

Donáth Péter

A MAGYAR MŰVELŐDÉS
és
A TANÍTÓKÉPZÉS
TÖRTÉNETÉBŐL

1868–1958

TREZOR KIADÓ
Budapest, 2008

Donáth Péter

**A MAGYAR MŰVELŐDÉS
ÉS A TANÍTÓKÉPZÉS
TÖRTÉNETÉBŐL
1868–1958**

Öcsém, Donáth Béla emlékére

Donáth Péter

**A MAGYAR MŰVELŐDÉS
és
A TANÍTÓKÉPZÉS
történetéből
1868–1958**

**TREZOR KIADÓ
Budapest, 2008**

Készült
Az ELTE Tanító- és Óvóképző Főiskolai Kara
Társadalomtudományi Tanszékén,
az OTKA T046693. sz. pályázata keretében,
az ELTE Tanító- és Óvóképző Főiskolai Kara
Tudományos Bizottságának
támogatásával

Szerkesztette:

Farkas Mária

© **Donáth Péter, 2008**

Trezor Kiadó, Budapest 2008

ISBN 978-963-8144-25-6

Kiadja a Trezor Könyv- és Lapkiadó, Terjesztő Bt.
1149 Budapest, Egressy köz 6.
Telefon: 363-0276 Fax: 221-6337 E-mail: trezorkiado@trezor.t-online.hu
Internet: <http://www.trezorkiado.fw.hu>
Felelős kiadó: dr. Benczik Vilmosné

TARTALOM

Előszó	XI

NEMZETISÉGI POLITIKA ÉS OKTATÁS

Tanító(nő)képzők, diákjaik és tanáraik

Felekezeti/nemzetiségi összetételük s területi elhelyezkedésük

a dualizmus korában

(Adalékok, kérdések) 3

1. A népiskolákba járók és tanítói számának alakulása a korszakban..... 4

2. A tanító(nő)képzők számának és jellegének alakulása a vizsgált fél
évszázadban, területi elhelyezkedésük 1868/1869-ben és 1917/1918-ban.... 6

3. A tanító(nő)képzősök számának, nemi összetételének alakulása
s megoszlásuk a különböző fenntartású intézetekben..... 8

4. A tanító(nő)képzősök és tanáraik felekezeti összetétele 9

4. 1. A különböző fenntartású intézmények növendékeinek felekezeti
összetétele 9

4.2. Képzősök és tanáraik felekezeti összetétele 1906–1919 között,
az utolsó dualizmus kori népszámlálással összevetve 13

5. A tanító(nő)képzősök és tanáraik anyanyelve/nemzetisége 15

5.1. A különböző fenntartású intézmények növendékeinek
anyanyelvi/nemzetiségi összetétele a korszakban
s területi elhelyezkedésük 1880/1881-ben 16

5.2. A magyar és más anyanyelvűek aránya a tanító(nő)képzősök
és tanáraik körében, valamint az össznépességben a dualizmus
kori népszámlálások alkalmával. A képzők tanítási nyelve,
területi elhelyezkedése 1907/1908-ban és 1917/1918-ban 27

6. Anyanyelven kívüli nyelvtudás, könyvtárak a tanító(nő)képzőkben 33

7. A tanítói utánpótlás biztosítása..... 37

7.1. A tanító(nő)képzőkben kiadott oklevelek száma és a szükséglet 38

7.2. A tanító(nő)képzőkben kiadott oklevelek száma és a szükséglet — fenntartókként	43
7.3. A különböző tanítási nyelvű iskolákra kiadott oklevelek száma a tanító(nő)képzőkben és a szükséglet 1907/1908-ban.....	52
Jegyzetek	58

Politika és iskola

<i>Egy ismeretlen epizód az 1922. évi választások és a magyarországi szlovák nyelvoktatás történetéből.</i>	
Szémán István <i>a budai tanítóképzőben</i>	61
Jegyzetek	75

„Germanizálni akart-e a Gróf”?

<i>Klebelsberg Kuno nemzetiségi politikájának motívumairól</i>	81
Jegyzetek	91

A német nemzetiségi tanítóképzés, nyelvészet, helytörténetírás

kiemelkedő alakja: Lux Gyula	95
Jegyzetek	101

„Nem ék, hanem összekötő kapocs akarunk lenni e két nép között”

<i>Vázlat a budai állami német tanítóképző líceum előtörténetéről s históriájáról, 1919–1944</i>	105
1. A vajúdas két évtizede.....	105
2. Német nyelvű tanítóképzőt — de melyet?	113
3. Kettős kötődésben — a történelem szorításában.....	115
Jegyzetek	121

NAGY LÁSZLÓ KÉNYSZERŰ SZÁMVETÉSEI 1919–1922-BŐL

<i>Dokumentatív elbeszélés szakmai önéletrajzával, egy iskolareformtervvel s a Gyermektanulmányi Társaság tevékenységének forrásaival</i>	127
1. Az előzményekről röviden	130
2. A polgári demokratikus átalakulás és iskolareform reményében	131

3. Gyermektanulmányozás, iskolareform a Tanácsköztársaság idején: esélyek és engedmények	138
3.1. „Az orosz »egységes munkaiskola« terve alapján készült magyar reformtervezet” A 8 osztályos népiskola és a 3–5 osztályos közép(fokú)iskolák helyett, perspektivikusan 2 osztályos „kezdő iskolát”, 9 osztályos „köziskolát” és 3 éves líceumot/szakiskolát tervezett a Közoktatásügyi Népbiztosság reformbizottsága?	144
3. 2. „A Közoktatási Népbiztosság által létesített intézmények, tervek”. Nagy László kényszerű — ám szemléletét, törekvéseit s a 133 nap alatt történeteket sokoldalúan bemutató — számvetése 1919 augusztusából.....	150
4. A „bolsevizmus alatti magatartásának” ismételt vizsgálata — alkalmazkodó „hangszerelés”, fenntartott reformtervek.....	163
5. Nagy László részletes szakmai önéletrajzzal alátámasztott rehabilitációs kérelme 1922-ből	172
6. Kérésének demonstratív semmibevétele. Törekvés — a „naiv optimistának” minősített elvei s iskolareformterei mellett kitartó — Nagy László marginalizálására	180
Jegyzetek	196

POLITIKAI-VILÁGNÉZETI DISZKRIMINÁCIÓ

VAGY VALAMI MÁS?

<i>Nagykőrösi (és más városbeli) igazgatók küzdelme tanítóképzőjük fennmaradásáért s identitásuk megőrzéséért a változó iskolapiaci viszonyok és oktatáspolitikai elvárások erőterében, 1918–1958.....</i>	235

1. Kérdések, szempontok	237
2. A nagykőrösi református tanítóképző az iskolapiaci nehézségek a rendkívüli körülmények s a radikálisan változó társadalmi-politikai elvárások szorításában (1914–1920)	241
2.1. A századelőn — forgószelemben.....	241

2.2. A nagykőrösi képző a politikai-világnézeti elmarasztalás, beiskolázási nehézségek, infrastrukturális gondok s egy „likvidálási” kezdeményezés árnyékában	252
2.2.1. Amiről a hivatalos eljárások dokumentumai referálnak	253
2.2.2. „Hallgattassék meg a másik fél is”	264
2.2.3. A korabeli helyi források kiegészítései	270
2.3. Adalékok, források a Nagykőrösön történtek tágabb történeti kontextusba helyezéséhez s a más tanító(nő)képzőkben történetekkel való összevetéséhez.....	278
2.3.1. Forradalom — államosítási terv — vita a kötelező iskolai hitoktatás megszüntetéséről	278
2.3.2. Jelképesen „állj élére annak, amit megakadályozni nem tudsz” — Váczy Ferenc az 1919. március 16-i vöröszászló-avatáson	284
2.3.3. Exkurzus: képzős tanárok a Tanácsköztársaság idején	290
2.3.3.1. Alkalmazkodók — s akik csak vonakodva „értették meg az idők szavát”	290
2.3.3.2. A klerikus pedagógusok dilemmája — egy „kötél nélküli kötéltáncos” győri igazgató feljegyzései	294
2.3.3.3. Az aktív politikai szerepet vállaló elkötelezettek megpróbáltatásai	300
2.3.3.3.1. A sárospataki képzős tanárok kíméletlen küzdelmének krónikája	300
2.3.3.3.1.1. Pályakezdő pedagógus útja a szociáldemokrata/szocialista párttitkárságig	300
2.3.3.3.1.2. Egy eszközökben nem válogató politikai, világnézeti, generációs harc állomásai	309
2.3.3.3.2. Ifjú képzős tanár a kalocsai fegyveres ellenforradalmárok, majd a vörös terror áldozatai között ..	329
2.3.3.3.3. Képzős pedagógusok a Tanácsok Országos Gyűlésének tagjai között	332
2.3.3.3.3.1. Ungvári párttitkár — a veszprémi oktatásügy élén	332
2.3.3.3.3.2. Pápa művelődésügyi megbízottja — s a református tanítónőképző „túlélési stratégiája”	336

2.3.3.4. Átmeneti „útítársak” — a TITOE főtitkára a győri pedagógusátképző tanfolyam élén.....	347
2.4. Fejezetzáró megjegyzések, kérdések a Tanácsköztársaság (volt) egyházi pedagógusokkal kapcsolatos politikájával, Váczy Ferenc és kollégái szerepvállalásával s a nagykörösi képzőben történetekkel kapcsolatban	355
3. Az oktatáspolitikai tanítóképzéssel kapcsolatos politikai-világnézeti elvárásainak változásai — s a nagykörösi pedagógusok, 1920–1956 (Kísérlet a második bezárási döntésig terjedő időszak atmoszférájának érzékeltetésére)	364
3.1. „Keresztény-nemzeti” világnézettel, fenntartó egyházainkkal — „a szocializmus”, „a kommunizmus” ellen.....	365
3.2. Az átmenet évei — Ravasz László és a nagykörösi képzős pedagógusok útkeresése	429
3.3. „A szocializmus útján haladó államunkkal”, „marxista–leninista világnézettel” — a „világbékét fenyegető burzsoá imperializmus” és „a klerikális reakció” ellen.....	445
4. A nagykörösi képző az „éberen” felügyeltek, majd a visszafejlesztésre, megszűnésre ítélték között (1953–1957).....	459
4.1. Az „erkölcsi-politikai” és a tanítói hivatásra nevelés Nagykörösön — az 1953. és 1954. évi felügyeleti látogatások tükrében.....	459
4.2. Kényszerű, méltósággal viselt, mértéktartó engedelmesség	467
4.3. A nagykörösi képző a fokozatosan megszüntetendők listáján	471
4.3.1. Tanári és szülői kérvények, küldöttségek s a városi és megyei szervek sikert ígérő akciói	471
4.3.2. Visszavont miniszteri ígéret — további petíciók, pártfogókeresések	473
4.3.3. Végjáték: leépítés, új remények — de győznek a száraz tények	478
5. Appendix. Az 1957/1958. tanév megpróbáltatásaiból: Juhász Béla Kecskeméten	484
5.1. „Úgy táncoltok, ahogy mi füttyölünk”	487
5.2. „A világnézeti nevelés és a pedagógusok világnézete”	490
Jegyzetek	506

<i>Levéltárak, rövidítések, köszönetnyilvánítások</i>	669
<i>Felhasznált, hivatkozott irodalom</i>	682
<i>Névmutató.....</i>	806
<i>Térképek jegyzéke.....</i>	824
<i>Summary</i>	826
<i>Az egyidejűleg megjelent, „Oktatáspolitikai és tanítóképzési Magyarországon 1945–1960” című kötet tartalomjegyzéke.....</i>	828

Előszó

„Akié az iskola, azé a jövő”, „amilyen a tanító, olyan az iskola”, „amilyen a tanító(nő)képző, olyan lesz a tanító”, vélték az oktatáspolitikai irányítói, s hajtogatták — társadalmi-politikai helyzetük, anyagi megbecsülésük erősítése érdekében — maguk az érintett pedagógusok az általunk vizsgált évszázadban. Leegyszerűsítő megállapításuk hátterében az a hazai történeti, ill. történeti-szociológiai vizsgálódásokban (pl. az elitkutatásokhoz kapcsolódó középiskolai, egyetemi programokhoz képest) kevésbé visszatükröződő tény állt, hogy a tömegkommunikációs eszközök (a rádió s a TV) általánossá válását megelőző időszakban, az iskolakötelezettség kiterjedésével, a kultúráközvetítés egyetlen olyan intézménye, amely szinte minden állampolgárhoz elért, a nép-, majd az általános iskola volt. Főszereplőjével, a jövő nemzedékek nevelőjének, „programozójának” tekintett tanítóval, akit a tanítóképzőkben készítettek fel hivatására. Ezért „a szélsőségek korában” egymást tagadó politikai-világnézeti törekvések, különböző modernizációs elképzelések megvalósításán serénykedő oktatáspolitikusok, iskolafenntartók közös meggyőződése volt, hogy fontos, miképp programozzák a programozókat, s hogy megfelelően válogassák, kézben tartásuk, instruálják a programozók programozóit: a tanító(nő)képző intézeti tanárokat. A tanítóképzők sorsának alakulása így talán a közoktatás többi intézményénél szorosabban követi a rendszer-, ill. kurzusváltásokat, s karateresen jeleníti meg azok jellegét.

Kötetünk — egyidejűleg megjelenő párjával, az „Oktatáspolitikai és tanítóképzés 1945–1960” cíművel — erre irányuló OTKA-kutatások keretében készült: egy 36 íves monográfiát és hat, rövidebb-hosszabb tanulmányt fog össze. A több mint félszáz levéltár, ill. kéziratár (köztük másfél tucat egyházi) több száz fondjának; magánszemélyek naplóinak, visszaemlékezéseinek, dokumentumainak; a kutatás keretében készült több száz interjúnak; továbbá 8 könyvtárban fellelhető periodikák széles körének és kiterjedt könyvészeti anyagnak a felhasználásával, dokumentatív-elbeszélő módszerrel készült írások eddig ismeretlen vagy a téma szempontjából alig hasznosított források tömegét vonják be a kutatásba.

Munkánk e széles forrásbázisra támaszkodva, esetenként újszerűen — a különböző történelmi korszakokban és a mai hazai szociokulturális székértáborokban általánosan elfogadottnál — árnyaltabb képét próbálja nyújtani a magyar oktatáspolitikai ilyen irányú törekvéseinek, mozgásterének. A tanítóképzés politikai és társadalomtörténetét érintő írások sajátos képet adnak a 20. század során

többször „színét” és jellegét váltó hatalom mindenkori ideológiai céljairól, az érvényesítésük érdekében alkalmazott (tanügyigazgatási-ellenőrzési; eszmei, finansziális, karriert ösztönző, valamint adminisztratív, sőt: munka- és büntetőjogi-megtorló) eszközökről — s ezek effektivitásáról vagy diszfunkcionalitásáról.

A konkrét folyamatok, események, összefüggések, témák, személyek (Klebelberg Kuno, Nagy László, Váczy Ferenc és Juhász Béla stb.), korszakok vizsgálatának szentelt esettanulmányok — különösen így együtt, egymással kiegészítve, „felelőltetve”, reményeink szerint — túlmutatnak önmagukon: fontos adalékokkal szolgálhatnak az adott elbeszélés révén feltáruló mélyebb összefüggések, társadalmi mechanizmusok megértéséhez is. Ezáltal új szempontokkal, értelmezési keretekkel, vagy éppen az elterjedt fogalomhasználattal kapcsolatos érdemi észrevételekkel járulhatnak hozzá a 20. századi hazai művelődés- és iskolatörténet folyamatainak megismeréséhez, az azokról folyó tudományos diskurzushoz.

A kötet írásai érintik a tanítóképzés 1868–1918 közötti létszámának, összetételének alakulását s az 1918-tól 1958-ig terjedő időszak szinte valamennyi jelentős oktatáspolitikai fordulatát.¹ A tanítóképzés mikéntjére, céljaira, szervezetére, irányítására vonatkozó elképzelések, viták, intézkedések mellett *nagy hangsúllyal szerepel bennük a tanítókkal (az őket képző intézménnyel) s a tanítóképzős tanárokkal kapcsolatos társadalmi-politikai elvárások alakulásának ismertetése.* A történelmi s a trianoni Magyarországon a kormányzat az analfabetizmus leküzdésében, a kötelező iskoláztatás általánossá tételében, a valláserkölcsi nevelésben, a nemzetiségi lakosság állampolgári, kulturális és nyelvi kötődéseinek alakításában, valamint a korszerű gazdálkodási ismeretek s a szabad művelődés falvakban való terjesztésében számított munkájukra. Az 1918–1919. évi forradalmakban a polgári demokratikus törekvések, majd a proletárdiktatúra szolgálatába kívánták állítani a tanítóképzőket, s ennek ellenhatásaként, az ellenforradalmi rendszer „a szocializmussal, kommunizmussal” szembeállított keresztény-nemzeti ideológia terjesztését is „a nemzet napszámosai” s képzőik feladatának tekintette (valamennyi kurzusban az ízlésének meg nem felelőket a pályáról való eltávolítással fenyegetve). Egy rövid átmeneti időszak után, az „ötvenes években”, az immár pártállami ideológiává átlényegített marxista-leninista-sztálinista eszmék (tanok) hatékony terjesztését követelték a pedagógusoktól (időszakonként markáns ateista-antiklerikális hangsúlyokkal), a fentiekben leírtakat a falu szocialista átalakításához szükségesnek vélt agitatori szereppel kiegészítve — s a meg nem felelést komolyan szankcionálva.

A mindenkori hatalom elvárásainak „fontosságától” és mindenkor szűkösnek vélt anyagi mozgásterétől függően dotálta/honorálta az általa szorgalmazott célok elérésében részt vállaló intézményeket, pedagógusokat. Döntően ez befolyásolta az oktatáspolitikai irányítóinak a tanítóképzés színvonalával, a képzési idő, ill. szint és volumen emelésével kapcsolatos állásfoglalásait. E „játszma” különböző fázisairól, szereplőiről (beleértve a különböző tanítói és tanári szervezeteket, a Gyermektanulmányi Társaságot), kiemelkedő vagy tipikus egyéniségeiről is referálnak a (két) kötet tanulmányai, „a tanítóképzés mindennapjaiban” is tesztelve az oktatáspolitikai intenciók és az iskolai életvilág viszonyát. *Figyelemmel vannak az iskolákban szereplő „kisemberek” (diákok, pedagógusok) — mindenkori történeti korlátok közötti — mozgására, boldogulási kísérleteire: az én-érvényesítés és az én-azonosság megőrzésének visszatérő konfliktusaira.*

A kötet első részének tanulmányai (egy kivétellel) a magyar kormányok nemzetiségekkel kapcsolatos politikájának néhány tanítóképzéssel kapcsolatos mozzanatát villantják fel a dualizmus kori és a két világháború közötti Magyarországon. A leghosszabb, egészében először a kötetben megjelenő „*Tanító(nő)képzők, diákjaik és tanáraik*” c. tanulmányban Donáth Péter és Preska Gáborné adatokkal, diagramokkal s térképekkel szemléltetik — a VKM, a KSH adatai s egyéb források alapján — a dualizmus kori magyarországi tanítóképzés kapacitásának alakulását s annak a mindenkori tanítószükséglethez való viszonyát. Vizsgálják a tanítóképzők felekezeti/nemzetiségi jellegét: elhelyezkedésüket, növendékeik, tanáraik összetételét, talán elgondolkodtató adalékokkal szolgálva a dualizmus kori oktatáspolitikai törekvéseinek, eredményeinek megismeréséhez s a további kutatási irányok megjelöléséhez. A kötet rövidebb dolgozatai Klebelsberg Kuno nemzetiségi politikáját, a hazai német és szlovák nyelvű tanítóképzés alakulását vizsgálják, komoly vagy epizódszerepet vállalt személyiségekkel: Lux Gyulával, Szémán Istvánnal — talán „a mikrotörténelem szabályainak megfelelően”, „nagy kérdésekre kis helyeken keresve a választ”.²

A „*Nagy László kényszerű számvetései 1919–1922-ből*” című tanulmány tucatnyi levéltárból származó dokumentum közzététele, elemzése, kommentálása, történeti kontextusba ágyazása révén — reményeink szerint — érdemi új elemekkel gazdagítja a másfél évszázada született tanítóképző intézeti igazgatónak, jeles gyermektanulmányozónak az 1918–1919. évi forradalmak alatt s azt követően játszott szerepéről kialakult képünket. Megtudhatjuk *miként lett, a saját megfogalmazása szerint „imperialisztikusan magyar” álláspontot képviselő, a gyermek-*

tanulmányi szempontokat érvényesítő demokratikus közoktatás s a korszerű tanítóképzés ügyének elkötelezett Nagy László, az internacionalista elveket képviselő „proletárdiktatúra”: a Tanácsköztársaság „útitársává”, a Közoktatásügyi Népbiztosság munkatársává (iskolareform-ügyi osztályvezetőjévé). Az eddigénél többet tudhatunk meg az oktatásügy akkori irányítói körében a közoktatási reformról folyt vitákról, arról, hogy a szovjet munkaiskola-koncepció hatására valószínűleg csak ideiglenes kompromisszumként fogadták el a tanítómozgalom által oly régen szorgalmazott 8 osztályos népiskolára vonatkozó, „nem forradalmi” reformelképzeléseket. Egy 1919. augusztusi beszámoló révén részletes áttekintést kaphatunk a népbiztosság — a közoktatást (a népoktatást, a tanítóképzést, a testnevelést stb.) érintő — reformterveiről, a gyermektanulmányozók kivételes pozíciójáról, tevékenységéről a 133 nap alatt. Más források ennek következményeiről tájékoztatnak: az igazolási eljárásokról, a támogatásmegvonásról, arról a bonyolult játszómáról, melynek révén — a polgári demokratikus iskolareform-elképzeléseihez, az akadémiai szintű tanítóképzéshez rendületlenül ragaszkodó, ezért az akkori oktatáspolitikai törekvéseket opponáló — Nagy Lászlót marginalizálták. A tanulmányban Fináczy Ernőtől, Kornis Gyulától, Imre Sándortól, Révész Gézától származó, eddig ismeretlen dokumentumok révén újabb adalékokkal, egyben kérdésekkel ismerkedhetünk meg a „népiskolai pedagógia” és az „egyetemi/akadémiai pedagógia” viszonyáról, az egyetemi gyermektanulmány-oktatás kezdeteiről.

A „Politikai-világnézeti diszkrimináció vagy valami más? Nagykőrösi (és más városbeli) igazgatók küzdelme tanítóképzőjük fennmaradásáért s identitásuk megőrzéséért a változó iskolapiaci viszonyok és oktatáspolitikai elvárások erőterében (1918–1958)” című monográfia azt vizsgálja, vajon igaz-e, amit a képző utolsó igazgatója, Juhász Béla — Erdey-Grúz Tibor miniszter egy megjegyzésére hivatkozva — meggyőződéssel állított: „azért kellett az ország egyik legrégebb tanítóképzőjének megszűnnie, mert... a magyar nemzeti, népi hagyományokat 118 éven keresztül becsületesen ápolta”. Ebben a dokumentatív elbeszélésben megvizsgáltuk, hogy e miniszteri kijelentésen/elszóláson kívül akadnak-e más források is annak valószínűsítésére, hogy a körösi képző bezárásának dominánsan politikai-világnézeti motívumai voltak; s hogy vajon felmerült-e a 20. században korábban is — hasonló indítatásból — az intézmény megszüntetésének lehetősége?

S mivel az utóbbi kérdésre a válasz igenlő, a dolgozatban a nagykőrösi képző bezárására irányuló 1919–1920. évi és az 1954–1957. évi törekvéseket, az elhárításukat célzó, előbb eredményes, majd fiaszkóval záruló erőfeszítéseket, s e törté-

netek „főhőseit” próbáltuk többoldalúan bemutatni, remélve, hogy az évszázados református hagyománnyal rendelkező, ám 1948-tól állami tanítóképző forrásainak áttekintése, más képzők helyzetével való esetenkénti összevetése, történeti-politikai kontextusba állítása, elemzése — az egyedi esete(ke)n túlmutató — adalékokkal szolgálhat:

- a tanítóképzőkkel szemben a 20. század első hat évtizedében támasztott — lényegesen változó — politikai-világnézeti elvárások alakulásának (különbözőségükben is konstans mozzanatainak, érvényesítésük eszközeinek) megismeréséhez s a mindenkori oktatáspolitikai intencióinak megértéséhez;

- a többször — 1919-ben, majd 1948-ban — államosított egyházi tanítóképzők és a marxista-leninista (majd de facto sztálinista) ideológiát egyre markánsabban képviselő oktatáspolitikai viszonyának, a politikai-világnézeti „áthangolás” jellegének, folyamatának, mechanizmusainak és — az előzményekből, az iskola tradícióiból, társadalmi beágyazottságából s a tanítóképzős tanárok korlátozott „reszocializálhatóságából” adódó — immanens korlátainak megértéséhez;

- annak a — Tanácsköztársaságról, ill. az „ötvenes évekről” a köztudatban élő sztereotípiák szempontjából talán meglepő — kérdésnek a megválaszolásához, hogy vajon ezen időszakokban a „kisembereknek”³ (pedagógusoknak, szülőknek) volt-e valamilyen lehetőségük arra, hogy sajátos technikák, praktikák — például mértéktartó alkalmazkodás, az adott keretek közt lehetséges humánus, értékmentő eljárások — révén valamelyest védeni próbálják személyes identitásukat, s kedvező irányban befolyásolják tanulóik/gyermekük nevelését;

- annak feltárásához, hogy e „nehéz” hónapokban, években az oktatásügy „egyszerű” ágensei rendelkeztek-e valamilyen legitim véleménynyilvánítási lehetőséggel ahhoz, hogy — súlyos következmények kockáztatása nélkül — megkísérelhessék jobb belátásra, számukra sérelmes döntésük megváltoztatására bírni a felsőbb (egyházi, népbiztossági, minisztériumi és párt-) szerveket;

- figyelemreméltó tanítóképzős szakemberek, Váczy Ferenc, Juhász Béla (és mások: Somos Lajos, Porzsolt István) munkásságának, sorsának megismeréséhez, s ennek révén az egyházi iskolai múlttal rendelkező kollégák esélyeinek felméréséhez: „a 20. századi vallásháborúban” (vallási és ideológiai konfrontációkban)⁴ hivatásuk s identitásuk megőrzéséért folytatott harcukban.

Dokumentatív-elbeszélő módszerrel tettük mindezt, a művelődéstörténet-írásban szokatlanul sok és hosszú idézettel, dokumentumismertetéssel s hatalmas jegyzetapparátussal, ily módon próbálván bevonni az eddig javarészt kiaknázat-

lan források széles körét a tudományos diskurzusba. „A történész-, ill. pedagóguscéheken kívüli” olvasó számára bizonyára fárasztó módszer azzal kecsegtetett, hogy a különböző korokból felidézett szövegek jellege, atmoszférája, fogalomhasználata, azonosságai és különbségeik plasztikusan rávilágítanak az egymást többször megbélyegző korszakok közötti eltérések mellett, az eddig talán kevés figyelemre méltatott közös mozzanatokra, „áthallásokra” is. Emellett e források révén valamelyes lehetőséget szerettünk volna nyújtani olvasóinknak a szélesebb kitekintésre, összehasonlításra s az önálló véleményalkotásra. Arra, hogy a prezentált dokumentumokból az általunk képviseltől, sugalltól lényegesen eltérő következtetésre juthassanak. (Akár úgy, ahogy — életinterjúja szerint — a 15 éves Lukács György, aki a családi könyvtárból elolvastán Max Nordau fejtegetéseit arról, hogy „micsoda egy utolsó dekadens Ibsen és Tolsztoj”, a hosszú, őt magával ragadó idézetek révén ellenkező meggyőződésre jutott: „akceptálni kezdte” ezen auktorokat.⁵) Abban reménykedünk, hogy ezáltal (legalábbis a figyelemfelkeltéssel) lehetőséget teremtünk e szövegek más irányú: pedagógiai, neveléstörténeti esetleg szociálpszichológiai hasznosítására is.

Tesszük ezt abban a meggyőződésben, hogy ugyanazon tárgynak, szövegnek — diszciplinárisan és történelmileg is — új aspektusokból új „olvasatai” lehetségesek. S mivel a magunk feladatát az ilyen irányú kutatások folytatásában, ösztönzésében látjuk: ehhez szeretnénk megnyerni az ifjabb nemzedéket. A „lásd ehhez” kezdetű jegyzeteink egy része az egyes lehetséges kutatási, tájékozódási irányokhoz próbál kapaszkodókkal szolgálni számukra. *Hallgatóink eddig is sokat segítettek* az anyaggyűjtésben, interjúkészítésben: nevükkel a hivatkozásokkor, illetve a levéltári fondjegyzék után találkozhatnak olvasóink. Utóbbi helyen köszöntük meg a levéltáros és könyvtáros kollégák s egyéb segítőtársaink áldozatos munkáját is.

Véleményükkel, érdeklődésükkel, biztatásukkal támogatták munkánk elkészültét: *Kosáry Domokos, Niederhauser Emil, Glatz Ferenc, Berend T. Iván, Ormos Mária, Orosz István, Pölöskei Ferenc, Romsics Ignác, Szabad György, Székely György, R. Várkonyi Ágnes, és Csépe Valéria, Hunyady György, Karády Viktor, Pataki Ferenc akadémikusok; Balogh Margit, Bábosik István, Báthory Zoltán, Bollókné Panyik Ilona, Cseh Sándor, Csoma Gyula, Csorba László, Erdmann Gyula, Falus Iván, Fazekas Csaba, Forrai R. Katalin, Föglein Gizella, Füle Sándor, Fürj Zoltán, Gecsényi Lajos, Gergely András, Gergely Jenő, Géczi János, Golnhófer*

Erzsébet, Gyarmati György, Hajdu Tibor, Harsányi Iván, Hortobágyi István, Horváth Márton, Hunyady Györgyné, Izsák Lajos, Kardos József, Kelemen Elemér, Kiss Endre, T. Kiss Tamás, Knausz Imre, Kozma Tamás, Kovátsné Németh Mária, Krausz Tamás, Ladányi Andor, Mann Miklós, Mészáros István, Micheller Magdolna, Mikonya György, Nagy Mária, L. Nagy Zsuzsa, Nagy Péter Tibor, M. Nádas Mária, Németh András, Oláh Attila, Orosz Gábor, Pajkossy Gábor, Palotás Emil, Perecz László, Péter Katalin, Pók Attila, Pritz Pál, Pukánszky Béla, Sipos Péter, Somogyi Éva, Szabolcs Éva, Szabolcs Ottó, Szabó Ildikó, Szabó Péter, Szakály Sándor, Szász Zoltán, Székely Gábor, Tilkovszky Loránt, Tőkéczi László, Trencsényi László, Urbán Aladár professzorok; Bauer Béla, Csillag Ferenc, Gergely Ferenc, Gombos Norbert, Horánszky Nándor, Katona Csaba, Sáska Géza, Sipos András, Sipos Balázs, Szabó Csaba, Szövényi Zsolt, Tölgyesi József, Véghelyi Józsefné és Vörös Boldizsár kollégák. Ösztönzésüket hálásan köszönöm.

Folyamatos konzultációikért, tanácsaikért nagyon sokkal tartozom *Demeter Katalin* főiskolai tanár és *Farkas Mária* főiskolai docens asszonyoknak. Utóbbi a kötet szerkesztőjeként is korrigálta a szövegekben előforduló hibákat. Ha mégis maradtak benne elírások, tévedések, azért a felelősség természetesen a szerzőt terheli.

*

Úgy vélem, hogy a most a T. Olvasó figyelmébe ajánlandó kötetek *egy személyes hangú* (ugyanakkor argumentált) — *elsősorban a korábbi és jelenlegi tanítóképzős kollégáknak szentelt* — *kiegészítést* is igényelnek, *melyben egy sajátos aspektusból számot próbálok adni vállalkozásom jellegéről, módszeréről s motívumaimról.*⁶ Szükségesnek látszik ez, hiszen a téma — látszólag — parciális jellegéből s a kötet kis példányszámban való megjelenéséből adódóan (a korral foglalkozók szűk köre mellett) elsősorban becses figyelmükre számíthat; s mivel egy, a tanítóképzők felsőfokúvá válása körülményeinek, az erre vonatkozó 1956. és 1958. évi oktatáspolitikai döntések motívumainak⁷ szentelt előadásom után — egy tiszteletreméltó kolléga részéről — váratlanul heves reakcióval találkoztam.⁸

Az akkor ki nem mondott, csak nyomatékosan éreztetett — itt megválaszolando — kérdés így hangzik: *mivel magyarázható, hogy a budai tanítóképző fennállásának közelgő 140. és a hazai felsőfokú tanítóképzés megteremtésének 50. évfordulói előtt tisztelgő kötetekben sem szorítkozik/szorítkozhatom csupán a*

vizsgált történet „pozitív mozzanataira”? Miért nem valamilyen „emelkedett és példamutató elbeszélés” kerekedett ki számítógépem billentyűi alól — amellyel talán az utóbbi időben sajátos helyzetbe került intézményünk, intézménytípusunk legitimációját⁹ erősíthetném? S egyáltalán: amit és ahogyan művelek, az nem jelenti-e több mint három évtizedes képzős múltam, s egyéb korábbi (valós, ill. csak nekem tulajdonított) kötődéseim semmibe vételét?¹⁰

Haladjunk sorjában! Nem hiszem, hogy a tanítóképzők perspektíváját, fennmaradásukat bármi módon befolyásolhatná két — évtizedekkel korábbi állapotukat, sorsukat feltáró — tanulmánykötet.¹¹ Meggyőződésem, hogy mai viszonyaink között még „a ditirambus-ok csodálatos áradása” sem változtatna helyzetünkön, s ha mégis, azoknak (képességem korlátai és alkatom folytán) én semmiképp sem lehetnék avatott költője/dalnoka.¹² Mi tagadás: *történészként* — bibliofil mivoltom ellenére — sem érzek különösebb vonzódást az „antikváriusi” mentalitás iránt. *Nietzsche* szerint az ilyen beállítódású kutató „hűséggel és szeretettel pillant vissza oda, ahonnan jön, amiben lett; e kegyelettel mintegy lerója háláját létezéséért. ... Itt lehetett élni, mondja, mert itt most is lehet élni; itt majd ezután is lehet élni, mert szívósak vagyunk, s bennünket nem lehet máról holnapra megtörni. Ezzel a »mi« szócskával pillant végig a múlt, különös... életen, s önmagát érzi a ház, a nemzetség, a város szellemének. ... Egy embernek, városközösségnek vagy egész népnek ez az antikvárius érzéke mindig igen szűk látóterű; a legtöbb dolgot nem is észleli, s azt a keveset, amit lát, túlságosan is közelről, és elszigetelten látja; nem tudja felmérni, ezért mindent egyformán fontosnak lát, s ezért valamennyit túl fontosnak. A múlt dolgaiból így hiányoznak azok az értékkülönbségek és -arányok, amelyek valóban méltányosak volnának a dolgok egymásközi viszonyaihoz. ... Az antikvárius történelem abban a pillanatban nyomban elfajul, amikor a jelen friss élete nem lehel bele többé lelket és szellemet. ... Csak az élet őrzéséhez ért, nemzéséhez nem; ezért becsüli le mindig a keletkezésben lévő, ebben az irányban nincs kitaláló ösztöne” — hangsúlyozta Nietzsche.¹³

Figyelmeztetését — „a történelembetegsége” és „a történelmi érzék” veszélyeire vonatkozó megjegyzései¹⁴ ellenére is — célszerű megszívlelnünk, hiszen lényeges szemléleti kérdésről szolt: olyasvalaminek adta szuggesztív leírását, amit később *Croce* a krónikási és a történészi „szellemi magatartás különbségének” nevezett. „A történelem eleven történet, a krónika holt történet; a történelem kortárs történet, a krónika pedig az elmúlt történet; a történelem elsősorban gondolati aktus, a krónika akarati aktus. Minden történelem krónikává válik, ha nem gon-

dolják át többé, hanem csupán elvont szavakban emlékeznek meg róla, amelyek valaha konkrétak voltak és kifejezték a történelmet.” „Ha tehát felkínálnák is tudásvágyunknak a végtelen történelem valamennyi végtelen részletét, számunkra nem maradna más, mint hogy elménket megszabadítsuk tőlük, *elfeledjük őket*, s csak ahhoz a részlethez tapadjunk, amely válaszol valamilyen problémára, s az eleven és aktív történelmet, a *kortárs történelmet* alkotja” — állította.¹⁵ Croce egyetértett *Collingwood*dal abban, hogy „a történetírás emberi önismeretre »való«. ... [É]rtékét az adja... hogy azt tanítja, mit vitt véghez, s ennél fogva mi az ember.”¹⁶ Erre pedig azért alkalmas — tette hozzá évtizedek múltán *Carr* —, mert „*a múlt csak a jelen fényénél érthető, és a jelent csak a múlt fényében érthetjük meg teljesen...* [Ebben megragadható] a történetírás kettős funkciója.”¹⁷

Ha tehát valamilyen, „*a mának szóló*” (*de nem „a mába szóló”*)¹⁸ munkát szeretnénk kortársaink figyelmébe ajánlani, akkor ennek megfelelő kérdéseket kell felvetnünk — *Weber* szavaival —, tudatosítván, hogy „a kulturális valóság mindenféle megismerése mindig sajátosan *különös szempontokból* való megismerés. Amikor a történésztől és a társadalomkutatótól elemi feltételként követeljük meg, hogy meg tudja különböztetni, mi fontos és mi nem, s hogy rendelkezék az ehhez a megkülönböztetéshez szükséges »szempontokkal«, az csupán annak a hozzáértésnek a követelménye, hogy a valóság folyamatai közül ... az egyetemes »kulturális értékekre« vonatkoztatva emelje ki *azokat* az összefüggéseket, amelyek jelentősek számunkra. Az a minduntalan felbukkanó vélemény, hogy e szempontokat »magából az anyagból« lehet meríteni, a szaktudós naiv önámításából ered, aki nem veszi észre, hogy az abszolút végtelenség egy parányi alkotórészét — *azt*, aminek vizsgálata számára egyedül *fontos* — már eleve az anyaghoz való közeledését öntudatlanul vezérlő értékeszmék segítségével emelte ki.¹⁹ ... [T]udatos vagy tudattalan kiválasztását a kultúratudományos munkának az az eleme is irányítja, amely miatt oly gyakran hallani, hogy egy tudományos munkában voltaképp az az értékes, ami belőle »személyes«, hogy minden műben, ha egyáltalán létezésre érdemes, »egy személyiségnek« kell hangot kapnia. Kétségtelen, hogy a kutató értékeszméi nélkül nem lenne semmilyen elv az anyag kiválasztásához, és nem volna lehetséges az egyedi valóság semmilyen értelmes megismerése; s miután semmi értelme sem volna az *egyedi* valóság megismerésére irányuló munkának, ha a kutatóból hiányozna az a *hit*, hogy bizonyos kulturális tartalmak *jelentőséggel bírnak*, munkájának irányát a személyes hitének iránya, az értékeknek lelke tükrében való színtörése szabja meg.”²⁰

Miután számomra igen meggyőző Weber gondolatmenete, nem tehetek mást, mint hogy vállalom a téma iránti személyes elkötelezettségemet, a relevanciájába vetett hitemet;²¹ a „mindennapi élet” ezen szegmentumával kapcsolatos nézőpontomat,²² s a jelenkortörténészek különös felelősségének, sajátos helyzetének tudatában „birkózom” az írott és szóbeli források bőségéből/hiányából adódó nehézségekkel²³, s legjobb tudásom szerint alkalmazni próbálom „céhünknek”²⁴ a források kezelésére, kritikájára, felhasználására vonatkozó konvencióit. Aligha megvalósítható eszményként, szem előtt tartom a „sine ira et studio” maximáját,²⁵ s legalább tartózkodni próbálok a „hamari ítéletektől”.²⁶

Ugyanis, amikor *történész*ként akár legszűkebb környezetem sorsának tanulmányozására adom a fejem, akkor — mint erről már szó volt — bizonyos *szemléltetváltásra kényszerülök*. Ha számomra járhatatlan útnak látszik is az a fajta „közömbösség”, amit Alfred Schütz a társadalomtudóstól elvárt;²⁷ az azonban aligha vitatható, „*hogy amikor a társadalomtudós úgy dönt... hogy megvalósítja a tudományos munka élettervét [Sic!], akkor elhatárolja magát a társadalmi világban elfoglalt élettrajzi helyzetétől. ... Az irányulás (orientation) középpontja radikálisan áthelyeződik. ... Neki nincs »Itt«-je a társadalmi világban, pontosabban saját benne foglalt helyét és a hozzá fűződő relevancia-rendszereket tudományos vállalkozása szempontjából nem tekinti mérvadónak.*²⁸ ... A kutató azt tekinti magától értetődőnek, amit adatnak tart, és ez független bármilyen, a mindennapi élet világában élő csoport hiedelmétől. Mihelyst megfogalmazódott, kizárólag a tudományos probléma határozza meg a relevanciák szerkezetét.”²⁹

Valójában azonban a tudományos céllal vizsgálódó helyzete még azáltal is komplikálódik, hogy vitatható: léteznek-e, s ha igen, milyen értelemben a kutató számára evidens „adatok”.³⁰ Polányi Mihály is argumentáltan vitatta, hogy fellelhetők-e megismerésünk számára olyan „támpontok”, amelyekre „személytelen, univerzális és objektív, valódi tudás” lenne bázírozható.³¹ S még ha rendelkezénék is ilyenekkel, a megismerő szerepe, felelőssége akkor sem lenne negligálható, hiszen — ahogy pl. Karl Popper hangsúlyozta — „a feldolgozott tények kiválasztása... mindig igen nagy mértékben személyes döntés kérdése”. Mindazonáltal ez korántsem zárja ki történeti kutatások lehetőségét, sőt, véleménye szerint, „*minden nemzedéknek joga van a történelmet a maga módján szemlélni és újraértelmezni, kiegészítve az előző nemzedékek értelmezését. ... Az a fő, hogy ismerjék saját nézőpontjukat, és hogy kritikusak legyenek; azaz ameddig ez lehetséges, kerüljék a tények előadásánál a nem-tudatos, és ezáltal kritikátlan elfogultságo-*

kat... [Tudomásul kell venniük, hogy] *a »múltnak« nem lehet olyan története, ahogy ténylegesen megtörtént. Csak történelemértelmezések létezhetnek, és ezek közül egyik sem végleges...*”³²

Nem lehet ez másképp, már csak azért sem, mivel — ahogy Mannheim Károly hangsúlyozza — „a »tények« a megismerés számára mindenkor valamilyen gondolkodási és életösszefüggésben konstituálódnak. Mindenkori megragadhatóságuk és megfogalmazhatóságuk már valamilyen fogalmi apparátust előfeltételez.”³³ Ezért fontos, hogy „sikerül-e a tudományos és hétköznapi eszmecserében használatos különféle kiindulópontokat és módszereket tudatosan és explicit módon megfigyelnünk, mert csak akkor reménykedhetünk idővel abban, hogy ellenőrizni tudjuk azokat a tudattalan motivációkat és előfeltevéseket, amelyek e gondolkozási módokat létrehozták. *A társadalomtudományokban nem azáltal juthatunk el az objektivitás új típusáig, hogy kizárjuk, hanem azzal, ha kritikailag tudatosítjuk és ellenőrizzük az értékelést.*” S addig is, amíg erre sor kerülhet, járható útként ajánlotta történészek figyelmébe Mannheim az „értékmentes, totális és általános ideológiafogalomnak” megfelelő eljárást, melyben „ideiglenesen a problémák leegyszerűsítése kedvéért lemondanak arról, hogy a megvizsgált »eszmék« »helyességét« firtassák, s inkább *arra szorítkoznak, hogy kimutassák a mindenkori tudati struktúrák és léhelyzetek közti viszonyokat*”.³⁴

Ám az említett tudati struktúrák és a léhelyzetek — Polányi Mihály szerint — csak a megismerő személyes részvételével, „a személyesnek és objektívnek sajátos összeolvadása” révén, vagyis „a személyes tudás” segítségével megragadhatók, összehasonlíthatók. Márpedig ez „*a személyes tudás intellektuális elkötelezettség, és mint ilyen, óhatatlanul kockázatos. Csak olyan állításokról mondhatjuk, hogy képesek ezt a fajta objektív tudást közvetíteni, amelyek hamisak is lehetnének.*” „[A] megismerés minden aktusában benne van annak a hallgatóságos és szenvedélyes hozzájárulása, aki megismeri, amit éppen megismer, és... ez az összetevő nem egyszerű tökéletlenség, hanem minden megismerés szükségszerű része” — állítja Polányi.³⁵ Ezért, a történelmi vizsgálódást illetően, arra hívja fel a történészek figyelmét, hogy amikor „hőseik” megítélésével foglalkoznak „saját erkölcsi, valamint politikai ítéleteket kell hozniuk róluk, melyekben ugyanolyan jellegű korlátozások vannak jelen, mint hőseiknél. Ezek *a történész sajátos kötődéseiből fakadó korlátozások megszüntethetetlenek*, mivel minden kísérletnek, amely felszámolásukra irányul, ugyancsak e korlátozáson belül kell végbemennie. Vagyis az, ahogyan gondolataink és törekvéseink formálódásakor mindannyian

elfogadjuk a létező társadalmi közeget és rá hagyatkozunk, nem más, mint saját eredendő hallgatólagos elkötelezettségünk.”³⁶

Hans-Georg Gadamer is „kétségtelennek” tartotta, hogy *„nincs olyan megértés, amely minden előítéllettől mentes volna, bármennyire igaz is egyébként, hogy megismerés-akarásunknak arra kell irányulnia, hogy kiszabaduljunk előítéleteink fogságából.* [Az] a biztonság, amelyet a tudományos módszerek használata nyújt, még nem szavatolja az igazságot. Ez a szellemtudományokra kiváltképp érvényes, de nem tudományosságukat csökkenti, hanem ellenkezőleg: arra a különleges humán jelentőségre tartott igényüket igazolja, mellyel ősidők óta fellépnek. Bár az, hogy megismerésükben a megismerő saját léte is beszáll a játékba, valóban a »módszer« határát jelenti, de nem jelenti a tudomány határát. Amire a módszer, mint szerszám nem képes, azt a kérdezés és a kutatás fegyelmezettségével kell és lehet elérni, amely kezeskedik az igazságért” — bízta a megismerésük immánens korlátaitól talán megrettenni hajlamos kutatókat.³⁷

Ha plauzibilisnek tekintem érvelésüket, nyilvánvaló: *történetíróként sem feledhetem tudásom, szemléletem élettörténetemben* (s a „kollektív emlékezetben”³⁸) *gyökerező sajátosságait.*³⁹ Megpróbálok távol maradni „a múltak csatájától”.⁴⁰ *Munkálkodásomat a források hiátusaival, az elkerülhetetlen módszertani nehézségekkel, a történeti rekonstrukció* (számomra itt és most) *reálisan lehetséges hitelességeért* (elsősorban saját korlátaimmal, elfogultságaimmal⁴¹) *folytatott küzdelemnek tekintem, semmiképp sem hajdani hőseim* — vagy a jelenlegi politikai/ideológiai/kulturális áramlatok, „szekértáborok” — *háborújának folytatása-ként „a történészfronton”.*⁴²

A fentiekben — a történetíró választási felelősségéről, interpretációs kényszeréről — kifejtettek tudatában is azt remélem, hogy az általam választott, látszólag „kis” történetek⁴³ korrektül, az olvasó számára is ellenőrizhető módon előadhatók „a források megszólaltatásának” dokumentatív-elbeszélő módszerével⁴⁴; lehetőséget teremtve arra is, hogy „személyes tudásom” objektíválása során (írás közben) szem előtt tarthassam, amit Polányi Mihály *„az ember körültekintő tiszteletéről”,*⁴⁵ Marc Bloch *„a megértő történetírás” szándékáról* kifejtettek.⁴⁶

Számolnom kell Castel figyelmeztetésével is: „[E]gy intézményrendszer története nem feltétlenül a fejlődés története, nem a tudás gyarapításának, és nem is a különböző krízishelyzetekkel dacolva egyre érettebbé váló intézményi gyakorlat története. A változás zökkenőkkel jelzett folyamatában gyakran megmaradnak az archaikusnak számító elemek...”⁴⁷ A T046693. számú OTKA-kutatás zárásaként

közredásra kerülő két kötet „kis történetei” is valószínűsítik, hogy *a 20. század története igencsak „megtréfálta” a társadalmi státusemelkedését a felsőfokú képzéstől remélő tanítóságot*. Egyre több jel utal arra, hogy egy, az intézményrendszer egészének s a végzett tanítók kulturális, társadalmi helyzetének, kompetenciáinak megismerésére irányuló multidiszciplináris vizsgálat a tanítóképzés történetével kapcsolatban is megkérdőjelezné a felsőfokú képzés s az ezzel járó tanítói társadalmi státusemelkedés irányába tartó — átmeneti visszaesésekkel tarkított — töretlen fejlődés évszázados (jövőbe tekintő hipotetikus) s mai (retrospektív) konstrukcióját.⁴⁸ Feltehetően arra a megállapításra jutna, hogy *a tanítóképzés képzési idejének növekedése, felsőfokúvá válása, majd főiskolai rangra emelkedése* (kisebb-nagyobb „elmaradásokkal/előrefutásokkal”) *lényegében követte (!) a társadalom általános iskoláztatási szintjének alakulását, kielégítette a tanítókkal kapcsolatos társadalmi elvárásokat — miközben a tanítók státusa a szakmák jövedelmi és presztízs-hierarchiájában alig változott.*⁴⁹

Tévedek-e ebben vagy másban, a Tisztelt Olvasó eldönti, ahogy azt is, hogy munkám vajon kínál-e számára figyelemre érdemes aspektusokat, nyújt-e új mozzanatokat a korábbi kitűnő feldolgozások⁵⁰ kiegészítéseként — s jövőbeliek adalékaként.⁵¹ Judíciumától függ, ami számomra a legfontosabb: hogy érdekesnek, hitelesnek találja-e elbeszéléseimet. Véleményét, jobbító megjegyzéseit szívesen megismerném, segítségét előre is köszönöm.

Budapest, 2008. március 10.

Donáth Péter
donath@ludens.elte.hu

Jegyzetek

- ¹ „Történelmi fordulatok korszakaiban minden eszme és rögeszme felkínálja a maga józan programját vagy *üdvтанát* a jövőndő kulcsaként. Márpedig az iskola világa éppoly gazdag, sokszínű és kimeríthetetlen, mint maga az élet. Nem nyomorítható hát valamely egyetlen, világmegváltó eszmekör Prokrusztész-ágyába. A kételkedő és mérlegelő józan ész alázatára, az egymásra figyelelre, a dialógusra és a bölcs eklekticizmusra itt múlhatatlanul szükség van” — figyelmezteti a gyakorló pedagógusokat s a históriájukkal bíbelődő művelődéstörténészt *Pataki Ferenc*. (2003. 13.)
- ² Charles Joynert-től idézi: *Szijártó M. I.* 2003. 494.
- ³ Vö.: *Hobsbawm, E. J.* 2006. 231–232.
- ⁴ Vö.: *Hobsbawm, E. J.* 1998. 12.
- ⁵ Vö.: *Lukács Gy.* 1969. 96–97.
- ⁶ Az ilyen „számadás” talán célszerű, de — mivel nehezítheti a csak a tárgyalt történet iránt érdeklődő „laikus” olvasó dolgát (átlapozza) — semmiképp sem szükségszerű (elkerülhetetlen) eleme a történeti munkának. Még az elméleti-módszertani problémáknak oly nagy jelentőséget tulajdonító *Collingwood* is úgy vélte, hogy „lehet valaki egészen jó történész... anélkül, hogy reflektálna saját történeti gondolkodására”. (1987. 57.)
- ⁷ Változtat-e bármit is a közelmúltban joggal „Magyar Örökség Díjjal” kitüntetett tanítóképzés teljesítményén az, hogy *a letűnt században a társadalmi erőforrások felett rendelkező politikuskok többnyire csak akkor járultak hozzá* (már évtizedekkel korábban szükségessé vált) kiegészítő állami támogatást igénylő *reformok végrehajtásához, amikor azt — a kisgyermeket, ill. a falu társadalmát érintő — „politikai-világnézeti nevelési”, ill. modernizációs feladattal kapcsolták össze?* Így volt ez 1918–1919-ben, 1920–1923-ban, 1938-ban, 1956–1959-ben is.
- ⁸ Az ilyen heves reakciók forrását *Berend T. Iván* abban látta, hogy úgy tűnik, „mintha még hiányozna a múlttal megbékítő időtáv, mintha még élő szövetbe vágna a bonckés, s túlzottan is erősek lennének az érzelmek és indulatok, túl közelinek tűnők, mert a jelenbe érnek e közel fél évszázados folyamatok. A ma élő s a vizsgált korszakot is átélő kutatót, ha ehhez a kényes-érzékeny korszakhoz nyúl... csapdák fenyegetik. Bár jól ismerjük őket, mégis nagyon veszélyesek és nehezen elkerülhetők. ... Az egyik ilyen csapdának a *determinista apológiát* tartom. Ha már régóta nem is a »lehető világok legjobbika« Pangloss mesteri végletességében, és nem is a »minden, ami valóban létezik, feltétlen szükségszerűséggel létezik, méghozzá úgy ahogy éppen létezik« fichtei szélsőségében, de a determinista apológia még nagyon is jelen van, például azokban a szenvedélyes vitákban, melyek az 1956-hoz vezető vagy éppen azt követő út értékelése kapcsán izzottak fel. Eszerint minden lényegében csakis úgy történhetett, ahogy megtörtént, mást (lényegesen mást) a történelmi feltételek nem tettek lehetővé, s az adottságok közegében rejlő lehetőségeket végül is sikerült (nagyjából sikerült) kiaknázni. A másik, s napjainkban még gyakoribb csapda a *történetietlen konjunktúra-vonzás*, a történeti mérce felcserélése emocionális és etikai mércékkel, utólagos visszavetítésekkel, s nem utolsósorban »áthallásos« történeti analógiák historizáló felsorakoztatásával. Napjaink válságállapotában retrospektíve így válik minden üttévesztéssé, így veszíti el minden a legitimitását. Bár e két említett csapda homlokegyenest ellentétesnek tűnik, valójában egy töről fakad. Az objektivitásra, elfogulatlan történeti elemzésre törő megközelítés helyett mindkettő a szokáshoz, — igaz az egyik a meggyökeresedett, másik pedig éppen az újdonság erejével ható divatszokáshoz — igazodik. (Max Weber hívja fel figyelmünket, hogy a divat is a szokás körébe tartozik, csakhogy a »szokáserkölcselellentétben a divathoz éppen annak újdonsága miatt igazodik a cselekvés«.) A csapdák elkerülésé-

re egyértelműen tisztázni kell történeti értékrendünk elveit” — figyelmeztetett lassan két évtizede Berend T. Iván. (1989/8–9. 5.)

Kalmár Melinda tanúsága szerint az ifjabb generációhoz tartozó történésznek napjainkban sincs könnyű dolga: „meglepő... milyen nehezen keveredik elő a hatalmi és elnyomott történeti tudat alól a szabad ember — a nem elnyomóként és nem elnyomottként élő — történeti tudata. A mai jelenkortörténet-írás egyik problémája ezért éppen az, hogy néhány évvel a diktatúra bukása után a történeti leírás és az ideológiakritika kényesen egyensúlyozó önuralom kérdésévé vált: teljesen el kell szakadni az elnyomás és az elnyomtatás történetírói pozícióitól is. A történet-írás nem szünteti meg, és nem is akarja megszüntetni ezeket az érzelmeket, indulatokat és nosztalgákat, de zárójelbe teheti, felfüggesztheti őket annak érdekében, hogy olyan tanulságokhoz jusson, amelyek további sorsunk alakításában segíthetnek bennünket.” (1998. 11.) Földhözragadt történészként (*Foucault-ra, Popperre és Castelre* utalván) tegyük hozzá: természetesen anélkül, hogy engednénk a prezentizmus csábításának s a jelen kérdéseit ahistorikusan „problematicálnak”. (Popper, 1962.; Castel, 1998/1–2. 64–66.)

⁹ A történettudomány legitimációs, ill. kritikai funkciójáról, „a közéletben való felhasználásáról”, a „múlt aktualizálásáról” általában, ill. a kelet-európai gyakorlatról különösen lásd pl.: Bloch, M. 1996. 99.; Duby, G. – Lardreau, G. 1993. 75.; Glatz F. 1980. 77–79.; Habermas, J. 2006/1. 32–33., ill. Niederhauser E. 1995. 646–648.; Gyáni G. 2006/9. 8–9.

¹⁰ W. Dilthey szerint erre amúgy sem lenne sok esélyem, hiszen: „az individuum, mint a benne összeszövődött közösségek hordozója és reprezentánsa élvezi és ragadja meg a történelmet, melyben e közösségek keletkeztek. Megérti a történelmet, mivel ő maga történeti lény.” (1910. 542.) E. H. Carr is úgy vélte, jobb, ha tudomásul vesszük: „A történész saját korának gyermeke, és ahhoz kapcsolja őt emberi létének minden feltétele. Minden általa használt szó... akár akarja, akár nem, jelenhez kötődő képzettársításokat ébreszt.” (1993. 23.) G. Duby még markásabban fogalmazott: „Saját magam és környezetem rabja vagyok és maradok. ... Az az ember, akinek a múltja más, mint az enyém, aki nincs megáldva ugyanazon szenvedélyekkel, mint én, nem akkor és ott ír, ahol én, biztos vagyok benne, hogy nem ugyanazokra a következtetésekre jutna, mint jómagam.” (1993. 184.) Lásd ehhez továbbá: Kornis Gy. 1914. 12–43.; Hóman B. 1938. 7–8., valamint Szabolcs É. 2001. 60–64.

¹¹ A kollektív identitás kialakítói, megjelenítői természetesen a közösségre vonatkozó közös narratívák, ezért és más okból is érthető az érzékeny reakció. (Heller Á. 1992/1. 6–14.; Erős F. 1992. 223–231.; László J. 2003/1. 50–55.; Pataki F. 2003/1. 26–35.)

¹² A történettudomány társadalmi feladatát „nem akkor végzi jól, ha... szócsőként visszhangozza, amit éppen belátáplált az adott politikai taktika [az aktuális oktatáspolitikai szituáció — D. P.], hanem akkor, ha lehetőleg pontos és reális tájékoztatást nyújt, a felmerült kérdésekre megbízhatóan, jól válaszol, és ezzel elősegíti, hogy a ma élő nemzedékek az őket is érdeklő történeti folyamatokat megértsék. A történelem éppen a megértés iskolájaként, és nem... valamiféle példatárként adhat nagyobb távlatot a jelen problémáinak megértéséhez, és járulhat hozzá a közösség politikai kultúrájának emeléséhez” — figyelmeztet Kosáry Domokos. (1987. 487. Lásd továbbá: Noiriel, G. 1996. 27.)

¹³ Nietzsche, F. 1989. 42–45. (Kiemelés részben tőlem — D. P.) Vö.: Németh A. 2006/4. 93.

¹⁴ Nietzsche e „korszerűtlen elmélkedésében” — 1874-ben — úgy vélte, hogy „sorvasztó történelem-lázban szenvedünk”, melynek oka a „kor történelemmel való túlteltelezése”, ami számára ötféle szempontból is „ellenségesnek és veszedelmesnek tűnt az életre nézvést”. „[E]z a mértéktelenség ejt egy kort abba a képzelgésbe, hogy a legtrikább erényt, az igazságosságot, minden más kornál teljesebben birtokolja; ez a mértéktelenség kelt zavart a nép ösztöneiben, s akadályozza meg az éretté válásban mind az egyént, mind az egészt; ez a mértéktelenség veti el annak a mindenkor káros hitnek a magvát, hogy az emberiség immár elaggott, azt a hitet, hogy későn jöttek és epigonok vagyunk; ez a mértéktelenség juttat egy kort az önirónia veszedelmes, majd a

cinizmus még veszedelmesebb hangulatába, s ezen belül aztán mindinkább egy okos-egoista gyakorlattá érik, mely az életerőt megbénítja, végül elpusztítja. ... [A] modern ember meggyengült személyiségben szenved.” „A történeti érzék, ha béklyózatlanul uralkodik és minden konzekvenciáját levonja, a jövő gyökereit tépi ki, az illúziókat pusztítja el, és a fennálló dolgokat fosztja meg attól a légköriüktől, melyben egyedül életképesek. A történeti igazságosság, még ha valóságosan és tiszta érülettel képviselik is, azért rettentő erény, mert mindig az elevent ássa alá és dönti le: bíraskodása mindig megsemmisítés” — állította, s a „történetietlenség és a történelemfelettlenség” orvosságát ajánlotta olvasói figyelmébe, „melyek a tekintetet elvonják a szüntelen keletkezésről és alakulásról, és arra irányítják, ami a létezésnek az örök és változatlan jelentés karakterét adja, a művészetre és vallásra.” (1989. 53–54., 67. Kiemelés részben tőlem — D. P.) Lehet, hogy a T. Olvasó a professzióját (egzisztenciáját?) védő esendő/szorongó értelmiségi motívumainak felülkerekedését konstatálja, ha megvallom, hogy közelebb áll hozzám H. White álláspontja: „mindig is úgy gondoltam, hogy a történeti tudás — természeténél fogva — relatív és relativizáló. Véleményem szerint a relativizmus a szépségszükség szerű következménye, s én a társadalomtudományok és a kultúrával kapcsolatos vizsgálódások kapcsán a felelős munkához éppen ezt az attitűdöt tartom kívánatosnak. *Azt tartom, hogy a következetes relativizmus — vagyis az, amely saját tudásunkkal szemben éppúgy érvényesítendő, mint másokéval szemben — a tolerancia gyakorlásának legmegfelelőbb eszköze. Nem gondolom, hogy a felelős relativizmus nihilizmushoz vezetne.*” „Csak a tiszta történelmi tudat képes valóban minden pillanatban újból kétségbe vonni a világot, mert csak a történelem közvetít valóban humanizáló hatással aközött, ami van, s aközött, amiről az emberek azt gondolják, hogy lennie kellene. Ám a történelem csak akkor alkalmas az emberi tapasztalat humanizálására, ha érzékeny marad a gondolkodás és a cselekvés tágabb világára, amelyből kiindul, s amelyhez visszatér.” (1997. 15. és 67. Kiemelések tőlem — D. P. Vö.: Noiriél, G. 1996. 23–26.; Romsics I. 2004. 449–451.) Olvasatomban Nietzsche heves reagálását az ironikus magatartással szemben — bizonyos alkati tényezőkön túl — az is kiválthatta, hogy felismerte „az újraleírás hatalmát”. „Az újraleíró ironikus, miközben valakinek a végső szótárát fenyegeti, és ezáltal azt a képességét, hogy önmagának a saját, nem pedig az ő fogalmaival adjon értelmet, azt sugallja, hogy ennek a valakinek az énje és világa jelentéktelen, elavult és hiábavaló. Az újraleírás gyakran megaláz” — írta Rorty (1994. 107.)

¹⁵ Croce, B. 1987. 557. és 569. Vö.: Gyáni G. 2000. 55–58.

¹⁶ Collingwood, R. G. 1987. 59. Vö.: Croce, B. 1930. 31.

¹⁷ Carr, E. H. 1993. 51.

¹⁸ „[F]ennáll a veszély, sőt gyakran több mint veszély, hogy az irracionális, a közöny és a dekadencia beszűrődik a történetírás szigorúságába, s rosszhiszeműen összekeverik a »res actae«-t a »res agenda«-vel, a megismerés és a történetírás mozzanatát a gyakorlati mozzanattal” — figyelmeztetett Croce (1987. 635.)

¹⁹ „A szövegek... még a látszólag legvilágosabbak és legengedelmesebbek is, csak akkor beszélnek, ha tudjuk, hogyan kérdezzük őket” — írta Marc Bloch. (1996. 51.)

²⁰ Weber, M. 1904. 39. Vö.: Nagy J. 1928/1-3. 137.; Kornis Gy. 1944. 525–526.

²¹ G. Duby úgy tapasztalta, hogy „a tudatalatti ösztönzése az elméletválasztásban, a problémákör kijelölésében is megnyilvánul: abban, ahogyan az ember egy csapást követ, a fellángolásban, amely arra ösztönzi, hogy bizonyos téma felé kalandozzon”. Befolyásolja az is, hogy „a történelemszociológia ismer egy valóságos »kérdéshalmazt«, egyfajta rendszert, amelyben az egyikük vagy a másikuk által kérdés formájában megfogalmazott problémák egységes egészzé állnak össze.” (1993. 42.)

²² Horváth S. 2006/2. 16–26.

²³ G. Duby kutatása forrásairól megvallotta: „azért érzem jól magam a középkorban, mert támpontként elegendő, a korszakra vonatkozó szöveget találom ahhoz, hogy túlságosan bele ne szédül-

jek, de azért is, mert ezeknek a szövegeknek a száma elég csekély ahhoz, hogy egyetlen pillanattal át tudjam fogni őket, ami... roppant jóleső érzés.” (1993. 37–38.) A századunkkal foglalkozó E. H. Carr ellenben epésen megjegyezte: „Az újkor kutatójának nem adatott meg, hogy élvezhesse e készen kapott tudatlanság előnyeit. Neki magának kell kiküzdeni a szükséges tudatlanságot — s mennél közelebb van a vizsgált kor a jelenhez, a küzdelem annál nagyobb energiákat emészt fel. Kettős feladata van: egyrészt ki kell szűrnie a fontos tényeket, hogy azután történelmi tényekké alakítsa át őket, másrészt történelmietlennek nyilvánítva ki kell rostálnia a jelentéktelen tényeket.” (1993. 14.) Ormos Mária a modern kori kutató ambivalens helyzetéről kifejtette: „boldog lehet, mert amerre csak fordul, mindenütt több forrást talál, mint bármely kollégája, aki korábbi időkkel foglalkozik, ám meg is van verve azzal, hogy a rendelkezésre álló forrásmennyiség több, mint amennyit egyáltalán képes áttekinteni, továbbá azzal, hogy a fantasztikus mennyiség ellenére fantasztikusan nagyok lehetnek a hiányok is. ... végeredményben a modern történelmi eseményeket meghatározó tényezők megsokszorozódása miatt a történész szinte sosem kutathat fel annyi összefüggést, hogy ne maradjanak kétélyei, és ne legyenek miatuk álmatlan éjszakái.” (1995. 38. Lásd továbbá: Ormos M. 2005. 6–15.)

²⁴ A „történészcéhre” utalás korántsem diffamáló, lásd pl.: Bloch, M. 1996. 23.; Duby, G. – Lardreau, G. 1993. 34–43., 50. és 78–82.; Glatz F. 1997. 39–41.; Kapitány Á. – Kapitány G. 1998. 34–51.

²⁵ „Amit »történelmi pártatlanságnak« neveznek, teljességgel egy a történelmi gondolkodásnak és a történelem elbeszélésének hajlamával; s olyannyira természetes és eleven a történészből, hogy ennek némelykor egyenesen örökznie kell a tetszés bizonyos érzésétől, nehogy eltűnőzzön az értékét azoknak, akikkel szembeszállt vagy szembeszállt volna a gyakorlati életben, akik iránt most hajlandó olyan nagylelkűséget tanúsítani, amely bűnös, mert maga is vajmi kevésbé történelmi, mivel — ha félrevezető értelemben is — magának a gyakorlati harcnak a visszaverődése. ... Persze a történész itt leírt hajlama önmagában véve szándék, jó és őszinte szándék, amely csak nagy nehézségek árán válhat valódi akarattá, nekiindulás, amely a kitűzött cél felé haladtában akadályokba ütközik; s a nehézségek és akadályok az elméjére és lelkére nehezedő előítéletek, elavult, mozdulatlan eszmék, amelyeket nem korrigált és nem gazdagított az újabb fejlődés, vagy eszmék és szilárd ítéletek látszatai, de lényegileg megdermedt érzelmek és szenvedélyek: egyszóval mindaz, ami a mélybe húzza az elmét és nem más, mint az elme tehetetlensége” — figyelmeztetett az ilyen irányú erőfeszítések buktatóira B. Croce (1987. 624–625.) — „[A] történetírás *tükrözi* a történész szubjektivitását... a történészmesterség *kiműveli* a történész szubjektivitását. Pontosabban, a történész mestersége teszi a történetírást és a történészt. Egykor szembeállították az észet az érzéssel, a képzelettel: ma ezeket bizonyos módon visszahelyezzük a racionalitásba. Cserében viszont az a racionalitás, amely mellett a történész letette voksát, az érzés és a képzelet között közepén válik szét, és szétválasztja azt, amit a *kutatás* énjének és a *pate-tikus* énné — a »ressentiment«-a, a gyűlöletek, a vádbeszédek énjének — nevezek” — írta P. Ricoeur. (1964. 94.)

²⁶ Glatz Ferenc a „Jelenkortörténet és jelentörténet” című előadásában a jelenkortörténet-írást olyan történetírói tevékenységként jellemezte, „amely feladatául bevallottan a jelenben ható tényezők eredetének megvilágítását tűzi ki”. A vizsgált téma — a középfokú négyéves tanítóképzés körüli játszmák fél évszázaddal ezelőtti lezárulása (s az akkor volt politikai rendszer meghaladása) — okán a Glatz Ferenc által ismertetett koncepciók közül az első tartom alkalmazhatónak, mely szerint: „a jelenkortörténeti kutatás tárgya az az utolsó korszak, amelyik már »lezárultnak« tekinthető”. S bár akkor a jelentörténeti tanulmányok kapcsán fogalmazta meg az előadót, figyelemztetését mutatis mutandis igen megszívlelendőnek (vállalkozásunkhoz mért adottságaink kapcsán szorongást keltőnek) tartom: „a jelentörténeti tanulmányok kétségtelenül a legnagyobb szaktudományos iskolázottságot és a legkifinomultabb történetírói érzékenységet kívánják. És

igen nagy önmegtartóztatást: elkerülni a »hamari ítéleteket.« (1995. 18., 23. és 25.; lásd továbbá: 1993. 61–62.)

Habitusomból s felkészültségem korlátaiból adódóan *nem vállalkozhatom arra, hogy — Foucault és Castel nyomán — a „problematizáció” módszerével kísérletezzem*, melyben a problémát előbb a jelenben vizsgálják, majd azután próbálják megrajzolni genealógiáját, vagyis az elemzés „a jelen helyzetből indul” ki. „A problematizációkban a jelen diagnosztizálása irányítja a múlt olvasatát, és arra készíttet, hogy a történelmet a jelen megértésének fényében dekódolja.” Az ily módon értelmezett „jelen történelme... kettős visszapillantást tesz lehetővé... Megmutatja, hogy miképpen működik a kortársi gyakorlat, közben pedig feltárja az annak szerkezetét feltáró hagyomány elemeit.” Természetesen a *fél évszázaddal korábbi történelem rekonstruálásánál* — tehát „saját kaptafámnál” — *maradva* is örömteli, megtisztelő lenne számomra, ha munkám hasznára lehetne a tanítóképzés jelen problémáival foglalkozó szakembereknek, hiszen — Castel szerint — „a problematizáció általában a történészek munkájából nő ki, de ezeket a műveket a történésztől eltérő módon olvasva”. (Castel, R. 1998/1–2. 64., 65., 66. és 68.)

²⁷ „A társadalomtudós beállítódása a társadalmi világ közömbös megfigyelőjének beállítódása.” (Schütz, 1963. 216.) — Fejtegetésem során, az adott kontextusban, úgy vélem, eltekinthetnek a társadalom- és történelemtudomány közötti fontos különbségektől, melyekről lásd pl.: Schieder, Th. 1970. 155–170.

²⁸ Hans-Georg Gadamer ellenben nem nagyon hihetett a kutató társadalmi kötődéseinek/kötöttségeinek — Schütz által tételezett — „felfüggeszthetőségében”. Sőt egyenesen úgy véli, hogy „még a történeti módszer mesterei sem képesek teljesen függetleníteni magukat koruk, környező társadalmi világuk, nemzeti hovatartozásuk stb. előítéleteitől. Vajon fogyatékoságnak kell ezt tekinteni? S ha még az volna is, a filozófiának akkor is el kellene gondolkoznia arról, hogy miért tapasztalható mindenütt, ahol valami igazi teljesítményről van szó. Más szóval, én csakis azt tartom tudományosnak, ha *elismerjük azt, ami van*, s nem abból indulunk ki, aminek lennie kellene, vagy ami lenni szeretne.” Sőt, még abban sem volt bizonyos, hogy a realitások (a kutató „társadalmi poggyásza” elveszíthetelenségének) tudomásulvétele árt a kutatói tevékenységének, hiszen úgy vélte, hogy „amikor a történész ismereteiben és értékeléseiben mindig látható a saját álláspontja, akkor ez a megállapítás nem számít a tudományosságával szemben felhozott ellenvetésnek. Semmit sem mond arról, hogy a történész tévedett-e állásponthoz kötöttsége miatt, s a hagyományt hamisan értelmezte vagy értékelte-e, vagy pedig előnyös álláspontja révén sikerült neki helyes megvilágításba helyezni valamit, ami addig figyelmen kívül maradt, mert ez az álláspont lehetővé tette számára, hogy a közvetlen kortörténeti tapasztalatban figyeljen meg az illető történeti jelenségekkel analóg dolgokat. Ezzel máris egy hermeneutikai problematika kellős közepén vagyunk — ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy nem a tudomány módszeres eszközeivel igyekszünk a hamisságról vagy a helyességről dönteni, tévedéseket kikapcsolni, és ismereteket szerezni” — állította Gadamer. (1984. 351. és 371.)

²⁹ Schütz A. 1963. 216–219. (Kiemelés tőlem — D. P.) Lásd ehhez: Karácsony A. 1995. 68–70.

³⁰ „A »történeti tény« fogalma olyan mélyen beivódott a történészek tudatába és tudományos szóhasználatába, hogy rendszerint nem gondolkodunk el tartalmán és természetén. ... Holott itt lényeges problémák egész komplexuma rejtőzik. Elég például a következő kérdéseket feltenni: hogy a múlt bármelyik ténye történeti-e, és ha nem, akkor mik a történeti tény megkülönböztető sajátosságai, vagyis milyen kritériumok szerint válogatja ki a történész a tényeket; milyen struktúrával rendelkezik a történeti tény, egyszerű és oszthatatlan »atom«-e, amelyből a történeti elbeszélés anyaga felépül, vagy pedig belülről tagolt lehet; végül mi, az amit tulajdonképpen történeti ténynek tekintünk, a reális jelenség »ahogy a valóságban volt«, vagy egy konstrukció, amelyet a rendelkezésre álló anyagok alapján a történész alkot meg? Milyen viszonyban vannak a tények, amelyekről a történészek beszélnek, a múlt reális eseményeivel? Nem nehéz észrevenni, hogy ezek a kérdések, amelyek nemegyszer megfogalmazódnak a történettudomány gyakor-

latában és az utóbbi évtizedek elméleti vitái során, közvetlenül kapcsolódnak a történelem metodológiájának és ismeretelméletének kardinális problémáihoz” — hangsúlyozta A. J. Gurevics közel négy évtizede. (1969. 186.) Lásd továbbá: Carr E. H. 1993. 7–15.

³¹ Polányi M. 1994. I. 11–124.

³² Popper, K. R. 1962. 133., 142–143. (Kiemelés tőlem — D. P.)

³³ Dilthey álláspontját elemezve Gadamer is hasonló megfogalmazással élt: „A történelmi összefüggést végül is értelemösszefüggésként kell megérteni, mely elvileg terjed túl az egyén élményhorizontján. Olyan, mint valami nagy, idegen szöveg, melynek kibetűzéséhez egy hermeneutika segítségére van szükség.” Utóbbi már csak azért is elengedhetetlenül szükséges, mert a történetész forrásai jelentős részben írottak, s „mindenben, ami írásosan van rögzítve, van valami idegen-szerű, s ezért a megértés elé ugyanazt a feladatot állítja, mint az, amit idegen nyelven mondanak. Az írott szöveg értelmezőjének az isteni vagy emberi beszéd tolmácsához hasonlóan, az a feladata, hogy megszüntesse az idegenszerűséget és lehetővé tegye az elsajátítást. Ez a feladat talán bonyolultabbá válik, ha tudatosul a távolság a szöveg és az interpretáció között” — figyelmeztetett Gadamer. (1984. 348. és 366.) Vö.: Habermas, J. 1994. 10.

³⁴ Mannheim K. 1996. 14., 64., 98., 102., 121. (Kiemelés tőlem — D. P.)

³⁵ Polányi M. 1994. I. 12., II. 115.

³⁶ Polányi M. 1958. 153–154. (Kiemelés tőlem — D. P.)

³⁷ Gadamer, H.-G. 1984. 339.

³⁸ „Nem tudunk másképp emlékezni, mint ahogy megtaláljuk a kollektív emlékezet keretei között a bennünket érdeklő múltbeli eseményeket. ... *A társadalom — a körülményeknek és az idő múlásának megfelelően — különböző módon képzei el a múltat: módosítja konvencióit.* Mivel minden tagja e konvencióra támaszkodik, ugyanabba az irányba hajlítja emlékeit, amelybe a kollektív emlékezet fejlődik” — írta M. Halbwachs. (1925. 131. Kiemelés tőlem — D. P.) Vö.: Bartlett, 1932. 274–309.; Hámori E. 1999. 113–128.; Kónya A. 1999. 149–162.; Pataki F. 1999. 181–186.; Pléh Cs. 1999. 41–50.

³⁹ Ez akkor is így van, ha a közép-európai történeti tapasztalatok birtokában — kényszerűen — kissé differenciáltabban értelmezem az elmúlt hetven évben vagy tíz alkalommal sarkaiból kifordult („180 fokos fordulatot vett” — Litván Gy. 1995. 39.) magyar „valóság(ok) elfogadásának lehetséges módzatait”.

⁴⁰ „Magyarországon ma a múltak csatáznak” — konstataulta nemrégiben Göncz Árpád. (1997. 12. Vö. pl.: Potó J. 1989.; Prohászka L. 1994.; György P. 1997., 2000.; K. Horváth Zs. 2005/1.)

⁴¹ „Vajon a történetész mennyiben tudja magát, mint az objektív valóság kutatóját önmagával, mint saját jelenkorának emberével szemben megvédeni?” — vetette fel a kérdést Kosáry Domokos, majd a következőképp válaszolt rá: „Bizonyos mozgásteret a társadalmilag nagyjából adott feltételek közt is lehet. Tőle is függ, egyáltalán nem kevésbé, hogy tudatos ellenőrzéssel, szakmai erőfeszítéssel mennyiben sikerül a történelem ilyen jellegű »veszedelmeit« elkerülnie.” (1987. 508. és 510. Kiemelés tőlem — D. P.)

⁴² „Ilyen előzmények és a jelen miatt a magyar történelem még sokáig politikai hadszíntér is lesz” — véli írását summázva Tőkész László. (1999. 160–161.) Sajátos hazai viszonyaink között ugyanis még korántsem evidens, amire B. Croce több mint fél évszázada felhívta a figyelmet: „Hiábavaló erőfeszítés volna a történetírás óráját beiktatni a cselekvés órájába, történeti gondolkodóként viselkedni, amikor valójában gyakorlatilag cselekszünk, ha ez nem volna egyúttal cselekvési mód, önmagunk buzdítása, kísérlet, hogy az ellenfelet elcsüggyesszük és ügye feladására készítsük... [A] filozófus és a történész... minden további nélkül észreveszi és megkülönbözteti egymástól a megismerés óráját és a cselekvés óráját; bárki máshoz hasonlóan tudja, mikor kell gyakorlati személyként vásárra vinnie a bőrét, és amiképpen nem hajlandó a történetírást gyakorlati harcra hamisítani, éppúgy a gyakorlati harcot sem hajlandó történetírássá hamisítani, így szerezvén erkölcsi alibit önmaga és mások számára. ... A történetírás a múlt-jelené, a cselekvés

a jelené, a képzelet a jövőé: a képzelet, remények és félelmek szülőanyja, amelyet a történelem-kutató eltávolít magától, a cselekvés embere pedig magához szorít...” (1987. 627–629.)

- ⁴³ A „csőlátás” veszélyét kétségtelenül magában rejtő eljárás reményeim szerint közelmúltunk olyan rétegeit képes felvillantani, melyek a szélesebb horizontról vizsgálódó számára — konceptuális előfeltevései óhatatlan dominanciája folytán — talán kevésbé megragadhatók. (Vö.: *Glatz F.* 1997. 39.)
- ⁴⁴ A fentiekből következően a „front-, ill. lövészárk-választásánál” közelebb áll hozzám, amit *Tőkéczi László* a „Beszéljenek a szövegek!” című írásában kifejtett, mivel inkább *biztosítani lát-szik „az empátia és a különállás egyensúlyát.”* (1999. 333–334. Vö.: *Antall J.* 1986. II.)
*Más motívuma is van „a forrásokhoz való közelség” iránti ragaszkodásomnak. Úgy tapasztaltam, hogy igenis van abban valami, amit Emilio Betti „a szövegek értelemautonómiájának” nevezett: eszerint „a szerző [a forráskészítő] véleményét magából a szövegből kell kihámozni. S ha Betti hangsúlyozza is „a megértés aktualitásának elvét” (vagyis „az interpretáló saját helyzetéhez kötöttségét”), hozzáteszi, hogy „a megértésnek illeszkednie kell tárgyhához”. (Ismerteti *Gadamer, H.-G.* 1984. 351. Vö. pl.: *Elias, N.* 2005/1. 40–41.; *Foucault, M.* 1999. 176–181.*
- ⁴⁵ A „racionalista, relativista és determinista hibák” elkerülésére ajánlotta figyelmünkbe *Polányi Mihály* ezt az elvet. (1958. 154.)
- ⁴⁶ *Bloch, M.* 1996. 98–102.
- ⁴⁷ *Castel, R.* (1998/1–2. 68.)
- ⁴⁸ Vö.: *Sárkány M.* – *Somlai P.* 2004. 14–17. és 28–52.; *Gedeon P.* 2004. 68–69. és 92–94.
- ⁴⁹ Vö. pl.: *Polányi I.* – *Timár J.* 2006/4. 17., valamint *Falusné Sz. K.* 1990. 99–104.; *Szeben É.* – *Tóthné S. G.* – *Mausecz Zs.* 1984. 57–59. és 118–122.; *Nagy M.* 1994. 11–15. és 73–94.; *Imre N.* – *Nagy M.* 2003. 273–293.; *Hajdu T.* 2007/1. 78–82.
- ⁵⁰ Lásd pl.: *Bollókné Panyik Ilona, Kiss József, Füle Sándor, Gombos Norbert, Gábris József, Ködöböcz József, Ladányi Andor, Németh András, Szakál János* munkáit.
- ⁵¹ „[E]gyetlen könyv határmezsgyéi soha nem rögzíthetők tisztán és szigorúan: egyetlen könyv sem létezhet öntörvényűen, mindegyikük más könyvekre támaszkodik és tőlük függ, egyikük sem több egy hálózat valamely csomópontjánál, s nyíltan vagy burkoltan — valamennyi más könyv, más szövegek, más mondatok utalásrendszerében helyezkedik el... A könyv... így aztán nem is ábrázolható a diskurzus terén kívül” — ajánlja figyelmünkbe *Michel Foucault.* (1999. 175.)

NEMZETISÉGI POLITIKA ÉS OKTATÁS

TANÍTÓ(NŐ)KÉPZŐK, DIÁKJAİK ÉS TANÁRAİK

*Felekezeti/nemzetiségi összetételük s területi elhelyezkedésük
a dualizmus korában**
(Adalékok, kérdések)

A rendelkezésünkre álló terjedelemben nem próbálkozhatunk a magyarországi tanítóképzés fél évszázadának szisztematikus áttekintésével. *Csak arra vállalkozhatunk, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszteri jelentések, statisztikai évkönyvek s egyéb források adatai alapján bemutassuk a dualizmus kori magyarországi tanítóképzés néhány sajátosságát. Arra, hogy az intézmények felekezeti, ill. nemzetiségi jellegét, elhelyezkedésüket, növendékeik, tanáraik összetételét, iskolázottságát felvillantó diagramok, térképek, adatsorok prezentálásával adalékokkal szolgáljunk a dualizmus kori oktatáspolitikai törekvéseinek, eredményeinek megismeréséhez — s kérdésekkel a további kutatáshoz.*

Schvarcz Gyula, Dániel Márton, Gyertyánffy István, Sebestyén Gyula, Nagy László, Kiss József, Szakál János, Füle Sándor, Bollókné Panyik Ilona, Németh András, Felkai László, Nagy Péter Tibor, Tóth Gábor, Mann Miklós, Szabolcs Éva, Kelemen Elemér, Kékes Szabó Mihály, Gombos Norbert és mások munkái révén az érdeklődők átfogó képet kaphatnak „a tanítóképzés kritikus pontjairól a dualizmus időszakában”.¹ Arról a pályáról, melyet e középfokú intézmény — a népiskolai törvény nyomán — befutott az egy-két éves preparandiáktól a három-, majd négyéves tanító(nő)képzés kialakításával: tantervének, képesítővizsgarendszerének, rendtartásának, nevelési/tanítási módszereinek korszerűsítésével, a képzők gyakorlóiskolával, internátussal való ellátásával s a tanítóképző intézeti tanárképzés kereteinek megteremtésével a professzionalizálódás útján. Szerény adatbázisunk e vonatkozásban is tartogat érdekességeket, de *ez alkalommal csak a címben jelzett témákról, aspektusokról közölhetünk adatokat, jelezhetünk összefüggéseket.*

A kifejtés sorrendjét, módját illetően abból indulunk ki, hogy *a dualizmus korában a népoktatástól a tanulók vallásos és hazafias nevelését várták a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium illetékesei, amit — a tanítói hivatásra nevelés professzionális aspektusával s a megfelelő létszámú tanítói utánpótlás biztosításának igényével kiegészítve — nyomtatékosan érvényesítettek (érvényesíteni próbáltak) a tanító(nő)képzésben is.* Ezen oktatáspolitikai törekvések hátterét, személyi feltételeit s eredményeit próbáljuk megvilágítani az alábbi fejezetekben: az elemi isko-

* Írásunk a *Preska Gábornéval* 2006. október 6-án az I. Nemzetközi Neveléstörténeti Konferencián Fürstenfeldben, valamint a december 15-én a Karády Viktor 70. születésnapjának tiszteletére az MTA székházában rendezett konferenciákon tartott előadásaink összevont, lényegesen bővített változata. A kötetünkben közölt térképeket az általunk nyújtott adatok alapján s elképzelésünknek megfelelően (a T0 46693. számú OTKA-kutatás keretében) *Nagy Béla* szerkesztette. Mindkettőjük segítségét köszönöm.

lai létszámok alakulásának (1.), a tanító(nő)képzők (2.) s növendékeik számának, megoszlásának (3.) rövid áttekintése után rátérünk a képzősök és tanáraik felekezeti (4.), nemzetiségi (5.) összetételének vizsgálatára. A dualizmus kori tanítóképzés felekezeti, nemzetiségi jellemzőit firtató jelen írásunkban nem foglalkozunk olyan, az intézmények színvonala, a tanítói hivatásra nevelés szempontjából alapvető kérdésekkel, mint a helyiségekkel, gyakorlóiskolával, internátussal, gazdasági gyakorló-kerttel való ellátottság, a diákok szociális összetétele, előképzettsége, tanáraik neme, státusuk jellege, végzettségük stb. Csak olyan mozzanatokra térünk ki, amelyek közvetlen kapcsolatban vannak témánkkal: a növendékek és tanáraik nyelvtudásával, könyvtárral való ellátottságukkal kapcsolatos néhány adatot ismertetünk (6.). Írásunkat a képzőkben kiadott oklevelek számának/jellegének bemutatásával zárjuk (7.), megkísérelve érzékeltetni, hogy vajon mennyire felelt meg a képzés a különféle fenntartóknál, több hazai nyelven tanító elemi iskolai pedagógusok utánpótlásával kapcsolatos társadalmi elvárásoknak.

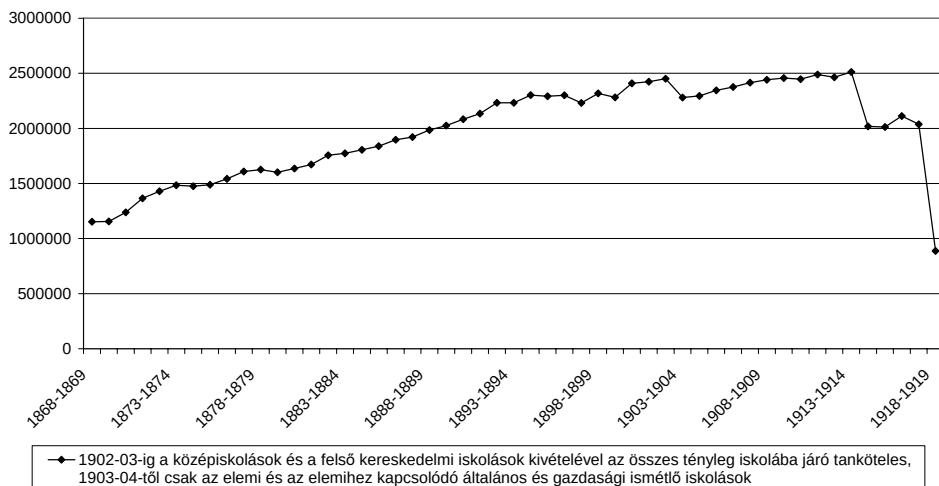
Statisztikai forrásaink csak kevés és közvetett információval szolgálnak arról, hogy a vallásos-hazafias nevelés és a tanítói hivatásra felkészítés deklarált céljai milyen hangsúlyt kaptak az egyházi intézetekben s az akkoriban kiépült államiakban, a fenntartók/felekezetek és oktatási nyelv szerint tagolt intézményrendszerben, mely egy vallási, nyelvi, kulturális szempontból igencsak összetett társadalmi közegben próbált hivatásának, az elemi iskolai pedagógusképzésnek megfelelni. Ezért, *bár dolgozatunkban előbb a vallási, majd a nemzetiségi, s végül a professzionális aspektusra fókuszálunk, nem feledkezhetünk meg a közöttük lévő összefüggésekről.*

Ezért az anyanyelvi/nemzetiségi összetételt bemutató fejezetet egy, a tanító(nő)képzők 1880/1881-es eloszlását az akkori nemzetiségi többséggel együtt megjelenítő térképen ábrázoljuk elsőként, majd a továbbiakban az iskolafenntartó felekezetek reprezentációját ábrázoló térképeken mutatjuk be a tárgyalt intézmények elhelyezkedését. Ez lehetőséget ad az olvasónak, hogy maga érzékelhesse a társadalom felekezeti és nemzetiségi összetétele közötti kapcsolatot; s hogy áttekinthesse az állami intézmények zömének kifejlődése után, a hároméves képzés utolsó tanévére kialakult iskolahálózatot. Majd az utolsó fejezetben — az 1917/1918. tanévi térképsorozat révén — lehetőséget teremt arra is, hogy mindezeket összevesse a negyedszázad elteltével, a történelmi Magyarország utolsó tanévére kialakult állapottal. Végül a könyvtárakról és a kiadott tanítói oklevelekről szólván sem mondhatunk le arról, hogy ismertetésünkben — amennyire adataink ezt megengedik — fenntartói/felekezeti s nemzetiségi szempontokat érvényesítsünk.

1. A népiskolákba járók és tanítóik számának alakulása a korszakban

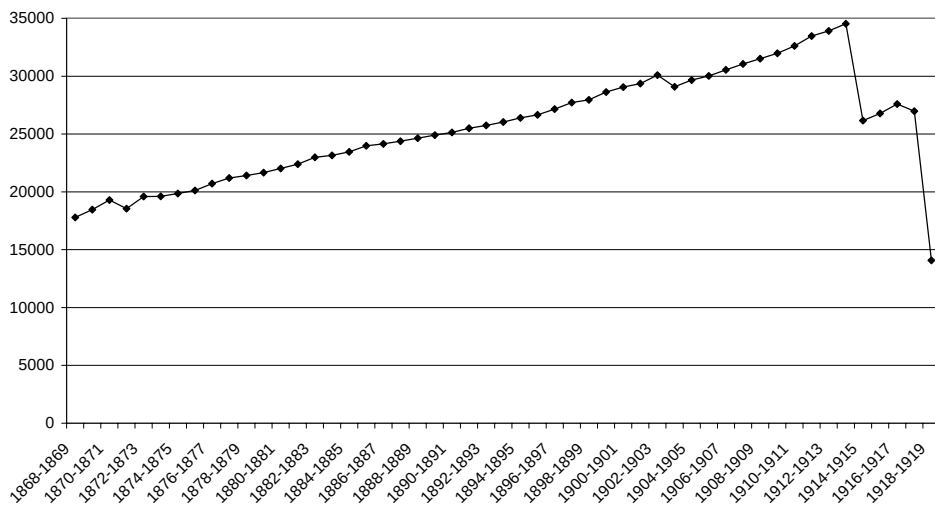
A vizsgált öt évtizedben a nép-, ill. az elemi iskolába járók száma a történelmi Magyarországon kb.1,15 milliőról 2,51 millióra nőtt. **(1. ábra)** Tanító(nő)ik száma kb. 17,8 ezerről 34,5 ezerre emelkedett. **(2. ábra.)**

A nép/elemt iskolába járók száma a miniszteri, illetve kormányjelentések szerint, 1868-1919

1. ábra

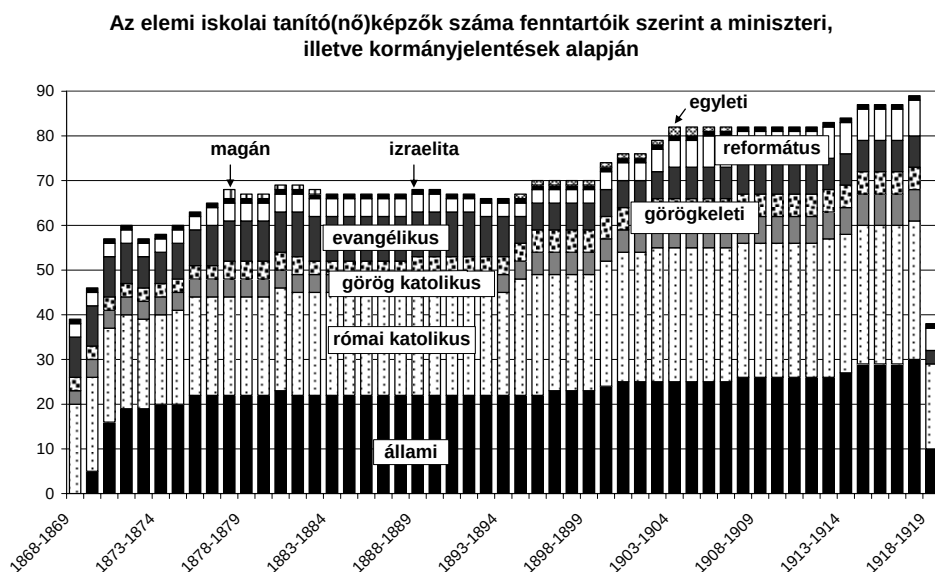
1902-03-ig az összes nép-, 1903-04-től a főállású elemi iskolai tanítók száma a miniszteri jelentések szerint

2. ábra

2. A tanító(nő)képzők számának és jellegének alakulása a vizsgált fél évszázadban, területi elhelyezkedésük 1868/1869-ben és 1917/1918-ban

Ahogy a **3. ábrán** látható, e hozzávetőlegesen két és félszeres, ill. kétszeres növekedéssel lépést tartott a tanító(nő)képzők számának 39-ről 89-re növekedése. Ugyanakkor — az állami képzés kifejlődésével — jelentősen átalakult az intézmények fenntartók szerinti aránya.

3. ábra

1868/1869-ben, az **1. térképen** egyházanként és a növendékek neme szerint különböző jelekkel ábrázolt tanító(nő)képzőknek kb. 59%-át adták a római és görög katolikus, 23%-át, az evangélikus, 8-8%-át a református, ill. a görögkeleti intézetek s 2%-át az izraelita képző.

1917/1918-ra (**2. térkép**) az állami intézmények adták a képzők kb. 33,7%-át, a római és a görög katolikusok a 42,7%-át, a reformátusok a 8,98%-át, az evangélikusok a 7,9%-át; a görögkeletiek, s az egyetlen izraelita képző aránya 5,6%-ra, ill. 1,12%-ra csökkent.

1. térkép

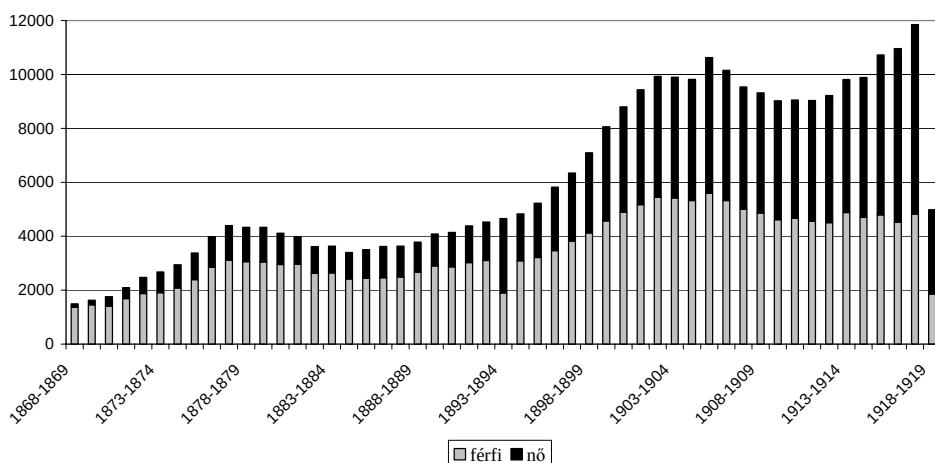
2. térkép

3. A tanító(nő)képzősök számának, nemi összetételének alakulása s megoszlásuk a különböző fenntartású intézetekben

A korszakban, ha nem is egyenletesen — az állami büdzsé nehézségeiből adódó vagy a tanítónői „túltermelésre” reflektáló (elsősorban a magánúton tanulást, kisebb részben az állami tanítónőképzők felvételi keretszámait korlátozó) intézkedések² hatására időleges visszaesésekkel, ám az évfolyamok számának előbb három, majd négy évre emelésétől serkentve —, *jelentősen, közel nyolcszorosára nőtt az intézménytípus növendékeinek létszáma*. Az 1489-ről 11.855-re emelkedett tanulószámon belül a lányok aránya a kezdeti 8%-ról, 59,3%-ra növekedett. (4. ábra.)

A férfi és nőhallgatók száma a tanító(nő)képzőkben a miniszteri, illetve kormányjelentések alapján

1902-03-ig a polgári és elemi iskolai képzés, 1903-04-től csak az elemi iskolai képzés

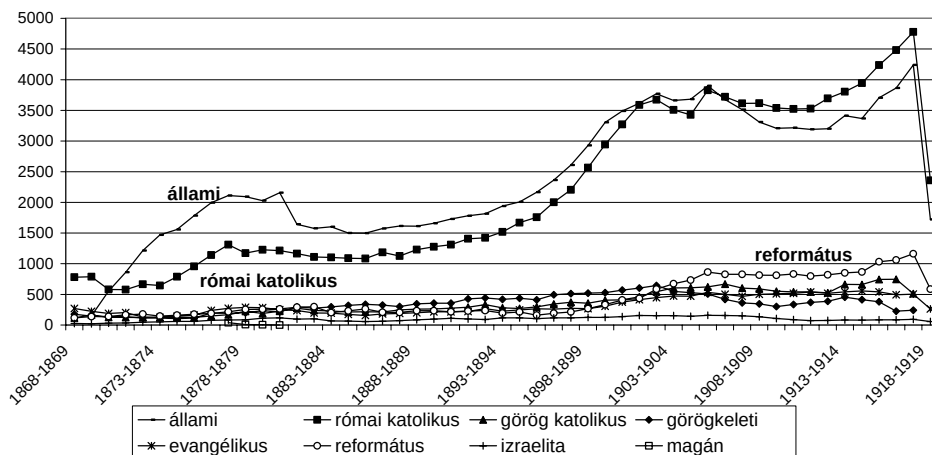

4. ábra

A képzők közötti lényeges létszámkülönbségek folytán — az intézmények arányától eltérve — az 1870-es évek elejétől három évtizeden át a tanító(nő)képzősök legnagyobb része, kb. 40%-a (a hetvenes évek közepén, átmenetileg, több mint fele) állami iskolákba járt (5. ábra). Ez csak a tanítónőképzők számának gyors növekedése révén vezetett újra katolikus relatív többséghez, a korszak utolsó évtizedére. Mindazonáltal még az 1917/18-as tanévben is 37% volt az állami növendékek aránya, a 41+4,4% római és görög katolikus aránnyal szemben. A kiinduló évhez viszonyítva jelentősen csökkent a görögkeleti (12-ről 2%-ra) s az evangéli-

kus intézményekbe járó (18,2-ről 4,4%-ra) diákok reprezentációja. Említést érdemel még a református képzők részesedésének növekedése (7,9-ről 10%-ra), ami csak a tanítónőképzéssel kapcsolatos korábbi fenntartásaik félretétele után következ(het)ett be.³

A növendékek száma a különböző fenntartású tanító(nő)képzőkben a statisztikai évkönyvek, illetve a miniszteri jelentések alapján
1877-78-ig a statisztikai évkönyvek adatainak hiánya, illetve az adatok egyezése miatt a jelentések adatait használva

5. ábra

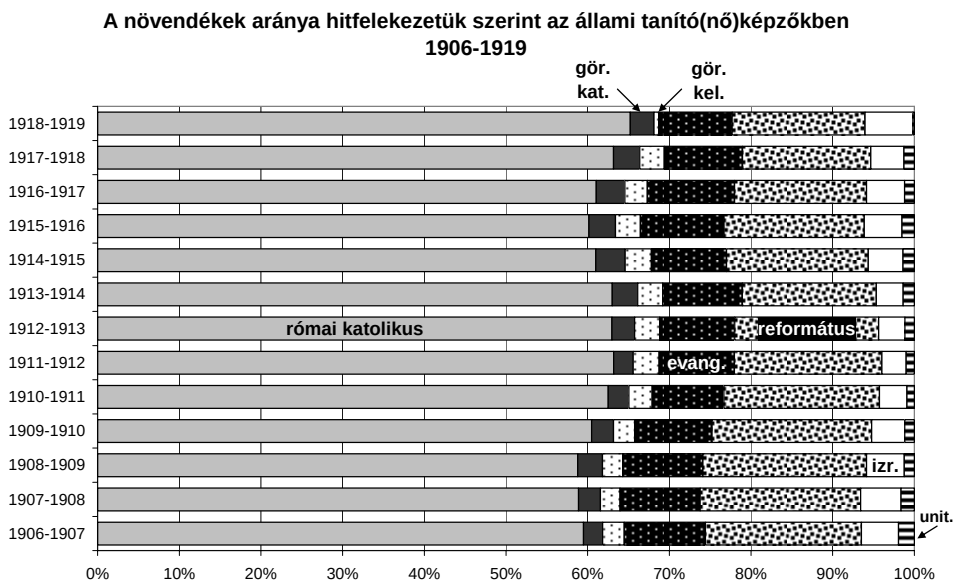
4. A tanító(nő)képzősök és tanáraik felekezeti összetétele

A különböző fenntartású tanító(nő)képzőkbe járók száma sokat mond arról, hogy vajon milyen hányaduk esetében érvényesülhettek közvetlenül a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium intenciói. De az állami képzőbe járók nagy tömege, s az egyházi képzősök bizonyos hányadának más felekezethez tartozása miatt a 2. ábra nem tükrözheti megfelelően a növendékek vallási megoszlását. Ezért, amikor adatot találtunk: az 1906/1907–1918/1919 közötti időszakra vonatkozóan, megkíséreljük felvillantani az állami és egyházi intézmények, majd az intézményrendszer egésze „felekezeti szegmentációjának”⁴ sajátosságait. (Elhelyezkedésüket lásd a 2., 9. és 10. sz. térképeken!)

4. 1. A különböző fenntartású intézmények növendékeinek felekezeti összetétele

Az állami intézményekben (6. ábra, 2., 3., 10. és 11. térkép) az országoshoz képest szembetűnően (kb. 10%-kal) magasabb a katolikusok képvisellete. Ha kisebb

százalékarányban is, de önmagukhoz viszonyítva nem kevésbé felülreprezentáltak a reformátusok, az evangélikusok és az unitáriusok. Az izraelita növendékek részesedése országos arányuk körül ingadozik, míg a görögkeletiek és görög katolikusok alulképviseletet. E tények ismeretében legalábbis túlzottnak látszanak a református, ill. evangélikus képzők igazgatóinak gyakori megnyilatkozásai, melyekben az állami képzőket nemes egyszerűséggel „lényegében katolikusoknak” nyilvánították.

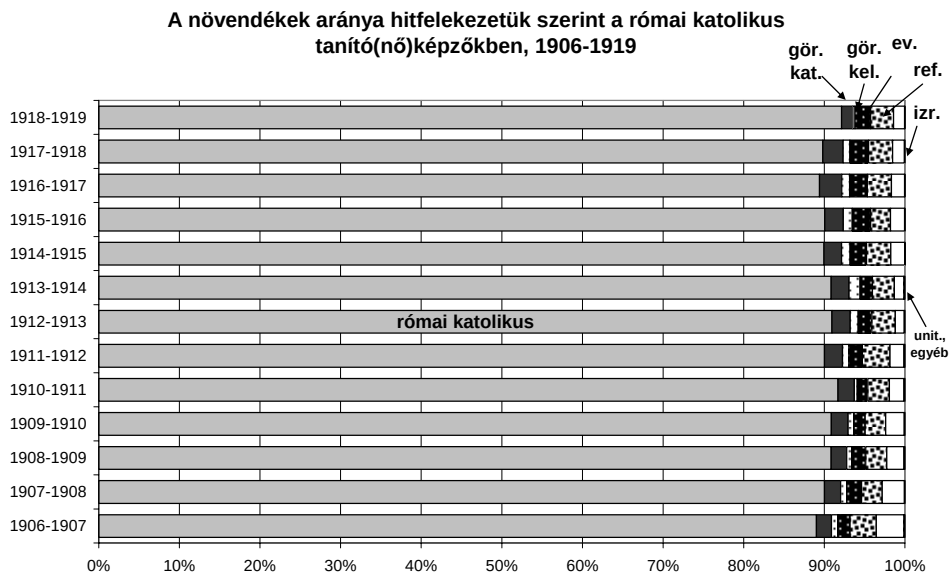

6. ábra

A római katolikus tanító(nő)képzők „önrekrutációja” — a kántor-tanítókkal szemben támasztott fokozott követelmények miatt érthetően — *igen magas* (89–92% közötti) volt (7. ábra, 4. és 12. térkép), hasonlóan az érettségit nyújtó tanítórendi gimnáziumokhoz, s lényegesen meghaladva az érettségit adó királyi katolikus intézmények arányszámait.⁵ A görög katolikus növendékekkel együtt, a vizsgált időszakban végig, kitették a növendékek 92–94%-át. A többi felekezet — különösen az ortodox — alulreprezentált volt. (Érdekességgként megjegyezzük: az időszak első éveiben, az izraelita növendékek körében ez a tendencia kevésbé érvényesült.)

A görög katolikus intézmények ezen időszakban (az 1916/1917. tanév kivételével) növendékeik kb. 72–80%-át nyerték saját híveik, s további 14–24%-át — „a felekezeti közelség” révén — a római katolikusok köréből. Az első világháború éveit leszámítva — amikor intézeteikben átmenetileg, 1–12%-ban az ortodox

diákok is megjelentek —, a két katolikus felekezet együttes aránya általában meghaladta a római katolikus képzőkéét. (8. ábra, 7. és 14. térkép.)

7. ábra

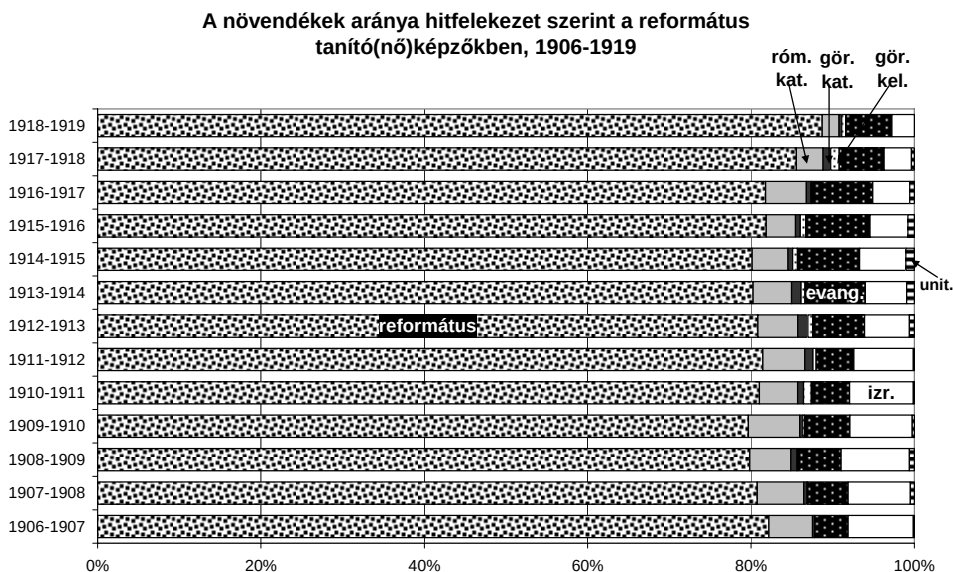

8. ábra

Lényegtelen kivételektől eltekintve — a felekezeti tanítókkal kapcsolatos elvárások ismeretében, egy vallási tekintetben igencsak más többségi társadalom közegében érthetően — adatbázisunkban *vallási tekintetben homogénnek mutatkoznak az ortodox tanító(nő)képzők (8. és 16. térkép) és a budapesti izraelita intézet.* (Ezért róluk diagramot sem közlünk.)

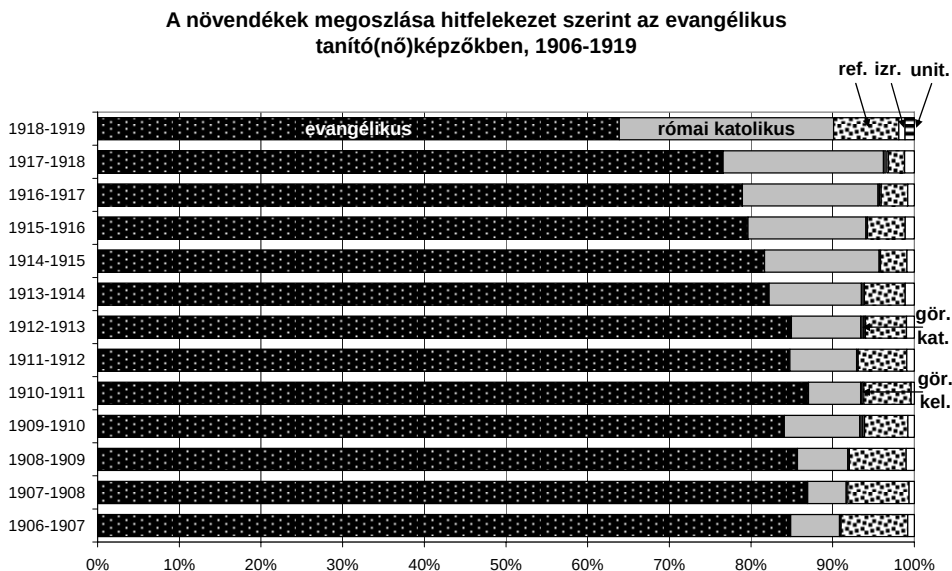
Jelentős „önrekrutációt” találunk a helvét és ágostai hitvallást követőknél is.

A *református tanító(nő)képzők (9. ábra, 5. és 13. térkép)* — eltérően az érettségít nyújtó református gimnáziumoktól, melyekben a saját felekezetük részaránya az adott időszakban 62,7%-ról 61,7%-ra csökkent — *nem veszítettek vonzerejükből a református fiatalok körében. Arányuk stabilan 80%-körül/felett maradt, a háború éveiben látható növekedéssel.* Vélhetően az 1903-ban alakult szatmárnémeti és az 1905-től működő nagyváradi református tanítónőképzők hatására (ez ma még csak ellenőrzendő hipotézis a részünkről), a korszakban végig, de különösen annak első felében feltűnően magas (az evangélikusok és a katolikusok arányát is meghaladó) az izraelita tanulók jelenléte. Az idő előrehaladtával lassan tért veszítettek, s helyüket — a „felekezeti közelséget”⁶ demonstrálva evangélikus növendékek foglalták el. Az ország legnagyobb felekezetének, a római katolikusnak a képviselői — ugyan nem túl jelentős arányban — mindvégig jelen voltak a kálvinista képzőkben.

9. ábra

Jelenlétük még szembetűnőbb az evangélikus tanító(nő)képzőkben (10. ábra, 6. és 15. térkép), ahol az idő előrehaladtával szembetűnően nőtt a reprezentációjuk (az utolsó két évben feltételezhetően a szarvasi képző tanítónőképzővé szervezésével összefüggésben). Mindemellett — igaz fokozatosan gyengülve — itt is magas az „önrekrutáció”: az első évtizedben meghaladta a 80%-ot. A trend tehát hasonlóan csökkenő, mint az érettségit adó evangélikus gimnáziumokban (ahol 51,6-ról 45,7%-ra szállt le részesedésük), de — a felekezeti tanítói hivatás jellegéből adódóan — a saját felekezetük jelenléte lényegesen magasabb, mint a Karády Viktor által regisztrált értékek. Az is jól nyomon követhető adatsorunkon, hogy az iskolák elhelyezkedése, a helyi iskolai piac sajátosságai milyen könnyen felülírhatják „a felekezeti közelséget”.

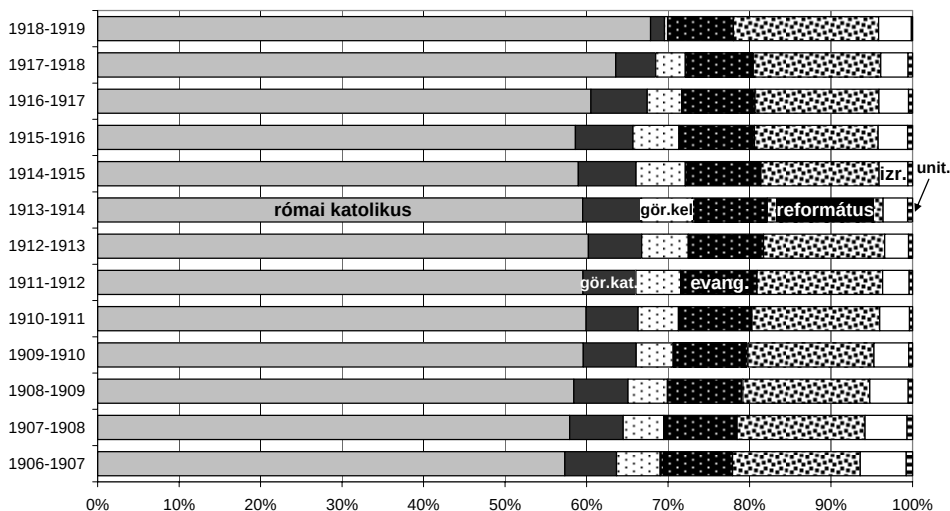
10. ábra

4.2. Képzősök és tanáraik felekezeti összetétele 1906-1919 között, az utolsó dualizmus kori népszámlálással összevetve

Ha a növendékek vallási összetételének intézmény-fenntartókkénti áttekintése után — a téma lezárásaként — megkíséreljük *plasztikussá tenni a dualizmus kori képzők vallási összetételének alakulására vonatkozó ismereteinket*, célszerűnek látszik előbb összefoglaló adatokkal szolgálnunk a tanító(nő)képzőkről a vizsgált időszakban: áttekinteni a diákokról és tanárokról 1906–1919-ig referáló diagramjainkat, majd az 1910. évre vonatkozó metszetüket összevetni a korszak utolsó népszámlálásának eredményével.

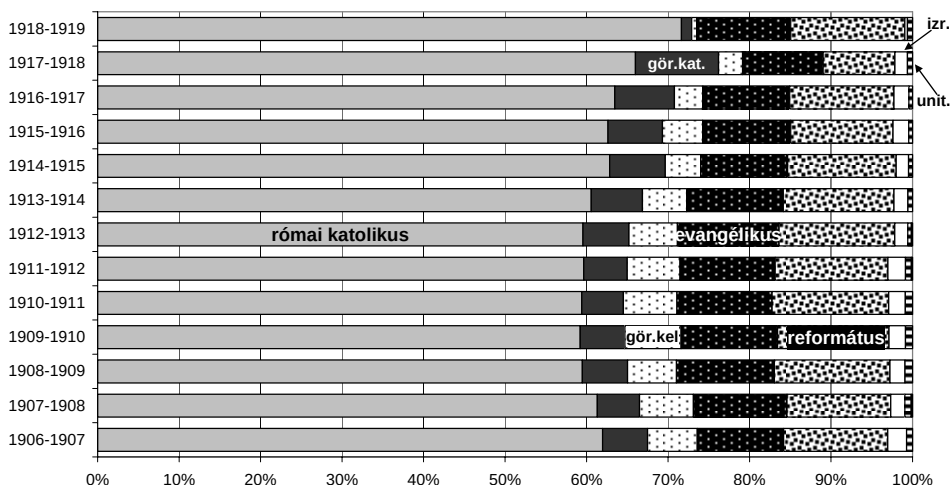
A dualizmus kori oktatáspolitikai intenciói s a törvényesen bevett felekezetek közötti — dinasztikus preferenciák,⁷ valamint az „államrezon” következtében mégiscsak érvényesült — különbségtétel, valamint bizonyos felekezeti-kulturális tradíciók tükröződnek a fenti diagramokon (11., 12. és 13. ábra).

A növendékek hitfelekezeti aránya a tanító(nő)képzőkben, 1906-1919

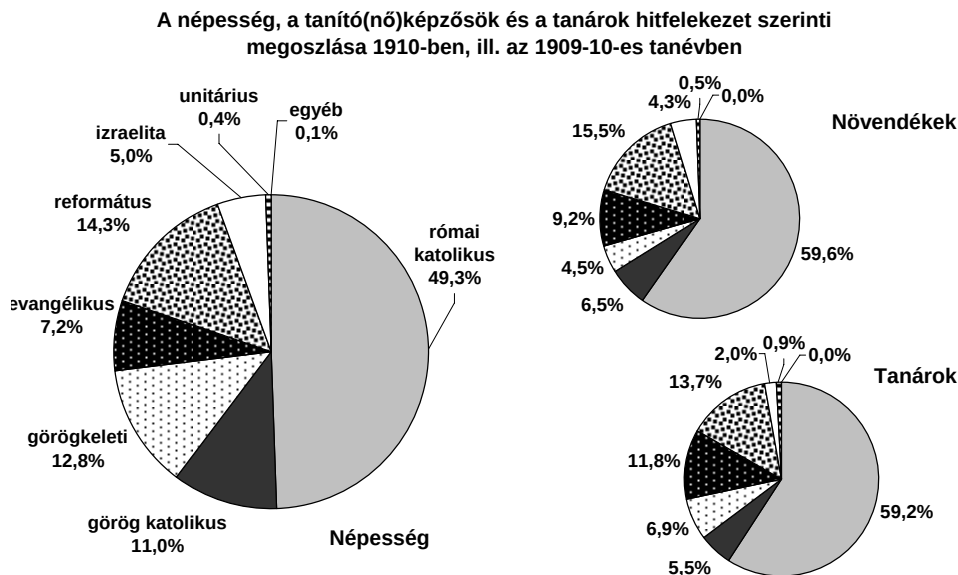

11. ábra

A főállású tanító(nő)képző intézeti tanárok aránya hitfelekezet szerint 1906-1919

12. ábra

13. ábra

A római katolikus képzőkbe járók nagy számának, ill. az állami intézmények összetételének ismeretében aligha meglepő: a legnagyobb hazai felekezet képviselői — a diákok és tanárok körében — kb. 10%-kal magasabb arányban voltak jelen,⁸ mint a lakosságban. A politikai jóindulat és a felekezeti hagyományok együttes hatása érvényesül az evangélikusok (különösen a tanároknál szembe-tűnő) felülreprezentáltságában, s abban is, hogy a reformátusok lényegében arányuknak megfelelően képviseltek a tanító(nő)képzőkben. Az sem tanulság nélküli, hogy az izraelita fiatalok országos arányszámukat megközelítően szerepelnek a képzők diákjai között, ám a tanári karban jelenlétük ennek alig felét tette ki.⁹ Mindennél beszédesebb azonban, hogy a képzős diákok körében a görögkeletiek és görög katolikusok reprezentációja az országosnak alig több mint harmada, ill. fele (a tanároké kb. fele).

5. A tanító(nő)képzősök és tanáraik anyanyelve/nemzetisége

Ennek okait keresve aligha kerülhetjük meg, hogy felidézzük a dualizmus kori Magyarország nemzetiségeinek lakhelyére vonatkozó ismereteinket, s hogy a tanító(nő)képzők kifejlesztésének első (1880/1881-ben), ill. második hulláma után (1907/1908-ban), majd a korszak végén (1917/1918-ban) áttekintsük: vajon mi-

ként reagált az elemi iskolai pedagógusképzés intézményrendszere arra a kihívásra, amelyet a lakosság nemzetiségi és vallási összetétele jelentett.

5.1. A különböző fenntartású intézmények növendékeinek anyanyelvi/nemzetiségi összetétele a korszakban s területi elhelyezkedésük 1880/81-ben

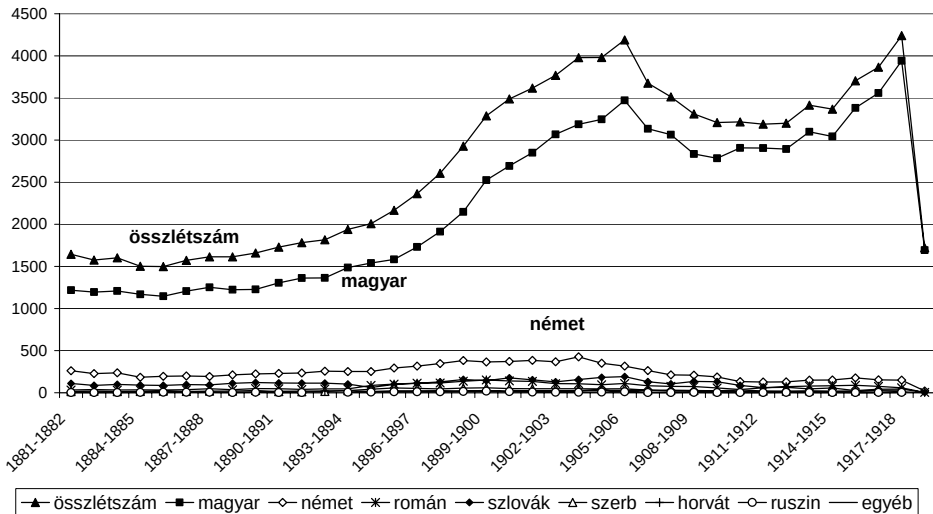

3. térkép

A 3. térképen látható az állami tanító(nő)képzők zömének kifejlesztése utáni intézményhálózat a négyéves képzés bevezetését megelőző utolsó tanévben. 1880/1881-ben a 68 képzőből 52-ben magyar nyelvű oktatás folyt. Német volt az oktatás nyelve 5 evangélikus, magyar–német 3 katolikus s 1 evangélikus prepa-randiában. Románul tanítottak 2 görögkeleti s 1 görög katolikus, magyarul és románul 1 római s 1 görög katolikus intézetben. Szerb nyelven folyt a tanítás a zombori görögkeleti, s magyar–ruszin nyelven az ungvári görög katolikus iskolákban. A képzők 23,5%-ában folyt tehát nem magyar nyelvű vagy kétnyelvű oktatás, ami többszöröse a Karády Viktor által a gimnáziumokban regisztrált értéknek (s éppen 10%-kal haladja meg a 10. térképen látható 1917/1918. évi arányt), de

mélyen alatta marad annak, amelyet az 1880. évi népszámláláson a nem magyar anyanyelvű polgárok („allogének”¹⁰) reprezentáltak. Az állami oktatáspolitikai preferenciáit jelenítik meg a gyakran vegyes nemzetiségű, ill. nemzetiségi területeken létesített állami tanító(nő)képzők, melyekben — „a környezetben divatozó nemzetiségi nyelv(ek)” igény szerinti oktatása mellett — a tanítás nyelve a magyar volt,¹¹ s melyeknek tanárai egyesületük határozataiban folyamatosan hangsúlyozták a képzők és a tanítóság „nemzeti hivatását”.¹²

A növendékek anyanyelvi megoszlása az állami tanító(nő)képzőkben

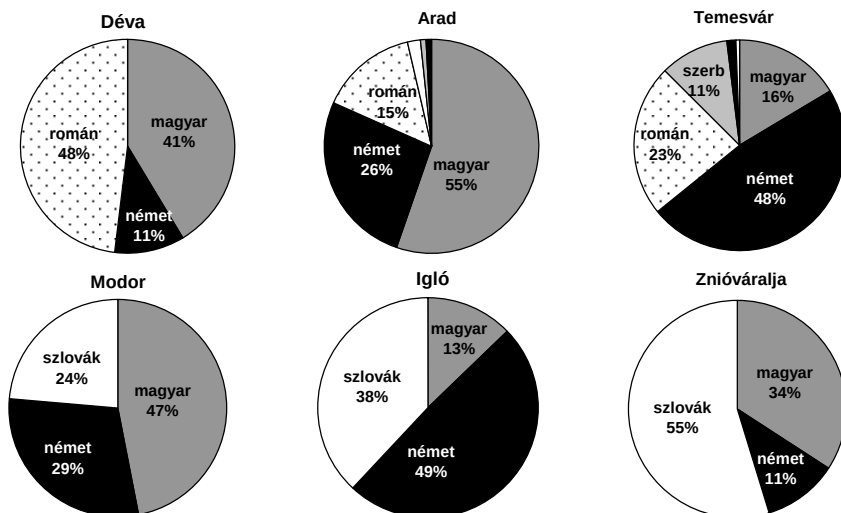

14. ábra

Ennek ismeretében aligha csodálkozhatunk azon (**14. ábra**), hogy az ezen intézményekbe járó diákok túlnyomó többsége magyar anyanyelvű (vagy legalábbis önmagát annak valló) volt, s hogy a körükben amúgy is igen szerény mértékben megtalálható nemzetiségiek aránya a századfordulótól tovább csökkent. Mivel az akkoriban 22-30 állami képző is környezete oktatási piacán tevékenykedett, közöttük annak jellegéből adódóan jelentős különbségek mutatkoztak. Erről tanúskodik a Tanítóképző Intézeti Tanárok Országos Egyesülete (TITOE) folyóiratának, a *Magyar Tanítóképzőnek* egy széles körű felmérése, melynek legplasztikusabb eredményeit a **15. ábrán** ajánljuk figyelmükbe.¹³ A vegyes lakosságú területeken fekvő képzők között találunk magyar, szlovák abszolút, ill. német és román relatív többségűt is. Összetételük igencsak eltérő volt, s ez befolyásolta az intéze-

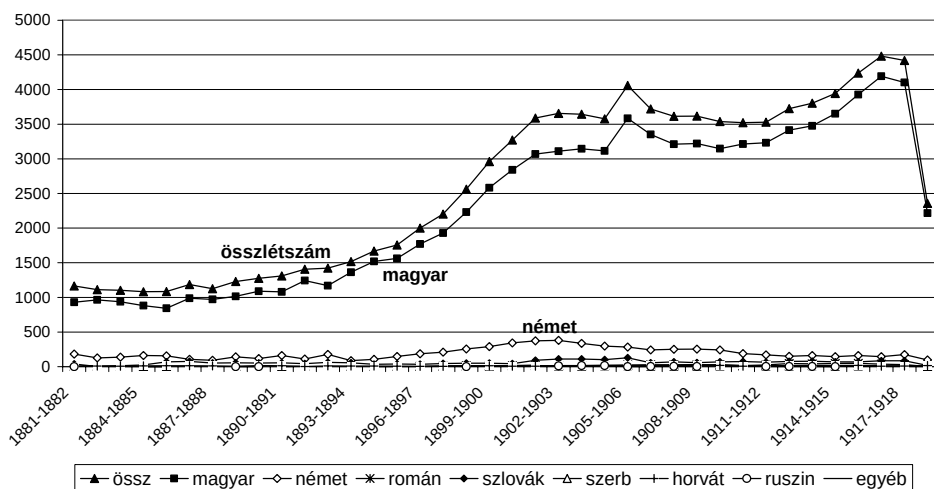
tekben folyó anya/nemzetiségi nyelvoktatást, de nem változtatott azon, hogy a tanítás mindegyikben magyarul folyt.

**A növendékek anyanyelv szerinti megoszlása állami tanítóképzőkben
1897-98-ban - a Magyar Tanítóképző adatgyűjtése alapján**

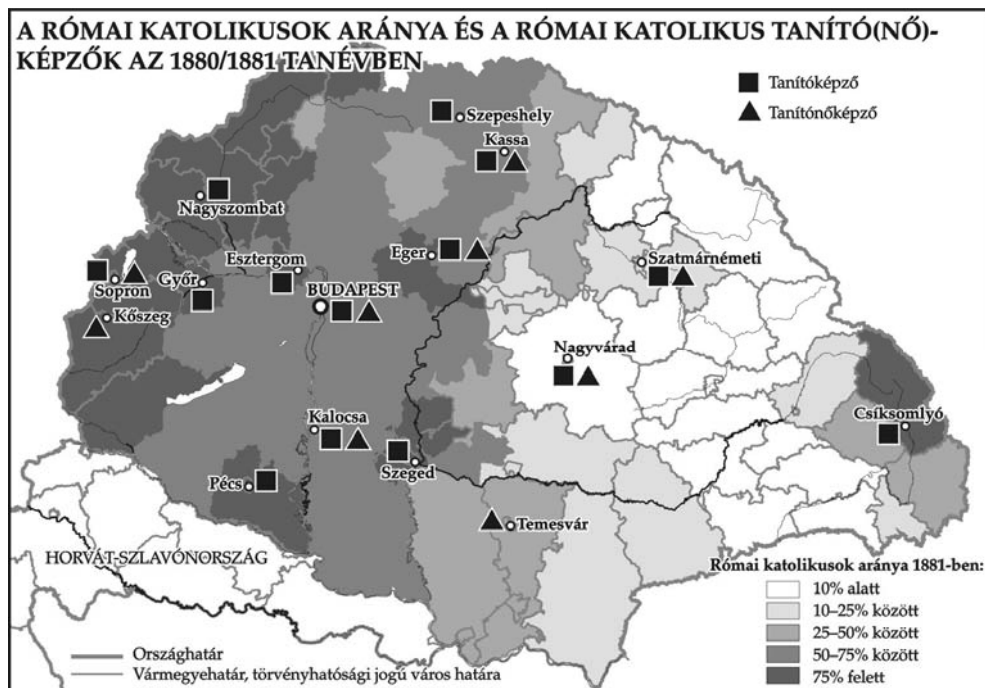

15. ábra

**A növendékek anyanyelvi megoszlása a római katolikus
tanító(nő)képzőkben**

16. ábra

4. térkép

A fent említett négy vegyes tannyelvű képző kivételével magyarul oktattak az ország legnagyobb felekezeti iskolafenntartója, a katolikus egyház tanító(nő)képzőiben is. Ahogy a **4. és 12. térképen** látható, még a heterogén nemzeti-ségi összetételű területen fekvő intézményeik többségében is ez volt a helyzet.

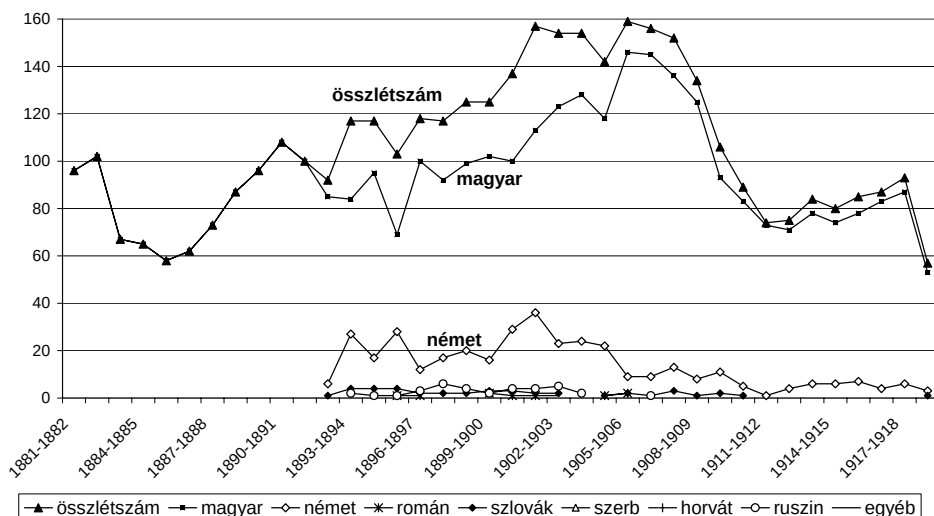
Még ennek ismeretében is szembetűnő (ahogy a **16. ábrán** látható): a katolikus képzőkben magasabb volt a magyar diákok aránya, mint az állami képzőkben. A magyarországi németek és szlovákok felekezeti irányultságának ismeretében az viszont várható volt, hogy a nem magyar anyanyelvűek többsége közülük rekrutálódott.

Az **5. és a 13. térképen** bemutatott református tanítóképzők elhelyezkedését, s felekezetük „nemzeti egyházi” ethoszát figyelembe véve aligha meglepő, hogy körükben rendkívül alacsony volt — az 1917/1918-as tanév kivételével —, még az 1%-ot sem érte el a nem magyar anyanyelvűek aránya (ezért esetükben a diagram bemutatásának sincs értelme).

Az egyetlen, 1857-ben létrejött budapesti — „a zsidó iskolai alapból” fenntartott, s így az állami oktatásirányítás szorosabb ellenőrzése alatt tevékenykedő — izraelita tanítóképző diákjainak anyanyelvi összetétele (**17. ábra**) leginkább az állami képzőkére emlékeztet. Az összlétszámokon kívül két, nem elhanyagolható

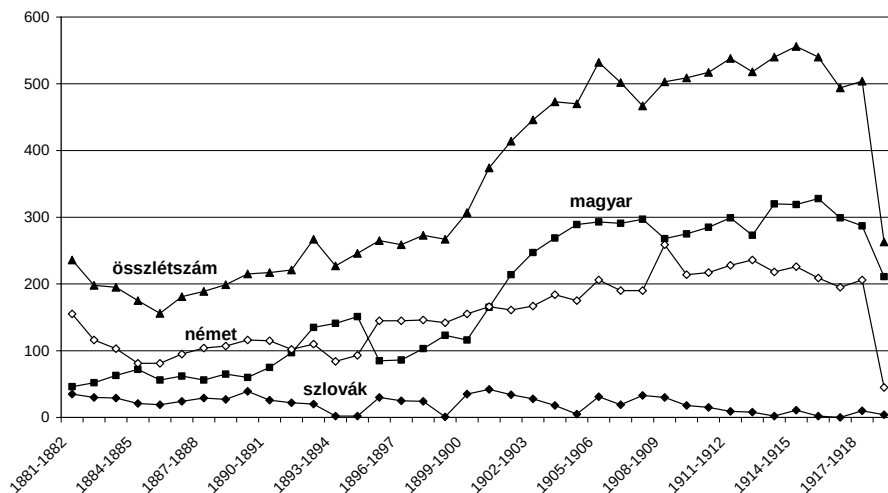
különbséggel: 1. körükben a német anyanyelvűeken javarészt jiddist beszélőket kell értenünk; 2. a századfordulót követően növendékeik körében gyorsabban csökkent a nem magyar anyanyelvűek aránya.

A növendékek anyanyelvi megoszlása az izraelita tanítóképzőben

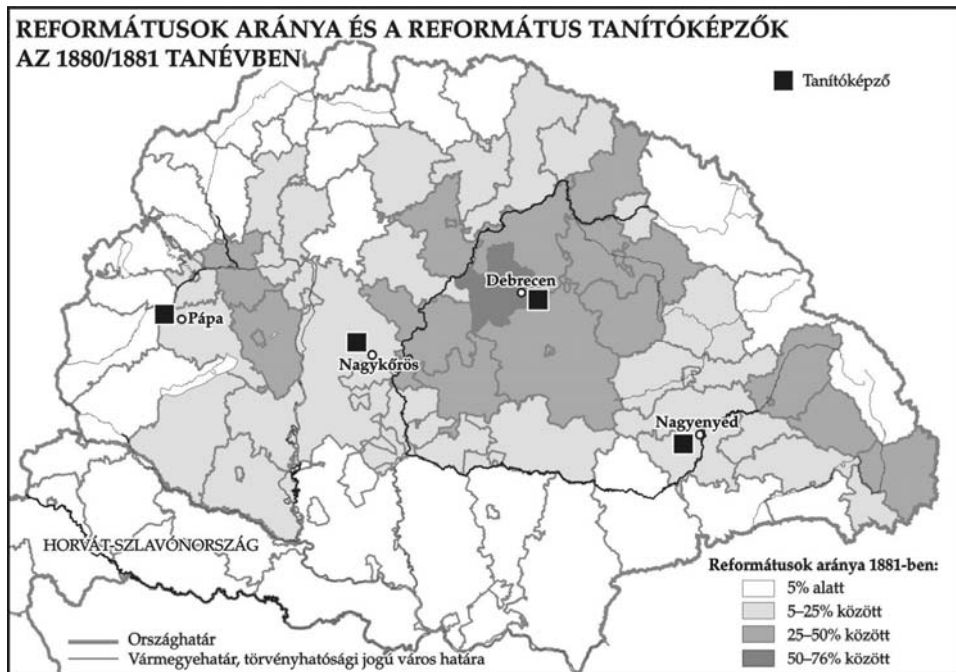

17. ábra

A növendékek anyanyelvi megoszlása az evangélikus tanító(nő)képzőben

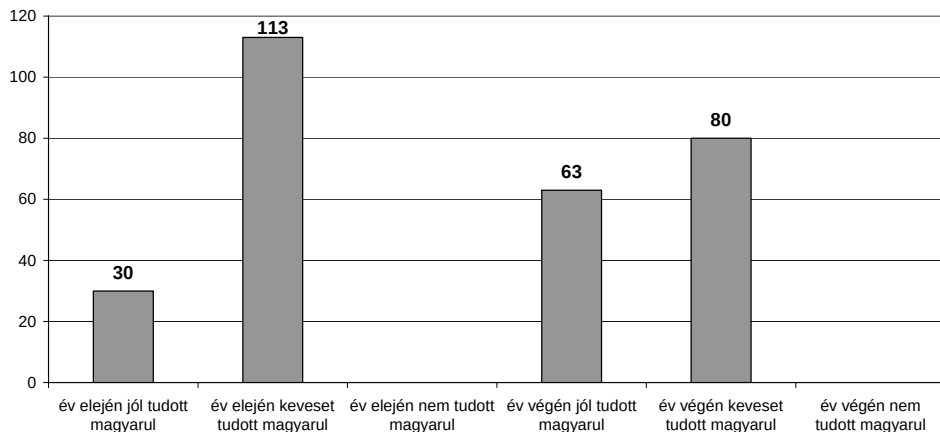
18. ábra

5. térkép

**Két német anyanyelvű evangélikus képző növendékeinek
magyaranyelv-tudása 1907-1908-ban**

(nagyszebeni tanítóképző: 86 német, 1 román anyanyelvű tanuló
segessvári tanítóképző: 56 német anyanyelvű tanuló)

19. ábra

Az 1. nemzetiségi térképre emlékezve érthető, hogy a 6. és a 15. térképen látható evangélikus tanítóképzők tanulói körében (18. ábra) a magyarok és a németek jelentős számban, a századfordulóig a relatív többségen is osztozva — majd magyar túlsúllyal — képviseltetik magukat.

A német tanítási nyelvű — sokáig gimnáziumokhoz kapcsolódó — erdélyi szász képzők, valamint a Felsőlövő és Sopron környékiek adták a német anyanyelvű diákok nagy részét, míg az eperjesi és szarvasi intézetek a szlovákokat.

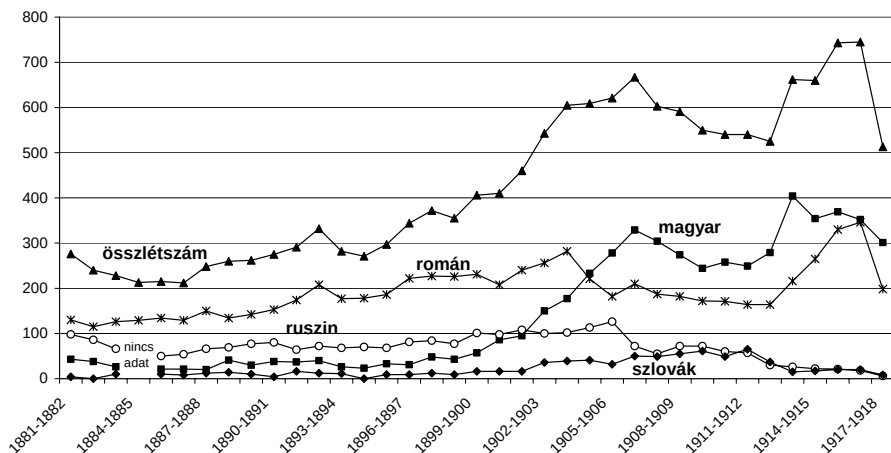
A német nyelvű nagyszebeni tanító- és a segesvári tanítónőképző — a Lex Apponyi megszületése körüli — helyzetéről tudósít a tanulók maganyelv-tudásáról szóló 1907–1908. évi¹⁴ éves jelentéseik adataival a 19. ábra. A nagy valószínűséggel kozmetikázott adatokból kitűnik: a tanév elején a növendékeknek 21%-a, a végén pedig 44%-a „tudott jól magyarul”, jelentős többségük csak „keveset”, ami némi fényt vet a 18. ábrán látható arányok hátterére s — a 6., 9. és 15. térképpel összevetve — az ország különböző területein elhelyezkedő evangélikus képzők különbségeire is. A görög katolikus és görögkeleti iskolák adataival összehasonlítva (lásd a 21. 23. és 24. ábrákat), a magyarul „jól tudók aránya” az ottaniak negyedét, felét éri el...

6. térkép

A magyarországi görög katolikus egyház létrejöttének körülményei, s a 7. és 14. térképeken látható tanítóképzők elhelyezkedése folytán magától értetődőnek tűnik, hogy körükben jelentős volt a románok és a ruszinok (s nem jelentéktelen a szlovákok) aránya. (20. ábra.)

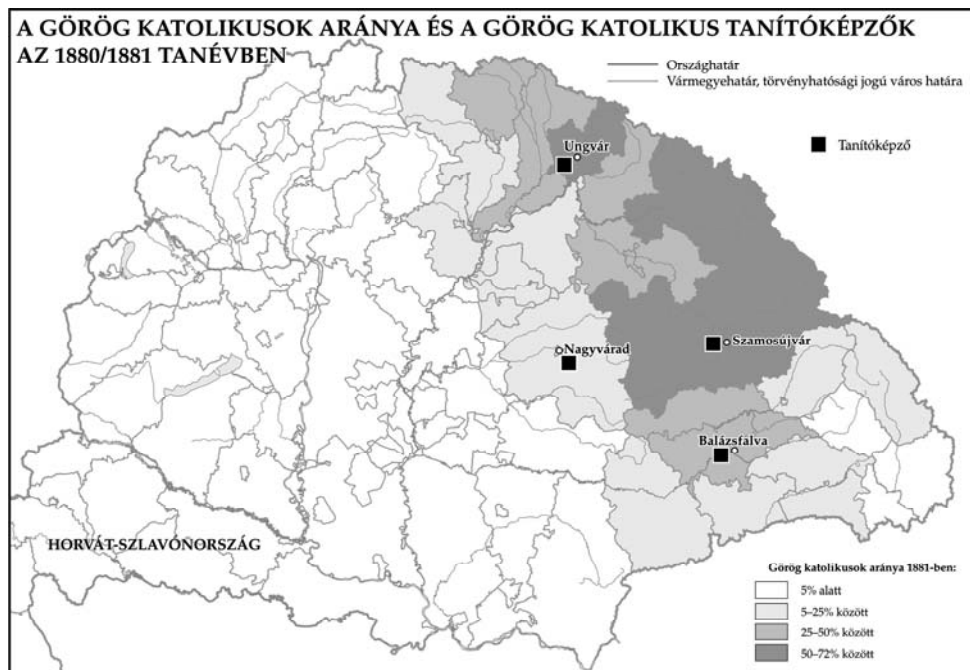
A növendékek anyanyelvi megoszlása a görög katolikus tanító(nő)képzőkben

20. ábra

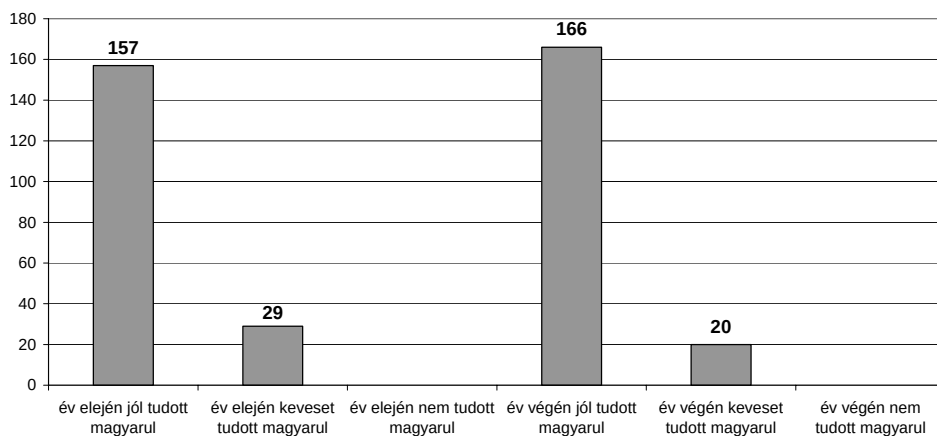
A történeti kontextus ismeretében feltűnő, hogy a századfordulótól a növendékek körében gyorsan nőtt a magyarok (ill. az önmagukat magyarnak vallók) aránya, olyannyira, hogy 1904/1905-től az elsőbbséget: a relatív, majd néhány időpontban az abszolút többséget is megszerezték.

További kutatást igényel, annak felmérése, hogy ezen arányeltolódásban milyen szerepe volt az eperjesi és az ungvári magyar nyelvű tanító- és tanítónőképzők 1895. és 1902. évi, s a lugosi magyar–román nyelvű tanítónőképző 1914. évi megnyitásának. Annak, hogy ennek révén a korszak utolsó éveiben a 7 görög katolikus képzőből már csak a balázsfalvaiban folyt román, háromban (az eperjesiben, az ungvári tanító- és tanítónő-képzőkben) magyar, s ugyancsak háromban (a nagyvárad, a szamosújvári tanító- s a lugosi tanítónőképzőkben) magyar–román nyelvű oktatás,¹⁵ ami meghatározta a jelentkezők és felvehetőik körét, azt, hogy különösen az utóbbiakban többnemzetiségű fiatalok tanulhattak együtt. Intézményi szintű vizsgálódásokra lenne szükség annak felméréséhez, hogy mennyire gyorsította fel ez a nemzetiségi tanulók körében zajló természetes, ill. államilag ösztönzött folyamatokat: előbb a magyar nyelv elsajátítását (21. ábra), majd az össze — vagy csak az elvárásoknak való megfelelés, karriervágy ösztönözte — identitásváltást.

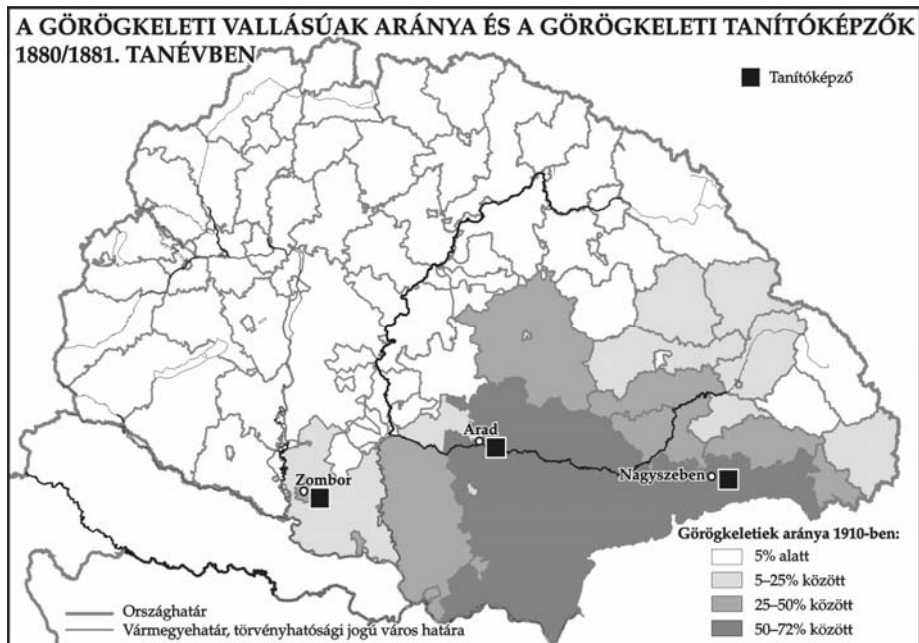

7. térkép

A három román tannyelvű görög katolikus tanítóképző
(balázsfalvai, nagyváradi, szamosújvári)
növendékeinek magyarnyelv-tudása 1907-08-ban
(csak román anyanyelvű tanulók)

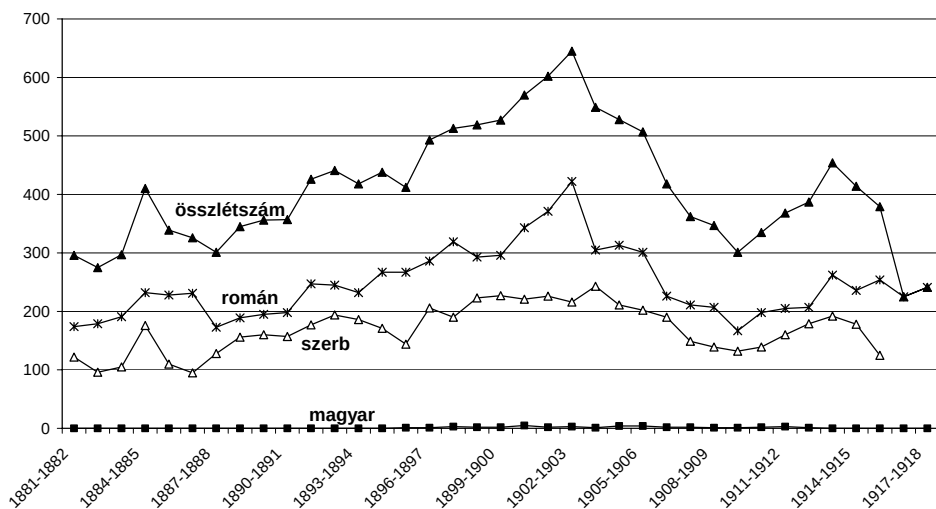

21. ábra

8. térkép

A növendékek anyanyelvi megoszlása a görögkeleti tanító(nő)képzőkben

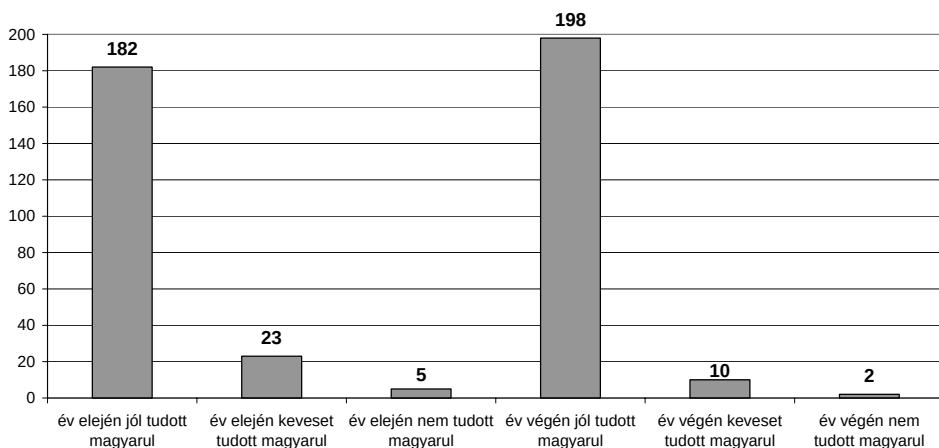
22. ábra

Az utóbbi kérdés fel sem merül a **8. és a 16. térképen** és a **22. ábrán** megjelent ortodox képzők esetében.

A román és szerb tanítási nyelvű görögkeleti tanító(nő)képzők mindvégig megőrizték ugyanis nemzetiségi jellegüket, s — talán az ellenérdekűnek tekintett állami szervek túlzott tájékoztatásától tartva — még magyar anyanyelvűeket sem nagyon engedtek tanulóik közé.

A magyar oktatáspolitikai erőfeszítéseinek „statisztikában kimutatható eredményei” is csak az ortodox képzőkbe járó román, ill. szerb növendékek magyar nyelv-ismeretének bővüléséről tudósítanak, eltérően a többi képzők „magyarosodásától”.

A három román tannyelvű görögkeleti tanítóképző
(aradi, karánsebesi, nagyszebeni)
növendékeinek magyarnyelv-tudása 1907-08-ban
(csak román anyanyelvűek)

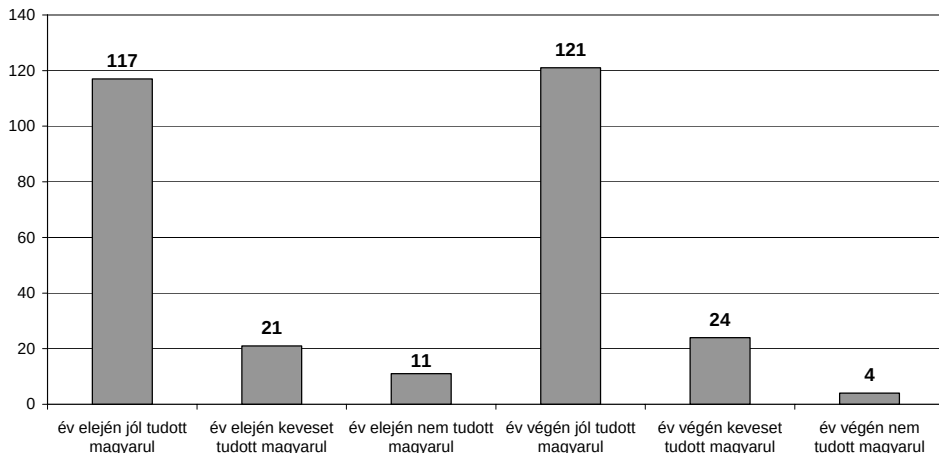

23. ábra

A **23. és 24. ábrák** kapcsán — a történeti kontextus ismeretében — joggal felmerül: vajon a valós helyzetet tükrözhetik-e, „életszerűek-e” azok az adatok, melyek szerint a román tannyelvű intézetek tanulóinak az év elején 86,7%-a, az év végén pedig már 94,3%-a, a szerb nyelvűek diákjainak pedig 78,5%-a, ill. 81,2%-a „jól tudott magyarul”. További kutatást igényel ennek megállapítása. Addig is a magunk részéről inkább azon tűnődünk, hogy ezen statisztikák előállítói a nyelvtudással kapcsolatos mércét tették-e ilyen alacsonyra, vagy/és éppen a magyar állami befolyástól féltett identitásuk megőrzése érdekében, az elhúzódó politikai játszmák részeként táltalták az akkori törvényi előírásoknak való megfelelés szándékát (annak látszatát) demonstráló adatokat?

**A zombori szerb tannyelvű görögkeleti tanító- és tanítónőképző
növendékeinek magyarnyelv-tudása 1907-1908-ban**

(2 magyar és 1 román anyanyelvű tanulón kívül mind szerb anyanyelvűek)

24. ábra

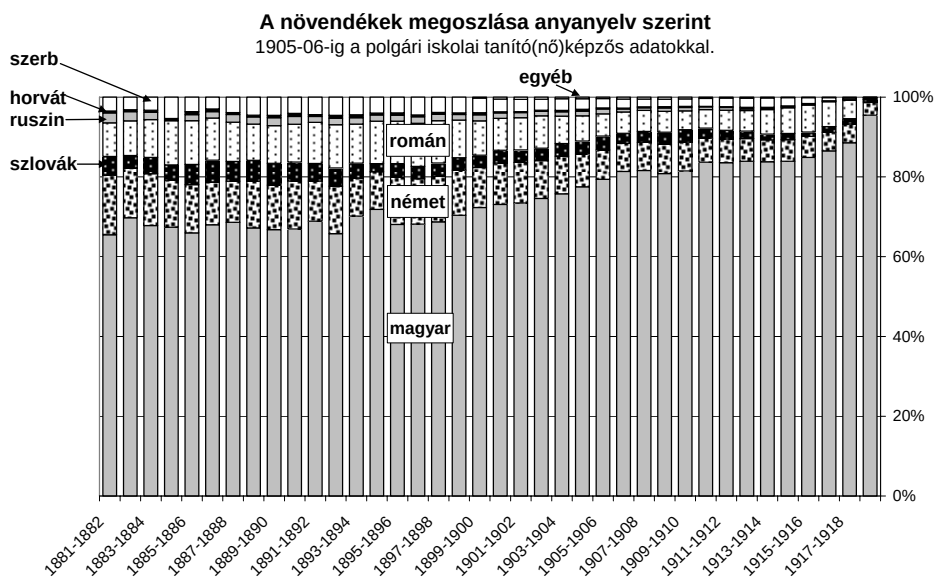
Az érintett képzők évkönyveinek, fennmaradt levéltári forrásainak s anyakönyveinek szisztematikus áttekintése, feldolgozása révén lehetne csak tisztázni a 23. és 24. ábrákon szereplő adatok forrásértékét. Ez valamennyi itt bemutatott diagramunkra igaz, ám ez esetben az átlagosnál nagyobb okunk van a kételkedésre: közismert ugyanis, hogy a korszak utolsó évtizedében (különösen a világháború éveiben) a magyar asszimilációs törekvésekkel szemben elzárkózó görögkeleti magatartás/ellenállás¹⁶ időnként komoly konfliktusokhoz, s még a TITOE vezetői körében is heves reakciókhoz, „a hazaáruló képzők” bezárásának követeléséhez vezetett.¹⁷ (Majd ez a kérdés — a trianoni területvesztéssel, lásd a 10. és 11. térképet — két évtizedre, a területi visszacsatolásokig lekerült a hazai kultúrpolitika napirendjéről.)

5.2. A magyar és más anyanyelvűek aránya a tanító(nő)képzősök és tanáraik körében, valamint az össznépességben a dualizmus kori népszámlálások alkalmával.

A képzők tanítási nyelve, területi elhelyezkedése 1907/1908-ban és 1917/1918-ban

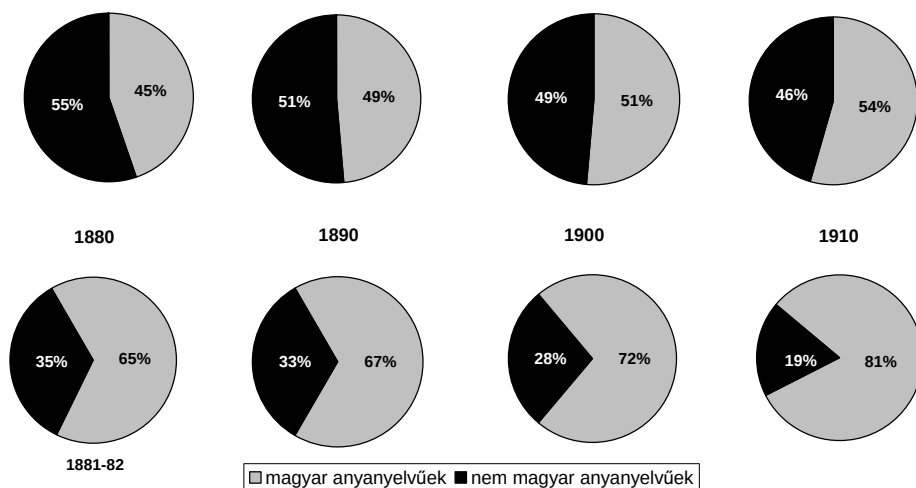
A különböző fenntartású tanító(nő)képzők tanulói anyanyelvi szegmentációjának áttekintése után, befejezésül, a 25., 26., 27., 28. és 29. ábra, valamint a 3., 9. és a 10. térkép segítségével megpróbáljuk érzékeltetni, hogy egészében a növendékek

és tanáraik nemzeti/nemzetiségi összetétele s az intézmények oktatási nyelve szempontjából milyen eredményhez vezetett a dualizmus korának fél évszázada.

25. ábra

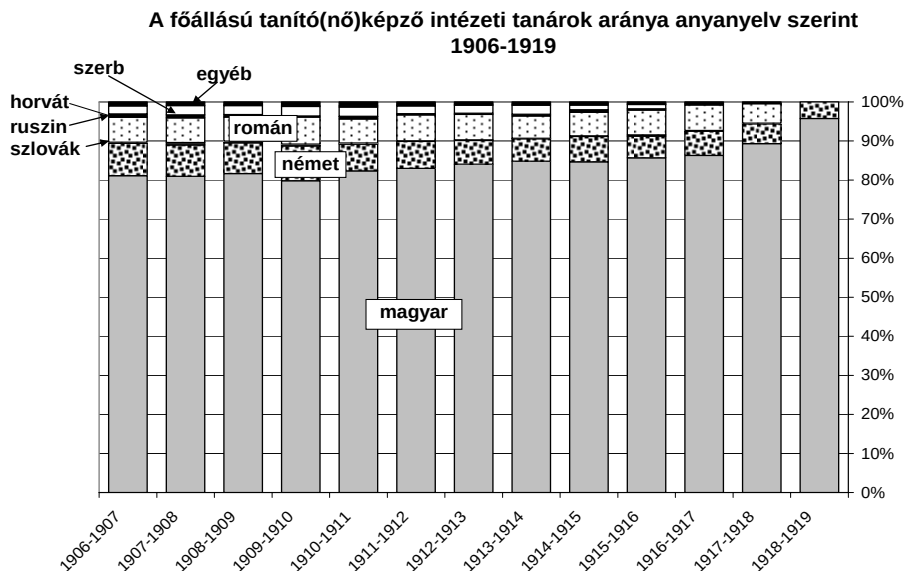
**Magyar anyanyelvűek aránya az össznépességben (fent)
és a tanító(nő)képzősöknél (lent) - a KSH adatai alapján**

26. ábra

Amit a képzők kb. háromnegyedét kitevő, színmagyar vagy jelentős magyar többséggel bíró református, katolikus, állami és izraelita képzők vizsgálata előre-
vetített, jól látható a **25. és 26. ábrákon**.

A tanító(nő)képzősök körében — ha nem is egyenletesen — *nőtt a magyar anyanyelvűek* (s az önmagukat annak vallók) *aránya*. 1881/1882-ben a 4023 növendék 65,4%-a, 1906/1907-ben a 10.153 fő 81,4%-a,¹⁸ 1917/1918-ban pedig a 11.533 tanuló 85,5%-a tartotta anyanyelvének az oktatáspolitikai által preferált államnyelvet. Majd a területveszteség következtében 1918/1919-re arányuk a 4984 képzős körében már 95,5%-ra nőtt, miközben körülbelül a németek aránya 15%-ról 7%-ra, majd 4,7%-ra; a románoké 8,4%-ról 5,4%-ra, majd 4,7%-ra; a szlovákoké 4,7%-ról 2,5%-ra, majd 1,3%-ra; a szerbeké 3,5%-ról 2,2%-ra, majd 0,4%-ra; a ruszinoké 2,5%-ról 0,8%-ra, majd 0,1%-ra csökkent. Így a korszak négy népszámlálásának éveiben a tanító(nő)képzősök körében mindig jelentősen (20,7%-kal, 18,3%-kal, 20,9%-kal és 27,1%-kal) *felülreprezentáltak voltak a magyarok*.¹⁹

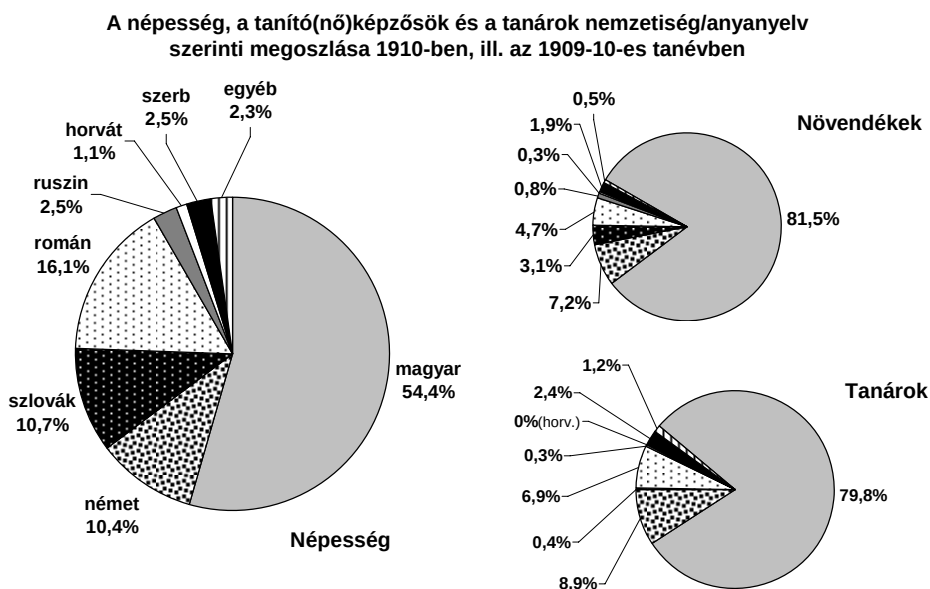

27. ábra

Főállású tanáraik adatai is (27. ábra) ilyen arányokról tanúskodnak: 1906/1907-ben 81,1%, 1917/1918-ban 89,3% és 1918/1919-ben 95,8% vallotta magát magyarnak. Körülbelül a németek aránya 8,3%-ról 5,1%-ra ill. 4,2%-ra csökkent. A többi nemzetiség képviselői 1918/1919-re lényegében eltűntek a képzős tanárok közül, úgyhogy velük kapcsolatban csak a korábbi két időpontra vo-

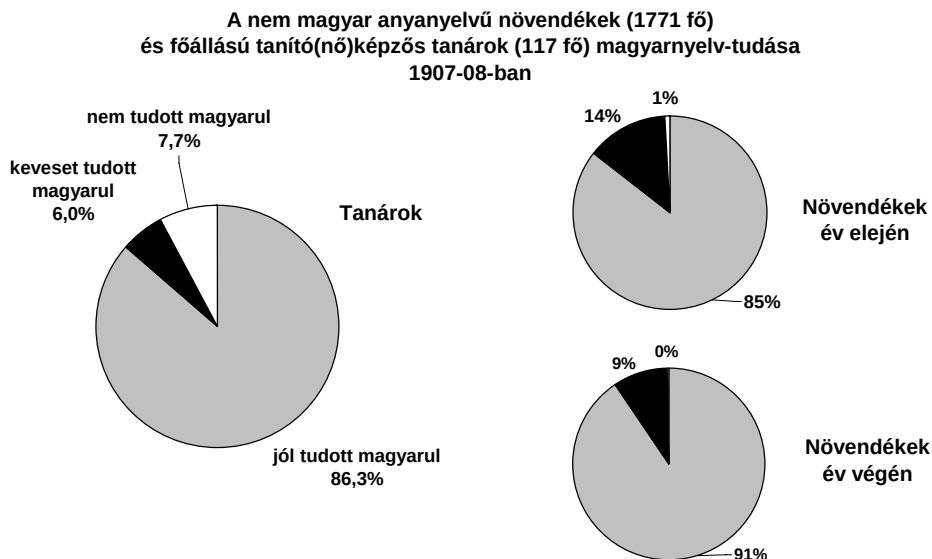
natkozóan szolgálhatunk adatokkal: a románok reprezentációja 6,4%-ról 5%-ra, a szerbeké 2%-ról 0%-ra, a ruszinoké 0,9%-ról 0,2%-ra, a szlovákoké 0,3%-ról 0,2%-ra szorult vissza.

Az 1910. évi népszámlálás adataival való összevetés során is (28. ábra) első-sorban a tanító(nő)képzősök és tanáraik országostól eltérő arányai szembetűnők: körükben az országos 54,4%-ot 27,1, ill. 25,4%-kal meghaladták a magyar anyanyelvűek.

28. ábra

A lakosság 10,4%-át kitevő németek ellenben 7, ill. 8,9%-os reprezentációjukkal elmaradtak attól. Alulképviseltek voltak a lakosság 10,7%-át kitevő szlovákok is: 3, ill. 0,4%-kal. Az akkori Magyarország legnagyobb nemzetisége, a 16,1%-ot kitevő románok a képzők ifjúságának és tanári karának alig 4, ill. 6,9%-át adták. A szerbek képviselete a tanító(nő)képzőkben (2, ill. 2,4%) megközelítette országos átlagukat (2,5%). Jelentősen elmaradtak ettől a lakosság 2,5%-át adó rutének, akik a preparandiákban csak 1, ill. 0,3%-ban voltak jelen. (Más elbírálás alá esik a nyelvi, kulturális identitásukat őrző horvátok távolmaradása a magyarországi intézményektől: bizonyára a közeli s autonóm oktatási igazgatás alá tartozó anyaországi képzőket látogatták.)

29. ábra

A polgári és felső népiskolások (80,9%), valamint a gimnazisták és reáliskolások arányát (79,6%) kissé meghaladó, ám az érettségizettektől (87,6%), az egyetemistáktól és főiskolásoktól (88,3%) elmaradó²⁰, kb. négytizedes magyar többség, s hozzá a tanítói hivatásra nevelés mellett legfontosabbnak tartott sajátos nemzeti küldetéstudat kialakítása elemi feltétele volt annak, hogy a tanító(nő)képzők többsége alkalmas legyen egyik leggyakrabban hangoztatott missziója teljesítésére. Arra, hogy az általa kibocsátott tanítók révén segítse a korabeli oktatáspolitikai magyarosító törekvéseinek érvényesítését: a korszak kezdetétől egységesnek tekintett magyar politikai nemzet megerősítése érdekében a magyarok — s az önmagukat magyaroknak vallók — többségének biztosítását.

Sajátos eszközeivel ezt szolgálta a KSH is, ezért nem feledhetjük Karády Viktor megismételt, jól argumentált figyelmeztetését: a közép- és felsőoktatásban tanulók hivatalos statisztikája nemzetiségi tekintetben ellenőrzendő.²¹ Ahogy a fentiekben már többször is említettük: a tanító(nő)képzők körében tájékozódván, mi is úgy találtuk, hogy a magyar anyanyelvű növendékek expanziójával kapcsolatban — legalább a görög katolikusoknál s az evangélikusoknál — további vizsgálatokra van szükség. E kutatásnak fel kell mérnie az érintett képzők diákjainak nevét, a magyaron kívüli hazai nyelvtudásukat, a tanulmányaik folyamán (a képesítő vizsga környékén) lezajlott esetleges „anyanyelvi váltásokat” ahhoz, hogy többet tudhassunk arról: valójában mi áll a magyar többség kialakulásának hát-

terében. Gyors asszimiláció vagy — elhelyezkedésüket, karrierjüket elősegítendő — a politikai elvárásoknak való megfelelést demonstráló mimikri; esetleg (a kognitív disszonancia következtében) az utóbbi és előbbi sajátos együttese?

9. térkép

Annyi azonban már most is tudható: a magyar anyanyelvűek reprezentációjának növekedésében bizonyosan komoly szerepe volt annak, hogy az 1881-et követő negyedszázadban csökkent a nem magyar vagy vegyes tanítási nyelvű tanító(nő)képzők száma s részaránya. Az elemi iskolákban az anyanyelvi oktatás lehetőségét deklaráló népiskolai törvény negyvenedik évfordulóján az ország 82 tanító(nő)képzőjéből 72-ben magyarul, 2 evangélikus intézetben németül, 3 görögkeleti és 1 görög katolikus iskolában románul, 2 görög katolikusban magyarul és románul, s a zombori képző(k)ben szerbül folyt az oktatás. A nem magyar, ill. vegyes tananyelvű képzők aránya ennek folytán a bő negyedszázaddal korábbi 23,5%-ról 12,2%-ra csökkent. (9. térkép.)

Újabb évtized múltán, az 1917/1918. tanévre (10. térkép) sem változott érdemben a helyzet: a 89 képzőből 77-ben folyt magyar nyelvű oktatás. Nagyszebenben és Segesváron németül, Zomborban szerbül, Aradon, Balázsfalván, Karánsebesen, Lugoson és Nagyszebenben románul, Nagyváradon és Szamosújváron magyarul és románul, míg Szepeshelyen magyarul és szlovákul tanítottak. Így a képzők kb. 13,5%-ában oktattak nemzetiségi nyelven (is).

10. térkép

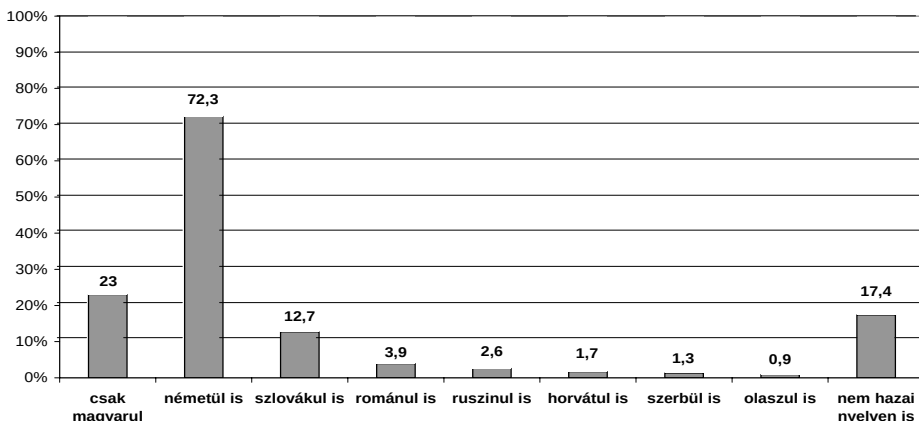
6. Anyanyelven kívüli nyelvtudás, könyvtárak a tanító(nő)képzőkben

A német, román és szerb oktatási nyelvű képzők kapcsán a korszak oktatáspolitikájában, publicisztikájában állandóan napirenden volt az 1879. évi XVIII. tc. végrehajtásának szükségessége: a tanítójelöltek és tanáraik magyar nyelvtudásának kérdése. A tanfelügyelők állandó feladata volt ennek nyomon követése, a törvény előírásaitól való elmaradás pótlásának sürgetése.

A hivatalos statisztikák szerint csökkent a tanító(nő)képzősök és tanáraik körében a magyarul nem vagy csak gyengén tudók aránya (29. ábra). A növendékek fejlődését demonstrálандó, ezekben megkülönböztetik a tanév eleji és végi adatokat. Eszerint az 1907/1908. tanévben például 1771 nem magyar anyanyelvű diák közül 1515, ill. 1603 tudott „jól”, 240, ill. 162 „keveset”, s 16, ill. 6 növendék akadt, aki „nem tudott magyarul”. S bár a magunk részéről még kis összegű fogadást sem kötnénk ezen adatok megbízhatóságát illetően,²² tény: általuk az érintett intézmények — a Lex Apponyi évében s légkörében — jelezték a VKM felé, hogy őrzik legalitásukat, „eredményesen munkálkodnak” az állami előírások megvalósításán. Az iskolai beszámolók szerint a 117 főállású, nem magyar anyanyelvű pedagógus közül 101 tanár „tudott jól magyarul”, s mindössze heten (3 román, 2 szerb és 2 „egyéb” — 6%), ill. kilencen (3 német, 1 szlovák, 1 román és

3 szerb — 7,7%) voltak köztük, akik „kevésbé”, ill. „nem” bírták az államnyelvet. Utóbbiak elmaradtak a törvényes előírásoktól, de mielőtt messzemenő politikai következtetést vonnánk le ebből, jó, ha tudjuk: a 465 magyar anyanyelvű tanító(nő)képző intézeti tanár között háromszor akkora hányadot (23%-ot) képviseltek a semmilyen más nyelvet nem ismerők. (30. ábra.)

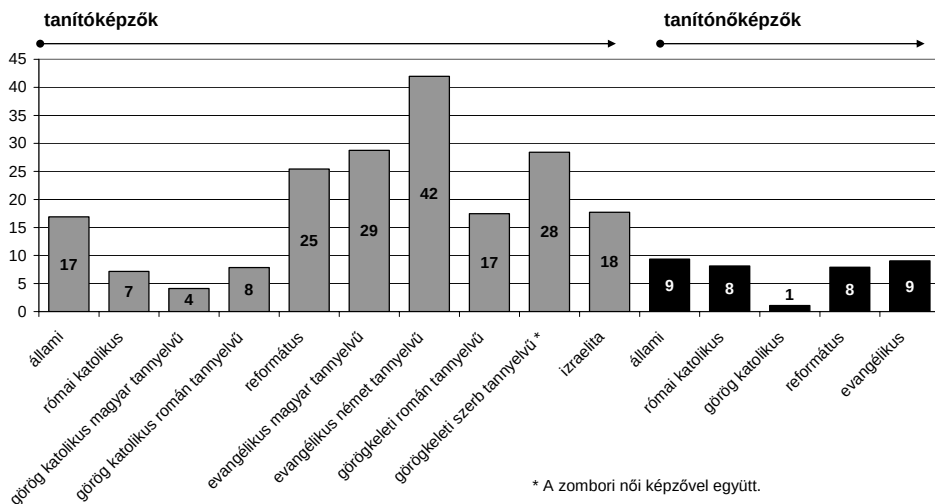
A főállású magyar anyanyelvű tanító(nő)képző intézeti tanárok (465 fő) nyelvtudása 1907-08-ban

30. ábra

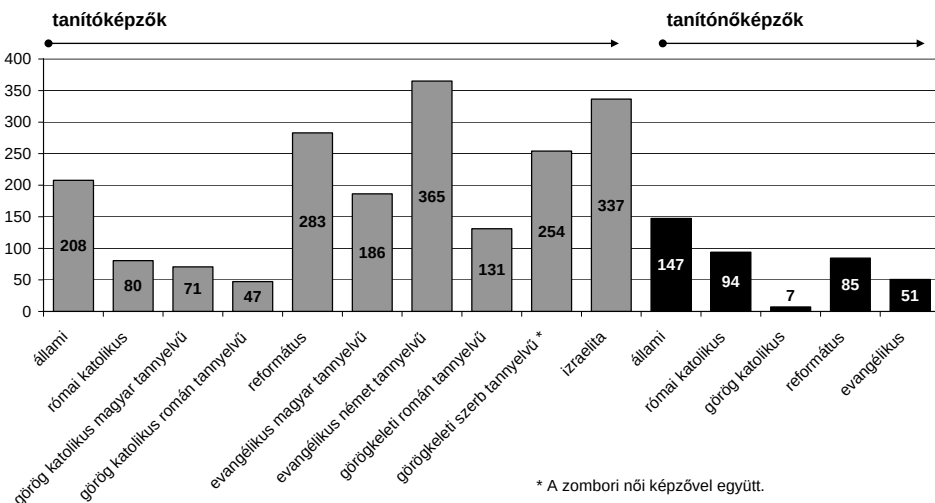
Az Osztrák–Magyar Monarchia viszonyai között, érthetően, a pedagógusok közel háromnegyede (72,3%) tudott németül. A többiek szlovákul (12,7%), románul (3,9%), ruszinul (2,6%), horvátul (1,7%), szerbül (1,3%), olaszul (0,9%) beszéltek a „hazai nyelvek” közül, s emellett 17,4%-ot képviseltek a más, „nem hazai nyelven” beszélők. A 23% csak magyarul tudót is figyelembe véve, sokan több nyelvet is ismertek, hiszen csak így adódhattak a fenti százalékok. Ha a 27., 28. és 30. ábrákat összevetjük — különösen a szlovákul, ruszinul és horvátul is beszélők kapcsán —, eszünkbe jut Karády Viktor megfigyelése, mely szerint az önmagukat magyarnak valló, alkalmazkodni kész értelmiségiek körében gyakran a más hazai nyelv ismerete utalhat az illető valódi anyanyelvére.²³ Így lehetett ez a tanító(nő)képző intézeti tanárok körében is, hiszen aligha feltételezhető, amit a hivatalos anyanyelvi statisztika sugall, hogy éppen a szlovákok, rutének, horvátok lettek volna ilyen közömbösek e pálya iránt, s hogy a románokat, szerbeket vonzotta volna ennyivel kevésbé e hivatás, mint „a magyarokat”. Valószínűbb, hogy a 28. ábrán az országos adatoktól tapasztalható elmaradást a tanárok körében valamelyest kompenzálják a körükben már magyar identitást vállaló, ám anyanyelvüként valójában valamely nemzetiségi nyelvet bírók. Tényleges arányaikról csak a nevükre, életrajzukra, pályafutásukra stb. vonatkozó további levéltári kutatások adhatnak némi felvilágosítást.

Egy tanító(nő)képzős diákra jutó könyvtári könyvek száma 1907-08-ban

31. ábra

Egy tanító(nő)képzős tanárra jutó könyvtári könyvek száma 1907-08-ban

32. ábra

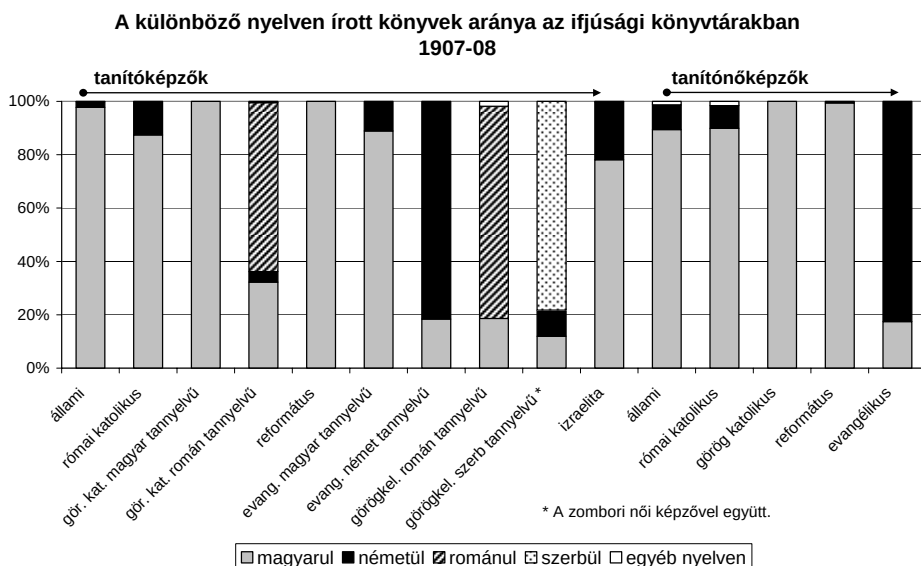
A német és „más, nem hazai” nyelvismeret kategóriába sorolt más világnyelvek ismerete, ahogy ma is, nagy segítségére lehetett az általuk tájékozódni képesek számára a szakmai önképzésben, amiként az intézeti könyvtárak is. Az ország 82

tanító(nő)képzőjéből az 1907/1908. évben két képző nem rendelkezett könyvtárral, 3 pedig más intézménnyel közös tanári könyvgyűjteményt használt, adatai nem voltak elhatárolhatók. Így 77 könyvtárról érkeztek jelentések a KSH-ba.

A 77 ifjúsági könyvtár könyvvállománya 74.000 kötetből állt. Ahogy a **31. ábrán** látható, az egy diákra jutó könyvek száma a tanítóképzőkben 4 és 42 között, a tanítónőképzőkben 1 és 9 között mozgott. Szembetűnő, hogy az evangélikus német és magyar, a görögkeleti szerb s a református, valamint az izraelita képzők egy diákra jutó könyvvállománya meghaladta az anyagilag náluk jobban ellátott állami tanítóképzőket, s hogy az állami, az evangélikus és a református tanítónőképzősökre mennyivel kevesebb könyv jutott, mint a régebbi tanítóképzők növendékeire.

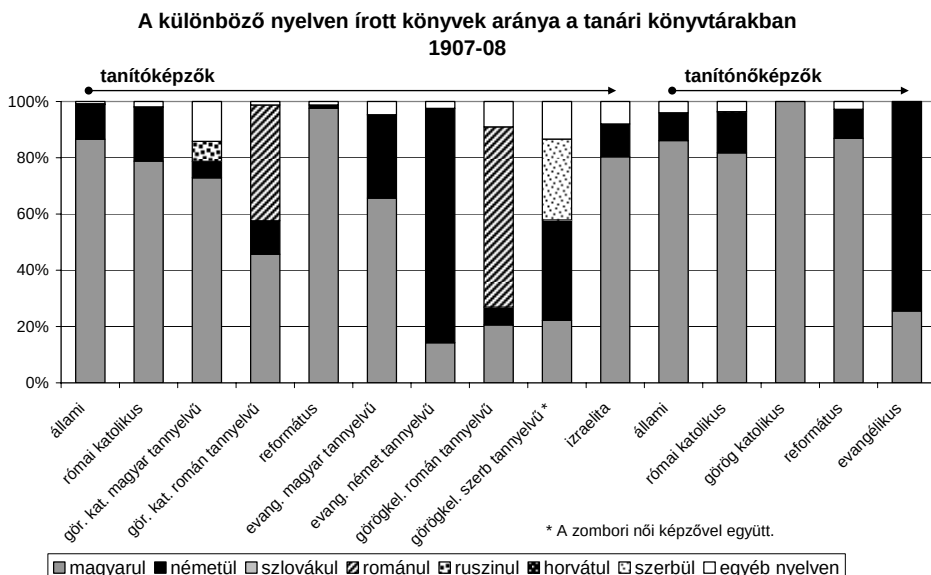
A 77 tanári könyvtárban összesen 141.000 kötetet számláltak az adatszolgáltatók, melynek révén az egy tanárra jutó könyvek száma a **32. ábrán** láthatóan — sokszoros kötetszámokkal — a diákkönyvtárakban is tapasztalt trendhez hasonlóan alakult. Ennek lehetséges okai bizonyára a történeti tradíciókban és a középiskolákhoz való korábbi intézményes kapcsolódásban keresendők (melyek mindaddig fennálltak, ameddig azt a jogi szabályozás, ill. a valós oktatáspolitikai gyakorlat azt tolerálta).

A **33. és 34. ábrákon** ábrázolt ifjúsági és tanári könyvtárak nyelvi összetétele hasonlóan alakult, néhány, a tanárok magasabb műveltségéből, idegennyelvtudásából adódó érthető különbséggel. Az *ifjúsági könyvtárak nagy részében az oktatás nyelve határozta meg a könyvtárak jellegét, azzal a kiegészítéssel, hogy az államnyelvet reprezentáló kiadványok mindenütt jelen voltak.*

33. ábra

A tanári könyvtárak ezen túlmenően (a református képzők kivételével) jelentősebb német vagy „egyéb” nyelven íródott könyvállománnyal rendelkeztek. Emellett szembevetendő a magyar tanítási nyelvű görög katolikus ifjúsági és tanári könyvtárak különbsége: míg a diákkönyvtárakban csak magyar könyveket tartottak (1591 db-ot), addig a tanári könyvtárban 1027 magyar, 83 német, 100 ruszin és 200 „egyéb” nyelvű könyvet őriztek.

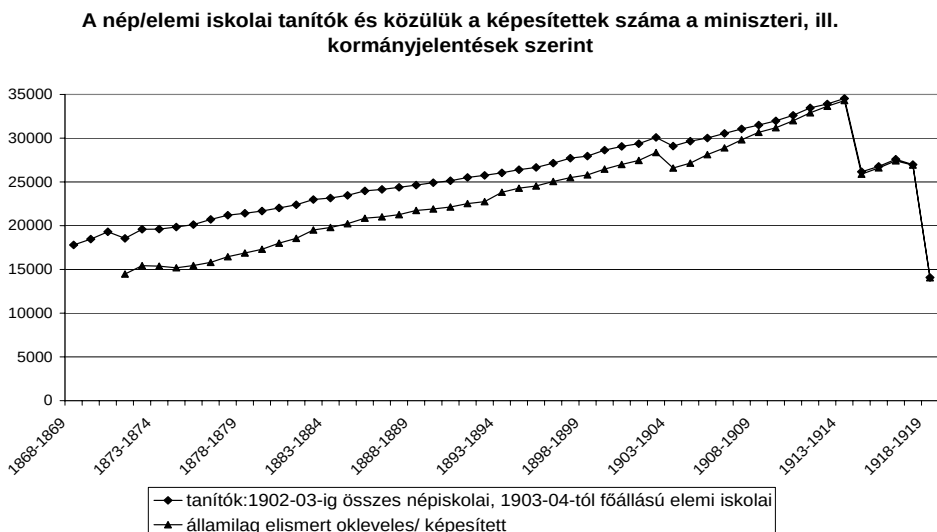
34. ábra

7. A tanítói utánpótlás biztosítása

Dolgozatunk utolsó fejezetében visszatérünk az első fejezetben csak jelzett kérdéshez, a tanító(nő)képzés alapfunkciójának: a tanítói utánpótlás biztosításának vizsgálatához. Ahogy már említettük: a tanító(nő)k száma az 1868/1869. évi kb. 17,8 ezerrel, 1913/1914-re 34,5 ezerre emelkedett.

A 35. ábrából azt is megtudhatjuk, hogy körükben — bő négy évtized alatt, az ezt szorgalmazó oktatásirányításnak s a tanítóképzés expanziójának eredményeként — az 1871/1872. évi 4083-ról 1913/1914-re 224-re, egy huszadára, majd tovább csökkent a képesítés nélküliek száma, csökkent a tanítóihiány²⁴ is, ami arra utal, hogy az intézményrendszer, legalábbis mennyiségi tekintetben,²⁵ megfelelt alapvető funkciójának: lépest tartott a népoktatás kiterjesztésével,²⁶ sőt a képesí-

tetlenek tanfolyami képzéséről, ill. minőségi cseréjének feltételéről is gondoskodott.²⁷

35. ábra

Ennek mikéntjéről csak kevésbé tájékoztat a 2. és 3. fejezetekben jelzett intézmény- és tanulólétszám-növekedés. Arányai ugyanis csak közvetett információval szolgálnak arról, hogy vajon milyen is lehetett a végzett tanítók kibocsátása az adott időszakban, hiszen az évfolyamok számának kettőről háromra, majd négyre való emelése valamelyest akkor is emelte volna a tanulólétszámot,²⁸ ha a végzetek száma jottányit sem változott volna. Ám a közel nyolcszoros dák létszám-növekedésnek ez csak a kisebb részét magyarázza. A többi az intézményszám növekedéssel együtt járó volumenbővülés következménye. Csak a kiadott — államilag elismert — oklevelek száma tájékoztathat arról, hogy miként alakult évenként a képesítettek száma, hogyan viszonyult az a mindenkori tanítószükséglethez (7.1.), s hogy megoszlása mennyire felelt meg a jelentősebb iskolafenntartók/egyházak (7.2.), ill. a különböző tannyelvű nép/elemi iskolák (7.3.) szükségleteinek.

7.1. A tanító(nő)képzőkben kiadott oklevelek száma és a szükséglet

Az **1. és a 11. térképen** ábrázolt intézményrendszer 1874–1915 közötti oklevél-kibocsátásáról tájékoztat a **36. ábra**. A kiinduló 1874/1875. tanévben 835 oklevél adtak ki az ország tanító(nő)képzőiben, ami a korszak legnagyobb oklevél-kibocsátását produkáló 1904/1905. tanévre 2614-re nőtt. A *három évtized alatt*

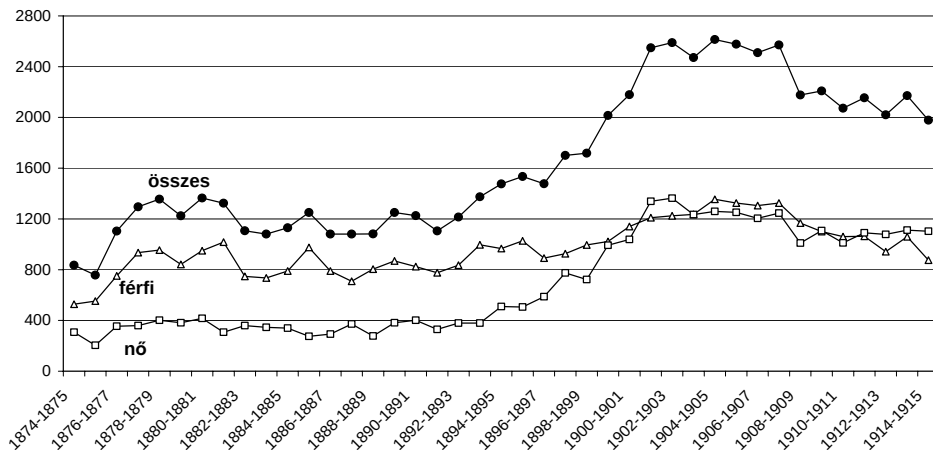
bekövetkezett több mint háromszoros növekedésen belül a tanítóképzők a két és félszerest alig meghaladó, a tanítónőképzők viszont több mint négyszeres volumenbővülést produkáltak.

11. térkép

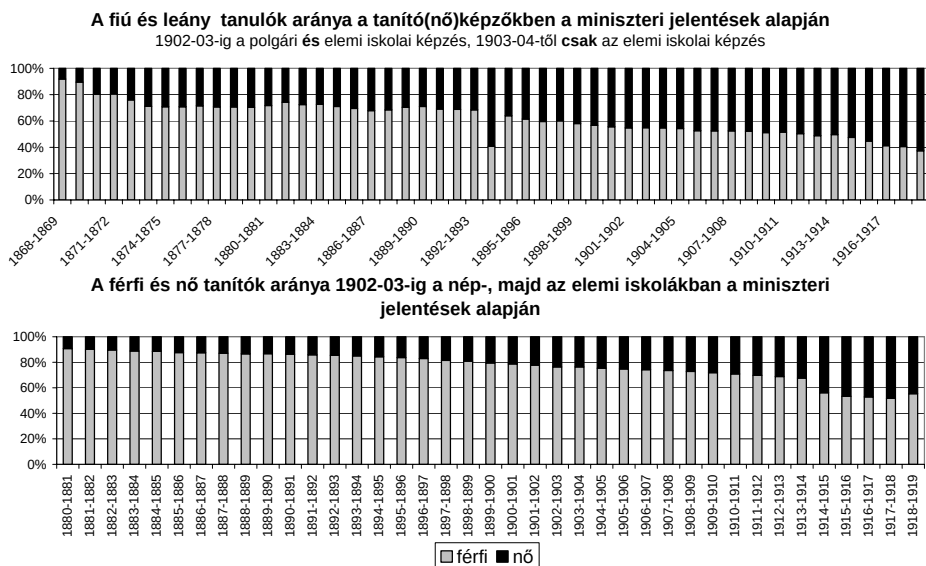
**A kiadott oklevelek száma nemenkénti bontásának összehasonlítása
1874-1915**

a statisztikai évkönyvek alapján (1874-77-ig a miniszteri jelentések alapján)

36. ábra

A kiinduló évben a kiadott oklevelek kb. 63%-át férfiak, 37%-át nők vehették át. Négy évtized múltán, 1914/1915-ben szinte „megfordult” ez az arány: a tanítóképzők már csak kb. 44%-kal részesültek, a tanítónőképzők 56%-ával szemben. A diagramra tekintve könnyen felmérhetjük, hogy az expanzió első, a hetvenes évek második felére eső, kisebb hulláma során még alig módosultak a nemek közötti arányok. Erre csak *a kilencvenes évek második felében indult, s közel egy évtizeden át tartó, évi kb. ezerrel több oklevél kiadásához vezető bővülési folyamat* során került sor. Ennek meghatározó elemét — ahogy ezt már a kortársak is jól érzékelték — *az akkori tanítóhiány mellett*²⁹, *nem annyira a hölgyek tanítói hivatás iránti érdeklődésének növekedése adta, hanem a lányok iskoláztatásának megoldatlansága.*³⁰ A társadalmi szerepükkel kapcsolatos elképzeléseik változása, a munkavállalás iránti érdeklődésük növekedése mellett — amiben természetesen sokuknál a tanítói professzió is szerepet kapott/kaphatott — fontos vonzerőt jelentett számukra, *hogy a tanítónőképzőkben gyermeknevelési, pedagógiai, pszichológiai ismeretek mellett kézimunkát, háztartástant tanulhattak, s egy sor olyan ismerethez juthattak, aminek családanyaként, háztartásvezetőként, a családi gazdálkodás befolyásolójaként is nagy hasznát vehették.* Ugyanakkor „váratlan szükség esetére” ez az oklevél a munkavállalás lehetőségét is magában hordozta, az idő (s az első világháború) előrehaladtával³¹ egyre több iskolafenntartó elemi iskoláiban.

37. ábra

Az ilyen megfontolásból a tanítónőképzőt választó lányok nagy — csak további kutatások révén ténylegesen felmérhető, s a korszak utolsó évtizedében a női kereskedelmi iskolák és leánygimnáziumok megnyitása által is befolyásolt —

száma alaposan összehavarta a VKM illetékeseinek tisztánlátását is a tanító(nő)i utánpótláshoz szükséges képzés volumenének megállapításában. (A miniszteri jelentésekben gyakran olvashatunk a „tanítónői túltermelés veszélyeiről”, mivel úgy vélték: férfi tanítót csak azonos nemű válthat, ami az iskolafenntartók attitűdváltozásával egyre kevésbé bizonyult igaznak, s időbeli csúszással ugyan, de a tanítónők fokozatos témyeréséhez vezetett. **37. ábra.**)

A tanítói utánpótlásról már a dualizmus korában — majd a két világháború közötti időszakban, sőt az azt követő évtizedben is — úgy vélték a tanítóképzéssel foglalkozó ügyosztály irányítói, hogy a hivatalban lévő tanítók 4–6 százaléka biztosíthatja a pályaelhagyók, a nyugdíjba menők, a betegség vagy haláleset miatt kiesők pótlását.³²

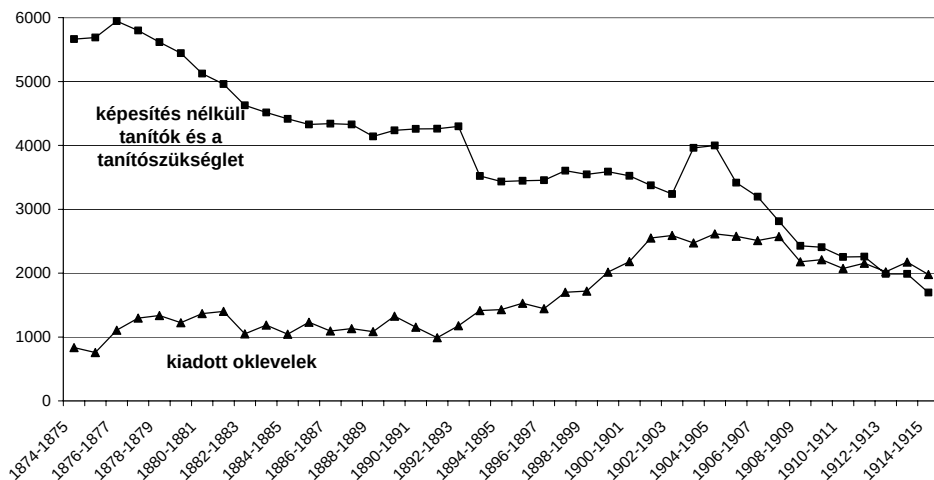
38. ábra

Leggyakrabban 5%-os becsléssel találkozunk a levéltári forrásokban, ezért a **38. ábrán** megjelenítettük a hivatalban lévő nép-, ill. elemi iskolai tanítók mindenkor 5%-át, egyelőre — némi egyszerűsítéssel — „tanítósűkségletnek” nevezve ezeket az értékeket, s összevetettük az ugyanazon években ténylegesen kiadott tanítói oklevelek számával. A diagramon — egy 1877–1882 közötti kisebb túlfutást leszámítva — látható: az első két évtizedben (kisebb ingadozásokkal) a kiadott oklevelek számának alakulása lényegében követte a szolgálatban lévő 5%-át. 1896/1897-től azonban — ahogy a 36. ábrán láthattuk — elsősorban a tanítónők képzésének gyors növekedése miatt, meredeken felfelé ível az oklevelek vonala, olyannyira, hogy 1901/1902-től 1907/1908-ig évente kb. ezerrel magasabban tetőzött, mint az összehasonlítás alapjául szolgáló „tanító-

szükségletet” jelző értékek.³³ Ezt követően — a képzés s különösen a magánvizsgálatok visszafogása következtében — csökkent a két számsor közötti különbség: 1912/1913-ra már a korábbi érték kb. harmadára, de valamilyen mértékben végig megmaradt.

E nyakatekert megfogalmazással a „túlképzés” fogalmának használatát szeretnénk elkerülni, hiszen, mint a 35. ábra mutatja, egészen a világháború küszöbéig látható módon, majd elenyésző mértékekkel ugyan, de a korszak végéig jelen vannak a tanítóság soraiban az államilag előírt képesítésnél kisebbbel, kevesebbrel rendelkező pedagógusok, s még a kilencvenes években is komoly gondot okozott a tanítóhiány.

A kibocsátott oklevelek számának, valamint a tanítószükséglet és a képesítés nélküli tanítók összegének összehasonlítása

39. ábra

Ez arra figyelmeztet bennünket, hogy a 38. ábrán a „tanítószükségletet” jelképező, az alkalmazásban állók 5%-aként tételezett — az oktatásirányítási gyakorlat tapasztalatából leszűrt — érték csak abban az esetben tekinthető kiindulópontnak, ha nincs gyors népiskolai expanzió, ha nincs tanítóhiány, s ha nincsenek nagy számmal az alkalmazásban álló tanító(nő)k között „képesítetlenek”: a törvényekben, jogszabályokban leírtaknak nem megfelelőek. Ahogy a fentiekben már említettük, Magyarországon a vizsgált időszakban sokan tevékenykedtek az elvártnál alacsonyabb, ill. az 1879. évi XVIII. törvénycikkben előírtaknak nem megfelelő képesítéssel (magyar nyelv-tudással). Ezért a működő tanítók évente kiszámolt 5%-ához célszerű hozzáadnunk a „(megfelelő) képesítés nélkül” tevékenykedők számát,³⁴ s ehhez mérnünk az adott évben kibocsátott oklevelek mennyiségét. Ennek eredményét demonstrálja a 39. ábra, mely — a 35. ábrához hasonlóan — az

első világháborút megelőző évekre jelzi a képesítetlenek számának látványos csökkenését, s azt, hogy az évente kiadott oklevelek száma immár meghaladta a működő tanítók 5%-ából s a képesítetlenek számából konstruált, a valósághoz talán valamivel közelebb járó „tanítószükségletet”.

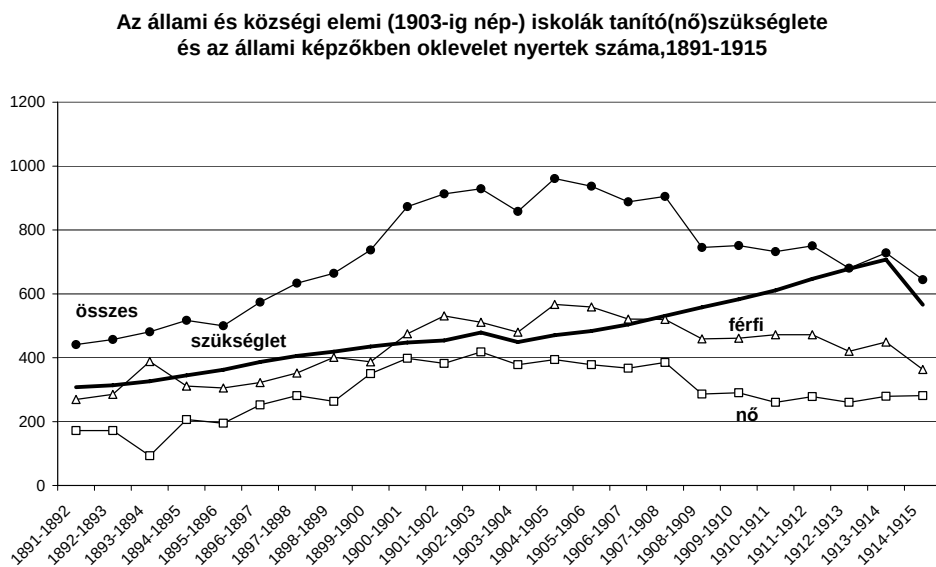
Azt, hogy a tanító(nő)képzés a korszak végére nagyjában és egészében megfeleltethetett a vele szemben támasztott társadalmi elvárásoknak, az is mutatja, hogy az iskolába járók számának növekedése csak a vizsgált időszak első felében vezetett az egy tanítóra jutó diákok számának növekedéséhez (számításaink/beclséseink szerint kb. 74-ről 85-re), majd a kilencvenes évek közepétől csökkenést tapasztalhatunk: 1912/1913-ra a mutató visszakúszott a kiindulópont közelébe.

7.2. A tanító(nő)képzőkben kiadott oklevelek száma és a szükséglet — fenntartókként

Általános megállapításunk csak a népiskolai piac egészének szükségleteiről, s annak a tanító(nő)képzés egésze által történt kielégítésének mikéntjéről mond valamit, de nem tudósít arról, hogy vajon mennyire biztosította e rendszer az egyes népiskola-fenntartók számára a megfelelő tanító(nő)utánpótlást. Akkoriban a tanítók túlnyomó (bár egyre csökkenő) többsége egyházi iskolákban tevékenykedett, s szerepkörükhöz általában bizonyos felekezeti funkciók ellátása is hozzátartozott, amit kántor-tanítói pályázatok kiírásával demonstráltak.³⁵ A kántorizálásból s egyéb egyházi funkciók ellátásából akkoriban kizárt tanítónők esetében is elvárták általában az iskolafenntartók, hogy az illető felekezethez tartozzék, s nevelőmunkájával a gyermekek ilyen irányú családi kötődését megőrizze, erősítse.³⁶ Ezért a korabeli viszonyok megértésére törekedvén, korántsem lehet felesleges számunkra iskolafenntartónként megvizsgálni: oklevél-kibocsátásuk miként viszonyult — az egyéb adatok híján csak a hivatalban lévő tanítók 5%-ában meghatározott — „tanítószükségletükhöz”.

Célszerű lehet ez akkor is, ha már áttekintésünk kezdetén jeleznünk kell e megközelítés korlátait: hiszen pl. az állami képzőkben is folyt felekezeti egyházi énektanítás, sőt az illető egyház képviselői által vezetett kántortanfolyam, ami arra utal, hogy korántsem csak az állami, ill. községi népiskolák számára képezték növendékeiket. A 4.1. fejezetben azt is láttuk, hogy az egyházi tanító(nő)képzők túlnyomó többségében más felekezethez tartozók is tanultak, akik később talán saját egyházuk iskoláiban tevékenykedtek. Kölcsönösen (ha nem is szimmetrikusan) így volt ez több nagy történelmi egyháznál, úgyhogy e keresztbehatások valamelyest kompenzálhatták egymást.

Áttekintésünket — ahogy eddig is — az állami képzők adatainak bemutatásával kezdjük (a 3. és 11. térképekkel és a 40. ábrával).

40. ábra

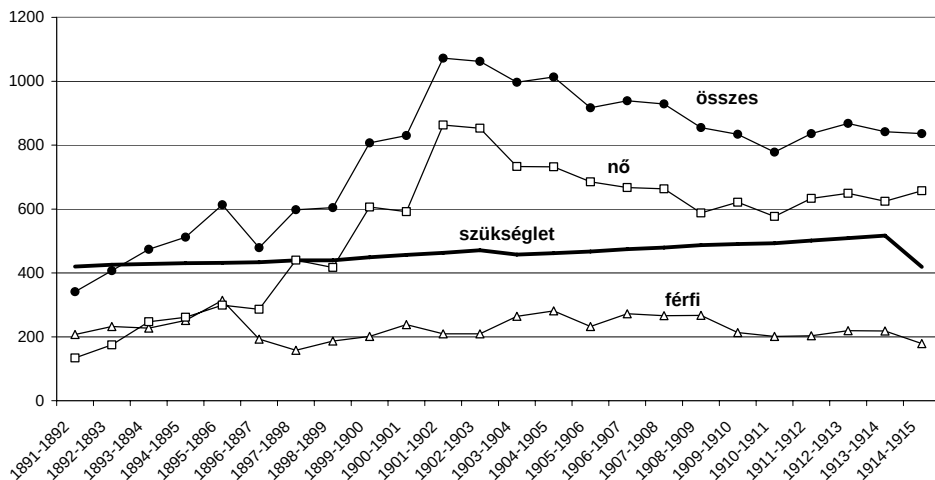
A rendelkezésünkre álló negyedszázados adatokból szembetűnő: a korszak utolsó éveit leszámítva, végig több oklevelet adtak ki az állami képzőkben, mint a községi, ill. állami iskolák tanítóinak 5%-a. Az is könnyen felmérhető, hogy az első másfél évtizedben a tanítóképzők volumene lényegében követte a „tanítószükségletet”, amiből az is következik, hogy a tanítónők képzők oklevél-kibocsátásának túlnyomó többsége ezen felüli számosságot képviselt. Még mielőtt férfiúi elfoglaltságot vetnének a szemünkre, gyorsan hozzátesszük, hogy ez a megfogalmazás csak a képzők létrejöttének történelmi sorrendjére utal, ill. a 40. ábrán elénk táruló kép reflexiója. A gyors volumennövekedés következtében az oklevelek száma és az 5% érték közötti különbség az 1891/1892. évi 141-ről, a csúcspontot jelentő 1904/1905. évre, 491-re nőtt, ami „a szükséglethez” viszonyított oklevél-kibocsátás közel másfélszeresről, több mint kétszeresre növekedését jelentette. Ezt követően az állami szabályozás következtében a tanító(nő)képzők által kiállított oklevelek száma addig csökkent, amíg 1912/1913-ban lényegében elérte az 5% -os szintet.

Iskolafenntartói autonómiája révén — s az 1894–1895. évi, történelmi jogait megnyirbáló törvények kapcsán kialakult konfrontáció következtében — a **4. és 12. térképen**, valamint a **41. ábrán** megjelenített legnagyobb iskolafenntartó, a római katolikus egyház csak kevéssé hajlott arra, hogy kövesse a VKM útmutatásait, hogy intézményeinek többletkibocsátását a 20. század elején az állami képzőkhöz hasonló mértékben csökkentse.

12. térkép

A római katolikus elemi (1903-ig nép-) iskolák tanító(nő)szükséglete és a római katolikus képzőkben oklevelet nyertek száma, 1891-1915

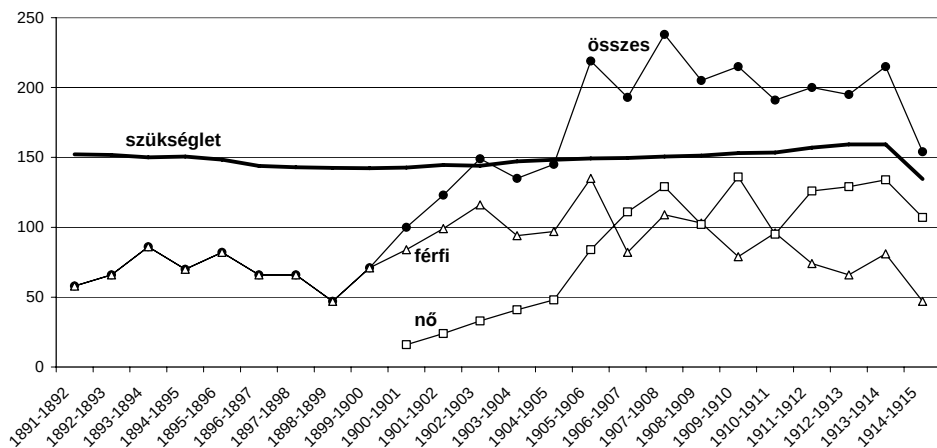

41. ábra

A korszak első éveiben a fiú- és leányképzőkben képesítőként száma még megközelítően azonos volt, s együttvéve kb. az 5%-nak megfelelő létszámot képviseltek. Ám a századfordulóhoz közeledvén, majd azt követően — a tanítónőképzés iránt megnyilvánult iskolai piaci kereslet hatására — sorra nyíltak a római katolikus tanítónőképzők: Pozsonyban, Veszprémben, Nagyszombatban, Pécsen, Nagyszombatban, Debrecenben, Sopronban, Szegeden, Pápán, Kiskunfélegyházán, Kecskeméten és Kisvárdán.³⁷ Ilyen fejlesztési ütem mellett *érthető, hogy a tanítónőképzők által kiadott oklevelek száma* — a lényegében szinten maradt tanítóképzőktől eltérően — *meredeken emelkedett. A csúcspontot jelentő 1901/1902. tanévben a katolikus képzők által kiadott 1072 oklevél már közel két és félszerese volt az évi 5%-os értéknek, s annak négyötödét a nők képzők bocsátották ki.* Ezt követően — vélhetően a kultúrharc következményeinek enyhültével s a Lex Apponyi révén állami anyagi eszközökkel megtámogatott, így inkább respektált minisztériumi törekvések, valamint a kereskedelmi iskolák és a leánygimnáziumok megnyitása³⁸ miatt változó kereslet hatására — a képzés volumene itt is csökkent. 1910/1911-ben, a mélyponton már „csak” 778 oklevelet adtak ki, még mindig jó másfélszeresét az akkori 5% 493-as értékének. Az utolsó években pedig a kibocsátott oklevelek száma nyolcszáz felett maradt.

Eltérő képet mutat az **5. és a 13. térképen** és a **42. ábrán** látható *református egyház* a maga — a római katolikusénak kb. negyedét kitevő — intézményszámával s annak megfelelő oklevél-kibocsátásával.

A református elemi (1903-ig nép-) iskolák tanító(nő)szükséglete és a református képzőkben oklevelet szerzők száma, 1891-1915

42. ábra

13. térkép

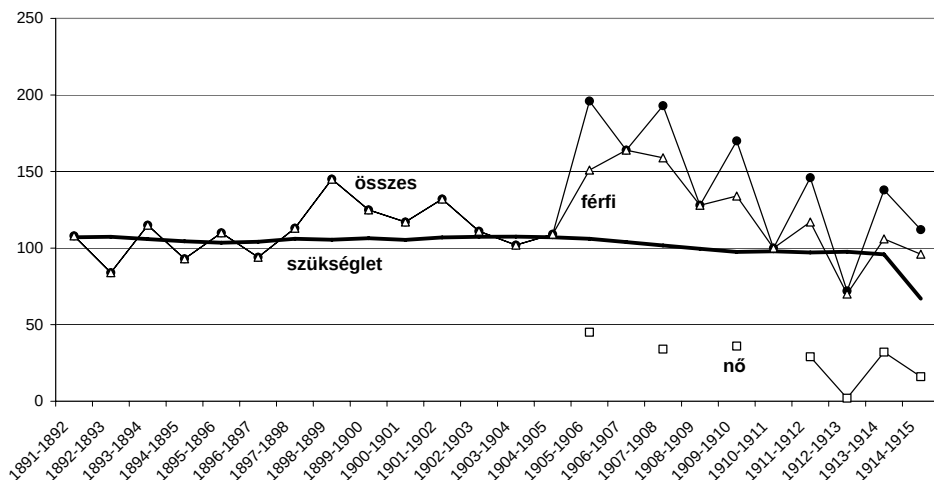

14. térkép

Feltűnő egyrészt, hogy a századfordulóig, amikor még csak tanítóképzői voltak, az 5%-os szükséglete felét-harmadát biztosította csak saját iskolái révén. Ezt követően a női képzés előbb szerény volumenű elindításával, majd a kereslet hatására gyors bővítésével³⁹ s tanítóképzők fejlesztésével a református egyház már 1902/1903-ra elérte a szükségleteit jelképező szintet, majd meg is haladta azt. A csúcsponton, 1907/1908-ban 238 sikeres képesítő vizsgát bonyolítottak, s a kiadott oklevelek közül 129-et hölgyek, 109-et urak vehettek át. A következő fél évtizedben valamelyest csökkenő mértékben, de fennmaradt a szükségleteket 20-25%-kal meghaladó oklevél-kibocsátás, hogy azután a háború első évében az érték közelítse a szükséglet szintjét (1911/1912-től immár a tanítónői oklevelek többsége mellett).⁴⁰

Első, felületes pillantásra némi hasonlóságot találhatunk a reformátusokkal a 7. és 14. térképeken és a 43. ábrán megjelenített görög katolikus intézmények elhelyezkedését, ill. oklevél-kibocsátását illetően.

A görög katolikus elemi (1903-ig nép-) iskolák tanító(nő)szükséglete és a görög katolikus képzőkben oklevelet nyertek száma, 1891-1915

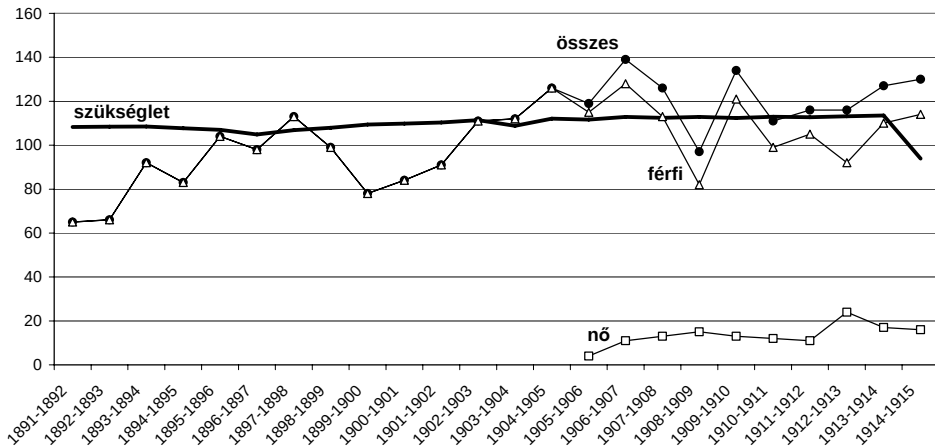

43. ábra

Ám a figyelmesebb olvasó az intézmények elhelyezkedésbeli különbségéből a két iskolafenntartó iskolai nemzetiségi összetételének, kulturális tradícióinak lényeges különbségeire következtethet. A 43. ábra annyiban valóban emlékeztet az előzőre, hogy a görög katolikusoknál körülbelül ugyanazokban az években volt az 5%-os szintet jelentősen meghaladó oklevél-kibocsátás, mint a reformátusoknál, de annak mértéke és különösen aránya meghaladta a kálvinistákét. Abban is lényeges az eltérés, hogy az időszak első másfél évtizedében a görög katolikus tanítóképzők lényegében kielégíthették egyházuk szükségleteit, s hogy az 1905/1906-

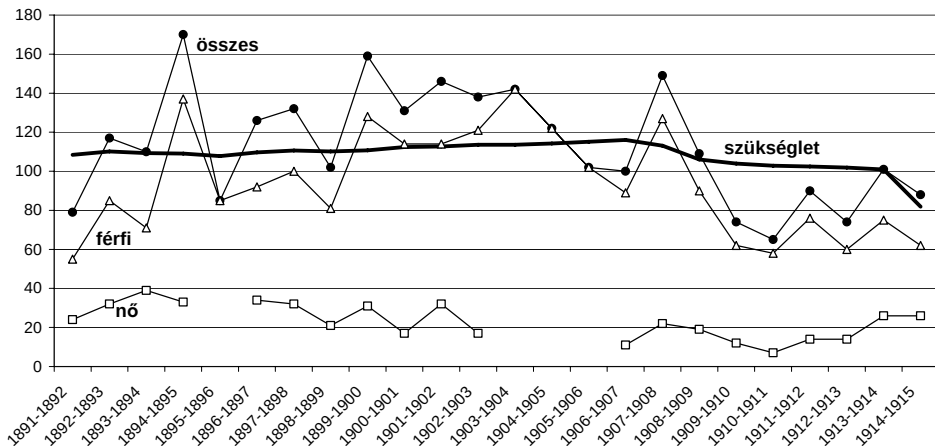
ban először megszervezett, majd évkihagyásokkal bonyolított női képesítéseik aránya mindvégig jelentősen a tanítóképzőké alatt maradt.

Az evangélikus elemi (1903-ig nép-) iskolák tanító(nő)szükséglete és az evangélikus képzőkben oklevelet szerzők száma, 1891-1915

44. ábra

A görögkeleti elemi (1903-ig nép-) iskolák tanító(nő)szükséglete és a görögkeleti képzőkben oklevelet szerzők száma, 1891-1915

45. ábra

Intézményei számát, a képzés volumenét tekintve a görög katolikusokéhoz hasonló helyzetet láthatunk a **15. térképen** és a **44. ábrán** bemutatott, nemzetiségi tekintetben ugyancsak heterogén *evangélikus képzők kapcsán*.

Hasonlóságot jelent az is, hogy az adott időszakban az *evangélikusoknál is jelentéktelen arányt képviseltek a tanítónői oklevelek*. Abban viszont inkább a reformátusokéhoz hasonló a helyzetük, hogy az általuk képesítettek száma a *korszak első másfél évtizedében nem vagy alig érte el a „szükséglet” szintjét*. A görögkeletiekre emlékeztet ugyanakkor az, hogy *oklevél-kibocsátásukat a századfordulót követően is nagyjában és egészében az 5%-os szint körül tartották*.

Lényegében ez a kép tárul elénk a **8. és 16. térképeken** és a **45. ábrán** látható román, ill. szerb ortodox képzők oklevél-kibocsátásának vizsgálatakor is.

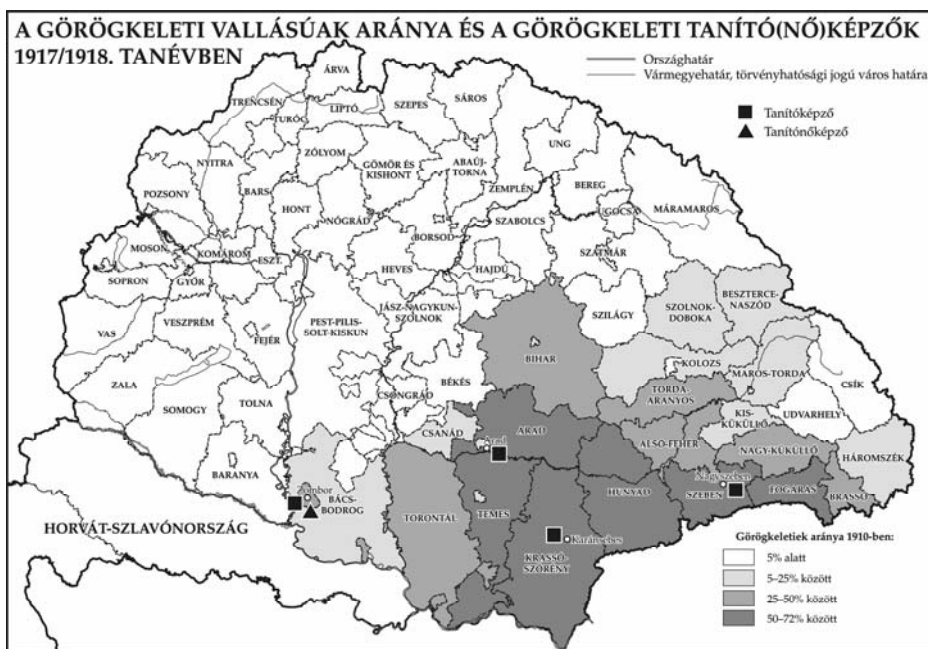
A magyar oktatáspolitikai törekvésekkel való szembehelyezkedésük, s ebből adódó „játszmáik” sajátos lenyomatát (is) mutatják a képesítő vizsgáik számával kapcsolatos adatok. Ebben a vonatkozásban — legalábbis 1908/1909-től kezdve — *görbéjük alakulása a görög katolikusokénak sajátos pandanját mutatja, az ugyancsak megszakításokkal, szerény mértékben folytatott tanítónőképzés eredményességét tanúsító bizonyítványok alacsony számával, arányával*.

15. térkép

A kiadott oklevelek számát tekintve sajátos képet mutat (a **46. ábrán**) az ország egyetlen *izraelita tanítóképzője: képesített növendékeik száma* — néhány év

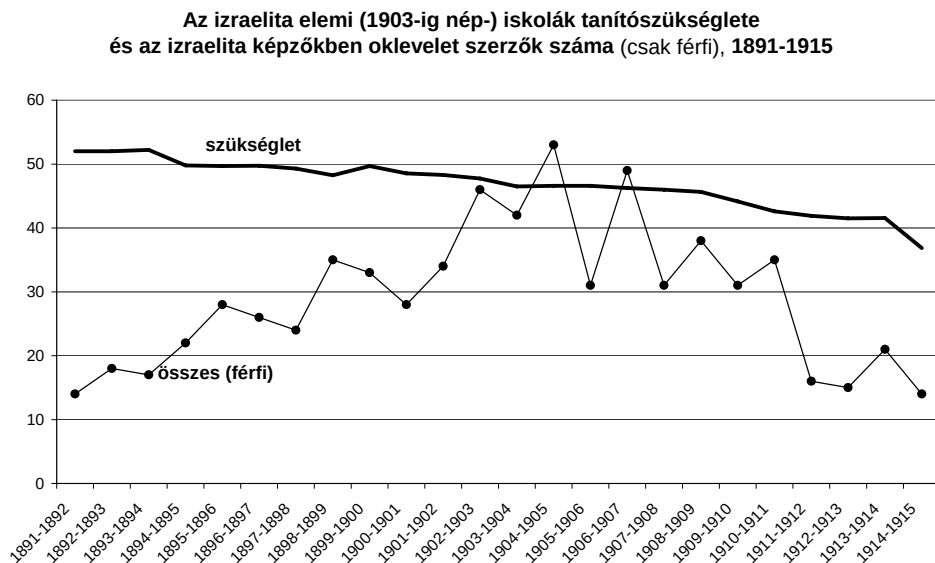
kivételével — *jelentősen elmaradt a VKM által szükségesnek ítélt 5%-os szinttől*. Ennek pontos magyarázatához további kutatás szükséges. A tanítók alkalmazásával kapcsolatos egzisztenciális bizonytalanságon túlmenően, a kevés kivétellel alacsony tanítói fizetéseknek is szerepük lehetett ebben, s mindez a húszas évek elejére átmeneti tanítóihiányhoz vezetett.⁴¹ A többi egyházzal való összehasonlításunkat mindenképpen befolyásolja, hogy az izraelitáknak a dualizmus korában nem volt felekezeti tanítónőképzésük,⁴² ezért — felekezeti tanítónőkként akkor még amúgy sem alkalmazható — lányaik más iskolafenntartók intézeteiben nyertek oklevelet (lásd a 4.1-ben).

16. térkép

7.2. áttekintésünk végén általában is konstatálhatjuk: abban, hogy mely iskolafenntartónál milyen mérvű képzés folyt — a történeti tradíciók gyengülő hatása mellett —, egyre nagyobb szerepet játszott az a körülmény, hogy az adott felekezet milyen szerepet vállalt az iskolai piac tanító(nő)képzéssel kapcsolatos igényeinek kielégítésében. Úgy tűnik, hogy *a vizsgált időszakban, amikor — tandíjmentesség és támogatások nélkül — egyre inkább gondot jelentett a tanítóképzők benépesítése,*⁴³ *elsősorban a nőképzésből való részvállalás mértéke határozta meg az egyes iskolafenntartók oklevél-kibocsátását. Márpedig a tanítónői oklevelet szerzőknek csak bizonyos (a 37. ábrán megjelenő) hányada talált/vállalt a képzettségének megfelelő munkát, ami a jelentős túlprodukcióval bíró állami, római és*

görög katolikus, valamint református iskolafenntartókon túl — a kutatás jelenlegi szintjén —, megnehezíti számunkra a fejezet elején feltett kérdés megválaszolását: azt, hogy vajon a magyarországi evangélikus, görögkeleti (és más okból az izraelita) intézmények mennyire biztosíthatták a számukra szükséges elemi iskolai pedagógus-utánpótlást.

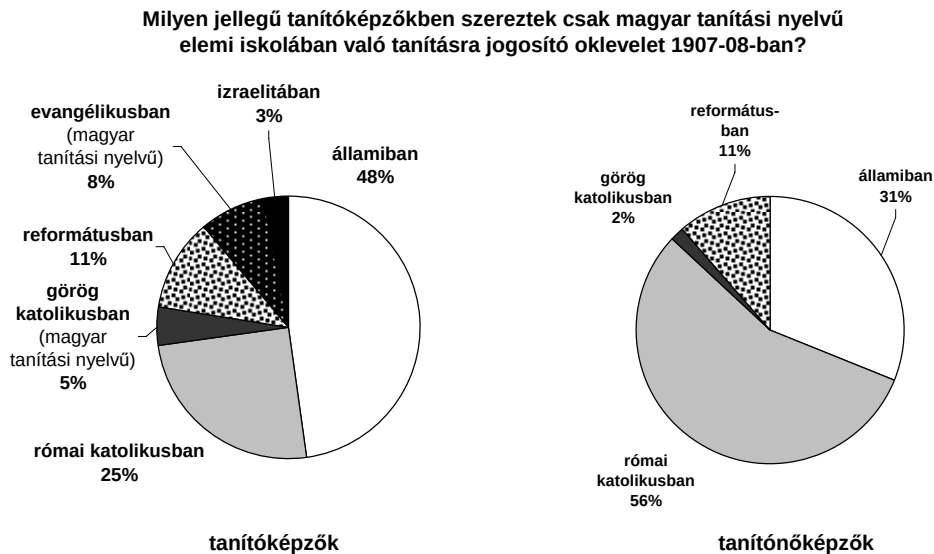
46. ábra

7.3. A különböző tanítási nyelvű iskolákra kiadott oklevelek száma a tanító(nő)képzőkben és a szükséglet 1907/1908-ban

A tanítói utánpótlás és a kiadott elemi iskolai tanító(nő)i oklevelek vizsgálatát egy, az 1907/1908. évre vonatkozó — sajnos nem mindenben konzisztens⁴⁴ — adatsor ismertetésével zárjuk, melyből némi információt nyerhetünk arra vonatkozóan, hogy vajon milyen oktatási nyelvű iskolákban jogosítottak tanításra a kiadott oklevelek, s milyen arányban kerültek átadásra a különböző iskolafenntartóknál, ill. a tanító és tanítónőképzőkben? Végül arra vetünk egy pillantást, hogy miként viszonyultak ezen oklevélszámok az egyes tanítási nyelvű iskolákban a tanítók 5%-ában feltételezett „tanítószükséglethez”.

Áttekintésünket a kiadott oklevelek több mint négyötödét kitevő, csak magyar tanítási nyelvű iskolákban való működésre jogosító oklevelek vizsgálatával kezdjük. Ahogy a 47. ábrán látható, ilyeneket — a görögkeleti egyházat leszámítva — valamennyi iskolafenntartó iskoláiban kiállítottak a sikeres képesítő vizsgát tetteknek, a legtöbbet a két legnagyobb iskolafenntartó, a római katolikus egyház és

az állam intézeteiben. A nemek szerinti aránykülönbség nagyrészt a tanító- és tanítónőképzők számának és létszámainak különbségét tükrözi az egyes iskola-fenntartóknál, kisebb részt pedig azt, hogy a férfiképzőkben nagyobb számban képeztek magyar és más, ill. csak nemzetiségi nyelven való oktatásra, mint a leányoknál. A 47. ábrán látható százalékarányok 954 tanító és 1106 tanítónőképzőben kiadott oklevél megoszlását prezentálják. Az evangélikus egyháznak csak egy, az izraelitáknak pedig bő két évtizeddel később alakult magyar oktatási nyelvű tanítónőképzője, ezért ők 1907/1908-ban okleveleket sem bocsáthattak ki.

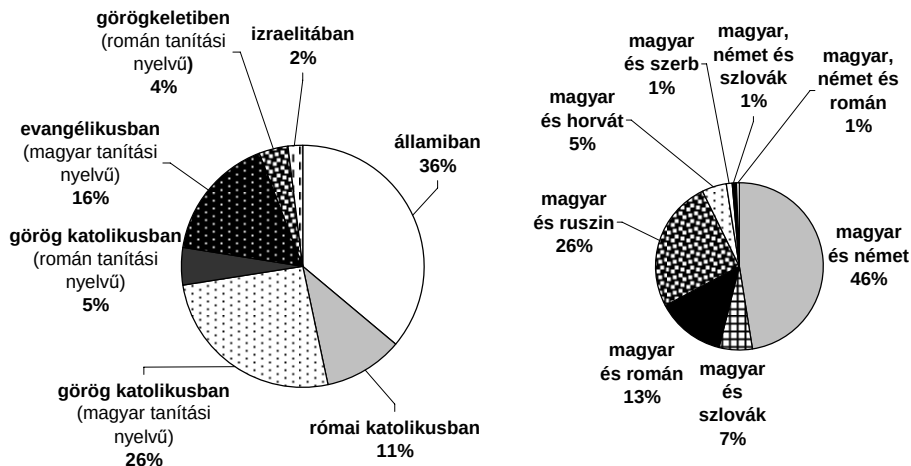

47. ábra

A kiadott oklevelek közel tíz százalékát tették ki a magyar és valamely más tanítási nyelvű elemi iskolákban való tanításra jogosítók. Az ilyen jellegű bizonyítványok közel kétharmadát tanítóképzőkben állították ki, a magyar mellett a **48. ábrán** látható nyelvi kombinációkban s arányban. Az 5. fejezetben kifejtetteket valamelyest árnyalja, hogy a kétnyelvű oklevelek több mint egyharmada állami képzőkből származott. A reformátusokon kívül valamennyi iskolafenntartó részt vállalt a kétnyelvű képzésben/képesítésben. Érdekes a kiadott oklevelek megoszlása: a 152-ből 72 német, 39 rutén, 20 román, 10 szlovák, 7 horvát, 2 szerb nyelven való oktatásra jogosított a magyar mellett, de akadt 1-1 más kombináció is.

Milyen jellegű tanítóképzőkben szereztek magyar és más tanítási nyelvű elemi iskolában való tanításra jogosító oklevelet 1907-08-ban?

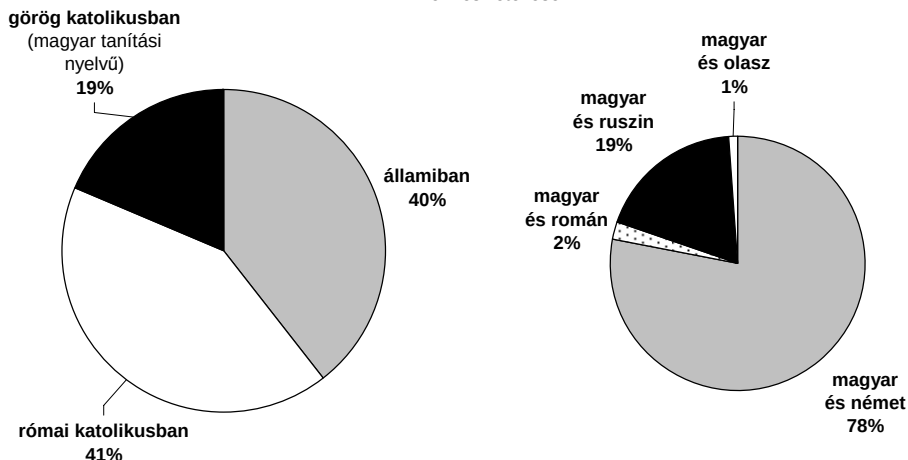
Ezek részletezése

48. ábra

Milyen jellegű tanítónőképzőkben szereztek magyar és más tanítási nyelvű elemi iskolában való tanításra jogosító oklevelet 1907-08-ban?

Ezek részletezése

49. ábra

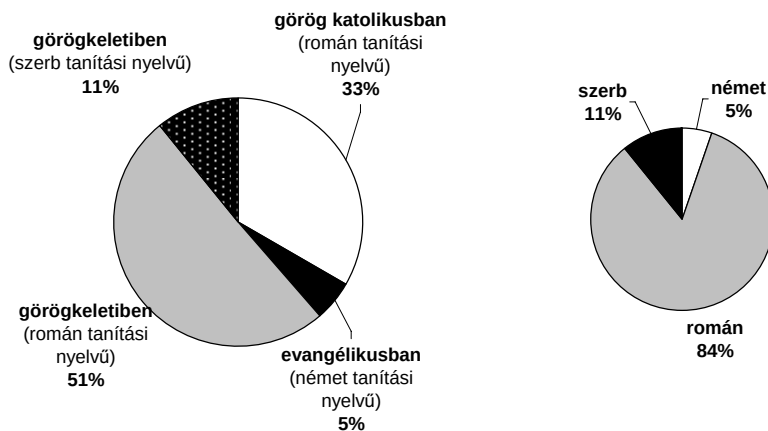
A **49. ábrán** megjelenített tanítónőképzőkben kiadott kétnyelvű oklevelek között 71 német, 17 rutén, 2 román és 1 olasz nyelven való tanításra jogosító akadt. A tanítóképzőktől eltérően a tanítónőképzők kétnyelvű okleveleinek kibocsátásában a katolikus és állami intézmények közel azonos részt vállaltak. Az akkoriban magyar oktatási nyelvű ungvári görög katolikus tanító- és tanítónőképzők ruszin nyelvoktatását jelzi több mint félszáz bizonyítvány.

A 4. és 5. fejezetekben kifejtettek nyomán nem meglepő, hogy az összes oklevél 8,7%-át kitevő, *kizárólag román, szerb és német nyelvű iskolákban való oktatásra jogosító tanítói okleveleket görögkeleti, görög katolikus és evangélikus tanító-, ill. görögkeleti, evangélikus és római katolikus tanítónőképzőkben állították ki. (50. és 51. ábrák.)*

186 fiú és 34 leány vehetett át ilyen bizonyítványt. A román és a szerb ortodox egyházak közötti különbségre utal, hogy az előbbi csak fiúkat, az utóbbi, a zombori képző(k)ben⁴⁵ — kb. fele arányban — lányokat is képesített.

Milyen jellegű tanítóképzőkben szereztek csak nem magyar tanítási nyelvű elemi iskolában való tanításra jogosító oklevelet 1907-08-ban?

Ezek részletezése

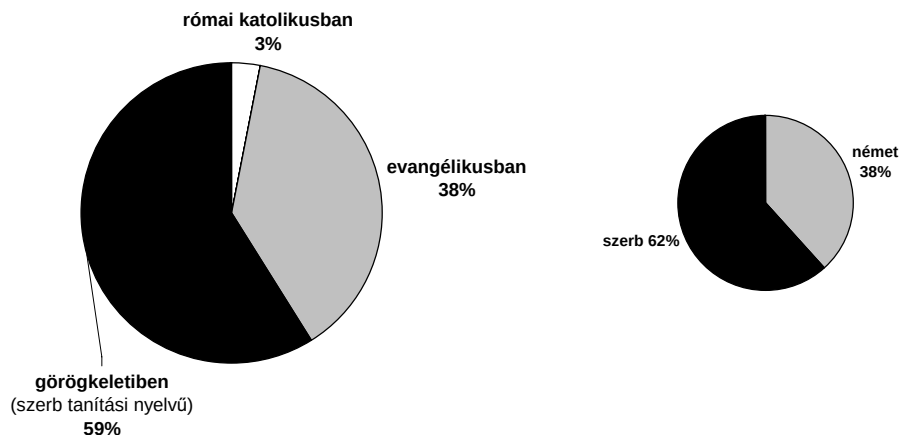

50. ábra

Plasztikusan mutatja a magyar oktatáspolitikai törekvéseit, akkori szerepfelfogását, hogy az állami képzők csak a kétnyelvű képzésben vettek részt. A nemzeti-identitás megőrzésére szolgáló nem magyar nyelvű képzést a felekezeti iskolákra hagyták. Ahogy a 11. térképen látható, közülük egy sem esett a későbbi trianoni Magyarország területére, aminek a következő két évtized nemzeti-identitás megőrzésére (annak hiányára) is hatása lehetett...

Milyen jellegű tanítónőképzőkben szereztek csak nem magyar tanítási nyelvű elemi iskolában való tanításra jogosító oklevelet 1907-08-ban?

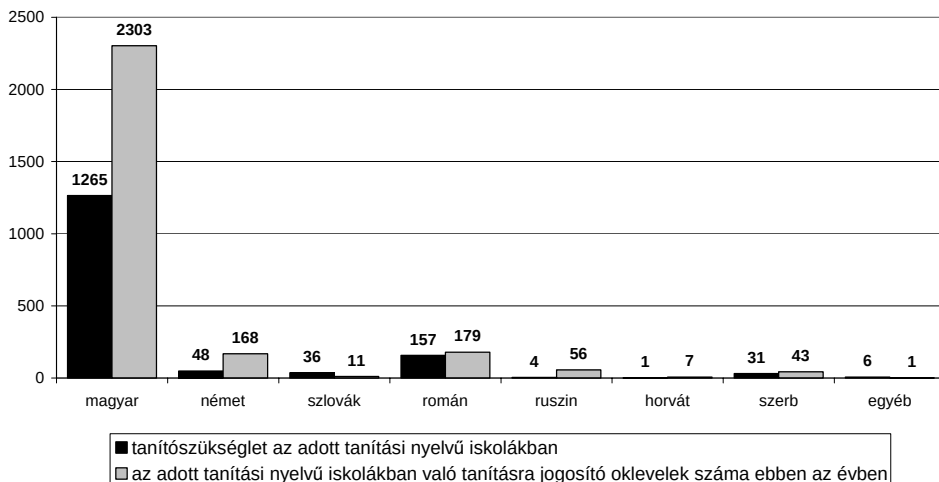
Ezek részletezése

51. ábra

**A kiadott oklevelek száma és a tanítósükséglet összehasonlítása
tanítási nyelv szerint 1907-08-ban**

(a többnyelvű okleveleket minden érintett nyelvhez beszámítva)

52. ábra

Ha a 7.3. lezárásaként az 1907/1908-ban kiadott elemi iskolai tanító(nő)i oklevelek számát összevetjük a különböző oktatási nyelvű népiskolákban tevékenykedő tanító(nő)k 5%-ában vélelmezett „tanítósükséglettel”, akkor az **52. ábrán** látható arányokhoz jutunk. Értelmezéséhez megjegyezzük: a magyar oklevelek számában 243 kétnyelvű bizonyítvány egyik eleme is szerepel, ahogy a másik is a nemzetiségi nyelvek valamelyikében. Az így kialakult kép önmagáért beszél, s azt sugallja, hogy *a szlovák iskolákon kívül⁴⁶ minden más iskola anyanyelvi oktatásához biztosították a megfelelő számú, képzett pedagógust*. Szembeötlő, hogy ez közel sem azonos mértékben volt így. A frissen végzettek között *a rutén, német és magyar nyelven tanítani jogosultak bőséges, a szerb és román iskolákba készülők elégséges számban álltak rendelkezésre*. Csakhogy, a 49. és 51. ábrákon látható: a német nyelven való tanításra jogosultak között $13+71=84$, a szerb nyelvű oklevelet szerzettek körében 21, a rutén nyelven tanítani képesek sorában 17 leányt találunk, akikkel kapcsolatban nem feledhetők a fentiekben a tanítónőképzés nőképzési funkciójáról írottak. Róluk az átlagosnál kevésbé tudható, vajon milyen arányban készültek tényleges pedagógushivatásra, s hányan a kulturált családjára szerezte. A németek és rutének esetében ez semmiképp sem okozhatott problémát, hiszen nagyobb volt a „tartalékuk”, mint az oklevelet nyert lányaik száma. A szerbek esetében már korántsem ilyen egyértelmű a helyzet: 12 fős többlet ellensúlyozhatta a 21 tanítónő pályaválasztásának bizonytalanságát. Elég volt-e ez, vagy kevésnek bizonyult? Ezt is további kutatásnak kell tisztáznia.

Írásunk ugyanis nem több, mint jelzés, felhívás egy ilyen kutatásra. *Háromnegyed évszázaddal Kiss József komoly kísérlete után, újra időszerű lenne, hogy a tudományos diskurzus részévé, pályázatok által támogatottá legyen a — kiváló magyarországi elitkutatások köréből érthető módon kimaradt, ám a magyar népoktatás egésze szempontjából meghatározó — tanító(nő)képzés történetének társadalomtörténeti, statisztikai vizsgálata. Jó lenne, ha ifjú történészek, neveléstörténészek, statisztikusok (egyetemi-főiskolai, ill. PhD-hallgatók), megfelelő informatikai háttérrel, nekiveselkednének a témának, s összefogásuk révén, az általunk prezentálhatónál szélesebb forrásbázison nyugvó, pontosabb, árnyaltabb — a központi adatszolgáltatást levéltári kutatásokkal, intézményi szinten kontrolláló — képpel szolgálnának. Tovább lépve az úton, melyen a közelmúltban többen elindultak: Dráviczki Sándor az észak-kelet-magyarországi tanító(nő)képzők kutatásával, ill. Baska Gabriella, Nagy Mária és Szabolcs Éva a magyar tanítótság 1901. évi helyzetét sokoldalúan bemutató kötetükkel.⁴⁷*

Jegyzetek

- ¹ Schvarcz Gy. 1867.; Dániel M. 1889.; Gyertyánffy I. 1882., 1913.; Sebestyén Gy. 1896.; Nagy L. 1900., 1902/a., 1908, 1910.; Kiss J. 1929/1., 2., 3., 4., 1930/1., 4.; Szakál J. 1934.; Füle S. szerk. 1956.; Bollókné P. I. 1982.; Németh A. 1990.; Felkai L. 1994.; Tóth G. 1996.; Nagy P. T. 1997.; Szabolcs É. – Mann M. 1997.; Kelemen E. 1999.; Dráviczki S. 2000.; Kékes Sz. M. 2003/3.; Gombos N. 2006.
- ² Sebestyén Gy. 1896. 71–72.
- ³ Kiss J. 1929/3. 180.
- ⁴ Vö.: Karády V. 2000. 171.
- ⁵ Karády V. 2000. 184.
- ⁶ Vö.: Karády V. 2000. 173.
- ⁷ Vö. pl.: Raffay S. 1944. 25.
- ⁸ Vö.: Nagy M. 2001/1. 16.
- ⁹ Ennek magyarázata: az izraelitáknak akkoriban még nem volt tanítónőképzőjük, így lányaik más képzőkbe jártak, de tanáraik értelemszerűen más vallásúak voltak.
- ¹⁰ Vö.: Karády V. 2001/3–4. 129.
- ¹¹ Az állami tanítónőképzőben tevékenykedő Nagy László már 1893-ban, a „Néhány szó a magyar nyelv érdekében” című, a *Magyar Tanítóképzőben* megjelent írásában szorgalmazta, hogy ne csak az állami, hanem valamennyi tanító(nő)képzőben magyarul folyjék az oktatás: „Kérdjük, mikor fogják már a tanítóképzőkbe való *felvételi szabályzatot* módosítani az 1879. évi XIX. törvénycikkre tekintettel? Mikor fog a kormány törvényhozás útján intézkedni, hogy a magyarországi tanítóképző intézetekben a *tanítás nyelve magyar legyen*, s csak kivételesen taníttassanak egyes tárgyak más nyelven? Mikor fogja a kormány a munkálatokat megindítani *az országos képesítő vizsgáló bizottságok felállítására* érdekében? Ne halogassák sokáig a szükséges intézkedések megétételét, mert drágán fizetünk meg minden elveszett évet.” (Nagy L. 1893/9. 571.)
- ¹² Lásd például: *A II. Országos* 1896. 2. r. 642–713.; *A Tanítóképző-Intézeti Tanárok* 1896/IV. 12–16.; *Nagyméltóságú* 1897/11. 168–172.; *Az Országos* 1897/27. 426–427.; *A Magyarországi Néptanítók* 1896. 38–40.; *Sebestyén Gy.* 1896. 24–25.; *Miniszteri* 1898/11. 168.; *Peres S.* 1898/12. 178–180., 13. 197–198., 14. 210–214.; *A Magyarországi Néptanítók* 1904. 108–117.
- ¹³ *Adatok a felvételtől* 1897. 537–559., 633–647.
- ¹⁴ Közleményünkben az 1907–1908. évre vonatkozó, külön ábrákban megjelenített adatok forrása: „A Magyar Szent Korona országai népoktatásügyének fejlődése. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 31. Szerkeszti és kiadja a Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Athenaeum, Bp. 1913.
- ¹⁵ Kiss J. 1929/3. 183–184.
- ¹⁶ Vö.: Karády V. 2000/2. 251.
- ¹⁷ MT, 32. évf. 257–258.; EOL OET. 7. 127/1917.
- ¹⁸ A gimnáziumok és reáliskolák diákjai között a magyarok 1881–1885 között 71,2%-kal, 1906 és 1910 között 79,6%-kal szerepeltek. (Karády V. 2000/2. 248.)
- ¹⁹ Ugyanakkor 1900-ban pl. 72%-os képviseletükkel kissé elmaradtak a már hivatalban lévő tanítók 73,5%-ától. (Nagy M. 2001/1. 15.)
- ²⁰ A polgári és felső népiskolások, ill. a gimnazisták és reáliskolások között a németek 10,6, ill. 9,2%-kal, a szlovákok 2,9, ill. 2,6%-kal, a románok 2,5, ill. 6,2%-kal, a szerbek és mások 2,9, ill. 2,4%-kal képviseltették magukat. (Karády V. 2000/2. 242.)
- ²¹ Vö. pl.: Karády V. 2000. és 2001/3–4.
- ²² Vö.: Karády V. 2001/3–4. 131.

²³ Karády V. 2001/3–4. 132–134.

²⁴ Szakál J. 1934. 78–80.

²⁵ Gyertyánffy István, a budai Pedagógium igazgatója 1882-ben a tanítóképesítő vizsgákról s a nyomukban kiállított oklevelek akkori értékéről kifejtette: „az a mérték, mellyel a vizsgálatokon a tanítói képességeket kimérik, majdnem ugyanannyi, ahány tanítóképezde gyakorolja a mérésnek ezt a jogát. A legfeltűnőbb ez a mértékkülönbség azon tanítóképezdek között, melyek úgy szervezetre, mint külső és belső felszerelésre nézve egymástól leginkább különböznek: tehát a jobb állami tanítóképezdek és a leggyarlóbb felekezeti tanítóképezdek között, mely utóbbiak, mint megannyi Potyemkin-féle festett várak és kastélyok közoktatásügyünk virányain, alig egyebek önámításunkra szolgáló üres statisztikai díszítményeknek. Ámde okleveleik éppen olyan érvénnyel bírnak, mint bármelyik állami intézeté...” (Gyertyánffy I. 1882. 239.)

²⁶ Vö.: Kelemen E. 2001. 57–65.

²⁷ E megállapításunk csak a korszak egészére vonatkozik. Egyes időszakokban komoly gondot jelentett a tanítóhiány. Vö.: Sebestyén Gy. 1896. 78–80., 102–103.

²⁸ A tanulólétszám arról is csak közelítő információval szolgál, hogy vajon hány növendék járt akkoriban nap mint nap a tanít(nő)képzőkbe, mivel ezen adatokban mindig szerepeltették a bizonyos időszakokban és intézményekben igen jelentős hányadot képviselő magántanulókat is. Az 1894/1895. tanévben pl. az állami képzőknél 12%, a római katolikusoknál 29%, a görög katolikusoknál 12,5%, a görögkeletiekénél 14%, a reformátusoknál 40%, az evangélikusoknál 20%, az izraelitáknál 30% volt az arányuk. Az ennek visszaszorítására kiadott 1901. és 1905. évi VKM-rendeletek után az 1905/1906. tanévben az állami képzőknél 6,4%, a római katolikusoknál 18%, a görög katolikusoknál 3%, a görögkeletiekénél 16%, a reformátusoknál 11%, az evangélikusoknál 11%, az izraelitáknál 20% magántanulót regisztráltak. Az 1907/1908. tanévben a tanító(nő)képzőkben tanulók 9%-a volt magántanuló (a tanítóképzőkben 7%, a tanítónőképzőkben 12%). Arányuk a háborús körülmények folytán újra emelkedett: 1914/1915-ben 12,8%, 1915/1916-ban 21,3%, 1916/1917-ben 21,9%, s végül 1917/1918-ban már 27,1% volt. (Kiss J. 1930/1. 34–35.)

²⁹ Sebestyén Gy. 1896. 78–79.

³⁰ Vö.: Sebestyén Gy. 1896. 98.; Kiss J. 1930/1. 37–38.

³¹ Sebestyén Gyula szerint az 1894/1895. tanévben képesített tanítónőknek még a fele sem talált állást — kérdés, hogy vajon milyen hányaduk keresett egyáltalán? (Sebestyén Gy. 1896. 104.)

³² Vö.: Sebestyén Gy. 1896. 75.

³³ Ennek népiskolai hátteréről lásd: Kelemen E. 2001. 62–63.

³⁴ Célszerű lenne hozzáadnunk a tanítóhiány, a betöltetlen álláshelyek mindenkori adatait is, de erről csak bizonyos időszakokban találtunk adatokat. Így a korszak egészére vonatkozó grafikonunkban ezek szerepeltetésétől el kellett tekintenünk. E kényszerű redukció változó mértékben befolyásolja, a valóságosnál kisebbnek mutatja a mindenkori tanítószükséglet számait, de a tanítószükséglet biztosítására vonatkozó végső következtetésünket valószínűleg nem befolyásolja, hiszen: a tanítóhiányt először szükségmegoldásként, ha más lehetőség nem volt, „bármilyen” tanítóval pótolták, majd póttanfolyamokon/magánúton kiképezték, ill. idővel, képesítettekkel helyettesítették őket. Ezért feltételezésünk szerint a képesítetlenek redukciója a tanítóhiány csökkenésének is fontos jele.

³⁵ Vö.: Szabolcs É. 2001. 42–46.

³⁶ Vö.: Nagy M. 2001/1. 16–18.

³⁷ Kiss J. 1929/3. 184.

³⁸ Mészáros I. 1996/b. 70–73.; Müller I. 2006. 673–697.

³⁹ 1899-ben Debrecenben, 1902-ben Pápán, 1903-ban Szatmárnémetiben, 1905-ben Nagyváradon, 1918-ban Kecskeméten nyílt református tanítónőképző. (Kiss J. 1929/3. 184.)

-
- ⁴⁰ Az 1921. szeptemberi Országos Zsinat sajnálattal állapította meg, „*hogy meglévő tanítóképző intézeteink nem képesek ellátni egyházunk tanítósükségletét, egyfelől a maga részéről is ajánlja egyházközségeink figyelmébe a tanítónők nagyobb mérvű alkalmazását, másfelől felhívja a konventet, hogy működjön közre újabb tanítóképző intézetek szervezésében* s hasson oda, hogy lehetőleg minden egyházkerületünk állítson ilyen intézetet és maga növelte [Sic! Értsd: nevelte — D. P.] tanítókkal igyekezzék a református szellemű népnevelést biztosítani”. (A *magyarországi* 1919-21/n. 85–86. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ⁴¹ *Pintér I.* 1921/3–4. 22.; *Gárdos M.* 1921/11–12. 102–103.; *Felkai L.* 1998. 55.; *Szabolcs É.* 2001. 46–51.
- ⁴² *Málnai M.* 1921/11–12. 100–102.
- ⁴³ *Szakál J.* 1934. 98.; *Baska G.* 2001/1. 66–67.
- ⁴⁴ A 7.3. fejezetben közölt arányokkal kapcsolatban bizonyos óvatosságra int, hogy a Magyar Statisztikai Közlemények 31. kötetének 429. és 471. oldalain a kiadott elemi iskolai tanítói oklevelek számáról két adat szerepel: 2571, ill. 2523. A két százalék alatti különbség az általunk vizsgált trendeket nem befolyásolja, de a későbbiekben tisztázásra szorul.
- ⁴⁵ A szerb tanítási nyelvű zombori képzőben — a vonatkozó magyar jogszabályok ellenére — sokáig koedukált tanítás folyt, majd idővel szétválasztották a két nem oktatását.
- ⁴⁶ A tartós alulképzés következtében a szlovák nyelvtudás lett — a német mellett — a legkeresettebb az 1901. évi tanítói álláshirdetésekből. (*Szabolcs É.* 2001. 51–52.)
- ⁴⁷ Vö.: *Dráviczki S.* 2000.; *Baska Gabriella* – *Nagy Mária* – *Szabolcs Éva* (2001).

POLITIKA ÉS ISKOLA

Egy ismeretlen epizód az 1922. évi választások és a magyarországi szlovák nyelvoktatás történetéből. Szémán István a budai tanítóképzőben

A levéltárak poros aktáit böngésző történész gyakran akad olyan történetek dokumentumaira, melyek éppen „hétköznapiságuknál” fogva alkalmasak a keletkezésükkor tipikus társadalmi jelenségek megjelenítésére s a korszak atmoszférájának felidézésére. Ilyennek tűnik számomra — a választási és oktatásirányítási mechanizmusok s a nemzetiségi politika szempontjából — a szlovák nyelvoktatás bevezetésének és Szémán István alkalmazásának a budai állami tanítóképzőben lejátszódott története, melyet dokumentatív-elbeszélő módszerrel, zömmel levéltári források „megszóllaltatásával” szeretnék a T. Olvasó figyelmébe ajánlani.¹

Közismert, hogy Magyarország a trianoni békeszerződés következtében korábbi nemzetiségi állampolgárainak többségét (magyarok millióival együtt) elvesztette²: így volt ez az 1910. évi népszámláláskor még 1.946.000 fővel a lakosság 10,7%-át alkotó szlováksággal is. Miután a békeszerződés következtében a korábbi szlovák lakosság 86%-a „Csehszlovákiába került”, 1920-ban a trianoni országterületen már csak 141.918 szlovák anyanyelvűt találtak a népszámlálók, 1930-ban pedig már csak 104.819-et, ami a korábbi 1,8%-os arányról 1,2%-ra csökkenést jelentett.³ Nagyobb, 10.000 főt meghaladó lélekszámot 1930-ban csak Békés (42.760), Pest-Kiskun (18.802), valamint Csanád, Arad és Torontál (12.852) vármegyékben találtak az összeírók, míg 5000-ren felülit Budapesten (7764), Komárom és Esztergom (6785), valamint Nógrád és Hont (5506) vármegyékben.⁴ Közülük 1920/21-ben 19.583, 1921/22-ben 20.326, 1922/23-ban 17.372 s 1930/31-ben 15.257 járt elemi mindennapi népiskolába. Mivel ezekben az években a magyarországi tanítóképző intézetek kb. 3000–10.000 tanulójaiból mindössze 1–5 szlovák anyanyelvű növendék akadt és utánpótlásuk is teljesen esetleges volt, s mivel a szlovák nyelv tanításával kapcsolatban ezek sem kaptak semmiféle felkészítést — az 1921-től megindult csehszlovák–magyar tárgyalásokon,⁵ a viszonyosság elve alapján — érthetően felmerült a megfelelő pedagógus-utánpótlás biztosításának a kérdése.⁶

A Vallás- és Közoktatási Minisztérium az 1854/921. eln. számú, gróf Bethlen István miniszterelnökhöz intézett átiratában felvetette, hogy „a csehekkel folytatott tárgyalások során a csehszlovák jogi és politikai bizottságnak a kulturális kisebbség kívánságainak tekintetében elfoglalt merev” álláspontja folytán, „az esetleg felveendő újabb tárgyalások sikerét biztosítandó”, „a nagyobb számban együtt élő békési tótoknak módot kell nyújtani arra, hogy gyermekeiket tót tanítványelvű középfokú iskolákban tanít/tat/hassák... a tótok kulturális igényeinek kielégítését honoráló szándékunk bizonyítására egy gimnáziumban (esetleg a bék-

kécsabai ág. ev. gimnáziumban) s egy-egy állami polgári fiú- és leányiskolában (Békéscsabán és Szarvason) túlnyomólag tót tanításhelyű párhuzamos első osztály lett volna felállítandó.”

Gróf Bethlen István — 1922. július 29-i levele tanúsága szerint,⁷ a forrásaink alapján sajnos pontosan nem datálható megkeresésre — a 6661/1921. Me. II. számú válaszában „oda nyilatkozott”, hogy „»ez idő szerint« [?] több indokból »mellőzendőnek tartom azt, hogy ilyen irányban a magyar kormány részéről kezdeményező lépések történjenek«. Az azóta lefolyt idő tapasztalatai alapján azonban úgy látom — szögezte le a miniszterelnök —, hogy revideálni kell ezt az álláspontot, már csak azért is, nehogy a felveendő újabb tárgyalások esetleges meghiúsulása esetén az a vád érhesen bennünket, hogy nem követünk el minden lehetőt elszakadt véreink kisebbségi jogai érvényesítésének biztosítására.

Ez okból tisztelettel kérek — írta gróf Klebelsberg Kuno kultuszminiszternek —, légy kegyes sürgősen intézkedni az iránt, hogy az 1922/23. tanév kezdetén [tehát alig több mint egy hónap múlva — D. P.] az említett két gimnázium valamelyikében tót tanításhelyű párhuzamos első osztály állíttassék fel. Bölcs belátásodra bízom annak megállapítását, hogy ez a gimnázium melyik legyen. Informá-

cióim szerint a szarvasi gimnáziumnál leendő szervezés a nemzeti szempontok biztosítása céljából megfelelőbb lenne.

A fent hivatkozott átiratomban részletesen kifejtett indokokra való tekintettel hangsúlyozni kívánatos, hogy *a kérdéses párhuzamos osztály felállítására csak mint bizonyítékra van szükségünk a csehekkel felveendő tárgyalásoknál*, ezért tisztelettel kérek, méltóztassál megfelelő úton-módon közrehatni oly irányban, hogy a szóban forgó párhuzamos osztály felállítása valójában *ne legyen magva és kezdete a tót nyelvű középiskola kialakulásának...* a szóban forgó párhuzamos osztály felállítására vonatkozó intézkedés ilyen rövid időn belül leendő megtételére azért van szükség, hogy az intézkedés megtörténjen a sajtó útján leendő publikálására megfelelő időnk legyen” — szögezte le a „Bizalmas! K. S. K.” [Kizárólag saját kezébe — D. P.] jelzéssel ellátott levelében a miniszterelnök.

Mi tagadás, ezen intern álláspontja igencsak eltért az egy évvel korábbi — 1921. június 21-i — *parlamenti beszédétől*, melyben az április 19-i kormányprogramot kiegészítve leszögezte: „Nekünk gondoskodnunk kell arról, hogy bárki e hazában, ha nem is beszéli a magyar nyelvet, az ő oktatását a legalsótól a legfelső fokig az anyanyelvén kapja meg. Régóta hiba volt ebben az országban, hogy ebben a tekintetben gondoskodás nem történt...” — deklarálta *Bethlen István*.⁸ Talán ezen „régóta hiba” igencsak részleges korrigálását kívánta elérni, amikor idézett levelében azt kérte kollégájától, hogy tájékoztassa, „*vajon intézkedett-e a közoktatásügyi minisztérium, hogy a tót nyelv egy-egy tanító- és tanítónő-képezdében taníttassék, hogy így a jelentkező jelöltek tót nyelvű elemi iskolában való tanításra képesítést nyerhessenek*. Ennek tervét a közoktatásügyi minisztérium fent hivatkozott 1854/921. eln. számú átiratában szintén felvetette, s 6586/1921. Me. II. számú átiratomban magam is kívánatosnak jeleztem ennek megvalósítását. Amennyiben a terv realizálására még nem került volna sor, ilyen irányban is tisztelettel kérem nagybecsű intézkedésedet, megemlítvén, hogy *egyelőre talán elégséges volna egy tanítóképző intézetnél bevezetni a tót nyelv tanítását*” — zárta levelét⁹ a konszolidáció politikai alapjainak megteremtésén — a maga módján, hatékonyan — munkálkodó kormányfő.¹⁰

A politikai államtitkár — 8 napon belül megválaszolendő — sürgető jegyével kísért levélre reagálva a VKM VIII/a ügyosztálya „tisztelettel jelentette”, hogy már január 12-én hozzájárult ahhoz, hogy „egy állami tanítóképzőben (esetleg Nyíregyházán), egy felekezeti tanítónőképző intézetben (esetleg Szarvason) a tót nyelv mint rendkívüli (fakultatív) tárgy rendszeresen taníttassék”. Az utóbbi intézmény fenntartója az evangélikus egyház volt, ezért javasolták: „a bányai ág. ev. püspök úr véleménye is ki volna kérendő”¹¹ — hozzátéve, hogy mivel az újabb miniszterelnöki állásfoglalás értelmében „elégséges volna a tót nyelvnek egy tanítóképzőben való bevezetése s erre az ügyosztály a nyíregyházi áll. tanítóképzőt tartja a legalkalmasabbnak, s az eziránti intézkedés más (egyházi) hatóság intézkedését nem igényli: a nyíregyházi tanítóképzőben a tót nyelv fakultatív tanítása

nehézség nélkül be volna vezethető”.¹² Az állásfoglaláshoz mellékelt 118.407/922. számú iratban egy rendelettervezetet is mellékeltek az intézkedés végrehajtásához. A ránk maradt levéltári példányon az eredetileg a nyíregyházi állami tanítóképző igazgatóságának címzett fogalmazványon a város nevét — „a politikai államtitkár úr utasítására” hivatkozva — kihúzták, s helyére a „Budapest” szót iktatták.

Forrásainkból nem világos, hogy milyen megfontolás vezette az államtitkárt a címzettváltoztatás kezdeményezésekor. Lehetséges — bár kevésbé valószínű —, hogy *Petri Pál*¹³ mérlegelte a magyarországi szlovákság földrajzi elhelyezkedésére vonatkozó népszámlálási adatokat, azt, hogy Szabolcs és Ung, valamint Szatmár, Ugocsa és Bereg vármegyékben 1920-ban összesen 461 szlovák anyanyelvűt regisztráltak, míg Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében és Budapesten 27.671 + 14.014 = 41.685 szlovák anyanyelvű élt ekkoriban.¹⁴ Talán erre utal az az utasítás is, melyet a budai képző igazgatójához intéztek, felszólítván őt: „tegyen sürgősen jelentést, hogy a vezetése alatt álló intézetben hány tót anyanyelvű, ill. hány tót nyelvet beszélni tudó van, s hány tanuló jelentkeznek a tót nyelvnek mint fakultatív tárgynak a tanulására”. A tanfolyamot elrendelvé az államtitkár jelezte, hogy „a tót nyelvű órák ellátásával megbízandó tanerő kijelölésére, a tanítási órák számára és a tanítás anyagára nézve jelentésének beérkezése után” külön fognak intézkedni.¹⁵ *Quint József* igazgató¹⁶ 1922. szeptember 27-én reagált a VKM 118.407/922. VIII. a számú rendeletében foglaltakra, jelentve, hogy a budai állami képzőben egyetlen „tót anyanyelvű tanuló” sincs; 12 „tótul tudó” növendék van; s hogy a „tót nyelv tanulására” 26 növendék jelentkeznek.¹⁷

Valószínűbb azonban, hogy az államtitkár döntését egy, az „ezen ügytől független, de tárgyilag mégis összetartozó” előterjesztés befolyásolta (vagy mindkét szempont), melyet 1922. szeptember 11-én küldtek 120.359/1922. szám alatt az elnöki ügyosztályhoz *Szémán István „görög katolikus kanonoknak” a nemzetiségi nyelvek tanításában való elfoglaltatásáról, ill. kineveztetéséről*”¹⁸, egy másik, ugyancsak a miniszterelnöktől származó kezdeményezés nyomán.

„A Szémán-ügy” gyökerei egyfelől szintén az első világháború s az azt követő forradalmak következményeihez, a trianoni békediktátumhoz, másfelől az 1922. évi választások történetéhez nyúlnak vissza. Szémán István görög katolikus pap, középiskolai hittanár, az eperjesi kir. kat. főgimnázium tanáráként, az egyházmegye tanfelügyelőjeként komoly szerepet vállalt a Klebelsberg Kuno által irányított ügynevezett rutén akcióban¹⁹, s magyarbarát szerepe miatt a területet birtokba vett csehszlovák hatóságok kiutasították az országból. Ekkor „a nemzeti kisebbségi minisztérium abaúj-borsodi kirendeltségének lett a vezetője”, a minisztérium felosztásáig — olvashatjuk az általa írt lexikoncikkében²⁰, homályban hagyva, hogy valójában meddig is állt Szémán István a hivatal alkalmazásában. A nemzetiségi minisztérium ugyanis 1920. december 16-tól — Bleyer Jakab miniszter bukásától — 1922. október 27-ig, a minisztertanácsnak a felszámolást kimondó

határozatáig, de facto lépésenként szűnt meg.²¹ (Arra vonatkozóan, hogy az egyes megyei kirendeltségeknek mi lett a sorsa, nem rendelkezünk pontos adatokkal.)

Talán a minisztérium fokozatos ellehetetlenülése s az ebből adódó egzisztenciális bizonytalanság is arra ösztönözte Szémán Istvánt, hogy elfogadja az edelényi választókerület polgárainak ösztönzését, akik képviselőjelölti fellépését sürgették, az 1922. március 2-i kormányrendelettel módosított (szűkített) választójog alapján szervezett kampány során.²² A történeti emlékezetben Bethlen–Peyer-paktumként rögződött megállapodás alapján a szociáldemokrata párt is indult a választásokon²³, az ország egyes területein a kormányfő által február–márciusban „gründolt” új kormánypárt (a Keresztény-Keresztyén Kisgazda-, Földműves és Polgári Párt [Egységes Párt]) legkomolyabb riválisaként.²⁴ Az incidensektől (bombarobbanás, hatósági erőszak) sem mentes választási hadjárat során az ellenforradalmi rendszer politikai konszolidációjáért harcoló kormányzó és miniszterelnöke — a közigazgatás különböző szerveinek igénybevételével, egyebek között — politikai, gazdasági, jogi stb. paktumok sorával biztosította a számukra oly fontos parlamenti többség létrejöttét.²⁵

Ezek sorába tartozott az edelényi választókerület esete is, ahol — Szémán István 1922. július 3-i, gróf Bethlen Istvánhoz intézett levelének tanúsága szerint²⁶ — a „kerület választó polgárságának szinte imponáló többsége kívánta azt tőlem, hogy az egyéni szimpátiát illetően erősen megingott Lovász János [kormánypárti — D. P.] képviselő úrral²⁷ szemben jelöltséget vállaljak”. Mivel „mindig arra törekedtem, hogy a törvényes rend és felsőbbség iránt, nemcsak állampolgári, de súlyos lelkiismereti kötelezettségérzetből is a lehető legnagyobb deferenciát tanúsítsam... meggyőződésem tette lehetővé, hogy... a választási harc és az erős szociáldemokrata elöretörés közepette — visszalépésem s támogatásom révén mégis ő (Lovász János) kerüljön be a parlamentbe, mert a Kormányzó úr Ő Főméltóságára, valamint az idegen világnézettel szemben szükséges egybeforradás konzekvenciáira való hivatkozás kellett, hogy egyéni s helyzetenergiámat az egység szolgálatába kapcsoljam át. A főispán úr öméltósága nemcsak ezért, de 20 éves működésem, tisztviselői, társadalmi s írói szereplésem hangsúlyozásával is »egész egyéniségének hozzákötésével« biztosított arról, hogy megfelelő új, végleges kinevezéssel s címmel tudja honoráltatni a kerület kívánatos békéjének előmozdítását. Eleinte csak visszalépést és semlegességet kívánt tőlem a közigazgatás, később, mikor a szociáldemokraták, visszalépésem folytán a remélt pótválasztás lehetőségétől megfosztva érezték magukat és még erősebb harcot kezdtek — határozott aktivitást is ki kellett fejtenem, hogy a választásnak úgy erkölcsi, mint numerikus eredménye biztosíttassék.²⁸ Ezt is megtettem. A főispán úr az egyéni és hivatalos szóval biztosított honorálásnak írásos, formai elintézését még a választás előttre ígérte [május végéig – június elejéig — D. P.], és biztos tudomásom szerint erre nézve fölterjesztést tett — mégsem voltam szerencsés az okmányt ez ideig kézhez kapni. A főispán úr átadta ugyan nekem a kabinetirodai igazgató úr Önagyméltó-

ságának hozzá intézett levelét, amelyben ügyemnek Excellenciádhoz a Kormányzó úr Ő Főméltóságának meleg érdeklődésével való átküldéséről értesítette. Ez a kérdéses levél május 24-én kelt, de azóta — bár négy ízben is próbálkoztam — nem tudtam az elintézés nyomára jutni. A főispán úr... az elintézés tartamára, már csak erkölcsi reputációm megóvása miatt is szabadságot biztosított nekem — s azóta Szuhakállón, a kerület egyik községében — sajnos igen nehéz körülmények között várom az elintéztet, mert ügyem hosszadalmassága miatt, sok kárörvendő és gúnyos molesztálást kell elviselnem. Mindezekhez hozzájárul még az is, hogy kb. 60.000 kor. csakis visszalépésem folytán vált obligóvá [kötelezettséggé, tartozássá — D. P.], különben sohasem lett volna azzá. Erre nézve is kértem a főispán úr támogatását. Sem a kinevezésben, sem annak szuffixumában sem kételkedhetem ugyan, de mégis esedezve kell kérnem Excellenciádat, hogy azt sürgősen és soron kívül eszközöltetni méltóztassék — hogy végre — három helyen élő családomat összehozhassam és 3 középiskolás tanuló gyermekemet 2 teljes tanév elvesztése után tovább iskoláztathassam...” — kérte levelében Szémán István „címzetes jogtudor, tiszteletbeli kanonok, szentszéki tanácsos, a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárához berendelt középiskolai rendes, akadémiai magántanár, egyházmegyei főtanfelügyelő, a Szent István Akadémia rendes tagja”.

Bár a korabeli eljárásrendnek megfelelően a VKM VI. ügyosztálya szeptember 6-án elkészítette a Szémán István kinevezésére vonatkozó javaslatát, amit szeptember 15-én expedíaltatott a pénzügyminisztériumhoz előzetes jóváhagyás végett, ez a jóváhagyás csak október 27-ét követően érkezett meg. A 3627/1922. PM számú, Klebelsberg grófnak címzett levél szerint „nagybecsű átiratára válaszolva van szerencsém nagyméltóságodat értesíteni, hogy a felhozott indokokra való tekintettel hozzájárulok ahhoz, hogy az állami tanítóképző intézeti tanárok létszámában egy új, VI. fizetési osztályú tanári állásnak az 1922/23. évi költségvetési előirányzat keretében való rendszeresítése és betöltése tárgyában a minisztertanácsnak előterjesztés tétessék”.²⁹

Az erről mit sem sejtő vitéz Borbély-Maczký Emil Borsod vármegyei főispán³⁰ 1922. október 31-én levélben emlékeztette a miniszterelnököt az ügy mihamarabbi rendezésére: „Kegyelmes Uram! Dr. Szémán István tiszteletbeli kanonok kultuszminisztériumba való beosztása ügyében fordulok ismételten hozzád soraimmal, s tiszteletteljesen kérlek, légy kegyes ezen régen húzódó ügyet kezeidbe véve sürgősen elintéztetni... a választások alatt történt megegyezés és a neki tett ígéret folytán kinevezése és végleges elhelyezése most már égetősen sürgős, és így nagyon kérlek, Kegyelmes Uram, hogy az ügyet véglegesen és kedvezően befejeztetni méltóztassál”.³¹

Bethlen István kérdésére Klebelsberg Kuno levélben jelezte november 9-én, hogy az előzetes PM-hozzájárulás alapján „a vonatkozó minisztertanácsi előterjesztés... előkészítés alatt áll”. Valóban: másnap elkészült a vonatkozó előterjesztés, melyhez a minisztertanács december 22-i ülésén hozzájárulását adta,³² s így a

bevett eljárásrendnek megfelelően elkészülhetett *a kultuszminiszter Horthy Miklós kormányzóhoz előterjesztett kinevezési javaslata „Szémán István dr. ... tanárnak, az állami tanítóképző intézetek tanári létszámába tanítóképző intézeti tanárrá leendő kinevezése tárgyában”*.

Az 1923. február 1-jei előterjesztés:

„Főméltóságú Kormányzó Úr!

Mély tisztelettel kérem Főméltóságodat, méltóztassék dr. Szémán István tiszteletbeli kanonok, szentszéki tanácsost, az eperjesi királyi katolikus főgimnázium volt rendes tanárát, az állami tanítóképző intézetek tanári létszámába tanítóképző intézeti tanárrá, a VI. fizetési osztályba kinevezni. A vezetésem alatt álló minisztérium ügykörében felmerült a szüksége annak, hogy egyes középfokú iskolákban, jelesül a tanítóképző intézetekben a tót nyelv mint nemzetiségi kisebbségi nyelv taníttassék, amely kérdés külpolitikai szempontból is jelentőséggel bír. Ezen állásra egyenesen rátermett Szémán István dr., aki a magyar és német nyelven kívül az orosz, rutén és tót nyelvet is bírja, és így pedagógiai készségénél fogva nemcsak e nyelvek tanítására alkalmas, hanem mint bevált középiskolai tanár szaktudásánál és hazafias érzületénél fogva teljes biztosítékot nyújt a reá bízandó ügykör lelkiismeretes és nemzeti szempontból mindennekfelett kielégítő betöltésére.

Szémán István 1880. évi július 5-én Abaújszántón született, görög katolikus vallású, nős, négy gyermek atyja. Középiskolai tanulmányait az eperjesi királyi katolikus főgimnáziumban végezte és ott 1899-ben érettségi vizsgálatot tett. Főiskolai tanulmányait az eperjesi püspöki líceumban folytatta, s 1903-ban középiskolai hittanárrá képesítetett. Majd Budapesten az akkori felső nép- és polgári iskolai tanítóképző intézet nyelv- és történettudományi szakcsoportjának volt hallgatója. 1915. évben a kolozsvári Ferencz József Tudományegyetemen kánonjogi doktorrá avatták, s végül 1918-ban szociológiából teológiai akadémiai magántanárrá képesítetett.

A tanügy terén működését 1903. évi március hóban az eperjesi királyi görög katolikus tanítóképző intézetben kezdte meg, majd az eperjesi királyi katolikus főgimnázium rendes tanára volt.³³ E minőségében 1919. évi január hó 1-jétől kezdődőleg a VII. fizetési osztályban állott.

Az előadottak alapján mély tisztelettel kérem Főméltóságodat, hogy előterjesztésemet, melynek megtételéhez a pénzügyminiszter úr 1922. évi október 27-én 3627/1922. szám alatt kelt átiratában, a minisztertanács pedig 1922. évi december 22-én tartott ülésén hozzájárult, kegyesen elfogadni méltóztassék. A magas elhatározás szövegének tervezetét tiszteletteljesen bemutatom” — írta előterjesztésében gróf Klebelsberg Kuno.³⁴

Az 1923. február 17-én kelt, *Horthy kormányzó aláírásával és Klebelsberg kultuszminiszter ellenjegyzésével megszületett „magas elhatározás szerint”*: „A magyar királyi vallás- és közoktatásügyi miniszter előterjesztésére dr. Szémán István tiszteletbeli kanonok, szentszéki tanácsos, királyi katolikus középiskolai

rendes tanárt az állami tanítóképző intézetek tanári létszámába tanítóképző intézeti tanárrá a VI. fizetési osztályba kinevezem.”³⁵

A minderről mit sem sejtő, egyre kétségbeesettebben várakozó érintett megkezdésére *Bethlen miniszterelnök* 1923. február 24-én újabb levélben sürgette Klebelsberg kultuszminiszternél a meglehetősen elhúzódottnak tűnő ügy mihamarabbi lezárását: „meglepetésemre szolgált... Szémán Istvántól nyert abbeli értesülésem, hogy az ő kinevezése még mindmáig nem történt meg. Tekintettel arra, hogy ez a többé mivel sem magyarázható halogatása a kinevezés végleges elintézésének az érdekeltnek gyermekei neveltetése, lakásügyének elintézése és egyéb magánvonnakozású, de reá nézve egzisztenciális jelentőséggel bíró ügye körül rendkívül súlyos bonyodalmakat és károkat idézett már eddig is elő, nagyon kérlek, hogy előterjesztésemet a legközelebbi minisztertanácsba okvetlenül behozni s általában a kinevezés legsürgősebb perfektuálása érdekében mindent megtenni kegyes légy” — írta a miniszterelnök.³⁶

Klebelsberg Kuno két nap múltán válaszolt a miniszterelnök levelére: „előterjesztésem a múlt évi december 22-én tartott minisztertanácson már keresztülment, s a Kormányzó Úr Ő Főméltósága ezen előterjesztésemhez Budapesten folyó évi február 17-én kelt magas elhatározásával hozzájárulni méltóztatott. Az előterjesztés Ő Főméltósága kabinetirodájából e hó 23-án visszaérkezett, s így Szémán kinevezése rövid időn belül nyilvánosságra lesz hozható. Az illetékes ügyosztályt egyébként az ügy lehető legsürgősebb befejezésére egyidejűleg utasítottam” — írta a kultuszminiszter,³⁷ s utasításának meg is lett a foganatja: *Szémán István már március hónap folyamán alkalmazásba került a budai állami tanítóképző-intézetnél.*

Mielőtt azonban a további fejleményeket követnénk, szükségesnek látszik néhány kiegészítő információt fűzni a fentiekhez a — procedura megismertetése érdekében — meglehetősen hosszasan bemutatott dokumentumok³⁸ értelmezését segítőként. *Szémán István* jellemzésénél az előterjesztés során szemérmesen hallgattak arról a körülményről, hogy ő 1903 óta görög katolikus egyházi személy volt, aki *a hittanári oklevelén kívül semmiféle befejezett tanári, különösen nyelvtanári végzettséggel nem rendelkezett.* Tanítóképző intézeti működése idején ugyan elvégezte a budapesti állami polgári iskolai tanítóképző I. és II. évfolyamát a nyelv- és történettudományi szakcsoportban,³⁹ de mivel időközben gimnáziumi tanári megbízatást nyert, tanulmányait nem fejezte be, s képesítő vizsgát sem tett. Formai szempontból tehát — a valóban értékes s a Szent István Akadémia nyelv- és irodalmi osztályán rendes tagsággal, valamint magántanári címmel honorált munkássága ellenére — nem felelt meg a tanítóképző-intézeti tanárokkal szemben támasztott követelményeknek. De ami még ennél is fontosabb: kevésbé ismerte a tanterv- és tanmenetkészítéssel kapcsolatos elvárásokat. Ebből, mint látni fogjuk, adódtak bizonyos problémák nyelvtanári működése során...

1923. március 19-én Szémán István elkészítette ugyanis tanmenetét „a tót (szlovák) nyelvnek a budapesti I. ker. m. kir. állami tanítóképző intézetben, az 1922/23. tanév április–június hónapjaiban való tanításához”, melyben a rövid tanítási időre s a tantárgy új voltára való tekintettel csak egyetlen kurzus indítását javasolta, melyben „a rendszeres tanítás előgyakorlataképpen... a nyelv helyének és rendszerének áttekintést nyújtó megvilágítását” és a betűk és hangok írásának és kiejtésének megismertetését tűzte ki célul.⁴⁰

Április 5-én Quint József jelentette a VKM-nek a szlovák nyelvi tanfolyam elindítását heti 2 órában, két csoportban. „Minthogy az év vége közel van, a tanár úr a mellékelt tanmenete szerint csak általános tájékoztatást adna a tót nyelv hangtani és kiejtési sajátosságairól, azon kívül jellemezné a hazai tótságot földrajzi és néprajzi szempontból” — írta az igazgató, majd hozzátette: „Amennyiben a tót nyelv tanítása állandósíthatnák⁴¹, felszólítandó volna dr. Szémán István tanár, hogy részletes munkatervet készítsen... Másfelől, megfontolás tárgyává teendő, hogy miként óvhatók a túlterheléstől azok a tanulók, akik önként jelentkeznek a tót nyelv tanulására.”⁴² Levelében tehát Quint József jelezte, hogy a maga részéről elégedetlen Szémán tanár úr tervezetével, s a tanulók túlterhelése miatt aggódva, mintegy indirekt módon, óvatosan megkérdőjelezte a szlovák nyelv tanításának állandósítását a budai képzőben.

Hasonló légkörről tanúskodik az 1923. április 27-i tanári értekezlet jegyzőkönyve is.⁴³ „Igazgató üdvözlí dr. Szémán István kollégát, akit intézetünkben a tót nyelv tanításával bízott meg a vallás- és közoktatásügyi miniszter úr. Szémán kolléga a tót nyelv tanítását az erre önként jelentkezett növendékek között meg is kezdte” — közölte tudomásulvétel végett az igazgató, majd ezt követően a Kiss Áron református hitoktató javaslatára létrehozott fakultatív bibliai kör munkásságának beindulásáról tudósította kollégáit, s „elvi szempontú hozzászólást kért” az elhangzottakhoz. A tantestület tagjainak véleménynyilvánítása után határozatot hozott, mely szerint: „A tanári kar pedagógiai és egészségügyi okokból a heti 30 órának a túllépését károsnak tartja, és kéri a vallás- és közoktatásügyi miniszter urat, hogy a tantervrevízióval kapcsolatban állapíttassa meg elvként, hogy heti hány kötelező és hány fakultatív órája lehet a növendékeknek.” Majd mintegy megoldási lehetőséget kínálva, „az amerikai rendszert” hozták szóba, melyben 24-26 óra kötelező, s 6-4 óra kötelezően választható a növendékek számára „képeségeiknek és hajlamaiknak” megfelelően.

A szűkszavú jegyzőkönyvből nem derül ki, hogy a növendékek túlterhelésével kapcsolatos — kétségtelenül megalapozott — tanári aggodalmak határozatba foglalása vajon nem jelzett-e más, ki nem mondott fenntartást a VKM intézkedésével kapcsolatban. Szémán tanár úrnak mindenesetre nem lehetett örömteli, hogy tanítóképzős kollégái kurzusát így fogadták a bemutatkozó értekezleten.

Két héten belül újabb kellemetlenség érte a budai képző újdonsült szlovák nyelvtanárát, mikor Sarudy Ottó, a tanítóképzőket irányító királyi főigazgató az

intézetben tett felügyeleti látogatása során meglátogatta óráit, majd a tapasztalatokat összegző értekezleten — a szokásos udvarias gesztusok mellőzésével, egyetlen megjegyzésként — azt ajánlotta Szémán tanár úrnak, hogy „a grammatikus módszert kapcsolja össze a direkt módszerrel”⁴⁴. 1923. július 13-án Sarudy főigazgató — Quint József áprilisi javaslatával egybehangzóan — komoly felülvizsgálatra alkalmatlannak ítélte a Szémán tanár úr által benyújtott két és fél havi tervezetet, s azt kezdeményezte, hogy szeptember 15-ig a tanár úr egy egész évre szóló tanmenetet állítson össze s — az igazgató közvetítésével — azt küldje meg véleményezésre.⁴⁵

Szeptember 10-én Quint József igazgató megküldte a VKM-nek a szlovák nyelv tanulására jelentkezett 29 tanuló névsorát s a Szémán tanár úr által összeállított éves tervezet⁴⁶, melyet ismét a Tanító- és Tanítónőképző Intézetek Magyar Királyi Állami Főigazgatóságára továbbítottak, minősítés végett.

Sarudy Ottó — lesújtó — véleményét a következőképp összegezte: „dr. Szémán Istvánnak a tót nyelv tanmenete címén készített munkálata a tanmenet fogalmának úgyszólván minden lényeges jegyét nélkülözi. Nem tanmenet tehát, hanem csak önkényes anyagfelsorolás, amely a tanításnak sem az egységeit, sem a rájuk fordítandó időt, sem a sorrendjüket nem tünteti fel. A tanmenet a tanítás egy évi anyagának hónapok, hetek és órák szerint felaprózott egységeinek időrendben következő feltüntetése, ezekből pedig semmi sincs a szóban forgó dolgozatban. Annyira távol áll ez a munkálat a tanmenet fogalmától, hogy már az intézet igazgatójának sem lett volna szabad Nagyméltóságodhoz való fölterjesztés végett elfogadnia. Jóváhagyását tehát nem javasolhatom”⁴⁷ — írta a királyi főigazgató, majd a csatolt rendelettervezetben a következőket írta: „Hívja fel tehát igazgató úr dr. Szémán István tanárt, hogy a szóban forgó munkálatot az 1916. évi 61.800. rendelettel kiadott Tanmenetben kifejeződő elvek alapján dolgozza át és folyó évi december 15-ig a tisztelt igazgatóság útján hozzám terjessze fel.”

Az ily módon megdorgált Quint József már november 13-án továbbította Szémán tanár úr újabb, immár a tanmenet kívánalmainak megfelelő, hetekre, órákra, feladatokra stb. kitérő 10 oldalas tervezetét,⁴⁸ melyet a tanár úr a következő elvek felvázolásával vezetett be: „Miótán a tót nyelv tanulása fakultatív s a jelentkezőkre nézve folytatólagos tanulásra nézve kötelezettség nincs, a két csoportban történő tanításhoz alkalmazkodik a tanmenet is: a) a kezdők, b) a haladók részére állapítja meg a végzendő tananyagot. Tekintettel arra, hogy élő nyelv tanításáról van szó, már eleve is igyekeztem szolgálni a Nagyméltóságú Minisztérium intencióját — s a tanítás praedomináns eleme a beszélgetés, mindazonáltal a beszélgetések fokozatos kiépítése és a gyakorolt nyelvi anyag tudatossá tétele szempontjából bizonyos nyelvtani alapismereteket is fel kellett vennem. Nem elvont grammatizálást jelent ez, hanem a tót nyelv élő organizmusának oly vázát, amelyre akár a gyakorlati életben szükséges nyelvhasználatban, akár a továbbképzésben támaszkodhatik a tanuló. Nem is könyvtanítás ez a nyelvtani anyagközlés, hanem

a közös munkából leszűrődő eredménytár” — írta a tanár úr, majd a beszélgetések és olvasmányok összeállításánál szem előtt tartott tankönyvek és szöveggyűjtemények felsorolását adta, kiemelve dr. Pechány Adolf szlovák kormánybiztos munkáit,⁴⁹ majd hozzátette: „Ha a viszonyok engednék, speciális iskolai nyelvkönyv nagyon szükséges volna, mert ilyen jelenleg nincs.”

Az újabb tervezetet immár elfogadásra ajánlotta december 5-én *Sarudy Ottó főigazgató*, minthogy „a szóban forgó tanár Nagyméltóságod... 128.620/923. szám alatt kelt rendeletének eleget tett”.⁵⁰

Elismerés csengett ki *Quint József* szavaiból is a tantestület 1923. december 22-i értekezletén, mikor is az igazgató kiemelte, hogy „Szémán István áldozatosan segített az irodai munkában, napról napra átjárt a balpartról ezért az iskolába”, hozzátéve, hogy ezt jelenteni fogja a VKM-nek is.⁵¹

A tanár úr helyzetének valamelyes konszolidálódására utal az a körülmény is, hogy a minisztérium, ill. a főigazgatóság különösebb kommentár nélkül tudomásul vette *Szémán István* 1924. június 11-i *jelentését* „a budapesti I. ker. áll. tanítóképző intézetben az 1923/24. iskolai évben végzett tót nyelvű (fakultatív) tanításról”. Ebben a tanár úr közölte, hogy „a tanulók egész év folyamán, tekintettel a tárgy fakultatív voltára, a házi feladatoktól lehetőleg mentesítve voltak, s csak az iskolai direkt módszerű beszélgetések, fordítások és nyelvtani megfigyelések alkalmával gyakorolták a nyelvet. A jelentkezők között a tanév elején egy sem volt, aki a tót helyesírással tisztában lett volna vagy a tót nyelvet módszeresen tanulta volna. A tanév végére, az ide mellékelte haladó dolgozati füzet tanúsága szerint számba vehető haladás mutatkozott. A kezdő dolgozati füzet pedig a nyelv elemével való megismerkedésről tesz tanúságot. A tanév utolsó előtti óráján 35 perces szóversenyt is rendeztünk a kezdők csoportjában, amelynek eredményét a vizsgálaton is elnöklő igazgató úr elé terjesztettük. Megállapítást nyert, hogy 161 szótól 63-ig írtak a tanulók az erős félóra alatt, a szavak magyar jelentését is mindenütt feltüntették. A tanév elején a nyelv iránt észlelt averzió is enyhült, s a tanítás közben felhasznált magyar és német nyelvi analógiák a tanulók látókörét tágították. A haladóknál igyekeztünk a nagy magyar költők és írók (Petőfi, Arany, Vörösmarty, Mikszáth, Jókai) tót fordításaival is megismerkedni — s mindkét fokon a nemzeti szempontokat kidomborítani. Az olvasmányi szövegeket dr. Pechány... könyveiből vettük; ezek azonban nem iskolák számára készültek, szükséges volna egy, a német nyelvekhez hasonló, speciális tót nyelvkönyv” — írta korábbi javaslatát megismételve a tanár úr.⁵²

Sarudy főigazgató szeptember 2-án a jelentés elfogadását javasolta a VKM-nek azzal, hogy „a szóban forgó tankönyv kiadásáról ez idő szerint alig lehet szó”.⁵³

Szémán István helyzetének további konszolidálódását a budai képzőben mindekelőtt az a körülmény nehezítette, hogy a hetente 4-5 szlovák nyelvi óra mellett — időnként — heti két óra görög katolikus hittantanítást oszthattak csak ki rá,

ill. 1924 szeptemberétől egyetlen féléven át — helyettesítésként — a földrajz tanítását heti 7 órában (valamint a tantestületi jegyző funkcióját). Óraszámra még így is csak az igazgató óraszámával volt összevethető, míg a többi kinevezett tanár rendszeresen heti 17–22 órában tanított. A kérdés annál kényesebbnek bizonyult, mivel a magyar gazdaság és költségvetés nehéz helyzetére hivatkozva 1923 novemberében a VKM 138.013/1923. számú rendeletével a tantestület 5 tagját: Lechniczky Gyulát, Papp Györgyöt, Ligárt Mihályt, Hegedűs Paulát, valamint Keszler Károlyt; majd 1925 januárjában a 105.290/1924. számú VKM-rendelettel Szelényi Dezsőt „B” listára helyezték.⁵⁴ Mivel az 1925 szeptemberében induló tanévben Szémán Istvánnak ismét csak 4+2=6 órát tudtak biztosítani, helyzete a fent ismertetett főigazgatói, ill. minisztériumi állásfoglalások ellenére bizonytalan maradt.

Ebben a légkörben történt, hogy a tantestület 1925. október 26-i értekezletén Quint József bejelentette: „a tót nyelv tanára és az értekező jegyzője, dr. Szémán István kartársunk egyévi szabadságot kapott. Rövid úton értesültünk arról, hogy a görög katolikus szentszék elnökévé nevezték ki, mint az egyház kanonokát. Örömmel üdvözljük új hivatalában, és minden jót kívánunk neki új működési körében” — deklarálta az igazgató, hozzátéve: „most megjelent, az orosz irodalmat ismertető könyvének ajándék példányáért pedig köszönetet mondunk”.⁵⁵

A szűkszavú tantestületi jegyzőkönyvből kevésbé felidézhető a hangulat, melylyel a budai képző tanárai fogadták Szémán István távozásának hírért; de az előzmények ismeretében aligha tévedünk, ha feltételezzük, hogy a felek kölcsönös megkönnyebbüléssel vették tudomásul az átmeneti kényszerű együttműködés megszűnését.

Ami a képzőt illeti: Quint József igazgató azonnal kijelölte az új jegyzőkönyvvezetőket,⁵⁶ s rövidesen gondoskodott szlovák nyelvtanárról is. Pázmán József óraadóként foglalkoztatott középiskolai tanár 10 éven át folyamatosan tanította az erre önként jelentkezett növendékeket.⁵⁷ Szémán tanár úr egyelőre ugyan szabadságra ment — így átmenetileg állományban maradt a budai képzőben⁵⁸ —, de valójában véglegesen távozott.

*

A görög katolikus egyházhoz — mint munkaadóhoz — való visszatérését Szémán István már 1922. március 6-án előkészítette, amikor az Eperjesi Egyházmegye Magyarországhoz került 20 parochiája lelkészeinek kezdeményezésével szemben memorandummal fordult dr. Csernoch János hercegprímáshoz. Ebben elismerte, hogy a lelkészek személyes érdekei a 20 egyházközségnek a Hajdúdorogi Egyházmegyéhez való csatolása mellett szólnak, ugyanakkor rámutatott arra, hogy „a papság mozgalma figyelmen kívül hagyja azokat a magasabb egyházi és nemzeti érdekeket, amelyek e parochiák különállását indokolják”.⁵⁹ Az Eperjesi Egyházmegye egykori főfelügyelőjének felterjesztését méltányolni látszott a Szentszék,

mikor e parochiák különállása mellett döntött, majd 1924. június 4-én a Munkácsi Egyházmegye Magyarországra került parochiáját is ide csatolva, önálló egyház-kormányzati szervezetet, apostoli exarchátust állított fel. Élére XI. Pius pápa a politikai okok miatt lemondott Papp Antal munkácsi püspököt nevezte ki apostoli kormányzóvá, címzetes küzikei érsekké.⁶⁰ Az 1925. szeptember 11-én Csehszlovákiából kiutasított Papp Antal — más, az exarchátushoz tartozó nagyobb település híján — a Hajdúdorogi Egyházmegyéhez tartozó Miskolc városában telepedett le, s így azután a vezetése alá került parochiákat napjainkig Miskolci Apostoli Kormányzóság elnevezéssel tartják nyilván.⁶¹

Papp Antal Szémán Istvánt nevezte ki érseki helynökévé, az érseki iskolák főfelügyelőjévé s a szentszéki bíróság elnökévé. A Szentszék kezdeményezésére a magyar kormány az exarchátus rendelkezésére bocsátotta a tapolcai apátság 3263 kat. holdas földbirtokának haszonélvezetét, így az ezzel kapcsolatos irányítási feladatok is az 1926-ban általános helynökké előlépett s a konzultori testület elnökévé választott Szémán István vállaira neheztedek.⁶² Továbbra is eleven politikai aspirációi eredményeként az 1926-os országgyűlési választásokon Miskolc város pótképviselőjévé választották (a fentiekben említett v. Borbély-Maczky Emil képviselő mellett). Egyházi karrierje később is töretlenül ívelt felfelé: az időközben Szántay-Szémán Istvánra magyarosított érseki általános helynököt 1927-ben pápai prelátussá nevezték ki, 1938-ban archipresbiterré és a Jeruzsálemi Szent Sír Lovagrend lovagjává, 1941-ben kommandátorává avatták, s még ugyanabban az évben megkapta a kormányzótól a Magyar Érdemrend Középkeresztje kitüntetését,⁶³ s nemzetiségi szakértőként továbbra is számon tartották.⁶⁴ Papp Antal 1945. december 24-i halálát követően Szántay-Szémán Istvánt választották konzultori helynökké, mely tisztségében az apostoli kormányzó részleges helyetteseként működött, s 1946. április 2-től szeptember 6-ig részt vett a katolikus püspöki kar tanácskozásain is, ahol többször fontos megbízást kapott.⁶⁵ Helyettesi megbízása 1946. október 14-én megszűnt, mivel akkor XII. Pius pápa Dudás Miklós hajdúdorogi püspököt bízta meg az exarchátus irányításával.⁶⁶

A közoktatással is kapcsolatban maradt Szántay-Szémán István: az egyházmegyei iskolák felügyelete mellett egy ideig a Miskolci Tankerületi Közoktatási Tanács elnökeként tevékenykedett. Ilyen irányú munkásságának elismeréseképpen előbb címzetes igazgatói, majd tanügyi főtanácsosi kinevezést nyert.⁶⁷

Tevékenységének maradandó részét képezték a Szent Miklós Magyarországi Unió Szövetség társelnökeként az uniós mozgalom érdekében kifejtett irodalmi munkássága s az 1934-ben általa alapított *Keleti Egyház* c. folyóirat főszerkesztése — amiért a Keleti Kongregáció ismételt elismerését fejezte ki.⁶⁸ Pirigy István „*A görögkatolikus magyarság története*” című munkájában a következőképpen méltatta az 1960. december 22-én elhunyt Szántay-Szémán Istvánt: „Az exarchátus szellemi életének legkiemelkedőbb egyénisége... volt.”⁷⁰

*

Mindent összevetve tehát, úgy Szémán István, mint a budai képző szerencsésen keveredett ki a történetünkben leírt rövid „kényszerházasságból”.⁷¹ A trianoni diktátum következtében előállt egzisztenciális bizonytalanság s a bethleni konszolidációs törekvések, azaz a politika nyomására előállt helyzetben — amikor egy tehetséges, tudós férfiú nyelvta-
nári képesítés és gyakorlat híján került egy számára meglehetősen ismeretlen szerepbe — a közoktatási rendszer igen centralizált s meglehetősen bürokratikus irányítási és ellenőrzési mechanizmusa rövid idő alatt kikényszerítette:

– először azt, hogy (a szakmai szempontok és a kinevezési feltételek mellőzésével született döntés ellenére is) *legalább valamelyest érvényesüljenek az oktatómunkával kapcsolatos minőségi elvárások;*

– majd azt, hogy az adott szerepre kevésbé alkalmas Szémán István mihamarabb visszatérjen a képzettségének és adottságainak jobban megfelelő hivatásához.

A korabeli választási mechanizmusokra és a nemzetiségi politikára egyaránt jellemző történetük talán hasznos adalékkal szolgálhat a korszak — „leleplezések-től” vagy idealizálástól mentes — reális, „olyan amilyen” képének megrajzolásához.⁷²

Jegyzetek

- ¹ Dolgozatomban elsősorban a Magyar Országos Levéltár (MOL) VKM-anyagaiban található irat-együttesekre és a Budapest Főváros Levéltárában (BFL) található tanári értekezleti jegyzőkönyvekre támaszkodtam.
- ² A 19. és 20. századi nemzetiségi politikáról, a nagyhatalmi politika nemzeti, nemzetiségi vonatkozásairól és Trianon kisebbségvédelmi vetületéről lásd, pl.: Csáky A. 1893. 572–573.; Nagy L. 1893/9. 570–572.; A II. Országos 1896. 2. r. 643–713.; Jászi O. 1912. 145–280., 1929. 359–555.; A nyelv- és vallásoktatás 1914/22. 1–3.; Nemzet és nemzetiség 1914/46. 1–4.; Apponyi A. 1911. 268–269., 1915. 13–27.; 1926. 12–19.; Geőcze S. 1920/27–28. 5–8.; Benisch A. 1924/35–36. 9–15., 1924/43–44. 5–13.; Népiünk műveltsége 1924/37–38. 4–6.; Apponyi 1926/21–22. 35–36.; A mezőgazdasági 1926. 22–23.; Sós E. 1926/45–46. 22.; Asztalos M. 1934. 65–116.; Szekfü Gy. 1942. 159–196., 352–358.; Mikó I. 1944. 89–515.; Pölöskei F. 1970/1. 3–32.; Diószegi I. 1991. 26–52., 1994. 265–312.; Ormos M. – Majoros I. 1998. 251–285.; Romsics I. 1998. 9–32. és 193–232.; 2004. 11–158., 2005. 191–208., 2005/2. 221–225.; Szarka L. 1998. 7–13.; Berend T. 2003. 226–232.; Kozári M. 2003. 381–388., 2005. 60–63.; Galántai J. 1989. 7–40. és 61–140. Gratz G. 2001.; 7–50.; Pölöskei F. 2001. 178–190.; Sipos P. 2004. 319–334.; Hobbsbawm E. 2004. 147–169.; Grendel L. 2005. 80–83.; Ormos M. 2005. 187–190., 2005/6. 8–12.; Joó A. 2005. 430–456.; valamint Margitai J. 1896. 22–110.; Szathmáry Gy. 1896. 15–211.; Breznay I. 1903. 47–52.; Mann M. 1993. 112–147.; Nagy P. T. 1997. 195–212., 1999/4. 768.; 2005. 73–87.; Kéri K. 1997.; Karády V. 2001/3–4. 135–143.; Kovátsné Németh Mária 2004/3–4. 85–95.
- ³ A trianoni Magyarország nemzetiségi politikájáról lásd: a 4044/1919 Me., a 209494/1919. VKM. sz. és a 4800/1923. Me. sz. rendeleteket (MRT 1919. 659. II. k. 1587–1600.; 1923. 213–220.) és Bellér B. 1975.; Tilkovszky L. 1989., 1998.; Gyivicsán A. 1993. (Az előzményekről lásd: Polányi I. 1987.; Szarka L. 1995.) Vö.: Baranyai Z. szerk. 1922.
- A magyarországi szlovákság statisztikájára vonatkozóan lásd: Kovács A. 1936.; Történeti statisztikai... 1992. 24–25., és 236–237.; Kovacsics J. szerk. 1994. 190–270. és 301–314. (utóbbi: Gyivicsán A. 1994.); Szarka L. 1998. 233–238. és 314–318.
- ⁴ Százalékarányukat lásd az 1920. évi népszámlálás eredményeit illusztráló térképen!
- ⁵ Bellér B. 1975. 169–175.
- ⁶ Az 1921. évi csehszlovákiai népszámlálás szerint 744.621 főt, az összlakosság 5,57%-át találták magyar anyanyelvűnek. Egy 1922-ből származó s a Magyar Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályán megőrzött jelentés szerint 1.084.447 fő, az összlakosság 7,9%-a volt magyar. 1921–1922-ben 96 gimnáziumi osztály (4563 tanulóval), s a korábbi 17 tanító/nő/képző intézet helyett 1 magyar nyelvű tanítónőképző (évente 40 végzős hallgatóval) valamint 84 polgári iskolai osztály (3790 tanulóval) állt — a magyarországi szlovákság 5-7-szeresét kitevő — magyar lakosság rendelkezésére. (Bán D. András – Diószegi László – Fejős Zoltán – Romsics Ignác – Vinnai Győző szerk. 1995. 32–39.; Fizély I. 1938. 108–110.; Borsody I. 1998. 54–61.; Popély Gy. 1998. 22–23. Vö.: Popély Gy. 1995. 192–195.; Lökkös J. 2000. 222., 238–243.)
- ⁷ MOL K 502-1924-7-58 974. (Kiemelés tőlem — D. P.) Vö.: Lipcsei I. 2006/3–4. 52.
- ⁸ Bethlen I. 1933. I. k. 170. A miniszterelnök megnyilatkozását bizonyára befolyásolta a trianoni békeszerződés revíziójára való törekvése. Lásd erről: Gratz G. 2001. 193–210.; Péteri L. 1998. 31–50.; Zeidler M. 2001. 50–76., 88–105., 2002. 70–72.
- ⁹ MOL K 502-1924-7-58 974. Bethlen István e megnyilatkozásai arra utalnak, hogy a trianoni trauma nyomán formálódó nemzetiségi politikája csak a békeszerződésben foglaltak betű szerinti értelmezésének határai között — s azon belül is csak némi megszorítással — tekinthető „koncesszív” (megengedő) politikának. Hosszú kormányzása alatt végül is egyetlen szlovák tanítási nyelvű középiskola, tanítónőképző sem jött létre Magyarországon, sőt: a nemzetiségiként számon tartott elemi iskolák 90%-a úgynevezett „C” típusú — tehát magyar tanítási nyelvű, mai fo-

- galmaink szerint idegen nyelvet is oktató — volt. (Diószegi I. 1991. 34–35.; Galántai J. 1989. 211.; Tilkovszky L. 1998. 46.)
- ¹⁰ Tevékenységének megítéléséről lásd: Gratz G. 2001. 125–174. és 193–210.; Romsics I. 1991. 120–236.; L. Nagy Zs. 1995. 99–128.; Ormos M. 1998. 92–134.; Gyurgyák J. 2001. 123–131.
- ¹¹ A Bányai Evangélikus Egyházkerület püspöke ekkoriban Raffay Sándor volt.
- ¹² Az államtitkári sürgetőjegy száma: 924/1922. VIII. 3., ezt, valamint VIII/a ügyosztály 1922. szeptember 1-jei jelentését lásd: MOL K 502-1924-7-58 974.
- ¹³ Petri Pál 1881-ben született Budapesten. Hosszú ideig a miniszterelnökségen egyházi és nemzetiségi kérdésekkel foglalkozott, a helyettes államtitkári pozícióig emelkedvén, majd a kultuszminisztérium politikai államtitkára lett, a nem katolikus egyházügyek és a népoktatás irányítójaként. Több társadalmi és külpolitikai értekezést írt a trianoni diktátumról; nagyobb tanulmányai jelentek meg a népoktatás, a kisdédóvás és az óvóképzés témakörében. (A Magyar 1930. 441.)
- ¹⁴ Kovács A. 1936. 25.
- ¹⁵ Lásd erről az 1922. IX. 1-jei VKM-rendeletet: MOL K 502-1922-5-118 407.
- ¹⁶ A zombolyai származású, gyermekkorában csak németül beszélő s a magyar nyelvet a polgári iskolában elsajátító, tudatosan aktív asszimilánssá lett, biológiai tanulmányait pedagógiai tájékozódással kiegészítő *Qunt József* (1882–1929) 1906-tól tanított a budai állami tanítóképzőben, melynek 1916–1929 között igazgatója (főigazgatói címmel) is volt. Emellett 1916-tól, változó státusban, a VKM-ben is tevékenykedett, ahol az első világháború éveiben — egyebek között — a nemzetiségi népiskolák problémáival is foglalkozott. Az Országos Közoktatási Tanács, az Országos Testnevelési Tanács, a Tanügyi Bizottság, az Országos Ifjúsági Irodalmi Tanács, a Népkönyvtári Bizottság tagjaként, a TITOE titkáraként, majd elnökeként, a Magyar Gyermektanulmányi Társaság választmányi tagjaként, a *Néptanítók Lapja* rovatvezetőjeként — Kornis Gyula megfogalmazása szerint — „döntő szava volt a népoktatást érintő kérdésekben”. „A tanítóképzés kultúrpolitikusát” látta benne temetésén a terület főigazgatóságát képviselő Molnár Oszkár is. Az 1925. évi népiskolai tanterv egyik megalkotója, több hozzá kapcsolódó vezérkönyv, tankönyv szerzője (nemegyszer Drozdy Gyulával). Lásd ehhez: MOL K 502-1920-5 =317=; *Quint* 1942. 60–134. , 1943/II. 49–398.; *Quint J.* 1920., 1926., 1926/5–6.; *Drozdy Gy.* 1944/. 230.; *Farkas D.* 1969/2. 234–247.; *Panyik I.* 1991. 46–55.)
- ¹⁷ MOL K 502-1924-7-58 974.
- ¹⁸ Lásd erről a VIII/a ügyosztály 1922. november 2-i feljegyzését uo.
- ¹⁹ Az úgynevezett rutén akcióra vonatkozóan a következőket olvashatjuk Szémán Istvánnak Bethlen Istvánhoz írt 1922. július 3-i levelében: „Gróf Klebelsberg VKM úr Ő Nagyméltósága illetékes tanúja annak, hogy már a háború alatt is (1916–1918-ban) mily biztatások mellett vállalkoztam a magyar nemzeti kapcsolatú rutén akció munkálására. 2 és fél év alatt a naptári egyestési munkálatokon kívül 4 hazafias rutén nyelvkönyvet (államköltségen jelentek meg) írtam és szerkesztettem, hogy a nm. Kormány által felállított tantervi követelmények betarthatók legyenek.” MOL K 502-1924-7-58 974. — Klebelsbergnek a Julián-egyesületben folytatott tevékenységéről s a hasonló akciókban való részvételéről, valamint a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos munkásságáról lásd: *Husztai J.* 1942. 29–67.; *Donáth P.* 1998. 188–194. Vö.: *Botlik J.* 1997. 195–213.
- ²⁰ *Magyar Politikai* 1929. 411.; *A Magyar* 1930. 539.
- ²¹ *Bellér B.* 1975. 144–159.
- ²² *Szabó Á.* 1999. 85–104.; *Romsics I.* 2004. 227–228. Lásd továbbá: *Husztai J.* 1942. 82–83.
- ²³ A paktum megítéléséről lásd: *Sipos P.* 1999/3. 129–133.; *Ormos M.* 1998. 100–101.; *L. Nagy Zsuzsa,* 1995. 100–101. — A választásokon az MSZDP országosan 277.530 szavazattal (16,91%) 25 mandátumot szerzett (10,20%). (Varga L. szerk. 1999. 533.)

- ²⁴ A Keresztény-Keresztyén Kisgazda, Földmíves és Polgári Párt (Egységes Párt) programját lásd: *Gergely J. – Glatz F. – Pölöskei F. szerk.* 1991. 64–67. Lásd ehhez továbbá: *Tilkovszky L.* 2002/5. 1115–1130.
- ²⁵ *Szinai M. – Szűcs L. szerk.* 1972. 85–98.; *Romsics I.* 1991. 141–150.; *Szabó Á.* 1999. 95–101.
- ²⁶ MOL K-502- 1924-7-58 974. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ²⁷ Az 1866-ban született Lovász János az 1920-as választásokon — Nagyatádi Szabó István régi híveként — az edelényi választókerületben abszolút többséggel nyert. Az 1922-es választásokon pedig már mint „az egységes párt hivatalos jelöltje... nyert mandátumot”. (*Nemzetgyűlési Almanach* 1920–22. 87.; *Parlamenti Almanach* 1922–1927. 116.
- ²⁸ Szémán István visszalépése után az edelényi választókerületben Lovász János a kormánypárt jelöltjeként 5874, szociáldemokrata ellenfele, Csóka Vendel 2156 szavazatot szerzett. Politikatörténeti Intézet Levéltára, Választástörténeti Gyűjtemény 969. f. (Az adatokat Hubai László bocsátotta rendelkezésemre.)
- ²⁹ Az 1922. október 22-én kelt pénzügyminisztériumi levelet lásd: MOL K 502-1924-7-58 974.
- ³⁰ *Borbély-Maczky Emil* (1887–?) pályája első szakaszát huszárszázadosként zárta, majd földbirtokosként tevékenykedett. 1920-ban kapcsolódott be a politikai életbe, amikor az ózdi munkáskerületben, a kisgazdapárt jelöltjeként képviselővé választották. 1922-ben nevezték ki Borsod és Csonka-Gömör vármegye főispánjának. Beiktatásán Bethlen István is megjelent, s „akkor bontotta ki Miskolcon az Egységes Párt zászlaját”. Csak 1923 augusztusáig állott a vármegye élén, mivel akkor Gömbös Gyulának a kormánypártból történt kiválását követve leköszönt s csatlakozott a fajvédő párthoz. 1924 novemberében annak jelöltjeként indult — sikertelenül — a miskolci időközi választáson. Gömbös bizalmi emberei közé tartozott, így 1932-ben részt vett a Nemzeti Munkaterv kidolgozásában is. (*Magyar Politikai* 1929. 59.; *Gergely J.* 2001. 23., 170. és 213.)
- ³¹ Uo.
- ³² Lásd erről az 1922. december 24-i feljegyzést uo.
- ³³ Szémán István 1903-tól lett az eperjesi kir. gör. kat. kántortanítóképző intézet helyettes tanára, 1905-től az eperjesi kir. kat. főgimnázium ideiglenes helyettes, majd 1907. IV. 16-tól végleges rendes gör. kat. hittanára. (Lásd erről az 1912. szeptember 20-án kiállított „Életrajzi és működési adatok” című kérdőívet, uo.)
- ³⁴ MOL K 502-1924-7-58 974. — Klebelsberg Kunonak a tanítóképzéssel kapcsolatos tevékenységéről lásd *T. Kiss T.* 1998. 95–99.
- ³⁵ MOL K 502-1924-7-58 974.
- ³⁶ Uo.
- ³⁷ Uo.
- ³⁸ Ma már szinte teljesen feledésbe merült ugyanis, hogy milyen bonyolult eljárás nyomán került sor akkoriban Magyarországon az állami középiskolai tanárok kinevezésére.
- ³⁹ Lásd a 30. jegyzetben említett kérdőívet.
- ⁴⁰ MOL K 502-1924-7-58 974.
- ⁴¹ A VKM-hez közel álló — egy ideig berendelt munkatársként a tanítóképzős ügyosztályon tevékenykedett — Quint József megjegyzése arra utal, hogy tudhatott a tanfolyam indításával kapcsolatos eredendő intenciókról: arról, hogy a szlovák nyelvtanfolyam szervezése intézményükben — csak a pillanatnyi diplomáciai szituáció által motiváltan — átmeneti jelleggel indult. (Valójában, mint alább látni fogjuk, e nyelvtanítás meghonosodott a budai tanítóképzőben.)
- ⁴² Quint József 194/1923. számú levelét lásd MOL K 502-1924-7-58 974.
- ⁴³ BFL VIII. 130 a. 22. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ⁴⁴ Lásd az 1923. május 9-i értekezlet jegyzőkönyvében. Uo.
- ⁴⁵ A főigazgató 780/1923. számú levelét lásd MOL K 502-1924-7-58 974.
- ⁴⁶ A 682/1923. számú levelet lásd uo.

⁴⁷ Az 1014/1923. számú főigazgatói levelet lásd uo. (Kiemelés tőlem — D. P.)

⁴⁸ Az igazgató 821/1923. számú levelét s a tanmenetet lásd uo.

⁴⁹ Pechány Adolf kormánybiztos tevékenységéről — a vonatkozó dokumentumokat közreadó — *Tilkovszky Loránt* a következőket írta: "A nemzetiségi ügyek kormánybiztosait, így Pechányt nem... arra nevezték ki, hogy a rájuk bízott kisebbségek védelmére hozzanak intézkedéseket, hogy nemzetiségi mivoltukban való fennmaradásuk feltételeiről gondoskodjanak, hanem hogy asszimilálódásuk folyamatát, amelyben a magyarosodás természetes tényezőit hangsúlyozták, mozdítsák elő, sietessék minden lehetséges eszközzel — tehát éppenséggel azért, hogy magyarosítsanak." (*Tilkovszky L.* 1989. 9.).

⁵⁰ Az 1400/1923. számú főigazgatói levelet lásd: MOL K 502-1924-7-58 974.

⁵¹ BFL VIII. 130 a. 22.

⁵² MOL K 502-1924-7-58 974.

⁵³ A 823/1924. számú főigazgatói levelet lásd uo.

⁵⁴ A felsoroltak közül Lechniczky Gyula és Keszler Károly 1919. február 22-én a szociáldemokrata tanítói szakszervezet tanítóképző intézeti tanári szakosztályának alapító tagjai voltak, majd előbbi tanítói átképző tanfolyamot vezetett, utóbbi pedig munkatársként tevékenykedett a Köz-oktatásügyi Népbiztosság VI/2. (tanítóképzős) ügyosztályán. „B”-listázásuk ezzel is összefüggésben állhatott. (Új Korszak, VIII. évf. 5. sz. 1919. március 7. 4.; BéML VIII. 59. 6. d. 357/1919. és MOL K 502-1919-7-5-98528. Vö.: *Zentay D.* 1930. 90–94.)

⁵⁵ BFL VIII. 130 a. 22.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ Lásd a Budapesti Magyar Királyi Állami Elemi Népiskolai Tanítóképző Intézet Értesítőiben.

⁵⁸ Forrásainkból nem világos, hogy jogi értelemben meddig maradt Szémán István a budai képző állományában. Az 1931–32. évi Értesítőben például minden különösebb előzmény, magyarázat nélkül feltűnik, s további két évig azonos szöveggel szerepel Szémán István dr.; „tanítóképző-intézeti igazgató. Szabadságon van. Lakása: Miskolc, Hunyadi utca 3.”. (32.) A *Magyar Tanítóképző* 1931 szeptemberében a második legmagasabb besorolású, VI. fizetési osztályba tartozó állami tanítóképző intézeti igazgatók között említi őt. (*Az állami...* 1931/6. 256.)

⁵⁹ *Pirigyi I.* 1991. 93.

⁶⁰ *Beke Margit* kimutatása szerint Papp Antal 1912–1923-ig a munkácsi püspökség, s 1923-tól miskolci apostoli kormányzóként volt jogosult részt venni a püspökkari tanácskozásokon. Az 1924. október 15-i püspökkari értekezleten közölték: „Papp Antal munkácsi püspök a Szentszék felszólátására lemondott és érseki címet kapott. Magyarországra költözik, Miskolcon fog székelni, s onnan kormányozza volt egyházmegyéjének egyetlen magyarországi plébániáját és az eperjesi egyházmegye magyarországi részét mint adminisztrátor apostolicus.” *Beke M. szerk.* 1992. I. köt. 140., II. k. 476. és 478.

⁶¹ *Pirigyi I.* 1991. 93.; továbbá *Magyar Katolikus Almanach* 1984. 703–704.; *Gergely J. szerk.* 1984. 111.; : *Beke M. szerk.* 1996. 87.

⁶² *Pirigyi I.* 1991. 94. Vö.: *Magyar Katolikus Almanach II. köt.* 1988. 720.

⁶³ Lásd a *Magyarország Tiszti Cím- és Névtára* köteteit 1926–1944.

⁶⁴ 1939. április 9-én a Magyarországi Ruszinszkóiak Szervezetének elnöke, egy országgyűlési képviselő s egy volt főispán mellett Szántay Szémán Istvánt interjúvolták az *Új Magyarországban* a ruténok autonómiájáról. *Horváth L.* 2002. 70–71.

⁶⁵ Az 1946. április 2-i konferencián Szántay-Szémán István egy, a trianoni békekötés utáni tapasztalatokat — a küszöbön álló újabb békekötésre való felkészüléshez — összegezni hivatott bizottság tagja lett, míg szeptember 6-án a reverzális utólagos megkötésével kapcsolatos engedély ügyében kérték fel a VKM-ben való ügyintézésre. Lásd erről: *Beke M. szerk.* 1996. 101., 154. és 169.

⁶⁶ *Pirigyi I.* 1991. 96.

⁶⁷ Lásd a 55. jegyzetben foglaltakat és a *Magyarország Tiszti Cím- és Névtára* 1938. évi kötetét, 382.

⁶⁸ Lásd: Pirigyi I. 1991. 95–96.; Beke M. szerk. 1992. II. köt. 96.; *Magyar Katolikus Almanach*. 1984. 703.; Szántay-Szémán I. szerk. 1938. 3–5.

⁶⁹ Balogh M. – Gergely J. 1996. 85.

⁷⁰ Pirigyi I. 1991. 96.

⁷¹ Mindez nem állítható ilyen egyértelműen a magyarországi szlovákság megfelelően képzett anyanyelvi tanítókkal való ellátásáról. Erre utal 1929. augusztus 1-jei, „Vélemény: evangélikus egyházunk tanító- és tanítónőképzésének kérdéséhez” című felterjesztésében Miklór Károly *budapesti evangélikus egyházmegyei felügyelő*. A szarvasi tanítónőképző áthelyezésének, és az egyetemes egyház kezelésébe adásának tervével kapcsolatban úgy vélte, hogy a tanítónőképzőt valóban Budapestre vagy egy fővároshoz közel eső, HÉV-vel jól megközelíthető helyiségbe kellene telepíteni, ám szükség van Szarvason egy szlovák nyelvű képzést is folytató evangélikus tanítóképző fenntartására, „mert azt hiszem, senki sem állíthatja komolyan azt, hogy állami tanítóképző intézeteink a hazai tót nyelvű kisebbség tanító- és kántorszükségletét megfelelően biztosítják. Sőt, merem állítani, hogy erre nem is képesek, mert a tót nyelvű kisebbséget leginkább kitevő evangélikus hívők fiai a statisztika szerint alig számba vehető arányban látogatják az állami tanítóképző intézeteket, s különben is nem csupán tanító, hanem kántorképzésről is szó van.” (BéML VIII. 59. 54. d. 1157/1929. Kiemelés tőlem — D. P.)

⁷² „A történettudomány ... társadalmi feladatot végez a történeti és nemzeti tudat kialakításában. Ezt persze nem akkor végzi jól, ha — mint egy időben követelték tőle — szócsököként visszhangozza, amit éppen belétoplált a politikai taktika, hanem akkor, ha lehetőleg pontos, reális tájékoztatást nyújt, a felmerült kérdésekre megbízhatóan, jól válaszol, és ezzel elősegíti, hogy a ma élő nemzedékek az őket is érdeklő történeti folyamatokat megértsék. A történelem éppen a megértés iskolájaként, és nem — mint olykor hiszik — valamiféle példatárként adhat nagyobb távlatot a jelen problémáinak megítéléséhez, és járulhat hozzá a közösség politikai kultúrájának emeléséhez.” (Kosáry D. 1987. 487. Kiemelés tőlem — D. P.)

„GERMANIZÁLNI AKART-E A GRÓF?”

Klebelsberg Kuno nemzetiségi politikájának motívumairól

A két világháború közötti Magyarország kultúrpolitikájának kétségtelenül egyik legfigyelemreméltóbb „nagy formátumú teoretikusa”¹, „jelentős, de ellentmondásos teljesítményt”² felmutató kultuszminisztere volt 1922. június 16-tól 1931. augusztus 24-ig gróf Klebelsberg Kuno. Életművének megítélése körül már a kortársak körében éles polémia alakult ki. Az 1932. október 11-jén bekövetkezett halálát követő nekrológok sora tanúskodik erről: a kultuszminiszteri székben utóbb hasonlóan hosszú időt eltöltött utód, Hóman Bálint³, az exállamtitkár Kornis Gyula⁴ és a konszolidációs időszak névadója, gróf Bethlen István egyaránt szükségét érezték, hogy védelmükbe vegyék (ha nem is azonos mértékben) az elhunytat a méltatlan támadásoktól. Az exminiszterelnök — egyebek között — a következőket mondta volt minisztertársáról, kormánybeli helyetteséről: „A háború óta a magyar kultúra minden követ Te raktad le. Trianon után a magyar kultúrát a pusztulástól Te mentetted meg... Nincsen a magyar kultúrának egyetlen párányi területe se, ahol alapvető munkát ne végeztél volna. És ha majdan felnő az a generáció, amelyet a Te általad alkotott intézmények nevelnek, akkor ez a nemzedék talán több tudásra támaszkodva, talán szélesebb látókörrrel és az emberi irigységtől mentesen áldani fog Téged azért, amit a nemzet részére tíz év alatt teremtettél. Addig azonban vigasztaljon az a tudat, hogy Magyarországon a gáncsvetés, a rágalom, a befeketítés és az ezt követő népszerűtlenség életükben azokat kíséri, akik konstruktív munkával valódi értékeket teremtenek nemzetük számára, míg a pillanatnyi népszerűség babérkoszorúja azoknak a homlokát kíséri, akik csillogó szavakkal szédítik meg a tömegek lelkét és azok mögé rejtik a nemzet szempontjából meddő életük negatív értékét... De én úgy érzem, hogy Te megdicsőülten távozol innen... abba a ragyogó magyar Pantheonba, amelyet nemcsak betű és szó szerint, hanem képletesen is Te építettél fel magadnak életed műveivel.”⁵

Aligha oszthatta Bethlen István véleményét az elhunytat a magyar Pantheonban megillető helyről Szabó Dezső, aki több alkalommal is éles támadást intézett a korán elhunyt kultuszminiszter politikája ellen: „Mit tett Klebelsberg gróf? ... Engedte tovább germánosítani a magyar közoktatást az egész vonalon. A minisztériumban az irányítóhelyek nagy részét, az egyetemek katedráit blutfervántok töltötték meg... Ezek tudattalanul is, akaratlanul is, a vér vak parancsai szerint sajátféle lelket csinálnak, s az új nemzedékből azokat válasszák ki [sic!] folytatóiknak, kiket egész ösztönös énjük, vérük és lelkük legmélyebb gyökerei szerint a maguk képére alkotottaknak látnak... A gróf úr minden mozgékonyásával — bizonyára tudattalanul, az őszileg determinált hajlamok vak kényszerével: minden tényében a germán hódítást építi, annak egyenget utat, annak jelent jövőt. A magyar kultúrfölény továbbépítésére: a magyar csírák, a sajátos magyar erők termébe, alkotásba hívására, a magyar szellem különös erőinek védelmére teljesen képtelen... A mai kultúrpolitika tudatosan erőszakolja át a magyar kultúrélet összes módozatát német kultúrformákra (kiszűrve belőlük az esetleges demokráciát), s csakis hazánk germán elemeinek jelent szervezkedést, fejlődést, hódítást” — állította 1927. szeptemberi pamfletjében a tőle megszokott lendülettel és szenvedélyességgel az író.⁶

E rövid műhelytanulmány keretében aligha vállalkozhatunk „a Gróf” rendkívül sokoldalú tevékenységének bemutatására s az életmű egészének értékelésére⁷, így a Szabó Dezső-i állítások tételes elemzésére, cáfolatára. Mindössze arra tehetünk kísérletet, hogy — néhány perdöntőnek ítélt forrás segítségével — érzékeltessük az olvasóval: vajon milyen motívumok, ideológiai-politikai megfontolások alapján cselekedett a nemzetiségi létfenntartás (s különösen a Szabó Dezső által feltételezett „germanizálás”) szempontjából kulcsjelentőségű német tanítóképzés ügyében a Klebelsberg vezette kultuskormányzat úgy, ahogy azt az „Iskola és Politika. Az állami német nemzetiségi tanítóképzés Magyarországi történetéhez, 1919–1944.” c. munkánkban kifejtettük.⁸

Azzal a kézenfekvő megállapítással kell kezdenünk, hogy a magyarországi németiség nemzetiségi iskoláztatása ügyében a 20-as, 30-as években — a kérdés ismert szakértői s a jelen sorok írója szerint⁹ — szűkkeblűnek bizonyult mindkét magyar kultuszminiszter származása révén érintett volt a témában: lévén az egyik félig osztrák, a másik magyarországi német származású (az ismert történész-kultúrpolitikus nagyapja még németesen Hochmann-nak írta a nevét).¹⁰

Az 1875. november 23-án Magyarpécskán született Klebelsberg Kuno apja thumburgi gróf Klebelsberg Jakab cs. és kir. huszárkapitány, anyja pedig felsőeőri és alsőeőri Farkas Aranka volt.¹¹ „Csodálatos, hogy a magyar édesanya szerető lelke és a dunántúli környezetnek sugalmazó ereje milyen izzó hazaszeretetű magyarrá nevelte azt az indigenát, akinek atyja lett magyar állampolgár” — írta nekrológiájában Kornis Gyula.¹² 1927 márciusában, akkor kiadásra került kötetének előszavában Klebelsberg maga hangsúlyozta: „...mindenütt a magyar műveltség

megmentését és felvirágoztatását igyekeztem erőmhöz képest szolgálni és azon túl a magyar ügyet, mert ha idegen hangzású nevet viselő magyarnak szabad valamilyen különböznie a többi magyartól, ez a különbség csak abban állhat, hogy a szenvedő hazát, ha lehet, még jobban szeresse.”¹³

Márpedig a berlini, müncheni és párizsi, valamint budapesti tanulmányok után a Pázmány Péter Tudományegyetemen 1898-ban „a politika tudomány doktorává” avatott ifjú gróf pályafutása úgy alakult, hogy nap mint nap tevőlegesen bizonyítania lehetett, kellett, hogy nemcsak a hazához, a dualista monarchia részét képező magyar államhoz hűséges, hanem magáénak érzi a korabeli nemzetiségi politikának a magyar etnikum megőrzésére, ill. térhódításának ösztönzésére irányuló erőfeszítéseit is. A Bánffy-kormány idején tisztviselői pályára lépett fiatalember ugyanis rövid idő elteltével felcserélte a milleniumi emlékművek felállításával kapcsolatos szervező tevékenységét a miniszterelnökség nemzetiségi ügyosztályán végzett (az első Tisza-kormány idején vezetői) munkával, s így 1910. január 17-ig „főállásban”, de 1904-től 1914-ig a Julián Egyesület ügyvezető igazgatójaként „mellékfoglalkozásban” is részt vett a Szlavóniában, Horvátországban, Boszniában és Hercegovinában s másutt nemzetiségi nyelvi környezetben élő magyarok gondozásában.¹⁴ Munkáját komoly történelmi, politikai és statisztikai tanulmányokkal támasztotta alá, s korán arra a meggyőződésre jutott, „hogy az egész nemzetiségi kérdés múltját és jelenét felölelő nemzetiségi politikát hasztalan keresnénk”, ugyanis „tervszerű nemzetiségi politikánk még nincs”.¹⁵ Márpedig a kérdés kezelése szisztematikus, tervszerű munkát igényel, hiszen „ha a nemzetiségi törekvések természetét vizsgáljuk, csakhamar rájövünk, hogy... az egyik nép nem lávaként önti el a másik által lakott nyelvterületeket, egyszerre pusztítva ki annak népét, hanem ott, ahol a népek közvetlenül érintkeznek, a nyelvhatáron, az erősebb nép évtizedeken, sőt századokon át faluról falura lassanként szinte észrevétlenül szorítja vissza a gyengébbeket”.¹⁶ Megállapítása szerint „fajunk, dacára a közbejött sötét időknek, olyan térhódítást mutat, ami páratlanul áll a népesedési mozgalmak történetében... Feladatunk az, hogy... akit magyarnak szült magyar anya, azt tartsuk meg magyarnak.”¹⁷ Az e célból létrehozott Julián Egyesület éppen abból a tapasztalatból született, „hogy a magyarság még az állam határain belül is sok esetben mostoha nemzeti helyzetben van”,¹⁸ ez pedig komoly veszélyt jelenthet az állam területi integritásának megőrzése szempontjából. Már 1907-ben úgy látta, hogy „mint a sár, a vakolat lehull a falról, úgy fognak lehullni egész területek Magyarország testéről, ha okos telepítési politikával a magyarságot meg nem erősítjük”.¹⁹ Mindebből, az évek során egy komplex, a magyarországi modernizáció, a termelési szerkezetváltoztatás érdekében 1880 és 1930 között született „3 koncepciózus reformelgondolás” (Glatz Ferenc)²⁰ bizonyos elemeit kombináló terv született a fiatal Klebelsberg hivatalában, melynek fontosabb elemeit a vonatkozó dokumentumokat jól ismerő Huszti József a következőképpen foglalta össze: „emelni kell a népsűrűséget a tiszta magyar területeken, hogy

olyan népfölösleggel rendelkezünk, amelyet megfelelő birtokpolitikával, főleg telepítéssel a veszélyeztetett végekre dobhatunk — a magyar nyelvterületet körülvevő zónákon úgy kell megerősíteni a magyarságot, hogy a vegyes nyelvű terület magyarrá váljék, s hogy a magyar nyelvhatárt így betolhassuk a nemzetiségi területre — a magyar szórványokat igyekezzünk nyelvszigetekké fejleszteni”.²¹ Ennek eszközei pedig: a Darányi Ignác elképzeléseit továbbfejlesztő birtok- és településpolitikán kívül, a nép- és középfokú iskolák, ill. a helyi magyar értelmiség képzésére a felsőoktatási intézmények, az egyházak és a magyar közösségek gazdasági boldogulásának elősegítésére hitel- és iparpolitikai kedvezmények, mezőgazdasági szövetkezetek, társulások alakítása, a korszerű állattenyésztés és növénytermesztés eszközeinek elterjesztése, egészen a valamennyi lehetőség népszerű összefoglalását kínáló s a népi-nemzeti identitást naponta erősítő — az általános tudnivalók mellett a helyi sajátosságokat is figyelembe vevő —, magyar nyelvű, ingyen terjesztett kalendáriumokig; minden, ami a magyarság fennmaradását, megerősödését, expanzióját szolgálja.²²

Klebelsberg a kérdés szakértőjeként tehát már jóval az akkor meghatározó pozícióban ülök előtt, kortársai többségét megelőzve sürgette, amit leendő főnöke, Bethlen István a trianoni traumát követően így fogalmazott meg: „Nemrég szerzett keserves tapasztalataink folytán ma már mindannyian látjuk, hogy 1907-től 1914-ig feladatunk az lett volna, hogy a veszélyeztetett területeken erősítsük és biztosítsuk a birtokpolitika, az ipari, kereskedelmi, közgazdasági és bankpolitika megfelelő eszközeivel a magyar gyöngylő pozícióját, s azt fokozatosan meg nem támadhatóvá tegyük.”²³

Témánk szempontjából számunkra mindebből annak megállapítása fontos, hogy kultuszminiszterré válásakor Klebelsberg már komoly tapasztalatokkal rendelkezett az államigazgatás, a kultuszkormányzat s a nemzetiségi politika területén²⁴ (csak a Julián Egyesület révén tíz év alatt — egyedül Szlavóniában — 71 magyar iskolát szervezett, 109 tanítóval, 7165 gyermekkel), s hogy mindennek révén alaposan ismerte, hogy milyen elvárásoknak kell megfelelnie egy ilyen speciális helyzetbe került tanítónak, s erre való tekintettel képezte ki őket a csáktornyai, bajai és szabadkai tanítóképzőkben. A Julián-tanítókkal (azok keserves küzdelmeivel) kapcsolatban szerzett tapasztalatait így összegezte az akkor még a miniszterelnökségen tevékenykedő Klebelsberg: „Anyagias korunknak az érzékelhetőt túlbecsülő felfogása az iskolákban gyakran csak az épületet látja. Pedig az oktatómunka eleven forrása az ember; a tanító az igazi iskola és nem a holt anyag. A hivatásos tanító nádfödél alatt is fejleszthet jó iskolát, a lelkiismeretlen a világos, levegős tanteremben is meddő marad” — írta.²⁵ Pontos ismeretekkel rendelkezett arról is, hogy a pedagógiai, társadalmi, politikai, nemzeti-nemzetiségi elvárásoknak megfelelő tanító „forrása”: a korszerű, a speciális feladatoknak megfelelően kialakított tanítóképző. S ha mindehhez hozzátesszük, hogy Klebelsberg — az őt jól ismerő Kornis Gyula megítélése szerint²⁶ — „a

mindent előre kiszámítani törekvő észnek embere” volt, „hatalmas akarattal és példátlan munkabírással”, aki „azt, amit egyszer helyesnek, általános terveibe illőnek ismert fel, keresztülvitte minden poklon keresztül”²⁷ — világos lehet számunkra: a német nemzetiségi törekvések, a német tanítóképzés ügyében tárgyaló miniszter a téma profi szakértőjeként, előzetesen kimunkált — általános terveibe illesztett — koncepció jegyében, egyértelmű elkötelezettségű szívós tárgyalópartnereként lépett, léphetett fel.²⁸

Mindebből persze az is következik, hogy bármennyire részlegesen, csak a témánkhöz kapcsolódó mozzanatokra korlátozottnak, de szólnunk kell a kultuszminiszter „általános terveiről”. A szakirodalomban elfogadottnak tekinthető vélemény, hogy Klebelsberg „konzervatív reformpolitikus” volt, aki az ország társadalmi-gazdasági-politikai korszerűsítése eszközének tekintette a kultúrpolitikát, mely — a fentieket támogatva-elősegítve — végeredményben „a kárpát-medencei magyar hivatás” kiteljesedéséhez vezet, s megóv a további „forradalmi felfordulásoktól”.²⁹ Azt is elismerik a hozzáértők, hogy konzervatív, ezért a mai — anakronisztikus — nézőpontból (s korabeli összehasonlításban is esetenként) korlátozott, ám mindazonáltal nagyszabású reformjait igen korszerű eszközökkel³⁰ valósította meg, s nemegyszer figyelemreméltót, maradandót alkotott. (Gondoljunk például az iskolaépítő akcióra vagy a külföldi magyar intézetek megteremtésére, a Gyűjteményegyetemre stb.³¹) Rendkívüli politikai befolyással rendelkezett (ellenfelei szerint „Bethlen rossz szelleme” volt), s a békeszerződés honvédelmet korlátozó passzusai révén támadt „álcázási szükségletet” (pl. levanteképzés, levanteoktatás) ügyesen kihasználva-hasznosítva, az ország akkori gazdasági teherbíró képességéhez képest igen jelentős erőforrásokat sikerült az oktatás, a kultúra s a művelődés szolgálatába állítania.³² Abban is egyetértenek az értékelők, hogy Klebelsberg az „államfenntartó (keresztény) magyar középosztály” tudatos képviselője volt,³³ aki — legalábbis kulturális téren — tett bizonyos lépéseket a parasztság, ill. a munkásosztály helyzetének javítására. Abban azonban már korántsincs összhang, hogy vajon ezek a lépések elégségesek, a reformok belső arányai megfelelőek voltak-e; s hogy azok az eszmék, értékek, melyek vezették, azok a politikai példaképek (Tisza István, Mussolini stb.), akiket élete egyes korszakaiban, bizonyos szempontból, preferált, vajon milyen hatással, befolyással voltak politikájára.

Arról pedig, hogy a magyarországi nemzetiségekkel kapcsolatos miniszteri tevékenysége milyen megítélés alá essék, általában szemérmesen hallgatnak a Klebelsberg-szakértők; erről inkább — sajátos munkamegosztással — a nemzeti-ségek sorsának kutatói nyilvánítanak véleményt,³⁴ anélkül azonban, hogy észrevételeik sajátos ecsetvonásként bekerülhetnének az általánosan elterjedt Klebelsberg-portréba. (Ennek valószínű oka egyfelől az, hogy működésének e területe kevésbé alkalmas a „Klebelsberg-legenda”)³⁵ továbbszövésére, másfelől — és inkább — talán az, hogy múltunk e vonásának felelőlegese külpolitikai szem-

pontból általában „nem aktuális”. Kérdés persze — s írásunk egy válasz rá —, hogy a történelemkutatás tekintettel lehet-e ilyen extern szempontokra?

Maga Klebelsberg — 1928. január 1-jén, „a magyar neonacionalizmus”-ról megjelent írásában — úgy látta, hogy „miránk magyarokra nézve a világháború elvesztésének szerencsétlenségét még megduplázta az, hogy úgy a forradalom, mint az ellenforradalom lelkileg teljesen meddőnek bizonyult: nem hozott egyetlen új eszmét, egyetlen eredeti gondolatot sem, amely a nemzeti élet felfrissüléséhez vezethetett volna... A Bethlen-kabinetnek jutott... feladatul, hogy úgy a forradalmat, mint az ellenforradalmat likvidálja és a normális életet helyreállítsa. ...[R]endre megoldotta azokat az előzetes kérdéseket, amelyeknek rendezése nélkül konszolidációról beszélni nem lehet.”³⁶ Az államháztartás egyensúlyának, a valuta stabilitásának megteremtése után a kormányzat áttérhetett „az alkotó munkára, közgazdasági, szociális és kulturális téren” egyaránt, s ehhez, ahogy ezt „Új célok felé” címmel, 1926. december 19-én megjelent írásában leszögezte: „Magasztos célokat kell a nemzet elé állítani — magasztosakat, de kivihetőket... Én a magam körében látok egy ilyet, azt, hogy Magyarországot Európa e részében kimagaslóan a legműveltebb állammá tegyük... Mert míg a közgazdasági és szociálpolitikában óriási összegeket kell mozgásba hozni, hogy számottevő eredményeket érhessünk el, addig a kultúrpolitikában aránylag kisebb pénzügyi erővel is nagy dolgokat lehet művelni” — ajánlotta kortársai, s talán a mi figyelmünkbe a kézenfekvő, de sajnos az erőforrások felett rendelkezők által gyakran elfeledett igazságot a miniszter, rögtön plasztikus példát hozva annak megértetésére: „mennyivel kerül többbe a nyolcosztályos népiskola a hatosztályosnál, ha ezzel szembeállítjuk azt az óriási közgazdasági erőt, amelyet elérünk azzal, hogy a magyar dolgozók millióinak intelligenciáját lényegesen megemeljük és ezzel termelő- és keresőképességüket megsokszorozzuk? Mibe kerülnek a külföldi ösztöndíjak ahhoz a hasznunkhoz képest, ha a kiváló magyar tehetségeket elküldhetjük továbbtanulni a világ összes főiskoláira, a legnagyobb tudósok laboratóriumaiba, klinikáira, szemináriumába és műtermeibe, hogy ekként lelkileg megtermékenyülve és felfegyverezve a tudás legmodernebb eszközeivel jöjjenek haza részt venni Magyarország felemelkedésének munkájában... hogy a magyar műveltség toronymagasan emelkedjék Kelet-Európa népei fölé.”³⁷

A „Reálpolitika és neonacionalizmus” című, 1928. január 8-i cikkében, a „turanizmus” és a „fajvédelem” apostolaival vitázva egyfelől reálpolitikai alternatívát ajánlott a magyar kül- és kultúrpolitika számára, másrészt megmagyarázta, hogy a maga részéről kit tekint magyarnak, amikor a magyar műveltségről beszél. A „rokon népekkel irodalmi és érzelmi kapcsolatokat ápolhatunk, de a magyar reálpolitika szempontjából ezektől a törekvésektől aránylag keveset várhatunk, s különösen külpolitikai és kultúrpolitikai orientáció tengelyévé e törekvéseket nem tehetjük... Hiába, ápolnunk kell a kapcsolatokat a hálátlan Nyugattal, tetőtől talpig európeereknek kell lennünk, hiszen Európa közepén élünk... Ugyancsak az ellen-

forradalom hozta a fajvédelem jelszavát... De ha még a nagy nemzeteknek is csínján kell bánniuk a fajiság kérdésével, mit kezdjen ezzel a jelszóval a maroknyi magyarság, amely bele van ékelve a germán, szláv és román elemek közé? De ha faji álláspontra helyezkedünk... baj lenne a Zrínyiekkel, József nádorral, Petőfivel, Damjanichcsal, Erkelrel, Munkácsyval, Semmelweisszel és annyi mással legjobbaink között, akik nélkül a magyar haza nagyságát s művelődését el sem lehet képzelni... Ha faji álláspontra helyezkedünk, a tízmillió magyarból igen jelentékeny számot le kellene ütni. Ezzel szemben a politikai okosság azt kívánja, hogy magyarnak tekintsünk ebben az országban mindenkit, aki velünk érzelemben, lelkiségben és nyelvben teljesen s fenntartás nélkül összeolvad" — írta, mintegy személyes credo-ját s nemzetiségi politikájának titkát is felvillantva, az antiszemitizmus mint „negatív politikai elv” ellen érvelő Klebelsberg.

A „neonacionalizmus műszavát” értelmezendő, a XIX. századiétól eltérő XX. századi nacionalizmus jellemzését adta: „Ez a nacionalizmus elsősorban a szocializmusban rejlő nemzetköziséggel tusakodik... lent, a szocializmus által megszervezett tömegekben van az ellensége... Az ellen a veszedelem ellen kell küzdeni, hogy az állam keretén belül a csoportosulás ne akként történjék, hogy a nemzeti gondolatot az intelligencia, a nemzetköziséget a fizikai munkásság képviseli, mert ez a társadalom kettészakadását és a nemzetek felbomlását jelentené... [A] nacionalizmusnak, a nemzeti politikának nagyon népiesnek kell lennie, hogy a népet megtarthassuk a nemzeti alapon. E részben meggyőződése, hogy a népiesség nem a választójog szűkebb vagy tágabb megvonása, általában nem az alkotmány-jog terén dől el, hanem a kormányzat és a közigazgatás népszerűség irányán. A fasiszmus egyenesen perhorreszkálja a demokráciát, sőt lényegében diktatórikus, de kormányzata és közigazgatása egészen az olasz tömegek érdekében áll, és nem hiszem, hogy van Európában állam, ahol éppen a fizikai munkás meg a polgárság alsóbb rétegei érdekében annyi történjék, mint éppen a fasiszta Olaszországban. És ez a neonacionalizmusnak lét- vagy nemlét kérdése... Bárczy István... a világháború előtt a fővárosban megcsinálta azt, amire én most künn az országban, de különösen az Alföldön törekszem, rendbe hozta a népoktatást... Odatöreksem, hogy a szociális gondolattól átítatott kiseddóvással, főképp a mindennapi népiskolával, az azon nyugvó továbbképző kötelező népoktatással, a gazdasági iskolával és az iskolán kívüli népműveléssel, népkönyvtárainkkal és a polgári iskolával a magyar nemzet széles rétegeibe annyi műveltséget vigyünk be, hogy eszményi momentumokról nem is szólva, a magyar egyén a gazdasági versenyben sikeresen meg tudjon állni és főleg, hogy szerzésre képes legyen. Mert... a népművelés legalább annyira gazdasági kérdés, mint amilyen mértékben egyúttal erkölcsi, nemzeti és kulturális ügy... Itt érnek össze a kultúrpolitika legmagasabb kérdései a nemzeti termelés sorsdöntő problémáival. Kötelességtudó, műveltebb munkás nélkül nem emelhetjük a nemzeti termelést, a nemzeti termelés emelése és takarékoság nélkül nincs tőkeképződés. Nemzeti tőkeképződés nélkül nyomorogni

fogunk és azoknak a külföldi nemzeteknek maradunk rabszolgái, amelyek nekünk időnként kisebb-nagyobb kölcsönöket adnak" — írta közel nyolc évtizede [!] Klebelsberg Kuno.³⁸ Két évvel korábban, a nyolcosztályos népiskola mellett érvelve — a kötelező népoktatás érdekében, elődjével, Eötvös Józseffel analóg módon — még egy fontos összefüggésre irányította olvasói figyelmét: „a politikai demokrácia nem lehet üdvös egy nemzetre akkor, ha a kultúrdemokrácia nem készíti elő. Csak olyan nemzeteknek a tömegei dönthetnek öntudatosan sorsukról, amelyeknek megvan ehhez az intelligenciájuk... A demagógia ellen csak egy szék van: a kultúra.”³⁹

A fenti elvek köszöntek vissza — a témánkba vágó, 1925. június 20-án közreadott 42.500/1925. VI. üo. számú — a tanítóképzők számára kiadott „Tanterv és Utasítás” bevezetőjében is: „Nemzeti közművelődésünk terjesztésének és szintje emelésének, fokozott kultúrfeladataink megvalósításának egyik legjelentősebb intézménye a népiskola, mely feladatait csakis művelt, a keresztény erkölcs és hazaszeretet eszméitől áthatott, lelkiismeretes és hivatásszerető tanítók közreműködésével oldhatja meg”⁴⁰... A tanítónevelés alapelve, hogy az új tanítónemzedéket helyes nemzeti öntudatra és öntevékenységre neveljük. A Tanterv és Utasítás kijelöli a magyar tanítónevelés feladatait, egyúttal megbízható irányítója és útjelzője kíván lenni a tanítóképző intézeti tanárok eljárásának is” — olvashatjuk a dokumentumban.⁴¹

S mintha csak a néhány hónappal korábbi, Szabó Dezső-i kérdésekre válaszolt volna: valójában a régi-új „neonacionalizmus” szellemében fogant Klebelsberg 1928. január 1-jei körlevele „Magyarország összes oktatóihoz” is. Ebben a miniszter „a céltudatos nemzeti munka tervszerű megszervezése” érdekében „a nemzet valamennyi rétegét átható műveltség” jelentőségét hangoztatta, majd a következőket írta: „Hazánk mai történeti helyzetéhez mérten néhány irányelvet óhajtok szívükre kötni, hogy ezek vezessék Önöket a nemzet életében annyira jelentős missziójukban és tudatos munkájukban. A művelődés első irányelve a tisztult nacionalizmus, melynek erejét a világháborút követő nemzetközi irányú áramlatok és forradalmak nemhogy gyöngítették, de még erősítették... A történelem eddigi tanúsága szerint minden kultúra velejében nemzeti kultúra, egy-egy sajátos nemzeti szellem alkotása, amelynek egyes általános értékű, nemzet feletti elemei azonban az egyetemes emberiség közkincsévé válnak... Vigyáznunk kell... hogy a nemzeti génusz termelte kultúrjavak hagyománytökéje és az áthasonított művelődési elemek szervesen mintegy felsőbb egységben forrjanak össze, melyben a magyar lélek sajátos vonásai el ne halványuljanak. S amint a magyar nemzeti vonásoknak és hagyományoknak érvényesülniük kell a közműveltség tartalmában, hasonlóképp ezt a tartalmat átszármaztató intézményeinkben, a közoktatás egész rendszerében is: iskoláink valamennyi fokán és ágazatában. Nemzeti egységünket, a közös történeti sors tudatát, a magyarság sajátos hagyományait és történeti hivatását minden téren az ifjúság lelkébe bele kell csepegtetnünk, természet-

sen minden naiv sovinizmus, a nemzeti gőg minden nagyralátó illúziója nélkül. Mai tragikus helyzetünkben a nemzeti önismeretre nevelés Széchenyi szellemében⁴² elsőrendű kötelességünk... A felforgató társadalmi törekvéseknek is legbiztosabb szellemi gátja a nemzet fiainak minél jobban elmélyített és átélt történeti tudatossága. A fejlett és lehetőleg egységes műveltség a legjobb védelem a nemzet szervezetének ellazulása, a magyar közlélek szertezüllése, a nemzetközi áramlatok centrifugális erői ellenében... Az új magyar nacionalizmus szegletköve a magyar munka termékenysége legyen. A munka az igazi élő hazafiság... [C]sakis a minél többet és minél céltudatosabban dolgozó magyar... lehet egyedüli biztosítéka annak a szent reménynek is, hogy az országot egykor újra ősi határai övezik körül. A régi függetlenségi harcokba fektetett magyar szellemi és anyagi energiáknak most át kell váltódniuk a Szent István birodalmát szívós munkával újra visszaszerző és kiépítő erőkké... Sohase feledkezzenek meg arról, hogy a világháború tragikuma nemzetünket oly helyzetbe sodorta, hogy számunkra a nemzeti állam fogalmának jó hosszú időre nem elsősorban az egyén jogait védő mozzanata van előtérben, hanem az a jegye, mely kollektív hatalomkifejtést jelent, s az egyéni erőknél közös cél érdekében való együttes munkáját követeli. Az állam magát fönn akarja tartani, s amennyire lehet, lecsökkent hatalmát kifelé fejleszteni s újra kiterjeszteni. A létért való küzdelemben a nemzetnek minden erejét koncentrálnia kell. Az egyén nem pusztán önmagáért van, hanem az egyén feletti, magát halhatatlannak akaró nemzetért. Ezért az egyénnek a nemzet akaratszervezetébe összehangzóan kell beilleszkednie. Nemzetünk újjáépítő munkája az egyéntől türelmet, kitartást, a törvények és szabályok engedelmes megtartását, folytonos résenállást, aprólékos pontosságot, fegyelmet és együttműködést követel, oly eredményeket, melyek nélkül a nemzet kollektív céltudatos tevékenysége és hatalmi erőikifejtése megbénul, sőt lehetetlenné válik. Itt lép előtérbe a művelődésnek az a vonása, hogy elsősorban az akaratnak, a jellemnek formálása, az önmehtagadás, önuralom, odaadás, engedelmisség, fegyelem erényeinek és szellemének az új sarjadék lelkében való kialakítása.⁴³ Hogy miképpen viselkednek és cselekszenek az emberek, azt elsősorban jellemük dönti el, s csak másodsorban értelmük. Az egyoldalú értelmi képzés eredménye a merő racionalizmus, a rideg számítás, a pusztá kritikára és a túlzó vitatkozásra való hajlam, ami már, ha a nemzet lelkében tipikussá válik, a széthúzás s a nemzeti hanyatlás forrása... Mert csakis az egyesek öntudatos összeműködése biztosítja a kollektív nemzeti akarat hatalmát.

A társadalompolitikai nevelés másik alapja: a szociális érzék fejlesztése. A magyar társadalom mai erkölcsi és gazdasági válsága közepette egyik legfontosabb hivatása az iskolának és a szülői háznak a gyermek lelkében úgyis ösztönyszerűen szunnyadó szociális együttérzésnek és segítőkészségnek ápolása... az önfeláldozás, az együttes kötelességtudat és felelősség, a társadalmi igazságosság érzésének fölkelte és hatékony fejlesztése... A jövő magyar nemzedéknek a mainál sokkal mélyebb szociális szellemben kell nevelkednie. Ebből a szempont-

ból a helyes kultúrpolitika a legjobb szociálpolitika... egyszersmind társadalmunk egészséges demokratikus fejlődésének is biztos alapja... A szociális szellemben nevelt ifjúnak lesz érzéke az életben a társadalmi érdekellentéteknek a jogegyenlőség elve alapján való kiegyenlítésére.

Az erkölcsi és állampolgári nevelés akkor áll szilárd alapon, ha mély vallásos érzés hatja át. A kultúra emberi értékei egy abszolút értékben az Istenbe vetett hit nélkül a lélekben gyökértelenek, mert nincsen végső, megnyugtató szentesítésük... az Istenbe vetett remény táplálja az integer magyar nemzet halhatatlanságába vetett hitünket...” — olvashatjuk a dokumentumban.⁴⁴

A Kornis Gyula keze nyomát is magán viselő,⁴⁵ részlegesen, ám hosszan idézett kultuszminiszteri körlevél egyetlen, szempontunkból lényeges vonása kíván kiemelés: „a magyar nemzetről”, „a magyarságról”, „a magyar lélekről”, „a nemzeti jellemről”, „a magyar szellemi és fizikai energiákról”, „a magyarság Duna-medencei hivatásáról”, „a nemzet kollektív céltudatos tevékenységéről”, „a magyar társadalomról”, „a jövő magyar nemzedékéről” stb. írván, mindvégig a trianoni magyar állam homogén magyar nemzetállamként való tételezésének fikciójából indult ki. Ahogy 1926. május 11-én — a Nemzetgyűlés költségvetési vitájában is — Klebelsberg egyértelműen leszögezte: „az a kulturális apparátus, amelyet átvettem, egy nagy Magyarországra volt szabva és egészen más kultúrpolitikai célokra volt beállítva. Hiszen akkor mi akárhogyan is vitattuk, hogy nemzeti állam vagyunk, lényegében nemzetiségi állam voltunk, és le kell ebből vonni a következtetéseket. Ma tisztán nemzeti állam vagyunk.”⁴⁶

Márpedig ez a felfogás eltekint attól az alapvető körülménytől — ahogy Szekfű Gyula az „Állam és nemzet” c. munkájának előszavában már 1942-ben leszögezte —, hogy „1. a magyar nemzetnek mindig volt állama, s ez az állam, Magyarország mindig a magyaroké volt; 2. a magyarok államában mindig laktak nem magyar népek is; Magyarország ennyiben soha nem volt egynyelvű ország; az egynyelvű ország az ezeréves múlttól való lemondásunkat jelentené”⁴⁷ — hangsúlyozta a történeti Magyarország (Klebelsberg által is fontosnak tekintett) rekonstrukciója szempontjából a magyar nemzetiségi politika paradigmáit mérlegelő tudós történész.

Mindezek alapján a T. Olvasó eldöntheti:

– vádolható-e germanizáló törekvésekkel a kárpát-medencei magyar kultúrfőlény megteremtését küldetésének tekintő gróf Klebelsberg Kuno?

– vagy éppen ellenkezőleg: az ősi erdélyi Bethlen és Teleki családokból származó miniszterelnökhöz⁴⁸ hasonlóan „a Magyarországon uralkodó nemzet- és nemzetiségpolitikai eszmék” markáns reprezentánsa volt-e?⁴⁹

Jegyzetek

- ¹ Glatz F. 1990. 5.
- ² Szabó M. 1993. 179.; Vö.: *Fináczy E.* 2000. 125–137.
- ³ Magyar Szemle, XVI. k. 3. sz. 1932. november, 201–203.; *Hóman B.* 1938. 26–28.
- ⁴ Kornis Gy. 1934. 193–207.
- ⁵ Magyar Szemle, XVI. k. 3. sz. 1932. november 204–205.
- ⁶ Szabó D. 1927. 131–136.; vö.: Szabó D. 1934–35. 10–63. (Kiemelés tölem. — D. P.) — A hivatalos szellemi élet „elnémetesítésével” vádolták Klebelsberget Bajcsy-Zsilinszky Endre, Nagy Lajos és mások is.
- ⁷ Lásd ehhez kötetünk „Iskola és Politika”, valamint a „Politikai diszkrimináció vagy valami más?” című tanulmányainak megfelelő részeit, valamint: *Hóman B.* 1938. 18–25.; *Huszt J.* 1942.; *Nagy J.* 1928/1–3. 135.; *Lázár A.* 1995. 210–211.; *Glatz F.* 1969. 121–178.; Várszegi Asztrik, Stier Miklós, Tökéczki László, Mészáros István, T. Molnár Gizella, Csatári Bálint, Lakos János stb. előadásait. in: *Klebelsberg Éva szerk.* 1994.; *T. Kiss T.* 1993. 78–90., 230–249 és 513–515., 1998. 5–195., 1999. 7–89.; *Ujváry G.* 1996. 18–36., 2003. 87–96.; *Szabolcs O.* 1994. 53–60.; *Tökéczki L.* 1985/1.sz. 69–78.; *T. Molnár G. H. n., é. n.*; *Antall József* 1986.299–302.; *Gergely J.* 1989. 7–100.; *Kelemen E.* 1994. 37–40.; *Kelemen E. – Setényi J.* 1994. 36–48.; *Mann M.* 2005. 82–91.; *Mészáros I.* 1996/b. 82–90., 1997/2., 2000.; *Ladányi A.* 1994/6.1117–1148., 2000. 5–166.; *Nagy P. T.* 1994. 82–110., 1997. 101–144., 2000/6. 1313–1334.; *Pukánszky B. – Németh A.* 1994. 544–559.; *Sárközi I.* 1980. 61–106.; *Micheller M.* 1996. 6–13. stb.
- ⁸ *Donáth P.* 1998. 15–33. — Lásd erről rövidebben az állami német nyelvű tanítóképzőről szóló vázlatban, kötetünkben.
- ⁹ „... Súlyos az ellenforradalmi rendszer kormányainak felelősége abban, hogy a német kisebbség anyanyelvi jogainak, indokolt iskolaügyi panaszainak és kívánalmainak nem tett idejében és önszántából és kellő határozottsággal eleget, s ezáltal valósággal kínálta a német birodalmi beavatkozás lehetőségét” — írta *Tilkovszky Loránt* (1970/3. sz. 394–395.) — Vö.: *Bellér B.* 1973/3., 1975., 2002. 213–229.; *Tilkovszky L.* 1997. 73–83., 1998. 39–60.; *Donáth P.* 1998. 15–53.)
- ¹⁰ *Glatz F.* 1988. 306.
- ¹¹ *Huszt J.* 1942. 8.; *Berta A.* 2007/1–2. 204–207.
- ¹² Kornis Gy. 1934. 201.
- ¹³ *Klebelsberg K.* 1927. VII. old. (Kiemelés tölem. — D. P.)
- ¹⁴ *Államtitkárváltozás* 1914/2. 12., 1914/3. 1–2.; *Klebelsberg K.* 1914/3. 9.; *Mészáros K.* 1944/1. 14–15.
- ¹⁵ *Huszt J.* 1942. 32.
- ¹⁶ *Huszt J.* 1942. 44.
- ¹⁷ *Huszt J.* 1942. 42–43. — Ilyen irányú tevékenységét a VKM államtitkári székéből való távozása alkalmából a szokásosnál hosszabban, lelkesebben méltatták a *Magyar Tanítóképző* 1917 márciusi számában: „Ismertük múltját, gondolkodását, lelkivilágát s mindezekből fakadó lelkes magyarságát, a magyar nyelv nemzeti érvényesítéséért rajongó lelkesedését, s annak érdekében folytatott állandó, céltudatos és sohasem lankadó munkáját. Az volt a véleményünk, hogy közoktatásügyünk vezetésére, irányítására megfelelőbb, hozzáértőbb egyént nem is rendelhetett a sors az államtitkári székbe.” (*Államtitkárváltozás* 1917. 5.)
- ¹⁸ *Huszt J.* 1942. 38., *Berta A.* 2007/1–2. 204–207.
- ¹⁹ *Huszt J.* 1942. 34. Vö.: *A kultuszárca* 1926/21–22. 32.
- ²⁰ *Glatz F.* 1990/a. 14–25.
- ²¹ *Huszt J.* 1942. 35. Vö.: *Asztalos M.* 1934. 89.

- ²² Az ún. „rutén akcióról” s abban játszott szerepéről lásd: MOL K 502-1924-7-58 974.; *Botlik J.* 1997. 195–213.
- ²³ *Huszt J.* 1942. 34. old.
- ²⁴ VKM-államtitkárként Klebelsberg Kuno felügyelte az elemi népoktatás igazgatási-felügyeleti reformjait előkészítő bizottságot s a pedagógia ügyeivel foglalkozó VII. b ügyosztályt, ahol egyebek között a nemzetiségi területek iskoláinak tanítási nyelvére vonatkozó előterjesztések születtek. *Quint Józsefné* memoárjában megemlékezett arról, hogy — az akkoriban ott előadóként tevékenykedő — *férje* egy ilyen rendelet kidolgozásának feladatát kapta 1915–1916-ban, s „Ő bizony e nehéz kérdés megoldásakor a magyar impérium gondolatát domborította ki. Klebelsberg gróf a referálás alkalmával mosolyogva mondta: »Azt látom, hogy jó magyar vagy, de azt is, hogy *nem* vagy jó *politikus*«. Bizony el kellett dobni a kidolgozott javaslatot és helyette pontos utasítás szerint újat készíteni. [A gyermekkorában csak németül beszélő, tudatosan aktív asszimilánssá lett Quint József — D. P.] ezt fájó szívvel tette, mert az új javaslat a nemzeti ségeknek kedvezett”. (*Quint* 1942/I. 70. Kiemelés tőlem. — D. P.) — Vö.: *A nem magyar* 1914/36. 15.; *Nemzet és nemzetiség* 1914/46. 1–4.; *Mikó I.* 1944. 448–450., valamint *Kultusz-minisztériumból* 1914/23. 7–8.)
- ²⁵ *Huszt J.* 1942. 47. (Kiemelés tőlem. — D. P.) — Így ismerték Klebelsberget a Tanító Intézeti Tanárok Országos Egyesületének vezetői is. Miniszterre válása alkalmából köszöntve őt a szervezet elnöke — minisztériumi munkatársa, a budai képző igazgatója, *Quint József* — a következőket írta: „Reménnyel és bizalommal tekintünk Nagyméltóságod munkásságára, mert eddigi működésében biztosítékokat látunk a magyar kultúra jövő fejlődésére is. 1. Jól ismerjük fiatal éveinek munkásságát, melyet a Julián Egyesületben kifejtett... Adj a jó Isten, hogy ott szerzett tapasztalatait most értékesíthesse a tőlünk elszakadt és a tanyákon elhanyagolt magyarok kulturális emelésére. Alakuljon úgy gazdasági helyzetünk, hogy az iskola áldásaiból őket is részesíthesse. 2. Együtt dolgozhattunk Nagyméltóságoddal államtitkár korában, mikor az iskolák belső élete felé fordította figyelmét: a nevelés munkájának mélyítésén, a szakszerűség emelésén és a felügyeleti szervek teremtésén fáradozott, hogy a nép művelését rendszeresebbé tegye. 3. ... Jól tudjuk, hogy Nagyméltóságod... nagy jelentőségű terveivel is, mint régebbi munkálataival, a nemzetnevelés egységét akarja szolgálni, ami különben kristálytisza kultúrpolitikai rendszeréből is világosan kitűnik.” (*Quint* 1942. 148.)
- ²⁶ *Kornis Gy.* 1934. 204. (Kiemelés tőlem. — D. P.)
- ²⁷ *A Néptanítók Lapja* 1932. október 15-én, „Klebelsberg Kuno gróf meghalt” című cikkében ugyancsak leszögezte: „Eötvös József báró óta nem volt ilyen hatalmas egyénisége a nemzeti kultúrpolitikának, aki szuggesztív akaratát, szelleme és lelkisége nagy erejével szinte rákényszerítette a trespő társadalomra, amely a gazdasági leromlás sivárságában csak előtte lepergő perceknek élt.” (Idézi: *Emlékezés* 1943/20. 827.)
- ²⁸ Lásd pl.: *Donáth P.* 1997. 18–22.
- ²⁹ Egy 1926. júliusi interjújában Klebelsberg — korábbi belügyminiszteri tevékenysége bizonyos, választójogot szűkítő mozzanataira is fényt vetve — kifejtette: „gondoljunk igazán demokratikus berendezésre is mindaddig, amíg egy termékeny és alkotó demokráciának nincs meg az előfeltétele a nemzet széles rétegeinek műveltségében? *A politikai demokráciát, hogy katasztrófába ne sodorjon, meg kell előznie a kulturális demokráciának, az egész népies népművelés szélesebb körű kiépítésének.*” (*A magyar kultúra* 1926/29–30. 15.)
- ³⁰ *Tőkéczi L.* 1990/2., 1999. 185–213.
- ³¹ *A középiskolákról* 1924/13–14. 8–17., 1924/15–16. 10–18.; *A testnevelési* 1924/5–6. 3.; *Az iskolán-kívüli* 1924/15–16. 18.; *Az Országos Testnevelési* 1924/11–12. 12–17.; *Klebelsberg K.* 1924/9–10. 11., 1924/25–26. 16., 1924/27–28. 19–20., 1924/35–36. 1–3.; *A mezőgazdasági* 1926. 8–11.; *Klebelsberg K.* 1926/21–22. 4–11., 1926/25–26. 17–18.; *A polgári* 1926/23–24.

- 29–30.; *Klebensberg miniszter* 1926/25–26. 15–16. Vö.: *Benisch A.* 1924/35–36. 9–15., 1924/43–44. 5–13.
- ³² Szabó M. 1993. 175–176. — Vö.: *A kultusztárca* 1926/23–24. 27–28., 1926/25–26. 20–21.; *A magyar kultúra* 1926/29–30. 14–15.
- ³³ Glatz F. 1969. 121–170. Vö.: *A kalocsai* 1926/25–26. 19.
- ³⁴ Vö. pl.: *Bellér B.* 1973/3., 1975., 2002. 213–229.; *Tilkovszky L.* 1997. 73–83., 1998. 39–60.; *Donáth P.* 1998. 15–53
- ³⁵ Szabó M. 1993. 175.
- ³⁶ *Klebensberg K.* 1990. 434–435.
- ³⁷ *Klebensberg K.* 1927. 673–675. (Kiemelés részben tölem. — D. P.)
- ³⁸ *Klebensberg K.* 1990. 441–442. és 444–446.
- ³⁹ *Klebensberg K.* 1990. 266–267. Vö.: *Megvalósul* 1928/13. 195.; *Törvényjavaslat* 1929/5–6. 40–41. és 7–8. 2–3., valamint: *A Vallás és Közoktatásügyi*, 1870. 44. és 52.; *Eötvös J.* 1979. 403–405.; *Kornis Gy.* 1926/9–10. 1–6., 1926/45–46. 1–2.
- ⁴⁰ 1926. május 11-én a Nemzetgyűlésben a tanítók bérkövetelése kapcsán Klebensberg kifejtette: „Ha... a tanítóság, mely éppen úgy van fizetve, mint a köztisztviselők, sőt, merném mondani, bizonyos árnyalattal még jobban is, azt mondaná, hogy a csekély fizetés miatt nem képes a maga hivatását teljesíteni, akkor azokat a tanítókat, akik ezt hirdetik, el fogom állásukból bocsátani, mert én a mai körülmények között csak olyan tanítókkal tudok dolgozni, akik 100%-ban teljesítik a maguk köteleességét, azokkal az egyesületekkel szemben pedig, amelyek ilyen hangot ütnek meg, esetleg elmegyek a feloszlításig.” (1926/21–22. 6.) Majd a vita során hozzátette, hogy felfogása szerint: „köztisztviselővel az állam nem do ut des viszonyában, nem magánjogi szerződéses viszonyban áll, ahol kettőn áll a vásár... hanem itt erkölcsi viszonyról van szó az állam és a közalkalmazott között”. Rövidesen „pontosította” álláspontját: segítséget ígért a tanítói törekvések támogatásában pl. az utazási kedvezmények, a kántortanítói javadalmak s a nyugdíjintézeti járulékok ügyében (*A kultusztárca* 1926/21–22. 29., 1926/23–24. 2324., 1926/25–26. 20–22.; *A kultuszminiszter* 1926/25–26. 18.; *Kőrösi H.* 1926/27–28. 1–2.; *Országos* 1926/27–28. 37.). — A III. Egyetemes Tanügyi Kongresszuson — 1928. július 3-i köszöntő beszédében — történeti-politikai kontextusba ágyazva kérte a miniszter a háborút követő időszakban nehéz helyzetbe került pedagógusok további türelmét: „Minket az új korszak, a szociális gondolat törekvése olyan időben talált, mikor iskolahálózatunk kiépítve nem volt. Nekünk utána kell pótolni olyan időben, mikor a többiek már pár ütemmel előbbre vannak és szociálpolitikát csinálnak. Ami a 160 esztendőből, melyet a török alatt vesztettünk, még hátra van, hatalmas erőfeszítéssel helyre kell hozni.” (*A Harmadik Egyetemes* 1928. I. k. 90. Vö.: *A miniszter* 1924/29–30. 1–2.; *Egyesületi élet* 1924/29–30. 10.; *Tanítók ügye* 1929/4. 51–52.; *Nagy M.* 1994. 59–63.)
- ⁴¹ *Tanterv és Utasítás* 1925. 3. Lásd ehhez: *A Harmadik Egyetemes* 1928. I. k. 97.; *Quint* 1943/II. 164–181.; *Bollókné P. I.* 1982. 82–107.; *Németh A.* 1990. 76–82.; *Gombos N.* 2006. 51–55.
- ⁴² Vö. *Fekete J.* 1926/19–20. 7–11., 13–15., 21–22.
- ⁴³ Ennek egyik eszköze volt a nyilvánosság „kézben tartása”, korlátozása. Lásd erről: *Sipos B.* 2004. 24–92.
- ⁴⁴ GYMSM GYL VIII: 55. a. válogatott iratok; *Simon Gy. szerk.* 1959. 144–150. (Kiemelések tölem. — D. P.) Lásd ehhez: *Közoktatásügyi* 1928/3. 33–34.; *Kornis Gy.* 1926/9–10. 5.; *Kelemen E.* 1994. 33–36. Vö.: *Szabó D.* 1990. 132–135.
- ⁴⁵ *Kornis Gy.* 1928. 18–35. és 64–66.
- ⁴⁶ *A kultusztárca* 1926/21–22. 32. (Kiemelés tölem. — D. P.)
- ⁴⁷ *Szekfü Gy.* 1942. 6. (Kiemelés tölem. — D. P.) Vö. *Szekfü Gy.* 1983. 66–72.; *Glatz F.* 1980. 89.
- ⁴⁸ *Romsics I.* 1991. 7–10., 127–141. és 175–196.; *Bethlen I.* 1933. I. k. 12–17., II. k. 184–187., 323–324. és 372–376.
- ⁴⁹ Lásd ehhez *Cholnoky Gy.* 1996. 11–65. A kelet-európai történeti-ideológiai kontextus megértéséhez: *Niederhauser E.* 1995. 7–26. és 642–663.

A NÉMET NEMZETISÉGI TANÍTÓKÉPZÉS, NYELVÉSZET, HELYTÖRTÉNETÍRÁS KIEMELKEDŐ ALAKJA: LUX GYULA

Rövid írásunkban egy félig elfeledett kiváló pedagógus, kutató és oktatásszervező, *a fél évszázada elhunyt dr. Lux Gyula (1884–1957) életművére* s egy szinte teljesen elfelejtett intézmény — az 1939–1944-ig a budai állami tanítóképző épületében működött *Magyar Királyi Állami Németnyelvű Tanítóképző-Líceum* — történetére szeretnénk felhívni a német nemzetiségi oktatás és a magyarországi tanítóképzés históriája iránt érdeklődő olvasók figyelmét.¹

Miért állítottuk, hogy — a német nyelvű tanítóképző küldetését 1940. június 15-én a címben idézett módon vázoló — Lux Gyula életműve félig elfeledett? Mert bár a harmincas, hetvenes és kilencvenes években megjelent pedagógiai lexikonokban rövid címszót szenteltek neki², megemlítve tanítóképző intézeti tanári működését, de elhallgatva igazgatói, tanfolyamvezetői, tanfelügyelői stb. munkásságát. Rögzítik a modern nyelvoktatás, „főleg a német nyelv tanítása körüli buzgó és sikeres működését”, s „műveiben a korabeli pedagógiai és metodikai irányzatok, valamint az asszociatív lélektan” eredményeinek alkalmazását, de hallgatnak a német nemzetiségi oktatásügy terén kifejtett sokirányú tevékenységéről s a Német Akadémia Humboldt-érmével honorált nyelvtörténész, helytörténész munkásságáról. Ha itt éppen ezen „árnyékban hagyott” mozzanatokra igyekszünk némi fényt vetni, azt korántsem az öncélú polémia szándékával tesszük, hiszen ismert, hogy éppen Lux Gyula volt kénytelen adatszolgáltatásai során „elfeledkezni” — az 1945-ös rendszerváltást követően — a Horthy-korszak egyetlen állami nemzetiségi tanítóképzőjének élén kifejtett tevékenységéről.³

Haladjunk sorjában. Az 1884. április 20-án Henczkón, német ajkú családban született Lux Gyula⁴ népiskolai és polgári iskolai tanulmányait Dobsinán, a tanítóképzőt pedig Losoncon végezte 1902-ben.⁵ Ezt követően két tanéven át kántorokodott a kesnyői evangélikus egyház szolgálatában.⁶ A szlovákok lakta felvidéki faluból a budapesti Pedagógiumba került, ahol a nyelv- és történettudományi

szakcsoport tárgyainak felső nép- és polgári iskolai oktatására nyert oklevelet 1907-ben.⁷ Az Apponyi Kollégiumban folytatott további tanulmányai eredményeként 1909-ben magyar–német szakos tanítóképző intézeti tanári oklevélhez jutott, „dicséretes” minősítéssel.⁸ Tanítóképzős pályafutását 1909 szeptemberében a Kolozsvári M. Kir. Állami Intézetben kezdte, ahol a miniszter úr „a történelmi és a német nyelvi tanszékek ellátásával méltóztatta megbízni” helyettes tanári, segédtanári, majd 1912-től „rendes tanári” besorolásban.⁹ Mindaddig szabályos pályafutását — annyi kortársáéhoz hasonlóan — az első világháború szakította meg. 1914-től 1918-ig katonáskodott az orosz, majd az olasz fronton.¹⁰ Hadnagyi rendfokozattal s három kitüntetéssel szerelt le 1918. november végén.¹¹ 1918 végétől–1919 elejétől élt Budapesten, ahol néhány hónapos szabadság, majd ideiglenes megbízatások után,¹² a Polgári-iskolai Tanárképző Főiskolán folytatta pályáját, előbb helyettes tanárként, majd a gyakorlóiskola igazgatójaként, s végül (1925-től) a német nyelv tanáraként.¹³ A főiskola Szegedre költözésekor, 1928-ban a budai állami tanítóképzőbe helyezték¹⁴, s ott tanított 1937 szeptemberéig, amikor is az Egyéves Németnyelvű Tanítói Továbbképző Tanfolyam vezetésével bízták meg c. igazgatóként¹⁵ az időközben (1933-ban) a szegedi egyetemen doktorált¹⁶ Lux Gyulát. 1939 szeptemberétől szervezte-irányította a Magyar Királyi Állami Németnyelvű Tanítóképző-Líceumot, 1940-től tanügyi főtanácsosi címmel, igazgatói kinevezéssel, az V. fizetési osztályban.¹⁷ Innen vonult nyugdíjba 1944. szeptember 1-jén.¹⁸

A „nemzet napszámosától” a tanügyi főtanácsos-igazgatói posztig látványosan ívelő karrierje során Lux Gyula megismerkedett a közoktatás minden szintjével; az Országos Közoktatási Tanács tagjaként s a Tankönyvügyi Bizottság előadójaként személyes tapasztalatokat szerzett az oktatásirányítás mechanizmusairól,¹⁹ német nyelvi, majd általános tanfelügyelőként,²⁰ ill. az országos felső nép- és polgáriskolai tanárvizsgáló bizottság tagjaként, képesítővizsga-elnökként, kormány-megbízottként²¹ széles áttekintést nyert az ország különböző részein (valamint a német nyelvterületeken külföldön²²) különböző feltételek között működő népiskolák és tanítóképzők munkájáról s a bennük folyó nemzetiségi tanfolyamokról. 1920-tól többször felkérték a nyári német nyelvű tanítói továbbképző tanfolyamokon való részvételre,²³ majd őt bízták meg az 1928-tól (Baján, ill. Pécsen) rendszeressé váló kéthetes, később egy hónapos kurzusok szervezésével, vezetésével.²⁴ Az évente kb. hetven résztvevővel induló tanfolyamokon reális (szomorú) képet nyert a német nyelven tanítani hivatott pedagógusok felkészültségéről, ill. felkészületlenségéről. Hamarosan rá kellett jönnie pl., hogy a C típusú nemzetiségi iskolákban foglalkoztatott tanítók közül sokan nem értik a továbbképző tanfolyam német nyelvű előadásait, ezért azok egy részét magyarul tartották.²⁵ Arról is meggyőződhetett, hogy a „nemzetiségi vidékeken működő tanítók felfogása hivatásukat és működésüket illetőleg nemcsak, hogy nem egységes, de nem is felel meg... a haza és az állam jelenlegi helyzetének és érdekeinek”.²⁶ Ebből adódott

azután a további tanfolyamok céljának meghatározása: „egyfelől pótolni kívánják... azokat a pedagógiai hiányokat, amelyek a háború utáni törvényes rendeletek folytán természetszerűleg álltak elő a tanítóságnál, másfelől egységes tanítói közfelfogást, egységes gondolkozást akarnak létrehozni a kisebbségi kérdés pedagógiai vonatkozásaiban”.²⁷ Ezért elsősorban a módszertani előadások és a mintatanítások fontosságát hangsúlyozták.

A nyelvi és módszertani továbbképzés mellett az idő előrehaladtával egyre nagyobb jelentőségre tettek szert az ún. „kisebbségi ismeretek”, azaz a hazai nemzetiségek történetére, életmódjára, jogaira vonatkozó tudásanyag közvetítése s állampolgári elkötelezettségük megszilárdítása.²⁸ Már pályakezdőként, 1909-ben úgy vélte: *újra kell értelmezni a nemzeti önérzet fogalmát. Annak elsősorban nemzeti önismeretre kell épülnie, csak így nevelhetünk megalapozott hazaszeretetre üres sovinizmus helyett.* A nemzeti önismeret lényege pedig annak tudatosítása, hogy mi is egy számottevő nemzet vagyunk. A hazafiság már nemcsak azt jelenti, hogy „síkra tudjunk szállni a hazáért”, de azt is, hogy dolgozni tudjunk érte: „Aki ma hazafias akar lenni, az ne csak vért, hanem verítéket is tudjon ontani a hazáért. Én azt az embert még korántsem tekintem hazafiasnak, aki csak kardot akar és tud forgatni, de annak tekintem azt, aki amellet még »kalapácsot« is szeret forgatni... és ha régen nem is a munka volt a főeleme a hazafiságnak, *ma azonban már a munka a főeleme a hazafiságnak.*”²⁹ Nem elégedhetünk meg az olyan történelem-oktatással, amely megfelelkezik a dolgozó osztályokról, s „csak a kiváltságos osztályok történetét nyújtja... [É]n nem óhajtom a nem kiváltságos osztályok kiélezett feltüntetését, sem pedig egymással szembehelyezését, hanem csak *egymás mellé* helyezését. Az ország zömének a történelméről van szó, amely méltán kérdezheti tőlünk, hogy az ő ősei mit is csináltak az idők folyamán? ... Nagyon fontos szociális követelmény, hogy mi egymásért önzetlenül tudjunk áldozatot hozni; az egyesek embertársaikért önzetlenül tudják feláldozni gyakran legkedvesebb dolgaikat. ... A magyar nemzet nagy alakjai nemcsak a hazáért való önzetlen küzdelem ragyogó példái, hanem a másokért való önfeláldozás nemes példái is.”³⁰

A nemzeti-nemzetiségi és szociális összetartozás érzésének erősítőjeként, a munkaiskola propagálójaként többször fellépett Lux Gyulának ugyanis meggyőződése volt: „a pedagógust az különbözteti meg a többi szellemi munkástól, hogy nem lehet egyoldalú... a pedagógiai műveltségen felül sokoldalú általános műveltségre is szüksége van... A munkaiskola tanítójának jól kell ismernie községének földjét, talaját, földtani szerkezetét, földrajzi vonatkozásait, történetét, ismernie kell népét, népének minden megnyilatkozását, építészetét, viseletét, szokásait, költészetét, művészetét stb. Igaz, ennek anyagát... magának a tanítónak kell összegyűjteni, de *nem ismerek szebb feladatot a tanító számára, mint azt, hogy szeretettel tanulmányozza azt a népet, amelynek gyermekeit tanítja...* És nincs szebb feladat, mint tanítványainkkal *megszerettetni a szülőföldet*” — írta, saját ilyen irányú elkötelezettségéről is vallva a *Néptanítók Lapjában* Lux Gyula.³¹

Egész élete során tiszteletre méltó következetességgel és sokoldalúsággal *kutatta* ugyanis szeretett városa, a korábban tiszta evangélikus-német lakosságú, ám idővel magyar, szlovák, zsidó lakossággal kiegészült, s az ágostai hitvallásúak mellett immár katolikusok, reformátusok s zsidók által lakott *Dobsina történetét*, az ottani „őslakosok”, az 500–600 éve betelepült németek származását.³² Sziszi-fuszi munkával feltárta a helyi nyelvjárás rétegeit,³³ kimutatta, hogy Németország különböző területeiről, különböző időben, különböző foglalkozást űző csoportok települtek a hajdan soltészek alapította, később igen jómódú, királyi privilégiumokkal bírt bányavárosba. Gondosan tanulmányozta a városi levéltár latin, német, magyar és szlovák nyelvű anyagait, az Országos Levéltár gyűjteményeit, a Központi Statisztikai Hivatal kézirattárát, s szisztematikusan rekonstruálta a város történetét, az 1930-as csehszlovákiai népszámlálás adatait is feldolgozva. Különösen a nemzetiségi és vallási csoportok alakulásának dinamikája, kölcsönhatásaik, sajátosságaik s a céhes, iparos, ill. bányász-kohász szervezetek sorsa, a város életét, virágzását vagy hanyatlását befolyásoló fejlődése foglalkoztatta e tudós lokálpatriótát.³⁴ *A többnemzetiségű városban nyert személyes s a kutatásai során szerzett történeti tapasztalatai busásan kamatoztak — az időközben a német nemzetiségi oktatásügy kulcsfigurájává, a gr. Teleki Pál nevével fémjelezhető nemzetiségi politika egyik gyakorlati exponensévé vált — Lux Gyula tevékenységében.* A tragikus sorsú miniszterelnök gyakran utalt arra, hogy milyen nagy jelentősége van a nemzetiségpolitikai kérdések megértése, kezelése szempontjából számára annak, hogy erdélyi származású, s így személyes tapasztalatok révén kristályosodhatott ki álláspontja e kérdésben.³⁵ Véleményünk szerint *mutatis mutandis* ez áll Lux Gyulára is, s egyebek között ebből adódhatott az a mély rokonszenve, mely őt a miniszterelnök személyéhez és politikájához fűzte. Kiváló szakértelme mellett nyilván ez is alkalmassá tette őt arra, hogy 1939 szeptemberében rá bízák az első (és egyetlen) német tannyelvű állami tanítóképző irányítását, a Volksbund-vezér Basch Ferenc minden tiltakozása ellenére.³⁶

Lux Gyulának ugyanis életútja során meggyőződésévé vált a Kárpát-medencében együtt élő népek sorsközösségének (*Heimatsgedanke*) gondolata, így mélyszégyes hittel képviselte azt, szemben a vérségi kötelékek mindenekfölöttiségét valló „népi német” gondolkörrel (*Volkstumsgedanke*).³⁷ Már az 1939. szeptember 24-i tanévnyitó ünnepségen egyértelművé tette álláspontját:

„... *A kisebbségi tanítóképzés ma az ország egyik legfontosabb feladata a kisebbségi kérdés keretén belül... A kisebbségi tanító... a kisebbség népi kultúrájának megalapozója.* ... Egy nép sajátos kultúrájának legnagyobb értéke a nyelve. Ezért ez az intézmény elsősorban a német nyelv ápolását van hivatva szolgálni. De... akik ebből az intézetből kikerülnek, Magyarországon fognak tanítani... a magyar államnyelvet is ismerniük kell... hogy e nyelvek segítségével elvezessék tanulóikat saját népi kultúrájukhoz és a magyar nép kultúrájához is... A kisebbségeket... az államnépvel ezerféle szálak fűzik egybe, valamennyien sorsközösség-

ben élnek. Ha nyelvben, szokásokban, kultúrában különböznek is egymástól, azért mégis egy hazának a gyermekei... *A haza fogalmában... benne van a haza területén élő népek összessége is... a hazaszeretet fogalmában benne kell lenni a haza minden polgárára, minden néprétegére és népcsoportjára kiterjedő szeretetnek is*” — hangsúlyozta az ettől bizonyára nem túl lelkes Basch Ferenc jelenlétében Lux Gyula,³⁸ majd néhány nap múltán tovább árnyalta álláspontját.³⁹ „Kétségtelen, hogy ennek az iskolának egyik legfontosabb rendeltetése az, hogy hazafiasan gondolkodó és érző kisebbségi tanítókat neveljen” — ajánlotta tanártársai figyelmébe a „legnagyobb gonddal és tapintattal” megvalósítandó feladatot, melynek egyik legjobb eszköze a szülőföldre s a szűkebb közösséghez fűző szálak erősítése. Ezért — mondotta — *„össze kell gyűjteni a hazai németiség anyagi és szellemi kultúrájának az értékeit, hogy mindenekelőtt azt ismerjék meg a magyar kulturális értékek mellett”,* szemben az akkoriban nemzetiszocialista köntösben jelentkező birodalmi német kultúrával. Az Országos Táj- és Népkutató Intézet felhívására több tucat — tanulók által készített — pályázatot eredményező program⁴⁰ s a tudatos, szisztematikus nevelőmunka ellenére, az ország hadba lépését követően nőtt a Volksbund befolyása, hatása a budai német nyelvű tanítóképző növendékeire is. Ez azután 1942-ben drámai helyzetet eredményezett. A február 25-i tanári értekezlet jegyzőkönyvében olvashatjuk: „Sajnálattal kell tapasztalunk, hogy ifjúságunk a nemzetszemlélet dolgában mind jobban eltávolodik a tanári testület nemzetszemléletétől... Tanulóink ugyanis kevés kivétellel a Magyarországi Németek Szövetségének (Volksbund), ill. e szövetség ifjúsági csoportjának tagjai... Az utóbbi napokban... a Volksbund állítólagos felszólítására valamennyi tanulónk, aki ebben az évben tölti be a 18. életévét, hajlandó volt elhagyni a hazáját és egy más állam kötelékébe (az SS-be) lépni, jól tudván azt, hogy ezzel magyar állampolgárságukat elvesztik... [Ám] ha... itt is marad, fennmarad a kérdés: vajon nevelhető-e ez az ifjúság a magyar nemzeti társadalom öntudatos tagjává?”⁴¹

Mindazonáltal sikerült megőrizni a humánus viszonyt az átmenetileg nemzeti-szocialista hatás alá került fiatalok jó részével. *Empátia s humánus jellemezték ugyanis* — a kollégák, tanítványok visszaemlékezése szerint — *Lux Gyula emberi-pedagógiai habitusát, s az elvei mellett nehéz helyzetben is kitartani kész ember szilárdsága.*

Ezt érzékeltetendő, egy korabeli jegyzőkönyvre, majd néhány kortársi visszaemlékezésre hívjuk fel a T. Olvasó figyelmét. Először egy 1944. január 18-i, a Magyar Országos Levéltárban található dokumentumból idézünk, amelyben arról olvashatunk, hogy *tanfelügyelői látogatásán a Volksbund által fenntartott újverbászi tanítóképzőben Lux Gyula a következőket mondotta: „... sorsdöntő időket élünk, amely időben országok és népek jövője dől el. A jövő ismeretlen ugyan előttünk, bizonyos azonban, hogy nekünk a jövőben is itt kell majd élnünk. Egy oszthatatlan élet- és sorsközösséget képezünk, közös célokkal, melyekért közösen*

*harcolnunk is kell... Ne menjünk... külön utakon, hanem minden tettünkben törekedjünk állandóan arra, hogy céljainkat és törekvéseinket az államalkotó nép céljaival és törekvéseivel összhangba hozzuk és így készüljünk a jövő nagy feladataira... [A]z ifjúságot úgy neveljük, hogy az államalkotó nemzet és köztünk való viszony súrlódás nélküli és öröndetes, a jövőnk pedig boldogabb legyen...*⁴²

A kérésre nyilatkozni kész hajdani tanítványok valamennyien meleg szeretettel szóltak, írtak „Lux papáról”, akit — eltérően a szigorúsága, szakértelme okán respektált internátusi igazgatótól, Padányi-Frank Antaltól — „atyai tanárunknak, tanácsadójuknak” tekintettek.⁴³

Korábbi tanítványa, majd kollégája, Prof. Dr. Uherkovich Gábor így írt erről: az intézet törekvései „nem realizálódhattak volna, ha nincs az intézménynek olyan kiváló igazgatója, mint Lux Gyula dr. ... Ő nem »örökölt« egy kész garnitúrát, mint a legtöbb igazgató, hanem rövid idő alatt magának kellett mind az állandó, mind... az óraadói minőségben dolgozó tanerőket összeválogatnia. Hogy milyen kitűnő érzékkel tette ezt, azt — túl a tantestület harmonikus munkáján — az is igazolja, hogy az intézmény egykori tanerői közül később többen egyetemi, főiskolai vagy zeneakadémiai tanárok lettek, ill. akademikusként, a tudományok doktora fokozat birtokosaként tudományáguk nemzetközileg ismert művelői.⁴⁴ Lux Gyula dr. maga is kitűnő tájnyelvi és településtörténeti kutató, igen jó emberismerő, a pedagógiában is kezdeményező szellemiségű és munkatársai jó kezdeményezéseit messzemenően támogató személyiség volt... [M]indenki, aki ismerte őt, igaz nagyrabecsüléssel gondol vissza működésére és személyére. *A magyar kormányzatnak azt a józan nemzetiségi politikáját, amely a hazai nemzetiségeknek az identitásuk teljes megtartását kívánta biztosítani, ugyanakkor elvárta az államhoz való hűséget... ő mindenkor a legjobb szándékkal és legjobb tudásával szolgált.* Örülök, hogy idős koromra ennek a pozitív vonásokban gazdag személyiségnek az egykori fiatal munkatárs, sőt még előbbre gondolva, az egykori tanítvány hálás szeretetével állíthatok emléket.”⁴⁵

Jegyzetek

- ¹ Lásd erről alábbi írásunkat, s bővebben: *Donáth P.* 1998.
- ² *Fináczy E. – Kornis Gy. – Kemény F. szerk.* 1934. II. 250.; *Nagy S. szerk.* 1976–79. III. 56.; *Báthory Z. – Falus I. szerk.* 1997/II. 378.
- ³ Egy, a fiai (Lux Emil és dr. Lux Gyula) által rendelkezésünkre bocsátott önéletrajzból idézek: „Miután a főiskolát (a polgári iskolai tanárképzőt — D. P.) Szegedre helyezték át, viszont tudományos működésem és családi körülményeim miatt oda nem mehettam, így hát a XII. ker. áll. tanítóképzőhöz helyeztettem át magamat, ahol 1944 szeptemberéig működtem.”
- ⁴ A személyi dokumentumokat a Lux fiúk bocsátották rendelkezésünkre, hálás köszönet érte. A birtokunkban lévő, május 2-án készült „Keresztelési kivonat” szerint, melyet az Alsó-Sajó-Henczkő-i ág. hitv. ev. egyház nevében Chotvács Pál lelkész állított ki, Lux Gyula János 1884. április 20-án született, s 29-én kereszteltetett Buzágh János lelkész által. (II. köt. 33. lap.)
- ⁵ „A losonczi m. kir. áll. tanítóképzőben” 1902. június 26-án kiállított Elemi népiskolai tanítói oklevél szerint (anyakönyvi száma: 9.) magyar nyelvű népiskolába nyert képesítést Lux Gyula.
- ⁶ A Wargha János ev. lelkész által Kesnyőn, 1909. április 21-én kiállított „Működési bizonyítvány” szerint „Lux Gyula úr egyházamban mint kántortanító 1902. szept. 21-től 1904. május 14-ig az egyház teljes megelégedésére működött”. (65/909. sz.)
- ⁷ Lux Gyula „Felső nép- és polgáriskolai tanítói oklevelét” 1907. jún. 8-i dátummal állították ki, tanúsítva, hogy az egyetlen „jó” minősítésű német gyakorlati tanításon kívül minden osztályzata „jeles” lett. Az 1907. június 11-i keltezéssel, az 549/1907. VI. 11. sz. alatt kiállított „Felső nép- és polgáriskolai tornatanítói oklevél” szerint egyedül „nevelés- és tanítástanból” kapott „jó”, minden másból „jeles” minősítést.
- ⁸ Az Országos Tanítóképző-Int. Tanárvizsgáló Bizottság Elnöksége által 1909. jún. 15-i dátummal, 25. sz. alatt kiállított oklevelet Pauer Imre, Fináczy Ernő, Heinrich Gusztáv és Petz Gedeon „vizsgáló bizottsági tagok” hitelesítették.
- ⁹ Ld. a m. kir. vallás- és közoktatási miniszter 89.106/1909. június 27-i, 131.628/910. sz. 1910. december 21-i és 84.865/1912. június 20-i rendeleteit. Németet, történelmet, alkotmánytant tanított, gyakorlati képzést vezetett és köztartásvezető volt akkoriban. (*Sarudy O. szerk.* 1912–13. 23.)
- ¹⁰ A Nógrád Vármegye alispánja által 1922. szeptember 10-én kiállított 2373/N. K. 1922. sz. igazolás szerint Lux Gyula a volt cs. kir. 25. gyalogezred állományában szolgált 1914. augusztus 2-től 1918. november 12-ig, „több mint 12 hónapot az arcvonalban teljesített szolgálatot”. Saját feljegyzései és az iskolai értesítő szerint 1914. szeptember 6-tól 1915. augusztus 8-ig szolgált az orosz, majd 1917 március 24-től 1918. november 3-ig az olasz fronton, ahol előbb zászlóssá, majd hadnaggyá léptették elő. (*Sarudy O. szerk.* 1916/17. 5.)
- ¹¹ A Budapesti Hadkiegészítési Kerületi Parancsnokság által Lux Gyula János hadnagy részére 1918. nov. 12-én kiállított leszerelési igazolvány adata. — A M. Kir. Honvédelmi Minisztérium 405.360/8.-1934. sz., 1934. január 20-án kiállított igazolvány szerint „bronz katonai érdemérem, a katonai érdemkereszt szalagján a kardokkal és az 1918. évi 155. sz. Pers. Verordn. Blattal adományoztatott” Lux Gyulának.
- ¹² Lux Gyula 1918. november 19-től 1919. február 1-jéig szabadságon volt, majd (mivel Budapesten lakott) ideiglenes vagy végleges áthelyezését kérte Budapestre, ahol előbb ideiglenes helyettesítő munkákat kapott, pl. a budai képzőben. (MOL K 502-1929-1931-612-51-66.)
- ¹³ Ld. erről a Gyulai Ágost igazgatóhelyettes által 1919. szept. 28-án, 600. sz. alatt kiállított bizonyítványt, mely szerint 1919. márc. 10-től a VKM utasítására helyettes tanárként működött a Tanárképző Főiskolán; valamint az Imre Sándor államtitkár által aláírt, 127.625/1919. V/2. sz.,

1919. aug. 18-i rendeletet, mellyel a főiskola gyakorlóiskolájának igazgatásával bízták meg; továbbá a VKM 75.281. VI. üo. sz. 1925. okt. 31-i keltezésű rendeletét, mellyel a „német nyelvi órák ellátására... a tanárképző főiskolához osztotta be”.
- ¹⁴ A VKM 69.811. V. üo. sz. rendeletével 1928. szeptember 14-én „Önt további szolgálattételre a budapesti I. ker. állami tanítóképző intézetbe visszahelyezte”.
- ¹⁵ Ld. a VKM 18.995/1937. eln. sz. 1937. augusztus 23-i és a VKM 116.206/1937. IX. üo. sz. 1937. december 31-i rendeleteit.
- ¹⁶ A budai állami tanítóképző 1933. május 29-i értekezletén jelentették be, Lux Gyula doktorálását. (BFL VIII. 130. a. 24.)
- ¹⁷ Ld. *Lux Gy. szerk.* 1940. 4.; a VKM 176.042/1940. V-3. üo. sz., 1940. júl. 1-jei és 177.189/1940. V.-3. üo. sz., 1940. dec. 30-i rendeleteit.
- ¹⁸ Ld. a VKM 215.712/1944. XVI. sz., 1944 júl. 24-i rendeletét.
- ¹⁹ A VKM 532/1925. eln. sz., 1925. febr. 11-i rendeletével bízta meg Lux Gyulát a Tankönyvügyi Bizottság előadói teendőivel 1930. december 31-ig, 510/1931. XIX. sz., 1931. szeptember 17-i rendeletével pedig az Országos Köznevelési Tanács tagságával, 1936. augusztus 31-ig.
- ²⁰ Ld. *Padányi-Frank A. szerk.* 1937–38. 16.; *Fraknóy J. szerk.* 1941. 9.
- ²¹ Ld. pl. az Állami Polgáriskolai Tanárképző Főiskola 865/1920. sz., 1920. szeptember 29-i igazolását; továbbá a 840-05-127-1929. sz. és a 840-05-134-1930. sz. miniszteri biztosi kiküldetéseket; *Padányi-Frank A. szerk.* 1934/35. 35.; MOL K 502-1937-44-I-10. Ujverbász 93 374/44.
- ²² Lásd pl.: *Lux Gy.* 1935/3. 141–145.; 1943/4. 107–110.
- ²³ Lásd. pl. a VKM 70.510/920. B. VIII. sz., 1920. júliusi, valamint a 84.155/1923. VI. üo. sz., 1923. június 30-i rendeleteit.
- ²⁴ Ld.: a VKM 44.212/1928. VIII. a. sz. rendeletét; *Brunner A.* 1928/18. 277–280. Tanfolyamvezetők tevékenységét többször, így pl. 1933-ban miniszteri elismerés kísérte. (Magyar Tanítóképző, 46. évf. 1933/3. 101.)
- ²⁵ *Balogh S. – Sipos L. szerk.* (2002). 270–275.; MOL K 28-216-ME. 1934. C.16 258 (558-559) 1-2., MOL K 28-216-ME 1934. C. 15 626. Vö.: *Tilkovszky L.* 1995/6. 1251–1263.
- ²⁶ MOL K 28-216-ME 1934. C.
- ²⁷ MOL K 28-216-ME 1934. C.
- ²⁸ MOL K 28-216-ME 1934. C.
- ²⁹ *Lux Gy.* 1909/19. 179. Vö.: *Farkas M.* 2004. 172–174.
- ³⁰ Lux Gyula így zárta gondolatmenetét: „ha mi így fogjuk fel a történelem tanítását, ha ilyen szelvényben tudunk majd felnevelni egy nemzedéket, amely lelkiismeretbeli és hazafias kötelességének fogja tekinteni a nemes munkát, akár szellemi, akár anyagi téren, akkor nem kell félni semmitől, mert bizalommal tekinthetünk az újabb ezredév elé, amelyben valóra fog válni a legnagyobb magyar mondása...: Magyarország nem volt, hanem lesz”. (*Lux Gy.* 1909/19. 179–180. Vö.: *Farkas M.* 2004. 173.)
- ³¹ *Lux Gy.* 1934/17. 656. (Kiemelés tölem. — D. P.) Vö.: *Málnai M.* 1914/1. 15–17.; *Pintér Zs.* 1914/4. 122–127.
- ³² *Lux Gy.* 1921. 129–137., 1933. 165–170. stb.
- ³³ Ld. pl.: *Lux Gy.* 1938.; *Lux J.* 1959., 1961. stb.
- ³⁴ Ld. pl.: *Lux Gy.* 1935/12. sz. 1055–1079.; *Lux J.* 1935/1. 259–295., 1958. 40–46. stb.
- ³⁵ Ld. erről: *Ránki Gy. – Pamlényi E. – Tilkovszky L. – Juhász Gy. szerk.* 1968. 387.; *Teleki P.* 1940.; *Katona T.* 1992. 7–11.; *Köteles P.* 1992. 27–38.
- ³⁶ *Tilkovszky L.* 1978. 41. Vö.: *Tilkovszky L.* 1996/6. 1420–1421.
- ³⁷ A *Heimatsgedanke* és a *Volkstumsgedanke* közötti különbségről. Ld. Szentmiklóssy berlini ügyvivő 1941. május 17-i jelentését. In: *Juhász Gy. szerk.* 1982. 1126. Lásd továbbá: *Tilkovszky L.* 1998. 54–82.; *Bellér B.* 2002. 12–173.

³⁸ *Lux Gy. szerk.* 1939/40. 10. (Kiemelés tőlem. — D. P.)

³⁹ Budapest Főváros Levéltára (BFL), VIII. 132. a. 3. Az 1939. október 5-i tanári értekezlet jegyzőkönyvében. (Kiemelés tőlem. — D. P.)

⁴⁰ A Lux Gyula mellett dr. Uherkovich Gábor által irányított ifjúsági csoport 42 pályázatot nyújtott be az évek folyamán az Országos Táj- és Népkutató Intézethez, melyből négyet jutalomban, tízet dicséretben részesítettek. Az 1940–41. tanévben az intézet a közösségi verseny III. helyezését érte el. (Ld. az intézeti évkönyvekben, valamint *Uherkovich G.* 1997. 257–262.; *Bocsák E.* 1997. 263–268.)

⁴¹ BFL VIII. 132. a. 3.

⁴² MOL K 502-1937-44-1-10. Újverbász 93 374/44. (Kiemelés tőlem. — D. P.)

⁴³ Köszönet illeti Rieder Antalt, Beck Jánost és Zielbauer Józsefet a számunkra megküldött visszaemlékezéséért.

⁴⁴ Uherkovich professzor úr itt önmagán kívül *Benda Kálmán* és *Király István* akademikusokra, *Gárdonyi Zoltánra* és *Wágner Ferencre* gondolhatott.

⁴⁵ A kutatásomhoz nyújtott segítségért s a megküldött memoárért hálás köszönet illeti Prof. Dr. Uherkovich Gábort.

„NEM ÉK, HANEM ÖSSZEKÖTŐ KAPOCS AKARUNK LENNI E KÉT NÉP KÖZÖTT”

*Vázlat a budai állami német tanítóképző líceum előtörténetéről s
históriájáról, 1919–1944*

A Magyar Királyi Állami Németnyelvű Tanítóképző-Líceum első tanévzáró ünnepségén, 1940. június 15-én dr. Lux Gyula igazgató a címben idézett módon összegezte a ma már félig elfeledett intézmény és saját — a német nemzetiségi tanítóképzés érdekében végzett — több évtizedes munkálkodásának „credo”-ját.¹ A nemzetiségi identitás megőrzése szempontjából döntő jelentőségű anyanyelvű népoktatás kiterjesztése (a trianoni) Magyarországon lehetetlen volt megfelelő számú jól képzett — német és magyar nyelven egyaránt oktatni képes — tanító nélkül. A hazai pedagógusképzés negyedszázados történetének adott szempontú, rövid áttekintése ezért némi fényt vethet az első világháborút követő évtizedek nemzetiségi oktatáspolitikájára, s így — talán — az emlékezetre érdemes fővárosi tanítóképző líceum történetén túlmutató tanulságokkal szolgálhat.²

1. A vajúdás két évtizede

A budai német nyelvű tanítóképző geneziséét kutatva az 1868. évi XXXVIII. és XLIV., azaz a népiskolai közoktatás, illetve a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában hozott törvények elemzése kínálkoznék logikus kiindulópontul, ámde — területi okokból — a történet szálait csak a két forradalom bukását követő időszakról, 1919 nyarától követhetjük nyomon.³ Augusztus 21-én a Friedrich-kormány — Bleyer Jakab nemzetiségi miniszter kezdeményezésére — rendeletet adott ki „A nemzetiségi kisebbségek egyenjogúságáról”. A 4044/1919. ME sz. rendelet a forradalmak nemzetiségi politikájának hatására s az ország területi integritása védelmének szándékával széles körben biztosította a nemzetiségek jogait. „Gondoskodni kell arról, hogy az állam területén nagyobb zárt egységekben együtt élő nemzeti kisebbségekhez tartozó állampolgárok az általuk lakott vidék közelében állami tanintézetekben anyanyelvükön nyerhessenek kiképzést, egészen addig, ahol a magasabb akadémiai kiképzés kezdődik” — olvashatjuk a 13. §-ban, majd a 14. kimondja: „Úgy a törvényhatóságok, községek, egyházak, egyházközségek, mint bármely nemzeti kisebbséghez tartozó magánosok, akár saját erejükből, akár társulás útján szabadon állíthatnak fel alsó, közép- és felső iskolákat... [melyek] — a közoktatásra vonatkozó törvényes rendelkezések betartása mellett — az állam hasonló célú és ugyanazon fokú intézeteivel egyenjogúak... [Ezek] nyelvét az alapítók határozzák meg.”⁴

Előremozdulni látszott a német nemzetiségi tanítóképzés ügye is. 1920. június 5-én napvilágot látott ugyanis a vallás- és közoktatási miniszternek és a nemzeti kisebbségek miniszterének 48.696/1920. VKM sz. közös rendelete, mely szerint: „Annak biztosítására, hogy Magyarország német ajkú lakossága népiskolái számára oly tanítók álljanak rendelkezésre, akik a magyar és a német nyelvet egyaránt bírják... magyar és német tanításhelyű tanító- és tanítónőképző intézetek felállítását, ill. meglevő intézeteknek ily nyelvű tanfolyamokkal való kiegészítését” határozták el 1920 szeptemberétől Baján, Győrött, Felsőlövön, Sopronban és Szegeden.⁵ (Tehát Budapesten nem!)

Mindazonáltal mégsem indult kétnyelvű tanítóképzés a dokumentumban jelzett három hónap elteltével Magyarországon. *Közel két évtizedet (1939 szeptemberéig) kellett várni a német nemzetiségű magyar állampolgárok százezreinek az első színvonalas anyanyelvi s módszertani képzést nyújtó tanítóképző megnyitásáig.* Ennek okát — a forradalmakat követő fokozatos konszolidáció mellett — nagy valószínűséggel egy, a legutóbb idézett rendelet megjelenését alig egy nappal megelőző eseményben: a trianoni békeszerződés 1920. június 4-én történt aláírásában kell keresnünk.⁶ Illúziónak bizonyult a remény, melyre Bleyer Jakab nemzetiségügyi miniszter egész politikai stratégiája épült, hogy Magyarország területi integritása megóvható, ha kormányzata látványosan demonstrálja a nemzetiségekhez való viszonyának pozitív változását.⁷ Így azután a történelmi Magyarország végét rögzítő diktátum — a későbbiek során — valójában az 1919–1920-ban kikristályosodott magyar nemzetiségi politika felülvizsgálatához (s Bleyer menesztéséhez, a nemzetiségügyi minisztérium felszámolásához) vezetett,⁸ annak ellenére, hogy szövegében, tételeken, bizonyos nemzetiségi jogokat garantált. Az 58. cikkelyben rögzítette a faji, vallási vagy nyelvi kisebbségekhez tartozó magyar állampolgárok jogát, hogy „saját költségükön jótékonyasági, vallási vagy szociális intézményeket, iskolákat és más nevelőintézeteket” létesítsenek, s azokban „saját nyelvüket szabadon használják”. Az 1921. évi XXXIII. törvénnyel a magyar jogrend részévé vált szerződés 59. cikkelye ezt kiegészítette azzal, hogy az „olyan városokban és kerületekben, ahol nem magyar nyelvű állampolgárok jelentékeny arányban laknak, a Magyar Kormány a közoktatásügy terén megfelelő könnyítéseket fog engedélyezni avégből, hogy ily magyar állampolgárok gyermekeit az elemi iskolákban saját nyelvükön tanítsák”.⁹

Bár a m. kir. minisztérium 1923. június 22-i hatállyal megjelent — „a trianoni békeszerződésben vállalt kötelezettségek végrehajtásáról” intézkedő — rendeletének 18. §-ában az alapfokú oktatáson túlmutató ígéretet tett (mely szerint „gondoskodik arról, hogy az általa kijelölendő polgári iskolákban és középiskolákban a nyelvi kisebbséghez tartozó tanulók számára a tanítás erre a célra létesített párhuzamos osztályokban egészen vagy részben a tanulók anyanyelvén történjék”, s hogy „ugyancsak megfelelő módon gondoskodik arról, hogy az ezen ren-

delkezések végrehajtásához szükséges tanerők kellő számban kiképeztesse”), a későbbiekben döntőnek bizonyult, hogy a békeszerződés csak az elemi iskolákkal kapcsolatban tartalmazott előírásokat.¹⁰

A Vallás- és Köznevelésügyi Minisztérium (VKM) 110.478/1923. VIII. a. sz. rendeletében ugyanis a következőképpen „értelmezték” az idézett kormányrendelet elemi iskolákra vonatkozó utasításait. A „megjelölt cél elérésére az alább tüzetesen megjelölt önkormányzati szervek vagy a *szülők/gyámok a következő három iskolatípus között szabadon választhatnak*:

A) kisebbségi tanítási nyelvű iskola, amelyben a magyar nyelv rendes, köteles tárgy, a többi tantárgyat a kisebbségi nyelven (anyanyelven) kell tanítani;

B) vegyes: kisebbségi és magyar tanítási nyelvű iskola; ebben az iskolatípusban a kisebbségi nyelvet (anyanyelvet), a természetrajzot, a természettant és a vegytant, a gazdaságtant, a rajzot, a kézimunkát anyanyelven, a magyar nyelvet, a földrajzot, a történelmet, a polgári jogokat és köteleességeket és a testgyakorlást magyarul, a beszéd- és értelemgyakorlatot, az írást és az olvasást, a szám- (menyiség-) tant és az éneket anyanyelven és magyarul kell tanítani;

C) magyar tanítási nyelvű iskola, melyben a kisebbségi nyelv (anyanyelv) rendes és kötelezett tantárgy, s amelyben az írás és olvasás magyarul és a kisebbségi nyelven (anyanyelven), a többi tárgy pedig magyarul tanítandó.”¹¹

E rendelettel kapcsolatban fenntartásaikat hangoztatták a német tanítási nyelvű iskolák számának gyors csökkenése miatt (1918/19-ben: 281; 1919/20-ban: 287; 1920/21-ben: 92; 1921/22-ben: 58¹²) *amúgy is aggodalmaskodó nemzetiségi vezetők. Az 1924 őszén alakult Magyarországi Német Népművelődési Egyesület (MNNE) vezetői*¹³ *a német anyanyelvi iskolák védelmében készített memorandumukhoz pedagógiai szakvéleményt kértek Imre Sándortól, aki 1925 januárjában körvonalazta véleményét „A nemzetiségi iskolákról”: „... Az érzület nevelése szempontjából fontos tárgyra nézve nem a tanítás nyelve a fontos, hanem a szelleme. Feltéve, hogy a szellem tiszta, a közös hazának és az egységes (azaz: több elemből álló, de egylelkű) nemzetnek a szeretete jellemzi: inkább németül tanítsanak magyar szellemben, semmint magyarul, de nem jutva be a lélekbe... Egyszóval: a pedagógiai megfontolás mellett szól, hogy a népiskolában a tanítás anyanyelven folyjék, a magyar nyelv tanítása pedig külön történjék...” — javasolta a professzor.*¹⁴

Véleményére támaszkodva az MNNE vezetői január 24-én memorandumot készítettek a miniszterelnökség számára, amelyben „pedagógiai megfontolásokból” kérték a fenti rendelet módosítását úgy, hogy „az ott előírt 3 típus közül csupán az első maradjon meg, s... a nem magyar tanítási nyelvű iskolában a magyar nyelv egy-egy napi órán mindenik osztályban... rendes tárgy legyen”. Kérték továbbá, hogy a tanítás nyelvét „a lakosság anyanyelvére vonatkozó hivatalos adatok alapján, népszámlálástól népszámlálásig terjedő hatállyal” a

VKM, illetve a megfelelő felekezeti főhatóságok határozzák meg, ne „a szülők évről évre változó és sokféleképpen befolyásolható társasága” legyen ebben az irányadó.¹⁵

Az 1925. július 21-én Klebelsberg Kuno kultuszminiszternél tartott értekezleten a házigazda és Prónay György államtitkár, bár „elvben akceptálták”, lényegében elvetették a kéréseket. A három típus fenntartása mellett maradtak a környező államokkal elérendő „viszonosság” okán, valamint azért, „mert a háromtípusú rendszer könnyebben teszi lehetővé, hogy az iskolák tanrendjei a községek nemzetiségi viszonyaihoz idomuljanak”. Az iskolák besorolására javasolt „numericus álláspontot” sem fogadták el. „Véleményük szerint a nemzetiségi jogokat nem lehet kötelezettségekké változtatni... Az érdekelt lakosság szabad megnyilatkozásainak lehetetlenné tétele súlyos precedensül szolgálhatna. Az elszakított területek magyarsága ugyanis szigorúan a lakosság önrendelkezésének elvi alapján áll...”

Az értekezlet végén Klebelsberg „Bleyer megnyugtatóására közölte, hogy a kultuskormány gondoskodott arról, hogy az új nemzetiségi politika gyakorlati végrehajtásához szükséges elegendő számú és német nyelvet kifogástalanul beszélő tanerő rendelkezésre álljon”.¹⁶ Valóban: még 1925 nyarán továbbképző tanfolyamot szerveztek a budai állami tanítóképzőben már állásban lévő pedagógusok részvételével. Ám az egyelőre folytatás nélkül maradt kezdeményezésnél jelentősebbnek bizonyult, hogy az 1925/26. tanévtől heti 4 órás nemzetiségi tanfolyamokat¹⁷ szerveztek kezdetben 6, majd a harmincas évektől 7-9 tanító-, ill. tanítónőképző intézetben (köztük a budapesti állami képzőkben). Az első években 150–200, majd afeletti hallgatói létszámmal működött — igencsak eltérő színvonalú — tanfolyamok eredményeként évente 22–90 jelölt szerzett képesítést a programba bevont intézményekben (1925 és 1933 között összesen 342 fő).¹⁸

Szükség is volt rájuk, hiszen a német származású tanulók aránya 3,3%-ról 1%-ra csökkent a tanító- és óvónőképző intézményekben az 1920/21-es tanévet követő tizenhárom év alatt.¹⁹ Ilyen körülmények között aligha kételkedhetünk a történeteket közelről szemlélő kortárs értékelésében, mely szerint az egészen 1944-ig fennmaradt tanfolyami képzés hasznos volt, mivel „nagyjából kielégítette az 1923-as törvény követelményeit, hiszen annyi nyelvtudást mindenki elsajátított, hogy a C típusú iskolákban megállja a helyét”.²⁰ Márpedig a magyarországi német nemzetiségi népiskolák túlnyomó többsége (kb. 75%-a) akkoriban C típusú volt.²¹

Éppen ebbe nem kívánt belenyugodni az MNNE vezetősége, ezért 1927. június 17-én egy — a miniszterelnökségen Bethlen és Klebelsberg grófok részvételével tartott — értekezleten Bleyer Jakab kompromisszumként javasolta: „Általánosságban a B típusú (vegyes) oktatást kellene bevezetni...” A kultuszminiszter válaszában leszögezte, nincs kifogása a B típus szélesebb körű bevezetése ellen, ám hangsúlyozta: „Nehézség főleg a tanítószemélyzetnél van. A felekezeti és a

községi népiskolák tanítóit élethossziglan választják, csak fegyelmi úton mozgíthatók el. A megfelelő nyelvismerettel rendelkező tanerők alkalmazása csak szukcesszíve történhetik.”²² Addig is a már állásban lévőket kell továbbképezni.

Lux Gyulát — „a kisebbségi oktatás elméleti pedagógiájának megteremtőjét, gyakorlati pedagógiájának legkiválóbb szakértőjét”²³ — *bízták meg, hogy 1928-tól nyaranként szervezzen előbb kéthetes,*²⁴ *majd 1937-től egy hónapos továbbképző tanfolyamokat, kurzusonként kb. 70 népiskolai tanító számára Baján (illetve Pécsen).*²⁵ A vonatkozó jogszabályokat, a hazai németiség történetét, településviszonyait, kultúráját taglaló előadások mellett főként a hallgatók nyelvi kultúrájának fejlesztése, módszertani ismereteik gyarapítása állt e tanfolyamok programjában. *Beyer Ede* királyi tanfelügyelő évente megismételt előadásában ezentúl arra hívta fel hallgatói figyelmét, „hogy a kisebbségi tannyelvű iskolában különös gond fordítandó a hazafias nevelésre... hogy meggyökerezessék a tanulók fogékony lelkében a magyar nemzethez való tartozás tudata, a magyar hazához és annak alkotmányához való töretlen ragaszkodás”. A Lux Gyula beszámolóiban „úgy erkölcsi, mint tanulmányi tekintetben sikeresnek” minősített tanfolyamok legáruklódóbb „szépséghibája” az volt, hogy már az első napokban kiderült: a jobb megértés érdekében célszerűbb, ha az *előadások zömét magyarul tartják.*²⁶

Történetünk további szálait követendő, térjünk vissza az 1930. évhez. Bethlen miniszterelnök akkori berlini látogatása során a hazai német kisebbség ügyei immár a legmagasabb szinten kerültek napirendre. A november 25-én Brüning kancellárral és Curtius külügyminiszterrel folytatott tárgyaláson a hazai német kisebbség helyzetéről szólva Bethlen leszögezte: „szándékai a legjobbak, és szilárd elhatározása, hogy a német kisebbség kívánságainak az iskolaügy és a hittantanítás területén messzemenően eleget tegyen. Ennek az elhatározásnak a megvalósítását a birodalom által fenntartott német egyesületek Magyarországon lefolytatott agitációja lehetetlenné teszi. Ez az agitáció célul tűzte ki a magyarországi németiségnek a magyarságtól való elidegenítését, és ez már kezd azzal az eredménnyel járni, hogy a magyarországi németiségnek az országgal szemben érzett lojalitása ingadozóvá vált...” A tárgyalásról fennmaradt feljegyzések tanúsága szerint Curtius külügyminiszter Bethlen „szemrehányásait meglepetéssel hallja, s úgy látja, mintha egy circulus vitiosus-hoz vezető félreértés állna fenn, amidőn a magyarországi németiség hűsége iránt kételyek támadnak annak az agitációnak a hatására, amely a velük való mostani bánásmód következménye, másrészt jogos kívánságaiknak a teljesítését ennek az agitációnak a feladásától teszik függővé...” Jobb lenne, ha inkább kölcsönösen kimagyarázkodnának — javasolta. Bethlen hozzájárult ehhez, megismételve: „Ha az általa felpanaszolt agitációt leállítanák, akkor a magyarországi német kisebbség kívánságai teljes kielégülést találhatnak.”²⁷

A levéltári források tanúsága szerint Bethlen István miniszterelnökségének utolsó éveiben valóban erőfeszítést tett a C típusú iskolák egy részének B típusúvá változtatására, törekvése azonban bizonyos politikai szervezetek, vidéki vezetők, s a legnagyobb iskolafenntartó, a katolikus egyház ellenállásába ütközött,²⁸ így a B típusú iskolák száma az 1926-os 63-ról öt-hat év alatt kb. 140-re nőtt (miközben a C típusúak száma 260 felett maradt), majd ez a tendencia megtorpant, sőt részben a visszajára is fordult.²⁹

Az átalakulási folyamat lassúsága, ellentmondásossága s az 1930. évi népszámlálás adatai elkésérítették az MNNE vezetőit, akik — érthetően — kevés készséget mutattak arra, hogy megfogadják a statisztikus-politikus Kovács Alajos tanácsát: „A németységnek bele kell nyugodnia abba, hogy Magyarország elvesztett terület a számára. A németység itt még akkor is nehezen tudhatja fenntartani magát, ha művelődési szükségleteiről a békeszerződés szerint gondoskodunk, mert nincs meg a lehetősége annak, hogy értelmiségi osztálya kiképződjék.”³⁰

1933. május 9-én Bleyer Jakab nagy vihart kavart deklarációt olvasott fel a Képviselőházban az MNNE nevében. Ebben az 1923-as kormányrendeletnek a középiskolákra s a pedagógus-utánpótlás biztosítására vonatkozó ígéreteit felidézve leszögezte: „sajnos az a tényleges helyzet, hogy egyetlen ilyen polgári vagy középiskola sincsen, és nincs egyetlen tanítóképző sem, ahol a német kisebbségi iskolák számára a német nyelv szempontjából csak távolról is megfelelő tanítók képezhetnének ki”.³¹

A Bajcsy-Zsilinszky Endre és mások heves reakcióját kiváltó³² deklaráció (egyebek között) ismét napirendre tűzte a német nyelvű tanítóképző kérdését, mely ettől kezdve a legfontosabbnak minősített német nemzetiségi követelések sorában maradt mindaddig, amíg a fokozatosan változó, általunk itt részleteiben nem követhető kül- és belpolitikai konstelláció eredményeként meg nem valósult.

Az érdemi tárgyalásokra Bleyer halála után,³³ 1934. február 5-én került sor Gömbös Gyula miniszterelnök, Kánya Kálmán külügyminiszter, Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter, Hóman Bálint kultuszminiszter és más kormánytisztviselők, valamint Gratz Gusztáv MNNE-elnök részvételével. Az utóbbi beszámolója szerint „a kormány elvben hajlandó 3-4 éven belül a B típust mindenütt megvalósítani (az állami iskolákban). A felekezeti iskoláknak ugyanezt javasolják.” A polgári és középiskolák létrehozására vonatkozó kérdést „kerekén elutasították”. A német nyelvű tanítóképző intézet felállítását „semmi körülmények között sem engedélyezik. Legfőbb indok: nincs rá pénz.”³⁴

Mindazonáltal a korábbi három típus helyébe az egységes, vegyes tannyelvű (a B típusú) népiskolát állító 11.000/1935. ME sz. kormányrendelet közreadása továbblépésre ösztönzött a tanítóképzés ügyében is.³⁵ Megvalósításához németül jól tudó tanítók tömegére lett volna szükség, márpedig az 1930-as népszámlálás során a 20.149 népiskolai tanító között mindössze 95 német nemzetiségűt re-

*gisztráltak.*³⁶ Az ily módon a magyar kormányzati körök számára is egyre nyilvánvalóbbá váló pedagógushiány megszüntetéséhez szükséges német nyelvű tanítóképző létrehozását — 1936-ban — az MNNE vezetői mozgalmuk legfontosabb követelései között ajánlották a támogatásukra akkoriban fellépni kész [német] birodalmi tényezők figyelmébe.³⁷

Ismételt intervencióiknak is szerepük volt abban, hogy Mackensen követ 1936. december 8-án már némi továbblépésről számolhatott be a Darányi miniszterelnökkel, Kánya külügyminiszterrel, Kozma belügyminiszterrel, Hóman kultuszminiszterrel folytatott tárgyalásait összefoglalva. Kánya külügyminiszter elismerte: „jelenleg még tanítók sem állanak elegendő számban rendelkezésre ahhoz, hogy az iskolatörvényt gyakorlatilag hatékonyra tehessek; de a kormány ... lényegesen ki akarja bővíteni nemcsak a már meglévő átképző tanfolyamok rendszerét, hanem ... külön intézményt létesít [melyben a] kisebbségi iskolák leendő tanítói a német nyelvben hat hónap alatt oly alapos kiképzést kapnak, hogy feladatuknak tökéletesen megfelelhessenek”.³⁸

Ám a német felet nem nyugtatta meg ez az előrelépés; miniszteri találkozók során szorgalmazták egy német tanítóképző létrehozását.³⁹ Az újabb, 1937. június 13-i Neurath-látogatás s egy, a kölcsönös jó szándékot demonstráló „nyilatkozatcsere” nyomán⁴⁰ augusztus 23-án megjelent a vallás- és közoktatási miniszter 18.696/1937. eln. sz. rendelete: „A m. kir. minisztérium 11.000/1935. ME sz. alatt kiadott rendeletével kapcsolatban minél hatékonyabban kívánok gondoskodni arról, hogy a német nyelv ismeretéhez kötött tanítói állások betöltésénél kellő számban álljanak rendelkezésre megfelelően képzett tanítók. E célból annak a képzettségnek a kiegészítésére, amely a tanító(nő)képző intézetekben működő német nyelvű előkészítő tanfolyamokon szerezhető meg, az 1937–38. iskolai évtől kezdve Budapesten egy tanévre terjedő tanítói továbbképző tanfolyamot állítok fel. Ez a tanfolyam a szükségeshez képest állandóan, vagy csak időszaként működik. A tanfolyamra a szükséges létszámban olyan állástalan okleveles tanítók, tanítónők vétetnek fél, akik a német nyelvű tanításra való képesítést már megszerezték, esetleg ennek a képesítésnek a hiányában olyan állástalan okl. tanítók és tanítónők, akik a sikeres továbbképzéshez kellő alapul szolgáló nyelvkészséggel rendelkeznek.”⁴¹

Az „Egyéves Németnyelvű Tanítói Továbbképző Tanfolyam” hivatalos megnevezéssel honosodott új — immár harmadik ilyen célú s 1944-ig fennálló — intézmény vezetésével is Lux Gyulát bízták meg (helyettese dr. Kosáry János volt).⁴² Az általában évente 30 állástalan tanító (köztük 10 tanítónő) felvételére jogosított tanfolyamra írásbeli és szóbeli felvételi vizsga eredményeként lehetett bejutni és — a korabeli viszonyok között igen előnyösnek számító feltételek mellett — tandíjmentesen, ingyenes internátusi ellátással lehetett tanulni, az ily módon biztosítottnak látszó álláslehetőség reményében. Az évi 24

„rendkívüli előadást” nem számítva, heti 32 órát tanultak a felvettek a Fővárosi Pedagógiai Szemináriummal szoros munkakapcsolatban álló intézményben. A tananyag négy nagyobb részre tagolódott: 1. kisebbségi ismeretek, 2. népiskolai anyag, 3. nyelvi ismeretek, 4. gyakorlati képzés. Az 1. témakörben a felvett tanítók a hazai németiség eredetét, történetét, nyelvjárásait, kultúráját, jogait, valamint „a kisebbségi iskola módszertanát” tanulmányozták; a 2. tárgykörben a népiskolai anyag német szókincsét, szakmai terminológiáját sajátították el; míg a 3. típusként említett órák során általános nyelvi ismereteiket bővítették, szóbeli és írásbeli nyelvkészségüket fejlesztették. A gyakorlati képzés (4.) két teljesen osztott, 6 osztályos népiskolában, a budaörsi r. kat. községi fiúiskolában és az Irgalmas Nővérek leányiskolájában, heti egy délelőtt zajlott. Emellett népművelői gyakorlatokon, szemináriumokon és egyházi ének-zenei órákon vettek részt a hallgatók.⁴³

A 109.629/1938. VKM IX. sz. rendelet értelmében⁴⁴ tanulmányaikat írásbeli, gyakorlati és szóbeli vizsgával zárták a jelöltek. Csak a második, az 1938/39-es tanévben rendezett tanfolyam zárásáról maradt ránk dokumentum, melyben a tanfolyamvezető tapasztalatait így összegezte: „A *tanfolyam hallgatói általában igen szép tanulmányi eredményt értek el, van összesen 10 tiszta jeles, 8 jeles-jó, 4 jó, 4 jó-elégséges és 5 elégséges eredményű.* De nemcsak a tanulmányi eredmény jó, hanem a hallgatók tanítói arravalósága, kisebbségi tanítói készsége és lelkesége is igen jó. Hiszem, hogy valamennyien meg fogják állni helyüket.”⁴⁵

A kortársak s a források tanúsága szerint tehát komoly, minden korábbinál jelentősebb előrelépés történt a német nemzetiségi tanítóképzés terén 1937 őszén, anélkül azonban, hogy a graduális képzés ügye megnyugtatóan rendeződött volna. S bár ezzel a birodalmi körök is tisztában voltak, a magyar–német kapcsolatok más kérdései kerültek a figyelem központjába (pl. az Anschluss és következményei, a kereskedelmi, illetve a katonai kapcsolatok, a tengelyhatalmakhoz és az antikomintern paktumhoz való közeledés, a Csehszlovákiával kapcsolatos közös és különböző érdekek stb.), melyekhez képest a magyarországi németiség ügyei valamelyest háttérbe szorultak. Amennyiben mégis felvetődtek, német részről elsősorban a *volksdeutsch* irányzat mozgásterének tágitását, befolyásának növekedését szorgalmazták, míg magyar részről éppen e mozgalom féken tartását kérték, s inkább az iskolakérdésben mutatkoztak engedékenyebbeknek.⁴⁶ A „nagypolitika” fókuszából kikerült német nyelvű tanítóképző intézet ügye, „hajója” is csak a nemzetközi politika „oldalhullámain” jutott, juthatott célba.

1938. november 3-án, a Legfelsőbb Honvédelmi Tanács és a Minisztertanács együttes ülésén, melyen az első bécsi döntés következményeit taglalták, az utolsó (14.) napirendi pontként — Imrédy miniszterelnök javaslatára — úgy határoztak, hogy „a kisebbségi tanítóképzőket mindjárt meg kell csinálni”. Majd két hét múltán, 1938. november 16-án, a második Imrédy-kormány első ülésén a miniszterel-

nők előadta „a mai Magyarország területén lakó kisebbségek érdekében teendő kormányzati intézkedésekre vonatkozó javaslatait. *Nézete szerint legsürgősebb egy német tanítóképző felállítása Budapesten.*”⁴⁷

A budapesti német nyelvű tanítóképző két évtizedes előtörténetének gyors lezárásával kecsegtető döntés motívumai könnyen kiolvashatók az időzítésből s az utóbbi minisztertanácsi ülés azon határozatából, mely szerint a visszakerült „szlovák középiskolákat is fenn kell tartanunk”. A korábban is problematikus — a középfokú hazai oktatási rendszer nyelvi homogenitására hivatkozó — gyakorlat⁴⁸ a bécsi döntéssel egyszerűen tarthatatlanná vált, s megnyílt az út a német nyelvű tanítóképző létrehozása előtt.

2. Német nyelvű tanítóképzőt — de melyet?

Ettől kezdve az immár két évtizedes politikai játszma a megalakítandó tanítóképző jellegének, szellemiségének meghatározásáért, s az ehhez szükséges befolyás megtartásáért, illetve megszerzéséért folyt. „*Németül beszélő magyarok*” hazafias nevelését szolgálja-e az új líceum a „*Szent István-i állameszme*” szellemében,⁴⁹ avagy elsősorban a Harmadik Birodalom iránt elkötelezett „népi német tanítóság” nevelését a „németnek lenni annyi, mint nemzetiszocialistának lenni”⁵⁰ meggyőződés jegyében? Az intézmény körül folyó csatározások így módon a hazai németiség ideológiai-politikai befolyásolásáért folytatott küzdelem részét képezték, melynek főbb ágensei egyfelől a magyar kormány és az MNNE, másfelől a birodalmi kormány és az 1938. november 26-án zászlót bontott Volksbund (Volksbund der Deutschen in Ungarn — a Magyarországi Németek Népi Szövetsége) voltak. Márpedig az utóbbi, dr. Basch Ferenc vezetésével, „az egész magyarországi németiséget felölelő, annak minden életterületét, működési szféráját átfogó népcsoportszervezet” kívánt lenni, népcsoport-autonómiai törekvéseket kifejező program alapján.⁵¹

Imrédy miniszterelnök a *Pester Lloyd* december 25-i számában megjelent, „Magyarország nemzetiségi politikája” c. cikkében vázolta álláspontját: megígérte, hogy az egységes nemzetiségi iskolára vonatkozó rendelet hatályát kiterjeszti a felekezeti iskolákra is; elválasztja a németül és magyarul beszélő gyermekek oktatását; német tanítóképzőt állít fel; a német népcsoport számára egy-egy német polgári iskolát, német középiskolát és mezőgazdasági tanfolyamot létesít, s hogy engedélyez egy (népi) német hetilapot. A német követ által is „meglehetősen messzemenő ígéreteként”⁵² értékelt ellenjavallat közzétételét követően Imrédy a két magyarországi német szervezet, az MNNE és a Volksbund kibékülését, sőt egyesülését javasolta vezetőiknek, Pintér Lászlónak és Basch Ferencnek. A miniszterelnökség közreműködésével hónapokig tartó — kudarcral zárult — tárgyalássorozat azon az elgondoláson alapult, hogy a kívánatosnak ítélt

egységes német szervezetben „a radikális irányzattal szemben az ún. lojális tábor fékező erőként fog hatni, s elkerülhetővé válik mindazon hátrány is, amely a hazai németiség két egymással vetélkedő csoportja között előreláthatólag mutatkozni fog”.⁵³

E törekvés jegyében Imrédy miniszterelnök — Pintér Lászlót követően — december 28-án fogadta a Volksbund törekvéseit legalizálni kívánó s az MNNE-vel való megbékélést, egyesülést elutasító Basch Ferencet, aki később csalódottan nyilatkozott a miniszterelnökkel folytatott tárgyalásairól: „Kiderült, hogy Imrédy egyelőre (a *Deutscher Volksbote*, a Volksbund hetilapjának engedélyezése mellett — D. P.) csak bizonyos iskolaügyi engedményre hajlandó, de ennek értékét is kérdésessé teszi a magyar érzelmű tanerők alkalmazása; a tanítóképzőt is asszimilánsokra akarja bízni...”⁵⁴ Csalódottsága csak fokozódott, amikor — a nemzetiségi politikája miatt is két tűz közé szorult — Imrédy Béla helyére 1939. február 16-án gróf Teleki Pál került, aki rövidesen kétségtelenné tette, hogy „a Volksbund nem lehet népcsoportszervezet, hanem csupán egy újabb kultúregyesület a Volksbildungsverein mellett”.⁵⁵ Március 31-én a miniszterelnök — Pintér László jelenlétében — jóváhagyta hivatala II. a. ügyosztályának előterjesztését „a hazai németiség túlzó, radikális irányzatának ellensúlyozására szolgáló eszközökről”. E dokumentum szerint „a hazai német kisebbségnek kül- és belpolitikailag el nem hanyagolható része, a Basch Ferenc vezette túlzó radikális tábor... egyre jobban és jobban terjeszkedik, és mindinkább elhódítja annak a másik tábornak a tagjait, akik az MNNE keretében a magyarsággal való teljes kooperációt s a magyar államhoz és a magyar hazához való teljes ragaszkodásukat dokumentálják. A Basch által vezetett hazai németiség csoportja, amelyet német birodalmi körök is támogatnak, a legélesebb harcban áll az MNNE keretében tömörült németiséggel... [így] az MNNE munkája a leghatásosabb támogatásban kell hogy részesüljön.” Ezért egy komplex — a katolikus és az evangélikus egyházi szervezeteket és fórumokat is érintő — intézkedéssorozat finanszírozására az 1937-ben 45 ezer, 1938-ban 67 ezer pengős állami támogatás radikális, 435 ezer pengőre történő emelését indítványozta. Ugyanakkor sajnálattal tudomásul vette, hogy az adott konstellációban a kormányzat nem térhet ki a Volksbund revideált alapszabályainak jóváhagyása elől⁵⁶: április 13-án „egy kultúregyesület működését engedélyezték a volksdeutsch irányzatnak is”.⁵⁷

Így a Volksbund gyors és teljes áttörést célzó törekvésével a Teleki-kormány egyfelől — az általa méltányolható kérdésekben — a lépésenkénti haladás, ellenőrzés, korlátozás; másfelől az iránta lojális németiség hathatósabb támogatásának programját állította szembe. A *Nation und Staat* c. népcsoport-folyóirat 1939. július–augusztusi számában terjedelmes cikk jelezte: a *Volksbund* és támogatói korántsem mondtak le eredeti céljaik megvalósításáról, így a német ajkú

*fiatalok nemzetiszocialista szellemű nevelésének követeléséről.*⁵⁸ A frontok tehát újrarendeződtek, az álláspontok tisztázódtak, a küzdelem folytatódott.

Ilyen körülmények között, a Teleki-kormány elképzeléseit érvényesítendő kérték fel 1939. augusztus 29-én dr. Lux Gyula c. igazgatót, az Egyéves Németnyelvű Tanítói Továbbképző Tanfolyam vezetőjét, hogy szervezze meg a Magyar Királyi Állami Németnyelvű Tanítóképző-Líceumot Budapesten.

3. Kettős kötődésben — a történelem szorításában

Az 1939 szeptemberében „ideiglenesen” (1944-ig) a budai állami tanítóképző épületében s internátusában (a Fery Oszkár, ma: Kiss János altábornagy u. 40-ben) elhelyezett első magyarországi állami nemzetiségi tanítóképző megnyitóján Lux Gyula kormányzati személyek, valamint Basch Ferenc, Goldschmidt György, az MNNE-t képviselő König Antal és Riegler Rezső jelenlétében leszögezte: „Ennek az intézménynek... ugyanaz lesz az általános feladata, mint az ország többi líceumának... hogy »a tanulókat vallásos alapon és nemzeti szellemben erkölcsös polgárrá nevelje«...”, majd hozzátette: „az intézmény elsősorban a német nyelv ápolását van hivatva szolgálni. De... akik ebből az intézetből kikerülnek, Magyarországon fognak tanítani... a magyar állami nyelvet is ismerniük kell... hogy e nyelvek segítségével elvezethessék tanulóikat saját népi kultúrájukhoz és a magyar nép kultúrájához is... Egyetlen kisebbségi tanítónak sem szabad elfeledni... [hogy] a haza fogalmában... benne van a haza területén élő népek összessége is... a hazaszeretet fogalmában benne kell lennie a haza minden polgárára, minden néprétegére és népcsoportjára kiterjedő szeretetnek is” — hangsúlyozta az igazgató.⁵⁹

A tanév során fokozatosan kirajzolódott az új intézmény szellemi-politikai arculata, melyet a következő vonások jellemeztek:

- törvényekben s egyéb jogszabályokban rögzített keresztény-nemzeti értékrend; — a Szent István, Széchenyi István, Eötvös József és Teleki Pál nevével fémjelezhető hagyomány vállalása és továbbvitele a nemzetiségi kérdés kezelése során; — a nemzetiszocialista köntösben jelentkező hivatalos birodalmi kultúra mellett (azzal szemben) lehetőség szerint a tradicionális, klasszikus német értékek, s különösen a hazánkban élő német nemzetiség kulturális örökségének preferálása, ápolása;
- törekvés arra, hogy mindenkor megfeleljenek a világháború következtében változó magyar kormányzati elvárásoknak.

A második bécsi döntéssel egyidejűleg — 1940. augusztus 30-án — kikényszerített német–magyar kisebbségi megállapodás (a népcsoport jogait rögzítő jegyzőkönyv) aláírását⁶⁰ követően sem változtattak az intézmény törekvésein. Lux Gyula már a szeptember 15-i tanévnyitón nyomatékosította: „Iskolánk állami

intézet, s így... a magyar nemzetiségi politikának testet öltött formája ... fontos nevelési feladata... hogy olyan tanítókat neveljünk, akik tudatában vannak annak a szerves kapcsolatnak, amely őket összekapcsolja az államnépvel...”⁶¹

Mindezt természetesen elfogadhatatlannak ítélték a „német népcsoport” egészének kizárólagos képviselőire, irányítására, ideológiai befolyásolására törekvő Volksbund vezetői. Október 20-án Basch Ferenc kijelentette: „... A magyarországi német nép iskoláiban csak a német néppel összeforrott, a német népből származó tanító taníthatja gyermekeinket; a többiek menjenek a magyar falvakba⁶² ... Tudjuk, hogy a fiatalság a miénk. Azt mi tűzön-vízen keresztül németté tesszük. Erre egyedül a Volksbund képes... mert a német ifjúság menetelni fog” — fogadkozott a „népcsoportvezető”.⁶³

Majd a *Deutsche Zeitung* 1940. december 6-i számában pontosították követeléseiket: „... a Volksbundnak bírnia kell a maga népi iskoláit. *Iskoláinknak nemcsak a német nyelvet, hanem... a nemzetiszocialista érzületet is terjeszteniük kell*⁶⁴ ... A magyar kormány nem zárkozhat el kívánságaink elől” — írták,⁶⁵ de rövidesen csalódniuk kellett. A magyar kormány elutasította a követelést: ragaszkodtak az állami szupremáciához s a nem magyar nyelvű szülők döntési lehetőségének megőrzéséhez,⁶⁶ miközben a magyar anyanyelvű gyerekeket kötelezően magyar iskolába irányították.⁶⁷ Az 1935 előtti szisztémához való visszatérés módjait taglaló 25.370/1941. VKM. sz. rendelet révén A típusúvá — anyanyelven oktatóvá — alakítandónak kijelölt 374 nemzetiségi népiskolában (így a mai Budapest területén, illetve vonzáskörzetében fekvő kb. 30 iskolában) is előírták a magyar nyelv tanítását,⁶⁸ a testnevelésórákon a magyar vezényleti nyelvet,⁶⁹ s megkövetelték a magyar állam iránti lojalitást.⁷⁰ A bécsi „jegyzőkönyvben” elismert nemzetiszocialista világnézet szervezett terjesztését pedig csak a csekély számú Volksbund-iskolákban (pl. az 1940-ben Budapesten dr. Weidlein János igazgatásával megnyílt Bleyer Jakab Gimnáziumban, illetve a visszacsatolt területeken az újverbázi, illetve a szászrégeni tanítóképzőkben) engedélyezték.⁷¹

A „népcsoport-egyezmény” értelmében tolerálniuk kellett azonban a nemzetiszocialista eszmék jegyében szerveződő ifjúsági mozgalmat, a *Deutsche Jugendet* (DJ).⁷² Mivel a Szovjetunió ellen (magyar közreműködéssel) folyó hadjáratához komoly emberanyag-utánpótlásra volt szükség, a berlini patrónusok a Volksbund tevékenységét a kezdetben féllegális, majd 1942. február 20-tól legális SS-toborzásra koncentrálták.⁷³ Ennek eszköze volt a fiatalokat mozgósítani, fanatizálni kész DJ, mely természetesen a budai német képzőben is megvetette a lábát.

Kezdetben, 1940 őszén, konspiratív módon próbálkozott: egy elsőéves révén jellemezte a tanulókat „faji öntudat és hűség szempontjából”. A 49 tanuló közül a megbízott 11-et magyar, míg 31-et német érzelműnek minősített, 7 társát pedig még nem tudta besorolni.⁷⁴ Ezt jelentette a m. kir. csendőrség központi nyomozó parancsnoksága, mely ugyancsak titkos eszközökkel megszerezte a listát a Volksbund-központból, s megküldte azt a belügyminisztériumnak és a miniszterelnökségnek, ahonnan azután — diszkréciót követelve — tájékoztatták Lux Gyulát is. Nyilván ő sem maradt tétlen, de kompetenciája korlátozottnak bizonyult a kezdeti háborús sikerek folytán rendkívül erős Volksbund-befolyás kiküszöbölésére.⁷⁵ Nehezítette helyzetét, hogy az ország háborúba lépésének természetesen megvoltak az ideológiai-politikai következményei:

- fokozottabb hangsúlyt kapott az ellenforradalmi rendszer egész legitimációja szempontjából amúgy is döntő fontosságú bolsevikellenesség s a tengelyhatalmakhoz fűződő baráti, szövetségesi viszony;

- az „új Európa” egyes „kollektivistikus” értékeit, liberálistdemokrácia-ellenességét, antiszemitizmusát bizonyos tradicionális értékekkel kombinálni próbáló magyar „nemzetnevelési” koncepció, a maga új hangsúlyaival, centralizáló törekvéseivel, s szándékával a társadalom egészének átformálására — hangsúlyozott kereszténysége ellenére —, sok vélt vagy valós hasonlóságot mutat(hat)ott az elméleti kérdésekben járatlan tizenéves fiúk szemében az általuk ugyancsak felületesen ismert nemzetiszocializmussal;

- a háborús helyzet, s a Harmadik Birodalommal közös ellenség (a Szovjetunió) egy sor hasonló intézkedés megtételét, azonos vagy rokon értékek előtérbe helyezését indukálták valamennyi magyarországi iskolában (pl. hősiesség, katonás szellem, áldozatkészség, önfegyelem, erkölcsi és fizikai felkészültség a háborúval járó megpróbáltatásokra stb.), melyeket a tájékozatlan növendékek könnyen a DJ-szervezetben tanultakhoz hasonlatosnak találhattak.

Így azután a Volksbund-agitáció és a hivatalos ideológia bizonyos elemei akarva-akaratlan asszociálódhattak (egymást erősíthették) a mindkettőnek kitett fiatalokban, s ebből következett a drámai helyzet, melyről az 1942. február 25-i tanári értekezlet jegyzőkönyve tanúskodik: „... Sajnálattal kell tapasztalnunk, hogy ifjúságunk nemzetszemlélet dolgában mindjobban eltávolodik a tanári testülettől, és hogy olyan hatások alatt áll, amelyeket a tanári testület képtelen ellensúlyozni ... Tanulóink ugyanis kevés kivétellel a... Volksbund, ill. ifjúsági csoportjának tagjai. Szabad idejükben eljárnak annak összejöveteleire és részt vesznek az ottani kiképző munkában... Azt kellett tapasztalnunk, hogy *tanulóink egy része a nemzetszemlélet dolgában egészen más állásponton van, mint amire mi neveltük őket, s hogy gondolkodás nélkül hajlandók egy más állam társadalmi közösségének tagjává válni... Az utóbbi napokban... a Volksbund állítólagos felszólítására valamennyi tanulónk, aki ebben az évben tölti be a 18. életévét, hajlandónak mutatkozott elhagyni hazáját, és egy más állam kötelékébe lépni, jól tudván, hogy ezzel magyar állampolgárságukat elvesztik...* Nagy részük valószínűleg nem kapja meg a szülői beleegyezést, s így nem tud majd kimenni. [De] ha... itt marad is, vajon nevelhető ez az ifjúság a magyar nemzeti társadalom öntudatos tagjává? Felelősségünk súlya alatt kezdünk összeroskadni... Nyíltan kívánják, hogy itt nemzetiszocialista nevelésben részesüljenek... A történeti igazság kedvéért meg kell azonban említenünk, hogy a tantestület és tanítványaink nemzetszemléletkülönbségéből kifolyólag eddig semmiféle súrlódás nem fordult elő. Tanítványaink a kellő tiszteletet és szeretetet tanúsítják irántunk... és ez... reményt kelt bennünk azíránt, hogy nevelői feladatunkat talán mégis sikerül megalégedésre megoldanunk” — olvashatjuk a ránk maradt dokumentumban,⁷⁶ mely egy 1942. szept-

tember 16-i emlékirattal együtt, igen *sok izgalmas kérdést vethet fel az iskola lehetőségeit és korlátait illetően a fiatalok szocializációjában.*

Utóbbiban ugyanis *Padányi-Frank Antal*⁷⁷, a budai állami tanítóképző és a két intézmény közös internátusának igazgatója, a Tanítóképző Intézeti Tanárok Országos Egyesületének elnökeként — egyebek között — arra kérte Szinyei Merse Jenő minisztert, hogy „kegyeskedjék a német nyelvű tanítóképző-líceumot sürgősen kitelepíteni a XII. kerületi (Fery Oszkár u.) tanítóképző intézetből, [mivel]

1. Sok magyar növendék kiszorul az internátusból a német intézet miatt. *Ez a magyarság vezető szerepe szempontjából nagyon káros.*

2. A két intézet zavarja egymást a nevelésben és tanításban.

3. A német nyelvű líceum növendékeinek magatartása miatt volt már összetűzés az internátusban, és minél magasabb évfolyamba kerülnek, annál súlyosabb összeütközés veszedelme fenyeget. *A két intézet növendékeinek ellentéte nehezíti a Németországgal való háborús közösség ügyének ápolását.*

4. A német líceum növendékeinek nagyobb segélye nagyon rossz hatással van a magyar növendékekre.

5. A német líceum növendékeinek — külpolitikai okokból — néha elnéznek valamit, amit a magyar növendékek esetében nem tűrhetünk.

6. Az internátus zsúfoltsága ellentétben van az egészségügyi követelményekkel” — írta a helyi hatóságok által ezért súlyos bírsággal is fenyegetett igazgató.⁷⁸

*Mindazonáltal a budai képzőben, a kollégiumban állandósult feszültség el-lenére*⁷⁹ *súlyos konfliktus nem történt. Végül a fiatalok 38%-a vonult be az SS-be az első önkéntes sorozás alkalmával.*⁸⁰ *Többségük maradt,*⁸¹ s így folytatta tanulmányait az 1944-ig a magyar képző épületében működő intézetben, hogy azután a *Loczka Alajos* elnök által igen sikeresnek minősített záróvizsgájukat⁸² követően többségüket ugyancsak a frontra vezényeljék. Megbízható adatok híján nem tudjuk, hogy a 24 végzett tanítóképzősből hány került magyar, s hány német (SS) alakulatokhoz az április 14-i német–magyar „megállapodást” követő kötelező sorozások során. Akárhányan is voltak az utóbbiak, a jelenség tragikus: az állami német nyelvű tanítóképzőben megbízható tanárok révén a szülőföld szeretetére, a magyar alkotmány iránti lojalításra nevelt német ajkú fiatalembereket, akik az 1942-es, önkéntes SS-sorozáskor kitartottak állampolgárságuk mellett, végzésük után, megkérdezésük nélkül, kiszolgáltattak a Harmadik Birodalom elitalakulatai számára, majd a háború után — feltehetően éppen ezen kötelező katonáskodásra hivatkozva, négy fő kivételével — kitelepítették őket Németországba...

Századunk közép-kelet-európai történelmének — a mérsékelt erők által olykor alig befolyásolható — folyamatai, úgy tűnik, ezúttal is erősebbnek bizonyultak a tevékenységét a Kárpát-medencében együtt élő népek sorsközösségének (Heimatsgedanke) meggyőződésére alapozó tanári kar erőfeszítéseinél. Pedig a Lux

Gyula által szervezett s irányított tantestület igazán kiváló egyéniségekből állt: a később a Magyar Tudományos Akadémia tagjává választott történész *Benda Kálmán* s az irodalomtörténész *Király István*; a pályafutását a Zeneakadémia professzoraként folytató *Gárdonyi Zoltán*, a magyar és szlovák akadémiák kitüntetteit 1997-ben elnyert biológus professzor *Uherkovich Gábor*, az Egyesült Államokban figyelemre méltó történészi pályát befutott *Wágner Ferenc*, s a hazai tanítóképzés kiemelkedő alakjaként számon tartott *Kosáry János* (Kosáry Domokos édesapja) és *Koltai István* életre szóló „útravalóval” látták el tanítványaikat. *A magyar nyelv és irodalom, valamint a testnevelés kivételével németül oktató (ezért saját tankönyvek sorát közreadó) intézményben nagy hangsúlyt helyeztek a szülőföld szeretetét erősíteni képes táj- és népkutató munkára, arra, hogy megismertessék növendékeiket a hazai németiség többségének életteréül szolgáló falvak történetével, életével s problémáival.* Dolgozatok tucatjait küldték a Teleki Pál kezdeményezésére meghirdetett Országos Középiskolai Táj- és Népkutató Versenyekre, ahol 1940-ben az akkor mindössze két osztályból álló, 47 tanulót foglalkoztató kis intézményből 11 diák 15 pályamunkája közül 2 jutalomban, 6 dicséretben részesült, ami a közösségi verseny III. helyére predesztinálta a budapesti német nyelvű tanítóképzőt.⁸³ „A néppel a népért s a nemzetért” jelszó jegyében tevékenykedő diákkör a közelmúltban elhunyt Uherkovich Gábor vezetésével munkálkodott — az azóta is rendszeresen találkozó volt diákok tanúsága szerint —, évtizedek múltán is emlékezetesen.⁸⁴

Fél évszázad elteltével, az „államalkotó népekre, nemzetiségekre” vonatkozóan lényegesen változott fogalmaink sem akadályozhatnak bennünket abban, hogy a kortársaknál nagyobb megértéssel fogadjuk Lux Gyula 1944. január 18-i (a Volksbund által fenntartott újverbászi tanítóképző tanáraihoz intézett) intelmét: „... nekünk a jövőben is itt kell majd élnünk. Egy oszthatatlan élet- és sorsközösséget képezünk, közös célokkal, melyekért közösen harcolnunk is kell... Ne menjünk... külön utakon, hanem minden tettünkben törekedjünk állandóan arra, hogy céljainkat és törekvéseinket az államalkotó nép céljaival és törekvéseivel összhangba hozzuk, és így készüljünk a jövő nagy feladataira... Az ifjúságot úgy neveljük, hogy az államalkotó nemzet és köztünk való viszony súrlódás nélküli és örömdetes, a jövőnk pedig boldogabb legyen...”⁸⁵

Késői, de talán nem elkésett gesztusként a német nemzetiségi tanítókat is képező Budapesti Tanítóképző Főiskola főigazgatója, Nagyszentpéteri Géza — záróvizsgájuk 50. évfordulója alkalmából 1994-ben a budai képző épületében találkozott növendékek közül — díszoklevéllel jutalmazta a hányattatásaik ellenére is (hazánkban vagy Németországban) pedagóguspályán maradt kollégákat.⁸⁶

Jegyzetek

- ¹ Beszédét lásd: *Lux Gy. szerk.* 1939–40. 18–20.
- ² Lásd erről bővebben: *Donáth P.* 1997. 1998.
- ³ Imre Sándor államtitkári irataiból tudjuk: már 1918. november végén–december elején kezdeményezték „a hazai németek néptanácsa” nevében a közép-magyarországi németiség számára egy anyanyelvű tanítóképző megteremtését, amelyről a tárgyalások/levélváltások még 1919 februárjában is folytak. (RL C/39. 22. cs. 291., 295–297., 307–309. és 29. cs. oldalszám nélkül.)
- ⁴ Magyarországi Rendeletek Tára, 1919. 661. A történelmi háttérhez lásd: *Bellér B.* 1973/3. 652–653., 1975. 11–35.; *Tilkovszky L.* 1994. 16–18., 1998. 39–40.
- ⁵ Hivatalos Közlöny, 1920. 26. sz. 173–174. A VKM 86.377/1920. VIII. b. sz. rendeletét „a tanítóképzés reformja tárgyában” lásd: Hivatalos Közlöny, 1920. 36. sz. 287–296.
- ⁶ Vö.: *Tilkovszky L.* 1994. 19–25.; *Bellér B.* 1973/3. 652–653.; *Galántai J.* 1989. 112–123. Lásd továbbá pl.: *L. Nagy Zs.* 1965.; *Ormos M.* 1983.; *Gerő A. szerk.* 1989. 113–292.; *Ádám M. – Cholnoky Gy.* 2000.; *Romsics I.* 2005. 141–208.
- ⁷ *Bellér B.* 1975. 37.
- ⁸ *Bellér B.* 1973/3. 652–653., 1975. 144–164.
- ⁹ Corpus Juris Hungarici (CJH) 1921. XXXIII. tc. 217–218.
- ¹⁰ A 4800/1923. ME sz. rendeletről az idézet részleteket lásd: Magyarországi Rendeletek Tára, 1923. 213. és 219.
- ¹¹ A rendelet 1923. augusztus 24-én jelent meg. Hivatalos Közlöny, 1923. 17. sz. 252.
- ¹² *Bellér B.* 1975. 219–220.
- ¹³ Az MNNE 1924. augusztus 3-án alakult, alapszabályzatát a belügyminiszter szeptember 19-én hagyta jóvá. Elnökké Gratz Gusztávot, ügyvezető alelnökké Bleyer Jakabot választották. Ld.: *Tilkovszky L.* 1994. 28.; *Bellér B.* 1973. 654–657.
- ¹⁴ Magyar Országos Levéltár (MOL) K 28-ME 1925-656. 3. Vö.: *Széchenyi I.* 1981.
- ¹⁵ Ráday Levéltár C/39. 25. cs. 631-643.; MOL K 28-ME 1925-656. 12.
- ¹⁶ MOL K 28-216-ME 1925. T 400. 79-80.
- ¹⁷ *Kardeván J.* 1941. 306–308.
- ¹⁸ Az elszakított területeken a magyar iskolákkal, tanítóképzőkkel történekről lásd pl. *Jancsó E.* 1935. 10–29.; *Balogh Á.* 1941/1–2. 216–218.; *Szabó K. A. szerk.* 2006. 66–76.
- ¹⁹ *Bellér B.* 1975. 223.; *Kovács A.* 1936/1. 22.
- ²⁰ *Kardeván J.* 1941. 308.
- ²¹ *Tilkovszky L.* 1994. 28.; *Bellér B.* 1973/3. 662.; MOL K 28-216-ME 1934. C 8134.
- ²² MOL K 28-216-1927-9163. 2.
- ²³ Lásd róla külön írásunkat kötetünkben. Lux Gyula megbízatására a 44.212/1928. VKM VIII. a. sz. rendelettel került sor.
- ²⁴ *Brunner A.* 1928/18. 277–280.
- ²⁵ MOL K 26-216-ME 1934. C 15 626.
- ²⁶ MOL K 26-216-ME 1934. C 15 626.; MOL K 28-216 ME 1934. C 8616. 2.
- ²⁷ *Karsai E. szerk.* 1967. 453–454. Lásd ehhez: *Romsics I.* 1991. 194–195.; *Pritz P.* 1995. 277–279.; *Tilkovszky L. – Weidinger M.* 2003/6. 1353–1357. 2004/1 198–200.
- ²⁸ Lásd pl. Olay F. 1935. 20. — Az elemi népiskolák iskolafenntartók közötti megoszlását jól példázza az 1929/30-as állapot. Az összesen 6794 iskolából 1193 volt az állam, 4649 az egyházak (ebből 2812 a római kat. egyház) kezelésében. *A M. Kir. Kormány* 1930. 242.; *Barabás A.* 1930/3. 33–34.; *Tilkovszky L.* 1997/1. 52–54., 1995/6. 1257–1262.; MOL K 28-216-ME 1934. C. 813.443.; *Donáth P.* 1997. 24–25. Ők inkább „a hazafias németiség között folyó, a magyar

- nyelv, a békés együttműködés, a nemzeti egység ellen folyó izgatás” elleni „küzdelemben kínál-
ták fel a katolikus tanítóság munkáját”. (*Tíz év* 1930/5. 65.)
- ²⁹ Bellér B. 1973. 662.; Tilkovszky L. 1994. 29.; MOL K 28-216-ME 1934. C 8134. A miniszterelnökség 1931. XI. 12-i összeállítása.
- ³⁰ A német nemzetiségűek száma a hivatalos népszámlálási adatok szerint az 1920-as 551.624-ről 1930-ra 478.630-ra csökkent. (Kovács A. 1936/1. 35.; lásd továbbá a 19. jegyzetet.) Az idézet forrása: Kovács A. 1936/1. 27. Vö.: Bellér B. 1975. 160.; Nagy P. T. 1993/2. 262–263.
- ³¹ Az 1931. évi július hó 18-ra hirdetett 15. köt. 212–213. Vö.: Magyar Szemle 1932. évf. (XV. köt.) 231–253. és 297–307.; Mályusz E. 1994. 29.; Kosáry D. 1987. 343–344.; valamint Ránki Gy. – Pamlényi E. – Tilkovszky L. – Juhász Gy. szerk. 1968 57.; Pritz P. 1982. 116–134., 1995. 280.; Ormos M. 1987. 152–157.
- ³² Jellemző részlet Bajcsy-Zsilinszky Endre reflexiójából: „... amit Bleyer képviselő úr itt elmondott, közönséges politikai zsarolásnak minősítem... úgy tüntette fel a magyar kisebbségi politikát, mintha itt a legirgalmatlanabb módon bánnánk a német kisebbséggel”. (*Az 1931. évi július hó 18-ra hirdetett* 15. köt. 222.)
- ³³ Bleyer munkásságának megítéléséhez ld.: Kornis Gy. 1934. 247–250.; Tilkovszky L. 1993/3–4. 250–277.; Fata M. 1994/1. 175–190.; Kornis Gy. 1934. 247–250.
- ³⁴ Ránki Gy. – Pamlényi E. – Tilkovszky L. – Juhász Gy. szerk. 1968 66.
- ³⁵ Magyarországi Rendeletek Tára, 1935. II. 1432–1433.; Váradi J. 1937/1. 107–108. Vö.: Tilkovszky L. 1970/3. 384.
- ³⁶ Ránki Gy. – Pamlényi E. – Tilkovszky L. – Juhász Gy. szerk. 1968. 174.
- ³⁷ Ránki Gy. – Pamlényi E. – Tilkovszky L. – Juhász Gy. szerk. 1968. 128.
- ³⁸ Ránki Gy. – Pamlényi E. – Tilkovszky L. – Juhász Gy. szerk. 1968. 181. Vö.: MOL K 28-216-ME 1936. C 15 755.
- ³⁹ Ránki Gy. – Pamlényi E. – Tilkovszky L. – Juhász Gy. szerk. 1968. 190. és 194.; Pritz P. 1995. 286.
- ⁴⁰ Kerekes L. – Zsigmond L. szerk. 1962. 440–441. továbbá: Tilkovszky L. 1994. 36–37.; Pritz P. 1995. 286.
- ⁴¹ Hivatalos Közlöny, 1937. 18. sz. 237–238.
- ⁴² Lux Gyulát a VKM a 18.421/1937. eln. b. sz. rendelettel „a budapesti I. kerületi állami tanítóképző intézetnél viselt tanári állásával kapcsolatos összes teendők ellátása alól 1937. szeptember 1-jével” felmentették, s a 18.995/1937. eln. sz. rendelettel megbízták az „egyéves német nyelvi tanítói továbbképző tanfolyam vezetésével és a tanfolyam egyik rendes előadó tanári munkakörének ellátásával”. Munkakörét 1937. december 31-től — a VKM 116.206/1937. IX. sz. irata szerint — tanítóképző intézeti igazgató címmel felruházva látta el.
- ⁴³ Kardeván J. 1941. 308–310. és 325–329.
- ⁴⁴ Hivatalos Közlöny, 1938. 12. sz. 248–249.
- ⁴⁵ MOL K 28-216-1939-17 520 (1050) 6.
- ⁴⁶ Ránki Gy. – Pamlényi E. – Tilkovszky L. – Juhász Gy. szerk. 1968. 242., 253. és 291. Imrédy Béla politikájáról lásd: Sipos P. 1970. 37–58.
- ⁴⁷ MOL K 27 1938. nov. 3. 24–25., 1938. november 16. 14.
- ⁴⁸ „...Súlyos az ellenforradalmi rendszer kormányainak felelőssége abban, hogy a német kisebbség anyanyelvi jogainak, indokolt iskolaügyi panaszainak és kívánalmainak nem tett idejében és önszántából és kellő határozottsággal eleget, s ezáltal valósággal kínálta a német birodalmi beavatkozás lehetőségét” — írta Tilkovszky professzor. (Tilkovszky L. 1970/3. 394–395.) Vö.: Cholnoky Gy. 1996.
- ⁴⁹ Lásd, pl.: Teleki P. 1940. 8. és 12.; Szekfü Gy. 1942. 32–37.; Juhász Gy. 1983. 89–94.; Kardos J. 1987. 200–238.

- ⁵⁰ R. Hessnek a Deutsches Auslandsinstitut kongresszusán 1938-ban tett kijelentését ld.: *Tilkovszky L.* 1970/3. 392.
- ⁵¹ *Tilkovszky L.* 1994. 38–39. Lásd továbbá: *Tilkovszky L.* 1978. 17–36.; *Bellér B.* 2002. 85–199.
- ⁵² *Ránki Gy. – Pamlényi E. – Tilkovszky L. – Juhász Gy. szerk.* 1968. 339.
- ⁵³ MOL K 28-209. 6. 1940. C 17 228.
- ⁵⁴ *Tilkovszky L.* 1978. 40–41.
- ⁵⁵ *Tilkovszky L.* 1978. 46–47.
- ⁵⁶ MOL K 28-209. 6. 1940. C 17 228.
- ⁵⁷ *Tilkovszky L.* 1994. 39. — A történeteket másként értékelte Macartney: „A szerencsétlen sváb kisebbség gyakorlatilag kevés javulást tapasztalt. Április 13-án ugyan Teleki hivatalosan jóváhagyta az új Volksbund alapszabályait, de az új szervezetnek alig volt több mozgástere, mint elődjének, és semmi lényeges változás nem történt kulturális helyzetében.” (*Macartney, C. A.* 1993. 40.)
- ⁵⁸ *Juhász Gy. szerk.* 1962. 414.; *Tilkovszky L.* 1978. 56–58. — Utólag, börtöncellájában, Basch Ferenc már másként vélekedett: „érdekes: a legtöbbet Teleki Pálnál értük el. Ő ismerte el a Volksbundot. A bécsi szerződést a náci kormánnyal a Volksbund jogait illetően ő írta alá...” (In: *Szirmai R.* 1993. 115.) Basch peréről lásd: *Tilkovszky L.* 1996/6. 1393–1450.
- ⁵⁹ *Lux Gy. szerk.* 1939–40. 8–12. — A vallásos és nemzeti nevelés mikéntjéről az intézetben a VKM 141.244/1939. IX. számú rendelete intézkedett. Bázisáról, a „keresztény nemzeti” politikai ideológia formaváltozásáról lásd pl.: *Lackó M.* 1975. 319.; *Ormos M.* 2003. 111–120.
- ⁶⁰ 1940. augusztus 29-én este, amikor Erdmannsdorff követ szállásukon meglepetésszerűen átnyújtotta Telekinek és Csákyknak az egyezménytervezetet mint a döntőbíráskodás feltételét, „Teleki idegrohamot kapott, öngyilkossággal fenyegetőzött; végül mégis hozzáláttak a szerződés szövegének tüzetes tanulmányozásához”. (*Tilkovszky L.* 1978. 90.)
- ⁶¹ *Lux Gy. szerk.* 1940–41. 4–5.
- ⁶² „A Volksbund a volt trianoni országterületen 17 saját népiskolával, 3 polgári iskolával (Hidas, Nemetboly, Baja), 2 gimnáziummal (Bp., Pécs) rendelkezett. Az észak-erdélyi szász evangélikus egyház 47 népiskoláját adta át a Volksbundnak” — összegezte a későbbiek során kialakult „népcsoport-iskolarendszer” szerény számaint *Tilkovszky Loránt.* (1994. 54.) Ha ehhez hozzáadjuk az észak-erdélyi és a bácskai középfokú iskolák számát (2+2 gimnázium, 2+2 polgári, 1+1 tanítóképző), akkor is csak 16 középfokú iskola állt a „népcsoport” rendelkezésére 1942 májusában, 146 tanárral és 3845 diákkal. (*Schmidt J.* 1942/3. 222–223.)
- ⁶³ MOL K 28-201 (1940-C-21 037) Ld. továbbá: *Saly D.* 1939–1944. 246. valamint *Juhász Gy. szerk.* 1982. 611.
- ⁶⁴ 1940. november 4-én a német evangélikusság vezetői memorandumot nyújtottak be az egyetemes egyházi vezetéshez, melyben egyebek között „német szellemű” lelkészképzést követeltek, s a tanítóképzést kizárólag a *de facto* Volksbund-befolyás alatt álló — szászrégeni tanítóképzőre kívánták bízni. (*Kapi B.* 2004. 436–443. és 891–893.; *Isten embere.* 2002. I. k. 487–488. és 499.)
- ⁶⁵ *Saly D.* 1939-1944. 281. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ⁶⁶ MOL K 28 216. 3. rész ME 1940. L. 20 730. — *Hóman Bálint* kultuszminiszter 1942. június 8-án így beszélt erről: „A közigazgatásban biztosítjuk a nemzetiségek számára saját nyelvük használatát, az iskolában az anyanyelv oktatását, de mindenkor csak a szülő kívánságára, mert a család joga meghatározni, hogy melyik nemzetiséghez tartozik a gyermek. Ezzel szemben a magyar állam megköveteli a nemzetiségektől a teljes lojalitást és hűséget. A magyar állam történeti jögon követeli magának az irányítás és a felügyelet jogát a művelődéspolitikai minden területén. Nem engedhetjük meg kétségesse tenni a magyar állam felségjogát, amit a történeti egyházakkal egyetértve gyakorol...” (*Horváth L. B.* 1993/2–4. 165.) Vö.: *Glatz F.* 1988. 304–310.

- ⁶⁷ Az 1941. július 24-én kiadott 25.360/1941. VKM sz. rendelet 2. §-ában ez áll: „Ha a községben (városban) magyar tanítási nyelvű iskola működik, a községben (városban) lakó magyar anyanyelvű gyermekeket iskolaköteles korának betöltéséig gondviselője csak ilyen iskolába járathatja.” (Hivatalos Közlöny, 1941. 15. sz. 437. Vö.: *Tilkovszky L.* 1994. 43–44.)
- ⁶⁸ Az 1941. évi 700. ME-rendelet 4. §-a így szól: „A magyar nyelv kötelező oktatására vonatkozó jogszabályok érintetlenül maradnak.” (Magyarországi Rendeletek Tára, 1941. 130.)
- ⁶⁹ Az 56287/1941. V. üo. sz. VKM-rendelettel. (BéML VIII. 59. 41. d. 712/1941.)
- ⁷⁰ *Hóman Bálint* így folytatta a fentiekben már idézett beszédét: „Ha másoknak jogot adunk iskola fenntartására, ezt a magyar állami jog átruházásával tesszük... iskola tanítása állam- és nemzetelényes nem lehet, aminthogy sehol a világon olyan nemzeti állam nincs, ahol ez lehetséges volna... Feladatunk a magyarság és vele a magyar állam keretében együtt élő nemzetiségek békés életének és zavartalan fejlődésének a biztosítása. Aki nem illeszkedik bele ebbe a gondolatmenetbe, aki nem tud megférni a közösséggel, annak itt nem lehet hazája...” (*Horváth L. B.* 1993/2–4. 165.) — *Teleki Pál miniszterelnök* így összegezte elvárásait: „Ezekben az iskolákban a gyermekeket anyanyelvükön és teljes államhűségekre kell nevelni. Mi az államhűség? Államhűség hűség az állami tudathoz, az államnak önmagáról kialakított felfogásához, az állam egyéni lényéhez... A hazafiúi hűség az államhoz mint hazához lényünkben való, kiolthatatlan hűség. Csak ez a hűség egyenértékű a népi hűséggel. Mindkettőnek lelkiileg úgy kell egymást kiegészíteniük, mint vallás és hazafiság, a hitbeli és nemzeti hűség... Az államhűség ehhez a közösséghez, ehhez a nemzethez való hűség, s ehhez hozzá tartozik a különböző nemzetiségek egymáshoz való hűsége mint hazafiúi kötelesség...” (*Teleki P.* 1940. 27–28. Vö.: *Mészáros I.* 1992/3. 326–330.)
- ⁷¹ *Tilkovszky L.* 1994. 54. 54. Vö.: *Raffay S.* 1944. 12.
- ⁷² A Deutsche Jugend 1941. június 29-én alkotott alapszabályát a VKM 1942. március 7-én, a 38.286/1942. VI. 6. számú rendelettel hagyta jóvá. (BéML VIII. 59. 41. d. 301/1942.)
- ⁷³ *Tilkovszky L.* 1978. 180–185.
- ⁷⁴ MOL K 28-209-ME 1940. C. 2591. 1-2.
- ⁷⁵ Míután növendékei és a Volksbund-vezetők részéről igény merült fel erre — 1940. november 20-án —, Lux Gyula két levélben is (215. és 216/1940-41.) a VKM állásfoglalását kérte arról, hogy a német tanítóképzősök viselhetnek-e Volksbund-jelvényt az iskolában, s hogy „részt vehetnek-e a Volksbund ifjúsági csoportjának összejövetelein”. (MOL K 502-1941-10-61081) Kérdése nyomán az 1941. évi 2230. ME sz. rendeletben intézkedtek a német ajkú ifjúság iskolán kívüli gondozásáról és műveléséről, melyben szabályozták a *Deutsche Jugend*-be való belépési eljárást s azt, hogy az ilyen eljárást követően, annak jelvényét a 18 év alatti fiatal is „polgári öltönyén, valamint szolgálaton kívül levante-egyenruháján is viselni jogosult”. (Magyarországi Rendeletek Tára 1941. 325–326. Vö.: *Az IHNETOV munkanaplója* 1941–1943. 19., 66–71.)
- ⁷⁶ BFL VIII. 130. a. 1. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ⁷⁷ *Padányi-Frank Antal* (1884–1973) 1919-től tanított a budai állami tanítóképzőben, melynek 1929-től 1945-ig igazgatója is volt. A TITOE elnökeként, az Országos Közoktatási Tanács, a Katolikus Tanügyi Tanács tanítóképzős szekciójá, a Szent István Akadémia, a Magyar Pedagógiai Társaság tagjaként, világi és katolikus pedagógiai kongresszusok előadójaként, valamint írásaival, igazgatói munkásságával jelentős — ma is élő tanítványai által nagyra, ám az 1945 utáni évtizedekben kevésbé értékelt, elmarasztalt — hatást gyakorolt a korszak tanítóképzésének alakulására. (*Frank A.* 1915. 195–201., 1924/11–12. 3–5., 1924/13–14. 4–5., 1924/25–26. 1–3., 1924/29–30. 10–12., 1924/37–38. 1–3., 1924/43–44. 13–15.; *Padányi-Frank A.* 1931., 1939., 1943/6., 22., 1944/1., 1944/4–5., 1944/5., 1944/20.; *Katolikus pedagógiai* 1930/11. 162–163.; MOL XIX-I-1-s 157. d. 87616/1945. és 264803/1948.; *Drozdy Gy.* 1924/37–38. 19–21.; *Donáth P.* 1997. 41–42. és 136–146.; *Báthory Z. – Falus I. szerk.* 1997/III. 121.)

⁷⁸ M. J. VI. 3. 55/1942. (Kiemelés tőlem — D. P.)

⁷⁹ Erre utal, hogy Padányi-Frank Antal igazgató, miután a szeptemberi TITOE-beadványra — annak a vezérkönyvekre vonatkozó pontját leszámítva — reflexiót nem kaptak a VKM illetékeseitől, 1943. január 9-én személyesen is előadta Szinyei Merse Jenőnek kéréseiket, majd június 18-án (a német képző kiköltöztetésére vonatkozó részt változatlanul megismételve) egy újabb memorandummal próbálkoztak. (M. J. VI. 3. 32/1943.)

⁸⁰ BFL VIII. 132. a. 3. — A *Deutsche Zeitung* 1943. január 31-i számában — valószínűleg tévesen, nyomdahiba következtében — azt állítják, hogy az előző tanévben, azaz az 1941/42. évben „a tanulók 18%-a vonult be önként az SS-be”.

⁸¹ *Lux Gy. szerk.* 1941–42. 14–15. és 19.; BFL VIII. 132. a. 3. az 1942. április 27-i és a június 12–19-i értekezletek jegyzőkönyveiben. — Az SS-önkéntesek első hullámának elszállítása Magyarországról — nem minden feszültség nélkül — 1942. május 3-án fejeződött be. (*Tilkovszky L.* 1978. 198.) Így valószínűsíthető, hogy a bevonult fiúk többsége április 27. és május 3. között hagyta el az intézetet. Klock Ferenc elbeszélése szerint (köszönet érte) a kb. 12-15 bevonulót az iskolában maradt fiúk jó része elkísérte a Kelenföldi pályaudvarra a bevagonírozáshoz.

⁸² *Lux Gy. szerk.* 1943–44. 7–9.

⁸³ Vö.: *Takács B.* 1943/12. 325–326.

⁸⁴ Uherkovich Gábor memoárját és Bocsák Eszter dolgozatát a kör tevékenységéről lásd: *Donáth P.* 1997. 257–268.

⁸⁵ MOL K 502-1937-44-1-10. Újverbász 93374/44. (Kiemelések tőlem — D. P.)

⁸⁶ Az 1994. június 3-i a főiskolán rendezett jubileumi találkozón a volt diákok részéről felszólaló *Koszter József* a következőket mondta: „Köszönöm az őszinte, nem várt és nem remélt segítő-készséget, amelyet a főiskola vezetése a találkozó megszervezéséhez és főleg annak ünnepélyessé, emlékezetessé tételéhez nyújtott... Köszönöm a baráti gesztust, amellyel támogatták Uherkovich tanár úr kezdeményezését, hogy a tanítói oklevél megszerzésének 50. évfordulója alkalmával adható díszoklevelet — kettőnkön (Rieder Antal és Koszter József) kívül — azon társaim is megkaphassák, akiknek több évtizedes pedagógiai működése a külföldhöz kapcsolódik. Azon társainknak, akik ezt az oklevelet nem kaphatják meg, jubileumi emléklappal szeretnénk e napot emlékeztetéssé tenni...”

NAGY LÁSZLÓ KÉNYSZERŰ SZÁMVETÉSEI 1919–1922-BŐL

**Dokumentatív elbeszélés
szakmai önéletrajzával,
egy iskolareformtervvel
s a Gyermektanulmányi Társaság
tevékenységének forrásaival**

*„A politikai rendszerváltozásoknál sohasem keresett előnyöket, csak a napi politikától mentes, eszményi céljait igyekszik erős energiával átmenteni!
A kommün alatt éppúgy harcol a gyermekekért, mint a kurzusban, azonban a politikai jelszavak sohasem kábítják el.”*

Nemes Lipót¹

Nagy László, 1857–1931

A százötven éve született² Nagy László — 1919 augusztusában, majd 1922 januárjában — szokatlan lépésre kényszerült: előbb a Tanácsköztársaság alatti tevékenységéről utóbb a küszöbönálló nyugdíjazásáig befutott pályájáról kellett számot adnia. Hatvanöt évesen, talán szerettei ösztönzésére, kísérletet tett ugyanis arra, hogy valamelyest javítson a közszolgálatban foglalkoztatottakéhoz hasonlóan egyre romló életfeltételek közé került, s felesége betegsége által is sújtott családja helyzetén.³ Ezért — valamint az őt ért méltánytalanság miatt — visszaminősítésének korrigálását és az 1912. költségvetési évtől számára biztosított személyi pótlékának visszamenőleges folyósítását kérte Vass József vallás- és közoktatásügyi minisztertől.

A Ráday Levéltárban és a Magyar Országos Levéltárban, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium tanítóképzős ügyosztályának anyagaiban található beadványainak fogalmazásakor Nagy László számára idegen szerepbe kényszerült.⁴ Előbb a Tanácsköztársaság alatti tevékenységének szakmai jellegét, utóbb életpályája eredményeit kellett felelegetnie a vele szemben a forradalmak bukása után legalábbis barátságtalan minisztériumi vezetés meggyőzése érdekében. Az alábbiakban az érdeklődő kollégák figyelmébe ajánlott, eddig publikálatlan dokumentumok⁵ hevenyészett leltárszerűségükben is impozáns képét adják a magyarországi tanítóképzés, a hazai és nemzetközi gyermektanulmányi mozgalom, valamint hazai pedagógiai irodalom és közélet — Ballai Károly, Baranyai Erzsébet, Cser János, Domokos Lászlóné, Imre Sándor, Kemény Gábor, Ranschburg Pál, Wesszely Ödön, Mérei Ferenc, Buzás László, Ballér Endre, Nagy Sándor, Köte Sándor, Felkai László, Németh András, Deák Gábor és mások által sokoldalúan elemzett, méltatott⁶ — kiemelkedő egyénisége munkásságának. A „Nagy László tanítóképző-intézeti szakfelügyelő” aláírással záruló 1922. január 12-i levél ugyanakkor kitörölhetetlenül magán viseli kényszer-születésének árulkodó nyomait, azt, hogy szerzője mennyire idegennek érezte e magamutogató szerepet s az akkori folyamodványokban a kérvényezőtől feltétlenül elvárt „mély tisztelettel, alázatos szolgálja” formulákat. Joggal vélhette: életműve magáért beszél. Ezért megalázónak — s a körülmények ismeretében talán reménytelennek is — érezhette az ilyen beadványozást, melyre értelmetlen sok időt, energiát pazarolnia. Ebből a „muszájsietősségből” adódhattak a közölt írás megfogalmazásbeli gyengeségei, kisebb-nagyobb pontatlanságai.

Mindazonáltal, ha Nagy László tudományos precizitásáról, stílusáról nem is, életműve gazdagságáról, tevékenységének sokszínűségéről — konszolidált és forradalmi időszakokban egyaránt — szemléletes képet adnak az alábbi dokumentumok. Ezért, s mert — a hozzájuk fűzött kiegészítésekkel, kommentárokkal — érdemi adalékokkal gazdagíthatják a jeles pedagógus forradalmak alatti s utáni szerepére, sorsára, a Tanácsköztársaság iskolareformterveire, benne a Gyermektanulmányi Társaság pozíciójára, intézményeire s az egyetemi, az Apponyi kollégiumi gyermektanulmány-oktatás, valamint a lélektani laboratóriumok ügyeinek

alakulására vonatkozó ismereteinket, talán méltók lehetnek a téma iránt érdeklődő szakmai közönség figyelmére.

1. Az előzményekről röviden

„Szerintem a magyar nevelés feladata
a magyar kultúra impériumának megteremtése... hazánkban.
Ami... magában foglalja, hogy többet foglalkozunk
nem magyar ajkú polgártársaink pszichéjével,
nyelvével, népi kultúrájával, mint eddig.”
Nagy László⁷

A történeti kontextus rekonstruálásához megemlítendő, hogy a tanítóképző intézeti tanári munkáját 1881-től „segédtanári”, 1885-től „rendes tanári”, 1896-tól „címzetes igazgatói” besorolásban folytató s 1912-től a lélektani laboratórium vezetőjeként személyi pótlékkal díjazott Nagy Lászlót — 41 évet meghaladó szolgálati idejére tekintettel, rutineljárással — 1917. november 1-jétől „létszámon felüli állományba helyezték”.⁸ A fiatalabb közszolgálati alkalmazottak előléptetését elősegíteni hivatott adminisztratív intézkedés változatlanul hagyta az érintettek munkakörét: a Tanítóképző Intézeti Tanárok Országos Egyesülete (TITOE) elnökévé 1917 nyarán megválasztott⁹ Nagy László is zavartalanul tovább tevékenykedhetett.

1917 szeptemberében — „az oláh nyelvű tanítóképzőkben elkövetett hazaárulások” mélyebb okainak elemzésére és „a hazafiatlan törekvések elleni védekezés-re”, a középiskolai, polgári-iskolai tanáregyesületekkel és a tanítók országos szervezetével kötött megállapodás alapján — a TITOE választmánya indítványt fogadott el, melyben egy közös tanácskozássorozat kíváncsú témáit összegezte. A Nagy László által fogalmazott s a társszervezeteknek megküldött állásfoglalásban leszögezték, hogy „egyrészt a világháború okozta óriási veszteségek, amelyek az embert mind fizikai, mind a szellemi és erkölcsi téren érték, másrészt politikai, társadalmi és egész nemzeti életünk *demokratikus* átalakulása összes köznevelési intézményeinket, hatóságainkat, egyesületünket nagy feladatok és kettőzött munka elé állítja. A román nyelvű tanítóképző intézetek¹⁰ ügye továbbá ujjal mutat ama kötelességünkre, hogy azon módozatokról s intézkedésekről gondoskodjunk, amelyekkel iskoláinkban a *magyar nemzeti eszmének s érzésnek* megingathatatlan szilárdulását biztosíthatjuk. Végül a tudományok, a művészetek, a gazdasági és technikai élet, a megváltozott világfelfogás, egyszóval az újabb civilizáció a maga egyetemes mivoltában új intézményeket, új eszméket (*gyermekvédelem, gyermek-kriminalitás, gyermektanulmány*) termelt a köznevelés számára, s az előrehaladó áramlat gyökeres átalakulás elé állította a régi köznevelési intézményeket.”¹¹

Javaslatukban tehát — a TITOE és a tanítói szervezetek akkor már több mint két évtizedes gyakorlatának megfelelően — a közoktatás és a tanítóképzés korszerűsítésének kérdését összekötötték az iskolarendszernek „a nemzeti szellem fejlesztésében” játszott tényleges és potenciális szerepével.¹² *Az államrezon nevében nagyobb állami szerepvállalást sürgettek a népiskolai törvény demokratikus, gyermektanulmányi szempontokat érvényesítő továbbfejlesztése érdekében s a toleráns ötvösi nemzetiségi iskolapolitika „nagy hibáinak és szinte végzetessé vált hibáinak” korrekciójáért.*¹³

„A tanítóképző intézetek szakfelügyelete és a nem magyar tannyelvű tanítóképzők nemzeti reformja tárgyában” akkoriban elfogadott emlékiratukban úgy vélték, hogy „immár statisztikailag igazolódott és bírói ítéletekből nyilvánvaló lett, hogy a hazai tanítóképzők egy része, nevezetesen a görögkeleti és görögkatolikus román és szerb nemzetiségű tanítóképzők¹⁴ nem feleltek meg hivatásuknak, mert nem oltották be növendékeik lelkébe a magyar haza és a király iránti hűséget és a magyar állam iránti törhetetlen ragaszkodást. A román és szerb nyelvű hazai tanítóság egy része... kémme és a hitszegő és rabló ellenség cimborájává lett!” Ez halaszthatatlanul a tanítóképzés nemzeti szempontú reorganizációját követeli, melynek elengedhetetlen eszköze: a hazai tanítóképzők egységes — a szakszerűség és az államhűség szempontjait következtetesen érvényesítő kerületi főigazgatóságok útján megvalósítandó — felügyelete.¹⁵ A tanítóképzőkben csak az országos, állami tanítóképző intézeti tanárvizsgáló bizottság által képesített (ellenőrzött) pedagógusokat alkalmazzanak, a neveléstudományi tárgyakat, a magyar nyelvet, a történelmet, a földrajzot, a mennyiségtant, az éneket, a testnevelést a nem magyar tanítási nyelvű képzőkben is magyarul tanítsák, és a velük kapcsolatos tanítási gyakorlatokat is e nyelven folytassák. A nem magyar tannyelvű egyházi tanítóképzőkben is csak a VKM által engedélyezett tankönyveket, vezérkönyveket, segédkönyveket, térképeket használhassák.¹⁶ Ezen, a TITOE promisszei által már több mint két évtizede napirenden tartott javaslatokat¹⁷ 1917. október 10-én egy Nagy László vezette¹⁸ küldöttség adta át Apponyi Albert miniszternek.

2. A polgári demokratikus átalakulás és iskolareform reményében

„...elérkezett a mi gyakorlati tevékenységünk,
a mi igazi külső munkálkodásunk időszaka...
Jelszavunk legyen: ki az életbe!”
Nagy László¹⁹

Nagy László a TITOE, majd a Közalkalmazottak Országos Szövetsége Tanítóképző Intézeti Szakosztálya Bizalmi Tanácsának elnökeként s a Gyermektanulmányi Társaság ügyvezető elnökeként²⁰ az 1918–1919-es forradalmak idején²¹ jelentős

szerepet játszott az egységes, demokratikus (nagyobb társadalmi mobilitást s a fejlődéslélektani szempontok érvényesítését elősegítő) közoktatás²² és a felsőfokú (az egyetemi továbbtanulás lehetőségét is felvillantó) tanítóképzés koncepciójának kimunkálásában.²³ Sok értelmiségi kortársához hasonlóan²⁴ bizalommal tekintett a „várva várt szélvészre”, s törekvései támogatását remélte az új helyzetben: „Mi a letűnt korszak konzervatív pedagógusai szemében forradalmárok voltunk. Úgy lehet, igazuk volt. Azonban a régi arisztokratikus korszak a maga társadalmi és politikai osztályuralmával, autokrata kormányzati rendszerével, erkölcstelen életfelfogásával, konzervativizmusával letört. Új eszmék, új célok, új világfelfogások, társadalmi, gazdasági és politikai rendszerek vannak kialakulóban. Ebben az új rendben a nagykorúvá lett nép maga teremti meg a maga helyzetét, boldogulásának feltételeit s visszautasítja a neki azelőtt felülről juttatott kegyes adományokat. Egyetemesebb, a népek millióit felölelő kultúra, világfelfogás és emberszeretet kezd uralkodóvá válni s az egyes kiváltságosak kénytelenek a tömegek erkölcsi és anyagi érdekei előtt meghajolni. Elérkeztünk a *munka* korszakához, amikor a teljesített munka abszolút értéke számít s az egyén súlyát és megélhetését kizárólag az ő munkájának gazdasági és erkölcsi értéke biztosítja.²⁵ Megszűnt a letűnt korszakot jellemző félelem az újításoktól, új eszméktől, törekvésektől, mozgalmaktól és intézményektől.²⁶ Reformokra vágó, reformeszmékre éhes korszak erőteljes szelét érezzük agyunkon, szívünkön átfutni... Minekünk nem idegenszerű ez az új korszak. Mi, gyermektanulmányozók, miként az érlelődő új világ, az egész földet átfogó egyetemes emberszeretetet alapján állunk, amelynek alkotórészei között az egyik legértékesebb, legfennköltebb, legtisztább s legrokonszenvesebb a *gyermek-szeretet*. Igenis mi az egyetemes gyermek-szeretet útján haladunk. Tartozzék a gyermek bármely társadalmi osztályhoz, politikai párthoz, felekezethez, sőt nemzetéhez, legyen annak szülője gonosztevő vagy jámbor lélek, barátunk vagy ellenségünk, mi mindnyájat mélyen és igazán szeretjük. Mi minden gyermekben csak a támogatásra, védelemre szoruló zsenge emberkét látjuk... Mi a mai kort is meghaladó fenséges eszményért, a *gyermek jogaiért* dolgozunk. Neki joga van a saját egyénisége szerint élni, fejlődni s a kultúrához jutni, úgy, miként a felnőttnek” — szögezte le az 1918. december 21-i reformértekezletet megnyitó — utóbb „Nagy célok felé” címmel publikált — beszédében Nagy László.²⁷

Az eötvösi hagyományok tudatos örököseként, továbbfejlesztőjeként²⁸ e tanácskozások során többször hangsúlyozta: „Művelt nép nélkül népállam nem állhat fenn!” Ezért „az új kulturális fejlődés alapja a népműveltség és az ennek szolgálatában álló intézmény, a népiskola, amelynek a többi iskola csak továbbépítője és betetőzője lesz.”²⁹ Ezen meggyőződés jegyében — a Városi Alkalmazottak Országos Szövetségének „iskolai reformokat előkészítő bizottságában”,³⁰ a TITOE-ben s másutt rendezett viták során — kiérlelt, *részletes közoktatási reformtervet* tárt hallgatósága elé 1918. december 28-án: „A Magyar Népköztársaság közoktatási reformjának fő célja olyan közoktatási szervezet létesítése, amely

megfelel... demokratikus államszervezetének.³¹ A közoktatás új rendszere az egyenlőség elvén alapul s a társadalmi osztályok közötti különbség megszüntetésére törekszik. Tiszteletben tartja az egyéni szabadságot, de az állampolgári erények és köztudat kialakulását legfőbb feladatának tartja. A műveltséget közvagyonnak tekinti, melyből meríteni s minél magasabb színvonalat elérni joga van minden állampolgárnak, de az állam közműveltségi színvonalának elérése nemcsak jog, hanem állampolgári kötelesség is, az ép és egészséges polgárnak művelt polgárnak is kell lennie. A Magyar Népköztársaság azonban a műveltséget nem tartja célnak, hanem csak eszköznek a népköztársaság közjólétének elérésére. A közoktatás újjászervezésével tehát arra kell törekednünk... hogy erényes, dolgozni szerető, akaró és tudó polgárokat neveljünk.”

Ehhez az szükséges, hogy „egész közoktatási rendszerünk alapja a népiskola legyen, amelyen a közép- és főiskolák s a szakiskolák rendszere épüljön fel”. A 6–14 éves gyermekek képzésére szánt, általánosan kötelező és ingyenes, 8 osztályosra tervezett „népiskolai tanítás és nevelés célja — a javaslat szerint — a helyes nemzeti és világnézetten alapuló polgári öntudat kialakítása [Sic!] s... az egyénnek azon értelmi és erkölcsi színvonalra való emelése, hogy a maga körében önálló munka teljesítésére képes legyen”.³² Az újonnan létrehozandó felsőbb osztályokban részleges szaktanítás meghonosítását tervezte az előadó — szinkronban a népiskolai tanítóképzés szintjére és jellegére vonatkozó elképzelésével.³³

Nagy László szerint ugyanis a 3+2 évesre tervezett középiskola első — általános képzést nyújtó — szakaszát végeztek a „4 évfolyamú tanítóképző akadémián” folytathatták volna tanulmányaikat,³⁴ ahol „beható elméleti és gyakorlati pedagógiai képzéssel”, a „pedagógiai-pszichológiai laboratórium” felhasználásával „mindenkit, minden tárgy tanítására és szaktanítására” képesítettek volna „általános, szakjellegű és pedagógiai” tanítóképesítő vizsgálatokkal (a tanítóképző akadémiákhoz csatolt mintagazdaságok segítségével). A TITOE 1918. decemberi és 1919. januári értekezletein³⁵ a többség által preferált elképzelés szerint a továbbtanulni szándékozók stúdiumaikat — „2 évi kitűnő gyakorlat után” — az egyetemen működő, 4 évfolyamú „középiskolai tanárképző” 3. évfolyamán folytathatták volna.³⁶ Nagy László ezzel is arra törekedett, hogy „a polgárokat ne csak műveltekké tegyük, hanem egyénileg arra képesítsük, hogy a műveltségüket a köz javára és saját egyéni jólétük gyarapítására értékesítsék”. E célból „a független Magyarország az államra ruházza az iskolafenntartás jogát és kötelességét, azonban az iskolák helyi kormányzatát a község lakosaira bízta. Az iskolaügy szabadsága érdekében megengedhető, hogy községek lakosai, felekezetek, egyesületek ún. »magán«-iskolákat tartsanak fenn. Ez iskolák az állami iskolákra vonatkozó törvények hatásköre alá tartoznak... felügyeletüket kizárólag az államhatalom gyakorolja” — hangsúlyozta, s „az iskolai vallásoktatást a felekezetek gondoskodásába” utalta.³⁷ A jogakadémiák helyett létrehozandó — a 8 osztályos népiskola

*pedagógusait biztosító — tanítóképző akadémiák fenntartását azonban Nagy László kizárólagos állami feladattá tette volna.*³⁸

Ezért is nagy figyelemmel kísérte a kultuskormányzat ez irányú irányító tevékenységét. 1918. november 12–13-án, a tanítóképzős tanárok delegációjának vezetőjeként, változtatások sorát kérte Lovászy Márton minisztertől és Juhász Nagy Sándor politikai államtitkártól, melyek lényegét a következőképpen summázták: „Szűnjön meg a régi kormányzati rendszer, amely túlságos centralizáción, az egyéni szabadság fölösleges megkötésén, az inhumánus bánásmódon, az autokratizmuson, az árulkodáson, följelentéseken és a protekción épült fel.” Sérelmezték, hogy „a képzői ügyosztályban a főnöktől kezdve lefelé egyetlen oly egyén sincs, aki tanítóképző-intézetben szolgált volna”. Ezért azt kívánták, „hogya a minisztérium képzőintézeti ügyosztályában mielőbb csak olyan egyének alkalmaztassanak, akik a tanítóképző-intézetekben szép sikerrel működtek”. A tanítóképzés ügye iránt elkötelezett Neményi Imre államtitkár mélységes rosszallását kiváltva, az ügyosztály élére a köztisztviselői állású, korábban hosszú ideig képzős tanárként, igazgatóként tevékenykedett, királyi tanácsosi címmel kitüntetett Farkas Sándor szakfelügyelőt javasolták³⁹ (a jogászi végzettségű Schindler Arthur osztálytanácsos helyére⁴⁰). A kívánt személycserére azonban csak Neményi Imre politikai okból kikényszerített nyugdíjazása⁴¹ és a VKM kettéválasztása után, Kunfi Zsigmond minisztersége alatt, 1919 januárjának utolsó harmadában kerülhetett sor.⁴²

A Farkas Sándor osztályvezetővé válásával⁴³ megürült státusra 1919. február 1-jétől Nagy Lászlót nevezték ki „tanító- és tanítónőképző intézeti szakfelügyelővé, a VI. fizetési osztályba” — a minisztertanács hozzájárulásával. Az erről és az „állása után járó illetményeinek utalványozásáról” szóló értesítés homályban hagyta, hogy e kinevezés révén változott-e a címzett létszámon felüli státusa: a három tanítóképzős szakfelügyelői állás egyikét elnyervén vajon értelemszerűen ismét „létszámba került”-e vagy sem.⁴⁴ A „bürokratikus nüánszok” iránt kevésbé fogékony forradalmi időkben talán elkerülhetetlen pongyolaságnak — ahogy erről az alábbiakban még szó lesz — a későbbiekben zavaros konzekvenciái lettek, de e ponton számunkra talán fontosabb, hogy a jeles pedagógust ezen új „rangjának” megfelelően először a *Testnevelés* című folyóiratban 1918 végén, 1919 első negyedévében megjelentetett tanulmányai kapcsán emlegették.

Tanítóképzős tanárként Nagy László már régen szembesült azzal a ténnyel — amit a folyóirat 1918. október 28-i számában *Farkas Sándor* nagy nyomtatékkal hangsúlyozott —, hogy az 1905. évi tanterv és utasítás nyomán „a legtöbb népiskolai tantárgynak megnőtt a nevelőértéke”, ám „a testnevelés kérdése egy lépéssel sem haladt előre”.⁴⁵ Ennek forrásaival Nagy László 1917/1918-ban szembesült, mikor az Országos Testnevelési Tanács népiskolai bizottságának tagjaként részt vett az akkor készült elemi iskolai tanterv kimunkálásában. 1918. november 28-án megjelent „Testnevelés és gyermektanulmány” című írásában⁴⁶ örömmel konstata-
lta: „abban tudatosan érvényesültek a gyermektanulmányi elvek és szempontok.

Ezért a kezdeményezésért nagy dicsőség illeti a testnevelési tanácsot, mert felfedezte azt... hogy a »tornát«... is lehet gyermeklélektani, tehát igazi pedagógiai szellemben művelni. De valljuk meg őszintén, hogy *sokáig mi, gyermektanulmányozók sem gondoltunk eléggé arra, hogy az elemi iskolák, sőt a többi iskolák testnevelési tantervi reformjába belevigyük a gyermektanulmányi eszméket. Most már látjuk, hogy a reformot éppen a tornán kell kezdeni*” — írta.

Két hónap múltán, 1919. január 28-án — „A testnevelés pedagógiai elvei” című, vitát kiváltó írásában⁴⁷ — vázolta reformterve szemléleti alapjait, lényegesebb pontjait: „A pedagógiát... a családban, az iskolában és a társadalomban egyaránt két fő elv, az *individualizmus* és az *univerzalizmus* elve vezeti... Az univerzalizmus elve szerint pedig az egyént az egész természetnek s az egész társadalomnak alkotó részévé kell nevelnünk. Az egyén érezze, hogy ő egy nagy közösségnek a tagja, amely közösségnek szervezete és tartalma az ő testi és lelki struktúráját is meghatározza — egy bizonyos határig. Sőt e közösség élete az egyén életének nemcsak meghatározója, hanem célja is — szintén egy bizonyos fokig... Természetesen a filozófiai közfelfogás irányította a nevelést is, amelynek uralkodó eszméjévé a múlt században az univerzalizmus vált; a jelen század elején pedig az egyén kezdte követelni a maga jogait a nevelés szellemében is... Mind a lélektanban, mind a pedagógiában az egyéni kultusz kialakulásának⁴⁸ leghathatósabb tényezője volt a *gyermektanulmány*, amely a gyermeki egyéniség kutatását tette egyik legfőbb feladatává... [A] *társadalmi élet az utóbbi időben szédítő rohammal halad az individualizmus felé. Megfordult a világ. Azelőtt az egyén célja volt a társadalmi szervezet fenntartása s fejlesztése; most pedig a társadalmi szervezetnek célja lett az egyénekről való gondoskodás, akik között értendők (a mai felfogás szerint) a gyermekek is. Ma még csak e felfogás mellett tartunk, de mihelyt kibontakozik a mai kor kultúrája, akkor megteszi a másik lépést is, s a társadalom feladatává fogja tenni a személyi képességek, testi és lelki erők és tulajdonságok lehető legteljesebb kibontakoztatását... A mai kor pedagógiai kultúrájának tehát két kimagasló feladata van: a gyermek egyéni védelme s egyéni nevelése. Nem szólhatok itt részletesen arról... hogy a nevelés egyéni iránya megfelel a magyar ember természetének is, amelynek legkimagaslóbb tulajdonsága éppen az egyéniség kultusza. Hogy a földosztás a Magyar Népköztársaság legelső nagy problémája lett, annak oka nemcsak a földéhség, hanem az egyéni önálló, független berendezkedésére való törekvés is. Egyszóval minden arra vall, hogy a nevelés, s ennek keretében az oktatás súlypontja rövidesen újabb területre tevődik át, s az egyformásításra törekvést fölváltja a nevelésben az egyéni testi és lelki erők művelése*” — írta, számunkra fontos helyzetértékelését s reményeit vázolván Nagy László, majd rátért a testneveléssel kapcsolatos víziójának taglalására.

„Sajnos ez az egyoldalú univerzális irány ránehezedett a testnevelésre is, s megteremtette a »tornát«. Valamint a szellemi, úgy a testi nevelésben is a formális képzést tette uralkodóvá. A testnevelésben a tartalomra nem törekedtünk, sőt

megvetettük ezt, hanem az alaki ügyességek kiképzésére vetették magukat teljes erővel. Megalkottuk a gyakorlatok rendszerét, s az egyforma gyakorlatokkal az egyforma képességek kifejlesztésére törekedtünk. Vagyis fő célunk az volt, hogy egyik egyén úgy tudjon »tornászni«, mint a másik. Legfőbb gyönyörűségünk pedig abban állott, hogy nagy tömegeket egyszerre s egyformán tudunk mozgatni. Szinte azt mondhatjuk, hogy a »tornásztatás« nem a gyermekért, hanem a tornatanárért, vagy a közönség kedvéért, vagy valami más idegen célért történt. Ennek... megfelelő volt a tornászás erkölcsi célja is, amely a *fegyelemtartásban* merült ki... *Legfontosabb feladatunknak tartottuk, hogy a gyermeket megtanítsuk a parancsnak, pontosan és feltétlenül engedelmeskedni, olyan parancsnak, amely kívülről és felülről jött, amelynek tehát a gyermek az engedelmeskedésnek semmiféle belső lelki szükségletét nem érezte. Nem is volt ez nevezhető erkölcsi képzésnek, hanem egy bizonyos társadalmi rend fenntartására irányuló erőszakos idomításnak.*

Súlyos tévedés volt, hogy a testnevelésben elhanyagoltuk az egyéniség művelését, súlyosabb, mint annak a szellemi képzésből való kiküszöbölése... A testnevelő igenis intenzívebben s erkölcsileg sokoldalúbban fejlesztheti a gyermek egyéniségét, mint oktatója. Ez eddig nem történt meg, mert fel sem ismerték a testnevelők az ő pedagógiai helyzetük nagy jelentőségét... [Az 1917/18. évi népiskolai tantervvel] csak bátortalan lépést tettünk a testnevelés nagy pedagógiai céljai felé. Még mindig az átlagember ideálja lebeg a szemünk előtt. *Az új korszak levegője... az ifjúság testi nevelése terén is gyökeres változást kíván...* Térjünk át az alaki testgyakorlatokról a tartalmi testgyakorlatok rendszerére, a játékokra, az atlétikai gyakorlatokra, a testerősítő és ügyesítő s gyakorlati haszonnal járó kézi munkára. Kapcsoljuk össze a materiális testfejlesztést az esztétikai és erkölcsi képzéssel, az egyéni irányt a szociális köztudat kialakításával, a szórakozás, a testi és szellemi fejlesztés hajlamát a gyakorlati munka értékelésével, a testedzést a természet szeretetével. Alakítsuk át a tornatermeket üdülő- és munkatermekké. Egyébként vonuljunk ki annak fülledt levegőjéből, ki a szabadba.

Ma már, azt hiszem, nem kielégítő jelszavak a testi nevelés számára: erő, ép-ség, egészség. Ki kell ezeket egészíteniünk új ideálokkal: *jellem, tornászat, szeretet, összetartás és munka*” — deklarálta, „a tornászás” híveinek tiltakozását ki-váltva, Nagy László.⁴⁹

1919. március 28-i viszonzásában⁵⁰ kifejtette: „Sem Bély Mihály, sem Kmetykó János nem tartanak engem jogosultnak, hogy a testnevelés új irányát hirdesse, mert tagja voltam az Országos Testnevelési Tanács népiskolai bizottságának s a Tanács által készített népiskolai tantervjavaslat módszertani részének kidolgozásában aktív részem volt, tehát munkása, részese voltam azon testnevelési rendszernek, amelynek most gyökeres reformjára törekszem.”⁵¹ ... Nekem... az a felfogásom, hogy a testnevelés reformjához való hozzászólás jogát éppen a testnevelési tanácsi tárgyalásokban és munkálatokban szereztem meg. *Ott tűnt ki*

ugyanis, hogy a gyermektanulmány reformatori elve lehet, sőt kell is, hogy legyen a nevelés többi ágán kívül a testnevelésnek is... Számba kell venni, hogy a múlt tavasz óta nagyot fordult a világ, és sok olyan elv, amely akkor még félve húzódott meg a sarokban, ma már hangossá lett, s együtt küzd az első sorban a többi reformatori elvvel” — deklarálta magabiztosan, s ahogy a Tanácsköztársaság alatt történetekből tudjuk, nem is alaptalanul.⁵²

A VAOSZ Tanítói Szakosztálya Iskolai Reformbizottságának testnevelési albizottságában Nagy László és gyermektanulmányozó kollégái álláspontja (a testnevelés addig diszpreferált ágait, felfogását képviselőkkel kötött szövetségük) meghatározónak bizonyult.⁵³ Az elkészült és kinyomtatott tervezetben gyakran egyszerűen átvették az ismertetett Nagy László-cikkek más részeiben kifejtetteket, a gyermekek életkorának megfelelő foglalkoztatás s a kongruencia elvét, valamint e korszakok periodizációját, jellemzését⁵⁴, időnként még sarkosabb kritikai megjegyzésekkel indokolva a javasolt változtatásokat: „Iskolai testgyakorlásunk napjainkig a militarista szolgálatot teljesítő német tornászszellem gyökeréből táplálkozott, a tanulókból gépeket kívánt nevelni, akik parancsszóra egyszerre végeznek rendkívül unalmas s a gyakorlati életben egyáltalán nem hasznosítható mozgásokat... [A] testnevelés irányítói és végrehajtói, kezdve a Nemzeti Tornaegylet által vezetett Tornatanárképző Intézettől az iskola tornatanáráig, némely modern sportembert leszámítva, rajta voltak, hogy a tornán kívül más testgyakorlati ág gyökeret ne verhessen az iskola talajában, mert féltették tőle a tornát... Miben álljon tehát az iskolai testnevelés reformja? Minimálni a tornát és maximálni a természetes mozgásokat. Tegyük meg a rendszer gerincéül a természetes mozgások legemberibb és legősbibb formáját, a játékot... A gyermektanulmány hosszú kísérletek után határozottan megállapította, hogy a játék a fizikai fejlődés előmozdítója, a test szerveinek fejlesztője és az idegrendszer serkentője... [A] játéknak nevezett ténykedés olyan munka, mely a gyermekeknek fizikai, lelki, morális, szociális, gyönyörködtető (esztétikai) hajlamát, képzeletét, egyéni hajlandóságait egyaránt szolgálja, úgy az erősödésben, mint a pihenésben” — olvashatjuk VAOSZ iskolai testnevelési albizottsága javaslatának indokolásában s a testület vezetőjének, Gerencsér Lászlónak az elkészült tervezetet a Köznevelésiügyi Népbiztosságnak (KN) előterjesztő 1919. április 19-i levelében.⁵⁵

Tervezetük alapjául szolgált annak, hogy — a hallgatók követelésére — a már májustól megújult programmal és tantestülettel⁵⁶ felálló tornatanítói tanfolyamon, Nagy László előadásában, kötelező tárggyá lehetett a gyermektanulmány.⁵⁷ Megújult a pedagógiai program, s egy — Nagy Lászlóval — négytagú „direktórium” vezetésével⁵⁸ megindulhattak a 4 éves főiskolai testnevelőképzés, illetve egy két-éves tanfolyam előkészítő munkálatai, s a jeles pedagógus iskolareformterveiben, didaktikájában a testnevelés kiemelt helyre került.

Hozzáértők nagyra értékelik a történetek ilyen hatását,⁵⁹ ám számunkra, választott nézőpontunkból adódóan, még ennél is fontosabb, hogy — a hosszan idézett

dokumentumok révén — talán sikerült érzékeltetnünk Nagy László helyzetmegítélését, s ezáltal remélhetően közelebb kerülhetünk annak megértéséhez is, hogy a pedagógiai univerzalizmus elvének következetes bírálója, aki „imperialisztikus magyarságát” oly fontosnak tartotta, milyen motívumok jegyében vállalhatott munkát a hangsúlyozottan kollektivistikus,⁶⁰ internacionalista „proletárdiktatúra” Közoktatásügyi Népbiztosságában.

3. Gyermektanulmányozás, iskolareform a Tanácsköztársaság idején: esélyek és engedmények

„...a gyermektanulmány reformátori elve... együtt küzd az első sorban a többi reformátori elvvel.”
Nagy László⁶¹

Márpedig ez történt: Nagy Lászlót rövidesen addigi munkahelyéről, a VI. kerületi állami tanítónőképzőből „a Közoktatás[ügy]i Népbiztosság gyermektanulmányi osztályába helyezték át”.⁶² A népbiztóságon ilyen ügyosztály nem létezett, ezért valószínűbb, hogy az újdonsült szakfelügyelőt „az általános oktatásügyi osztályban a gyermektanulmányi és vele kapcsolatos pedagógiai ügyek” intézésével bízták meg.⁶³ Munkáját abban a reményben végezte, hogy „a közoktatási népbiztosság... az iskolai oktatás és nevelés s a különböző nevelőintézetek pedagógiai be rendezésének és működésének tengelyévé a gyermektanulmányt teszi”; s hogy az ott készülő pedagógiai reformok „két vezető gondolata a gyermekvédelem és a gyermektanulmány” lesz, „amelyeknek szoros kapcsolatára épül fel az iskolák belső élete”.⁶⁴ Az általános államosítás⁶⁵ nyomán is eredeti céljuknak megfelelően próbálta működtetni, sőt a kedvezőnek látszó körülmények között dinamikusabban fejleszteni szerette volna a Gyermektanulmányi Társaság intézményeit, s a fejlődéslélektani szempontok következetes érvényesítését kívánta az óvodában, az egységes és általános 8 osztályos népiskolában, a középiskolákban s a szakiskolákban. A budapesti bölcsészkarral kapcsolatos korábbi fiaskók után, az érdeklődő hallgatóság segítségével általánossá szerette volna tenni a gyermektanulmányi ismeretek tanítását a pedagógusképző intézményekben (s az orvosi fakultásokon). A Tanácsköztársaság alatt háttérbe szorított Imre Sándorhoz⁶⁶ hasonlóan úgy vélhette, hogy abban, amit a proletárdiktatúra nevében kívánnak, „nincs... a pedagógia számára semmi, ami ellentéte volna a pedagógiai követelményeknek, sőt talán olyasmi sincs, amit el ne mondtunk volna már... Kapva kapunk kell azon, hogy új és hatalmas segítségünk jelentkezzek, s meg kell csinálni, amiért eddig csak sóhajtoztunk.”⁶⁷

Abban már valamelyest eltérhetett Nagy László véleménye a nemzetnevelés — általa nagyra tartott — tudós prófétájától⁶⁸, hogy ő inkább jogkiterjesztésként, mintsem szűkítésként értelmezte azt, hogy az egyetemes nevelési célok realizálása

során akkoriban elsősorban a munkás- és földművesgyermekekre koncentráltak.⁶⁹ Emancipatorikus célzattal őket is részesíteni kívánta a kultúra kincseiben, anélkül, hogy a tehetséges (vagy kedvezőbb háttérük révén előrehaladottabb) gyermekeket fejlődésükben korlátozni szándékozott volna.⁷⁰ A néptanítók és a gyermektanulmányozók évtizedes álmai megvalósítása érdekében Nagy László a proletárdiktatúra alatt tett ugyan bizonyos terminológiai és szervezeti engedményeket, de — forrásaink szerint — *semmi olyat nem tett, amiért a Tanácsköztársaság bukása után egy korrekt vizsgálat nyomán visszaminősíthető lett volna,*⁷¹ s *amiért egy tárgyszerű mai szemlélő komolyan elmaraszthatná.*

Az egyik ilyen koncesszió a gyermektanulmánynak a felsőoktatásban való meggyökereztetésére irányuló törekvéséhez kapcsolódott. Weszely Ödön előadása nyomán, Nagy László javaslatára, 1913. március 17-én, már a gyermektanulmányozók első kongresszusa határozatban rögzítette: szükségesnek látja „a tanárjelölteknek, a joghallgatóknak és az orvostanhallgatóknak a gyermektanulmányban és annak különböző ágaiban leendő kiképzését s e célból a hazai egyetemeken egységes gyermektanulmányi tanszékek szervezését. Szükségesnek tartja, hogy a gyermektanulmány s a kísérleti pedagógia tárgya legyen minden tanárvizsgálatnak, hogy a tanítóképző tanárok kiképzésük folyamán legalább két féléven át foglalkozzanak a gyermektanulmánnyal, s a tanítóképzőbe is vitessenek be a gyermektanulmány eredményei”. A VKM-hez 1913. november 10-én benyújtott, s onnan 1914. február 2-án 17.980. számmal továbbított, a budapesti és kolozsvári egyetemekre gyermektanulmányi tanszékek felállítását kezdeményező kérvényük minden reflexió és tárgyalás nélkül landolt a pedagógiai tanszékvezető, OKT-lelnök *Finácz Ernő* asztalfiókjában.

1918 februárjában ismét javasolták ezt az ország négy tudományegyetemére, bölcsészek, jogászok és orvosok számára — a gyermektanulmányi, a kísérleti pedagógiai, a gyermek-fejlődéstani és a kriminál-pedagógiai előadások kötelezővé tételével. „A gyermektanulmány létrehozó energiájává vált *pedagógiai eszméknek*, intézményeknek, módszereknek, társadalmi alakulatoknak, gyermekvédelmi és igazságszolgáltatási intézményeknek, felfogásoknak, sőt összekapcsolójává, egységes irányba terelőjévé lett a pedagógiának, a gyermekvédelemnek és a gyermekkriminalitásnak” — írták újabb beadványukban.⁷² A megváltozott körülmények hatására ezúttal a bölcsészettudományi kar bizottságot kért fel, *Finácz Ernő* vezetésével, *Alexander Bernát* és *Pauler Ákos* részvételével. A három professzor október 9-én „foglalkozott az ügygel, de ellene foglalt állást, minek folytán a bölcsészkar [október 21-én] a gyermektanulmányi tanszék ügyét elvetette”. A diszciplína kiforratlanságára és a nyugati egyetemek gyakorlatára hivatkozó állásfoglalás a gyermektanulmányi kurzusok indítását az akkoriban *Révész Géza* vezetésével szerveződő kísérleti pszichológiai intézetet testálta,⁷³ a döntés motívumait ez alkalommal sem közölve az érintettekkel.⁷⁴

A harmadik kísérletre Fináczy Ernő egyetemről történt eltávolítását, 1919. április 3-át⁷⁵ követően került sor. Az egyetemen április 12-én hallgatói kezdeményezésre megalakult a Magyar Gyermektanulmányi Társaság Tanítójelölt Köre, melynek vezetősége május 18-án kérte „a tanítóképző főiskolákon”⁷⁶ Gyermektanulmányi Tanszék és Szeminárium felállítását, azon kívül minden tanítóképző főiskolán egy pedagógiai-pszichológiai laboratórium szervezését, gyakorlóiskola felállítását”, s addig is, júniusban, a kör tagjainak egy Nagy László vezette tanfolyam megindítását.⁷⁷ Az alakuló ülésen az egyetem nagyelődjében, kb. 400 egyetemista, a polgári iskolai és elemi iskolai tanár/tanítóképzőkből érkezett diák jelenlétében *Schmidt Ferenc* bölcsészhallgató, a kör kezdeményezője kifejtette: „a szocialista állam jövődő tanítói nem nézhetik tétlenül a forradalmi átalakulást. A régi egyetemen a tanító nem kapott pedagógiai képzettséget, gép volt és dilettáns éppen a pedagógia terén. Ma nevelőmunkások kellenek, akik az eddig rabszolgaságban sínylőddő gyermeki társadalmat felszabadítják. A jövődő tanítója alapos gyermektanulmány nélkül nem lehet meg. *A vörös katona a külső rendet szilárdítja meg, a jövő tanítója tegye ugyanezt a belsőnél, és lépjen be a gyermektanulmány vörös, forradalmi lobogója alá!*”⁷⁸

A „lelkes tapsot” követően *Nagy László* kért szót, de — *A Gyermekek* beszámolója szerint — nem foglalkozott a gyermektanulmány zászlajának színével, jellegével, hanem — mivel nem akarhatta támogatóit elidegeníteni — diplomatikusan azzal kezdte, hogy „a sok lelkes arcon látom a jövő perspektíváját, *a mai ifjúság megérett arra, hogy maga szabja meg az új pedagógia irányát*”. Azután „beszélt arról, hogy milyen szomorú sorsa volt eddig a gyermeknek, egykor még élni sem volt joga, de a társadalom öntudatra ébredt, rájött arra, hogy *a gyermeknek joga van testi és erkölcsi életének megvédelmezésére... úgy élni, amint azt gyermeki természete megkívánja, de joga van arra is, hogy egyéni képességei kiképeztesse, gyümölcsözővé fejlesszessenek és a társadalom most azon fárad, hogy gyermek és tanító között egy boldog és szép harmóniát hozzon létre*. A gyermeknek erkölcsi megvédéséről szóló problémát [a társadalom] megoldani még nem tudta (sic!), ez a feladat vár most az ifjú társadalomra... Ezt a feladatot *a tanító* csak a gyermek alapos testi és lelki ismerete után teheti meg, ez legyen tehát első feladata, és aztán *ragadja ki a gyermeket a passzivitásból, hogy merjen szabadon cselekedni, naggyá lenni*. És *mikor nyílik nagyobb és szebb alkalom, mint most! A forradalmi kormány felkarolja a gyermektanulmányt, és a millió szegény és eddig rabszolgaságban sínylőddő proletárgyermek felszabadításával gyönyörű munkakört nyit meg az ifjú társaság előtt*” — vélte „a Gyermektanulmányi Társaság elnöke”.⁷⁹

Nagy László a társaság igazgatótanácsának április 30-i ülésén is — a népbiztosság I/1. osztályának előző napi állásfoglalása alapján⁸⁰ — örömmel „jelentette”, hogy „a gyermektanulmányozás ügyére nézve a helyzet gyorsan javul. A közoktatásügyi kormány a többi közt hivatalosan programjába vette fel a gyermeкта-

nulmánynak, mint pedagógiai elvnek a fejlesztését.” Ugyanakkor „beható megvitatás tárgya a közoktatásügyi népbiztosságban legújabban a *Gyermektanulmányi Társaság átszervezése is. Legnagyobb valószínűség szerint ez lesz ezentúl az egyedüli pedagógiai egyesületünk, s ezért szükségesnek mutatkozik pedagógiai irányban való kibővítése.*⁸¹

Három feladatot tűztek ki társaságunknak. Ezek:

- A) tudományos gyermektanulmányi működés,
- B) pedagógiai elméleti és gyakorlati működés,
- C) népszerűsítés; mindezekhez mi kapcsoljuk
- D) a gyermekek fizikai és erkölcsi védelmét.

Szó volt az átszervezési tárgyalások folyamán társaságunk szakosztályainak újabbakkal való kiegészítéséről is. Ilyenekül említettek: a) szociológiai és szociálpedagógiai, b) gyermekegészségügyi, c) a gyermek-fejlődéstani, d) az elméleti kísérleti pedagógia, e) az iskolai szervezéstan, f) a didaktikai szakosztályok.

Ügyvezető elnök javasolja, hogy fogjon hozzá társaságunk a vázolt irányú átszervezéséhez s tegyen részletes előterjesztést a közoktatásügyi népbiztosságnak. Az igazgatótanács elfogadja a javaslatot.

Társaságunk további munkaprogramjaként ügyvezető elnök a következőket terjeszti elő az igazgatótanácsnak:

A) Javasolja, hogy folytassuk tovább s fejezzük be mielőbb az iskolai reformra vonatkozó tervünk tárgyalását; de egy kisebb bizottságot bízunk meg vele. Az igazgatótanács a direktóriumot bízta meg e munkálattal.⁸²

B) Az *egyéni lapokat szerkesszük meg és terjesszük fel a népbiztossághoz.* Mindenfelől sürgetik ezt tőlünk. Szükségük van ezekre a Pályaválasztási Tanácsadó Irodáknak, a Gyermekbizottságoknak, s legfőképpen az iskoláknak, melyekben különösen az osztályozás reformjával kapcsolatban váltak nélkülözhetetlenek — fejtegette Nagy László, aki emellett egy sor — általa kedvezőnek ítélt — intézményes és személyi döntésről tudósított: a Gyermektanulmányi Múzeum állami kezelésbe vételéről (ezáltal finanszírozásáról)⁸³, a Gyermektanulmányi Iskolának⁸⁴ a tanítók Gyermektanulmányi Továbbképző Iskolájává alakulásáról, a Pedagógiai és Pszichológiai Laboratóriumnak — „az orvosi és elmetani intézettel kapcsolatos, de önálló intézményként való” — létesítéséről, élükön a társaság által proponált személyekkel.⁸⁵

Mindennek fényében, az ülésen — pragmatikus engedményként, a fennmaradás és a szakmai-pedagógiai célok megvalósítása érdekében — a változatlan összetételű szűkebb vezetőséget direktóriumnak nevezte,⁸⁶ s az igazgató tanács tagjai közé — a társaság régi hagyományait követve⁸⁷ — a közoktatásügyi kormányzat (népbiztosság) s a fővárosi adminisztráció, a VAOSZ, a pedagógus-szakszervezet (tagjaik között átfedés volt⁸⁸) több, a gyermektanulmányi célokat ténylegesen támogató vezetőjét kooptáltatta.⁸⁹ Vezetőtársait Nagy László arról is tájékoztatta, hogy az internátussal kibővített Új Iskolát — boldogulása, állami

kezelésbe vétele, stabil finanszírozása érdekében (s a társaságnak az iskolarendszer demokratizálására vonatkozó elvei jegyében) — változatlan vezetés mellett „proletár iskolává alakították át”.⁹⁰

Végül a tanácskormány felé tett gesztusok sorában megemlítendő: két hét múlva, a *Fáklya* 1919. május 13-i számában cikket jelentetett meg Nagy László „Az egyéni nevelés az iskolákban” címmel. Újra kifejtette: a népbiztosság reformterveinek — szerinte — „két vezető gondolata van: *a gyermekvédelem*⁹¹ és *a gyermektanulmány*, amelyeknek szerves kapcsolatán épül fel az iskolák belső élete... A gyermektanulmány rá akarja vezetni mindazokat, akik a gyermekkel foglalkoznak, annak lehetőleg teljes megismerésére”, ami „a természetes egyéni nevelés alapja”. „A közoktatási népbiztosság, felismervén ezen elvnek rendkívüli jelentőségét, azt kiemelni szándékozik eddigi félretolt helyzetéből, s számos intézkedést fog tenni, hogy az iskolai oktatás és nevelés egész vonalán, a tantervekben, a módszerekben, a tanulók csoportosításában, az ő társas életükben ez az elv megvalósuljon és fő pedagógiai életelvvé váljon... [megteremtve] az iskolák *pedagógiai forradalmát*. Ezen intézkedések közül most egyről számolunk be... *az iskolai egyéniségi lapokról*... [melyekkel] azt akarjuk, hogy *minden tanuló a tanítóra nézve külön megoldandó probléma legyen*.⁹² Ezért arra akarjuk készíteni a tanítókat, hogy tanítványaikat egyénenként behatóan figyeljék meg, testi és lelki habitusukról részletes és összefoglaló képet szerezzenek, megfigyeléseiket jegyezzék fel, s azok eredményeit írják be az egyéniségi lapokba, amelyeket minden gyermekről külön-külön vezetnek”, s amelyek a velük kapcsolatos nevelési eljárásnak, intézkedésnek, pályaválasztásnak, „mindenféle kiválogatásnak” alapjául szolgálhatnak. Ámde „az egyéni lapok vezetésének... fontos feltételei vannak: *a tanítók gyermektanulmányi kiképzése s a tanulók [egy pedagógusra jutó] létszámának csökkentése a kisdedóvókban, a népiskolákban, a közép- és szakiskolákban*. A népbiztosság ezeknek a feltételeknek a megszerzéséről, ill. a nehézségek elhárításáról is gondoskodni fog, hogy *az egyéniségi lapok életbeléptetésével is lehető teljes mértékben megvalósíthassa a kommunista iskola eszméjét*, amely szerint *minden gyermeknek joga van ahhoz, hogy egyéni képességei az érvényesülés számára kifejlesztessenek*” — írta Nagy László az egyéni sajátosságokat figyelembe vevő nevelés eszméjét a kollektivistikus elvekbe illesztve,⁹³ oly módon, hogy törekvése ellen — a terminológiai engedményt leszámítva — aligha lehet komoly kifogása a differenciáló s integrált nevelés, a kooperatív tanulás mai híveinek.

S ha ehhez még hozzáteszünk

- azt, hogy Nagy László — bár a TITOE vezetőjeként korábban többször felemelte szavát a pedagógus-érdekszervezetek szétforgácsolása ellen, kezdeményezte a pártoktól függetlennek tűnő Közalkalmazottak Országos Szövetsége Tanítóképző-intézeti Osztályának megalakítását s vállalta bizalmi tanácsa vezetését — a Tanácsköztársaság előtt s alatt *fenntartással*

*fogadta a professzionális érdekszervezetnek az egységes szocialista szak-szervezetbe olvasztását;*⁹⁴

- s hogy a reformok körüli, különösen a szakszervezet képviselőivel folytatott viták, valamint személyes megaláztatása okán 1919. július 8-án kérte a népbiztost: „a Közoktatásügyi Népbiztosság 1. ügyosztályában viselt előadói tisztemtől felmenteni s a budapesti VIII. kerületi (állami) tanítónőképzőbe eddig elfoglalt pedagógiai tanszékemre visszahelyezni méltóztassék”,⁹⁵

világossá válhat számunkra az az összetett, ambivalens viszony, mely az „imperialisztikus magyarságából” valamelyest engedett,⁹⁶ demokratikus beállítódású, szociálisan rendkívül érzékeny, polgári radikális (októbrista velleitású)⁹⁷ pedagógust, a hangsúlyozottan internacionalista ideológiát képviselő (ám de facto az ország területét védő), deklaráltan diktatórikus, ám a társadalmi egyenlőtlenségeket újratermelő iskolarendszer reformját, a kultúra közkinccsé tételét hirdető tanácskormányhoz fűzte.

A közvetlen feletteséhez⁹⁸ írt ugyanaznap, eddig szintén ismeretlen lemondólevélből számunkra az is világossá válhat, hogy addigi – a gyermektanulmányozás szorosabban vett ügyein túli – tevékenysége ugyancsak pedagógiai, szakmai térre szorítkozott:

„A reformbizottságtól⁹⁹ július 5-én kapott megbízatás értelmében eddig a következő munkát végeztem:

1. A kezdőiskola első osztályának tantervét elkészítettem.¹⁰⁰

2. A kiküldött s kiegészített tantervi bizottságot hétfőn, július 7-én, délelőtt ½ 12-re összehívtam. A tanterv alapvető elveit megállapítottuk, s az első osztály tantervének kb. a felét letárgyaltuk. (Gyönyörű tanterv, amellyel nem vallottunk volna seholy szégyent.)¹⁰¹

3. A második osztály tervének elkészítésével megbíztuk Nemesné [Müller Mártát].

4. A tanterv tárgyalásának folytatását kitűztük 10-én, csütörtökön de. 10 órára.

Ezek történtek eddig. Azonban váratlanul nagy fordulat állott elő. Ma, kedden, egy kijelölt előadásomat elmulasztva elmentem a VAOSZ pedagógiai bizottságának ülésére, mert fontosnak jeleztem részvételemet. Itt tárgyalás közben kipattant, maga az elnöklő Dénes Sándor¹⁰² jelentette ki, hogy Te a nekem adott megbízatást visszavetted s Tóth Istvánt¹⁰³ bíztad meg ugyane munkával. Ezen tényt maga Tóth István is elismerte. Én, természetesen, kijelentettem, hogy ezen tény után, sem ezen, sem más tantervi munkálatban részt nem vehetek, s eltávoztam.

Én felteszem, hogy kényszerhelyzetben cselekedtél így, de *be kell látnod, hogy ezen nyilvános megalázás után nemcsak a tantervi munkálatokban nem vehetek részt, de a közoktatási népbiztosságban elfoglalt tisztemet sem tarthatom meg.* Tisztelettel kérlek, szíveskedjél lemondásomat tudomásul venni és elfogadni, s kérem, hogy régi tanítói katedrára visszahelyezni méltóztassál” — írta Nagy

László,¹⁰⁴ homályban hagyva: személyi, szakmai-hatásköri, esetleg ideológiai-politikai (a gyermektanulmányozók befolyását korlátozó, a szovjet-orosz minta fokozottabb figyelembevételét ösztönző) motívumai lehettek-e a személycsere hátterében.

Forrásaink hallgatnak arról is, hogy a tanácskormány utolsó heteiben vajon elfogadták-e Nagy László lemondását, vagy talán Tóth István megbízatását vonták vissza? Legvalószínűbb, hogy valamilyen kompromisszum született. Legalábbis erre utal, hogy *Imre Sándor feljegyzése szerint az alábbi — eddig publikálatlan — dokumentumot Nagy Lászlótól kapta*. Ez, valamint az eredetileg gépelt dokumentumra kézzel írt kiegészítések talán arra utalhatnak, hogy ő is részt vehetett a KN reformbizottságának 1919. július közepi (?) ülésén, ahol a gyermektanulmányozók nézeteit, iskolaszervezetre vonatkozó terveit részben akceptáló, ám azokat a szovjet-orosz munkaiskolákra vonatkozó rendeletek figyelembevételével felülíró alábbi elképzelést tárgyalták.

3.1. „Az orosz »egységes munkaiskola« terve alapján készült magyar reformtervezet”¹⁰⁵

A 8 osztályos népiskola és a 3–5 osztályos közép(fokú)iskolák helyett, perspektivikusan 2 osztályos „kezdő iskolát”, 9 osztályos „köziskolát” és 3 éves líceumot/szakiskolát tervezett a Közoktatásügyi Népbiztosság reformbizottsága?

„I. Az iskolareform programja”¹⁰⁶

1. Az iskola átalakításának célja, hogy az iskola képessé váljon az egész társadalmat egységes és közös alapokon nyugvó műveltséggel, melynek révén minden egyén érzékkel és tájékozódással bírjon a társadalmi munka valamennyi tagozatával szemben és egyesítve magában a képességeket, annak egyes fontos részleteit kielégíteni, áttekintse és megértse a társadalmi munka szerkezetét, abba értelmesen és fejlődésképesen tudja magát beilleszteni. (Sic!)

2. Ezért az iskolának egyesítenie kell mindenkire nézve egységesen a termelőmunkára képzést a szellemi képzéssel, de úgy, hogy a kettő szorosan összekapcsolódjék: a termelőmunka kapcsán folyó tanulás tegye egyetemessé és elmélyedtté a szellemi képzést, a szellemi képzés nemesítse meg a munkafegyelmet, tegye természetes szükségletté a produkciót, nyújtson áttekintést a termelés folyamata és a társadalmi erők összefüggése fölött.

3. A termelőmunkára való nevelés és szellemi képzés állandóan egygyé kapcsolva haladjon a termelés és kultúra egységes irányában. (Sic!) A tanítás menetét meghatározzák egyrészt: a termelő (mezőgazdasági, ipari) munka elsajátításának folyamata, másrészt a gyermekfejlődéstan tételei,

amelyek kijelölik a tanuló különböző életkorának megfelelő ismeretek köreit és tanításának módszereit.

4. *A termelőmunka gyakorlása folyamán felmerülő kérdések természetes szükségletei a tanulónak.* Ily természetes szükségletek kielégítéséhez kapcsolódik a szellemi képzés, mely az aktuális szükségleteket elmélyíti annyira, hogy az ismeretek egy-egy egész körére irányuló szükségletekké válnak. Ezen benső szükségletek céltudatos kifejlesztése visszahat a termelési ismeretek folyamatára és a kölcsönhatásban termékennyé válva az egész élet minden körére kiterjedő, egységesen belátott és elfogadott értékeken alakuló műveltség kialakulásához vezet.

5. *Párhuzamosan a tanulmányi képzéssel, a közös kultúrideal szolgáltatába állítva halad az irodalmi és művészi képzés, mely a tanulók érzelmi életét alakítja át.*

6. *A testnevelés a tanuló harmonikusan kifejlesztett lelki életét újabb harmóniába fogja össze testi életével.*

II. Az iskolakeretek megállapítása

Az iskolakeretek megállapításának általános elve, hogy a termelőmunkára való képzés és szellemi képzés ilyenén összekapcsolásából adódó tanítás csak oly korban kezdődhetik, amikor a gyermek a kettős munka elvégzésére képes, és a tanítás céljaira fel kell használni épp azokat az éveket, amelyekben a fejlődő lélek leginkább hajlik ismeretek szerzésére. A szakmai kiképzés kezdetét tehát ki kell tolni, amíg a lélek ily harmonikus képzésének alapjai le vannak fektetve, és ki lehet tolni, mert a termelőmunkára való tanítás lehetségessé teszi a késői tagozódást egyes szakmák szerint. Ezért a közoktatás egységes iskolája, a köziskola a 8 évtől 17 évig 9 évi oktatással benső tagozódásban két részre, egy négyéves (12 éves korig) és egy ötéves tagozatra bomlik. A tagozódás azonban nem jelent új rendszert a tanulásban, csupán a gyermek fejlődéséhez alkalmazza az iskola menetét. A köziskolát egy kétéves kezdőiskola előzi meg (6–7 éves korú gyermekek számára), mely játékos módon az olvasás, írás és számolás alapismeretei mellett bizonyos principiális tájékozódást nyújt a gyermekeknek a közvetlen környezetben. Követik a köziskolát az egyes szakmaiskolák vagy a főiskolai tanulmányokra előkészítő három évfolyamos líceum.

6–7 év a kezdőiskola két osztálya

8–17 év a köziskola kilenc osztálya (4 és 5 év tagozatú)¹⁰⁷

17–20 év a szakmaiskolák vagy a líceum három osztálya.

III. Átmeneti intézkedések¹⁰⁸

Alapelve, hogy *a jelenleg meglévő iskolák fokozatosan alakuljanak át az új iskolává. E célból új tantervvel csak oly osztályok nyíljanak meg, ahol az új oktatás egy fázisa kezdődik* — a többi osztályok tanuljanak tovább olyan tantervvel, melybe az új céloknak megfelelően egyes beoltások történnek. (Sic!)

hány éves gyermek	eddiggi iskola	új iskola
6	1 elemi	1 kezdőiskola
7	2 elemi	2 " "
8	3 "	1 köziskola
9	4 "	2 "
10	5 " vagy 1 középiskola	3 "
11	6 " " 2 "	4 "
12	3 "	5 "
13	4 "	6 "
14	5 "	7 "
15	6 "	8 "
16	7 "	9 "

1. Új tantervvel nyílik meg a kezdőiskola 1–2. osztálya és a köziskola 1. osztálya.¹⁰⁹

2. Egységre hozott tantervek a legerősebb beoltású, módosított és beoltott tantervvel az 1., 3., s kisebb beoltással a 2. és 4. osztályban.¹¹⁰

3. Szervezetileg és helyileg össze fog tartozni átmenetileg a játékkiskola 2. osztálya és a köziskola alsó tagozata egyrészt,¹¹¹ a köziskola felső tagozata másrészt.

4. Tanerők felhasználtatnak: átmenetileg a kezdőiskola¹¹² 2. osztályában és a köziskola 1–4. osztályában a jelenlegi¹¹³ tanítók, a köziskola felső tagozatában a jelenlegi középiskolai (polgári iskola stb.) képesítésű tanítók.

5. Mindhárom iskolára felállítatnak oly iskolák, melyek egy hónappal a rendes tanítási idő kezdete előtt munkájukat a jövő évre szóló átmeneti tantervvel¹¹⁴ megkezdik. Ezen iskolák kidolgozzák a részletes heti tanmeneteket s minden iskolát ezzel ellátnak. Az egyes intézetek kötelesek magukat nagyjában ezen tanmenethez tartani.

6. Azonfelül minden iskolatípusra megindulnak mintaiskolák a végleges tantervvel, ezen tanterv kipróbálására, s kidolgozására azon menetnek, amellyel a végleges tanterv fokozatosan megvalósíttatik.

Szervezetileg és helyileg a kezdő és köziskolák osztályai összefüggnek¹¹⁵ — olvashatjuk a dokumentumban.

*

Témánkból adódóan, s a terjedelmi korlátok miatt, nem elemezhetjük részletesen a fenti, a nevelés- és iskolatörténeszek érdeklődésére méltó, Imre Sándor hagyatékában egyetlen példányban fennmaradt dokumentumot, melyet szó szerint, csak a nyilvánvaló gépelési hibákat javítva ajánlunk a szakmai közönség figyelmébe. Jegyzetekben idézzük a dokumentum keletkezését inspiráló, a munkaiskoláról szóló 1918. október 16-i szovjet-orosz rendelet szövegének a fentiek megítéléséhez szükséges részleteit, még hozzá abban az igen hevenyészett, valószínűleg egy német nyelvű kiadásból készült fordításban, melyet a dokumentumhoz mellékelten őriznek a Ráday Levéltárban. Segítségükkel olvasóink tartalmi és stíláris elemzések, összehasonlítások révén kialakíthatják álláspontjukat a két dokumentumban kirajzolódó koncepció azonosságáról és különbségéről. Segítségül még megemlítjük, hogy a magyar dokumentumból kimaradtak az iskolai munka rendjére és a munkaiskola önkormányzatára vonatkozó terjedelmes fejezetek.¹¹⁶

Nagy László különböző időpontokban keletkezett, s így valamelyest eltérő reformtervei is nyomtatásban könnyen hozzáférhetők az érdeklődők számára, így az azokkal való összevetés is életművének, a gyermektanulmányi mozgalom történetének pedagógus, pszichológus kutatóira vár. „A pedagógia szolgálóleányaként” (szolgájaként) őket kiszolgáló művelődéstörténész, ezzel kapcsolatban csak néhány rövid megjegyzésre szorítkozhat:

- A fenti dokumentumot nyilvánvalóan *nem Nagy László fogalmazta*, bár nézeteinek hatása érezhető, különösen a II. és III. fejezetek egyes, javított részleteiben.

- A koncepció által javasolt iskolaszervezet eltér a Nagy László terveiben foglaltakétól, bár ott is előfordul a 8 osztályos népiskola mellett, a 9 osztályosra utalás.¹¹⁷ A legszembeűnőbb különbség a 8 osztályos népiskola és a 3 osztályos továbbképző, ill. az 5 (3+2) osztályos középiskolák, líceumok, valamint a főiskolai/szakképzés helyett, a 2 éves kezdő-, a 9 éves köziskola s a 3 éves szakiskola/líceum iskolaszervezet proponálása — a kezdő- és köziskolára vonatkozó orosz javaslatot a magyar iskolakezdés időpontjához igazítva, s csak a megnevezésüket megváltoztatva.

- Nagy Lászlónak — feltételezhetően — mégsem lehetett súlyos kifogása a koncepció ellen, hiszen közel állt hozzá „a társadalom egésze számára egységes, közös alapokon nyugvó műveltség” biztosításának eszméje, szorgalmazta a pályaválasztás időpontjának későbbre halasztását, s találkozott koncepciójával a gyermekek cselekedtető oktatására vonatkozó elképzelés. 1918. decemberi tervében olvashatóan a népiskolai oktatás „minden népiskolában az ún. »munkaiskola« elve alapján rendezendő be, a gyermektanulmányi szempontok figyelembevételével”.¹¹⁸ A „kezdőiskola” javaslatba hozásának pedig kifejezetten örülhetett: a

forradalmakat követő munkáiban 5–14 évesek oktatását proponálta, az első hároméves ciklust (5–8 évesek számára), „játékkiskolának” nevezve.¹¹⁹

- A III. fejezet egyes, a gyakorlati megvalósítás mikéntjére vonatkozó pontjaiban pedig *valószínűleg az ő korrekciós javaslatai, elképzelései köszönnek vissza* az anyagban.

- *Az első fejezetben megfogalmazottakat ő bizonyára másként öntötte volna formába, s másra helyezte volna a hangsúlyokat, másként határozta volna meg a sorrendet (pl. a testnevelés helyét illetően), de kardinális kifogása nemigen lehetett az abban foglaltakkal kapcsolatban, ami nem zárja ki érdemi megjegyzéseinek esetleges jelzését a vita során.*

Summa summarum, talán nem tévedünk nagyot, ha feltételezzük: *Nagy László szakmai értelemben elfogadható, ha nem is túl könnyen megvalósítható kompromisszumként tekinthetett a szovjet-orosz munkaiskola-koncepció e magyar adaptációjára.*

Vajon hogyan viszonyultak hozzá az akkori döntéshozók, a Tanácsköztársaság oktatáspolitikájának meghatározói? Lehetséges-e, hogy Magyarországon is a népbiztosság, éppen az aktuálisan megvalósítható reform részlegessége miatt szükségesnek tartotta — a munkaiskola-koncepciót proponáló *Lunacsarszkij* megfogalmazásával — „a hosszú távon elérhető cél pontos meghatározását”, „azon iskola képének vázolását, amely felé haladunk”?¹²⁰

A Tanácsköztársaság közoktatás-politikájának ismert kutatói, a rendelkezésükre álló forrásokra támaszkodva, elsősorban a témában valóban kulcsszereplő, Fogarasi Béla egy 1919. júniusi előadás-sorozata alapján, mely „Kommunista politika — kommunista kultúra” címmel meg is jelent a KN kiadásában, arra a következtetésre jutottak, hogy a Tanácsköztársaság a 8 osztályos népiskolára épülő, a VAOSZ reformbizottságaiban testet öltő iskolarendszer kiépítését szorgalmazta (szem előtt tartva az orosz-szovjet munkaiskola koncepcióját, perspektíváját is).¹²¹

A tanítói szakszervezeti mozgalomból, a VAOSZ-bizottságokból a KN egyik osztály/csoportvezetőjévé lett *Fogarasi Béla*¹²² a tanítók átképzését szolgáló tanfolyamon tartott 1919. június 26-i előadása során alaposan taglalta¹²³ a szocialista munkaiskola koncepcióját, a szovjet-orosz rendeletben foglaltakat, kiemelve „az iskola és társadalom szerves egységbe hozásának”, a termelőmunkához kapcsolódásnak, „a cselekvő munkaiskolának”, az esztétikai, erkölcsi nevelésnek, az önrendelkezésnek, „az iskolai közműnek”, a gyermektanulmányi szempontok érvényesítésének stb. a jelentőségét.¹²⁴ Ám hozzátette: megvalósításukhoz „oly sokféle eszközre van... szükségünk, hogy a munkaiskola megvalósítását még nem tudjuk elképzelni, még egy olyan országban sem, mint Oroszország, még kevésbé tehát nálunk, ahol a technikai eszközökben a legnagyobb hiány van”.¹²⁵ „Nincsenek iskoláink, nincsenek tanítóink, tanműhelyeink, ahol megcsinálhatnánk a műhelyiskolákat, nincsen földünk, ahol megcsinálhatnánk az iskolával összekapcsolt mezőgazdasági oktatást. Ezen körülmények arra vezetnek, hogy egy szerényebb

iskolareformot valósítsunk meg... [A]z az iskolai reformtervezet, melyet a magyarországi tanítók szakszervezetének kultúrprogramja jelzett, és amelyet az iskolai reformbizottság kidolgozott, nem teljes szocialista iskolareform... Az az iskolareform, melynek alapelve a nyolcosztályos egységes népiskola, tulajdonképpen annyit jelent, hogy legyen egy bázisa minden ember kötelező műveltségének, ismereteinek, munkakészségének, a rajta felépülő középiskolával és szakiskolával egyáltalán nem felel meg annak a koncepciónak, melyet az egységes munkaiskola jelöl. De... a mai viszonyok között óriási haladás... ez az iskolareform-tervezet reform és nem forradalom, és bármennyire a forradalom álláspontján állunk politikailag és gazdaságilag, bármennyire a forradalom ezen előkészítésére törekszünk minden téren, számolnunk kell a marxizmusnak azzal a tételével is, hogy a forradalomnak ott van értelme, ahol annak feltételei megvannak” — mondta, akaratlanul az egész akkori (szerinte a gazdasági összeomlástól menekítő) kísérletről véleményt formálva az előadó.¹²⁶ Másnap, az orosz munkaiskola részletes ismertetését Fogarasi Béla annak deklarálásával zárta, hogy annak „kialakulását szívjből óhajtjuk, és... létesítésére... mindnyájan, mindent meg fogunk tenni. És az a fenntartás, amellyel vele szemben állunk, nem elvi fenntartás, csak a megvalósítás nehézségére utaló vélemény. Itt léphetnek fel különbségek a megítélésben”.¹²⁷

Ezekre utal egy másik — ugyancsak Imre Sándor hagyatékában fennmaradt, „A VAOSZ reformbizottságának története” című, anonim, ám rendkívül tájékozott szerző által írt — dokumentum is, melyben azt olvashatjuk, hogy az ott elkészült anyagokról „a közoktatásügyi népbiztosságnak az volt a véleménye... hogy egy demokrata, vagy egy szociáldemokrata állam számára elfogadhatók, de a kommunista állam szükségleteit nem elégítik ki, sőt, ahhoz közel se járnak. »Jó tervezet — csak nem kommunista!« — mondta Hajtai Ferenc,¹²⁸ s egy új bizottságot alakított, melyben Hacker Boriska, Mannheim [Károly], Kaiblinger [Fülöp], Sas [Andor], Balló Rezső, Fekete Mihály, Rubinyi Mózes, Laczkó Géza, Bexheft Ármin, Róheim [Géza] etnográfus vettek részt. A népiskolát Nagy László és Domokos Lászlóné képviselték. Ez a bizottság Hajtainak az ismert köziskolás tervezetével bajlódott, de közben Hajtai... sok baklövést követett el, amit még Pogány [József] is leintett, s így a reformmozgalom kimúlt” — olvashatjuk a kéziratban.¹²⁹

Erre, a KN reformbizottságában zajló vitára utalt tehát Imre Sándor 1921-es írásában, melyben — e dokumentumok ismeretében — arról írt, hogy a tanítószakszervezettől a tanácskormány népbiztossága átvette a nyolcosztályos népiskola gondolatát, „s tömérdek ingadozás közben ez az egy szilárd pont látszott. Észrevették ugyan, hogy éppen emiatt nehéz az egész iskolaszervezetet jól megalkotni, sokkal könnyebb volna, ha legalább az 5–8. években nem volna teljes az »egység«; a tanítóképzést sem tudták így jól elgondolni sem, de annyira hozzá kötötték magukat ehhez a tervhez, hogy ettől eltérniük már nem lehetett. Közben azonban újabb és újabb tervek merültek fel a középfokú iskolák szervezetére vonatkozóan;

kiszivárgott hírek szerint a már teljesen elkészült tervet halomra döntötte az Oroszországból érkezett legújabb terv,¹³⁰ s a vége az lett, hogy a nyolcosztályú népiskola kialakítását elrendelő iratot csak július 31-én írta alá Antal Márk főcsoportvezető, s augusztus 2-ára rendelte el közzétételét; ekkor pedig már nem volt diktatúra.

Ebben a rendeletben a nyolcosztályú népiskolát teljesen maguknak foglalják le” — írta az államtitkár,¹³¹ arra utalva, hogy a Vörös Újság augusztus 3-i számában megjelent 174.042/1919. számú rendelet szerint: „A kormány legfontosabb teendői közé tartozik a nevelésnek proletárszellemben való rendezése. Valamennyi kérdés között, a népkultúra érdekében, legégetőbb és legsürgősebb az egységes VIII osztályú népiskola felállítása, és ezzel kapcsolatban az eddigi, főként a kiváltságos néposztályok részére felállított középiskolák megfelelő osztályainak megszüntetése.”¹³²

Komoly oktatáspolitikai küzdelmekről tudósítanak tehát a fentiekben közölt, ill. idézett dokumentumok, melyek felhívják figyelmünket arra, hogy sok érdekes vitáról lappanghatnak források különböző levéltárakban, magángyűjteményekben, melyek tovább árnyalják majd Nagy László s a gyermektanulmányozók szerepére, valamint a Tanácsköztársaság oktatáspolitikájára vonatkozó képünket.

Imre Sándor hagyatékából még egy ilyenrel szolgálhatunk. Nagy László — akinek a VIII. kerületi tanítóképzőbe való visszahelyezésére sem „a proletárdiktatúra” alatt, sem azt követően nem került sor — a többi minisztériumban dolgozó osztályvezetőhöz/munkatárshoz hasonlóan,¹³³ 1919. augusztus 13-án beszámolót, „leltárt” írt részlege tevékenységéről, melyben széles áttekintést ad a Tanácsköztársaság oktatáspolitikájáról, a gyermektanulmányozók elképzeléseinek hatásáról, valamint a gyakorlati megvalósításukra tett vagy tervezett intézkedésekről (utalással az abban játszott szerepére).

3. 2. „A Közoktatási Népbiztosság által létesített intézmények, tervek”.¹³⁴

Nagy László kényszerű — ám szemléletét, törekvéseit s a 133 nap alatt történeteket sokoldalúan bemutató — számvetése 1919 augusztusából

„Magyar Gyermektanulmányi Társaság
Budapest, VIII., Üllői út 16. B.

Létesített vagy tervezett intézmények, szervezetek s tervek

*Iskolaszervezet*¹³⁵

- I. *Kisdedóvó »játékkiskola«* címen 4–6 éves korú gyerekek számára.¹³⁶

- II. *Egységes népiskola* 6–14 éves gyerekek számára, nyolc évfolyammal. A népiskola 1. és 2. osztályai átmenetül szolgálnak a játékosiskolából a rendes oktatás számára »*kezdőiskola*« címmel. Kötelező elvileg és gyakorlatilag.¹³⁷
- III. *Líceum*, oly 14–19 éves korú gyermekek számára, akik a főiskolán, illetőleg a főiskolai szakiskolákban kívánják tanulmányaikat folytatni. 5 évfolyammal s a tanulmányok szerinti fokozatos elágazásokkal.¹³⁸
- IV. *Munkásképző szakiskolák*, 14–18 éves serdültek számára a termelés ágai szerint kötelező azokra nézve elvileg, akik líceumba nem járnak. A munkásképző szakiskolák tanulói is felvehetők a főiskolákba egy-évi előkészítő tanfolyam után.¹³⁹
- V. *Főiskolák nemei*:¹⁴⁰
 - a) *Szakiskolák*, önállóak vagy egyetemekkel kapcsolatosak.
 - b) *Tudományegyetemek*.
 - c) *Munkásegyetemek*.¹⁴¹

*Tantervek*¹⁴²

- 1. *Átmeneti tanterv a népiskola 1. és 2. osztályai, a kezdőiskola számára.* Készen van.¹⁴³
- 2. *Átmeneti tanterv a népiskola 3. és 4. osztályai számára.* Készen van.¹⁴⁴
- 3. *Átmeneti tanterv a népiskola 5. és 6., 7. és 8. osztályai számára.* A vázlat s az előadói javaslatok kevés kivétellel, együttvannak.¹⁴⁵
- 4. *Átmeneti tanterv az ö. osztályú líceum számára.* Előmunkálatok megtörténtek.
- 5. *Átmeneti tanterv a kereskedelmi iskolák számára.* Készen van.
- 6. *Tanterv a munkásképző iskolák számára.* Előmunkálatok.

Iskolák pedagógiai berendezése

- 1. *Iskolai egyéniségi lapok szerkesztése.* Az előmunkálattal a Magyar Gyermektanulmányi Társaság bízott meg. Közel van a befejezéshez. 6-féle egyéniségi lap készült.¹⁴⁶
- 2. *Iskolai bizonyítványok reformja.* Nem egyéb, mint az 5. számú egyéniségi lap.¹⁴⁷
- 3. *Külön oktatása a bármi tekintetben visszamaradt (megbukott) tanulóknak.*
- 4. *Az 1918–19. isk. év végén »meg nem felelt« tanulókról való intézkedés; külön csoportosításuk és oktatásuk.*¹⁴⁸
- 5. *A tanulók csoportosítása előmenetelük, tehetségük és patológikus lelki tünetük szerint.*

Egyelőre a nyelvekből, számtanból, s a produktív és művészi munka tárgyaiból.

Ideges gyermekek iskolája.

6. *A tanulók társas életének szervezése az iskolai élet keretében.*¹⁴⁹ Önbíráskodás, önfegyelmzés, kölcsönös segítség, az élet különböző ágainak szabályozása, sport és egyéb szakegyesületek.

Speciális intézmények

1. *Kísérleti iskolák*, új módszerek létesítése és kipróbálása a tanítói továbbképzés céljaira.¹⁵⁰
 - a) A M. Gyt. T. által létesített *Új Iskola*, 8 osztállyal s egy internátussal (Bánffy utcai gyermekotthon) összekapcsolva. Gyermektanulmányi alapon álló kísérleti iskola. Az internátus szolgál a gyermekek társas életének szervezésére alapított nevelés módszerének kipróbálására.¹⁵¹
 - b) Egy másik »*Új Iskola*« a karácsonyi palotában főleg a tanítók továbbképzése céljaira.
 - c) A Nemesné-féle *Családiskola* a Tigris utcában főleg a *kertészeti* oktatással kapcsolatos 8 oszt. népiskolai kísérleti berendezésére.¹⁵²
 - d) Egy másik egészen közönséges felszerelésű 8 oszt. népiskola szintén Nemesné¹⁵³ vezetése alatt a munkaiskola, főleg a kollektív munka eszméjének megvalósítására.

Mind a négy iskola a M. Gyt. T. közvetlen felügyelete alatt áll. *Jegyzet.* A két első iskola (*Új Iskola*) már *államosítva* van.¹⁵⁴ A Nemesné-féle *Családiskolára* nézve ez még nem vitetett keresztül.
2. *Iskolaügyi és Gyermektanulmányi Múzeum.* Ez a Gyermektanulmányi Múzeumból s részben a Tanszermúzeumból építetik ki.¹⁵⁵
 - a) A Gyermektanulmányi Múzeum államosított.¹⁵⁶ Igazgatója *Ballai Károly*.¹⁵⁷
 - b) A Gyermektanulmányi Múzeum elláttatik 1. gyermektanulmányi, 2. pedagógiai, 3. néprajzi, 4. gyermekvédelmi, 5. pedagógiai higiéniai, 6. gyermekvédelmi,¹⁵⁸ 7. gyermekkriminalitási osztályokkal;
 - c) Továbbá 1. statisztikai, 2. iskolaépület-berendezési és 3. tanszertörténelmi osztályokkal;
 - d) Lélektani és pedagógiai kísérleti laboratóriumokkal;
 - e) Előadótérmekekkel a szakközönség, a laikus közönség, főleg a nép (munkások) számára.

- f) A tanszermúzeum átalakul *Tanszergyárrá* különböző laboratóriumokkal a pedagógusok, szakemberek számára.¹⁵⁹
3. Az Országos Pedagógiai Könyvtár és a főváros Pedagógiai Könyvtárának egyesítése.¹⁶⁰
4. Az ideges gyermekek állami iskolája átalakítottatott *a nép és középiskolai tanulók kerti iskolájává*. Lényege megmaradt.

*Tanítóképzés*¹⁶¹

1. *Játékkiskolai tanítóképzés*. A líceum második osztályára felépített 3 évfolyamú tanítóképző a kisdédóvó és a kezdőiskola (népiskola 1. és 2. osztálya) számára. (4–8 éves korú gyermekek tanítói számára)¹⁶²
2. *Tanítóképző akadémiák* három évfolyammal a népiskola 3–8. évfolyamai számára.¹⁶³
3. *Tanítóképző főiskolák*, az egyetemmel kapcsolatosan a líceumi tanítók számára. Alsó és középfokú gyakorlóiskolák. Hospitálás. Gyakorlatok. Gyermektanulmányi, gyermekvédelmi és kriminál-pedagógiai tan-szék.¹⁶⁴ (Tervezet megvan.)
4. A tanítóképző főiskolák kiegészítése gyógypedagógiai tanfolyammal.

*Gyermekvédelmi s egyéb gyermekszociális intézmények*¹⁶⁵

1. *Az iskolagyámi intézménynek* az összes iskolafokozatokra és fajokra való kiterjesztése és országos szervezése.¹⁶⁶
2. *Napközi otthonok* a kisdédóvók/játékkiskolák mellett.
3. *Tanoncotthonok* a munkásképző szakiskolák mellett.
4. Általában az iskolák oly berendezése, hogy a tanítók¹⁶⁷ azokban egész napjukat eltölthessék. Végső cél: hogy az iskola vegye át a gyermekek nevelését.
5. *Állami gyermekmenhelyek*. Minthogy a társadalom minden munkásáról teljesen gondoskodik, azért az elhagyott gyermekeknek családoknál való elhelyezése fokozatosan megszüntetendő, illetőleg ez önmagától megszűnik.
6. A pszichopatikus terhelten, az erkölcsileg debilis, vagy bármi tekintetben védtelen gyermekek számára a társadalom, az országban mindenféle nagyszabású kerti internátusokkal gondoskodik.
7. A „javítóintézetek” megszüntetendők, illetőleg átalakítandók nevelőintézetekké.

8. Abból a célból, hogy a gyermekek testi és lelki egyéni hibáik, bajaik, tulajdonságaik szerint szétoszthatók legyenek a különböző internátusokban, *átmeneti otthonok* létesítendőek lélektani laboratóriumokkal.
9. *Erdei iskolák és gyermekszanatóriumok* létesítendőek jó levegőjű helyeken. Eddig a fővárosban 2 erdei iskola és 2 gyermekszanatórium létesült a budai hegyeken.
10. Gyermektanulmányi alapon álló *kísérleti* nevelőintézet létesítendő az *erkölcsileg terhelt ún. nehéz nevelésű gyermekek* számára. (Ilyen a „Nógrády”-féle intézet, mely államosítás alatt állott.)
11. A gyermekbíróságok átalakítottak *gyermekbiztosságokká*. A gyermekbiztosi állás és működés *pedagógiai* kvalifikációhoz köttetett. Úgyszintén a gyermekbiztosi kutató tisztviselői állások is. (Igazságügy.)¹⁶⁸
12. »*Szociális tanfolyamok*« létesítették a társadalmi alkalmazottak számára a következő csoportokkal:¹⁶⁹
 - a) *Szociálpedagógiai csoport* (iskolagyámok, gyermekmenhelyfelügyelők, gyermekbiztosok, gyermekbírák), kutató tisztviselők, gyermekkörök, pályaválasztási tanácsadó irodák vezetői számára.¹⁷⁰
 - b) *Egészségügyi csoport*: anya- és csecsemővédők, kisdéd- és gyermekotthon-felügyelők, kórházi alkalmazottak számára.
 - c) *Szociális csoport* a különböző társadalmi alkalmazottak, közös konyhák, háztartások, házfelügyelők és látogatók, munkásbiztosítási hivatalok, bélyegsegélyező (Sic!)¹⁷¹ pénztárak tisztviselői stb. kiképzése számára.
E tanfolyam július 1-jén nyílt meg mind a három csoporttal. Persze megszűnt.
 - d) A hallgatók felvétele *pszichológiai (intelligencia) vizsgálat alapján* történt. (Magam végeztem.)¹⁷²
13. *Pályaválasztási tanácsadó irodák* szervezése a 14. évet elért tanulók pályaválasztásának szabályozására és támogatására az egész országban a központi helyeken, lélektani laboratóriumokkal s egy központi intézettel, amelyből az egész pályaválasztás tudományosan igazíttatik. Ez meg is nyílt a Markó utcában.
14. Lélektani laboratóriumok létesültek.¹⁷³
 - a) *A tehetségek kiválasztására*.¹⁷⁴ Ez az egyetemen működik Révész Géza¹⁷⁵ alatt.
 - b) A fővárosi és országos gyermekvédelmi központtal kapcsolatosan a Pedagógiai Szemináriumban van. (Nemes Lipót az igazgatója.)¹⁷⁶

- c) A kriminál-pedagógiai intézetben¹⁷⁷ (Máday István dr.¹⁷⁸ vezetése alatt).
 - d) A gyógypedagógiai intézetek céljaira is létesült egy laboratórium (Révész Margit dr.¹⁷⁹ vezetése alatt.)
15. *A gyermekek etikai és esztétikai irányú szórakoztatására külön központi intéző szerv létesült* (Ferenciek tere I.).¹⁸⁰
- Osztályai:
- a) Mesedélutánok¹⁸¹
 - b) Mozgófénykép előadások¹⁸²
 - c) Színi előadások¹⁸³
 - d) Zenei előadások¹⁸⁴
16. *Tehetséges gyermekek internátusa*. Megnyílt július közepén Bánffy utcai otthonban.
- Kiválogatás történt a lélektani laboratóriumban.¹⁸⁵

*Testnevelés*¹⁸⁶

1. A Nemzeti Tornacsarnokban fennálló, a német torna művelésére alapított s elméletileg is elégtelen színvonalú »*tornatanárképző tanfolyam*« április hóban megszüntettetett. A tanfolyam *államosított* s modern irányban újjá szerveztetett (játék, sport, atlétika, ritmikus torna, ember-tan, egészségtan, gyermektanulmány, mozdulattan). Május 1-jén nyílt meg, s július végén fejeződött be igen szépsikerű Képesítő vizsgálat-tal.¹⁸⁷
2. *Testnevelő (tornatanító-képző) akadémia*. A testnevelők képzésének színvonalát az elméleti tárgyak oktatóinak kiképzési színvonalára kell emelni. Felvétel, évfolyamok száma azonos a líceumi tanítók kiképző főiskolájával. Fő a modern *testedzésekben, az esztétikában, a kézimunkában, a kerti munkában, az egészségtanban, a lélektanban, gyermektanulmányban* (elmélet és laboratórium), *etikában* való kiképzés. Külön akadémiai épület és sporttelep. Az általános tervezet elkészült.¹⁸⁸
3. A sürgős szükségletek kielégítésére átmenetileg *2 éves tanfolyam* rendeztetik be a Ludovika Akadémiában. Elkészült a részletes tanterv is. Előadó tanárok kijelöltek.
4. Minden *iskolai tantervben* az első helyet a testnevelés foglalja el.¹⁸⁹

Produktív munka

1. Az összes iskolai oktatás gerincévé a produktív munka (testi és szellemi) tétetett.¹⁹⁰
2. Az összes iskolai tantervek ebben a szellemben készültek.

Művészeti nevelés

1. A művészeti nevelés a testneveléssel és a produktív munkával együtt s ezekkel szorosan egybekapcsolva előkelő helyet foglal el az iskolai oktatásban.¹⁹¹
2. Ezen szempontnak érvényesülnie kell az összes tantervekben.

*Az I. ún. Kultúrpolitikai csoport szervezete*¹⁹²

Ide tartoztak az összes általános oktatásügyi és pedagógiai kérdések. Elvi természetű rendeletek ennek útján és hozzájárulásával adattak ki. Ez az osztály pedig a legfontosabb kérdésekben meghallgatta a szakszervezeteket. Ennek a csoportnak a szervezete az utolsó időkben¹⁹³ a következőképpen alakult ki:

1. Osztály: *Iskolai oktatás és nevelés*

Alosztályok:

- a) Tankönyvek, tanszerek stb.
- b) Tanterv és pedagógia.
- c) Testnevelés.
- d) Művészeti nevelés.
- e) Produktív munka.

2. Osztály: *Gyermekszociális osztály*

- a) *Gyermekvédelem.* Internátusok. Erdei iskolák. Szanatóriumok. Iskolai gyermekvédelem.
- b) *Szociális tanfolyamok.*
- c) *A Magyar Gyermektanulmányi Társaság* ügyei és intézményei. (Múzeum, új iskolák, tanfolyamok)."

*

A maga nemében páratlan dokumentum a hozzá csatolt bőséges jegyzetekkel „önmagáért beszél”, legalábbis a jelen dolgozat címzettje, a művelődés-, ill. neveléstörténetben otthonosan mozgó olvasó számára. Ezért ez alkalommal is csak néhány olyan reflexióval, kiegészítéssel szolgálunk, amelyek egyéb források, összefüggések látókörbe hozása révén segíthetik az értelmezésben:

- Ha bárki kézbe veszi a KN 1919. júniusi jelentését a népbiztosság működéséről, első ránézésre nyilvánvaló lesz számára, hogy *a közölt dokumentum* — az utólag ráírt címtől eltérően — *nem a KN egészének munkájáról, hanem* elsősorban az azon belül tevékenykedő Kultúrpolitikai Csoport tevékenységéről ad számot. Arról is — a hivatali felépítéstől valamelyest eltérve tudósít — a különböző témá-

kat abban a mértékben kibontva, amilyen mértékben Nagy Lászlónak, ill. közvetlen munkatársainak, a gyermektanulmányozóknak részük volt abban.

- Ebből a részleges átstrukturálásból (s a KN-jelentéssel való összevetésből) követhető Nagy László ottani munkájának (beszámolójának) logikája s az alig néhány hónap alatt kibontakozott (tervezett) tevékenységük komplexitása:

1. Előbb a javasolt iskolaszervezet egészéről, majd az egyes iskolatípusokhoz elkészült tantervekről, az „iskolák pedagógiai berendezésével” kapcsolatos intézkedésekről, s a fentiek megvalósítását előkészítő, módszereit kipróbáló „speciális intézményekről”, végül az eddigiekben nyert pedagógiai („iskolaügyi és gyermektanulmányi”) tapasztalatok összegyűjtésének, rendszerezésének, közkinccsé tételének intézményeiről számol be, nem fedlekve el — az iskolai nevelés-oktatás valódi reformja szempontjából döntő — pedagógusképzésről sem.
2. Ezt követően — a hivatali beosztástól eltérve, ám — a gyermektanulmányozók alapelveihez híven, „a gyermekvédelmi és gyermekszociális” intézményekkel kapcsolatban történekről ad áttekintést: az iskolagyámi intézménytől kiindulva, a kisdédóvók és munkásképző szakiskolák melletti otthonok létrehozásáról referálva, deklarálja az akkor általánosan kívánatosnak ítélt célt: a tanulók egész napos iskolai foglalkoztatása révén elérni, „hogy az iskola vegye át a gyermek nevelését”.¹⁹⁴ Erre törekedtek az állami gyermekmenhelyekkel, „a pszichopatikus terhelt és erkölcsileg debilis vagy bármi más tekintetben védtelen” gyermekek számára szánt „kerti internátusokkal”, a javítóintézetek helyett létrehozandónak ítélt nevelőintézetekkel is. Ezt követően Nagy László az átmeneti otthonokról, az erdei iskolákról, a szanatóriumokról, az „erkölcsileg terhelt, ún. nehéz nevelésű” gyermekek kísérleti nevelőintézetéről tett említést, majd a gyermekbíróságoknak „gyermekbiztosságokká” alakítására utalt, s arra, hogy annak munkatársai a jövőben csak pedagógiai kvalifikációval rendelkezők lehetnek. Biztosításukra „szociális tanfolyamokat” létesítettek: szociálpedagógiai, egészségügyi és szociális profillal.¹⁹⁵ A témát záró 13–16. pontokban pedig a fentiekben (az azokat kezelni próbáló intézmények kapcsán) közvetetten felmerült, a *gyermeket veszélyeztető rizikófaktorok csökkentésére, s egészséges fejlődésük esélyeinek javítására szolgáló intézmények felsorolását találjuk*: a pályaválasztási tanácsadó irodák, a különböző célú lélektani laboratóriumok, „a gyermekek etikai és esztétikai irányú szórakoztatása” formáinak s a „tehetséges gyermekek internátusának” említésével.¹⁹⁶
3. A tartalmi beszámoló végén három, az iskolai nevelőmunkát, tanterveket meghatározó aspektusról: a test(i)nevelésről, a produktív munkáról s a művészeti nevelésről olvashatunk — az írásunk 2. fejezetében kifejtettek alapján érthetően — igencsak különböző terjedelemben, mélységben.

(Ezekből viszonylag új elemnek tekinthetők a testnevelő akadémia tantervéről s az átmeneti kétéves tanfolyamról írottak).

4. A dokumentum az ún. Kultúrpolitikai Csoport szervezetének vázlatával zárul. Az általa felügyelt-irányított tevékenységek felsorolásából s a munkába bekapcsolódott gyermektanulmányozók nagy számából¹⁹⁷ érzékelhetjük: Nagy László és munkatársai valamennyi felsorolt ügyosztály munkájához hozzájárulhattak valamivel. Ugyanakkor e struktúra ismeretében sem egyértelmű számunkra, hogy vajon Nagy László formálisan mikor, melyik ügyosztályhoz s milyen beosztásban tartozott, ill. az, hogy milyen változás történt ebben a tanácskormány ideje alatt? A fentiekben idézett, 1919. július 8-i lemondólevelében „az 1. ügyosztályban betöltött előadói tiszte” alóli felmentését kérte,¹⁹⁸ ami azt jelentheti, hogy akkor már az „iskolai oktatás és nevelés osztály” „tanterv és pedagógiai” alosztályán tevékenykedett.¹⁹⁹ Ezt valószínűsíti egy Imre Sándor hagyatékában ránk maradt KN-ügybeosztási lista is,²⁰⁰ amelyre közvetlenül a Tanácsköztársaság bukása után rávezették, hogy mely témák milyen régi/új osztályokhoz kerüljenek, s mivel mi történjen az ottani vezetők közül. Ezen a listán *másképp tüntették fel a KN I. Kultúrpolitikai Csoportjának felépítését*. Csoportvezetőként Halász Adolf szerepel. Az osztályok és vezetőik felsorolása: „1. Az elemi reformügyek (tanterv és utasítás). Osztályvezető: Nagy László [mellé kézzel ráírva: „beadja, egyelőre maradjon”].²⁰¹ 2. Az iskolai tankönyvek, taneszközök és ifjúsági könyvtárak. Osztályvezető: Roboz Andor. 3. Testnevelési és egészségügyi kérdések. Osztályvezető: Halász Adolf. 4. Művészi nevelés kérdései. Osztályvezető: Halász Adolf. 5. Kultúrstatistika és iskolaszervezési ügyek. Osztályvezető: Pogány Frigyes.” (E listából tehát hiányzik a Nagy László által említett „Produktív munka” alosztály s a Gyermekszociális osztály egésze, melyek a KN más csoportjainál sincsenek feltüntetve.) Forrásaink tehát igencsak valószínűsítik, de nem bizonyítják, hogy Nagy László a Tanácsköztársaság utolsó hónapja(i?)ban az elemi iskolai reform ügyeivel foglalkozhatott „előadói” vagy „osztályvezetői” beosztásban.²⁰²

- *A szovjet-orosz munkaiskola-koncepció hatására született* — fentiekben ismertetett — *magyar iskolareformterv bizonyos nyomai érezhetők az egységes nyolcosztályos népiskola leírásánál, amennyiben az 1. és 2. osztályok átmeneti jellegének jelzésére visszaköszön a beszámolóban a „kezdőiskola” fogalma, s a játékkiskola két felső osztályával való összefüggésük jeleként, új elemként, megjelenik a líceum 2. osztályára épülő, hároméves „játékkiskolai tanítóképzés” a 4–8 éves gyermekek pedagógusai számára.* Talán abban sem tévedünk, hogy a most elemzett dokumentumban felsorolt „speciális intézmények” éppen ilyen volta, jellegük bizonyos vonásai sem egészen függetlenek az „iskolareformterv” átmeneti intézkedései 5–6. pontjaiban leírtaktól. Ez arra utalhat, hogy *a rövid életűnek*

*bizonyult magyar elképzelés nem maradt hatás nélkül Nagy László és munkatársai tevékenységére.*²⁰³

- A pedagógusképzéssel kapcsolatosan részben visszacseng az anyagban Nagy Lászlónak a TITOE válaszmánya 1918. december 7-i ülésén tett javaslata, melyben elválasztotta az akadémiákon képzendő népiskolai tanítókat az egyetemen folyó „középiskolai tanítóképzéstől”.²⁰⁴ Ugyanakkor, a pedagógus-szakszervezet szorgalmazására, az eredetileg 4 évre tervezett akadémiai képzést 3 évre csökkentette, amit annál könnyebben megtehetett, mivel „a játékskolai tanítóképzés” tervével,²⁰⁵ a népiskolai képzésnek csak a 3–8. osztályokra kellett felkészítenie.

- Méltók lehetnek figyelmünkre az elkészült és készülő tantervek felsorolásai, valamint a készültségi fokokra utaló megjegyzések is.²⁰⁶

- Eddigi, „A Gyermekek” 1919/1–3. számából származó információinkhoz képest bizonyos új elemeket találunk az „Iskolaügyi és Gyermektanulmányi Múzeumról” szóló beszámolóban is. A folyóiratban, ill. Ballai Károly igazgató 1919. június 3-i, a KN-hoz intézett felterjesztésében a múzeum addig meglévő gyermektanulmányi, pedagógiai és néprajzi osztályaiból öt osztály: „a gyermek fejlődése”, „a gyermek lélekfejlődése”, „az alkalmazott gyermektanulmány” osztályok mellett egy, „a gyermektanulmány, pedagógia és didaktika történeti fejlődését” vizsgáló osztály felállítását javasolták. Negyedikként „a könyvtárat, a vizsgáló laboratóriumot és feldolgozó műhelyeket” magában foglaló „történeti” osztályt nevezték meg. Ehhez járultak volna — a felterjesztés szerint — az Iskolaügyi Múzeum profiljába vágó témák, melyek „felölelnék a nevelés és az oktatás összes külső vonatkozásait, az épületet, a felszerelést, a berendezést, az iskolaügyi statisztikát stb. Így a modern iskola-higiénia és pedagógia követelményeinek megfelelő iskolaépületeket, tan- és előadótermeket mutatnák be tervrajzokban, modellekben, képekben és mintatermekben. Bemutatnák továbbá az iskolatermek, folyosók és kertek helyes és okszerű díszítését; az iskolatermek jó berendezését és kívánatos felszerelését stb. Az ajánlható tanszerek, taneszközök, szemléltető képek²⁰⁷ és modellek készíttetése és az iskoláknak ilyenekkel való ellátása szintén az Iskolaügyi Múzeum feladata” — lett volna a javaslat szerint.²⁰⁸ Nagy László — a nyilvánvaló elírásból/félreértésből származó ismétléstől eltekintve — az eredeti három osztály mellett gyermekvédelmi, pedagógiai, higiéniai, gyermekkriminalitási osztályokat, valamint az iskolaügyi részlegben statisztikai, iskolaépület-berendezési és tanszertörténelmi osztályokat említett, lélektani és pedagógiai kísérleti laboratóriumokkal, tanszergyárral,²⁰⁹ s „előadótermekkel a szakközönség, a laikus közönség, főleg a nép (munkások) számára.” Utóbbiak jelentőségét hangsúlyozta a Fáklya 1919. április 29-i számában a témáról megjelent cikkét zárva is: „A KN-nak... az a szándéka, hogy ezeket a múzeumokat a proletárszülők számára jól megközelíthetővé tegye. Ezekben szemléltető előadásokat fognak tartani a proletárszülők számára. A népbiztosság a gyermekkultuszt mélyen bele akarja

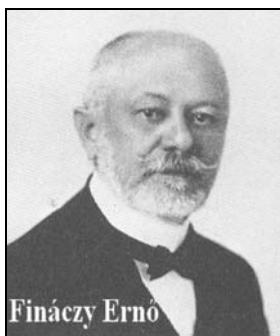
oltani a nép lelkébe. Eddig csak a polgári társadalom számára írtak pedagógiát, a népbiztosságnak az az eszméje, hogy a proletárságban terjessze el a pedagógiai műveltséget. Ennek a messzemenő célnak szolgálatába fognak állani a fővárosi és vidéki gyermektanulmányi és pedagógiai múzeumok is” — írta Nagy László.²¹⁰ Késői olvasóira marad, hogy eldöntsék: vajon az ilyen megfogalmazásban őt belső meggyőződés, vagy az éppen érvényesíteni kívánt gyermektanulmányi projekt „eladásának”, az aktuális hatalom számára kedves „hangszerelésének” szándéka vezette-e?²¹¹

S végül, e dokumentumelemzés lezárásaként, reflektálnunk kell egy olyan fontos mozzanatra is, amellyel nem találkozunk a jelentésben. *Forrásaink szerint sem Nagy László, sem a gyermektanulmányozók többsége nem vállalt exponált szerepet „a szocializmus állami propagandájában”, s a részvételükkel zajló pedagógus-továbbképző vagy „szociális” tanfolyamokon*²¹² is az érdeklődésükhöz közel álló gyermektanulmányi, gyermekvédelmi témákról tartottak előadásokat.²¹³ Ezért Nagy László beszámolójában joggal nem történik említés a KN munkájában igen nagy súllyal szereplő politikai-világnézeti propagandáról. *A Tanácsköztársaság alatti munkájuk túlnyomóan szakmai-professzionális jellegű volt, egy olyan iskola-rendszer korszerűsítése érdekében, melyet — Kun Béla szavaival — már hatalomra jutásuk előtt „nyíltan a szocializmusra nevelés szolgálatába állítandónak”*²¹⁴ ítélték a hatalom gyakorlói. *A rendszer ilyen ideologikus jellege, uralkodó légköre lehetetlenné tette a KN munkatársainak (még ha szándékukban lett volna is), hogy szakmai-professzionális munkájukat „sterilen” elválasszák a radikális társadalomátalakítást motiváló értékrendtől s a hivatalos céltételezésektől.*

Ennek illusztrálására egy manapság eminensen szakmainak tekinthető terület, az óvodai nevelés példáját ajánljuk az olvasó figyelmébe. A KN júniusi jelentésében a „játékiskolákról” írván leszögezték: *„A kommunista állam sokkal nagyobb részt fog kérni az ember neveléséből, mint a régi állam. Mindazt, ami a felnőttek mai nemzedékének neveléséből hiányzott, meg kell kapnia a most felnövő gyermeknemzedéknek. Ha mi még a kapitalista légkörben nőttünk fel, ők olyan légkörben kell, hogy felnőjenek, ahol magától terem meg a szocialista világnézet, és ahonnan ki vannak zárva azok a kapitalista fogalmak, amelyek ma még többé-kevésbé valamennyiünket nyomasztanak.* A KN, tudva azt, hogy az új irányú nevelés munkáját nem lehet elég korán kezdeni, gyorsan és erőteljesen hozzákezdett az óvodák ügyének rendezéséhez. Egy új ügyosztály szervezi a játékiskolákat (mert az óvodák feladata általánosabb lesz, mint eddig volt), amely, részben új feladatok előtt állva, sokszor a semmiből volt kénytelen teremteni.”²¹⁵

Részt venni az új intézményrendszer kialakításában, a (kisgyermekkori) nevelés tartalmi, szervezeti, módszerbeli megújításában, hálózatának kiépítésében, vagy — tekintettel a rendszer diktatórikus jellegére s az általa preferált értékrendre — félreállni (esetleg az ellenforradalmi mozgalmak valamelyikéhez csatlakoz-

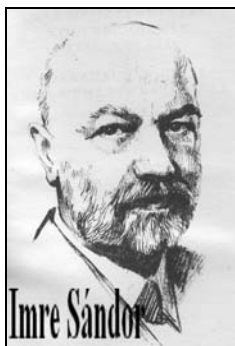
ni). Ez volt a nevelésügy megújítását szorgalmazók dilemmája, melyre ki-ki a maga módján adta meg a választ.

A gyermektanulmányozók ügyét távolról, némi szkepszissel figyelő, az egyetemre való bejutásukat nemkívánatosnak tartó *Fináczy Ernő* — aki nem kereste az együttműködést a tanácskormánnyal²¹⁶ (amire amúgy sem lett volna reális lehetősége), s akit még az egyetemről is „szabadságoltak” a tanév hátralévő részére²¹⁷ —, a magyar közoktatás e négy hónapjáról 1919 végén elmélkedvén, úgy vélte: „*a Tanácsköztársaság közoktatásügyi kormányzatának leginkább kiemelkedő jellemvonása az, hogy nemcsak lehetőnek, de szükségesnek is tartotta a politikának normatív szerepét a közművelődés egész területén és összes viszonylataiban, mégpedig nem is a politikáét általában, hanem a pártpolitikáét, a maga végletes egyoldalúságában és kizárólagosságában. ...[N]em volt Magyarországon közoktatási kormány, melynek égisze alatt ez a pártpolitikai irányítás oly leplezetlenül és erőszakosan érvényesült volna, mint amikor a proletárság intézte [?] népbiztosai útján a közművelődést*” — konstataulta Fináczy Ernő. Majd saját óhajaként deklarálta: „*Az iskola... sohasem válhat hatalmi törekvések martalékává; feladatát a közösség és az egyén javára a pedagógia szabja meg. Nem szabad lennie pártnak, mely mást vár az iskolától. Sem a klerikalizmus... sem a liberalizmus, sem a konzervativizmus, sem a szocializmus, mint politikai pártok, nem támaszthatnak jogot arra, hogy a »lelkek átformálására« lefoglalják magát az iskolát. ... [Márpedig] a tanácskormány a proletárdiktatúra eszközüvé fokozta le a köznevelés intézményeit.*” Következésképp, a gyermekek ügyét, a pedagógia étoszát magáénak valló komoly pedagógusnak — Fináczy szerint — távol kell(ett volna) tartania magát a diktatúra szolgálatától. „Mindig akként vélekedtem, hogy magyar tanítónak [a pártpolitika támogatása helyett — D. P.] csak egyféle politikája lehet: a maga körében mindent megtenni, hogy a nemzet értelmi és erkölcsi ereje gyarapodjék.”

De mit tegyen a gyermekek ügyét ugyancsak pártpolitikától független, humanus, (ám másként) absztrakt vízió jegyében képviselő pedagógus, ha úgy érzi: „*a nemzet értelmi és erkölcsi ereje*” csak gyökeres, a gyermektanulmányozás elvei alapján végbemenő reformok révén gyarapítható, s ha — Fináczyval ebben

egyetértve — maga is úgy véli, hogy Eötvös József óta nem volt még kormányzat, amely „a közoktatást olyan egységesen fogta volna fel és oly egységben látta” volna, mint a pártpolitikai motívumok által vezérelt népbiztosság? Még inkább, ha abban is osztja a jeles neveléstörténész álláspontját, hogy „amikor a nemzeti nevelést akarjuk elvszerűen megszervezni... nem szabad a részletreformokkal beérnünk... hanem tekintetünkkel át kell fognunk a művelődés egész területét, s a nemzeti szellemmel telített műveltség biztosítására oly tanügyi szervezetet kell felépítenünk, melynek minden része befejezi a megelőzőt, és megalapozza az utána következőt”.²¹⁸

Különösen, ha úgy értékeli a helyzetet, ahogy a minisztériumból (népbiztosságról) 1919. április 14-től eltávolított s a polgári iskolai tanárképző főiskola igazgatói posztjára visszahelyezett²¹⁹ Imre Sándor látta — a Tanácsköztársaság alatt magának készített — feljegyzéseiben: „Eddig a tudatos nevelők munkája csekély sikerű küzdelem volt a társadalom nevelő hatásával; most mód lehet arra, hogy egyirányúvá legyen a két hatóerő. Evégre azonban a nevelésnek alkalmazkodnia kell a mai helyzethez: meg kell állapítania, miben áll a mai társadalom gondolatvilága, hogyan nevel az szükségképpen, s ehhez kell simulnia! *Mindent* megcsinálni, ami a szocialisták pedagógiai gondolkodásában *nem* pártpolitikai!”²²⁰

Márpedig, ha hihetünk a KN-csoportvezető *Fogarasi Béla* — fentiekben már idézett 1919. június 26-i — értékelésének: a VAOSZ, a pedagógus-szakszervezet, a gyermektanulmányozók stb. által készített reformtervek alapján elindult, az egységes nyolcosztályos népiskolára felépített oktatási reform kevésbé felelt meg annak a koncepciónak, amelyet a valóban szocialistának tekintett orosz-szovjet „egységes munkaiskola”-konceptió képviselt. A kommunista vezető szerint a magyar törekvés „nagy lépés volt előre, de csak reform” volt, mert „nem csinálhadtunk forradalmat”, amelynek technikai eszközeivel nem rendelkezünk, s amelynek célja, a gyermek — a forradalmi iskolában szerzett tudás, készségek, képességek alapján — nem találhatná helyét az átalakulásban lévő magyar társadalomban.²²¹

Ezért *a* — gyorsan megvalósítandónak, de (ha nem is rövid időre) átmenetinek gondolt — reformmunkákhoz szélesebb szakértői körre volt szükség, olyan partnerekre, akiknek *a szemlélete s az általuk képviselt pedagógiai, társadalmi értékek eltértek, nem egy vonatkozásban szemben álltak az addig uralkodó iskola- és nevelésfelfogással, amiért készséget mutattak az együttműködésre.* Nagy Lászlónak *s a gyermektanulmányozóknak pedig anyagi és politikai támogatásra volt szükségük ahhoz, hogy eszméik szélesebb teret nyerhessenek a társadalomban, s hogy az iskolareform, a pedagógusképzés, a gyermekvédelem és gyermektanulmány ügyét „kint az életben” is hatékonyan képviselhessék.*²²² Mindkét félnek lehettek fenntartásai a másik iránt, ám a rövid életű együttműködés létrejött.²²³

Nagy László — s nem egy kollégája — szakértői munkát vállalt a tanácskormánynál, amely cserében — legalábbis átmenetileg — a pedagógus-szakszervezet mellett őket nyilvánította az egyetlen, számára posszibilis pedagógus szakmai szervezetnek, s erejéhez képest támogatta az intézményrendszerük kiépítésére irányuló törekvéseiket. „Útitársak” voltak, *nem elvtársak, céljaik és törekvéseik részben — ha nem is viták nélkül, s vélhetően csak átmenetileg — összeegyeztethetőeknek bizonyultak,*²²⁴ miért is Nagy László és *a gyermektanulmányozók meg tapasztalhatták, hogy mit is jelent, ha valaki a(z oktatás)politika világába lép: ha az éppen aktuális kurzus előbb lassan, parciálisan elfogad,*²²⁵ majd néhány hónapra viszonylag jelentős befolyáshoz, pénzhez juttat,²²⁶ *hogy azután — éppen e rövid főszerepért — hosszú időre újra epizód szerepekre kényszerítsen.*

4. A „bolsevizmus alatti magatartásának” ismételt vizsgálata — alkalmazkodó „hangszerelés”, fenntartott reformtervek

„Bizonyos, hogy nem voltál kommunista.”
Friml Aladár, kihallgató

Elemzett, 1919. augusztus 13-i jelentése összeállításakor Nagy László talán még nem is sejtette, hogy a status quo (ante) elvének érvényesítése révén minden, amiről jelentett, milyen rövid idő alatt semmivé válik, s mindaz, ami addig ígéretes kezdetnek tűnt, visszavonhatatlanul lezárt, sőt vizsgálatokon igazolandó múlt részévé válik.

Révész Géza már augusztus 12-én levélben kérte Imre Sándort, hogy segítsen az egyetemi lélektani laboratórium megőrzésében a Keleti Akadémia épületének néhány helyiségében. Ám a VKM államtitkári segítség is csak ideiglenes eredményt hozott. Révész személyét és intézetét egyaránt támadások érték, minek következtében ő rövidesen külföldre távozott.²²⁷

De nemcsak az egyetemi gyermeklélektan tanítás lehetetlenült el jó időre, hanem Nagy Lászlónak a tornatanítók tanfolyamával és a testnevelési főiskolával

kapcsolatos tervei is napokon belül „füstbe mentek”. Augusztus 17-én a tornatanítóképző tanfolyam régi tantestülete nemcsak újra kezébe vette az irányítást, hanem fel is jelentette az őket eltávolítókat, elsősorban Gerencsér Lászlót, a tanfolyam vezetőjét.²²⁸

*A Tanácsköztársaság alatt közalkalmazotti kinevezést nyertek elbocsátásával, s az akkor elfogadott tervek, foganatosított intézkedések, államosítások semmibe vételével a társaság intézményeinek (iskolák, múzeum) támogatása, s azok vezetőinek, munkatársainak egzisztenciális biztonsága is megszűnt,*²²⁹ (s rövidesen a Fővárosi Pedagógiai Szeminárium sem tudta/akarta biztosítani számukra a Weszely Ödön vezetése alatt megszokott körülményeket).²³⁰

*Magának Nagy Lászlónak a helyzete is problematikusná vált.*²³¹ A KN-ból újra VKM-má lett főhatóságba való berendelését először, átmenetileg, egy rövid időre, meghosszabbították, majd — nem tudni mikor, s miért — annullálták. Erről, csak az Imre Sándor hagyatékban megmaradt különböző, általában keltezetlen listák tudósítanak, melyeken egy — vélhetően az első — kivételével, melyen még a KN vezető munkatársainak neve szerepelt (s melyre kézzel ráírták, hogy mi történjék vele a VKM visszaállítása után), az osztályvezetőként feltüntetett Nagy László neve mellett a többiekénél egyértelmű „eltávolítandó” helyett egy nehezen olvasható megjegyzést találunk: „beadja, egyelőre maradjon”.²³² Ettől kezdve *személye szinte teljesen eltűnik a VKM kimutatásaiból: nem találjuk őt sem a berendelt alkalmazottak, sem a fogalmazói állomány listáin, s nem említik személyét a tanítóképző intézeti szakfelügyelőségen, sőt a tanítóképző intézeti tanári státusban szereplők nevei között sem.*²³³ Mivel eredeti munkahelyére, a VIII. kerületi tanítónőképzőbe sem kerülhetett vissza,²³⁴ *egyetlen, a közszolgálati jogviszonyával összefüggő munkája maradt: a lélektani laboratórium vezetése, s annak kapcsán az Apponyi Kollégium hallgatóinak csekély óraszámú való oktatása. Ám a helyiség osztályteremmé nyilvánításával Nagy László előbb — az 1919/1920. és 1920/1921. tanévekben — csak délutánonként vehette igénybe, majd az 1921/1922. tanévtől még akkor sem, sőt még az is felmerült, hogy Molnár Oszkár vegye át Nagy Lászlótól a laboratórium vezetését. Ekkor egy éveken át, 1925-ig tartó küzdelem kezdődött, melynek során Nagy László, aki akkoriban már „az Apponyi Kollégium tanáraként”²³⁵ írta alá kérvényeit több helyütt megkísérelte elhelyezni laboratóriumát, s megteremtteni kutató- és oktatómunkájának feltételeit.*²³⁶

Abból, hogy közalkalmazotti beosztása (nem státusa) bizonytalanná vált, nem következett azonban, hogy elkerülhette volna a mindenkire kötelező kérdőív kitöltését, melyen — mint minden pedagógusnak/tisztviselőnek — nyilatkoznia kellett a Tanácsköztársaság alatti beosztásáról, szerepéről, arról, hogy miért fogadta el a diktatúra alatt új munkakörét, származott-e ebből előnye, s hogy „fejtett-e ki és minő agitációt a proletárdiktatúra érdekében” (ha igen, alkalmanként vagy rendszeresen, s milyen formában: előadás, beszéd, szeminárium stb.).²³⁷ Ezen kérdő-

ívek segítségével, majd az eljárások során azt próbálták tisztázni, hogy vajon a vizsgált személy „a proletárdiktatúra alatt kibocsátott rendeletek egyszerű végrehatója volt-e” vagy „tevékenységével tényleg elősegítette a proletárdiktatúra nemzet- és erkölcsromboló munkáját, azáltal, hogy hivatalos kötelességén túlmenve, kényszerszertől függetlenül törvénytelenések elkövetésében kezdeményezően lépett fel,²³⁸ szóban vagy írásban propagandát, agitációt fejtett ki a bolsevizmus érdekében”. Firtatták: részes volt-e „a tanítás szellemének erkölcstelen, hazafiatlan irányú megváltoztatásában”?²³⁹

Sajnos a Nagy László által kitöltött dokumentumot eddig nem sikerült felkutatni, vélhetően a tevékenységével kapcsolatos második vizsgálat anyagaival együtt lappang valahol. Így az igazolási eljárására vonatkozó ismereteink korlátozott forrásbázison nyugszanak, s az alábbiakban erről röviden felvázolásra kerülő kép — a dokumentumok előkerülésekor — érdekes mozzanatokkal egészülhet ki.

Az első vele kapcsolatos, meglehetősen felszínes igazoló eljárásra, még volt KN munkatársi minőségében került sor. Ennek bevezető aktusáról így számolt be remélt patrónusának, Imre Sándor államtitkárnak:

„Kedves Öcsém!

Mivel érdeklődöl sorsom iránt, tisztelettel tudatom, hogy az én igazoló eljárásomat megelőző kihallgatás kedden, 11-én de. megtörtént. Friml Aladár igazgató²⁴⁰ hallgatott ki, s vette fel a jegyzőkönyvet. Leginkább érdeklődött a berendeltetésem előzményei és körülményei, a szakszervezettel folytatott harcom (a tanterv miatt) s maga a tanterv iránt, amelynek készen lévő részeit neki bemutattam, s végül az iránt, hogy a proletárdiktatúra alatt a tanári működésemben nem vittem-e be bolsevizmust (egész májusig tanítottam). Ő nála érdeklődhetsz az ügy iránt. Most csak azt említem meg, hogy a kihallgatás után azt jegyezte meg: »Bizonyos, hogy nem voltál kommunista.«

Budapest, 1919. november 12.

Szíves szeretettel s tisztelettel:

Nagy László”²⁴¹

Ezen híradása verifikálódott a VKM Igazolóbizottságának 1919. december 23-i ülésén, ahol Tóth Lajos h. államtitkár elnökletével, Just Ferenc és Gévay Wolf Nándor h. államtitkárok, valamint Gopcsa László és Gothard Zsigmond miniszteri tanácsosok bizottsági tagi részvételével tárgyalták Friml Aladár kihallgató, vizsgáló jelentését. „Friml előadja Nagy László tanítóképző intézeti szakfelügyelő igazolási ügyét, ki a proletárdiktatúra alatt a tanítóképző osztály vezetője volt. Nevezett ellen semmiféle kifogás nem merülve fel, a bizottság egyhangúlag igazolja” — olvashatjuk a MOL-ban, a VKM elnöki irataiban, az igazolóbizottsági anyagok között megőrződött jegyzőkönyvben.²⁴²

A bizottság azon megállapítása, mely szerint „Nagy László tanítóképző intézeti szakfelügyelő” a tanítóképző osztály vezetőjeként a proletárdiktatúra alatt semmi kifogásolhatót nem tett, megfelel a tényeknek. Csak a kákán is csomót keresőket zavarhatja, hogy azért nem, mert — ahogy erről az előző fejezetekben már szóltunk — az adott időszakban nemhogy vezetője, de még munkatársa sem volt a Farkas Sándor vezette ügyosztálynak. Márpedig az akkori felzaklatott atmoszférában bőven akadtak ilyen akadékoskodók.²⁴³ Egy ránk maradt datálatlan lista szerint — 25 sorstársához hasonlóan — Nagy Lászlónak is akadt feljelentője.²⁴⁴ Az előttünk ismeretlen, ám az érintettel nyilván ismertetett feljelentés tartalmára — az 1920. február 19–20-i vizsgálat anyagainak hiányában²⁴⁵ — a jeles gyermektanulmányozó védekezési taktikájából s egy Imre Sándornak írt, alább olvasható leveléből következtethetünk.

A komolyabb komplikációt elhárítandó, összehívta, 1920. január 16-ra, a társaság választmányi ülését, melyen a számára ismert — vagy csak vélelmezett — vádakra válaszolt, elnöki beszámolóban áttekintve az elmúlt évben történeteket: „A Magyar Gyermektanulmányi Társaság a proletárdiktatúra alatt sem választmányi, sem közgyűlést nem tudott egybehívni. A számadást és a költségvetést azonban mégis el kellett végezni, s minthogy a Társaság hivatalos helyiségeit is meg kellett hogy védje a rekvirálás ellen, ezért az egyesület élére az elnökség helyett direktóriumot állított, az igazgatótanácsot pedig több taggal kiegészítette és felruházta a választmány és közgyűlés jogaival, de — mint azt a bemutatott és felolvasott előadói jelentés igazolja — ez intézkedést csak arra az időre foganatosította, »míg a normális viszonyok helyre nem állanak«... A népbiztosság Nagy Lászlót előzetes értesítés nélkül berendelte a gyermektanulmányi ügyek előadójának. A Gyermektanulmányi Társaság s intézményeinek megvédése érdekében ezt a helyet kénytelen volt elfoglalni.²⁴⁶ Elérte ezzel, hogy: a) nem szüntették meg az Új Iskolát s meghagyták testületét; b) a Gyermektanulmányi Múzeum személyzetét sem bántották; c) sikerült elérni, hogy semminemű kultúrintézményünket meg nem bolygatták, kivéve két irodai helyiségünket [Nagy László magánlakásában],²⁴⁷ amelybe vöröskatonát helyeztek be nagy családjával együtt” — indokolta az igazgatótanács direktóriummal szervezését az elnök,²⁴⁸ majd áttért érdemi tevékenységük taglalására: „A központ ez idő alatti tevékenységében legfontosabb munka volt: a közoktatásügyi tervezet készítése. A Gyermektanulmányi Társaság tagjai 1918 őszén minden pártban nagy tevékenységet fejtettek ki avégett, hogy a mindenütt nagy arányokban megindult reformmunkálatokban a gyermektanulmányi szempontokat érvényesítsék. ... De az Igazgatótanács nem elégedett meg ezzel, hanem elhatározta, hogy egységes, részletesen kidolgozott iskolaprogramot készít, gyermektanulmányi alapon felépítve. A reformtervezetet az Igazgatótanács megbízásából Nagy László készítette. A javaslat 6 ülésen tárgyalatott és 1919 áprilisában, tehát már a proletárdiktatúra idejében fejeztetett be” — jelentette, majd e viták

pluralista légkörének érzékeltetésére idézett a reformbizottság 1919. február 5-i, negyedik üléséről készült beszámolóból:

„[M]egkezdtük a *népiskolai szervezet* tárgyalását. A célmeghatározás körül nagyszabású vita fejlődött ki. Hacker Boriska²⁴⁹ *társadalmi és természettudományi felfogáson alapuló világnézet megalapozását kívánta a népiskolában és indítványozta a vallástan kötelező oktatásának törlését az oktatásban...* Ezzel szemben Tuszkai Ödön dr. főorvos elfogadta a természettudományi világnézet kialakítását, de ragaszkodott a nemzeti érzés fejlesztésének szükséges voltaához. Répay Dániel, Szabó Sándor (gyógytárgypedagógus), Závossy Zoltán fővárosi tanító *hangoztatták a nemzeti érzések, mint természetes faji érzések mélyen gyökerező voltát, a nemzetben együtt élők közötti szolidaritás nagy fontosságát. Répay Dániel külön is hangoztatta az idealizmus nagy jelentőségét a természettudományi felfogás nyers materializmusával szemben...* Glücklick Vilma kiemelte, hogy Hacker Boriska nézetét nem szabad oly mereven fogni fel, mint némelyek tették. Minden jóra való ember szereti hazáját Magyarországon, s a hazaszeretetre nevelni is kell az embereket. Senki sem akarja kiküszöbölni az iskolából a magyar nemzet történelmét s Magyarország földrajzát, a magyar irodalmat és művészetet. Hisz ezek mind becses értékek közművelődési szempontból. *De el kell távolítani a nemzeti érzésből mindazt, ami eddig általa szembeállította egymással a hazában együtt élőket s a nemzeteket egymással harcra tüzelte.* Ezután többen felszólaltak még a vallástan kötelező tanítása ellen. Ez utóbbira nézve elnök [Nagy László] azt jegyezte meg, hogy *a vallástan kötelező tanításáról az első reformtervezet azt határozta, hogy mivel politikai kérdés, mellőzendő a reformmunkálatokból.* Végre abban állapodtak meg, hogy *mind a nemzeti, mind a nemzetközi érzés fejlesztése felölelendő a népiskolában.* Azonban a nemzeti érzésből kiküszöbölnendő mindazon előítélet, amely azelőtt hozzá fűződött, fő a társadalmi öntudat kialakulása, a természettudományi és ideális világnézet összeegyeztetése, az együtt élő emberek közötti testvéri szeretet, összetartozandóság; fontos továbbá, hogy minden gyermek érezze magát a világtársadalom tagjának is. Kimondották még, hogy *a népiskolából kiküszöbölnendő minden olyan intézmények s intézkedések, amelyek szembeállítják egymással a nemzetiségeket, társadalmi osztályokat s a felekezeteket*” – idézték az egy évvel korábbi jegyzőkönyvből,²⁵⁰ és indirekt módon utalva a Nagy László ellen megindított újabb vizsgálatra, leszögezték: „E határozatok felül emelkednek minden konjunktúrán és politikai változáson, amelyekért nyugodtan vállaljuk a felelősséget ma is. A tervezetet egyébként jelen számunkban közétesszük.”²⁵¹

S valóban, Nagy László „*A magyar közoktatás reformtervezete*” címmel — öngazolásként, az elképzelés nem kommunista voltát demonstrálandó, s egyben álláspontjuk fenntartását is érzékeltetve egyebek között — publikálták:

„A) Alapelvek

1. Mint minden állami szervnek, úgy a magyar állam közoktatásának legfőbb feladata a demokratikus államrendszer felépítése. Tehát oly közoktatási reformtervezetet kell készítenünk, amely közoktatásunkat *demokratikus alapon* szervezi meg. Közoktatási rendszerünk alapja a *népiskola* legyen. Ezen épüljön fel a közép- és főiskola rendszere s a szakiskolák rendszere. Ebből következik, hogy a népiskolának *egységesnek és általánosnak* kell lennie, tehát a Magyar Köztársaság minden tankötelesének el kell teljesen végeznie a népiskolát, s csak a népiskola elvégzése után léphet a középiskolába.

2. A közoktatás berendezése azon elvet kövesse, hogy mindenkinek joga van a legmagasabb fokú műveltség eléréséhez, sőt az általános műveltségi színvonalat elérni nemcsak *joga*, hanem *kötelessége* is mindenkinek. Az általános, illetőleg a népműveltség színvonala azonban a népek önkormányzati jogának megfelelően magasabb legyen a mai népműveltségi átlagnál, ezért a mai hatosztályú *népiskolát* 8 (7) osztályúvá kell kiegészíteni s a tankötelezettséget a 15 éves kor helyett a 17 évre kell kiterjeszteni.

Ennek megfelelően az ún. intelligens vagy vezető néposztály általános képzését is fel kell tolni a 18 éves korról a 19-re, vagyis a népiskolára épülő *középfiskolát* 5 osztályúvá kell tenni.

3. A *szakiskolai* képzést el kell különíteni az általános képzéstől; azonban lehetővé kell tenni minden fokon, hogy a szakiskolába járó ifjú tudományos és művészeti érdeklődése megnyilvánulhasson és kielégülhessen. Ezért a *tudományegyetem* elválasztandó a tudományos szakiskoláktól; de a kettő között bizonyos kapcsolat tartandó fenn.

4. Az iskolák kormányzatának és egyénenkénti szervezésének fő elve a *decentralizáció*. E szerint az iskolák, iskolanemek berendezésének csak a keretei állapítandók meg, egyébként alkalmazkodnak azok az ő külső és belső viszonyaikhoz. Tehát érvényesül az *egyéni szabad berendezkedés és fejlődés*. Ennélfogva az élet külső körülményei és igényei, a néplélek sajátossága, a gyermek fejlődésének különbözősége szerint a 8 osztályú népiskola nem lesz azonos berendezésű a falun és a városban.

5. Bármely iskola pedagógiai berendezkedése két fő tényezőtől függ, úm. a) az iskolai oktatás általános kulturális és különösen gyakorlati célmeghatározásától; b) a gyermek testi és lelki fejlődésétől és egyéni tulajdonságaitól. A filozófiai célkitűzésektől dedukált tanulmányi tervek és módszerek magukban véve elméleti értékek, a gyermekre nézve idegen eszmekörben mozgó. Szükség van a filozófiai célmeghatározások pszichologizálására, ami azt jelenti, hogy a célkitűzés alapján meghatározott tanulmányi anyagot a *gyermektanulmányi szempontok* szerint alakítsuk át. ... [A] gyermek testi és lelki fejlődésének fokozatai szerint...

Az iskola pedagógiai berendezésének másik vezető motívuma a *gyermek egyénisége* [intelligencia-foka, különböző talentumok]...

6. ... [S]zem előtt kell még tartanunk, hogy a gyermekről való gondoskodásnak két iránya van, *fejlesztő és megóvó*.

A fejlesztő gondoskodás az, amit közönségesen *nevelésnek* szoktunk mondani; a megóvó gondoskodás pedig a *gyermekvédelem*, amely ismét kettős irányú, úm. *egészségi és erkölcsi védelem*...

B) *Iskolaszervezet*.

1. A magyar állam közoktatási reformjának fő célja olyan közoktatási szervezet létesítése, amely megfelel a magyar állam demokratikus államszervezetének. A közoktatás új rendszere az egyenlőség elvén alapul s a társadalmi osztályok közötti ellentét megszüntetésére törekszik. *Tiszteletben tartja az egyéni szabadságot, de az állampolgári erények és köztudat kialakulását legfőbb feladatának tartja*. Fő feladat a magyar honpolgári öntudat kifejlesztése. Azonban a nemzeti érzésből kiküszöbölendő minden előítélet és elfogultság más nemzetekkel és népekkel szemben. Fő, hogy az ország keretében együtt élő emberek között legyen meg a testvéri szeretet és az összetartozandóság érzése. De minden gyermek érezze magát a világtársadalom tagjának is. A nemzeti érzés mellett fejlesztendő a nemzetek közötti közösség érzése is. Hasonlóképpen fontos a természettudományi és eszményi világnézet összeegyeztetése. A magyar állam azonban a műveltséget nem tartja célnak, hanem csak eszköznek az állam közjólétének elérésére. A közoktatás újjászervezésével tehát arra kell törekednünk, hogy a polgárokat ne csak művelteké tegyük, hanem egyénileg arra képesítsük, hogy a műveltségüket a köz javára és saját egyéni jólétük gyarapítására értékesítsék. Legfőbb gyakorlati célunk, hogy erényes, dolgozni szerető, akaró, és tudó polgárokat neveljünk.

2. A közoktatásügyi minisztérium²⁵² gyökeresen átszervezendő. Az egész reformban a pedagógiai szempontoknak kell érvényesülniük. Meg kell becsülni a szaktudást az egész vonalon; minden ügyosztályban a vezetést és a szakmunkát pedagógusok lássák el.

3. Az összes gyermekvédelmi intézmények, úm. az iskolai gyermekvédelem, az állami gyermekmenhelyek, gyermekbíróságok, patronázsok, átmeneti otthonok, árvaházak, árvaszékek, anya- és csecsemővédő otthonok, erdei iskolák, gyermekvédő egyesületek igazgatása egyesítendő s a közoktatásügyi minisztérium hatáskörébe utalandó. E célból a közoktatásügyi minisztériumban az összes gyermekvédelmi ügyek számára külön ügyosztály szervezendő” — kérte egyebek között.²⁵³

Az iskolareformterv közlésével a forradalmak alatt és után képviselt álláspontja nem proletár-diktatorikus, demokratikus, hazafias jellegét demonstrálta védekezésül, ami rövid távon hasznára lehetett. A demokratikus választójogot rövidesen megnyirbáló, parlamentáris, ám — mai fogalmaink szerint — nem demokratikus, a térség országaihoz hasonlóan tekintélyuralmi elemekkel átszőtt ellenforradalmi rendszer kiépülésével²⁵⁴ azonban Nagy Lászlónak tapasztalnia kellett: a polgári demokratikus elvek melletti elkötelezettségének ismételt hangoztatása

*hivatalos értékelése szempontjából hátrányosnak bizonyult.*²⁵⁵ Ahogy a 6. fejezetben szó lesz róla, elvszerűsége végső soron Nagy László marginalizálásához vezetett...²⁵⁶

Az 1920. január 16-i választmányi ülésen tartott beszámolóhoz visszatérve, láthatjuk, hogy Nagy László kitért a „gyermektanulmány vörös forradalmi lobo-gójának” epizódjára is²⁵⁷: „Az egyetlen intézmény, amely a proletárdiktatúra idején alakult, de amelynek története szintén jóval előbbre nyúlik vissza, a *Tanítójelöltek Köre*... A kör tisztán gyermektanulmányi és pedagógiai érdeklődés alapján és ilyen tartalommal megalakult fiókja volt a Társaságnak. Minthogy azonban a megalakulás ideje és az erről szóló jelentés egyik kifejezése félreértésekre adott alkalmat, az igazgatótanács [1919.] decemberi ülésén elhatározta, hogy a fiókkört nem létezőnek, vagyis megszüntnek tekinti, de fenntartotta az eszmét, hogy a társaság és az ifjúság közt a kapcsolatot fenntartsa,²⁵⁸ mert mi éppen az ifjúság érdeklődésében látjuk a Társaság jövőjét, és elhatározta, hogy az érdeklődő tanítójelöltek számára szemináriumi előadásokat fog tartani. Az előadások február elején kezdődnek.”²⁵⁹

Nagy László előadásának végeztével *Nógrády László* reflektált az elhangzotakra: „Úgy tudja, hogy amit a t. ügyvezető elnök mondott, mindenben tiszta és világos képe annak, amit a Társaság a proletárdiktatúra alatt tett. Ebben semmi kivetnivalót nem talál. Emelt fővel állhatunk meg barát és ellenség előtt egyaránt... Ha végigtekint Nagy László egyéniségén, akivel már mintegy tíz éven át együtt dolgozik... látja azt az utat, melyet maga tört magának, amelyen hosszú ideig csak maga járt, s amelyeken sok gáncs közepette is helytállott, látja az eleinte tétován csatlakozók kis számát, s látja azt a nagy országutat, amelyen most oly sokan mennek utána. Ez az ember úgy tűnik fel előtte, mint egy hős, mint az ő eszméjének, meggyőződésének a hőse, ki nem kímélte önmagát, az idejét, mindenből a javát adta a meggyőződésének, a maga nemes lelkének... [M]inden munkáját két szempont irányítja: az egyik a *szigorú tudományosság*, a másik az *erős magyar érzés*... Kötelességünk, hogy mi Nagy László tanúsított magatartásával azonosítsuk magunkat, hogy köszönetünket fejezzük ki azért, amit tett, mert okosságával s nagy lelki jóságával megmentette a Társaságot minden bajtól.”²⁶⁰

Nagy László e preventív beszámolója, s a Társaság kiállása mellette — az éppen küszöbönálló igazolási eljárás szempontjából — hasznosnak bizonyult. Erről, s az 1920. február 19–20-i igazoló eljárás lefolyásáról tudósít Nagy László Imre Sándorhoz írt levele:

„Kedves Barátom!

Bizonyára tudod, hogy a proletárdiktatúra alatti tanári működésekre nézve pótvizsgálatot rendeltek el a Scherer bizottságnál.²⁶¹ A vizsgálat két napig tartott, csütörtökön és pénteken folyt le.²⁶² Szigorú és beható vizsgálat volt. Visszanyúlt 1918. novemberig s kiterjedt egész magatartásomra, még

tanáregyesületi szerepemre is. Konkrét adatokat még nem tudok a vizsgálat eredményéről. Csak annyit írhatok, hogy Úrhegyi Lóji²⁶³ nyitott be hozzám a lélektani laboratóriumba, s mondotta: »Pompásan megy minden.« Ekkor volt ugyanis a tanárok külön kihallgatása. (Ámulva néztem ezt a nagy apparátust.) Tény, hogy *minél tovább és behatóbban hallgattak ki, annyival inkább felderültek a mogorva arcok. Végül a vizsgálat befejezése után a legmelegebb kézszorításokkal váltunk el egymástól, s a tanári testület²⁶⁴ a barátság és kibékülés jeléül adott egy kiló húst 40 koronáért. Kell-e ennél erősebb bizonyíték?*

Gyermek- s ifjúságszórakoztató akciónk az országban immár a megvalósulás stádiumába kezd jutni — roppant munka árán.²⁶⁵ Majd élőszóval referálok.

Olaszországi gyermeküdülő akciónk nagy sikerrel kecsegtet Mombelli tábornok és Paula leánya lelkes felkarolása következtében.²⁶⁶

Tehát — dolgozunk.

A laboratóriumban folynak az Apponyi kollégiumi előadások.²⁶⁷

Budapest, 1920. február 21.

Szíves szeretettel és tisztelettel:
Nagy László²⁶⁸

A levél hangulatából s abból, hogy írója a végén már a mindennapi tevékenységről tudósít, *több mint valószínű: Nagy Lászlót az alapos vizsgálat eredményeként is igazolták.* Közvetetten erre utal következő levele is:

„Méltóságos Államtitkár Úr!

Kedves Barátom!

Én is megkaptam a nyugdíjazás kérelmezésére való felszólítást, azzal a kiegészítéssel, hogy, amennyiben kérem, egy évig még tényleges szolgálatban hagynak. Ez értelemben írt folyamodványomat tegnap be is adtam. Kötelességemnek tartom erről Neked jelentést tenni és tiszteletteljesen kérni, hogy ügyem iránt érdeklődni s annak kedvező elintézését támogatni méltóztassál.

Budapest, 1921. augusztus 3.

Mély tisztelettel és baráti üdvözléssel:
Nagy László²⁶⁹

Ha bármiben is elmarasztalták volna, aligha kaphatott volna esélyt arra, hogy alacsony foglalkoztatottsága ellenére további egy éven át aktív maradjon.²⁷⁰ Egyértelműen erre utal az újabb időpont közeledtével a VKM-hez benyújtott alábbi kérése is.

5. Nagy László részletes szakmai önéletrajzzal alátámasztott rehabilitációs kérelme 1922-ből

„... fő törekvésem volt közpályámat,
hivatalomat tökéletesen tölteni be,
vagyonni s erkölcsi függetlenségemet fenntartani,
s családomban békében élni...”
Nagy László²⁷¹

„NAGYMÉLTÓSÁGÚ MINISZTER ÚR!²⁷²
KEGYELMES URAM!

Tisztelettel kérem, méltóztassék alulírottat,²⁷³ mint az 1919. évi február 2-án minisztertanácsi végzés alapján²⁷⁴ kinevezett »tanítóképző-intézeti szakfelügyelőt«, főigazgatói címmel az V. fizetési osztályba előléptetni.

Kérésem indokolásul bátorodom felhozni eddigi működésem tényeit, megjegyezvén, hogy csak a konkrét tényeket említem meg, a részletezéseket fölöslegesnek tartom.

I. TÁRSADALMI ÉS KULTÚRPOLITIKAI MŰKÖDÉSEM

1. Tanítóképzés

A)

Az 1889-ben megalakult Tanítóképző Intézeti Tanárok Országos Egyesülete főtitkárául választott meg, s ezen minőségemben szerveztem az új egyesületet. A főtitkári hivatalt 9 évig viseltem. Működésem hatása alatt az egyesületi élet felvirágzott.²⁷⁵

Ezen időre esik a tanítóképzésnek az egész vonalon való reformja: tanítóképesítés, tanterv, felvétel, tanárképzés, internátusi nevelés, rendtartás, a tanárok anyagi helyzetének javítása s az állami beavatkozás megerősödése. Módomban volt mindezen reformokra irányítólag hatni.²⁷⁶ Hat közgyűlést tartottunk.

1890-ben megválasztottak a *Magyar Tanítóképző* szerkesztőjének, s ezen tisztemet 17 évig viseltem. A *Magyar Tanítóképző* egyik legértelmesebb s legtekintélyesebb pedagógiai lapjává lett Magyarországnak.²⁷⁷

Kartársaim 1900-ban rokonszenvük jeléül arany tollal tüntettek ki a következő felírással: »A tanítóképzés bátor harcosának.«²⁷⁸

Az Országos Egyesület 1906-ban tiszteleti tagjául választott.

Az Országos Egyesületben a következő fontosabb előadásokat tartottam:

1900. a tanítóképesítő vizsgálatok reformja,²⁷⁹

- 1902. a tanárképzés reformja;²⁸⁰
- 1904. a gyermektanulmány;²⁸¹
- 1908. a tanítóképzés szervezete;²⁸²
- 1910. a kísérleti lélektan tanítása a tanítóképző intézetekben.²⁸³

B)

Farkas Sándor igazgató és az én előterjesztésemre a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1909-ben a VI. kerületi tanítónőképzőben lélektani laboratóriumot alapított.²⁸⁴

E laboratórium évről évre hatalmasan fejlődött s országos és világhírré tett szert.

E laboratóriumról mondja Wagner János főigazgató, az akkori igazgató a VI. kerületi képző 1911–12. évi értesítőjében: »Intézetünk iránt érdeklődő látogató temérdek volt, akiket elsősorban a pszichológiai laboratórium mintaszerű felszerelése és nagyszerű vezetőjének, Nagy Lászlónak a híre hozott ide még külföldről is.«

E laboratóriumban képeztettek ki az összes tanítóképzői pedagógiai tanárok a kísérleti lélektanból.

1916-ban e laboratórium kötelességévé tétetett az Apponyi Kollégium pedagógiai hallgatóinak kiképzése a lélektani kísérletezésből.²⁸⁵

A VI. kerületi képzőben az én vezetésem alatt indult meg a pedagógia inductív módszerű tanítására irányuló újabb reformmozgalom.²⁸⁶ Ez újítást a tanterv és utasítások, a rendtartási szabályok az egész országban általánosították. Így alakult ki hazánkban a modern tanítóképzés.

2. Hivatalos társadalmi működés

1894 óta állandóan részt vettem az Országos Közoktatási Tanács tanítóképző intézeti tantervi munkálataiban, mint meghívott szakértő, s 1906 óta mint rendes tag.²⁸⁷

Mint az Országos Tanszermúzeum tagja, részt vettem a tanítóképzés felszerelési jegyzékének összeállításában.

Az 1906-i tanítónői, az 1907. évi és az 1913. évi gyakorló iskolai tanfolyamokon előadója voltam a pedagógiának, a gyermektanulmánynak, a kísérleti pedagógiának.

1912–16-ig előadásokat tartottam a főváros Pedagógiai Szemináriumának tanítói továbbképző és tudományos tanfolyamán a gyermektanulmányi kutatások eredményeiről.

3. Tanítóegyesületek

1896-ban szerveztem a millenniumkor tartott II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszust, amely Magyarország legnagyobb pedagógiai kongresszusa volt 4900 taggal és 19 szakosztállyal.²⁸⁸

1890-től fogva 14 éven át alelnöke voltam a Magyarországi Tanítók Országos Bizottságának, s mint helyettes elnök vezettem ezt 1902–4-ig.²⁸⁹

Az 1904-ben tartott VI. Egyetemes Tanítógyűlés rendező bizottságának elnöke voltam.

Alelnöke s egy darabig vezetője voltam a Budai Tanítóegyesületnek.

A Magyar Tanítók Otthona pedagógiai osztályának két ízben hosszabb ideig elnöke voltam.

Meghonosítottam a szabadlíceumi előadásokat a Tanítók Otthonában.

A Magyar Pedagógiai Társaságnak megalapítása óta rendes tagja, a Magyar Filozófiai Társaságnak választmányi tagja vagyok.

4. Magyar Gyermektanulmányi Társaság

1906-ban szerveztem a Magyar Gyermektanulmányi Társaságot.

Ezen társaság szervezését 1896-ban kezdtem, tehát az előkészítés 10 évig tartott.²⁹⁰

1906 óta a Magyar Gyermektanulmányi Társaságnak munkatársaimmal együtt öt tudományos osztályát és 13 vidéki fiókját szerveztem meg.²⁹¹

1911-ben munkatársaimmal együtt megalapítottam a Gyermektanulmányi Múzeumot,²⁹²

1903-ban a nyilvános gyermektanulmányi értekezleteket,

1921-ben a gyermektanulmányi sorozatos előadásokat,

1917-ben az előadásokat az anyák és felnőtt leányok számára,

1905-ben az Új Iskolát,²⁹³

1913-ban az I. Országos Gyermektanulmányi Kongresszust s

1917-ben a II-at,²⁹⁴

1913-ban országos gyermektanulmányi kiállítást,²⁹⁵

1915-ben a háborús gyermektanulmányi és pedagógiai kiállítást Budapesten.²⁹⁶

1918-ban megindítottuk a gyermek- és ifjúságszórakoztató akciót²⁹⁷, s 1921-ben munkatársaimmal együtt megindítottuk a bábszínházi előadásokat az egész országban.

1900 óta a fővárosban és a vidéken számtalan gyermektanulmányi előadást tartottam: ismeretterjesztőket és tudományosokat a Magyar Gyermektanulmányi Társaság s a különböző egyesületek és társulatok keretében.

5. Külföldi szereplések²⁹⁸

1906-ban Berlinben, 1909-ben Hamburgban, 1911-ben Brüsszelben, 1912-ben Berlinben, 1913-ban Boroszlóban, s 1914-ben ugyancsak Berlinben s 1914-ben Londonban (a nemzetközi népjóléti kiállításon), 1913-ban Lipcsében a nemzetközi »Nyomdai és Grafikai Kiállításon« gyermektanulmányi kiállításokat rendeztem munkatársaimmal együtt.²⁹⁹

1911-ben az I. Nemzetközi Gyermektanulmányi Kongresszuson Brüsszelben mint főelőadó szerepeltem a következő tételről: »Enseignement de la Pédologie pour les Pédagogues, Médecins et le Personal des Tribunaux pour l'Enfance.«

1913-ban előadást tartottam a szentpétervári orosz családi nevelési kongresszuson »A gyermek lelki fejlődésének egyik fő problémájáról«.

1910-ben a zártkörű Gesellschaft für experimentelle Psychologie rendes tagjául választott.

Igazgatósági tagja vagyok a nemzetközi gyermektanulmányi kongresszusok bizottságának.

Egyik elnöke voltam a brüsszeli gyermektanulmányi kongresszusnak

Tagja vagyok a Genfben székelő J. J. Rousseau Intézet intézőbizottságának.

1921-ben előadást tartottam Helsingforsban a turáni népek pedagógiai kongresszusán »A gyermek erkölcsi és szociális fejlődése« címmel.³⁰⁰

1921-ben Ballai Károllyal együtt rendeztük a Magyar Gyermektanulmányi Társaság és a Gyermektanulmányi Múzeum kiállítását a Nagaszaki japán városban rendezendő nemzetközi pedagógiai kiállítás számára.

1919-ben megalapítottam *A Gyermek* című folyóirat mellett a német és francia, majd az angol mellékletet, minek következtében a magyar pedagógiai mozgalmakról az egész világ tudomást szerez.

II. PEDAGÓGIAI TEVÉKENYSÉG

Kezdetől fogva a fő gondot a pedagógiai működésre, az ifjúságra való közvetlen hatásra fordítottam.

Arra törekedtem, hogy az ifjúságban eszményiséget fejlesszek ki. Az eszméket szeretni tanítottam meg őket: a hazát és a gyermeket szeretni.³⁰¹

El is értem, hogy tanítványaim rajongtak a hazáért és pályájukért.

Negyven év alatt nagy gárdáját neveltem fel az eszméért rajongani, áldozni s dolgozni tudó munkatársaknak.

Még azon tanítványaim sem veszítették el idealizmusukat, akik velem öregedtek meg.

1913-ban volt tanítványaim és munkatársaim egy nagyszabású emlékkönyvvel, a »Nagy László Emlékkönyvvel«leptek meg. E műben annyira dicsérnek tanítványaim, hogy resteltem azt itt bemutatni.³⁰²

III. IRODALMI MŰKÖDÉS

1. Folyóiratok, emlékiratok, naplók

A Magyar Tanítóképzőt szerkesztettem 1890–1917.³⁰³

A *Gyermek* c. tud. folyóiratot szerkesztem 1907 óta.³⁰⁴

Szerkesztettem titkártársaimmal együtt a II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus Naplóját 1897.³⁰⁵

Írtam a Tanítóképző-Intézeti Tanárok Országos Egyesületének

I. Emlékiratát a tanítóképesítésről, 1890.³⁰⁶

Ue. egyesület II. Emlékiratát a tantervről 1892.³⁰⁷

Ue. egyesület III. Emlékiratát a tanárok képzéséről és egységes fizetéséről.³⁰⁸

2. Önálló művek

a) Neveléstörténetiek

Schwarcz Gyula mint kultúrpolitikus. Emlékbeszéd, 1902.³⁰⁹

Gróf Teleki Sándor. Emlékbeszéd, 1921.³¹⁰

b) Gyermektanulmányi művek

A gyermekek koraérettségéről. 1900.³¹¹

A gyermektanulmányozás mai állapota. 1907.³¹²

Fejezetek a gyermekrajzok lélektanából. 1905.³¹³

A gyermek érdeklődésének lélektana. 1908.³¹⁴

A háború és a gyermek lelke. Adatok a gyermek értelmi, érzelmi és erkölcsi fejlődéséhez. 1916.³¹⁵

A gyermek lelki fejlődésének egyik fő törvénye. 1919.³¹⁶

Didaktika gyermek-fejlődéstani alapon II. rész. 1921.

c) Németül megjelent művek

Die Entwicklung des Interesses des Kindes. 1919.³¹⁷

Psychologie des Kindlichen Interesses. 1912.³¹⁸

Beitraege zur Geschichte der seelischen Entwicklung des Kindes. 1915.³¹⁹

Ergebnisse einer Umfrage über die Auffassung des Kindes vom Kriege. 1916.³²⁰

Das Konvergenzgesetz der seelischen Entwicklung. 1919.

3. Tankönyvek

A lelki élet ismertetése, Gömöri Sándorral együtt. 1905.³²¹
 Új Ábécé. Úrhegyi Alajossal együtt. 1909.³²²
 Vezérkönyv az Új Ábécéhez Úrhegyivel együtt 1909.³²³
 Természettan népiskolák számára. Úrhegyi Alajossal együtt. 1910.

4. Pedagógiai értekezések

a) Gyermektanulmányiak

Az értelmi fejlődés egyik alapvető problémája. A Gyermek, 1913.³²⁴
 A gyermek szellemi munkabírása. A Gyermek, 1913.³²⁵
 A Remete-Munkaiskola Brüsszelben. A Gyermek, 1914.³²⁶
 A gyermektanulmányi mozgalom eredményei hazánkban. A Gyermek, 1914.³²⁷
 Kapcsolat a különböző fokú iskolák tanítási rendszere között. A Gyermek, 1914.³²⁸
 Az Új Iskola céljai, pedagógiai és didaktikai alapelvei, tantervének meg-
 okolása. A Gyermek, 1916.³²⁹
 Az Új Iskola tanterve. A Gyermek, 1916.³³⁰
 A gyermek lelki fejlődésének típusai az iskolák szerint. A Gyermek, 1917.³³¹
 A balkézrel való írástanítás és az ambidextria. A Gyermek, 1917.³³²
 A magyar közoktatás reformtervezete. A Gyermek, 1919.³³³
 Megfigyelések a gyermekek társas életéről. Magyar Tanítóképző, 1901.³³⁴
 A gyermektanulmányozás módja és szempontjai. Magyar Tanítóképző, 1903.³³⁵
 A gyermektanulmányozás Amerikában. Magyar Tanítóképző, 1903.³³⁶
 Pósa Lajos költészete. Magyar Tanítóképző, 1904.³³⁷
 A gyermektanulmány a tanítóképző-intézetekben. Magyar Tanítóképző, 1904.³³⁸
 Adatok a serdült korú leányok testi fejlődéséhez. A VI. kerületi állami tanítóképző-intézet értesítője, 1914.
 Der Krieg und die Seele des Kindes. Universum. 1915.

b) Tanítóképzés

Lélektani laboratórium. A VI. kerületi állami tanítóképző értesítőjében és a Magyar Tanítóképzőben, 1909.³³⁹

A lélektani laboratórium célja s berendezésének szempontjai a tanítóképző intézetben. A VI. kerületi tanítónőképző értesítője, 1910.

A lélektan tanításának módszere. Uott. 1911.

Az induktív módszer a pedagógia tanításában. Uott. 1912.

Pedagógiai-pszichológiai kísérleti eszközök gyűjteménye. Uott. 1913.

A lélektani laboratórium fejlődésének története. Uott. 1916.

A beszéd- és értelemgyakorlatok tárgya, célja, módszere. Magyar Tanítóképző, 1915.³⁴⁰

Ezekén kívül több százra menő cikk a *Magyar Tanítóképzőben*, a *Gyermekekben*, a különböző folyóiratokban és napilapokban.

IV. SZEMÉLYI MOTÍVUMOK

Okmányaimat nem terjeszthetem fel, mert azokat az 1921. év augusztus havában nyugdíjaztatási kérvényemhez csatoltam. Ennek következtében melőzőm a személyemre vonatkozó adatokat, a legfőbbeket kivéve.

1881 szeptemberében neveztek ki a budapesti II. kerületi tanítónőképző intézetéhez tanárrá.³⁴¹

1896-ban Ő Felsége a király számomra a tanítóképző intézeti igazgatói címet adományozta.

1908-ban helyeztek át a VI. kerületi állami tanítónőképző intézetéhez.

1916-ban bízattam meg, hogy az Apponyi Kollégiumban a lélektani kísérletezésből előadásokat tartsak.

1919. február 1-jén minisztertanácsi végzés alapján tanítóképző intézeti szakfelügyelővé neveztettem ki a VI. fizetési osztályba.³⁴²

1912-ben számomra a képviselőház tudományos működésem elismeréséül 600 K működési pótlékot szavazott meg. A költségvetés indoklása: »Egyik tanítóképző intézeti c. igazgató részére, aki hazánkban az első pszichofizikai laboratórium vezetője és aki ezen a téren elismerésre méltó érdemeket szerzett magának *nemcsak a hazai tudományosság terén, hanem ezen bűvárlatok eredményei és ezek irodalmi feldolgozása és közzététele által a magyar tudományosságnak a külföldön is becsületet és elismerést szerzett, fáradozásának nem jutalmazására, hanem csak némi elismeréséül évi 600 K. működési pótlékot állítottam be a költségvetésbe.*«³⁴³

Ezzel szemben ez utóbbi időben két sérelem ért:

a) Habár a Károlyi-kormány³⁴⁴ szakfelügyelővé kinevezett, az akkori közoktatásügyi miniszter egyszerűen megvonta tőlem ezt a működési pótlékot.

b) A jelenlegi közoktatásügyi kormány pedig akkor, amikor a szakfelügyelőségeket átszervezte főigazgatósággá, minden indoklás nélkül ezt az átszervezést nem alkalmazta reám, nem vitt az 5. fizetési osztályba, sőt a szakfelügyelői megszólítást is megszüntette velem szemben, mind a szóbe-

li, mind az írásbeli érintkezésben a tanítóképző intézeti igazgatói címet alkalmazta reám.³⁴⁵

Ezt a megszegyenítést, aminek kellemetlen, megcsúfoló következményeit különösen a társadalommal és kartársaimmal szemben érzem, valóban nem érdemeltem meg.³⁴⁶ De azt hiszem, nem is volt ez a közoktatási minisztérium szándékában.

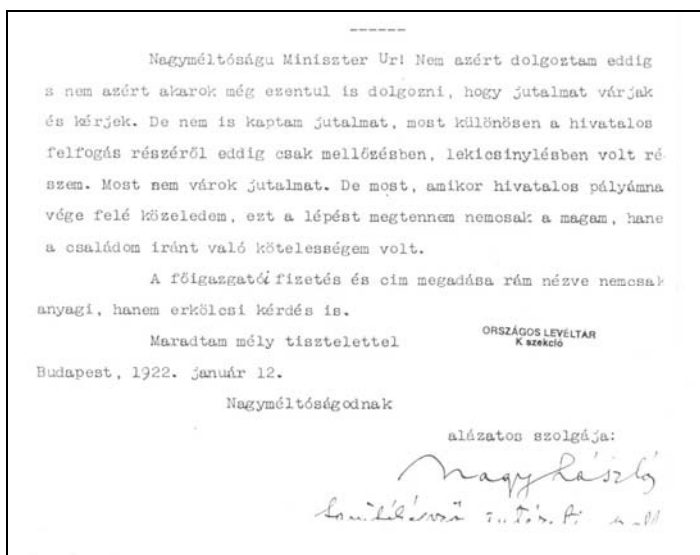
Nagyméltóságú Miniszter Úr! Nem azért dolgoztam eddig, s nem azért akarok ezentúl is dolgozni, hogy jutalmat várjak és kérjek. De nem is kaptam jutalmat, most különösen a hivatalos felfogás részéről eddig csak mellőzésben, lekicsinylésben volt részem. Most sem várok jutalmat. De most, amikor hivatalos pályámnak a vége felé közeledem, ezt a lépést megtennem nemcsak a magam, hanem a családom iránt való kötelességem volt.

A főigazgatói fizetés és cím megadása rám nézve nemcsak anyagi, hanem erkölcsi kérdés is.

Maradtam mély tisztelettel

Budapest, 1922. január 12.

Nagyméltóságodnak
alázatos szolgálja:
Nagy László
tanítóképző intézeti szakfelügyelő”

6. Kérésének demonstratív semmibevétele

**Törekvés — a „naiv optimistának” minősített elvei s iskolareformtervei mellett
kitartó — Nagy László marginalizálására**

*„Mi az iskolák célja? A kultúra... következő nemzedékekre való
átszármaztatása...Ebből a szempontból az egészségesen
működő nemzeti közösség szerkezete hármasság tagozottságú:
van egy alsó, középső és felső rétege.”*
Kornis Gyula³⁴⁷

*„A mai társadalmi felfogással nem egyeztethető össze, hogy legyen
egy »úri« iskola, egy félig-meddig úri iskola, egy polgári iskola
s egy iskola a »parasztok«és kézművesek számára...
Egységes alapot kell keresnünk iskolaszervezetünknek,
amelyet minden társadalmi osztály magának tekintsen.”*
Nagy László³⁴⁸

Nagy László kérvényének egy példánya a MOL-ban, a VKM tanítóképzős anyagaiban maradt meg, s a hozzá csatolt iratokból úgy tűnik, hogy az ügyosztály az abban foglaltak lényegét figyelmen kívül hagyva, egyedül az elmaradt működési pótlékok visszamenőleges folyósításával volt hajlandó foglalkozni, 1922. február 1-jétől annak felemelésére utasítva az állampénztárt (s erről értesítve a kérvényező „intézeti igazgatót”). Majd miután a gazdaságiak válaszából kiderült, hogy a kért pótlékot az 1921. évi 196.219. sz. rendelettel már 1921. december 14-én kiutalták, az ügyiratot „ad acta” jelzéssel lezárták, s Nagy László kérését válasz nélkül hagyva február 17-én irattárba helyezték.³⁴⁹

Sem ebből az iratból, sem Nagy László töredékesen ránk maradt személyi dossziéjából³⁵⁰ — amely tartalmazza a korábbi előléptetéseire, majd 1917. évi „létszámfelettivé nyilvánítására” vonatkozó anyagokat — nem világos: mikor, miért és ki vonta meg Nagy Lászlótól a szakfelügyelői pótlékot, majd címet. Erre feltehetően a status quo (ante) helyreállítása során került sor, hiszen a forradalmak alatti szerepvállalását tekintve véltlennek ítélt Farkas Sándort visszahelyezték a tanítóképző intézeti szakfelügyeletre, s működési pótlékát attól kezdve folyósították. Márpedig Nagy Lászlót az ő helyére nevezték ki szakfelügyelővé. A pótléka megvonására minden bizonnyal ezzel összefüggésben került sor, hiszen a költségvetésben csak három ilyen státusz szerepelt.³⁵¹ Kérvényéből úgy tűnik: Nagy László nem tudott arról, hogy a hivatalban lévő tanítóképző intézeti szakfelügyelők V. fizetési osztályba sorolására, nem a szakfelügyeletnek főigazgatósággá szervezésekor, hanem már korábban, azon általános státuszrendezés során került sor 1919 október–novemberében, melyből kimaradtak mindazok (így ő is), akik ellen vizsgálat vagy fegyelmi eljárás folyt.³⁵²

Bár a szolgálatban lévő mindhárom szakfelügyelőt előléptették akkor, erre „egyéni elbírálás alapján” került sor. Amikor a főigazgatóságokat 1920 nyarán létrehozták,³⁵³ azok tagjait valóban az V. fizetési osztályba sorolandónak tartották, de erre — az akkor már az „Apponyi Kollégium tanáraként” munkálkodó — Nagy László esetében nem került sor. Megmaradt igazgató- s idősebb, elismert tanártársai többségével együtt a — szakfelügyelői kinevezésekor elnyert — VI. fizetési osztályban, vagyis az őszi, 1919. évi január 1-jéig visszaható előléptetésekből kimaradt.³⁵⁴ Mivel minderre a Károlyi-kormány jogfolytonosnak tekintett 1919. január 13-i döntése jegyében került sor,³⁵⁵ s a jeles gyermektanulmányozót ezt követően (februárban) léptették elő egy fizetési osztállyal, ez sem tekinthető méltánytalannak.

Sőt: a menekült tanárok révén rendkívül megnőtt, s a megmaradt intézetekben alig foglalkoztatható tanítóképző intézeti tanárok nagy számának³⁵⁶ s azon körülménynek az ismeretében, hogy *Nagy László a status quo (ante) jegyében nem került vissza utolsó munkahelyére, a VIII. kerületi állami tanítónőképzőbe* — ahol a zsúfoltság miatt még a lélektani laboratórium helyiségét is osztályteremként használták, s így előbb csak délutánonként, majd akkor sem állt a kutatás s az Apponyi kollégiumi órák rendelkezésére³⁵⁷ —, vagyis: *ha figyelembe vesszük, hogy az akkor már 62-65 éves Nagy Lászlónak de facto alig akadt tanári elfoglaltsága, mégis státusban hagyták*³⁵⁸ — ez az eljárás pusztán egzisztenciális s jogi szempontból korrektnek minősíthető. Nyugdíjazása is az akkori szabályoknak megfelelően történhetett³⁵⁹, hiszen egy 1928. novemberi kimutatás szerint nyugdíja havi 456 P volt (amit a Fővárosi Pedagógiai Szemináriumban keresett 230 P-vel egészített ki).³⁶⁰ A kettő együtt magasabb volt az egyetemi oktatók akkori átlagjövedelménél, s lényegesen magasabb a középiskolai tanárok fizetésénél.³⁶¹ Túlzottnak tűnik tehát a Kemény Gábor által — saját élményei alapján, azokat hősré vetítő — a szakirodalmi köztudatba vetett kép Nagy Lászlóról, akinek „örvendenie kellett, hogy nyugdíját megmentheti”.³⁶² Egzisztenciális szempontból legalábbis nem így állt a helyzet, s ahogy beadványából láthattuk, a jeles pedagógus nem is „örült” a VI. fizetési osztályban rá váró nyugdíjnak.

A perdöntő források hiányában *nehezebb helyzetben vagyunk a szakfelügyelői cím megvonását illetően, s az ezzel Nagy Lászlót ért „megszégyenítés” megítélésénél. Kérvényében is részletezett életműve, teljesítménye ismeretében kérését méltányosnak, s ebben az értelemben jogosnak találjuk.* Annál is inkább, mert nem tudjuk, hogy mikor, s milyen körülmények között fosztották meg címétől. Az akkori jogszabályok az 1918. október vége — 1919. március 21. közötti időszakban született kinevezések „szigorú felülvizsgálatát” írták elő (s egyéni elbírálást), szemben az *en bloc* semmisnek tekintett Tanácsköztársaság alattiakkal.³⁶³ Feltételezésünk szerint címe megvonására kevésbé személyes, mint bizonyos általános szempontok érvényesítése miatt, csak 1920–1921-ben kerülhetett sor.³⁶⁴ Az ellenforradalmi rendszer első éveiben, a „keresztény kurzus” idején, az idő előrehalad-

tával egyre szigorúbban tekintettek a „fél-kommunista Károlyi-rezsim” időszakra, s az alatta nyert kinevezéseket egyre illegitimébbeknek tekintették. Ráadásul a Nagy László kinevezését foganatosító miniszter, a szociáldemokrata Kunfi Zsigmond volt,³⁶⁵ s közzététele olyan személyekkel együtt történt, akik a Tanácsköztársaság alatt a KN exponensei voltak.³⁶⁶

De az sem kizárható, sőt nagyon valószínű, hogy e címmegvonásnak Nagy László személyével, „hajlíthatatlan” magatartásával³⁶⁷ kapcsolatos oka volt. 1920. szeptember 1-jén Drozdy Győző képviselő (tanító) a középiskolai felvételi vizsgák bevezetése kapcsán interpellált a Nemzetgyűlésben. Nagy László kutatásaira („fejlődési görbéire”) hivatkozva állította: a felvételi adott módja a korábban érő zsidó gyerekeket hozza előnybe a keresztényekkel szemben.³⁶⁸ Másnap egyebek között a tanítóképzésről is szólván, *Haller István* miniszter kijelentette, hogy „az iskolai növendék idejének meg kell oszolnia az iskola padja, a tanulószoba, a játszótér és a templom között, másutt nincs keresnivalója”. A hat évfolyamú tanítóképző védelmében a növendékek túlterhelésének csökkentését s a faluvezetői feladatokra érettebb 20 éves néptanítók kikerülését említette, majd deklarálta: „Igenis, a liberalizmusnak az a szelleme, amely Magyarországon volt, megszűnt. ... [N]apja külföldön is leáldozóban van. *Ne méltóztassanak hivatkozni Deák Ferencre, Szilágyi Dezsőre, Eötvös Józsefre és a többiekre.* Én meg vagyok győződve, hogy ezek a nagy magyar hazafiak sokkal jobban szerették magyarságot, mint a liberalizmust, és... *ha ők előre látták volna, hogy a liberalizmus, amelyet ők kezdeményeztek, amelyet később elferdítettek... a magyar nemzetet a nemzetietlenségnek milyen stádiumába fogja vezetni, az anyagi és erkölcsi fejlődésnek milyen kálváriájához fogja vinni, nem indultak volna meg ezen az úton.*”

Az eötvösi elképzelések folytatójaként fellépő Nagy László címére, két nap múlva, még direkter figyelmeztetés is elhangzott a numerus clausus törvény³⁶⁹ és a középiskolai felvételi vizsgák elfogadtatásán serénykedő miniszter részéről. Drozdy Győző felvetésére válaszul kijelentette: „Ezeket a fejlődési görbéket lehetett megcsinálni mindenféle módszerrel és sok mindenféle titkolt vagy nem titkolt szándékkal, ezek a görbék bennünket nem érdekelnek... *Bárminő görbék alapján sem vagyunk hajlandók akceptálni egy pillanatig sem, semmiféle formában, még az illető szakpedagógus kedvéért sem, hogy a magyar gyermek élete fejlődésének bármelyik pillanatában alantasabb volna tehetség dolgában, mint más gyermeké*” — szögezte le a miniszter, miközben Usetty Ferenc (a numerus clausus törvény parlamenti előadója) közbekiáltotta: „Rombach utcába jártak pedagógiából!”³⁷⁰

Az adott történelmi-társadalmi kontextusban a szokásosnál is nagyobb visszhangot kiváltó, a *Néptanítók Lapjában* is megjelentetett miniszteri megnyilatkozásra Nagy László a következő számban válaszolt, kijelentve, hogy „A gyermek lelki fejlődésének típusai az iskolák szerint” című írásában³⁷¹ megjelent diagramokból csak az olvasható le, hogy „az intelligens szülők gyermekei gyorsabban fejlődnek, mint a nem intelligens szülőké. Abban igaza van Drozdy képviselő

úrnak, hogy értekezésemben nyomról nyomra kimutatom, hogy a földműves szülők gyermekei fejlődésbelileg mindenütt hátrább kerülnek a többi gyermekeknél, azonban *a dolgozatban egy árva szó sincs a zsidó gyermekek fejlődéséről*. Drozdy képviselő úr tehát állítását sem ezen, sem más dolgozatomból nem meríthette” — konstatálta Nagy László, majd német vizsgálatokra (Scheibner vizsgálataira) hivatkozva mégis valószínűsítette, hogy a zsidó gyermekek „kezdeti fölénye” annak az igyekezetnek tulajdonítható, „amellyel a zsidó szülők arra ösztökélik gyermekeiket, hogy az iskolai szabályokat pontosan kövessék, valamint a tanulók igen élénk becsvágyának és versenyzőkedvének”.³⁷² Vagyis, miközben elutasította a miniszteri figyelmeztetés alapjául szolgáló hivatkozás valóságtartalmát, diplomatikusan, külföldi kutatásokra támaszkodva jelezte: idegen számára a tudományos kérdések „tabusítása”.

Szuverén egyéniségként járt el akkor is, amikor — bár Haller István a 86.377/1920. VIII. b. sz. rendelettel, 1920. augusztus 23-án bevezette a hatosztályos középfokú tanítóképzés „szervezeti és tanulmányi rendjét”³⁷³ — a TITOE november 7-i közgyűlésén, a tanterv és óraterv tárgyalásakor *saját határozati javaslattal állt elő*, mely szerint:

„1. a TITOE helyesli a reformot, mert benne a *közoktatásunk demokratikus újjászervezésére* való törekvést látja.

2. A közgyűlés fontosnak tarja, hogy a népiskolai tanítók *akadémiai képzésben* részesüljenek.

3. Sürgősségi és pénzügyi okokból az egyesület elfogadja a tervezetet.

4. A hatéves tanítóképző számára oly tanterv készítendő, hogy a közismereti tárgyak az alsó 4 osztályban taníttassanak, míg *a felső 2 osztály a szakképzésre fordítandó*.³⁷⁴

5. *Az egész közoktatás szervezetét újjá kell alkotni, és a 8 osztályú népiskolára kell alapozni*.³⁷⁵

S bár a közgyűlési vita során javaslatát — később — visszavonta, az megjelent a Magyar Tanítóképzőben, s a miniszter, a közgyűlésen részt vevő Pekár Gyula államtitkár és Szűcs István VKM-osztályvezető révén tudomást szerezhetett Nagy László újabb „renitens” (autonóm) viselkedéséről: arról, hogy *továbbra sem hajlandó lemondani közoktatási reformtervéről, az egységes nyolcosztályos népiskoláról, ill. a tanítóképző akadémiára vonatkozó elképzeléseiről*.³⁷⁶

Nem kizárható, hogy Nagy László e két, 1920. őszi „visszaszólása” készítette a VKM-et szakfelügyelői címének megvonására. *Ha a KN közoktatási reformügyeivel foglalkozó (vezető) munkatársa* nemcsak, hogy „nem ír palinódiát”,³⁷⁷ hanem rendszeresen, nyilvánosan demonstrálja, hogy *kitart korábbi* — az új hatalom szemében — „naïv optimistának, radikálisnak, neománnak” minősülő nézetei mellett, s *nem hajlandó tudomásul venni „a realitásokat”, magáévá tenni „a társadalmi felelősség keresztény-nemzeti felfogását”*³⁷⁸ (még ha „református jó magyar ember is”, s az irredentizmus, a turáni eszme sem idegen tőle³⁷⁹), *az a tanító-*

képző intézeti pedagógus — érdemeitől függetlenül — *méltatlan arra, hogy példakép legyen társai szemében, hogy megőrizze/visszakapja az őt a többiek közül kiemelő címét,*³⁸⁰ *fizetését* — vélhették az erre illetékesek. „Az ellenségem javíthatatlan útítársával, aligha lehet közös az utunk: őt semmiképp sem preferálhatjuk” harctéri logika jegyében Nagy László kérését figyelmen kívül hagyták.

„A keresztény erkölcsi és hazafias szellemben való nevelés megszilárdításának” érdekében³⁸¹ — a következő ilyen előléptetés alkalmával, 1923. április 24-én — demonstratív módon azt a Petrovác József, kalocsai római katolikus tanítóképző intézeti igazgatót részesítették a főigazgatói címben, „a magyar népoktatás és tanítóképzés terén hat évtizeden át kifejtett kiváló és eredményes munkássága elismerésül”,³⁸² akiről a korabeli általános és pedagógiai lexikonokban alig találunk említést, s akit szinte csak azért tart számon a szakmai emlékezet,³⁸³ mert 1902. július 4-én, a TITOE VII. közgyűlésén éles vitába keveredett Pethes Jánossal és Nagy Lászlóval „A gyermeklélektan szerepe a tanítóképzésben” c. előadás kapcsán.

Pethes János azzal kezdte ugyanis mondanivalóját, hogy „*ma már az emberi lélek épp úgy tárgya az egzakt vizsgálódásnak, mint bármely természeti tünemény*, s hogyha az emberi lelket a maga valóságában meg akarjuk ismerni, akkor a természettudományokban alkalmazott módszerekhez kell folyamodnunk. Szakítanunk kell a skolaszticizmus metafizikai alapjával, s a lelket minden élőlényben vizsgálva ki kell mutatnia a lélekről szóló tudomány elméletének: milyen fokozati különbség van az állati »pára« s az emberi »lélek«, valamint azt is: a kifejlődött és a még fejletlen ember (gyermek) lelke között.” Majd hozzátette: „Félre ne értse nek! Nem arról van itt szó, hogy az ember általános élettanát vagy lélektanát kiszorítsuk a tanítóképzők tantervéből, hanem arról, hogy az általános igazságok megértésére szemléleti alapot nyerjünk, s ezzel a tárgyak iránt érdeklődést és a lélektanra a száraz, emészthetetlen tárgyak sorából kiemeljük és a gyakorlati képzés fontos ágává tegyük. Tanulja meg itt szemlélni s a megismerés révén megszeretni a tanítónövendék a gyermeket, s a felmerülő pedagógiai esetek elemzéseit kedveltségükkel meg vele a pedagógiát mint tudományt.”³⁸⁴

Elsőként Petrovác József (a Katolikus Tanügyi Tanács tagja³⁸⁵) kért szót: „*Nem számítottam... arra... hogy a t. előadó fejtegetéseiben az anyagelvűség oly szélsőségeivel találkozunk, amely szélsőségek Darwin tanaira emlékeztetnek.* Én, mert a keresztény filozófia álláspontját teljes meggyőződésemből osztom, a fajkeletkezés törvénye ellenében a világrend erkölcsi tökélyét abban látom, hogy az alsóbbrendű lények tulajdonságai a felsőbbrendű lényekben ugyan előfordulnak, de tökélyesebb alakban, és emellett a felsőbbrendű lények, oly — ezektől eltérő — lényeges tulajdonságokkal is bírnak, amely mivoltukat megállapítja, nem fokozatilag, hanem lényegileg. Innen van az, hogy az ember, mint a teremtettség koronája, a természet összes képességeit egyesíti ugyan magában, de ami őt az érzéki világ fölé helyezi, az az isteni szikra, amely kizárólagos sajátja” — fejtegette egyebek

között a kalocsai igazgató, a későbbiekben egyértelmű határt húzva az előadó, véleménye szerint „monisztikus” álláspontja s a maga, „dualizmusa” között.³⁸⁶

Diplomatikus hozzászólásában Nagy László egyebek között megjegyezte: „Petrovácz tagtársam nyilatkozott az állati és emberi lélek viszonyáról. Leghelyesebb, ha ezen a téren nem bocsátkozunk spekulációba, hanem a pusztá tényeket vizsgáljuk. Ezért én nem is bocsátkozom elméleti fejtegetésekbe... hanem utalok egy közleményre, amely... az *Állattani Közleményekben* jelent meg a tavasszal. Ebben a szerző, dr. Gorka Géza összefoglalja az állatok lelki életére vonatkozó legfőbb kutatásokat, a legfejletlenebb egysejtű állatoktól a legfejlettebbekig.” Majd a téma érdemi részét illetően kifejtette: „*A gyermeklélektani megfigyelésekkel... foglalkozni kell a tanítóképző intézetekben, mert ennek módszere nem olyan bonyolult és erre nagy szükség van... [hasznukat] abban látom, hogy azok felköltik s állandóan ébren tartják az érdeklődést a gyermek iránt. Az oktatásban a figyelem a tudományoktól a gyermek felé is terelődik, s a tudomány érdekeit a gyermekfejlődés érdekeinek fogjuk alárendelni. A gyermeklélektan művelésének másik hasznát abban látom, hogy a neveléstudományt át fogja alakítani induktív tudományba, mert körébe tartozik azon fejlődések kutatása is, amelyek a gyermekben a nevelői hatások következtében származnak.* (Sic!) Nemcsak azt fogjuk keresni, hogy mit kell tenni, hanem hogy az iskolában, családokban, a társadalom különböző csoportjaiban hányféle eljárást, módot *szoktak* követni valamely tulajdonság, pl. a bátorság kifejlesztésére... Nézetem szerint leghelyesebb az iskolákban főleg a gyermek egyéniségének kikutatására szorítkozni. Ebből közvetlen haszna van a pedagógia gyakorlatának” — hangsúlyozta Nagy László, már 1902-ben is a gyermektanulmányi kutatás és az iskolai praxis közötti kapcsolatot exponálva.³⁸⁷ S mivel — mint a fentiekben láthattuk — a következő évtizedek során tovább szélesítette „elmélet és gyakorlat”, a gyermektanulmányok és a iskolai/társadalmi reformok összefüggésével kapcsolatos elképzeléseit, s azok mellett „a forradalmak bukása” után is kitartott,³⁸⁸ korábban támogatott személye „vörös posztó” lett az ellenforradalmi rendszer oktatáspolitikáját irányítók szemében.

A TITOE 1920. november 7-i — már említett — közgyűlésén Pekár Gyula VKM-államtitkár leszögezte: „A gyermeki lélek a fontos! ... Elképzelhető, mi csoda rombolás folyt itt, ha azt mondom, hogy Szűcs öméltóságával³⁸⁹ már másfél év óta majdnem mindennap fegyelmet tartunk és tárgyalunk. Mi látjuk legjobban a pusztító rombolást... A tanítóságnak az a hivatása, hogy ez a bekerült szenny a gyermek lelkéből kikerüljön. Az önök nemzeti hadseregének ez az igazi és magasztos feladata, és én ezt tartom a nemzeti újjáépítésben a legdöntőbbnek... *A magyar faj kultúrfaj, a magyar faj turáni, s így mindenképpen uralkodásra temett. Nekünk állandóan a kultúrfölény biztosításáért kell harcolnunk... Csakis az önök kultúr-hadserege és a nemzeti hadsereg együttes, önzetlen munkája mentheti meg ezt az országot... Mi e kultúrharchoz, ehhez a szent munkához kérjük az önök teljes erővel való közreműködését*”.³⁹⁰

Szavaiból kitűnt: „a forradalmak lélekrombolásával” szembehelyezkedő s „a magyar faji célok”, „a kultúrfölény biztosításáért folytatott harcban bevethető, fegyelmezett, elkötelezett és odaadó” tanítóképző intézeti tanárookra van szükség, nem „renitenskedő” autonómokra, a forradalmak örökségének bizonyos elemeit megvalósítani óhajtókra. Nyilvánvaló: Nagy László ilyen „példaképpé”, c. főigazgatóvá semmiképpen sem lehetett.³⁹¹ Ennek ellenére, ha szükségét látta, még élete utolsó éveiben is használta a „ny. felügyelő”³⁹² titulust, miközben a VKM — a *Néptanítók Lapja* eseti tudósításaiban használt „tanítóképző intézeti igazgató” megnevezés révén — publikussá tette: álláspontja változatlan.³⁹³

A maga részéről Nagy László sem hagyott kétséget afelől, hogy az anyagi nehézségek és a megváltozott társadalmi klíma révén többször válságos helyzetbe került társasággal, annak intézményeivel³⁹⁴ s a lélektani laboratóriummal kapcsolatos kálváriája,³⁹⁵ továbbá a genfi nemzetközi erkölcsnevelési kongresszus magyarországi szervezése körül támadt vitái³⁹⁶ ellenére sem változtatott nézetein, s az akkor domináns oktatáspolitikával, iskolai gyakorlattal kapcsolatos véleményén. Előbb „Didaktikájával”³⁹⁷ deklarálta elkötelezettségét a nyolcosztályú népiskola eszméje mellett, s demonstrálta: véleménye szerint „a tanulmányi rendnek gyermekfejlődéstani alapon való felépítése nemcsak lehető, hanem egyedül helyes”.³⁹⁸

Majd „a tanulók pályaválasztásáról” írva félreérthetetlenül leszögezte: „harc van az iskola és az élet között. Mi bizonyosak vagyunk, hogy az élet lesz a győztes, s a mai iskola fog megváltozni. Hallgasson az iskola mielőbb az élet szavára, hogy az erőszakos átalakulás helyett a fokozatos fejlődés útjára léphessünk.” „[A] mai iskolarendszer szerint akkor kívánják a gyermek pályájának megválasztását, amikor annak egyénisége még nem alakult ki”. „Mi a gyökeres megoldás mellett foglalunk állást, aminek fő oka, hogy iskolarendszerünket elavultnak tartjuk, teljesen megérettnek a gyökeres reformra. A mai társadalmi felfogással nem egyeztethető össze, hogy legyen egy »úri« iskola, egy félig-meddig úri iskola, egy polgári iskola s egy iskola a »parasztok« és kézművesek számára. Már nincs semmi értelme ennek a megkülönböztetésnek. Azt csak mi »urak« képzeljük, hogy a »paraszt« kevesebbnek tartja magát nálunk... [A] társadalmi felfogás gyökeresen megváltozott, meg kell változnia az iskolarendszerünknek is... [melyben] tulajdonképpen nem szakiskolákról, hanem osztályiskolákról van szó, olyan iskolákról, amelyeknek mindenféle előjogaik vannak, s amelyeknek kevesebb vagy semmi előjoguk sincs. Egységes alapot kell keresnünk iskolaszervezetünkben, amelyet minden társadalmi osztály magáénak tekintsen. Meg kell teremtenünk iskolaszervezetünkben az egyenlőséget, nehogy a ma fennálló egyenlőtlenség a társadalmi osztályok közötti ellentéteket még élesebbé tegye. Amint a Gyermektanulmányi Társaság által 1918-ban és 1919-ben letárgyalt és elfogadott iskolaszervezeti programban kifejtettük, s 1922-ben módosítottuk, mi az egységes 8, illetőleg 9 osztályos népiskola alapján állunk. Oly népiskolát tartunk helyesnek, amely

megszakítás nélkül viszi előre a gyermek oktatását anélkül, hogy a társadalmi tagozódásnak bármely irányban helyet adna” — vázolta a fennállóval szembehe-lyezett alternatív programját Nagy László.³⁹⁹

Az akkori állapotok meghaladására tett jogos igyekezetet tükröző — Kemény Gábor⁴⁰⁰ és mások közvetítésével az 1945 utáni folyamatokra is valamelyes hatást gyakorló,⁴⁰¹ ám a megvalósítás során várható nehézségekkel⁴⁰² kevésbé számoló — *koncepció a figyelmet argumentáltan az akkori oktatási rendszer „kényes pont-jaira” fókuszálta.* Ezért a VKM irányítói attól tarthattak, hogy az idős, ám rendkívül energikus Nagy László koncepciójával — három évtized elteltével — ismét szervezőjévé, „zászlóvivőjévé” válhat a nyolcosztályos népiskola, s az akadémiai tanítóképzés eszméje mellett kitartó tanítóság széles körének.⁴⁰³ Miután a VKM a hatosztályos tanítóképzéstől is visszalépett (visszalépni kényszerült?),⁴⁰⁴ a tanítóképző intézeti tanárok körében is nőtt az elégedetlenség aránya.

Márpedig az akkori „szürke eminenciás”, Kornis Gyula, *az általa is elmara-dottnak tekintett iskolarendszer korlátozott reformját tartotta lehetségesnek és célszerűnek.* Ezért Nagy László elképzelésében csak „a forradalmi, racionalista gondolkodó” „naiv optimizmusát” látta megnyilatkozni, amely nem számol „a társadalmi jelenségek és intézmények bonyolultságával, a valóságnak a pusztá eszmék számára nem mindig plasztikus természetével”,⁴⁰⁵ s nem hajlandó tudomásul venni, hogy 1918–1919 „zendülés volt, s nem forradalom”, melyet „a nemzet dezavualt”.⁴⁰⁶ *Minisztere, Klebelsberg Kuno*⁴⁰⁷ is a *népiskolai hálózatnak a mezőgazdasági népesség számára való hozzáférhetővé tételét s az iskolakötele-zettség megvalósítását tartotta aktuálisnak. Csak évtizedes távlatban vélte lehet-ségesnek a nyolcosztályos népiskola kiépítését s a tanítóképzés idejének felemel-ését, a nyomatékos politikai-világnézeti tartalmakat hordozó állampolgári nevelés érdekében.*⁴⁰⁸ *Anélkül a társadalmi osztályok/kasztkok közötti határvonalakat az iskolarendszer segítségével fellazítani próbáló mobilitásra törekvés nélkül* (sőt a keresztény intelligencia, középosztály erősítésének szándékával⁴⁰⁹), *amely Nagy László népiskola-koncepcióját*⁴¹⁰ *a nyolcosztályos általános iskolához közelítette.*

Ezért, vélhetően egy (a rendelkezésünkre álló forrásokban nem deklarált inten-ciójú) összetett, csendes, szívósan végigvitt játszmával arra törekedtek, hogy a nemzetközileg ismert s a „népiskolai érdekkörben” igen népszerű — a gyermek-tanulmányi mozgalom és a demokratikus iskolareform közötti szerves kapcsolatot hirdető — Nagy László befolyását csökkentsék, anélkül, hogy „mártírt csináljanak belőle”. A Gyermektanulmányi Társaság támogatásának minimalizálásával,⁴¹¹ lapja, múzeuma tevékenységének szűkítésével, ellehetetlenítésével, külföldi kap-csolatai szelektív támogatásával s a körülötte korábban kialakult társadalmi at-moszféra megváltoztatásával próbálkoztak, nem is eredménytelenül.⁴¹² Emellett — a TITOE-hez hasonlóan — néhány, a Tanácsköztársasággal szemben állt, ill. attól távolságot tartó személy (pl. Quint József, Molnár Oszkár, Weszely Ödön,

Kenyeres Elemér, Dékány Mihály, Wágner János stb.) előtérbe tolásával szűkítették mindkét szervezetben az idős pedagógus befolyását, mozgásterét.

Ugyanakkor *a gyermektanulmány, ill. a gyermeklélektan bizonyos, a hivatalos keresztény-nemzeti ideológiával s az aktuális oktatáspolitikai törekvésekkel összeegyeztethető elemeit beemelték a tanítóképzők,*⁴¹³ *a tanítói továbbképzés tantervébe,*⁴¹⁴ *s egyetemenként változó mértékben a tanárképzésbe is.*⁴¹⁵ Amikor a Gyermektanulmányi Társaság — talán az elszigeteltségből való kitörés szándékával is — olyan célok, akciók megvalósítását tűzte ki, amelyek ellen a hatalomnak különösebb kifogása nem volt (pl. gyermekszórakoztatás, tehetséges gyermekek támogatása, pályaválasztás stb.), akkor minimális támogatást is adtak a vállalkozáshoz, ill. kihasználták az abból a saját politikájuk bizonyos elemeinek népszerűsítésére adódó lehetőségeket. Tették ezt anélkül, hogy az ezekről szóló tudósítások révén jelentős publicitást adtak volna Nagy Lászlónak, s pláne — általuk elítélt — nézeteinek.⁴¹⁶

E játszma igen látványos állomása volt *a III. Egyetemes Tanügyi Kongresszus megrendezésével kapcsolatban 1925. december 5-én összehívott előkészítő bizottsági ülés,* melyen — a többéves előzetes szervezőmunka eredményeként⁴¹⁷ — Kornis Gyula, legalábbis a ránk maradt jegyzőkönyv szerint, „a demokratikus játékszabályok betartásával” kisebbségbe szorította, s leszavaztatta az álláspontját újfent deklaráló Nagy Lászlót.

„Kornis Gyula (a Pedagógiai Társaság elnökeként, egyetemi tanárként) elnök: ...fölteszi a kérdést: szükségesnek látja-e az előkészítő bizottság a kongresszus megtartását? Kéri, nyilatkozzanak meg egyenként az országos képviselvek vezetői.

Mosdóssy Imre min. tanácsos kíváncsún tartja a kongresszus megtartását mind tanügyi, társadalmi, mind közgazdasági szempontból. Olyan korszakot élünk, amidőn nagy változások szükségességét hangoztatja minden társadalmi tényező. Elérkezett az idő, hogy ne csak parciális úton, hanem egységesen keressük az egyes iskolafajok közötti kapcsolatot.

Nagy László (a Magyar Gyermektanulmányi és Gyakorlati Lélektani Társaság részéről) még nem látja elérkezettnek az időt arra, hogy a III. Egyetemes Tanügyi Kongresszus megtartassék. A lelkek még forrongók. Nincs meg a társadalomnak az a nyugodt békéje, amely alkalmas az újabb reformok tárgyalására és megvalósítására. Külföldön már kedvezőbb a helyzet. Ő konszolidációt és új iskolát akar. Nálunk az utóbbi irányban még semmi jelentőset nem lát. Még pár év kell ahhoz, hogy a lelkek megnyugodjanak, az eszmék megérjenek s az új Magyarország egy hatalmas, nagy iskolareformra előkészülhet.

Kornis Gyula elnök úgy gondolja, hogy a közvéleményt tájékoztatni kell és felvilágosítani. Erre való a kongresszus. A társadalom nem ismeri törekvéseinket, nem ismeri az iskolai reformokat, és így nem eléggé tájékozott. Külföldön sem higgadtak még a társadalmi viszonyok. Hivatkozik a németekre, akik a közelmúltban tartottak egyetemes gyűlést. Ha nem hoztak is a közeljövőre vonatkozó határozatokat, de legalább kitűztek egy irányt vagy eszmét, mely vezetője törekvéseiknek. Nekünk is vannak újabb célkitűzéseink.

Havas István különösen a polgári iskola képviselőjében szól és hozzájárul a kongresszus megtartásához. Tisztázni kell az egyes iskolafajok egymáshoz való viszonyát. Ne menjünk külföldre hasonlítás céljából. Sok a tennivaló a mi területünkön is. Oly sok, hogy a másfél évi előkészítő időt is rövidnek tartja. Az új idők, a megváltozott helyzet, új feladatok elé állítják a tanítóságot és a tanárságot.

Kovács Dezső a középiskolai tanárok képviselőjében szól és hozzájárul a kongresszus megtartásához. Ő is szükségesnek tartja a közvélemény felvilágosítását. Hiszen az új középiskolai tantervet nem ismeri a közönség.

Wágner János⁴¹⁸ (a TITOE részéről) *helyesnek tartja a kongresszus megtartását a tanítóképzés szempontjából.* Az egyes iskolafajok között sűrűlődségi területek vannak. Azokat el kell tüntetnünk. *Ne várjuk be az újat, hanem mi, a kongresszus adjunk irányt. Mi vagyunk erre hivatottak.*⁴¹⁹

Bankó Lajos a kereskedelmi iskolai tanárok részéről is hozzájárul a kongresszus megtartásához, csak azt kívánja, hogy a középiskolai tanárokkal mindenben egyenlő elbánásban részesüljenek.

Kenyeres Elemér⁴²⁰ a kisdédóvók, Ottó Károly a KANSZ [Közszolgálati Alkalmazottak Nemzeti Szövetsége] tanítói csoportja, Rádló Lajos a gazdasági szaktanítók nevében hozzájárulnak a kongresszus megtartásához.

Kornis Gyula elnök, mielőtt kimondja az előkészítő bizottság nevében a határozatokat, *megfontolandónak tartja Nagy László ellenvetéseit. Ő nagy munkásságot fejtett ki a II. Egyetemes Tanügyi Kongresszus alkalmával, érdemes munkát végez és nagy sikert ért el a gyermektanulmányozás területén,*⁴²¹ *ily tapasztalt és kiváló ember véleménye mellett tehát nem mehetünk el csak könnyedén. Úgy vette ki, hogy Nagy László a jelen időkből nem látja a kívánatos lelki egységet, a konszolidációt s új világnézetet akar. Minden nevelőmunkának és törekvésnek volt és van világnézeti alapja. Ez tehát nem ok a várakozásra.* Ismételten hivatkozik a

németekre, kinek országa még mindig forrongásban van, mégis törekszenek eszményekre az oktatásban is. Erre nekünk is szükségünk van, nem látja eredménytelennek [Sic!] egy ilyen kongresszus összehívását.

Nagy László kijelenti, hogy az itt hallott felszólalások megerősítették őt előbb hangoztatott álláspontjában. Az előrehaladásnak és nem a maradi szellemnek a híve. Igenis szükség van reformokra, új időszakra van szükség, hogy egészséges szellem alakuljon ki. Új, demokratikus szellemet kíván. Tegyük lehetővé ennek a szellemnek a kialakulását. Pozitív célokat és eredményeket óhajt a tanítás terén is. Ezek viszik előre a társadalmat az egész reformok útján.

Kornis Gyula elnök kihirdette a határozatot, mely szerint az előkészítő bizottság az összes hazai tanügyi alakulatok nevében kimondja a III. Egyetemes Tanügyi Kongresszus megtartásának szükségességét; azt az 1926. év folyamán (kiegészítve magát még a meg nem jelent országos tanügyi képviselőkkel) előkészíti s 1927. július első felében Budapesten megtartja”.⁴²²

A valószínűleg összefoglaló jellegű jegyzőkönyvben csak igen diplomatikus és általános megfogalmazásokat olvashatunk a két, tulajdonképpen vitatkozó fél álláspontjáról, érveiről. A kapcsolódó források és a történeti kontextus ismeretében tudható, hogy Kornis Gyula és a VKM különböző pedagógustestületek képviselőjében jelen lévő munkatársai, lényegében a klebelsbergi neonacionalizmus⁴²³ jegyében kívánták az általuk kívánatosnak ítélt „vallásos-hazafias” ideológiai-politikai irányba terelni, társadalmi modernizációs céljaik szolgálatába állítani s a nyolcosztályos népiskola ügyében évtizedes perspektíva felvillantásával⁴²⁴ türelemre inteni a nevelőket.

Ennek érdekében a kongresszuson egy, a rendszer iránt lojális gyermektanulmányozóra, a TITOE elnökére, Quint Józsefre⁴²⁵ osztották a „tevelgyő bárányok” nyomatékos figyelmeztetését: „Az ifjúság nevelésében az Istenbe vetett hit és az erkölcsi igazság útján való haladás a legbiztosabb vezérünk, ezért a vallás-erkölcsi nevelés célját soha szem elől nem téveszthetjük. ... Életünk központi gondolata, cselekvéseink irányítója, nevelésünk célja ma is csak a nemzeti eszmény lehet. Ez nem új cél. Az első egyetemes tanügyi kongresszust a szabadságra való berendezkedés lendülete, a másodikat az ezeréves boldog Magyarország öntudata hatja át. Mindkettő a nemzeti eszmény megvalósítására törekszik.”⁴²⁶ De ma más a nemzet helyzete. ... Fajtestvéreink egy része, akikkel közös ősektől származunk, idegenben sínylődik... A nemzet fogalma gazdagodott jegyekben, és az elszakítás fájdalma növelte a nemzeti eszmény inspiráló erejét. Ragyogjon felettünk teljes fényében...⁴²⁷ Magyar Tanítók! Legyünk a hajnalpirkadás harsonái! ... De egyet szóljon a harsona! Ne hirdesse senki a bizalommal hívőnek az emberi egyenlőség csalfa lidércfényét és a társadalmi rend felforgatását! Ne hirdesse senki naiv gyermekeknek a tudomány átfogó, nagy, de elvont igazságait! ... Ne ámtgassa senki a magyart a világbéke jelszavával és a Népszövetség délibábos játékával! Ne hívja senki népünket az általános emberihez való zarándoklásra! Mindenki

hirdesse a nemzeti eszmény ébredését, fényes ragyogását. Nem tűrjük, hogy kisebb vagy nagyobb eszmény elhomályosítsa a nemzeti eszményt.⁴²⁸ *Elhallgattunk mindenkit, aki mást akar, mert mi a nemzet diadalát akarjuk*” — figyelmeztetett a kongresszus kiemelt előadójaként a budai képző (korábban és később is a VKM-ben dolgozó⁴²⁹) igazgatója.

Szavai, s a belőlük áradó uniformizálási szándék ismeretében talán érthető, hogy mire is gondolhatott — a nemzeti eszménynek ugyancsak elkötelezett — Nagy László, amikor „a lelkek megnyugvásától”, „az új, egészséges, demokratikus szellem kialakulásától”, tette függővé „egy új, hatalmas iskolareform előkészületeit”, a III. Egyetemes Tanügyi Kongresszus összehívását. *Az eötvösi örökséget továbbfejlesztve vállaló „útmutató pedagógusként”* (gyermektanulmányi elvek vezérelte oktatáspolitikusként) *aligha érthetett egyet a három kongresszus egymáshoz való viszonyának ilyen interpretációjával. Azt szerette volna, ha akkor kerül sor a tanácskozásra, amikor a hivatalostól eltérő elképzeléseket, elveket háttérbe szorító militáns irányzatot felváltja egy befogadóbb, toleránsabb konszolidáció, s megszülethet egy szélesebb nemzeti konszenzuson alapuló iskolareform lehetősége.* Nyolcvan év elteltével sem valószínű, hogy olvasóink könnyen egyetértésre jutnának Nagy László e várakozásának megítélésében. Ezért inkább rögzítsük a tényt: abban igaza volt, hogy egy ilyen tanácskozás akkoriban aligha kedvezhetett — fentiekben részletezett — tervei megvalósításának.

De azt is tapasztalnia kellett „a vén zászlótartónak”, hogy álláspontjával (az iskola- és társadalmi reformot inspiráló gyermektanulmány zászlajával) *e fórumon magára, s tevékenysége korábbi fontos színterein (a TITOE-ben, a Társaságban) kisebbségben maradt.* Társai többsége a „valósággal való megbékélés” útját választotta, s az akkoriban már 68 éves pedagógus — még e körökben is — egyre inkább elszigetelődött. S mivel *a hatalom képviselői tudatosan törekedtek a gyermektanulmányozás és a holisztikus szemlélete révén azt markáns iskolareformtervekkel s 1918–1919-es tradíciókkal összekötő Nagy László közötti kapcsolat lazítására,* láthatjuk: törekvésük lassan eredményre vezetett. Ezért, s persze a korral járó kisebb teljesítőképesség miatt, *húzódott Nagy László egyre inkább a*

laboratóriumába s az előbb a Társaság szakosztályaként létrehozott, majd attól elválasztott Szülők Szövetségébe.⁴³⁰

Marginalizálásával, laboratóriumába szorításával a hatalom képviselői végül is elérték céljukat: egy alternatív oktatáspolitikai koncepció tekintélyes képviselőjének elszigetelését s — Kornis Gyula fenti diplomatikus szövegével, a VKM sajtója/emberei által sugallt sztereotípiával⁴³¹ — már életében „tiszteletre méltó múlttá” nyilvánítását.⁴³² Kérdés, hogy ennek gyorsítása érdekében miért nem támogatták már jóval korábban Nagy Lászlónak a laboratóriuma áthelyezése/rementésére irányuló erőfeszítéseit?⁴³³ Ennek az akkori általános szegénységen túl, vélhetően más, az előbbiektől eltérő oka lehetett: az akkori oktatáspolitikát, egyetemi szférát befolyásolók (az ún. „egyetemi, középiskolai pedagógia” képviselői) véleménye a (a „népiskolai pedagógiát” reprezentáló⁴³⁴) gyermektanulmányról mint tudományról s Nagy Lászlóról, a kutatóról.

Előbbit illusztrálja a budapesti egyetem bölcsész kara által kiküldött bizottság (Fináczy Ernő, Alexander Bernát, Pauler Ákos és Angyal Dávid professzorok) 1918. október 9-i véleménye, mely szerint „a gyermektanulmány (pedológia) azon legújabb vizsgálati területek közé tartozik, melyek önálló és élesen elhatárolható tudományoknak nem minősíthetők. Eredményeinek egyik része tisztán a gyermeklélektani módszereknek a nevelésre való alkalmazása következtében, másik részről tervszerűen vezetett pedagógiai megfigyelések, illetőleg adatgyűjtések útján jönnek létre.”⁴³⁵

A kongresszus előkészítő bizottságában Kornis Gyula által jegyzőkönyvileg tisztelettel emlegetett Nagy László tudományos munkásságáról kultúrpolitikai ellenlábasának, az ismert szerzetes professzornak valójában lesújtó véleménye volt. Kitűnik ez egy eddig ismeretlen vagy legalábbis nem publikált/idézett, 1917. április 11-i Kornis-levélből, melyet Imre Sándorhoz írt, „A háború és a gyermek lelke”⁴³⁶ kapcsán: „Röstelkedve bevallom, hogy mindent megfontolva kénytelen vagyok a Nagy László-féle könyv kritikájától elállni, jóllehet magam ajánlkoztam rá.⁴³⁷ A könyv ugyanis annyira naiv, módszertelen, mint a német mondaná »vorwissenschaftlich«, hogy bírálatával, bármennyire higgadt is volna, magamra zúdítanám az egész Gyermektanulmányi Társaságot.⁴³⁸ Eleinte a könyv szélén próbáltam kritikai gondolataimat jegyezni; ámde alig van mondat benne, amely valami súlyos kifogás alá ne esnék. A bírálatnak, ha mindenre kiterjeszkednék, ívszámra kellene terjednie. Amikor két évvel ezelőtt Gocklerrel⁴³⁹ volt bajom, megfogadtam, hogy félművelt emberekkel (ha mindjárt franciául vagy németül meg is jelent valami könyvük) többé tudományos vitába nem szálllok. Nagy László pedig a tudományos gyökér nélkül való félművelt emberek prototípusa.⁴⁴⁰ Gyermeteg buzgalommal összeróta ezt a könyvet, néhány hasonló gyermeteg lélek elolvassa — s az egész dolog ártatlan marad. Legméltóbb sorsa, ha a szakkörök nem vesznek róla tudomást” — írta,⁴⁴¹ az akkoriban népszerű és egyre befolyásosabb gyermektanulmányozókkal való konfliktust, alkotómunkája nyugalmanak megőrzése vé-

delmében, hárítva, a kísérleti pszichológia akkori eredményeivel szemben amúgy is tartózkodó Kornis Gyula.⁴⁴² A forradalmak után nagybefolyású tudós-politikus e levelével talán kulcsot adhat számunkra annak megértéséhez, hogy miért nem voltak hajlandók a kultúrpolitika akkori irányítói komolyabb anyagi áldozatra annak érdekében, hogy az idős gyermektanulmányozó számára — az átmeneti-leg/végleg megszűnt lélektani laboratóriumok valamelyikének elhelyezésével s támogatásával — lehetővé tegyék tudományos munkájának folytatását.

Ha a Nagy László és a társaság által proponált iskolareformot időszerűtlennek/korszerűtlennek ítéllő, az Országos Köznevelési Tanácsot irányító — s így az oktatáspolitikai alakulását „szürke eminenciásként” befolyásoló — jelentős tudósok (Fináczy Ernő, Kornis Gyula) ezen idegenkedésének forrásait keressük, talán mérlegelésre érdemes a gyermektanulmányozó Cser János által figyelmünkbe ajánlott szempont, mely szerint az az általuk képviselt paradigmaváltás⁴⁴³ reakciója volt. A gyermektanulmányozók ugyanis — ahogy erre fentebb idézett 1902. évi hozzászólásaikban Pethes János és Nagy László is utaltak — „az addigi módszerjavító törekvések helyett, amelyek főképpen felülről, az elméleti alapvetések és az általános lélektan szemszögéből, mintegy visszafelé következtetve akarták a tanítást és nevelést tökéletesíteni, fokozottabb mértékben fordultak a gyermek felé, hogy a túlsúlyban szereplő elmélet mellett legalábbis egyenlő rangot biztosítsanak a gyermekről szerzett tapasztalati megállapításoknak, amelyek nélkül a túlságosan felfelé tekintő elmélet könnyen elbotolhat az élet valóságában”.⁴⁴⁴

A gyermektanulmányozók és az egyetemi/akadémiai szféra által egyaránt elfogadott Weszely Ödön⁴⁴⁵ a popularitás és az időtényező szerepét emelte ki: a gyermektanulmány „rövid idő alatt... nagy arányokat öltött az egész művelt világban, s bár voltak, akik éppen azért, mert a gyermektanulmány ily széles körökben keltett érdeklődést s bevonta a tanulmányozás körébe a tudományos munkán kívül álló köröket is, nem látták szívesen ezt a nagy fellendülést, s nem voltak hajlandók tudományosnak tekinteni ezt a munkát. A gyermektanulmány mégis aránylag rövid idő alatt meghódította az elméket és a szíveket... [Ö]nnálló tudománnyá lett, s... megnövelte a gyermek és ifjúság iránti érdeklődést és szeretetet, s elősegítette a gyermek és az ifjúság megértését. S ebben áll voltaképp a gyermektanulmány jelentősége” — hangsúlyozta a professzor.⁴⁴⁶

Ranschburg Pál⁴⁴⁷ — indirekt módon Fináczyval, Kornissal, Molnárral és másokkal vitázva — „Nagy Lászlóról mint gyermekpszichológus kutatóról” kifejtette: nem volt „semmilyen tudománynak okleveles doktora... [E]zért a tudományokba, pedagógiába, gyermekpszichológiába, didaktikába s főként a kísérleti lélektanba aktív kutatóként való beavatkozását számosan aggályosan nézik... Hogy tudományos gondolkodásunk, bűvárkodásunk jórészt eltérő utakon keresi az igazat, s hogy a végcéljaink sem azonosak,⁴⁴⁸ hamar észrevettem. Hogy azonban Nagy László a bár nem hivatalos veretezettségű, de vérbeli tudományos kutatónak egyik legeredetibb példánya, s hogy ő a pedológiának, a gyermekpszichológiának

is egyik legfanatikusabb, de egyúttal leghivatottabb úttörője, azt tapasztalnom... egyre fokozottabban volt módomban.”⁴⁴⁹ „Tudós volt-e Nagy László vagy csak lelkes tudománykedvelő, művész vagy műkedvelő, alkotó vagy csak szorgalmas munkás?... Hogy... valóban hivatott kutató volt, azt bizonyítja: 1. problémameglátó-képessége; 2. módszer-megtaláló képessége és 3. probléma-megoldási képessége, vagyis a mód, mellyel mindig a lehető legegyszerűbb eszközökkel a fontosnak talált kérdéseket tisztázni igyekezett,⁴⁵⁰ s 4. az elért eredmények érdekessége” — deklarálta Ranschburg Pál, majd hosszasan argumentálta álláspontját, megemlítve: „amennyire... megítélni képesek vagyunk... Nagy Lászlónak »A háború és a gyermek lelke« c. szerény keretű munkája általánosságban az erkölcsi érzelmek fejlődésének módszeres tisztázása körül, mindig egyike lesz az időbelileg és értéklileg legelső munkáknak.”⁴⁵¹ „A magyar gyermekpszichológia, s ezzel a genetikai pszichológia, de a pszichológia általában, önmagát fogja megtisztelni, ha Nagy László szerepét tisztázza az alkalmazott pszichológia különböző területein, s nevezetesen a gyermeki elmefejlődés legnehezebben hozzáférhető fejezeteinek, az érzelmeknek és ösztönöknek a pszichológiája terén, előítélettől mentesen fogja véglegesen tisztázni és érdemének megfelelően megbecsülni.”⁴⁵² A Nagy László életművét értékelőknek nem szabad szem elől téveszteniük, hogy ő „a gyermekpszichológiát búvárlatával semmiképpen sem kizárólag a pszichológia, sem a pedológia szemszögéből nézve szolgálta. Bár élete javát a gyermektanulmányozásnak szentelte, az ő sajátképpen világitó célja a jobb, tökéletesebb, értelmileg és erkölcsileg magasabb rendű és harmonikusabb emberré nevelés eszménye volt”⁴⁵³ — hangsúlyozta a neves pszichológus.

Kompetencia hiányában csak az eddig ismeretlen források (Fináczy-, Kornis-, Molnár-állásfoglalások) s vitapartnereik ismert véleményének szembesítésére szorítkozhatunk, hozzáértő pszichológusoktól, pedagógusoktól várva, hogy — a dolgozatunk elején felsorolt jeles szerzők és munkáik megállapításainak figyelembevételével — értékeljék Nagy László ez irányú munkásságát.

Bármilyen eredményre jussanak is, számunkra

- a tanítóképzésre,
- a népiskolára,
- az iskolarendszerre,
- a tantervfelfogásra,
- a családi nevelésre stb.

gyakorolt szemléletformáló hatásának;⁴⁵⁴ több évtizedes folyóirat-szerkesztői (Magyar Tanítóképző, A Gyermek) tevékenységének ismeretében kétségtelen: Nagy László pályája, életműve méltó arra, hogy számon tartsák, kutassák, s legalább a nevezetesebb évfordulókon, újra mérlegre tegyék, értékeljék (fontos adalékokkal szolgálva kora megértéséhez).

Lényegében erre hívta fel figyelmünket Imre Sándor is, amikor a Magyar Gyermektanulmányi és Gyakorlati Lélektani Társaság 1932. február 28-i emlék-

ünnepségét megnyitva kifejtette: Nagy László „életében nem kapta meg az elismerésnek őt megillető mértékét. A maga érdekében ezt nem is kereste, de annál forróbban óhajtotta, szolgálva az ügynek. Az ügyek, az új szempontok, a megszo-
kottól eltérő eredmények azonban még kevésbé tudnak könnyen érvényesülni,
mint az egyének, s ezért *Nagy Lászlónak nemcsak személye, hanem munkája is csaknem folyton kívül állott a teljes elismerés körén.* Nincs miért elhallgatnom,
hogy pedig ezt határozottan kívánta, mert jól ismerte a mi viszonyainkat: hivatalos
fémjelzés nélkül a sokszor nagyon szükséges támogatásokat is bajos megkapni...
[A]mikor hivatalos helyen megértésre talált, akkor virágzott a társaság és a folyó-
irat, terjedt a mozgalom; amikor a hivatalos támogatást kevésbé, vagy éppen nem
kapta meg, minden hanyatlott.⁴⁵⁵ *Érdekes részlete a magyar művelődéstörténetnek minden, ami a Magyar Gyermektanulmányi Társaság és Nagy László története.*
Ma erről biztosan hallunk egyet-mást. De nem hallunk meg mindent, ezért azt kell
óhajtánunk, hogy minél többen hordjanak össze minden adatot, amit erről a nemes
lelkű férfiúról és az általa indított mozgalomról tudnak.⁴⁵⁶ ... *Ha arra gondolok,*
mennyire nem törődött a politikai megítéléssel, csak azt nézte, hol talál valakit,
aki a gyermek, a nevelés, az iskola nagy ügyét elősegíti, akkor megértem, hogy őt
könnyű volt éppen politikai szempontból helytelenül ítélni meg.”⁴⁵⁷

Jegyzetek

- ¹ Nemes L. 1933/3. 42.
- ² Nagy László 1918–1922 közötti pályájának oktatáspolitikai (közéleti) aspektusát a vizsgálódás középpontjába állító dokumentatív elbeszélésem a T 046693. számú OTKA-kutatás keretében készült. Támogatásukat s a kutatásban közreműködő levéltáros és könyvtáros kollégák, valamint Gömöri Edit és Farkas Tünde tanszéki ügyintézők segítségét nagyon köszönöm. — Nagy László (Nagy László tanfelügyelő gyermekeként) Kisújszálláson született 1857. június 27-én. (OPKM Múz. D. 89.46.133.) Írásommal a Nagy László születésének 125. évfordulójára megjelent kari kiadvány hagyományát ápolom. (Nagy L. 1982/1.)
- ³ Lásd erről a „Nagy Lászlóné Lumniczer Sarolta és a magam belső élete” c. 1929. júliusi memoárban (OPKM Múz. D. 89.46.34.)
- ⁴ Közei munkatársa, az 1913. évi „Nagy László Emlékkönyv” szerkesztője, Nógrády László írta róla: „Aki ismeri Nagy Lászlót, úgyis tudja róla, hogy tőle mi sem áll távolabb, mint a dicséret szomjazása... az ő útja nincs dicséret-reklámokkal kirakva, mégis látjuk, merre járt, mert valóban nyomot hagyott... Az egyszerűség s a természetesség az ő egyéniségének legkedvesebb vonása. Ezért szeretjük!” (6.)
- ⁵ RL C/39 22/a. cs. és MOL K 502-1922-5-9351. Utóbbi kérvény egy kézzel írt — akkoriban a Fővárosi Levéltárban fellelt, ám az időközben történt átrendezések óta ott lappangó, esetleg időközben a MOL P 1669. 4. t.-be került — változatát Ballér Endre ismertette. (1970. 16–19. és 74.)
- ⁶ Imre Sándor: Nagy László emlékezete. RL Imre II. Sándor tudományos munkái C/39. VI. 29. 1932. február 28.; Körösi H. – Szabó L. szerk. 1911. 490–495.; Molnár O. 1913. 70–77.; A Magyar 1917/15–16. 2–3.; Weszely Ö. 1925/1–5. 82. 1932. 61. és 203., 1932/1. 5–8., 1933/8–9. 150–155.; Kemény G. 1931., 1932/1., 1943., 1948/K/1., 1986. 240–289.; Ballai K. 1913., 1932.; Baranyai E. 1932.; Cser J. 1932., 1933. Domokos L.-né 1922/12–15., 1932.; Ranschburg P. 1932.; Lázár K. 1933. 14–15.; Gyarmathy A. 1943/8. 308–310.; Mérei F. 1967. 373–421.; Buzás L. 1967. ; Ballér E. 1970., 1989., 1996., 2004. 219–234.; Nagy S. 1972. 5–50.; Kőte S. 1975. 237–274.; 1983.; Felkai L. – Zibolen E. 1993. 170–210.; Németh A. 1989/7–8., 1996. 126–130.; Deák G. 2000.; Mann M. 2002. 71–84. és 117–126.; Sáska G. 2005. 10–17. és 24–35.; Áment E. 2005/2. 26–36.
- ⁷ RL C/39. 31-35. d. Imre II. Sándor levelezése betűrendben. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ⁸ Az 1917: IX. törvénycikk 10.§-a értelmében a kormány minden olyan V–IX. fizetési osztályba tartozó állami tisztviselőt — „illetményeinek érintetlenül hagyásával” — létszámfelettivé nyilváníthatott, akinek szolgálati ideje elegendő volt a javadalmazásával azonos összegű nyugdíj elnyeréséhez. Az akkor hatvanéves, 1909-től a VII. fizetési osztályba kinevezett Nagy Lászlót a VKM 163.834/1917. számú rendeletével helyezte létszámon felüli állományba. Lásd: CJH, 1917. 155–156.; MOL K 502–1929–1931–612–51=68=
- ⁹ MT, 32. évf. 237.; ELTE TÓFK M. J. F. I. 2.
- ¹⁰ Lásd ezeket — a később, a forradalmak után történtek megértéséhez a trianoni határt is feltüntető — térképeken, kötetünk első tanulmányában!
- ¹¹ MT, 32. évf., 257–258. (Kiemelések az eredeti szövegben.) Az 1917. szeptember 28-án elküldött indítványt lásd: EOL OET. 7. 127/1917. — Vö. pl.: Albrecht I. 1917/1–4. 6–7., 9–10. 1–2., 15–16. 1–2.; Fekete J. 1917. 67–68.; Lányi J. 1917/19–20. 11–12.; Mosdóssy I. 1917/16–18. 3–4.; Vermes M. 1917/7–8. 1–2.
- ¹² Lásd például: A II. Országos 1896. 2. r. 642–713.; A Tanítóképző-Intézeti Tanárok 1896/IV. 12–16.; Gööz J. 1896/2. 2–4.; Nagyméltóságú 1897/11. 168–172.; Az Országos 1897/27. 426–427.; Molinári 1897/30. 465–467.; A Magyarországi Néptanítók 1896. 38–40.; Miniszteri 1898/11.

- 168.; *Peres S.* 1898/12. 178–180., 13. 197–198., 14. 210–214.; *A Magyarországi Néptanítók* 1904. 108–117.
- ¹³ MT, 33. évf., 89.; *Breznay I.* 1903. 15–69. A korabeli nemzetiségi politika és az iskolarendszer ebben játszott szerepének megítéléséhez lásd pl.: *Jászi O.* 1912. 221–227., 1929. 94–97. és 543–550.; *Mikó I.* 1944. 427–454.; *Diószei I.* 1991. 32–36.; *Szarka L.* 1995. 16–45.; *Kéri K.* 1997.; *Tilkovszky L.* 1998. 20–29.; *Kelemen E.* 1994. 30–36., 2002. 26–29., 87–94.; *Mann M.* 1993. 112–147.; *Nagy P. T.* 2000. 101–113., 2005. 74–87.; *Csoma Gy.* 2000. 11–24.; *Karády V.* 2000/2. 239–252.; 2001/3–4. 192–143.; *Farkas M.* 2007. 231–237.
- ¹⁴ Elhelyezkedésüket lásd a „Tanító(nő)képzők, diákjaik és tanáraik” c. tanulmány térképein kötetünkben, melyek összeállításában, szerkesztésében Preska Gáborné és Nagy Béla segítettek — köszönöm.
- ¹⁵ Nagy László ekkor már évtizedek óta szorgalmazta a tanítóképzés „magyarrá tételét s egyben európai színvonalra emelését”. Mindkettőt a nagyobb állami szerepvállalás, támogatás, ellenőrzés révén próbálta elérni, előbb megelégedve a felvétél, a tantervek s a „kimenet” (a képesítés) egységebbé tételével, állami kontrolljával, a magyar oktatási nyelv általánossá tételével — a később államosítandónak ítélt — tanítóképzőkben. Már az első lépések megtételénél is számolnia kellett az érintett egyházi iskolafenntartók s pedagógusaik ellenállásával. Pl.: 1900. augusztus 14-én a katolikus tanítók II. országos kongresszusa határozatban leszögezte: „*a katolikus tanítóképzőknek a tanítóképesítő joga, az állam ellenőrző jogának elismerése mellett teljes épségben fönntartassék, s mindennemű törekvést, mely e jog elkobzására irányul, elítél és jogtalan erőszaknak tart.*” (*Nagy L.* 1893/9. 571., 1895. 77–92., 1897. 3–10., 1904/2. 477–483., 1904/3. 542–548.; *A katolikus tanítók* 1900/16. 125. (Kiemelések a szövegben és a jegyzetben tőlem — D. P.) Vö.: *Csáky A.* 1893. 572–573.; *Kiss J.* 1929/4. 241.; *Ballér E.* 1970. 74–78.; *Kékes Szabó M.* 2003/3. 18–22.)
- ¹⁶ MT, 33. évf., 89–104. Vö.: a VKM 177.370/1917. sz. rendeletével, GYMSM SL VIII. 62. d. 4. d.; *Quint* 1915/4. 122–124. és 129., 1942/I. 70.
- ¹⁷ Lásd pl.: *Nagy L.* 1895. 77–96.; 1897. 3–10.; *A tanítóképzés szervezete* 1898. 266–281.; *Nagy L.* 1904/2. 477–495., 1904/1. 542–560.; *Barcsa J.* 1905/8. 433–437.; NL, 37. évf., 34. sz. 11–12.; *Farkas S.* 1905. 49–52.; *Mohar J.* 1916/1. 85–96., 119–130.
- ¹⁸ *Nagy László* 1915. július 11-én a következőképpen válaszolt a nemzetiségi kérdésben képviselt álláspontját a nála ebben a vonatkozásban toleránsabb *Imre Sándornak írt levelében*: „Füzetedet is megkaptam. Köszönöm ezt is. A legfontosabb, legnagyobb s legaktuálisabb kérdéstről szól. Ne vedd rossz néven, ha öreg barátod megjegyzést tesz rá. *Szerintem a magyar nevelésnek magyarabbnak és imperialisztikusabbnak kell lennie mind befelé, mind kifelé, mint azt te vázolod.* Szerintem a magyar nevelés feladata a magyar kultúra impériumának megteremtése, illetve ennek előmozdítása hazánkban. Ami nem zárja ki, sőt magában foglalja, hogy többet foglalkozunk nem magyar ajkú polgártársaink pszichéjével, nyelvével, népi kultúrájával, mint eddig.” RL C/39. 31–35. d. *Imre II. Sándor* levelezése betűrendben. (Kiemelés tőlem — D. P.) Vö.: *Imre S.* 1915. 80–102., 1942. 9–17., valamint *Dániel M.* 1889. 17–20.; *Sebestyén Gy.* 1896. 24–25., 28–31. 59–60., 79–80., 104–109.; *Szakál J.* 1934. 87.; *Vörös B.* 2004/6. 1469–1474.; *Szabó I.* 2006. 40–64.; *Donáth P.* – *Preska G.*–né 2007.
- ¹⁹ Ezzel zárta megnyitóját a társaság 1918. december 21-i reformértekezletén. (*Nagy L.* 1918. 386.)
- ²⁰ 1919. január 3-án Nagy László így jellemezte a TITOE és a Bizalmi Tanács közötti munkamegosztást: „az Egyesület a tanítóképzés pedagógiai és didaktikai kérdéseit fejtegeti, a Bizalmi Tanács a tanítóképző intézetek tantestületeinek személyi és anyagi kérdéseivel foglalkozik”. (MT, 34. évf., 30.)
- ²¹ Lásd ezekről pl.: *L. Nagy Zs.* 1995. 15–72.; *Litván Gy.* 1996. 269–280.; *Ormos M.* 1998. 24–65.; *Romsics I.* 1999. 110–130.; *Gergely J.* – *Izsák L.* 2000. 22–42.

²² Ballér E. 1996. 51.; Nagy P. T. 2004/1. 93.

²³ Számtalan fórumon, szervezeti keretben tárgyaltak akkoriban a szükséges és lehetséges közoktatási reformról. A szak(mai) szervezetekkel és pártokkal folytatott tanácskozások során Nagy László a gyermektanulmányozók és a képzős tanárok képviselőjét egyaránt ellátta. Közeli munkatársai közül néhányan ugyancsak több szervezetben exponálták magukat. Pl.: Lechnitzky Gyula a TITOE akkori főtitkára, a tanítóképzés reformjának szentelt választmányi ülések előterjesztője 1918-ban a Gyermektanulmányi Társaság Igazgatótanácsának tagja volt. S megfordítva: a Társaság főtitkáráként tevékenykedett Répay Dániel egyidejűleg tagja volt a TITOE választmányának és a háromfős Bizalmi Tanácsnak is. MT, 33. évf., 307–310., 34. évf. 1–11., 19–32.; AGY, 12. évf., 182., 382–386., 436–439., 441–442., 13. évf., 111–112., 118., 210–220., 239–240.; NL, 54. évf., 50–51. sz. 16.

²⁴ Lásd pl.: József F. szerk. 1962.; Fogarasi B. 1939. 210.

²⁵ Nagy László koncepciójának értékeléséhez talán nem felesleges felidézni, hogy 1918. november 13-án a VKM közzétette programját, melyet Juhász Nagy Sándor fogalmazott: „A diadalmas új világnézetnek megfelelően teljesen át kell reformálni a közoktatást is. A múlt legfőbb bűne, hogy a születés és a pénz arisztokráciája uralkodott. Ezzel szemben az új világ értékei: a szellemi kiválóság, a jellem, a munka. A közoktatásnak ezt az új világnézetet bele kell nevelnie az új nemzedékbe.” (Juhász N. S. 1945. 395.)

²⁶ Ezt a benyomást erősíthette, hogy Lovászy Márton vallás- és közoktatásügyi miniszter épp aznap adta ki 1918. évi 15.433. eln. sz. rendeletét, melyben leszögezte: „a kormány egyik tagja sem kíván akár a tisztviselőre, akár a tanárra vagy tanítóra oly irányban hatni, hogy politikai meggyőződésének minden aggodalmaskodás nélkül, legbátrabban és teljes függetlenséggel kifejezést ne adhasson”. (Hivatalos Közlöny, 27. évf. 1–2. sz. 4.; vö.: Lovászy M. 1918/1., 1918/2.; Kunfi Zs. 1919/5–6. 1–2.)

²⁷ Nagy L. 1918. 383–384.; Nagy László közoktatási 1918. 9–10. (Kiemelés részben tőlem — D. P.) Vö.: Nagy L. 1914/2. 357–360., 1919/6. 175.; Fodor M. 1919. 389.

²⁸ Nagy László már 1894 januárjában megjelent, „Báró Eötvös József és a népoktatási törvény” című tanulmányában úgy látta, hogy az 1868. évi XXXVIII. törvénycikkkel „vetettük meg az alapját azon intézkedéseknek, amelyek hivatva vannak a műveltséget a néposztályok legalsó rétegeiben is elterjeszteni, a köznép minden egyesét emberi hivatásának magaslatára emelni s emberi és állampolgári jogainak és kötelességeinek öntudatos gyakorlására képesíteni”. „A népoktatási törvényben ... megvan az általános népiskola eszméje, de a polgári és középiskola által megbénítva. A népiskolai törvény tervezett revíziója csak az esetben fog haladást jelenteni, ha ezen eszme megvalósulásához legalább egy lépéssel közelebb jutunk” — fejtegette, elmarasztalva Eötvöst a magyar nyelv oktatásával kapcsolatos engedékenységeért. (Nagy L. 1894. 9. és 17–18.; Sebestyén Gy. 1896. 49–52. 80.; Ballér E. 1970. 70–71.; Kemény G. 1986. 254–255.) 1917 szeptemberében — a TITOE elnökeként — már a törvény „magyar nemzeti nézőpontból való nagy hiányainak és szinte végzetessé váló hibáinak” korrigálását javasolta: a tanítóképzés ügyének e törvény hatálya alól való kivételével s „külön törvény útján nemzeti irányban való egységes reformjával”. (MT, 33. évf., 89.)

²⁹ MT, 34. évf. 19. és 28.

³⁰ 1917. július 9-én — a szociáldemokrata párt közvetlen befolyása alatt — alakult meg Budapesten a Városi Alkalmazottak Országos Szövetsége, melynek szeptember 16-tól tanítói szakosztálya is volt. Ennek keretében működött 1918. december közepétől egy „iskolai reformokat előkészítő bizottság”. (Kelenné Bartus Erzsébet memoárja. PIL 867. f. 1/b. - 40.; Felkai L. szerk. 1959. 313–336.; Kelemen E. 1993. 29–31.)

³¹ Vö.: a Juhász Nagy Sándor államtitkár által fogalmazott VKM-programmal (1945. 395–396.).

³² A TITOE december 7-i értekezletén — a Néptanítók Lapja tudósítása szerint — Nagy László kifejtette: „Egész közoktatásunk demokratizálása előtt állunk. A felekezeti szellemtől mentes

(Végre tehát együtt vagyunk! Szerk.), az egyetemes emberszeretet melegétől áthatott 8 osztályú népiskola az a közoktatási intézményünk, amelynek a többi iskola (középiskola, egyetem) csak továbbépítője és betetőzője lesz. A 8 osztályú népiskola gyökeresen át fogja alakítani a *tanítóképző intézetet* is. ... egységes 8 osztályos népiskola, egységes tanítóképzés, képesítés. A tanítóképzésnek két foka volna: a) a 8 osztályú népiskola, b) az 5 osztályú középiskola számára. Előbbi a *tanítóképző akadémiákon* történnék, ahova az új középiskola 3 évfolyamát végzetek vétetnének föl. A kiképzés az első két évfolyamban általános irányt követ, s csak az utolsó két évfolyamban ölt szakírányt.” (A *tanító*, 1918/50–51. 26. vö.: *Iskolai* 1919/7. 3–4.) A MT tudósításából kimaradt a Zigány Zoltán által üdvözölt rész. (MT 34. évf., 19.)

³³ Nagy László közoktatásügyi reformtervezete a Magyar Gyermektanulmányi Társaság igazgatótanácsának megbízásából 1918. december 28. *Nagy László közoktatási* 1918. Melléklet, 1982. 1–8. (Kiemelések tőlem — D. P.) Lásd ehhez az 1920 elején A *Gyermek* 1919/4–10. számában megjelent variáns egy részletét a 4. fejezetben, valamint: Zigány Z. 1918/48. 20.; A *tanító* 1918/50–51. 26.; Kőte S. 1983. 299–316.; Ballér E. 1996. 48–62.

³⁴ Később, a szakszervezet képviselőivel folytatott viták nyomán Nagy László egy évet engedni volt kénytelen, s hároméves akadémiát tervezett. Lásd erről alább, valamint: *Nagy László közoktatásügyi* 1918. Melléklet, 10.; A *Magyarországi* 1919/1. 12.; Szakszervezetünk 1919/2. 23.

³⁵ A TITOE választmányi ülésein 1918. december 7-én, 13-án, 20-án és 1919. január 3-án foglalkoztak a témával. (MT 34. évf., 19–32.)

³⁶ MT 34. évf., 8. és 11. Quint József szkeptikus reflexióját lásd uo. 21. és A *tanító* 1918/50–51. 26., Imre Sándorét: 1921. 650–651. Lásd továbbá: Füle S. szerk. 1956. 22. sz. 10–12. — A helyzet bonyolultsága, a követelések radikalizálódására utal, hogy ugyanakkor a *budai állami képző tantestülete* 1919. január 29-i értekezletén „beható tárgyalás alapján magáévá tette a [IV. éves] növendékek azon kérését, hogy a tanítói oklevél és a középiskolai érettségi bizonyítvány teljes egyenjogúsága kimondassék, s ezzel az egyetemek összes fakultásai, a műegyetem s az összes főiskolák, melyekre eddig csak érettségi bizonyítvánnyal vétettek fel a hallgatók, az okleveles tanítóknak is nyissák meg kapuikat”. Talán Quint József tartózkodását jelzi, hogy a TITOE-nek s a többi képzőnek erről megküldött levelet nem ő szignálta, hanem „az igazgatóság”. (BFL VIII. 130. a.; GyMSM GyL VIII. 55. a. 48/1919. Kiemelések a szövegben s itt is tőlem — D. P.)

³⁷ Vö.: – y 1895/7. 65–66.

³⁸ Nagy L. 1934. 5. és 11.; Javaslat a népiskolai tanítóképzés reformjára. MT, 34. évf., 8. — Különösen a román ortodox egyház által fenntartott képzőkkel kapcsolatos világháborús tapasztalatok ösztönözték — az adott kérdésben Apponyi Albert megközelítésével rokonszenvező — Nagy Lászlót a képzők államosításával kapcsolatos korábbi álláspontjának felülvizsgálatára. 1895 márciusában még úgy vélte, hogy „az államnak, ha nemcsak a hatalmi, hanem erkölcsi fölényét is épen akarja tartani, indokolatlan jogfosztást elkövetnie nem szabad. Ezért kényes az állam helyzete még azokkal a képzőkkel szemben is, amelyek működése nemzeti szempontból kifogás alá esik. Tekintve az említett körülményeket, továbbá azt, hogy Magyarország 17.000 népiskolája közül 14.000 a felekezetek kezében van, s figyelembe véve a finánciális nehézségeket, az államosítás keresztülvitele ma még nem lehetséges s nem is kívánatos.” (Nagy L. 1895. 78–79.) A tanítóképzők állításáról, fenntartásáról a II. Egyetemes Tanügyi Kongresszus tanítóképző intézeti szakosztályában folytatott vita során (talán a későbbi véleményváltoztatása motívumait is felvillantva) 1896. július 7-én ehhez hozzátette: „azt hiszem, közöttünk senki sem kívánja... talán a szabadság érdekében nem is kívánatos, hogy az állam tisztán és kizárólag magának vindikálja a fenntartás jogát. Ami azonban az intézet működésének szellemi részét illeti, ahhoz joga van az államnak, hogy minden biztosítékkal ellássa a tanítóképző intézeteket, hogy azok az állam és a nemzet érdekeinek megfelelően működjenek”. (A II. Országos 1896. 2. r. 689. Vö.: Apponyi A. 1909/2. 96–97., 1911. 268–269., 1926. 16.; Apponyi 1926/21–22. 35–36.;

- Dékány M. 1909/4. 172–173.) — 1919. január 3-i értekezletén a TITOE — a ránk maradt dokumentumok tanúsága szerint — végül is nem foglalt állást a képzés állami jellege ügyében, ám az iskolák általános államosításával „megoldotta” azt a kormányzat nélkülük is... (RL C/39. 22. cs., 24/a cs., 26. cs.; Petrák K. – Milei Gy. szerk. 1959. 8–10. és 14–17.)
- ³⁹ MT, 33. évf. 300–307. (Kiemelés tőlem — D. P.) Vö.: BFL VIII. 131. 37–39. k. 1919. április 24.; *A német* 1919/4. 12., 1919/10–11. 27–28.; *Farkas Sándorról* lásd: *Gerencsér I., Keszler K., Scherer S.* 1922/1–3. 2–8.; *Mészáros J.* 1923/4–8. 38–42.)
- ⁴⁰ Szűk esztendő múltán Imre Sándor adminisztratív államtitkár kérésére az akkor a VKM-ben dolgozó *id. Bibó István* jellemezte a minisztérium fogalmazói karának tagjait. Schindler Arthurról a következőt írta: „minisztériumi szolgálatra sem elég képességgel, sem elég intelligenciával nem bír, nyugdíjazandó”. (RL C/39. 26. cs.) Helyére — mivel Haller István miniszter 1920. április 10-i ügybeosztása szerint Schindler a kereskedelmi oktatás főnöke lett — Szűcs István miniszteri tanácsos került, s a VIII. b. (1921. július 1-től VIII. a., 1922 szeptemberétől VI.) ügyosztályon visszaálltak a forradalmak előtti arányok: *érdemi döntési helyzetbe újra csak jogászok kerültek*, s három szolgálatra berendelt tanítóképző intézeti igazgató, ill. tanár segítette munkájukat. (MT, 35. évf. 64.; *A kultuszminisztérium* 1920/18–20. 47., 1922/38–39. 13.)
- ⁴¹ Neményi Imre miniszteri tanácsost (aki ifjúkorában a Pedagógium növendéke volt) 1917-ben „ruházták fel államtitkári címmel és jelleggel”, amit Nagy László a TITOE elnökeként külön vezércikkben üdvözölt, hangsúlyozva, hogy ő „mindenkor a modern előrehaladás híve volt. A legújabb irányelveket nemcsak elméletileg helyeselte, hanem osztályvezetői állásában gyakorlatilag is keresztülvitte. Utalunk a tanítóképző intézeti élettani, lélektani és egész pedagógiai oktatásunk induktív kísérleti és szemléleti alapra való helyezésére, amelyet Neményi vitt keresztül akkor, amikor arról még Németországban sem volt szó... Neményire nézve is... büszkeséget keltő, fennkölt érzés lehet az a tudat, hogy a magyar tanítóképzés, pedagógiai irányára és berendezésére nézve, a legmodernebb tanítóképzések közé tartozik a kultúrállamokban.” (MT, 32. évf. 218. Vö.: *Farkas S.* 1909/7. 361–362.; *Gyertyánffy I.* 1913. 26–27.; *Scherer S.* 1914/7–10. 671.) Egy év elteltével már korántsem fogadták ilyen egyértelműen, hogy Neményit 1918. november 4-i ülésén a Károlyi-kormány adminisztratív államtitkárává nevezte ki. A fontolva haladás, a parciális reformok híveként a minisztériumban rövidesen szembekerült a közoktatás általános reformját, mindenekelőtt a tanítóképzés államosítását sürgetők egyébként egymással is vitázó képviselőivel (Imre Sándorral, Gönczy Jenővel és másokkal). November végétől baloldali politikai erők által iniciált éles sajtókampány indult ellene, majd a VII. kerületi Kertész utcai felső kereskedelmi iskola tanárai mozgalmat kezdeményeztek leváltásáért. A kortársak ebbe a sorba illesztették a TITOE-t képviselő Nagy László fentiekben idézett minisztériumi fellépését is, holott, forrásaink szerint, annak nem volt ilyen célzata. Igaz, a *Magyar Tanítóképző* 1919. januári számában Neményi korábbi érdemei felsorakoztatása mellett felemlgették: „Kár, hogy az utóbbi években egyes intézkedéseiben, milyenek a sok paragrafusú Rendtartási Szabályzat, a kötelező Tanmenet, az iskolai önkormányzat stb. túlzásba csapott át és, hogy az alája rendelt tisztviselőkkel és tanársággal az erély mellett nagyon sokszor indokolatlanul szigorú volt. Mint a régi kor tisztviselői általában... ő sem tűrt ellenvéleményt. Ezeknek a túlzásoknak, erőszakos és sokszor kegyetlen rendelkezéseknek a következménye volt, hogy a forradalom első napjaiban mindjárt nyíltan és hangos szóval fordultak ellene a tanítók és a tanárok. Pedig talán ezek a túlzások sem írhatók ... egészen az ő számlájára, hanem inkább annak a rendszernek a rovására, amelynek ő is csak egyik, legfeljebb túlbuzgó végrehajtója volt.” (MT, 34. évf., 47.; *Welker O.* 1919–1944. 6. és 16.; Kiemelések tőlem — D. P. Vö.: *Rendtartási* 1914.; *A tanítóképző intézetek új* 1914/29. 1–4.; *Sarudy O.* 1915. 41–45.)
- Nyugdíjazásáról a *Néptanítók Lapja* árnyaltabban emlékezett meg. Megemlítette, hogy „régivágású ember volt”, akiből „hiányzott a parancsolás művészete, az a poézis, amely a személyes intézkedés szigorát az objektív szükségesség csillámaival szépíti”. Ugyanakkor leszó-

gezte, hogy a minisztériumban Neményi „a tanítóképzést teljesen újjászervezte és olyan magas színvonalra emelte, hogy ma nemcsak minden középfokozatú iskolánk közül messze kiemelkednek, hanem különösen a tanítóképzők mellé szervezett kísérleti lélektani laboratóriumokkal megelőztük az egész művelt világot. ... A tanítóképző intézeti tanárok képzését és fizetésük rendezését úgy reformálta, hogy ez a tanári státusz nem egy tekintetben fölötte áll a középiskolainak”. (Neményi 1919/4. 11.) Mindazonáltal a tanítóképzők különbözően ítélték meg az államtitkár teljesítményét. Miközben pl. 1918. november 30-án a lévai állami képző maga is lesújtó (de nem személyre szóló) kritikát küldött a miniszternek, mások (pl. 1918. december 23-án a dévai állami képző) kifejezetten üdvözölték Neményi kinevezését, s mint december 3-i értekezletén az egri érseki tanítóképző tantestülete határozatban rögzítették: „határozottan károsnak tartaná(k) népoktatásügyünkre, ha a kultuszminisztert ettől az érdemes múltú és tapasztalt tanácsadójától megfosztanák”. Amikor mégis nyugdíjba kényszerült jegyzőkönyvileg „méltányoló elismerésüket fejezték ki” (1919. január 29-én a budai állami képző). Lásd: MT, 34. évf., 16–18.; NL, LIV. évf., 47. sz. 9–10.; Nemzeti Kultúra, 4. évf., 48. sz. 3–4.; Alkotmány, 1919. március 6. 56. sz. 3.; RL C/39. 13. cs. és 26. cs. valamint XVII. k.; MOL K 502–1919–5–15488. és K 46–605. f.–II/5. A.; HML VIII. 56/5.; Benkóczy E. 1928. 123.; BFL VIII. 130. a. 22. Vö., pl.: *A tanítóképzés* 1911/8. 281–282.; Szabó A. 1911/10. 339–350.; Rózsa E. 1911/11. 407.; Frank A. 1926/5–6. 2.; *A Tanítóképző-intézeti* 1926/21–22. 42.; Imre S. 1939/2. 62.; Welker O. 1919–1944. 6. és 16.; MT, 34. évf., 47. Kiemelések tőlem — D. P. Vö.: *Rendtartási* 1914.; *A tanítóképző intézetek új* 1914/29. 1–4.; Sarudy O. 1915. 41–45.)

⁴² A minisztertanács 1919. január 19-én döntött a VKM kettéválasztásáról: önálló közoktatásügyi és vallásügyi minisztériumokra. A január 22-én, az ún. V. néptörvénnyel kihirdetett döntés nyomán Kunfi Zsigmond, ill. Vass János kaptak kinevezést a tárcák irányítására. (Hivatalos Közlöny, 27. évf., 46–47. 66–67. és 79–80.)

⁴³ 1919. október 3-án Schindler Arthúr — akit Huszár Károly 1919. augusztus 15-én visszahelyezett a VKM B. XIII. sz. tanítóképző intézeti ügyosztálya élére —, az osztály Tanácsköztársaság alatti tevékenységéről készített feljegyzésében azt írta, hogy „Farkas Sándor szakfelügyelő Gönczy [Gönczi Jenő] államtitkárral folytatott többszörös tárgyalás után, Szöllősi [Jenő] csoportvezetővel megjelent az ügyosztályon és távozásomat kívánva, önmagát helyezte az ügyosztály élére.” (RL C/39. 25. cs. 469–470. 4535/1919. eln. VKM. sz.; MOL K 802-12-1920-17-1335. 80. és 81.d.; MOL K 46 - 605.f. - II/5. b.- TAGYOB; PIL 867. 1/g. - 109.; Fogarasi B. 1919. 70.; Gönczi 1919/4. 11.; Gönczi J. 1978. 255–257.)

⁴⁴ MOL K 502-1929-1931-612–51=68=; Forrásaink ellentmondóak a minisztertanácsai hozzájárulást illetően. A Közoktatásügyi Minisztérium elnöki ügyosztályán készült 718. eln. számú minisztertanácsai előterjesztésre 1919. február 1-jén Kunfi Zsigmond miniszter mellett két tisztviselő is aláírta, hogy ahhoz a január 30-i minisztertanács hozzájárult. Ugyanakkor a minisztertanácsai jegyzőkönyvek tanúsága szerint a testület csak 1919. február 12-én, 59. napirendi pontként, a távol lévő közoktatásügyi miniszter helyett, Berinkei Dénes miniszterelnök előterjesztésére hagyta jóvá Nagy László c. igazgató „tanító- és tanítónőképző intézeti szakfelügyelővé” való kinevezését. (MOL K 502-1929-1931-612-51=68= és K 27-1919-02-12. Vö.: AGY, 12. évf. 435.) Bizonyos, hogy a *Nemzeti Kultúra* 1919. február 15-i száma hírt adott erről, s hogy a Tornatanárok Országos Egyesületének a VKM-hez írt, 1919. február 24-i felterjesztésében Nagy Lászlót már „tanítóképző intézeti szakfelügyelőként” említik. (*Tanfelügyelők és* 1919/7. 3.; Kiss D. szerk. 1918–1919. 132.)

⁴⁵ Farkas S. 1918/1. 18–19.

⁴⁶ Nagy L. 1918/2. 46. (Kiemelés tőlem — D. P.)

⁴⁷ Nagy L. 1919/4. 107–111. (Kiemelés részben tőlem — D. P.)

⁴⁸ A szövegben itt — egyéb zavaró nyomdahibák mellett — a „kialakulásával” szó szerepel.

- ⁴⁹ Kmetykó János cikke a *Testnevelés* 5. számában, Bély Mihályé a *Tornaügy* 1919. évfolyamának 7. számában jelent meg.
- ⁵⁰ Nagy L. 1919/6. 174–175. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ⁵¹ Vö.: Kmetykó J. 1919/5. 14. — Kmetykóké „visszacsapásáról” lásd: Kiss D. szerk. 1919–1920. 37–45.
- ⁵² Mérei Ferenc — aki három évtizeddel később, politikailag elkötelezett gyermekpszichológusként átmenetileg maga is kulcshelyzetbe került az oktatási reformelképzelések kimunkálásában (ám Nagy Lászlótól eltérően, meggyőződéses kommunistaként, egy párttal s a pedagógus-szakszervezettel, majd az Országos Neveléstudományi Intézettel a háta mögött) — 1967-ben így jellemezte a gyermektanulmányozók forradalmak alatti helyzetét: „Sokirányú tevékenységbe kezdenek. A politikai pártok, hatóságok, intézmények egyaránt megbecsülik e művelődéspolitikai és oktatási kérdésekben járatos és tapasztalt pedagógusokat, akik a népoktatásért, a tanítók megbecsüléséért vívott harc sok értékes hagyományát adják az októbrista művelődéspolitikához. A tanítók nagy forradalmi lendületének természetesen nem ők a képviselői. Ezt a radikálisok és a szociáldemokraták képviselik: Czabán [Samu] és Zigány [Zoltán], Kunfi [Zsigmond] és Somogyi Béla. De ők a letéteményesei a népiskolai törvény megvalósulásáért és a korszerű világi nevelésért vívott harc pedagógiai tapasztalatainak. Reformbizottságuk munkája s az ebből született reformtervezet tanúsítja, hogy feladatuknak híven eleget tettek.” (Mérei F. 1967. 396–397. Kiemelés tőlem — D. P. — Vö.: Kelen J. 1968/10. 885.; Ballér E. 1970. 68–88.; Kóte S. 1983. 303–316.; Kemény G. 1986. 272–273. ill. Golnhofér E. 2004. 99–112., 2006/3. 549–550.; Donáth P. 2004/2. 37–117.)
- ⁵³ Ezen szemléletváltás érvényesítésében személyesen Nagy László is bábáskodott: közreműködött az elemi iskolák alsó, ill. a fiúiskolák felső tagozata s a fiú-középiskolák tanterveit kidolgozó csoportok munkájában. A leányiskolai csoportban Hacker Boriska és Domokos Lászlóné képviselték a gyermektanulmányozókat. A Tornatanárok Országos Egyesületének javaslata alapján — az általuk erre alkalmasnak ítélt szakemberek körében — Nagy László valószínűleg 1919 februárjában bekapcsolódott a Farkas Sándor vezette, a testnevelés megújítását előkészítő „iskolai szakosztály” munkájába is. (Az *Iskolai Reformbizottság* 1919. 16.; Kiss D. szerk. 1918–1919. 131–132. és 187–188.; Földes É. 1959. 79–80.)
- ⁵⁴ Nagy L. 1918/2. 47–51.; Az *Iskolai Reformbizottság* 1919. 7–10.
- ⁵⁵ Az *Iskolai Reformbizottság* 1919. 1–4. és 16.; Kiss D. szerk. 1918–1919. 179–183.; Földes É. 1959. 78–85.; Kelen J. 1968/10. 883.; Szabó L. 1996. 57. és 59.
- ⁵⁶ A tantestület tagjai s tárgyaik a következők voltak: Gerencsér László (atlétika, vívás), Újhelyi Sándor (svéd torna és testnevelési módszerek), Holits Ödön (szabadtéri játékok férfiak részére), Kállay Irén (szabadtéri játékok nők részére), Madzsar Józsefné (gyógytorna), Bierbauer Clarisse (ritmikus torna), Dienes Valéria (mozdulatelmélet), Péterffy Tibor (orvosi ismeretek), Nagy László (gyermektanulmány). In: Kiss D. szerk. 1918–1919. 224.; Bierbauer C. 1919. 5.; Földes É. 1959. 71. és 74.
- ⁵⁷ Nagy László három — azóta megsemmisült — előterjesztést is írt azokban a hónapokban a tornatanító-képzés pedagógiai kérdéseiről s a gyermektanulmánnyal és a gyakorlati képzéssel kapcsolatos problémákról. (Kiss D. szerk. 1918–1919. 166–167. 192–193., 224. és 233.; Földes É. 1959. 70–75.)
- ⁵⁸ Hajtai Ferenc KN-csoportvezető 1919. április 24-én — Dienes Pál, Havas Sándor és Lantos Albert társaságában — kinevezte Nagy Lászlót „a Nemzeti Tornaegylet kebelében működő tanítóképző ügyeit intéző” direktórium tagjává. (Kiss D. szerk. 1918–1919. 192–193.)
- ⁵⁹ Ballér E. 1970. 141–142., 1996. 54–55.; Kóte S. 1983. 253–258.
- ⁶⁰ Ezzel Nagy Lászlónak — a Tanácsköztársaságnak a magán/egyházi tulajdonhoz, az általa említett földosztáshoz való viszonya révén is — rövidesen szembesülnie kellett. (Vö. pl.: Az egység

1919. 12–13.; *A Forradalmi* 1919/I. 18–24., 56–60. 1919/II. 137–140.; 1919/III. 13–14., 32–33.)
- ⁶¹ Részlet 1919. március 28-i cikkéből. *Nagy L.* 1919/6. 175. Vö.: *Frank A.* 1918. 37.
- ⁶² Gerencsér István igazgató „sajnálattal jelentette” ezt a tantestület 1919. április 24-i értekezletén. (BFL VIII. 131. 37–39. k.) Lásd továbbá: *Az igazgatótanács átszervezése* 1920. 241–242.; *Ballér E.* 1970. 12.
- ⁶³ AGY, 13. évf. 108. — A Köznevelésiügyi Népbiztosságon Kunfi Zsigmond március 31-i, 2239/1919. eln. számú rendelete értelmében az általános oktatási kérdésekkel foglalkozó — Antal Márk vezette — csoporton belül „Kultúrpolitika és nevelésügy”, „Gyermekszociális” és „Kultúrstatistikai és szervezési ügyek” osztályai működtek. Az adott téma felelőseként Nagy László a Kelen Ferenc vezette első, vagy/és a Kelen Józsefné irányította második osztályra kerülhetett. A népbiztosság júniusi beszámolója szerint az általa gondozott témák jó része inkább a második ügyosztályhoz tartozhatott. (MOL K 802-12-1920-17-1335. 80. és 81.d.; F, 10. évf., 99. sz. 4.; *Népkultúra*, 1. évf., 2. sz. 1–2.; *Jelentés* 1919. 16–18.; *Kelen J. szerk.* 1958. 105–106.; *Gönczi J.* 1978. 260.) Pogány József népbiztosnak az ügybeosztást megváltoztató 1919. július 3-i, 3687-1919. eln. KN számú rendelete nyomán — ahogy az alábbiakban olvashatjuk — az I. kultúrpolitikai csoporton belül két osztályt hoztak létre: 1. Iskolai oktatás és nevelés, 2. Gyermekszociális osztály. Utóbbi alosztálya volt: „A Magyar Gyermektanulmányi Társaság ügyei és intézményei”. Nagy László itt lehetett beosztásban — gondolhatnánk a fentiekből —, ám alább idézendő felmentési kérvénye szerint az 1. ügyosztályban volt beosztásából kérte a VIII. kerületi képzőbe való visszahelyezését, s akkoriban tevékenysége jelentős része az 1. osztály „tanterv és pedagógia” alosztályának, vagy — egy másik ügybeosztás szerint — „Az elemi iskolai reform ügyek” osztályának ügykörébe vágott. (RL C/39. 22/a. cs. és 25. cs.)
- ⁶⁴ *Nagy L.* 1919/a. 3–4., 1919/b. 5.; *A gyermekvédelem* 1919/7. 3. (Kiemelés tőlem — D. P.) Vö.: *Migray J.* 1919. 56–64.; *Mérei F.* 1967. 396–397.
- ⁶⁵ A Forradalmi Kormányzótanács 1919. március 29-én, XXIV. sz. rendeletével intézkedett „valamennyi nem állami nevelési és oktatási intézet” köztulajdonba vételéről, április 7-én pedig 6. sz. rendeletével a KN vette igénybe „az összes oktatási és kulturális célokat szolgáló épületeket”. (*A Forradalmi* 1919/I. 39–40.; *Petrák K. – Milei Gy. szerk.* 1959. 8–10. és 14–17.)
- ⁶⁶ Imre Sándor helyettes államtitkárt előbb március 29-én rendelkezési állományba, majd április 12-én — az időközben éppen az ő hatékony fellépése eredményeként — főiskolai szintre emelt polgári iskolai tanítóképző igazgatói posztjára helyezték vissza. Lásd: *Welker O.* 1919–1944. 16.; MOL K 502-1929-1931-612-51-2. ; RL C/39. 13. cs.
- ⁶⁷ *Imre Sándor* Tanácsköztársaság alatti feljegyzését lásd: RL C/39. 13. cs. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ⁶⁸ *Imre Sándor* említett feljegyzéseiben olvashatjuk: „Mindig »az emberiség egyetemes céljairól« beszélnek, hogy azok lesznek ezután a nevelési célok; de a következő mondatban mindig az van, hogy az új nemzedéket át akarják hatni a »szolidaritás, a proletár testvériség« érzésével. Így azután mindig elszűkül a célkitűzés és még inkább a célért folyó munka közvetlen célja: csak proletárok testvériségére gondolnak s ebből természetesen folyik, még ha nem hirdetnék is, a gyűlölet a többiek iránt.” (RL C/39. 13. cs.)
- ⁶⁹ Vö.: AGY, 13. évf. 116.; *Nagy L.* 1919/a., s az „alkotmány” 10. §-ával: Tanácsköztársaság, 78. sz. 1.
- ⁷⁰ „Az iskola pedagógiai berendezésének ... vezető motívuma a gyermek egyénisége. ... az iskolákban az osztályrendszer merevségét meg kell szüntetni, s lehetővé kell tenni, a hiperintelligensek számára a gyorsabb haladást s a kevésbé intelligensek számára szintén át kell alakítanunk a tanítás anyagát. A gyermeki egyéniség minőségileg is különbözhet egymástól: vannak különböző *talentumok*, akiknek külön oktatásáról az illető tanulmányi anyagból gondoskodnunk kell” — írta köznevelési reformtervében *Nagy László*. (1919/4–10. 211–212.)

⁷¹ Lásd erről a 6. fejezetben!

⁷² A teljes szöveget lásd: *Donáth P.* 2007. Melléklet, 1. sz.

⁷³ A kísérleti lélektani tanszék létrehozása ugyancsak sokáig tartott: a kar hosszas viták után, először 1914. június 3-i ülésén javasolta létrejöttét, majd ezt 1915 elején megújította, Révész Géza ny. rendkívüli tanárrá való kinevezését javasolva, ám mindezt csak 1918 szeptemberében került sor. (*Szentpétery I.* 1935. 613. és 669.)

⁷⁴ Az első két kísérletről lásd *Donáth P.* 2007. Melléklet, 1-3. sz., valamint: *Répay D. – Ballai K. szerk.* 1913. 41–43., 64–87. és 355.; *ELTEL*, BTK DH, 2139/1917–18., 1299/1918–19., AGY, 13. évf., 109.; *Wesely Ö.* 1932/1. 6–7. valamint *Fináczy- emlékfűzet* 1930. 9., 32–33. és 36.; *Balogh L.* 1985/9. 868–869. Az új diszciplínák egyetemi elfogadtatásának nehézségeiről lásd pl.: *Karády V.* 2005. 161–173.

⁷⁵ Vö.: *Fináczy E.* 1919. 109.; *Jelentés* 1919. 27.; *Balogh L.* 1980. 239., 1985/9. 869. Vö.: *Szentpétery I.* 1935. 621.; *Fogarasi B.* 1939. 210–211.; *Litván Gy.* 1968/4. 401–427.; *Diószegi I.* 1989. 75–78.

⁷⁶ A korabeli, a közoktatásban dolgozó pedagógusokat kivétel nélkül „tanítóknak” nevező terminológia szerint (*A Forradalmi* 1919/III. 105–106.; *Petrák K. – Milei Gy. szerk.* 1959. 33.; *F.* 10. évf. 112. sz. 6.) ez a felsőfokú pedagógusképző intézmények egészét jelentette, beleértve a középiskolára építendőnek ítélt tanító(nő)képzőket is. (*Vincze L.* 1951. 48.; *Köte S.* 1979. 108–109.)

⁷⁷ AGY, 13. évf. 109–110. és 115.; *Balogh L.* 1980. 239–240.; *Fináczy E.* 2000. 124. A kronológiát illetően némi kétséget támaszt egy, a társaság nevében 1919. június 18-án a népbiztoshoz címzett kérvény, melyet Nagy László és Répay Dániel írtak alá. Ebben 600 tanítójelölt tag részére „a szervező és kiképző munka megindulását” április 29-étől jelentették. A megrendezett tanfolyam kapcsán Répay Dániel, Domokos Lászlóné, Gröber Vilma és Ballai Károly részére kérték különböző összegű előadói tiszteletdíjak kiutalását. Mindebből úgy tűnik, hogy Nagy László — aki a tornatanító-képzőben időközben megindult heti 2 órás tanfolyam előadója lett — vagy nem vett részt a többiek tanfolyamán, vagy tartott órákat, de nem kért díjazást érte. (*Kiss D. szerk.* 1918–1919. 232–233.)

⁷⁸ Vö. a 6. fejezetben Horthy Miklós kormányzó, ill. Pekár Gyula VKM-államtitkár szavaival a nemzeti hadsereg és a tanítótság feladatáról!

⁷⁹ AGY, 13. évf. 109–110. (Kiemelések mindkettőben tőlem — D. P.) Miután a gyűlés végén Schmidt Ferenc kimondta a — bölcsész- és orvostanhallgatókból, az Erzsébet Nőiskola, valamint a Pedagógium növendékeiből s III–IV. osztályos tanító(nő)képzősökből alakult — kör megalakulását, Nagy László megköszönte fáradozását, s kinyilvánította: „nagy elismeréssel van” Schmidt munkássága iránt, ezért „a kör végleges megalakulásáig őt bízta meg a további teendőkkel”. Az április 29-i szervező gyűlésen, akkor már tisztikar élén, újra őt választották ügyvezetővé (uo. 111. és 113.). A társaság tagnyilvántartó könyve szerint a Tanácsköztársaság alatt kb. 60 bölcsész, tanárjelölt és műgyetemista, 25 orvos- és 5 pedagógiumi hallgató, valamint — a „népiskolai érdekkör, pedagógia” reprezentánsaként (lásd a 6. fejezetet!) — kb. 477 tanító(nő)képzős, ill. tanítójelölt lépett be a társaság tagjai közé. (MOL P 1659. 2. t.)

⁸⁰ A KN Kultúrpolitikai és Nevelésügyi Osztályának adminisztrációját vezető „Nevelős Gyula előterjesztésére 1919. április 29-én az I/1. ügyosztály tervbe vette a Gyermekvédelmi Társaság (Sic!) intézményeinek továbbfejlesztését. Elsősorban a gyermektanulmányi múzeumnak a vidéki kultúrközpontokban való szervezését ajánlja, mert e múzeumok, mint azt a budapesti Gyermektanulmányi Múzeumnál szerzett tapasztalat mutatja, nemcsak az iskolai gyermekpedagógiának, hanem a nép pedagógiai kiművelésének is jelentékeny tényezői lennének. Lukács György népbiztos — a 87.029/1919. számú irat szerint — május 7-én az elvi felhatalmazást megadta.” (RL C/39. 22/a. cs.) Ennek nyomán a KN júniusi jelentésébe bekerült: „A régi rend kitűnő intézmé-

nyeinek egyikét, a *Gyermektanulmányi Múzeumot* a gyermeknevelés tudományának terjesztésére az eddiginél nagyobb mértékben fogjuk felhasználni.” (*Jelentés* 1919. 18.)

- ⁸¹ Az „önként” nem engedelmeskedő tanáregyesületeket feloszlato április 15-i, 77.011/1919. KN számú rendelet mellett (Hivatalos Közlöny, 27. évf. 20. sz. 176. és RL C/39. 22/a. cs.; *A Forradalmi* 1919/III. 95–96.; *Kelemen E.* 2004/1. 180–181.) ilyen törekvésre utal egy *Antal Márk* csoportvezetőhöz készült előterjesztés a megszűnt, ill. *támogatandónak ítélt pedagógiai lapokról*. Ebben „az általános nevelésügyi” lapok közül a megszűntként említett 3 lap mellett, nyitva hagyták a Magyar Pedagógia státusát, míg — ebben a sorrendben — *A Gyermeket, a Kisdiednevelést s a Néptanítók Lapját a népbiztosság által támogatottként*” említették (miközben pl. a *Magyar Tanítóképzőről* megfeledeztek). A *Gyermek* rovatvezetőiként Nagy Lászlót, Révész Gézá, Répay Dánielt, Szilasi Vilmost, Domokos Lászlónét, Nemes Lipót, Kármán Elemért és Nógrády Lászlót tüntették fel. (RL C/39. 24/a. cs.)
- ⁸² Vö.: *Mérei F.* 1967. 396–397.; *Kelen J.* 1968/10. 885.; *Ballér E.* 1970. 68–88.; *Köte S.* 1983. 303–316.
- ⁸³ Egy 1919. június 3-i, Ballai Károly által aláírt, a múzeum fejlesztésével kapcsolatos javaslatból s a KN illetékeke által fogalmazott felterjesztésből tudjuk: *a Társaság vezetői ajánlották a múzeumot államosításra, ám továbbra is biztosítani próbálták a maguk számára az intézmény tényleges irányítását*. „A Magyar Gyermektanulmányi Társaság azon előterjesztésében, amelyben a Gyermektanulmányi Múzeumot a tanácskormányának följajánlotta, kértük Népbiztos Elvtársat, hogy hatalmazza fel a nevezett Társaságot, hogy a szellemi kapcsolat ébrentartására kebeléből múzeumi tanács címen testületet alakíthasson. Tisztelettel bemutatom ezen múzeumi tanács szervezési javaslatát azzal a kéréssel, hogy ahhoz hozzájárulni s a tanácsstagok kijelölésére fölhatalmazást adni méltóztassék.” A mellékelt szabályzatvezet szerint: a háromévenként „megalakuló” tanács „tagjai közül ötöt a Magyar Gyermektanulmányi Társaság javaslatára a KN nevez ki”. (RL C/39 24/a. cs.) Az államosítási projektnek politikai-ideológiai motívumai nem voltak, hiszen 1923. november 24-én, a Gyűjteményegyetem létrehozásakor hasonló tervezetet készítették. (MOL P 1659. 6. t.)
- ⁸⁴ Ezzel immár a második átalakulás indult a *Gyermektanulmányi Iskola* történetében, melyet a társaság 1917 őszén alapított „anyák és felnőtt lányok számára” Dienes Valéria vezetésével, *Nagy László előadói közreműködésével*. „A gyermek megismerésére épített és a modern lélektan, gyermektanulmányi és fejlődéstani kutatások eredményeit felhasználó gyermeknevelés, különösen a családi nevelés körébe tartozó ismeretek közlésére” létrehozott tanfolyam profilját már az 1918/1919. tanévben kibővítették a gyermektanulmányozók által fontosnak ítélt kutatási módszerek, intézmények bemutatásával. (1918–19. évi tanterv: MOL P 1659. 15. t.)
- ⁸⁵ AGY, 13. évf. 115–117. vö.: *Nagy L.* 1919/a. 3–4. és az alábbiakban.
- ⁸⁶ *Az igazgatótanács átszervezése* 1920. 241–242.
- ⁸⁷ A társadalmi, politikai, anyagi támogatás megnyerése érdekében különböző időszakokban felsőházi képviselő, arisztokrata (Teleki Sándor gróf), miniszterialis személyiség (pl. Balogh Jenő igazságügy-miniszter, Náray Szabó Sándor államtitkár) s a főváros irányítói (Bárczy István polgármester, Mosdóssy Imre székesfővárosi királyi tanfelügyelő) nyertek szimbolikus vagy valós szerepet a társaság vezetésében.
- ⁸⁸ Húsz év elteltével *Fogarasi Béla* így fogalmazott: „e néhány hónap alatt... megcsontosodott bürokraták helyett a tanítói szakszervezet választott küldöttei vezették a népoktatás ügyeit”. (1939. 210.)
- ⁸⁹ Antal Márkot, a KN „általános oktatási kérdésekkel foglalkozó csoportjának” (értsd: főosztályának) vezetőjét, s Kelen Józsefnét, e csoport „Gyermekszociális Osztályának” vezetőjét (s az őszirózsás forradalom során kinevezett Dénes Lajos főigazgatót, aki 1919. március 28-án lépett be a társaságba), Dénes Sándort, a VAOSZ Reformbizottsága főbizottságának/direktóriumának tagjait és másokat). „Azonkívül az igazgatótanács elhatározta, hogy meghív a direktóriumba

egy, az igazgatótanácsba pedig két elvtársat a munkástanács tagjai közül is” — olvashatjuk A Gyermekek tudósításában. (AGY, 13. évf. 118.; MOL P 1659. 2. t. tagnyilvántartó könyv. Vö.: Nagy László közoktatási 1918. 7.; Dénes L. 1918. 7., 1919/13–14. 219–219., 1921. 6.; Kelen J. 1968/10. 881.)

⁹⁰ AGY, 13. évf. 118.

⁹¹ Vö.: A Forradalmi 1919/II. 40–47.

⁹² Ezen eljárás világnézeti-politikai értelemben „semleges” voltát érzékelteti: a gyermektanulmányozók 1913. évi kongresszusán „az egyéniségi jellemlapok az iskolában” referátumot Laszczik Ernő (1883–1958), a nagyváradi római katolikus tanítóképző intézet tanára, a kalocsai érseki képző későbbi igazgatója tartotta. (Laszczik E. 1913. 135–139.)

⁹³ Nagy L. 1919/b. 5. (Kiemelés részben tőlem — D. P.) Vö.: Lunacsarszki, A. V. 1973. 19.; Fogarasi B. 1919. 53.; Kemény G. 1986. 255.

⁹⁴ „Alatta oszlatták fel az egyesületet a bolsevisták” — állította évtizedek múlva kétértelműen Mesterházy Jenő, a TITOE akkori főtitkára Nagy Lászlóra utalva. (M. J. F. I. 2.) Lásd továbbá: MT, 33. évf. 295–302.; MOL K 502-1925-17-30.274.; BÉML VIII. 59/6. 357/1919.; Népkultúra, 1. évf. 2. sz. 3.; Országos 1919/2. 70–71.; Imre S. 1921. 645.; Közgyűlésünk 1920/7–8. 155–156.

⁹⁵ RL C/39. 24/a. cs. — A levél utolsó mondata s aláírása így olvasható: „Tisztelettel megjegyzem, hogy a tanszékkal kapcsolatos lélektani laboratóriumot mind ez ideig vezetem, csak az előadásokat szüntettem meg a f. é. április hóban. Budapest, 1919. július 8. Nagy László tanítóképző intézeti tanító.” (Kiemelések tőlem — D. P.) A címeket és rangokat eltörlő Tanácsköztársaság alatt sem viselhette tehát tanítóképző intézeti szakfelügyelői, ill. c. tanítóképző intézeti igazgatói titulusait.

⁹⁶ Az 1918 decembere és 1919 áprilisa között a társaságban lefolyt tárgyalások eredményeként Nagy László által megfogalmazott „A magyar közoktatás reformtervezetében” már árnyaltabb megfogalmazást olvashatunk: „Fő feladat a magyar honpolgári öntudat kifejlesztése. Azonban a nemzeti érzésből kiküszöbölendő minden előítélet és elfogultság más nemzetekkel és népekkel szemben. Fő, hogy az ország keretében együtt élő emberek között legyen meg a testvéri szeretet és az összetartozandóság érzése.” (Nagy L. 1919/4–10. 212.) Vö.: dolgozatunk 4. fejezetével!

⁹⁷ Kemény G. 1931. 91.; Mérei F. 1967. 396.; Lányi K. 1994/4. 97.; Sáska G. 2005. 32. Vö.: Zigány Z. 1918/48. 19–20.; Bellér B. 1968/10. 866–867.; 874. Mérei Gy. 1969. 172.; Kóte S. 1979. 75.

⁹⁸ A „Tisztelt Csoportvezető Elvtárs! Kedves Barátom!” megszólítással induló, Imre Sándor hagyatékában fennmaradt levelét Nagy László Antal Márkhoz — Pogány József népbiztosnak az ügybeosztást megváltoztató 1919. július 3-i, 3687-1919. eln. KN számú rendelete nyomán —, az oktatási főcsoportért felelős csoportvezetőhöz címezhetette, akit a forradalmak bukását követő jellemzésében „a pedagógiai reformcsoportok vezetőjeként”, „nyílt és határozott kommunista-ként” jellemeztek, aki „magántársaságokban is lelkesedve említette a csodás iskolai reformokat, amelyeket az egész világ követni fog”. Ám egy ránk maradt ügybeosztás szerint az sem teljesen kizárható, hogy a címzett Halász Adolf, a VAOSZ 11 tagú reformbizottságának korábbi tagja volt. (RL C/39. 24/a. cs., 25. cs.; MOL K 46-605. f.-II/5. TAGYOB . Kiemelés tőlem — D. P.; valamint MOL K 802. 81. d.; Petrák K. – Milei Gy. szerk. 1959. 38–39.)

⁹⁹ „A VAOSZ reformbizottságának története” című dokumentum s a Kelen Jolán által ismertté vált névsor szerint — a testnevelési albizottságon kívül — kezdetben Nagy László, legalábbis bizottsági tagként, nem vett részt az ottani reformmunkálatokban. Más gyermektanulmányozókat (Dévai Flórát, Vértess O. Józsefet, Boros Aladárt, Gröber Vilma, Nemes Lipótot) ott találunk a különböző testületekben. Erről tanúskodnak az ott készült reformtantervek is (Kelen J. szerk. 1959. 99–100.; Nagy László közoktatási 1918. 5.; Kelen J. 1968/10. 881.; Pásztor Gy. szerk. 1959.; Kiss D. szerk. 1918–1919. 187–188.). Ahogy erről az alábbiakban még szó lesz, Hajtai

*Ferenc csoportvezető egy új bizottságot alakított, melyben a népiskolát Nagy László és Domo-
kos Lászlóné képviselték.* (RL C/39. 26. cs. Kiemelés részben tőlem — D. P.)

¹⁰⁰ Vö.: RL C/39. 27. cs.

¹⁰¹ Vö.: Nagy L. 1920/1–5. és 6–10. és Ballér E. 1996. 50–58. — 1919. május 9-én Nagy László a társaság ügyvezető elnökeként „felterjesztette a népbiztossághoz a 8 osztályú elemi iskola (Sic!) zeneoktatásának tervét” is. (RL C/39. 22/a. cs. 173.075/1919.)

¹⁰² „A 8 osztályos népiskola reformmunkálatait előbb Halász Adolf, a VAOSZ reformbizottságáról szóló kéziratban. (RL C/39. 26. cs. Kiemelés tőlem — D. P.) Kelen Jolán szerint a bizottságban Dénes Sándor az ele-
mi iskolai (alsó tagozatos), Halász Adolf az egységes iskolai (felső tagozatos) munkákat vezette.
(Kelen J. szerk. 1958. 99.; Köte S. 1979. 201.)

¹⁰³ Tóth István kiléte bizonytalan. Lehetséges, hogy arról a Tóth Istvánról van szó, aki — Kelen Jolán szerint — a VAOSZ népiskolai számtan-szakbizottságát vezette. Ugyanilyen valószínű, hogy „dr. Tóth István osztálytanácsosi címmel és jelleggel rendelkező miniszteri titkárról” van szó, akit Kunfi Zsigmond 1919. március 31-i 2239/1919. eln. számú rendelete értelmében (a Pogány József által kiadott, 1919. július 3-i, 3687-1919. eln. számú új ügybeosztásig) a KN Gönczi Jenő vezette IX., szervezeti átalakítások előkészítése csoportjában „a népbiztosság sze-
mélyi és dologi ügyeit intéző elnöki” osztályt vezette. Az érdekesség kedvéért: A szervezeti át-
alakítások ügyosztály adminisztratív vezetője — a későbbi miniszterelnök — Bárdossy László volt. (MOL K 802 KN eln. 1919. 21. t. 8641-8646. és K 802-12-1920-17-1335. 80. és 81.d.; Welker O. 1919–1944. 2. és 25.; Kelen J. 1968/10. 883.; Kelen J. szerk. 1958. 106.; Székely E-
né szerk. 1959. 54.)

¹⁰⁴ RL C/39. 24/a. cs. (Kiemelés tőlem — D. P.)

¹⁰⁵ A címet Imre Sándor szerint Nagy László írta a dokumentum külső borítójára. (A dokumentum-
ban a címeken kívüli kiemelések tőlem — D. P.) RL C/39. 22/a. cs. Vö.: Rendelet 1918. 983–
987.; Lunacsarszkij, A. V. 1973. 9–27.; Bódi F. 1972. 172–173. A munkaiskoláról lásd pl.:
Kerschensteiner G. 1928.; A szovjet pedagógia 1975. 17–32., 37–43.; Pataki F. 1967/11. 987–
993.; Koroljov, F. F. 1967/11. 975–977.; Illés L-né 1975. 31–34. és 60–61.

¹⁰⁶ A dokumentum első oldalára Imre Sándor ráírta: „Egyetlen példány!”

A dokumentummal összekapcsolva őrzik a Tanácsok Összoroszági Végrehajtó Bizottsága
1918. október 16-i dekrétumának stencilezett példányát az egységes munkaiskoláról, melyet
véltetően németből fordítottak magyarra. Ebben olvashatjuk: „II. Az iskolai munka alapelvei.
12. §. A produktív munkának kell az iskolai élet alapjának lennie; nem mint eszköznek a gyer-
mekek fenntartási költségeinek fizetésére, és nem is csak mint tanítási módszernek, hanem úgy,
mint produktív, társadalmilag nélkülözhetetlen munkának. E produktív munkának szorosan és
organikusan kell összekötnie lennie a tanulmánnyal, mely az egész környező életet a tudás fé-
nyével világítja meg. Állandóan komplikálódva és a gyermeki élet közvetlen keretéből kinőve,
a produktív munkának meg kell ismertetnie a gyermekeket a legkülönbözőbb termelési formák-
kal, egészen a legmagasabbakig. I. megjegyzés: a munka elem (Sic!) egy oly hatalmas pedagó-
giai eszközzé válik abban az esetben, hogyha a munkát az iskolában örömmel, teremtetően, a ta-
nuló személyiségén gyakorolt erőszaktól mentesen, s mindemellett tervszerűen és szociálisan
organizálják. Ebben az utolsó értelemben az iskola, mint egy iskolaközösség (Schulkommune)
jelenik meg, amely munkafolyamataival szorosan és organikusan kapcsolódik össze a környező
élettel. II. megjegyzés: a fegyelem régi formája, amely az egész iskolai életet és a gyermek sze-
mélyiségének szabad fejlődését bilincsekben tartotta, nem maradhat meg a munkaiskolában...
maguk a munkafolyamatok fogják a gyermekekben nevelni azt a belső fegyelmet, mely nélkül a
racionálisan berendezett kollektív munka elképzelhetetlen. A gyermekek élénk részt vesznek az
iskolai élet valamennyi munkafolyamatában, melyek között a munkamegosztás elvéből követ-
kező organizációs momentumoknak igen fontos nevelő szerepet kell játszaniuk. Emellett a tanu-

lők megtanulják becsülni az emberi munkaenergia tervszerű felhasználásának eszközeit, és főleg bennük a felelősségérzés, úgy a valamennyiük által a megfelelő munkaközösségben végzett munkáért, valamint az összmunka eredményéért. Röviden mondván, *a kollektív produktív munkának és az egész iskolai élet organizációjának kell a szocialista köztársaság jövőendő polgárait felnevelni.* 13. §. A munkaiskolában való tanításnak mindkét fokozaton általánosan képző, politikus karaktere van, amely mellett jelentős helye van a fizikai és az esztétikai kiképzésnek.” (RL C/39. 22/a cs. Kiemelés tőlem — D. P.) Vö.: MOL K 802. Elnöki iratok 82. d. KN 1919. sz. n. 2.; *Rendelet* 1918. 984–985.

¹⁰⁷ „2. §. Az egységes iskola két fokozatra oszlik: 1. 8–13 év közötti gyermekek számára (5 éves tagozat), 2. 13–17 év közötti gyermekek részére (4 éves tanfolyam). *I. megjegyzés:* az egységes [munka]iskolához csatlakozik a játékkiskola 6–8 év közötti gyermekek számára... 3. §. Az oktatás az 1. és 2. fokú iskolában díjtalan. 4. §. Az 1. és 2. fokú iskolák látogatása valamennyi iskolaköteles korú gyermek számára kötelező.” (RL C/39. 22/a. cs.) Vö.: *Rendelet* 1918. 983.

¹⁰⁸ Az orosz rendelet „az iskolai reorganizáció tervezetének kiviteli rendszabályaival” zárul, a helyi viszonyoknak megfelelően. RL C/39. 22/a. cs.; Vö.: *Rendelet* 1918. 986–987.

¹⁰⁹ Utóbbi helyen kézzel törlést végeztek az eredeti gépelt szövegben, ami nem kiolvasható. — Az új tantervhez a KN 58. sz. rendelete szerint új ABC-s könyvek is készültek. (Tanácsköztársaság, 93. sz. 4.)

¹¹⁰ Eredetileg a szövegben gépelve ez állt: „Egységre hozott, módosított és beoltott tantervvel a többi osztályok.” Ezt javították kézzel a fenti módon, ha jól olvastuk/értelmeztük az alig kivehető szöveget.

¹¹¹ Vö. a KN 1919. július 3-i 49. sz. rendeletével: Tanácsköztársaság, 82. sz. 2.

¹¹² Kihúzza: játékkiskola.

¹¹³ Kihúzza: elemi iskolai.

¹¹⁴ Értelemszerűen javítottuk: az eredeti szövegben „tantervet” szerepel.

¹¹⁵ Utóbbi mondatot kézzel írták a szövegbe.

¹¹⁶ RL C/39. 22/a; Vö.: *Rendelet* 1918. 984–986.

¹¹⁷ Nagy L. 1924. 389.; 1934. 7–8.

¹¹⁸ Nagy L. 1934. 8. (Kiemelés tőlem — D. P.) Nagy László már a TITOE 1918. december 7-i ülésén javasolta, hogy „minden tanítóképző akadémiához mintagazdaság csatolandó”. (MT, 34. évf. 8.) 1919. augusztus 13-i beszámolójában pedig — melyet az alábbiakban olvashatunk — arról számolt be, hogy a Nemesné Müller Márta vezette két iskola közül az egyiket „*a kertészeti oktatással kapcsolatos 8 osztályú népiskolai kísérlet berendezésére*” szánták, míg a másik, „*egészen közönséges felszerelésű 8 osztályos népiskolát...a munkaiskola, főleg a kollektív munka eszméjének megvalósítására*”. (RL C/39 22/a cs. Kiemelés tőlem — D. P.) Erről tehát hasonlóan gondolkodtak a gyermektanulmányozók és a VAOSZ iskolai reformbizottságának képviselői. (RL C/39 22/a cs.)

¹¹⁹ Nagy L. 1924. 389.

¹²⁰ Lunacsarszkij, A. V. 1973. 10.

¹²¹ Bellér B. 1969/3. 219–227., Köte S. 1979. 78., 83., 130–133., 144–151.

¹²² Fogarasi Béla (1891–1959) a KN felsőoktatással foglalkozó csoportvezetője, a Marx–Engels Munkásegyletem vezetője. (*Tanúságtevők*, 1918–1919. 260., 726. Vö.: Császár E. 1921. 676–694.)

¹²³ Fogarasi B. 1919. 49–63.

¹²⁴ Utóbbiak összeilleszthetőségét korántsem tekintette mindenki magától értetődőnek. Lásd pl.: Pataki F. 1967. 10.

¹²⁵ Fogarasi B. 1919. 49–52.

¹²⁶ Fogarasi B. 1919. 55–57. (Kiemelés tőlem — D. P.)

¹²⁷ Fogarasi B. 1919. 63. (Kiemelés tőlem — D. P.)

- ¹²⁸ Hajtai Ferenc (1878–1956) magyar–latin szakos tanár, 1917 őszétől a VAOSZ pedagógus- szakosztályának tagja. Előbb fővárosi tankerületi főigazgató, majd a középfokú oktatást irányító csoportvezető volt a népbiztosságon, 1919. július 3-ig. (*Tanúságtevők*, 1918–1919. 731–732.)
- ¹²⁹ RL C/39. 26. cs. (Kiemelés részben tőlem — D. P.) Köte S. 1979. 201. Lásd továbbá: MOL K 46-605. f.-II/5. TAGYOB; Népkultúra, 1. évf., 2. sz. 1–2.; Kelemen E. 2004/1. 176–181.; Farakas M. 2004. 202–203.
- ¹³⁰ Nem ismerjük a történetek részleteit, ám az valószínűnek látszik, hogy ha el is fogadta volna valamikor a KN reformbizottsága a bemutatott dokumentumban foglaltakat, az nem került a kül- és katonapolitikai kérdésekkel, az ellenforradalmi kísérletekkel, tanács- és pártkongresszusokkal stb. elfoglalt Forradalmi Kormányzótanács elé, amely egy ilyen súlyú kérdésben a döntésre kompetens lett volna. (Vö.: Imre M. – Szűcs L. szerk. 1986. 445–516.; Hajdu T. 1969. 247–360.)
- ¹³¹ Imre S. 1921. 632. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ¹³² RL C/39. XLVII. k.; *A Magyar* 1919/2. 555.; Fogarasi B. 1939. 211.
- ¹³³ Általános utasítást erre később Huszár Károly adott 5283/1919. eln. sz. rendeletével. (MOL K 46-605-II/5. b.)
- ¹³⁴ Ezt a címet Imre Sándor szerint Nagy László utólag írta rá az itt közölt első dokumentumra. A kezdetben egy írnok által leírt dokumentum utolsó oldalain Nagy László s egy harmadik személy kézírását találjuk, néhány helyen utólagos beszúrásokkal. Az eredeti szövegben aláhúzott szavakat itt döntve közöljük. (RL C/39 22/a cs.) — Beszámolóját Nagy László Imre Sándor helyettes államtitkárhoz intézte, aki az ideiglenesen megbízott hivatalnokkormányban, az ún. első Friedrich-kormányban, 1919. augusztus 7–15-ig a VKM megbízott vezetője volt, s akit felmentésekor adminisztratív államtitkárrá neveztek ki. (Welker O. 1919–1944. 27.; Bölöny J. 1992. 85.)
- ¹³⁵ Vö.: Nagy László közoktatási 1918. melléklet, és 1919/4–10. 210–220.; Petrák K. – Milei Gy. szerk. 1959. 7–117. Vö.: Kemény G. 1986. 254–257.; Köte S. 1979. 71–125.
- ¹³⁶ Jelentés 1919. 14–15. Vö.: Imre S. 1921. 626–629.; Vág O. 1970. 23–29.; Köte S. 1979. 79–83.
- ¹³⁷ *A Magyar* 1919/2. 555.; Jelentés 1919. 20–21. Vö.: Köte S. 1979. 83–88. és 130–137., 1983. 299–316.
- ¹³⁸ Vö.: Jelentés 1919. 21–23.; Riedl F. 1921. 658–668.; Bellér B. 1969/3. 229–230.; Köte S. 1979. 99–102.
- ¹³⁹ Vö.: Jelentés 1919. 23–26.; Fogarasi B. 1919. 69.; Imre S. 1921. 669–671.; Székely E-né szerk. 1959. 20–171.; Kelen J. 1968/10. 896–898.; Bellér B. 1969/3. 230–235.
- ¹⁴⁰ Jelentés 1919. 26–28.; Császárs E. 1921. 672–694.; Bellér B. 1960/2. 90–96. 1960/3. 140–148.; Ladányi A. 1969. 136–142. és 212.; 1970. 95–106.; 1999. 37–41.; Köte S. 1979. 99–102.
- ¹⁴¹ „A szocializmus állami propagandájának intézményei között létesült a Marx–Engels Munkásegyetem... földadata, hogy a tudományt a maga egészében hozzáférhetővé tegye a proletariátus számára... [E]ddig megnyílt tagozatai: a társadalomtudományi és a természettudományi tanfolyam, összesen 200 hallgatóval” — olvashatjuk a KN júniusi jelentésében. (Jelentés 1919. 11.) Céljáról, 1919. június 27-i előadásában, az intézmény vezetője, Fogarasi Béla kifejtette: „A vezetésbe... bevisszük a munkásságot: ezt a célt szolgálja... a munkásegyetem [mely] egyelőre... kísérleti formában valósult meg, hogy mód nyíljon annak bebizonyítására, hogy valósággal érett-e a munkásság e tudományos magasabb fokú képzésre. ... [O]ly lelkesedéssel, oly szorgalommal, oly áldozatkészséggel tanulnak és járnak az elvtársak az egyetemre, amiről annak, aki egyetemre vagy tanítóképzőbe járt, fogalma egyáltalán nem lehet” — állította, nem említve, hogy csak olyan hallgatót vetek fel, „aki 1918. október 31. előtt már tagja volt valamelyik osztályharc alapján álló munkásszervezetnek”. (Fogarasi B. 1919. 66–67., 1939. 211.; Marx–Engels Munkásegyetem 1919. 5. Vö. a korabeli szovjet-orosz és a későbbi magyar kísérletről: Il- és L-né 1975. 34.; Sáska G. 2006/3. 600–603.)

- ¹⁴² *Jelentés* 1919. 5. Vö.: *Kelen J.* 1968/10. 886–896.; *Ballér E.* 1970. 83–87., 1996. 48–58.
- ¹⁴³ Vö.: az 1919. július 8-i lemondólevelében foglaltakkal a fentiekben!
- ¹⁴⁴ Imre Sándor hagyatékában megőrződött egy gépelt, a végén vélhetően Nagy László kézírásával kiegészített 14 oldalas tervezet a népiskola 1–4. osztályaihoz. Az „*Első osztály*” — ahogy a többi is — „általános meghatározásokkal” indul, s ebben kifejtésre kerül, hogy az első osztályba lépő gyermek „lelki fejlődésére nézve ún. szubjektív érdeklődés korát éli”, mely korszak a gyermekek 3–8 éves koráig tart, „tehát beleesik ebbe az időszakba a gyermekeknek a játékkiskolákban [óvodákban] töltött egész ideje s a népiskola 1. és 2. osztályai a tanítás anyagára és módszerére nézve a közvetlen folytatása [Sic!] a játékkiskolának...feladata tehát egyrészt a játékkiskolában megkezdett foglalkoztatási rendszert befejezni, másrészt a népiskolai rendszeres oktatást előkészíteni. Ezt szem előtt tartva a népiskola kezdő osztályaiban nincsenek a szó szoros értelmében vett tantárgyak, s az oktatás súlypontja nem az értelem képzésére esik, hanem a kedélynek és érzelmeknek egymástól elválaszthatatlan foglalkoztatása történik, amelynek nemesen szórakoztató, szociális, erkölcsi és a gyermekeket a kívüllagra és saját helyzetére eszméltető iránya van.” (RL C/39. 27. cs.)
- ¹⁴⁵ V. ö.: *Nagy L.* 1920/1–5. 210–220., 1920/6–10. 130–170.
- ¹⁴⁶ Ahogy erről a fentiekben már szó volt, a társaság igazgatótanácsának 1919. április 30-i ülésén foglalkoztak az egyéniségi lapok készítésével iskolák, pályaválasztási tanácsadók és „gyermekbizottságok” [gyermekbiztoságok?] számára. „Az egyik a kisdednevelő intézetekbe járó 3–7 éves, a másik a népiskolás korú 8–14 éves gyermekek, a harmadik a 15–18 éves ifjak jellegzetességeinek följegyzésére adná meg a szükséges szempontokat. Mindegyik... mielőbbi megbeszítésére külön-külön bizottságot kért fel az igazgatótanács.” (AGY, 13. évf. 117.) Vö.: Nagy Lászlónak a *Fáklya* 1919. május 13-i számában megjelent cikkéről a fentiekben írottakkal!
- ¹⁴⁷ Vö.: *Köte S.* 1979. 195–197.
- ¹⁴⁸ Vö.: a 28., 30. és 31. KN számú rendeletekkel: *Petrák K. – Milei Gy. szerk.* 1959. 59–60. és 84–86.
- ¹⁴⁹ Vö.: *Jelentés* 1919. 6.; Vö.: *Nagy L.* 1921/1. 33–40.
- ¹⁵⁰ A KN 1919. júniusi jelentésében olvashatjuk: „Július közepén meg fog nyílni a *Tehetséges Proletárgyermekek Otthona*, mely egy száz gyermek számára szolgáló internátusból és két iskolai épületből fog állni, s legalább 300 bejáró növendéket is fognak egész napon át tanítani és foglalkoztatni. A rendszeres tanítás csak szeptemberben kezdődik; az a tanítógárda fogja vezetni, amelyet a Gyermektanulmányi Társaság erre a célra külön kiképez. Ebben az intézményben a legeszebb gyermekek kisebb csoportokban, egyéni hajlamaiknak megfelelően, megkülönböztetetten gondos nevelésben részesülnek.” (*Jelentés* 1919. 16–17.)
- ¹⁵¹ *Domokos Lászlóné* (1885–1966) Új Iskolája 1915–1949-ig működött. Igazgatójaként akkoriban a Társaság vezetőségének tagja volt. Lásd erről *Donáth P.* 2007. Melléklet, 1 sz.. Vö.: *Nagy L.* 1916/1. 22–31., 1916/2. 285–294.; *AGY*, 13. évf. 118.; *Buzás L.* 1967. 26–93. és 199–203.; *Kelen J.* 1968/10. 885.; *Köte S.* 1983. 272–285.; *Ballér E. szerk.* 1989. 8–9. és 53–87.; *Áment E.* 2005/2. 15–18.
- ¹⁵² Vö.: *Ballér E. szerk.* 1989. 140–180.
- ¹⁵³ *Nemes Aurélné, Müller Márta* (1883–1964) a század elején Belgiumban élt. Ott kapcsolódott a reformpedagógiához. A Családi Iskolát 1915-ben hozta létre Budapesten. Ekkoriban a Gyermektanulmányi Társaság igazgatótanácsának tagja. 1926-tól *A Jövő Útjain* egyik szerkesztője. (AGY, 13. évf. 116–118.; *Nagy S. szerk.* 1978/III. 229.; *Báthory Z. – Falus I. szerk.* 1997/II. 545.)
- ¹⁵⁴ Ezt később is megkísérelték: *Áment E.* 2005/1. 70–73., 2005/2. 50–51.

- ¹⁵⁵ Lásd erről *Donáth P.* 2007. Melléklet, 1. sz., valamint: *Jelentés* 1919. 18.; *A Gyermektanulmányi* 1919/1–3. 113–115.; *Nagy L.* 1919/a., valamint *Ballai Károly* 1919. június 3-i előterjesztését a KN-hoz (RL C/39 24/a. cs.)
- ¹⁵⁶ A múzeum államosításával kapcsolatos reményeikről így írtak *A Gyermek*-ben: „Most azok a célok, amelyeket eddig papírra vetni sem mertünk, sorra megvalósulhatnak. Elsősorban kiépíthetjük teljes keretét; a szorgalmas gyűjtő munkásságot jobb feltételek mellett folytathatjuk; lesz végre megfelelő helyisége, állandó tisztí kara... amelyek újabb és hatalmasabb fejlődését biztosíthatják.” (AGY, 13. évf. 113–114.)
- ¹⁵⁷ *Ballai Károly* (1864–1947) Nagy László közvetlen munkatársa, 1911-ben együtt szervezték a Gyermektanulmányi Múzeumot, melynek — igazgatói kinevezéséig — titkára, a gyűjtőmunka irányítója volt, gyermektanulmányi kiadványok szerzője, kiállítások szervezője. 1934-ben kiadta Nagy László 1918. évi közoktatási reformtervét. (AGY, 13. évf. 116–118.; *Nagy S. szerk.* 1976/I. 116–117.; *Báthory Z. – Falus I. szerk.* 1997/I. 141.)
- ¹⁵⁸ A szövegben a „gyermekvédelmi” szó kétszer, a 4. és a 6. pontként is szerepel.
- ¹⁵⁹ Vö.: *Jelentés* 1919. 6. Bővebben lásd erről az alábbiakban!
- ¹⁶⁰ *Ballai Károly* igazgató 1919. június 3-i, a KN-nek írt előterjesztésében erről így írt: „A Gyermektanulmányi és Iskolaügyi Múzeum tervszerű munkáját fokozná az, ha az összes pedagógiai és gyermektanulmányi könyvgyűjtemények egyesítenének, s ezen Pedagógiai Könyvtár a múzeumokkal egy épületben helyeztenének el. Javasolom még a könyvtárral kapcsolatosan egy ifjúsági (gyermek) könyvtár és olvasóterem létesítését, amilyent a Gyermektanulmányi Múzeumnak keretében még 1911-ben terveztünk. Ezen gyermek- és ifjúsági könyvtár később kerületenként fiókokat nyitna.” (RL C/39. 24/a. cs.)
- ¹⁶¹ Az államosított, a tanítói követeléseknek megfelelően középiskolára építendőnek vélt tanítóképzés helyzete akkoriban — a közoktatási reform bizonytalanságai miatt — igen képlékeny volt. A KN-en belül az ügyosztály, története során először, de nem utoljára, a főiskolai oktatás csoportjába került, a középfokú képzőkben megtiltották az elsősök felvételét s a negyedévesek további egy évre való benntartásáról rendelkeztek, de mivel a proletárdiktatúra nem érte meg az 1919. szeptemberi tanévkezdést, mindebből semmi sem lett. Vö.: *Fogarasi B.* RL C/39. 24/a. cs.; *Székelly E-né szerk.* 1959. 54.; *Imre S.* 1921. 649–652.; *Ballér E.* 1970. 86–87.; *Köte S.* 1979. 108–109.; *Ladányi A.* 1999. 39–40.
- ¹⁶² A TITOE 1918. december 20-i vitáján ennek szükségességét *Végh József óvónőképző intézeti igazgató* szorgalmazta: „A kisdédóvó épp oly fontos, mint a népiskola, tehát a tanítóképző tervezetében e kérdés sem mellőzhető, mégpedig az alsó 3 évfolyamban a képzés együttes lehetne, a 4. évfolyamban bifurkál, ahol speciális kiképzés válik szükségessé.” Javaslatát *Szalatsy Richárd*, a kérdés előadója — az 1919. január 3-i értekezletről készült tudósítás szerint — tervezetében nem szerepeltette. *Nagy László* véleményéről, állásfoglalásáról e témában nem szóltak a tudósítások. (MT, 34. évf. 28–31.)
- ¹⁶³ *Jelentés* 1919. 5.; A történelmi kontextushoz lásd pl.: *Donáth P.* 2001/1. 219–234.
- ¹⁶⁴ A Kriminál-pedagógiai Intézet létrehozását az egyetemen kezdeményezték. (*Császár E.* 1921. 693.)
- ¹⁶⁵ Vö.: *A Forradalmi* 1919/II. 40–47.; 1919/IV. 9–10., 55.; *Jelentés* 1919. 15–20.; *Petrák K. – Milei Gy. szerk.* 1959/2. 114–141.; *Imre S.* 1921. 642–643.; *Petrák K.* 1969. 146–171.; *Köte S.* 1979. 241–260.; *Gergely F.* 1997. 24–27.; *Gergely F. szerk.* 1997. 95–102. valamint *Sipos I-né* 1970. 124–125.
- ¹⁶⁶ Vö.: *Fogarasi B.* 1919. 62.
- ¹⁶⁷ Az írnok által leírt szövegben ez áll, bár a *tanulókra* utalás logikusabbnak tűnne.
- ¹⁶⁸ A zárójelben szereplő szó utólag beírva, s a szöveg mellé írva: „A rendeletet az igazságügyi és közoktatásügyi népbiztosok együtt adták ki.” — Az igazgatótanács 1919. április 30-i ülésén Nagy László erről a következőképpen számolt be: „Folyamatban van a *gyermekbíróságok* re-

formja. Ez intézmény feladatait ezentúl az ún. *gyermekbiztosságok* fogják ellátni. Az erre vonatkozó rendelet Kármán Elemér érdeme.” (AGY, 13. évf. 117. Vö. az Igazságügyi Népbiztosság 1919. június 18-i rendeletével: Tanácsköztársaság, 71. sz. 2–5.)

¹⁶⁹ Vö.: *Jelentés* 1919. 17.; *Imre S.* 1921. 643.

¹⁷⁰ Vö. az Igazságügyi Népbiztosság 1919. június 18-i rendeletének 2. §-ával: Tanácsköztársaság, 71. sz. 2.

¹⁷¹ Helyesen valószínűleg: betegsegélyző.

¹⁷² Kelen Jolán visszaemlékezése szerint az iskolagyámok részére tartott tanfolyamra jelentkezőknek a felvételi vizsgán két kérdésre kellett írásban válaszolniuk: 1. Mi volt a háború legmegrendítőbb következménye? 2. Mi ragadta meg legjobban a Tanácsköztársaság intézkedései közül? Az előadók között — Hahn Dezső, Nemes Lipót, Ráth-Végh István (1870–1959, ekkor a társaság jogi és gyermekvédelmi szakosztályának vezetője) — mellett *szerepelt Nagy László is.* (Petrák K. 1969. 155–156.)

¹⁷³ Vö.: *Fogarasi B.* 1919. 62.

¹⁷⁴ Az igazgatótanács 1919. április 30-i ülésen Nagy László „a proletárgyermekek közül a tehetségesebbek kiválasztásáról” szóló „lélektani tesztekkel”, mely munkát „Révész Géza vezetésével körülbelül 12 pedagógus-pszichológus fogja ellátni”. (AGY, 13. évf. 116.) Az ellene folytatott 1919. őszi egyetemi vizsgálat során Révész professzor az előzményeket is megvilágította: „Gönczivel baráti viszonyban voltam. Amikor államtitkár lett, felkért, hogy a tehetséges, szegény sorsú gyermekek állami nevelése érdekében történő tervezet ügyében vele dolgozzak. Felkért, csináljak egy reformtervet, állapítsam meg a fölveendő gyermekek intellektusának fokát pszichológiai módszerekkel. Ez a munka tartott a kommunizmus kezdetéig.” (ELTEL RH 1884/1919-20. 6. Vö.: *Tehetségtermelés* 1919. 3.)

¹⁷⁵ Révész Géza (1878–1955) a *kísérleti pszichológia első professzora hazánkban*, a zenepszichológia európai híré művelője, 1918 szeptember 28-tól a budapesti egyetem rendkívüli, december 31-től nyilvános r. tanára. 1909. december 15-től a *Gyermektanulmányi Társaság* tagja, az 1919. április 30-i ülésről készült beszámoló szerint *igazgatótanácsának tagja*. A Károlyi-kormány alatt részt vett a szegény sorsú gyermekek ingyenes iskoláztatására vonatkozó törvényjavaslat kidolgozásában s a bölcsészkar „reformbizottságban”. A Tanácsköztársaság idején az általa alapított kísérleti lélektani intézet igazgatójává nevezték ki, tagja lett az egyetem adminisztratív ügyeinek legfőbb vezetésével megbízott hatagú bizottságnak. A bukás után az egyetemen vizsgálat, majd fegyelmi eljárás indult ellene, melyben — elsősorban régi barátaival, Gönczy Jenő államtitkárrel s Kármán Tódor h. népbiztossal (a felsőoktatást irányító Fogarasi Béla helyettesével) tartott baráti kapcsolatai folytán — az egyetemi autonómia sérelmével járó tevékenységgel, a Tanácsköztársaság melletti kiállással, a hatagú irányító testületben s a tanárok felfüggesztésében való részvétellel, az új tanrend összeállításával, valamint a lélektani laboratórium számára helyiség lefoglalásával, erőforrások túlzott igénybevételével vádolták. Mivel 1919. november 4-én a Fővárosi Pedagógiai Szeminárium lélektani laboratóriumának vezetéséről is lemondott s külföldre távozott, a vádakra írásban, ügyvédje útján válaszolt, tételesen cáfolva azokat. Mivel többszöri felszólításra sem tért vissza szolgálati helyére, a fegyelmi eljárást sem tudták/akarták lefolytatni ellene. További szabadságkérelmét megtagadva, az egyetem, majd a VKM felterjesztésére, a kormányzó 1921. október 11-i „elhatározásával megengedte, hogy Dr. Révész Géza budapesti magyar tudományegyetemi nyilvános rendes tanári állásáról önként lemondottnak tekintessék, s ezen az alapon az egyetem tanárainak létszámából töröltesék”. 1945 után tudományosan rehabilitálták: visszahívták a budapesti egyetemre (amivel nem élt), Kornis Gyula, Prohászka Lajos és Szemere Samu javaslatára 1947. június 6-án az MTA külső tagjává választották, de munkái évekig továbbra sem jelentek meg Magyarországon. (MOL P 1659. 2. t. tagnyilvántartó; AGY, 13. évf. 116.; ELTEL RH 1884. és 1914/1919-1920., 4923. s 6105/1920-21., 1412. és 1466/1921-22., valamint 8. BTK 4923/1920/21.; Révész G.

1985. 10–11.; RL C/39. 31–35. d. Imre Sándor levelezése; *Szentpétery I.* 1935. 613., 629. és 669.; *Kétyi A-né* 1998. 101.; *Kardos L.* 1956/4–6. 264–267.; *Nagy S. szerk.* 1979/IV. 48–49.; *Diószegi I.* 1989. 77. és 87.; *Báthory Z. – Falus I. szerk.* 1997/III. 269.; *Glatz F. et al. szerk.* 2003. 1072.; MTA Ms 5554/25., MTA L 4696/1955. Az utóbbiakat *Demeter Katalin* gyűjtötte, segítségét köszönöm.)
- ¹⁷⁶ A zárójelben szereplő megjegyzés kihúзва. — *Nemes Lipót* (1886–1960) a hazai gyermekvédelem úttörője, a Gyermektanulmányi Társaság titkára, a második országos tanácskozásuk főtitkára, az igazgatótanács/direktórium tagja. 1918 márciusában elkészítette tervezetét az intézményes iskolai gyermekvédelemről. Ekkoriban az Országos Radikális Párt oktatói szakosztályának tagja, az Iskolai Gyermekvédelmi Központ igazgatója. A Tanácsköztársaság alatt az állami gyermekvédelem újjászervezésének egyik irányítója. 1945 után a Fővárosi Gyermek- és Ifjúságvédelmi Központ megszervezője s 1947–1948-ban a társaság elnöke. (AGY, 13. évf. 116–118.; MT, 34. évf. 19. és 25.; *Kozma T. – Tomasz G. szerk.* 2000. 15–17. és 148–150.; *Nagy S. szerk.* 1978/III. 229–231. *Báthory Z. – Falus I. szerk.* 1997/II. 545.)
- ¹⁷⁷ Vö.: *Donáth P.* 2007. Melléklet, 1. sz., valamint az Igazságügyi Népbiztosság 1919. június 18-i rendeletének 27. §-ával: Tanácsköztársaság, 71. sz. 5.
- ¹⁷⁸ Az 1919. április 30-i igazgatótanács ülésen Nagy László Máday István más tevékenységéről is referált: „Igen komolyan haladt előre a *Pályaválasztási Irodák* szervezése is, amely intézmény Máday István tagtársunk [igazgatótanács tag] szakavatott kezeibe van letéve.” (AGY, 13. évf. 117–118.)
- ¹⁷⁹ *Révész Margit* (1885–1956) orvos, gyermekpszichológus. 1911-ben intézetet alapított Budapesten a nehezen nevelhető és szellemileg visszamaradt gyermekek számára. Ranschburg Pál tanítványa, munkatársa, vele a Gyermektanulmányi Társaság kísérleti lélektani szakosztályának vezetője. Később a Gyógypedagógiai Főiskola előadója. A *Gyermek, A Jövő Útjain* és a *Magyar Gyógypedagógia* c. folyóiratok szerkesztője. (AGY, 13. évf. 116–118.; *Nagy S. szerk.* 1979/IV. 49. *Báthory Z. – Falus I. szerk.* 1997/III. 269.)
- ¹⁸⁰ A *gyermekek szórakoztatásának pedagógiai és pszichológiai alapon történő megszervezésében* (s a Társaság iskolai reformbizottságában, adatgyűjtő szakosztályában, Gyermekirodalmi Bizottságában) *jelentős szerepet játszott Nógrády László* (1871–1939) pszichológus, gimnáziumi tanár, a Gyermektanulmányi Könyvtár szerkesztője. (AGY, 13. évf. 118.; *Nagy S. szerk.* 1978/III. 309. *Báthory Z. – Falus I. szerk.* 1997/II. 610–611.)
- ¹⁸¹ „Április havában Budapest valamennyi játékkiskolájában és az elemi, polgári és középfokú iskolák alsó osztályaiban *mesedélutánok* indultak meg. Mesedélutánokat tartottunk állandó jelleggel a kórházakban, árvaházakban, gyermekmenhelyen és különböző gyermekotthonokban. Másfél hónapon át mintegy 100.000 gyermek részesült hetenként legalább egyszer e mesedélutánok élvezetében. ... [A]z egész országra kiterjedő megszervezésük munkában van. (*Jelentés* 1919. 18. Vö.: *A Magyar* 1919/1. 147–148.; *Hivatalos Közlöny*, XXVII. évf. 31. sz. 269.; *Petrák K. – Milei Gy. szerk.* 1959. 68–69.; *Petrák K.* 1969. 160.)
- ¹⁸² *Kelen J. szerk.* 1958. 139.; *Petrák K. – Milei Gy. szerk.* 1959. 191.
- ¹⁸³ *Kelen J. szerk.* 1958. 139–140.; *Petrák K. – Milei Gy. szerk.* 1959. 187.
- ¹⁸⁴ „A KN egységesen fogja megoldani a zene terjesztésének ügyét: egyszerre megindítandó munkáshangversenyek, iskolai előadások és vidéki körutak alakjában. Evvel egyrészt zenét ad azoknak, akik eddig csak távoli szemlélői lehettek az emberiség legfejlettebb művészetének, másrészt munkát és megélhetést azoknak a zenészeknek, kik a magánórák elvesztése folytán szorult anyagi helyzetbe jutottak” — közölte a *Pesti Hírlap* 1919. áprilisi száma. *Ujfalussy J. szerk.* 1973. 172. lásd továbbá: 129.
- ¹⁸⁵ Vö.: *Köte S.* 1983. 322.
- ¹⁸⁶ Ahogy a fentiekben már szó volt róla, *Nagy László a forradalmak időszakában sokat foglalkozott a testnevelés tanításának megújításával s a tornatanító-képzés ügyével. A Testnevelésben meg-*

- jelent három írásán kívül további három, témába vágó dolgozatáról tudunk. Tette ezt, mert — ahogy egy 1920. február 15-i levelében deklarálta — „igen szívemen van az ifjúság testnevelésnek ügye”. (RL C/39. 31-35. d. az írók betűrendjében; Nagy L. 1918/2., 1919/4.; Kiss D. szerk. 1918–1919. 166–167.; Bierbauer C. 1919. 5.; Köte S. 1983. 253–258. A testnevelés korabeli helyzetéről lásd: Kiss D. szerk. 1918–1919. 139–286.; Petrák K. – Milei Gy. szerk. 1959. 183–185.; Szabó L. 1996. 57–59.)
- ¹⁸⁷ Vö.: *Jelentés* 1919. 6.; Kiss D. szerk. 1918–1919. 166–167., 192–193., 224. és 233.; Földes É. 1959. 70–75. és Nagy László 1920. február 15-i, Imre Sándorhoz írt levelével (RL C/39. 31-35. d. az írók betűrendjében)
- ¹⁸⁸ Vö.: Kiss D. szerk. 1918–1919. 166–167., 192–193., 224. és 233.; Földes É. 1959. 74.
- ¹⁸⁹ „Az Iskolai Reformbizottság 1919. 16.; Farkas S. 1918/1. 18–22.; Földes É. 1959. 78–81.; Kelen J. 1968/10. 883.; Kiss D. szerk. 1918–1919. 131–132. és 179–183.; Szabó L. 1996. 57. és 59. Vö.: Ballér E. 1970. 141–142., 1996. 54–55.; Köte S. 1983. 253–258.
- ¹⁹⁰ Vö.: Vö.: Fogarasi B. 1919. 51–54. és 61.; Köte S. 1979. 133–151.
- ¹⁹¹ Vö.: Fogarasi B. 1919. 54. és 61.
- ¹⁹² Kiemelés tőlem — D. P.
- ¹⁹³ A Pogány József népbiztosnak az ügybeosztást érintő 1919. július 3-i, 3687-1919. eln. KN számú rendelete nyomán kialakult struktúra a továbbiakban is változhatott.
- ¹⁹⁴ Ez — az akkoriban hangoztatott elképzelések szerint — a gyakran alultáplált, felügyelet nélküli, beteg gyermekek fizikai és erkölcsi egészségének védelmét, a róluk való szaksterü gondoskodást célozta. Tette ezt a szülői befolyás csökkentésének szándékával, egy olyan iskolarendszer keretében, mely az iskolarendszert is „a szocializmus állami propagandája” eszközének tekintette. Ez pedagógiai és politikai-világnézeti szempontból egyaránt problematikus célkitűzés volt. (*Jelentés* 1919. 14–16.; vö.: *Rendelet* 1918. 983–985.) — Imre Sándor hagyatékában megmaradt egy kivonata Kelen Józsefné osztályvezető tervezetének melyben a különböző otthonok fajtáit tervezte: „A kommunista társadalomban a gyermek jövőjét az állam szabja meg, s az állam osztja be megfelelő intézetekbe. Ilyen külön intézetek lennének: tüdőbeteg gyermekek számára erdei otthonok; vérszegény, szívbeteg gyermekek részére különleges erdei otthonok; ideges és lelki beteg gyermekek számára szintén külön intézetek. Viszont külön intézményben történnék a kiválóan tehetséges proletárgyermekek kiképzése is.” (RL C/39. 22/a. cs.)
- ¹⁹⁵ „[A]z új intézmények számú új szempontok szerint képzett szociálpedagógiai, szociál-egészségügyi és szociál-gazdasági munkásokra van szükségünk. Az ügyosztály *szociális munkára képesítő tanfolyamot szervez, amely egy év alatt elméletileg és gyakorlatilag népvédőket, anya- és csecsemővédőket, lakásfelügyelőket, továbbá iskolagyámokat, pályaválasztási tanácsadókat, gyermekbiztosokat és gyermekőröket, végül munkaügyi tisztviselőket és központi háztartások és egyéb szociális otthonok számára gazdasági vezetőket képez ki*” — olvashatjuk a júniusi KN-jelentésben. (*Jelentés* 1919. 17.)
- ¹⁹⁶ „A gyermekeket nemcsak védjük és neveljük, hanem szórakoztatjuk is” — olvashatjuk a júniusi KN-jelentés megfelelő részében. (*Jelentés* 1919. 18. Lásd a témához a 14–17. oldalakat is!)
- ¹⁹⁷ Az említetteken kívül Répay Dániel (1869–?) tanítóképző intézeti tanár, a társaság titkára, majd főtitkára (1919-ben a direktórium főtitkára) „a ruszakkrajnai népbiztossághoz osztatott be szolgálatértelre, ahol az oktatási osztály vezetésével bízott meg”. (AGY, 13. évf. 116.; Báthory Z. – Falus I. szerk. 1997/III. 265.)
- ¹⁹⁸ RL C/39 24/a. cs.
- ¹⁹⁹ Ami biztos, s az alábbiak miatt fontos: semmiképp sem a felsőoktatási területhez tartozó, Farkas Sándor vezette tanítóképzős ügyosztálynál, amelyhez csak annyi köze volt, hogy 1919. május 21-én, a többiekkel együtt „Nagy László szakfelügyelőt” is kirendelték vizsgálónak (a II. kerületi állami tanítónőképzőbe). BFL VI. 504/b. 1919.
- ²⁰⁰ Ezen a keletkezésének körülményeire, dátumára vonatkozó utalást nem találunk, ezért eldönthe-

tetlen, hogy vajon mikori, s hogy valós állapotot tükröz-e. A mellé tűzött korábbi, ügybeosztás valószínűsíti, hogy a lista a Tanácsköztársaság alatt keletkezett, de erre nincs bizonyítékunk (RL C/39. 25. cs.)

²⁰¹ Kiemelés tőlem — D. P. Lehetséges, hogy a „beadja” megjegyzés éppen az elemzett beszámoló-ra vonatkozik.

²⁰² Nagy László KN-beli helyzetével kapcsolatos bizonytalan megfogalmazásunk a források hiányosságaiból adódik. *Welker Ottó*, aki a közoktatásiüggyel foglalkozó, változó nevű országos irányító hatóság ügybeosztását három kötetben leírta, a Tanácsköztársaság időszakáról szólnán elbizonytalanodott: „A KN szervezetről, személyi és ügybeosztásáról nehéz pontos képet rajzolni. A fellelhető iratok egy részén nincs dátum, a legtöbb adatot a Tanácsköztársaság bukását követő retrospektív jelentések tartalmazzák, amelyekben összemosódik a 133 nap. Ezért az alábbi ismertetés nem ad statikus keresztmetszetet egy konkrét időpontra, de a dinamikus változások követésére sem vállalkozhat.” Tegyük hozzá: *meg sem említi Nagy Lászlót* s az ő 1919. augusztus 13-i jelentésében, ill. a fentiekben említett ügybeosztások egyikét sem. Nem szól Halász Adolf csoportvezetői megbízásáról sem. (*Welker O.* 1919–1944. 17. Kiemelés tőlem — D. P. Lásd továbbá uo. 18–19.)

²⁰³ Vö.: *Köte S.* 1979. 178.

²⁰⁴ MT, 34. évf. 8.

²⁰⁵ Vö.: *Jelentés* 1919. 14–15.

²⁰⁶ Vö.: *Jelentés* 1919. 5–6.; *Pásztor . szerk.* 1959.; *Kelen J.* 1968/10. 885–900.; *Köte S.* 1979. 126–178.

²⁰⁷ Vö.: *Nagy P. T.* 2002/4. 539–553.

²⁰⁸ RL C/39 24/a. cs.; A *Gyermektanulmányi* 1919/1–3. 114–115. Utóbbi a negyedik osztályhoz sorolta a vidéki gyermektanulmányi kiállítások és múzeumok szervezését is.

²⁰⁹ „Különválasztottuk egymástól az országos pedagógiai könyvtárat és a tanszermúzeumot. Az elsőnek a könyvgyűjteményét most egészítik ki, az utóbbi pedig a munkásság új iskoláiban szükséges tanszerek készítésével foglalkozik” — olvashatjuk a júniusi KN-jelentésben. (*Jelentés* 1919. 6.)

²¹⁰ *Nagy L.* 1919/a. 4. (Kiemelés tőlem — D. P.)

²¹¹ Vö.: az egyéniségi lapokról megjelent, fentiekben bemutatott, 1919. május 13-i írásával! (*Nagy L.* 1919/b.)

²¹² Lásd erről pl.: a KN 1919. június 10-i, 39. sz. rendeletét „a proletárlelkeket szocialista világnézettel átítató” „szocialista propagandatanfolyamok” szervezéséről, június 18-i 44. sz. rendeletét a „tanítóalkalmazottak” végleges alkalmazásához szükséges marxista vizsgáról. (Tanácsköztársaság, 64. sz. 2., 71. sz. 2.)

²¹³ *Lechnitzky (Léky) Gyulát*, a budai tanítóképző tanárát, a TITOE főtitkárát, a társaság akkoriban szocialista tagját — aki 1909. február 24-én lépett be a társaságba s korábban igazgatósági tag is volt, ám a Tanácsköztársaság idején nem volt tagja a társaság vezető testületeinek — a győri tanítói továbbképző tanfolyam vezetéséért a VKM 1920. május 3-án állásvesztésre ítélte, melyet 1922-ben dorgálásra változtatott. A Budapesti Kir. Ügyészség 103.568/1923. számú határozatával ellene a nyomozást „bizonyítékok hiányában” megszüntette. A 138.013/1923. számú VKM-rendelettel B-listázták, majd 1925. január 1-jétől, „a múltban tanúsított politikai magatartása miatt, szabályszerű elbánás alá” vonták. Csak 1929. augusztus 1-jétől alkalmazták újra, 1943-ban történt nyugdíjazásáig. Továbbra is részt vett az akkoriban változó nevű társaság munkájában. A vizsgálatok során Lechnitzky Gyula szerepvállalását szociálpedagógiai tanulmányai hatásával magyarázta s azzal, hogy bár „konstruktív-szocialista felfogása sok tekintetben éles ellentétben állt a felállított programmal”, ezzel nem törődött. (AGY, 13. évf. 118.; RL C/39. 22/a. cs., 30. cs.; MOL P 1659. 2. t. tagnyilvántartó könyv.; MOL K 502-1919-7-5-98528., -1922-5-12156., -

- 1924-17-3064.; MOL XIX-I-1-f-38571/1945. 195. d.; BFL VIII. 130. a. 22. az 1920. július 15-i jegyzőkönyvben; AGY, 35. évf. 140. Vö.: *Lechnitzky Gy.* 1910., 1912. és 1915.)
- ²¹⁴ *Az egység* 1919. 13.
- ²¹⁵ *Jelentés* 1919. 14. (Kiemelés részben tőlem — D. P.)
- ²¹⁶ A népköztársaság idején Fináczy Ernő még nem utasította el az együttműködés lehetőségét: elfogadta a 20 tagú bölcsészkar reformbizottságba való jelölését. (*Diószegi I.* 1989. 77.)
- ²¹⁷ Egy 1919. április 3-i KN-leirat értelmében Fináczy Ernő részére, szóban előadott kérelmére, az 1918/1919. tanév második félévére, összes illetményeinek érintetlenül hagyásával szabadságot engedélyeztek s „a végelbánás hátsógondolatával rendelkezési állományba helyezték”. (*Fináczy E.* 1919. 109., 2000. 124–125.; *Jelentés* 1919. 27.; *Balogh L.* 1980. 239., 1985/9. 869. Vö.: *Szentpétery I.* 1935. 621.; *Fogarasi B.* 1939. 210–211.; *Litván Gy.* 1968/4. 401–427.; *Diószegi I.* 1989. 77.)
- ²¹⁸ *Fináczy E.* 1919. 92–102. (Kiemelések részben tőlem — D. P.)
- ²¹⁹ MOL K 502-1929-1931-612-51-2.; RL C/39. 13. cs.; Lásd róla pl.: *Heksch Á.* 1969. 106–130.; *Ronkoviczné F. E.* 1999. 54–69.
- ²²⁰ RL C/39 XIV. k. — Fináczy Ernő memoárjában így írt *Imre Sándor akkori szerepéről*, attitűdjéről (akaratlanul is kulcsot adva számunkra Nagy László szerepvállalásának értékeléséhez): „Imre a Berinkey-kormány idejében és utóbb egy ideig Kunfi alatt egészen ártatlanul és jóhiszeműen működött közre a tanügyi kormányzatban. Igazán azt hitte, hogy a haza ama kétségbeejtő állapotában neki mintegy kötelessége az új utakon haladókat felvilágosítani, a megmenthetőket megmenteni, a magyar köznevelés ügyét teljes erejével támogatni. Ő sohasem volt forradalmár; ő csak az okos evolúciónak volt híve. Tetőtől talpig becsületes férfi, aki nem értett a görbe utakhoz, s talán túlzott idealizmusának lett áldozata.” (*Fináczy E.* 2000. 134–135. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ²²¹ *Fogarasi B.* 1919. 51–58.
- ²²² *Kemény G.* 1931. 39.
- ²²³ E fejtegetésben, dramaturgiai okból, eltekintettünk attól a lényeges körülménytől, hogy „mindkét” oldal maga is meglehetősen tagolt volt. A Tanácsköztársaság vezetői két párt reprezentánsaiból kerültek ki, a gyermektanulmányozók pedig — pedagógiai-pszichológia nézeteik hasonlósága mellett is — politikai-világnézeti szempontból igen heterogén társaságot alkottak. Soraikban utóbbi vonatkozásban konzervatív beállítottságúak (Quint József, Molnár Oszkár), polgári radikálisok (Dénes Lajos, Nemes Lipót) s szocialisták (Lechnitzky Gyula) is megtalálhatók voltak. (MOL P 1659. 2. t. tagnyilvántartó; MT, 34. évf. 19–21., 25.; *A közoktatásügyi* 1920 január, 239–240.)
- ²²⁴ Történeti tanulmányaim során hőseim drámáinak megértésére, hiteles közvetítésére törekszem, s — a rendkívül megosztott magyar társadalom tagjára — az olvasóra hagyom, hogy kialakítsa a maga álláspontját Nagy László és munkatársai ilyen „útítársi” szerepvállalásáról. Teszem ezt azért, mert a 20. század pedagógusait szorító kényszerek világát kutató történészként, s több mint három évtizedes tapasztalattal rendelkező tanáremberként, egyaránt elegendő okom van „a hamari ítéletektől” való tartózkodásra (*Glatz F.* 1995. 18., 23. és 25.) s az „az vesse rá az első követ...” igazságának megszívlelésére.
- ²²⁵ *Nagy P. T.* 2004/1. 91–92.
- ²²⁶ Mint mindenben, úgy ebben is — a fentiekben kifejtettek mellett — szerepe lehetett az esetleges személyes kapcsolatoknak: egyebek között Révész Géza iskolatársi kapcsolatának Gönczy Jenővel s barátai kapcsolatának Kármán Tóddal.
- ²²⁷ Lásd erről *Donáth P.* 2007. Melléklet, 4–7. sz. dokumentumait s a hozzájuk fűzött jegyzeteket!
- ²²⁸ *Kiss D. szerk.* 1919–1920. 37–47. — *Nagy László* 1920. február 15-i, Imre Sándorhoz írt levelében — a Gerencsér Lászlót, a tanfolyam s a reformmunkálatok vezetőjét ért méltatlan fegyelmi intézkedés korrigálását (eredménytelenül) kérve — megjegyezte: „Ő tíz év óta az új testnevelési

rendszer vezető és harcos egyénisége, amely a régi német torna helyébe az iskolákba szabadtéri sportokat, atlétikát, játékot, táncot akar ültetni. Ez az irány Gerencsér vezetése alatt, úgy látszik, végleg diadalmaskodott, mert a mostani tanfolyam teljesen elfogadta ennek tantervét. A régi rendszer hívei azonban tornász módon ádáz harcot folytatnak Gerencsér ellen. Más alapja a harcnak nincs, mert Gerencsér és a tanfolyam hallgatói a szó szoros értelmében antikommunisták voltak. Tudom, mert tanáruk voltam.” (RL C/39. 31-35. d. az írók betűrendjében Kiemelés tőlem — D. P.)

²²⁹ Lásd ehhez s az igazoló, fegyelmi eljárásokhoz: a 4359/1919. ME számú kormányrendeletet és a 6183/1919. eln. sz., 103.265/1919. B. XI. sz., a 103.187/1919. sz., a 133.823/1919. sz., a 182.445/1919. sz., a 193.823/1919. B. V. sz., 1737/1920. eln. sz. VKM-rendeleteket, valamint CJH 1920:I. tc. 9. §. (RL C/39. 26. a. cs.; GYMSM SL VIII. 62. 159-160/1919.; Hivatalos Közlöny, 1919. 42. sz. 359–360.; MOL K 802. 12. t. (1920-17-3830); BFL IV. 1428. 48. d. 6042-1919.)

²³⁰ MOL P 1659. 4. t. 511–512.

²³¹ Lásd ehhez a 6. fejezetet!

²³² RL C/39. 25. cs.

²³³ MOL K 802. 11. t.; RL C/39. 25. cs.

²³⁴ Ennek oka sem egészen világos. Minden bizonnyal azért, mert a KN-be való áthelyezése véglegesnek tűnt, így a helyére felvettek valakit, s egy képzőben nem kellett két azonos szakú tanár. De az is lehetséges, hogy Nagy László sem ambicionálta annyira a középfokú tanítónőképzőbe való visszakerülést. A vizsgált időszakban keletkezett források ismeretében úgy tűnik: a jeles gyermektanulmányozó egy főiskolai katedráról álmodozhatott (a polgári iskolai tanárképző vagy az akkor szerveződő testnevelési főiskolán), mivel doktori cím és habilitáció híján egyetemi státusba kerülésre nem volt esélye.

²³⁵ Helyzete e minőségben való konszolidálásában szerepe lehetett Imre Sándor államtitkárnak, kinek felügyelete alól — akarata ellenére — kivették a tanítóképzőket, ám nála maradtak a polgári iskolák és a polgári iskolai tanárképző főiskola. Márpedig az Apponyi Kollégium ahhoz kapcsolódott, így 1920. augusztus 9-én az 59.052/1920. VI. a. sz. VKM-rendeleettel szabályozhatta a hallgatók gyakorlati képzését, melyben előírta számukra „a 14–20 éves fiúk és leányok élettanának és lélektanának” megismerését is. (BFL VIII. 131. a. 1.)

²³⁶ Lásd erről Donáth P. 2007. Melléklet, a 8–17. sz. dokumentumokat, jegyzeteiket és a 6. fejezet utolsó harmadát!

²³⁷ MOL K 802. 11. t. 20–21.

²³⁸ Nagy László kollégái, a TITOE Budapesten tartózkodó tagjai már 1919. augusztus 7-i értekezletükön követelték: „Azon tanítókkal és tanárokkal szemben pedig, akik hazafias nemzeti kötelességükről megfellebbezve szószólóivá szegődtek a kommunizmus ügyének, s önelhatározás alapján különleges cselekvésekkel szolgálták a kommunizmus ügyét, minden egyes iskola tantestülete a legjobb belátása szerint önmaga foglaljon állást, és állásfoglalásáról tegyen jelentést az illetékes hatóságnak.” (MT, 34. évf. 72.)

²³⁹ A VKM 133.823/1919. sz. és 193.823/1919. B. V. sz. rendeleteit lásd: Hivatalos Közlöny, 1919. 42. sz. 359–360. RL C/39. 26. a.

²⁴⁰ Fináczy Ernő visszaemlékezése szerint *Friml Aladár* (1864–1943? — történetünk idején a VKM középiskolai osztályának munkatársa) az általa alapított pedagógus asztaltársaság tagja volt, melynek elnökségét Fináczy Ernőtől Kornis Gyula vette át. (Fináczy E. 2000. 108–109.)

²⁴¹ RL C/39. 31-35. d. Imre Sándor levelezése. Kiemelés tőlem — D. P. — *Imre Sándor* (1877–1945) a polgári iskolai tanító/tanárképző s az Apponyi Kollégium tanáraként/igazgatójaként került szoros kapcsolatba tanítóképzőt végzett hallgatókkal s a tanítóképző intézeti tanársággal. A nála húsz évvel idősebb Nagy Lászlóval való együttműködése azonban nem korlátozódott erre a területre, hiszen utóbbi javaslatára Imre Sándort már 1912. június 10-én a gyermektanulmányo-

zók első kongresszusa előkészítő bizottságának tagjai közé választották, s „a tanulók osztályozásáról” előadást is tartott a kongresszuson. Kapcsolatuk ettől kezdve viszonylag rendszeres volt, ami fennmaradt leveleik mellett írásaik kölcsönös megküldésében is megmutatkozott. Éppen egy évvel a Tanácsköztársaság létrejötte előtt, 1918. március 21-én Nagy László így köszöntötte Imre Sándort: „Szívemből üdvözlök a *Pedagógium* élén, amelyre, mint azt hiszem, *Európa legszerencsésebben megkomponált tanárképző intézetére, még nagy jövő vár.* Adja Isten, hogy kedvezzenek az idők azon reformoknak, amelyek az intézetet a Te vezetésed alatt méltó szerephez fogják juttatni.” Erre számítottak a társaság vezetésében is, amikor 1922. december 22-én Imre Sándort a társaság társelnökévé választották. (RL C/39. 22/a. 8760/1919. VI. a. és 31-35. d. Imre Sándor levelezése, Nagy László 1912. októberi és novemberi felkérései és 1918. március 31-i és további levelei. Kiemelés tőlem — D. P.; MOL P 1659. 4. t. 576-578.; Répay D. – Ballai K. szerk. 1913. 110–122.; Tóth G. 1996. 55–58. Vö.: Pukánszky B. 2002/1. 102.; Ronkolicsné F. E. 2002. 95–100.)

²⁴² MOL K 802 80. d. 17-4802 (1920-17-430). Kiemelés tőlem — D. P.

²⁴³ Memoárjában Fináczy Ernő az 1919/1920-ban (az egyetemen) történekről így emlékezett: „Anynyira elvesztette akkoriban mindenki higgadságát, a féltelen ochlokrácia oly lebírhatatlan ellenhatást váltott ki a lelkekben, hogy még a legmérsékeltőbb elmék is sokszor elveszítették józan ítélőképességüket.” (Fináczy E. 2000. 139. Vö.: Szentpétery I. 1935. 629.; Diószegi I. 1989. 81–87.; Bíró J. 1990. 50–51.)

²⁴⁴ MOL K 802. 11. t. 537.

²⁴⁵ A feljelentést s a vizsgálat iratanyagát több hónapon át kerestük a MOL-ban a levéltáros kollégákkal, az összes felmerülő ügyiratszámnak „utána menve”, de a szálak egy ponton mindig megszakadtak. A VKM gyakorlatát ismerve, elképzelhető, hogy a történetek után hosszú idővel valamilyen újabb kezdeményezés nyomán kiemelték az anyagot eredeti helyéről anélkül, hogy az új helyre vonatkozó utalást feljegyezték volna.

²⁴⁶ A társaság legalitását védő ezen tállalásnak ellentmond, hogy az 1918. decemberi vitákon Nagy László által előterjesztett tervezetekben olvasható: „A közoktatásügyi minisztériumban a várható reformkorszakra tekintettel három reformosztály létesítendő: a) a szervezeti reformok számára, b) a szorosan vett pedagógiai reformok számára, c) a gyermekvédelmi reformok számára. Az osztályok a tanügyi munkások és pedagógiai társaságok (Gyermektanulmányi Társaság és gyermekvédő intézmények) kiküldöttjeivel egészítendő ki.” (Nagy László közoktatási 1918. 13.; Nagy L. 1934. 6. Kiemelés tőlem — D. P.)

²⁴⁷ Bizonyára ezzel függött össze, hogy 1919. május 31-én a népbiztosság I/1. ügyosztálya a Gyermektanulmányi Társaság számára még egy szoba rekvirálását [ténylegesen a beszállásolásoktól való mentesítést] kérte a lakáshivaltaltól, hogy „a Társaság működése, s különösen Nagy Lászlónak, a társaság direktóriumának ügyvezetőjének tudományos és propagáló működése teljes zavartalansággal folyjon”. (RL C/39. 22/a. cs. I/1. üo. 108/1919.)

²⁴⁸ Az igazgatótanács átszervezése 1920. 241–242. (Kiemelés tőlem — D. P.)

²⁴⁹ Jelentős szerepet játszott a VAOSZ és a népbiztosság reformbizottságaiban is. (RL C/39. 26. cs.)

²⁵⁰ A Gyermektanulmányi 1919. február 5. 441–442. (Kiemelés részben tőlem — D. P.)

²⁵¹ A közoktatásügyi 1920. január, 239–240. (Kiemelés részben tőlem — D. P.) Vö.: Nagy L. 1919/4–10. 210–220.

²⁵² Az anyag megjelenésekor újra a VKM irányította a magyar egyházak, az oktatás, a kultúra ügyeit. Nagy László — ebben tanítóképzős kollégáival összhangban — fenntartotta 1918. őszi álláspontját. (RL C/39. 25. cs., 26. cs., 26/a cs.; MT, 34. évf. 2. sz. 72.)

²⁵³ Nagy L. 1919/4–10. 210–213.

²⁵⁴ Vö. pl.: L. Nagy Zs. 1995. 71–106.; Ormos M. 1997. 179–189., 2003. 75–83.; Romsics I. 1999. 220–233.; Boros Zs. – Szabó D. 1999. 343–348.; Gergely J. – Izsák L. 2000. 44–83.; Püski L. 2002. 206–233.

- ²⁵⁵ Nagy László nem számolt az új rezsim „öndefiníciós igényével” s az ehhez társuló ellenségkép, illetve bűnbak-konstruálás folyamatával. (Vö.: Pók A. 2005/1–2. 54.)
- ²⁵⁶ Lásd erről a 6. fejezetben!
- ²⁵⁷ AGY, 13. évf. 109–110.
- ²⁵⁸ A politikai „klímaváltozás” következtében látványosan visszaesett a társaságba jelentkező tanítóképzősök/jelöltek száma is: az 1919. évi 477-ről 1920-ban és 1921-ben egyaránt 16-ra. (MOL P 1659. 2. t. tagnyilvántartó.)
- ²⁵⁹ *Egyéb intézményeink* 1920. 241.
- ²⁶⁰ *Az igazgatótanács* 1920. 242–243.
- ²⁶¹ Tóth Lajos, a VKM helyettes államtitkára, „mint a keb. tisztviselők proletárdiktatúra alatti magatartását igazoló bizottság elnöke” 1919. október 27-én javasolta a miniszternek, hogy szolgálati áganként nevezzen ki „bírákat”, s „tanítóképezdei tanár bírákká Wágner János és Scherer Sándor tanítóképezdei szakfelügyelőket” javasolta. MOL K 802-12 (1920-17-257.) Az eljárás különös vonása, hogy bár a tanítóképző intézeti tanárok ügyeit vizsgáló bizottság tárgyalta Nagy László ügyét, arról, hogy ilyesmi készül, 1920. február 9-én semmit sem tudott Szűcs István, a tanítóképzős ügyosztály vezetője. Amikor Imre Sándor felszólítására feljegyzésben összegezte a területen folyó igazolási és fegyelmi eljárások állását, Nagy Lászlót meg sem említette. (RL C/39. 26. a. cs.)
- ²⁶² Az időzítését befolyásolhatta, hogy akkoriban már kormányszinten is sürgették az ilyen vizsgálatok lezárását, határidőt is szabva (1920. május 1.) Haller István miniszter erre vonatkozó 103.655/1920. B. XI. VKM sz. rendeletét lásd: RL C/39. 26. a. cs.)
- ²⁶³ Úrhegyi Alajos tanítóképző intézeti tanár akkoriban a volt VI. kerületi állami tanítónőképzőnek már az Új Iskolához kötődő gyakorlóiskolájában és a Fővárosi Pedagógiai Szeminárium kurzusain tanított. Nagy László régi munkatársa, 1909-ben tankönyvszerző társa. (Nagy L. 1920/1–5. 30.; Mann M. 1997. 69–70.)
- ²⁶⁴ Itt nyilván a VIII. kerületi állami tanítónőképzőnek — 1919 áprilisáig munkahelyének — a tantestületéről esik szó, akikkel Nagy Lászlónak a Tanácsköztársaság bukása után a lélekutáni laboratóriumi helyiség osztályteremként való kényszerű igénybevétele miatt támadt érdekellentéte. — A képző iratanyagában sem találtunk utalást e vizsgálatra.
- ²⁶⁵ *A tíz nappal korábban készült, a társaság „Ifjúságszórakoztató Osztályának országos szervezete”* c. dokumentumban olvashatjuk: „1. A szórakoztató előadások a gyermekek és ifjak tanulságos gyönyörködtetésére, lelküknek nemesítésére, tudásuk s érdeklődésük gazdagítására és mélyítésére, nemkülönben azon célra szolgálnak, hogy a gyermekeket, s különösen a serdült ifjúságot rászoktassák szabadidejének értékes felhasználására, s hogy megóvjuk őket azon mételeytől, amely éppen a szabad szórakozás révén férkőzik a lelkükhöz. 2. A gyermek és ifjúságszórakoztató előadások keretébe tartoznak: a) meseelőadások, b) ismeretterjesztő előadások, c) mozgókép-előadások, d) színi előadások, e) zenei előadások, f) bábszínházak és marionettek. 3. A nevelő és oktató szórakozás keretébe tartoznak továbbá az ifjúsági és gyermekirodalom és művészet fejlesztése, ifjúsági könyvtárak s olvasótermek, szórakozóhelyek, játékterek s a gyermekek és ifjak üdülő-nevelő és gyakorlatilag értékes foglalkoztatására szolgáló berendezések és vállalatok létesítése. 4. Irányadó szempontja legyen minden intézmények létesítésének és működésének a magyar nép, a magyar művészek és írók lelkéből fakadó nép szeretetére, erkölcsi eszményisége s a haza szeretetére való ránevelés kapcsán a gazdasági és technikai tudás terjesztése s a munka értékelésére való nevelés.” (MOL P 1659. 4. t. 623. Vö.: *Gyermekek* 1919/4–10. 236–238.; AGY, 14. évf. 77–78.)
- ²⁶⁶ Mombelli tábornoknak, az olasz katonai misszió vezetőjének lánya, Paola Mombelli közreműködésével „sok száz család részesült már liszt-, ruhanemű és pénzsegélyben. Munkatársa a Gyermektanulmányi Társaság igazgatótanácsának egy tagja: Wärmer Erzsébet. Bizalommal reméljük, hogy... megvalósul az a szép terv, hogy az olasz tengerpartra telepítenének rachitikus és

- skrofulózus gyermekeket” — olvashatjuk *A Gyermekek* tudósításában. (AGY, 14. évf. 80. Vö.: 13. évf. 221–226.)
- ²⁶⁷ Nagy László emellett természetesen szerepelt a társaság által szervezett előadás-sorozatokon is. (AGY, 15. évf. 57.)
- ²⁶⁸ RL C/39. 31–35. d. Imre Sándor levelezése. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ²⁶⁹ RL C/39. 31–35. d. Imre Sándor levelezése. Imre Sándor ráírta: „Sztankó Bélának [az ügyosztályon] szóltam.”
- ²⁷⁰ Lásd ehhez a 6. fejezetet!
- ²⁷¹ OPKM Múz. D 89.46.34.
- ²⁷² MOL K 502-1922-5-9351. Az eredeti, gépelt, néhány helyen kézzel javított, kiegészített szövegben aláhúzott szavakatt itt dőlt betűkkel hozzuk. A MOL P 1659. 4. t. 349–366-ban Nagy László kézírásával található fogalmazványon egy szám szerepel: 30-1922. II. 17.
- ²⁷³ A gépelt szövegben tévesen „alulírottak” szerepel — javítva közöljük.
- ²⁷⁴ E levél végén ugyanezen — február 12-én (január 30-án?) megszületett — minisztertanács határozat időpontjául Nagy László február 1-jét nevezte meg. (MOL K 502-1929-1931-612-51=68= és K 27-1919-02-12.)
- ²⁷⁵ „1889 tavasza (húsvét) nevezetes változást jelentett életemben. Elkecsereedett viták, személyi és tárgyi ellentétek után megalakult a Tanítóképző-Intézeti Tanárok Országos Egyesülete Budapesten. A közgyűlésen elnöklő Péterfy Sándor a megjelentek közül, mint egyik legfiatalabbat halászott ki jegyzőnek. A hosszú és kényes jegyzőkönyvet egy éjszaka megszerkesztettem a közgyűlésen részt vevők közmegegyezésére. Ennek lett a következménye, hogy engem választottak meg az egyesület főtitkárává” — emlékezett négy évized múltán *Nagy László*. (OPKM Múz. D. 89.46.34.) *Ez irányú szerepvállalásának célját* 1890-ben így fogalmazta meg: „*Tanítóképzésünk valóban nevezhető népoktatásügyünk lelkének... Ha a tanító elmondhatja magáról, hogy az iskola én vagyok, úgy csak a vak nem fogja látni, hogy a tanítóképző intézet mily hatalmas befolyással van a nép gondolkodásmódjának helyes irányba való terelésére. Ezen szempontból fogva fel a dolgot, minden habozás nélkül ki lehet mondani, hogy hazánkban a tanítóképzés fontossága még nem részesül kellő elismerésben. Ilyen körülmények között... mi legyen teendőnk? ... kutatni a segélyforrások után, felrázni a közvéleményt.*” (1890/6. 290. Kiemelés részben tőlem — D. P. Vö.: *Nagy L.* 1890/7. 357–359.)
- ²⁷⁶ Lásd erről: *Sebestyén Gy.* 1896. 69–70., 86–94. és 69–70.; *Ballai K.* 1932. 7–8.; *Ballér E.* 1970. 73–80., 1989. 6–9. és 41–52.; *Köte S.* 1983. 35–82.
- ²⁷⁷ Nagy László valójában 1890-től előbb ideiglenes, majd választott felelős szerkesztőként 1906 nyaráig szerkesztette a *Magyar Tanítóképzőt*. A 21. évfolyam VI–VII. füzetétől fél évtizedre — az 1905-től társszerkesztőként közreműködött — Farkas Sándor vette át a folyóirat szerkesztését. (*Nagy L.* 1890/1. 1–6.; *Farkas S.* 1905/1. 106.; *Nagy L.* 1905/2. 105–106.) A lap s Nagy László ez irányú tevékenységének értékeléséről lásd: *Bollókné P. I.* 1999. 65–72.
- ²⁷⁸ A második világháború után írt memoárjában *Molnár Oszkár* c. főigazgató szkeptikusabban ítélte meg *Nagy László* ilyen tevékenységét: „a tanítóképzésnek a századfordulón olyan vezéregyenységféléje volt. Amolyan minden lében kanál... Ami jelentős esemény a tanítóképzés terén történt, abban ő benne volt. ... Minden újításért azon melegebben lelkesedett és sokszor a szükséges kritika nélkül ítélte meg a dolgokat. Tanárkörökben általában naiv lelkű idealistának tartották, és sokan komolytalanoknak tekintették törekvéseit.” (200–201.)
- ²⁷⁹ *Nagy L.* 1900. 37–39., 1902/6. 322–332. Vö.: *Dániel M.* 1889. 35–39.; *Gyertyánffy I.* 1882. 239. *Sebestyén Gy.* 1896. 99–101. *Gyertyánffy I.* 1882. 239.
- ²⁸⁰ *Nagy L.* 1902/7. 402. Vö.: *Gyertyánffy I.* 1882. 128–130., 1898. 3–22.; *Dániel M.* 1889. 25., 34–35. és 66–75.; *Kármán M.* 1892. 36–40.; *Sebestyén Gy.* 1896. 67–68.; *Kármán M.* 1892. 36–40.; *Sebestyén Gy.* 1896. 67–68. és 90–94.; *Szakál J.* 1934. 94–97.
- ²⁸¹ *Nagy L.* 1904/4. 283–284.

²⁸² Nagy L. 1908. 267–282.

²⁸³ Nagy L. 1910. 180.

²⁸⁴ Nagy Lászlót 1908. január 7-én helyezték át a II. kerületi állami tanítónőképzőből a Farkas Sándor (1869–1921) igazgatása alatt álló VI. kerületi állami tanítónőképzőbe. Nyomban elkezdte a pedagógiai lélektani laboratórium kiépítését, melyben előbb 1910 decemberétől Ranschburg Pállal, majd Révész Gézával továbbképző tanfolyamokat szerveztek, kurzusonként 4–4 tanítóképzős tanár számára. Nagy László — az első kurzust végzett — Quint Józseffel 1913-ban hasonló célú tanfolyamot vezetett gyakorlóiskolai tanítóknak is. A helsinki tanügyi kongresszusra készült 1921. évi, „A budapesti pedagógiai-pszichológiai laboratórium” c. előadásában Nagy László kifejtette: „A laboratóriumnak hármas célja volt: 1. A tanítóképző intézeti lélektani oktatás szolgálata. 2. A tanárok kiképzése és továbbképzése. 3. Tudományos kutatások a pedagógiai pszichológia területén.” (MOL P 1659. 6. t. 48.) Sikerét látva Neményi Imre — a tanítóképzési osztály vezetője (1911. május 21-én maga is a Társaság tagja lett) — javaslatára a VKM úgy döntött, hogy „a lélektan s részben a didaktika tanításának ezen új módszerét általánosítja az összes tanítóképző intézetekben, mi célból az állami képzőket fokozatos lélektani laboratóriumi felszereléssel látja el”. (BFL VIII. 131. a. 1. 1908. november 3.; MOL K 502-1929-31-612-51=68= és P 1659. 2. t. tagnyilvántartó könyv; Nagy L. 1913/3. 280–288.; Molnár Oszkár: *Életem, emlékeim*, 200–201.; Mérei F. 1967. 394–395.; Köte S. 1983. 27–33.)

²⁸⁵ A Magyar Tanítóképző híradása és későbbi források alapján Tóth Gábor is a VKM 12.123/1916. VI/b. számú, a tanítóképző intézeti tanárképzés fejlesztéséről szóló rendeletével összefüggésben tárgyalja Nagy László megbízását. (1996. 65.) Egy újabban fellelt dokumentum alapján már az is világos, hogy Klebelsberg Kuno államtitkár már 1915. november 12-én, a 130.632/1915. VI/b. számú rendeletében (a 78.000/1911. évi VKM-rendelethez hivatkozva) leszögezte: „szükséges, hogy a pedagógia szakot életpályául választó [Apponyi kollégista] tanárjelöltek a lélektani kísérletek teendőivel megismertessenek és azokba lehetőleg alaposan begyakoroltassanak. Ezen utóbbi kiképzés színhelyeül a budapesti magyar kir. VI. ker. állami tanítónőképző intézettel kapcsolatos lélektani laboratóriumot jelölöm ki, a tanárjelöltek ilyen irányú kiképzésével pedig Nagy László tanítóképző intézeti igazgatót bízom meg...” (BFL VIII. 131.a..1. vö.: MOL P 1659. 6. t. 52-53.)

²⁸⁶ Lásd ehhez pl.: Nagy L. 1900/8–9. 458–468., 1915. 1–17., 1972. 71–87.; Ballér E. 1989. 7. és 41–52.

²⁸⁷ Az Országos Köznevelési Tanács tanítóképzési szakbizottságának Nagy László már 1901 ősztől tagja volt. (MT, 16. évf. 658.)

²⁸⁸ „[A] cél érdekében az egész tanügyi társadalmat meg kellett mozgatnom” — emlékezett Nagy László 1929 júliusában. (OPKM Múz. D 89.46.34.) Vö.: Ballai K. 1932. 9–10.; Szakál J. 1934. 102-105.; Lányi K. 1994/4. 89-92.

²⁸⁹ Ilyen szerepvállalásának motívumairól Nagy László így vallott 1890-ben: „Nincs Magyarországon testület, bírói, jegyzői, ügyvédi vagy orvosi, amelynek fontosabb missziója volna, mint az ország tanítói karának. Kezébe van létéve az ország jövője, a nép nagy zöme erkölcsi jellemének, gondolkodásmódjának alakulása. Aki kisiskolában működött, vagy csak többször megfordult, tapasztalhatta, mint sajátítja el a benyomásokat élénken felvevő gyermekcsereg a tanító szokásait, gondolkodását, ismeretanyagát és nemes vagy félszeg jellemét. Minden tanító, ha ti. maga is úgy akarja, a felvilágosodásnak, a jámborságnak, hazafiasságnak hivatott apostola, papja iskolájában. Nemzetünk igazi ereje nem a katonaságban, hanem a népiskolákban és az összes népoktatási intézetekben, tanítóképzőkben, kisdóvókban van. Amaz ad ugyan külső erőt, megvédi a politikai tekintélyt és függetlenséget, de a népiskola az, amely a benső erőt fejleszti, a nép szellemi és anyagi előhaladását biztosítja.” 1893 januárjában, a tanítók „háromszáz forintos minimális fizetéséről” szóló cikkében ennek feltételeit rögzítette: „Bármennyire biztatjuk és tüzeljük is a néptanítók lelkesedését hangzatos szavakkal, működésüktől csak két feltétel mellett vár-

ható eredmény: 1. ha hivatásukhoz mért javadalmazásban részesülnek; 2. ha általános és szakműveltségük a kellő magas színvonalon áll. ... Általában a mai tanítóság nagyobb részének igényei és javadalmazása között óriási hézag tátong, s ha az ellentét mihamar ki nem egyenlítettük, a veszedelmes következményekért, a szocializmus elterjedéséért majdan igazságosan nem lehet csupán a tanítókat vádolni. Az államnak érdekében van a 25 ezer tagból álló hatalmas tanítói testületet, amelynek mint a nép nevelőjének, s mint intelligens elemnek a papon és jegyzőn kívül a legnagyobb a népre való befolyása, elégedetté tenni s azok közreműködését az állami rend fenntartása érdekében biztosítani. Az állami érdekek azonban nemzetiségi szempontból is követelik a tanítói fizetés minimumának legalább 400 ft-ban való megállapítását. ... 10.025 olyan tanító van, akinek díjazása nem éri el a 400 Ft-ot... amelybe éppen a nemzetiségi vidékeken működő tanítók zöme van befoglalva. A 400 Ft minimumnak az államsegély útján eszközrendő kiegészítése tehát biztosítaná az állam hathatós befolyását mindazokon a helyeken, amelyeken erre nemzeti szempontból a legnagyobb szükség van. Nemcsak a felügyelet és ellenőrzés hatályossága nyerne úgy, amint azt a szőnyegen lévő törvényjavaslat is bölcsen megszabja, hanem a kellő díjazás által megnyerné a tanítókat a maga számára és biztosítaná azoknak nemzeti szempontból való üdvös működését. ... Nincs annál szükségesebb dolog, mint hogy tanítóinkat jól kiképezzük, s bennük a művelődésre való hajlamot tápláljuk. A tanítók képzése és továbbképzése a népoktatásügy legfontosabb feladatai közé tartozik” — írta, az 1907. évi Lex Apponyi nem egy intencióját megelőlegezve Nagy László. (1890/7. 357., 1893/1. 51. Kiemelés részben tőlem — D. P. Vö.: az 1868. évi XXXVIII. tc. 142. § (a), az 1907. évi XXVI. tc. 14. § (1), 23. § és XXVII. tc. 12. §, 17–22. §, valamint Szathmáry Gy. 1896. 14–17.; Somogyi B. 1912/4. 15.; Nagy M. 2001/1. 15–18.; Szabolcs É. 2001. 46–51.)

²⁹⁰ „1895-ben új korszaka indult meg életemnek... Ekkor a *Kinderfehler* c. folyóiratban kezembe került Lombroso Paulának egy gyermektanulmányi cikke. Ez... támasztotta fel tudományos érdeklődésemet a gyermektanulmány iránt. ... Új élethivatás alakult ki bennem. Láttam ezen tudomány nagy jelentőségét. Széles körben, s teljes erővel indult meg a munka, de kimondhatatlanul sok nehézség volt” — emlékezett három és fél évtized múltán Nagy László. (OPKM Múz. D 89.46.34. Vö.: *A gyermekpszichológia*. 1896. 203–209.) 1913. évi titkári jelentésében Ballai Károly titkár — ennek külső manifesztációjából kiindulva — úgy vélte, hogy „1901 márciusában tette Nagy László a hazai földre az első kapavágást, de az első nagyobb lépés csak 1903. év márciusában történt a Gyermektanulmányi Bizottság megalakításával. Háromévi agilis társadalmi és tudományos munkásság után, 1906 februárjában véglegesen egyesületbe tömörült a magyar gyermektanulmányozók kisded csapata. ... 1906-ban, mikor kötelezővé lett a tagsági díj szedése, fizető tagjaink száma csak 121 volt, most eléri az 1300-at.” (1913. 198.) Lásd erről továbbá: Ballai K. 1932. 10–12.; Cser J. 1933. 1–3.; Weszely Ö. 1932. 5–6.; Mérei F. 1967. 387–393.; Deák G. 2000. 85–126.; Ballér E. 1970. 93–98.; Köte S. 1983. 86–122.

²⁹¹ Ahogy a társaság neve, taglétszáma, úgy szakosztályi összetétele s fiókköreinek száma is változott. 1913-ban, első kongresszusuk idején kísérleti, adatgyűjtő, pedagógiai, jog- és gyermekvédelmi szakosztályok működtek, s ezek kapcsán szóltak a Gyermektanulmányi Múzeumról is. (Nagy László emlékkönyv 1913. 20.; Deák G. 2000. 183–184.) 1919-ben „a szakosztályok és intézmények” felsorolásában az Új Iskola és a Gyermektanulmányi Iskola szerepelt. (AGY, 13. évf. 118.) 1925-ben megkülönböztették a tudományos és a társadalmi szakosztályokat. Az előbbiekhöz az általános gyakorlati lélektanit, az orvosi lélektanit, a pályaválasztásit, míg az utóbbiakhoz a tehetségvédelmi és -vizsgálatit, a gyermekvédelmi- és pszichológiai és a Szülők Szövetségét sorolták. (Köte S. 1983. 130–131.) Deák Gábor szerint Budapesten kívül Szolnokon, Aradon, Nagyváradon, Pécsen, Győrbeckereken, Lőcsén, Szegeden, Pozsonyban, Szombathelyen, Kassán, Belényesen működött fiókkör. (197.)

²⁹² Lásd: Nagy L. – Ballai K. 1910. 4–8.; Ballér E. 1970. 105–107.; Köte S. 1983. 159–165.

- ²⁹³ Az Új Iskola 1914-től működött Budán, a Bíró u. 16–18. sz. alatt, Domokos Lászlóné vezetésével; az első tanévet 1915. szeptember 10-én indították. (*Domokos L-né* 1917. 297.; *Buzás L.* 1967. 26–27.; *Áment E.* 2005/1. 64–69., 2005/2. 11–36.)
- ²⁹⁴ E kongresszusokról lásd: *Répay D. – Ballai K. szerk.* 1913.; *Répay D.* 1913. 193–198.; *II. Országos* 1917. 661–663.; *Deák G.* 2000. 207–217. és 243–247.; *Köte S.* 1983. 93–107.
- ²⁹⁵ E kiállításon *Nagy László* mutatta be a budapesti VI. kerületi tanítónőképző „pedagógiai-pszichológiai laboratóriumát”, *Quint József* a budapesti I. kerületi tanítóképző „lélektani kísérleti eszközeit”. *Répay D. – Ballai K.* 1913. 219–293.; *Nagy L.* 1913. 240–246., 1913/3. 280–288.; *Quint J.* 1913/2. 246–254.; *Deák G.* 2000. 217–220.
- ²⁹⁶ Lásd: *Deák G.* 2000. 225–228..
- ²⁹⁷ 1918. január 13-án, a II. Országos Gyermektanulmányi Tanácskozáson foglalkoztak a hadiárvák egészségügyi, nevelésügyi és jogi védelmével is. (*A II. Országos* 1918/3–4. 9–10.)
- ²⁹⁸ Lásd ehhez: MOL K 502-1929-31-612-51=68=
- ²⁹⁹ *Nagy László* — az erre felkért Gyermektanulmányi Társaság vezetőjeként — részt vett az 1914. szeptember 25–29. között Lipcsébe tervezett IV. Nemzetközi Népművelési és Népművelési Kongresszus magyar előkészítő bizottságának munkájában is. (*Magyarország a lipcsei* 1914/22. 16.; *A lipcsei* 1914/22. 17–19.) A későbbiekben szerepelt még Berlinben 1926-ban, Utrechtnben 1928-ban, Bécsben 1929-ben, s a kölni V. Gyógypedagógiai Kongresszuson is. (*BFL VIII.* 761. 118552/1928-VII.; *Ballér E.* 1970. 17.; *Ballai K.* 1932. 5.; *Cser J.* 1932. 69., *Hamvai V.* 1932. 118.)
- ³⁰⁰ *Nagy László* „A gyermek értelmi és erkölcsi fejlődésének menete” c. előadását lásd: MOL P 1659. 6. t. 42–47.; *Nagy L.* 1921/1. 33–40.; AGY, 15. évf. 58.
- ³⁰¹ *Nagy László* 1903 januárjában a következőképpen vallott a tanítóképző tanár hivatásáról: „Mind-en tanító, bármely iskolában működjek, súlyos felelősséget vállal magára, mert nagymértékben tőle függ a felnövekvő nemzedéknek, s annak a társadalomnak, amelybe a nemzedék belenő, boldogulása, s boldogsága. De kétszeres felelősséggel jár a tanítóképző tanároknak, a tanítók tanítóinak munkája, mert ők a legmagasabb életpálya számára készítenek elő egyéneket. Az ő kezeikből kerülnek ki a néptömegek millióinak nevelői, akiknek bírniuk kell e tömegek jellemét átalakító erkölcsi erővel. Igen, ez az etikai szempont tűnik fel először előttem, s kételkedve vizsgálom magamat, fel bírok-e jutni azon etikai magaslatig, amit a jövőndő tanítóknak az eszményiségig finomult s a hajthatatlanságig megerősödött erkölcsiség kifejlesztése megkövetel. Kételkedem ugyan, de érzem azt, hogy itt nincs alkunak helye, lelkemben az etikai erőket a legmagasabb fokig ki kell fejlesztenem, ha mint a tanítók tanítója hivatásomnak meg akarok felelni”. (1903. 8. Vö.: *Nagy L.* 1897/8. 481–482.; 1905/9. 518–519.; *Sebestyén Gy.* 1896. 38–42.; *Kemény G.* 1986. 249–252.; *Mérei F.* 1967. 414.; *Nagy M.* 2001/2. 98.; *Sasfi Cs.* 2006. 531–532.; *Donáth P. – Preska G-né* 2007/2.)
- ³⁰¹ *Nagy László emlékkönyv* 1913. 3–45.
- ³⁰² *Nagy László emlékkönyv* 1913. 3–45.
- ³⁰³ Ahogy erre a fentiekben maga is helyesen utalt, *Nagy László* valójában 1890-től előbb ideiglenes, majd választott felelős szerkesztőként 1906 nyaráig szerkesztette a *Magyar Tanítóképzőt*. (Lásd erről: a fenti jegyzetben.)
- ³⁰⁴ A *Gyermek* első száma 1907. március 31-én jelent meg az Országos Gyermekvédő Liga lapja, a *Gyermekvédelmi Lap* III. évfolyama 3. számának mellékleteként, s *Nagy László* 22 évig szerkesztette. *Ballai Károly* szerint „e szerény orgánus csakhamar világhírűvé, ismertté vált, mert a harmadik évfolyamtól kezdve *Nagy László* a magyar gyermektanulmányi irodalmat egyetemes-tette azáltal, hogy eredményeit, sőt magát a gyermektanulmányi mozgalmat, eseményeket is német, francia, majd angol kivonatban rendszeresen közölte. ... Az első tíz évfolyama telve kezdeményezésekkel, a gyermeki élet újabb megnyilatkozásai kerülnek közlés alá. A második tíz

esztendő inkább az eszmék elmélyítését és a gyakorlati életbe való átültetésének folyamatát szemlélteti.” (1932. 11–12.)

³⁰⁵ A II. Országos 1896. — 1898-ban jelent meg.

³⁰⁶ Az emlékiratot 1891. február 2-án terjesztették fel Péterfy Sándor elnök és Nagy László titkár aláírásával a VKM-be. (A Tanítóképző-Intézeti Tanárok 1890/I. 42.)

³⁰⁷ „A tanítóképzés két sarkalatos elve a nemzeti és gyakorlati irány” jegyében készült vázlatos tantervjavaslatot (amely magában foglalta a nemzeti irányú népoktatás koncepcióját) 1892. október 8-án terjesztették Péterfy Sándor elnök és Nagy László főtitkár aláírásával a VKM-be. (A Tanítóképző-Intézeti Tanárok 1892/II. 3. és 16–42.)

³⁰⁸ A Tanítóképző-Intézeti Tanárok 1896/III.

³⁰⁹ Először a *Magyar Pedagógia* XI. évfolyamában jelent meg, majd különlenyomatként is. (Hamvai V. 1932. 111.)

³¹⁰ A Magyar Gyermektanulmányi Társaság 1921. november 20-i közgyűlésen tartott emlékbeszéd. (Nagy L. 1921/2. 65–80.)

³¹¹ 1899 júniusában jelent meg a MT-ben. Nagy L. 1899. 67–481.

³¹² Nagy L. 1907.

³¹³ Nagy L. 1905/6–7. 362–381.

³¹⁴ Nagy L. 1908/1.

³¹⁵ A Gyermektanulmányi Könyvtár 5. köteteként jelent meg. (Nagy L. 1916/a.) — A felmérést előkészítő levelében Nagy László annak célját abban látta, hogy „a háború hatását a gyermekekre kutassa, megállapítsa azokat az érzelmeket és gondolatokat, amelyeket a háború váltott ki a gyermekekből”. A Társaság „kérdéseket állított össze, mégpedig nyolc kérdést a 8–14 éves gyermekek számára és nyolcat a 14–18 évesek számára”. (RL C/39. 31–35. d. Imre Sándor levelezése. 1914. Vö.: Nagy László „A gyermek értelmi és erkölcsi fejlődésének menete” c., 1921. évi előadásának vázlatával s a 8–14 éves tanulók számára összeállított, „A tanulóifjúság felfogása a háborúról” c. húsz kérdést tartalmazó kérdőívvel. MOL P 1659. 6. t. 42–47. és 8. t., valamint *Prondczynsky* A. 2002.)

³¹⁶ „A kölcsönös egymásrahatás törvénye a gyermek lelki fejlődésében” címmel lásd: Nagy L. 1919/1–3. 1–52.

³¹⁷ *Hamvai Vilmos* bibliográfiája szerint valójában 1907-ben jelent meg Lipcsében. (Nagy L. 1907/5. 198–218.; *Hamvai V.* 1932. 113.)

³¹⁸ Nagy L. 1912.; *Hamvai V.* 1932. 114.

³¹⁹ Nagy L. 1915/1.; *Hamvai V.* 1932. 115.

³²⁰ Nagy L. 1916.; *Hamvai V.* 1932. 115.

³²¹ Az első kiadás 1904-ben, a második 1909-ben jelent meg. (*Hamvai V.* 1932. 112.)

³²² 1910-ben. (*Hamvai V.* 1932. 113.)

³²³ 1910-ben. (*Hamvai V.* 1932. 113.)

³²⁴ A szentpétervári, 1913. január 20–26-án tartott családi nevelési kongresszusra készült szöveget lásd: Nagy L. 1913/1. 23–29.

³²⁵ Nagy László 1912. november 9-i, nyilvános gyermektanulmányi értekezleten elhangzott előadásának szövege. (1913/2. 250–268.)

³²⁶ Nagy L. 1914/1. 195–210.

³²⁷ A Magyar Gyermektanulmányi Társaság 1914. április 26-i közgyűlésén tartott elnöki megnyitó beszéd szövege: Nagy L. 1914/2. 357–361.

³²⁸ Nagy László előadása a Dél-Magyarországi Tanító Egyesület 1914. július 5-i ankétján, Nagyberecsken hangzott el. (1914/3. 507–514.)

³²⁹ „Az Új Iskola tantestületének megbízásából” szerkesztette Nagy László, s felterjesztése alapján a VKM az engedélyt az iskola osztályai számára megadta. (Nagy L. 1916/1. 22–31.)

- ³³⁰ „A Magyar Gyermektanulmányi Társaság elnökségének megbízásából” írta Nagy László. (*Nagy L.* 1916/2. 285–294.)
- ³³¹ Az esztergomi iskolák háborús és gyermektanulmányi kiállításának megnyitó ünnepélyén, 1916. június 1-jén elhangzott előadásának szövege. (*Nagy L.* 1917. 145–157.)
- ³³² „A budapesti VI. kerületi Érsek utcai iskolaszék felszólítására s a Magyar Gyermektanulmányi Társaság Igazgató Tanácsának véleménye alapján” 1917. március 8-án írta Nagy László. (*Nagy L.* 1917/1. 175–178.)
- ³³³ *Nagy L.* 1919/4–10. 210–220.
- ³³⁴ *Nagy L.* 1901. 405–413.
- ³³⁵ Nagy Lászlónak 1903. március 31-én, „az első gyermektanulmányi értekezleten” tartott előadásának szövege. (*Nagy L.* 1903/2. 196–208. és 266–278.)
- ³³⁶ Nagy László a TITOE választmányának 1903. január 26-i ülésén, „Gyermektanulmányozások az amerikai tanítóképző intézetekben” címmel tartott előadása. (*Nagy L.* 1903/1. 57–71.)
- ³³⁷ MT, 21. évf., (1906) 574–582.
- ³³⁸ A TITOE 1904. május 22–24-én, Győrben rendezett közgyűlésére készítette — s ott elő is terjesztette — *Nagy László* ezt a határozati javaslatot, mely szerint: „A gyermektanulmányozás a tanítóképző intézetekben *általában* a nevelés és oktatás gyakorlatának s a tanítók szakszerű képzésének szolgálatában áll. Kíváncsok, hogy a tanítóképzőkben, mint erre alkalmas pedagógiai intézetekben, a tudományos célú gyermektanulmányozás is elterjedjen...” (1904/4. 283–284., 395–403. Vö.: *Tanári* 1904. 55–61., 105–110., 221–227., 313–315.)
- ³³⁹ Az írás a MT 1909. márciusi számában jelent meg.
- ³⁴⁰ *Nagy L.* 1915. 1–17.
- ³⁴¹ Nagy Lászlót 1881. szeptember 13-án, a VKM 26.521. sz. rendeletével ideiglenes segédtanárrá, 1883. december 3-án, a 40.580. sz. alatt, végleges segédtanárrá, s 1885. augusztus 5-én tanítóképző intézeti rendes tanárrá nevezték ki. (MOL K 502-1929-1931-612-51=68=)
- ³⁴² Nagy Lászlót 1900. április 28-án, a 26.662. sz. rendelettel a VIII. és 1909. január 30-án, a 15.359. sz. rendelettel a VII. fizetési osztályba sorolták. (MOL K 502-1929-1931-612-51=68=)
- ³⁴³ Zichy János vallás- és közoktatásügyi miniszter előterjesztését Neményi Imre idézte az 1913. évi Nagy László emlékkönyvben, annak bizonyítékeként, hogy „értékes munkássága a legmagasabb fórum előtt sem maradt észrevétlenül”. (27. Vö.: *Ballai K.* 1932.)
- ³⁴⁴ Valójában a Berinkey-kormány.
- ³⁴⁵ Erre az átszervezésre 1920 elején került sor. Vö.: *Szabolcs O.* 1965. 74–80. és 84–89., 1996. 341–343.; *Hajdu T.* 1980–81. 218–219., 1995. 560.
- ³⁴⁶ 1922. szeptember 14-én — immár Klebelsberg Kunoval szemben — *Imre Sándor* is hasonló lépésre kényszerült. Arra a felszólításra, hogy — „politikailag exponált, radikális” mivoltára tekintettel — önként távozzon a közgazdasági egyetem tanszékére, leszögezte: „működésemben politizálásnak nyoma sincs. Kötelességemnek tartottam, hogy a tisztviselői, különösen pedig a közoktatásügyi adminisztratív államtitkári állást ne engedjem politikai jellegűvé tenni... nem akartam ,hogy politikai támadások miatt önként távozva, én vigyem rá a közszolgálatot arra a végzetes lejtőre, amelyen feltétlenül a teljes erkölcsi zűllésbe jutunk, mert így előbb-utóbb rendszerré válik, hogy a tisztviselőknek a pártpolitikai hullámveréshez folytonosan alkalmazkodni kell. ... Azt hiszem azonban, hogy az ideális állapotnak már éppen elég áldozatot hoztam időmből, lelki erőmből, nyugalmamból... Mindezt hajlandó vagyok állásomból eltávozni... *abban az esetben*, ha ennek olyan módját méltóztatik találni, amely számomra *erkölcsileg és anyagilag semmi hátránnyal* sem jár.” (RL C/39. 13. cs.)
- ³⁴⁷ Írta *Kornis Gyula* 1919 végén. (1928. 64.) — *Kornis Gyula* (1885–1958) filozófus, kultúrpolitikus, piarista szerzetes tanár. 1914-től a pozsonyi, 1920-tól a budapesti egyetem tanára, 1933/34-ben a BTK dékánja, 1935/36-ban az egyetem rektora. Az OKT ügyvezető alelnöke, a közoktatás-politika alakításában s politikai-világneveti kérdésekben rendkívül befolyásos sze-

mélyiség. 1922-től Klebelsberg „szürke eminenciása”, 1927–31-ig államtitkára. Akadémikus, 1945-ben az MTA elnöke. Weszely Ödön elnöksége idején az újjászervezett Magyar Gyermek-tanulmányi és Gyakorlati Lélektani Társaság egyik díszelnöke. (Kornis Gy. 1917., 1928.; Szentpétery I. 1935. 658. és 663.; Mészáros I. 1984.; Kovács Gy-né, 1989.; Demeter K. 2007. 191–196.)

³⁴⁸ Vélte Nagy László a forradalmak után mindvégig, s írta 1924-ben. (Nagy L. 1924. 388–389.)

³⁴⁹ MOL K 502-1922-5-9351.

³⁵⁰ MOL K 502-1929-1931-612-51=68=

³⁵¹ Tegyük hozzá: ez a logika Farkas Sándor 1921-ben, tehát a kérvényt megelőzően, bekövetkezett halálával alapját veszítette. (BFL VIII. 130. a. 22. az 1921. december 17-i jegyzőkönyvben; *Gerencsér I.* 1922/1–3. 2–3.)

³⁵² 1919. augusztus 16-án — a TITOE Budapesten tartózkodó tagjainak augusztus 7-i értekezlete határozatának megfelelően — öten levéllel fordultak a VKM-hez, melyben, a tanítóképző intézeti tanárság 1918. november 11-i, egyöntetű állásfoglalását fenntartva, kérték: hagyják az ügyosztály élén a hozzáértő Farkas Sándort, aki „áldozatot hozott azzal”, hogy a Tanácsköztársaság alatt védte a tanítóképzés érdekeit. Ha e levélnek fogamatja lett volna, talán Nagy László ügye is másként alakul. De erre, az 1919. március 21-i állapotot megelőző helyzet visszaállítását előíró 103.265/1919. VKM. sz. rendelet miatt, nem kerülhetett sor, hiszen Schindler Arthur visszaült az osztályvezetői székbe. *Farkas Sándor tehát 1919. augusztus végétől–szeptember elejétől szolgálhatott újra a szakfelügyelőségben.* Az bizonyos, hogy egy október 15-i előterjesztésben ő — Scherer Sándor és Wágner János szakfelügyelőkkel együtt — e minőségben került előléptetésre az V. fizetési osztályba, s az is, hogy ismert egy 1920. január 8-i levele a képzőkhöz, melyet e minőségében írt alá. (RL C/39. 25. cs., 26. cs., 26/a cs.; MOL K 502-5-25343.; BFL VIII. 131. a. 2.; MT, 34. évf. 2. sz. 72., 37. évf. 1–3. sz. 5.)

³⁵³ A VKM 371.126/1919. sz. rendelete alapján főigazgatósággá átszervezett szakfelügyelőség 1920. június végén – július elején 389/1920. sz. leiratában értesítette a reorganizációról a felügyelete alá tartozó intézményeket. (BFL VIII. 130. a. 22. az 1920. július 15-i jegyzőkönyvben; SZML VIII. 52. a. az 1920. július 4-i értekezlet jegyzőkönyvében; *Moczár M.* 1918–30. 30.)

³⁵⁴ MOL K 502-5-25343.; BFL VIII. 131. a. 2.

³⁵⁵ CJH 1920: I. tc. 9. §.

³⁵⁶ Egy Imre Sándor hagyatékában megmaradt 1919. december 28-i VKM-kimutatás szerint az akkor nyilvántartott 132 menekült tanítóképző intézeti tanár(nő)ből 128-at osztottak be szolgálatra. RL C/39. 26. cs. 1.

³⁵⁷ Lásd erről részletesebben a mellékelt 14. sz. dokumentumban, ill.: MOL K 502-1929-1931-612-51=68=

³⁵⁸ Vö.: CJH 1920: I. tc. 9. §, 1920:XI. 2–4. §, 1922: I. tc. 24. §, 1922: VI. tc. 1–4. §, 1922: XVII. tc. 9. §; *A Polgárok* 1921. 2.; *Balogh S. – Szabolcs O.* 1963. 102.; *Szabolcs O.* 1965. 77–85., 1996. 344–347.

³⁵⁹ Ennek iratait sem sikerült a levéltárban felkutatni.

³⁶⁰ BFL VIII. 761. 1912–1931.

³⁶¹ Vö.: *Balogh S. – Szabolcs O.* 1963. 174–176.; *Kovács I. G.* 1975. 624–628. és 632–634.

³⁶² *Kemény G.* 1931. 92. Vö.: Imre Sándor 1921. június 1-jei „Jelentkező-lapjával”, melyre Kemény Gábor feleségének — férje alkalmaztatása érdekében tett — látogatása kapcsán rájegyezte: „Nem tudok semmit tenni. Adtam cédulát, hogy jó tanár, s jól tud franciául és németül.” (RL C/39. 26/a.)

³⁶³ Már az 1919. szeptember 17-i minisztertanács 1. napirendi pontként foglalkozott az adott időszakban kinevezettek revíziója egységes elveinek meghatározásával. A VKM-ben Imre Sándor adminisztratív államtitkár október 22-én kérte az ilyen kinevezéseket megerősítésre. 1920. május 12-én a 105.418/1920. V. sz. VKM-rendelet újra felszólította az érintett vezetőket, hogy az

- ilyen közalkalmazottak vagy elbocsátandók, vagy megerősítés révén felterjesztendők. (RL C/39. 26. a.; BFL VI. 502. b. 7. d. Vö.: CJH 1920: I. tc. 9. §, 1920:XI. 2–4. §.)
- ³⁶⁴ Ahogy a 4. fejezetben már szoltunk róla, a VKM Igazolóbizottságának 1919. december 23-i ülésén még „Nagy László tanítóképző intézeti szakfelügyelőt” igazolták. MOL K 802 80. d. 17-4802 (1920-17-430).
- ³⁶⁵ A parlamentben 1921. augusztus 3-án még Imre Sándor államtitkárt is azzal támadták, hogy „Kunfi államtitkára” volt, s hogy azzal a kinevezéssel tevékenykedik. Haller István azzal védte meg, hogy a korábbi h. államtitkári kinevezését 1919 augusztusában adminisztratív államtitkárra változtatták, tehát *új kinevezéssel van hivatalban*. (Az 1920. évi február 16-ára 12. k. 307–318.; RL C/39. 13. cs.)
- ³⁶⁶ Pl.: a már 1919 szeptemberében a 103.831/1919. B. XI. rendeletével visszavont kinevezésű Antal Márkkal, Hajtai Ferenczel és az ebből a szempontból más megítélést kívánó Dénes Lajos-sal. (Nemzeti Kultúra, 1919. 7. sz. 3.; RL C/39. 26. cs.)
- ³⁶⁷ Magatartásának empatikus, szolidáris interpretációját lásd: Kemény G. 1931. 92–93.
- ³⁶⁸ Az 1920. évi február 16-ára 5. k. 144.
- ³⁶⁹ CJH 1920: XXV. tc.
- ³⁷⁰ Az 1920. évi február 16-ára 5. k. 148., 158., 205–206.; NL, 53. 37–39. sz. 22–23. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ³⁷¹ Nagy L. 1917. 148–152. Vö.: Karády V. 1997. 131–143.
- ³⁷² Nagy L. 1920/40–43. 17–18. Vö.: Karády V. 1997. 142–143.
- ³⁷³ Hivatalos Közlöny, 28. évf. 36. sz. 287–292.; NL, 53. évf. 31–36. sz. 24–28.; Rendelet 1920/7–8. 99–106. Vö.: Berwaldszky K. 1920/40–43. 12–14., Dékány M. 1920/7–8. 98–99.; Molnár O. 1920/7–8. 110–115.; Adatok 1921/1–4. 9–19. Vö.: Szakál J. 1934. 118–122.; Füle S. szerk. 1956. 22. sz. 22–26.; Bollókné P. I. 1982. 72–78.; Németh A. 1990. 73–76.; Gombos N. 2006. 51–53.
- ³⁷⁴ A hatéves képzésre vonatkozó szabályzat 11. §-a — Nagy László javaslatától eltérően — kimondta: „A tantárgyak évfolyamonkénti elosztásában az V. és VI. osztályokban előtérbe helyezendő a pedagógiai és gyakorlati szakszerű kiképzés, emellett azonban a közismereti tárgyakban való képzés is folytatólagosan mélyítendő.” (NL, 53. évf. 31–36. sz. 25.) A TITOE választmánya 1921. április 8-i ülésén döntött a tantervi szakbizottságok összetételéről. A „Neveléstudományok” bizottságának előadója Molnár Oszkár lett, s a 16 tag egyike Nagy László. MT, 36. évf. 29.
- ³⁷⁵ Közgyűlésünk 1920/9–10. 144. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ³⁷⁶ Nagy L. 1919/4–10. és 1920/1–5., valamint 6–10.
- ³⁷⁷ Nagy László kapcsán Kemény Gábor használta e kifejezést, mely olyan költői műre utal, amelyben a költő visszavonja azt, amit korábbi műveiben írt. (1931. 92.)
- ³⁷⁸ Vö.: Kornis Gy. 1928. 63–65. és 34.
- ³⁷⁹ Vö.: MOL P 1659. 4. t.
- ³⁸⁰ Korábbi felterjesztés alapján 1922 februárjában — teljesen megérdemelten — e „tankerületi kir. főigazgatói” címmel Gyertyánffy Istvánt (1834–1930), a budai Pedagógium volt igazgatóját, a Néptanítók Lapjának 1874–1889 közötti szerkesztőjét tüntették ki. „E kitüntetés nem azért értékes, mert vele »méltóságos« cím jár, hanem azért, mert [ez] a tanári pályán szerzett érdemek koronája” — olvashatjuk a Néptanítók Lapja méltatásában. (NL 55. évf. 8–9. sz. 37.; MT 37. évf. 26.; BFL VIII. 130. a. 22. Az 1922. február 25-i jegyzőkönyvben. Vö. pl.: Gyertyánffy I. 1882., 1892., 1898., 1913.)
- ³⁸¹ A VKM 86.377/1920. sz., a tanítóképzés reformjáról szóló rendeletből. Hivatalos Közlöny, 28. évf. 36. sz. 292.
- ³⁸² Az 58.980/1923. VI. üo. sz. VKM-rendelettel. NL, 56. évf. 16–17. sz. 22. Petrovác József (1845–1927) előbb érseki pedagógiai segéd-tanfelügyelő volt; 1878-ban a kalocsai egyházmé-

gye segéd-tanfelügyelője lett, majd képzőintézetei tanár, 1888-tól 1927-ig pedig a kalocsai zárdai leányiskolák igazgatója volt. Haynald bíboros érsek előterjesztésére a pápa Szt. Gergely lovagjává nevezte ki.

³⁸³ Mérei F. 1967. 389–390.; Ballér E. 1970. 79–80.; Köte S. 1983. 66–67.

³⁸⁴ Pethes J. 1902. 472–473. (Kiemelés tőlem — D. P.)

³⁸⁵ Más katolikus igazgatók/tanárok is szót emeltek: *Ember Károly* (1863–1938) például deklarálta: az „előadónak a bevezetésben mondott elképzelései meggyőződéssemmel ellenkeznek”, majd hozzátette: „aki téves fogalommal rendelkezik az ember igazi lényegéről, annak halvány fogalma sem lehet az emberi rendeltetésről és így a nevelésnek igazi céljáról”. *Guzsvenitz Vilmos* is szükségesnek tartotta, hogy reflektáljon „az állításra, mely a keresztény bölcseletbe ütközik”. (*Jegyzőkönyvek* 1902. 457–458., 462. és *Guzsvenitz V.* 1902. 598–599. Vö.: *Mérei F.* 1967. 392.)

³⁸⁶ *Jegyzőkönyvek* 1902. 454. (Kiemelés tőlem — D. P.)

³⁸⁷ *Jegyzőkönyvek* 1902. 456–457. (Kiemelés részben tőlem — D. P.)

³⁸⁸ Vö.: *Ballér E.* 1970.

³⁸⁹ Szűcs István miniszteri tanácsos, a VKM tanítóképzéssel foglalkozó ügyosztályának vezetője.

³⁹⁰ *Közgyűlésünk* 1920/9–10. 135–137. (Kiemelés tőlem — D. P.) Vö.: *A Tanítóképző-intézeti* 1920/47–49. 26.; *Az iskola* 1924/23–24. 1.

³⁹¹ E kontraszelekciónról lásd: *Kemény G.* 1931. 93.; *Hunyady Gy.* 2002. 475–477.

³⁹² MOL P 1659. 8. t. 4.

³⁹³ NL 55. évf. 38–39. sz. 14. oldalán 1922. szeptember 14-én.

³⁹⁴ Lásd erről a társaság folyóirata mellett: MOL P 1659. 4., 6., 8. tételekben, valamint *Cser J.* 1933. 4–5.

³⁹⁵ Ennek dokumentumait lásd *Donáth P.* 2007. Mellékletben.

³⁹⁶ MOL P 1659. 3. és 4. t.; RL C/39. 26. cs.; *A morálpedagógiai* 1922/32–33. 15.

³⁹⁷ Lásd: *Nagy L.* 1921. Vö.: *Domokos L-né* 1922/12–15. sz. 46–48.; *Ballér E.* 1989. 9–30., 1996. 50–62.

³⁹⁸ *Nagy L.* 1972. 255.

³⁹⁹ *Nagy L.* 1972. 383., 385., 387. és 388–389. Vö.: *Ballér E.* 1970. 88–93.; *Kemény G.* 1986. 252–260.

⁴⁰⁰ *Kemény Gábor* (1883–1948) a pedagógus-szakszervezet elnökeként, folyóirata az *Embernevelés* szerkesztőjeként, a VKM kommunista pártszervezetének és köznevelési osztályának vezetőjeként, az Országos Köznevelési Tanács ügyvezető alelnökeként, jelentős befolyással volt az 1945–1948 közötti iskolareform alakulására.

⁴⁰¹ *Kemény Gábor* 1945-ben, az *Embernevelés* 1–2. számában „a demokratikus iskolareformról” megjelent írásának bevezetőjében konstatálta: „Nagy László tudományos munkája (a gyermek érdeklődésének fázisaiból kiindulva) egyenes úton halad a demokratikus reform felé, mely a kultúrát kinek-kinek képességei szerint közkinccsé teszi, kívánja az ingyenes oktatást, és megrajzolja a 8 osztályos egységes elemi iskola képét.” 1948-ban, a „Köznevelés évkönyvében” ehhez — a korszak retorikájával („független, demokratikus állam”) — hozzátette: „Nem kell hozzá szakpedagógusnak lenni, hogy megértsük Nagy László tervezetének nagyvonalúságát... A független Magyarországnak ad közoktatási tervet Eötvös szellemében, de a maga sajátos elgondolásában. Olyant, amely a demokratikus államszervezetnek megfelel, s amely az egyenlőség elvén alapul.” (*Kemény G.* 1945. 181. és 1948/K/1. 108. Vö.: *Köte S.* 1983. 313–316.)

⁴⁰² Vö.: *Kelemen E.* 2007. 214–223.

⁴⁰³ Lásd pl.: *Benőcs J.* 1921/12.; *K. J.* 1921/16.; *Vargha S.* 1921/12.; Vö.: *Quint J.* 1926/5–6.

⁴⁰⁴ A 81.986/1923. VI. sz. VKM-rendelettel bevezették az ötéves tanítóképzést. Erről s ennek hatááról lásd pl.: *Vass miniszter* 1922/4–7. 46.; *Molnár O.* 1922. 13–18.; *Kleibelsberg K.* 1990.

- 358.; Egyetemes Konvent 1922. 61–64.; *Szakál J.* 1934. 118–140.; *Bollókné P. I.* 1982. 82–107.; *Németh A.* 1990. 76–82.; *Gombos N.* 2006. 53–75.
- ⁴⁰⁵ Iskolarendszerünk reformja. 1919. In: *Kornis Gy.* 1928. 63–65. és 34. Vö.: *Váradí J.* 1919/14. 119–120.
- ⁴⁰⁶ *Klebsberg K.* 1990. 434.
- ⁴⁰⁷ Lásd ehhez pl.: *Klebsberg K.* 1924/25–26.; 1924/35–36.; 1926/21–22.; 1926/25–26.; 1927. 673–675.; 1929/7–8.; 1990. 255–265.; *A Harmadik Egyetemes*, 1928. I. k. 88–90. Vö.: *Szabolcs É.* – *Mann M.* 1997. 69–73.
- ⁴⁰⁸ Erre *Horthy Miklós* kormányzó is felhívta a figyelmet. (Az iskola 1924/23–24. I.)
- ⁴⁰⁹ Vö.: *Klebsberg K.* 1990. 219–225.; *Kornis Gy.* 1928. 176–185.; *Kövér Gy.* 2006. 145–147.
- ⁴¹⁰ Vö.: *Nagy L.* 1920/1–5. és 6–10., 1921.
- ⁴¹¹ 1926 februárjában, a mezőgazdasági népesség népiskoláiról szóló parlamenti vitában a szociáldemokrata *Kéthly Anna* hozzászólásában felvetette, hogy a *Gyermektanulmányi Társaság* segítségével az egész éves költségvetés 70 [hetven] pengőt... irányoz elő. Aki ismeri a Gyermektanulmányi Társaság munkáját, aki figyelemmel kíséri különösen az utolsó esztendőben végzett munkáját, az csak azt állapíthatja meg, hogy ez a társaság valóban nagyon komoly és nagyon értékes munkát végzett, olyan munkát, amellyel tulajdonképpen állami feladatot pótol, állami kötelességet teljesített... jellemzőnek találom a mai kormányzat tendenciájára, hogy amikor a Hadtörténeti Múzeum és Levéltár címén 165.000 pengőt vesznek fel, akkor szabadoktatásra csak 47.979 pengő van előirányozva és ebből is csak 3435 pengő van népkönyvtárakra. ... Nem követelhetünk ugyan fentről forradalmat; nem követelhetjük, hogy egy konzervatív minisztérium — mint amilyenek a közoktatásügyi minisztériumnak kell lennie — forradalmat csináljon, de azt kérhetjük és kívánhatjuk tőle, hogy legalább az ellenforradalom szellemét építse le, legalább az ellenforradalom kinövéseit faragja le, szellemben, intézményben egyformán.” *Klebsberg Kuno* válaszában kifejtette: „hogya... kifogásolják azt, hogy itt időnként előtör az ellenforradalmi mentalitás, azt hiszem, hogy ezt az igen t. képviselő uraknak van a legkevésbé joguk felhánytorgatni. Ne méltóztassanak ugyanis elfelejteni azt, hogy a proletárdiktatúra óta csak hét esztendő múlt el... rövid idő volt arra, hogy a magyar nemzet elfelejtse, azt, amit kilenc hónap alatt szenvedett” — állította a miniszter, egy tudományos keretből további juttatást ígérve a Gyermektanulmányi Társaságnak. (A kultusztárca 1926/23–24. 27–28., 1926/25–26. 20–21. vö.: *A magyar kultúra* 1926/29–30. 14–15.; *Ormos M.* 2003. 78–80. Kiemelések tőlem — D. P.)
- ⁴¹² Lásd erről a társaság folyóirata mellett: *MOL P* 1659. 4., 6., 8. tételekben.
- ⁴¹³ A 129.203/1921. VKM sz. rendlettel (MT, 35. évf. 44–48); *MOL K* 502-1920-5=40=61432/1920. VIII. b. Vö.: *Molnár O.* 1920/7–8. 110–115.; *Fehér E.* 1995. 99–103.
- ⁴¹⁴ Nagy László a húszas évek második felében már újra előadóként szerepelt a Fővárosi Pedagógiai Szeminárium továbbképző kurzusain, ám másutt, ill. halála után nagyon gyorsan „megfeledkeztek” róla. Pl.: az 1941. évi „*Magyar tanítók lexikoná*”-ban nincs címszó róla, sőt: „a pedagógiai szeminárium könyvtárakba” addig beszerzett 117 munka közt *Nagy Lászlónak egyetlen műve sem szerepelt*. A gyermektanulmányi témákat *Wesely Ödön*, *Bognár Cecil*, *Kenyeres Elemér* és *Nemesné Müller Márta* munkái képviselték. (BFL VIII. 761. 33/1926-VII. körl. sz.; *Mann M.* 1997. 84.; *Bene L. szerk.* 1941. 261. és 315–317. Vö.: *Kemény G.* 1986. 273–274.; *Németh A.* 2002. 77–85.)
- ⁴¹⁵ *Wesely Ö.* 1932/1. 7.
- ⁴¹⁶ Ilyen volt például a *tehetségvédelem* problémája, melyet, mint a fentiekben láttuk, a Társaság már korábban is felkarolt. Politikai rendszertől függetlenül kibontakozási lehetőséget szerettek volna biztosítani minden tehetséges gyermeknek, így jó szívvel csatlakoztak „a magyar tehetségek védelme és kiválasztása, valamint a pályaválasztás” ügyében jelentkező hivatalos törekvésekhez. Lapjuk nevét is megváltoztatták: „A Gyermek”-ről „A Tehetséges Gyermek”-re, s 1926. február 2-3-án kongresszust szerveztek a témáról. Ezen *Klebsberg Kuno* is beszédet mondott

„a tehetségvédelem és a pályaválasztás kultur- és gazdaságpolitikai jelentőségéről”, melyben „a nemzeti közművelődési alapítványról szóló törvényjavaslat” „fő rendeltetését” abban jelölte meg, „hogy [ösztöndíjakkal] a magyar középosztály, a magyar intelligencia gyermekeinek segítésére siessünk”. Bár deklarálta „a különös tehetségek nemzeti védelmének kötelességét”, hozzátette: „az iskolafajta megválasztásában a tehetséges gyermek hajlama az irányadó, ennek figyelembevételével arra kell törekedni, hogy az ösztöndíjas a földműves foglalkozástól ne vonassék el”. „Túltermelés van a művelt emberekből” — ezért jobb, ha a cipész marad a kaptafájánál — sugallta Klebelsberg a gyermektanulmányozók fórumán, azok ilyen társadalmi diszkriminációt nem ismerő nézeteivel ellentétben. Huszár Károly (volt VKM-miniszter, ill. miniszterelnök) nemzetgyűlési alelnök „a tehetségvédelem állami és társadalmi megszervezéséről” beszélve kijelentette: „elképzeltetlenné tart olyan tehetségvédelmet, mely osztályokra redukálódik... Ott, ahol az igazi tehetség megnyilatkozik, semmiféle megkülönböztetést tenni nem szabad.” Majd a gyermektanulmányozók a 8 osztályú elemi iskola melletti elkötelezettségüket jelezve, határozatot hoztak „a lélektani és pszichotechnikai laboratóriumok felállításáról és szervezéséről”. A *Néptanítók Lapja* hosszú tudósításában — jellemzően — Nagy László kapcsán megemlítette, hogy ő „a társaság lelke”, s hogy „hosszú idő óta foglalkozik a problémával”, de hozzászólásából egyetlen gondolatot sem közölt. (NL, 56. évf. 18-20. sz. 9.; Klebelsberg K. 1926/7-8. 3-4., 1990. 219–225.; *Tehetségvédelem* 1926/7-8. 20–21. Vö.: Kozma T. – Tomasz G. szerk. 2000. 156–188.; Sáska G. 2007. 18., 2007/2. 134–135.)

⁴¹⁷ A tanítói/tanári szervezetek kormány általi befolyásolására irányuló törekvésről lásd pl.: Szinai M. – Szűcs L. szerk. 1972. 112–115.

⁴¹⁸ Wágner János (1870–1955): tanár, botanikus. 1893-ban tanítóképző intézeti tanári képesítést nyert. Csáktornyan, Kiskunfélegyházán, Aradon tanítóképző intézeti tanár volt. 1911-től Budapesten igazgató, 1914-től tanítóképző intézeti szakfelügyelő, majd főigazgató lett. A VKM munkatársaként intenciói végrehajtója, a TITOE elnöke. 1928-ban nyugalomba vonult, s elnöki tisztét Quint József vette át.

⁴¹⁹ „Németországban... a königsbergi egyetemes [tanító]gyűlésen... azt a határozatot hozták, hogy az egyetemek, mint a tudományok művelésének központjai, egyedüli és semmi más intézmény által nem pótolható helyei a tanítók kiképzésének... [A]z utóbbi 10 évben [Magyarországon is] ily értelmű határozatot hozott a tanítók közgyűlése és ilyen tárgyú memorandumot adtak be a közoktatásügyi kormányzathoz” — konstataulta 1926. május 22-én a Tanítóképző-intézeti Tanárok Országos Egyesületének közgyűlésén Wágner János. Majd vitatkozva hozzátette, hogy véleménye szerint „a tudomány mélységeibe hatoló ész inkább eltérítették a tanítói hivatástól és az élre csiszolt ész nem univerzális fegyver”. „A tanítóságnak nem kell a műveltség terén világító toronynak lennie... maradjon és legyen csak ő kis mécses, mely a közvetlen környezetet világítja meg gyenge fénnel, de egyforma fénnel, és minél nagyobb, minél melegebb szeretettel... A régi tanítóképzés sokban hasonlított az iparosmester-kiképzéshez... A tanítóképzés mai rendje is megtartotta egész helyesen a régi tradíciókat és még az inaskodás is megvan a tanulók gyakorlóiskolai hospitálásaiban... [M]i ragaszkodunk a mai tanítóképzőknek mint külön szakiskoláknak a fenntartásához...” — szögezte le a TITOE elnökeként. (Wágner J. 1926. 68., 70., 71. Kiemelések tőlem — D. P. Vö.: Quint J. 1926/5-6. 13.)

⁴²⁰ Kenyeres Elemér (1891–1933) a VII. kerületi állami óvónőképző pedagógiatanára, egyetemi doktor, aki később, 1926–1927-ben a genfi egyetemen folytatott gyermektanulmányi és lélektani tanulmányokat. A hazai reformpedagógiai mozgalom jeles képviselője. 1923-tól az újjászerveződő Kisdnednevelők Országos Egyesületének titkára, és folyóiratának, a *Kisdnednevelésnek* szerkesztője. 1929-től a Testnevelési Főiskola tanára, 1930-tól a budapesti egyetemen a gyermektanulmányok magántanára. Nagy László halála után nagy szerepe volt a Magyar Gyermektanulmányi és Gyakorlati Lélektani Társaság újjászervezésében: főtítkáráként, folyóirata szer-

kesztőjeként hunyt el. (*Domokos L-né* 1933. 93–95.; *Kenyeres E.* 1933. 136–137.; *Báthory Z. – Falus I. szerk.* 1997/II. 193.; *Németh A.* 2002. 81–82.)

⁴²¹ A „diplomatus hangszerelés” értékeléséhez vö.: Kornis Gyula 1917. április 11-i levelével az alábbiakban.

⁴²² *A Harmadik Egyetemes*, 1928. I. k. 10–11. (Kiemelések tőlem — D. P.) A kongresszus megtartására valójában 1928. július 2–5. között került sor Budapesten. Az egyik plenáris előadást „A nevelés alapja és végcélja a nemzeti kultúra” címmel Quint József, a tanítóképző, ill. a kisdiednevelő szakosztályokban az érdemi előadást/előterjesztést Molnár Oszkár és Kenyeres Elemér (valamennyien gyermektanulmányozók) tartották. A gyermektanulmányozási szakosztály előadói Domokos Lászlóné, Mester János, Frank Antal és Nemesné Müller Márta voltak. Nagy László munkáira valamennyien hivatkoztak, de ő, bár „pályatételeket küldött” s „a kongresszus tagja”, „tisztelőbeli elnöke”, valamint „szakosztály elnöke” volt, valójában nem vett részt a kongresszuson. Gyengélkedett: Gleichenbergben kúraltatta magát. (*A Harmadik Egyetemes*, 1928. I. k. 34., 41., 68., 92–100., 148–152., 198–205. II. k. 305–335.; *Simon Gy.* 1971. 73.)

⁴²³ Vö. pl.: *Kleblsberg K.* 1927., 1990.; *Huszt J.* 1942.; *Glatz F.* 1990/1.; *T. Kiss T.* 1998.; *Ormos M.* 2003.; *Ujváry G.* 2003.

⁴²⁴ Vö. pl.: *Törös K.* 1927/22.; *A Harmadik Egyetemes*, 1928. I. k. 88–89.; *Cséka S.* 1928/17.; *Megvalósul* 1928/13.; *Kleblsberg K.* 1929/7–8.; *A nyolcosztályú* 1929/9–10.; *CJH* 1940:XX. tc.; 171005/1940. V. üo. VKM sz. rendelet. Hivatalos Közlöny, 48. évf. 16. sz. 327. valamint vö.: *Szabolcs É. – Mann M.* 1997. 74–92.

⁴²⁵ *Quint József* (1882–1929) felkérésében e feladatra — az 1925-ös népiskolai tanterv kidolgozása révén nyert országos ismertsége mellett — szerepet játszhatott, hogy a TITOE elnökeként már hivatalba lépésekor biztosította a minisztert: „ez a testület egy lélekkel sorompóba áll, hogy Nagyméltóságod terveit végrehajtsa, a nehézségeket elhárítsa az útból, és jól képzett, erkölcsös harcosokat küldjön mindenüvé, ahol széthúzással, visszavonással, erkölcstelenséggel, babonával, tudatlansággal és átkos közönnyel kell megküzdenünk”. Közeli munkatársa, a budai képző egykori tanára, akkoriban a tanítóképző intézeti főigazgatóságon tevékenykedő *Molnár Oszkár* Quint temetésén kiemelte: ahhoz, hogy „a tanítóképzés kultúrpolitikusa lehessél, szellemednek keresztül-kasul kellett járnia a népoktatásügynek nemcsak hazai, de külföldi egész területét. És ezt Te páratlan munkabírással, senki által meg nem közelíthető hozzáértéssel tetted.” Naplójában mindehhez hozzátette: „Erős becsvágy fűtötte, akart valaki lenni, és lett is. Harcos, kemény egyéniség... Minden pozíciót és hatalmat kezébe ragadott Budapesten. Nemcsak módszer, de a tanítási anyag szempontjából is újító népiskolai pedagógus.” (*Quint J.* 1942/1. 149. és 134.; *A tanítóképző-intézeti* 1922/38–39. 15–16.; *ELTE-TÓFK Kt.* ZSMJA I. 8.; *Farkas D.* 1969/2.; *Bollókné P. I.* 1982. 100–107.; *Báthory Z. – Falus I. szerk.* 1997/III. 232–233.)

⁴²⁵ Vö.: *Tavasi L.* 1848. 41–75.; *Orosz L.* 1971.17–32. és 81–94.; valamint *A II. Országos* 1896. I. 152–180., II. 705–713.

⁴²⁶ Vö.: *Tavasi L.* 1848. 41–75.; *Orosz L.* 1971.17–32. és 81–94.; valamint *A II. Országos* 1896. I. 152–180., II. 705–713.

⁴²⁷ Vö.: *Zeidler M.* 2002.

⁴²⁸ Megfogalmazásával Quint József, egy sajátos munkamegosztás jegyében, mintegy explicitté tette Kleblsberg Kunónak a „mi, a vallásos hazafias érzés emberei”-re való utalását, s Négyesy László elnöki megnyitójának „az együtt van az oktatóvilág, mint egy sereg a zászló körül” deklarációját. Kirekesztő megfogalmazásával azt egyértelműsítette, hogy (Nagy Péter Tibor pontos megfogalmazásával) „a nemzeti alapra helyezkedés a politikai társadalmi legitimitás feltétele, s mint ilyen, a tanító, tanári pályán való működés kritériuma is volt”. (*A Harmadik Egyetemes*, 1928. I. k. 78. és 88.; *Nagy P. T.* 2005. 111. Vö.: *Nagy M.* 1994. 61–63.; *Szabó I.* 2006. 78–88.)

⁴²⁹ *Quint J.* 1942/1. 67–72. és 130.

- ⁴³⁰ Vö.: Cser J. 1933. 5–6.; Köte S. 1983. 132–137. — Nagy László megpróbáltatásainak a Fővárosi Pedagógiai Szemináriumba kerülésével sem lett vége. Erről tanúskodik 1929. július 31-i memoárja: „a főváros tanácsa súlyos feladattal bízott meg, a Pedagógiai Szemináriumban a lélektani laboratórium vezetésével. Súlyos tudományos problémákat kellett megoldanom. A vezetésben személyi okokból is nagy nehézségek léptek fel, s a főváros tanácsában ellenszenvek mutatkoztak a laboratóriummal szemben. Az izgalmakat fokozta a M. Gyermektan. Társaság válsága, a Család és gyermek című folyóirat megalapításának nagy nehézségei. Az izgalmak néha annyira fokozódtak, hogy szinte elveszítettem az önuralmamat” — olvashatjuk a visszaemlékezésben. (OPKM Múz. D. 89. 46. 34. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ⁴³¹ A formális tiszteletadás mellett lényegében elhallgatták aktuális álláspontját, eleven gondolatait az általuk kényesnek minősített kérdésekben. Vö. pl.: MT, 36. évf. 1–4. sz. 26.; NL, 55. évf. 38–39. sz. 14., 56. évf. 18–20. sz. 9., 59. évf. 7–8. sz. 20–22.
- ⁴³² Majd halála után gyors elfeledtetését. — Kemény Gábor 1931. június 25-i, Imre Sándorhoz írt levelében a Magyar Gyermektanulmányi Társaság elnöki pozíciója kapcsán leszögezte: „Nagy László neve progressziót jelent a magyar szellemtörténetben, s az ő tradíciónak ápolását nem lehet a szentek tiszteletével párhuzamba állítani. Nagyon nyilvánvaló a törekvés: politikai reprezentánst keresnek, aki nem jöhet mással, mint az egységes párt és az egyedül üdvözítő egyház nyílt, vagy — ami még rosszabb — titkos programjával.” (RL C/39. Imre II. Sándor levelezése betűrendben.)
- ⁴³³ Az erről szóló dokumentumokat lásd Donáth P. 2007. Mellékletében!
- ⁴³⁴ E megkülönböztetést alkalmazta 2006. december 15-i előadásában a Karády Viktor 70. születésnapja tiszteletére rendezett konferencián Németh András. Nagy Péter Tibor írásában az egyetemi-középiskolai, ill. népiskolai, valamint tanítóképzős „érdekkörökről” írt, utóbbiak reprezentánsaként említve Nagy Lászlót s a gyermektanulmányozókat. (Nagy P. T. 1997. 110., 2004/1. 91–92.)
- ⁴³⁵ ELTEL BTK DH 8/B. 451/1918–19. A kézzel írt anyag nehezen olvasható fogalmazványából. (Kiemelés tőlem — D. P.) A szöveg további részeit lásd Donáth P. 2007. Melléklet, 2. sz..
- ⁴³⁶ Nagy L. 1916/a. és 1916/b.
- ⁴³⁷ Imre Sándorhoz írt 1916. december 29-i levelében. (RL C/39. 31–35. d. Imre Sándor levelezése.)
- ⁴³⁸ Erre minden esély megvolt: A Gyermek-ben Fodor Márk recenzióját azzal zárta, hogy „nagy horderejű problémák megoldásához nyújt megbízható adatokat Nagy László e munkája. Az adatok e természete egyben a mű értékét is jelzi.” (1916. 216. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ⁴³⁹ Gockler Lajos (1864–1945) felsőkereskedelmi iskolai tanárnak, a Fővárosi Pedagógiai Szeminárium munkatársának, aki tanulmányait Zürichben, Párizsban, Londonban, Oxfordban végezte — Németh András értékelése szerint „nemzetközi viszonylatban is jelentős” — monográfiája jelent meg franciául Herbart pedagógiájáról. Kornis Gyula erre utalhatott. (Báthory Z. – Falus I. szerk. 1997/I. 571.) — Kornis Gyula 1915. május 3-i, Imre Sándorhoz írt levelében Gocklerrel támadt vitája kapcsán leszögezte: „sajnálom, hogy ilyen félművelt emberrel szóba állottam. Örülhetett volna, hogy leereszkedünk hozzá.” (RL C/39 Imre II. Sándor levelezése betűrendben.)
- ⁴⁴⁰ Molnár Oszkár (1881–1954) 1945 után, már nyugalmazott főigazgatóként, a következőképpen összegezte benyomásait Nagy László 1910. decemberi első tanfolyamáról: „tanfolyama nem volt célravezető, mert nem nyújtotta azt, amit tőle várni lehetett. Nagy László nem volt szakképzett pszichológus, nem állt a lélektan akkori színvonalán. Ő csak lelkes műkedvelő volt, nem is az általános lélektan kérdései érdekelték, őt a gyermek lelki élete foglalkoztatta. Nem átütő értékű munkái is erről tanúskodnak. A tanfolyam is inkább az általa végzett gyermektanulmányi kutatások eredményeit és kutatási módszereit ismertette.” (Molnár Oszkár: Életem, emlékeim 211.) Tegyük hozzá: Molnár Oszkár „Bevezetés a gyermektanulmányba” c., 1913-ban megjelent munkáját „Nagy Lászlónak, a Magyar Gyermektanulmányi Társaság megteremtőjének” ajánlotta, s akkoriban nem tett kritikai megjegyzéseket vele kapcsolatban. Sőt, az adatgyűjtő szakosz-

tályról szólván megjegyezte: „Nagy László volt és maradt a legtevékenyebb tagja. Az ezen szakosztályban kifejtett munkásságának eredményei legjobb munkái: *Fejezetek a gyermekrajzok lélektanából* (1905), *A gyermek érdeklődésének lélektana* stb.” Később szolt az általa elvégzett tanfolyamról is: „az összes intézetek pedagógiatanárait külön tanfolyamokon képezték ki a kísérleti pszichológiában és pedagógiában... A pedológia szempontjából a hiány csak abban van, hogy a gyermektanulmány nagyon is hozzá van fűzve a pszichológiához.” (Molnár O. 1913. 26. és 72. Kiemelések tőlem — D. P. Vö.: 35., 43. valamint Cser J. 1933. 1–3.)

⁴⁴¹ RL C/39. 31–35. d. Imre Sándor levelezése. (Kiemelések tőlem — D. P.)

⁴⁴² Vö.: Kornis Gy. 1917.; Mérei F. 1967. 385–386. és 401–402.; Sipos I-né 1970. 123.

⁴⁴³ Cser János természetesen nem használta ezt a fogalmat.

⁴⁴⁴ Cser J. 1933/1. 1. (Kiemelés tőlem — D. P.) — Cser János (1904–1961) a kísérleti lélektan művelője, a Fővárosi Pedagógiai Szeminárium lélektani laboratóriumának munkatársa, vezetője. Akkoriban a Magyar Gyermektanulmányi és Gyakorlati Lélektani Társaság újjászervezője, főtítkára, folyóiratának szerkesztője. (Cser J. 1932.; Báthory Z. – Falus I. szerk. 1997/I. 253.)

⁴⁴⁵ Wessely Ödön (1867–1935) hosszú tanári pálya után, 1910-től a budapesti egyetem magántanára, a Fővárosi Pedagógiai Szeminárium szervezője, igazgatója (1912–1918), majd a pozsonyi, a pécsi s a budapesti egyetemek pedagógiaprofesszora. A gyermektanulmányi mozgalomnak létrejöttétől munkatársa, szervezője, a pedagógiai szakosztály, majd a Társaság vezetője. „A gyermektanulmánynak hazánkban való meghonosítása és fölvirágzása terén minden érdem Nagy Lászlóé. Mi, többiek, akik munkatársai voltunk, csak segítettük őt munkájában, kezére jártunk s vele dolgoztunk. A magam részéről örömmel álltam melléje a Pedagógiai Szemináriumban, mint annak alapítója és vezetője, készséggel adtam helyet a Gyermektanulmányi Múzeumnak, a gyermektanulmányt beiktattam az első perctől fogva a Pedagógiai Szeminárium rendszeres tárgyai közé, s annak előadására, mint leghivatottabbat, őt kértem fel. De hogy munkatársai lettünk mindannyian, az is az ő érdeme” — írta Wessely 1932-ben. (1932/1. 8. Kiemelés tőlem — D. P. Lásd továbbá: AGY, 11. évf. 558., 26. évf. 146.; Németh A. 1989/7–8., 1990/1.; Mann M. 1997. 18–58.)

⁴⁴⁶ Wessely Ö. 1932/1. 5. (Kiemelés tőlem — D. P.)

⁴⁴⁷ Ranschburg Pál (1870–1945) nemzetközi hírű elme- és ideggyógyász, egyetemi rk. tanár, a gyógypedagógiai tanítóképző előadója, akkoriban — Révész Gézával együtt — a Társaság kísérleti szakosztályát, majd az 1928-ban megalakult Magyar Pszichológiai Társaságot vezette. (AGY, 13. évf. 118.; Nagy L. 1909/10. 542–543.; A Gyermektanulmányi 1921/1–4. 26.; Báthory Z. – Falus I. szerk. 1997/III. 238–239.)

⁴⁴⁸ Itt Ranschburg Pál óvatosan elhatárolódott Nagy László koncepciójának az akkori hatalom által kifogásolt elemeitől.

⁴⁴⁹ Ranschburg P. 1932. 19. (Kiemelés tőlem — D. P.)

⁴⁵⁰ Mester János 1928. július 4-én, a III. Egyetemes Tanügyi Kongresszus Gyermektanulmányozási Szakosztályában tartott előadásában Nagy László módszeréről a következőt mondta: „A fővárosi pedagógiai-pszichológiai laboratórium három kis szobájában hárman dolgozunk háromféle módszerrel. Nagy László, akit egyébként teljes elismerés illet a magyar gyermektanulmány fel lendítésében — a forgalomban lévő tesztek közül külön sorozatot állított egybe, és az eredményeket sajátos módon, kvalitatív, majdnem azt mondanám, intuitív értékel. Nem elégszik meg azzal, hogy a gyermek pl. hány gyöngyöt fűz fel egy tűre néhány perc alatt, hanem arra ügyel, hogy fűzi, milyen gondnal, milyen leleményességgel. Bálint Antal kollégám viszont ezt az eljárást a gyakorlati élet számára nagyon körülményesnek és nem ellenőrizhetőnek véli, s erősen kvantitatív értékel a maga kipróbált tesztsorozatát. És nagyon szép sikerekről tud beszámolni.” (A Harmadik Egyetemes, 1928. II. k. 315–316. (Kiemelés tőlem — D. P.)

⁴⁵¹ Ranschburg P. 1932. 21–22. és 33. (Kiemelés tőlem — D. P.)

⁴⁵² Ranschburg P. 1932. 21–22. és 36. (Kiemelés tőlem — D. P.)

⁴⁵³ *Ranschburg P.* 1932. 20.

⁴⁵⁴ Az ezeréves magyar iskola megemlékezéseinek záróülésén, 1996. november 12-én, az MTA székházában rendezett konferencián *Báthory Zoltán* professzor, helyettes államtitkár egyebek között leszögezte: „azokkal értek egyet, akik a nemzeti pedagógiai hagyomány igazi és követendő forrásvidékét a reformpedagógiai örökségben jelölik meg, és a Nagy László-i hagyomány feltámasztását szorgalmazzák”. (*Báthory Z.* 2006. 271.)

⁴⁵⁵ *Bibó István* (1911–1979) egyszer rendkívül találóan és plasztikusan úgy nyilatkozott, hogy teljes, alkotó életet — a hazai körülmények folytán — csak 1945–1948 között élhetett. Az olvasóra marad, hogy eldöntse: vajon miként értékelné pályáját *Nagy László*?

⁴⁵⁶ Dolgozatunkkal ehhez szolgálunk adalékokkal, hiszen *Nagy László*t, s figyelemreméltó életművét is, megilleti a fellelhető források ismeretén alapuló, „elfogulatlan és sokoldalú mérlegelés” tisztessége. (*Pataki F.* 2003. 76.)

⁴⁵⁷ RL C/39. VI/29. Nehezen olvasható kézirat töredéke. (Kiemelések tőlem — D. P.)

POLITIKAI-VILÁGNÉZETI DISZKRIMINÁCIÓ VAGY VALAMI MÁS?

**Nagykőrösi (és más városbeli) igazgatók¹ küzdelme
tanítóképzőjük fennmaradásáért s identitásuk megőrzéséért
a változó iskolapiaci viszonyok és oktatáspolitikai elvárások
erőterében
1918–1958²**

*„Nem elég Eötvössel abban bizakodnunk,
hogy a sok ezer tanító meggyőződését
nem lehet parancsszóval egyformává tenni.
Ez ugyan igaz, de fájdalom, lehetséges
hozzászoktatni a meggyőződés elhallgatásához.
Hiszen abban éppen nem bízhatunk, hogy
a kormányon lévők a hatalmat
önzetlenül és pusztá idealizmusból
a nevelés irányítására felhasználni nem is akarják.
Akármelyik párt jusson is hatalomra!
Az egyformásítás ellen az volna a biztosíték,
ha a köznevelés igazán a nyilvánosság ellenőrzése alatt folyna.”
(Imre Sándor³)*

1. KÉRDÉSEK, SZEMPONTOK

„A magyar tanítóképzés csaknem két évtized óta kellően meg nem fontolt kísérletezés tárgya volt, aminek az lett a következménye, hogy sok más tanítóképzővel együtt a nagykörösi tanítóképzőnek is ez iskolai év végén, miniszteri rendelkezés szerint, meg kell szűnnie. A megszüntetés okát a nevelőtestület ismeri, mert 1954 áprilisában a megszüntetés miatt megjelent küldöttségnek az akkori közoktatási miniszter ezt ki is fejezte: *elsősorban azért kell az ország egyik legrégebb tanítóképzőjének megszűnnie, mert ez az intézet a magyar nemzeti, népi hagyományokat 118 éven keresztül becsületesen ápolta, fejlesztette, s így elévülhetetlen érdemeket szerzett a népnevelés szolgálatában*” — állította — kollégái egyetértésétől kísérve egy, az Oktatásügyi (Művelődésügyi) Minisztérium⁴, a megyei és a városi tanács megfelelő ügyosztályai számára (kisebb stiláris változtatásokkal) megküldött memorandumban *Juhász Béla*, a Nagykörösi Állami Tanító- és Tanítónőképző utolsó igazgatója.⁵

Dolgozatunkban — egyebek között — ezen interpretáció valóságtartalmát szeretnénk mérlegelni a kutatás során megismert levéltári, könyvtári és szóbeli források alapján. Félreértés ne essék: nincs szándékunkban kétségbe vonni a kitűnő pedagógus és kollégái állítását. Erdey-Grúz Tibor bizonyára mondott valamit, amit a nagykörösi — okkal-joggal felindult — delegáció tagjai így érthettek. Amit ebben a *dokumentatív elbeszélésben* vizsgálni szeretnénk, inkább az, hogy

- e miniszteri kijelentésen/elszóláson kívül akadnak-e más források is annak valószínűsítésére, hogy a körösi képző bezárásának dominánsan politikai-világnézeti motívumai voltak;
- vajon felmerült-e a 20. században korábban is — hasonló indíttatásból — az intézmény megszüntetésének lehetősége?

S mivel az utóbbi kérdésre a válasz igenlő, *dolgozatunkban a nagykörösi képző bezárására irányuló 1919–1920. évi és az 1954–1957. évi törekvéseket, az ennek elhárítását célzó, előbb eredményes, majd fiaskóval záruló erőfeszítéseket, s e történetek „főhőseit” próbáljuk többoldalúan bemutatni, remélve, hogy az évszázados református hagyománnyal rendelkező, ám 1948-tól állami tanítóképző forrásainak áttekintése, más képzők helyzetével való esetenkénti összevetése, történeti-politikai kontextusba állítása, elemzése⁶ — az egyedi esete(ke)n túlmutató — adalékokkal szolgálhat:*

- *a tanítóképzőkkel szemben a 20. század első hat évtizedében támasztott — lényegesen változó — politikai-világnézeti elvárások alakulásának (különbözőségükben is konstans mozzanatainak, érvényesítésük eszközeinek) megismeréséhez s a mindenkori oktatáspolitikai intencióinak megértéséhez;*
- *a többször — 1919-ben, majd 1948-ban — államosított egyházi tanítóképzők és a marxista-leninista (majd de facto sztálinista) ideológiát egyre markánsabban képviselő oktatáspolitikai viszonyának, a politikai-világné-*

zeti „áthangolás” jellegének, folyamatának, mechanizmusainak és — az előzményekből, az iskola tradíciójából, társadalmi beágyazottságából s a tanítóképzős tanárok korlátozott „reszocializálhatóságából”⁷ adódó — immanens korlátainak megértéséhez;

- annak a — Tanácsköztársaságról, ill. az „ötvenes évekről”⁸ a köztudatban élő sztereotípiák szempontjából talán meglepő — kérdésnek a megválaszolásához, hogy vajon ezekben az időszakokban a „kisembereknek” (pedagógusoknak, szülőknek) volt-e valamilyen lehetőségük arra, hogy sajátos technikák, praktikák — például mértéktartó alkalmazkodás, az adott kerektek közt lehetséges humánus, értékmentő eljárások — révén valamelyest védeni próbálják személyes identitásukat s kedvező irányban befolyásolják tanulóik/gyermekük nevelését⁹;
- annak feltárásához, hogy e „nehéz” hónapokban, években az oktatásügy „egyszerű” ágensei rendelkeztek-e valamilyen legitim véleménynyilvánítási lehetőséggel ahhoz, hogy — súlyos következmények kockáztatása nélkül¹⁰ — megkísérelhessék jobb belátásra, számukra sérelmes döntésük megváltoztatására bírni a felsőbb (egyházi, népbiztossági, minisztériumi és párt-) szerveket;
- figyelemreméltó tanítóképzős szakemberek, Váczy Ferenc, Juhász Béla (és mások) munkásságának, sorsának megismeréséhez, s ennek révén az egyházi iskolai múlttal rendelkező kollégák esélyeinek felméréséhez a hivatásuk s identitásuk megőrzéséért folytatott harcban.

Juhász Béla idézett állításához visszatérve: a nemrégiben elkészült évszázad ismeretében természetesen botorság lenne részünkről, ha eleve kizárnánk a politikai-világnézeti intenciók lehetőségét egy ilyen nagy múltú, szakmailag elismert tanítóképző¹¹ bezárásakor. Ennek valószínűségét növeli, hogy a tantestület meghatározó személyiségei közül többen már a két világháború alatt/között is a református képző pedagógusai voltak, az 1914-től 1949-ig igazgató Váczy Ferenchez hasonlóan, a tanári mellett, lelkészi diplomával, hivatással.

Váczy Ferenc¹² a debreceni teológiai akadémián és a kolozsvári tudományegyetemen szerzett lelkészi és történelem–földrajz szakos középiskolai tanári diplomájával — ahogy a helyzet megkívánta — lélektant, pedagógiát, neveléstörténetet, társadalmi ismereteket, módszertant, hegedűt, egyházi éneket és magyar nyelvtant tanított 1910-től a szatmárnémeti, 1913-tól a nagykovácsi református képzőben. Utóbbinak 1914. március 31-től volt igazgatója, s idővel a Budapest-vidéki Tankerület egyik tanfelügyelőjének és a református egyház egyetemes tanügyi bizottsága egyik szakelőadójának feladatát is elvállalta (és ha szükség volt rá: gyermekdarabokat írt a gyakorlóiskola számára¹³). Az egyetemes konvent, az egyházkerületi közgyűlés és a nagykovácsi egyháztanács tagja, a Kecskeméti Egyházmegyei Tanítóegyesület és a városi MOVE tiszteletbeli/díszelnöke,¹⁴ a Népművelési Albizottság és az Arany János Társaság választmányi tagja, az Arany

János Bajtársi Törzs (Egyesület) dominusa¹⁵ volt. Egy időre a Tanítóképző Intézeti Tanárok Országos Egyesületének (TITOE) alelnökévé is megválasztották. Alább részletezendő 1919-es és azt követő magatartásának tisztázása után, 1938-ban tanügyi főtanácsosi címet kapott. A VKM 116.600/1946. V. üo. számú rendelete értelmében Váczy Ferenc nyugdíjazására már 1946-ban sor került volna, de a képző tantestülete augusztus 3-i felterjesztésében kérte a jeles pedagógus visszatartását, amit szeptember 3-i, Keresztury Dezső miniszterhez írt levelében Ravasz László püspök is támogatott: „Közérdekből kívánatos, hogy az intézettel kapcsolatosan felmerülő súlyos tanügyi és pedagógiai kérdések végleges rendezéséig mostani állásában változatlanul megtartsák.” A 117.439/1946. V. b. számú rendelettel meghagyták állásában, így ő volt a református tanítóképzőkkel foglalkozó 120. számú létszámcsökkentő bizottság elnöke, kollégája (majd utóda) Nánási Miklós pedig a bizottság előadója. Utóbbi — a képző 125. évfordulóján — úgy vélekedett, hogy *a nagykőrösi képzőt „mai köztudatban elfoglalt helyére Váczy Ferenc emelte, [ez] ... az ő életműve”*.¹⁶

Az ifjú Váczy Ferenc

Az Imre Sándorhoz közel álló¹⁷ *Juhász Béla*, középiskolai latin és történelem szakos tanár, 1927-től tanított — elsősorban pedagógiai tárgyakat — a képzőben.¹⁸ Egy időben igazgatóhelyettes, a Dunamelléki Református Egyházkerület népiskolai előadója, az Egyetemes Tanügyi Bizottság Népiskolai Szakbizottságának és vezérkönyvszerkesztő bizottságának tagja, a református népiskolai tanterv szerkesztője, a lelkésztanító-képző tanfolyam osztályfőnöke s az intézeti diáklap felelős szerkesztője volt.¹⁹ A városban a Baross Szövetség társelnökeként, kulturális előadójaként,²⁰ a Nemzeti Egység Pártja ifjúsági szervezete²¹ s a Vörös Kereszt elnökeként tevékenykedett. A Magyar Országos Véderő Egyletnek²² és a 851. számú cserkészcsapat szervezőbizottságának alelnöke s a községi iskolaszék tagja volt. Emellett egyháztanácsai pótképviselői, egyházrészti tanácsosi, belmisz-

sziói előadói feladatokat is elvállalt. Beválasztották az egyházmegyei tanügyi bizottságba, valamint a Tanítóképző Intézeti Tanárok Országos Egyesülete s az Arany János Társaság választmányába. Sokáig a Turul Szövetség Arany János Bajtársi Törzsének (Egyesületének) tiszteletbeli dominusa, s rövid ideig az Árpád Bajtársi Egyesület tiszteletbeli elnöke volt.²³ 1945 után belépett a pedagógus-szakszervezetbe, a Polgári Demokrata Pártba, majd a Nemzeti Parasztpártba, a magyar–román és a magyar–szovjet művelődési társaságba. 1953–1956-ban pártonkívüli tanulmányi vezetőként (igazgatóhelyettesként), majd a nagykovácsi képző utolsó tanévében, 1956/1957-ben — s 1957/1958-ban Kecskeméten — igazgatóként tevékenykedett.²⁴

Juhász Béla

Vajon kizárható-e, hogy az ilyen (és hasonló) „előéletű”, korú pedagógus(ok) által vezetett iskolát²⁵ politikai okokból diszkriminálták a Tanácsköztársaság alatt/után és az „ötvenes években”? Ab ovo aligha, hiszen, ha meggondoljuk, hogy az iskolák szerepére vonatkozóan milyen ideológiai-világnézeti „útravalóval” látták el az ifjú, majd pályakezdő Váczy Ferencet, ill. Juhász Bélát,²⁶ nyilvánvaló: az aligha tehette őket a „dialektikus materialista világnézet” s „a proletár internacionalizmus” lánglelkű apostolaivá...²⁷

A nagykovácsi képző történetét vizsgálva, *bennünket elsősorban éppen ez az általánosabb kérdés: a korábbi időszakokban szocializálódott — nagy részben egyházi — képzők tanárainak sorsa, reszocializálhatóságuk érdek, s ennek esettanulmányaként foglalkozunk a nagykovácsi képzőben történetekkel, azzal, hogy vajon volt-e Váczy Ferenc és Juhász Béla s tantestületük magatartásának, habitusának olyan vonása, amely okot adhatott intézményük beszüntetésére? Politikai-világnézeti „poggyászuk” rendszeres áttekintése, a személyekre menő vizsgáló-*

dás, külön tanulmányok tárgya lehetne. Itt megelégszünk azzal, hogy *tipikusnak tekinthető oktatáspolitikusi, egyházvezetői, pedagógiai sajtóbeli, ill. tanítóképző intézeti tanári megnyilatkozások sorát felvillantva, érzékeltetni próbáljuk az egymást váltó korszakok atmoszféráját, állami, egyházi iskolafenntartói elvárásait — s a nagykőrösi kollégák reakcióit, elsősorban Váczy Ferenc s Juhász Béla megnyilatkozásait.* Mindeközben érdeklődésünk — témánkból s a terjedelmi korlátból adódó redukcióval — *a Magyarországon egymással versengő/harcoló, különböző korszakokban meghatározónak bizonyult politikai-világnézetű áramlatokra: a valóságos-hazafias, ill. a materialista indíttatású internacionalista törekvésekre — egymáshoz való viszonyukra — irányul, elsősorban a tanítósággal és a tanítóképzéssel kapcsolatban megfogalmazott elvárások, elképzelések szempontjából.*²⁸

2. A NAGYKÖRÖSI REFORMÁTUS TANÍTÓKÉPZŐ AZ ISKOLAPIACI NEHÉZSÉGEK, A RENDKÍVÜLI KÖRÜLMÉNYEK S A RADIKÁLISAN VÁLTOZÓ TÁRSADALMI- POLITIKAI ELVÁRÁSOK SZORÍTÁSÁBAN (1914–1920)

2.1. A századelőn — forgószelelben

Berzeviczy Albert — e tekintetben Eötvös József nyomdokain haladva — már 1886-ban kijelentette: „ismerjük a szocialistákat, akik azt kívánják az államtól, hogy szabályozza a társadalmat úgy, hogy senki se legyen túlságosan gazdag, és senki se legyen túlságosan szegény; meg a kommunistákat, akik egyenlően akarnak osztani mindenben... Ezeket a merész politikusokat *mi nem követjük terveikben*; de a társadalmat, mint egyfelől az államtól, másfelől az egyének pusztán számszerű tömegétől különböző valamit, el kell ismernünk, és el kell ismernünk azt is, hogy ez a társadalom, amely magát az államban, sőt mondhatnók az állam mellett, néha az állam ellen tudja érvényesíteni, kell hogy részt vegyen a nemzetek nagy kulturális feladatainak megoldásában is, és a megoldást ne várja pusztán csak az államtól.” Majd egy évized múltán már azt konstataálta, hogy „az ún. negyedik osztályt, a társadalom legsalsóbb osztályát, amelyet egész az újabb időkig a politikusok csak forradalmaknál ismertek föl politikai tényezőnek, amely a modern gazdasági élet terén az ún. szocialisztikus mozgalmakban többé-kevésbé öntudatosan szerepel, és *amelynek társadalmi-politikai helyzete fog előreláthatólag az új század küzdelmeinek középpontjául szolgálni*: azt a negyedik osztályt sem ignorálni, sem a régi hallgatag szerepébe többé visszaszorítani nem lehet; azt művelni, nevelni kell jövőnd szerepére”.²⁹

Erre törekedett a maga sajátos eszközeivel és módján a magyarországi szociáldemokrácia is, amikor szervezkedni próbált a néptanítók körében. Az éppen hivatalban lévő miniszter, Wlassics Gyula ennek kapcsán felhívta a tanítóság figyel-

mét „arra a romboló irányra, amely ki akarja vetköztetni a magyar hazafit ősi érenyeiből; amely a legszentebb fogalmakat kiirtani törekszik a fogékony ifjú szívekből; amely elégedetlenséget szítva mindenütt, a társadalmi rend felforgatására törekszik. *Ezen veszélyes jelenségek Önök részéről a legéberebb figyelmet kívánják.* Államnak, társadalomnak vállvetve kell törekednie a baj okos és erélyes megelőzésére; vagy ahol már elharapódzott, annak kiirtására. ... *A valláserkölcsi alapokon nyugvó hazafias irányú népnevelésnek kell a serdülő gyermeket megacéloznia a társadalmi rend erőszakos felbujtóinak csábításai ellen. ... Képessé kell tennie belvilágát, hogy életfoglalkozásában okos és elégedett világnézet békítse ki az élet gyakran nyomasztó viszonyai között.*”³⁰

A tanítók s a tanítóképzős tanárok közül sokan oszthatták Wlassics Gyula felfogását. Erre utal, hogy 1897 februárjában, a *Katolikus Tanügyben*, *Augusztin Imre* leszögezte: „az egyházat a nevelésből kizárni annyit tesz, mint a vallást a joggal és erkölccsel ellentétes viszonyba hozni. ... [E]ljön azon idő, míg az állam és egyház veszekednek, a harmadik, a szocializmus arat...”³¹ S valóban: október 24-én, a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban*, cikket közöltek „Szocializmus a tanítók körében” címmel, melyben „a szociális tanítóegyesület” szervezésére vonatkozó felhívást kommentálták: „A magyarországi szocialista mozgalmak legújabb tényezője a tanítói kar. A szociáldemokrata párt vezetősége szemet vetett rá és belevonta az áramlatába... [B]ármilyen legyen is ennek... eredménye, a jelenség magában véve félelmetes, mert szinte nehéz elgondolni, hogy micsoda rombolást vihetnek véghez a tanítók a magyar nemzeti közszellemben, ha ők maguk apostolai-vá szegődve a hazafiságot és vallást lenéző szocializmusnak, zavaros eszméit beviszik az iskolákba és megismertetik azokkal a rájuk hallgató gyermekek szívét és elméjét! ... Ahhoz nem tanultak és nem is tudnak eleget, hogy egészséges kritikát alkalmazzanak a szocializmus tanaira, de ahhoz eleget szenvednek, ahhoz elég méltatlanságot tűrnek, hogy kedélyük fogékonnyá válják a felületes szocializmus által felabajgatott képzelet fényes alkotásai iránt... Akármilyen csekélynek lássék is ez a mozgalom, olyan jelenség, amely előtt az államnak nem szabad szemet hunynia. A legnagyobb oktalanság az lenne, ha brutális terrorizmussal akarná ennek a mozgalomnak elejét venni. Ne csináljon még nagyobb mártírokat a szegény tanítókból, csak azért, mert ezeket a sorsukon való keserű kétségbeesés a szocializmus karjaiba kergeti. Inkább törekedjen minden hivatott állami és társadalmi tényező a szerencsétlen osztály felvilágosítására és megnyugtatóására. Az állam törekedjék arra, hogy a tanítók sorsán csakugyan enyhítsen... [A] felekezeti iskolák fenntartói... gondolják meg, hogy a szocializmus, mit hatalmi féltékenységük [az államsegély elutasításával — D. P.]... elősegít, sokkalta nagyobb veszedelmére lesz a felekezeti érdekeknek, mint lehet az állami beavatkozás, amitől amúgy is csak ok nélkül félnek” — figyelmeztettek a lap szerkesztőségi cikkében (nem számolva azzal a lehetőséggel, hogy bő két évtized múltán az állam maga is a szocialista eszmék terjesztőjévé válhat, s beavatkozása éppen erre irányulhat).³²

Vélhetően a „Rerum novarum” enciklika, Prohászka Ottokár és a pályáját a győri képzőben kezdett Giesswein Sándor s a városi szemináriumban működött Szociális Iskola, valamint talán Geőcze Sarolta hatására³³ — hasonló következtetésre jutott egy évtized múltán, 1907-ben a *győri királyi katolikus tanítóképző vezetése*, s a tanárelnök közreműködése révén, az önképzőkör is: „működési körét... kiterjeszti olyan társadalmi viszonyok, eszmék ismertetésére... melyekről szükséges, hogy az életbe kilépő intelligens tanítónak helyes fogalma legyen, s az életben társadalmi tevékenysége közt mellettük vagy ellenük állást foglaljon. Szóval: céljának tekinti az önképzőkör, hogy a növendékek ne csak vallásért és erkölcsért, nemzeti nyelvért és hazáért lelkesedni tudó tanítók legyenek, hanem, hogy hozzá szokjanak ahhoz a tudathoz is, hogy az életben, társadalmi térben kell működniük. Mivel a mai korban erősen tért foglalnak a szociális eszmék és működések, azért intézetünk elhatározta, hogy a szocializmust egészen rendszeresen ismerteti meg a növendékekkel. A feladat végrehatására az önképzőkör vállalkozott” — olvashatjuk az intézet évkönyvében, ahol — tartalmukat, intenciójukat is felvillantva — a tanár-elnök és a diákok által tartott előadások címét is közölték: „A szocializmus fogalma. Története. Nemzetközi és keresztényszocializmus. A szociáldemokrácia elvei, veszélyes voltuk vallási, hazafias és társadalmi szempontból. A nemzetközi szocializmus vallás- és hazaellenes megnyilatkozásai hazánkban.”³⁴ A tanító a keresztényszocializmusnak legyen apostola. Miért, és hogyan?” — írták. Törekvéseik motívumait felvillantja az iskolát irányító Széchenyi Miklós püspök egy, az igazgatóhoz írt, 1908. december 16-i levele: „mert nem az a célunk, hogy sok tanítót, hanem, hogy valóban jó szellemű, egyházas gondolkodású, a felsőbbiséget tisztelő tanítókat neveljünk”.³⁵

Apponyi Albert kultuszminiszter, hasonló intencióval, 1909. február 3-án rendeletben szólította fel a tanítóképző intézeti tanárokat egy számukra — a Magyar Gazdaszövetség kezdeményezésére — rendezett szociológiai tanfolyamon való részvételre, melynek célját,³⁶ a március 29-i megnyitón vázolta: „Korunk telítve van azokkal az áramlatokkal, melyeket szociális áramlatoknak nevezünk. Ezen áramlatok megjelennek bizonyos elfajulásokban is, melyek a társadalom békéjét és azokat a pilléreket veszélyeztetik, melyeken társadalmunk és Magyarország közoktatási rendszere van felépítve... Minden tévelygés csak azon igazságtartalomnál fogva veszélyes, melyet tartalmaz. Ezen igazságtartalmat ki kell ragadnunk a tévelygők kezéből... Nekünk ki kell mutatnunk a szociális gondolat egyöntetűségét, át kell vinnünk a köztudatba, de mindenekelőtt a népművelők tudatába, mégpedig úgy, hogy a hazafisággal és a vallási érzülettel állandóan és elválaszthatatlanul egybekapcsolva legyen... A néptanítók legszebb feladata a gyermekeket ilyen módon nevelni, de feladatunk a tanítóságot is akként képezni, hogy nevelési módszerével a szociális gondolatot a nép széles rétegeibe átvinni képesek legyenek.”³⁷ Ennek — s a magyar nyelv és szellem terjesztésében való szerepvállalásuk — érdekében a miniszter az állam anyagi segítségét is kilátásban helyezte.

Fordulópontot látott ebben *Becker Vendel*, a szegedi kir. katolikus tanítóképző intézet igazgatója a negyvenes években, mikor úgy emlékezett, hogy a szocializmus, „kommunizmus, idegen megszállás” ellen hatékony szemlélet már akkor érvényre jutott, „amikor Apponyi Albert... kultuszminiszter a sorvadásnak indult hitfelekezeti iskolának államsegélyekkel új életlehetőségeket nyújtott, a legnagyobb szolgálatot téve nemcsak egyházának, hanem a magyar nemzeti és keresztény népoktatásnak is. *Kultuszminisztereink ettől kezdve bölcs előrelátással, egyformán felkarolják a hitfelekezeti iskolákat éppen úgy, mint az állami és községi iskolákat.*”³⁸

Mindazonáltal — ahogy *Csernoch János* hercegprímás, a költségvetésről szóló 1914. májusi vitában felvetette — ez a miniszteriális törekvés sem bizonyult elégségesnek: „*Újabban... mikor úgy a társadalom, mint az állam, minden lehető elkövetnek, hogy ifjúságunkat erkölcsi és testi tekintetben is a különböző romboló áramlatokkal szemben megvédelmezzék, egy veszedelmes áramlat keletkezett az országban. Éppen azok köréből indult ki, akikre a nemzet, vagyis jobban mondva a szülők rábízta gyermekeiknek nevelését, és akik, mint népnevelők, nem átallják hirdetni azt a tant, hogy a vallást ki kell küszöbölni az iskolából. ... Az a laikus morál, amelyet sürgetnek, és amelynek tanítását követelik az iskolákban, egy lehetetlen valami, amely eddig mindenütt csődöt mondott, és látjuk, hogy legújabbban Franciaországban is, ahol behozták, bukás előtt áll. A vallásnak elhallgatása vagy mellőzése ezen a téren már egyenlő a vallásnak tagadásával, és nem lehet más vége, mint az illető nemzet bukása. ... Ez... hatalmi kérdés. Szabadkőművespáholyokból indult ki és adatott ki a jelszó, ezt kapták fel a szabadgondolkozók, az ún. úttörők és a szociáldemokraták, és azt gondolják, hogyha a nép szívéből ki fogják irtani a hitet, akkor ez a nép biztosan fogja követni az ő táborukat, és ők a nép segélyével kezükbe fogják ragadni a hatalmat. Ennek útját kell állni, mert a társadalom és az állam csak addig állhatnak fenn, amíg a vallásos alapon nyugszanak és fenntartják azokat az ezeréves tradíciókat, különösen nálunk, Magyarországon, amelyeken az állam ezer év óta nyugszik*” — fejtegette a hercegprímás.³⁹

1914. május 5-i képviselőházi beszédében *Jankovich Béla* is kifejtette: „meglep, ha ma egyes egyesületekben és különböző társadalmi körökben azzal a tendenciával találkozunk, hogy az összes iskolát államosítsuk és a vallásoktatást teljesen kizárjuk.”⁴⁰ Nem akarom vizsgálni, hogy mennyiben jogosult ez a felfogás elvi szempontból, vagy sem. Itt a különböző álláspontokon állókat annyira elválasztja a világnézetben rejlő különböző felfogás, hogy ezen kérdések felett vitatkozni egyáltalán nem lehet, de ennek nem is volna helye itt, ebben a Házban. Én kizárólag a célszerűség szempontot nézem... hogy ez hogyan van másutt, és különösen hogyan áll a vallásoktatás ügye Közép-Európában, pl. a középiskolákban. Valóban mindenütt *a kontinensen körülbelül olyan mértékben tartanak vallásoktatást, mint ahogy ez nálunk történik.* Franciaországot kivéve, és talán Svájcnak a

francia kantonjait, ahol a vallásoktatás fakultatív. Ezt látva... *mi okból haladjunk más úton éppen mi?* De ez a törekvés különben is ellentétben áll az eddigi tapasztalatokkal... hogy ott, ahol a kulturális munkában részt vesznek a felekezetek, egymással versenyre kelnek, hogy ki képes nagyobb mértékben a kulturális ügyet előmozdítani. Ennek folytán *sem kulturális, sem társadalmi szempontból, sem a felekezeti béke fenntartása érdekében nem tartom helyesnek, hogy ezt a kérdést itt már felvessük, és ennek folytán határozottan kijelentem a kormány nevében is, hogy amennyire ilyféle tervek megvalósítására egyesek törekednének, azokkal a leghatározottabban fogok szembeszállni*” — deklarálta, az európai gyakorlatra hivatkozva, a miniszter, s a felsőházi tárgyalás során reflexió nélkül hagyta Csernoch hercegprímásnak az ilyen pedagógusok „iskolából való kitiltására” vonatkozó felhívását.⁴¹

A nemsokára kirobbant első világháború következtében változott az európai konstelláció: az oroszországi forradalmak éreztették hatásukat Budapesten is. A *Mester utcai női felsőkereskedelmi iskola 1917. december 22-i értekeztétén a tanári testület elhatározta, hogy* „a székesfőváros tanügyi ügyosztályánál s a fővárosi felsőkereskedelmi iskoláknál *a hitoktatás megszüntetését indítványozza, és az indítványhoz csatlakozásra felszólítja az összes fővárosi felsőkereskedelmi iskolákat*”.⁴² Az erről szóló jegyzőkönyv kivonatát Ottinger Gyula hitoktató 1918. február 20-án megküldte a hercegprímásnak, kérve, hogy „a méltóságos vallásügyi minisztériumban méltóztassék sürgősen lépéseket tenni”.

Csernoch János március 7-én fordult a VKM-et akkor ideiglenesen irányító Eszterházy Móric tárca nélküli miniszterhez: „Ez a határozat ellenkezik az 1868. évi 38. törvénycikk szellemében kiadott 1894. évi 13.033. számú vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendelettel, amely a vallás és erkölcsannak a felsőkereskedelmi iskolákban heti 1 órában való tanítását előírja. *Az igazgató és a tantestület kötelessége a tanulók valláserkölcsei nevelésében közreműködni és a hitoktatót fontos hivatalában támogatni.* Szomorú jelenség ezért, hogy a Mester utcai felsőkereskedelmi iskola tantestülete nemcsak *elhanyagolja... kötelességét*, hogy a valláserkölcsei nevelést elősegítse, hanem egyenesen állást foglal a hitoktatás ellen, *sőt a hitoktatás ellen izgat*, mert határozatát más intézetek tantestületével is közli csatlakozás végett. Ezzel... *a fennálló törvényes intézkedések ellen lázad*, amelyeknek bírálata semmiképpen sem tartozik a hatáskörébe. Felesleges az indítvány indokolásával részletesen foglalkoznom. A felekezeteken felül álló, általánosan elismert erkölcsi törvények nincsenek. Akik a felekezeteken kívül állnak, azok maguk alkotják maguknak az erkölcsi törvényeket... annyiféle az erkölcs, ahány ember van. *Ha valaki őszintén akarja az emberekben az erkölcs egységességét megteremteni, akkor a pozitív vallás álláspontjára kell helyezkednie*, mert a pozitív vallások erkölcsi szabályai nagyban megegyeznek. *Az általános erkölcsi szabályok relatív értékűek*, emberi tekintélyen alapulnak, s így *nevelő hatásuk nincs*. Ha tehát a székesfővárosi felsőkereskedelmi iskolák tanszemélyzetének világné-

zeti álláspontjára helyezkedünk, akkor sem tudunk a felekezetek vallástanánál jobb erkölcsi kódexet az ifjúság kezébe adni. Az indítvány természetesen az orosz forradalom hatása alatt született, amikor a nem keresztény és szabadgondolkodó, sőt, jelentékeny részben szabadkőműves tanférfiak az ő világuk elérkezését üdvözlötték, amely a felekezeti és nemzeti különállások megszüntetésével, az általános emberi alapokon megteremtí a békét. Azóta megtapasztaltuk, hogy az általános emberi szempontok milyen boldogságot teremtettek Oroszországban. A laikus morál csődjét régen megállapították a francia iskolák bírálói. Sehol nem nevelték az ifjúságot annyi fanatizmussal, mint Franciaországban. Az az elem, amely Magyarországon sürgeti a pozitív vallásoktatás kitiltását az iskolából, erkölcsi, nemzeti és faji szempontból dekomponáló [bomlasztó, züllesztő — D. P.] elem. Ha idejekorán nem fogja az erőteljes magyar közszellem megfékezni, úgy diluálni [özönvízszerűen elmosni — D. P.] fogja a magyar nemzet összes nagy értékeit. Valóságos blaszfémia [istenkáromlás — D. P.], hogy ezek a minden önfenntartó erőt meglazító elemek a nemzeti, illetve inkább az általános emberi szolidaritás jelszavával jelennek meg. Igen kérem Excellenciádat, hogy a tantestületeknek az ilyen kérdések hivatalos tárgyalását megtiltani, és őket a valláserkölcsi nevelésre, a fennálló törvényes intézkedések alapján utasítani méltóztassék” — írta a bíboros-hercegeprímás, továbbra is abban a meggyőződésben, hogy „ez hatalmi kérdés”.

Neményi Imre államtitkár 1918. június 17-i válaszában — felügyeleti jelentésekre hivatkozva — közölte: „a Mester utcai női felsőkereskedelmi iskola tantestülete a valláserkölcsi nevelés érdekében [Sic!] eddig mindenben megfelelt az 1895. évi felsőkereskedelmi iskolai Szervezet[i Szabályzat] ide vonatkozó rendelkezéseinek éppen úgy, mint minden más felsőkereskedelmi iskolánk. ... Ezzel szemben az a szokatlan indítvány, amelyet a budapesti IX. ker. Mester utcai női felsőkereskedelmi iskola tanári testületének egyik tagja tett, és amellyel az egész tantestület magát azonosította, csak egy elszigetelt jelenségnek tekinthető, amelyhez különösebb következtetéseket fűzni nem volna indokolt. Egyébként is... a dolog természeténél fogva, bármiféle tantervi módosítás csakis a tanügyi kormány jóváhagyásával eszközölhető. Természetes tehát, hogy amennyiben a hittan tanításának reformálása komoly formában tárgyalatnék, akkor módja lesz a tanügyi kormánynak a maga álláspontjának érvényt szerezni, amely álláspont csak a vallástanításnak és valláserkölcsi nevelésnek nagyobb megerősítése lehet” — írta az államtitkár, illusztrációképpen megemlítve, hogy a polgári iskolai hit- és erkölcs-tan oktatásának heti óraszámát 1-ről 2 órára emelték.⁴³ „A felsőkereskedelmi iskolákban a hittanórák felemelésének kérdése szintén csak a tanterv revíziója alkalmával kerülhet tárgyalás alá, amikor Főmagasságod nagybecsű kívánsága figyelembe fog vétetni.”⁴⁴

Forrásainkból nem derül ki, hogy Csernoch Jánost megnyugtatta-e az államtitkár deklarációja, s az sem, hogy — az általános politikai helyzet ismeretében —

mennyire sejthette: a valláserkölcsei nevelés mellett hatalmi-politikai megfontolásból is elkötelezett kormányzatot rövidesen forradalmi minisztérium válthatja fel, s hogy november végén maga Neményi Imre is — a VII. kerületi Kertész utcai felsőkereskedelmi iskola tanári testülete által kezdeményezett — s nyugdíjazásához vezető — tiltakozó, ill. sajtókampány célpontjává válik.⁴⁵ Utóbbi aligha láthatta előre, de abban biztos lehetett, hogy *a pedagógusoknak döntő szerepük, világnézeti-politikai befolyásolási lehetőségük van a jövő nemzedékére, ezért őket célszerű kézben tartani*, s szép szóval, erővel a kívánt irányba terelni.

A pedagógusok jelentőségére vonatkozó elképzelésük (de csak az) találkozott a Magyarországi Tanítók Szakszervezetének kiépítésére felszólító *Somogyi Béla* véleményével, aki az *Új Korszak* 1918. december 20-i számában hangsúlyozta, hogy *„az iskola mindig politikai eszköz volt a hatalmon lévők kezében. ... Az uralkodó osztályok tiszteletének ápolása, a királyimádat, a fönnálló rend változtathatatlanosságában való hit, a nyomorúsággal való megelégedettség, a társadalmi igazságtalanságoknak istentől való rendeltetése, a feudális-kapitalista uralmi rendnek kedvező egész ideológia, az iskolán keresztül vésődik az új nemzedék lelkébe. Amíg belőlünk, tanítókból, hiányzott a politikai öntudat, addig föl lehetett bennünk használni a saját érdekeinkkel és népünk érdekeivel ellenkező világnézet terjesztésére; de mihelyt... politikai öntudatra jutunk és politikailag szervezkedünk: nem leszünk többé vak eszközei a reakciós és konzervatív irányoknak sem az iskolában, sem az iskolán kívül. [Mert] a mi politikai befolyásunk jóval túlterjed az iskolán: a tanító az, akinek százféle közvetlen érintkezése van a dolgozó néppel, és aki ennél fogva a nép politikai irányítójává, vezérévé lehet. Ez a mi legnagyobb erőnk és hatalmunk. ... Minden erőnkkel azon leszünk, hogy az egész magyar tanítóságot a szociáldemokrata program alapján való szervezkedésnek megnyerjük, mert meggyőződésünk szerint egyedül a szociáldemokrata párt az, amely a társadalom legmesszebbmenő kulturális fejlődéséért nemcsak elméletben küzd, hanem az ehhez szükséges anyagi eszközöket is ... meg ... tudja teremteni a termelőeszközök szocializálása ... a termelés tökéletesítése... valamint a kapitalista termelőrendszer igazságtalan, munka nélküli jövedelmeinek a dolgozó társadalom javára való fölhasználása által. ... [M]inket — közoktatókat — az az osztály és az a rendszer fog legjobban megbecsülni, amelynek a legnagyobb szüksége van a jó általános közoktatásra”* — állította (a tanítóság szimpátiáját a három forradalmi pártnak együtt megnyerni szándékozó Zigány Zoltántól eltérően⁴⁶) *Somogyi Béla*.⁴⁷

Ugyanazon lapszámban kezdték közölni a *Magyarországi Tanítók Szakszervezetének kultúrprogramját* is, amelyben hangsúlyozták, hogy *„a közoktatást is a demokrácia szellemében kell átalakítani és a forradalom eszméjének szolgálatába kell állítani. A tudás és műveltség nem maradhat továbbra is a kiváltságos osztályok monopóliuma. ... A közoktatási intézmények, az iskolafajok ne tagozódjanak a társadalmi osztálykülönbségek szerint, hanem egységes közoktatási rendszert*

alkossanak, amelynek mindenki számára kötelező alapja az egységes és általános népiskola.” Terveik szerint a 6–14, illetve 14–18 éves iskolakötelesek népiskolába, közép- és szakiskolába jártak volna. *„Népiskolát — és általában iskolát — csak az állam vagy a község tarthat fönn. ... A népiskolából, és egyáltalán minden iskolából, ki kell zárni az egyházak mindennemű befolyását, elsősorban a vallás-oktatást.”*⁴⁸ A vallásoktatás a szülők magánügye, amelyet egyházaikkal intézhetnek el. Az összes iskolákban az eddigi vallástan helyett *felekezetek fölé emelkedő erkölcs* tant kell tanítani, melynek alapelvei: a természeti és társadalmi jelenségek tudományos alapon való ismertetése, az egyéni és társadalmi igazságosság szeretete, a felekezeti és nemzeti ellentétek kiküszöbölése, a népek kölcsönös megértésén és megbecsülésén alapuló béke, a demokratikus köztársasági elvek és intézmények megértése és szeretete, a köztulajdon megbecsülése, a magánérdeknek a közérdek alá való rendelése, a politikai elnyomás és gazdasági kizsákmányolás minden formájának elítélése” — rögzítették a dokumentum összeállítói. Elképzelésük szerint *a népiskola 8 évfolyamúra tervezett alsó tagozatán a néptanítók oktatottak volna, kiknek „képzése és képesítése kizáróan az állam joga és kötelessége”.* Az érettségizettek számára *3 évfolyamú szakiskolaként elképzelt tanítóképző intézetnek a középiskolai tanárképző intézet adta volna „szerves folytatását”.*⁴⁹ „A tanítónövendékek minden szükségletéről... a végzett tanítók elhelyezéséről vagy — míg erre sor kerül — más módon való ellátásáról” az állam gondoskodik — kívánták. Követelték a tanítók nyilvános pályázat útján való kinevezését s azt, hogy *„a néptanító semmiféle felekezetről fizetéssel vagy bármi címen való javadalmazással egybekötött munkát” ne vállalhasson.*⁵⁰ A régi képviselőház tanácskozási határozatában 3226 budapesti és 1758 vidéki tanító nevében gyűlésező szocialista tanítók „minden vita nélkül, egyhangúlag” elfogadták a programtervezetet és *Somogyi Béla* előterjesztését a fentiekben felsorolt, „haladéktalanul megvalósítandó” követelésekről, továbbá a VKM szétválasztásáról és „a közoktatásügyi minisztérium élére dilettáns és konzervatív férfiak helyett szociáldemokrata szakemberek állításáról”, valamint más ügyekről. A határozatot küldöttség vitte *Károlyi Mihály*hoz, aki az állam és az egyház szétválasztását illetően — az ország katolikus többségére tekintettel — türelemre s a vonatkozó nemzetgyűlési határozat megszületésének kivárására kérte őket.⁵¹

A közfigyelemben, a sajtóban átmenetileg háttérbe szorult hívő keresztény pedagógusok reprezentánsaként — 1918. december 22-én — *a Keresztény Szocialista Tanítók Szakszervezete* kultúrprogramjában állást foglalt *„a nemzeti szellemű valláserkölcös nevelés-oktatás fenntartása”* és valamennyi közoktatási ágazatba való bevezetése, *az intenzívebb hitoktatás mellett.* *Moravec*z Lajos elnök megnyitójában azt hangsúlyozta, hogy *„magyar nemzeti és valláserkölcsi alapon állnak és ezen az alapon akarnak dolgozni és nevelni. A szociáldemokraták ateista és terroriztikus szervezetébe nem léphetnek be azok, akiknek más a világnézetük. A mai tudományban nincs hit, az oktatásban nincs erkölcs, ezért ütötte fel a fejét az*

anarchia.” Mindazonáltal a szervezet kultúrprogramját ismertető *Zibolen Endre* szavaiból kitűntek az akkori reformelképzelések rokon vonásai is: *nyolcosztályos, kötelező mindennapi iskolát, egységes — és az alapfokú oktatáshoz hasonlóan ingyenes — középiskolát, a tanítóképzés „főiskolai jellegűvé fejlesztését” követelték a keresztényszocialista tanítók is.*⁵²

December 30-án, a szociáldemokrata befolyás alatt álló tanítók szakszervezetével párhuzamosan, ülésezett a *Katolikus Tanügyi Tanács* közgyűlése. A tanácskozáson *Giesswein Sándor* elnök a „keresztény erkölcs megújítását” követelte: „A háborút a kor materialista gondolkodása hozta, és most áthatotta a tömegeket. A papságnak és a tanítóknak kell munkához fogni. Az oktatásnak új csapásokon kell haladnia. ... A szociális nevelés a társadalom megértését, a pacifista a nagy társadalom harmóniáját akarja.”⁵³ A Zigány Zoltán vezette *Néptanítók Lapjával* hadakozó keresztényszocialista *Jövőnk* 1919. január 15-i vezércikkében leszögezte: „A szociáldemokraták és radikálisok türelmetlen iskolapolitikája e nagy idők közepette a világ leggonoszabb munkája. ... Azt... minden keresztényi türelmünk mellett ígérjük, hogy ebben a kultúrharcban, amelyben mi most csak defenzívára szorítkozunk, ha elmúlik a vész magyar népünk fölött, akkor tudni fogjuk a módját annak, hogy a kultúrharc tűzfőszékét kipusztítsuk.”⁵⁴

1919 januárjában Kováts János István, a *protestáns ügyek kormánybiztosa*⁵⁵ is — aki az általa összehívott, 1918. november 11-i értekezleten még a kormány elvárásait és ígéreteit közölte a dunamelléki egyházkerülettel⁵⁶ — levélben tiltakozott Károlyi Mihálynál a VKM kettéválasztásának terve ellen: „Egyházi köreinkben az a felfogás az uralkodó, hogy a kettéválasztás teljes mértékben lehetetlen addig, amíg egyfelől az egyház és az állam szétválasztása, másfelől az iskolák egyetemes államosítása meg nem történik. ... [Ez] hatalmas kortes eszközt szolgáltatna a nemzetiségi agitátorok kezébe. ... Arra hivatkozhatnának, íme, a magyarok egyházaitokat el akarják választani az államtól, minden államsegélytől meg akarnak titeket fosztani, az iskolákból ki akarják a vallástanítást küszöbölteni, és így hitetektől is meg akarnak titeket fosztani.”⁵⁷

Január 12-én *Kapi Béla* dunántúli evangélikus püspök egy aznapi budapesti felekezeti iskolafenntartói „kongresszusra” hivatkozva, melyen a vallásoktatás iskolákból való kizárása ellen kívántak tiltakozni, csatlakozásáról biztosította e törekvést, s felszólította egyházkerülete iskoláit, tanítóegyesületeit, hogy hasonló módon foglaljanak állást, hiszen: „a hatalomra törő radikális irányzat egyáltalán nem elégszik meg az egyház és állam szétválasztásának követelésével, hanem mindent elkövet a keresztény egyházak összetörésére és hatásuk megsemmisítésére. Az összes iskolák államosításával sem akarnak megelégedni, hanem a vallásoktatást is ki akarják küszöbölteni az iskolákból... természettudományi alapon felépülő erkölcsstannal akarják helyettesíteni” — írta, az igazgatókat [a soproni tanítóképző-ét is — D. P.] felszólítva: ne érje be azzal egy igazgató sem, hogy „az intézet ter-

mészetes tiltakozását tudomásomra hozza, hanem igyekezzék a társadalomban szükséges közfelfogást kialakítani”.⁵⁸

Két hét múlva Csernoch János — Berinkei Dénes miniszterelnökhöz írt levelében — kifejtette: „Élénk fájdalommal töltött el a magyar népköztársaság [Sic!] kormányának az az elhatározása, hogy a közoktatásügyet elválasztja a vallásügytől. *Ezt a lépést úgy kell magyaráznom, mint a valláserkölcsei alapon való nevelés és oktatás irányától való távolodást*, ami szakítást jelent Magyarország kilencszáz éves közoktatásügyi politikájával.”⁵⁹ Megerősíti ezt a felfogást a közoktatásügy vezetésére kiszemelt miniszter személye, akinek világnézete köztudomásúlag homlokegyenest ellenkezik a magyar közoktatásügy eddigi vezetőinek világnézetével.⁶⁰ ... Ezekben a szomorú időkben a magyar kormány nem akarhatja a katolikusokat azzal keseríteni, hogy iskoláik a katolikus lelkülettől teljesen távol álló miniszter fennhatósága alá kerüljenek” — írta a hercegprímás.⁶¹

Amikor tiltakozásuk ellenére 1919. január 22-től a szociáldemokrata tanár, Kunfi Zsigmond lett az 1919:V. néptörvénnyel különválasztott közoktatásügyi minisztérium irányítója,⁶² semmi kétséget nem hagyott afelől, hogy Ő, „mint a minden más szemponttól *függetlenített közoktatásügy* első magyar minisztere”, azon meggyőződésben cselekszik, hogy „új gazdasági, politikai és erkölcsi alapon nyugvó világot kell megteremteni, s ehhez új emberekre van szükség”, hiszen „*a nevelés régi rendszere is összeomlott*”. „Szabad, öntudatos, minden kényszerigazságban kételkedő, saját eszét használó nemzedéket kell fölnevelni, s *a múlt legendái helyett*”⁶³ *a jelen tényeivel s a tudomány igazságaival kell megtölteni a felnövekvő nemzedék lelkét*. A természettudomány, a gazdasági ismeretek, a munka tudománya és gyakorlata, az emberi szolidaritás nagy gondolatán, minden nép önrendelkezési jogán és az emberiség nemzetközi egységén alapuló erkölcs... azok az alapelvek, amelyeken *a nevelés új rendjének* fel kell épülnie.” „[A] magyar közoktatásügyet *a népfelvilágosítás hatalmas szervévé* szeretném átalakítani” — hangsúlyozta Kunfi, hozzátéve: „*kultúr-szocializmusa*”⁶⁴ megvalósításához „különös melegséggel és szeretettel” hívja meg „*a néptanítókat*, akik elnyomott, szellemileg, erkölcsileg és anyagilag egyaránt elnyomott és kizsákmányolt helótái voltak a régi világnak”.⁶⁵ Felszabadítja őket „az egyházi és közigazgatási hatóságok befolyása alól”, „emberi megélhetést biztosít nekik”, s „a nép igazi vezetőivé teszi őket”.⁶⁶

Ennek szellemében — még csak az óvó- és tanító(nő)képzők államosítására készülve⁶⁷ — a tanítókat „felvilágosító” tanfolyamokra hívta.⁶⁸ Szmracsányi Lajos egri érsek Csernoch János hercegprímáshoz írt, február 18-i levelében a katolikus tanítók részvétele elszabotálásának diplomatikus módozatait taglalva leszögezte: „be kell látni, hogy *a közoktatási miniszterben igen okosan eljáró, tehát nagyon veszélyes ellenféllel van dolgunk, s hasonló okosságot kell vele szembeállítani*, hogy a kultúrkampf, ameddig csak lehetséges, elodáztassék”.⁶⁹

E taktika jegyében 1919. március 5-én az ökumenikus *Országos Lelkeszi Szövetség* nevében küldöttség kérte *Kunfi Zsigmondot*, „hogy a nemzetgyűlési választásokig ne történjék döntés a vallásoktatásnak az iskolából való kiküszöbölése, valamint az *iskolák és tanítóképzők államosítása* terén. Kijelentették, hogyha a Nemzetgyűlés ilyen irányban döntene, e döntésnek alávetnék magukat. Egyébként *szükségesnek jelezték a vallásoktatás megreformálását és azt, hogy az egyház és a vallás illeszkedjék be a forradalmi világ szellemébe*” — olvashatjuk a *Népszava* tudósításában.⁷⁰

Amikor utóbbi gesztusuk ellenére — a pozícióját népbiztosként a Tanácsköztársaság kikiáltása után is megőrző — *Kunfi Zsigmond* és Garbai Sándor 1919. március 29-én rendeletet írtak alá a „nevelési és oktatási intézetek köztulajdonba vételéről”,⁷¹ azt az érdemi ellenállás esélye nélkül tiltakozva vették tudomásul az egyházi iskolafenntartók.⁷² A népiskolák és tanítóképzők többségét is érintő jogszabály leszögezte: „a Magyarországi Tanácsköztársaság az oktatás ügyét állami feladatnak tekinti... [s] a munkásság művelődésének emelésére minden eddiginél nagyobb szabású oktató- és nevelőmunkát szándékozik végezni. Mindazokat, akik a Tanácsköztársaság társadalmába és szellemébe beilleszkednek, képességükhöz mértén szolgálatába kívánja állítani. Ennek folytán a nem állami nevelési és oktatási intézetek alkalmazottai közül azokat, akik ennek a feltételnek megfelelnek, a Tanácsköztársaság szolgálatába veszi át. Az egyházi személyeket (papokat, szerzeteseket, apácákat) azonban csak akkor, ha világi személyekké lesznek.”⁷³ Az átvétel akként történik, hogy az intézetek alkalmazottai ennek a rendeletnek az alapján... a Tanácsköztársaság ideiglenes szolgálatába lépnek. Állandó alkalmaztatásuk tekintetében a közoktatásügyi népbiztos ama vizsgálat letételének alapján fog határozni, amely az illetők társadalmi felfogására és ismereteire terjed ki.”⁷⁴ „E rendelkezés következtében — írták a június 18-i, 45. KN számú rendeletben —, és mert a tanító alkalmazottaknak feladata nemcsak a jövő nemzedéket, hanem a felnőtteket is a kommunista társadalom megértésére és szolgálatára nevelni,”⁷⁵ a Közoktatásügyi Népbiztosság szabályként megállapítja, hogy minden tanító alkalmazottnak ismernie kell az eddigi kapitalista társadalom lényegének és fejlődésének kérdéseit, és át kell értenie a kommunista társadalom szerkezetét, feladatait és elveit.” A Marx-, Engels- és Buharin-művek tanulmányozását kötelezően előíró rendelet kiterjedt „az összes népiskolai, valamint eddigi középfokú iskolai tanítókra, éspedig úgy az eddigi állami, mint... a Tanácsköztársaság szolgálatába átvett, eddigi nem állami intézetek tanítóira” — az augusztus második felében kilátásba helyezett, majd december végéig halasztott [de a Tanácsköztársaság bukása miatt elmaradt] vizsgától függővé téve további alkalmazásukat.⁷⁶

Kunfi Zsigmond — áprilisban, a népbiztosság agitátorképző iskoláján — egy kérdésre válaszolva kifejtette: „Tudjuk, hogy a tanárok és tanítók gondolkodásmódjának átalakítása nehezen fog menni. ... Nem szabad azt hinnünk, hogy azzal, ha ezeket a könyveket elolvassák és vizsgát tesznek belőle... a gondolkodásmód-

juk is át fog alakulni. De kurzusokat fogunk tartani, lapokat fogunk kiadni a tanárok és tanítók számára, és ily módon igyekszünk átalakítani gondolkodásmódjukat. ... [A] sajtó és az egész közszellem átalakulása lassanként át fogja formálni a tanítókat és tanárokat is. Én sokkal fontosabbnak tartom e pillanatban a tanítókat, akik... legközvetlenebb nevelői a proletariátusnak... [s akik] a legnagyobb jóakarat mellett sem tudják egyszerre elfelejteni azt, amit eddig tudtak és megtanultak, amire ezután lesz szükségük.” Utóbbiakra vonatkozóan hozzátette, hogy márpedig „a tanítók egy részét még bizonyos iskolai feladatainknak háttérbe szorítása mellett is rá akarjuk venni és ki akarjuk képezni arra, hogy a parasztság tanítói legyenek. ... [Számukra] oly tanfolyamokat fogunk tartani, amelyeken ők ... mezőgazdasági ismereteket szerezhetnek.”⁷⁷

Álláspontját visszhangozta a *Néptanítók Lapja* április 17-i számában Halász Arnold is, aki arról értekezvén, hogy vajon „A nép tanítója-e a néptanító?”, cikkét az alábbi konklúzióval zárta: „most, amikor egy elpusztult világ romjain új világ van születőben, a tanítóknak is újjá kell születniük... mert az új életben merőben más a tanító feladata is, mint a régi iskolában volt”.⁷⁸

Kun Béla — egy előadóképző tanfolyamon, július 4-én — az új feladatokat taglalva maga is elismerte, hogy a kívánatos „újjászületés” valószínűleg nem megy majd túl könnyen, hiszen „egész serege a tanítóságnak nem szocialista”. „[A]zzal, hogy ma egy szociális tanítási tervet csináltunk, azzal, hogy... az iskolát beállítottuk a szocializmusra nevelés szolgálatába”, „még azok is kénytelenek lesznek ehhez a tervhez alkalmazkodni s a szocializmus érdekében nevelni, akik egyébként esetleg ideológiai okok folytán erre kevésbé alkalmasak vagy önmaguktól sohasem tették volna meg. Tény az, hogy a proletariátus diktatúrája... fizikai és szellemi erőszakszerven alapszik. Ebben a tekintetben a tanítóság feladatai világosak. ... Elvégezni azt, amit a proletár állam parancsol”⁷⁹... az iskolának a szocializmusra való nevelés szolgálatába állítását”⁸⁰ — fejtegette szűk egy hónappal a Tanácsköztársaság bukása előtt...

2.2. A nagykőrösi képző a politikai-világnézeti elmarasztalás, beiskolázási nehézségek, infrastrukturális gondok s egy „likvidálási” kezdeményezés árnyékában

Mielőtt áttérnénk a forradalmakat követő „ellenforradalmi rendszer”⁸¹ jellegének — szempontunkból való — rövid bemutatására, szembe kell néznünk a kérdéssel: vajon a nagykőrösi tanítóképző (1916 augusztusától még a képző épületéből is többször, sokáig kiszorult)⁸² tantestülete miképp reagált e történelmi forgószelekre?

- Mennyiben mutatkozott készen arra, hogy megfeleljen az iskolák államosítása révén iskolafenntartói helyzetbe került „proletárállam” követelményeinek?

- *A Tanácsköztársaság bukása után milyen következménye lett a forradalmak alatti magatartásuk megítélésének: a tanári kar egyes tagjai s a képző egésze szempontjából?*
- *Vajon a Nagykőrösön történtek miként ítéltethők meg a többi képzős igazgató s tanár magatartásának, sorsának ismeretében?*

2.2.1. Amiről a hivatalos eljárások dokumentumai referálnak

A VKM 4507., 103.187., 103.197. és 193.265/1919. B. III. sz., valamint a dunamelléki püspök 841/1919. sz. rendeleteinek megfelelően,⁸³ a nagykőrösi református főgimnázium és tanítóképző intézet igazgatótanácsai közös ülésén, 1919. szeptember 10-én vizsgálták „a tanároknak a Kommunizmus [Sic!] alatti magatartását”, s „hazafias fájdalommal állapították meg”⁸⁴: „főgimnáziumi tanári testületünknek több tagja, tanítóképző intézetünknek pedig teljes tanári kara nem tanúsított olyan magaviseletet és ténykedést a kommunizmus alatt, mint amelyet drága Magyar hazánk [Sic!], Egyházunk és vallásunk iránt elodázhatatlan erkölcsi kötelességük lett volna tanúsítani; sőt ezeknek ellenére munkatársul szegődtek, kisebb-nagyobb mértékben a romboló kommunizmusnak; s miután a tanári hivatásukról megfélemedeztek, az együttes Igazgatótanács az ilyen tanárok eljárását, magatartását, ténykedését szigorú és igazságos elbírálás alá veszi, s megállapítja a következő tényállásokat...⁸⁵”:

5. Váczy Ferenc tanítóképezdei igazgató. Csakhamar önként lépett be a szocialisták táborába, ahová senki nem kényszerítette, és ott azonnal vezető szerepet bíztak rá. Oly hűséges bérencükké szegődött a szocialistáknak, hogy ezek vörös zászlójának felavatásakor a f. évi március 16-án Ő tartotta az ünnepi beszédet a városháza áltányáról [Sic!], s beszédében a következőket mondta: »1848 óta a háromszínű rongy alatt mindig hazudtak önöknek, hazudtak nekünk is, akik tanultunk, és hazudtunk mi is, mikor tanítottunk. Ma már nincs haza, nincs határ, nem is kell, mert ez a vörös zászló, amely itt előttünk lengedez, ez a vezére az egész világ proletárjainak. Ez alatt egyesüljünk, elvtársak, mindannyian, mert ezé a zászlóé a jövő, és ezen zászló alatt vívhatjuk ki a munkásság uralmát, a proletárok felszabadítását.«

Ilyen tanítása után egyik legerősebb híve lett a kommunistáknak, ahol eldobva magától a lelkeszi palástot és papi oklevelet, szakszervezeti elnökséget vállalt. A tanítóképezdei igazgatótanács kijelölése folytán szocialista átképző tanfolyamon volt Budapesten f. év március közepétől május végéig, és a kommunizmus legnagyobb dühöngése alatt sem hagyta ott.

6. Székely Endre tanítóképezdei tanár.⁸⁶ Ő volt a legvadabb kommunista. Testtől, lelkestől neki adta magát és előresegítette őket céljaikban, amennyiben vöröskatonákat toborzott a kommunizmus aljas céljaira, s még a képezdei saját tanítványait is ő buzdította a burzsoák végleges letörésére, a kommunizmus védel-

mezésére. Soha másról nem beszélt, mint a Kommunizmus üdvös voltáról. Már le is van tartóztatva régen.

7. Osváth Ferenc tanítóképezdei tanár.⁸⁷ *Nagyon lelkesedett a kommunizmusért, velük tartott, velük érzett, s olyan megbízhatónak tartották, hogy beválasztották a Munkástanácsba, de nagyobb mozgalmas cselekedete nem volt.*

8. Dr. Juhász Vince tanítóképezdei tanár.⁸⁸ *Teljes erejéből vad kommunista volt. Önkéntesen, jó kedvvel vállalta azokat a szerepeket, melyek részére kiosztva lettek. Ő volt az ifjúmunkásoknak politikai megbízottja, ami már magában véve megbocsáthatatlan bűne. Ezt még tetézte azzal, hogy a Kommunizmust dicsőítő cikket írt a bolsevik újságba, midőn egyházunk összes vagyonát — az egy templomot kivéve — elrabolták.*⁸⁹ Ezen cikkben fejtegette, hogy a református Egyház nagy vagyona eddig aljas célt szolgált, mert az egyház azzal csak uzsoráskodott, hanem ezentúl fogja a nagy vagyon az igazi magasztos célt, a Proletárdiktatúra [Sic!] rendelete folytán az igazi tanügyet szolgálni. Minden körben, minden társaságban nyíltan hirdette, hogy a Kommunizmus régen kellett volna már, s ez esetben új világ lett volna általa a Földön.

9. Ricsey György tanítóképezdei tanár.⁹⁰ *A kommunizmust úton-útfélen hirdette és dicsőítette, a kommunistákkal társalgott, sőt, ezenfelül még társadalmilag is kifogásolható magaviseletet tanúsított. Nem hallgathatjuk el, hogy egyik nagyérdemű polgártársunknak, B. Tóth Ferencnek temetésekor mint énekvezér a lelkészek működése ideje alatt kommunista újságot olvasott.*

Az előterjesztettek alapján jól megfontolt és igazságos véleményünk, illetve javaslatunk a következő: ...

5. Váczy Ferenc ellen fegyelmi vizsgálat és *felfüggesztés* rendelendő el.

6. Székely Endre ellen fegyelmi vizsgálat és *felfüggesztés* rendelendő el, s *többé a tanintézetbe be nem bocsátható.*

7. Osváth Ferenc ellen fegyelmi vizsgálat rendelendő el.

8. Dr. Juhász Vince ellen fegyelmi vizsgálat és állásától *felfüggesztés* rendelendő el.

9. Ricsey György, mint ideiglenes helyettes tanár, kinek megbízatása a tanév végével különben is lejárt, tovább nem alkalmazható, *azonnal elbocsátandó.*

Az előadottakon felül még megállapítják az igazgatótanácsok, hogy a tanítóképezde összes tanárai és tanulói a helybeli szocialista, majd kommunista pártnak s a vele karöltve járó szakszervezetnek karjai közé dobták magukat; annak utasításai szerint jártak el, az előbbi törvényes vezetőségtől elszakadtak; úgy a tanári kar, mint az ifjúság a folytonos gyülekezéseken mindig mélyebbre ásták a szakadást, meg sem kérdezték az Igazgatótanácsot. Maguk intézkedtek pártban és a szakszervezetekben. A vallástanítást megszüntették, s helyette dr. Juhász Vince egy szocialista irányú művet magyarázott, az imát, éneklést eltörölték.

A tanítóképezdei ifjúság a templomba járásért, ottani éneklésért túl magas követelésekkel állt elő, s midőn a követelésük teljesítését az elnökség és az Egyház-

tanács megtagadta: *a templomba való járást és az ezzel járó éneklést megszüntették*. Emellett még a képezdei tanári kar 6. sz. jelentése szerint *23-an jelentkeztek a Vörös Hadseregbe felvételre, s ezt a tanári kar megnyugvással tudomásul vette*. Véleményezzük, hogy *amennyiben ezek közül valaki vagy valakik a most folyó tanévben beiratkozni óhajtanak, azok nem lesznek felvéve*” — írták a Bakó József⁹¹ és Patonay Dezső⁹² elnök-lelkészek részvételével, az előbbi irányításával — az érintettek, ill. képviselőik távollétében, megkérdésük nélkül — álláspontot kialakító, csonka igazgatótanácsok nevében.⁹³

Felterjesztésüket négy nap múlva — 1919. szeptember 14-én — tárgyalta a Patonay Dezső vezette *Nagykőrösi Református Egyháztanács*,⁹⁴ „s minthogy a presbitériumnak legtöbb tagja szintén tudomással bír[t] a... megnevezett... tanítóképezdei tanárok kommunisztikus működéséről és üzelmeiről”, *az öt tanítóképzős pedagógussal kapcsolatban javasolt szankciókat változatlan formában elfogadta*, s — a fegyelmi eljárások lefolytatása végett — döntéséről értesítette az egyházmegyei bíróságot. Ezen túlmenően „*a tanári kar jegyzőkönyvben meg nem nevezett tagjaira vonatkozólag az Egyháztanács megbotránkozását*” fejezte ki „a jegyzőkönyvben leírt hazafiatlan, a vallásoktatás kérdésében ezen vallástalan magatartásukért s azért, mert a 23 tanulónak a Vörös Hadseregbe történt jelentkezését megnyugvással tudomásul vette”.

Az Egyháztanács ugyanakkor „*sajnálkozását és rosszsallását fejezte ki*” a „*tanítóképezdei tanulói ifjúságnak*” is, mert „a templomba járást s az ezzel járó éneklést megszüntették”, s — az igazgatótanács javaslatának megfelelően — „*a Vörös Hadseregbe jelentkezett 23 tanítóképezdei tanulónak az intézetbe való felvételét megtiltotta*”.

Utóbbi döntésével ellehetetlenítette volna az 1918/1919. tanévben is mindössze 57 rendes és 16 magántanulóval foglalkozó képző helyzetét (ám a korábbi években másutt tanult vagy katonáskodó növendékek bekapcsolódása miatt, az intézet diákjainak száma a következő tanévben kevésbé: 44 rendes és 12 magántanulóra mérséklődött).⁹⁵

Az akkori légkörben a képző körülményeinek súlyosbítása sem tartotta vissza a presbitereket: „*Tekintettel a gyülekezet körében a Tanítóképző fenntartása kérdésében észlelhető hangulatra*”, még ugyanazon az ülésen, 1919. szeptember 14-én, a „*vélemények szabad megnyilvánulása*” után, *a nagykőrösi intézet bezárását kezdeményező határozatot hoztak*⁹⁶:

„Az 1839-ben létesült, majd a Dunamelléki Egyházkerülettel mint társfenntartóval fenntartott nagykőrösi református Tanítóképezde már *mintegy két évtized óta a sorvadás szomorú tünetét viseli magán*. Növendékeinek száma folyton csökken, s 40-50-re is leszáll⁹⁷, s a háború előtt években sem emelkedett 60-70-en felül.

A sorvadás okát kétségtelenül meg lehet találni egyfelől abban, hogy egyházkerületünk nagyobb gyülekezetei egyáltalán nem küldenek a képzőbe számottevő

anyagot. Míg a múltban a ceglédi polgári iskola, a halasi, a gyönki, kunszentmiklósi al gimnázium bőven adták a jónál-jobb tanulókat — Budapest, Nagykovács, Kecskemét mellett ezek is mind teljes gimnáziummá fejlődtek. A tanulni vágyó ifjak nem jöttek többé a képzőbe, hanem helyben kitanultak s aztán érettségivel haladtak tovább. Akik mégis a képzőbe jöttek, igen gyenge, selejtes tanulók voltak. *Egyébként is, a tanítói pálya a férfiakra nézve elvesztette vonzóerejét,* mert más pályán jobb egzisztenciát remélnek. A megszűkült Magyar hazában [Sic!] pedig ma már még kevésbé lehet a viszonyok jobbrafordulására számítani, a növendékek felszaporodását várni, mert a meglévő tanítók elhelyezése is sok nehézséggel jár, nemhogy az e pályájára újabban lépőket kecsegtetné sikerrel, boldogulással.

Tanintézetünk elsorvadásának másik oka, hogy *az állami tanítóképzők által a növendékeknek nyújtott kedvezményekkel nem bírja a versenyt.* A tanítói pályára leginkább szegény sorsú szülők gyermekei lépnek, akik előtt lényeges kérdés, hogy az intézet milyen segélyben képes részesíteni gyermeküket... [A] mi növendékeink régebben a temetési díjakból tartották fenn magukat. Újabban Egyházunk 12 tanuló részére állított fel internátust s tartott fenn egy egyszerű tápintézetet. Az egész lakosság évenként nyújtott adományt a tápintézetnek s az Egyházmegyék tanítótestületei is évenként beküldték járulékaikat, de mindezek összevéve is csak néhány korona havi segélyezésre nyújtottak lehetőséget. S ha még a múltban jelentettek is valamit, a mai megdrágult lakás- és élelmezési viszonyok között, az intézet benépesítése a növendékek ide vonzása szempontjából alig jelentenek valamit, mert csak egy tanuló ellátására sem lenne az elegendő.

A Nagykovácsi Református Egyház anyagi viszonyai teljesen lehetetlenné teszik, hogy e tekintetben a helyzeten valamit javítani [tudjon] s a képzőért, a növendékeiért újabb áldozatot hozzon. Vagyunkunk legnagyobb része „hadikölcsönben” van, semmi jövedelmet nem hoz. A Proletárdiktatúra által ránk kényszerített épületjavítások háromszázezer korona adósságot hoztak a fejünkre. A régebbi adósságunk szintén 300 ezer korona. Iskolai bútoraink, padjaink, a megszálló katonák által, széthányattak, feltüzeltettek. Temetőinkből öt évre esedékes fa erőszakkal letaroltatott. Fűtőanyagunk nincs, s a fehérpénz értékcsökkenése folytán 15 ezer koronát kellett leírunk stb. Szóval az adósságmentes, gazdagnak nevezett Nagykovácsi Egyházból súlyos viszonyokkal küzdő, szegény egyház lett. Gyülekezetünket, népiskoláinkat is nehéz küzdelmek mellett bírjuk rendbe hozni, fenntartani, nemhogy egy sorvadásnak indult intézet haldokló életerejét kíséreljük meg új erőre juttatni. ...

Mi nemcsak az intézet fejlesztésére, de még csak fenntartására sem vagyunk képesek. Az intézeti épület, melyet az Egyháztól bérel, még csak megfelelő, de alkalmatlanná teszi azon körülmény, hogy ugyanitt internátus és gazdasági kert, mint a tanítóképző nélkülözhetetlen alkatrészei, együttesen el nem helyezhetők, és így ezen a helyen a fejlesztés lehetősége is ki van zárva. Ezenfelül a Nagykovácsi

Református Egyháznak a népiskolái részére nélkülözhetetlen szüksége is van erre az épületre. Csupán a Ft. [Főtiszteletű — D. P.] kerületnek mint társfenntartónak hozta meg Egyházunk azt az áldozatot, hogy az épületet a tanítóképzőnek használatra bocsássa. ... *De hivatását, célját már évtizedek óta nem képes betölteni.* Két tanárral mint »gazdasági intézet« kezdte pályáját, *ma nyolc tanerő működik,* illetve várja a tanulni vágyó ifjakat, de mindhiába, mert *egy-egy osztályban 3-4, illetve 8-10 növendéknél több nincs.*⁹⁸ *Micsoda erőpazarlás... anyagilag, de... szellemileg is,* mert néhány gyenge tehetségű növendéknek épp úgy meg kell tartani a heti 30–36 órát, mintha egy teljes osztállyal folyna a tanítás. ... Fialat tanári karunk megfelelő munkamezőn bizonyára több haszonnal lenne képes tehetségét érvényesíteni.

A Nagykőrösi Református Egyháztanács őszinte sajnálkozással látja... [hogy] ... az intézet teljes elsorvadását feltartóztatni nem lehet... Mindennél fogva, bár nagy fájdalommal, a maga részéről *kénytelen az intézet megszüntetését elhatározni és javasolni a Főtiszteletű és Méltóságos Egyházkerületnek,* mint szerződött társfenntartó testületnek, hogy hasonló értelmű határozatot hozni méltóztasson... [s hogy] a magyar állam kormányával az intézet megszüntetése s a tanárok átvétele ügyében tárgyalást kezdeményezzen. A tanárok fizetését az 1919/20-i költségvetés keretében folyósítja, de semmilyen pótdíj fizetését nem vállalja. *A tanulónak az 1919/20. évfolyamra felvételét meg nem akadályozza,* de részükre sem internátust, sem tápintézetet fenn nem tart, mert az előbbi csaknem teljesen elpusztult, a tápintézetben pedig közélélmezésről gondoskodni lehetetlen.⁹⁹ *Az intézet likvidálására úgy a Ft. és Mélt. [Főtiszteletű és Méltóságos — D. P.] Egyházkerület, mint a Magyar Állam Kormánya (sic!) részéről sürgősen bizottság kiküldését kérelmezzük.*”

A Dunamelléki Református Egyházkerület Közgyűlése 1919. november 8-án, Takács József egyházkerületi főjegyző, az „Egyházkerületi Tanítóképző Intézeti Szakosztály” elnöke¹⁰⁰ előterjesztésében foglalkozott a nagykőrösi egyháztanács javaslatával. A ránk maradt jegyzőkönyvkivonat szerint¹⁰¹ a ceglédi lelkész úr lényegesen „áthangolta” az előterjesztést: tálalásában a nagykőrösiek „meleg és aggódo hangon” írtak a képző 80 éves történetéről, a fenntartók érte hozott áldozatáról azért, hogy a képző, „mint egyházunk egyik veteményeskertje, egyházunk számára hivatásos tanítóságot termeljen és neveljen. Az új, zavaros idők az intézet anyagi alapját megrongálták, s mindent megmételvező, romboló divatos eszmék pedig ezt a régi kultúrintézményt úgy megpróbálták, hogy... megvesztegetve a növekvő ifjúság szellemét, a tanítói pályától elidegenítették” —ismertette szelektíven-visszafogottan a nagykőrösiek érvelését. Majd — megítélésünk szerint — átinterpretálta, korrigálta kérésüket: „Az egyházközség vezetősége aggodalmát fejezi ki felterjesztésében az intézet jövője iránt és a társfenntartóhoz fordul a bajok gyógyítása ügyében tanácsát, segítségét, támogatását kérve, sürgetve.” Nemcsak az előterjesztő hagyta figyelmen kívül a nagykőrösi egyháztanácsnak az in-

tézet gyors „likvidálására” vonatkozó kérését, hanem — ennek következtében — a közgyűlési állásfoglalás is. A javaslat megkésezttségére hivatkozva hátrította tovább a döntést, s egy, a felszámolás módját kimunkáló bizottság helyett, „a tanítóképző ügyének komoly megvizsgálására és az intézmény jövőjének a másik fenntartótárssal való céltudatos megbeszélésére és megállapítására a maga kebeléből a püspök [Petri Elek] és báró Szilassy Aladár egyházmegyei gondnok elnöklete alatt egy 5 tagból álló bizottságot küld[ött] ki, melynek feladata leendő a régi kultúrintézmény jövőjének egyházunk érdekében teljesen biztos alapokra helyezése”. A bizottság tagjaiul Takács József mellett Benedek Sándor egyházkerületi főjegyzőt, dr. Darányi Gyula egyházkerületi bírót, dr. Kovács J. István teológiai tanárt, volt kormánybiztost és Kiss Zsigmond kecskeméti egyházmegyei esperest, az egyházmegyei bíróság lelkészi elnökét választották. Ugyanakkor a közgyűlés felhatalmazta az Egyházkerületi Intézőbizottságot „sürgős esetben a végleges intézkedésre is”.

Az egyházkerület nyilvánvalóvá tette tehát, hogy nem a nagykőrösi képző megszüntetéséről, hanem fenntartásának mikéntjéről kíván tárgyalni az indultai által kissé elragadtatott nagykőrösi „társfenntartóval”, melynek a kiküldött bizottságban megyei és egyházkerületi előjáróival kellett volna „keménykednie”, ami még a katolikusnál kevésbé centralizált református egyházban¹⁰² is jóval kockázatosabbnak tűnhetett, mint a neki alárendelt pedagógusok felé „erőt demonstrálni”.

Bizonyára ezzel is magyarázható, hogy — *a képző igazgatótanácsa 1920. augusztus 2-i ülésének¹⁰³ tanúsága szerint* — az intézmény bezárását szorgalmazók meghátráltak. Igaz, csak a második, az intézet fenntartásának szükségességét deklaráló püspöki felhívásra¹⁰⁴ nyilatkoztak arról, hogy „az Egyházkerület által kiküldött bizottság összehívásának szükségessége nem forog fenn... mert az intézet fenntartásának kérdésében a múlt év ősze óta a nagykőrösi Egyháztanácsban örövendetes fordulat állt be, annyira, hogy már az Egyháztanács vezető emberei kivétel nélkül a tanítóképző fenntartása mellett vannak, teljesen értékelvén annak a református Egyház szempontjából való szükségességét.¹⁰⁵ Ehhez képest az intézetnek nemcsak a jövő évi, hanem általánosságban fenntartása is biztosítva van: így a tanárok fizetése, dologi szükségletek, valamennyi költségvetésileg. ... A konviktus felállítása, illetve újból való megszervezése befejezést nyert. Így a növendékek anyagi ellátásának nehezebb része megoldottnak tekinthető” — írták, felsorolva az ennek érdekében tett intézkedéseket, gyűjtéseket. Az internátust ellenben még az 1920/1921. tanévre sem tudják helyreállítani, állították, mivel a román megszállók 60.000 koronát kitevő kárt okoztak, amire nincs fedezetük. Ehhez kérték az egyházkerület 50.000 koronás támogatását s azt, hogy a jó előmenetelű tanulók segélyezésére biztosítsanak bizonyos összeget.¹⁰⁶

Miközben tehát azokban a körülményekben, melyek a képző megállíthatatlan hanyatlásának” képzetét keltették a presbitériumban,¹⁰⁷ nem történt érdemi javulás, sőt a hatéves tanítóképzés elrendelése a fenntartók számára újabb, jelentős

kiadásokat jelzett,¹⁰⁸ az Egyháztanács véleménye gyökeres változáson ment át, ami a két helyzetmegítélés közötti különbség okán felveti az alábbiakban — Váczy Ferenc interpretációjában — még megvilágításra kerülő kérdést: vajon milyen kumulált feszültségek robbanhattak ki az egyháztanács 1919. szeptember 14-i ülésén?

Mielőtt erre válaszolnánk, szükségesnek látszik áttekinteni, hogy *mi lett a tanítóképzős tanárok, diákok elmarasztalását tartalmazó, aznapi másik egyháztanácsi határozat, a politikai-világnézeti vádak következménye? Megváltak Ricsey György ideiglenes segédtanártól* (de az is lehetséges, hogy e határozattól függetlenül, nem politikai okból, ill. önként hagyta el az intézetet).¹⁰⁹ *A vöröskatonának jelentkező diákok újrafelvételét is megtagadták.*

A tanítóképző tantestülete 1919. szeptember 29-én jegyzőkönyvi fellebbezést nyújtott be, melyben kifogásolta, hogy ügyük az együttes igazgatótanácsi ülésen került tárgyalásra, s hogy a vádolt tanárok közül senkit nem hívtak meg. Egyben tagadták, hogy „a testület tagja volt a kommunista pártnak”, s leszögezték azt is, hogy „a növendékek sem” voltak tagjai a szocialista pártnak. A 23 tanuló a tanárok közreműködése nélkül lépett be a Vörös Hadseregbe. *A vallástanítást a népbiztosság távirati rendeletére szüntették be, magánúton azonban továbbra is tanították a vallástant.*” Mindezek alapján a tantestület maga ellen is kérte a fegyelmi eljárás lefolytatását.

Sajnos, a levéltáros kollégák segítségével három levéltár öt osztályán folytatott — hónapokig tartó — keresés ellenére sem találtuk meg e fellebbezést, ahogy Váczy Ferenc „valamennyi részletre kiterjedő önigazoló jelentését”, Juhász Vince vádakkal kapcsolatos „észrevételeit” s egyházi fegyelmi vizsgálatuk, ítéletük dokumentációjának zömét sem. Létezésükről s tartalmukról az iratok birtokában jelentést író, véleményt formáló Scherer Sándor főigazgató 1921. március 10-i és szeptember 16-i jelentéseiből tudunk.¹¹⁰

Rendelkezésünkre áll viszont az 1920. január 8-i *tanári értekezlet jegyzőkönyvének részlete*, melyben „mélységes aggodalommal” konstataáltak, hogy a szeptember 14-i vádakkal s két héttel későbbi fellebbezésükkel kapcsolatban semmi sem történt, hiszen

„1. A késedelem, amely a védekezéstől a meggyanúsítottakat eddig elzárta, máris káros és megalázó társadalmi következményekkel járt...

2. *A vádagnak legnagyobb része kitalálás és alaptalan ráfogás; abban a formában pedig, ahogy a vádirat állítja, egyik sem állhat meg.* Könnyű belátni, hogy tanügyi és pedagógiai szempontból sem kívánatos, hogy a megvádolt tanárok, amennyiben a vádak igazak volnának, az ifjúságot tovább mételyezzék, amennyiben pedig alaptalanok, az ifjúság tudtával tovább is viseljék a megalázó helyzetet.

3. *A tanári kar státusrendezése küszöbén áll.* Természetes, hogy a fegyelmi vizsgálat, vagy bármely hivatalos vád alatt állók mellőztetni fognak. Tehát a további késedelem a tanárok anyagi megkárosításával is járna” — írták,¹¹¹ „tiszte-

lettel, de a leghatározottabban” kérve Kiss Zsigmond egyházmegyei esperest a fegyelmi ügy „azonnali tárgyalására”, melyet ő, Takács József és Joó Gyula „vizsgálók kiküldésével”, februárban kezdeményezett.¹¹²

Időközben az egyházmegyei ügyész is kialakította álláspontját: Váczy Ferenc és Juhász Vince esetében a felfüggesztést túlságosan szigorúnak, indokolatlannak találta, ellenben helyt adott az ellenük indítandó fegyelmi vizsgálatra vonatkozó javaslatnak.¹¹³ Az időközben előzetes letartóztatásba helyezett, többrendbeli izgatás és lázadás kísérletével vádolt, majd 1919. november 18-án a Kecskeméti Királyi Törvényszék által felmentett¹¹⁴ Székely Endre esetében indokoltnak látta a felfüggesztést,¹¹⁵ aminek gyakorlati jelentősége nem volt, hiszen szabadon bocsátásakor a tanár úrnak választania kellett a rendőrségi felügyelet vagy a városból való távozás között.¹¹⁶ Az utóbbi mellett döntött, s ez kizárta a nagykőrösi képzőben való további működését.¹¹⁷

1920. március 5-én a kecskeméti államügyészség vádat emelt Váczy Ferenc ellen is, „a Btk. 172. §-ának 2. bekezdésében meghatározott, az 1912. évi 63. tc. 19. §-a szerint büntetendő izgatás büntette címén”, az 1919. március 16-i beszédének tulajdonított — a fentiekben szó szerint idézett — mondatok, szavak miatt, melyekkel az államügyész szerint „nyilvánosan és gyülekezeten, háború idején, a tanácsköztársaság megalapítása érdekében a munkásságot az uralkodó társadalmi osztályok, nevezetesen a hivatalnok s más vagyonos, papi és tanító, tanári osztályok ellen gyűlöletre izgatta”.¹¹⁸ Az 5 évig terjedő börtönbüntetéssel fenyegető¹¹⁹ vádiratot, az akkori eljárásnak megfelelően, megküldték a VKM-nek is, amely április 8-án 22.412/1920. VIII. b számú átiratában — azt továbbítva — kérte Petri Elek püspököt, hogy „amennyiben Méltóságod Váczy Ferenc... ellen a fegyelmi eljárás megindítására indokot talál, ellene a fegyelmi eljárást megindítani szíveskedjék”. A vádiratot a püspök április 28-án, „elsőfokú eljárás végett”, megküldte a kecskeméti református egyház fegyelmi bíróságának, ahol ezzel immár a második iniciatívát regisztrálták a nagykőrösi igazgató elleni fegyelmi eljárásra vonatkozóan.¹²⁰

Nem tudhatjuk, hogy leirata szignálásakor Petri Elek informálva volt-e arról, hogy a Kecskeméti Királyi Törvényszék 1920. április 13-i tárgyalásán Váczy Ferencet, bizonyíték hiányában, már felmentette az izgatás vádjá alól. Indoklásában a bíróság a március 16-i beszéd kapcsán kifejtette: „Vádolt tagadta, hogy a vádba tett kifejezéseket használta. Bakó József [lelkész, a gimnázium igazgatótanácsának elnöke] és Daróczy Antal [gimnáziumi tanár] tanúk azt vallották, hogy a vádlott a vádba tett szavak egy részét használta. Szűcs Ambrus tanú a főtárgyaláson nem tudja előadni szóval a hallottakat, hanem hivatkozik a nyomozati vallomásra. Magyar György tanú, vallomása szerint, arra a kijelentésére emlékszik a vádlottnak, hogy eddig vagy a nemzetközi, vagy a háromszínű zászló alatt butították a népet, másra nem emlékszik. Ezzel szemben Osváth Ferenc, Zombory Dániel,¹²¹ dr. Juhász Vince, Ricsey György tanúk [a tanítóképző pedagógusai! — D. P.],

Rudler Gábor, Kerékgyártó László tanúk egybehangzóan azt vallották a főtárgyaláson, hogy vádlott a vádba tett kifejezéseket nem használta, s ha használta volna, azt nekik feltétlenül hallaniuk kellett volna, mert egészen közel voltak a vádlotthoz. Figyelemmel arra, hogy a kihallgatott tanúk vallomásai a döntő körülményre nézve ellentétesek... hogy úgy Bakó József, mint Daróczy Antal tanúk akkor, amikor a vádlott beszélt, attól távol álltak, sőt Daróczy Antal... a beszéd végét be sem várva eltávozott... [s hogy mindketten] azt vallották, hogy nem tudják biztosan, hogy a vádlott a nemzeti színű zászlót rongynak vagy cafrangnak nevezte-e? ... Figyelemmel továbbá arra, hogy úgy a tanúk, mint a terhelő Szűcs Ambrus és Magyar György tanúk is a beszéd helyétől távol álltak, s így nincs kizárva annak lehetősége, hogy a terhelő tanúk a távolság miatt, vádlott szavait nem jól hallották, s így e szavakat illetően jóhiszemű tévedésben lehetnek, figyelemmel végül a fent nevezett mentőtanúk vallomására — *a bíróság nem látta megnyugtatóan bizonyítottnak azt, hogy vádlott a vádba tett kifejezéseket ténylegesen használta. Minthogy az izgatás vádja bizonyítva nincs, ez alól a vádlottat fel kell menteni*”.¹²²

A bírósághoz hasonló kételyeinek adott hangot a nagykőrösi igazgató- és egyháztanács vádjaival kapcsolatban — három nappal korábban — Takács József egyházmegyei vizsgáló Kiss Zsigmond espereshez írt levelében: „A nagykőrösi vizsgálatot befejeztük¹²³ ... Rám... azt a benyomást tette, hogy *ez az ügy a felizgatott kedélyek által felfújtt hólyag, mely az igazság és higgadt komolyság szemüvegén nézve semmivé lesz, szétpukkan*. Hiszen olyan mértékben — *mint a nagykőrösi vádlottak nagy része — minden tanárunk és tanítónk nemcsak vádolható, de el is ítéltető*. Ez az én magánvéleményem. A[z egyházi] bíróság majd bölcsen fog ítélni. ... [A] nagykőrösiek sem nem látnak, sem nem ítélnének higgadtan.”¹²⁴

A vizsgálat iratai rövidesen „*áttétettek a kecskeméti ref. egyházmegyei időszaki bírósághoz mint fegyelmi bírósághoz, mely 1920. június 22-én Kecskeméten tárgyalta az ügyet. ... Az egyházmegyei ügyész az összes panaszlottal szemben a vádat elejti. [!] A nagykőrösi ref. egyház képviselője azonban Juhász Vincével és Váczy Ferencsel szemben fenntartja a vádat*. A panaszlottak ismételt előterjesztik védelmüket, majd kihirdeti[k] az ítéletet. ... Váczy Ferenc nagykőrösi ref. tanítóképző intézeti igazgatót és Juhász Vince nagykőrösi tanítóképző intézeti tanárt az Egyházi Törvények V. tc. 3. pontjába ütköző *fegyelmi vétségben bűnösnek mondj[ák] és ezért feddésre ítéli[k]*.”¹²⁵

Indokolásában a bíróság megállapítja, hogy a Váczy Ferenc ellen felhozott vádak, egy kivételével, alaptalanoknak találtattak, azonban súlyos beszámítás alá esett... 1919. március 16-án a szociáldemokrata ünnepen tartott beszéde, amely megtorlást követel. Igaz, hogy vádlott tagadja a terhére rótt kifejezéseket, de Bakó József nagykőrösi ref. lelkész tanúvallomása alapján a bíróság megállapítja, hogy panaszlott használt oly kifejezéseket, amelyek a hazafias érzésbe ütköznek.¹²⁶ ...

A dr. Juhász Vince elleni vádak alaptalansága is nagyrészt kitűnt, azonban a Nagykőrösi Népszavazás I. évf. 70. számában 1919. június 22-én megjelent cikkében

áttekintést ad az állami törekvésekről, ezt a kijelentést teszi: »Örömmel üdvözöljük e tényt, annál inkább, mert már kész az *ideális* program szerint kidolgozott tanítási tervezet«, mely ideális tervezet az iskolából kidobta a vallást, a nemzeti érzést, történeti szent emlékeinket» — olvashatjuk Scherer Sándor főigazgató beszámolójában az egyházi perről és az ítéletről,¹²⁷ melyet az elmarasztaltak megtámadtak, ám a *Dunamelléki Egyházkerület Bírósága a fellebbezésüket elutasította*.¹²⁸

Ennek ismeretében a *VKM Fegyelmi Tanácsa 1921. június 8-i ülésén a feddéseket túlságosan enyhéknek találta*,¹²⁹ s a miniszter nevében felszólította a dunamelléki püspököt: „mielőtt szóban lévő ítélete[ke]t jóváhagyólag tudomásul vehetném, van szerencsém Címedet teljes tisztelettel felkérni, méltóztassék velem közölni azon számba vehető okokat, melyek az enyhe ítélet hozatalánál indítékul szolgáltak”.¹³⁰

A kecskeméti egyházmegyei bíróság indoklását s Patonay Dezső igazgatótanácsi elnök kísérelvelevelét — *a maga részéről „tudomásul véve és elfogadva”* — 1921. augusztus 19-én terjesztette fel a VKM-be Takács József (!) h. püspök.¹³¹ Az újabb anyagok tartalmáról szeptember 16-án Scherer főigazgató a következőképpen referált:

„a) A Váczy Ferenc ellen felmerült vádak egy kivételével alaptalanoknak bizonyultak. ... [N]em önként és nem elsőnek lépett be a szociáldemokrata pártba, őt társai tudtán kívül választották meg a szakszervezet elnökévé. Nem dobta el magától a lelkeszi palástot, mert később is lelkeszi teendőt végzett. Nem készített új tantervet, mely szerint a hazáról tanítani nem szabad, és a szociális tanfolyamon is miniszteri rendelettel vett részt. Ezek ellenében az egyházi bíróság megalapította azt, hogy... 1919. március 16-án¹³² tartott beszédében a *nemzeti zászlót gyalázó kifejezéseket* használt, miért... számos enyhítő körülmény figyelembevételével feddésre ítélte.

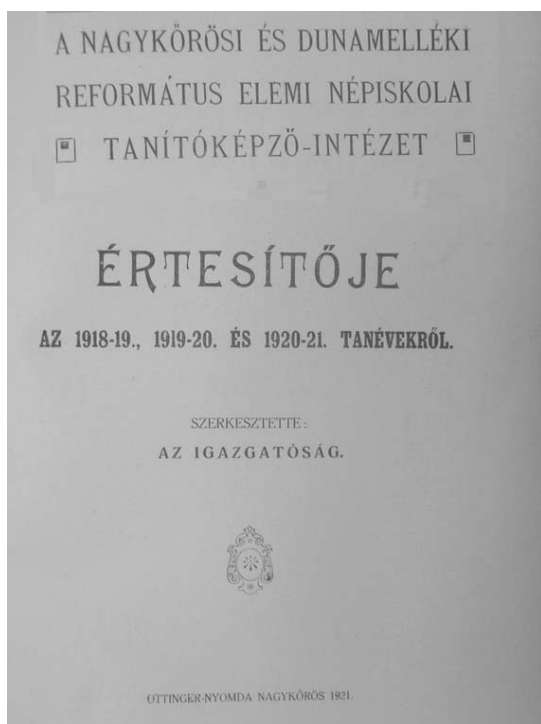
b) Juhász Vince dr. ügyében is bebizonyult az ellene felmerült vádak alaptalansága, és a Nagykőrösi Népújságba írt cikkének csak ama végsorai keltettek megdöbbenést, melyekben »örömmel üdvözli az államosítás tényét«. Ezért az egyházi bíróság őt is feddésre ítélte.

Figyelemmel arra, hogy... Patonay Dezső nagykőrösi ref. lelkesz, igazgatótanácsi tag [valójában elnök — D. P.] saját levelében is *mindkét férfiú jeles tanári egyéniségét* emeli ki, mély tisztelettel kérem a t. Fegyelmi Tanácsot, méltóztassék az egyházi hatóságnak mindhárom fokú bíróságától meghozott, illetőleg jóváhagyott, majd utólagosan részletesen megokolt ítéleteket jóváhagyólag tudomásul venni.”¹³³

Mivel ez megtörtént — s Osváth Ferenc tanítóképző intézeti tanárral szemben az egyházmegyei bíróságon *elejtették a vádat*¹³⁴ —, a kőrösi képzős tanárok fegyelmi eljárásai kapcsán már csak az időközben betegsége okán szülőföldjére,

Erdélybe távozott *Székely Endre* tanítóképzőintézeti segédtanár ügyének alakulásáról kell beszámolnunk.

Ellene *az egyházmegyei ügyész 1920. augusztus 20-án emelt vádat*: „Azzal vádolom... hogy az Egyh. V. tc. 34. § A. 3. pontjába ütköző fegyelmi vétséget azáltal követte el, hogy 1919. évben, a proletárdiktatúra idején, Nagykőrösön a tanítószemélyzet előtt beszédet mondott, a proletáruralmat dicsőítette és arra hívta fel a tanítószemélyzetet, hogy toborozzanak a Vörös Hadsereg számára katonákat és a férfi tanítószemélyzet is lépjen be... A hazafias és vallásos ember előtt tiszteletben tartott dolgokat tagadta és sárba taposta, mely magatartása által minden becsületes magyar ember hazafias eszményét sértette meg, vétett a vallásos érzület és hithűség ellen, a közerkölcsiséget pedig alapjaiban támadta meg, és végül magatartása által a tanári állás díszét, tekintélyét és méltóságát lealacsonyította.” Az 1921. augusztus 9-én, ugyancsak a bepanaszolt távollétében tartott, egynapos — tanúkihallgatásokból álló — vizsgálat nyomán, *szeptember 7-én, az egyházmegyei bíróság elmarasztalta a tanár urat*: „súlyosan vétett a vallásos érzés és a nemzeti eszme ellen, meggyalázta tanári állásának méltóságát, minek következtében őt az egyházi hivatal viselésétől való végleges megfosztásra kellett ítélni”.¹³⁵

2.2.2. „Hallgattassék meg a másik fél is”

A hivatalos állami és egyházi felettes szervek akkoriban tehát így ítélték meg (el) a nagykörösi képző tanárainak és diákjainak tevékenységét. A tárgyszerű véleményalkotáshoz ragaszkodnunk kell „a hallgattassék meg a másik fél is” elvéhez, már amennyire ezt hiányos forrásaink megengedik¹³⁶ — figyelmünket a képző egészére, ill. az igazgató személyére koncentrálni.

Elsőként a Váczy Ferenc megfogalmazásában, de „az igazgatóság” szerkesztésében,¹³⁷ 1921-ben megjelent intézeti értesítőtől idézzük a tantestület akkori — a többségnek, a külvilágnak szánt — beszámolóját a történekekről: „A tanári testület... nem elégszik meg pusztán a tanítás munkájával; hanem a református magyar tanítóképzésnek intézetünkben történő minél jobb megvalósítása céljából [1918.] december 7-én és következő napjain részletes memorandumot készít, melyet december 18-án az Igazgatótanács elé terjesztett.¹³⁸ [Sic!...] A Károlyi-féle forradalomnak az az aknamunkája, mely az ún. »régi rendszert« minden vonalon fel akarta borítani, intézetünket illetőleg az internátus és a konviktus jó rendje elleni izgatással kezdődött meg [1919.] február 10-e táján. Azonban a helyzet fel nem borult, s a tanulói ifjúság az intézet szabályai szerint élte végig a napról napra változó és mindinkább súlyosbodó eseményeket. ... [M]árcius 31-én a helyi munkástanács, majd a Köznevelésiügyi Népbizottság eltiltotta a vallástanítást¹³⁹ ... ezzel azonban keveset árthattak, mert áprilisban közbejött a húsvéti szünet, majd a hónap végén pedig a Vörös Hadsereg csapatai szállták meg a várost, intézetünk összes helységeit lefoglalták.¹⁴⁰ „Intézetünkben a nevelés alapelve és iránya a valláserkölcsi és hazafias nevelés ösidoiktól kezdve. Sajnálatra méltó dolog, hogy az 1918–19. iskolai évben az ily irányú munkásság az akkori jogtalan és erőszakos forradalmi események miatt — habár csak rövid időre — megszakítást szenvedett. Március 31-én ugyanis a helybeli munkástanács megszüntette a vallástanítást.¹⁴¹ Ennek ellenére folyt a vallástanítás április 6-ig és csak 12 napig szünetelt.¹⁴² ... Bár az ún. Népjóléti Hivatal emberei csaknem másfél hónapig agitáltak az ifjúság körében az új tanok érdekében, határozottan megállapítható, hogy eredményt alig értek el.¹⁴³ Valláshoz s az intézeti régi jó szokásokhoz hív maradt mindenki. Az 1919–20. iskolai évben már zavartalan volt nevelőmunkánk. Ifjúságunk lelkében... semmiféle káros nyoma nem maradt az előző év eseményeinek [legalábbis azok közt, akik újra beiratkozhattak — D. P.]” — írta az igazgató, beszámolva a negyedikesek számára általa vezetett társadalomtudományi tanfolyamról, valamint a nemzeti hadsereg bevonulásával s a békefeltételek közlésével,¹⁴⁴ majd aláírásával kapcsolatos megemlékezésekről is. Az 1920–21. évről szóló beszámolójában kiemelte: „A valláserkölcsi és hazafias irányban számottevő eredményt ért el a tanári kar nevelőmunkája. ... Részt vesznek a növendékek nemcsak a vasárnapi, hanem felváltva, a közének vezetésében való részvétel cél-

jából, a hétköznapi istentiszteleteken is;¹⁴⁵ minden alkalommal az úri szent vacsorával is élnek. A régi szokás, *a temetéseken való segédkezés, most is fennáll.*”¹⁴⁶

Másfél évtizeddel később — egy, Imre Sándor kérésére, a tanügyi főtanácsosi kinevezésével kapcsolatban¹⁴⁷ készített 1936. október 11-i önéletrajzában — már nagyobb távolságból s szélesebb összefüggésben írt Váczy Ferenc az első világháború alatt s után történetekről, a maga nézőpontjából megvilágítva az 1919. szeptember 10-i és 14-i igazgatótanácsi és egyháztanácsi határozatok háttérét s az akkor felfakadt indulatok motívumainak egy részét:

„Az intézet akkor, amikor átvettem, mind felszerelés, a tanulók létszáma (mínősége), az internátus, mind pedig a tanítóképzés szempontjából igen kedvezőtlen, sőt primitív viszonyok között volt. Maga a vezetőség sem volt tisztában az intézet rendeltetésével. Többször hangoztatott kijelentés szerint *nem tekintették másnak, mint a temetési szolgálatok egyik lényeges alkatrészét szolgáltató intézménynek.*”¹⁴⁸ Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a tanítási órákról (sőt tanítóképesítő vizsgálatról is) bármikor elvitték az ifjúságot, s így rendszeres tanításról szó sem lehetett. Első teendőmnek azt tekintettem, hogy ezt a helyzetet megszüntessem.¹⁴⁹ Sokkal nehezebb feladatnak bizonyult, mint gondoltam. A vezetőség nem értett meg, nem is méltányolta törekvéseimet. Tanártársaim támogatására sem számíthattam, mert fiatalon, mellőzésükkel lettem igazgató, és mert terveim, célkitűzéseim az addigi élet és munka teljes átalakulását jelentették. A küzdelem évekig húzódott. A végén sikerült a rendszeres tanítást biztosítanom, de a vezetőséghez való viszonyom egészen kedvezőtlenül alakult, sőt megromlott.

Már ekkor benne voltunk a világháborúban. Ennek ideje alatt, meg az ezt követő összeomlás, forradalmak ideje alatt arra törekedtem, hogy a sokszoros költözködés és vándorlás között, meg a vörös és román megszállás alatt az intézet felszerelését a lehetőségig megóvjam. Ez nagyrészt sikerült is.

Meg kell említenem, hogy éppen ez utóbbi idők folyamán, az 1919. évben a március 15-i ünnepélyen tartott beszédem miatt, a bekövetkezett igazgató eljárások folyamán — a kecskeméti egyházmegye bíróságától feddésre ítéltettem. És bár az ítélet alapját és háttérét alkotó egész akció méltánytalanságát, megalázó célzatát láttam és fájdalmasan éreztem át (és érzem ma is!), igyekeztem hű maradni eredeti célkitűzéseimhez. Nem vezetett félre emberi indulat, nem gátolt a súlyos betegség,¹⁵⁰ mely ezekben az években osztályrészemül jutott.

Intézetem másik nagy gyengeségét a növendékek csekély létszáma s egyben silány volta képezte. Láttam azt, hogy ezen csak megfelelő internátus szervezésével és az érdekesek segélyezésével lehet segíteni. Erre az egyházkerületi közgyűlés figyelmét már a háború alatt felhívtam, és mint előadó, határozatot is hozattam. Majd a háború végén, az 1918. év őszén, egyik helybeli lapban sorozatos cikkekben ismertettem terveimet arra nézve, *hogyan lehetne a tanítóképző helyzetén segíteni.*”

A *Nagykőrösi Hírlap* c. hetilapban, 1918. október 20-tól öt részben (az újság egymást követő számainak első-második oldalain) megjelent cikksorozat címe „*Tanítóképző-intézetünk sorsa*” volt.¹⁵¹ A csökkent tanulólétszámmra utalással többben megkérdezték Váczy Ferencet: „Mi lesz a tanítóképzővel?” — írta, hozzátéve: „A magam részéről igazán örülök, hogy az intézet keretén kívül állók között is felmerült a kérdés... [mert] ez adja meg a jogalapot ahhoz, hogy ezzel a kérdéssel nyilvánosság előtt foglalkozzam, és feltárjam azokat a gondolatokat, amelyek intézetünk sorsát illetően a lelkemben élnek. *Szüksége van-e egyáltalán a Nagykőrösi Református Egyháznak és a Dunamelléki Református Egyházkerületnek erre a református tanítóképző intézetre?*” — tette fel a kérdést, majd leszögezte: „*A református egyháznak... döntő fundamentuma az iskola, különösen pedig a népiskola, mely nagy tömegek lelkipilágát egy egész életre döntően befolyásolja. Ha ez így van, akkor az egyház nem lehet el tanítóképző intézet nélkül. ... Az állami tanítóképző intézetekre nem számíthat, mert azok speciális jellegüknél fogva sohasem szolgálhatnak református felekezeti szempontokat, míg viszont... a református tanítóképző intézetek sajátos felekezeti céljaik mellett mindig igen nagy szolgálatot tettek és tesznek az állami céloknak, különösen pedig a magyar állameszmének. Ezek átgondolása mellett kálvinista magyar ember jó lélekkel nem beszélhet egy tanítóképző feladásáról sem. ... A nagykőrösinek megszüntetésével református tanítóképző intézet nélkül maradna... három egyházkerület. Ha ezekhez hozzávesszük még azt, hogy a világháború alatt új világnézetek keletkeztek, a régebbiek erősen szervezkedtek, s csak az immár közelgő béke napjait várják, hogy érvényesítésükért elszánt küzdelmet kezdjenek, s ha figyelembe vesszük, hogy ez a küzdelem kivétel nélkül a mi református világnézetünk ellen irányul, és hogy a református egyház erre a küzdelemre alig, sőt sehogy sem készült és készül: a nagykőrösi református tanítóképző intézet feladásáról beszélni sem lehet!* Hiszem, hogy egyetért velem e tekintetben minden hithű kálvinista társam, akinek lelkét oly sokszor csapja az üres padosorok üres némasága, ha templomunk küszöbét... átlépi. Egyetért velem, ha... látja, hogy nincsen tanító, nincsen iskola. ... [H]a elmondható valamelyik korról, hogy a református egyház jövődjének reménységét... a gyermeksereget iskola nélkül hagyta, úgy ez a mairól különösképpen hangsúlyozható” — írta Váczy Ferenc, hozzátéve: a változáshoz református szellemben nevelt tanítókra van szükség, amelyet csak ilyen tanítóképzők nyújthatnak, ezért „*tanítóképző intézetünkre szükség van, s így fenntartandó.*”¹⁵² De a helyzetét ismerve, meg kell állapítanom azt is, hogy *jelenlegi viszonyai között nem tartható fenn... mert nincs abban a helyzetben, hogy feladatát betöltse... korunk igényeit, követelményeit kielégítse*” — csak tengődik, állította az igazgató, a következő részben vázolja ezen követelményeket.¹⁵³ „*[N]eveljenek, képezzenek életrevaló, református magyar tanítókat!*”¹⁵⁴ A három mozzanat összefügg: a „gazdasági ismeretek oktatásával”¹⁵⁵ kapcsolatban... férhetnek tanítóink legjobban népünk lelkipilágához”. Márpedig a gyakorlati oktatás „a városi mintakertben s a

mellette fekvő képezdei földön” folyik,¹⁵⁶ s az előbbi léte is veszélybe került, „ha még formailag nem is, de tényleg[esen] a képezdei gazdasági oktatás e helyről kiszorult. ... [Ezért] nem tehetünk eleget a tanterv követelményeinek [s ez, államsegélyes intézet lévén, az esetleges szankciók miatt]... súlyos következménnyel járhat fenntartónkra.” „Növendékeink... munka hiányában nem tapasztalhatják az eredménnyel járó örömet, gyönyörűséget... nem támadhat lelkükben a munka szeretete. ... Hogyan fogják ezek növendékeiket öntudatos munkára nevelni, hogyan szolgálthatnak a felnőtteknek is példát...? Sehogy!... *Elszakadva élnek majd az élettől, amelyre nem lesz semmi hatásuk, de viszont az ennyire értékeli őket*” — vélte Váczy Ferenc, s a másik két elvárásra utalva jelezte: meggyőződése szerint, „*ami kálvinista, az feltétlenül magyar. E kettős jelleg megadása csekély kivétellel nevelési munka, amelynek célja az elhalványult kálvinista karaktert, erkölcsöt az élet színével megélnéltetni s a magyar nemzeti öntudatot emelni.*”¹⁵⁷

1918. november 10-én ehhez hozzátette: „Bekövetkezett... az az elszomorító helyzet, hogy akkor, amikor oly nagy az erkölcsi élet süllyedése, sőt züllöttsége, amikor nemzeti önállóságunk, függetlenségünk felvirradó hajnalának égét a szinte vele egyidőben támadó veszedelmek sötét felhői teszik komorrá, vagyis *amikor jellemre és faji, nemzeti jellegünk igaz értékelésére oly nagy szükség van: a valláserkölcsei és a nemzeti nevelés nincs erős kézzel, céltudatosan megszervezve.*” Majd annak mikéntjéről kifejtette: „a valláserkölcsei jellem nevelése nem deduktív, hanem induktív módon intézendő.”¹⁵⁸ ... Ez a nevelés a mai viszonyok között csak internátus segítségével valósítható meg, és itt is csak akkor, *ha annak élete a jelzett cél szolgáltatásban van megszervezve...* Az ilyen internátusnak pedig *menyenyiségileg* gyöngye, gyarló kezdetén, *minőségileg* pedig sehol sincs tanítóképző intézetünk.¹⁵⁹ ... Olyan mulasztások ezek, hogy miattuk *tanítóképesítésről* vagy *tanítóképzőről beszélni sem lehet* [különösen akkor, amikor a helyzet — D. P.] ... a nemzeti nevelés fokozottabb gondját rója ránk. ... Oly súlyos dolgok ezek, hogy már magukban cselekvésre indítanak. *Hátha még... a fenntartók kiadásairól beszélgetünk, amelyeknek tekintélyes hányada ma kidobott pénz!* Az utolsó öt esztendőben a következő számban adott ki az intézet oklevelet: 1912–13-ban: 13, 1913–14-ben 12, 1914–15-ben 11, 1915–16-ban 13, 1916–17-ben 2, 1917–18-ban 12. Mármost a költségvetési kiadást átlagosan 40.000 koronával véve, a kibocsátott tanítók létszámát hasonlóképpen, kiszámítható, hogy ez idő alatt *egy-egy tanítóra 5600 korona kiadása volt évenként a nagykovácsi egyháznak és a dunamelléki egyházkerületnek.* 1916–17-ben azonban 20.000, amire pedig elegendő lett volna 1300 korona is! Ennek... oka... az igen kicsi létszám. Intézetünkben a tanulók létszáma csak a normális létszám (120) fele. 1910 óta... a létszám átlaga 64. ... [A debreceni református tanítóképző] létszáma az utolsó pár évben rohamosan, 1917–18-ban 283-ra emelkedett. A másik református tanítóképző, a nagyenyedi is kis híján eléri a normális létszámot.¹⁶⁰ A debreceni az 1917–18. iskolai évben 66 tanítót bocsátott ki, vagyis többet, mint intézetünk az utolsó hat esztendőben ösz-

szesen” — konstataulta Váczy Ferenc, s feltette a kérdést: „[M]i az oka intézetünkben a növendékek csekély létszámának?” Majd meg is válaszolta azt: „a különbség a növendékek anyagi ellátásának szervezettségében és segélyezésében van”.¹⁶¹

Másutt „a tanítóképzők el vannak látva köztartással, mely alatt internátus és konviktus, azaz a növendékeknek lakás, fűtés világítás, takarítás, reggeli, ebéd és vacsorával való teljes ellátás értendő. Az internátusban minden vidéki tanuló elhelyezést nyer, ez alól alig található egy-két kivétel... Díjfizetés nincs, vagy nagyon csekély. Államiaknál általában ingyenes, Debrecenben 1 évre 12 korona, nálunk 80 korona fejenként.¹⁶² Az internátussal együtt van a konviktus, hol az ellátás díja [1917–18-ban, egy évre, növendékenként] 490–560 korona között változik... nálunk 600 korona, ill. 160 korona reggelidíjjal 820 korona [a gimnáziummal közös internátusban lakóknak. De a többség magánlakásokban van elhelyezve, az ő díjuk] 1100 korona volt, a jelen iskolai évben pedig... 1500 koronára emelkedett. Ezekből az adatokból látható, hogy intézetünk 100%-kal, sőt többel drágább, mint a hasonló fokú intézetek... Magyarország hasonlíthatatlanul legdrágább intézete. [Ugyanakkor] a szervezetlenség miatt... a legnagyobb anyagi megterhelést rója intézetünk a növendékekre, viszont segélyezésben legkevesebbet nyújt.”¹⁶³

Ezen a köztartás megszervezésével, a mezőgazdasági gyakorlókerttel való összekapcsolásával, saját kézbe vételével, „a polgári haszon” kikapcsolásával [ma így mondanánk: nonprofit szervezéssel], a költségek jelentős csökkentésével lehetne segíteni. Ha az intézet további „elmaradottságait”, deficitjeit (az ismétlődés-kola és az ifjúsági egyesület hiányát) is megszüntetik, akkor talán elkerülhető a helyzet — vélte —, melyben „még orvosolva sincsenek a múlt bajai, már ott áll előttünk a jövőndő olyan súlyos feladatokkal, amelyekkel egy szerveiben fogyatékos vérszegény intézet nem küzdhetne meg”. Talán kivédhető, „hogy bekövetkezzék az a képtelen helyzet, hogy a demokratikus egyház, demokratikus talajon dolgozni és munkálkodni nem képes. ... Hiszek és bízom annyira előrelátásunkban, életrevalóságunkban, cselekvőképességünkben, hogy a jövőndő nagy feladatai nem agyonnyomnak, hanem, mint tevékeny és értékes munkásokat találnak meg bennünket” — írta Váczy Ferenc, hozzátéve, hogy ehhez tisztázandó: „az alapelvekben egyetértünk-e, illetve akarunk-e segíteni a tanítóképzőn; életképes-ség, versenyképessé akarjuk-e tenni, vagy pedig odadobjuk a pusztulásnak? ... Szerete[né?]m hinni és remélni, hogy az intézet vezető férfiainak válasza kedvező lesz ... alkalmat adnak a cselekvésre” — olvashatjuk az igazgató több elemében ma is korszerűnek ható, a református egyház fundamentális szükségleteire hivatkozó¹⁶⁴ — s valamelyes további finanszírozási forrás bevonását kívánó — válságkezelési, intézményfejlesztési tervében.¹⁶⁵ A fentiekből tudjuk: alapos, mélyreható helyzetfeltárása, annak drámai tálalása — legalábbis rövid távon — kontraproduktívnak bizonyult.

1936. évi életrajzában e cikksorozatról szomorúan konstataulta: „Eredménye nem lett semmi. Legfeljebb a személyem iránti nagyobb averzió, amelynek forrá-

sa a vezetőségben már-már kialakult felfogás volt, hogy a tanítóképző intézetet a nagykőrösi egyház megszünteti. Így kerültem szembe a vezetőséggel tudtomon kívül, mert ekkor még erről hivatalosan nem beszélt velem senki. (Nem hivatalosan hallottam efféléket, s éppen ez indított arra, hogy iskolám érdekében a nyilvánosság elé is kilépjek.) Az 1919. év szeptemberében megtörtént a hivatalos közlés is. Az igazgatótanács lelkész-elnöke adta tudomásomra, hogy a tanítóképző intézetet megszüntetik. Anyagi okokra és a tanulók csekély létszámára hivatkozott. Röviddel ezután a nagykőrösi egyháztanács meg is hozta a maga határozatát, amellyel Magyarország egyik legrégebbi tanítóképző intézetét fennállásának 80. esztendejében megszüntette. Határozatát pedig felterjesztette az egyházkerületi közgyűlés elé.

*Olyan sivárnak sosem láttam az életet, mint akkor, és sosem éreztem az egyedüliséget annyira, mint ekkor. És ekkor szólt bele a Gondviselés. Az egyházkerületi közgyűlés a nagykőrösi egyháztanács határozatát egyhangúlag megsemmisítette.*¹⁶⁶ Hálával gondolok ma is azokra a nemes és előrelátó férfiakra, (a legtöbb már elhalt), akik a kicsinyességeken felülemelkedve a nagykőrösi határozatot végérvényesen elparentálták — számomra pedig a további munka s az élet lehetőségét megadták.

A következő évben helyreállítottam a románoktól teljesen elpusztított konviklust, 1921-ben pedig a szintén hasonló sorsra jutott internátust.¹⁶⁷ Majd a tanulók létszámának emelkedésével kapcsolatban mindent megtettem, hogy az internátus megfelelő módon bővüljön — írta, személyes drámájába is betekintést engedve a jeles pedagógus.¹⁶⁸

Miután a tanügyi főtanácsosi címre való felterjesztésével kapcsolatban Tasnádi Nagy András VKM-államtitkár visszakérdezett Váczy Ferenc „kommunizmus alatti magatartásával”, „feddésével” kapcsolatban, Ravasz László püspök 1937. szeptember 19-én bizalmas levélben tájékoztatta, az iratok tanulmányozása után csak megerősödött véleményéről: *„az egyházi bíróság ítéletét kellő alap nélkülinek, tehát igaztalanoknak tartom. A tényállás az, hogy a kommunizmus alatti magatartása miatt Váczy Ferenc ellen sem fegyelmi eljárás, sem vád nem volt.*¹⁶⁹ A vád és a fegyelmi ítélet egy 1919. március 15-i ünnepélyen mondott megnyitó beszédének állítólagos kitételeire vonatkozott... amelyeknek elhangzását a kecskeméti kir. törvényszék nem tartotta bizonyítottnak, s ezért Váczy Ferencet a vád alól felmentette... amikor tudvalevően a közvélemény az ilyen vádak irányában a legérzékenyebb volt s a bíróságok is rendszerint súlyosan ítéleztek. *Az egyházi bíróságnak kezében volt Váczynak az az egyházi beszéde, amely ugyanazokban a napokban ugyanarról a tárgyról szólt és kivetnivalót nem tartalmazott. A bizonytalan terhelő vallomásokkal szemben ott voltak a határozottan tisztázó vallomások. Az egyházi bíróság mégis feddésre ítélte Váczyt, mert az akkori közhangulat, különösen pedig a nagykőrösi református egyházban akkor dúló ellentétek hatása alatt állott. Az ítélet a nagykőrösi egyház egyik akkori lelkészének, Bakó Jó-*

zsefnek és egy tanárának, Danóczy Antalnak¹⁷⁰ a vallomásain alapult, amely vallomásokat a törvényszék nem fogadott el marasztaló ítélet alapjául. *Ha az egyházi bíróság is így tesz, az a lelkész hamis vádaskodását állapította volna meg.* Így érthető, hogy *az egyházi bíróság ítéletét a legilletékesebb ember, az egyház akkori lelkész-elnöke, kezemben lévő nyilatkozata szerint »az akkori zavaros viszonyok lecsendesítése érdekében tett engedménynek« minősíti.* Ez a nyilatkozat s az akkori nagykörösi viszonyoknak és a kihallgatott személyek akkoriban ismeretes szerepének mérlegelése kétségtelenné teszi, hogy *ez az ítélet személyes hajszának volt következménye, igazságtalanul bélyegzett meg egy már akkor érdemes, azóta pedig különösen elismerésre méltó szolgálatokat tett embert.* Őszintén megvallom, hogy az egyházi bírósági iratok lehangoltak, s most még inkább az a véleményem, hogy *Váczy Ferencsel méltatlanság történt*” — írta¹⁷¹ a teljes iratanyag ismeretében, az államtitkárt meggyőzve s az előléptetést kieszközölve Ravasz László.¹⁷²

2.2.3. A korabeli helyi források kiegészítései

Ezzel végére értünk az 1919. szeptember 10-én és 14-én a nagykörösi igazgatótanácsokban és egyháztanácsban a tanítóképzővel kapcsolatban elfogadott határozatok és a nyomukban keletkezett — eddig felkutatott — iratok részletes ismertetésének s történetünk szereplői, elsősorban Váczy Ferenc álláspontja bemutatásának. *A következőkben olvasóink véleményalkotását megkönnyítendő, további néhány — korabeli helyi újságból, forráskiadványokból s levéltári dokumentumokból származó — kiegészítő információval szolgálunk.*

1. Elsőként a *Váczy Ferenc és a nagykörösi tantestület szociáldemokrata párt-hoz való csatlakozásának mikéntjéről* szóló forrásokat tekintjük át, megjegyezve, hogy a fentiekben idézett, 1919. szeptember 29-i jegyzőkönyvében a tantestület indirekt módon — esetükben a kommunista párthoz csatlakozást, míg a növendékek esetében a szocialista párthoz csatlakozást vitatva — elismerte ennek tényét. Az igazgató is csak az elsőként, önként csatlakozást vonta kétségbe, ezért *célunk azon körülmények bemutatása, amelyek között erre igen korán, még a Tanácsköztársaság kikiáltása előtt sor került.*

A tanítóképző intézeti tanárok érdekképviselője 1918 végén — a hasonló szakmai szervezetek útját követve — bifurkálódott: a Tanítóképző Intézeti Tanárok Országos Egyesülete (TITOE) „a tanítóképzés pedagógiai és didaktikai kérdéseit” fejtegette, „a Bizalmi Tanács a tanítóképző intézetek tantestületeinek személyi és anyagi kérdéseivel” foglalkozott.¹⁷³ Mindkét szervezet elnöke Nagy László volt.¹⁷⁴ Ő is aláírta a Bizalmi Tanács tanítóképzőkhöz írt, sürgős állásfoglalásukat kérő, 1919. február 16-i levelét¹⁷⁵: „*Bizalmi Tanácsunk érdekeink védelme céljából annak idején belépett a Közalkalmazottak Országos Bizottságába.* Csatlakozásunk a Közalkalmazottak Szövetsége elnökségének azon kijelentése alapján tör-

tént, hogy *belépésünk pártpolitikai megkötöttséget nem jelent. Amikor vidéki kartársainkat új szervezetünkbe való tömörülésre hívtuk fel, ily irányú tájékoztatást nyújtottunk, s tényleg Bizalmi Tanácsunk politikai pártállásra való tekintet nélkül egyesítette magában az összes állami tanítóképzők közalkalmazottait. A közel-múltban a Közalkalmazottak Országos Szövetsége kimondta az országos szociáldemokrata párthoz való csatlakozását. A Bizalmi Tanácsunkban képviselt tanítóképzői közalkalmazottakat pedig mint tagokat a Tanítók Szakszervezetébe tette át... [amely] a szociáldemokrata párt szervezete. Így a Bizalmi Tanácsunkban képviselt magyar tanítóképzői tanárság, amennyiben a Tanítók Szakszervezetéhez való áttevést elfogadja, a Bizalmi Tanács mint ilyen, a Tanítók Szakszervezetének szakosztályává s a szociáldemokrata pártnak természetesen egyénenként tagjává válik. ...[H]atároznunk kell arról, hogy vajon a Tanítók Szakszervezetébe való átalakulásunkat elismerjük-e és ez átalakulás pártpolitikai kötelezettségeit magunkévá tesszük-e? Avagy tömörülésünk eredeti alapján maradvá, Bizalmi Tanácsunkat, mint egységesítő szervünket, pártpolitikai jelleg nélkül tartjuk meg továbbra is? ... A döntés joga a Bizalmi Tanácsban képviselt összes képzők tanártestületeit illeti. ... Amidőn kartársainkat felszólítjuk a döntésre, szíves figyelmükbe ajánljuk azon nézetünket, hogy a Bizalmi Tanács elszigetelten működve nem fejthet ki oly erőt, amely a magyar tanítóképzés jövőjének kialakításában irányt szabó lehetne, valamint, hogy a társadalmat kívánságaink kielégítésére készítse. Csatlakoznunk kell valamilyen erősen szervezett testülethez. Mi, mint vezetők, nem foglalunk állást szervezetek vagy politikai pártok mellett, így a szociáldemokrata párt mellett sem kívánunk társainkra erőszakkal hatni” — írták, kérve a tantestületek tagjait, hogy a szociáldemokrata párt fő elveinek ismeretében döntsenek, s álláspontjukat legkésőbb március 7-ig közöljék a vezetőséggel, hogy a közgyűlést március 15-e körül megtarthassák.¹⁷⁶*

Ugyanezen a napon, 1919. február 16-án közölte a *Nagykőrösi Népújság*: *a nagykőrösi tanítóképző valamennyi tanára belépett a Közalkalmazottak Országos Szövetségébe, ezt „a szövetség tanítóképző intézeti osztályának bejelentette, s hogy az Országos Bizalmi Tanácsba tagul Váczy Ferenc igazgatót küldte ki”.¹⁷⁷* A rendelkezésünkre álló források hallgatnak arról, hogy döntésük meghozatalakor vajon tudtak-e már a Közalkalmazottak Országos Szövetségének a szociáldemokrata párthoz való csatlakozásáról. Az, hogy az erről szóló hírt a szociáldemokrata párt helyi szervezetének hivatalos lapja közölte, erre is utalhat, de arra mindenképp, hogy a párt helyi tisztségviselői felfigyeltek lépésükre.

Hat nap múlva, február 22-én megalakult a *Magyarországi Tanítók Szakszervezetének Tanítóképzők Szakosztálya*,¹⁷⁸ melynek Végrehajtó Bizottsága márciusban — még a Tanácsköztársaság kikiáltása előtt — körlevéllel fordult a tanári testületekhez. Ebben leszögezték:¹⁷⁹ „a Bizalmi Tanács felhívása a haladó események folytán tárgytalanná vált, mert a Közalkalmazottak Szövetsége a Szövetségbe belépett tanárokat, tanítókat, óvónőket áttette a Magyarországi Tanítók Szak-

szervezetébe. Aki tehát azzal lépett be a Közalkalmazottakhoz, hogy politikai pártállását fönntarthatja, most vessen számot az új helyzettel, mert a M. T. Szakszervezete *szociáldemokrata* szervezkedés, s így tagjai a szociáldemokrata párt-szervezetbe is belépnek.¹⁸⁰ ... Tájékoztatásul megjegyezzük, hogy a M. T. Szakszervezetébe a szakfelügyelőség teljes számmal, a budapesti intézetek tanárai stb. csekély kivétellel mind beléptek. Ez elhatározásukban az a meggyőződés vezetett [Sic!], hogy *a szociáldemokrata párt kultúrprogramjában látjuk a tanítóképzés fejlődésének legszilárdabb biztosítékát.*¹⁸¹ Demokrácia és népnevelés haladása együttes és kongruens. A tanítóképzés pedig megbonthatatlanul szerves kapcsolatban van a népkultúrával, melynek fejlesztése nélküle el sem képzelhető. Az oktatás és nevelés munkájának és munkásainak értékelése egyenesen e párt világ-szemléletéhez tartozik. [Sic!] *Ez a világszemlélet a maga egészében pedig ma egy a jövővel, s nekünk a jövő számára kell építenünk! Ezután tehát ez a szakosztályunk lesz hivatott az összes tanítóképző intézeteket érintő anyagi, pedagógiai, reform stb. ügyekben állást foglalni.* ...Fentiekből kifolyólag a közalkalmazotti szervezkedésre helyezkedett Bizalmi Tanácsunk további létjogosultsága megszűnik,¹⁸² szakszervezetünk azonban továbbra is kapcsolatban marad a Közalkalmazottak Szövetségével, s a két testület minden közalkalmazotti érdeken, képviselői útján, egyöntetűen jár el. Mindezek alapján arra kérjük azokat a tisztelt kartársakat, akik a szakszervezetbe való áttétel ellen nem emelnek kifogást, szíveskedjenek az ide mellékelt *Belépési Nyilatkozatot* kitölteni; mint elvtársak alakítsák meg intézetenként a helyi csoportot, illetőleg az ott netalán már meglévő helyi csoportban (szakszervezetben) a tanítóképző szakosztályt, s válasszanak intézetenként egy bizalmi, aki az ottani helyi csoporttal és a végrehajtó bizottsággal az összeköttetést fenn fogja tartani” — olvashatjuk a terjedelmes körlevélben. A kutatás jelenlegi szintjén nem tudhatjuk, hogy már a Bizalmi Tanács felhívására önként, vagy az utóbbi levélben vázolt kényszerhelyzet hatására, jártak-e el a nagy-kőrösi képző tanárai, de annyi bizonyosnak látszik, hogy már igen korán, a Tanácsköztársaság kikiáltása előtt kerültek a Tanítók Szakszervezetébe és a szociáldemokrata pártba.¹⁸³ Ennyiben helytállónak látszik Váczy Ferenc védekezése: nem önként, egyedül s kirívóan korán lépett be a szociáldemokrata szervezetbe.

2. A kutatás jelenlegi szintjén — *az ismertetett világi és egyházi perekhez kötődő tanúkihallgatásokról szóló beszámolókon s néhány rövid híren kívül — nem rendelkezünk tudósítással Váczy Ferenc 1919. március 16-i beszédéről.* Egyházi pere irataival lappang még az igazgató úr védekezése, s a Ravasz László püspök által említett akkori, ugyanazon évfordulóhoz kapcsolódó, valamilyen egyházi ünnepélyen (vagy a gimnáziumban tartott Ady-esten?) elhangzott/felolvasott beszédének szövege is. Ellenben birtokunkban van néhány korabeli lap felhívása az aznapi ünnepélyekre, melyek valamelyest érzékeltetik Váczy Ferenc e szereplésének történeti kontextusát. A *Nagykőrösi Hírlap* és a *Nagykőrös és Vidéke* 1919. március 16-i számaikban közölték „a nagykőrösi forradalmi pártok” március 12-i

felhívását: „A nagykörorosi forradalmi pártok a nemzeti nagy átalakulás, a forradalmi eszmék diadalra jutása és a népszabadság kivívása emlékére 1919. március 16-án, vasárnap délelőtt 11 órakor a városháza előtti téren *együttes népgyűlés* keretében *nemzeti ünnepélyt rendeznek*, melyre az egész lakosságot pártkülönbség nélkül meghívjuk. Az ünnepély sorrendje: 1. Marseillaise, énekli a tanítóképezdei énekkar. 2. *Ünnepi beszédet mond Bakó József lelkész*. 3. „Talpra magyar!”, szavalja: Makai Zádor. 4. Himnusz, énekli a tanítóképezdei énekkar.”¹⁸⁴ A *Nagykörorosi Népújság* aznapi számában ezen túlmenően egy szociáldemokrata ünnepségre invitáltak: „Munkások! Munkásnők! Elvtársak! Polgártársak! ... A szabadság ünnepét úgy ünnepeljük meg, hogy mi, a szabadságért küzdő párt, kibontjuk forradalmi vörös lobogónkat. Március 16-án, vasárnap délután 2 órakor a városháza előtti téren, nyilvános népgyűlés keretében szabadságünnepet ülnünk és kibontjuk zászlónkat. Az ünnepség sorrendje: 1. *Megnyitó beszéd: tartja Váczy Ferenc elvtárs*. 2. Szavaltat: Freytag Béla elvtárs. 3. Szónoklat: a budapesti kiküldött. 4. Szavaltat: Pulai János elvtárs. 5. Szónoklat: Kecskemét küldötte. ... [Jöjjetek mind!] Elvtársi tisztelettel: A szociáldemokrata párt” — olvashatjuk az újság címlapján.¹⁸⁵ Két oldallal hátrébb egy — számunkra ugyancsak érdekelítő — hírt találunk: „A református tanítóképző intézet tanári kara és ifjúsága március 16-án, vasárnap este 6 órakor a főgimnázium tornatermében a forradalom korán elhunyt nagy költője, Ady Endre emlékének megtisztelésére, valamint működésének megismertetése céljából... emlékünnepelelyt rendez. A tiszta jövedelem fele az Ady-szobor alapja javára, másik fele pedig a tanítóképző intézeti tanári könyvtárnak Ady műveivel, valamint az Adyra vonatkozó irodalmi munkákkal leendő ellátására fordíttatik”¹⁸⁶ — áll az előzetes híradásban.

A történetekről a *Nagykörorosi Hírlap* 1919. március 23-i számából nyerhetünk némi képet: „Szombaton ünnepelt egyház és iskola,¹⁸⁷ vasárnap a hazafias városi lakosság és a lelkes politikai pártok. A voltaképpeni ünnep, a *forradalom és az egész polgárság megnyilatkozása* ugyanis országszerte március 16-ra volt kitűzve,¹⁸⁸ s ekkor ünnepeltük nyilvánosan mi is. De a szombati ünnep is igazi meggyőződéses lélekből fakadó volt! A vallásos és honfiúi lelkek belső ünnepe. Reggel 9-kor a református templomban Bakó József áhítatos imáját rebegte el együtt a tanulók serege. 10-kor a főgimnázium tornacsarnokában az együttes iskolai ünneplés ment végbe. A tanítóképezdei ifjak kezdő és záró éneke, dr. Juhász Vince alkalmi beszéde, a pályadíjnyertes Németh Pál főgimnáziumi tanár felolvasása, Makay Zádor, Pulai János és Kovács Ida tanulók szép szavaltatai tették teljessé a nagy nap emlékezetét. Másnap a templomban Márton Imre lelkész korszerű szociális eszméktől áthatott beszéde vezette be az ünneplést, melyet 11 órakor a városháza erkélyéről Bakó József hazafias hévtől sugárzó beszéde s a tanítóképezdei ifjak szép énekei emeltek a teljesedés magaslatáig. Délután a szociáldemokrata párt zászlóavatásával¹⁸⁹ egybekötött alkalmi gyűlés zárta be méltó összhanggal a

kétnapos sorozatot. Váczy Ferenc megnyitó s a kecskeméti kiküldött elvtársak beszédei, két lelkes szavaltat s a tanítójelöltek karéneke adták meg a gyűlés sikeres keretét és tartalmát”¹⁹⁰ — olvashatjuk az igazgató úr mondanivalójáról hallgató tudósításban. A képzősök „szépszámú és lelkes közönség részvételével, emelkedett hangulatban és eszméltető hatással” lefolyt Ady-estjén a gimnázium tornatermét képzősök „plakát-festményeivel” díszítették, melyek Ráski János rajztanár irányításával készültek. „A jelentős szellemi és pénzbeli sikert hozó estély műsorának zenei részét Ricsey György zenetanár mesteri vezetésével és Faragó Ambros kántortanító gyöngyözően szép, kiforrott, férfias és öntudatos erővel előadott szóló énekei tették igazán élvezetessé és emlékeztetessé a megértő közönség előtt... Az előadói részt dr. Juhász Vincze tanár — Váczy Ferenc igazgató megnyitóbeszédének felolvasásával —, dr. Gaál László főgimnáziumi tanár tartalmas, választékos nyelvezetű érdekes előadásával, Székely Endre képezdei tanár néhány Ady-vers érces, ügyes, kifejező elszavalásával töltötték be. Az egész estély igazán megfelelt a várakozásnak” — tájékoztat a tudósítás.¹⁹¹ Sikerre utal az is, hogy „a proletároknak szánt irodalmi és művészi délelőttök” keretében — április 6-án, a régi kaszinó helyiségében — megismételték a programot.¹⁹²

3. Csak részleges információkkal egészíthetjük ki a Váczy Ferenc szakszervezeti elnökségéről a fentiekben írottakat. Megválasztására 1919. április elején került sor. A Nagykovácsi Népiújság április 11-i számában olvashatunk arról, hogy „a helybeli összes tanítók, tanárok és óvónők szervezkedő gyűlést tartottak... 62 nevelőmunkás vett részt. Kimondták a magyarországi »szocialista tanítói szakszervezet helyi csoportjának« megalakulását. A tisztikar tagjai a következők lettek: elnök: Váczy Ferenc. Alelnök: Hankovszky Károly. Jegyzők: Faragó Bálint, Vértesi Gizella. Pénztárnok: Szobonya Lajos. Bizalmi tagok lettek: Schneider Mátyás, K. Varga Dénes, V. Faragó Eszter.”¹⁹³ A tudósításból nem derül ki, hogy a megválasztottak közül kik voltak jelen. Így lehetséges, sőt valószínű, hogy a Budapesten továbbképzésen részt vevő igazgatót távollétében választották meg: az akkori felfogás szerint ugyanis erre a funkcióra „jól (át)képzett elvtársra” volt szükség. E pozíció pártkötődésére utal, hogy a lap ugyanazon oldalán „felhívtak a szakszervezetek, hogy a párttitkárságnál minden taggyűlést pontosan lejelentsenek, hogy oda előadót küldhessen ki”.¹⁹⁴

A kőrösi tanítói szakszervezeti csoport, ill. elnöke tevékenységéről csak néhány rövid sajtóbeszámolót találtunk. Ezekből tudható, hogy — a helyválasztásból vélhetően már Váczy Ferenc vezetésével — április 27-én 10-kor közgyűlést tartottak a tanítóképző zenetermében.¹⁹⁵ Tevékenységük — „a városi közművelődési egyesülettel” karöltve — a köztulajdonba vett iskolák vezetésére és a városi művelődés irányítására: egy „20 tagú művelődési tanács” létrehozására s a különböző iskolák iskolabizottságának megválasztására irányult.¹⁹⁶ Ezen iskolatípusonként felállított bizottságok „az iskolák fölött az összes szellemi, tanulmányi, anyagi és fegyelmi ügyeket” intézték, a városi közművelődési osztállyal együtt-

működve.¹⁹⁷ Utóbbinak az elnöke — egyben a szakszervezet alelnöke — Hankovszky Károly tanító volt, aki később a szakszervezeti csoport (Váczy Ferenc által aláírt javaslatára) az államosított elemi iskolák irányítója lett.¹⁹⁸ A tanítóképző iskolabizottság elnöke Niklosz János, jegyzője Osváth Ferenc, előadója Váczy Ferenc, tagjai: Vágó László és Daru Mihály lettek.¹⁹⁹ A tanítóképző tanári könyvtárában vehették át „a tanítók szakszervezetének tagjai cigarettá-, szivar-, ill. dohányilletményeiket is”.²⁰⁰

4. Részben a szakszervezet, ill. a szocialista párt szervezésében, részben a pedagógusok munkaköri kötelezettségeként a tanítóképző tanárai részt vettek az „ifjúnunkások” felvilágosításában, s megtaláljuk őket „a Munkás Szabadiskola” előadói között is. „A szocializmus állami propagandájában” való részvételük államilag dotált elvárás volt, s nem feltétlenül jelzett különösebb politikai elkötelezettséget.²⁰¹ Az „Oktatóközpont” keretében, „ott, ahol szakkérdések és tisztán természettudományos szempontok az irányadók, az arra való szakembert is felkérlik... a közreműködésre... mert ellenőrzéssel ugyan, de szakkérdésben ki kell kapcsolni az illetőnek a politikai pártállását, ha egyébként a felvilágosítás ügyének szeretete, őszinte jóakarata vezeti” — szólt a korabeli direktíva.²⁰² Így előadásaik zöme szakmai természetű volt: Székely Endre a Föld tulajdonságairól, Ricsey György a szél tájformáló szerepéről, Daru Mihály a természettanról, Juhász Vince a történelemtől tartott előadásokat (egy-két alkalommal a „Kommunista Kiáltvány” egy részét ismertetve) az erre a szünetben mozgósított ifjak, köztük képzős növendékek számára. Székely Endre a városi párttitkárral, Hajdu Jánossal együtt is fellépett, de hogy miről adott elő akkor, nem közölték a korabeli újsághirdetések.²⁰³

5. 1919. április 13-án, a szociáldemokrata „vöröskatona-napon”, „a Papp-féle moziban”, alkalmi filmvetítés mellett Székely Endre Ady Endre „A hadak útján” című versét szavalta el (a május 1-jei ünnepélyen Ricsey György kuplékat énekelte).²⁰⁴ A Szocialista Párt helyi szervezete és szakszervezeti csoportjai organizálták ugyanis a Vörös Hadseregbe mozgósító rendezvényeket. Lapjuk, a Nagykovácsi Népiújság már április 11-én arról írt, hogy „a diákok is belépnek a Vörös Hadseregbe. Az ifjak, kiknek hivatása lesz szellemi munkájukkal az új társadalmi rendszert megszilárdítani, ma azt két karjukkal védelmezik. Hajtja őket a proletárok becsületessége és az ifjú lelkesedés. Ifjú diák-proletárok! Becsületességeitek, lelkesedéseitek jutalmát megtaláljátok majd a proletárállamban” — ígérte a szocialista orgánus.²⁰⁵ Két nappal később a nagykovácsi toborzóünnepély programját változtatta a lap, majd a Munkásotthon elől induló menet — korabeli értékrendet tükröző — sorrendjét: „A menet élén a helybéli népzeneészek, azt követi a diákdalárda. Utána haladnak a párt zászlaja alatt a szakszervezetek csoportonként. Sorrend: pártvezetőség, földmunkások, vas- és fémmunkások, ácsok, asztalosok, kőművesek, cipészek, szabók, városi alkalmazottak, tanítók, kereskedelmi alkalmazottak, tisztviselők, nőmunkások, kereskedők, élelmiszer-munkások, borbélyok és fodrá-

szok, önálló iparosok és végül a burzsoák, ha eljönnek közénk.”²⁰⁶ A következő napokon már a Vörös Hadseregbe belépett diákok április 19-i „búcsú táncestélyére” invitáló hirdetéseket olvashatunk.²⁰⁷

A tanítóképzős tanároknak a leírtakon túlmenő szerepéről, a bevonult diákok létszámáról nem tesznek említést e tudósítások. *Vélhetően a képző tanárainak egy része ott lehetett az április 13-i „vöröskatona-nap” felvonulásán. Vasárnap lévén, talán — a központi szakszervezeti törekvéseknek megfelelően*²⁰⁸ *— a pesti tanfolyamon részt vevő Váczy Ferenc szakszervezeti elnök is.* A diákdalárdában szintűgy lehettek tanítóképzősök. A fentiekben ismertetett forrásokból az is *több mint valószínű, hogy 22-23 képzős növendék, az 1917/18. évi létszám harmada-fele,*²⁰⁹ *közkatonaként belépett az ország területeinek elfoglalására törő román, cseh és szerb intervenció ellen készülő — s ennek révén a forradalmat is védő — Vörös Hadseregbe.*²¹⁰ *A képző tanári karának ezen túlmenő, külön szerepéről ebben — azon túl, hogy a vonatkozó rendelkezéseknek megfelelően, a bevonulóknak soron kívül kiadták bizonyítványukat*²¹¹ *— nincs tudomásunk.* Vélhetően a szemükre vetett „megnyugvással vette tudomásul” kifejezés is e soron kívüli értékeléssel lehetett kapcsolatban, s nem a növendékek bevonulását, hanem ennek ellenére felmutatott teljesítményüket nyugtázhatta,²¹² olyan előzmények után, amilyenek a háborús évek során „bejárátódtak”. A hadba vonulók számára ugyanis a bizonyítványok, sőt az oklevelek kiadásának feltételeit is folyamatosan enyhítették (egyre rövidebb tanfolyamokhoz kötötték, majd azt, sőt, a vizsgákat is elengedték). Így a tantestületek — ha nem is könnyen, a háború utáni póttanfolyamok szükségességét hangoztatva — kénytelenek voltak tudomásul venni az erre vonatkozó megmegújuló VKM/HM/KN-utasításokat.²¹³

6. Indirekt információkra hagyatkozhatunk csak *a képzős növendékek szocialista diákszervezeti tagságára vonatkozóan. A tantestület 1919. szeptember 29-i ülésén tagadta ezt,*²¹⁴ ami azért érdekes, mert sok helyütt az országban a képzős diákok is beléptek a szakszervezet ifjúsági tagozatába.²¹⁵ Álláspontjukat alátámasztani látszik, hogy a *Nagykőrösi Népújság* 1919. március 26-i és április 12-i tudósításai a Szocialista Diákok Szervezete helyi csoportjának megalakulásáról és tevékenységéről *csak a főgimnáziumi diákság ilyen jellegű szervezkedéséről* referáltak, s hogy felsorolt vezetőik között sem találtunk képzős növendéket.²¹⁶

7. *A vallásoktatás megszüntetéséről és Váczy Ferenc ezzel kapcsolatos szerepéről* csak három kiegészítő forrással szolgálhatunk. A nagykőrösi képző 1918/19. évi tanévről szóló beszámolóban — a fentiekben — olvashattuk, hogy a városban 1919. március 31-én beszüntették a vallásitanítást, ám a képzőben a KN erre vonatkozó külön, „rövid úton vett” utasításáig, április 6-ig folytatták azt. Ezzel kapcsolatban, csak az előbbiről találtunk további forrást, *a nagykőrösi direktórium április 3-i jelentését:* „a munkástanács az iskolákban *a kötelező vallásoktatást* megszüntette és e helyett a gimnáziumban és *a tanítóképzőben szociális előadásokat tartanak*”.²¹⁷ Eszerint csak a kötelező vallásoktatást szüntették be az

intézetekben, ami *a fakultatív vallásoktatás lehetőségét nyitva hagyta*,²¹⁸ annál is inkább, mivel a vallás szabad gyakorlásáról április 17-én megjelent KN-rendelet 2. pontja azt is tartalmazta, hogy „a papokat vallásos ténykedésükben, vallásos szertartásaik elvégzésében senki sem zavarhatja”, feltéve, hogy „annak ürügye alatt” „nem szítanak ellenforradalmi mozgalmat”.²¹⁹ Az egyházi és hitfelekezeti vagyon köztulajdonba vételéről rendelkező 13. számú KN-rendelet²²⁰ előkészítését szolgáló utasítás meghagyta a lelkész — szakszervezeti elnökként ellenforradalmársággal aligha vádolható — Váczy Ferenc számára a lehetőséget, hogy *díjazás nélkül fakultatív hitoktatást tartson*²²¹ vagy egyéb egyházi cselekményben, szertartáson vegyen részt. Másfelől azonban, *lelkészeket nem volt hajlandó pedagógus munkára átvenni a Tanácsköztársaság*,²²² úgyhogy ebbéli minőségének tiszteletben tartására aligha számíthatott, sőt ilyen jellegű szereplésével veszélyeztethette volna az új fenntartó által való véglegesítését is. Ez — s pesti távolléte — arra ösztönözhetette az igazgató urat, hogy ebben az időszakban ne túl gyakran öltse magára a lelkési palástot (amiből nem következik, hogy „eldobta magától azt”).²²³

A hittanoktatás szociális előadásokkal, szociológiával való helyettesítésére, ismereteink szerint, a Tanácsköztársaság által ellenőrzött területeken működő tanító(nő)képzők túlnyomó többségében sor került, ám megfelelő oktatók, ill. erre vonatkozó szándék hiányában néhány helyen erre még május 9-ig sem került sor. Az idézett vádaból ismert: Juhász Vince tartott helyettesítő órákat a képzőben, de az nem, hogy mikor s hányat. *Ha a leírt körülmények folytán mindössze két héten át tanítottak hittan nélkül, nem sok ilyen foglalkozás lehetett.*

A KN 155.740/1919. VI. 2. üo. számú rendeletére²²⁴ Váczy Ferenc 1919. július 11-én terjesztette fel az immár állami kezelésbe került *nagykőrösi tanítóképző tantárgy- és órafelosztását az 1919/20. tanévre*: „A felosztás az 1911. évi tanterv alapján készült, úgy azonban, hogy *a tantárgyak közül a Hit- és erkölccstan figyelembe nem vétetett. Az erre eső heti 8 óra leszámításával 136 óra várt felosztásra*, melyből azonban csak 127 órát lehetett felosztani a tantestület tagjai között, 9 órát nem, noha Váczy Ferencnél, Daru Mihálynál 1-1, Rásky Jánosnál pedig 4 órát többet van. Osváth Ferencnél 1 órával kevesebb heti óra van felvéve, tekintettel mellékes [igazgatóhelyettesi — D. P.] elfoglaltságára és a dolgozatjavításokra. A tantárgyak közül nem volt beosztható: 1. a testi élet ismertetése I. o., heti 2 óra; 2. magyar I. és III. o., heti 4, ill. 3 óra; összesen 9 óra. Az üres tanszéken 1914. szeptember 1-jétől ideiglenesen Ricsey György volt helyettesítő minőségben alkalmazva, a tanszék betöltése jelenleg folyamatban van” — írta a „vezető-tanító”.²²⁵ Felterjesztésében szembetűnő, hogy *a tanárhiányra hivatkozva nem osztotta ki a Hit- és erkölccstant helyettesítő tárgy óráit*.²²⁶ Mivel a kötelező hittant kiiktatták a tantárgyak közül, *a hitoktatót semmiképpen sem vehette be tervezetébe, maximum ezen sajátos módon fenntarthatta óráit egy* — akkor általa már talán remélt — változás esetére. Így történt-e vagy sem, csak további források révén lesz eldönt-

hető. Az azonban így is valószínűsíthető, hogy a neki szegzett — a hittan nélküli tanterv készítésére vonatkozó — vádak e tantárgyfelosztás felületes és rosszul megítélésén alapulhattak.

2.3. Adalékok, források a Nagykőrösön történtek tágabb történeti kontextusba helyezéséhez s a más tanító(nő)képzőkben történetekkel való összevetéséhez

Ezzel olvasóink figyelmébe ajánlottunk minden olyan forrást, amely a nagykőrösi képző bezárását, tantestülete és növendékei megrendszabályozását kezdeményező határozatok megszületésének előzményeiről, kiváltó okairól, közvetlen körülményeiről, ill. e javaslatok fogadtatásáról a rendelkezésünkre állnak. Ismeretükben kontrollálhatják a történetek prezentált rekonstrukcióját, hipotéziseink, következtéseink buktatóit, s megalapozott ítéletet alkothatnak „elbeszélésünk” konzisztenciájáról vagy annak hiányáról, arról, hogy a szerző mennyire tartotta tiszteletben a forráskezelés/kritika szabályait, mennyire volt képes féken tartani saját elfogultságait. Ám — a korszak szakértőit, illetve a végjegyzetekben megvilágított néhány aspektust leszámítva — nincsenek még abban a helyzetben, hogy tágabb történeti kontextusba helyezve véleményt alkothassanak magáról a történetről s annak szereplőiről.

Az 1918–20-ban történtek lezárásaként, az alábbiakban ehhez próbálunk olyan további információkkal szolgálni, amelyek segíthetnek a korabeli atmoszféra érzékelésében, a szereplők, különösen Váczy Ferenc választási lehetőségeinek, „kényszerpályáinak” megértésében, s abban, hogy a Nagykőrösön történeteket összevethessük az ország más tanítóképzőiben tapasztaltakkal, ennek révén segítve a reális képalkotást. A terjedelmi korlátokra tekintettel, csak a legfontosabbaknak, legkényesebbeknek tűnő kérdéseket érinthetjük.

2.3.1. Forradalom — államosítási terv — vita a kötelező iskolai hitoktatás megszüntetéséről

Elsőként azt, a 20. században akkor először előállt szituációt próbáljuk felidézni, melyben a nagyrészt egyházi képzőben tanító, túlnyomó többségükben vallásos tanítóképző intézeti tanárok szembesültek a határozott szekularizációs, államosítási programmal fellépő Népköztársasággal; majd az önmagát „proletárdiktatúraként” definiáló Tanácsköztársasággal mint iskolafenntartóval, annak világnézeti-politikai elvárásaival, s beléptek a szociáldemokrata/szocialista szakszervezetbe/pártba.

A többségi lakosság, drámai körülmények között, ekkor találkozott először annak következményeivel, ami az abszolutista államok új szerepfelfogásától kezdve

potenciálisan jelen volt a magyar történelemben (is). Ahogy erre *Mannheim Károly* felhívta figyelmünket:²²⁷ attól kezdve az állam reprezentánsai — változó intenzitással, figyelemreméltó kivételekkel²²⁸ — arra törekedtek, hogy „az egyház által garantált objektív világértelmezést az állam által szavatolt világértelmezéssel váltsák fel”. „Az abszolút állam [ugyanis — D. P.], amikor előjogai egyikeként igényt tartott saját világértelmezésének meghatározására, olyan lépést tett előre, amely már a társadalom demokratizálódásának során megnyilvánuló tendenciát előlegezte meg. Megmutatta, hogy a politika képes világképét fegyverként használni... *A liberalizmus, majd... a konzervativizmus, végül pedig a szocializmus is filozófiai hitvallást csinált politikai céljaiból, körütekintően magalapozott gondolkodási módszerekkel és előírt következtetésekkel felvértezett világképet alkotott. A vallásos világkép osztódásához így a politikai látószögek tagolódása társult. ... A politika és a tudományos gondolkodás... összefonódásának eredményeként mindenfajta politika... egyre inkább tudományos felhanggal szólalt meg, s megfordítva, a tudományos nézetek politikai színezetre tettek szert.*” Ámde „a politikai vita jellege alapvetően más, mint az akadémiai eszmecserék. Nemcsak az igazat akarja magának, de igyekszik megsemmisíteni ellenfeleinek társadalmi és szellemi egzisztenciáját is. ... Minthogy a politikai küzdelem eleve a társadalmi dominanciáért folyó harc racionalizált formája, ezért az ellenfél társadalmi rangját, közéleti presztízsét és önbizalmát támadja.” A harcban részt vevők világlátása „ideologikussá” válik: az uralkodó csoportok az ancien régime fenntartásában, míg az addig elnyomott csoportok annak felszámolásában, átalakításában lévén érdekeltek, „képtelenek meglátni bizonyos társadalmi tényeket”. Utóbbiak „a szituációnak csak azokat az elemeit látják, amelyek a helyzet tagadása felé hatnak. ... Gondolkodásuk sohasem próbál [reális — D. P.] diagnózist adni a helyzetről; csak cselekvési útmutatásként használható. *Az utópikus tudatban a vágyképzetek és a cselekedni akarás uralta kollektív tudattalan elfedi a valóság bizonyos aspektusait. Elfordul mindentől, ami a hitet megrendítené* vagy bénítóan hatna a dolgok megváltoztatásának óhajára” — írta, a forradalmakkal kapcsolatos személyes tapasztalatait is összegezve Mannheim 1929-ben. Ilyen ideologikus megközelítések mellett a realitások iránt érzékeny reformerek mozgástere is csökken: ha cselekedni akarnak — a történetek előrehaladtával —, az egyre szűkebben értelmezett „velünk vagy ellenünk” dichotómiájának csapdájába kerülnek.

A forradalom, melyet *Babits Mihály* — oly sok kortársához hasonlóan — az első hetekben „pusztán emberi szempontból valóságos csodának” minősített, kezdetben sokszólamúságával hívta fel magára a jeles irodalmár (s kortársai) figyelmét: „*Micsoda forradalom ez? Polgári forradalom? Nacionalista? Vagy antinacionalista forradalom, vörös forradalom, szocialista, társadalmi? Magyar vagy emberi? Vagy éppen a bolsevik anarchia szellemének első és még álcázott kirobbanása a Rend palackjából? Máshogyan látja minden párt, máshogyan minden*

osztály...: mindenki a maga szíve szerint látja! És mindegyik mást is vár tőle: más eredményeket, más tendenciát!”²²⁹

Másfél hónap elteltével, 1918 karácsonyán *Milotay István* az akkorra már kristályosodott erőviszonyokat mérlegelte a „Proletárdiktatúra vagy polgári uralom?” alternatíváját latolgató cikkében: „ha a sors, vagy saját ereje a szociáldemokrata párt kezébe játszotta Magyarország életét, a polgári pártoknak félre kell állniuk, s hagyniuk kell, mit kezd vele, mire viszi. A jóban, amit próbál vele, mint ellenzék is támogathatják, a rosszat, ha el van tökéelve rá, a miniszteri székekből sem akadályozhatják meg” — írta, a sajátos pályát befutott politikus-publicista.²³⁰ Tanácsát akkor nem fogadták meg.

Sokaknak időre volt szükségük ahhoz, hogy a polgári demokrácia, ill. a demokratikus szocializmus feltételeinek hiánya miatt visszavonuljanak, ahogy pl. *Jászi Oszkár*, aki a *Szabadgondolat* körkérdésére decemberben deklarálta: „Elvi ellensége vagyok minden diktatúrának, mert minden diktatúra úgy az erkölcsi autonómiának, mint az igazi demokrácia szellemének megtagadását jelenti. ... A proletáriátus diktatúrája, úgy, amint például Oroszországban megvalósult, ahogy ez gyakorlatilag egyedül megvalósítható, nem jelenti az osztályuralom megszüntetését, hanem csupán az osztályuralom megfordítását.” Az „egyháziassá váló szocialista pártok” „a gyűlölet vallásának messianizmusával” fellépve nem érzékelik, hogy részükről illúzió a feltevés, miszerint ez csak átmeneti állapot lesz, amit az osztályuralom teljes megszünése követ — vélte Jászi.²³¹

Másoknak — mint pl. *Lukács Györgynek* — ahhoz volt néhány hónapra szükségük, hogy eljussanak a „bolsevik döntés hirtelen hőstétéhez”: elfogadják „azon metafizikai feltevést”, miszerint „a rosszból jó származhat”; s hogy lehetséges „az igazságig keresztülhazudni”, a „minden ember kölcsönös szeretetéig, szolidaritásáig” keresztülerőszakoskodni magunkat. A nemzetközi és hazai politikai tapasztalatok nyomán, a „taktika és etika” viszonyának újragondolása révén Lukács, s radikalizmusra hajló elvtársai, eljutottak — a fentiekben Mannheim által említett — következtetéshez: a szocializmus mint történelmi mozgalom számára „a reálpolitika» végzetes és vészthozó”, hiszen a munkásmozgalom számára „az elmélet egy a gyakorlattal... a mozgalom a végcéllal”. *Választás csak a régi világ, a kapitalizmus vagy a marxista világnézettel áthatott, radikális, diktatórikus eszközökkel megvalósított szocializmus között lehetséges.*²³²

Ilyen, a politikai erőterben egyre meghatározóbbá vált helyzetértékelés mellett *süket fülekre találtak a szociális és világnézeti kérdések különválasztására vonatkozó kezdeményezések*. Így pl. az ellenforradalmi szervezkedések egyik exponált alakjának, az 1919 februárjában letartóztatással fenyegetett jezsuita „sajtópáternek”, *Bangha Bélának*²³³ egy — taktikai megfontolásból —, *Az Ember* olvasóihoz írt nyílt levele is: „Ha a forradalom eredménye s célja csakugyan ez volt: szabadulás az osztrák iga alól, demokratikus fejlődés, a népszabadságok teljessége stb., akkor ne féljen senki ellenforradalomtól, mert hisz az elért jó helyébe nem fogja

senki visszasírni az elveszett rosszat. Ellenben belekényszerítik az embereket az ellenszegülésbe, ha a forradalmat magán-, párt-, faji vagy világnézeti érdekek szekerébe fogják, s erőszak, terror és elnyomás útján nem ám forradalmi vívmányokat megerősíteni, hanem minden még oly üdvös és jogos ellenzékét, kritikát, vagy szabad mozgást lehetetlenné tenni akarnak. Ne adjanak szabadság helyett fordított cárizmust, ne kezdjenek — egyik oldalon se — kultúrharcot, csináljanak igazán rendet, békét, szociális egyensúlyt, s akkor nem kell ellenforradalomtól reszketni. Mert *forradalom és ellenforradalom egyaránt csak ott lehetséges, ahol erőszak és elnyomás van*. A szocializmus kérdésében is hiszem, hogy a világnézeti ellentétek teljes fennmaradása mellett is el lehetne jutni bizonyos lényeges pontokban a kölcsönös megértésre. Mert hisz ami a szocializmusban jó és magasztos, az szükségképp evangéliumi is; a munka becsülete, a társadalmi egyensúly megteremtése, a gyengébbnek a védelme az erősebbel szemben s a termelés anarchiájának megszüntetése: mind olyan dolgok, amiket a keresztény etika is legkomolyabban kell hogy szorgalmazzon, még esetleg egyes olyan képviselőivel szemben is, akiknek a vallás csak védőánc egyénileg kényelmes elhelyezkedésük biztosítására. ... [C]sodálom, hogy a szociáldemokrácia őszinte fanatikusai még nem gondoltak arra, *mekkora erőt és mekkora súlyt jelentene törekvéseikre nézve*, ha azokat sem riasztanák el a társadalmi közjólét munkáiban a velük való leglelkesebb kooperációtól, *akik éppoly szociálisan gondolkoznak, mint ők, de a mai szociáldemokráciában kénytelenek ellenséget és veszedelmet látni addig, amíg az összekeveri a népjóléttel az egyházüldözést s a vallás nagy érdekeinek kultuszát a legjobb esetben magánügyggyé fokozza le*” — írta Bangha páter,²³⁴ egy szót sem veszítve arra, hogy évtizedeken át, amikor ezt az erő pozíciójából teheték, a keresztény egyházak és pártok — ugyancsak politikai-világnézeti okból — mindent megtettek a szociáldemokrácia elszigeteléséért, politikai mozgásterének szűkítéséért.²³⁵

Válaszcikkében Göndör Ferenc úgy vélte, hogy Banghának *Az Emberben* közzétett cikke „szépen megírt megnyilatkozása egy helytelen irányban tévelygő fanatikus embernek”, aki saját lapjában a *Sajtóban* „megértés és közeledés helyett visszavonást, gyűlöletet szít ordenáré hangon... köpköd a szocializmus ellen, és vakmerő módon pogromra, zsidóheccekre izgatja és lázítja híveit”. „[C]ikkének abban a részében, amelyben a szocializmust dicsőíti, kétségtelenül igaza van”, de abban, „amit azután a papokról, a vallásról, a klerikalizmusról, az ellenforradalomról ír, ott már semmi igaza nincsen... A papok a nép butításának munkáját végzik hosszú évszázadok óta, és a legtöbb koncesszió, amit tehet a szocializmus, az, ha erőhatalmi úton nem akadályozza meg ezt a butító munkát, ellenben a maga felvilágosító munkájával ellensúlyozza. Szóval, *nem lehet továbbmenni annál a liberális álláspontnál, hogy a vallást magánügyggyé deklarálják, s hogy a vallás-kényszer, az erőszakos vallásoktatás barbár támadás a lelkiismereti és gondolat-szabadság ellen*. A papok és főpapok közönséges és jogtalan üzlete ez, amely el-

len minden erővel harcolni kell” — körvonalazta, a kultuszkormányzatban is egyre dominánsabbá váló álláspontot, 1919 februárjában, *Az Ember szerkesztője*.²³⁶

Válaszát olvasva *Prohászka Ottokár* megállapítása jut eszünkbe, mely szerint a „forradalmi idők nemigen ismernek mérsékletet”²³⁷ ... Ezért hát nem csodálkozunk, hogy a magyar radikális és szociáldemokrata pártok fölényes kézlegyintéssel tárgyalják le azokat, kik forradalmat nem csináltak... s vállalkoznak rá, hogy megcsinálják majd a jövőendő Magyarországot is. S a vérmesebbek közülük hozzátézik: »magukra pedig — s ide tartoznak a többi pártok, s osztályok mind — nincs szükségünk«...” Mindkét forradalmi pártnak a „programjában benne van a kereszténység tagadása, a vallástalan iskola, az egyház és állam elválasztása, s ezáltal az egyháznak a gyöngítése. Minek van benn a programban? ... Ami a szociáldemokráciát illeti... nem demokratikus öntudatból, hanem pártfelekezeti érdekből. ... A szociáldemokraták kereszténységellenes szektát alkotnak” — állította, immár sokadszor, a székesfehérvári püspök.²³⁸ *Vallás- és egyházellenességük „benne rejlik először a szociáldemokrácia filozófiájában s hitében; másodsorban a szociáldemokrácia párthatalmi taktikájában”.* Történelmi materialista filozófiája mellett — *Prohászka* szerint — a szociáldemokrácia álláspontját az is motiválja, hogy „az osztályharc megvívására elszánt hadsereget is nevel magának, melyet az erőszak tart össze, s melynek jellege is az elkeseredettség, a gyűlölet és a fanatizmus. ... A szervezésben nem ismernek pardont. Aki nem szervezett munkás, annak betörik a fejét s kiteszik a szűrét.” „Ezt az erőszakos, s még a hitet is előíró »kultúrírányt« követi a szabadság és az emberi méltóság nevében... *Akár a szociáldemokrata hittérítést, akár a szakszervezkedést nézzük, előtérben nem az ige hatalma s a szabad elhatározás, hanem a kényszer és a terror áll*” — vélte a katolikus megújulás jeles képviselője.²³⁹ Amikor a forradalmi pártok/szakszervezetek fórumain, orgánumaiban „egyre hangosabb lett a követelés, hogy az iskolából száműzni kell a vallásoktatást, s hogy az erkölctannak materialista alapot kell adni” s „laikus erkölctannak” kell nevezni, a püspök felvetette a kérdést: „*hivatott-e a hatalom embere... arra, hogy döntsön nemzedékek világnézete felett, s döntsön arról, hogy teisták vagy monisták, keresztények vagy pogányok legyenek?*” „*Gondolatszabadságot vallani s közoktatásban a materializmust kényszerítő törvénnyel behozni, nyilvánvaló hipokrízis.* ... Egészen más, ha a mai felfordult világban azt mondaná az állam, ahogy amely szülő nem akarja vallásossá nevelni a gyermekét, annak meg van engedve azt másképp nevelnie, s vallásoktatásra nem járattatnia. Próbálja ezt meg az állam, ha úgy tetszik neki, hogy fel kell szabadítani a lelkiismeretet a vallási kényszer alól; de ne próbálja a másikat, hogy »a vallási kényszer« helyett vallástalansági kényszert hoz be.”²⁴⁰

Zigány Zoltán — a *Néptanítók Lapjának* a forradalmi kormányzat által kinevezett főszerkesztője — 1919 februárjától polemikus cikkek sorában foglalkozott „a vallásoktatás problémáival” s a „papok leveleivel”. Az egyháznak és a vallásos szülőknek a kötelező hitoktatás fenntartására vonatkozó követelésére kifejtette:

„A különböző felekezetű és a felekezet nélküli polgárok az államban teljesen egyenlő jogokat élveznek és teljesen egyenlő kötelezettségeket teljesítenek. Az államra nézve tehát teljesen közömbös, hogy a polgároknak van-e, és ha van, milyen a vallási felfogása? Egyáltalán *nincsen tehát az államnak joga arra, hogy bárkit, különösen pedig a felekezetnélküliek gyermekeit valamely vallás tanulására kényszerítse.* ... A vallásoktatási kényszer semmiféle közérdek nem igazolhatja, úgyhogy *az államnak eddigi eljárása e téren folytatólagosan gyakorolt túlkapás volt polgárai rovására*” — írta, az addigi praxis visszasságait ostromozva.²⁴¹ A minisztérium hivatalos orgánumának szerkesztőjeként természetesen minisztere álláspontját képviselte.²⁴²

Kunfi Zsigmond ugyanis az öt felkereső egyházi küldöttségeknek január 28-án, majd március 5-én egyértelművé tette: „ő a szociáldemokrata párt képviselőjében és megbízásából vesz részt a kormányban... [s] természetesen igyekezni fog a minisztersége előtt is vallott politikai programját, világnézeti és erkölcsi felfogását érvényesíteni. ... [A] teljes lelkiismereti szabadság mindenki számára csak úgy biztosítható... ha a vallás magánüggé válik, és ha ennek következtében *az iskolában sem taníthatja az állam a vallást.* Minden szülőnek és minden egyháznak azonban jogában áll az iskolán kívüli vallástanra tanítani mindazokat a gyermekeket, akiknek szülei ezt kívánják.” Ez kormányzati szintű döntést igényel, úgyhogy „*a politikai erő és hatalom kérdése dönti el ezt a vitás ügyet*”²⁴³ — mondta a változott konstellációban, Csernoch János idézett — 1914. májusi — véleményével egybecsengően.²⁴⁴ Prohászkanak a fakultatív hitoktatásra vonatkozó, 1919. március 6-án megjelent javaslatára Kunfi azt nyilatkozta, hogy „pillanatnyilag és a nemzetgyűlés döntéséig *átmeneti megoldás gyanánt el lehet fogadni...* Ezzel természetesen a vallástanból való osztályozásnak meg kellene szűnnie”,²⁴⁵ ahogy a „féktelen ellenforradalmi, szocialistaellenes és antidemokratikus agitációnak is... az iskolában”. „*Az iskolák államosítására vonatkozóan pedig kifejtette, hogy az... — szerinte — nemcsak a szocializmusnak, de a régi értelemben vett liberalizmusnak is egyik magától értetődő követelése,*²⁴⁶ és Magyarország szörnyű elmaradottságának egyik oka éppen ez, amit a nép erkölcsi és szellemi nevelése érdekében a legsürgősebben orvosolni kell, és *a minisztériumban teljes erővel folynak az erre vonatkozó munkálatok.*”²⁴⁷ A Pest megyei tanítógyűlésen — március 7-én — már „minden ellenállást legyűrő államosításról” szólt, ami azért is szükséges, mondta, mert „*az új világ megalapozásához*” nem elég „az új vagyoneelosztás, az új gazdasági rend, de szükséges az új kultúra, az új erkölcs is. Szükséges az emberi lelkek forradalmasítása, s ez az iskola legfontosabb mai feladata. *Az iskola szellemét gyökeresen át kell alakítani, de ezt megelőzőleg az iskola alapját, a tanítói lelket kell az új idők szellemében átformálni.*” Meg kell érteni, hogy „az új világ az emberi szolidaritáson épül fel, új politikai célokat tűz ki, új erkölcsi alapokból sarjadzik, s nem tűrheti, hogy a vallás és az egyház visszaéljen hatalmával”, s hogy „*éppen a lelkiismereti szabadság megvalósításán dolgo-*

zik, amikor a vallást az iskolából a legilletékesebb kezekbe, az egyház hatáskörébe akarja visszautalni” — állította, az ebbéli meggyőződésében a kommunistákkal kialakult konfliktus idején is megingathatatlan szociáldemokrata miniszter.²⁴⁸

Így az egyháziak részéről február–márciusban — a radikális lépések elodázásának/késleltetésének szándékával — tett diplomatikus gesztusok nem érték el céljukat: az akkoriban zajló előkészítő munkák nyomán, a Tanácsköztársaság idején gyors ütemben sor került az egyházi földek, vagyon, iskolák államosítására; az államilag finanszírozott kötelező hit- és erkölcstannak s a lelkészeknek, klerikusoknak az iskolákból való száműzésére; kísérlet a pedagógusok politikai-világ-nézeti „átnevelésére”.

2.3.2. Jelképesen „állj élére annak, amit megakadályozni nem tudsz”

— Váczy Ferenc az 1919. március 16-i vöröszászló-avatáson

Ezen, az őszirózsás forradalom kitörésétől új lendületet nyert viták, társadalmi-politikai konfrontációk sodrában küzdött Váczy Ferenc s a nagykőrösi tantestület iskolája, hivatása, kenyere megtartásáért. 1918. október 20-i első cikkében még a református egyház — és a forradalom előtti állam — eminens érdekeként hivatkozott a vallásos és nemzeti nevelés fontosságára s arra, hogy felkészüljenek a veszélyes, a háború hatására megerősödött régi s új eszmék ellen, melyek a béke napjait várják, hogy „érvényesítésükért elszánt küzdelembe kezdjenek”. Az egyház sürgős és elementáris érdeke lenne, hogy tanítóképzője, tanítói segítségével felvegye a harcot a szekularizáció káros hatásaival s a szocialista, ill. kommunista eszmékkel — ez minden pénzt megér, sugallta az igazgató, ám az általa várt visszhang elmaradt. November 10-én a nemzet szorongatott helyzetére, az ellenállásra képes „nemzeti, faji jelleg s jellem” kialakításának fontosságára hívta fel a figyelmet, a fenti, az egyházi erőforrások mellett az államiak megszerzéséhez szükségesnek vélt „hívószavak” hangsúlyozásával. Majd november 24-én — a népköztársaság deklarálása után — az iskola korszerű, versenyképes működéséhez szükséges minimális feltételek megteremtése mellett érvelt, s a megváltozott viszonyokhoz való alkalmazkodás imperatívuszát emelte ki: *a korábbi elmaradások s az új követelmények együttese gyors, hatékony, áldozatkész beavatkozást követel* — vagy elsorvadhat az intézet. „Bekövetkezhetsz az a képtelen helyzet, hogy a demokrata egyház demokrata talajon dolgozni, munkálkodni nem képes” — írta többértelműen, reményét fejezve ki, hogy az egyház megfelelő áldozatkészséggel segít a problémák megoldásában.²⁴⁹ A fentiekből tudjuk: felhívása a nagykőrösi egyházban csak a tanítóképzővel kapcsolatos ellenérzések növekedéséhez s a nyilvánossághoz fordult igazgató magatartásának — akkor még látens — elítéléséhez vezetett.

Decembertől sokasodtak a szociáldemokraták s tanítói szakszervezetük súlyának növekedésével kapcsolatos hírek, nyilvánossá vált oktatáspolitikai programjuk, és a TITOE vezetőinek fellépése nyomán Farkas Sándor személyében tapasztalt, a tanítóképzőkkel szoros kapcsolatot tartó szakember került a VKM ügyosztálya élére.²⁵⁰ Így a sajtóhíreken túlmenő információkkal rendelkezhetett arról, hogy a Köznevelési Minisztérium az alsó és középfokú intézmények pedagógusait képző intézetek gyors államosítására készül. Valószínűleg olvasta *Párvy Endrének a Népszava* 1919. január 26-i számában megjelent, „A tanítóképzés és szocializmus. Azonnal államosítani kell a tanítóképzést” című írását,²⁵¹ melyben a Tanácsköztársaság alatt igazgatói pozícióba helyezett²⁵² tanítóképző intézeti tanár leszögezte: „Ha... a szociáldemokrata párt hatékonyan és eredményesen akarja a magyar néptanítókat a forradalmi eszmék terjesztésére megnyerni, akkor a tanítóképzés korszerű, sürgős átreformálását propagálni, követelni soha meg ne szűnjön.” A lap ehhez hozzáfűzte: „a tanítóképzést haladéktalanul államosítani kell, és ezt tanítóelvtársaink programja követeli is —, hogy aztán a mainál modernebb tanítónemzedéket nevelhessünk”. A november 24-i cikkével rokon gondolatmenetet követő, ám a korszerűség letéteményeseként a szociáldemokráciát megjelölő cikk s a *Népszava* megjegyzése aligha került el az intézménye túlélésének esélyét lázasan kereső Váczy Ferenc figyelmét.

Több mint valószínű, hogy ismerte az 1919 februárjára elkészült törvényjavaslatot — legalábbis annak lényegét — „a kisdédovóképzés, az elemi és polgári iskolai tanítóképzés állami ellátásáról”, melyben leszögezték: „A tanítóképzés állami feladat. ... [T]anító- és tanítónőképző intézeteket... csak az állam állíthat és tarthat fenn. A fennálló községi, hitfelekezeti, társulati és magánjellegű... intézetek, a velük kapcsolatos internátusokkal és gyakorlóiskolákkal együtt, 1919. június 30-án megszűnnek. A köznevelési miniszter köteles a megszűnő intézetek helyett kellő számban, és pedig lehetőleg ugyanazon a helyen, ahol ily intézet eddig is volt, állami intézeteket felállítani akként, hogy ezek működésüket 1919 szeptemberében megkezdhessék.” „A megszűnő intézetek igazgatói, tanárai... a fennálló vagy a szervezendő állami intézetekhez való átvételüket a jelen néptörvény kihirdetésétől számított egy hónapon belül kérhetik a köznevelési minisztertől.” Ő az átvételre méltónak találtakat „beszámítható illetményeiknek megfelelő fizetési osztályokba nevezheti ki. Azok, akik akár a megfelelő képesítés hiánya miatt, akár más okból állami szolgálatba nem volnának átvehetők, és eddigi illetményeikkel azonos javadalmazású és végellátással egybekötött más alkalmazást nem nyernek, 1919. július 1-jétől kezdődően az illető nyugdíjintézet terhére törvényszerű végellátásban (nyugdíj, végkielégítés) részesülnek...” „A köznevelési miniszter gondoskodik arról, hogy a megszűnt intézeteknek azok a rendes növényedékei... akik az óvónői vagy tanítói képesítést még nem nyerték el, a szükséges kellékek fennforgása esetében tanulmányaikat az eddig élvezett kedvezmények mellett tovább is folytassák.” „Addig is, amíg az óvónő-, valamint a tanító- és ta-

nítónőképzés a maga egészében szervesen rendezhető, *a közoktatásügyi miniszter az intézetek tanulmányi ügyeit* (a növendékek előképzettségét, az intézetekben *tanítandó tárgyakat*, a tanfolyamok számát és a tanulmányi rendet), valamint az intézetek felügyeletét és igazgatását átmenetileg szabályozhatja.”²⁵³

Az államosítás nyomán tehát nem automatikusan maradtak volna fenn a régi intézetek, hanem az állam ilyen jellegű kötelezettségének „lehetőleg” a régi intézmények helyén tett volna eleget, ahogy a tanárokat is csak felülvizsgálat nyomán vette volna át, melynek során a képzettség mellett „más okok” is szerepet játszhattak abban, hogy ez ne történjék meg s az illetőtől megváljanak. Ilyen perspektívában is kontraproduktívnak tűnhetett a képző jövőjének biztosítása érdekében írt cikksorozat, melyben — amellet, hogy az első cikkben Váczy Ferenc, igaz, elég dodonai megfogalmazásban, deklarálta készségét a szocializmus elleni harcra s az egyházi értékek megőrzésére — azt is fehéren-feketén kimutatta, hogy a nagykovácsi képző abban az állapotában, amelyben az államosítására sor kerül, az ország legdrágább, kevés növendékkel bíró, rossz adottságokkal rendelkező intézete, mely csak komoly ráfordításokkal lenne versenyképessé tehető... Miképp lehetne az addigi világnézeti-politikai preferenciákat gyökeresen megváltoztató nép-, majd tanácsköztársasági kormányzatokat meggyőzni arról, hogy mindennek ellenére érdemes fenntartani ezt az intézményt, megéri invesztálni bele, s hogy szükség van az ottani igazgató és tantestülete munkájára? Mivel az egyik egyházi fenntartó amúgy is az intézmény megszüntetését fontolgatta, erre csak egyetlen út tűnhetett járhatónak: kimutatni „az új világ” építésére való készséget s „az új értékek” iránti fogékonyságot. Ezért — a nagykovácsire emlékeztető krónikus infrastrukturális problémákkal küzdő csurgói állami tanítónőképző igazgatójához, Mohar Józsefhez²⁵⁴, s a pápai református tanítónőképző direktorához, Kőrös Endréhez²⁵⁵ hasonlóan — Váczy Ferenc is úgy döntött, hogy demonstrálja az új világ iránti elkötelezettségét: aktív szerepet vállalt a közalkalmazotti szövetség, a bizalmi tanács, majd a szociáldemokrata tanítói szakszervezet szervezésében, irányításában.²⁵⁶ Az antiklerikális, hangsúlyozottan világi, történelmi materializmusához ragaszkodó szervezethez csatlakozás — a soproni evangélikus képzőbe járt s a porrogszentmihályi anyagyületekben felügyelősködő — Mohar Józsefnek sem lehetett könnyű, de bizonyára mélyebb lelkiismereti konfliktust okozott az egyházi intézményt igazgató lelkész-tanár Váczy Ferencnek. A fentiekben Bangha Béla által említett, az evangéliumi tanítással rokonítható szociális érzékenység, a kirívó társadalmi egyenlőtlenségekkel, igazságtalanságokkal való szembenállás s a régi világ egyéb archaikus elemeinek elvetése is szerepet játszhatott a társadalom alsóbb néprétegeiből származó növendékekkel foglalkozó tanárember döntésében. Hívó, egyházi emberként reménykeltőnek, *modus vivendinek* találhatta Kunfi Zsigmondnak a fakultatív hitoktatás lehetőségének fennmaradására utaló ígéretét (s a kommunista vezetők átmeneti bebörtönzését²⁵⁷), annál is inkább, mert a valamilyen kényszerpályán mozgó emberek — a kognitív disszonancia csök-

kentése érdekében — hajlamossá válnak arra, hogy döntésük körülményeit átértékeljék, az arról alkotott képüket megváltoztassák.²⁵⁸

„Az állj élére annak, amit megakadályozni nem tudsz” elv alkalmazóinak magatartásáról már a kortársak is különbözőképpen vélekedtek. „Köponyegforgatásnak” ítélték, mint a csurgói képző új igazgatója, elődje szerepvállalását.²⁵⁹ Vagy, ahogy Ravasz László püspök vélekedett a nagykőrösi lelkész-tanár igazgató viselkedéséről: ha nem is üdvözlendő, de kényszer szülte mimikrinek tartotta azt, amiért a helyzet foglyaként cselekvő pedagógust elmarasztalni még egyházi szempontból sem méltányos.²⁶⁰ Kétségtelen, hogy a mai olvasók álláspontja is megoszlik majd; mi csak a szuverén ítéletalkotáshoz szükséges feltételek megteremtésében segédkezhetünk.

A rendelkezésünkre álló forrásokból úgy tűnik, hogy Váczy Ferenc volt az egyetlen tanítóképző intézeti igazgató, aki az 1919. március 16-i országos megemlékezések során a szociáldemokrata vöröszászló-avató ünnepségen exponálta magát. A tanárok közül is csak a sárospataki Rédei Jenőről tudjuk, hogy helyi párt-szervezet alelnökeként szónokolt a városi szociáldemokrata ünnepélyen.²⁶¹ A diákok közül pedig csak az esztergomi érseki tanítóképző növendékét, Lieber Józsefet vádolták azzal, hogy pénzt gyűjtött a szocialisták koszorújára, diáktársait vörös zászló alatt vonultatta fel a rendezvényre, ahol beszédében „ultra, szociálforradalmi nézeteiről tett tanúbizonyságot”.²⁶²

Ha az ilyen ünnepélyen való fellépés párját ritkítónak tűnik is a tanítóképzős igazgatók körében, az általános volt, hogy — az 1919. február 27-én közzétett XXI. néptörvénynek megfelelően, az akkori ünnep fő motívumaként — összekapcsolták „a magyar népszabadság ünnepnapjait”: március 15-ét és október 31-ét.²⁶³ Móra Ferenc pl. a szegedi színház ünnepélyén „a halhatatlan forradalomról” tartott beszédét azzal kezdte, hogy „amikor a köztársasági kormány törvénnyel avatta szentté március 15-ét, ezzel tulajdonképpen megbélyegezte azt a korszakot, amely a 48-i forradalomtól a mostani forradalomig eltelt. Ez a korszak abból a kenyérből édegélt, amit március 15. süttött neki, s még csak annyi bátorság sem volt benne, hogy ezt a napot törvénybe merte volna iktatni ünnepül... [K]inevezett egy ellenünnepet, a vörös sapkás március 15. helyett, a Habsburgok kétfejű sasos házi sapkáját viselő április 11-et. Madárijesztő ünnepnek készült, az is maradt, nem vette komolyan senki, csak a kalendárium-csináló.”²⁶⁴ Magyar Lajos a Világban megjelent cikkében ezt azzal egészítette ki, hogy „amit a negyvennyolcas forradalom elhibázott, ami miatt bukásra volt ítélve, azt meghozta 1918 dicsőséges októberi forradalma. Ez... is nemzeti, politikai és szociális tartalmú volt. Ezt a forradalmat is az európai reakció és ugyanannak a nagybirtoknak, főpapságnak és most már a nagytőkének ellenforradalma fojtogatja, mint akkor. De ez a forradalom már szervezett erőkre támaszkodik, szociális tartalma világosabb és nemzetközibb.”²⁶⁵

E „nemzetközibb új világ” szimbólumának, a vörös zászlónak tett gesztusokkal is gyakran találkozhatunk az akkori kulturális életben. Néhány példa: a budapesti egyetemre frissen kinevezett *Babits Mihály* 1919. április 8-án azzal kezdte óráit, hogy úgy érzi, „*nem szabad elmulasztani, hogy... mi, akik az emberi szellem alkotásairól szóló tudományt akarjuk ezeken az órákon felvonultatni, meg ne hajtsuk a tudomány komoly zászlaját az új szellem vörös lobogója előtt*”.²⁶⁶ Ahogy a Nagy Lászlóról szóló tanulmány 3. fejezetében kifejtettük, 1919. április 12-én, a budapesti egyetem előadótermében, a *Magyar Gyermektanulmányi Társaság Tanítójelölt Körének alakuló ülésén* a szervező, Schmidt Ferenc bölcsész-hallgató arra szólította fel a jelenlévő 400 diákot, hogy lépjenek be „*a gyermektanulmány vörös forradalmi lobogója alá*”.²⁶⁷ A budapesti II. kerületi állami tanító-nőképző márciusban kinevezett igazgatója, Párvy Endre május 1-je tiszteletére az épületet 40 méternyi vörös vászonnal díszítette fel, majd másnap az ezzel kapcsolatos kiadás fedezésére a népbiztosságtól 400 korona kiutalását kérte.²⁶⁸

A magyarországi kulturális, politikai élet baloldali reprezentánsai (pl. Ady Endre, Szabó Ervin, Szántó Kovács János, Farkas Antal, Pogány József) már hosszabb idő óta forszírozták — a hivatalosan preferált 1848. évi áprilisi törvények évfordulója előtt/mellett²⁶⁹ — március 15-e megünneplését, s azt összekapcsolták a forradalom és szabadságharc radikális társadalmi átalakulást szorgalmazó képviselőiről (s az előfutáiraiknak tekintett, akkoriban megtalált „magyar jakobinusokról”²⁷⁰) való megemlékezéssel s a századforduló társadalmának szembeállításával a „12 pont”-ban vagy Petőfi verseiben megfogalmazódó követelésekkel.²⁷¹ Az ilyen gondolatársítások esetenként a két szimbólum, a francia trikolorra emlékeztető *nemzetiszín* zászló és a szociális mozgalmak/forradalmak *nemzetközi* vörös zászlajának összekapcsolásához, összehasonlításához vezettek.

A „harmadik, ill. a negyedik rend” forradalmi e szimbólumainak egymáshoz viszonyítása szinte elkerülhetetlen volt a szociáldemokrata párt 1919. március 16-i nagykörösi ünnepélyén is, melyen felavatták az 1918 novemberében — 5 taggal, köztük a rövidesen a Nemzeti Tanács elnökévé, majd városi polgármesterré választott Kökény Dezsővel²⁷² — megalakult helyi pártszervezet zászlaját. Az iskolák irányításában, fenntartásában a városnak jelentős szerepe volt, így *Váczy Ferenc szerepvállalása a zászlóavató ünnepségen egyszerre lehetett gesztus az egyaránt szociáldemokraták által irányított Közoktatásügyi Minisztérium és a városi vezetés felé*. A fentiekben idéztük az igazgató úr beszédének a feljelentők által prezentált, de a királyi törvényszék által kétségesnek ítélt szövegét. Az is kiderült, hogy a bíróság lényegében csak a politikai konkurencia és a képző fenntartásának értelmét kétségbevonó egyházközség reprezentánsainak vádló s a képző — igazgatójuk és vele az intézmény megmentésében érdekelt, ugyanazon körök által politikailag szintén vádolt — tanárainak (egyik részről sem pártatlan) tanúvallomásaira támaszkodhatott, amikor bizonyíték hiányában elvetette az ügyészség vádindítványát. Tudósítást sem találtunk Váczy Ferenc megnyitó beszédéről, így igen

bizonytalan, hogy mi is hangzott el ténylegesen. Az igazgató úr — forrásainkból kitetsző — habitusáról szerzett benyomásunk alapján rendkívül valószínűtlennek tűnik az, hogy bármilyen becsmélő megjegyzést tett volna a nemzeti színű zászlóra. A nacionalista-imperialista törekvések jegyében vívott, rendkívül nagy áldozatokkal járt, vesztes háború utáni légkörben az ellenben igen valószínű, hogy a nemzeti értékekkel, gondolattal s szimbólumával: a nemzeti zászlóval való visszaélésről beszélt a „proletár nemzetköziség”²⁷³ jegyében. Erre készíthette a szociáldemokrata tanítói szakszervezet tanítóképző szakosztálya vezetőinek általa már korábban kézhez kapott — a fentiekben már idézett — levele is, melyben arról is olvashatott Váczy Ferenc, hogy „nemcsak Magyarországon, hanem az egész világon megbukott vagy pedig bukóban van az a rendszer, mely álnemzeti jelszavakkal egymás ellen uszította a világ népeit, s milliók vesztét, népek katasztrófáját, a kultúra pusztulását okozta. E rendszer hazafias mázzal vont be uralkodók, uralkodó rétegek, imperialista és kapitalista klikkek önző érdekeit, el kellett hát bukni ámtításai, valamint telhetetlensége és vaksága következtében. Uralma helyébe új világnak kell támadnia, mely a népek szolidaritásának, összhangzó együttműködésének, nemzetközi testvériesülésének elvén épül fel. Csak ily egyetemes közösségben található meg minden ország a maga hivatását, mely nem lehet más, mint népének oly anyagi jólétet, s ezzel együtt oly szellemi műveltséget biztosítani, hogy természet adta tehetségeit, kultúráját eddig nem ismert mértékben kifejthesse s ezzel az emberiség kincstárát gazdagíthassa. Az egyetemes nagy műveltségről van szó, mely minden eddig elnyomott népet magas emberi színvonalra emel, s tehetségeit úgy hozza felszínre, hogy ne a többinek kárára vagy elnyomására szolgáljon, hanem valamennyinek javára,²⁷⁴ új világtörténelmi korszakot indítson meg, s ebben a magyar népnek is méltó szerepet juttasson. Elsőrendű hivatás vár e téren a tanítóságra, melynek ezentúl aránytalanul magasabb szerepe lesz, mint volt a múltban, s hivatásának megfelelő helyzetbe is jut. Mi, képzőintézeti tanárok, nem maradhatunk el a kortól, hisz ránk hárul a nagy kötelesség, hogy megváltozott hivatását megérteni és gyakorolni tudó tanítónemzedéket neveljünk.²⁷⁵ E kötelesség tudatában alakítottuk meg a magyarországi tanítók szakszervezetén belül a képzőintézeti szakosztályt” — olvashatjuk a terjedelmes levélben,²⁷⁶ melynek egyes tételeit néhány héten belül taggyűlésen taglalta előadásában a vezetőség egy tagja, Keszler Károly „Szocializmus és nemzeti szellem” címmel.²⁷⁷

Az *Új Korszak* tudósítása szerint a tanár úr referátumában hangsúlyozta, hogy „a kommunista kiáltványnak az a tétele, hogy »a proletárnak nincs hazája«, csak addig és ott igaz, ameddig és ahol a proletárság kitagadott, semmibe vett, kiszákmányolt eleme a kevesek államának... Az osztályállam rendszere mesterségesen termelte az úgynevezett »hazátlanság« lelki állapotát, de azért a szülőföld, faj és anyanyelv szeretete, legalábbis mint tudatalatti elem, mint kitörölhetetlen élmények csapadéka, érzelmi és akarati impulzusok ösztönös színezője, minden lélek-

ben él. Ha ezt *patriotizmusnak* nevezzük, akkor élesen különböztessük meg a *so-vén nacionalizmustól*. A nemzetek szellemileg és gazdaságilag egymásra vannak utalva, patriotizmusuk tehát sohasem lehet agresszív. *Mi, tanítók, ki akarjuk fejteni a magyar lélek értelmi és erkölcsi teljesítőképességét, hogy odaállítsuk ezt a népet a Föld legjelesebb népei mellé mint kooperatív társat az emberiség szociális munkájában.* A magyarság szociális újjászületése nemzetközi érdek, s a nemzetközi vérkeringésbe bekapcsolódni magyar érdek. ... *A népek szövetségét és e szövetségnek az egyes országokra és népekre, s ez országok és népek anyagi és szellemi műveltségére kiterjedő áldását nem a kapitalizmus és melléktermékeit konzerváló wilsoni elvek, hanem a nemzetközi szocializmus fogja megvalósítani*” — vélte Keszler Károly.

Helyzetértékeléséről, próféciájáról könnyen véleményt formálhat az olvasó. Számunkra nem ennek taglalása, hanem annak a légkörnek és történeti kontextusnak az érzékeltetése a fontos, melyben Váczy Ferenc kiment a vöröszászló-avató ünnepély szónoki emelvényeként szolgáló erkélyre, s *valami ezekhez hasonló mondhatott, kerülve az osztály- vagy nemzeti szempontból kirekesztő s a vallásosságra, ill. az egyházakra nézve sértő megjegyzéseket.*²⁷⁸

2.3.3. Exkurzus: képzős tanárok a Tanácsköztársaság idején

E látványos, de tartalmát tekintve vélhetően visszafogott fellépésével, szakszervezeti szerepvállalásával, és bizonyára a Tanácsköztársaság iránti hűségre kötelező fogadalom szövegének aláírásával a lelkész-tanár Váczy Ferenc elérte, hogy — néhány egyházi igazgató kollégájától eltérően — a helyén maradhatott, s így tovább küzdhetett intézménye fennmaradásáért. *Döntése s a nagykőrösi kollégák állásfoglalása lényegében megegyezett a képzős tanárok túlnyomó többségének elhatározásával.*

2.3.3.1. Alkalmazkodók — s akik csak vonakodva „értették meg az idők szavát”

Nemcsak a fentiekben említett budapesti tanárok és a VKM/KN-függő szakfelügyelőség tagjai jártak így el, hanem a vidéki pedagógusok is. Különösen *a Forradalmi Kormányzótanács „nevelési és oktatási intézmények köztulajdonba vételéről” szóló rendeletének*²⁷⁹ megismerése után — *mely a pedagógusok végleges alkalmazását világi mivoltuktól, „társadalmi felfogásuktól”, ismereteiktől tette függővé — voltak, akik készségesen, demonstratívan tették ezt.* Így járt el pl. a soproni evangélikus tanítóképző igazgatóhelyettese, Ihász Ferenc, aki 1919. április 4-én feljegyzésben üdvözölte „a Népbiztos Urat”, felajánlva szolgálataikat: „jelentem, hogy a társadalomalakító nagy munkából, melyet a forradalmi kormány megindított, mi is minden erőnkkel ki akarjuk venni részünket, annál is in-

kább, mert már a március 21-i forradalmi nap előtt nagy lelkesedéssel csatlakoztunk, egy-két kartárs kivételével, a szocialista párthoz, de most már ők is velünk tartanak, mert megértették az idők szavát”.²⁸⁰

A többség úgy járt el, mint a szarvasi evangélikus tanítónőképző tantestülete, amely 1919. március 31-én tárgyalta a szakszervezeti VB idézett felhívását. A megváltozott erőviszonyokat látva ketten megtették, amit februárban még demonstratívan megtagadtak, s így különösebb lelkesedés nélkül, fegyelmezetten, „egyhangúan” beléptek a szocialista pártba s a pedagógus-szakszervezetbe, értesítve erről a községi szervezetek vezetőségét.²⁸¹

Ugyanezen a napon — állami felettesük, a „megyei tanügyi népbiztos” felhívására (!) — alakították meg Veszprémben a szakszervezet helyi csoportját, melybe beléptek az Angolkisasszonyok tanítónőképző intézetének pedagógusai is. Igazgatójukat, Engelhard Józsefet a vezetőség tagjává választották.²⁸²

A Tanácsköztársaság kikiáltása előtt vonakodott az egri katolikus érseki tanítóképző tantestülete is; „arra az álláspontra helyezkedett, hogy egyesületünk továbbra is önállóan működjék és zárjon ki magából minden politikát”.²⁸³ Ám „az események... gyorsan követték egymást. ... A tanári kar, mint minden más testület, tehetetlenül állott a féktelen terrorral szemben, amelyet az új irányzat minden intézménye gyakorolt. Komoly ellenállásról szó sem lehetett, mert a forradalmi kormányzótanács [Sic!] a forradalmi törvényszéket, az illetmények, az élelmisszerjegyek megvonását is kilátásba helyezte arra az esetre, ha ellenállással találkozik” — írta egy évtized múltán az események résztvevője, krónikása Benkóczy Emil.²⁸⁴

Az „idők szava” s a politikai erőviszonyok hatására az állami tanárok, valamint az egyházi intézmények világi alkalmazottai a formális alkalmazkodás mellett döntöttek, és letették az esküt előbb a Népköztársaságra — „esküszöm, hogy a Magyar Népköztársasághoz, s annak alkotmányához hű leszek, Magyarország teljes függetlenségét megvédem, minden erőmmel Magyarország népének javát, szabadságát és haladását fogom szolgálni”²⁸⁵ —, majd a Tanácsköztársaságra. Utóbbinak többféle szövege maradt ránk. Kecskeméten a pedagógus-nagygyűlés résztvevőivel megfogadtatták, „hogy a szocialista proletárdiktatúrához hű leszek, s minden erőmmel Magyarország és az emberiség javát fogom szolgálni”.²⁸⁶ Pápán „becsületükre fogadtatták a pedagógusokkal: »a Magyar Tanácsköztársaság törvényeit és rendelkezéseit mindenkor szigorúan tiszteletben tartom, pontosan végrehajtom, azoknak hűségesen engedelmeskedem, és a rám bízott tanulókat a Tanácsköztársaság szellemében fogom nevelni.«”²⁸⁷

Lojálisan reagáltak már a tanító(nő)képzőknek, gimnáziumoknak és reáliskoláknak postázott 22.025/1919. XII. számú közoktatásügyi miniszteri rendeletre is:²⁸⁸ „Az új iskolában, amelynek megalkotásához mielőbb hozzákezdeni szándékozom, lényeges szerepük lesz a szociális tanulmányoknak. A tanítóképző intézetekben és a középiskolákban, a jövőben szociológiai, szociálpolitikai, társadalom-

gazdasági ismeretek külön oktatásáról kell majd gondoskodni. Addig is kíváncsian azonban, hogy már a mai tanterv keretében is társadalomtudományi ismeretek közöltessenek és minden tantárgy, így elsősorban a történelem, földrajz és a magyar irodalom tartalmát a tanításnál új szellem hassa át. Az ily oktatáshoz azonban megfelelő szociális tudású tanárookra van szükség. Ily tanárok képzésére és a reform előkészítésére tanító-, tanítónőképző intézeti és középiskolai tanárok részére tanfolyamok szervezését vettem tervbe” — írta a miniszter, tanfolyamonként 80 tanár jelentkezését várva a márciusban, ill. június elején,²⁸⁹ a budapesti tudományegyetemen induló tanfolyamokra. Az állami költségterítést a nem állami iskolafenntartók pedagógusai számára is biztosította, s szabadságolásukat kérte a fenntartóktól. A tantestületek állásfoglalását is várta az ügyben. A jelentkezőnek az erre kiküldött nyomtatványon szakja (tárgyai) mellett nyilatkoznia kellett arról is, hogy vezetett-e ifjúsági kört, s hogy „milyen elméleti vagy gyakorlati munkásságot fejtett ki, foglalkozott-e társadalomtudományokkal? Minő gyakorlati szociális tevékenységet fejtett ki?” „Arra kérem a tanítóképző intézetek és középiskolák tanárait, hogy jelentkezzenek minél nagyobb számban... [mert] *e tanfolyamok a most folyó átalakulás eszméit ismertetik meg velük, szociális irányú oktatómunkára teszik képessé őket, de... későbbi boldogulásuk elősegítésére is alkalmasak.*” A március 17-én indult tanfolyamra felvett 86 vidéki és 25 budapesti tanárt Gönczi Jenő államtitkár távirati úton értesítette három nappal korábban, egyidejűleg — a nem állami intézmények esetében — szabadságolásukat kérve az iskolafenntartóktól. *Megkeresése valamennyi általunk ismert intézménynél meghallgatásra talált, volt, ahonnan többen is jelentkeztek.*²⁹⁰

A budai állami tanítóképző 1919. február 17-i tanári értekezletén pl. „a testület örömmel üdvözölte a szociális irányú tanári tanfolyam megtartását”, és kinyilvánította, hogy „szívesen részt vesz”. A VKM-be gyakran „berendelt” munkatárs, Sztankó Béla megjegyezte, hogy „tekintettel az elemi népiskola szociális szükségleteire s a tanítóképzés szakirányára, nemcsak a magyar nyelv, a történelem, a földrajz és alkotmánytan szaktanárai, hanem az elméleti és gyakorlati pedagógia, valamint a gazdaságtan szaktanárai is elsősorban behívandók a ... tanfolyamra”. Ennek megfelelően elhatározták, hogy mindezen tanárok beiskolázását kezdeményezik, így a márciusi tanfolyamra az igazgató mellett 3, a júniusra további 4 pedagógus felvételét s a helyettesítésükről való gondoskodást kérték a VKM-től.²⁹¹

Tanácskozásuk idején még nem tették közzé a kurzus felkért előadónak listáját, melyen — egyebek között — Kunfi Zsigmond, Garbai Sándor, Babits Mihály, Lukács György, Jászi Oszkár, Varga Jenő, Varjas Sándor, Fogarasi Béla, Szende Pál, Pogány József, Benedek Marcell és mások szerepeltek.²⁹² E névsort — s a budai tanárok politikai velleitáit — ismerve valószínű, hogy többen kevésbé lelkesedtek volna közülük a kurzusért, s lényegében egyetértettek volna a győri kir. katolikus tanítóképző igazgatójának, Jakab Ferencnek azon feljegyzésével, melyben e tanfolyamot „tanárok számára rendezett szociál(demokrata) kurzus-

nak” nevezte, úgy vélve, „a cél tulajdonképpen az... hogy a tanárságot vörös érzelművé tegyék”.²⁹³ Talán ezért (vagy a tanfolyam korábbi zárása miatt?), a tantestületükből beiskolázott kollégája és paptársa, Aisteitner József húsvét után már nem tért vissza Budapestre.²⁹⁴

*Amikor a KN 1919. április 6–11. között*²⁹⁵ „rövid úton felszólította az intézetek vallástanárait, hogy a mai naptól kezdve tanításaikat fejezzék be”, a tanító(nő)képzők — legalábbis formálisan — azt is végrehajtották.

A budai tanítóképző igazgatója — a Tanácsköztársaság intézkedéseivel, reformjaival kapcsolatban óvatos opposícióba húzódott, ám a márciusban indult szociális tanfolyamon részt vevő —, Quint József a tantestülettel közölve ezt, „elismeréssel emlékezett meg... a vallástanárok működéséről”, kiemelve „azt a kollegiális viszonyt, melyben a különböző vallásfelekezethez tartozó hittanárok egymással s a tanártestülettel álltak”. Határozatában „a tanártestület a kebeléből kilépő vallástanárok egyénisége iránti kollegiális érzéssel vett búcsút a távozó kartársaktól”, s a központi intencióknak megfelelően döntött az így felszabaduló órák felhasználásáról. A hittanórák mellett az alkotmánytan s a gyakorlati képzés bizonyos óráit is felhasználták „a szociális ismeretek” tanítására, melyből Quint József, s az akkoriban a szakszervezeti szakosztály végrehajtó bizottságában szerepet vállalt, szintén a tanfolyamra járó Lechnitzky Gyula²⁹⁶ mellett, a politikától távol maradó Horvay Ede és Ulm László — tehát igen különböző beállítottságú — tanárok vették ki részüket.²⁹⁷ Végh József, a budapesti VII. kerületi állami óvóképző igazgatója, 1919. április 19-én jelentette a „Népbiztos Úrnak”, hogy valóságoktatás helyett szociológiát tanítanak a tantestület tagjai, akik „szervezett tanítók”.²⁹⁸

Bánóczi József — a sietős intézkedéssel VIII. kerületi állami tanítóképzővé vált Országos Izraelita Tanítóképző Intézet „vezető tanítója” — április 23-án jelentette a KN-nak: „intézetünkben mindent megszüntettem, ami benne felekezeti jellegű volt: mégpedig a zsidó tantárgyak teljes körét, az istentiszteletet az intézetben és internátusban, valamint a kántortanfolyamot; eltávolítottam továbbá a tantermekből és az internátusból az összes istentiszteleti eszközöket és szerelvényeket. Ezzel egyidejűleg érvénybe lépett egész terjedelmében az állami tantárgybeosztás és óraterv. ... [A]z eddigi óratervi hittan 8 óráját szociológiára fordítjuk, mégpedig osztályonként heti 2 órát. Továbbá az alkotmánytan helyett a negyedik osztályban újkori történetet tanítunk” — írta az igazgató, mellékelve a szociológiakurzus május–júniusi tanmenetét, osztályonként.²⁹⁹

Más egyházi intézetekben — ahogy hiányos forrásainkból következtetni tudunk —, pl. a nagykőrösi és pápai református tanító(nő)képzőkben s a győri királyi katolikus képzőben³⁰⁰ bevezették ugyan a szociális ismeretek oktatását, megszüntették a hitoktatás s az egyházi szertartások látogatásának kötelező voltát (amit jelentettek is a tanügyirányítás illetékeseinek), ám valójában az iskola szempontjából immár fakultatív vallási kötelezettségek betartására ösztönözték növen-

dékeiket. Így fordulhatott elő, hogy a *pápai református tanítónőképzőben* — legalábbis a Tanácsköztársaság bukása után kiadott évkönyv szerint — „a vallástan és az egyházi ének tanítását a régi keretben s a régi módokon folytattuk, még magántanuló növendékeinktől is felvettük a vizsgát. A növendékeknek tanári felügyelet melletti templomba járása egy napra sem szünetelt...”.³⁰¹ Történt mindez csendben, az ezzel ellentétes rendeletek végrehatásáról szóló jelentések paravánja mögött, vélhetően a Tanácsköztársaság helyi szerveinek ugyancsak pragmatikus, a lakosság provokálását kerülő magatartása miatt (s az ellenőrzés hiányában).³⁰²

A felsorolt — a felsőbbség számára lojálisnak tűnő — eljárásoknak és Farkas Sándor minisztériumi/népbiztossági osztályvezetői tevékenységének köszönhetően, a *tanító(nő)képzőkben általában elmaradt a más intézménytípusokban általános, a helyi munkás- és katonatanácsok által elrendelt s a szakszervezeti csoportok által szervezett igazgatóválasztás*.³⁰³ Néhány katolikus képzőben került csak sor erre: az *esztergomi képzőben* újjáválasztották az 1918 júniusától kinevezett Klinda Károlyt, az *egriben* ellenben elmozdították Csanády Lászlót, s az intézet irányítását egy háromtagú direktórium vette át. (Ez nem következett feltétlenül e testület létrehozásából, hiszen a budai állami képzőben pl. Quint József a háromtagú direktórium élén tovább vezette az intézetet.) A *kiskunfélegyházi* katolikus tanítónőképző élére, a régi igazgató helyére, Éber Rezsőt nevezte ki ideiglenesen Farkas Sándor, de a helyi pártvezetőség és művelődési osztály az intézkedés felfüggesztését kérte. Az addigi igazgatóhelyettest, Mácsay Károlyt javasolta vezetőnek, fenntartva magának a jogot arra, hogy a KN által megbízott személy „politikai megbízhatóságát elbírálja”. Erre Éber Rezső lemondott.³⁰⁴ Ebből is látható, hogy a cseh és román intervencióval harcban álló (a szerb és francia megszállási övezetekkel is csökkent befolyású) Tanácsköztársaság központi szerve, a KN időnként még a helyi forradalmi szervekkel is összeütközésbe került, s korántsem volt mindig képes akaratának érvényesítésére. Előfordult, hogy Farkas Sándor még az egyes képzők helyzetét sem ismerte. Így 1919 júniusában pl., a cseh megszálló csapatok kiszorítása után, táviratban kért jelentést többek között a sárospataki képzőtől: milyen „az intézet állapota általában, ki vezeti ez idő szerint az intézetet, s a tanító testületek mely tagjai működnek?”³⁰⁵

Ilyen körülmények mellett — a konszolidált viszonyok között elképzelhetőnél — jóval nagyobb tere nyílt a helyi sajátosságoknak, a városi, megyei szervek befolyásának s az „iskolavezetők”, ill. a szakszervezet vezetésében vagy a Tanácsköztársaság helyi/országos szerveiben szerepet vállaló tanárok elképzeléseinek.

2.3.3.2. A klerikus pedagógusok dilemmája — egy „kötél nélküli kötélrancos” győri igazgató feljegyzései

A Forradalmi Kormányzótanács fentiekben idézett, XXIV. számú rendelete lehetővé tette a lelkészek, klerikusok, apácák számára, hogy az államosított isko-

lákban pedagógusok maradhassanak. A KN Vallásügyi Országos Likvidáló Bizottsága 1919. május 22-én az egyházi személyekkel aláíratni szándékozott kilépési nyilatkozat kapcsán újból leszögezte: „a Szovjet (Sic!) elvei közé tartozik, hogy *a szolgálatába semmiféle egyházi funkciót végző egyént nem vesz fel*, mindazok részéről, akik a Szovjet szolgálatába óhajtanak lépni, a kilépési nyilatkozatot... kiveszi. *Akik e nyilatkozatot aláírják és a Szovjet szolgálatába lépnek, természetesen, hogy azokat a helyi Szovjet eddigi szolgálati helyeiken megtartja és foglalkoztatja mindaddig, amíg az illetékes népbiztosságok személyük felett másképp nem diszponálnak.* Akik a nyilatkozat aláírását megtagadják, azokról a helyi munkás-, katona- és földművestanács olyképp tartozik gondoskodni, hogy a volt felekezeti épületekből lehetőleg gyorsan eltávolítja őket”.³⁰⁶ Hiányos forrásaink nem teszik számunkra lehetővé, hogy általában nyilatkozzunk arról: vajon a megyei, ill. a helyi munkástanácsok maradéktalanul érvényt szereztek-e Fáber Oszkár 1919. április 23-i távirati utasításának, melyben azt követelte, hogy az állami szolgálatba átlépőkkel a Tanácsköztársaság melletti hűségnyilatkozat mellett még ezt is írássák alá: „*Kijelentem, hogy az egyházi pályát elhagytam és világivá lettem.*”³⁰⁷

Annyit azonban megkockáztathatunk, hogy több helyen, ahol ezt megkísérelték, kudarcot vallottak. A *tanító(nő)képzős pedagógusok közül jelentősebb számban klerikusok vállalták világnézetük, egyházi elkötelezettségük fenntartásának súlyos konzekvenciáit*, s mint pl. a győri királyi katolikus tanítóképző igazgatója, Jakab Ferenc és négy pap-tanára: Aistleitner József, Borsiczky Szilárd, Kuster Béla, Pogátsa János; az esztergomi Nádler István vagy a kisvárdai Szent Orsolyarendiek s a pápai Irgalmas Nővérek többsége — *az egyházi rendből való kilépés feltételét elutasítva* —, *nem kérték az állami szolgálatot.*³⁰⁸ A pápai művelődési megbízott, Déri Gyula sárospataki állami tanítóképző intézeti tanár kérdésére Lukács György helyettes népbiztos 102.022/1919. V. 1. számú (1919. július 10-i) levelében leszögezte: „Minthogy ennek folytán ezek a személyek a Tanácsköztársaság semminemű nevelő vagy oktató intézetében nem működhetnek, *felhívom Elvtársat, intézkedjék haladéktalanul, hogy mindazok a papi jellegű tanítók, akik a fentnevezett nyilatkozatot nem adták, mindennemű nevelő- és oktatómunkától haladéktalanul eltiltassanak.* Felhívom egyúttal, hogy ezeknek a volt szerzetes rendházakból való eltávolításáról is a Vallásügyi Likvidáló Bizottság meghatalmazottjával egyetértően gondoskodjék.”³⁰⁹ Komoly egzisztenciális tétje volt tehát az ilyen állásfoglalásnak, s csak speciális körülmények között,³¹⁰ pl. a korán román megszállás alá került Kisvárdán volt mód arra, hogy a helyi direktórium április 2-i rendeletének végrehajtását — a zárda 24 órán belüli kiürítését — megakadályozzák, mivel „részben az idő rövidsége, főleg pedig a jobb érzésű nők erélyes és fenyegető fellépése megvédi a zárdát minden inzultustól”.³¹¹

Pedagógushivatásukhoz ragaszkodván, bizonyos tanítórendek a látszólagos alkalmazkodás mellett döntöttek: „kiléptek a rendből” a nagyváradi premontrei rend

tagjai; a nagykárolyi piarista iskola tanárai és egyéb katolikus tanintézetek apácái; sőt: a nagykárolyi és a sátoraljaújhelyi kegyesrendiek — a székesfehérvári tankegység premontrei kanonok főigazgatójához Kárpáthy Kelemenhez hasonlóan — „testületileg beléptek a szocialista pártba”. „A veszprémi kegyesrendiek... Runzel Károly hittanár kivételével valamennyien aláírták a nyilatkozatot, hogy világi tanítókként taníthassanak. Csupán az angolkisasszonyok éltek a felajánlott tíz nap gondolkodási idővel, de azután többségük a tanítás mellett döntött.”³¹² Kövesi Lajos, a kegyesrendi gimnázium igazgatója alelnöki tisztséget, László Emília, az írgalmasok polgári iskolájának, Ghimessy Mária, az angolkisasszonyok intézetének főnöknői (s a tanítónőképző igazgatója) vezetőségi tagságot vállaltak a március 31-én megalakult s testületileg a szocialista párthoz csatlakozott városi szakszervezetben.³¹³ Egy korabeli jelentés szerint „a kaposvári papok között mozgalom indult, hogy országosan megalakítsák a papok szocialista szakszervezetét, s egyidejűleg letették a fogadalmat a Tanácsköztársaságra”.³¹⁴ A *sárospataki református teológia tanárai* szintén úgy döntöttek, „hogy az egyházi szolgálatból való kilépéssel és a lelkeszi minőségről való lemondással tanítói pályára jelentkeznek”.³¹⁵

A lelkesz-tanár Váczy Ferenc (és kollégái) döntése korabeli történeti kontextusának megítéléséhez felidézett forrásaink arról tanúskodnak, hogy *az egyházi tanítóképző intézeti tanárok/tanárnők között leginkább a papok és apácák voltak azok, akik megtagadták a Tanácsköztársaság szolgálatába lépést és a fogadalomtételt. Az így eljáró győri királyi katolikus igazgató, Jakab Ferenc pl. 1919. május 5-i levelében, áldozópap kollégái nevében lényegében a világivá válásra vonatkozó nyilatkozatot utasította el: „A nyilatkozatot vallási, lelkiismereti okból ki nem állíthatjuk, mert ránk, katolikus egyházi személyekre nézve ennek kiállítása az egyházi rend szentségének megtagadása volna”* — írta, hozzátéve, hogy nem ab ovo utasítják el a Tanácsköztársaság szolgálatát.³¹⁶ „Olyan nyilatkozatot, mely lehetővé teszi, hogy a Direktórium által is szándékolt célt, ti. hogy vallási meggyőződését bárki követheti, részünkre is megmaradjon, elfogadhatónak fogunk elismerni.”³¹⁷

Jakab Ferenc

A másnapi tanári értekezleten bejelentette „*az iskolák államosításának behozatalát és a vallásoktatás kötelező voltának megszüntetését, melyet foganatosítottunk is*”.³¹⁸ Arról persze már csak az igazgató úr által kézzel írt, az utókor, az intézet történetével foglalkozók számára készített „jegyzéseiből” tudhatunk, hogy vajon miként vélekedhettek valójában a fejleményekről,³¹⁹ s miként „foganatosították”³²⁰ az idézett rendeleteket. A Tanácsköztársaság kikiáltásáról s az azt követő napokról a következőket olvashatjuk:³²¹ „Népbiztosok vették át a minisztériumokat, a miénket Kunfy Zsigmond [Sic!], egy hitetlen, arcátlan tanár, kit Apponyi miniszter évekkel ezelőtt istentelensége és hazaellenes szereplése miatt megfosztott... katedrájától.”³²² ... A proletárdiktatúra teljesen kommunizmussá fejlődik. Lapjuk, a *Tanácsköztársaság* s a mi eddigi szép *Néptanítók Lapja* folyóiratunk hihetetlen fordulattal megy neki a vallásnak, nemzeti eszmének,³²³ alkotmánynak, országhatárnak. ... Ma jelent meg a népbiztos rendelete, mely szerint a vallás teljesen magánügygé tétetvén, az iskolákban be kell szüntetni az imádkozást, eltávolítandók a vallásos jellegű tárgyak, s a tanulók istentiszteleten való megjelenése nem írható elő.” Valójában nem a KN, hanem a március 27-én megalakult diákszakszervezet, elsősorban a felsőkereskedelmi iskolások követelésére, tüntetése nyomán a helyi vezetés rendelte el Győrben a kötelező vallásoktatás megszüntetését.³²⁴ Ennek végrehajtása során *Jakab Ferenc úgy járt el, ahogy vélhetően kollégája, Váczy Ferenc is tehette Nagykovácsán.*³²⁵ „A növendékeket összehívtam, megmondtam nekik az új változást, kiemelvén, hogy mennyire igaz és értékes kincsünk a vallás, mert az új irányzat éppen ezt akarja először is kitépni a lelkekből. Most mutathatják meg igaz ragaszkodásukat egyházukhoz, ha előírás nélkül megjelennek a misén, s előadás előtt és után Istenhez emelik gondolataikat. Ezután ők maguk tisztelettel levették a keresztet, igen meg voltak hatva, és a misére

eljártak pontosan, úgy, hogy soha nem hiányzott róla senki sem.”³²⁶ Miután „megadták Istennek, ami az Istené”, a „királynak” adták meg, ami „a királyé”. Március 28-án délelőtt ugyanis Pogány Imréné, az ún. *tanügyi direktórium elnöke*³²⁷ üzent, hogy délután *meglátogatja a képzőt*, s [az állami — D. P.] nőképzőt is. Az igazgató intézkedett: „mivel tanulóink még igen telve vannak keserőséggel, minden osztályt előkészítettem a fogadásra. *A fő elv: úgy fogadni, mint a wallesek [Sic!] Edwárd királyt, külső tisztelettel, de a lélek minden ragaszkodása, s egyszersmind tüntetések nélkül.* 4-kor jött kocsin. Az egyik osztály termében halálos csend között beszélt. Nem volt benne semmi támadás, nem bántott semmit, ami előttünk szent volt, a tanulást és a munkát emlegette, s a tanítónak méltányosan járó, s gond nélküli életet biztosító fizetést. Aztán nyugodtan távozott. Úgy vélem, beszéde mégis nagyon ártalmas volt, mert igen sokban szimpátiát ébresztett az új irány iránt” — írta az igazgató, feljegyzésével tanúsítva, hogy *a tantestület megpróbált oly módon lavírozni, hogy megfeleljenek az új fenntartó igényeinek anélkül, hogy lelkiismeretükkel az összeférhetetlen lett volna.* Ezért az egyházi rendből való kilépéssel szembeni állásfoglalásukat az új hatalommal való kooperációval kombinálták úgy, hogy esetenként egy diktatúrában váratlan szituáció alakult ki. Így történt ez 1919 júliusában, amikor az egyházi rendből kilépni nem hajlandó pedagógusok bérét nem fizették ki. Jakab Ferenc ezt szóvá tette a bérek kiutalását megtagadó direktóriumi tagnak „Falussynak”,³²⁸ ő ezt azzal indokolta, hogy „nem tettünk eleget azon kötelességünknek, mely az egyházi rendből való kilépést előírta. Tudomásul vettem — olvashatjuk a „Feljegyzésekben” —, mondván, hogy büszke vagyok rá, hogy papi állásom miatt valamit én is szenvedhetek. De egészen nyíltan megmondtam, hogy ez az eljárás igazságtalan és embertelen. Igazságtalan, mert márciustól eddig jók voltunk, s nem lehetett helyettünk másokat beállítani, s a Kommün nyugodt volt abban a tudatban, hogy az egyházi iskolákban nem kell ellenforradalomtól tartania. Embertelen, mert, ha nem tetszünk 25-15 éves szolgálat után, tessék bennünket nyugdíjazni vagy végkielégítéssel elbocsátani, de művelt, tanult emberekkel így bánni lelketlenség.”³²⁹ Falussy az asztaltól felemelkedni kezdett, de én szóltam: csak tessék higgadtan lenni. Tudom, hogy nagy dolog, amit mondok, s valóban elfogathatna a Kommün, ha én ezzel izgatnék, de nem szóltam róla soha senkinek, még kollégáimnak sem, hanem elmondom itt, egyedül illetékes helyen. Különben is, tessék megcáfolni, ha nincs igazam. Bejött Pogányné is, mondta, hogy nagyon jól tettem, hogy nyíltan megmondtam álláspontomat, ezért semmi baj nem érhet. Főleg arra maradt szótlán, mikor kifejtettem, hogy *akkor lennének megbízhatatlanok, s megvetendők volnánk, ha fizetésért elhagynánk azt az állást és jelleget, melynek annyi év óta hűséges szolgálói voltunk.* Falussy végül mentegette magát, hogy nem magától tagadta meg az aláírást. Mutatta a rendeletet, s arra fakadt, hogy odafenn a népbiztosságban teljesen buta emberek diktálnak. Én mondtam: tegye csak, kérem, ami elő van írva a számára, nekem elég, hogy álláspontomat kifejtettem és ismertethettem.

Sőt, kért is, hogy maradjak, mert azt óhajtaná tudni, hogy *mitévő leszek, ha a kilépést megtagadva, nem taníthatok. Ugyanis a szovjetkormány sem szellemi, sem testi munkát nem engedélyez.* Én azt feleltem: még megvan a tudásom, a két kezem s a hitem Istenben. Nem félek, de nem is gondolkodtam róla. Azonban én is egy kérdést teszek: *Mit fog csinálni a tanár úr, ha esetleg felborul a kommün,* mert már igen sok az ellenforradalom, s az uraknak nem a legjobban áll a dolga Szolnoknál!³³⁰ Csodálkozott, hogy jutok ilyen gondolatra, mert azt a meggyőződését fejezte ki, hogy a Kommünt el nem söpörheti semmi, hisz az egész világ vörös lett.³³¹ *A politikailag-világnézetileg megosztott ország két egymásnak feszülő táborához tartozó két pedagógus kölcsönösen megpróbált erőt, szilárdságot mutatni a vitában, holott különböző hitük mellett is tele lehettek kétségekkel.* Erről tanúskodik a győri képző 1919. június 23-i tanári értekezletének jegyzőkönyve, mely szerint Jakab Ferenc kijelentette: *„a jövőre vonatkozóan teljes bizonytalanságban vagyunk mindez óráig.* A Közokt. Népbiztosság sürgőnyi rendeletben az I. osztályba való felvételeket beszüntette.³³² *A tantárgyak anyaga tekintetében a Hivatalos Közlöny adatai szerint új berendezkedés történik, a tankönyvek ennél fogva ugyanezen nehézség alá esnek, de ha változatlanul maradnának is, elfogytak, s nem kaphatók, így tehát tárgyaltan megállapításukkal foglalkozni.”* Jakab Ferencet — „Feljegyzései” tanúsága szerint — aggaszthatta az is, hogy az intézetben ideiglenesen elhelyezett női felsőkereskedelmi iskola igazgatója épületüket elkérte „a kommüntől”, „s ígéretben meg is kapta, s kezdte tulajdonának tekinteni. A tanító- és tanítónőképzőt koedukáció céljából egy épületben akarták elhelyezni, hogy az intézmény legyen a jövő kommün házasságok kiindulópontja, s rendelkezés jött arra is, hogy akik közös háztartásban akarják tanulóeiveiket tölteni, azokat ebben az igazgatónak megakadályoznia nem szabad. Mondtam Pogánynénak, hogy ezt a rendeletet ne nekünk adják ki, hanem hivassák össze a szülőket, az ő dolguk, mert én nem gondolnám, hogy egy anya meg fogja engedni 16-18 éves fiának vagy lányának az együttélést... Pogányné azt mondta: az új rend szelleme egészen más, mint a régi, felnőtt gyermekeknek természetesen joguk van hozzá, hogy életüket maguk tetszése szerint rendezzék, a szülői jog itt megszűnik... Én: tehát a szülőnek az a joga marad csak meg, hogy havonként pontosan beküldje a tartásdíjat! Erre csak azt válaszolta: *igazgató úr még mindig nem tudja magát beleélni a kommün nagy terveibe, ennek erkölcstana egészen más, mint volt a régi rendé. Azt tudom — mondám —, de azért igen sokan vagyunk, kik a régi erkölcsi rendet tiszteletben tartjuk...*” — szögezte le a hitoktatás, a nemek szerint elkülönített iskoláztatás, az ifjúkori szerelem és az egyházi tulajdon kérdéseiben katolikus álláspontjához ragaszkodó igazgató, remélve, hogy — a szó tágabb és tanítóképzős értelmében egyaránt — rövidesen visszaáll a régi rendszer. Joggal érezhette, hogy így vagy úgy, mindenképpen vége szakad a lassan kötél nélküli kötél-táncra emlékeztető: a világnézete és hivatása egyidejű megőrzésére irányuló, csak részlegesen konfrontatív játszmájának, melynek zárásaként — „e hónapban feltét-

lenül mulaszthatatlan elfoglaltsága miatt”, a „beteg” Pogátsa Jánoshoz hasonlóan, de sok klerikus társától eltérően — távol maradt a minden pedagógus számára kötelező augusztusi átképző tanfolyamról.³³³ (Erre még az alábbiakban visszatérünk.)

2.3.3.3. Az aktív politikai szerepet vállaló elkötelezettek megpróbáltatásai

Jelenlegi ismereteink szerint csak rendkívüli körülmények hatására akadt a képzősök között két pedagógus, akik teljes konfrontációt, aktív politikai szerepet vállaltak a proletárdiktatúrával szemben,³³⁴ s hatan exponálták magukat elkötelezetten — közülük hárman látványosan — a Tanácsköztársaság mellett.³³⁵

2.3.3.3.1. A sárospataki képzős tanárok kíméletlen küzdelmének krónikája

2.3.3.3.1.1. Pályakezdő pedagógus útja a szociáldemokrata/szocialista párttitkárságig

Közülük talán az egyetlen kommunista, Déri Gyula,³³⁶ már az Apponyi Kollégium befejezése körüli időben komoly cikkeket írt a *Néptanítók Lapjába*, melyekből azonnal kitűnt szuverén látásmódja, elemzőkészsége és impulzivitása. 1914. június 9-én „A falusi és városi iskola” című cikkében vitatta egy kollégájának a lapban közölt álláspontját, aki „azt hiszi, hogy a városi gyermekek »mind tiszta, rendes, illedelmes, okos gyermekek«, a falusiak pedig »sötétségben botorkáló észbeli tehetségűek, faragatlanok«, sőt »bárgyúak«”, és úgy véli, hogy ezért a tanítók a faluból városba helyezésre törekszenek (s erre készítetik őket a tanítóképzők gyakorlóiskolaiban tapasztaltak is). Déri szerint ugyanis „különbséget kell tenni a külvárosi, elhagyott, családi neveltetésben alig részesülő s majdnem züllött gyermekek és az intelligens polgári osztály gondozott gyermekei között. A kettő között álló jómódú iparos és kereskedő osztály gyermekeiről sem szabad megfeledkezni. De számba kell venni a mindezek fölött álló nagyhivatalnokok, gyárosok és arisztokraták gyermekeit is. S habár mindezek többé-kevésbé összekeverten lepik el a városi iskola padsorait, mégis igaz, mindenik iskola tanulóanyagát az illető kerület szolgáltatja, amelyben az iskola van... [s] megvan a maga külön társadalmi osztályú lakossága. ... Ha most a falusi gyermekeket nézzük, leginkább egy előny bontakozik ki a tanító szempontjából, az, hogy az összes gyermekek egy színvonalon állnak erkölcsi és szellemi tekintetben. Itt a foglalkozás, szokás, valóság egyformasága miatt nincs a gyermekek között nagy differenciálódás. Úgy kezelheti a tanító a gyermekeket, mint valami nagy és egységes család tagjait” — írta a tanár úr, némiképp szimplifikálva a községi társadalom gyermekeinek helyzetét, majd a „különböző képzettartalommal, szokással rendelkező” városi gyerekekkel foglalkozó tanító nehézségeit taglalta. „A falusi tanító munkáját csak az

iskolán kívül rombolhatják le, a városiét ott nyomban, a tanteremben, a szomszéd padban” — állította. Majd azt vizsgálta, hogy „a képzetgazdagság, az intelligencia” vajon lemérhető-e a gyerekek verbális kifejezőkészségén, ill., hogy csak azon mérhető-e: *„vajon nem értékesebb-e a maga feltalálás, a lelemény, amely gyors és biztos következtetést, előre látást igényel, és amellyel a falusi gyermek, mivel magára hagyott és önállóbb, rendelkezik, szemben a városi gyermek szógazdagságával és fecsegésével? ... [A] városi gyermekek semmi esetre sem tanulékonyabbak és hajlékonyabbak, hanem mások.* Ezt kell tudni minden falura került tanítónak! ... Ha a falu színvonalából indulunk ki, akkor tovább építhetünk” — állította Déri, vitatva, hogy ehhez feltétlenül minden tanítóképzős növendék gyakorlati kiképzését vidéken kellene folytatni. Ugyanakkor a regények világába utalta „a falusiak romlatlanságáról” keringő feltevéseket. „Az a naiv furfang... amely olykor-olykor alatomossáig fajul, az a tartózkodás és bizalmatlanság, amely minden primitív népet [Sic!] jellemez, sokkal enyhébb és inkább elhárító, mint az a tolakodás és tiszteletlenség, mint a semmiféle tekintély el nem ismerése és az elhagyottság, mint az önzés és tehetetlenség, mint a részvétlenség és elbizakodottság, amelyek a félművelt városiak tartozékai. ... *A falusi tanító, ha igazán tanító, erős alapú tekintélyt biztosíthat magának, amely nincs kitéve a kontár szülők hengegő és pedagógiátlan kritikájának. ... A falusi tanító a kevésszámú szellemiekkel foglalkozók egyike, a nép erkölcsi és anyagi irányítója és segítője, legalábbis az tartozik lenni, a városi tanító pedig közönséges halandó, mert itt mindenkit fizetési osztállyal mérnek. A falusi tanító úr, abban az értelemben, hogy tanult és tájékozott a világ eseményeiben, a városi tanító ellenben a szürke sokaknak egyike*” — folytatta a tanár úr, elismerve a városba törekvés családi, egzisztenciális motívumait s azt is, hogy a falusi iskolák állapota elmarad a városiakétól. Ámde — hangsúlyozta Déri — „a szegényes felszerelés és elavult berendezés... nem szükségképpen... tartozéka a falusi iskolának. *Az állami iskolák példája igazolja, hogy falun is ki lehet elégíteni a modern igényű tanító pedagógiai és higiénikus szükségleteit. Kíváncsú tehát, hogy a különböző iskolafenntartók, ha már az iskolafenntartás jogát élvezik, vállalják az ezzel járó kötelességeket is*” — követelte, elismerve, hogy addig is: a tanítóképzés során a hiányzó eszközök pótlásának mikéntjére fel kell készíteni a jelölteket. Tudatosítani kell bennük a hivatásukkal járó nehézségeket is, ezért *„nagy veszedelem az, hogy sok helyen a gyakorlóiskolát a város előkelőinek gyermekei számára tartják fenn, s csak az 5. és 6. osztály néhány dédelgetett tanulóját szedik össze a külvárosból. ... [N]e csak «úri» gyerekeket engedjünk be a gyakorlóba, hanem a külváros szurtos, mocskos mezítlábait is. ... Tudnia kell a növendéknek, mi van, csak aztán érzi igazán szükségét annak, aminek lennie kell*” — írta³³⁷ magabiztosan — tanítóképző intézeti tanári oklevélének megszerzése hónapjaiban — Déri Gyula.

Fél év múltán, „*A műveltség terjesztése*” című cikkében a korabeli értelmiséget, pedagógusokat sokkoló élménnyel foglalkozott: „a világháború szörnyű ke-

gyetlensége nemcsak városokat rombol le, nemcsak emberéleteket olt ki, de... véres fegyverei halomra dőléssel fenyegetnek sok küzdelemmel megszerzett szellemi értékeket, hiteket, meggyőződéseket. ... Nem lehet, hogy kétségbe ne essünk, akik hittünk az erkölcsiség létében és fejlődésében, fájó kérdések merednek elénk... mennél erősebb volt a kultúrába vetett bizodalmunk, annál inkább. ... Igaz-e, hogy mi, akik büszkék vagyunk magunkra, akik a saját életünkkel kísérletezünk, csakhogya utánunk következőknek egy igazságot adhassunk örökül... akik lelkesedni tudunk Petőfivel és megértjük Arany Jánost, kik tudunk szárnyalni Wagner Richárdval, hogy mi alapján vadállatok vagyunk?” — tette fel a kérdést Déri Gyula.³³⁸ Majd a kultúra és civilizáció különválasztását elutasítva, „az egységes műveltség” fogalmához ragaszkodva, deklarálta: „nem igaz, hogy az erkölcsös korszak már mögöttünk van. Aki csak sejti is a fiziológia és pszichológia napjainkban való gyors iramát, nem tagadhatja, hogy nagy erkölcsi fejlődés előtt állunk, hogy *a morál felé haladunk*. [Sic!] Miért, hogy mégis eljutottunk a példátlan vandalizmust tanúsító európai háborúhoz? ... Ellentmondásba keveredtem tehát, de ez az erősségem. Ez a kontradikció ugyanis elvezetett a kultúrának leglényegesebb tulajdonságához: *a kultúra nem egyéni, vagy ha igen, a legnagyobb szerencsétlenségek okozója*. Ebben a helyzetben sínylődünk most. *Individuális műveltséget űztünk*. Tagadhatatlan, hogy voltak és vannak közöttünk nagy műveltségű emberek, akik nagy kulturális értékeket hagytak ránk, de a tömeg nem tudott azokkal bánni. ... Művelődéstörténetünk igazolja, hogy minden időben *csak emelni akartuk a kultúrát, de terjeszteni nemigen*” — írta a szerző, majd történeti példák sorát hozta fel állítása illusztrálására, s eljutva saját korához megállapította: *„soha sem mutatkoztak oly szélsőségek a műveltség tekintetében, mint ma*. ... [E]gymás tözsomszédtségában találunk mocsaras területeket és márványlépcsős színházakat, százezrekbe kerülő iskolalapítókat és túlsúfolt falusi iskolákat, iskolátlan falvakat. *A legtöbb kortárs csak időben az, de kultúra tekintetében nem*. Egymás mellett haladnak el huszadik századbeli és kőkorszakbeli emberek. ... Lehet-e béke, egyetértés, közös szellem, egyöntetű akarás a különböző műveltségű társadalmak között? *Minden nemzet kötelessége nivellálni saját kultúráját, azaz demokratikussá tenni azt*. Mert *ha a művelődésben csak egy társadalmi réteg részesül teljes mértékben*, akkor lehet fényes kirakatokat berendezni, de az ilyen szellemi kincs igen magas súlypontú, szegényes alapú; *elsepri az első vihar*, s nem marad meg belőle, csak egy néhány Corvina, egy-két épületrom. Túl nagyra van a mai nemzedék az állítólagos kultúrájával, nemcsak a sajátunkkal, hanem az idegen műveltséggel is. Elbájolt bennünket a nagy kirakatu és kicsinyboltú nyugat, mert csak a múzeumait jártuk. Pedig csak a tömeg kulturális állapota a mérvadó, nem pedig a fővárosoknak nagy hiúsággal felcicomázott, kifelé fordított fele. *A mi kultúránk biztonsága a szomszéd államében nyugszik*. Mert valamint átok fakad egy nemzet keretén belül is a szűk körű műveltség nyomán, bármily magas is az, épp úgy szerencsétlenség e tekintetben, ha valamely szomszéd

állam mutat e tekintetben fogyatkozásokat... A kultúra általánosítására kell tehát törekedni. ... *Csakis a tömegekben és a széleskörűségben nyugszik a műveltség biztonsága, hatóereje.* Bátran mondhatni tehát, hogy az a vérzivatar, mely ma végigpusztít Európán, nem a kultúra ellenére, hanem annak hiánya miatt kerekedett fel. ... Semmi okunk a nevelői munka értéke felől való csüggedésre és bizalmatlankodásra. ... *A világháború kegyetlen, véres bizonyítéka annak, hogy nincs más kultúra, csak a népkultúra.* Ehhez pedig nekünk van legtöbb közünk. Az ércet ugyan mások ássák ki, de mi dolgozzuk fel, mi hozzuk forgalomba, és mi értékesítjük. Ebben *a terjesztői tevékenységben nyugszik szerepünk hordereje*, áldásossága és feladatunk szentsége.”³³⁹

Másfél év elteltével — immár a sárospataki képző tanáraként —, „*A mai pedagógia fő gondolatai*” című cikkében, a szerinte korszerű pedagógia, pedagógus és iskola kívánatos szerepét vázolta a *Néptanítók Lapja* olvasóinak:³⁴⁰ „Azt a feladatot tűztem ki most, hogy *az új pedagógiai mozgalmak rengetegében találjak egy vezető motívumot.* ... [A] pedagógiai mozgalmak nem függetlenek a társadalmi élet egyéb jelenségeitől. ... [A] modern társadalom legkirívóbb vonása *a szabad verseny.* A szabad sajtó (helyesebben: szabadabb), a szabad véleménynyilvánítás (a múlthoz képest), a szabad ipar, kereskedelem, a művészi szabadság, egyszóval: az egyén érvényesülése ad jelleget korunknak... [melynek] egyetlen módja: a teremtés. Az egyén ott kezdődik, ahol *az önálló alkotás.* Mihelyt utánoz valaki, mihelyt megszabott munkát végez vagy diktált gondolatot gondol, azonnal megszűnik az egyén létezése. *Az egyéniség tehát önálló cselekvőképességet jelent.* Következésképpen minél több szabad ember van egy államban, annál produktívabb az. ... Más dolog nézni és más dolog cselekedni. Más érteni és más alkotni. *Akarat nélkül nincs teremtés.* ... Ebben a harcban, akár egyedeokről van szó, akár nemzetekről, *csak az önálló vállalkozó és az önálló elhatározásra képes győzhet.* Mindezek ellenére *az iskola egy fél évszázad óta, Herbart hatására, tervszerűen folytatja az önállóság elleni harcát.* Iskoláinkból hosszú időn át agyontanult, sokat értő, a dolgokat elemezni tudó, de alkotóképesség nélküli emberek kerültek ki. ... *A modern pedagógia nem akar egyebet, minden mozgalmára törekszik, hogy önállóságra, tervek keresztülvitelére képesnek nevelje az embert.* Tettre kész, vállalkozó, azaz: önálló embert akarunk nevelni.”³⁴¹ Tettre azonban csak tettel nevelhetünk. Vállalkozásra csak vállalkozással. (Munkaiskola, alkotó munkára nevelés, állampolgári nevelés, kézimunka-tanítás, modern rajzoktatás stb.) Nem a fogalmi tudás a cél tehát, hanem a cselekvőképesség. ... Minden gondolat csak annyit ér, amennyire megvalósul. Minden ember annyit ér, amennyi értékes cselekedetet hajtott végre. *Az erkölcsi jó nem a jó felismerése, hanem annak tettekben való kifejezése.* ... Módot kell tehát nyújtani arra, hogy a gyermek erkölcsi akarata gyakoroltassék. ... *Az intellektus nem ismeretmennyiség, nem raktár, hanem sokkal inkább műhely.* Nem a tiszta fogalmak raktárának méretei adják valakinek értelmi értékét, hanem az értelmi életében mutatkozó forgalom, fáradhatatlan tevékeny-

ség. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy az ismeret semmis, hanem csak azt, hogy... csak akkor értékes, ha van benne nyugalanság, ha agilis. ... [H]ogyan jutunk ilyen ható, tevőleges ismeretek birtokába? Csak egyetlen módon: *ha az ismeretet átéljük*. Ez nem az ismeretszerzés egyik formája, hanem az ismeretszerzés legősbibb, legtermészetesebb, legeredményesebb módja: *az igazi módszer*. ... A modern pedagógia hol tudatosan, hol ösztönszerűleg, a kor szellemének hatására, azon van, hogy a gyermekek átéljék az ismereteket és az erkölcsi igazságokat, hogy minden szellemi kincsünk élményünkkel legyen. Ez a gondolat érvényesül azokban a mozgalmakban, amelyek munkaiskolát akarnak, természet után rajzolnak, direkt módszer szerint tanítanak, osztály-önkormányzatot szerveznek, sok földrajzi kirándulást sürgetnek, minden könyv-tudást száműznek stb. ... [A]z új pedagógia nemigen nyúl hozzá a tanítás anyagához, csak annyiban, amennyiben mindenkor természetszerűleg változtatni szokott rajta; sokkal inkább illeti a tanítás régi módszerét. ... *Ha a tudás szubjektív* [ma Polányi Mihály nyomán azt mondhatnánk: személyes³⁴² — D. P.], akkor *mindenki maga kell hogy megszerezze azt, a saját küzdelme árán. A gyermek tehát felszabadult!* Már nem az az erénye, hogy kedve, vágya ellenére rászagezi tekintetét a tanító szájára, hanem az, hogy magáról megfedekezetten, lázas buzgósággal, figyelme teljes összpontosításával a saját keze alá néz: forgat, egyenesít, tépelődik, elkeseredik, ujjong — dolgozik. (Munkaiskola.) *De felszabadult a tanító is!* (A személyiség pedagógiája.) Ha ugyanis a tudás élmény, akkor a tanító már nem a katedrán álló gép, amely a formális fokok kényszere szerint leperdül, hanem a gyermekek között mozgó, tanácsot adó, problémát szülő, lelkesítő, az egész iskolának értékét kölcsönző tanítói személyiség. ... *Azaz: a tanító szabad, nem »mester«, hanem folyton alkotó, mindig teremtő művész, kinek legnagyobb kincse... az egyénisége.* ... Az egyén érvényesülésének feltétele a szabadság. Nem szabad szűkítenünk a gyermek körül lévő tért. Fejtse ki szabadon a maga hajlamait. ... [A] háttérbe szorított testi nevelés is napról napra előrenyomul. Az élmény pedagógiájából következik, hogy *a gyermek képességének és természetének megfelelő ismereteket igyekszünk nyújtani.* ... Ezért törekednek a modern pedagógusok a gyermek pontos megismerésére. ... A cselekvés szellemében nevelt gyermek nem fog tudni sokat beszélni, de annál tevékenyebb lesz. Ha pedig megszólal, nem betanult szavakat mond, hanem rögtönöz. Lesznek egyéni ismeretei és észrevételei, mert lelke állandóan aktív; kritikus lesz, mert ismeretei *meggyőződésen* alapulnak. ... *A modern iskola az életrevalóság iskolája*³⁴³ — zárta a Sein és az általa (is) kívánatosnak ítélt Sollen határait fejtegetésében és egész tevékenységében könnyen átjárhatónak tételező Déri Gyula.

A falusi és városi tanítókról, a háború és a műveltség viszonyáról, benne a pedagógusok szerepéről, az új pedagógiai törekvésekről magabiztosan nyilatkozó, húszas évei végén járó tanár úr természetesen kritikusan tekintett körül szűkebb környezetében, a tanítóképzésben is: idősebb kollégáit meglepve (egyeseket meg-

botránkoztatva) két cikket is közölt a *Magyar Tanítóképzőben*. Az elsőben az *internátusi nevelők* feladataival, helyzetével foglalkozott,³⁴⁴ hangsúlyozva, hogy az internátus „a tanítói pályának legkitűnőbb ágense”, ahol „jó az ebédjük, meleg a fürdőjük, de a családiasság hiányának, a kaszányarendszernek olyan sivársága veszi őket körül, amelynek szomorú hatását egész életükön át megsínylik. ... Kik a tanítónéveléssel vagyunk megbízva, jól tudjuk mindezeket, és rajta is vagyunk, hogy amennyire tőlünk függ, kárpótoljuk tanítványainkat; vezetőségünk pedig nagy gonddal kutatta, miként lehetne a bajon segíteni. Ez a törődés vezette... amikor életbe léptette a nevelői rendszert.” Internátusonként két nevelőt alkalmaztak, akik a növendékek ottani életének felügyelete, irányítása mellett az igazgatói irodában adminisztratív teendőket végeztek. Ennek következtében Déri szerint „az a helyzet állt elő, hogy két igen *különböző* (a lehető legkülönbözőbb) munkakört töltünk be két *azonos* képzettségű egyénnel! Helyesebb lenne, ha mindkét területre *hivatásos* munkást állítanánk be.” Követendő példaként Romániára hivatkozott, ahol a képzőkben „*könyvvezető titkárt*” alkalmaznak az igazgató munkájának megkönnyítésére. *A családi nevelés pótlására kevésbé alkalmasak az éppen végzett tanítók*, akik életkoruknál és sajátos helyzetüknél fogva nem képesek az idősebb, hozzáértő, ám az iskolai osztályzástól, értékeléstől távolabb álló, ezért a diák szempontjából „semlegesnek” tekinthető, bizalmasabb kapcsolatra alkalmas, ugyanakkor tekintélyes, tapasztalt nevelő szerepére. Márpedig — írta Déri — „sürgős kötelességünk... hogy egy új világba *hirtelen* bekerülő, magára maradt, sokszor fékevesztett tanítónövendék mellé egy szellemi ápolót, egy intelligens nevelőt állítsunk”, hiszen „*legnagyobb szüksége lenne erőskezű, feltétlen tekintélyű vezetőre és útmutatóra*”, s nem lehet elégséges számukra a mai, „a szabályoknak érvényt szerző, a napirend pontos lefolyását biztosító kényelmes és szellemtelen munka”, „melynek semmi köze a neveléshez”. Cikkét a tanár úr az erről való gondolkodásra való felhívással zárta, s a TITOE 1917. február 17-i választmányi ülésén, „*az igazgatókról*” tartott előadásával újabb eszmecserét kezdeményezett.³⁴⁵

Referátumát diplomatikus, elismerő és kritikai elemeket egyaránt tartalmazó prológgal kezdte: „korszakos jelentőségű az a gondosság, amely a magyar tanítóképzést rövid másfél évtized alatt a mai színvonalra emelte. ... Sajátos rendeltetését oly tisztán látja, ahogy csak egy önállósult, öntudatos szakiskola láthatja. Magasra tekintő és a mai tanítónövendékek képességeit meghaladó tanításmenetünk, továbbá a megvalósulás biztos jeleit feltűntető felszerelési tervezeteink világosan mutatják egyrészt, hogy *a magyar tanítóképzés továbbfejlődése kényszerítő erővel fog bekövetkezni*, másrészt kétségtelenné teszik, hogy a régi, halotti kántálókat termelő »preparandia« *a legmodernebb magyar iskolává igyekszik lenni*” — hangsúlyozta Déri Gyula. Majd rátért annak vizsgálatára, hogy „megadatnak-e a tanítóképzés közvetlen munkásai közül a legdöntőbb hatásúnak, az igazgatónak ama feltételek... amelyek biztosítanák teljesítőképességének a legkívánatosabb

érvényesülését?”. A Rendtartás erre vonatkozó részeinek taglalása nyomán határozott nemmel válaszolt e kérdésre: *a mindössze 4 óra órakedvezményben részesülő, heti 18 órában tanító, „általában idősebb, tehát megfogyatkozott erejű” igazgató megfelelő színvonalon nem lehet képes egymagában eleget tenni az igazgatással járó vezetői, pedagógiai, adminisztratív és gazdasági vezetői feladatoknak.* „[E]z a munkakör nemcsak két emberi erőt igénylő, hanem két különböző szellemi embernek való. Ennek következtében természetes, hogy e munkakörnek mindig csak az egyik fele kapja meg a maga hivatásos munkását. Az ebből következő hátrányok annál is inkább súlyosak, mert az egyik terület nem tűr semmiféle megalkuvást... mivel... elhanyagolása látszik.” Márpedig ez a helyzet súlyos következménnyel jár a közepes, s különösen a gyenge igazgatóra nézve: „az ilyen igazgató egészen az adminisztrációra adja magát. Lassan-lassan elveszít minden érzéket a nevelőmunka iránt. Az irodából igazgat. Türelmetlenné és zsarnokká lesz; a tudat alatt sejti, hogy odakint elintézetlen ügyei vannak, és ha ezek legkisebb megnyilatkozásának neszt vesz, kíméletlenül veti rá magát a rend megbontójára. A bajt megelőző és a bajt fokozatosan eltüntető, emelő pedagógia helyét a bosszúálló, fogat fogért pedagógia foglalja el. ... A biztató és reményteljes munka, amelyért elsővé tették az egyenlők között, ellankad. Szomorúan tapasztalja, hogyan válik lassanként meddővé saját szaktárgyában is. ... [O]szladozó fölénye megmentése céljából a máséhoz nyúl. Észrevétlenül kisajátítja ugyanis egy-egy képesebb tanárának erőit. ... Élősködik. Hogy egy-egy ilyen parazita adminisztrátor igazgató a maga tehetetlensége tudatában milyen féltékeny és kicsinyessé tud lenni, és hogy... mennyi ambíciót zúz szét, azt — sajnos — nem lehet statisztikailag kimutatni” — fejtegette Déri tanár úr, hozzátéve: „Sürgős követelménynek látom az igazgató felszabadítását a nem neki való munkakör alól. Töltessék az be egy titkárral vagy gondnokkal... Nyerjen a tanítóképzés egységes munkájának igazgatója egy olyan *munkaerőt*, amely felszabadítaná őt ama teendőitől, amelyek sem nem kiegészítői, sem nem tartozékai a tanítóképzés lényegének, hanem csupán a pedagógiai munka külsőséges biztosítékát képezik”, s akkor „*a jó igazgató érvényesülhessen, és a rossz igazgató ne érvényesülhessen*” — hangsúlyozta a Tanítóképző Intézeti Tanárok Országos Egyesületének választmányi ülésén Déri Gyula.

Az ülésen jelenlevő igazgatók az ifjú kérdésfelvető bátorsága és az előadás minősége iránti tiszteletteljes csodálkozással, ugyanakkor a — távollevő sárospataki kollégájukkal kapcsolatban kimondatlanul is markáns — kritika miatt (is) tartózkodóan fogadták fejtegetését. Érdemben Quint József — a budai képző VKM-mel közeli kapcsolatban álló, berendeltként gyakran ott tevékenykedő igazgatója — reagált Déri fejtegetésére: „művészi koncepció szempontjából az előadást gyönyörűséggel hallgatta, annál kevésbé tartalmi szempontból; az előadó teljesen negatív beállítással mutatta meg az igazgatót. Itt egy kicsinyeskedő, az adminisztráció szövevényes, ágas-bogas berkeiben botorkáló, saját szaktárgyaiban elmaradt

igazgatót láttunk, aki annál nagyobb prepotenciával nehezedik tehetségesebb kartársaira, akinek a munkájában ő csak kerékkötő. Előadó izoláltan, csupán mint egy egésznek részét mutatta be az igazgatót, s nem a maga teljességében, a tanári karral való vállvetett munkában, mint a magyar kultúra előharcosát. Előadó az adminisztrációt nem sokra becsüli, holott ez az élet leszűrődése, kvintesszenciája, amely lelkes ember kezében lelkes, és szerencsétlen, ha ügyefogyott ember kezébe kerül. Az igazgató legyen univerzális műveltségű, de amellett szaktudásában elmélyedő, aki magasabb filozófiai perspektívából mérlegeli és értékeli kartársainak munkáját; csak nagyszabású látókörrrel lehet ő didaktikai irányítója a mellé rendelt testületnek. Ezen irányítás pedig legyen a tanítóképzés egységének eszméjéből kiindulva céltudatos és egységes. ... Jóllehet a tanítóképzésnek több ága van, de a végcél egy, ezen egység megismerését az igazgató, aki adminisztrál és az intézet internátusát maga, a mellé rendelt személyzettel egységesen intézi. Az igazgatói munkakör kettéválasztását *tanulmányi és internátusi igazgatóra nem tartja szükségesnek és helyesnek.* Reméli, hogy előadó ezen felolvasását kiegészíti, s még egy igazgatót fog bemutatni, akinek rajzában az árnyoldalak mellett a fényesek is kifejezést nyernek, így jár majd az előadó közelebb a valósághoz” — vélte a budai képző igazgatója.³⁴⁶

Erre mások is biztatták az előadót,³⁴⁷ s valamennyien lándzsát törtek az iskola irányításának egy kézben maradásáért. Ennek hangoztatása mellett egyedül — a Quint Józsefhez hasonlóan viszonylag fiatal — *Lechnitzky Gyula*, akkor még főtítkárhelyettes, reflektált némi megértéssel Déri problémafelvetésére, kijelentve, hogy „fontosnak tarja az igazgató egyéniségét az emberekkel való bánásmód szempontjából. A humánusan gondolkodó igazgató sokkal többre megy, mint a tapintatlan és modortalan. Az igazgató ismerje a vele együttműködő testület minden tagját, s igyekezzék mindenkinek legértékesebb tulajdonságait az intézet javára felhasználni, hogy minden ember a maga helyére kerüljön. Tudja a sok művelt embert szellemi versenyre buzdítani s ennek segítségével az intézet színvonalát emelni” — mondta, majd az adminisztrációval kapcsolatban megjegyezte: „nálunk e téren még nincsenek hagyományok, ez irányban még nem fejlődött ki a technika... mert ökonomikus munkamegosztás mellett az igazgató több időt szentelhet a rá bízott intézet szellemi vezetésének”.³⁴⁸ Az elnöklő *Nagy László* is a kérdés napirenden tartását javasolta, azzal, hogy mindennek célja: „lelket kell önteni a tanítóképzők vezetőibe, hogy magasztos céljukat sikeresen megoldhassák”.³⁴⁹ Az érdemi továbbgondolás mellett tehát ő is nagyobb empátiára intette a „gyenge igazgatókat” vehemens bíráló *Déri Gyulát*, aki zárszavában diplomatikusan maga is hangsúlyozta: „nem lát ellentétet saját nézetei s Quint felszólalása között, maga is csak a magyar tanítóképzést akarja tökéletesíteni, egy jobb, helyesebb igazgatói ideál beállításával”.³⁵⁰

Így a tanácskozás békés légkörben zárult, ám a jelenlevő igazgatókat aligha téveszthette meg az előadó azon kijelentése, mely szerint ő referátumában nem

foglalkozik személyi kérdésekkel, csak az igazgatói munka jellegével, annak mechanizmusával. Itt csak részlegesen idézett *szenvedélyes szavai* *plasztikus (ám egyoldalú) képet festettek egy idősödő, ereje fogytán lévő, a bürokratikus feladatokba beletemetkező, gondolatnélküli, ötlettelen, munkatársait kihasználó, szakmailag is egyre halványuló igazgatóról, aki féltékenyen és kicsinyesen követi ifjú, tehetséges kollégái megnyilvánulásait.* Mivel az akkor 29 éves Déri Gyula tanítóképzős pályáját alig másfél évvel korábban, a sárospataki képzőben kezdte, s így módon kollégaként csak egyetlen igazgatóval kapcsolatban lehettek érdemi tapasztalatai, érzelmi reakciói, a jelenlevők bizonyára megértették: „a gyenge igazgató” modellje az ifjú kolléga leírásához az akkor 53 éves *Hodossy Béla*³⁵¹ lehetett. Így vélhette ezt az érintett,³⁵² valamint az akkor mindössze 35 éves Quint József is, akit — az igazgatási funkció egységességének megőrzése mellett — nyilván nem az előadó kora, hanem kritikájának radikalizmusa, hangneme és szerepfelfogása ingerelt vitára. Mivé lehet ez a világ, ha nem a tapasztalt igazgatók mondják meg a pályakezdő tanároknak, hogy miként viselkedjenek, hanem éppen fordítva? *A konzervatív reformer budai igazgató — sárospataki kollégájához hasonlóan — felismerte Dériben „a túlfeszült lényeglátót”, s a szituáció adta kerekteek között fékezni, „helyretenni próbálta” őt — ahogy a további fejlemények mutatták, nem sok sikerrel.*

Déri Gyula ugyanis már a tanítói szakszervezet megalakulása előtt fél évvel, 1918. június 19-én ott bábáskodott a Sárospataki Nevelőmunkások Szövetségének bölcsőjénél. A szellemi munka jobb erkölcsi és anyagi megbecsülésének ösztönzésére létrehozott szervezet első ülésén Búza László jogakadémiai tanárt elnökké, Nagy Lajos gimnáziumi tanárt titkárrá, Déri Gyulát — a képzős tanárok képviselőjeként, a vezetőségben harmadik helyet jelentő — jegyzővé választották.³⁵³ Ottani tevékenységéről nem sokat tudunk, ahogy arról sem, hogy mit tett az őszirózsás forradalom napjaiban.

Az akkori híradások inkább *Hodossy Béla* igazgató — a tájékozott helytörténész szerint „klerikális-polgári” *Sárospataki Hírlap*³⁵⁴ főmunkatársa, a Polgári Kaszinó vezetője — aktivizálódásáról tudósítanak: 1918. november 1-jén a lap másik főmunkatársa, Kiss László ügyvéd által elnökölt helyi Nemzeti Tanács tagja, majd nem sokkal később alelnöke lett.³⁵⁵ Két héttel később felszólalt a testület ülésén — *a köztársaság kikiáltását szorgalmazó távirat küldését kezdeményezve — Déri Gyula is. Javaslatát egyhangúan elfogadták.*³⁵⁶

A két pedagógus közti nyílt színi konfrontáció nélkül zajlott le — december 1-jén, a tanítóképző épületében — az iparos ifjúsági egyesület gyűlése is. *Hodossy Béla* elnök bevezetőjében hangsúlyozta, hogy az egyesület célja változatlan: „a tudás megszerzése”. Majd az új választási törvényt ismertette, amihez *Déri Gyula* is hozzászólt. *A Sárospatak* tudósítása szerint³⁵⁷ „kerekded, szociális igazságokkal telített, lelkes beszédet mondott”. Ezt követően *a sátorlajújhelyi szociáldemokrata szervezet* egyik jelenlévő képviselője javasolta, hogy „a régi alapszabályokat

dobják a lomtárba és *alakuljanak át szociáldemokrata párttá*. Ezt az új miniszteri rendelet szerint megtehetik. *Indítványozta a munkástanács megválasztását*” is, amit rögtön meg is ejtettek. A 21 tagú testületbe csak két pedagógus került be: Déri Gyula és Szabó János tanító. „Az eredmény kihirdetése után az elnök [a munkástanácsból kimaradt Hodossy Béla — D. P.], majd Déri tanár védelmükbe vették az egyesületet, s hangoztatták további fennmaradásának szükségességét. Ilyen meggyőződésben voltak a tagok is” — olvashatjuk a két tanítóképző intézeti tanár utolsó, legalább az egylet vonatkozásában egybehangzó fellépéséről készült beszámolóban.

2.3.3.3.1.2. Egy eszközökben nem válogató politikai, világnézeti, generációs harc állomásai

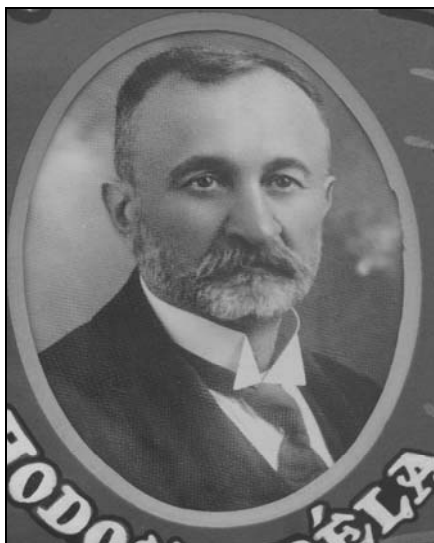
Ámde a sátoraljaújhelyi szociáldemokraták nem érték be a sárospataki munkástanács közel egy hónappal megkésett megválasztásával: másnapra, december 2-ára népgyűlést hirdettek a tápintézet nagytermébe, melyen *Déri Gyula* elnökölt. A beszédéről ránk maradt különböző intenciójú tudósítások szerint³⁵⁸ gondolatmenetét azzal kezdte, hogy Sárospatakon még csak „a koponyák forradalma kezdődik”, az első feladat: „tanulni, tanulni és tudományt szerezni”. Majd — e lenini parafrázis, s az „*amíg koldus van, addig nincs Isten*”³⁵⁹ kitétel után — „hasonlatokban gazdag,³⁶⁰ tartalmas beszédben indokolta a népgyűlés összehívásának szükségességét. Mert bár Sárospatakon is hallottuk, hogy a fővárosban forradalom volt, de *Sárospatakon a forradalomnak nyoma sem volt a mai napig*, mert néhány részeg katona garázdálkodását, levegőbe való puffogatását forradalomnak nevezni nem lehet. Mindössze annyi történt, hogy *megalakult a Nemzeti Tanács ugyanazokból, akik a régi uralom idején is vezetők voltak*, csakhogy most levették a régi kabátot, s felvették a köztársasági ruhát. *Mázsás igazságok... pörölyeivel törte-zúzta szét a régi rendszert, mely alatt neki is sok bántalomban volt része, s szociális érzelmeiért »bolsevikinek« mondták. ...Beszéde végén feltette a kérdést: szükségesnek tartja-e a népgyűlés a sárospataki szociáldemokrata párt megalakítását? ... Zúgó éljenzés és viharos »igen« kiáltás volt a felelet, s nyomban megválasztották a pártvezetőséget, melynek tagjai lettek: Déri Gyula, Rédei Jenő³⁶¹” s még heten. A tanítóképző e két ifjú tanára közül az előbbi elnök, az utóbbi alelnök lett. Ezt követően „*bement a vezetőség a várba, s pártirodát kért magának. ... A hercegnek a magánlakását és könyvtárát foglalta le helyiségül, s a várra fel is vonta a vörös lobogót*. Igaz, hogy ezt úgy is lehet magyarázni, hogy a vár a szocialista párt védelme alatt áll, de véleményünk szerint ez mégis magánlakássértés és birtokháborítás, s méltatlan egy nagy politikai párthoz... Hiszen lehetett volna az irodai helyiségek közül választani, miért éppen bent, a műemléknek minősíthető várban?! Ez terrornak tűnhet fel a nép előtt... [ami] ellen fel kell emelnünk szavunkat” — írta a *Sárospataki Hírlap* felelős szerkesztője.³⁶²*

Bár a szociáldemokrata pártvezetők a muzeális értékű könyvtárt egy nap után, önként visszaadták, s „csak” a hercegi lakás 2 szobáját használták tovább,³⁶³ helyválasztásuk tudatos volt. Ahogy Budán a királyi várat, úgy ők a hercegi lakrészt foglalták le „a munkások tanítása és kulturizálása [Sic!], tájékoztatása és türelemre intése, kipanaszkodhatása” érdekében,³⁶⁴ s azért, hogy *a szimbolikus térben is megjelenítsék: a hivatalokat használó Nemzeti Tanács mellett, annak riválisaként egy nem kevésbé jelentős objektumban, vörös zászlóval megjelent a „kettős hatalom” ágenseként a helyi szociáldemokrata párt s a munkástanács is.* A megyeszékhely Sátoraljaújhelyen ugyanis akkor már egy hónapja birkózott a városi és megyei nemzeti tanácsokkal s Buza Béla kormánybiztossal a centrista szociáldemokrata Csuta Károly vezette munkástanács és a kommunista Bettelheim Ernő befolyása alatt álló szociáldemokrata pártszervezet; a város és a megye feletti befolyásért, a régi képviselő-testületek feloszlatásáért s a pozíciók újraosztásáért. Az 1919. januárban–februárban látványos pro és kontra fegyveres akciókkal tarkított, fordulatossá küzdelemnek³⁶⁵ sajátos színt kölcsönzött az, hogy „*a Zemplén megyei szociáldemokrata pártszervezetek és a munkás-, paraszt- és katonatanácsok kongresszusa*” a megyeházán, 1918. december 25-én, Fenyő Mór újhelyi párttitkár javaslatára „*egyhangú lelkesedéssel kimondta csatlakozását a Kommunisták Magyarországi Pártjához*”. Másnap táviratban tájékoztatták erről Lenint, melyben kifejtették: „*a közgyűlés a mai kormányt nem tartja a nép igazi képviselőjének, elveti a nemzetgyűlést, a föld meg a gyár megváltásának gondolatát, követeli a proletárdiktatúrát, az összes termelőeszköz birtokba vételét, a munkások és parasztok tanácshatalmának kiépítését, a Vörös Hadsereg szervezését*”.³⁶⁶ Forrásaink hallgatnak arról, hogy a sárospataki pártszervezetet irányító Déri Gyula és Rédei Jenő részt vettek-e a nemzetközi szocialista forradalmat, a proletárdiktatúrát s a kommunizmust éltető állásfoglalás kimunkálásában, ám kevésbé valószínű, hogy távol maradhattak volna egy ilyen jelentős tanácskozásról. S bár a szociáldemokrata párt központi szervei részéről később több kísérlet történt a radikálisok befolyása alá került zempléni pártszervezet megregulázására, a párt éppen domináns irányvonalának érvényesítésére,³⁶⁷ és bár Sárospatakon sem változott a párt szociáldemokrata megnevezése, a kommunista befolyás hatása még Bettelheim Ernő 1919. január 15-i távozása után is érezhető volt a Tanácsköztársaság kikiáltását megelőző hónapok megyei politikai erőterében.³⁶⁸ A komoly szervezeti tapasztalatokkal rendelkező munkásság kis létszámával, ill. sárospataki hiányával magyarázzák a hozzáértők az értelmiségiek átlagosnál nagyobb szerepét a helyi szocialista mozgalomban, s a tagság befolyásolhatóságát, radikalizmusra való hajlamát; ami közrejátszott abban, hogy rövid idő alatt látványos összecsapásokra került sor köztük s az addig uralkodó polgári politikai áramlatok reprezentánsai között.

Feladatunkból adódóan — a rendelkezésünkre álló terjedelem figyelembevételével — bennünket elsősorban a tanítóképző pedagógusainak fontosabb fellépései

érdekelnek, ezért a sárospataki történések szempontjából jelentős, ám őket kevésbé érintő mozzanatok egyikétől-másikától el kell tekintenünk. Nem tehetjük ezt meg *Déri Gyulának* — az 1919 januárjában–februárjában az országban történtek kontextusában figyelemre méltó — „*Bolsevik*” című cikkével, melyet a *Sárospatak* szerkesztőjének felkérésére írt, egy, a *Sárospataki Hírlap*ban megjelent definícióra reagálva: „a bolsevik nem »szociális« programot akar, hanem *szocialista* programot, ami lényegesen más. ... [N]em azért bolsevik, mert »legtöbbet kíván«, hanem azért, mert az *oroszországi* két szociáldemokrata párt közül a nagyobbikhoz: *a többségi párthoz tartozik*. Az orosz szociáldemokrata párt ugyanis 1908-ban egy pártgyűlés alkalmával kettévált.³⁶⁹ Azt a frakciót (baloldali), amely ezen a gyűlésen a szavazatok *többségét* kapta: bolsevikinek, a *kisebbségben* maradt jobbszárnyat pedig *mensevikinek* nevezik. Ez olyan szakadás, mint amilyen napjainkban (természetesen nem szavazás útján) folyik Magyarországon a kommunisták és a szociáldemokraták között.³⁷⁰ ... A kommunisták, vagy oroszországi műszóval: bolsevikiek, mint afféle ortodox marxisták, nyílegyenesen vágtnak céljuk felé, írtözva mindenfajta burzsoá kompromisszumtól,³⁷¹ ellenben a szociáldemokraták — oroszországi kifejezéssel: mensevikiek — higgadtabbak; aggodalmaskodók és mérlegelők. Ezért tartják meg egyelőre a burzsoá kormányzási módot: a parlamentarizmust,³⁷² sőt cseresznyéznak is a burzsoákkal (Kunfi – Búza B.). Meg kell azonban jegyeznünk, hogy Oroszországban a kommunisták (bolsevikiek) vannak többségben, nálunk azonban a mensevikiek (szociáldemokraták) — *de csak ma*. A holnapi arány kétséges. Aggodalmasan kétséges!” — írta Déri Gyula, olvasójára bízva, hogy vajon — az akkori szóhasználatlaltal — igencsak kétségesnek vagy aggályosan kétségesnek értelmezi-e szavait.³⁷³

Politikai ellenfelei a *Sárospataki Hírlap* szerkesztőségében az előbbi módon olvasták a szöveget, s 1919. január 25-én két elsőoldali cikkben reagáltak rá, ill. a Déri vezette szociáldemokraták tevékenységére. A felelős szerkesztő „*A kommunizmus*”-ról írván, nyomatékkal leszögezte: „a bolsevizmus olyan felforgatást csinálna arra meg nem ért népünkben”, hogy „győzelmétől... rettegni kell. ... A Marx által megjósolt idő még nem jött el, még nincs minden tőke részvénytársaságok, bankárok kezén... s talán századok múlva sem jön el. Máról holnapra nem lehet *a világot* átformálni! ... [E]gy kis országot nem lehet romba dönteni azzal, hogy kísérleti nyúlunk tekintik” — óvott Gulyás József.³⁷⁴

Hodossy Béla

Általános figyelmeztetését a lap főmunkatársa, *Hodossy Béla* „*Szocializmus Sárospatakon*” című cikkében konkretizálta: „A szocializmus nagyon régi dolog, Sárospatakon sem új, sőt. Ma még bátran állíthatjuk, hogy minden ember szocialista. ... Abban a legtöbb szocialista egyetért, hogy a társadalmi rendnek változnia kell: az anyagi, szellemi és erkölcsi javaknak igazságos elosztása elengedhetetlenül szükséges. ... *Jó akarattal, egymás megértésének keresésével a szociális probléma megoldható.* Ellenben, ha a harcot hirdetjük, ha a kedélyeket egyre izgatjuk, a társadalmi rétegeket, a különböző foglalkozású embereket egymás ellen uszítjuk, akkor bizalmatlanság támad, mely a kedvező megoldást más, későbbi időre fogja elodázní. ... *[M]inél nagyobb a türelmetlenség, a mohó követelőzés és fenyegetőzés, az ellenzők táborában is annál nagyobb lesz az ellenállás.* Társadalmi téren... aki békét akar, ne hirdessen háborút. Nyíltan meg kell mondanunk, hogy *a szocializmus ama túlzó árnyalatának, melyet ma itt a szociáldemokrata párt működésével felszínre hozott* (mert nem hiszem, hogy teljes mértékben képviseli is), *Sárospatakon nincs talaja.* Idegen éghajlat növénye, mesterségesen tenyésztik. ... *[A] forradalom lezajlása után Sárospatakon a nyugalom helyreállt. Mint drága értéket hozta magával a forradalom a régi rend bukását s egy új, szebb, boldogabb társadalmi rend kialakulásának reményét. ... [Mindenki] ujjongott, hogy Ausztriától megszabadulhatott, s akarással és boldog belenyugvással fogadta a köztársasági kormányformát...* Ekkor aztán idejött két úr Sátorajauj helyből, s december 2-án megalakították a helyi szociáldemokrata pártot. ... Ámde ez a magában egyszerűnek látszó dolog oly kihívóan, a kedélyek ok nélkül való felizgatásával történt, hogy azonnal látszott: az összeolvadás útján lévő társadalom, mely osztálykülönbséget ismerni többé nem akart, e mesterséges izgatások

után ismét rétegekre bomolhat. És azóta a szociáldemokrata párt egyre rázta, sőt verte azt a fát, mely pedig önként hullatta gyümölcsseit. Nyilvános szereplésekben egyes szónokok át nem gondolt beszédekkel, mások könnyelmű kijelentésekkel elkedvetlenítették a helyi társadalom nagyobb részét. *Hatást kereső merész szónoklatok, némely prepotens* [hatalmaskodó, önkényeskedő, erőszakoskodó, önhitt, szemtelen, hatalmi túlsúlyban lévő — D. P.] *ténykedések*, s az ezek nyomán elinduló felelőtlen csöcselék alsóbb ösztöneinek nemcsak az anyagi javakat, hanem a szellemi kultúrát is megsemmisítéssel fenyegető jelentkezése egyformán hozzájárult ehhez. És *a következmény: törpe minoritás. Nem feltűnő jelenség-e, hogy a szociális és demokrata eszméktől alapjában ízig-vérig áthatott művelt osztály távol tartja magát a szociáldemokrata párttól?* És a földműves gazdák is, csendben ugyan, de nem keserűség nélkül, szintén megalakították a maguk pártját. ... Több helyütt aggódva beszélnek arról, hogy a tavasszal a hallatlanul követelő munkabérek miatt lehetetlenné válik, s így abbamarad a földek bevetése, a szőlők megmunkálása. Jólétet akartunk, s ide jutottunk. *Le kell hát szerelni a túlzó fegyvereket.* Tegyük le azt a fűrész, mellyel önmaguk alatt vágják a fát!” — tanácsolta az októberi forradalom — fentiekben Babits által leírt — látszólagos népi egysége szükségszerű felbomlásának országos és helyi folyamatát a radikális szociáldemokrata fellépésnek tulajdonítva Hodossy Béla.³⁷⁵

A kommunistákkal kapcsolatos, akkoriban tapasztalható averzióra, majd fellépésre apellálva, a Sárospataki Hírlap által képviselt politikai erők jelezték: a „*törpe minoritást képviselő*” sárospataki szociáldemokrata szervezet és vezetője *ál-láspontját radikálisnak*, „*uszítónak*”, a „*társadalmi békét veszélyeztetőnek*”, „*a magántulajdonra veszélyesnek*”,³⁷⁶ „*kommunistagyanúnak*” találják — egy olyan időszakban, amikor a Minisztertanács 1919. január 23-i ülésén felhatalmazta a belügyminisztert, hogy a kommunisták ellen preventív intézkedéseket fogantosszon. Közben a maguk részéről már két héttel korábban elkezdtek a számukra elfogadhatóbb „Keresztyén Szocialista Néppárt” programjának népszerűsítését³⁷⁷ s az azzal kapcsolatos szervezőmunka összekapcsolását a január 22-én kinevezett közoktatásügyi miniszter, Kunfi Zsigmond fakultatív hitoktatásra vonatkozó tervei elleni országos tiltakozó mozgalomhoz való csatlakozással. A február 9-re szervezett országos akcióhoz kapcsolódó,³⁷⁸ „*felekezeti képviselők közötti megbeszélést*” Hodossy Béla *igazgató kezdeményezte.*³⁷⁹

E tervről idejekorán tudomást szerzett Déri Gyula, aki a szociáldemokrata párt által szervezett február 2-i népgyűlésen,³⁸⁰ „*arra hivatkozván, hogy jövő vasárnap a keresztyén szocialisták fognak a [nagygyűlésekre használt — D. P.] tápintézeti helyiségben gyűlést tartani a vallásoktatás érdekében, felhívta pártját, hogy ezt revolverrel akadályozzák meg*”. Majd hozzátette: „*Ő is ott akar elesni.*”³⁸¹ Radikális fellépését azzal indokolta, hogy a helyi szociáldemokratákat, személyesen Déri Gyulát (s vele a tanítóképzőt) diszkreditálni, veszélyes elemekké nyilvánítani törekvőket³⁸² „*ellenforradalmi demonstrációval*” vádolta — a kormánybiztosnál

is. A Búza Béla által február 7-ére összehívott sárospataki értekezleten a szociáldemokraták képviselői kijelentették: „meggyőződésünk, hogy *a közrendet védjük akkor, amidőn a népbutító Keresztény Szociális Néppárt szervezkedési kísérleteit csírájában elfojtani törekszünk, és amikor erre minden eszközt megengedhetőnek tartunk*”.³⁸³ Követelték a helyi fegyveres testületek átalakítását is, azt, hogy az új „nemzetőrségbe” a fegyveresek felét a szociáldemokrata párt delegálja. A járásőrségben pedig a katonatanács jelöltjét: a párt- és munkástanács tag Szabó Jánost bízták meg a vezetői teendők ellátásával. Mivel az újhelyi szocialisták által szorongatott, lemondásra ösztönzött Búza Béla úgy vélte, „számolni kell azzal a ténnyel, hogy az ország rendje és közbiztonsága a szervezett munkásság erején nyugszik”, helyt adott kéréseiknek. Utasította Jeney István főszolgabíró, hogy „teljes eréllyel tiltsa be minden olyan mozgalmat, amely alkalmas a tömegek nyugalmát megzavarni és a szociáldemokrata párt felvilágosító és az új rendszer megszilárdítását elősegítő munkáját akadályozná”.³⁸⁴ S bár a Sárospataki Nemzeti Tanács másnapi ülésén politikai ellenfelek határozatot hoztak arról, hogy „tegyen lépést az intézőbizottság aziránt, hogy *a gyülekezési és szólási szabadságot, mely törvényben van biztosítva, ne nyomja el egy párt terrorja*. ... [S] ha a kormánybiztos ez ügyben nem ad megnyugtató választ, forduljunk a belügyminiszterhez”³⁸⁵; ez nem változtatható azon a tényen, hogy a kölcsönös diszkreditálásra irányuló, „Ki veszélyesebb a köztársaságra?”, „Ki is a voltaképpeni felforgató?” rágalomverseny adott menetét, az országos politikában egyre inkább domináló szociáldemokraták³⁸⁶ nyerték, megszerezve a helyi fegyveres erők feletti ellenőrzés felét is. Ezzel Sárospatakon is kialakult az országban sok helyütt, így pl. Sátoraljaújhelyen már korábban kezdődött *kettős hatalom*.

A kormánybiztossal folytatott tanácskozás után tartott szociáldemokrata népgyűlésen Rédei Jenő elégedetten értékelte „az elért eredményeket”, majd zárásul elítélte „azokat a sötétben bujkáló, feketelelkű uszítókat, akik többek közt azzal rágalmazzák pártunkat, hogy Istentagadók és a vallás ellenségei vagyunk. Kimutatta, hogy éppen ellenkezőleg, *pártunk követeli egyedül a teljes vallásszabadságot*, és csak az ellen küzd, hogy ne lehessen visszaélni a nép lelkében mélyen gyökerező vallásos érzésekkel és tudatlanságát felhasználva e szent érzelmek megadóztatásával maguknak mérhetetlen földi javakat összeharcolni”.³⁸⁷ Tudósítását az 1919. február 9-én első számával jelentkező, szociáldemokrata *Népakarat* azzal a — számára örömteli — megállapítással zárta, hogy „a klerikálisok első kísérlete tökéletes kudarccal végződött, és a burzsoák nagy apparátussal megindított rágalmozó hadjárata ellenére győztünk! ... Mert hiába szépítik a dolgot, *aki felekezeti kérdéseket dob a közvéleménybe, aki a szociáldemokrata párt ellen harcol: az ellenforradalmár és azzal kíméletlenül fogunk elbánni!*”³⁸⁸

A gyülekezési és vélemény szabadság korlátozását joggal reklamálóknak — a lap egy másik, vélhetően Déri Gyulától származó cikkében — ezt válaszolták: „Természetes, hogy az egyházak, a gondolatszabadság évszázados üldözői nem

tudnak most beletörődni abba, hogy ezentúl mindenki szabadon fejtheti ki nézeteit, hanem a véleményszabadság néptörvényeire helyezkedve, ők is szabadon akarnak szárnyalni, holott ki nem mondott, de valóságos céljuk az, hogy az emberek tudatlanságával visszaélve (mely tudatlanság is az ő bűnük, érdekük) megfélemezék, sőt megállítsák a szocializmus felé rohanó hívőiket. ... *Visszatéríteni, visszatéríteni*, ez a tulajdonképpeni cél... *Most csak ártatlan szülői értekezlet, hogy a vallásoktatás reformja ellen tiltakozzanak. Holnap csendben keresztényszocializmus és holnapután dicsőséges királyság*, erős és kifogástalan szubordinációs hadsereggel, amely nyugalmat biztosít a nagybirtokos főpapságnak és a vele egy követ fűvő világi tőkéseknek. Tőkeuralom és szabad kizsákmányolás — ez a cél! ... [M]ióta lettek a tiszteletes és tisztelendő urak olyan buzgó hívei a véleményszabadságnak? Ezelőtt 3 hónappal még nem... Mert akkor mi voltunk a lelakatolt szájúak. Ezerhatszáz évig mi hallgattunk, most egy kicsit önök hallgassanak. *Hallgassanak!*” — követelte Déri Gyula az általa preferált politikai-világnézeti törekvéseket, morális elveket a kihirdetett néptörvények fölé helyezve³⁸⁹ — a közvélemény, a helyi kettős hatalom időszakában természetesen eredménytelenül.

Ellenfeleik visszaautasították az „ellenforradalom, ellenforradalmár” vádját,³⁹⁰ s „társadalmi imperializmussal” vádolták a szabadságjogokat korlátozni kívánó helyi szociáldemokratákat, s okkal hangoztatták: „nem szocialistának lenni nem jelenti azt, hogy az illető ellenforradalmár”.³⁹¹

Bizonyítékok hiányában — a budapesti kommunista vezetők letartóztatását követően — a *Népkarat* (Rédei Jenő?) is másként fogalmazott: „Sárospatakon olyan készülődések folytak, amelyek, ha talán a résztvevők többsége nem is szánta ellenforradalomnak, de... *következményeikben kétségtelenül ellenforradalmi célokat szolgáltak volna*”, hiszen február 9-e országos mozgalom dátumát jelentette. ... Nemcsak Sárospatakon próbálkoztak a feketelelkűek, hanem mindenütt az országban. De a szociáldemokrata párt őrt állt az egész országban... [M]i egyedül az új rendet védjük... [s] minden, az új rendet és rendszert védő polgári párttal együtt haladunk.”³⁹² Ugyanabban az 1919. február 23-i számban — vélhetően — Déri Gyula³⁹³ a *véleményszabadsággal* kapcsolatos rivális bírálatra reflektálva leszögezte: „Azt helyeslőleg és sűrű fejbólintással igenlik, hogy a szociáldemokrata pártra támaszkodó kormány összetörte a kommunisták véleményszabadságát, felborította szerkesztőségét és elkobozta újságját, de amikor mi, szocialisták a *jobboldalon* lévő *évezredes kommunisták véleményszabadságát* korlátozzuk, akkor felhördülnek. ... Ha meg tudták fékezni a heves és rossz taktikájú munkátestvéreink türelmetlenségét, akkor követeljük, hogy zúzzák szét a jobboldali kommunizmust is, amely évezredek óta a *munkások kizárásával kommunizálta* a szellemi és anyagi javakat! Ha elnémították Kun Bélát, némuljon el Bangha páter is. Ha elhalványul a vörös szín, mossák el a feketét is” — követelte a cikkíró,³⁹⁴ a lap irányvonalához híven, melyet egymást követő vezércikkek sorában vázoltak.

Szándékaikat e számokban — vélhetően — ugyancsak Déri Gyula³⁹⁵ — választa: „Mi csak szerény vidéki katonája, bizakodó hittérítője akarunk lenni az Eszmének. ... [A]z igazság csillagára szegzett szemmel akarunk haladni a hozzánk csatlakozókkal, világítótorony leszünk a még kétely hullámain hányatottaknak. ... Egyben rendíthetetlen energiájú, megfélemlíthetetlen, s ha szükséges, kíméletlen követője leszünk a rendnek és letörője a múlt rezsim még ki nem operált hajtásainak... [A] dolgozó szegény emberek és a szürke robotban görnyedő szellemi munkások zengő szavú apostola és perzselő haragú harcosa akarunk lenni! Századunk legszentebb tana, a Humanizmus jogán akarjuk felemelni arra a polcra, aminél magasabbra sem a születés, sem az összeharácsolt pénz jogán, senki emberfiának nem rendeltetése állnia. Ezért dolgozunk” — írta Déri,³⁹⁶ egy hét múltán reflektálva a velük kapcsolatban hangoztatott „heveskedő gyerekek” megjegyzésére is. „Meggyőződésünk, hogy nem a tapasztalatok száma a döntő, hanem a tapasztalat megértése, amint ezt minden idők ismeretelmélete bizonyítja. ... Az új időket megértő gyerekek voltak minden idők irányítói és sohasem bölcs királyi tanácsosok, kivénhadt akadémikusok... Mert az öregség megállás és tétovázás... A huszonöt évesek pártján állunk, mert tudjuk, hogy ők és csakis ők az út, az igazság, és az élet.”³⁹⁷ Majd két hét múltán „Isten kegyes és alázatos szolgálóinak”, „kaftánosoknak, csuhásoknak, tógásoknak” szegezte a kérdést: „Miért nem akarjátok meghallani, hogy nekünk nincs dolgunk a nép hitével, vallásával, hanem csak a klérus tökebarátságával, királyhűségével, politikai és gazdasági haszonlesésével, a ti konzerváló, haladásellenes gondolkodásokkal és mindenfajta szabadságtól irtózó szellemetekkel? Miért bújtok el a vallás mögé, mikor rátok célzunk? ... Isten parancsolatainak őrzői, miért hazudtok?”³⁹⁸ Tudatosan polgárpukkasztó, „egyházirend-ellenes” megfogalmazásaik, kihívó politikai gesztusaik hátteréül laikus hitük szolgált, melyről így vallottak a március 9-i vezércikkben: „egy percig sem féltünk, hanem mentünk fedetlen fejjel és puszta kézzel... Vezetőnk volt a tudományos meggyőződés és az erkölcsi érzés. Ezek bátorítottak és éltettek. ... Párnánk a tudomány és takarónk a hit volt. Ez a kettő erős várunk minékünk!”³⁹⁹ — írták, a megfogalmazással is jelezve, hogy valamennyi történelmi egyház politikai, ideológiai konkurensként kívánnak fellépni minden társadalmi réteg, köztük a „fej munkások” megnyeréséért is.

Ennek érdekében Déri Gyula egy hosszabbra tervezett, de — a Sárospatak szerkesztőjével történt politikai szakítás miatt⁴⁰⁰ — csak két részre korlátozódott cikksorozatban próbálta tisztázni a „Szellemi munkások és a szocializmus”⁴⁰¹ viszonyát: „A szellemi munkás abban a téves hitben él — ma már természetesen sok kivétellel —, hogy ő közelebb áll a burzsoához, mint a fizikai munkáshoz. Ez a téves hit érthető, hiszen... a leendő szellemi proletár egy középiskolát jár a jövő burzsoáival. Hasonló a műveltségük, az ízlésük, hasonlóan öltözködnek (leszámítva a stoppolást), egy a szokásuk stb. Ellenben a fizikai munkással nincs kapcsolata... A tömeglélektanból vagy a néprajzból világosan látjuk, hogy a külsőségek-

nek milyen óriási szerepük van a társadalmi affinitás szempontjából, mindamellett nem szabad azt hinni, hogy a szellemi proletár és a burzsoázia kapcsolata csak külsőleges. Van ugyanis egy rejtettebb, de annál erősebb nexus is: *az érdek*. A nem dolgozó dolgoztatók ugyanis az egész történelem folyamán kezükben tartották a hatalmat. Ővük a hadsereg, a bíraskodás joga, ők irányították mindenkor a tanítás kiadós szuggesztíóját. Ők adnak kenyeret az összes magántisztviselőnek és az ő akaratuk, kegyük, közbenjárásuk, szeszélyük dönti el a közalkalmazottak sorsát. Az ő kezükben a sajtó tömegeket irányító ereje, az ő hatalmuk jogosultságát és dicsőségét magasztalja a katedra és a szószék... [S mivel] a szellemi munka igen fontos kizsákmányoltató erő... [a fejmunkás] mindig remélhette, hogy valamiképpen egy szerencsés fordulat vagy felsőbbbségi elismerés folytán ő is kaphat csinos szalagot a nyaka köré... [E]szébe se jutott: hiszen csak egynéhány juthat be, s így igen kicsi százalékos remény lehet reális. ... Így fejlődött »honoratív« lelkében a förtelmes szervilizmus, a mindig mosolygó alázatosság, a konvencionális hazugságok terén való virtuozitás. ... Így tenyésztették a tülekedő jellemet, az álutakon furakodó, minden *szolidaritástól ment* szellemi munkást. Nyílt titok volt, hogy hiába a jeles érettségi bizonyítvány, hasztalan a kitüntetett egyetemi végzettség, mivelhogy az »életrevalóság« a fontos... [ami] stréberséget, minden hájjal megkenséget jelent. ... [N]apjainkban, amikor a hatalmi eltolódások idejét éljük, kényelmesen szemlélhetjük: hogyan mérlegeli *a szellemi munkás* az alakuló erőviszonyokat... bizonyos, hogy *oda fog csatlakozni, ahol nagyobb hatalmat sejt*. Ezért látni ma csodálatos pálfordulásokat. ... *Ezért látunk tankönyvírókat, akik a stilisztika díszleteivel visszaélve magasztalták a királysági kormányformát [Sic!], ma azonban hangos republikánusok.*⁴⁰² *A szellemi munkás mindig a hatalmasok függvénye.* Álmodnak tehát azok, akik azzal áztatják magukat, hogy ők a »középosztály«. ... Hát nem érhető, hogy a társadalom élete munka, a benne élő tagok pedig — ma — vagy dolgozók, vagy dolgoztatók? Harmadik eset nincs. ... Amennyiben tehát középosztályról beszélünk, ezen mindig a *kisebb* kizsákmányolókat kell érteni. A szellemi munkás... közönséges *bérmunkás*, bérért adja el szellemi erejét, mint a fizikai munkás a maga fizikai erejét. *A szellemi munkás középosztálybelisége csak egy átkos fikció, melynek éltetője az osztálygőg és az osztályöntudatlanság. A szellemi munkás tehát: munkás*, akinek az a szerep jut a társadalmat éltető munkában, hogy a fizikai tevékenységet irányítsa, adminisztrálja, ismeretek terjesztésével fokozza, folytonosságát és zavartalanságát biztosítsa stb. ... [M]indkét féle munkás érdeke a béremelés és az emberséges munkaidő. *Ez ellenkezik a munkáltató érdekével!* ... Az ebből adódó politikai konzekvenciák levonása nehéz⁴⁰³, mert „amikor a másodosztályú rabszolga testvére [a fizikai munkás — D. P.] feléje nyújtja kezét: testvér csapj fel közénk szocialistának... akkor úri fintorral és disztíngvált gesztussal röviden, de velőtlenül így válaszolt: nem!”⁴⁰⁴

Vagy úgy, ahogy *Hodossy Béla* igazgató úr írta — 1919. március 3-án — a szociáldemokrata párthoz való ambivalens viszonyát firtató kérdésre, az egykori szerzőtársával folytatott polémiában: „Azt mondja Buza [László — D. P.], hogy a legvehemensebben támadtam a szociáldemokrata pártot, s kiderült, hogy szociáldemokrata vagyok.⁴⁰⁵ Nem kellett kiderülnie. Régen mondom... hogy *szociális érzelmű demokrata* vagyok” — írta, a *Sárospatakb*an 1911–1914-ben megjelent cikkeire s a népoktatásügy helyi kérdéseiben a hivatalos vármegyével szemben vállalt vitájára utalva. „Amikor a helybeli szociáldemokrata párt... megalakult, akkor és azóta is többször és többek előtt kijelentettem, hogy *én is szocialista vagyok; de mert a párt szélsőséges és túlzó irányát nem helyeseltem... a pártba nem léptem be.* ... [A]z országos szociáldemokrata párt maga is erélyes állást foglalt a szélsőbaloldali bolsevik pártirányzat ellen. A Károlyi-párt, a kisgazdapárt, és a szociáldemokrata párt ma már egy irányba haladnak... Ha Sárospatakon Nyisztor elvtárs⁴⁰⁶ alakította volna meg a pártot, azzal a mérsékelt irányú szép beszéddel, amelyet a múlt vasárnap itt tartott, akkor a »legvehemensebben« én sem támadtam volna a szociáldemokrata pártot. Mint az országból nagyon sokan, Sárospatakról is többen, én is beléptem a Közalkalmazottak Országos Szövetségébe. Ez a testület pártpolitikai színezet nélkül... működött még akkor. A közelmúltban a Közalkalmazottak Országos Szövetsége elhatározta az országos szociáldemokrata párthoz való csatlakozását. Ezt a képzőintézet tanáraival a Tanítóképzői Közalkalmazottak Bizalmi Tanácsa csak utólag közölte, éspedig azzal a kérdéssel, hogy kimondjuk-e a szociáldemokrata párthoz való tartozandóságunkat, vagy a Bizalmi Tanács pártpolitikai állásfoglalás nélkül dolgozzék a tanítóképzés és a képző alkalmazottak érdekében? Részemről, a magam személyét illetően, e pártpolitikai kérdésben még ez ideig se jobbra, se balra állást nem foglaltam. Abban a feltevésben, hogy a budapesti szocialista [Sic!] tanfolyam alkalmával nyerendő bővebb információ után nyilatkozhatok, ez idáig nem nyilatkoztam, *most is várakozó állásponton vagyok*” — írta, a valóságnak megfelelően, az 1919. február 16-án megalakult *helyi tanítói szakszervezettel* kapcsolatban is egyelőre távolságtartó Hodossy Béla.⁴⁰⁷

Állásfoglalása annál szembetűnőbb lehetett, mivel a *tanítóképző tanácstermében* lezajlott alakuló gyűlésen elnökké Ellend József gimnáziumi igazgatót, *alelnökké Déri Gyulát választották, s a vezetőségbe bekerült még két tanítóképzős tanár: Rédei Jenő és Székely Géza is.*⁴⁰⁸ Nem hagyta megjegyzés nélkül ezt a *Nép-akarat* tudósítása sem: „A megjelent oktatómunkások száma jóval meghaladta a számítást. Örömmel tapasztalhatjuk, hogy a szellemi munkásság éppen az a réteg, amely a néppel való szüntelen érintkezés kapcsán legkorábban érzi meg a nép igazát; oly impozáns és jelentős számban állt mellénk. Még nem is oly régen a »Sárospataki Hírlap« IV. évf. 2–3. számában a szellemi munkásság rezerváltságára [tartózkodására, óvatosságára — D. P.] támaszkodva jegyezte meg *Hodossy Béla*: „Nem feltűnő jelenség-e, hogy a... szellemi munkások osztálya távol tartja

magát a szociáldemokrata párttól?’ Most már világosan látjuk, *milyen rövidlátó és a szellemi munkásság igaz érdekeit nem ismerő próbálkozás és erőtlen taktika volt ez egyes megkésett apostolok részéről*”⁴⁰⁹ — olvashatjuk a *Népakaratban*, amely március 16-án terjedelmes írásban ostorozta a szakszervezettel/párttal kapcsolatos hezitálását még akkor is őrző igazgatót.

A névtelenül publikált, „*Szociális gondolkodás*” című, szenvedélyes és szarkasztikus cikk szerzője — stílusa alapján — minden bizonnyal Déri Gyula volt, aki az igazgatónak Buza Lászlóval folytatott polémijára utalva megjegyezte: „Hodossy Béla... bevallja, hogy még nem döntött: szocialista lesz-e vagy jobb felé hajlik... [M]egnyugtathatom Buza Lászlót... *Hodossy Béla soha nem volt szocialista, ma sem az és a tanfolyam után sem lesz szocialista.*”⁴¹⁰ Még akkor sem, ha beiratkozik a Spartacusok közé,⁴¹¹ akkor se, ha az oroszországi szovjetköztársaság élére kerül. Hogy *Hodossy Béla szociális érzéstől áthatott mültra tekint vissza, azt én kész vagyok bizonyítani.* ... De értse meg Hodossy Béla és minden hasonló szociális érzéstől áthatott »elvtárs«, hogy a szocializmus... nem a szeretet alapján álló Szamaritánus egyet... [A] »szociális érzés« nem »szocializmus«. ... [E]llenségeink azok az osztálytudatlan munkások, akiket az uralmon lévők a maguk számára nevelnek, és *legfőbb ellenségünk... a szociális érzéstől áthatott kegyes lelkek*, aki azt hiszik, hogy prédikálással és apró jótéteményekkel megoldhatók a gazdasági ellentétek. Különösen veszedelmesek ezek akkor, ha ők maguk nem érzik, csak távolról szemlélik a nyomort. *Ez utóbbi eset áll Önre, igazgató úr...* Súlyosbítja az esetet... hogy Ön... nem tudja még most sem, hogy *a szocializmus a legridegebb osztályharc az anyagi és szellemi jóléért.* Harc, harci eszközökkel és harci módszerekkel! ... Tessék elhinni, hogy minden háborút jobban gyűlölünk, mint Ön. Azonban mi szocialisták tudjuk, látjuk és érezzük, hogy alávalóbb, embertelenebb öldöklést, kíméletlenebb »bolsevizmust« és borzalmasabb gyilkolást még nem rendezett uralkodó osztály a mainál. Persze törvényes úton és törvényes segédlettel, »békésen«. ... [K]egyetlen és véres harc, amikor földtelen tömegeket Amerikába kényszerítenek, családokat szétdúlnak, amikor az egészségtelen lakások és ínséges táplálkozás miatt pl. az 1906-os fekete statisztika szerint 100.000 lakos közül 384 pusztult el egyedül tüdővészben⁴¹²...

Ez a borzalmas háború nem szűnik meg magától, mert akik eszközlik, gyarapodnak rajta. Részükről öngyilkosság lenne megszüntetni a harcot... [ezért] nekünk, a kiszolgáltatottnak kell *minden eszközzel* a hatalmasok lefegyverzését végrehajtani. *Ehhez a borzalmas, de célkitűzéseiben nemes, a legmagasabb erkölcsi szempontból nemes munkához* szükséges egymás bátorítása, az aljasságra és évezredek igazságtalanságra való folytonos utalás és rámutatás. ... *Igenis uszítunk,*⁴¹³ amint Ön ujjongva megállapította rólunk. Csakhogy nem a más nyelvű munkástevéreink ellen, mint ahogy azt Ön a Munkapártban tanulta, hanem *az egész világ uralkodó osztályai ellen:* a magyar dzsenti ellen éppúgy, mint a bojár vagy falánk cseh gázság ellen. ... [Ön] a forradalom első napjaiban ezzel a bölcs

kiszólásával nyugtatott meg néhány embert: Itt Patakon nem kell félni, mert nincsenek gyárak és így nincs is *csőcselék*. Ilyen fogalmak vannak Önnek az öntudatos szocialista munkások négy évtizedes harcáról. ... Vajon... Ön... *bolsevik-e* vagy *menseviki*? Apropó: bolsevik! Lenne szíves megmondani, miben áll a mi bolsevizmusunk, hol van itt a helybeli pártban túlzó szélsőséges irány? ... Bolsevikiek vagyunk, mert vértelen »csőcselék«-bált tudunk felmutatni, és mert olyan könyvforgalmat idéztünk elő a főiskola bizományában, amelyet itt még nem is álmodtak... mert egymást érik a líceális előadásaink,⁴¹⁴ vagy, mert fellépésünk óta 3 ezer⁴¹⁵ újsággal több hírlap érkezik a Bodrog menti Athénbe? Azért vagyunk bolsevikiek, mert az analfabéta asszonyt útbaigazítjuk, a négy kiló rozsdás liszt⁴¹⁶ megjavításáért Budapestre futkosunk, hadiárvékat a Ligánál elhelyezünk? Azért, mert naponta 40-50 ember jaját meghallgatjuk és orvosoljuk? Azért, mert »Nép-akarat«-ot szerkesztünk, hogy legalább a legkiáltóbb alávalóságokat leleplezzük és emberségre figyelmeztessünk? ... Azt hiszem, Ön nagyobb bolsevik volt, amikor bölcsessége netovábbjaként puskát ragadott és buzgón örködött a csőcselék támadása ellen. Azért vagyunk túlzók, mert szegény, magatehetetlen emberek... lakására eljuttatunk egyet-mást? *Azért vagyunk talán bolsevik... irány, ahol Ön nem lel helyet*, mert öt elárvult gyermek apját eltemetjük, a szociális érzéssel impregnált papok nagyobb dicsőségére?⁴¹⁷

Vagyunk: az emberi lélekből ki nem irtható önzés és érdekhajhászás *intézményes összeegyeztetői*, aminek eljövételét a történelem igazolja, az erkölcsstan követeli, a többtermelés, tehát a legnagyobb hatalom: a *szükség* parancsolja. Nem, Ön nem szocialista. ... [M]i szocialisták bármilyen nyelven beszélünk,... mindig egy nótát fújunk... és mindenütt egy a stílusunk, az ösztönünk. ... [M]egállapodás nélkül is mindig... egyformán cselekszünk. ... Szakmozgalomról, pártmozgalomról nem lehet fogalma annak, aki azt sem tudja, hogy a »Népszava« napilap... Ön sem vonhatja ki magát hatásunk alól, sok mindent másképpen lát ma. *Kénytelen* volt meglátni. Azonkívül úgy érzi Ön, hogy *hasznos* meglátni. Szeretne visszafordulni... keres tehát kiutakat. Kapóra jön a Nyisztor. ... Ez a finesz nem üt be, mert *mindenki tudja*, aki nem hallomásból ítél meg bennünket, *hogy csak temperamentumban különböztünk* Nyisztortól. ... Különben is: miféle régi szocialista Ön, aki a szocializmust egyes agitátorok egyéni értékével vagy értéktelenségével méri meg?” — írta Déri Gyula, majd kioktatóból szarkasztikusba ment át. „*De azért bevesszük a pártunkba, de előbb Öntől kivételesen a következő esküt követeljük*: »Esküszöm, hogy a *csőcselék* kifejezést soha nem használom, mert csőcselék nincs, csak erkölcsi és gazdasági nyomorba döntő ostoba és gonosz Tiszaistvánság [Sic!], háborús konjunktúra kihasználás van. Esküszöm, hogy a politikai tájékoztatást ezentúl nem 'Az Újság' szellemes rovásából szerzem, sem a zsidó bankár kitartottjából: a 'Pesti Hírlap'-ból, hanem Marxtól és Engelstől, Jaurèstől, Lóriától, Liebknechtől, Adler Frigyesztől és Kropotkintól.⁴¹⁸ Esküszöm, hogy a 'Sárospataki Hírlap'-ot soha nem olvasom, legkevésbé a vezércikkeit és a forgá-

csait. Esküszöm, hogy az irodalomban is szocialista leszek, mert a tizenhét és fél-szer elolvasott Jókait pihentetni fogom, és szóba állok Móricz Zsigmonddal, Ady Endrével. Elolvasok legalább egy kötet Zolát...»⁴¹⁹ — olvashatjuk.

Déri Gyula tehát azután, hogy 1917-ben — akkor még név nélkül, de kikövetkeztethetően — az országos szakmai nyilvánosság előtt rossz igazgatóként mutat-ta be Hodossy Bélát, most — az általa korábban megfogalmazott vádakra válaszként, ugyanazon közönség előtt — nemcsak visszautasította az igazgató által (a szociáldemokraták és Déri diszkreditálása érdekében) hangoztatott vádakat, a szocialista mozgalom kérdéseiben teljesen inkompetensnek mutatva be őt; hanem gúnyos hangnemével meg is alázta az addig a helyi társadalomban elismert, vezető pozíciót elfoglaló, nálánál évtizedekkel idősebb hivatali felettesét. Az ifjúkori polemikus hajlandóságon túlmenően, e hangütésben szerepe lehetett annak is, hogy a március 5-én kihirdetett néptörvények⁴²⁰ jegyében kitűzött választásokra való felkészülés időszakában, a helyi szociáldemokrata párt reprezentánsaként erőt próbált mutatni: demonstrálni kívánta, hogy immár ők uralják a politikai erő-teret és közbeszédet, s elvárják, hogy a régi világ „öreg” potentátjai kalaplevévé alkalmazkodjanak, vagy csatlakozzanak hozzájuk, „gyerekekhez”.⁴²¹

Erre utal az eddig hosszan idézett, 1919. március 16-i *Népakarát* vezércikke is: „Választás lesz, és akkor majd lerázzuk magunkról a Munkástanácsok [Sic!] túlkapását, a feltolakodott »zsidó kormány« bitorolt hatalmát — így gondolja a földesúr, a bankár és a főpap. ... Április tizedikét nyugodtan és meglegegedetten várja most már mindenki, akinek elosztják a birtokát,⁴²² megadóztatják az embervérrel öntözgetett »vagyonkáját»,⁴²³ aki elvesztette a forradalom óta protektorát. A józan és el nem bolondított nép kiveti magából a gaz cucilistákat, akinek nem kell sem Isten, sem Haza, sem király. ... Így bizakodnak az »effajta józanságban« reménykedők. De a vörös óriás acélos izmainak fölényes tudatában tűri meg a cérnasúlyú béklyókat... de [ez] ... nem akadályozhatja őt, hogy tündöklő célja napjára ne szegezze tekintetét.”⁴²⁴

Egy korabeli tudósítás szerint ezt sugallta *Rédei Jenő* aznapi *ünnepi beszéde* is: „március jelentőségét fejtegette, s a szociáldemokrata elvek viszonyát a hazafisághoz és magyarsághoz. Végül összetartásra és szervezkedésre hívta fel az elvtársakat, mert csak így tarthatjuk meg a forradalom vívmányait, és csak így haladhatunk győzelmesen előre a szocialista köztársaság felállításához. Különösen most kell minden elvtársnak lelkesen agitálnia, a választások közelsége miatt” — hangsúlyozta a tanítóképző intézeti tanár, pártalelnök.⁴²⁵

A Vix-jegyzék nyomán előállt hatalomváltás, a Tanácsköztársaság kikiáltása⁴²⁶ azonban a nemzetgyűlési választásokat is levette a napirendről. 1919. március 21-én délben — a tavaszi szociológiai tanfolyamon Budapesten tartózkodó, ám párttitkári tisztségét továbbra is megtartó — *Déri Gyula*⁴²⁷ telefonon közölte sárospataki elvtársaival: „az antant túlkapásai miatt a Népköztársaság elnöke és kormánya lemondott. Az egész hatalmat átvette a proletariátus. Tehát proletárdiktatúra van.

Magyarország átalakult néptanács-köztársasággá.”⁴²⁸ E hírre az akkor már Rédei Jenő által vezetett Munkástanács „egyhangú határozatával Sárospatak nagyközség képviselő-testületét feloszlatta, és kimondta, hogy amíg a Néptanácsot meg nem választjuk, a Munkástanács végzi községünk ügyeinek intézését. ... Elvárjuk, hogy... határozatait városunk lakossága pártkülönbség nélkül tiszteletben fogja tartani.”⁴²⁹ Ennek nyomatékositására — az új kormány által kihirdetett statáriumra⁴³⁰ hivatkozva — közölték, hogy a fosztogatókat, rendzavarókat, ellenforradalmárokat halállal büntetik, s „minden tetten értet kivétel nélkül agyonlövetnek”.⁴³¹

A *Népakarát* mindezeket közlő számának vezércikkében a következőképp lekéztette „a konok koponyájú pógártársakat”: „Miért áltatod magad a választás esélyeivel? Vedd már észre pógártárs [Sic!], hogy a szociáldemokrata párt szíveségből egyezett bele a választásba.”⁴³² Aranyhidat épített néked, hogy megtérhess és békésen, simán add meg magad. Azt akarja, hogy törvényes úton, veled karöltve és reád támaszkodva építse meg a becsületes világot, amely nem akar tudni népmészárlásról, uzsoráról, munka nélküli jövedelemről, munkásnyomorról, tömegbetegségről. Térj meg pógártárs és nyugodj bele a megmásíthatatlanba... légy bolsevista!”⁴³³ A következő szám „Márciusi égzengés” című vezércikkében ehhez hozzátették: „Az égzengés a ti templomotok összeomlása volt. Utolsók lettetek, akik elsősk voltak, és elsősk lettek, akik utolsók valának... Hagyjatok fel minden reménnyel »urak«!”⁴³⁴

Ilyen felszólítások, a Sárospataki Hírlap és a Sárospatak betiltása mellett — vélhetően a helyi direktórium elnökévé lett Rédei Jenő⁴³⁵ „tanácsára” — Hodossy Béla március 27-én feladta (feladni kényszerült) korábbi várakozó álláspontját, s belépett a szociáldemokrata befolyás alatt álló tanítói szakszervezetbe.⁴³⁶ A fenti-ekben idézett — kioktatóan szarkasztikus — cikk után ez igazán nem lehetett könnyű a számára, ahogy az sem, hogy a másnapi taggyűlésen megjegyzés nélkül kellett végighallgatnia a gimnáziumi igazgató-elnök megnyitóját, melyben „lelkes szavakkal emlékezett meg a március 21-i nagy eseményről. Meleg szívvel mondott hálát a Gondviselésnek, hogy ezt a korszakot nekünk adta megérnünk.” Majd hozzátette: „Mi, tanítók, akik eddig is a dolgozó népért és közte dolgoztunk, csak őszinte örömmel s boldog megnyugvással vettük e változást tudomásul, s megszi-lárdításán buzgón dolgozunk.”⁴³⁷

Napokon belül végre kellett hajtania a megyei tanügyi vezetővé lett, „mindig konzekvensen bolsevik” Szabó János tanító utasítását a vallásoktatás eltörléséről a megye iskoláiban.⁴³⁸ Majd látnia és respektálnia kellett nemcsak városvezetővé avanszált addigi beosztottja megváltozott pozícióját, hanem a két napra a városba visszatért Déri Gyula „apoteózisát” is. A budapesti eseményekről és a proletárdiktatúra mivoltáról tartott előadását nemcsak „a publikum fogadta meleg ovációval”,⁴³⁹ hanem a *Népakarát* is külön cikkben köszöntötte, elemezte a párttitkár újabb megnyilvánulásait. „Az intellektuel Déri” című írás anonim szerzője

úgy találta, hogy „mintha az egypár napi távolléte évekké érlelte volna mélyebbé és teltebbé. Természetes is, a rohanó történelem kellős közepében gondolkodó fejjel, átlátással és átérzéssel nemcsak, hogy önmaga disztinkválódjon a bizonytalan kontúrú szakadékok között, de másokat is határozott útra tereljen, hogy lemérsékelje forradalmi hevét. [Sic!]⁴⁴⁰ ... Mindazonáltal még nagyon is *hatása alatt állunk a tegnapi forradalmi Dérinek*. A szüntelen egyskálájú, türelmetlen, fáradhatatlan harci riadó, csaknem átszellemült igazságérzet megláncolt vijjogása, már hangja remegésében is a meggyötörtek igazságkeresése, majd riadós diadalában föltétlenül bízó követelése, gesztusainak forró lendülete; még hidegen és megremegtetően átfut hátunkon idegeink bizsergése, szívünk még átnylall, ahogy argumentumaink keze szorította vagy tágra eresztette; a félig dermedt, remegő és veleizzó odaadás — úgy-e mindenkor így hallgattuk? És *ma nyugodtan, amolyan Henri Bergson-i könnyedséggel* ült szemközt egy publikummal, amely... hidegen mérlegelő kritikával hallgatta. Csupa napfénytől csillogó, ezerszínű szőnyeg tárult ki az eddigi vörös lobogó alól, csodás csillogtató szivárvány, ahogy képzettsége mély értékei, határtalan átlátása, tiszta szemű ítélkezése és mindennél átlátszóbb érzékeltetése új, mély és világos köntöst öltve elénk ömlött. Véres és nehéz problémákat tisztázott, hajszálvékony szenzitív átérzésben (ami főértéke), és szent meggyőződése még a bolsevizmuson is áthatároló anarchizmust is átérthetően, mint a jobbra törekvés, örökké elhelyezkedést kereső nyugtalan fejlődési szükség ideálját festette.”⁴⁴¹

A korán bimbózó helyi személyi kultusz e megnyilvánulása annál inkább bosszanthatta Hodossy Bélát, mert *nemcsak azt kellett tapasztalnia, hogy politikai ellenfeleiként ismert ifjú beosztottaiból lettek a létező egyetlen helyi orgánumban s a városi, megyei közéletben „az elsők”,⁴⁴² hanem azt is, hogy a „kalaplevételre” kényszerített egykori helyi potentátokból lettek az ironia tárgyává lett „utolsók”. A Népakarát következő számában ugyanis egy „Felesleges rovat”-ot nyitottak, melyben a betiltott Sárospataki Hírlap szerkesztőgárdáját és klerikusokat — egykori, de a proletárdiktatúra jegyében elhallgattatott, tehát visszaszólni képtelen politikai ellenfeleiket — tűzték tollhegyre: „Minthogy a forradalmi törvényszékek a rémhírek terjesztését halállal büntetik,⁴⁴³ természetesnek találhatjuk, hogy városunk szórakozás nélkül maradt publikuma rémhírköltéssel tölti el most tétlen napjait. Az eddig költött rémhírekből kiválogattunk egy párat, és példaképpen az alábbiakban közöljük:*

1. Egyes verziók szerint *a csehek már a tanítóképzőnél vannak és kinevezték Hodossyt zsupánnak.*⁴⁴⁴

2. A szocialista párt elhatározta, hogy a katolikus templomban ingyenes vendéglőt rendez be, ahová az evésművészettel ismerős papokat szakácsoknak alkalmazza.

3. Kiss Sándort letartóztatták túlzott 48-as elvei miatt, és a forradalmi törvényszék szakállának leborotvtátatására és városatyai pipájának beszolgáltatására ítélté.

4. Gulyás [József] megalakította a helybeli anarchista pártot,⁴⁴⁵ és háromtagú hadseregével elárasztani szándékszik a várost.”⁴⁴⁶

Lapjuk betiltása mellett *érzékenyen érinthette Hodossy Bélát a számára oly kedves, s komoly közéleti elismertséget hozó polgári kaszinó átalakítása munkáskaszinóvá, s ennek révén kikerülése annak irányító testületéből.*⁴⁴⁷ Az meg különösen bánthatta, hogy a kaszinó új elnöke személyes ellenlábasa, Déri Gyula lett, pénztárosa pedig Székely Géza, a tanítóképző rajztanára. Úgy érezhette: évtizedes munkájának eredményeit söpörték el néhány hét alatt az események, melyekben komoly szerepet játszottak tanítóképzős kartársai.

Szocializációjából, kikristályosodott meggyőződéséből adódóan ahhoz sem érezhetett túl nagy kedvet, hogy a tanítóképző igazgatójaként vezető szerepet játsszon „a lelkek szocializálásában”, „új eszmekörbe való átidomításában”. Márpedig a *Népakarat*, vélhetően Déri Gyula által írt, „*Átalakulás*” című cikke abból indult ki, hogy „a proletárdiktatúra győzelméhez nem elég az üzemek szocializálása. Szükséges hozzá a lelkek szocializálása is;”⁴⁴⁸ az, hogy a lelkek átidomuljanak az új eszmekörbe, megértsék és megszeressék azt és megnyugodjanak. ... A gazdasági átalakulás gondolkozásbeli és erkölcsi átalakulást von maga után parancsoló szükségszerűséggel. *Egy teljes és egyetemes lelki újjászületés elengedhetetlen feltétele az új világnak, de egyúttal megingathatatlan alapja is.* És ez a változás óriási erővel megindult világszerte és szédületes gyorsasággal folyik, özönlik végcélja felé. Nem tartóztathatják fel sem országhatárok, sem tengerek, sem hadseregek. *Az idők teljessége jött el, az emberiség új megváltásának ideje.* Iszonyúan nagy próba előtt állnak megrögzött, vak, előkészítetlen emberek. De az átalakulás kikerülhetetlen szükségesség, és hogy teljesen végbe is megy, nem férhet hozzá kétség. ... Ellenforradalmi ökölrázás és sűgás-bűgás, cseh, román és francia imperializmus mindhiába!”⁴⁴⁹ — olvashatta keserűen, a messianisztikus hittel, ám kis világpolitikai realitásérzékkel átítatott gondolatmenetet Hodossy Béla, aki előbb — egy nap múlva, április 7-én — *viszolyogva, borzongással figyelhetette a Becker András vezette véres és sikertelen sárospataki ellenforradalmi kísérlet fejleményeit, következményeit*⁴⁵⁰, majd — május elsején — *ambivalens szorongással fogadhatta a várost elfoglaló cseh csapatokat.*

Az eddigiekben részletesen bemutatott *előzmények után az igazgató úr úgy érezhette, hogy itt a reváns ideje, ezért nem formálisan reagált a cseh városparancsnoknak a vezető kommunisták névsorát firtató felhívására,*⁴⁵¹ hanem részletes (fel)jelentést készített tanítóképzős kollégái — egyben politikai ellenfelei — „kommunista mozgalmakban való részvételéről”, amit a várost visszafoglaló vörös csapatok megtaláltak, s a Vörös Újságban a „Burzsoázia igazi arca. Hogyan

denunciálták a megszállás alatt a kommunistákat? Néhány akta a visszahódított Sárospatakról” címmel publikáltak.⁴⁵² Ebben olvashatjuk⁴⁵³:

„1. Déri Gyula tanár,⁴⁵⁴ mint a helyi párt elnöke, a legerélyesebb akciót fejtette ki. Ő volt az itteni kommunista párt megteremtője, szervezője és összetartó lelke. *Veszedelemes ember...* Saját bevallása szerint *nemcsak kommunista, hanem meggyőződéses anarchista.*

2. Rédei Jenő tanár az előbbinél mérsékeltebb és higgadtabb, a párt alelnöke volt, s Déri Gyula távollétében annak vezetője. A helyi direktórium elnöke, tehát vezető egyéniség.⁴⁵⁵

3. Szabó József⁴⁵⁶ intézeti nevelő szenvedélyes, tüzes kommunista, aki nemcsak a pártban fejtett ki élénk tevékenységet, hanem a tanulmányi életet is állandóan izgatta. Főként neki tulajdonítható, hogy az ifjúság közül 15-20-an a Vörös Hadseregbe beállottak, részben bekenyszerítették.

4. Székely Géza⁴⁵⁷ tanár, bár nem vezető helyen, a kommunista pártnak *kedves és bennfentes* bizalmi embere volt, aki az úgynevezett proletár-malacokból is kapott. A párt annyira bízott benne, hogy amikor a kaszinót újjászervezték, őt mint a párt jelöltjét pénztárosnak választották meg. Az intézeti ifjúság között is propagandát csinált, megalakította a szakszervezetet. Magánkörben is (pl. a tanári városzobában) *erős kommunista irányú kijelentéseket tett*, s általában meggyőződéses kommunista. *Jelenleg Sárospatakon tartózkodik.*

5. Kovács Dezső, Tanács Imre és Tóth Mihály is tagjai voltak a szakszervezetnek,⁴⁵⁸ nem meggyőződés, hanem rábeszélés és erősebb nyomás folytán. *Tanács Imre* az alkotmánytan helyett tartott az intézetben *társadalomtudományi* előadásokat, de hogy az előadások szociális vagy kommunista irányúak voltak-e, nem volt módomban megállapítani” — jelentette a cseh megszálló parancsnokságnak az igazgató.⁴⁵⁹

Az értékrendbeli különbségek mentén láthatóan két részre szakadt *tantestület politikai jellemzését* adva a sárospataki igazgató aligha sejtette, hogy egy, a 20. században hazánkban több mint fél évszázadon át általánossá lett gyakorlatot előlegezett meg, azzal a nem jelentéktelen különbséggel, hogy ő a Tanácsköztársasággal szemben (is) ellenséges megszálló csapatok parancsnokságát tájékoztatta kollégái magatartásáról, precízen jelezve, hogy az elmarasztaltak közül ki tartózkodik (ki fogható el) a városban.

Csakhogy, a Vörös Hadsereg június 4–5-i ellentámadása, komoly utcai harcok nyomán, a tanács hatalom regenerálódott Sárospatakon.⁴⁶⁰ A Vörös Újság közleménye és a Rédei Jenővel akkoriban közeli munkakapcsolatban, a munkástanács közéleti részlegének alkalmazásában álló Bollmann Jenő tanítóképzős növendék jegyzőkönyvbe mondott feljelentése nyomán,⁴⁶¹ Hodossy Bélát letartóztatták,⁴⁶² majd a kassai III. Hadtest Forradalmi Törvényszékének ítéletével — az igazgató úr dokumentumokkal alá nem támasztható visszaemlékezése szerint előbb kötél általi halálra, majd — június 26-án, 15 évi fegyházra ítélték.⁴⁶³ A Had-

történeti Levéltárban többszöri keresés nyomán is csak a tárgyalási jegyzőkönyvet és az ítéletet sikerült megismernünk: ezekben a halálos ítéletről nincs szó.⁴⁶⁴

A vádbiztos „árulás és ellenforradalmi ténykedés”⁴⁶⁵ miatt emel[t] vádat, mert a cseh megszállás alatt a tanítóképző intézet kommunista érzelmű tanárait a csehek előtt [Sic!] följelentette”. Hodossy Béla a tárgyaláson így védekezett: „Nem magamtól jelentettem fel tanártársaimat, hanem fölhívást kaptam a pataki cseh parancsnokságtól. Feltétlenül meg kellett tenni jelentésemet, mert statáriális eljárással fenyegettek, ha a jelentést be nem küldöm. A bejelentettek közül kettő nem volt otthon, egyet, Székely Gézát⁴⁶⁶ letartóztatták, de félnapig fogva tartás után őt kihallgatva szabadon engedték. Nem lett senkinek bántódása. Midőn a cseh megszállás előtt még a sárospataki direktórium elmenekült, kértem őket, hogy én is velük mehessenek, mert attól félttem, hogy engem, mint az általánosan ismert kommunista érzelmű tanítóképző intézet igazgatóját, a csehek letartóztatnak. Ennek dacára elmenekülni sem engedtek, és én a cseh megszállás alatt is Patakon maradtam. A személyzet és a tanulóifjúság kommunista érzelmű egyéneit nem jelentettem be, s ebből is látható, hogy a bejelentés nem önként, hanem kényszer hatása alatt történt” — mondta a vádolt igazgató,⁴⁶⁷ az elnöknek a Vörös Újságban megjelentekkel kapcsolatos kérdésére hozzátéve: „Beismerem, hogy én írtam... Előadom azonban, hogy az általam írtakat, vagyis a megjelöltek kommunista érzelmét mindenki tudta.”

A vádbiztos ezt követően tanúvallomások sorával illusztrálta Hodossy Béla ellenforradalmi érzelmeit s azt, hogy még veje szerint is „személyes gyűlölködés volt oka a súlyos tartalmú jelentésnek”. Egyetlen képzős tanúként felolvasta a feljelentő „Bohlman [Bollmann]⁴⁶⁸ — D. P.] Jenő IV. éves tanítóképezdei növendék vallomásáról felvett jegyzőkönyvet, mely szerint a vádlott órák után politikára tért át. A direktóriumot, általában a rendszert szidta, megemlítette, hogy a hercegi kastélyból elrekvirált női ruhákat a direktóriumi tagok feleségei hordják.” Szemére vetették, hogy a cseh megszállás alatti három tanári értekezleten az „elmenekült kommunista érzelmű tanárokról nagyon ellenséges hangon nyilatkoztak, s azokat állásukból el akarták mozdítani”.

Az utolsó szó jogán Hodossy Béla 30 éves munkálkodására és a háború alatti kényszerű helyettesítésekre hivatkozva hangsúlyozta: „teljesen kimerült ember vagyok. Ártatlannak érzem magam. Beismerem, hogy nem helyesen tettem, de kényszer hatása alatt cselekedtem, s kár senkire sem háramlott. Több ízben plakátírozták már, hogy mindenki jelentse be a kommunistákat, ennek dacára én csak akkor jelentettem be, midőn a cseh parancsnoktól személyemre szóló rendeletet kaptam erre, mely alól magamat ki nem húzhattam.”

Védekezését a Forradalmi Törvényszék csak kevésbé méltányolta: „Hodossy Béla... állami tanítóképző igazgató vádlottat bűnösnek mond[t]a ki egyhangúlag, árulás büntetében és ellenforradalmi ténykedés miatt, melyet azáltal követett el, hogy Sárospatakon a cseh megszállás alatt a cseh parancsnok felhívására a kom-

munista érzelmű tanártársait, az utasítást meghaladó túlbuzgósággal a cseh parancsnoknál beárulta, kollégáiról alaptalan és rájuk nézve káros következményű vádakot mondott, s ezért őt egyhangúlag 15 évi fegyházra ítéli.” A praxisában egyik legsúlyosabb ítélete⁴⁶⁹ indokolásában a — nagyrészt polgári személyek ellen eljáró — katonai törvényszék „súlyosbító körülménynek vette... hogy a vádlott kartársait árulta el, továbbá, hogy a csehek által megparancsolt adatokon kívül sokkal több, és kollégáira káros, alaptalan vádat hozott föl jelentésében, végül, hogy a Tanácsköztársaság hűséges szolgálatára fogadalmat tett, s ennek dacára a Tanácsköztársaságot, annak eszméit és céljai mellett kitartó híveit csúnyán és alattomosan elárulta. A súlyosabb ítélet kiszabásától a bíróság azért tekintett el, mert az elítélt öreg ember, továbbá, mert tetteiből, előadásából, feljegyzéseiből megállapíthatóan sohasem mozgott olyan környezetben, ahol a szocialista szellemet megismerhette és elsajátíthatta volna.”⁴⁷⁰

*A Hodossy család rövidesen feltételes szabadlábra helyezését kezdeményezte, amit bő három héttel az ítélet kihirdetése után — július 16-án, az intézőbizottság nevében — Rédei Jenő is támogatott, minthogy nézete szerint „az eltöltött közel két hónapi szabadságvesztéssel és az azt megelőző izgalmak által cselekedetért máris súlyosan meglakolt”, s mivel „a közre nézve szabadlábra helyezése semmi veszélyt nem rejt magában”, hiszen tevékenységét a nagyközségben is kontrollálni tudják.*⁴⁷¹ A sárospataki, a kassai, a miskolci, a budapesti fogházakat megjárt pedagógus összesen kéthavi elzárás után, a Tanácsköztársaság bukása körüli napokban szabadult a váci fegyházból.⁴⁷²

Sárospatakra 1919. augusztus 10-én⁴⁷³ visszatérve, a zenetanár Hodossy Béla — meghurcoltatásán felindulva, megrendült egészségi állapota ellenére — többszörös igyekezettel próbálta „elhúzni ellenfelei/kollégái nótáját”. Nem honorálta Rédei Jenő megbocsátó gesztusát: a fegyelmi vizsgálat során — az időközben történtek alapján — módosította a cseh parancsnokságnak írottakat, kijelentve, hogy Rédei „szavaiban mérsékeltebbnek, de ténykedésében erőszakosabbnak mutatkozott Dérinél. Mint a direktórium elnöke, a sárospataki paraszt-ellenforradalom részeszeit összefogdostatta, s Bekkert és Hriskót forradalmi törvényszék elé utalta, amely felakasztatta őket.”⁴⁷⁴ Az intézetbe betelepítette a vörös karhatalmat. A köztartás edényeit, evőeszközeit, ebédlő-felszerelését és az ebédlőt, az intézet tűzfáját igénybe vette s használta a vörös karhatalom céljaira. Evvel tehát az intézetnek anyagi kárt okozott.⁴⁷⁵ Erkölcsi kárt okozott azzal, hogy a vörös katonaság betelepítésével az ifjúságnak nevelési és tanulmányi rendjét és fegyelmét súlyosan megsértette. A »Népakarat«-ba agitatórikus cikket írt. Beszédet tartott a tornacsarnok erkélyéről, a főiskola kertjében és a piacon. Itt hallottam, hogy örömmel jelentette be a bajor és a szerbiai proletárforradalom kitörését. Beszédében agitált a vallás ellen is, szembeállította a hit tételeit a fizikai realitásokkal. Tanári teendőit elhanyagolta, csak napi 2 órát véttetett órarendjébe, s ezt azzal indokolta, hogy ő a direktóriumban van elfoglalva” — fejtegette Hodossy, részletesen taglalva Rédei-

nek az ő letartóztatásában és elítélésében játszott szerepét, nem említve szabadlábra helyezési kérvényének támogatását. „Véleményem szerint anyagi érdek hajtotta a kommunizmus szolgálatába. Erkölcstelen és kommunisztikus magatartása miatt tanítóképző tanári állásra alkalmatlannak jelentem ki”⁴⁷⁶ — zárta tanúvallomását az igazgató, aki a „szemet szemért” elv jegyében a többi elfogott forradalmár kollégája és tanítványai (Bollmann Jenő és Diószegi Mór) ellen is készségesen fellépett az ellenük folyó eljárások során.⁴⁷⁷

1919. október 4-én, az *ügyési kihallgatáson*, az *igazgató úr* egyebek között a következőkkel egészítette ki a cseh városparancsnoknak tett jelentését:⁴⁷⁸ „*Rédei-re vonatkozóan... a fentiekben már előadott tényeken kívül tudom, hogy ő esketett fel minket a Tanácsköztársaságra, s hogy mint tanítóképezdei tanár, a növendékek előtt a kommunista eszmék hirdetésével igyekezett a fegyelmet megbontani, több szónoklatot tartott, amelyen jelen voltam és így közvetlenül hallottam, hogy izgatott a fennálló társadalmi rend és a vallás ellen. Déri Gyula... ilyen beszédek alkalmával nyilvánosan izgatott a magántulajdon és a vagyonos osztály ellen. ... Szabó Jánosra vonatkozólag csak hallomásból tudom, hogy akasztásokkal fenyegetőzött és akasztatni akart, azután engem nyugdíjazni és túszként elhurcolni... Az írásbeli jelentésemet, amelyet a kommunistákról tettem, a várban megtaláltak... Emlgették, hogy Székely Géza képezdei rajztanár tette volna közzé az erre vonatkozó közleményt. ... [E]rős meggyőződésem, hogy ő volt a kommunisták besúgója... [A] kaszinóban minden beszélgetést igyekezett kihallgatni, és amikor a vallásoktatásnak az iskolából való eltörlése ellen a kaszinóban kikeltünk, jöllehet, csak négyen voltunk, kik a kérdést csendesén tárgyaltuk, másnap már a direktórium róla tudomást szerzett. Székely Géza a közelben volt, mikor erről a dologról beszéltünk és kizárólag csak ő volt az, aki ezt a dolgot elárulta. Déri ki is jelentette előttem... hogy mindent megtudnak, ami a kaszinóban történik. Székely Géza volt az, aki megalakította a tanítóképezdei növendékek között a szakszervezetet, ő tette őket kommunistákká. Állandóan izgatott az ifjúság között és a fegyelmet is megbontotta. Bizalmas beszélgetés közben is, a leghevesebben kommunistának vallotta magát... arra izgatott, hogy engem taszítsanak le az igazgatói székből és a tanintézet kertjének szétosztását javasolta. A letartóztatásomban közvetlen része volt, amennyiben a várbéli kihallgatásom alkalmával a munkástanács egyik tagja... közölte velem, hogy ő követelte azt, hogy legalább egy éjszakára zárjanak el.”⁴⁷⁹ 1920. szeptember 7-i kihallgatása során az *igazgató úr* — *korábbi felfelentését megerősítve*, a tényeknek megfelelően — *Bollmann Jenőt* is (viszont) bevádolta:⁴⁸⁰ „A csehek kivonulása után a sárospataki direktórium tagjai előtt... jegyzőkönyvi vallomást tett arról, hogy én tanítványaim előtt a kommunizmust elítéltem, a direktóriumról bíráló véleményt mondtam, és ténykedésemmel ellenforradalmár voltam. Az ő vallomása alapján a sárospataki direktórium elfogatott, fogházba záratott, majd a kassai katonai forradalmi törvényszék kényszermunkával eltöltendő 15 évi fegyházbüntetésre ítélte.”⁴⁸¹ A proletárdiktatúra bukása után...*

Bollmann eme magatartása miatt, bizonyítványát nem adhattam ki, csak felsőbb utasításra. Bollmann mégis azzal vádolt Beregszászy István kir. tanfelügyelőhöz intézett beadványában, hogy személyes bosszúból és felekezeti gyűlölködésből tartom vissza a bizonyítványát⁴⁸² — olvashatjuk a különböző politikai világnézeti beállítottságú kollégák közt elmergesedett viszonyt, adok-kapok-ot tükröző jegyzőkönyvben.

A megpróbáltatásai, politikai meggyőződése, világnézeti, generációs és személyes ellentétek által tüzelt igazgató úr ilyen szerepvállalása talán azt is hivatott volt ellensúlyozni (a világ és önmaga előtt), hogy a *Tanácsköztársaság alatt csak a különös körülmények hatására, ifjú beosztottaival kialakult konfliktusa miatt, s a tanács hatalom cseh megszállás következtében — túl korán — vélelmezett bukása után exponálta magát a már hatalomból kikerültnek vélt „kommunistákkal” szemben.* A cseh parancsnokhoz intézett inkriminált jelentésében is elismerte ugyanis, hogy „március 27-én, erős terror alatt kénytelen voltam a szakszervezetbe [s vele a pártba — D. P.] belépni. A kommunistákkal azonban egyet nem értettem, velük és érdekükben semmiféle működést ki nem fejtettem, emiatt belépésem óta is üldözésnek voltam kitéve, nyugalmazni akartak és elviendő túsznak⁴⁸³ voltam kipécézve.”⁴⁸⁴ *Lehetséges tehát: ha nincs a cseh megszállás s a felhívás a prominens „kommunisták” feljelentésére, akkor — a január végén még harcos antikommunista, majd többször is megalázott — Hodossy Béla is kényszerű tétlenségben várta volna a „proletárdiktatúra” bukását.*

2.3.3.3.2. Ifjú képzős tanár a kalocsai fegyveres ellenforradalmárok, majd a vörös terror áldozatai között

Talán Mészáros Ignác, a Kalocsai Érseki Tanítóképző tanára is megélhette volna a tisztes öregkort, ha a háború alatt nem katonáskodik, s leszerelve, tartalékos főhadnagyként, nem csatlakozik az újabb kötelező beszolgáltatások és a Vörös Hadseregbe való — akkor már kötelező — sorozás szikrájára fellobbant ellenforradalmi mozgalomhoz.⁴⁸⁵

A történetek utáni első (1927/28. tanévi) értesítő elbeszélése szerint már 1918 őszén nyilvános jelét adta nemzeti elkötelezettségének: „A kalocsai októbristák a városházán népgyűlést tartottak. Mészáros Ignác tanár is elment. Szemtanú akart lenni az eseményeknél. Valaki a városháza erkélyéről ledobta a trikolórt és vörös zászlót tűzött ki a helyére. Ő egyedül tiltakozott hangosan, s felháborodásának kemény szavakban adott hangot. Sokan hallották, hogy suttogva szólt valaki feléje: vigyázzon, megkeserüli ezt még! Dacosan szemébe nézett a tömegnek. Az 1919. évi húsvét utáni események nem törték meg őt.”⁴⁸⁶ Rendületlen kitartással várta a bekövetkezendőket. Mikor a Duna-vidéki magyarság fegyvert fogott a vörös uralom leverése végett, sok kalocsai férfi között ő is fegyvert ragadott.”⁴⁸⁷

A Kalocsán június 19–20-ától kiterjedő mozgalomnak Szabóky Jenő mérnök, százados, a kalocsai nemzetőrség volt parancsnoka⁴⁸⁸ állt az élére, néhány tartalékos tiszttel. „Számukról, a sorozás körülményeiről nincsenek pontos adataink. Tudunk arról, hogy többen önként vagy felszólításra jelentkeztek, mások kényszer hatására fogtak fegyvert.” „A győzedelmeskedő ellenforradalmárok hajszát indítottak a tanács hatalom vezetői ellen. Fogságba ejtették... a Forradalmi Törvényszék elnökét, ill. vádbiztosát, elfogták... a Szocialista Párt titkárát... [A] Munkástanács elnökét összeverték, s miközben a városháza udvarára kísérték, az egyik emeleti ablakból egy alsóberényi legény agyonlőtte.” Két elfogott vörösrőt ítélet nélkül kivégeztek.⁴⁸⁹ Egy 1919. októberi újságcikk szerint előbbi — Csupó Imrét, a helyi szocialista-kommunista párt korábbi elnökét — június 20-án „a nép haragja” következtében lőtték főbe a városháza udvarán. További 8 vöröskatona a mezőgazdasági gépgyár és a vasútállomás körüli harcokban „fizetett életével”: „vég-sőkig menő ellenállásukért, elszántságukért”.⁴⁹⁰

Arról, hogy Mészáros Ignác milyen szerepet játszott a Kalocsa környéki harcokban, ill., hogy volt-e része az említett erőszakos cselekményekben, nincsenek adataink. Csak arról tudunk, hogy — ahogy azt a Kalocsai Királyi Törvényszék 1920-ban, egy ítéletében leírta⁴⁹¹ — az ellenforradalmi kísérlet „leverése után, 1919. június 24-én, a vörös katonaságnak Kalocsára történt [a Fehér Imre ezredes, a vasasezred parancsnoka által kilátásba helyezett büntetlenség jegyében harc nélküli⁴⁹²] bevonulása után, bejött a városba Szamuely Tibor⁴⁹³ terrorcsapatával, összefogdostatta azokat a férfiakat, akiket az ellenforradalomban részt vetteknek gondolt, a törvényszék épületébe hurcoltatta, ahol vészbíróságot rögtönözve”⁴⁹⁴ *Mészáros Ignácot (11-13 társával együtt⁴⁹⁵) „még aznap este 6–9 óra között, a törvényszék főbejáratától jobbra eső jezsuita rendház sarkától, a jezsuiták templomáig álló utcai fákra felakasztatta”.*⁴⁹⁶

Mivel „az igazi proletárdiktatúrát” demonstrálók⁴⁹⁷ a Kalocsán több nap alatt kivégzett 20 embert (egy kivétellel) a temető végébe, egy közös sírba temették, a Tanácsköztársaság bukása után, 1919. szeptember 7-én újratemették őket. A *Kalocsai Néplap* beszámolója szerint akkor „Kalocsa társadalma elzarándokolt a mi vértanúink sírjához... Vértanúk voltak. Vértanúi nemzeti érzésünknek, magyar voltunknak, a társadalmi rendhez való ragaszkodásunknak.” A temetési szertartást vezető *Várady L. Árpád* érsek is azt hangsúlyozta, hogy „vétség, hiba, amely halálra lett volna érdemes, nem terhelte őket, hanem a vak szenvedély rontott ellenük. Sokan közülünk közel állottunk ugyanazon sorshoz, és nincs közöttünk egy sem, akit a csapás hasonló jogon ne érhetett volna. Őket érte a választás valamennyiünk helyett. *Halniuk kellett, mert képviselői voltak olyan társadalmi rendnek, amelynek valamennyien képviselői voltunk.* Kérdem, hoztak-e a gyilkosok valami jobbat? Mivel mentik ezen ártatlanok feláldozását?” — kérdezte az érsek, majd a hosszasan taglalta a Tanácsköztársaság jelszavai és tettei közötti viszonyt. Sajátos „vádbeszédét” azzal zárta, hogy „a rendszer, amely hadat üzent a hitnek,

tulajdonnak, családnak — rémuralom volt. Az ilyen rendszer nem alapszik jogon, és nem az Isten törvényén, melyet büntetlenül felbontani nem lehet, hanem tévedésen, hazugságon alapszik; nem vezethet a nép fölemelésére, hanem lealjasítására.”⁴⁹⁸ A vörösteror áldozatainak — megszálló román tisztek részvételével zajlott — újratemetése így a 133 napos proletárdiktatúra erkölcsi, politikai, világnézeti pellengérré állításának, megbélyegzésének szertartásává vált, melynek fényében a sátán elleni harc példaadó hőseivé magasztosultak.

Ennek nyomán a képző tantestületének 1919. október 20-i ülésén *Kis-Erős Ferenc* igazgató is kollégája „vallásos és hazafias irányú, értékes tanári és hazafiúi tulajdonságai iránt való ellenszenvből” történt, „kihallgatás és törvényes bizonyítás nélküli vértanúságról”, „ártatlanul kivégzésről” beszélt — amit a jegyzőkönyvben is megörökítettek.⁴⁹⁹ Majd a *Magyar Tanítóképzőben*, a „tanítóképző intézetek vértanújának” nevezte őt, „akit még mint fiatalembert szakítottak el... hathónapos felesége oldaláról”, s aki „helyettünk és értünk halt meg”. *Forrásainkból úgy tűnik, hogy Mészáros Ignác az ellenforradalmi mozgalomban valójában nem képzős tanári, hanem tartalékos tiszti minőségben vett részt.* Indirekt módon erre utalt az igazgató úr is, amikor cikkében kiemelte: ifjú kollégája — aki csak 1912 őszétől vett részt a tanítóképzésben — „az ötödfél éves szörnyű világháborút szinte emberfeletti magyar hősiességgel végigküzdötte, végigszenvedte, mégpedig az első pillanattól az utolsóig mindig a frontokon”, legutolsóként, 1918 novemberében jött haza.⁵⁰⁰ Így a saját céljai szempontjából is diszfunkcionális, fékevesztett vörös terror áldozatává vált⁵⁰¹ Mészáros István — négy és félévi frontszolgálat miatt — előbb csak két tanévet, majd ténylegesen alig néhány hetet taníthatta a mennyiség- és természettant, valamint a pedagógiát a kalocsai képzőben.⁵⁰²

Ez alatt a rövid idő alatt aligha válhatott a tanítóképző intézeti tanárok reprezentánsává. Így Kis-Erős Ferenc igazgató erőfeszítésében, hogy mégiscsak ekként tüntesse fel őt, a Délvidék megszállása miatti növendékhiány révén létében veszélyeztetett intézete — s a tanítók forradalmi mozgalmakhoz való tömeges csatlakozása miatt kényes helyzetbe került intézménytípus — legitimációs szükségletének kielégítésére irányuló igyekezetet láthatunk „a keresztény kurzus”⁵⁰³ idején: a többség iránti lojalitásra szocializált pedagógusok többségétől aligha elvárható, elmaradt hősi ellenállás pótlólagos szimbólumának, „a keresztény-nemzeti eszme mártírjának” felmutatásával.

Az intézet egykori tanítványát, tanárát, az 1919. szeptember 7-én újratemetett, majd posztumusz vitézi címmel kitüntetett Mészáros Ignácot példaként állították a növendékek elé: „Növendékeink meghatódottan hallják évről évre, hogy ez Mészáros tanár sírja, akit a kommunisták 1919-ben kegyetlenül kivégeztek. A nemzeti ügy vértanúja így oktatja és neveli halála után is intézetünk növendékseregét. Amikor a hazafiúi erényekről és a hazaszeretetről szólunk, szemünkben előtörő könnyek közt és őszinte mély megilletődéssel ejtjük ki Mészáros Ignácnak, inté-

zetünk vértanú tanárának a nevét” — olvashatjuk a halála után első alkalommal megjelent értesítőben.⁵⁰⁴

Közel nyolc évtizeddel a Tanácsköztársaság után, talán már nem tűnik kegyeletsértésnek, ha a magunk részéről megkockáztatjuk a véleményt: *Mészáros Ignác szerepvállalása — ellenforradalmi intencióval — azon kisszámú, az intézetek légkörét csak kevésbé befolyásolni tudó, viszonylag fiatal tanítóképző intézeti tanárokhoz hasonlítható, akik a forradalmi eszmék hatására vállaltak e hónapokban többé-kevésbé exponált szerepet, s viselték a későbbiekben ennek egzisztenciális következményeit.*⁵⁰⁵

2.3.3.3.3. Képzős pedagógusok a Tanácsok Országos Gyűlésének tagjai között

A Tanácsok Országos Gyűlésének delegáltjai között két, tanítóképzőkben tevékenykedő pedagógust találtunk: *Bánó Józsefet*, az ungvári görög katolikus tanítóképző tanárát, valamint — a fentiekben sárospataki működése kapcsán bemutatott — *Déri Gyulát.*⁵⁰⁶

2.3.3.3.3.1. Ungvári párttitkár — a veszprémi oktatásügy élén

A Tanácsköztársaság hatalmi szerveiben legmagasabbra emelkedett *Bánó József*⁵⁰⁷ forradalmak alatti tevékenységéről, sajnálatos módon, igen kevés dokumentumot, autentikus forrást, tudósítást találtunk. Egy számára kiállított — 1918. április 14-i — „működési bizonyítvány” szerint az Ungvári Királyi Görög Katolikus Tanítóképző Intézetben segédtanári „állását 1914. október elsején foglalta el... 1917. november 1. óta pedig mint rendes tanár működik, mialatt úgy kiváló szakképzettségével, a tanulók iránti buzgalomával, mint az intézet igazgatását támogató adminisztratív szolgálataival magát kitüntette” — írta róla az intézet igazgatóhelyettese.⁵⁰⁸ Az októberi forradalom idején Bánó József az Ungvári Munkás című lap szerkesztője s az 1918. november 17-én megalakult ungvári Nemzetközi Szociáldemokrata Párt titkára lett.⁵⁰⁹ Ahogy egy 1919. február 5-i, magyar területre való áthelyezését kérő levelében megfogalmazta, ezért „*felekezeti iskolám főhatósága részéről inkompatibilitással vádoltattam meg*”. S mivel az ungvári Rada a képzőt ruszin tanítási nyelvűvé kívánta tenni, a nyelvet nem ismerő tanár úr attól is tartott, hogy „sokáig nem tűrik meg állásában”. „*A megszálló csehszlovák csapatok fővezére*⁵¹⁰ *is felszólított, hogy mint pártvezér távozzak Ungvárról*” — írta Kunfi Zsigmondnak, majd hozzátette: „völegénye vagyok immár hatodik éve [a Trencsén megyei Lédecse elemi iskolájába beosztott — D. P.] Herr Erzsébet okleveles nyelvszakos polgári iskolai tanítónőnek, s hat évig [hat éven át, évente — D. P.] folyamodtunk eredmény nélkül az akkori vallás- és közoktatásügyi miniszterekhez”.⁵¹¹ A „mindenkori készséges híve és elvtársa” formulával zárt beadvá-

nyát Bánó József a „tanítóképző intézeti tanár” s „*az ungvári szociáldemokrata párt titkára*” titulusokkal szignálta.⁵¹²

Az akkoriban csak „előjegyzett” — a későbbiekben, már a KN által, átmeneti művelődési megbízotti beosztással honorált kérvény⁵¹³ — talán plasztikusan érezteti: *a baloldali szociáldemokrata meggyőződésű*⁵¹⁴ tanár úrnak súlyos egzisztenciális oka volt arra, hogy a „holnapra megforgatandó” világban rendezze saját helyzetét, s már csak ennek érdekében is exponálja magát. A Tanácsköztársaság alatt előbb az *Ung megyei direktorium* tagjaként, majd *Veszprém megyei művelődési megbízottként, a művelődési osztály intézőbizottságának tagjaként*⁵¹⁵ tevékenykedett. Ottani 2-3 hónapos vendégszerepléséről elsősorban a *Vörös Zászló* című helyi lap⁵¹⁶ tudósításaiból alkothatunk képet.

Bánó József először a városi pedagógusok részvételével — 1919. május 29-én — rendezett „tanítógyűlés” előadójaként lép a veszprémi nyilvánosság elé,⁵¹⁷ ahol „a múlt iskolaügyét és tanítóságát tárja fel tudatos, esetleg öntudatlan hibáival együtt. *Az eddigi tanítóképzést ismerteti mint a kapitalisták egyik proletariátust letörő eszközét.*⁵¹⁸ S hogy céljuk mily jól sikerült, mutatja az a szomorú statisztika, hogy Magyarország lakosaiból 41 százalék az analfabéta.⁵¹⁹ Az iskolareform, amelyet a Tanácsköztársaság a leggondosabban igyekszik keresztülvinni, vallási izgalmakat is idézett elő, mert a kapitalisták, akik éppen semmit sem törődtek az erkölccsel, most egyszerre erkölcsvédők lettek; elhallgatván a szocializmus tisztább, nemesebb erkölcsi felfogását. S mivel *a mostani társadalomban csak a dolgozóknak lesz joga az élethez, a léthez, a tanítóságnak kell munkaszeretetre nevelnie a jövő társadalmát.* Mivel Magyarország ősidőktől, éppúgy, mint ma, mezőgazdaságával igyekszik versenyképessé lenni, s mivel *a tanítók azok, akik a néppel, a dolgozó földművesekkel legközvetlenebbül érintkezhetnek, minden tudásukat a többtermelés fokozására és irányítására kell áldozniuk*” — hangsúlyozta Bánó József, majd — a KN-direktívákat s „*A régi és az új iskola*” című brosúra egyes részleteit követve — *az iskolareform* vázlatos ismertetését adta.⁵²⁰ „Az általános iskolakötelezettség a 3–18., illetve a 19. évig tart. 3 éves korában a gyermek játékkiskolába (lásd óvoda) kerül. Itt is étkeznek. A szülők meglátogathatják őket. Tehát a családot a gyermekneveléstől tehermentesítik. S már itt megtanítják a gyermeket arra, hogy nem ő a világ közepe.⁵²¹ 6–14 évig egységes munkaiskola lesz. A vallásoktatás elmarad, helyét a szociális erkölccstan foglalja el; elmarad még a beszéd- és értelemgyakorlat is. 14 éves korában a gyermek pályaválasztás elé áll.⁵²² Orvosokból, tanítókból, értelmesebb szülőkből és pályakiválasztó pszichológusokból álló bizottság dönti el, milyen pályára megy az illető gyermek.⁵²³ Három szakiskola jön ezután: ipari, szellemi és mezőgazdasági szakiskola. Az ipari és mezőgazdasági szakiskola 4 évig, a szellemi szakiskola 5 évig tart. Az első kettőben napi 4 óra fizikai és 2 óra szellemi foglalkozás lesz.⁵²⁴ A szellemi szakiskolában pedig napi 2 óra fizikai és 4 óra szellemi foglalkozás. *A tanítók egyetemet is végeznek.* S hogy ez mihamarabb keresztülvihető legyen, *az összes*

iskolák és tanítók államosítatnak. [Sic!] A legelső államosított hely Veszprém vármegye lesz.⁵²⁵ Így tehát egész Veszprém vármegyében a fenn ismertetett iskola-reform 1919. szeptember elején megkezdődik.⁵²⁶ ... [H]angsúlyozza, hogy kötelességévé teszi minden tanítónak az összes szociális folyóiratoknak és nagyobb munkáknak beszerzését, melyekről a jövő tanév elején számot kell adniuk. A szegényebbek ingyen fogják megkapni. Ha a tanítóság teljes erejével latba veti tudását, most igazolódhat be Széchenyi mondása: »Magyarország nem volt, hanem lesz!« — zárta vázlatos előadását, az ugyancsak elnagyolt tudósítás szerint, a művelődésügyi megbízott, sok egyéb részlet mellett abból sem csinálva különösebb gondot magának, hogy vajon mit szolt volna „a legnagyobb magyar”, ha hallja, milyen kontextusban idézték szavait. Az sem kizárható természetesen, hogy nem Bánó tanár úrnak tulajdoníthatók a fenti, sokszor alig értelmezhető sommás megállapítások a tanítóképzéssel kapcsolatban, vagy a tervezett reformok fázisait, ütemezését érintő homályos megfogalmazások s a gyermekek és szülők jogainak látszólag konzekvens semmibevétele. Lehet, hogy ez csak a tudósító felkészületlenségét tanúsítja.

Mivel neve alatt megjelent írást nem találtunk a veszprémi Vörös Zászlóban,⁵²⁷ két — funkciójából adódóan vélhetően neki tulajdonítható, (B.) ill. (b.) monogrammal a „Szocialista oktatás” című rovatban publikált — cikkből próbálhatunk valamelyes képet nyerni Bánó József akkori nézeteiről; az önkifejezés más formához szokott rajz- és kézimunkatanár fogalomhasználatáról, stílusáról s az idézett gyenge tudósításon is átsütő eltökéltsége forrásáról.⁵²⁸ Az első — „A forradalmunkról” alcímet viselő — cikkben mindenekelőtt leszögezte: „Marx és Engels határozták meg, hogy a fejlődés iránya a szociális forradalom. [Sic!] ... Az átmenet a szociális forradalomból a szocializmusba éppoly szabályszerű fejlődés parancsolta törvényszerűséggel történik, mint a haladás a forradalom felé. Most rátérünk a mai proletárforradalomra, mely átmenetet jelent a kapitalista világból a szocializmusba. ... A fiatal magyar Tanácsköztársaságot a nemzetközi kapitalizmus (mert ez most igazán nemzetközi) mozgósított hadseregei veszik körül. ... De az antant és a magyar burzsoák, kapitalisták rosszul számítanak akkor, amikor a magyarországi Tanácsköztársaságot, hogy úgy mondjam, a magyar proletárok forradalmát a cseh, román és szerb munkások kezével akarják leverni. ... A magyar proletárforradalom már pusztá létével »fertőz«, és kizárólag a proletariátus érdekeit képviselő s a kapitalizmust leromboló intézkedéseivel a legerősebb forradalmi agitációt fejt ki az egész világ és így a környező országok kizsákmányoltjai előtt. Ez már a proletárforradalom győzelme” — vélte a cikkíró, majd kifejezte meggyőződését, hogy „a proletárforradalom kikerülhetetlenül kitör mindenütt, ahol kapitalizmus, nagytőke, burzsoázia van... csupán a kitörés időpontja tolódik előbbre vagy hátrábbra, a kapitalizmus, a burzsoázia fejlettségi foka szerint. ... A történelmi fejlődés parancsa: a kapitalizmus összeroppan és helyét forradalmi úton elfoglalja a szocializmus” — írta (B.), majd egy hét elteltével — ol-

vasói kérdésre — „röviden megmagyarázta a kommunizmus mibenlétét”. „[A] kommunizmus a termelőeszközöknek köztulajdonba vétele.⁵²⁹ ... A proletárforradalom köztulajdonba vette a holtmunkát, a termelőeszközt, és így megszüntette annak tőke jellegét. Ma már minden termelőeszköz a dolgozók közös tulajdona. Így — ugye hát világos? — a terméktöbblet a közé lesz... nem úgy, mint azelőtt... Aztán ezt a terméktöbbletet szét kell osztani. Most kerül sor a javak igazságos elosztására” — vélte,⁵³⁰ alig több mint három héttel a Tanácsköztársaság bukása s másfél hónappal a megyei pedagógusok közül történt nyilvános „kizárása”⁵³¹ előtt (b.) [Bánó József].⁵³²

Mindeközben a július 2-án a művelődési osztály intézőbizottságába választott művelődési biztos lázasan készült az új tanév előkészítésére. Határozatot hozott arról, hogy „a proletárállam intencióinak megfelelő *munkaiskolákat* a lehetőség szerint már a következő tanévben megvalósítja”.⁵³³ Döntöttek a felnőtt analfabéták oktatásának megszervezéséről s egy „hatalmas könyvtár” felállításáról Veszprémben.⁵³⁴

Bánó József volt az előadója a 110 veszprémi pedagógus részvételével, július 10-től⁵³⁵ zajlott „szociális átképző tanfolyamnak” is, melynek célját — a tanfolyamvezetővel együtt⁵³⁶ — abban látta, hogy „az iskolák szakítsanak a régi metódussal, s tényleg a tudomány hajlékai legyenek”. A régi rendszer ugyanis „milliók tömegeit műveletlenségben hagyta, nem akarta, hogy a proletárok szeme kinyíljenek... [T]udta, hogy tulajdonképpen hatalma abban van, hogy a tömegek tudatlanok, s addig marad meg, míg a tömegek tudatlanságban maradnak. ... Olyan tanrendszert állapítottak meg, melynek legnagyobb részét az életben senki sem értékesíthette.”⁵³⁷ ... [A]kik... kikerültek a középiskolából, rengeteg munka és pénztőke befektetése után szomorúan konstatálhatták, hogy elvont dolgok bemagoltatásával telítették a fejüket, de a 12-13 évi szorgalmas tanulás révén nincs semmiféle kapcsolatuk az élettel. ... [N]ekik kellett bűnhődni, s a saját bőrükön tapasztalni, hogy nem azt adja az élet, amit az iskola [inkább fordítva: nem azt adta az iskola, ami hasznos lehetett volna az életben — D. P.]. ... Természetes, hogy az új rendszer építőmunkája egyik legelső kötelességének tekinti az iskolák reformálását. Felszabadítjuk a nevelőmunkásokat a régi tanrendszer béklyói alól, amelyen eddig megtört minden egyéniség és minden jóakarat. A jövőben is egyöntetű lesz a tanítás, de a tudományt nem rejtegetik maszlagok alá és nem öltöztetik a titokzatosság köntösébe” — ígérte (kötelezően beiskolázott) kollégáinak a tanfolyamvezető,⁵³⁸ aki az utolsó napokban, iskolai referensként, vélhetően már a városi intézőbizottság ülésén is részt vehetett.⁵³⁹

E mozgalmas hónapokban a városon kívül is akadt teendője: Ungvár, Veszprém vagy Budapest (?) küldötteként *delegálták őt a Tanácsok Országos Gyűlésébe,*⁵⁴⁰ ahol 1919. június 23-án — a képzős tanárok közül egyetlenként — *a szűkebb grémium: a Központi Intézőbizottság tagjává választották.*⁵⁴¹ Ottani tevékenységéről sincs érdemi információnk, még azt sem tudjuk, hogy valójában részt

vett-e, s ha igen, melyik napokon ezen — formálisan a legmagasabb rangú — állami testület munkájában. A Tanácsok Országos Gyűlésének Naplója nem közli az üléseken jelen lévők névsorát, csak a felszólalókat említi, köztük Bánó József neve nem szerepel. Tevékenységére vonatkozóan sötétben tapogatózhatott a Veszprém megyei ügyészség is, mely az ellene folyó eljárást *bizonyíték hiányában* zárta le 1920 novemberében.⁵⁴²

Mindazonáltal a VKM 1920. július 10-én kelt, 66.388/1920. VII. b. számú fegyelmi határozatával elmarasztalta az akkor már emigrációban tartózkodó Bánó Józsefet: „Ezen tisztség[ek]nek már pusztán elvállalásával is a diktatúra érdekeit oly mértékben szolgálta és támogatta, hogy ebben az állammal és a tanári hivatással szemben elkövetett súlyos fegyelmi vétséget kellett megállapítanom. Ezért Önt a fegyelmi tanács meghallgatása után állásvesztésre ítélem, azzal a hozzáadással, hogy ezen rendelet keltétől számítandó öt éven belül nyilvános vagy nyilvánossági joggal felruházott tanintézetekben sem tanítói, sem nevelői szolgálatra nem alkalmazható.”⁵⁴³

2.3.3.3.2. Pápa művelődésügyi megbízottja — s a református tanítónőképző „túlélési stratégiája”

Déri Gyula a sárospataki pártszervezet párttitkári tisztét és járási intézőbizottsági tagságát⁵⁴⁴ megtartva, 1919. március 17-től részt vett a minisztérium által szervezett budapesti „szociális tanfolyamon”. Majd — mivel Sárospatak, bő egy hónapra, cseh megszállás alá került, s május 15-én a pápai munkástanács művelődési osztálya a KN-től (a Veszprém megyétől való különválás érdekében) saját művelődési megbízottak küldését kérte,⁵⁴⁵ ilyen emisszáriusként — Pápa kulturális életét irányította.

Az áprilisi választásokat követően — Zemplén megye meg nem szállt területeinek egyik képviselőjeként — a Tanácsok Országos Gyűlésébe is delegálták.⁵⁴⁶ Bánó Józseftől eltérően ő szót kért és kapott, 1919. június 22-én, a Tanácsköztársaság alkotmányáról folytatott vitában. A korábbi megnyilatkozásaira jellemző impulzivitással kifejtette: „A kultúrpolitikai, a kulturális dolgokat a közoktatásügyi kérdéseket levenni a napirendről súlyos hibának tartom.”⁵⁴⁷ De ha a tanácskongresszus így döntött, ez befejezett dolog. Én azonban megragadom az alkalmat, hogy szigorúan a 11. §-hoz szóljak hozzá és elmondjam, amit el kellett volna mondani a kultúra problémájáról. ... Azt mondja a 11. §, hogy a Tanácsköztársaság elválasztja teljesen az egyházat az államtól, az iskolát az egyháztól.⁵⁴⁸ Ez nagyon szépen hangzik így papíron, azonban ennek semmiféle reális alapja nincs. ... A Közoktatásügyi Népbiztosság módot ad arra, hogy minden felekezethez [volt? — D. P.] szerzetese vagy lelkésze, néhány hetes vagy hónapos tanfolyam hallgatása és vizsgálata után tanítónak legyen. Hát én azt kérdezem, t. elvtársaim, van-e valakinek akkora fantáziája, hogy elképzelje azt, hogy a szocializmusnak par

excellence ellenségei, a szocializmusnak legveszettebb üldözői, a király és a trón tiszteletének szellemétől áthatott fekete lovagok tudnak-e a proletariátus tanítói lenni? ... Hiába fektetjük le az alkotmányban, hogy elválasztjuk az egyházat az iskolától, mikor módot adunk arra, hogy bemehessenek a mi erős várainkba, a katedráinkra. Nem választottuk el tehát az egyházat az iskolától, hanem igenis rászabadítottuk az egyház embereit az iskolára, a katedrára” — mondta a tanár úr⁵⁴⁹ „a jegyzőkönyv számára, mert sem a Vörös Újságban, sem másutt nem adnak rá módot, hogy ezeket kifejtthessem”.⁵⁵⁰

Déri Gyula realisan ítélte meg a helyzetet. Az általa elmondottakra csak Rudas László reagált egy közbekialtással: „A Vörös Újság adott módot!” Majd az elnöklő Pósz Jenő rendreutasítása következett: „Csendet kérek, és egyúttal kérem az elvtársakat, hogyha valamely szakaszhoz kívánnak hozzászólni, ne mondjanak el más dolgokat. Azt vártuk volna, hogy a felszólaló valamilyen módosító indítványt tesz.”⁵⁵¹ Érdemi reflexió híján *nem tudhatjuk*, hogy a radikális — még elvtársai által is időnként túlzónak ítélt — álláspontot képviselő tanár úr *mi ellen tiltakozott valójában: az egyházi rendből kilépni hajlandók alkalmazása ellen, vagy esetleg egy tudomására jutott, a KN-ben előkészítés alatt álló olyan szabályozás ellen, mely a korábban deklarált álláspont valamelyes fellazítását, a tanfolyamot végző, de kilépni nem hajlandó klerikusok átmeneti további alkalmazását célozta volna.*⁵⁵² (Bármelyikről is lett-légyen szó, tény: a Tanácsköztársaság legmagasabb állami testületében, Déri Gyula személyében, egy állami tanítóképző intézeti tanár képviselte a más világnézetű, egyházi elkötelezettségű kollégák kirekesztésének követelését; ahogy közel egy évtized múltán — ellenkező intencióval, az ateistákra, internacionalistákra utalva — Quint József budai igazgató tette ugyanezt a III. Egyetemes Tanügyi Kongresszus plenáris ülésén.⁵⁵³)

Felszólalása háttérben *pápai művelődési megbízottként* szerzett tapasztalata (is) állhatott. Ott ugyanis — az erre vonatkozó utasításnak megfelelően — 1919. május 29-én a művelődési osztály felszólította a Benedek-rendi gimnáziumi tanárokat és az Irgalmas Nővéreket, hogy nyilatkozzanak: „hajlandók-e az ismert feltetelekkel, ti., hogy a szerzetesi (női) rendből kilépnek, a magyar tanácskormány szolgálatába eddigi minőségükben átlépni? Aki erre hajlandó, küldje be hozzám 2 napi határidőn belül, 2 tanú által is aláírt nyilatkozatát” — olvashatták a Várhelyi Izsó elnök és Nagy Sándor jegyző (állami tanítóképző intézeti tanár⁵⁵⁴) szignóival ellátott levélben a szerzetestanárokat, de tőlük válasz nem érkezett.⁵⁵⁵

A június első napjaiban Pápára kinevezett Déri Gyula ezek után kérhette a KN állásfoglalását, ám annak megérkezését be sem várva, a hónap utolsó, vagy július első napjaiban Piróth György *teljhatalmú megbízottal* felkereste az apácákat, s „felvilágosították” őket: „ha a kormányzótanács rendeletei értelmében, a Tanácsköztársaság intenciói szellemében akarnak tanítani, annak mi akadályja sincsen, de azt *nem engedhetik, hogy a jövő generációit elbutítsák, tévtanokkal megmémelyezék. A vallás magánügy, a tanításban tehát helyet nem foglalhat*” — deklarálták,

majd a *Munkás Újság* tudósítása szerint „tíznapig gondolkozási időt kaptak az apácák, ezen idő elteltével nyilatkozniuk kell: vállalják-e ilyen módon az oktatómunkát?”⁵⁵⁶

E határidő lejárta körül, július közepén érkezhettek Pápara a KN válasza — Lukács György fentiekben idézett levele formájában⁵⁵⁷ — a teljhatalmú megbízotthoz, aki Déri Gyulát utasította: „Még 3 napi időt adni, és ha [a válaszuk — D. P.] nem, szükség esetén [kiköltöztetésükhöz — D. P.] karhatalmat is igénybe kell venni. A hitközség keretein belül működhetnek, de szerzet nem létezik”⁵⁵⁸ — írta, a központi intenciók kereteit túlfeszítve. Az újabb felszólításra, a gimnázium szerzetestanárai nevében, Kocsis Lénárd válaszolt július 18-án: „nem lépünk ki a Rendből”. Az Irgalmas Nővérek Rendjétől csak egyetlen reflexió érkezett, melyben Schillinger Mária óvónő jelezte, ő már áprilisban kilépett a rendből.⁵⁵⁹ Nyilatkozatát az osztály elnöke július 26-án szignálta. Az ezt követően történetekről nincsenek információink. Nem tudjuk, hogy a Tanácsköztársaság fennállásának utolsó hetében vajon megkísérelték-e karhatalommal eltávolítani a fogadalmukhoz hű szerzeteseket, apácákat az iskolákkal egybeépült rendházakból; vagy, ami sokkal valószínűbb: az akkorra már Pápán is érezhetően megváltozott légkör hatására eltekintettek ettől. Bárhogyan is történt, Piróth Györgynek és Déri Gyulának *tapasztalnia kellett: a klerikus pedagógusok nem kevésbé elszántak elveik megőrzésében, érvényesítésében, mint ők maguk*⁵⁶⁰...

Márpedig — ahogy a Sárospatakon történetek mutatták — egy kis eltökéltségért Déri Gyulának sem kellett a szomszédban kopogtatnia, sőt: úgy vélhette, hogy a siker érdekében nem elég elkötelezettnek lennie, rendíthetetlennek is kell látszania. Már első nyilvános pápai fellépésekor ügyelt erre. A véletlen úgy hozta, hogy röviddel érkezése után, 1919. június 10-én számoltatták be a pápai művelődési osztályt első havi működéséről a városi munkástanács ülésén. A *Munkás Újság* tudósítása szerint először „Déri Gyula közművelődési megbízott a kulturális feladatok jelentőségéről és céljáról beszél[t]. A proletárdiktatúra két eszközön nyugszik: egyik a fegyver, a másik a tanítás.”⁵⁶¹ A közoktatás nagy fontossággal bír, s a proletárdiktatúra nemcsak a Vörös Hadsereg, hanem a tanítók érdekében [kezeben? — D. P.] is van.⁵⁶² Meg kell azonban állapítanunk, hogy *a tanítóság nem olyan jó katona* a proletariátus szempontjából, mint a vörös katona. Az ő [Déri — D. P.] szerepe az, hogy *a tanítóságnak segítsen abban, hogy szociális szellemen nevelődjék és tanítson*. Kapcsolatot teremteni van hivatva a művelődési osztály és a közoktatásügyi népbiztosság között. A művelődési osztály legsürgősebb munkája, az összes iskolák szocializálása, már folyamatban van” — mondta Déri Gyula, majd a rá jellemző sarkos megfogalmazással kommentálta, hogy „Pápán nem minden tanító szocialista, sőt van olyan tantestület, amely be sem lépett a szakszervezetbe. Magától értetődik [? — D. P.], hogy ezek kezéből ki kell venni a tanítást. A pápai tanítókat ezentúl úgy helyezzük el, ahogy azt a munkások érdeke megköveteli, tehát egy nagy átcsoportosítás, szervezőmunka szüksé-

ges. *Ha a művelődési osztályban nem lenne erre kellő bátorság és megbízhatóság, indítványozni fogja annak átszervezését tisztán fizikai munkásokból.*⁵⁶³ Reméli azonban, hogy erre nem lesz szükség. Másik feladata, hogy az iskolát és a családot szorosabban fűzzék egybe. Lesz szünidei iskola is, de inkább tanulságos szórakozások: kirándulás, mesélés, kézimunkára tanítás, játékok alakjában — fejtegette, majd ehhez kapcsolódóan arra is kitért, hogy „a színházat is hatáskörükbe kell vonni. Az itt működő társulat nem alkalmas arra, hogy a szociális eszméket, a proletárszellemet terjessze. Csak azzal a feltétellel hajlandó a társulat előadásait engedélyezni, ha olyan darabokat játszanak, amelyek a munkásság öntudatát felébresztik, nem disznóságokra pályáznak, hanem nemesítik, finomítják az ízlést. A színházak ezentúl gyermekdarabokat is fognak játszani, s a gyermekek ugyanakkor meséket is fognak hallgatni. Lesz gyermek-mozi is, mert a mai mozielőadásokat nem látogathatják, nehogy az ott lejátszott darabok megmételtyezzék őket, fantáziájukat megrontsák.”⁵⁶⁴

A munkástanács tagjait kevésbé érdekelték Déri Gyulának a gyermeknevelés új tereire s eszközeire, a színház műsorpolitikájára vonatkozó elképzelései, annál inkább a proletárdiktatúra szolgálatába állítandó tanítókkal kapcsolatos megjegyzései. Szabó Sámuel párttitkár a művelődési osztályról s a tanítóságról egyaránt úgy vélte, hogy „nem állnak feladatuk magaslatán”. Piróth György tejhatalmú megbízott szerint „a reakciós rendszer embereit a tanítóságból ki kell küszöbölni”. A többi hozzászóló inkább védte a pedagógusokat a sommás elmarasztalástól, „nevelhetőségükre”, együttműködési készségükre helyezve a hangsúlyt; s ketten a művelődési osztály elleni támadásokat is visszautasították. Zárszavában Déri Gyula hangsúlyozta: „csak feltételeken beszélt. Akkor kerül sor cselekedetre, ha a művelődési osztály vagy a tanítóság nem lenne a munkásérdekek képviselője, de ez esetben, félretéve minden szentimentalizmust, kíméletlenül fog eljárni.”⁵⁶⁵

A rendelkezésére álló „személyi állomány” megismeréséhez nyilvántartásba vettette a városban dolgozó (tartózkodó) pedagógusokat:⁵⁶⁶ „név, szolgálati minőség és év, életkor, családi állapot, szakképzettség, folyó tanévi elfoglaltság, különösebb megbízások, iskolán kívüli tevékenység, irodalmi munkásság és érdeklődés”⁵⁶⁷ szerint — a fentiekből következően — e kategóriák valamelyikében információt várt az illető szakszervezeti, ill. pártkötődéséről is. Miután ily módon felmérte „a munkásság érdekeinek megfelelően” — az államosításokkal, klerikusok eltávolításával igencsak változó „kultúrfronton” — „bevethető, átcsoportosítható erőket”, a központi elvárásoknak megfelelően sürgősen hozzálátott ki/átképzésük megszervezéséhez, s e céllal a szakszervezet mozgósításához.

Az utóbbit sem hagyták érintetlenül a pedagógusokkal kapcsolatos vádak. A helyi tanítószakszervezet szemére vetették⁵⁶⁸ például, hogy — a központi intencióktól eltérve — elutasította a kebelén belüli szakcsoportokra bomlást. Az emellett érvelő Kőrös Endrét, a református tanítónőképző — a szakszervezeti vezetésben, a művelődési osztály intézőbizottságában s egy sor más bizottságban szerepet vál-

lalt — igazgatóját személy szerint is megbírálták a Munkás Újságban, aki erre ugyanott válaszolt: „A tanítók helyi szakszervezete mindössze 2 és fél hónapos csupán. ... A tagok minden szombaton, szinte kivétel nélkül összejöttek, meghallgatták a szakkérdésekre vonatkozó, az új rend eszméit szolgáló, gondosan kidolgozott előadásokat, amelyek kapcsán mindenkor tanulságos eszmecserék indultak meg.⁵⁶⁹ Az iskolaügy reformjába vágó gyakorlati jellegű javaslatokat terjesztettek fel a közoktatásügyi népbiztossághoz, intézték a tanító és diák ifjúmunkások szociális önképzését. ... [S]aját anyagi ügyeikről eddig egy szót sem ejtettek, annyira elfoglalt mindenkit annak az első kötelességteljesítésnek gondolata, hogy a szocializmus világába beleélje, e téren alaposan képezze magát, hogy ugyanekkor a rája bízott gyermeksereget is hasonló irányú meggyőző oktatásban részesítse. ... [A] forradalom eddig eltelt idejében a szabadoktatás ügyét is majdnem kizárólag a tanítóság intézte a közalkalmazottaknál és egyebütt tartott előadásaival.⁵⁷⁰ ... [V]ajon van-e csak egyetlen más szakszervezet is, amely legszorosabb munkaidejének tartama alatt, ennél élénkebb és eredményesebb szakmunkát produkált volna? ... Én részemről nem félttem munkánk sikerét attól, ha alosztályaink ezentúl sem lesznek. Sőt az alosztályok ilyen szűk körben csak arra lennének alkalmasak, hogy azt a tanítóságot, amelyet a KN erkölcsi és anyagi téren egyaránt egységesíteni akar, ismét szétszakítsa. Újból válaszfalat emeljen tanító és tanár között, az érzésben és gondolkodásban egybeforrását megakadályozza” — írta,⁵⁷¹ a színügyi bizottság tagjához⁵⁷² méltóan az igazgató úr, egyben sajátos képet adva arról, hogy a szakszervezet — látszólag — milyen rövid idő alatt vált érdekképviselőből, a párt szócsövénév, „hajtósíjává”. A Tanácsköztársaság alatt általa betöltött funkciókkal arányos — „sértetten öntudatos” — replikája arról tanúskodik, hogy Kőrös Endre minden szerepében sikerre törekedett, s tette ezt profi színészre, vezetőre jellemző távolságtartással.

Legalábbis erre utal, amit *a református tanítónőképző* 1918/1919. évi évkönyvébe írt néhány hónap múlva: „még február és március hó folyamán is minden a régi kerékvágásban ment, ámbár a közoktatási kormányzat terén elharapódzó kárhozatos irányzat már ekkor kizökkenteni próbált belőle bennünket. A kiadott rendeletek ellen az ellenállást már időben megkezdtük, s azt hol nyíltan, hol pedig, ha a terror nyomása alatt másként nem lehetett: *a tantermek falai között végig folytattuk. ... [A] vallástan és az egyházi énekek tanítását a régi... módon folytattuk*, még a magántanuló növendékeinktől is felvettük a vallástani vizsgát. A növendékeknek tanári felügyelet melletti templomba járása egy napra sem szünetelt, az internátusban a házi istentiszteletek, az asztali ima rendben megmaradtak. Termeink berendezésében semmi sem változott, *nemzeti és egyházi vonatkozású képeink... helyükön megmaradtak*. A tanítás terén kiadott utasításokat figyelembe nem véve, *a nemzeti vonatkozású tárgyakat a régi szellemben tanítottuk. A szocializmus elméletét mellőztük.*⁵⁷³ Sajnos nem térhettünk ki a képzőben a tanácsköztársasági rendeletek tanítása elől, mert ezek... tanítóképesítő tárgy gyanánt szere-

peltek.⁵⁷⁴ E rendeleteket azonban megfelelő kritikában részesítettük, s így sok esetben épp ellenkező hatást eredményezett tanításuk, mint aminek a hatalom biatorlói szánták.

Veszedelemesebb volt ennél az a pár propagandaelőadás, melyet a helyi iskolaügy átglyűrására kiküldött közművelődési megbízott [Déri Gyula — D. P.] népbiztosi rendelettel a felsőbb képzős osztályokban kierőszakolt. Ezek ellensúlyozása úgy történt, hogy azok a témák, amikkel ő foglalkozott, egyéb tanórákon újabb megbeszélés tárgyává tettek a tanai helytelenségének kimutatása mellett: a váláshoz és hazához való ragaszkodás érzését iparkodtunk erősebbé tenni. Mikor a IV. évesek utolsó órájukon meghatottan búcsút vettek az intézettől, nyilvánvalóan látszott rajtuk, hogy a hitetlenség igéi náluk nem találtak talajra, s azt tartották helyesnek és jónak, amit saját tanáraiktól hallottak és tanultak.

Az ún. ifjúmunkás-szervezkedést,⁵⁷⁵ melynek kezdete szintén a kommunizmust megelőző korba nyúlik vissza, hónapokon keresztül sikerült megakadályoznunk, amikor végre [végül — D. P.] népbiztosi kiküldöttek és helyi direktóriumi tagok növendékeinket is belekényszerítették, gondoskodtunk róla, hogy tanári ellenőrzés alá kerüljön. Így sikerült aztán az intézmény méregfogát kihúzni, az eddigi erkölcsi neveléssel ellenkező velleitásokat letörni, belőle az oda nem való elemeket erélyesen eltávolítani s megakadályozni, hogy a tanulmányi és fegyelmi ügyekbe beleszólásuk legyen.⁵⁷⁶ Hogy milyen módon irányítottuk ezt az inkább önképzőkört, semmint szakszervezetet, annak megvilágításával szolgálhat az a tény, hogy ott *kritikai megbeszélésben részesültek a Néptanítók Lapjában megjelent, történeti materialista alapon álló ún. mintaleckék,* s ez alkalomból a tévtanok megcáfolása után a megbeszélést történelmi nagyjaink dicsőítése zárta be. Növendékeink viselkedése az egész kommunista éra alatt kifogástalan volt. ... Aki növendékeink közül az erőszakkal létesített ifjúmunkás-szakszervezetben szerephez jutott, annak viselkedése sem esett kifogás alá, hisz ezt a tisztséget nem változott meggyőződésének köszönhette, hanem annak, hogy — mint az önképzőkörben szokásos — bizalmi állásokra a legjobb tanulókat szokták megválasztani. ...

Az intézet az ún. Forradalmi Kormányzótanács rendeletével már áprilisban köztulajdonba vétetett ugyan,⁵⁷⁷ de formális átvétele, mivel különféle taktikázásokkal sikerült újabb és újabb haladékokat kieszközölni, csak július elején történt meg. ... Az intézet szellemében semmiféle... államosítás változtatást előidézni nem volt képes. Mi a kényszer-alkalmazkodás külső látszata mellett lényegben és igazságban a régiek maradtunk, iparkodtunk a legnehezebb megpróbáltatások idején is annak megtartani az iskolát, aminek a nemes alapítók rendelték” — írta⁵⁷⁸ az egyházi fenntartójával békés viszonyban lévő, így azzal — nagykörösi kollégájától eltérően — az államosítás alatt, majd azt követően is zavartalanul kapcsolatot tartó⁵⁷⁹ pápai református igazgató 1919 őszén, a korrekt beszámoló és az önigazolás kettős igényének szorításában. Csak alapos helyi levéltári kutatások nyomán vállalkozhatnánk arra, hogy megpróbáljuk érdemben elemezni Kőrös

Endre e két — ellentétes követelményeknek megfelelően hangolt — elbeszélését, az azokban foglalt állítások valóságtartalmát s azt, hogy vajon *kit tisztelhetünk az igazgató úrban: egy gyorsan kiábrándult „útitársat” vagy egy — intézménye integritását (egyházi jóváhagyással) vállalt pozícióival védeni próbáló — végig tudatos konspirátort?* A jegyzetekben idézett szűkös forrásaink nem könnyítik tisztánlátásunkat, mivel mindkét szcenárióhoz nyújtanak adalékokat.

Így az „útitárs vagy/és konspirátor” kérdésének vizsgálatát további kutatásokra hagyva, azt különösebb kockázat nélkül megállapíthatjuk, hogy

- *biztos egyházi fenntartói háttérrel, más helyzetben választhatott túlélési stratégiát a Tanácsköztársaság alatt a pápai református igazgató, mint nagykőrösi társa, s hogy a Váczy Ferencével egyenértékű, vagy annál még markánsabb szerepvállalásának utóbb semmilyen komoly következménye nem lett;*

- *a diktatúra bukása után közalkalmazottak, pedagógusok által kitöltendő kérdéssorokban nagy súllyal firtatott Tanácsköztársaság alatti funkciók⁵⁸⁰ önmagukban korántsem feltétlenül referálnak az illető tényleges magatartásáról. Pápan pl. a két megközelítően azonosan exponált szerepet játszó tanítóképzős pedagógus: Kőrös Endre és a forradalomnak valóban elkötelezett Nagy Sándor igazgatók attitűdje nagyon eltért egymástól;*

- *Déri Gyula közvetlen munkatársai között, a művelődési osztály és a szak-szervezet vezető grémiumaiban akadt olyan tanítóképzős kollégája, aki azokban a hónapokban legalábbis Janus-arcú volt.*

Nem tudjuk, hogy mit érzékelhetett ebből a — református tanítónőképzőben a negyedéves növendékeknek többször előadást tartó — művelődési megbízott: hogy azokban a termekben, ahol megfordult, átmenetileg mégiscsak lesztek-e az akkoriban kárhoztatott képeket, szimbólumokat; hogy vajon a pápai református lányok kaptak-e olyasfajta felkészítést a Déri Gyulával való találkozásra, mint amilyenben a győri katolikus fiúk részesültek igazgatójuktól, az ottani kommunista vezetőnővel való találkozásukkor.⁵⁸¹ S ha igen, az ifjú — a fiatalokkal bánni tudó, szuggesztív — tanítóképzős pedagógussal való találkozásuk során a 17-18 éves lányok vajon tartották-e magukat a saját tanáraiktól kapott instrukciókhoz? S ha nem: a művelődési biztos vajon miként reagált az ily módon szerzett információkra?

Arról viszont bőven tudósítanak a helyi lapok, hogy — a június 27-én és 29-én Sárospatakon és Sátoraljaújhelyen is nagygyűléseken szereplő⁵⁸² — Déri Gyula milyen lázas tevékenységet folytatott a pápai „tanítók” s a kulturális élet más szereplői meggyőzéséért, „átneveléséért”. Rendszeres előadója volt a városi pártnapoknak, szakszervezeti fórumoknak, a „tanítói átképző” és „agitátorképző” tanfolyamoknak,⁵⁸³ s ezekhez kapcsolódó cikkeket írt a *Munkás Újságba*. Mondandóját mindig történeti kontextusba helyezte. Így járt el „a szocializmusról” tartott előadásai során is, annak történetét „álmodozó, jajgató és tudatos szocialista” kor-szakokra tagolva. „Az első korszak az volt, amelyben csak egyes emberek, írók

elméletben rajzolták meg a boldogabb jövőt, amelyet a szocializmus segítségével lehet elérni. A második korszak az, amelyben a dolgozók tömegei az elnyomatás alól szórványosan sztrájkokkal, zavargásokkal, apró forradalmakkal iparkodtak helyzetükön javítani. A harmadik korszak a tudatos [„tudományos” — D. P.] szocializmus korszaka, amelyben ma élünk, amikor tervszerűen csinálunk mozgalmat a tömegek egységes irányítása mellett. *A szocializmusnak a mostani cselekvése az egyedüli mód arra, hogy egyszer s mindenkorra megszabaduljon a dolgozó nép a kapitalizmus elnyomatása alól*” — fejtegette Déri Gyula a tudósítás szerint a „tanfolyam hallgatóinak hálás figyelmétől kísérve”.⁵⁸⁴

Rövidesen egy ún. pártnapon Déri Gyula — a Vallásügyi Likvidáló Bizottságot vezető Fáber Oszkár adataira hivatkozva — „szembeállította a proletárlomalommal a régi rezsimet, mely a hatezermillió vagyonnal rendelkező egyházaknak évenként harmincmillió koronát ajándékozott, betegápolásra pedig csak 12 millió 500 ezer koronát költött. 680 kolostorban 9098 szerzetes imádkozott, de a betegek gyógyításával csak 5589 orvos foglalkozott, mert nem volt több doktor.”⁵⁸⁵ Ennek következményeként 100 beteg proletár közül csak 29 részesült orvosi kezelésben, mert 100 ezer emberre csak 29 orvos jutott. Ezért kellett Magyarországon a 10 éven aluli gyermekek közül évenként több mint 200.000-nek meghalni.⁵⁸⁶ A munkások közül csak minden harmadik tudott írni-olvasni. Míg a burzsoá uralom a tömegeket ilyen testi nyomorúságban tartotta, addig *a kommunizmus többet tesz egy hét alatt a tömegek tanítása érdekében, mint a burzsoá uralom tett évekig*” — állította, majd irányzata vezetői — s talán a saját — küldetéséről/küldetéstudatáról nyilatkozott: „*A kommunista vezérek valószínűleg meg Krisztus eszméit, mert szenvednek a szegényekért, ahogy Krisztus szenvedett. Az egész világban küzdenek, hogy mindenütt megalapozzák a dolgozó szegények uralmát, mert a forradalmárok nem állnak meg egy ország határain belül, hanem elterjednek egyik államból a másikba.*”⁵⁸⁷

A forradalmuk nyomán kialakított kormányforma — ahogy az orosz, a magyar és a bajor példa mutatta — *a tanácsköztársaság* volt. Erről Déri Gyula egy másik előadásában azt igyekezett (itt terjedelmi okból nem idézhető hosszabb történelmi eszmefuttatással) kimutatni, hogy annak alkotmánya „nem a születést és nem a vagyont, hanem a *munkát* teszi a politikai hatalom alapjává, ami kétségtávol a legbecsületesebb fundamentum. Parlamentáris rendszer mellett [ugyanis] akármi-lyen általános, nőkre is kiterjesztett a választójog, az ország kormányzását mégis a burzsoázia, a bankkapitalizmus, a tőkés érdekeltség dönti el, mert a hivatalnokok, gyári munkások, földes gazdák nem függetlenek, ki vannak szolgáltatva a kenyéradó kormánynak, gyárosnak, a hitelt nyújtó banknak. Az igazi népuralmat tehát parlamentarizmussal nem lehet biztosítani, ennek egyetlen módja van: ha a nép önmagát kormányozza. Vagyis *a tanácsok rendszere*, a községi, városi, járási, megyei s országos tanácsok gyűlése. Itt egy kézben van a törvényhozó és végrehajtó, valamint a bírói hatalom, amely azonban bármikor megszüntethető vissza-

hívás útján. Hat hónapnál tovább azonban a megbízatás semmiképpen sem terjedhet, akkor a tanács tagjai újból választás alá esnek. Ezeket a különbségeket kell figyelembe venni a régi és az új alkotmány között, ha a mai rendszert igazi jelentőségében és értékében akarjuk ismerni” — fejtegette⁵⁸⁸ Lenin nyomán, a Tanácsok Országos Gyűlése által elfogadott alkotmány kapcsán — a polgári parlamentarizmust joggal bírálva, ám a tanácsrendszer (általa kívánatosnak ítélt) deklarált céljainak megvalósíthatóságát/megvalósulását jottányit sem vizsgálva — a tanár úr.⁵⁸⁹

Megnyilatkozásaiban az ellentmondásokkal teli prózai realitás és az általa ideálisnak tekintett kommunisztikus elképzelések összehasonlításából rendre az utóbbi „került ki győztesen”. Így történt ez a „*Művészet a kommunista társadalomban*” című cikksorozatában is, melyben előbb a múltra vonatkozóan némi egyszerűsítéssel megállapította: „minden időkből csakis az anyagi gondoktól ment, ráérő és gazdag emberek élvezhették a művészet gyönyörűségét. ... [N]ekik volt pénzük művészi értékeket vásárolni és idejük művészi értékek iránt érdeklődni. ... Azzal... hogy a kommunista társadalom, amelytől ma nagyon messze vagyunk, nem tűri a mások munkáján való élösködést, azzal, hogy kiküszöböli... a kizsákmányolást és minden embert munkába fog... tömegeket ment meg a túlmunka alól. ... [Így] nemcsak ideje lesz a munkásnak, hanem mivel nem veszi el tőle a tőkés munkája teljesítményét, hanem megkapja szorgalma és tehetsége teljes értékét, ezért jobb anyagi viszonyok közé is fog kerülni. ... Nem kétséges ezek alapján, hogy a szocializmus [!] óriási mértékben megnöveli a műélvező közönség táborát.”⁵⁹⁰ Márpedig „mennél terjedelmesebb a művészetet keresők tábora, annál több igazi művészlelek kibontakozása és érvényesülése válik lehetségessé. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a kommunista iskolában az eddigénél hasonlíthatatlanul nagyobb gondot fordítanak a tanuló egyéni képességeire. Így nem fognak megbuktatni és fejlődésében megakasztani egy kiváló zenészt vagy páratlanul ügyes kezű tanulót azért, mert a latin nyelv korlátait nem tudja átbakkolni [Sic!] ... akkor nyilvánvaló, hogy a kommunista társadalmi rendben sokkal több művész zsenit fogunk felfedezhetni” — vélelmezte (a terminológia, s így az idősíkok egybe mosásával operáló) Déri Gyula, hozzátéve, hogy a művészlét sem jár majd anyagi kiváltságokkal, de ez nem is baj, „hiszen csak az művész, akiben a művészi alkotásvágy szenvedéllyé fokozódott”.⁵⁹¹ Ennek illusztrálására Petőfi, Arany és mások példájára hivatkozott, nagyvonalúan elfeledkezve a művészettörténet nem egy óriásának markáns anyagiasságáról.

Márpedig rövidesen a helyi szakszervezetek „összvezetői” ülésén Piróth György teljhatalmú megbízottól hallhatta, hogy *milyen gondot jelent az anyagi ösztönzés/kényszer hiánya s a tanácsköztársaság által forgalmazott, felülbélyegzett pénzbe vetett bizalom megrendülése*:⁵⁹² „a munkásság egy része valósággal... szabotál, és ha ez így megy tovább, életképtelenné tesz az új rendet. Az egyes iparágakban a munka lassan folyik, a munkások keveset termelnek, nem érdemlik

meg a munkabéreket.⁵⁹³ Ezért fordult a Népgazdasági Tanács a szakszervezetekhez a darabszámos, vagy az akkordmunka újbóli behozatala iránt, mert a mai rendszer mellett a munkások nem teljesítik proletárkötelességüket.”⁵⁹⁴ A példák-
kal illusztrált, s a szakszervezetek segítségét igénylő felvetésre *Déri Gyula* — tőle megszokott módon — előbb egy történelmi áttekintéssel reagált, majd a mozgósítást, meggyőzést ajánlotta a jelenlévő szakszervezeti vezetők figyelmébe, kijelentve, hogy a Tanácsköztársaság „az elrekvirált 2000 koronánál értékesebb aranytárgyak és ékszerek révén⁵⁹⁵ hatalmas aranyfedezettel rendelkezik, így a papírpénznek kellő fedezete van, [ám az] csak akkor lesz újból értékes, ha ipari, mezőgazdasági téren megindul a termelés. *A munkások a háború alatt elszoktak a rendszeres munkától*, idegzetük megörlődött, hajcsár nem áll mögöttük, úgy vannak, mint némely munkás hétfőn, amikor lanyhán megy a munka, míg szombaton délután — a vasárnapi pihenő tudatában — serényen dolgozik. ... [N]ekünk most úgy kellene dolgozni, mintha mindig szombat délután lenne, hogy a pénz becsületét helyreállítsuk, hogy *a termelés ne csak folyjék, de többtermelés legyen. Ezt kell a munkásoknak megmagyarázni, biztatni, serkenteni kell őket*, mert csak a munka az, ami az értéket növeli. *Fel kell világosítani az elvtársakat, hogy: »Ez a harc lesz a végső*, csak összefogni hát, és nemzetközivé lesz holnapra a világ.«”⁵⁹⁶ A jelenlévők „éljenzésével” fogadott, hatáskeltő felszólalása jól megvilágítja *Déri Gyula* szónoki képességét, de egyben arra is éles fényt vet, hogy a tanár úr mennyire illuzórikus eszközökkel ért el pillanatnyi hatást. *Nem gondolta át: hogyan is lehetne a mindennapi munkára lelkesíteni nap mint nap az „ez a harc lesz a végső” felszólítással.* (Ahogy hozzá hasonlóan kortárs elvtársai sem: vajon hosszabb távon biztosítható-e a társadalmi újratermelés hatékonysága, minősége, a tanácsköztársaságok tökések világgal való versenyképessége az anyagi ösztönzés s „a piaci koordináció” háttérbe szorításával, az agitáció, a nevelés, a mozgósítás, s ennek háttérében a diktatúra adminisztratív és megtorló apparátusa, „a bürokratikus koordináció” segítségével.⁵⁹⁷)

Művelődési megbízottként *Déri Gyula*, a KN intencióinak megfelelően, még 1919. július 29-én is az agitáció és propaganda megújításának lehetőségét kereste, s — a maga vehemens módján — az azzal kapcsolatos addigi „mulasztásokat” mérlegelte az akkor zárult városi tanfolyamon: „mekkora hátrányt szenved a proletariátus, amiért csupán az *anyagiak* szocializálását eszközölheti, holott joga van a kiművelt *emberfejek* kisajátításához”⁵⁹⁸ is [?]. Hiszen a proletariátus anyagi munkája tette lehetővé egy kiváltságos osztály szellemi fejlődését. Sajnos azonban a szellemi munkás — kevés kivétellel — nem áll oda a munkásság mellé teljes szívvel, ezért nem voltunk képesek művelt agitátorokkal elárasztani a vidéket, ezért [?] vesztette el sok helyen a szocializmus a hitelét. Nagy mulasztást követett el a szociáldemokrata párt azzal, hogy amidőn a diktatúra előtt vidéken agitációt fejtett ki, nem gondoskodott róla, hogy az országban talált használható emberekből *katasztert* állítson össze. Ennek következtében az agitátorokkal nem lehetett

okosan gazdálkodni. Mindenkit ott hagytak, ahol őket a forradalom érte” — állította, látszólag elfelejtkezve saját helyzetéről.

„Így történt, hogy vannak jelentéktelen községek, amelyekben kiváló erők maradnak kihasználatlanul, és viszont: vannak tekintélyes városok, amelyeknek sorát tehetségtelenek intézik. Súlyos mulasztást lát abban is, hogy a diktatúra kikiáltása után nyomban nem gondoskodtak arról, hogy a *földmunkások* tehetségesebbjeit agitátoriskolába tereljék be [Sic!]. Ha ezt megtették volna, ma már — négyhavi budapesti tanulás után — eláraszthatnók az országot földműves agitátorokkal, akiknek jobb a hitelük, s így meggyőzőbb a szavuk a falu népe előtt. A falusi ember ugyanis nem hisz az iparosnak, érdekét ellentétesnek látja az iparoséval. Ha pedig nem iparos agitátor megy ki közéjük, akkor még bizalmatlanabban fogadják, mert zsidót lát mindenki, aki nem öltözködik hozzá hasonlóan”. Majd — tanítóképzős pedagógusra jellemzően — hozzátette, hogy a lezáruló kurzus anyagából egy igen fontos rész kimaradt: „valószínűleg azért, mert a tanterv meg szerkesztője sohasem agitált, s így nem is gondolt rá, hogy az agitátor sikere nemcsak a *képzettségén* múlik, hanem, mint általában minden tanításé, a *módszeren*. Ismerniük kell a leendő agitátoroknak a *néplelektant*. Tudnia kell az agitátornak, hogy mi a különbség *előadás* és *szónoklás* között, hogyan kell *teremben* tanítani, és hogyan a *piactéren*. ...Másmilyen tartozik lenni a március 21-e utáni forradalmasítás, mint az, amely megelőzte a munkásság hatalomra jutását. Most inkább tanítani kell, akkor inkább nyugtalanítani. Nem szabad elfelejteni, hogy mihelyt valamely osztály hatalomra jutott, nyomban békességes. Mindenkor csak az elnyomott osztály forradalmas. Ma a munkásság osztálya az »uralkodó« és a burzsoázia látszik elnyomottnak. ... [De] a proletárosztályba... mindenki bekerülhet... aki dolgozik, s így hasznos munkát végez”⁵⁹⁹ — fejtegette a vasárnapi zárónapon Déri Gyula, akkor még nem tudván, hogy mire előadása augusztus 2-án a *Munkás Újságban* napvilágot lát, az országot már második napja a tanácshatalmat átmenetileg váltó Peidl Gyula vezette, ún. szakszervezeti kormány irányítja majd.

Arról viszont pontos tudomása lehetett, hogy Pápán a légkör gyökeresen megváltozott, hiszen az utolsó „pénteki pártnapon” Piróth György és mások mellett ő is fellépett, és tapasztalhatta a párttagság korábbinál is feltűnőbb távolmaradását,⁶⁰⁰ melyről ugyanazon lapszám első oldalán így füstölögtek: „Mintha az emberek attól félnének, hogy az igaz szó ismét megtalálja útját a lelkükhöz, *mintha szándékosan akarnának eltávolodni azoktól az eszméktől, melyeknek megvalósulása egyedül vezethet a boldogsághoz. Hát olyan kevesen vannak Pápán, kik hívek maradtak a szocializmushoz?* ... Nem volt soha őszinte híve a szocializmusnak, aki pártgyűlésekről való távolmaradással szabotál. Bezzeg száz- és ezerszámra állnak sorba, amikor a szocialista közellátás ruhát, cipőt árusítat ki, de a pártgyűlésekre nem jönnek. *Számon kell tartani a távolmaradókat és éreztetni velük szabotálásuk következményeit*” — írta⁶⁰¹ a Magyarországi Szocialista Párt helyi szervezetének hivatalos orgánuma, mely még utoljára „a boldogsághoz vezető egye-

düli út” kizárólagos letéteményeseként az ellátásból való kirekesztéssel, ill. egyéb adminisztratív következményekkel fenyegette a távolmaradókat. A cikk megjelenésekor szerzői már tudhatták: aligha lesz módjuk bármilyen retorzióra, sőt talán maguknak kell rövidesen attól tartva menekülniük.

Déri Gyula tanfolyamzáró beszéde ennek fényében megkísérelte — legalább részben — megválaszolni a „Hogyan juthattunk ide, mit rontottunk el?” kérdését, s a benne továbbra is lobogó tűz, lelkesedés átadásával még egyszer felrázni az éppen „kiképzett agitátorokat”: lelket önteni beléjük, úgy téve, mintha széles tere lenne a tanfolyamon szerzett tudásuk hasznosításának. Ezért úgy beszélt, mintha nem tudná, hogy a tanács hatalom — még ha lenne is kiképzett földmunkásserege — az intervenciós és ellenforradalmi erők által megszállt országrészeket már amúgy is képtelen lenne „agitátorokkal elárasztani”. Talán önmagát is biztatva, igaz a korábbinál sokkal megengedőbb formában, előadása végén deklarálta: „a munkásság uralkodik” az országban.

*Élete végéig megőrzött — s őt, következményeiben a tanítóképző intézeti tanári pályáról végképp elvezető*⁶⁰² — kommunista meggyőződéséről, hitéről így vallott⁶⁰³ egy hónappal korábban, a sátoraljaújhelyi nagygyűlésen: „ha a proletárdiktatúrát pillanatnyilag elnyomnák, csak arra volna jó, hogy ezután még hatalmasabban, még erőteljesebben támadjon fel”.⁶⁰⁴

2.3.3.4. Átmeneti „útítársak” — a TITOE főtitkára a győri pedagógusátképző tanfolyam élén

Az elkötelezett Déri Gyulától eltérően, az átmeneti „útítársakat” éppen az jellemezte, hogy bár a Tanácsköztársaság első hónapjaiban átmenetileg a forradalmi törekvések hatása alá kerültek, az idő előrehaladtával nemcsak lelkesedésükből vesztettek, hanem amennyire ezt kockázat nélkül megtehették, valamelyest visszahúzódtak a közszerepléstől. Ezért viszonylag könnyű megkülönböztetni őket az elkötelezettektől, ám nehéz a fentiekben — a 2.3.3.1. alfejezetben — említett „alkalmazkodóktól”. Utóbbiakkal közös jellemzőjük, hogy látszólag könnyedén csatlakoztak a Tanácsköztársaság törekvéseihez, ám az „útítársak” átmenetileg a forradalmi eszmék, mozgalmak, törekvések hatása alá kerültek, s azokat egy ideig — az idősebb korosztályhoz tartozó kollégáik „óvatosságaitól, taktikázgatásaitól” eltérve⁶⁰⁵ — többé-kevésbé nyíltan képviselték. Jelentős részük a tanítói szakszervezet tanítóképzős szakosztályának országos vezetésében vagy (Váczy Ferenchez hasonlóan) a tanítói szakszervezet helyi irányításában vállalt szerepet, s ennek kapcsán a különböző tanítói továbbképzéseken, ill. az analfabéták számára indított tanfolyamokon,⁶⁰⁶ „munkásakadémiákon” és egyéb népművelési tevékenységben exponálták magukat — így kerültek később az állami, ill. egyházi fegyelmi bizottságok látómezejébe.⁶⁰⁷

Az *Új Korszak* tudósításai szerint Budapesten — különösen a „proletárdiktatúra” első hónapjaiban — viszonylag aktív szerepet játszott a tanítói szakszervezet tanítóképző szakosztálya. Végreható bizottsága és bizalmi testülete együtt, hetente, hétfőnként ülésezett, taggyűléseire pedig kéthetente, péntekenként került sor a Szentkirályi utcai tanítónőképzőben. Utóbbin „egyhangú határozat folytán a... részvétel kötelező” volt, s ha valaki nem vett részt, elmaradását igazolnia kellett.⁶⁰⁸ Azokkal szemben, akik ezt háromszor elmulasztották, „a tagok sorából való törlést” helyezték kilátásba. Ahogy a fentiekben már szó volt róla: csatlakozásra hívó felhívást intéztek a vidéki intézetek tanáraihoz. Határoztak arról is, hogy „1. A tanító(nő)képző intézetek önképzőköri ülésein a tanári testület progresszív szellemű tagjai ismertessék a szociális világnézet problémáit; 2. az alkotmánytani órák fele részben szociológiai ismeretek közlésére fordíttassanak, másik részében az új törvényeket kell ismertetni.; 3. a III–IV. éves növendékek vegyenek részt az ifjúsági szervezkedésben: lépjenek be a Diákszövetségbe és járjanak el tanáraik, nevelőik vezetése alatt az új mozgalmakat ismertető és az ifjúság részére rendezett előadásokra; 4. az ifjúsági és tanári könyvtárak sürgősen láttassanak el megfelelő szocialista folyóiratokkal és művekkel.” A szakosztályelnök Palágyi Lajos munkaprogramja értelmében tervbe vették, hogy tárgyalnak a szakfelügyeletről, a gyakorlóiskoláról, a vizsgarendről, a tantervről s tanmenetről, a tantárgyak reformjáról, az ifjúsági autonómiáról, az iskolai bürokrácia megszüntetéséről stb.⁶⁰⁹

Elsőként — még áprilisban — „a tanítóképzők szakfelügyeletéről” Farkas Sándor KN-osztályvezető tartott előadást a szakosztály végrehajtó bizottsági ülésén: precízen taglalta a tanfelügyelőség és szakfelügyelőség közötti munkamegosztást a tanító(nő)képzők szakmai ellenőrzésében.⁶¹⁰ A további témák komplex áttekintésére s „a tanítóképzés reformjának előkészítésére” bizottságot „küldtek ki”, melynek munkájáról, „megállapodásairól a vidéki szakosztályokat köriratban fogják értesíteni” — ígérték. Emellett „Szöllősi Jenőné elvtárs [a KN- csoportvezető felesége, a II. kerületi állami tanítónőképző gyakorlóiskolai tanítója, majd intézeti rendes tanára — D. P.] javaslatára a budapesti szakosztály kimondta, hogy a tanító- és tanítónőképző intézetekbe való felvételnél a tanári testületek elsősorban a proletárszülők gyermekeit veszik figyelembe. A nevelői és nevelőnői állások átszervezésénél a szakosztály intenciója az, hogy a tanítóképzés e munkásai is nő-sülhessenek, ill. férjhez mehessenek.”

Emellett az 1919. április 24-i szakszervezeti nagygyűlés s a tanítói szakszervezet május elején megismételt felhívásának jegyében⁶¹¹ — más szakosztályokhoz hasonlóan⁶¹² —, közölték az *Új Korszak*ban, hogy „a szakosztály minden tagja jelentkezett a Vörös Hadseregbe”.⁶¹³ A tudósításból nem derül ki az, a nagykőrösi képzőben történtek megítélése szempontjából fontos mozzanat, hogy vajon a tanítóképző szakosztály egészére vagy csak budapesti szakosztályra vonatkozik-e ez az állítás. A tanárokról ugyanis töredékes információkkal is csak két budapesti állami intézményről, a budai fiúképzőről s a VIII. kerületi tanítónőképzőről rendel-

kezünk. Utóbbi egy jegyzőkönyvében megjegyzik, hogy a tantestület valamennyi tagja jelentkezett a Vörös Hadseregbe, ám senki tényleges bevonulásáról nem tudunk.⁶¹⁴ A budai képzőből pedig Mesterházy Jenő hagyatékából tudható, hogy a — baloldalisággal aligha gyanúsítható — tanár úr április 24-én belépett a tanítók szakszervezetébe,⁶¹⁵ s megkapta annak 19.836. számú tagkönyvét. Majd május 6-án „igazolványt” kapott a „Tanítói lajstromozó bizottságtól” arról, hogy Ő „a hadügyi népbiztosság 1919. évi 9000/el. 6. sz. rendeletére a Vörös Hadseregbe szolgáltatételre jelentkezett”.⁶¹⁶ Forrásokkal ma még nem igazolható, inkább csak feltételezhető, hogy sokakkal megtörtént ez a budapesti, s néhány helyen a vidéki tanárok közül. A képzős diákoktól eltérően,⁶¹⁷ a tanárok tényleges bevonulásáról⁶¹⁸ nincsenek megbízható adataink.

Hasonló helyzetben vagyunk az „útítársak” körének meghatározásánál. Alapvetően a forradalmak bukását követő vizsgálatok, fegyelmi eljárások látókörébe került képzős pedagógusok közül azokat soroltuk ide, akik dokumentálhatóan részt vettek a szakszervezeti irányításban, bekapcsolódtak a „proletárdiktatúra” helyi szerveinek munkájába, a tanári továbbképző tanfolyamokba stb., de a későbbiekben (akár már a forradalmak alatt vagy a bukás után) nem tartottak ki e lázas időszakban képviselt nézeteik mellett. (Ha megmaradtak forradalmi meggyőződésük mellett, őket a fentiekben bemutatott „elkötelezettek” közé soroltuk.)

A teljesség igénye nélkül, talán ilyen „útítársak” voltak az állami tanárok közül a budai I. kerületiben Lechnitzky Gyula; a II. kerületi tanítónőképzőkben Palágyi Lajos, Párvy Endre, Ertl Gábor;⁶¹⁹ a csurgóiban Mohar József, Székely Zoltán, Blénessy János és Kaposi Károly;⁶²⁰ a jászberényiben Pinkert Zsigmond, Vaczek Béla és Kovács Ferenc; a pápaiban Ormai István.⁶²¹ Az egyházi tanárok közül az esztergomi érsekiben Havas János, a szegedi királyi katolikusban Naszádi József és Waltner József, a felsőlövői evangélikusban Unger Károly, a sarvasi evangélikusban Nikelszky Zoltán, s az országos izraelitában Halász Arnold.⁶²² S bár a Tanácsköztársaság bukása után fegyelmi eljárás nem indult ellenük, benyomásunk szerint ide sorolható még a tanítóképzős szakszervezeti szakosztály vezetőségének két további tagja: Keszler Károly és a budapesti óvónőképző igazgatója, Végh József is.⁶²³

Többük forradalmi mozgalomhoz való csatlakozásának, majd attitűdjük változásának motívumairól plasztikus képet adhat számunkra Lechnitzky Gyulának,⁶²⁴ a budai állami tanítóképző tanárának, a TITOE forradalmak előtti/alatti főtitkárának egy — 1920. február 27-én Imre Sándor államtitkárhoz eljuttatott⁶²⁵ — beszámolója „a forradalom alatti életéről”.⁶²⁶

A „Miért lettem szocialista?” kérdésre egyebek között a következőket írta: A „szociálpedagógiával való foglalkozásom közben mindig éreztem, hogy a pedagógus célját a politikai tényezők nélkül el nem érheti. Hiába tűz ki a pedagógus nagyszerű célokat, hiába látja a cél felé vezető eszközöket, ha az állam hatalma nem bocsátja rendelkezésére az anyagi segédforrásokat és nem támogatja a maga

nagy hatalmával a nevelés szervező munkáját, akkor a pedagógus és a kultúrpolitikus... kínos meddőségre van ítélve. ... Beláttam, hogy a társadalom nem tudja elérni a maga célját, ha nem törődik eléggé a köznevelés minél tökéletesebb megszervezésével. *A nevelésnek és a közérdeket szolgáló politikának az egymásra utaltsága teljes.* Egyik a másik nélkül eszményeit nem tudja megvalósítani. ... Pedig meggyőződése... hogy *a köznevelés és közművelés az államnak legelső erkölcsi kötelessége.* ... A háború előtt még nem voltam teljesen tisztában a társadalomban uralkodó erővel.⁶²⁷ ... De a háború lassan felnyitotta a szememet... megmutatta, hogy milyen üres kifogás volt... hogy nincs pénz kulturális célra.⁶²⁸ A hatalmon lévők felfogásának szűkkeblűségét jellemezte az a tény, hogy a magyar nép testi és lelki nyomorának enyhítésére nem tudnak adni, mikor nem láttak hozzá a nemzeti betegség, a tüdővész, a gyermekhalandóság, az analfabéták nagy számának kiirtásához [itt nyilván e jelenségek kiirtására gondolt — D. P.]. Most persze a háború azt mondta, hogy *kell*, és volt ezerszeresen ezerannyi, mint amennyiért azelőtt nemesebb nemzeti célokra hiába könyörögtünk. Bizonyos lett előttem az, hogy a hatalmon lévők a magyar nép érdekeivel komolyan nem törődtek, csak a maguk hatalmi helyzetének megtartása volt előttük a legfőbb. Bizonyos előttem... hogy... a hatalomnak csak egy hivatása lehet, ti. az, melyet az erkölcsi parancs, a vallások, a filozófusok megállapítottak: a legmagasabb értékek megvalósítása. Miért tért el ettől a hivatásától a hatalom, miért tagadja meg a keresztény erkölcs tanítását, és miért vezeti az emberiséget a világháború pusztulásába? Miért volt a magyar nép kulturális érdeke az utolsó, a többi hatalmi érdek mellett? Ezek voltak azok a kérdések, amelyek nem hagytak békét...” — írta Lechnitzky, majd kifejtette, hogy H. G. Wellsnek az „Új világ a régi helyén” című könyve hatására rájött: „*pedagógiai szempontból elvetendő az önző ösztönök szabad játékára alapított gazdasági rendszer.* Igazi nevelésről addig nem lehet beszélni, míg a gazdasági élet egyetemes megszervezésével, a szövetkezeti gondolatnak tökéletes végrehajtásával nem irtjuk ki az életből az uralkodó önző ösztönöket élesztő, létért való harcot. *Ha e gazdasági rendszer megmarad, az élet... erősebb hatást gyakorol az egyénre, mint az iskola és egyéb nevelő tényezők.* Ezer év tanúsága szerint az iskola, az egyház, az állami közigazgatás hiába erőlködik az állatember megfélemezésére, míg az életkörülmények a kíméletlenebbül önzőnek, a ridegebben számító nyereségvágynak, a hideg strébernek, a körülményekkel megalkudó alkalmazkodónak kedveznek, s neki jobb dolga van, mint a becsületes, másokra is gondoló, igazságért harcoló gerinces férfinak. *Az iskolának, a nevelői környezetnek és az életnek összhangba kell kerülni egymással! A nevelői gondolkodás elterjesztését csak oly igazságosan megszervezett társadalomban remélhetjük, melyik az emberi jóakaratra alapítja nemcsak a gazdasági életet, hanem a politikai és kulturális életet is.* ... Az alkotó szocializmus⁶²⁹ vonja le teljesen a szövetkezeti eszmének következtetéseit, és a mai szervezetlen szabad verseny elvén alapuló társadalmi rendszer helyére a legjobb tudással megszervezett tár-

sadalom lép. Az alkotó szocializmus nemcsak gyógyítja a gazdasági életet azáltal, hogy a nyereségvágyra alapított gazdasági rendszer helyett a kölcsönös segítség szövetkezeti eszméjét teszi a gazdasági élet alapelvévé, hanem politikai téren is az egyéni szabadság elve helyett a szervezett társaság elvét viszi bele az államéletbe. A szervezett társadalom az igazi szabadság országa lesz, mert akkor már a gyenge nemzet vagy egyén nem lesz már többé kiszolgáltatva a szabad verseny jelszava alatt felfegyverzett erőknek. Csak a szervezett társadalom birkózhat meg az élet minden bajával. Nem szakszervezetekről beszélek, hanem *hivatásszervezetekről.*⁶³⁰ ... *Az a társadalom, melynek gazdasági élete a szövetkezeti eszmén, állami élete pedig a hivatásszervezeteken épül föl, biztosítja az intézményi, a nevelői gondolkodás és... gondoskodás következetes megvalósítását.* Ily társadalomban — melyben az egymásra utaltság rendszere teljesen ki van építve, mely összetartás és kölcsönös segítség keresztényi elvén épül föl — az élet már teljesen összhangzatosan működhet a nevelés eredményével. A társadalom az iskola munkáját folytathatja, és a *nemzetnevelés* rendszere teljesen végre van hajtva” — feltételezte Natorpra és Platónra hivatkozva Lechnitzky Gyula,⁶³¹ hozzátéve, hogy már 1918-as tanulmányában leszögezte: „vagy győz a hatalom elve és akarata a tömeg felvilágosítása és az agitáció következtében a bolsevik mozgalom [Sic!] még sok bajt fognak okozni; vagy győz a szellemi és erkölcsi felsőbbtség elve, és akkor a szeretet és igazságosság és egyszersmind a szabadság hazája felé közeledünk”.⁶³²

A Tanácsköztársaság alatt, a szocializmus iránti érdeklődéstől hajtva, „élénken részt vettem a különböző szakszervezeti mozgalmakban, eljártam a gyűlésekre és előadásokra, mindenütt azonban csak passzív szerepet játszottam, mert már kezdetben nem tetszett sok dolog. Agitációs beszédet... sehol sem tartottam. Csak a tanítóképzői szakszervezetben vettem részt aktívan is: a pedagógiai kérdések tárgyalása alkalmával. Igazságkereső természetemmel azonban csakhamar ellenzékbe kerültem több fiatal kartársammal, és a sok új szociáldemokrata tülekedése elvette a kedvemet itt is az aktív részvételtől. ... Sok tapasztalatot szereztem akkor arra vonatkozólag, hogy az elmélet és a gyakorlat mily nagy mértékben különbözik egymástól. Népboldogító frázisok a röpiratokban és a valóságban förtelmes terror! Hát még az emberek viselkedése. ... *A bolsevizmus javaslatai nem oldják meg az egyenlőség és igazságosság problémáit, nem szabadítják föl az emberiséget, nem biztosítják a tömegek jólétét és magasabb kultúráját,* mert a tömeg nem dönthet oly kérdésekben, ahol csak a legjobb tudás és a legderekabb jellemeknek lehet végső szava. ... Különben is a bolsevizmus az osztályharc alapján áll, gyűlölet és erőszak kovácsolja össze a tömeg hatalmát, márpedig ilyen forrásokból jó nem származhat. Megtagadja a közösséget az emberiség sok nemes eszméjével, a haza, az istenség és szabadság eszméjével” — írta önigazoló iratában a tanár úr, majd rátért az általa 1919 júliusában vezetett *győri tanítói továbbképző tanfolyamon* játszott szerepére, tapasztalataira.

„Itt nagy ellenszenvvel fogadott az ellenforradalmi érzelmű tanítóság. Az első összejövetel alkalmával nagy tüntetésben ki is robbant a tanítóság ellenszenvre a kurzus iránt, nem akarták a kurzust az előterjesztésem szerint megtartani, és éles szavakkal ítélték el a népbiztosság intézkedését. Csak mikor hosszabb beszédem után látták tiszta, becsületes szándékomat, akkor fogadták el indítványomat... [K]ijelentettem, hogy nem akarok agitációs tanfolyamot tartani, hogy nem akarok rákényszeríteni senkire semmiféle politikai irányt, csak a szociális tudományok egynéhány eredményét akarom ismertetni. Különben én csak »a szocializmus és kultúra« címén fogok előadást tartani, és a többi pontok előadójául a győri tanítók és tanárok között a legkiválóbbakat fogjuk felkérni... a kedélyek megnyugodtak.⁶³³ ... Véglegesen megnyertem bizalmukat akkor, amikor *vallásosságomról és magyar nemzeti érzésemről* tudomást szereztek” — állította a Tanácsköztársaság bukása után, a tanítóság hangulatváltozásáról⁶³⁴ is tudósítva Lechnitzky Gyula. Majd azzal zárta mondandóját, hogy „a tanfolyam eredményeképpen senki sem lett kommunista. Céloamat a tanfolyamon elértem. Megmentettem a győri tanítóságot egy kellemetlen tanfolyamtól. Megismerték a szociális mozgalmak törekvéseit, szociálpedagógiai látókörük tágult.”

Két év múlva, az elbocsátásához vezető fegyelmi eljárás újraindítását kérve, a tanár úr — az őt ért vádakra válaszként — ismételten hangsúlyozta: „*kommunistának soha nem vallottam magamat. ...[A] tanfolyam szervezésével nem szolgáltam a proletárdiktatúra célját, hanem éppen ellenkezőleg, tanári hivatásom értelmében igyekeztem eljárni akkor, amikor megóvtam a tanítókat attól, hogy csábító köntösben ismerkedjenek meg a haza- és vallásellenes, káros kommunista eszmékkel. A tanfolyam szervezésénél kijelentettem, hogy pártcélokat nem akarok szolgálni, és kizárólag tudományos kritikai szellemben vezettem a tanfolyamot. A destruktív eszméket elítéltem és megakadályoztam az ilyen szellemű előadást. Csak a vallást és nemzeti eszmét tiszteletben tartó szociális mozgalmakat helyesletem*” — állította⁶³⁵ védekezésül a győri tanfolyamvezetésért pedagógusi állásától (egy ideig még a kegydíjától is) megfosztott,⁶³⁶ a divatos eszmeáramlatok iránt rendkívül (tanártársai szerint túlságosan is⁶³⁷) fogékony pedagógus. Állítását az 1919. és 1922. évi fegyelmi vizsgálatokat vezető Scherer Sándor megismételt kérdésére sem sikerült írásos előadásvázlatokkal vagy tanúkkal igazolnia, azon közvetett bizonyítékon kívül, hogy az 1919. július 30-i ellenforradalmi tüntetés és a Tanácsköztársaság helyi tisztségviselői, ill. lakásaik elleni támadások során⁶³⁸ őt, a KN kiküldöttjét semmiféle atrocitás nem érte, s hogy ellene az ellenforradalom győzelme után sem érkezett semmiféle feljelentés.⁶³⁹

Utóbbiak mindenképp amellet szólnak, hogy *Lechnitzky Gyula valóban mérsekelte hangnemben, tartalmilag tudományos igényességgel igyekezett mondanivalóját megfogalmazni, a tanfolyamot moderálni*, de a Forradalmi Kormányzótanács XXIV. és a KN 152.472/1919. számú rendeletei, a kötelezően feldolgozandó Marx-, Engels- és Buharin-művek,⁶⁴⁰ valamint a tanfolyamvezetőket felkészítő

előadóképző tanfolyamon Kunfi Zsigmond és Kun Béla által — a pedagógusok pedagógiai és politikai átképzésével kapcsolatban — megfogalmazott irányelvek⁶⁴¹ s a tanfolyam irányításába bekapcsolódott helyi szervek elég szűk mozgásteret adhattak az ilyen törekvésnek.

A július 11-i előadásáról megjelent *sajtóbeszámoló szerint*⁶⁴² Lechnitzky Gyula előbb arról beszélt, hogy „miért tartjuk e tanfolyamot? A háború zűrzavaros helyzetet teremtett, melyben az intellektuel, a tanító nem ismerte ki magát, nem ismerte fel saját érdekét és hamis utakra tévedt. A munkásság egy pillanatra sem habozik, míg a legkisebb baj a mai világban az értelmiségben kishitúséget és ingadozást idézett elő. *Mi nem akarunk frázisokkal dolgozni, hanem érveket hozni, hogy a tanítóság maga dönthesse el állásfoglalását.* Milyen a tanító helyzete és milyen volt? A történelem folyamán a tanítókat két csoportra oszthatjuk. Az első csoportba az emberiség nagy tanítói tartoznak, ide számítanak a görög bölcsek, a próféták, tudósok, akik munkájának köszönhető a mai kultúra. A második csoportba tartoznak azok, akik a mesterek tanítását közvetítették. Ilyenek a tanítók, papok, hivatalnokok. A tanítóság első csoportjába tartozókat vagy istenítették, vagy üldözték őket, mint Krisztust vagy Szókratészt. Miért? *Marx osztályelmélete* legjobban világít rá: a történelemben egy kisebbség uralkodik, mely kiuzsorázza a nagy többséget. A kisebbség fényben él, a nagy tömeg nyomorog. *A kommunista kiáltvány* leszögezi, hogy a történelem osztályharc függvénye. Az egyérekűek mindig összetartottak, és természetes, hogy csak azon tanítókat üldözték, akik a kisebbség uralma ellen küzdenek. Ha az elnyomott osztály győz, úgy a tömeg megváltójaként tekinti nagy tanítóit. Az uralkodó osztály mindig konzervatív, meg van elégedve, született ellensége minden újításnak. A feltalálókat és tudósokat ezért üldözték. A kultúra közvetítői között is különbség van, aszerint, hogy az uralkodó osztályok vagy a nagy reformátorok tanításait közvetítik. ... *A múlt uralkodó osztály tanítói a papok voltak. A műveltség az elnyomás fegyvere volt.* Félték, ha a tudás általános lesz, az osztályuralom megdől” — hangsúlyozta a tanár úr, majd egyiptomi és középkori példákat hozott a kirekesztés technikáiról.

„Az újkorban hirdetik ugyan a művelődést, de az elsajátítása elé akadályokat gördítenek. A filozófia, mely egyetemes, magas látókört biztosít, ma is idegen terület, Hegel és Fichte eszméi csak keveseké voltak. Marx az, aki a tudomány és a nép kapcsolatát helyreállította. A vallásalapítók, Krisztus nem voltak e kapcsolat ellen. *Krisztus volt az első szocialista*, mert hirdette, hogy az utolsónak annyi jár, mint az elsőnek. Tanítása a római proletariátusban széles visszhangot teremtett. [Sic!] Kétségtelen tehát, hogy a tudás az elnyomás leghathatósabb fegyvere volt. Azon tanítók sorában, akik a kiváltságos osztályok gyermekeit tanították, a papok és középiskolai tanárok sorsa kedvező. 1906-ban a népoktatásban egy tanulóra 10 koronát, a középiskolai tanulóra 304, az egyetemi hallgatóra 601 koronát költött a magyar állam. Poroszországban hasonló a helyzet. Angliában és más demokratikus államokban már kisebb a differencia⁶⁴³...

Az elnyomott osztályokat nem tanították... mert az elnyomott... felteheti a kérdést: miért élnek kevesen jól és sokan nyomorultan? A XIX. században tört utat az a felfogás, hogy a tudás államérdek. ... A kapitalizmus indította meg a fejlődést. Nem szívesen engedte a tudást közkinccsé tenni, mert féltette uralmát. Csak a nagy tudósok látták: a tanítók érdeke, hogy a tudás általános legyen, hogy a nagy tömeg felborítsa a tudás évezredes korlátait. *Ha a tanító tehát osztályhelyzetét kutatja, csak egy feleletet nyerhet. Érdeke a nagy tömeghez, a szocializmus a munkássághoz fűzi.* Csak az öntudatra ébredt tanító fog harcolni a maga érdekéért. A tanítói hivatás eszméje a tudás egyetemesítése. Ez megint a munkások mellé állítja. Nem minden tanító lehet zseniális ember, de már egyenrangú munkát végez a nagy mesterekkel, mert *a jövő lángelméjű ifjúságát tanítja. A jövő programja az, hogy minden ember a legtökéletesebb tudással menjen ki az életbe*” — állította, a Győri Vörös Újság beszámolója szerint (!) Lechnitzky Gyula.

Majd a következő előadásán az általa már régóta figyelemmel kísért — a KN-ben (az oroszországi példa nyomán) akkoriban tárgyalt — *munkaiskoláról* beszélt, melyet a jövő iskolájának nevezett.⁶⁴⁴ Kitért az iskolai fegyelmezés, a tanuló önkormányzat kérdéseire, s a budai képzőben szerzett tapasztalatai alapján⁶⁴⁵ bírálta a diáktanácsokkal kapcsolatos közelmúltbeli intézkedéseket. Kitért arra is, hogy „*az idealista világnézet felszámolásával materialista szellemű, az egyház befolyása alól kiemelt, a nép érdekeit szolgáló tanítókat kell nevelni: olyan öntudatos polgárokat, akik a lelki kényszer alól felszabadulva, a nép gondolkodásmódjának átformálásában a Tanácsköztársaság megbízható segítőitársai lesznek.*” Ehhez magasabb szintű, *érettségire épülő tanítóképzést* kell bevezetni.⁶⁴⁶ Addig is a most végzett tanítókat egy évre visszatartják, hogy hiányos képzettségüket kiegészíthessék az élet támasztotta követelményeknek megfelelő ismeretekkel, közölte a hallgatósággal, a tudósítás szerint Lechnitzky Gyula.⁶⁴⁷

A rendelkezésünkre álló, egymástól eltérő intenciójú, tartalmú beszámolók alapján nehéz rekonstruálni, hogy mi hangzott el, mi is történt ténylegesen a győri átképző tanfolyamon. Nemcsak a fegyelmi eljárás révén szorult helyzetbe került Lechnitzky Gyula interpretációja igényelné a más forrásokkal való összevetést, hanem a korabeli sajtóbeszámolók is: joggal feltételezhető ugyanis, hogy tudósításaikban az ismert központi elvárásokhoz közelítették a tanfolyamon történekekről szóló beszámolójukat, elhallgatták, átértelmezték a tanfolyam egyes — a központi elképzelésektől eltérő — mozzanatait.⁶⁴⁸ *Lehetséges, hogy Lechnitzky Gyula több árnyalt (vagy kétértelmű) megfogalmazását a tudósító a maga szimplifikált, s a központi előírásoknak megfelelő fogalmaival írta le; míg pl. a tanfolyam hallgatóságának jó részét kitevő klerikusok fogékonyak lehettek az előadó szofisztikált terminológiája, okfejtése iránt.*⁶⁴⁹ A Tanácsköztársaság sorsa szempontjából kritikus július hónapról lévén szó, jelentősnek tűnik az is, hogy *a tudósítás révén idézett előadások a tanfolyam elején hangzottak el, s Lechnitzky Gyula vélhetően a tanfolyam vége felé* — a győri ellenforradalmi megmozdulásokat követően — je-

lezhette hallgatóságának a maga vallásosságát s nemzeti elkötelezettségét. Talán a helyi levéltári források további tüzetes vizsgálata fényt derít ezen, a győri továbbképző tanfolyam és Lechnitzky Gyula szerepének megítélése szempontjából jelentős mozzanatokra is. Számunkra elégségesnek látszik, hogy a bemutatott források révén verifikálható a tanár úr „útitárs” besorolása, s ami még fontosabb: plasztikusan megjelentek azok a sajátos motívumok, melyek révén a nemzeti elkötelezettségű, s többé-kevésbé vallásos tanítóképző intézeti tanárok egy kisebb része — ha csak átmenetileg s részlegesen is, időnként komoly szerepzavarban — exponálta magát a Tanácsköztársaság mellett.

2.4. Fejezetzáró megjegyzések, kérdések a Tanácsköztársaság (volt) egyházi pedagógusokkal kapcsolatos politikájával, Váczy Ferenc és kollégái szerepvállalásával s a nagykovácsi képzőben történetekkel kapcsolatban

Az 1918–1920-ban történtek vizsgálatának lezárásaként előbb néhány, a Tanácsköztársaság „káderpolitikájával” kapcsolatos kérdést, megjegyzést szeretnénk az érdeklődő kollégák figyelmébe ajánlani (1.), majd a rapid államosítási tervek megvalósíthatóságának lehetőségét próbáljuk mérlegelni a tanító(nő)képzés vonatkozásában (2.), elsősorban abból a szempontból, hogy vajon reális esélyét láthatták-e ennek a képzős tanárok, s ehhez próbáltak-e alkalmazkodni (3.)? S végül a Nagykovácsin történtek fenti rekonstrukciójához fűzünk néhány reflexiót, a más képzőkben tett „történelmi kirándulásunk” tapasztalatainak fényében (4.).

1. Valószínű, hogy *érdemes lenne ifjú* (ezért a korábbi ezzel kapcsolatos pro vagy kontra elfogultságok, sztereotípiák által talán kevésbé befolyásolt) *kollégáinknak alaposan újraolvasni a Tanácsköztársaság oktatáspolitikájának helyi „fogantatásáról” szóló forrásokat — köztük a tanítói átképző tanfolyamokra, az egyházi pedagógusok továbbfoglalkoztatására vonatkozókat —, hiszen érdekes kérdések vetődnek fel e 133 nappal kapcsolatban:*

- *Győrben, Nagykovácsin, Egerben, Veszprémben és Fejér megyében komoly viták támadtak a tanfolyamvezető és hallgatósága között a kurzus jellegét s a pedagógusok addigi és jövőbeli szerepét érintő kérdésekben. 1919. július 12-én Nagykovácsin pl. egy tanító „a hallgatóság éljenezése mellett” visszautasította a KN által delegált tanfolyamvezető állítását arról, hogy „amit a tanítók eddig az iskolákban tanítottak, az mind hazugság volt”. Vitatták a város és falu ellentétével kapcsolatban elhangzottakat is.⁶⁵⁰ Egerben a tanfolyam materialista, a Fejér megyei tanfolyamon annak internacionalista szellemét kifogásolták.⁶⁵¹ Vagyis: miközben munkájukat féltve, kötelességszerűen megjelentek az állásban maradásukhoz szükséges, kötelezően előírt⁶⁵² vizsgákra felkészítő tanfolyamon, ott nemegyszer hangot adtak a hivatalos álláspont képviselőjétől eltérő nézeteiknek. Olyannyira, hogy —*

egy nem ellenőrizhető forrás szerint — a Budapestről érkezett veszprémi tanfolyamvezető művelődési biztos kollégájára hagyta az előadások megtartását.⁶⁵³

- A győri tanfolyam második napján — a Magyar Eszperantó Szövetség elnökeként, a nemzetközi érintkezés nyelvének a tanításág körében való népszerűsítése⁶⁵⁴ s a megnyitó alkalmával kirobbant viták csendesítése céljából — előadást tartott *Giesswein Sándor győri kanonok, keresztényszocialista politikus*, (korábban és később) parlamenti képviselő, a Nemzeti Tanács egykori tagja, a győri képző egykori tanára, a Győri és Győr-vidéki Keresztény Munkás Egyesület és a Katolikus Tanügyi Tanács elnöke, a Szent István Társulat alelnöke, a jeles nyelvész is.⁶⁵⁵ Jó lenne tudni: vajon mennyire volt ez egyedi eset? Másutt is előfordult-e az, hogy a tanítói átképző kurzusokon — az agitátorképző tanfolyamon kiképezett előadók mellett — speciális kérdésekben felléptek a Tanácsköztársaság világnézeti credójától távol álló emberek is?
- Érdemes lenne széles körű vizsgálat nyomán tisztázni: mennyire volt elterjedt a győri gyakorlat, mely szerint az egyházi állásukból kilépni nem hajlandó nevelők továbbra is taníthattak, s bár júliustól fizetést sem kaptak, (hacsak, mint tizenketten, valamilyen igazolható kifogással nem éltek) beiskolázták őket a pedagógiai-világnézeti átképző tanfolyamra.⁶⁵⁶

Vajon arra utalhat-e ez, hogy a helyi oktatáspolitikai irányítói már érzékelték: egyik tanévről a másikra — hónapokon belül — képtelenek komoly zökkenő nélkül a 216 pedagógusból a 94 klerikust, ill. lelkészt (együtt 43,5%) és a politikailag megbízhatatlan világiakat, az összlétszám kb. felét nélkülözni? Tehát eljárásuk (a világnézeti-politikai elvárásokon lazítva) a papok/lelkészek, apácák, szerzetesek egy része átmeneti további foglalkoztatásának előkészítése volt a részükről? Ez esetben a tanfolyamot — a KN 1919. június 13-i utasításának megfelelően, a hatékony káderezés eszközeként — arra próbálhatták felhasználni, hogy az egyháziak és világiak közül egyaránt kiszűrjék az intranzigens, „fejleszthetetlenek” mutatózó (ill. a távol maradó) pedagógusokat, s hogy a kilépni nem hajlandók közül átmenetileg is csak „az egyébként megfelelően együttműködőket” alkalmazták.⁶⁵⁷ Az említett rendelet ugyanis felszólította a fővárosi és megyei művelődési megbízottakat, hogy adjanak „sürgős, közvetlen kimutatást” a területük középiszkoláiban működő tanterőről, „családi, társadalmi s szolgálati viszonyaikról, különösen az iskola- és internátusvezetőkről, az iskolavezetésre alkalmas és megbízható szocialista tanítókról s az elbocsátandó vezetőkről”. A szakszervezet és a munkástanácsok meghallgatásával bonyolítandó káderezés szempontjai voltak: „I. Pedagógiai képzettség: a) Van-e elméleti, pedagógiai áttekintése? b) Jól tanít-e? c) Iskolavezetésre alkalmas-e? (Itt elsősorban a pedagógiai képzettség jön tekintetbe). II. Politikai megbízhatóság: a) Meggyőződéses szocialista-e? b) Elméletileg képzett szocialista-e? c) Agitációra alkalmas-e? d) A külső szervezőmunkában

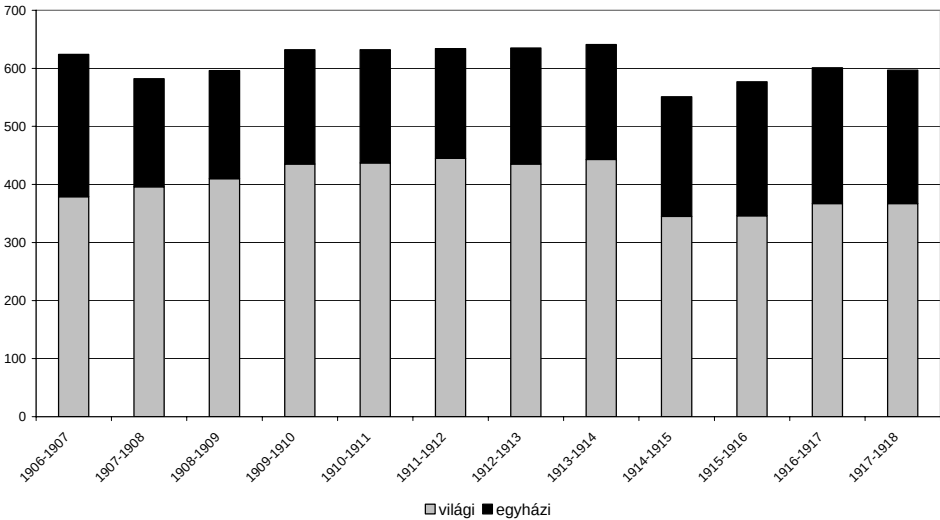
részt vesz-e, van-e erre képessége? Külön kimutatás kell azokról a középiskolai tanítókról, akiknek foglalkoztatása pedagógiai vagy szocialista szempontból nem kívánatos, nyugdíjazása vagy áthelyezése szükséges, s a pap-tanítókról.”⁶⁵⁸

2. A nagykőrösi református képző apropóján a tanítóképzők tanárainak sorsát fürkésző dolgozatunk szempontjából különösen izgalmas számunkra a „történeti-etlen” kérdés: vajon mi történhetett volna, ha a Tanácsköztársaság kitart a következő tanév során? Vajon lehetséges lett volna-e az egyházi státusukból kilépni nem hajlandók és az ismertetett KN-rendeletben foglaltaknak meg nem felelők elbocsátása, az elsőők helyett a volt negyedévesek ötödik évre való visszahívásával tervezett tanító(nő)képzés komoly zökkenője nélkül?

A 20. századi magyar iskolatörténetet tanulmányozó történész — ez irányú gondolat kísérletében — csak az 1948. évi államosítással való összevetésre támaszkodhat. Akkor a tanító(nő)képzőkben 957 pedagógus tanított. A Tanácsköztársaság tapasztalataiból okulva, „a fordulat évében” a „munkáspártok” vezetői (elsősorban Rákosi Mátyás), s a titkos kommunista párttag vallás- és közoktatásügyi miniszter (Ortutay Gyula) más taktikával éltek: az államosításkor az összes pedagógust — a pap-, ill. lelkész-tanárokat, szerzeteseket, szerzetesnőket is — átvették, s mindenkinek írásban nyilatkoznia kellett, hogy elfogadja-e az állami kinevezést. Az állam és a katolikus egyház közötti politikai harcban (az ateista világnézetet preferáló állam kiépülésének perspektíváját mérlegelve), 1948. június 12-én, Mindszenty József hercegprímás javaslatára, a katolikus püspöki kar arra szólította fel a klerikusokat, hogy ne fogadják el az állami kinevezést.⁶⁵⁹ Ennek következtében kb. 300 tanítóképzős tanár(nő) nem vállalta az állami szolgálatot, az összlétszám 31,3%-a.⁶⁶⁰ Akkor is sor került politikai, ill. szakmai-pedagógiai megfontolásból elbocsátásokra, nyugdíjazásokra. Az ily módon menesztettekkel együtt kb. a képzős tanárság egyharmadát veszítette el az ágazat, amit csak iskoláösszevonásokkal, óraadó tanárok alkalmazásával, s persze az ezzel járó színvonalcsökkenéssel tudott a Rozsondai Zoltán vezette VKM-ügyosztály „levezényelni”.⁶⁶¹

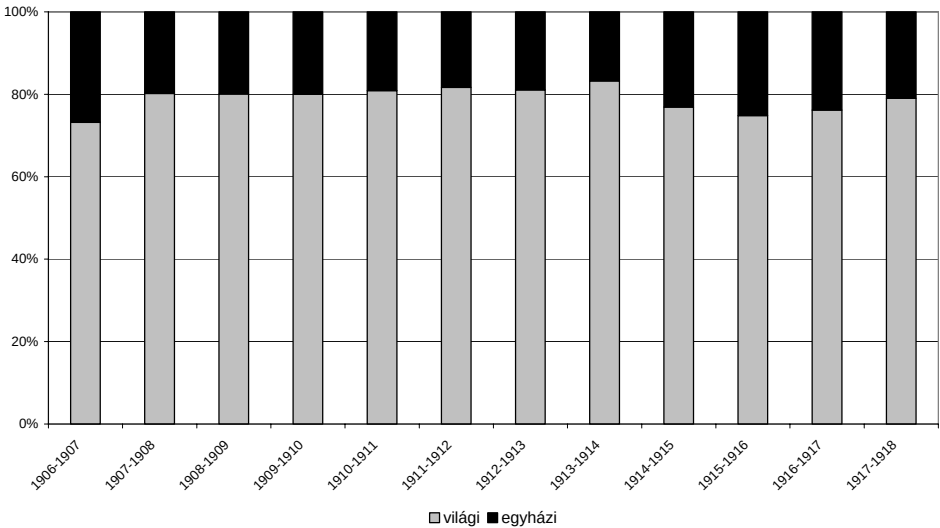
Az 1918/19. évi kaotikus állapotok miatt az arra a tanévre vonatkozó statisztikai adatok megbízhatósága a szokásosnál is kisebb, ezért a helyzet általános jellemzésére gondolat kísérletünkben az 1917/18. évi adatokat használjuk.⁶⁶² Ahogy az 1. ábra utolsó oszlopában látható, a tanító(nő)képzőkben akkor foglalkoztatott 597 pedagógusból 230 volt egyidejűleg egyházi státusban is, az összlétszám 38,5%-a.

A főállású világi és egyházi tanárok száma az elemi iskolai tanító(nő)képzőkben

1. ábra

A főállású világi és egyházi tanárok aránya az elemi iskolai tanítóképzőkben

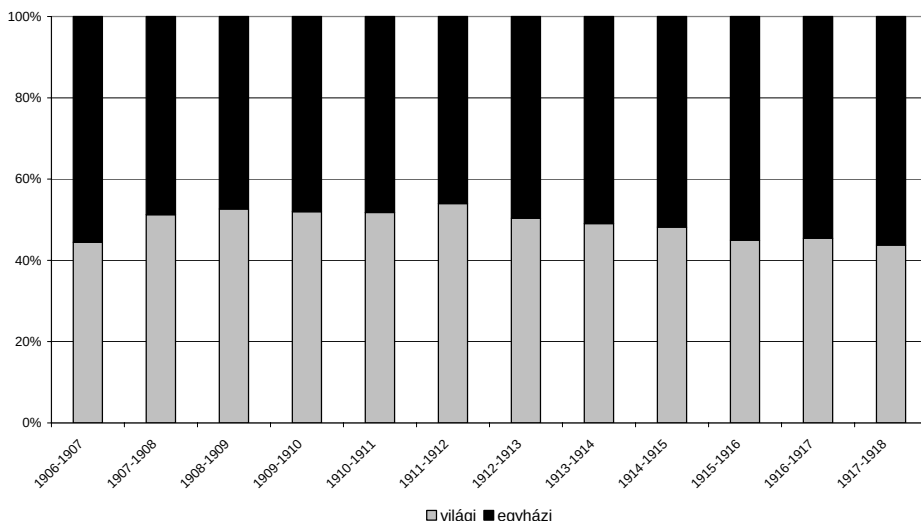

2. ábra

Nincsenek pontos adataink arra vonatkozóan, közülük hányan voltak hajlandók arra, hogy a Tanácsköztársaság elvárásainak megfelelően kilépjenek az egyházi rendből. Forrásaink szerint a tanító(nő)képzős területen nagyon kevesen. Ha ehhez hozzávesszük a politikai szempontból „megbízhatatlanokat” is, valószínű, hogy kb. a tanító(nő)képzős tanárok 40%-a veszíthette volna el állását a KN-rendelet rigorózus végrehajtása esetén. Ez alig 7%-kal több az 1948. évinél, ami a nyíltan deklarált proletárdiktatúra s forradalmi terror körülményei között valószínűleg nem jelentett volna „megoldhatatlan problémát”, különösen akkor nem, ha — ahol lehetséges lett volna — összevont, koedukált intézeteket⁶⁶³ hoznak létre (ahogy erre Győrben készültek is⁶⁶⁴). A kötelező hitoktatás megszüntetésével a férfiképzőkben alkalmazott mindössze 63 egyházi személy (21%) közül 20 lelkész⁶⁶⁵ amúgy is feladatát veszítette, így a tanítóképzőkben az — ily módon történő — államosítás viszonylag könnyen ment volna (2. ábra).

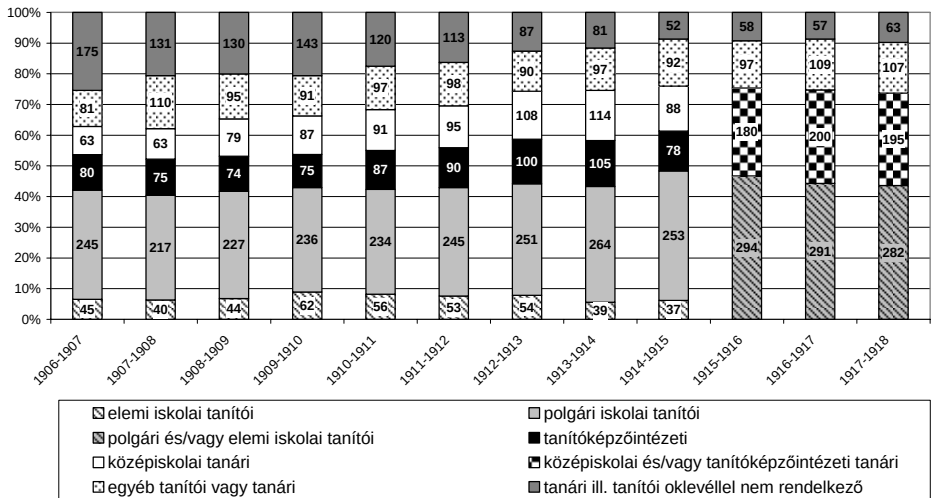
Nem így a tanítónőképzőkben: intézményösszevonás, koedukáció nélkül aligha lett volna megoldható az ott foglalkoztatott 151 apáca és 16 lelkész⁶⁶⁶ (együtt a pedagógusok 56,2%) pótlása (3. ábra). Bizonyára megszűnt volna néhány — más intézmények tanárainak bevonásával sem ellátható — tanítónőképző, de ez az akkoriban vélelmezett „tanítónői túlermelés”⁶⁶⁷ körülményei között aligha rettenthetné vissza a — Kun Béla szavaival — „proletariátus osztálytudatát kifejezők” gyors és hatékony kineveltetésére törekvőket.

A főállású világi és egyházi tanárok aránya az elemi iskolai tanítónőképzőkben

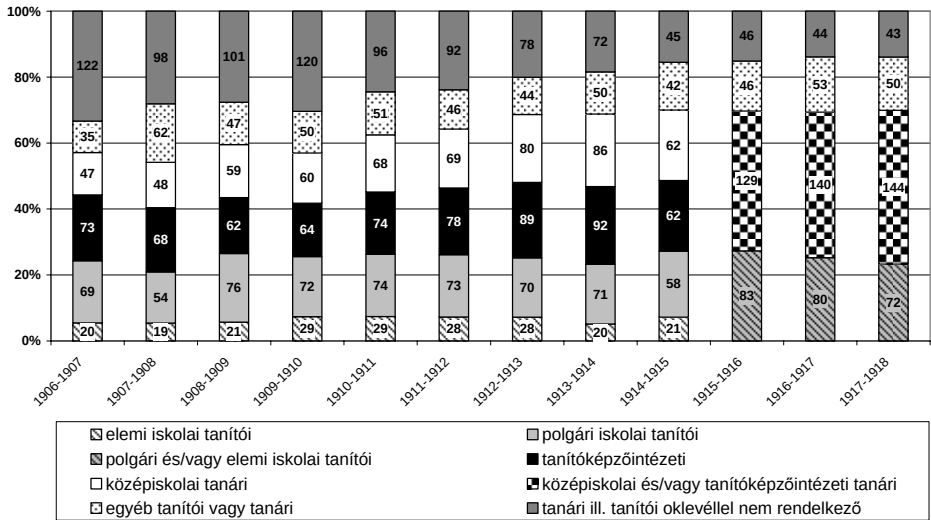
3. ábra

A főállású tanító- és tanítónőképző-intézeti tanárok megoszlása végzettségük szerint

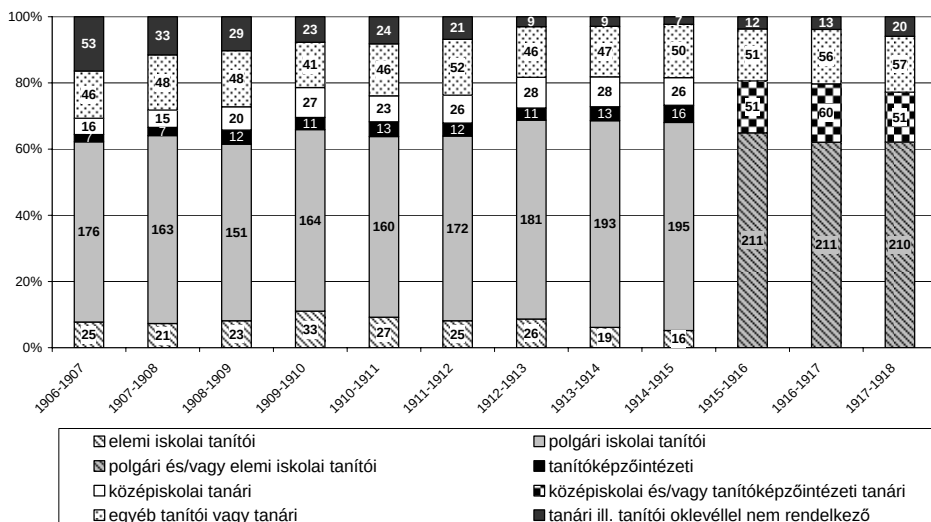
4. ábra

A főállású tanítóképző-intézeti tanárok megoszlása végzettségük szerint

5. ábra

A főállású tanítónőképző-intézeti tanárok megoszlása végzettségük szerint

6. ábra

Azért sem, mert a tanítónőképzők tanárai *pedagógiai felkészültségük* szempontjából is problematikusnak tűnhettek egy ilyen káderezés során. Míg országosan a tanító(nő)képzők pedagógusainak kb. fele rendelkezett az elvárásoknak megfelelő tanítóképző intézeti, művészeti, ill. középiskolai tanári végzettséggel, a férfiképzőkben ez az arány 61,2% volt (4–5. ábra). A nőképzőkben ellenben csak a pedagógusoknak alig több mint egyharmada: 36,4%-a bírt ilyen végzettséggel (6. ábra).⁶⁶⁸

Mindent összevetve: a Tanácsköztársaság fennmaradásához kedvező (ám valóban hiányzó) geopolitikai feltételek mellett,⁶⁶⁹ a tanítóképzés területén minden bizonnyal „fogatosíthatók” lettek volna az egyháziak és „a politikailag meg nem felelő” pedagógusok eltávolítására vonatkozó tervek: igaz — ahogy 1948-ban is — csak a képzés színvonalának komoly csökkenésével, s egyes régiókban nehezen áthidalható nehézségekkel. Vélhetően a KN vezetői elviselhető áldozatnak tekintették volna az általuk amúgy is felszámolandónak ítélt — csak a felsőfokú képzők kialakításáig létező — középfokú tanító(nő)képzés átmeneti színvonalcsökkenését, „a jövő s a vidék kulcsa”, a politikai-világnézeti elvárásainak jobban megfelelő tanító(nő)k „kiképzése” érdekében.

3. A nagykörsői, győri és egyéb tanító(nő)képzők tanárai szempontjából tekintve a dolgot: a Tanácsköztársaság fennmaradása esélyének megítélésétől füg-

gött, hogy mennyire vették komolyan a velük szemben támasztott követelményeket az állami státusba történő átvételük/véglegesítésük szempontjából. Pedagógusok lévén, közülük sokan bizonyára kevésbé látták át az akkor folyó harc geopolitikai összetevőit, a felek erőviszonyait. Ismerték viszont a magyarországi tanítóképzés helyzetét, s — bár természetesen nem rendelkeztek azzal a történelmi tapasztalattal, összehasonlítási lehetőséggel, mint mi — valószínűleg sejtették, hogy az iskolatípus helyzete, oktatói összetétele eleve nem zárta ki egy ilyen drasztikus átalakítás lehetőségét. (Pl. a nagykőrösi és kecskeméti képzők, ill. a győri intézmények összevonásával, koedukációjával, „a meg nem felelő” tanárok szélnek eresztésével.) Ez többségüket óvatos alkalmazkodásra, kivárássra, míg kb. 5 százalékukat a KN-nel, a helyi munkás és katonatanácsokkal, azok művelődési osztályával, ill. a szociáldemokrata/szocialista irányzatú tanítói szakszervezettel való aktív — ám az idő előrehaladtával csökkenő — együttműködésre készítette.

Ambivalens motivációjukról plasztikus képet kaphattunk a TITOE akkori főtítokára, Lechnitzky Gyula — éppen e célból hosszasan idézett — megnyilatkozásainak az „útítársakra” jellemző vonásaiból:

- a szociálpedagógia és a nemzetrevelés iránti nyitottság;
- a kapitalista érdekérvényesítés vadhajtásainak (pl. a világháborúhoz vezető imperialisztikus törekvéseknek) az elítélése, s a remény, hogy valamilyen nemzeti vagy társadalmi szerveződés révén (egy szocialisztikus vagy hivatásrendi alapon szervezett állam segítségével) azok korlátok közé szoríthatók;
- az elégedetlenség a népoktatásra és a tanító(nő)képzésre, a népbetegségek s a kirívó szociális egyenlőtlenségek visszaszorítására fordítható erőforrások nagyságával, a társadalmi újraelosztás felett rendelkező régi elit ez irányú érzéketlenségével;
- a tanító(nő)képzés, a tanítóság nemzeti hivatásába vetett hit, mely egyszerre foglalta magában az elesettebb néposztályok kultúráközvetítés révén való felemelését, s a nemzetiségiek magyar „öntudatának” s nyelvismeretének fejlesztését;
- s végül, de nem utolsósorban: az állami képzőkben valamivel kevésbé domináns, az egyháziakban markánsabb vallásos értékrend, nevelés.

Az 1918–1919-es forradalmak (kezdetben még a Tanácsköztársaság is) a tanítóság régi vágyainak teljesítését ígérték a 8 osztályos elemi népiskola, az érettségire épülő tanítóképzés tervével, a gyermektanulmányi szempontok figyelembevételével s a pedagógusok közötti válaszfalak lebontásának programjával. Az állami alkalmazottak gyakran magasabb fizetése, az állami iskolák jobb felszerelése sok egyházi pedagógus számára elfogadhatóvá tette a tanítóképzők államosítását. A forradalmi kormányoknak a kultúra demokratizálásával kapcsolatos ígéretei, gesztusai is rokonszenvesek voltak számukra, ezért szívesen részt vállaltak a kiterjedt népművelői munkában.⁶⁷⁰ Ugyanakkor a Tanácsköztársaság harsányan dikta-

tórikus, ideológiailag kirekesztő, világnézeti szempontból intoleráns, majd terroristikus megnyilvánulásai, szertelenségei, az idő előrehaladtával egyre több fenntartást keltettek az együttműködésre kész tanítóképző intézeti tanárok körében: fokozatos visszahúzódnásra, eltávolodásra ösztönözték az „alkalmazkodók” széles s az „útítársak” szűkebb köréhez tartozókat.

4. Minden valószínűség szerint valami ilyesmi történhetett a nagykörösi képző „útítársakhoz”, ill. „alkalmazkodókhoz” sorolható tanári karában is. Feltételes megfogalmazásunk a rendelkezésünkre álló korabeli, érdemi források szűkösségéből adódik. Benyomásunk szerint Váczy Ferenc pozíciója pápai református igazgató kollégájáéhoz hasonlíthatott leginkább. Azzal a lényeges különbséggel, hogy a nagykörösi egyház reprezentánsainak a tanítóképző bezárásával kapcsolatos elképzelései lehetetlenné tették az igazgató úr számára a velük való szoros együttműködést, a kapcsolattartást, ami a közöttük amúgy is meglévő érdekellentétet inkább vélt, mint valós politikai-világnézeti különbségekből adódó bizalmatlansággal tetézte. Az ilyen, több év alatt kumulálódott feszültségek, s az ezekhez társuló személyi ellentétek törtek felszínre az 1919. szeptember 10-i és 14-i egyházi fórumokon, s öltöttek testet a képző pedagógusai, diákjai tekintetében aránytalanul súlyos, a tanítóképző sorsára nézve pedig már-már végzetes határozatokban. A nagykörösi egyházközség számára — a kevés városi tanuló miatt — csak túlzott kiadást jelentő (s a tanítási időben még a temetői szolgáltatásait is korlátozó) tanítóképzőtől való szabadulás vágya találkozott a forradalmak alatti függő viszony megszakadása/megszakítása miatti nehezteléssel, s ez vezetett a tantestület s a diákok kollektív megbélyegzéséhez. Sok képzőben bevonultak növendékek a Vörös Hadseregbe, nem egy helyen nagyobb számban s arányban is, mint Nagykörösön, mindazonáltal eddig még nem találtuk párját a velük szemben alkalmazott retorziónak. A főszervezőket, a diákmozgalomban is vezető szerepet vállalókat kizárták több intézetből, másutt „feltételesen vették fel a volt vöröskatonákat” a következő félévre, magatartásuktól téve függővé továbbtanulásukat.⁶⁷¹ De arról, hogy külön vizsgálat nélkül minden érintettet, ilyen nagy számban elutasítottak volna, nincs tudomásunk. A Tanácsköztársaság bukása után több tantestületet is a „kommunistákkal való lepaktálással, túlzóan készséges együttműködéssel” vádoltak egyházi vezetők⁶⁷² vagy polgárok.⁶⁷³ Ám arról, hogy ennek következtében a tantestület többsége ellen fegyelmi indult volna, s hogy a pedagógusok feléne azonnali felfüggesztését kezdeményezték volna, nincs tudomásunk. Ebből a szempontból páratlan, ami Nagykörösön történt. Ugyanakkor a fegyelmi eljárás végén megszületett „ítéletek” súlyossága — az általunk ismert többi hasonló esettel összehasonlítva — átlagosnak vagy enyhének tekinthető. Egyházi vagy állami képzőkben, az olyan „vétségekért”, mint amiket Váczy Ferencnek és Juhász Vincének tulajdonítottak, másutt is legalább ilyen feddéseket osztogattak — vagy még súlyosabban büntettek.⁶⁷⁴ Arra több helyütt volt példa az országban, hogy az ideiglenesen alkalmazott fiatal pedagógusokat, ha Székely Endréhez, vagy Ricsey

Györgyhöz hasonló vádakkal illették őket, fegyelmissel vagy anélkül, rövid úton eltávolították.

Az azonban, ami Váczy Ferencsel történt,

- hogy — javarészt megalapozatlan — súlyos vádak és felfüggesztési javaslat után, a fegyelmi eljárás ilyen enyhe feddéssel záruljon abban a kemény megtorlásokra hangolt időszakban;
- hogy ezt követően az illető eredeti igazgatói posztján maradjon további közel három évtizedig;
- hogy előbb az intézet helyzetének konszolidálása után — még a Horthy-korszakban — tanügyi főtanácsossá lehessen,⁶⁷⁵ majd a nyugdíjkorhatár elérése (és ezen kiemelt státusa ellenére) a helyén maradjon a koalíciós időkben;⁶⁷⁶
- hogy halála után utcát nevezzenek el róla, s szobrot állítanak neki a Kádár-korszakban;

ez ismereteink szerint páratlan a hazai tanítóképzés 20. századi történetében.

3. AZ OKTATÁSPOLITIKA TANÍTÓKÉPZÉSSSEL KAPCSOLATOS POLITIKAI-VILÁGNÉZETI ELVÁRÁSAINAK VÁLTOZÁSAI — S A NAGYKÖRÖSI PEDAGÓGUSOK 1920–1956

(Kísérlet a második bezárási döntésig terjedő időszak atmoszférájának érzékeltetésére)

Dokumentatív elbeszélésünk harmadik fejezetével egy kockázatos vállalkozáshoz kérjük olvasóink (és recenzenseink) megértését. Az amúgy is szokatlanul vaskos kötet lehetséges terjedelmének korlátai nem teszik lehetővé számunkra, hogy a fentiekhez mérhető alapossággal, szisztematikusan nyomon kövessük az oktatáspolitikai tanítóképzéssel kapcsolatos elvárásainak alakulását s a nagykörösi képző és pedagógusai sorsának változását (a helyi társadalomban elfoglalt pozíciójuk metamorfózisai). Így két rossz közül próbáltuk a kisebbiket választani. *Megtehetettük volna, hogy csak az 1918–1920. és 1953–1958. közötti időszekekre, vagyis a nagykörösi képző bezárására irányuló kísérletek elbeszélésére koncentrálnk, mindkettőt töredékes forrásaink alapos elemzésével prezentálva. Ez esetben esélyünk sem lett volna arra, hogy érzékeltessük az oktatáspolitikai olykor gyökeres változásaiból, a pedagógusokkal szemben támasztott egymást kizáró politikai-világnézeti elvárások apodiktikusságából adódó nehézségeket; a különböző világnézetű, politikai beállítottságú pedagógusokra nehezedő nyomás jellegét, dinamikáját; s a tanítóképzős pedagógusoknak az identitásuk megőrzéséért folytatott küzdelmét, fenntartójukkal előállt konfliktusaikat. Ezzel, bár szövegünk talán ke-*

vésbé támadható lenne az egyes részletek kidolgozottságának aránytalansága miatt, lényegében le kellene mondanunk arról, hogy a körösi kollégák története olyan elbeszélésbe foglalható legyen, mely az egyedi eseteken túlmutató tanulságokkal járhat. „Hőseink” emberi, pedagógusi drámája számunkra legalább olyan fontos, mint a körösi képző (átmeneti) bezárásához vezető oktatáspolitikai döntéshozatal, mechanizmus rekonstruálása, ezért a kockázatosabb, okkal-joggal bírálhatóbb, ám talán ígéretesebb utat választjuk: *a második bezárási döntésig terjedő időszak atmoszférájának érzékeltetésére tett kísérlettel, s hőseink álláspontja alakulásának legalább parciális bemutatásával.*

3.1. „Keresztény-nemzeti” világnézettel, fenntartó egyházainkkal — „a szocializmus”, „a kommunizmus” ellen

1919. augusztus 18-i levelében Huszár Károly miniszter már a forradalmak előtti állapot visszaállításáról értesítette az egyházi főhatóságokat, leszögezve, hogy „az erkölcsi megújulás csak a hazai papság és tanítóság vállvetett közreműködésével valósítható meg... [A]zt óhajtom külön is hangsúlyozni, hogy *a valláserkölcsei nevelés, beleértve a hitoktatást is, az egész vonalon régi jogaiba visszatér.*”⁶⁷⁷ Válaszában Csernoch János együttműködési készségét hangsúlyozta, hiszen — írta — „gyűlölet töltötte el a kommunizmus exponenseit a vallás és az erkölcsön nyugvó hazafias nevelő-tanítás ellen”.⁶⁷⁸

A miniszter ígéretének megfelelően szeptember 15-én megjelent a VKM 1919. évi 5008. eln. számú rendelete *a vallásoktatásról*, melyben előbb konstataulta: „A tanácskormány közegei erkölcstelen és romboló rendszerüknek legfőképpen az oktatószemélyzetet és ennek útján az ifjúságot igyekeztek megnyerni. *E munkájuk, sajnos, igen nagy pusztítást vitt végbe az ifjúság és a tanítóság lelkében.* E szomorú tény ellensúlyozásának legcélravezetőbb módja ifjúságunk biztos alapon nyugvó erkölcsökben való felnevelése... *Az összes érdekelt... figyelmét felhívom arra, hogy iskoláinkban a törvény által elrendelt vallásoktatásra, mint a jellemfejlesztés leghathatósabb eszközére, különös súlyt helyezzenek.* Felkérem... a tanárokat és tanítókat, hogy felhasználva a jellemfejlesztés leghatékonyabb eszközt: a példaadást, saját vallásukbeli tanítványaikkal együtt vegyenek részt az előírt istentiszteleteken, hogy a hitoktatóknak ezzel is a támogatásukra legyenek.”⁶⁷⁹

Huszár Károly

Október 2-án *Huszár Károly* „a magyar tanítósághoz” intézett szózatában tovább boncolgatta — a megítélése szerint — a Tanácsköztársaság alatt történeteket: „A proletárdiktatúra idején... egyenesen az osztályharc eszköze lett az iskola,⁶⁸⁰ és a nemzeti ideálok műterme helyett a világforradalom boszorkánykonyhájává akarták átalakítani a kommunisták a magyar nép tanintézményeit. ... [N]agy anyagi áldozatokat hoztak azért, hogy az új nemzedéket az ő nemzetietlen, keresztényellenes, materialista, lázadó és erkölcstelen szellemükben neveljék fel. ... Magyarország valamennyi történelmi válságai közül ez volt a legsúlyosabb... földrengésszerűen rombolt össze mindent, amit egy ezredév épített. A bolsevizmus saját benső ellentmondásai és a kommunizmus természetellenességei miatt összeomlott” — írta, a még a román parancsnokság által cenzúrázott *Néptanítók Lapjában*. Majd hozzátette: „örök szégyene marad az országnak, hogy a rombolás e démoni munkájában oly sok tanító és tanár vett részt. Sem a politikai képzés hiányossága, sem a szociális gondok nem elég indok arra, hogy a magyar oktatók ilyen jelentékeny hányada hűtlen lett a magyar nemzeti kultúrideálokhoz. ... Vissza kell térni a keresztény kultúrához, és azt össze kell egyeztetnünk a modern kor szociális követelményeivel. ... Most ismét a magyar nemzeti szellem és a keresztény erkölcs temploma legyen minden tanterem, és ennek a régi hagyományokhoz hű, de az új idők és új eszméket is megértő és azokat híven szolgáló apostola legyen minden magyar tanító.”⁶⁸¹

Ennek biztosítása érdekében utódja, *Haller István* 1920. augusztus 23-án rendeletet adott ki a *hat évfolyamú tanítóképzés bevezetéséről*, melyet egyebek között azzal indokolt, hogy halaszthatatlan feladatának tartja a nemzet „keresztény erkölcsi és hazafias szellemben való megszilárdítását és a nép közműveltségének emelését. Ennek a kultúrfeladatnak nagy része... a népiskolai tanítókra hárul, ezért a jövő tanítói nemzedék megingathatatlan erkölcsi jellemének kialakításáról,

valamint mélyebb tudományos és szakszerű kiműveléséről, különös figyelemmel a rá váró társadalmi és közgazdasági feladatokra... gondoskodni akarok”⁶⁸² — deklarálta.

Az állammal folytatott — kilenc hónapra megszakadt — világnézeti-politikai együttműködés gyorsan helyreállt ugyan, ám a történetek az egyházi iskolafenntartók egyikét-másikat is elgondolkoztatták. *Kapi Béla* evangélikus püspök két nappal későbbi, augusztus 25-i püspöki jelentésében olvashatjuk: „Az úgynevezett Károlyi-kormány és a proletárdiktatúra ideje megmutatta az egyháznak az államtól való függése veszedelmes voltát. Nincsen egyházi intézményünk, mely közvetve vagy közvetlenül ne nyerjen államsegélyből megerősítést. *Gyülekezeteink, iskoláink, lelkészeink, tanítóink, teológiánk, középiskoláink, egyházi közigazgatásunk, hitoktatásunk most mind államsegélyen alapszik. A múlt példája megrázó erővel int arra, hogy ne építsünk mindent külső segélyekre.* Keressük meg az egyházban rejlő erőket, és arra építsük egyházi intézményeinket” — vélekedett, de a növekvő gazdasági nehézségek nyomán, rövidesen álláspontjának felülvizsgálatára kényszerült.⁶⁸³

Ebben természetesen partnere volt az állam és egyházak közötti együttműködés szorosabbá tételét szorgalmazó — katolikus pap — *Vass József* vallás- és közoktatásügyi miniszter is. Egy — a váci állami képző megnyitásával kapcsolatos, az esztergomi képző benépesítése érdekében megfogalmazott *hercegrímási tiltakozásra válaszként* írt — 1922. május 1-jei bizalmas levelében olvashatjuk: „Különös szeretettel tanulmányozom a katolikus képzők ügyét. Eminenciád nagybecsű átiratában jelezni méltóztatik azt, hogy voltak időnként az állam részéről bizonyos törekvések, melyek a hitvallásos képzők ellen irányultak. ... *Jól, alaposan nevelni csak vallási alapon lehet. Nemcsak a hitvallásos alapon álló nevelő intézmények fejlesztését tartom tehát elsőrangú állami és nemzeti érdeknek, hanem az állami nevelőintézeteket is hitvallásos alapra igyekszem átszervezni.* ... Bizalmasan, referensek mellőzésével bátorkodtam ezeket Eminenciád előtt feltárni. Boldog volnék, ha tervem Eminenciád tetszésével találkozna, s hathatós közreműködését is megnyerhetné” — írta kézzel írt levelében a miniszter, megjegyezve, hogy véleménye szerint *a vitatott váci állami képzőt is „egész bátran a katolikus intézetek közé lehet számítani”.*

Ám az esztergomi érseki tanítóképzőt féltő főpásztor fenntartotta álláspontját, s a rövidesen kultuszminiszterré lett *Klebensberg grófnál* elérte a váci állami képző bezárását.⁶⁸⁴ Tette ezt egyházmegyéje szempontjából teljesen racionálisan, hiszen nemhogy az állami képzők katolikus jellegéről nem lehetett meggyőződve, hanem tapasztalnia kellett azt is, hogy — idővel és az államsegély elterjedésével, egzisztenciális függésük valamelyes lazulásával — felekezeti iskoláik pedagógusainak lojalitása is gyengült.

Raffay Sándor evangélikus püspök 1944-es memoárjában keserűen konstataulta: mióta „tanítóink az állami törvény alapján állami fizetéskiegészítést kaptak, s

előmenetelük nem az iskolafenntartó egyháztól, hanem külső állami közegtől függött... tanítóságunknak az egyházhoz való viszonya kedvezőtlen változást szenvedett. Azelőtt minden evangélikus tanító magától értetődőnek tekintette a hitoktatást, sőt a kántorkodást is. Ma még a megmaradt felekezeti iskolákba is sokszor nehéz kántortanítót kapni, ahol pedig nincs felekezeti iskolánk, ott szinte könyörögni kell az állami népiskolák evangélikus vallású tanítóinak, hogy külön díjazásért vállalják el a kántorkodást.”⁶⁸⁵ Tegyük hozzá, amit a püspök úr helyzetéből adódóan nem feszegetett: az esetek többségében, a külön díjazás és az ezzel járó feladatok aránytalansága, s nem világnézeti-politikai fenntartások magyarázták a pedagógusok húzódozását.

Többségük osztotta Klebelsberg Kuno későbbi közeli munkatársa, a szerzetes-professzor Kornis Gyula „Kultúrpolitikánk irányelvei” című tanulmányában kifejtetteket: *az internacionalizmussal szembeállított irredenta nacionalizmus s a keresztény-nemzeti erkölcs, a keresztény vallásos érzület bolsevizmussal való szembeállításának szükségességét.*⁶⁸⁶

*Ebben nem is volt vita a különböző felekezetek reprezentánsai között, mindazonáltal — Kapi Béla memoárja szerint — létezett a forradalmak után történeteknek egy más olvasata is: „Augusztus 15-én megalakult az új kormány, Friedrich István miniszterelnökségével.”*⁶⁸⁷ Huszár Károly lett a vallás- és közoktatásügyi miniszter. [A református] Imre Sándor kultuszminiszterségét elejtette a szélsőséges klerikális irányzat [a tradicionális katolikus pozíciók megőrzésének szándéka — D. P.] és Huszár Károlyt bízták meg ennek a tárcának a vezetésével. Ha jogrend van, akkor nem olyan veszedelmes a miniszter szélsőséges pártállása, és mindenesetre inkább vállaljuk Huszár Károlyt, mint Kunfi Zsigmondot. Az egész kormány összeállítása, klerikális tendenciája is azt mutatja, hogy a propagandaügyek miniszterévé a klerikális irányzat egy másik politikusát, Haller Istvánt állították oda. ... A kormányalakítást protestáns szemmel sem nézhetjük nyugodtan. Biztos jelekből következtethetünk arra, hogy *a kereszténység ellen indított kommunista harc se eszméltette fel a katolikus egyházat az idő méhéből elinduló nagy veszedelemre. Mihelyt egy szippantásnyi szabad levegőhöz jutunk, összefogás helyett hajlandó elindítani egy új ellenreformációt*” — fogalmazta meg a kisebb történelmi egyházak aggodalmát az evangélikus püspök.⁶⁸⁸ Hasonlóan látta ezt kollégája, Raffay Sándor püspök is: „*az ún. keresztény kurzus fedezete alatt a katolikus egyház ismét csaknem az uralkodó vallás szintjére emelkedett fel*”.⁶⁸⁹

Ha a konkurensok szorongása túlzott megfogalmazásokra ragadtatta is a visszaemlékezőket, tény, hogy „a katolikus reneszánsz” támogatása s az egyházakkal való szoros együttműködés tekintetében Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi minisztersége sem hozott lényeges változást. 1924-ben, a XVI. Katolikus Nagygyűlésen tartott beszédében hívta fel a figyelmet, arra, hogy „... a világháború előtt ... túlbecsülték az államot. Olyan közületet láttak benne, amely polgárainak egész életét kimerítheti. ... A nemzetek nem tehetnek fel mindent egy kártyá-

ra. ... [A]z állam a saját erejével nem tud új közszellemet alkotni. ... Azt mondják, iskolái révén befolyásolhatja az állam az új nemzedék gondolkodását.⁶⁹⁰ De itt is van egy bökkenő. *Parlamentáris országokban a pártok váltakozásával a világnézetek is megváltoznak a hatalmon, [a] konzervatív kormányokat radikális kabinetek követik, a forradalmak nyomában rendszerint ellenforradalmak járnak, és minden győztes politikai doktrína azt követeli meg, hogy az iskolában, a tanítás szellemében is érvényesüljön.* Ide-oda ráncigálják az iskolát, s ami az egyik rendszer alatt színigazság, az a másik alatt tévelygés; ami az egyik alatt jutalmazandó érdem, a másik alatt megtorlandó bűn.⁶⁹¹ Az irány állandó következetességének ilyen teljes hiánya mellett képzelhető-e az a következetes munka, ami a sikernek éppen a tanügy terén nélkülözhetetlen előfeltétele, s mely állandóságot az egyház tökéletesen garantál?⁶⁹² Mikor mindezt elmondtam, ezzel nem akartam azt mondani, hogy az államra a tanügy terén nem vár nagy, szinte döntő szerep. Csak rá akartam mutatni arra, hogy *mily végzetes lenne a magyar nemzetre, ha egyszer a magyar kultuszminiszter arra ragadtatná magát, hogy szekularizáljon és laicizáljon,*⁶⁹³ *hogy a magyar történeti egyházak kezéből kicsavarja a magyar iskolát. ... Mint magyar kultuszminiszter bevallom, hogy az állami eszközök nem elégségesek a lelki rekonstrukcióra, ezért vagyok ellensége az egyház és állam elválasztásának.*⁶⁹⁴ Ellenkezőleg, hívom Magyarországot lelkeskedő papságát, hívom a szerzetesrendeket, a szerzetes tanárt a gimnáziumban és a magyar apácát az iskolákban és a klinikákban, jöjjenek, fogjunk össze,⁶⁹⁵ vállat vállhoz vessük, mentsük meg a magyar művelődést⁶⁹⁶ — hiszen, tette hozzá 1925-ben: *„A harc az egyházak és a szocializmus között fog eldőlni és az államhatalom nem a harc eszköze, hanem a harc célja lesz. Az államhatalom birtokáért fognak a világnézetek küzdeni. [S ez] ... óriási felelősséget hárít a magyar történelmi egyházakra.”* „Rettenetes az, ha egy egyház a harcot a szocializmussal szemben elveszíti. Ez történt Oroszországban, ahol az ortodox papság külsőleg szertartásokkal a cárizmus védelme alatt tompa lelki engedelmességben tudta tartani a tömegeket, de eleven belső élet hiányában az első nagy krízisben teljesen csődöt mondott. ... A proletárruralom most megsemmisítő harcot folytat az orosz nép vallásossága roncsainak eltávolítása érdekében.”⁶⁹⁷ A magyarországi szocializmus szélsőséges elemeinél is időnként kicssillan a gyűlölet az egyházak iránt. Ösztönszerűen érzik, hol vannak az erkölcsi és nemzeti ellenállás gyökerei”, állította, hozzátéve: *„nemcsak közoktatási, hanem vallásügyi miniszternek is érzem magam, olyan értelemben, hogy addig, amíg nem késő, megadjam az állam részéről történeti egyházainknak mindazt a támogatást, ami a nagy világnézeti harc sikeres megvívásához szükséges.”*⁶⁹⁸

Gróf Klebelsberg Kuno

Az ehhez szükséges eszközök, iskolák biztosítása kapcsán Klebelsberg Kuno „a mezőgazdasági népesség érdekeit szolgáló népiskolák felállítására” vonatkozó törvényjavaslat nemzetgyűlési vitájának zárszavában — 1926 februárjában — kifejtette: „A baloldaltól Kéthly Anna... és a többi szociáldemokrata szónok főként azt kifogásolta,⁶⁹⁹ miért csinálunk mi állami, községi és magániskolák mellett *hitfelekezeti iskolákat* is. Erre elsősorban azt a választ adhatom, hogy az a párt, amelyhez tartozni szerencsém van, és én többek között ilyen iskolákat *is szerveztünk*, mégpedig *világnézeti okokból és pedagógiai meggyőződéstől vezéreltetve*. Attól... hogy *a keresztény világnézetnek belső tartalma rendkívül alkalmas különösen a gyermeki lélek kiművelésére*, és így nem mondhatunk le arról a hatalmas segédeszközzel, amit a keresztény szellemi nevelés nyújt. Ezzel szemben felhozhatnók azt, hogy hiszen az állami iskolákban is tanítanak hittant... de csak, mint tantárgyat. Mi azonban *tovább akarunk menni*,⁷⁰⁰ és azt óhajtjuk, hogy ott, ahol nagyobb csoportban élnek... ugyanahhoz a felekezethez tartozó gyermekek, ahol tehát a felekezeti viszálynak lehetősége nincs meg, ott *nemcsak a hittanórának a keretein belül érvényesüljön a vallásoktatás szelleme, hanem a keresztény világnézet az egyéb tárgyak tanításánál is érvényesüljön*.⁷⁰¹ Rámutatott Kéthly Anna... arra is, hogy ő *politikamentes, iránymentes iskolákat óhajt* és ezért aggodalmaskodik a felekezeti iskolákkal szemben. Azt hiszem, éppen a szociáldemokrata pártnak van a legkevesebb joga politikamentes kultúrpolitikáról és politikamentes iskoláról beszélni. ... Jól tudom, hogy... nem azonosítják magukat a kommunizmussal, de azt... el kell ismerniük, hogy *a kommunizmus kvázi végső kifejezése a szocialisztikus tanoknak*, és ez a dogma, az önök ideológiájához sokkal közelebb áll, mint a polgári világnézethez. És mit látunk *a kommunizmus világában?* ...

Moszkvában... a természettudományokra azt mondják, hogy ezek egyéb tudományok, és a szellemi tudományokat elnevezték elhaló burzsoá tudományoknak, melyekkel nem érdemes foglalkozni... amelynek a XX. században nincs többé létjogosultsága. Lunacsarszkij népbiztos⁷⁰²... határozottan kijelentette, hogy az egyetemeken mást, mint a Marx-féle államtant tanítani nem engednek, és másféle ideológiát ott tanítani nem szabad. ...

Mit látunk ezzel szemben éppen a felekezeteknél? XIII. Leó volt az, aki hatalmas enciklikával fordult az egész világ katolikusaihoz, olyan időben, amikor a szociális gondolat körül még nagy harcok folytak, és szükségesnek tartotta a szociális gondolattal és szociálpolitikával való kiegészítését az egész keresztény életnek, a keresztény szellemnek.⁷⁰³ Protestáns részről — régebben Stöcker és társai — egész hatalmas irányzat foglalkozik a szociálpolitikai koncepcióval. [E]zek a burzsoázia köréből kikerült egyházi és pedagógiai emberek voltak azok, akik az alsóbb néprétegek iránt mindig azzal a tisztelettel és megértéssel viseltettek, amelyet sajnós mi, itt lévő polgárok a proletárdiktatúra alatt nem élveztünk, mert mi akkor egészen mást élvezhattunk, nyomást és ellenségeskedést, ami elviselhetetlen volt. Azt hiszem tehát, *azt a kérdést, hogy a politika bevitetik-e az iskoláig vagy sem, talán legkevésbé a szociáldemokrata pártnak szabad felvetnie.* ... [A] weimari alkotmányban deklarálták a hitfelekezeti iskolák külön típusát. Ott tehát, ahol a szociáldemokrata párt hatalmon volt vagy részt vett a hatalomban, megette — éppen a centrum óhajására ezt a koncessziót. Kérdem, hogy ebben az országban, ahol a katolikus egyház, az evangélikus egyház, a református egyház olyan hatalmas és nemzeti tényező, nem kell-e megtennünk ugyanezt a koncessziót?" — hangsúlyozta szónoki fordulattal a miniszter. Majd így folytatta: „Azt hiszem, ebben a súlyos helyzetben, amelyben a magyar nemzet ma van, mi nem engedhetjük meg magunknak azt a luxust, hogy ha *egy hazafias és áldozatkész iskolafenntartó* felajánlja a maga szolgálatát, különösen, ha az olyan *tekintélyes szervezet, mint a hazai történeti egyházak*, akkor mi, valamilyen elvi felfogásból kiindulva, azt mondjuk neki, hogy mi az ő támogatásából nem kérünk, majd mindent államköltségen csinálunk. *Én igenis odanyújtom segítő kezemet a hitfelekezeteknek is, segítségükre leszek abban, hogy új iskolákat létesítsenek.*”⁷⁰⁴ „*A művelődés terén [ugyanis] a világ a gyorsvonatok sebességével halad. Jaj lenne nekünk minden tekintetben, ha elmaradnánk más népek értelmi színvonalától. Nemcsak kulturális pozíciókat vesztenők el, hanem mindenünket. Az iskolaügy tehát nemzeti kérdés. ... Az egyház és az állam válllvetve működnek a nemzet nagyságának érdekében*” — deklarálta Klebelsberg⁷⁰⁵ — a forradalmak után eltávolított pedagógusok ügyeinek felülvizsgálatát sürgető szociáldemokrata képviselők kérdéseire — már korábban hangsúlyozva: „*aki a kommunizmus elveinek hódolt... semmi esetre sem ereszhető oda az ifjú nemzedék neveléséhez.* Itt... bizonyos fokig szigorúbb mértéket kell alkalmaznunk.”⁷⁰⁶

Két év múltán, a *III. Egyetemes Tanügyi Kongresszust köszöntő előadásában* — Horthy Miklós kormányzó Péter és Pál nap alkalmából kibocsátott leiratára hivatkozva — *Klebelsberg*, miután számba vette az iskolaépítési akció eredményeit és további feladatait, *jelezte: ezek révén „válik szabaddá az út a nyolcosztályos népiskolához, melyet egy tíz-tizenkét évi átmenet alatt kívánunk megvalósítani.* Nemcsak pedagógiai kérdés ez, tisztelt hölgyeim és uraim, hanem erkölcsi nevelési kérdés is. Mert hiszen jól tudják, éppen az itt egybegyűltek, hogy a népiskolák 5. és 6. osztálya is csak az utóbbi időkben vált élő valósággá. *A ma élő generációk igen számottevő része négy elemi osztály után ment ki az életbe. ... Megtanították őket írni, olvasni, egy kissé számolni, de éppen abban az időben, amikor világnézetét ki lehetett volna alakítani, hagytuk magukra őket. Akkor jött a marxizmus, és a maga iskolán kívüli művelésével kihasználta az előtte nyitva hagyott kaput a maga céljaira. Mi megcsináljuk a népiskolák hetedik és nyolcadik osztályát, a felső tagozatot, melyben az elme kifejlődik arra, hogy a nemzetnevelési problémákkal is elő lehet állni, mikor a földrajz- és a történelemoktatás révén a nemzetnevelésre és vallásitanításra biztos alapot lehet rakni.* Meg tudom érteni, hogy egy darabig a marxizmus ujjongott a népiskolán, de csak azért, mert megnyitotta számára az ajtót, de *mi most — vallásos és hazafias érzés emberei — jövünk, és nem hagyjuk magára a magyar tömegeket, hanem kísérik őket tovább mindaddig, míg ki nem alakítjuk a vallásos, erkölcsös és nacionalista világnézetet.* De nemcsak világnézeti kérdés ez. A nyolcosztályos iskola gazdasági kérdés is. Hiszen ma nem impraktikus irodalmi műveltséget tanítunk... A modern pedagógus... számol az élet követeléseivel és meg akarja erősíteni a magyar tömegeket a gazdasági létért való küzdelemben” — fejezte egyebek között a miniszter.⁷⁰⁷

A kongresszus plenáris ülésének első előadója, *Quint József* — a TITOE elnöke, a minisztérium külső munkatársa — *a nevelés alapjáról és végcéljáról a nemzeti kultúráról* értekezvén, „a pedagógustársadalom reprezentánsaként”⁷⁰⁸ konkretizálta a VKM elvárásait:

„Az ifjúság nevelésében az Istenbe vetett hit és az erkölcsi igazság útján való haladás a legbiztosabb vezérünk, ezért *a valláserkölcsi nevelés célját soha szem elől nem téveszthetjük.* ... Az isteni törvény is, az erkölcsi igazság is az egész emberiséget átfogó egyetemes eszmények.⁷⁰⁹ ... Széchenyi István lángelméjével felmérte az egyes ember és az emberiség végpontjai közötti távolságot, s a nemzeti közösséget jelölte meg közbülső állomásnak. Előtte ösztönösen, utána tudatosan sokan jelölték meg a nemzeti eszményt a nevelés céljának. Ma ismét nyugtalanok vagyunk... mi legyen az eszményünk... ma, mikor hazánk darabokra szagatva hever Európá piacán.

Életünk központi gondolata, cselekvéseink irányítója, nevelésünk célja ma is csak a nemzeti eszmény lehet. Ez nem új cél. Az első egyetemes tanügyi kongresszust a szabadságra való berendezkedés lendülete, a másodikat az ezeréves boldog Magyarország öntudata hatja át. Mindkettő a nemzeti eszmény megvalósítására tö-

rekszik.⁷¹⁰ De ma más a nemzet helyzete. ... Fajtestvéreink egy része, akikkel közös őstől származunk, idegenben sínylődik. A nemzet fiainak nagy része, akikkel évszázadokon keresztül egy hazáért véreztünk és dolgoztunk, el van szakítva tőlünk. A közös szokások és a közös nyelv már nem elég nemzetünk összekapcsolására. De él még bennünk a trianoni határokon innen és túl, a közös erő, mely a Kárpátok medencéjében ezeréves kultúrát teremtett. ... A nemzet fogalma gazdagodott jegyekben és az elszakítás fájdalma növelte a nemzeti eszmény inspiráló erejét. Ragyogjon felettünk teljes fényében...⁷¹¹

Magyar Tanítók! Legyünk a hajnalpirkadás harsonái! ... De egyet szóljon a harsona! Ne hirdesse senki a bizalommal hívőnek az emberi egyenlőség csalfa lídércfényét és a társadalmi rend felforgatását! Ne hirdesse senki naiv gyermekeknek a tudomány átfogó, nagy, de elvont igazságait! Ne foglalja le senki ezt a pirkadást még a legszentebb érzések felkeltésére se! Ne ámtgassa senki a magyart a világbéke jelszavával és a Népszövetség délibábos játékával! Ne hívja senki népünket az általános emberihez való zárándoklásra! Mindenki hirdesse a nemzeti eszmény ébredését, fényes ragyogását. Nem tűrjük, hogy kisebb vagy nagyobb eszmény elhomályosítsa a nemzeti eszményt.⁷¹² Elhallgattatunk mindenkit, aki mást akar, mert mi a nemzet diadalát akarjuk!⁷¹³

Három területen kell küzdenünk a nemzeti eszmény diadaláért: a társadalomban, az iskolában, és a családban.

A felnőttekről szólunk elsősorban, mert ott nemcsak az igazság terjesztése, hanem a tévedések és hibák javítása és a hiányok pótlása a feladatunk. Az eredmények pedig nemcsak a szebb jövőt készítik elő, hanem a jelen állapotokon, az iskola és a család munkáján is segítenek.

A felnőttek irányításában használjuk fel a megélhetést biztosító munkát, a polgári életet szabályozó közigazgatást, a lelki életet kormányzó hitéletet és a szabadidőt kitöltő szórakozást. ... Sok kezdeményezést várunk e téren a tömegek előkészítésétől, mely szépen megindult a levonteképzéssel, iskolán kívüli népműveléssel, szabadoktatással és remélhetőleg kiegészül hamarosan a rendes hadsereggel.⁷¹⁴

Itt is a tanítóság irányító munkája a legfontosabb, mint ahogy a társadalmi és kulturális egyesületek vezetésével, nemzeti ünnepélyek rendezésével, az irodalom, sajtó, könyvtárak, színházak és énekkarok szervezésével eddig is gondoskodott, hogy a nemzet fiainak isteni és polgári törvények szerint rendezett életében a becsületes munkát és a nemes szórakozást a nemzeti eszmény fénye árassza el.

Az iskola a nemzeti eszmény ápolásának igazi területe. Eszközei: a megfelelő iskolaszervezet, a jó tanterv és a helyes módszer” — sorolta, részletesen kitérve valamennyire, nem egy, ma is megfontolandó szemponttal szolgálva a pedagógusoknak a nemzeti kultúra értékeinek megőrzésében és örökítésében játszott szerepéről.⁷¹⁵

Ugyanakkor hangsúlyozta: „az iskola tanításával a nemzeti eszménynek csak egy részét biztosíthatja. ... Különösen az *együvé tartozás érzelme* és a közös sors érzése, oly mélyen a tudat alatt rejtőző és a nemzeti élet múltjába visszanyúló motívumokon alapszik, melyek nem kutathatók fel a tudomány módszerével, nem határozható meg, nem írható le, nem foglalható rendszerbe és nem is taníthatók tantárgyak módjára. ... [M]égis nagyon fontosak, mert döntő pillanatokban elárasztják az egész lelket, minden más tartalom fölé emelkednek, hamis elméleteket elsöpörnek, szükség esetén egymagukban elhatározást érlelnek, és cselekvésre serkentenek. ... A család örömnépe és gyásznapija, az iskolai ünnepélyek, kirándulások, cserkész táborozás és bajtársi egyesületek, társadalmi mozgalmak nagy örömben vagy várakozásban, sorscsapások alkalmával néha pillanatok alatt megnövelnek egy nemes érzelmet vagy akarati elhatározást, mely elemi erővel ragadja magával a tömegeket.⁷¹⁶ ... A tanítók és tanárok feladata, hogy az egyszerű emberek ezrei a családban kapjanak megfelelő lelki nevelést. Ne kerüljenek a mai bonyolult társadalmi viszonyok és küzdelmes életkörülmények között felelőtlen elemek, méregkeverők karmai közé, akik nemtelen megnyilatkozásra csábítják a lelkükben alvó energiákat. Gondoskodnunk kell olyan alkalmakról, melyekben a barátság, az igazság védelme, a szorgalom, más munkájának megbecsülése, lelkesedés, öröm, szomorúság, kegyelet, tiszteletadás szolgálatába állíthatjuk a lelkek energiáját.

A nemzeti eszmény szolgálása a családnak és a társadalomnak éppúgy kötelessége, mint az iskolának, és az élet minden megnyilatkozása éppúgy eszköze, mint a tanítás. Ez azonban nem csökkenti felelősségünket, és nem kevesbíti munkánkat. Ellenkezőleg: kötelez minden oktatót arra, hogy a nemzeti eszmény szolgálatában az iskolán kívül is minden munkára vállalkozzék” — hangsúlyozta, a jegyzőkönyv szerint „általános éljenzéstől” kísérve, a budai állami tanítóképző igazgatója.⁷¹⁷

Szemlélete a „Világnézet és nevelés” címmel, az általános pedagógiai szakosztályban elfogadott határozatban is visszaköszönt: „A kongresszus ragaszkodik nevelésünk vallásos világszemléletre való felépítéséhez, mert ezt tarja kultúránk történetéhez és az ember eszméjéhez legméltóbb alapnak. Kívánja a nemzeti és történeti jellemvonások megtartását, mert az egyetemes szellemi életét a nemzet formájában látja megvalósulni” — írták az általános pedagógiai szakosztály állásfoglalásában.⁷¹⁸

A tanítóképző intézeti szakosztályban — a nyolcosztályos népiskola megteremtésének kilátásba helyezése nyomán — a képzés jövőjével kapcsolatos tanítói, ill. tanítóképző intézeti tanári törekvések látványos konfrontációjára került sor.⁷¹⁹ A vita a középiskolai érettségire épülő, kétéves főiskolai szintű képzés vagy a kettágoztatú (a „ránevelést” biztosító), négy év után érettségit adó s főiskolai jellegű, kétéves felső tagozattal záruló intézmények kialakításának alternatívája körül forgott, s egy (a tanításág által szorgalmazott) többségi,⁷²⁰ valamint egy (a tanító-

képző intézeti tanárok többsége által támogatott) kisebbségi határozat elfogadásához vezetett.

Ezt követően, Geőcze Sarolta⁷²¹ javaslatára a szakosztály — vita nélkül — foglalt állást az „erkölcsi és szociális nevelésről”: *„A Kongresszus az erkölcsi süllyedésben rejlő nemzeti veszedelemmel s főleg a bolsevizálással szemben való védekezést és megelőző nevelői eljárást is az egész vonalon szükségesnek tartja*

1. A vallás-erkölcsi nevelés mélyítése
2. Az erkölcsi ellenállóerő fokozása
3. A törvény- és tekintélytisztelet helyreállítása
4. A családi érzés fejlesztése
5. A szigorúbb fegyelem és önfegyelem
6. Az edzés és az akarat szilárdítása
7. A segítségre, munkára s életrevalóságra nevelés (cserkészet)
8. A divat és fényűzési örülettel szemben az igények mérséklése s az egyszerűséghez való visszatérés
9. A szociális érzék s a társadalmi felelősségérzés és szolidaritás fejlesztése⁷²²
10. A régi magyar erkölcsi hagyományokhoz való visszatérés
11. A hazaszeretet fejlesztése, a magunkénak megbecsülése által.

A gazdasági és szociális ismeretek közlése egy tanár kezébe megfelelő óraszám mellett egységesítettessék” — kívánták a klebelsbergi oktatáspolitikai domináns elemeit a tanítóképzésben hagyományos szociális érzékenységgel (a néptanítók kliensei iránti — a javaslattevő keresztény-szociális értékrendjét is tükröző — felelősségérzettel) ötvözve.⁷²³

A világgazdasági válság okozta gazdasági-társadalmi gondok rövidesen összekapcsolták a miniszteri beszédben érintett, ám a kongresszusi szakosztályokban külön kezelt professzionális-egzisztenciális és világnézeti-politikai szempontokat.⁷²⁴ A tanítóóság szüntelenül ismételt követeléseire⁷²⁵ — a kongresszus szakosztályi vitájában sem tétlenkedő — *Becker Vendel* tiszteletbeli pápai kamarás, a szegedi királyi katolikus gyakorló tanítóképző igazgatója, a TITOE katolikus alelnöke⁷²⁶ „A tanítóképzés reformja. Tanítóképzés és papnevelés” című tervezetével reagált: „évek óta fokozódó aggodalommal hallom a Tanítók Országos Szövetségének azt a mind hangosabban megnyilvánuló követelését, hogy a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter úr már a következő iskolaévtől kezdődő hatállyal szüntesse meg az eddigi tanítóképző intézetek működését, és azonnal szervezze meg a középiskolai érettségire alapított főiskolai (egyetemi) tanítóképzést. Úgy látom, mintha illetékes helyen figyelmen kívül hagynák e reformtörekvések nagy jelentőségét, s ezért kötelességemnek érzem azt, hogy felhívjam a figyelmet a mai magyar élet követelményeivel nem számoló tanítóképzői reformtörekvésekre.

Bizonyos, hogy a tanítóképzés reformja, helyesebben az intenzívebb tanítóképzés, aktuális. A reformot maga a tanítóóság egyrészt a művelődés, a több tudás

után való vágytól indítatva, másrészt a tanítói állás megbecsültetése, külső tekintélye emelése miatt szorgalmazza. A tanító — iskolai és iskolán kívüli működésével — a falu többi vezetője mellé sorakozik. Márpedig a papnak, orvosnak, jegyzőnek érettségije van.⁷²⁷ ... Szélesebb körű tudásra, határozott világnézetre, jellemsszilárdságra és pedagógiai tapintatra lesz szüksége a tanítónak, ha egyrészt a nyolcosztályú népiskola megvalósul, másrészt, ha a tanítóságot természetszerűen megillető politikai befolyás napról napra emelkedik.

Nincsen még egy életpálya, mely oly sokoldalú munkát, és ennek megfelelően oly sokoldalú előtanulmányt igényelne, mint a tanítói. A leendő magyar tanítónak nemcsak meg kell tanulnia mindazt, amire az életben szüksége lesz, hanem el kell sajátítania a nevelésben, tanításban, hitoktatásban, testnevelésben, leventeoktatásban, gazdasági ismeretekben, iskolán kívüli népművelésben, rajzolásban és kézimunkában, énekben és zenében való jártassághoz szükséges készségeket is.⁷²⁸ Mindennek egységes keretben kell megtörténnie!

A tanítói pályára való ránevelés: csak éveken át (és nem két éven át) — a kisgyermekkel való bánásmód, a gyakorlóiskolában való hospitálás által — történik... Mindezekből a különben nélkülözhetetlen készségekből úgyszólván semmit sem adna a tervbe vett, középiskolai érettségire épített tanítóképzés. ... A középiskolai érettségire épített tanítóképzésből hiányzik majd a vallásosságra és az elemi népiskolai ismeretek tanítására való ránevelés lehetősége, mivel az elméleti ismereteket és azok elemi iskolai módszerét az érettségi alapján már feltételezik. ... *Egyébiránt a magyar tanítónak nincsen szüksége a pogány ókori kultúrára. Kíváncsús azonban, hogy minden gondolata és érzése keresztény-szociális eszméktől áthatott magyar nemzeti műveltségéből táplálkozzék, és mindenben azt szolgálja.* Mert csak a keresztény magyar nemzeti műveltség az, mely az országnak haladást és jólétet biztosíthat.⁷²⁹ ... A középiskolai érettségi vizsgára épített tanítóképzés két évfolyama nemcsak hogy megfosztja az eddigi képzést a gyakorlatiasságtól és sokoldalúságtól, hanem nagyon sok tanítónőképző további fennmaradását is kétévesessé teszi, mivel az a néhány vidéki leány-középiskola (leánygimnázium, leánylíceum és leánykollégium) aligha lesz képes a most kisebb helyeken működő tanítónőképzőket benépesíteni.⁷³⁰ ... A tervezett reform különösen a kántorképzés szempontjából aggályos. A tanítóképző főiskolán aligha lehet a hallgatókat arra kényszeríteni, hogy a kántorságban is képeztessek magukat.⁷³¹ De ha vállalnák is ezt a képzést, nem jutnának célhoz, mert hiányozni fog egyrészt az ehhez való készség, másrészt — 2 év alatt — kevés idő áll rendelkezésükre ahhoz, hogy a kántorságba beledolgozhassák magukat” — sorolta érveit a középiskolai érettségire épített kétéves tanítóképzéssel szemben a szerző.

Majd a tanítóképző intézeti tanárok többségi álláspontja, a kéttagozatú, 4+2 éves, érettségit is adó tanítóképző megteremtése mellett érvelt: „A tanítóképzés... célkitűzése az, hogy a leendő tanítót képessé kell tenni az elemi népiskola növénydekeivel, a serdülő ifjúsággal, valamint a felnőttekkel való bánásmódra, továbbá

*arra, hogy mint jellemileg szilárd egyén megvalósítsa a képzési folyamat alatt elhintett eszméket. ... A magyar etnográfia tanulmányozása megismertetné a leendő magyar tanítót azok lelkivilágával és életkörülményeivel, kiket nevelnie és tanítania kell. Megismerné vallási, erkölcsi, társadalmi, gazdasági és kulturális életüket, dicséretes és helytelen szokásaikat, babonáikat, esetleges erkölcsi eltévelyedéseiket. ... Ezek révén tudni fogja, hogy mit kell fejlesztenie és tökéletesítenie a rá bízottak valláserkölcsei, szellemi, társadalmi és gazdasági életén, milyen hibák ellen kell a küzdelmet felvennie, és milyen hiányok pótlásáról kell gondoskodnia.*⁷³²

A tanítóképesítéssel mindenkor párhuzamosan kell haladnia a hitoktatásra, kántori teendők végzésére, a leventeoktatásra, iskolán kívüli népművelésre és a gazdaság sikeres vezetésére való képesítésnek. ... A gyermekek révén ő képes a család életébe bepillantani, és ugyancsak rajtuk keresztül, ő tud a szülőkre is hatni.

*Hogy a tanítójelölt, mint hitoktató, a rá bízott gyermekek és felnőttek vallásos életét vezethesse és fejleszthesse, mindenekelőtt őszintén vallásosnak kell lennie. Ezt a magasztos célt nemcsak a tanítóképző intézeti hitoktatásnak, hanem a tanítóképzés minden egyes tárgyának és szellemi tartalmának is szolgálnia kell.*⁷³³ *E célt kell előmozdítania elsősorban a neveléstani, magyar nyelv és irodalmi, történeti, alkotmánytani és közgazdaságtani képzésnek. Ez a képzési irány teszi majd lehetővé azt, hogy a tanító lelkében a valláserkölcsei és tudományos ismeretek nem elszigetelten szerepelnek, hanem egységgé olvadnak, melyben az egyes részek szorosan az egészhez simulnak. Valláserkölcsei alapon felépített jellemnevelés másképpen el sem képzelhető, mert csak egységes világnézet mellett alakulhat ki.*

*A tanítójelöltet a sikeres hitoktatásra az alsó tagozatban a hit- és erkölcsstan tanítása készíti elő.*⁷³⁴ *Ezt betetőzi a felső tagozat hitvédelmi és hitelemzéstani képzése. Teljessé tenné az előkészítést az egyházi ének tanítására és a pap nélküli istentisztelet megtartására való képesítés, továbbá a hittan köréből tartott tanítási gyakorlat. Az így hat éven át vezetett hitoktatóképzésnek természetes befejezése lenne a hitoktatóképesítő-vizsgálat*⁷³⁵ *....*

Feltétlenül szükséges, hogy a leendő tanítókkal megismertessük a keresztény elveken felépült társadalmi rendet, melynek a magyar élet is minden szépségét és összhangját köszöni. Ebből merít újabb erőt és szilárdságot a keresztény erkölcs alapján kialakult családi élet és egyéni gazdaság. A tanító szociális működésére a polgári társadalomnak szüksége van. ... [H]ivatásukhoz tartozik a társadalmi irányító szerep, a szociális ellentétek kiegyenlítése. ... Ma, amikor mindenki, szociológus és laikus, kapitalista és munkás társadalmi problémákkal foglalkozik,⁷³⁶ amikor úgyszólván az egész emberiség ajkán szociális kérdések égneek, amikor a szociális bajokat különféle rendszerekkel akarják meggyógyítani, *nem bocsáthatjuk ki a tanítókat megfelelő szociológiai felkészültség nélkül. ...*

A közgazdaságtan keretein belül kell kifejlesztenünk a keresztény szociálpolitika elveit, melyek nemcsak biztos tájékoztatást nyújtanak mai gazdasági életünk-

ben, hanem ennek igazságtalanságait is igyekezzenek letörni, a gyengébbek védelmére pedig törvényes intézkedéseket sürgetnek.⁷³⁷ A keresztény szociálpolitika olyan társadalmi és gazdasági rendet akar kialakítani, amely az ember egyéni boldogulását, fizikai és lelki fejlődését biztosítja, és azt a nagy igazságot érteti meg velünk, hogy *csak annak a nemzeti életnek van jövője és fejlődési lehetősége, mely a valláserkölcsei alapon kifejlődött egyéni szabadságot védi.*

Nemzeti önállóságunkat, kultúránkat, hagyományainkat, alkotmányos életünket csak megfelelő véderővel tudjuk megőrizni. ... *A gazdasági erő gyarapítása mellett a nemzet védelmi erejének fokozása is szükséges.* ... A leendő tanítót alapos kiképzésben kell részesítenünk, hogy azután a haza védelmére a nemzet fiainak minél szélesebb rétegét tehesse alkalmassá. Ez nemcsak fizikai, hanem elsősorban szellemi és erkölcsi oktatást jelent. A fizikailag, szellemileg és erkölcsileg erős nemzedék a legjobb véderő és a legreményteljesebb jövő.⁷³⁸

A leventék iskolán kívüli oktatása átvezet *az iskolán kívüli népművelés területére*⁷³⁹ ... melynek kapcsán ráeszméltheti a népet helytelen felfogásaira és rossz szokásaira, s egyúttal rámutathat azokra a segédeszközökre is, melyekkel a bajok ellen sikerrel küzdhet.” Márpedig — fejtegette Becker — „válság van a társadalmi, politikai és gazdasági életben is. *Komolyan számolnunk kell a szocializmus és kommunizmus törekvéseivel, továbbá az osztályharc alapján szervezkedő munkásság előretörésével. Felvetődnek a legégetőbb társadalmi problémák, melyek megoldásra várnak.* Az állami életben egyre erősödnek az imperialista törekvések, szaporodnak a belőlük eredő torzsalkodások és nemzetközi bonyodalmak, miket — nem egy országban — kiélezett nemzetiségi kérdések is fokoznak. ... A görcsösen vergődő, az igazságot szomjúhozó emberiséget XIII. Leó pápa az 1879-ben kiadott Aeterni Patris kezdetű enciklikájával *a Szent Tamástól megkeresztelt arisztotelizmus iskolájába küldi, mely örökifjú méltósággal jár az egymást változtató rendszerek között. Ez a bölcsélet évszázadok óta érvényes igazságokat hirdet a helyes gondolkodásról, a tapasztaláson, érzékelésen túli végső okokról, Istenről; a természet, az ember, az erkölcsi és művészi tevékenység s a közösség elveiről. ... Egységes világnézet csak egységes szellemű és tartalmú nevelés alapján alakulhat ki,* és ezért azt látjuk, hogy az Egyház elemi, közép- és főiskolákat, illetőleg egyetemeket létesített és ma is létesít. Ahol az Egyház megveti a lábát, ott iskolát alapít, hogy a hívőkben — kora ifjúságuktól fogva — kialakíthassa a katolikus világnézetet. Gondoskodását kiterjeszti minden rendű és rangú férfi- és leányifjúságra.

*A katolikus iskola előcsarnoka a templomnak.*⁷⁴⁰ *A kettő szorosan összetartozik, éppen ezért a pap és a tanító nevelőmunkája nem térhet el egymástól. Hogy ez a cél megvalósítható legyen, mindkettőnek ugyanolyan szellemű és tartalmú nevelés- és tanítástani kiképzésben kell részesülnie*”⁷⁴¹ — állította a klerikus tanítóképzős igazgató, majd a tanító- és lelkészképző főiskolák hallgatóinak közös kép-

zését proponálva, számba vette, „mit nyerne a tanítóképzés e stúdiumok közös hallgatása által...”.⁷⁴²

1. a tanítóképzés újabb pénzbeli áldozatok nélkül főiskolai rangra emelhető;
2. a tanítóképzés közszelleme nagyobb kilengéseknek vagy hanyatlásnak nem lesz kitéve;

3. az így képesített tanító a *pappal együtt, annak segítségével és tökéletes megértés mellett* dolgozhat a mai nehéz magyar élet által kijelölt célok megvalósításáért;⁷⁴³

4. a tanítóképzés olyan befejezettséget nyerhetne, amely alkalmas lenne egyrészt a *keresztény tanítói jellem kialakítására*, másrészt arra, hogy a tanítót mindama ismeretek és készségek birtokába juttassa melyek a mai igényeknek megfelelő működéshez feltétlenül szükségesek. A tökéletesebb nevelési és tanítási készség birtokában ott, ahol szükséges (tanyán, fiókegyházban), *szakszerűen taníthatja a hittant, előkészítheti a gyermekeket a vallási gyakorlatokra és megtarthatja a pap nélküli istentiszteletet*. Fejlettebb viszonyok között — ha szükséges — *ellátja a kántori teendőket*,⁷⁴⁴ a lelkipásztorral, a falu és a tanya többi vezető emberével együtt irányíthatja — a Népművelési Bizottság útmutatása szerint — *az iskolán kívüli népművelést*, a Testnevelési Felügyelőség ellenőrzésével pedig *a leventék szellemi, erkölcsi és testi képzését*. A továbbképző iskolákban *szakszerűen taníthatná* — a közismereti tárgyak mellett — *a gazdasági szaktárgyakat*, a falu és a tanya gazdasági életében pedig *irányító szerepet tölthetne be*.

5. A mező- és kertgazdaságban, közigazdaságban és a szövetkezeti ismeretekben képzett falusi és tanyai tanítók segítségével — elmaradt mező- és kertgazdaságunk fejlesztésére és kezdetleges közigazdasági életünk egységes irányítására — *gazdasági szervezetet építhetnének ki*. (Gazdasági kamarák.) Az országos Földbirtokrendező Bíróság által juttatott kis- és törpebirtokok tulajdonosainak szakszerű oktatását és ellenőrzését rájuk lehetne bízni.⁷⁴⁵

6. A világi és egyházi énekben s zenében nyert teljes képzés képessé teszi a tanítót *azok szakszerű tanítására*, esetleg *továbbfejlesztésére, népdalok és egyházi népénekek gyűjtésére*. *Néprajzi tanulmányai révén a tanító képes lesz maga is néprajzi adatokat gyűjteni és így a magyar néprajzi kutatást teljesebbé tenni*.⁷⁴⁶

7. Érettségi és főiskolai végzettség birtokában a tanító *a magyar közéletben olyan társadalmi pozíciót tölthetne be*, melyet eddig nélkülöznie kellett.

8. Olyan *testi és lelki érettséggel lépne a tanítói életbe*, mely biztosítékot nyújtana arra, hogy magasztos hivatását megfelelő komolysággal és emelkedett lélekkel tölthetné be.

9. Teljesülne a tanítóképző intézeti tanárság régi *jogos kívánsága* is arra nézve, hogy *a közismereti tárgyak a neveléstani tárgyaktól különülten taníttassanak*. Az általam elgondolt *tanítóképző intézeti főiskolán* csak pedagógiai képzés folyna. Emellett természetesen összefoglaló stúdiumok (hitvédelem, bölcselet, szociológia, közigazdaságtan, alkotmánytan stb.) előadására és *a képzési irányoknak*

megfelelő gyakorlatok végzésére is sor kerülne” — írta a tanítóképzőkben s királyi tanfelügyelőségeken már 1932-ben véleményezésre köröztetett munkájában — a klebelsbergi felhívás nyomvonalán továbbhaladva —, *a képzők többségét kitevő katolikus képzők számára helyesnek és lehetségesnek vélt reformtervet valamenyny képző számára ajánlva* Becker Vendel.⁷⁴⁷

Írása jól tükrözi azt az atmoszférát, melyet a klebelsbergi egyházi iskoláztatást támogató oktatáspolitikai kiválthatott bizonyos katolikus körökben. A közös keresztény-nemzeti irányba törekvés azt a benyomást kelthette egyesekben, hogy ennek révén a papi és tanítói hivatásra való felkészítés nemcsak az egyházi iskolafenntartók körében lenne közösen megoldható, hanem — talán — „általában” is: „A tanítóképző főiskolák megszervezése alig okozna anyagi költségeket, ha a papneveléssel bizonyos viszonylatba hoznánk” — olvashatjuk az óvatos megfogalmazású javaslatot,⁷⁴⁸ amely — talán — az addig önálló, világi állami tanítóképzés egyházi intézményekhez való közelítését, képzésük összekapcsolását jelenthette volna a főiskolai szintre emelés apropóján.⁷⁴⁹ A szöveg egyik lehetséges olvasataként erre (másikként az önálló állami főiskolák létrehozására?) utalhat Becker Vendel azon megjegyzése is, mely szerint a tanítóképzés „fent vázolt reformja kevés pénzázdozattal (egyelőre óradíjas tanárokkal) megvalósítható az állami, sőt a nem katolikus tanító- és tanítónőképző intézetekben is. A reform mindkettőben a világnézeti felfogásnak és helyi viszonyoknak megfelelően módosulna.”⁷⁵⁰ Becker Vendel későn — Klebelsberg Kuno és (a szerzőhöz hasonlóan klerikus) Ernst Sándor minisztersége után,⁷⁵¹ a gazdasági válság idején — napvilágot látott ajánlata címzettjeiből különböző, többnyire a szerző szándékától eltérő reakciókat váltott ki.

A VKM illetékes ügyosztálya⁷⁵² 1933. április 22-én egyetértett Becker Vendelnek az érettségire épülő tanítóképzés elvetésére vonatkozó kezdeményezésével, empatikusan kezelte a tanítóképzők 4+2 éves felépítésére vonatkozó javaslata mellett felsorakoztatott érveit, ám egészében a javaslat napirendről való levételét, levéltárba helyezését javasolta, mert „a sok megszívlelésre érdemes gondolat ellenére a dolgozatnak több gyengéje van: 1. 5 évről 6-ra emelné a tanítóképzés idejét, anélkül, hogy ezt képesítő vizsgálati tapasztalatok vagy az ötéves képzőből 1925 óta kikerült fiatal tanítók működése körül tett megfigyelések elkerülhetetlenül szükségesnek mutatnák; 2. így megdrágítaná a képzést a szülőknek és iskolafenntartóknak (több tanár, nagyobb dologi szükségletek, esetleges iskolaépületbővítés); 3. a papnevelés és a tanítóképzés összekapcsolása csak a felekezeti képzőkben lenne esetleg megoldható, az állami képzőknél ennek az összekapcsolásnak a módját a szerző nem tudja kifejteni, nehezen is képzelhető el, és így az állami képzőkben előnyök nem remélhetők; 4. a hat évfolyamú tanítóképző intézetek tanárai, mint »tanítóképző főiskolai« tanárok, és a tanítók, ha »főiskolát« végeztek, valószínűleg nagyobb illetményigényekkel lépnének fel. A mai viszonyok közt egy olyan tervezet, amely — elkerülhető — többlet kiadásra vezetne, már

ebből az egy okból sem vehető érdemi tárgyalás alá”⁷⁵³ — írták, a kitűnő együttműködés jegyében jellemzően, az állami képzőknek az egyházi főiskolákkal való összekapcsolása ellen elvi kifogást nem emelve, fenntartásaikat pragmatikus szempontokkal indokolva.

Deklarált vitapartnerei, az érettségire épülő képzést sürgető tanítók elutasítóan vagy hüvösen reagáltak a kéttagozatú tanítóképzés tervére, nagyrészt érdemi figyelemre sem méltatva a tanítóképzés és a papnevelés összekapcsolására vonatkozó javaslatait.⁷⁵⁴

Az állami tanítóképzők — gyakran ismert katolikus — reprezentánsai megértéssel fogadták a tanítóképzés jövőjére vonatkozó közös álláspontjuk: a képző szakiskola jellegének sajátos megjelenítését, ugyanakkor udvarias hallgatással mentek el a papneveléssel kapcsolatos, számukra irreleváns mozzanatok mellett. A budai állami tanítóképző (Padányi) Frank Antal igazgató vezette tantestülete, 1933. március 27-i értekezletén foglalkozott „a tanítóképzés reformjára vonatkozó tervvel”. Állásfoglalásában a kéttagozatú, hatéves képzés mellett tette le a garast, jelezve: „a tanítóképzés [!] szempontjából általánosságban értékesnek tartjuk dr. Becker Vendel füzetét”.⁷⁵⁵ A Magyar Tanítóképzőt akkoriban szerkesztő és a TITOE álláspontját reprezentáló Kiss József a beckeri koncepciót a „kulturpolitikai” jellegűek közé sorolta, elismerve, hogy szerzője tárgyát — helyzetéből adódóan — pedagógiai szempontból is mérlegelte, majd megemlítette, hogy a csurgói állami képző véleményében óvott a tanítóképző ilyen széles körű feladatvállalásától.⁷⁵⁶

Kiss József ismertetéséből úgy tűnik, hogy — a kisvárdait kivéve (?) — a katolikus tanító(nő)képzők sem csatlakoztak Becker Vendelnek a tanító- és papnevelés összekapcsolására irányuló javaslatához, ellenben néhányan hangsúlyozták: a tanítót elsősorban a kisgyermekekkel kapcsolatos feladataira kell felkészíteni, s kevésbé a „népvezéri” hivatásra.⁷⁵⁷

A sárospataki református képző tanára, Lázár Károly recenziójában elsősorban azt emelte ki, hogy Becker Vendel tanítói hivatásra ránevelő, kereszt(y)ény szellemű, nemzeti középiskolaként értelmezett középfokú képzője az első 4 évre épülő két felső évfolyammal kiegészülve, egy sor — a társadalmi feladatok révén elengedhetetlen — új kurzussal bővíthetné a képzők tanulmányi tervét, s a képesítő idejére befejezett kántori és hitoktatói végzettségüekkel szolgálná egyházuk szükségletét. Az egyházi férfiak pedagógiai szemléletének fejlesztése és a későbbi egyenrangú, sikeres együttműködés szempontjából „érdekes és megcsígvlelendő” javaslatnak tartotta a lelkészek és tanítók közös elemeket tartalmazó főiskolai képzését.⁷⁵⁸ Ugyanakkor nyomatékkal olvasói figyelmébe ajánlotta, hogy Becker Vendel javaslata nem a — református egyházban akkoriban több variációban tervezett, kipróbált — lelkész-tanítóképzésre vonatkozott, hanem, mai szóhasználat: a teológus- és tanítóképzés közös moduljainak kialakítására. Ez tehát nem jelentett volna gyógyírt arra, hogy a kis lélekszámú református szórványgyülekeze-

tek egyre kevésbé voltak képesek két szolgálattevő — egy lelkész s egy tanító — eltartására. Ezért az *Egyetemes Konvent 1928-tól kezdve határozatok sorában szorgalmazta, hogy az ilyen helyekre tanítói képesítéssel rendelkező lelkészeket alkalmazzanak*; s ennek előfeltételeként az egyházkerületek együtt vagy külön-külön teremtsék meg a lelkész-tanítóképzés feltételeit. Időközben a VKM is hozzájárult ahhoz, hogy az erre kijelölt tanítóképzőkben segédlelkészeket vagy teológiai hallgatókat — speciális kurzusokkal — tanítói oklevélhez juttassanak.⁷⁵⁹ A tiszáninneri egyházkerület Sárospatakon (Lázár Károly munkahelyén), a dunántúli pedig Pápán tett kísérletet a városban lévő teológiák hallgatóinak párhuzamos képzésére a helybeli tanítóképzőkben. Patakon ez — Kovács Dezső zenetanár igazgató és utóda, Egey Antal „túlbugósága” következtében — minimális eredményre vezetett. Az 1930/1931. tanévben a kántortanítósággal kapcsolatos énekzenei, valamint a kézimunkához szükséges I–IV. osztályos különbözeti vizsgákon a teológushallgatók 60%-át utóvizsgára utasították, így csak néhány tanítói oklevéllel rendelkező lelkészt bocsátottak ki.⁷⁶⁰ Pápán ellenben már az 1932/1933. tanévben 12, majd a következőben 8 oklevelet nyújtottak át a párhuzamos képzést sikerrel abszolválóknak, s a későbbiekben is folytatták ezt.⁷⁶¹ Az egyházközségei létszámát tekintve kedvezőbb helyzetű, teológiai képzését a debreceni egyetem fakultásán bonyolító tiszántúli egyházkerület — némi próbálkozás után — lemondott a saját lelkész-tanítóképzés megvalósításáról.⁷⁶²

Így történt, hogy csak a dunamelléki egyházkerület hajtotta végre az *Egyetemes Konvent 1934. évi 162. számú határozatát, mely kötelezően előírta az első lelkészi vizsgájukat letett segédlelkészeknek, hogy két éven belül, egy év alatt végezzék el a számukra indított speciális tanítóképzős kurzust. A nagykőrösi tanítóképzőben 120 ilyen oklevél kibocsátásához vezető — a VKM által engedélyezett sajátos képzési renddel, 1934 szeptemberétől —, nyolc éven át indított V/b osztály főnöke (egy kivétellel) Juhász Béla volt, aki néhány év múltán átvette Váczy Ferentől a pedagógiai gyakorlatok irányítását is.*⁷⁶³

Az 1932/1933-ban, a tanítóképzés reformjáról megélénkült eszmecserék idején azonban még nem nagyon foglalkoztathatta őt a lelkész-tanítóképzés problémája. A TITOE körkérdésére sem ejtett szót erről a tanár úr, amikor a nagykőrösi tanítóképző tantesületének álláspontját körvonalazta: „a tanítóképzés reformálása szükséges, és a képzés két egymással szerves összefüggésben lévő körben történjék. Az első kör az általános műveltségre vonatkozó ismeretek nyújtása és azoknak a készségeknek és képességeknek a fejlesztése, melyek az iskolai nevelői hatás betöltéséhez szükségesek. Időtartama 4 év. A második kör szakirányú képzés, az iskolai nevelői hivatás végzéséhez szükséges ismeretek elméleti és gyakorlati irányú teljes elsajátítása. Időtartama 2 év, erre az érettségi bizonyítvány alapján, de szigorú feltételekkel válogató különbözeti vizsgával a gimnáziumi tanulók is átjöhetnek. ... [A] valamivé való nevelés hosszás tevékenységet kíván, s ha tanítói megbecsülés körül fogytatkozás tapasztalható, azon csak a nevelés értékének

emelése és a nevelői közgondolkodás megerősödése segíthet” — hangsúlyozta Juhász Béla megfogalmazásában a nagykőrösi tantestület, anélkül, hogy utalt volna Becker Vendelnek a papnevelés és tanítóképzés összekapcsolására vonatkozó ötletére.⁷⁶⁴

Egyházi képzőként természetesen a tanítóképzéssel kapcsolatos gyakorlati szempontok vezették ebben őket, nem valamilyen elvi fenntartás, hiszen, Váczy Ferenc az első lelkész-tanítóképző osztály megnyitásakor maga is hangsúlyozta: „A két állás munkájának egy személyben való egyesítése nem kelthet diszharmóniát, mert mindkettő nevelés. Így látta ezt Luther is. És kétségtelen, hogy a népiszkolai munka kedvezően befolyásolja a lekipásztor személyiségének kialakulását is, mert nem kíván különösebb igazolást az, hogy annak a gazdának terem nagyobb bőséggel gyümölcse, aki a faiskola kezelésében járatos” — gyözködte a segédlelkész-hallgatókat a lelkész-igazgató,⁷⁶⁵ abban a tudatban, hogy más dolog a tanítóképzőt kapcsolni a teológiához, s más a teológusokat beiskolázni a tanítóképzőbe: ettől ugyanis a képző még önálló intézmény marad.

E megfontolás tükröződött Juhász Bélának „A falu helyzete és a tanítóképzés” című tanulmányában is, mely a *Protestáns Szemle* 1933. májusi számában jelent meg.⁷⁶⁶ Ebben a tanár úr Szilágyi Lászlónak „A magyar falu 1932-ben” című, a *Magyar Szemle*-ben publikált írásának⁷⁶⁷ azon állítására reflektált, mely szerint: *a falu kétségbeejtő helyzetében része van annak is, hogy hivatásos vezetői, a lelkészek és a tanítók, a kíváncsnál csekélyebb megértést tanúsítanak a falu megoldásra váró feladatai iránt, aminek egyik legfőbb oka, hogy ők „űgyszólván semmi szociális és gazdasági kiképzést nem kapnak”*. S bár írásában Szilágyi László — Becker Vendelhez hasonlóan — a falu gondjaival összekapcsolta az erre megítélése szerint sem eléggé felkészített lelkészek és tanítók problémáját, Juhász Béla tanulmányában csak azt vizsgálta, hogy „mennyiben megokolt a tanítóképzésben keresni a hibát a faluprobléma szempontjából, továbbá, hogy van-e ilyen reformra lehetőség esetleg szükség? A falu helyzetének különbbé tételére... a magyar tanítónak két útja van: 1. hosszú, de természetes út, ami a tanító igazi hivatása, hogy iskolai növendékei útján közvetve hat a falu minőségének alakulására; 2. a közvetlen hatása az iskolán kívüli népművelés sokágú alkalmában (tanfolyamok, előadások, leventeszervezet, néppel érintkezés stb.)” — írta, majd leszögezte:

„Ha a megoldásra váró feladatcsoportokat vizsgáljuk a falu válságos viszonyai közt, úgy találjuk, hogy azok át meg át vannak szöve olyan szociális és gazdasági, közigazgatási és a köznevelés szerkezetéből folyó kérdésekkel, amelyek megoldására vagy akár a kérdés enyhítésére is a tanítónak sem felkészültsége, sem módja nem lehet. ... [A] népiszkolának nincs módja arra, hogy gazdasági jellegű iskolává alakuljon felső tagozatában, mert még nem valósult meg a 8 osztályú népiskola. ... Ilyen módon nem történhet az iskolán keresztül a falusi gazdálkodás helyes irányú, adott viszonyokkal és lehetőségekkel számoló fejlesztése. [Az] egyetemes mezőgazdasági válságból ered, hogy az egyoldalú szemtermelés ma káros. Ide

tartozik a többtermelés, értékesítés problémája, a megváltozott piaci viszonyok felismerése, amelyek megvilágítása és megváltoztatása megint nem tartozik a tanítói munka közvetlen körébe. Itt említhetjük még meg, hogy az őstermelőknek több mint fele nem a saját földjét műveli, ennek a kérdésnek a rendezése sem művelődéspolitikai, hanem elsősorban birtok(telepítés-)politikai kérdés... Tehát sok falufeladat megoldása jórészt se a tanítótól, sem a tanítóképzéstől nem függ. Kétségtelen azonban, hogy sok jórészt függhetne. ... Nézetünk szerint csak a magyar nemzetet (ebben benne van a nép is!) igazán ismerő foghat a faluprobléma megoldásába. ... *Azt szokták mondani, hogy a tanító népművelő.* Jobb ennek tágabb körű fogalmazást adni: *népzetnevelő.* ... Vajon a nemzetnevelő tanító nevelése nemzeti-e, vagyis eljut-e a tanító pályájára készüléskor a tudatosságnak arra a magas fokára, hogy nevelését a nemzet életéhez alkalmazza...?⁷⁶⁸

A tanító pályára készülése közben sem rendszeres néprajzi, sem néplélektani, sem nemzeti-társadalomtudományi oktatást nem nyer, amiből természetes, hogy sem a falut, sem a falusi lakosságot benne nem ismerheti meg úgy, hogy sorsának alakítására vállalkozhatnék. Tehát beszélhetünk a falu szempontjából a tanítóképzés reformjának szükségességéről...

Az egyetemes tanítóképzésre vonatkozó hivatalos tanterv így tűzi ki a tanítóképzés célját: »A tanítóképzés feladata egészséges, vallásos és hazafias, művelt, hivatásukat értő és szerető tanítók nevelése.« Ha végiglapozzuk a tanítástervet, akkor a művelődési anyagban hiába keressük a »művelt« szó tartalmához tartozó, fent említett nemzetismertető tárgyak elemeit is, pedig ... a magyar »népművelő« műveltségének alkotórésze, tartalmi jegye a magyar nemzet lelke minden megnyilatkozásának ismerete, a magyar társadalom jelen sorsa, életének irányulása. Bár a tanítóképzés egyes tárgyaiban nem idomulhat a magyar falu sajátos állapotához, *a tanítóképzés szervezete sem alkalmazkodhat a város és a falu szükségleteihez, mégis az említett nemzetismereti tárgyak (földrajz, közgazdaságtan, magyar irodalom) sajátos oktatása közelebb vinné a tanítót a falu igazi szemléletéhez.* Így mondtuk, hogy »a falu«, nem egy-egy falu, hiszen... ahány falu, annyiféle. ... Ez a tanítóképzésre azt a feladatot rója, hogy ne kész, egy-egy falu ismeretét igyekezzék nyújtani, hanem a faluismerésre alkalmas *készségek és képességek* szerzésére adjon alkalmat” — írta Juhász Béla, majd részletesen elemezte a IV. osztályos földrajznak a III. osztályos történelemhez kapcsolt 10-12 órás szociológiai modulját, valamint a gazdasági ismeretek anyagát, s arra konklúzióra jutott, hogy „a közgazdaságtan... óráinak felemelése a szükséglet felismerésének jele, de nem megoldás, csak foldozgatás. *A minden tárgyban megkövetelt gyakorlati teljesség sem pótolhatja a magyar néplélek, néprajz,*⁷⁶⁹ *társadalomrajz, politika tanítását.* ... *A népművelés feladatait* is csak öncélú tárgyak tanítása közben történő felkészülés oldhatja meg. Ebből a felkészülésből nemzeti tudatosságnak kell származnia, mert csak ez a tudatosság lehet a nemzeti nevelés feltétele, a nemzet mai anyagi és szellemi helyzetének *teljességben való megértése* a közvetlen múlt-

ból.⁷⁷⁰ E nélkül a tanítónak a nemzeti munkában való részvételét nem biztosíthatjuk” — konstataulta a tanár úr, majd hozzátette, hogy „kérdésünk nézőpontjából a tanítójelölt nevelője (tanára) sem készül elő. Ma még minden tanár személyes érdeklődésétől függ, vajon a gondjaira bízott tanítóképzős ifjúság kap-e tanárától indítást ilyen irányban is... serkent-e a falu helyzetének tanulmányozására, megvillantja-e előttük a kérdés fontosságát? Azt ugyan *megkívánja a népiskolai tanításterv, hogy a tanító ismerje meg azt a közösséget (falut), ahol tanít*, mert tanítania kell a község múltjáról, régi és új szokásairól, a nép ajkán élő mondákról, népmesékről, sőt a babonáiról is tudomást kell szereznie, hogy ezek elleni védekezésre tanítson,⁷⁷¹ *de erre a munkára nemhogy rendszeres oktatást, de még íránytást sem kap...*

Nincs tehát összhang a tanítóképző és a népiskola tanításterve között. ... A magyar faj, nép vonásainak kellő ismerete nélkül megy... a tanító a faluba... Ott rengeteg feladattal találkozik az iskolai munkájában, amelyeket alig képes legyőzni [Sic!], még több feladattal az iskolán kívüli népművelő szerepében, amelyeket szinte legyőzhetetleneknek ismer meg, vagy esetleg nem törődik velük. A sok nehézség a járatlan, fiatal tanítók legtöbbjét elkedvetleníti. Hiába jóindulatú s törekvő, ha nem kapja meg hozzá az alapvetést. Elcsügged, mert belátja, hogy nemcsak a maga eszményi célját, hanem a felsőbbség s a rászoruló várakozását sem elégítheti ki. Hamarosan be kell látnia, hogy a képzése belőle csak átlagembert nevelt, hivatalnokká válik, nem szerevezve meg a készséget a változó viszonyok és a bennük változó feladatok elvégzésére, hivatásának nem élhet.⁷⁷² A sikertelen munka kiöli belőle a lélekkel dolgozás [Sic!] vágyát. Mindezekhez... hozzájárul, hogy minősítése vagy egyéb okok miatt lenézik a »felsőbb körök«, de nincs tekintélye a szülők előtt sem, hiszen »miatta« adóznak, megfizetik kántori szolgálataiért (»belölünk él«). Anyagi függetlensége sincs csekély illetménye miatt, s hogy legyen, olyan helyre házasodik, amely számára fokozódó szellemi értékcsökkenést jelent. Mindezek miatt nem lehet komoly kezdeményezője nagy jelentőségű gazdasági stb. mozgalmaknak. Ezért kell elsilányulni népművelő, iskolán kívüli tevékenységének is» — vélte Juhász Béla, hozzátéve, hogy „a felsorolt sok-sok tapasztalati tény szörnyű veszedelmeket rejt magában.

Kereken egymillió növendék jár a tanító elé [Sic!], mégpedig nagyobb részben falun, mert a 6000-nél több népiskola közül kb. 5300 falusi egy-, két-, három- és négytanítós elemi iskola. Még nyilvánvalóbb a hatása, ha tudjuk, hogy a népiskolai növendékeknek csak 5%-a megy magasabb fokú iskolába, a többi a tanító vezetése alatt álló hároméves továbbképző (gazdasági) iskolába, melynek célja, hogy a mindennapi iskolában tanultakat állandósítsa és kiegészítse. ...

Bizony sok a tanító dolga, fel is merül a kérdés: vajon... betöltheti-e szervezett alakban iskolán kívüli népművelői hivatását? *Vajon kívánhatjuk-e, hogy a heti 30-35 órában az iskolában fáradó tanító, ki melleleg kántor, ifj. egyesületi vezető, leventeoktató,⁷⁷³ délutánonként iskolai fogalmazvány-javító, szövetkezeti könyvve-*

zető, ki lelkiismeretesen készül másnapi iskolai munkájára, a munkáin túl a falu felnőtt társadalmának hivatásos, kellőleg felkészült nevelője legyen? Lehet-e kívánni a mai tanítóképzés kereteiben, hogy még erre is előkészüljön öt év alatt? Egy, a tanítóképzés reformjával foglalkozó eszmefuttatás... szívesen látna a tanító mellett egy külön népoktatót. Ha a problémákat áttekintjük, valóban *célravezetőnek tartunk egy külön, iskolán kívüli népnevelőt, külön feladatkörrel, külön sajátos előkészüléssel. Rá bízánk a továbbképző iskolát is*” — javasolta, a gazdasági válság falusi problémáinak orvoslása céljából, de a költségvetési nehézségek folytán akkoriban megvalósíthatatlanul, az önálló népművelőképzést szorgalmazva Juhász Béla.⁷⁷⁴

Véleményét három év múlva még határozottabban megismételte: „*A falu elmaradott, kétségbeesett állapotán mindenki — nem nevelő ember — a tanítóval akar segíteni, akitől egyszerűen elvárják, hogy a nép mezőgazdasági kiművelését megvalósítsa. Azt nem észlelik, hogy a tanítónak mindinkább megnövekedő iskolai munkája az iskolán kívüli működése körét vonja szükségképpen szűkebbre. ...[L]egyen külön egy ember az iskolán kívüli népművelési feladatok megoldására, ki sajátosan (esetleg a tanítóképzésen túl egyebütt is kifejlesztett nevelői gondolkodással) rákészült erre a munkára. A tanítónak így is — ennek az iskolán kívüli munkának a fel nem vállalásával — alaposan meg kell ismernie a falut, ahol működik, hogy a község szellemi és anyagi viszonyaiban való tudatos életre készítse elő növendékeit nevelői tevékenysége közben*”⁷⁷⁵ — írta, tényszerűen konstatálva, hogy a helyzet időközben alig változott, hiszen „a tanítóképzés még erre a feladatra sem ad tanítványainak elég útmutatást, pedig ez szorosan vett iskolai követelmény”.⁷⁷⁶

A tanítóképzős szakembereknek az adott képzési idő korlátaira utaló megjegyzései annyiban befolyásolták a Magyar Gazdaszövetség vezetőit, hogy a falu helyzetének javítását továbbra is a tanítóktól várva, a képzés idejének egy évvel történő felemelését kezdeményezték. Hóman Bálint miniszterhez és a „Nagyméltóságú Püspöki Karhoz” eljuttatott (az OMGE elnöksége által támogatott) felterjesztésekben hangsúlyozták: a falvakban, tanyákon „a nehéz gazdasági viszonyok még külön társadalompolitikai nehézségekkel súlyosbodhatnak”, ha „a világnézetek mai válságában” az erre felkészült helyi tanítók és lelkeszek nem tudják őket a gazdálkodás, a kereskedelem, a szövetkezés, a hit- és erkölcsi élet terén „a helyes irányba vezetni”.⁷⁷⁷ „A magyar falusi tanítónak — írták, negyedszázaddal korábbi meggyőződésükkel összhangban⁷⁷⁸ — a szükséges pedagógiai ismereteken kívül... feltétlenül rendelkeznie kellene megfelelő gazdasági, szociológiai tájékozódással is... legalább olyan mértékben, mely őt valóban alkalmassá tenné a földműves lakosság nevelésére. ... Ezeknek az ismereteknek a közlését annyira fontosnak tartjuk, hogy külön ezért is indokoltnak látjuk a képzésnek öt helyett hat évre való kibővítését”, ami „nemcsak a... tökéletesebb képzést, hanem a tanító

társadalmi állásának emelését, hivatásának megbecsülését is fokozottabb mértékben tenné lehetővé”.⁷⁷⁹

A Magyar Gazdaszövetség 1933. január 10-i beadványát a VKM illetékes ügyosztálya január 31-én véleményezésre megküldte az Országos Közoktatási Tanácsnak (OKT), ahonnan válasz nem érkezett. Ezért az Országos Magyar Gazdasági Egyesület irodalmi és tanügyi szakosztálya, majd elnöksége foglalkozott az ügygel, s egyhangú támogatásához megnyerte a földművelésügyi minisztériumét is. A *Földművelésügyi Minisztérium államtitkára* 1934. január 13-án írt a VKM-nek, „a mezőgazdasági kultúra általános színvonalának emelése érdekében” a maga részéről is „kíváncsnak” ítélve a javaslatban foglaltak megfontolását. Az újabb megkeresés nyomán megsürgetett *OKT állandó bizottsága* 1934. május 1-jei, 143/1934. számú állásfoglalásában „elválasztandónak” tartotta „a tanítóképzés idejének hat évre való felemelését a gazdasági oktatás kérdésétől”, s minthogy utóbbi „belevág Nagyméltóságod ez irányú általános iskolapolitikai terveibe, jelenleg nem érett meg döntésre” — írták.⁷⁸⁰

Hóman Bálint nyilvánosan csak egy év múlva, a képviselőház 1935. június 5-i ülésén tért ki a tanár- és tanítóképzés problémáira: „reformra szorul a tanítóképző intézeti oktatás, és főleg javítandó a gazdasági irányú oktatás, hogy az a tanító, aki vidékre, a tanyákra kikerül, mezőgazdasági téren tájékozott legyen, és tanácsadója lehessen a népnek, ahogyan régen az volt a tanító.”⁷⁸¹ A tanerőképzésnél rendkívül nagy súllyal kell érvényesítenünk azt a nevelőszellemet, amelyet beszédeimben a nemzetnevelés alapjaként emeltem ki. *Szilárd etikai alapon álló, erős nemzeti világszemléletű tanítókra és tanárookra van szükségünk* — hangsúlyozta a miniszter.⁷⁸²

Hóman Bálint

„A Gömbös-kormány háromesztendős munkásságáról” számot adó hivatalos kormánykiadvány beszámolója szerint „a kormány tanügyi politikája a nemzeti művelődés és az iskolai nevelés egységének alapelvéből indul ki, és e célnak a

szolgálatában alkotta meg a törvényhozás az 1935. évi VI. törvénycikket, amely a külső közoktatásügyi igazgatás egyszerűsítését viszi keresztül... A törvény megalkotásával *a kormány azt a célt óhajtotta elérni, hogy valamennyi iskolát egységes nevelési elvek hassanak át, s ily módon diadalra lehessen vinni az egységes világszemlélet kialakítására irányuló törekvéseket.*⁷⁸³ „A nevelés egységét nem a tanítás és a tanár lélektelen uniformizálásával kívánom biztosítani, hanem — minden iskolatípus és minden szaktárgy individuális jellegének és minden iskolafenntartó speciális célkitűzéseinek tiszteletben tartásával — az átfogó, *egyetemes nemzetnevelési elvek egységes érvényesítése, az igazgatás és felügyelet egyöntetűbbé tétele útján*” — fogalmazott a törvény indoklásában a miniszter.⁷⁸⁴

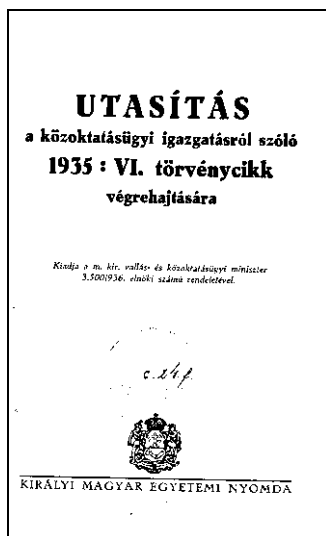
Ennek szükségességét — az Országos Nemzeti Klub 1937. január 13-i összejövetelén — azzal indokolta, hogy „a materiális ideológia nyomán kelt és ma is világszerte dúló világnézeti válság következtében” „az iskola világszemlélete frázissá devalválódott”.⁷⁸⁵ „Pusztá szólamokká vált az, ami régen erős, belső meggyőződésen alapuló világszemlélet volt. Háttérbe szorulván a nevelés szempontja, aminek lényege az eredményes világszemlélet-formálás kell hogy legyen, s a pusztá ismeretközlésre helyeződven a súly, valahogy kihullott az iskola alól a világnézeti alap. Nincs meg az a kulturális eszmény s az az egységes nemzeti világszemlélet, amelynek irányítania kellene a tanulmányi rendet, a nevelést, a módszert. Ezért van éles küzdelem a pedagógiai irányok között” — fejtegette Hóman Bálint.⁷⁸⁶

A gyakorlati irányú középiskolákról és a tanítóképző akadémiákról szóló, 1938. évi XIII. törvénycikkben a líceum feladatát is abban jelölte meg a miniszter, hogy „a tanulót vallásos alapon és nemzeti szellemben erkölcsös polgárrá nevelje, gyakorlati irányú műveltséghez” juttassa, s „a családi és iskolai gyermekneveléshez szükséges alapismeretek tanításával magasabb nevelési szaktanulmányokra előkészítse”. „A líceumban... tanítói hivatásra már előkészített... jelölteket” — a XIV. törvénycikk szerint — a tanítóképző akadémián „vallásos alapon és a magyar nemzeti művelődés szellemében folyó népnevelésre, szakszerű elméleti és gyakorlati tanítással” képezik ki.⁷⁸⁷

Előterjesztésében s a parlamenti vitában a miniszter kifejtette⁷⁸⁸: „A katolikus egyházak történelmi joga, a protestáns egyházaknak törvényben biztosított joguk az iskolafenntartás. Ezt a jogukat nem vagyok hajlandó elkönfiskálni és szűkíteni, mert... én a vallást és az egyházakat nemzetépítő és társadalomösszetartó erőknek tartom, amelyeknek nagy szerepük van a zavartalan nemzeti élet és az egészséges kulturális fejlődés biztosításában.”⁷⁸⁹ Amíg az egyházak a maguk történetileg kialakult kulturális hivatásuknak megfelelnek, bűn volna e tekintetben fennálló autonómiájukat bármilyen kis mértékben is korlátozni.”⁷⁹⁰

Majd — a szociáldemokrata Kéthly Annával vitázva⁷⁹¹ — a miniszter leszögezte: „Súlyos és áthidalhatatlan világnézeti ellentét van közöttünk: az én spirituális világnézetem ellentéte az ön materiális világnézetének.”⁷⁹² ... Én hiszek a szellemi

értékek és magasabb eszmények, a nemzeti gondolat, a vallásos szellem, a keresztény erkölcs, a népközösségi szolidaritás, a faj, a nép, a nemzet, a természetes közösségi formák történetalakító és társadalomirányító erejében, szemben az ezeket a kereteket áttörő mesterséges osztály, hivatáskör, felekezetek szerinti politikával.⁷⁹³ *A keresztény tudat és a vallásos érzés csak mint centripetális nemzetösszetartó erő létezik és él.* Ha megszűnnék ez lenni... ha vizsály szítására használnák fel, akkor csödbe jutna. Az osztályok és rétegek a nemzeti sorsközösséghez tartoznak és érdekeik csak a közös nemzeti érdek keretében elégíthetők ki. *Ezt a felfogásomat érvényesítem a művelődéspolitikában és elsősorban a nevelés és oktatás terén* — hangsúlyozta Hóman Bálint, hozzátéve, hogy „pedagógiai és társadalompolitikai szempontok kívánják meg a tanítóképzésnek új alapokra való helyezését.”⁷⁹⁴ A növekvő igények, amelyeket az új didaktikai rendszerek és nevelési szisztémák a tanítókkal szemben támasztanak, szükségessé teszik az ismeretkör bővítését, a tudás kimélyítését, az általános műveltség és a szakismeret színvonalának emelését.⁷⁹⁵ ... Egy társadalompolitikai szempont is felmerült, amely szerint *a tanító nemcsak tanít, hanem* kisközségekben, tanyákon helyzeténél fogva az egyedüli művelt ember és így... szükségszerűen *az illető kis falvak, tanyacsoportok szellemi vezetője.*⁷⁹⁶ Szükséges, hogy ilyen irányba mutató ismeretekkel, mezőgazdasági, szociális, faluismeretekkel bírjon.⁷⁹⁷ ... A tanító által betöltött magas rendű népnevelő hivatás megköveteli a társadalmi megbecsülés fokozását is. Mindez megvalósíthatatlan a középfokú iskola keretében, viszont a pedagógiai szempont megköveteli, hogy a rövid tartalmú főiskolai képzés szoros összefüggésben maradjon a középiskolai előképzéssel.

Ezért vetettem el a külön tanítóképző főiskola vagy éppen az egyetemi képzés gondolatát, és az új tanítóképző akadémiai kétéves tanfolyamot csak a líceummal kapcsolatban és a gyakorló népiskolával szoros összefüggésben szervezem meg.⁷⁹⁸ A megfelelő szelekció biztosítása és egyben a túltermelés kiküszöbölése végett... 40 akadémia lesz,⁷⁹⁹ közülük 13 állami és alapítványi, vagyis fennmarad valamennyi, ami megvan, lesz továbbá 18 római katolikus,⁸⁰⁰ 6 református [az egyik valószínűleg a nagykovácsi képző lett volna⁸⁰¹ — D. P.], 2 evangélikus és egy zsidó tanítóképző akadémia.⁸⁰² Mindezek az akadémiák egy évfolyamba 25 növendéket vehetnek fel, tehát évente ezer tanítói diplomát adhatnak ki⁸⁰³... Ezek az új iskolák nagy szerepre hivatottak a mi korunk nagy lelki válságának leküzdésére és művelődésünk színvonalának emelésére irányuló munkánkban és küzdelmünkben. Az ifjú magyarok ezreinek lelkét munkáló műhelyeknek kell lenniük ezeknek az iskoláknak, amelyek a nemzeti eszmének, a vallásos gondolatnak, a keresztény erkölcsnek, az állampolgári öntudatnak, nemzeti művelődésünknek a magyar életre nevelő intézményei.”

Felszólalt e vitában — a kisgazdapárti képviselő — Cseh-Szombathy László, a Bethesda Kórház főorvosa is.⁸⁰⁴ Arra hívta fel a figyelmet, hogy „éppúgy a tanítóképző akadémiákra, mint egyáltalán a bölcsészeti karra való felvételnél... is a fő kritériumnak ... annak kell lennie, hogy a jelöltek alkalmasak-e a nemzeti szellemben történő nevelésre, tudnak-e és akarnak-e így nevelni. Ha valahol, itt igazán a

legnagyobb szükség van megfelelő szelekcióra. Aki *nevelői, tanítói vagy tanári pályára lép*, attól nem elég azt megkívánnunk, hogy ne tanúsítson ellenséges magatartást velünk szemben, annak *még csak közömbösnek sem szabad lennie a magyar faji és nemzeti gondolat iránt. Annak feltétlenül hinnie kell ennek a nemzetnek a jövőjében és elhivatottságában*, s ezt a hitet lankadatlan munkával át is kell tudja plántálni... annak az ifjúságnak a lelkébe, amely kezei közül évről évre kikerül” — hangsúlyozta a református közélet ismert személyisége.⁸⁰⁵

De *nemcsak a felvételi vizsgák során, hanem tanulmányaik egész ideje alatt szemmel tartották a közép fokú és középiskolák ifjúságát, tanárait, sőt személyzetét is.*

1933. november 30-án, az akkoriban lezajlott tüntetések, megmozdulások hatására, *Hóman Bálint* szigorúan bizalmas rendelettel utasította a tankerületi főigazgatókat: „Ha egyes iskolák a kellő ellenőrzés hiányában nem tudták megakadályozni azt, hogy növendékeik az internacionális mételty áldozatává... legyenek, a jövőben fokozott mértékben kell őrködni azon, hogy a közép fokú iskolai ifjúság a nemzeti gondolat és a mai társadalmi berendezkedés híve legyen. Amíg tehát ezeknek az iskoláknak meg kell ragadniuk minden alkalmat arra, hogy az ifjúságban a nemzeti és valláserkölcsi szellemet ápolják, másfelől éber figyelemmel kell kísérniük a tanulók társadalmi és magánéletét is. De ennek az ellenőrzésnek ki kell terjeszkednie az iskolában szolgálatot teljesítő tan- és segéd személyzetre, tehát mindazokra is, akik az iskola falain belül az ifjúsággal érintkezésben vannak, és ki kell terjeszkednie az önképző körök és más iskolai egyesületek működésére, valamint az ezek által kiadott lapokra és folyóiratokra is. Az ellenőrzésen kívül az iskolának... értésére kell adni az ifjúságnak azt is, hogy bizonyos állam- és társadalomellenes magatartást, illetőleg az ilyen jellegű mozgalmakban való részvételt a törvények büntetik, és hogy ilyen esetekben nemcsak az állam büntető hatalmával, de az iskola teljes szigorával is szemben találják magukat. ... [A]z igazgatók nyomtatékosan figyelmeztetendők arra is, hogy minden legkisebb gyanút vagy megfigyelést haladéktalanul jelenteni tartoznak, így tehát mindennemű eltussolási kísérletet fegyelmi vétségnek fogok tekinteni. ... Ugyancsak tartoznak a közbiztonsági szerveket törvényes és szabályszerű hivatásuk teljesítésében legteljesebb mértékben támogatni, és általában mindent elkövetni, hogy az esetleges jelenségek már csírájukban elfojtassanak.”⁸⁰⁶

A jelentéstételre kötelezettek egyike, *Kiss Sándor* igazgató 1933. december 12-én jelentette: „a *szarvasi evangélikus* tanítónőképzőnek sem tanári karában, sem az ifjúságban nem fordult elő és nem is adódnak olyan tünetek, amelyekből az intézet őszintén vallásos és kifogástalan nemzeti szellemével ellenkező érzületre vagy meggyőződésre lehetne következtetni. ... Az intézetünk szolgásméltóságában évekként ezelőtt volt egy forradalmi lelkületű, elkeseredett szocialista család mindenese, de azt már két évvel ezelőtt elbocsátottam.”⁸⁰⁷ Az igazgató e jelentését különösebb megjegyzés nélkül elfogadták, ám a legközelebbi általános fel-

ügyeleti látogatás alkalmával *Molnár Oszkár*,⁸⁰⁸ az 1934. április 26-i záró értekezleten felhívta a tantestület figyelmét arra, hogy „*a közelmúltban a kommunisták fokozottan igyekeztek hozzáférti a tanulóifjúság lelkéhez*”. 1935. november 20-án már konkrétabban fogalmazott: „*a tanulóifjúság erkölcsiségét veszély fenyegeti. Titkos kezek, lehet a kommunisták részéről, erotikus tartalmú könyveket (Erotika-könyvtár) igyekeznek terjesztetni a tanulóifjúság között. ... A szövegben előforduló sajtóhibákból arra lehet következtetni, hogy ezek a könyvek külföldi nyomdában készültek. A rendőrségnek tudomása van róla, hogy bizonyos oldalról olyan szektát törekszenek az ifjúság körében alakítani, melynek programja az erkölcstelen élet terjesztése és gyakorlása. Ezek az ártó törekvések a tanári testületet fokozott figyelemre kötelezik. Éberebben kell őrködnünk a tanulóifjúság olvasmányai és társasága felett*” — hangsúlyozta a VKM képviselőjében eljáró c. főigazgató.⁸⁰⁹

Ezt az „éberséget” generalizálta *Hóman Bálint* 1938. március 9-én „*a tanulóifjúság és tanáraik fokozott nemzetbiztonsági ellenőrzéséről*” közzétett rendeletével, melyben az igazgatókat arra kötelezte, hogy évente kétszer tegyenek jelentést iskolájuk nemzetbiztonsági helyzetéről. Bár 1942. április 13-án évi egy jelentésre redukálták e kötelezettséget, azt akkor is előírták, hogy *azonnal jelentse az igazgató, ha „akár szélsőjobboldali (nyilaskeresztes), akár szélsőbaloldali (szociáldemokrata, kommunista), vagy bármilyen propagandára*”⁸¹⁰ bukkan.

„A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról” szóló, ún. második zsidótörvény elfogadását követően, a kormány 7720/1939. ME számú rendelete 8. §-ának végrehajtásaként,⁸¹¹ a miniszter — *a faji alapon történő diszkriminatív korlátozások előkészítéseként* — 1939. június 13-án vallását, származását feltáró nyilatkozatra kötelezte az ország valamennyi pedagógusát. Három év elteltével, 1942. június 24-én pedig államtitkára, *Fáy István* már azt is megtiltotta, hogy az állami és a kir. katolikus líceumok I. osztályába zsidó vagy a törvény értelmében annak minősülő növendéket vegyenek fel, „minthogy a zsidó népiskolai tanítókból mutatkozó utánpótlást (Sic!) a budapesti izr. tanítóképző intézet biztosítja”.⁸¹²

Mindent megtettek tehát a jövő tanítónemzedék, az 1938:XIII. és XIV. törvényekkel kilátásba helyezett líceumok és tanítóképző akadémiák növendékei (tanárai) politikai-világnezetű és származási „tisztaságának” biztosításáért. Ámde, mint köztudott — előbb a területi visszacsatolások révén⁸¹³ előállt tanítóihiány, majd a háborúba lépéssel járó gazdasági nehézségek következtében — a líceumok továbbfejlesztését leállították, s elmaradt a tanítóképző akadémiák létrehozása is.⁸¹⁴ Sőt, a háborús kataklizma során elveszett állami szuverenitásunk: előbb náci német, majd szovjet megszállás alá került az ország.

Már az előbbi következményeként hatalomra került Sztójay-kormány vallás- és közoktatásügyi kormányzata észrevehetően változtatott a korábban uralkodó frazeológián. A honvédelemre, a háborús áldozathozatalra való nevelés bizonyos

kollektívvisztikus mozzanatok — a később nagy hangsúlyt kapott közösségi nevelés — előtérbe kerüléséhez vezetett,⁸¹⁵ sőt valamelyest újrafogalmazódott „a szocializmushoz” való viszony is. Az 1932-től a miniszterelnökség sajtóosztályát,⁸¹⁶ majd a Nemzetvédelmi és Propaganda Hivatalt vezető *Antal István* miniszter kijelentette, hogy „a magyar nevelésügyet és a magyar kultúrpolitikát hozzá kell igazítani a mai idők népi, szociális és közösségi szelleméhez”.⁸¹⁷

Imrédy-párti⁸¹⁸ képviselőként akkoriban a parlamentben tevékenykedő, erdélyi szegény székely családból származó államtitkára, *Mester Miklós* minisztériumi bemutatkozása alkalmával deklarálta: „a mai nehéz időkben Istenbe vetett hit és szilárd meggyőződés nélkül vezető helyen senki sem tudja teljesíteni hivatását. Röviden és világosan szeretném körvonalazni elvi meggyőződésemet. A közösségi eszmén nyugvó új magyar társadalmi, gazdasági és állami rend: egyszóval a népi Magyarország megteremtéséért küzdöttem és küzdök ezután is, megalkuvás nélkül. Megmondom nyíltan: magyar szocialista vagyok. Vallom, hogy a magyarság örökké élő, halhatatlan valóság. Azt is vallom, hogy a szocializmus a mai kor uralkodó eszméje. Ebből önként következik azonban, hogy *nem a magyarság van a szocializmusért, hanem a szocializmus a magyarságért. Ezért nyíltan szemben állok minden öncélú nemzetközi és hazai — legyen az baloldali vagy jobboldali — világnézetű politikai eszmeáramlattal, amely az én fajtámat, a magyarságot csak egyszerű végrehajtó eszköznek tekinti céljai megvalósításában.*⁸¹⁹ *A magyar népi szocializmus határozza meg kultúrpolitikai tevékenységem.*⁸²⁰ A miniszter úr közeli rokona volt Györffy István, aki a magyar népi kultúrpolitika célkitűzéseit legelőször és a legtekélyesebben meghatározta. Az ő tanításait tartom irányadónak jelenlegi helyemen... mert származásomnál fogva érzem annak döntő jelentőségét. ... [A]z én életemnek és munkásságomnak csak akkor van értelme az államtitkári poszton, ha a nép széles rétegének lelki és szellemi felemelését komolyan tudom szolgálni” — fejtegette credóját a *Néptanítók Lapja* 1944. május 15-i számának tudósítása szerint az államtitkár, a magyarországi holocausthoz vezető rendeletek, intézkedések⁸²¹ s a keleti front, a szovjet hadsereg közeledésének árnyékában.⁸²²

Két hónappal később, az ekkoriban a napi politikától viszonylagos távolságot tartó lap rövid közlemények rovatában „A leventefjúság és a korszellem” címmel a leventeparancsnokságtól származó írást jelentettek meg, mely az akkori viszonyokat kevésbé ismerő mai olvasó számára is érezhetővé teszi „a szocializmus”-hoz való viszony változásának jellegét, viszonylagosságát:

„Nemzeti céljaink és törekvéseink sohasem állottak olyan tisztán előttünk, mint napjainkban. E világos felismerés adta kezünkbe a fegyvert — a magyarság létének veszélyeztetése —, amellyel nemcsak önmagunkat, hanem az európai keresztény kultúrát is védelmezzük, mint védelmeztük annyiszor a magyar történelem folyamán. [Bennünket ekkor már megszálló, náci — D. P.] szövetségeseink oldalán harcolunk az orosz horda ellen, amely a bolsevizmus köntöskében tör ránk és egész Európára, hogy ezen eszmén keresztül érje el aljas törekvéseinek vágyálmait. A

bolsevista veszedelem mérgező csírájával akar ellenségei táborában is szövetségst találni, hogy így a fertőzéssel meggyengített soraiban annál könnyebben és biztosabban arathasson győzelmet.

Veszedelmes ellenség a bolsevizmus, mely alatt barátnak álcázott ördögi ellenség lappang. *A nemzetközi zsidósággal szövetkezett bolsevizmus ellen a harcot csak keresztény nemzeti alapon álló, szociális berendezkedésű állam képes eredményesen felvenni. A bolsevizmus elleni harc lényeges feltétele tehát a keresztény nemzeti és szociális erők által mozgatott népi közösség.* E három szóban összefoglalható mai korszellemből kiindulva vessünk egy röpke, de átfogó pillantást a magyar levanteintézményre...

A levanteifjúság erkölcsi nevelése és világnézeti beállítottsága keresztény, nemzeti és szociális irányzatú volt, anélkül, hogy abból egységet megbontó politikát csinált volna...

Ez már eleve meghatározza, és a gyakorlatban végre is hajtotta azt, hogy *kizárja magából mindazokat, akik a kereszténység és a keresztény erkölcs ellenségei, és nem nemzeti, hanem nemzetközi vonalon keresik a boldogulást. A levanteintézmény már évek óta zsidómentes légköre, erős nemzeti beállítottsága és társadalmi elkülönítést nem ismerő szociális irányzata előre biztosította a levanteifjúság egységét, egészséges korszellemét, mely változtatlanul és átállítás szüksége nélkül szolgálja híven a »szébb magyar jövőt«.*⁸²³

Csoknyay József — tanítóképző intézeti tanár, akkoriban levante körzetparancsnok (később a pápai képző igazgatója), a lap 1944. február 15-i számában közölt cikkében — a hősi eszmények, a katonai erények kifejlesztésének fontossága mellett éppen azt emelte ki, hogy *„a levanteintézmény a nemzet legnagyobb hatású nevelőintézményévé fejlődik, különösen az iskolán kívüli ifjúság nevelése és gondozása terén”, mely a magyarság lelki egységének megeremítője lehetne.* Bár — tette hozzá — *„a társadalom egy része még mindig közömbösen, nemritkán ellenszenvvel kíséri... munkáját”. „Nekünk, hivatásos nevelőknek... nem lehet egyéb feladatunk, mint a levanteintézményt, szébb magyar jövőt alakító és építő munkájában, minden tőlünk telhető módon támogatni.”*⁸²⁴

A háborús körülmények, a tanítás gyakori szünetelése folytán az egyre inkább egyetlenként tevékenykedő ifjúsági „nevelőintézményről” szóló cikkben nem említették, hiszen mindenki számára nyilvánvaló volt, hogy soraiból kirekesztette *a Horthy-korszakban mindvégig illegális internacionalista kommunisták (bolsevikok) mellett a német megszállás nyomán betiltott szociáldemokratákat is.*⁸²⁵ A korszellemnek tett koncesszió tehát csak *a nemzetiszocializmus különböző árnyalatainak* szólt. A kormányzati tényezők a tömeges represszió, jogfosztás időszakában is — jelszószerűen⁸²⁶ — kitartottak a keresztény, nemzeti célkitűzések mellett.

Lényegében így járt el a TITOE 1944. április 22-i közgyűlését megnyitó elnök Padányi-Frank Antal is, *„a nevelői hitről”* tartott nyitó előadásában: *„A nevelés legalapvetőbb kérdése a nevelő személye. ... Az iskolai nevelésben... minden si-*

ker forrása a nevelő lelkülete. A tanító és tanár pedagógiai felkészültsége kérdésében nem a tudás mennyisége a legfontosabb, hanem azon van a hangsúly, hogy tudja-e a pedagógiai elveket helyesen alkalmazni. Tud-e a lélek rejtett fiókjaihoz hozzáférközni. Van-e olyan kulcsa, amellyel a lélek titkos zárait nyitogatni tudja. ... A lelki mélységig való hatolás nélkül nem tudjuk elérni azt, hogy a növendék magától is hajlandó legyen a kitűzött cél felé haladni. A lelki titkos vágyak meghódítása nélkül nem beszélhetünk önnevelésről. Márpedig a nevelést csak akkor tekinthetjük befejezettnek, ha a nevelők irányító munkáját az önnevelés váltja fel.

Vajon melyik lesz az az eszköz, amellyel a lelki élet mélysége meghódítható? A nagyszerű eszköz neve a nevelői hit, nevelői bizalom. Hit, bizalom nélkül nem oldhatók meg a nevelés leglényegesebb kérdései. Valamint hiszünk Istenben, hinnünk kell a nemzetben, és ugyanúgy kell hinnünk az ifjúságban is. *Az istenhit, a nemzeti hit és az ifjúságban való hit a legszorosabb egységet alkotják.*

Éles ellentétben állok mindazokkal, akik ilyen vagy hasonló kérdések tárgyalásában az elvontság keretében maradnak, akik légüres térben hadakoznak. ... Az eszményi magaslat megjelölése után le kell szállnunk a földre, és meg kell mutatnunk, hogy pedagógiai elveink mit jelentenek az ifjúság valóságos vezetésében. Aki ehhez nem ért, lehet költő, lehet filozófus, de nem pedagógus. Aki gyermeket vagy ifjúkorban lévő fiút vagy leányt különbbé még nem tett, nem tekintheti magát pedagógusnak, még akkor sem, ha esetleg általánosságokból köteteket írt is.

E gondolatmenet szellemében valóságos eseteken akarom megmutatni, mit jelent és mire vezet a nevelői hit, a nevelői bizalom” — fejtette a budai állami tanítóképző igazgatója,⁸²⁷ s a növendékek által írt szövegek bemutatásával, kommentálásával illusztrálta mondanivalóját. Reflektált az eljárásával kapcsolatos bírálatokra is: „Szórványosan ugyan, de egyrészt kedvezőtlen kritikaként, másrészt aggódó féltésként hallottam arról, hogy hiszékeny vagyok. Ez kétségtelenül tévedés. A vezetésem alatt álló intézet egyik legjellemzőbb jellemvonásának azt tartom, hogy a növendékeknek minden lehető tényekkel, cselekedetekkel kell igazolniuk. De *valamint a vallásos hitben vannak metafizikai elemek, hasonlóképpen van a nevelői hitben is metafizikum.* Ennek ismerete és sugárzása nélkül sikeres nevelésről nem beszélhetünk. ... Beszédemmel a nevelői hitnek akartam hitelt szerezni. A megnyitó szűk kerete nem engedte meg, hogy az esetekkel kapcsolatos nevelési-módszertani elveket részletesen tárgyaljam. A növendékek lelki rajzai és az azokat kiegészítő észrevételeim alapján azonban bizonyos elvek megállapíthatók arra vonatkozóan, hogyan sikerült intézetünkben 3 növendéket, akik a rombolás útján haladtak, az építőmunka szolgálatába állítanunk.

Padányi-Frank Antal

Befejezésül még a következőket mondom: a célok önálló megglátása, feladataim önálló megoldása az értékelés szempontjából a következő határozott felfogás kialakítására vezetett. Számomra egészen közömbös, hogy bárkinek mi a véleménye az én munkámról, a mi munkánkról. Egyetlen bírám a lelkiismeretem. ... *Hiszek és a vezetésem alatt álló intézet tanártestületével együtt hiszünk az ifjúságban, hiszek és hiszünk a magyar nemzetben. Hiszek és hiszünk abban, hogy a nemzetnevelők egyetemes nevelői hitével, Krisztus szellemében,⁸²⁸ jobb magyar jövőt formálhatunk.*

Kisfaludy Károly szerint: »Nincs sors, nincs hatalom, ha erőd van küzdeni magaddal.« Az említett növendékeknek volt erejük az önmagukkal való küzdésre. A legnagyobb győzelmet aratták: legyőzték önmagukat. Ez azt jelenti, hogy *világos logika alapján egészséges magyar világnézetet formáltak ki magukban, tudják, hogy mi a magyar tennivaló; felélesztettek magukban hazafias lángtól magasan lobogó érzelmi világot és kialakítottak magukban a nemzeti élet minden akadályát, ellenségét elsöprő akarati világot. ... Ha minden magyar ember így legyőzi önmagát, nem lehet hatalom, amely nemzetünket legyőzhetné. Az önmagunk felett aratott győzelem megmutatja az utat, hogyan kell az ellenséget legyőznünk. Így lehet az ifjúság iránt való bizalmunkkal helytálló magyar katonákat nevelnünk. Így válik a nevelői hitből a magyar nemzeti élet nagyhatalma*» — győzködte kollégáit, s talán önmagát is, a napi politikai eseményektől némi távolságot tartva (a már 1945-ben súlyos fizikai bántalmaknak kitett, nyugdíjazott, majd népbíróvági ítélettel sújtott) Padányi-Frank Antal.⁸²⁹

A *TITOE folyóiratának szerkesztője, Molnár Oszkár* címzetes főigazgató más-kepp reagált a nehéz 1944. esztendő⁸³⁰ kihívásaira. A *Magyar Tanítóképző* addigi gyakorlatának megfelelően sietve vezércikkben deklarálta a tanítóképzős tanárok lojalitását az éppen aktuális — nyilas⁸³¹ — kormányzathoz: „Történelmünk legsúlyosabb napjait éljük. Két megsemmisítéssel fenyegető veszedelem után most itt a nyakunkon a mindennél szörnyűsebb harmadik. Az összes erők és nemzeti értékek végső megfeszítésére van szükség. Ehelyett a közelmúltban olyan események történtek, amelyek mélységes fájdalommal, döbbenettel, de felháborodással

és haraggal is töltötték el minden hazájáért aggódó magyart. A nagy nemzeti közösséget összefogó szervezet eresztékei hirtelen lazulni kezdtek, és a szétesés, örök felbomlás rémsége fenyegetett.⁸³² Ezért *mindnyájunk szívből fakadó hálája illeti a nyilaskeresztes szervezetet és annak Pártvezetőjét,*⁸³³ hogy pillanatnyi habozás nélkül és hallatlan erővel nyúltak bele az események alakulásába és a lejtőn megállították a fenyegető lavinát.

Őszintén megvalljuk, hogy a tanítóképző tanárságnak eddig nem sok kapcsolata volt a nyilaskeresztes párttal. Pedig a párt sok égető kérdés megoldását tűzte ki céljául. Egyebek között a szociális kérdés megoldása is legfőbb törekvései közé tartozik. Másfél évszázad sem volt eddig elegendő ennek a problémának a felf számolásához. Az eredménytelenségben bizonyára része van a liberalisztikus és kapitalisztikus eszmeáramlatnak, amely az utolsó évszázadban mindenre rányomta a bélyegét. Ez tette lehetővé, hogy egy merőben idegen és fajunkat gyökerében támadó faj ragadhatta magához az irányítást. Ennek az áldatlan állapotnak a megszüntetését, a szociális bajok orvoslását és a magyarság belső erejének lehető felfokozását tűzte ki megalakulásának első percétől kezdve a nyilaskeresztes párt. A tanítóképző tanárság meleg rokonszenvvel kísérte a párt törekvéseit, de a párt munkájában, egy-két kivételtől eltekintve, tevőlegesen nem vett részt... politizálással nem foglalkozott. Tiltották ezt az érvényben lévő rendelkezések, de egyébként ideje sem volt a politizálásra. Az oktatás sokágú, terhes munkája egész gondolkodását lefoglalta. A tanári szobákban kevés politikai megnyilatkozás hangzott el. Ha szidtuk is az uralmon lévő kormányokat, ez inkább csak azért történt, mert a nemzeti társadalomban nem foglalhattuk el azt a helyet, mely e tanárságot megillette, és mert aránylag sanyarú ellátásunk miatt nem teljesíthettük úgy nemzetünk iránti kötelességeinket, ahogy szerettük volna.

A tanítóképző tanárság még az oktatók egyetemes rendjében sem foglalhatta el azt a pozíciót, amely munkájának fontosságánál fogva méltán megillette. A liberális eszmerendszer még az oktatókat is mély szakadékokkal elválasztott kasztokra bontotta. Évtizedes küzdelemre volt szükség, amíg a tanítóképző tanárság felsorakozhatott a középiskolai tanárság mellé. De ezeknek a szerény soroknak nem a felhánytorgatás a céljuk. A felhánytorgatás bomlasztó hatása, s mai zord időkben csak konstruktív gondolatoknak, érzéseknek és akarásoknak szabad születniük. Új idők hajnalához érkeztünk. Félre minden panasszal, egyéni és osztálysérelemmel, önző rá gondolással! Az új kormányzat egyébként is gyökeres újításokat tervez, új és az életnek jobban megfelelő értékskálát óhajt, a tanító rendet a Nemzet első rendjévé kívánja emelni.⁸³⁴ Az oktatókat ez örömmel és hálával tölti el. De ettől teljesen függetlenül, az országépítő párt mindenképpen bízhat a tanítóképző tanárságban és a rá bízott ifjúságban: tudjuk, hogy az egyesnek csak annyiban van értéke, becsülete, létjogosultsága, amennyiben a közösségért él és hal a lét és nemlét vérzivataros idején és a béke építő, munkás napjain!” — írta a tanár úr,⁸³⁵ az akkori háborús viszonyok között ez ügyben kollégáival nem egyeztetve, folyó-

irata sorsát megpecsételve.⁸³⁶ A folyóiratot, s valamelyest a mögötte álló szervezetet, a TITOE-t is diszkreditáló cikk címe végül is találónak bizonyult: valóban „új idők hajnalához érkeztek” Magyarország polgárai, s velük — ha állásukban maradni akartak — „az új időknek új dalaival” megismerkedni kénytelen tanító-képzős tanárok, de nem úgy, ahogy azt Molnár Oszkár prognosztizálta. A fasiszta német csapatoktól és nyilas szövetségeseiktől megszabadított országban, a szovjet megszállás körülményei között, elkezdődtek az „átmenet évei”...

*

Ám, mielőtt rátérhetnénk az 1945–1948 közötti időszak áttekintésére, *a nagykorúsi képzővel kapcsolatos fenntartói/állami elvárásokat, értékeléseket tükröző megnyilatkozásokból s „hőseink” előadásaiból, írásaiból, leveleiből villantunk fel néhányat annak érzékeltetésére, hogy milyen politikai-világnézeti törekvések, nevelési elvek dominálhattak a harmincas évek végén s a világháború éveiben az intézményben.*

Az intézet alapításának 100. évfordulóját 1939. szeptember 17-én ünnepelték,⁸³⁷ melyet Ravasz László „Az éltető ismeret” c. igehirdetése nyitott: „Van... éltető ismeret... amelyiknek birtokától az élet és a halál, sőt az örökkévalóság nagy kérdése függ. ... Ha az egész világ harcba keveredik, éltető ismeret lesz tudni azt, hogy melyik az erősebb, mert ettől függ a nemzet sorsa és jövője” — kezdte prédikációját a Dunamelléki Református Egyház püspöke,⁸³⁸ majd hosszabb Biblia-magyarázatot követően arra a konklúzióra jutott, hogy „*az éltető ismeret... nem egyéb, mint Isten lelke által ihletett öntudatos és felelősséget vállaló hadiszolgálat a világosság és a sötétség nagy világküzdelmében. ... A Sátán érdeke a tudatlanság, Istennek nemcsak érdeke, hanem parancsa a tudás, az ismeret, a szellem kifényesedése és felszabadulása. Ezért mindenki, aki Istentől vett tehetségeit nem fejleszti, aki népe szellemét engedi a posványban, sárban vesztegelni, irtózatossá tékozlást végez, Isten ellen lázad és a lélekgyilkosság bűnében részes. Még a tudatlanságnál is veszedelmesebb a hitetlenség. ... A Sátánnak különös harcmódora... hogy [ha másképp nem megy — D. P.] ... feladja a tudatlanságot, hogy megtartsa a hitetlenséget, vagy áldozatul dobja a hitet, hogy megtartsa a tudást és visszaéljen vele. ... A hitetlen tudomány magvában egy őshazugság rejlik. Azt állítja, hogy a tudomány tárgyilagos, elfogulatlan s törvényadása csak arra a területre érvényes, amely a tapasztalat körén belül húzódik... A tudomány nem tudja eldönteni, hogy Isten van-e, vagy nincs. Ha tehát a tudomány abban látja a maga tudományos voltát, hogy Istent megtagadja s propagandát űzzön a tagadás mellett, tulajdonképpen csalt és hazudott*” — hangsúlyozta Ravasz László.⁸³⁹

Majd a képző diákjai és tanárai számára is egyértelmű útmutatást adott: „Még a mi szívünkben is folyik a harc, egészen nem adtuk át magunkat, nem lettünk még Krisztus foglyai. Szükség[es] tehát, hogy egészen az Ő pártjára álljunk...

magunk is elforduljunk azoktól a magaslatoktól, ahol hitetlenség, tudatlanság, babonaság, erkölcstelenség, képmutatás, egyszóval a sötétség oltárai füstölögnek. ... Ha én Krisztus foglya vagyok, ezt a tényt, a legnagyobbat, legfontosabbat és legörvendetesebbet... nem hallgathatom el mások előtt, sőt bizonyosságot teszek róla, mert leghőbb vágyam, legnagyobb érdekem, legsürgősebb tennivalóm és legsürgősebb életparancsom, hogy más is Krisztus foglya legyen. ... Első, akit meg kell nyernem: az élettársam, azután a gyermekeim, azután a szülőim, családom többi tagjai, jön mindjárt utána a munkatársaim körében végzett misszió, a szomszédaim közti munkám, városom, egész nemzedékem. Missziói munkám előbb a saját egyházam tagjaira terjed ki, azután fordulok más egyházak tagjaihoz. ... Mi azt hirdetjük, hogy *olyan tanítók kellene nekünk, akik a Krisztus követségében járnak, s azért tanulták meg a tanítás művészetét is, hogy a magyar gyermeket Krisztushoz vezessék.*”⁸⁴⁰

Ravasz László

Ezt kövözően, a VKM képviselőjében, Jalsoviczky Károly államtitkár szólt az ünneplőkhöz, Hóman Bálint nevében: „Őexcellenciája... szívélyes üdvözlését tolmácsolom azzal az üzenetével, hogy őt a nagykovácsi iskolához különösen kedves kötelek fűzik, mert édesatyja, mint a Pest vidéki tankerület főigazgatója, e tisztségben állandóan érintkezésben állott a város kitűnő iskoláival. A miniszter úr nagyra értékeli a nagymúltú nagykovácsi iskolák nemzetnevelő és építő munkásságát. Isten az Ő egyházára köteleességeket rótt, amelyeket annak teljesítenie kell. Ilyen köteleessége az egyháznak: az oktatás és nevelés. A magyar református egyház kezdettől fogva felelősségének tudatában teljesítette köteleességét. ... A nevelés terén a múltban elért eredmények ma már tekintélyes részét alkotják nemzeti örökségünknek. Ebben az örökségben immár *komoly értéket jelent a Nagykovácsi Tanítóképző*... [mely] az ország egyik legelső tanítóképzője. Az intézet hamarosan beilleszkedett a közösség életébe, és azóta, hogy működését megkezdte, min-

dig a haladó kor kívánalmainak megfelelően formálja növendékeit, neveli a magyar református tanítót. Neveli Krisztus igéjének bátorító gondolatával arra a munkára, amelyre Hazának és Egyháznak van szüksége... a tanító munkájára, amely kitartó napi munkájával éri el napi kis eredményeit, de végeredményben támasza az állami élet biztonságának, egyengeti a fejlődés útját, és ezzel kihat az ország sorsára. ... *A mindennapi életkörülmények megváltozásával, a művelődés szellemének folytonos és biztos hódításával és demokratizálódásával a tanító tevékenységi köre folyton tágul.* ... Ezeket a feladatokat az iskolából, mint a nemzeti hagyományok biztos őrhelyéről kell úgy megoldani a tanítónak, hogy az élet követelő szükségleteivel szemben a hit alapján tegyék boldogulásra képessé a jövőendő emberét! — szorgalmazta a nagykörösi kötődésű államtitkár⁸⁴¹ nyugdíjazása küszöbén.

A vendégek közül utolsóként, a délutáni hangversenyt megnyitva, Imre Sándor professzor, egyházkerületi tanügyi előadó értékelte az elmúlt évszázadot: „Valahányan ismerjük a nagykörösi tanítóképző intézet múltját, akik szemünkkel is láttuk a legutóbbi évtizedekben erejének hullámlását, s most örömmel, megnyugvással ismerjük el szolgálatait, és bizalommal várjuk e szolgálatok gyarapodását: nekünk minden okunk megvan a hálaadásra. Tudjuk, hogy az intézet élete száz évvel ezelőtt nagy nehézségek között indult meg, holott e megindulásra az idők teljessége, a közszükséglet már régen elérkezett; tudjuk, hogy a száz év folyamán nemegyszer kellett az elmúlás veszedelmével néznie szembe, néha éppen olyan pillanatokban, amikor pedig a legnagyobb szükség volt rá. S ha mégis áll, sőt most úgy érezzük, hogy a magyarság életének e súlyos korszakában ez az intézet szilárdabban áll, mint eddig bármikor — ha úgy ítéljük meg, hogy erkölcsi ereje legalább olyan, amilyen változatos életének legszebb éveiben volt; valóban hálát kell adnunk a Gondviselésnek azért a lelki erőért, amellyel ezt az intézetet a régibb és újabb vezetők megtartották, újra meg újra felemelték, a küzdelmekért, amelyek az erőt edzették, a megtartást állandó feladattá tették, s ezzel a megmaradást és benső fejlődést biztosították.”⁸⁴²

A tantestület nevében Váczy Ferenc tanügyi főtanácsos, igazgató előbb hosszasan taglalta az intézet történetét, majd az utolsó évtizedek áttekintésére s a tanulságok összegzésére tért át: „100 esztendő nagy idő. Elegendő arra, hogy nemzedékek, államok, intézmények, eszmék tünjenek el benne. Nem csoda... ha ez idő alatt kétszer is — a szabadságharc és a világháború után — bizonytalanná, kétségessé tette intézetünk megmaradását az igen megsúlyosodott, sőt egyenesen kétségbeesítőnek mutakozó anyagi helyzet. Azonban éppen ezzel kapcsolatban tesszek tanúbizonyságot arról: sohasem láttam az isteni gondviselés oly értelemvilágító, vigasztaló és erőt adó jelentkezését, mint a világháború utáni, gondokkal terhes időben. ... A dánosi alapítványi birtok termékeny földjének bőséggel ontott búzaszemeiből új élet támadt... Egymásután kezdi meg működését a konviktus, majd az internátus, amely 1931-ben a mai épületébe költözött. Ellopot, összetört

bútorok helyére újak jönnek; 1925-től kezdve a növendékek létszáma rohamosan nő,⁸⁴³ ami magával hozta az iskola külső kereteinek, dologi berendezésének és szellemi életének fejlődését.⁸⁴⁴ A világháború... kétségtelessé tette... hogyha a nemzet jövőjét maradandó értékkel akarjuk szolgálni, akkor az ifjúság nevelésében a vallásos szellemnek kell érvényesülni. Egyházi életünk minden mozzanata ugyancsak erről a szükségletről tett tanúbizonyságot. Ennek a szükségletnek halaszthatatlan, elodázhatatlan kielégítése céljából több alkalommal volt intézetünk értekezleteknek színhelye. Különösen nevezetes az 1937. évi januári, amelyen egyházkerületünk lelkészei és tanítói közül száznál többen vettek részt. Ennek az értekezletnek érdeme az, hogy világosan megfogalmazta a kérdést: *hogyan lehet a nemzetnevelést⁸⁴⁵ református keresztyén szellemben végezni, mik a feladatok, mik a teendők. Ebben a fogalmazásban benne van a két közösség életéből fakadó szükségleteknek, feladatoknak magasrendű, megnyugtató szintézise, de benne rejlik nevelésünk valamennyi mai, tehát korszerű feladata is* — vélte Váczy Ferenc,⁸⁴⁶ majd kitért az 1938. évi törvények nyomán a tanítóképzésben zajló változásokra is.⁸⁴⁷ Beszédét a fenntartóknak, a nagykörösi református egyháznak és a dunamelléki egyházkerületnek kifejezett köszönettel zárta: „Tudjuk, hogy tőlük újabb, további biztatást remélhetünk és nyerünk is — a jövő századra vonatkozóan. Ebben a reménységben ajánljuk fel a jövő századra munkatervünket. *Mi az iskolákat általában, tehát a ránk bízott iskolát is, missziói területnek és missziói eszköznek tekintjük. Amelyeken belül és amelyekkel, mint eszközökkel, a ránk bízott ifjúságot elindítjuk azon az úton, amelyet az evangélium az ember számára kijelölt. ... [A]lkalmassá is tesszük egyéniségüket arra, hogy benső indításból, önjelölésükkel haladjanak előre a tökéletesedés útján; világosan lássák hivatásukat, rendeltetésüket és lelküket az életükbe kapcsolódó bármelyik közösséggel — családjukkal, egyházukkal, hazájukkal — összefüggésben;*⁸⁴⁸ *csak egy elhatározás vezesse, hevítse, lelkesítse [őket]: Isten dicsőségének szolgálata.* Nevelési eszményünkben való tántoríthatatlan bizalommal fohászkodunk kérésünkkel a Mindenhatóhoz, és kérjük az ő segedelmét, hogy mindig ezen az úton járassunk, és az ő dicsőségét szolgáló munkás életünkkel a ránk bízott gyermek- és ifjú seregnek méltó vezetői: példamutatói lehessünk.”⁸⁴⁹ (Az alábbiakból kiderül majd, hogy könyörgésük — legalábbis az általunk vizsgált időszakban — milyen meghallgatásra talált, s hogy vajon megadatott-e a nagykörösi református képző tanárainak a Váczy Ferenc által kért úton járás,⁸⁵⁰ érték- és identitásmegőrzés.)

Egy évvel korábban az igazgató úr egy interjúban — a tanítóképző évforduló-jához kevésbé köthető — a líceummal kapcsolatos nevelési céljaikról is nyilatkozott:

„Az új iskolatípusnak az a rendeltetése, hogy azt az új embertípust nevelje ki, amelyik még hiányzik a magyar életben, amelyik nem kizárólag nyugdíjas hivatalnoki pályákon keresi a megélhetését, hanem amelyik felkészül a sok életlehetőséget nyújtó gyakorlati életpályákra. Az idejélmúlt társadalmi előítéletekkel telt

magyar közvélemény most még nem érti meg az új eszmék parancsoló erejét, de az élet könyörtelen törvényei már kikezdték az előítéleteknek azt a kemény szikláját, amelynek repedésein már mutatkoznak a kialakuló új magyar élet körvonalai.”⁸⁵¹

Váczy Ferenc idősebb kori képe

Váczy Ferencnek a VKM intencióit és Imre Sándor álláspontját⁸⁵² egyaránt tükröző véleményét osztotta helyettese⁸⁵³, Juhász Béla is, aki — a tanítóképzős tanárok többségétől eltérve, már 1938 augusztusában — *a líceumi nevelés* kapcsán kiemelte: az új iskolatípus „a ma még hiányzó, *határozott nemzeti tudatossággal bíró, erőteljes polgári középosztály megteremtésére hivatott intézmény*”, melyben „a nevelőmunka *nemzeti és nemzetté nevelés*”. Ennek előfeltétele a — testi, értelmi és erkölcsi nevelés révén megvalósítható — személyiségnevelés. Feladata, hogy „növendékeit vallásossá, nemzeti érzésűvé, erkölcsös polgárokká tegye, akiket gyakorlati gazdasági ismeretekhez kell juttatnia, ezenkívül családi és iskolai gyermeknevelési alapismeretekhez”.⁸⁵⁴ Amihez — írta a *Magyar Tanítóképzőben* — „a líceumi tanárban e tulajdonságoknak... hatványozottabb fokban kell meglenniük, mégpedig nem elszigetelten, hanem magasabb életegységben”. *A líceumi tanár* „vallásossága ne legyen üresen kongó, élettelen, s csak külső megszokás, hanem élő hitből táplálkozó, s járuljon hozzá cselekvő egyháziasság; nemzeti érzése helyesen értelmezett fogalmakból táplálkozzék, melyek megoltalmazzák a nevelőhöz nem méltó irányzatoktól; erkölcsösségét egész életével... pél-

dázza; gyakorlati gazdasági kérdésekben el kell igazodnia, az újságok csekélynek tetsző közléseiben is forgolódottnak kell lennie. *Okos előrelátással érzékelnie kell a nemzeti élet érverésének minden rezdülését, s messze előre szinte bele kell éreznie magát azokba a viszonyokba, melyek növendékeit várják.*” „*Nem lehet gyakorlati irányú nevelést végeznie annak, aki nem tart lépést az örök jelennel.* Ettől a jelentől nem lehet elmaradni, mert akkor nem teljesül a nemzeti nevelés. *Semmit sem lehet elhagyni a jelenből,* mert akkor meghamisítjuk a növendékek életszemléletét, s hibás irányba térítjük el vezető gondolatát, amely fejlődő világnézetének alapja. *Aki tehát elszakad a jelentől, sem közvetve, sem közvetlenül nem szolgálja a nevelés célját:* a növendék teljes fejlettségét” — hangsúlyozta a tanár úr, feltételezésünk szerint kulcsot adván két évtizeddel későbbi magatartásának megértéséhez is. Majd hozzátette: „nem feledhetjük el végül, hogy mindegyik *felekezetnek* különös gondja híveinek maga számára nevelése az *egyháziasság* növelése és megtartása útján. Így alakul át az egyház olyan szellemi közösséggé, amely szükségleteit a nevelés útján akarja kielégíteni. Ebből a célból valóságos nevelési közösséget alkot, s *iskoláiban egyháztársadalmi tennivalókra, templomi szolgálatra, gyülekezeti életre készít elő.*”⁸⁵⁵

Márpedig az ilyen közösségek sorából, alulról lenne kiépíthető egy valóságos nemzeti egység, vélte Juhász Béla,⁸⁵⁶ s — a jó líceumi pedagógussal szemben támasztott követelményeknek megfelelően igyekeztén — 1937–1939-ben nyilvános fellépésekkel demonstrálta álláspontját.

Amikor a *Nagykőrösi Híradó* egy 1937. november végi számában Kmetykó Zoltán „Nur deutsch” című cikkében kifogásolta, hogy a városban a tehetősebb családok körében a nyelvtanulás s a gyermeknevelés segítésére divattá vált ilyen munkára felkészületlen, Bécs környéki lányokat felfogadni, akik elfoglalják „az országban állástalan 1500 tanító és 7500 tanítónő helyét”,⁸⁵⁷ Juhász Béla a lap következő számában kifejtette: „Megdöbbenve tapasztalom, hogy a német Fräuleinok alkalmaztatása ügyében egészen téves... gondolatok kavarognak a városban. A német kisasszonyok néhányának valóban nem kedvező és nem kívánatos, de csak kivételszámba menő külső magatartása miatt, és... teljesen külső ismérvek alapján ítélik meg az egész kérdést, amit sem tisztán szociális, sem hangosan magyarkodó hazafiaskodás címén, sem kellően meg nem okolt magánvéleménnyel nem lehet... megmagyarázni, hanem egyedül a nevelés szempontjából. A nevelésügyi irodalom pedig régen eldöntötte már... hogy a nyelvtanulás *sikerének* titka a nyelvkészség fejlesztése, ezt pedig nem lehet elég korán elkezdni a helyes mértékben fejlődött gyermeknél. A nyelvtanulás *eredményének* a titka pedig az, hogy élő nyelvet... anyanyelven beszélő embertől lehet igazán megtanulni. ... Aki csak kevésbé tud nyelvet, nem vállalkozhat tanításra. A cikkíró sajnálatos tájékozatlansága, hogy azt hiszi: a tanítóképző intézetből kikerült állástalan tanítók alkalmasak lennének... a német nyelv tanítására. A dolgot abból a szempontból is néznünk kell, hogy a kisasszonytartás állandó felügyeletet jelent a

gyermek számára, és sokszor ér annyit ez a gondoskodás, mint a gyermek esetleges magárahagyottsága [Sic!]. Végül ne felejtse el a cikkíró, hogy *most hajtják a magyart gazdasági pályára, de hogy ott a boldogtalan magyar boldogulhasson, el kell tanulnia a módszert azoktól, akiket az éhező magyar had szeretne a helyéről kiszorítani*. ...Egyelőre azon örvendjünk Nagykőrösön, hogy egyáltalán van gyermek,⁸⁵⁸ azután azon töprengjünk: *hogyan lehetne ezt a megszületett néhány gyermeket úgy felnevelnünk, hogy ne legyenek olyan élehetetlenek, mint az előttük járó nemzedék, amely engedte, hogy minden gazdasági pozíciót elhódítsanak tőle,*⁸⁵⁹ és még ma is alkalmatlan arra, hogy kényszerintézkedésekkel boldoguljon⁸⁶⁰ ott, ahová nem készült. Végül: gondolkodjunk a minél jobb megoldáson... komolyan, szervezett módon, pl. a szülők nevelői gondolkodásának növelésével. Akkor elmarad a merész általánosítás és nem követünk el igazságtalanságot sem” — vélte.⁸⁶¹ A terminológia tisztaságára amúgy igen kényes tanár úr⁸⁶² némiképp kódolt írásában nyilvánvalóan nem a többnemzetiségű, több vallású „magyar” állampolgárok összességét tartotta szem előtt,⁸⁶³ hanem a „korszellemnek” s a radikális társadalmi átalakulást szorgalmazó „szélsőjobbaldalt” preferáló akkori „nagykőrösi többség”⁸⁶⁴ fogalomhasználatának engedett fejtegetésében⁸⁶⁵...

Az akkoriban domináns politikai álláspontot képviselte (mestere terminológiájával kombinálva⁸⁶⁶) az első bécsi döntés alkalmából a városi Hősök emlékművénél rendezett ünnepség szónokaként is, amikor — beszámolója szerint — „feltárta a nemzet változott helyzetét (nemzeti nevelés) és hangsúlyozta, hogy *a nemzet ellensége az, aki megbontja a nemzeti közösség sorait, aki viszályt kelt a kialakult nemzeti egység ellen* (nemzetté nevelés)”⁸⁶⁷ Kötelességének érezte fellépni a „nagykőrösi egység” érdekében is. Rövid beszédben köszöntötte⁸⁶⁸ a kisgazdapárti Dinnyés Lajossal⁸⁶⁹ szemben újraválasztásáért kampányoló (akkoriban Imrédy Bélához közel álló, „a liberális államot” bíráló s a nemzeti/faji alapon szervezett, „népies”, „szociális” államot preferáló) Mílotay Istvánt.⁸⁷⁰

Amikor Imre Sándor óvta őt az ilyen politikai szerepvállalástól,⁸⁷¹ így jellemezte a politikához *fűződő, pedagógiai szempontok által kontrollált(nak vélt) viszonyát*: „Ha mindenki annyit és úgy politizálna, mint én: kiveszne a politika, és nem lenne a politikusokból senki. Éppen arra tudtam egyértelmű bizonyítás szerint jó és ritka példát adni, hogyan kell politikamentesen beszélni; úgy gondolom: erre csak nevelők képesek, akik megszokták, csak felelősséggel beszélni. A köszöntőben sem a politika, sem zsidó, sem kormány, sem reform, sem urak, sem parasztok szó nem fordult elő, olyan volt, amit a Professor Úr... is »elvállalt« volna... A politikába mint a NEP [Nemzeti Egység Pártja — a kormánypárt] ifjúsági szervezetének elnöke csöppentem, itt így tartanak nyilván.”⁸⁷² ... [H]áromszor kényszerültem sűrűlődni hívásra (sohasem magam ajánlkoztam) a politikával: Szegeden, amikor 1926-ban Árpád-vezér lettem, eredménye az lett, hogy amíg otthon voltam: nem volt több utcai tüntetés;⁸⁷³ Nagykőrösön 1934-ben a NEP ifjúsági elnökségem⁸⁷⁴ hatása az lett, hogy nem törték be azóta a zsidó templom ablakait és

nem kenték be a zsidók üzleteinek ajtajait, mint annak előtte naponta; és most, egy egyszerű köszöntésével annak az embernek, aki talán a legtöbbet tette ezen a földön, hogy felsőbb segítséggel felépüljön az új tanítóképző.⁸⁷⁵ ... *Azt könnyű megígérnem Szeretett Professzor Uramnak, hogy ennél jobban el nem vonz engem a politika, s azt is, hogy el nem nyel, miután nekem már sikerült néhányszor abban a szűk körben, amelyben keringek, elnyelni magát a politikát.* Engem át-meg-átítatott az a nevelői gondolkodás, amely éppen Professzor Uram hatására alakult ki bennem, egyre növekvő felelősséggel minden iránt, amit teszek másokért, mások előtt.⁸⁷⁶ Az alábbiakból kiderül, igaza lett-e a tanár úrnak, vagy éppen ellenkezőleg: a politikai-világnézeti témákkal/váltásokkal túlon túl telített 20. századi magyar történelem „nyelte el” a nemzetnevelői gondolkodástól áthatott Juhász Bélát.

Forrásaink azt mutatják, hogy nyilvános megnyilatkozásaiban továbbra sem akarta/tudta elkerülni a nemzeti sorskérdések, az aktuálpolitikai témák érintését. 1942 júniusában tanulmányt közölt a *Magyar Szemlében* „Rab magyarok a Krímben” címmel. Történeti tanulmányát a következőképpen kezdte: „*Most, amikor a dicsőségesen harcoló magyar honvédek messze üzték a Kárpátok alól egy új tatárbetörés rémével és iszonyatával fenyegető ellenséget, és amikor a Szovjet ellen szövetséget kötöttek a Krím-félszigeten küzdenek az ázsiai barbársággal, a magyar történelemnek egyik szomorú eseménye elevenedik meg lelkünkben. Dzsingisz kán utódainak összezsugorodott Arany Horda-birodalmából, a Krím-félszigeten letelepedett tatár törzsek részéről olyan csapás érte 1657-ben a magyarságot, amely az akkori Erdély romlását, sok ezer erdélyi magyarnak Krímbe való elhurcolását és nyomorúságos halálát okozta*” — írta Juhász Béla, majd dolgozatát az-zal fejezte be, hogy „*így lett Krím-félszigete a magyar vitézi kötelességteljesítésnek egyik jeltelen, elfeledett temetője*”.⁸⁷⁷

Fél év múlva, 1942. december 6-án, a *Magyar Kötelességteljesítés Mozgalma nagykovácsi zászlóbontó gyűlésének szónokaként Juhász Béla* kifejtette: „Ma a gyors cselekvések, a gyorsan cselekvő emberek idejét éljük. Különösen három eszme kell hogy lelki szemei előtt álljon: *áldozatkészség, munka, fegyelem.* Áldozatkészség nélkül cselekvéseink erőtlenekek, eredménytelenek, munka nélkül nincs tartalma az emberi és nemzeti életnek, a fegyelem a rendet, az élet alapját jelenti a nemzeti közösség életében. A kötelességteljesítés cselekvésében az áldozatkészség, a munka és a fegyelem *példájaként kormányzó urunk élete áll előttünk.* Negyedszázada ő írja a magyar történelmet. A jelen közelségében talán még nem is látjuk jól óriási alakját. Csak egyet érzünk, hogy az Ő életáldozata, munkája, *az általa teremtet rend és fegyelem* a magyar történelem legszebb lapjaira kerülnek. Ezért jó, ha minduntalan feléje száll gondolatunk, *s folyton vizsgáljuk cselekvéseink mérlegelésével, vajon ha látná, mit teszünk, jónak látná-e Ő,* vagy úgy tenné-e, mint mi, ha neki kellene megtennie? Kormányzó urunk névünnepe nem tudunk szebben ünnepelni, mintha *az Ő élete példáját magunkra kötelezőnek tart-*

„juk, ha elhatározzuk, hogy hűségesen hallgatunk rá, utána megyünk, szózatát megfogadjuk és aszerint cselekszünk” — fejtegette a tanár úr. Szónoki hevületében — az akkori általános gyakorlatnak megfelelően,⁸⁷⁸ igazgatójához hasonlóan — etikai mércévé magasztosította „a nemzetet” akkoriban megtestesítő Horthy Miklóst, már-már elfeledkezve arról a különbségről, mellyel a hívő ember „Isténét” és „császárárt” szolgálni tartozik.⁸⁷⁹

Kötelességről, áldozatról, a kíváncsú és elvetendő utakról szólt 1943 februárjában a *helyi Baross Szövetség tisztújító közgyűlésén* az elnök, Paczolay György: „A magyar kereskedelemnek a keresztyén magyarság kezébe juttatása tekintetében az országos szövetség támogatásával szép eredményeket ért el a nagykőrösi fiókszövetség. Azokkal az előnyökkel szemben, amit méltóan kaptak meg a keresztyén kereskedők, kötelességek is vannak. A műveltségbeli emelkedés vonalán kell haladnia a keresztyén kereskedői társadalomnak, mert *nem szabad megenyedni, bármilyen idők következzenek is el, hogy a szellemi felkészültség hiánya vagy lelki megroppanás következtében a keresztyén kereskedők kezéből kihulljon a nehezen elért győzelem eredménye. A nemzet a polgárság minden energiáját... a teljes lemondást veti be a totális háború továbbvitelére, a győzelem érdekében, amely az Új Európa, az európai kultúra győzelme lesz a barbárság fölött.* Nekünk is ezzel a totális elszántsággal kell minden erőnket belevetni a belső fronton is a küzdelembe. A kereskedő is tudja, hogy most nem a vagyonosodás, a gyarapodás idejét éljük. A *nemzeti keresztyén magyar társadalom* bízik a jobb jövőben, bízik a győzelemben és *semmiféle rothadt kompromisszumra nem hajlandó sem a bolsevizmus, sem a régi demokráciák felé.* Nekünk csak egy utunk lehet, az Új Európa útja” — győzködte a 191 tagot „a fajvédőpárti” országgyűlési képviselő.⁸⁸⁰ Beszédét követően tisztújításra került sor: *az öt tiszteletbeli elnök sorába Váczy Ferencet, s a négy társelnök egyikévé Juhász Bélát választották meg.*⁸⁸¹ Bár a tanítóképző fennmaradásához, a szegény tanulók támogatásához mindig is nagy szükség volt a helyi társadalom tehetősebb képviselőinek támogatására, a kapcsolatépítésre, s az sem lehetett mellékes, hogy a szervezet vezetője egyben a képző igazgatótanácsának lelkész-elnöke volt, tény: *szimbolikus szerepvállalásukkal, jelenlétükkel akarva-akaratlanul közösséget vállaltak a szervezet céljaival s Paczolay György beszédével.*

Erről, legalábbis Juhász Béla velleitásáról tudósít egy néhány hónappal később, a szegedi Bethlen Gábor Körben tartott előadása,⁸⁸² melyet — 1943 júliusában — megjelentetett a Turul Szövetség Kecskeméti Kerületének *Hajnaldik* című folyóiratában,⁸⁸³ jelezve: „*az alap gondolatok dr. Imre Sándor Nemzetnevelés (Jegyzetek a magyar művelődési politikához, 1912.) c. művéből valók, a meghatározott fogalmak szinte szó szerint; a bíráló megállapításokban hasznát vettük annak az újságközleménynek is, amely az Új Magyarság-ban [Milotay István lapjában] jelent meg 1935. április 7-én Rajniss Ferenctől: A kultúrpolitikai reformja c. alatt.*”⁸⁸⁴

A szemléletüket és megjelenésük idejét tekintve is igencsak eltérő — ám a fennálló oktatási rendszert opponáló — forrásokat saját értékeléseivel elegyítő⁸⁸⁵ tanár úr fogalommagyarázattal kezdte a *művelődéspolitikai és a nemzetnevelés összefüggésének* taglalását:

„A *politika* szó... mindig a jövő előkészítését jelenti, [s] ezt jelenti az embert művelő, fejlesztő tevékenység: a nevelés is. Csakhogy a politika közvetlenül egész közösségek jövőjének előkészítésével törődik, a nevelés pedig mindig az egyes emberre irányul... minél teljesebben kifejleszti, s így alkalmassá teszi a rá váró feladatok megoldására. Minthogy a közösséget egyes emberek alkotják... a művelődéspolitikai és a nevelés úgy összetartoznak, mint a ma meg a holnap, a virág és a gyümölcs. ... Az emberek nem magukban élnek, hanem határozott közösségekben. ... A nemzetnél tágabb közösség: az emberiség határozatlan körű... mindenki csak közvetve tartozhat bele. Ami közvetíti, a nemzet, mert abban az ember közvetlenül benne él” — szögezte le Juhász Béla, hozzátéve, hogy éppen ezért „az egész művelődéspolitikának a tengelye a nemzetnevelés... [mert] a nevelés mindig a nemzeti közösségben folyik, mert a nemzeti szervezi s a nemzeti közösség tagjaira hat vissza. ... Ha ezt... egybekötjük azzal a szükséglettel, hogy a nevelést mindig, minden részletében nemzeti tudatosságnak kell áthatnia: a nemzetnevelés fogalmához jutottunk... [N]emzetet nevelni annyit jelent, mint minden egyes emberben kifejleszteni a nemzetbe tartozás tudatát. Így nevelni csak az tud, aki maga is nemzeti tudatosságú. ... Akit teljesen áthat a nemzetbe tartozás tudata, az pontosan meglátja helyét a nemzeti társadalomban, igyekszik a nemzet érdekeinek megfelelően megoldani az eléje kerülő feladatokat, tehát önzetlen, nemes; hajlandó a közösség tagjaival együttműködni, állandóan kész velük közös célra azonos úton törekedni a nemzet javáért, és mindezt abból a belátásból teszi, hogy a vele együtt élők érdekei az övével kölcsönhatásban vannak” — vázolta⁸⁸⁶ eszményképét (talán a másfél évtizeddel későbbi döntéséhez is kulcsot adva⁸⁸⁷) a tanár úr, majd a „nemzeti” és „nemzetté nevelés” fogalmait definiálta a fentiekben idézeteknek megfelelően, hozzátéve, hogy utóbbinak „két eleme van: az állampolgári nevelés, [amely] a meglévő rendet tarja szem előtt... [s] a hazafias nevelés, [mely] az ősi otthonhoz való áldozatos hűséget fej[lesz]ti ki a nemzet tagjaiban”.⁸⁸⁸

Ezt követően „a nemzetnevelés-elmélet követelményeit” vázolta „a művelődéspolitikai törekvések alapján”.⁸⁸⁹

„a) A nevelés *általánossága* szükséges... erre mindenkinek alkalmat kell adnunk. Itt azt kell keresnünk: mi a magyarázata annak, hogy a népiskolából olyan sokan elmaradnak, mielőtt végigjárták volna... s azt is: vajon csakugyan kiterjed-e mindenkire még ott is, ahol egyszerre 100 növendék van egy tanító vezetése alatt? S mi legyen a fejlődésre kevésbé képes, kisegítő osztályba való sok-sok falusi gyermekkel, akik ez idő szerint többnyire olyan nevelésben részesülnek, amely nem nekik való, tehát a nevelés nem terjed ki rájuk?”⁸⁹⁰

b) A nevelés *egysége*: ennek meglétét a mai köznevelési szervezetben nehéz volna megállapítani, minthogy *a különböző iskolafenntartók miatt az iskolák szellemi tartalma, jellege egymástól eltérő... így meghiúsul a nevelés egysége.* ... [E] különböző rendeltetésű iskolákban a nevelési eljárás sem lehet azonos mértékű, mert bennük a művelődés szelleme és tartalma is más.

c) Legyen *mindenkire kötelező* az általános és egységes nevelés, minden tanításra kötelezett járjon nyilvános iskolába, ahol közösségi (szociális) érzéke kifejlődhet.

d) Az *egyéni eljárás*, amihez... szükséges: a növendékek egyéni különbségeinek ismerete és az egyéni tulajdonságokhoz való alkalmazkodás, mely a nevelés változó feladata, [s] amely... a zsúfolt iskolákban *nem valósítható meg.*

e) *Ne legyen a nevelés egyoldalú*: ez nemzeti érdek. A nevelés adjon módot minden néprétegnek mindenirányú kifejlődésre, elsősorban olyan irányú fejlettségre, amely a nemzeti életben éppen rá váró feladatok elvégzésére mindenkit alkalmassá tesz [Sic!].

f) *Köznevelésünk szervezetének a fejlődést kell szolgálnia...* Kérdés: tud-e idomulni a szervezet az élet változó viszonyaihoz ... az iskola az életnek nevel-e? [M]a köznevelésünk szervezete *nem tudja zökkenőmentesen kielégíteni* a mind gyorsabban érkező szükségleteket” — konstataulta a tanár úr az elmúlt negyedszázad reformjainak gyarlóságait felemlítve.⁸⁹¹

Ezt követően az utóbbi évek törvényhozását vizsgálva, előbb *a közoktatásügyi irányításról* szóló 1935:VI. törvényt méltatta, mert az „a nevelési szempontokat az eddiginél fokozottabb mértékben érvényesítette, az átfogó és egyetemes nevelési elveket egyöntetűen alkalmazza, s ... az iskolák felügyeletét szakszerűvé tette”.⁸⁹² Majd *a líceumról* szólt (ahogy a fentiekben), sajnálva, hogy kifejlődése a háború következtében elakadt.⁸⁹³

Tartózkodóan referált az 1938:XIV. törvényről: „Részben külföldi (bár ott be nem vált) példák indítására, részben a népiskolai tanítói kar sürgetésére — akik ebből magasabb fokú tanítóképzést, különb társadalmi megbecsülést és jobb anyagi biztosítást reméltek — teremtdött ki [Sic!] *a tanítóképző akadémia* írásban; eddig csak törvényben van meg, a háború elmúlását várja, hogy megtudhassa: lehet-e belőle valami, vagy csak a különbet akarásnak tiszteletre méltó írott emléke marad, több ilyen elődje mellett.”⁸⁹⁴

A nemzetnevelés szempontjából *Juhász Béla a legjelentősebbnek, okkal-joggal, a 8 osztályos népiskoláról szóló 1940:XX. törvénycikket tekintette*:⁸⁹⁵ „több alapismeretre van ma már szükség, s ezt 8 év alatt inkább lehet nyújtani, mint 6 alatt! Létesítését az eddigi népiskolai nevelés nyilvánvaló elégtelensége is követelte, továbbá a családi nevelés pótlásának, támogatásának kényszerítő szükség. A 6 osztályos elemi iskola fölé emelt továbbképző népiskola teljes eredménytelensége, s... a felszabadult magyar területek tanítóinak ilyen irányú ked-

vező tapasztalata [mellett] bizonyára számításban került a honvédelmi érdek is: a magyar katonaaanyag észlelt iskolázatlansága.

A *nem hivatalos helyről érkező újtó törekvések* erősen bíráló hangon, határozott tervvel ritkán, s alig valami sikerrel szólaltak meg. *Egységbe fonódásuk nem mehetett végbe, mert a politika, a népi rétegek emlegetőinek és a faji kérdés fessegetőinek táborába tartoznak, nem tekintve azt a néhány halk szavú, legkevésbé meghallgatott szakembert* — írta Juhász Béla⁸⁹⁶, majd „az újításokat sürgetők” bírálatait összegezte: „szemére vetik a magyar művelődéspolitikának, hogy a magyar tömeglélek végtelenül elhanyagolt; a magyar nép egyelőre csak érzi az új világ, a változás szükségét, de ennek szolgálatára, magyar értelmű átvállalására szellemi elmaradottság miatt képtelen. El kell ismerni ugyan a sok iskola építésének hasznosságát (építkező korszakban élünk!), amely a múlt mulasztásainak eltüntetésére van hivatva,⁸⁹⁷ azonban sajnálatosan *meg kellett elégednünk a »kultúr-fölény« hirdetésével, a műveltség terjesztése helyett*. Művelődéspolitikánk, a bírálók szerint, bágyadt és színtelenül semleges lett, idegen példákat szó szerint átvevő, amolyan liberális átlagkultúra. Fájlalják, hogy *Magyarország az egyetlen európai állam, ahol a világháború után nem hajtottak végre egységesen összefüggő közoktatásiügyi reformot*. Úgy vélik, hogy az európai gazdasági és társadalmi rend forradalmi átalakulása idejétmúlttá tette az Eötvös-féle 1868. évi népiskolai alap-törvényt, s hogy a magyar köznevelést a múlt század eszmei harcai gyengítik. ... Úgy látják, hogy a kormányzati politika a nemzetnevelésre bízta a nemzet lelki újjászületését, de ma sem sikerül megismerni a felsorolhatatlanul sok tényező által meghatározott magyar lelket; szükség van tehát magyar néplélektani kutatóintézetre. ... Művelődéspolitikánknak az adminisztráció helyett a népi élet tudományos vizsgálata alapján vissza kell térnie ezekhez az ősi, megmaradt lelki alapokhoz. Azt is szemére vetik a magyar művelődéspolitikai intézőinek, hogy a tankönyvek alkalmatlanok a tankönyv-monopólium miatt. ... Azt követelik, hogy az emberre vonatkozó tudományok uralkodjanak a nevelési intézményekben... [s] *a tanító- és tanárképzés megújítását sürgetik*” — írta a tanár úr, megjegyezve, hogy „a magyar néplélek kutatása tervszerűen folyik”.⁸⁹⁸

Mivel az általunk dőlt betűvel kiemelt részek többnyire szó szerinti átvételek *Rajniss Ferenc* említett cikkéből,⁸⁹⁹ fontos lenne tudnunk, hogy Juhász Béla vajon milyen mértékben azonosult az abban foglaltakkal. A válasszal azonban adósunk marad: „meg kell elégednünk a leginkább érzett fogyatkozások bírálatával” — írta, majd kifejtette, hogy a nemzeti művelődéspolitikai hatékony érvényesítéséhez egységes elvekre, egységes oktatásirányítási rendszerre lenne szükség, ami akkor hiányzott, mivel a VKM mellett a honvédelmi, a belügyi, az igazságügyi, a kereskedelemügyi, a mezőgazdasági minisztériumok is részt vettek egyes iskolatípusok irányításában. Márpedig — vélte a tanár úr — „az egységes felfogású nemzetnevelés biztosítása csak külön *nevelésiügyi minisztérium* felállítása által lehetséges”.⁹⁰⁰ Ezen túlmenően „a nemzetnevelésre komoly veszély, hogy a nemzeti jel-

legű, eredeti művelődési anyag ma nincs pontosan megállapítva és egybegyűjtve, sem pedig a nemzeti művelési anyag közkinccsá tételének módja nincs minden részletében felderítve. *A magyar nevelés most alakul ki, miként a magyar neveléstudomány is.* Anyag- és módszerkutatás... folyik, Széchenyi gondolatvilágának jegyében... abban az irányban, hogy megállapítsák, *mi* való a magyarnak, hogy általa valóban magyarrá legyen, és hogy *hogyan* való ez a magyarnak, hogy a nemzeti szellemű kincs állandó birtokává lehessen, amely őt műveltte: személyiséggé teheti, elsősorban a magyar nemzet, tágabb körben Európa... az egyetemes emberiség javára”.

Tragikusnak tartotta Juhász Béla, hogy a világháború megszakította ezt a munkát,⁹⁰¹ s még súlyosabb „létkérdésnek”, hogy *„hogyan lehetne határainkon belül [az újra nagyobb számú] nem magyarokat is magyarrá tenni;”⁹⁰² ...[s hogy] mi legyen a határainkon kívül élő magyarok műveltségével*, ha érzületük még magyar, ők is e nemzet tagjai”. Mindkét kérdésben — ahogy másokban is — az oktatási-művelődési intézmények mellett nagy szerepe van a családi nevelésnek, vallotta, s *„a szülők nevelői gondolkodásának felébresztésében, növelésében”* a szülői értekezleteknek, a szülők iskolának, az iskolán kívüli népművelés eszközeinek tulajdonított fontos szerepet.⁹⁰³

Ennek azonban a tanár úr szerint komoly korlátai voltak: „A nemzeti tudatosság köre szűk a nyomorúságos szociális viszonyok között élő ember lelkében, [s] ilyené válik a nemzettudat a gyermek lelkében is. Éppen ezért nagyon szükséges arra a milliónál is nagyobb lélekszámú zsellér és gazdasági cseléd sorsára gondolnunk, amely sorsnak hordozói hazafias kötelességüknek önfeláldozóan tesznek eleget, állampolgári életük és társadalmi helyzetük is telve van nemzeti irányú készséggel, de alig-alig érezhetik közösségük irányából a viszonzás tiszta örömeit, s nem tanácsos önmaguk előtt felvetni a kínzó kérdést: miért? Széchenyi mondja, hogy *a hazaszeretet érzése a házszeretettel függ össze; a házhoz pedig a magyar látásmód szerint föld is tartozik*” — hangsúlyozta Juhász Béla,⁹⁰⁴ majd az egyházi iskolák nemzetnevelői tevékenységének néhány aspektusára hívta fel olvasói figyelmét.

„Az egyház a maga nevelési intézményeiben kénytelen a nemzet és egyház... nem mindenben egyező érdekeit egyaránt szem előtt tartani, ami egyrészt a maga eszményének háttérbe szorítását idézi elő, másrészt a nemzeti szempontok színtelen szolgálatát hozza magával” — vélte szerzőnk, egyházához lojálisan hozzátéve, hogy az utóbbi veszély legkevésbé leselkedik „annak a hitvallásos egyháznak nevelési irányára, amelynek szellemiségében Isten orcája előtt zavartalan összhangban olvad eggyé az egyházi (vallásos) és nemzeti tekintet”.⁹⁰⁵

Tanulmánya végén Juhász Béla „a nemzet sorsát befolyásoló köznevelési reformok” „személyi feltételei hiányának” forrásáról elmélkedett: „nem következett volna be az iskolai nevelők hiánya, ha csírái nem lettek volna benne abban a magatartásban, amely a háború előtt nem volt halandó az iskolai nevelőt érdeme sze-

rint megbecsülni⁹⁰⁶ ... Magyarországon ma sem alakult ki egyetemes nevelői gondolkodás, ami nélkül nemzetnevelést csak a sikertelenség tudatával lehet végezni, s művelődéspolitikát csak eltervezni lehet, de végrehajtani nem.⁹⁰⁷ *Magyar földön ma sem szokás a nevelést annak nézni, ami: a jövő előkészítőjének, s a nevelőnek ma sem találnak méltó helyet a hivatások rengetegében...*[Márpedig] a törekvés ma is ugyanegy: egységes nemzetet a nevelés által. ... Minthogy a művelődéspolitikai intézése... a politikusok dolga, *a gyökérkérdések megoldását csak akkor remélhetjük, ha a politikusok gondolkodása eljut a köznevelés egyetemes, tiszta magyar alapvetésű szervezése szükségességének felismerésére. Ez az egyetemes szervezés jelentheti majd az igazi nemzetnevelést: különb magyar emberek nevelését, vagyis a jobb magyar jövőt.*⁹⁰⁸

A komoly rövidítésekkel, mégis hosszasan idézett (s hely hiányában csak a jegyzetekben, irodalomjegyzékben említett) cikkekből, előadásszövegekből, beszédekből talán rekonstruálható Juhász Béla 1938–1943 közötti nézeteinek néhány olyan sajátossága, amely segítségünkre lehet abban, hogy a továbbiakban érzékelhessük álláspontjának alakulását (konstans és különböző mozzanatait) az 1945-ben, 1947–48-ban, majd egy újabb évtized múltán bekövetkezett társadalmi- (oktatás)politikai változások függvényében:

- Igazgatójával, Váczy Ferencsel egyetértésben Juhász Béla nemcsak hittel, meggyőződéssel vállalta a korszakban a református tanítókkal, tanítóképzőkkel szemben támasztott világnézeti-politikai követelményeket, hanem egyházkerületi pozícióikban mindketten (tanítóképzéssel, ill. népiskolákkal foglalkozó előadókként) tevőlegesen részt vettek a törvényekben, jogszabályokban, rendeletekben artikulálódó oktatáspolitikai elvárások adaptációjában (a megfelelő egyházi szabályozásban s azok gyakorlatba való átültetésében), valamint a „Horthy-kultusz”⁹⁰⁹ érvényesítésében.
- Mindketten hivatásuknak tekintették növendékeik, a leendő tanítók felkészítését a református hagyományokban mélyen gyökerező missziós feladatokra és egyháztársadalmi szerepekre.⁹¹⁰
- A képző növendékeinek kis százalékát nyújtó, ám fenntartási költségeinek jó részét viselő Nagykovácsán érthetően — s az általános gyakorlatnak megfelelően — mindketten jelentős szerepet vállaltak a helyi társadalmi/egyházi/önkormányzati szervezetekben, az iskolán kívüli népművelésben, az ottani társadalmi-politikai erőterben, klímában; abban a sajátos helyzetben, hogy iskolatanácsuk elnöke ebben az időszakban a markáns, fajvédő politikai álláspontját igen tevékenyen (1939-től a parlamentben is) képviselő Paczolay György lelkész volt.
- Mindketten feladatuknak tekintették növendékeik felkészítését a falusi, tanyai munkára, s már csak ezért is komolyan érdeklődtek a parasztság problémái iránt, beleértve ebbe társadalmi-kulturális felemelésük kérdéseit s a földreformot is. Szívükön viselték a népi hagyományok feltárását,

megőrzését, ápolását, az énekkar támogatását (ha az utóbbi időigényes, tanítást nehezítő próbáinak, fellépéseinek mértékét és Márton Barna személyét tekintve voltak is közöttük nézetkülönbségek⁹¹¹).

- Mindazonáltal más generációhoz tartoztak, s ez érződött Juhász Bélának Imre Sándorhoz fűződő kapcsolatában is: nemcsak érintkezésük hangnemen, módján, levelei állandó „Szeretve Tisztelt Professzor Uram!” megszólításán s az „őszinte tisztelettel, hálás tanítványa” elkészítő formulán, hanem tartalmi kérdésekben is. *Juhász Béla az ellenforradalmi korszak első évtizedében vált felnőtté*, végezte egyetemi tanulmányait, s ez is, nemcsak munkáik színvonala, eredetisége⁹¹² s testmagasságuk különböztette meg a „kis Imre Sándort”⁹¹³ mesterétől. Abban Juhász Béla nem tévedett, hogy magukat „a halk szavú, kevésbé meghallgatott szakemberek” közé sorolta, de abban — feltehetően — különbség lehetett köztük, hogy reformterveik potenciális szövetségeseit honnan remélik. Különösen szembe-tűnő ez abban, ahogy Juhász Béla a *Nemzetnevelés* kötetet használta. Miközben, szinte iskolásan, pontról pontra átvette mestere elemzési szempontjait, terminológiáját, egyszerűen elsiklott Imre Sándor akkori pozíciójának, nemzetnevelés-értelmezésének több fontos aspektusa mellett:

1. *Eötvös József liberális koncepcióját*⁹¹⁴ csak az 1868. évi népiskolai törvény elavultságával kapcsolatos bírálatok révén említette,⁹¹⁵ s ez oda vezetett, hogy mesterétől eltérően védtelenné vált „a magyar nemzetnevelés” tekintélyelvű, kirekesztő jellegű értelmezéseivel szemben (s másfél évtized múltán gyöngíthette ellenállását az ateista diktatórikus világnézeti diktátummal szemben is⁹¹⁶).

2. Kimondatlanul, de átlépett *Eötvös József és Imre Sándor nemzetiségekkel kapcsolatos javallatain*, s — talán a Volksbund disszimilációs törekvéseinek ellenpontjaként — az asszimilálás lehetséges módozatait mérlegelte.

3. Nála nemcsak Kossuth, hanem Eötvös helyén is a korabeli „hivatalos nemzetnevelői szemüveggel” olvasott Széchenyi áll, egy olyan időszakban, amikor Bajcsy-Zsilinszky Endre — korántsem csak külpolitikai megfontolásból — már „Kossuth visszahívását sürgette húszéves szellemi száműzetéséből”.⁹¹⁷

4. Bizonyára az 1918/1919. évi forradalmakról alkotott sommásabban elítélő véleménye s „a szovjet tatárjárástól” való félelme miatt, úgy tett, mintha mestere 1912-es munkájában akárcsak kritikai szó sem esett volna „nevelésügyi/pedagógiai szocializmusról”,⁹¹⁸ s mintha a szegény nép felemelése érdekében sürgetett társadalmi és komplex iskolai reformok lehetséges támogatóit kizárólag a népi vagy faji gondolat hirdetői között kereshetné.⁹¹⁹ Az 1945 utáni fejlemények szempontjából nem érdektelen, hogy nagykőrösi református tanítóképző intézeti tanárként, világnézeti okból

érhetően, ám egyoldalúan, *a lehetséges partnerek között meg sem említette a magyarországi szociáldemokratákat.*⁹²⁰

- A Nemzetnevelésből átvett szempontok szerinti elemzésében arra a megállapítására jutott, hogy *az iskolaépítésben, a mindenkire kötelező iskoláztatásban és a magyar művelődési anyag összegyűjtésében történt ugyan némi előrehaladás, de a lényeget illetően: „a nevelés általánossága, egysége, az egyéni eljárás, a nevelés egyoldalúsága” és az oktatási rendszer rugalmassága, „életnek nevelő jellege”, s egyáltalán a pedagógusok, a nevelés megbecsülése tekintetében a három évtized alatt alig változott valami.*⁹²¹
- Egyházi pedagógusként — Imre Sándorral e tekintetben is egyetértve — Juhász Béla csak közvetetten utalhatott arra, amit mestere 1912-ben nyíltan képviselt: *az egységes nemzetnevelést szolgáló reformhoz nemcsak nevelésügyi minisztériumra, hanem államosításra is szükség lehet* (persze nem kirekesztően ateista szellemben).

Ezzel az összetett szellemi útravalóval bírhatott Juhász Béla tanár úr⁹²² az újabb sorsfordító változások küszöbén, mellyel — Márkus István 1941. évi nagy-körösi tapasztalatai szerint — *többé-kevésbé beilleszkedhetett a helyi értelmiségi társadalomba, ahol elvárás volt a mérsékeltség, a jovialitás: „Az elfogadott és megtűrt nézetek a liberálistól a hangsúlyozottan konzervatív gondolatvilágon át, a mérsékelt szélsőjobb álláspontjáig terjedtek.* Amennyire betekintésem lehetett e körök gondolatvilágába, azt találtam, hogy a társadalmilag szorosan egymáshoz tartozó, a rokonság, szakmai közösség, vagyoni állapot alapján gyakran érintkező emberek közt sokféle nézet volt jelen. Mintha nem a politika vonta volna meg az egymáshoz tartozás és a csoportos elkülönülés határait. Kíváncs volt, hogy az értelmiségi ember készségét nyilvánítsa a társas életre. Az elzárkózót »magánakvalónak« tekintették, és aki kissé is kirekesztette magát, azt hamar kirekesztették egészen. ... *A jovialitás kötelező volt.* Nagyjából a jovialitás foka szerint méretett meg kinek-kinek a népszerűsége. ...[A] jól fejlett jovialitás sok mindent elfogadhatóvá tett. [Az ilyenek] még a szokatlanul magas kultúrát is megbocsátották. ... *Egymástól ugyanis azt várja el ez a fajta értelmiség, hogy semmiféle személyes képesség, tanultság, kutatási vagy gondolkodási irány, tudományos, politikai vagy egyéb kapcsolat ne emelje úgy a többiek fölé, hogy azok érezhetően lejjebb süllyedjenek társaságában. Biztonságot csak a minden gesztussal életben tartott egyenrangúsági látszat teremtett*”⁹²³ — írta a jeles szociográfus, s tegyük hozzá: *ha az illető egyházi szolgálatban álló pedagógus volt, akkor ehhez az is kellett, hogy nehogy tényleg egyenrangúnak vélje magát elöljárójával.*

Márpedig forrásaink szerint valószínű, hogy a város értelmiségi közönségének, s még inkább a legnagyobb iskolafenntartó református egyház képviselőinek többször is úgy tűnhetett: Juhász Béla vétett a fenntartó egyháza városi testületei,

ill. előjárói iránti köteles lojalitás, valamint a város értelmiségi közössége iránti „jovialitás” elvárásai ellen — s ezekért „fizetnie” kellett.

1943 márciusában Juhász Béla cikket jelentetett meg a *Hajnalodik* c. folyóiratban „*A nevelés ügye Nagykőrösön*” címmel, melyet a szerkesztőség a következő megjegyzéssel kísért: „Ez a cikk az ismertetésben *csak a vázlat vázlatát adja; a benne található bíráló megjegyzések csupán egy ember véleménye*. Bizonyára sokan vitára kelnének a kimondott véleménnyel, de talán még többen lehetnek azok, akik a helyzetet ismerve őszintén melléje állnak.”⁹²⁴ Az óvatos elhatárolódás annak szólt, hogy az általános — „a nagykőrösi református ember merő megszokásból meghozott áldozatáról” s a „nevelőnek lenni Nagykőrös ma is díz” jellegű — elismerések mellett,⁹²⁵ tárgyyszerű leírások, kritikai megjegyzések tarkították a tanár úr írását. Témánk szempontjából a képzővel s a református iskolafenntartóval kapcsolatos megjegyzések érdemelnek különös figyelmet:

„*A nagykőrösi iskolák között legsajátosabb a 100 éves tanítóképző helyzete a református egyházban és a város társadalmában. Bár tanulóinak csupán egynek része helybeli, a jött-menteket nem szívlelő város polgári társadalmá teljesen magához kötötte a hatásában és hírében neves intézetet. Akik csak kívülről szemlélik az intézet életét, s nem veszik eszükbe azt a tényt, hogy az iskola fennállása óta több mint 2000 tanítót, kántort adott az egész ország kisebb-nagyobb református gyülekezeteinek és sok községi, meg állami iskolának, azok a tanítónövendékekben csak olyan ifjakat látnak, akik a temetéseken, s néhány év óta a rádióban szívhez szólóan tudnak énekelni, tehát emiatt van szükség rájuk.*”⁹²⁶ Egykor az iskolafenntartó vezetőségtől sem volt idegen ez a szemlélet: *nem látták világosan, hogy egyetemes magyar művelődéspolitikai, egyben fontos református érdek volt az intézet áldozatos fenntartása, s most is az. ... A tanítóképzőhöz való ragaszkodásnak oka lehet az is, hogy az intézet által sok nagykőrösi emelkedhetett fel a tanítói sorsra, a nagykőrösi népnevelés szolgálatára*” — írta⁹²⁷, majd az aktuális helyzetről szólt.

„Az iskolák szeretete nem apadt el, de *a fenntartásukhoz szükséges kitarthatás a mai, gyors változásokat kedvelő időben sok emberben megtántorodik*. Ilyenkor meggondolást, az iskolafeladással járó következmények végiggondolását hiába is várnánk — ez nem eleme a magyar észjárásnak. Az ilyen emberek képtelenek értelmükkel felfogni: *mit tudna ma a nagykőrösi református egyház híveinek és hívei gyermekeinek, önmagának adni iskolái helyett*. A felszabaduló pénznek bizonyára volna helye, de a tervszerű és természetes, a gyermeki fogékonyságot felhasználó léleképítés alkalmi elvesznének. Műsoros délutánokkal, alkalmi előadásokkal, elaggott embereknek tartott bibliaórákkal *nem lehet helyettesíteni azt, amit az iskola tesz: az emberi lélek vallásos gyökerű, egyetemes művelését*. Nincs okunk elképedni efféle tervek miatt. Nyomasztó, sivár, anyagelvű világunkban mindig felmerül a kishitűség kísértése: vessük el, ami láthatatlan, s kapjunk az után, ami látható, érzéki anyag. ... Nagyobb csapás, hogy ez a gond, törődés mind

kevesebb körösi fiataalt érint. *Elfogy a tanuló* népiskoláiból, megfogyatkozik középfokú iskoláiban is, ha a város továbbra is az *egykézés* bűnébe merülő Dunamelléket tükrözi” — konstatálta Juhász Béla,⁹²⁸ s írt a családi nevelés nehézségeiről, a helyi szegény tehetséges tanulókat mentő akcióról, az Arany János Irodalmi Társaságról s a városnak a jeles költőhöz fűződő hagyományáról is.⁹²⁹ Majd szomorúan konstatálta, hogy „*a városnak egyetlen nyilvános könyvtára és olvasóterme sincs*”, s hogy „*az iskolák halott könyvtárai a nem olvasott, halott könyvek temetője: kevés az olvasója. A körösi emberek bizonyára nagyobbik részének egyetlen olvasnivalója a helyi újság*”.⁹³⁰

Kritikusan állapította meg: „Az iskolák városában ma hasztalanul keresnők olyan szervet, amelynek az volna a rendeltetése, hogy a különböző iskolák nevelését összhangba hozza s az ifjúság nevelési szükségleteinek kielégítését céltudatosan munkálja. Tudjuk, másutt sincs ez meg, ez azonban nem jelenti azt, hogy nincs rá szükség. ... Így... *Nagykőrösön egész tömeg iskola dolgozik egymás mellett, anélkül, hogy szép rendben figyelembe venné egyik-másik: mi a rendeltetése azon a helyen a többi iskola között, s hogy növendékei érdekét melyik iskola szolgálhatná sikeresebben.* Ugyanez mondható el a rengeteg társadalmi egyesület, szervezet egymás melletti működéséről. ... A szervezetlenség mindig kárt okoz” — írta előbbi mondataival a város értelmiségi társadalmának jelentős részét kihívva maga ellen.

Majd sietve hozzátette: „*azért a nevelés ügye itt még nincs válságban. Ami kedves, vonzó vonást a város arculatán fel lehet találni, azt elsősorban nem a közgazgatás, nem a politika, az egyletesdi játék húzta rá, hanem a nevelői gondolkodású emberek, legyenek azok az iskolában vagy azon kívül.*”⁹³¹ *Bízunk abban, hogy a jobb kor ezúttal a város nevelésügyére nem álmosító levegőt hoz, hanem olyan áramlást, amely lényeg szerint is az iskolák városává, tehát a nevelés ügyének megszentelt helyévé avatja.*”⁹³²

A világháború kilátásai ellenére udvariasan optimista befejezés — körösi olvasói szemében — aligha ellensúlyozhatta a város kultúraközvetítő rendszerével és társadalmi szervezeteivel kapcsolatos, javarészt bizonyára megalapozott, éppen ezért fájó észrevételeit. Nagykörösi helytörténészek feladata lehet aprólékosan számba venni, hogy miben s mennyiben volt igaza Juhász Bélának. A képző és pedagógusai sorsát firtatva, számunkra fontosabb, hogy *az alig több mint egy évtizede a városban lakó, Szegedről érkezett,*⁹³³ *az egyházkerületi népiskolai előadói szerepéből*⁹³⁴ *adódóan is gyakran Budapestre „szaladgálól”, országos folyóiratokban rendszeresen publikáló, „jött-ment” tanár úr, a konkurens Kecskeméten megjelentetett írásával, „hálátlannak” tűnhetett az őt befogadó várossal, a kulturális és társadalmi életet irányító értelmiségiekkel, s illojálisnak a kenyéradójával szemben.* Juhász Béla akarva-akaratlanul megsérthette a Márkus István által leírt kánont, különösen a „nehogy nyomasztóan nagyobbtnak tűnj — jovialitással, társadalmi érintkezéssel kompenzálj!” parancsát.

Erre utal 1943. július 18-i, mesterének írt vallomása is: „Nagyon köszönöm atyai indulatú leveledet, amelyet én hívtam a fejemre; minden szava célba talált, éppen ezért fájts is belőle sok szó, de meg is gyógyította némely nyavalyámat s véd is néhány hiedelem ellen. Az önvizsgálatot... megtartottam. *Belátom, az okok bennem vannak mindazokra nézve, amiket ma intézeti működésemben nehézségnek érzek.* ...

[T]ömérdék *súrlódás oka lett az, hogy a [református népiskolai — D. P.] tanításterv készítését magamra vettem*; megnyugtats, hogy ezt nem magamnak kértem. Mintha nem tudnának megbocsátani nekem azért, hogy két ízben fizetési szabadságon voltam, noha a helyetteseimet az egyetemes konvent becsülettel megfizette, annyival, amennyit kértek. Ha nem így lett volna, nem vállalkoztak volna készséggel a helyettesítésre. Azt is meg kellett érnem, hogy a katonai szolgálatom miatti helyettesítésemet felrótták egyszer.

Hála Istennek, úgy látom, hogy *az igazgatóm melletttem van, az ő megjegyzései arra alkalmasak, hogy közelében is maradhaszak.* Talán nem felejt el, hogy egykor — sokáig — én voltam mellette minden (jegyző, pénztáros, lapszerkesztő, évkönyvcsináló, a képesítő vizsgálatokon 6 tárgy kérdezője).⁹³⁵ *A kartársaimmal jó baráti viszonyt tartok, ennek külső jele nélkül; nagyon elfoglalt ember vagyok... sajnos, nem érek rá, hogy a barátkozásra külön időt szakítsak.* Talán Professzor Uram is emlékszik rá, hogy a túlzott szerénységgel érdemeltem ki többször figyelmeztetést, *főlényes nem szoktam lenni, szolgálatra kész vagyok.* Azt azonban elismerem, hogy *egy-két ízben az utóbbi két-három év folyamán... ingerült hangot hallattam,* ennek azonban komoly alapja volt, s nem egyéni kényelemből származók, s nem érzékenykedés. Erre csak néhány példát: nem kaptam fizetést, mert az enyémet is odaadták másnak, mert az nyaralni sietett, s fel kellett szólalnom harmad-, vagy negyednapra, hogy adják már ide, ami az állami fizetési jegyzéken az én nevemre érkezett. Nem értesítenek a helyettesítési beosztásomról, utólag tudom meg: helyettesítenem kellett volna. A nevemre érkezett fizetést egy másik alkalommal sem adták a kezeimhez. Bejelentettem, hogy az utolsó percben összehívott értekezletre csak késve érkezhetek, mert szülői értekezletre kell (gimnáziumba) mennem, erre beírnak mulasztónak a tanárkari jegyzőkönyvbe, mert félórát késtem. Nem értesítenek, hogy a 4. osztályban másnap nem lesz neveléstan óra, mert a fiúk énekkari tagjai délután vonattal rádiószereplésre indulnak, s emiatt az iskolába csak 10 órákor érkeznek fel, mert pihenniük kell stb.

M[árton] B[arnával] egészen kifogástalan kartársi viszonyt tartok. Azonban ő ezt sohasem érzi megtarthatónak és szilárdnak, mert jól tudja, hogy mindenféle jellembeli fogyatkozásáról tudok: akarva, nem akarva. Ez már egészen régi eredetű... feszültség, aminek semmi külső látszata nincs, de amik történnek, a feszültséget nem oldják, hanem növelik. ... Jó lenne az a beszélgetés mielőbb, amit Professzor Uram szíves volt felajánlani, de V[áczy] F[erenc] igazgató úr holnapután elutazik, s nélküle egyenlőteni nemigen lehetne. *Most nem is látszik megint eltávo-*

lodás közöttünk,⁹³⁶ s a magam részéről ezt nem is tartom vihar előtti csendnek... Igazgatóm elintézettnak tekinti az »affaire-t«. Van következése is persze: *Nyári P. tb. esp. úr tökéletesen levezsgázott, rosszindulatáért többet érdemelne... mint csak ezt a lelki undort, amit most irányában érzek.*⁹³⁷

A helyi értelmiségi közegben elfogadott kánon megsértéséből, az 59. életéve és 34. szolgálati éve felé közeledő Váczy Ferencsel kialakult óvatos rivalizálásából,⁹³⁸ s a helyi esperesi funkcióért, kerületi egyházbírói helyekért folytatott küzdelemből adódóan *Juhász Béla helyzete Nagykőrösön kényessé, „bonyolulttá vált”*. Több mint *elegendő oka volt arra, hogy lehetőleg kerülje a további konfliktusokat.*

1943. november 4-i, Imre Sándorhoz írt levele arról tanúskodik, hogy egyházkerületi népiskolai előadói funkciójában törekedett is erre: *„[A]z egyházkerületi közgyűlés 141/1-1940. számú határozatában, iskolalátogatói megállapítás nyomán felhívta a nagykőrösi (és ceglédi) egyházközséget kiegészítő népiskolai osztály felállítására.* Ez eddig húzódott, s most a népiskolaszék megállapítja, hogy csak 23 növendéke rendellenes elméjű, ennyinek nem állít kiegészítő osztályt. Annak idején vállalta a tanítótestület a felügyelők (egyike Öllös Sarolta⁹³⁹ volt) megfigyelését, s jónak látta a kiegészítő osztályt. *Szeretnék valami olyan határozattal [határozati javaslat] — D. P.] előállni, amely az előző határozatot, és az azt megelőző felügyelői megállapítást nem teszi ily nevetséges módon csúffá, bár nem szeretnék abba a gyanúba esni, hogy kész vagyok erőszakkal is jól akarni a nagykőrösi egyháznak, mert ezt semmiképp sem szeretik itt*” — írta⁹⁴⁰ a tanár úr, az egyházkerületi tanügyi előadó javaslatát kérve az ügyben.

Imre Sándor válaszát sajnos nem ismerjük. A további fejleményekről: a tanár úr előterjesztéséről s az 1943. november 24-i egyházkerületi tanügyi bizottsági ülésen történekről⁹⁴¹ a jelenlévők visszaemlékezéséből tudhatunk. *Juhász Béla* a Nagykőrösi Református Egyháztanácsnak küldött levelében⁹⁴² így számolt be a történekről: „A kérdés nehéz helyzet elé állított. Egyfelől ott állt az egyházmegyei felügyeletnek és a tanítótestületnek az a határozott óhaja, hogy a nagykőrösi egyházközség állítson fel kiegészítő osztályt. Másfelől ott állt az iskolaszék és az egyháztanács határozata, hogy az osztályt a város állítsa fel, de ott állt a város polgármesterének elutasító irata is. S mindenekfelett ott állt az egyházkerületi közgyűlés 3 évvel ezelőtt kelt, s egy évvel ezelőtt megújított határozata, hogy a nagykőrösi egyházközség állítson kiegészítő osztályt.

A döntés... alapja világos volt: az egyházkerületi népiskolai előadó nem javasolhatta az egyházkerületi közgyűlésnek saját határozata elejtését. *Ésszerű csak az lehetett, hogy, mivel a felügyeletről indult ki az egész dolog, oda menjen most vissza, mert így a megoldás az egyházközség hatalmában marad, s így módja nyílik az egyháztanácsnak az újabb határozathozatalra, esetleg a kérdés teljes elejtésére is.* Az egyházmegyei felügyelő jelentései ugyanis az egyháztanács elé kerülnek. Ha a felügyelők 5 évvel ezelőtt úgy látták, hogy szükség van ilyen osztály

felállítására, vizsgálják meg újból: most is szükség van-e rá. E vizsgálódáshoz az kell, hogy vizsgálja meg a felügyelet a növendékek szellemi állapotát, azaz nézze meg: van-e ok arra, hogy még most is kérje a kisegítő osztályt? Az iskolavizsgálónak kötelessége a növendékek testi és szellemi állapotát figyelemmel kísérni, mert ebből állapíthatja meg: az iskola munkája eredményes-e.

E meggondolás alapján... az egyházkerületi tanügyi bizottságban a következő javaslatot tettem (e javaslat lényegét... előterjesztése előtt néhány órával bemutattam Göde Lajos református lelkipásztor úrnak): »Az egyházkerületi közgyűlés a jelentést azzal veszi tudomásul, hogy *felhívja az egyházmegyei iskolafelügyeletet a nagykőrösi református népiskolai növendékek szellemi állapotának megvizsgálására.*«

A javaslatot Paczolay György lelkipásztor úr nyomban hevesen ellenezte, mert benne a nagykőrösi egyházközség ellen célzatosságot látott. Azonban a kérdés a főtiszteltető dr. Ravasz László püspök úr és dr. Imre Sándor egyházkerületi tanügyi előadó úr felszólalása, végül pedig az egyházkerületi népiskolai előadó felvilágosítása nyomán nevelésügyi nézőpontból helyes megvilágításba került, s így továbbjuthatott az egyházkerület közgyűlése elé. — Minthogy azonban a »szellemi állapot megvizsgálása« kifejezés félreérthető azok előtt, akik nem iskolára, hanem kórházra gondolnak, amikor a »vizsgálat« szót hallják, ezért Váczy Ferenc tanítóképző intézeti igazgató úr indítványára a javaslat a következőre módosult: »Az egyházkerületi közgyűlés a jelentést azzal veszi tudomásul, hogy *felhívja az egyházmegyei iskolafelügyeletet, hogy a nagykőrösi egyháztanácsal egyetértően vizsgálja meg a kisegítő osztály felállításának kérdését, s tegyen ennek alapján javaslatot.*«

A javaslat 2. pontja pedig így hangzott: »a kisegítő osztály felállítására vonatkozó határozatát addig is függőben tartja, egyúttal az ugyancsak érdekelt ceglédi egyházközséget is felhívja e tárgyról való jelentéstételre«. Az egyházkerületi közgyűlés e javaslatot hozzászólás nélkül elfogadta.”

Hat nap múlva, 1943. december 30-án, a nagykőrösi presbitérium gyűlésén az egyház 1944. évi költségvetéséről tárgyaltak. Paczolay György jegyzőkönyvben utólag rögzített hozzászólásában úgy vélte, hogy „a csaknem 1.200.000 pengős költségvetés hű képe annak a rendkívüli méretű áldozatviselésnek, mellyel a nagykőrösi gyülekezet elsősorban nevelésügyi intézményeit fenntartja. A presbitérium a századokon át öntudatos tradícióvá nemesedett áldozatkészséggel, egyhangúlag tette megáévá az addigi 35%-os egyházi pótdónak 70%-ra való felemelését. Sajnálattal állapítja meg, hogy a néhány év alatt sokszorosra emelkedett iskolai kiadások minden komoly, átfogó gyülekezeti reformot lehetetlenné tesznek... [A nagykőrösi egyház] köszönetet... nem várt senkitől... egyetemes érdekért, sokszor önmaga érdekei ellenére hozott áldozataiért... Megállapítja azonban, hogy éppen az iskolapolitikai tekintetben nem sok megértéssel találkozik Nagykovács. Az egyházkerületi tanügyi bizottság előadói részéről olyan tendenciát

állapít meg, hogy évről évre olyan nagykörösi kérdéseket visznek kerületi tanügyi bizottság s a kerületi közgyűlés elé, és legutóbb olyan szerencsétlen formában, amelyből kénytelen megállapítani azt, hogy nem nevelésügyi érdekeket és nem a gyülekezet eddigi áldozatkészségének megbecsülését, hanem ennek ellenkezőjét szolgálják. ...Így próbálták... kényszeríteni Nagyköröst... legutóbb Juhász Béla javaslatával, az összes nagykörösi elemi iskolás növendék elmeállapotának megvizsgálásával úgynevezett kisegítő osztály felállítására. A Tanügyi Bizottság ülésén... Nagykörössel szemben súlyosan sértően, otromba szellemeskedéssel megfogalmazott javaslathoz hozzászóltam két ízben is, és kértem annak napirendről való levételét. Kérésemet azzal indokoltam, hogy 1. a gyülekezetek válasza nélkül ne foglalkozzék a kérdéssel a tanügyi bizottság, mivel egy előző kerületi határozat alapján a kérdés elintézés alatt áll. Az iskolaszék javaslatára a presbitérium érintkezésbe lépett a várossal. Nem rajtunk múltott, hogy eredmény nélkül, egyelőre. 2. Intézkedésünket jelentettük az egyházmegyének. Az egyházmegye jelentésünk alapján sem a megyei tanügyi bizottsági ülésen, sem közgyűlésen nem foglalkozott a kérdéssel. Ezt a tényt illett volna tudomásul vennie a kerületi előadó úr javaslatának is. 3. Mivel tőlünk a kerület számára senki külön jelentést nem kért, ez egyházmegye pedig nem foglalkozott e kérdéssel, teljesen váratlanul ért a kérdés újbóli felvetése, de a gyülekezet szempontjából súlyosan sértőnek tartom azt a szövegezést, amelyik a kerületi tanügyi bizottságot hangos hahotára fakasztotta. 4. A szerencsétlen és sértő formában való előterjesztést, mivel dr. Juhász Béla előadó részéről nyilvánvaló gyülekezetellenes szándékot, Nagykörösnek való ártási szándékot állapítottam meg benne, visszautasítottam. Dr. Juhász Béla másodszori felszólalásában nemcsak, hogy semmi engedékenységet vagy jóindulatot nem mutatott e kérelemmel szemben, hanem, mivel tudta azt, hogy a kérdésben tájékozatlan kerületi tanügyi bizottság úgyis előadói javaslatát fogadja el, éles és kihívó hangon adott választ, többek közt kijelentve, hogy »a református nevelés és a növendékek érdekeit az egyház vezetőségével szemben is, minden rendelkezésre álló eszközzel kénytelen megvédeni, és meg fogja védelmezni«. ⁹⁴³ A nagytiszteletű presbitérium tehát számíthat erre a nagylelkű védelemre.

A kerületi tanügyi bizottságban elhangzottakkal és különösen Dr. Juhász Béla illojális magatartásával nem kívánok ebben az esetben még foglalkozni. Hogy a viszonyok ma idáig fejlődtek, azért nem egyedül Dr. Juhász Béla felelős, felelősség hárul Dr. Imre Sándor egyházkerületi tanügyi előadóra is. A sajnálatos esettel kapcsolatban egyelőre semmiféle javaslatom nincsen, kérem a presbitériumot, hogy felszólalásomat vegye jegyzőkönyvébe, kérem azonban, hogy Dr. Juhász Béla eljárását, amelyből nem a megbízatása iránti felelősség, hanem Nagykörössel szembeni illojalítás, hálátlanság és tiszteletlenség állapítható meg, rosszallással vegye tudomásul. Tekintettel arra, hogy úgy Dr. Juhász Béla, mint Dr. Imre Sándor felszólalása személyemmel kapcsolatban is tartalmazott sértő megállapí-

tásokat, egy későbbi időben e kérdésben panasszal fogok a Főtiszteletű Püspök Úrhoz fordulni. ...

Ezután Váczy Ferenc emelkedik szólásra. Paczolay György lelkipásztor felszólalása folytán *őszinte sajnálatát fejezi ki az egyházkerületi tanügyi bizottsági ülésen történtek felett*. Mint a nagytiszteletű úr is említette, a bizottsági ülésen felszólalt, és kijelentette, hogy az előadó javaslatát nem fogadja el. Az ügy célravezető és megfelelő elintézése érdekében másik javaslatot terjesztett elő. ... [É]rtelme az volt: keresse meg az egyházkerületi közgyűlés az egyházmegyét, hogy tanügyi előadója a nagykőrösi református egyháztanáccsal egyetértésben vizsgálja meg a kisegítő iskola kérdését minden vonatkozásban, és az eredményről tegyen jelentést az egyházkerületnek. Ezt a javaslatot a bizottság elfogadta. Az egyházkerület határozatát bizonyára közlik nemsokára a nagykőrösi egyházzal, amikor aztán a presbitériumnak felsőbb határozat alapján kell foglalkozni ezzel az üggyel. Kérte a felszólalásában foglaltak tudomásulvételét.

Márton Barna presbiter indítványozta, hogy a presbitérium az elhangzott felszólalásokat vétesse jegyzőkönyvbe, hogy azoknak nyoma maradjon, és tegye át az egész ügyet az illetékes bizottsághoz.

A presbitérium a javaslat értelmében elrendeli Paczolay György lelkipásztor és Váczy Ferenc presbiter felszólalásának jegyzőkönyvbe vételét, *egyszersmind Dr. Juhász Béla tanár, egyházkerületi tanügyi előadóval szemben, az egyházkerületi tanügyi bizottságon előterjesztett javaslata miatt rosszállását fejezi ki.*⁹⁴⁴

A Nagykőrösi Híradó 1944. évi első számának vezető cikkében számolt be a presbitérium határozatairól, így arról is, hogy „az egyháztanács élénk rosszállással fogadta Paczolay György lelkipásztor bejelentését, hogy az egyházkerületi tanácsban éppen a nagykőrösi előadó, Dr. Juhász Béla tanítóképző intézeti tanár azt javasolta: a nagykőrösi elemista tanulókat kivétel nélkül elmeorvosi vizsgálat alá vegyék, és a csökkent szellemi képességűeket elkülönített oktatásban részesítsék”.⁹⁴⁵

Juhász Béla a lap január 8-i számában próbálta tisztázni a „vizsgálat” szó értelmét, javaslata körülményeit, hozzátéve: „Egész életemmel ellentétbe kerültem volna, ha nem szorgalmazom magam is a kisegítő osztály állítását javaslatommal. Megtettem ugyanezt Ceglédre nézve is. Nemcsak azért, mert a korszerű gyermekvédelem korszakát éljük, hanem nemzeti érdekből is: a nemzet érdeke kívánja, hogy tagjai a közösség javára szolgálhassanak. A kisegítő osztály a gyengébb értelmű növendékekből iparkodik életrevaló embereket nevelni” — ismételte meg a tanár úr, az integrált, az inkluzív nevelés mai hívei számára bizonyára nem túl rokonszenves javaslatát.⁹⁴⁶

Paczolay György feljegyzéséből, amelyet a történetek nyomán Ravasz László püspök felszólítására írt, kiderül, hogy már akkoriban is voltak, akik opponálták a kisegítő osztályok létesítését: „Az állami igazgatás... egészen megbízható értesülésem szerint, egyenesen elsőrendű nevelési szempontokra való tekintetből, a

szellemileg fogyatékosabb, gyengébb gyermekeknek a fejlett gyermekek közösségében való meghagyása céljából, fokozatosan megszünteti a kisegítő osztályokat. Sok helyen ez újabb törekvésnél közrejátszott az is, hogy *a kisegítő osztállyal bíró iskolacsoportoknál a tanítók nemcsak a szellemileg fogyatékosokat, hanem a gyengébben tanulókat, lustákat stb. is a kisegítő osztályba deportálták.* Mindazonáltal a presbitérium kérelemmel fordult a városhoz, hogy... vállalja el a kisegítő osztály felállításának költségeit. ... [N]yugodt lélekkel tehettem meg ezt a javaslatomat, mivel információim szerint pl. Kecskeméten egyetlen református népiskolai osztály sincsen, de az egyházi adózás szempontjából Nagyköröshöz viszonyítva sokkal jobb helyzetben lévő budapesti református gyülekezetek is türik... hogy a főváros, illetve az állam tartsa el az egyház helyett a népiskolákat” — írta püspökének, az érveit óvatos, ám egyértelmű célzással erősíteni próbáló lelkész úr,⁹⁴⁷ s kifejtette, hogy megítélése szerint *a nagykörösi egyháznak „döntenie kell, az egyházi lelki munka átfogó rendezése, korszerű megoldása, és ezzel az élet mellett, vagy elvárzik tovább az életét meg nem tartó iskoláin keresztül. Nekünk egyelőre nem tanítói és tanári állásokra, hanem lelkipásztorokra van szükségünk, legalább két tanyai, benn a városban még egy lelkészi állásra, a tanyai 1000 református gyermek és ugyanannyi tanyai levente hitoktatásának és lelkipásztori feladatainak megnyugtató megoldására.* ... Szinte elháríthatatlan akadályt jelent számunkra a háborús drágulás következtében lavinaszerűen növekvő iskolai teher a lelkészi állások megszervezésénél. Világosan láttuk ezt akkor is, mikor nem vállalhattuk a kisegítő osztály felállításának költségeit, hiszen egyik évről a másikra *90–120.000 pengő hiánnyal kellett számolnunk,* amint az 1943. december 30-i presbiteri ülésen egyhangúlag elfogadott adóemelés kb. ekkora összegnek is felel meg. Ilyen viszonyok között 15-20 szellemileg fogyatékos gyermek részére, a szükségesnek nem tartott kisegítő osztály felállítása, bármilyen tiszteletreméltó, különleges nevelési szempontokra való hivatkozással is, a nagykörösi egyház maradék anyagi erejével való tervszerűtlen és lelkiismeretlen gazdálkodást jelentett volna. Ha pedig bárki a gyülekezet valóságos igényeinek ismeretében ezt mégis erőszakolja, semmi esetre sem tárgyilagos, sőt nem is jóindulatú a gyülekezet egzisztenciális érdekével, a pásztori munka kiépítésének ügyével szemben.

A kerületi népiskolai előadó felfogása, az elhangzott előterjesztése és az eredeti javaslata alapján, homlokegyenest ellenkező volt a fenti gyülekezeti állásponttal. ...[A] javaslat előterjesztésének körülményeit nem tartottam korrektnek, a javaslatot pedig Nagykörössel szemben méltánytalannak, a tendencia miatt pedig szándékosan súlyosan sértőnek s a Dunamelléki Egyházkerület legnagyobb iskolai terheket hordozó gyülekezetével szemben egyenesen megbélyegzőnek tartottam” — írta Paczolay György, majd megismételte a presbitériumi ülésen elmondottakat, s új érveléssel, mozzanatokkal állt elő: „Meggyőződésem szerint a javaslat is, sőt egy kötelező erővel felruházott egyházkerületi közgyűlési határozat is: törvénytelen. Református egyházi törvényeink egyetlen felettes hatóságunkat sem ru-

házzák fel olyan joggal, amelyik alapján bármelyik gyülekezetnek kötelezően előírhatnának bármilyen iskolatípus megszervezését. Ettől függetlenül [a tanügyi bizottsági ülésen — D. P.] csak felvilágosításadásra szorítkoztam... intézkedéseinkre mutattam rá, hangsúlyozva, hogy elintézés alatt álló ügyről van szó, Nagykőrös nem mulasztott... nem szabad ilyen szerencsétlen határozattal megbélyegezni. ... A vitában elhangzott felszólalások, az egyetlen Váczy Ferenc módosító indítványának kivételével, semmiféle megértést és jóindulatot nem mutattak Nagykőrössel szemben. A főtiszteletű bizottság esperes elnöke [Gilicze Sándor — D. P.] kioktatott, hogy náluk egyetlen gyengébb tehetségű gyermekkel is külön foglalkozik a tanító, Nagykőrösnek is több felelősséget kell éreznie az ifjúsággal szemben. Imre Sándor professzor úr pedig időszerűnek tartotta megállapítani, hogy bármilyen komoly javaslattal álljon elő az egyházkerületi előadó, azonnal feláll valamilyen körösi pap mérgesen és minden erővel akadályozza a javaslatokat. A népiskolai előadó ilyen légkörben nem is tehetett egyebet, minthogy fenntartotta eredeti, súlyosan sértő javaslatát, sőt megnyugtatta a főtiszteletű bizottságot, hogy minden rendelkezésére álló szerény eszközzel kész megvédeni a nevelés érdekeit. Csak rólunk volt szó, tehát a nagykörösi gyülekezettel szemben” — írta a lelkész úr, majd a december 30-án történeteket azzal indokolta, hogy álláspontját nem fogadták el a tanügyi bizottságban, márpedig a gyülekezeti érdeket képviselni kötelessége.

Levele végén Paczolay György elégtételt kért a gyülekezet és a maga számára: „mély tisztelettel kérem én is a Főtiszteletű Püspök Urat, hogyha a népiskolai előadót ért »vád« ügyében ilyen széles körű nyomozást és jelentésadást méltóztatott elrendelni, a nagykörösi lelkipásztor legalább annyi méltánylásban részesüljön, hogy *a másik féllal, a nyilvánosság előtt támadó és kétségtelenül bizonyítottan rosszhiszemű féllal szemben is induljon meg hasonlóan széles körű adatgyűjtés.* Kérem... annak felderítését, miért hallgatta el az előadó a gyülekezeti intézkedéseket, mivel indokolja eredeti, súlyosan sértő javaslatát, mit ért azalatt, hogy neki kell megvédelmeznie a nevelés érdekeit a nagykörösi gyülekezettel szemben, *alkalmas-e az előadó személyisége arra, hogy a szerinte veszélyeztetett nagykörösi nevelési érdekeket éppen ő védelmezze meg?*”⁹⁴⁸ — írta, igaz, más minőségében, a tanítóképző igazgatótanácsának lelkész-elnöke.⁹⁴⁹

Az 1943. december 30-i presbitériumi ülésen történetekről akkor még csak az újságból és mendemondákból értesült, „Nagykörössel szemben rosszhiszemű támadó félnek” minősített *Juhász Béla* 1944. január 12-én (majd még többször is⁹⁵⁰) beadványban próbálta más megvilágításba helyezni a történeteket: „hangsúlyozom, hogy *a kisegítő osztály felállítását nem én kezdeményeztem...* [N]em vagyok és nem is voltam a nagykörösi népiskolák felügyelője. Az egyházmegyei felügyelőktől indult ki a kívánság. Legutóbbi javaslatommal sem a magam egyéni felfogását erőltettem, hanem ehelyett a megoldás keresését a felügyelet kezébe tettem vissza, tudva azt, hogy onnan a nagytiszteletű egyháztanács elé kerül döntésre a kérdés. Amit tettem, *felsőbb hatósági, hivatali kötelességből tettem, cselekedetem alapjául*

hívatom, a nevelés gondolata szolgált” — magyarázta a tanár úr, majd megismételte a *Nagykőrösi Híradóban* írtakat.⁹⁵¹

Akkori tájékozottságának korlátaira és lelkiállapotára utal, ahogyan 1944. január 14-i levelében mentorának referált, a december 30-i presbitériumi ülésen történekről: „igen kedvezőtlen színben tüntetett fel engem P[aczolay] Gy[örgy] lp. úr felszólalása, de ezt még erősítette, s mintegy hitelt adott az ügynek Váczy F[erenc] ig. úr felszólalása, aki P[aczolay] Gy[örgy] álláspontjára helyezkedett. Betetőzte az egyháztanács feltűzelését Márton B[arna] kántor úr, aki azt javasolta, hogy jegyzőkönyvében fejezze ki rosszallását és megrovását a tanács velem szemben. ... *Az egészet nem értem.* Mert ha csak annyi hangzott el előjáróban, hogy én a nagykőrösi népiskolás növendékek szellemi állapotának megvizsgálását javasoltam... ez így volt. Azonban ennek előtte *arról is szó volt, hogy az egyházkerületi népiskolai előadó nevetség tárgyává teszi Nagyőröst, s hülyék városának tünteti fel,* s arról is, hogy az egyházkerület feltűnő rosszindulattal nézi a nagykőrösi iskolafenntartó minden dolgát stb. *Valami olyan dolog lehet a háttérben, amit nem ismerek.* Azt régóta látom, hogy a református népiskolai tanításterv készítését nem bocsátják meg nekem az intézetben. A hozzám közel álló egyháztanácsosok azonban *úgy magyarázzák a Váczy F[erenc] magatartását, hogy azért haragszik rám, mert én (!?) akadályoztam meg az egyházkerületi tanácsbíróságát, helyette munkatársamat választattam azzá. (!?)* Eddig nem tudtam, hogy ilyen nagy úr vagyok. Az újságban megjelent nyilatkozatom jó hatású volt; folytatása ez idő szerint — hála Istennek — nincs. Az újságíró jelezte, hogy P[aczolay] Gy[örgy] lp. Úr megneheztelt rá, mert közölte, s merthogy én bizalmas dolgokat kitergettem, amiért fegyelmi jár. Bizalmasnak nehéz volna mondani: 50 presbiter hallotta. Két nappal ezelőtt benyújtottam előterjesztésemet az egyháztanács számára felvilágosításul, úgy, ahogy Szeretett Professzor Uram tanácsolta” — írta⁹⁵² *Juhász Béla*, majd három nap múlva elküldte Ravasz László püspöknek a *lemondólevelét*:

„Főtiszteletű Uram! Minthogy úgy érzem, hogy személyem ellen intézett támadás és ennek gátló hatása súlyosan korlátozza azt az erkölcsi szabadságot, amelyre egyházkerületi előadói tevékenységemben feltétlenül szükségem van a jó munka sikeres, nyugodt végzéséhez, belátom, nem térhetek ki az elől, hogy magamra nézve ennek következményeit le ne vonjam. Ezért őszinte sajnálkozással, de a lelki körülmények kényszere előtt meghajolva, *az 1935. év november óta viselt egyházkerületi népiskolai előadói megbízatásomról mély tisztelettel lemondok.*”⁹⁵³ A püspök, mielőtt e leköszönés ügyében állást foglalt volna, vizsgálatot indított, s minden érdekelt felet felszólított beszámolójának, ill. a december 30-i presbitéri gyűlés jegyzőkönyvének megküldésére.⁹⁵⁴

1944. január 17-i, Imre Sándorhoz írt levelében *Juhász Béla* még arról számolt be, hogy nem tudja, mi áll a december 30-i jegyzőkönyvben, s hogy úgy hallotta: Paczolay Györgyre bízta az általa elmondottak utólagos rögzítését. Mentora tanácsát is kérte: „milyennek lássam most a nagykőrösi helyzetemet az egyházta-

nács véleményével kapcsolatban? Van itt ember, aki egyenesen azt terjeszti, hogy *P[aczolay] Gy[örgy] lp. úr azért haragszik rám, mert az egyházkerületnek én szállítom a papokról a kellemetlen híryanagot*, azért tudnak fent annyit róluk, s azért nézik olyan kevésre a nagykörösi papokat, mert a hordott híryanag kedvezőtlen irányú, szándékosan feketítő. Legjobb tudásom szerint efféle szerepet nem játszottam Budapest felé. Azt hiszem, hogy az egyházkerületnek nincs is szüksége arra, hogy bemutassák neki a nagykörösi lp. urakat. ... A méregkeverés egyre folyik, két párt: P[aczolay] Gy[örgy] – Torday küzd egymással, s Göde most Torday mellé állt, mert Torday Göde esperessége mellett írt, s kapott is mintegy 70 szavazatból 19-et. Hálából G[öde] L[ajos] viszont Tordayt jelöltette előzetes megállapodás nélkül egyházkerületi világi tanácsbíróságra. Mire *P[aczolay] Gy[örgy] a nyílt gyűlésen dühbe gurult, s Váczyt jelöltette a másik tanácsbírónak. Ez éktelen haragja közepette esett nekem a nyílt gyűlésen a jelölések után néhány perccel. Így »estem áldozatul« én a választási mesterkedéseknek.*⁹⁵⁵

Öt nap múltán Juhász Béla így számolt be Imre Sándornak: „szíves tanácsa alapján beszéltem tegnap V[áczy] F[erenc] igazgató úrral, akinek beszédéből úgy látszik, hogy valóban nem vezette ellenérzés a presbitériumi felszólalásában. Azonban még a mostani előadásából is látszik, s mások beszédéből is hallom, hogy miután P[aczolay] Gy[örgy] alaposan elintézte a kerületet, annak rosszindulatát, úgy kezdte enyhíteni a dolgot, hogy »igaza van P[aczolay] Gy[örgy] nt. úrnak«, s azután körülményes magyarázatba kezdett, amelyből senki sem látta meg a lényegét. ... Azt is mondta V[áczy] F[erenc], hogy nagyon kemény, hajthatatlan magatartást tanúsítottam a magam egyházkerületi tanügyi bizottsági felszólalásában. Erre nem így emlékszem, Pál Lajos sem, aki jegyzője volt az ülésnek, Professzor Uram meg is dicsérte azt a felszólalásomat. Az igazgató úr még azt is mondta, hogy csakugyan hahotára fakasztotta a jelenlévőket a javaslatom. Mondottam, hogy én csak az igazgató úr nevetésére emlékszem, Pál Lajos is így tudja. ... Egyébként egyenletes hangulatban beszélgettünk, azonban egy szót sem szólt az igazgató úr arról: mit szándékozik tenni a presbitériumi ülésen, amikor szóba kerül a tárgy az előterjesztésemkor. Én sem kértem semmiféle szerepre.

Ez időszerint nem tudom: mi hatása lehet az előterjesztésemnek, lesz-e legalább annyi, hogy törlik a jegyzőkönyvi megrovást, s ha nem, mit csinálhatnék? Göde L[ajos] nt. úr bizalmasan megmutatta P[aczolay] Gy[örgy] felszólalását, amit utóbb írásban rögzített. A szövegben csak éppen ezek a szók hiányoznak rólam: *arcátlan és szemtelen*, minden egyéb benne van...

Tegnap iskolaszéki (községi, az egyházinak nem vagyok tagja) ülésen voltam, a jegyzője mondta, hogy népművelési előadást készít elő Budapestről. Egy külügyi előadó érkezik, s *engem kért volna meg: mondjak előljáró beszédet. A polgármester erre azt mondta: Juhász Bélát nem lehet ilyenre kérni, mert az egész város fel van zúdulva ellene.* ... Göde L[ajos] lp. úrral arról beszélgettem a múltkor, hogy nem kellene-e magam ellen fegyelmet kérnem, mert jelenleg ez látszik

egyetlen útnak arra, hogy mindazt, amivel a lp. úr besározott, s jegyzőkönyvbe foglaltatott, megcáfoljam. ... Enélkül, megint nélkülem, ismét csak az történik a presbitériumi ülésen, amit a lp. úr tetszése kíván. *Nyomasztó érzés a kiszolgáltatottság érzése, ha tehetetlenséggel párosul*” — írta⁹⁵⁶ szomorúan.

Újabb három hét elteltével Juhász Béla arról referált, hogy *Váczy Ferenc* *tompítani próbálta az igazgatótanács elnöke és a képző egy tanára* (egyben a két iskolafenntartó reprezentánsai) *között kirobbant konfliktust*, ezért beszélgetést kezdeményezett a tanár úrral. „Abban állapotunk meg, hogy *minél kisebb zajjal igyekezzünk, a kölcsönös engedékenység szellemében, elintézni a vitás kérdést*. Azonban erre a hivatalos emberek részéről egy mozdulatot sem láttam, s arról szó sem esett: mi lesz a jegyzőkönyvi rosszallással? Az emberek jó részének az a véleménye, hogy ezt azért kell törölni, mert alkalmasint fel akarják ellenem használni. Én azonban beadványaimban erre nem utaltam, nem kértem erkölcsi elégtételt, a rosszallás törlését természetesnek találom, hogyha meghallgatnak, abból ez következik. Azonban előre látom, hogy az ügyben ez lesz a második súlyos csatlódásom (az első akkor ért, amikor azt kellett hallanom, hogy ellenem beszéltek, akik »kartársak«)»⁹⁵⁷ — vélte Juhász Béla, s csak részben tévedett. Az ügy — a háttérben zajló intenzív tárgyalások, levelezések, Imre Sándor közbelépése s Ravasz László határozott állásfoglalása ellenére — lassan haladt előre.

Az ezekről bizonyára keveset tudó tanár úr 1944. *április 10-én* — immár német megszállás alatt — arról számolt be mesterének, hogy másnap ismét bevonul: „*azt mondják tanfolyamra, s onnan nemzetiségi munkásszázadhoz vezényelnek a Kárpátokba. De — katonaságról lévén szó, lehet, hogy ez csak szóbeszéd. Azt sem tartom kizártnak, hogy helyben maradok írnoknak. Legalább a családom mellett maradhatnék most, mert mégiscsak sok lenne az apósomnak annyi emberre vigyázni. A magam helyzetét egykedvűen nézem, közömbösen, ha arra gondolok, hogy azt a polgári életet hagyom egyelőre ott, amelyben úgysem tudtam jobb osztályzatot kiérdemelni, mint a rosszallást. Hátha a katonaság másról győződik meg, ha lehetővé válik, hogy valóban szolgálhassak*” — tűnődött.⁹⁵⁸

1944. április 16-án közölte, hogy „*ittthon maradtam írnoknak. Egész napra szó-ló katonai beosztást kaptam, így tehát nem esik jól... a dolgozatok javítása. V[áczy] F[erenc] igazgató úrnak... annyit jeleztem, hogy a régi módon nem tudom olyan alaposan kidolgozni és értékelni a dolgozatokat, egyéni részletező bírálattal illetni minden darabját, mint régen. Ezért arra kértem, írjon Professzor Úrnak, hogy csupán érdemjeggyel illessem a feladat-megoldásokat... Ha éjszakáim szabadok lennének, nem kellene ilyet kérnem, de most, amikor a házcsoport-parancsnok feleségemmel fél éjszakákat fenntöltök, a családomat nyugtatom..., s ugyanakkor mint katonának nagyon éberem kell az új beosztásban működnöm: kérem kellett engedelmet erre. Az igazgató úr azt válaszolta, hogy nem ír, csak találkozik a Professzor Úrral szerdán, s akkor elintézi. A dolgozatokat csak javítsam addig is, s ha valami megjegyzésem van egyre-egyre, tegyem meg. Egyszóval csi-*

náljam úgy, ahogy eddig. *Minthogy nagyon óvatosnak tartozom lenni egy idő óta, s mivelhogy divat lett támadni engem, nem hamarkodom el, s nem javítom ki addig, amíg a kért enyhítést meg nem kapom. Majd megint felállna valaki, valahol s elmondaná, hogy Juhász Béla csak így teljesíti kötelességét, már csak félmunkára hajlandó. Ennek nem tehetem ki magam, ezt a Professzor Úr megérti, azután a meghurcolás után, amely közvetlen hivatali környezetem tagjai részéről is osztályrészemül jutott. A nagykőrösiekben — sokakban — már nem bízhatom*” — konstataulta keserűen a kánontörő jött-ment Juhász Béla.⁹⁵⁹

Négy hónap alatt meg kellett tapasztalnia, hogy hiába a budapesti magas rangú pártfogók, a helyi egyházi vezetés — saját alkalmazottaival — nemigen hajlandó kompromisszumra. Pedig Ravasz László püspök — azután, hogy a Paczoly György által szintén megtámadott Imre Sándor is vizsgálatot kért, megismételve készségét „a tanügyi előadói megbízástól való visszavonulásra”⁹⁶⁰ — igen erélyesen foglalt állást az ügyben.

1944. március 8-án levéllel fordult Göde Lajoshoz s a nagykőrösi presbitérium elnökéhez, melyben — egyebek között — leszögezte: „Ha Paczoly György lelképásztornak, a nagykőrösi presbitériumnak vagy elnökségnek kifogása, panasz van az egyházkerületi közgyűlés egyik előadója ellen, azt szóvá lehet tenni az illetékes bizottságban, vagy közgyűlésen meg lehet adni a helyreigazítást, és ha sérelem esett valakin, jóvátételt lehet kérni. ...Mindez nem történt meg. Ellenben megtörtént az, hogy a nagykőrösi presbitérium tárgyalás alá vette az egyházkerület egyik előadójának az egyházkerületi közgyűlésen végzett ténykedését, az egyszerű és egyoldalú vád alapján súlyosan elítélte és megtorolta, olyan megbélyegző ítéletmondással, amelyet egyházalkotmányunk szellemében csak az illetékes bíróság, perrendszerű eljárás után mondhat ki fegyelmi büntetésül. Bizonyosra veszem, hogy az egyházkerületi közgyűlés nem fogja tűrni, hogy általa választott, neki felelős tisztségviselők hivatalos eljárását érdekelt testületek ilyen módon megbélyegezzék s ezzel az egyházkerületi közgyűlést jogainak szabad gyakorlásában megakadályozzák. ...

Erkölcsei kárt okozott magának a nagykőrösi presbitérium, amikor illetéketlenül és törvényellenesen ítélkezett; amikor a vádlott meghallgatása nélkül egy hivatali kötelességét teljesítő férfiút megbélyegzett, amikor megtette ezt azzal, hogy e határozatát csak akkor közölte vele, akkor is csak előszóval, amikor a helyi sajtó a közvéleményt értesítette. Még súlyosabban el kell ítélnem azt a jelenséget, hogy a nagykőrösi presbitérium színe előtt Juhász Bélával kapcsolatban dr. Imre Sándorról is elhangzott az a vád, hogy magatartása »nem nevelésügyi érdeket, hanem annak ellenkezőjét szolgálja«... anélkül, hogy maga az előadó egyetlenegy esetre hivatkozott volna...

Elvártam volna, hogy a nagykőrösi presbitérium bölcsességben, önuralomban, lovagiasságban és törvénytiszteletben is olyan mértéket üssön meg, mint az iskolafenntartás terheinek odaadó hordozásában. Éppen ezért szeretném, ha a nagykőrö-

rösi presbitérium újra megfontolás tárgyává tenné az ügyet és megtalálná módját annak, hogy az elkövetett hibát jóvátegye. Ezzel engem is megkímélne annak a kellemetlen kötelességemnek a teljesítésétől, hogy az egyházkerületi közgyűlés színe előtt megérdemelt bírálatban részesítsem a kőrösi határozatot és biztosítékokat kérjek a főhatósági jogok akadálytalan gyakorlására és az egyházkerületi előadók lelkiismereti szabadságának védelmére⁹⁶¹ — írta Ravasz László, s újabb levélváltások nyomán magához rendelte Göde Lajost és Paczolay Györgyöt, s megállapodott velük abban, hogy a félreértéseket tisztázó kölcsönös elnézésekérések nyomán a presbitérium is korrigálja álláspontját.

1944. május 3-án aláírás és presbitérium elé terjesztés végett elküldte Göde Lajosnak a három nyilatkozattervezetet, jelezve: „úgy gondolom, hogy most már az egész ügyet rendbe tehetnétek”.⁹⁶² Ezekben Juhász Béla levél formájában biztosította volna Paczolay Györgyöt és a gyülekezetet arról, hogy elkötelezett tagjuk, nagyra becsüli az iskolákért való áldozathozatalukat, és sajnálatát fejezte volna ki egyoldalú határozati javaslata miatt. A lelkész úrnak pedig egy napirend előtti felszólalásban kellett volna deklarálnia: sajnálja, ami december 30-án történt, a nem helyes forma, a Juhász Bélát elmarasztaló állásfoglalás kezdeményezése, és különösen az Imre Sándor „személyének bevonása” miatt. A presbitérium ezt követően önkritikus megjegyzésekkel illetve volna hatásköri túllépését, a vizsgálat nélküli elmarasztalást, s ki kellett volna mondania „az egész ügyet meg nem történtnek tekinti”.

A lelkész urak azonban nem tartották be a püspöküknek tett ígéretüket. Miközben Juhász Bélával aláíraták a tervezett szöveg egy „keményített” változatát, Paczolay György nyilatkozatában csak arra volt kapható, hogy deklarálja: nem akarta személyükben bántani Juhász Bélát és Imre Sándort, s hogy sajnálja, amiért a presbitériumi légkör hatása alatt elítélő határozatot fogadtatott el, ami nem volt „bírói ténykedés”, csak véleménynyilvánítás. A presbitérium 1944. június 11-i határozatából kimaradtak az egyházkerülettel kapcsolatos hatáskörtúllépésre való utalások s általában az önkritikus megjegyzések: Juhász és Paczolay nyilatkozata alapján deklarálták: az ügyet meg nem történtnek tekintik, s hogy szándékuk az előadó úr javaslatának hatálytalanítása volt, ami megtörtént.⁹⁶³

Göde Lajos június 23-i kísérőlevelében magyarázni próbálta az önkritikus megjegyzések elmaradását s a maga szerepét a december 30-i és június 11-i gyűléseken. Juhász Béla ügyében pedig leszögezte: *„A határozat miatt sem fejezheti ki sajnálkozását az elnökség, mivel...Juhász Béla nagyon illojális volt a nagykőrösi ügygel szemben, tehát a presbitériumnak a megjegyzését megérdemelte.”* Majd hozzátette: „Nagyon szeretném, ha ezzel a határozattal feledésbe menne az egész ügy. Ha Főtiszteletű Úr nem elégednék meg a határozattal, kénytelen lennék otthagyni az elnök-lelkipásztori széket. Annyi kellemetlenségem volt már ezzel és egyébbel, hogy békeszerető lelkem nem bírja tovább” — írta, *Juhász Béla elítélését lényegében fenntartva a nagykőrösi presbitérium elnöke.*⁹⁶⁴

Ezen álláspontjukat nyilván gyakran éreztették az éppen katonáskodó tanár úrral is, aki egy 1944. július 10-i levelében számolt be a június 11-i nyilatkozat aláírásának körülményeiről: „Immár egy hónapja (írásom még nincs róla, addig nem akartam róla írni), hogy megadták a december 30-i befeketés alól a felmentést, a jóvátételt, azonban nem ama nyilatkozat alapján, amelyet Budapestről kaptam Professzor Uramtól, mert annak tartalmát általánosnak találták, nem elég kifejezőnek, hanem annak alapján, *olyanféle alakban, hogy kissé lehangoló rám nézve; de aláírtam, mert nem erre az időre való az egyéni keserv — gondoltam.* G[öde] L[a]jos és V[á]czy F[erenc] nagyon örültek, hogy így befejeződhetett, s köszönte is a főpap.”⁹⁶⁵

Az ily módon megalázott Juhász Béla — augusztus 27-i levelében — arról informálta „Szeretve Tisztelt Professzorát”, hogy igazgatója „néhány nappal ezelőtt megkérdezte: mikor szerelek le, mert *ő már az új tantárgyfelosztási tervet úgy csinálta meg, hogy én nem jöhetek számításba.* ...Ha megszabadulok a katonai szolgálattól, *fenntartás nélkül ajánlom fel szolgálataimat az internátusi nevelés céljaira, egyébre is, most már mint olyan, akit az egyházrészi tanácsosságtól és az intézeti pópresbiterségtől is felmentettek.* »Megemlegeted a napot, mikor megbántod a papot.« Nem veszem a lelkemre, egyelőre az a fontos, hogy életben maradjunk” — írta, majd, mivel a rendkívüli körülmények között a 9 egyházmegye közül csak egy küldte el jelentését, arról referált, hogy nem készülhet el időre az egyházkerületi jelentéssel: „Erre gondolva, még többször eszembe jut: *a nagykorösi kellemetlenség szép alkalom lett volna a visszavonulásra.* Ezt a mulasztást azonban feloldja lelki következményei alól az a parancsolat, hogy *most egyszerűen nem lehet a zászlóhoz hűtlennek lenni.*”⁹⁶⁶

Ez a „parancsolat”: *a nevelés ügyéhez s a tanítóképzéshez való hűség és a jövő iránti felelősség, aggodalom*⁹⁶⁷ kötötte össze, a tragikus 1944. évben igen ambivalens személyes viszonyba került⁹⁶⁸ két jeles pedagógust: Váczy Ferencet és Juhász Bélát.

A 60. életéhez és 35. szolgálati évéhez közeledő, kissé megfáradt igazgató úr megneheztelt Juhász Bélára, mert okkal, ok nélkül úgy érezhette: ifjú kollégája — mentora segítségével — „gyorsan, túl nagyra nőtt”, az egyházkerületben önálló kapcsolatai vannak, rendszeresen publikál, neve van a pedagógia kutatói között, s gesztusaiból megérezhette a teljesítménye hanyatlásával kapcsolatos, nyíltan ki nem mondott kritikát. *Felmerülhetett benne, hogy Juhász Béla talán a helyére pályázik, legalábbis a nyugdíjba vonulása után.* Márpedig — ahogy az alábbiakból kiderül — Váczy Ferencnek még esze ágában sem volt visszavonulni: 65 éves koráig folytatta a munkát. Ahhoz, hogy erre lehetőség legyen, akkoriban is az kellett, hogy az igazgatót közérdekből, mert hozzá fogható nem találtak, visszatartsák a szolgálatban. Ha a tantestületben van fiatal, elismert, energikus és ambiciózus pedagógus, ennek esélye jócskán csökkenhet. Ezért Váczy Ferenc abban volt érdekelt, hogy Juhász Béla vezetői képességeit illetően kételyek támadjanak,⁹⁶⁹ s

beágyazottsága az igazgatói posztról döntő városi egyházközségben se legyen túlságosan erős. Mindehhez jöttek a köztük meglévő nézetkülönbségek. Az intézetért már évtizedek óta harcoló igazgató úr komoly helyi tapasztalatokkal rendelkezett, s mindenképp el szeretne volna kerülni, hogy újra olyan helyzetbe kerüljön, amilyenben az 1918–1920-as években volt. S mivel ehhez a város jóindulata is szükségeltetett, hagyta, hogy a városnak kedves és hírnevet hozó kórus tevékenysége túlnőjön a tanítóképzés szempontjából optimális arányokon. A „doktriner pedagógus” Juhász Béla ezt bírálta. Váczy Ferenc tapasztalatból tudta azt is, hogy az intézet fennmaradásának feltétele: a viszonylag harmonikus együttműködés a két fenntartó között.⁹⁷⁰ Ezt egy, az intézet szempontjából harmadrendű kérdés (a kisegítő iskola ügye) miatt kockára tenni: kevésbé diplomatikus és „doktriner” magatartásnak tarthatta, s nem azonosul(hatott) vele. Ezért azután „középre állt” a Paczolay–Juhász-összecsapás idején, s szíve mélyén talán nem is bánta, hogy az impulzív, energikus és a politikai életben kapcsolatokkal rendelkező Paczolay György kicsit megtépázza Juhász tanár úr babérjait. Mindebből Juhász Bélának az egyetlen év alatti lecsúszás élménye s a jött-ment bélyege maradt, azzal a súlyos teherterheléssel, hogy mestere és mentora, a nagykőrösi képző szakmai támogatója,⁹⁷¹ Imre Sándor alig néhány hónap múlva (1945. március 11-én) elhunyt...

De ez már a Magyarországért folytatott harcok s az azt követő évek krónikájához tartozik.

3. 2. Az átmenet évei — Ravasz László és a nagykőrösi képző pedagógusok útkeresése

A harcok elültével a pincékből előmerészkedő lakosok számára végképp nyilvánvaló vált, hogy a háborúban odaveszett a keresztény-nemzeti ideológiát képviselő, az egyházakban támaszt látó „neobarokk” társadalmi-politikai berendezkedés is.⁹⁷² Az egyházakat őrző, óvó, támogató kormányzat helyébe idővel⁹⁷³ — különösen a régi egyházi vezetőkkel — kevésbé barátságos, majd kifejezetten tartózkodó, bizalmatlan (antiklerikális, ateista) vezetők kerültek.⁹⁷⁴ A földreform következtében megrendült az iskolák — így a tanítóképzők — többségét fenntartó történelmi egyházak gazdasági helyzete⁹⁷⁵ (s az ott alkalmazott pedagógusok egzisztenciája) is.

A „nagykőrösi és dunamelléki tanítóképzőt” irányító-felügyelő — s részben fenntartó — egyházkerület⁹⁷⁶ püspöke, Ravasz László (is) először önvizsgálatra, a „Horthy-rendszer” idején történt „mulasztások” miatti „bűnbánatra”, a bekövetkezett katasztrófát okozó erkölcsi romlás megvallására koncentrált.⁹⁷⁷ 1945. február 11-i, első istentiszteletén keserűen konstataulta: „Testnek vettetett ez a világ, amikor felépítette a szívtelen kapitalizmust, amikor törvénné tette: aki bírja, marja, s ezt elnevezte a gazdasági szabadság elvének. A testnek vettetett az a társadalom, amely a legigazságtalanabban osztotta el a termelt javakat; némelyiknek

annyit adott, hogy a bőség erkölcstelenné tette; némelyiknek olyan keveset, hogy az égő hiány gyűlöletbe, kétségbeesésbe, pusztító indulatokba kergette.⁹⁷⁸ ... Testnek vettetett az a nemzedék, amely megindította ezt a szörnyű világháborút. Testnek vettettünk mi is — hadd zúgjon a mi mea culpánk —, mikor hadat üzentünk a világ három legfélelmesebb nagyhatalmának: a brit birodalomnak, az Egyesült Államoknak és a Szovjetuniónak⁹⁷⁹... De testnek vettetett ez az egész korszak, mely tekintélyre fundált államelméleteket állított fel, hősi morált prédikált, vére akart építeni és a jog helyére az erőt tette. A testnek vettetett az a nemzedék, amelyik legnagyobb történelemformáló erőnek a gyűlöletet vallotta⁹⁸⁰, s megkísérelte azt a heródesi gaztettet, hogy népeket, fajtákat gyökerestől kiirtson. ... Ha ez a nemzedék továbbra is csak mást vádol, mást okol, és nem mer odaállni bátor bűnvallással magára venni a felelősséget, megújulás nem következik el” — hangsúlyozta.⁹⁸¹ Április 30-án a Magyar Ökumenikus Bizottság ünnepi nyilatkozatában már azt is jelezte, hogy a szociális átalakulás „fájdalmas feszültségek és forradalmi megrázkódtatások árán megy végbe. Vádoljuk magunkat is — írta Ravasz László —, hogy e feszültség feloldását legalább részben nem segítették elő az egyházak a jobb társadalmi igazságosság bátrabb hirdetésével és példaadó munkálásával. [K]érjük a régi világ embereit: ne féljenek, és higgyenek az új rend isteni eredetében; és kérjük az új világ bajnokait, ne vessék meg a múltat, amely őket is szülte s még ellenkezésükben is alakította.”⁹⁸²

1945. május 27-én az evangélikus egyház vezetőivel közös memorandban fejtették ki álláspontjukat „az új világ bajnokainak”: „A keresztyén egyházak élete a magyar nemzet életével, művelődésével az elmúlt 1000 év során elválaszthatatlanul összenőtt. Aki egyiket a másiktól el akarja szakítani, vétkezik a magyar génusz ellen. Ez a kapcsolat... a magyar lélek mélységeiben gyökeredző élő hit termése, melyet megbolygatni a magyar nép lelkének súlyos megsértése nélkül nem lehet. Az egyházaknak az tehát az első és legfőbb kívánsága, hogy a keresztyén egyházak nemzetfenntartó és nemzetnevelő szolgálatának folytonosságát az új politikai és társadalmi rend megőrizze és biztosítsa... Szükséges, hogy e téren semmi korlátozása ne legyen az egyházaknak, mert sohase mondhatunk le a templomon kívüli szolgálatok nagy előjogáról, a tanításról, a sajtóról, az egyesületi munkákról, az ifjúság és a gyermekek gondozásáról. E téren folytatni akarjuk, amit elkezdtek az ifjúsági egyesületekben, a cserkészetben, a Biblia-iskolákban. Külön is hangsúlyozzuk a felekezeti oktatást és a kötelező hitoktatást. A tankönyvek revíziója külön is figyelmet és megértést kíván. Az egyház maga szabja meg, hogy mit tanítson. Az, amit tanít, az evangélium: kinyilatkoztatott Ige, nemcsak az emberileg elérhető legmagasabb igazság, hanem a világon a legnemesebb demokrácia és a leglendületesebb progresszió. ... Lehet, hogy az egyház egyes konkrét esetben tévedett Isten igazságai alkalmazásával. E téren bárkitől szívesen fogadja, ha az evangélium, a Szentírás, egyszóval az Ige alapján jóra figyelmezteti, de azt, hogy mit tanítson a felnövekvő nemzedéknek, és mit foglaljon bele, vagy

mit hagyjon ki a tankönyveiből, azt maga kívánja megállapítani. Ezzel nem érinti az államnak azt a jogát, hogy tankönyveinket állami szempontból felülvizsgálja” — írták, majd hozzátették: „Tudjuk, hogy magyar földön egyetlen intézmény se folytathatja életét ott, ahol az összeomlásakor abbahagyta. *A keresztyén egyházak átérzik annak a feladatnak a nagyságát, hogy munkájuk módszerét, eszközeit, társadalmi tevékenységük szükségleteit és lehetőségeit, gazdasági forrásait, teljesítő-képességét és háztartási rendjét revideálják, életünkől mindazt, ami idői, emberi és változó, az új világhelyzetben alkalmazzák.* [Sic!] De kérik azt, hogy erre időt engedjenek, elhamarkodott lépésekre ne kényszerítsék, kész tények elé ne állítsák. *Adjanak módot arra, hogy ezeket a kérdéseket a közhatalom gyakorlóival megbeszéljék, kölcsönös jóindulatból származó közös megállapodásra jussanak.* Az el-sietés itt éppen úgy megbosszulná magát, mint amilyen végzetes lenne egy köny-nyelműen felidézett kultúrharc.”⁹⁸³ A kultúrharcra való utalással — valószínűleg — *Túróczy Zoltán* evangélikus püspök május 22-i őrizetbe vétele lehetséges kö-vetkezményeinek felvillantása volt a dokumentumot fogalmazó *Ravasz László* és *Kapi Béla* szándéka.

Amikor figyelmeztetésüket látványosan figyelmen kívül hagyva, *Túróczy Zoltánt* „háborús büntett” miatt, precedenst teremtő, 10 év fegyházbüntetésre és politikai jogainak ugyanennyi időre történt felfüggesztésére, állásvesztésre ítélték,⁹⁸⁴ *Ravasz László, Kapi Béla püspökök, Endrédy Vendel zirci főapát* — június 30-án — közös beadványt fogalmaztak, melyet másnap eljuttattak a nemzetgyűlés elnökének, a miniszterelnöknek s a kultuszminiszternek: „A népbíró-sági ítéletek megokolásában egyre gyakrabban találkozunk azzal a megállapítással, hogy a vádlottat szigorúan meg kell büntetni, mert a Szovjetunióról sértő módon nyilatkozott, s ezzel közvetve a háború eredményesebb folytatására uszított. Sok esetben ez a sértés nem volt egyéb, mint az, hogy a Szovjetuniót vallás- és egyházellenességgel vádolta.”⁹⁸⁵ Mint a magyar keresztyén társadalom lelki vezetői, kérjük Miniszterelnök Urat, méltóztassék a jónak látott módon oda hatni, hogy e kérdésben tiszta és világos elvi állásfoglalás egységes és igazságos joggyakorlatnak vessen meg alapját. Nevezetesen: *nem politikával foglalkozó, hanem pásztori missziót végző egyházi embereknél, illetve egyházi összejöveteleken és üléseken bizony-ságot tevő világiaknál* [pedagógusoknál is — D. P.] *az állítólagos orosz egyház- és vallásellenességgel kapcsolatban az orosz megszállás előtt tett kijelentéseket az ügyészségek ne minősítsék háborúra uszító vagy az orosz nép méltóságát sértő cselekedetnek, hanem olyan nyilatkozatnak tekintsék, amelyek tisztán a vallásos élet körébe tartoznak és ott bírálhatók el. ... A Szovjetuniót a magyar értelmiség közvetlenül nem ismerhette. Ebben részes lehetett a nálunk általánosan uralkodó politikai felfogás, de részes volt benne maga Oroszország is*” — írták, elismerve, hogy „az orosz megszállás első percétől kezdve a Vörös Hadsereg minden vezető tényezője kijelentette, hogy a vallás szabad gyakorlását nem érintik, a lelkiismereti szabadságot tiszteletben tartják, sőt elvárják, hogy minden egyház úgy végezze

munkáját, mintha nem is lenne háború”. Az ügy precedensként való felhasználását megelőzni kívánó levelüket azzal „a reménnyel” zárták, hogy a fentiek figyelembevételével Túróczy Zoltán ügyében „a jogerős ítélet másképpen fog hangzani”.⁹⁸⁶

Erre azonban nem sok jel utalt, így 1945. július 23-án (21-én?) *Ravasz László — Bereczky Albert VKM-államtitkár és Witz Béla budapesti érseki helynök* társaságában — Budapesten felkereste *Grósz Józsefet*. Azt javasolták a magyar püspöki kart átmenetileg irányító kalocsai érseknek, hogy „el kellene menni [együtt] Vorosilovhoz, és megkérni, járjon közbe a kormánynál, hogy rendőrhatalóságaink és népbíróságaink megfelelő utasítást kapjanak, és a régebbi bolsevizmus ellenes nyilatkozatokat ne minősítsék úgy, mintha azok a Vörös Hadsereg bevonulása után történtek volna”.⁹⁸⁷ A marsall azonban nem fogadta őket, a nyíregyházi evangélikus püspök (1946. március 1-jéig, további ügyek baljós előjeleként) börtönben várta ügye felülvizsgálatát, s más, Ravasz Lászlót nyugtalanító ügyek is napvilágra kerültek. Így rövidesen annak konstatálására kényszerült, hogy „*Magyarországon a háború elvesztésével az egész politikai rendszer szélsőjobboldalról olyan erővel vágódott át a szélsőbaloldalra, hogy ezt az átcsapódást méltán nevezhetjük az egyik magyar forradalomnak*. Közállapotainkat még korántsem lehet kiegyensúlyozottnak nevezni. Ezért van az, hogy a végleteket feloldó és kiegyenlítő szintetikus erők még nem hatalmasodtak el. Sokszor az a benyomásunk, mintha a jobboldali fasizmust baloldali fasizmus váltotta volna fel,”⁹⁸⁸ s szívszorongva figyeljük, hogy az ellenkező végletekbe szédületesen kilengő inga mikor tér nyugalmi állapotba. De ha elfogulatlanul áttekintjük az elmúlt tíz hónapot, azt kell mondanunk, hogyha lassan is, de a demokrácia erősödik, s hisszük, hogy ez a nemzet megtalálja önmagát. Szigorúan kell vigyázni arra, hogy oroszbarát politikát kövessen, de Nyugathoz, s főképpen az angolszász világhoz még jobban hozzákapcsolódjék”⁹⁸⁹ — hangsúlyozta, az 1945. november 4-i országgyűlési választások után⁹⁹⁰ a „középre tartás lehetőségében” reménykedő püspök.

Hamarosan szembesülnie kellett azonban azzal, hogy a sztálinizmus erőterében s a fokozatosan kibontakozó hidegháború légkörében a kelet-európai politikai inga ahelyett, hogy nyugalmi állapotba jutna, egyre csak balra tart. 1946. november 25-i püspöki jelentésében⁹⁹¹ már erős aggodalom érezhető a „*szabad egyház a szabad államban*” elv megvalósításának mikéntjét s az egyházi iskolák jövőjét illetően:⁹⁹² „A szeparáció időpontját nekünk kell megállapítanunk, végrehajtásához egy jóindulatú és emelkedett kormányzati politika teljes segítségére van szükségünk... Ha pedig a szeparáció úgy következne be, amint mi nem akarjuk, ellenünk, ártási szándékkal, rosszindulatú kormányzati politika mellett,”⁹⁹³ azt is elhordozzuk, tudván azt, hogy a szenvedő egyház a leghatalmasabb egyház.” „A szellemi irányzatok catalaunumi csatájában... egyre több szó esik az iskoláról. Minden világnézet az iskola meghódításáért küzd, mert minden iskola megannyi erődtény.”⁹⁹⁴ A történelem tanúsága szerint az egyházi iskola nem annyira a de-

mokráciák, mint inkább a teokráciák és hierokráciák talaján díslik. A szocializmus és kommunizmus programjában benne van az iskolák államosítása, vagy legalábbis következik belőle.⁹⁹⁵ Viszont *a keresztyén világnézet nem engedi az iskolát. ... Nem győzzük eléggé hangsúlyozni, hogy egyházunk iskoláit önnön léte fel-tételének tartja*” — hangsúlyozta Ravasz László.⁹⁹⁶ Majd hozzátette, hogy — a földreform óta — a „gyakorlatban nincs más iskola már Magyarországon, csak az állami, mert minden iskola személyi költségeit az állam fizeti, minden iskola leg-főbb igazgatását az állam végzi.”⁹⁹⁷

De... *amíg mi lelket adhatunk az iskolánkba, addig az iskola a mienk, akárki fizeti a tanítóinkat. Ezért az államosítással szembeni hangtalan birkózásban döntő tényező tanítóink és tanáraink élő hite, missziói ereje.* Ezen a téren sok hiba terhel bennünket. *A tanítóképzés csak formálisan volt kezünkben, de sokkal több tanítói diplomát adtunk ki, mint amennyi tanítói lelket alakítottunk át a Krisztusban. Nem érezzük-e hogy elérkeztünk az utolsó pontra, ahonnan már [még? — D. P.] visz-szahódíthatunk egy félig elfoglalt birodalmat: a saját iskoláinkat*” — tette fel a szónoki kérdést Ravasz László. Majd harci riadót fújt⁹⁹⁸ a református iskolák fenntartásában érdekelt gyülekezeteknek: Kecskemétnek, Kőrösnek, Halasnak, egységbe szólítva őket, hogy szervezzék meg — az analóg katolikus szervezetek-hez hasonlóan⁹⁹⁹ — „a református iskolák Baráti Szövetségét”. Azt a corpus spiri-tuálét, melyet tagjai: az iskolák növendékei, tanárai és szülői alkotnak majd, s amellyel „egy olyan kultúrfalanxot állítunk csatasorba, amilyenel csak a keresz-tyén egyházak¹⁰⁰⁰ és a csak nálunk nagyobb egyházak dicsekedhetnek. ... Ne fe-lejtsük el, hogy csak addig van létjogosultságunk, amíg egy határozott, sajátos szellemiséget valósítunk meg, s e szellemiség számára követeljük az egyenjogú-ságot és a jóakaratot.” „Ezért tehát mi, akik itt vagyunk, egy láthatatlan, szabály nélküli társaságba, szövetségbe tartozunk bele, *az egyházi iskolák baráti társasá-gába*” — tette hozzá Kecskeméten, 1947. április 21-én, tisztázva: „Most én nem arról beszélek, hogy ezt a mi óhajításunkat fenyegeti-e valami veszedelem. Ez po-litikai kérdés. Itt pedig nem politizálunk. Akár fenyegeti, akár nem fenyegeti, mindegy. Vegye mindenki tudomásul, hogy mi ragaszkodunk gyermekeinknek Krisztus evangéliuma iránti igényéhez. Ebből nem engedünk” — szögezte le¹⁰⁰¹ a kötelező hitoktatás fenntartásáért az új miniszterrel, *Ortutay Gyulával* is vitába szálló s „az ezeréves magyar keresztyénség bizonyos egzisztenciális érdekeinek megóvása” érdekében — az evangélikus egyház mellett — *Mindszenty herceg-prímással* is együttműködést kereső Ravasz László.¹⁰⁰²

1947. január 7-én — *egyházkerületi püspöktársaival közös — bizalmas körle-vélben* tudatták a református egyház lelkészeivel, hogy elkerülhetetlennek látják az egyház és állam viszonyának változását, melyet nem kezdeményeznek, de nem is félnek tőle. Nem kívánnak egyebet az államtól, „mint szabadságot, megbecsü-lést, a kettejük közt... fennforgó anyagi kérdések becsületes és végleges rendezé-sét, lehetőleg olyan fundált vagyonban, mely a kisajátított földvagyonokért igaz-

ságos kárpótlást ad s ezen kívül a szent szolgálatot biztosítja.” A társadalmi átalakuláshoz való református viszonyt vázolván „félreérthetetlenül megmondták”: „komoly keresztyén ember sem a régi, sem az új világban, sem liberalizmus, sem kapitalizmus, sem demokrácia, sem szocializmus címén *nem vállalhat két dolgot*, mert mindkettő nyilván ellenkezik Isten kijelentett akaratával, teremtetési és megváltási rendjével: gazdasági kizsákmányolást és politikai elnyomást. Tehát nem vállalhat *osztályuralmat*, és nem vállalhat *parancsuralmat, államtotalitást*.” A református egyház *rokonszenzvel* néz azonban „minden olyan rendszert és rendszerváltozást, amely az emberi személyt arra segíti, hogy Istentől rendelt jogainak és azokhoz fűződő kötelességeinek teljesebb gyakorlatába jusson, de *tiltakozik* minden olyan rendszer és rendszerváltozás ellen, amely az emberi személy elnyomorodását, istenképe eltorzulását idézi elő az egyéni és csoportos önzés, a gyűlölet és az erőszak eszközeivel”.¹⁰⁰³

Az 1944. szeptember 30. és 1946. október 25. között német, majd szovjet megszállás miatt épületéből kiszorult¹⁰⁰⁴ *nagykőrösi képző tantestülete* — az idézett dokumentumok révén jelzett pályán — követte püspökét, egyházát. Előbb, 1945-ben a VKM 56.001. és 56.002. számú rendeletei nyomán a „*demokratikus szellemben való világnézeti áthangolás*” útját kereste s vélte megtalálni: „*a magyar református egyház szellemi talajában*”, XVI–XVII. századtól sokáig meghatározó hagyományaiban: az iskolai autonómiában, a tantestületek demokratizmusában, az ifjúságnak az iskolai életben, nevelésben játszott szerepében.¹⁰⁰⁵ Ezek révén „az autonómia szervezetében, e szervezet életét átható szabadság szellemében tervszerűen, lépésről lépésre segítette tanítványait fejlődésükben az önállóságra (autonómia), a szabadság állapotába. ... El kell azonban ismerni azt is — tették hozzá —, hogy iskoláinknak ez a szervezete és nevelése a XIX. század végén — mint általában az egész vonalon — nálunk is meghomályosodott, és inkább mint hagyomány élt. Az utolsó tizenöt évben ugyan a hamu alól apró lángocskák törtek elő. Ám az ezek nyomán jelentkező próbálkozások, amelyek tehát a múlt nevelési értékeire való ráeszmélésből eredtek, mostoha külső (kialakuló háborús helyzet), belső körülmények miatt nem erősödhettek meg. A *demokratikus szellemű nevelésnek napjainkban történő erőteljes hangsúlyozása ezért a református iskolák számára, így a mi nevelésünk számára is ezt jelenti: múltunk maradandó értékeit érvényesítsük iskoláink külső, belső szervezetének kiépítésében, nevelésünk céljában és állandó feladatainak végzésében, valamint eszközeinek alkalmazásában*.”¹⁰⁰⁶ Iskolai nevelésünk megmaradt ugyan az eredeti hangnemben, de a dallam bizonyos mértékben módosult, előadásmódja pedig határozatlanná, olykor egész halkkává vált” — olvashatjuk az önkritikus értékelést Váczy Ferenc 1944/1945. tanév végi jelentésében.¹⁰⁰⁷

Az új, „demokratikus dallamok” két változatának akadt exponált híve a tantesületben. Márton Barna énektanár, karnagy Erdei Ferencsel kialakult barátsága révén a *Nemzeti Parasztpárt* helyi vezetőségében vállalt komolyabb szerepet.

1945. április 21-én cikket jelentetett meg a *Nagykőrös Népe*-ben, melyben előbb konstatálta: „jelszavakban csalódott, s lelkiismeretlen vezetőktől megundorodott, eszményekbe vetett hitében megingott népünk nagy tömege megrettenve áll meg most az új élet kapujában: szabad-e neki oda bemenni?”¹⁰⁰⁸ Majd kifejtette, hogy „a magyar tavaszt váróknak” nemcsak szabad, hanem be is kell lépniük; s azt, hogy milyen lesz ez az új élet, arról az érdeklődők Veres Pétertől, Darvas Józseftől és Erdei Ferencről várhattak felvilágosítást, azon a vasárnapi nagygyűlésen, melyen a zárszót a kántor úr tartotta.¹⁰⁰⁹

Juhász Béla az Ideiglenes Nemzeti Kormányba a vallás- és közoktatásügyi minisztert, Teleki Gézát¹⁰¹⁰ delegáló *Polgári Demokrata Párt* városi elnökeként próbálkozott „az új időknek új dalaival”. Így mindenképpen része lehetett a *Nagykőrös Népe* május 5-i számában megjelent bemutatkozó-invítáló szöveg összeállításában, közzétételében: „Ha a polgár demokratikus érzületű, akkor azzal is törődik, hogy a közösség, amelyben ő maga is él, az államvezetést a maga kezében tartsa, s így biztosítsa, hogy a közösség szintén boldoguljon. ... *Nagykőrösön a Polgári Demokrata Párt szolgálja legközvetlenebbül a demokratikus érzületű, polgári gondolkodású embereknek egy táborba való gyűjtését, politikai szereplésének irányítását, sőt nevelését is, mert magatartása, életformája polgári...* Ez a nagykőrösi magyar polgár... azon töpreng: melyik párt lehet neki való. Vele született szabadságszeretete és fontolva haladó (konzervatív) szemlélődő természete visszatartja az elhamarkodott választástól. Szeretné csendesen tartott politikai érzékét kipróbálni, az átalakulás szolgálatába állítani, szeretné ösztönösen is szolgálni annak a közösségnek, melynek ő is tagja. Ezeket a szemlélődő nagykőrösi polgárokat hívja halk szóval a Polgári Demokrata Párt... a fokozatos fejlődést kívánó, nyugodt haladást szerető nagykőrösi polgárokat, tekintet nélkül arra, hogy mi a foglalkozásuk”¹⁰¹¹ — írta, vélhetően Juhász tanár úr, ilyen különös, anonim formában vallva szemléletéről, értékeiről s arról is, hogy szeretné, ha a nagykőrösiek „vissza/befogadnák” — s cserébe ő szívesen szolgálná e közösséget.

A párt nagykőrösi szervezetének 1945. szeptemberi nyilvános taggyűlésén — a *Nagykőrös Népe* tudósítása szerint — Juhász Béla elnöki megnyitójában „hangsúlyozta, hogy a párt roppant figyelemmel vizsgálja: kik azok, akik az egyes politikai programokat meg akarják valósítani, s azt is: kikkel akarják megvalósítani. A pártot az a meggyőződés hatja át, hogy bárminő program állítására és hirdetésére csak tiszta szándékú és tiszta lelkű magyarok jogosultak. Program és ember olyan szorosan összefügg, mint a ki- és belélegzés. *A magyar politikai csónakban öt embernek kell most ülnie és benne végig megmaradnia a háborgó tenger hullámvérései közepette, mert csak így köthet ki a magyar jövődő kicsiny, de boldog szigetén.*” Utóbbi mondatával a tanár úr azt a felnőtt életében már másodszor előállt szerep-ellentmondást próbálta feloldani, mely az előző fejezetben taglalt nemzetnevelői hivatás holisztikus jellege s már a nevében is a részlegességre utaló pártelnöksége között fennállt. Többen vagyunk, de egy hajóban evezünk, együtt

kell haladnunk — sugallta Juhász Béla. Ezt követően a párt országos elnöke, Szent-Iványi Sándor azt fejtegette, hogy „a demokrácia a polgárosult nemzetet jelenti”, s hogy „a párt egyetértésben akar együttműködni a többi párttal. Vezető szelleme Kossuth Lajos.”¹⁰¹²

A *Köznevelés* 1945. szeptember 15-i számában megjelent, „*A nevelés mai célja*”¹⁰¹³ című írásában Juhász Béla jelét adta annak, hogy *hivatása szempontjából is megpróbált komolyan szembenézni az új korszak kihívásaival, s hogy megértette: nemcsak — a Bajcsy-Zsilinszky Endre és a Polgári Demokrata Párt által forszírozott — Kossuth Lajost, hanem Eötvös Józsefet is „vissza kell hívni hosszú száműzetéséből” ahhoz, hogy az elhunyt mestere munkáit segítségével autentikusan interpretáló tanítvány is helyet kaphasson a megújulásban.*

„Mind többször merül fel az iskolai nevelők, a pedagógusok fejében a kérdés, ugyan mi lehet a mai, nagy társadalmi átalakulást kereső időben a nevelés célja. ... Mindnyájan egyetértünk abban, hogy *új társadalomra van szükség*, tehát abban is, hogy *a nevelés újszerű legyen...* A nevelés céljának megfogalmazása a múltban sok gyarlóságot árult el. Vagy egyoldalú irányzatok kiszolgálására akarták a nevelést felhasználni, vagy pedig merő jóindulatból csak egy-egy emberi tulajdonságot hangsúlyoztak, s ennek kialakítását tűzték ki a nevelés elé a többi tulajdonság rovására, nemegyszer a jónak is az elnyomására. Beszéltek politikai, művészi, vallásos, katonai, hazafias nevelésről, a többi követelményt elhallgatták, így csak a nevelés színezetét, »szellemét« jelölték meg. Egyetlen magyar nevelésemelkedőn kívül senki sem foglalta össze mindazt, amit a neveléssel el lehet, s el kell érni.”¹⁰¹⁴

*A társadalom megújulását elsősorban nevelés útján remélhetjük... [A] nevelés az egész embert nézi, tehát feladatának azt tekinti, hogy az egyén testi-szellemi (azaz értelmi és erkölcsi) erőit minél teljesebben kifejllessze. ... A szellem értelmi irányú kibontakozásának eredménye a szellemi önállóság... A demokratikus átalakulás sorsa dől el azon: vajon sikerül-e olyan értelmes embereket nevelni, akik felismerik az új helyzet követelményeit, a közönséghez való viszonyukat... [s] mérlegelik ebbe való beilleszkedésüket... Itt van komoly szükség mélyreható töprengésre, a művelési anyag kiválasztásában: mi a korszerű, mi az időszerű a magyarság megtartása érdekében, mi legyen az a vezető gondolat, amin a világnézet alapul.*¹⁰¹⁵ *A művelési anyag kiszemelésében legfőbb gondolat a haladás biztosítása. A haladás biztosítását egy politikai párt sem tekintheti a maga kizárólagos kiváltságának, ez valamennyi párt közös ügye.*¹⁰¹⁶ *Tehát sem az anyagkiválasztásban, sem az ismereteknek a növendékek elé való terjesztésében nem érvényesülhet a nevelő politikai pártállása, sajátos meggyőződése, mert eltakarhatná a növendék szeme előtt a tárgyi igazságot, a messzi összefüggéseket, a kibontakozás kínáló útjait, ha még olyan igaznak és igazoltnak tetsző is az a politikai meggyőződés. E tekintetben csak a tiszta tárgyiasság, a valóság kényszerítő igazsága játszhat szerepet.*

Bár tudjuk, hogy az értelmi nevelésben a nevelő személye szorosan egybeforr tárgyával, és az oktatás módszerét is ő alakítja, de *ha a nevelő megszokja azt, hogy mindig a valóságot tárja növendékei elé, s a növendékeit is az igazság keresésében, felismerésében és követésében gyakorolja, akkor megközelítheti eszményét, mert az így nevelt emberben nem egyoldalú világkép alakul, s a pártállástól függetlenül nyújtott fogalmak tartalma által nem fejlődik afféle sajátos világnézet, amely embert embertől elválaszt, foglalkozást foglalkozással szembeállít, hanem a természetes egymásra utaltságra eszméltet, s így a társadalmi közösség nagy egységének szolgálatára indít. A nevelő hatásunkra így eszmélkedő ember belátja Eötvös József igazságát, hogy a különböző oldalakról a hegycsúcs felé igyekvők a csúcson találkoznak. E cél érdekében aprólékos gondnal, egészséges mértékű bírálóképesség fejlesztésével kell tehát a nevelés sokféle mozzanatában a körülötünk adódó jelenségeket, tüneteket, a bennünket alakító helyzeteket, viszonyokat, a folyton változó fizikai és szellemi körülményeket a növendékeink építésére elemeznünk.*

Végül a szellem erkölcsi irányú kibontakoztatása érdekében fejlesszünk a növendékekben *nemes érzületet, hogy jóindulattal tudjanak másokkal közösségben és közösségért együttműködni. A nemes érzület a demokratikus gondolkodás igazi forrása, ha figyelembe vesszük, hogy a bennünk állandósuló érzelem ad irányt gondolatainknak és cselekvéseinknek. Ehhez fűzzük azt a szükségletet is, hogy tartsuk meg a templom mellett a felnövekvő nemzedéket, mert észlelhetjük, hogy miféle emberfajta »kitermeléséhez« vezet az Isten nélküli felnövekedés. Ebben a törekvésünkben azonban a kellő szabadság szelleme nyilatkozzék meg.*

A nevelésnek itt körvonalazott célja... abból a felismerésből ered, hogy a *nevelés: fejlesztés, feladata a fejlődés elősegítése, tehát célja sem lehet más, mint a fejlettség. Ez a tanítás Imre Sándortól való, aki időben Apáczai és Eötvös után, hatásában a kettő mellett a legnagyobb magyar művelődéspolitikus. ... [T]anításának helyes értelmezése alapján mondjuk, hogy... csak a fejlett ember lehet az óhajtott társadalmi átalakulás személyi biztosítója, csak a fejlett ember adhat szilárd állandóságot most, amikor úgyszólván minden cseppfolyós állapotban van. ... Ez a tanítás hirdeti, hogy a teljesen fejlett ember: személyiség, azaz tudatos és nemes egyéniség; a mai társadalom ilyeneket vár a nevelőktől. Személyiségek nevelése emeli nevelői tevékenységünket a nemzetnevelés magaslatára, mert egyik tulajdonsága: a tudatosság legfejlettebb alakjában ma is a nemzeti közösségbe való beletartozás tudatát jelenti. A nemzetnevelés viszont a nevelés nemzeti módját: a nemzeti nevelést vonja maga után, ami a magyarság megmaradásának a nevelés részéről egyetlen feltétele. De élénk állítja... a nemzetnévelést: a nemzet szellemi egységének megteremtését. Ez pedig ma a legsürgősebb tennivaló. Csak ilyen módon valósulhat meg a nevelés útján a sürgető követelés: az utánunk következő nemzedék építse fel a demokratikus Magyarországot.*

Csak a valóban fejlett ember lehet a fogalom tisztázott felfogása értelmében demokrata. ... Így nézve a kérdést: *személyiségek nevelése a demokratikus Magyarország felépítésének egyetlen módja és eszköze, a nevelés legfőbb feladata.* Mit érne, ha kívülről: szervekkel, szervezettel, írott alkotmánnyal akarnók demokratizálni Magyarországot, azonban benne a nemzet tagjai fejletlen emberek? Üres váz volna csak a szervezet, amely lehet szép és jó, de tartalmatlan. Csak silány kép tetszetős keretben, üvegcszerép aranyfoglalatban. ... [E]lőbb az embereket kell fejletté, alkalmassá tenni, ők majd megalkotják a maguknak való kereteket...¹⁰¹⁷

[M]ilyen benső magatartást vár a mai idő a nevelés szakemberétől, hogy a nevelés célját elérhesse[?] *Nevelő csak személyiség lehet...* A dolgokról közvetlen közelből tapasztalatokat szerezve, majd ezek hasznosítása céljából a dolgokon felülemelkedve: ez a nevelő igazi magatartása az élet és a tanítványai iránt. ... Ha a nevelő ezt a kettőt: az életet és tanítványt nevelői lelkülettel összekapcsolja, a jövőt szolgálja” — írta, *ma is elgondolkodtató, továbbgondolásra, vitára serkentő*¹⁰¹⁸ *dolgozatában*, közel hatvan esztendeje Juhász Béla.

S ahogy korábban, 1938-ban, most is megpróbált megfelelni a maga által támasztott követelményeknek. Miután az 1945. november 4-i választásokon „közvetlen közletről megtapasztalta”, hogy a Polgári Demokrata Párt (szeptemberi kivánsága ellenére) „kikerült a kormányzásra szövetkezők csónakjából”, így csak egyedül indulhatott; s hogy országosan a szavazatok 1,62%-ával — a Független Kisgazdapárt 245, a Magyar Kommunista Párt 70, a Szociáldemokrata Párt 69, a Nemzeti Parasztpárt 23 mandátumával szemben — mindössze 2 mandátumhoz jutott, s hogy Nagykőrösön még ennél is gyengébb eredményt (a leadott 15.721 érvényes szavazat 1,62%-ával mindössze 254 voksot) ért el,¹⁰¹⁹ belátta: a „csendes, fontolva-haladó konzervatívok” aligha válhatnak a nemzeti egység kovászává, taktikát — és pártot váltott. *Formálisan az új vallás- és közoktatásügyi minisztert, Keresztury Dezsőt delegáló Nemzeti Parasztpárthoz csatlakozott, de valójában* — talán a többek szerint őt ért (de írott forrásokkal nem igazolható) politikai retorzió, „népítélet” hatására — *felhagyott a nyilvános politizálással, s legalábbis ilyen téren a vezető ambíciókkal, sőt: a parasztpárt megszűnésekor a párttagsággal is.*

Visszahúzódott a neki „jobban álló” pedagógusszerepbe, s véleményét szűkebb, tantestületi, közoktatási fórumokon hallatta. Így tett Juhász Béla 1947 április 5-én is, amikor a nagykőrösi tanári testület „nevelési értekezletén” a tanulmányi színvonal emeléséről, ill. annak akadályairól beszélt.¹⁰²⁰ „Magam úgy látom, hogy az alacsony tanulmányi színvonal okai bennünk, a külső körülményekben és a növendékekben kereshetők. Bennünk főként azért, mert bár következetesen törekszük a testület a színvonal fokozására, de talán még mindig azzal a nevelői magatartással, amelyet a közelmúlt kedvezőtlen körülményei alakítottak ki, s amelyekre tekintettel megokoltnak tartotta a nevelő az elnézést, a türelmes várakozást arra: *egyszer csak az ifjúság, ez a meggyötört fiatalság is elérkezik abba a lelki és*

fizikai helyzetbe, amikor majd többet és jobban tanul... Valljuk be, hogy sok növendékre nézve csalódtunk e várakozásban...

Az okokat másutt is kell keresnünk. Ne tagadjuk, hogy *néhány kartársunknál az iskola melletti és iskolán kívüli elfoglaltsága miatt, akaratlanul is, vagy éppen a helyzet kényszerítő hatalmára, olykor háttérbe szorul egyetlen és igazi hivatása: az iskola nevelés...* Ez nemegyszer arra kényszerítette, hogy a számonkérés munkáját megrövidítse és az új anyag előterjesztését is összevonja, a megismerést és megértést sok tekintetben a növendékre bízva. Ez az eljárás nem készítet állandó, komoly tanulásra, még akkor sem, ha ezt biztatásként mindennap kifejezésre juttatjuk. Sőt: a lazaságra hajló növendék ebből egyenesen azt a vélt előnyt nézi ki magának, hogy nem szükséges napról napra becsületesen készülni. De azt sem tartjuk a mindennapi tanulásra készítető eljárásnak, ha a számonkérés csak 1-1 kérdésből áll; ebből egyrészt nem lehet az ismeretek alapos megszerzését megállapítani, másrészt nem ad alkalmat a folyamatos előadásmód fejlesztésére. Ismerjük el, hogy ennek oka gyakran rajtunk kívül eső: *nagyon fáraszt bennünket az egy-egy napra eső sok óra* (a dolgozók tanítóképzője miatt), a kegyetlen tél okozta betegeskedés...

Lehangoló, szinte *bénító hatású ránk az oktatási segédeszközök hiánya*, amelyeket pótolni vagy helyettesíteni módunk sincs. Ezen csak fásultan töprengeni lehet annak, aki a tehetetlenségét nehezen tudja elviselni, de nem tud rajta segíteni.

Zavarja a nevelő, s ezen belül az oktatómunka sikeres végzését az a követelés, hogy a nevelés szelleme demokratikus legyen, azonban még nem sok ember látja világosan: hogyan lehet ennek az új irányú szellemnek érvényesülnie a növendékekhez való viszonyunk alakításában és az oktatási anyag újszerű, korszerű feldolgozásában. Roppant nagy személyes elfoglaltságunk megnehezíti a korral való haladást a szükséges ismeretek tekintetében; az anyagiakkal való küzdelem az ehhez szükséges lehetőségek előteremtését (pl. a könyvvásárlást). Még mindig *hiányzik a részletekbe menő, alapos szakirodalmi útmutatás, amely kétség nélkül eligazítana útkereső tapogatózásunkban.* Eddig csak általános elvek hangzottak el, pontos vezérfonalat nem kaptunk, vagyis olyan elvszerű útmutatást, amelyet bárki egyénisége szerint szabadon követhetne.

Csüggesztő még a gondolata is annak, *mennyi meg nem felelő tankönyvet kell használni és használtatni, s egyenesen riasztó*, amikor oktatás közben arra döbbenünk rá, hogy *a háborús évek nyomán a tanulók milyen gyenge tanulmányi alapot hoznak elénk*, amire újat kellene ráépíteni. Ez a tény küzdelmünk eredményét eleve megghiúsítja...

Szembe kell néznünk azzal a nehéz kérdéssel is: mennyire szabad ilyen körülmények között a tanulóifjúságot mindenféle — bármennyire is jogosult és megszokott — előadásra előkészíteni. Aki nem érti a diák pszichológiáját, az csak az erre fordított időt méri, és könnyen megnyugtatja magát, hogy ez mindig csak né-

hány óra, tehát a növendék elegendő időhöz jut a mindennapi tanulmányi kötelezettségének az elvégzésére. Az ilyen... [kolléga] nem fogja fel: mit jelent a fejlődő ember figyelmét másra terelni... [s hogy] az ún. egyórai délutáni elfoglaltság összesen két órát vett el és háromórai fáradtságot okozott a növendékeknek. Az iskola súlyos anyagi helyzete megkövetelte az ilyen előadások rendezését, amelyek természetesen sok munkát és, az elmondottak szerint, bizonyos alkalmazkodó áldozatot követeltek több tanártól és sok növendéktől egyaránt. A növendékek óráról való elvonása is bénító hatású az eredményre: a tanuló előtt komolytalanná teszi az iskolai munkát” — folytatta Juhász Béla az igazgatóval, a karnaggal és másokkal már a korábbiakban elkezdett polémiáját, a rendszeres munka és számonkérés, valamint az egyes tanulók javuló teljesítménye pozitív visszajelzésének jelentőségét hangsúlyozva.

Konstatálta ugyanakkor, hogy „jó néhányunkat lelkiileg súlyosan foglalkoztat, egyéb nyomorúságaink mellett, a nevelő/tanító/képzés átmeneti helyzete, amelyből még nem látszik a jövő: a nevelők személyes és az intézet általános sorsának bizonytalansága. E lelki tényezőket nem tekinthetjük munkára lendítő erőnek, sőt bizonytalanná teszi belső magunktartását is” — írta a jeles pedagógus, a Sollen világának lendületes leírása után, a Sein nehézségeit taglalva.

A jövőre vonatkozó bizonytalanságok említésével arra utalt, hogy a politikai élet fokozatos balratolódása következtében — a közelmúlt megítélésén túl —, a fakultatív hitoktatás bevezetésére vonatkozó tervvel, s az állami nevelőképző főiskolák megnyitásával bővült az egyházak és az állam vitáinak köre.¹⁰²¹ Amikor Váczy Ferenc tudomást szerzett a középfokú egyházi tanítóképzők megszüntetésének lehetőségét (is) előrevetítő oktatáspolitikai lépésekről¹⁰²² — 1947. november 28-án —, jelentésben számolt be Ravasz Lászlónak a nevelőképzés államosítására vonatkozó tervekről. Válaszul a püspök megbízást adott a képzők védelmére, a református társadalomhoz intézendő felhívás megfogalmazására. Az 1947. december 6-án elkészült — de Papp Ferenc tanügyi előadó kezdeményezésére az elnökségi tanács 1948. február 11-i ülésének napirendjéről lekerült — felhívásban a nagykovácsi igazgató elkeseredetten konstatálta, hogy „a kultuskormány sorozatos reformjainak eltervezésénél nem veszi figyelembe az egyház törvényben biztosított iskolaalapítási és fenntartási jogait. Sőt ezeknek a korlátozására — jogalap nélkül — olyan próbálkozásokat tesz, amelyek esetleges megvalósítása iskoláink létalapját rendíti meg, s lehetetlenné teszi azoknak az egyház szellemében való további fennmaradását.

Ezek között a kísérletek között látjuk legújabbban azt a tervezetet, mely a magyar református népnevelés alapfeltételét semmisítené meg, ti. a felekezeti tanítóképzés, vagy ahogyan a reformtervezet nevezi: a nevelőképző főiskola teljes állami kezelésbe vételét. Ha ez megvalósulhatna, nemcsak a magyar népnevelés terén kimagasló érdemekben gazdag, nagy múltú, hét ilyen intézetünk megszűnését jelentené, de a felekezeti iskoláztatás további teljes céltalanságát is, sőt lehetetlen-

ségét eredményezné, mivel az egyház a gyermeki léleknek a legfogékonyabb korban való irányítására hivatott nevelők képzésétől üttetnék el... A legsürgősebben fel kell tehát emelni szavunkat ez ellen a szándék ellen. ... Nyomatékkal hangoztatjuk, hogy egyházunk híveinek adófilléreiből fenntartott iskolák sorsa felől egyedül ezeknek az adófizetőknek van joguk dönten, ¹⁰²³ s demokratikus államban a lelkiismereti szabadság legdurvább megsértése volna ezzel az elvvel szembehelezkedni.

Egyházunk a Református Iskolák Barátai Szövetségének a megszervezésével megjelölte az utat, amelyen iskoláink ügyének a védelmét a magyar református társadalom szolgálhatja.

Felhívjuk mindazokat, akik a fentiekkel lélek szerint egyetértenek, haladéktalanul csatlakozzanak ehhez a mozgalomhoz, hogy egyházunk híveinek törhetetlen akarata ezáltal egyetemes kifejezést nyerjen” — írta Váczy Ferenc, ám a tiltakozás helyett, a konventi tanügyi előadó javaslatára, az elnökségi tanács arról határozott, hogy írásban kéri a minisztériumtól egy református nevelőképző főiskola felállításának lehetőségét. ¹⁰²⁴

A nagykőrösi képző — három értelmiségi származású kivételével, alsóbb néprétegekből származó, az idősebb igazgatón kívül, harmincas-negyvenes éveiben járó — tantestületének (9 rendes, 2 beosztott, 3 óraadó tanárának és 4 gyakorlóiskolai tanítójának) sem maradt más választása, mint visszatérni az 1945-től követett magatartásához, melyet, az intézményben megnyílt dolgozók tanítóképzőjére emlékezve, Nánási Miklós így jellemezett: „Közéleti hajlandóságait — mint felekezeti tanerők — a város különböző egyházi, társadalmi egyleteiben, főként a kultúra terjesztőiként éltek ki (KIE, Arany János Irodalmi Társaság, gazdakörök, iparoskör, hegyközség, nőegylet, dalárdák). A politikai arénát messze kerülték. Senkit sem csábított a gyors karrier lehetősége. ... Amikor a nem politizálás nyílt politikának (már ti. reakciónak) számított, a testület akkor is megmaradt régebbi álláspontján. Arról a neveltetés, a beidegzett ideológia, az egyházi függőség és a közelmúlt óvatosságra intő tapasztalatai miatt nem mozdult se jobbra, s balra. Politikai tettnek az iskolai munkát tekintette, amit a szakszervezeti mozgalom és a népművelés serény szolgálatával egészített ki. A koalíciós időszak is csak egy beosztott tanárt tudott a közélet porondjára szólítani: Bartók-Kodály megszállott apostolát, Erdei Ferencék (akik a felszabadulás előtti években sűrűn és tartósan időztek a városban tudományos kutatómunkájuk révén ¹⁰²⁵) elkötelezett hívét és barátját. Ő volt a helyi Parasztpárt egyik alapítója és oszlopa. ¹⁰²⁶ De politikai állásfoglalásnak minősítette a testület a dolgozók iskolája melletti kiállást, az ottani munkát a sanyarú viszonyok közt, a tanulók segítségét céljaik elérésében. Némiképp »bizonyítani« is akart ezzel a szektáns (Sic!) beütésű, túlzóan balos mozgalmi emberek előtt, akik meglehetősen bizalmatlanul kezelték az értelmiségieket, a »tanárféleségeket« meg különösen.” ¹⁰²⁷ Rövidesen tapasztalniuk kellett azonban, hogy az új politikai konstellációban ez már korántsem lesz elegendő, s

azt is, hogy a nevelőképző főiskolával kapcsolatos kérelmeknek sem lett fogantatja.

Sőt: támogatójuknak, a dunamelléki püspöknek magának is tudomásul kellett vennie, hogy személye és koncepciója egyaránt elfogadhatatlan az új hatalom számára.¹⁰²⁸ Előbb 1948. április 8-án, Tildy Zoltán köztársasági elnöknel *Veres Péter* szólította fel „a múlt rendszerben erősen diszponált egyházi vezetőket” a politikai élet porondjáról való eltűnésre.¹⁰²⁹ Majd miután április 14-én *Rákosi Mátyás* — közelebről meg nem határozott, „könyörtelenül alkalmazott” következményeket kilátásba helyezve¹⁰³⁰ — személyesen „tanácsolta” a kormányzat nevében *Ravasz Lászlónak* „az egyházi vezetésből való visszavonulást”, a püspök (követve a letartóztatás révén „jobb belátásra” juttatott Lázár Andor főgondnokot) lemondott.¹⁰³¹ A május 11-i rendkívüli kerületi közgyűlésen ismételten hangoztatva, hogy az „egyház és állam viszonyának rendezésére”¹⁰³² ... a református egyház azt a megoldást tartja leghelyesebbnek, amit *a szabad egyház a szabad államban* fejez ki. Ez azt jelenti, hogy az egyház csak akkor végezheti szolgálatát, ha szabad az államtól, szabad más egyházaktól s egyedül csak Urának, a Jézus Krisztusnak engedelmeskedik. De ez csak akkor lehetséges, ha az állam is szabad az egyházaktól, mindenkitől éppúgy, mint egytől; ha az állam az egyházak tanításai-val szemben semleges s polgárait nem kötelezi semmiféle világnézetre, sem a hit, sem a hitetlenség követelésével.

Másik fontos dolog, hogy ez a szabadság és kölcsönös függetlenség egyszerűsmind jóindulatú együttélés is legyen. ... Az egyház százados fejlődése során az uralkodó osztály társadalmával összenőtt, viszont a szociális forradalom az uralkodó osztály keretein kívül támadt, ennél fogva egyház és szociális forradalom kölcsönösen ellenségnek tartották egymást, pedig mindkettőnek üzenete és szolgálata sok egyezést mutatott, szemben azzal a különbséggel, amit az uralkodó társadalom, a feudális és kapitalista osztályuralom mutat az evangéliummal összemérve.¹⁰³³

Az a nagy szociális forradalom, ami átalakította Magyarországot, és lassanként átalakítja az egész világot, elsöpörte a megelőző államrendet annak az osztálynak az uralmával együtt, amelyen ez felépült... Ilyen helyzetben kísértése az egyháznak, hogy azonosítsa magát a letűnt osztályuralommal, és az új államrendben ellenséget lásson. Kísértése az államnak, hogy azonosítsa az egyházat a letűnt államrendszerrel, és benne ellenséget lásson. Ha az egyházat megejti ez a kísértés, az a végzetes szerep vár rá, hogy átalakul egy illegális politikai párttá.¹⁰³⁴ ... El kell érünk, hogy az egyház ne legyen politikai tábor, amely akár az állam politikai céljai ellen, akár az állam politikai céljai mellett felhasználja azt a befolyást és tekintélyt, amit Jézus Krisztustól a lelkek építésére és Isten országa szolgálatára vett. ... Eddig egy vallásos társadalom dolgozott, vagy keresztyén, vagy protestáns vagy református társadalom, sokféle egyesület, mozgalom, szövetség, szervezett vagy szervezetlen közösségben. A magyar társadalom vallásfelekezeti ala-

pon szervezkedett... *Most megmarad a gyülekezet és a gyülekezet kiküldötteinek, képviselőinek gyülekezete mint összefogó egyházi szolgálat munkaközössége*”¹⁰³⁵ — vázolta az adott helyzetben lehetségesnek vélt, mindkét fél számára elfogadható megegyezés útját¹⁰³⁶ a püspöki tisztségéről leköszönt Ravasz László.¹⁰³⁷

Helyét az egyetemes egyház élén Révész Imre, a tiszántúli egyházkerület püspöke vette át, aki a Konvent Elnökségi Tanácsülésén, 1948. május 20-án az állam részéről átadott megállapodásra vonatkozó tervezet kapcsán kifejtette: „Feladatunk súlyát az teszi emberileg szólva csaknem elviselhetetlenné, hogy *a kormányzat részéről a megegyezésnek mondhatni alapfeltételeként az egyetemes és azonnali iskolaállamosításba való belenyugvásunk van odaállítva*. Ez egyet jelentene azzal, hogy még abban az elvileg kedvezőbb esetben is, ha az állam az alaptörvényben lefektetett s négy évszázad óta szakadatlan folytonosságban gyakorolt iskolafenntartási jogunkat, mint illet... továbbra is elismerné s ezt a szándékot kevés gyakorlati engedménnyel meg is pecsételné — még ebben az esetben is olyan értéket hagynánk egyházunk testéből kiszakítani, amelyeknek közvetve hitelvi jelentőségük is van, és amelyeknek megőrzésére eskünk kötelez...

Igenlő válasz esetén hordoznunk kell önlelkiismeretünk és egész nemzedékünk előtt azt a vádat, hogy az egyház részére más irányban biztosított, s lehet, az ígértnél is időlegesebb, főként csak anyagi természetű előnyökért kiengedtük kezünk közül egyik legnagyobb kincsünket: gyermekeink és ifjaink lelkét. *Számolnunk kell azzal, hogy egyházi nevelőink közül éppen azok, akik legbensőbb érzéseikkel ragaszkodnak egyházukhoz és iskolájukhoz, fognak lelkiileg legjobban megrendülni és meghasadni, hogyha az lesz a benyomásuk, hogy egyházunk vezetősége a legnagyobb válságban magukra hagyta őket, és róluk — nélkülük határozott. ...*

Nemleges válasz esetén viszont vállalnunk kell azt, hogy a megegyezés meghiúsulásáért az államhatalom az irányított közvélemény előtt azonnal minden felelősséget ránk hárítson, s ennek gyakorlati következményeit is — az összes egyházi és iskolai, személyi és dologi államsegélyeknek valószínűleg átmenet nélküli megszüntetésével — azonnal levonja. *Vállalnunk kell tehát az elvi ellenállás emberileg hősiessnek mondható kockázata mellett annak teljes gyakorlati sikertelenségét, és akkor már kivétel nélkül összes iskoláink elvesztését. El kell vállalnunk családok lelkészeink, tanáraink, tanítóink ezreinek, akiket efelől szintén nem kérdeztünk meg — egy napról a másikra koldusbotra juttatását, s esetleg eljárás alá vonását, aminek következményeit az ő számukra nem nagyon fogja elviselhetőbbé tenni annak látása, hogy ez a sors elsősorban magunkat, az első renden felelősöket fog érni. ... Mindezekén túl aligha lesz elhallgatható lelkiismeretünkben az az ítéletes önvád, hogy azt az egész mostani tragédiát immár több mint száz esztendő óta mi magunk és egyébként áldott emlékü, de e tekintetben téves utat járt elődeink készítettek elő tulajdonképpen: kértük, sürgettük és egyre nagyobb mértékben elfogadtuk az állam anyagi segítségét nemcsak iskoláink, hanem a legszorosabban vett egyházi munkaágaink számára is; sohasem bírtuk az evangéliumi*

hitvalló lelkiség felsőbbbséges erejével teljesen elhallgattatni a saját belső egyházi és iskolai köreinkben is tulajdonképpen már száz esztendeje meglévő, 1868 után olykor igen hangosan jelentkezett és lassanként számos gyakorlati eredményt elért iskolaállandósítási törekvéseket, *még kevésbé tudtuk orvosolni a lelkész és a tanító ellentétének nyílt és üszkös sebtét...* [N]em akartunk szakítani azzal a vétkes illúzióval, hogy az államtól anyagilag támogatott egyház ugyanolyan belső és külső szabadsággal teljesítheti a maga Krisztustól ráruházott prófétai, papi és királyi tisztét a mindenkori államhatalommal szemben is, mint ahogyan teljesítheti az az egyház, amelyik az állam kezéből más támogatást nem fogad el, csak azt, amelyet az államnak maga isten megparancsolt!”¹⁰³⁸

Mindehhez június 13-án, a témát tárgyaló *zsinati értekezlet* megnyitó beszédében, Révész Imre hozzátette: „vétkes vakság lenne elleplezni akarni, hogy a mai magyar állam- és társadalomvezetés nem áll az úgynevezett »keresztyény nemzeti« világnézet alapján, s az emberiség, a nemzet, a nép és az egyén létkérdéseit kizárólag földi szögből szemléli, a társadalmi jobb lét és teljes emberi lét megvalósítására más lehetőséget, mint amelyek magukból az emberi e világi örökből és azoknak a természeti törvény szükségszerűségével végbemenő játékból adódnak, nem ismer és nem akar ismerni. Viszont ugyanez az állam- és társadalomvezetés egyházunk íg hirdetői szabadságát mindeddig tiszteletben tartotta, lényegi mondanivalóiba nem szólt bele, hitvallása megváltoztatását nem kívánta meg. ... Azt kell-e felelnünk a velünk megegyezni kívánó államnak, hogy mivel teljesen eltérő, sőt ellenkező elvi és világnézeti alapon állunk, tehát *ab ovo* lehetetlennek látunk, mert belső ösztinteség nélkülünk kell tartanunk minden megegyezést? Vagy pedig azt kell-e felelnünk: ha te, állam, az enyémtől teljesen eltérő, sőt azzal ellenkező elvi és világnézeti alapon állva is lehetőséget akarsz nekem, az egyháznak adni arra, hogy én a magam alapján és a magam körében munkálkodhassam, akkor én legalábbis meg akarom kísérelni azt a továbbmunkálkodást Isten dicsőségére és nemzetem javára... Az első esetben rögtön egy tiszta helyzet alakul ki: egyháznak s államnak vállalnia kell az egymás elleni engesztelhetetlen harcot, amely végeredményben bizonyára Isten választott népének javára szolgálna, de csak a földi egyház kereteinek és munkalehetőségeinek teljes és valószínűleg azonnali széthullása árán... A második esetben egyházunknak azzal a kérdéssel kell szembenéznie, hogy egy esetleges egyezményből, amely elvégre is papiros, mi mehet át a gyakorlatba, nem kell-e felkészülnünk további meglepetésekre” — vetette fel a püspök. Majd így folytatta: „*a »szabad egyház szabad államban« elv megvalósítása a gyakorlatban csonka és bizonytalan akkor, hogyha az állam a maga egyoldalú akarattal nyilvánításával kétségbe vonja akár az egyháznak mint szervezetnek, akár a keresztyén szülőknek jogát, hogy gyermekeiket határozott keresztyén szellemű, sőt hitvallásos iskolákban nevelhessék, az összes közismereti tárgyra kiterjedően is. Elvileg teljesen igazat adok azoknak is, akik egyházunk közvéleményének valószínűleg túlnyomó többségét képviselve azt hirdetik, hogy*

az állam szándékolt lépésével drágán megszerzett sok százados jogának gyakorolhatása lesz — néhány kíméletes kivételtől eltekintve — lehetetlenné téve, s *ezáltal gyermekeink százezrei kerülnek majd egyházunk szellemével teljesen ellentétes befolyás alá, épp a legzsengőbb életkortól kezdve.*” Ugyanakkor ismételten hangsúlyozta, hogy meggyőződése szerint az állami támogatási-ellenőrzési rendszer folytán az egyházi kézben lévő iskolák „szelleme” sem volt biztosítva száz százalékig: már „1867 és 1944 között sem a mi egyházunk szellemiségével azonos szellemiség hordozója volt, azóta pedig egyre inkább marxista irányba tolódott”. Ezért azzal, aki ebben a kérdésben azért helyezkedik elutasító álláspontra, mert „még a mostani világrend tanulságai után is a keresztyén állam évezredes, de a Szentúrással meg nem alapozható fikciójának híve, és azt képzei, hogy valamiféle evilági fordulattal ebből a fikcióból valóság lehet: azzal sem egyetérteni, sem együtt menni nem tudok” — szögezte le Révész, a rendíthetetlennek látszó hatalommal való elviselhető kompromisszum útját keresve.¹⁰³⁹

3.3. „A szocializmus útján haladó államunkkal”, „marxista–leninista világnézettel” — a „világképét fenyegető burzsoá imperializmus” és „a klerikális reakció” ellen

Csak hogy az 1948. esztendő nem az ésszerű kompromisszumok, hanem — Rákosi Mátyás (és a szinte mindenki számára kötelező korabeli szemináriumok) sajátos örökségeként — a radikális „fordulat éveként” rögződött a köznyelvben.¹⁰⁴⁰ Előbb a június 16-i államosítás, majd az október 7-én aláírt, „Egyezménynek” nevezett diktátum következtében a református egyház elvesztette iskolái túlnyomó többségét, s így államosították a nagykörösi tanítóképzőt is.¹⁰⁴¹

S bár az államosítást bejelentő nyilatkozatában május 15-én Ortutay Gyula miniszter még a lelkiismereti szabadság védelmében tervezett lépésként beszélt a küszöbönálló intézkedésekről: „Szabad embereket csak szabad emberek nevelhetnek. A felekezeti pedagógusok ezrei nem maradhatnak megbélyegzett, állásukban és lelkiismeretükben állandóan fenyegetetett kaszt hazánkban. Ilyen körülmények között a magyar kormány sem maradhat meg tovább az alkalmi beavatkozásnál, az intézményes megoldást kell keresnünk.”¹⁰⁴² Majd biztosította hallgatóságát, hogy „az iskolák államosítása után... a kötelező hitoktatás rendszere változatlanul megmarad. Ebből következik, hogy a kormány tervei az iskolaügy demokratizálása terén nem jelentenek támadást egyetlen egyház ellen sem, egyetlen demokratikusan gondolkozó magyar polgár meggyőződése ellen sem.”¹⁰⁴³

Alig fél év múlva már jelentős hangsúlyeltolódásról értesültek¹⁰⁴⁴ az Embernevelés és a Köznevelés nagykörösi olvasói. Megtudhatták, hogy 1948. december 10–11-én, a pedagógus-szakszervezet III. küldöttközgyűlésén a MDP nevében Ré-

vai József, Alexits György, a VKM részéről Ortutay Gyula választa a „fordulat éve eredményeként” megszületett új lehetőségeket és követelményeket.¹⁰⁴⁵ Révai azzal „lelkésítette” hallgatóságát, hogy „a népi demokráciában ők nem a nemzet nap-számosai, hanem a nemzet szakmunkásai”. Ezért „álljanak szívvel- lélekkel a demokrácia mellé... Tagadhatatlan, hogy az iskolák államosítása hatalmas győzelme volt a demokráciának, és ennek a győzelemnek a kivívásában a pedagógusok is támogattak bennünket. De ugyanakkor meg kell állapítanunk azt is, hogyha az államosított iskolában számos helyen még mindig kísért a mindszenyizmus szelleme, még mindig virulens a fekete reakció fertőzése s még mindig nem sikerült a reakciós befolyást kiszorítani az iskolák falai közül, abban felelősek a pedagógusok is. Több aktivitást, nagyobb harci kedvet, bátrabb fellépést kérünk és várunk pedagógusainktól a fekete reakció iskola befolyásával szemben” —hangozatta a MDP képviselője.¹⁰⁴⁶

S bár a református iskolák tanárait aligha „kísérthette a mindszenyizmus szelleme”, Ortutay Gyula számukra is világossá tette új munkaadójuk elvárásait: „elvárjuk a pedagógustársadalomtól a határozott politikai fellépést, határozott politikai tudatosságot... Az az igazság, hogy a nevelés egyben politikai funkció is. Tagadhatatlan, hogy a nevelés szakmai munka is... de nem akarjuk elhanyagolni a nevelőtársadalom politikai képzését sem. ... Mi tudatosítani kívánjuk, hogy a nevelésnek az általános iskola első osztályától, de a kisdédóvótól kezdve politikai funkciója is van, mert igenis a nevelő napról napra való ráhatásával, munkájával politikailag is formálja a gyermeket. Nem közömbös, hogy milyen álláspontot idegeznek be a gyermekbe a szociális fejlődés, a világ eseményei iránti érdeklődés szempontjából...

Ortutay Gyula

[I]degpályánkba be van idegezve az, amit hatéves korunktól oltottak belénk, az a rendszer, amely az úri Magyarországot, kiváltságosak rendszerét, a szomszéd népek gyűlöletét, a haladás elől való elzárkózást, egy különleges magyar fölényt és gőgöt plántálta hatéves korunktól belénk. ... Éreznünk kell, hogy milyen teher-tétel ez a rossz, kártékony múlt bennünk, milyen forradalmi erővel kell ennek em-

lékét, hagyományait letörni, úgy, hogy értékes nemzeti hagyományaink megőrződjenek. Ezt nekünk tudnunk kell, és éppen ezért, *ha van társadalmi munka, ha van politikai, szakmai munka, amelyben a munka végzője nem ingadozhat egy pillanatra sem, akkor a pedagógusnak politikailag nem szabad ingadoznia.* És az a pedagógus, aki ingatag, aki kétkulacsos politikát folytat, és aki a falujában, a reakciós erőknél a megnyugtatót az mondja: »én nem tehetek másként, nem cselekedhetek másként«, aki mást mond az iskolában, mást a szülőknek, aki a reakcióval paktál, miközben a demokráciában, demokratikus iskolában akarja megkeresni a kenyerét, meg kell mondanom, ennek nincs helye miközöttünk»¹⁰⁴⁷ — mondta a miniszter. Mondandóját így folytatta: „Beszéljünk végre világosan és tisztán. Nekünk csak olyan értelmiségre van szükségünk, amely ingadozás nélkül, akár a dolgozók társadalmi osztályából kinőve, akár társadalmi származástól függetlenül, csak ezekért a dolgozókért él és küzd, olyan értelmiség kell nekünk, amely nem a kiváltságokat keresi, hanem a munkát, hogy a parasztság és munkás-ság életnívóját minél hamarabb emelhessük, politikai hatalmát minél jobban megszilárdíthassuk. Ez az értelmiség funkciója, és nem más... [N]ekünk az iskolában sem szabad elfelednünk, hogy *demokrácia és szakértelem elválaszthatatlan egymástól.* Nekünk olyan tanárok nem kellenek, akiknek sejtelmük sincs szaktárgyukról vagy rossz pedagógusok, lélektanilag, pedagógiaiilag képzetlenek, de 5-6 frázist kitűnően el tudnak mondani... De olyan pedagógus sem kell, akinek — ismétlem — halvány sejtelme sincs a világtörténelmi, politikai, társadalmi átalakulásról, ami hazánkban és Európában történt, aki nem érti, hogy mit jelent a népi demokrácia és az abból épülő szocializmus. Ezekre a pedagógusokra sincs szükség, bármilyen jó számtantanárok... *A mi pedagógusaink egyszerre legyenek jó szakemberek és jól harcoló demokraták*»¹⁰⁴⁸ — követelte.

Nemrégiben felmentett politikai államtitkára, Alexits György további vonásokkal gyarapította az új elvárásoknak megfelelő pedagógus képét: „nem lehet élenjáró pedagógiai gyakorlat az, amelyet nem vezet élenjáró elmélet... [T]udomásul kell venni mindannyiunknak azt a tényt, hogy *ma már a marxizmus-leninizmus nélkül egyetlen értelmes szót sem lehet kimondani olyan kérdésben, amely a társadalom fejlődését irányítja, így tehát a pedagógia tekintetében sem.*»¹⁰⁴⁹ *Ha tehát a pedagógusok egyetértenek azzal, hogy nekünk politizálnunk kell, mert pedagógusok vagyunk, mert építeni akarunk, előbbre akarjuk vinni országunk ügyét, és ezzel saját ügyünket is, akkor minden pedagógus legelső feladatává válik, hogy a marxizmus-leninizmus kérdéseivel megismerkedjen és ezeket mindennapi gyakorlatába átvigye.* Ha nekünk a marxizmus-leninizmus vérünk-ké válik, nem lesznek problémáink az egyházi reakcióval kapcsolatban és semmiféle más reakcióval szemben... Azt hiszem, nekünk, haladó pedagógusoknak, kötelességünk felvilágosítani minden magyar pedagógust arról, hogy *mi, csakis, mint a forradalmi társadalmi átalakulás élmunkásai állhatjuk meg helyünket*»¹⁰⁵⁰ ... Ezt pedig akkor érjük el, ha... a munka és a munkát végzők megbecsülésére, a valóságos szabadság tiszt-

teletére tanítjuk népünket, arra, hogyan kell építenünk országunkat, hogyan jutunk el a népi demokrácián keresztül a szocialista Magyarországra és majdan egy kommunista, boldog jövő Magyarországaiba.”¹⁰⁵¹

Négy nappal később az Országos Neveléstudományi Intézet osztályvezetője, a Budapesti Pedagógiai Főiskola igazgatója, *Faragó László* már kifejezetten *a volt egyházi iskolák hívő pedagógusaihoz intézte szavait*: „a vallásos érületű nevelőknek a hitével nem kívánunk szembeszállni, ezeknek a nevelőknek a hitét tiszteltben tartjuk, mint ahogyan az egyházi reakció ellen folytatott harcot sem engedjük világnézeti, dogmatikai térre terelődni. Elismerjük, és fennn hangoztatjuk, hogy vallásos ember is lehet meggyőződéses demokrata, harcos, haladó ember. A mi problémánk most éppen az, hogy hogyan viszonyuljanak ezek a nevelők az erkölcsi nevelés kérdéséhez.

Az nyilvánvaló tény, hogy *az iskolák államosítására többen között azért is szükség volt, mert a haladó, a tények feldolgozására épülő tudomány eredményeit akarjuk népünk valamennyi gyermekének közvetíteni*. A tények világában, a tudományos igazságok területén nem tűrhetjük a világnézeti vitát, a sanda gyanúsítgatásokat és a szemfogató képmutatást. *A természettudományok és a társadalomtudományok pozitív tanításaival szemben áll az egyház. Galilei idejében a fizikát érezte a dogmával összeegyeztethetetlennek (értsd: az egyház uralmát aláásó tanításnak); ma a biológia, a származástan tanításaival szemben foglal állást. S még kihegyezettebb a helyzet a társadalomtudományok területén. Nyíltan megmondjuk: a haladó társadalmi tudományok — az irodalomtudomány, a történettudomány, a szociológia stb. — a leghaladóbb tudományos szemléletet és módszert kell hogy alkalmazzák, s a leghaladóbb szemlélet és módszer vitathatatlanul a marxista–leninista szemlélet és módszer. ... Természetesen nem kívánjuk, nem is kívánhatjuk meg minden tanítótól, hogy marxista legyen; azt azonban feltétlen követelményként kell állítanunk, hogy a korszerű tudomány szemléletét vigye bele az iskolába, a haladó tudomány eredményeivel ismertesse meg növendékeit.*

Tudomásul kell tehát vennünk, hogy hit és tudomány kérdését szigorúan széjjel kell egymástól választanunk az iskolában. Tudomásul kell venniük nevelőinknek, hogy nemzetünk a szocializmust építő népi demokrácia útján halad egyre erőteljesebben és egyre következetesebben előre, és *semmiképpen sem engedhetjük meg, hogy az iskola és az iskolai nevelőmunka a haladás tempójától hosszú mérföldekre lemaradjon*. Korszerű műveltséget kell adnunk népünk gyermekeinek, hogy a szocializmust építő, szervezett és egyre magasabb színvonalú társadalmi munkába beilleszkedhessenek” — fogalmazott ellentmondást nem tűrően, Kalinyin-idézetekkel tarkított cikkében *Faragó László*.¹⁰⁵²

1949. október 19-i — az MDP központjába Mód Aladárnak jóváhagyásra átküldött, az új tanévről szóló — nyilatkozattervezetében *Ortutay Gyula* is hangsúlyozta, hogy továbbképző tanfolyamokon, „a politikai és szakmai képzés elmélyítésén keresztül segítik” a pedagógusokat, akiknek örködniük kell „az iskolai és

tanulmányi rend és fegyelem biztosításán is. Munkájuk eredménye sokban függ attól, hogyan tudják az iskola mögé állítani dolgozó népünket, az ifjúsági szervezeteket és a szülői munkaközösségeken keresztül elsősorban a szülőket. Tanévünknek az alkotmányunk szellemében az is jelentőséget ad, hogy *a vallásoktatás a lelkiismereti és vallásszabadság elvének helyes összeegyeztetése szerint a szülők szabad választása alapján történik.*¹⁰⁵³ Ezzel... iskoláinkból kiküszöböltük a lelkiismereti szabadság állandó megsértését. Sajnálatos, hogy ezt a nagyjelentőségű tényt számos helyen a klerikális reakció zavarkeltésre, az iskolai rend megbontására kívánta felhasználni. Számos helyen odáig merészkedett, hogy nemcsak a szülők nyugalma zavarta fel, de iskoláinkban kisgyermeket hajszolt egymással szembe, a vallásoktatásra nem jelentkező gyermekek ellen a legerőszakosabb fellépéstől sem riadt vissza. ... Már népünk nagy vezére, Rákosi Mátyás rámutatott arra, hogy alkotmányunknak megfelelően teljes vallásszabadságot biztosítunk az egyházak számára¹⁰⁵⁴, és a vallásoktatás terén sem állami hatóság, sem a demokratikus pártok, sem pedig a tömegszervezetek részéről agitáció nem folyt a vallásoktatás ellen...¹⁰⁵⁵ A vallásoktatás iskoláinkban történik és a hitoktatók számára az állam a fizetést biztosítja.¹⁰⁵⁶ Tehát ezen a téren a nyugati polgári »demokráciákat« sokszorosan felülmúló előzékenységgel siet még ma is Népköztársaságunk az egyházak segítségére” — állította a miniszter,¹⁰⁵⁷ egyben — hallgatólagosan a kormányzat „vendégszeretét” vagy más „segítségét” kilátásba helyezve — hangsúlyozta: „Felhívom a figyelmet arra, hogy a leghatározottabban fellépünk minden olyan kísérlettel szemben, akárhonnan eredjen is ez a kísérlet, amely a tanítás nyugodt menetét akarja megzavarni és az iskolába, a szülői munkaközösségekbe ellenforradalmi politikai jelszavakat hurcol be. *Felhívom tehát minden hazafiasan gondolkodó pedagógus figyelmét, hogy éberem őrködjék a lelkiismereti szabadság felett, a legerélyesebben lépjen fel a klerikális reakció bárminő megnyilvánulásával szemben és képviselje pedagógushoz méltóan a harcok felvilágosodás és a haladó tudományok álláspontját.* ... Meg vagyok győződve arról, hogy pedagógusaink a szülők munkaközösségeivel és lelkes ifjúságunkkal együtt ezt a feladatot a most következő tanévben jól végzik, és *minden téren visszaverik a politikai jobboldal megújult támadásait, jelentkezék az a vallásoktatás kérdése körül, akár az iskolai élet bárminő más területén.*”¹⁰⁵⁸

Ezek után aligha csodálkozhatunk azon, hogy az intézetben 1938-tól tanító református lelkész, az 1946/47-ben igazgatóhelyettesi funkciót is betöltő *Seri Andrá*s¹⁰⁵⁹ 1987-ben úgy emlékezett,¹⁰⁶⁰ hogy „az államosítás utáni első iskolaévben nem is változott lényegesen az iskolai életünkben semmi”¹⁰⁶¹ ... *1949-től [ellenben] megváltozott minden.*¹⁰⁶² *Klerikális reakciónak és nacionalizmusnak számított minden, amit az iskola múltjából, gyakorlatából vagy szelleméből átvehettünk volna.*¹⁰⁶³ ... Küzdeni kellett a kettős nevelés ellen.¹⁰⁶⁴ ... Az egyházi életben való aktív részvételtől le kellett mondani, hiszen a tanítóknak sem engedték meg, hogy kántorságot vállaljanak.”¹⁰⁶⁵ Az „egyezményesen” az állam szolgálatába át-

engedett¹⁰⁶⁶ nagykőrösi tanítóképzős tanárok ily módon meglehetősen szorult helyzetbe kerültek, s ha diszkrétebb formákban is, bizonyára egyházuk előljáróitól vártak eligazítást. Mit tapasztalhattak?

Az „egyezmény” végrehatása körüli nehézségekkel, jó előre feltételezett „meglepetésekkel” szembesülni kényszerült Révész Imre püspök előbb tiltakozással, a helyi hatalmasságok túlkapásaival szembeni ellenállással próbálkozott, majd fokozatosan visszavonult az általa elfoglalt világi közéleti pozíciókból.¹⁰⁶⁷ Mivel a személyét ért támadások továbbra sem csendesedtek és egészségi állapota is megrendült, továbbá vonzotta a tudományos kutatás lehetősége, nyugdíjazását kérte egyetemi tanári és egyházi funkcióiból egyaránt. A református iskolák 1948. szeptemberi 7-i tanévnyitó ünnepélyén keserűen jegyezte meg: „Jézus tűzbe dobta iskoláinkat, csak négyet hagyott meg a kultúra utolsó bástyájaként, és várjuk a megpróbáltatást.”¹⁰⁶⁸ A *Tiszántúli Néplap* által a „megállapodás felrúgásának” minősített kifakadás után,¹⁰⁶⁹ talán „szabad elvonulása” érdekében, 1949. április 14-én, a Függetlenségi Nyilatkozat centenáriumán, a debreceni Nagytemplomban tartott megemlékezésen az „imádság hangján” kérte: „Legyen áldott a debreceni Nagytemplomot teljes egészében újjáépítő, annyi más szentegyházunkat újjáépíteni segítő, vallásuk szabad gyakorlatát biztosító és védelmező egyházunkat anyagiilag is bőkezűen támogató Magyar Köztársaság és az azt Atlaszként vállain hordozó fiatal, alkotásaiban máris verhetetlennek bizonyult magyar népi demokrácia! Legyen áldott Istentől, és legyen örökre megáldva Isten magyar református gyülekezetének hálás, meghatott szívéből.”¹⁰⁷⁰

A nagy nyilvánosságot kapott megnyilatkozásra a vezetés nevében április 20-i levelében elismerően reflektált — az egyházakat érintő jelentősebb ügyekben Rákosi által „kézivezérelt”¹⁰⁷¹ — Ortutay Gyula is: „Számunkra nagy öröm és tisztesség volt az a méltó és tiszta hang, amely népi demokráciánk munkájához szólt, az a szilárd magyarság, amely a legjobb történeti hagyományainkra utalva helyesli eljövendő terveinket. Egyház és állam viszonyában általánosságban is, de a református egyház és államunk viszonyában különösen nagyjelentőségű tett volt ez a beszéded. Hatása egyre szélesebb tömegekben gyűrűzik tovább, és Rákosi Mátyás tegnapi beszédéből Magad is láthatod, hogy a legilletékesebb helyről is mily elismerés szól feléd. Azt hiszem, a templomban Magad is érezted, velünk együtt, hogy mindnyájunk szívéből és mindnyájunk szívéhez szóltál” — írta, a nagykőrösi pedagógusok számára ismeretlen levelében a miniszter.¹⁰⁷²

Azt viszont tudhatták, hogy a dunamelléki egyházkerület élére 1948. július 16-án megválasztott Bereczky Albert püspök¹⁰⁷³ a „keskeny út” teológiai fogalmát ajánlotta hívei figyelmébe,¹⁰⁷⁴ mely szerint az egyház „nem felejt el a drága örökséget, amit kapott az előttük jártaktól, másrészt nem felejt el, hogy új feladat és új lecke áll előtte. ... Mert nem a tegnapnak az emberei vagyunk, sőt még nem is a mának, hanem a holnapnak: az egyház mindig a holnap népe.” „Mi hát a keskeny út? ... Isten akaratának teljesítése... A mi hitünk szerint a mi Istenünk nemcsak az

egyháznak, hanem a világnak az ura, s minden, ami történik, az Ő dicsőséges akaratából történik. Ez az a hit, amelyből fakad azután az engedelmességnek az útja, a keskeny út.” „Mi kellene ahhoz, hogy a magyar református egyház csakugyan só legyen, de ebben a világban, itt, Magyarországon, ebben a szocialista államban, ebben a kommunizmus felé haladó népi demokráciában? Mi kellene ahhoz, hogy világosság legyen? A hitben való engedelmesség szolgálata. ... Akinek uralkodó egyházzól vannak ábrándjai, jó lesz, ha gyorsan felébred” — írta az 1950. évi újévi kalendáriumban Bereczky Albert,¹⁰⁷⁵ majd — az MDP KV-nak a klerikális reakció elleni harcról hozott határozata nyomán — *június 18-án* tovább vázolta, hogy hová is vezet „egyházunk útja”: „Vajon azt jelenti ez, hogy most már szőröstől-bőröstől mindenre csak igent szabad mondani, ami ma történik? ... A feleletem világosan az, hogy nem mindenre mondok igent, ami ma történik, és ezt nem is várja tőlem senki — nem tagadom meg az egyház prófétai tisztét —, és nem felejttem el, hogy az egyház, amennyiben egyház, nem azonos a világgal. — Mégsem ezt tartom most hangsúlyosnak ... mert hitbeni magatartásunkat *nem* erről az oldalról fenyegeti veszély.” „A szocializmus nálunk nem probléma, hanem tény... De — »más a valóság, és más az igazság«. Bizony, így van. És ez a vajúdások harcaiban és szenvedéseiben születő új világ, amiben élünk adatott, méhében hordozza az igazságot: *az igazságosságot*. Nagy ítélet rajtunk, az egyházon, hogy hitelvesztettek lettünk a jövődőt kereső világ előtt, amely nem bízik abban, hogy az igazságos és emberséges rendet, amire ez a világ törekszik, az istenfélő emberek szívük szerint óhajtják, és ezért minden jó törekvésében egész erejükkel szolgálni akarják. *Ha* ezt rólunk elhiszi a világ, akkor a magunk módján és területén, hitünk alázatos megtartásával és megvallásával végezhetjük földi szolgálatunkat úgy, hogy belőle népünk és világunk számára erő és áldás fakad.” „Ne keressünk itt semmi kibúvót vagy mentséget magunk számára. Ne mondogassa senki azt, hogy itt olyan »világnézeti eltérések« vannak, amelyek »úgyis« lehetetlené teszik a mi szolgálatunkat, mert partnerünk »úgysem« fog bízni bennünk. Az »úgyis« és az »úgysem« Isten-telen beszéd. *Nem a mi dolgunk, hogy partnerünk hogyan reagál, ha az egyház félreérthetetlenül pozitív magatartást tanúsít a szocializmust építő magyar állam iránt. ... Új helyzetében gyökeresen új feladatait felismerni és a reá váró szolgálatot elvállalni: ez volt és marad az egyház keskeny útja.*”¹⁰⁷⁶ Két hét múlva, egy Lukačovicében rendezett békekonferencián¹⁰⁷⁷ már Lenint idézte a püspök: „az igazság mindig konkrét». A mi igent mondásunk azt jelenti, hogy *szeretjük és szolgáljuk a szocializmus nagy törekvéseit, és részt veszünk konkrét feladataiban úgy, hogy magunk és híveink a szocializmus építésének hű emberei vagyunk*” — fejtegette Bereczky Albert.¹⁰⁷⁸

S ha az egyházuk nyelvét sajátjukként bíró körösi pedagógusoknak maradtak volna még bizonyos kétségeik a követendő „keskeny út” mibenlétéről, úgy egy hét múltán további egyértelmű eligazítást nyerhettek — az 1949. szeptember 1-jén lemondott Révész Imre helyére a hatalom kívánságának megfelelően megvá-

lasztott — *Péter Jánostól*. A tiszántúli egyházkerület püspöke az „Egyezményre” emlékezve, „*A második évforduló*” címmel cikket írt *Az Út* című református hetilapba,¹⁰⁷⁹ melyben kifejtette: „a református egyháznak a kormányzattal kötött egyezményét nem az államhatalom, hanem az egyház érdeke tette kívánatosná. ... Az egyház jelenlegi szervezeti fenntartását voltaképpen az állam anyagi támogatás teszi lehetővé... A kormányzattal való egyezménykötés kívánása és elfogadása szerves része volt annak a bűnbánatnak, amely a magyar református egyházban a felszabadulás után hangot kapott.¹⁰⁸⁰ ... *Egyezményünk Isten előtti hitbeli döntésünk vetülete*” — hangoztatta Péter János, hozzátéve, hogy mivel „a népi demokráciákkal kötött megegyezésünkben élünk, ez ránk nézve elsősorban azzal a kötelezettséggel jár, hogy a magyar nép új hazáját, népi demokráciánkat, nemcsak elismerjük, hanem őszintén szeressük is. Alkotásaiért, munkaterveiért, védelméért szeretettel és odaadással, minden áldozatra és küzdelemre készen dolgozunk. Hibáit, fogyatékoságát nem az ellenség kárörömével vesszük észre, hanem féltő szeretettel sietünk minden fogyatékoság eltüntetésére. *Népi demokráciánkat tehát ilyen munkára és áldozatra készen szeretjük, szolgáljuk*. Szükséges ezt még konkrétabbá tenni. *Azt a népi demokráciát szeretjük, szolgáljuk, erősítjük így, amely magát proletárdiktatúrának nevezi és a Magyar Dolgozók Pártja vezetésével él*. Ezt a népi demokráciát valljuk hazánknak őszintén és igazán. *Tervszerű, kemény és a nép fejlődéséért szolgáló hatalmát, beleértve hadseregét és rendőrségét, nem féljük, hanem szívből szeretjük*” — hangsúlyozta Péter János.¹⁰⁸¹

De nemcsak egyháztagként, hanem pedagógusként is egyre egyértelműbb elvárásokkal találkozott a nagykörösi (és más) képzős tanárok új kenyéradójuk, az állam, az MDP s a pedagógus-szakszervezet kiemelkedő reprezentánsaitól és az országos szakmai irányító szervektől.¹⁰⁸² Utóbbiak komoly erőfeszítést tettek egy új, „kor-szerű” nevelésméleti koncepció felvázolására. Egy 1949 végén, 1950 elején még az Országos Neveléstudományi Intézetben készült kézirat¹⁰⁸³ különösen a nevelés (a nevelők) és a politika viszonyával kapcsolatban fogalmazott meg a korábbi évtizedekétől markánsan eltérő álláspontot: „Minden osztálytársadalom az iskolát fegyverül használja fel az elnyomott osztályok ellen, és osztályharcának egyik taktikája azt igyekszik bizonyítani, hogy nevelési rendszere osztály fölötti és független a politikától. ... A szocialista társadalom éppen ellenkezőleg, miközben leleplezi ennek a politikamentességnek nagyon is osztálypolitikai jellegét, minden nevelés politikai jellegét azért emeli ki erőteljesen, mert tudatosítani akarja, hogy a nevelés minden mozzanata politikai és politikainak is kell lennie. Egyedül a szocialista társadalomnak nincs mit titkolnia politikáját illetően, hiszen nevelésének célja a szocialista társadalom építése, nem szolgálja senkinek az elnyomását, hanem mindenkinek a felszabadítására törekszik. Amikor a szocialista társadalom építéséért harcol, egyúttal az emberért is harcol, az ember jogaiért, amelyeket éppen az osztálytársadalom vett el tőle” — állították, hozzátéve, hogy a „nevelés és a politika a legszorosabb kapcsolatban vannak egymással. Ennek a

kapcsolatnak meg kell látszódnia a nevelés egész munkájában. Ezt hangsúlyozta a szocializmus két nagy tanítója Lenin és Sztálin.¹⁰⁸⁴

„Hangsúlyozták, hogy a kultúra nélküli ember nem igazodhat el a politikai életben sem. ... [A]z iskolai életet tehát úgy kell megszerveznünk, hogy a felnőtt életben azután a politikához szükséges minden ismerettel rendelkezzenek a tanulók. ... Politikának és pedagógiának legalapvetőbb kapcsolatát úgy fogalmazhatnánk meg, hogy *arra nevel a pedagógia*, arra tanítja meg az embert, hogy hogyan kell a közösségben élni, milyen feladatai vannak ott az embernek, hogyan kell a természetet megismerni, hogy a közösség élete előbbre menjen, fejlődés következék belőle, tehát, *hogy hogyan kell politikai lénnyé — közösségi emberré lennie — hogyan kell politizálnia.*

Ezért kell minden nevelési kérdést a politika szempontjából is megvizsgálni, mert egész elméletünk így telik meg tartalommal, így kap értelmet és jelentőséget minden tudnivaló. Ezért mondta Lenin: »Az új pedagógia feladata, hogy összekapcsolja a tanítói tevékenységet a társadalom szocialista megszervezésének feladatával.« Ez annyit jelent, hogy *a tanítónak kötelessége a felnövekvő nemzedéket, mint a kommunista társadalom jövőbeli aktív építőit előkészíteni.*¹⁰⁸⁵ *A nevelés és művelődés ügyét teljes egészében alá kell rendelnünk az új társadalom építési feladatainak.* Az iskolát nem szabad, de nem is lehet elszakítani az életbevágóan fontos feladatoktól.¹⁰⁸⁶ ... A pedagógia... csak abban az esetben tud az új társadalom követelményeinek megfelelni, ha problémáit a marxizmus–leninizmus szempontjából igyekszik megérteni és értékelni.¹⁰⁸⁷

...*Ha politikai szempontból tárgyaljuk az egyes kérdéseket, ennek elsőrendű következménye lesz, hogy a növendékekben új emberi jellemvonásokat, új erkölcsi kvalitásokat nevelünk ki.* Ezek... mindenekelőtt a tudatosságban, az ország előtt álló feladatok megértésében nyilatkoznak meg, és így, miközben a gyermek tudata formálódik, ez a formálódás, alakulás szocialista öntudatot teremt.¹⁰⁸⁸ ... Megnyilatkozik *ez a tanulással szemben elfoglalt magatartásban is*, mikor világossá válik, hogy ez nemcsak minden tanulónak, nemcsak családjának személyes ügye, hanem az egész társadalmat érintő dolog, és a szocialista társadalom minden tagja számára a legelső és legfontosabb kötelesség az a magatartás, ahogyan a szocialista állam érdekeit, mint a legszentebb érdeket nézi. A szocialista társadalom boldogulása és érdekei mindennél előbbre valók.

A politika tehát a nevelés alapja, amiből az következik, hogy minden ennek a szemszögéből tárgyalható. Természetesen, amikor politikáról beszélünk, akkor ez nem azt jelenti, hogy a tudomány és a tudás kérdése mellékes szempontja a politikai magatartásnak... A nevelésre vonatkoztatva ez azt jelenti, hogy *nem lehet marxista nevelő az, aki munkájában nem a számára elérhető legmagasabb szaképzettséget képviseli, nem lehet marxista az, aki igyekszik a munka alól kibújni, aki feladatát felében-harmadában teljesíti.* Szocialista országot építünk, ahol egymásért dolgozunk, amiből következik, hogy a nevelőktől is a maximális telje-

sítményt követeli az ország. *A pedagógia és politika összefüggésében egészen világosan kell látnunk, hogy az iskola és a nevelés társadalmi feladat, hogy aki rosszul nevel, ugyanazt cselekszi, mint aki elhanyagolja, szabotálja a termelést.*¹⁰⁸⁹ ... Az osztályharc kiéleződése szakaszában szocialista életünk konkrét feladatait kell megoldanunk, ezeket a feladatokat pedig az egész fejlődés irányítója és vezetője, a kommunista Párt mutatja meg számunkra és tüzi elénk. A Párt irányítja egész nevelésünket, de egyúttal biztosítja is ennek szocialista irányvonalát.¹⁰⁹⁰ ... De sohasem szabad elfelejtenünk azt, hogy szabad ország lettünk, hogy a szocialista nevelés kérdéseiről beszélhetünk, ezt a lehetőséget a haladás élén járó, felszabadító Szovjetuniónak köszönhetjük” — olvashatták, hallhatták akkoriban unos-untalan a reszocializációra szánt magyar pedagógusok tízezrei.

Ilyen történeti-politikai kontextusban — két nappal a Magyar Katolikus Püspöki Karra kényszerített „egyezmény” aláírását megelőzően, de az iskolákra vonatkozó jegyzőkönyv augusztus 23-i aláírását követően¹⁰⁹¹ — ült össze „alakuló értekezletre” a Nagykőrösi Állami Pedagógiai Gimnázium tantestülete, ahol *Nánási Miklós igazgató*¹⁰⁹² összegezte az intézmény helyzetét s a tantestület feladatait. *Az ebből az időszakból egyetlen ránk maradt jegyzőkönyvből* kitűnik, hogy az államosítás nyomán az intézmény jelentős összeghez — 40.000 Ft-hoz — jutott az épület rendbehozására, ill. a felszerelések, zeneeszközök kiegészítésére, aminek révén „modern, új iskola lettek”. Ám a rendelkezésünkre álló szövegből az is nyilvánvaló, hogy — a tantestületre nézve — milyen követelményekkel társult ez a sajátos „kor-szerűsítés”.¹⁰⁹³

Nánási Miklós

„A magyar köznevelés szocializálódása erőteljes folyamatban megy végbe mind szervezeti alakjában, mind a nevelési intézményeken belül a nevelés tartalmában és módszerében. Tudja — mondta az igazgató —, hogy a nyári tanfolyamokon részt vett kartársak ezt világosan látják, és bízik abban, hogy a többi kartársak is érzik és felismerik. *E folyamat erősítése érdekében át kell vennünk a szovjet*

pedagógia kiváló eredményeit, ami a fejlődést majd hatalmas lendülettel viszi előre.¹⁰⁹⁴ Ehhez minden kartárs számára alkalom nyílik, mert megjelent a Jeszipov–Goncsarov-féle szovjet pedagógia magyar nyelven, mindenki hozzáférhet tehát a pedagógiai iránymutatás alapvető kérdéseihez. E mű alkalmazása átalakítja a magyar nevelés szellemét, megváltoztatja irányát.¹⁰⁹⁵

Örömmel kell köszönten *a helyi Tanács megalakulását* (is), s annak 6. oktatási osztályát, mert a Tanács működése roppant nagy segítséget jelent az iskolai élet kedvező alakításában. Bizalommal tekint tehát e működésre a tömegképviselő útján — amit a Tanács jelent —, *az iskola életére jótékony, szocialista szellemű hatást vár, annál is inkább, mert ő maga is tagja a helyi pedagógusok és értelmiség képviselőjében*. Tudja, hogy a Tanács támogat bennünket, figyelmét naponként, sőt óránként ránk irányítja. Intézetünk a város egyetlen pedagógiai szakiskolája, tehát arra hivatott, hogy a többi iskolára is fejlesztő hatást sugározzon a nevelés ügyének gondozásában. Erőnk legjavát adjuk majd, hogy *iskolánk* ezt a feladatot, mint *mintaiskola, középpont és bázis* teljesítse.

Az augusztus 20-i alkotmányünnepségeken nevelőink is részt vettek és ebből is *erőt meríthettek a szocializmus építéséhez az iskolában*.

Általános kérdéseinket összefoglalva: *1. Küzdeni kell a szovjet pedagógia elveinek következetes alkalmazásáért, az iskola szocialista szellemű nevelésének kialakításáért, tanárok, tanulók ideológiai és szakmai irányban való teljes felkészültségéért; 2. Harcolni kell ugyanakkor a klerikális reakció ellen, amely nem várt helyeken is sikerrel tud támadni, ha belőlünk hiányzik a kellő éberség, továbbá a kulákság ellen fokozódó osztályharccal még az iskolán belül is, végül a polgári maradi gondolkodás csökevényei ellen, amiket növendékeink otthoni környezetükből hozhatnak az iskolába*.

*De legjobban kell küzdeni a békéért*¹⁰⁹⁶, mégpedig jobb, több munkával; ez hozza el számunkra a sikert ez új iskolai év folyamán. Ehhez kíván sok erőt az egész tanári testületnek” — zárta — az akkori „elvárásoknak” megfelelően — az „általános kérdésekkel” kapcsolatos mondanivalóját az igazgató.¹⁰⁹⁷

Nánási Miklós azt tette tehát, amit régi (egyházi) és új (állami) munkaadóinak aktuális reprezentánsai egyaránt megkívántak,¹⁰⁹⁸ s amire a pályán maradt tanárok — legalábbis a többség felé prezentált mimikri szintjén — valamennyien rákényszerültek.¹⁰⁹⁹ Hivatásukhoz ragaszkodván, állami szolgálatba kerülván, még csak „keskeny útjuk” sem maradt,¹¹⁰⁰ ezért (harminc év múltán újra) „kötél nélküli kötéltáncba” kezdtek,¹¹⁰¹ s próbálták megadni a császárnak, ami a császáré, s valahogy megőrizni az Istennek, ami az Istené.¹¹⁰² Utóbbi természetesen nem rögzített az állami szervek számára készült dokumentumokban, ám a budai képző református tanáraival kapcsolatos interjúk sora arra figyelmeztet, hogy még ezekben a „nehéz esztendőben” is volt egy „másik budai,¹¹⁰³ és nyilván egy másik nagykőrösi tanítóképző is... Ez azonban többé-kevésbé látens maradt, s így kevésbé befolyásolhatta az intézmények megszüntetését mérlegelő oktatáspolitikusokat.

A körösi képző sorsa/bezárása szempontjából fontos időszakból *Erdey-Grúz Tibor miniszternek* — a megyei oktatási osztályvezetőkhez 1955. május 9-én intézett — szavait érdemes felidézünk, mivel plasztikusan jelenítik meg az oktatási kormányzatnak a pedagógusokkal kapcsolatos elvárásait: „A szocializmus építéséhez minél nagyobb tudású, művelt emberek szükségesek. De *nem sokat ér a tudás magában, ha nem társul marxista–leninista világnézettel — helyes ideológiai, politikai arculattal.* Nekünk nem akármilyen ifjúságra, nem akármilyen szakemberekre — s közöttük pedagógusokra — van szükségünk; hanem olyanokra, akikre biztosan számíthatunk pártunk politikájának megvalósításában, a szocializmus építésében. Különösen *nem közömbös számunkra a pedagógusok világnézete és erkölcsi-politikai arculata* (iskolán kívüli magatartása, társadalmi munkája), mert az ő kezükben van az ifjúság nevelése.

... A vallás alkotmányunk értelmében magánügy... (de) nem magánügy, hogy milyen szellemben nevelkedik ifjúságunk, mert mi pártossá, a haladás harcosává kívánjuk tenni fiataljainkat, és nem hiszünk abban, hogy a marxizmus–leninizmus szellemében, dialektikus materialista világnézetben nevelheti fiataljainkat, aki az iskolán kívül vallásos világnézetet vall. ... *Pedagógusainkkal szemben nemcsak szakmai, hanem, kellő súllyal, politikai követelményekkel is fel kell lépni*” — követelte a miniszter.¹¹⁰⁴

Elvárásait visszhangozta — a „politikailag kevésbé megbízható” Rozsondai Zoltán helyére állított — *Bizó Gyula* is: „nincs *a tanító- és óvónőképzőkben sürgetőbb tennivaló, mint a világnézetű nevelés megjavítása.* ... A tantestületek tagjainak nagy része, 30-40%-a Apponyi-kollégiumot végzett, kikben — a kivételektől eltekintve — az ellenforradalmi rendszer ideológiája mélyen gyökeredző. ... (Ezért) a jelenlegi helyzet javítása mindenekelőtt a tanári állomány politikai és ideológiai színvonalának javítását követeli. Ez elsősorban szívós és türelmes nevelőmunkával történhet. A képzőkben dolgozó tanárok továbbképzését különösen előtérbe kell állítani... [A]nyagának olyannak kell lennie, hogy az ideológiai és szakmai ismeretek szoros egységét tárja a tanárok elé, és a dialektikus materialista világnézetüknek az oktató-nevelő munkában való érvényesülését kényszerítő módon biztosítsa” — szögezte le a frissen kinevezett minisztériumi osztályvezető. Majd hozzátette, hogy „a jelenlegi helyzeten adminisztratív intézkedésekkel is javítani kell... [A]kiknél eddigi munkájuk alapján nem látunk garanciát arra nézve, hogy a világnézetű nevelés terén munkájuk pozitív legyen, azokat erről a pályáról el kell távolítani.”¹¹⁰⁵

Szükséges lehet ez, hiszen — mint ahogy a pedagógus-szakszervezet által 1955. október 4-én szervezett, a világnézetű-politikai nevelés kérdéseinek szentelt konferencián *Bizó Gyula* kifejtette: „Óvónő- és tanítóképzőinknek *a kommunista pedagógia műhelyeivé kell válniuk.*”¹¹⁰⁶ Mi adja meg a lehetőségét annak, hogy... sokrétű és felelősségteljes feladatainknak megfeleljenek? Mindenekelőtt *a kommunista eszmei-politikai nevelés magas színvonala.* Enélkül egyetlen feladatunkat

sem tudjuk kielégítő módon megoldani. Jól tudjuk, hogy *minden társadalom követelően meghatározza nevelésének célját: azt, hogy mivé kell formálni az adott társadalom felnővekvő nemzedékét*. Jól tudjuk azt is, hogy a mi nevelésünk célja *kommunista embert nevelni*. Méghozzá *kommunista pedagógust*, aki ennek a célnak rá eső feladatait majd maga is képes lesz megoldani. Ebből az is kiviláglik, hogy az eszmei-politikai nevelés egész nevelőmunkánknak nem valamely része, oldala vagy sajátossága, hanem *egész nevelő tevékenységünket átható törekvés*, amely arra irányul, hogy *ifjúságunkat pártunk politikájának szellemében neveljük*. Nevelésünk eszmei-politikai iránya pártunk világnézetében, a dialektikus és történelmi materializmusban gyökerezik. Ezért tanulóink dialektikus materialista világnézetre nevelését elsősorban nevelőmunkánk eszmei-politikai irányultságán keresztül oldhatjuk meg. ... [A]z eszmei politikai nevelés legelső és legfontosabb tényezője a tanár, a tanári testület. ... Ez a tény komoly követelményt támaszt a tanár személyét illetően: legyen a tanár mélyen becsületes és igaz módon élő ember. De nem akármilyen ember, hanem *szocialista ember*: tűnjék ki kommunista nézetének és meggyőződésének szilárdságával, állhatatos és hajlíthatatlan pártszerű magatartásával. Ismerje a marxizmus tanításait, és éljen annak megfelelően. Minden cselekedete, szava, mozdulata legyen példa tanítványai számára. Legyen a szó és a tett egységének megteremtője. Állandóan fejlessze ideológiai, szakmai, pedagógiai tudását. Állandóan képezze önmagát, hogy a tanítás korszerű marxista módszereit jól ismerje, mestere legyen a pedagógiának. Magánélete, családi élete is legyen példászerű. Tudjon az emberekkel bánni, értse meg ügyeiket, örömeiket és bánatukat, érdekelje tanítványai élete. ... [A]z óvónő- és tanítóképzők tantestületében olyan politikai légkörnek kell uralkodnia, amely áthatja az iskola egészét. *A képzőkben működő tanárainktól joggal elvárhatjuk... hogy a mi ügyünk mellett mindenkor harcosan kiálljanak. Szilárd politikai nézeteik, politikai meggyőződésük legyen, élénken és élesen reagáljanak népünk élete, szocialista építésünk minden eseményére. Bátran vegyék ki részüket az osztályharcból. Mutassanak példát tanítványaiknak, hogy a mozgalmi, a társadalmi munkában hogyan kell eredményesen helytállni. Tudják róluk tanítványaik, hogy életük minden cselekedete egyértelmű állásfoglalás a párt politikája, dolgozó népünk igaz ügye mellett. Egy-egy tantestületnek szilárd politikai egységgé kell kovácsolódnia, amelyben mindenkinek megvan a maga helye és szerepe.*

Az eszmei politikai nevelőmunkának ilyen követelményétől azonban sok szempontból még messze vagyunk. Sok esetben a példamutatás csak *szólamként* él iskoláink és a tantestületi szobák falai között. Gyakran az osztályban, az órákon elhangzott szavak és kijelentések *ellenkezőjét* tapasztalják tanáraiknál a növendékek. ... [A]z egészséges politikai szellem kialakításának motorja elsősorban az *iskolai pártszervezet*. Ahol erős pártszervezet működik, ott a testületek légköre, és ezáltal az ifjúság egész nevelésének szelleme egyre fokozottabb mértékben *pártos és bátran harcos is...* A jó eredmények elsősorban az *igazgató és a pártvezetés, a*

párttitkár elvi együttműködésének gyümölcse. ... A tanuló számára példamutató tanári magatartás és a példamutató testületi közösség kialakulásáért... az iskolában végső fokon az igazgató a felelős. ... Az igazgatónak az ifjúság emberi, tanári és politikai eszményképévé kell magasodnia. A tanulóknak évek múltán is úgy kell emlékezniük igazgatójukra, mint a kommunista ember példaképére. ... Eszmei-politikai nevelőmunkánk egyik számottevő hibája az is, hogy az idealista-vallásos világnézet elleni tervszerű harc területén az utóbbi évek folyamán valami »tüzet szüntess«-féle állapotot teremtettünk. Pedig világos: nem lehet sikeres világnézeti nevelőmunkánk, ha nem folytatunk egyidejűleg kérlelhetetlen harcot ilyen értelmű törekvéseink legádázabb ellensége, az idealista-vallásos világnézet ellen. ... Az idealista-vallásos világnézet elleni szakadatlan, nyílt és ádáz küzdelem nélkül, nevelésünk terén csak fél munkát végezhetünk. ... Tanáraink számottevő hányada csak tanítja a marxista világnézetet, de eközben nem harcol az ellenséges világnézet ellen” — konstataulta vitaindító előadásában Bizó Gyula.¹¹⁰⁷

Diagnózisát „visszhangozta” az 1956. március 7-i OM-kollégiumi értekezlet előterjesztése is: „a tanárok közül sokan — kellő meggyőződés hiányában — a tanulókat érdeklő (politikai, etikai, világnézeti) kérdéseket csak általánosan, elvont módon fejtegetik, holott ezek a kérdések a tanulókat egyedi, konkrét módon érdeklik. A régi tanítóképzős tanárok a nevelésnek éppen ezt a fogását ismerték jól, de ma csak kevesen alkalmazzák. ... A tantestületek egységének kialakulásában sok még a polgári szemléletmód [Sic!] ... A képzők tanulóinak hivatástudata igen jó... előzékenyek, udvariasak és fegyelmezettek. ... Erkölcsei arculatukban azonban még kevés a kommunista vonás. A képzők sajátos légkörében magatartásuk polgári etikai szintet kap.¹¹⁰⁸ a nehézségek leküzdése gyakran a nehézségek elviselésének készségévé lesz. ... [Így már a] falusi beosztástól sem idegenkednek” — állították.¹¹⁰⁹

Az oktatáspolitikai irányítóinak a tanítóképzéssel kapcsolatos további problémái összegeződtek egy a Hegedüs András miniszterelnöknél 1956. február 17-ére összehívott tanácskozás előterjesztéseként készült anyagból: „A zsúfolt közismereti anyag mellett a szaktárgyak anyaga is túlméretezett. A tanulók túl vannak terhelve, s ismereteik, készségeik nem eléggé szilárdak... [Többségük] a marxista világnézet alaptételeit... ismeri, de csak egy részüknél váltak ezek az ismeretek belső meggyőződéssé. Ellenséges nézetek hatására... könnyen bizonytalanokká válnak, elveiket feladják. ... Különösen a lányok között számosan vallásosak, s falujukban rendszeresen járnak templomba. ... A tanítóképzők tanári testületeiben találjuk a legtöbb volt egyházi tanerőt. Bár az iskolák államosításakor 320 szerzetes tanár a képzőket elhagyta, a protestáns egyháznál működtek teljes egészükben az iskoláknál maradtak. Számottevő minőségi szelekció csak 1953-tól vált lehetővé a képzők számának csökkentésével. Jelenleg a tanároknak kb. 30%-a párttag... elosztásuk azonban aránytalan. ... [V]ilágnézetileg még mindig sokfélék. ... Vannak, akiknek szavaiból erős tartózkodás érezhető... a tudományt és a vallást össze-

egyeztethetőnek tartják.” S ami talán az összeállítás készítői számára a legaggasztóbbnak tűnt: *„a végzetek zöme, 60-70%-a iskolai és iskolán kívüli munkáján nem látszik határozottan, hogy a mi rendszerünkben végeztek”* — állították.¹¹¹⁰

Márpedig — ahogy a Minisztertanács és a Központi Vezetőség megfelelő részlegeit akkoriban irányító Kálmán György és Andics Erzsébet vélte — *„a tanítótól joggal várja a társadalom, hogy politikai képzettségben, általános műveltségben kiemelkedő személyiség legyen, és szolgálati helyén ebből a szempontból is megfelelő munkát végezzen. ... Ezért... a tanítóképzést úgy kell átalakítani, hogy a gimnázium 4 évére épüljön a kétéves tanítóképzés, főiskola, vagy egyéb elnevezéssel.”*¹¹¹¹

*Érveik meggyőzték Hegedüs András miniszterelnököt, így — az SZKP XX. kongresszusának 3. napjával egyidejűleg — úgy döntöttek, hogy „a gimnáziumra épülő 2 éves tanítóképzés előnyösebb a 4 vagy 5 éves képzésnél. ... 18 éves korban biztosabb a pályaválasztás... és ez a képzési rendszer olcsóbb. ... Az erre vonatkozó javaslatokat a PB elé kell terjeszteni.”*¹¹¹² Így is történt: a Politikai Bizottság 1956. július 26-án határozott arról, hogy *„az óvónő- és tanítóképzést gimnáziumi érettségire kell felépíteni, szakiskolai jellegű, két évfolyamú nevelőképző intézmények létesítésével”,* s hogy az új intézmények első évfolyamát — a káderszükséglettől függően — az 1958/59-es, vagy az 1959/60-as tanévben kell megindítani.”¹¹¹³

4. A NAGYKÖRÖSI KÉPZŐ AZ „ÉBEREN” FELÜGYELTEK, MAJD A VISSZAFEJLESZTÉSRE, MEGSZÚNÉSRE ÍTÉLTEK KÖZÖTT (1953–1957)

Ebben a történelmi szituációban, ilyen elvárások mellett tették „az ötvenes években” a dolgukat a Nagykörösi Állami Tanító- és Tanítónőképző tanárai is. Az általunk áttekintett intézeti anyagok tanúsága szerint — *szorult helyzetükben* — a körösi kollégák lényegében úgy viselkedtek, ahogy az ismertetett dokumentumokban Bizó Gyula által megfeddett képzős társaik általában. Ennek illusztrálására — a terjedelmi korlátokra tekintettel, a rendelkezésre álló bőséges anyagból — csak négy jellemző mozzanat felvillantására vállalkozhatunk.

4. 1. Az „erkölcsi-politikai” és a tanítói hivatásra nevelés Nagykörösön – az 1953. és 1954. évi felügyeleti látogatások tükrében

„Az ifjúság eszmei-politikai nevelésében fordulatot” sürgető pártvezetés nyomására¹¹¹⁴ a tanügyigazgatás sem elégedhetett meg az érettségi/képesítő vizsgák s a szokásos tanfelügyelet tapasztalataival. *„Brigádvizsgálatokat” szerveztek* —

1953-ban például az iskolában folyó erkölcsi-politikai nevelés kérdéskörében — melynek során (a ránk maradt „Útmutató” tanúsága szerint) „különös figyelemmel”, vizsgálták, hogy „a tanítójelöltekben mennyire tudatosak az erkölcsi-politikai nevelés módszerei”. Az intézeti és gyakorlóiskolai pedagógusoknál egyaránt fürkésztek: mennyire szilárd materialista világnézetük? „Saját meggyőződésükkel hatnak-e a tanulókra? Hogyan érvényesítik gyakorlati munkájukban a továbbképzésben tanultakat? Milyen mértékben és milyen formában jelentkeznek náluk idealista, burzsoá gátló tényezők... [H]ogyan nevelnek szilárd marxista világnézetre... a tanítási anyagon keresztül ? ... Hoznak-e helyi példákat a kulák, a klerikális és egyéb reakciós tevékenységre?”¹¹¹⁵

A Pest Megyei Levéltár Nagykőrösi Osztályán sikerült fellelni egy ilyen, 1953. április eleji brigádlátogatás eredményeit összegző — s atmoszférájának rekonstruálását elősegítő — jegyzőkönyvet.¹¹¹⁶ Eszerint a nagykőrösi tanítóképző munkáját 6 napon keresztül — Szemere Béla megyei osztályvezető, Rózsa József a látogatóbrigád vezetője, Dr. Márkus Arthurné szakfelügyelő, Szerdahelyi János szakfelügyelő, Ordelt Magda előadó — vizsgálták. A tapasztalatokat a „brigád nevében” összegző Rózsa József azzal kezdte mondandóját, hogy „kormányzatunk az 1952/53-as tanévben az iskola nevelőmunkájának középpontjába az erkölcsi-politikai nevelést állította. A Párt Központi Vezetőségének 1952. június 28-i ülésén Farkas elvtárs megállapította, hogy a magyar ifjúság nem az, ami volt a felszabadulás előtt. Gyökeresen megváltozott ifjúságunk léte, ennek következtetésben megváltozott öntudata és egész szelleme is. Az ifjúság tömegei, a tanulóifjúság is, egyre lelkesebben vesznek részt a szocialista Magyarország építésében. A szocialista ifjúság erkölcsi-politikai nevelése, tehát a harcos hazaszeretetre, helytállásra, a proletár nemzetköziség eszméje szellemében való nevelés terén feladataink még csak fokozódtak most, amikor az a feladat vár ránk, hogy rendíthetetlen hűséggel még nagyobb eredményeket érjünk el szocialista hazánk építésében. Akkor leszünk méltó képviselői Sztálin elvtárs halhatatlan tanításai megvalósításának, ha még jobban kifejlesztjük a tanulóifjúságban annak tudatát, hogy az új szocialista magyar haza lelkes építőinek, és ha szükséges, hős védelmezőinek kell lenniük. A párhatározat óta eltelt időszak, az eredmények mellett, azt is megmutatta, hogy a tanulóifjúságunknál még koránt sincs minden rendben.

Darvas elvtárs¹¹¹⁷ megállapította, hogy az erkölcsi-politikai nevelést illetően középiskoláinkban lassúbb haladás mutatkozik, mint az általános iskoláinkban. Ez a jelenség a nagykőrösi tanítóképzőben határozottan megmutatkozik. Tévedés lenne azt hinni, hogy az itteni tanulóifjúság gondolkodásmódjából és magatartásából már teljesen eltűntek a régi világ maradványai. Szemléltetően bizonyítja ezt az egyes osztályok között mutatkozó tanulmányi színvonal, kollektív fegyelem, a magatartás különbözősége stb. Az áldozatvállalás, a tanulmányi eredmény és fegyelem erősebb az alsó osztályokban, mint a felsőbb osztályokban. Az I. és II. osztályok tanulói mélyebben átérzik, hogy a szocialista hazafiság aktív érzés,

melynek létét nem szavak, puffogó frázisok, hanem tettek mutatják. *Hiba lenne azt hinni, hogy a tanárok tevékenységében az órákon teljes mértékben érvényesül az öntudatos materialista világnézet kialakítására irányuló célratörés, az erkölcsi politikai nevelés lehetőségeinek maximális kiaknázása.*¹¹¹⁸ Ezt a ténymegállapítást a szaktanár kartársak meglátogatott óráinak elemzése kapcsán fogjuk konkrét bizonyítékokkal alátámasztani. Pozitív jelenség, hogy az igazgató, a tanulmányi vezető és a nevelőtestület tagjainak túlnyomó többsége világosan látják: az erkölcsi-politikai nevelés nem ráadás az órákon, hanem alap és eredmény is. Az igazgató, tanulmányi vezető egészséges együttműködése a tanárokkal, osztályfőnökökkel teljes mértékben kiküszöbölték az úgynevezett átpolitizálás veszélyeit. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a kartársak az ismeretanyag közlése során igyekeznek a tanulók gondolkodásában kialakítani a materialista világszemlélet alapjait. Öröndetes jelenség ez, de korántsem fejezzük ki ezzel a megállapítással azt, hogy minden rendben van, és az eddigi megszokott úton és módon haladhatunk tovább. ... *[A] meglátogatott órákon az ismeretanyag a marxizmus-leninizmus tudományos alapjain nyugodott, de legtöbb esetben hiányzott a tanár szenvedélyes, harcoss állásfoglalása.*¹¹¹⁹ Kérdem: tud-e eredményesen osztályharcoss gondolkodásra és materialista felfogásra nevelni az a tanár, aki a tények, jelenségek, összefüggések, az ellentétek harcának ismertetése kapcsán nem érezteti a tanulókkal, hogy a régi és az új harcát illetően megingathatatlanul a születő új mellett áll? Amellett az új mellett áll, amely szakadatlan harcban és tettekben születik. A tanítási óra eszmei alapjának, tartalmának értékét nemcsak az óra anyagának marxista-leninista szempontú csoportosítása és közvetítése szabja meg, hanem az is, hogy a konkrét ismeretanyag átadása közben hogyan érvényesül a mi állásfoglalásunk az elmondottakhoz. *A harcoss, szenvedélyes állásfoglalás az, ami szembeütnően hiányzott az órákon és hiányzik a tanulók nem jelentéktelen részének gondolkodásából is.*¹¹²⁰ A tanítóképzőből kikerülő fiatalok egy része falura kerül. *Szocialista fejlődésünk szempontjából nem közömbös, hogy milyen világnézeti és tárgyi felkészültséget kapnak a tanulók a tanítóképzőben. Az osztályharc legnehezebb területe, a falu várja őket...* ahol a kulák és klerikális reakció káros tevékenysége akadályozza az új élet erősödését. Az épülő új, szocialista falu olyan pedagógusokat vár, akik az iskola falain belül és kívül tettekkel bizonyítják be, hogy tántoríthatatlanul tudnak harcolni népünk felemelkedéséért és a szocializmus győzelméért. Felvetem a kérdést, *nevelhet-e szocialista hazafiságra az a nevelő eredményesen, aki megelégszik a szavak elmondásával, a tanítási anyag marxista szempontú feltárlásával, de nem érezteti határozottan és meggyőződéssel a maga álláspontját?* Aki nem tisztázta vagy nem tisztázza ezeket a kérdéseket magában, az fékjévé válik ifjúságunk új erkölcsi arculatának kialakításáért irányuló nevelőmunkának.

A hatnapos látogatás eredményeinek összegzéseképpen megállapíthatjuk azt, hogy a vezetés és a nevelőtestület munkájában a párthatározat valósággá válnak

sok-sok biztató jelét láttuk az órákon a feleletekben, a dolgozatokban, a tanulókkal folytatott beszélgetések kapcsán stb. Láttuk a tanulók küzdeni akarását, célra törekvését és a szilárd osztályközösség munkájának eredményeit. Meggyőződésünk, hogy D. R. nem frázisokat mondott akkor, amikor az osztályfőnöki órán kijelentette: »Olyan tanítónő akarok lenni, mint édesanyám.« ... Édesanyja a mendei tanítónő, akit a falu nagyra becsül és szeret. Nem frázist mondott a gyakorlóiskola IV. osztályos tanulója sem, aki Petőfi Sándort választotta példaképül és rajongással ejtette ki a nagy költő nevét. A bontakozó kommunista vonások tükröződnek V. L. II. osztályos tanuló tetteiből és gondolkodásából is, amikor a következőket jelentette ki: »Oleg Kosevoj a példa előttem, s nagyon sokszor gondolok rá.« Vagy lapozzunk bele T. M. IV. osztályos tanuló dolgozatfüzetébe: »Arra kell nevelni az új nemzedéket, hogy gyűlölje az ellenséget,¹¹²¹ s hogy a nép szolgálata mindenkinek hazafias kötelessége... A film legfőbb értéke, hogy megtanít bennünket igazán szeretni a hazát.« Jól látja T. M.: a hazaszeretet a tettekben tükröződő valóság. S azt is tudja, hogy annál jobban szeretjük a mi édes hazánkat, mennél inkább gyűlöljük az ellenséget. Vörösmarty hazaszeretetének mély átérzése és a Párt tanítása, a dolgozó nép iránti hűsége irányítja tollát akkor, amikor arról beszél, hogy a hazaszeretet és a hősi tettek mennyire összetartoznak” — állította a bizottság elnöke. Később így folytatta mondandóját: „Sok-sok megfigyelésen alapszik az a felismerésünk, hogy az iskola jó úton halad. Haladhat-e azonban tovább is a jó úton, ha nem tárjuk fel bátran a hiányosságokat? A kritika hatalmas fegyver, s aki ezt eldobja, nem akarja vagy nem tudja akarni a jobb és szebb eredmények elérését, de nem tudja szolgálni jól a kommunista nevelés ügyét sem. *Ha a kritika, önkritika lángja magasabbra csap a nagykőrösi tanítóképzőben,¹¹²² tanári testületében, akkor még szebbek, még jobbak lesznek az eredmények, s akkor nemcsak a megye legjobb középiskolái közé tartozik majd a nagykőrösi képző, hanem az ország legkiemelkedőbb középiskolái közé.* Munkánkban a józan megfontolás és a tények sokoldalú vizsgálata vezetett, s az elvtársias segítség szándéka is. Tapasztaltuk, hogy *a testület tagjai kivétel nélkül szeretik hivatásukat és pedagógushoz méltó módon állják meg helyüket az oktató-nevelő munkában, éppen ez a felismerés késztet bennünket arra, hogy mélyen elemezzük a helyzetet és megjelöljük a hiányosságok kiküszöböléséhez vezető utat.*”

Ilyen útmutatással szolgáltak a látogatók — egyebek között — az ideológiai szempontból mindig kényes történelemoktatással¹¹²³ kapcsolatban is: „A IV. osztályban Seri András kartárs történelemóráján a II. világháború utáni nemzetközi helyzetről és ezzel összefüggésben a Szovjetunió kül- és belpolitikájáról, az ötödik 5 éves terv célkitűzéseivel kapcsolatos ismereteikről adtak számot önálló felelet formájában a tanulók. Helyes, hogy Seri kartárs nem elégszik meg egy-két tanuló általánosságokat tartalmazó megállapításaival, hanem azt is kutatja, hogy pl. a Volga–Don csatorna összefüggéseiben mit jelent, az iparban és mezőgazdaságban az adott területen a fejlődésnek milyen távlatait nyitotta meg a kommunizmus

építkezéseinek e nagyjelentőségű alkotása. Helyes az is, hogy megköveteli a tanulóktól a pacifizmus fogalmának körülhatárolását, és problémákat vet fel. Jó lett volna azonban a világ békemozgalmának is hangot adni akkor, amikor a pacifizmusról beszéltek. Kár, hogy nem említették meg: Budapesten, hazánk fővárosában május első felében ül össze a Világ Béketanácsa [Sic!] és mi ennek a nemzetközi politikai jelentősége. *El kell mélyíteni a tanulókban Sztálin elvtársnak azt a tanítását, hogy a békemozgalom nem szocialista mozgalom, de világméretű mozgalom*, mely fajtára, felekezetre és világnézetre való tekintet nélkül egyesíti magában a háborúellenes erőket a világ minden táján élő egyszerű, békét akaró emberek százmilliós tömegeit. *Ebben a mozgalomban részt venni és a mozgalom célkitűzéseiért harcolni nemcsak kötelesség, hanem dolgozó népünkhöz való hűségünk egyik legfőbb kifejezője is.*¹¹²⁴ Megemlíthette volna e problémával kapcsolatban Sztálin elvtársnak korszakalkotó jellegű művét is, a »A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban«-t. Az új anyag feldolgozásában a prelegáló módszert alkalmazza. A fasiszták pusztításaival kapcsolatos anyagrész tárgyalásánál a szigorúan »tárgyilagos« adatközlés helyett szenvedélyes állásfoglalásaival kellett volna erőteljesen kidomborítania a világnézeti nevelés szempontjait. Miért nem vetette fel Seri kartárs a felelősség kérdését? Miért nem foglalkozott részletesebben a nemzetpusztító uralkodó osztály bűnös katasztrófapolitikájával és ennek legfőbb képviselőjével, Horthyval?¹¹²⁵ Azzal, hogy [miként] küldözgették Hitler magyar csatlósai a magyar proletárok és szegényparasztok százezres tömegeit a Don menti vágóhidakra hazát védeni? Emlékezzünk, és ne felejtsünk!¹¹²⁶ Emlékezzenek, és ne felejtessenek a tanulók is. *S az emlékezés, a korszak ismerete nem merülhet ki a tények, adatok, statisztikák felsorolásában.* Az emlékezés és a korszak alapos ismerete *fokozza még magasabbra a gyűlölet tüzeit a tanulókban* azokkal szemben, akik újból láng- és füsttengerbe akarják borítani a világot.

Az új anyag 3. pontjának tárgyalása közben (az MKP a nemzet élén) meg kellett volna világítani azt, hogy a MKP mellett miért volt szükség a többi pártokra is, miért volt szükség koalícióra, noha tisztában voltak a kommunisták azzal, hogy a reakció elemei mely pártokban sorakoznak fel. Nem mutatott rá Seri kartárs arra a tényre sem, hogy a Szovjetunió és a kommunisták nélkül, a Párt, a harcokban edzett munkásosztályunk nélkül nem győzhetett volna országunkban a népi demokratikus rendszer. Kár, hogy nem vetette fel a kérdést: mi lenne ma virágzó országunkban, ha az angolok, vagy az amerikaiak szabadítják fel. Mi a helyzet az angolok és amerikaiak által felszabadított országokban? *Nem véletlen, hogy a tanulók harcos kiállása, állásfoglalása nem nyilvánult meg az órán* — állította a korszakban uralkodó logikának megfelelően Rózsa József.

A hozzászólások alkalmával — az 1938-tól a nagykörösi képzőben tanító, református lelkészi végzettsége mellé latin–történelem, majd orosz szakos tanári diplomákat szerzett, szorult helyzetbe került — *Seri András*¹¹²⁷ magyarázkodni

próbált: „az utolsó részével foglalkoztam az anyagnak (felszabadulás utáni helyzet), ezzel az anyagrésszel már 3 órán keresztül foglalkoztunk. Horthy szerepéről más órákon már beszéltünk és felvetettük a felelősség kérdését is. Kétségkívül ki kellett volna térni arra, hogy miért volt szükség a koalícióra, és mi lett volna, ha az angolok, vagy amerikaiak »szabadították« volna fel hazánkat” — ismerte el — az abszurd szituációhoz adekvát gesztusként — a tanár úr,¹¹²⁸ ám ezzel sem befolyásolhatta a megyei osztályvezető lesújtó véleményét: „Seri kartárs egyik történelemóráját láttam, az óra jó része a tanár közlése volt. *Semmi lelkesedés, lendület nem látszott munkájában.*¹¹²⁹ Erre előzőleg már felhívtam a kartárs figyelmét. Súlyosbítja a kérdést, hogy éppen a végző IV. osztályban történt. Az innen kikerülő tanulóknak úttörőknek kell lenniük a falu szocialista átalakításában, ennek eredménye azonban így nem biztosítható. Amikor alkalom mutatkozik, a kommunista párt szerepét is be kell mutatni. Kérem a kartársat, hogy a tanév hátralévő részében *pótolja a hiányokat, különben fel kell vetni a felelősség kérdését.*¹¹³⁰ Ki kell emelni a IV. osztályosokat a passzivizmusból Sic!], a tanulók ülnek a teremben, mintha valami szigeten élnének. Meglepetve észleltem a IV. osztály hangulatát” — konstataulta Szemere Béla, akinek az is feltűnt, „hogy a felszólalásokban a kartársak az erkölcsi-politikai nevelésnek csak gyakorlati alkalmazási problémáival foglalkoztak, elvi kérdésekkel nem. „Látható az erkölcsi-politikai nevelés terén némi előrehaladás, de nem a várt eredmény jelentkezett, arra kell törekedni, hogy az iskola ebben a tekintetben is vezető szerepet foglaljon el, hiszen a megye legjobb középiskolái közé tartozik. ... *A kartársak főként nevelőképzéssel foglalkoznak, ezért különösen szükség van arra, hogy az erkölcsi-politikai neveléssel komoly előrehaladás történjék. Arra kell törekedni, hogy a tanulókat helytállásra készítssük, meggyőződésből fakadó állásfoglalásra.* Helytállásra készítés nélkül a nevelő nem végezhet jó munkát. Ezt a kérdést élesen állítom a nevelőtestület elé, mert tudom, hogy a hibák éles feltárása nélkül a kartársak fejlődését gátoljuk. ... Farkas elvtárs megállapította a Központi Vezetőség múlt év júniusi beszámolójában, hogy az úttörőkben mekkora a lelkesedés, ide is *több lelkesedés kell. Látható, hogy a középiskolai tanároknak van a hiba. E hiba oka a bírálat és önbírálat hiánya.* ... *[Ú]gy kell reagálni a bírálatra, ahogyan ez a párton belül történik.* Különösen a szaktárgyi munkaközösségek munkája hiányzik az intézetben (földrajz, történelem). *A hibák nem nagyok, de elég komolyak és súlyosak*” — formulázta álláspontját talán tudatosan kétértelműen a megyei oktatásigazgatás vezetője.

Ezek után Zilahi Lajos igazgató¹¹³¹ sem tehetett mást, mint hogy feltette és „megválaszolta” a szónoki kérdést: „*Mik munkánk fogyatékoságai?*”

1. *A határozott harcias kiállítás hiánya.* Ezzel a hibával kapcsolatban azt kell hangsúlyoznom, hogy főleg azért súlyos hiba, mert a nevelők nagy többsége *tetteivel jobban igazolja a kiállást, mint szavaival.* Hányszor igazolta már a nevelőtestület áldozatkészségét, a nehéz helyzetben való helytállását is, miért mutatnak te-

hát passzivitást éppen a tanítási órán. Úgy tanítsunk minden órán, hogy a tanulók érezhessék, a mi ügyünkéről van szó, s az ügy mellett nekik is ki kell állni, de csak akkor mutatják meg határozott állásfoglalásukat, ha látják, érzik a nevelő jó példáját.

2. *A kritika és önkritika hiánya egymás és a vezetés felé.* Fejlődésünk biztosítása, ha őszintén megmondjuk egymásnak a hibákat. Ez a látogatás is igazolja, hogy csak akkor döbbsenünk rá egy-egy hibára, amikor ezt a látogató elvtársak élesen feltárták” — fogalmazott diplomatikusan az igazgató.

Tanulmányi vezetője, *Juhász Béla* valamelyest nyíltabban — a pedagógusoktól független, munkájukat nehezítő körülmények felemlegetésével — védekezett: „Ismerem kartársaim roppant erőfeszítését a nehézségek leküzdésére. *Ezek a nehézségek: a növendékanyag minősége, megterhelése. Az általános és szakműveltség együttes szolgálata, [melyre a] 4 év tanulmányi idő nem elég. Nem elég annyi magyar nyelvi tudást közvetíteni, mint az élelmiszer-ipari technikumban, mert a tanítójelölteknek az ismereteket tanítani is kell. Az egyéni tanulás¹¹³² nem nézi a tanítónévelés érdekeit, nincs elég jó példa, bemutatás, miként kell alkalmazni az erkölcsi-politikai nevelés követelményeit. Hiányoznak a tárgyi feltételek: kép, térkép, könyv, szertári anyag*” — hangsúlyozta egyebek között az országosan elismert szakember, mire *Rózsa József* egyetértve megjegyezte: „az 5 éves tanítóképzés kérdésével is foglalkozunk. Helyeslem az elgondolását, a gyakorlati nevelés nem eléggé eredményes.”

Az értekezlet a korszak rituáléjának megfelelően „határozatok elfogadásával”¹¹³³ zárult:

„1. Az erkölcsi-politikai nevelés biztosítása érdekében az igazgatónak és tanulmányi vezetőnek tervszerűbb ellenőrzési munkát kell végeznie. Ennek során az igazgató és tanulmányi vezető a látogatás után behatóan elemezze, hogy a tananyag közlése folyamán mennyire aknázták ki a meglátogatott tanár a nevelési lehetőségeket.

2. Szervezzék meg a kölcsönös óralátogatásokat, és tapasztalataikat cseréljék ki.

3. Biztosítani kell a szakmai munkaközösségek valóságos működését, s a megbeszéléseken rendszeresen tárgyalják meg a módszertani levelek alapján a szaktárgyak módszertani kérdéseit.

4. Az igazgató, tanulmányi vezető s az osztályfőnök nyújtsanak megfelelő segítséget a DISZ-szervezetnek. A DISZ-szervezet foglalkozzék az év végi vizsgákra és az érettségire való alapos felkészüléssel, különös tekintettel a III. és IV. osztályokra.

5. Az iskola vezetője vegye fel a kapcsolatot a pedagógus-szakszervezettel, hogy megfelelő számú szakirodalmat biztosítson a szaktanárok részére. Találja meg a lehetőségét annak, hogy az ifjúsági könyvtár is rendelkezzen megfelelő mennyiségű, és minőségű könyvekkel.”

Talán a — *korszak atmoszférájának, nyelvezetének bemutatásáért, s az ilyen vizsgálatok, tanácskozások „koreográfiájának” felvillantásáért* — hosszasan idézett jegyzőkönyvből kitűnt: tragikomikus helyzet adódott abból, hogy (alig néhány évvel a bő évszázadon át református tanítóképző¹¹³⁴ államosítása után) a korábban egyházi szolgálatban állott (esetenként lelkeszi végzettségű) tanároktól már nemcsak az „új időknek új dalaival” való fellépést, hanem e produkció közben a „lelkesedés” szintjét is számon kérték¹¹³⁵ a „pártszerű normákat” a nem párttag pedagógusokra is kivetítő, a „brigádvizsgálat” során egymást is éberen kontrolláló ellenőrök...

A hosszú jegyzőkönyv hangvétele s a tantestülettel „elfogadtatott” határozatok egyaránt azt tükrözték, hogy lényegében elégedettek a nagykőrösi képző munkájával, még akkor is, ha a pedagógushivatásra felkészítő szakmai-pedagógiai munka színvonalát elvárásaiknak megfelelőbbnek ítélték, mint a politikai-világnezetű nevelést és egyes, általánosan művelő tárgyak oktatását.

1954. december 4-én Tanay Antal minisztériumi főelőadó¹¹³⁶ még szebben „hangszerelte” általános tanfelügyeleti vizsgálata tapasztalatait: „megállapíthatjuk, hogy a pedagógiai tárgyak tanítása, a gyakorlati kiképzés és a gyakorlóiskola működése kiváló eredménnyel történik. Ezt a munkát szakmai és ideológiai szempontból jól felkészült, lelkiismeretes, hivatásukat szerető, a leendő tanítóknak jó példát mutató nevelők végzik, akik méltók a dicséretre.”¹¹³⁷

Három nap múlva, a felügyeleti vizsgálat záróértekezletén Kárpáti Emil tanulmányi felügyelő ehhez hozzátette: „Megállapítottuk, hogy a tanítóképző nevelői jó tárgyi feltételek mellett lelkiismeretesen nevelik a leendő pedagógusokat, nevelőmunkájuk eredményesebbnek látszik, mint a szaktárgyakra vonatkozó oktatómunkájuk. A nevelőmunkában az igazgató és a tanulmányi vezető pedagógiai szakismerete, a nevelőkkel és a diákokthozonai igazgatókkal való együttműködése biztosítják az eredményt. A nagykőrösi tanítóképző, mint a megye egyetlen tanítóképzője, elég közismert a megye dolgozói előtt, remélhetjük, hogy a jó nevelőmunkával párhuzamosan a szaktárgyi ismeretekben való erősödés is bekövetkezik, és a bizonyos ideig tartó pedagógusképzés csökkentésének folyamata alatt [Sic!] az országos tervek elkészítésénél nem marad ismeretlen a Nagykőrösről kikerülő új pedagógusnemzedék jó felkészültsége” — összegezte benyomásait a tanfelügyelő, majd az előírásoknak megfelelően kitért részletekre.

Ezt követően a tantestület tagjainak hozzászólását hallgatták meg a jelenlévők. Juhász Béla — egyebek között — hangsúlyozta: „az intézeti nevelő- és oktatómunkát bíráló észrevételek jelentős részben a mai magyar tanítóképzés szervezésében és tanulmányi rendjében találják magyarázatukat. A magyar tanítóképzés 15 éve a kísérletezés időszakát éli, minden változás súlyos földrengéssel járt. A mi intézetünk minden változást megérezett, a legutolsó rengés ebben az évben a legsúlyosabb volt valamennyi között: nem nyithattunk I. osztályt. Helyzetünk úgy alakult, hogy kénytelenek vagyunk jelenünkben a múlt képének tükröződését látni,

ahelyett, hogy jelenünkben a jövőt szemlélhetnénk. Ez a múlt tele van ugyan haladó hagyományokkal, amelyek a nevelőtestületet jobb munkára ösztönzik, de nyugtalanná tette életünket az intézet sorsának alakulása” — fejtegette a tanár úr, az akkori országos tanácskozás hangulatát tükröző hozzászólásában,¹¹³⁸ majd konkrétan reagált az elhangzott észrevételekre.

Az értekezlet végén határozatokkal ösztönözték „a tanulók szilárd tárgyi tudásának megjavítását” „a helyesírás, a matematika, orosz, neveléstan, lélektan, zene és más tárgyak terén”, s „a nevelői munka fokozását” írták elő „a DISZ, az osztályfőnöki és a diákotthoni feladatok terén”,¹¹³⁹ de ez semmit sem változtatott azon, hogy továbbra is jó véleményük volt a nagykörösi tanítóképző munkájáról.

4. 2. Kényszerű, méltósággal viselt, mértéktartó engedelmesség

A felügyeleti szervek által a tanítói hivatásra való felkészítő munkájáért elismert, — ám a politikai-világnézeti nevelőmunka tekintetében „további fejlődésre, öntudatosodásra” s a szaktárgyi képzésben előrelépésre ösztönözött — tantestület szílenek eresztésének szándéka, *politikai-világnézeti okból* csak akkor artikulálódhattott volna, ha a nagykörösi kollégák valaha is „demonstratív távolságtartással” reagálnak a mai ésszel szinte felfoghatatlanul gyakori és irracionálisnak tűnő ideológiai, politikai kampányokra.¹¹⁴⁰ Ilyen esetről nem tudunk, sőt: *magatartásuk igencsak racionálisnak, „mértéktartónak” tűnhet a mai szemlélő számára, mégpedig kettős értelemben is: „megadták a császárnak”, amit éppen megkövetelt, de azt méltósággal, minden „tüllihégés” nélkül, mértéktartóan tették,*¹¹⁴¹ *kihasználva, tudomásul véve a vizsgált időszakban igencsak változó politikai konstelláció biztosította mozgásteret.*¹¹⁴²

Ezt az interpretációt támasztja alá, hogy a tanítóképzés szakmai kérdéseiben a nagykörösi kollégák — a Nagy Imre miniszterelnöksége idején felszabadultabbá vált légkörben — bátrabban hallatták hangjukat. Így történt, amikor *Csukás István* főosztályvezető a „*Nevelőképzésünk helyzete és feladatai*” című írásában¹¹⁴³ — a kormányprogramból adódó feladatokra tekintettel — hangsúlyozta: az általános iskolák színvonalának emeléséhez „nemcsak több pedagógusra, hanem alaposabban képzett... nevelőkre van szükség.” Az elmúlt tanév eredményeit összegezve „határozott fejlődésről” számolt be: „*a tanítóképzők tanulmányi színvonala egyenletesen emelkedik. A kitűnő, jeles és jó rendű tanulók számaránya az elmúlt tanév végén 48,2%-ra nőtt, a tavalyi 45,2%-kal szemben*”, ami megítélése szerint összefüggésben állt „intézeteink tanulóinak politikai fejlődésével, a nevelői hivatástudat erősödésével”. Kedvező változásként értékelte, hogy — az előző tanévtől eltérően az elsőévesek valamennyien ide jelentkeztek, s 78,8%-uk kitűnő, jeles, jó rendű volt. A tanév előkészítése során növelték a diákotthoni elhelyezés arányszámát (48,4%-ra), s új tantervvel kezdték a képzők a tanévet, mely — reményei szerint — „megteremti az eddignél jobb tanítóképzés feltételeit”.

Ugyanakkor megállapította: „országos viszonylatban... a négy év alatti nevelői lemorzsolódás 40-50%-ot tesz ki. ... A nevelőellátottság... szakmai és politikai ... tekintetben is kívánnivalót hagy maga után.” „*Hiányos... tanulóink általános műveltsége és politikai tájékozottsága is. Igen szűk körű az olvasottságuk, nem mutatnak kellő érdeklődést kulturális kérdések iránt. Mindez... összefügg intézeteink általános helyzetével, a tanulók túlterheltségével.*” Az előrelépés útját — *a képzési idő módosítására való bárminemű utalás nélkül* — az oktatók pedagógiai kultúrájának fejlesztésében, a módszertani kérdések előtérbe helyezésében, a gyakorlati képzés továbbfejlesztésében s a gyakorlóév hatékonyabbá tételében látta.

Álláspontját — talán a helyzetéből adódó önigazolási kényszer miatt — másként „hangszerelte” mint egy, a közoktatás főbb kérdéseiről (a KV Agitációs és Propaganda Osztályán) készült, október 24-i anyag készítői, akik a nevelőképző intézetek színvonalát „gyengének”, a fiatal pedagógusok szakmai, pedagógiai képzettségét, általános műveltségét „hiányosnak”, politikai állásfoglalását „határozatlannak” ítélték.¹¹⁴⁴

A *nagykőrösi tanítóképző* Juhász Béla vezette *pedagógiai munkaközössége* a *Nevelők Lapjában* reflektált Csukás István idézett cikkére: „ha a *minisztérium* ilyen világosan látja nem csupán a fogyatkozásokat, hanem azok okait, forrásait is, miért késnek azok az intézkedések, amelyek a hibákat megszüntetik, vagy még inkább: miért történnek olyan intézkedések, amelyek a jövőben még fokozzák a fogyatkozásokat, mert megnövelik azok okait. Csukás elvtárs látja... a tanulók túlterhelését, a képzési idő zsúfoltságát, és erre válaszul *az eredeti, szakmai és általános művelési [Sic!] anyag megtartása mellett tanítóképzőinket erre az iskolai évre öt új tantárgy* (mezőgazdasági ismeretek, műhelygyakorlatok, lélektan, logika, egyetemes neveléstörténet) *beiktatásával lepte meg.* ... [M]agas igényű tankönyveket mellékeltek hozzájuk... [melyek] nem felelnek meg sem a megszabott óraszámnak, sem a tanuló életkori fejlettségi fokának, előképzettsége tartalmának, sem a tanítóképzés közvetlen érdekeinek. ... A tantervi... *módosítások kedvezőtlenül alakították a tanterv szerkezetét, felépítését, nem érvényesült a rendszeresség, a fokozatosság követelménye.* ... A módszertan oktatását akkor bízták a szaktanárookra, amikor még tankönyv sincs.” A tananyag további zsúfolása helyett — megítélésük szerint — „*a megoldás két úton kereshető: 1. vagy a képzési idő felemelésével, 2. vagy a művelési anyag meggondolt rostálásával.* ... Meg kell végre állapítani... a tanulók... teherbíróképességének határait, meg kell fontolni: mik lehetnek a következményei a magyar népnevelésre annak... hogy a tanítójelölt sok mindentről tud, de keveset jól, s így a tanultakat a gyakorlatban nem is alkalmazhatja helyesen” — írták a nagykőrösi pedagógusok.¹¹⁴⁵

Az intézmények egybehangzó jelzéseire¹¹⁴⁶ Csukás főosztályvezető magyarázkodással reagált: „*Új tantervünk alkalmasnak mutatkozik a tanítóképzés sajátos célkitűzéseinek megvalósítására, az általános és szakképzésre egyaránt... Az új tantárgyak bevezetésével képzőink... korszerű művelődési anyaggal is gazdagab-*

bak lettek, mindezek bevezetését az új típusú, sokoldalúan képzett tanítók kialakítása... tette szükségessé. Az elmúlt három hónap tapasztalatai azonban azt mutatják, hogy *a jelenlegi képzési idő szűk keretei között sokszor megoldhatatlan feladatokkal találták szemben magukat* növendékeink... Addig is, míg a tanítóképzés ideje emelhető, feltétlenül szükségesnek tartjuk a túlterhelés csökkentését. Ennek megoldására különböző lehetőségeket látunk. A konkrét javaslatok kidolgozásába bevonjuk a nevelők széles rétegét is” — írta, az irányító szempontok felsorolásával,¹¹⁴⁷ egyebek között a nagykörösi tanárok markánsan megfogalmazott véleményére reagálva a minisztériumi főosztályvezető.

Az 1955. márciusi fordulat után beszűkült politikai mozgástérhez való alkalmazkodás mikéntjét jól példázza Juhász Béla beszámolója a pedagógusképző intézetekben folyó politikai-világnézeti nevelésről rendezett 1955. október 4-i tanácskozásról. A képzők nevelőmunkájában fordulat elérését célzó rendezvényről, Bizó Gyula előadása kapcsán, a fentiekben, már szóltunk. Említést érdemel, hogy a felszólalók hosszú sorában hiába keressük a nagykörösiek képviselőjét.¹¹⁴⁸ Juhász Béla a szemlélődő tudósító szerepét vállalta csak, s beszámolójában tárgyszerűen, „lelkésítő” felhangok nélkül, tömondatokban összegezte Bizó Gyula előadásának téziseit, valamint az általa mérlegelésre érdemesnek talált felszólalásokat:¹¹⁴⁹ „Az előadás anyagát nem kívánja részletesen ismertetni, mert a szöveget hamarosan megküldik, s a szakszervezeti bizottság novemberben munkaértekezleten tárgyalja majd meg a benne foglalt irányelveket és feladatokat. Az előadó hangsúlyozta, hogy a kommunista nevelés módszerei még nem kidolgozottak, így az eszmei-politikai nevelés területén sem.”¹¹⁵⁰ Az eszmei-politikai nevelés legfőbb feltétele a nevelő. Az előadás széles területen vizsgálta a politikai nevelés kérdéseit. Megállapította, hogy a közműveltségi anyagban elsősorban a szakképzés szempontjai uralkodnak. Nevelőmunkánk tényezői: a nevelő, tartalom és módszer, az osztályfőnöki óra és a DISZ. A tanítóképzőkben nem teljes a falusi nevelés körülményeire való felkészítés, a tanítójelöltekben felfokozott igényeket alakítunk ki. Arra kell törekedni, hogy amit a tanítójelölt magával visz a képzőből, az útmutatóul, vezérfonalként szolgáljon működésében, hogy azt alkalmazhassa, felhasználhassa. A nevelőnek kell megkeresnie az eszmei-politikai nevelés sikeres módszereit. A gyakorlóéveseket magukra hagyjuk, amikor a nagyobb vezető erőre volna szükségük. Ki kell építeni a tervszerű kapcsolatot a gyakorlóévesekkel, mert az iskola hatását évekig kell érezniük.¹¹⁵¹ Az előadás után 17 felszólalás hangzott el; ezeknek tartalmából néhányat emelek ki, amelyeknek meggondolására van szükség: alkalmazhatók-e intézetünkben?”

Ezt követően tömondatokban ismertette 15 intézmény képviselőinek felszólalásait, majd a következőkkel zárta mondanivalóját: „a kérdés megvitatása után nem marad más hátra, mint megteremteni a jó munkafeltételeket, azaz elhárítani az akadályokat, leküzdeni a nehézségeket, s így munkánk eredményesebb lesz. Ezek az akadályok:

1. Zsúfolt az anyag az általános művelés és a szakképzés miatt a tanítóképzőben; a nevelőknek nagy gonddal kell kiválogatni a politikai nevelés érdekében is az anyagot, amit közvetít.¹¹⁵²

2. A szakmai szempontok miatt háttérbe szorulnak a politikai szempontok az anyag feldolgozásában. A tanítóképzős nevelőnek nem szabad felednie, hogy a tanítónak nem csupán jó, művelt szakembernek, hanem egyúttal kommunista világnézetű embernek is kell lennie.

3. Tanítani kellene a dialektikus és történelmi materializmust, s nemcsak e szerint kell tanítani;¹¹⁵³ így elérhető lenne, hogy a világ jelenségeit e szerint nézné, önmagában kialakíthatná a haladó világnézetet. [Sic!]

4. Meg kell teremteni a nevelésben az összhangot az iskolai és diákotthoni nevelés között.¹¹⁵⁴

5. Súlyos akadály, hogy a tanítóképző még mindig nem kap a tanulókban az általános iskolától olyan tudás- és készség alapot, amelyre építeni lehetne; a pótlás lehetőségeket vesz el a politikai neveléstől.

6. Az otthon ellenkező hatását le kell küzdenünk a szülők nevelésével, még a távol lévő szülőkét is.¹¹⁵⁵

7. A tanítóképzős nevelők továbbképzésében a szakmai és ideológiai képzés tartalmát nem kötik össze.

8. A felsőbbség is akadályozza a sikeres nevelést azzal, hogy utasításaiban egy-egy nevelési területet ragad ki, a nevelés egész területéből kiszakítva.¹¹⁵⁶

Ha a nevelésügy összes szervei segítenek az akadályok elhárításában, akkor nyugodtan rá lehet bízni a tanítóképzős nevelőkre az eszmei-politikai nevelést, mert ők maguk meg tudják találni e sajátos irányú nevelés legjobb módját — zárta témát a központilag előírt feladatok megoldását a tanítóképzés generális problémáival összekapcsolva, egyben a központi receptek szükségességét óvatosan megkérdőjelezve Juhász Béla.¹¹⁵⁷

A diplomatikusan fogalmazott szöveget „magyarra fordítva”: *ha a négyéves képzéssel kapcsolatban — immár fél évtizede hiába — felvetett problémákat orvosolják, ha a tanári továbbképzést színvonalasabbá teszik, ha meg-megújuló kampányokkal, megfontolatlan változtatásokkal nem zilálják szét a tervszerű oktató-nevelő munkát*¹¹⁵⁸ — *megtesszük, amit tehetünk, ajánlotta „a lelkes elvtársi”* (ill. alattvalói) hangvételtől igencsak eltérő módon, *száraz-tárgyszerűen, szinte „üzletet ajánlva” a tanár úr.*¹¹⁵⁹

Félelmei ellenére¹¹⁶⁰ megőrzött tartása, s a nagykőrösi pedagógusok valószínűleg általa fogalmazott, Csukás István magyarázkodó levelét kikényszerítő hozzászólása a minisztériumi vezetők részéről a „tán csodállak (s ezért akár kitüntettek), ámde nem szeretlek”¹¹⁶¹ reakcióját válthatta ki. Mértéktartó alkalmazkodásuk, ugyanakkor kimondva vagy kimondatlanul érzékeltetett civil kurázsijuk — hipotézisünk szerint — sajátosan neutrális helyzetet teremtett: *politikai-világnézetű szempontból közömbösen viszonyultak a nagykőrösi képzőhöz. Tisztelték a*

hagyományaiért s a vidéki pedagógusszerepre való felkészítés terén elért eredményeiért, ámde nem soroltatott a döntéshozók számára valamilyen szempontból fontos, jelentős, kedves intézmények közé.

4.3. A nagykőrösi képző a fokozatosan megszüntetendők listáján

Márpedig ennek — mint az alábbiakban látni fogjuk — szomorú következménye lett: semmiképp sem segítette a kőrösi kollégákat abban, hogy elháríthassák „a pedagógustúltermelés” leállítását célzó (1954 tavaszától formálódó, ám minisztertanácsi határozattá csak június 11-én emelt) drasztikus felvételi keretszámcsökkentés következményeit.¹¹⁶² *A tanító- és tanárképzés történetében példátlan intézkedés nyomán az 1954 szeptemberétől felvehető pedagógusjelöltek száma a tanítóképzőkben: 2100-ról (2980-ról) 650-re; a pedagógiai főiskolákon: 1650-ről 400-ra csökkent. E határozat nyomán az akkor működő 49 tanítóképzőből csak 29 számára biztosították egy-egy osztály indítását.*¹¹⁶³

A pártállam működési mechanizmusait ismerve is meglepő azonban, hogy — talán az egyeztetési folyamat elhúzódása miatt — az illetékes állami és pártfórumok döntését meg sem várva, a minisztériumtól kapott utasítás alapján, már április elején (telefonon!) közölték a megyei illetékesek az érintett intézményekkel, hogy visszafejlesztésük, átalakításuk várható.¹¹⁶⁴

4. 3. 1. Tanári és szülői kérvények, küldöttségek s a városi és megyei szervek sikert ígérő akciói

E váratlan telefonhívás nyomán Zilahi Lajos igazgató 1954. április 10-én „Emlékirat”-tal fordult Erdey-Grúz Tibor miniszterhez: „A nagykőrösi állami tanítóképző nevelőtestülete mély megdöbbenéssel értesült... arról, hogy az oktatásügyi kormányzat az intézet megszüntetését határozta el. Hírből hallott ugyan egyes tanítóképzők megszüntetésének szándékáról,¹¹⁶⁵ arra azonban... nem gondolhatott, hogy a régi intézményt, Pest Megye egyetlen tanítóképzőjét, amely a Pestmegyei Oktatási Híradó legújabb száma szerint a megye legjobb iskolája, ilyen fájdalmas meglepetés éri. A nagykőrösi tanítóképző a hivatalos szervek és az érdekeltek megállapítása szerint híven helytállt a magyar tanítóképzés magaslatán, hivatott volt arra, hogy a haladó hagyományokat ápolja. Az ének- és zenei kultúra terjesztésében országsszerte elismerten az első helyen áll, Bartók Bélának és Kodály Zoltánnak a magyar zenei műveltséget népi gyökerekből újjáteremtő törekvéseiért első ízben ez az intézet állt ki 1935-ben. Kodály Zoltán az intézet 100 éves fennállására (1939-ben) kórusművet alkotott, s ezt maga vezényelte Nagykőrösön.¹¹⁶⁶ Az ifjúsági énekkar 1948-ban az Országos Énekkari Versenyben első díjat nyert, s ma is az első vonalban küzd az igazán magyar énekkari kultúra kifejtéséért.¹¹⁶⁷ ...

Zilahi Lajos

Az iskola tanítványai közül igen sokan az átalakuló, szocializmust építő magyar néptömegek haladó szellemű vezetői, szervezői lettek, mint Jónás Lajos Kosuth-díjas tanító (Hajdúszoboszló) vagy Csete Gyula,¹¹⁶⁸ a Köznevelés Kiváló Dolgozója (Nagykőrös). Az intézet igazgatója ugyanennek a kitüntetésnek érdemes tulajdonosa. A pedagógus-szakszervezeti mozgalomnak az intézet nevelte Rácz János országos titkárt, a budapesti tudományegyetemnek dr. Nagy Sándort, a neveléstudomány legkitűnőbb magyar szakemberét.¹¹⁶⁹ S készséggel említjük Faludi Szilárdot, Kontra Istvánt, az OM [Oktatásügyi Minisztérium] megbecsült dolgozóit és másokat.¹¹⁷⁰ ... A tanítványok hosszú sora népünkért érzett felelősséggel és hivatástudattal vállalta a nehéz tanítói munkát tanyákon és kicsiny falvakban. Az intézetet ma is áthatja... küldetésstudata: a nép műveltségéért magasrendű szolgálatot tenni. Ez a tiszta szándék benne van az iskola szellemében, hiszen ma is, miként régen, az egyszerű magyar szülők gyermekei tanulnak az iskolában, a népből érkeztek s a népért élnek.¹¹⁷¹

Szükségesnek tartjuk megemlíteni, hogy az intézetnek nagy felvevőterülete van, [s hogy] Nagykőrös városának is... mással nem pótolható érdeke az iskola fennmaradása. A város társadalma az iskolát magáénak tekinti... mert tudja, hogy a tanítóképző fegyelmezett ifjúsága és áldozatkész nevelőtestülete a... népnevelő munka nélkülözhetetlen tényezője, [s hogy] az intézet a sok-sok tanyai általános iskola tanítóinak hivatott nevelője és nemegyszer továbbfejlesztője.¹¹⁷²

[A]z intézet további... működéséhez a tárgyi és személyi feltételek mind együtt vannak. Két évvel ezelőtt kibővített épülete, teljesen kialakult nevelőtestülete... képes és alkalmas arra, hogy munkásságával az intézet betölthesse rendeltetését. ... A nevelőtestület egyelőre elképzelni sem tudja, hogy az intézetben gazdagon áradó, friss szellemű élet megszűnjék, [s] egyetlen kérése: megértéstől és megfontolástól sugallva adja meg az oktatásügyi kormányzat a lehetőséget a további működéshez...” — olvashatjuk az emlékiratban.¹¹⁷³

Az ezt megelőzően s később az Oktatásügyi Minisztériumban történekről Rozsondai Zoltán főelőadó egy feljegyzéséből tudhatunk: *eredetileg „a megmaradók között... volt a nagykőrösi, soproni... tanítóképző is. Annak az elvnek alkalmazása során [azonban], hogy minden megyének legyen tanítóképzője, az eredetileg megszűnőnek tervezett balassagyarmati, dombóvári, kőszegi... tanítóképző a megmaradók közé került. A nagykőrösi tanítóképző, minthogy a cinkotai is Pest megyeinek volt tekinthető, megszűnt. A tervosztály a megmaradó 26 tanítóképzőt az oktatási osztályok útján értesítette arról, hogy... egy-egy I. osztályt nyithatnak.*

A nagykőrösi tanítóképző megmaradása ügyében tett lépések eredményeként¹¹⁷⁴ miniszter elvtárs úgy döntött, hogy a nagykőrösi tanítóképző továbbra is működni fog, s erről [1954. május 21-én] a... városi tanácsot írásban is értesítette.

Amikor ez... történt, a megmaradó 26 tanítóképző már megkapta a miniszteri rendelkezést arra, hogy... 23-23 tanulót iskolázzon be. A nagykőrösi tanítóképző I. osztálya számára tanulókeret csak úgy lett volna biztosítható, ha egy újabb rendelkezéssel a már engedélyezett, amúgy is szokatlanul alacsony 23-as osztálykereteket egy-eggyel csökkentjük. A 650-es országos keretszám [ugyanis] nem volt emelhető. Egy ilyen irányú rendelkezés kiadása nem látszott... kívánatosnak, mert fokozta volna a tanítóképzők csökkentése terén jelentkező, egyébként is szövevényes, nem mindenben tervszerű helyzetet. A minisztérium az egyszerűbb... intézkedéshez folyamodott, s [egy] 1954. június 9-én... kiadott utasításával rendezte a kérdést. A Pest Megyének szóló rendelkezés mellékletében az oktatási osztállyal a következőket közölte: „az aszódi óvónőképző megmarad. Megmarad a nagykőrösi tanítóképző is, de 1954-ben itt I. osztályt nem indítunk be.”¹¹⁷⁵

A fejleményeket keserű szájjal, de — az éppen aktuális elhelyezési problémák enyhülését némi megkönnyebbüléssel¹¹⁷⁶ — tudomásul vevő Zilahi Lajos a tanévnyitó értekezleten erőt próbált önteni kollégáiba: „Meg kell mutatnunk, hogy tanítóképzőnk méltóan... hagyományaihoz, továbbra is jól dolgozik, ezért érdemes a megtartása...”¹¹⁷⁷

4. 3. 2. Visszavont miniszteri ígéret — további petíciók, pártfogókeresések

A tanfelügyelők és iskolalátogatók által újra és újra honorált erőfeszítésük azonban kevésbé befolyásolta az oktatási kormányzat illetékeseit. 1955. február 16-án a nevelőtestület három tagja¹¹⁷⁸ újabb emlékirattal fordult Jóboru Magda miniszterhelyetteshez és Bence Gyulához, a pártközpont illetékeséhez: „A nagykőrösi tanítóképző nevelőtestülete az intézethez érkezett iratokból megdöbbenéssel értesült arról, hogy az 1955–56. iskolai évre a tanulók felvételére keretszámot nem kapott, s így... a jelzett tanévben sem nyithat I. osztályt... annak ellenére, hogy

Erdey-Grúz Tibor miniszter elvtárs szóbeli és írásbeli ígérete alapján az intézet joggal bízhatott abban, hogy... legalább a most következő... iskolai évre megkapja... az I. osztály megnyitásához az engedélyt. A... miniszter elvtárs megnyugtató kijelentése alapján az intézet testülete bízott abban, hogy intézetünk tanítóképző marad, mert hiszen a többi átalakuló tanítóképző jövőjére nézve az Oktatásügyi Minisztérium határozottan rendelkezett. Vagy kijelentette megszűnését, vagy más közép fokú iskolává alakította át. Intézetünk nem kapott rendelkezést arra, hogy megszűnik vagy más közép fokú iskolává lesz, hanem ellenkezően, azt a választ kapta, hogy továbbra is mint tanítóképző működik. ... Határozottan bízunk... abban, hogy az Oktatásügyi Minisztérium valóra váltja ígérését ... [A] nevelőtestület... óhaja, hogy a felsőbb intézkedés vegye figyelembe a város és Pest Megye... érdekeit, amelyek a nagy körösi tanítóképző fennmaradását követelik. ... Maradjon a nagy körösi tanítóképző tanítóképzőnek, hogy betölthesse rendeltetését, azaz nevelhessen továbbra is... jó tanítókat a tanyai és falusi általános iskoláknak” — kérte a hivatása gyakorlásának folytatásáért harcoló tantestület.

Másnap, február 17-én a pártközpontból is levelet kapott Jóboru Magda. Kónya Albert, a Tudományos és Kulturális Osztály helyettes vezetője átküldte hozzá a Pest Megyei Pártbizottság másodtitkárának és köznevelési felelősének Bence Gyulához február 7-én írt levelét, melyben azok a körösi képző fennmaradása mellett érveltek: „Véleményünk szerint... a nagy körösi tanítóképző megyénk tanulólifjúsága számára jobban biztosítja a tanulás lehetőségeit, mint a távoli budapesti képzők bármelyike”.¹¹⁷⁹

E levél kapcsán Jóboru Magda megkérdezte Rozsondai Zoltántól: a miniszter „május 21-i levele után mikor és hol dőlt el, hogy mégsem indul I. osztály Nagykörösön”, s arról is információt kért, hogy „melyik képzőben indult I. osztály Nagykörös helyett”.¹¹⁸⁰

Megbízott osztályvezetője válaszából megtudhatta, hogy „Nagykörös helyett sehol sem indult... I. osztály. A megnyílt I. osztályok száma 26, s a következő tanévben Nagykörössel együtt 27 lesz.

Az [új] iskoláztatási keretszámok még nem jóváhagyottak, s így ezekről a megyék még értesítést nem kaptak. A tervszámok jóváhagyása után mind a 27 tanítóképző, s így Nagykörös is olyan utasítást kap, hogy az iskoláztatást a közölt keretszámnak megfelelően végezze el. ... A tervosztály a Pest Megyei Oktatási Osztályt sürgősen értesíteni kívánja arról, hogy a nagy körösi tanítóképző az I. osztályt megnyithatja” — írta Rozsondai Zoltán.¹¹⁸¹

Érveit mérlegelve Jóboru Magda — a miniszter számára készített feljegyzésében — kételyeit fejezte ki a tanítóképzős ügyosztály szándékait illetően. Véleménye szerint ugyanis „néhány dolog” Nagykörös fennmaradása ellen is szólt: „Foghíjas iskola lesz (jövőre nem lesz II. osztály); azon az áron marad meg, hogy a többi képzőben még alacsonyabb lesz az osztálylétszám; [s végül]: felbátorítja Sopront.”¹¹⁸²

Valószínűleg az utóbbi érve hatott leginkább a nagykőrösiekhez hasonló kitarással, de még gyakrabban rohamozó soproni igazgatók (Zétényiné Ritoók Magda és Rozsondai Károly¹¹⁸³) ostromába befáradt (nekik később egy ugyancsak teljesíthetetlennek bizonyult ígéretet tett) *miniszterre*, aki a precedensteremtéstől tartva¹¹⁸⁴ március 22-én elutasítóan válaszolt Zilahi Lajosnak: „Az MDP Központhoz február hónapban... benyújtott kérését megvizsgáltam. *Bár az elmúlt év folyamán úgy láttam, hogy a nagykőrösi tanítóképző a megmaradó képzők közé sorozható, az elkövetkező évek pedagógusszükségletének újabb mérlegetése alapján mégis úgy kell döntenem, hogy a nagykőrösi tanítóképző is fokozatosan megszűnik.* Így az 1955/56. tanévben I. osztály nem nyitható. Az iskola megszüntetésével egyidejűleg biztosítom, hogy középiskolai jellegét megtartva, gimnáziumként tovább működhessék. Ezzel a tantestület tagjaink a többsége jelenlegi helyén folyamatosan tovább oktathat” — ígérte, „a nagykőrösi ügy” lezárásában reménykedve Erdey-Grúz Tibor.¹¹⁸⁵

Ám a nagykőrösiek és támogatóik tovább próbálkoztak. A pártközpontban Bence Gyula március 21-én feljegyzéssel fordult az osztályvezető Andics Erzsébethez, melyben leszögezte: „a magam részéről... sem a döntéssel, sem az indokolással nem tudok egyetérteni. ... A miniszter elvtárs döntése — mely szemben áll szóbeli és írásbeli ígéretével, a nagykőrösi tanítóképző nem kapott rendelkezést más középiskolává való átalakításra — nem segítené a vezetés tekintélyének megszilárdulását.” Az ilyen döntéseknél „előzőleg a pártbizottságokkal meg kell beszélni a terveket”.¹¹⁸⁶

A megyei szervekkel történő előzetes egyeztetés célszerűségét tanúsítja, hogy a Pest Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának 1955. március 23-i ülésén „meglepetéssel szerzett tudomást arról, hogy az Oktatásügyi Minisztérium megyénk egyetlen tanítóképzőjét meg akarja szüntetni”, hiszen „a Cegléd és Nagykőrös környéki tanyavilág tanerőszükségletét éppen ebből a képzőből kikerülő tanítókkal láttuk el. Amikor annyi problémával küszködünk a fiatal pedagógusok esetében éppen amiatt, hogy félnek a falutól, tanyáktól, nem tudjuk megérteni, miért szükséges egy ilyen intézet megszüntetése, ahol a tanítói hivatásra, a falusi nép szeretetére való nevelés igen eredményesen folyt.”¹¹⁸⁷ A Minisztérium előtt is ismert... hogy a fővárosi tanítóképzők növendékei csak a fővárosba vagy közvetlen környékére akarnak kerülni. Ha mégis falura kapnak vezénylest, egy év után szinte valamennyien áthelyezésüket kérik, egészen addig, amíg csak nem sikerül. Részben ez az oka annak is, hogy majdnem 400 utazó pedagógusunk van (például a budai járásban 94), akiknek szülei, férjük, feleségük, vőlegényük budapesti. Ha lakást egy-egy esetben szerzünk is számukra, nem fogadják el, inkább az utazást vállalják” — írta Erdey-Grúz Tibornak a tanácselnök, kérve a döntés felülvizsgálatát, s az ilyen ügyekben a megyei vb előzetes tájékoztatását.¹¹⁸⁸

A javaslatlétre felkért Jóboru Magda ezúttal is a döntés fenntartása mellett érvelt: „A tanítóképzős osztály véleménye szerint ennél sokkal jobb képzőket is

megszüntetünk. Igaz, hogy Pest Megyében nincs más képző, de Kecskemét pl. kevesebb, mint 20 kilométernyire van Nagykőröستől. A Pest megyei tanyavilág számára nemcsak a pesti képzők képeznek, hanem a kecskeméti és a bajai is. Az életben nem a megyehatárok a döntők. (Egyébként valamikor Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye volt.) *Hasonló ostrom alatt tart bennünket Sopron, Székesfehérvár stb.* Mindennek alapján nem javaslom a kérés teljesítését.” Álláspontját, érveit átvéve a miniszter 1955. április 25-én válaszolt Fekete Mihály tanácselnöknek: felülvizsgáltatta a nagykőrösi képző megszüntetésének szükségességét, s „a vizsgálat az eredeti intézkedés helyességét igazolta”.¹¹⁸⁹

A párt- és tanácsi vonalon egyaránt sikertelenül próbálkozó nagykőrösieket ez alatt előbb *újabb szülői petíciókkal* kísérleteztek,¹¹⁹⁰ majd — amikor a felsőfokú képzés előkészítésével kapcsolatos hírekről tudomást szereztek, valószínűleg volt tanítványuk, a Minisztertanács Titkárságán előadóként dolgozó *Bányai Lajos* tanácsára — állami vonalon próbálták felülbíráltatni a megváltozott álláspontja mellett kitartó miniszter döntését. Kérésükkel komoly reménységükhöz, a parasztpárti időkből jól ismert s a Tiszántúli Egyházkerület gondnokaként tevékenykedő¹¹⁹¹ miniszterelnök-helyetteshez, *Erdei Ferenchez* fordultak: „Abban a gondolatban keressük meg Miniszterelnök-helyettes Elvtársat, hogy még jó szívvel emlékezik a nagykőrösi, annak idején is haladó szellemű ismerőseire, barátaira, s bízva abban, hogy e kapcsolatok még [elég] erősek a nagykőrösi tanítóképző nagy kérésének előterjesztésére és meghallgatására. A 116 éves nagykőrösi tanítóképző léte veszélybe került: a fokozatos megszűnés szakaszát éli. Másfél évvel ezelőtt az oktatásügyi miniszter elvtárs közölte, hogy intézetünket ideiglenesen szüneteltetni kényszerül; erről a döntésről írásbeli és szóbeli értesítést kaptunk. S egy fél évvel ezelőtt úgy intézkedett, hogy intézetünknek át kell alakulnia gimnáziummá, azzal a rendelkezéssel, hogy nevelőtestületének jó része együtt marad. Az intézet testülete annak idején a legfelső szervek előtt szóban és írásban kifejtette: miért tartja szükségesnek és kívánatosnak a tanítóképző további megmaradását. ...

A Pest Megyei Tanács VB Oktatási Osztálya jól megokolt érvekkel bizonyítva ragaszkodik a nagykőrösi tanítóképző további fenntartásához: ez a tanítóképző a megye egyetlen képzője, a belőle kikerülő tanítók becsületesen helytállnak, mert ezek a tanítók a gyárak mellől, tanyák mélyéről, kicsiny falvakból érkeztek a tanítóképzőbe, ahol azután alaposan felkészülve, fenntartás nélkül, készséggel, hűséggel nevelik a tanyai és falusi gyermekeket. *A Budapesten képzett tanítók alig-alig vállalják a kisiskolákban, szerény körülmények között a nevelőmunkát: ezt már sokszorosan bizonyítva látják az érdekeltek. Az alsó tagozati tanítók utánpótlása a nagykőrösi tanítóképzőből Pest Megyében a legtermészetesebb. ... A helyi városi tanács hasonlóképpen az első sorban küzd azért, hogy a város érdekeit is szolgáló tanítóképző tovább éljen... A mi tanítóképzőnk sok más tanítóképző sorában osztozva várja [pálya]futása befejeződését. Most több helyről tudomást szerezünk arról, hogy még nem mondották ki az utolsó szót a megszüntésre ítélt taní-*

tóképzők felett. Arról értesültünk, hogy területi újrarendezés érdekében felülvizsgálják a döntésre hivatott szervek: mely tanítóképzők maradnának meg, amikre múlhatatlanul szükség van a tanítói utánpótlás érdekében. Nevelőtestületünk — bátorítva korszerű eredményeinktől, az iskola megnagyobbított épületének és felszereltségének, a jól működő diákotthonoknak alkalmasságától, a társadalmi szükséglet felismerésétől — őszinte ragaszkodással, nagy bizalommal tekint miniszterelnök-helyettes elvtársra, kéri a támogatást. Azt kéri, szíveskedjék az ügyben a MINISZTERTANÁCS színe előtt a nagykőrösi tanítóképző megmaradását képviselni. ... [M]i távolról nem ismerhetjük: kerülhet-e a nagykőrösi tanítóképző megmaradásának kérdése Minisztertanács elé. Ha kerül: szíveskedjék érdekünkben felszólalni. Ha nem kerül: szíveskedjék ott támogatni, ahol még szó lehet intézetünkről. — Mi az oktatásügyi miniszter elvtárs egyik leveléből tudjuk, hogy a tanítóképzőnknek meg kell szűnnie. Ebből a levélből nem tűnik ki: miféle határozat alapján döntött a miniszter elvtárs.

Éltet bennünket a remény, hogy még egyszer megfontolás tárgya lehet: megmaradjon-e vagy tűnjék el a nagykőrösi tanítóképző.”¹¹⁹²

Erdei Ferenc — más megoldás híján, az ügyrendnek megfelelően — Erdey-Grúz Tiborhoz továbbította a levelet, azzal, hogy „mint egykori nagykőrösi lakoshoz fordultak hozzám a mellékelt levéllel, amihez a magam részéről a következőket fűzöm hozzá. Bizonyára teljesen indokolt az, hogy a tanítóképzők számát csökkentsék és ezért néhányat meg kell szüntetni. Viszont én is nagyon fájdalomnak tartom, hogy egy ilyen nagy múltú, igen komoly haladó hagyományokkal is dicsekedő intézetet, mint a nagykőrösi tanítóképző, megszüntessünk. Azt gondolom, hogy Arany János iskoláját mindenképpen jó lenne jelenlegi formájában megtartani. Kérlek, hogy ennek lehetőségeiről légy szíves tájékoztatni.”¹¹⁹³

A „nyughatatlan” kőrösiek meg-megújuló kísérletei s az őt felkereső szülői deputáció¹¹⁹⁴ fellépése miatt ingerült miniszter 1955. december 29-én már-már udvariatlanul válaszolt: „A megmaradó képzőket — figyelembe véve területi elhelyezésüket — a legjobb feltételekkel rendelkező intézetek közül választottuk ki. Miután a Pest megyei tanítószükséglet kielégítését a budapesti, valamint a szomszédos megyék tanítóképzői biztosítani tudják, a nagykőrösi tanítóképző csak abban az esetben volna fenntartható, ha helyette másik képzőt szüntetnénk meg. Ez azonban nem volna indokolt, tekintve, hogy a nagykőrösi tanítóképzőnél jobban ellátott intézeteket is kénytelenek vagyunk szünteteltetni. ... Az ismételt vizsgálatok az intézkedés helyességét igazolták. Végül megjegyzem, hogy Arany János tradícióinak ápolására a nagykőrösi gimnázium hivatott, ugyanis Arany János annak idején a nagykőrösi gimnázium tanára volt” — oktatta ki az író-szociográfust a természettudós.¹¹⁹⁵

Nem tudjuk, hogy érvelése miként hatott Erdei Ferencre, azt ellenben igen, hogy az iskolájukhoz ragaszkodó nagykőrösieket a legkevésbé sem győzték meg Erdey-Grúz Tibor reflexiói. Továbbra is álláspontja felülbíráltatásával kísérletez-

tek. 1956. május 2-án a képző volt növendékeinek találkozója szolgáltatott alkalmat számukra ahhoz, hogy — a résztvevők nevében — levélben kérjék *Hegedüs András miniszterelnököt és Házi Árpádot, az állami ellenőrzés miniszterét* a számukra kedvezőtlen döntés megváltoztatására.¹¹⁹⁶ Az iskola felszereltségének, adottságainak ismeretében, csak helyzetükből, tradícióikból fakadó pozitívumaitkat ismételhetők: „az itt, Nagykovácsiban végzett tanítók szívesen válladják a környéken a tanyai beosztást, míg a nagyvárosban képzett nevelőknél krónikus jelenség az áthelyezési törekvés. ... Az itt, helyileg képzett nevelők azonnal feltalálják magukat, teljes értékkel tudnak bekapcsolódni a helyi problémák megoldásába” — állították. Levelük ezúttal is *Bizó Gyula* asztalán kötött ki, aki rutinból megismételte mondandóját: „A jelenlegi körülmények között nincs mód arra, hogy a nagykovácsi tanítóképzőt az 1956/57-es tanév befejeztével továbbra is fenntartsuk. Ehhez a tanító- és óvónőképzők számának szabályozásáról [szóló] 1953-as [valójában 1954-es — D. P.] minisztertanácsi rendeletet módosítani kellene. Ezt kellően megindokolni nem tudjuk, a jelenlegi tanulólétszám mellett a megmaradó 26 tanítóképző sem dolgozik teljes kapacitással” — írta május 21-én.¹¹⁹⁷

4.3.3. *Végjáték: leépítés, új remények — de győznek a száraz tények*

A rendíthetetlennek és felülbíráhatatlannak tűnő minisztériumi szándék, valamint az addig a képzőben megnyitott gimnáziumi osztályoknak a megfelelő profilú intézménybe való áthelyezéséről, a képző épületének általános iskola céljaira való hasznosításáról¹¹⁹⁸ s a tantestület több tagjának „átosztásáról”¹¹⁹⁹ született tanácsi határozatok ismeretében, a tanév végi értekezletet *Zilahi Lajos* búcsúzással zárta: „sokat tanultam ebben a testületben. *Itt láttam kibontakoztatva a nevelő, a tanuló, az egymást megbecsülő, az egymásban az embert látó, egymás gondjait megértő természetes jó viszonyát.* Ezért tudott testületünk minden fokon és minden körülmények között nevelni. Jólesett látnom, később éreznem, a munkatársaimmal összefűző baráti kapcsolatot, amely természetes alapja lehetett és lett is a jó nevelőközösségnek. *Ez a... közösség tette lehetővé, hogy egymás iránt mind megértőbbek, éppen ezért egymás munkáját mindjobban segítők tudjunk lenni.* Én bevalólam... hogy az eltelt négy és fél év alatt sokat változtam... Munkatársaim neveltek arra, hogy türelmesebb, egy-egy dolog megítélésében körültekintőbb legyek. Hogy ez így történt, fogadják... hálás köszönetemet. ... Most... *az intézet irányítását Juhász kartársamnak adom át, aki minden tekintetben a legönzetlenebb segítőm, támogatóm volt*”¹²⁰⁰ — fejezte be mondandóját az igazgató.¹²⁰¹

Juhász Béla igazgatóhelyettes válaszát azzal kezdte, hogy: „*fájóan felemelő alkalom lenne most arról beszélni, mit jelentett a nagykovácsi tanítóképző nemzetünknek, Nagykovácsnak és nekünk...* Erre azonban sem erőt, sem elhivatást nem érzek. Inkább személyes gondolataimnak kívánok utat engedni, mint... az intézet legrégebbi testületi tagja, sorstársa jóban, rosszban. ... *Nyugodt lélekkel mondha-*

tom: érzem, hogy nem töltöttem nyom nélkül azokat az éveket, amelyek mögöttünk maradtak. Az a megbecsülés, amellyel iskolánkra néznek közről és messziről, nekünk szól, mindenki vállaljon belőle annyit, amennyi megilleti. Én készséggel felajánlom, ami nekem jut, ennél többet és nagyobbat kartársaimnak nem adhatok”¹²⁰² — mondta az akkoriaknak — s üzenté tán a mai képzősöknek is — intézeti szolgálata 30. évében a diákjai emlékezetében emberséges, jó tanárként megmaradt pedagógus.¹²⁰³

Nem tudhatta, hogy másfél hónap múlva, 1956. augusztus 15-én Bizó Gyula — egy, a soproni tanítónőképző intézet igazgatónőjének adott újabb válasz kapcsán — az immár miniszterre lett Kónya Alberthez¹²⁰⁴ írt feljegyzésében a nagykőrösi perspektívákat illetően kétértelmű álláspontra helyezkedik. Bizó ebben egyfelől megjegyezte hogy „valójában a megmaradt 28 tanítóképző helyett 14 is elegendő lenne a 650 tanuló képzésére. Így egy iskola kb. 100 tanulóval dolgozik, ami a képzés költségeit mértéken felül megnöveli (6000 Ft egy tanuló költsége, amikor a gimnáziumban 1630 Ft), s az ilyen kis létszámú iskola jellegének fenntartása pedagógiailag is súlyos feladatot ró a tantestületre. Ha a tanító- és óvóképzés reformjára a PB nem hozott volna pozitív határozatot,¹²⁰⁵ a megmaradó tanítóképzők számát tovább kellett volna csökkentenünk” — írta az osztályvezető, majd némi reményt keltve hozzátette: „A megszüntetés ellen természetesen a legtöbb megszűnő képző protestált. Elsősorban Sopron és a kétségtelenül nagy múltú nagykőrösi képző. (Nagykőrössel véleményem szerint a reform során érdemben kell foglalkoznunk).”¹²⁰⁶

Az erről mit sem sejtő, ám a gyökeresen újnak tűnő konstellációban a megújulás, a fennmaradás lehetőséget látó Juhász Béla tovább próbálkozott.

Előbb az 1956. október elején, összesen 62 résztvevővel¹²⁰⁷ rendezett balatonfüredi pedagóguskonferencián nyílt módja arra, hogy a jelenlévő minisztériumi és pártvezetők figyelmébe ajánlja a vidéki pedagógusok és képzésük — ezáltal közvetetten a nagykőrösi tanítóképző — ügyét: „Nekünk, vidéki pedagógusoknak, még az értelmiségi határozat¹²⁰⁸ után is az a határozott véleményünk, hogy a vidéki kartársak nem válhatnak a pedagógiai tudomány munkatársaivá, amíg fel nem oldódnak abból a bénultságból, félelemérzés-megkötöttségből, amely a pedagógusok többségét ma jellemzi.”¹²⁰⁹ Ez a sajátos lelkiállapot magyarázza meg, hogy a vidéki pedagógusok minden nyomtatásban megjelent anyagot hivatalosnak fognak fel, ezeket nem bírálják. Amit kapnak, szó szerint igyekeznek végrehajtani... Azzal is számot kell vetni azonban, hogy azzal a megterheléssel, amely jelenleg a vidéki, jól működő pedagógusokat nyomja, e pedagógusok kutatómunkájára aligha számíthatunk. ... A vidék is meg van győződve a nevelés ügyének roppant fontosságáról, ezért nem csekély az érdeklődés, amely a tanítóképzés átszervezésének kérdéseit kíséri. Itt csak azt szeretném hangsúlyozni, hogy a magyar vidék szempontjait is vegyék figyelembe a tanítóképzés átrendezésekor. Nem szabad szem elől téveszteni az ún. kis létszámú (összevont osztályokkal működő és osztat-

lan) iskolák tanítóinak képzési kérdéseit. A főiskolai szintre vitt alsó tagozatos nevelőképzésben ennek is szerepet kell játszania, mégpedig véleményem szerint külön erre a célra szánt főiskolákban.¹²¹⁰ Ehhez kapcsolódik az a gondolat is, hogy a tanítóképzés gimnáziumi érettségire épül, de milyen sokan vannak és lesznek, akik nem szerezhetnek a mai körülmények között gimnáziumi érettségit, de sokféle tekintetben alkalmasak lennének a tanítói pályára. Mindezt azért említtem, hogy felhívjam a figyelmet arra: *milyen sokoldalúan kell meggondolnunk a tanítóképzés reformjának kérdéseit*” — fejtegette Juhász Béla a nevelés, neveléstudomány általános kérdéseit taglaló vitában, október 2-án, amikor Bizó Gyula is javasolta: a nevelőképzés kérdéseit vegyék fel a tanácskozás programjába. A három nap múlva megrendezett vitán Juhász Béla „aggályát fejezte ki az új rendszerű [érettségire épülő, kétéves — D. P.] tanítóképzéssel kapcsolatosan. *Ha az új képzők a nagyvárosokban lesznek, a tanítók nem mennek ki szívesen falura.* Meg kell oldani az osztatlan iskolák problémáit is. A végzett hallgatók továbbképzésének szükségességéről beszélt. Majd Usinszkijt idézve elmondja, hogy *a tanítóképzőnek mindig bázisnak kell maradnia a végzett növendékek számára, ahová visszajáráhatnak problémáikkal, és lépést tarthatnak a pedagógiai tudomány fejlődésével*” — olvashatjuk a tanácskozás rövidített jegyzőkönyvében.¹²¹¹

Alig egy hónap múlva, 1956. november 2-án Juhász Béla felhívást szerkesztett a városi Nemzeti Bizottsághoz: „Nagykőrös város iskoláinak igazgatói azt kérjük a NEMZETI BIZOTTSÁG-tól, hogy a megszüntetésre ítélt nagykőrösi tanítóképző maradjon meg Nagykőrösön városunk lakosságának és a Duna–Tisza köze magyarságának művelődése elősegítésére.

A nagykőrösi tanítóképző 1839-ben létesült, és az ősi református gimnázium hajtásaként fenntartója a nagykőrösi református egyház és társfenntartója a dunamelléki református egyházkerület volt egészen 1948 júliusáig, amikor is egyházi jellege megszűnt. A fenntartók a hívek, elsősorban a paraszttársadalom áldozatkészségéből sikerrel biztosították mindazokat a szellemi és anyagi feltételeket, amelyek lehetővé tették a tanítóképző korszerű, magas színvonalú működését. Ennek eredményeképpen az egyházi és állami felsőbbség teljes mértékben elismerte az intézet jó munkáját, ami szilárd alapot adott a tanítóképzés változásai közepette is a megmaradáshoz és további virágzáshoz. A nagykőrösi tanítóképző nevét az egész országban megbecsüléssel emlegették...

A tanítóképző ifjúsága elsősorban szegényparaszt társadalmi rétegből toborzódott az ország minden tájáról, s az intézet volt tanítványai ugyancsak az ország mindenik táján működtek és működnek ma is, a nép szeretetétől övezve.

A parancsuralmi rendszer néptől idegen iskolapolitikája egész iskolarendszünket összekuszálta. A közoktatásügyi kormányzat figyelmen kívül hagyta, hogy egy-egy iskolai intézmény mekkora szolgálatot tett és tesz a magyar nép művelésének, milyen mértékben ápolja a gyökeresen népi-nemzeti hagyományokat. Ennek lett azután következménye, hogy amikor a magyar tanítóképzés átrendezésére

került sor, a magyar művelődéspolitikai vezetői a nagykörösi tanítóképzőt megszüntetni rendelték.

Az új magyar élet építésének kezdetén¹²¹² célszerű dolog az új, sajátosan magyar érdekű és értékű magyar művelődéspolitikai feladatait megvizsgálni. Így áll elénk parancsoló szükségességgel az a feladat, hogy helyreállítsuk és megszilárdítsuk a múltban is haladó gondolatot képviselő iskoláinkat. Ilyen iskola a nagykörösi tanítóképző is, amelyről sem Nagykörös város földművelő társadalma, sem az egyetemes magyarság nem mondhat le. Az iskola megbecsült múltja, a nép felvilágosítására hivatott mai rendeltetése a nagykörösi tanítóképző megmaradását követeli.

Kérjük Nagykörös város NEMZETI BIZOTTSÁG-át, tegye magáévá ezt a követelést, s alkalmas időben és helyen kellő erővel képviselje a nagykörösi tanítóképző megmaradásának ügyét.”¹²¹³

Az aláírások nélkül ránk maradt fogalmazványból nem tudhatjuk: vajon sikerült-e aláírásokat gyűjtenie Juhász Bélának az idézett petícióra, de a november 2-i dátum azt sejteti, hogy ez nem valószínű.

Talán ezért, 1956. december 10-én rendkívüli értekezletre hívta tantestületét, melyen újabb, a korábbtól kissé eltérő emlékiratot terjesztett kollégái elé: „Az elmúlt parancsuralmi rendszer közoktatási politikája iskolarendszerünket összezavarta, az egységes oktatási rendszer kialakulását megakadályozta, művelődés- és tudománypolitikája nélkülözte a tervszerűséget. Az így kialakult zavar különösképpen az alsó fokú nevelőképzés területén éreztette hatását. A magyar tanítóképzés csaknem két évtized óta kellően meg nem fontolt kísérletezés tárgya volt, aminek az lett a következménye, hogy sok más tanítóképzővel együtt a nagykörösi tanítóképzőnek is ez iskolai év végén miniszteri rendelkezés szerint meg kell szűnnie. A megszüntetés okát a nevelőtestület ismeri, mert 1954 áprilisában a megszüntetés miatt megjelent küldöttségnek az akkori közoktatási miniszter ki is fejezte: azért kell az ország egyik legrégebb tanítóképzőjének megszűnnie, mert ez az intézet a magyar nemzeti, népi hagyományokat 118 éven át becsületesen ápolta, fejlesztette, s így elévülhetetlen érdemeket szerzett a népnevelés szolgálatában.

... A nevelőtestületnek az a határozott felfogása, hogy az új, egységes magyar oktatási rendszer kialakítása feltétlenül megköveteli a mában is haladó, a magyar nép felemeléséért küzdő iskolák visszaállítását vagy meghagyását.¹²¹⁴ ... A nevelőtestület minden tagja szilárdan meg van győződve arról, hogy ez a felfogás győzedelmeskedik az újra rendezésre váró tanítóképzés területén, s hogy a nagykörösi tanítóképző megmarad és tovább folytatja működését. A nevelőtestület reméli, hogy a felsőbbség is elismeri és igazoltnak látja a nagykörösi tanítóképző megmaradásának értelmét s jelentőségét”- — írta a minisztériumi ügyosztálynak, a megyei és városi tanácsi osztályoknak a forradalmi események hatására újjászületett öntudattal Juhász Béla.¹²¹⁵

Kezdeményezésének — s a volt tanítványoknak, ismerősöknek, minisztériumi osztályvezetőknek küldött, új és újabb ötleteket felvető kérései sorának¹²¹⁶ — forrásaink szerint egy közvetlen s egy közvetett hatása tettenérhető.

1956. december 30-án *a városi tanács oktatási csoportvezetője*, Berényi István kéréssel fordult az OM Középiskolai Főosztálya Tanítóképzői Ügyosztályának vezetőjéhez „*a Nagykörsi Tanítóképző Intézet ügyében*”: „A tanítóképzés átszervezésével kapcsolatban egy korábbi kormányrendelet megszüntetésére ítélte a nagykörsi tanítóképzőt.

A városi tanács részéről azzal a kéréssel fordulok most a minisztérium illetékes szerveihez, hogy ezt a korábbi rendelkezést felülvizsgálva állítsa vissza 117 éves intézetünket.

Kérésünk támogatására előhozom, hogy az intézet fennállása alatt a magyar tanítók több ezret adta a hazának, akik közül nagyon sokan, a többség, méltóképpen megállta helyét és nem hozott erkölcsi és szakmai szégyent egykori öreg nevelőintézetére. Tantestülete hosszú évtizedeken keresztül egybeforrottan szolgált a magyar tanítóképzés ügyét.

Most, amikor tudásunk van róla, hogy a tanítóképzést főiskolai szintre kívánja kormányzatunk emelni, az intézet évszázados hagyományaira, országos hírnevére, kulturális életének magas színvonalára hivatkozással kérünk városunkba egy ilyen intézményt. Városunkban az ilyen intézet szervezésével kapcsolatos feltételek biztosítottak.

Felvetjük annak gondolatát is, hogyha a főiskolával kapcsolatos kérésünk akadályokba ütközne, a mégis megmaradó nagykörsi tanítóképző az ország kis létszámú iskolái részére képezzen általános iskolai nevelőket.

Reméljük, hogy megkeresésünk elgondolkodtatja felettes és kormánysszerveink vezetőit és városi — sőt mondhatni —, nemzeti intézményünket nem veszi el tőlünk, vagyis előző rendelkezéseit megfelelően módosítja.”¹²¹⁷

1957. január 3-i levelében Pável Nándor, *a Pes Megyei Tanács osztályvezetője* is teljes támogatásáról biztosította a nagykörsiek kérését, ragaszkodott a megye egyetlen tanítóképzőjének megmaradásához. Úgy vélte, hogy főiskolává szervezésükhöz adottak a feltételek: a képző „jelenlegi épülete, berendezése... erre alkalmas lenne, s a nagykörsi középiskolás diákokthonok főiskolai diákokthonokká ugyancsak könnyen átszervezhetők lennének, s így biztosíthatnák nagy múltú nevelőképző intézetünknek további fennmaradását”,¹²¹⁸

Két hét múlva, január 16-án — *a tanítóképző tanulmányi ideje átmeneti fel-emeléséről véleményt kérő 8531-44/1956. VI. OM-rendeletre*¹²¹⁹ válaszként, *a nevelőtestület nevében — Juhász Béla írt Bizó Gyulának.*¹²²⁰ A négyéves tanítóképzés és a képesítő vizsgát megelőző egyéves gyakorlat elemzése/bírálata után, előbb konkrét javaslatokkal élt az átmenetileg visszaállítandó 5. tanév felhasználásának mikéntjére. Ezt követően kérte: „*ha megvalósul a tanítóképző tanulmányi*

idejének átmeneti felemelése, a nagykőrösi tanítóképzőnek legyen 5. évfolyama, elsősorban a maga tanulóiból, esetleg más — már átalakult — képzők tanulóiból.”

Kezdeményezésüket a következőkkel támasztották alá:

„A két IV. osztálynak 22 helybeli és bejáró tanulója van.

A fiú- és leánydiákotthon kedvező körülményeivel rendelkezésre áll.

A nevelőtestület szakszerűen el tudja látni az 5. évfolyam feladatait.

A gyakorlóiskola osztott és részben osztott osztályaival a gyakorlati képzés minden követelményét ki tudja elégíteni.

Nem hallgathatja el, hogy ez idő szerint a nagykőrösi tanítóképzőben már csak a 4. osztály működik (a és b csoportban), a gimnáziummá alakulás megindult, nyitottunk egy gimnáziumi osztályt (két I. osztályt), de ez a két osztály 1956-ban a közvetlenül érdekelt szervek és vezetők meghallgatása nélkül a már meglévő másik helyi gimnáziumba kényszerült beolvadni rendeleti úton. Ezzel megszűnt az a lehetőség, hogy a szűnő tanítóképzőnek folytatása legyen, noha éppen az illetekesebben erős volt az az egészséges felfogás, hogy az egyik gimnázium fiú-, a másik leánygimnázium legyen. A megmaradt és közvetlen múltban tapasztaltak alapján sivár kilátásra kárhozottat nevelőtestületnek természetes törekvése, hogy amíg lehet, ott szeretne élni, ahol a legtöbb hasznot teheti a magyar művelődés szolgálatában.¹²²¹ Élteti az a remény, hogy az egy évvel való meghosszabbítás közben olyan magyar iskolapolitikai átalakulás megy végbe, amely az ősi nagykőrösi tanítóképző helyébe más nevelőképző iskolát vagy pedig egyéb nevelésügyi kielégítésére szolgáló más fajú iskolát állít” — írta, szinte könyörögve, Juhász Béla.¹²²²

Kezdeményezéseinek, és talán a városi és megyei tanácsi leveleknek köszönhetően elérték, hogy az 1957. március 13-án, a leendő óvó- és tanítóképző akadémiák székhelyeinek kijelöléséről tanácskozó MM-kollégiumi értekezlet előterjesztésében megemlítsék: a javasolt székhelyek: Budapest, Miskolc, Debrecen, Szeged, Kecskemét, Pápa, Zalaegerszeg, Pécs mellett „határozott igénnyel lépett fel Nyíregyháza, Nagykovács, Kaposvár, Sopron, Győr, Baja, Tatabánya és Eger is”. Igaz, ezután sietve hozzátették: „Nagykovácsra számottevő hagyományok vannak a tanítóképzés terén, [ám] megfelelő épület nincs.”¹²²³

Ez lehetett az oka annak, hogy bár rövidesen eggyel (majd kettővel-hárommal) több akadémiát javasoltak — ismereteink szerint —, Nagykovácsra a továbbiakban sem számoltak.¹²²⁴

Az 1957. április 6-i tanári értekezleten¹²²⁵ ennek elismerésére kényszerült Juhász Béla is: „hivatalos értesítés ugyan még nem érkezett arról, hogy lesz-e intézetünknek folytatása, nevelőképző főiskola alakjában, azonban tájékozottságunk szerint... eldőlt: hol kíván az MM főiskolát állíttatni. Ahol a főiskola létesítésére a helyet megállapította, ott helyszíni szemlét tartott, nálunk helyszíni szemle nem volt. Az intézet igazgatója számos alkalommal tárgyalt a főiskola létesítésének dolgában a megyei művelődési osztály vezetőjével, a megyei középiskolai elő-

adóval, a helyi tanács vezetőivel. Mindenütt őszinte egyetértést tapasztalt. Ahhoz azonban kevés bátorítást kapott, hogy a felsőbbség kész anyagi áldozattal is elősegíteni Nagykőrösön főiskola létesítését, ha ennek szüksége felmerül, ha a főiskola szervezésének gondolata erősödik az illetékesekben. Az igazgató készséggel támogatta a hivatalos szerveket abban, hogy hogyan kell érvelni egy nagykőrösi főiskola megteremtése érdekében. Az érveket el is fogadták, de azt is meg kell jegyezni, hogy *egy ilyen főiskola tárgyi feltételei Nagykőrösön csak szűkösek lehetnek, önmagában a személyi feltételek nem elegendőek*. Elég arra gondolni, hogy mintegy 200 hallgató részére kellene fiú- és leánykollégiumot teremteni, igényesebb szállást biztosítani. Nagykőrösön készen ma ilyen nincs, és belátható időn belül alig lehetne.”¹²²⁶

Forrásaink igazolni látszanak tehát Seri András tanár úr véleményét: *az, hogy „a felsőfokú tanítóképző létrehozásakor nem szerveztek Nagykőrösön tanítóképző főiskolát... elsősorban a város akkori vezetőségén múlt.”*¹²²⁷ Mert *ha hajlandó lett volna*, és mert volna bizonyos anyagi áldozatokat vállalni, például *internátus építésére* vagy legalábbis bővítésére, akkor a 11 felsőfokú tanítóképzőből egyet Nagykőrös kaphatott volna, amit az intézet múltja alapján meg is érdemelt volna.”¹²²⁸

5. APPENDIX.

AZ 1957/1958. TANÉV MEGPRÓBÁLTATÁSAIBÓL: JUHÁSZ BÉLA KECSKEMÉTEN

Ezzel a nagykőrösi képző megszüntetése ellen folytatott — végül is eredménytelennek bizonyult — lobbizás, küzdelem történetének végére jutottunk, s talán pontot is tehetnénk dolgozatunk végére. Ha mégis a T. Olvasó további figyelmét és türelmét kérjük, annak oka, hogy történetünk (egyik) „főszereplője”, *Juhász Béla 30 év nagykőrösi szolgálat után — élete utolsó évében — 1957 őszétől a kecskeméti tanítóképző igazgatója lett, s úgy tűnik, hogy az ottani tevékenységéről rendelkezésünkre álló töredékes források érdemi adalékokkal szolgálhatnak e jeles pedagógus pályájának, s ami talán még fontosabb: az akkori történelmi helyzetben hivatásukban boldogulni próbáló kartársai helyzetének megértéséhez.*

A „hírös városban” *Juhász Béla* újra közeli munkakapcsolatba került az addig ott igazgatóhelyettes *Nánási Miklóssal*,¹²²⁹ s még néhány, korábbi nagykőrösi pályatársával. Appendixünkben nem vállalkozhatunk az 1957/1958. tanév eseményeinek szisztematikus felidézésére, s erre nincs is szükség, mivel kecskeméti kollégáink komoly forrásbázisra támaszkodva megírták az ottani képzők történetét.¹²³⁰ Bennünket most kizárólag azon történések érdekelnek, amelyek segíthetnek annak felmérésében, hogy *mennyire folytatta/folytathatta Juhász Béla a méltóságteljes, mértéktartó alkalmazkodás közel tíz éven át eredményesnek bizonyult stratégiáját a forradalom leverését követő megtorlások, a rendcsinálás, a restau-*

ráció és kiigazítás¹²³¹ (a felsőfokú tanítóképzők szervezésének) időszakában, vagyis Kádár János országglása első éveiben? Ezért a megyei és országos levéltárban fennmaradt rendkívül hiányos források alapján csak két — szempontunkból jelentős — mozzanat felidézésére vállalkozhatunk.

Előbb azonban az 1957. május 6–9. között lezajlott felügyeleti látogatásról készült irategyüttes s egy augusztus 8-i, a tanítóképzők általános helyzetéről készült feljegyzés segítségével próbáljuk meg érzékeltetni: milyen kép élt a kecskeméti képzőről a minisztériumban, a körösi igazgató áthelyezését megelőzően?

Ungváry Gyula, a tanítóképzős ügyosztály főelőadója, országos pedagógiai tanulmányi felügyelő Bizó Gyula osztályvezetőnek a felügyeleti látogatás jegyzőkönyvére ráírt kérdésére: „a politikai helyzet milyen volt?” — a következőket jelentette: „A kecskeméti tanítóképző oktatómunkája tartalmában, eredményeiben és módszereiben egyaránt jónak mondható. A meglátogatott nevelők mind szakmailag, mind pedagógiaailag jól képzettek és a tanítóképzés feladatait, célkitűzéseit jól ismerve, azokat eredményesen meg is oldják. A nevelőmunka még nem elég pozitív. Érezni azon az ellenforradalom hatását. KISZ- szervezete — a látogatás idején — még egyáltalán nem volt az iskolának. A tantestületnek egy párttag nevelője van, az is tüdőbeteg és nem taníthat. A nevelők igyekezete azért tapasztalható volt a politikai nevelés terén is. Azt azonban még bizonyos tisztánlátás hiányai jellemzik. [Sic!] Politikai állásfoglalásuk még nem elég határozott, inkább ingadozó. Nánási Miklós igazgatóhelyettest a látogatás utolsó napján megidézte a megyei tanács vb elnökhelyettese KISZ-ügyben.¹²³² A beidézés oka az volt, hogy Nánási a KISZ szervezését gátolta. Nánási szerint ez az állítás nem felel meg a valóságnak; ő csak a tanulók passzivitását akarta áthidalni azokkal a kérdésekkel, amelyeket a tanulók korábban előtte elmondtak, de a kiküldött elvtárs előtt nem voltak hajlandók megismételni. A továbbiakról nem tudok, mert kecskeméti látogatásom az ügygel kapcsolatos eredmény kialakulása előtt véget ért. Az ügyről Bizó elvtársat hazaérkezésem után tájékoztattam” — írta 1957. május 24-i feljegyzésében¹²³³ — a minisztériumi káderesek szerint „szakmailag nagy tudású, de politikailag nem túl erős”, ezért „idővel kihelyezendőnek” ítélte Ungváry Gyula.¹²³⁴

Bizó Gyula osztályvezető 1957. augusztus 8-án hosszabb jelentést készített s terjesztett felettese elé „a képzők helyzetéről”:

„A képzők az ellenforradalomban: A nevelőképzés szükségszerűen sajátos légköre, a képzős tanárok egy részének inaktív politikai beállítottsága eredményezi, hogy ezek a középiskoláink általában nehezkesebben reagálnak a napi politikai eseményekre, mint mások. Így történt az 1956. október 23-át követő napokban is. A tanárok általában a helyükön állottak. Tevékenyen, tudomásunk szerint, az összes képzős tanár közül egy (Hódmezővásárhely¹²³⁵), a diákok közül Szegeden 1, Szarvason 1, Jászberényben 10 vett részt ellenforradalmi cselekményekben.¹²³⁶

A képzők helyzete a tanév végén:

a) A tanulmányi eredmény az érettségi és képesítővizsgákon átlagon felüli volt. Ehhez azonban az érettségi, ill. képesítő tárgyak számának csökkenése is hozzájárult. Az alsóbb osztályok tanulmányi eredménye is kielégítő, az ellenforradalom okozta kiesés nem okozott komolyabb zavart.

b) A tanárok és tanulók általában megnyugodtak. *Rendzavarási kísérlet február óta sehol sem történt.* A tanárok körében az év végi leváltások, áthelyezések, nyugdíjazások keltettek nyugtalanságot, de ez nem volt számottevő. A párttagok száma alacsony, 700 tanárból kb. 60-70. *Csak egy olyan képző van (Kecskemét), ahol nincs párttag.* Meg kell mondani, hogy a helyi szervek irányában a tanárok bizalma megközelítően sem kielégítő. Fegyelmi eljárás egy esetben, Merő László dombóvári igazgató ellen indult.¹²³⁷ A végzős tanulók maradéktalan elosztása jó hatással volt az iskolákra.

c) A KISZ szervezése és munkája minden iskolában más-más képet mutat. Néhány számszerű adat a tagok számáról: Jászberény 63, Győrött 15 (59 jelentkezett, de a többit elutasították), Szegeden 13, Pécsen 30, Székesfehérváron 17, Egerben 60. *Kecskeméten nem alakult meg a KISZ...*¹²³⁸

d) *A képzőkben vallásoktatás nincs.*¹²³⁹ Néhány adat a gyakorlóiskolákból: Debrecenben nincs beiratkozás, Sáropatakon nincs beiratkozás (itt a katolikus pap alaptalanul feljelentette az iskolát), Pécsen nincs beiratkozás, *Kecskeméten nincs beiratkozás*, Szegeden 150-ből 120-an, Jászberényben 150-ből 65-en, Győrött 150-ből 59-en” jelentkeztek vallásoktatásra” — írta Bizó Gyula.¹²⁴⁰

A korabeli állapotokra jellemző¹²⁴¹ feljegyzésekből talán kitűnik: milyen elvárásokat fogalmazhattak meg az 1956 decemberében 60. életévét betöltött, tehát nyugdíjazandó *Gulyás Gyula*¹²⁴² addigi igazgató utódjával szemben, s talán az is, hogy miért nem lehetett újra igazgatóvá a korábban a miskolci és nagykőrösi képzőkben is direktoroskodott s a helyi viszonyokat is jól ismerő Nánási Miklós. *Kecskeméten tér nyílt tehát Juhász Bélának, ám kinevezését minden bizonnyal bizonyos elvárások megfogalmazásával együtt kaphatta meg.*¹²⁴³

5.1. „Úgy táncoltok, ahogy mi füttyülünk”

A tantestület és a növendékek „politikai-világnézeti nevelésével” kapcsolatos feladatok szempontjából Juhász Béla, áthelyezését követően rövidesen, kényes helyzetbe került. Amennyire a rendelkezésünkre álló töredékes források és *Panyik Ilona* főiskolai tanár, ismert neveléstörténész, s egy anonimitást kérő osztálytársa — akkoriban második osztályos tanítónőképzős növendékek — visszaemlékezése alapján rekonstruálni lehet, a hosszú vizsgálatot és súlyos fegyelmi büntetések sorát kiváltó „botrány” abból állt, hogy *a kecskeméti képző II. osztálya 1957. október 23-án reggel, az első óra előtt a szokásos népdaléneklés helyett, elénekelt Magyarországot akkor is hivatalos Himnuszát...*¹²⁴⁴ Az osztálynak a forradalom évfordulójára emlékező/émlékeztető énekét¹²⁴⁵ az éppen első órát megtartani érkező Krajnyák Nándor történelemtanár — a Himnusz hallatán szokásos konvenciónak megfelelően — nem szakította félbe, hanem állva végighallgatta, így „a rendbontó szöveg és dallam”¹²⁴⁶ kihallatszott a folyosóra. Ezt meghallván B.-né tanárnő (igazgatóhelyettes?) — az ország valamennyi tanintézményébe eljuttatott, fokozott éberségre, az intézményvezetők, párt- és KISZ-szervezetek felelősségére¹²⁴⁷ apelláló utasításnak megfelelően — azonnal értesítette az iskola felettes szerveit, s természetesen az új igazgatót, Juhász Bélát is.

Utóbbi 1957. november 4-én a 8531-K2/4/1957. III/8. MM számú utasításnak megfelelően¹²⁴⁸ a következő feljegyzést küldte a minisztériumba:

„Mellékelten felterjesztem a jelzett tárggyal kapcsolatos összefoglaló jelentést, a tantestület rendkívüli értekezletének jegyzőkönyvét és a két kimutatást a II. osztály tanulóiról és nevelőiről.

Jelentem, hogy a tanulók kihallgatásának vizsgálati eredményét összefoglaló jelentésben nyújtom, s nem jegyzőkönyvi alakban, mert: *a kihallgatások 9 napon át folytak (október 23-tól október 31-ig), több helyen történtek (igazgatói iroda, osztályterem, diákothon*¹²⁴⁹*), beszédben és írásos alakban bonyolódtak le, 1-1 tanulót vagy osztályt érintettek. Ha az igazgató az egyes mozzanatokról külön-külön jegyzőkönyvet készít, a vizsgálati anyag széteső lett volna, nem említve azt, hogy 1-1 tanuló vallomása alig járult hozzá a tények kiderítéséhez.*

Szeretném néhány szóval igazolni a jelentés felterjesztésének időpontját: a rendelkezést november 2-án délelőtt kaptuk meg, délután rendkívüli tantestületi értekezletet tartottunk, november 3-án délelőtt az összefoglaló jelentést és a jegyzőkönyvet szerkesztettük meg, 4-én délelőtt pedig elkészítettük a mellékelt iratokat. Egyébként őszinte készséggel ajánlom fel személyes közreműködésemet a döntéshez, ha ennek szüksége felmerül” — írta kísérőlevelében az igazgató.¹²⁵⁰ Mivel a felsorolt, s a történetek korrekt rekonstruálásához elengedhetetlen dokumentumokat Bizó Gyula — az alább ismertetendő kísérőlevéllel — a megyei tanács vb művelődésügyi osztálya vezetőjének küldte, azok az ügy lezárultakor irat-

tárba, megyei levéltárba, majd ott 1973-ban kiselejtezésre kerültek,¹²⁵¹ nem tudhatjuk tehát, hogy mi állt a szorult helyzetben lévő igazgató és tantestülete¹²⁵² által összeállított jegyzőkönyvekben: milyen információ alapján, kinek milyen büntetést javasoltak. Az abszurd helyzetben (büntessenek a hivatalos állami himnusz illő körülmények között történt, korrekt elénekléséért) hozott döntésükben bizonyára szerepe volt annak is, hogy az október 23-át követő napokban a minisztériumi osztályvezető, a megyei tanács osztályvezetőjének és másoknak (valószínűleg a párt-, ill. KISZ-szervek képviselőnek) társaságában maga is felkereste az iskolát, tárgyalt annak vezetőivel, s egy alkalommal megfeddte „a rendzavaró” II. osztályt is. Amikor e „tetemre hívó” találkozás során az egyik 15 éves kislány, L. M. a látogatók kérdésére azt válaszolta, hogy „mi nem csináltunk semmi rosszat, csak a Himnuszt énekeltük”, Bizó Gyula mérgesen reagált: *„Majd megtanuljátok, hogy nem énekelhetitek, amit akartok, s hogy úgy táncoltok, ahogy mi fütyülünk!”*¹²⁵³

Majd e „tánc(oltató)óra” első leckéjeként túlon túl enyhének, elfogadhatatlannak ítélte az — ha nem is modern, de az akkor hivatalosan preferált tánco(ltatáso)kban bizonyára szándékosan nem jeleskedő — Juhász Béla vezette tantestület fegyelmi javaslatát: *„A fegyelmi vétség körülményeiről nyert helyszíni tapasztalataim s az említett írásos anyag alapján nevezett iskola tantestületének javaslatait enyhének tartom, s azzal nem értek egyet. Súlyosbító körülménynek tartom az elkövetett fegyelmi vétség politikai jellegét, hogy azt pedagógusjelöltek követték el, s végül, hogy az iskola igazgatója a II. osztály növendékeinek figyelmét előzetesen az ilyen jellegű fegyelemsértés súlyos következményeire nyomatékosan felhívta”* — írta a megyei tanács vb művelődési osztályvezetőjének Bizó Gyula, s az elkövetett „vétségeknek megfelelő” szankciókat helyezett kilátásba:

G. E.-t és D. M.-t,¹²⁵⁴ „mert 1957. október 23-án osztálytársait az 1956. október 23-án kezdődött ellenforradalom melletti rokonszenkveltetés céljából a Himnusz eléneklésére felszólította, a Rendtartás 48. § 6. bekezdése alapján V. fokú fegyelmi büntetésben részesítem, azzal a kiegészítéssel, hogy *tanulmányait az ország tanító-, illetve óvónőképzőiben nem folytathatja*” — írta az osztályvezető, hozzátéve, hogy „a fegyelmi büntetés kiszabásánál figyelembe vettem G. E. és D. M. fiatal korát”.¹²⁵⁵

„A továbbiakban javaslom, hogy Osztályvezető Elvtárs

B. E.-t, mert az éneklést elkezdte, V. fokú fegyelmi büntetésben,

L. M.-t IV. fokú fegyelmi büntetésben,

B. M., D. M., F. K., F. K.,¹²⁵⁶ H. V., H. I., K. M., K. É., M. T., M. I., N. I., N. K., P. I., S. M., T. A., Sz. T. I., V. J., V. J.,¹²⁵⁷ V. Gy. tanulókat, mert az éneklésben részt vettek, s mert a múlt tanévben már II. fokú fegyelmi büntetésben részesültek,¹²⁵⁸ III. fokú fegyelmi büntetésben részesítse.

Javasolom továbbá, hogy a Rendtartás 9. § 18. bekezdése alapján az iskola igazgatója

Krajnyik Nándor tanárt,¹²⁵⁹ mert 1957. október 23-án az éneklést¹²⁶⁰ nem szaktotta félbe, részesítse írásbeli figyelmeztetésben.

Dr. Bakkay Tiborné tanárt, mert ismervé az osztály megelőző fegyelmi ügyét, az újabb rendbontás elkerülésére a szükséges pedagógiai intézkedéseket nem tette meg, részesítse írásbeli figyelmeztetésben és osztályfőnöki teendői alól mentse fel” — írta a minisztériumi osztályvezető, G. E. és D. M. büntetéséről egyidejűleg értesítve valamennyi tanító- és óvónőképző igazgatóját is.¹²⁶¹

Az ezután történetekről csak foszlányos ismeretekkel rendelkezünk. A megyei levéltárban fellelhető anyakönyvek szerint – az 1957. november 16-i, 8531-K2/5/1957. III/ 8. számú, minisztériumi utasításra való hivatkozással¹²⁶² — *a négy „kezdeményező”¹²⁶³ tanuló büntetését tovább súlyosbították: valamennyien VI. fokú fegyelmi büntetésben* (kizárás az iskolából, más iskolába utalás) *részesültek*, D. M. és G. E. azzal a kikötéssel, hogy „tanulmányait az ország tanító-, ill. óvónőképzőiben nem folytathatja”.¹²⁶⁴ Az osztály „Himnusz”-éneklésben rész vett tanulóit pedig „3 megfelelő” magatartásosztályzattal büntették.¹²⁶⁵ Forrásainkból nem derül ki, hogy kinek a kezdeményezésére súlyosbították tovább a már Bizó Gyula által is revideált büntetéseket. Lehetséges, hogy a minisztériumi osztályvezető felettesei avatkoztak a folyamatba,¹²⁶⁶ de az sem kizárt, hogy a megyei szervezetek ragaszkodtak a szigorúbb szankciókhoz.

Szempontunkból: Juhász Béla magatartásának megítélése szempontjából ennek nincs különösebb jelentősége. Bárki tette is, az igazgató és kollégái javaslatánál több fokozattal magasabb büntetést tartott az adott helyzetben alkalmasnak arra, hogy a II. osztály tanulói, s mindenki, aki csak értesül róla, megértse: mi jár annak, aki nem úgy énekel (táncol), ahogy „mi” elvárjuk. *E gesztusukkal nyilvánvalóan az igazgatónak s a tantestületnek is üzentek*: „nem vagytok elég következetesek, kérlelhetetlenek az ellenforradalom maradványainak felszámolásában, a rend megőrzésében, helyreállításában”.

A felső vezetés e benyomását csak erősíthette, hogy Juhász Béla már 1957. november 19-én levéllel fordult Bizó Gyulához, melyben B. E. és L. M. tanulmányainak szegedi folytathatóságát sürgette: „Az igazgató ma a szegedi tanítóképző igazgatójánál: Nagy János kartársnál érdeklődött annak a két tanulónak... átvétele ügyében, akik a fegyelmi büntetés értelmében más tanítóképzőben folytathatják... tanulmányaikat. Nagy János igazgató jelezte, hogy még nem kapta meg osztályvezető kartárs rendelkezését: átveheti-e a két tanulót” — írta Juhász Béla, majd igazgató kollégája empatikus magatartását érzékeltetve folytatta levelét. „Ő készséggel átveszi őket, annak ellenére, hogy a II. osztályban 43 tanuló van. *Igen kérem Osztályvezető Kartársat: szíveskedjék a szegedi tanítóképző igazgatóját az átvétel engedélyezéséről értesíteni.* Alulírott — az osztályvezető kartárssal történt szóbeli megállapodás alapján — a két tanulónak úgy nyilatkozott, hogy átvételüknek Szegeden nem lesz hivatalos akadálya.”¹²⁶⁷

Kérésére *Rozsondai Zoltán* főelőadó már november 23-án elkészítette a határozattervezetet, s Bizó Gyula hozzájárulásával értesítette a szegedi képző igazgatóját: „a két tanulót a szegedi képző II. osztályába felveheti”.¹²⁶⁸ *Nagy János* már november 30-án jelentette Rozsondai Zoltánnak: „a Kecskeméti Tanítóképzőből átirányított L. M.-t és B. E.-t tanítóképzőnk második osztályába felvettem. Ideiglenesen a kollégiumunkban nyertek elhelyezést. Ott azonban csak akkor tudjuk tartani őket, ha a kollégiumi kulcsszámot megkapjuk. Kérem szíves és sürgős intézkedését e tekintetben, hogy ezt a jelenleg illegális megoldást megszüntethessük és ezt a két pedagógusgyereket megfelelően elláthassuk” — írta a szegedi igazgató.¹²⁶⁹ December 12-ig sikerült tisztázni, hogy a szegedi kollégiumi keretösszegek nem lettek felhasználva, így — három lelkiismeretes, humánus pedagógus hatékony együttműködésének köszönhetően — rövid idő alatt rendeződött a Kecskemétről átkerült lányok továbbtanulása és szállása is.¹²⁷⁰

A számunkra elérhető két kolléga, a kecskeméti II. osztály egykori növendékei egybehangzóan úgy nyilatkoztak, hogy *a vizsgálat és az eljárás során Juhász Béla különösebben nem exponálta magát*. A ránk maradt dokumentumokból ugyanakkor egyértelmű, hogy *a körülményekhez képest mérsékelt álláspontot képviselt: az érintett 15-16 éves lányok továbbtanulását érdemben nem akadályozó fegyelmi javaslatokat tett, s amikor álláspontját felülbírálván szigorúbb határozat született, mindent elkövetett annak érdekében, hogy legalább a szegedi képzőben folytathassák tanulmányaikat a lányok, akiknek erre lehetőségük volt. Ebben a kérdésben*¹²⁷¹ *tehát Juhász Béla folytatta korábbi stratégiáját: nem mutatott különösebb hajlandóságot arra, hogy változtasson a mértéktartó, méltóságteljes, humánus szempontokat szem előtt tartó magatartásán, hogy beálljon a szigorú rendcsinálók közé*. Rövidesen szembesülnie kellett azonban azzal, hogy aki az akkori politikai konstellációban (s az ő előéletével) a középfokú képzők helyett létrehozandó felsőfokú tanítóképzőkben igazgatói, igazgatóhelyettesi munkát szeretne kapni, ha ott „dudás akar lenni, pokolra kell annak menni...” (Szakmai alkalmassága mellett politikai-világnézeti elkötelezettségét is bizonyítania kell.¹²⁷²)

5. 2. „A világnézeti nevelés és a pedagógusok világnézete”

A felsőfokú tanítóképzők igazgatóival, oktatóival — és általában az igazgatókkal, pedagógusokkal — szemben nyomatékossá váló politikai-világnézeti elvárások annak tudatában fogalmazódtak meg, hogy *az 1956 őszén történtek nemcsak a rendszer politikai legitimitásával kapcsolatos deficitet hozták felszínre a pedagógusok körében (is), hanem a hatalom 1949 őszétől követett világnézeti törekvéseinek eredményességét is megkérdőjelezték*.

Az előbbivel kapcsolatban egy 1957. július 29-i, a megyei osztályvezetőknek tartott referátumában *Jóboru Magda* megjegyezte: „Bármily komolyak is anyagi káraink, s bármennyire is érezzük a megzavart tanévnek a tanulók tudására gya-

korolt negatív hatását, úgy gondoljuk, hogy mégsem ezek a károk a legsúlyosabbak és legfájdalmasabbak. *A legsúlyosabbnak és legfájdalmasabbnak az ellenforradalom okozta eszmei-politikai rombolást tartjuk, a pedagógusokban és az ifjúságban egyaránt.*¹²⁷³ Egy 1957. szeptemberi állapotot összegző jelentésből képet kaphatunk arról is, hogy mire utalhatott a miniszterhelyettes asszony: *„Az október–novemberi ellenforradalomban nem nagy számban, de vettek részt tevékenyen pedagógusok is. [Sic!] ... A Művelődésügyi Minisztérium területén 475, más tárcánál kb. 120 pedagógust bocsátottak el. Ez a kb. 70.000 pedagógus 1%-át teszi ki. Alacsonyabb fegyelmi büntetésben részesítettek száma kb. 600. Ezen belül a politikai okokból áthelyezett pedagógusok száma 200. A 12.500 igazgató és igazgatóhelyettes közül 650-et váltottak le politikai okokból. Ez... kb. 4%. ... A fegyelmi ügyek lényegében lezárultak.*¹²⁷⁴ Újabb elbocsátások, áthelyezések csak elvétve adódnak az újonnan felmerülő problémákból. A pedagógusok ma már megnyugodtak, s a kellő tájékoztatás alapján általában elfogadják az intézkedések szükségességét, helyességét. Az iskolák élete, a pedagógusok munkája zavartalanul folyik. Zavaró vélemények, nézetek természetesen még gyakran találhatók” — állították a jelentés összeállítói.¹²⁷⁵ Egy, „a pedagógusok közötti politikai helyzetről” hozott határozat végrehajtásáról beszámoló, 1957. október 12-i jelentésben más adatokat találunk: a 67.434 pedagógusból 505-öt bocsátottak el, 172-t internáltak, 907-t büntettek, 271-t mentettek fel. A bíróság által elítéltek száma 26 volt, további 59 pedagógus ügyét még nem zárták le. A nyár folyamán 2060 nyugdíjazás történt.¹²⁷⁶ Mindazonáltal — olvashatjuk egy 1957. szeptemberi jelentésben — *„a pedagógusok tanácskozásain a politikai passzivitás észlelhető. [Ennek egyik oka az okoskodás, mely szerint] jobb hallgatni, észrevétlennek lenni, mert akkor nem lesz semmi bajom. A másik ok az ellenséges agitáció hatása az ingadozó pedagógusokra, akik még várakozó álláspontra helyezkednek és a nyilvánosság előtt nem mondanak véleményt.*”¹²⁷⁷

A hatalom világnézeti neveléssel kapcsolatos „nehézségeit” érzékelteti egy, a kormány 1957. januári 24-i ülésére készült jelentés a hitoktatás helyzetéről:

„Az októberi események előtt a fakultatív hitoktatás teljes egészében nem valószínűsíthető meg. Leginkább az ismert adminisztratív módszerek alkalmazása tette lehetetlenné a szülők szabad elhatározásának érvényesülését. Sok szülő, attól való félelmében, hogy a hitoktatásban részesülő gyermekét nem találják alkalmasnak a továbbtanulásra, továbbá az a tény, hogy igen sok üzemben a pártszervezetek a hitoktatás mellőzését kérték a szülőktől, nemegyszer erőszakos módszerekkel, gyermekeiket nem merték hitoktatásra beírni. [Sic!] Az októberi események napjaiban vidéken gyakorlatilag a szülők érvényesítették gyermekeik hitoktatásra való jogát, s az iskolák eltekintettek a korábbi megkötöttségektől.¹²⁷⁸ ... Sok helyen a keresztek is visszakerültek az iskolák falaira, a gyermekeket a tanítás megkezdése előtt és után imádkoztatták, egyes helyeken a pedagógusok kántori szolgálatot vállaltak. Sok helyen felelősségre vonták az igazgatókat, mert korábban az

irányító szervek intencióinak megfelelően adminisztratív módszereket alkalmaztak.

Kétségtelen, hogy a pedagógusok közt is sokan vallásosak, akik nem szívesen vették a korábbi kötöttségek felszámolását.¹²⁷⁹ Akadtak olyanok is köztük, akik agitációt fejtettek ki a hitoktatás érdekében. Az oktatásügyi kormánybiztos 5/1957/ OK 1. számú utasításában a kialakult helyzetnek megfelelően az adminisztratív megkötöttségektől mentes fakultatív hitoktatást rendelt el.¹²⁸⁰ Ezen utasítás a jelentkezés rendjét nem szabályozta, s ez maga is módot adott a visszásságokra Budapesten.

Mindezeknek a tényeknek következménye volt [Sic!] a hitoktatásra jelentkezők számának rohamos emelkedése, amely szinte megoldhatatlan feladat elé állította az iskolákat. Október 23. előtt az általános iskolai tanulók 30,6%-a, a gimnáziumi tanulók közel 1%-a járt vallásoktatásra.¹²⁸¹ Október 23. után... az említett létszám jelentősen megemelkedett. Már is sok helyről van tudomásunk, ahol az általános iskolákban 80-85%-os a hittanoktatást kívánók aránya. A jelentkezés rendjének szabályozására, valamint a lelkiismereti szabadság tényleges biztosítása érdekében folyó hó 19-én újabb rendelkezést adtam. Feltételezem azonban, hogy az említett létszámokban... lényeges csökkenés nem következik be... *A hitoktatásban való részvétel azokban az iskolákban is igényként lépett fel, amelyekben eddig hitoktatás nem volt (technikumok, tanító- s óvónőképzők)*” — írta egyebek között jelentésében Kónya Albert.¹²⁸²

A kormány 8. napirendi pontként tárgyalta az előterjesztést, s „megállapította, hogy az oktatásügyi kormánybiztos tudtával és egyetértésével kiadott 5/1957. OK 1. számú, 1957. január 1-jei, a hitoktatással kapcsolatos kérdésekről szóló utasítás a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány megalakulása óta a kormány ellen elkövetett legsúlyosabb ellenforradalmi cselekedet. Az Oktatásügyi Minisztérium¹²⁸³ vezetésével megbízott személyeknek nem volt joguk ebben a kérdésben a fennálló jogszabályokkal ellentétes utasítást kiadni, és durva hibát követtek el, amikor az utasítást a kormány véleményének megkérdezése nélkül adták ki. A kormány utasította Kónya Albertet..., hogy haladéktalanul helyezze hatályon kívül a szóban lévő jogellenes utasítást, és olyan értelmű rendeletet adjon ki, amelyben kijelenti, hogy a vallás oktatása a hatályos jogszabályoknak megfelelően, az 1956. szeptember 1-jei beiskolázás alapján¹²⁸⁴ folytatódhat” (tehát a tanítóképzőkben, szakiskolákban nem — D. P.) — olvashatjuk a kormányhatározatban, mely az orosz nyelv általános iskolai oktatásának visszaállításáról is intézkedett.¹²⁸⁵

S bár — legalábbis a hitoktatás kérdésében — nem bizonyult hosszú életűnek a status quo ante állapot rekapitulálására irányuló rendelet, mert azt március 24-én kompromisszumra hajló kormány- és tárcarendeletekkel váltották fel,¹²⁸⁶ az idézett dokumentumok plasztikusan érzékeltethetik azt a légkört és attitűdöt, amely a vallás, ill. a vallásos világnézet terjesztésével kapcsolatban élt — az akkoriban a

tanítóképzés ügyeiben is fontos döntésekre készülő — vezető körökben.¹²⁸⁷ „Nagyon nagy problémát okoz a pedagógusok idealista világnézete, vallásos beállítottsága. Sok helyen szinte kérkedően járnak templomba [?], hivatkozással az alkotmányban biztosított jogokra és a vallásszabadságra.”¹²⁸⁸ Mély vallásosságukról a lengyelországi üdülések tapasztalatai is képet adnak — olvashatjuk a fentiekben már idézett, „a kádernunkáról” szóló minisztériumi jelentésben, mely a továbbiakban elégedetlenül konstatálta: „a tanév végi minősítések nem hozták meg a kívánt eredményt. Arra számítottunk egyrészt, hogy az igazgatót következetes állásfoglalásra készítjük, másrészt pedig arra, hogy a tantestületben a kölcsönös őszinteség légkörét teremtsük meg a további munkához” — írta a személyzeti osztályvezető, megelégedve arról, amit a bevezetőben a pedagógusok elleni, illetve a kollégák egymás elleni bejelentéseinek nagy számáról írt. A minősítési akció sok helyütt fiaskót szenvedett, mivel „arra való hivatkozással, hogy sok más irányú elfoglaltságuk van, felületesen vagy egyáltalán nem készítették el a minősítéseket”.¹²⁸⁹

Ezért azután az Művelődésügyi Minisztérium Tanácsigazgatási Osztályának vezetője a megyei és városi tanácselnökök számára tartott tájékoztatójában hangsúlyozta: „Az 1957/58. tanév egyik legfontosabb konkrét feladata a pedagógusok ideológiai-politikai nevelése. Az ellenforradalmat megelőző időben is láttuk, de ma még világosabban látjuk, hogy szocialista nevelésügyünk döntő tényezője a marxista világnézet eredményes terjesztése a pedagógusok között.”¹²⁹⁰

Az állami szervek közreműködése mellett igénybe vették a pedagógus- szakszervezet eszközeit is. Az 1957. december 20-án tartott V. országos küldöttgyűléséről szóló beszámoló leszögezte: „az ellenforradalom óta eltelt év alatt... a szocializmus eszméihez hű, a marxizmus–leninizmust magukénak valló pedagógusok tábora még szilárdabbá vált. Nem csekély azonban azoknak a nevelőknek a száma, akik hallgatnak, passzivitásba burkolóznak, szakmai problémáik mentsvárába húzódnak. Ám a lojális magatartás ma már elégtelen, hiszen a ma pedagógusainak olyan ifjakat kell nevelnie, akik akarják is és képesek is győzelemre vinni a szocializmus, a kommunizmus ügyét hazánkban. ... Úgy kell dolgoznunk a nevelők között, hogy a szocializmus ideológiája a pedagógusok tömegeinek ideológiájává váljék, önmaga érdekében, feladataik jó elvégzése érdekében”¹²⁹¹ — olvashatta Juhász Béla is a *Köznevelés* 1958. január 7-i számában.¹²⁹²

A február 19-i számban azután, egyrészt — a két héttel korábban keltezett Kádár János-lelél kapcsán¹²⁹³ — iskolák nevelőinek levelét közölték, melyben azok megköszönték a pártvezető védelmét s megígérték: „minden erőnkkel tovább küzdünk az ifjúság szocialista világnézetének kialakításáért, hogy a szocializmus építésének önfeláldozó harcosai legyenek, akire a párt biztosan számíthat”,¹²⁹⁴ másrészt, s ez számunkra fontosabb: „A világnézeti nevelés és a pedagógusok világnézete” címmel állásfoglalás jelent meg a lapban.¹²⁹⁵ Ebben olvashatjuk: „A szocializmus felépítése magában foglalja a dolgozók gondolkodásának megvál-

toztatását is. Ezért *a harcot a világnézet frontján is meg kell vívni*. Ennek a feladatnak a megoldásában kiemelkedő szerepet játszik *az iskolában folyó világnézet-nevelés*. ... Iskolai oktató-nevelő munkánk *egyik alapvető feladata* a gyermekek *dialektikus materialista világnézetre nevelése*. ... A környezet hatásai nagymértékben befolyásolják a gyermek világnézetének alakulását... A különböző családok nem egyformán befolyásolják gyermekeik világnézeti fejlődését. A nevelőtestületnek minden esetben *egységesen kell képviselnie az iskola álláspontját, azzal ellenkező tájékoztatást egyetlen pedagógustól sem kaphat a szülő*.¹²⁹⁶ ... A világnézeti nevelésnek kötelező alapja a tanterv... [melynek] világnézeti alapját, a tanterv anyagát a pedagógus nem változtathatja meg. Nem rendezheti, nem válogathatja, nem taníthatja az anyagot a dialektikus materializmustól eltérő világnézet alapján.¹²⁹⁷ ... Ha a pedagógus nevelőmunkája eltérő világnézete miatt esetleg nem jár teljes sikerrel, akkor fejlődését fokozottan elő kell segíteni. Eltérő világnézetéért nem vonjuk felelősségre, de világnézetének fejlesztésében való aktív és eredményekben is mutatkozó részvételét megkívánjuk tőle. ... Olyan pedagógus, aki szemben áll népi demokratikus rendszerünkkel, nem alkalmas ifjúságunk nevelésére. ... Nevelői hatásának helyes betöltéséhez hozzátartozik, hogy *élő példája legyen mindannak, amire tanítványait az iskolában neveli*. Ez *fokozott követelményt jelent a pedagógusokkal szemben, más állampolgárokhoz viszonyítva*. Meg kell határoznunk, hogy melyek azok a *minimális követelmények*, amelyeket a pedagógus magatartására vonatkozóan államunk, társadalmunk joggal felállít. Ezek közül a legfontosabb, hogy a pedagógusnak *állandóan fejlődnie kell, mind szakmai, mind világnézeti szempontból*... A lemaradó pedagógus nem tudja betölteni nevelői hivatását. A fejlődőképes és fejlődésre törekvő pedagógusok világnézeti és politikai nevelésével nagy körültekintéssel, tervszerűen, a mindenkori fejlettségi fokot figyelembe véve, *türelmesen kell foglalkozni*. A világnézeti nevelés eredményességének egyik legfontosabb feltétele *a pedagógiai hatások egysége*. Az igazgatónak arra kell törekednie, hogy létrehozza a nevelőtestület eszmei egységét. *Ha az igazgató és a nevelőtestület minél több tagja meggyőződéssel vallja és oktató-nevelő munkájában érvényre juttatja a dialektikus materialista világnézetet, ezzel létrehozhatják az iskolában a dialektikus materialista világnézet légkörét*. Az igazgató csak céltudatos és tervszerű munkával biztosíthatja a tanulók világnézeti nevelését és a pedagógusok világnézeti fejlesztését, melyek egy időben és egymással kölcsönhatásban lejátszódó folyamatok” — olvashatjuk egyebek között a dokumentumban,¹²⁹⁸ melyhez április 16-án, „a kecskeméti tanítóképző intézet igazgatója” hozzászólt.

„A világnézeti nevelésről” címmel *megjelent írásában*¹²⁹⁹ Juhász Béla előbb leszögezte, hogy a fenti dokumentum „nem egy követelménye olyan követelésnek is tartalmaz, amelynek csak abban az esetben lehet eleget tenni, ha a feltételeit a felsőbbség, az elméleti és a gyakorló pedagógusok megteremtik”. Ehhez kívánt cikkével hozzájárulni, „abban a reményben... hogy a rajtuk való elmélkedés és a

megoldás módjának a keresése a hivatásuknak élő igazgatók mindegyikében megindult”.¹³⁰⁰

Elsőként leszögezte, hogy a világnézetű nevelés nem választható el az iskola egyéb feladataitól, *„mert mindegyik nevelési feladat egymással a legszorosabb — szerves — összefüggésben van... A dialektikus materialista világnézet megalapozása oktatás útján történik, az eredményes oktatás elősegíti a tanulók fegyelemre, munkára, szocialista hazafiságra nevelését; az eredményesen oktatott gyermek fegyelemre, munkára nevelése sikeresebb.*¹³⁰¹ ... Elvi elméleti alapon ma még kidolgozatlan: miféle más nevelési feladatokkal lehet a világnézetű nevelést erősíteni, támogatni; szert kell tenni bőséges, jó gyakorlati anyagra, s ebből lehet a világnézetű nevelés módszertanát kidolgozni. *E gyűjtő, rendszerező, általánosító elméleti munka nélkül a világnézetű nevelés a gyakorlatban csak ösztönösen történhet, csak a kísérletezés szakaszában lehet.* A kommunista erkölcsi nevelés¹³⁰² folyamatában az *eszmei-politikai nevelés vezető szerepet játszik.* Az erkölcsi nevelés az oktatás folyamatában valósul meg, az oktatás feladata, hogy a tanulók dialektikus materialista világnézetét megalapozza.”

Ezt követően a családi nevelés hatását vizsgálta. „Bár sok jel mutat arra, hogy a gyermek nem feltétlenül követi családjá világnézetét (pl. a hittanórákról való elmaradás), még mindig *fennmarad a szüksége annak, hogy a családi hatás jelentőségét, mértékét, minőségét tisztázzuk.* Megállapítsuk: a világnézetű nevelés szempontjából *hogyan értékelje az iskola* a gyermeket érő olyan családi nevelési hatást, amely az iskolai nevelés irányával ellentétes, mint ahogy meg kell állapítani azokat az iskolai nevelési feladatokat is, amelyek az iskolai nevelésre közböbös vagy azzal azonos irányú családi hatások felhasználására vonatkoznak. Ebben a kérdésben alig vagyunk előbbre jól ismert elvek hirdetésénél vagy a szokott formák (szülői értekezlet, szülők iskolája, családlátogatás) elégségesnek alig mondható ajánlásánál. Többek között felmerül az a kérdés is: *nem lenne-e jó a szülőkkel egyéni foglalkozás alakjában találkozni,* hiszen nyilvánvaló, hogy szülőket nem lehet tömegben (pl. értekezleten) meggyőzni a családi nevelés helyes irányáról.¹³⁰³ Érdekes a Tájékoztató óhaja: a szülőkkel való világnézetű foglalkozás ne keltsen káros feszültséget család és iskola között. Vajon nem veszélyes-e ez az óhaj azokra a pedagógusokra, akik amúgy is készséggel mondanak le a »hátlátlan« feladat vállalásáról, vajon nem lát-e az ingadozó nevelő igazolást arra, hogy »neki van igaza«? Vajon nem teszi-e ez a »visszavonulás« az erőtlent még inkább alkalmatlanná a világnézetű nevelésre — még a tantermi munkában is?” — tette fel a kérdést a szerző.

Majd leszögezte: „A helyi viszonyok mérlegelésével kell a *fejlődést mutató nevelők támogatását* megoldani. De meg kell gondolni: vajon nem eredményesebb-e, ha egy-egy nevelővel *valamelyik fejlettebb világnézetű nevelőtársa foglalkozik,* s nem az igazgató, aki a hatóságot képviseli, tehát segítségnyújtásába szükképpen hivatalos — zavaró — íz keveredik, emiatt kevésbé tud a kölcsönös bi-

zalom hangján az érdekelt nevelőhöz közel férközni. Aligha biztat eredménnyel az a gondolat, hogy a nevelőtestületre bizzuk — általában — egy-egy nevelő fejlődésének elősegítését. Igen fontos, hogy »*fejlesztő próba*« nélkül *egyetlen nevelőt se tartsunk fejlődésre képtelennek* (mintha ez kísértene a Tájékoztató sorai között!¹³⁰⁴); legfeljebb arról lehet szó, hogy egy-egy nevelő lassabban (mert negatív irányban fejlettebb) fejlődik, különben nem való nevelői pályára. *Nevelő csak az lehet, aki fejlődésre képes.*

Jó lenne tudni, a világnézeti átalakulás folyamatában lévő nevelővel *hogyan* lehet foglalkozni. A hétköznapi szemlélet csak kétféle típust hajlandó látni: aki *fejlett*, és aki *fejletlen*. Jóval nagyobb azoknak a pedagógusoknak a száma, akik sem a fejlett, sem a fejletlen nevelők típusába nem tartoznak, hanem a fejlődés, mégpedig a *világnézeti átalakulás valamelyik szakaszában vannak*. Egy-egy nevelő magatartásának jegyeiből jó lenne pontosan megállapítani: a nevelő melyik szakaszon tart, mert nyilvánvaló, hogy ha ezt nem ismerjük, a vele való foglalkozás közben, világnézete megítélésekor többet árthatunk, mint használunk világnézete fejlődésének.¹³⁰⁵ Ugyanez érvényes a tanulók világnézete alakításának további feladataira” — írta Juhász Béla, majd áttért a módszertani és a pedagógus személyes állásfoglalásával kapcsolatos kérdésekre.

„Máig hiányzik a tudományos megalapozottsága annak a kérdésnek: hogyan kell a tantervi (tankönyvi) *ismeretanyagban benne lévő világnézeti nevelőelemet, részletet módszeresen* a tanuló világnézete alakításának hatótényezőjévé tenni úgy, hogy ez a *tanuló magatartásában ellenőrizhető módon* jelentkezzen is. Az eddigi gyakorlat — ma már letűnt — legfőbb hibaforrása az a hivatalos követelmény volt, amely a tanítótól *személyes állásfoglalást* követelt. A tanító a »kisebb ellenállás« irányában oldotta meg a kérdést: az anyaghoz hozzátette a maga — gyakran üresen kongó — felfogását; legtöbbször meg sem kísérelte, hogy a *tanított anyag tartalmával* hasson... Közismert, hogy vannak nevelők, akik teljesen birtokában vannak a haladó világnézetnek, ez azonban magatartásukban nem nyilvánkozik meg, *közömbösek* a szocializmus építésének feladataival szemben, a közöny a tanulókra tett nevelői hatását illetően a szembenállással azonos szinten rombol. Magában véve valamit *tudni* nem jelenti azt, hogy helyeseljük is, vagyis nem kellő biztosíték a megfelelő *magatartásra*. Lenin is azt kívánja, hogy »a kommunizmus önöknél ne valami betanult képlet legyen, hanem olyan valami, amit önök átgondoltak, olyan végkövetkeztetés, amely a modern műveltség szempontjából szükségyszerű.«

Nem elégedhetünk meg a pusztán *értelmileg felfogott, elfogadott világnézettel* a tanulók nevelésében sem. Nevelésmódszertani úton ki kell dolgozni, nevelés-lélektani alapon meg kell állapítani: *hogyan* lehet a kialakult vagy kialakulóban lévő szocialista világnézeti értelmi elemeket a tudatban valami *pozitív érzelem* hatékonyságával támogatni, meggyőződéssé érlelni, *akarat- és jellemneveléssel* személyes bátor állásfoglalás magasságáig emelni.

Érdekes kérdés azt kutatni, hogyan lehet feloldani azt a látszólagos ellentmondást, amely sok nevelő benső magatartására jellemző. A nevelők jelentős csoportja *őszinte nyíltsággal foglal állást a leghaladóbb szaktudományi gondolatok mellett*, e gondolatokat szívvel-lélekkel magáévá teszi, hirdeti, ugyanakkor azonban *óvatos tartózkodással fogadja az országos és nemzetközi politika kérdéseit...* feledve azt az összefüggést, amely politika és tudomány között fennáll. Ezek a nevelők azt is figyelmen kívül hagyják, hogy ez a kettősség végül is világnézetük torzulására vezet, csírátlanítja tudományos meggyőződésüket is, hatástalanítja a tanításuk erejét, gyengíti a tudomány hatalmát is” — vélte Juhász Béla, majd a gyermek- és neveléslélektani ismeretek világnézeti nevelésben való felhasználásának jelentőségéről szólt.

„Eljött már az ideje, hogy lezárjuk a gyermektanulmányozástól való oktalan és jogosulatlan irtózás korszakát, *jól használható kézikönyvet* adjunk a pedagógusok kezébe... A sokszor gúnyolt, valóban riasztó, mesterkéltné »aktualizálás« pedagógiai gyakorlatunkban nem csupán a többség szándékainak meg nem értéséből, a kor követelte korszerűségnek félreértéséből, hanem éppen *a gyermektanulmányozási és neveléslélektani ismeretek*, tehát *a szakszerűség hiányosságából eredt és ered ma is*” — konstatálta. Majd a környezeti hatások körében *a tárgyi feltételek* szerepét elemezte, hangsúlyozva, hogy ezek „nem egy esetben jobban értékesíthetők (mert »beszédesebbek«), mint a személyi hatások. Nem közömbös: mit mutathatunk be, mire hivatkozhatunk a gyermek, a tanuló környezetében, amikor arról van szó, hogy *mit alkotott* népünk a népgazdasági tervek végrehajtása során — mint ahogy éppen nem elhanyagolható tényező: milyen tárgyi feltételek, körülmények veszik körül a gyermeket az iskolában, amely a nép, a közösség intézménye.

Az iskola rendje, tisztasága a világnézeti nevelés eszköze is, nemcsak az erkölcsi és esztétikai nevelés tényezője. A szép tankönyv éppen úgy a meggyőző erő szerepét játssza a világnézeti nevelésben, mint a kellemesen fűtött tanterem: *a legközvetlenebb szemléltetés szocialista építésünk megmutatására, a szó és tett összhangjának döntő bizonyítéka*” — folytatta Juhász Béla, kérve a neveléstudomány művelőit a kapcsolódó kérdések vizsgálatára.

Befejezésül *„az eszmei-politikai nevelés gondolatrendszerének vázlatát”* bocsátotta olvasói elé.

„Az eszmei politikai nevelés... elsősorban *az értelmi és erkölcsi nevelés* területén jelentkezik, a szocializmus, majd a kommunizmus felé mutat utat. Elvi alapja *a munkásosztály, a párt ideológiája, politikája*. A nevelésnek ezt az irányát kell kialakítanunk és megerősíteni, mert ennek az iránynak célja és tartalma a legszorosabb összefüggésben van magyar népünk alkotómunkájával, az egész ország társadalmi-politikai életével.

A nevelés eszmei-politikai iránya két fontos követelményt tartalmaz: a) ki kell alakítani a tanulóknak politikai meggyőződéstől áthatott *marxista világnézetet* és

b) *a kommunista erkölcsi tulajdonságokat*. — E két követelmény sikerrel csak együtt valósítható meg: kommunista erkölcsi tulajdonságokat csak marxista világnézet alakításával, fokozatos kiépítésével lehet fejleszteni,¹³⁰⁶ és a marxista világnézet (mint eszmei, elméleti alap) kiépítésének gyakorlati következménye a kommunista erkölcsi vonások kifejlesztése.

A követelmények megvalósításának több feltétele van: a) a marxista (dialektikus materialista) tudományossággal kidolgozott *tanítási anyag* mint *eszmei tartalom* s egyben *a nevelés eszköze*; b) e tanulmányi (művek) anyag *marxista-leninista eszmeiséget sugárzó közvetítése* a tanulóifjúságnak (módszertani követelmény); c) a marxista eszmei tartalom közvetítésének a nevelőmunka többi részletével való legteljesebb *összeforrottsága*; d) *önmagunkban* is meg kell teremtenünk a helyes politikai meggyőződéssel ötvözött marxista világnézetet és kommunista erkölcsi tulajdonságokat; e) olyan *tantervek, tankönyvek, segédkönyvek* (módszertani útmutatók) szerkesztése, kiadása, amelyek *alapul szolgálhatnak* a nevelés sajátos irányának. ...

A részfeladatok a következők lehetnek: a) *a pártosság elvének* nevelőmunkánk minden mozzanatában való *érvényesítése*; b) *harc a reakciós idealista szemlélet ellen*, amely 1953 júniusa óta különösen időszerűvé vált, s méginkább az; c) pontosan meg kell állapítanunk, hogy egy-egy *tantárgy* célkitűzésében, anyagában *hol kínálkozik lehetőség* az eszmei-politikai nevelésre...

A követelmények megvalósításának feltételeit szakszerűen vizsgálva, megállapíthatjuk, hogy a feltételek megteremtése *csak részben függ* a működő pedagógustól, mert ez a nevelőmunka az illetékesektől egyfelől *megfelelő tantervet, tankönyvet* követel, másfelől maga a nevelő is *irányításra* szorul: ideológiai továbbképzésre¹³⁰⁷ és módszertani útmutatásra. ... [E] feladatok megvalósításához a teljesen fejlett *ideológiai tájékozottságon kívül alapos pedagógiai felkészültségre*, mégpedig *elméleti és gyakorlati tudásra* van szükség, nemkülönben a *népünkért érzett mély felelősségre* és bennünk állandóan munkáló *hivatástudatra*” — írta cikkében Juhász Béla.¹³⁰⁸

Olvasóink önálló véleményalkotásának elősegítésére kb. 80%-ban idéztük az állam — ideológia — iskola viszony kora Kádár-kori megítéléséhez, s még inkább Juhász Béla álláspontjának nyomon követéséhez érdemi adalékokkal szolgáló írásokat. Ezért csak a fejezet elején felvetett szempontból, röviden kommentáljuk Juhász Bélának a kor sajátos nyelvezetén „magáért beszélő” szövegét.

Találunk benne a jeles pedagógus munkásságának egészére jellemző vonásokat. Törekvést

- a tárgyalt kérdések sokoldalú megközelítésére, többoldalú megvilágítására, rendszerezésére s a vizsgált jelenségek pusztán jelszószerű, deklaratív megközelítésének, inadekvát kezelésének elutasítására;
- a neveléstudomány eszköztárának mozgósítására, a hatalom által kitűzött nevelési célok „operacionalizálására” (annak vizsgálata nélkül, hogy ezek a célok

mennyire a sajátjai, s hogy mennyire valószínűek, „életszerűek”, korszerűek, vagy éppen ellenkezőleg: túlságosan ideologikusak: „kor-szerűek”);

- arra, hogy egyetlen pedagógust se lehessen politikai-világnézeti okokból — minden türelmi idő nélkül — hivatásának gyakorlásától megfosztani, igazgatója közvetlen ideológiai-politikai nyomásának kitenni, személyes elkötelezettsége folytonos hangoztatására kényszeríteni;

- arra, hogy mintegy „szaván fogva” a hatalmat, pótlólagos erőforrásokat szerezzen, jobb feltételeket teremtsen (legyen normális fűtés, szép tankönyv, esztétikus tárgyi környezet) az iskolai életvilág szereplői s a neveléstudomány tanárai és művelői (gyermektanulmány, az adott ideologikus megközelítésen túlmutató kutatási témák) számára.

Ennyiben Juhász Béla nem változtatott humánus, szakmailag igényes álláspontján. Szembetűnő azonban, hogy hiányzik írásából a méltóságteljes, mértéktartó alkalmazkodás, melynek révén korábban még a legkeményebb, „leglelkesebb” hivatalos utasításokat, szövegeket is némi distanciával, terminológiájukat kissé szűrve, finomítva, tompítva közvetítette. Ha jól értjük: ebben az írásában — az alábbiakban érintendő kényszerítő körülmények hatására — Juhász Béla feladta a némi autonómiát biztosító távolságtartás stratégiáját,¹³⁰⁹ s azt a „ha nem tudod megakadályozni, állj az élére, hogy játékban maradj” maximával váltotta fel.¹³¹⁰ Erre utal: az akkori hivatalos terminológia, dogmák maradéktalan használata; a szülők világnézeti nevelésétől, a rendszer melletti állásfoglalástól ódzkodó, „fejlődésképtelen” pedagógusok elítélése; a pártosság és „a reakciós idealista szemlélet” elleni harc követelményének hangoztatása.¹³¹¹

Nem feledhetjük azt sem, hogy egy olyan pedagógustól olvashattunk ezekről, aki két évtizeddel korábban egy református körzeti konferencián „Krisztusról, egyházzól, nevelésről” még így vélekedett: „Krisztussal döntő, az egész életre szóló módon csak egyszer kell találkozunk; attól kezdve nem tudunk elszakadni Tőle többé.”¹³¹²

S aki éppen másfél évtizeddel korábban — egyházkerületi népiskolai előadóként — az egyházmegyékben munkálkodó előadótársait (beosztottait) „a református népiskolai felügyeletről”¹³¹³ a következőképpen instruálta: a református iskolafelügyelet „ne legyen az állami felügyelet megismétlése, hanem ennél több: az iskolai nevelésben azt a többletet kell keresnie, megfigyelnie, ami miatt érdemes és szükséges református népiskolát fenntartani. Tehát azt kell fürkésznie: hogyan érvényesülnek a látogatott tanító nevelői tevékenységében azok az alapelvek, amelyek a református népiskola hitvallásos és nemzeti jellegéből következnek, amiket a református népiskolai tanításterv útmutatásul a tanító elé tár.”¹³¹⁴ ...

I. Evégből különösképpen figyelje meg a látogató, *hogyan neveli a tanító növendékeit: hithűségre, Isten szeretetére, egyházi tudatosságra és az egyház tisztelétére, a más hiten lévők megbecsülésére*, azaz a vallásos nevelés állapotát nézze. Állapítsa meg... hogy a látogatott tanító munkájában a Biblia megkapja-e a meg-

illető helyet, hogyan érvényesülnek a vallástan tanításai más tantárgyakban, s hogyan jelentkeznek más tantárgyak tanulságai a vallástani órán. Milyen az egyházi ének helyzete: énekelnek-e ilyet a munka elején, hogyan éneklük, kerül-e sor más tantárgyak körében egyházi ének éneklésére? Milyen az egyházi ének tanítási módszere: kelt-e vallásos hangulatot, ébreszt-e vallásos gondolatokat, alkalmassá tesz-e gyülekezeti éneklésre... Milyen az imádkozás: gépies, egyhangú vagy áhítatos, átértett, egyéni vagy tömegimádkozás?¹³¹⁵

II. A nemzetnevelés mozzanatait is vegye számba a felügyelő: folyik-e nemzetnevelés, azaz a nemzetbe tartozás tudatának fejlesztése; figyelje meg: a tanító tiszta nemzeti tudatosságú-e. A nevelés nemzeti nevelés-e, azaz *alkalmazkodik-e a nemzet nevelési szükségleteihez, jelen helyzetéhez, állapotához; ez a nevelés változó feladata. Megnyilatkozik-e a tanító szavaiban a nemzet szellemi egységének védelme, erősítése, megújítása*: nemzetté nevelés (a nemzetnevelés örök feladata); két eleme közül *az állampolgári nevelés a jelen élet rendjét tartja szem előtt*, a másik a hazafias nevelés: az ősi otthonhoz való áldozatos hűség kifejezését végzi...

III. Kérje számon a felügyelő... van-e szülői értekezlet? Megtartatnak-e a módszeres értekezletek...? Folyik-e családlátogatás?... A tanításmenetet református szempontokkal kibővítette-e?... Milyen a tanító érdeklődése szakismeretei iránt? Milyen terjedelmű és irányú a tanító egyháztársadalmi és egyéb iskolán kívüli tevékenysége? Részt vesz-e a tanító ifjúsági egyesületek vezetésében, s ezek hogyan erősítik a volt növendékekben az iskolában kapott hatásokat?” — sorolta Juhász Béla, aki egyházkerületi funkciójából adódóan más alkalommal arról elmélkedett, hogy miként lenne elérhető *„a tanítók erőteljesebb részvétele a missziói munkában.”*¹³¹⁶

Előbb az érvényes egyházi törvényekre és szolgálati pragmatikára hivatkozva jelezte: a tanító „köteles... a belmissziói munkában díjazás nélkül részt venni”, sőt „egész életével, az egyház iránti törhetetlen ragaszkodásával »növendékei és az egyháztagek előtt példaként világoljon«. ... [H]a a tanítóban nevelői gondolkodás él, ez a gondolkodás a körülötte élő ember lelki minőségével való lelki elégedetlenséget kelti benne, ami által személyes indításra, önként adja magát az emberek jobbítására, missziói munkára. A tanító maga is észleli, hogyha vetésének gyümölcsseit is akarja látni, akkor kénytelen meg szükséges is az iskolán kívül is tevékenykednie” — hangsúlyozta, talán a saját credójából is felvillantva valamit a világ jobbításáért, „haladásáért elkötelezett nemzetnevelő” meggyőződésével a tanár úr.¹³¹⁷

Márpedig a haladás, a fejlődés, a reform, s a jó pedagógus hozzájuk való viszonya nagyon foglalkoztatta Juhász Bélát. A *Nagykőrösi Híradó* 1935. június 9-i számában megjelent írásában úgy vélte, hogy „az emberi élet folytonosan halad előre. Ha e haladás az örök emberi erkölcsi tulajdonságok tökéletesedésével jár együtt: fejlődés a neve. Sem a haladást, sem a tökéletesedéssel járó fejlődést em-

beri erővel feltartóztatni nem lehet. Néha a történelem folyamán mintha az embereknek egy-egy nagyobb csoportja megállítani akarta volna a haladást. Ez nem sikerült, mert ha ellenállt a fejlődésnek: elpusztult, ha pedig csak meg akarta fordítani a haladás útját, végül kénytelen volt beállni az eddigi fejlődés szolgálatába, hogy megmaradhasson. A fejlődés az egész emberiségre hat ugyan, de látható, felmérhető módon... a nemzetekben megy végbe. ... A reformálás ott szükséglet, ahol valami ok miatt nem mehet végbe akadályozottság nélkül az életet, a nemzeti közösség megmaradását jelentő fejlődés. Akik a reformok útján való megújulás, fejlődésbe lendítés ellenébe állnak: egy-egy közösség sírásói. Lehet a nemzet sorsáért felelősséget érző emberekben különböző vélekedés, sőt meggyőződés is a reformok útjára lépés időpontjára nézve, folyhat vita arról: milyen legyen a megújódásra törekvés tempója, az emberi élet személyi és tárgyi feltételeinek miféle területére vonatkozzék, de soha nem lehet kétséges, hogyha egy nemzet nem rendelkezik a fejlődés természetes és szükségszerű követelményeivel, akkor kénytelen a tervszerű reformálás útjára lépni megmaradásának biztosítására. Ezen az úton mindenkinek együtt kell járni, ki részes akar lenni a nemzeti sors alakulásában, mely magában hordozza az egyes ember boldogulását is” — fejtegette a tanár úr, az akkoriban éppen aktuális — demokratizmussal aligha gyanúsítható — gömbösi reformok kapcsán.¹³¹⁸

Anélkül, hogy az ismertetett dokumentumokból kiolvasható nevelésfelfogás(ok) vagy a predesztináció elméletére emlékeztető fejlődés- és haladáskonceptió tartalmi elemzésébe bocsátkoznánk, talán nagyobb kockázat nélkül vélelmezhető: az egzisztenciális megfontolások mellett *Juhász Béla történetfelfogásának, a nemzete mellett jóban-rosszban kitartó (nemzet)nevelőről kialakult elképzelésének* (a szociális kérdések iránti fogékonyságának, „a népért” érzett felelősségtudatának) *is szerepe lehetett abban, hogy pedagógiai szolgáltatásait kötelességszerűen felajánlotta az egymást követő/kizáró oktatáspolitikai elképzeléseknek.* Töredékes forrásaink nem adnak elégséges alapot annak alapos megítéléséhez, hogy a dolgozatunkban bemutatott szövegek által reprezentált korszakok közül vajon melyiket tarthatta a tanár úr „haladónak”, s melyiket csak „fejlődőnek”? Idézett véleménye szerint ez nem is perdöntő: *a jó nemzetnevelőnek, hacsak nem akar „a közösség sírásójává” lenni, minden körülmények között (akár az ígért földjét megelőző sivatagi vándorlás évtizedei alatt is) professzionális eszközeit az aktuális oktatáspolitikai szolgálatába kell állítania.* Teheti ezt kritikus egyetértéssel, a más világnézetűeket akaratlanul kirekesztve (a harmincas években?), meggyőződésből toleránsan (a koalíciós időszak elején?), némi tartózkodással, távolságtartással (a Rákosi-érában?) vagy rezignáltnan, az írásából érezhető fenntartás nélkül (1958-ban?), de mindenképp végeznie kell — a tanítványai, nemzete iránti — kötelességét.

Alkalmazkodásának¹³¹⁹ konkrét motívumai vélhetően az akkori történelmi szituációban keresendők: a szovjet intervenció és az azt követő megtorlások¹³²⁰ kész-

tethették őt is, a „rég-új” status quo tudomásulvételére s az ahhoz való alkalmazkodásra.¹³²¹ Ahogy történeti kutatásokból, az örvendetesen gazdagodó memoár-irodalomból s az általunk készített interjúkból kitűnik: a nyugati hatalmak 1956. őszi magatartásának komoly szerepe volt a Rákosi-korszakban sokak számára belső tartást biztosító „guggolva is kibírjuk”, „őket is túléljük” érzetének¹³²² elillanásában. Ezen túl, az akkoriban már krónikus veseelégtelenséggel, fejfájással kínlódó *Juhász Bélát*¹³²³ — hosszú időn át konzekvensen képviselt — *tartózkodó álláspontjának feladására készíthette: az akkor már három évtizede gyakorolt hivatásához, a tanítóképzéshez és a neveléstudományhoz való ragaszkodása s a családjáról való gondoskodás felelőssége* (alárendelt motívumként, talán, a negyvenes években a nagykörösi református egyház egyes képviselőitől elszenvedett sérelmei.¹³²⁴)

Új munkahelye, a kecskeméti képző ugyanis 1957–1958-ban — óvónő- és tanítóképző akadémiaként, majd felsőfokú óvónőképzőként — folyamatosan ott szerepelt a továbbfejlesztendők listáján, ami személyes sorsa szempontjából (5 évvel a nyugdíjkorhatár előtt álló nagykörösi lakosként, a pedagógia területén némi országos reputációval) csak *a felsőfokú képzőben való megmaradás vagy a Pedagógiai Tudományos Intézetben (PTI), esetleg más akadémiai kutatóhelyen való elhelyezkedés lehetőségét* kínálta. Az akkori történelmi szituációban, az ő helyzetében úgy tűnhetett: mindkettőhöz a korábbi távolságtartás feladása szükséges.

1957 tavaszán-nyarán az újraindult *Pedagógiai Szemlében* ugyanis Juhász Béla is olvashatta a részvételével zajlott balatonfüredi tanácskozás ambivalens értékelését s a PTI értekezletének állásfoglalását: „A leglényegesebb feltétele... az eredményes tudományos munkának: ...a marxizmus–leninizmus materialista elmélete és dialektikus módszere. ... Kötelezettség, hogy útmutatása mellett keressük az általános törvényszerűségek sajátos érvényesülését a valóságnak abban a szektorában, amelyet nevelés névvel illetünk — hogy kutassuk a sajátlagos pedagógiai törvényszerűségeket. ... [A]z affajta tudományoskodás, amelyik a fáradságos kutatás helyett valamiféle »alkalmazott marxizmust« tálal neveléstudományként, nem csupán a szocialista nevelés gyakorlata számára nem szolgálhat megfelelő vezérfonalul, hanem még arra is alkalmas, hogy a tudományos világnézettel most ismerkedők közül egyesekben — magába a világnézetbe vetett bizalmat ingassza meg” — írták, együttműködést ajánlva azoknak is, „akik ezt a világnézetet még nem — vagy nem egészen — tették magukévá”.¹³²⁵ Az intézet akkori osztályvezetője, későbbi igazgatója, *Szarka József* ehhez rövidesen hozzátette: „A kérdések tisztázásának, pedagógiánk fejlődésének döntő feltétele a helyes *pártirányítás* érvényesítése. ... [Az „eszmei pártirányításnak”] rá kell mutatnia azokra az égető kérdésekre, melyek megoldása elodázhatatlan... [O]lyan *általános elvi iránymutatást ad*, melynek alapján a szakma egyes konkrét kérdéseire is biztonságos felelet adható” — írta a szerző, majd „az útítársakkal” való kooperáció fel-

tételét vázolta: „Az együttműködés feltétele kettős: a marxista, kommunista kutatók *valóban marxista módra* kell hogy képviseljék ügyüket, valóban kommunista módra kell hogy dolgozzanak — viszont az együttműködők a népi demokrácia, a szocializmus platformján ismerjék el és *támogassák a szocialista törekvéseket*, és határolják el magukat olyan eszméktől (s ha kell, személyektől), melyek nyíltan vagy áttételeken keresztül, de végső soron nem a proletárdiktatúra támogatói.”¹³²⁶ Ha összevetjük a PTI követelményeit s Juhász Béla írását, aligha maradhat kétségünk: ezeknek próbált megfelelni — s egyben a felsőfokú képzők vezetőivel, pedagógiatanáraival szemben megfogalmazódó elvárásoknak.

Az érintettek körében ugyanis már 1957 tavaszától–nyaratól publikussá vált, hogy a „*tanító- és óvónőképző akadémia célja* az óvoda, illetve az általános iskola I–IV. osztálya számára *művelt, hivatásához értő és azt szerető, dialektikus materialista világnézettel rendelkező, kommunista erkölcsű tanítók és óvónők képzése...* Az egyes tárgyak feldolgozása és filozófiai tanulmányaik folyamán mélyítse el a jelöltek dialektikus materialista világnézetét, biztosítsa, hogy a jelöltek a marxizmus–leninizmus tanításának mély megértése alapján felismerjék a társadalom fejlődésének a kommunizmus felé vezető útját. Tegye őket képessé e tanítások helyes alkalmazására mind pedagógiai, mind társadalmi munkájuk során. Érezzék meggyőződéssel vállalt hivatásuknak, hogy a szocializmus építésében részt vegyenek.”¹³²⁷

Márpedig a minisztérium és a pártközpont akkori illetékesei szerint ilyen tanítókat és óvónőket a régi, középfokú képzők — elsősorban tantestületük összetétele miatt — képezni nem tudtak,¹³²⁸ ezért 1958. január 10-én az MM Tanító- és Óvónőképző Osztálya mellett Munkaerőgazdálkodási Bizottságot állítottak fel „a tanszemélyzet és a hallgatók körülmekintő és felelősségteljes kiválasztására”.¹³²⁹ Az előbbiekkal kapcsolatos elképzeléseket jól tükrözi Bizó Gyulának egy 1958. március 6-i levele a Fővárosi Tanács VB Oktatási Osztálya vezetőjéhez, melyben kérte: „intézkedjen annak lehetővé tételéért, hogy a működő képzők tantestületén belül 1958. szeptember 1-jétől helyet biztosítsanak olyan fiatal, tehetséges párttag pedagógusok számára, akik a tanító- és óvónőképző akadémia tantestületét illetően is szóba jöhetnek. Így módot adnánk számukra, hogy a pedagógusképzésben némi gyakorlatra tegyenek szert” — írta a minisztériumi osztályvezető, aki március 18-i tervezetében (egy Szigeti József miniszterhelyettes által március 28-án aláírt levélben) már így tájékoztatta a megyei tanácsi osztályvezetőket: „az egyes tantestületek kiválasztásánál biztosítani kívánjuk, hogy az akadémia igazgatói saját intézményük viszonylatában, a tanszemélyzet kiválasztásában, a pályázatok elbírálásában tevékenyen részt vehessenek. Ezért őket ez év szeptember 1-jétől, a felállításra kerülő akadémia helyén működő tanító(nő)képző igazgatásával kívánjuk megbízni. 1959. január 1-jétől kapják meg akadémiai igazgatói kinevezésüket. ... Az akadémiai igazgatók munkakörét [áthúzva: elsősorban] komoly politikai funkciónak kell tekinteni. (Politikai szempontból a megyei osztályvezetővel

azonos követelményeket kell velük szemben támasztani.)”¹³³⁰ Mivel a levélben a szóba jöhető jelöltekkel való konzultációra szólították fel a megyei osztályok személyzetiseit, valószínű, hogy minderről tájékoztatták Juhász Bélát is, s így nyilvánvalóvá válhatott számára: csak „megfelelő ember” kerülhet szeptembertől a kecskeméti képző élére.¹³³¹

Arról már kevésbé lehetett tudomása, hogy az 1958. március 20-i minisztertanácsi előterjesztésben — Aczél György miniszterhelyettes aláírásával — leszögezték: „1945 óta képzőinkben *a szocialista nevelés irányában kielégítő fordulatot elérni nem tudunk. A tantestületekben az idősebb, konzervatív tanárok vannak túlsúlyban, kiknek szakmai színvonala magas, ezért tekintéllyel, nagy befolyással rendelkeznek.* A növendékek összetétele ugyan megfelelő, de megítélésünk szerint a múlt gyakorlatának maradványaként zömükben kispolgári gondolkodású szülők gyermekei. Főleg ezen összetevőknek eredményeként *az iskolák erőteljesen zárt, elszigetelt légkörben élnek és dolgoznak, amit nemegyszer klerikális vonások is áthatnak. ... Az új intézményekben politikailag szilárd, szakmailag igényes tanárokból új nevelőtestületeket kell kialakítani.*”¹³³² ... A képzés tartalmát korszerű, az óvónői, tanítói hivatás igényes követelményeinek megfelelő színvonalra kell emelnünk. A növendékek politikai képzésében különösen a kommunisztává nevelés sajátos módszerét kell alkalmaznunk. Röviden: olyan meggyőződéses dialektikus materialista világnézetű és kommunista erkölcsű tanítókat és óvónőket kell képeznünk, akik szaktudásuk alapján is egész környezetükre maradandó nevelő hatást képesek gyakorolni”¹³³³ — olvashatjuk az előterjesztésben, mely közvetve képet nyújt arról is, hogy egy Juhász Béla előéletével rendelkező, nem párttag, mindaddig viszonylag tartózkodó álláspontra helyezkedett igazgatónak — hacsak valami látványos gesztussal nem hívja fel magára a figyelmet — milyen esélye lehetett a „játékban maradásra”.¹³³⁴

Talán ebben a szituációban kapta a jó szakembereket — igaz, egyértelmű politikai-világnézeti állásfoglalás mellett — a képzőkben megtartani igyekvő Bizó Gyula ajánlatát: szóljon hozzá a *Köznevelés* fentiekben idézett, 1958. február 19-i cikkéhez.¹³³⁵ Az is lehet, hogy az ösztönzés mástól érkezett, sőt az sem kizárt, hogy magától döntött a nyilvános állásfoglalás mellett: ahogy IV. Henrik¹³³⁶ számára Párizs, Juhász Béla számára a felsőfokú nevelőképzésben való szerepvállalás — „megért egy misét”. Csakhogy: a hugenottából katolikussá lett elődjénél is balszerencsésebb volt. Be sem juthatott az ő Párizsába (a felsőfokú tanítóképzőbe), mivel 1958. május eleji vesekömvétele során vért kapott, ami nem volt megfelelő — s június 27-én, 55 éves korában elhunyt.¹³³⁷ Így az *értelmes és igényes szakmai feladattal — a felsőfokú tanítóképzés megeremtésében való részvétellel — kecsegtető jövő érdekében hozott áldozata hiábavalónak bizonyult,*¹³³⁸ s a vélhetően átmeneti engedménynek tekintett írása élete utolsó publikációja lett...

Így Juhász Bélának nemcsak a nagykőrösi tanítóképző fennmaradásáért folytatott szívós harca volt sikertelen, hanem — a 20. században egymást váltó, homlokegyenest ellenkező elveket valló „császárok” Magyarországon — személyi integritása, a pedagógiai credója (hite) megőrzéséért folytatott küzdelme is ambivalens eredményhez vezetett. Amikor a felsőfokú tanítóképzés megteremtésének hat évtizedes „álma”, terve a megvalósítás küszöbére jutott, az akkor éppen hatalma megszilárdítását minden egyéb szempont elé helyező „császár” súlyos követelményt támasztott az abban részt venni igyekvőkkel szemben.¹³³⁹ S midőn e kiélezett szituációban — közép-kelet-európai régiós társaihoz hasonlóan — két úr szolgáltatásra kényszerült hősünk „ujja már nem is mutatott többé a csillagra”.¹³⁴⁰ „megadta a császárnak, ami a császáré”,¹³⁴¹ haragvó Istene (szerencsétlen sorsa) porba sújtotta.

Ítélete — az Ethán ben Hósaját, Dávid király krónikását szankcionáló Salamon király döntésétől¹³⁴² eltérően — nem tartalmazta Juhász Béla („császár” iránti lojalitását tükröző írásán¹³⁴³ kívüli) opusainak megsemmisítését. Ezért a szomorú történetét — a hasonló magyarországi pedagógussorsok sajátos példájaként — felidéző történetírónak¹³⁴⁴ módjában áll a tanár úr munkáit figyelmébe ajánlva segíteni a T. Olvasó önálló véleményalkotását egy utolsó megjegyzéssel: *ha tanítványai, munkatársai nevelői egyéniségét, teljesítményét méltató memoárjaira,*¹³⁴⁵ *életműve egyes darabjaira gondolunk s arra, hogy 1990 óta a nagykőrösi református tanítóképző és hitoktató főiskola — immár a Károli Gáspár Református Egyetem karaként — újra eredményes munkát végez,*¹³⁴⁶ *talán valamelyest más perspektívába kerül Juhász Béla és Váczy Ferenc története is.*

Jegyzetek

- ¹ Ezen dokumentatív elbeszélésünkkel, egyebek között, *a nagykőrösi tanítóképző két jeles pedagógusára: Váczy Ferenc (1884–1959) és Juhász Béla (1903–1958) igazgatókra emlékezünk haláluk — s a középfokú képző utolsó évfolyama kecskeméti képesítővizsgájának — (közel) ötvenedik évfordulóján.*
- ² Munkánk kiindulópontjául a Károli Gáspár Református Egyetem Tanítóképző Főiskolai Kara újra-indulásának 10. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencia plenáris ülésén, 2000. október 6-án elhangzott előadás és az irodalomjegyzékben *Donáth P.* 2000/3. alatt jelölt tanulmány szolgált. Az itt olvasható szöveg annak időkeretében, témájában lényegesen bővített, tízszeres terjedelműre átdolgozott változata.
- ³ *Imre S.* 1912. 162–163.
- ⁴ A kettős elnevezés használatát az indokolja, hogy a levél megírásakor — 1956 decemberében — még önálló Oktatásügyi Minisztériumot, az 1956. évi 33. sz. törvényerejű rendeletnek megfelelően, összevonták a Népművelési Minisztériummal, az Állami Egyházügyi Hivatallal és az Országos Testnevelési és Sport Bizottsággal, s az így létrejött intézményt 1957. január 1-jétől — tehát a levél elküldésekor is — már Művelődésügyi Minisztériumnak hívták. (*Böölöny J.* 1992. 225–226.; *Welker O.* 1945–1984. 217.)
- ⁵ Az idézett jegyzőkönyv a PML NKO XXVI-2-a, 10-6/1956. szám alatt, a fennmaradt levél a XXVI-2-c iratok között, 22/1956. szám alatt található. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ⁶ *Vö.: LaCapra, D.* 1983.; *Gyáni G.* 2004/3.
- ⁷ A 2. 1. fejezetben — a különböző korú tanárokat érő szocializációs hatások s reflexióik felvillantására — a század első felére „pillantok vissza”.
- ⁸ Az „ötvenes évek” kifejezést — a szokásos szóhasználattól eltérve, néhány történész kollégával egyetértésben, általában a hatvanas évek elejéig — jelen dolgozatban 1958-ig terjedően használom.
- ⁹ *Meszerics Tamás* az „1945–1956 közötti politikai ellenállásról” írt tanulmányában árnyaltan elemzi, hogy vajon milyen megnyilvánulások tartozhatnak a címben jelzett körbe. *A totalitárius rendszerekre* vonatkozó elképzelések szerint „ennek legfontosabb jellemzője, hogy alattvalóit életük minden területén ellenőrizni akarja, és a rendszer aktív szolgálatára kényszeríti. Ebből viszont logikusan következik, hogy minden egyes, nem ellenőrzött magáncselekedetben ellenállást kell hogy lássunk, beleértve a magányos bibliaolvasást is vagy az ideológiai buzgalomtól mentes gyermeknevelést.” Ha e nézőpontból tekintünk a kőrösi (vagy az „Oktatáspolitikai és tanítóképzés” c. kötetünk 1953–56-os időszakot tárgyaló tanulmányaiban a Kiss János altábornagy, ill. a Vendel utcai) tanítóképzős tanárok cselekedeteire, „ellenállókat” is találhatunk közöttük. Ámde igaza lehet Meszerics Tamásnak abban, hogy ő ezek közé csak az „aktív antikommunista” akciók, szervezetek részeseit sorolja. (*Meszerics T.* 2000/9–10. 75–76. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ¹⁰ Itt persze igencsak korlátozottan „kiszámítható” kockázatra gondolok, egy olyan represszív hatalom esetében, melynek „legkarakterisztikusabb vonása [volt], hogy... nem volt kalkulálható, hogy — a rendszer ideológiai alapon nevesített »kinevezett« ellenségcsoportjain túl — kiből lehetett el- és meghurcolt az átlagalattvalók bármely társadalmi szegmenséből”. (*Gyarmati Gy. szerk.*, 2000. 15.)
- ¹¹ Az intézmény történetéről lásd: *Osváth F.* 1939. 61–255.; *Seri A.* 1982/1. 14–39., 1986–87. 3–85.; *Szenczi Á.* 1996. 151–162., 2006/2. 31–54.
- ¹² *RL A/1/d* 1919–1920. 2863., 616., 782/1921., A/1/g. 14. d. 798/1936. és 3307/1937.; A/1/e 1920. június 22-i ítélet.; *Váczy F. szerk.* 1913/14. 12–13.; *Váczy F.* 1922/35. 4.; *Belháború* 1922/31. 1.; *Kiss L.* 1922/39. és 42. 1.; PML NKO VIII. 53/b. 1. d. nyilvántartási lap; PML XXIV. 501-b.

1. d. az 1948. október 29-i minősítési lap; VeML VIII. 74. 68/1946-47.; MOL K 502-1925-17-30254. és XIX-I-1-g 129. d. 20038/1946., valamint 105379/1946.; MOL XIX-I-1-g. 309. d. 1254-15004-16/1949.

¹³ Lásd pl.: *Tanítóképző intézetünk* 1933/53. 2.; *Prepabál* 1936. 2.

¹⁴ *A MOVE* 1936/31. 2.

¹⁵ *Turul bál* 1936/18. 2.

¹⁶ *Nánási M.* 1964. 167.

¹⁷ *Seri András* visszaemlékezése szerint Juhász Bélát „tanítványai, sőt barátai is »kis« *Imre Sándor*-nak nevezték. S ebben az elnevezésben természetesen inkább a megtiszteltetés, mintsem a leki-csinylés nyilvánult meg. A »kis« jelző inkább külsejére és nem a tudására vonatkozott.” (1976. 58., 1986–87. 27.) *Imre Sándorral* való szoros emberi és munkakapcsolatáról tanúskodnak a Ráday Levéltárban található levelek s Juhász tanár úr publikációi.

Juhász Béla 1927. november 17-i levelében számolt be *Imre Sándornak* első nagykörösi benyomásairól: „Tanításom az eredmény alapján — gondolom — jó. De bizonyos, hogy magam is sok csiszolnivalót találok munka közben. Sokszor észrevettem, hogy lejjebb kell szállnom a közlésben. Hál’ Istennek, ilyen esetek is elmaradoznak mindinkább. Igazgatói látogatást már egyszer kaptam.” 1930. október 13-án, rendes tanárrá választása alkalmából írta: „minden óhaj-tásom és törekvésem az, hogy hivatásos működésemet eredmény és elismerés kísérje: elsősorban szeretett Professzor Uram bátorító, elismerő szava”. 1937. október 12-i levelében olvashatjuk: „ma 10 éve, hogy Professzor Uram sorsom-irányító kezének intésére megérkeztem Nagykö-rösre, és holnap lesz 10 éve, hogy az intézetben megkezdtem a munkát. Ha azóta tehettem más-nak és valaminek jót: ünnepélyesen Szeretett Professzor Uramra hárítom vissza, aki megtanított engem arra, hogyan kell okosan jól cselekedni; s ha nem tudtam használni, méltóztassék ezért megbocsátani: gyarló vagyok... nem tudtam felemelkedni arra a magaslatra, amit, vagy akit a Professzor Úr saját személyében állított eléem. De jólélekkel mondhatom, mindig törekedtem.” (RL C/39 31–38. d. és A/1/g. 14. d. Vö.: *Jelentés...* 1928/29. 11., 1933/34. 12.; *Weszely Ö.* 1925/1–5. 81–82.)

Juhász Béla utóbbi levelével azonos napon, 60. születésnapjára emlékezve, a *Tanítóképző Inté-zeti Tanárok Országos Egyesületének* (TITOE) *választmánya* is levélben köszöntötte *Imre Sán-dort*, hangsúlyozva, hogy a nemzetnevelés elméletével „az egész magyar nevelőársadalmat mély hálára kötelezte”, s hogy „hűséges tanítványokként követjük... »a tudatos és rendszeres munkaprogram kitűzött célpontjait«, és igyekvésünk lesz, hogy mint mintaképet is kövessük”.

Imre Sándor 1937. október 15-i válaszelevelében leszögezte: „szívvel-lélekkel ragaszkodom a tanítóképző intézetekhez... elismeréssel, barátsággal és szeretettel nézem ezt a tanári szerepet, benne sokakat, akiket személy szerint is barátomnak ismerek”. (ELTE TÓFK M. J. VI. 3. 56/1937.)

¹⁸ 1948-as „Nyilvántartási lapja” és „Minősítési lapja” szerint, a már szegedi egyetemi tanulmányai alatt a Régészeti Intézet demonstrátoraként, a Tanárképző Intézet titkáráként tevékenykedett *Ju-hász Béla* — különböző szinten — latinul, görögül, németül, angolul, olaszul és franciául értett, s már 1927-ben bölcsészdoktori oklevelet szerzett. Olaszországban, Ausztriában, Jugoszláviá-ban, Németországban járt rövidebb-hosszabb tanulmányutakon. (PML NKO VIII. 53/b. 1. d. nyilvántartási lap; PML XXIV. 501/b. 1. d.; *Szenczi Á.* 2006/2. 47.)

¹⁹ Vö.: *Dunamelléki* 1941/42. 5., 1942/43. 4.; *Fürj Z.* 1996/1–2. 176.; *Szenczi Á.* 1996/1–2. 180.

²⁰ *A Baross Szövetség* 1939/36. 8. — A VKM 1940. szeptember 26-i, 17.2617/1940. V. számú „bi-zalmas” rendeletével, „a keresztyén kereskedelem megerősítésére való törekvése” folytán fel-hívta az iskolák igazgatóit, „hogy beszerzéseiket kifogástalan keresztyén cégeknél eszközöljék”, melyek listáját az e célra szerveződött *Baross Szövetségtől* szerezhetik meg. „Keresztyén gazda-sági és művelődési célkitűzések” jegyében ajánlotta a „Hangya” központja 1941. szeptember

13-án a tanítóképzők figyelmébe „a szövetkezeti eszme és a népművelés” című előadást is. (BéML VIII. 59. 41. d. 870/1940. és 860/1941.)

²¹ *Megalakult* 1934/42. 3.

²² *Megújulva* 1935/83. 3.; *A MOVE* 1936/31. 2.

²³ *Turul bál* 1936/18. 2.; Váczy F. szerk. 1943/44. 6.

²⁴ *Egyetemes Konvent* 1929. 200.; *A Dunamelléki* 1938. 62.; *A MOVE* 1939/28. 1.; Váczy F. szerk., 1940/41. 11–12., 1941/42. 9–11., 1942/43. 8–10., 1943/44. 5–6., 1946/47. 4.; Juhász B. 1933/5., 1941/11., 1943/6., 1944/1.; PML XXIV. 501/b. 1. d.; Csete Gy. et al. 1982. 55–73.; Seri A., 1976. 55–73., 1986–87. 26–28. és 57–61. — A Polgári Demokrata Párt városi szervezete elnöki tisztségének elvállalása (s talán a Nemzeti Egység Pártja ifjúsági szervezetében korábban játszott szerepe) nyomán Juhász Béla igazolása — a városi „politikai kiszorítódsi” keretében — elhúzódott. Erre utalt Váczy Ferenc tanév végi jelentésében, amikor arról szólt, hogy az 1945. április 14-i tanártestületi alakuló értekezleten Juhász tanár úr nem vett részt, mivel „ekkor még igazolása nem történt meg”. (Egyes visszaemlékezők szerint azt követően — tárgyi alap nélkül — „népítélettel” sújtották (?), mások szerint ez nem történt meg.) Az viszont dokumentumokkal alátámasztható, hogy 1946-ban a B-listázások kapcsán felállított tanártestületi minősítő bizottság teljesítményét minden szempontból a legjobbra, 1, 1, 1-re értékelte: „kiváló szakműveltségű, irodalmi munkásságot kifejtő, példaadó módszerrel dolgozó, buzgó nevelői egyéniség, egyéni és társadalmi magatartása kifogástalan” — írták róla. Utóbbi értékeléssel talán a Nemzeti Parasztpártba történt átlépését, szakszervezeti tagságát s az iskolán kívüli népművelésben, valamint az ifjúsági egyesületben játszott szerepét honorálták. Amikor ugyanazon év szeptemberében — a pápai tanítóképző igazgatói posztjának betöltése kapcsán — a minisztériumból *Rozsondai Zoltán* tanügyi tanácsos a jellemzését kérte a Budapest-vidéki Tankerületi Főigazgatóságtól, ők — sajátjukként — a körösi igazgató által készített jellemzést továbbították: „Ami az igazgatói alkalmasság szempontjából való megítélést illeti: dr. Juhász Béla kiválóan felkészült, csiszolt elme, különösképpen a neveléstudományban. Készsége sokirányú. Az iskolavezetés szempontjából egyéniségét tekintve kívánalmak merülnek fel. Három évig volt h. igazgató, volt internátusi felügyelő, tanártestületi és igazgatótanácsai jegyző hosszabb idő óta, az iskola ügyviteli dolgában jártas. A ref. népiskolai tanterv egyik szerkesztője volt” — írta ambiciózus kollégájáról Váczy Ferenc. (*Ifj. Juhász Béla* egyetemi docens úr közlése, RL A/1b. 1945/3041.; Seri A. 1976. 69.; MOL XIX-1-1-g-106. 533/1946. V/b. 124. d.; PML NKO VIII. 53/b. 1. d. nyilvántartási lap; PML XXIV. 501/a. 1040-1946/47., valamint az ügyet elindító 44.605/1945. IV. üo. sz. VKM-levél: MREZSL 2. d. f. 52. d. 2979/1945.; Népítélet — rölpap, 1946. február 17. Vö.: a VKM 40.385/1946. V. sz. rendeletével, valamint *Rozsondai Z.* 2004. 273–275., 345–346.; Balogh S. – Izsák L. szerk. 1977. 23–29., 39–47. és 191–198.)

²⁵ Az iskola tanári kara a harmincas évek második felétől szinte teljesen kicserélődött, s — az idősebb korosztályhoz tartozó Váczy Ferenc igazgató irányításával — megfiatalodott. (Seri A. 1986–87. 35–36.)

²⁶ Vö.: Garai L. 1993. 48–55.; Hunyady Gy. 1999/1. 67–70.; *Kraniauskiēnē*, S. 2007/7–8. 124–128.

²⁷ Juhász Béla 1941 januárjában a Dunamelléki Egyházkerület missziói értekezletén — „A tanítók erőteljesebb részvétele a missziói munkában” címmel — tartott előadásában az érvényes egyházi törvényekre és a szolgálati pragmatikára, valamint püspöke útmutatására hivatkozva leszögezte: „maga az iskola is missziós terület”, hiszen a református tanító „az egyháznak neveli a híveket, a hívek gyermekeiből” — s ehhez a tanítóképzők hatékonyabb előkészítő munkáját szorgalmazta. (Juhász B. 1941/5. 121., 125. és 127–128.; Népiskolai... 1937. 33. Vö.: Ravasz L. 1934. 430–432.; Juhász B. 1945/6. és 1958/8. Lásd tanulmányunk végén.)

²⁸ Írásunkban természetesen nem vállalkozhatunk a történetek rendszeres áttekintésére. Egyes, tipikusnak látszó mozzanatok felvillantására teszünk csak kísérletet, annak érdekében, hogy Váczy Ferenc, Juhász Béla, a nagykörösi s egyéb egyházi (majd állami) intézményekben tanító peda-

gógusok többször drámai módon megváltozott — ám a világnézeti-politikai követelmények meg-
léte szempontjából kontinuos — helyzetét, ebből időnként adódó konfliktusaitak érzékeltessük, az
egymást váltó/kizáró politikai világnézeti elvárásokat megfogalmazó oktatási kormányzatok és
egyházi, majd állami fenntartójuk szolgálatában.

²⁹ Berzeviczy A. 1886. 328. és 1897. 463–464. (Kiemelés részben tölem — D. P.)

³⁰ Wlassics Gy. 1896/2. 18. (Kiemelés tölem — D. P.) Vö.: Sretvizer L. 1896/2. 19–21.; Szabó K.
1903/11. 84–85.; Bertalan V. 1904/13. 98.; Dudek J. 1904/16. 123.; Jankovich J. 1904/14. 107.

³¹ Augustin I. 1897/3. 30.

³² Szocializmus 1897/43. 681–682. (Kiemelés tölem — D. P.) Vö.: Szocialista tanítók memorandu-
ma 1897/43. 687.; Nemo, 1897/43. 675–676.; Dreisziger F. 1897/1. 7–8.; Schlöyer Á. 1897/3.
35.; Bánai J. 1898/16. 242–246.; Héczey N. 1898/7. 102–104.; Reisinger Gy. 1898/6. 81.;
Szlávik M. 1898/9–10. 138–139. és 149–151.; Wlassics Gy. 1898/23. 357–358.; Gergely A.
1898/30. 465–467., 1898/33. 513–514.; Fleischer Gy. 1898/45.; Bernát I. 1899/48.; Jung F.
1898/14. 161–163. és 15. 173–175.; Bertalan Gy. 1901/21. 161.; Szabó K. 1903/11. 84.; A Kato-
likus 1905/296. 9.; Somogyi B. 1912. 3–32.; Kovács L. 1911/27. 5–7.; Rózsa E. 1911/9. 319.; S.
B. 1911/35. 7.; Új világ 1912/1–2. 6–18.; Léderer Á. 1914/2. 49–50.; Bakos S. 1914/23. 1–2.;
Molnár O. 1915. 62–63.; Felkai L. szerk. 1959. 58–154., 243–258., 281–284., 313–317.; Kele-
men E. 1982. 66–68., 1993. 18–22.; 2007. 116–121.; Kéri K. 1995/3–4. 42–44.; Hatos P.
2005/1. 97–117.

³³ Vö. pl.: Tomka M. – Gójak J. szerk. 1993. 27–56.; Prohászka O. 1903. 172–215., 1927/XI. 1–153.
és 257–311., 1929/XXI. 71–72., 1929/XXII. 65., 1990. 134–159. és 205–208.; Giesswein S.
1907. VII–VIII. és 74–81.; A Szabad Tanítás Pécssett, 1907-ben 112.; Jehlicska F. 1908. 14–
100.; Geőcze S. 1907. 57–62., 261–266., 351–363., 1909/4. 182–187., 1909/5. 251–258.,
1909/10. 524–529., vö. uő: 1920/37–39. 16–20., 1921. 104–116.; Mihelics V. 1938. 6–26.;
Hermann E. 1973. 472–475.; Gergely J. 1977. 68–92., 1977/2. 22–55., 1994. 63–83., 2004. 70–
73., 2007/3. 124–125.; Szántó J. 1998. 220–225.; Barankovics I. 2001. 140. és 331.; Szolnoky E.
2003. 67–85.; László T. L. 2005. 51–62.

³⁴ Vö. pl.: Pajkossy G. szerk. 2003. 754–758.

³⁵ Haller J. szerk. 1906/1907. 39–40.; GyPL I. 1. 7428/1908.; GyMSM GyL VIII. 55. a. 1271/1908.
(Kiemelés tölem — D. P.)

³⁶ A kezdeményező Magyar Gazdaszövetség 1909. április 24-én levelet írt a tanító(nő)képzők igaz-
gatóihoz, melyben összefoglalta a tanfolyam és vele kapcsolatos törekvései lényegét: „A szociá-
lis kurzus, melyet szövetségünk Apponyi Albert gróf és Darányi Ignác miniszter urak támogatá-
sa mellett a tanítóképző intézetek tanárai részére rendezett, véget ért. A kurzus előadói részlete-
sen foglalkoztak szociális bajainkkal, azok eredetével, és megjelölték egyúttal azokat a módsze-
reket és eszközöket is, melyekkel a bajok fejlődését megakadályozni lehet. A kurzus fő célja volt
kidomborítani a szociális munka fontosságát azok előtt a t. tanár urak, ill. tanárnők előtt, akik
leginkább vannak abban a helyzetben, hogy a néptanító-jelöltekkel a szociális munka fontossá-
gát megértessék, hogy felszereljük őket a szociális munkához szükséges ismeretekkel, s ezzel ké-
pessé tegyék őket arra a népművelő munkára, melyre, a nép között élve, a leghivatottabbak. Cél-
ja volt továbbá a kurzusnak megjelölni a szociális ismeretek közül azokat, amelyek a legfonto-
sabbak, s amelyekre nekik maguknak is okvetlenül szükségük van, hogy az új tanító nemzedéket
a szociális munka rátermett vezetőivé nevelhessék.” (GyMSM GyL VIII. 55. a, válogatott ira-
tok. Kiemelés tölem — D. P.)

³⁷ Apponyi A. 1909/2. 96–97.; Dékány M. 1909/4. 172–173.; Tájékoztató 1909/3. 139–141.; A szoci-
ológiai 1909/4. 174–182., 1909/7. 362–371. Lásd továbbá: Farkas S. 1909/1. 72–74., 1909/4.
187–192.; Migray J. 1910. 7–69.; Csajági I. 1911/13. 3–5.; Majláth J. gr. 1915. 14–16.; A Bu-
dapesti 1924/1925. 91.; Szabó D. 1928. 384., 1938/40–41. 138–139.; Mihelics V. 1938. 85–87.;
HML VIII. 56. 29. d. 1920. V. 1., 30. d. 252–253.; VPL Consociatio 3988/1943., Actio

- Catholica 6236/1944.; SzfvPL Schol 322. 4266. 200 c/1937. és 4300/z. (Kiemelés tölem — D. P.)
- ³⁸ Becker V. 1940/II. 25., 1942. 20. és 49., 1947/1. 24. (Kiemelés tölem — D. P.) Vö.: Apponyi A. 1911. 265–267.; *A nyelv és vallásoktatás* 1914/22. 4–5.; Felkai L. szerk. 1959. 169–171., 180–195.
- ³⁹ *A nyelv és vallásoktatás* 1914/22. 5. — A hercegprímás ösztönzésére 1914 júniusában az Országos Katolikus Tanügyi Tanács is foglalkozott a kérdéssel. Giesswein Sándor elnök, országgyűlési képviselő „megnyitójában foglalkozott azzal az áramlattal, mely az iskolából száműzni akarja a vallásoktatást. Ez az irányzat végeredményben oda vezetne, hogy a tanítás a tiszta materializmus szolgálatába kerülne” — olvashatjuk a *Néptanítók Lapja* tudósításában, melyben azt is közölték, hogy a jelenlévők úgy határoztak: az Országos Katolikus Nagygyűléssel együtt megrendezendő országos közgyűlésük „legfontosabb tárgya a hitoktatásnak pedagógiai nézőpontból való” megközelítése lesz. (*Az Országos Katolikus* 1914/24. 8. Kiemelés a szövegben s a jegyzetben egyaránt tölem — D. P. Vö.: Hermann E. 1973. 480–481.; Gergely J. 2004. 44–48.; 2007/3. 125.)
- ⁴⁰ Ha nem is túl gyakran, de egyházi körökben is előfordult az iskola szerepének más megítélése. Baltázár Dezső, tiszántúli református püspökké avatási beszédében, 1911-ben kifejtette: „Korunk egyik legaggasztóbb jellemvonása, hogy a hit, ahelyett, hogy a legtermészetesebb világát, az egyéni meggyőződést mélyítene, magasítaná, gazdagítaná, inkább intézményszerű külső életet él. Bemegy pártos tényezőnek a társadalmi, politikai küzdelmekbe s az iskolákat a felekezeti érdekek Erisz-almájáért állítja versenybe. Ez a fő indoka annak, amiért én az iskolák államosításának vagyok híve. A különböző egyházaknak nem az a hivatásuk, hogy már az iskolákban kezdjék megvonni s kint az életben mélyíteni a felekezeti gyűlölködés átkait.” (Idézi: e. j. 1919/11. 2. Kiemelés tölem — D. P. Álláspontjához lásd: Gergely J. 2004. 88–95.)
- ⁴¹ Kőrösi H. 1914/22. 11–12.; *A nyelv és vallásoktatás* 1914/22. 5–6. (Kiemelés tölem — D. P.) Az idézett miniszterekről lásd: Mann M. 2005. 43–52. és 62–64.
- ⁴² PL Csernoch cat. 41. 3392/1918. június (Kiemelések tölem — D. P.)
- ⁴³ A 70.022/1918. számú VKM rendelettel.
- ⁴⁴ PL Csernoch cat. 41. 3392/1918. június (Kiemelések tölem — D. P.)
- ⁴⁵ Lásd ehhez: A Nagy Lászlóról szóló tanulmány 41. jegyzetét!
- ⁴⁶ „Eddig csak a három forradalmi pártnak, ti. a szociáldemokratáknak, a Károlyi-pártnak és az országos radikális pártnak kultúrprogramja elégítheti ki a tanítóság törekvéseit s ezért mi csakis ezek részére óhajtuk a tanítóság bizalmát megszerezni” — írta a minisztériumi befolyás alatt álló *Néptanítók Lapjának* vezércikkében 1919. január 2-án, s ismételte meg február 27-én Zigány Zoltán. (1919/1. 1., 1919/ 8–9. 26. Kiemelés tölem — D. P.)
- ⁴⁷ Lásd ehhez: Varsányi P. I. 1975/1. 61–63., 1990. 54.
- ⁴⁸ 1918 júniusában Somogyi Béla még élesebben fogalmazott: „Ilyen a klerikalizmus: ellensége a becsületes népoktatásnak, ellensége a tudománynak, a világosságnak. ... Mi, szociáldemokraták, követeljük az egész közoktatás államosítását, a mi jelszavunk: *ki a papokkal az iskolából!* ... Mi azt akarjuk, hogy... minden gyermek a lehető legkövetesebb iskolai kiképzésben részesüljön.” (Somogyi B. 1918. 22.)
- ⁴⁹ A szocialista tanítók szakszervezetének vezetői közül többen rövidesen a közoktatásügyi népbiztosság munkatársaivá lettek. Fogarasi Béla a felsőoktatási politika irányítójaként — a tanítóképzőt végzetek számára is felcsillantva az egyetemi továbbtanulás lehetőségét — leszögezte: „a főiskolák minden kiváló tehetség számára megnyitandók, és [a népbiztosság] a főiskolákra való alkalmasságnak sokkal nagyobb biztosítékát látja oly előkészítő tanfolyamban és felvételi vizsgában, mely az illető speciális főiskola igényeihez van szabva, mint a középiskolai vizsgák formalitásához való ragaszkodásban.” A Tanácsköztársaság utolsó napjaiban lehetővé tették a

- középiskolai végzettség nélkül a középiskolai tanári pályára jelentkezők számára, hogy felvételeükről egy szóbeli kollokvium nyomán döntsenek. (*Ladányi A.* 1970. 97–98.)
- ⁵⁰ Új Korszak, VII. évf. 16–17. sz. 2. 3–4. (Kiemelések tőlem — D. P.); *Migray J.* 1919. 115–125. Vö.: *Kelemen E.* 1993. 25–32.
- ⁵¹ NL, 52. évf. 2. sz. 9–11.
- ⁵² NL, 52. évf. 2. sz. 8. (Kiemelés tőlem — D. P.) Vö.: *Nagy J.* 1911/7. 243–245.; *Kertész J.* 1917/7. 53–54.
- ⁵³ 1917 nyarán a nemzetiségi kérdés parlamenti vitájában *Giesswein Sándor* hangsúlyozta: „A mai korszak kívánalma a demokratikus szocializálódás... mi ezt a szocializálódást nem a materializmus dogmatizmusának alapján, hanem a keresztény kultúra és etika alapján kívánjuk elérni”. (Idézi: *Gergely J.* 2007/3. 125.)
- ⁵⁴ *Szakszervezetünk* 1919/2. 23.; *A magyarországi* 1919/2. 29.; *A Katolikus* 1919/2. 26.; *A kultúr-harc* 1919/2. 21.; *Haller I.* 1919/4. 1.; *Búrány F.* 1919/4. 1–2.; *Káth J.* 1919/2. 24–25., *Az állam* 1919/2. 22., *Ruzsinszky J.* 1919/2. 28–29. Vö.: -y 1895/7. 65–66.; *Pesthy J.* 1904/6. 41. (Kiemelés tőlem — D. P.) Lásd ehhez: *Gergely J.* 1977/2. 101–133.
- ⁵⁵ Vö.: *Bolyki J.* – *Ladányi S.* 1987. 31. és 31.
- ⁵⁶ RL C/39. 22/a. *Kapi Béla* dunántúli evangélikus püspök jelentése szerint „a kormány 1918. november 9-én tanácskozársra hívta meg a protestáns egyházak püspökeit és egyházkerületi felügyelőit. Ünnepeles nyilatkozatban kijelentették ez alkalommal, hogy a kormány nem tekinti programontjának az egyház és állam különválasztását. Ha mégis, a kormány akaratától eltérően, a parlament kimondaná a szeparációt, úgy a kormány arra fog törekedni, hogy az egyházaknak megfelelő idő biztosítsassék az új helyzetre való előkészültre. ... A személyes tárgyaláson kifejezésre juttattam a kormánnyal szemben fennálló súlyos aggodalmunkat. Rámutattam arra, hogy a kormány radikális iránya nemcsak egyházunk létét és jövődjét, hanem a keresztény eszmények megdöntésével együtt nemzetünk jövődjét is veszélyezteti.” (*A Dunántúli* 1920. 6–7. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ⁵⁷ PL Csernoch Cat. B. 500/1919. I. 18. (Kiemelés tőlem — D. P.) Vö.: *Ellenforradalmi* 1919/1. 3–4.
- ⁵⁸ GyMSM SL VIII. 62. 4. d. 1/1919. (Kiemelés tőlem — D. P.); *Hamar Gy. szerk.* 1918/19–1926/27. 4.
- ⁵⁹ Az első időben a katolikus püspöki kar lojálisnak mutatkozott a Károlyi-kormány iránt. Csernoch hercegprímás 1918. november 20-i levelében közölte, hogy aznapi értekezletük üdvözüli „a magyar köztársasági népkormányt”, s az önálló, független Magyarország megteremtését „meleg hazafias érzéssel fogadja, azt fenntartás nélkül elismeri”. Sőt, ehhez hozzátette: „Az egyház a maga részéről a demokratikus fejlődés szolgálatába és a birtokreform megvalósítására készséggel ajánlja fel a kezei közt lévő, arra alkalmas földbirtokot.” (*Litván Gy. szerk.* 1978. 288–289.) Hasonló hangvételű megnyilatkozásokkal fordultak az érsekek, püspökök a helyi nemzeti tanácsokhoz, a klérushoz, a hívekhez, s az Országos Katolikus Szövetség, a Népszövetség is szervezeteihez. Lásd pl.: *A kalocsai érsek* 1918/45. 1.; *Érseki* 1918/45. 2.; *Főpásztorunk* 1918/47. 2–3.; *A katolikus szervezetek* 1918/45. 4.; *Gergely J.* 1977. 34–37. és 100–101.; *Salamon K.* 2001. 57.
- ⁶⁰ Levelében Csernoch János nemcsak Kunfi Zsigmond szociáldemokrata mivoltára, hanem zsidó származására is utalhatott, hiszen mindaddig csak katolikus személy tölthette be a vallás- és közoktatásügyi miniszteri tisztséget. (Vö.: *Ujvári P. szerk.* 1929. 289. és 517.)
- ⁶¹ Az 1919. január 26-i levelet, melyben a hercegprímás is hivatkozott a nemzetiségiék vélhető sérelmére, lásd: PL Csernoch Cat. B. 533/1919., Cat 42. 1918–1927. 1426/1919. (Kiemelés tőlem — D. P.) Vö.: *Gr. Zichy Gyula* pécsi püspök 1919. február 10-i pásztorlevelével. (BML A Pécsi Míasszonyunkról Nevezett Kanonok Szerzetesrend évkönyve 1905–1941. 288–296.)

- ⁶² Hivatalos Közlöny, 27. évf. 5–6. sz. 46–47. A néptörvény végrehajtását szabályozó 729/1919. ME sz. rendeletet lásd: Hivatalos Közlöny, 27. évf. 8. sz. 79–80. (A fentiekben idézett Somogyi Béla a tárca államtitkára lett.)
- ⁶³ Egy évtizeddel korábban, a „Népoktatásunk bűnei” c. munkájában szenvedélyesebben fogalmazott erről: „A kiherélt teológiai és az inaszakadt, keshedt filológiai szellem ölelkezéséből született meg minden európai országban az, amit uralkodó műveltségnek szokás nevezni, s amelynek átadása az *iskolák minden fajtájának* legfontosabb tiszte. Az ismereteknek és érzéseknek azt a tömkelegét, amely leginkább használ, vagy legalábbis a legkevesebbet árt a kor uralkodó osztályainak, nevezzik a kor uralkodó műveltségének.” (Kunfi Zs. 1908. 40.)
- ⁶⁴ Vö.: Agárdi P. 2001. 38–41.
- ⁶⁵ Kunfi Zs. 1908. 32–36. A *Néptanítók Lapjának* 1919. január 23-i, az új minisztert köszöntő vezércikkében Zigány Zoltán is olyan idézeteket válogatott össze Kunfitól, melyek azt demonstrálták, hogy „aki a népoktatást továbbra is az egyház kezén akarja meghagyni, az nem annyira az egyház barátja, mint inkább a népműveltség ellensége”. (Zigány Z. 1919/4. 1–2.)
- ⁶⁶ Hivatalos Közlöny, 27. évf. 5–6. sz. 45–46. (Kiemelés részben tőlem — D. P.)
- ⁶⁷ RL C/39. 22. cs. 533–561.; Varsányi P. I. 1975/1. 64–68., 1979/2. 180–181., 1990. 56.
- ⁶⁸ A KM 1919. évi 22.026. sz. rendelete „gazdasági”, a 22.025. sz. „szociális irányú” tanfolyamokra invitálta a tanítókat. Hivatalos Közlöny, 27. évf. 5–6. sz. 48–51.
- ⁶⁹ PL Csernoch Cat. B. 1426/1919. (Kiemelés tőlem — D. P.) Vö. pl.: Kunfi Zs. 1908. 37–40.; Litván Gy. szerk. 1978. 287–288., 297. Amikor az összecsapás a felek által képviselt társadalmi, politikai, világnézeti koncepció, törekvések gyökeres eltérései, a Tanácsköztársaság intézkedései, különösen „a Vallásügyi Likvidáló Hivatal” tevékenysége nyomán elkerülhetetlennek bizonyult, az akkor 67 éves Csernoch hercegprímásnak személyes megpróbáltatásokon is keresztül kellett mennie. (PL Csernoch Cat. B. 1999/1919.; MOL K 46-605 f. II/5. TAGYOB; MOL K 802-1919-10-4813. Vö. pl.: Kunfi Zs. 1984. 221–264., 2001. 171–183.; Pásztor J. 1957. 185–192.; Petrák K. – Milei Gy. szerk. 1959.; Gratz G. szerk. 1921. 571–694., 1935.; Juhász Nagy S. 1945. 385–411.; Ottlyk E. 1964/5. 293–301., 1964/6. 324–335.; Hajdu T. 1968. 268–359., 1969. 360–408., 1978. 249–331., 1993/10., 2000.; Kelemen E. 1970.; Mészáros I. szerk. 1970.; Gergely J. 1977. 119–126., 1998. 450–453., 2004. 49–50.; Köte S. 1979.; Bolyki J. – Ladányi S. 1987. 30–43.; L. Nagy Zs. 1995. 36–50.; Litván Gy. 1996. 269–280.; Fazekas Cs. 1997. 63–90., 2000/5–6. 115–121.; 2001. 17–22.; 2002. 97–117.; László T. L. 2005. 97–133. stb.)
- ⁷⁰ Az iskolai vallásoktatás 1919. 3.; Varsányi P. I. 1975/1. 63. (Kiemelés részben tőlem — D. P.) — Az Országos Lelkész Szövetség elnevezésű ökumenikus vallásvédelmi mozgalomról, mely a forradalmak alatt a Deák téri iskolák egyik tantermében szervezkedett, érdemi eredmény nélkül, lásd: Raffay S. 1944. 27–28. Vö.: Ottlyk E. 1964/5. 300–301., 1964/6. 326–327., 333., 338–339.
- ⁷¹ A Forradalmi Kormányzótanács XXIV. sz. rendelete. In: A Forradalmi 1919/I. 39–40.
- ⁷² A hivatalos református egyházi vezetés magatartásáról, az Országos Református Tanácsról s egyéb reformszervezetekről, „gyülekezeti direktóriumokról” ld.: *Egyetemes Konvent* 1920–21. 57–60.; A *Dunamelléki* 1919–20. 4–5.; Bolyki J. – Ladányi S. 1987. 31–43.; Gergely J. 1998. 453–454. — A *kecskeméti egyházmegye* (amelyhez Nagykőrös is tartozott) 1918. december 28-i értekezletén úgy foglalt állást, hogy „szükségtelen megbolygatni a magyar ref. Anyaszentegyház 400 esztendő alkotmányát, mert az annyira demokratikus, hogy a népköztársaság kereteibe teljesen beleillik s a szüntelen való reformálás kötelességének protestáns gondolata ezen a demokratikus egyházalkotmányon belül is megvalósítható. De veszedelmes is a »Református Tanácsok« alakításáért agitálni s ezzel a félreértések tüzcsóvját beledobni népünknek amúgy is izgatott lelkébe.” (A *kecskeméti* 1920. 12.) A *nagyvárad* egyházmegye eszerese, Sulyok István ellenben, a Tanácsköztársaság kikiáltását követő napokban tartott közgyűlésen „a kommunizmust az evangélium alapján állónak jelentette ki”, s „kimondták, hogy a református egyházmegye alkotmánya a megváltozott viszonyoknak megfelelően, a népjogok diadalára tekintettel revízió alá

- vétessék, s ilyen irányban az egyetemes egyházhoz előterjesztést tesznek”. (A kommunizmus 1919. 4.)
- ⁷³ A Közoktatásügyi Népbiztosság 7. sz. rendelete értelmében az egyházi személyeknek szándékaikról 10 napon belül kellett nyilatkozatot tenniük. In: *A Forradalmi* 1919/II. 127.; MOL K 802-1919-10-4813. Vö.: Tóth K. 1969. 158.
- ⁷⁴ Vö.: Bartha P. 1919/1. 3.
- ⁷⁵ 1919. április 29-én a Forradalmi Kormányzótanács LXXIX. számú rendeletében „tanítók külön munkadíjáról” intézkedtek: „A Kormányzótanács arra kötelezi a tanítószemélyzetet, hogy az ifjúság nevelésén és oktatásán kívül a földkérdés rendezésében, a termelés biztosításában, az írni-olvasni nem tudó lakosság oktatásában és a felnőttek között folytatandó propagandában közreműködjék” — írták, s „a szigorú ellenőrzés mellett” folytatandó munkáért — a XCI. számú rendelettel bevezetett általános bérrendezésig is — átmeneti bérkiegészítést biztosítottak. A Közoktatásügyi Népbiztosság terminológiájában „a tanító” terminust (a rangok, címek eltörlésének analógiájára) valamennyi pedagógusra vonatkoztatták. A képzős tanárokat például — a 29. sz. KN-rendelet értelmében — „tanítóképző intézeti tanítóknak”, az igazgatókat pedig „pedagógiai vezetőknak” hívták. (A *Forradalmi* 1919/II. 53–54. és III. 1919. május 1–május 21. 165–166. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ⁷⁶ Petrák K. – Milei Gy. szerk. 1959. 36.; Népszava, XLVII. évf. 1919. június 19. 4., július 25. 3. (Kiemelés tőlem — D. P.) A vizsgahalasztást közlő 152.472/1919. KN számú rendeletről, ill. az ilyen tanfolyamok szervezéséről lásd: *Az az „átképző tanfolyam”* 1920/5. 1–2.; Vincze L. 1951. 20–23.; Tóth K. 1969. 153–154.; Kelemen E. 1970. 53–59.
- ⁷⁷ Kunfi Zs. 1984. 257–258., 259. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ⁷⁸ NL, 52.évf. 15–16. sz. 16. A Közoktatásügyi Népbiztosság 1919. júniusi jelentésében olvashatjuk: „magas színvonalú és a proletárszellemnek megfelelő tanítóképzésről gondoskodunk”. (*Jelentés* 1919. 5.)
- ⁷⁹ Akár az élelmiszerek rekvirálásában való részvételt is. A *Nagykőrösi Népújság* 1919. május 23-i száma tudósít arról, hogy „az élelmiszerek rekvirálása javában folyik városunkban. *Kerületenként egy tanító* és egy munkástanács tag végzi az összeírást.” (I. évf. 47. sz. 2. Vö.: Moczár M. szerk. 1918–30. 20.)
- ⁸⁰ Kun B. 1919. 7–8. (Kiemelés tőlem — D. P.) A beszéd körülményeiről lásd: RL c/39. XLVII. k.; Földes É. 1970. 141–142. Vö.: Kunfi Zs. 2001. 180–184.; Kelemen E. 1970. 53.
- ⁸¹ Ez a rendszer önmagáról adott minősítése volt: „a felforgató forradalmakat” negligáló „dicsőséges ellenforradalom” értelmében.
- ⁸² 1916. augusztus 29–30-án előbb a főgimnáziumba települtek, majd szeptember 6-tól „a Szalay–Faragó-féle elemi népiskola” épületében tanítottak, 1918. augusztus végéig. Akkor a főgimnáziumba, majd október 5–12. között saját épületükbe költöztek vissza. A Tanácsköztársaság alatt, április 30-tól május végéig használták az intézetet katonai célokra, majd augusztus 4-től szeptember végéig a román megszállók vették igénybe azt. (Váczy F. szerk. 1916/17. 8–9.; A *Nagykőrösi* 1918/19. 1919/20. 1920/21. 2–3.; Seri A. 1986–87. 23–24.) Az ilyen a képzők többségét érintő körülményekre reagált a VKM 2750. és 3775/1918. VI. b. számú rendeleteivel: az első félévi bizonyítványok kiadásának elengedésével, ill. a második félévi tanmenetek elkészíttetésével. (GyMSM GyL VIII. 55. a. 18. és 29/1919.)
- ⁸³ A *Dunamelléki* 1919–1920. 5. — A VKM 103.265/1919. B. III. számú rendeletében, „a beállott rendszerváltással kapcsolatban a jogfolytonosság és igazságosság elvei” jegyében, *Huszár Károly* miniszter a forradalmak alatt felmentett, elűzött, lefokozott közszolgálati alkalmazottak haladéktalan visszahelyezését s „a törvényes renddel ellenkező proletárdiktatúra érdekeit bármiképpen szolgáló közalkalmazottak” cselekedeteinek „beható és tárgyilagos vizsgálat” nyomán történő megbüntetését követelte: „azok a tanárok, akik a volt népbiztosságoktól vagy azok valamely szervétől iskolavezetői állásokat fogadtak el, vagy pedig olyan megbízásokat vállaltak,

amely megbízatások a proletárdiktatúra tényleges támogatásának és szolgálatának ismérveit tüntetik fel (pl. katonai- és munkástanácsai tagság, művelődési osztály vezetése, agitáció stb.), továbbbi intézkedésig szabadságotatnak, hogy felfüggesztésük eszközölhető és ellenük a vizsgálat megindítható legyen.” A vizsgálat módját a tantestületi öngazolás útján határozta meg a miniszter, előírva: a tanártestületben ebben a kérdésben egyes tanár felett titkos szavazással dönt, s a tankerületi főigazgatóság útján (tanítóképzők közvetlenül) ide felterjesztendő. A felekezetek által fenntartott intézetek iratai a ... fenntartóhoz küldendőek.” (GyMSM SL VIII. 62. 4. d. 159/1919.; EOL DEE TI 144. d.; BAZML ZL VIII. 65. 16. d. 462/1919.; Az iskola 1919/42. 1.)

⁸⁴ RL A/5. bir. 1/1919. (Kiemelés végig tölem — D. P.)

⁸⁵ A kihagyott részben a gimnáziumi igazgatóról s egyes tanárokról mondtak véleményyt.

⁸⁶ Székely Endre (1889–?) földrajz–vegytan–természettudományi szakos szakvizsgázott tanárjelölti végzettséggel, valójában segédtanári besorolásban tevékenykedett a nagykovácsi képzőben 1913. szeptember 1-jétől, az akkor megnyílt internátus vezetőjeként. 1915 januárjától katonai szolgálatot teljesített, így tényleges szolgálatát az intézetben csak 1919. január 1-jétől kezdte meg. (RL A/1. d. 1919–1920. 1796/1919. július 13.; Váczy F. szerk. 1913/14. 12., 1917/18. 11.; A Nagykovácsi 1918/19. 1919/20. 1920/21. 4.; Seri A. 1986–87. 2. és 25.)

⁸⁷ Osváth Ferenc (1880–?) magyar–német szakos tanítóképző intézeti tanár 1905 szeptemberétől szolgált a nagykovácsi képzőben. A forradalmak alatt az igazgatót, távollétében, időnként ő helyettesítette, válaszolt a felsőbb hatósági megkeresésekre. (RL A/1. d. 1919–1920. 601–2/1919. március 21., 1796/1919. július 13.; Váczy F. szerk. 1917/18. 4. és 11.; A Nagykovácsi 1918/19. 1919/20. 1920/21. 4.; Seri A. 1986–87. 20.)

⁸⁸ Dr. Juhász Vince tanítóképző intézeti tanár 1918 őszén került a nagykovácsi képző „vallástörténelem tanszékére”, s két évtizeden át, 1938. június 30-án bekövetkezett nyugdíjazásáig tanított az intézetben. (A nagykovácsi 1918/19. 1919/20. 1920/21. 4.; MOL K 502-1937-1944. 114/1938. IX.; Seri A. 1986–87. 25.)

⁸⁹ A Nagykovácsi Népiújság 1919. május 23-i számában olvashatjuk: „A vármegyei direktórium elrendelte Nagykovácsi városában az egyházi, hitfelekezeti s az általuk kezelt alapítványi vagyonok és pénzürtékek leltározását és köztulajdonba vételét. — A városi tanács a köztulajdonba vétel s a leltározás megejtésére likvidáló (felszámoló) bizottságot küldött ki [Hankovszky Károly vezetésével — D. P.]... Milliós vagyonok, melyek eddig az egyházak egyoldalú és önző céljait szolgálták, jutnak e bölcs rendelkezéssel a proletariátus kultúrájának szolgálatába és fognak fordítatni (sic!) olyan célra, amelynél magasabb emberi célt nem szolgált eddig semmilyen özszeprédált egyházi tőke. A bizottság munkálatait azonnal megkezdi, amint az iskolák átadása megtörtént.” (Az egyházi 1919/47. 2.)

⁹⁰ Ricsey György (1890–?) zenetanár ideiglenes helyettes tanári besorolásban, évenkénti szerződéssel dolgozott 1914-től az intézetben. (Váczy F. szerk. 1917/18. 11.; A Nagykovácsi 1918/19. 1919/20. 1920/21. 4–5.; Seri A. 1986–87. 25.)

⁹¹ A pedagógusok, köztük a Váczy Ferenc elleni eljárásokat ösztönző Bakó József református lelkész 1899 és 1907 között Balatonkenesén, 1907-től haláláig Nagykovácsin szolgált, utóbb esperesként. Akkoriban a gimnázium igazgatótanácsának elnöke volt. Aktívan politizált: hosszú időn át a Függetlenségi és 48-as Párt képviselője volt. Az 1920. január 25-én megtartott nemzetgyűlési választáson nem jutott mandátumhoz. Bakó József egyike volt azon egyházközségi vezetőknek, akik nem akarták tudomásul venni, hogy a tanítóképző növendékei nem vehetők igénybe bármikor temetési vagy bármely más szolgálatokra, s különösen nem igazgatói engedély nélkül. Emiatt romlott meg személyes viszonya Váczy Ferencel, aki ellen a bíróságon is tanúskodott, majd 1922 áprilisában a Nagykovácsi és Vidéke c. lapban vitáztak arról, hogy joga volt-e a lelkész úrnak az 1922. választásokra választói névjegyzéket másoltatni képzősökkel — az igazgató tilalma ellenére. Az újabb választáson a Függetlenségi Párt programjával indulni szándékozó Bakót Ravasz László — gróf Bethlen István miniszterelnök közbenjárására — visszalépésre bír-

ta, így a mandátum a kormánypárti jelölt Ráday Gedeon grófé lett (1926-ban is). (MOL K 502-1925-17-30254. A B. 750/1920/4. számú ítélet; RL A/1. g. 14. d. Ravasz László 1937. szeptember 19-i levele; Nagykőrös és Vidéke, 12. évf. 35. sz. 4. vö.: 37. sz. 1., 39. sz. 1. 42. sz. 1.; *Bőőr L.* 1978. 246–249.)

⁹² *Patonay Dezső* (1869–1946) nagykőrösi református lelkész, egyházkerületi tanácsbíró, történetünk idején a tanítóképző igazgatótanácsa s egyben az egyházközség elnöke. (A *nagykőrösi* 1918/19. 1919–20. 1920–21. 4.)

⁹³ A két intézmény bevádolt igazgatói hivatalból, a tanári testület képviselői választás nyomán tagjai voltak az igazgatótanácsoknak. Az irányító testületben így Váczy Ferenc mellett Rásky János (1881–?) rajz- és kézimunka-tanár, valamint Zombory Dániel (1866–?), a gyakorlóiskola vezetője képviselték a képzőt akkoriban. (*Váczy F. szerk.* 1917/18. 11.; A *nagykőrösi* 1918/19. 1919–20. 1920–21. 4.) — Az ülés elején Bakó József bejelentette, hogy „a tanári testületeknek képviselőit ezúttal nem hívta meg, mert ennek a gyűlésnek legfontosabb ügye a tanároknak a kommunizmus idején tanúsított magatartása felett ítéletet mondani”. (RL A/5. bir. 1/1919.)

⁹⁴ RL A/5. bir. 1/1919. (Kiemelés végig tölem — D. P.)

⁹⁵ Az 1921-ben kiadott összevont értesítőben szereplő névsorok szerint az *1918/19-es tanévben I., II. és III. osztályos tanulók közül 22 nem szerepel a következő év egygel magasabb évfolyamiban*. Ezek szerint az I. és III. évek közül 5–5, a II. évek közül 12 tanulót nem vettek fel a következő tanévre. Vélhetően közöttük találjuk a Vörös Hadseregbe jelentkezők egy részét is (a korábbi IV. évek közül is jelentkezhetek), de az is valószínű, hogy többen közülük a tanítóképzőkben amúgy is „szokásos okból”: tanulmányi, családi, egészségügyi, szociális nehézségek folytán maradtak ki a képzőből. (A *Nagykőrösi* 1918/19. 1919/20. 1920/21. 5–6. Vö.: BAZML ZL VIII. 65. 16. d. 445/1919.)

⁹⁶ RL A/1. d. III. 1919–1920. 1092/1919. november 2. A nagykőrösi határozat száma: 423/eh. 1919. (Kiemelés végig részben tölem — D. P.)

⁹⁷ A katonai behívások révén más tanítóképzők is alacsony létszámmal üzemeltek: az *egri érseki tanítóképzőnek* pl. 1915-ben és 1916-ban 51, 1917-ben 47 majd 1918-ban 44 növendéke volt. Mindazonáltal — ismereteink szerint emiatt — fel sem merült a képző bezárásának gondolata. (*Benkóczy E.* 1928. 116–131. és 229. vö.: *Csanády L. szerk.* 1919–21.) A Vörös Hadseregbe való bevonulások következtében — az épületgondokkal birkózó — *jászberényi állami tanítóképző* létszáma 53-ra, s a szerb megszállás miatt délvidéki tanulói egy részét elvesztő *kalocsai érseki tanítóképzőé* 25-re csökkent. (MOL K 502-1919-5-88411/VI. 2.; *Moczári M. szerk.* 1918–30. 21.; KÉL I. 3. d. 295/1919.)

⁹⁸ Az *1916/17. tanévre* pl. 46 rendes és 9 katonanövendék iratkozott be, akik közül csak 43 vizsgázott év végén. A tanév folyamán a négy osztályba *mindössze 34 ifjú járt ténylegesen*: az I. osztályba 12, a II.-ba 14, a III.-ba 6 és végül a IV.-be 2 tanuló. A beiratkozottak között 9 *nagykőrösi* s 11 Pest megyei volt. Az alacsony létszámok magyarázataként tegyük hozzá: 33 képzős katonai szolgálatát teljesítette. 1917/18-ban 48 rendes, 2 magán, 6 katona magán és 11 „tanfolyami” növendéke volt az intézetnek. Ténylegesen az I. osztályba 20, a II.-ba 13, a III.-ba 9, és a IV.-be 6 tanuló iratkozott be, de közülük csak 34-en nyertek bizonyítványt. (*Váczy F. szerk.* 1916/17. 10. és 23., 1917/18. növendékek statisztikája; A *tanítóképző* 1917/31. 1.)

⁹⁹ A *nagykőrösi képzőnek* a bútorokban a Vörös Hadsereg katonái 1580, a román katonák 39.160, a szertárakban és könyvtárakban a magyar katonák 610, a románok 19.220 koronányi kárt okoztak. Az internátus és a konviktus felszerelésében összesen 35.200 és 46.158 koronányi kár keletkezett. Így a *képző teljes kára 141.928 koronára rúgott*. (A *Nagykőrösi* 1918/19., 1919/20. 1920/21. 7–8.). Vö. pl. a *sárospataki képzőnek* a *cseh* megszállók s „a vörös, ill. fehér” magyar katonai alakulatok által okozott károkkal: BAZML ZL VIII. 65. 16. d. 398., 424., 449., 511., 667., 818/1919.; *Kovács D. szerk.* 1917–26. 3–4.; *Ködöböcz J.* 1986/a. 195–196.; *Amler A. szerk.* 1918–26. 4.; a *nyíregyházi és jászberényi állami* s a *szegedi kir. katolikus* képzőkkel:

- Lukács B. szerk. 1917–26. 3–5.; Moczár M. szerk. 1918–30. 20–21.; Becker V. szerk. 1919–22. 4.
- ¹⁰⁰ Takács Józsefet 1915 őszén választották a szakosztály elnökévé. (Váczy F. szerk. 1915/16. 4.)
- ¹⁰¹ RL A/1. d. III. 1919–1920. 1377-78/1919. december 27. Vö.: *A Dunamelléki* 1919–1920. 8.
- ¹⁰² Gergely J. 2005/1. 192–204.; Gergely J. szerk. 2005. I. k. 690–711.
- ¹⁰³ RL A/1. d. III. 1919–1920. 1979/1920. augusztus 24. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ¹⁰⁴ Az 1845-1920. sz. püspöki levél, mivel „a jövő tanévi intézkedések tételének ideje itt van, s az intézet fenntartását felelte kíváncsnak tartja”, kérdést tett fel aziránt, hogy „nem volna-e szükség a bizottság összehívására?”. (RL A/1. d. III. 1919–1920. 1979/1920. augusztus 24. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ¹⁰⁵ Lásd ehhez kötetünkben a „Tanító(nő)képzők, diákjaik és tanáraik” c. tanulmány 7. 2. fejezetét!
- ¹⁰⁶ A TK 200/1920. augusztus 11. sz. jelentést, mely az igazgatótanácsi kivonatok közül a 12. volt, Patonay Dezső lelkész, az igazgatótanács elnöke és Váczy Ferenc igazgató írták alá. *Nem a bezárást javasol egyháztanács, hanem a neki alárendelt igazgatótanács válaszolt tehát a püspöki megkeresésre, ami legalábbis szokatlan eljárás, s még lappangó feszültséget, fenntartást, duzzogást sejtet.*
- ¹⁰⁷ A képzősök körében továbbra is kisebbségben voltak a nagykörösiek, úgyhogy ez sem lehetett a hangulatváltozás forrása.
- ¹⁰⁸ A nagykörösi képzőnek — az Egyetemes Konventhez benyújtott számításai szerint — 421 ezer koronára lett volna szüksége a hatéves tanítóképzés feltételeinek megteremtéséhez. (*Egyetemes Konvent* 1920–21. 132. Lásd továbbá: *A Dunamelléki* 1919–1920. 27–28.; MREZSL 2. d. f. 53. d.; *A Magyarországi* 1918–1922/j. 61–67.; *Egyetemes Konvent* 1922. 15–16. és 57–61.)
- ¹⁰⁹ Ricsey Györgyre sajátosan utalt Váczy Ferenc „vezető tanító” az 1919/1920. évi tantárgyfelosztásról — a 155.740/1919. VI. üo. számú utasításra válaszként — a Közoktatásügyi Népbiztoságnak írt, 1919. július 11-i jelentésében: „Az üres tanszéken 1914. szeptember 1-jétől ideiglenesen Ricsey György volt helyettesítő minőségben alkalmazva, a tanszék betöltése jelenleg folyamatban van.” Tegyük hozzá: e tantárgyfelosztásban egyébként a neve nem szerepelt. (MOL K 502-1919-5-164170.) Az 1919/1920. tanévről szóló értesítőben róla csak ennyi áll: „az intézet kötelékéből eltávozott”. (*A Nagykörösi* 1918/19., 1919/20., 1920/21. 4–5.; *Egyetemes Konvent* 1920–21. 121.)
- ¹¹⁰ MOL K 502-1925-17-30254. Több lényeges ponton — az ismertetett anyagok egy részének birtokában — ellenőriztük Scherer főigazgató beszámolóját, s azt korrektnek találtuk, ami bizalmat kelt a további részek iránt.
- ¹¹¹ RL A/5. bir. 1/1919. (Kiemelés tőlem — D. P.) Az említett státuszrendezésre még a Károlyi-kormány 1919. január 13-i döntésére hivatkozva került sor 1919 őszén, 1920 első felében, ill. a vizsgálatok miatt kimaradtak, de felmentettek vagy csak kevésbé elmarasztaltak esetében később. (MOL K 502-1919-7-5-25343; RL C/39/26.cs.)
- ¹¹² „A vizsgálat főleg a következő főbb pontokra terjesztendő ki: 1. A panaszlottak mennyiben szolgálták szóban, írásban és cselekedetben a proletárdiktatúra ügyét? 2. Az egyes panaszlottak ellen megnevezett konkrét vádak igazak-e? 3. A tanítóképezdei tanári karnak a panaszjegyzőkönyvben leírt s jellemzett hazafiatlan, vallástalan magatartása... a valóságnak megfelel-e?” (RL A/5. bir. 1/1919.)
- ¹¹³ Váczy Ferenc és Juhász Vince folytathatták tehát tanári/igazgatói munkájukat. (MOL K 502-1925-17-30254.)
- ¹¹⁴ *Székelly Endrét* egyebek között Ady Endre „Hadak útja” című költeményének a „Papp-féle mozi-ban” összegyűlt közönség előtt való (április 13-i) elszavalásával, s egy beszéddel vádolták, melyben azon pedagógusok Vörös Hadseregbe való belépésére szólított fel, „akiknek nincs elfoglaltsága” — s aminek következtében senki sem vonult be. A törvényszék az Ady-vers szavaslását „még az adott viszonyok között sem találta alkalmasnak arra, hogy az alsóbb néposztályt a

- vagyonos osztály ellen izgassa”. A bírók szerint Székely tanár úr a Vörös Hadseregbe toborzó beszédét kényszer hatása alatt, komolytalanul tartotta, ezért bűncselekmény hiányában felmentették a vádak alól. (RL A/5. bir. 1/1919. Kecskeméti Királyi Törvényszék B. 2007/1919/4. sz.)
- ¹¹⁵ *Egyetemes Konvent* 1920–21. 121.
- ¹¹⁶ A történetek háttéréhez lásd: *Pölöskei F.* 1977. 57–66.; *Böör L.* 1978. 234–236.; *Romsics I.* 1982/2. 74–75.; *Pásztor M.* 1985. 79–85.
- ¹¹⁷ A képző igazgatótanácsának Kiss Zsigmond espereshez írt, 1921. augusztus 11-i leveléből. (RL A/5. bir. 1/1919.)
- ¹¹⁸ RL A/1. b. 1031/1920. A vádirat száma: 1919. Áü. 3240/3. Vö.: *Böör L.* 1978. 235–236.
- ¹¹⁹ CJH 1912: LXIII. tc. 19. §.
- ¹²⁰ RL A/1. b. 1031/1920. A korabeli Pest megyei fegyelmi eljárásokról lásd: *Pásztor M.* 1985. 86–151.
- ¹²¹ Neve a vádiratban tévesen „Sombori”-ként szerepel.
- ¹²² MOL K 502-1925-17-30254. a B. 750/1920/4. számú ítéletben. Kiemelés tőlem — D. P.
- ¹²³ A nagykovácsi igazgatók, tanárok fegyelmi vizsgálatára 1920. március 23–25-én, Nagykőrösön került sor. Váczy Ferenc és Juhász Vince ügyével 24-én foglalkoztak. (MOL K 502-1925-17-30254.)
- ¹²⁴ RL A/5. bir. 1/1919. Takács József 1920. április 10-i levelében. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ¹²⁵ Az 1904. évi Zsinat által elfogadott V. tc. említett részei az egyházi tisztviselők, alkalmazottak fegyelmi vétségeit taglalják, melyek sorában a „feddés” az enyhébbektől a súlyosabbakig haladó skálán a második helyet foglalta el. Ez olyankor volt kiszabható, ha valamely egyházi alkalmazott megnyilatkozása/cselekedete „a vallásos érületbe, hithűségbe, közerkölcsiségbe ütközik, az egyházi tekintélyt lealacsonyítja, a viselt egyházi hivatali állás méltóságát sérti”.
- ¹²⁶ *Sárospatakon Rohoska József református teológiai tanárt marasztalták el az egyházi hatóságok a főiskolán tartott 1919. március 15-i beszédéért*, melyben „a múlt jelszavait bírálva kimutatta, hogy a hazafiság cégére alatt silány portékát árultak: reakciót, ósdi elveket, maradi tanokat és népellenes, tarthatatlan állapotokat akartak konzerválni. A jelenről szólva kifejtette, hogy nemzeti vágyunk a nemzetközi szocializmusban találta meg legerősebb támaszát.” (E. Kovács K. SRKTGy, NK Kt. 4720. 23. és 53.)
- ¹²⁷ MOL K 502-1925-17-30254. 123452/1921. július 1. (Kiemelések nagyrészt tőlem — D. P.)
- ¹²⁸ RL A/1. e. 1920. dátum nélkül.
- ¹²⁹ MOL K 502-1925-17-30254. 148319/1821. VIII. a.
- ¹³⁰ MOL K 502-1925-17-30254. 123452/1921. július 1.
- ¹³¹ 1809/1921. szám alatt.
- ¹³² Javítottam: az eredetiben tévesen március 19-e szerepelt — D. P.
- ¹³³ MOL K 502-1925-17-30254. 194102-921. A főigazgató 855/1921. számú feljegyzésében. (Kiemelések tőlem — D. P.)
- ¹³⁴ *A kecskeméti* 1920. 26.
- ¹³⁵ RL A/5. bir. 1/1919. (Kiemelések a szövegben és e jegyzetben tőlem — D. P.) *Székely Endre*, amíg Magyarországon tartózkodott, több levélben sürgette ügyének tárgyalását, sőt 1920 júniusában hivatlanul megjelent az egyházmegyei tanácsbíróság ülésén, kérve ügye vizsgálatát, amire ígéretet kapott. 1921. július 23-i, Marosszentmihályról Kiss Zsigmond espereshez írt levelében vitatta a megyei bíróság elnökének július 4-i levelében foglalt állítást, miszerint „nem jelent meg az egyházmegyei bíróság 1920. június 22-i ülésén: az ülésen elejétől végéig ott volt, felszólításra jelentkezett is”. Majd így folytatta levelét: „Mindezt azért tartottam szükségesnek megírni, nehogy az a látszata legyen a dolognak, mintha én a vizsgálat elől ugrottam volna meg. Közel két éven át hűségesen vártam ügyem kivizsgálását, szembe akartam nézni az aljas vádakkal, de egy krajcár fizetés nélkül [ideiglenes tanárként 1919 őszén az ő szerződését sem hosszabbították meg, így a végleges alkalmazásuk felfüggesztése alatt járó fél-fizetést sem kapta meg — D. P.],

- éhhálálra ítelve nem bírtam tovább. Kiúultak a háború alatt szerzett betegségeim, már nem dolgozhattam a régi energiával, haza kellett jönnöm Erdélybe gyógyulni” — írta, jelezve, hogy Osváth Ferenc tanár urat kérte fel képviselőtére. (Uo.)
- ¹³⁶ Ebből a szempontból különösen Váczy Ferenc és kollégái védekezésének és a kihallgatási jegyzőkönyveknek a hiánya készlet fokozott óvatosságra véleményalkotásunkban: előrevetítve, hogy előkerülésükkor fontos további mozzanatokkal egészülhet ki, árnyalódhat/módosulhat a körösi kollégák 1918/1919. évi története. Scherer Sándor főigazgató összefoglalásán kívül valamelyes képet kapunk az igazgató úr akkori helyzetéről, reakcióiról alább ismertetendő 1936-os önéletrajzából is.
- ¹³⁷ Az értesítő lezárása idején Váczy Ferenc — immár másodszor — betegeskedett, ezért az addigi és későbbi értesítőktől és a szokásjogtól eltérően, szerkesztőként nem tüntették fel nevét, mivel a korábbi tanévekről szóló jelentést ő, az 1920/21. évit Osváth Ferenc igazgatóhelyettes írta és jegyezte. (A Nagykörösi 1918/19., 1919/20., 1920/21. 12–13. és 21.)
- ¹³⁸ Sajnos eddig ezt sem sikerült megtalálni, de vélhető tartalmáról képet ad Váczy Ferenc alább részletesen ismertetendő, 1918. október végi–novemberi cikksorozata.
- ¹³⁹ *Egyetemes Konvent* 1920–21. 145–147. — A jászberényi tanítóképző évkönyve szerint az 1746/1919. eln. számú KN-rendelettel tiltották el „a vallásgyakorlatban való részvételt”. (Mocvár M. 1918–30. 22.)
- ¹⁴⁰ A Nagykörösi 1918/19., 1919/20., 1920/21. 2–3. (Kiemelések tőlem — D. P.) — Osváth Ferenc „ig. h.” 1919. május 6-án jelentette, hogy április 28-tól az intézet katonai célokra lefoglalták — a tanítás szünetelt. (MOL K 502-7-90066/1919. VI. 2.) Június 10-én a nagykörösi direktórium kérte a Közoktatásügyi Népbiztosságot, hogy a nyári időszakra tekintettel a „rendészeti ügyosztály” számára a képző földszinti helyiségeit ideiglenesen használhassa. (MOL K 502-1919-7-151622; Petrák K. – Milei Gy. 1959. 39–40.)
- ¹⁴¹ Vö.: Petrák K. – Milei Gy. 1959. 7.
- ¹⁴² Később is rákényszerültek ilyesmire: három évtized elteltével a dolgozók tanítóképzőjének 1948-as államosítása s a „hit és erkölctant” és „az egyházi éneket” kiiktató rendelet ellenére folytatták e tárgyak oktatását a nagykörösi pedagógusok. (Nánási M. 1974. 348.)
- ¹⁴³ A KN 100.200/1919. számú rendelete értelmében az 1918/19. tanévet június 7-én zárták. (A tanév befejezése 1919/12. 4.)
- ¹⁴⁴ A Nagykörös és Vidéke tudósítása szerint az 1920. január 29-i megemlékezésen „Váczy Ferenc igazgató tartott a lelkek mélyéig ható alkalmi beszédet. Nagy okunk van — úgymond — a gyászra, a kesergésre, szomorúságra, de a gyászunk, szomorúságunk zokogását nyomja el a haza iránti olthatatlan szeretetünk, a magyar nemzeti eszme újjáépítő erejébe vetett hit. Tartsunk ki mindannyian a ránk váró megpróbáltatások között, megértéssel, lelkesen, hatványozott munkakedvvel s kötelességtudással, s akkor az a sírgödör, melybe most megnyírbált szegény hazánkat fektetni készül a félrevezetett ellenséges indulat — mégsem válik a magyar nemzet sírjává, sőt áldáshozó béke olajága fog abból kihajtani.” (Iskolai gyászünnepe 1920/11. 5.)
- ¹⁴⁵ Vö.: Váczy F. szerk. 1913/14. 14.)
- ¹⁴⁶ A Nagykörösi 1918/19., 1919/20., 1920/21. 3–4., 8–10., 19. (Kiemelések tőlem — D. P.) A temetkezéseken való segédkezés bevételeinek jelentőségét jól érzékelteti, hogy az 1922–23. tanévben például a növendékek támogatására fordított 537.003 koronából 350.521 korona származott ebből. (Váczy F. szerk. 1922/23. 8.) Juhász Béla még másfél évtized elteltével is úgy látta, hogy a szegény növendékek számára „különös öröm és kegy, mert előny temetési énekkarba...tartozni, s alkalmanként 1-1 P-t, felülfizetés esetén többet keresni. A temetési énekkar tagja irigység tárgya...” (1936. 6.)
- ¹⁴⁷ Imre Sándor egyházkerületi előadóhoz írt aznapi levelében olvashatjuk: „Megírás közben az egész több lett, mint egyszerű életrajzi adatoknak közlése. De talán jobb is ez, mert az adatok és

tények bizonyos megvilágítást nyernek... Ha van benne valami olyan új mozzanat, amiről eddig tudomásod nem volt, úgy talán helyes lenne, hogy a Főtiszteletű Püspök Úr elé is odakerüljön” — írta, majd a tanügyi főtanácsosi címmel kapcsolatban hozzátette: „A magam részéről... én teljesen *meg vagyok elégedve a magam helyzetével* és semmiféle külsőségre nem törekszem. Ha azonban úgy látnád, hogy az egészből az intézetre valami előny háramlanék, akkor hadd menjen az egész dolog.” (RL A/1. g. 14. d. 798/1936. Kiemelés tőlem — D. P.)

¹⁴⁸ Hasonlóan jellemezte az egyházköztség vezetőinek hozzáállását *Juhász Béla* is „A nevelés ügye Nagykörsön” című írásában. (1943/3. 82–83.)

¹⁴⁹ Valóban: az 1914. március 31-én igazgatóvá választott Váczy Ferenc már a tanév végén, az értesítőben jelezte: „A temetési, templomi szolgálat rendezése a közeljövő feladata.” (Váczy F. szerk. 1913/14. 14.)

¹⁵⁰ A múltban történekről Váczy Ferencsel is beszélt *Seri András* tanulmányaiban kapcsolatot jelez az igazgató gyomorbántalmait, majd 1923. szeptemberi műtété, 1924 februárjáig tartó betegeskedése és az elhúzódó fegyelmi eljárás s az intézet körüli, embert próbáló nehézségek között. (*Seri A.* 1982/2. 40., 1986–87. 25.; PML XXIV. 501-b. 1. d. Váczy Ferenc minősítési lapja.)

¹⁵¹ Váczy F. 1918/42. 1–2., 1918/43. 1–2., 1918/44. 1., 1918/45. 1. és 1918/46. 1–2. Vö.: *A tanítóképző* 1917/31. 1–2.

¹⁵² A harmadik budapesti református zsinat XV. ülésének 189. számú határozata szorgalmazta „a tanítók és tanárok református szellemű nevelését”. Erre utalva, az egyetemes konvent 1922. július 4-én felhívta a dunántúli és tiszáninneni egyházkerületeket, „mint amelyek ez idő szerint tanítóképző intézetet nem tartanak fenn, hogy tekintetbe véve *népiskoláink református szellemének egyházi érdekét, s e célból elemi iskolai tanítóink református szellemű egyházas kiképzésének elsődrendű szükségességét, igyekezzenek a zsinati határozat értelmében anyagi áldozattal is tanítóképző intézeteik visszaállítására, hogy egyházunk szellemében nevelt tanítókat állíthassanak népiskoláik vezetésére*”. (Egyetemes Konvent 1922. 16. Kiemelés tőlem — D. P.)

¹⁵³ Váczy F. 1918/42. 1–2. (Kiemelés részben tőlem — D. P.)

¹⁵⁴ 1914 nyarán Váczy Ferenc így fogalmazott: „a kor színvonalán álló, a magyar hazához, a református egyházhoz hű, azok érdekeit a szíven viselő tanítók” nevelésére törekszik a tantestület. (Váczy F. szerk. 1913/14. 14.)

¹⁵⁵ Az egyházkerületi főhatóságtól 1918. február 1-jén érkezett az intézetbe a VKM 6616-918. sz. utasítása „a gazdasági ismeretek behatóbb oktatására”. (Váczy F. szerk. 1917/18. 8.)

¹⁵⁶ A képző gyakorlókertje 3 kataszteri holdas volt, a városi kertészetből 272 négyszögölt használhattak, a méhes 5 kaptárból állt, ám az 1919–20. tanévre az is elveszett. Így a gyümölcsstermesztésre való felkészítés mellett gondot jelentett, hogy nem volt méhesük, „selyemhernyó- és házi nyúl-tenyésztő telepünk”. (Váczy F. szerk. 1916/17. 23–24., 1917/18. 20.; *A Nagykörső* 1918/19., 1919/20., 1920/21. 7.)

¹⁵⁷ Váczy F. 1918/43. 1. (Kiemelés részben tőlem — D. P.)

¹⁵⁸ „Intézetünk, mint régi református intézet, a valláserkölcsi és hazafias nevelésnek mindig melege volt, s az ma is. A vallásoktatás terén nemcsak az a törekvésünk, hogy elméleti ismereteket szerezzenek növendékeink, hanem az, hogy életük legyen bizonyosága a valláserkölcsi eszméktől áthatott és vezérelt lelkiviláguknak. Növendékeink minden vasárnap és ünnepnapokon délelőtt és délután templomi istentiszteleten vettek részt; hétköznapiakon pedig délelőtt és délután az intézet négy osztályából 3–5 növendék azért is, hogy a szükséges kántori gyakorlatokat megszerezzék. Az intézetben minden napi munka imádsággal kezdődött és ért véget. A hazafias nevelés, illetve annak hatása főleg a háborús eseményekkel kapcsolatban nyilvánult meg. Intézetünk ifjúsága a VII. hadikölcsönből 450 koronát jegyzett” — olvashatjuk az 1917–18. tanévről szóló évkönyvben. (Váczy F. szerk. 1917/18. 23. Kiemelés tőlem — D. P.)

- ¹⁵⁹ 1917/18-ban 21 tanítóképzős és 3 gimnazista lakott az internátusban, melyet 1918 nyarán az év-könyvben is — békeidőben — megreformálandónak ítélt Váczy Ferenc. (Váczy F. szerk. 1917/18. 20. vö.: 1916/17. 27.)
- ¹⁶⁰ Vö.: Veress I. szerk. 1917/18.; Kertész J. 1918/2. 13–14.; Bakó B. 2006. 398–399.
- ¹⁶¹ Váczy F. 1918/44. 1. (Kiemelés részben tőlem — D. P.)
- ¹⁶² Vö.: az ugyancsak a szűkös épülettől és a konviktus hiányától szenvedő, de kedvezőbb iskolapiaci helyzete és segélyezési lehetőségei miatt ekkoriban 130–160 körüli összlétszámú *csurgói állami tanítóképző* helyzetével (Koltai I. 1939. 102–105. és 147.), valamint a 134–135, 138 ill. 145 növendéket oktató budai, bajai, sárospataki és a pápai állami képzők s a nagylétszámú debreceni képző adataival. (Quint J. szerk. 1917/18.; Molnár J. 2006. 43., 143–144. és 188.; Hodossy B. szerk. 1916/17. 37–38. és BAZML ZL VIII. 65. 16. d. az 1920. október 6-i kimutató az 1918/19. évek (!) statisztikai adataival; Tóth K. 1969. 365–366.; Veress I. szerk. 1917/18.)
- ¹⁶³ Váczy F. 1918/45. 1. (Kiemelés részben tőlem — D. P.) Vö.: Váczy F. szerk. 1917/18. 20–22. és 43., valamint pl. a győri kir. katolikus és a szarvasi evangélikus képző adataival: Jakab F. szerk. 1917/18. 12–13.; Nikelszky Z. szerk. 1917/18. 14., 42–44. és 60.; A Bányai 1918/19. 20–22.
- ¹⁶⁴ Petri Elek dunamelléki püspök — 1915. őszi beiktatásakor — a lelkész- és tanítóképzés fejlesztését ígérte, s a célt a „minél vallásosabb, minél egyházasabb tanítók nevelésében” látta. (Váczy F. szerk. 1915/16. 3.) A pótlólagos erőforrásokért „lobbizzó” Váczy Ferenc ezért is hangsúlyozta ezt.
- ¹⁶⁵ Váczy F. 1918/46. 1–2. (Kiemelés részben tőlem — D. P.)
- ¹⁶⁶ Vö.: RL A/1. d. III. 1919–1920. 1377-78/1919. december 27.; Dunamelléki 1919–1920. 8. Az egyházkerület álláspontját befolyásolhatta, hogy Erdély akkor még csak de facto elvesztésével határon túlra kerültek a nagyenyedi (székelyudvarhelyi) tanító(nő)képzők s a szatmárnémeti, nagyvárad tanítónőképzők, utóbbiak 1923–1924-ben meg is szűntek. (Szabó K. A. 2006. 71–72.)
- ¹⁶⁷ 1921 ősztől havi 500 koronáért ebédet és vacsorát adott a konviktus a képző és a gimnázium 25–30 növendékének. (A Nagykőrösi 1918/19., 1919/20., 1920/21. 18.) 1922 ősztől 26 növendékkel és egy nevelővel megindult az internátus is, melyért havi 300 koronát fizettek a bentlakók. A rohamos infláció miatt „a tápintézet, a köztartás” díja rohamosan emelkedett az azt igénybe vevő 36–38 növendék számára: több lépésben havi 7300 koronára, emellett még minden növendéknek egy évre 50–50 kg kenyert és lisztet, 5 kg zsírt, 50 kg burgonyát és 4 kg babot kellett beszolgáltatnia. (Váczy F. szerk. 1922/23. 6.) Vö. pl. a szarvasi evangélikus képző díjaival: Tóth L. 1990. 88.)
- ¹⁶⁸ RL A/1. g. 14. d. 798/1936. (Kiemelések tőlem — D. P.)
- ¹⁶⁹ Ravasz László püspök itt jogi, ill. egyházjogi szempontból érvelt, hiszen az államtitkár kérdése is erre vonatkozott. Mindennapi értelemben állítása kevésbé meggyőző, hiszen az egyházköztség által „panaszlott”, ám már az ügyészek által sem elmarasztalhatónak ítélt cselekedetek, megnyilatkozások jó része Váczy Ferenc Tanácsköztársaság alatti magatartását érintette.
- ¹⁷⁰ Nemcsak Bakó József lelkész miatt, hanem Danóczy Antal miatt is így jártak el, ugyanis ő a nagykőrösi közelet jelentős szereplője volt. 1935-ben, nyugdíjba vonulásakor a Nagykőrösi Híradó így méltatta: „Danóczy, mint a hatalmon lévő párt vezére, városi képviselő, törvényhatósági bizottsági tag, presbiter, a községi iskolaszék elnöke, a Takarékszövetkezet bizottságának tagja, mindenütt ott volt, ahol közügyekről döntöttek.” (Nyugalomba vonul 1935/46. 6.)
- ¹⁷¹ RL A/1. g. 14. d. 798/1936. (Kiemelések tőlem — D. P.) Vö.: RL A/1. b. 2453/1937., valamint egy katolikus egyházi bíróság hasonló eljárásáról: Tatai Z. 2006/3–4. 36–40.
- ¹⁷² Teleki Pál a VKM 114.716/1938. IX. számú leiratában értesítette Ravasz Lászlót arról, hogy a kormányzó 1938. június 30-án tanügyi főtanácsosi címmel tüntette ki Váczy Ferencet. A dokumentumot továbbítva a püspök a maga részéről hozzáfűzte: „Örvendek, hogy ezzel az állam részéről is kifejezésre jutott Igazgató Úr érdemes munkásságának az az elismerése, mellyel azt az

- egyházkerület már hosszabb ideje kíséri. Ez alkalommal őszinte jókívánságokkal küldöm üdvözetemet.” (RL A/1. b. 3763/1938. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ¹⁷³ Nagy László 1919. január 3-i megfogalmazása. (MT, 34. évf. 30.) Valójában ezek funkciója nem különült el ilyen tisztán. Tevékenységükről lásd: MT, 33. évf. 292–318.
- ¹⁷⁴ Nagy László akkori szerepéről lásd a róla szóló tanulmány 2. és 3. fejezetét kötetünkben!
- ¹⁷⁵ A levelet Nagy László elnök, Gerencsér István és Répay Dániel, a Bizalmi Tanács képviselői írták alá.
- ¹⁷⁶ MOL K 502-1925-17-30254. (Kiemelések tőlem — D. P.)
- ¹⁷⁷ Nagykőrösi Népjúság, III. évf. 7. sz. 4. (Kiemelés tőlem — D. P.) Ugyanezen a napon alakult a sárospataki képző 7 tanárának részvételével a tanítók szakszervezetének helyi csoportja Déri Gyula kezdeményezésére. (*Szakmozgalom* 1919/3. 3.; *Ködböcz J.* 1986/a. 193.)
- ¹⁷⁸ Az *Új Korszak* tudósítása szerint: „A szocialista világnézet jelentős területen, a tanítóképző tanárság táborában is megkezdte hódítását. E táborból már annyian sorakoztak zászlónk alá, hogy külön Tanítóképző-intézeti Szakosztály megalakítása vált szükségessé. ... [A] szakosztály 35 taggal a következőképpen alakult meg: Palágyi Lajos elnök, Keszler Károly titkár, Szalatsy Richárd jegyző, Végh József pénztáros, Lechnitzky Gyula, Halász Arnold, Párvy Endre, Gerencsér István ellenőrök.” (*A tanítóképző* 1919/5. 4.)
- ¹⁷⁹ BÉML VIII. 59. az 1919. március 31-i tanári értekezlet jegyzőkönyvéhez csatolva. (Kiemelések tőlem — D. P.)
- ¹⁸⁰ Az 1919. február 22-i alakuló gyűlésen a szakszervezet végrehajtó bizottságát képviselő Szöllösi Jenő (a Tanácsköztársaság alatt a KN egyik vezetője) markánsabban fogalmazott: „ne kényszer, hanem meggyőződés hozza a tanítóképző tanárságot a szakszervezetbe, amelyben csak azoknak lehet helyük és működési terük, akik a szocialista elvekre helyezkedve és a pártfegyelemhez alkalmazkodva akarnak munkálkodni”. (*A tanítóképző* 1919/5. 4. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ¹⁸¹ Vö.: *A tanítóképző-szakosztály* 1919/8–9. 8.
- ¹⁸² Az *Új Korszak* 1919. június 6-i számának tudósítása szerint a TITOE vagyona is a szakszervezeti szakosztályhoz került. (*A tanítóképző-szakosztály* 1919/12. 4.)
- ¹⁸³ Mint közismert: a Magyarországi Szociáldemokrata Párt és a Kommunista Magyarországi Pártja 1919. március 21-én Magyarországi Szocialista Párt néven egyesült, s már csak emiatt is változott a helyzet, változott a szakszervezeti és párttagság közötti kapcsolat. Erre utal, hogy 1919. május 29-én a veszprémi tanítók gyűlésén a megyei intézőbizottság elnöke — a Vörös Zászló c. lap tudósítása szerint — arról is beszélt, hogy „a pártszervezet és a szakszervezet különállósága megkönnyíti a még eddig mindig idegenkedő tanítók lelkiismeretbeli szabadságát is. Nem is kívánhatja senki sem a deresedő fejű s másképp nevelt emberektől azt, hogy egyik napról a másikra változtassák nézeteiket. De a munkát tőlük is megköveteli. Igyekezzenek minden tanító a jövő társadalom [Sic!] szolgálatába állni” — kérte Jankovich Lajos, cserébe a társadalom megbecsülését kilátásba helyezve. Nem világos, hogy mire gondolt az IB-elnök, hiszen a politikai meggyőződéstől független szakszervezeti tagságot az *Új Korszak* 1919. június 6-án közzétett szervezetszabályzat-tervezet sem tette még lehetővé. Ellenkezőleg: előírta számukra az egyidejű Magyarországi Szocialista Párt tagságát is. Csak a bukás másnapján tették közzé az újabb variációt, melyből e követelmény kimaradt. (*Az egység* 1919.; *Tanítógyűlés* 1919/15. 2.; *A Magyarországi* 1919/12. 3. és 1919/15–16. 2.; *Kelen J. szerk.* 1958. 170. Kiemelés tőlem — D. P.) Lásd erről továbbá a 2. 3. fejezetben, valamint a párt és a szakszervezet egymáshoz való viszonyával kapcsolatos — forradalmak alatti — vitákról: Sipos P. 1984. 39–48.
- ¹⁸⁴ *Felhívás* 1919/11. 1., 1919/22. 4. (Kiemelés részben tőlem — D. P.) Az iskolák ének- és zenekarainak ilyen felhasználásáról lásd pl.: *A május* 1919/18. 1.
- ¹⁸⁵ Nagykőrösi Népjúság, III. évf. 11. sz. 1. (Kiemelés tőlem — D. P.) — Forberger Gyula párttitkár már az 1919. március 2-i, szociáldemokraták által rendezett népgyűlésen „kihirdette, hogy pártunk jelvényét, a vörös zászlót, a legrövidebb alatt beszerezzük, és március 15-én ünnepélyesen

- felavatjuk. Meghívja az ünnepélyre a hallgatóságot.” (*Vasárnapi* 1919/10. 3. Kiemelés tőlem — D. P.) Vö.: a sárospataki ünnepélyről az alábbiakban olvashatókkal a 2.3.3.3.1. alfejezetben!
- ¹⁸⁶ Nagykőrösi Népújság, III. évf. 11. sz. 1. (Kiemelés részben tőlem — D. P.) Vö.: a Székely Endre „segédtanár” szavaltáról a fentebb írottakkal!
- ¹⁸⁷ A *Kalocsai Néplap* tudósítása szerint az *ottani érseki tanítóképző* március 15-i ünnepségén „Kis-Erős Ferenc igazgató történeti távlatokba illeszkedő ünnepi beszédében kimutatta a magyarság történeti jogát a megszállt területekhez. A záróbeszédet Nagy Mátyás címzetes kanonok, csurogi plébános tartotta. Szavaltatok és énekszámok egészítették ki a műsort.” (*Március tizenötödike* 1919/12. 1.)
- ¹⁸⁸ Pl.: Sopron polgármestere 6053/1919. számú körlevelében 1919. március 16-án 10 órára invitálta a város iskoláinak tanárait és diákjait a Petőfi téri megemlékezésre. (GyMSM SL VIII. 62. 51/1919.)
- ¹⁸⁹ A *Kalocsai Néplap* tudósítása szerint a március 16-i városi ünnepségen ott is feltűnő volt a zászlók rivalizálása: „Feltűnő volt a nemzeti színű zászlók mellőzése. Egyedül a katonaság vonult föl hatalmas nemzeti és piros zászló alatt. Azonkívül a vas- és fémmunkások szakszervezetének vörös zászlóján volt csak háromszínű szalag. Egyébként a vörös szín uralkodott, mintha nem is nemzeti ünnepre jöttünk volna össze, hanem pl. május 1-jei tüntető felvonulásra.” (*Március tizenötödike* 1919/12. 1. lásd továbbá: *A szabadság* 1919/11. 1.)
- ¹⁹⁰ *Március* 1919/12. 3. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ¹⁹¹ A *tanítóképezdei* 1919/12. 2. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ¹⁹² Nagykőrösi Népújság, III. évf. 12. sz. 4. — Az Ady-est történelmi hátterének, társadalmi-politikai „helyi értékének” megítéléséhez megemlítjük, hogy a költő 1919. január 29-i temetésén őt (egyebek között) Kunfi Zsigmond közoktatásügyi miniszter búcsúztatta „a forradalomból megszületett Magyar Népköztársaság kormányának s a forradalmi megújítást szomjazó magyar nép nevében”. (Idézi: Vörös B. 1998. 482.) — A Budapesti Munkás- és Katonatanács oktatásügyi „megbízottai” 1919. április 10-én, 18/1919. VII. számú rendeletükben valamennyi eleminél magasabb fokú iskola számára előírták, hogy az „önképzőkör” programjába kerüljön be „a forradalmi költészet”, mely „a forradalmi ismeretek terjesztésének szolgálatában álljon”. (A Budapesti Munkás- és Katonatanács Hivatalos Közlönye, XXX. évf. 15. sz. 428.)
- ¹⁹³ Az *Új Korszak* 1919. május 9-i számában — a márciustól megalakult helyi szervezetek között — megemlégtették a nagykőrösit is, elnökeként Szabó Ambrust nevezve meg. (*Vidéki* 1919/10. 4.) Nem tudni, hogy vajon egy korábbi szervezetről tesznek-e említést, vagy tévedésből közöltek más adatokat.
- ¹⁹⁴ Nagykőrösi Népújság, III. évf. 14. sz. 3. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ¹⁹⁵ Nagykőrösi Népújság, III. évf. 25. sz. 4.
- ¹⁹⁶ Nagykőrösi Népújság, III. évf. 27. sz. 3.
- ¹⁹⁷ A *Forradalmi* 1919/II. 18–22.; *Petrák K. – Milei Gy. szerk.* 1959. 18–21.; *Szamel L.* 1959. 146–151.
- ¹⁹⁸ Nagykőrösi Népújság, I. (III.) évf. 47. sz. 2.; *Iratok* 1918–1919. 341. Vö.: *Kelemen E.* 1970. 26.
- ¹⁹⁹ Nagykőrösi Népújság, I. (III.) évf. 45. sz. 2., 47. sz. 2–3., 50. sz. 2. (A dőlt betűvel jellettek a tanítóképző pedagógusai voltak — D. P.)
- ²⁰⁰ Nagykőrösi Népújság, I. (III.) évf. 56. sz. 2. A szarvasi evangélikus tanítónőképző anyagaiból tudjuk, hogy tanáraik húst is csak szakszervezeti könyvre kaptak a mészárszékekben. (*Tóth L.* 1964. 373., 1990. 80. Vö.: *Tatai Z.* 2006/3–4. 34.)
- ²⁰¹ Hivatalos Közlöny, XXVII. évf. 209–212.; A *Forradalmi* 1919/II. 53–54.; *Petrák K. – Milei Gy. szerk.* 1959. 118–127.; *Propaganda* 1919/107. 5. Vö.: *Kelemen E.* 1970. 32–33., 2007. 125–126. Erre való felkészítésüket is szolgálták a valamennyi pedagógus számára kötelező átképzések, előadások. A budapesti I. kerületben pl. 1919. május 30-án Kelemené Fried Jolán tartott előadást „a kommunista kultúráról”, a kerületi munkás- és katonatanács művelődési osztálya által kötele-

zően odavezényelt összes pedagógus számára. (RL C/39. XLVII. k. Imre Sándor újságkivágásaiból.)

²⁰² Nagykőrösi Népújság, III. évf. 28. sz. 2.

²⁰³ Nagykőrösi Népújság, I. (III.) évf. 36. sz. 3., 47. sz. 2., 53. sz. 2–3., 55. sz. 2–3., 62. sz. 2., 63. sz. 3., 84. sz. 2., 91. sz. 2., 92. sz. 2–3., 94. sz. 1–4., 97. sz. 2–3., 103. sz. 1–2., 104. sz. 3.; *Romsics I. szerk.* 1976. 623. és 638–639.; *Vigh K.* 1979. 152–153. Vö.: *a budai állami tanítóképző tanárainak ilyen tevékenységéről*: BFL VIII. 130. a. 22. 1919. április 25., május 28.; *a soproni evangélikus képző tanáira* és az ottani előadásokra vonatkozóan: EOL DEE TI 144. d.; *Kertész I. szerk.* 1959. 69.; *a pápai tanfolyamokról*: *Kulturális* 1919/44. 4., valamint *Tóth K.* 1969. 160–165.; *a sárospataki tanfolyamról*: *Ismeretterjesztő* 1919/7. 2–3.; *Halász Gy.* 1979. 167–174.; *a jászberényi igazgató karcagi kurzusáról* lásd: *Moczár M. szerk.* 1918–30. 21.

²⁰⁴ Nagykőrösi Népújság, III. évf. 16. sz. 1. és 3., 17. sz. 1–2., 29. sz. 2–3.

²⁰⁵ Nagykőrösi Népújság, III. évf. 14. sz. 3.

²⁰⁶ Nagykőrösi Népújság, III. évf. 16. sz. 1. (Kiemelés tőlem — D. P.) *A május 1-jei sorrendben a 26. helyre kerültek a tanítók, a 27.-re a pénzügyi tisztviselők, a 28.-ra az ifjúmunkások s a 29.-re a diákok.* (Nagykőrösi Népújság, III. évf. 29. sz. 2.)

²⁰⁷ Nagykőrösi Népújság, III. évf. 18. sz. 3., 19. sz. 2., 20. sz. 3., 21. sz. 2. — *A pápai vörösezred diákszázadának (melybe sok tanítóképzős hallgató is jelentkezett) búcsúestjére csak egy hónap múlva, 1919. május 17-én került sor.* (*Diákok* 1919/20. 3.) *A sárospataki, zempléni sorozásról* lásd: *Fegyverbe proletárok* 1919/26. 4.; *E. Kovács K.* SRKTgy, NK Kt. 4720. 27.

²⁰⁸ RL C/39. XLVII. k.; *Tanítók belépése* 1919/7. 5.

²⁰⁹ 1917/18-ban 48 rendes, 2 magán, 6 katona magán és 11 „tanfolyami” növendéke volt az intézetnek. (*Váczy F. szerk.* 1917/18. növendékek statisztikája; *A magyarországi* 1920–21. 121.)

²¹⁰ Vö.: *A magyar hadügyi* 1919/18. 1.; *Be a Vörös Hadseregbe* 1919/18. 1.; *Hetés T. szerk.* 1959. 146–150.; *Liptai E.* 1960. 58–80.; *Szakály S.* 1998. 461–463.

²¹¹ *A felsőlövői evangélikus tanítóképző* katona növendékei 1919. április 2-án táviratban kérdezték a KN-t: „a Vörös Hadseregbe belépő negyedéves tanítójelöltek megkapják-e a tanítói oklevelet?”. A KN tanítóképzésért felelős ügyosztályának illetékesei április 19-én, ugyancsak sürgöny útján, értesítették a képző igazgatóságát: „az utolsó évfolyam tanulói részére, akik 18. életévüket az 1919. év folyamán töltik be és a Vörös Hadseregbe való felvételüket az illetékes katonai hatóság által kiállított felvételi jeggyel hitelesen igazolják, *a tanítói oklevelet is azonnal ki kell állítani*”. Ilyen utasítást kapott április 4-én a sárospataki tanítóképző is. *A Magyarországi Tanítók Szakszervezetének Ifjúsági Szakosztálya* április 20-i ülésén elhatározta: „annak tudatában, hogy a proletariátus forradalma veszélyben van, minden más célt félretéve, egyetlenegy akaratot lát, fegyverrel védeni a proletárok szabadságát. Ezért kimondja, hogy *tagjai belépnek a Vörös Hadseregbe*, egyúttal kizárja kebeléből azokat, akik e kötelesség alól kivonják magukat...” (*A Magyarországi* 1919/7. 8.) *A jászberényi állami tanítóképző* igazgatója előbb 5, majd újabb 2 növendék bevonulását, s számukra a bizonyítványok kiállítását jelentette a KN-nak. (MOL K 502-1919-7-73576. és 81308., valamint 88411.; BAZML ZL. VIII. 65. 16. d.) *Az esztergomi érseki tanítóképzőből* 21-24 tanítóképzős vett részt a Párkány körüli harcokban, s rajtuk kívül még 18 éven aluliak is segédkeztek a sebesültek ellátásában. (*Gábris J.* 1996. 37.) *Az egri érseki tanítóképző* — ahonnan ismereteink szerint 18 diák vonult be a Vörös Hadseregbe — évkönyvében olvashatjuk: „Nem is volt már senki, aki a zabolátlan ifjúságot fékezhetné volna. Az előadásoknak az »ifjúmunkások« gyűlése miatt való beszűntetése napirenden volt. A proletárdiktatúra vörös hadseregének [Sic!] toborzása jórészt elvitte ezeket a dologtalan »ifjúmunkásokat«, mert a forradalmi kormány rendeletei a nagyon megnehezült élelmezés, utazás, tanulmányok stb. tekintetében kiváltságokat és jó fizetést biztosítottak nekik. *A reggel besorozott katonának délben vagy délután már ki kellett adni az osztálybizonyítványt vagy az oklevelet*, hogy mehesse megvédeni a proletárok uralmát a csehekkel, románokkal, a burzsujokkal szemben, igazi proletár ön-

tudattal és lendülettel” — olvashatjuk egyebek között, az így bevonult fiatalok újra-beiratkozása tilalmának motívumaira is némi fényt vető szövegben. (Csanády L. szerk. 1919–1921. 4.; Benkóczy E. 1928. 124–126.; Molnár J. 1969. 130. Kiemelések végig tölem — D. P.) A kalocsai érseki képzőből 11 növendék vonult be a Vörös Hadseregbe, akik — az intézet igazgatója szerint — „minden további munka, tanulás és vizsgálat nélkül akartak bizonyítványhoz, egyszerűen pénzhez, s annak útján pedig meg nem engedett élvezetekhez jutni. Éppen ezért nem hallgattak szüleiknek, jóakaróiknak és intézeti előjáróiknak jóindulatú, óvatosságra intő, körületekintő, bölcs tanácsaira, hanem előjáróikkal szemben legtöbbször tiszteletlenkedve csaptak fel vöröskatonának. E sorok írója pl. felolvasta az ily elszántságú ifjak előtt a Rendtartási Szabályzat 77. §-át, amely szerint szülői vagy gyámi beleegyezés nélkül az igazgatóság egyiküknek sem engedheti meg az intézetből való ilyen önkéntes távozást. Ez... megfelelő eredmény nélkül maradt. Az eltávozottak fegyveres támogatói lettek a később minden vallásos és nemzeti értékünket letipró és meggyalázó kommunizmusnak.” (Kis-Erős F. 1919/a. 68.; KÉL I. 3. d. 279. és 503/1919.) A pápai állami képzőben 110, a sárospataki 20, a budaiban 44 (35?) ilyen, a Vörös Hadseregbe jelentkezett 18 év feletti tanuló számára adták ki a bizonyítványt. Utóbbiban — a Hadügyi Népbiztosság aggályai ellenére — a tényleges bevonulásukat késleltető, kétszhetes tanfolyamot szerveztek a KN tanítóképző intézeti ügyosztályának engedélyével. (MOL K 502-1919-5-86583.; Svéd L. szerk. 1980. 343–345. és 78983.; BFL VIII. 130. a. 22. 1919. április 11. és 25., május 28.; E. Kovács K. SRKTGy, NK Kt. 4720. 45.)

²¹² Ez részünkről — a történeti kontextus és a rendelkezésünkre álló hiányos források ismeretében felállított — hipotézis, melyet a további kutatások megerősíthetnek, korrigálhatnak vagy akár cáfolhatnak is.

²¹³ Lásd ehhez pl.: A Honvédelmi Minisztérium (HM) 169/el. B. 1917.; VKM 680/1918., 2505/1918. eln., 2750/1918. VI. b., 2978/1918. eln., 3775/1918. VI. b. 223.055/1918. VI/b., 228.879/1918. VI. b., 7693/1919. V., 16.473/1919. VI. b. és 79.442/1918. VI. b. számú rendeleteit! (MOL K 502-1919-1892., -1918-5213588., -1919-6-12826.; GyMSM GyL VIII. 55. a. 17., 18., 29. és 103/1919.; GyMSM SL VIII. 62. 4. d.; EOL DEE TI 144. á.; KÉL I. 3. d.; Hodossy B. szerk. 1914/15. 3–4., 1915/16. 51–54.; Halász P. – Kovács I. – Peschka V. szerk. 1959. 374.; valamint Gábris J. 1996. 33–36.)

²¹⁴ MOL K 502-1925-17-30254.

²¹⁵ Nyíregyházán 1919. április 1-jén, a Kaszinóban tartott gyűlésen — a városi szakszervezeti elnök erre felszólító szónoklata nyomán — alakult meg az állami tanítóképző diáktanácsa, s megalakították „a tanító ifjúmunkások önképző szakszervezetét”, melyet tanáruk, Téger Béla vezetett. Heti üléseiken a szocializmusról, a szocialista tanítók iskolaprogramjáról, kül- és belpolitikai eseményekről tárgyaltak. (MOL K 502-1923-7-76910. és K 502-1921=359=; Negyven éve 1959. 70.; Szabó J. 1969. 325–326.) A Népkultúra c. lap 1919. április 5-i száma rövidhírben tudósított arról, hogy „Szocialista Diákok Szakszervezete alakult Budapesten”. (I. évf. 1. sz. 8.) A pedagógusképző intézményekben is folyt a növendékek szervezése, pl.: a budapesti VII. kerületi óvónőképző vezetője, Végh József 1919. április 19-én jelentette a KN-nek, hogy az összes tanuló tagja a szakszervezet tanítójelölti szakosztálya óvónőképző alcsoportjának. (MOL K 502-1919-10-84438.) Az Új Korszak április 21-i tudósítása szerint „a budapesti tanító- és tanítónőképző intézetek növendékei mind beléptek a Diákszövetségbe, mindenik intézet kiépítette bizalmi rendszerét. A tanárok és ifjúság együttes ülést is tartottak, amelyen Albert Júlia IV. éves növendék és Palágyi Lajos tanár közösen elnököltek. A gyűlés az év végi vizsgák, az osztályozás, a fegyvelmezés stb. kérdésekkel foglalkozott, minden kérdésben egyöntetű és közösen megnyugtató elvi álláspontra jutva.” (A Tanítóképző-szakosztály 1919/7. 7. Kiemelés tölem — D. P.) Május 1-jén a budai állami tanítóképző diákjai külön, saját szakszervezetük keretében vonultak fel, míg a tanárok a lakhelyük szerint. (BFL VIII. 130. a. 22. az 1919. április 30-i értekezlet jegyzőkönyvében.) Sárospatakon a helyi munkástanács elnökének — Rédei Jenő tanítóképző intézeti

tanárnak — az utasítására együtt vonultak a tanárok és a diákok, bár ott is más szakszervezethez tartoztak. A március 23-án alakult ifjúsági tanítóképzős szakszervezet kérte, hogy az önképzőkör „szellemi és anyagi tekintetben” egyesüljön velük, tájékoztatást vártak az őket érintő ügyekről, s kezdeményezték a vallásoktatás eltörlését s az egyházi ének tanulásának fakultatívvá tételét, egyben tiltakoztak az ellen, hogy a református növendékeket kényszerítsék „sorban” menni a templomba. (MOL K 502 1920-5-157756. és 1921-5-63609.; MOL K 46-605. f. – II/6. TAGYOB; BAZML ZL VII. 2. b. B. 1870/6-1920., B 2412-1920., B. 2818/4-1920., VII. 12. 1919-IV-1282., VIII. 65. 16. d. 290. és 727/1919., 111/1921.; PIL 652. f. B-2939., D-582.; Ködöböcz J. 1986/a. 194. Vö.: Budapesti Munkás- és Katonatanács Hivatalos Közlönye, 30. évf. 15. sz. 18/1919. VII.; Gecsényi L. 1968. 69–70. és 83–88.; Halász Gy. 1979. 135–175.) Veszprémében 1919. április 7-én alakult meg a kereskedelmi iskolások felhívására a helyi diákszakszervezet, melybe „beléptek a... főgimnázium és az angolkisasszonyok tanítónőképzőjének növendékei is”. Ezt követően a megyei intézőbizottság elnöke „magas szárnyalású beszédben fejtegette és ismertette a szocializmus és kommunizmus elveit, amit az ifjúság lelkes tapsal és meleg éljenzéssel jutalmazott”. Az 1920-ban a történeteket értékelő szerző „kétségbeejtőnek” ítélte a papgyűlölet és burzsoáellenesség vezette diákbizalmiak magatartását, „akik ki-be jártak az angolkisasszonyok intézetébe is, előadások alatt tárgyaltak az órákról kihívott »bizalmi nőkkel«, de hála az angolkisasszonyok »reakciós« fáradozásának, itt nem sokra mentek”. (Diákszervezet Veszprémében 1919/3. 5.; Gutheil J. 1920. 204–205. Vö.: Csaba I. 1959. 166. Kiemelés tőlem — D. P. Lásd továbbá: Pápa város 1919/23. 2.; s egy 1919. május 8-i tudósítást az ifjómunkások szakszervezetének megalakulásáról, s benne „a tanító ifjómunkások” szerepéről. RL C/39. XLVII. k.) A megyei rivális Pápán történetekről lásd a 2.3.3.3.2. fejezetben.

²¹⁶ Nagykőrösi Népújság, III. évf. 12. sz. 3., 15. sz. 1–2.; Svéd L. szerk. 1980. 311.

²¹⁷ MOL K 807. PTI 601. f. 3. cs. 37. ö. e. (Kiemelés tőlem — D. P.)

²¹⁸ Az egri érseki tanítóképzőben pl. a helyi „kulturálisosztály” megengedte, hogy „a növendékek a vallástani órákon részt vehessenek, kántortanfolyamot hallgathassanak az esetben, ha ezt szüleik úgy kívánják, s ezek oktatásáról a szülők vagy az egyház gondoskodik”. (Benkóczy E. 1928. 125.)

²¹⁹ Petrák K. – Milei Gy. szerk. 1959. 22–23.; Nagykőrösi Népújság, III. évf. 22. sz. 1–2.

²²⁰ MOL K 802-1919-10-4813.; A Forradalmi 1919/II. 137–140.; Petrák K. – Milei Gy. szerk. 1959. 24–28.

²²¹ Arról nem rendelkezünk forrással, hogy vajon az oktatásirányítás megyei vagy városi szervei nem tiltották-e be a hitoktatást az iskolákban a tanítási időn kívül is, ahogy ezt pl. a Fejér megyei és „a veszprémi közoktatásügyi politikai megbízott” tette április elején. (Az iskolákban 1919/3. 6.; Jankovich L. 1919/7. 1.; Gutheil J. 1920. 68–69.; Komlósi S. 1969. 33.)

²²² Petrák K. – Milei Gy. szerk. 1959. 8–9.

²²³ A Forradalmi Kormányzótanács fentiekben idézett XXIV. számú rendelete valóban lehetetlenné tette a lelkészi, klerikus mivolt hangoztatását. Nem kizárt, hogy a Budapesten szociális átképző tanfolyamon tartózkodó szakszervezeti elnöknél nem ragaszkodtak az egyházi státusból való kilépés külön deklarálásához, s megelégedtek az április 17-i utasításnak megfelelő szándék- és hűségnyilatkozattal. Ez esetben Váczy Ferencnek formálisan sem kellett „eldobni a lelkészi palástot”.

²²⁴ Farkas Sándor KN-osztályvezető 1919. június 30-i körlevelében 8 napon belül kérte a következő évi tantárgyfelosztást, „a nevelők képesítésének feltüntetésével”. (BAZML ZL VIII. 65. 16.d. 421/1919.)

²²⁵ MOL K 502-5-164170. (Kiemelés tőlem — D. P.)

²²⁶ Ebben az erkölcsstan tanításával kapcsolatos nyitott kérdések is szerepet játszhattak. Lásd pl.: A Reformbizottságból 1919/11. 4.

²²⁷ Mannheim K. 1996. 46., 48–49., 50–51. és 52–53. (Kiemelés tőlem — D. P.)

- ²²⁸ Ilyen volt pl. Eötvös József. (Eötvös J. 1979. 403–405.)
- ²²⁹ Babits Mihálynak „Az első pillanatban” című cikke a *Nyugat* 1918. november 1–16. között napvilágot látott számában jelent meg. (Babits M. 1918. 92. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ²³⁰ Milotay I. 1918. 213. Pályájáról lásd: Sipos P. 1971.; Ablonczy B. 2007/4–5.
- ²³¹ Jászi O. 1918–24. 82. és 181., 1989. 48. Akkori szerepéről lásd: Litván Gy. 2003. 120–163.
- ²³² Lukács Gy. 1918–19. 41., 91., 124., 137.; Lendvai L. F. 1987/2. 18–28.. Vö.: Urbán K. 1985. 17–40.
- ²³³ Akkori tevékenységéről, a szociáldemokrata, kommunista mozgalmakkal kapcsolatos álláspontjáról lásd: Gergely J. 1977. 52–60., 2004. 138–145.; Szolnoky E. 1998. 19–41.
- ²³⁴ Bangha páter 1919. 361–362. Vö.: Prohászka O. 1990. 205–209.; Gergely J. 1977/2. 99–101., 1994. 171–185., valamint Értsük meg 1919/11. 1–2.
- ²³⁵ Kunfi Zsigmond szava is tette ezt 1919. március 7-én, a Pest megyei tanítók gyűlésén: „Az új világ előharcosai már az összeomlott régi uralom idején kibontották az emberi szolidaritás zászlaját: de minden vonalon a kapitalista állam, az egyház és a papság ellenállásába ütközött felvilágosító munkájuk.” *Tanítóegyesületek* 1919/10–11. 24–25. Lásd ehhez továbbá: Szabó E. 1977. 200–203.
- ²³⁶ Göndör F. 1919. 374. és 375–376. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ²³⁷ Tegyük hozzá: ahogy azt a forradalmak bukása után történtek mutatták: az ellenforradalmiak sem.
- ²³⁸ Prohászka O. 1929/XXII. 150–152., v. ö.: 1927/XI. 1–22.
- ²³⁹ Prohászka O. 1927/XI. 260., 263–264. és 269. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ²⁴⁰ Prohászka O. 1929/XX. 78., 79., 80–81. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ²⁴¹ Zigány Z. 1919/5–6. 2. (Kiemelés tőlem — D. P.) Lásd továbbá: Zsigány Z. 1919/7., 8–9., 10–11. és 12–14.; Papok 1919/5–6. és 8–9.; Egyház 1919/8–9.; A német 1919/10–11.
- ²⁴² Zigány Z. 1919/4. 1–2.
- ²⁴³ A vallásoktatás 1919/5–6. 11.
- ²⁴⁴ Vö.: A nyelv és vallásoktatás 1914/22. 5.
- ²⁴⁵ Fakultatív 1919/10–11. 8.; Az iskola szellemének 1919/5. 1–2.; Simon Gy. 1969. 11. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ²⁴⁶ Ebben Kunfi Zsigmond látszólag „feledékenynek” (valójában a „nem alkotmányos állam” képviselőjének) mutatkozott: Eötvös József ugyanis a népoktatási törvény kapcsán kifejtette, hogy „az állam fenntartja magának azon jogot, hogy az állampolgárait gyermekeik oktatására kötelezze; ennek következtében az állam elismeri azon kötelességét, hogy intézetekről gondoskodjék, melyek által az állam polgárainak ezen kötelesség teljesítése lehetővé tétessék; ellenben, valamint az állam nem vállalja magára azon kötelességet, hogy a népnevelésről kizárólag s egyedül ő maga gondoskodjék, úgy nem követeli azon jogot sem, hogy a népnevelés terén, minden másokat kizárva, monopóliumot gyakoroljon, mi az én meggyőződésem szerint egy alkotmányos államnak elveivel össze nem fér. ... Minden abszolút államban a népnevelés, a dolgok természeténél fogva, mint a kormányzatnak egyik eszköze tekintetik, s ezért abszolút államokban az állam a népoktatást a maga kezéből nem bocsáthatja ki” — fejtegette, hozzátéve: „Én... azt hiszem, alkotmányos országban a tanszabadság magának az állam alapelveinek szükséges következése.” (1979. 404. és 405. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ²⁴⁷ Meghódol 1919/10–11. 7.; Kunfi miniszter 1919/5. 2. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ²⁴⁸ Tanítóegyesületek 1919/10–11. 25. (Kiemelés tőlem — D. P.) Lásd ehhez: Hetés T. szerk. 1969. 173–174.; Böhm V. 1923. 162–177.
- ²⁴⁹ Váczy F. 1918/ 42., 43., 44., 45., 46.
- ²⁵⁰ Lásd erről bővebben a Nagy Lászlóról szóló tanulmány 2. fejezetében, kötetünkben.
- ²⁵¹ Varsányi P. I. 1975/1. 63–64. (Kiemelés tőlem — D. P.)

- ²⁵² *Párty Endre*, aki 1919. február 22-étől a szakszervezet tanítóképző intézeti szakosztályának vezetője tagja volt, 1919. március 18-tól augusztus 31-ig igazgatta a budapesti II. kerületi, Csalogány utcai állami tanítónőképzőt, ahová Somogyi Béla államtitkár helyeztette (azután, hogy Lechnitzky Gyula ezen, Szöllősi Jenőné által — férje nevében — felajánlott posztot nem fogadta el), majd szabadságolták, s vizsgálat indult ellene. Az 1920. január 3-i tanári értekezlet jegyzőkönyvében működéséről a következőket olvashatjuk: „A tanári testület kezdetben bizalmatlanul fogadta az új igazgatót, később azonban — amikor bizonyos együttérzést és rokon gondolkodást tapasztalt részéről — összehangatosan működött vele. Azáltal... hogy a szociológia tanítását átvette, megakadályozta az intézet rendjének külső elemek által való megzavarását.” (BFL IV. 1428. 48. d. Gy. 3176-1919.; *Dúzs M. szerk.* 1918–26. 3. és 5.; MOL K 502-1919-6-210666., K 502 – 5=160= az 1919. október 1-jei fegyelmi tárgyalás jegyzőkönyvében.)
- ²⁵³ *Varsányi P. I.* 1975/1. 65., 67. és 68. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ²⁵⁴ *Mohar József* (1868–?), aki 1904-től igazgatta a csurgói képzőt (s a TITOE ügyvezető alelnöke, továbbá a porrogszentmihályi evangélikus gyülekezet felügyelője is volt), hosszas küzdelem után már nem látta lehetségesnek, hogy ott megteremthesse a megfelelő feltételeket. Ezért 1919. május 26-án a KN-nek leírta meddőnek bizonyult kísérleteit, majd a főiskolai képzés tervére hivatkozva az intézet áthelyezését javasolta „Kaposvárra vagy más kulturális és szociális centrumba”, mert „Csurgón szociális szellemmel impregnált és szélesebb látókörű tanítóságot nevelni szinte lehetetlen”. (MOL K 502-1919-5-156107. és -6-210666. a VKM kérdőpontjaira adott 1920. március 18-i *csurgói* tantestületi válasz 5. pontjában; MT, 32. évf. 99.; *Koltai I.* 1939. 84–88. és 134.)
- ²⁵⁵ *Körös E.* 1919/49–50. 6–7. Lásd róla bővebben alább, a 2.3.3.3.2. alfejezetben!
- ²⁵⁶ Aligha véletlen, hogy az országban mindössze négy tanítóképző intézeti igazgató exponálta magát ily módon, s közülük három a négy legrosszabbul ellátott intézet valamelyikében dolgozott. Harmadikként Gerencsér István, a budapesti VIII. kerületi tanítónőképző igazgatója sorolható ide, előbb a Bizalmi Tanácsban, majd a szakszervezeti szakosztály országos vezetésében vállalt tisztségei révén. A negyedik, a kiépülés gondjaival küzdő jászberényi képző igazgatója, Pinkert Zsigmond és kis létszámú tantestülete a lojalitás bizonyításának más útját választotta. (*Vidéki* 1919/8–9. 8.; *Moczá M. szerk.* 1918–30. 20–22.; MOL K 502-1920-5-63256., -1921-5-98718. és -1922.16539. VIII. a.; MOL K 502-1925-17-30254.; *A tanítóképző* 1919/5. 4.; *Kelemen E.* 2007. 85–86.) A képzős tanárok közül — az alább a 2.3.3.3.1. fejezetben részletesen bemutatásra kerülő *sárospataki Déri Gyulán és Rédei Jenőn* kívül — a pápai állami képző pedagógusa, Nagy Sándor exponálta magát a helyi szakszervezet megalakításakor, a szervezet programját ismertetvén, de szakszervezeti vezetői tisztségre nem választották meg. Ahogy a 2.3.3.3.2. alfejezetben szó lesz erről, kollégája Körös Endre református igazgató került vezetői szerepbe. (*Tanítók* 1919/13. 3.; *Körös E.* 1919/49–50. 6–7., valamint *E. Kovács K.* SRKTGy, NK Kt. 4720. 16–17.) A *nyíregyházi állami képző* tanára, Téger Béla a helyi tanítói szakszervezet titkára volt. (MOL K 502-1923-7-76910. és K 502-1921=359=)
- ²⁵⁷ Lásd ehhez: *Az 1919. évi* 1919. 146–147.; *Hetési T. szerk.* 1969. 166–172.; *Az egység* 1919.; *Böhm V.* 1923. 177–184.; *Varga L. – Szabó Á.* 1987. 57–58.; *Kende J.* 1998. 255–257.; 1999. 123–124.
- ²⁵⁸ Lásd ehhez: *Festinger, L.* 1963. 11. Vö.: *Erős F.* 2003/3. 244–246.
- ²⁵⁹ MOL K 502-6-210666. a VKM kérdőpontjaira adott 1920. március 18-i *csurgói* tantestületi válasz 5. pontjában.
- ²⁶⁰ RL A/1. g. 14. d. 798/1936.
- ²⁶¹ A korszak munkásmozgalmának kutatói szerint az országban akkor nagyobb központi ünnepségre nem került sor. 1919. március 16-án Budapesten kívül — ahol a Petőfi-szobornál Landler Jenő, a Vérmézőn (a magyar jakobinusokra emlékezve) Migray József beszélt — 10 vidéki helységben tartottak külön szociáldemokrata megemlékezést. A sárospataki tanítóképzős tanár, szo-

ciáldemokrata pártalelnök Rédei Jenő beszédét lásd a 2.3.3.3.1.2. fejezetben! (Népkarat, 1. évf. 6. sz. 1., 7. sz. 3.; Hajdu T. 1968. 346–347.; Új erők 1979. 525.; Vörös B. 1998. 481. Kiemelés tőlem — D. P.)

²⁶² Gábris J. 1996. 39.

²⁶³ Az 1919. évi 1919. 148.

²⁶⁴ A Szegedi Napló 1919. március 16-i számában megjelent szöveget lásd: József F. szerk. 1962. 671. (Kiemelés tőlem — D. P.)

²⁶⁵ József F. szerk. 1962. 668. (Kiemelés tőlem — D. P.)

²⁶⁶ Idézi: Sipos L. 2003. 86. — A Tanácsköztársaság bukása után Babits Mihályt nemcsak katedrájától, hanem nyugdíjától is megfosztották, mivel „különös nézőpontból vitatta meg a haza és a nemzet fogalmát, és mint pacifista, a haza és nemzet fogalmának nem tulajdonítja a közfelfogás által megkívánt fontosságot”. (Idézi: Kelen J. szerk. 1958. 183.)

²⁶⁷ AGY, 13. évf. 109–110. (Kiemelés tőlem — D. P.)

²⁶⁸ MOL K 502-1919-6-88371.

²⁶⁹ Gerő A. 1993. 403–404.

²⁷⁰ Lásd ehhez pl.: Benda K. 1978. 105–219.; H. Balázs É. 1987. 320–330.; Barta J. 1981. 236–244.; Boreczky B. 1977. 226–228.; Vágvolgyi T. 1968. 184–189.; Vörös B. 1998. 480–481.

²⁷¹ Petőfi S. 1956/II. 19–20., 364–378., 445–446., 577–579., 592–594.; Ady E. 1968. 180–185., 761–762.; József F. szerk. 1962. 676–678.; Szabó E. 1979. 90–97.; Margócsy I. szerk. 1988. 47–78.; Gyarmati Gy. 1998. 34–35.; Margócsy I. 1998. 9–27.

²⁷² Ismereteink szerint Váczy Ferenc, bár a szociáldemokrata tanítói szakszervezet helyi elnöki tisztének vállalásával, „az új világnak új dalaival” fellépők városi csoportját erősítette, a szocializmussal kapcsolatos pro és kontra állásfoglalásaiban sokkal visszafogottabb volt, mint a polgármester. Kökény Dezső ugyanis — aki több (pl. pápai) kollégájához hasonlóan párttagsággal alkalmazkodott az új helyzethez —, amikor a városi munkástanács 1919. április 27-i közgyűlésén Szabó Ambrus az ő eltávolítását követelte, kifejtette: „alaptalan az ellene felhozott kifogás, hogy ő burzsoá lenne, mert ő világ életében mindig szívvel lélekkel szocialista volt. Ő nem a pártba bepofozott szocialista, hanem teljes meggyőződésével csatlakozott a szocialista párthoz, amikor az Nagykörösön a múlt év novemberében 5 emberrel megalakult. Ő szegény proletársaládból származik, saját munkájával küzdötte fel magát jelenlegi helyzetére. Neki vagyona nincsen, ő szívvel-lélekkel támogatja a proletariátus érdekét, a proletárdiktatúrát, vallja annak elveit, és az utolsó lehetéig ki fog tartani amellett, erre a tanácskozás színe előtt esküszik.” Júniusban Kökény Dezső már azt javasolta a nagykörösi direktórium tagjainak, hogy „testületileg utazzanak Budapestre, hívassák össze a »fővárosi szovjetet«, »s ott nyíltan mondják meg a Kun-kormánynak, hogy mondjon le, hagyja el a helyét, mert a kommunisztikus gazdálkodás mindent végveszélybe és romlásba sodort«”. S bár a javaslatból végül nem lett semmi, néhány hónappal később Kökény, a városi tisztviselők, közalkalmazottak 1919. augusztus 6-i gyűlésén már örömmel konstata, hogy „négy és fél havi garázdálkodás után végre megbukott az az aljas, piszok, gaz rendszer, mely a bolsevizmus proletárdiktatúrája nevezet alatt rabolta, gyilkolta, gyötörte hazánkat és ennek tisztességes polgárait. Megszabadultunk attól a sötét időtől, amikor a felülkerekedett a gaz, a szemét, a söpredék és ez akarta kormányozni a világot, ez akarta lenyűgözni a tudást, a becsületet, a polgári tisztességet, bemocskolni minden nemes eszmét és intézményt. De végre mégiscsak győzedelmeskedett a jog és a józan ész, a jó erkölcs törvénye, most hátra van a leterített gazok, bitangok kiirtása, a szemét eltakarítása és tönkretett hazánk újjáalkotása. Ebben a helyzetben olyan becsületes, lelkiismeretes tisztikarra és személyzetre van a városnak szüksége, mely feltétlenül engedelmeskedik a törvénynek és a többségnek, mely szorgalommal és ellenvetés, torzsalkodás nélkül dolgozik, mert aki ezt nem teszi, aki engedetlen, akit a bolsevista szellem magával ragadott, annak pusztulnia kell a helyéről, azon ő keresztül fog gázolni, azzal kíméletlenül fog végezni. Ha eddig jószívűségből habozó és engedelkeny volt, hát ezután szigorú

- lesz és rendet fog teremteni, hogy megszűnjék az amerikázás, a nemtörődomség, a bolsevik szellem. A felsőbbiség iránti engedetlenséget, a lázítást és tiszteletlenséget szolgáló szakszervezetet ezennel feloszlottnak nyilvánítja, mert a túlhajtott egyenlőség hóbortja helyett csak a tehetőség és a tudás fölénye kormányozza a társadalmat és államot egyaránt. ... Köteles minden városi alkalmazott a bolsevistákat és vörös katonákat feljelenteni felelősség terhe mellett” — hangsúlyozta Kökény Dezső, megfedkezve arról a bölcs szállóigéről, mely szerint: „aki sokat esküszik, kevés igazat mond”. (*Iratok* 1918–1919. 385–386.; *Romsics I.* 1982. 119. Lásd továbbá: *Polgármester-választás* 1918/46. 2. Páparól lásd: MOL K 807 PTI 601. f. 3. cs. 38. ő. e. 82.)
- ²⁷³ A korabeli szóhasználatban a proletár lényegében minden munkavállalót (kétkezi vagy szellemi munkájából élőt) jelölt, szembeállítva az őket kizsákmányoló „burzsoákkal” s az arisztokrácia, valamint a régi politikai és egyházi elit egyéb képviselőivel
- ²⁷⁴ Az 1919. február 22-i alakuló gyűlésen a szakszervezet vezetőségét képviselő *Hajtai Ferenc* (a Tanácsköztársaság alatt a KN egyik vezetője) a munkássággal való összefogás szükségességéről s a *nemzet fogalmának új felfogásáról* beszélt, „amelyhez minden szocialistának el kell jutnia: ... akkor lesz igazán nemzet, ha az összes egyedekből az emberi élethez szükséges lehetőségek megadásával emberek lehetnek”. (*A tanítóképző* 1919/5. 4.)
- ²⁷⁵ A hatalomváltást követően, heteken belül, az e szakszervezeti kezdeményezésben foglaltakat hivatali kötelesség formájában írták elő a pedagógusok számára. Így pl. 1919. március 31-én Neumann Sándor Veszprém megyei közoktatásügyi megbízott előírta: „A történelem tanítását már most... át kell alakítani, ki kell hagyni a tanítás kebeléből mindent, ami a régi társadalmi rend dicsőítése. A hazaszeretet eddigi sablonos fogalmát pedig bele kell illeszteni az emberiség szeretének szellemébe, s a gyerekek lelkébe bele kell oltani a nemzetek egyenlőségének s az emberek egyenlőségének tudatát.” (*Köirrat* 1919/3. 5. lásd ehhez: *Farkas M.* 2004. 193–206.; *Vörös B.* 2004/6. 1475–1476.)
- ²⁷⁶ BÉML VIII. 59. az 1919. március 31-i tanári értekezlet jegyzőkönyvében. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ²⁷⁷ *A tanítóképző-szakosztály* 1919/7. 7. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ²⁷⁸ Ebben azért lehetünk biztosak, mert ha Váczy Ferenc beszédében ilyenekkel élt volna, azok büntető-, illetve egyházi törvényekre ütköztek volna, s aligha kerülhették volna el a feljelentők vagy a vádló államügyész figyelmét.
- ²⁷⁹ A Forradalmi Kormányzótanács 1919. március 29-én aláírt, XXIV. számú rendelete hivatalosan április 1-jén jelent meg a Tanácsköztársaság 6. számában. (*A Forradalmi* 1919/I. 39–40.)
- ²⁸⁰ MOL K 502-1919-75666. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ²⁸¹ Kiss Sándor, a későbbi igazgató és Tömörkény Dezső, a szakszervezet Krecsmarik Endre által összehívott alakuló ülésén, 1919 februárjában nem voltak hajlandók belépni, mire kiküldték őket a teremből. (BÉML VIII. 59. az 1919. március 31-i tanári értekezlet jegyzőkönyvében.; *Tóth L.* 1969. 32.)
- ²⁸² *Szakszervezeti mozgalmak* 1919/2. 6.
- ²⁸³ Hasonló tartózkodással reagálhattak a felhívásra a győri királyi katolikus tanítóképző tanárai is. Erre utal, Jakab Ferenc igazgató 1918. november végi „Jegyzés”-ében: „Annyi tény, hogy a szociáldemokrácia van Pesten hatalmon... s a szakszervezet egyes tanítói, főleg a zsidók, valahogy a szociáldemokrácia szakszervezetébe akarják becsempészni a nevelőmunkások szervezetét. Hála Istennek, e terv megbukott, az egyesület kétfelé szakadt, s így meg volt ásva a sírja.” (XJM Schleich Lajos hagyatéka.)
- ²⁸⁴ *Benkőczy E.* 1928. 124–125.
- ²⁸⁵ PLE Csernoch Cat. B. 1630/1919. a VKM 119/1919. sz. átiratában.
- ²⁸⁶ MOL K 46. TAGYOB PTI 605. f. I. 29.
- ²⁸⁷ Idézi: *Tóth K.* 1969. 159. Kiemelés tőlem — D. P. — A Vas megyei esküben „a Tanácsköztársaság szeretében és szellemében” formula állt. (Idézi: *Regős J.* 1969. 255.)

- ²⁸⁸ A tíz évvel a Magyar Gazdaszövetség által kezdeményezett szociális tanfolyamot követően szervezett újabb kurzusra invitáló rendeletet 1919. január 30-án, „Berinkei s. k.” aláírással küldték az intézményekbe.
- ²⁸⁹ Akkor nem indult ilyen kurzus, csak később.
- ²⁹⁰ GyMSM GyL VIII. 55. a. 9., 10/1919. és BAZML ZL VIII. 65. 16. d. 400/1919.; KÉL I. 3.d. 275/1919.; *Moczár M.* 1918–30. 21.; *Benkóczy E.* 1928. 124.; *Ködböcz J.* 1986. 193. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ²⁹¹ BFL VIII. 130. a. 22. Az 1919. február 17-i értekezlet jegyzőkönyvében. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ²⁹² *Középiskolai* 1919/12–14. 32–33.
- ²⁹³ GyMSM GyL VIII. 55. a. 9. és 10/1919.; Jakab Ferenc igazgató „Jegyzései”, XJM Schleich Lajos hagyatéka. (Kiemelés tőlem — D. P.) Vö.: a 2.1. fejezetben Szmrecsányi Lajos egri érsek álláspontjával!
- ²⁹⁴ Jakab Ferenc igazgató „Jegyzései”, XJM Schleich Lajos hagyatékában
- ²⁹⁵ A telefonon közölt 1746/1919. eln. számú KN-rendelet kiadásának pontos időpontját, szövegét nem ismerjük, csak a budai, nagykörösi, jászberényi igazgatók beszámolóiból s a győri képző iratjegyzékéből tudunk róla.
- ²⁹⁶ Pozíciójáról, akkori szerepéről lásd alább, az „útítársakról” szóló részben.
- ²⁹⁷ BFL VIII. 130. a. 22. az 1919. április 11-i és február 17-i jegyzőkönyvekben.
- ²⁹⁸ MOL K 502-1919-1084438.
- ²⁹⁹ MOL K 502-1919-7-87891 VI. 2. és K 46-605. f. II/5. TAGYOB 52383/1919. eln. Vö.: *Felkai L.* 1998. 76–80. és 99–101. — Szemere Samu, az intézet új igazgatója az intézet évkönyvében a következőket közölte: „Az 1918–19. tanévről az 1919. szeptember 24-i értekezlet megállapította, hogy *intézetünkben a nevelőtanítás az ún. proletárdiktatúra alatt is magyar nemzeti szellemben folyt.* Az iskola vallástanítása is biztosítja az erkölcsi alapot, a materialista gondolkodást pedig kizárja.” (*Szemere S. szerk.* 1917–1928. 19. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ³⁰⁰ A győri királyi katolikus képzőben történekről lásd az alábbiakban!
- ³⁰¹ *Kőrös E. szerk.* 1918/19. 5.; MOL K 502-1918-19-186358., valamint: BFL IV. 1428. 48. d. Kiemelés tőlem — D. P. A pápai történekről lásd bővebben az alábbiakban, a 2.3.3.3.2. alfejezetben!
- ³⁰² A Vas megyei művelődési osztály vezetője június 11-én jelentette a KN-nak: „A hittant a tanév végéig a vármegye összes iskoláiban tanították a vármegyei munkástanács... intézkedésére tanórákon kívül. ... [Ennek] látogatása azonban nem volt kötelező. Kénytelen volt így intézkedni a vármegyei direktórium, mert a hittan kiküszöbölése a vármegye lakossága, sok helyen még a szervezett munkásság között is nyugtalanságot keltett.” (RL C/39. 22. a. KN 159.400. ikt. sz.)
- ³⁰³ Vö.: *Iskolavezetők kinevezése* 1919/7. 8.; *Finácz E.* 1925. 80.
- ³⁰⁴ *Bartal A.* 1942. 66.; *Gábris J.* 1996. 36.; *Csanády L. szerk.* 1918–1921. 1–2.; *Molnár J.* 1969. 133.; BFL VIII. 130. a. 22. az 1919. május 28-i tanári értekezlet jegyzőkönyvében; MOL K-502-1919-5-90510., -1919-4-164137 és -5-164346.
- ³⁰⁵ BAZML ZL VIII. 65. 16. d. 398/1919.
- ³⁰⁶ MOL K 802-1919-10-4813. Vö.: *Fáber Oszkár előadása* 1919/21. 1–2.; *Fazekas Cs.* 1997. 65–90. (Kiemelések tőlem — D. P.)
- ³⁰⁷ *Schleich L.* 1962. 194.
- ³⁰⁸ *Schleich L.* 1962. 196.; *Gábris J.* 1996. 36.; *Tóth K.* 1969. 157–158.
- ³⁰⁹ Idézi: *Tóth K.* 1969. 158. A KN-állásfoglalás megszületésének pápai körülményeiről lásd alább a 2.3.3.3.2. fejezetet. (Kiemelés tőlem — D. P.) Ilyen esetekre utalva *Finácz Ernő* 1919 novemberében joggal rögzítette: „A pártpolitika természetesen az apácákat sem tűrte meg a leánynevelés terén. Kímélet nélkül, helyenként karhatalommal hurcolták el otthonukból azokat, kik

személyükre nézve minden földi jutalomról lemondva teljesítették nevelő tisztüket...” (Finácsy E. 1925. 81.)

- ³¹⁰ A Tanácsköztársaság idején szerb megszállás alatt álló pécsi püspöki tanítóképző is megtehetette, hogy ne hajtsa végre annak rendeleteit. (A Pécsi 1918–1922. 1–2.) Másutt időhúzásra játszottak a Tanácsköztársaság 133 napja alatt — nem is eredménytelenül. Pl.: a megyei művelődési osztály vezetőjének június 11-i, a KN-nek írt jelentése szerint *Vas megyében is helyükön maradtak az átlépést megtagadó apácák, szerzetesek*, mivel a hittantanítás kérdése, valamint a szerzetesek, apácák ügye „több helyen zavargásokat idézett elő, s a nyílt lázadások még a legutóbbi időben is megismétlődtek”. (RL C/39. 22. a. KN 159.400. ikt. sz.)

- ³¹¹ A Sz. Orsolya-rendiek 1918–1922. 3.

- ³¹² A piaristák beléptek 1919/12. 4.; Csaba I. 1959. 165.

- ³¹³ Gutheil J. 1920. 33–34.; Molnár J.-né 1979. 45. és 68.

- ³¹⁴ MOL K 807 PTI 601. f. 3. cs. 10., 37. és 38. ö. e.; Halász Gy. 1979. 170. Persze előfordulhatott, hogy — miként a győri bencések — ettől kezdve „a szakszervezet keretében fejtettek ki propagandát a proletáralum ellen”. (Schleich L. 1969. 223.)

- ³¹⁵ E. Kovács K. SRKTGy, NK Kt. 4720. 28.

- ³¹⁶ Hozzáállását érzékelteti a tantestület 1918. december 17-i értekezletének jegyzőkönyve: „Igazgató megemlékezik a nagy fontosságú történelmi mozzanatról, amelynek lényege a köztársasági államforma kimondása. Azon nézetét fejezi ki, hogy *valamint a régi kormányzati rendszer mellett, úgy itt is a legnagyobb lelkesedéssel végezzük kötelességeinket.*” (XJM Schleich Lajos hagyatékában. Kiemelés tőlem — D. P.) Mindazonáltal — *a város és a megye 94 klerikusához, lelkészéhez (23 pap, lelkész és 71 apáca) hasonlóan — ők sem fogadták el a rendből való kilépésre történt felszólítást.* (Schleich L. 1969. 224.)

- ³¹⁷ Idézi: Schleich L. 1962. 196. Vö.: Regös J. 1969. 257–258.

- ³¹⁸ Az 1919. május 6-i jegyzőkönyv 1 pontjában. (XJM Schleich Lajos hagyatékában.)

- ³¹⁹ Jakab Ferencet (1870–1936) 1892-ben szentelték pappá, a győri Püspöki Hittudományi Főiskola elvégzése után. Négyévi segédlelkési szolgálatát követően 1896-tól tanított a Győri Királyi Katolikus Tanítóképző Intézetben: kezdetben magyar irodalmat, nyelvtant, történelmet, földrajzot és alkotmánytant, s tankönyveket is írt. 1912-től helyettese lett Haller József igazgatónak, majd kinevezett igazgatóként 1915-től 1935-ig vezette az intézetet. *Történetünk idején pedagógiai tárgyakat tanított a képzőben, s a gyakorlati tanításokat, valamint az ifjúsági önképzőkört vezette; szentszéki tanácsos s a Győr egyházmegyei tanítók fegyelmi tanácsának tagja volt.* 1926-tól címzetes kanonok, 1932-től a Kisfaludy Irodalmi Kör alelnöke lett. A Szent István Társulat alapító tagja. 1913 szeptemberétől vezette „*Feljegyzéseit*”, hónapokra, és napokra utalva bennük, de láthatóan — előzetes feljegyzések alapján — havonta összefoglalva az elmúlt időszak fejleményeit. Megítélésünk szerint a forradalmakra vonatkozó bejegyzések rendelkezésünkre álló megfogalmazásai a Tanácsköztársaság bukása után (is) születhettek (erre utal pl. a vallásos szimbólumok eltávolítására vonatkozó rendelet forrásával kapcsolatos tévedése is), ami befolyásolhatta azok éppen ilyen voltát. A győri tanítóképző történetének alapos kutatója, Schleich Lajos viszont úgy vélte, hogy a bejegyzések havonta készültek, ezért „ez a forrás hiteles, tényeket ad”. *A maga nemében egyedülálló dokumentummal kapcsolatban ugyanakkor ő is érzékelt, hogy a kiegészítő források hiátusai nehezé teszik a mindig elengedhetetlen forráskritikát.* (Jakab F. 1898., 1900., 1913. és 1918.; Jakab F. szerk. 1915/16. 12., 1916/17. 12–13. és 1917/18. 5.; Schleich L. 1962. 185.; Győri 2003. 146–147.)

- ³²⁰ A KN egyes munkatársai előszeretettel fogalmaztak így: „Felhívom Címet az alábbi rendelkezések foganatosítására.” (GyMSM SL VIII. 62. 149/1919.)

- ³²¹ Jakab Ferenc igazgató „Jegyzései”, XJM Schleich Lajos hagyatékában. (Kiemelés tőlem — D. P.)

- ³²² Ahogy a fentiekben említettük: Kunfi Zsigmond miniszterként már 1919. január 22-én átvette a közoktatásügy irányítását. Jakab Ferenc indultatos feljegyzésében annak is része lehetett, hogy Kunfi Zsigmond az egyháziak kötelező nyilatkozatára vonatkozó határidő előtt, 1919. április 20-án, Húsvét vasárnapján Kalocsán népgyűlésen ismételte meg a vallásszabadságról vallott elképzeléseit s iskolapolitikája elveit. (*Kunfi Zsigmond* 1919/rendk. 2.)
- ³²³ Más egyházi kötődésű pedagógusokat is sokkolt lapjuk fordulata. Pl.: *Búrány Ferenc* kántortanítónak „a magyar tanítókhöz” 1919. január 25-én írt felhívásában olvashatjuk: „A Néptanítók Lapja minden átmenet nélkül buzgón áldoz az új szellemnek. És nem is annyira tanügyi dolgokkal foglalkozik, hanem világnézeti kérdésekben igyekszik magának kisajátítani az új igazságokat, melyek az emberiséget egyedül üdvözölhetik már e földön. Nagyon elbizakodottan ír Zigány Zoltán szerkesztő. Pedig az a benyomásom, hogy a tanítók legnagyobb része nem fogadja szívesen ebben a szellemben a N. L.-ját, sőt országszerte tiltakoznak is ellene. Tennünk kell valamit, hogy hivatalos lapunk — mint ilyen — megmaradjon a tanügy szakszerű, hivatásos szolgálatában, vagy ha erre Zigány Zoltán nem hajlandó, adja át a helyét...” (1919/4. 1–2.)
- ³²⁴ A győri királyi katolikus képzőben 116/1919. sz. alatt iktatták az erre vonatkozó rendeletet. (GyMSM GyL VIII. 55. a.) Lásd továbbá: *Gőcze G. – Perepatits A.* 1964. 87. és 280. Vö.: *Nincs hitoktatás* 1919/1. 2.
- ³²⁵ Vö.: *A Nagykőrösi* 1918/19., 1919/20., 1920/21. 2–3.
- ³²⁶ A reggeli istentiszteleteket gyakran vallásoktatással kötötték össze. Erre utal, hogy 1919. április 14-én a tanítói szakszervezet sárospataki vezetői levélben kérték a református lelkeszi hivatalt, hogy hagyjon fel azzal a gyakorlattal, mely szerint a sárospataki elemi iskolák növendékeit *naponta templomba rendeli reggel 7–8-ig*, „s ott minden reggel vallásoktatásban részesíti. Kérjük... hogy a vallásos érzés terjesztésére alkalmasabb módot keressen, amely egyrészt a fejlődő gyermeket nem teszi ki olyan veszélynek, mint amilyen a korai felkeléssel és a hideg templomban való hosszabb tartózkodásból származik, másrészt, amely nem ellenkezik a mai idők szellemével.” (*E. Kovács K.* SRKTGy, NK Kt. 4720. 37. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ³²⁷ Jakab Ferenc leírása szerint Pogány Imréné „alacsony, beteges, minden nőiséget nélkülöző zsidó asszony” volt. Tevékenységéről lásd: *Gőcze G. – Perepatits A.* 1964. 85–87. — A győri állami tanítónőképző igazgatónőjének beszámolója szerint „intézetünk tanulmányi és nevelési rendje 1919. március 17-től [!] Pogány Imréné politikai megbízott felügyelete alatt állt”. (*Berényi I. szerk.* 1918–26. 6–7.)
- ³²⁸ „Falussy tanár” keresztnévét sajnos nem említi Jakab Ferenc. Lechnitzky Gyula 1922. évi tanúvallomása szerint „*Falusi Béla középiskolai megbízott*” volt. Schleich Lajos tanulmányában azt írta, hogy a nevét Falusy-ként író főreáliskolai tanár a Philanthropia szabadkőműves páholy tagja volt. (MOL K 502-5=160= az 1922. március 28-i jegyzőkönyvben; *Schleich L.* 1969. 232.)
- ³²⁹ *Finácz Ernő* erről az eljárásról 1919. novemberében kifejtette: „az a mód, ahogy a tanácskormány e részben eljár, erősen kihívja minden jobb érzésű ember kritikáját. Lehetett volna például akként intézkedni, hogy a népbiztosság hosszabb határidőt tűz ki az állami kezelésbe vétel foganatosítására, vagy akként, hogy az átvételt fokozatosan eszközli, szóval bizonyos kíméletet tanúsít azokkal szemben, kiknek a magyar közoktatás oly sokat köszönt a múltban. Egy proletárdiktatúra idejében még az is megmagyarázható lett volna, ha a népbiztosság az összes egyházi tanárokat kárterítéssel (nyugdíjjal vagy végkielégítéssel)... elbocsátja, ami kíméletlen, de legalább őszinte eljárás lett volna. Ehelyett az történt, hogy a tanácskormány a paptanárokat nemtelen lelkiismereti kényszernek vetette alá, azt várva, remélve, hogy az elbocsátástól való félelmükben megszegik esküjüket és megtagadják egyházi állapotukat.” (*Finácz E.* 1925. 81.)
- ³³⁰ Vö.: *Vészmadarak* 1919/12. 4.
- ³³¹ Az idézett dialógusban két hit feszült egymásnak: a katolikus Isten-hit s a hit a világförroradalomban. „Falussy tanár” ugyanis e meggyőződésével korántsem volt egyedül a Tanácsköztársaság funkcionáriusai között. Szabó Ágnes kandidátus 1965-ben interjút készített a KN szociális

ügyek osztályának volt vezetőjével. Arra a kérdésre, hogy „milyen volt a hangulat a Tanácsköztársaság utolsó napjaiban? Lógott-e a levegőben, hogy a Tanácsköztársaság meg fog bukni?“, Kelen Jolán ezt válaszolta: „*Mi nagyon hittünk abban, hogy a Tanácsköztársaság örökké fog élni. Úgy is dolgoztunk. Kidolgoztuk a szeptemberi tantervet és nagy előkészületeket tettünk arra, hogy az új iskolaévre új tantervek alapján új tankönyveket dolgozzunk ki, s arra, hogy az átképzett tanárok, igazgatók fogják ezeknek a tanterveknek végrehajtását biztosítani.*” (PIL 867. f. 2/K-48. 57. Kiemelés tőlem — D. P.) A bukást követő hangulatról lásd pl.: *Berzeviczy Gizella* memoárját (1953. 13–50.)

³³² Szöllösi Jenő csoportvezető 1919. július 11-én írta alá, a KN 164.054/1919. VI. 2. sz. rendeletét, melyben vélhetően a korábbi távirati utasítást pontosította, egészítette ki: „A jövő 1919/20. iskolai évre a tanító- és tanítónőképző intézetek első évfolyamának működését felfüggesztem. Ezért a jövő iskolai évre az *első évfolyamba* növendékek nem vehetők fel, s a felvételi eljárás megszüntetendő. 2. A tanító- és tanítónőképző intézetek főiskolai átszervezésének munkálataival kapcsolatosan a jövő 1919/20. iskolai évre az V. évfolyamot felállítom. Az V. évfolyamra a múlt 1918/19. iskolai év folyamán képesített, továbbá az iskolai év végén végbizonyítvánnyal kibocsátott volt intézeti rendes növendékek behívandók. A behívott növendékekkel közlendők az alábbiak: az V. évfolyam hallgatása kötelező, mert tanítói állásra csak azok fognak kineveztetni, akik az évfolyamot sikerrel befejezték; az évfolyam tartama alatt államsegélyben részesülnek és szolgálati idejükbe az évfolyamon eltöltött idő be fog számíttatni. Az V. évfolyam szervezetéről egy később kiadandó rendelet fog intézkedni. E rendelkezések végrehajtásáról s az V. évfolyamra behívott növendékek számáról szóló részletes jelentés folyó év augusztus hó 10-én postára tendő.” A július 18-án érkezett rendelkezés végrehajtására a Tanácsköztársaság bukása folytán nem került sor. Augusztus 12-én Quint József budai igazgató, az immár visszaállított VKM be rendelt munkatársaként a fentiekben leírtakat visszavonó rendeletet fogalmazott: „Mint hogy a főiskolai átszervezés most nem eszközölhető, a régi rend helyreállítandó. ... [F]elszólítom az igazgatóságot, hogy az 1919/20. évi I. osztályú felvételek biztosítása tárgyában sürgősen tegye meg a szükséges intézkedéseket. A felvételeket ez alkalommal a tanári testület fogja eszközölni.” (GyMSM SL VIII. 62. 149/1919.; MOL K 502-1919-5-164595. Kiemelés tőlem — D. P.) A tanítóképzés átalakítására a forradalmak alatt született tervekről lásd a Nagy Lászlóról szóló tanulmány 2. fejezetét!

³³³ Jakab Ferenc igazgató „Jegyzései”, XJM Schleich Lajos hagyatékában.; *Schleich L.* 1962. 206., 1969. 230. (Kiemelés tőlem — D. P.)

³³⁴ Ahogy erről alább részletesen szólunk: *Hodossy Bélát és Mészáros Ignácot* soroltuk ide. Közismert nézetei miatt az egri túszedés alkalmával Szmrecsányi Lajos érsek és a főkapitán két tagja mellett lefoglalták a füzesabonyi vésztörvényszék elé hurcolták *Breznay Imrét*, az érseki tanítóképző intézet tanárát is, majd Romanelli ezredes erélyes fellépése és a lakosság egyre fenyegetőbb magatartása miatt elengedték őket. Arról, hogy e letartóztatásra Breznay Imre tevékeny ellenállása miatt került volna sor, nincs információnk. (*Csanády L. szerk.* 1918–1921. 3.; *Benkóczy E.* 1928. 126.)

³³⁵ *Bánó József, Déry Gyula, Rédei Jenő*, valamint *Szöllősiné Szántó Erzsébet, Krecsmarik Endre és Nagy Sándor*. Lásd róluk az alábbiakban.

³³⁶ *Déry (Déry) Gyula* (1888–1945) Zarándon született, *Iuliu Deheleanu* néven. A népiskolai tanítóképzőt Aradon, a polgári iskolait Budapesten végezte. Tanított Déván, Pápán, Sátoraljaújhelyen, Budapesten. 1914-ben fejezte be tanulmányait az Apponyi Kollégiumban, filozófia–pedagógia főszakon. 1915. augusztus 30-án került a sárospataki képzőbe, ahol azonnal osztályfőnök s köztartásvezető lett. 1916. február 6-án ő tartotta az Eötvös József emlékének szentelt iskolai emlékbeszédet. 1918-ban a nevelőmunkások szövetsége sárospataki jegyzője, majd a helyi szociáldemokrata szervezet elnöke, a sárospataki direktórium és a megyei tanács intézőbizottságának s a Tanácsok Országos Gyűlésének tagja lett. Budapesten szociális átképző tanfolyamon vett

részt, majd Pápa város művelődési megbízottjaként tevékenykedett. A Tanácsköztársaság bukása után „izgatás és Vörös Hadseregbe kényszerítés miatt a veszprémi kir. ügyészség Dz. 410/1920 sz. alatt nyomozólevelet adott ki ellene és letartóztatását rendelte el” — volt tanítványai segítségével folytán —, eredménytelenül. Déri bécsi és csehszlovákiai emigráció után Kolozsváron óraadó tanár volt, magyar, német oktatási nyelvű iskolák számára román nyelvi tankönyveket s egyéb, földrajzi és történelmi tárgyú munkákat írt. Részt vett a Szakszervezetek Szabad Iskolája és a Szocialista Társadalomtudományi Kör megszervezésében, szerkesztette Aradi Viktor *A Jövő Társadalma* című folyóiratát. 1926-ban a kommunista párt a Szovjetunióba küldte. Visszatérve marxista szemináriumokat tartott, az 1932. évi Dolgozók Naptárjába ateista vitacikket írt. 1934-től a Szovjetunió Barátai Szövetsége egyik vezetője. Nagyváradon a népfront-mozgalmat szervezte, majd 1936-tól Bukarestben élt. A második világháború alatt részt vett az illegális Románia Liberă szerkesztésében, s Magyarország német megszállása után Tordán üldözötteket mentett. 1945-ben kolozsvári egyetemi katedrát ajánlottak neki, de a tifuszijárvány áldozatául esett, mielőtt elfoglalhatta volna. (Hodossy B. szerk. 1915/16. 4–5.; *Választások* 1919/10. 1–3.; *Tisztújítás* 1919/11. 4.; *A Sárospatak* 1919/11. 2.; *Képviselők* 1919/12. 2.; *A sárospataki* 1919/65. 4.; Kovács D. szerk. 1917–26. 7.; MOL K 578. PTI 652. f. 2. cs. 29. ö. e. B 728/III.; E. Kovács K. SRKTGy, NK Kt. 4720. 9. és 56.; *Lehiczy A. – Gecsényi L. – Surányi R.* 1969. 15.; *Balogh E. szerk.* 1981. 392–393.; *Tóth G.* 1996. 212.)

³³⁷ Déri Gy. 1914/28. 2–4. (Kiemelés részben tőlem — D. P.)

³³⁸ Kortársaihoz hasonlóan Déri Gyula is sokat foglalkozott a háború és béke kérdéseivel: erre utal, hogy 1916. május 16-án és 1917. május 18-án ő tartotta a tanítóképzőben a békenapi beszédeket. (E. Kovács K. SRKTGy, NK Kt. 4720. 9.)

³³⁹ A cikk 1914. december 3-án jelent meg. Déri Gy. 1914/49. 6–7. (Kiemelés részben tőlem — D. P.) A tanítósnak az iskolán kívüli tevékenységéről, a szabadoktatásban való korabeli részvételéről lásd az azonos nevű VKM-előadó munkáját: Déri Gy. 1915. 4., 56–57. és 90–104.

³⁴⁰ Ezen, 1916. május 1-jén megjelent cikkével Déri Gyula a *Néptanítók Lapja* 1915. december 9-i és 30-i számaiban közzétett, „Új pedagógia” című cikkéhez kapcsolódott, melyben az anonim szerző E. Claparède-nek a századelő új pedagógiai irányzatairól közzétett kritikai ismertetését recenzálta. (Déri Gy. 1916/19. 5–7. Kiemelés részben tőlem — D. P. Vö.: *Új Pedagógia*, 1915/49. és 52.; *Claparède, E.* 1974.)

³⁴¹ Vö.: *A kommunista iskola* 1919/12. 1.

³⁴² Polányi M. 1994/I. 11–12.

³⁴³ Lásd ehhez pl.: *Durkheim, É.* 1980.; *Key, E.* 1976.; *Dewey, J.* 1976.; *Kerschensteiner, G.* 1928.; *Meumann, E.* 1974.; *Paulsen, F.* 1972.; *Köte S.* 1979/2. 10–88.; *Vág O.* 1985.; *Németh A.* 1996., 2002.; *Németh A. – Ehrenhars S.* 1999. 37–244.; *Pukánszky B. – Németh A.* 1994. 349–416. és 516–530.; *Kozma T. – Tomasz G. szerk.* 2000. 7–206.; *Zrinszky L.* 2000. 119–174.; *Sáska G.* 2005. 7–43.

³⁴⁴ Déri Gy. 1916/4. 130–134. (Kiemelés tőlem — D. P.)

³⁴⁵ Déri Gy. 1917. 238–245. (Kiemelés részben tőlem — D. P.)

³⁴⁶ *Jegyzőkönyv* 1917. 104. (Kiemelés részben tőlem — D. P.)

³⁴⁷ Pl.: *Fuchsné Eitner Milla* „a tartalmas előadásból nem látta kellőképpen kiemelkedni az ifjúságot nevelő, atyai, jóindulatú pedagógust”. (*Jegyzőkönyv* 1917. 106.)

³⁴⁸ *Jegyzőkönyv* 1917. 104–105.

³⁴⁹ *Jegyzőkönyv* 1917. 106.

³⁵⁰ *Jegyzőkönyv* 1917. 106.

³⁵¹ *Hodossy Béla* (1864–1943) tanulmányait Pápán és Csurgón, majd a budapesti Pedagógiumban végezte. 1889-ben nyelv- és történettudományi szakcsoportból és zenéből szerzett tanítóképző intézeti tanári képesítést. Az 1888/89. tanévtől tanított a sárospataki tanítóképzőben, melynek 1905-től 1923-ig igazgatója is volt, ahonnan 1925-ben vonult nyugdíjba, s ez alkalomból az év-

- könyvben pozitívan értékelték tevékenységét. Nyugdíjasként is részt vett az ének-zenei oktatás korszerűsítésében, országosan használt tankönyveket írt. *A keresztény-nemzeti politikai erők jelentős helyi reprezentánsa*, a polgári kaszinó elnöke, s a *Sárospataki Hírlap* főmunkatársa volt. Az 1918. november 1-jén megalakult Nemzeti Tanács tagja, majd alelnöke, a december 1-jén munkástanácsot választó „iparos ifjúsági egyesület” elnöke volt, majd a szakszervezetnek is tagja lett. (*A sárospataki forradalmi* 1918/45–46. 2.; *Történelmi idők* 1918/45–46. 1.; *Szervezkedés* 1918/49–50. 2.; Kovács D. szerk. 1917–26. 5–7.; Sarudy O. – Hodossy B. 1927., 1929.; Hodossy B. é. n.; Hodossy B. – Ágoston S. – Márton B. 1943.; E. Kovács K. SRKTGy, NK Kt. 4720. 12.; Ködöböcz J. 1986. 193. és 337.)
- ³⁵² Hodossy Béla nem volt jelen az 1917. február 17-i választmányi ülésen, így Déri Gyula előadásának szövegét bizonyára később, a *Magyar Tanítóképző*ben történt megjelenésekor ismerhette meg.
- ³⁵³ E. Kovács K. SRKTGy, NK Kt. 4720. 5–6. — Ködöböcz József szerint Déri Gyula a szervezet elnöke volt. (*Ködöböcz J.* 1986. 193.)
- ³⁵⁴ E. Kovács K. SRKTGy, NK Kt. 4720. 3.
- ³⁵⁵ *A sárospataki* 1918/45–46. 1.; *Történelmi idők* 1918/45–46. 1.; E. Kovács K. SRKTGy, NK Kt. 4720. 12.
- ³⁵⁶ *A sárospataki* 1918/45–46. 2.; E. Kovács K. SRKTGy, NK Kt. 4720. 22. — Nincs információnk arról, hogy Déri Gyula milyen minőségben szólalt fel a helyi Nemzeti Tanács 1918. november 15-i ülésén. Lehetséges, hogy — az erre vonatkozó felhívásnak eleget téve — a Nevelőmunkások Szövetségének képviselőjeként utóbb delegálták őt a megnövekedett létszámú (85 fős) testületbe, de az sem kizárt, hogy csak meghívottként vett részt a tanácskozáson. (*Történelmi idők* 1918/45–46. 2.)
- ³⁵⁷ *Szervezkedés* 1918/49–50. 2–3. (Kiemelés tőlem — D. P.) — A helyi viszonyokat jól ismerő E. Kovács Kálmán a *Sárospataki* polgári-liberális lapként jellemezte, olyanként, amely a *Sárospataki Hírlaphoz* hasonlóan, árnyalatnyi különbséggel ugyancsak „a kaszinó álláspontját” közvetítette. (SRKTGy, NK Kt. 4720. 3.)
- ³⁵⁸ *Szervezkedés* 1918/49–50. 2–3.; G. 1918/49–50. 1–2. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ³⁵⁹ G. 1918/51–52. 3.
- ³⁶⁰ *A Sárospataki Hírlap* tudósítója, „G” (véltetően a lap felelős szerkesztője, kiadója, Gulyás József — D. P.) kevésbé értékelté Déri Gyula hasonlatait. Különösen károsnak ítélte „az urak” elleni kitétel „ami a nép és az »úri« osztály közötti megértést, amire most nagy szükség van, nem szolgálja”. Szóvá tette még az „oroszországi állapotok csábos színekkel való ecsetelését”: „»Munkások bőrfotelekben ülnek, tábornokok, hercegek gyufát árulnak.« Hát a mi szerény véleményünk szerint ez egyáltalán nem eszményi állapot, ez kinövés a szocializmusnak.” (G. 1918/49–50. 2.)
- ³⁶¹ Rédei Jenő 1887-ben Pécsen született, természettan–vegyszer szakos középiskolai és állat-, növény-, ásványtan, kémia–természet, fizika szakos tanítóképző intézeti tanár, kétéves budapesti főreáliskolai szolgálat után, 1912 szeptemberétől tanított a sárospataki képzőben megbízott, majd az Apponyi kollégium elvégzését követően, 1913-tól segéd-, 1914 szeptemberétől rendes tanári besorolásban. A forradalmak előtti működéséről, intelligenciájáról, felkészültségéről, szorgalmáról, „az ifjúság iránti szeretetéről, nemes gondolkodásáról” elismerően szólnak a ránk maradt igazgatói értékelések. Annak már vegyes lehetett a visszhangja, hogy 1914-ben javasolta a *Magyar Tanítóképző*ben: a gyakorlati jártasságokat kívánó testant ne a pedagógusok, hanem az ehhez jobban értő biológusok oktassák. Az 1915. március 15-i iskolai ünnepség szónoka, az ifjúsági Comenius Olvasókör elnöke, szertáros és könyvtáros volt egy személyben. Beszédet mondott az Erzsébet királynénak szentelt 1915. november 19-i iskolai ünnepélyen. A helyi szociáldemokrata pártszervezet megalakításakor Rédeit alelnökké, a munkástanácsban elnökké, a pedagógus-szakszervezetben a vezetőség tagjává választották. Majd a néptanács-választások so-

- rán a járási és megyei testületbe is delegálták. Tagja, elnöke volt a járási intézőbizottságnak és a megyei művelődési osztály intézőbizottságának is. Politikai pozícióját a Tanácsköztársaság alatti Zemplén megyei politikai mező ismeretében Gecsényi Lajos „centristának” minősítette. (MOL K 502-1920-5-/66389/= 371= és K 502-1922-5-13156., valamint XIX-I-1-u-1040-R-129-1-1950.; Rédei J. 1914/9. 452.; Hodossy B. szerk. 1915/16. 5.; Választások 1919/10. 1–3.; A Sárospatak 1919/11. 2.; A megyei 1919/12. 4.; A sárospataki 1919/65. 4.; Kovács D. szerk. 1917–26. 8.; BAZML ZL VIII. 65. 435/1919.; E. Kovács K. SRKTGy, NK Kt. 4720. 9–10., 16.; Gecsényi L. 1968. 84.; Tóth G. 1996. 216.)
- ³⁶² G. 1918/49–50. 2.
- ³⁶³ G. 1918/51–52. 3. — A vár s a lakás Windischgrätz Lajos herceg (1882–1968) tulajdona volt, aki 1918. I. 25-től 1918. X. 25-ig az Országos Közélelmezési Hivatal vezetésével megbízott tárca nélküli miniszterként tevékenykedett, majd — fennállása utolsó hetében — a Monarchia közös külügyminisztériuma első osztályát vezette, s a későbbiekben a frankhamisítási per fővádlottja volt. Ő Budapesten, Bécsben, ill. Svájcban tartózkodott. A birtokot „tulajdonképpeni jószág-igazgatóként” a hercegné irányította. (Riport 1919/7. 2.; Garami E. 1922. 136–138.; Bölöny J. 1992. 418.)
- ³⁶⁴ Szociális gondolkodás 1919/6. 3.
- ³⁶⁵ Lásd erről: A szocializmus 1918/51–52. 2.; Gecsényi L. 1968/1. 7–15.; Halász Gy. 1979. 31–104.
- ³⁶⁶ Idézi: Gecsényi L. 1968/1. 11.; Halász Gy. 1979. 75–77.
- ³⁶⁷ Halász Gy. 1979. 91–97.
- ³⁶⁸ Hajdu T. 1968. 219.; E. Kovács K. SRKTGy, NK Kt. 4720. 15.
- ³⁶⁹ Valójában 1903-ban, az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt II. kongresszusán. (Krausz T. 2006/70. 151–154.)
- ³⁷⁰ Vö.: Hajdu T. 1968. 195–338.; Kende J. 1999. 119–128.
- ³⁷¹ A valóság — már addig is — ennél jóval bonyolultabb volt. (Lásd erről pl.: Donáth P. 1988. 23–28., 1989/6. 5–13., 1990. 16–33., 1990/1. 121–168.; Krausz T. 2006/70. 155–160.)
- ³⁷² Vö.: Lenin, V. I. 1917. 8–70.
- ³⁷³ Bolseviki 1919/3–4. 2.
- ³⁷⁴ G. 1919/2–3. 2.
- ³⁷⁵ Hodossy B. 1919/2–3. 1. (Kiemelés tőlem — D. P.) Vö.: Károlyi M. 1968. 505.
- ³⁷⁶ Népgyűlések 1919/4–5. 3.
- ³⁷⁷ Tükör 1919/1. 2–3.
- ³⁷⁸ Ellenforradalmi 1919/1. 3.; Ellenforradalom 1919/3. 2.; Hajdu T. 1968. 296–298.
- ³⁷⁹ Erre csak Hodossy Bélának a forradalmak utáni megnyilatkozásaiból következtethetünk, a kormánybiztossal folytatott tárgyaláson „senki sem akarta az apaságot vállalni” a február 9-re tervezett demonstrációval kapcsolatban. (Búza Béla 1919/1. 1.)
- ³⁸⁰ E. Kovács Kálmán a gyűlés időpontját — tévesen — 1919. január 19-ére tette. (SRKTGy, NK Kt. 4720. 29.)
- ³⁸¹ Népgyűlések 1919/4–5. 3. (Kiemelés tőlem — D. P.) — Déri Gyulának az egyesülési és gyűlekezesi szabadságról szóló, 1919. január 2-i III. néptörvény rendelkezéseivel ellentétes fellépése Zemplén megyében korántsem volt precedens nélküli: a sátoraljaújhelyi szociáldemokraták már 1918 novemberében megakadályozták a Polgári Radikális Párt helyi szervezetének megalakulását. (Az 1919. évi törvények 16–17.; Halász Gy. 1979. 66.)
- ³⁸² A Sárospatak c. lap „Nyílt tér” rovatában közzétették 5 végzett tanítóképzős nyilatkozatát: „felháborodással értesültünk azokról a támadásokról, amelyeket a sárospataki ősi gondolkozású irigyek indítottak Déri Gyula tanítóképző intézeti tanár úr személye kapcsán az intézet tanítóképzése ellen. ... A nevezett intézetben a tanítóképzés magas, a kor szellemének megfelelő színvonal áll. ... [Ebben] az oroszlánrészt kétségtelenül Déri tanár urat illeti. Aki nemcsak a szorosan vett tanítói mesterségre tanított meg bennünket kiválóan, hanem öntudatos tanítókká és emeltfe-

jű emberekké is nevelt bennünket! Aki éles előrelátásával megmutatta nekünk azt a politikai irányt is, amely az emberiség és édes hazánk boldogságát is méhében hordja, s amely a diadalmas forradalom napján győzedelmeskedett is: *a szociáldemokráciát! Ami a vallást illeti, azt mindenkor, mindenki magánügyének tekintette, sohasem tett előttünk istentagadó nyilatkozatot, jóllehet kötelességszerűen megmutatta azt az újabb világnézeti perspektívát, amelyet a modern tudományok... ebben a kérdésben elfoglálnak. Bölcs tanításait mindig igazolta az élet!*” — állították. (Nyilatkozat 1919/7–8. 4.)

³⁸³ Búza Béla 1919/1. 1. (Kiemelés tőlem — D. P.) Lásd ehhez: Mérei Gy. 1969. 203–209.; Gergely J. 1998. 451.

³⁸⁴ Búza Béla 1919/1. 1–2.

³⁸⁵ E. Kovács K. SRKTGy, NK Kt. 4720. 21. (Kiemelés tőlem — D. P.)

³⁸⁶ Lásd ehhez pl.: Károlyi M. 1968. 504–513.

³⁸⁷ Búza Béla 1919/1. 2.

³⁸⁸ Búza Béla 1919/1. 2.

³⁸⁹ *Ellenforradalmi* 1919/1. 3. Vö.: Láncki J. 1908. 9–74. — A köztársaság védelmére hivatkozó, de valójában a proletárdiktatúra megteremtését célzó Déri Gyulát bizonyára nem zavarta az az öszszefüggés, melyre egy közelmúltbeli interjújában Nádas Péter hívta fel a figyelmet: „*a demokratikus politikai életben morális megfontolások alapján a törvényt nem lehet felülírni.* Abban a pillanatban, amikor egy személy, egy testület vagy akár az utcán hangoztatott közvélekedés felülírja a törvényeket, az alkotmányosság szűnik meg. *Diktatúra lesz belőle,* amelyben az úri jókedv vagy a hatalmi konstelláció szerint tologatják jobbra vagy balra a törvényeket.” (Nádas P. 2007. 4. Kiemelés tőlem — D. P.)

³⁹⁰ *Ellenforradalom* 1919/6–7. 4.; *Tiltakozás* 1919/6–7. 4.

³⁹¹ *Ellenforradalom* 1919/7–8. 1.; Szabó S. 1919/7–8./I. 1

³⁹² *Ellenforradalom* 1919/3. 1–2.

³⁹³ A helyi szociáldemokrata, szocialista lapokban, így a *Népkarat*ban is, a cikkek többsége anonim jelent meg, csak ritkán szignálták a szerzők írásait. Pozíciójából és íráskészségéből adódóan Déri Gyula sok cikket írt a névtelenül megjelenők közül is. Közülük néhány — a szignált írásai-val való stílus, gondolati rokonság révén — viszonylag nagy biztonsággal azonosítható, másoknál nagyobb a bizonytalanság.

³⁹⁴ *Véleményszabadság* 1919/3. 1. — A *Népkarat* érvelése a szociáldemokrata párt által akkoriban képviselt álláspontot tükrözte: választási programjukban „fekete és vörös ellenforradalomról” írtak, melyek „egymásból táplálkoznak, egymásnak szállítják az agitációs anyagot”. (Böhm V. 1923. 177.; Hajdu T. 1968. 344.)

³⁹⁵ E. Kovács Kálmán is úgy vélte, hogy a *Népkarat* vezércikkeinek jelentős részét — a szerkesztő Lányi Menyhért munkáját segítve — Déri Gyula írta. (SRKTGy, NK Kt. 4720. 27.; *Ködöböcz J.* 193.)

³⁹⁶ *Mit akarunk* 1919/1. 1. (Kiemelés tőlem — D. P.)

³⁹⁷ *Gyerekek* 1919/2. 1. (Kiemelés részben tőlem — D. P.)

³⁹⁸ *Nem kérünk mi* 1919/4. 1. (Kiemelés tőlem — D. P.) Vö.: Szén J. 1919/4–5. 4.

³⁹⁹ *Ugye elvtárs* 1919/5. 1. (Kiemelés tőlem — D. P.)

⁴⁰⁰ Lásd erről: *Riport* 1919/1. 2.; *Szégyenpadon* 1919/1. 1.; *Hírek* 1919/7–8. 2–3.

⁴⁰¹ Lásd: Déri Gy. 1919/3–4. 1–2., 1919/5–6. 1–2.

⁴⁰² E megjegyzésével Déri Gyula a riválisokhoz tartozó Buza Lászlóra és Hodossy Bélára utalt, akik egy 1913-ban, a népiskolák V. és VI. osztályai számára megjelentetett magyar alkotmánytan tankönyvükben a következőket írták: „Minden magyar ember tisztelettel és hódolattal viseltetik a koronás király iránt, mert ő bölcsen kormányozza az országot, és sohasem egyes polgároknak, hanem mindig az egész népnek a javát nézi. Köztársaságban, ahol nincs király, megtörténhetik, hogy a hatalmasabbak, akik az országot kormányozzák, csak a maguk javát nézik; olyan önzők,

hogy a gyengébb polgártársaikról megfélemeznek. De a király, aki mindnyájunk felett áll, egyformán szereti az ország minden lakosát és akkor boldog ő is, ha országának minden polgára boldog.” (Buza L. – Hodossy B. 1913. 47.)

- ⁴⁰³ Déri Gy. 1919/5–6. 1–2. (Kiemelés részben tőlem — D. P.) Vö.: *Szellemi munkások* 1919/9. 1–2.
- ⁴⁰⁴ Déri Gy. 1919/3–4. 2. — Szabó Sándor, a *Sárospatak* szerkesztője, a következő megjegyzéssel közölte Déri idézett cikkeit is: „E közlemény minden pontjával, stílusával nem értünk egyet; nem értünk egyet az osztályok elleni izgatással sem: ez a szocializmusnak nem célja. Mi a társadalmi osztályok közötti együttműködést, szeretetet hirdetjük, mert szeretet nélkül nincs igazi élet, az igazság utat tör magának minden körülmények között.” (Sárospatak, 1919. 5–6. sz. 1.)
- ⁴⁰⁵ Nyilatkozat 1919/9–10. 2.
- ⁴⁰⁶ Nyisztor György (1869–1956) az országos földmunkásmozgalom népszerű szónoka, baloldali szociáldemokrata, majd kommunista, a Tanácsköztársaság alatt népbiztos volt. (Bölköny Gy. 1992. 359.)
- ⁴⁰⁷ Hodossy B. 1919/8–9. 1–2. (Kiemelés részben tőlem — D. P.)
- ⁴⁰⁸ E. Kovács K. SRKTGy, NK Kt. 4720. 41–44. 16–17.
- ⁴⁰⁹ Szakmozgalom 1919/3. 3. (Kiemelés tőlem — D. P.) Lásd ehhez: *A tanárok* 1919/1. 4.
- ⁴¹⁰ Ma még tisztázatlan okból (nem vették fel, nem tudott/akart részt venni) Hodossy Béla nem volt ott a többször említett budapesti szociális átképző tanfolyamon, melyet Déri Gyula (Váczy Ferenchez, Lechnitzky Gyulához hasonlóan) látogatott.
- ⁴¹¹ Utalás az 1919. január 5–11. között zajlott, leverett berlini Spartacus-felkelésre.
- ⁴¹² Vö.: *Bresztovszky E.* 1909. 40–45.
- ⁴¹³ Vö.: *Jászi O.* 1918–24. 92–97. 82. és 89.
- ⁴¹⁴ Lásd pl.: *Ismeretterjesztő* 1919/7. 2., 1919/9. 3.
- ⁴¹⁵ Javítottuk: a szövegben „3000 ezer” szerepelt.
- ⁴¹⁶ Akkoriban egy alkalommal a hatóságok mindenkinek 4 kg lisztet biztosítottak.
- ⁴¹⁷ Kulturális, szociális és érdekképviseleti tevékenységükhöz lásd pl.: *Munkásgimnázium* 1919/4. 2.; *Riport* 1919/4. 2., 1919/5. 2.; *Uradalmi cselédek* 1919/4. 1–2.
- ⁴¹⁸ A felsorolt — a korabeli szociáldemokraták által nagyra tartott — teoretikusok, tudósok, munkásmozgalmi vezetők: Marx, Karl (1818–1883), Engels, Friedrich (1820–1895), Jaurès, Jean (1859–1914, Loria, Achille (1857–1943), Adler, Friedrich (1879–1960), Kropotkin, Pjotr (1842–1921).
- ⁴¹⁹ *Szociális gondolkodás* 1919/6. 3–4. (Kiemelés részben tőlem — D. P.)
- ⁴²⁰ „Az alkotmányozó nemzetgyűlési választásokról” és „A nemzetgyűlési, valamint a törvényhatósági és a községi választójogosultság igazolására szolgáló szavazóigazolványokról” címet viselő XXV. és XXVI. néptörvényeket lásd: *Az 1919. évi* 160–199. Lásd továbbá: *Károlyi M.* 1968. 510–513.
- ⁴²¹ Ez sem csupán sárospataki sajátosság volt: *Garami Ernő* visszaemlékezése szerint „a szociáldemokrata párt legtöbb vezetője és tömegeinek legnagyobb része... fanatikus elszántsággal akart felszívni minden réteget, minden osztályt, minden politikai pártot, és akart egyeduralkodó lenni az egész országban”. „A szociáldemokrata párt egyes tagjai és szervezetei részéről kifejtett nyomás a nem szocialista rétegekre a választások időpontjának közeledtével mind erősebbé lett.” (1922. 83. és 99.)
- ⁴²² Lásd ehhez: *Károlyi M.* 1968. 290–291.; *Jászi O.* 1918–24. 92–97.
- ⁴²³ Lásd ehhez: *Károlyi M.* 1968. 502–503.
- ⁴²⁴ *Választás* 1919/6. 1.
- ⁴²⁵ *Heti krónika* 1919/7. 3. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ⁴²⁶ Lásd erről pl.: *Károlyi M.* 1968. 295–305.; *Böhm V.* 1923. 238–270.; *Garami E.* 1922. 109–130.; *Jászi O.* 1918–24. 103–130.; *Hajdu T.* 1969. 23–60., 2004. 390–392.; *L. Nagy Zs.* 1965. 74–83., 1995. 34–42., 1998. 377–380.; *Ormos M.* 1983. 160–227., 1998. 43–55.; *Litván Gy.* 1996. 269–

- 280.; Kende J. 1998. 258–259.; Romsics I. 1999. 121–129.; Salamon K. 2001. 114–138.; Romsics I. szerk. 2007. 782–785.
- ⁴²⁷ Személyi hírek 1919/7. 3–4.
- ⁴²⁸ Proletárdiktatúra 1919/7. 1.
- ⁴²⁹ Munkások 1919/7. 1.; Jegyzőkönyv 1919/7. 3.
- ⁴³⁰ A Forradalmi 1919/I. 13.
- ⁴³¹ Proletárdiktatúra 1919/7. 1
- ⁴³² Károlyi Mihály szerint a választási harc idejére „a szocialisták már annyira elhatalmasodtak, hogy sok helyütt a forradalomban részt vett pártok választási szabadságát sem tartották tiszteletben”. (1968. 511.) Így emlékezett Garami Ernő is: „pártomon belül sok helyen azok kerekedtek fölül, akik a polgári szervezkedésre még akkor is vad haraggal csaptak le, ha az októberi forradalom alapján álló, velünk szövetségben lévő pártokról volt szó”. (1922. 83.) Március 15-én, Budán a Károlyi-párt választási gyűlését „munkások megakadályozták és Vass minisztert inzultálták” — olvashatjuk Böhm Vilmos visszaemlékezésében. (1923. 235. és Károlyi M. 1968. 302.) Még az is komolyan felmerült szocialista körökben, hogy amennyiben nem sikerülne többséget szerezniük a választásokon, „a párt kénytelen lenne felborítani az egész helyzetet”, s „akkor munkások [az orosz példa nyomán — D. P.] fegyveres erővel fogják e nemzetgyűlést szétverni”. (Garami E. 1922. 100.; Jászi O. 1918–24. 93.)
- ⁴³³ A jégen 1919/7. 1. (Kiemelés tőlem — D. P.) — A szociáldemokrata pártra s a bolsevizmusra való egyidejű hivatkozás mutatja, hogy a két párt egyesülésének időszakában „megszűnt a különbség” a baloldali szociáldemokraták egy része s a kommunisták, vagy — Jászi Oszkár szavaival — „a bolsevizmus és szocializmus között”. (Jászi O. 1918–24. 93.)
- ⁴³⁴ N. 1919/8. 1. (Kiemelés tőlem — D. P.) — A Budapestről Sátoraljaújhelyre visszatért Bettelheim Ernő 1919. március 26-án ezt így fogalmazta meg: „Most itt az ideje, hogy az elnyomottak elnyomókká legyenek!” (Idézi: Hegyi Gy. 1979. 119.)
- ⁴³⁵ Rédei Jenő 1919. március 25-én lett a sárospataki direktórium elnöke. (Megalakult 1919/8. 2.)
- ⁴³⁶ Vörös Újság, 1919. június 12. 4.
- ⁴³⁷ A Tanítók 1919/9. 4.
- ⁴³⁸ „Szabó elvtárs” 1919/8. 4. Vö.: A vallásoktatás 1919/5. 2.
- ⁴³⁹ Ismeretterjesztő 1919/9. 3.
- ⁴⁴⁰ Ahogy az alábbiakban, a 2.3.3.3.2. alfejezetben látható, Déri Gyula e „lehiggadást” korántsem vitte túlzásba...
- ⁴⁴¹ Az intellektuel Déri 1919/9. 3. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ⁴⁴² Déri Gyula és Rédei Jenő a járási néptanács és intézőbizottsága, majd a megyei néptanács tagjai lettek. Déri Gyulát delegálták a Tanácsok Országos Gyűlésébe is. Rédei Jenő a megyei művelődési osztály intézőbizottságának tagja, s egy időre elnöke lett. (A választások 1919/10. 1.; A Sárospatak 1919/11. 2.; Képviselők 1919/12. 2.; A megyei 1919/12. 4.
- ⁴⁴³ A Forradalmi Kormányzótanács 1919. március 25-én kelt V. számú rendelete valójában súlyos — s „csak” rendkívüli esetben halálos — ítéletet helyezett kilátásba a köznyugalom megzavarására álhíreket terjesztőkkel szemben. (A Forradalmi 1919/I. 16.)
- ⁴⁴⁴ Ahogy az alábbiakból kiderül, a csehek Sárospatakról történt kiszorítása után a nevezettek közül Hodossy Bélát és Kiss Sándort (a Sárospataki Hírlap főmunkatársát, a Nemzeti Tanács volt elnökét — D. P.) a megszállókkal való együttműködés, árulás vádjával lefogták. (E. Kovács K. SRKTGy, NK Kt. 4720. 47.)
- ⁴⁴⁵ Itt Gulyás Józsefnek a kommunizmus, az anarchizmus kritikájáról szóló korábbi — a városban közismert — írásaira utaltak ironikusan.
- ⁴⁴⁶ Felesleges rovat 1919/9. 4. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ⁴⁴⁷ Tisztújítás 1919/11. 4. Vö.: A polgári kaszinó 1919/4. 4.
- ⁴⁴⁸ Vö.: Az agitátor-iskola újjászervezése 1919/70. 3.

⁴⁴⁹ *Átalakulás* 1919/9. 2. (Kiemelés tőlem — D. P.)

⁴⁵⁰ A Becker András, Kriskó József, Stefán János és Leskó István (hadnagy, a sárospataki nemzetőrség volt parancsnoka) vezette ellenforradalmi kísérletre a községi és járási néptanácsválasztásokat megelőző napon, 1919. április 7-én (Halász Gyula szerint — tévesen — 6-án) került sor, amikor a többségükben környékbeli falvakból (Herceghút, Bodroghalász) érkezettekkel álló, botokkal felfegyverkezett tömeg élén a község háza elé vonultak, ahol Becker „földmunkás”, az országos gazdaszövetség helyi képviselője beszédet mondott (a földek államosítását, a hitoktatás eltörlését ostromozta, antiszemita megjegyzésekkel), majd a szesztilalmat megszegve bort ivott és kínált az összegyűlteknél, ezért szóváltásba keveredett a direktórium székhelyéül szolgáló épületet védő vörösrőrkkel, akik közül Czientner Józsefet megkéselte, majd pisztollyal halálosan megsebesítette. Az incidens során Csókás, Bodonyi, Durányik és Papp vörösrők is súlyos (egy korabeli túlzó tudósítás szerint kettejük halálos) sérülést szenvedett. Ezt követően Beckert elfogták. A megyei forradalmi törvényszék elnökhelyettese, Galamb József és bírái, Morvai Endre és Hencz Miklós, Láng István vádbeszédét s egy „ismeretlen” védőbeszédét követően „ellenforradalmi felkelésért” még délután elítélték, s még aznap este nyilvánosan felakasztották. A többiek ügyét Sátoraljaújhelyen április 8–9-én tárgyalta a forradalmi törvényszék. Kriskó Józsefet április 9-én ott végezték ki. Stefán 10, Leskó 5 s többen 2 éves börtönbüntetést kaptak. (*Letörtük* 1919. 1.; *Az ellenforradalom* 1919/10. 2–3.; *Népítélet* 1919/16. 1–2.; *Bolonyi elvtársnál* 1919/11. 2.; *E. Kovács K.* SRKTGy, NK Kt. 4720. 12. és 30–31.; *Böhm V.* 1923. 399.; *Gecsényi L.* 1968. 78–80.; *Halász Gy.* 1979. 189–193.; *Gerencsér M.* 1993. 72.)

⁴⁵¹ HL IV. 92. a III. Hadtest Forradalmi Törvényszékének iratai, 21. ő. e. az 1919. június 26-i tárgyalás jegyzőkönyvében. A megszállás alatt történekről lásd: *Gecsényi L.* 1968. 95–99.; *Halász Gy.* 1979. 210–214.; *E. Kovács K.* SRKTGy, NK Kt. 4720. 41–44.

⁴⁵² „A legalávalóbban a sárospataki állami elemi népiskolai tanítóképző intézet *Hodossy Béla* nevű igazgatója járt el, aki a tanári pedantériára valló olyan pontossággal denunciálta tanártársait, mintha csak a tankerületi főigazgatónak írt volna pontos jelentést a tanulók szorgalmáról és előrehaladásáról. Ez az aljas és jellemtelen fráter 301/1919. számú átiratában többek közt a következőket írja: »A megszálló katonai csapatok tekintetes parancsnokságának, Sárospatak. Folyó [május — D. P.] hó 12-én kelt bizalmas fölhívására tisztelettel jelentem, hogy a sárospataki állami tanítóképző intézet alkalmazottai közül kik és milyen mértékben vettek részt a kommunista mozgalmakba, külön mellékletben felsorolva azokat, akik vezető vagy propagandaszerepet töltek be« — olvashatjuk a lapban. (Vörös Újság, 1919. június 12. 4.)

⁴⁵³ Az ellene folyó per során *Hodossy Béla* elismerte, hogy a megjelentetett szöveg tőle származik. (HL IV. 92. a III. Hadtest Forradalmi Törvényszékének iratai, 21. ő. e. az 1919. június 26-i tárgyalás jegyzőkönyvében.)

⁴⁵⁴ *Déri Gyuláról* (1888–1945) lásd bővebben a 2.3.3.3.1.1. és 2.3.3.3.3.2. alfejezetekben!

⁴⁵⁵ *Rédei Jenő* a sárospataki direktórium elnökeként többször összeütközésbe került az igazgatóval, az idős pedagógus által helytelenített rendeletek erőltetése és a képző épületének, eszközeinek a párt, ill. a karhatalom céljaira való igénybevétele, valamint a növendékeknek a forradalom ügyéért való mozgósítása miatt. (MOL K 502-1922-5-13156.)

⁴⁵⁶ A Tanácsköztársaság bukása után *Szabó Józsefet* „a kommunizmus alatti szereplése miatt” állásától megfosztották. (*Ködöböcz J.* 1986. 196.)

⁴⁵⁷ *Székelly Géza* (1884–?) középiskolai rajztanár 1909-től polgári iskolákban tanított. 1917. november 15-én került a sárospataki képzőbe. A fentiekben írtakon kívül, a helyi tanítói szakszervezet megalakulásakor a vezetőség tagjává is megválasztották. A Tanácsköztársaság bukása után eljárárs indult ellene, s a VKM 1920. január 10-i fegyelmi döntése nyomán (*nyilvános dorgálás és áthelyezés*) került Budapestre, majd — az 1920. évi XI. tc. 4. szakasza alapján — 1925-ben *kényszernyugdíjazással az állami szolgálatból elbocsátották*. Ettől kezdve a budapesti izraelita hitközség alkalmazta őt, előbb polgári iskolai, majd 1930-tól gimnáziumi tanárként. 1945-ben

- rehabilitálták, visszavették az állami gimnáziumi tanárok közé. 1946-ban, saját kérésére, nyugdíjazták. (BAZML ZL VIII. 65. 435/1919.; MOL XIX-I-1-f-3t-Székely Géza-76329/1945. és -g-56-11-sz-1946.; Kovács D. szerk. 1917–26. 8.; E. Kovács K. SRKTGY, NK Kt. 4720. 16–17.)
- ⁴⁵⁸ Az 1881-ben született Kovács Dezső, a polgári iskolák nyelv, történet és ének tantárgyaira képzett rendes tanár (aki Hodossy Bélát helyettesítette 1919-ben, majd 1923-tól átvette az intézet igazgatását) 1905-től; az 1883-as születésű Tanács Imre történelem és földrajz szakos tanító-képző intézeti és középiskolai tornatanítói képesítésű rendes tanár 1909-től; az 1889-ben született Tóth Mihály, elemi iskolai tanítói oklevéllel rendelkező gyakorlóiskolai tanító 1910-től dolgozott a sárospataki képzőben, *történetünk idején tehát, a harminc éve ott működő igazgató mellett, immár 8–15 éve, eltérően az 1–7 éve ott tanító — a forradalmi eszmék iránt nagyobb affinitást mutató — kollégáiktól.* (BAZML ZL VIII. 65. 435/1919.; Hodossy B. szerk. 1916/17. 8–9.; Kovács D. szerk. 1917–26. 7–8. Vö.: Ködöböcz J. 1986. 337–338.)
- ⁴⁵⁹ Vörös Újság, 1919. június 12. 4.
- ⁴⁶⁰ Gecsényi L. 1968. 101–102.; E. Kovács K. SRKTGY, NK Kt. 4720. 45.
- ⁴⁶¹ Ezt Bollmann Jenő beismerte az 1920. október 10-i kihallgatási jegyzőkönyvben. (BAZML ZL VII. 2. b. B 2818/4/1920.)
- ⁴⁶² „A cseh uralom alatt elkövetett árulás miatt letartóztatták Hodossy Bélán kívül Cziráky Károly jegyzőt, dr. Kiss Sándor ügyvédet, Csontos József gimnáziumi tanárt, Lippe Béla szolgabíró, Harsányi Gyula járásbíró és Molnár János községi főbíró” — olvashatjuk E. Kovács Kálmán tanulmányában. (SRKTGY, NK Kt. 4720. 47.)
- ⁴⁶³ Hodossy Béla beszámolója szerint. (MOL K 502-1919-5-157261. és -1922-5-13156., valamint Kovács D. szerk. 1917–26. 4.)
- ⁴⁶⁴ HL IV. 92. a III. Hadtest Forradalmi Törvényszékének iratai, 21. ö. e. az 1919. június 26-i tárgyalás jegyzőkönyve. (Kiemelések tőlem — D. P.)
- ⁴⁶⁵ E vádak súlyát mutatja, hogy a román csapatokkal, ill. ellenforradalmi fegyveresekkel való összejátszásért 1919. április 22-én a sátoraljaújhelyi forradalmi törvényszék Papp József földbirtokost, Jónás Aladár dolhai főszolgabíró halálra, Rákos Simont 15 évi szigorú fogházbüntetésre ítélte. (*Ellenforradalmárok* 1919/26. 3–4.)
- ⁴⁶⁶ A jegyzőkönyvben tévedésből Székely Béla szerepelt, javítottam — D. P.
- ⁴⁶⁷ Vagy az látható, hogy jelentéktelen politikai szereplők lévén, *Hodossy Bélának velük szemben akkor még nem volt személyes, sürgős „törlesztenivalója”.*
- ⁴⁶⁸ E növendék nevét a ránk maradt dokumentumok Bolman, Bolmann, Bohlman és Bollmann formában emlegetik. A VKM hivatalos anyagai és Ködöböcz József, a sárospataki képző tanára, történetírója az utóbbit használják, ezt követjük.
- ⁴⁶⁹ *Mindenkit utolér* 1919/45. 3.; Sarlós B. 1959. 192–196. Lásd továbbá: Halász P. – Kovács I. – Peschka V. szerk. 1959. 226–228. és 232–237.; Réti L. 1970. 196. oldalt és az azt követő 53. pecsétet.
- ⁴⁷⁰ HL IV. 92. a III. Hadtest Forradalmi Törvényszékének iratai, 21. és 30. ö. e. az 1919. június 26-i ítéletből. (Kiemelés tőlem — D. P.) Hodossy Béla talán az utolsó mondat alapján említette a halálos ítélet mérlegelését. Lásd továbbá: BAZML ZL VIII. 65. 16. d. 398., 449. és 511/1919., valamint 5/1920.; BAZML ZL VII. 2. b. B 2412/1/1920. és B 2818/4/1920.; Kovács D. szerk. 1917–26. 3–4. Vö.: Hetes T. szerk. 1959. 248–249.)
- ⁴⁷¹ BAZML ZL VII. 2. b. B 2412/1/1920. az 1901/1919. számú csatolt dokumentumban.
- ⁴⁷² BAZML ZL VII. 2. b. B 2818/4/1920. az 1920. szeptember 7-i kihallgatási jegyzőkönyvben.
- ⁴⁷³ E. Kovács K. SRKTGY, NK Kt. 4720. 53.
- ⁴⁷⁴ Mivel Beckerék a helyi tanács hatalom megdöntésére készültek, Rédei Jenő annak elnökeként mindenképpen részt vett az ellenforradalmi kísérlet elfojtásában — amit egy korabeli jelentés a sátoraljaújhelyi megyei direktóriumnak tulajdonított. S bár a VKM vizsgálóbizottságának záró megállapításai között — négy a törvényszék tevékenységéről közvetlen tapasztalattal nem ren-

delkező tanúra hivatkozva — azt írták, hogy Rédei „Beckert és Kriskót, mint ellenforradalmárokat letartóztattatta, mindkettőt felakasztatta”; valójában arról, hogy szerepe lett volna az ítéletekben — a forradalmi törvényszék tagjait 1920 júniusában felelősségre vonó — sátoraljaujhelyi királyi törvényszék sem tett említést. Igaz, a *Népkarat* aznapi rendkívüli számában, még a forradalmi törvényszék megérkezése előtt kihirdették, hogy 3 személynél többnek csoportosulni, fegyvert, késeket maguknál tartani tilos, mert akinél ilyet találnak, „az halállal bűnhődik”, s azt is, hogy a forradalmi törvényszék ítéleteit „nyomban végrehajtják”. A fegyelmi vizsgálat során volt, aki azt állította, hogy Becker Andrásnak a községháza vaskapujára történt felakasztása előtt Rédei beszédet mondott, „hogy a népet hasonló mozgalomtól elrettentse”. A korabeli tudósítások egyike sem tesz említést ilyen beszédre, sőt leírásukból az derül ki, hogy ilyen beszédre ott nem került sor. Rédei Jenő április 8-án, Czentner József temetésén mondott két rövid búcsúztató beszédet. Elképzelhető, hogy ott tett a megtorlásra utaló megjegyzéseket, de erről a ránk maradt tudósítások nem tettek említést. (*Letörtük* 1919. 1.; *Czentner elvtárs* 1919/10. 1.; PIL 613. f. 13/9. 799/1920.; MOL K 502-1922-5-13156.; MOL K 807. PTI 601.f. 3. cs. 10 ő. e. 63.)

⁴⁷⁵ Lásd ehhez: Kovács D. szerk. 1917–26. 4.

⁴⁷⁶ A tanúvallomások alapján a VKM vizsgálóbizottsága is magáévá tette az igazgató véleményét, ám a VKM 1920 június 14-i fegyelmi határozatába — eltérően bizonyos rendőrségi körözésektől, de hasonlóan a Sátoraljaujhelyi Kir. Ügyészség 120. El. 16. E. számú nyomozó leveléhez — nem kerültek be a Rédei politikai gyilkosságban való közvetett részvételére utaló kitételek: „Mint a sárospataki direktórium és a Zemplén vármegyei közművelődési osztály elnöke, tanári kötelességeinek elhanyagolásával cselekvőleg részt vett a proletárdiktatúra érdekeinek támogatásában és szolgálatában; részes volt több letartóztatásban, így az igazgatóéban is; agitációs és vallásellenes beszédeket tartott, a tisztviselőket a forradalmi törvényszékkel való fenyegetés útján idézte a fogadalom letételére; a magántulajdont is megsértette Hg. Windischgrätzzel szemben. Ezen alkotmányellenes és terrorisztikus ténykedéseiben az állammal, másrészt a tanári hivatással szemben elkövetett súlyos fegyelmi vétséget állapítottam meg, melyet súlyosbít az a tény, hogy letartóztatása után fogságából megszökött. Ezért... őt állásvesztésre ítélem, azzal a hozzáadással, hogy ezen rendelet keltétől számítandó öt éven belül nyilvános vagy nyilvánossági joggal rendelkező tanintézetben sem tanítói, sem tanári szolgálatra nem alkalmazható.” (MOL K 502-1920-1922-5-66389/ =371= Sárospatak) Mivel Rédei Jenő — 9 hónapi fogság után, Szabó Jánossal, Füzi Bertalannal és Jánossal, Lányi Menyhérttel, Begella Jánossal és Zöldhegyi Jánossal — 1920 áprilisának első napjaiban a sárospataki börtönből megszökött s 1945-ig Csehszlovákiában, emigrációban, a szociáldemokrata párt tagjaként élt, tevékenykedett, magyar bíróság nem ítelt ügyében. 1921-től az érsekújvári főgimnáziumban, 1938 szeptemberétől a pozsonyi magyar tanítóképzőben, majd a gimnáziumban tanított 1945 júniusáig. Akkor „a Szlovákiában dühöngő magyarüldözés” közepette, „állástól, fizetéstől, lakástól és állampolgárságtól megfosztva, az internálás állandó veszélyének kitéve” Magyarországra menekült, ahol rehabilitálták, s — 1950-es nyugdíjazásáig — állami gimnáziumi tanárként, majd igazgatóként alkalmazták a budapesti Zrínyi Miklós s a Fáy András gimnáziumokban. Biológiai, élettani témájú tankönyvet írt az általános iskola VIII. osztályosai számára. (MOL XIX-I-1-f-81992/1945. és XIX-I-1-u-1040-12-129-1-1950.; MOL K 578. PTI 652. f. 2. cs. 29. ő. e. B 728/III.; PTI 652. f. R-250.; E. Kovács K. SRKTGY, NK Kt. 4720. 56.; *Lehiczy A. – Gecsenyi L. – Surányi R.* 1969. 50–51.)

⁴⁷⁷ MOL K 502-1922-5-13156.; BAZML ZL VII. 2. b. B 2412/1/1920., B 2818/4/1920. és B 1870/1/1920.

⁴⁷⁸ BAZM ZL VII. 2/b. B. 2412/1/1920. (Kiemelések tőlem — D. P.)

⁴⁷⁹ Ha valóban így történt, Székely Géza így „törleszthetett” az igazgató jelentése nyomán a csehek által történt lefogásáért.

⁴⁸⁰ Hodossy Béla fellépései nyomán a VKM 157.756/1920. VIII. b. számú határozatával *Bollmann Jenőt* a Tanácsköztársaság alatti — vallásoktatás elleni és istentagadó — megnyilvánulásai mi-

att az összes hazai tanintézetből kizárta. (BAZML ZL VIII. 65. 16. d. 5/1920.; MOL K 502-1920-5-157756) Ugyanezen cselekedeteiért a Sátoraljaújhelyi Kir. Törvényszék 1920. november 9-én „folytatólagos izgatás” miatt 1 évi és 6 hónapi börtönbüntetésre ítélte őt. (BAZML ZL VII. 2. b. B. 2818/4-1920.; PIL 652. f. B-2939.) E törvényszék, hasonló vádak alapján *Diószegi Mórt*, a tanítóképző ifjúsági szakszervezetének Tanácsköztársaság alatti titkárát, 1920. július 23-án 10 havi börtönrre ítélte. (BAZML ZL VII. 2. b. B. 1870/6-1920.; PIL 652. f. D-582.) Ugyanezért a VKM 63.609/1921. VIII. b. számú rendeletével ugyancsak kizárta őt az ország összes iskoláiból. (MOL K 502-1921-5-63609.; BAZML ZL VIII. 65. 16. d. 34., 94. és 111/1921.)

⁴⁸¹ A törvényszék Bollmann Jenőt — bizonyíték hiányában — felmentette a Hodossy Béla feljelentése nyomán emelt, „a személyi szabadság sérelmére elkövetett bűncselekmény” vádjá alól, mivel nem találta igazoltnak, hogy Bollmann feljelentése és az igazgató 15 évre ítéltése között „okozati összefüggés lett volna”. (BAZML ZL VII. 2. b. B. 2818/4-1920.)

⁴⁸² BAZML ZL VII. 2. b. B. 2818/4/1920. az 1920. szeptember 7-i kihallgatási jegyzőkönyvben. — Antiszemita motívumokra utalhat, hogy a tanévben történekekről szóló beszámolóban — az értesítőben — Diószegi Mór és Bollmann Jenő kizárását így közölték: a növendékek közül „többen beálltak, helyesebben bekényszerültek a Vörös Hadseregbe. Azonban *igazi kommunista érzelmű növendék alig akadt közöttük. E címen mindössze két zsidó tanulót távolítottunk el később intézetünkől, a többi igazoltatott.*” (Kovács D. szerk. 1917–26. 4.) Erre utalhat az is, hogy a kir. tanfelügyelővel folytatott levelezésükben Diószegi (Grósz) Mórként emlegették az egyik kizárt növendéket. (BAZML ZL VIII. 65. 16. d. 34. és 111/1921.) Lehetséges, hogy a forradalmak alatt csak szerényebb szerepet játszó, az állami szolgálatból való eltávolítása után a budapesti izraelita hitközség által foglalkoztatott *Székely Géza* elleni — javarészt feltevésekre, hallomásokra alapuló — vádjai is ilyen motívumokra vezethetők vissza. (BAZML ZL VII. 2/b. B. 2412/1/1920.) Ez korántsem volt példa nélküli a tanító(nő)képzőkben. *A budapesti II. kerületi állami tanítónőképző* 1920. január 3-i tanári értekezletének jegyzőkönyvében olvashatjuk: „a tanári testületnek a zsidó fajhoz tartozó tagjai tartottak össze a proletárdiktatúra szolgálatában”. (MOL K 502-1919-6-210666. Kiemelések e jegyzetben tőlem — D. P.) Mindazonáltal — az 1920. szeptember 25-i kihallgatási jegyzőkönyv tanúsága szerint — Bollmann Jenő bizonyítványát az akkoriban betegszabadságon lévő Hodossy Bélát helyettesítő Brunowszky Rezső igazgató nem adta ki. (BAZML ZL VII. 2. b. B. 2818/4/1920.)

⁴⁸³ Hodossy Béla „a régi világ”, a keresztény-nemzeti tábor ismert személyiségeként, a direktórium elnökének személyes politikai ellenlábasként könnyen felkerülhetett a potenciális polgári túszok listájára. Az 1919. április 22-én a megyei tanács által elrendelt túszszedés során arisztokratákat, sátoraljaújhelyi, szerencsi és tokaji polgárokat fogtak le (75 főt) s vittek a megyeszékhelyre, majd Budapestre. Forrásaink szerint erre Sárospatakon nem került sor. (Ködöböcz J. 1986. 193. A túszszedésről lásd: *Letartóztatják* 1919/15. 2.; *Túszok* 1919/26. 4.; *Böhm V.* 1923. 387–390.; *Gecsenyi L.* 1968. 90.; *Halász Gy.* 1979. 195–196.)

⁴⁸⁴ Vörös Újság, 1919. június 12. 4.

⁴⁸⁵ *Volt tisztek jelentkezése* 1919/21. 1.; *Sorozás* 1919/25. 1.; *A Forradalmi* 1919/IV. 19–20.; *Benka F. – Berta S. L. – Németh G. szerk.* 1969. 182–198.; *Romsics I.* 1982. 122–152.

⁴⁸⁶ A húsvét után történekekhöz lásd: *Gerencsér M.* 1993. 103–135.

⁴⁸⁷ *Oswald J. szerk.* 1927/28. 9–10. Vö.: *Mozgalmas* 1918/45. 2–3.

⁴⁸⁸ *Mozgalmas* 1918/45. 2.; *A kalocsai* 1918/45. 3.

⁴⁸⁹ *Romsics I.* 1974. 79.

⁴⁹⁰ *A kalocsai ellenforradalomról* 1919/48. 2–3.

⁴⁹¹ PIL 613. f. 6/9. ő. e. A Kalocsai Királyi Törvényszék B 939/3/1920. sz. ítéletében. (Kiemelés tőlem — D. P.)

⁴⁹² *Gerencsér M.* 1993. 346.

- ⁴⁹³ A *Pesti Hírlap* tudósítása szerint 1919. április 20-án, húsvétvasárnap, Szamuely Tibor a budapesti IV. kerületi Munkás- és Katonatanács ülésén kifejtette: „Halál a proletariátus minden ellenségére! Halál a burzsoáziára! Ma két embert ismerhetünk csak: proletárt és burzsoát. Vagy proletár, és harcolni akar a proletariátus felszabadításáért, és akkor testvérem is, velem van, vagy semlegesnek tartja magát, és akkor én ellenségemnek tekintem. ... Mindenki, aki ellenünk van, aki ellenségünk, azon keresztültiprunk, legyen bárki!” (Idézi: *Gerencsér M.* 1993. 103–104.) Vö.: Böhm V. 1923. 390–394.
- ⁴⁹⁴ A Forradalmi Kormányzótanács 1919. május 16-i, XCIV. számú rendeletével szabályozta „a forradalmi törvényszékek” tevékenységét, „a rögtönítélő eljárás” módját, melynek keretében halálos ítéletet csak egyhangúlag hozhattak, ami ellen perorvoslatnak helye nem volt, „s a kiszabott büntetést az ítélet kihirdetése után azonnal foganatba [kellett — D. P.] tenni”. (A *Forradalmi* 1919/III. 30–31.)
- ⁴⁹⁵ Az ítéletben Mészáros Ignáccal együtt 14 nevet soroltak fel az aznapi áldozatok között. Ezt a névsort hozza a bírósági iratokból merítő Váry Albert is, de a kalocsai járási főszolgabíró 1209/1921. számú iratában 12 olyan nevet említ, akik akkor „a nemzeti ügy és a keresztény erkölcs szolgálatában hősi halált haltak”. A vonatkozó adatok kisebb eltéréseire — forrásgazdag, értékes munkájában — Romsics Ignác is felhívta a figyelmet. (PIL 613. f. 6/9. ö. e. A Kalocsai Királyi Törvényszék B 939/3/1920. sz. ítéletében; BKMÖL IV. 903. a 1209/1921.; Váry A. 1922. 70–73.; Romsics I. 1982. 161.)
- ⁴⁹⁶ Lásd ehhez: Romsics I. 1982. 161–164.; *Gerencsér M.* 1993. 347.; Salamon K. 2001. 167.; Romsics I. szerk. 2007. 789.
- ⁴⁹⁷ Az ellenforradalmi kísérlet nyomán megszüntetett *Kalocsai Néplap* helyébe lépő *A proletár* első, 1919. július 28-i számának vezércikkében írták: „Kalocsán még eddig hiányzott az igazi proletárdiktatúra. A burzsujoknak itt nagyon jó dolguk volt, a mai naptól kezdve ők vetettek véget kényelmüknek, és a proletariátus, akik közül többet legyilkoltak, veszett kutya módján pusztítottak el, arra kényszerítve a Népbiztosok Tanácsát, hogy radikálisabb eszközökkel teremtsen meg a dolgozó emberek diktatúráját.” (A *proletariátus diktatúrája* 1919/26. 2., ld. továbbá: *Beköszöntő* 1919/26. 1. Vö. pl.: a Veszprémben történetekkel: *Ellenforradalom* 1919/17. 1–2.; *Népgyűlés* 1919/18. 1.)
- ⁴⁹⁸ A *vértanúk* 1919/47. 1–2. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ⁴⁹⁹ BKMÖL VIII. 88. Az 1919. október 20-i tanári értekezlet jegyzőkönyvében.
- ⁵⁰⁰ *Kis-Erős F.* 1919/a. 69–70. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ⁵⁰¹ Lásd ehhez: *Kosztáné K. I.* 1919/26. 2.; *Kosztá D.* 1919/26. 2.; Romsics I. 1974. 82., 1982. 162.
- ⁵⁰² *Mészáros Ignác* (1888–1919) 1907-ben a kalocsai érseki képzőben elemi, 1911-ben Budapesten polgári iskolai tanítói oklevelet szerzett. Az 1911/1912. tanévben a nagyikindai polgári iskolában tanított, majd 1912-től segédtanárként működött a kalocsai érseki képzőben, ahol „szerény, szorgalmas, vallásos ifjúként” mutatkozott be. Az igazgató 1913-tól megkísérelte rendes tanári előléptetését — több alkalommal sikertelenül. Arra már csak távollétében, frontszolgálat alatt került sor: 1915-ben. (KÉL I. 3. d. 5132. és 5149/1912.; 3418. és 4873/1913.; 454/1914.; 2362., 3545. és 4362/1915.; 572-574. és 612/1918., 275/1919.; MOL K-502-1919-5-15950.)
- ⁵⁰³ Vö.: *Gergely J.* 2007/3. 126–128.
- ⁵⁰⁴ *Oswald J. szerk.* 1927/28. 10. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ⁵⁰⁵ A fegyelmi tárgyalások lezárultával közülük többek iratait — az esetleges büntetőjogi felelősségre vonás érdekében — a VKM átküldte az illetékes királyi ügyészségekhez. Ez történt pl. 1920. november végén Déri Gyula, Rédei Jenő, Lechnitzky Gyula, Szöllősiné Szántó Erzsébet, Halász Arnold, Bánó József esetében. Lechnitzky és Halász ügyében az ügyészség az eljárást 1924-ben bizonyíték hiányában, Szöllősiné esetében az 1921. december 22-i kormányzói kegyelem folytán megszüntette. (MOL K 502-1922-5-13156. és -1924-17-3064.)

⁵⁰⁶ Elkötelezettsége — de nem tevékenysége, közvetlen befolyása — révén talán ide sorolható a budapesti II. kerületi állami tanítónőképzőből *Szöllősiné Szántó Erzsébet* (a KN-csoportvezető Szöllősi Jenő felesége) is, aki ellen már az 1910/11. tanévben fegyelmit indítottak az *Új Kor-szakkal*, ill. a *Népszavával* rokonítható felfogása miatt, s akit a Tanácsköztársaság után állás-vesztésre ítélték, majd 1945 után rehabilitáltak. (MOL K 502-1911-1920-5=322=; RL C/39. 26/a.; Dúzs M. szerk. 1918–26.5.)

Krecsmarik Endre a szarvasi evangélikus tanítónőképző tanára is már 1911-ben megírta „A szociális szellemű tanítóképzésről” készült értekezését, majd további cikkeiben fejtette ki gondolatait a népiskolai tanítás megújításáról s manifesztálta elégedetlenségét a fennálló társadalmi renddel, amiért 1917. szeptember 23-án az egyházi főhatóság felfüggesztette állásából. A képző diákjai kiálltak tanáruk mellett, s ezért néhányan meg is fizettek. A forradalmak alatt Krecsmarik tanár úr a helyi a szociáldemokrata lap szerkesztője, a pedagógus- szakszervezet alapítója volt, s a Tanácsköztársaság alatt — a központi intencióval összhangban — minden tagot felszólított a Vörös Hadseregbe való bevonulásra. Emellett a helyi művelődési osztály jegyzője, intézőbizottságának elnökhelyettese volt, miért is előbb két hónapra lefoglák, majd kiengedték, de 1921. november 12-én állás- és nyugdíjvesztésre ítélték. Évek múltán taníthatott ugyan polgári iskolákban, de tanítóképzőbe nem kerülhetett. 1930-ban elhunyt, így valószínű rehabilitációját nem élhette meg. (*Krecsmarik E.* 1916., 1917., 1918.; *Tóth L.* 1969.)

⁵⁰⁷ *Bánó József* (1890–1940) Ledermayer Vince és Ursprunger Antónia gyermekeként 1890. március 24-én apja családnevére kereszteltetett, katolikus szertartás szerint, majd a belügyminiszter 50.920/1906. sz. engedélyével vehette fel a Bánó nevet. Tanítóképző intézeti tanári oklevelét a lévai állami képzőben, majd tanítóképző intézeti rajztanári oklevelét az Országos Magyar Királyi Rajztanárképző Főiskolán szerezte 1914-ben. 1914 nyarán a Kézimunkára Nevelő Országos Egyesület tanfolyamát elvégezve, a kézimunka (szlőjd) tanítására is jogosultságot szerzett. 1917 februárjában kérte felvételét a TITOE-be. (MOL XIX-I-1-u-1040-Ba-18-19149. 129. d. 92/1915., 169/1917. és 54/1918.; MT, 32. évf. 103.; *Tóth G.* 1996. 239.)

⁵⁰⁸ MOL XIX-I-1-u-1040-Ba-18-19149. 129. d. 286/1918.

⁵⁰⁹ *Hajdu T. szerk.* 1991. 889.; *Fedinec Cs.* 2002. 47.

⁵¹⁰ A térséget megszálló csehszlovák csapatok parancsnoka Ciaffi olasz ezredes volt. (*Fedinec Cs.* 2002. 49.)

⁵¹¹ A köztük lévő nagy földrajzi távolság miatt kényszerűen hosszú jegyességből végül nem lett házasság. A forradalmakat követő emigrációja során Bánó József — 1924-ben Nápolyban — Langer Ilonával kötött házasságot, akivel Franciaországban haláláig együtt élt. Bánóné 1948-ban kérte a támadó németek ellen önként a francia hadseregbe bevonult s életét veszítő férje rehabilitálását, valamint özvegyi nyugdíja megállapítását, amire 1949-ben került sor. (MOL XIX-I-1-u-1040-Ba-18-19149. 129. d. 162970/1949. V.2.)

⁵¹² MOL XIX-I-1-u-1040-Ba-18-19149. 129. d. 23485/1919. VII. b. (Kiemelések tőlem — D. P.)

⁵¹³ A sokáig sorára váró kérvényre július 4-én rávezették a KN illetékesei: „előjegyezve”. (MOL XIX-I-1-u-1040-Ba-18-19149. 129. d. 23485/1919. VII. b.)

⁵¹⁴ *Bánó József az emigrációban* előbb Olaszországban, majd Párizsban élt, retusorként dolgozott. Mindvégig részt vett a baloldali — nem kommunista — emigráció tevékenységében, *hosszabb ideig Károlyi Mihály közeli munkatársa, egy ideig személyi titkára is volt.* A Károlyi alapította Köztársasági Párt, majd az Emberi Jogokat Védő Liga titkára volt. Megalapította s vezette a franciaországi magyar „Világosság Szocialista Pártot”. (MOL XIX-I-1-u-1040-Ba-18-19149. 129. d. 162970/1949. V.2.; *Hajdu T.* 1978. 401–402., 414., 422.; *Hajdu T. szerk.* 1991. 118., 125., 174., 212., 269–270., 454., 527–529., 546–547., 568–570., 889.)

⁵¹⁵ Veszprém megyében művelődési megbízott volt Bánó József mellett Mihály János és Szabó Lajos is. (*Komlósi S.* 1969. 30.; *Molnár J.-né* 1979. 38–39.)

⁵¹⁶ A Vörös Zászló „a Veszprém megyei szocialista párt hivatalos közlönye” volt.

- ⁵¹⁷ *Tanítógyűlés 1919/15. 1–2.* (Kiemelés tőlem — D. P.) Vö.: *Molnár J.-né 1979. 49.*
- ⁵¹⁸ Ez valószínűleg a tudósító félreértése. „A régi és új iskola” c. brosrájában nem a tanítóképzést, hanem „az iskolát” általában jellemezték úgy, hogy „leginkább volt hivatva arra, hogy a kapitalista kizsákmányolásnak olyan emberanyagot szolgáltatson, mely még helyzete felismerésére is képtelen. Tudatosan, előre meghatározott tervek szerint neveltek *szolgalelket* a gyermekből.” (1919. 3.)
- ⁵¹⁹ Az 1910. évi népszámlálás adatai szerint a 6 évnél idősebb népességnek Veszprémben 10,6%-a, Pápán 10,4%-a volt írástudatlan. (*Molnár J.-né 1979. 43.*)
- ⁵²⁰ *Jelentés 1919.; A régi és az új iskola 1919.;* Vö.: a Nagy Lászlóról szóló tanulmányunk 3.1. és 3.2. alfejezeteivel kötetünkben vagy a CD-változatban: *Donáth P. 2007. 28–50.*
- ⁵²¹ Vö.: *A régi és az új iskola 1919. 6–7.; A játékiskolából 1919/12. 4.*
- ⁵²² Vö.: *A régi és az új iskola 1919. 6–7.*
- ⁵²³ Ezen a ponton az előadó (vagy a tudósító) lényegesen eltért „A régi és az új iskolá”-ban olvasható elgondolástól: „Azt, hogy valaki milyen pályára alkalmas, az ifjú, a szülők, a tanítók és a szakértők együtt fogják megállapítani” — olvashatjuk a brosrájában. (1919. 6–7. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ⁵²⁴ *A régi és az új iskola 1919. 7–8.* Vö.: *Székelly E.-né szerk. 1959. 86–141.; A fizikai 1919/12. 2.*
- ⁵²⁵ Veszprém megye akkori 400 iskolájából addig 14 volt állami. (*L. Nagy Zs. 1961. 56.*)
- ⁵²⁶ Lásd ehhez: *Doktor J. 1919/12. 1.; Molnár J.-né 1979. 51–54.*
- ⁵²⁷ Tapasztalatunk szerint a Tanácsköztársaság idején a helyi szocialista lapok cikkeinek többségét aláírás nélkül közzétették, talán ezzel is a kíváncsiságnak ítélt kollektívizmust hangsúlyozván.
- ⁵²⁸ (B.) [*Bánó J.*] 1919/23. 2.
- ⁵²⁹ Korántsem csak (b.) [*Bánó József*] élt ilyen agitatórikus, egyszerűsítő megfogalmazásokkal: „A régi és az új iskolá”-ban olvashatjuk: „A kommunizmus a kultúra köztulajdonba vétele. Ezt kiáltjuk oda a vénhedt Európa kapitalista országai nyafogó széplelkeinek, akik a kultúrát féltették a kommunizmustól.” (1919. 8.)
- ⁵³⁰ (b.) [*Bánó J.*] 1919/25. 2.
- ⁵³¹ Bánó Józsefet „a veszprémi tanítók 1919. augusztus 25-i gyűlésén az oktatásirányításban a Tanácsköztársaság alatt exponált szerepet játszott 7 társával együtt „zárták ki a testületből”, mivel „a proletárdiktatúra alatt önként a kommunizmus szolgálatába álltak”. Erről értesítették a vallás-és közoktatásügyi minisztert is. (*A tanítóság köréből 1919/37. 3.; Molnár J.-né 1979. 70. Vö.: Az átalakulás napjai 1919/38. 3.*)
- ⁵³² Elvtársai között akkoriban általános s államilag szentesített profán messianisztikus, unilineáris történelemszemlélete ennyi év távlatából csak azt a kérdést veti fel az olvasóban: vajon miként vélekedhetett minderről Bánó József két évtizedes emigrációja után, mielőtt a francia hadsereg önkénteseként életét vesztette, az akkoriban megállíthatatlanul előrenyomuló náci német hadsereggel folytatott harcban?
- ⁵³³ E szándék jegyében, 1919. június 13-án, felhívást tettek közzé a járási, helyi szerveket felszólítva: „a helyben működő tanítók bevonásával sürgősen állapítsa meg, hogy *miképpen lehetne a helyi viszonyok figyelembevétele mellett az új (nyolcosztályos, gyakorlati irányú) iskolatípust — ha csak részben is — már... szeptember 1-jétől megvalósítani*”, s erről július 5-ig tegyen jelentést a megyei művelődési osztályra. (Idézi: *Csaba I. 1959. Kiemelés tőlem — D. P. Vö.: Kőte S. 1979/2. 95–115.; Molnár J.-né 1979. 51–52.*)
- ⁵³⁴ *Tanügyi hírek 1919/24. 1.*
- ⁵³⁵ Csaba Imre könyvében — tévesen — úgy vélte, hogy a tanfolyam június 10-én kezdődött. (1959. 165. Vö.: *Szociális kurzus 1919/26. 2.*)
- ⁵³⁶ A tanfolyam vezetője a Budapestről érkezett Szentgyörgyi Ede volt, de ő — egy más forrásokkal nem ellenőrizhető elbeszélés szerint — a tanfolyamon felszínre tört, július 12-i viták nyomán távozott. (*Gutheil J. 1920. 310.; Molnár J.-né 1979. 49.*)

- ⁵³⁷ Vö.: *A régi és az új iskola* 1919. 3–4.; *A kommunista iskola* 1919/12. 1.; *A jövő* 1919/12. 2.
- ⁵³⁸ *Megnyílt* 1919/28. 2–3. — Szükség volt erre az államilag kötelezett részvételre, mivel a szakszervezet mozgósító ereje — egy július 5-i, a Vörös Zászlóban megjelent levél szerint — akkorra már a Veszprémben (is) lankadt, „alig csináltak valamit”. (*Szociális kurzus* 1919/26. 2.; *Veszprémi* 1919/25. Vö.: az esztergomi helyzettel: PIL 604. f. 3. cs. 7. ő. e. 7.)
- ⁵³⁹ *Művelődési megbízott* 1919/31. 1.
- ⁵⁴⁰ A Tanácsok Országos Gyűlése 1919. június 14–23. között ülésezett Budapesten, kb. 500 küldött részvételével. A 150 tagú Központi Intézőbizottság névsorában róla ez áll: „Bánó József, Budapest.” (*A Tanácsok* 1919. 269.)
- ⁵⁴¹ *A Tanácsok* 1919. 269.
- ⁵⁴² MOL K 502-1922-5-13156. és -1924-17-3064.
- ⁵⁴³ PIL 686. f. 348. ő. e. (Kiemelések tőlem — D. P.)
- ⁵⁴⁴ Lásd erről a Sárospatakon történeteket taglaló 2.3.3.3.1. alfejezetben, valamint: *A sárospataki* 1919/65. 4.
- ⁵⁴⁵ *A Művelődési Osztály* 1919/39. 3.; *Proletárkultúra* 1919/39. 1.; Tóth K. 1969. 145.
- ⁵⁴⁶ Zemplén megye képviselőiül Bettelheim Ernőt, Csuta Károlyt, Déri Gyulát, Gerócz Kálmánt, Harstein Nándort és Varnyú Istvánt delegálták „az Országos Szovjetbe”. (*Képviselők* 1919/12. 2.)
- ⁵⁴⁷ Lásd ehhez: Rákos F. 1959. 23–24.; Pecze F. 1959. 73–92.
- ⁵⁴⁸ A Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság alkotmányának Déri Gyula által említett 11. §-a így szólt: „A dolgozók igazi lelkiismeret-szabadságát azzal védi a Tanácsköztársaság, hogy elválasztja teljesen az egyházat az államtól, az iskolát az egyháztól. Vallását mindenki szabadon gyakorolhatja.” (*Petrák K. – Milei Gy. szerk.* 1959. 5.)
- ⁵⁴⁹ Sárospatakon Déri Gyula érvényesíteni is próbálta meggyőződését: a helyi pedagógus- szakszervezet — melynek ő formálisan alelnöke volt, de amelyet párttitkárként de facto irányíthatott — „kimondta, hogy lelkészek nem lehetnek tagjai, s a teológiai tanároknak tagdíjukat visszafizeték”. (*E. Kovács K. SRKTGy, NK Kt.* 4720. 32.)
- ⁵⁵⁰ *A Tanácsok* 1919. 246–247. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ⁵⁵¹ *A Tanácsok* 1919. 247.
- ⁵⁵² Erre kérdésre az alábbiakban még visszatérünk.
- ⁵⁵³ Lásd erről bővebben alább, a 3.1. fejezetben!
- ⁵⁵⁴ *A Tanácsköztársaság mellett elkötelezettek közé tartozó Nagy Sándor* 1911-től tanított a pápai állami tanítóképzőben. A városi „tanítószemélyzet szocialista szakszervezetbe tömörülését” kimondó 1919. március 25-i értekezleten — melyen Blau Henrik elnökölt — „a szervezkedés részletes programját Nagy Sándor terjesztette elő”, olvashatjuk a *Pápai Hírlap* tudósításában. (*Tanítók* 1919/13. 3.) A *Munkás Újság* április 6-i számában „Az iskolák államosítása” címmel megjelent írásában kifejtette: „A proletárság forradalma győzelmesen halad előre! A kapitalista és militarista hatalmasságok után a harmadik ellenség, a feudalizmus kezéből verték ki a fegyvert. Megszüntették a felekezeti iskolákat! Kimondta a Kormányzótanács, hogy az oktatás ügye állami feladat, tehát átvette az egyháztól az iskolákat, mától fogva minden iskola az államé... Egy régi álom vált valóra... A proletárforradalomnak kellett eljönni, hogy végre kivegye az iskolákat a felekezetek kezéből és az igazi műveltség, az emberi haladás szolgálatába állítsa. ... Olyan iskolákra van szükség, ahol dolgozni tanítanak és nem arra, hogy miképp lehet az életben munka nélkül megállni. Proletár-iskola kell, ahol nem a szülők gazdagsága, de a gyermek tehetősége adja meg a jogot a továbbtanulásra. A tudás hatalom, a proletárságnak tehát meg kell szereznie ezt a hatalmat... Nyolcosztályú elemi iskolák lesznek... Ingyenes oktatás lesz, és a tehetőséges ifjú neveléséről az állam fog gondoskodni. Nem lesznek többé koplaló diákok, a tudomány közkinccs lesz, és mindenki előtt megnyílik az egyetem kapuja, ha bír tehetséggel... Az állam és az egyház elszakadt, mert a haladás ezt követelte” — írta a tanár úr, s e meggyőződésé-

hez híven jelentős szerepet vállalt a helyi oktatás irányításában. 1919. május 15-én az akkor megalakult városi művelődési osztály második emberévé („jegyzőjévé”) választották, s Kőrös Endre református tanítónőképző igazgatóval együtt, bekerült az intézőbizottságba is. A szabadoktatási és zenei bizottsági tagsága mellett később delegálták az államosítást végrehajtó 5 tagú testületbe. (Tóth K. 1969. 141–146.) Május 24-én, három szakszervezeti tanácskozás után, kettenük javaslatát ötvözve elfogadták: „a tanítóképzés a teljes középiskola befejezése után kezdődjék, és minden középiskolai tanítónak előbb az elemi iskolai tanítói oklevelet kell megszereznie”. (A Tanítók 1919/43. 4. Kiemelés végig tőlem — D. P.) Rövid időre igazgatói teendőikkel is megbízták. Mindezt a diktatúra bukása után letartóztatták, majd a veszprémi ötös tanács 1919. november 25–28-i, pápai tárgyalásai során — idézett cikkéért s beszédeier — izgatásért 2 év börtönre ítélték. A tárgyalásról tudósító Veszprémi Hírlap szerint Nagy Sándor „erősen fanatizált kommunista, aki cselekményét... szépíteni sem igyekszik”. (Kommunista-pörök 1919/75. 2.; Molnár J.-né 1979. 71.) Az ítélet nyomán a VKM öt képzős kollégájával Ormai Istvánnal együtt állásvesztésre ítélte. (Szarka L. szerk. 1917–26. 3.; Tóth K. 1969. 300–301.; Molnár J.-né 1979. 71.)

⁵⁵⁵ Idézi: Tóth K. 1969. 158–159.

⁵⁵⁶ Az összevetőség 1919/63. 2. (Kiemelés tőlem — D. P.)

⁵⁵⁷ Lásd a 2.3.3.2. alfejezetben.

⁵⁵⁸ Idézi: Tóth K. 1969. 158–159.

⁵⁵⁹ Tóth K. 1969. 159.; Molnár J.-né 1979. 45.

⁵⁶⁰ Piróthy György és Déry Gyula — kirekesztő logikájukból adódóan — e szerzetestanárok elvhűségében csak álláspontjuk megerősítését láthatták: „meg kell szabadulni az átnevelhetetlen klerikusoktól” (ám a diktatúra gyors bukása folytán valójában „a keresztény nemzeti tábor” politikai reprezentánsai „szabadultak meg” — nem kevésbé brutális eszközökkel — kommunista ellenfeleiktől).

⁵⁶¹ Vö.: Kun B. 1919. 7–8.

⁵⁶² Déry Gyula ma különösnek ható hasonlata korántsem volt idegen a világháborúból éppen csak kikerült kortársak számára, ahogy az sem, hogy a tanítóság „mozgósítható” bizonyos társadalmi célok és ideológiai szolgálatára. 1920. november 7-én, a TITOE közgyűlésén, Pekár Gyula VKM-államtitkár ellenkező intencióval, a magyar „kulturális” elérése érdekében, a revízió reményében hangsúlyozta: „Csakis az önök kultúr-hadserege és a nemzeti hadsereg együttes, önzetlen munkája mentheti meg ezt az országot.” (Közgyűlésünk 1920/9–10. 137.) A kontextushoz bővebben lásd kötetünkben a Nagy Lászlóról szóló dokumentatív elbeszélés 6. fejezetét! Más megközelítést találunk Nagy László 1890-es írásában: „Nemzetünk igazi ereje nem a katonaságban, hanem a népiskolában és az összes népoktatási intézetekben, tanítóképzőkben, kisdédvókban van.” (1890/7. 357.)

⁵⁶³ 1948 után gyakran elő is fordult ilyesmi: a megbízhatóság szempontja még az oktatásirányítás területén is felülírta a hozzáértés követelményét.

⁵⁶⁴ A Munkástanács 1919/49–50. 2. (Kiemelés tőlem — D. P.)

⁵⁶⁵ A Munkástanács 1919/49–50. 2. (Kiemelés tőlem — D. P.)

⁵⁶⁶ Vö.: A Forradalmi 1919/IV. 55–57.

⁵⁶⁷ Pápai Közlöny, XXXIX. évf. 24. sz. (1919. június 15.) 2.; Tóth K. 1969. 150.

⁵⁶⁸ Más szakszervezetet is komoly bírálat ért, mert „életük kissé elernyed”. „Fel kell frissíteni a szakszervezetek működését, új célok kitűzésével, melyek a változott viszonyoknak megfelelőek... [De ne szidjuk őket], mert ezek szolgáltatják a szocialista társadalom életforrásait. Legutóbb is... közreműködtek a munkásszámláljak szervezésében. Amelyik szakszervezet nem felel meg hivatásának, mert tagjai nagy részben ál-szocialisták — ilyen igen kevés van, Pápán talán csak egy vagy kettő [Köztük a tanítói is? — D. P.] —, oszlassák fel, a többi élére állítsanak arra ráérő, tehetséges, képzett szocialista vezetőket... Addig is a szakszervezetek túl szigorú bírála-

tával ne bontsuk meg a proletáregység erős falanxát!” — olvashatjuk a *Munkás Újság* 1919. június 15-i számában, melyben az igazgató úr reflexiója is megjelent. (*Egységes proletárfrontot* 1919/49. 5. Kiemelés tőlem — D. P.)

⁵⁶⁹ Ez másutt, pl. Esztergomban is így történt. (PIL 604. f. 3. cs. 7. ő. e. 3–19.)

⁵⁷⁰ A pápai Szabadoktatás-ügyi Bizottság — melynek Kőrösi Endre tagja volt — munkatervét a *Munkás Újság* a következőkkel ajánlotta olvasói figyelmébe: „A szocializmus... kötelességévé teszi híveinek, hogy terjesszék tanításait... a fölvilágosítás fegyverével. Jutalmul a felvilágosítás hőseinek nem a túlvilági paradicsomot, hanem eszméinek győzelme után minden dolgozó embernek földi jólétet és boldogulást biztosít, és nem ígér. ...Az előadás-sorozat egyik fő célja, hogy meggyőzzék a még mindig nagyszámú kétkedőket a szocialista világnézet és világrend igazságairól; hogy Kunfi népbiztos elvtárs szerint forradalmasítsák a lelkeket, vagyis, hogy azon belátást érleljék meg bennük, hogy a nagy káoszból más kivezető út nincs, mint az, melyet számunkra a szocializmus, Marx és Engels, Lenin és Trockij kijelöltek.” (*Kulturális* 1919/44. 4.)

⁵⁷¹ Kőrös E. 1919/49–50. 7. (Kiemelés tőlem — D. P.)

⁵⁷² Kőrös Endre igazgató úr a városi művelődési osztály mellett alakult szabadoktatási, színügyi és könyvtárügyi bizottságok tagjaként tevékenykedett. (Tóth K. 1969. 142–145.)

⁵⁷³ Történt mindez (?) az erre vonatkozó rendeletek, utasítások ellenére. (Lásd pl.: Petrák K. – Milei Gy. szerk. 1959. 3–31.)

⁵⁷⁴ Vö.: *A Forradalmi* 1919/III. 107–108.

⁵⁷⁵ Pápán 1919. március 25-én alakult meg a diákok szakszervezete. A pesti tanítóképzős delegátusok hatására április 20-án különvált, s önálló rendezvényeket szervezett „a tanító- és tanítónőjelöltek szakszervezete”. Május 25-én „a nőnevelő intézet dísztermében az összes tagok jelenlétében gyűlést tartottak”, melyen „budapesti kiküldöttek” arról beszéltek, milyen lesz a jövő iskolája s mi lesz a vallás és a család szerepe a kommunista államban. Július 18-i taggyűlésükön elhatározták: „előadásaik tárgyát úgy fogják megválasztani, hogy a tanév végéig minden tag tisztában legyen a szocialista alaptanokkal, hogy lelkileg kellően felfegyverkezve hirdessék és az esetleges támadásokkal szemben megvédhessék azt majd falujukban”. A református tanítónőképző 19 növendéke kérte a KN-t, hogy szüntessék meg az osztályképesítő vizsgákat s a régi államszervezet alkotmánytanából a képesítő vizsgát: „a régi és az új kormány intézkedései közötti különbséget, a Tanácsköztársaság üdvös intézményét képesítő nélkül is értjük” — írták, hozzátéve: „mint támogató okot felhozzuk azt, hogy a pápai ifjú tanítók, munkások szakszervezetébe beléptünk, s szívvvel lélekkel magunkévá tettük a szociális eszméket, s az egyetlen cél lebeg előttünk, hogy a jövő nemzedéket szociális szellemben neveljük, hogy ezek a boldogító eszméket magukévá téve az emberiség boldogságát előmozdítsák”. (*Munkás Újság*, I. évf. 43. sz. 4.; *Diákok* 1919/13. 3.; *A tanító ifjúmunkások* 1919/42. 4., 1919/66. 4.; Kőrös E. szerk. 1918/19. 5–7.; *A Művelődési Osztály* 1919/39. 3.; *Proletárkultúra* 1919/39. 1.; Svéd L. szerk. 1980. 274–275.; Tóth K. 1969. 142–144., 149., 162–163. és 376. Kiemelések tőlem — D. P. Vö.: MOL K 592-1919-16-103188.; Pölöskei F. 1981. 382.)

⁵⁷⁶ Vö.: *A Forradalmi* 1919/III. 99–103.

⁵⁷⁷ *A Forradalmi* 1919/I. 39–40., II. 124–127.

⁵⁷⁸ Kőrös E. szerk. 1918/18. 5–7. (Kiemelés tőlem — D. P.)

⁵⁷⁹ Erre utal Németh István dunántúli református püspök 1919. augusztus 30-i, VKM-hez írt levele, melyben az igazgatói jelentés állításait valósnak elfogadva írta: „örömmel van szerencsém közölni, hogy növendékeink undorral fordultak el a kommunista bölcsek által bökeüzlen szórt erkölcsi maszlagtól, felháborodásuknak nem egy alkalommal adtak hangos kifejezést. A tanórát imával kezdték és végezték; az istentiszteleteket szorgalmasan látogatták; a vallást egész éven át tanulták. A bentlakó növendékek pedig fölkeléskor és lefekvéskor imádkoztak, ami lelkiismeretes nevelői munkára vall s a tanítónőkre nézve a legnagyobb dicséret” — írta a püspök úr, kérve ennek alapján, hogy a minisztérium ezen intézet esetében tekintsen el a pedagógusok és

növendékek Tanácsköztársaság alatti magatartásának vizsgálatától. S bár egy aznapi másik feljegyzésében a pápai és csurgói főgimnáziumok tanári karát is védte Németh István, a pápai gimnazisták közül — az 1919/1920. tanévre — 9, az eseményekben szerepet vállalt fiú beíratását megtiltotta. (MOL K-502-1919-8-186358. és K 592-1919-16-103188. Kiemelés tőlem — D. P.)

⁵⁸⁰ Ld. pl.: a VKM 103.265/1919. B. III. számú utasítását!

⁵⁸¹ Lásd erről fentebb, a 2.3.3.2. fejezetben.

⁵⁸² *Újhely tiltakozása* 1919/52. 2.; E. Kovács K. SRKTgy, NK Kt. 4720. 50.; *Halász Gy.* 1979. 240.

⁵⁸³ Programját lásd: *Agitátorképző iskola* 1919/49-50. 6.

⁵⁸⁴ *Agitátorképző* 1919/62. 4. (Kiemelés tőlem — D. P.) Vö.: *Engels, F.* 1880. 177–218.

⁵⁸⁵ Agitatív szándékának megfelelően Déri Gyula nem sokat bibelődött az általa idézett adatok hitelességével, s okfejtése során attól is „eltekingett”, hogy a szerzetesek többsége tanítással, ill. betegápolással foglalkozott. Vö.: *Fáber Oszkár előadása* 1919/21. 1–2.; *Hermann E.* 1973. 492–495.; *Balogh M.* – *Gergely J.* 1996. 189–190.; *Gergely J.* 1997. 179.

⁵⁸⁶ Vö.: *A Magyar* 1913–18. 15–24.; *Bezerédy H. M.* – *Hencz A.* – *Zalányi S.* 1967. 123–125.

⁵⁸⁷ *A pénteki pártnap* 1919/67. 1. (Kiemelés tőlem — D. P.)

⁵⁸⁸ *Az összvezetőség* 1919/66. 2.

⁵⁸⁹ Vö.: *Lenin, V. I.* 1917. 8–78.; *A Tanácsok* 1919. 260.; *Belügyi Közlöny* 1919/II. 1078–1092.; *Rákoss F.* 1959. 11–52.; *Hajdu T.* 1969. 290–291.; *Csizmadi A.* – *Kovács K.* – *Asztalos L.* 1991. 519–538.; *Mezey B.* szerk. 1995. 348–351.

⁵⁹⁰ *Déri Gy.* 1919/63. 4.

⁵⁹¹ *Déri Gy.* 1919/66. 3.

⁵⁹² Vö.: *Az összvezetőség* 1919/66. 2.; *Huszt E.* 1959. 213–235.; *Ambrus B.* 1979. 26–39., 71–75. és 274–275.

⁵⁹³ „A szocializmust kompromittálja az a munkás, ki lanyhaságával megakadályozza a többtermelést. A szocialista világrendnek, magának, feleségének, gyermekeinek ellensége az a proletár, aki a kommunizmust munkájával nem támogatja abban a törekvésben, hogy az egész társadalom igényeit kielégítő élelmiszer- és iparicikk- mennyiséget produkáljon” — olvashatjuk a pápai *Munkás Újság* akkori cikkében. (*Mitől függ* 1919/63. 3.)

⁵⁹⁴ *Az összvezetőség* 1919/63. 2. Vö. pl.: *A Tanácsok* 1919. 23–33. *Mitől függ* 1919/63. 3.

⁵⁹⁵ Lásd: *A Forradalmi* 1919/II. 24.; *Imre M.* – *Sziűcs L.* szerk. 1986. 82.

⁵⁹⁶ *Az összvezetőség* 1919/63. 2–3. (Kiemelés tőlem — D. P.)

⁵⁹⁷ Vö. pl.: *Kornai J.* 1993. 54–139.; *Berend T. I.* 1987. 110–132. és 189–193.

⁵⁹⁸ Vö.: *Átalakulás* 1919/9. 2.

⁵⁹⁹ *Az agitátor-iskola újjászervezése* 1919/70. 3.

⁶⁰⁰ Lásd pl.: *Az agitátorképző* 1919/63. 4.; *Több komolyságot* 1919/63. 4.; *A pénteki* 1919/67. 1.; *Agitátoriskola* 1919/67. 2.

⁶⁰¹ *A pénteki pártnap* 1919/70. 1. (Kiemelés tőlem — D. P.)

⁶⁰² Déri Gyula további pályájának vázlatát lásd a 2.3.3.3.1. fejezet eleji jegyzetben!

⁶⁰³ Dokumentatív elbeszélésünk minden fontosabb szereplője, így Váczy Ferenc és Juhász Béla mellett Déri Gyula és politikai ellenlábasai s e fejezet többi „hőse” tevékenységének bemutatása során is az a történelmi attitűd vezetett, melyet Szász Zoltán olyan plasztikusan jelenített meg egy nemzetközi konferencia megnyitóján: „Szükség van a történetírásban is empátiára, egy történelmi folyamat minden résztvevője szempontjainak, érzésvilágának megértésére. Különösen a legneuralgikusabb pontokon.” (1998. 17.)

⁶⁰⁴ *Újhely tiltakozása* 1919/52. 2.; *Halász Gy.* 1979. 240.

⁶⁰⁵ *Az Új Korszak* 1919. április 25-i szerkesztői üzeneteiben, egy tanítóképző tanár kérdésére válaszolva, megjegyezte: „a fiatal és öreg közötti különbség bizonyára itt is nagy szerepet játszik; a

fiatal ember könnyebben kapható a haladásra, mint az aggastyán. De vannak született aggok is.” (Szerkesztőégi 1919/8–9. 8)

⁶⁰⁶ A tanítói szakszervezet megkívánta, hogy a felnőtt analfabéták számára szervezett tanfolyamok „ölleljék fel a szociális ismereteket is”. (*Felnőtt analfabéták* 1919/11. 4.)

⁶⁰⁷ S persze a magyar történelem fordulópontjain — sajnos — visszatérő feljelentések révén.

⁶⁰⁸ E lázas hónapokban a szakszervezeti szakosztályok, csoportok rendkívüli aktivitást mutattak. Megőrződtek az esztergomi tanítói szakszervezeti csoport üléseinek jegyzőkönyvei, s azok is átlagosan heti 2 összejövetelről tanúskodnak: hetente ülésezett a végrehajtó bizottság és vele a bizalmi testület, ritkábban volt taggyűlés, de rendszeresen voltak a politikai-világnézeti továbbképzést szolgáló, ún. „előadógyűlések” is. Június második felétől a pedagógusok közül már sokan távol maradtak e „kötelező” gyűlésekről. Tőlük a bizalmiak útján igazolásokat követeltek vagy retorzióval fenyegették őket. (PIL 604. f. 3. cs. 7. ö. e. 17.) Pápán, július közepén az agitátorképző tanfolyam hallgatóit „biztatták” a rendszeres óralátogatásra hasonló eszközökkel. (*Közművelődés* 1919/63. 4.)

⁶⁰⁹ *A tanítóképző-szakosztály* 1919/8–9. 8. (Kiemelés tőlem — D. P.)

⁶¹⁰ *A tanítóképzők* 1919/8–9. 8.

⁶¹¹ Az 1919. április 24-i, a budapesti Vigadóban tartott nagygyűlésen Lukács György népbiztos felhívta „a tanítókat, bocsássák magukat a hadügyi népbiztosság rendelkezése alá”. Mire a nagygyűlés „egyhangú határozattal” kimondta: „felajánlja szolgálatait a veszélyeztetett Tanácskőztársaság védelmére. A szakszervezet valamennyi tagja jelentkezik a Vörös Hadseregbe való felvételre. Ehhez... minden tanítóttestület bizalmija összeírja a hivatalos jelentkezőlapok alapján a férfi tanítókat, kiknek teljes névsorát a szakszervezet titkársága fogja a Hadügyi Népbiztossághoz felterjeszteni. A tanítónőknek meghagyja, hogy fokozottabb gondossággal és lelkesedéssel ápolják a proletárok gyermekeit és a legmesszemenőbb agitációval támogassák itthon a fronton levőknek forradalmi munkáját.” Május 23-án már azt közölték az *Új Korszak* hivatalos közlemények rovatában, hogy „a Magyarországi Tanítók Szakszervezetének Nagy-Budapesthez tartozó férfi tagjai a Vörös Hadseregbe kivétel nélkül jelentkeztek, s az alkalmasok bevonulása folyamatban van. A vidékről is nap nap után érkeznek jelentések a tanító elvtársak készségéről, mellyel a proletárdiktatúra megvédésére sietnek. Bár a rendelkezések a jelentkezésre és bevonulásra mások a vidékre... a szakszervezet kötelességévé teszi minden tagjának, hogy amennyiben fegyverfogásra alkalmas, haladéktalanul vonuljon be a Vörös Hadseregbe... [É]lénk figyelemmel kíséri tagjai viselkedését e nehéz napokban, és legerélyesebb rendszabályokkal fog élni azokkal szemben, akik csak a konjunktúra hatása alatt meneteltek be a szakszervezetbe, de a szebb, boldog és igazabb új világrért áldozatra, küzdelemre nem hajlandók” — írták, a mozgósítással kapcsolatos nehézségekre utalva. (*Tanítók belépése* 1919/7. 5.; *Hivatalos közlemények* 1919/11. 4. Kiemelés részben tőlem — D. P.)

⁶¹² *A Magyarországi* 1919/11. 4.

⁶¹³ *A tanítóképző-szakosztály* 1919/12. 4. (Kiemelés tőlem — D. P.)

⁶¹⁴ BFL VIII. 131. 37–39. k. 1919. május 6.

⁶¹⁵ M. J. A. I. 9.

⁶¹⁶ Mesterházy tanár urat 1919. május 15-én távirati úton bevonulásra hívták, de egy másnapi vizsgálaton „alkalmatlannak” nyilvánították. Ennek ellenére június 17-én, immár „a Budapestre és a Duna bal partjára elrendelt általános védkötelezettség” jegyében, újabb igazolványt kapott arról, hogy jelentkezett a „Budai 69. Vörös Dandár Póttest Csoportjánál”, de „további parancs vételéig eddigi foglalkozását teljesítheti”. (M. J. A. I. 26/6. és 26/8.; *A Munkástanács* 1919/49–50. 1.)

⁶¹⁷ Még az sem kizárt, hogy a tanítóképzős diákok közül néhányan elestek az intervenciós csapatokkal folytatott harcokban. Esztergomban pl. 44 középiskolás — köztük 21 vagy 24 tanítóképzős — vonult be a Vörös Hadseregbe, s közülük többen elestek a Párkány körüli harcokban. (PIL 604. f. 3. cs. 7. ö. e. 10.; *Gábris J.* 1996. 36–37.)

⁶¹⁸ Vö.: *Általános mozgósítás* 1919/45. 1.

⁶¹⁹ MOL K 502-1919-6-201353., - 210666.; *Dúzs M. szerk.* 1918–1926. 5.

⁶²⁰ *Kelemen E.* 2007. 89.

⁶²¹ BAZML ZL VIII. 65. 16. d.; MOL K 502-1919-5-28586. és -6-210666., -1920-5-23251. valamint -1922-5-16539.; BFL VIII: 130. a. 22. az 1919. május 28-i jegyzőkönyvben.; *Dúzs M. szerk.* 1918–26. 5.; *Moczár M. szerk.* 1918–30. 23.; *Szarka L. szerk.* 1917–26. 3.; *Munkás Újság*, I. évf. 39. sz. 1. és 3., 44. sz. 4.; *Tóth K.* 1969. 143–145.; RL C/39. 26. a.; *Molnár J.-né* 1979. 71.

⁶²² Az esztergomi gyakorlóiskolai tanító nevét Havas Jánosként említi *Kámánfi B.-né* 1969. 82. és *Gábris J.* 1996. 36. és 40., Havas Istvánként *Nagy L.* 1969. 64. A többiekhez lásd: *Becker V. szerk.* 1919–22. 4.; MOL K 502-1919-6-210666. és -1924-17-3064.; RL C/39. 26. a.; EOL DE TI 144. d. a dunántúli evangélikus egyházkerület tanáraitra vonatkozó 1920. januári ítéletben; *Tóth L.* 1964. 372–373., 1990. 77–80.

⁶²³ A VKM tanítóképző intézetekkel foglalkozó ügyosztálya által a fegyelmi eljárásokról összeállított 1920. február 9-i (hiányos) listán legalábbis nem szerepelnek. (RL C/39. 26/a. cs.)

⁶²⁴ *Lechnitzky Gyula* (1880–?) mennyiségtan–természettudományi szakos polgári iskolai és pedagógia szakos tanítóképző intézeti tanár 1906-tól a máramarosszigeti, 1908-tól 1914-ig a sárospataki állami tanítóképzőkben tanított, majd egy évig a pedagógiai könyvtárban és tanszermúzeumban szolgált. 1915-től tanított a budai képzőben, ahonnan a VKM 53.591/1920. számú fegyelmi határozatával — a Tanácsköztársaság alatti tevékenysége miatt állásvesztésre ítélvén őt — eltávolították. (MOL K 502-5=160=) További pályájáról és a gyermektanulmányi mozgalomban játszott szerepéről lásd a Nagy Lászlóról szóló dokumentatív elbeszélés 213. jegyzetét s az alábbiakat!

⁶²⁵ „*Imre Sándor* nemcsak a »nemzetnevelés« képviselője a hazai pedagógiában, hanem a szociálpedagógia egyik kezdeményezője is. ... A tízes években írott ismertetései jól mutatják, hogy a progresszív értelmiség különféle csoportjai mint keresték a társadalmi átalakulás kihívásaira a válaszokat a társadalomtudományi gondolkodás radikalizálódó baloldalán — még azelőtt, hogy e gondolkodást a szociáldemokrácia marxizmusa befolyása alá vonta volna. Ami Imre Sándornak »szociálpedagógia« volt a század első évtizedében, az változott át »nemzetneveléssé« a század tízes éveiben. ... A »nemzetnevelés« társadalomépítést jelent, a társadalom új kohéziójának megteremtését, amire a korabeli zilált társadalmi szervezetben elsődleges szükség volna» — jellemzik álláspontját a „Szociálpedagógia” szöveggyűjtemény szerkesztői. (*Kozma T. – Tomasz G.* 2000. 20.) Tegyük hozzá: ő a polgári iskolai tanító/tanárképző tanáraként (igazgatójaként) s az Apponyi Kollégium közkedvelt előadójaként, a tanítóképző intézeti tanárok mentoraként is nagy tekintélynek örvendett az akkoriban viszonylag fiatal képzős tanárok körében. *Hatása — a szociálpedagógia iránti érdeklődését már az 1910. évi TITOE-közgyűlésén nyilvánító — Lechnitzky Gyula írásaiban is érződik.* 1912. február 15-i levelében a „tisztelt Tanár Úr” könyvét „nagy koncepciójának” nevezte, mely „a nemzetnevelés egészét tekintti”, s ezért „öszinte nagyrabecsülést vált ki belőlem”. A hazai konzervatív pedagógia megújulását Imre Sándor főszerkesztői tevékenységétől várta a *Magyar Pedagógiánál*, hiszen ő „az ország új pedagógusgenerációjával a legszorosabb kontaktusban van”. 1913 szeptemberében–októberében — még sárospataki tanárként — *Lechnitzky előadást is vállalt a TITOE választmányi ülésén „Nemzetnevelés és tanítóképzés” címmel*, melyre készülve akkori levele szerint örömmel vette „észre újból, hogy mennyire egyet akarunk, sőt sokszor hasonló gondolatláncokat gondolunk végig” — írta Imrének. Erről tanúskodott „A kultúrállam megteremtése és a tanítóképzés” címmel 1914 márciusában megtartott előadása is. Ezért is „rendkívüli örömmel” üdvözölte — 1918. november 18-án — egykori tanára államtitkári kinevezését: „Te tudod a legjobban, hogy éveken át mindig azon gondolkodtam, hogyan lehetne Neked oly állást juttatni, hogy hazánk köznevelésének felvirágoztatása érdekében eszméidet megvalósíthatnád. ... Most... hogy végre felsza-

badultunk a régi hátráltató tényezők uralma alól, meglátták a Te képességeid is, és oly helyre állítottak, ahol még jobban dolgozhatsz eszméidért, mint én terveztem” — írta az eszmetársának tekintett Imre Sándornak Lechnitzky. Így nem minden alap nélkül feltételezhetjük, hogy az ellene folyó fegyelmi eljárás során megértést, védelmet nyerhet (helyettes államtitkári tisztségében éppen szintén szorongatott helyzetben lévő) egykori tanárától, annál is inkább, mivel 1918 szeptemberében említette Imre Sándornak, hogy „A hatalom hivatása” című tanulmányának írásával töltötte a szünidejét, s „hogymost a szocializmus tanaival kell még megismerkednie”, mielőtt tovább ír. (RL C/39. 22. a. és C/39. Imre II. Sándor levelezése betűrendben. MOL K 502-5=160= Kiemelés tőlem — D. P. Vö.: Imre S. 1904., 1909., 1912., 1915., 1920.; Lechnitzky Gy. 1912., 1915., 1917.; 1917/2.; Néptanítók Lapja, 47. évf. 22. sz. 13.; Frank A. 1914/16. 12–13.)

⁶²⁶ RL C/39. 22. a. (Kiemelések nagyrészt tőlem — D. P.)

⁶²⁷ Vö.: Lechnitzky Gy. 1914. 189–192.

⁶²⁸ Vö.: Lechnitzky Gy. 1914. 258.

⁶²⁹ „Az angol Fábián-társaság által hirdetett eszmék e szempontból nagyon figyelemre méltók” — írta Lechnitzky.

⁶³⁰ Vö.: MT, 32. évf. 102.

⁶³¹ 1914-ben Lechnitzky Gyula így szólt erről: „a köznevelés intenzitását elsősorban gazdasági és hatalmi érdekek követelik, s csak azután kulturális érdekek. A nemzetnevelés energianövesztés, értéktérítő források teremtése.” Majd hozzátette: „Bármily kitűnően alkotjuk meg a nemzetnevelés szervezetét, bármily nagy anyagi áldozatot is hozunk, az eredmény mindig a tanítószágon fordul meg. Ha a tanító nem áll hivatása magaslatán, akkor minden hiábavaló.” Ezért kulcskérdés a tanítók képzése, továbbképzése, az, hogy beléjük oltásuk „az öntudatra ébredt emberek eszméjét” a kultúrállamról. „Ezt... kell a leendő tanítók szívébe is beoltani, hogy ők öntudatos küzdői legyenek a jövőért vívott harcnak. A hazaszeretet mai formája a magyar kultúra szeretetében nyilvánul meg. Ez új eszme hassa át a tanítóképzés munkáját.” 1917-ben ehhez hozzátette, hogy „csak oly tanítói szakvizsgálatnak van helye, melynek egyedüli tárgya a... magyar népnevelés pedagógiája”. (Lechnitzky Gy. 1914. 258–259. és 262., valamint 1917/2. 189. Kiemelés részben tőlem — D. P.)

⁶³² Lechnitzky Gyula „A hatalom hivatása” című kéziratában 1919 februárjában erről így fogalmazott: „Vagy győz a műveltség arisztokratikus elve, vagy bekövetkezik a tömeg uralma. A tömeg uralma azonban csak átmeneti állomás lehet az emberiség számára, mert a proletárság diktatúrája nem oldaná meg a hatalom problémáit véglegesen. Megint csak győző hatalom kerülne uralomra, és megint vergődne az emberiség egy része a hatalmak súlya alatt, és a harc előlről kezdődne, míg nem a nemes hatalmak végleges győzelmével az összes emberek kibékülnének. ... A történelem veszélyes kanyarodása talán sok országban a bolsevizmus által megjelölt utat fogja követni, de az emberiség, a művelődés és erkölcsi haladás érdeke, hogy a világ legfőbb nemzetei ez eltévedéstől megóvassanak és a haladás egyenes útján maradjanak.” (MOL K 502-5=160= az 1919. az október 1-jei fegyelmi vizsgálat anyagaiban)

⁶³³ A vita kirobbanásában szerepe lehetett annak is, hogy a helyi tanítói szakszervezet 1919. július 15-i ülésén úgy határozott, nem látja szükségesnek 9-10 pedagógus beiskolázását a központi előadóképző tanfolyamra, mivel „a helyi tanfolyamot végzetek is jól használhatók előadóknak”. Mindazonáltal a KN megkövetelte a győri pedagógusok részvételét a központi tanfolyamon, majd miután ez megtörtént, egy budapesti képzőben dolgozó kollégájukat jelölte tanfolyamvezetőnek... Ezért Lechnitzky Gyula ajánlata, majd másnap Halász János közművelődési megbízott megnyitója, melyben a helyiek komoly szerepéről szólt a tanfolyam előadói között, megnyugtatóan hathatott. S valóban: a szemináriumvezetők a helyiek közül kerültek ki, közülük ketten (Baranyó Andor és Szabó József, akárcsak Lechnitzky) a központi előadóképző hallgatói voltak. Minden iskolai képviselői szerepet kaptak. Az állami tanítónőképző tanárai (Hegyesi Jolán, Draskóczy Virginia, Vlaszaty Ferencné, Damaszkovszky Mihályné) pl. a „Kommunista

kiáltvány” egy-egy fejezetét ismertették „tudományosan, egyszersmind élvezetes modorban”. (RL C/39. 22. a. — a KN/VKM-irattár 102.544/1919. iratának ismertetésében; *A nevelőmunkások* 1919/23. 3.; *Schleich L.* 1969. 231., 237–238.)

⁶³⁴ Ezen 1919. július eleji manifesztációnak a püspöki székhely és környéke tanítóságának világnézet-politikai szembenállása mellett (a tanfolyamon részt vett 216 pedagógus között 82 nyilatkozatot megtagadó, így júliusban már fizetést sem kapó pap/lelkész tanár ill. apáca volt) a tanító-ság, a pedagógusok szociális helyzetével kapcsolatos elégedetlenség is alapjául szolgált. Rávilágít erre az országos jelenségre a kecskeméti művelődési osztálynak a kormánybiztoshoz intézett június 29-i beadványa, melyben a tanítók fizetésrendezését kérte: „A Forradalmi Kormányzótanács XCI. sz. rendeletével megállapította a tanítóalkalmazottak munkabérét. Ez a rendelet, amely május 14-én kelt, máig sincs végrehajtva, s a tanító-ság a régi alacsony fizetés mellett a szó szoros értelmében a *legnagyobb nélkülözésnek van kitéve*, mert a *kezeihez jutó munkabér, amelyből most már a lakáspénz is levonják, a kenyér megszerzésére sem elegendő*. A művelődési osztály már több ízben fordult a közoktatásügyi népbiztossághoz, de eredmény nélkül, s a tanító-ság között a *nyugtalan-ság, elégedetlenség nőttön-nő...*” Ez igen kellemetlen volt a KN számára, hiszen korábban azzal érveltek, hogy a fizetésemelés a tanítók megbecsülésének jele a Tanácsköztársaság részéről. Ezért a KN július 14-i, 57. sz. rendeletével — már későn — intézkedett a béremelések végrehajtásának mikéntjéről, oly bonyolult adminisztratív eljárást indítva be ezáltal, hogy a tényleges béremelésekre a Tanácsköztársaság bukásáig már nem kerülhetett sor, csak előlegeket folyósítottak júliusban, a sürgető szakszervezeti követelések hatására. (*Romsics I. szerk.* 1976. 595.; *Szerkesztői* 1919/11. 4.; PIL 604. f. 3. cs. 7. ő. e. 18. vö.: *A Forradalmi* 1919/III. 21–23.; *Petrák K. – Milei Gy.* 1959. 40–46.; *A tanítók* 1919/28. 3.; *Somogyi B.* 1919/15–16. 1–2.; *Husztli E.* 1959. 244., valamint *Schleich L.* 1969. 230.)

⁶³⁵ MOL K 502-5=160= a VKM-hez intézett 1921. december 31-i kérvényben. — Mindazonáltal a tanári katedrára csak tíz év elteltével térhetett vissza. Amikor 1945-ben nyugdíjazni akarták, május 3-i, a VKM-hez intézett kérvényében újra kifejtette: „Az 1918/19. évi forradalomban a társadalmi igazságért való harc érdekében léptem be a szociáldemokrata pártba. Ennek következtében lettem a győri szociális átképző tanfolyam vezetője.” Fegyelmi büntetéssel kapcsolatban „bebizonyítottam, hogy én a haza, a magyar nemzet, a tanári hivatás és becsületem ellen soha nem vétettem”. „Politikai lépésem miatt történt rendkívül sok szenvedésem, hátraszoríttatásom volt az oka annak, hogy többé politikai pártba nem léptem. ... [B]ár szépségségi német szülőktől származom, Hitler győzelme napjaiban nevemet Lékyre magyarítottam, hogy e német fasiszta iránnyal való szembefordulásom és a népi-nemzeti magyarsággal való azonosulásom ezzel is kifejezzem” — írta, s felsorolta a témában született írásait is. Az 1928-ban kiadott „Nemzeti génusz”, az 1945-re elkészült „Alkotó és teremtmény magyarság” már címükben is megjelenítik szerzőjük attitűdjét. (MOL XIX-I-1-f-1-Léky-1945.; *Lechnitzky Gy.* 1928.)

⁶³⁶ MOL K 502-5=160=; BFL VIII. 130. a. 22. az 1921. január 27-i és július 6-i jegyzőkönyvekben.

⁶³⁷ A budai képzőben 1919. október 1-jén és 7-én tartott fegyelmi vizsgálatok során *Mesterházy Jenő* tanár Lechnitzkyt „ingadozó jellemnek” tartotta, „aki a mindenkori uralkodó eszmék híve”. *Quint József* igazgató úgy vélekedett, hogy Lechnitzky „mint tanár lelkiismeretes és kötelességtudó. Tanul, fejlődik és könnyen szegődik új eszmék szolgálatába. Ez 10 éves tapasztalatom. Impresszionista: a katonai nevelés, a többtermelés, a Közép-Európa-eszme s a szocializmus” tettek mély benyomást rá.” *Ligárt Mihály* úgy emlékezett, hogy Lechnitzky tanár úr „a háború elején a katonai nevelés szükséges voltát hangoztatta, a háború vége után azt elítélte, s annak az ellenkezőjét hirdette. Március 21-e után a kommunizmust mint Magyarország egyedüli menekülési útját dicsőítette előttem is a tanári szobában.” (MOL K 502-1924-17-3064.)

⁶³⁸ *A győri események* 1919/69. 4.

⁶³⁹ MOL K 502-1924-17-3064.

⁶⁴⁰ Hivatalos Közlöny, XXVII. évf. 27. sz. 212–213.

- ⁶⁴¹ A politikai szempontból megbízhatónak tartott — a megyei szervek által kiválogatott — tanfolyamvezetőket felkészítő előadóképző tanfolyamon *Kunfi Zsigmond* azt hangsúlyozta, hogy „az iskolát... ezentúl a tanítóságon keresztül a szocializmusra való nevelés egyik legfontosabb szervévé akarjuk átalakítani”. *Kun Béla* „a tanítóság feladatairól” szóló előadása végén kiemelte: „Az Önök feladata tehát elsősorban, hogy hassanak vidéki kollégáikra, hogy azok elsajátítsák a proletár osztálytudatát, és ha nem is lesznek klasszikus képviselői, de legalább világos kifejezői legyenek ... [annak az osztálytudatnak], amely... a szellemi vezetője ennek a küzdelemnek, amely átviszi az emberiséget hatalmas ugrással a szükségyszerűségnek a birodalmából, a szolgáltatásnak a birodalmából a szabadság birodalmába.” (RL C/39. 22. a. d., 25. cs. és XLVII. k.; *Kun B.* 1919. 12. Vö.: *Kunfi Zs.* 1984. 242–261. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ⁶⁴² *A nevelőmunkások* 1919/23. 3. (Kiemelések tőlem — D. P.)
- ⁶⁴³ Gondolatmenetében *Lechnitzky Gyula* több ponton *Kunfi Zsigmond*: „Népoktatásunk bűnei” c. munkájához kapcsolódott. (Adatai forrása: *Kunfi Zs.* 1908. 30.)
- ⁶⁴⁴ Lásd erről a Nagy Lászlóról szóló tanulmány 3.1. fejezetében és *Lechnitzky Gy.* 1912.; *Kerschesteiner G.* 1928.; *Köte S.* 1979/2. 67–69. és 87.
- ⁶⁴⁵ MOL K 502-1924-17-3064. A *Lechnitzky Gyula* által elmondottakban.
- ⁶⁴⁶ Lásd erről a Nagy Lászlóról szóló tanulmány 2. fejezetében és *Füle S. szerk.* 1956. 22. sz. 13–15.
- ⁶⁴⁷ *Schleich L.* 1969. 234–237.
- ⁶⁴⁸ Erre a lehetőségre utalhat, hogy az ügyészégi vizsgálat során, valamint a fegyelmi tárgyalás folyamán soha nem hozták fel bizonyítékként a tudósítás *Lechnitzky Gyulára* nézve akkor terhelőnek minősíthető megfogalmazásait. Persze az sem kizárható, hogy egyszerűen nem tudtak róla, s mindkét eljárás ilyen felületes volt.
- ⁶⁴⁹ Több tanfolyamról lényegében csak ezekből a hivatalos beszámolókból tájékozódhatunk, ami igencsak megnehezíti a reális képzést. Lásd pl. a Somogy megyei tanfolyamokról: *Kelemen E.* 1970. 53–59.
- ⁶⁵⁰ Az az „átképző tanfolyam” 1920/5. 1–2.
- ⁶⁵¹ *Köte S.* 1979. 215–216. Vö.: *Berzeviczy G.* 1953. 13–16.
- ⁶⁵² *Köte S.* 1979. 213.
- ⁶⁵³ *Gutheil J.* 1920. 310.
- ⁶⁵⁴ A sárospataki szocialista *Népakaratban* akkoriban az eszperantót „az internacionáléba kapcsolódáshoz föltétlenül szükséges” nyelvként ajánlották olvasóiknak, melynek ismerete „a kommün állam minden egyes munkásának szükséges, hogy közelebb vigyük más államban élő proletártestvéreikhez” — írták, s tanfolyamot szerveztek elsajátítására. (*Ismeretterjesztő* 1919/9. 3.; *Eszperanto* 1919/9. 3.)
- ⁶⁵⁵ *Új tantárgy* 1919/23. 5.; *Eszperanto* 1919/23. 5.; *Schleich L.* 1969. 235. Lásd ehhez: *Gergely J.* 1977. 127., 2004. 64–78., 2007/3. 125–128.; *Szolnoky E.* 2003. 112–115.
- ⁶⁵⁶ *Berzeviczy Gizella*, az egri tanítói átképző tanfolyam vezetője, memoárjában megemlítette: „még papok is jártak, noha polgári ruhában az előadásainkra, mert ők is el akartak helyezkedni ebben az új, vörös proletárvilágban”. (*Berzeviczy G.* 1953. 13. Kiemelés tőlem — D. P.) A *marcali járásból református lelkészek* (lelkész-tanárok?) is jelentkeztek a tanfolyamra. (*Kelemen E.* 1970. 57.)
- ⁶⁵⁷ A Tanácsok Országos Gyűlésén tartott felszólalásában vajon ez ellen tiltakozott *Déri Gyula*?
- ⁶⁵⁸ C/39. 22. a. d. – a KN/VKM irattára B XI. (16) 100.797. szám alatti iratának ismertetése, részleteinek közlése. (Kiemelés részben tőlem — D. P.)
- ⁶⁵⁹ Lásd: *Dancs I.-né szerk.* 1979. 772–773. Vö.: *Mindszenty J.* 1948. 71–74. és 103–104.; *Mindszenty-leveleskönyv* 1938–1975. 40–42.; *Mészáros I.* 2000. 296–304.; *Gergely J.* 2004. 300–303.
- ⁶⁶⁰ *Rozsondai Z.* 2004. 196.

- ⁶⁶¹ Lásd erről bővebben az „Oktatáspolitikai és tanítóképzés Magyarországon, 1945–1960” c. kötet Rozsondai Zoltánról szóló tanulmányának 6. fejezetében.
- ⁶⁶² Ezen eljárásunk árnyoldala, hogy a Tanácsköztársaság alatt történetekkel kapcsolatos gondolatki-sérletben még a történelmi Magyarország adataival operál. Mivel 1919 során a megszállási öve-zetek határai az év folyamán dinamikusan változtak s a tanítóképző intézeti tanárok migrációja is folyamatos volt, beosztásukra is sor került (*A menekült* 1919/12. 4.), a Tanácsköztársaság tényleges ellenőrzése alatt álló terület s az azon található tanárok számának meghatározása a 133 nap ideje alatt is — egyébként rendelkezésre sem álló — újabb és újabb adatok fegyelembevé-telét követelné. Mivel gondolatki-sérletünkkel mindössze azt próbáljuk érzékeltetni, hogy a KN vezetői, ill. a tanítóképzős tanárok komolyan gondolhattak-e arra, hogy a meghirdetett intézke-déseket valóra váltsák, s mivel ők is csak az addigi tapasztalataikból extrapolálhattak, ezért a két problematikus eljárás közül ez látszott a kevésbé rossznak.
- ⁶⁶³ A Forradalmi Kormányzótanács LIV. számú rendeletének 7. pontja alapján Rédei Jenő intézőbi-zottsági elnök (tanítóképző intézeti tanár) 1919. április 17-én utasította a sárospataki tanítókép-zőt, hogy az éppen zajló tanévben az addig magántanuló leány növendékek rendes tanulóvá mi-nősíttessenek. (BAZML ZL VIII. 65. 16. d. 283/1919.)
- ⁶⁶⁴ Győrben állami tanítónőképző és királyi katolikus tanítóképző volt. Ez utóbbi pap-tanárai nem vállalták az egyházi rendből való kilépést, így elbocsátásuk esetén a fiúképzőben lehetett volna tanárhiány, s azt segített volna áthidalni a tanítónőképző tanári testületével való összevonás. Az ország egészében — mint az 1–6. ábrákon, melyeket *Preska Gábornéval* állítottunk össze, látha-tó — inkább fordított lett volna a helyzet.
- ⁶⁶⁵ A M. Kir. Kormány 1915–18. 196.
- ⁶⁶⁶ A M. Kir. Kormány 1915–18. 196.
- ⁶⁶⁷ Lásd erről kötetünk első tanulmánya 3–4. fejezeteit!
- ⁶⁶⁸ E téren az 1948-as államosításig sokat javult a helyzet.
- ⁶⁶⁹ Ebből a szempontból természetesen gyökeres különbség volt a két államosítás geopolitikai feltét-eleit illetően: míg 1919-ben a Tanácsköztársaság a rendszerét és területét egyaránt fenyegető, augusztus elején felülkerekedő intervenciókkal hadakozott, addig 1948-ban Rákosiék a szovjet csapatokkal a hátuk mögött, stabil geopolitikai viszonyok között kezdtek hozzá az egyházi isko-larendszer felszámolásához.
- ⁶⁷⁰ BFL VIII. 130. a. 22. 1919. május 28.
- ⁶⁷¹ Ld. pl.: BFL VIII. 130. a. 22. 1920. március 3.; KÉL I. 3. d. 279/1919.; Csanády L. szerk. 1918–1921.5.; Benkóczy E. 1928. 126.; Ködöböcz J. 1986. 197.; Gábris J. 1996. 39–40.
- ⁶⁷² *Szmrecsányi Lajos egri érsek* 4733/1920. számú levelében, 1920. november 3-án egyebek között jelezte a tanügyi hatóságoknak: „Illetékes esperesem jelentése szerint a jászberényi állami taní-tóképző tanári kara, Pinkert Zsigmond igazgatóval az élen, ateista szellemű, a tanárok a kom-munizmus idején romboló munkát végeztek, és az ifjúság lelkét is mételeyezik.” A jelzésre a VKM fegyelmet indított. Pinkert Zsigmondot áthelyezte, Kovács Ferencet és Vaczek Bélát a szolgálatból elbocsátották. (MOL K 502-1921-7-57356/VIII. b.; MOL K 502-1922-16539/VIII. a. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ⁶⁷³ Egy — önmagát álnéven Vargha Dezsőnek nevező — csurgói lakos feljelentésében az ottani ta-nárokról, beleértve a tanítóképzős tanárokat is, a következőket írta: „a legnagyobb gazember kommunisták ma is rontják az iskolában a gyenge ifjúságot”. (MOL K 502-1920-5-148512.) A feljelentés a főispánon keresztül eljutott a VKM-be is, s ott a csurgói tanítóképzős tanárok elleni fegyelmi vizsgálat vezetőjéhez, Scherer Sándorhoz. Ő az 1920. február 24. és március 1. között lefolytatott helyszíni vizsgálat nyomán, a bizottság nevében, a következő büntetéseket javasolta a miniszternek: „Mohar József igazgatót [a Tanácsköztársaságot — D. P.] előkészítő, támogató tevékenysége miatt és a proletárdiktatúra ügyének szolgálata miatt, mihez különösen súlyosan beszámítás alá vétetett az a körülmény, hogy mint államtisztviselő és magyar tanítóképző nyil-

vános közönség és saját növendékei előtt ismertette Marx – Engels Kommunista Kiáltványát. Ezen tevékenysége miatt a kaposvári törvényszék jogérvényesen 3 havi fogházra ítélte. A bizottság az igazgatás miatt elítélte és három havi szabadságvesztést elszenvedett igazgatót nem tartja alkalmasnak további állami szolgálatra, és különösen törvénytisztelő, hű és alkotmányos érzületre is feltétlenül megbízható ifjú tanítói nemzedék nevelésére, amiért állásvesztésre, kegyelem útján nyugdíjaztatásra ítélte. Székely Zoltán a szociáldemokrata pártnak legrégebbi tagja, mint munkástanács tag és [a képző ügyivel foglalkozó] politikai megbízott támogatta és pénzért szolgálta a káros forradalmi rendszert. Tekintettel arra, hogy 4 havi fogházbüntetést szenvedett, pénzbüntetésre és áthelyezésre ítéltetett [utólag, más tintával, de ugyanazzal a kézírással hozzá betoldva — D. P.], esetleg állásából is elmozdítandó. Blénessy János tanár nem fejtett ki nagyobb agilitást, de támogatta a proletárdiktatúrát. Rosszallásra és áthelyezésre ítéltetett. Kaposi Károly gyakorlóiskolai tanító közreműködött, mint a munkástanács delegált tagja és mint előadó, a balatonberényi átképző tanfolyamon. Rosszallásra és két évre az előléptetésből való kizárásra, [utólag beírva] illetőleg pénzbírságra ítéltetett.” (MOL K 502-1920-5-23251. Lásd továbbá: A csurgói főszolgabíró 1919. szeptember 17-i, 3471/1919. számú jelentését „a tanerők viselkedéséről a kommunista uralom alatt”. SML Andrassy Antal főlevéltáros gyűjteménye 52. d.; MOL K 502-1922-5-56309.; Kelemen E. 1970. 56-57.)

⁶⁷⁴ Lásd pl.: MOL K 502-5-61=; MOL K 502-1911-1920-5-322=; MOL K 502-1921-5-359=; MOL K 502-1919-7-181571/B XIII.; MOL XIX-I-1-k 3. d. VKM 6638-1920/VIII. b.; MOL XIX-I-1-f- 195. d. 42588/1945.; EOL DE TI 144. d. 360/1919.; MOL K 502-1919-6-21666.; Becker V. szerk. 1919–22. 4.; Dúzs M. szerk. 1918–1924. 3.; Ködöböcz J. 1986. 196–197.; Tóth L. 1990. 83–84.

⁶⁷⁵ Tanügyi főtanácsosi kinevezése alkalmából Imre Sándor köszöntötte Váczy Ferencet. A *Nagykö-rösi Híradó* szerint „kifejezést adott az egyházkerületi elnökség örömének azon, hogy az a lát-szólag szűk körben végzett munka, melyet Váczy Ferenc negyedszázad óta céltudatosan és lan-kadatlanul végez, eredményeiben lassanként országos jelentőségre emelkedett. Ennek tulajdo-nítható, hogy egyháza már a mostani kitüntetés előtt számos, egyházi téren igen jelentős megbí-zásban részesítette. Váczy Ferenc nem az az ember, aki az eléje került akadályozó göröngyöktől vagy kövektől visszariad, vagy éppen kikerülje azokat. Haladt mindenkor meggyőződésből a helyesnek felismert úton. Az akadályokat kikerülte, de ha kellett, le is taposta. ... A tanári kar nevében Juhász Béla h. igazgató mint a testület legidősebb tagja köszöntötte az igazgatót, akit irányítójának, mesterének, példaképének vallott, akivel együtt dolgozni a testület minden tagjá-nak mindenkor könnyű, mert az alkotó és nevelő lélek szeretetét élvezhetik.” (Váczy F. 1938/82. 3. Kiemelés tőlem — D. P. Vö.: Juhász B. 1938/39. 7–10.)

⁶⁷⁶ Lásd ehhez: Seri A. 1986–87. 19–57.

⁶⁷⁷ A VKM 4556/1919. eln. sz. levelét lásd: PL Csernoch Cat. B. 2336/1919.

⁶⁷⁸ PL Csernoch Cat. B. 2336/1919. Vö.: Prohászka O. 1929/XXIII. 318. és 322–324.

⁶⁷⁹ Hivatalos Közlöny, 28. évf. 35. sz. 312–313. (Kiemelés tőlem — D. P.) — Az egri érseki tanító-képző évkönyvében a következőképpen idézték fel a Tanácsköztársaság után történeteket: „A szociáldemokrata Peidl-kormányt elsöpörte a keresztény magyarság újraébredése: Friedrich Ist-ván elnöksége alatt kimondottan keresztény és magyar nemzeti kormány alakult, a sok harácsolás után elvonult román hadsereg nyomában csakhamar feltűntek Horthy Miklós fővezér tollas nemzeti katonái. Huszár Károly vallás- és közoktatásügyi miniszter erős kézzel fogott hozzá a tanügyi téren tett rombolások pótlásához: megsemmisítette a vöröskatonák okleveleit, befejező képesítő pótvizsgálatra utasította az intézet kötelékében mindvégig megmaradt jobb érzésű taní-tőjelölteket, az osztályzatokat nélkülöző bizonyítványok helyett osztályzatokkal ellátottakat ada-tott ki; igazoltatta a tanárokat.” (Csanády L. szerk. 1918–1921. 5.)

⁶⁸⁰ Vö.: Fináczy E. 1919. 92–102.

- ⁶⁸¹ Huszár K. 1919/31–32. 1–2. (Kiemelés részben tőlem — D. P.) — Ezt persze „a nemzetnevelés” s „az iskolák belső élete felügyeletének” erősítésével is biztosítani próbálták a VKM 1919. évi 182.311. és 186.932. B. I. sz. rendeleteivel. (Hivatalos Közlöny, 27. évf. 38–39. sz. 321–325.; MOL K 502-1919-34-198371.; BFL VIII. 130. a. 22. az 1919. november 19-i jegyzőkönyvben. Vö.: Imre S. 1919/31–32.; Fekete J. 1919/31–32.; Frank A. 1919/33–35.; Kis-Erős F. 1919.)
- ⁶⁸² Hivatalos Közlöny, 28. évf. 36. sz. 287–288.; NL 53. évf. 24. (Kiemelés tőlem — D. P.) Vö.: A katolikus szervezetek 1918/45. 4.; Haller I. 1919/4. 1.
- ⁶⁸³ Kapi B. 2004. 276. és 278. (Kiemelés tőlem — D. P.) Vö.: Ottlyk E. 1964/5. 299–300. és 6. 324–335.
- ⁶⁸⁴ PL Csernoch Cat 42. 1587/1922. 1053/1923. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ⁶⁸⁵ Raffay S. 1944. 49. — A kántorképzéshez: Id. Kapi Gyula — akkor már nyugalmazott — tanítóképző intézeti igazgató 1909. április 12-én tervet készített „a nem evangélikus jellegű tanítóképző intézetekben történő evangélikus vallásoktatásról”, melyben javasolta, hogy az Egyetemes Egyház forduljon a VKM-hez a tantervben előírt óraszám biztosítása érdekében, s hogy készítessenek egységes tantervet és utasítást e célból. Miután megbízták ezzel, 1910-ben el is készítette tervezetét, melyben nagy figyelmet szentelt az egyháziének-tanításnak, „a gyülekezeti énekvezérek” felkészítésének. Az egyház által elfogadott tanterv elkészültével sem jutott azonban nyugvópontra az ügy, mivel — az Evangélikus Tanárok és Tanítók Országos Egyesülete Tanítóképzői Szakosztályának 1913. május 13-i ülésén — az állami tantervben előírt tanórai keretek túllépése és a megfelelő tankönyvek hiánya miatt bírálta az intézkedést Nikelszky Zoltán szarvasi igazgató, mire a jelenlévők a vallástani órák 9-re való leszállítását kezdeményezték (EOL OET 3. 194-204/1909. és a szakosztályülés jegyzőkönyve, valamint TEE E-MT VII. 2. a. 1910.). Hamar Gyula, a soproni evangélikus képző igazgatója 1926. november 20-án postázta tantestületük tervezeteit az új tanítóképző intézeti vallástanításra és vizsgáztatásra, valamint az orgonista-kántorképzés tantervére és vizsgálati szabályzatára vonatkozóan a szarvasi és miskolci testvérintézményeknek, melyet előbbi tantestülete november 26-án tárgyalt, komoly észrevételekkel illetve mindkét előterjesztést. (BéML VIII. 59. 37. d. 1021–1022. és 1035–1036/1926.) E kurzusokról egy — 1935. február 20-i — szakvéleményében Peskó Zoltán zenetanár és orgonaművész leszögezte: „Éveken keresztül könnyelműen gyártották az evangélikus kántori okleveleket az állami intézetekben. Olyan vezető intézet is előfordult, ahol az evangélikus egyházi zenét egy nyelvszakos tanár tanította, aki maga csak csellózni tudott. Ezeket a kántorképesítő vizsgálatokat egyházunk mindig papjaival ellenőriztette... azon papokkal, akik a teológián semmi egyházzenei tudást nem sajátítottak el.” (EOL OLSZ 6. C. vö.: BéML VIII. 59. 39. d. 996/1934. Kiemelés tőlem — D. P.) Ennek fényében figyelemreméltó: a III. Egyetemes Tanügyi Kongresszus Ének- és Zeneoktatási Szakosztályának tanítóképzőket képviselő előadója, Kosáry János és a szakosztály határozata még csak nem is utalt az egyházzenei oktatással vagy a kántorképzéssel való koordináció lehetőségére. (A Harmadik Egyetemes 1928/II. 35–36. és 41–42.)
- ⁶⁸⁶ Kornis Gy. 1928. 18–24. Vö., pl.: Magyary Z. 1920. 19–20.; Schütz A. 1922. 84–88. és 113–114.; Beresztóczy M. 1947. 82–83.; Bellér B. 1957. 223–238.; Gergely J. 1987. 71–86., 2004. 51–53.; Kováts Gy.-né 1989. 62–134.; Mészáros I. 2000. 242–275.; Nagy P. T. 2000. 115–125., 2005. 192–194.; Mózessy G. 2002. 127–128.; Gergely J. 2004. 53–55.; László T. L. 2005. 134–161. stb.
- ⁶⁸⁷ Ez már a második Friedrich-kormány volt, amely 1919. augusztus 15-től 1919. november 24-ig volt hivatalban, s amelyben — a következő kormány miniszterelnöke — Huszár Károly vezette a VKM-et. Az első, „ideiglenesen megbízott hivatalnokkormányban” (1919. augusztus 7-től 15-ig) a VKM vezetését Imre Sándor helyettes államtitkár látta el, aki — későbbi egyetemi tanári kinevezéséig — több miniszter mellett államtitkárként dolgozott ott. (Bölny J. 1992. 85–86.; RL C/39. 13. cs)

⁶⁸⁸ Majd hozzátette: „És jön még egy veszedelem. Elfojtott indulattal, ítélkezésre készülő elkeseredéssel közeledik lopódzva: a zsidógyűlölet. A kommunizmus vezetői, elméleti politikusai és végrehajtó hatalmasságai majdnem kivétel nélkül a [vallásukat elhagyó, ateista — D. P.] zsidók közül kerültek ki. ... Félni kell attól, hogy a nemzet bosszúálló haragja, mihelyt külső körülmények azt lehetővé teszik, elindul, s megkezdődik a rettenetes ítélet.” (Kapi B. 2004. 239–240., 250–254., 301–308. és 324–328., valamint Haller I. 1920/18–20. 15–26.; Ottlyk E. 1964/6. 335–343.; Heksch Á. 1969. 186.; Ronkoviczné F. E. 1999. 77–79. Kiemelés tőlem — D. P.) Vö. pl. az evangélikus tanítóképzős tanár, majd két évtizeden át igazgató Kiss Sándor (s környezete) „gyanakvó, gyűlölködő, kíméletlen” megnyilatkozásaival (BéML VIII. 59. 39. d. 1373/1915., 40. d. 577/1939. 4.; 9. k. 1941. szept. 5. IV/1.; SzÖEL 7/25–26–27. 1920. március 24.), írásaival: 1919/11. 1922/2. és 4., 1924/2., 1932.; valamint az 1920. augusztus 7-én a Nemzetgyűlésben „a magyarországi zsidókérdés intézményes sürgős megoldását” elsőként sürgető, s azt lapjában, a *Nemzeti Életben* évtizedeken át szorgalmazó, az 1936/37. tanévben a budai képző gyakorlóiskolájába helyezett (majd népellenes és háborús bűnösnek tízévi fegyházra ítélt) *Budaváry László* állásfoglalásaival (Az 1920. évi... *Nemzetgyűlés Naplója* 4. k. 280–289.; *Budaváry L.* 1919/38–44. 15.; 1920/18–20., 1920/27–28., 1941.; BFL XXV. 1. a. 778/1945. Nb. X. 778/1945. és NOT I. 3197/15/1945.); *Geőcze Sarolta* tanítónőképzős tanár, igazgató írásával (1920/37–39. 16–20.), az egy időben ugyancsak a budai képzőben tanító *Peskó György* 1935. február 20-i szakvéleményével (EOL OLSZ 6. C), valamint az egri érseki tanítóképző tanári karának, ill. Mindszenty Önképzőkörének 1942. március 23-i, ill. 1934. dec. 9-i jegyzőkönyveivel (HML VIII. 56/16. és 30.) Lásd továbbá: *Hernitz J.* 1919/2. 30.; *Lengyel J.* 1919/2. 28.; *Bethlen I.* 1944. 126–128.; *Szabó M.* 1989. 202–203., 2003. 305–306.; *Ungvári T.* 1999. 146–147.; *Gyurgyák J.* 2001. 98–130. és 680.; *Erős F.* 2001. 233–235.; *Berend T. I.* 2003. 230., *Sipos P.* 2004/2–3.; *Heller Á.* 2004. 86–99.; *Ormos M.* 2005/2. 198–204.

⁶⁸⁹ *Raffay S.* 1944. 28. (Kiemelés tőlem — D. P.)

⁶⁹⁰ Vö.: *Nagy P. T.* 1999/4. 768–769.

⁶⁹¹ 1926 januárjában *Klebensberg* ehhez hozzátette: „Mindenekelőtt arra törekszünk, hogy kultúrpolitikánk nemzeti alapon álljon: politikától ment, hivatali ténykedésre törekszünk, úgyszólván a politikától mentesíteni kívánjuk a kultúr-reszortot. Mily zavart okozhat az ellenkező eljárás, azt éppen saját példánk mutatja. Magyarország belpolitikája a magát liberálisnak mondó, valósággal azonban szabad-konzervatív irányban haladt, fő képviselője a két Tisza volt, atya és fiú. Az összeomlás meghozta a radikalizmust, azután a szocializmust, mely csakhamar kommunizmusba csapott át, mire a veséig felkavart nemzet ellenforradalmi iránnyal válaszolt. Természetesen valamennyi rezsimnek megvolt a maga kultuszminisztere, aki megkövetelte a tanszemélyzettől saját ideológiájának, a maga világnézetének a hirdetését, ami tanári karunk jellemző részének elviselhetetlen volt. Mióta a kultusztárcát... átvettem, azon igyekeztem, hogy a közoktatásügyi minisztérium házából száműzzek minden pártpolitikát s visszaadjam a tanárságnak benső nyugalomát és hivatásbeli biztonságát.” (*Klebensberg K.* 1926. 7–8. Kiemelés tőlem — D. P. Vö.: *Finácsy E.* 1919. 94.; *Quint J.* 1924/43–44. 23.; *Nagy P. T.* 2006/3. 567–569.)

⁶⁹² *Kapi Béla* evangélikus püspök bő évtized múltán — Hóman Bálint törekvéseire reflektálva, az autonómia és az államsegély összekapcsolása érdekében — *Klebensberg* érvelését ismételte a Felsőházban: „Az egyházi autonómia az egyház jogi és erkölcsi birtokállományát jelenti. ... [A]z állam ...[azt] ne érintse. Tudjuk, hogy az egyházak autonómiája vészthozó történelmi időkben államvédelmi szerepet töltött be. ... Senki sem tudja megmondani, hogy mit hoz a jövő. De az bizonyos, hogy az állam-totalitás elméletének az egyházi autonómia kárára való érvényesülése sok veszélyt rejt magában. Változhatnak a világnézetek, változhatnak a kormányok, változhat az államszervezet, de örök fundamentumon változatlanul állanak az egyházak. El tudom képzelni, hogy az állam valamikor saját nemzeti eszményeinek és állami törekvéseinek biztosítékát in-

kább megkapja az egyházakban, semmint önmagában.” (*Kapi B.* 1938. 12–13. Vö.: *Kapi B.* 1947/1. 2.; *Ottlyk E.* 1948/6. 299–301.)

A korabeli világnézeti válságról s a kezelésére szentelt porosz–német, európai, amerikai, ill. magyar álláspontokról lásd pl.: *Brandenstein, B.* 1926/1–5.; *Becker, C. H.* 1926/6–10. 308–316.; *Klebsberg K.* 1926. 7–12.; *Kornis Gy.* 1928. 1–74., 1934. 1–148.; *Nagy J.* 1928/1–3. 134–150.; *Berend T. I.* 1987. 297–506.; *Hobsbawm, E. J.* 1998. 71–139. és 173–192.

⁶⁹³ Klebsberg Kuno persze nem tudhatta előre, hogy a német nemzetiségi lakosságú községek „C” típusú iskoláinak „B” típusúvá alakítása körüli vitákban még az érintett iskolák államosítását is kilátásba helyezi a katolikus püspöki karral folytatott diskurzusban — a berlini látogatása során erre elköteleződött — *Bethlen István* miniszterelnök. (MOL K-28-216-ME 1934. C. 813443. Vö.: *Barabás A.* 1930/3. 33–34.; *Tilkovszky L.* 1997/1. 52–54.; *Donáth P.* 1997. 24–25.)

⁶⁹⁴ *A budai állami tanítóképző tanára* — később igazgatója, a TITOE elnöke — (*Padányi Frank Antal* „A XVI. Katolikus Nagygyűlés nevelői gondolataihoz” című, a *Néptanítók Lapjában*, 1924. november 3-án megjelent írásában Klebsbergre hivatkozott, s „a magyar nemzet erkölcsi szanálásának” szükségességét hangsúlyozva kifejtette: „Bizonyos vagyok benne, hogy az újjáépítő munkát csak akkor tekinthetjük befejezettnek, ha a lelkek megújulásáig jutottunk el. Ha tekintetünket a különböző iskolák tanítóinak, tanárainak világnézetére irányítjuk, akkor meg kell állapítanunk, hogy a legtöbb állami iskolában egyveleget találunk a vallásos iskolák egységes felfogásával szemben, amely körülmény csak azok táborába sorozhat bennünket, akik a *vallás-és közoktatásügyi miniszterrel együtt az egyházi iskolák védelmét kívánjuk.*” (1924/37–38. 2. Kiemelés tőlem — D. P.)

⁶⁹⁵ 1924 júliusában, a komárom-újvárosi templom avatásakor, *Klebsberg* szélesebb kört szólított együttműködésre: „csak ha a katolikus intelligenciát visszahódítjuk, akkor fog a keresztény lélekből igazán keresztény politikai fakadni”. (1924/25–26. 16.)

⁶⁹⁶ *Klebsberg K.* 1924/35–36. 2–3.; 1927. 625–627. (Kiemelések tőlem — D. P.)

⁶⁹⁷ Lásd erről pl.: *Gereben Á.* 2001. 7–146.; *Krausz T.* 1997/1. 476–488.

⁶⁹⁸ *Klebsberg K.* 1927. 635–636. (Kiemelések tőlem — D. P.) — Az akkori munkamegosztásnak megfelelően államtitkára, *Petri Pál* 1929 elején levélben biztosította a Református Tanítók Országos Egyesülete orgánumának, a *Tanítók Lapjának* olvasóit: „a felekezeti iskolák jelentőségét nálamnál senki sem becsülheti meg jobban, hiszen erre már családi tradícióim is predestinálnak, mert apám és nagyapám református püspökök voltak, akik egész életükben református iskolák szervezésével foglalkoztak. De ettől eltekintve én is többször hangsúlyoztam, hogy a felekezeti iskolák működését annak folytán, hogy az egyházakkal szorosabb kapcsolatot tartanak fenn, és így a vallás-erkölcsös nevelésre még nagyobb súlyt helyezhetnek, mint állami iskoláink, különösen fontosnak tartom.” (1929/9–10. 32.) Vö.: *Kemény F.* 1929/17–18. 9.

Klebsberg oktatás- és művelődéspolitikájáról s a korszak politikai ideológiájáról, jellegéről lásd: *Husztli J.* 1942. 82–273., valamint *Glatz F.* 1988. 121–178., 1990. 5–26.; *Ladányi A.* 2000. 14–166.; *Mann M.* 1997. 26–73., 2003. 26–51., 2005. 82–91.; *Kardos J.* 1987. 74–172., 1998. 9–148.; *Lackó M.* 1988. 53–219.; *Mészáros I.* 2000. 242–245.; *Pukánszky B.* – *Németh A.* 1994. 544–559.; *Szabolcs O.* 1994. 53–60.; *T. Kiss T.* 1998. 9–98.; *Tőkéczi L.* 1985/1. 69–78., 1999. 162–213.; *Ujváry G.* 2003. 87–96.; *Ormos M.* 2003. 75–86., 2005/2. 131–140.; *Turbucz D.* 2007/4. 248–249. stb.

Huszonkét év múltán, 1948. május 11-én, a kényszerű leköszönése alkalmából benyújtott XXVII. püspöki jelentésében *Ravasz László* tárgyszerűen konstataulta, hogy amitől *Klebsberg* Kuno óvott, küszöbön áll: „lényegesen megváltozott az államnak önmagáról adott értelmezése, s az ebből következő államvezetés gyakorlatilag mélyen érinti az egyházak egész területét”, „a közoktatásügy intézésére maga vállalkozik, unokáink már csak olyan egyházi iskolákat járhatnak, amelyek tisztán egyházi szükségleteket elégítenek ki”. (*Ravasz L.* 1988. 155. és 158.) Ugyanaznap a katolikus püspöki kar körlevelében *Mindszenty József* *Klebsberg* érveire visz-

szanyúlva felvetette, hogy „van-e szabadság ott, ahol a katolikusoknak... [sem] lehetnek saját iskoláik? Ahol nem tűnnek mást, csak állami iskolákat? Azt az *állami iskolát, amelyen keresztül a mindenkori uralkodó, sokszor kisebbségi pártok akarják a többség gyermekeire rákényszeríteni a maguk világnézetét?* Egyszer az egyik párt, máskor a másik, aszerint, hogy melyik kerül uralomra. És mindegyik az iskola révén akarja a maga uralmát biztosítani! Nem, ez nem demokrácia, ez nem is szabadság” — szögezte le joggal — ez ügyben *Ravasz Lászlóval* egyetértve — a hercegprímás. (*Mindszenty J.* 1948. 63. Kiemelés tőlem — D. P.)

⁶⁹⁹ A miniszter által említetteken túl *Kéthly Anna* hozzászólásaiban — egyebek között — kifejtette: „A közoktatásügyi tárcával foglalkozva, az oktatás és nevelés szelleméről kell először szólnom. Az oktatás és nevelés szellemében két generális szempontnak kell szerintünk érvényesülnie. Először annak, hogy mindenkre kiterjedjen a közoktatás, másodsor, hogy ez a szellem megfeleljen az emberiség általános ideáljainak. A mi oktatásunkról nem mondhatjuk azt, hogy egyetemes, mert, ha csak azt az egy számot említjük is fel, melyet kultuszminiszter úr már hivatalosan is megemléített, hogy Csonka-Magyarországnak alig nyolcmillió lakosából egymillió analfabéta, nem mondhatjuk, hogy egyetemes a közoktatásunk. ... A tankötelezettség korhatárának emeléséről is hosszú idők óta hiába beszélünk... hisz gondoskodni kellene arról, hogy... a testileg fejletlen gyermekek idő előtt a kizsákmányolásnak áldozatul ne eshessenek. ... Az iskola-könyvek szelleméről általában szintén nem valami hízelgően nyilatkozhatunk. ... Az oktatászmélyzet kérdésénél rá kell térni az elbocsátott tanerők fegyelmi ítéleteinek revíziójára is. Ezeket az egyénenkénti revíziókat a miniszter úr néhány esetben elrendelte. Ezek, sajnos, az alsóbb hatóságoknál vagy egészen megrekednek, vagy pedig olyan lassú tempóban folynak, hogy ezeknek megszüretése első feladata mindenkinek, aki ezeket az ügyeket figyelemmel kíséri. ... [H]atározati javaslatot nyújtok be ebben a kérdésben: »minthogy az eddig szórványosan és kivételesen lefolytatott tanügyi revíziós eljárásokból is kitűnt, hogy a *kommün alatti magatartása* címén fegyelmeivel sújtott tanerőkön súlyos igazságtalanságok és törvénytelenések estek, a nemzetgyűlés utasítja a közoktatásügyi minisztert, hogy sürgősen rendelje el az összes tanügyi fegyelmi ítéletek revízióját, az elrendelt revíziós eljárásokat minden egyes esetben négy hónapon belül folytassa le és a revíziós eljárások eredményéről a négy hónap leforgása alatt, tegyen jelentést a nemzetgyűlésnek«. ... Nem követelhetünk ugyan fentről forradalmat; nem követelhetjük, hogy egy konzervatív minisztérium — mint amilyenek a közoktatásügyi minisztériumnak kell lennie — forradalmat csináljon, de azt kérhetjük és kívánhatjuk tőle, hogy legalább az ellenforradalom szellemét építse le, legalább az ellenforradalom kinövéseit faragja le, szellemben, intézményben egyformán.” A szociáldemokrata párt nevében felszólaló *Szedes Ferenc* emellett azt követelte, hogy „*ki a kultusztárca kötelékéből mindazokkal a tételekkel, amelyek nem a tárca körébe valók.* Csöppet sem helyeslem, ha már meg is van maga a testnevelés intézménye, egész katonai dresszben akarják nevelni a gyakorlatozásokra kötelezetteket. Sokkal jobban szeretném, ha a kultuszokmány különösen a népoktatásra vagy az iskolán kívüli oktatásra helyezne olyan nagy súlyt, mint amilyen nagy súlyt helyez a levanteoktatásra.” Válaszában *Kleblsberg Kuno* kifejtette: „*Kéthly Anna... beszédeit mindig szívesen és örömmel hallom, mert szép tanulásról tesz bizonyosságot. ... Összinte szomorúsággal hallottam azonban, amit mondott... mert ez tanúsága annak, hogy még nagyon szép kultúrával bíró egyének tisztánlátását is mennyire elhomályosítja a pártszenvedély. ... Nem akarnék éles vitába bocsátkozni, ez nem szokásom, és azt, amit mondani kívánok, éppen a szociáldemokrata képviselő urak ne méltóztassanak személyükhöz szóló szemrehányásnak venni. ... De hogyha... kifogásolják azt, hogy itt időnként előtér az ellenforradalmi mentalitás, azt hiszem, hogy ezt az igen t. képviselő uraknak van a legkevésbé joguk felhánytorgatni. Ne méltóztassanak ugyanis elfelejteni azt, hogy a proletárdiktatúra óta csak hét esztendő múlt el... rövid idő volt arra, hogy a magyar nemzet elfelejtse azt, amit kilenc hónap alatt szenvedett. A magyar társadalomnak egy nagyon nagy többsége — s ezzel kell hogy az urak számoljanak — semmi körülmények között nem engedi meg a proletárdiktatúra visszatéré-*

sét. ... [H]a mutatkoznak jelek, amelyekből arra lehet következtetni, hogy megint olyasféle ideológiák jelentkeznek, akkor a polgári társadalom, amely ennek a nemzetnek a többsége, nyugtalan, aggodalmas, ezen nincs mit csodálkozni. Ezt a nyugtalanságot, az ellenforradalmi mentalitás erősödését azok provokálják, akik ilyenféle aggodalomra tápot adnak. ... Nagyon sokan óhajtják, elsősorban maga a kormány óhajtja minden vonalon a kiengesztelődést. A proletárdiktatúra tanúságait tekintve a túloldalon igen nagy kímélettel kellene lennie a mi nemzeti érzéseink kezelésében. Ezt a leventemozgalmat a túloldalon úgy akarják beállítani, mint katonai mozgalmat, amiből nyilvánvaló, hogy ez denunciació kifelé. Ilyen körülmények közt ne méltóztassanak csodálkozni azon, hogy a kiengesztelődés nem halad olyan gyors ütemben, mint ahogy haladnia kellene, mint ahogy a kormány kívánja, hogy haladjon, hisz ez kettőn áll. ... Én, mint a leventemozgalomért felelős miniszter, leghatározottabban tagadom, hogy a leventemozgalom katonai mozgalom lenne. Hetven százalékban már most is népiskolai tanítók szerepelnek a leventemozgalomban, és óhajtom, hogy a tanítók még többen legyenek. Folyvást hangoztatom, hogy azokat a rendgyakorlatokat, amelyeket úgy tüntetnek fel, mint katonai oktatást, a lehető legcsekélyebb mértékre szorítsuk, és mennél inkább a sportokat állítsuk előtérbe” — állította a békeszerződés előírásaira tekintettel a miniszter. (*A kultuszárca* 1926/23–24. 27–28., 1926/25–26. 20–21. vö.: *A magyar kultúra* 1926/29–30. 14–15.; Kiss D. szerk. 1919–1920. 53–200.; *A leventeifjúság* 1944/14. 540.; Szabó L. 1996. 60–74. Kiemelések tőlem — D. P.)

⁷⁰⁰ Az állami és községi tanítók kiválasztásánál is előírták az adott iskolakötelesek vallási összetételének figyelembevételét s a többségi felekezethez tartozók pályázatainak előnyben részesítését, a megfelelő szellem és a felekezeti béke biztosítása érdekében. (865-11/4384-1929. VKM sz. In: *Tanítóválasztás* 1930/6. 91.)

⁷⁰¹ Becker Vendel (a szegedi királyi katolikus tanítóképző klerikus igazgatója) 1940-es véleménye szerint „a népiskolák fejlődése is alátámasztja kultuszkormányunk törekvéseit. Míg 1914-ben összes elemi népiskoláinknak már 20%-a volt állami, addig jelenleg az összes népiskoláinknak csak 16,7%-a állami és 11,2%-a községi jellegű. Ezzel szemben 69,5% hitfelekezeti (41,8% katolikus) jellegű. ... A magyar nemzet saját jövőjét a legszilárdabb alapra helyezi, ha minden iskolafenntartót képesít arra, hogy keresztény és nemzeti szellemű népiskoláját a kor igényeinek megfelelő magaslatra fejleszthesse és azt a keresztény nemzeti érzés és gondolkodás melegágyává tehesse.” (1940/II. 25., 1942. 20. és 49., 1947/1. 24.) Az igazgató úr elégedett lehetett azzal is, hogy hasonló tendencia érvényesült a tanítóképző intézeti tanárképzést biztosító Apponyi Kollégium Szegedre helyezésekor: a budapesti állami képzők epizód szerepre kényszerülése mellett az ottani kir. katolikus és róm. katolikus tanító(nő)képzők lettek a tanárjelöltek gyakorlóiskoláivá. (Becker V. 1941. 18. Vö.: *A Harmadik Egyetemes* I. k. 210–220.; Simon Gy. 1979. 189–201.; Tóth G. 1996. 95–109.; Németh A. 2005. 337–338.)

⁷⁰² Lásd tőle, róla pl.: Lunacsarszkij, A. 1968., 1988.; Donáth P. 1990/1.

⁷⁰³ Lásd ehhez: Tomka M. – Goják J. szerk. 1993. 9–103.; Közi-Horváth J. 1936.

⁷⁰⁴ *A mezőgazdasági* 1926. 21–22. és 23. (Kiemelés tőlem — D. P.) Vö.: Eötvös József álláspontjával (*A Vallás és Közoktatásügyi*, 1870. 40–54.).

⁷⁰⁵ 1926. június 24-i beszédéből. In: *A kalocsai* 1926/25–26. 19. (Kiemelés tőlem — D. P.) Vö.: Nagy P. T. 2005. 108–116. és 189–190.

⁷⁰⁶ A középiskolai törvényről szóló nemzetgyűlési vita záróbeszédéből. (*A középiskolákról* 1924/15–16. 17. Kiemelés tőlem — D. P.) Vö.: Erdély-Grúz Tibor miniszter három évtizeddel későbbi elvárásaival a „Vizsgálatok, diagnózisok — javallatok” c. tanulmány 1. fejezetében (Donáth P. 2008), valamint: Rüblein R. 1932. 39.)

⁷⁰⁷ 1928. július 3-án, a Vigadóban elhangzott beszédéből. (Kiemelés tőlem — D. P.) Vö.: *Megvalósul* 1928/13. 194–195.; *Törvényjavaslat* 1929/7–8. 2–3., valamint a „Germanizálni akart-e a Gróf?” és a „Politika és iskola” című rövid írásokkal (kötetünkben), továbbá Wlassics Gyula miniszter-

nek a II. Egyetemes Tanügyi Kongresszuson elmondott köszöntő beszédével. (A II. Országos, 1896. I. 150–152.)

- ⁷⁰⁸ Quint József (1882–1929) budai állami tanítóképző intézeti igazgató felkérésének okairól lásd a Nagy Lászlóról szóló tanulmányunkban (Donáth P. 2007. 82–83. és 165–166.), valamint: Quint J. 1913. 473–492., 1913/2. 246–254., 1915/1. 121–138., 1924/5–6. 1–2., 1929/10. 155., 1942. 149. és 134.; A tanítóképző-intézeti 1922/38–39. 15–16.; A tanya kultúrájáért 1924/15–16. 3–4.; ELTE-TÓFK Kt. ZSMJA I. 8.; Farkas D. 1969/2.; Bollókné P. I. 1982. 100–107.; Faludi Sz. 1995.; Báthory Z. – Falus I. szerk. 1997/III. 232–233.
- ⁷⁰⁹ Quint József gondolatmenetének előfutárait jól reprezentálja pl. H. J. Berthes 1857-ben Pesten megjelent, „Képzéstan” című munkája, melyben a szerző a következőképpen írt erről: „4. Mit kell érteni nevelés alatt? Nevelés alatt az embernek olyan testi és lelki idomítását kell érteni, melynek példányképe Krisztus urunk. 5. Kinek a kötelessége e nevelést végrehajtani? Az egyház tartozik e nevelést végrehajtani, melynek az Üdvözítő erre hatalmat és eszközöket adott. ... 7. Kik az egyház végrehajtó eszközei? A pápa, püspökök és lelkipásztorok. 8. Kik tartoznak segíteni nekik? A szülők, urak (gazdák, mesterek), iskolatanítók és tanítónők. 9. Ki érdemes ez utóbbi névre? Azok, kik az ifjúságot úgy és addig oktatják, míg olyaná nem lesznek, amint az egyház és állam (ország) kíván. (7–8. Kiemelés részben tőlem — D. P.)
- ⁷¹⁰ Vö.: Tavasi L. 1848. 41–75.; Orosz L. 1971. 17–32. és 81–94.; valamint A II. Országos 1896. I. 152–180., II. 705–713.;
- ⁷¹¹ Vö.: Zeidler M. 2002.
- ⁷¹² Megfogalmazásával Quint József explicitte tette Klebelsberg Kunónak a „mi, a vallásos hazafias zsidó emberek”-re való utalását s Négyesy László elnöki megnyitójának „az együtt van az oktatóvilág, mint egy sereg a zászló körül” deklarációját. (A Harmadik Egyetemes, 1928. I. 78. és 88. Vö.: Nagy P. T. 2005. 111.)
- ⁷¹³ A kongresszus általános pedagógiai szakosztályának „Szabadság és kényszer a nevelésben” című határozatában — talán a távollévő Nagy Lászlónak is címezve — olvashatjuk: „1. A kongresszusi szakosztály nem tartja helyesnek és időszerűnek azokat a pedagógiai mozgalmakat, melyek a szabadság elve alapján a köznevelés szerveit oly irányban akarnák átalakítani, hogy az ifjúság körében korai szabadságigények fejlődjenek ki. Ellenkezőleg, a nevelés szellemében a fegyelmek s az önkorlátozásnak fokozottabban kell érvényesülnie. 2. Szükségesnek látjuk, hogy a köznevelés szervei és módozatai egyre inkább differenciálódva arra hassanak, hogy a történeti közösségbe ki-k szervesen és tudatos önkorlátozással illeszkedjék bele. Elsősorban a politikai közösségek közt a nemzeti közösség az, melynek szabadsága az első, s ehhez képest az egyén a maga külön céljaiból engedve, annak áldozatot hozzon. Ezen szellem előmozdítása az iskolaügy korok fölött álló célja.” (A Harmadik Egyetemes, 1928. I. 138. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ⁷¹⁴ Quint Józsefnek a nemzetfenntartó pillérekre való utalása Horthy Miklós kormányzó azon (ellenkező intencióval, mégis Kun Béla megnyilatkozásával egybecsengő) álláspontját tükrözte, mely szerint: „a tanítói kar és a nemzeti hadsereg az a két pillér, melyre építhet a nemzet, az a két pillér, amely nélkül az ország békés fejlődését és a jogrend kiépítését elgondolni sem lehet”. (Az iskola 1924/23–24. 1. vö.: Kun B. 1919. 7–8.)
- ⁷¹⁵ Fejtegetése neveléstörténeti-nevelésméleti forrásairól, pedagógiai szemléletéről — egyes szerzők „Horthy-fasizmusra” tett utalásain kívül — lásd: Kemény F. 1914/27. 13–14.; Simon Gy. 1971. 34–37.; Farkas D. 1969/II. 243–246.; Panyik I. 1991. 51–55.
- ⁷¹⁶ Vö.: a VKM 201.923/1919. B. I. sz., a 197.494/1921. V. ü. sz. és a 33.878/1922. V. ü. sz. rendeleteit (Hiv. Közl. XXVII. évf. 45. sz. 389–390.; RL C/39. 26. cs.; BFL VI. 502. b. 7. d.; Egyetemes Konvent 1920–21. 114–115.; P. Miklós T. szerk. 2004. 93–117.
- ⁷¹⁷ A Harmadik Egyetemes, 1928. I. 89–100. (Kiemelés tőlem — D. P.) Vö.: Quint 1942. 149–152.
- ⁷¹⁸ A Harmadik Egyetemes, 1928. I. 137.; Felkai L. szerk. 1971/II. 121. (Kiemelés tőlem — D. P.) Vö.: Nagy M. 1994. 64.

- ⁷¹⁹ Lásd pl.: Törös K. 1927/22. 2–3., 1927/23. 4.; *A tanítóképzési tanárok* 1928/9. 141.; Becker V. 1928/21. 326–328., 1929/3. 37–38., 1929/6. 84–85., 1929/11. 163–164., 1929/14. 210., 1929/18. 274–275., 1930/1. 3–5., 1930/18. 275–278.; Cséka S. 1928/17. 259., 1928/24. 371–372.; Balla S. 1929/1. 9–10., 1929/8. 115–116.; *A tanítók válasza* 1929/1–2. 35.; *Törvényjavaslat* 1929/5–6. 40–41.; Klebelsberg K. 1929/7–8. 1–8.; Bakay Gy. 1929/9. 132–133.; *A nyolcosztályú* 1929/9–10. 31–32.; Perger M. 1929/24. 370–372.; Szabó F. 1929/12. 178–181.; Szilágyi K. 1929/17. 258–260.; Gauser R. 1930/22. 342–345., 1930/23. 359–361.; Sárközi I. 1980. 159–164.; Kardos J. – Kelemen E. 1996. 92.; *A Harmadik Egyetemes* 1928. 194–220.; Szakál J. 1934. 134–136.; Simon Gy. 1971. 50–52.; Felkai L. szerk. 1971/II. 131–133. (Itt nem részletezhető, de jelezzük: a tanítóképző intézeti tanárok között is akadtak, akik a tanítói törekvést támogatták. Már két évtizede ilyen álláspontot képviselt Köveskúti Jenő s a III. tanügyi kongresszust megelőző tanácskozáson rajta kívül még 47-en, 221-el szemben. Lásd erről: Köveskúti J. 1908., 1909/2.; 1916/12.; 1931/4.; Kiss J. 1933/4., 1933/6.; Donáth P. 2001/1. Vö.: *A Magyarországi Néptanítók* 1923. 41–49.; Herczka G. 1931/5. 111–113., 1931/6. 135–138.) — A kongresszus Nőnevelési Szakosztályának 1928. július 4-i ülésén egyhangú határozatban tiltakoztak a népiskolai szakosztály törekvése ellen, „hogy a tanítóképzés az egyetemre tétessék át... bármiképp is alakul is a férfi-tanítóképzés sorsa, a női tanítóképzést a régi alapon óhajtja fenntartani”. (*A Harmadik Egyetemes* 1928. II. 145.)
- ⁷²⁰ A hazai tanítóság több évtizedes törekvésének ilyen markáns megfogalmazódását bizonyára külföldi precedensek, elképzelések is ösztönözték. *Előbb* (a Klebelsberg látogatását viszonzó) C. H. Becker porosz kultuszminiszter szolt — 1926. május 28-i budapesti előadásán — egy, az érettségire épülő kétféle pedagógiai akadémiai képzéssel kapcsolatos kísérletről. Majd hasonló álláspontok körvonalazódtak a Tanítóegyesületek Nemzetközi Szövetségének fórumain: az 1929. április 6–8. között, a svájci Bellinzonában tartott kongresszuson s az azt megelőző előkészítő munka során. (Becker, C. H. 1926/6–10. 318.; Kemény F. 1929/17–18. 8.)
- ⁷²¹ Geőcze Sarolta (1862–1928) a II. kerületi tanítónőképző igazgatója volt (1907–1916), s a Magyar Keresztény Munkásnők Országos Egyesületének megteremtője, gazdag irodalmi munkássággal. Lásd tőle, róla: *A II. Országos* 1896. I. 91–93. és 365–370.; Geőcze S. 1907. 57–62., 261–266., 351–363., 1909/4. 182–187., 1909/5. 251–258., 1909/10. 524–529., 1920/37–39. 16–20., 1920/47–49. 6–10.; Kádár I. 1929/2. 145–149.; Báthory Z. – Falus I. szerk. 1997/I. 564.; Baska G. 2001/2. 109.; Hegedűs J. 2002. 51–53.; Kövér Gy. 2006. 104–106.
- ⁷²² Geőcze Sarolta már 1918. november 8-án kezdeményezte a VKM-nél „a szociológia tanítását és a szociális nevelést a különböző iskolanemekben”. (RL C/39. 22. cs. 567–568.) — Erre szolgáló tankönyvet is írt a tanítóképzők számára, mely keresztényszociális szellemiségének megfelelően, a Szent István Társulat gondozásában jelent meg. (Geőcze S. 1921.)
- ⁷²³ *A Harmadik Egyetemes* 1928. I. 220.; Felkai L. szerk. 1971. II. 133–134. (Kiemelés tőlem — D. P.) Vö.: Brunowszky R. 1928. 14–16.; Frank A. 1929. 15–23.; Nagy Á. 1930–31. 166.; Jancsó E. 1935. 84–96.; Váradi J. 1936. 121–127. — E célok visszaköszöttek az állami képzőkhöz hasonló irányítás/felügyelet alatt álló izraelita tanítóképző(k) dokumentumaiban s a felekezeti lapok tanító(nő)képzésről, a tanítói hivatásról, a leánynevelésről szóló cikkeiben is. Plasztikusan jelent ez meg Láng Károly írásában, aki az *Izraelita Tanügyi Értesítő*-ben arra biztatta kollégáit, hogy legyenek „öntudatos magyar zsidó tanítók”, maradjanak a felekezeti iskolákban „hisz a közös nemzeti szellemnek éppúgy harcosa lehet a zsidó tanító a felekezeti iskolában... mint az állami iskolában”. (1915/11. 245–246. vö.: Gárdos M. 1915/12. 281–288.; Sós E. 1926/45–46. 22.) Hasonló szellemben nyilatkozott Szemere Samu igazgató is *ünnepi beszédében az Országos Izraelita Tanítóképző fennállásának 75. évfordulóján*: „Legyen tehát ez az intézet mindenkor egyik őrhelye a nemzeti műveltségnek! Legyen mindenkor temploma a vallásosságnak és a tudománynak, a hazafiságnak és az emberszeretetnek. És növendékeink legyenek magvetői és ápolói a magyar hitnek, s munkálkodjanak teljes szívvel azért, ami mindnyájunk lelkének legfőbb vá-

gya, amiért mindennap imádkozunk a tanítás előtt és a tanítás végeztével: Magyarország feltámadásáért.” (Az Országos 1932/6–7. 91.) Az intézet idős tanára, *Málnai Mihály* — ugyancsak az Országos Izraelita Tanítóegyesület lapjában, Kornis Gyulának a középosztályról mint a „nemzeti gondolat és érzés megőrzőjéről és fejlesztőjéről” szóló koncepcióját ismertetve — kiemelte: „ami a nemzetet nemzetté avatja, *elsősorban nem fajbiológiai közös eredet* (hisz a legtöbb kultúrnemzet kevert vérű), *hanem történelmileg kialakult lelki közösség*. Úgy a nemzeti társadalomra, mint az egyénre veszedelmes a két szélsőség, a proletariátus és a plutokrácia.” Előbbi elégedetlensége azzal mérhető, ha „a nemzeti műveltséget a legalsóbb rétegekig kiterjesztve, a legalsóbb néposztályokat is megnyerjük a nemzeti műveltségnek és a középosztály tagjai sorába fogadjuk” — értelmezte a piarista professzor-politikus koncepcióját Málnai tanár úr, hozzátéve, hogy ehhez „minden pedagógus örömmel csatlakozik, és *ebben a nagy nemzeti kultúrmunkában Kornist hivatott vezérünknek kell elismernünk*”. (1934/5. 97–98. Kiemelés tőlem — D. P. Lásd továbbá: MZSML XII-B. iktatott iratok 1917–1931.; *Dohány J.* 1926/19–21.; *Neumann A.* 1926/15.; *Singer I. S.* – *Székely A.* 1926/22.; *Bárd V.* 1929/4.; *Bolgár F.* 1931/12.; *Fényes M.* 1931/8–9.; *Herczka G.* 1931/5–6.; *Pintér I.* 1931/6.; *Szabó A.* 1932/10. 150–153., 1933/12. 185.; *Szántó S.* 1934/7–8–9. 155–157.; *Felkai L.* 1995. 48–50. és 236–249., 1998. 99–101.)

⁷²⁴ *A Harmadik Egyetemes* 1928. I. 88–90. — *Szabó Adolf* az *Izraelita Tanügyi Értesítő* 1932. augusztus–szeptemberi számában — a zsidó iskolák kapcsán — foglalkozott a társadalmi-gazdasági krízis és az iskoláztatás problémáival: „Minden közület, az állam és felekezett egyaránt, de minden egyes érdekelttség is... azon igyekezett, hogy az iskolát a maga céljainak szolgálatába terelje; a politikai és szociológus meggyőződésüként vallja, hogy az iskola alapozza meg a jövőt, a felekezeti élet éppenséggel elsorvadásra van ítélve, ha léte nem az iskola nevelőmunkáján épül fel. *Valahányszor tehát válságok rendítették meg az államok és társadalmak alapjait, az iskolától remélték megújulást, megváltást, megszilárdulást.*” (1932/8–9. 107. Kiemelés tőlem — D. P.)

⁷²⁵ *A Magyarországi Tanítóegyesületek Országos Szövetsége* akkoriban négy ízben is foglalkozott a középiskolai érettségire épített tanítóképzéssel. Először az 1928. évi Tanügyi Kongresszuson, július 4-én (az elemi népiskolai szakosztály részletesen megokolt indokolásával a III. Tanügyi Kongresszus Naplójában, I. 172–193.), majd 1928 decemberében, 1931 júliusában s az 1932. december 29-én tartott szövetségi ülésén. Álláspontjuk legbővebb kifejtése a III. Tanügyi Kongresszus Naplójában található, de nagyon jellemző az 1931. július 4-én hozott határozatot alátámasztó érvelés, melyet a *Szövetség* memorandumaként a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz terjesztettek fel. Ebben egyebek között leszögezték: „*a hangsúly a főiskolai tanítóképzéssel kapcsolatban a középiskolai érettségin van. Mi nem kívánunk olyan főiskolát, mely a tanítóképzőt esetleg 6 évre emelve a legfelsőbb két osztályt főiskolának minősítené. ... A mi felfogásunk szerint az általános műveltséget megszerzi az ifjú a középiskolában, együtt tanul azokkal, akik papok, jegyzők, orvosok, ügyvédek stb. lesznek. ... Velük együtt szerzi meg az érettségi bizonyítvány formájában a középosztály tagjai számára szolgáló tagsági jegyet.* Így valóban nem lesz tovább abban a lehetetlen helyzetben, amely nagy általánosságban ma is fennáll, hogy ti. mi sehova sem tartozunk. ... A mi törekvésünk ebben a vonatkozásban is elsősorban az ügy érdekét szolgálja: az érettségivel rendelkező ifjú a kétéves főiskolán tisztán és kizárólag szaktárgyakat tanul és tanítási gyakorlatokat végez. Meg vagyunk győződve, hogy *érettebb ésszel és komolyabb elhatározással a tanítóképző főiskolába lépő ifjú elméletileg és gyakorlatilag sokkal többet tanul, mint a mai fiatal tanítónál*, hisz minden idejét tisztán és kizárólag a pályára való előkészületnek szentelheti. ... Ha ma az érettségi után egyéves képzéssel ki lehet bocsátani tanítókat az életbe, mennyivel inkább lehetne a kétéves főiskola elvégzése után. ... A tanítóképzéssel kapcsolatban szabadjon egy veszedelmes tünetre rámutatni. A legutóbbi időkig a tanítói pályán, ha szerényen is, de el tudtak helyezkedni azok, akik a nevelést és tanítást választották élethivatásul.

Ma már, különösen a tanítónők körében, munkanélküliségről beszélhetünk. Százan pályáznak egy-egy megüresedett állásra, és boldog az, aki egy-két hónapi helyettesítést kap, s ilyen viszonyok mellett a tanítóképzők száma állandóan nő. Ha jól tudom, 46 nőképző ontja évente a végzett tanítónőket, akiknek elhelyezkedése majdnem lehetetlen. Ezen a bajon is segítené valamilyen a főiskolai képzés bevezetése, mert erre a főiskolára nem gyermekkorukban kerülnének a hallgatók, mint a mai képzőbe, hanem csak az menne oda, aki valóban hivatást érez magában, s azok, akik az általános műveltség megszerzése végett végzik a képzőt (de az oklevél birtokában mégis állásért harcolnak), az érettségi után lemaradnának” — írta a Szövetség nevében Wanitsék Rezső titkár. (Idézi: Kiss J. 1933/1–2. 22–24. Kiemelés részben tőlem — D. P. Vö.: Herczka G. 1931/6. 135–138.; Szabolcs O. 1964. 95., 1996. 347–348.; Hajdu T. 1980–81. 224–227., 1995. 559–560.) A férfi és nőtanítók aránya 1926/27-ben 6:4 (Asztalos J. 1929/11–12. 12.), a tanítónőképzők száma pedig valójában az 1928/29. tanévben 28, 1931/32-ben 35, 1932/33-ban és 1933/34-ben egyaránt 36 volt. (Jelentés... 1928/29. 29., 1932/33. 5., 1933/34. 5.; Zsidó iskolák megszűnése 1930/8–9. 210.; Pintér I. 1931/6. 135., 1931/11. 217–218.; Szabó A. 1932/8–12., 1933/7–11.; A Magyarországi 1933/1. 12–13.; B. R. 1933/12. 178., 1934/1. 1–3.; Bíró S. 1934/4. 61–64.; SZML VIII. 52. a. 186/1933.; Szakál J. 1934. 124.) — Becker Vendel és a tanítóképzős tanárok érvelése sem változtatott álláspontjukon. A IX. Egyetemes Tanítógyűlés Pedagógiai Bizottságának 1935. február 14-i ülésén az elnöklő Ekamp Nándor kifejtette, hogy igen nehéznek látszik „a főiskolai tanítóképzés kivívása, mert az itt érdekelt tanítóképző intézeti tanárok — akik vitális érdekeiket látják veszélyeztetve — mindent elkövetnek, hogy a mai hibás rendszerű és ezért igen hiányos iskolai műveltséget adó tanítóképzés maradjon meg továbbra is”. Ragaszkodtak álláspontjukhoz, így az április 16-án tartott IX. Egyetemes Tanítógyűlés ismételten kérte „a középiskolai érettségi bizonyítványra felépített főiskolai jellegű tanítóképzés haladéktalan bevezetését”, mire a minisztert képviselő Tasnády Nagy András államtitkár közölte: „a nyolcosztályos népiskolát és a főiskolai tanítóképzést a pénzügyi nehézségek miatt ma még lehetetlen teljesen megvalósítani, de el fog jönni ennek az ideje is”. (Idézi: Vitner F. 1935/5. 98–99.; A IX. Egyetemes Tanítógyűlés Naplója 1935. 49. és 63.; Petri P. 1935/2. 45–48.; Ekamp N. 1935/2. 1–2.; Bizottsági 1935/3. 4.; Bozsik B. 1935/4. 2–3.; A IX. Egyetemes Tanítógyűlés 1935/9. 352.; KÉL I. 3. a. 1495. isk./1935.; Szombatfalvy Gy. 1935/5. 179–180.) — A Magyar Tanítóképző a tanítógyűléshez intézett vezércikkében leszögezte: „A tanítóság vezetői a felsőbb fokú tanítóképző megvalósítását évek óta úgy követelik, mint ami azonnal, halasztást nem tűrő módon rögtön megvalósítandó, azt a tévhitet keltve, hogy a mai helyzet tarthatatlan, s a mai képzés elégtelen és rossz. Maga a tanítóság tudja legjobban, hogy ez nincs így! A mai tanítóképzés jó tanítókat nevel.” (Kiss J. 1935/3. 124.) Neményi Imre ny. államtitkár még markánsabban fogalmazott: „a tanítóképzés reformjának miként való megvalósítását illetően a döntő szót kizárólag és csakis a tanítóképző intézeti tanárság mondhatja ki. A tanítóság pedig ne az érettségi vizsga és az egyetemi képzés lidércfényét kergesse...” (Neményi I. 1935/7. 308.) Fél év múlva valamelyest változott a helyzet, erről tudósít a Tanítók Szövetsége 1936. február–márciusi száma: „emlékiratunkban, melyet a Tanítóképző Intézeti Tanárok Országos Egyesületével közösen nyújtottunk be a minisztériumba, világosan kifejtettük, hogy az érettségin alapuló főiskolai tanítóképzés máról holnapra, külön költségek nélkül megvalósítható”. (A Magyar 1936/2–3. 18.; A tanítóság 1936/102.; Kovács D. 1937/10. 3.) Hasonló elmozdulásról tudósított a Magyar Tanítóképző folyóirat is, amit vezércikkben üdvözölt a Tanítók Szövetsége. (Padányi-Frank A. 1936/1. 1–3.; Tanítóképzés 1937/6. 1–2.)

⁷²⁶ A TITOE iktatókönyvének 1/1927. számú bejegyzése szerint a szegedi képzőt 1919. október 1-jétől igazgató Becker Vendelt 1927 elején értesítették az egyesület katolikus alelnökévé való megválasztásáról, s három év múltán a Szent Imre Pedagógiai Kongresszus tanítóképző intézeti szakosztályának elnöke lett. 1942-ben már a csanádi székeskáptalan apát kanonokja, tanügyi főtanácsos, királyi főigazgatói címmel felruházott tanítóképző intézeti igazgató, a Katolikus Tan-

- ügyi Tanács tanítóképző intézeti szakosztályának elnöke, Csanád egyházmegyei főtanfelügyelő, a Gyermektanulmányi Társaság és a Szent István Akadémia tagja is volt. Lásd róla: *Becker V. szerk.* 1919–22. 4–6.; *Katolikus pedagógiai* 1930/11. 162.; *Becker V.* 1942. 3.; *Becker Vendel alapítványa* 1940/1. 62–62.; MOL P 1659. 2. t. tagnyilvántartó; *A Katolikus Tanügyi* 1941–42. 12.; *Gácsér J. – Véghné B. A.* 1990. 175–185.; *Oláh J.* 1992/1. 42–45.; *Varga I. – Oláh J.* 1999. 3–58., 2001/5. 232–235.; *Oláh J. – Varga I.* 2002. 183–187.; *Ormándi J.* 2002. 188–192.; *Bakacsi G. szerk.* 2003. 22–24. és 106–107.; *Joó A.* 2006/3. 14–16.; 2007/1. 15.
- ⁷²⁷ Vö.: *Szabó A.* 1911/4. 109–111.; *Rózsa E.* 1911/9. 315–321.; *Memorandum* 1911/11. 381–385.; IX., X., XI. 1911/12. 439–440.; *A Magyarországi Néptanítók* 1923. 46–47.; *A IX. Egyetemes Tanítógyűlés Naplója* 1935. 17–18. és 41–42.; *Mácsay K.* 1947/6. 3–5.; *Szabolcs O.* 1965. 96–112.; *Kovács I. G.* 1975. 632–640.; *Sárközi I.* 1980. 164–182.; *Pethő L.* 1991. 11–151.; *Gyáni G. – Kövér Gy.* 1998. 245–246. és 251–252.; *Nagy M.* 2001/1., 2.; *Baska G.* 2001/1.; *Szabolcs É.* 2001.; *Kelemen E.* 2004. 55–56.
- ⁷²⁸ Vö.: a tanító(nő)képzőkben folytatandó közgazdaságtani és társadalomismereti, egészségtani, valamint kézimunka-oktatásról 44.042/1932. VI. sz., 36.047/1933. VI. és 39.248/1933. V/a. 2. sz., valamint 59.076/1932. VIII. sz., 40.000/1934. sz. VKM-rendeletekkel (MREZSL 2. d. f. 52. és 53. d.) és a III. Egyetemes Tanügyi Kongresszus határozataival (*A Harmadik Egyetemes* 1928. II. 190–192.). Lásd továbbá: *Bollókné P. I.* 1982. 83–92.; *Gombos N.* 2006. 51–56. és 68., valamint az előzményekhez: *Sebestyén Gy.* 1896. 61–65. és 88–90.; *Barabás E.* 1916/10. 74–76.
- ⁷²⁹ Magyarországon csak a keresztény és nemzeti alapon álló iskolának van létjogosultsága, csak az ilyen iskola részesülhet állami támogatásban s csak a keresztény és nemzeti alapon álló tanító(nő)k igényelhetnek egyenlő fizetést — vélte Becker Vendel a negyvenes években is. (*Becker V.* 1940/II. 25–26., valamint 1942. 3. és 29–35., 1944/1. 22., 1944/11. 413.) *Nagydiósi Géza* a *Néptanítók Lapja* 1944. augusztus 1-jei számában (!) szövé tette, hogy a „keresztény nemzeti” jelző használata „a fogalmak elhomályosítására vezetne, ha a fenntartási terhekkel kapcsolatban használnánk”, hiszen „az izraelita vallásfelekezeti” népiskolák is szerepelnek a törvényes szabályozásban. (1944/15. 571.) Válaszában — szeptember 1-jén — *Becker* korigált: „egy pillanatig sem gondoltam arra, hogy a népiskolák kisebb körét a »keresztény nemzeti« jelzővel elhatároljam”. (1944/17. 646.)
- ⁷³⁰ Ahogy a fentiekben jeleztük, akkoriban jelentősen nőtt az egyházi tanítónőképzők aránya, s a társadalmi igények változásával lényeges eltolódás következett be a képzők növendékeinek nemi összetételében. Már 1928 őszén feltűnően sok felsőközéposztálybeli család igyekezett lányát képzőbe íratni. Volt intézmény, ahol 35–40 helyre több mint ezren jelentkeztek. (*A jövő tanítói* 1928/11. 161.) Így 1928/29-ről 1929/30-ra 6-tal nőtt a fiú, s 727-tel a leánytanulók száma. (*A tanító- és tanítónőképzők* 1930/5. 74.) A tanítóképzők királyi főigazgatóságának 1933/34. évi jelentésében olvashatjuk: „A tanító- és tanítónőképző intézeteket... 9857 tanítónövendék látogatta. Az intézetek látogatottsága a csúcsmagasságot az 1931/32. iskolai évben érte el, amikor... 10.021 [volt]. A leánytanulók száma hat év óta úgyszólván állandóan emelkedik, s a legnagyobb magasságot, a 6658-at ebben az iskolai évben érte el. Ezzel szemben a fiúnövendékek száma négy év óta esik, az utóbbi hat évben most mutatja a legkisebb számot: 3199-et... A fiúkat a tanítói pálya már nem vonzza annyira, mint évekkel ezelőtt. De a segélyezés leszállításának is bizonyára része van abban, hogy a képzőkbe törekvő fiútanulók száma apadóban van.” (*Jelentés...* 1933/34. 5. Vö.: -p. f. 1932/10. 324.) A *Magyar Tanítóképzőt* szerkesztő *Kiss József* lapjában már 1932 márciusában megállapította: „az okleveles tanítónők számának emelkedése tagadhatatlanul igen erős, évenként az utolsó négy évben, 11,3%, 27,7%, 34,2% és 17,7%. ... a most állás nélküli okleveles tanítónők számát legmagasabban 1800–2000-ben állapíthatjuk meg.” (1932/3. 138. Vö.: *A IX. Egyetemes Tanítógyűlés Naplója* 1935. 65–66.) *Molnár Oszkár* c. főigazgató 1934 április 26-án erről megjegyezte: „1928/29-ben még csak 1151 okl. tanító/nő hagyta el az intézeteket... 1932/33-ban 2111”. Majd hozzátette, hogy a tanítónői oklevelek szá-

ma ezen belül 672-ről 1380-ra emelkedett, s mivel 8 új képző még akkor nem bocsátott ki végzősöket, e szám további növekedését prognosztizálta, holott az évi tanítósükségletet 950-re becsülte. „Míg az évenként végző tanítók az utolsó két év kivételével még mindig el tudtak helyezkedni, a végzett tanítónők már az 1928. évi korosztályon belül sem tudtak mind elhelyezkedni” — fejtegette. (BéML VIII. 59. 7. k. 238–239.) Utóbbira utal, hogy 1935 januárjában 40–70 állástalan izraelita tanítónőről (és kb. 100 tanítóról) szoltak az Országos Izraelita Tanítószövetség képviselői. (Bárd R. 1935/1. 3.) S bár a VKM több intézkedésével (pl. a 840-05/337-1931. és 40.664/1934. V. a. 2. üo. számúakkal: az óvónőképzők növendékei átjelentkezésének tiltásával/megnevezésével) igyekezett visszafogni a tanítónőképzősök létszámnövekedését, az egymás után nyíló katolikus tanítónőképzők apáca tanárai tették ki akkoriban az Apponyi Kollégium hallgatóinak többségét is. 1930/31-ben 59-ből 34-en, az 1932/33. tanévben 26-ből 19-en voltak szerzetesek. (BéML VIII. 59. 39. d. 1317/1931. és 314/1934.; Mesterházy J. 1933/3. 87.) A tanítónőképző intézeti tanárképző 1930–1949 közötti 442 nőhallgatójából 202 volt szerzetesnővér. (Tóth G. 1996. 134.) Világnézeti-politikai szempontú vizsgálódásunk során nem foglalkozhatunk részletesebben a tanítónőképzőkkel kapcsolatos fejleményeket komolyan befolyásoló *nőnevelés* kérdésével s a *tanítónőképzésben átalakuló felekezeti arányok* következményeivel sem. (Lásd ezekről pl.: RL C/39. 28. cs. 240–241.; Tavasi L. 1848. 15–20.; A Vallás és Közoktatásügyi 1870–1883.; Dániel M. 1889. 23–24.; Sziriusz 1895/1. 7–8.; A tanítónőképezdek 1895/8. 78.; Weszely Ö. 1897/1. 6–9.; Magyarország Közoktatásügye 1902–1912.; Nagy L. 1905/9. 518–519.; A M. Kir. Kormány 1914–1941.; Bertalan V. 1900/18. 138–139.; Stumpf M. 1904/19. 147–149.; A közoktatásügy 1908. 54–56.; Kőrösi H. 1926/5–6. 1–2.; Barcsai K. 1926/9–10. 6–9.; Kornis Gy. 1927/II. 520–578.; Hübner J. 1928/29/2. 27–31.; Bolgár F. 1931/12. 234.; Kiss J. 1933/6. 215–216.; Szakál J. 1934. 130–132.; Katona L. T. I. 1935.; Becker V. 1935. 9–10. és 37–38., 1936/II. 6–9.; Hóman B. 1938. 110–113.; Kósa K. 1938/5. 173–178.; Kiss S. 1938/7. 6–7.; Nagy P. T. 1997. 138–142., 2003/3. 3–14.; Rébay M. 2006/4. 3–21.; Pukánszky B. 2006/1. 144–165., 2006/2. 117–122.; Preska G.-né 2006. 68–73.; Varga A. 2006. 34–78.; Müller I. 2006. 673–711.; Papp B. 2006. 713–756.; Horváth J. A. 2006. 628–630. A női szerepek változásának szemléleti hátteréhez: Sipos B. 2005. 25–37.)

⁷³¹ A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje is rendszeresen foglalkozott az *ének-zene tanítás*, a *kántorképzés* s a *vallásoktató tanító(nő)képzés* problémáival. A 124-1918., a 78-1922., a 102-1923., a 189-1929., a 195-1930., a 245-246-247-1931. számú határozataival igyekezett javítani a képzés színvonalán. Az Egyetemes Tanügyi Bizottság 1928. februári ülésén a 71. sz. alatt javasolta: hívják fel az egyházkerületeket, hogy amennyiben szükségesnek látják, „mondják ki a református fiúképzőkben minden növendékre a kántori vizsga kötelező letételét”. Az Egyetemes Konvent 1938. április 27–29-i ülésén, 149. számú határozatával elfogadta, hogy a tanítói oklevélben „zene” helyett „zene, egyházi zene” legyen, „s ennek közös érdemjegyébe az illető osztályvizsgálaton egyházi zenéből nyert érdemjegy is beszámíttassék... hogy a kántori vizsgálatra nem kötelezetteknek is legyen oklevelükben érdemjegyük egyházi zenéből... mert azt leendő tanítóink szempontjából előnyösnek tartja, az oklevelek értékét pedig gyűlekezeteink előtt emelik”. Ezzel valamennyi református tanítónőképzős növendék számára kötelezővé vált, hogy öt éven át egyházi zenét tanuljon s abból osztályvizsgát tegyen. (Egyetemes Konvent 1922. 65., 1929. 240–241., 1931. 251–252.; Egyetemes Tanügyi 1928. 103.; MREZSL 2. d. f. 52. d. 2549/1938. és 2511/1937. Vö.: Sárközi 1902/31. 493–494.) A debreceni református kollégium tanítónőképzőjének tantszéklete 1947 elején kezdeményezte a Konventnél, hogy az intézményhez csatoltan hozzanak létre egy országos hatáskörű református kántor- és ének-zene szaktanítóképző intézetet, ami a kántorképzésben érdekelt többi képző — köztük a nagykőrösi — ellenállása miatt akkor nem valósult meg. (PML NKO VIII. 53-a. 1. d. 94/1947.) Az állami képzőkben is lehetséges volt a kántorképzés az 1868. évi XXXVIII. tc. 141.§ alapján, mely szerint „a felekezeti iskolatanítók az isteni tiszteleten és temetéseken segédkezhetnek”.

Gróf Csáky Albin miniszter 1892. március 21-én kiadott 29.761/1891. számú rendeletében célul tűzte ki, hogy „az állami tanítóképzőkből kikerülő tanítójelöltek az egyházi énekek tanítására is képessé tétessenek, s esetleg kántori minőségben is működhessenek”. Tantervet bocsátott ki annak érdekében, hogy a katolikus, református és evangélikus hallgatók a III. és IV. osztályokban, heti egy órában, az ének-zene tanár vezetésével egyházi vonatkozású szisztematikus kiegészítő képzést nyerjenek. Az egyházi főhatóságokat felkérte: hitoktatóik tegyék lehetővé, hogy a növendékek templomokban minél gyakrabban segédkezhessenek szertatásokon, „a kántori teendők gyakorlatias elsajátítása” érdekében. Az 53.479/1892. és a 15.025/1893. VKM sz. rendeletekkel a máramarosszigeti és sárospataki állami tanítóképzőkben a görög katolikus, a 7258/1894. számúval a bajai állami tanítóképzőben a görögkeleti vallású növendékek oktatása számára bocsátottak ki tantervet. (A magyarországi népoktatásügy 1893. 278., 1898. 66–70.; Az egyházi zene... 1892/9. 501–502.; Sebestyén Gy. 1896. 88.; Szakál J. 1934. 89. és Hodossy B. szerk. 1914/15. 51., 1916/16. 48., 1916/17. 33.) A VKM 36.808/1898. számú rendeletével úgy intézkedett, hogy a kántori vizsga a tanítói képesítés — Trefort Ágoston 2062/1877. sz. rendeletével az állami képzőkben is kötelezővé tett — vallástani vizsgálatával esik össze, ezért az egyházi hatóságokat — képviselőik biztosítása érdekében — erről előzetesen értesíteni kell. (A Vallás és Közoktatásügyi, 1876/77–1877/78. 185.; Kőrösi H. – Szabó L. 1911. 374., 1912. 133.) — A TITOE 1921. március 18-i, a VKM-hez intézett felterjesztésében kérte: „a kántorképzés a jövőben ne a tanítóképző intézetekben, hanem külön, e célra szervezett tanfolyamokon történjék”. (Adatok 1921/1–4. 17.) Kezdeményezésük nem talált meghallgatásra, így a katolikus egyházi vezetők 1925 nyarán szorgalmazták, hogy mivel az állami tanítóképzőkben csak egyházi ének- és zeneoktatás folyt, s az ott végzetek csak erről kaptak bizonyítványt, a leendő kántorokat meg kell ismertetni a szertartástan s a latin nyelv bizonyos elemeivel is. Jakab Béla, a pécsi püspöki tanítóképző igazgatója javasolta, hogy mivel a katolikus képzőkben mindez az oktatás és képesítés körébe tartozott, ha állami képzőben végzett tanítót választanak kántorul egy egyházközségben, kötelezzék őt pótlólag a katolikus kántori oklevél megszerzésére. (BML VIII. 60. 7. d. 186/1925.) — Dráviczki Sándor adat- és forrásgazdag könyvében rámutat: még az is előfordult, hogy egy állami képzőt (a nyíregyházi, 1914-ben) a Vatikánnal történt megállapodás alapján a Hajdúdorogi Egyházmegye támogatására hoztak létre, azzal a céllal, hogy magyar görög katolikus tanítókkal és kántorokkal lássa el a gyülekezeteket. Az intézet megnyitásáról Klebelsberg Kuno VKM-államtitkár 1914. július 15-i levelében értesítette Miklósy István hajdúdorogi püspököt, ahol a már április 24-én megjelent, 1797/1914. számú VKM-rendelet jegyében a vallásoktatás a növendékek anyanyelvén történhetett. (Dráviczki S. 2000. 7–8. és 1–2. sz. mellékletek; Mikó I. 1944. 451. Vö.: Tanítóképző intézetbe, 1914/33. 11.; SML VIII. 54. Az 1909. december 2-i értekezlet jegyzőkönyve; Pirigyi I. 1991. 49–56.; Botlik J. 1997. 179–197.) S bár a kántorképzés programját módosították (pl. a 22.415/1917/VI. b. számú rendelettel. BML VIII. 60. 6. d. 221/1918.), az ilyen jellegű képzés lehetőségét tekintve — a forradalmak rövid intermezzóját leszámítva — nem történt érdemi változás. Erre utal a budai képző tantestületének két évtizeddel későbbi, 1933. május 29-i értekezletének jegyzőkönyve: Frank Antal igazgató közölte, hogy „az ágostai evangélikus egyházi és iskolafelügyelőség 440/1933. sz. alatt megküldte a kántorképzés tantervét és vizsgálati szabályzatát”. (BFL VIII. 130. a. 24.) — Az Országos Izraelita Tanítóképzőben akkoriban szervezték újjá az először 1913. július 25-én, az 57.122. sz. VKM-rendelettel engedélyezett, 4 fővel elindult, ám képesítéshez egy esetben sem vezető kísérellet nyomán szünetelt kántortanfolyamot. A történetekre reflektálva, 1915-ben az Izraelita Tanügyi Értesítőben Ábrányi Aladár — Bánóczi Józseffel, a képző igazgatójával vitatkozva — kifejtette: „nem hisszük, hogy ez a két intézmény a jelen viszonyok mellett gyökeret tud verni, de azt sem, hogy jövője volna... Maradjon csak a tanító a maga templomában, paposkodjék csak a maga oltáránál, szerezzon érdemeket a katedra mellett, és ne keressen múltó sikereket az előimádkozói asztal előtt. De nem tartjuk előnyösnek e két hivatás összekapcsolását a tanító társadalmi pozíciója ér-

dekében sem... A tanító az iskolában, a katedra mellett, kicsinyeinek táborában mester lehet, de a templomban, a felnőttek gyülekezetében csak jobb vagy rosszabb dilettánsnak fog bizonyulni; ez semmi esetre sem fogja növelni a tanítói tekintélyt, sem a nagyok, sem a kicsinyek előtt” — fejtegette, indirekt módon a tanítók társadalmi hivatásával kapcsolatos elképzeléseket is vitatva a szerző (34–35. — Kiemelés tőlem D. P.). Ám „szükség törvényt bont”: az izraelita tanítók körében az átlagosnál jóval nagyobb arányú tanítói állásnélküliség és a kisebb gyülekezetek anyagi nehézségei hatására, célszerűnek látszott követni a református és evangélikus egyházakban hasonló okokból kialakult gyakorlatot, a tanítói és kántori (előimádkozói) funkciók összevonásával. Ezért évtizedek múltán újra próbálkoztak. (Bánóczy J. 1913/9. 368.; Bárd V. 1929/4. 77.; Fényes M. 1931/8–9. 189.) Ennek nem volt akadálya, hiszen az állami és nem katolikus képzők felügyeletét ellátó Molnár Oszkár c. főigazgató egy 1934/35-ből származó feljegyzése szerint, „ha a felekezeti intézetek az egyházi ének és zene tanítására (kántorképzés) a tantervileg megállapított óraszámnál több órát fordítanak, az nem kifogásolható”. Ez a 9200/1943. számú VKM-rendeletben pl. úgy jelent meg, hogy a IV. és V. éves tanító(nő)képzősök számára a heti 2-2 óra ének zene mellett, az összesen 32, ill. 31 órán felül, heti 1, ill. 2 órát fordíthattak a kántorképzésre. (MRT 1943. 2943.) — A református vallású tanítóképzősök számára lehetőség volt — tanfolyamot követően — vallásoktatói vizsga letételére is. A dunamelléki egyházkerület jelentésében hosszasan sorolta az állami (köztük több budapesti), sőt katolikus tanító(nő)képzőkben református vallásoktató tanító(nő)i vizsgát tettek nevét. (Egyetemes Konvent 1943. 333–334.)

⁷³² A 40.000/1934. számú VKM-rendelet kifejezetten óvta a tanítókat attól, hogy túllontúl beavatkozzanak állomáshelyük ruházkodási szokásaiba: „törekedjék a hagyományokon alapuló népművészeti jellegű háziiparnak inkább gyakorlati, mint művészeti irányítására”. (MREZSL 2. d. f. 52. d. 1380/1934. Vö.: Az egyház szociális 1901/20. 307–308.)

⁷³³ Vö.: Bobory J. 1896/15. 115–116., 16. 123–124.; Nagy J. 1896/17. 134.; Weisz-Vihar B. 1935/2. 20–23.; Kapi B. 1947/1. 2.; 2004. 424–427.; A Magyar Evangélikus 1947/1. 27–28., 1947/5. 46/XVI/1946–47. 126–127.

⁷³⁴ Vö.: Stromp L. 1898/1–3. és 5.; Hegedűs I. – Haypál B. – Marton L. 1898/3.; Sinka L. 1898/35–36.; Tóth S. 1900/4. 30.; Hamar I. 1901/19.; Figyelő 1901/ 41. 642.; Soós B. 1933/7. 248–255.; Stern S. 1935/3. 37–38.

⁷³⁵ E vizsgálat elemeiről lásd: Becker V. 1935. 15. és 34–36. — Dohány József főrabbi az ortodox Zsidó Újság 1926. évi számaiban cikkeket jelentetett meg a „Pap-tanítókat”, ill. „Pap-tanító képezdékét” címmel. Cikkeiben a rabbi és a tanítói hivatás közös elemeit hangsúlyozva amellelt érvelt, hogy a létrehozandó ortodox tanítóképző tanárai pedagógiában jártas rabbik legyenek; s 6 éves tanítóképzést szorgalmazott, mivel a növendéknek a világi tárgyak mellett alapos héber ismereti anyagot is el kell sajátítania ahhoz, hogy „egy zsidó iskolában mint a fiatalság papja működhessék”. (1926/19. 3.) Pásztor József 1933. december 21-i, az izraelita tanítóegyesületben tartott előadásában a zsidó szülők képzése, mozgósítása mellett az ifjúsággal foglalkozó zsidó tanítók és lelkeszek összefogását, „munkaközösségük kialakítását” sürgette, melyben a vallás-pedagógiai kérdések megbeszélése mellett hospitálásokra, gyakorlóórákra kerülne sor. (1934/1. 9.)

⁷³⁶ Vö.: Becker V. 1935. 13–15., valamint: Milotay I. 1936/37. 1.; Kornis Gy. 1944. 184–214.; Gyulai I. 1939/6. 6.; Gócz I. 1939/6–7. 26–28.; BéML VIII. 59. 9. k. 1940–41. 184.; Pornói I. 2007. 120–136.

⁷³⁷ Megelőző viták, állásfoglalások nyomán, 1932. szeptember 17-én a VKM 36.466/1932. VI. üo. számú rendeletével a közigazdaságtan heti 2 órában való tanítását rendelte el a tanító(nő)képzők V. osztályában. Vö.: Jankó L. 1932/7–8.; Gelsyné O. E. 1932/10.

⁷³⁸ Más alkalmakkor Becker Vendel részletesebben is kifejtette a levanteoktatással kapcsolatos elképzelését: „Magyarországon mintegy 800.000 levante köteles ifjú van. Milyen hatalmas erő! képviselnének ezek mezőgazdaság-politikai, nemzetpolitikai és termelésfejlesztési szempontból.

A leventeoktatás ellen jelenleg sokfelé felhangzó panaszok elmaradnának, ha a testi képzés mellett a szellemi és lelki nevelés is programba vétetné. E célból szükség volna: 1. a testnevelési törvény (1921. évi LIII. tc.) módosítására, 2. hogy a testnevelésre maximálisan megszabott nyolc hónapból kettő, a minimumként megállapított öt hónapból szintén kettő iskolán kívüli népművelésre rendeltessék.” (Becker V. 1935. 22. Vö.: 1928/29. 3–12.) Kollégája, a Kalocsai Érseki Római Katolikus Tanítóképző Intézet és Líceum igazgatója, az Országos Frontharcos Szövetség kalocsai csoportjának vezetője, Laszczik Ernő (1883–1958) 1939 nyarán, a közelgő háborúra való felkészítés jegyében már azt hangsúlyozta: „A nemzetnevelésnek az a feladata, hogy az ősi erények tárházából válogassa ki azokat az értékeket, amelyek a kor által megszabott keretek között fennmaradását és a boldogító jövő felé való haladását biztosíthatják. ... Mi a nagy harcoknak — következésképpen nagy diadaloknak és nagy tragédiáknak a nemzete vagyunk. ... S ha trianoni békeparancs felett megszólal Európa igazságérzete, annak alapja csak a magyar vitézség lehet, mely más sorsot szab a hősök nemzete számára. ... S hiába szeretnénk a békeesés emberszeretetet apostolai lenni — bármennyire is akarnánk minden embert a Krisztus parancsolta melegséggel szeretni —, mégis hamis próféták lennénk, ha azt mondanánk, hogy a közeljövő ebben a csillagzatban fogant; ha azt mondanánk, hogy az ősi kardot nyugodtan cserélhetjük fel a kábulatot adó békepipával... Mindezek eléréséhez... az kell, hogy az új magyar tanítóság a katonai szellemtől áthatottan kerüljön az iskola tanítói emelvényére. Ha a tanító is jó katona volt, szerette a katonai életet, büszke tiszt rangjára, akkor mindazok az erények, amelyek a jövő Magyarország kiharcolásához szükségesek, kebelében mint mozgóerők működnek. Az ilyenből jó leventeoktató válik, mert szerelmese a kemény fegyelemnek és tekintélytisztelőnek. ... Katonás szellem hassa át a tanítóképzés berkeit! Módot ad rá a kötelező leventeoktató-képzés is. Öröm nézni a katonás megnyilvánulást, melynek egy-egy kivonulás alkalmával szemlélői vagyunk” — írta. (Laszczik E. 1939. 6–12. Kiemelések részben tőlem — D. P. Vö. pl.: A kultusztárca 1926/23–24. 24–26.; Schiller K. 1930–31. 299–302.; A leventeoktatás 1936/3. 2.; Imrédy B. 1999. 487.; A Honvédelmi Törvény 1942. 23–53.; A VKM 135.864/1939. és 182.622/1941. IX. 2. üo. sz. rendeletei a nyilvános iskolák tanszemélyzetének a leventekiképzésben és leventeegyesületek irányításában, csapatparancsnoki munkában való részvételéről. MRT 1939. 1881–1882, BéML VIII. 59. 7. d. 48/1941.; a 3843/1938. sz. VKM-rendelet a cserkész- és leventeegyenruha és jelvény szabad viseléséről, a 24.344/1941. VKM sz. rendelet a nyilvános iskolai épületeknek leventekiképzés céljára való használatáról, a 108.706/1942. VKM. sz. rendelet az iskolai leventeparancsnokok megbízásáról, a 81.000/el. v. k. f. 1941. sz. rendelet 5. számú melléklete a leventeélet erkölcsi alapjairól, a 106.396/1942. VKM sz. rendelet a honvédelmi ismeretek iskolai oktatásáról. Hivatalos Közlöny, 46. évf. 247., 50. évf. 406. és 429–430.; Az ifjúvezetőképző 1942. A teljes 1–3., Foglalkozási füzetek világnézeti előadásai; Kapi B. 2004. 447–448. és 895.; VPL KALOT 2476/1944.; BéML VIII. 59. 41. d. 125/1942.; Csoknyay J. 1944/4. 141–142. és 144.; Az ifjúság 1944/14. 539–540., valamint Gergely F. 1972.; Gergely F. – Kiss Gy. 1976.; Balogh M. 1998. 114–116.; Blesszauer R. 2002. 12–13., valamint az 1945 után történektől: P. Miklós T. 2004., 2006., Gergely F. 2006.)

⁷³⁹ Vö.: Becker V. 1935. 22–29., 1947/2. 77–80., valamint: A Szabad Tanítás Pécsett, 1907-ben 103–113.; Hübner J. 1928/29/1. 12–27.; Nevelős Gy. 1930–31. 284–295.; Bene L. 1930–31. 296–298.; Hoffmann I. 1936. 141–157.; Kiss J. 1938–39. 209–236.; Kövendi D. – Szathmáry L. 1947. vonatkozó részei.

⁷⁴⁰ Vö.: Újváry B. 1896/3. 1.; Rozsondai K. 1938/4. 123–128., 5. 170–174., 1941/3. 64–67., 4. 82–87.; Veöreös I. 1947/1. 3–4.

⁷⁴¹ Weis István 1942-ben a Becker Vendel által szorgalmazott elvek teológusképzésben való érvényesülésének hatásait regisztrálta a lelkészek tevékenységében: „most már az újabb nemzedékeket nemcsak teológiai alapon képezik ki, hanem társadalomtani és lélektani alapon is, és egymással nemes versenyre kelnek a fiatal katolikus és protestáns lelkészek, a szerzetesrendek tag-

jai, a katolikus és protestáns jellegű társadalmi mozgalmak apostolai. ... [M]ind jobban szaporodik a faluvezetésre alkalmas papok száma.” (34–35.)

⁷⁴² Vö.: Becker V. 1941. 12–13., 1947/2. 77. és 110–118.; Jancsó E. 1935. 66.; Pásztor J. 1936/1. 4–7.

⁷⁴³ A gyakorlatban ez a viszony már évtizedek óta viták tárgyát képezte. A *Katolikus Tanügy* 1901. január 21-i számának vezércikkírója is arról elmélkedett, hogy „a pap és tanító... e két lényegében egy, de megbízatásukban kétségkívül az egyik felsőbb, és ma még képzettség tekintetében sokkal magasabban álló tényezőnek a nevelésben és oktatásban való befolyása, közreműködése, továbbá ezek határvonalainak kikerekítése és a hatalom gyakorlása körvonalainak megállapítása fölött napról napra mindinkább élesebb harc dül”. (A *magyar katolikus* 1901/2. 9.) Két év múltán a lapban Kozma Kálmán államosítást provokáló rendellenes állapotként említette, hogy „igen sok helyen a pap és a tanító közötti viszony oly feszült és ellenséges, hogy ez... megölje a helyes tanításnak és nevelésnek”. (1903/5. 33.) Később sem sokat változott a helyzet, ezért a katolikus tanítóság 1926. évi közgyűlésén a püspöki kar nevében felszólaló Glattfelder Gyula csanádi püspök nyomatékosan hangsúlyozta: „A tanítóság kötelessége, hogy együttműködjön a papokkal, mert hisz mindketten papjai és nevelői a gyermekesregnek, a nemzet legdrágább és legföltéttebb kincseinek.” (A *katolikus tanítóság* 1926/39–40. 22. Kiemelés tőlem — D. P. Lásd továbbá: Szecsey F. 1896/17. 131–134.; Léderer Á. 1896/11. 167.; Brózsik P. 1896/16. 246–248.; Augusztin I. 1897/3. 30.; Szalóky D. 1899/3.; Világmelléki 1899/6.; Biczi Gy. 1929/16. 245–246.; Dezséry L. 1938/31–32. 3.; Egyesületi élet 1947/1. 16.; A Magyar Evangélikus 1947/2. 25/XVI/1946–47. 31–32.; Groó Gy. 1948/. 133–135.; Bertalan I. 1948/2. 166–167.; Őrszigety L. 1948/3. 197–199.; Szakály D. 1948/3. 199–200.; Révész I. 1990. 110.)

⁷⁴⁴ Vö.: A tanítói 1898/12. 136–137.; Jung F. 1898/29. 341–343. és 30. 173–175.

⁷⁴⁵ Lásd erről bővebben: Becker V. 1936/I., 1936/II., 1938., 1939. 1947/2. — Természetesen ez a javaslat sem volt előzmények nélküli. Egy példa: közel negyedszázaddal korábban, 1909. júniusában Seyfried József katolikus tanító kertészképző polgári iskolát javasolt a tanítóképzők előiskolájaként a kalocsai érseknek: „A szociális kérdés jórésztben kenyérkérdés. A munkás és törpebirtokos könnyebb megélhetése az Alföldön a mezőgazdaság intenzívebbé tétele és a téli időben a háziipar üzése által érhető el. ... Közepes tehetségű, kényszerűségből tanítóná lett, következtetésképpen hivatását tehernek érző emberekkel a társadalom forrongó harcát megvívni nem lehet. S ha elfogadjuk azon igazságot, hogy a lelkes után a tanító van elsősorban hivatva a nép vezetésére, akkor az előbb jelzett ismeretágakban is kiképzett, kitűnő tehetségű és gyermekkor óta helyes irányban nevelt tanítókról kell gondoskodnunk” — írta. (KÉL I. 3. d. 3928/1909.)

⁷⁴⁶ A néprajzi adatgyűjtés a gyermektanulmánnyal összefüggésben vagy attól függetlenül, már évtizedekkel korábban s később is felmerült. (Vö.: Nagy L. – Ballai K. 1910.; Rozsondai K. 1936.; Lázár L. 1944/18. 678.)

⁷⁴⁷ Becker V. 1932. 3–21. (Kiemelés részben tőlem — D. P.) Néhány év múlva a szerző óra- és vizsgatervvel egészítette ki elképzeléseit, a felső tagozatot továbbra is főiskolai szintűnek tételezve, akadémiának nevezve. (Becker V. 1935. 30–33.) — Az 1931/32. tanévben az ország 55 tanító(nő)képzőjéből 12 volt állami, 31 katolikus, 7 református, 3 evangélikus s 2 izraelita. 1933/34-ra — 4 új katolikus képző belépésével — a tanító(nő)képzők száma 59-re növekedett (19 férfi és 36 női). Így a katolikus képzők aránya elérte az 59,3%-t, az államiaké 20,3%, a reformátusoké 11,8%, az evangélikusoké 5,1% s az izraelitáké 3,4% volt. (Szakál J. 1934. 124.; Jelentés... 1933/34. 26.)

⁷⁴⁸ Becker V. 1932. 15.

⁷⁴⁹ Másfél évized múlva, 1947 őszétől, ellenkező politikai-világnézeti intencióval, az egyházi tanítóképzés kiszorítását kísérelte meg a VKM, a kizárólag állami nevelőképző főiskolák felállításával. (Lásd erről: Donáth P. 2004. 50–98.)

⁷⁵⁰ Becker V. 1932. 23.

- ⁷⁵¹ Klebelsberg Kuno 1922. június 16-tól 1931. augusztus 24-ig, Ernst Sándor 1931. augusztus 24-től december 16-ig volt kultuszminiszter. (Bölgny J. 1992. 224.; T. Kiss T. 1993. 497–498. és 513–514.; Mann M. 2005. 82–92.)
- ⁷⁵² Becker Vendel 1932. december 18-án küldte meg tervezetét a VKM-nek, a mellékelt levélben kérve a minisztert: „kegyeskedjék a középiskolai érettségire épített tanítóképzéstől eltekinteni, és a csatolt reformtervet nagybecsű figyelmére méltatva, azt magáévá tenni, és annak alapján a magasabb tanítóképzést kialakítani”. (MOL K-502-10-3644.)
- ⁷⁵³ MOL K-502-10-3644. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ⁷⁵⁴ Lásd pl.: A Magyarországi 1933/1.; Köves S. 1933/21.; A IX. Egyetemes Tanítógyűlés 1933/1., 3., 5., 9.; Kiss J. 1935/3.; Padányi-Frank. A. 1936/1.
- ⁷⁵⁵ BFL VIII. 130. a 24. 1933. március 27. Lásd továbbá: Kiss J. 1933/4. 117.; a jászberényi állami képző tantestületének 1933. május 5-i állásfoglalását: SZML VIII. 52. a. 4. d. 186/1933.
- ⁷⁵⁶ Kiss J. 1933/6. 210. és 214.
- ⁷⁵⁷ Kiss J. 1933/6. 215–217.
- ⁷⁵⁸ Lázár K. 1932/7–8. 250–259.
- ⁷⁵⁹ Lásd erről pl.: az Egyetemes Konvent 1928. évi 228. sz., az 1929. évi 102. sz., az 1930. évi 265. sz., az 1931. évi 200. sz., az 1932. évi 123. sz. és az 1934. évi 162. sz. határozatait!
- ⁷⁶⁰ Sárospatakon 1931/1932-ben 3, 1933/34-ben 2, 1936/137-ben 3, 1939/1940-ben 1 és 1940/1941-ben 1 lelkész nyert tanítói oklevelet. (Seri A. 1984. 3–4. és 38–40.)
- ⁷⁶¹ Seri A. 1984. 10.
- ⁷⁶² Seri A. 1984. 9–10.
- ⁷⁶³ A 3 orgonista-kántor oklevél kiadásával is járó nagykőrösi kurzusok históriájáról, a velük kapcsolatos nehézségekről s Váczi Ferencnek, Juhász Bélának, Imre Sándornak, Seri Andrásnak és néhány egykori hallgatónak velük kapcsolatos véleményéről lásd: RL C/39. 31–35. d. Juhász Béla 1934. III. 27-i és 1944. III. 30-i levelei Imre Sándorhoz.; A lelkésztanítóképzősök 1935/87. 3.; Megnyílt a harmadik 1936/74. 2.; A lelkésztanítóképző 1937/37. 8.; 1937/96. 8.; Nagy L. 1937/98. 1.; Fekete S. 1937/99. 8.; Juhász B. 1941/5. 129.; Az idej 1942/50. 1.; Seri A. 1984. 9–55., valamint RL A/13. 1944. augusztus 3.
- ⁷⁶⁴ Kiss József ismertetése szerint. (Kiss J. 1933/6. 217.)
- ⁷⁶⁵ Váczy F. 1934. 4. (Kiemelés tőlem — D. P.) Lásd ehhez: Szeptember 15-én Ravasz püspök 1934/37. 3.; Az egyházkerület 1937/2. 3.; Az iskolai munkának 1937/4. 1.
- ⁷⁶⁶ Juhász B. 1933/5. 184–191.
- ⁷⁶⁷ Szilágyi L. 1932. 105–114.
- ⁷⁶⁸ Az 1933. július 3–8. között, a budai állami tanítóképzőben megrendezett pedagógiai szakértekezleten Váczy Ferenc tartott előadást „Hogyan készítjük elő növendékeinket megfelelő társadalmi magatartásra?” címmel. (SZML VIII. 52. 4. d. 69/1934.)
- ⁷⁶⁹ Az 1933. július 3–8-a közötti említett pedagógiai szakértekezleten Laszcsik Ernő „A néprajzi ismeretek fontossága a tanító munkájában” címmel tartott előadást. (SZML VIII. 52. 4. d. 69/1934.)
- ⁷⁷⁰ Tanai Antal, a jászberényi állami tanítóképző tanára a tantestület 1934. február 27-i értekezletén számolt be az 1933. július 3–8. között, a budai állami tanítóképzőben tartott pedagógiai szakértekezletről: „a gazdag műsorból kimaradt az egyik legfontosabb kérdés, a mélyrehatóbb, alaposabb, a nemzeti élet minden vonatkozásában tudatosabb magyar nemzeti nevelés kérdésének tárgyalása. ... Minden iskolázott magyarnak, de különösen azoknak, akik a nemzet, a nép vezetői lesznek, tehát a tanítónak is, tisztában kell lennie mindazzal, ami magyar érték, amit a magyarság, a magyar génusz adott az egyetemes kultúrának, ami tehát az egész emberiségnek közös kincse; tisztán kell látnia a magyarság speciális problémáit, ismernie kell a magyarság testi-lelki karakterét, jellemét, helyzetét” — fejtegette Tanai tanár úr, Juhász Bélához hasonlóan. (SZML VIII. 52. 4. d. 69/1934.)

⁷⁷¹ Vö.: *Intézetünk jubileumi* 1939/40. 8.

⁷⁷² Vö.: *Imre S.* 1912. 223.

⁷⁷³ Tíz év nagykorúsi tapasztalatait összegezve Juhász Béla úgy vélte: „Jó hatású a növendékek magatartására, mert határozott, erőteljes külső megjelenést eredményez és kiirtja a nyegle magatartásra való hajlandóságot a *levanteoktatói* intézmény. Lelki összeszedettséget nevel, ha a tanfolyam vezetőjében nevelői gondolkodás él. A nemzeti zászló megbecsülésére nevelést is ez az intézmény szolgálja a legközvetlenebbül. A majális alkalmával és a Hősök Napján katonai alakzatban kivonulás alkalmával a tanulók ráeszmélhetnek arra: mi a tanfolyamnak és a testgyakorlóráknak a haszna, és hogy mit jelent katonás magatartást tanúsítani.” (*Juhász B.* 1936. 8.)

⁷⁷⁴ *Juhász B.* 1933/5. 184–191. (Kiemelés részben tőlem — D. P.) Vö.: *Váradi J.* 1935/2. 62–82.

⁷⁷⁵ Ennek mikéntjéről *Juhász Béla* — Imre Sándor nyomdokain haladva — részletesen szólt 1938 novemberében a Kecskeméti Református Egyházmegye Tanítóegyesületének rendezvényén a „Nevelésügyi állapotrajz — népiskolai nevelés” című előadásában, melyben némiképp módosította a tanítók falumentő szerepével kapcsolatos álláspontját: „Ma valóságos versenyfutás van a faluért, mindenki ezen akar segíteni, a falu népén mint a magyarság tiszta ősananyagán... Nekünk, iskolai nevelőknek, éppen a falu érdekében, nem szabad magunkat kihagynunk ebből a nyílt versenyből, mert azt tartjuk, hogy a falut az menti meg, ha a tanítói lesznek a verseny győztesei. *Faluvezetők nem lehetnek* még oly jó szándékkal sem mások, mint a *nevelők. Ide tartozónak tekintem a hívek nevelőjét: a református lelkipásztort is, akinek éppen ebben a feladatban válik hivatott munkatársává a tanító.*” (*Juhász B.* 1938. 12. Kiemelés tőlem — D. P.)

⁷⁷⁶ *Juhász B.* 1937/1. 6–7. (Kiemelés tőlem — D. P.)

⁷⁷⁷ Vö.: *Újhelyi I.* 1932/21. 324–327.

⁷⁷⁸ Lásd erről a 2.1. fejezetben! (GyMSM GyL VIII. 55. a., a Magyar Gazdaszövetség 1245/1909. sz. levelében.)

⁷⁷⁹ MOL K 502-1933-10-3644 (36467).

⁷⁸⁰ MOL K 502-1933-10-3644 (36467).

⁷⁸¹ Vö.: -y I. 1904/17. 132.

⁷⁸² *Hóman B.* 1938. 113. (Kiemelések tőlem — D. P.)

⁷⁸³ 1932–1935. 75. (Kiemelés tőlem — D. P.) Vö.: *Gergely J.* 2001. 217–305.; *Gergely J.* szerk. 2004. 127–447.)

A közoktatásügyi igazgatás újjászervezését 1935. április 27-én *Hóman Bálint* azzal indokolta, hogy „a nemzetek élete csak úgy lehet egészséges, csak úgy haladhat helyes irányba, ha a nemzeti művelődés egysége, a nemzethez tartozók világszemléletének egyöntetűsége biztosítva van. Ennek azonban előfeltétele az iskolai nevelés egysége, a köznevelés céltudatos irányítása.” (1935. 5.; vö.: *Utasítás* 1936:VI. 3.) Lásd ehhez: *Gergely J.* 2001. 299. és szerk. 2004.; *Nagy P. T.* 1992. 31–200., 2005. 160–181.

⁷⁸⁴ *Közoktatásügyi igazgatás és iskolafelügyelet.* 1942. 82. Vö.: *Bíró S.* 1935/9–10. 161–164.; *Kósa K.* 1935/10. 406–407.; *Billes Á.* 1936/1. 157–159.; *Pásztor J.* 1936/11. 256–257.; *Nagy P. T.* 1992. 31–150., 2005. 165–174.; *Kelemen E.* – *Setényi J.* 1994. 44–47.; *Mann M.* 1997. 79–95., 2005. 99–100.

⁷⁸⁵ Vö. pl.: *Szalay P.* 1896/16. 248–249.

⁷⁸⁶ *Hóman B.* 1937. 8. Vö.: *Váradi J.* 1936. 121–127.; *Ősz B.* 1936/2. 208.; *Hankiss J.* 1936. 341.; *Rozsondai K.* 1938/6. 203–207., 7. 245–250. — „Az egységes világnézet kialakítása” érdekében alkalmazott és az 1935. évi VI. tc. végrehajtási utasításában s egyéb miniszteri rendeletekben előírt ellenőrzési mechanizmus aggodalmat váltott ki a történelmi autonómiájára kényes református egyház vezetőiből. Az Egyetemes Konvent Tanügyi Bizottságának 1937. március 17–18-i ülésén a 29. számú határozatban kifejtették: „Egyetemes konventünk nem tartja ugyan szükségesnek az állami főfelügyelet gyakorlása szempontjából a tanártestületi módszeres értekezletek jegyzőkönyveinek a tankerületi főigazgatóságokhoz történő felterjesztését, minthogy azonban a

miniszter úrnak ez kívánsága az állami főfelügyelet jogkörébe vág, utasítja a református közép- és középfokú iskolák igazgatóit, hogy a miniszter úr kívánságának a 7139/1936. eln. számú iratban foglaltak szerint tegyen eleget. Egyetemes Konventünk óvást emel a miniszter úrnak a tanügyi közigazgatásról szóló 1935. évi VI. tc. végrehajtási utasítása 41. §-ának 1. pontja, valamint a 7139/1936. sz. iratában fenntartott azon intézkedése ellen, hogy »az állami iskolalátogatók látogatását befejező értekezlet elnöki teendőit az iskola jellegére való tekintet nélkül mindig az iskolalátogató látja el«. Ez az intézkedés ellenkezik az eddigi gyakorlattal, ellenkezik törvényekkel, jogalapja nincs: sérti református egyházunk iskolai autonóm jogait.» (RL A/1g. 16. d.)

⁷⁸⁷ C.J.H. 1938. 107. és 125. (Kiemelés tőlem — D. P.)

⁷⁸⁸ Az idézetek forrása: Az 1935. évi... 17. k. 259., 261. és 263. (Kiemelések részben tőlem — D. P.)
Vö.: Hóman B. 1937. 13–14., 1939. 233–237. Hóman Bálint miniszteri törekvéseiről lásd: Beresztóczy M. 1947. 93–94.; Glatz F. 1988. 304–328., 2001/2. 464–472.; Nagy P. T. 1992. 191–200.; Pukánszky B. – Németh A. 1994. 560–565.; Szabolcs O. 1994. 53–60. Mann M. 1997. 79–106., 2005. 95–102.; Mészáros I. – Németh A. – Pukánszky B. 2000. 377–380.; Donáth P. 2001/1. 223–234.; Ladányi A. 2002. 25–195., valamint Horváth L. B. 1993/2–4. 120–184.; Solt P. et al. szerk., I. 1992. 89–98.

⁷⁸⁹ Az alábbiakból kitűnik: Hóman Bálint — igaz, elsősorban a tanítónők elhelyezési nehézségei miatt — ezen elvi deklaráció ellenére szűkítette az egyházi tanítóképzés mozgásterét. Kiss Sándor, a szarvasi evangélikus tanítónőképző igazgatója „Nagy fordulat az evangélikus tanító(nő)nevelésben” című, 1938. márciusi írásában örömmel konstataulta: „Hóman Bálint kultusz-miniszterben megvolt az az erkölcsi bátorság, hogy a r. kat. tanítónőképző intézményeknek azt az igazságtalan és aránytalan túltengését megszünteti, amit elődje, Klebelsberg Kuno törvényesített a zárdai tanítónőképzők mértéktelen elszaporításával. Ha ez a javaslat törvényerőre emelkedik, akkor a r. katolikus egyháznak annyi tanító(nő)képző akadémiaja lesz, az evangélikusokéhoz és a reformátusokéhoz képest, amennyi megilleti, nem pedig kétszer annyi, mint mostanáig volt.” (BéML VIII. 59. 40. 53/1938.; Kiss S. 1938/13. 5. és 1938/7. 6–7. vö.: Cséry L. 1938/17. 10.)

⁷⁹⁰ „Nincs ezekben a célkitűzésekben egy betű sem, mely egyházunk céljaival legcsekélyebb mértékben is ellentétnék, amelyet tehát fönttartás nélkül alá nem írhatnánk, ámde akkor bele kell nyugodnunk abba is, hogy a kormány ugyanezekben és más hasonló törvényekben biztosított felügyeleti és ellenőrzési jogát tudomásul vegyük, és nem szabad abban féltve őrzött autonómiánk sérelmét látnunk. Meg kell hajolnunk az előtt a magasabb szempont előtt, hogy a tanítási rendszer, tananyag, vizsgarend stb. az egész ország területén harmonikus legyen, annál is inkább, miután a mi növendékeink ugyanazokra az életpályákra készülnek, mint az állami tanintézetek növendékei. Azt a jogot természetesen fenntartjuk magunknak, hogy a vallási, hitéleti és erkölcsi téren szigorúbb követelményeket állítunk fel saját növendékeinkkel és tanárainkkal szemben” — írta a református egyház álláspontját plasztikusan kifejezve 1943. április 29-én a kecskeméti Egyetemes Református Jogakadémia dékánja. (MREZSL 1. f. 37. d. 636/1943. Kiemelés tőlem — D. P. Vö.: Drahos P. 1993. 33.) — Az egyházi képzőkben a két világháború közötti időszakban folyt nevelésről, annak szellemiségéről lásd pl.: Jelentések 1927/28., 1936/37., 1937/38., 1938/39., 1939/40., 1940/41., 1941/42., 1942/43. megfelelő részei; Egyetemes Tanügyi 1928., 1929., 1930., 1931., 1933., 1934., 1935., 1936., 1937. megfelelő részei; Becker V. 1932. 3–20.; Pásztor J. 1935/12. 226–229.; Rozsondai K. 1938/4. 123–128., 5. 170–174., 1941/3. 64–67., 4. 82–87.; Munkácsi E. 1940/1. 1–3.; Weisz-Vihar B. 1940/1. 4–5.; Jubileumi... 1943. 1–24. és 64–119.; Kovács J. L. 1984. 14–18.; Ködöböcz J. 1986/a. 210–218. és 242–255.; Unger M. 1986. 164–169.; Rajczy P. 1989. 450–465.; Bárh J. – Bárhné B. Á. 1990. 174–180.; Fekete J. 1990. 101–107.; Krajcssovski J. – Krajnyák N. 1990. 231–240. és 246–262.; Tóth L. 1990. 88–107.; Varga G. – Szekercs P. 1990. 96–140.; Laczkóné P. A. 1991. 135–139.; Csillik L. – Gácsér J. szerk. 1994. 23–62.; Szecskó K. 1994. 8–56.; Gábris J. 1996. 55–73.; Horváth V.

1996. 266–271.; Kováts D. 1996/1–2. 166–171.; Kovátsné N. M. 1996. 314–318. és 330–335.; Markó E. 1996. 66–70.; Mihály I.-né 1996/1–2. 319–320.; Szenczi Á. 1996/1–2.; Gulyás A. 1997. 8–46.; Fehér I. 1997. 29–39.; Bárdosy M. – P. Zsolnay É. szerk. 2000. 13–47.; Mészáros I. 2000. 242–258.; Köfalviné Ó. Á. 2001. 65–69. s az államiakban: Mezősi K. 1946. 5–12.; Farkas D. 1969/1. 65–72.; Keszthelyi Gy. 1970. 35–45.; Bollókné P. I. 1982. 82–100.; Fekete J. 1990. 47–54., 1996. 30–38.; Rácz Fodor S. 1990. 396–402.; Panyik I. 1991. 62–65.; A Miasszonyunk-ról 1995. 19–68.; Gombos N. 1999/4. 102–109.; Csillik L. szerk. 2000. 7–13.; Szabó K. A. 2000. 78–96.; Tánoriné K. M. 2000. 36–39.; Varga A. 2005. 29–78. Összevetésül: Dráviczki S. 2000/1–2. 55–58.

⁷⁹¹ Vitatott felszólalásában Kéthly Anna — egybeként — azt hangsúlyozta, hogy megítélése szerint „az átalakulás ellen és mellett küzdő erők egyik felvonulási területe az iskola. ... Az állam már a XIX. század végén biztosította, hogy az állampolgár lelki képének kifejlődése az állam kezében legyen. Nyugodt időkben, amikor a nézetek, felfogások, fogalmak és célkitűzések tisztázottak, vagy pedig ott, ahol az ellentétek a nevelés területein értelmes kompromisszumot tudnak kötni, hogy a fejlődő gyermek lelkét ne kergessék ellentmondásokba, ott ez a kollektív alattvalóképzés talán kevesebb veszedelmet jelent. De ma, amikor a közös nevelés legtöbbször nem jelent mást, mint közös öntőformát, amely a lelkeket is olyan hajszálpontos együttdobbanásra kényszeríti, mint a parádélépés a lábakat, és amely a gondolkozásban is sémákat fogadtat el, mint az egyszeregnél, s határozott világnézetet közöl a gyermekkel ahelyett, hogy a gyermek, szellemi fejlődésének végcéljaként, maga alakíthassa ki ezt önálló gondolkozás útján, ilyen időkben, ilyen körülmények között ez az együttes kényszernevelés felmérhetetlen károkkal jár.” (Az 1935. évi... 17. k. 170. Kiemelések tőlem — D. P.)

1945-ben sem változott Kéthly Anna felfogása. „A demokrácia hordozói gondolkodóképes, önálló véleményt alkotni, bírálni tudó, bátor, jellemes és erkölcsös egyének” — vélte, s úgy látta, hogy az új közoktatás feladata ilyen egyének nevelése. Az ehhez általa szükségesnek ítélt ingyenes és kötelező népoktatást „az állam kezébe kívánta letenni”. „Az állami oktatás megszünteti a felekezeti szempontoknak az oktatás és nevelés kérdésébe való belekeverését, a vallásnevelés fölött való döntés jogát pedig engedjük át a szülőknek, akik ezt a kötelező oktatáson kívül intézhették el” — írta. A „separatio mellett” nyilatkozott júniusban is az SZDP álláspontját a katolikus egyház nevében firtató Endrédy Vendel zirci apát kérdésére, hozzátéve, „hogy ezt nem most vagy a közeljövőben akarják megvalósítani, hanem majd akkor, amikor fontosabb és sürgősebb feladataikat elvégezték”. S bár azt is leszögezte, hogy „a szerzetesi iskolák” és „az iskolai hitoktatás” fenntartása mellett vannak — Keresztury Dezső visszaemlékezése szerint —, a marxista munkáspártok iránt hagyományosan bizalmatlan, a megbízható, katolikus miniszterhez ragaszkodó klérus (Mindszenty József hercegprímás révén) megakadályozta, hogy a szociáldemokrata képviselőasszony átvehesse a kultuszminisztérium irányítását. Így be kellett érnie a Nemzetgyűlés Köznevelési Bizottsága elnökségével s az Országos Köznevelési Tanács tagságával. S bizonyára az sem véletlen, hogy a SZDP újságjai ezt követően folyamatosan támadták a Kéthly helyett kinevezett — a történelemben véltlen — parasztpárti politikust. (Kéthly A. 1945. 3–4. és 9.; Grösz J. 1944–46. 234.; Keresztury Dezső interjúja. In: Kabdebó L. 1983. 172.; Beke M. szerk. 1996. 162–163.; Molnár J. 1987. 14–15., 22–24.) Kéthly Anna a rá váró következményekre való tekintet nélkül, élete végéig kitartott szociáldemokrata meggyőződése mellett, mely szerint — ahogy 1946. január 19-én egy, „a demokráciáról” rendezett vitában, Rákosi Mátyás után felszólalva kifejtette — „a demokráciát csak hármas egységben fogadom el. A társadalmi és politikai demokrácia... hatástalan és értéktelen a harmadik elem nélkül, és ez a gazdasági elem. ... Egy másik tréfás definíciója a demokráciának így szól: ha reggel 5 órakor csengetnek ajtódon, akkor tudod azt, hogy csak a tejesember lehet...” (1990. 63.) A nem éppen humorérzékéről híressé vált Rákosi Mátyás kevésbé értékelte — a rövidesen párttársai által is „anglománna” minősített — Kéthly Anna többpártrendszer, ill. az önálló szociáldemokrácia melletti

elkötelezettségét, s ezért 1948 elején (Marosán György segítségével) kizárta a pártvezetőség-ből, majd az SZDP-ből. 1950. június 9-én le is tartóztatták, s 1954. január 20-án életfogytiglani börtönre ítélték; majd egyéni kegyelemmel november 19-én szabadon bocsátották. Ítéletét — immár a Kádár-rendszer alatt, távollétében, s az 1956-os és azt követő tevékenységét „értékelve” — 1962. október 30-án háromévi szabadságvesztésre változtatták. (*A szakadék* 1943–44. 88–102.; *A magyar munkásosztály egységéért!* 52–53., 56–57., 122–123.; *Solt et al. szerk.*, 4. 1995. 719–801.; *Strassenreiter E.* 1984. 244–256. és *Varga L. szerk.* 1999. 410–413.; *Vida I. szerk.*, 1999. 280–284.; *Vö.: Agárdi P.* 2004. 250–256.)

⁷⁹² A Képviselőház 1936. május 20-i ülésén erről *Hóman Bálint* a következőképpen nyilatkozott: „osztályérdekkel istápolására, amivel a *szociáldemokrata párt* részéről szoktak vádolni, osztályellentétek alátámasztására soha és semmi [Sic!] körülmények között a magyar művelődéspolitikában, de más téren sem vagyok kapható. Én teljesen *elhibázottnak tartom... a történelmi materializmus egész eszmemenetét, ideológiáját*, azzal egész életemben, tudományos munkálkodásomban és politikai pályámon is szembehelyezkedtem. Én a spiritualizmus alapján állok, a szellemi és erkölcsi tényezőket tartom primer történelemirányító tényezőeknek és — bár nem mosolygok olyan fölényesen, mint a képviselő urak — mégis mindenesetre *túlhaladottnak tartom az önök tiszteletreméltó álláspontját... Én tehát minden osztályharcot és más, a nemzeti életet bomlasztó tényezőt feltétlenül elítélek és ezzel harcolni kívánok, mert ezeket bomlasztó tényezőnek tartom.*” (*Hóman B.* 1938. 115. Kiemelés tőlem — *D. P. Vö.: Szinyei M. J.* 1943/15. 597–598.)

⁷⁹³ *Vö.: Kornis Gy.* 1926/9–10. 3., 1944. 196–214. és 295–326.; *A totális* 1938/11. 7.; *Schaub Z.* 1938/13. 6.; *Paczolay Gy.* 1938/17. 4–5.; *Kereszténység és* 1938/20. 1.

⁷⁹⁴ *Vö.: A VKM munkaprogramjával* (OSZK Kt. 15. f. 48. sz. 1–2.), „A közoktatásügy” c. kézirat (OSZK Kt. 15. f. 49. sz. 2.).

⁷⁹⁵ *Vö.: Kornis Gy.* 1929/19–20. 3–5.; *Huszt J.* 1938/4. 339–344.; *Imre S.* 1939/2. 61–69.; *Nagy M.* 1938/2. 74–77.; *A főiskolai* 1938. 42–43.; *Az új magyar* 1938/18. 1. — *A Magyar Tanítók Egyetemes Szövetségének elnöke és főtákarja, 1936 szeptemberében, a tanítók társadalmi küldetésével* magyarázták a Magyar Tanítók Szabadegyetemének létrehozását: „A magyar tanítónak központi helye van a nemzet sokrétűen tagolt, misztikus közösségbe olvadó életében. Rendeltetése az, hogy a társadalom vízvázalasztó vonalán összekötő kapocs legyen a nemzet kis- és nagykorú tábora, a magyar nép és az ország vezető rétege, a mély és a magas kultúra, a múlt és a jövő, végül az eszmény és valóság közös eredetű, de egymástól elhajló világa között. Kétségtelen, hogy a tanító értékosztó és egybefoglaló szerepe súlyos és bonyolult feladatvállalást jelent a nyugalmas idők emelkedő irányú szakaszában is. Jelentősége és sorsalakító szépsége akkor éri el azonban a történelmi magasságokat, amikor az egyetemes érvényű társadalomépítő elvek koordinációs összhangja megbomlik és az elszabadult erők állandó rengésben tartják a nemzet életét; amikor a köztudatban elhomályosul az egész, az egység és a lényeg emberfeletti fogalma, s az ellenpólusokra töredező nemzet megtagadja önmagát részeiben is” — írták. (*Berkényi K. – Sugár B.* 1936. 3–4. *vö.: Juhász B.* 1937/1. 3–9.) A tanítóság társadalmi emancipációja, főiskolai képzése érdekében társadalmi szerepét, fontosságát tudatosan (túl)hangsúlyozó érdekképviselői vezetők figyelmen kívül hagyták *Imre Sándornak* éppen a szabadegyetemen elhangzott figyelmeztetését: „A nevelés történelmi feladata nem abban áll, hogy növendékeket vagy közviszonyokat egyszerűen megváltoztasson, hiszen sem egyéni alapminőségeket megváltoztatni, sem bonyolult helyzetet egyetlen úton orvosolni, sem áradatot visszafordítani nem lehet. Az egész nevelői rend együtt sem vállalhatja ezt; nem is kívánja tőle senki.” (*Imre S.* 1936/1. 44.)

⁷⁹⁶ Lásd ehhez pl.: *Kállay M.* 1943/14. 549–550. és *Steinecker F.* 1936. 159–183.; *Czettler J.* 1936. 133–140.; *Hoffmann I.* 1936. 144–157.; *Lázár L.* 1943/14. 554–556.; *Váradi J.* 1943/19. 793–794.

- ⁷⁹⁷ Az Országos Mezőgazdasági Kamara — immár a nyolcosztályos népiskola VII.–VIII. osztálya és a tanítóképző akadémiák kialakítandó tanterve kapcsán — 1940. augusztus 6-án megismételte javaslatát, mely a miniszteri intenciónak megfelelően a VKM részéről valamivel nagyobb fogadókészséggel találkozott, ám a történelmi konstelláció következtében az akadémia tervével együtt papíron maradt. (MOL K 502-1939-10-3-141482. Vö.: 1940. évi XX. tc. 10. §. (3.) In: Az 1940. évi 135.)
- ⁷⁹⁸ Osztotta Hóman Bálint véleményét a tárcát 1938. május 14. és 1939. február 16. között vezető *Teleki Pál* is, aki a parlament költségvetési vitájában kifejtette: „Én e mellett a törvény mellett a Felsőházban is állást foglaltam s ezt igen szerencsés törvénynek mondtam, mert emelni fogja a tanítóság pedagógiai készségét a kétéves tanulmányi időnek a középiskolai négy évre való felépítésével, úgyhogy azt hiszem, igen egészséges és életképes iskolafajtának fog bizonyulni. ... A tanítóság így, azt hiszem, az eddiginél alaposabb és főleg jobban konstruált képzésben fog részesülni. (*Teleki P.* 2001. 91–92.) Vö.: Az osztrák tanítóképző akadémiák 1937. június 1-jei létrehozásával (*Polányi I.* 1937/1. 370–371.) s a német akadémiákkal (*Koltai I.* 1941.).
- ⁷⁹⁹ Az 1937/38. tanévben az országban 55 tanító(nő)képző intézet működött: 11 állami, 32 római katolikus, 7 református, 3 evangélikus, 2 izraelita, tehát a képzők 80%-a egyházi volt. Az 1938/39. tanévben, a területi visszacsatolások következtében, a tanító(nő)képzők száma 59-re nőtt: 12 állami, 32 római katolikus, 2 görög katolikus, 8 református, 3 evangélikus, 2 izraelita képző működött az országban, így az egyházi képzők aránya 81,3%-ra nőtt. A 7126 (a líceumi osztályokkal 9403) — az év végén osztályozott — növendékből 1328 (líceummal nincs adat) járt állami képzőbe (18,6%). A 37 tanítónőképző között mindössze 4 állami volt, így a visszafejlesztési szándék is az egyházi tanítónőképzőket célozta. A statisztikai jelentés nem tud alapítványi tanítóképzőről, ellenben együtt szerepelteti a Fery Oszkár utcai épületben tevékenykedő magyar, ill. német tanítási nyelvű, jogilag önálló képzőket. Hóman Bálint — helyesen — külön kezelte őket, ebből adódott az általa említett 13 állami tanító(nő)képző. (*A M. Kir. Kormány* 1939. 169. és 184.; *Csizmadia A.* 1966. 425.; *Preska G.-né* 2006. 69–72.)
- ⁸⁰⁰ A katolikus iskolafenntartók körében már a törvényjavaslat megismerésekor nagy verseny indult az akadémiák elnyeréséért. Az egyházakon belül kevesebb sikerrel lobbizók az állami szerveknél kilincseltek. Pl.: a soproni Isteni Megváltó Leányai Rend főnöknője 1938. január 17-én a kormányzóhoz fordult. A Szent Orsolya Rend Dombóvári Főnöksége már 1938. március 1-jén, a székesfehérvári Ferenc József Nőnevelő Intézet március 10-én, a soproni központú orsolyiták budapesti rendháza 1939. június 10-én, a győri főnöknő 1941. április 28-án fordult a VKM-hez, amely minden alkalommal a katolikus püspöki karhoz irányította a kérvényezőket. A visszacsatolásokat követően az ungvári görög katolikus és a szombathelyi, győri római katolikus püspökök is az akadémiák számának emelését kérték a VKM-től. (MOL K 502 1937-1944-10-114132. és 114458., 1939-10-140864 és 141663., valamint 1941-10-62070.) Természetesen az érintettek — pl. a soproni orsolyiták 1938. március 22-én — a hercegprímásnál is interveniáltak képzőjük fennmaradásáért. (PL Serédi Cat. 42. a Katolikus Tanügyi Tanács iratai 1940–1946. 381/38.)
- ⁸⁰¹ *Seri András* 1987-ben úgy emlékezett, hogy „a mi intézetünk ebből a szempontból biztosítottnak látszott: megkapja az akadémiát már csak azért is, mert a legrégebb volt a református tanítóképzők között, és az országban is a legrégebb képzők közé tartozott, na meg a jelene is igen szép eredményeket mutatott. ... 1938-ban nem kellett még eldönteni, hogy a hét református képző közül melyik nem kap akadémiát, de az akkori kombinációk szerint a pápai és a nyíregyházi református tanítóképzők közül fenyegette egyiket ez a veszély. Nemcsak azért, mert ezek voltak a legfiatalabb tanítóképzők, hanem azért is, mert a tiszántúli egyházkerületnek... Debrecenben is volt tanítónőképzője a Dóczyban, a dunántúli egyházkerület pedig csak igen nagy anyagi nehézségek árán tudta fenntartani a pápai református tanítóképzőt. ... *Döntésre azonban nem került sor.*” (A memoár kéziratát Szenczi Árpád bocsátotta rendelkezésemre. Kiemelés tőlem — D. P.;

lásd továbbá: *Főiskolai* 1937/100. 1.; *A nagykőrösi líceum* 1938/44. 3.; *Váczy F. szerk.*, 1940/41. 6.; *Bartha T. – Makkai L.* 1983. 367.) A memoárban említettek eddig csak részben sikerült levéltári forrásokkal ellenőrizni: „a nagykőrösi református presbitérium 1938. június 10-én egyhangúan kimondta a tanítóképző intézetnek líceummá szervezését s annak idején a tanítóképző akadémia felállítását (május 8-án a kecskeméti presbitérium is hasonlóan nyilatkozott). A Dunamelléki Református Egyházkerület 1938. november 17–18-án támogatta a kőrösi és kecskeméti képzők akadémiaiáá fejlesztését, de a református egyházegyetem sokáig nem nyilatkozott a megmaradó akadémiaiák ügyében. Igaz, már 1938. október 25-én kérte, hogy ne 6, hanem 7 akadémiaiá lehessen, s 1941 áprilisában is arra kérte a minisztert, hogy — egyebek között a visszakerült területekre tekintettel — törölje el az 1938:XIV. törvényben szereplő korlátozást, ám nem talált meghallgatásra. A Magyar Országos Levéltárban megtaláltuk a *nagykőrösi képző akadémiaiáá fejlesztése ügyében keletkezett iratok — üres — borítóját*; így a kutatás jelenlegi állása mellett e kérdésben csak Seri Andrásnak az akkori szempontokat korrektül felidéző memoárjára s néhány konvinti dokumentumra, újságcikkre támaszkodhatunk, valamint arra az információra, hogy egy 1940. őszi felmérés szerint a nagykőrösi líceum III. éves növendékei közül mindössze 8-an, az összes protestáns líceumból összesen 48-an kívánták tanulmányaikat akadémián folytatni. A tervezett 25 fős osztályokat figyelembe véve, elhelyezésükhöz két akadémia is elegendő lett volna. (MOL K 502 1939-10-140967. és 10-3-141482., valamint 1941-10-62070.; RL A/1g. 16. d. 3110/1938.; MREZSL 2.d. f./53. d. 4992. 7163. 7578./1938.; *A Dunamelléki* 1938. 58.; *Egyetemes Konvent* 1938. 530–532., 1943. 275. és 290–293.; *Főiskolai* 1937/100. 1.; *A református egyháztanács* 1939/31. 1–2.; *A kultuszminiszter* 1939/33. 1., 1939/34. 2.; HML VIII. 56/14.)

⁸⁰² A négy egyházkerületre tagolódo evangélikus egyház két tanító- (Sopronban, Miskolcon) és egy tanítónőképzőt (Szarvason) tartott fenn. Már a 2 tanítóképző akadémiaiá kilátásba helyező törvényjavaslat megjelenésekor vita kezdődött az egyházban és lapjaiban arról, hogy milyen elvek szerint, mely képzők legyenek akadémiaiá alakíthatók. Földrajzi fekvése, felekezeti szempontból hagyományosan jobb beiskolázási mutatói — s a rangidős püspök tisztjét betöltő Kapi Béla támogatása — miatt az kétségtelen volt, hogy az egyik akadémia a dunántúli egyházkerülethez tartozó soproni képző mellett jön létre. A másodikért cikkek, beadványok sorával küzdött a két érintett igazgató. A bányai egyházkerülethez tartozó, állandó anyagi gondokkal, áldatlan tanteszületeti viszályokkal küszködő szarvasi tanítónőképző igazgatója, Kiss Sándor amellett érvelt, hogy az egyháznak egy férfi és egy női képzőre van szüksége, s hogy a szarvasi képző egy szlovák evangélikusok által viszonylag sűrűn lakott vidéken, jó felekezeti arányokkal — egyben jelentős magyarító szerepet vállalva —, nagy gyakorlattal végzi munkáját. Az egyházkerület elnöksége — 1938 júniusában — mégis úgy döntött, hogy feladja a szarvasi tanítónőképzést, mert „nincsenek meg hozzá az erkölcsi és anyagi feltételek”. Miskolc városa ellenben gáláns felajánlással támogatta az akadémia létrehozását, ezért az ottani intézmény tanítónőképzővé való alakítása mellett foglaltak állást. Kiss Sándor nem nyugodott bele e döntésbe: egyrészt nagyobb áldozatra ösztönözte a szarvasiakat, másrészt arra hívta fel a figyelmet, hogy az evangélikusok által gyéren lakott területen fekvő miskolci tanítóképző növendékeinek alig egyharmada evangélikus. A tiszai egyházkerülethez tartozó miskolci képző igazgatója, Molitor Gusztáv válaszából kiderült: nincs kedvük az intézmény tanítónőképzővé alakításához. Az evangélikus tanítók 86%-a férfi, akik a kis gyülekezetekben kántorizálnak, hittanítói szerepet játszanak. Utánpótlásukra két evangélikus tanítóképző akadémiaiá van szükség, állította, s ha nincs lehetőség egy 3. akadémia fenntartására, akkor a minimális tanítónő-szükségletet a más fenntartók intézményeiben végzetek is kielégíthetik. A szarvasi képző amúgy sem „elvi okokból”, hanem csak férfi jelentkezők hiányában, anyagi nehézségek folytán lett tanítónőképzővé, érvelt — a VKM-nek a „fiképzők” megtartására irányuló törekvéseire utalva — a miskolci igazgató. Kapi Béla püspök — 1938. augusztus 15-i levelében — jelezte: „a tanítónőképző intézeti típus elejtése egyet jelente-

ne evangélikus egyházunk ez irányú kötelességének megtagadásával. Megértem tehát azok meggyőződését, kik a törvény által biztosított két tanítóképző akadémia közül egyet... a tanítónőképzés számára kívánják biztosítani.” A nyilvánossá lett — Dezséry László révén az egyház oktatáspolitikájának egészét megkérdőjelező — polémia hatására és a korábbi pozíciók, az egyházkerületek korábbi helyzetének védelme érdekében a *Magyarországi Evangélikus Egyház-egyetem 1938. november 12-i közgyűlésén kérte, hogy a területi visszacsatolásra tekintettel, a soproni és szarvasi tanító(nő)képzők mellett harmadikként, miskolci tanítóképzőjét is akadémia-vá fejleszthesse*. E kérést 1939. február 18-án terjesztették a VKM-be, az eperjesi gyökerű intézménynek a „tót anyanyelvű” felvidéki evangélikus népiskolák tanítóellátásában játszott szerepére hivatkozva (egyben a képző visszatelepítésére vonatkozó minisztériumi ellenjavallat kockázatát is vállalva). A VKM illetékes ügyosztálya nem élt a kínálókozó lehetőséggel. 1939. április 22-i levelében a törvényre, a „még mindig igen nagy mértékű tanítói túltermelésre”, valamint a szóban forgó népiskolák csekély számára hivatkozva, a kérést elhárította. Mindazonáltal Raffay Sándor bányakerületi püspök — talán az újabb területi visszacsatolások reményében — 1940 júniusában arról értesítette a szarvasiakat, hogy akadémiahoz jutnak, s ennek érdekében (októberben) átvette a községtől a felajánlott épületet is. (BéML VIII. 59. 40. d. 153., 546., 583. és 608/1938., 9. k. 1940. június 22. 7., október 30. 2.; MOL K 502-1939-10-140304.; EOL TEE VII. 5. 285. és 401/1938–1939.; Kiss S. 1938/13. 5–6., 35. 4–5.; Molitor G. 1938/5. 225–228., 1938. 3–7.; Dezséry L. 1938/31–32. 3.; lásd továbbá: Nagy M. 1938/2. 74–77., valamint Kapi B. 2004. 429–430.)

⁸⁰³ *Hóman Bálint* — Apponyi Albert három évtizeddel korábbi, 31.043/1907. számú rendeletéhez hasonlóan — 18.483/1937 eln. VKM számú rendeletével már 1937. május 1-jén 30 főben maximalizálta az állami tanító(nő)képzők első osztályaiba felvehető növendékek számát. „A népiskolai tanítói és tanítónői oklevéltermelés helyes irányítása... és a túltermelésben rejlő erkölcsi, anyagi és társadalompolitikai veszedelmek kötelességemmé teszik, hogy a tanító- és tanítónőképzés ügyének törvényhozás útján újabb rendezésével foglalkozzam... Addig is... a... körülmények kötelességemmé teszik azt is, hogy a tanítói- és tanítónői oklevelek megszerzésének lehetőségét az utánpótlás tényleges szükségletének megfelelő mértékre igyekezzem leszállítani” — írta, eljárását a történelmi egyházak — a kieső tandíjak miatt ez iránt nem túl fogékony — püspökeinek figyelembe ajánlva a miniszter. A képviselőház 1937. május 19-i ülésén részletezte, hogy — különösen a pedagógus végzettségük körében — milyen munkanélküliséggel találkoztak: egyebek közt 1400 (1500?) tanító s 4400 (7500?) tanítónő volt akkor állás nélkül. (*Egyetemes Tanügyi* 1911. 106–107.; MREZSL 2. d. f. 52. d. 2775/1937.; Klebelsberg K. 1926/7–8. 4–5.; *A mezőgazdasági* 1926. 6.; *Hóman B.* 1936/102.5.; *A tanítóképzés* 1937/90. 1.; *Hóman B.* 1938. 555. vö.: Szandtner P. 1933. 16–18.; Vonyó J. szerk. 1998. 374.; Gergely J. 2001. 262.) *A visszacsatolások és a háborús behívások következtében a tanítófelesleget hiány váltotta fel*. Előbb, 1940 őszén–telén, az állástalan tanítónők elhelyezésének szorgalmazásával próbálták a szükséges létszámot biztosítani, majd 1941-től, „átmenetileg” kötelezték a megnövekedett számú líceumok II. és III. osztályos tanulóit, hogy tanulmányaikat a tanítóképző IV. és V. osztályaiban folytassák. Az intézmények számára nehézségeket okozó s a szülők egy része által nyugtalansággal fogadott intézkedés mellett, az 1941/42. tanévtől érettségizett fiúk és lányok számára egyaránt lehetővé tették, hogy tanulmányaikat a tanító(nő)képző V. osztályában folytatva, tanítói oklevélhez jussanak. Sőt: 1942 februárjától (majd a következő két évben is) lehetővé tették az V. éves növendékek tanítói gyakorlatra bocsátását, nemzetiségi nyelven tudó képesítés nélküliek átmeneti — a képesítés megszerzéséhez kötött — alkalmazását (125.000/1940. VI., 55.600/1941., 62.168/1941. V. 3., 33.200/1942., 105.800/1942., 93.031/1943. és 8333/1944. VKM, valamint 9200/1943. VKM 6. § – MRT 1942. 3634–3636. és 3680–3682., 1943. 2942.; *Hivatalos Közlöny* 49. évf. 363., 52. évf. 81–82.; *A Katolikus Tanügyi* 1941–42. 74–77.; BéML VIII. 59. 41. d. 4. és 531/1941.; BFL VIII. 130. a. 1/a. 317/1943.; HML VIII. 56. 20. k. 1943. szeptember 1.; Ba-

- logh Á. 1941/1–2. 218–220.; *Egyetemes Konvent* 1943. 284–285.). 45–50 tanulóig főigazgatói, egyházi fenntartói hatáskörbe utalták az osztálylétszám meghatározását, sőt VKM-engedéllyel ennél is magasabb létszámtól (60 fő) sem zárkóztak el. (BéML VIII. 59. 9. k. 1942. szeptember 7. 7. pont, 41. d. 125/1942.; 10500/1943. VKM. 4. § – *MRT* 1944. I. k. 109.)
- ⁸⁰⁴ Cseh-Szombathy László (a nemrég elhunyt jeles szociológus édesapja) elég jól ismerhette a tanítóképzők, a tanítóképzés problémáit, hiszen 1906-tól 1922-ig a pápai állami képző intézeti orvosaként tevékenykedett. (Szarka L. szerk. 1917–26. 5.)
- ⁸⁰⁵ Az 1935. évi... 17. 163. (Kiemelés tőlem — D. P.) Vö.: a 2.2., a 3.1–2., az 5.2. fejezetekben megfogalmazottakkal és Mann M. 2002/II. 136–137. — Cseh-Szombathy Lászlót egy évtized múltán (kétéves népjóléti államtitkárságát követően) a dunamelléki egyházkerület főgondnokává is jelölték. Lázár Andor lemondatása után ugyanis főgondnokká Kardos Jánost választották meg, de a kormányzati hatalom képviselői, eszközökben nemigen válogatva, őt is távozásra kényszerítették. Az ezt követő választáson — 1948 őszén — Szabó Sándort, Cseh-Szombathy Lászlót és Kiss Rolandot jelölték, ám a 182, ill. 113 szavazatot szerzett előbbi kettőt „visszalépésre bírták”. A főgondnok (Rákosi Mátyás utasítására) a valós választáson csak 50 szavazatot elért — s a tavaszi–nyári tárgyalások során még a kormányoldalon helyet foglalt — szociáldemokrata Kiss Roland lett. Így Cseh-Szombathy László 1950-ig a dunántúli egyházkerület iskolafelügyelője maradt. (Papp L. 1992. 75–78., 335–336.; Gombos Gy. 1992. 27–40.; Eibner J. V. 1990. 46–47.; Vida I. szerk., 1999. 89–90.)
- ⁸⁰⁶ A 3378/1933. eln. VKM számú rendeletet lásd: BéML VIII. 59. 39. d. 1051/1933.; GyMSM SL VIII. 64. 7. d. (Kiemelés tőlem — D. P.) Vö.: Benda K. szerk. 1983. 928.; Kerepeszki R. 2005/4. 75.; Nagy P. T. 1992. 51–69. és 97–100.; Rozs A. 1999. 243–245.; Szabó Á. – Vértess R. 1975. 312.
- ⁸⁰⁷ BéML VIII. 59. 39. d. 1051/1933. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ⁸⁰⁸ A korábban rövid ideig a budai képzőben is tanító, a gyermektanulmány ügyét szívében viselő, az újabb pedagógiai törekvések iránt a *Család és Iskola* és a *Magyar Tanítóképző* szerkesztőjeként is fogékony, az ellenforradalmi rendszer keresztény-nemzeti irányvonalát támogató Molnár Oszkárrol (1881–1954) lásd az alábbiakban, valamint: Molnár Oszkár hagyatéka és Molnár O. 1913., 1913/1., 1913/7., 1914/9., 1915., 1915/19–20., 1916/7., 1917., 1926., 1943.; Báthory Z. – Falus I. szerk. 1997/II. 482.; Bollókné P. I. 1999. 69–79.)
- ⁸⁰⁹ Vö.: Papp L. 1930/6. 213.
- ⁸¹⁰ Az 1200/1938. eln. és a 12.750/1942. VI. 2. számú rendeleteket lásd: BéML VIII. 59. 7. és 8. k., valamint 41. d. 339/1942. (Kiemelések tőlem — D. P.) Vö.: EOL TEE VII. 5. 249/1936–1937.
- ⁸¹¹ Az 1939. évi IV. törvényt és a 7720/1939. ME sz. rendeletet lásd: *Magyarországi zsidótörvények és rendeletek*, 1938–1945. 67–109.
- ⁸¹² A 4300/1939. eln. VKM sz. és a 112.446/1942. VI. 3. VKM sz. rendeleteket lásd: BéML VIII. 59. 40. d. 391/1939., 41. d. 339/1942.; EOL TEE VII. 6. 1322-2/VI. a./1942.
- ⁸¹³ Az elemi népiskolák száma az 1938/1939. évi 8103-ról az 1940/1941. évre 11.324-re növekedett, míg a tanulók száma 1.104.916-ról 1.543.165-re nőtt. A líceummá átalakuló tanító(nő)képzők száma ebben az időszakban 59-ről 72-re emelkedett. (A M. Kir. Kormány 1941. 181.)
- ⁸¹⁴ A VKM 1941. évi 55.600. és 56.055. V. sz. rendeleteivel. (*Hivatalos Közlöny*, 49. évf. 358–361. és 585.; HML VIII. 56/14.; Rozsondai Z. 1948. 5. és 6. sz. 77–81., 105–108.; Németh A. 1990. 88–89.)
- ⁸¹⁵ Lásd pl.: Garai J. 1943/15. 599–604., 1944/8. 293., 1944/19. 710–715.; Derencsényi M. 1943/22. 917–920.; Takács L. 1943/16. 654–655.; Padányi-Frank A. 1943/6. 161–166., 1943/22. 916.; Dénesné B. J. 1944/10. 370.; Illés Gy. 1944/11. 401–402.; Németh B. 1944/18. 674–676.; Stefán B. 1944/10. 369. Vö.: Déri Gy. 1914/49. 7.
- ⁸¹⁶ Antall I. 2004. 119–121.

- ⁸¹⁷ A már a szegedi időkben Gömbös Gyula köréhez közelítő *Antal István* a háború után, letartóztatásban, egy pszichoanalitikussal folytatott beszélgetése során leszögezte: „szellemi vonalon mindig heves harcban álltam a baloldallal”. „A marxizmus tökéletes ismerője vagyok. Szemben állok vele.”. (Szirmai R. 1946. 91. és 95.)
- ⁸¹⁸ Vö.: Sipos P. 1970. 216–254., 1993. 60–70.
- ⁸¹⁹ Vö.: Lux Gy. 1943/4. 110.; Garai J. 1944/6. 174.; Szabó M. 1995. 152–161.
- ⁸²⁰ Vö.: Huszár T. 1997. 72–73.; Lackó M. 1997. 28–30.; Sipos P. 1997. 337–340., valamint a jobboldali radikalizmusról: Sipos P. 1993. 60–70.; Szilágyi Á. 1993. 9–12.; Szinai M. 1993. 46–53.; a következő időszak kapcsán: Szálasi F. 1938–1940. 110–118. és 135–150.
- ⁸²¹ *Magyarországi zsidótörvények és rendeletek 1938–1945.* 284–358.; Braham, R. L. 1988. I. 328–465., II. 11–131.; Karsai L. 2001. 237–254.; Vági Z. 2002. 144–145.
- ⁸²² *Mester 1944/10.* 366. Vö.: Veres P. 1943. 28–34. (Kiemelés tőlem — D. P.) Tegyük hozzá: *Mester Miklós*, miközben szerepet vállalt a Sztójay-kormányban — Ambrózy Gyula kabinetfőnökkel együttműködve —, mintegy háromezer üldözöttnek (íróknak, professzoroknak, tanároknak, tanítóknak) kormányzói mentesítést szerzett. (Szita Sz. 2004. 35.)
- ⁸²³ *A leveteifjúság 1944/14.* 540. (Kiemelés tőlem — D. P.) Vö.: Tóth B. Z. 1943/1. 22–23., 1943/3. 90., 1944/1. 5–12.
- ⁸²⁴ *Csoknyay J.* 1944/4. 141–142. és 144. (Kiemelések részben tőlem — D. P.) — Az ellenforradalmi rendszer reprezentánsai negyedszázadon át szorgalmazták „az ifjúság nemzeti és katonás nevelését”, amivel kapcsolatban Haller István propagandaminiszter (későbbi kultuszminiszter) már 1919. szeptember 28-án átirattal kereste meg a VKM-et. (RL C/39. 25. cs. 414. 204055/1919. B. T.) — A *Magyar Tanítóképző* 1943. márciusi számában Tóth B. Zoltán kolozsvári tanítóképző intézeti tanár, aki 1942 áprilisában, a *TITOE taggyűlésén a leveteinevelésről s az ifjúság katonás szellemű nevelésének lélektani kérdéseiről tartott előadást*, egy német katonai szakkönyv ismertetése kapcsán kifejtette: „az új alapokat kereső nemzetnevelés a hősi, az eszményi felé tekintő katonai életideáltól értékes és megtermékenyítő ösztönzéseket kaphat. A katonásított nemzetfogalomban a polgár és katona nem lehet két egymással ellentétben álló tényező. A nemzet egyetlen cél felé lendülő akarát minden olyan törekvés gyengíti, amely bármily módon ellentéteket támaszt ember és ember között. Különösen a háborús viszonyokra alkalmazva, hatványozottan érvényes a fenti megállapítás. Azok az erkölcsi törvények, amelyek a honvédelmi gondolat mélyén nyugszanak, a nemzet örök érvényű értékei maradnak. Ezért tartjuk alkalmasnak arra, hogy belőlük a hősi, az eszményi felé tekintő katonás nemzetnevelés kisarjadjon.” (1943/3. 90. Kiemelés tőlem — D. P. Vö.: Tóth B. Z. 1943/1. 22–23., 1944/1. 5–12.)
- ⁸²⁵ Sipos P. 1997. 219., 1999/3. 147–148.
- ⁸²⁶ Vö.: Barankovics I. 2001. 124–132. és 139–140.
- ⁸²⁷ Padányi-Frank A. 1944/5. 130–131. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ⁸²⁸ Padányi-Frank Antal közéleti megnyilvánulásaiiban is gyakran demonstrált katolicizmusa a más vallású képzős tanárok körében ambivalens fogadtatásra talált. *Juhász Béla* Imre Sándorhoz írt, 1944. március 30-i levelében olvashatjuk: „Nem tetszik nekem az sem, ahogy a lap [a *Magyar Tanítóképző*] Frank hatására Professzor Uram előadásáról [Megemlékezés az 1868:XXXVIII. törvénycikkről] beszámol; egy vidéki, német nevű római katolikus előadó bezzeg megkapja a lelkes szöveget. Azonban ismeretes Padányi lelkülete” — írta a konkrét ügyben, egyébként tárgyi alap nélkül. Ezt április 10-i levelében maga is elismerte: „jól érzem, hogy kevés az, amit a *Magyar Tanítóképző* márciusi száma Professzor Úr előadásáról írt, az áprilisi szám jóvátette, legalább mennyiségileg”. (RL C/39. 31–35. d. Vö.: MT LVII. évf. 93. és 113–116.)
- ⁸²⁹ Padányi-Frank A. 1944/5. 138–139. (Kiemelés tőlem — D. P.) — Padányi-Frank Antal (1884–1973) 1911-től tanított a lévai állami tanítóképzőben, majd 1919-től a budai tanítóképzőben, melynek Quint József halála után igazgatója, majd tanügyi főtanácsos igazgatója lett. A TITOE tagja, később elnöke volt, s beválasztották a Szent István Akadémiába, az Országos Közoktatási

Tanácsba és a Katolikus Tanügyi Tanácsba is. Tagja volt a Magyar Pedagógiai Társaságnak, a Gyermektanulmányi Társaságnak, az Aquinoi Szent Tamás Társaságnak s a Felső-Krisztinavárosi r. k. Egyházközség képviselő-testületének. 1945-ben lefoglák, súlyosan bántalmazták, majd nyugdíjazták, később nyugdíját is csökkentették, perbe fogták, elítélték. Főbb munkáit lásd kötetünk bibliográfiájában. (MOL K-502-1920-5-339.; MOL P 1659. 2. t. 1912. július 15.; MOL XIX-I-1-s/157. d. 87616/1945., 264803/1948.; BFL XXV.-1. a. 4981/1945.)

⁸³⁰ Lásd ehhez pl.: Glatz F. szerk. 1984.

⁸³¹ Lásd ehhez pl.: Rajniss F. 2001.; Teleki É. 1974.; Vincellér B. 1996.; Sipos P. 2001.; Mann M. 2005. 113.

⁸³² Molnár Oszkár itt bizonyára Horthy Miklós kormányzó 1944. október 15-i, sikertelen, kiugrási kísérletére utalt. (Vö. pl.: Vigh K. 1984.; Szakály S. 2007/10. 62–65.)

⁸³³ Szálasi Ferencre utalt.

⁸³⁴ Vö.: Rajniss F. 1935. 3–4., 2001. 220–222.

⁸³⁵ Molnár O. 1944/11. 237–238. (Kiemelés tőlem — D. P.)

⁸³⁶ Bollóné P. I. 1999. 79.

⁸³⁷ A nagykovácsi 1939/49. 2.; Kodály Z. 1939/65. 2–3.; Ünnepre 1939/67. 1.

⁸³⁸ Intézetünk jubileumi 1939/40. 4.

⁸³⁹ Intézetünk jubileumi 1939/40. 6–7. (Kiemelés részben tőlem — D. P.)

⁸⁴⁰ Intézetünk jubileumi 1939/40. 10–12. (Kiemelés tőlem — D. P.)

⁸⁴¹ Intézetünk jubileumi 1939/40. 12–13. (Kiemelés tőlem — D. P.)

⁸⁴² Intézetünk jubileumi 1939/40. 20. (Kiemelés tőlem — D. P.)

⁸⁴³ A növendékek nagyszámú jelentkezése idővel gondná is vált. A korábbi 38-40 helyett 1942-ben már 53-an, 1943-ban pedig 92-en jelentkeztek a líceum I. osztályába. (Tanárhiány 1943/57. 2.) Juhász Béla 1943. július 18-i, Imre Sándorhoz írt levelében referált arról, hogy nem tudták a nagyszámú jelentkezőt fogadni: „A párhuzamos osztály dolga nem sikerült, nincs tanár, de internátusi felszerelés és hely sem. Nekem jut a hálátlan szerep megírni: nem veszünk fel vagy 40 pályázót.” (RL A/1.g. 14. d.)

⁸⁴⁴ Lásd pl.: A Tanítóképző 1936/37. 3.; Rajz- és kézimunka 1936/46. 2.; Építkezés 1936/57. 3.

⁸⁴⁵ Vö.: Hóman B. 1936/20. 752–755., 1936/22. 829–830., 1936/117. 5–6.

⁸⁴⁶ Intézetünk jubileumi 1939/40. 17–18. (Kiemelés tőlem — D. P.) Vö.: Váczy F. 1937. 5–31.; 1937/1. 66–79.

⁸⁴⁷ Intézetünk jubileumi 1939/40. 18.

⁸⁴⁸ Vö.: B. T. 1936/152. 13–14.

⁸⁴⁹ Intézetünk jubileumi 1939/40. 19. (Kiemelés tőlem — D. P.) Vö.: Juhász B. 1937/3. 102–118.

⁸⁵⁰ A nagykovácsi képző igazgatótanácsának elnöke, Paczolay György lelkész 1938. február 6-i, „A totális állam és a keresztyén egyházak” című előadásában az utat, melyen Magyarországnak a jövőben mennie kell, részben bizonytalannak láttatta: „Nem tudjuk, hogy barna, fehér, vagy fekete totális állam alakul-e ki. Mindegyiknek a szele elért már hozzánk. Az egyházaknak, különösen a színmagyar református egyházaknak fel kell készülni történelmi hivatásuk megvédésére.” (A totális 1938/11. 7. Kiemelés tőlem — D. P.) A katolikus plébános Schaub Zoltán nyílt levélben kérdezte Paczolay Györgyöt: mit ért „fekete totális államon”? Majd hozzátette: „Fekete szón én a katolikus papságot érthetem, vagyis azt a törekvést, hogy munkálkodásunk nyomán az államban Krisztus király törvényei érvényesüljenek.” (Schaub Z. 1938/13. 6. Lásd ehhez: Paczolay Gy. 1938/17. 4–5.)

⁸⁵¹ Nincsenek 1938/71. 5. (Kiemelés tőlem — D. P.)

⁸⁵² Vö. pl.: Törvényjavaslat (OSZK Kt. 15. f. 72. sz. 1–5.); a VKM 109.629/1938. IX. sz. rendelete (In: Hivatalos Közlöny, 46. évf. 12. sz. 248–249.); Imre Sándor: A líceumra vonatkozó intézkedések. A nagykovácsi képzőben értekezlet a tanítóképzők líceummá alakításáról 1938. június 29-én. (RL C/39. 33. cs.); Tanterv és 1939.; Imre S. 1939/2. 61–69.

- ⁸⁵³ Váczy Ferenc 1938. július 1-jén számolt be Imre Sándornak Juhász Béla megbízatásáról: „az igazgatótanács az igazgatói évváró jelentés alapján, az abban foglalt megokolásra megszervezte az igazgatóhelyettesi állást, megállapította javadalmát és dr. Juhász Bélát meg is választotta. Nagy reménységgel nézek az ő segítő munkája elé és hiszem, hogy az iskolának is nagy előnyét jelenti ez, nemcsak nekem.” (RL A/1. g. 14. d. 543/1938.) Juhász Béla Imre Sándorhoz írt 1938. július 27-i leveléből azt is megtudjuk miként keletkezett ez az okfejtés: „Igazgató Úr jónak látta, hogy hangozzék el egy előadás az ORTE [Országos Református Tanáregyesület] tanítóképzőintézeti szakosztályi gyűlésén a líceumi nevelésről, nekem kell csinálnom, ami már nem lesz nehez Professor Uram előadása nyomán.” (RL A/1. g. 14. d.)
- ⁸⁵⁴ Az 1938. évi XIII. törvénycikk 3.§-ában ez áll: „A líceum feladata, hogy a tanulót vallásos alapon és nemzeti szellemben erkölcsös polgárrá nevelje, gyakorlati irányú műveltséghez, a fiútannulót ezenfelül gazdasági, a leánytanulót pedig háztartási ismeretekhez juttassa, továbbá a családi és iskolai gyermekneveléshez szükséges alapismeretek tanításával magasabb nevelési szaktanulmányokra előkészítse s végül főiskolai szaktanulmányokra képessé tegye.” (CJH 1938. 109.)
- ⁸⁵⁵ Juhász B. 1938/8. 329., 331–332., 335–336. (Kiemelés részben tőlem — D. P.) Vö.: Huszti J. 1938/4. 339–346.; Nagy M. 1938/2. 74–77.; A főiskolai 1938. 42–43.; Kelemen E. 2002. 118–119.
- ⁸⁵⁶ Vö.: Juhász B. 1943/7. 208–209.
- ⁸⁵⁷ Kmetykó Z. 1937/92. 5.
- ⁸⁵⁸ Vö.: Paczolay Gy. 1943.; Böör L. 1978. 176–180.
- ⁸⁵⁹ A nagykovácsi zsidóság csökkenő létszámáról, lakosságon belüli arányáról s a virilisek közti közel tízszeres felülreprezentáltságáról lásd pl.: Nagykovácsi 1938/45. 4.; *Egész Pestmegyében* 1938/75. 3.; Böör L. 1978. 250. — A Nagykovácsi Híradóban, ahol Juhász Béla cikke napvilágot látott, 1937. március 7-én interjút közöltek Paczolay György lelkésszel, a városi Baross Szövetség (és 1936. november 19-től a tanítóképző igazgatótanácsa) elnökével. Ebben olvashatjuk: „Csaknem két évtizede működik már a Baross Szövetség. Ez alatt az idő alatt a keresztyén ipar és kereskedelem legnagyobb részét magában foglaló nemzeti szervezetté fejlődött. ... A liberális oldalon kezdettől fogva rossz szemmel nézték a Baross Szövetség működését és növekvő térhódítását. A féltékenységgel és ellenszenv tetőfokára hágott most, amikor a Szövetség közgyűlésén megjelentek a magyar közélet legmagasabb képviselői, élükön a miniszterelnökkel [Darányi Kálmánnal], és felszólalásukban azonosították magukat a Szövetség mozgalmával. A támadásokra pedig közvetlen okot szolgáltatott az az őszinte és nagy hatást elért beszéd, melyet Ilovszky János országos elnök mondott el a közgyűlésen... [A]zt fejtegette, hogy a nemzeti életnek gazdasági szempontból is válságos idejében az egyedüli kivezető út, hogy akik szálláscsinálói voltak a magyar bolsevizmusnak és azt már annak idején is testvéri öleléssel fogadták, ne nyerhessenek többé a magyar gazdasági életben irányító szerepet és dús jövedelmű pozíciókat, hanem hadd törjenek előre, akiknek a közgazdasági életben való tevékenységük a krisztusi erkölcs alapjain nyugszik... Ez a liberalizmus [a szónok szerint az addig létező — D. P.], a kereskedelemnek ez a szabadsága nem más, mint a magyarság dolgozó millióinak kizsákmányolása. Ilovszky és a Baross Szövetség ez ellen a veszedelem ellen tiltakozik. Ez... nem antiszemitizmus, hanem a nemzeti érdekek jogos és köteles védelme” — fejtegette az országos elnökkel egyetértve Paczolay György. Szavai, benyomásunk szerint, megvilágíthatják Juhász Béla általános megfogalmazásainak konkrét történeti kontextusát, s talán azt is, hogy vajon milyen megfontolásból vállalt a tanár úr társelnökséget a Szövetségben. (A Baross Szövetség 1937/19. 3. Kiemelés tőlem — D. P., valamint Váczy F. szerk. 1936/37. 5. Vö.: Karády V. 2000/2. 347–358.)
- ⁸⁶⁰ Vö.: *Keresztyén egyházfők* 1938–39. 25–32. — Tasnádi Nagy András, a Nemzeti Egység Pártjának országos elnöke, 1938. áprilisi levelében így írt erről: „most, amikor a keresztyén nép milliói gazdasági és szociális felemeléséről van szó, ezek a hatalmas társadalmi rétegek könnyen fél-

revezethetők. A Nemzeti Egység táborának tehát, amely komolyan megalapozott, meg nem alkuvó, keresztény jobboldali politikai program alapján áll, kötelessége elsősorban kellő felvilágosító munkával megóvni és megvédeni ezeket a tömegeket attól, hogy komolytalan politikai kísérleteknek és kalandoroknak áldozatává lehessenek.” (1938/31. 2.)

⁸⁶¹ Juhász B. 1937/93. 2–3. (Kiemelés tőlem — D. P.)

⁸⁶² Juhász Béla 1940. október 12-én Cegléden előadást tartott a kecskeméti egyházmegyei tanító-egyesület közgyűlésén „Nyelvi hibák, tévedések és fogalomzavar a nevelés világában” címmel, melynek szövegét megjelentette a *Magyar Tanítóképzőben*. Ebben olvashatjuk: „Aki a nevelői gondolkodás tisztaságának szolgálatában nem áll, az ellensége az egyetemes nevelői gondolkodás kialakulásának is.” (Juhász B. 1940/12. 359.)

⁸⁶³ Vö. pl.: Szekfű Gy. 1942. 6., 1983. 66–72.; Radnóti M. 1989. 209–212.; Sík S. 1993.; Márai S. 1943–1944. 221–222. és 290–291.; Karsai L. szerk. 1993. 79–81.

⁸⁶⁴ Juhász Béla valamelyest kódolt szövegét talán értelmezheti a történeti kontextus, amelyben elhangzott. „A szélsőjobboldali politika mellett tettek hitvallást a kisgazdamajális szónokai, Milotay István, Makkai János, Mecser Endre, Rajniss Ferenc országgyűlési képviselők Nagykőrösön” címmel jelent meg első oldalán a *Nagykőrösi Híradó* 1937. június 22-én. E gyűlésen a város országgyűlési képviselője, Milotay István kifejtette, hogy a gömbösi „jobboldali politikának a folytatását... várjuk Darányi Kálmán miniszterelnöktől, aki első miniszterelnöke Magyarországnak, aki szegedi beszédében hivatalosan is proklamálta, hogy a zsidókérdés megoldása elől kitérni nem lehet... Nem titok... hogy mi Nagykőrös belső életében is más politikát szeretnénk és fogunk érvényesíteni... Nagykőrös az elmúlt két évtized alatt erősen elmaradt a két szomszéd város mellett fejlődésében. ... Nagykőrösnek óriási gazdasági erőforrások vannak a birtokában, amelyek a város fejlődését sokkal erősebben tudnák szolgálni, ha megfelelő vezető réteg intézné a város sorsát. ... [E]l vagyunk tökéltve arra, hogy a városi politikában is, amely az igazi népi érdekeket nem engedi érvényesülni, helyet és tiszteletet szerezzünk a magunk jobboldali céljainak.” Majd „közkívánatra” Rajniss Ferenc kifejtette: „Az egész világ két táborra van szakadva. Az egyik oldalon a liberális kapitalista uralom a marxizmussal mérkőzik. A másik oldalon van a megíjodott nemzetek sora, Olaszország, Németország, Törökország és Lengyelország, amelyek belátták, hogy nem beszédekkel, hanem vérről és vassal, becsülettel és elszánt-sággal lehet nemzetetépítő politikát folytatni. ... Nem támadjuk az ipart, nagytőkét, de harcolunk a népet kizsákmányoló ipar és nagytőke ellen, a magyar nép érdekében. Ebben az országban is el kell jönni az időnek, mikor a kormányzaton nyíltan megmondják, hogy jobbra át, mert ez az egyedüli politika a magyar nép számára. ... Nem akarunk mi sem olasz, sem német rendszert, mi magyar rendszert akarunk. ... [A] magyarországi liberális tőke a magyar nép egészséges ösztönét megmérgezte. A nép széles tömegeit ehhez az egészséges ösztönhöz kell visszavezetni, mert enélkül, a tömegek nélkül nem lehet új Magyarországot teremteni” — állította Rajniss Ferenc. (1937/47. 1–2. vö.: Darányi K. 1938/20. 1.) Hónapokon belül Endre László alispán győzködte a nagykőrösieket a „jobboldali világnézet” jelentőségéről a „nemzeti életben”, majd az első zsidótörvény kihirdetése után a városi Baross Szövetség új elnöke, Paczolay György biztatta a jelenlévőket az 1938. júliusi közgyűlésen: „Ne vonuljanak vissza a keresztény kereskedők, s támogassanak minden olyan megmozdulást, ami a városnak és a magyar fajvédő politikának hasznára van.” (Endre L. 1938/29. 8.; A Baross Szövetség 1938/54. 2. Lásd továbbá: Schaub Z. 1937/22. 1–2.; B. K. 1937/46. 1.; Karsai L. – Molnár J. szerk. 1994. 25–31.; Vági Z. 2002.)

⁸⁶⁵ Így értette ezt Kmettykó Zoltán is, aki válaszában „szerencsének tartotta”, hogy „tót nevenből a tanár úr kihámozta egészséges vérkeveredésű magyar fajtámat, de az már egyenesen békebeli naivitás a csonka határok között, hogy valakit ezért méltatlanul megbántunk”. (Kmettykó Z. 1937/94. 7.) Viszonzásában Juhász Béla, arra hivatkozva, hogy nem kíván személyeskedni, kitért a felvetésre való reflexió elől. (Juhász B. 1937/96. 8.)

⁸⁶⁶ Vö.: Imre S. 1942. 146–161.

- ⁸⁶⁷ Juhász B. 1939/11. 410. (Kiemelés tőlem — D. P.) Lásd továbbá: *Mámoros örömmel* 1938/87. 3. — A nemzeti egységgel kapcsolatos korabeli frazeológia, szemlélet érzékeltetésére felidézzük a májusban leköszönt *Darányi Kálmán* miniszterelnök 1938. márciusi, győri beszédének egy részletét: „A világnézeti harc eldőlt a keresztény nemzeti irány javára. Csak erős nemzeti érzéssel át-ítatott nemzeti társadalom, amelyben rend és fegyelem uralkodik, tud mint védőgát megállni. A nemzeti egység mozgalma harcot és békét jelent. Harcot azok ellen, akik a magyarság egységét és erejét meg akarják bontani, és békét azok felé, akik kiveszik részüket a közös nemzeti erőfeszítésben. ... A kormányzat a legélesebben szembeszáll minden olyan törekvéssel, amely akár nyíltan, akár álcázva, demokratikus, liberális, sőt nyílt mozgalmak köntösébe burkolva a bolsevizmusnak akar szállást csinálni.” (*Darányi K.* 1938/20. 1. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ⁸⁶⁸ Ennek szövegét, sajnos, nem ismerjük.
- ⁸⁶⁹ Az 1939. május 14-i kampánygyűlésről tudósító *Nagykőrösi Híradó* címben hozta: „A zsidókérdésnél fontosabb a földreform — mondotta Dinnyés Lajos kisgazdapárti programbeszédében. A kartellkérdés, hitelkérdés, piacbiztosítás, vasútitarifa-mérséklés és az adóreform megoldását hirdette az ellenzéki jelölt.” (1939/39. 2.)
- ⁸⁷⁰ A *Nagykőrösi Híradó* tudósítása szerint *Milotay István* 1938. június 19-i képviselői beszámolóján „politikájának diadalát és Nagykörsös politikai egységének kialakulását ünnepelték”. *Paczolay György* lelkész (a tanítóképző igazgatótanácsának elnöke) az akkor 70 éves kormányzó mellett, *Milotayt* is köszöntötte: „Ünnepelünk... mert azok a gondolatok, a politikai hitvallás, amelynek zászlóját a mi országgyűlési képviselőnk 1931-ben itt kibontotta, esztendőnk vajúdása után, most mint egyetlen kormányprogram áll az ország előtt. Ki merete volna 1931-ben még gondolni is, hogy a zsidó törvényjavaslat alapján most, 8 év múlva [Sic!] meginduljon a nemzeti élet újjáalakulása? *Ki gondolta volna, hogy a kormány a szeszinasztiák alól kihúzza a talajt, hogy telepítéssel és más gazdasági irányú törvényekkel... végre megkezdheti a fajmagyarság igazi fajvédelmét.* ... *Milotay István* közbenjárásával sikerült a gyümölcsút kiépítése, amely kiemelte a várost a rossz utak miatti elzártságból. *Tárgyalás alatt áll a laktanyaépítés ügye, a tanítóképző új székházának nagyobb államsegéllyel történő felépítése.*” Válaszában *Milotay István* kiemelte: „1931-ben hirdettük, hogy Magyarország csak úgy állhat meg a lábán, ha saját problémáinkat saját erőnkől elintézzük, ha megszüntetjük azokat az óriási ellentéteket, amelyek a földvagyon kérdésében fennállnak... hogy céltudatos politikával földhöz kell juttatni a magyar nép széles rétegeit, amelyek, dacára annak, hogy az anyaföldből élnek, mint földnélküli proletariátus iszonyú szegénységben tengetik életüket. ... [M]a is változatlanul fennáll ez a programunk, s ennek megvalósításában gyorsabb tempót kívánunk. A másik követelésünk, hogy a magyarság fel nem támadhat addig, míg a keresztény magyar társadalom vissza nem szerzi azokat a hatalmi és uralmi pozíciókat, amelyekkel az önvédelmet biztosítani tudja. Harcot hirdetünk a kartellizált belső hatalmasságokkal szemben, amelyek a koncentrált nagytőkével a kezükben tartják az egész ország sorsát, az ipari árakat, a gazdasági életet és az egész keresztény társadalmat a gazdasági jobbágy-ság állapotában tartják.” (*Milotay I.* 1938/48. 1–2. Vö.: *A nagykőrösi* 1936/13. 8.; *Újabb tanúvallomások* 1936/133. 8.; *Ítélet* 1936/136. 8.; *Böör L.* 1978. 259–270.; *Szabó I. – Szabó L.* 1978. 366–375. Kiemelés tőlem — D. P.) Lásd továbbá pl.: *Milotay I.* 1937/8. 1–2., 1938/27. 5., 1939/57. 6., 1943/34. 5., 1943/45. 1.; *Mussolini és Hitler szelleme* 1936/98. 1–2.; *A kisgazdapárt* 1937/52.; *A szélsőjobboldali politika mellett* 1937/41. 1–2.; *A totális* 1938/11. 7.; *Nagykőrösön* 1939/32. 6.; *A Magyar Élet* 1939/36. 6.; *V. Szűcs S.* 1939/36. 1–2., 1939/42. 1–2.; *Ugyanazokat* 1939/39. 1–2.; *Nagykőröst* 1939/40. 1–2.; *2100 szótöbbséggel* 1939/43. 1.; *Sipos P.* 1971. 731–734.; *Gyurgyák J.* 2001. 443–446. és 462–463.; *Hubai L. szerk.* 2001/II. 124.; *Ablonczy B.* 2007/4–5. 77.
- ⁸⁷¹ Sajnos nem ismerjük *Imre Sándor* említett levelének tartalmát. *Juhász Béla* a fentiekben idézetek előtt írta levelében: „Szeretném menteni Szeretett Professzor Uram előtt »politikai« tevékenységemet.” (RL A/1.g. 14. d.)

⁸⁷² Vö.: *Ezer pedagógus* 1936/125. 7.; *Imrédy B.* 1937/11. 6.

⁸⁷³ Az ellenforradalmi rendszer létrejöttékor komoly politikai (katonai, rendvédelmi) szerepet játszó, a keresztény-nemzeti ideológia jegyében szerveződő, a forradalmakkal és eszméikkel, valós, ill. vélt képviselőikkel szembehelyezkedő, idővel az egyetemisták létszámánál jóval nagyobb (tíz-húszezres) tagságot átfogó, kezdetől különböző hálózatokba (Turul, MEFHOSZ, egyházi kötődésű szervezetek stb.) tömörült, formálisan „nem politizáló” — ám valójában a rendszer támaszaként funkcionáló — egyetemi ifjúsági szervezetekről, változásairól, sokszínűvé válásukról lásd pl.: Szabó M. 1978. 133–164.; Ladányi A. 1979. 56–72. és 228–232., 1995/2. 266–279.; Tóth P. P. szerk. 1987.; Rozs A. 1989. 171–189., 1996–97. 229–242., 1999. 241–257.; Ujváry G. 1991/5. 64–73.; Kerepeszki R. 2005/4. 47–75. — Levelében Juhász Béla nem említette, de Nagykörösön is az Arany János Bajtársi Törzs (később Egyesület) tiszteletbeli dominusa volt, s pedagógiai, kultúrpolitikai témákban gyakori előadója az általuk szervezett programoknak. Visszafoogott fellépései eltértek a többi előadó (pl. Gáspár Antal, Matolcsy Mátyás, Szabó Gyula, Temesváry László) hangütésétől. Paczolay György református lelkész (később a tanítóképző igazgatótanácsának elnöke s Matolcsy-párti nyilas parlamenti képviselő) 1935 szeptemberében „a magyar lélek integrálódásáról” szólva, egyebek között kifejtette: „A magyar középosztály nem vette észre, hogy a fajtiszta magyarságot kitúrják jogból, földből, életlehetőségből, és mindez akkor történt, mikor legvadabb magyar imperializmust hirdettük, amelynek nótáit idegen érdekek fogalmazták meg... A gyógyuláshoz elsősorban az ifjúság lelkének integrálódására kellene számítanunk. ... Ez a nemzedék megegyezik abban, hogy első a szociális, gazdasági kérdések, de a magyar föld sorsa már vita tárgyát képezi. Az egyik Széchenyivel vallja, hogy gazdasági átalakulásra, nemzetenvelésre van szükség, a másik szárny azt hirdeti, hogy elég, ha reformeredményeket értünk el, ha idegen országok modern életformáit lemásoljuk: német sablon szerint vagy olasz módra átalakítjuk a magyar életet. Pedig az át nem alakított lelkű magyar földön új életet teremteni nem lehet. A kiművelt emberfőt, a lelkében újjászületett magyarságot kell megteremteni. Ez pedig nem lehet másként, minthogy ezt az egyedeire szakadt magyar társadalmat egységes lelkű társadalommá kell átalakítani.” Amikor 1937 szeptemberében megválasztották őt „a dominus törzs törzsfőjévé”, megígérte: „vezetése alatt a dominusi kar mindenkor hivatása magaslatán fog állni, s a jobboldali gondolatnak lelkes harcosa lesz a város széles társadalmi köreiben”. (A *jövő Magyarországa* 1935/72. 2.; Az *Arany-napok* 1937/72. 3.) 1935 decemberében a tiszteletbeli dominus, Juhász Béla „A szellemi munkások válsága” című előadásában — egy tudósítás szerint — „vázolta azokat a nemzetközi vonatkozásokat, társadalmi-politikai jelenségeket, amelyek létrehozták a szellemi munkások válságát. ... [S]tatistikával mutatott rá a főiskolai hallgatók létszámára, és szomorúan állapította meg, hogy a csonka hazának több egyetemi hallgatója van, mint Nagy-Magyarországnak. Az egyik legfőbb oka a válságnak az, hogy amikor a szellemi munkás elérte az általános kulturális fokot, akkor nem tud megmaradni azon az úton, mely az összesség érdekei felé vezet, hanem individualisztikus tervei vannak. [Sic!] A szellemi tőke naponta pusztul, mert nem használdik. Sokan azt mondják, hogy termeljen a magyarság ezerszámra szellemi munkásokat, majd átveszi a külföld. Hol itt a nemzeti cél? Nem tárgyalni kell a beteg állapotáról, mert az még betegőbbé teszi, hanem megállapított diagnózis szerint cselekedni. Nem szabad, hogy az ifjúság lelkét a keserűség fertőzze meg. Minden munkát végezzen el becsületesen. Ne engedjen érvényt jutni a kísértésnek lelkében, hogy az idősebbeket ki kell tűrni a helyükről... Tudjon az ifjúság egy személyben reális és ideális lenni: a földre tekintve, az eget nézni.” (Báy 1935/97. 3. Kiemelés végig tőlem — D. P. Lásd továbbá pl.: Az új magyar 1935/71. 1–2.; Az egészség 1935/76. 1–2.; Az Arany János bajtársak 1935/97. 3.; Turul bál 1936/18. 2.; A Nagykörösi 1936/56. 1–2.; Bajtársi dísztáborozás 1936/70. 2.; Bárány K. 1936/78. 1., 1936/91. 1–2.; Báy 1936/84. 1–2.; A mai ifjúság 1937/41. 2.; Az Arany János Bajtársi 1937/4. 2., 1937/618. 2.; Folyóiratot 1937/92. 7.; Fajvédelem 1938/24. 1–2.; Kereszténység és szocializmus 1938/20. 1.; Az új szociálisan gondolkodó ifjúság 1938/58. 2.)

⁸⁷⁴ A Nemzeti Egység Szervezete ifjúsági csoportjai részére 1935 októberében kiadott „Útmutatás” szerint: „A községi (városi) ifjúsági csoport — a Párt Vezére [Gömbös Gyula — D. P.] által megbízott — ifjúsági csoportelnök közvetlen irányítása alatt áll... Az ifjúsági csoportelnök személyére... a helyi szervezet elnöksége tesz az Országos Központnak javaslatot, amely azt a Párt Vezéréhez továbbítja... Az ifjúsági csoport vezetésére elsősorban olyan egyén alkalmas, akit a helybeli ifjúság becsül és szeret, akivel szemben — ha idősebb is — nincs kiélezve az ifjú és idősebb nemzedékek közötti ellentét, aki egyéniségénél és lelkiességénél fogva közel áll az ifjúsághoz, még akkor is, ha ő maga nem tartozik a fiatalabb korosztályhoz. Legyen az ifjúsági csoport elnöke a Nemzeti Egység pártszervezetének tántoríthatatlan híve. Legyen meg a készsége és kellő ideje ahhoz, hogy a fiatalságot nevelhesse, azzal állandóan, tervszerűen foglalkozhassék, és így a csoport tagjaiból a szervezet számára egységes nemzeti szemléletű, hűséges, fegyelmezett, kötelességtudó tagokat neveljen. Az ifjúsági csoport elnökének lehetőleg értenie kell, vagy legalábbis érzékelnie kell birmia a sport iránt, miután az ifjúsági csoport tevékenységének egyik legfontosabb területe éppen a testedzés” — olvashatjuk az „Útmutatás”-ban, mely a csoport figyelmét „a különleges ifjúsági kérdésekkel való foglalkozásra” hívta fel: „ilyenek... az ifjúság elhelyezkedésének kérdése, az ifjúság feladata a nemzeti élet legkülönbözőbb területein stb.”. A szervezési feladatokra vonatkozóan leszögezték: „A magyar fiatalság a Nemzeti Egység gondolatvilágát képező szolidáris világnézetnek — lelki alkatánál fogva — amúgy is híve. Ezt a gondolatvilágot tehát át kell vinni mindazokra, akikkel érintkezik, így elsősorban a családra, a baráti körre. Társaságban, beszélgetések, viták alkalmával mindig a Nemzeti Egység gondolatvilágát kell kifejezésre juttatni!” — írták, s felhívták a figyelmet a népművelési munkacsoporttal való együttműködésre: „a szavalókórusok, ének- és zenekarok, műkedvelői gárda stb. megszervezésében az ifjúsági csoportnak rész kell vennie”. (Vonyó J. szerk. 1998. 298–299. Lásd továbbá: 368–369. és 374.) — Elnökké választásakor, 1934. október 14-én, Juhász Béla a következőképpen vázolta törekvését: „Még mindig vannak sokan, akik szívesen vernek éket a különböző osztályok közé. Azt is tapasztalhatjuk, hogy a befutott nemzedék és a feltörekvő nemzedék tagjai között szakadék tátong. Mi, ifjúság [Sic!], ezeket a szakadékokat el akarjuk tüntetni. Azt akarjuk, hogy a nemzet érdekei mellett szolgáljuk a város érdekeit.” (Nagykőrösi ifjúság 1934/79. 3. Kiemelés tőlem — D. P.) Lásd továbbá pl.: Megalakult 1934/42. 3.; A nagykőrösi ifjúság 1934/68. 5. 1934/78. 6.; V. Szűcs S. 1935/43. 1–2.; Négy előadás 1935/46. 1–2.; Marton B. 1936/177. 5–6.; Imrédy B. 1937/11. 6.; Tasnádi N. A. 1938/31. 2.

⁸⁷⁵ Kedvező eredménnyel 1939/34. 2.

⁸⁷⁶ RL A/1/g. 14. d. Juhász Béla Imre Sándorhoz írt, 1939. január 27-i levelében. (Kiemelés tőlem — D. P.) Vö.: Gergely J. – Glatz F. – Pölöskei F. szerk. 1991. 330–343.

⁸⁷⁷ Juhász B. 1942/6. 326. és 331. (Kiemelés tőlem — D. P.)

⁸⁷⁸ Lásd ehhez pl.: Horthy 1935/47. 1.; Ormos M. 2007/4–5. 119–12.; Romsics I. 2007/10. 8–11.; Sipos P. 2007/10. 57–61.

⁸⁷⁹ A magyar kötelességteljesítés 1942/96. 2. (Kiemelés tőlem — D. P.) — A képző 1939–40. tanévről kiadott értesítőjében, a központi intencióknak megfelelően, Váczy Ferenc méltatta Horthy Miklós országlását: „Húsz év már hosszú idő egy ezerestendős nemzet történelmében is, főként a mai gyors változások idején, de különösen hosszú küzdelmes korszakban annak a Vezérnek, akinek egyszerre kellett végeznie a romok eltakarítását és az államépítés messze előrenéző munkáját. Kormányzó Urunk katonás határozottsággal, ösztönös politikai jóvendőbe látással, magyar népe iránt érzett mélységes felelősségvállalással 20 évvel ezelőtt helyreállította hazánkban az élet folytonosságát, összekapcsolta a múltat a jövővel, a nemzet élére állt, s az ország megmentőjéből országgyarapító lett. ... Ma, húsz év után, már nem kell történelmi távolságot kívánnunk a Kormányzó Úr, a legelső magyar férfiú igazi méltánylásához... Mindenekelőtt segítőtársunk nekünk, nevelőknek, útmutató példaadásával. Emelő, útbaigazító eszményképünk,

- valahányszor arra fordul a kérdés: milyen legyen bármelyik növendékünk.” (Váczy F. szerk. 1939/40. 3. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ⁸⁸⁰ A Baross Szövetség 1943/16. 2. (Kiemelés tőlem — D. P.); 2100 szótöbbséggel 1939/43. 2.
- ⁸⁸¹ A Baross Szövetség 1943/16. 2. Vö. pl.: Rövidesen 1937/4. 3.; Megalakult 1937/10. 1–2.; A Baross Szövetség 1937/19. 3., 1938/54. 2., 1939/36. 8.
- ⁸⁸² Juhász Béla 1943. május 1-jei, Imre Sándorhoz írt levelében olvashatjuk: „Szegedre, a Bethlen Gábor Körbe előadásra a volt tanítványaim hívtak... voltak vagy negyvenen, lelkes, érdeklődő tanárjelöltek (leginkább polgári iskolai tanárjelöltek), öcsém tanítványai (öcsém tanársegéd lett az egyetemen). Az előadást megvitatás követte, ekkor derült ki, ami miatt csendes panasz is elhangzott: mennyire nem fejlesztenek tiszta nevelői tudatosságot a szegedi tanárjelöltekben... Örültem, hogy elmehettem középük a Művelődéspolitikai — nemzetnevelési c. előadással s valami felvilágosítással szolgálhattam.” (RL A/1.g. 14. d.)
- ⁸⁸³ „Az alföldi fiatal értelmiségiek nemzetpolitikai szemléje” alcímmel 1938 januárjában indult, évente 10 alkalommal megjelent lapot Kiss Barnabás, Németh László (nem az író), Boda Béla és Vámos Kálmán szerkesztették. Lásd ehhez: *Folyóiratot* 1937/92. 7.
- ⁸⁸⁴ Juhász B. 1943/7. 205. (Kiemelés részben tőlem — D. P.)
- ⁸⁸⁵ E két forrás Juhász Béla egy 1937. augusztus 9-i, Imre Sándorhoz írt levelének tanúsága szerint érintkezésben volt egymással: „Nem tudom, tetszett-e Professzor Úrnak olvasni *Rajniss vezércikkét a Nemzetnevelési tragédiájáról* (Új Magyarország, augusztus 1.), Professzor Urat is idézi, Makkai S[ándor] könyvét ismertette.” (RL A/1. g. 14.d.)
- ⁸⁸⁶ Juhász B. 1943/7. 205–206. (Kiemelés részben tőlem — D. P.)
- ⁸⁸⁷ Lásd erről munkánk 5.2. fejezetét!
- ⁸⁸⁸ Juhász B. 1943/7. 206.
- ⁸⁸⁹ Vö.: Imre S. 1912. 109–151.
- ⁸⁹⁰ Lásd ehhez az alábbiakat!
- ⁸⁹¹ Juhász B. 1943/7. 206–207. (Kiemelés részben tőlem — D. P.) — *E fejtegetésében Juhász Béla egyetlen pontot (a nevelés önállóságát firtatót) leszámítva, melyet másutt külön érintett, követte Imre Sándor kérdéseit és három évized múltán megfogalmazta látéletét.*
- ⁸⁹² Vö.: Nagy P. T. 1992. 31–150., 2005. 165–181.; Kelemen E. – Setényi J. 1994. 44–47.; Kelemen E. 2002. 81–83.; Mann M. 2005. 99–100.
- ⁸⁹³ Juhász B. 1943/7. 207–208.
- ⁸⁹⁴ Juhász B. 1943/7. 208. — Juhász Béla itt a Tanácsköztársaság alatt született tervekre s az 1920. augusztus 21-én napvilágot látott, a hat évfolyamú tanítóképzés bevezetését meghirdető — ám végül megvalósulatlan — 86.377/1920. VIII. B. számú VKM-rendeletről utalhatott. (Lásd ehhez: Szakál J. 1934. 119.; Bollókné P. I. 1984. 72–74.; Németh A. 1990. 73–76.; Gombos N. 2006. 51–52.)
- ⁸⁹⁵ Vö.: Sárközi I. 1980. 210–22.; Pornói I. 1996. 207–218.; Mann M. 1997. 114–124.
- ⁸⁹⁶ Juhász B. 1943/7. 208. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ⁸⁹⁷ Vö.: Mann M. 1997. 125.
- ⁸⁹⁸ Juhász B. 1943/7. 208–209. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ⁸⁹⁹ Rajniss F. 1935. 3–4.
- ⁹⁰⁰ Egyházi iskola pedagógusaként, talán érthetően, itt Juhász Béla, miközben lényegében megismételte Imre Sándor erre vonatkozó javaslatát, a melléte szóló érvek sorából kihagyta mesterének a vallás- és közoktatásügyi minisztérium (1919 januárjában megvalósult) szétválasztására vonatkozó elképzelését. (Imre S. 1912. 200–201.)
- ⁹⁰¹ Juhász B. 1943/7. 209–210.
- ⁹⁰² Ebben a kérdésben Juhász Béla nem Imre Sándor, hanem — talán a Volksbund disszimilációs törekvései hatására — Ravasz László nyomdokain haladt. Vö.: Ravasz L. 1939/4. 304. és 306.; Szabó I. 2006. 74–76.

⁹⁰³ Juhász B. 1943/7. 210. (Kiemelés tőlem — D. P.) Vö.: *Imre S.* 1935. 27.

⁹⁰⁴ Juhász B. 1943/7. 210. (Kiemelés tőlem — D. P.)

⁹⁰⁵ Juhász B. 1943/7. 211. (Kiemelés tőlem — D. P.) Vö.: *Imre S.* 1912. 160.

⁹⁰⁶ Az 1943 októberében a *Magyar Szemlé*ben megjelent tanulmányában Juhász Béla ehhez hozzátette: „A tanítói pályáról való évtizedes, makacs, hivatalos elriasztás is oka a pálya elnéptelenedésének.” (Juhász B. 1943/10. 186.)

⁹⁰⁷ Vö.: *Imre S.* 1912. 190–191.

⁹⁰⁸ Juhász B. 1943/7. 211. (Kiemelés tőlem — D. P.)

⁹⁰⁹ Lásd erről a *Rubicon* 2007/10. számát!

⁹¹⁰ Juhász Béla kétszer publikált a témáról (lásd erről az 5.2. fejezetben, valamint: Juhász B. 1941/5. és 1943/6.). Imre Sándorhoz írt, 1941. december 21-i levelében olvashatjuk: „December elején két napig az egyházkerületi missziói bizottság képviselőjében evangelizációs napokon vettem részt 3 előadással; rengeteget kell a nevelésről beszélni, szívesen teszem, mert szívesen hallgatják.” (RL A/1.g. 14. d. Kiemelés tőlem — D. P.)

⁹¹¹ Juhász Béla 1943. július 12-én, egy akkoriban kirobbant konfliktus kapcsán a következőket írta: „szembeszegeztettem velem, hogy miért mondom el Professzor Úrnak és Öllös Saroltának azt, hogy túlzott az intézet énektanítása. Kijelentettem, hogy ez ellen nem szóltam soha, de azt — érdeklődésre — mindig el mertem mondani, hogy a szereplések száma az énekkar részéről sok (évenként 40–50), mert egyoldalúvá teszi az ifjúság érdeklődését; a karban való éneklés nem a tanítói hivatásra való előkészítés (a tanítóknak nem énekelni, de inkább vezényelni kell tudni). Ez a túlzás az oka, hogy elsorvadt az ifjúsági lap, a sakk-kör működése, a sportkör és a gyorsírókör semmivé lett, önképzőkori munka úgyszólván semmi. Semmi túlhajtás nem marad büntetlenül. Sajnos tárgyiasan megbeszélni ezt testületben sohasem lehetett, mert az énekkar és vezetője nebánccvirág szerepet játszott és játszik ma is. Ezt mindenki... tudja és érzi az intézetben, de elmondani három ember sem meri nyíltan.” 1944. július 10-én — egy, a kántorképesítő vizsgán Imre Sándor és Márton Barna közötti összetűzésre utalva — Juhász Béla a következőket írta: „Nagyon fáj, hogy Professzor Uramnak ilyeneket kell Nagykörsön átélnie, de nem tartottam elkerülhetőnek. M. B. »kartárs« olyan szörnyű erkölcsi bajokban szenved, hogy el kellett követnie az ütközésnek, mint ahogyan összeütközik a jó a rosszal, az erkölcsi az erkölcstelennel... Aki — háta mögött fedezettel — olyat meg mert tenni, hogy óráját odahagyja, hogy az intézet kapujában az ideáljával beszélgethessen, miközben tanítványaink lesik mit csinál, nyilvánvaló volt, hogy sokáig nem tarthatja megát azon a szinten, amelyen látszólag volt”. (RL C/39. 31–35. d. Kiemelés tőlem — D. P.)

⁹¹² Tisztában volt ezzel maga Juhász Béla is: „Professzor Uram szellemi elszikkadásról panaszkodik, amikor mindenkit elkápráztat e szellem minden villanásával... Nekem most egyetlen vágyam van: érijen utol ilyen szellemi elszikkadás engem. Bizony restellem, amikor Szeretett Professzor Uram egyszerű tanítványának írom alá magamat (mondanom nem kell, mert tudják rólam), a Mesternek írván, amikor tudok arról, hogy a tanítványnak kötelességei vannak a Mester irányában: eggyel tovább lépni, ha lehet, s én még a nyomába, közelébe sem érhetek. Egyre kézik az a munka is, amely — ha méltatlanul — de mégis szeretné külsőleg is kifejezni a szakadatlanul érzett hatást, jószágot és a vele járó hála érzését. De vajon ez felér-e abba a magasságba, ahol a Mester jár, s akinek a nevét nem lehet akárhogy árnyékkal bevonni, s abba a hibába esni, hogy kiderülne: nem is tanítvány, hiszen parányi és messze esett a Professzortól” — olvashatjuk 1939. október 11-i, tépelődő levelében, talán kulcsot kapva annak megértéséhez is, hogy miért is nem született/születhetett meg a levélben említett magnum opus. (RL A/1.g. 14. d. Kiemelés tőlem — D. P.)

⁹¹³ E megnevezés forrásáról Juhász Béla 1944. március 16-i levelében a következőket írta Imre Sándornak: „Legyen szabad említenem, Kedves Professzor Uram, hogy a Professzor Úr neve reklámozatás nélkül is az emberek elé kerül, ha valamelyik tanítványa megszólal. Én jártam

vagy 8 évvel ezelőtt [a helyi szervezet vezetőjeként — D. P.] egy Vöröskereszt-közygyülésen, hol megtartván beszámolómat, felállott Patonay Dezső és igen megdicsérvén a jelentést, engem kis Imre Sándornak nevezett el; ez akármennyire jól esett is — mégis szégyelltem magam Professzor Úr előtt és miatt.” (RL C/39. 31–35. d.)

⁹¹⁴ Lásd ehhez pl.: *Kelemen E.* 2002. 87–94.; *Mann M.* 1993. 14–30., 2005. 11–12. és 19–23.

⁹¹⁵ Ebben szerepe lehetett annak is, hogy a konszolidáció bethleni módszerét opponáló, domináns nagykörösi politikai közbeszédben gyakran a „liberális vagy szociális Magyarország” közötti választás kényszeréről értekeztek. (*Liberális* 1936/76. 1.) *Paczolay György* 1937. március 28-án, a *Nagykörösi Híradó* első oldalain „A nemzeti politika válsága, vagy újjászületése?” című cikkében, e felfogást példázva kifejtette: a „magyarság kétszer bukott el az utolsó húsz év alatt: a világháború elvesztésével és a háború után, amikor feladta a keresztyén és népi politikát, és a diadalmasnak mutakozó kezdeményezések után engedte magát »konszolidáltatni«. Ma tudjuk jól, hogy a háború utáni magyar nacionalista mozgalom volt az első, amely életprogramul egy keresztyén és nemzeti társadalmi és szociális berendezkedést hangoztatott, de ez a mozgalom aláhanyatlott, erőtlenné kellett válnia azért, mivel sohasem vált a legszegényebb néprtegeket is magába foglaló szervező akcióvá. ... El kell érkeznie annak az időnek, amikor népi politikáról beszélni nem jelent egyet egy hisztérikus társadalomban »az osztályellenes izgatással«, hanem a nemzeti élet központi kérdésévé válik, és aszerint áldozunk érte, állunk ki mellette és érette. Mindaddig megoldatlanság, erőtlenség, belső gyengeség a sorsunk, és állandó, feloldhatatlan válságban lesz minden politika, amíg el nem jut annak felismeréséig, hogy *minden rendelkezésre álló eszközzel az erők egységesítésén, összefogásán kell dolgoznunk a közel húsz évvel ezelőtt annyi reménnyel és ígérettel induló, de akkor meg nem valósított keresztyén és népi társadalom, gazdasági és szociális életberendezés megteremtésén.* ...A magyarság tömegeiben él, fejlődik, izmosodik egy nagyszabású nemzeti megmozdulásnak a vágya, a kettőnek találkoznia kell, a jövő útja nem lehet más, csak keresztyén, krisztusi életút, és földi életviszonyainkban öntudatos nacionalista életteremtés, jövőalakítás és sors.” (*Paczolay Gy.* 1937/24. 1–2. Kiemelés tőlem — D. P.)

⁹¹⁶ Lásd erről az 5.2. fejezetet!

⁹¹⁷ Népszava, 1941. december 25.

⁹¹⁸ Lásd pl.: *Imre S.* 1912. 6–7., 13–40.

⁹¹⁹ *Juhász Béla* ilyen benyomását erősíthette, hogy nemcsak Rajniss Ferenc, hanem *Paczolay György* is érdeklődést mutatott a nemzetnevelés iránt. *Juhász Béla Imre Sándorhoz* írt, 1940. július 13-i levelében olvashatjuk: „*Paczolay Gy.* lelkes úr tegnap nagy örömmel említette, hogy sok értékes »anyagot« kapott Professzor Úrtól, s így ezentúl velem is könnyebben tud értekezni, hamarosan abba az eszmekörbe dolgozva magát. Van tehát mód arra is, hogy a politika megteremtékényüljön. Ehhez is rendkívüli idő szükséges.” (RL A/1.g. 14. d. Kiemelés tőlem — D. P.)

⁹²⁰ *Juhász Béla* ilyen eljárására hathatott az is, hogy a radikális jobboldali mozgalmak (Böszörményi Zoltán és Meskó Zoltán mozgalmak) ismétlődő próbálkozásainak kitett *Nagykörös*, a harmincas évek második felétől *Milotay István*, *Paczolay György* (s *Endre László*) által amúgy is a centrumtól jobbra „eltolt” politikai életében — a város társadalmi szerkezetéből, sajátos politikai klímájából adódóan — a két világháború közötti időszakban sokáig nem volt szociáldemokrata szervezet. Amikor 1938 februárjában a kömüvesek ilyen szakszervezetet alapítottak, a *Nagykörösi Híradó* így reflektált: „*Szomorú jelensége... a mai magyar életnek, hogy állandóan a baloldali szélsőséggel kacérkodó szociáldemokrata szervezkedést még mindig engedélyezik.* Gazdasági alapon szervezkednek az 1918. évi véres forradalmak előkészítői... Királyi trónt ígérnek — koldusoknak, igazgatói széket a munkásoknak. ... A szociáldemokrácia nemzetközi, idegen istenei után szalad a körösi magyar érzelmű munkásság egy része. Becsületes kömüvesek ennek az idegen eszméktől átitatott pártnak adták el most magukat, hiú ígéretekért. ... Van mód *Nagykörösön*, mint ahogy eddig is volt, a nemzeti alapon való szervezkedésre. *Kár megtörni... a*

közműveseknek Nagykőrös szocialistamentes, nemes hazafiságát. Több és jobb kenyér semmi esetre sem lesz abból, ha Nagykőrösön is befészkel magát a nemzetközi szociáldemokrácia, mint idegen test ennek a városnak testében.” (Megalakult 1938/10. 2. Kiemelés tőlem — D. P.) A nagykőrösi radikális jobboldali mozgalmakról s a magyarországi szociáldemokraták akkori kultúrpolitikai elképzeléseiről lásd pl.: *Kedden* 1933/8. 2.; *Megalakult a körösi* 1933/9. 2.; *Felmentették* 1933/24. 1–2.; *Marasztaló ítélet* 1933/26. 1–2.; *H. L.* 1933/28. 3.; *Tilos* 1933/39. 3.; *A bolsevizmus* 1936/75. 5.; *Gergely J. – Glatz F. – Pölöskei F. szerk.* 1991. 283–285., 314–318. és 545–546.; *Balogh S. – Izsák L. szerk.* 1977. 212–213.; *Varga L. szerk.* 1999. 55–56.; *Agárdi P.* 2004. 251–261., valamint *Böör L.* 1978. 259–270.

- ⁹²¹ Az összevetéshez felidézzük, hogy *Imre Sándor* 1912-ben elemzését a következőkkel zárta: „Köznevelésünk nem általános, nem egységes, egyéni eljárásra módot nem ad, a szükséges változatosságot nem biztosítja, önállósága nincsen, és a fejlődést sem segíti rendszeresen. Mindezt azért nevelésünk a szónak komoly értelmében nem is nemzeti, mert sem az iskolaszervezet, sem a tanulmányi rend (belső szervezet) a nemzet általános helyzetéhez nem alkalmazkodik, a nemzet érdekeit nem tartja szem előtt tudatos tervszerűséggel. Mivel pedig — ha a nevelés feladatát helyesen értjük — ebből a követelményből nem lehet alkudnunk, azért nem elég az kívánnunk, hogy egyes részletekben javítás történjék, hanem olyan határozott álláspontot kell elfoglalnunk, melyből az egész köznevelésnek gyökeresen új, egységes szervezése következhet. Alkalmas kiindulás erre a nemzetnevelés gondolat. Ebből egyenesen következik a nemzeti fejlődésnek, nemzetté alakulásnak a szolgálása.” (*Imre S.* 1912. 150–151.)

⁹²² Pedagógiai nézeteiről lásd: *Szenczi Á.* 2006/2. 46–53.

⁹²³ *Márkus I.* 1979. 109–110. (Kiemelés tőlem — D. P.)

⁹²⁴ *Juhász B.* 1943/3. 81.

⁹²⁵ *Juhász B.* 1943/3. 82.

⁹²⁶ Megvilágítja ezt *Váczy Ferenc* igazgató 1938. február 28-i, *Imre Sándor*hoz írt levelének részlete: „Holnap lesz intézetünk szokásos hangversenye. Bizony sok tennivalóval járó feladat ez, és felelősségteljes is. De nem lehet előre kitérni, éppen az iskola szempontjából. Ezt igazolja az a körülmény, hogy a jegyigényléseket nem tudjuk kielégíteni. Már elfogyott minden jegy, de még állandóan jelentkeznek a részt venni szándékozók. Ilyen érdeklődést Nagykőrösön semmiféle intézmény vagy egyesület nem tud kiváltani. Megemlítem... hogy március 25-én tanulmányi kirándulást rendezünk Budapestre....[E] nap délután 4 óra 25 perctől 4 óra 55 percig énekarunk a rádióban énekel.” (RL A/1. g. 14. d. 145/1938. Kiemelés tőlem — D. P.)

⁹²⁷ *Juhász B.* 1943/3. 82–83. (Kiemelés tőlem — D. P.)

⁹²⁸ *Juhász B.* 1943/3. 82. (Kiemelés tőlem — D. P.)

⁹²⁹ *Juhász B.* 1943/3. 84–85. (Kiemelés tőlem — D. P.)

⁹³⁰ *Juhász B.* 1943/3. 85. (Kiemelés tőlem — D. P.)

⁹³¹ *Juhász Béla* eredeti jegyzete: „A politikai város feje 15 év óta többet tett azért, hogy e város város legyen, mint előtte egész évszázad. Mindezt a meg nem értés, mostoha anyagi viszonyok ellenére tette — mert nevelői gondolkodása van.” (*Juhász B.* 1943/3. 85. Kiemelés tőlem — D. P.)

⁹³² *Juhász B.* 1943/3. 85. (Kiemelés tőlem — D. P.)

⁹³³ *Juhász Béla* családja Trianon után költözött a délvidéki Józseffalváról Szegedre. (*Szenczi Á.* 2006/2. 46–47.)

⁹³⁴ *Juhász Béla* 1935. november 28-án köszöntte meg a kerületi tanügyi előadó, *Imre Sándor* bizalmát: „Patonay Dezső lelkész úr nagy örömmel értesített, hogy az egyházkerületi közgyűlés népiszkolai előadónak választott meg. Igazán nem is tudom: hogyan mondjak köszönetet Professzor Uramnak az ismételten felém hajló, kitüntető kegyért, jóindulatáért. ... Hiszem, hogy azzal a lelkeséggel, amely éppen Méltóságos Uram személyes hatására alakul ki bennem és válik napról

napra teljesebbé, betölthetem majd a nagy felelősséget követelő, nagy hivatáskört.” (RL A/1. g. 14. d.)

⁹³⁵ *Juhász Béla így referált erről mentorának — az egyházkerületben az igazgatóval közös főnököknek — 1940. április 12-én: „Meg vagyok róla győződve, hogy igazgatóm nem gondolta végig az ügyet, mikor hirtelen előterjesztette az igazgatótanács ülésén; az már nehezebb kérdés, hogyan nem tűnhetett fel, amikor a jegyzőkönyvet elébe tettem átvizsgálás céljából... Az igazgatóm sokszor annyira fáradt, hogy alig is emlékszik valamire, s nagyon lassan dolgozik emiatt. Csak sajnálom, amikor látom, hogy milyen nehezebbre esik sokszor az ügyek intézése. Ez az oka annak is, hogy a tanári testület elé alig megismert iratok kerültek és kerülnek, ami miatt 3 napig eltanakodunk: mit is határozzunk. ... Most már előfordul többször, hogy egy-egy előterjesztés előkészítése rám bízatik, arra azonban sokféle okból nem vállalkozhatom, hogy magam kérjem ezt az ő megkönnyébsítésére. Az egyik ok az, hogy akkor minden rám bíztnék, amit — hiába — nem bírok, s bizonyára az iskola érdekében nem is volna jó megtennem. Az igazgatóm, akihez nem csupán hála és megbecsülés érzései fűznek, maga sem titkolja, hogy számára nehéz már a munka. Nem egyszer bevon kerületi és konvent munkába engem és mást, van eset, hogy egyszerű tanításmenet-bírálat egész hetet kíván tőle; mi szívesen dolgozunk mellette (különösen Nánási, Danzckay és Simon, de mások is), azonban ezzel a segítséggel az jár, hogy nincs kezében az ügyek fonala, főleg abban az esetben, ha valami teljesen rám bízott.” (RL A/1. g. 14. d. Kiemelés tőlem — D. P.)*

⁹³⁶ *Az igazgatóhelyetteségről való lemondásának körülményeiről Juhász Béla így számolt be Imre Sándornak 1941. augusztus 4-én: „Az én szabadságom egyébként úgy alakult, hogy mindenkié kiszabott, csak az enyém nem. A főnökömtől hallottam (nem nekem mondta), hogy ő elutazik még az Évkönyv megjelenése előtt, mert neki szüksége van szabadságra. S amikor hallgatója megkérdezte, hogy Juhász Bélának mikor lesz szabadsága, azt felelte, hogy ha tud maga helyett valakit fogni, aki vállalja, akkor lesz szabadsága, egyébként nem. Ilyes észleletek csak külső indítások voltak arra, hogy a helyetteséget otthagyjam. Azt is megunja az ember, hogy az ajtó mellett sok-sok időt töltve lesse: mikor jön már ki a borbély, a szabó, a hangya-üzletvezető vagy a Stefánia embere, hogy végre én is bejussak egy aláírást kérni. Sokszor úgy éreztem, hogy tán túl jó is vagyok. Professzor Uram, azt hiszem, úgy ismersz, hogy nem vagyok szerénytelen, de ez már sehogyan sem kellett nekem. De ezeknél a külsőségeknél is nagyobb erő volt mesterségünk sok-sok kérdésének vizsgálatára vonatkozó vágyam. ...[V]égül is Zrínyinél kötöttem ki, mint akit »pedagógiailag« feldolgozni a legtöbb vonzódást érzek magamban. Nemcsak Széchenyivel való nagy szellemi rokonsága miatt, de [mint] annak a századnak eléggé ismerője választottam ki magamnak tárgyul; talán meg tudok vele birkózni, ha engedi erőm és az idő.” (RL A/1. g. 14. d. Kiemelés tőlem — D. P. Vö.: Padányi-Frank A. 1944/1. 11–14.)*

⁹³⁷ RL A/1. g. 14. d. (Kiemelés tőlem — D. P.)

⁹³⁸ Akkoriban általában 60 évesen, ill. 35. szolgálati évük betöltésekor nyugdíjazták a pedagógusokat.

⁹³⁹ Öllös Sarolta a kecskeméti református tanítónőképző igazgatója volt.

⁹⁴⁰ RL A/1. g. 14. d. (Kiemelés tőlem — D. P.)

⁹⁴¹ A napirendet Imre Sándor feljegyzéseivel lásd: RL A/1.g. 16. d.

⁹⁴² RL A/1.b. 4226/1944. 1944. január 12. (Kiemelés tőlem — D. P.)

⁹⁴³ Juhász Béla 1944. február 20-i, Ravasz László püspök felszólítására összeállított felterjesztésében tagadta Paczoly György állítását: „a következőket mondtam, amivel a javaslatom megokolását kezdtm: »Bár nem óhajtok abba a gyanúba keveredni, hogy erőszakkal is jót akarok tenni azokkal a református gyermekekkel, akik kisegítő osztályra szorulnak, mégis...«” — írta a tanár úr, s a fentiekben idézett, Imre Sándornak címzett, 1943. november 4-i levelének ismeretében nincs okunk kételkedni állításában. (RL A/1.b. 4226/1944.)

⁹⁴⁴ RL A/1.b. 4226/1944. (Kiemelés tőlem — D. P.)

- ⁹⁴⁵ A nagykovácsi 1944/1. 1–2. (Kiemelés tölem — D. P.)
- ⁹⁴⁶ Nyilatkozat... 1944/2. 4. (Kiemelés tölem — D. P.)
- ⁹⁴⁷ RL A/1.b. 4226/1944. az 1944. február 18-i levélben. (Kiemelés tölem — D. P.)
- ⁹⁴⁸ RL A/1.b. 4226/1944. az 1944. február 18-i levélben. (Kiemelés tölem — D. P.)
- ⁹⁴⁹ Ravasz László 1944. február 29-én válaszolt Paczolay György kérésére: „Bár a gyűlésen jelen voltam és magam semmi olyan nyilatkozatra nem emlékszem, ami a nagykovácsi egyházközséget megbánthatta volna; mégis újra vizsgálat tárgyává teszem az egész ügyet, s ha a nagykovácsi egyházközséget sérelem érte volna, gondoskodom az atyafiúi jóvátételről. Mélyen sajnálom, hogy Nagytiszteletű Úr jóval azelőtt, hogy panaszával hozzám fordult, ezt az ügyet a nagykovácsi presbitériumi ülésen, a panaszlott távollétében, aggodalom és hangulateltöltő megvilágításban szövegátette, s indítványozta, hogy a presbitérium Juhász Béla eljárása felett rosszallását fejezze ki, amit a presbitérium meg is tett” — írta a püspök, utalva a presbitériumnak Göde Lajoshoz címzett, március 8-i levelére, melyben (lásd a főszövegben alább) elítélte a lelkész és a presbitérium eljárását. Majd felhívta Paczolay Györgyöt: „szíveskedjék a mélyen fájlalható ügy keresztyén szellemű, atyafiúi szeretettől áthatott, egyházi tisztviselőhöz méltó, békés megoldását lelkipásztori bölcsességgel elősegíteni. Ezt annyiival inkább kell Nagytiszteletű Úrtól kérnem, mert ez ügyben a legnagyobb felelősség éppen Nagytiszteletű Urat illeti.” (RL A/1.b. 4226/1944. Kiemelés tölem — D. P.)
- ⁹⁵⁰ RL A/1.b. 4226/1944. az 1944. február 20-i, március 6-i, április 15-i az egyházközséghez, ill. Ravasz László püspökhöz írt leveleiben.
- ⁹⁵¹ RL A/1.b. 4226/1944. az 1944. január 12-i levélben. (Kiemelés tölem — D. P.)
- ⁹⁵² RL C/39. 31–38. d. (Kiemelés tölem — D. P.)
- ⁹⁵³ RL A/1.b. 4226/1944. az 1944. január 15-i levélben. (Kiemelés tölem — D. P.)
- ⁹⁵⁴ RL A/1.b. 4226/1944. az 1944. január 17-i levélben. — Paczolay György fentiekben idézett levele erre a felszólításra utalt.
- ⁹⁵⁵ RL A/1.g. 15. d. az 1944. január 17-i levélben. (Kiemelés tölem — D. P.)
- ⁹⁵⁶ RL A/1.g. 15. d. az 1944. január 22-i levélben. (Kiemelés tölem — D. P.)
- ⁹⁵⁷ RL A/1.g. 15. d. az 1944. február 13-i levélben. (Kiemelés tölem — D. P.)
- ⁹⁵⁸ RL C/39. 31–35. d. az 1944. április 10-i levélben. (Kiemelés tölem — D. P.)
- ⁹⁵⁹ RL C/39. 31–35. d. az 1944. április 16-i levélben. (Kiemelés tölem — D. P.)
- ⁹⁶⁰ RL A/1.g. 15. d. az 1944. február 5-i beadványban.
- ⁹⁶¹ RL A/1.b. 4226/1944. 998–1944. (Kiemelés tölem — D. P.)
- ⁹⁶² RL A/1.b. 4226/1944. 2117–1944.
- ⁹⁶³ RL A/1.b. 4226/1944. Kivonat a nagykovácsi presbitérium 1944. június 11-i gyűlésének jegyzőkönyvéből.
- ⁹⁶⁴ RL A/1.b. 4226/1944. 643–1944. (Kiemelés tölem — D. P.) — Ravasz László 1944. július 15-én bizalmas levélben válaszolt Göde Lajos levelére: „Amint méltóztatik tudni, a nagykovácsi presbitérium 34. E.-1944. számú határozatát, amely a Paczolay György–Juhász Béla-ügyet békésen kívánta megoldani, tudomásul vettem. Meg kell azonban állapítanom, hogy az elnöki enunciació nem felelt meg annak a szellemnek, amelynek szövegét emlékeztetőül Nagytiszteletű Úrnak rendelkezésére bocsátottam. Ebből azt a sajnálatos következtetést kell levonnom, hogy ha még valamikor hivatali kötelességem olyan ügy megoldására készítet, amelyet Nagytiszteletű Úrral való előzetes baráti megállapodás tehet könnyebbé és pásztoribbá, ezt az utat nem választhatom.” (RL A/1.b. 4226/1944. 3429–1944.) Hasonló szellemben írt a püspök Paczolay Györgynek is.
- ⁹⁶⁵ RL C/39. 31–35. d. az 1944. július 10-i levélben. (Kiemelés tölem — D. P.)
- ⁹⁶⁶ RL C/39. 31–35. d. az 1944. augusztus 27-i levélben. (Kiemelés tölem — D. P.) — Juhász Bélát 1944. február 8-án értesítette Ravasz László arról, hogy január 14-i „lemondására kellő okot nem látok, tehát azt nem veszem tudomásul. Eddigi munkásságát mind a tanítói kar, mind az egyházmegyéék vezetői részéről, mind pedig a tanügyi bizottság részéről megnyugvás és évről évről

re ismétlődő elismerés kíséri, az egyházkerületi vezetés is bizalommal nézi.” (RL A/1.b. 4226/1944. 518-1944. Kiemelés tőlem — D. P.)

- ⁹⁶⁷ Két példa erre: Váczy Ferenc 1944. június 2-i levelében írta Imre Sándornak: „Két hét óta az internátus kiürítésével vagyok elfoglalva, ma már befejezést nyert. Nagyon szeretném, ha hűséggel tudnám lelkiállapotomat rajzolni most, amikor *ki kellett vonulnom munkatársaimmal együtt abból az épületből, amelyért egy negyedszázad óta megszakítás nélkül fáradhatatlanul küzdöttem*, és ki kellett hordanom azt a sok-sok ingóságot (kb. 120.000 pengő értékben), amelyet éppen úgy, mint az épületet magát, ez idő alatt szorgalmas munkával és okos takarékosággal szereztünk. Az internátus felszerelése ma már hat helyen van elraktározva. *Mi lesz a sorsuk, vajon visszakerülnek-e?* Körülényeim megtanítottak arra, hogy az érzékenykedés egészen felesleges valami, azt is naponként van alkalmam tapasztalni, hogy háború van (sőt, már itt van Nagykovácsos), mégis erős indítást érzek arra, hogy erről a dologról legalább ennyit beszéljek. Az iskolaépületet is hasonló sors fenyegeti. A városi hatóság nemigen tesz semmit, nem is tud. A németektől nyert értesülés szerint ma a tanítóképző és a gimnázium helyzete az, hogy a már itt lévő német tábori kórház és a honvédelmi minisztérium küzd értük, és még nem dönt el, melyiké lesz az épület.” (RL A/1.g. 15. d.) Juhász Béla 1944. október 15-én írta Mesterének: „Még élünk, együtt és mindnyájan, s ezzel mindent elmondtam, ami ma lényeges. ... Az ablakunk előtti országúton tömérdek erő vonul fel- s lefelé, ez biztat, de nyilvánvaló, hogy a *túlélő amott van*. Ennek nyers brutalitásáról terjesztett hírek egy része csak az igaz, ez azonban gyenge vigasz. *Bizonnyára el kell vesznünk, magyarságnak, nemzetnek. Csak ez ne legyen végleges!* Magam, s a körülöttem élők, ugyanazzal a fejjel és lelkiüettel hordozzuk a megpróbáltatást, ez — érezzük — nekünk is használ, mást is erősít. Ezt is a mi jó Professzor Urunktól tanultuk, mint annyi mást. Áldja meg a jó isten érte. ... *Lelkem lelkével óhajtom, hogy ez ne legyen búcsúlevél.* A kegyelmes Isten őrizze meg a mi Professzor Urunkat és Szeretett Családját mindenféle bajtól. Hála tanítványi tisztelettel, szeretettel és ragaszkodással” — zárta levelét a tanár úr. (RL C/39. 31–35. d. Kiemelés tőlem — D. P.)

- ⁹⁶⁸ Ennek közismertségére utalt Váczy Ferenc 1944. február 11-i, Imre Sándorhoz írt levelében. (RL A/1.g. 15. d.)

- ⁹⁶⁹ Lásd ehhez Váczy Ferenc 1946-os jellemzését Juhász Béla igazgatói alkalmatlanságáról, az első fejezet jegyzetében! Ugyanakkor az igazgató úr a gyengébb egyházi kapcsolatokkal rendelkező, ezért ebből a szempontból kevésbé komoly potenciális konkurencsával, Nánási Miklóssal kapcsolatban az időben való „kijánlás” taktikáját választotta. Lásd erről a 3.3. fejezet Nánási Miklós-ról szóló jegyzetében!

- ⁹⁷⁰ Amikor Imre Sándor megmutatta Váczy Ferencnek a Paczolay-féle támadásra írt beadványát, erre az igazgató úr így felelt: „Elolvasása után az az igen komoly óhajítás támadt fel bennem: *bár csak ne ismétlődne meg egy olyan egészen laza kapcsolat a két fenntartó között, mint amilyen egészen más okból az első világháború végén kialakult, és aminek oly szomorú következményei lettek.*” (RL A/1.g. 15. d. az 1944. június 6-i levélben.)

- ⁹⁷¹ Lásd erről bővebben: Szenczi Á. 2006/2. 44–53.

- ⁹⁷² Lásd erről, pl.: Az 1944. évi december hó 21-ére 1946. 6–20.; *Demokrácia* 1945. 7–12., 96–98., 110–117.; Molnár O. 1945.; Barankovics I. 1948/10. 1.; Bartha T. – Makkai L. 1983. 374–380.; Ravasz L. 1988. 75–81.; Szekfü Gy. 1983. 5–75., 1989. 402–464.; Bibó I. 1986. II. 485–504., 569–798.; Borbándi Gy. 1989. 46–90.

- ⁹⁷³ A helyzet e tekintetben csak fokozatosan, s a különböző keresztény felekezeteket hol egységesen, hol pedig más-más módon érintve formálódott. A katolikus egyház féltékenyen követte a protestáns/evangélikus politikusok: Tildy Zoltán, Nagy Ferenc, Zsedényi Béla, Erdei Ferenc, Bereczky Albert, Péter János stb. befolyásának növekedését. Ambivalensen, majd kifejezett fenntartással fogadta az új rendszerrel „modus vivendi”-t kereső, „a (népi) demokrácia” számára posszibilis katolikus személyiségek (Balogh István, Varga Béla, Czapiak Gyula, Bánáss László, Kerkai

Jenő, Nagy Tőhötöm, Szekfű Gyula, Barankovics István stb.) szerepvállalását. Jó kapcsolatot ápolt(ak) Teleki Géza (és viszonylag) jót Keresztury Dezső kultuszminiszterekkel, s nyílt konfrontációra kényszerült(ek) utódaikkal: Ortutay Gyulával és Darvas Józseffel. Lásd erről, pl.: *Ravasz L.* 1989. 45., 87–88., 128–129., 1992. 323–350.; *Grósz J.* 1944–46. 190–317.; *Mindszenty J.* 1945–46, 1947, 1948., 1957., 1989. 120–129., 164–178.; *Nagy T.* 1990. 181–248.; *Shvoy L.* 1944–45. 89–91., 2002. 87–92.; *Ordass L.* 1982. 88–185. és 268–278., 1998. 421–694.; *Isten embere I.* 2002. 121–192.; *Kapi B.* 2004. 550–574.; *Rákosi M.* 1997. 513–516.; valamint *Gergely J.* 1985. 9–79., 1997/1. 6–21.; *Izsák L.* 1985. 35–157.; 1997/a. 22–41.; *Kormos L.* 1995. 626–629.; *Balogh M.* 1998. 160–205., 2002. 125–195.; *Fabiny T.* 2002. 38–46.

⁹⁷⁴ Az 1945-öt követő évtizedről s világpolitikai feltételeiről lásd pl.: *Glatz F.* 1995/1.; *Borhi L.* 1997., 2000.; *Krausz T.* 1997/1.; *Berend T. I.* 1999. 23–126.; *Romsics I.* 1999. 269–332.; *Balogh A.* 2000.; *Janos, A. C.* 2000. 242–280.; *Gazdag F.* 2000.; *Izsák L.* 2000.; *Székelly G.* 2000.; *Gyarmati Gy.* 2001.; *Ungváry K.* 2002.; *Standeisky É.* 2003., *Romsics I.* 2004. 264–282.

⁹⁷⁵ A református egyház 42.000 (a katolikus egyház 765.684 holdját a 825.000-ból) vették igénybe a földreform során. (Beresztócy Miklós szerint ebből a katolikus egyház nagyjavadalmai 699.195 holdat tettek ki.) 1945–1947 között 19.739 holdat osztottak ki szegény lelkesek, alapítványok stb. számára. Lásd erről: XXIII. és XXIV. püspöki jelentés. Budapest, 1945. november 21. In: *Ravasz L.* 1988. 50–57.; Összefoglaló jelentés a magyarországi egyházak helyzetéről, 1945. december. In: *Papp L.* 1992. 293–295.; *Papp Ferenc* konventi tanügyi előadó jelentését az iskolákról a Református Egyház Egyetemes Konventjének 1948. április 28-i ülésére. In: *Fürj Z. szerk.* 1997. 129–145.; továbbá *Balogh M.* – *Szabó Cs.* 2002. 10. Vö. pl.: *Kovács I.* 1935–47. 120–122.; *Beke M. szerk.*, 1996. 29–31., 35–36., 41–42., 69–71., 93.; *Rákosi M.* 1945. 222–223.; *Grósz J.* 1944–46. 190–192., 213–217., 229., 249–251., 309–316.; *Mindszenty J.* 1989. 95–97.; *Beresztócy M.* 1946. 20–23., 1947. 106–108.; *Csizmadia A.* 1966. 171–177. és 423–424.; *Gergely J.* 2005. 75–80.; *Mészáros I.* 2005. 109–116.

⁹⁷⁶ *Váczy F. szerk.* 1946/47. 3.

⁹⁷⁷ Habitusról, álláspontjának alakulásáról, pozíciójáról a református egyházban lásd: *Kornis Gy.* 1942. 30–31.; *Kapi B.* 2004. 764–769., valamint *Rugási Gy.* 2002. 63–65.; *Kiss R.* 2003/3. 39–68.; *Gergely J.* 2004. 194–196.; *Hatos P.* 2005/1. 104–117. Vö.: *Barankovics I.* 1951. 72–81.

⁹⁷⁸ „A szocializmus felé mindig nagy érdeklődéssel és vonzalommal fordultam. Magamat szívszerinti szocialistának vallom, de mivel a szocializmus összeötvöződött a marxizmussal, a marxizmus materializmust és istentelenséget tanított, a szociális demokrácia bizonyos részének mindig ellent kellett mondanom, s az, hogy programjának nagy részét örömmel vállalom, nem hozott létre közöttünk belső szövetséget... A szocializmus materialista-ateista dogmatikája miatt nem lehettem a szocialista pártnak szövetségese” — írta memoárjában *Ravasz László.* (1992. 209. Vö.: *Nagy F.* 2003. 78–79.) 1946. decemberi körlevéltervezetében *Révész Imre* is kifejtette: „Amikor egy társadalmi és politikai rend végsőleg azért omlik össze, mert elnyomott és kiszákmányolt néprétegek a nekik kedvező külső körülmények folytán nagyobb hatalomhoz jutnak: ebben az egyháznak alapjában véve Isten igazságosságának érvényesülését kell látnia. Viszont az egyház nem hunyhatja be a szemét oly nyilvánvaló tények előtt, amelyek arra mutatnak, hogy Isten igazságossága érvényesülésének az új rendben is nagyon is sok emberi igazságtalanság állja még útját. ... Félreérthetetlenül meg kell mondanunk, hogy komoly keresztyén ember sem a régi, sem az új világban, sem liberalizmus és kapitalizmus, sem demokrácia és a szocializmus címen nem vállalhat két dolgot...: a gazdasági kiszákmányolást és a politikai elnyomást.” (1990. 91–92.)

⁹⁷⁹ 1943 februárjában Nagykőrösön *Ravasz László* így fogalmazott: „Nem lehetséges-e, hogy Isten hatalmas keze, félelmetes és fenyegető keze felemelkedik a nemzet fölé, és elvesznek iskoláitok, összeomlanak templomaitok, hajlékaitok megégnek, városaitok a földdel egyenlővé lesznek, és ti kivert vadakként fogtok bujdosni ezeréves országotok térein, amíg darabokra törtök mind, és

darabokra törik a lelketek is?” Majd rövidesen, főpásztori levelében, hozzátette: „ahol magyar él, mindenütt folyik a küzdelem, s mi egyetlen hadseregnek vagyunk katonái, akár a harctéren van a helyünk, akár itthon állunk őrt napi kötelességünk teljesítésében... méltóképpen viselkedjünk tehát. Isten eleve elrendelte holnapunkat, sorsunkat, minden dolgok végét, de örökkévaló döntését még elrejtette szemünk elől.” (*Nagykőrös* 1943/14. 1.; *Két főpásztori* 1943/15. 1.)

⁹⁸⁰ Az állami tanügyi hatóságok sem késlekedtek a változtatás szükségességének tudatosításával. Pl.: *Becker Vendel* — aki 1944 októberétől 1945 májusáig, az igazolóbizottság által, koncepciók eljárással kimondott „vezetői állásra való alkalmatlanságáig”, a szegedi tankerületi főigazgató tisztét is ellátta — 1944. október 31-én így instrualta a városi iskolák igazgatóit: „Életrevaló, komolyan dolgozni tudó, fegyelmezett, jellemes magyar ifjúságot kell nevelnünk. Minden jellemképzés alapja az őszinte vallásosság. ... A nehéz időknek megfelelő komoly magatartást kell tanúsítani minden növendéknek. Tartózkodjanak minden szovjetellenes megnyilatkozástól, sértegetéstől, szokjanak le a fecsegésről” — kérte Becker, aki februárban, egy központi utasításnak megfelelően, maga is részt vett az antibolsevista vándorkiállítás ünnepélyes megnyitóján s tanítványainak is bemutatta azt. (*Varga I. – Oláh J.* 1999. 17. és 19–26.) *Becht József mb. miskolci evangélikus tanítóképző intézeti igazgató jelentéséből* tudjuk, hogy az ottani tankerületi főigazgató már 1944. december 28-án értekezletre hívta az iskolák igazgatóit. Közölte, hogy a tanítást, akár két tanulóval is, azonnal meg kell kezdeni. „Tankönyvek maradnak a régiak, de azok anyagát csak a mai viszonyokat figyelembe véve szabad feldolgozni. Pl. a történelem eseményes részét változatlanul tanítjuk, de az értékelést el kell hagyni. Ha nem is vagyunk kommunisták, legalább ne kárhoztassuk őket. Ajánlották a kommunizmus tanaival való megismerkedést” — jelentette az igazgató, megemlítve, hogy a főigazgató oldalán egy partizánvezető és egy fiatal kommunista tanár ült. (EOL TEE MT VII. 2. d. 20-2-1945. január 20. Kiemelés tőlem — D. P.) — *Becker Vendel* — még főigazgatóként — 1945. április 7-én, az 56.002/1945. VKM számú rendelet kapcsán javaslattal fordult a miniszterhez: úgy vélte, hogy az ifjúság általa is szükségesnek ítélt politikai (át)nevelése során a tanártestület egy tagjának is részt kellene vennie a politikai szervezet ifjúsági csoportjának irányításában, annak érdekében, hogy az az iskolai Rendtartással összehangolt tevékenységet folytasson. Úgy vélte: „a tanárvezető beállításán kívül szükséges, hogy aggályos esetben az ifjúságnak a nyilvános egyesületben való működése megszüntethető legyen”, s hogy ebben az esetben a tanártestület kapjon felhatalmazást arra, hogy „az ifjúságnak ilyen irányú működését, önnevelését a társadalmi szervezeten kívül, az iskolai keretek között megalakult szervezetben folytathassák”. Az OKT 1945. július 4-én véleményezte a javaslatot, melyet időközben — a minisztertanácsnak a középiskolások párttagságát tiltó (április 27-ei) rendelete folytán — időszerületlennek talált, hozzátéve: „alig képzelhető el, hogy demokratikus párt vagy egyesület a vezetésben, irányításban felülről megbízott tanárvezető elgondolásaihoz alkalmazkodnék”. Mindazonáltal javaslatának az a része, mely szerint a demokratikus társadalmi gyakorlat — tanárok által ellenőrzött/támogatott — iskolai szervezetben történjen, valamelyest megvalósult a diákönkormányzatok bevezetésével. (51.711/1945. III. VKM sz. BéML VIII. 59. 42. d. 989/1945.; *Dancsné* 1979. 103–105.; *Kiegészítő utasítások az 1945/46. iskolai évre* 9–10. Vö.: 63.630/1943. V. 1. üo. VKM. BéML VIII. 59. 42. d. 867/1943.)

⁹⁸¹ *Ravasz László* 1988. 24–25. (Vö.: *Ravasz L.* 1939/4. 304–308.; *Keresztény egyházfők* 1938–39. 25–40.; *Karsai L. szerk.* 1992. 84–89.) Az önvizsgálat részeként a Református Traktátus Vállalat kiadásában még 1945-ben megjelentették — az üldözött zsidók mentésében és az antifasiszta ellenállásban tevékeny részt vállalt — *Bereczky Albert* munkáját „A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen” címmel, melyet a következőkkel indított a szerző: „A magyar nemzet ezeréves történelmének legsúlyosabb katasztrófáját élte és éli át. A nemzethalálhoz még sohase volt olyan közel a magyarság, mint ebben a reá nézve legvégzetesebb háborúban. Maradék életünknek tartozunk azzal, hogy komoly önvizsgálatot tartsunk és bűneinket semmivel se mentegessük, hanem mi magunk ítéljük el magunkat kemény őszinteséggel.” (1945. 3., 1980. 115–

- 119., 137. vö.: *Karsai L. – Molnár J. szerk.* 1994. 341–345.; *Révész I.* 1990. 68–70. és 88–91.; *Majsai T.* 1994. 150–184.) Június 4–10-ig a dunamelléki egyházkerület valamennyi gyülekezetében (így bizonyára a nagykőrösiben is) bűnbánati hetet tartottak, azzal a céllal, hogy „mindnyájunk bűnét, tartozását és felelősségét tárják fel; a magunk bűnét és nem másokét; mentegetődzés és prókátoroskodás nélkül”. (Idézi: *Kádár Imre: A református egyház öt éves útja a sajtó tükrében.* In: *Fekete S. – Finta I. – Kádár I. szerk.,* 1950. 17.) A VKM 63.306/1946. V. üo. számú rendeletében 1946. március 28-án Bassola Zoltán államtitkár is felszólította az ország középiskoláit „a múlt sebeinek gyógyítására, a gyűlölet kiirtására, az igaz magyar testvériségnek a szívekben való meggyökereztetésére”. (GyMSM GyL VIII. 55. a. válogatott iratok 1907–1945.)
- ⁹⁸² *Ravasz L.* 1988. 36. Vö.: az 1945. május 24-i katolikus püspökkari körlevéllel. (*Mindszenty J.* 1989. 61–65.)
- ⁹⁸³ Idézi: *Kapi B.* 2004. 552–554. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ⁹⁸⁴ Túróczy Zoltán ellen — hivatalosan, egyebek között — az 1941. szeptember 3-i és 1942. augusztus 7-i püspöki jelentésének ilyen részletei miatt emeltek vádat: „kitört a német–orosz háború. Űtött a bolsevizmussal való leszámolás órája. ... Szeretik ezt a harcot keresztes hadjáratnak nevezni. Az bizonyos, hogyha keresztes hadjárat alatt a keresztyénség ellensége ellen indított nemzetközi háborút értünk, akkor teljes joggal lehet ezt a háborút keresztes hadjáratnak nevezni. ... Senki sem vonhatja ugyanis kétségbe azt, hogy a bolsevizmus Isten ellensége.” „[A] lét és nemlét nagy harcában csak egy lehet a jelszó: mindent a győzelemért! ... nem hiszem, hogy lehet józanul gondolkodó magyar ember, aki ne volna tudatában annak, hogy a szovjettel való küzdelem számunkra élethalálharc. ... Ki ne érezné, hogy itt rólam van szó, ez a háború az én háborúm, a Don partján a Duna partjáért harcolnak!” Védőbeszédében a püspök leszögezte: „Férfias és becsületbeli kötelességemnek tartottam már a nyomozás során kijelenteni azt, hogy őszintén sajnálom, hogy a Vörös Hadsereggel és Oroszországgal kapcsolatban — egyéb pozitív hírek nem állván rendelkezésemre — a propagandának én is hitelt adtam. Mert mindaz, amit a Vörös Hadsereg magyarországi tartózkodása alkalmával egyház, iskola, templom, papok és tanítókkal szemben mutatott [Sic!], ebből a propagandából semmit sem igazolt.” Első fokú ítéletét 1945. június 25-én hirdették ki. (*Isten embere* I. 2002. 137., 147–150., 477., 493–494.; Vö. pl.: *Raffay Sándor* bányakerületi evangélikus püspök 1942/1. számú hivatalos körlevelének bevezetőjével (BéML. VIII. 59. 41. d. 4/1942. és *Kapi B.* 2004. 544., 555–569.; *Fabiny T.* 2002. 38–45.)
- ⁹⁸⁵ Két — az aláírók 1945 utáni félelmeinek gyökereit is érzékeltető — kiragadott példa: a Társadalmi Egyesültek Szövetségének 1930. május 12-i, az „oroszországi” vallásüldözés ellen tartott tiltakozó nagygyűlésén *Kapi Béla* evangélikus püspök egyebek között kifejtette: „Oroszországban nemcsak egyes keresztyén emberek szenvednek, nemcsak püspökök, papok járják a mártíromság útját, hanem a keresztyén vallás igazságai és történelmi életelvei is szenvednek és szegedtetnek keresztire. ... Kezdődött azzal, hogy kimondták az egyház és állam elválasztását, folytatódott annak megállapításával, hogy a vallás ellentétben áll az állam tulajdonképpeni érdekeivel. A vallás szellemének érvényesülése veszélyezteti az állam és társadalom tulajdonképpeni hivatását. Papíroson biztosították ugyan a vallásszabadságot, de gondoskodtak arról is, hogy a keresztyén egyházak minden életfeltételét megvonják. Az ateisták szövetségei, a különböző propagandaalkolák behálózják az egész országot. Átszervezik az iskolát. Nem elégszenek meg a vallásoktatás eltörlésével, hanem istentagadó, erkölcstelen tanokkal megmételtyezik az ifjúság lelkét.” (*Kapi B.* 2004. 244–245. Vö.: *Pozsonyi K.* 1937/5. 35–36.; *Oncsik Gy.* 1937/11. 85–86.; *G[audy] L.* 1939/51. 7–8.) 1934-ben *Ravasz László* a református tanító hivatását taglalva kifejtette, hogy „csak... a missziói hivatás az, ami értelmet ad a református jelzőnek”. „Hányan vannak már — tette hozzá a püspök —, akik nem istenképre akarnak nevelni; hányan vannak, akik, amikor emberképre akarnak nevelni, tulajdonképpen egy magasabb rendű állatképre gondolnak. Egész Oroszország osztálygyűlöletre akar nevelni, mert a leghatékonyabb társadalomépítő erő-

nek azt a gyűlöletet tartja, amellyel a proletár a polgárság ellen fordul.” (Ravasz L. 1934. 432–433.; Vö.: *Ősz B.* 1936. 197–198. és 205–206.; *Szuchovszky L.* 1943/23. 6.)

⁹⁸⁶ *Isten embere* I. 2002. 155–156. A Túróczy Zoltán ellen folyó eljárást a köztársasági elnök csak 1948. május 29-én, kegyelmi úton szüntette meg. (*Kapi B.* 2004. 555–569., valamint *Fabiny T.* 2002. 38–42.) Révész Imre, a tiszántúli református egyházkerület püspöke 1945. július 7-én emelt szót letartóztatott, internált papjaiért (köztük a hajdani erdélyi püspök, debreceni professzor Makkai Sándorért) Bereczky Albert VKM-államtitkárhoz (református lelkészhez) írt levelében: „szabad-e bármelyik református vagy más lelkész eljárás alá vonni azért, mert a szovjet vallásellenessége ellen beszélt — olyan tények alapján, amelyeket maga a szovjet sem tagad, legföljebb szépít és magyaráz. Ezeket a tényeket mi... nem egyoldalú német forrásokból merítettük. ... S hát a római atyafiak, akik pápai parancsra kellett hogy szembeheyezkedjenek nemcsak a kommunizmussal, hanem általában a szociáldemokráciával is? Mindenünnen azt hallom mégis, hogy közülük aránytalanul kevesebb az eljárás alá vontak száma. Szerintem itt az ideje, hogy nagyon energikus egyetemes állásfoglalás történjék ebben a kérdésben. ... Ha igaz, hogy Ravasz László ellen is akció készül, akkor kinek biztos ma közöttünk az élete?” (1990. 82–83.; *Fekete K.* 2001. 76–79. Kiemelés tőlem — D. P. Vö.: *Tomka M.* – *Góják J. szerk.* 1993. 89–93.; *Közi-Horváth J.* 1936. 13–19. és *Pók A.* 2005. 262–264.; *Popper P.* 2005. 290–293.)

⁹⁸⁷ *Grósz J.* 1944–46. 246.; *Mészáros I.* 2005. 150.

⁹⁸⁸ 1945. október 18-i, a katolikus választókhoz írt püspökkari körlevelében (illetve annak cenzúrazatlan változatában) Mindszenty József prímás hasonlóan fogalmazott: „Természetesen nem az a demokrácia, mely az egyik emberi személy korlátlan uralma helyében egy másikét állítja, nem az, amelyik az egyik embercsoport önző és féktelen uralmát egy másik csoport hasonlóan önző és féktelen hatalmaskodásával váltja fel.” „Meg kell mondanunk, hogy ez az új irányzat újabb veszélyekbe sodorhatja szerencsétlen és súlyosan megpróbált hazánkat, [s] ... hogy keresztény választó nem adhatja szavazatát olyan irányzatra, mely újabb elnyomást, újabb erőszakos uralmat, a természet törvények mellőzését felelőtlenül és sűrűn elköveti.” „A legmélyebb fájdalommal kell igazat adnunk az angol külügyminiszter szavainak, hogy úgy látszik, mintha Magyarországon az egyik totális szellemű zsarnokságot a másik váltotta volna fel”. (1945–46. 32., 35 és 36. Az utóbbi rész — talán a Szövetséges Ellenőrző Bizottság illetékeseinek megjegyzései alapján — a sokszorosított szövegből kimaradt — D. P.)

Ravasz László és Mindszenty József megnyilatkozásaiból egyértelmű: „a kapitalisták” mellett a történelmi egyházak — általa „nagyon jobboldalinak” ítélt — vezetőit sem sikerült Rákosinak és elvtársainak meggyőzniük „arról, hogy mi nem akarunk szocialista Magyarországot”. (*Rákosi M.* 1945. 216., 221.)

⁹⁸⁹ XXIII. és XXIV. püspöki jelentését Ravasz László 1945. november 21-én terjesztette az egyházkerületi közgyűlés elé. Lásd: *Ravasz L.* 1992. 307–312., 1988. 53–55. (Kiemelés tőlem — D. P.); *Gombos Gy.* 1992. 16–30.; *Ladányi S.* 2000. 748–749.; *Kiss R.* 2003/3. 51–53. Vö.: *Izsák L.* 1990/5–6. 753–785., 1992/1–2. 61–93.

⁹⁹⁰ Az 1945. november 4-i választásokon a Független Kisgazdapárt 2.697.508 / 2.697.503 / 2.697.137 szavazattal 245, a Magyar Kommunista Párt 802.422 / 802.122 / 801.986 szavazattal 70, a Szociáldemokrata Párt 823.314 / 823.314 / 823.150 szavazattal 69, a Nemzeti Parasztpárt 325.284 / 325.284 / 324.772 szavazattal 23 s a Polgári Demokrata Párt 76.424 / 76.424 / 76.393 szavazattal 2 mandátumhoz jutott. (Az adatok forrásai sorrendben: *Gergely J.* – *Izsák L.* 2000. 241.; *Balogh S.* In: *Földes Gy.* – *Hubai L. szerk.*, 1999. 228.; *Hubai L.* 2001. I. 74.) Ravasz László álláspontjáról lásd: 1988. 54., 1992. 318–319.

⁹⁹¹ A jelentésből vett idézetek forrása: *Ravasz L.* 1988. 92. és 97–98. (Kiemelések tőlem — D. P.)

⁹⁹² Az 1919. évi hazai és a későbbi szovjetunióbeli tapasztalatok, valamint egyes aktuálpolitikai megnyilvánulások, sajtóközlemények nyomán a történelmi egyházak vezetői sorra leszögezték: ragaszkodnak iskoláikhoz, a nevelés jogához. Református részről Révész Imre és Ravasz László,

az evangélikusoktól a püspöki kar nyilatkozott meg, hangsúlyozva, hogy a demokráciának is érdekében áll ezen iskolák tevékenysége. A *katolikus püspöki kar* 1946. május 4-i körlevelében aggodalmának adott hangot az egyházi iskolák és a fakultatív hitoktatás sorsát illetően — amit a Katolikus Szülők Szövetségének május 30-i zászlóbontása s egy „preventív” tiltakozó hullám követett. *Mindszenty J.* 1945–1946. 91–97. és 138–141.; *További tiltakozások* 1946/31. 5.; *Beresztóczy M.* 1946. 1–6. és 15–24., 1946/33. 2.; *Ezernél több tiltakozás* 1947/1. 10.; *A Magyar Evangélikus* 1947/1. 26–30.; *Kovács É. – Pócze G.* 1988. 12–16.)

⁹⁹³ A Kommunista Párt Központi Bizottságának a háború utáni időkre vonatkozó, 1944. október 2-i programtervezete a — már akkor programba vett — népköztársaságban „a népoktatás és nevelés ügyét nemzeti közérdeknek” kívánta nyilvánítani, s „a magyar nép demokratikus hagyományainak megfelelően új szellemi és pedagógiai alapokra” akarta helyezni. A felekezetek számára a vallás szabad gyakorlását ígérte „addig a pontig, amíg ez nem irányul a magyar demokratikus népköztársaság ellen. Viszont *bejelenti az államhatalom és az egyház teljes mértékű kettéválasztását gazdasági, társadalmi és kulturális téren egyaránt.*” (*Rákosi S. – Szabó B. szerk.*, 1967. 28. Kiemelés tőlem — D. P.)

⁹⁹⁴ *Révész Imre* püspök és a tiszántúli egyházkerület iskolákkal kapcsolatos szerepvállalásáról, állásfoglalásairól lásd: *Fürj Z.* 1996. valamint *Kovács É. – Pócze G.* 1988. 13.

⁹⁹⁵ A Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt 1944. október 10-én — „a fasiszták elleni közös harcról és a munkásosztály egységének megteremtéséről” szóló közös határozatában — deklarálta, hogy „mindkét párt végcélja a szocializmus megvalósítása Magyarországon. ... [E]zt a célt... a háború azonnali befejezése és egy független, demokratikus Magyarország megteremtésén keresztül érheti el”. A Szociáldemokrata Párt XXIV. kongresszusán, 1945. augusztus 18–20-án elfogadott akcióprogram szerint *törekednek „az iskoláztatás és nevelés állami feladattá emelésére*, ennek költségeit az állam fedezze, anyagát és szellemét a demokrácia követelményei szerint, az állam határozza meg. A felekezeti iskolák tanterve és tananyaga azonos az állami és községi iskolákéval.” (*Rákosi S. – Szabó B. szerk.*, 1967. 30. és 115. Kiemelés tőlem — D. P.)

⁹⁹⁶ Emlékiratában *Ravasz László* arról is írt, hogy már a Horthy-korszakban nehézségeik támadtak az iskolák fenntartását illetően (vö.: *Nem tudják fenntartani...* 1930/8–9. 210.; *Pintér I.* 1931/11. 135.; *A nem állami* 1938/11. 4–5.), s kényszerűen tudomásul vették, hogy „az iskolafenntartás 100%-ig” terjedő államsegély feltételeknek kell az oktatási kormányzat előírásaihoz „a tanerőlétszám és -minősítés, a tanterv és az állami felügyelet” vonatkozásában. „[M]ivel ilyen feltételek mellett is lehetett jó iskola... az egyház elfogadta ezt a kapcsolatot s rövid idő alatt összes iskolái államsegélyessé váltak. [Ám így] sem volt szilárd a református iskolarendszer anyagi alapja, mert az állam szakadatlanul új terheket hárított az iskolafenntartókra, nyugdíjintézeti járulékok, tanszemélyzeti fizetésemelések címén, s ennek kulcsát sokszor egyoldalúan állapította meg. *Hamar láttam, hogy az iskolafrontot elébb-utóbb fel kell adnunk, mert nem bírjuk.* Egyházközségeink összes kiadásainak 40–80%-át az iskolára fordították. Az iskola nem volt missziói intézmény s a nevelőkben nem égett a református keresztyénység hódító heve. ... [E]zért volt az a szorongató elképzelésem, hogy az iskolafrontot összekössem a missziói fronttal, s a református iskolát azzá tegyem, ami kezdetben volt: az Ige egyházának legfontosabb missziói intézményévé a nevelők és diákok evangelizálása által. ... Mivel nem akartam megfedkezni az iskola nevelő és tanító feladatáról [sem], megnyertem Imre Sándort arra, hogy a dunamelléki egyházkerület középfokú iskoláinak főigazgatója legyen” — írta, a terminológiájában már a későbbi időszak lenyomatát, „harcos” terminológiáját is hordozó szövegben *Ravasz László.* (1992. 190–191. Kiemelés tőlem — D. P. Vö.: *Ravasz L.* 1933., 1934., 1936.; *Az iskolai munkának* 1937/4. 1.; *Túróczy Z.* 1938. 423–428.; *Schneider I.* 1941/48. 2–3.; *Rezessy Z.* 1942/35. 8.; *Veöreös I.* 1947/1. 3–4.; *Kapi B.* 1947/1. 2.; *Fabiny T.* 2002. 45. valamint *Becker V.* 1940/II. 14.; *Vass S.* 1929. 11–13.; *Nagy P. T.* 2005. 116–123.) *Ravasz László* véleményét befolyásolhatta, hogy *Imre Sándor* „A magyar református egyház művelődési politikája” című, a

harmincas évek közepén készült írásában maga is az egyház igényeinek és lehetőségeinek újrágondolására, a lelkész- és a tanítóképzés volumenének, jellegének megváltoztatására (a református családokkal és egyházközségekkel való foglalkozásra való felkészítésére) tett javaslatot. (1935. 61–62. Vö.: 1927-es álláspontjával: RL C/39. XXXIV., valamint R. Faragó E. 2002. 79–89.) *A Református Egyetemes Konvent Elnöki Tanácsának 1944. január 19-i ülésén szakértők által készített előterjesztés alapján két variánsról tárgyaltak az egyházi közteherviselés és az egyház anyagi teherbíró-képessége szempontjából.* „1. Arra az esetre, ha az állammal való viszonyunk belátható ideig legalább nagyjából a mai marad. 2. *Arra az esetre, ha az állam anyagi támogatását elveszítjük.* ... Arra a kérdésre vonatkozóan, lát-e lehetőséget arra, hogy az állami támogatás megvonása esetén iskolázásunk mai rendszerét — ha redukáltan is — fenn tudjuk saját erőnkből tartani, a bizottság azt a véleményét fejezi ki, hogy *ha redukáltan is, de fenn tudjuk tartani iskolázásunk mai rendszerét, legfőképpen azon elv alapján, hogy lehet, mert kell.*” (RL A/1.g. 16. d. Kiemelés tőlem — D. P.)

⁹⁹⁷ Vö.: Beresztóczy M. 1946. 22–23.; Isten embere 2002. I. 188. Balogh M. – Knausz I. 1988. 38. Vö.: A nyelv és vallásoktatás 1914/22. 4. — Márpedig az ilyen helyzetből adódó veszélyekre többen, köztük Becker Vendel — „A keresztény nemzeti népiskolák jövőjének alakulásáról” a Szent István Akadémia I. osztályának 1942. október 2-i ülésén tartott előadásában, Klebelsberg szellemében — már előre felhívták a figyelmet. „Sok helyen 100%-os államsegélyt sürgetnek. A 100%-os államsegély pedig rendkívüli veszélyt rejt magában. Közismert tény, hogy politikai változaskor (kommunizmus, idegen megszállás) egyedül a (katolikus) hitfelekezeti kultúrintézmények képesek ellenállást kifejezni és a keresztény, nemzeti eszmék számára mentsvárat biztosítani. A jelenlegi egyházközségi iskolaadózási rendszer mellett ezeknek a váraknak a falai önmaguktól omladoznak, mert sok egyházközségre, ill. egyházközségi adóalanyra kibírhatatlan terhet rónak, ami a tanítónak is csak kellemetlenséget jelent. Mindezek a körülmények nem alkalmasak arra, hogy a felekezeti iskoláknak vagy... az egyháznak a tekintélyét, jó hírnevét emeljék.” (Becker V. 1942. 24.) A *Néptanítók Lapjában* 1944-ben Nagydiósi Géza is veszélyesnek ítélte az állami szerepvállalás növelését, mivel egy „vallásos neveléssel szemben közömbös kormányzat mellett, a teljes állami függés esetében, joggal félhetik a vallásfelekezetek iskoláik fennmaradását”, hiszen, az 1943. évi költségvetés szerint, akkor már az állam állta a nem állami iskolák személyi költségeinek 82,64%-át. (Nagydiósi G. 1944/4. 132., 1944/15. 571. Vö.: Becker V. 1944/11. 412–413., 17. sz. 646–648. Kiemelések részben tőlem — D. P.) Molnár Oszkár szerint ugyanebben az évben 16 egyházi líceum-tanítóképző s 31 leánylíceum-tanítónőképző részesült államsegélyben. „Ezeknél az intézményeknél az iskolafenntartók a tanárok illetményeinek 10–40 %-át, átlag 28,5%-át viselik.” (1943/1. 1.)

⁹⁹⁸ 1946. május 4-i püspökkari körlevelében hasonlóan járt el Mindszenty József is: „A haza érdekeit akarjuk szolgálni és a haza fennmaradását biztosítani, mikor ifjúságunkat vallásosan akarjuk nevelni. ... A katolikus nevelés sikerét azonban nehezen tudjuk elképzelni: *katolikus iskolák és katolikus hitoktatás nélkül.* Időszzerű lesz tehát, ha e két nevelési eszközünknek fontosságára [kedves híveink] felhívjuk a figyelmeteket.” „Ti is, katolikus magyar szülők, alapjogotokban éreznétek magatokat megsértve, ha nem járathatnátok gyermekeiteket katolikus iskolába egyszerűen azért, mert az állam egy zsarnoki rendelettel az ilyeneket bezáratta, illetve elvette vagy fenntartásukat lehetetlenné tette. ... [A] tapasztalat szerint a hitvallásos iskolák nem támasztanak felekezeti viszályokat, ellenkezőleg, biztosítják a különböző vallásoknak a maguk szellemi állománynak békés megtartását. *Ami pedig az állam nevelési célját illeti, ha ez nem a totális államokban uralomra törekvő pártcél vagy egyeduraltat igénylő világnézet — mely törekvés éppen a közelmúltban tanúsított erős ellenállást a katolikus iskola — akkor ez nem lehet más, mint becsületes, hazaszerető, művelt honpolgárok nevelése.*” Erre pedig mindig kész volt a katolikus iskola, hangsúlyozta a körlevél, majd „a katolikus iskolák és hitoktatás melletti valóságos védőbeszédet” a hívekhez intézett felszólítással zárta: „Órködjetek és imádkozzatok, hiszen a ti ügye-

tekről, gyermekeitek és unokáitok lelkéről, és rajtuk keresztül a haza jövőjéről van szó! ... [Ü]resek lesznek a templomok és csak a négy fal között fogják bemutatni a legszentebb áldozatot, ha iskoláinkhoz és a hitoktatáshoz nem ragaszkodtok és gyermekeitek vallás nélkül fognak felnőni. Sőt papjaitok sem lesznek... mert vallás nélkül nevelt ifjúságban hogyan támadjanak papi hivatások?” (1945–1946. 91., 93. és 97. Kiemelés részben tőlem — D. P. Vö.: *Beresztóczy M.* 1946. 1–6., 1946/33. 2.; HML VIII. 56/22. 1946. március 29-i, 56/23. 1946–47. tanévnyitó értekezletek jegyzőkönyvei; *Tömegek özönlése* 1946/37. 7.)

- ⁹⁹⁹ Az *Actio Catholica javaslatára* a Magyar Katolikus Püspöki Kar 1945. május 25-i értekezletén tárgyaltak először a *Katolikus Szülők Szövetségének* létrehozásáról, s szervezését — az iskolák védelmében — október 17-én engedélyezték, mire több egyházi iskolában megalakult. Munkatervét 1946. szeptember 6-án hagyták jóvá. A helyi szervezetek megalakítását ösztönözve Mihailovics Zsigmond, az AC országos ügyvezető igazgatója 1945. június 22-én levélben fordult a káptalani helynökökhöz. Mindszenty József az AC országos elnökeként november 12-én írt a megyéspüspököknek, Drahos János november 30-án az egyházközségek és a katolikus iskolák vezetőinek. Majd a rövidesen megalakult szervezetek elnökeihez címzett, 1946/2. számú körlevélben kifejtették: „A Szövetség nyugati mintára azért vált nálunk is szükségessé, mert az államhatalom elvette védő kezét a katolicizmus felől és az egész magyar katolicizmust ma a katolikus társadalomnak kell megóvnia. Ennek a társadalomnak két fontos bástyája van: a templom és az iskola... Ezt a két bástyát csak erőteljes társadalmi háttér tudja megvédeni. A templom társadalmi háttere az egyházközség. Az iskola körül a Szülők Szövetségnek kell ilyenként kifejőlnie” — írták, hozzátéve, hogy a szervezetnek lehetőleg túl kell lépnie az iskola határain, s a volt és leendő szülőket, a szimpatizánsok széles körét kell összegyűjtenie. A belépőtől aláírt nyilatkozatot kértek arról, hogy „kötelezettséget vállalok arra, hogy minden erőmmel szolgálni fogom a felekezeti oktatás, a kötelező hittantanítás, és ezáltal a vallásos nevelés ügyét”. A szervezést 1946 májusától terjesztették ki a nem katolikus iskolákra is. 1946. november 22-én a *Szabad Nép*, a *Fiatalok*, az *Ifjúság* cikkei elleni tiltakozásként — a hercegprímás 6020/946. számú utasításának megfelelően — elrendelték, hogy valamennyi szervezet gyűlésen elfogadott petícióval határozott hangon tiltakozzék a tankönyv-monopólium és az iskolák politizálása ellen. (PL S 11. AC 1943–48., 1627/1947. 3790/1948.; GyPL I. 1. p. Circulares, 1946. 323. és 872. sz.; KEMÖL VIII. 1.a. 25. d. az 1946. január 22-i alakuló értekezlet jegyzőkönyve; HML VIII. 56/22. 1946. március 29-i értekezlet jegyzőkönyve) 1947. február 25–27-i ülésükön a püspöki kar tagjai elégedetlenül konstatálták, hogy a lehetséges és kívánatosnak talált 5447 helyett csak 1936 szervezet működik, s azoknak is csak 30%-a bizonyult mozgósíthatónak az említett kampány során. A mulasztókat a püspöki kar szigorúan figyelmeztette, s határozott: „a Kat. SZVSZ-nek meg kell lennie minden iskolánál, mégpedig úgy, ahogy arra *Lénárd Ödön* AC-titkár irányítást ad”. Ahogy a soproni szervezet akciói kapcsán 1948-ban internált *Németh Alajos* röviden összefoglalta: a szövetségnek „az volt a célja, hogy a katolikus tömegekben tudatosítsák az egyház történelmi érdemeit, a magyar egyház jelentőségét ezeréves történelmükön át, a fiatalság keresztény irányú nevelésének rendkívüli fontosságát a nemzet, a társadalom és a szülő szempontjából...” (1991. 6. és 183.) A fakultatív hitoktatás bevezetésével és az iskolák államosításával kapcsolatos tiltakozó akciók során jelentőssé vált (s ezért a nagy-budapesti kommunista pártszervezet titkára, *Kádár János* számára is komoly gond forrásává lett) szövetség 1947-ben alakult Országos Intézőbizottságának elnökét, dr. *Tóth Miklóst* 1948 májusában letartóztatták (s az internálásból csak egy év múlva szabadult). Júliusban perbe fogták (az időben Rómába távozott) *Mihailovics Zsigmondot*, az AC országos igazgatóját és az itthon lefogott *Lénárd Ödönt*, az AC kulturális titkárát is. Az utóbb 18 és fél évet raboskodott piarista szerzetes az utolsó szó jogán is hangsúlyozta: iskoláikat védve „az egyház egyik fő ütőerét” védték; s hogy az AC vezetőit addig csak a náci Németországban ítélték el „egyházi főhatóságának intenciói szerint végzett hivatali munkájáért”. (ÁBTL V-700/57.; *Beke M. szerk.*, 1996. 41., 55., 160., 174–175., 183. és

338.; *Új fejezet* 1946/29. 8.; *Beresztóczy M.* 1946/41. 1.; *Egyház, szülők, iskolák* 1946/41. 1.; *A Szülők Szövetségének hírei* rovat anyagai *A Szív újság* 1946–47. évi számaiban.; *Becker V.* 1947/1. 5–8.; *Hány iskolát* 1948/21. 4.; *Magyar Katolikus Almanach* II. 1988. 249–250.; *Mindszenty J.* 1989. 128., 1945–46. 138–141.; *Gergely J.*, 1985. 53.; *Kovács É. – Pócze G.* 1988. 9–42.; *Mészáros I.* 1989. 44–46., 2000. 291–298.; *Seres F.* 1993. 94.; *Gianone A.* 2001. 165–168.; *Balogh M.* 2002. 157. és 167–182.; *Izsák L. – Kun M.* 1994. 187.; *Szakács S. – Zinner T.* 1997. 388–389.; *Tomka F.* 2005. 61–63.) Emlékiratában *Mindszenty József* is megemlítette: „Jól esett, hogy Ravasz püspök értékelte a Katolikus Szülők Szövetségének tevékenységét.” (1989. 125–126.)

¹⁰⁰⁰ A Bányai Egyházkerület 1946. szeptember 12-i ülésén püspöki beszámolójában az evangélikus *Ordass Lajos* is hasonlóan fogalmazott: „Egyházunk minden időben Istentől parancsolt feladatának tekintette oktató és nevelő munkáját. Mindannyian tudjuk, hogy a közelmúltban mennyire a támadások középpontjába kerültek a felekezeti iskolák. Olyannyira, hogy létük és megmaradásuk felett aggódunk. Ha maga a kormányzat ismételtlen ki is jelentette, hogy az egyház iskoláihoz hozzányúlni nem szándékozik, mégis pártok és azok szószólói: a napilapok oly heves ostromot indítottak ellenük, hogy a közvélemény már erősen bizonytalankodott. Iskoláink megtartásáért mindenképpen sikraszálltunk. A jövőben is meg kell tennünk a fennmaradásuk érdekében mindent.” (1982. 119–120. vö: *Egyház és iskola. Deklaráció.* EOL OLSZ 6. A. 1947.) Mivel álláspontja mellett *Ordass Lajos* még 1948. május–júniusában — a rangidős püspök *Kapi Béla* „betegszabadságra” távozása, szerepe átvétele után — is kitartott (1982. 177–179.), szeptember 8-án letartóztatták (*Radvánszky Albert* egyetemes főfelügyelővel, *Vargha Sándor* egyetemes főtitkárral együtt), s koholt vádak alapján „az Uzsorabírótság Különtanácsa” kétévi fegyházra s ötévi hivatalvesztésre ítélte. (Erről, s a kikényszerített megállapodás előkészületeiről, tartalmáról, lásd pl.: *MOL M-KS-276. f. 65/364. 6-8. 37-73., 65/352. 1300/1948, 67/214. 39-41. 116-122., 68/105. 1-8.; az evangélikus püspökök* 1948. június 4. körlevele EOL MEE TBI 29. cs. 17-7/II/1948.; *Kapi B. – Ordass L.* 1948.; *Ordass L.* 1982. 186–187.; *Kapi B.* 2004. 628–631., valamint *Fabiny T.* 1987. 150–153., 2002. 42–53.; *Kovács É. – Pócze G.* 1988. 8., 13–14., 25–26.; *Mirák K.* 1995/1. 16–19.; *Mirák K. szerk.* 1995. 226–229.; *Böröcz E.* 1998/3–4. 3., 7. 2., 8–9. 4., 1999/2–3. 2.; *Szakács S. – Zinner T.* 1997. 422–24.; *Balogh M. – Gergely J.* 1996. 111–119.; *Gergely J.* 2004. 237–245.)

¹⁰⁰¹ *Isten szava a nevelőkhöz* 1948. 23. — Az 1947. április 21-i „csendes napon” *Muraközy Gyula* kifejtette: az 1929–1940 között született nemzedékre „egy összeomló világ törmelékei zuhantak rá”, „lelkileg rettentő terheléssel született, megsebesített fiatal sereg. Pedig minden világnézet, sőt párt megegyezik abban, hogy ettől a seregtől várja végső győzelmét... hogy amit ma álmodik, azt holnap ez a hajnali sereg megvalósítja. Minden ellentétes világnézet a gyermekek lelkében csatázik: az iskolák tantervében, módszerében, tankönyvében; pedig ez a diáksereg nagyon szegény, nincs kitaposott útja sem, a hagyományoktól elszakadt. ... És itt érünk a nevelés [az előadásban elsőként taglalt családdal együtt — D. P.] harmadik tényezőjéhez, a nevelőhöz. ... A nevelő ma jobban érzi saját eszközei elégtelenségét, mint bármely más időben. ... A parancs az, hogy az ifjúnak Krisztust kell megmutatnia, Krisztus a minta, Krisztus az ideál. A nevelés valójában az ő ábrázatára való átformálás, hogy »hasonlóvá legyünk Őhozzá«”. (14–15. Kiemelés részben tőlem — D. P. Vö.: *Fürj Z.* 1990/2. 122.) Az ily módon instruált nagykörösi tanárok az 1947. áprilisi, ill. júniusi szülői értekezleteken hívták fel a szülők figyelmét az intézet „gyakorlóiskolájának sajatos kérdéseire”. (*Váczy F. szerk.*, 1946/47. 3. és 6.)

¹⁰⁰² *Ravasz László* — visszaemlékezései szerint — a miniszternek kifejtette: „A nemzet nagy része fel van háborodva vagy aggódik, hogy egy vallás- és istenellenes közoktatás ránk erőszakolásának első lépése” ez. „Nemsokára a dunamelléki és tiszántúli egyházkerületi tanács meghozta a maga tiltakozó határozatát, állást foglalt ellene az ORLE és a Presbiteri Szövetség, s az *Új Ember* c. katolikus lapban megjelent cikkem (interjú) azt is megmutatta, hogy a kérdésben az ösz-

szes keresztyén egyházak egyező felfogást vallanak.” (Ravasz L. 1992. 324–329. és 1947/9. 5.; *Dancsné szerk.* 1979. 597.) A katolikus püspöki kar 1947. március 27-i értekezletén is felmerült, hogy „a velünk a most szőnyegen lévő kérdésekben teljesen egyetértő protestáns vezetőket Öminenciája [Mindszenty József] hívja egybe, hogy egységes állásfoglalásukat a nagy fontosságú öt pontra nézve: 1. fakultatív hitoktatás, 2. tankönyvek, 3. felekezeti iskolák, 4. iskolaszékek, 5. az egyház anyagi ügyei... együttesen leszögezzük”. Bár a közös deklaráció gondolatát végül is elvetették (Beke M. szerk. 1996. 209.), a hercegprímás — memoárjában — örömmel konstataulta, hogy Ravasz Lászlóval „teljesen közös véleményen voltunk és a meghatározottabbban visszautasítottuk mindketten a kommunista kultúrpolitikai törekvéseket. Tárgyaltunk a védekezés módzatairól és elhatároztuk, hogy bátorítjuk és támogatjuk a nemzeti érzésű politikusokat.” (Mindszenty J. 1989. 125.) — *Mindkét egyházfőnek gondja volt* azonban néhány — az egyházához tartozó — kiskgazdapárti politikussal. Bereczky Albert parlamenti képviselő, református lelkész „Politika és lelkiismereti szabadság” című előadásában felvetette: „De ha Magyarországon csak egy olyan család is van, amelynek lelkiismerete tiltakozik az ellen, hogy az ő gyermekét hittanra tanítsák, van-e jogunk többségi alapon azt mondani, hogy erre kötelezzük őt? Szerintem nincs. ... [A]ki nem akarja hittanra járatni gyermekét, annak lelkiismereti szabadságát tisztelni kell, még ha egyetlen ember is az” — hangsúlyozta a leendő püspök. (*Dancsné szerk.* 1979. 575.) A fakultatív hitoktatás ötletét — szovjet nyomásra, taktikai megfontolásból (hivatásos pap/lelkész politikustársaival konzultálva) felvető — Nagy Ferenc miniszterelnök, a Kálvin téri gyülekezet főgondnoka is úgy vélte, hogy „igazi demokráciában nincs helye annak, hogy törvénnyel kényszerítsük a gyermekekre a vallásoktatást. ... [T]isztán demokratikus felfogásom diktálta a fakultatív hitoktatás melletti állásfoglalásomat. Ebben a kérdésben azonban, sajnos, szembekerültem az egyházakkal.” (*Nagy F.* 1. 390–397.; 2. 1990. 111–113.; *Csicsery-Rónay I.* – *Cserenyey G.* – *Palasik M. szerk.*, 1998. 149–170.; *Izsák L.* – *Kun M. szerk.*, 1994. 159–160., 167., 194.; *Dancsné szerk.* 1979. 571–597.; *A hitoktatásról* 1947/24. 1–2.; *Gyermekeink hitéért...*! 1947/25. 1.; *Hitvallásos iskola* 1947/13. 4.; *Megindult a tiltakozások áradata* 1947/14. 3.; *Amerre az út vezet* 1947/17. 1.; *A budapesti reformátusok* 1947/21. 8.; *Ortutay Gy.* 1965. 398. Lásd továbbá: *Balogh S.* 1973/4. 906–939.; *Orbán S.* 1962. 112.; *Vida I.* 1976. 266–268.; *Kovács É.* – *Pöcze G.* 1988. 21–26.; *Mészáros I.* 1989. 66–89., 2002/3. 121–123.) Katolikus részről — a miniszterelnökkel előzetesen megegyezett két papot — *Balogh István* államtitkár és *Varga Béla* nemzetgyűlési elnököt „figyelmeztették”, előbbit (nem publikusan) még fel is függesztették, s egy „az egyház törvényeinek betartására” vonatkozó nyilatkozat tételére kényszerítették. (Beke M. szerk., 1996. 210., 215. és 220–221.) A fakultatív hitoktatás kezdeményezését — a formálisan kiskgazda, titkos kommunista — Ortutay Gyulának tulajdonítják: *Balogh M.* – *Gergely J.* 1993. 263.; *Mészáros I.* 1992. 20–21., 2000. 288., 2002/3. 122., 2004. 6–7.; *Szabó Cs. szerk.*, 2000. 27.; *Kovács É.* 2003/3–4. 272.

¹⁰⁰³ Az egyházkerületi püspökök bizalmas körlevelét idézi: *Kormos L.* 1995. 626.

¹⁰⁰⁴ Az 1946. december 31-i tanári értekezlet jegyzőkönyvében a következőképpen rögzítették az épület visszaköltözés előtti állapotát: „csak két év és 25 nap múlva jöhettünk vissza. ... Szerencse a szerencsétlenségben, hogy lényeges alkotóelemeiben különösebb kár nem érte... a nyugati rész, a zeneterem és az alatta lévő földszinti egyháztanácsterem kivételével. Ezekben olyan természetű átalakítások és beépítések történtek, amelyek iskolai célokra alkalmatlanná tették azokat, teljes helyreállításuk pedig anyagi erőnket felülmúló összeget kívánt volna. Ehhez járult... hogy a zenetermet és tetőzetét bombatalálat érte, ami szerencsére nem robbant, s így a tetőzet és a mennyezet átalakításán kívül nagyobb kárt nem okozott. ... Ugyancsak anyagi okokból le kellett mondanunk az épület északi végén lévő emeleti terem helyreállításáról is... Ezekon kívül az épület falai mindenütt kisebb-nagyobb rongálást szenvedtek: az ablakkereteknek több mint a fele hiányzott, az ablaküveg még nagyobb mértékben; kályha csak az igazgatói szobában és a tanári teremben maradt meg, minden más helyiségből hiányzott; a vízvezeték és minden WC

tönkrement; a villanyvezetékek több helyen megrongálódott... a lámpák mind elpusztultak. Egyetlen ajtón sem volt kilincs és zár; az ajtók megmaradtak ugyan, de a legtöbb sérülést szenvedett, leginkább a záruk körül, annak jeléül, hogy azokat erőszakosan tépték ki. Az épület minden helyiségében, minden részében (falak, ajtók, padlózat)... hihetetlen mértékben el volt szennyezve, piszokkal és élösdiekkel (poloska, tetvek) elborítva” — olvashatjuk az igazgatói beszámolóban. Váczy Ferenc a továbbiakban szólt arról az áldozatos munkáról is, mellyel 1946. augusztus 20. és október 25. között Csikai Pál, Nánási Miklós, Simon László és Seri András tanárok irányításával szakemberek s a növendékek használható állapotba hozták az intézményt. A teljesen elvesztett könyvtárat Neményi Imre nyugalmazott VKM-államtitkár hagyatékával és új vásárlásokkal igyekeztek pótolni. (PML NKO VIII. 53-a. 1. d.)

¹⁰⁰⁵ Központi állami iniciatívára, Váczy Ferenc előterjesztése nyomán, 1946. november 14-én és 1947. február 3-án tárgyalt a nagykörösi képző tantestülete az ifjúsági önkormányzat tervezetéről. Határozatában kimondta: „különös örömeire szolgál, hogy az ifjúsági önkormányzat létesítésére a régi református kollégiumok tisztas hagyományait felújítva alkalmat adódik, tekintettel arra is, hogy a főigazgatói látogatás kérdőpontjai... ezt szorgalmazni is látszanak”. (PML NKO VIII. 53. a. 1. d.) 1947. június 14-én a nagykörösi Apáczai Csere János Népi Kollégium igazgatójával az együttműködés módozatairól tárgyaltak. Váczy Ferenc „örömmel állapította meg, hogy az előadóval mindenben egyetért. Egy kijelentésével azonban, amellyel a régi internátusokat »etető intézeteknek« nevezte, nem érthet egyet... [S]ok olyan internátus volt már, a régi időben is, amelyek az értelmi és erkölcsi nevelésre különös gondot fordítottak. Utal a külföldi és hazai protestáns kollégiumok internátusaira, amelyekben olyan nevelési problémák megoldásával találkozunk (pl. ifjúsági önkormányzat), amelyek ma is időszerűek.” Juhász Béla arra hívta fel a figyelmet, hogy „a kollégiumi és iskolai nevelés iránya nem teljesen azonos ez idő szerint. Arra van szükség, hogy elsősorban a kollégium igazodjék az anyaiskola nevelési szelleméhez, de csaknem ugyanolyan mértékben szükség van arra is, hogy az anyaiskola megismerje a kollégiumi nevelés szellemét, s amennyire lehet, elősegítse a nevelés sikeréhez elengedhetetlen egyöntetűség kialakulását.” (PML NKO VIII. 53. b. 341/1947.)

¹⁰⁰⁶ Vö.: Ravasz L. 1941. 8–21.

¹⁰⁰⁷ RL A/1/b. 3045/1945. (Kiemelés tőlem — D. P.) Vö.: Seri A. 1986–87. 46.; Kormos L. 1995. 645. — Álláspontjukat a város felé is demonstrálták: a Nagykörös Népe tudósítása szerint az 1946. március 14-i, „magas színvonalú ünnepélyt” „Váczy Ferenc igazgató nyitotta meg, aki beszédében az iskola demokratikus célkitűzéseit ismertette”. (A Református Tanítóképző és Liceum 1945. 3.) — Arról, hogy magánemberként vajon milyen várakozásokkal tekintettek a „demokratizálási folyamatra”, kevés információval rendelkezünk. Kollégájuk, az akkor már nyugdíjba vonult Molnár Oszkár tanítóképző intézeti igazgató, c. főigazgató ránk maradt 1944–1945. évi feljegyzéseiből tudjuk: akadtak a képzős tanárok körében, akik középosztálybeli státuszukat féltették a nagy átalakulástól. A földreform s egyéb intézkedések nyomán jegyezte naplójába: „Az új rendeletekkel megkezdte az ideiglenes kormány társadalmunk egy nevezőre hozását. ... Az így kialakítandó életforma a legszűkebb néprétegek szemében természetesen nagyon kíváncsú. Kérdés, hogy minekünk, akik eddig a középosztályba tartozóknak hittük magunkat, mit hoz az újszerű állami élet és társadalmi berendezkedés? Ezért nemcsak tartózkodással, de aggodalommal fordulunk a jövő felé.” (Molnár O. 1944–45. 70. Vö.: Molnár O. 1945. 40–41.)

¹⁰⁰⁸ Márton B. 1945/16. 1–2.

¹⁰⁰⁹ A Nemzeti Parasztpárt 1945/17. 1–2.

¹⁰¹⁰ Teleki Géza a Köznevelés első számának vezércikkében vázolta — Juhász Béla számára bizonyára rokonszenves — elképzelését: „Újjáépítést vár ma mindenki. A művelődés terén is. ... A művelődés nem új ház, csak fejleszthető, növelhető és gondolható. Házat bármikor tudunk építeni. Almafát nem. Utóbbit gondolhatjuk, hogy helyesen nőjön, gyümölcsöt teremjen, de az évszakhoz és a fejlődéshez van kötve. Az alapot azonban, a talajt meg kell munkálnunk. Ez a talaj

a magyar társadalom és annak belső élete. Ez a talaj kimerült és fel kell frissíteni. Mivel? Néhány »reformmal«? »Gyökeres reformmal«? Ezt sokszor halljuk. De nem elég hallani. A dolgokban hinni kell. *Hinni abban, hogy művelődésünk kialakításához van műveltségünk és akaratunk.* Művelődésünk alakításának legfőbb feltétele: *legyen magyar és legyen az egész nemzeté.* Nem egyéneké és osztályoké, mert ebből csak hatalomra éhes politikai condottierik húznak hasznát a nép kárára. *Osztályharcból nem lesz magyar művelődés, de nem is lesz demokratikus Magyarország.* A magyar művelődés alapja az, hogy egyforma részese kell legyen a nemzetnek minden tagja” — fejtegette a miniszter, majd így folytatta: „Törekedjünk mindig és mindenhol egész emberek lenni, általános műveltségűek, de tudással és munkával megalapozva. Ezt a szellemet vigyük be köznevelésünkbe, de tudnunk kell azt is, hogy mindenkinek csak annyi adható, mint amennyi az erkölcsi teherbíró képessége. Kevesebbet adni véték, többet adni bűn. Mert semmi sem rosszabb, mint félművelt társadalmat nevelni” — fejtegette Teleki Géza, *Isten áldását kérve munkájához.* (Teleki G. 1945/1. 1–2. Kiemelés tőlem — D. P.) Szövege is tükrözi, amit miniszter úr az ideiglenes kormány távozásakor mondott: „Én... tulajdonképpen, hogy őszinte legyek, részleteiben nem is tudom megmondani, mit is akartam? — aki túlságosan magabiztosan akar valamit, az erőszakosan is kész változtatni, ha másképp nem megy, csak *produktáljon!* Így még a rombolástól sem riad vissza!... Egyetlen célom volt: az, hogy a magyar nép gerince ne törjön ketté”. (Teleki Géza távozásakor 1945/10. 5. Vö.: Horváth M. 1975. 13–29.; Mann M. 2005. 119–121.

¹⁰¹¹ *A Polgári Demokrata* 1945/18. 2. (Kiemelés tőlem — D. P.)

¹⁰¹² *A polgári gondolat ünneplése* 1945. 1. (Kiemelés tőlem — D. P.) Vö.: Balogh S. – Izsák L. szerk. 1977. 191–198. és 293–296.

¹⁰¹³ *Juhász B.* 1945/6. 3–5. (Kiemelés részben tőlem — D. P.) — Összevetésül felidézzük, hogy Somos Lajos, az egri érseki tanítóképző jeles pedagógusként országosan ismert igazgatója, a tantestület 1946. március 29-i értekezletén összegezte „*az átalakulás nevelésügyi feladatait*”: „Korszakok letünése és új világ születése a dolgok természete szerint lökészerű elmozdulásokkal... a régi és új világ erőinek elkeseredett harca közben történik. A részletek és finomságok jelentősége elvész ilyenkor, de az egyén jogai is elhalványodnak a közösség érdekeinek roppant mérközése mellett. ... Ha a közösség és a végső nagy cél úgy kívánják, fel kell áldoznunk egyéni szempontjainkat és félretenni pillanatnyi érdekeinket. Csak így lehetünk építő és alkotó munkásai a kornak, amely születőben és kibontakozóban van. Ha a nemzet jövője, gyermekeink szebb élete úgy kívánják, hogy életünk áldozat legyen csupán, akkor is vállalnunk kell a ránk eső munkát és terheket, jogunk van azonban megvizsgálni, hogy mindaz, ami velünk, ellenünk és felhasználásunkkal történik, valóban a közösség érdekében van-e, és hogy az eszközök és módok, amelyeket a megvalósítás szolgálatába állítanak, valóban a célba vezetnek-e. ... Nekünk, nevelőknek, mindenekelőtt azt a viszonyt kell megvizsgálnunk, amely az új magyar állam eszmei berendezkedéséhez köt. *Örömmel állapíthatjuk meg, hogy fiatal köztársaságunk törvénybe iktatta az alapvető emberi jogokat, a vallás- és szólásszabadságot, a munka és a tulajdon jogát.* Ezeknek az emberi jogoknak a biztosítása megadja a lehetőségét annak, hogy az ember mint személyiség öntörvényei szerint, a természetes és vallásos erkölcs kereteiben szabadon kibontakozzék, és emberi méltóságához, továbbá közéleti szerepéhez méltó módon élhessen. *Nevelésünknek, tehát teljes erővel támogatnia kell demokráciánkat. Őszintén... fáradoznunk kell azon, hogy a szabadság és emberiség eszméi minél tökéletesebben beleivódjanak az új nemzedék lelkébe.* ... A szabadság elvét ki kell emelnünk jelszói szerepéből; életgyakorlatunk komoly, megrendítő élményévé tegyük, amely szinte eleve rendeléssel megszabja másokhoz való viszonyunkat, s megóv attól, hogy életformánk alakításában hol jobbra, hol balra, hol nyugatra, hol keletre keressünk biztosítékokat. A szabad ember és a szabad nemzet belső, egyéni törvényei szerint kíván élni, mert ráeszmélt, hogy élete csak ebben az esetben lehet teljes értékű. ... A szabadságra nevelés... több mint az eszme üres hangoztatása vagy a szabadságért folyó harcok...

bármilyen lelkes méltatása. ... *[A] szabadsághoz... a nemzeti és egyéni önismereten, énünk, belső törvényeink megismerésén át vezet az út. ...* A helyesen értelmezett szabadság vezet el a tiszta demokráciához, amelyben jogok és köteleességek kellő arányban vannak. *Sajnos a demokrácia is jelszó lett, mint a szabadság...* A demokrácia nevében állítanak félre embereket, s igényelnek egyesek olyan hatalmat maguknak, amelyek nem illetnék... félő, hogy teljesen kompromittálni fogják a közvélemény előtt. ... Iskolánk egyik legfontosabb feladata, hogy a demokratikus életrendet a maga tisztaságában megismertesse és kedvelté tegye. Ennek érdekében ne csak a mindennapi kérdések, a történelmi, a közgazdasági és társadalmi ismeretek óráit hasznosítsuk jól, hanem az intézeti nevelés olyan alkalmait is, amelyek kitűnő lehetőséget adnak a demokrácia egyik lényeges elemének, az önkormányzati elvnek érvényesítéséhez. Főként az ifjúsági egyesületek és az osztályok belső életének demokratikus megszervezése adnak erre bő lehetőséget. ... Átalakuló korunk nagy nevelési feladatai közé tartozik az *emberiség eszméinek és életelveinek elhintése a lelkek mélyén*. A háború és a nyomorúság oly mértékben eldurvítja az embert, hogy szinte állati vonásokat és tulajdonságokat vesz fel... A végzet és a pusztulás útja ez bármely nemzet életében, a miénkben is. Ezt az utat feltartóztatni [Sic!], a végzet beteljesedését megakadályozni csak egy módunk van: *megnemesíteni az embert, visszatérni az igazság, szépség és szentség örök emberi eszméihez*, a keresztény humanitáshoz. Valójában a kultúra megmentéséről van szó... a történelem folyamán nem volt még az emberiség akkora veszélyben, mint ma. ... Művelődésünk tragikus fordulatának egyik fő oka az, hogy az *igazság* értékét és az *erkölcs normáját* az én, illetve szűkebb emberi társulások (párt, felekezet, népcsoport) érdekeihez szabják. Ezért nem lehet igazi megértés, együttműködés sem egyének, sem pártok, sem népcsoportok között. Nincs eszmei magaslat, amelyre felemelkedve át lehetne hidalni az ellentétet és viszaszaporítani a pártérdeket... az egyének, pártok és népek egymáshoz való viszonyát a *képmutatás, az őszinteség teljes hiánya* jellemzi. ... A lelki kultúra hanyatlásának... szükségszerű következménye az, hogy a *kultúrember és kultúrértékek* megbecsülése a legkisebbre csökkent, sőt bizonyos körökben egyenesen ellenséges hangulat támadt velük szemben. A *közmebecsülésnek és közhangulatnak ez a változása különösen az iskola és az egyház irányában... figyelhető meg*. Ez a két intézmény ugyanis az, amelyik a lelki kultúrának legsajátabb képviselője, hirdetője, magvetője és melegágya. ... Mindezekhez járul a jelenben az iskolai műveltség és szakképzettség mellőzése olyan állások betöltésénél, amelyekben pedig mindkettőre égetően szükség volna. Nem csoda, ha ezek láttán, és a nevelő rend méltánytalan helyzetében vergődve, *pesszimizmus, a nevelői hivatástudat megrendülése* észlelhető széles körökben. De a *tanulóifjúság művelődési vágyát is zavarja az a tapasztalat, hogy az életben való elhelyezkedés sokkal inkább politikai, mint iskolai neveltség alapján valósul meg*. ... A lelki kultúra válságának másik sajátos megnyilvánulási területe az az ellenséges és rosszindulatú hang, amely népgyűléseken, utcai falragaszokon az *Egyházzal és annak nevelőmunkájával szemben* lépéten-nyomon megnyilvánul. ... [P]ozitív követelésekkel is jelentkezik az a tábor, amelyik a lelki, sajátosan vallásos kultúra ellen fordult. Ezek a követelések egyrészt az iskolák államosítására, másrészt a kötelező hitoktatás megszüntetésére, illetve az erkölcsi nevelés és oktatás laicizálására irányulnak. ... *Kivezető utat az emberiség megnemesedése; állati ösztöneink megfékezése, az emberi szabadságjogok tiszteltben tartása, az igazság, a szépség, jószág és szentség eszméihez való visszatérés, vagyis az Evangélium mutat*. ... Ezt tudván, *fel kell emelnünk szavunkat az Evangélium védelmében; iskolában és iskolán kívül hirdetni az emberi jogokat, a szabadságot, az egyenlőséget, az igazság, a testvériség, jószág és szeretet krisztusi eszméit*. Meg kell mentenünk, újjá kell építenünk a lelki kultúrát; meg kell erősítenünk a nevelői hivatástudatot. Vissza kell szerezniük magunknak és magyar testvéreinknek a bizakodás, reménykedés és önmegbecsülés isteni ajándékát. Össze kell fognunk és forrnunk ebben a munkában, egyrészt *tanulóifjúságunkkal*, másrészt a *szülőkkel a Szülők Szövetsége keretében*, s így megpróbálni *eleget tenni annak a feladatnak, amelyet a magyar béke és a magyar jövő előkészítése a nevelés terén tőlük elvár*” — fejegette, Juhász Béla

gondolatmenetével több, fontos ponton érintkezve, ám — a köztársasági államforma deklarálása, az egyházi iskolák elleni aktuális sajtótámadások hatására (s az azokra reagáló 1946. április 17-i érseki, május 4-i püspökkari, május 8-i KTF-körlevelek, valamint a Katolikus Szülők Szövetsége kalocsai zászlóbontó nagygyűlésén elhangzott Mindszenty-beszéd gondolatait némiképp megelőlegezve) — eltérő hangsúlyokkal *Somos Lajos*. (HML VIII. 56/22. 1946. március 29. Kiemelés részben tőlem — D. P. Vö.: 56/23. 1946. október 30., 56/42. 389 és 435/1945–46., valamint *Mindszenty J.* 1945–1946. 91–97. és 138–141.; Kovács É. – Pócze G. 1988. 13–14.)

- ¹⁰¹⁴ E megfogalmazásában *Juhász Bélát* bizonyára mestere iránti elfoglultsága s a tanítóképzős tanárok, pedagógusok között meglehetősen elterjedt vélekedés vezette. Plasztikusan jelent meg ez például 1936 januárjában, amikor a TITOE nevében *Padányi-Frank Antal és Mesterházy Jenő* köszöntötték Imre Sándort egyetemi működése 30. évfordulóján: kiemelték a nemzetnevelés fogalmának elterjesztéséért tett erőfeszítéseit, a tanítóképzős tanárookra az Apponyi Kollégiumban gyakorolt hatását s a velük azóta is fenntartott szoros kapcsolatait. (RL C/39. 33. cs. 61–62.) Az 1944. február 21-i tagértekezleten — Imre Sándornak a népoktatási törvény 75. évfordulója alkalmából tartott előadása után — *Mesterházy Jenő* főtitkár Juhász Bélához hasonlóan fogalmazott: „tiszteleti tagunk Imre Sándor, a legnagyobb magyar nevelési elmélkedő”. (*Februári* 1944/4. 115.) A professzor és a tanítóképzős tanárok közötti — a líceum megítélésével kapcsolatos komoly nézeteltérésük ellenére is (*Imre S.* 1939/2.) — szoros kapcsolat jeleként, *Imre Sándor első temetésén, 1945. március 14-én, a TITOE elnöke és főtitkára is búcsúbeszédet mondott, az egyesület és a volt tanítványok nevében*. Mielőtt a jeles pedagógust ideiglenes nyughelyére helyezték „a lakásához közel eső telkek egyikén”, az egykori Pedagógiumban rendezett gyásznapnságon „Ravasz László méltatta a nagy pedagógusnak, a hazáját olyan forrón szerető férfiúnak és a legemberségesebb embernek a jelentőségét. ... A vesztésünk nagyságát ezután a megemlékezés után csak fokozottabban éreztük, mert ezekben a válságos és nehéz időkben különösen szükségünk lett volna erre a haladó szellemű, bölcs és minden pártokon felülemelkedő, a nemzetnevelés fogalmát megteremtő és útját megmutató, gránit jellemű férfira” — olvashatjuk a TITOE főtitkárának utolsó jelentésében, aki a temetésen kartársai nevében deklarálta: „fogadjuk, hogy nevelői munkánkat az Ő szellemében folytatjuk. Tudatos cselekvésre neveljük a magyar ifjúságot és az eddiginél nagyobb felelősségérzetre. Mert egy jobb, különb ifjúságra lesz szükségünk, mely velünk együtt megfeszített erővel segíti a feltámadás felé sokat szenvedett nemzetünket.” (ELTE TÓFK M. J. VI. 4. és E. I. 9.; *Molnár O.* 1945. 2/b. Kiemelés Tőlem — D. P.) *Váradi József* alelnök ehhez — a „Köznevelés” 1–2. számában megjelent — nekrológjában hozzátette: Imre Sándor Széchenyi István nevelésre vonatkozó nézetei autentikus folytatójaként, „A nevelés sorsa és a szocializmus”, a „Nemzetnevelés” s „A neveléstudomány magyar feladatai” szerzőjeként „köznevelésünk mindenoldalú iránymutatója” lehetett, olyan valaki, akinek még *Ady Endre* is „a nagy tanítónak és nemes barátnak” ajánlással küldte el „Kín és dac” című versét; s aki *érdemes arra, hogy „kövessük iránymutatásait”*. (*Váradi J.* 1945/1–2. 5–6. Vö.: *Frank A.* 1914/16. 12–13.; *Quint* 1942. 149–150.; *Fekete J.* 1926/19–20. 9.) A pedagógus-szakszervezet folyóiratában, az *Embernevelésben* Imre Sándor életművéről három, egyaránt nagyrabecsülő, de lényegében kétféle interpretációt olvashattak az akkor induló lap olvasói. *Tettemanti Béla* a „világnézet és nevelés” összefüggéseit, az új művelődéspolitikára számára megfelelő művelődésfilozófia sajátosságait elemezve leszögezte: „A tudományos magyar nevelésügyi közvélemény s velük együtt a gyakorlati iskolai nevelők nagy része — e sorok írója is — azt a meggyőződést vallja, hogy az egyetlen sajátosan magyar művelődéstudományi rendszer-vázlat, amely a nemrég elhunyt Imre Sándor műveiben kapott formát, a demokratikus világnézet követelményeinek minden tekintetben megfelel. Imre Sándor művelődésfilozófiai rendszere általában a »nemzetnevelés« neve alatt ismeretes. Tekintsünk el most attól, hogy ezt, a rendszer legbensőbb lényegét megjelölő elnevezést különösen az utóbbi huszonöt esztendő alatt sokan és sokszor tudatosan félrevezető jelszóvá torzították, s idézzük emlékezetünkbe eredeti jelentését.

Imre Sándor nevelésmélete kifejezetten szociális irányú: abból a tételtől indul ki, hogy a nevelés mindig a közösségből ered és mindenkor valamilyen közösségben jelentkezik, és mindig arra hat vissza. Az a közösségforma pedig, amelyben a nevelés megvalósul, amelyben lefolyik, amelyet tevékenysége által alakít, a nemzet. ... Ez a fogalom biztosítja egyrészt a kollektív humanizmus és nacionalizmus, másrészt pedig a társadalomelméleti kollektívizmus és individualizmus magasabb egységben meglátott szintézisét. Az a nevelésügyi szemlélet ugyanis, amely minden nevelői tevékenységet a helyesen értelmezett nemzet szolgálatába állít, a nemzetet keresztül az egész emberiséget szolgálja” — s így alkalmas lehet, arra, hogy a *demokratikus magyar nevelésügy* meghatározója lehessen, írta Tettemanti Béla (nem sejtve, hogy néhány év múlva már a „nevelés szocialista fogalma” apostolaként leckézteti majd Faragó Lászlót és Kiss Árpádot). Az *Embernevelés* főszerkesztője, Kemény Gábor nekrológiájában a múlt értékes, de nem feltétlenül követhető hagyományába utalta Imre Sándor örökségét. Végzetserűséget látott abban, hogy a jeles professzor, aki mindig „azzal az érzéssel küzdött, hogy nem tud célkitűzéseinek gyakorlati megvalósításához eljutni, mindig csak megközelíti az ígért földjét, de sohasem lép(hetett) annak élő rögére”. „Elméleti ember volt, logikus, puritán és nagyon érzékeny” — írta róla a megemlékező, hangsúlyozva, hogy „Imre Sándor más csak a múltban látta... az eszményi korszakot. A közeljövő mutatja meg, mit fogunk meglátni mi, akik még itt maradtunk. Imre puritán alakja minden alkotó igyekezetével és tragikus erőfeszítésével élni fog emlékezetünkben.” (Tettemanti B. 1945/3–4. 90., 1949/19. 533–534. Kiemelés tőlem — D. P. Kemény G. 1945/1–2. 69–70.) S bár a folyóirat 1946/1–2. számában Vajda László lándzsát tört „az embernevelés és nemzetnevelés” összeegyeztethetősége mellett, a tűnődő megfogalmazással élő kommunista főszerkesztő, Kemény Gábor — aki ekkor még aligha sejtette, hogy (talán szerencséjére?) ő sem léphet majd be az általa elképzelt ígért földjére — jól gondolta, hogy a nemzetnevelés koncepciójának aligha lehet perspektívája a közeljövő magyar kultúrpolitikájában. Golnhofer Erzsébet pontos megfogalmazása szerint, a koncepció (Barankay Lajos próbálkozásai ellenére) lekerült a napirendről, „hiszen 1947 őszén felerősödtek a kommunista törekvések, a demokrácia egyre inkább szovjet típusú szocializmust, szovjet mintára alakuló népi demokráciát takart az MKP politikájában. 1946/47-ben a demokrácia pedagógiáját egyre inkább a különböző lélektani és szociológiai alapozású pedagógiai irányzatokkal azonosították, a nemzetnevelési koncepció háttérbe szorult. Nem bírálták, de főképpen a múlttal való kapcsolattartást, a műlteremtést szolgálta, legtöbbször már csak a hivatkozás szintjén.” (Vajda L. 1946/1–2. 40–44.; Barankay L. 1947/7–8. 366–369.; Golnhofer E. 2004. 69. ill. 65–70. Az életmű megítéléséhez lásd továbbá pl.: Imre S. 1904., 1909., 1912., 1935., 1939/2., 1942.; Láng M. 1898/8. 113–115.; Kornis Gy. 1942. 26–29.; Finácz E. 2000. 108., 134–135. és 142–143.; Márai S. 1942. 45–50.; Kemény G. 1945/c. 46.; Heksch Á. 1969. 33–47., 75–187., 272–289.; Köte S. 1975. 214–236.; Pukánszky B. – Németh A. 1994. 531–534.; Ballér E. 1996. 69–74.; Ronkoviczné F. E. 1999. 112–125.; Kékes-Szabó M. – Pukánszky B. 2001. 355–360.; Németh A. 2005. 360–361.)

¹⁰¹⁵ Mestere, Imre Sándor az OKT alelnökeként, 1943 végén így vázolta „a háború utánra való előkészület feladatait”: „a legfontosabb... az előre gondolható külső-belső bonyodalmak nevelésügyi következményeire való felkészülés. Csakhogy... nem tudjuk: miben állanak, hogyan jelentkeznek majd. ... [S]zámot kell vetnünk az elgondolható eshetőségekkel. ... [V]együk számba a közöttünk, hazánkban nyilatkozó nevelésügyi törekvéseket, a körülöttünk felismerhetőket is, vizsgáljuk meg a különféle szellemi áramlatok művelődési vagy éppen nevelésügyi jelentőségét (pl. a »népi« irány, a földművesek és a munkások különféle mozgalmi); számba kell vennünk a társadalmi átalakulás látható jeleit, a politikai irodalom és a szépirodalom befolyását, a háborús életnek a lelkekre tett alakító hatását, különösen pedig hazánk és nemzetünk helyzetét, benne külön-külön a magyarságét és a nemzetiségek valamennyi rétegéét, a világnézeti különbségeket, mindent, ami a jövő szempontjából jelent, vagy jelenthet valamit. Többet alig tehet bárki is... s ha az OKT ezt a nevelésügyi terepszemlélt elvégezné, ezzel megteremténé az alapot az intézke-

dők állásfoglalása számára. ... E Tanácsnak 136 tagja van... a nemzet megbízottai, akik az iskolában a nemzet bátyáit látják, a nevelésben pedig nemzetvédelmet és nemzetfejlesztést.” (Imre S. 1944/1. 8.)

¹⁰¹⁶ Vö.: *A polgári gondolat ünneplése* 1945. 1.

¹⁰¹⁷ Vö.: *Keresztury Dezső* miniszter megfogalmazásával a „Továbbképzés és demokrácia” kötet előszavában. (Kemény G. szerk. 1947. 5.)

¹⁰¹⁸ Juhász Béla e dolgozata ma is diszkutábilis, eltérően az alább, az 5.2. fejezetben olvasható 1958. árpilisítól, amely közel fél évszázad távolából jórészt érdektelen — helyenként dogmatikus posztulátumokkal folytatott — skolasztikus okfejtés benyomását kelti a mai olvasóban. Vö.: *Golnhofer E.* 2004. 65–70. és 112–148.

¹⁰¹⁹ *Hubai L.* 2001/I. 74. és 2001/III. 357.

¹⁰²⁰ PML NKO VIII. 53. a. 1. d. (Kiemelések tőlem — D. P.)

¹⁰²¹ A történelmi egyház akkori vitákban elfoglalt álláspontjáról lásd pl.: *Beke M.* 1996. 65–406., 2005/4. 483–490.; *Grósz J.* 1944–46., *Mindszenty J.* 1945–46., 1947., 1948., 1957.; *Shvoy L.* 1944–1945. 81–91.; *További tiltakozások* 1946/31. 5.; *Pénzes B.* 1946/31. 5.; *Július 18–27 között betiltott* 1946/31. 5.; *Beresztóczy M.* 1946. 1–6. és 15–24., 1946/33. 2., 1947. 108–110.; *Ezernél több tiltakozás* 1947/1. 10.; *A fecskendő logikája* 1947/13. 4.; *Ravasz L.* 1947/9. 5., 1988. 23–186.; *Révész I.* 1990. 67–123.; *Ordass L.* 1982. 107–185.; *Isten embere I.* 2002. 185–188. és 208–230.; *Egyház és iskola. Deklaráció.* EOL OLSZ 6. A. 1947.; *A Magyar Evangélikus* 1947/1. 26–30., 1947/2. 28–32., 1947/4. 27/XVI/1946–47. 21–23., 1948/2. 39/XV/1947–48. 259.; *Veöreös I.* 1947/1. 3–4.; *Kapi B.* 1947/1. 2., 2004. 549–657.; *Ottlyk E.* 1948/6. 298–301.; valamint *Balogh S.* 1973/4. 906–940.; *Gergely J.* 1977. 237–278., 1985. 42–73.; 1989/6. 32–47., 1993/5–6. 761–780.; 2000. 138–15., 2005/4. 471–481.; *Közi-Horváth J.* 1980. 35–60.; *Izsák L.* 1985. 85–87., 1985/2. 423–464.; *Balogh M.* 1997. 396–399. és 433–435., 2002. 125–182.; *Gáspár L. – Kelemen E.* 1998. 143–144.; *Mészáros I.* 2000. 275–308., 2002/3. 63–177., 2004. 3–33., 2005. 186–218., 2005/4. 424–432.; *Szeghalmi E.* 2000. 28–65.; *Gianone, A.* 2003/1. 79–126.; *Kovács É.* 2003/3–4. 267–275.; *Bartha T. – Makkai L.* 1983. 374–380.; *Bolyki J. – Ladányi S.* 1987. 94–127. és *Barcza J. – Dienes D.* szerk. 1999. 80–105.; *Gombos Gy.* 1992. 10–59.; *Fürj Z.* 1989/6. 48–58., 1990/2. 112–127., 1992/10. 1206–1218., 1997. 97–145.; *Lázár A.* 1995. 384–389.; *Tibori J.* 1995. 10–200.; *Ladányi S.* 1997. 417–427.; *Kovács I. G.* 1999. 125–130.; *Karácsony S.* 2003. 177–181.; *Kiss R.* 2003/3. 39–68.; *Fabiny T.* 1987. 146–170.; *Mirák K. szerk.* 1995. 16–19., 70–71., 226–228.; *Bencze I.* 1997. 405–408.; *Böröcz E.* 1998/3–4. 3., 7. 2., 8–9. 4., 1999/2–3. 2.; *Csorba L.* 1990/2. 111–123.; *Szigeti J.* 1987. 180–182. és 250–255.; *Gyarmati Gy.* 2000/2. 117–133.; *Nagy P. T.* 2000. 169–175.; *Majsai T.* 2001/11. 33–34.

¹⁰²² Lásd erről: *Donáth P.* 2004/2. 18–118.

¹⁰²³ Vö.: *Kormos L.* 1995. 630.

¹⁰²⁴ MREZSL 2. d. f. 53. d. 8042/1947., 1142/1948. Kiemelések tőlem — D. P. Lásd ehhez: *Balogh S.* 1973/4. 914., 920–921. 932.; *Horváth M.* 1975. 137–140.; *Donáth P.* 2004/2. 91–117.

¹⁰²⁵ Vö.: *Fel akarnak fedezni bennünket* 1936/93. 2.; *Szeretettel köszöntjük* 1945. 1. Vö.: *Kulcsár K.* 1988. 326–335.; *Huszár T.* 1997. 69–71.

¹⁰²⁶ Nánási Miklós itt *Márton Barnára* (1901–1947), a Nemzeti Parasztpárt helyi szervezetének vezetőjére utalt. Bizonyára e kapcsolatnak is szerepe lehetett abban, hogy „a nagykőrösi református tanítóképző intézetnek több mint kétszáz éves múlta visszatekintő énekkara” — Márton Barna vezetésével, 1945. május 13-án — fellépett „az országos Dózsa-ünnepen, ahol Kodály: Fölzállott a páva, Béres vagyok, Fölszántom a császár udvarát stb. kórusokat adta elő”. (RL A/1/b. 3041/1945.; *Seri A.* 1982/1. 36–38., 1982/3. 51–53.)

¹⁰²⁷ Nánási M. 1974. 348. (Kiemelés tőlem — D. P. Lásd továbbá: *Seri A.* 1986–87. 45–55.) Visszaemlékezésében a tanár úr — talán jelentéktelen epizód jellege miatt — *nem tett említést Juhász Béla politikai szerepvállalásáról* s az azzal kapcsolatban támadt átmeneti nehézségekről. Úgy

- emlékezett, hogy „a »népítélet« a helyi laphoz csatolt végzésében hét pedagógust szólított fel a katedra azonnali elhagyására, mert nem tartotta alkalmasnak őket arra, hogy a nép gyermekeit neveljék. Köztük egy képzős tanár sem volt.” (348. Vö.: Népítélet, Röplap, 1946. február 17. 1.)
- ¹⁰²⁸ Ravasz László, 1988. 91–93., 1992. 323–340.; Kovács I. G. 1999. 125–130.; Ladányi S. 2000. 750–752.; Kiss R. 2003/3. 65–67. „Miután már szó sem lehetett szabad államról, miként lehetett volna szabad az egyház?” — vetette fel nemrégiben egy előadásában Gergely Jenő, hozzátéve, hogy „a nagy tekintélyű Ravasz László félreállítása... megnyitotta az utat az egyházon belül azok előtt, akik végül egyházukat a szolgai alárendelődés felé vitték, teológiai indoklást is kerítve hozzá”. (2000. 139. és 146., 2004. 196.)
- ¹⁰²⁹ Az április 8-i tanácskozásról Házi Árpád feljegyzését és Ravasz László Bereczky Alberttel az utódlásról folytatott levélváltását lásd: PIL 274. f. 7/257.
- ¹⁰³⁰ Rákosi ez ügyben időnként igen kendőzetlenül, sőt durván fogalmazott. 1945 júliusában, Moszkvában, a katolikus egyházzal kapcsolatban kifejtette: „Ez egy hatalmas szervezet. Mi elsősorban ez ellen harcolunk... [M]i ugyanúgy nem szeretjük őket, ahogyan ők sem szeretnek minket. A harc természetesen folytatódni fog, de mi nem félünk tőlük.” (Rákosi M. 1945. 222–223. Vö.: Szabó Cs. 2002/1. 88.) „Megfogjuk az egyház heréjét! Megmarkoljuk!” — mondta, állítólag, Feri Sándornak 1948 tavaszán, majd a július 31-i KV-ülésen elégedetten állapította meg: „a felekezeti iskolákat kivettük a reakció kezéből és ezzel a reakciós szentháromságon, ami a papból, jegyzőből, a tanítóból állt, komoly rést ütöttünk”. (Idézi: Pünkösti Á. 1996. 73. és 80.) Máskor — 1948. februárjában — Mindszenty elmebetegge nyilvánításának lehetőségét vetette fel Szuszlovnak. (Baráth M. 2005/4. 502.) Nem riadt vissza a sajtó fegyverként alkalmazásától sem: a bíborost „a haza, a társadalom, az egyház ellenségeként”, majd „bukott politikusként” ábrázoltatták. (Fejérdy A. 2005. 491–496.)
- ¹⁰³¹ Lásd: A Magyarországi Református 1948. 04. 30. 1–2.; Beszélgetés Rákosi Mátyással. In: Ravasz L. 1992. 341–344.; Lázár A. 1995. 384–389.; Ladányi S. 1997. 421–424., 1999. 109–113.; Kiss R. 2003/3. 67.; Révész I. 1990. 124–125.
- ¹⁰³² Az állam és a református egyház viszonyáról akkoriban készült nyilatkozathoz lásd: *Dancsné* 1979. 750–752.; *Egyetemes Konvent* 1939. 59. sz.
- ¹⁰³³ Ez természetesen a történelemoktatás szemléletváltozását is magával hozta, nemcsak a református, hanem a katolikus iskolákban is. A *Kalocsai Iskolánővérek Érseki Leánylíceumának és Tanítónőképzőjének* 1948. március 12-i nevelési értekeztetésén „a történelemtanítás új színei” vették számba: a kollektív életfelfogás előtérbe kerülését, a kommunizmus filozófiai alapjának, a materializmusnak, a történelmi materializmusnak az érvényesülését, a demokratikus felfogást, a forradalmak történelmi szerepe értékelésének változását és a „magyar demokrácia keleti kapcsolatai” révén nyert új szempontokat emelték ki a nővérek a megbeszélésen. Erdős József igazgató a vita során hangsúlyozta, hogy „a materializmus előtérbe lépését helyesnek tartja olyan értelemben, hogy annak erői is részt vettek a történelem alakításában. Amilyen túlzás csak szellemi indító erőket látni, s kizárólag ezeket megfigyelni, éppen olyan túlzás azonban ennek ellentéte: kizárólag csak anyagi mozgatóerőkkel magyarázni a történelmi tényeket.” (KÉL I. 3. d. 3430/48. Vö.: Wágner F. 1937/1.)
- ¹⁰³⁴ A kortársak közül többen — a világnézeti ellentéteken túl — ebben látták a konfrontáció forrását. A hercegprímáshoz írt, 1946. június 24-i levelében a modus vivendi kimunkálásával eredménytelenül próbálkozó *Nagy Tőhötöm jezsuita páter* — a Katolikus Agrárfüvéségi Legényegyletek Országos Testületének vezetője — leszögezte: „a valódi és bűnös reakció, amely a maga antiszociális felfogásával nekünk magunknak is mindig ellenségünk volt, és ma is az, erre, a merev szembehelyezkedés politikájára spekulál. Ezzel kompromittálja Eminenciát, és alapot nyújt arra az elterjedt vádra vonatkozólag, hogy az általunk is bűnösnek tartott reformellenes reakció az Egyház mögé bújkál el.” Nagy páter naplójába lejegyezte *Oszturjuin* szovjet diplomata korabeli érvelését is a Vatikánnal való megegyezés akadályairól: „Ma... a régi liberálkapitalista

világ hívei az egyház mögé bújnak, és az egyházat használják föl mellvédnek, holott ők maguk a legkevésbé sem hűséges fiai ugyanannak az egyháznak. Képzelmem el, mennyivel másképp állna az egyház helyzete, ha a szociális reformok élén járna, s nem volna legalábbis egyénileg vezetőinek személyében elkötelezve a kiváltságos társadalmi rétegek felé. A lényeg az, hogy a hit és a materializmus vonalán még csak meg tudnánk egyezni, de a szociális forradalom elveiben nem” — vélte (Nagy Töhötöm szerint) a szovjet diplomata. (1990. 221–222. és 243.; *Balogh M.* 1998. 192., 2002. 13–152. Vö.: *Rákosi M.* 1948/1. 266.; *Mirák K. szerk.* 1995. 180.)

¹⁰³⁵ *Karácsony Sándor* 1946-ban „Református keresztényen nevelésünk jövője” című írásában az iskolák esetleges államosítása s az egyházzal szemben esetleg barátságstalanná váló állam lehetőségét mérlegelve leszögezte: „A református tanár és tanító iskolája és osztálya: gyülekezet. Ezzel a ténnyel szemben minden külső körülmény csak esetlegesség, s annak is másod-, harmadrendű, jelentéktelen csupán. ... Vallásunk szabad gyakorlása missziós erőnket csökkentette, az, hogy püspökeinkből és főgondnokainkból közjogi méltóságok lettek, lassankint az állam engedelmes szolgálivá változtatott bennünket, híres gerincünk megroppant, vastag nyakunkat megszegték alázatosan. Idebent, magunk között, legjobb úton voltunk arra felé, hogy presbiteri egyházból episzkopális egyház váljék belőlünk. Az államsegély annak az áldatlan helyzetnek volt a melegágya, hogy egy tál veres ételért atyai örökségünket adtuk cserébe” — írta, az ebben a kérdésben is originális álláspontot képviselő jeles pedagógus-filozófus. (2003. 180–181.)

¹⁰³⁶ Vö.: *Barankovics I.* 1948/10. 1–3., 2002. 9–28. Az addigi jogi helyzethez: *Kubinszky L.* 1947. 198–261.

¹⁰³⁷ *Ravasz L.* 1992. 345–348. (Kiemelések részben tőlem — D. P.) — *Ravasz László* hivatalosan 1948. május 15-én jelentette be a VKM-nek távozását: „Tisztelettel hozom nagybecsű tudomására, hogy folyó évi április hó 28-án lemondottam a konvienti lelkeselnöki állásomról... május hó 11-én tartott rendkívüli egyházkerületi közgyűlésünkön nyugalmazásomat kértem. Mindkét testület kérésemet teljesítette. Most, hogy a magyarországi református egyház és a dunamelléki egyházkerület vezető helyéről távoزم, megköszönöm azt a jóindulatot, amit Miniszter Úr egyházam iránt többször kifejezett, s kérem, hogy az állam és az egyház viszonyának rendezésénél a magyarországi református egyház történelmi igényeit méltányolni és nagyjelentőségű misszióját elősegíteni méltóztassék” — írta a püspök. Ortutay Gyula május 25-én válaszolt: „... engedje meg, hogy őszinte hálámat fejezzem ki nemcsak papi, főpapi, irodalmi munkásságáért, hanem elsősorban azokról a nagyjelentőségű nyilatkozataiért, amellyel [Sic!] a magyarországi református egyháznak a magyar köztársaság és a demokrácia mellé való határozott odaállását elősegítette. Magam mindig is kötelességemnek tartottam és tartom a magyarországi Református Egyház méltó történelmi tényeinek figyelembevételét, és segíteni fogom vallásos missziós munkáját” — ígérte a miniszter. (MOL P 2076. 17. d. 2558/1948. Betűhív közlés — D. P.) Vö.: *Ravasz L.* 1988. 156–157. és 1938/2. 244.; A Zsinati Tanács 1948. április 30-i — a kifejtettek néhány elemét tartalmazó — deklarációját lásd: *A Magyarországi Református* 1948. 04. 30. 3–8.; *Lendvai L. F. szerk.*, 1987. 121–124.; *Barcza J. – Dienes D. szerk.*, 1999. 87–89. Az evangélikus iskolák képviselőinek április 27-i állásfoglalásait lásd: EOL MEE TBI 30. cs. A zsidó hitfelekezetek képviselőinek május 11-én elfogadott, s egy hét múltán Ortutay Gyulához küldött nyilatkozatát lásd: MZSML XVI-a 19. t. 1. d.; MOL P 2076. 17. d. 2445/1948.) A katolikus egyházi állásfoglalásról lásd: PIL 274. f. 7/268. ö. e.; *Mindszenty J.* 1948. 59–65.; IMNN IR 25. d. 160/2. t.; *Dancsné szerk.* 1979. 756–757.)

¹⁰³⁸ *Révész I.* 1990. 108–110. (Kiemelés tőlem — D. P.)

¹⁰³⁹ *Révész I.* 1990. 116–121. (Kiemelés részben tőlem — D. P.) *Rákosi Mátyás* memoárjában ennek kapcsán a következőket olvashatjuk: „A református egyházzal is meg tudunk fokozatosan egyezni. Révész Imrével, amikor csak mód volt rá, magam beszéltem, s fokozatosan meggyőztem róla, hogy milyen helytelen az az egységfront, amelyet kezdetben a Mindszenty vezette katolikus egyházzal együtt a népi demokrácia ellen létrehoztak. Nagy segítségemre volt Bereczky Albert

budapesti református lelkész, rendes demokrata (és Tildy násza), aki egyháza kérdésében gyakran fordult hozzám, és tapasztalhatta, hogy minden ésszerű javaslatát és kérését — amennyiben a népi demokrácia célkitűzéseivel nem ellenkezett — támogattam. 1948 nyarán már világos volt, hogy velük meg is fogunk egyezni. *Számunkra ez nagy siker volt*, mert nemcsak megszűnt az az egységszél, mely kezdetben törekvéseinkkel szemben az egyházak felől megvolt, hanem bizonyos fokig szövetséges társakat is kaptunk Mindszenty ellen.” (1997. 512. Kiemelés tőlem — D. P.)

¹⁰⁴⁰ Már kiöltői is többértelműen használták ezt a kifejezést. *Rákosi Mátyás 1948. április 11-én írt előszavában lényegében az 1947 kezdetétől, tavaszától* („a Kisgazdapártban megbúvó összeesküvőkről” szóló beszédetől) *eltelt időszakot nevezi a „fordulat évének”, mely „eldöntötte azt a tavaly júniusig még nyitott kérdést, hogy ki kit fog megverni: a népi demokrácia-e a reakciót, vagy megfordítva”. „Ennek az esztendőnek az eseményei győzték meg a dolgozó magyarság zömét arról, hogy a népi demokrácia nem átmeneti állapot, hanem maradandó” — vélte a főtítékár. (1948. 3. és 6.) Rajk László viszont még 1948. szeptember 25-i, az MDP Országos Oktatási Értekezletén tartott megnyitóbeszédében is úgy vélte, hogy „a »fordulat esztendeje«-ben ennek az értekezletnek fordulatot kell jelentenie pártunk ideológiai-politikai belső életében... hogy pártszervezeteink forradalmi gyakorlatát áthassa Marx, Engels, Lenin és Sztálin forradalmi elmélete.” (A következő láncszem... 9.) A korszakkal foglalkozó történészek körében — a fentiekkel számolva — viszonylagos konszenzus alakult ki arra vonatkozóan, hogy 1948-at semmiképp sem lehet „a fordulat évének” tekinteni. Célszerűbb „a fordulat éveiről”, vagy még inkább „a fordulatok éveiről” beszélni, hiszen „a fordulat a világban és Magyarországon” 1947–1949-ben több lépcsőben s társadalmi alrendszerenként eltérő ütemben (s időszakban) következett be. Lásd ehhez pl.: Rainer M. J. 1998/1.; Balogh S. 2000.; Gyarmati Gy. 2000/3., 2000/9–10. 86–87.; Feitl I. 2000.; Pető A. 2000.; Izsák L. 2001. 171–183., 2001. 171–183.; Hajdu T. 2004.*

¹⁰⁴¹ Pontosabban: az államosított nagykőrösi képző státusa — eltérően az átmenetileg egyházi kezelésben maradt (pártanyagokban hol tanítóképzőként, hol pedig gimnáziumként emlegetett) debreceni és sárospataki református képzőktől — nem változott a „megállapodást” követően. (Külön tanulmányt érdemelne, hogy az átmenetileg egyházi kezelésben maradt intézmények sem mentesültek a politikai-világnezetű nyomás alól.) Lásd erről: Pál 274. f. 7/257. ö. e.; MOL MKS-276-111-2. 414-422., XXVI-I-1-a 5. d. 24. és 27. t. és 8. d. 46. t., XIX-I-1-k-1948- ref. egyh. 3. d., XIX-I-1-l-Kondói Kiss József-1949. 2. d.; *Dancsné szerk.* 1979. 814–817.; *Barcza J. szerk.* 1988. 264–266. és 272–274.; *Barcza J. – Dienes D. szerk.* 1999. 89–100.; *Horváth M.* 1975. 149–157.; *Szabóné F. E.* 1984. 33–40.; *Gergely J.* 1985. 34–35., 59–73.; *Ködöböcz J.* 1986/a. 287–288., 2003. 70.; *Kovács É. – Pócze G.* 1988. 33–54.; *Gombos Gy.* 1992. 26–27.; *Kormos L.* 1995. 631–637.; *Tibori J.* 1995. 253–255.; *Kardos J.* 2000. 152–160.; *Köpeczi Bócz E.* 2004. 158.; *Köbel Sz.* 2005. 44–45.

¹⁰⁴² Vö.: *Iskoláink védelme* 1948/40. 5. és 41. 2.; *A vádlottak padjáról* 1948/41. 1.; *Tiltakozik az ország* 1948/41. 2.; *Igaz-e* 1948/42. 1–2.

¹⁰⁴³ *Ortutay Gy.* 1948/10. 223. Lásd továbbá: *Faragó L.* 1948/11. 240–242.

¹⁰⁴⁴ Az új elvárásokról, a küszöbönálló feladatokról 1948. december 4–5-én országos igazgatói értekezleten értesültek a tanulóotthonok igazgatói, melyen (a 281.690/1948. ODKH [Országos Diákjóléti és Kollégiumi Hivatal] sz. utasításban foglaltak szerint) a politikai tájékoztatót *Losonczy Géza* tartotta, a kollégiumi nevelés problémáit — a sikeresnek ítélt volt népi kollégiumi igazgató, leendő VKM-főosztályvezető — *Csukás István* fejtegette s az 1948/49. tanév kultúrpolitikáját *Mérei Ferenc* vázolta. (BKMÖL XXVI. 65. 1. d. 284/1948. Vö.: *Kövér Gy.* 1998. 150–154.)

¹⁰⁴⁵ *Gerő Ernő* már 1948. szeptember 26-án, az MDP oktatási értekezletén kifejtette: „Az ország első, vezető pártja nézeteit nem titkolhatja! Világnezetünk a marxizmus-leninizmus... nem szándékunk behódolni az agnoszticizmus, a klerikális népbútítás, a miszticizmus előtt! Éppen ellenkezőleg. Megköveteljük, hogy a dialektikus materializmus mind határozottabban és következte-

sebben jusson kifejezésre a hivatalos állami oktatásban is!” (A következő láncszem... 87. Kiemelés tőlem — D. P.)

¹⁰⁴⁶ Révai J. 1949/1. 2–3. (Kiemelés tőlem — D. P.) A kortársak szemében az elhangzottakat igen-csak „nyomatékosító” héttér megértéséhez lásd: Gyarmati Gy. 2000. 117–133.

¹⁰⁴⁷ A miniszter deklarációjával egy időben, formálisan a Diákszövetség és a pedagógus-szakszervezet égisze alatt — valójában a Rákosi, Révai és Farkas alkotta „egyházi hármasság” 1948. december 8-i döntése nyomán, a tanügyi hatóságok támogatásával (MOL M-KS-176-65-352. 43-44.; SZML VIII. 52. b. 10. d. 3657/1948.; GyMSM SL XXVI. 61. 1. d. 378/1948-49.; ZML XXVI. 58. 339/1948.; Lukács S. 1949/1. 19–20. és HML VIII. 56/44. 123/1947–48.) —, az államosított katolikus iskolák diákjainak előterbe állításával, Mindszenty-ellenes tüntetéseket, valamint tanári és szülői értekezleteket szerveztek országszerte, melyek kapcsán állásfoglalásra készítették/kényszerítették a nemrég még a másik oldalon mozgósítottakat. Az általunk vizsgált folyamat szempontjából döntő időszakból nem őrződtek meg nagykörűsi anyagok, ezért — a hangulat érzékeltetésére — a közeli, volt református (az államosításkor az angolkisasszonyok képzőjével összevont) kecskeméti tanítónőképzőben, a debreceni Svetits Intézetben, a volt orsolyita kisvárdai képzőben és a budapesti, Budapest vidéki, pécsi, székesfehérvári és szombathelyi tankerületek képzőiben történetekről szólunk röviden.

Kecskeméten december 9-én szerveztek tüntetést s fogadtattak el határozatot a városi középiskolások mozgósításával: „Nem engedjük... hogy egyházunk elvakult vezetői népellenes összeesküvésbe sodorják az ifjúságot... A hercegprímás úr szabotálja a »Tanulj jobban« mozgalmat, a népi demokrácia ellen uszítja a diákságot... Na és az eredmény? Sorozatos kicsapások, melyeket még követni fognak mások, szépen kitervelt jövők kettétörése” — írták. (Dancsné szerk. 755.) Preventív intézkedésként előző este a politikai rendőrség két tisztje megkísérelte letartóztatni — az akkor már állami „Bethlen Kata” tanítónőképző régebben figyelt hittanárát — Jancsó Imrét, de a fiatal pap a lakásába zárta őket, s megszökött. (VPL Privata 1946–48. Jancsó Emerici; TH V-9457.; Jancsó I. 1988–89. 3–5.; Kecskeméti pap... 1992. 9.; Hetényi V. K. 1992. I. 409–410. és Jancsó Imre közlése, amelyet köszönök.) Mindazonáltal a tüntetésre való mozgósításkor kiderült: a képző néhány (Jancsó Imrével közeli kapcsolatban állt, korábban az angolkisasszonyokhoz járt) diákja nem hajlandó részt venni a Mindszenty-ellenes tüntetésen. Az iskolában maradtak; a hercegprímást eltétő felírat jelent meg az iskolában, s kisebb atrocitások érték az akkoriban militáns álláspontot képviselő Március 15-e című lap plakátjait. Ezért a városi és iskolai Diákszövetség vezetői az érintett 5 diák kizárását követelték (az ország összes középiskolájából) az igazgatótól, amire a tantestület — a helyi hatalmi szervek nyomására — rá is kényszerült. Mikor e határozat köztudomásúvá lett, a III. osztályosok jelentős része — december 16–17-én — nem ment iskolába, ezért fegyelmi indult ellenük is, s a helyi lap már 5+21 diák kizárásáról közölt vezércikket. (A katolikus diákság... 1948. 1.; Mi történt... 1948. 1–2.) Hosszas vizsgálat folyt a „sztrájkoló” diákok s — a városi MINSZ [Magyar Ifjúság Népi Szövetsége], valamint a Nemzeti Bizottság követelésére — az intézetet évtizedeken át irányító Ö. S. igazgató, és K. F.-né, Diákszövetséget támogató tanár ellen. Ennek eredményképpen további diákokat távolítottak el az iskolából, sokan „tűrhető” magatartásjegyet kaptak. Leváltották és nyugdíjazták az „erélytelennek” bizonyult igazgatónőt (ugyanakkor, ugyanezért leváltották az ekkoriban az egri leánygimnázium igazgatóját is), s Kalocsára helyezték a Diákszövetség kizárási javaslatát — az érintettek meghallgatásáig — aláírásával támogatni nem hajlandó K. F.-né. (MOL XIX-I-1-g-57-2-k; BKMÖL XVII. 46. 710/1948., XXVI. 59. 1332. és 1357/1948., 33/1949., osztályanyakönyv 1948/1949.; Krajcsóvszki J. – Krajnyák N. 1990. 268–271. és BAZML XXVI 501. a. 11/1948–49. Az előzményekhez: Laczkóné P. A. 1991. 135–139.)

Ezekkel a fegyelmiakkal egyidejűleg zárták ki a debreceni Svetits Intézetből a második M. M.-t, „mert a Mindszenty reakciós megmozdulásban tevőlegesen részt vett azzal, hogy tanulóársait hamis tanúvallomásra akarta bírni. M. M. nagybátyja, Meló Márton, a Svetits Intézet volt

igazgatója, prépost, apja a ferences-rendieknek tanít, s így a klerikális reakcióval állandóan tartja a kapcsolatot... ő maga is ilyen beállítottságú. Az iskolából való kizárása más intézetben való továbbtanulása elé nem gördít akadályt. A Diákszövetség is hozzájárult a továbbtanulásához” — írta, 1949. június 11-i levelében a debreceni tankerület főigazgatója. Szávai államtitkár ennek ismeretében sem engedélyezte, hogy M. M. tanulmányait a „Dóczy tanítóképzőben” folytathassa. (MOL XIX-I-1-I-M. M. -1949-3. d. Kiemelés tőlem — D. P.)

Az egyházi fenntartójuk jelentései szerint nemrégiben még az államosítás ellen nagy sikerrel mozgósított, immár állami intézetbe járó *kalocsai tanítóképzősök háromszor: december 2-án, 10-én és 17-én tüntettek* a „Mindszenty-féle reakció ellen”, incidens nélkül — mindazonáltal egy tanulót igazgatói megrovásban részesítettek, s egy másikat töröltek a növendékek sorából a demokráciával kapcsolatos félérthető/ellenséges megnyilatkozásuk miatt. (BKMÖL XXVI. 65. 1. d. 301. és 315/1948.)

A *kisvárdai diákok* 1948. december 10-én foglaltak állást „Mindszenty reakciós magatartása ellen”. Követelésüket írásba foglalták s „valamennyien” (a Bessenyei Gimnázium növendékei is) aláírták. Az állami tanítónőképző intézet (volt orsolyita képző) diákküldöttsége a római és a görög katolikus plébániákban az egyház vezetőihez címzett tiltakozó kiáltványt nyújtott át, amit a VKM-hez is eljuttattak, deklarálva akciójuk vélelmezett célját: „hogyan megvalósuljon az új világ, és diadalra jusson a békét akaró, haladó harcosok igazsága”. (Vaskó L. 1980. 303.; Dráviczki S. 2000. 24–25.) Ezt követően, december 14-én, a képző Diákszövetségének vezetősége levelet küldött a VKM kommunista államtitkárnak: „A kisvárdai állami tanítónőképző intézet Diákszövetsége nevében, a diákelnökség azzal a kérelemmel fordul államtitkár elvtársához, hogy M. L. római katolikus hitoktatót azonnali hatállyal mentse fel hitoktatói állásából. Kérésünket a következőkkel indokoljuk:

1. Az államosítással kapcsolatban összehívott pedagógus-szakszervezeti gyűlésen a leghatározottabb formában állást foglalt az államosítás véghezvitele ellen.
2. A Mindszenty politikája elleni tiltakozó felvonulás alkalmával a plébánián megjelent diákküldöttség előtt a memorandum felolvasása után, Gell apáttal egyetértve bebizonyította, hogy ő is Mindszenty csatlósai közé tartozik, tehát továbbra is hajlandó felolvasni a Mindszenty primás által kiadott uszító körleveleket. *Ilyen hitoktatókra a demokratikus ifjúságnak szüksége nincsen...* — írták a 10 elnökségi diáktag és H. L. megbízott igazgató, egyben tanácsadó tanár által szignált levélben.

A debreceni tankerületi főigazgató megjegyzés nélkül továbbította a levelet, amivel kihívta maga ellen államtitkára haragját. Szávai Nándor a diákok beadványára ráírta: „Amennyiben a bent foglaltak helytállóak, a hitoktató azonnal felmentendő a tanítás alól... E-t megróni, hogy ilyen kérdést semlegesen felterjeszt. *Miért tartunk főigazgatókat, ha nem mernek állást foglalni?*” A tanítóképzős ügyosztály december 24-én jelentette: „figyelmeztettük a főigazgatót, hogy a következőkben hasonló esetekben véleményes javaslatlétel mellett tegye meg felterjesztéseit”. (MOL XIX-I-1-I-Marczis-3. d. Kiemelés tőlem — D. P. Más hitoktatók „népidemokrácia-ellenes működéséről” s az egyházi hatóságok e vád elleni protestálásáról lásd pl.: MOL M-KS-276.f 65/358. 6-11., 68/102. 74.)

A pedagógus-szakszervezet az ország valamennyi tantestületét Mindszenty-ellenes határozat elfogadására szólította fel, oly módon, hogy az elfogadott szöveget minden pedagógusnak alá kellett írnia, s a történekről soron kívül tájékoztatni kellett a tankerületi főigazgatóságokat, melyek — a budapesti, pécsi, székesfehérvári, soproni iratok tanúsága szerint — „a mulasztókat” igazoló jelentés írására, az aláírás pótlására kényszerítették — vagy szankciókkal kellett számolniuk. (BFL VI. 502. b. 326. d. 1–3.; GyMSM SL XXVI. 60. 419/1948–49.; BML VIII. 60. 386/1948–49.; FML VI. 501. 5. d. 1944–49.; MOL XIX-I-1-I-J. M.-1949. 2. d.)

1949 februárjában pedig a „mindennapi kérdések” keretében kellett órát tartaniuk a Mindszenty-perről, egy mellékelt sillabusz alapján, amely szerint „a Mindszenty-féle összeeskü-

vés felszámolása, Mindszenty és társainak méltó megbüntetése a magyar népi demokráciának nemcsak belső győzelme a reakciós összeesküvőkkel szemben, hanem győzelem kifelé is, a népi demokrácia győzelme az imperialistákkal, a háborús uszítókkal és azok szövetségeseivel szemben”. (CsML XXVI. 62. 1948–1950. 1. d. 621/1948–49. Vö.: *Gergely J. szerk.* 2001. és *Erdő P. – Schanda B.* 1993. 18. és 23–24.)

Egy 2005 áprilisában készült interjúban (Bódi Gabriella rögzítette) a szegedi katolikus tanítónő-képzőből a *győri állami tanítónőképzőbe* került D.-né G. A. úgy emlékezett, hogy „ötödévben jött a szokás főntről, hogy szombaton ki kell vonulni délután mindenkinék, s a Győri Székesegyház előtt üvölni kellett volna, hogy »Munkásoknak kenyeret, Mindszentynek kötelet« — erre nem voltunk hajlandók”.

¹⁰⁴⁸ *Ortutay Gy.* 1949/1. 5–6. és 9. (Kiemelések részben tőlem — D. P.) Vö.: *Mészáros I.* 2004. 18–33. — *Sajátos fényt vet e káderpolitikai elv érvényesítésének mikéntjére — s az elmúlt században oly jelentős változásokon átment magyar állam polgáraihoz való viszonyának, velük kapcsolatos szerepfelfogásának különbségére és azonosságára — dr. K. I. K. esete, aki auschwitz-i és bergeni belseni megpróbáltatások után, 1948 októberében felkereste a VKM tanítóképzéssel foglalkozó ügyosztályát azzal, hogy bárhol szívesen vállalt tanári feladatot. „Az államosított hajdúdorogi koedukációs (volt gör. kat.) tanítóképzőt ajánlottuk... Tájékoztattuk arról is, hogy Hajdúdorogon igen fontos feladatok várnak rá egy elmaradott szellemű, elég sötét képet mutató intézet ifjúságának demokratikus áttevétele terén. Ő örömmel vállalta ezt. A vele való beszélgetésből kitűnt, hogy ideológiailag és szak szempontból is jól képzett tanárról van szó. Az... intézet igazgatója 1948 decemberében személyesen felkereste ügyosztályunkat, s többek között beszámolt arról is, hogy a tanárnő igen komoly szolgálatot tesz a népi demokráciának. Az ifjúsággal komolyan törődik, s igyekszik őket a régi útról letéríteni” — olvashatjuk az ügyosztály 1949. március 1-jei feljegyzésében, melyre Szávai Nándor államtitkár ráírta: „A jelentéssel ellentétben az az értesülésem, hogy a klerikális reakció szolgálatában áll. Meg kell nézni a dolgot.” Másnap az V/2. ügyosztály véleményt kért az MDP szegedi és Hajdú megyei kádertanácsaitól. Előbbi, március 19-én, a következő véleményt adta: „Dr. K. I. K.... egyetemi éve alatt megszállott vallásos volt, és azután is klerikális beállítottságú maradt. Nagy tudású, de eszét csak vallási örökletekben meríti ki. Az egyetemi ifjúságot vallásos csoportokba szervezte. A vallásos csoportoknak tanulókör fedőnevet adott. Fenti tevékenysége miatt nem javasolták a beosztásban való újabb megbízatását. Politikailag teljesen megbízhatatlan” — írta, az 5 évvel ezelőtti „nem eléggé (vagy túlságosan?) keresztény” mivolta folytán létében fenyegetett, sokat szenvedett, ám a változott elvárások szempontjából túllontúl „klerikálisnak” talált K. I. K. újabb, — ezúttal munkahelyi — diszkriminációját követelve a kádertanács titkára. (MOL XIX-I-1-I- K. I.-1949. 2. d. Kiemelések tőlem — D. P.)*

¹⁰⁴⁹ Vö.: Csécsényi A. 1947/31. 6.

¹⁰⁵⁰ Alexits György e kijelentésével csak nyilvánossá tette azt, ami már korábban elvárassá vált. A Budapestvidéki Tankerület főigazgatója 73/1948. számú utasításában már 1948. október 7-én közölte valamennyi középiskola igazgatójával a tanévben esedékes általános felügyeleti látogatás szempontjait, melyek között egyebek között az alábbiakat találjuk: „Az igazgató... demokratikus felfogását milyen magatartás, körülmények, ténykedések igazolják?... Az igazgató kapcsolatai a város demokratikus életével, demokratikus mozgalmával. ... Az iskolai munkát támogató külső tényezők: hatóságok, vállalatok, demokratikus pártok és szervek. E támogatás kimagasló mozzanatai és eredményei az elmúlt és a folyó tanévben. A demokratikus köznevelés tervei az iskolai órákon belül... kívül... Diákönkormányzat. Diákszövetségi szakosztályok működése. Részvétel az úttörőmozgalomban (mint vezetők). ... *Tanórák köteleességteljesítése: az iskolai órák megtartása terén, hivatali buzgalmuk, óramulasztások, mellékfoglalkozások, társadalmi és demokratikus munkásságuk, részvétel a szabadművelődés feladataiban... Szakszervezeti tevékenység...*” stb. (BKMÖL XXVI. 65. 1. d. 208/1948. Kiemelés tőlem — D. P.) 1949. március

31-én az államosított *veszprémi tanítónőképző igazgatója* — felszólításra — már a tantestület tagjainak politikai pártállásáról jelentett: az igazgató az MDP, 3 tanár a FKGP és 1 a Parasztpárt tagja volt — hatan pártönkíüliek voltak. (VeML XXVI. 65. Általános iratok 332/1949. Vö.: SZML VIII. 52. 44/1945.)

¹⁰⁵¹ Alexits Gy. 1949/1. 32–33. (Kiemelések tőlem — D. P.) Az idézett Alexits-beszéd utolsó mondata jól érzékelteti, hogy az 1948-as centenáriumi évben a hatalom képviselői miként „illesztették” tevékenységüket és az általuk célzott társadalmi átalakulás megvalósítását „a modern magyar politikai kultúra viszonyítási pontjához”: 1848-hoz, kisajátítva, ízlésüknek megfelelően átinterpretálva a száz évvel korábban történeteket. (Lásd erről: Gerő A. 1998. 9–21. és a kötet egésze; Gyarmati Gy. 1998. 98–107.) Ennek előkészítésére, levezetésére szolgáltak a 45.539/1947. számú VKM-rendelet nyomán életre hívott iskolai 48-as bizottságok (Felkai L. szerk. 1971/II. 189–211.) — s ennek ellensúlyozására a „*Boldogasszony Évének*” iskolai eseményei. *Mindszenty hercegprímás* a Boldogasszony-év megnyitásakor, a püspöki kar jelenlétében, Esztergomban leszögezte: „1948-at kimondottan a Boldogasszony-évnek szenteljük. Nem akadályozza és keresztezi ez... a már szintén meghirdetett 1848 centenáriumának megünneplését? A legkevésbé! Nem mindent ünneplünk meg 1848-ból. Amit az 1848-ban katolikus meggyőződéssel lehet ünnepelni... részt kérünk annak megünnepléséből.” Ennek megfelelően Papp Elemér a Katolikus Tanügyi Főigazgatóság 1829/1947–48. E számú, 1947. szeptemberi levelében az AC Országos Elnökségének kezdeményezésére felszólította az iskolákat: „Ezt a két programot tekintsek a katolikus iskolák hivatalos programjának.” Ennek megfelelően Somos Lajos, az egri érseki tanítónőképző igazgatója — alig öt nappal a Magyarok Nagyasszonyának tiszteletére a városban, a hercegprímás részvételével rendezett ünnepségsorozat lezárulta után — az 1947. szeptember 26-i módszeres tanári értekezleten közölte kollégáival: „a 48-as ünnepségeinkbe kétféle módon kapcsolódhatunk be. Az egyik iskolánk belső ügye, a másik az AC keretében a helyi 48-as Bizottság munkatervébe kapcsolódik be. Mivel az utóbbi még nem alakult meg, most csak azokat az elgondolásokat vitathatjuk meg, melyeket intézetünk önállóan kíván megvalósítani.” A vita eredményeként — s az időközben lezajlott Mária-kongresszus hatására — az igazgató november 28-án egységes tervet készített: „A program lebonyolítását a Mária-kongregáció, a Mindszenty Önképzőkör [Mindszenty Gedeon pap-költő, az intézet igazgató-tanára nevét viselte már 1892 óta — D. P.], a szabadművelődési csoport és a sportkör vállalták. A Boldogasszony éve programját, annak szervezését a Mária-kongregáció szervezi és hajtja végre. Az 1848-as centenáriumi programot pedig a többi ifjúsági egyesületek, természetesen nem mereven elkülönülve, hanem teljes együttműködéssel, a diákönkormányzat keretében.” (Mindszenty J. 1947. 102.; 1848 és az iskolakérdés 1947/11. 5.; HML VIII. 56/23. 1947. szeptember 26., 56/26–28. önképzőköri jegyzőkönyvek, 56/44. 123., 139., 176., 286., 354/1947–48.; Benkóczy E. 1928. 174–175. és 206.; Venczell Ede szerk. 1908/1909. 80–81. Vö.: Mészáros I. 1994/1. 43–47. és 58–75.; Kövér Gy. 1998. 151–152.; Gianone A. 2003/1. 90.) Az evangélikus egyház álláspontjáról lásd: A Magyar Evangélikus 1947/4. 27. és 44/XVI/1946–47. 21–23. és 33., 1948/2. 10/XVI/1947–48. 192–193., 1948/3. 32/XVI/1947–48. 227., 1948/5. 51/XVI/1947–48. 289., 1948/6. 55/XVI/1947–48. 334.

¹⁰⁵² Faragó L. 1948/24. 615–616. (Kiemelések részben tőlem — D. P.) — Kalinyin a tanító legfőbb feladatát „az új embernek, a szocialista társadalom polgárának nevelésben” látta s abban, hogy „ismereteit átadja a néptömegeknek... s napról napra részt vegyen a közösség életében”. (Kalinin, M. I. 1949. 48–59.) A szaktanítói tanfolyamok céljával kapcsolatban hasonló követelményeket fogalmazott meg ugyanabban a lapszámban Gyalmos János is. (1948/24. 610.) — 1949. január végén Mérei Ferenc fogalmazásában s mások javításával előterjesztés készült az MDP Agitációs és Propaganda Bizottsága számára „Az ideológiai harc kérdése a pedagógia területén” címmel. Ebben leszögezték: „első feladatunk határozottan felvetni nevelői célként a szocialista ember formálását”. Fontos, hogy „a vallásos nevelést a vallás tanterveinek közé kell

- visszaszorítani”, s „a pedagógusok világnézeti képzésében a marxista oktatást a szaktárgyakra vonatkoztatva biztosítani kell. A tanítás világnézeti továbbképzésénél, tankönyv- és szeminárium anyagként a szovjet középiskolák felső osztályainak tankönyveit kell felhasználni (világtörténelem, világirodalom, biológia).” (MOL M-KS-276-111/2. 536–538. Kiemelés tőlem — D. P. Vö.: *Kozma T.* 1992/1. 14–17.; *Szabó I.* 2000. 160–161.; *Golnhofer E.* 1999. 287–290.)
- ¹⁰⁵³ 1949. szeptember 5-én, az 1949. évi 5. sz. tvr.-rel az Elnöki Tanács fakultatívvá tette a hitoktatást. Végrehajtásáról szeptemberben a VKM 1101/1-1949. (IX. 6.) és az 1200-V-3/1949. IV. (IX. 20.) számú rendeleteivel intézkedtek. Az egyetemes konvent elnöksége 5038/1949. számú körlevelében tájékoztatta erről az összes egyházközséget. (Törvények és rendeletek... 1949. 102–103.; BKMÖL XXVI. 65. 2. d. 457/1949.; MOL M-KS-276 f. 54./60., 65/362. 104-105., 67/214. 179–182., 106/64. 160., valamint P 2076. 27. d. 2333/1949. 1264–1266.; *D[ezséry L.]* 1949/37. 1.; *H. L.* 1949/39. 1.; *Köbel Sz.* 2005. 191.) — 1949 őszén a középiskolások körében, a korábban túlnyomó többségükben egyházi fenntartású, ekkorra államosított tanítóképzőkben — pedagógiai gimnáziumokban — volt a legnagyobb (76,2%) a hittanra jelentkezettek aránya. A VKM 1240-V-3/1950. IV. sz. rendeletével, 1950 szeptemberétől — más szakirányú középiskolához hasonlóan — a jövő nemzedékét befolyásolni képes pedagógusjelölteket megfosztotta a hittanoktatás lehetőségétől. Ám addig sem ment minden zökkenő nélkül: a kiskunfélegyházi pedagógiai gimnáziumban a MINSZ kezdeményezésére vita támadt a hittanról „lemorzsolódott” tanulók osztályzata körül, melyeket vizsgálat után a VKM töröltetett bizonyítványukból. (MOL M-KS-276-89-285. 61., valamint XIX-I-1-g-1280-K-91- /1-10/-1950. 313. d.; BKMÖL XXVI. 65. 3. d. 353/1950.; SzPL Tf. B. 35. d.)
- ¹⁰⁵⁴ Hivatkozott beszédében *Rákosi Mátyás* az alkotmány parlamenti tárgyalása során kijelentette: „Amikor az alkotmánytervezet a vallás szabad gyakorlatának jogát az alkotmányban le akarja fektetni, ezzel is csak egy meglévő állapotot rögzít. A magyar demokráciában soha senkit vallásos meggyőződése miatt nem üldöztek. Ez így volt a múltban és így kell lennie a jövőben is. De a demokrácia megfelelően védekezett azok ellen, akik az egyház palástjával takarózva próbálták aláásni demokráciánkat, és az ilyen kísérleteket a jövőben is meg fogja torolni.” (1949/34. 2.)
- ¹⁰⁵⁵ Forrásaink szerint — eltérően a következő évtized(ek) általános gyakorlatától — kivételesen ebben az évben és 1956 őszén –1957 elején (többé-kevésbé) valóban így volt.
- ¹⁰⁵⁶ Elvileg így történt, de a hitoktatók alkalmazásába az egyházi előljárók s a tanügyigazgatási szervek mellett az igazgatók is beleszólást kaptak, ami sokuk eltávolításához vezetett, s a gyakorlatban — különösen a „meggyezést megtagadó” katolikus egyház hitoktatói bérének kifizetése körül, a küzdelemben alkalmazott eszközök egyikeként — „sok nehézség adódott”.
- ¹⁰⁵⁷ Nem éppen erről a kormányzati előzékenységről tanúskodik a *Bereczky Albert* püspök által *Rákosi Mátyás*hoz 1948. november 10-én eljuttatott „kérések” egyike: „A kultuszminisztérium hívja fel a tankerületi főigazgatók és tanfelügyelők figyelmét arra, hogy a református egyház hitoktatási ügyeinél az egyezményekben kifejezett irányelvek szerint járjanak el.” (MOL M-KS-276-65-362. 38–41.)
- ¹⁰⁵⁸ MOL P 2076. 28. d. 973–976. (Kiemelések tőlem — D. P.)
- ¹⁰⁵⁹ *Seri András* (1909–?) vallásan, latin és történelem szakos tanár volt (lelkészi tanulmányait a debreceni, ill. a bácsi egyetemen végezte), de szükség szerint jogi és társadalmi ismereteket, közgazdaságtant, politikai gazdaságtant, német nyelvet, földrajzot, nevelési ismereteket, lélektant, neveléstant, görögöt, magyar nyelv és irodalmat is tanított az intézetben — 1938. szeptember 1-jétől helyettes, majd 1941. szeptember 1-jétől rendes tanárként. Németnyelv-ismerete mellé orosz nyelvet tanult. Emellett a kecskeméti egyházmegye iskolalátogatója, egyházi részti tanácsos, bibliakörvezető, majd 1945 után a Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezete nagykörösi csoportjának titkára, a városi Szabadművelődési Tanács és a Magyar–Román Társaság tagja volt. Szakszervezeti tisztségviselőként 1948 decemberében 6 óra órakedvezményt kért a tanítóképzős tanároknak. (PML NKO VIII. 53/b. 1. d. nyilvántartási lap; PML XXIV. 501-b. 1. d.

1948 október 20-i minősítési lap; MOL K 502-1937-1944-1- 594/1941. és 93449/1944. 55. és XIX-I-1-1-Seri András-1948. 4. d.)

¹⁰⁶⁰ *Seri András* memoárjának kéziratát *Szenczi Árpád* professzor úr, nagykőrösi főigazgató-helyettes bocsátotta rendelkezésemre, köszönet érte.

¹⁰⁶¹ Mégiscsak voltak változások az államosítást követő tanévben: *Danczkay Győző* mennyiségtan-természettan szakos tanítóképző intézeti tanár, a helyi népi kollégium egyik szervezője az MDP helyi bizottságának tagja, értelmiségi felelőse lett. (PML NKO VIII. 53/b. 1. d. nyilvántartási lap.) Változást jelentett, hogy az 1900/1948. VKM számú rendelettel módosították a dolgozók tanító(nő)képzőinek óratervét: kihagyták belőle a „hit- és erkölcsan” tárgyat. (Köznevelés IV. évf. 4. sz. 36–37.) *Nánási Miklós* visszaemlékezése szerint ez Nagykőrösön nem hozott változást: az államosítástól „és a hittant kiiktató rendelkezéstől függetlenül mindvégig tanítjuk a »hit- és erkölcsant« és a felekezeti időszakból megmaradt »egyházi éneket és zenét«. Mindkettő kalkulusa az oklevélben is szerepel... Még a kántorizálás lehetősége is adva volt. De ezzel csak egyetlen dolgozó élt, aki hitbuzgalmi botlását nemsokára ádáz és harcos antiklerikalizmussal igyekezett levezekelni a párt és az emberek előtt.” (1974. 349. Vö.: *Tóth L.* 1990/2. 277.) Változásról tudósít viszont — az 1948. december 1-jétől a nagykőrösi Arany János Gimnáziumban és az Állami Tanítóképző Intézetben katolikus vallás tanári feladatot ellátó — *Hajdu István* év végi jelentése, amely természetesen csak a (volt) református képzőben kisebbségben lévő katolikus növendékek magatartásába enged némi betekintést. Arra a kérdésre, hogy az ifjúság mikor hallgatott vasárnapokon vagy ünnepeken exhortációt, a hitoktató azt válaszolta, hogy „az egyház-ellenes mozgalmak munkájának következményeként és tiltására lehetetlen volt szentmisén kívül összegyűjteni őket. Néhányszor azonban megkíséréltem, de eredménytelenül.” A „mely ünnepeken nem volt az ifjúság közös istentiszteleten” kérdésre „a tanítási napokon és az állam által eltorlított ünnepeken” — választ olvashatjuk. A vallási társulatok, hitlelkész egyesületek működéséről azt írta Hajdu István, hogy „a Mária-kongregáció kedvelt társulat volt, de a politikai ifjúsági vezetők fenyegetésére nem mertek jönni a tagok összejövetelekre. 24 tag. Hívek a misszióért! 12 taggal, havi 10 filléres tagdíj. Kis Hitlelkész 1 példány.” Az ifjúság általános vallási és erkölcsi magatartását a hittanár úgy látta, hogy „a tanulók kb. 60%-a komolyabbá vált az utóbbi idők megpróbáltatásainak következtében. A koedukációs internátusok azonban sok pusztítást végeznek. A 9. Istent nem hívó tanuló nagy mértékű.” Ők „a Parasztkollégium lakói... a materializmust tartják reális nézőpontnak. Ezek állandóan bált, táncot rendeztek, ahol a tanulóifjúság tisztasága állandó veszélyben volt. Valamiképp a vallást a más vallású tanárok segítették” — jelentette Hajdu István. A jövőre vonatkozóan azt látta lehetséges útnak, hogy „egyelőre rejtékben nevelni néhány munkatársat köztük, akik segítenek titokban összetartani a jobbkat. Nyilvánosan nem lehet, mert üldözik a politikai megfigyelők a tanulókat.” (VPL Gymn. 2929/49. Kiemelések tőlem — D. P.) — Hasonló folyamatok játszódtak le más államosított egyházi iskolákban, így pl. a *győri királyi katolikus tanítóképzőben* is: Mózes Ernő hitoktató év végi jelentésében arról számolt be, hogy „az egész tanítást nagyon befolyásolta a kollégiumokban és az iskolában tartott szemináriumok tananyaga, úgyhogy sokszor kellett vitatkozó, ill. megbeszélő órákat tartani és így a módszeres haladás nem volt lehetséges”. (GyPL I. 2. c. CXLIII. d.)

¹⁰⁶² Lásd ehhez: *Nagy P. T.* 1998., 1999. — A tanítóképzők egy részében (a korábban állami és nem katolikus képzők többségében), a felszínen legalábbis, viszonylag „sima” volt ez az átállás. Így történt ez a *szegedi volt királyi katolikus tanítóképzőben* — 1949. március 7-én már Juhász Gyula Gimnáziumban — is, ahol (a jegyzőkönyv tanúsága szerint) a tanári értekezleten elnöklő iskolalátogató, tankerületi főigazgató-helyettes „meleg szeretettel és kartársias együttérzéssel köszönti a tanári testületet. Tudatában van annak, hogy olyan intézetbe jött, amely a múlt időtálló hagyományait megőrizve, megértette az idők szavát, és teljes lelkesedéssel akarja kivenni részét a pusztítás utáni nagy magyar újjászületésből, a közös munkából, a szocializmus felé haladásból... Az intézet az egyike az elmúlt nyáron államosítás alá került katolikus tanulmányi alapi is-

koláknak. Hogy ez a nagy jelentőségű és helyenként zavarokkal járó változás itt minden zökkenő nélkül ment végbe, és hogy a tanári kar összetétele emiatt nem szenvedett változást, s hogy az intézet népes tanulóifjúsága készséggel, sőt örömmel és tevékenyen illeszkedett be az új rendbe és készséggel vállalta a megnövekedett feladatokat — ez az intézetben már azelőtt is uralkodó egészséges közszellemnek, a józan realitások iránti érzéknek és a reakciós bujtogató-sok egységes, határozott visszautasításának, sőt legyőzésének köszönhető” — állította Farkas Dénes. Megállapításával egyebek között arra utalt, hogy „a tanulóifjúság szelleme jó, minden reakcióellenes megmozdulásban részt vett az egész ifjúság, és többször állást foglalt Mindszenty politikája ellen”. (CsML XXVI. 62. 1948–50. 2. d. 737/1949. Kiemelés tőlem — D. P.)

¹⁰⁶³ E hagyományokról lásd: Osváth F. 1939., *Seri A.* 1986–87. 3–85.; *Kopp E.* 2000/3., 64–69.; *Szenczi Á.* 1996. 151–162. — Egy 1950. május 12-i, „A klerikális reakció aknamunkája a különböző iskolák tanulói és nevelői között” című, Rákosi Máttyás iratai között fennmaradt jelentésben olvashatjuk: „A nagykőrösi általános és pedagógiai gimnáziumban [ahogy a képzőt akkor nevezték — D.P.] a református egyház suttogó propagandája azt a hírt terjeszti, hogy úgysem vesznek fel benneteket, de azért csak jelentkeztek továbbtanulásra. A katolikus egyház Szent Antal-váncot indított el a hittanról való lemorzsolódás ellen és több közszéiben a hittanórákon a pap illegális kongregációt tart. ... A budapesti XI. kerületi pedagógiai gimnáziumi tanulók tanulmányi kiránduláson voltak és kifogásolták, hogy az egri kollégiumban, ahol megszálltak, nincs feszület. Pénteken gyónni, áldozni mentek és kifogásolták, hogy húsfétel van ebédre. A kollégistákkal szemben lenézően viselkedtek.” (MOL M-KS –276-65-359. 72. Kiemelés részben tőlem — D. P.)

¹⁰⁶⁴ Lásd erről: *Donáth P.* 2000/7. 64–79.; 2004., 2004/1.

¹⁰⁶⁵ Történt mindez annak ellenére, hogy a Zsinat 1948. június 14-i ülésén az előzetes szöveget csak akkor fogadták el, amikor (az ezzel személy szerint egyet nem értő) *Bereczky Albert* közölte, hogy — *Rákosi Máttyás* ígérete szerint — a kötelező vallásoktatás fennmarad; sőt annak ellenére, hogy az 1948. október 7-i megállapodásban a kormányzat tételesen hozzájárult ahhoz, hogy „a tanító személyzetnek kántori funkciót betöltő tagjai a megállapodást követő két évig az eddigi feltételek mellett kántori munkakörüket továbbra is elláthassák”; s hogy „az állami jellegű iskolákban a kötelező vallástanítás továbbra is teljesen szabadon történjék.” (*Barcza J.* – *Dienes D.* szerk., 1999. 99.; *Köpeczi Bócz E.* 2004. 157. és 163.) Ezzel összhangban a kántorképző, ill. egyháziének-tanfolyamok szervezését az államosított tanítóképző intézetekben. Mindazonáltal 1948. november 26-án, az 53,645/1948. III. sz. rendelettel Ortutay Gyula felszólította a pedagógusokat „a demokráciával szembehelyezkedő” iskolai vallásos és hitbuzgalmi egyesületekben (Szívgyárda, Mária Kongregáció, Biblia-órák) való „közreműködésük megszüntetésére”, s intézkedtek annak megakadályozására is, hogy a növendékek a hittanórákon kívül érintkezzenek a katolikus klérus tagjaival — volt tanáraikkal. (BéML VIII. 59. 39. d. Bizalmas iratok; SzÖEL 7/25-26-27. 1948. szeptember 2.; BKMÖL XXVI. 65. 1. d. 291. és 323/1948.; VaML XXVI. 501. biz. 21/1948.)

¹⁰⁶⁶ „A magyar köztársaság kormányának azt az elhatározását, hogy a nem állami jellegű iskolákat és a velük összefüggő internátusokat törvényhozási úton államosítja, a magyarországi református egyház tudomásul veszi” — olvashatjuk az „egyezményben”, melyben a sárospataki és a két debreceni (leány)líceum és tanító(nő)képző egyházi jellegének meghagyását is rögzítették. (Fénymásolatban közli: *Köpeczi Bócz E.* 2004. 157–158. A végrehajtásról a 64.293/1949. III. számú VKM-rendelet intézkedett. (Vö.: *Tibori J.* 1995. 179–185.) „A tanítóképző intézetek tanári testületei jelenlegi szolgálati helyük érintetlenül hagyásával a megszűnő líceumi, illetőleg leánylíceumi I. osztály helyében megnyíló új osztályokra kiterjesztetten folytatják működésüket” — rendelkeztek az állami képzőkre vonatkozóan (160.950/1948. V. 2. VKM) 1948. tavaszán, majd az iskolák államosítást követően a rendelkezés hatályát a 168.098/1948. V. számú, a

45.500/1948., a 164.975/1948. V. 2., a 167.090./1948. V. 2. számú VKM-rendeletekkel a volt egyházi képzőkre is kiterjesztették. (MOL XXVI-I-1-a 5. d. 27. t. és 8. d. 46. t., valamint MOL M-KS-276-109/3. ö. e.; MREZSL 2. d. f. 53. d. 5607/1948.; FML VI. 501. 17. d. 1940/49. és GyMSM SL. XXVI. 60. 1. d. 8/1948-49., XXVI. 61. 1. d. 11/1948-49. sz.)

¹⁰⁶⁷ Tibori J. 1995. 185–198.

¹⁰⁶⁸ Idézi: Tibori J. 1995. 192.

¹⁰⁶⁹ Tibori J. 1995. 192.

¹⁰⁷⁰ Idézi: Tibori J. 1995. 197–198.

¹⁰⁷¹ A MDP KV 1949. május 31-i ülésén Rákosi Mátyás megvilágította a történetek néhány mozgatórugóját is: „Mindszenty példájából mindenki megérthette, hogy a demokrácia vívmányait, a földreformot, a köztársaság intézményeit minden ellenséggel szemben megvédjük.” Mindszenty keresztény egységfrontjáról sikerült leválasztani a protestáns egyházat, s ezt folytatni kell. „Gondoskodnunk kell arról, hogy megoszoljon az ellenség...” (Idézi: Pünkösti Á. 1996. 106.)

¹⁰⁷² MOL P 2076. 24. d. 548. (Kiemelés tőlem — D. P.) — A körösi tanárok nem ismerhették Révész Imre négy nappal későbbi választát sem, melyet — a korabeli viszonyok érzékeltetésének szándékával, mivel tudomásunk szerint publikálatlan dokumentumról van szó — az olvasó figyelmébe ajánlunk: „Mélyen tisztelt Miniszter Uram, Kedves Gyulám! Szívemből köszönöm... kitüntető és nagyon jóleső soraidat. Hálát adok az Istennek, hogy utolsó nagytemplomi szolgálatomat e kivételes alkalommal jelölte ki és ott *hazámnak és egyházamnak egyszerre tehettem a legilletékesebbek által méltányolt szolgálatot*. Sem professzori, sem lelkési minőségemben... soha sem beszéltem egyebet, csak azt, amit száz százalékig hittem. Most is így volt. Mélységesen hiszem, *hogy magyar népünk életének ez a mostani új útja, a népi demokrácia és a szocializmus útja, Isten hatalmas rendelkezése. Az egyház ezért ezen az új úton csak hűséges útitárs lehet, nem pedig rejtett tör vagy akna*. Ami nehézség és gyarlóság ennek az új útitársi viszonynak a kezdeteihez még hozzá tapad, afelől újra meg újra, kölcsönös őszinteséggel és bizalommal ki kell beszélnünk magunkat, meghallgatnunk egymás észrevételeit és segítenünk ott, ahol lehet, és rögtön, mihelyt lehet. Bizonyosan hiszem, *hogy egyházunk vezetősége a jövőben is mindent meg fog tenni... hogy ami észrevétel a viszony folytonos tökéletesítése érdekében egyházi részről elhangzik, az férfiasan egyenes, keresztyénileg békés szellemű, pozitív, építő szöemelés legyen, és ne steril panaszkodás, a múltakba való titkos visszasóhajtság melléköngéjével*. Ugyanakkor bizton remélem azt is, *hogy állami részről is egyre inkább meg fog történni a legmagasabb politikai és igazgatási tényezőknek az alsóbb és legalsóbb fokúakkal való teljes összehangolódása az egyházi kérdésekben* — amiben ma még, a legmagasabb tényezők cselekvő jóakarata mellett is, jelentős hiányok mutatkoznak. Hadd mondjak Neked ez alkalommal köszönetet azért is, hogy nyugdíjügyemet oly nagy megértéssel és szeretettel intéztél s kérlek szépen, hogy ami még benne hátra van: a kegyelmi beszámítás kérdésében is tégy majd jó szót a pénzügyminiszter úrnál és a KAB-nál. Azt hiszem, még nyugdíjazásom ügyével is amellett szolgáltatok bizonyosságot, *hogy a magyar népi köztársaság jövőjében szilárdan hiszek*. Ha nem hinnék, nem igyekeztem volna egész nyugdíjügyemet állami vonalra terelni. Az új magyar állam bizonyára sohasem fog abba a helyzetbe kerülni, hogy tehernek érezze önmagára nézve azt a nagyon szerény összeget, amelyet tőle egy nagyon megfáradt és elbetegedett öreg szolga és annak leendő özvegye kér. ... Régi barátod, öreg szolgád, Révész Imre.” *Ortutay Gyula* kétszer válaszolt a leköszönő püspök békés öregséget, nyugodt kutatómunkát kérő s (ennek fejében?) „behódolást”(?), vagy „azonosulást”(?) deklaráló levelére. Április 26-án nyugdíjazása ügyét a legmesszebbbenő támogatásáról biztosította, s jelezte: „Leveddel igaz örömet szerezteél nekem. Engedd meg, hogy most csak annyit írjak, *hogy az egyház-állam viszonyát magam is és elsősorban kormányom is abban a kölcsönös egyetértésben képzelem el, ahogy Te is igaznak és jónak látod*.” Június 24-én pedig arról értesítette Révész Imrét, hogy nyugdíjazási ügye eredményesen lezárult, az erről szóló hivatalos értesítést aláírta. Jókivánság mellett azzal zárta levelét a miniszter, hogy „bármikor szívesen ál-

lok rendelkezésre”. MOL P 2076. 24. d. 678–680. (Kiemelések tőlem — D. P. Vö.: *Festinger L.* 2000. 51–148.; *Kelman, H. C.* 1961. 28–32.; *Aronson, E.* 1978. 57–65.; *Csepeli Gy.* 1997. 280–282.)

¹⁰⁷³ *Bassola Zoltán* memoárja szerint *Bereczky Albert* már a VKM politikai államtitkárává történt kinevezésekor közölte, hogy politikai szerepvállalását időlegesnek tekinti, mivel „egyházi pályán kíván maradni, s végső célja az, hogy püspök legyen”. (1998. 349.) 1948. szeptember 28-án elmondott püspöki székfoglaló beszéde Rákosi Mátyásnak „tisztelettel és szeretettel” ajánlott példányában olvashatjuk, hogy *Bereczky Albert* lényegében osztotta a Ravasz László idézett püspöki jelentésében foglaltakat, s kijelentette: „Akik velem együtt a megegyezésen fáradoztak, jó lelkiismerettel állnak Isten és emberek színe elé, abban a meggyőződésben, hogy egyrészt az egyháznak az a feladata, hogy a békesség munkálója legyen a magyar társadalomban, másrészt, hogy a benne lévő nagy építőerőkkel a jóakarátú emberek munkáját segítse... Mikor... a megállapodás eredményeiről őszinte mérleget kell készítenünk, nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy ősi kollégiumokat őriztünk meg az egyház munkamezejében, tanárok és tanítók ezreinek munkáját és egzisztenciáját biztosítottuk...” (1948. 8–12.) Szavaiból nem érződik az a légkör, mint a zsinati tanácsban, ahol „a lelkek robbanásig feszültek” az iskolakérdés tárgyalásánál, s amely újra gerjelt a kollégiumok általános iskoláinak ügyében. Erre emlékeztetve — baráti hangvételű, ugyanakkor fontos elvi szempontokat s gyakorlati kívánságokat tartalmazó — 1948. július 4-i levelében *Révész Imre* püspök arra kérte *Ortutay Gyulát*, hogy fontolják meg *Eötvös József* tanácsát, a társadalom kívánságait is figyelembevevő törvényhozás kívánatosságáról. (MOL M-KS-276-65-362. 7–29.) Erre nem került sor, sőt, figyelmen kívül hagyták *Bereczky Albertnek* néhány államosított iskola (köztük a kecskeméti kollégium) református jellegének megőrzésére vonatkozó javaslatát is. (MOL M-KS-276-68-104. 1–2.) Mindazonáltal I. püspöki jelentésében, 1948. november 25-én *Bereczky*, „örömmel emlékezett meg” az egyezményről, melyet a kormány és a zsinat képviselői október 7-én aláírtak, s amely „útmutatás az egyház számára is, az állam részére is, a jó és egészséges jövőndő munkálására...” (1948/1. 1.)

¹⁰⁷⁴ „Menjetek be a szoros kapun. Mert tágas az a kapu és széles az az út, amely a veszedelemre visz, és sokan vannak, akik azon járnak. Mert szoros az a kapu és keskeny az az út, amely az életre visz, és kevesen vannak, akik megtalálják azt. Őrizkedjetez pedig a hamis profétáktól, akik juhoknak ruhájában jönnek, de belől ragadozó farkasok.” (Máté 7. 13–15. Károli Gáspár fordítása. Kiemelés tőlem — D. P.) *Bereczky Albert* gondolatmenetének megértéséhez adalékokkal szolgál *Lendvai L. Ferenc* 1986. 283–318., 1987. 21–23.

¹⁰⁷⁵ *Bereczky Albert*, 1953. 321., 322. és 323. — Az elnevezés kapcsán említést érdemel, hogy *Karl Barth* híres, 1948. május 23-i levelében így fogalmazott: „ha mindenben jól értettem Önöket, akkor az az út, amelynek a kezdetén állnak, nagyon keskeny, nagyon nehéz és veszélyes, de nagyon ígéretes út is”. (Idézi: *Poór J.* 1986. 9. Kiemelés tőlem — D. P.) Az út veszélyes volta röviddel Mindszenty hercegprímás letartóztatása után érzékelhetővé vált. *Rákosi Mátyás* 1949. január 7-i, *Révai József*hez küldött átiratában olvashatjuk: „Megbeszéltem *Bereczky*vel, hogy holnap a Rádióan ad egy nyilatkozatot, melyet a sajtó is megkap, úgyhogy a vasárnapi lapok hozhatják és külföldre is idejekorán eljuttatható a vasárnapi lapok számára. A nyilatkozat politikai lényege az lesz, hogy Mindszenty a magyar katolikus egyházból illegális reakciós politikai pártot akart csinálni + Magyarországon nincs vallásüldözés, ellenkezőleg, az Evangéliumot legteljesebb szabadsággal lehet hirdetni.” Január 28-i levelében *Barth* megkérdőjelezte *Bereczky* — a fogságba vetett bíborossal kapcsolatos — magatartásának helyességét. Mire a püspök, 1949. február 8-i (*Révai József* iratai között található) levéltervezete tanúsága szerint, a következőket válaszolta: „Abban a kérdésben, vajon Mindszenty magatartásánál mennyiben kellett volna elismerni, hogy ő lelkiismerete miatt és egyháza tanítása és hagyománya miatt járt más úton, s mi anélkül, hogy neki igazat adnánk és követnénk, megértéssel és tisztelettel viseltetünk az ő bátorsága iránt, nagy sajnálatomra nem tudok Önnel... egyetérteni. ... [A] mi egész mun-

kánk éppen a »geistliche Rekonstituierung« és evangelizáció területén a legsúlyosabban szenvedett és szenved, ennek a bizonyos lelkiismeretből fakadó bátorságnak a következményeként.” (MOL M-KS-276. f. 68/103. 17. és 104. 22–27. vö.: 106/33. 278–287.) 1951. szeptember 16-i levelében Barth már keményebben fogalmazott: „Úgy érzem, elhanyagolnám kötelességemet, ha nem mondanám el Önnek, hogy... oly szilárdan az árral úszik, nemsokára 6 éve már... Én már értem Önt, de csak azért, mert azt hiszem, hogy Ön egy politikai túltengés hatására cselekedett...” (Idézi: *Bojtor I.* 1996. 36. Lásd továbbá: MOL M-KS-276-65-362. Kiemelés tőlem — D. P.) *Bereczky Albert* — Rákosinak előzetes lektorálásra elküldött — novemberi válaszában emlékeztetett arra, hogy mit írt „Egyházunk útja” című cikkében, 1950 márciusában az egyház próféta küldetéséről, s leszögezte: egyháza lelkészeit „nem kell féltetni... hogy túlságosan nagy szocialistákká lesznek”. A kérdés teológiai aspektusával kapcsolatban elismerte: „Tudom, hogy a szocializmus ügye, amelyet én ilyen bibliailag relatív értelemben véve újnak és nagyknak tartok, nem Jézus Krisztus egyházának zászlójára helyezhető jelszó. Emellett azonban azt is merem vállalni, hogy az emberiség fejlődésében most valóban ez »das grosse, das der die Weltgeschichte formende Gott... schafft«.” (MOL M-KS-276-65-362. 240–241. Kiemelés tőlem — D. P.)

¹⁰⁷⁶ *Bereczky A.* 1953. 324–325., 325–326. és 326. (Kiemelés részben tőlem — D. P.) Lásd ehhez: *Ravasz L.* 1988. 269–273., 1992. 329–330.; *Gombos Gy.* 1992. 22–103.; *Papp L.* 1992. 343–344.; *Vályi N. E.* 1993. 14–15 és 43–57.; *Bogárdi Sz. I.* 1995. 7–28. és 85–89.; *Bojtor I.* 1996. 35–44. Eltérő értékelést adott: *Poór J.* 1986. 7–39., valamint *Kónya I.* 1988. 9–175.

¹⁰⁷⁷ Vö.: *Pál J.* 1995. 9–110.

¹⁰⁷⁸ *Bereczky A.* 1953. 277. (Kiemelés tőlem — D. P.) — *Bereczky Albert* „a Magyar Református Egyház helyzetét” taglalva 1955-ben is a korábbi útválasztás helyessége mellett érvelt: „A gyülekezetnek értenie kell, hogy ez a világ van, ebben élnek, életük egy a haza életével, vigyünk bele minél több imádságot, szeretetet és minél odaadóbb szolgálatot. Ugyanúgy a népek közötti viszonylatban is. Csak két út között választhattunk és választhatunk. A semlegesség nagyon csúnya formája a döntésnek, legtöbbször a gyávaság ítélete illik rá.” (1961. 244. Kiemelés részben tőlem — D. P.)

¹⁰⁷⁹ Péter János püspökké választásáról lásd: *Tibori J.* 1995. 210–215.; *Rákosi M.* 1997. 2. 669.; *Bojtor I.* 1996. 170–173. A kőrösi képzővel kapcsolatos vizsgálódásunk során azért fordítottunk figyelmet a tiszántúli egyházkerület püspökének megnyilatkozására is, mert *Bereczky Albert mellett* — a dunamelléki püspök-jelöltként is emlegetett (*Ravasz L.* 1992. 334–335.; *Rácz E.* 1995. 397.) — Péter János játszott talán a legnagyobb szerepet a református egyház új irányvonalának meghatározásában. (*Gombos Gy.* 1992. 103.)

¹⁰⁸⁰ Ezen érvelés jegyében aligha magyarázhatóak az „egyezmények”, hiszen az állam képviselői — lényegében — az izraelitákkal sem jártak el másképp. (MZSML XVI-a /MOL XXXIII-5-a-2/ 1. d. 19. t. Vö.: *Köbel Sz.* 2005. 30.)

¹⁰⁸¹ *Péter J.* 1950. 1. (Kiemelés tőlem — D. P.) — Második püspöki jelentésében ehhez hozzátette: „A keresztyén embernek támogatnia kell a tőkés társadalom megítélt maradványainak felszámolását és a szocialista társadalom építését. ... A szocializmus során az ember a termelési eszközökkel, munkájával olyan új kapcsolatban kerül, amelyet az egyháznak helyeselnie és munkálnia kell. Ezt az átalakulást mi már nemcsak átéljük, hanem szeretjük és munkáljuk is.” (*Péter J.* 1952. 7.) A történeti kontextus érzékeléséhez talán nem felesleges megemlítenünk, hogy 1952. január 28-án *Reök Iván evangélikus egyházi felügyelő és a négy egyházkerületi elnökség* gyülekezetekhez írt *körlevelében* emlékeztetett a centenáriumi évben történetekre: „A zsinat első ülészakán, 1948-ban, egyházunk egyezményt kötött a magyar állammal. Ennek alapján és ennek keretében szabadon szolgálunk isten ígéjével magyar népünk előtt” — írták, majd *Reök*, immár a zsinat világi elnökeként (február 5-én) székfoglalójában a zsinat „emlékezetébe idézte”: „a protestáns egyházak és a demokrácia megegyezése egyedül csak *Rákosi Máttyás* ál-

lamférfiúi bölcsességének köszönhető. *Az ő bölcsessége és jóindulatú támogatása tette lehetővé azt, hogy ez a munka ehhez az eredményhez vezetett, amelynek gyümölcseként ma, mint szabad egyház, a szabad államban szolgálhatjuk egyházunk népét és magyar népünket.*” Javaslataira a zsinat „óriási lelkesedéssel” elhatározta, hogy üdvözlő táviratban köszönti a miniszterelnökhelyettest — ami nem befolyásolta azt, hogy éles viták nyomán másnap Reök Iván is lemondásra kényszerült. (*Isten embere* 2002. I. 318. és 322–323. Kiemelés tőlem — D. P. Vö.: *Fabiny T.* 2002. 54–56.; *Majsai T.* 2001/11. 34–38., 2005/2. 3–21.) Az akkor még csak 3 éves krónikásnak — erről a korról személyes emlékei nem lévén — csak a tragikus helyzetekben is örökzöld pesti vicc jut az eszébe: szabad országban, szabad emberek, szabadon azt csinálnak, amit szabad...

¹⁰⁸² *A permanens átképzés folyamatáról* plasztikus képet ad *Margócsy István*, részletesen bemutatva, hogy milyen kurzusokon vett részt az államosított nyíregyházi Kálvineum igazgatója, az egyház szabályai és családja hagyománya jegyében 1937-ben lelkészi diplomát is szerzett *Porzolt István*, aki az állami képző igazgatójaként — az 1955/1956-os tanévben — maga is marxizmus-leninizmus tanfolyamot kellett hogy vezessen, erre központilag kötelezett kartársai számára. (*Margócsy J.* 2000. 198–199.; *SzSzBMÖL XXXI.* 11. 4. d. Jelentés az 1956. január 13-i ideológiai konferenciáról.) *Demjén István* elbeszélése alapján képet kapunk a pályáját ugyancsak lelkész-tanárként kezdő — kitűnő művelődéstörténeti munkák szerzőjeként is ismertté vált — sárospataki tanár, majd igazgatóhelyettes *Ködöböcz József* és kollégái „átképzéseiről” is. (*Ködöböcz J.* 2003. 18–19. és 104–106., 2006. 45. Valamennyihez vö. pl.: *Sík S.* 1945. 3–4.; *Szombatfalvy Gy.* 1945. 58–61.; *Molnár E.* 1945. 306–306.; *Keresztury D.* 1947. 11–14.; *Simon L.* 1947. 19–23.; *Kemény G.* 1947/c. 432–437.; *Mérei F.* 1948/4. 209–216., 1948/7–8. 357–362.)

¹⁰⁸³ *MOL XXVI-I-1-a 8. d. ONI 1949–1950. Iktatás nélkül, többek, köztük Mérei Ferenc javításai-val.* (Kiemelések tőlem — D. P.)

¹⁰⁸⁴ *1948 őszén és 1949-ben a jórészt frissen államosított iskolákban (egyebek között) a következő alkalmakból került sor — a korábban kevésbé markáns szovjetizálás jegyében fogant — iskolai ünnepélyekre, megemlékezésekre, nevelési értekezletekre:* 1948. október 29. a Komszomol magalakulásának 30. évfordulója; 1949. január 21. Lenin halálának 25. évfordulója; február 15–március 15. a Szovjet Kultúra Hónapja, ezen belül: február 24. a Vörös Hadsereg Napja; február 25. a Sztahanovista Mozgalom jelentőségének méltatása; április 4. a felszabadulás ünnepe; június 10. Puskín emléke; ugyanezen hónap folyamán nevelési értekezlet Szólin „A leninizmus alapjai” c. művéről; október 2. a Béke Napja; november 7. a Nagy Októberi Szocialista Forradalom évfordulója; s végül: forgatókönyv alapján, iskolaszüneti nappal, felajánlásokkal ünnepelték Sztálin 70. születésnapját. A hatalom jellegét, preferenciáit demonstrálni hivatott, kötelező ünnepségekről való igazolatlan/tüntető távolmaradást fegyelmi eszközökkel szankcionálták. Pl.: 23 soproni apácajelölt tanítóképzős negyedfokú fegyelmi büntetésben részesült, majd kimaradt az iskolából, mert főnöknőjük nem engedélyezte részvételüket az 1949. április 4-i városi ünnepségeken. (Lásd a tankerületi utasításokat s a képzők beszámolóit, pl.: *MOL XIX-I-1-g-P-1211-18-22-1949.* 270. d.; *BKMÖL XXVI.* 58. 131/1949–1950. és 203/1949–1950.; *CsML XXVI.* 62. 1948–50. 2.d. 737/1949.; *GyMSM SL XXVI.* 60. 1. d. 688. és 689/1948–49., 2. d. 961/1948–49, *XXVI.* 61. 1.d. 491/1948–49.; *VaML XXVI.* 501. b. 66. d. 4231-32/1949.; *VeML XXVI.* 65. Ált. iratok, 752/1949., 130/1950. Vö.: *Hegedűs J.* 2005. 84–85.; *Mikonya Gy.* 2006. 100–101., 106–108.) A felsoroltakhoz még egy sor magyar/nemzetközi ünnep járult (február 1., március 15., március 21., május 1., május 8., október 6., a decemberi karácsonyi ünnepély és a tanévnyitó, ill. záró ünnepélyek), érthető, hogy a VKM év végi jelentésében úgy találta: „az iskolai ünnepségek túlságosan halmozódtak és a rájuk való előkészület a tanulóknak igen sok idejét vette igénybe... az ifjúság az ünnepélyek műsorát nem tudta jól megtanulni, és ennek következtében... színvonaluk alacsony volt”. (*MOL XXVI-I-1-a 5. d. 24. t., M-KS-276-111-2.*) — Az idősebb tanítóképzős tanárok nem először szembesültek ilyen „ünnepélydömpinggel”. Erre utal, hogy negyedszázaddal korábbi, 1925. július 14-i, püspökéhez írt éves jelentésében *Kiss Sándor, a*

szarvasi evangélikus tanítónőképző igazgatója arra kérte előljáróját, kezdeményezze az egyetemes egyházi közgyűlés határozatát arról, hogy „a középfokú iskolák tanítási és nevelési munkáját a különböző társadalmi és állami tényezők és intézmények mindenféle ünnepélyek követelésével és elrendelésével ne zavarják. Az idén már odáig fajult a helyzet, hogyha mindenféle ünnepélyrendezési felhívásnak eleget tettünk volna, egész évben alig maradt volna idő és erő a komoly munkához. Az év folyamán folytonosan szavalatokra, szónoklatokra, előadásokra, zene- és énekbemutatókra készülni, szüntelenül próbákat tartani, zavarja a komoly munkát, és túlságosan rátereli a növendékek érdeklődését a magafitogtató, tettető és ünnepieskedő életre” — írta az igazgató, a kért korlátozó rendelet szempontjából nem is eredménytelenül. (BéML VIII. 59. 54. d. 457/1925. 760-61-62/1926. Vö.: *Az iskola* 1924/23-24. 2-4.; *Dezső L.* 1936. 54-61.) — *Az ünnepélyek aktuálpolitikai célokkal való összekapcsolásának hagyománya volt Magyarországon.* A mindenkori politikai „megrendelőket” a legkevésbé sem zavarta az éppen aktuális ünnep forrását adó történelmi esemény valós természete, jellege. Így kapcsolhattak március 15-éhez, a forradalom és szabadságharc ünnepéhez, homlokegyenest ellenkező politikai intencióval, egyaránt torz, hamis „üzeneteket”. 1943-ban pl. a 80.796/1943. V. 1. üo. sz. VKM-rendelet előírta: az ünnepség során a szónokok „mutassanak rá, arra, hogy a mai harcoknak... a hősei, akik fenyegető veszély elhárításáért [a Szovjetunió területén — D. P.] harcolnak... azoknak a hősöknek utódai, akik ezer éven át megvédték népünket és földünket, keresztény nemzeti műveltségünket minden ellenséggel szemben”. (BéML VIII. 59. 42. d. 164/1943. Vö.: *Gyarmati Gy.* 1998. 76-85.) A pedagógus-szakszervezet 1948-as centenáris kiáltványában, a de facto szovjet megszállás ellenére, gátlástalanul állította, hogy „most... valóra vált az ónodi országgyűlés határozata, és beteljesült, amit a magyarság legjobbjai a debreceni Nagytemplomban ünnepélyesen kinyilatkoztattak”, ezért „a magyar nevelőknek... zárt sorokban kell csatlakozniuk a szabadságért küzdő és demokráciát építő munkás- és parasztömegekhez”. (Gerő A. szerk. 1998. 100-101. Vö.: *Gerő A.* 1998. 7-21.; *Gyarmati Gy.* 1998. 98-109.)

¹⁰⁸⁵ Vö.: *Jeszipov — Goncsarov* 1950. 501-509. — Ilyen intenciók ismeretében nem csodálkozhatunk egy, az elsős leánygimnáziumi osztályban használt s a 60.822/1947. VKM szám alatt engedélyezett evangélikus „Egyháztörténet” című hittankönyvvvel kapcsolatos feljelentésen: „A könyvben ilyen idézetek találhatók: »... sőt egy ilyen rajongó újrakeresztelő csoport a németországi Münster városában a hatalmat is magához ragadta és holmi kommunista jellegű Sion királyságot akart megvalósítani! ... Ezeket csak fegyveres erővel sikerült leverni.«” — olvashatjuk a tanítóképzős ügyosztályhoz Szávai államtitkár nevében továbbított feljegyzésben. (MOL XIX-I-1-l-Örsy-1949. 3. d.)

¹⁰⁸⁶ *Nánási Miklós* a nagykőrösi dolgozók tanítóképzőjének nehézségeit taglalva az új, koherens pedagógiai elmélet és a tankönyvek hiányát emelte ki: „Mivel nem volt más, a régi tanítóképzői és liceumi tankönyveket használhattuk. Főként a világnézeti tárgyak tankönyvei voltak problematikusak. A korszerűtlenné vált részteket javígtattuk, kirekesztgettük. Persze, hogy ehhez a »korrektori ténykedéshez« sok szó férhetett. Ki látott tisztán, kinek volt kellő ideológiai, politikai, világnézeti iskolázottsága, judíciuma: alapja akkor a »korszerűsítéshez«? — kérdezte, majd később hozzátette: „mert akkori pedagógiánk az elvi tisztánlátás terén teljes bizonytalanságban hagyta a gyakorlatot. *Kettőt tudunk, jobban mondva éreztünk világosan: az új korszakkal kezdődő új nevelés, új iskola mást és másként kíván mindent, mint a régi; aztán: feleannyi idő alatt ugyanolyan tanítókat kell képeznünk, mint azelőtt. Az egyik úton sokáig ösztönösen, tapogatózva lépdeltünk előre, a másikon pedig a hagyományos módszerek fogódzóján.*” (1974. 350. és 352-353. Kiemelés tőlem — D. P.)

¹⁰⁸⁷ Az államosított iskolák tanárai akarva-akaratlan megpróbáltak megfelelni (legalább formálisan) az új fenntartó által támasztott követelményeknek. A Bajai II. sz. Állami Pedagógiai Gimnázium (az államosított Miasszonyunk Kalocsai Iskolanővérek Bajai Leányliceuma és Tanítónőképzője) igazgatója például a tankerületi főigazgatóság középiskolai reformmal kapcsolatos, 5109/1949.

számú levelében megfogalmazott kérdésekre válaszolva egyebek között a következőket írta: „Minden tárgy tanításában érvényesítették a tanárok a szocialista szempontokat. A szocializmusra való nevelés egészen új korszaka indult meg szeptembertől iskolánkban. A szocialista haszneretetre való nevelést különösen a földrajz- és történelemórán volt alkalmam tapasztalni. Az eddig tartott politikai gazdaságtan, történelem- és pedagógiaórák tapasztalatai azt igazolják, hogy az érdeklődés mind nagyobb mértékben fordul a társadalom nagy kérdései felé. Minden szaktanár a maga szaktárgyain belül igyekszik bemutatni, hogy a természettudomány marxi alapon elért eredménye mennyiben módosítja nemcsak az illető szaktárgy értékelését, hanem gyakorlati, emberi magatartásukat is. Ez a magatartás felkeltette a tanulók érdeklődését, s a kezdeti érdeklődést sikerült kielégíteni. Az orosz nyelv iránt tanulóink érdeklődése igen nagy. Rendkívüli buzgalommal tanulnak, és a tanárt orosz nyelvű népdalok éneklésével várják az órára” — írta október közepi levelében az igazgató, hozzátéve, hogy „nagy nehézséget okoz a tankönyvek hiánya”. Október 28-án a főigazgató 5201-1/1949. számú utasításának megfelelően rendkívüli értekezleten egy világnézeti és egy természettudományi szakcsoportot alakítottak. „A világnézeti irodalmi-történelmi munkaközösség neve Puskin Kör... a világnézeti természettudományi szakcsoport neve Liszenkó Kör” lett, s valamennyi tanár részt vett valamelyikben. November 5-én, immár az egész tantestület aláírásával küldtek tájékoztatót „szokásos heti sajtóbeszámolójukról”, melyen megemlékeztek „a Nagy Októberi Forradalom jelentőségéről. Valamennyien meggyőződünk arról, hogy amikor ezzel kapcsolatban a dolgozók millióinak felszabadításáról beszélünk, a politikai és gazdasági eredményeknél lényegesen fontosabb érzelmek, gondolatoknak a burzsoá világnézet által rá rakott bilincsektől való megszabadítása. Ennek jelentőségét értékelve elhatároztuk, hogy a világnézetünk átalakításához oly nélkülözhetetlen természettudományos ismereteket az eddigieknél fokozottabb mértékben igyekszünk elsajátítani. Minden alkalmat megragadunk, hogy tanítványainkat a természetismereti tárgyakon kívül is erre az új életszemléletre neveljük” — jelentették, a továbbiakban részletezve, hogy miként teszik ezt a diákok, a szülők és — a tömegszervezetek révén — „a dolgozók széles tömegei” felé. „Ezáltal reméljük, hogy a Nagy Októberi Forradalom hőseinek példáját szemünk előtt tartva, mi, nevelők is a munka frontján derekasan megálljuk a helyünket és méltóképpen hozzájárulunk az új természettudományos gondolkodású szocialista ember kialakításához” — írták az elvárásokhoz igazodva. (BKMÖL XXVI. 58. 131., 177-1. és 203/1949–1950. Kiemelések tőlem — D. P.) — A veszprémi tanítónőképző (az angolkissasszonyok államosított képzője) igazgatóhelyettese 1950. február 28-i jelentésében szintén közölte: „hetenként van sajtómegbeszélés, folyóirat-ismertetés és világnézeti könyvismertetés is... Az irodalmi, történelmi, természettudományi tanári szakkörök a város összes tanárainak közösek. Tanáraink részt vesznek ezeken.” (VeML XXVI. 65. Ált. iratok. 131/1950.) — Igyekeztek lojalitásukat demonstrálni a *volt állami tanítónőképzők is. A XII. kerületi pedagógiai gimnázium* pl. 1949. október 16-án bemutatta a „Szocialista állam” című, egyik tanáruk által írt és betanított zenés kultúrelőadást Szalkszentmártonban. (Lásd erről bővebben a Rozsondai Zoltánnál szóló tanulmányunk 4. fejezetében, valamint: MOL XIX-I-1-1 — Szalkszentmárton — 1949. d. 4.)

¹⁰⁸⁸ A mai olvasó számára — a korábban egyházi képzőkben, egy évvel az államosítás után, különösen a felsőbbéveseknél — ez joggal illuzórikusnak tűnhet, s csak csodálkozva olvashatja a volt kalocsai érseki tanítóképző megbízott igazgatójának 1949. október 14-i „igazolványát” Sz. A. IV. éves tanulóiról: „az ifjúsági mozgalom aktív tagja. Az ifjúság legöntudatosabb, a marx-lenini ideológiában legjáratosabb tagja. Meggyőződéses kommunista, aki pártmunkát is végez. Igen jelentős része volt a Mindszenty-reakció elleni ifjúsági tüntetések megszervezésében. [A kalocsai képzősök három ilyen tüntetésen is részt vettek 1948 decemberében. — D. P.] A Magyar Ifjúsági Népi Szövetség helyi bizottságának ő a propagandafelelőse. Sz. A. több ideológiai tanfolyamot végzett tanuló, politikailag feltétlenül megbízható egyén” — írta (előttünk ismeretlen célú) igazolásában az igazgató. (BKMÖL XXVI. 65. 2. d. 514/1949.)

- ¹⁰⁸⁹ Márpedig ennek gyakran igen súlyos, az ezzel megvádolt egész egzisztenciáját, személyi szabadságát érintő konzekvenciái voltak. Lásd pl.: *Törvénytelen...* 1991.; *Solt P. – Horváth I. – Szabó Gy. – Zanathy J. – Zinner T. szerk.* 1992–1996.; *Kahler F.* 1993.; *Gyarmati Gy.* 2000/1.; *Belényi Gy. – Sz. Varga L. szerk.* 2000. stb.
- ¹⁰⁹⁰ Az 1948 júniusában államosított, majd 1949 őszétől *pedagógiai gimnáziummá szervezett pécsi (volt katolikus püspöki) képző új igazgatója, Meskó Gyula* az 1949. szeptember 6-i tanévnyitói értekezleten — bemutatkozásképpen — kifejtette: „*ő, mint a Pártnak jó katonája, ott teljesíti kötelezettségét, ahova feleltes hatósága állítja. ... [H]angsúlyozza ismételten a fegyelmet, valamint azt, hogy feltétlenül mindenkor a Párt célkitűzéseit tartja maga előtt. ... Az 1949–50. tanév az új alkotmány szellemében kezdődik. Ez az alkotmány biztosítja a szocializmus építését és az igazi szocialista iskola kialakítását... elválasztja az egyházat az államtól. Ez azt jelenti, hogy a vallásoktatás független az iskolától, bár a rendelet értelmében az állam lehetőséget ad, hogy a vallásoktatás az iskola épületében történjen. Kiemeli azt, hogy minden szülő saját elhatározása szerint dönthet afelett, hogy gyermekét ne taníttassa vallásra*”. A tanév végén, 1950 júniusában Meskó Gyula jelentette: „a sztalini munkafelajánlásokat teljesítettem. Az iskola könyvtárának gyarapítását, a reakciós könyvektől való megtisztítását még a rendelet megjelenése előtt megszerveztem. ... Az intézetet igyekeztem megtisztítani a reakciós elemektől, eszméktől és szellemtől, a Párt irányvonalát tartva szem előtt. ... Diákszövetségi vonalon a forradalmi szellemet építettem be. Többszöri diákszövetségi gyűléseken és nevelőtestületi értekezleteken, Makarencó szellemét tartva szem előtt, építgettem és ápoltam az iskola szocialista tartalmát. *Eltüntettem az iskolából az az »úr« megszólítást és a vak tekintélyimádatot... Szem előtt tartottam Rákosi Mátyás, Gerő Ernő és Révai József beszédeit és a Párt útmutatásait.* Aktivizáltam az intézet politikai fegyelmét. Többször tartottam röpgyűléseket (klerikális reakció elleni harc), hogy az időszerről problémákat idejében ismertessem és az intézet munkáját ennek szellemében vezesse.” (BML VIII. 60. 25. d. Kiemelések tőlem — D. P.)
- ¹⁰⁹¹ Lásd pl.: *Gergely J. szerk.* 1990. 7–20., 304–329.; *Salacz G.* 1988. 54–96.; *Draho P.* 1993. 33–40., 45.; *Balogh M. – Szabó Cs.* 2002. 15–23., s az akkori légkör érzékeltetéséhez: *Shvoy L.* 2002. 107–110. Vö.: *Erdő P. – Schanda B.* 1993. 25.
- ¹⁰⁹² Borbély édesapja ötödik, egyetlen diplomához jutott gyermekeként *Nánási Miklós* (1910–1978) 1936. szeptember 1-jétől bő egy évtizeden át tanított a nagykorósi református képzőben magyart, németet és pedagógiát. Helyettes tanárként, 1939 szeptemberétől rendes tanárként, 1941-től igazgatóhelyettesként, 1944 októberétől átmenetileg az igazgató helyetteseként, majd — 1945 márciusától augusztusáig — újra igazgatóhelyettesként tevékenykedett, s egyidejűleg tanított a helyi dolgozók tanítóképzőjében is. (A TITOE-be 1942 decemberében lépett be.) 1947-től a miskolci képzőben direktoroskodott, majd — az őt funkciójában megtartani kívánó tankerület számára váratlanul — a 32.040/1949. számú VKM-rendelettel nyugdíjazott *Váczy Ferenc* igazgatótól vette át az intézetet 1949. szeptember 22-én. (728 tanuló 1937/72. 5.; MOL XIX-I-1-g 1250-40/IV./2.-1949. 304. d. és 1254-15004-16/1949. 309. d., XIX-I-1-l-Papp-1949. 3. d.; MOL K 502-1937-1944-10-176593/1940.; ELTE TÓFK M. J. VI. 3. 54. és 71/1942.; *Nánási M.* 1974. 340–357.) — Vezetői teljesítményét a tantestület 1945. április 14-i jegyzőkönyve méltatta, majd a B-listázások kapcsán felállított tantestületi minősítő bizottság teljesítményét minden szempontból a legjobbra: 1, 1, 1, 1-re értékelte, hozzátéve, hogy „kitűnően készült, tárgyához simuló művészi eljárással buzgóan működő nevelői egyéniség és társadalmi magatartása kifogástalan”. Amikor 1946 szeptemberében a pápai tanítóképző igazgatói posztjának betöltése kapcsán a minisztériumból *Rozsonдай Zoltán* tanügyi tanácsos Nánási jellemzését kérte a Budapest-vidéki Tankerületi Főigazgatóságtól, ők sajátjukként a *Váczy Ferenc* igazgató által írt szöveget továbbították: „Nánási Miklós négy évig volt h. igazgató, volt internátusi felügyelő és köztartásvezető, öt évig volt tanártestületi jegyző, az iskolai ügyvitel dolgában jártas, 8 éven át a gyakorlati kiképzés egyik vezetője volt, az Egyetemes Református Konvent egyik tankönyvbírája és an-

nak megbízásából líceumi magyar nyelvi és irodalmi tankönyvet szerkesztett. Tanította a német és orosz nyelvet, a francia nyelvet ma is tanítja, *jó fellépésű egyéniség, vezetésre alkalmas*. Van-
nak önálló gondolatai, az intézet életében való aktív részvétel folytán *tanítóképző intézet vezeté-
sére elegendő tapasztalatot és gyakorlatot szerzett.*” (MOL XIX-I-1-g-106. 533/1946. V/b. 124.
d.; PML XXIV. 501/a. 1040-1946647. Kiemelés tőlem — D. P. Lásd tőle, róla: *Nánási M.*
1947., 1977.; *Csete et al.* 1982. 158–187., *Seri A.* 1982/4. 182–187., 1986–1987. 61–63.;
Rozsondai Z. 2004. 273–275. és 345.) — Egykori tanítványa, *Csajbók Lajosné* 2005 nyarán így
emlékezett: „Nagyon jó tanár volt, intelligens, széles látókörű ember. Rendkívül diákcentrikus
volt, s az ifjúságot nagyon-nagy mértékben támogatta és segítette. Szinte kollegáknak tekintette
a fiatalokat, magasabb szinten, partnerként kezelte a diákokat. Nagyon szerette mindenki. Konk-
rét okát, hogy miért váltották le, mi nem tudtuk.” *Kövér Lászlóné* 2004-ben úgy emlékezett,
hogy *Nánási Miklós* „iszonyú nagy tudású volt. Nagyon jó légkört tudott maga körül teremteni a
tanítási órán és a tanári szobában is.” (Az interjúkat — megadott vázlat alapján — Preska
Gáborné és Gerebenics Tamás készítette.) Kollégája, *Seri András* is úgy vélte: „*Nánási Miklós
nevelői egyénisége a tanító- és tanárképzés minden fokán rendkívül szuggesztív erejű volt.*”
(1982/4. 185. Kiemelés tőlem — D. P.)

¹⁰⁹³ Mindazonáltal a nagykorúsi kollégák viszonylag szerencsések voltak: egy ideig közülük kerül-
hetett ki igazgatójuk, s a rendelkezésünkre álló információk szerint nem voltak kitéve olyan
megpróbáltatásnak, mint Sárospatakon *Ködöböcz József* (1913–2003) és *Erdélyi Dezső* lelkész-
tanárok, akiket 1950 nyarán a megyei oktatásügy irányítója egyenesen arra szólított fel, hogy
nyilvánosan tagadják meg az egyházat és tegyék le a palástot — amire mindketten nemet mond-
tak. *Ködöböcz József* visszaemlékezése szerint az 1950-ben állami kezelésbe került sárospataki
képző új igazgatójának, „*Zilahi Ferencnek* az volt a felfogása, hogy a múltat teljesen le kell
rombolni, hogy az újat, a jövőt fel tudjuk építeni”, s a „helyre szükség van” indokolással —
meggyőződésből vagy külső nyomásra — a múlt sok értékét (könyveket, folyóiratokat, tanesz-
közöket) „felszámolta”. *Ködöböcz tanár úr* memoárjában kifejtette, hogy csak mértékkel vállalt
közösséget a pártállami korszak kultúrpolitikájával. „Megmaradtam mindvégig pártönkízülinek.
S ennek természetesen az volt a velejárója, következménye, hogy első számú vezető nem lehet-
tem, csak mások helyett, mások keze alá dolgozhattam, a szakszolgálatokat megoldhattam, a
munkát elvégezhettem. Én tanítóképzős szakember voltam, szerettem, hivatásomnak éreztem a
képzést. Nagy felelősséggel, rendkívül szorgalmas munkával arra törekedtem, hogy tanítványai-
mat minél jobb tanítókká, nevelőkké, emberséges szakemberekké, a közösség felelős tagjává,
közösségi emberekké neveljem. ... S öröm volt látni, hogy tanítványaim, a szülők nagy része s
az igazi szakemberek, a minisztériumi szakfelügyelők is világosan látták ezt, elismerték erőf-
szítéseimet, magasra értékelték önzetlen, áldozatos munkámat.” 1955-től igazgatóhelyettesként,
a főiskolává válás után főiskolai tanárként, a Magyar Pedagógiai Társaság Neveléstörténeti
Szakosztálya elnökeként, minisztériumi szakbizottságok vezetőjeként, időálló tudományos
munkák szerzőjeként tevékenykedett, munkáját — a rendszerváltás előtt és után — egy sor ma-
gas állami és társadalmi kitüntetéssel honorálták. 1994-től a sárospataki gyülekezet presbitere,
lapjának és alapítványának főszerkesztője, ill. elnöke volt, *tanúsítva a „kettős teher” iránti hű-
ség jegyében leélt pályafutás lehetőségét.* (*Ködöböcz J.* 2003. 19–27., 2006. 60–63., 66., 99.)

¹⁰⁹⁴ Terminológiájában s mondanivalóját tekintve az igazgató szigorúan követte a tanügyigazgatás
által előírt koreográfiát. Összevetésül egy részletet idézünk „Északpestvármegye Tankerületi
Főigazgatósága” 1949. októberi, II. 549/49. főig. számú, „*tanulással az ellenség ideológiai be-
hatolása ellen*” című utasításából: „Az iskola szociális átalakításával kapcsolatban döntő feladat
a szocialista nevelés célkitűzéseinek és munkamódszerének tüzetes ismerete, amellyel való egy-
eséges állásfoglalás és azok teljesítése... Az a tapasztalatunk, hogy kartársaink nem elég éberek
saját munkaterületükön, így nem kellő éberséggel selejtezték... az iskola különböző könyvtárait
sem... Nem elég selejtezni a múlt sajtótermékeit, hanem olvasnunk és ismernünk kell a haladó

szellemű könyveket. Nagy hibát követ el az, aki nem olvassa az ideológiai szakmai könyveken kívül a Szovjet szépirodalom [Sic!] szocializmusért vívott harcát bemutató műveket. *Az iskola a szocializmusért folytatott harc egyik döntő csatáttere...* Ezért a VKM további intézkedésétől függően... dolgozzák fel Makarenkó: Válogatott Pedagógiai Tanulmányok c. könyvének I. fejezetét.” (BKMÖL XXVI. 65. 2. d. 532/1949. Kiemelés tőlem — D. P.)

¹⁰⁹⁵ Vö.: *Jeszipov, K. P. – Goncsarov, N. K.* 1950.; *Jóboru M.* 1955/7. 146–149.; *Földes Gy.* 1988. 121–122. — A szovjet gyakorlat átvételére irányuló felszólítás — a központi elvárásoknak megfelelően — valamennyi volt egyházi képzőben napirendre került ekkoriban. *A szarvasi (volt evangélikus) képzőben* pl. az ONI kiadásában megjelent, a Szovjetunió középiskoláiról szóló munkát ismertették részletesen 1950. április 28-án, Gerbner Mátyásné minisztériumi előadó jelenlétében. (BéML XXVI. 59. 1. d. 507/1950.) — *A nyíregyházi államosított Kálvineum* pozíciójában maradt igazgatója, a szintén lelkész-tanárként indult *Porzsolt István* a négyéves képzés helyett *az ötéves képzés rekonstrukcióját sürgetve*, 1951. február 4-én diplomatikusan kifejtette: „Az V. éven feltétlenül beiktatandónak tartok 3 óra filozófiatörténetet vagy világnézetet. Ennek során megismerjük a jelöltek az emberi gondolkodás rendszeres formáit és az egyes gondolkodási rendszerek történeti típusait, kialakulásukat, fejlődésüket a mai leghaladóbb világnézet, a dialektikus materializmus szempontjából.” 1954. április 30-i, hasonló tartalmú javaslatában, Porzsolt István már nevén nevezte — a talán csak kényszerűségből el/befogadott — „gyereket”: az V. évre, heti két órában „marxizmus–leninizmus” tárgy oktatását javasolta, a tanítóképzés folyamatát filozófiai stúdiumokkal záró történeti tradíció adaptálásával. (SzSzBMÖL XXXI. 11. 4. d.)

¹⁰⁹⁶ A Szakszervezeti Világszövetség milánói kongresszusa október 2-át „a Béke Napjává” nyilvánította, ennek nyomán Béki Ernő, a pedagógus-szakszervezet főtárgya és Ortutay Gyula miniszter 1949. szeptember 25-én felhívást intéztek „a nevelőkhöz”: „Közreműködésükkel biztosítsák a Béke Nap iskolai megtartásának sikerét! Kövessenek el mindent, hogy a tanulóifjúság felismerje Pártunkban és a dicsőséges Szovjetunióban a béke, a boldog jövő legfőbb biztosítékát, hogy a Béke Nap újabb csapást jelentsen az imperialistákra s azok hazai ügynökeire: a trockistákra és reakcióskra!” — írták. A Veszprém-vármegyei Tankerületi Főigazgató 3311/1949. számú, szeptember 29-i kísérőlevelében ehhez hozzátette: „Nekünk, magyar nevelőknek, kik a szocializmus jövő harcosait neveljük, részt kell kérnünk abból, hogy megmondhassuk a véleményünket [freudi elszólás/elírás az eredetiben így — D. P.], hogy odakialthassuk a rothadó imperializmusnak, hogy a megfjordott magyar nevelői kar tudja, hol a helye, tudja, mi a teendője. Szocializmus építése a Magyar Dolgozók Pártja vezetésével a Szovjetunió oldalán, és kíméletlen harc a nyugati imperializmus ellen.” (VeML XXVI. 65. ált. iratok, 752/1949.)

¹⁰⁹⁷ A nagykőrösi állami pedagógiai gimnázium tanári testülete alakuló értekezletének 399-1950. sz. jegyzőkönyvéből. (PML NKO XXVI-2-a. Kiemelések tőlem — D.P.) — A szovjet pedagógia „eredményeinek” átvételére vonatkozó utalások értelmezéséhez talán nem felesleges felidézni: „A magyar párt 1950-ben lényegében minden téren szovjetizálta az országot. A kör bezárult. »Ha mindenkit agyonütünk, akkor nincsen szellemi élet« — jegyezte fel 1949-ben (szigorúan magánhasználatra) egy vezető kommunista értelmiségi [Fogarasi Béla]. Sapienti sat” — zárta a korszak ideológiai színeváltozásait taglaló tanulmányát *Standeisky Éva.* (1998/1. 166.)

¹⁰⁹⁸ Nánási Miklós ekkor már valószínűleg tudott a VKM 1213-42-1/1950. VI. számú rendeletéről, melynek révén a DISZ-vezetőtanári funkciót megszüntették, s e feladatot középiskolák igazgatóira bízta azzal, hogy véget vetettek „a VKM-be beférkőzött ellenség aknamunkájának”, az igazgatók főlegesen adminisztratív terheinek, így „középiskoláink igazgatóinak valóban az iskola tanulmányi és politikai vezetőivé kell válniuk”. (BKMÖL XXVI. 65. 3. d. 498/1950. Vö.: *Rendtartás...* 1950. 65.)

¹⁰⁹⁹ *A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége* 1950. március 29-i, a VKM munkájával kapcsolatos határozatában követelte: „Fokozottan kell tovább vinnünk... a küzdelmet, mely a kleri-

kalizmus és sovinizmus, a tudományok eltorzítása és a gyakorlati élettől való elszakítása ellen folyik az iskolákban. Olyan ütemben, amennyire csak gyakorlatilag megvalósítható — a tankönyvek, tanterv és tananyag sugározza a marxizmus–leninizmus ideológiáját, mely nem a szakismeretek és szaktudományok elhanyagolását, hanem elmélyültebb, korszerűbb, az összefüggéseket feltáró, tehát tudományosabb oktatását jelenti.” (Kardos J. – Kornidesz M. szerk. 1990. I. 378–379.) 1950. május 31. és június 1. között tartott ülésükön „a klerikális reakció elleni harcról” elfogadott határozatukban a pedagógusokkal kapcsolatban a következőket olvashatjuk: „A KV örömmel és elégtétellel állapítja meg, hogy a magyar pedagógusok zöme becsülettel teljesítve hivatását, a Népköztársaság, a dolgozó nép hazája szeretetére neveli a gyermekeket és szembeszáll a vallástanítás ürügyén folytatott klerikális reakciós lélekmérgezéssel. Ugyanakkor azt is megállapítja, hogy még sok olyan pedagógus van, aki a klerikális reakció »bizalmijának« szerepét játssza az iskolákban, és mindenféle eszközzel segíti a reakciós hitoktatók aknamunkáját. ... A KV megállapítja, hogy a protestáns egyházakkal, valamint a zsidó egyházal kötött megegyezés változatlanul érvényes és jól funkcionál. ... Ugyanakkor azonban azt is megállapítja, hogy reakciós törekvések a protestáns és a zsidó egyházban is jelentkeznek. (Kulákok a presbitériumokban, reakciós horthysta politikuskok megválasztása vezető egyházi pozíciókba, a reakciós cionizmus támogatása.) ... A KV megállapítja, hogy a Pártnak, a munkásosztálynak, a dolgozó népnek fokoznia kell jogos önvédelmi harcát a klerikális reakció élesedő aknamunkája ellen, de ugyanakkor segítenie és támogatnia kell az egyházaknak a népköztársasághoz őszintén közeledő és a dolgozó néppel együttműködni kész elemeit. ... Biztosítani kell, hogy a vallásoktatást a reakciós hitoktatók ne használhassák fel a gyermekek lelkének megmérgezésére, uszításra a népi demokrácia ellen. A demokratikus pedagógusoknak, de az állam közoktatási szerveinek is fel kell lépniük azokkal a pedagógusokkal szemben, akik az iskolákban a klerikális reakciót támogatják. ... [E]z a harc politikai harc az imperialisták ötödik hadoszlopának egyik legfontosabb osztaga ellen, nem pedig a vallás ellen, sőt nem is az egyház ellen általában. A klerikális reakciót el kell szigetelni a hívő dolgozó tömegektől. Meg kell szilárdítanunk a dolgozó nép egységét, tekintet nélkül vallásos meggyőződésére.” (Balogh S. szerk. 1986. 260–261. Kiemelés tőlem — D. P.) Az államfőt sem kímélő tömeges repressziók árnyékában vajon csodálkozhatunk-e azon, hogy Nánási Miklós igazgató jelezni próbálta: a kőrösi tantestületnek semmi köze „az imperialisták ötödik hadoszlopához, a klerikális reakcióhoz”; ők „a népköztársasághoz őszintén közeledő elemek”, „demokratikus pedagógusok”, s készek „a dolgozó néppel együttműködni”. Jó okuk volt erre, hiszen akkorra már közhírré tették a más véleményt képviselő tanítóképzős növendékek és tanárok sora elleni fegyelmi, sőt büntető eljárásokat. (Lásd ehhez pl.: MOL XIX-I-1-g-57-1 T-174606-1948., W-162890-1949., ZML XVII. 57. 278/1948.; BKMÖL XVII. 46. 22. d. 649/1948. N.B.; HML VIII. 60. B-6/1949-50.; Solt P. et. al. szerk. 1. 1992. 139–566., 2. 1993. 115–117., 4. 1995. 81–219.; Szakács S. – Zinner T. 1997. 75–446.; Gyarmati Gy. szerk. 2000. 7–17., 33–156.) A „kierőszakolt egyetértésről”, a „direkt politikai szocializációról”, az ateista nevelésre irányuló erőfeszítésekről s ebben az iskola szerepéről lásd bővebben: Fehér F. – Heller Á. – Márkus Gy. 1991. 275–300.; Szabó I. 2000. 19–72.; Mészáros I. 1996. 5–43.

¹¹⁰⁰ A „klerikális reakció” ellen hozott KV-határozatot elemezve Nagy Péter Tibor joggal hangsúlyozza: az „világossá teszi, hogy nincsen harmadik út, nem lehetséges professzionális pedagógusszerep — vagyis az, hogy valaki úgy teszi a dolgát, tartja meg óráit... hogy nem száll szembe a »klerikálisokkal«, de nem is segíti a »reakciós hitoktatók« munkáját. Egyértelmű, hogy a pedagógusoknak nem adatik meg az a lehetőség, ami a »dolgozó tömegeknek« igen, tehát az, hogy vallásos, sőt egyházának követője is lehet, csak a »klerikális reakciót« nem szabad támogatnia, neki tudniillik támadnia kötelező a »klerikális reakciót.«” (2000. 191.)

¹¹⁰¹ Ahogy arra Mérei Ferenc már 1956. szeptember 28-án, a Petőfi Kör pedagógusvitáján felolvasott levelében rámutatott — „a természetesnek, a szabadnak és egyéninek az elnyomása sehol sem lehet olyan veszedelmes, mint éppen a nevelésben”. „Jó szerencse, hogy a magyar nevelői

- kar — a bujdosó kollégiumok hagyományait követte — és a dogmatizmus nehéz éveiben is sok esetben megőrizte, fejlesztette az iskoláknak... az egyéni arculatát”. (*Hegedűs B. – Rainer M. szerk.* 1992. 23–24.)
- ¹¹⁰² Kiss Tihamér professzor úrnak a debreceni református tanítóképzővel kapcsolatos memoárját hasonló dilemmáikról lásd kötetünkben alább!
- ¹¹⁰³ Lásd ehhez: Donáth P. 2000. 70–74., 2004. 108–117.; Kelemen E. 1999/a. 57–58.; Szabó L. T. 1988. 5–66.
- ¹¹⁰⁴ Erdy-Grúz T. 1955/b. 217–218. Az emberi jogokat illető változás mértékéhez, összevetésül, lásd: Föglein G. 1998/1. 135–144.; Palasik M. 1998. 585–600., 2000. 110–136.
- ¹¹⁰⁵ MOL M-KS-276-91/71. 103–105. (Az utóbbi mondatot a gépelt szövegből tollal kihúzták. Kiemelés tőlem — D. P.) Vö.: Donáth P. 2004/2. 118–134.
- ¹¹⁰⁶ Juhász Béla beszámolója szerint a tanácskozáson Bizó Gyula előadását követően felszólalók közül a Somogy-megyei szakszervezet képviselője ezt úgy értelmezte, hogy „a tanítóképző legyen a megye pedagógiai középpontja, s ebben a szakszervezet adjon segítséget”. (PML NKO XXVI-2-a 10-10/1955. az 1955. október 12-i nevelési értekezlet jegyzőkönyvében.)
- ¹¹⁰⁷ Az előadás szövegét a megjelent változatból idézzük. (Bizó Gy. 1955/ 20. 457-460. Kiemelés részben tőlem — D. P.) Vö.: Mészáros I. 1996. 26-28.
- ¹¹⁰⁸ Juhász Béla beszámolója szerint az 1955. október 4-i tanácskozáson a jászberényi képző képviselője kifejtette: „Érdekes jelenség, hogy az 1. osztályos tanulóknak még élnek a népi erkölcs vonásai, azonban a tanítóképzőben az idők folyamán ellentétes vonások alakulnak ki, kispolgári vonások, emiatt a falu erkölcsé elenyészik a tanulóknak, helyébe a dekadens polgári kultúra lép, a tanuló légtérbe jut, ha leszűkül az eszmei-politikai nevelés. A régi és új egyszerre hat a tanulóknak és nevelőiknek.” (PML NKO XXVI-2-a 10-10/1955. az 1955. október 12-i nevelési értekezlet jegyzőkönyvében.)
- ¹¹⁰⁹ „A világnézet-politikai nevelés helyzete a tanítóképzőknél” c. előterjesztést lásd: MOL XIX-I-2-k 7. d.; az elhelyezkedési lehetőségeket illetően: M-KS-276-91/120. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ¹¹¹⁰ MOL M-KS-276-91/120. Kiemelés tőlem — D. P.
- ¹¹¹¹ Ebben a kérdésben egybeeső álláspontjukat Kálmán Györgynek „A tanítóképzés jelenlegi rendszeréről és az ehhez fűződő javaslatról” c., 1956. február 13-i feljegyzéséből idéztem. (MOL M-KS-276-91/120. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ¹¹¹² MOL M-KS-276-91/120. Kiemelés tőlem — D. P. — Lásd ehhez: Hegedűs A. 1988. 233-241.
- ¹¹¹³ MOL M-KS-276-91/33. és M-KS-276-53/297. Kiemelés tőlem — D. P.
- ¹¹¹⁴ Az „ideológiai államapparátus” tevékenységéről s a „direkt politikai szocializáció” mechanizmusairól lásd pl. Bayer J. 1997. 240–245.; Fehér F. – Heller Á. – Márkus Gy. 1991. 275–300.; Szabó I. 1991. 22–34.; Szabó M. 1988. 160–162.; Berend T. 1999. 115–118.
- ¹¹¹⁵ Lásd: az MDP KV Agitációs és Propaganda Osztályának anyagában található „Útmutató” (MOL M-KS-276-89/283. 130–134.), Sós Júlia hozzászólását a Petőfi Kör pedagógusvitájában (Hegedűs B. – Rainer M. 1992. 25–26.), valamint a XII. kerületi tanítóképzőben lezajlott vizsgálatról az 1953. április 18-i háromnegyedévi ellenőrző értekezlet jegyzőkönyvét (ELTE TÓFK). A továbbképzések és az ellenőrzés mikéntjéről lásd: Jóboru M. 1953. 155–157.; a Budapesti Pedagógus Továbbképző Intézet 1953. április 24-i, 14-74/1953. sz. körlevelét (ELTE TÓFK 274-1953.).
- ¹¹¹⁶ Lásd az 1953. április 13-i jegyzőkönyvet, melyből a kiskorú növendékek nevét csak rövidítve szerepeltetjük. PML NKO XXVI-2-a 31-3/1953. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ¹¹¹⁷ A a kiskunfélegyházi tanítóképzőben végzett Darvas József 1950 februárjától vallás- és közoktatásügyi, majd 1951 májusától 1953 júliusáig közoktatásügyi miniszter volt. A korszak hipokrizisére jellemző: a materialista világszemlélet érvényesítésének szükségessége és a „klerikális befolyás” csökkentése mellett többször érvelő író-politikust láthatólag nem zavarta, hogy egyi-

dejüleg, 1950. február 1-jétől 1952. június 31-ig a Bányai Evangélikus Egyházkerület, majd annak megszűntével, 1952. július 18-tól a Déli Evangélikus Egyházkerület világi vezetője: „felügyelője” volt. Megválasztásának esélyeiről s az ahhoz célszerűnek látott intézkedésekről Mihályfi Ernő 1949. november 1-jén egy Rákosinak írt feljegyzésében a következőket írta: „többsége biztosítotttnak látszik, mégis szükség van megítélésem szerint a következőkre: a helyi pártszervezetek vezetői sürgősen lépjenek érintkezésbe az egyházközségek vezetőivel, elsősorban a lelkesekkel, az egyházközségi felügyelőkkal és a hangadó presbiterekkel. Magyarázzák meg nekik Darvas megválasztásának fontosságát, és vegyenek ígéretet, hogy Darvast fogják javasolni. A választó egyházközségi közgyűléseken jelenjenek meg az evangélikus vallású párttagok és ott szükség esetén felszólalásokkal tereljék helyes irányba a szavazás lefolyását. Darvast, megválasztása esetén, december elején iktatják be, és akkor rövidesen hozzáláthat az Ordass-ügy likvidálásához és az új püspök megválasztásához.” S valóban — miniszteri papírján az egyház belső ügyeiről Rákosinak és Kádár János belügyminiszternek írt levelei, feljegyzései tanúsága szerint — Darvas József (az egyetemes felügyelő dr. Reök Iván mellett) rövidesen tevékeny szerepet játszott az „Ordass-ügy rendezésében” s a bebörtönzött, majd leváltott püspök hívei ellenállásának letörésében, Dezséry László püspökké választásában. (MOL M-KS-276-65-364. 37–73.; Balogh M. – Gergely J. 1996. 114. és 121. Lásd továbbá: T. Kiss T. 1993. 493.; Mann M. 2004. 113–118., 2005. 131–134.)

¹¹¹⁸ *Így látta ezt a nagykörösi képzőbe 1950–1955-ben járt Csajbók Lajosné is (Gerebenics Tamásnak 2005 nyarán adott interjújában): „a tanárok nem foglalkoztak azzal, hogy ki milyen vallású. Papíron sehol nem szerepelt, hogy valaki vallásos vagy vallás nélküli. Annyiban érzékelhettük azt, hogy egy bizonyos más szellemiség van, hogy közösségi megmozdulásokon kellett részt vennünk. Pl.: ünnepeltünk vagy segíteni kellett a termelőszövetkezetben gyapotot szedni, kisebb-nagyobb munkákat elvégezni. Nem kérték számon, hogy valaki jár-e templomba vagy sem. Amikor én jártam, akkor már a vallás nem volt téma.”*

¹¹¹⁹ 1952 tavaszán–nyarán egymást követték a pedagógusok politikai-világnézeti beállítódását értékelő s az uralkodó kurzus szempontjából kíváncsúnak ítélt „fejlődésük” biztosítására irányuló dokumentumok. Április 7-én Horváth Márton aláírásával javaslatot terjesztettek az MDP KV Titkársága elé, melyben a pedagógusok felét érintő — éppen lezárult — ideológiai továbbképzést jellemezve azt írták, hogy „a résztvevő pedagógusok szakmailag és ideológiailag fejlődtek, de különösen ideológiai téren gyakorlati a helytelen nézetek (így pl. a Szovjetunióhoz való viszony, a munkásosztály vezető szerepe, a klérus, a nyugati államok fasizálódása kérdéseiben). A pedagógusok egy része — bár látja a Szovjetunió felszabadító, segítő szerepét — aggályoskodik amiatt, hogy az erős »szovjetizálás« következtében Magyarország nemzeti vonásai nem szorulnak e túlságosan háttérbe. Helytelen állásfoglalásuknak tápot ad, hogy a Köznevelési Minisztérium a különböző szovjet anyagok felhasználása mellett nem támaszkodik kellően magyar anyagra és tapasztalatokra.” (MOL M-KS-276-54/188. 22. Kiemelés tőlem — D. P.) Május 15-én Darvas József cikket írt a Köznevelésben „Pedagógusaink továbbképzéséről”, melyben népi demokrácia iránti lojalitásukat hangsúlyozva megjegyezte: „jelentékeny részük néhány alapvető kérdésben még ingadozó, bizonytalan... Különösen... a klerikalizmusoz való viszony alapvető megváltoztatása megy eléggé lassan, ami nem is csoda, ha tudjuk azt, hogy pedagógusaink nagyobbik része egyházi tanítóképzőkből került ki, s... hogy... a múlt rendszer igyekezett minél szilárdabb világnézetet kialakítani” — konstátálta az evangélikus egyházkerületi felügyelő miniszter. Majd az MDP KV Titkársága április 9-i határozatának megfelelően hozzátette: „az ideológiai továbbképzésbe fokozatosan be kell vonni szinte valamennyi pedagógusunkat... [s ennek] az eddiginél jobban kell segítenie a pedagógusok marxista-leninista világnézetének kialakítását.” (1952. 290.) Ennek jegyében a következő tanévben kötelezővé tették a pedagógusok marxista-leninista továbbképzését, melynek témájául „népi demokráciánk fejlődését” választották. (Jakab M. szerk. 1952. 3–4.) Augusztusban a 852-1517/1952. VII. számú, az 1952/53. tanév fő

- feladatait összegző utasításában az iskolaigazgatók kötelességévé tette, hogy ismerjék „azokat a pedagógusokat, akik ideológiai, politikai és szakmai szempontból jól fejlődnek, lelkesen végzik iskolai munkájukat, segítik a szocializmus építését az iskolán kívül is”. (A közoktatásügyi... 7.)
- ¹¹²⁰ Vö.: Juhász B. 1958/8. Részleteit lásd munkánk 5.2. fejezetében! — Így emlékeztek 2005-ben — a kutatásunk keretében Gerebenics Tamásnak és Ország Renátának adott interjúikban — akkori nagykőrösi képzősök is. Cs. L.-né N. M. szerint „minden politikai és vallási megnyilvánulástól mentes volt a tanítás. Csak a tananyagra koncentráltunk... Semmi politizálás nem volt, még a diákok között sem. Politikamentes volt” — ismételte. K. J.-né is azt hangsúlyozta, hogy „ott külön politikai nevelés nem volt, csak a tantárgyakon keresztül hazafiasságra való nevelés vagy hazaszeretetre való nevelés. Egyik tanárunkon sem vettük észre... hogy valamilyen politikai irányzatban benne lett volna.” (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ¹¹²¹ A Jeszipov és Goncsarov „Pedagógia” című könyvén alapuló oktatás során „a kommunista erkölcsre való nevelés irányelvei és lényege” téma tárgyalásánál már évek óta elkerülhetetlen volt az osztályharc eszközeinek tekintett nevelésben az „ellenségek megnevezése, gyűlölete”. Ez annyira így volt, hogy P. J. III. osztályos budai pedagógiai gimnáziumi tanuló 1950/1951. tanév-ből származó „Neveléstan” füzeté tanúsága szerint (letartóztatása előtt) még Kiss Árpád is arra kényszerült, hogy a téma lezárásaként a „Ki erkölcsös?” kérdésre az „1. Aki magát hazájának, népének szenteli” válasz után hozzátegye: „2. Gyűlöli ellenségét”. A tanuló egy másik füzetében arról olvashatunk, hogy az 1951. október 3-i (kerületi) DISZ-titkári értekezleten hangsúlyozták: „az ellenség nem elvont fogalom”, ezért fontos „a kommunista nevelés” s „az ellenség gyűlölete”. (Vö.: Jeszipov, B. N. – Goncsarov, N. K. 1950. 253., 388. stb.)
- ¹¹²² Lásd ehhez: Losonczy G. é. n. 19–20. Vö.: Kövér Gy. 1998. 209–210. — Berend T. Iván találó megfogalmazása szerint „a szekularizált gyónás sajátos formája a közösség előtt megrendezett önkritika volt. A »gyóntató« szerepét ez esetben maga a közösség játszotta, egy-egy hivatal, intézmény, munkahely pártszervezete. Ilyen alkalmakkor nemcsak az illető munkája és közéleti tevékenysége került terítékre, de magánéletének úgyszólván minden szférája is. Az egyén gyakorta kegyetlen nyomás alá került: nyilvánosan megalázták, »kispolgári csőkevényeinek« sürgős levetkőzésére, szokásainak megváltoztatására kötelezték, nemegyszer beleszóltak a házasságába és otthoni viselkedésébe is. Az egyénnek feltétlenül alá kellett vetnie magát a közösségnek.” (1999. 117. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ¹¹²³ A történelemtanítás funkciójáról, identitásképző erejéről, céltételezéseiről a különböző korokban lásd pl.: Barnabás I. 1944/3. 81–85.; Szabolcs O. 1999. 56–90.; Farkas M. 2001. 142–144., 2004. 151–212., 2007. 233–237. és 268–269.; Knausz I. 2001. 147–163., 2004. 214–220.
- ¹¹²⁴ „A békéért vívott harcban minden jó szándékú embernek ki kell vennie a részét, vallásra, származásra, politikai pártállásra és nemzetiségre való tekintet nélkül” — írták közös levelükben, a központi intencióknak megfelelően, 1950 áprilisában a Bács-Kiskun Megyei Tanács, a MINSZ és a szakszervezet képviselői — az iskolaigazgatóknak. Felhívták őket, hogy a korábban minden iskolában a Párt irányításával megalakult békebizottságok vegyék ki részüket az aláírásgyűjtésből a tanulóifjúság körében is. (BKMÖL XXVI. 65. 3. d. 212/1950.) Darvas József vallás- és közoktatásügyi miniszter 1950. november 4-én, a Magyar Békekongresszuson maga is kétségtelenné tette: „a békeharc hatalmas nemzetközi frontjából egy... fontos szakasznak az erősítése és védelme a mi feladatunk”. A pedagógusok „nem azért nevelik nemzetünk legföltettebb kincsét, jövőnk reménységét, ifjúságunkat, hogy egy új háború áldozatai legyenek... maguk is azért harcolnak, hogy békés, boldog élete legyen gyermekeinknek”. (A Magyar Békekongresszus... 1950. 29., 31.)
- ¹¹²⁵ Horthy Miklós megítélésének e sémájáról s a róla kialakított kép változásairól lásd pl.: Romsics I. 2007/10.; Ormos M. 2007/4–5.; Sipos P. 2007/3.
- ¹¹²⁶ Nem felejtett Seri András tanár úr sem. Erre utal egy 1984-ben, a nagykőrösi lelkész-tanítóképző történetéről írt alapos tanulmányának részlete is, melyben a tanfolyam körül zajló vita inge-

rült hangnemének háttérét érzékeltette: „Hatodik éve tart egy értelmetlen háború, hazánk március 19-e óta német megszállás alatt van, a magyar társadalom egy része üldözött vad, az ország keleti részén még dúlnak a harcok, a lakosság menekül lakóhelyéről, már a főváros is tele van menekültekkel, de a bombázások miatt senki élete nincs biztonságban. E körülmények eléggé megmagyarázzák az emberek ingerültségét, zaklatottságát, de még inkább a kétségbeejtő helyzetben azt a felismerést, hogy Isten igazságos ítéletet gyakorol felettünk és egyedül az ő kegyelme tart meg bennünket. S e kegyelemben vetett hit tett némelyeket olyan bátorra, hogy a pusztulásra ítélt emberek megmentésére is vállalkoztak, sokszor a saját életük veszélyeztetése árán is.” (Seri A. 1984. 36.)

¹¹²⁷ *Seri András* 1987-es visszaemlékezése szerint „1938-ban [tehát éppen 15 évvel a „brigádlátogatás” előtt — D. P.] Juhász Béla azt kérdezte tőlem: »Mi vagyok én voltaképpen, tanárba oltott pap vagy papba oltott tanár?« Mire azt feleltem: »*Tanár vagyok, igaz, egy papba oltva.*«» (Kiemelés tőlem — D. P. A memoárt Szenczi Árpád főigazgató-helyettes úr bocsátotta rendelkezésemre. Köszönet érte.)

¹¹²⁸ „Az állam valamennyi alattvalója kötelező erejű feltételek között él, annak ez egyszerű ténynek a következtében, hogy valamennyien az állam alattvalói, s ezért szuverenitás által meghatározott valamennyi döntéshez nyílt egyetértésüket kell adniuk. ... A kérdés nem az, hogy az egyetértés valódi-e vagy csak tettetett, hiszen az esetek többségében szimulált nézetazonosság ez. Ténylegesen az számít, hogy érvényre jut-e vagy sem ez az igazodási kényszer, s mindazokra büntetések várnak, akik elmulasztották egyetértésüket nyilvánosan kifejezni. Kierőszakolt egyetértésről van tehát szó.” (Fehér F. – Heller Á. – Márkus Gy. 1991. 300.) — Ezen esetek jellemző példái annak, amit *L. Festinger* úgy jellemezett, hogy „az emberek meggyőződéseikkel ellentétesen viselkednek, és nyilvánosan olyan megállapításokat tesznek, amelyekben valójában nem hisznek. ... [Ezért azután] az ilyen helyzetekben [kognitív] disszonancia keletkezik. A disszonancia csökkentésére irányuló erőfeszítés többféle módon is megnyilvánulhat”: leértékelheti az elutasított alternatívákat; azonos vonásokat fedezhet fel a választott (kényszerűen vállalt), ill. az elutasított (kényszerűen elhallgatott, rejtett) alternatíva között; valamilyen szempontból leértékeli a döntés (állásfoglalás) jelentőségét, vagy „úgy változtatja meg a véleményét, hogy összhangba kerüljön a megnyilvánuló viselkedésével”. (2000. 118. és 262.) — *H. C. Kelman* „behódolás”-ként írta le ezt a szituációt, melynek lényege, hogy „az egyént nyomással kényszerítik a kiválasztott választásra” vagy „alternatív válaszlehetőségek nincsenek”. „A behódolással elfogadott viselkedés egy bizonyos helyzetet jellemző külső követelményrendszernek a része... azoknak a magatartási szabályoknak a része, amelyeket az egyén azért tanul el, hogy boldoguljon egy bizonyos szituációban vagy szituációsorozatban. A viselkedés itt általában csak eszközként, nem pedig belsőleg kapcsolódik az érintett egyén értékeihez... nemigen tekinti őket valódi meggyőződése képviselőinek.” (1961., 1998. 25. Kiemelés végig tőlem — D. P.)

¹¹²⁹ Másfél évtizeddel korábban is vizsgálhatták — igaz, ellenkező elvárás részeként s bizonyára nem elmarasztalóan — *Seri tanár* úr munkájának meggyőző erejét, lendületét az akkori tanfelügyelők. A 3500/1936. eln. számú VKM-rendelettel, Hóman Bálint által bevezetett Utasítás 32. § 5–6. pontja szerint „a vallásos és hazafias nevelés bizonyosságai a tanárnak az eszméktől átitott, bensőségesen átértett tanítása, azoknak az ifjúság lelkére gyakorolt hatása, a tanulók feleleteiből kisugárzó, arcukról is visszatükröződő érzésviláguk megnyilvánulásai mutatják. [Sic!] Ahol az erkölcsi és érzelmi, a jellem- és akarat nevelés e megnyilvánulásai mutatkoznak, és ahol a nevelői tevékenységet a tanár egyénisége, lelkivilága is alátámasztja, ott eredményesnek minősítheti az iskolalátogató a tanár tevékenységét.” (Utasítás 1935:VI. 46. Kiemelés tőlem — D. P.)

¹¹³⁰ *Seri András* 1987-ben papírra vetett, kéziratban ránk maradt visszaemlékezése szerint a fenyegetésnek nem lett következménye: „Egy alkalommal voltam elég súlyos támadásnak kitéve... amikor a megyei tanács művelődési osztályának a vezetője (Szemere volt a neve) kíséretével meg-

hallgatott egy történelemórát a tanítóképző IV. osztályában és a látogatást befejező tanári értekezleten elégedetlenségét fejezte ki a tanítással kapcsolatban. Az volt a legfőbb kifogása, hogy a Horthy-korszakról nem beszéltem olyan izzó gyűlölettel, ahogyan szerinte kellett volna. A tanítóképző akkori igazgatója, Zilahi Lajos nem nagyon mert védelmébe venni a »vad« Szemerével szemben (ő nevezte így magát), bár nem is erősítette annak megállapításait, de *néhány tanártársam, gyakorlóiskolai tanítók is olyan bátran kiálltak védelmemre*, hogy a »vad« Szemere nem folytatta az akciót ellenem. Sőt olyan fordulat következett be az iskolai év végére, amire senki sem számított. 1953 júniusában Szemere maga jött az akkori IV. osztályunk tanítóképző-érettségi vizsgájára elnökönek, és a vizsga záróértekezletén azt a megállapítást tette, hogy a vizsgázók magyarból és történelemből olyan feleleteket adtak, amelyekkel a Tanárképző Főiskolán (ő ott is szokott vizsgáztatni) is megfelelnének. ... Az bizonyos, hogy azokban a hetekben az országos politikában is fordulat következett és váltotta fel Rákosit Nagy Imre [ez pontatlan megfogalmazás — D. P.], és nem lehetetlen, hogy Szemere pálfordulása is ezért következett be. Ez azonban csak feltételezés...” — írta memoárjában a tanári szolidaritás szép példáját is megörökítve Seri András. (Kiemelés tőlem — D. P. A kartársi védsszövetség egy, a budai képzőben 1956 elején megnyilvánult hasonló esetéről lásd: *Donáth P.* 2004. 106–107.)

¹¹³¹ *Nánási Miklós* igazgatót — egy 1951 áprilisában közte és D. Kovács Gábor III. osztályos DISZ-titkár (később DISZ-t patronáló gyakorlóiskolai tanító) között kialakult konfliktus folyamánaként — leváltották, kitüntetését visszavonták, s a kecskeméti képzőbe helyezték át, ahonnan 1959-ben a Szegedi Tanárképző Főiskolára került. Helyette Nagykőrösön előbb *Danóczy József* kapott ideiglenes vezetői megbízatást, majd 1952-ben a fiúkollégium igazgatóját, *Zilahi Lajost* nevezték ki igazgatóvá. (NKO XXVI-2-b Biz. 22/1951.; *Seri A.* 1982/4. 1182–187., 1986–87. 62. és 68.; *Krajcsovszki J. – Krajnyák N.* 1990. 293.)

¹¹³² *Juhász Béla* itt bizonyára a tanárok önképzését szolgáló — kötelezően előírt — egyéni tanulási programokra utalt.

¹¹³³ „Az uralkodó [felsőség, ill. emisszáriusa megköveteli] annak kifejezését is, hogy az alattvalók mindezt a maguk szabad akaratából érzik át: elutasíthaták volna a felség döntését, elfogadták azonban, hiszen jó és helyes álláspontnak tartják.” *Fehér F. – Heller Á. – Márkus Gy.* 1991. 300.

¹¹³⁴ A nagykőrösi képzőről lásd: *Osváth F.* 1939.; *Csete Gy. et al.* 1982. 14–38., 158–181.; *Seri A.* 1986–87. 3–85. és *Szenczi Á.* 1996. 151–162.

¹¹³⁵ „A szovjet típusú társadalmakat nem lehet megfelelően ellenőrizni (bár legitimálni persze lehetne) anélkül, hogy az alattvalók szüntelenül és nyilvánosan ne tennének állandó tanúbizonyságot lelkes egyetértésükről. A tiszteletadás és egyetértés ezért számít alattvalói kötelezettségnek az uralkodó fels[ső]ég iránt.” (*Fehér F. – Heller Á. – Márkus Gy.* 1991. 300.)

¹¹³⁶ Lásd róla: *Rozsondai Z.* 2004. 347–348.

¹¹³⁷ PML NKO XXVI-2-a. (Kiemelés tőlem — D. P.) Vö.: *Tanay A. – Árpácssy Gy.* 1953. 41–66. — E nevelőmunka sikerét egykori tanítványok is tanúsítják: „engem a nagykőrösi tanítóképzőben tanítottak meg tanítani. Ott olyan alapot adtak, amire a későbbi években önképzéssel, szervezett továbbképzéssel mindig lehetett építeni. A főiskola szaktárgyi ismereteket nyújtott, de amit ott tanultam, abból tanítani sosem tudtam volna. A tanítóképzőben váltam pedagógussá.” (Idézi: *M. Nádasi M.* 1984/14. 8. Kiemelés tőlem — D. P.)

¹¹³⁸ Az 1954. decemberi országos értekezleten, a négyéves képzés további fennmaradására és 20 tanítóképző fokozatos bezárására/átstruktúrázására vonatkozó PB-határozat nyomán kialakult helyzetben, az igazgatók tárgyalni sem voltak hajlandók az új négyéves tantervekről, hanem az öt-éves képzés visszaállításának szükségességét felszólították — akkor eredmény nélkül. (Lásd erről: *Donáth P.* 2001/2. 101–112., 2004/2. 130–131. és 2008. Vö.: *Ladányi A.* 1989. 82–84.; *Kardos J.* 2007. 78–79.)

¹¹³⁹ PML NKO XXVI-2-a 31-4/1954. (Kiemelés tőlem — D. P.)

- ¹¹⁴⁰ Gyarmati György a Rákosi korszakot — szellemesen — „a kampányszocializmus” időszakaként jellemezte. (2000/9–10. 85.)
- ¹¹⁴¹ Az 1955. március 30-i — a „jobboldali elhajlás elleni harcot” deklaráló MDP KV-határozatot megtárgyalni hivatott — nevelési értekezlet (a tanítóképző bezárását közlő miniszteri levél megérkezése utáni héten) sajátos kivétel ez alól. A megyei intenciók alapján szertartásosan végbement önkritika-sorozat és az előadott határozati javaslatok meghallgatása után deklarálták ugyanis: „a nevelőtestület valamennyi tagja lelkesedéssel fogadja... a Központi Vezetőség iránymutató határozatát, annak végrehajtásáért iskolán kívüli munkájában is teljes erejével harcol, különösen a szülők között s a tömegszervezetekben. Az igazgató előterjesztésében közölt feladatokat magáévá teszi és maradéktalanul megvalósítja.” (PML NKO XXVI-2-a.) Az említett KV-határozatot lásd: *Izsák L. szerk.* 1998. 331–343.
- ¹¹⁴² Vö.: *Glatz F.* 2001. 298–299.
- ¹¹⁴³ *Csukás I.* 1953. 417–420.
- ¹¹⁴⁴ *Kardos J. – Kornidesz M. szerk.* 1990. II. 13.
- ¹¹⁴⁵ *Tanítóképzésünk...* 1953. 3. — A levélírók problémáiról némi képet nyerhetünk a ránk maradt tanári értekezleti jegyzőkönyv alapján. A *nagykőrösi tanítóképző* 1953. szeptember 23-i nevelési értekezletén ugyanis „a tanévkezdet tapasztalatait és az ebből adódó feladatokat” tárgyalták. *Juhász Béla* tanulmányi vezető beszámolt az egyes tárgyakkal kapcsolatos problémáikról: „*Lélektan.* A tantárgyban támaszkodni kellett volna az általános iskolában tanított, idegrendszerre vonatkozó ismeretekre, ez azonban olyan csekély volt, hogy az anyagot újra fel kellett dolgozni. A későn érkezett irányító tanmenet zökkenőt okozott az anyag feldolgozásában. A tankönyv anyaga nagy és nehéz, meghaladja a tanulók szellemi képességeit. *Logika.* Új tantárgy: megtanulása szokatlan nehézséget okoz, mert a tanulók szó szerint akarják megtanulni, így azonban nem tudnak megbirkózni az anyaggal, mert 1-1 órára meglehetősen sok szöveg jut. Nehézséget okoz, hogy nem szemléltethető az új ismeret, s az is, hogy ismétlődő részek újra meg újra előfordulnak, ami nemegyszer eltéríti, visszahúzza a tárgy mondanivalóitól a tanulót. [A Pest Megyei Levéltárban őrzött példányra valamely felsőbb szerv képviselője kézzel ráírta: leendő pedagógusoknak feltétlenül szükségük van mindkét tárgyra, részletesebben is. Meg kell könnyíteni az anyag megértését.] ... *Tanítástan.* A tantárgyat a tanulók (II. o.) lelkesen tanulják, kellően el is sajátítják az anyagot. Sajnos a tankönyv stílusa miatt is a tanulók többsége a szöveg szó szerinti bevéssére törekszik, tudásuk emiatt papírizú. Majd az októberben meginduló egyéni gyakorlóiskolai látogatás hozzásegíti őket a tanítottak teljesebb átéléséhez. *Neveléstörténet.* Az irányító tanmenet nem adja világosan, hogy a magyar vagy az egyetemes neveléstörténettel kezdődjék a tanítás. A társadalmi háttér meglehetősen hiányos, így nehéz megérteni 1-1 kor nevelésének történeti jellegét.” Majd a hozzászólások során a szaktanár *Csikai Pál* felvetette, hogy „a *mezőgazdasági ismeretek* c. tantárggyal kapcsolatban problémák merültek fel: hatalmas anyag, s rengeteg új fogalom. A helyszínen kellene ismertetni a fogalmakat, rengeteg kirándulásra lenne szükség. [Ráírt megjegyzés: Tanulmányi kirándulás formájában nem sokat, de lehet.]” — *Zilahy Lajos igazgató* az 1953. november 4-i, *első negyedévi értekezleten* — a képzési idő felemeléséért munkálkodó Rozsondai Zoltán OM-főelőadó jelenlétében is — megismertelte: „az óraterv és a tanterv zsúfolttá tette a képzés időtartamát, a tankönyvek súlyos megterhelést jelentenek a növendékeinknek, mert komoly tartalmú anyagot heti 1-2 órás tantárgyként kell feldolgozni. Az általános iskolai végzettség nem minden növendéket tesz alkalmassá arra, hogy a tanítóképzőben zökkenő nélkül folytathassa tanulmányait. A nevelők előtt álló nehézségekkel és a tanulók túlterhelésével részletesen foglalkozott a pedagógiai munkaközösség. A helyzet elemzéséről és javaslatairól jelentést tett az OM-be, és beszámolt a *Nevelők Lapjában* is.” (PML NKO XXVI-2-a 31-9/1953. és 31-10/1953. Kiemelés tőlem — D. P. Lásd ehhez bővebben a Rozsondai Zoltánról szóló tanulmány 7. fejezetét *Donáth P.* 2004/2., 2008.)
- ¹¹⁴⁶ Vö.: ELTE TÓFK 774. és 780–953.; lásd ehhez: *Bálint B.* 1954.

- ¹¹⁴⁷ A 847/8532-20/1953. IX. OM számú körlevelet lásd: ELTE TÓFK 898–953. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ¹¹⁴⁸ E tanácskozásról bővebben olvasható az „Oktatáspolitikai és tanítóképzés 1945–1960” c. kötetünkben, a Hegedüs-kormány időszakát tárgyaló tanulmány 1. fejezetében. (Lásd továbbá: *Bizó Gy.* 1955/20. 457–460.; *PIL SZKL* 44. f. 246/1794. d.; *Politikai nevelés...* 1955/20. 1. 21. 1–2.; *Mészáros I.* 1996. 26–27.; *Donáth P.* 2004. 94–98.)
- ¹¹⁴⁹ Különösen szembetűnő ez a más tanítóképzők tanári értekezleteinek jegyzőkönyveiben olvasható beszámolókkal összevetve. A *debreceni képző* képviselőjeként a tanácskozáson részt vett Kiss Tihamér beszámolójában kiemelte: fordulat következik a tanítóképzők életében, s különösen a mostantól — a kultúrforradalomban — „a párt funkcionáriusaként” tekintett pedagógusokkal szembeni elvárásokban. (HBML XXVI. 51. a. 1. d. 334/1955.) A *székesfehérvári tanítóképző* október 10-i előadója „A nevelői példamutatás a tanítóképzés szolgálatában” című referátumában így fogalmazott: „Nekünk, a tanítóképző tanárainak, állandó önneveléssel arra kell törekednünk, hogy magunkból minél értékesebb és kommunistaabb személyiséget alakítsunk ki... Munkánk lényege a leendő tanítók kommunista nevelése.” (FML XXIII. 17. 59. d. 637/1955.) A *Vendel utcai képző* igazgatónöje álláspontját lásd a Hegedüs-kormány időszakát tárgyaló tanulmány 4. 2. fejezetében (*Donáth P.* 2008.) s az 1955. október 17-i tanári értekezlet jegyzőkönyvében. (BFL VIII. 131. a.)
- ¹¹⁵⁰ *Juhász Béla* — változott attitűddel — részletesebben írt erről a *Köznevelésben* 1958. április 16-án megjelent cikkében. (Lásd alább, az 5. 2. fejezetben, ill. *Juhász B.* 1958/8.)
- ¹¹⁵¹ Erről *Bizó Gyula* ismertetett előadásában a következőket mondta: „A gyakorlóévet eddig sok tekintetben *tevesen értelmeltük*. Az új tantervi munkálatok során a gyakorlóévet az eddiginél sokkal *szervesebben be kell építenünk a képzés folyamatába*. Egyidejűleg fokozatosan mindent el kell követnünk, hogy a *gyakorlóév jobb felhasználását szervezetileg biztosítsuk*.” (*Bizó Gy.* 1955/20. 459.) *Juhász Béla* beszámolója szerint a tanácskozáson felszólalók közül a pápai képző képviselője foglalkozott ezzel. (PML NKO XXVI-2-a 10-10/1955. az 1955. október 12-i nevelési értekezlet jegyzőkönyvében.) A sárospataki képző ilyen irányú tevékenységéről, néhány 1955. novemberi körleveléről, a gyakorlóévesek *Fiatal Nevelő* című újságjáról lásd: *Ködöböcz J. szerk.* 2003. 144–152.
- ¹¹⁵² A tananyag zsúfoltságával kapcsolatban *Bizó Gyula* ismertetett előadásában a következőket mondta: „Ebben az évben a Pedagógiai Tudományos Intézet ki fogja dolgozni — gyakorló pedagógusok segítségével — az új tanítóképzős tanterveket. ... Számolnunk kell azzal, hogy az óvónő- és tanítóképzők képzési idejének módosítása egyelőre nem valósítható meg. Biztosítható-e ilyen körülmények között tanterveinken keresztül is a jobb pedagógusképzés? Biztosítható, ha egyszer s mindenkorra tudomásul vesszük, minden konzekvenciájával egyetemben, hogy *iskoláink szakiskolák*. Ha az új tantervben figyelmünket fokozottan fogjuk a *szakképzés* problémáira fordítani, iskoláink az eddiginél jóval eredményesebben fogják tanulóinkat a pedagóguspályára előkészíteni. A képzők szakiskola jellege céltudatos anyagszelekcióra kötelez bennünket — főként a közismereti tárgyak tantervi anyagának összeállításában: a közművelődési anyagban is éppen a *pedagógusképzés szempontjait* kell messzemenően érvényre juttatnunk.” (*Bizó Gy.* 1955/20. 458–459.)
- ¹¹⁵³ *Juhász Béla* beszámolója szerint ezt a budapesti felszólaló szorgalmazta a tanácskozáson: „meggyőződésen alapuló világnézetet csak a tudományos szocializmus tanításával lehet kialakítani. Ezt az iskolának kell végezni, a diákokthoz ezt a munkát támogatja. Fontos, hogy a kérdések kapcsán kiobbantsuk a tanulókból a bennük feszülő ellentmondásokat, így megismerjük politikai felfogásukat, s tudunk helyes politikai nevelést végezni. A tanítójelölteket bele kell helyezni a falu viszonyaiba, ezért kirándulásokat kell tenni a falvakba.” (PML NKO XXVI-2-a 10-10/1955. az 1955. október 12-i nevelési értekezlet jegyzőkönyvében.)
- ¹¹⁵⁴ Erről a beszámoló szerint a cinkotai és a szegedi képzők képviselői szóltak elsősorban.

- ¹¹⁵⁵ Lásd erről bővebben a Hegedüs-kormány időszakát tárgyaló tanulmány 4. fejezetében. (Donáth P. 2008.)
- ¹¹⁵⁶ Juhász Béla — némiképp megváltozott attitűddel — erről is részletesebben írt a *Köznevelésben* 1958. április 16-án megjelent cikkében. (Lásd alább, az 5. 2. fejezetben, ill. Juhász B. 1958/8.)
- ¹¹⁵⁷ PML NKO XXVI-2-a 10-10/1955. az 1955. október 12-i nevelési értekezlet jegyzőkönyvében. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ¹¹⁵⁸ A permanens változtatások elleni tiltakozás csendül ki Csete Gyulának, a nagyköri tanítóképző gyakorló általános iskolája vezető tanítójának a *Köznevelés* 1954. március 15-i számában megjelent hozzászólásából is: „A tanítóképzésben a zsúfolt tanulmányi rend és a rövid képzési időszak miatt még mindig sok a nehézség. Nálunk még ma sem tisztázódott az általános és a szakművelés közötti viszony, ez okozza a tanulók megterhelését. Bálint Béla elvtárs hozzászólásában nemhiába követeli, hogy *induljon meg végre a stabilizálódási folyamat. Mi is ezt kérjük, ezt nem lehet eléggé hangosan sürgetni.*” (131. Kiemelés részben tőlem — D. P.)
- ¹¹⁵⁹ Memoárjában Ravasz László — a református egyház magatartását elemezve — is fontosnak tartotta a különbséget a szolgálalkú, önfeladó, lelkes behódolás és a méltósággal, mértékkel képviselt engedelmesség között: „elítéltem minden olyan magatartást, amely felad minden erkölcsi és politikai önállósági igényt és szolgálalkúen engedelmeskedik; nem megy, hanem viteti magát, a talpnyaló és gyönyörtől mosolygó hullákat. *Kell alkalmazkodni és engedelmeskedni, ezzel Istennek tartozunk; de az engedelmségnek van egy óriási regisztere, s az emberi méltóság, a lelkiismeret és a »hűség Krisztus szége«* jelenti azt a határozott vonalat, amelyen túl nem mehetünk. Ez is az engedelmség vonala, mert forradalomba az egyház nem mehet, de *a passzív, a kikényszerített engedelmség vonala.*” (1992. 323–324. Kiemelés tőlem — D. P.) A ránk maradt dokumentumokból úgy tűnik, hogy Juhász Béla és kollégái érzékelték ezt a különbséget, s *igyekeztek nem átlépni* a Ravasz László által említett „határozott vonalat”.
- ¹¹⁶⁰ Erről tanúskodik — az akkoriban az OM szakfelügyelőjeként is tevékenykedett — Füle Sándor főiskolai tanár úr visszaemlékezése (ezúton is köszönöm — D. P.), mely szerint: az 1952/1953-as tanévben egyhetes felügyeleti látogatást tett a nagyköri képzőben, ahol egyebek között meglátogatta Juhász Béla óráit is. Az órát követő beszélgetésben utalt arra, hogy a tanár úr jobban ismerhetné, ill. használhatná az órákon az újabb (szovjet) pedagógia eredményeit, minek következtében a látogatás 3. vagy 4. napján este 11 órakor kollégiumi szállásán felkereste a láthatóan ijedt Juhász Béla, azt tudakolva, hogy akkor most ő mire számíthat, mi a célja a felügyeleti látogatásnak? Füle Sándor csak nehezen tudta megnyugtani a *láthatóan zaklatot, s a számára kiszámíthatatlan következményektől rettegő Juhász Bélát*, kifejtve, hogy semmilyen komoly következménye nem lesz megjegyzésének.
- ¹¹⁶¹ Juhász Béla munkásságának értékelését, szakmai tekintélyét a számára 1954-ben átnyújtott „Kiváló tanár” kitüntetésen kívül az is mutatja, hogy akkoriban komolyan felmerült a Pedagógiai Tudományos Intézetbe való áthelyezésének terve, melynek munkáiban külső munkatársként addig is részt vett, s hogy — ettől bizonyára nem függetlenül — *1956 októberében meghívást nyert a meglehetősen szűk körű balatonfüredi pedagógiai tanácskozásra*, ahol nagy aktivitást mutatott. — Zilahy Lajos igazgató 1954. április 29-én, kitüntetési javaslatában a következőképpen jellemezte Juhász Bélát: „*Tanulmányi vezető: nagy műveltségű, magát állandóan továbbképző nevelő. Nemcsak a pedagógiában szaktekintély, hanem a tudomány majdnem minden ágában otthonosan mozog. A szakmai vitákat felhasználja arra is, hogy a nevelőkartársakat bírálatra és önbírálatra nevelje. A nevelők... szívesen fordulnak hozzá tanácsért, felvilágosításért, és a segítségkérésnek mindig van eredménye, nagyon sok esetben nemcsak a nevelő szempontjából hasznos a tanácsadás, hanem az egész testület számára is, amikor az általános érvényű. ... A nevelő: régi és mostani tanítványai egyaránt nagy szeretettel és tisztelettel nyilatkoznak tanárukról... Helyesen kapcsolja össze az elméletet a gyakorlattal, példát mutatva a leendő tanítóknak a pedagógia elméletének mindennapos alkalmazására... levonja azokat a tanulságokat, amelyek*

segítségével jobbá, eredményesebbé lehet és kell tenni a nevelést. Ilyenkor születik meg egy-egy tudományos értekezés a *Köznevelés*, a *Nevelők Lapja* részére, egy-egy tankönyvrészlet vagy dolgozat a Tudományos Akadémia részére, amelynek ösztöndíjas munkása...” — írta az igazgató, majd a sikeres kitüntetési javaslatához akkoriban kötelező fordulattal hozzátette: „Politikailag állandóan képezi magát. Igazgatói továbbképzésben vesz részt, nagy aktivitással... Mind nevelői, mind társadalmi munkájában követi a Párt irányvonalát, annak megbecsülésére, a dolgozó nép szeretetére neveli kartársait, tanítványait.” (PML NKO XXVI-2-b és ifj. Juhász Béla egyetemi docens úr közlése.) Lásd továbbá: *Balatonfüredi pedagógus konferencia 1956. október 1–6.* 116–118. és 393.; *Seri A.* 1976. 73.; 1986–87. 60.

¹¹⁶² Lásd erről *Ladányi A.* 1988. 197–232.; *Donáth P.* 1999. 71–95., 2001. 101–112. és 2008. évi kötetünkben az első Nagy Imre-kormány időszakát taglaló tanulmány 1. 8. fejezetében.

¹¹⁶³ *Kardos J. – Kornidesz M. szerk.* II. 1990. 202–204.

¹¹⁶⁴ A soproni tanítónőképző igazgatója, *Zétényi Ritoók Magda* egy 1956. augusztus 2-i, Kónya Albert oktatásügyi miniszterhez írt levelében az 1954-ben történekről — egyebek között — a következőket írta: „1. A képzők megszüntetésére vonatkozóan hozott rendelkezés a képzőkben dolgozó nevelők, igazgatók és a helyi szervek megkérdezése nélkül történt. 2. A képzők megszüntetése mechanikusan, a helyi körülmények figyelembevétele nélkül... történt. 3. Az OM ezt a rendelkezést, ill. intézkedést írásban nem adta ki.” (MOL XIX-I-2-j 3. d. Kiemelés tőlem — D. P.)

¹¹⁶⁵ Az ügyintézés különös voltára utal, s a szomszéd megye helyzetébe is tekintést enged *Szabó Balázsnak*, a *bajai tanítónőképző igazgatójának* 1954. február 24-i levele a megyei tanács oktatási osztályának vezetőjéhez, melyben kérte: „szíveskedjék felvilágosítást adni arra vonatkozóan, hogy azok a híresztelések, amelyeket nevelőink a szakmai tanácskozásokon hallottak, helytállóak-e, amely szerint a jövő tanévben a bajai tanítónőképző első osztálya nem nyílnék meg. Ezt a hírt a legnagyobb meglepetéssel hallom, és mondanom sem kell, hogy nagyon elszomorít. Ugyanis nem látok semmi reális alapot arra, hogy a megyei tanács oktatási osztálya éppen a bajai tanítónőképzőt látta vagy látja megszüntetendőnek, holott ezen iskolának minden személyi és tárgyi feltétele megvan ahhoz, hogy munkáját és hivatását be tudja tölteni. Sőt az újabb munkák eredményeként épületek visszaszerzésével sikerül a továbbfejlesztést megoldani, azaz minden követelményt kielégíteni. Több mint egy holdnyi kertünk lehetőséget ad arra, hogy a kormányprogramot és az MDP KV határozatait maradék nélkül teljesítsük, és tanulóinkat felvértessük azokkal a gyakorlati és elméleti ismeretekkel, amelyek lehetővé teszik az eredményes munkát. Ugyanakkor tudomásunk van arról, hogy van a megyében olyan tanítónőképző, amelynek nincs önálló épülete, gyakorlóiskolája és a legelemibb követelményeket sem tudják biztosítani a tanítóképzéshez. A kiskunfélegyházi tanítónőképzőre gondolok. Területi elhelyezést illetően is indokolt lenne, hogy a megye északi részén, Kecskeméten és déli részén, Baján lenne egy tanítónőképző. Kecskemét és Kiskunfélegyháza elég közel vannak egymáshoz. Talán nem vagyok szerénytelen, ha azt mondom, hogy mint pedagógia szakos tanítóképző intézeti tanár kívánhatom is azt, hogy a mi iskolánk maradjon meg továbbra is” — írta az igazgató. De így sem sikerült a minisztériumnak tetsző idő előtt kiugratnia a nyulat a bokorból: 1954. március 5-i, a „Tanítóképzők a kormányprogramért” című felterjesztésében még mindig arról tett említést, hogy „hivatalos adatok nem állnak rendelkezésre, de hallottunk arról, hogy a kormánynak illetőleg az OM-nek szándékában áll tanítóképzők átszervezése, illetőleg megszüntetése”. Korábbi érvelését megismételve hangsúlyozta: „Nevelőtestületünk minden tagja, annak ellenére, hogy tisztában van azzal, hogyha iskolánkat más középiskolává (pl. általános leánygimnáziummá) szervezik át, akkor is szép feladatot teljesít, de számunkra a legmegtisztelőbb feladat a kommunista jellemű, szocialista nevelő nevelése marad.” (BKMÖL XXVI. 58. 83. és 110/1954. Kiemelés tőlem — D. P.)

- ¹¹⁶⁶ A „Semmit se bántódjál” című kórus partitúráját Kodály Zoltán 1939 augusztusában küldte el, az intézet jubileumára ajánlotta a darabot, megígérve, hogy szeptember 17-én maga vezényli azt. (1939/65. 2–3.)
- ¹¹⁶⁷ Ezen sikerek elsősorban az 1933/1934. tanévtől haláláig, 1947-ig az intézetben működő Márton Barna orgonista, kántor, énekkarvezetői munkásságához kötődtek. Lásd ehhez: RL A/1/b. 3041/1945. Az ifjúsági énekkar; *Hírek* 1938/8. 23.; *A tanítóképző* 1938/17. 7.; *A nagykőrösi* 1938/26. 3., 1938/27. 8., 1939/25. 6., 1939/28. 3.; Márton B. 1939/67. 2.; Hodossy B. – Ágoston S. – Márton B. 1943.; *Seri A.* 1982/1. 36–38., 1982/3. 43–54.; *Hargita P.* 2000/3. 99–113.; *Juhász Béla* 1943. július 12-i, Imre Sándorhoz írt levele (RL C/39 31–35. d.).
- ¹¹⁶⁸ Memoárját a gyakorlóiskoláról lásd: Csete Gy. 1981. 10–13.
- ¹¹⁶⁹ Nagy Sándor 1935. június 17-én vette át tanítói oklevelét a nagykőrösi képzőben. A végzősöket búcsúszavaiban „a nemzet benső erejének megmentésén” való munkálkodásra ösztönző képesítő elnök, Imre Sándor szavaira évfolyamtársai nevében ő válaszolt. A *Nagykőrösi Híradó* tudósítása szerint „összinte szavakkal tett vallomást arról, hogy tudatában van a fiatal tanítóság hivatásának, s hogy ezt csak úgy tudja betölteni, ha valóban a »föld savai« lesznek”. (Az új tanítók kibocsátása 1935/48. 5.) *Juhász Béla* Imre Sándorhoz írt, 1943. július 18-i leveléből azt is megtudhatjuk, hogy felmerült Nagykőrösre való visszahívásának gondolata: „Jó lett volna tanárnak hozzánk az a Nagy Sándor, aki igazgatói írnok volt 10 [valójában kevesebb — D. P.] évvel ezelőtt, most pedagógia szakos tanár, de Székelykeresztúrra megy az államhoz; szép doktori értekezést írt.” (RL A/1.g. 14. d.)
- ¹¹⁷⁰ Rácz János többször is kísérletet tett a tanítóképzők leépítésével kapcsolatos tervek mérséklésére. *Nagy Sándor és Faludi Szilárd* Füle Sándorral együtt részt vett az 1955–1956-ban a Pedagógiai Tudományos Intézetben készült, ám életbe soha nem lépett 4 éves tanítóképzős tanterv kidolgozásában. Nevükkel többször találkozhatunk az „Oktatáspolitikai és tanítóképzési Magyarországon 1945–1960” c. kötetünk Rozsondai Zoltánról szóló, valamint a Nagy Imre és Hegedüs András vezette kormányok időszakát tárgyaló tanulmányaiban, továbbá: Füle S. 1955.; 1956. 127–128.; 1968. 190–191.; 1970. 9.; Tóth L.-né, 1966. 189–190.
- ¹¹⁷¹ Nánási Miklós így írt erről: „Amikor 100 éves volt az iskolánk, a fellelhető forrásokban azt kutattam: ugyan honnan, miféle rétegekből vonzotta fiait? Hát egy évszázad alatt egyetlen földbirtokos, bankár, ügyvéd, nagykereskedő, orvos se küldte ide gyermekét. Egy ezredesfiről tudok csak, a család reménytelenen hajtásáról, aki ott lebegett az inas- vagy preposars alternatív szakadéka felett, s egy jótékony tanár-rokon keze ide rántotta, s lett belőle igazi néptanító, faluja nevelője, múltjának tudós kutatója, régész, botanikus, kiváló folklorista és mindenekfelett nagy-szerű muzsik. De jöttek a dunán- és tiszántúli, alföldi tanítói és paplakokból, falusi házakból, tanyasi viskókból, uradalmi cselédsorból, az útkaparók, vasúti bakterek, borbélyok, szabók, altisztek, kicsi skriblerek rendjéből, a külvárosi éjből gyermekként, az alig eszmélő öntudat döntésével átbújva egy omladozó rend kegyetlen sorompói alatt, hogy egy homokkal apjuk felé növe itt formálódjanak emberré, művelt magyarrá, népünk tanítójává.” (1964. 166.) Egy évtizeddel később ehhez hozzátette: „A két felekezeti »testvérintézet« közös telken állt, de viszonyukat inkább mostohatestvéreinek emlegette a közbeszéd. E viszonyban lényegileg hosszú idők osztályszemlélete tükröződött. A gimnázium »elitiskola« volt, a tanítóképző pedig jellegzetesen »proletáriskola«. Egy vezető egyházi tanfőúr a város iskoláit úgy rangsorolta, hogy először jön a gimnázium, másodsorban megint a gimnázium, azután a polgári leányiskola, messze tőle a polgári fiúiskola, utánuk a népiskolák és inasiskolák, majd egy nagy üresség, és valahol kint a gyepszelen: a preparandia. E hierarchikus szemlélet (osztálykülönbség) kifejeződött a két iskola tanári és tanulói rendjének életjelenségeiben is. A gimnázium tanárkara »bennszülött« vagy »benőszült«, társadalmilag, vagyoniilag szilárd: föld, szőlő, nyaraló, a nagy utcák vonulatain rangos házak, porták. A képző tanárai »beszármazottak«, nincstelen »gyüttmőntek«, akik csak emberfeletti munkával, legfeljebb egy szerény hajlékig jutottak családjuk feje fölé. A város urainak, tehetőse-

inek fiait a gimnázium, a plebs elenyésző gyermekhányadát a tanítóképző várta, amelynek ódon falait mindenkor a Pesttől Dél-Dunántúlra húzódó egyházkerület falvainak, községeinek feltörekvő fiai népesítették be.” (1974. 342. Kiemelés végig tőlem — D. P. Vö.: Bárány K. 1936/91. 1–2.; A nagykovácsi 1936/99. 7.; Horváth J. 1938/24. 2–3.; Seri A. 1976. 56–57.) A képzőnek a városi elit értékrendjében elfoglalt helyét illusztrálja, hogy a Nagykovácsi Híradó 1935. november 3-i számában nagy cikket közöltek: „Az 1935–36-os tanévben 3986 tanköteles tanul Nagykovácsra” címmel, melyben a népiskolák mellett csak a polgári iskolákkal és a gimnáziummal foglalkoztak, s egy szóval sem említették a tanítóképző ifjúságát (1935/86. 3.). — Kisvárosok (nagyközségek) egyházi képzőiben ez nem volt egyedülálló: a gimnáziumhoz, ill. a település közönségéhez való viszonyt illetően hasonló helyzetről számolt be 1921. július–augusztusi és 1924. november 10-i jelentéseiben a nagykovácsi születésű Kiss Sándor, a szarvasi evangélikus tanítónőképző igazgatója is. A tanítónőképző „névleg a bányai egyházkerület intézménye, ám a valóságban mégis a Szarvason kikoldult segélyekből kénytelen megélni, emiatt a tanítónőképző minden helybeli hatóság előtt mint idegen intézmény szerepel, amely, mint telhetetlen és kielégíthetetlen koldus, lassanként mindenki előtt ellenszenvenssé válik” — írta az igazgató, hozzátéve: helyzetüket rontja „a helybeli evangélikus főgimnázium rivális féltékenysége, amely annál inkább érezteti hatását, minthogy az majdnem gyökeresen szarvasi intézmény. Valamikor a tanítóképző a gimnáziumból vált ki, évtizedeken keresztül volt a főgimnázium selejtes elemeinek a leveztető csatornája, míg tanítónőképzővé nem szervezetett. Az első helyzet lekicsinylést szült, az utóbbi féltékenységet.” A Nikelszky Zoltán korábbi igazgató által 1914 márciusában „költség nélkül szervezendő tanítónőképzőre” tett előterjesztés nyomán született intézmény 1.300.000 koronás költségvetéséből az 1921/22. tanévben az egyházkerület 12.020 korona rendszeres támogatást biztosított. Így lehetett ez a következő években is, hiszen az 1927. március 5-i jelentésben arról olvashatunk, hogy a fenntartó támogatása éveken át „csak a postaköltség fedezésére volt elegendő”. 1929. szeptember 6-i beszámolójában Kiss Sándor arról tudósított, hogy „az intézet helyzete a helyi társadalomban nem mondható a legjobbnak. Leszámítva a politikai község és gróf Bolza Géza úr soha nem lankadó áldozatkészségét, általában az intézet iránt nem nyilvánul meg nagyobb segíteni akarás”. 1935. július 10-én ehhez hozzátette: „Nemcsak a tót nyelvű köznép, de a belőle származó intelligencia is meglehetősen közönnnyel, többször pedig ártalmas befolyással kíséri a tanítónőképző munkáját. A helybeli társadalom részéről gyakran és értetlenül kifogásolják az intézeti fegyelem állítólagos szigorúságát, akárhányszor akadályozzák vagy kiáltsszák azt.” (BéML VIII. 59. 42. és 54. d. Vö. ugyanott az 1920/21., 1922/23., 1930/31., 1931/32., 1932/33., 1934/35. és 1934/35. évi jelentésekkel és a 477/1921. 240/1938. sz. felterjesztésekkel.)

¹¹⁷² Küzdelmükben a városi pártbizottság első titkárának támogatására korántsem számíthattak feltétlenül. Erre utal Békési Lajos minisztériumi személyzeti főosztályvezető 1955. október 19-i jelentése a pártközpont Tudományos és Kulturális Osztálya számára „a kádarmunka egyes problémáiról”: „Helytelen munkamódszerrel dolgozik a nagykovácsi PVB első titkára, B. elvtárs is. ... Az ügy 1954. június 4-én kezdődött, a középiskolások tornaünnepélyének a főpróbáján. A pálya használatára egy időben kapott engedélyt az iskola és a tanács. (Az egyik a tornavizsga főpróbájára, a másik pedig azért, mert a tanácsi és a pártbizottsági dolgozók futballmérkőzést akartak tartani.) Ebből a testnevelőtanárok és a futballisták között szóváltás kerekedett. A dolog másnap a városi pártbizottságon folytatódott. B. elvtárs behívatta a testnevelőtanárokat és kijelentette, hogy a diákok felvonulása fasizta felvonulás volt a Párt és a Tanács ellen. H. D.-t megfenyegette, hogy öregkorára börtönbe, sőt akasztófára kerülhet. Felszólította a testnevelőket, hogy kérjenek fegyelmit maguk ellen (H.-t azóta szabálytalanul el is bocsátották állásából). B. elvtárs ezután a gimnáziumban és a képzőben a DISZ-szervezettel összehívatta a diákokat azzal a céllal, hogy fogadjanak el megbélyegző határozatot maguk és tanáraik magatartására vonatkozóan. (A képzőben ezt nem voltak hajlandók megtenni.) A megyei tanács oktatási osztálya fegyelmit indí-

tott a tanárok ellen, de nem tudták a vádakat rájuk bizonyítani. Végül is fegyelmit kaptak azért, mert veszélyeztették a gyermekek testi épségét — tekintve, hogy a főpróba alatt a futballisták is a pályán voltak. Mikor a fegyelmi határozatot B. elvtárs megtudta, a megyei tanács oktatási osztályának vezetőjét — P. elvtársat — kulákpártolónak minősítette. Követelte, hogy egy hónapon belül helyezték el a testnevelőtanárokat Nagykőrösről. P. elvtárs az ügy tisztázása érdekében Nagykőrösre utazott, de B. elvtárs nem volt hajlandó vele tárgyalni. Az OM részéről is próbáltak tárgyalni B. elvtárssal, de nem sok eredménnyel. *B. elvtárs a nagykőrösi tanárok 70%-át politikailag megbízhatatlannak tartja, és azt kívánja, hogy az általa politikailag megbízhatatlannak tartott tanárokat az OM sürgősen vigye el Nagykőrösről. A nagykőrösi ügygel egyébként a megyei pártbizottság is foglalkozik*” — olvashatjuk a korabeli városi helyzetet megvilágító jelentésben. (MOL XIX-I-2-m 393/1955. 24. d. Kiemelés tőlem — D. P.)

- ¹¹⁷³ MOL XIX-I-2-m 138/1955. 15. d. (Kiemelés tőlem — D. P.) — A négy nap múlva, 1954. április 14-én tartott harmadik negyedévi osztályozó értekezlet jegyzőkönyvében kiegészítésül a következőket olvashatjuk: „Az oktatási kormányzat a tanítóképzőknek mintegy felét szándékozik megszüntetni, közöttük a nagykőrösi tanítóképzőt is. A nevelőtestület már határozottan állást foglalt e szándék végrehajtása ellen, s megbízta az igazgatóságot a készülő terv végrehajtásának megakadályozására. [Sic!] *Az igazgatóság a helyi városi tanáccsal egyetértően az oktatásügyi miniszternél óhajt eljárni, a kedvező döntés érdekében. Ugyanakkor a volt tanítványok, ma felelős helyen működők támogatását is sürgősen kérte (Bányai Lajos, Rácz János). Bízunk abban, hogy a bajt, amely a 115 éves intézet végét is jelenthetné, el lehet hárítani. Ehhez a testület további szilárd állásfoglalását, tevékeny közreműködését kéri, s a kérdés alakulásának lényeges mozzanatairól állandóan tájékoztatja a nevelőtestületet. [Kézzel, valamely felettes szerv képviselője által ráírva: Remélem, hogy a mai IV. 29-i változat eléggé megnyugtató! Marad az intézet, de első osztály nem nyílik. Jó lenne a kapcsolatot állandóan fenntartani!!]*” (PML NKO XXVI-2-a 31-2/1954. Kiemelés tőlem — D. P.)

- ¹¹⁷⁴ Rozsondai Zoltán a munkánk bevezetőjében említett küldöttségjárásra utalt.

- ¹¹⁷⁵ MOL XIX-I-2-m 138/1955. 15. d. (Kiemelés tőlem — D. P.) Rozsondai Zoltán tevékenységéről, attitűdjéről lásd a róla szóló tanulmányunkat: Donáth P. 2004/2., 2008.

- ¹¹⁷⁶ Az 1953. augusztus 25-i alakuló értekezleten Zilahi Lajos még az intézet dinamikus fejlődéséből adódó feszültségekről s az igényektől elmaradt külső feltételekről panaszkodott: „Az iskola bővítése meglehetősen sok, nehéz problémát vetett fel: hol és hogyan helyezzük el az új osztályokat. Többféle tervezet, határozat született, végül a helyi bizottság azt a megoldást fogadta el, mely szerint a volt kis Petőfi Iskolát kapja meg az intézetünk és a Helmecezi úti iskolát. Ez a megoldás nem mondható helyesnek, gyakorlóiskolánk 3 helyen kap elhelyezést, egyik osztály olyan helyiségben, amely csak szükségmegoldásként szolgálhat iskola céljaira. Újból, most már követelően kell kiállnunk a tanítóképző megfelelő elhelyezése mellett, ez pedig csak építkezéssel oldható meg. 17 osztályos iskolánknak nincs tornaterme, nincs könyvtárhelyisége és a 17 osztály 3 helyen kapott elhelyezést. Tudjuk, hogy iskolánk, mint Uszi iskola nem igényelhet különleges elbírálást, de tény az is, hogy nem kerülhet hátrányos helyzetbe sem. Nem megnyugtató testületünk kiegészítése sem. Bár örömmel üdvözlöttük az előbb 5 új kartársunkat, ide helyezésük még nem történt meg... Az 5 kartárs mindenestre itt van, munkába álltak, de nehezebben oldható meg az orosz-, a pedagógia- és a zongoraórák ellátása; a kért nevelők közül egyet se kaptunk. Nevelőtestületünk nagy óratöbblettel dolgozik, ez pedig nemcsak kiadást jelent gazdaságunknak, hanem a minőségi munkát is veszélyezteti. Vajon hogy tud az a nevelő hospitálni gyakorlóiskolánkban, tanításon, gyakorlati kiképzésen részt venni, ha 28, 29 órában dolgozik? Vagy lehet-e módszertani szempontból kifogástalan órát várni attól a kartárstól, akit képesítés nélkül állítottunk be órák ellátására? Pedig a tanítóképzőben többről is van szó, nemcsak jól felépített kell hogy legyen az óra, hanem a szaktanár indokolja is meg egy-egy eljárását

- növendékeinek is, mert minden órán kell hogy folyjék a tanítóképzés.” (PML NKO XXVI-2-a 31-7/1953. Kiemelés részben tőlem — D. P.)
- ¹¹⁷⁷ Az 1954. augusztus 25-i alakuló értekezlet jegyzőkönyvében. (PML NKO XXVI-2-a 31-1/1954.)
- ¹¹⁷⁸ A levelet „Zilahi Lajos igazgató, az Oktatásügy Kiváló Dolgozója, Dr. Juhász Béla tanulmányi vezető, Kiváló tanár, Csete Gyula gyakorlóiskolai vezető tanító, az Oktatásügy Kiváló Dolgozója” írták alá. MOL XIX-I-2-m 138/1955. 15. d. és M-KS 276. f. 91/33. (Kiemelés részben tőlem — D. P.)
- ¹¹⁷⁹ MOL M-KS-276. f. 91/ 33. és XIX-I-2-m 138/1955. 15. d.
- ¹¹⁸⁰ A február 24-i feljegyzést lásd: MOL XIX-I-2-m 138/1955. 15. d.
- ¹¹⁸¹ *Rozsondai Zoltán* 1955. február 25-i feljegyzését lásd: MOL XIX-I-2-m 138/1955. 15. d. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ¹¹⁸² *Jóboru Magda* 1955. február 26-i feljegyzésében Rozsondai Zoltánnak a bátyja által igazgatott soproni tanítóképző megmentésére irányuló — közvetett — céljára utalhatott. MOL XIX-I-2-m 138/1955. 15. d. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ¹¹⁸³ *Rozsondai Károly* — „a sokoldalúság és szellemi nyugtalanság példaképe” (*Unger M.* 1986. 169.) — 1954. október 15-én, a helyi párt- és állami szervek támogatásával, feljegyzést írt a soproni képző fennmaradása érdekében: „Sopron, mint kultúrkörnyezet, kiválóan alkalmas az általános műveltség megadásához. Nem lenne kívánatos... az iskolaváros iskoláit csökkenteni és az ország talán legszebb tanítóképző épületét átengedni más célokra” — írta, majd hozzátette: „Tanulmányi és tanítóképzési szakszempontból egyetlen célszerű megoldást lát a nevelőtestület, az 5 éves tanítóképzés visszaállítását.” Ezt követően, 1955. július 10-én a soproni igazgató személyesen szeretne volna felkeresni — az akkor éppen Genfben tartózkodó — Jóboru Magdát. Mivel nem találta, július 30-án levéllel fordult hozzá: „A jelenlegi elgondolás szerint a Dunántúlon 2 tanítóképző (Pápa, Kaposvár) maradna, s ezzel szemben 7 nőképző. Felvetődött bennünk a kérdés: nem lehetne-e ezt a túlzott aránytalanságot a soproni tanítóképző kivételképpen való további fenntartásával csökkenteni? Ha egy-egy tanévben 20-25 általános iskolai okleveles férfitanítóval többet kapna az ország, ez lényegesen befolyásolhatná az elgondolt terveket?” — kérdezte. (GyMSM SL XXVI. 65. 7. d., valamint MOL XIX-I-2-n-827/1955. 6. d. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ¹¹⁸⁴ Volt mitől tartania: 1955 májusában az MDP Csongrád Megyei Bizottsága nevében *Németh Károly* első titkár tiltakozott a hódmezővásárhelyi tanítóképző; s a nevelőtestület, valamint a szülők teljes számban tiltakoztak a gyomai óvónőképző megszüntetése ellen. (MOL XIX-I-2-n 398. és 416/1955. 6. d.)
- ¹¹⁸⁵ MOL XIX-I-2-m 138/1955. 15. d. (Kiemelés tőlem — D. P.) — A miniszteri döntés motívumairól *Jóboru Magda* 1955. március 11-én tájékoztatta *Kónya Albertet*: „Miniszter elvtárs úgy döntött, hogy a nagykőrösi tanítóképző visszafejlesztése, mely az idei tanévben megindult (a képzőben nem nyílt I. osztály) tovább folytatódjék. A nagykőrösi képző fennmaradására semmi speciális indok nincs, ennél jobb tanítóképzőket is visszafejlesztünk. A végrehajtó bizottság titkára azt írja, hogy velük erről a kérdésről eddig senki nem beszélt. Ezt kizárt dolognak tartom, mert hiszen már tavaly is megmozdultak a megyei és városi szervek a képző fennmaradása érdekében. Majd pedig tudomásul vették, hogy I. osztály nem nyílik. Erdey-Grúz elvtárs egy alkalommal tett bizonyos ígéretet a városi tanács végrehajtó bizottság titkárának, a képző fennmaradására. Most mégis úgy látja, hogy az a helyes, ha megszűnik a képző, a következő okokból: 1. Jelenleg nincs I. osztálya, jövőre nem lenne II., ami egészségtelen helyzet. 2. A kérés teljesítése a kérések özönét zúdítaná a minisztériumra. 3. A képző csak azon az áron volna fenntartható, ha a többi képző I. osztályainak létszámát tovább csökkentenénk.” (MOL M-KS 276. f. 91/33. Kiemelés tőlem — D. P.)

- ¹¹⁸⁶ MOL M-KS 276. f. 91/33. Andics Erzsébet a Jóboru Magda 1955. március 11-i levelére reflektáló feljegyzésre a következőket írta: „Kónya e.: Erdei Gr. E.-t felhívni, emlékeztetni.”
- ¹¹⁸⁷ Vö. pl.: Gócz I. 1939/6–7. 23–28., valamint az ilyen irányú tevékenység fontosságának három évtizeddel korábbi felismeréséről: *A tanya kultúrájáért* 1924/15–16. 3.; Hübner J. 1924/21–22., 23–24., 25–26., 29–30., 33–34., 35–36., 37–38., 39–40. és 43–44.
- ¹¹⁸⁸ MOL M-KS 276. f. 91/33. az 1955. március 30-i, 240/1955. TT számon nyilvántartott levélben. — A vidéki, tanyasi iskolák részére parasztfiatalokból tanítókat képző intézmények, az ún. tájtanítóképzők ötletét — a képzők jövőjéről folytatott vitában — már 1946-ban külön tervezetben fejtegette ki a jászberényi tanítóképző igazgatója, Jantsky Béla és gazdasági tanára, Vaczek Béla. Nagy hangsúlyt fektetettek a népi-falusi életmód, értékek stb. tanulmányozására, továbbadására a miskolci és szarvasi evangélikus tanítóképzők is. (SZML XXVI. 67. a. 329. és 330/1946.; BAZML XXIV. 501. 4324-2/1945–46.; BéML VIII. 59. 10. k. 213–216. Lásd továbbá: Kiss Á. 1946/23. 5–7. Rácz Fodor S. 1990. 412–465.; Tóth L. 1990/2. 256–279.)
- 1947-ben Varga Ferenc „A parasztnevelés és oktatás időszzerű kérdései” című tanulmányában írt erről: „A paraszt-általánosiskola és a paraszt-népfőiskola működését csak speciálisan képzett nevelőkkel tudjuk megfelelően biztosítani.” Ezen „tanítóképzésnek... a mezőgazdasággal foglalkozó vidék népének élet- és munkakörülményei szabnak irányt”. A 2-3 vármegyéenként elképzelt tájtanítóképzők — az általánosan művelő és pedagógiai törzsanyag mellett — megismernének a vidék mezőgazdasági adottságaival, a „néplélekkel, népszokásokkal s a népművészettel” is. Az ezen intézményekből kikerült tanítók „csak annak a vidéknek külterületi iskoláiba nyerhetnek beosztást, amely vidék tájtanítóképzőjében oklevelet nyertek” — vázolta elképzelését a szerző. (1947. 16–18.)
- ¹¹⁸⁹ MOL XIX-I-2-m 553/1955. Min. 16. d. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ¹¹⁹⁰ A levéltári anyagok megőrződésének különös útjai folytán, a hivatalos levelezésben gyakran emlegetett nagykőrösi szülői petíciók közül csak egyet sikerült fellelni, azt is a Nagykőrös Város Tanácsa VB Titkárságának anyagaiban. *A városi II. Rákóczi Ferenc Állami Általános Iskola VIII. osztályának szülői értekezlete 1955. március 25-én a következő „kérést és tiltakozást” fogadta el a tanítóképző minisztérium által tervezett bezárása ellen:* „Kérésünk és tiltakozásunk okai a következők:
1. Ez intézmény városunk életében már több mint 110 éves múltra tekint vissza, s olyan emberek munkáját, életét alapozza meg, kiknek működésével az ország bármely részében meg voltak elégedve, sőt kitüntetésnek vették, ha ezen intézetből kikerülő fiatal tanítót kaphattak.
 2. Nem akarunk részletesen szólni arról sem, hogy mit jelent a városunk gazdasági vérkeringésében ezen intézmény megszüntetése. (Sic!)
 3. Ama tervet sem szabad sutba dobunk, hogy városunkat iskolavárossá kell fejlesztenünk, melynek eléréséért minden józan gondolkodású nagykőrösi ember küzd, s nem hagyja magát e céltól eltántorítani.
 4. Ez intézménynek tanári testülete is van, mely kitűnő eredménnyel működik. Közülük nem egy részesült a legmagasabb elismerésben és megbecsülésben. Az Intézet megszüntetésével ez a kiváló nevelőtestület szétszóródna az országban, és nem tudná kifejezni azt az eredményes, és a felsőbb oktatási hatóságok által is elismert — a jövő nevelői gárda kitermelésében eddig végzett nagyszerű, egyöntetű munkáját. [Sic!] Az itt elmondottakon kívül még számos ténnyel tudnánk alátámasztani kérésünket, mely külön-külön és együttesen is amellelt szólna döntő súllyal, hogy városunk és köznevelésügyünk célját szolgálta és szolgálja a Nagykőrösi Tanítóképző Intézet, melynek megszüntetése ellen tiltakozunk!” — írták, az iskolaigazgató által az illetékes hatóságokhoz való továbbításra, a városi tanács vb titkárságára eljuttatott dokumentumban (25 aláírással, címmel ellátva) a gyermekeik továbbtanulási lehetőségeinek szűkülése miatt is aggódó szülők. (PML NKO XXIII. 528-b. 85/1955. Kiemelés tőlem — D. P.)

- ¹¹⁹¹ Tibori J. 1995. 233–240.; Balogh M. – Gergely J. II. 1996. 134.; Erdei F. 1978. 213., 1974. 651–652.; Kulcsár K. 1988. 157–163.; Vida I. szerk. 1999. 132–136.; Izsák L. – Kun M. szerk. 1994. 13–15.
- ¹¹⁹² Az 1955. november 30-i levelet lásd: MOL XIX-I-2-m 438/1955. 15. d. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ¹¹⁹³ Erdei Ferenc 1955. december 22-i levelét lásd: MOL XIX-I-2-m 438/1955. 15. d. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ¹¹⁹⁴ „A nagykörösi tanítóképző megszüntetésének OM-határozatát az iskolával és a szülőkkel közöltük. A szülők december hó folyamán küldöttségileg felkeresték miniszter elvtársat, és kérték a tanítóképző további működésének engedélyezését. Kérésük alátámasztására hozzánk küldték a csatolt, 87 szülő által aláírt kérvényt, hogy terjesszük fel miniszter elvtársához” — írta 1956. január 20-án Pável Nándor megyei osztályvezető a miniszternek. (MOL XIX-I-2-m 438/1955. 15. d. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ¹¹⁹⁵ MOL XIX-I-2-m 438/1955. 15. d. (Kiemelés tőlem — D. P.) A felsőfokú képzők székhelyeinek kiválasztása szempontjából kritikus időszakban, 1957 márciusában s szeptemberében ezt egyértelműsítő cikkek, közlemények jelentek meg a *Köznevelésben* a fennállása 400. évfordulója alkalmából Munka Vörös Zászló Érdemrenddel kitüntetett nagykörösi Arany János Gimnáziumról. (Arany János iskolájában. 1957/3. 59.; Dobi I. 1957/15. 341.)
- ¹¹⁹⁶ Hagyománya volt a végzett növendékek alma materük érdekében való mozgósításának is. 1938. augusztus 10-én egykori diákok írtak Kapi Béla püspöknek, az egyetemes egyház elnökének: „mint a nagymúltú szarvasi evangélikus tanítóképző intézet volt növendékei, a 20–25–30–35. és 40. éves közös találkozóink alkalmával azon legalázatosabb kérelemmel fordulunk Méltóságos Urunkhoz, hogy a szarvasi tanítónőképzőnek mint tanítónőképző akadémiának Szarvason való megtartását magas befolyásával a Magyar Királyi Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnál kieszközölni kegyeskedjék”. (BéML VIII. 59. 40. d. 576/1938.)
- ¹¹⁹⁷ MOL-XIX-I-2-f-8531 N2/1. és 2.
- ¹¹⁹⁸ 1956. június 8-án Pável Nándor megyei osztályvezető 853-4-23/1956. sz. iktatási számmal levelet küldött a nagykörösi városi tanács vb oktatási csoportja vezetőjének: „Az OM 853-N2/8/1955/VI. számú rendelkezés, valamint a közelmúltban való helyszíni megbeszélés alapján a következőképpen intézkedem:
1. A fokozatosan megszűnő tanítóképző intézet épületében felszabaduló tantermekbe a gimnázium emeletén lévő általános iskolát kell elhelyezni az új tanévben. A tanítóképző még működő 2 IV. osztályát és a 45/1956. sz. OM-rendelet szerint előírt gyakorlóiskolai 5 osztályt is el kell helyezni az épületben, mégpedig a főbejáratnál balra lévő földszinti folyosórészben lévő, valamint a volt adóhivatal épületében lévő tantermekben. Ugyancsak biztosítani kell a tanítóképző számára 1 igazgatói és egy nevelői helyiséget.
 2. A megszűnő tanítóképző már most felszabaduló berendezésével kapcsolatos elosztásról külön intézkedünk.
 3. A gimnáziumi osztályokat, melyek az elmúlt évben a tanítóképzőben működtek, át kell vinni az új tanévtől a gimnázium épületébe. A gimnázium így az iskoláztatási körülményektől függően 12-14 vagy 16 tanulócsoporthoz válik. Megszűnik tehát a külön leánygimnázium igazgatósága.
- ...
- A tanítóképző nevelőtestületének egy részét a gimnáziumhoz fogjuk átosztani, melyről külön rendelkezésben intézkedem” — írta, Erdey-Grúz Tibor második ígérletét is visszavonva a megyei osztályvezető.
- Berényi István városi oktatási csoportvezető 1956. június 12-én az 53-2-2/1956. sz. jelentett Pável Nándor megyei osztályvezetőnek a 853-4-23/1956. sz. utasítás kapcsán, „a megszűnő tanítóképzővel kapcsolatos ügyekről”:

„1. Az általános iskola áttelepítése a tanítóképző épületébe a helyszínen történt megbeszélés szerint megoldható.

2. A tanítóképző felszabaduló berendezési tárgyainak elosztását helyes lenne a helyszínen intézni, amivel elkerülhetnénk azt, hogy egyik iskola többet, a másik kevesebbet kapjon azokból. ...

3. Az igazgatóval történt megbeszélés alapján [Szilágyi Béla!] tudtam meg, hogy jelenleg kb. 5, majdnem 6 osztályra való jelentkezés futott be, melyek jobbára mindkét iskola részéről elbírálást nyertek. Várható, hogy 5 I. osztály lesz. ...

4. A megszűnő gyakorlóiskolától 2 nevelőt osztályaikkal együtt, a harmadikat pedig osztály nélkül átvesszem.”

A városi tanács vb 1956. június 21-i, 88/1956. számú határozatával „megállapította, hogy a megszűnő Tanítóképző épületébe, valamint a kis Petőfi Iskola épületébe elhelyezhető a Petőfi Általános Iskola, amely a gyakorlóiskola megszűnése után előreláthatólag 23 tanulósoportos lesz. Ez az elhelyezés biztosítja az általános iskola alsó tagozatának üzemeltetését a város belterületén. Ideiglenesen még egy évig a Tanítóképző épületében 4 osztályt és igazgatási helyiségeket, valamint a Petőfi Iskolában lévő helyiségeket a Tanítóképző és gyakorlóiskolája használja. A Petőfi Iskola még a nyár folyamán átköltözhet a Tanítóképző épületébe, ezáltal a gimnázium részére felszabadulnak az osztálytermek.” (PML NKO XXIII. 537-b. 853-2/1956. Kiemelések tőlem — D. P.) A zeneoktatás eszközeinek sorsáról csak évek múltán: 1957. október 30-án és 1959. január 20-án döntöttek. (MOL XIX-I-4-f 81. d.)

¹¹⁹⁹ A Pes Megyei Tanács VB oktatási osztálya 853-18-11/1956. sz. alatt 1956. június 19-én intézkedett „a nagykovácsi tanítóképző nevelőinek átosztásáról a gimnáziumba”: „Értesítem igazgató elvtársat, hogy a nagykovácsi tanítóképző megszűnésével az alábbi nevelőket osztottuk át a gimnáziumba 1956. VII. 1-jei hatállyal.

Ádám Mária mat.–fiz., Csikai Pál biol.–földr., Danóczy József tört.–földr., Fruttus István magyar, Molnár Ferenc testnevelő, Lesi András tört.–orosz. [írálva: + Rózsa Lászlóné]. Nevezett kartársak állományilag a gimnáziumhoz fognak tartozni, és a képzőben a meglévő szükséglet szerint az ellátatlan órákat leadják.

Ábrahám Ferenc[né] testnevelő, Biró Gyula ped. szakos, Bács József rajz szakos nevelők a képzőben maradnak állományilag és a gimnáziumba adnak le ellátatlan órát. ... A még meglévő személyi kérdésekben később intézkedem.” (PML NKO XXIII. 537-b. 853-2/1956.)

¹²⁰⁰ A maga részéről Zilahy Lajos is korrekt, kollegiális magatartást tanúsított Juhász Bélával szemben. Erről tanúskodik egy 1953. augusztus 27-i jellemzése róla, melyet fia „káderanyagának tisztázása” végett kért a Magyar–Szovjet Olajművek, kiemelve, hogy „az információ tartalmazza nevezett felszabadulás előtti és jelenlegi politikai magatartását”. Válaszában az igazgató a következőképpen jellemezte Juhász Bélát: „Kiváló képességű nevelő. Nevelési eljárása, módszere olyan eredményes, hogy a megye legjobb pedagógusaként ismerik el felettes szerveink is. A felszabadulás óta többször bízta meg a Minisztérium [Sic!] tankönyvírással, tankönyvbírálat-tal. Jelenleg a Tudományos Akadémia [Sic!] pályázatán dolgozik” — írta az igazgató tárgyyszerűen, majd a kérdésnek megfelelően, jóindulatúan kiemelte: „A legutóbbi megyei értekezleten főleg azért kapott dicséretet, mert tanítványai feleletéből, magatartásából a harcos kiállás, a pártosság érzik ki. Ezt pedig csak úgy érthette el, hogy ő maga is mind magatartásában, mind tanítási óráin való megnyilatkozásaiban tanúságot tett haladó felfogásáról, marxista álláspontjáról és mély hazaszeretetről.” Állításának „helyiértékét”, tárgyszerűségét sajátos megvilágításba helyezi a következő — diplomatikusan valótlan tartalmú — mondata: „A múltban — tudomásom szerint — nem vett részt a politikai életben.” Zilahy Lajos inkább tudatlannak mutatta magát, mintsem háború előtti szerepének taglalásával nehézséget okozzon kollégájának. (PML NKO XXVI-2-b 1. d. 22/1953.)

¹²⁰¹ Seri András erről csak annyit közölt, hogy Zilahy Lajos „megyei beosztást kapott”. (1976. 72.)

- ¹²⁰² Az 1956. június 28-i záróértekezlet jegyzőkönyvét lásd: PML NKO XXVI-2-a 10-4/1956. (Kiemelés tőlem — D. P.) A fokozatos megszüntetés alig áthidalható problémákkal szembesítette *Rozsonдай Károlyt* is, aki a soproni képző 1956. június 26-i értekezletén részletezte az ebből adódó „méltatlan helyzeteket”. (GyMSM SL XXVI. 65. 7. d. 176/1956.) Egy év múlva már a fennállása 99. évében végleg megszűnt képző végső mérlegét készítette el a pályafutását általános iskolában zárni kénytelen igazgató: 1819 tanítói oklevelet, 170 tanítóképzői, ill. líceumi érettségi bizonyítványt és 1329 kántori oklevelet állítottak ki a jeles intézményben. (Unger M. 1986. 166.)
- ¹²⁰³ 2005-ben, kutatásunk keretében, Palotás Boglárka és Ország Renáta interjúkat készítettek, melyekben két, 1949 és 1954 között a *nagykőrösi képzőbe járt kolléga* emlékezik a képzős évekre. Egyikük — anonimitást kérve — kifejtette: „Remek tanáraink voltak. Sorolhatnám ebből a tanári karból... 50 éves találkozónkon ott volt matematikatanárnőnk, aki most 90 éves. Él kémia-tanárunk, aki 97 éves. És nem felejtethető *Juhász Béla* bácsi, aki *pedagógia-tanárunk volt, s akitől mérhetetlenül sok emberséget kaptunk. ... Az volt a szólása, hogy az iskolában a tekintélyt csak jóssággal és tudással lehet megszerezni, fenntartani. Aki nem így cselekszik, annak e pályán nincs jövője.*” K. J.-né ehhez hozzátette, hogy mindezt *Juhász Béla a gyakorlatban is demonstrálta: „annyira emberséges volt, hogy ha valamelyik diák azt mondta, hogy tanár úr, ne tessék feleltetni, mert nem készültem, erre azt felelte, hogy olyan nincs. Addig kérdezte, amíg nem kapott egyest, hanem kettesre, vagy hármásra felelt.”* (Kiemelések tőlem — D. P.)
- ¹²⁰⁴ Lásd róla: T. Kiss T. 2002. 143–144.; Mann M. 2005. 138.
- ¹²⁰⁵ Bizó Gyula az MDP PB — a fentiekben, a 3. 3. fejezet végén idézett — 1956. július 26-i döntésére utalt. (MOL M-KS-276-91/33. ő. e.)
- ¹²⁰⁶ Bizó Gyula magyarázatként hozzátette: „Ezeknek a protestálásoknak fő oka egyrészt az országos helyzet kellő ismeretének hiányában, s nem kevésbé — érthető módon — egzisztenciális megfontolásokban rejlik.” MOL XIX-I-2-j 3. d. 1751/1956. Min. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ¹²⁰⁷ A tanácskozás résztvevőiről készült névsor szerint a *tanítóképzőket* *Juhász Béla* mellett *Hegedűs András* győri igazgató és *Kiss Árpád*, a budai tanítóképző tanára képviselte. Jelen volt még *Bizó Gyula*, a minisztérium osztályvezetője s *Buzás László* egyetemi docens, aki néhány évvel korábban szintén a budai képző tanára volt. (*Balatonfüredi...* 1956. 399–400. A konferenciáról lásd pl. *Zibolen E.* 1989. 85–88.; *Szabolcs É.* 2006. 170–173.)
- ¹²⁰⁸ *Juhász Béla* itt az MDP PB 1956. június 14-i, „*Értelmiségi politikánk néhány kérdése*” című határozatának a következő részletére utalt: „A vezető értelmiségnek nagy problémát jelent elzártsága a nyugati tudományos és kulturális világtól... Mindezek következtében az *értelmiség jelentős része úgy tekint a marxizmusra, mint a népi demokrácia szükséges járulékára, de nincs meggyőződve arról, hogy szakmai fejlődése és politikai tájékozódása számára nélkülözhetetlen.* Igen sokan még mindig nem látnak világosan olyan kérdésekben, mint a munkásosztály és a párt vezető szerepe, a hazafiság és a nemzetköziség összefüggése stb.; *számos burzsoa világnézeti maradványt hordoznak magukkal, különösen lassú az elszakadásuk a vallásos meggyőződéstől. ... A régi értelmiség [felé] irányuló politikánk nem átmeneti jellegű: a szocializmus építésében, az ifjúság nevelésében nem nélkülözhető az idősebb nemzedék gazdag tudása és tapasztalata. ... [De ez] korántsem jelent ideológiai fegyverszünetet az értelmiség jelentékeny részének gondolkodásában még meglévő burzsoa nézetekkel szemben, ellenkezőleg: *jelenlegi viszonyaink... az ideológiai harc és a politikai nevelőmunka erőteljes fokozását igénylik, a múltban alkalmazott adminisztratív módszerek helyett.* A párttagság gyarapodása az egyes értelmiségi rétegekben különböző... nagyon lassú a falusi tanítók között... *Mindent el kell követni, hogy a falvakban, főleg a pedagógusok, de az értelmiség más rétegei is a párt szilárd támaszai, a párt politikájának állandó propagálói és szervezői legyenek. ... Az értelmiségi dolgozók számára megfelelő szabadidőt kell biztosítani elmélyült szakmai és ideológiai stúdiumokra, kulturális igényeik kielégítésére.*” (MOL M-KS-276. f. 53/291. ő. e. Kiemelés tőlem — D. P.)*

- ¹²⁰⁹ Juhász Béla itt saját élményeiről, érzéseiről is beszélt a balatonfüredi konferencia résztvevőinek.
- ¹²¹⁰ Juhász Béla itt indirekt módon a nagykörösi tanítóképző ilyen funkcióban történő megőrzése mellett érvelt. Éppen három évtizeddel korábban, 1926. július 6-án, egy másik országos fórumon, a Magyar Tanítóegyesületek Országos Szövetségének éves tanácskozásán, Hódmezővásárhelyen Deli Lajos tanyasi tanító, a kérdés előadója — a Klebelsberg-féle iskolaépítési programhoz kapcsolódóan — javasolta: „Egyes tanítóképzőkben a tanyai működésre készíttessenek fel a növendékek, kinevezés után egy évet a tanyai iskolák tanulmányozásával, ott valós segéd-tanítóskodással töltsön a tanító.” (Országos 1926/27–28. 36. vö.: *A mezőgazdasági* 1926. 4–30. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ¹²¹¹ *Balatonfüredi...* 1956. 116–118. és 393. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ¹²¹² Az 1956-os forradalomról lásd pl.: Földes Gy. 1989/8–9. 66–71.; Szereda V. – Sztikalin A. szerk. 1993. 99–190.; Hegedüs B. A. szerk. 1996. 283–317.; Györkei J. – Horváth M. szerk. 1996. 7–204.; Litván Gy. 1996. 347–358.; Ständeisky É. 1996. 29–58.; Kajári E. szerk. 1996., 1997.; Horváth J. – Ripp Z. szerk. 1997. 29–158.; Kahler F. – M. Kiss S. 1997. 5–141.; Vida I. szerk. 1998.; Berend T. I. 1999. 140–160.; Rainer M. J. 1999. 237–335.; Romsics I. 1999. 383–395.; Gergely J. – Izsák L. 2000. 376–395.; Ripp Z. 2002. 77–195.; Rainer M. J. 2003. 217–232.; Gyáni G. 2007/1. 41–49.; Ständeisky É. 2007/3. 199–207.; a minisztériumban, az oktatáspolitikában történekről: Kardos J. 2007. 83–89.
- ¹²¹³ PML NKO XXVI-2-c 22/1956. Kiemelések tőlem — D. P.
- ¹²¹⁴ A nagykörösi tantestület értekezletével egyidejűleg vitákön összegezték véleményüket a budapesti tanító- és óvónőképzők tanárai is. 1956. december 19-én a Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezetének Ideiglenes Elnöksége, a budapesti tanító- és óvónőképzők véleményének figyelembevételével állást foglalt „A tanító- és óvónőképzés reformjának vitájához” címmel, melyet az újraindított *Pedagógus Értesítő* első, 1957. január 10-i számában tettek közzé: „Egyöntetű a vélemény, hogy a képzés mai rendszere tarthatatlan... A képzési időnek 1950-ben történt ilyen mértékű csökkentése az általános iskola alsó osztályaiban és az óvodában folyó pedagógiai munka lebecsülését jelezte, károsan befolyásolta a nevelőképzés színvonalát, és így az iskolai, ill. az óvodai munkát is. ... Az eddigi megbeszélések során kialakult legfontosabb javaslatok és problémák a következők:
1. A képzést az érettségit követő 2 éves főiskolai (akadémiai) tanulmányok során kell végezni. Az óvónő és tanítóképzés időtartama azonos legyen. Egyes vélemények szerint a képzés 3 évig tartson.
 2. *Eltérőek a vélemények abban, hogy a főiskolai tanulmányok általános gimnáziumi érettségire vagy pedig speciális, erre a célra előkészítő szakközépiskolák (esetleg a jelenlegi képzők) érettségijére épüljenek-e.* Az előbbi mellett szól, hogy így a középiskolai tanulmányokat nem terhelnék szakmai tárgyak, csak 18 éves korban kell pályát választani. Az utóbbi véleményt képviselők a hivatásra nevelést így eredményesebbnek látnák, lehetők tartanak így az ének, zene, rajz megfelelő tanítását, és a IV. osztályban már bizonyos pedagógiai előképzettséget is nyújtának (lélektan, logika).
 3. *Egységes a nézet, hogy a létesítendő új intézményeket helyileg és személyileg a jelenlegi képzőintézetekre kell építeni, az új képzésben érvényesíteni kell a magyar tanító- és óvónőképzés jó hagyományait, meg kell őrizni ennek légkörét.* A tanítók és óvónők képzését közös intézményekben kell végezni. Kérdéses, hogy a meglévő pedagógiai főiskoláknál is létesüljön-e ilyen tagozat.
 4. Vitatott, hogy az új főiskolákon (akadémiákon) kapjanak-e a hallgatók általánosan művelő képzést is, vagy csak szakmai képzést? Milyen legyen és mikor történjék a gyakorlati képzés?
 5. *Szükségesnek látszik, hogy a főiskolai képzés megvalósításáig a jelenlegi intézetek tanulmányi idejét 5 évre emeljük.*” (5. Kiemelés tőlem — D. P.)

- ¹²¹⁵ Az 50/1956. számú, az OM Középiskolai Főosztálya Tanítóképzős Osztályának címzett s a nevelőtestület nevében elküldött levél szövegét lásd: PML NKO XXVI-2-c 22/1956. sz.; A tantesületi jegyzőkönyvet pedig: PML NKO XXVI-2-a 10-6/1956. A felterjesztés kissé változtatott szövegét lásd: MOL XIX-I-2-f-8531-N1/2-1957. 219. d.
- ¹²¹⁶ 1957. január 9-én *Kálmán Györgyhöz*, az OM általános iskolákkal foglalkozó illetékeséhez, 19-én *Bányai Lajoshoz*, a Minisztertanács Titkárságának közoktatási előadójához fordult, s levelet váltott *Dutkon László* Békés Megyei ének-szakfelügyelővel is. (PML NKO XXVI-2-c.) Ennek hatására az egykori növendék, *Dutkon László* január 25-én kéressel fordult a minisztériumi ügyosztályhoz, melyben sikeres pályát befutott pedagógusok sorára hivatkozva leszögezte: „Ha egész megyém, de az egész ország Nagykőrösön végzett nevelőit felkutatjuk, azt találjuk, hogy alaposan megállják a helyüket. Ebben, kétségtelenül, a nagykőrösi tanítóképző munkájának, az ott tanító tanároknak nagy része van” — állította. Majd javasolta: „a nagykőrösi tanítóképző értékes múltjára való tekintettel is, és azért is, mert nevelők (főleg kisiskolai!) képzésére igen alkalmas (nagy vidéki területre küldi tanítványait, nagy körzete van), kapjon főiskolát (vagy akadémiát), ha ez nem lehetséges, úgy az osztatlan és részben osztott iskoláknak neveljen kiváló tanítókat”. Az ügyosztály március 3-án kitérő választ adott: „A tanítóképző akadémiák helyeinek kiválasztási szempontjaival kapcsolatos javaslatait az akadémiák szervezése során figyelembe vesszük, felhasználjuk.” (MOL XIX-I-2-f 14/8531-D1-1957.)
- ¹²¹⁷ A 853-II.-3 1/1956. sz. levelet lásd: PML NKO XXIII. 537-b. 853-2/1956.; MOL XIX-I-2-f-8531-N1/2-1957. 219. d. (Kiemelések tőlem — D. P.)
- ¹²¹⁸ MOL XIX-I-2-f-8531-N1/2-1957. 853-18-26/1956. 219. d. — *Bizó Gyula* 1957. január 14-i válaszelevelében közölte: az óvó- és tanítóképző főiskolák helyeinek kijelölésénél a megszűnő képzőket, így a *nagykőrösi képzőt is figyelembe veszik. A döntésnél az épületek állagát, a helyiségek számát, felszerelésüket mérlegelik majd*, a megyei oktatási osztályok bevonásával — állította. (Uott, 8531- N1/2 – 1957. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ¹²¹⁹ MOL XIX-I-2-f-8531-14-1957. 219. d.; NML Bgy. XXVI. 64. 44/1957. és EJFTK irattára, 1/1957. (A bajai dokumentumokat Rácz-Fodor Sándor főiskolai docens úr bocsátotta rendelkezésemre. Köszönöm.)
- ¹²²⁰ PML NKO XVI-2-c 31-1/1957. (Kiemelés tőlem — D. P.) — 1957. március 23-án *Kiss Gyula* miniszterhelyettes 8531-14/1957. VI. számú levelében közölte: „A kérdés összes körülményeinek gondos mérlegelése alapján úgy döntöttem, hogy a jelenlegi képzési idő sem a tanító-, sem az óvónőképzőben nem emelhető fel.” (MOL XIX-I-2-f-8531-14-1957. 219. d. és EJFTK irattára, 36/1957.)
- ¹²²¹ A minisztérium 1957. május 8-án 14/8531-6/1957. VI. szám alatt intézkedett „a tanító és óvónőképzőkben felszabaduló tanárok elhelyezéséről”, különös tekintettel a pedagógia, ének és rajz szakosokra. (MOL XIX-I-2-f-14/8531-6-1957. 33. d.)
- ¹²²² Az intézmény és a tantesület fennmaradásáért küzdve, a lap 1957. február 14-i számában *Juhász Béla* hozzászolt a *Pedagógus Értesítőben január 10-én megjelent állásfoglaláshoz* is. (Lásd a nem sokkal korábbi jegyzetben.) *Indirekt módon a nagykőrösi képzőben indult gimnáziumi osztályok beolvasztása ellen érvelve* kifejtette: „legyen a nevelőképző főiskolának »alépitmények«, sajátosan előkészítő gimnáziuma. Nem feltétlenül kell itt a tiszavirág-életű pedagógiai gimnáziumra gondolni, vagy az egykori líceumra, de ilyenféle iskolákra igen... Ha lehet és lehetett előkészítő iskolája mindenfajta műszaki egyetemnek és ipari szakmának, ha állíthattunk egy-egy középiskolát a széteső körvonalú népművelésnek (»népművelési gimnázium«), ha lehetett előkészítő gimnáziuma a zenei műveltség fejlesztésének, akkor a *pedagóguspálya is megérdemli a kellő, felismerten szükséges középiskolát előkészítésül*” — írta iskolája védelmében az igazgató. (SZKL 44. f. 288. d. 2078. dosszié 22/1957.; *Juhász B.* 1957. 8.) Az akkori viták során többek, így *Szabó Gyula*, *Zétényiné Ritoók Magda* igazgatók által is képviselt álláspontot (*Szabó Gy.* 1957/5. 112–113.; *Zétényiné R. M.* 1957/5. 110–111.) az MM Kollégiumának 1957. március

- 13-i ülésén elvetették: „A tanítók és óvónők döntő többsége a gimnázium mellett foglal állást. A képzős tanárok véleménye megoszlik. Közülük számosan csak *pedagógiai szakközépiskolában látják biztosítottnak a hivatásra nevelést s a rajzi, ének-zenei előképzést. Pedagógiai jellegű középiskola nem adhat a gimnáziummal azonos szintű műveltséget*; egy ilyen megoldás eltérítene attól az alapvető célunktól, hogy az óvónőknek és tanítóknak egységes és elmélyült általános műveltséget nyújtsunk” — olvashatjuk az előterjesztésben, s más megfogalmazásban, de tartalmilag változatlanul, a határozatok között. (MOL XIX-I-4-fff 1. d. és M-KS-288-33/1957/4. ő. e. Kiemelések végig tőlem — D. P.) Ezt követően *Bizó Gyula* vezetésével az ügyosztály rövid vázlatokkal kísérve megszervezte a Köznevelésben zajló vitában a gimnáziumi érettségire épülő akadémia mellett érvelők cikkeinek megszületését is. (BGyTF I/1. 5.; *Porzolt I.* 1957/7. 153–155.) A továbbiakban ügyeltek arra, hogy az ellentábor képviselői ne zavarhassák az átalakítás folyamatát, ezért kihagyták őket a befolyásos előkészítő bizottságokból. Így *Juhász Béla* is kikerült a tanácsadásra felkért, befolyással rendelkező szakemberek szűk köréből. Igaz, hogy e grémiumokban való részvétel sem bizonyult perdöntőnek az igazgatói pozíciók odaítélése során. *Porzolt István* nyíregyházi igazgató számára például az általa már 1951-ben szorgalmazott koncepció támogatása, a kidolgozásában való részvétel, a megyei szervek, az első titkár megszemenő támogatása, a Hazafias Népfrontban és a TIT-ben vállalt szerepe sem volt elegendő ahhoz, hogy ellensúlyozza lelkészi múltját, pártonkívüliségét, hogy a nyíregyházi felsőfokú képző igazgatója lehessen. Mivel erre posztra Kiss Lajost, az állami képző igazgatóját sem hívták meg, a politikailag megbízható, ám a tanítóképzésben járatlan volt gimnáziumi igazgató, *Adriányi László* mellett kellett beérnie az igazgató-helyettesi megbízatással. (SzSzBMÖL XXXI. 11. 4. d. az 1951. február 4-i „megjegyzések”; *Porzolt I.* 1972. 48.; *Dráviczki S.* 1995. 254.; *Margócsy J.* 2000. 199–200. és a ny. főigazgató úr hozzám írt, 2005. május 12-i levele.)
- ¹²²³ MOL XIX-I-4-fff /1. d. 164–165.; BGyTF I/1. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ¹²²⁴ *Bizó Gyula* „Előterjesztés a tanító- és óvónőképzés reformjáról” című, valószínűleg 1957. áprilisi anyagában 9 akadémiát javasolt: Budapest, Debrecen, Eger, *Kecskemét*, Nyíregyháza, Pécs, Sárospatak, *Sopron*, Szeged székhellyel. (MOL M-KS-288-33/1957/4. 81.) A július 16-i miniszterhelyettesi értekezleten az utóbbi két helyen tanító- és óvónőképző akadémiát terveztek. A tetsület 1958. február 12-i ülésén már 12 akadémiáról (6 tanítóképzőről és 6 tanító- és óvónőképzőről) tárgyaltak, immár Eger nélkül, de Baja, Esztergom, Győr és Jászberény említésével. Szeptember 25-én született meg a végső döntés *11 felsőfokú tanítóképzőről*: Baja, Budapest, Debrecen, Esztergom, Győr, Jászberény, Kaposvár, Nyíregyháza, Sárospatak, Szeged, Szombathely és *3 felsőfokú óvónőképzőről*: Kecskemét, Sopron, Szarvas. (*Ladányi A.* 1985/5. 361., 1988. 218–225.)
- ¹²²⁵ Ekkor már csak *Juhász Béla* igazgató, *Ábrahám Ferencné* testnevelőtanár és *Vig Ferenc* hivatalsegéd tartoztak a képző állományába, a többi tanár gimnáziumi státusban volt, s onnan látta el a tanítóképzős órákat. (*Seri A.* 1976. 72.)
- ¹²²⁶ PML NKO XXVI-2-a 10-2/1957. (Kiemelés tőlem — D. P.) *Bizó Gyula*: „Előterjesztés a tanító- és óvónőképzés reformjáról” című anyagában olvashatjuk: „A tanítóképzők székhelyeinek kiválasztása érdekében valamennyi megyei (városi) szerv bevonásával helyszínen folytattunk megbeszéléseket. A számba jöhető iskolaépületek műszaki szemlét megejtettük.” Az akadémiák székhelyének kiválasztásánál figyelembe vettük, folytatta, „a tanítóképzés hagyományait”, továbbá „pedagógiai, kulturális, pénzügyi és épületgazdálkodási szempontokat”. „Eger és Pécs esetében [tekintettel a akkoriban ismét felmerült egységes tanárképzési tervek] a pedagógiai főiskolák épületét vettük figyelembe. Amennyiben ez nem szabadul fel, helyettük három helyen kell akadémiát nyitni” — válaszolt javaslatának motívumait az osztályvezető. (MOL M-KS-288-33/1957/4. ő. e. 81. és 3. ő. e. 57–59.) Érveit hitelesnek találta a kérdés forrásanyagát még a minisztériumi levéltárban tanulmányozó *Ladányi Andor* professzor úr: az akkor még viszonylag teljes anyag ismeretében úgy találta, hogy „az intézmények székhelyének kijelölése során külön-

böző szempontokat igyekeztek figyelembe venni (személyi feltételek, megfelelő objektum, a város kulturális adottságai, a regionális igények stb.). Annak következtében azonban, hogy csak a meglévő épületek igénybevételeéről (és azok viszonylag kisebb átalakításáról) lehetett szó, a létrejövő felsőfokú tanítóképző és óvónőképző intézetek eleve kis létszámú intézmények voltak. Törekedtek az intézmények arányos területi megoszlásának biztosítására is. Ezt a tanítóképzés esetében lényegében sikerült is megvalósítani, az óvónőképző intézetek területi elhelyezésében azonban jelentős aránytalanságok voltak.” (Ladányi A. 1988. 225–226. Kiemelések tőlem — D. P.)

¹²²⁷ *A nagykovácsi társadalmi (város, református egyházközség) vezetői nem először bizonyultak szűkkeblűnek a csak kisebbrészt helybélieket oktató tanítóképzővel kapcsolatban. A város pl. az 1910–1911. iskolai évben 2120 koronával támogatta a 66.110 korona költségvetésű tanítóképzőt, a helyi egyház 17.028 koronával, az egyházkerület 22.442 koronával járult a költségekhez, míg az államsegély 11.917 korona volt. A többi a tanulók befizetéseiből és egyéb saját bevételekből fedezték. (Az egyházközség vezetőinek a képző bezárására tett 1919. évi őszi kísérletről a 2.2.1. alfejezetben írtunk.) A húszas évek második felében Nagykovácsi városa nagyobb részt vállalt: először 31.000, majd 1928-tól 26.000 pengővel támogatta az egyházi iskolákat. E támogatását az állam kisebb mértékű csökkentésén felbátorodva — más megyei városokkal összevetve az ezer lakosra jutó iskolákkal kapcsolatos kiadások kirívóan magas szintjére (3581 P), a gazdasági nehézségekre, s a református iskolákba járó gyerekek számának csökkenésére hivatkozva —, 1934-ben 12.000 pengőre kívánta leszállítani. Az egyházközség fellebbezésére (Pest Megyei közgyűlésének határozata nyomán) az alispán, majd a belügyminiszter a 28.000 pengő folyósítására utasította a várost, amely közigazgatási bírósághoz fordulva sokáig harcolt a csökkentés érdekében, amit — a Dunamelléki Egyházkerület, illetve az állam nagyobb támogatását kieszközölve — idővel el is ért. E huzakodás közben a református iskolák tanítói és tanárai — beleértve a tanítóképzősöket is — éveken át nem kapták meg teljes fizetésüket. (Egyetemes Tanügyi 1911. 9., 1912. 102., 1913. 54–55., 1918. 63–70., 1929. 114., 1930. 106–107., 1931. 106., 1933. 104–105., 1934. 86–87., 1935. 88–90., 1936. 92–93., 1937. 104–105.; RL A/1/g 14. d. 798/1936.; Iskolaharc 1934/16. 2.; Városi közgyűlés 1934/29. 30. 32., 1937/57. 1.; Danóczy A. 1934/66.; Felekezeti iskolák 1934/66.; Az iskolai segélyek 1935/19. 1–2.; -r. 1935/98. 6–7.; A százhusz 1935/101. 9–10.; Még most sincs vége 1936/80. 2.; kp. 1936/81. 1–2.; A közszégy 1937/57. 1–2.; A református 1937/66. 2.; Az iskolai 1939/72. 1.; Az egyházkerület 1942/50. 3.; Református egyháztanács 1943/54. 2.; A nagykovácsi 1944/1.; Romsics I. 1999. 173.) 1937-ben a tanítóképző 54.098 pengős költségvetéséből a helyi egyházközség 16.649 pengőt biztosított, a fennmaradót az egyházkerület, a város, az állam állta, ill. alapítványi bevételből fedezték. Amikor 1939 áprilisában — a helyi népiskolákkal kapcsolatos gondok megoldása mellett — komolyan felmerült az egyik tanítóképző akadémia megszerzésének lehetősége, s ehhez tornateremre és néhány újabb tanteremre lett volna szükség, a város országgyűlési képviselője, Milotay István kihallgatást szervezett az egyházközség vezetői számára Hóman Bálint miniszterrel s a VKM más illetékeseinél, ahol ígéretet is kaptak kéréseik támogatására. (Ám a „csaknem bizonyos” támogatásból tervezett tornaterem-építésre nem került sor.) Jellemző a város és egyháza anyagi helyzetére és viszonyukra a helyi vezető réteg gyermekei iskoláztatása szempontjából közömbös — s így, kővárosi jelentkezők híján, jórészt vidéki növendékekkel foglalkozó — képzőhöz, hogy Váczy Ferenc az akadémiahoz szükséges terveket az egyháztanács ülésén csak úgy merte felvetni, hogy gyorsan hozzátette: „remény van rá, hogy a tanítóképző jelentős államsegélyt kap, úgyhogy az építkezés az intézetnek csupán 24–25 ezer pengőjébe kerülne, s ezt is az egyház igénybevétele nélkül takarékoskodná meg a tanítóképző”. (Félmillió 1936/87. 5.; A református egyháztanács 1939/31. 1–2.; A kultuszminiszter 1939/33. 1., 1939/34. 2. Kiemelés tőlem — D. P. Vö.: Építkezés 1936/57. 3.; Gyülekezeti 1937/1. 2.) Ugyanakkor tény, hogy amikor a területi visszacsatolások és háborús mozgósítások következtében a református egyháznak is égető tanítóhiánnyal kellett szembenéznie, az egyházkerület és az egyházközség közösen 12 in-*

gyenes tanulóotthoni helyet létesített. (*Egyetemes Konvent* 1943. 273. és 290.) A propaganda szintjén ugyanakkor a teljes harmóniát sugallták. A *Nagykőrösi Híradó* egy 1936. februári tudósításában olvashatjuk: „A százasztendős iskola méltán büszke lehet úgy tekintélyére, mint arra a szeretetre, amely a város közönsége részéről körülveszi. Erre a megbecsülésre és szeretetre rászolgál minden nyilvánosság előtti megnyilatkozásával úgy a tanári kar, mint az ifjúság.” (*Prepabál* 1936. 1.)

¹²²⁸ A Seri András memoárjában olvasható véleményt támasztják alá a Művelődésügy Minisztérium Tanító- és Óvónőképző Osztályának a Magyar Országos Levéltárban töredékesen megmaradt iratai. Ezekből kitűnik: központi erőforrások szűkében, *Bizó Gyula* osztályvezető tárgyalásai során licitáltatta a felsőfokú intézetekre pályázó városi és megyei tanácsokat a náluk található intézmények megfelelő átalakításához, kiegészítéséhez való hozzájárulásra. (MOL XIX-I-2-f-8531 20/1–34. – 1957. 219. d.) — A nagykőrösi pedagógusok eredménytelennek bizonyult harca mindazonáltal azt szemlélteti, hogy — amint *Kende Tamás* tanulmányában joggal felveti: *a vizsgált időszakban, ha messze nem is egyenlő felek közötti, demokratikus, de mindenképp kétoldali kommunikáció zajlott a pártállam képviselői s az érintettek, valamint a helyi társadalom reprezentánsai között.* (*Kende T.* 2003/1. 61.)

¹²²⁹ *Nánási Miklós* éppen akkoriban, 1957. november 1-jén demonstrálta a *Köznevelésben* kötődését Nagykőröshöz. Cikkét publikált „Arany János gondolkodásának nevelői vonásai” címmel, melyet a következőképpen zárt: „Arany gondolatvilágának emberi és írói fejlődésével párhuzamosan így jelentkeznek a nevelői vonások. A közhelyzet és a koreszmék ereje ráirányítja figyelmét a tapasztalható jelenségekre, amelyek felébresztik elégedetlenségét. Ennek nyomán munkál benne szakadatlanul a kedvező alakítás felelősségtől irányított szándéka, amelyet a fejlődésbe és jövőbe vetett hitével vált ható cselekvéssé. Legyen eszményünk ilyen értelemben is!” — írta, bizonyára szándékosan, távolságtartóan megmaradva a korábbi század irodalmias nyelvhasználatánál a tanár úr. (1957/18. 426.)

¹²³⁰ *Krajcsovski J.* – *Krajnyák N.* 1983. és 1990.

¹²³¹ *Vö.: Ripp Z.* 1999. 43–65.; *Huszár T.* 1999. 67–146.

¹²³² A *Köznevelés* 1957. április 1-jei számában köszöntötték a KISZ-t: „A Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség előtt történelmi jelentőségű feladat áll: megteremteni — nem jelszavakban, hanem a valóságban — ifjúságunk egységét a szocializmus, az igazi hazafiság, a proletár nemzetköziség eszméinek alapján.” (*Köszöntjük...* 1957/4. 84. *Vö.: Feitl I.* – *Ólmosi Z. szerk.* 1987. 15–23. és 193–218..)

¹²³³ MOL XIX-I-2-f-8531-K2/2-1957. 219. d. (Kiemelés tőlem — D. P.)

¹²³⁴ MOL M-KS-288-33/2. ö. e. és *Donáth P.* 2004/2. 148.

¹²³⁵ Ezek az adatok pontatlanok. A *hódmezővásárhelyi* tanítóképző és leánygimnázium több pedagógusát: *Belovai Sándort*, *Felletár Bélát* és *Nikolin Évát* — a forradalom napjaiban tanúsított magatartásuk miatt — 1957. július elején állásukból fegyelmi úton, azonnali hatállyal eltávolították, utóbbi kettőt egy ideig rendőrségi őrizetben is tartották. (CSML XXIII. 51. c. 4. d. 1888/1957.; CSML HL XXIII. 512. b. 904/1957., XXVI. 52. b. iratok 1957. 3. d. 1888., 1889., 1890/2/1957. Műv.; *Felletár B.* 1991/3. 77–88., 1991/ 1–13., *vö.: Farkas Cs.* 2004. 28–29.) — 1957. március 9-től 1958. április 21-ig „közbiztonsági őrizetben”, majd előzetes letartóztatásban tartották *Miklóssy Jánost*, a fokozatosan leánygimnáziummá átalakuló *kalocsai* tanítóképző fiatal tanárát is, amiért az intézmény képviselőjében a városi Ideiglenes Nemzeti Bizottság tagja s az akkor indult *Kalocsa és Vidéke* című lap főszerkesztője volt. A kecskeméti megyei bíróság, B. III. 639/1958/7. számú ítéletével, 1958. június 12-én egy év és hat hónapi börtönbüntetésre s egyes jogaitól való kétévi eltiltásra ítélte „a népi demokratikus államrend elleni gyűlöletre igazgatást”. A Legfelsőbb Bíróság 1958. október 22-én, Bf. III. 3146/12. sz. ítéletével a büntetést

egy év és három hónapra szállította le, s a korábbi őrizettel kitöltöttnek vette, mivel az újság utolsó számában a konszolidációt segítő cikket közölte. (MOL XX-5-d-III. 3146-1958. 200. d.; ÁBTL V-143.621 és O-16.606.; BKMÖL XXVI. 65. 271/1956. 14. d. és 217/1957. 15. d.; XXVI. 66. 110/1957., 33771/1/1957. 1. d.) — A Zala Megyei Bíróság, majd a Legfelsőbb Bíróság kétévi börtönre, s egyes jogaitól (pl. a tanítástól) való ötévi eltiltásra ítélte Szerencsés Rudolfot, a zalaegerszegi Állami Teleki Blanka Tanító- és Tanítónőképző fiatal tanárát. A megyei és városi Pedagógus Forradalmi Tanácsban, valamint a Városi Forradalmi Tanács elnökekeként játszott szerepéért a városi bíróság 1958. január 4-én „a népi demokratikus államrend elleni szervezkedésben vezetői minőségben elkövetett büntetett” ítélte el, mely minősítést a Legfelsőbb Bíróság 1958. október 8-án — a büntetés mértékének változatlanul hagyásával s Szerencsés Rudolf szabadlábra helyezésével — „a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló mozgalomban való tevékeny részvételre” változtatott. Mindazonáltal a mellékbüntetés következtében a tanár úr, akinek 1957. márciusi letartóztatását követően munkaviszonyát „politikai beállítottságánál fogva” már 1957 júniusában megszüntették, csak 1963-tól térhetett vissza a tanári pályára. (MOL XX-5-d-2988-1958., XX-10-j 3963-1957., XX-10-e-22623-1958.; ZML IV. 433. 5894. Czeglédy Edit naplója 14–18.; és VIII. 57. 1200-7., -14. -19/1957.; és B 799/1957/3.; Mit kíván a diákság 1956/254. 2.; Új vezetőséget... 1956/5. 4.; Csomor E. 2001. 22–24., 58–59., 80–82. és 149.)

¹²³⁶ A Jászberényben történetekhez lásd: Cseh G. 2004. 290–293. — Bizó Gyula itt látszólag megfedlekedett két kalocsai tanítóképzős fegyelmi eljárásáról (egyikük fegyelmi ítéletét 1957. augusztus 2-án hagyta jóvá): Sz. M.-t és Sz. L.-t miután 1957. május 27-én megírták írásbeli érettségi vizsgadolgozataikat, május 30-án fegyelmi eljárásnak vetették alá, így szóbelit nem tehettek. Sz. M.-t azért marasztalták el, egy évre eltiltva őt az érettségi vizsgától, mert Miklóssy János tanítóképzős tanár felkérésére a képzősök képviselőjeként elvállalta a forradalom alatt indult Kalocsa és Vidéke című lap diákrovatának szerkesztését; az Általános Gimnázium képviselőjével, O. I.-vel a lapban a középiskolások forradalmi diáktanácsának megalakítását ajánlották (nem alakult meg); a fakultatív nyelvoktatásra, a tananyagcsökkentésre, az egyetemi felvételi rendszer eltörlésére, a fakultatív vallásoktatásra vonatkozó követelések mellett „az igazságtalanul eltávolított B. A. tanítóképzős tanárnő teljes rehabilitálását”, valamint azon „képzős sztálinista tanárok eltávolítását” követelték, „akik több kartársukat koholt vádak alapján elmozdították állásukból”. A tanulók szabadideje igénybevételeének korlátozását is szorgalmazták, s deklarálták: „Hazafias érzésünk azt diktálja, hogy amíg a szovjet csapatok el nem hagyják hazánk területét, addig semmiféle zenés, táncos rendezvényen nem veszünk részt.” 1957. június 25-én Sz. L.-t le is tartóztatták, amiért a forradalom napjaiban lakhelyén, Bátyán a Forradalmi Tanács elnökévé választották, s tisztségét 3-5 napon át viselte, kommunistaellenes kijelentéseket tett, ugyanakkor katonaság kihívásával igyekezett megakadályozni a komolyabb atrocitásokat. (MOL XIX-I-2-f-847/8531-SZ-33 és 44/1957. 188. d.; BKMÖL XXVI. 66. 177. és 178/1957. 1. d.; TH V-150364/1.) Ezenkívül tanítóképzős diákok sorát érték zaklatások, verések a rendőrség, ill. más karhatalmi szervek részéről. (Lásd pl.: TH B-86.574.; Dráviczki S. 1995. 254.)

¹²³⁷ A korábban (1935–1943-ban) az egri érseki tanítóképzőben tanító, matematika–fizika szakos Merő László igazgató ellen nem a forradalomban való részvétele, hanem a szovjet intervenciót követő állásfoglalásai miatt indult fegyelmi eljárás. Budapestről visszatérve kijelentette, hogy „a jövőben mindenképpen igaz magyar lesz, és a »forradalom« jogosságáról mindenkit meg akart győzni”. Az „ötvenes években” tanúsítottához képest gyökeresen megváltozott magatartásáért leváltották s beosztott tanárként egy székszárdi gimnáziumba helyezték, ahonnan 1963-ban a kaposvári felsőfokú tanítóképzőbe került. (Somos L. szerk. 1938/39. 280; HML VIII. 56/20. 1944. február 16.; MOL XIX-I-2-f 14/8531-M1/2-1957. 33. d.; TMÖL XXX/205. III./18. ö. e. MSZMP Járási Bizottsága Dombóvár 1957. június 25-i VB-ülésének jegyzőkönyve, XXIII/17. 75.924/1962., 74.239/1963.) — A Somogy Megyei Forradalmi Nemzeti Tanács Intézőbizottsá-

gában való részvételéért 1957. április 4-én 72 órára őrizetbe vették s a kaposvári óvónőképző intézet igazgatói posztjáról eltávolítottak az ottani tanítóképző korábbi igazgatóját, a tanítói diplomáját a budai képzőben szerzett Szabó Gyulát is. A tanítóképzés területéről való eltávolításában szerepe lehetett annak is, hogy Bizó Gyulának már 1956 nyarán úgy tűnt: „az iskola tartalmi munkáját nagyfokú társadalmi tevékenysége miatt elhanyagolja. Munkáját önmaga túlértékeli”, amit Bizó egy korábbi, „túl szigorú” büntetése visszahatásának tartott (1951-ben elbocsátották állásából és a pártból is kizárták). Tovább rontotta helyzetét, hogy a képzők középfokú szakiskola jellegének megőrzése mellett érvelt a felsőfokú képzés kialakulásáról folytatott 1957. évi vita során. (Szántó L. szerk. 1995. 126–128., 178–179.; TH V 145.460., V-150.374.; SML XXVII. 518. 1957/III. 45. ö. e., 519. 1957 /I. 10. ö. e. 4. sz. 2., 1958/14. ö. e.; XXV. 2. B 62/1957. 1. sz. 1., B 833/1957. 2. sz. 4.; MOL XIX-I-2-n-629/1956. 7. d. és XIX-I-4-kk- 1. t. – 75.302/1958.; Szabó Gy. 1957/5. 112–113., BGyTF I/1. 5. A kaposvári iratokat Szántó László főlevéltáros úr, a nyíregyházikat Ladányi Andor professzor úr bocsátotta rendelkezésemre. Segítségüket köszönöm.)

¹²³⁸ Kiegészítésül: A budai képző KISZ-tagjainak számáról csak egy 1958. január 22-i adattal rendelkezünk: „55 hallgatóból 28 KISZ-tag, 50,9%” — írták tévesen, hiszen a középfokú képzők növendékeit tanulóknak nevezték. (MOL M-BP-17. f./2. ö. e. 36–42.) *Balassagyarmaton* — Hegedűs Rajmund igazgató 1958. február 15-i jelentése szerint — a tanítóképző és leánygimnázium 128 tanulójaiból 58 volt KISZ-tag, 40 fiú és 18 leány, ami több mint 45%-os szervezettséget jelentett. (NML XXXII. 10/B. 35-10/1958. Vö.: Határozat a Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség tevékenységéről és feladatairól. MOL XIX-I-4-ddd 7. d.)

¹²³⁹ Ennek okáról az 5. 2. fejezet elején még szó lesz.

¹²⁴⁰ MOL XIX-I-4-zz 23. d. 4. dosszié. (Kiemelés tőlem — D. P.) — Kiegészítésül: A XII. kerületi tanítóképző gyakorlóiskolájáról a kerületi pártbizottság egy 1957. július 6-i összefoglalásából tudhatjuk, hogy az 1956/57-es tanévben október 23-a előtt senki sem járt hittanra, azt követően 118-an. „A következő tanévben sem lesz hitoktatás” — állították. (MOL M-BP-17. f./21. ö. e. 27. és 30–34.) — Az esztergomi képző gyakorlóiskolájában 1956 júniusában 18 tanuló (7,56%) jelentkezett hittanra, a későbbiekéről nincsenek adataink. (KEMÖL VIII. 1. b. 6/1956. biz.)

¹²⁴¹ A történeti háttérhez, a társadalom- és kultúrpolitika alakulásához lásd pl.: Ormos M. 1989/8–9. 48–65.; Hegedűs B. A. szerk. 1996. 283–317.; Rainer M. J. 1999. 339–440.; Kövér Gy. 1998. 305–354.; Kahler F. – M. Kiss S. 1997. 207–318.; Zinner T. 2001.; Szerencsés K. 1997.; Romsics I. 1999. 397–422.; Gergely J. – Izsák L. 2000. 396–410.; Ripp Z. 2002. 199–265.; Rainer M. J. 2003. 34–85.; Némethné D. N. – Szabó R. – Vida I. szerk. 2004. 5–427., valamint Kópeczi B. 1986. 62–74.; Kardos J. – Kornidesz M. szerk. 1990. II. 276–348.; Révész S. 1997. 61–89.; Ständeisky É. 1996. 99–362.; Kalmár M. 1998. 9–253.; Cseh G. B. – Kalmár M. – Pór E. szerk. 1999. 13–362.; Németh I. 1999. 89–114.

¹²⁴² PML XXVI. 501-b. 1. d.

¹²⁴³ A miniszterium nevében Jóboru Magda jelentett Orbán Lászlónak az MSZMP KB Intéző Bizottsága 1957. április 23-i határozata végrehajtásáról: „Budapesten és vidéken sok igazgató- és igazgatóhelyettes-csere történt. Mindenütt törekedtek arra, hogy az egyik lehetőleg párttag legyen. A legtöbb helyen azt meg is valósították. Másutt párttonkivüli, de politikailag szilárd nevelőkkel erősítették a vezetést” — írta július 30-án, a párt- és állami vezetés akkori káderekiválasztási szempontjait érzékeltetve a miniszterhelyettes asszony. (MOL M-KS-288-33/1957/4. ö. e. 106. Kiemelés tőlem — D. P.) — Bizó Gyula a fentiekben hosszasan idézett, 1957. augusztus 8-i feljegyzésében jelezte, hogy „a már helybenhagyott döntés a 9 akadémia helyét a következőkben jelölte ki: Budapest, Szeged, Kecskemét, Nyíregyháza, Sárospatak, Eger, Pécs, Sopron. Komoly munkát igényel az akadémiai tanszemélyzetének kiválogatása és előkészítése. Ez a munka még csak kezdetén van: gondoskodni kell majd arról, hogy a jelenlegi tanító- és óvónőképzők, valamint a pedagógiai főiskolák legjobb tanerei már a jövő évben az akadémia-

ák helyén tömörüljenek és megfelelő előkészítést kapjanak az akadémiákon való tanításhoz.” (MOL XIX-I-4-zz. 23. d. Kiemelés tőlem — D. P.) Valószínű, hogy az akkoriban újra javaslatba került egységes tanárképzés bevezetése révén felszabaduló főiskolai tanárookra utaló osztályvezető Juhász Béla áthelyezésekor már ezt a szempontot is mérlegelte, s ennek megfelelő elvárásokat fogalmazott meg az új kecskeméti igazgatóval szemben. (MOL M-KS-288-33/1957/3. 57–59.)

¹²⁴⁴ Nem először fordult elő a magyar tanítóképzés történetében, hogy a Himnusszal kapcsolatos tevékenységet szankcionáltak a hatóságok. 1947 őszén, „közelebbről meg nem határozható időben” *Bánkúti (Bázel) Ernő, a Győri Állami Tanító- és Fiúnevelő Otthon nevelője*, középiskola tanár — az ítélet szerint — a Himnusz kikérdezése során a „Majd töröktől rabigát vállainkra vettünk” sorhoz, B. E. tanuló előtt „ezt a megjegyzést fűzte: »Akkor voltak a janicsárok, akik olyanok voltak, mint az oroszok«”. Egy másik, meg nem nevezett tanulónak „ezen sorhoz: »Most rabló mongol nyilát zúgattad felettünk« ezt a megjegyzést fűzte: »Most pedig a rabló orosz nyilát szenvedjük«”. Ezekért, s egyéb, az államformára, a társadalmi berendezkedésre tett megjegyzéseiért a tanár urat a győri népbíróóság különtanácsa 1948. április 8-án 2 év börtönre s 5 évi hivatal- és politikai jog-vesztésre ítélte. A Népbíróóság Országos Tanácsa 1949. szeptember 28-án az ítéletet 1 évi és 6 hónapi börtönre és 10 évi hivatal- és politikai jog-vesztésre módosította. (MOL XX-5-d Nbk. 519/1948/4. sz., NOT I. 2878/1948=9. sz., valamint XIX-I-1-u 1040-Ba-18-1049. 129. d.) — *Rozs András* főlevéltáros úr — aki Baranya megyei kutatásunkhoz nagy segítséget nyújtott s az erre az ügyre vonatkozó anyagokat rendelkezésre bocsátotta (köszönet érte) — egy, az 1956-os forradalom pécsi diákmegmozdulásait áttekintő tanulmányában kitért a forradalom következményeire, utóéletére. Így egyebek közt arra is, hogy „a pécsi *Teleki Blanka Tanítóképző tanuló* a forradalom kitörésének negyedik havi fordulóján, 1957. február 23-án a fehér gallér egységes levételével és a Himnusz [valamint a Szózat — D. P.] eléneklésével tüntettek. Fegyelmi eljárás, vizsgálatok, kihallgatások követték a szép és nemes aktust, a diáklányokat meghurcolták. *Fegyelmi büntetés* [öt tanuló III. fokú elmarasztalása — D. P.] lett a következmény, még a társaival együtt cselekvő KISZ-titkárt is elmarasztalták.” (Rozs A. 2004. 390.) Az 1957. március 9-i fegyelmi tárgyaláson Sz. K. igazgató kifejtette: „Bár a tanítónőképzőben a fegyelemmel semmi baj sem volt december 1. óta, sőt a legkritikusabb időkben is tanulóink józan, mértékletes magatartást tanúsítottak, mégis ez az eset arra int, hogy a tanári kar tagjai nem elég éberek és az osztályfőnökök nem épülnek bele eléggé osztályuk életébe, pl. az osztályba lépve nem látják, hogy egy tanulón sincs gallér, vagy nem veszik észre a táblára írt feliratot — még ha melléktábla is. A tanulók által elkövetett cselekedetek (gallérlevétel, Himnusz és Szózat eléneklése, verssorok felírása) egyenként önmagukban nézve nem ellenforradalmi cselekedetek vagy az államrend megdöntésére irányuló ténykedések, de látni kell, hogy ezeknek együttes kapcsolása [Sic!], és éppen október 23-hoz való fűzése, azt jelképezi, hogy a tanulók az októberi események ellenforradalmi jellegét még mindig nem látják tisztán, hanem az októberi események félrevezetett hangulatában vannak még mindig. Ez kétségtávol a nevelőmunka hiányosságait jelenti. Nem túl erős külső hatások kellene ahhoz, hogy máskor, még egy alkalommal esetleg még súlyosabb dolgokat, cselekedeteket vihetnek véghez, amelyek az iskola életére, önmagukra, szüleikre egyaránt súlyos következményeket vonnának maguk után. ... Tanulóink politikai nevelése s ennek fokozása igen sürgetővé vált. ...[O]sztályfőnökök... tanulóinkat ... figyelmeztessék arra is, hogy... az a diák, aki ilyesmit csinál vagy ilyesmibe belekavarodik, az nemcsak az iskolával találja magát szemben, hanem a karhatalmi szervekkel, a népi demokrácia védelmezőivel is.” (BML XXXII. 11. 1956-os gyűjtemény, 13. d. 539. sz. 42-7-1/1957. Kiemelések végig tőlem — D. P.)

¹²⁴⁵ A mai tanítóképzős hallgatók számára már nehezen elképzelhető, hogy fél évszázaddal ezelőtt hazánkban büntették az október 23-a alkalmából történő Himnusz-éneklést, miközben — a 1052/1957/VI. 5. számú kormányhatározatban, és előzetes egyeztetés alapján a 852/853-

39/1957. MM számú rendeletben — 1957. október 1-jén előírták „a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 40. évfordulójának méltó megünneplését”: „Az iskolai szakkörök, középiskolákban az önképzőkörök is ünnepi üléseken emlékezzenek meg a Szovjetunió 40 éves fejlődésének eredményeiről, a magyar–szovjet barátság jelentőségéről, a munkások nemzetközi összefogásának fontosságáról. A november 7-ével kapcsolatos iskolai ünnepélyeket tartalomban és külső formában is méltó módon kell megrendezni... az ünnepi beszédet az iskolák igazgatói tartsák. A tantestületek, valamint a KISZ- és úttörőszervezetek közös munkával gondoskodjanak színvonalas műsor előkészítéséről, az ünnepségek színhelyének izléses díszítéséről, általában az ünnepi hangulat megteremtéséről” — olvashatjuk, egyebek között a *Művelődési Közlöny* I. évf. 15. számában. (269–270.) Lásd továbbá: MOL XIX-A-83-a 1957. május 30. 166. d. és XIX-I-2-n 716/1957. 8. d.

¹²⁴⁶ A szimbolikus politizálás jelentőségéről, a nemzeti jelképekhez való viszony alakulásáról ebben az időszakban (is) fontos adalékokkal szolgál pl.: *Gyarmati Gy.* 1998. 139–163.; *Potó J.* 2003. 17–280.

¹²⁴⁷ Az Ifjú Gárda Főparancsnokságán készütséget és ügyeletet tartottak az esetleges rendbontások megfékezésére. (MOL M-BP.-1. f. 1956–57. 36. ö. e. 172. d. 127–132.)

¹²⁴⁸ „A tanulók fegyelmi ügye” tárgyú utasítás *Bizó Gyula* kézírásos piszkozatában maradt ránk: „Tanítóképző igazgatójának, saját kezű felbontásra! I. Hivatkozva folyó év október 31-i telefonbeszélgetésünkre, ellentétben e beszélgetés megállapodásával, kérem, hogy a X. 23-i fegyelemsértés kihallgatásairól készítsen jegyzőkönyvet. A jegyzőkönyv tartalmazza az érintett tanulók esetében a testület által javasolt fegyelmi büntetést is. II. Egyúttal készítsen a II. osztály tanulóiról kimutatást a következő fejezetek szerint: 1. sorszám, 2. név, 3. születési hely és év, 4. lakhely, 5. apja és anyja foglalkozása, 6. a szülők vagyoni helyzete, 7. a szülők pártállása, 8. megjegyzés. A megjegyzés rovatban tüntesse fel, hogy tanuló kapott-e már fegyelmi büntetést, s ha igen, miért? III. Végül készítsen kimutatást a II. osztályban működő tanárokról a következő fejezetek alapján: 1. sorszám, 2. név, 3. születési hely és év, 4. lakhely, 5. házastárs foglalkozása 1945 előtt és után, 6. vagyoni helyzete, 7. volt-e fegyelmi eljárás alatt, s ha igen, miért? A III. pontban kért kimutatást kezelje bizalmasan.

A jegyzőkönyvet sürgős jelzéssel, forduló postával, közvetlenül hozzám terjessze fel” — olvashatjuk a tájékoztatásul a megyei tanácsi osztályvezetőnek is megküldött utasításban. (MOL XIX-I-2-f-8531-K2/4/1957. 219. d.) Forrásainkból nem derül ki, hogy vajon miért változtatott álláspontján az osztályvezető. Vélhetően felsőbb utasításra.

¹²⁴⁹ *Panyik Ilona* visszaemlékezése szerint előfordult, hogy 23 órakor hívták a hálóból az akkor 15–16 éves lányokat kihallgatásra, akik így hálóingben és pongyolában válaszoltak kihallgatóik kérdéseire.

¹²⁵⁰ MOL XIX-I-2-f-8531-K2/5-1957. 219. d. (Kiemelés tőlem — D. P.)

¹²⁵¹ BKMÖL XXIII. 11. A Bács-Kiskun Megyei Tanács VB Művelődési Osztály 1956–1957. évi iktatókönyvének 41.231. sorszámú bejegyzése alapján.

¹²⁵² Az akkori történeti-politikai szituáció megértéséhez talán nem érdektelen felidézni, hogy a különböző párt- és állami szervek akkoriban ontották „a pedagógusok közötti politikai helyzetről” (X. 12.), „az egyetemi és főiskolai oktatók közötti világnézeti és politikai munkáról” (X. 23.) készült dokumentumokat, állásfoglalásokat. A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 1957. novemberi ülésein tárgyalta „az ifjúság körében végzendő munkáról”. A KISZ jogállását érintő 1087/1957/XI. 21. Korm. határozatában kimondta: „... meglepéssel állapítja meg, hogy a magyar ifjúság legjobbjai elől akarnak járni a magyar népnek a népi demokrácia megerősítéséért, az ellenforradalom maradványainak leküzdéséért, a szocializmus további építéséért folytatott harcában. Az állami szervek kötelesek támogatni az ifjúságot e törekvéseinek megvalósításában. ... A Kormány a Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetséget az egész magyar fiatal-ság képviselőjének tekinti...” (MOL XIX-A-83-a MT 123/1087. és a korábban említettek: MOL

- M-KS-288-33/1957/ 2. és 4. ö. e.) — Juhász Bélának és kartársainak a rájuk nehezedő ideológiai-politikai nyomás mellett, komoly adminisztratív fenyegetéssel is számolniuk kellett: erről a következő fejezet elején adatokat is közlünk.
- ¹²⁵³ A történeteket Panyik Ilona elbeszélése alapján rekonstruáljuk. Szegény L. M. rövidesen a szegedi képzőben elmélkedhetett Bizó Gyula szavai értelméről.
- ¹²⁵⁴ A kiskorú tanulók s néhány tanár nevét csak kezdőbetűjünkkel jelezzük.
- ¹²⁵⁵ A T. Olvasóban joggal merülhet fel a kérdés: mi lett volna a büntetési javaslat, ha ezt nem veszi figyelembe?
- ¹²⁵⁶ A két azonos kezdőbetű más nevet takar. (Az elsőt a dokumentumban tévesen T. K.-nak írták, javítottam — D. P.)
- ¹²⁵⁷ A két azonos kezdőbetű ez esetben is más nevet takar.
- ¹²⁵⁸ Panyik Ilona emlékei szerint elsőben azért kaptak fegyelmit, mert egy alkalommal, amikor egy tervezett tanári értekezlet miatt hetekkel előre beharangozott, ám az utolsó pillanatban lefűjt *szombati* tanítási szünet miatt előre megváltották jegyeiket, hazautaztak, s így nem mentek iskolába.
- ¹²⁵⁹ Helyesen: Krajnyák Nándor.
- ¹²⁶⁰ A helyzet abszurditását érzékelve Bizó Gyula „a Himnusz éneklését nem szakította félbe” szöveget javította ily módon.
- ¹²⁶¹ MOL XIX-I-2-f 8531-K2/2-1957. 219. d. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ¹²⁶² Ez az utasítás hiányzott a MOL anyagaiból.
- ¹²⁶³ Az osztály egy nevét megnevezni nem kívánó tagja kérdésemre úgy emlékezett, hogy egyáltalán nem volt, és ma sincs meggyőződve arról, hogy a kezdeményezőknek minősített s ezért kizárással büntetett társnőik valóban kiemelkedő szerepet játszottak volna. „Mindent együtt csináltunk” — mondta.
- ¹²⁶⁴ BKMÖL XXVI. 59. Az 1957–58. évi anyakönyv 2., 5., 9. és 17. bejegyzése.
- ¹²⁶⁵ Így került Panyik Ilona négy éven át színjeles bizonyítványába II. év félévkor egy 3 magatartásjegy.
- ¹²⁶⁶ A tanító- és óvónőképző önálló osztály felügyelője Kállai Gyula minisztersége idején (1957 áprilisától) a Jóború Magda helyére lépett első miniszterhelyettes, *Szigeti József* volt, aki az időközben a Felsőoktatási Főosztály részévé vált tanítóképzős osztály fölötti ellenőrzést megőrizte akkor is, amikor Benke Valéria minisztersége alatt (1958. január végétől) az első miniszterhelyettes funkcióját Aczél Györgynek kényszerült átadni. (Welker O. 1945–1984. 220. és 230–233.)
- ¹²⁶⁷ MOL XIX-I-2-f-8531-K2/6-1957. Tk. 637-1957. 219. d. (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ¹²⁶⁸ MOL XIX-I-2-f-8531-K2/6-1957. 219. d.
- ¹²⁶⁹ MOL XIX-I-2-f-8531-K2/9-1957. 219. d. 123-2/1957/58.
- ¹²⁷⁰ MOL XIX-I-2-f-8531-K2/9-1957. 219. d. 1957. december 12.
- ¹²⁷¹ Kiss Árpád egy vélhetően 1956 végi, 1957 eleji feljegyzésében olvashatjuk: „Az emberek általában tudnak *elveik fenntartásával* cselekedni, ha a cselekvés nem ütközik olyan valamibe, amit *emberségükkel* nem tudnak összeegyeztetni.” (KÁGY I/3.) Ez esetben egyértelműen *Juhász Béla* s szegedi kollégája, *Nagy János* embersége dominált, s ugyanez történt Jászberényben *Andrási Béla* igazgatónak és *Kiss József* osztályfőnöknek köszönhetően. (Cseh G. 2004. 291–293.)
- ¹²⁷² Figyelmeztető jel lehetett Juhász Béla számára, hogy a középfokú előkészítő iskola szükségessége melletti állásfoglalása miatt — több igazgató kollégájától eltérően — nem került be az óvónő- és tanítónőképző akadémia tartalmi kérdéseinek megoldására létrehozott bizottságba. (MOL XIX-I-2-f 14/8531-1-1957.)
- ¹²⁷³ MOL XIX-I-4-zz 23. d. (Kiemelés tőlem — D. P.) Vö.: MOL XIX-I2-n-717/1957. 8. d.
- ¹²⁷⁴ *Benke Valéria* miniszter 1958. évi pedagógusnap *„köszöntőjében”* erről a következőket mondta: „Azok az emberek, akik, a pedagógusbecsület megtagadásával, a tiszteletre és követésre méltó

tó elődök példájával visszaélve, az ellenforradalom oldalára álltak, annak kisebb vagy nagyobb mértékben székértelőivá lettek, akik ahhoz a hiú kísérletükhöz, hogy visszafelé forgassák a történelem kerekét, lelkiismeretlenül felhasználták a gondjaikra bízott tapasztalatlan, befolyásolható ifjakat, sőt gyermekeket, a pedagógus nevet sárba taposták. Ezeknek elnéző kezelése egyes kartársak részéről — hamis szolidaritás, kollegialitás jegyében — szintén hozzájárult ahhoz a nem kifogástalan légkörhöz, amely helyenként a pedagógusok összességét körülvette. Mindannyian örömmel látjuk, hogy az ellenforradalom leverése óta, annak kártevéseiből is hogyan gyógyul ki az iskola, hogyan heveri ki a társadalom, hogyan javult, többek között, a pedagógusokat körülvevő légkör.” (1958/11. 241. Lásd róla pl.: Benke V. 1984/10. 25.; Mann M. 2004. 119., 2005. 141–142.; T. Kiss T. 1993. 489.)

¹²⁷⁵ MOL XIX-I-2-n 1341/1957. 1957. december 27. 8. d. (Kiemelés tőlem — D. P.) — Már 1957 márciusában széles körű anyaggyűjtésbe kezdtek „a pedagógusok közötti politikai helyzetről”. Ebben a június 1-jén elkészült anyagban kiemelték: „a pedagógusok alkották az értelmiségnek azt a rétegét, mely legelőbb igyekezett megismerni, sőt terjeszteni a szocialista eszméket. *Hogy az ellenforradalom a pedagógusok és az ifjúság között mégis olyan nagy eszmei zűrzavart tudott okozni, azt mutatja, hogy a pedagógusok világnézeti, politikai fejlődése mégsem volt olyan gyors és mélyreható, amint ezt az ellenforradalom előtti időben gondoltuk és jellemeztük.* A pedagógusok magatartásának vizsgálatánál világosan látni kell, hogy a népi demokrácia szinte szelekció nélkül vette át a múltból a pedagógusokat, és hogy *jelentős részük a Horthy-fasizmus [Sic!] idejéből hozott nacionalizmussal, sovinizmussal, klerikalizmussal volt terhelt, melyen a »lecke-felmondásszerű« ideológiai továbbképzés mélyrehatóan változtatni nem tudott.* ... Az elmúlt évek hibái is komolyan akadályozták fejlődésüket.” (MOL XIX-I-2-n-szn/1957. 9. d. Kiemelés tőlem — D. P. A „Horthy-fasizmushoz” vö.: Romsics I. 2007/10. 12–13.; Sipos P. 2007/3. 438–441.)

¹²⁷⁶ MOL M-KS-288-33/ 1957/4. 178.

¹²⁷⁷ M-KS-288-33/2. ö. e. Jelentés a pedagógusok között folyó kádermunkáról. 1957. szeptember 14. (Kiemelés tőlem — D. P.)

¹²⁷⁸ Az 1956 őszi–1957 eleji hangulatról lásd pl.: Nagy F. 1995. 265.; Káli Cs. szerk. 1999. 441–444.; Csomor E. 2001. 58–59. stb.

¹²⁷⁹ Itt vélhetően a kötelező hitoktatás 1949. szeptemberi felszámolására utalnak.

¹²⁸⁰ A Kiss Gyula miniszterhelyettes aláírásával, 1957. január 1-jén megjelent s a kormányülésen nagy vihart kiváltó utasításban olvashatjuk: „Az összes illetékes oktatási szervek... biztosítsák az adminisztratív megkötöttségektől mentes fakultatív hitoktatást. Tehát a *tanulók a hittanórákon külön beiratkozás nélkül — kizárólag szüleik szabad elhatározása alapján — vehetnek részt.* ... A hittanórát az iskolák épületében az utolsó tanítási óra után — vagy a délután járó tanulók számára a tanítási órák előtt, váltás közben — lehet tartani; az igazgatók kötelesek gondoskodni a hitoktatás számára megfelelő iskolai helyiségről s a többi tanórával azonos időtartamról (szükség esetén — amennyiben más megoldás nincsen — a hittanórát a tanrendi órák között is tarthatók). ... Hittanból a tanulók osztályzatot nem kapnak... Az igazgatók a megtartott hittanórák számát — az óradíjak későbbi számfejtése érdekében — tartsák nyilván.” — Január 19-én, Jóboru Magda aláírásával jelent meg a 2/853-2/1957. V. főoszt. számú rendelet, melyben szabályozták a hittanulásra jelentkezés rendjét. Ebben az áll, hogy a fentiekben kiemelt szövegrész „elferdítésével” „az iskolák egy részében nem a szülők megkérdezése, hanem a tanulók jelentkezése alapján vették számba a hitoktatásban részt vevőket”. „A szülők szabad elhatározásának érvényesülése érdekében” ezért szabályozták a jelentkezés rendjét, s a szülői bejelentés tudomásulvételére kötelezték az iskola képviselőit: „[A] szülők szabad elhatározását sem a régebben alkalmazott, helytelen adminisztratív módszerekkel, sem pedig a hitoktatásra jelentkezés melletti nyilatkozattal nem befolyásolhatják.” A hittanórák csak a tanítás után, ill. a délelőtti s délutáni tanítás között tarthatók, nyomatékositotta az újabb utasítás. (MOL XIX-A-83-a, az 1957. január

24-i kormányülés anyagaiban. Kiemelés részben tőlem — D. P. Vö.: *Salacz G.* 1988. 141–156.; *Köbel Sz.* 2005. 47–48.; *Tomka F.* 2005. 244–245.)

¹²⁸¹ Eddig a pontig az előterjesztés lényegében Kálmán Györgynek, az Általános Iskolai Főosztály vezetőjének 1957. január 22–23-i, a hitoktatás helyzetéről szóló feljegyzésein alapult. (MOL XIX-I-2-j 4. d. 273/1957.)

¹²⁸² MOL XIX-I-A-83-a 162. d. (Kiemelés tőlem — D. P.) — Kónya Albert előterjesztésében olvashatjuk: „A Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány a hitoktatás helyzetét megvizsgálva, figyelemmel a lelkiismereti szabadság biztosítására, az alábbi határozatot hozza:

1. Meg kell szüntetni minden olyan ténykedést, mely sérti a szülők lelkiismereti szabadságát, s ezért számukra a szabad elhatározás lehetőségét biztosítani kell.

2. Tárgyalásokat kell kezdeni az egyházakkal a hitoktatás iskolán kívüli megtartására nézve. A szűkös tanterem-ellátottság miatt arra kell törekedni, hogy azokat a tanulócsoportokat, melyek számára a tanítás előtt vagy után (váltás között) tanterem nem biztosítható, az egyház által biztosított helyiségben oktassák.

Az oktatásügyi kormánybiztos a hitoktatás rendjét, a tanítók, tanárok viszonyát az új helyzetnek megfelelően részletesen szabályozza” — írta a megszületett döntéshez képest jóval megengedőbb változatban. (MOL XIX-I-2-j 4. d. 273/1957.)

¹²⁸³ Elírás, hiszen az 1956. 33. számú törvényerejű rendelettel az Oktatásügyi és Népművelési Minisztériumok, az Állami Egyháziügyi Hivatal és az Országos Testnevelési és Sportbizottság összevonásával 1956. december 29-én, 1957. január 1-jei hatállyal, létrehozták a Művelődésügyi Minisztériumot (MM), melynek vezetését az 1957. április 13-án felmentett Kónya Albert helyett, az 1025/1957/III. 1. számú kormányhatározattal Kállai Gyulára bízta. (*Welker O.* 1945–1984. 217–218.; *Bölköny J.* 1992. 225–226.)

¹²⁸⁴ Az 1956. június 25–26-i hittanbeíratás során legalább az egyik szülőnek meg kellett jelennie, s az erre a célra szolgáló íven fel kellett tüntetnie nevét, lakhelyét és munkahelyét. (KEMÖL VIII. 1. b. 6/1956. biz.) Országosan az általános iskolások 30,18%-át, a középiskolások 0,35%-át íratták be hittanra. (MOL XIX-I-2-k 7. d. az OM Kollégiumának 1956. július 25-i ülésére készült jelentésben.) A Nógrád Megyei Tanács VB Művelődésügyi Osztálya 138-2/1957. számú, az igazgatóknak küldött 1957. február 1-jei levelében olvashatjuk: „Az Oktatásügyi Kormánybiztos 852/853-2/2/1957. V. fő. sz. rendelkezése alapján értesítem, hogy gyermeke — tekintve, hogy 1956 júniusában nem íratták be hittanra — ebben a tanévben nem vehet részt a hitoktatásban. Amennyiben gyermekét a következő iskolaévben hittanra kívánja járatni, ezt a szándékát az új tanévre való beiratkozáskor közölheti.” (NML Bgy. XXVI. 64. 44/1957.)

¹²⁸⁵ MOL XIX-I-A-83-a 162. d. (Kiemelés tőlem — D. P.) — *Kálmán György* főosztályvezető másnap, 1957. január 25-én *feljegyzésben fordult Kónya Alberthez*, melyben egyebek között a következőket írta: „1. Rendkívüli aggodalom tölt el az ilyen intézkedés kiadását tekintve. A szülők és tanulók politikai légköre, hangulata beláthatatlan következményekig fokozódhatnék, vagy olyan mérvű elkeseredést okozna az ilyen intézkedés, mely minden valamennyire is normális pedagógiai munkát lehetetlenné tenne. A lakosság kibontakozást remélő nézeteiben, az államhoz és a párthoz való viszonyában súlyos politikai nehézség merülne fel ezzel kapcsolatban. 2. Úgy vélem, hogy a fent idézett elhatározás az ide vágó nyilatkozatoktól, sőt rendelkezésektől eltérő. Jól értelmeztük a kormány politikáját mind a hittan, mind az idegen nyelv tanítása tekintetében. Ezt még akkor is állítom, ha voltak az összhelyzetből is eredő negatív jelenségek. Magam, s a főosztály dolgozói, a kormány eddigi nyilatkozatai értelmében gondolkodott és foglalt állást különböző értekezleteken [Sic!], nem egy esetben a jelenlévők antipátiájával szemben is. *Teljesen kivihetetlennek tartom, hogy a minisztérium a lakosság által ismert kormánydirektívák lényeges megváltoztatását rendelheti el.* Javaslom, hogy a kormánybiztos elvtárs fentieket vizsgálat tárgyává tenni, és ha szükségesnek látja, a kormányt ilyen értelemben tájékoztatni szíveskedjék” — írta, nem kis bátorságról tanúságot téve, a későbbi fejleményeket befolyásolva, Kálmán

György. (MOL XIX-I-2-j 4. d. 273/1957. Kiemelések tölem — D. P.) Egy 1957. január 31-i, budapesti iskolák sorát érintő látogatás tapasztalatait összegző feljegyzésben a főosztályvezető kiemelte: „a tapasztalatok azt mutatják, hogy a pedagógusoknak rendkívül rossz véleménye van a minisztériumról. Különösen a hittanüggyel kapcsolják össze ezt a véleményüket, mondván, hogy nem tud a minisztérium szilárd álláspontot kialakítani.” (MOL XIX-I-2-j 4. d. 276/1957.) — Ugyancsak január 31-én feljegyzést készített „a hitoktatással kapcsolatos néhány problémáról” Barla Szabó Ödön, melyben azt hangsúlyozta, hogy „az ellenforradalmi események talán... gyakorlatilag a vallásoktatásban részt venni nem kívánó gyermekek, illetve szülei számára tarthatatlan helyzet alakult ki az iskolában. ... Az Oktatásügyi Minisztérium ez év januárjában, két rendeletben is foglalkozott a hitoktatás kérdésével. Ezek a rendeletek, opportunistá módon, mintegy kodifikálták, szentesítették az iskolákban kialakult helyzetet, amely kétségtelenül az ellenforradalmi hullám következményeként állott elő, s egyáltalán nem tükrözte reálisan azt, hogy mi a szülők álláspontja... Hiszen sok helyen az is előfordult... hogy nem a szülőket, hanem a gyermekeket kérdezték meg, hogy akar-e hittant tanulni, vagy pedig az üzenőfüzetbe beíratták, hogy a szülő kéri gyermekének hittanra való tanítását, úgy, hogy éppen csak az aláírás hiányzott. Az ilyen módszerek is nyilvánvalóan ugrásszerűen emelték a hittan tanulásában való részvételt. Átlagosan, országos becslés szerint, a gyermekek 80%-a jelentkezett hittanra, vidéken, falvakban még ennél is több” — írta, a hangsúlyt máshová helyezve az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztályának munkatársa. (MOL M-KS-288-33/1957/1. 1–2.) A történetek hatására 1957. február 9-én, a kerületi osztályvezetők s igazgatók, valamint a sajtó képviselői előtt Kónya Albert is változtatott álláspontján: „A reakció kísérletéről van szó... befolyása alatt akarja tartani az iskolát. Ez áll a hitoktatás kérdésével kapcsolatban is. Azt a nagyfokú jelentkezési lázat, amely mutatkozott iskoláinkban, lehetetlen csupán a vallásos érzés javára írni... Itt politikai tüntetés célzata mutatkozott...” — állította a kormánybiztos, az OM által kibocsátott intézkedés „pongyolaságát és liberalizmusát” is bírálva. (MOL M-KS-288-33/1957/2. 50–51.)

¹²⁸⁶ Lásd erről: Marosi I. 1988. 630–635.; Gergely J. 2000/1. 195–196. és 271–272.; Nagy P. T. 2000. 204–212.; Köbel Sz. 2005. 47–48.

A „végrehajtást” illetően egy 1957. június 3-i miniszterhelyettesi levélben a hónap végén várható hittanbeíratások kapcsán hangsúlyozták: „Fontos volna, hogy a pártbizottságok, a pedagógus-pártszervezetek, a párttag pedagógusok megfelelő politikai agitációt végezzenek: értsék el, hogy a kommunista szülők, volt MDP-tag s más párthoz közel álló szülők ne írassák be gyerekeiket hittanra. A pártbizottságok ellenőrizték, hogy a beíratások a mellékelt utasítás szerint folynak, mely megfelel az ide vonatkozó kormányhatározatnak.” (MOL XIX-I-2-n-572/1957. 8. d.)

¹²⁸⁷ Lásd ehhez: Mészáros I. 1996. 34–44.; Kardos J. 2007. 86–90.

¹²⁸⁸ Vö.: Jóború M. 1957/1. 2–3., 1957/13. 278–283.

¹²⁸⁹ M-KS-288-33/2. ö. e. Jelentés a pedagógusok között folyó kádermunkáról. 1957. szeptember 14. (Kiemelés tölem — D. P.)

¹²⁹⁰ MOL XIX-I-4-zz 23. d. 4. dosszié 7. (Kiemelés tölem — D. P.) — 1957. június 10-én a Központi Pedagógus Továbbképző Intézet igazgatója megküldte Jóború Magdának „a pedagógusok ideológiai továbbképzésének 1957/58-as tervét”. Ebben olvashatjuk: „Az ideológiai továbbképzés hozzájárul annak az ellentmondásnak fokozatos megszüntetéséhez, amely a pedagógusok nagy részének világnézeti, politikai felfogása és a dialektikus materialista világnézetre való nevelés követelménye között fennáll, és előmozdítja, hogy a pedagógusok egyre tevékenyebben kapcsolódjanak be a szocializmus építésébe”. (MOL XIX-I-2-n-596/1957. 8. d. Kiemelés tölem — D. P.)

¹²⁹¹ Vö.: MOL M-KS-288-33/1957/4. 373–375.; Kardos J. 2007. 90–91.

¹²⁹² T. Gy. 1958/1. 2. — A pedagógus-szakszervezet részt vállalásának a világnézeti küzdelmekben még a kilencvenes évek felméréseiben is érződtek nyomai a pedagógusok körében. (Nagy M. 2000. 263.)

- ¹²⁹³ Kádár János 1958. január 27-i országgyűlési beszámolójában foglalkozott a pedagógusok munkájával, annak társadalmi jelentőségével. Aznap a *Hétféi Hírekben* — Forgács Éva tanuló halálával kapcsolatban — egy, a pártvezető szerint helytelen cikk jelent meg, s zárszavában erre reagált. 1958. február 7-i levelében ismét leszögezte: „A *Hétféi Hírek* cikke teljesen hamis színben tünteti fel az iskoláinkban és köznevelésünkben fennálló helyzetet, és igazságtalanul támadja az egész magyar pedagógustársadalmat. ... A valóság... az, hogy köznevelésünk minden, közben még meglévő hibája ellenére is, jó úton halad, hogy a legemberibb, szocialista közneveléssé váljon. ... Nehezíti jelenleg a pedagógusok helyzetét az iskolában, hogy egyes helyeken, talán jóindulatú, de szűk látókörű emberek, egyes pedagógusok 1956-os ellenforradalmi fellépéséből kiindulva, károsan általánosítanak, és a pedagógusok becsületes többségével szemben is bizalmatlanok, elzárkózóak. ... Annak tudata, hogy országgyűlési beszámolómm és zárszavam keretében valamit segíthettem a pedagógusok egyáltalán nem könnyű, de pártunk, kormányunk és népünk által nagyra értékelt munkájában — végtelenül jó érzéssel tölt el. A levéllel, illetve távirattal engem felkeresett pedagógusok és nevelőtestületek egy részének tudtam csak közvetlenül megköszönni elismerő szavait. Engedjék meg... hogy a *Köznevelés* útján köszönjem ezt meg” — írta Kádár János. (14. évf. 4. sz. 73–75. Vö.: Jóbóru M. 1957/13. 277–279. Kádár akkori pozíciójához lásd pl.: Huszár T. 1999. 67–140., 2003. 5–80.; Huszár T. szerk. 2002. 19–125.)
- ¹²⁹⁴ Köznevelés, 14. évf. 4. sz. 74. A Petőfi Sándor Közgazdasági Technikum nevelőtestülete leveléből.
- ¹²⁹⁵ Ez az állásfoglalás az igazgatók számára 1957 novemberében elkezdődött kötelező politikai-pedagógiai előadás-sorozattal kapcsolatos második tájékoztató közlemény volt. Az első, „A társadalmi fejlődés mai problémái” címmel, 1957. november 1-jén jelent meg a *Köznevelés* 18. számában (432.)
- ¹²⁹⁶ E „harc” eredménye a politikai szituáció függvényében változott: az általános iskolákban az 1956/57-es tanévben 30,18% iratkozott be hittanra, de 1957 elején több mint kétszeresére nőtt a hittanra járók száma. Az 1957/58. tanévben 46,76%, 1958/59-ben 43,69% jelentkezett hittanra. Az általános gimnáziumokban a megfelelő tanév eleji adatok: 0,35%, 10,36% és 4,39%. Ahogy erről a fentiekben már szó volt, a tanítóképzőkben, egy rövid időszakot kivéve, nem folyt hitoktatás. (MOL M-KS-288-33/1958/3. 24–25. Vö.: M-KS-276-67-214. 183–186.; Nagy P. T. 2006/3. 572–591.)
- ¹²⁹⁷ 1958. évi pedagógusnap „köszöntőjében” Benke Valéria miniszter nyomatékosította: „Szocialista szellemű oktatás-nevelés nem folyhat másként, mint a marxizmus-leninizmus igazságaitól mélyen áthatott, ezeknek szellemében gondolkodó nevelők révén. Marxista-leninista világnézet, szocialista életszemlélet nélkül egy nevelő sem képes teljes értéket adni szép hivatásában: a szocialista embernevelésben.” (1958/11. 241.) Az akkoriban készült, szigorúan titkos minősítésű, „Oktatásügyünk helyzete” című előterjesztésben markánsabban fogalmaztak az OM vezetői: „A tanítók és tanárok feladatukhoz mért alkalmasságának megítélésében elsősorban világnézeti és politikai szempontokat kell mérlegelni. A közvetlen elmúlt évek tapasztalatai azt mutatják, hogy ebből a szempontból nem haladtunk annyira, mint amit lehetővé tett volna az eltelt 13 esztendő. ... [N]em volt megfelelő a pedagógusok világnézeti és politikai nevelésnek irányítása. 1948-ban — az iskolák államosításakor — nem készült hatékony, átgondolt s évek munkáját meghatározó terv az akkor jórészt idealista világnézetű, vallásos pedagóguskar nevelésére. Színvonalas ateista propagandát sem a pedagógusok körében, sem a tömeg-kulturális területen nem folytattunk. ... Ezek a kritikai megjegyzések természetesen nem jelentik azt, hogy világnézeti és politikai szempontból abszolút előrehaladás nem történt” — vélték az előterjesztők. (MOL M-KS-288-33/1958/4. 187/a. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ¹²⁹⁸ A világnézeti... 1958/4. 91. (Kiemelés részben tőlem — D. P.) Vö.: Mészáros I. 1996. 39–44.; Kőpeczi Bócz E. 2004. 35.; Kardos J. 2007. 89–90. A Köznevelés akkori pozíciójáról: Gécz J. 2006/9. 33–37.

- ¹²⁹⁹ Juhász B. 1958/8. 173–175.
- ¹³⁰⁰ Volt erre példa: a központi intencióknak megfelelően a *balassagyarmati képző* Nevelési Hónapja során, az 1958. április 12-i szülői értekezleten, két előadást hallhattak a résztvevők: a család szerepéről a gyermek jó nevelővé válásában s az ifjúság erkölcsi-politikai arculatának kialakításában. Április 28-án Hegedüs Rajmund igazgató tartott előadást a nevelőtestület részére „Világnézet és nevelés” címmel. (NML XXXII. 10/B. 168-1. és 2./1958.)
- ¹³⁰¹ Vö. pl.: A magyar kötelességteljesítés 1942/96. 2.
- ¹³⁰² Lásd ehhez: Losonczy G. é. n.; Jeszipov, B. P. – Goncsarov, N. K. 1950. 249–306. és 501–515.; Kairov, I. A. szerk. 1952. 245–404.
- ¹³⁰³ Vö.: Juhász B. 1943/6. 128.; Meleg J. 1944/11. 403–404.; Losonczy G. é. n. 20–21.
- ¹³⁰⁴ Az akkori hangulatban nemcsak Juhász Béla érzékelte ezt így. A pedagógus- szakszervezet elnökségének egy 1958. szeptember 8-i hangulatjelentésében jelezték, hogy „Győr Megyében... olyan híresztelés kelt szárnyra, hogy a pártonkívüli, nem materialista pedagógusokat rövid időn belül nem fogják hagyni tanítani”. (M-KS-288-33/1958/ 11. ö. e. 984/I. 1958/KZS.)
- ¹³⁰⁵ Erről Kálmán György MM-főosztályvezető 1958. január 9-én írt jelentésében a következőket olvashatjuk: „A hivatalos szervek hajlamosak voltak arra, hogy a lehallgatott szemináriumok számával mérjenek és a hozzászólások tartalmát vegyék figyelembe a pedagógusok megítélése tekintetében. Így nem került elemzésre az, hogy tulajdonképpen milyen mérvű átformálódás történt a pedagógusok meggyőződésében, munkája tartalmában. A pedagógusok politikai állásfoglalása lényegileg az alapja annak, hogy a szocialista pedagógiát magukénak vallják-e vagy sem. Az ellenforradalom több tanulságos példát szolgáltatott arra, hogy a szocialista pedagógia tagadása, degradálására való törekvés a szocializmus eszméjének, a Párt vezető szerepének, a Szovjetunió kiemelkedő szerepének kétségbevonásához vezetett a legtöbb esetben, s nemegyszer a valláserkölcsei nevelés visszaállításának kívánságához. Az Országos Kommunista Aktíva értékelése szerint a pedagógusoknak kis része az, aki a szocialista rendszernek áldozatkész híve, kis része az, aki annak ellensége, és van egy nagy tömeg, amely tulajdonképpen a régit és az újat összekeveredve hordozza magában...és ezért a szocialista nevelés szempontjából nem tud hatékonyan dolgozni.” (MOL M-KS-288-33/1958/11. 2. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ¹³⁰⁶ „Minél több pontos képünk, szemléletünk, megértett ismeretünk: logikai fogalmunk van a világ tárgyairól, a fogalmak a képeknek annál határozottabb értelmet adnak. Így alakul ki bárkiben is a világnézet; a világról származó érzéki kép: a világszemlélet, a fogalmak által értelmessé válik. Ebből következik, hogy világnézetet sem lehet átadni, hanem az lassan alakul ki abban, akiben egyáltalán kialakul, fokozatosan a logikai fogalmak gyarapodásával” — vélte 1940. október 12-én a kecskeméti egyházmegye tanítóegyesületi közgyűlésén tartott előadásában Juhász Béla. (Juhász B. 1940/12. 362.)
- ¹³⁰⁷ Lásd ehhez a Központi Pedagógiai Továbbképző Intézet jelentését „az 1957/58. tanév első félévi továbbképzési munkájáról”, valamint a Művelődésügyi Minisztérium és a Pedagógusok Szakszervezete közös irányelveit „a pedagógusok között végzendő propaganda- és agitációs munkára”. (MOL M-KS-288-33/1958/11. 77–85., 149–161.)
- ¹³⁰⁸ Vö.: Benke V. 1958/11. 241.
- ¹³⁰⁹ Ez az attitűd még befolyásolta Juhász Bélának a *Köznevelés* 1957. május 15-i számában megjelent, „A tanterv alkalmazhatóságának főbb kérdései” című írását, melyben a tanítóképzés korábbi gyakorlata és az új tanterv közötti különbségekre hívta fel a figyelmet. „Ki kell deríteni: milyen mértékben tudják a tanítók valóra váltani az oktatás folyamatában az általános utasításban kijelölt nevelési feladatokat. Azt is meg kell állapítani: igazíthatók-e az olvasókönyvek eszmei mondanivalói az általános iskolai utasítás szelleméhez, nevelési követelményeihez, a nevelésnek ma különösen időszerű feladataihoz. Bizonyára nem kell hangsúlyoznunk, hogy a most folyó iskolai év a rendkívüli helyzet miatt nem ad kellő alapot ahhoz, hogy tisztán lássuk: mennyire alkalmazható az új tanterv” — írta. (1957/7. VI.)

¹³¹⁰ Kiss Árpád véleményét ennek kockázatairól és következményeiről lásd: 1999. 426–431. — Pályatársai közül többen már évekkel korábban erre kényszerültek. Így pl. *Somos Lajos*, az egri érseki tanítóképző — Juhász Bélához hasonlóan sokat publikáló (a magyar nyelv ügye s a gyermekek szociális problémái iránt rendkívül érzékeny) — volt igazgatója, az Országos Köznevelési Tanács, a Katolikus Tanügyi Tanács, az Actio Catholica Egri Egyházmegyei Központi Tanácsa, Heves Vármegye Közlőléti Bizottsága tagja, az Egri Credo Egyesület és az Egri Nevelők Köre elnöke, az Országos Gyermekegészségügyi és Nevelésügyi Egyesület igazgatótanácsa, a Magyar Pedagógiai és a Gárdonyi Társaság tagja, a Katolikus Tanügyi Főigazgatóság és a Miskolci Tankerületi Főigazgatóság felügyelője. *Somos Lajos* 1938 márciusában a *Néptanítók Lapjában* lelkesen üdvözölte Hóman Bálint oktatáspolitikáját s annak eszközét, az 1935. évi VI. törvénycikket, mert abban „az észember helyett a lélekember lépett előtérbe”, s ezért „ma már a lélekformálás [a nemzetnevelés szellemében — D. P.] az iskolának nemcsak joga, hanem kötelessége is”. Talán ezen nyilvános állásfoglalásának is szerepe volt abban, hogy 1938. szeptember 1-jétől az intézmény igazgatóhelyettese, de facto igazgatója lett. Már az első alakuló értekezleten kollégái lelkére kötötte: „ne feledjük el, hogy nemcsak szakműveltséget akarunk nyújtani növendékeinknek, hanem lelkeket formálunk, mégpedig *harcos katolikus és magyar lelkeket*. ... A jövőben bölcs és kiművelt fők mellett hősi lélekre, áldozatos szívekre és harcra ösztönözni van szükség.” A tanítóképző akadémia tartalmáról a TITOE keretében folytatott vitában ezért „örömmel üdvözölte, hogy a tervezet az akadémia tárgyai közé — a főiskolai hagyományoktól eltérően — felveszi a *hit- és erkölcs*tant. Ennek a tárgynak az akadémiára való felvételét nemcsak az okolja, hogy vele kapcsolatban a tanító módszeres ismereteket kapjon, hanem a felsőbb fokú világnézetű nevelés szükségessége” — állította. (HML VIII. 56 6. k. az 1934. november 17-i és 9. k. 1938. szeptember 1-jei tanári értekezletek jegyzőkönyvei. Kiemelés tőlem — D. P.; *Somos L.* 1938/2. 85., 1938/5. 171., 1938/9. 335., valamint 1932/9., 1937/1–2., 1939/5., 1938/39. 29. és 46–47., 1940/12.; *Az Országos* 1943/14. 564.; Vö.: *Magyar kormányprogramok*. 1. 615–616.; *Frank A.* 1924. 5–15.; *Bíró S.* 1935/9–10. 164.; *Pásztor J.* 1935/12. 227.; *Kiss E.* 1938/12. 10.; *Ádám Zs.* 1940/1. 308–309.) Az 1941. szeptember 4-i alakuló értekezleten ezt az- azal egészítette ki, hogy a „kemény megpróbáltatások esztendejében” „nem csupán a versailles-i és trianoni békeparancsok megváltoztatásáról van szó, hanem egy új világ felépítéséről, egy új Magyarország megeremtéséről. ... [N]evelőmunkánkat is úgy kell végeznünk, hogy e hősi kornak hősi lelket adhassunk.”. Amihez — a Serédi Jusztinián bíboros-hercegprímás által kibocsátott tantervi utasításnak megfelelően — három hét múlva hozzátette: „a mi feladatunk *katolikus lelkületű magyar néptanító nevelése*. ... *Az élet értelmezésével* kapcsolatban komolyan kell vennünk a keresztény tanítást.” A Nemzetnevelés Könyvtárában is arra intette a tanítókat, hogy „minden tárgy keretében keressük meg a vallási vonatkozásokat” (1943. 99.). „A kereszténység és magyarság a nemzeti létnek két alapvető köve, amelyet ha elmozdítanának helyükről, össze-szakadna az épület, amelyet évezredekken át építettünk, s amelynek neve: Magyarország. Mindezt mélyszélesen átérezve csak *aggodalommal látjuk azokat a törekvéseket, amelyek egyfelől el-nemzetietleníteni, másfelől a keresztény kultúra legfontosabb eszközétől, az egyházi iskolától akarja megfosztani a magyarságot*. Ha ez a törekvés akár időlegesen is sikerülne, olyan kataszt-rófába sodródnánk, amelyhez képest minden eddigi elhalványulna” — fejtegette az 1945. szeptember 3-i tanári értekezleten *Somos Lajos*, ám rövidesen nézetei revíziójára kényszerült. 1945. december 17-én, a hazafias nevelés új feladatait összegezve, arról szökölt, hogy „a határokon túl lakó magyarokkal való összetartozásunk tudatát és érzését ápolnunk és erősítenünk kell ezentúl is... *Ki kell kapcsolnunk azonban az iskolából az úgynevezett revíziós politikát, amely nem neve-lési feladat, hanem külpolitikai*. Az ezeréves határokhöz való ragaszkodás helyett a belső magyar élet megerősítésén kell dolgoznunk. A nemzeti és népi Magyarország eszméje legyen haza-fias nevelésünk vezető gondolata... *A múltban politikánkat igen sokszor érzelmektől táplált illú-ziók irányították, ezért igen sokan helytelen utakra tévedtünk. A jövőben a magyarság életét*

sokkal inkább az értelem vezetésére kell bízni. Ennek alapja a helyes önismeret. Hazafias nevelésünk... a nemzet múltját és jelenét, ezenkívül jövőnk lehetőségeit reális alapon ismertesse.” Majd az iskola jellegének megfelelően hozzátette: „*hazafias nevelésünk továbbra sem nélkülözheti azokat a valláserkölcsei eszményeket és követelményeket, amelyek a nemzeti lét alapjainak bizonyultak*”. (HML VIII. 56/14. 1940. szeptember 16., 56/16. 1941. szeptember 4. és 56/29., 56/22. 1945. szeptember 3., december 17.; Szecskó K. 1994. 53–54. Vö.: *Iskolai gyászünnepe* 1920/11. 5.; Somos L. – Zentay K. 1945. 3–4., 52–54.; Drozdy Gy. 1944/5. 186–188.; Zeidler M. 2001. 159–165.; *Fejtő F.* 2005. 72–73.) A Kisgazdapártba lépve, az egyházközségi központi tanács és a fentiekben említett testületek tagjaként, a *Duna-völgyi népek barátságát szorgalmazó országos rendezvény házigazdájaként*, egy ideig még az államosítást követően is megőrizhette igazgatói posztját, majd arról leköszönni kényszerült. (HML VIII. 56/22. 1945. szeptember 3., 56/23. 1947. május 17., 56/43. 106/1946–47., 56/44. 896–897., 1024. 1042./1947–48., 56/55. 1/1946.) 1950-ben, egy pedagógiai munkaközösség anonim tagjaként már egy olyan kötet összeállításában, megírásában vett részt, melynek előszavában Kovács József miniszterhelyettes leszögezte: „*A tanítást hassa át a marxista-leninista világnézet, ugyanakkor... biztosítsa a tárgyi ismeretek elsajátítását*”, hiszen — olvashatjuk a bevezetőben — „*nevelésünkben is előre kell tekintenünk és kommunista erkölcsű és gondolkodású tanulókat kell kiengednünk iskoláinkból*”. (*Fegyelemre nevelés iskoláinkban.* 1951. 3. és 5.; Pécsi I. 1984. 11–16.; Szecskó K. 1994. 87., 1996. 90.; Vö.: Nagy M. 1995/1–2. 101–111.; Nagy A. 2004/3. 134–135. Kiemelések részben tőlem — D. P.)

¹³¹¹ „A szocializmus építésének jelenlegi szakaszában nincs szükség tudományra, csak apologetikára” — jegyezte fel még a Rákosi-érában Fogarasi Béla, az 1956-ot követő néhány évre is érvényesen jelezve, hogy milyen preferenciák jellemezték a káderkiválasztást a kultúra, a tudomány s a nevelés terén. (Idézte: Karádi É. 1983–1984. 47. Vö.: Hell J. – Lendvai L. F. – Percz L. 2001/2. 14–19.)

¹³¹² *Gondolatok* 1938/40. 1.

¹³¹³ Juhász B. 1943/6. 125–126. (Kiemelés tőlem — D. P.)

¹³¹⁴ Ahogy a 3.1. fejezetben többször említettük: a két világháború közötti utolsó református népiszkolai tanítástervet Juhász Béla készítette.

¹³¹⁵ „A közös imádkozás... amit naponta végzünk, még mindig úgy, hogy nem kell meggondolnunk: mit mondunk, s nem érezzük lelki szükségletnek a mondását, abból a szellemi tevékenységből áhítat helyett a megszokás folytán gépies »száj-gimnasztika« válik. Ebből egy lépéssel tovább az következik, hogy a gyermek megszokja, hogy úgy is lehet imádkozni (ha magánosan végzi), hogy nem kell ügyelnie arra, amit mond, és megszokja azt is, hogy lelki szükség sem kell az imádkozáshoz. E veszedelmek elkerülése végett a lélektan tanítása alapján tudjuk az egyéni imádkozást ajánlani” — javasolta a kecskeméti egyházmegye tanítóegyesületi közgyűlésén Juhász Béla 1940. október 12-én. (Juhász B. 1940/12. 362.)

¹³¹⁶ Juhász B. 1941/5. 121–130.

¹³¹⁷ Juhász B. 1941/5. 121. — Az előadás további részében Juhász Béla azt fejtegette, hogy persze a missziói munkára sem alkalmas minden tanító, s hogy — tantervből adódóan — a tanítóképzés sem készít fel erre a feladatra kellőképpen. Ennek sikere érdekében javítani kell a képzésen s rendezni kell az egyházközségek és a tanító, s különösen a lelkész és a tanító viszonyát is.

¹³¹⁸ Juhász B. 1935/45. 1–2. (Kiemelés részben tőlem — D. P.)

¹³¹⁹ Vö.: Halász L. 1992. 113–234., Hunyady Gy. 2002. 479–480.

¹³²⁰ Vö. pl.: Kahler F. – M. Kiss S. 1997. 209–229.; Huszár T. – Szabó J. szerk. 1999. 104–108.; Ripp Z. 2002. 248–265.

¹³²¹ Juhász Béla — korábban hosszabban idézett — 1944. október 15-i levelében írta mesterének: „nyilvánvaló, hogy a túlérő amott van. ... Bizonyára el kell vesznünk, magyarságnak, nemzetnek. Csak ez ne legyen végleges! Magam s a körülöttem élők ugyanazzal a fejjel és lelkülettel

- hordozzuk a megpróbáltatást, ez — érezzük — nekünk is használ, mást is erősít” — jellemezte lelkiállapotukat a tanár úr. 1957. november 4-e után neki is úgy tűnhetett, hogy hosszú időre bevégeztetett, s ez törhette meg a „lelkületét”. (RL C/39. 31–35. d. Kiemelés tőlem — D. P.)
- ¹³²² Vö.: Szabó M. 1988.
- ¹³²³ Ifj. Juhász Béla egyetemi docens úr közlése.
- ¹³²⁴ Lásd erről jelen írásunk 3.1. fejezetének végén!
- ¹³²⁵ *A Pedagógiai Tudományos...* 1957/1. 96. és 98. A Balatonfüredi Tanácskozásról lásd továbbá: Szarka J. 1957/6. 1–3.; Nagy Sándor értékelését: MOL M-KS-288-33/1957/4. 112–118.; Zibolen E. 1989., 1992.; Szabolcs É. 2006.
- ¹³²⁶ Szarka J. 1957/6. 2–3. — Ezen elvárásokat érvényesítették a tanítóképzés területén is. Bizó Gyula 1957. május 13-án levélben közölte a Tankönyvkiadó Vállalat igazgatójával (s korábban a szerzővel), hogy „tankönyv céljára alkalmatlannak” tartja Kiss Árpád pedagógiakönyvét, ezért II. osztályban Nagy Sándor „Didaktiká”-ját, III–IV. osztályban Ágoston György egyetemi jegyzetének átdolgozott változatát kívánja a hallgatók kezébe adni, vagy a régi tankönyv kissé módosított változatát. (MOL XIX-I-2-n-470/1957. 8. d.)
- ¹³²⁷ M-KS-288-33/1957/4. ö. e. (Kiemelések tőlem — D. P.) Lásd továbbá: *Az óvónők és tanítók...* 1957/2. 47.; Bizó Gy. 1957/8. 182–183.
- ¹³²⁸ Lásd erről az „Oktatáspolitikai és tanítóképzés Magyarországon, 1945–1960” c. kötetünkben a Hegedüs-kormány időszakát tárgyaló tanulmány 2. s a Rozsondai Zoltánról szóló tanulmány 7. fejezetét!
- ¹³²⁹ MOL XIX-I-4-kk 74052/1958. 3. d.
- ¹³³⁰ MOL XIX-I-4-kk 74364/1958. 3. d. — A levéltervezetben szerepelt még: „Helyes az alkalmas személyekkel azt is közölni, hogy a munkakörök komoly politikai és szakmai felelősséggel járnak, de ugyanakkor betöltőik számára nagyfokú önállóságot biztosítva módot adnak arra, hogy a nevelőképzés terén elgondolásaikat valóra válthassák.” (Kiemelés tőlem — D. P.)
- ¹³³¹ Tájékoztatására utal, hogy 1957 decemberében — egyebek között — Juhász Bélától mint a kecskeméti intézet igazgatójától kérték be a kecskeméti tanítóképző akadémia várható fenntartási költségeinek tervezéséhez szükséges adatokat, s hogy véleményezésre minden képző igazgatójának megküldték az Országos Tanácsadó Bizottság által kialakított akadémiai programtervezeteket. (MOL XIX-I-2-f-8531 20/36. és 51-1957. 219. d.)
- ¹³³² A velük szemben támasztott követelmény publikus volt: Hermann A. 1957/20. 469–471.
- ¹³³³ MOL XIX-A-83-a 176. d. (Kiemelés tőlem — D. P.) — Ennek érdekében a 80.693/1958. sz., 1958. június 10-i miniszterhelyettesi utasításban szigorították a felsőoktatási intézetekbe felvehetőkkal szemben támasztott követelményeket: „Népi demokratikus államrendünkkel szemben álló személyeket vagy azok gyermekeit, továbbá büntetett előéletűeket nem szabad felvenni a felsőoktatási intézményekbe. ... A pedagógiai, bírói, ügyési stb. tevékenység nagy társadalompolitikai jelentőségére tekintettel, a tanári szakokra és a jogi karokra pályázókkal szemben — ez évtől kezdődően — fokozott világnézeti-politikai követelményeket kell támasztani” — írta Szigeti József, egyértelművé téve, hogy e követelmény az 1959 szeptemberében induló felsőfokú tanítóképzőkre is vonatkozik. (MOL XIX-I-4-aaa 53. d. Kiemelés tőlem — D. P.) Közép-kelet-európai történetünkben a tanítóság régi álma — azonos helyzetbe kerülni a bírókkal, ügyészekkel — csak e torz formában valósult meg: az azonos fizetési színvonal helyett az ideológiai elvárások, követelmények, és az ezekből fakadó kirekesztés tekintetében...
- ¹³³⁴ Bizó Gyula 1958. május 29-i, Aczél György számára „a tanítóképzés reformjáról” készített feljegyzésében olvashatjuk: „A reform után a jelenlegi tanárlétszámnak csak kb. 40%-ára lesz szükség. Ez a tanárok politikai és szakmai szelekcióját lehetővé teszi. Jelenleg 995 tanárból párttag 66, osztályidegen 101, volt egyházi tanár 409, munkásszármazású 72; az arány valamennyi iskolánk közül épp a képzőkben a legrosszabb. Így érthető, hogy a reform előkészítő munkálata politikai harc közepette folyik. Elsősorban a képzős tanárok egy része szembeszállt a reformmal.

Később a felsőfokú képzést elfogadták, de az 1938-as reformhoz hasonlóan *4 éves szakközépiskolára (líceumra) kívánják azt építeni*. Ily módon a teljes jelenlegi személyi garnitúra megmaradna, sőt a jelenleginél magasabb létszámgény politikailag kontraszelekcióra kényszerítene bennünket” — írta, a gyakran csak kvázipedagógiai viták háttérét megvilágítva, az osztályvezető. (MOL XIX-I-4-aaa. 53. d. 71. sz. Kiemelés részben tőlem — D. P.)

¹³³⁵ Ez csak feltételezés, melynek alapja: a korábban szintén református igazgató debreceni Kiss Tihamért ugyanis ekkoriban kereste fel Bizó Gyula azzal, hogy lépjen be a pártba, s akkor a felsőfokú tanítóképző tanszékvezetője lehet. „Én a vörös herbartizmus korában újra lehetőséget kaptam, hogy az általam is képviselt oktatási metodikai reform szellemében folytathassam a képzést, vállaltam a feltétel teljesítését” — írta kérdésemre a professzor úr 2002. január 29-i levelében, példát adva arra, hogy a közreműködést vállalóknak komoly szakmai megfontolásaik lehettek.

¹³³⁶ 1589–1610 között uralkodott IV. Henrik francia király, a hugenották hajdani vezére, aki 1593-ban katolikus hitre tért át, s ennek árán a következő évben elfoglalhatta Párizst. A neki tulajdonított szállóige: „Paris vaut bien une messe!”, azaz „Párizs igazán megér egy misét!”.

¹³³⁷ Ifj. Juhász Béla egyetemi docens úr közlése. — Az sem kizárható azonban, hogy a műtét során másfajta komplikációk léptek fel. 1942. szeptember 30-i, Imre Sándorhoz írt levelében arról számolt be, hogy katonai szolgálata alatt súlyos sérülést szenvedett: „hashártyaszakadást és hasizomzúzódást kaptam a rohamárok átugrása közben”. A sérveivel is sok problémája volt. 1943. január 31-i levelében arról írt, hogy „sok bajt találtak belül, a ki nem kúrált bajok (a katonaságnál) miatt összenövések stb. támadtak. Majd csak rászánom magamat egyszer egy második műtetre is, ehhez azonban el kell felejtenem az elsőt, és ki kell hevernem egyéb következményeket is” — referált Imre Sándornak. (RL C/39. 31–35. d.)

¹³³⁸ Eddig fellelt forrásaink alapján nem világos: *gesztusával Juhász Béla vajon elérte-e, hogy neve játékbá kerüljön a kecskeméti vagy más felsőfokú tanító- és óvóképzők vezető helyeinek egyikére*. A jelöltek személyével kapcsolatos minisztériumi körlevél csak az ügyben fordulatot hozó, 1958. június 10-i — a hároméves felsőfokú tanítóképzés és a kétéves óvónőképzés bevezetéséről döntő — MSZMP PB-határozat és az ennek nyomán Bizó Gyula előterjesztése alapján (óvónőképzők: *Sopronban, Kecskeméten, Miskolcon vagy Budapesten* legyenek) külön óvó- és tanítóképzők szervezéséről határozó, június 30-i miniszteri értekezlet (s Juhász Béla halála) után, 1958. július 9-én postázták a megyei tanácsok oktatási osztályvezetőinek, kérve a megyei párt-szervek állásfoglalását is. Ebben csak a kecskeméti képző igazgatóhelyettesi tisztre vonatkozóan említették meg az intézet óvónői tagozatát vezető Gyöngyör Teklát, „akinek az óvónőképzésben számottevő gyakorlata van”. *A kecskeméti képző igazgatójára viszont nem tettek javaslatot* (miközben a bajaira s egy sor más képzőére igen), *ami arra is utalhat, hogy ezen a poszton Juhász Bélával számoltak korábban, ám hirtelen halála s a külön óvóképzőkre vonatkozó elképzelés miatt jelölt nélkül maradtak*, de utalhat más kombinációra is. (MOL M-KS-288-5/82. 34–35., 76–77., XIX-I-4-4-zz 27. d. 16/1958.; Ladányi A. 1988. 222–225.; Donáth P. 2000. 107–109. és MOL XIX-I-4-kk 74919. és 75356/1958. 3. d.) A tények azt mutatják, hogy 1959 őszén a felsőfokú képző irányítását az ismert óvónőképzős szakember, *Burchard Erzsébet* vette át, aki már 1947–1948-ban szorosan együttműködött Mérei Ferencsel, Alexits Györggyel és a kommunista pedagógus- pártcsoportok vezetésével az óvodai nevelés VKM-hez kerülésében s az óvónőképzés ügyeiben (helyettese Krajnyák Nándor lett). *Burchard* a tanító- és óvónőképző akadémiáról folytatott vitában (véltetően ugyancsak Bizó Gyula ösztönzésére) az intézmény céljával kapcsolatos, még hónapokkal korábbi történelmi helyzetben született — „tudományos világnézetre” nevelés — megfogalmazást bírálta: „jövendő hallgatóinkkal szemben és ország-világ előtt kifejezésre kell juttatnunk, hogy hallgatóink *ne csak általában* arra vállalkozzanak, hogy jó óvónők és tanítók legyenek, hanem elsősorban arra, hogy ifjúságunkat a szocializmus építésének útján továbbsegítsék. Ezért az óvónő- és tanítóképző akadémia *célja az legyen, hogy marxista-leninista világnézettel rendelkező, művelt, kommunista erkölcsű, az ifjúságot a szocializ-*

mus útjára vezető, hivatásukat értő és szerető és a dolgozó néphez s a szocializmus eszméihez hű óvónőket és tanítókat képezzen.” Majd az óratervvvel kapcsolatban fejtette ki véleményét, hozzátéve: „ha mindezeket az előadásokat és gyakorlatokat a dialektikus materialista módszer hatja át és hallgatóink a marxizmus–leninizmus szellemétől vezéreltetve ismerkednek meg a tényekkel, akkor helyes úton járunk, és munkánk eredményes lesz. Ha nem, úgy munkánkkal ismét az ellenforradalmat szolgáljuk” — írta 1957 májusában Burchard Erzsébet. (1957/7. 155–156. Vö.: MOL XIX-I-1-k-kisdédóvás 2. d., Tatab.-1947. 3. d.; M-KS-288-33/1957/4. 79. és Krajcsovszki J. – Krajnyák N. 1990. 295.) Ha neve a kecskeméti képző kapcsán már Juhász Béla életében felmerült, akkor a nagykorösi pedagógus megkésett — és elkötelezettségét, „osztályharcos beállítódását tekintve halványabb” — állásfoglalásának aligha lehetett ügydöntő következménye. A felsőfokú óvónőképzők székhelyeit meghatározó 1958. szeptember 25-i döntés után (Ladányi A. 1988. 225.) a tanítóképzésben jártas — mindvégig Nagykorösiön lakó — Juhász Béla Kecskeméten már csak igazgatóhelyettes lehetett volna Burchard irányítása mellett. Nem tudhatjuk: ez már spekuláció.

¹³³⁹ A felsőoktatási intézményekben ateista nevelést szorgalmazó 29.189/1959. III. számú utasításra válaszul az ügyosztály nevében 1959. október 9-én Ungváry Gyula jelentette: „tekintettel arra, hogy az intézetek tanárainak a kiválogatásánál is döntő szempont volt, hogy világnézetiileg — ha nem is párttagok — a marxizmus–leninizmus talaján álljanak, bizakodással vagyunk a tekintetben, hogy az intézeteinkben meginduló ateista nevelés eredményes lesz”. (OM irattár. Kiemelés tőlem — D. P.)

¹³⁴⁰ Itt természetesen nem a korszakban evidensnek látszó vörös csillagra, hanem — Babits Mihály nyomán — az „írástudók csillagára” történik utalás. Vö.: Babits M. 1928. 216.

¹³⁴¹ Nagy Mária Somos Lajos egy — 1952-ben, a Köznevelésben megjelent — cikkéről írt figyelemreméltó tanulmányának a végén a mi történetünk szempontjából is fontos kérdéseket vetett fel: „Somos Lajos életét és munkásságát, mint sok más, hozzá hasonlóan tisztességes és munkás kortársáét, a szakma és a konstruktív szolgálat iránti elkötelezettség vezette. ... [V]ajon képes lesz-e valahol, valamikor, valaki úgy megírni a huszadik század magyarországi neveléstörténetét, neveléstudomány-történetét, hogy annak szereplői a saját helyiértékükre kerüljenek? Hogy a kis elhallgatások, a megfejthetetlen üzenetek és utólagos belátások útvesztőiben eligazodjunk? Hiszen e történetben már csak e tudomány erős gyakorlatkötöttsége miatt is, mindvégig szétbogarozhatatlanul összekeveredett a »szakma« (esetünkben: a neveléstudomány) és a »társadalom« (azaz a mindenkori aktuális társadalompolitika) szolgálata. Ezt a minden bizonnyal elkerülhetetlen összefonódást csak erősítette, hogy a szakma művelőiben láthatólag mindig erősebben működött az aktuális társadalompolitikához való igazodás kényszere, vágya, mint esetleg eltérő gondolkodású, értékű, ám az adott társadalompolitikától idegenkedő vagy az által kiátkozott kollégáikkal vállalt szakmai szolidaritás. S ez éppúgy vezetett a személyes teljesítmények színvonalának megítéléséhez, mint magának a szakmának az ellaposodásához, kiüresedéséhez. ... Mérhetők lesznek-e valaha is ezek a szellemi teljesítmények egymáshoz? S ha igen, kinek-kinek a saját legjobb teljesítményeit szabad csak értékelnünk? Vagy megértéssel és szívósorító szomorúsággal figyelnünk kell azokra a tisztességes törekvésekre is, amelyek során az úgy iránti elkötelezettséggel, valamint az emberi élet fő céljainak és ambícióinak makacs követésével a huszadik század magyar alkotói és közemberei úrrá kívántak lenni koruk hányattatásain? Beszámíthatóak-e az életműbe a meg nem írott, mert megírhatatlan munkák? Mai értékeink szerint kell-e értékelni a csak rosszszul megírhatott írásokat?” (1995/1–2. 110–111. Kiemelések tőlem — D. P. vö.: Golnhofer E. 2004. 148.) Dolgozatunkban a magunk részéről az egyes írásművek sajátos kontextusának megismerésével, „helyi értékükön” kezelésével járunk el, így próbálván megfelelni a történeti hűség és méltányosság követelményeinek.

¹³⁴² Stefan Heym ismert regényében, a „Dávid király krónikájá”-ban olvasható Salamon király ítélete: „Tekintettel arra, hogy minden egyes szó, mely visszatetsző a király, valamint a törvényes

felsőség szemében, kimeríti a felségárulás tényálladékát; valamint arra, hogy némely szavak, melyeket Ethán ben Hósaja vádlott beírt a Dávid ben Isainak, Hét Esztendőkön át Juda és Harminchárom Esztendőkön át Juda és Izráel Királyának, Isten Kiválasztottjának, Salamon Király Atyjának Bámulatos Felemelkedéséről, Istenfélő Életéről, valamint Hósi Tetteiről és Csodálatos Míveiről szóló Egységes és Egyetlen, Igaz és Mértékadó, Történelmileg Hiteles és Hivatalosan Jóváhagyott Krónikába, visszatetszőek a király s a törvényes felsőbbség szemében; ... azért hallgattassék ő halálra; ne jusson el szava a nép fülébe sem szóbeli közlés útján, sem agyagtáblára avagy bőrtetekercsre róva; feledtessék el a neve mindörökre, mintha soha meg sem született volna, s egyetlen sort le nem írt volna; az a zsoltár ellenben, mit előttünk felolvasott... mely szellemére és formájára nézve egyaránt a legaljasabb talpnyalók modorában íródott, sekély és lapos, és híjával van mindennemű költői erőnek, az a zsoltár viselje az ő nevét, és őriztessék meg az idők végezetéig.” (Heym, St. 1977. 276–278.)

¹³⁴³ Bóna Zoltán, a Magyarországi Református Egyház Zsinatának missziói irodavezetője egy, a *Pedagógiai Szemlé*ben 1990-ben megjelent interjújában kifejtette: „attól lesz protestáns tanító az ember, hogy tiltakozik minden ellen, ami abszolút hatalommal lép fel, legyen az törvény, abszolút érvényűnek kikiáltott, vagy ideológia, amely dogmává merevedett”. (Idézi: Szenczi Á. 1996/1–2. 178.)

¹³⁴⁴ „Nos, megismerni vagy elítélni? A magam részéről vallom, hogy a történész akkor végez jó munkát, ha egy korszakot a lehető legjobban megismer, ha az ismereteket a lehetséges legnagyobb objektivitással feltárja (már amennyire ez emberileg egyáltalán lehetséges), és ezzel alapot kínál a megítéléshez is” — írta, a jelen sorok szerzőjének álláspontját is kifejezve Ormos Mária. (2003/7. 21.)

¹³⁴⁵ „Juhász Béla... rendelkezett közöttünk a legtöbb tapasztalattal a nevelési tárgyak oktatásában, mind elméleti felkészültsége, mind nevelői rátermettsége, mind irodalmi tevékenysége révén annak az időszaknak az egyik legkiválóbb tanítóképzős tanára volt. De mint ember is, általános műveltségével, éles bíráló készségével, szellemes okfejtésével kiemelkedő egyéniség volt” — írta róla Seri András 1984-ben. (37. Lásd továbbá róla: Csete Gy. – Csikai P. – Danszky Gy. – Kiss J. – Nánási M. – Seri A. 1982. 55–73. és 90–91.; Krajcsovics J. – Krajnyák N. 1990. 291–293.) — Gerebenics Tamás 2005 nyarán készített interjújában — a nagykorú tanítóképzőbe 1950–1955-ben járt — Csajbók Lajosné így emlékezett Juhász Béláról: „neveléstani tanított nekem. Ő egy zseniális ember volt. Azon kevesek közé tartozott, akik pedagógusi pályán doktori címet kaptak. Olyan igazi tanár volt, amilyenlél hátralévol életem során sem találkoztam. Precíz, pontos, felkészült volt. Azt a tiszteletet, amit megadott a tanítójelölteknek, soha nem feledtem el. Ha valakiről lehetett példát venni, akkor ő róla mindenképpen. Hozzá tisztelettartó távolsággal közeledtek a diákok.”

¹³⁴⁶ A fennállása 118. évében megszüntetett nagykorú középfolú tanítóképző intézet — immár főiskolai szintű — újraindulásáról és fejlődéséről lásd: Nagy I. 2000/3. 39–46.

**„A magyar művelődés és a tanítóképzés történetéből”, valamint az
„Oktatáspolitikai és tanítóképzés Magyarországon” c. kötetekhez
folytatott levéltári, kéziratári, irattári kutatómunka során átnézett
intézmények, gyűjtemények, fondok jelzetei s egyéb rövidítések.**

Köszönetnyilvánítások

1. Magyar Országos Levéltár, Budapest (MOL)

K 26.	Miniszterelnökség. Központilag iktatott és irattározott iratok XLII. A Nemzeti Kisebbségek Minisztériumának iratai XLIII. A nemzetiségi és propaganda miniszter iratai
K 27.	Minisztertanácsi és kormányzótanácsi jegyzőkönyvek
K 28.	Miniszterelnökség, nemzetiségi és kisebbségi osztály iratai
K 46.	Tanácsköztársaság Történeti Adatait Gyűjtő Országos Bizottság (TAGYOB) iratai 605. f. II./5., 5/a., 5/b. 6. A Közoktatásügyi Népbiztosság iratai
K 306.	Országos Közoktatási Tanács iratai
K 502.	Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium tanítóképző- és óvónőképző intézetekre vonatkozó iratai
K 507.	Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium tanügyigazgatásra vonatkozó iratai
K 592.	Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium középiskolákra vonatkozó iratai
K 636.	Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium egyetemekre, főiskolákra, tudományos intézetekre vonatkozó iratai
K 644.	Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium kisebbségek oktatására vonatkozó iratai
K 802.	Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, Elnöki iratok, Személyi iratok
P 1659	Magyar Gyermektanulmányi Társaság iratai
P 2076.	Ortutay Gyula miniszter, néprajztudós iratai
XIX-A-2-v	Minisztertanács Titkársága. Nagy Imre miniszterelnök iratai
XIX-A-83-a	Minisztertanács. Jegyzőkönyvek és mellékleteik
XIX-I-1-f	Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Általános Iskolai Főosztályának iratai
XIX-I-1-g	Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Középiskolai Főosztályának iratai
XIX-I-1-j	Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Nevelési Osztályának iratai
XIX-I-1-k	Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, Alexits György államtitkár iratai
XIX-I-1-l	Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, Szávai Nándor államtitkár iratai
XIX-I-1-r	Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium kollégiumi értekezleteinek iratai
XIX-I-1-s	Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Elnöki Osztályának iratai
XIX-I-1-u	Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Elnöki Osztályának nyugdíjügyekre vonatkozó iratai
XIX-I-2-b	Oktatásügyi Minisztérium, Andics Erzsébet miniszterhelyettes iratai
XIX-I-2-f	Oktatásügyi Minisztérium, központilag kezelt iratok, általános iratok
XIX-I-2-j	Oktatásügyi Minisztérium, Kónya Albert miniszterhelyettes iratai
XIX-I-2-k	Oktatásügyi Minisztérium, kollégiumi értekezletek iratai
XIX-I-2-m	Oktatásügyi Minisztérium, Erdey-Grúz Tibor miniszter iratai
XIX-I-2-n	Oktatásügyi Minisztérium, Jóboru Magda miniszterhelyettes iratai
XIX-I-4-f	Művelődésügyi Minisztérium, Felsőoktatási Főosztályának iratai
XIX-I-4-a	Művelődésügyi Minisztérium, Aczél György miniszterhelyettes általános iratai
XIX-I-4-d	Művelődésügyi Minisztérium, Szigeti József miniszterhelyettes iratai
XIX-I-4-f	Művelődésügyi Minisztérium, kollégiumi ülések iratai
XIX-I-4-k	Művelődésügyi Minisztérium, Tanító- és Óvónőképző Osztályának iratai
XIX-I-4-z	Művelődésügyi Minisztérium, Benke Valéria miniszter iratai
XIX-I-5-a	Közoktatásügyi Minisztérium, általános iratok
XIX-I-5-d	Közoktatásügyi Minisztérium, Kollégiumi értekezletek anyagai
XX-4-b	Népbíróságok Országos Tanácsa, általános iratok

XX-5-d	A Legfelsőbb Bíróság Büntető Kollégiumának iratai
XX-10-e	A Legfőbb Ügyészség Büntetőbíróági Főosztályának iratai
XXVI-I-1-a	Országos Neveléstudományi Intézet, általános iratok
XXVI-I-1-b	Országos Neveléstudományi Intézet, Mérei Ferenc igazgató iratai
M-KS-276-53.	MDP központi szervei, a Politikai Bizottság iratai
M-KS-276-54.	MDP központi szervei, a Titkárság iratai
M-KS-276-55.	MDP központi szervei, a Szervező Bizottság iratai
M-KS-276-65.	Rákosi Mátyás titkári iratai
M-KS-276-67.	Farkas Mihály titkári iratai
M-KS-276-68.	Révai József titkári iratai
M-KS-276-86.	MDP központi szervei, Agitációs és Propaganda Bizottság (Kollégium) iratai
M-KS-276-89.	MDP központi szervei, Agitációs és Propaganda Osztály iratai
M-KS-276-91.	MDP központi szervei, Tudományos és Kulturális Osztály iratai
M-KS-276-106.	MDP központi szervei, Központi Szervezési és Instruktor Osztály iratai
M-KS-276-108.	MDP központi szervei, Országos Propaganda (Agitációs) Osztály iratai
M-KS-276-109.	MDP központi szervei, Központi Értelmiségi (Kultúrpolitikai) Osztály iratai
M-KS-276-111.	MDP Országos Oktatási Osztály iratai
M-KS-288-4.	MSZMP központi szervei, Központi Bizottság (Ideiglenes Központi Bizottság) iratai
M-KS-288-5.	MSZMP központi szervei, Politikai Bizottság (Intéző Bizottság) iratai
M-KS-288-7.	MSZMP központi szervei, Titkárság iratai
M-KS-288-33.	MSZMP központi szervei, Tudományos és Kulturális Osztály iratai
M-BP-1.	MSZMP Budapesti Bizottságának iratai
M-BP-1-1.	MSZMP Budapesti Bizottságának iratai. Választott vezető testületek és titkárok
M-BP-17.	MSZMP XII. Kerületi Bizottságának iratai

2. A Politikatörténeti Intézet Levéltára, Budapest (PIL)

I.	274. f.	Magyar Kommunista Párt iratai
		3. Politikai Bizottság iratai
		4. Titkárság iratai
		7. Központi Vezetőség főtítkársága, titkárai iratai
		16. Szervezési (Organizációs) Osztály iratai
		21. Propaganda-, Agitációs Osztály (Alosztály) iratai
		22. Oktatási Osztály (Alosztály) iratai
		24. Értelmiség Osztály (Alosztály) iratai
		25. Káderosztály iratai
	283. f.	Szociáldemokrata Párt iratai
		21. Értelmiségi Titkárság iratai
		36. Oktatási Osztály iratai
	284. f.	Nemzeti Parasztpárt iratai
IV.	302. f.	Népi Kollégiumok Országos Szövetsége iratai
		1. NÉKOSZ-iratok
		4. NÉKOSZ Dokumentumgyűjtemény Szerkesztő Bizottságának iratai
VI.	686. f.	A magyar munkásmozgalom résztvevőinek dokumentumgyűjteménye
	867. f.	Visszaemlékezések
IX.	604. f.	3. Tanácsköztársasági gyűjtemény. Szakszervezetek és társadalmi szervezetek iratai
IX.	613. f.	Baloldali és antifasiszta szervezkedés miatt indított perek vádiratainak és ítéleteinek másodpéldányai
		1. A Budapesti Büntetőtörvényszék ítélet-duplumai
		2. A Budapesti Büntetőtörvényszék vádirat-duplumai
		7. Kaposvári Törvényszék
		13. Sátoraljaújhegyi Törvényszék
	651. f.	A baloldali mozgalmakban részt vevő személyekről készült belügyminisztériumi nyilvántartó kartonok 1919–1944.

14. Az Országos Bünygyi Nyilvántartó-hivatal büntetőlapjai
 15. A Belügyminisztérium Közbiztonsági Osztályának nyilvántartó lapjai
 652. f. A Budapesti Rendőrfőkapitányság államrendészeti nyilvántartó lapjai a baloldali mozgalmakban részt vevő személyekről

X. BB. Arch. 51. f. Magyar Kommunista Párt XII. Kerületi Bizottsága és alapszervezeteinek iratai

3. A Politikatörténeti Intézet Levéltára, Szakszervezetek Központi Levéltára, Budapest (PIL SZKL)

44. f. Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezetének iratai, 1917–1944., 1930–1935., 1945., 1946., 1947., 1948., 1949., 1950., 1951., 1952., 1953., 1954., 1955., 1956., 1957.

4. Történeti Hivatal — Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest (TH) Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest (ÁBTL)

„V” — vizsgálati dossziék:

V-9457	Jancsó Imre.
V-141190	Jancsó Imre.
V-141190/a	Jancsó Imre.
V-141190/1	Jancsó Imre és társai.
V-141190/1-A	Jancsó Imre és társai.
V-143621	Miklóssy János.
V-145288	Mérei Ferenc és társai.
V-145288-a	Mérei Ferenc és társai.
V-145288/1	Mérei Ferenc és társai.
V-145288/5	Mérei Ferenc és társai.
V-145288/9	Mérei Ferenc és társai.
V-145288/12	Mérei Ferenc és társai.
V-145460	Szabó Gyula.
V-150364/1. II/a	Bács-Kiskun Megye 1956-os monográfiája.
V-150374	Somogy Megye 1956-os monográfiája.
3. 1. 9. V-700/57	Mihalovics Zsigmond és társai (Mindszenty-ügy).
3. 1. 9. V-2904.	Szabó Gyula és társai.
TH B-86574.	Molnár András

„O” — objektumdossziék

O-16606 Budapest VII. kerületi, politikailag kompromittált személyek

5. Hadtörténeti Levéltár, Budapest (HL)

- IV. 92. a III. Hadtest Forradalmi Törvényszékének iratai. 21. és 30. öe. Hodossy Béla pere, ítélete

6. Országgyűlési Levéltár, Budapest (OGYL)

C-IV-10. Kulturális Bizottság jegyzőkönyvei

7. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Budapest (OSZK Kt.)

15. f. Hóman Bálint iratai
 177. f. Keresztury Dezső iratai
 210. f. Kovács Máté iratai

8. Magyar Tudományos Akadémia Kézírártára, Budapest (MTA Ms)

5549-5554

Révész Géza hagyatéka

9. Magyar Tudományos Akadémia Levéltára, Budapest (MTA L)

3. Elnök. 61659. 590/1950., 650/1950., 73761950. Révész Géza levelei
V-42322/1955. Révész Géza levelei

10. Országos Pedagógiai Könyvtár És Múzeum Dokumentumtára (OPKM Múz. D)

Nagy László hagyatéka

11. Budapest Főváros Levéltára (BFL)

- IV. 1428. Politikai iratok gyűjteménye. Tanfelügyelőség, Tankerületi Főigazgatóság
VI. 504. b. Budapest Székesfőváros Királyi Tanfelügyelőségének iratai
VIII. 129. Budapesti Magyar Királyi Állami Tanítónőképző, majd Budapesti II. kerületi Magyar Királyi Állami Tanítónőképző, majd Tanítónőképző Intézet iratai
VIII. 130. Budapesti Magyar Királyi áll. Tanítóképezde, majd Budapesti XII. kerületi Magyar Királyi áll. Fiúliceum és Tanítóképző, majd Budapest XII. kerületi Állami Tanítóképző iratai
VIII. 131. A VI., VII., XIV. kerületi, majd IX. kerületi (Leővey Klára) Tanítónőképző Intézet iratai
VIII. 132. A Magyar Királyi Állami Németnyelvű Tanítóképző és Liceum iratai
VIII. 135. Szent Orsolya Rendi Liceum és Tanítóképző iratai
VIII. 761. Fővárosi Pedagógiai Szeminárium iratai
XVII. 463. Budapesti 166/b sz. Igazoló Bizottság iratai (Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium)
XXIII. 113. Budapesti Tanács Oktatási osztályának iratai
XXV. 1. b. Budapesti Népbíróság igazolásfellebbezési iratok
XXXV. 95. a. MDP Budapesti Bizottsága Vezető testületek ülései, VB-ülések anyagai
XXXV. 95. c. MDP Budapesti Bizottsága Agitációs és Propaganda Osztályának iratai
XXXV. 95. f. MDP Budapesti Bizottsága
XXXV. 95. h. MDP Budapesti Bizottsága Kulturális és Köznevelési Osztályának iratai
XXXV. 97. a, b, c. MDP II. kerületi Bizottsága (vezető testületek, apparátus, alapszervezetek) iratai
XXXV. 104. a., c. MDP IX.. kerületi Bizottsága (vezető testületek, alapszervezetek) iratai
XXXV. 107. a. b. c. MDP XII. kerületi Bizottsága VB-üléseinek és alapszervezeteinek iratai
XXXV. 109. c. MDP XIV. kerületi Bizottsága alapszervezeteinek iratai
XXXV. 1. a. 3. MSZMP Budapesti Bizottsága Végreható Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei
XXXV. 1. b. MSZMP Budapesti Bizottsága Párt- és Tömegszervezetek Osztályának iratai
XXXV. 1. c. MSZMP Budapesti Bizottsága Agitációs és Propaganda Osztályának iratai
XXXV. 17. a, b. MSZMP XII. kerületi bizottságának testületi és alapszervi iratai

12. Baranya Megyei Levéltár, Pécs (BML)

- VI. 501. A Pécsi Tankerületi Főigazgatóság iratai, 1881–1950.
VIII. 53. A Miasszonyunk Rend Szent Erzsébet Leánygimnáziuma (Állami) Leőwey Klára Gimnázium iratai, 1914–1961
(A XXVI. 55. A Pécsi Állami Leányliceum és Tanítónőképző Intézet, Pedagógiai Leánygimnázium, Pécsi Állami Teleki Blanka Tanítónőképző iratai ide lettek sorolva)
VIII. 59. Miasszonyunk Rend (Római Katolikus) Tanítónőképző Intézetének iratai, 1895–1948.
VIII. 60. A Pécsi Püspöki Tanítóképző Intézet iratai, 1870–1955.
(A kutatás folyamán a XXVI. 58. A Pécsi Állami Tanítóképző Intézet iratai is ide lettek besorolva.)
XXXII. 11. 1956-os gyűjtemény. Pécs Város Tanács VB Művelődésügyi Osztályának iratai.

13. Bács-Kiskun Megyei Levéltár, Kecskemét (BKMÖL)

- IV. 903. a A kalocsai járás főszolgabírójának iratai. Elnöki iratok
 VIII. 60. Az Angolkisasszonyok Kecskeméti Római Katolikus Leánylíceumának iratai
 VIII. 81. Az Angolkisasszonyok Kecskeméti Római Katolikus Tanítónőképzőjének iratai
 VIII. 82. Bajai Állami Tanítóképző Intézet iratai
 VIII. 88. A Kalocsai Érseki Tanítóképző iratai
 XVII. 46. A Kecskeméti Nemzeti Bizottság iratai
 XXVI. 58. A Bajai Állami Leánylíceum, Tanítónőképző Intézet és Leánygimnázium iratai
 XXVI. 59. A Kecskeméti Állami Tanítónőképző iratai
 XXVI. 65. A Kalocsai Állami Tanítóképző Intézet iratai, 1948–1957
 XXVI. 66. A Kalocsai Állami Általános Leánygimnázium iratai
 XXIII. 11. A Bács-Kiskun Megyei Tanács VB Művelődési Osztálya iratai

14. Bács-Kiskun Megyei Levéltár Kiskunfélegyházi Fióklevéltára, Kiskunfélegyháza (BKMÖL Kf.)

- VIII. 84. A Kiskunfélegyházi Állami Tanítóképző Intézet iratai
 VIII. 89. A Miasszonyunkról nevezett Kalocsai Szegény Iskolanővérek Kiskunfélegyházi Constantinum Római Katolikus Leánynevelő Intézete Leánylíceumának és Tanítónőképző Intézetének iratai
 XXII. 101. a. Kiskunfélegyháza Város Képviselőtestületének iratai, Közgyűlési jegyzőkönyvek, 1945–1950
 XXII. 103. a. Kiskunfélegyháza város Polgármesteri Hivatalának iratai. Közigazgatási iratok

15. Békés Megye Képviselő-testülete Megyei Levéltára, Gyula (BéML)

- VIII. 59. Szarvas mezőváros iratai
 V. 334. Szarvas nagyközség iratai
 VIII. 59. Szarvasi Evangélikus Tanítóképző Intézet és Leánylíceum iratai, 1869–1948
 XXI. 1. Békés Megye főispánja iratai
 XXI. 3. Alispán-a., Közigazgatási iratok
 XXV. 10. Békés Megyei Törvényszék (1945-50; 1950 után Békés Megyei Bíróság) iratai
 XXVI. 59. Szarvasi Állami Tanítóképző Intézet iratai

16. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc (BAZML)

- XXIV. 501. A Miskolci Tankerületi Főigazgatóság iratai

17. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Sátoraljaújhelyi Fióklevéltár — Zemplén Levéltára (BAZML ZL)

- VII. 12. Sátoraljaújhelyi Királyi Ügyészség iratai
 VII. 2. b. Sátoraljaújhelyi Királyi Törvényszék iratai
 VIII. 65. Sárospataki Tanítóképző Intézet iratai

18. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged (CSML)

- XXIII. 51. Csongrád Megyei Tanács VB Művelődési Osztályának iratai
 XXIII. 112. Szeged Város Tanács VB Művelődési Osztályának iratai
 XXVI. 62. A Szegedi Állami Gimnázium és Tanítóképző Intézet iratai
 XXXIII. 3. 1. f. MSZMP Csongrád Megyei Bizottságának Archivuma, VB-ülések jegyzőkönyvei
 XXXIII. 3. 2. f. MSZMP Szegedi Városi Pártbizottságának iratai

19. Csongrád Megyei Levéltár Hódmezővásárhelyi Levéltára (CSML HL)

- XXIII. 512. Hódmezővásárhelyi Városi Tanács VB művelődési szakigazgatási szervének iratai, b)
A Művelődési Osztály iratai, 1957–1990
- XXVI. 52. Hódmezővásárhelyi Állami Tanítóképző (Leánygimnázium) és Gyakorló Általános Iskola iratai, 1949–1957 (–1962)

20. Fejér Megyei Levéltár, Székesfehérvár (FML)

- VI. 501. Tankerületi Főigazgatóság iratai, 1936–1949. Bizalmas iratok
5. d. 1944–1949. Levelezés
8. d. 1942–1949. Felügyelet, nevelési értekezletek
17. d. 1940–1949. Tanítóképző intézetek és gimnáziumok
26. d. 1948–1949. Államosítás, átminősítések
- VIII. 52 A székesfehérvári Ferenc József Nőnevelő Intézet iratai
a) A Tanítóképző Intézet iratai
b) A Tanítóképző Intézet Dolgozók Iskolájának iratai
- XXIII. 14. Fejér Megyei Tanács VB Oktatási és Népművelési Osztályának iratai
- XXIII. 17. 59. d. Fejér Megyei Tanács VB Művelődési Osztályának iratai. Érettségi és iskolai jegyzőkönyvek, 1950–1963
- XXIII. 778. Sárbogárd Községi Tanács tanácsülési és vb-ülési jegyzőkönyvei
- XXVI. 53. Sárbogárdi Tanítóképző Intézet iratai
- XXVI. 54. Székesfehérvári „Vasvári Pál” tanítóképző iratai

21. Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára (GyMSM GyL)

- VIII. 55. Győri Római Katolikus Tanítóképző Intézet iratai
a. Tanítóképző Intézet Igazgatósága iratai, 1778–1949
b. Kisfaludy Önképzőkör iratai

22. Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára (GyMSM SL)

- VIII. 3. Szt. Orsolya Rendi Római Katolikus Felső Nép- és Polgári Iskolai Tanítónőképző Intézet iratai, 1892–1926
- VIII. 62. Soproni Evangélikus Tanítóképző Intézet iratai, 1853–1948
- VIII. 63. Isteni Megváltó Leányainak Leánylíceuma és Tanítóképzője iratai, 1899–1948
- VIII. 64. Szt. Orsolya Rendi Római Katolikus Tanítóképző Intézet iratai, 1865–1948
- XXVI. 59. Soproni Állami Tanítóképző Intézet iratai, 1948–1953
- XXVI. 60. Soproni I. sz. Állami Tanítónőképző Intézet iratai, 1947–1957
- XXVI. 61. Soproni II. sz. Állami Tanítónőképző Intézet iratai, 1948–1949
- XXVI. 65. Soproni Állami Líceum és Tanítóképző Intézet iratai, 1948–1957

23. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Debrecen (HBML)

- XXVI. 51. a. Állami Tanítóképző iratai. Tantestületi jegyzőkönyvek, 1951–1957
- XXVI. 52. b. Debreceni Állami Svetits Intézet, majd Lórántffy Zsuzsanna Tanítóképző iratai. Jegyzőkönyvek, 1950–1956

24. Heves Megyei Levéltár, Eger (HML)

- VIII. 56. Egri Érseki Római Katolikus Tanítóképző Intézet és Fiúlíceum, továbbá Gyakorló Elemi Népiskolája (Általános Iskolája) iratai, 1857–1950
- VIII. 60. Állami Tanítóképző Intézet (1949-től Állami Líceum és Tanítóképző Intézet, 1951-től Egri Állami Tanítóképző és Tanítónőképző, 1955-től Egri Állami Gárdonyi Géza Tanítóképző, 1957-től Egri Állami Gárdonyi Géza Tanítóképző és Általános Gimnázium) és Gyakorló Általános Iskolája iratai, 1948–1960

25. Jász -Nagykun-Szolnok Megye Levéltára, Szolnok (SZML)

V. 41. a.	Jászberény Város Közgyűlésének jegyzőkönyvei
VIII. 52. a	Jászberényi M. Kir. Állami Elemi Iskolai Tanítóképző Intézet jegyzőkönyvei
VIII. 52. b.	Jászberényi M. Kir. Állami Elemi Iskolai Tanítóképző Intézet iktatott iratai
XXIII. 15	Szolnok Megyei Tanács Művelődési Osztályának iratai
XXIII. 501. a	Jászberényi Városi Tanács vb-jegyzőkönyvei
XXVI. 67. a	Jászberényi Tanítóképző Intézet tanári értekezleteinek jegyzőkönyvei
XXVI. 67. b	Jászberényi Tanítóképző Intézet iktatott iratai

26. Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára, Esztergom (KEMÖL)

VIII. 1. a	Esztergomi Római Katolikus Tanítóképző Intézet iratai, 1815–1947
VIII. 1. b	Esztergomi Tanítóképző Főiskola iratai, 1947–1967

27. Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján (NML)

XXIII. 13.	Nógrád Megyei Tanács VB Művelődésügyi Osztályának iratai
XXXII. 10/B	Vegyes gyűjtemény

28. Nógrád Megyei Levéltár Balassagyarmati Részleg (NML Bgy)

XXIII. 209.	Balassagyarmati Járási Tanács VB Népművelési Osztályának iratai
XXVI. 64.	Balassagyarmati Állami Tanító(nő)képző Intézet iratai, 1951–1960

29. Pest Megyei Levéltár, Budapest (PML)

XXIII. 17.	Pest Megyei Tanács VB Oktatási Osztálya iratai
XXIV. 501/a, b	Budapest-vidéki Tankerületi Főigazgatóság iratai

30. Pest Megyei Levéltár Nagykőrösi Osztálya, Nagykőrös (PML NKO)

VIII. 53.	Nagykőrösi és Dunamelléki Református Tanítóképző Intézet iratai a. Igazgatótanács és tanárszéki jegyzőkönyvek b. Ügyviteli iratok d. Évkönyvek
XXIII. 528. b	Nagykőrösi Városi Tanács VB Titkárságának iratai. Általános iratok
XXIII. 537. b	Nagykőrösi Városi Tanács VB Oktatási és Népművelési Osztályának iratai. Általános iratok
XXVI. 2.	Nagykőrösi Állami Tanítóképző Intézet iratai a. Tantestületi jegyzőkönyvek b. Bizalmas iratok c. Általános iratok

31. Pest Megyei Levéltár Váci Osztálya, Vác (PML VO)

V. 472. d.	Vác város polgármesterének iratai, Közigazgatási iratok
XV. 2. a.	Vác várostörténeti iratok levéltári gyűjteménye, Családokra és személyekre vonatkozó iratok, 120. tétel Tragor Ignác

32. Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár (SML)

IV. 412.	Somogy Vármegye Közigazgatási Bizottságának iratai (Kgb)
IV. 414.	Csurgói járás főszolgabírói iratok
V. 236.	Csurgó nagyközség iratai. Képviselő-testületi jegyzőkönyvek
VIII. 54.	Csurgói Állami Tanítóképző Intézet iratai

- XXV. 2. Somogy Megyei Bíróság iratai
 XXVII. 518. 1957/III. MSZMP Somogy Megyei Bizottsága Párt- és Tömegszervezeti Osztályának iratai
 XXVII. 519. MSZMP Kaposvár Városi Bizottságának iratai
 1957/I. 10. ő. e. „Egyes személyek visszaemlékezései, valamint egyes személyekre ellenforradalommal kapcsolatos anyagok” — az Agitációs és Propaganda Csoporttól
 1958. 14. ő. e. Apparátusi iratok

33. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltára, Nyíregyháza (SzSzBMÖL)

- VIII. 53. A Nyíregyházi Állami Tanítóképző iratai
 XXXI. 11. Porzsolt István hagyatéka

34. Tolna Megyei Önkormányzat Levéltára, Szekszárd (TML)

- XXIII. 17. Tolna Megyei Tanács VB Művelődési Osztályának iratai
 XXX. 205. III. MSZMP Járási Bizottsága, Dombóvár, vb-ülés jegyzőkönyvei

35. Vas Megyei Levéltár, Szombathely (VaML)

- VI. 501. a Szombathelyi Tankerületi Főigazgatóság iratai, 1935–1945. Bizalmas iratok
 VI. 501. b Szombathelyi Tankerületi Főigazgatóság iratai, 1935–1945. Általános iratok
 XXIV. 501. a Szombathelyi Tankerületi Főigazgatóság iratai — Bizalmas iratok, 1946–1950
 XXIV. 501. b Szombathelyi Tankerületi Főigazgatóság iratai — Iktatott iratok, 1946–47, 1947–48, 1948–49.

36. Veszprém Megyei Levéltár, Veszprém (VeML)

- VIII. 74. Az Angolkisasszonyok Veszprémi Sancta Maria Intézete Római Katolikus Tanítónő-képzőjének és Leánylíceumának iratai. Tantestületi iratok. Iktatott iratok
 XXVI. 65. A Veszprémi Állami Tanítónőképző Intézet iratai. Bizalmas iratok. Általános iratok

37. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg (ZML)

- VIII. 57. A Zalaegerszegi Notre Dame Tanítónőképző anyakönyvei
 XVII. 57. Zalaegerszeg város Nemzeti Bizottságának iratai
 XXVI. 58. A Zalaegerszegi Állami Tanítónőképző iratai (a kutatás közben visszaszorították a VIII. 57-be, ezért a hivatkozások egy része már erre utal)
 XXXV. 57. MDP Zala Megyei Bizottsága iratai, 1948–1956

38. Prímási Levéltár, Esztergom (PL vagy PLE)

- Csernoch Cat. B. Kormányzati szervekkel folytatott levelezés
 Csernoch Cat. 41. Iskolai ügyek iratai
 Csernoch Cat. 42. Tanítóképzéssel, kántortanító-képzéssel, tanítókkal kapcsolatos iratok
 Serédi Cat. 42. Tanítóképzéssel, kántortanító-képzéssel, tanítókkal kapcsolatos iratok
 A Katolikus Tanügyi Tanács iratai 1940–1946
 S 11. Actio Catholica, 1943–1948
 Mindszenty egyházkormányzati iratok (külön jelzés nélkül, csak számmal jelölve).
 Mindszenty-magánlevéltár (külön jelzés nélkül, csak számmal jelölve).

39. Kalocsai Érseki Levéltár, Kalocsa (KÉL)

- I. 3. a Kalocsai Főegyházmegyei Tanfelügyelőség. Címzavas iratok
 I. 3. d Kalocsai Főegyházmegyei Tanfelügyelőség. Felsőfokú intézmények iratai

40. Győri Püspöki és Káptalani Levéltár, Győr (GyPL)

I. Püspöki Levéltár

1. Egyházmegyei Hatóság iratai
 - o. Egyházkormányzati iratsorozat, 1856–1979
 - p. Püspöki körlevelek (Circulares), 1946–1948
2. Iskolai Levéltár
 - b. II. sorozat: Az Iskolai Főhatóság iktatott iratai, 1902–1949
 - c. III. sorozat: Évzáró és iskolalátogatási jelentések, 1902–1948

41. Szeged-Csanádi Püspöki és Káptalani Levéltár, Szeged (SzCsPL)

I-3/a Szegedi r. k. Tanítóképző Intézet iratai

42. Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, Székesfehérvár (SzfvPL)

540/B	Egyházkormányzati iratok — Actio Catholica iratai
322. Schol	Szatmári Irgalmas Nővérek Székesfehérvári Ferenc József Nőnevelő Intézet, 1854–
7165. Schol	Iskolai kimutatások, évi és évzáró jelentések, 1942–1948
7488. Schol	Hitoktatói jelentések, 1948
7492. Schol	Hitoktatói jelentések, 1940–1948
7496. Schol	Katolikus Tanügyi Főigazgatóság, 1940
7497/B Schol	Vegyes iskolai iratok, 1945–1946
7501/A Schol	Vegyes iskolai iratok, 1945–1946

43. Szombathelyi Püspöki Levéltár (SzPL)

Egyházmegyei főtanfelügyelő iratai B (Tf. B)

- 4–7. Jelentés az iskolák állapotáról, 1938–1938
- 8–10. Iskolai évzáró jelentések, 1926–1938
- 11–12. Iskolai évzáró jelentések, 1941., 1942., 1941–1946
- 13–15. Iskolai helyzetjelentések, 1945–1946
16. Iskolák államosítása
35. Hitoktatás 1948–
36. Tanítóképző tanárainak minősítési lapja

44. Váci Püspöki és Káptalani Levéltár (VPL)

Actio Catholica, 1933–1948
 Actio Catholica, ifjúsági ügyek
 Circulares
 Conferentia Epporum
 Consociatio
 KALOT
 Gymnasium, 1946–49
 Privata, Jancsó Imre
 Schola in genere
 Schola Kecskemét
 Schola Kiskunfélegyháza

45. Az Isteni Megváltóról Nevezett Nővérek Rendi Irattára, Budapest (IMNN RI)

25. d. 159. t	Iratok, visszaemlékezések
160/ 1. t	Iratok, visszaemlékezések, újságcikkek
2. t	Iratok, visszaemlékezések
	Krónika, 1944–1950. Sopron, Anyaház, háborús események

30. d. 189. t. Iratok, visszaemlékezések, levelek, újságcikkek
 190. t. Notre Dame Női Kanonok és Tanító Rend Iratai, Zalaegerszeg (NDNKTRI) Dokumentumok, visszaemlékezések, levelek

46. Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára, Budapest (PRKL)

Sík Sándor hagyatéka

47. Páli Szent Vince Szeretet Leányai Rend Múzeuma, Budapest (PSZVLRM)

Emlékkönyv és egyéb anyagok

48. Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára, Budapest (MREZSL)

A Magyarországi Református Egyetemes Konvent 1946. május 9. és 1947. április 15–16-i jegyzőkönyvei

1. Egyetemes zsinati iratok
2. a. Konventi közigazgatási iratok
2. d. Konventi Tanügyi Bizottsági iratok

49. Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, Budapest (RL)

- A/1/b Dunamelléki Egyházkerület Püspöki Hivatalának iratai, egyházigazgatási iratok
 A/1c Dunamelléki Egyházkerület Elnöki iratok
 A/1/d. Dunamelléki Egyházkerület, Közgyűlési iratok
 A/1/e. Dunamelléki Egyházkerület, Bírósági iratok
 A/1/g. Dunamelléki Egyházkerület, Tanügyi iratok
 A/5. Kecskeméti egyházmegye, Bírósági iratok
 A/13. A Budapesti Református Teológiai Akadémia iratai
 C/39. III. 1. a. 13. cs. Imre II. Sándor iratai. Államtitkári feljegyzések, életrajzok
 C/39. III. 1. l. 14-15. cs. Imre II. Sándor iratai. Az „Új Lap” és „Népakarát” elleni sajtóper 1919–1921 vegyes iratok
 C/39. III. 2. e. 21. cs. Imre II. Sándor iratai. Az Országos Közoktatási Tanácsban való tevékenységével kapcsolatos iratok
 C/39. III. 2. f. 22. cs. Imre II. Sándor iratai. VKM helyettes államtitkári és adminisztratív működésével kapcsolatos iratok
 C/39. III. 2. f. 22/a cs. Imre II. Sándor iratai. VKM helyettes államtitkári és adminisztratív működésével kapcsolatos iratok, 1919
 VKM vallásügyi iratok 1919
 C/39. III. 2. f. 23. cs. Imre II. Sándor iratai. VKM helyettes államtitkári iktatókönyve
 C/39. 24/a., b cs. Imre II. Sándor iratai. VKM helyettes államtitkári és adminisztratív működésével kapcsolatos iratok, 1919
 C/39. III. 2. g-h. 25. cs. Imre II. Sándor iratai. VKM helyettes államtitkári, államtitkári és adminisztratív működésével kapcsolatos iratok, 1919
 C/39. III. 2. h. 26. cs. Imre II. Sándor iratai. VKM helyettes államtitkári, államtitkári és adminisztratív működésével kapcsolatos iratok, 1919
 C/39. III. 2. h. 26/a. cs. Imre II. Sándor iratai. VKM helyettes államtitkári, államtitkári és adminisztratív működésével kapcsolatos iratok, 1919–1920
 C/39. III. 2. h. 27. cs. Imre II. Sándor iratai. VKM helyettes államtitkári, államtitkári és adminisztratív működésével kapcsolatos iratok, 1920
 C/39. III. 2. h. 28. cs. Imre II. Sándor iratai. VKM helyettes államtitkári, államtitkári és adminisztratív működésével kapcsolatos iratok, 1920–1921
 C/39. III. 2. h. 30. cs. Imre II. Sándor iratai. VKM helyettes államtitkári, államtitkári és adminisztratív működésével kapcsolatos iratok, 1922–1924
 C/39. III. 2. k. 33. cs. Imre II. Sándor iratai. Brüsszeli Nevelésügyi Kongresszus
 C/39. III. 2. l. 33. cs. Imre II. Sándor iratai. Tanítóegyesületi, tanítóképző-intézeti iratok
 C/39. III. 2. m. 33. cs. Imre II. Sándor iratai. Domokosné-féle Új Iskola felügyelői iratai

- C/39. III. 2. n. 33. cs. Imre II. Sándor iratai. Országos Közoktatásügyi Tanács
 C/39. III. 2. r. 35. cs. Imre II. Sándor iratai. Gazdasági Szaktanárvizsgáló Bizottság
 C/39. III. 2. s. 35. cs. Dunamelléki egyházkerület tanügyi főelőadói megbízásával kapcsolatos iratok
 C/39. 31-35. d. Imre II. Sándor levelezése a levélírók betűrendjében
 C/39. Imre II. Sándor tudományos munkái, I., II., VI., VII., VIII., XIV., XXIII., XXV., XXVIII., XXXII., XLIII
 C/39. Imre II. Sándor iratai. Újság- és folyóiratcikkek, XLVII

50. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Nagykönyvtár, Kézirattár (SRKTGy, NK Kt.)

Szathmáry Lajos hagyatéka. Kt. 4742., 4744., 4745., 4745., 4747., 4802., An. 6122
 E. Kovács Kálmán: A tanácsköztársaság Sárospatakon. Kt. 4720

51. Tiszántúli Református Egyházkerület és Kollégium Levéltár, Debrecen (TtREL)

- I. 120. Debreceni Református Dóczi Leánynevelő Intézet iratai, 1874–1952
 a) Igazgatótanácsi jegyzőkönyvek, 1898–1950
 e) Tanítóképző és Líceum iratai, 1874–1951
 II. 8. Református Kollégium — Tanítóképző és Líceum iratai, 1866–1951
 a) Tanárkari jegyzőkönyvek, 1871–1951
 b) Igazgatói iratok, 1866–1951

52. Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára, Pápa (DREL)

- I. 1. a Egyházkerületi ügyviteli iratok

53. Evangélikus Országos Levéltár, Budapest (EOL)

Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem Közgyűléseinek jegyzőkönyvei, 1948–1959 (MEE KJ)
 Magyarhoni Evangélikus Egyházegyetem püspöki konferenciáinak jegyzőkönyvei, 1939–1952 (PÉJ)
 Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem Tanügyi Bizottságának iratai, 1918–1928., 1948. (MEE TBI)
 Országos Evangélikus Tanáregyesület iratai (OET)
 Országos Luther Szövetség iratai (OLSZ)
 Bányai Evangélikus Egyházkerület. Törvényszéki iratok (BEE TVI)
 Dunántúli Evangélikus Egyházkerület püspöki jelentései, közgyűlési jegyzőkönyvei, 1949–1950 (DEE PJ, KJ)
 Dunántúli Evangélikus Egyházkerület tanügyi iratai (DEE TI)
 Szabályzatok, tervezetek, 1909–1911., 1940–1943
 Soproni Evangélikus Tanítóképző és Líceum iratai, 1935–1948 (STL)
 Iskolák államosítása
 Tiszai Evangélikus Egyházkerület tanügyi iratai (TEE TI)
 VII. Eperjesi–Miskolci Tanítóképző iratai, 1873–1938 (E-MT)
 Miskolci Evangélikus Líceum és Tanítóképző Intézet iratai, 1938–1948 (MT)
 Analekta, Hrabács József hagyatéka
 Személyes hagyatékok. Kapi-Králik Jenő hagyatéka

54. Szarvas-Ótemplomi Evangélikus Egyházközség Levéltára, Szarvas (SzÓEL)

- 1.b/23., 24. Szarvasi Evangélikus Egyházközség Egyháztanács jegyzőkönyvei, 1939–1941., 1942–1944
 1.b/29. Képviselő-testületi Központi Bizottsági jegyzőkönyvek, 1939–1943
 1.b/30 Szarvasi Evangélikus Egyházközség Képviselő-testületének és Közgyűlésének jegyzőkönyvei, 1941–1952.
 1.b/31., 32. Szarvasi Evangélikus Egyházközség Gazdasági- és Iskolai Bizottságának, valamint az Egyháztanács üléseinek 1917. és 1918. évi jegyzőkönyvei

- 1.b/33., 34. Bizottsági jegyzőkönyvek (vegyes), 1903–1952, 1863–1885 (1863–1953)
 1.b/41., 42. Egyháztanácsi jegyzőkönyvek, 1900–1910., 1911–1920
 7/25-27., 28-29., 30-32., 34. Szarvasi Evangélikus Egyházközség Iskolabizottságának jegyzőkönyvei, 1908–1945

55. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Budapest (MZSML)

- XII-A Rabbiképző Intézet iratai
 XII-B Országos Izraelita Tanítóképző Intézet iratai
 XVI-A Magyar Izraeliták Országos Irodájának iratai

56. Oktatási Minisztérium Irrattára (OM Irrattár)

Az Egyetemi és Főiskolai Főosztály töredékes, jelzet nélküli iratai, 1956–1964

57. Bessenyei György Tanárképző Főiskola Központi Irrattára, Nyíregyháza (BGyTF)

I/1. Porzsolt István tanítóképző intézeti igazgatónak a felsőfokú tanítóképzés kialakításával kapcsolatos iratai

58. Eötvös József Főiskola Tanítóképző Karának irrattára, Baja (EJFTK)

Általános iratok, jegyzőkönyvek az 1948–1956 közötti időszakból

59. Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, Budapest (ELTEL)

- 1-c-I. Rektori Hivatal iratai
 4. Egyetemi ügyek kormánybiztosának irata
 5. Egyetemi politikai megbízott iratai
 8-b. Bölcsészettudományi Kar Dékáni Hivatalának iktatott iratai

60. Eötvös Loránd Tudományegyetem Tanító- és Óvóképző Főiskolai Karának Irrattára, Budapest (ELTE-TÓFK)

A XII. kerületi középfokú tanítóképző intézet általános és iktatott iratai, anyakönyvei, 1945–1959

61. Eötvös Loránd Tudományegyetem Tanító- és Óvóképző Főiskolai Karának Könyvtára, Budapest (ELTE-TÓFK Kt)

Zs. Molnár Judit adomány (ZSMJ)
 Mesterházy Jenő hagyatéka (M. J.)

62. Debreceni Egyetem, Neveléstudományi Tanszék, Kiss Árpád Gyűjtemény, Debrecen (KÁGY)

63. A kiskunfélegyházi Petőfi Sándor Gépészeti Szakközépiskola irrattára (KPSGSz)

A kiskunfélegyházi Állami Líceum és Tanítóképző Intézet iratai

64. Xantus János Múzeum, Győr (XJM)

Schleich Lajos hagyatéka. A levéltári, kéziratok hagyatéka egésze

További rövidítések:

- AGY A Gyermekek
 F Fáklya
 KFK Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár

KN	Közzoktatásügyi Népbiztosság
MT	Magyar Tanítóképző
NÉPNEV	Népnevelők Lapja
NL	Néptanítók Lapja
NYME ACSJTFK	Nyugat-Magyarországi Egyetem Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskolai Kara
OGYK	Országgyűlési Könyvtár
PIK	Politikatörténeti Intézet Könyvtára
PVK	Pápai Városi Könyvtár
TITOE	Tanítóképző Intézeti Tanárok Országos Egyesülete
VKM	Vallás- és Közzoktatásügyi Minisztérium

Magánszemélyek, akik iratokat, forrásokat bocsátottak rendelkezésemre:

Bódi Ferencné, Buzás Lászlóné, Csoma Gyula, Fűrj Zoltán, Gergely Ferenc, Hadik Magda, Jablonkay Gábor, Jurassa Medárd családja, Karlovitz János, Kiss Tihamér, Koltai Istvánné, Ladányi Andor, Lux Gyula családja, Milei György, Moduna Sarolta, Molnár Oszkár családja, Padányi Máriusz, Peller József, Polesinszky Jenőné, Rajczi Péter, Rácz-Fodor Sándor, Rozsondai Zoltán családja, Szabó Imre, Szabó János, Uherkovich Gábor.

Köszönettel tartozom a levéltári, könyvtári kutatáshoz nyújtott segítségért

Levéltáros, könyvtáros kollégáknak:

BFL: Gajári Istvánnak, Nagy Sándornak, Sipos Andrásnak, Fehérné Bozsocs Máriának, Szabó Klárának, Szécsényi Mihálynak; *BAZML:* G. Jakó Mariannak; *BéML:* Erdmann Gyulának; *BML:* Rajczi Péternek, Rozs Andrásnak; *BKMÖL:* Eszik Jánosnének, Péterné Fehér Máriának, Papp Imrénének; *CSML:* Berta Tibornak, Kruzslícz István Gábornak, Somogyi Zsuzsannának; *ELTE-TÓFK:* Kuczkó Andreának, Légler Juditnak, Obbágy Katalinnak, Vajda Albertnének; *EOL:* Czenzhe Miklósnak, Kertész Botondnak; *FML:* Erdős Ferencnek, Radnai Józsefnének; *GyMSM SL:* László Erikának, Németh Ildikónak, Turbuly Évának; *HML:* Szabó Jolánnak, *IMNN RI:* Ribai M. Elmának; *KEMÖL:* Csombor Erzsébetnek; *KÉL:* Lakatos Andornak; *KFK:* Fischerné Grócz Zitának; *MOL:* Bertók Lajosnak, Gecsényi Lajosnak, Iványi Domicián Péternek, Katona Csabának, Katona Istvánnak, Kurecskó Mihálynak, Siklósné Kosztrics Annának, Szabó Csabának, Szűcs Lászlónak, Vass Istvánnak; *MREZSL:* Kánási Szabolcsnak; *MZSML:* Toronyi Zsuzsának; *NYME ACSJTFK:* Cseh Sándornak, Siposné Major Erikának; Tóthné Koczor Juditnak; *OGYK:* Ambrus Jánosnak, Jónás Károlynak; *PIL:* Horváth Juliánnak, Zalai Katalinnak, Halász Nórának; *PIK:* Tóth Évának; *PL:* Hegedűs Andrásnak; *PML:* Héjjas Pálnak, Böör Lászlónak, Ajkavölgy Emőkének, Halász Csillának; *DREL:* Hudi Józsefnek; *PVK:* Hermann Istvánnak; *RL:* Nagy Editnek, Szathmáry Juditnak, Szabó Katalinnak, *PSzVLRM:* Visy M. Klárának; *SML:* Szántó Lászlónak; *SRKTGy:* Dienes Dénesnek, Kovács Attilának; *SzfVPL:* Mózessy Gergelynek; *SZML:* Papp Izabellának; *SzPL:* Kiss Máriának; *SzSzBMÖL:* Margócsy Józsefnek, Nagy Ferencnek; *TH:* Baráth Magdolnának, Gyarmati Györgynek, Unger Gabriellának; *TML:* Dobos Gyulának; *TiREL:* Jeneyné Lovász Mártának, Szabadi Istvánnak; *VaML:* Benczik Gyulának, Tilcsik Györgynek; *VeML:* Somfai Balázsnak; *ZML:* Csomor Erzsébetnek, Molnár Andrásnak.

Kollégáimnak, hallgatóimnak:

Agárdi Fruzsínának, Agárdi Noéminek, Balics Rékának, Baranyi Ágnesnek, Bató Viviennek, Bene Emesének, Bucsek Noéminek, Budai Bélánének, Burján Zsuzsának, Csoboth Juditnak, Csontos Kittynek, Csurpek Klaudiának, Czirják Helgának, Demeter Katalinnak, Dégi Barbarának, Egyed Georginának, Erdli Mártának, Farkas Tündének, Fedor Nórának, Felföldi Mihálynak, Gajdos Krisztinának, Gömöri Editnek, Grubert Rolandnak, Haszon Andreának, Hataier Jánosnak, Hegyi Eszternek, Hoffmann Renátának, Horváth Annamáriának, Horváth Antóniának, Karsai Klárának, Katus Mónikának, Kenedly Laurának, Kenessey Andrásnak, Kenyeres Tamásnak, Kiszely Csabának, Kocsir Anikónak, Kolozsvári Dórának, Koncz Eszternek, Kőpataki Bernadettnek, Kupcsik Bertalannak, Lipcsei Olgának, Lippainé Sziráki Szabinának, Lucza Júliának, Magyar Gabriellának, Maczó Erzsébetnek, Majláth Máriának, Makai Gabriellának, Máté Sára Júliának, Mosolygó Editnek, Müller Diánának, Nagy Anitának, Nagy Juditnak, Nagy Krisztinának, Németh Georginának, Orosz Anitának, Orosz Emesének, Óré Adriennek, Pataki Balázsnak, Pataki Dórának, Palkovics Attilának, Pinke Anikónak, Preska Gábornének, Rácz Mártának, Rákos Esztellának, Somlainé Farkas Tündének, Stadler Györgynek, Strasser Mónikának, Szabó Anikónak, Szeles Anikónak, Szeverényi Ágnesnek, Szénási Máriának, Terpán Évának, Tollingász Diánának, Tringel Juditnak, Udvari Szabolcsnak, Urbancsok Máriusznak, Vakliné Határ Veronikának, Varga Anikónak, Varga Nórának, Veindl Virágnak, Végh Dórának, Vízkeleti Juliánnak, Vukov Mónikának.

FELHASZNÁLT, HIVATKOZOTT IRODALOM*

Kötetek, önálló kiadványok, disszertációk

- A Bányai (1918/19) *Ág. Hitv. Evangélikus Egyházkerület Szarvasi Tanítónőképző Intézetének értesítője az 1918–1919. iskolai évről.* (Szerk.: Az igazgatóság.) Kner Izidor Nyomda, Gyoma.
- A Belügyminisztérium (1953–56/ 1., 2., 3.) *Kollégiumának ülései 1953–1956.* (Összeáll., szerk.: Kajári Erzsébet – Gyarmati György – S. Varga Katalin) 1. k. Az 1953. július 28. és az 1954. június 22. közötti ülések. 2. k. Az 1954. július 13. és az 1955. december 9. közötti ülések. 3. k. Az 1956. január 18. és az 1959. október 15. közötti ülések. Történeti Hivatal, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Bp. 2001., 2005., 2006.
- Ábent Ferenc szerk. (1965): *A közoktatásügy Európa szocialista országaiban.* Tankönyvkiadó, Bp.
- Ablonczy Balázs (2005): *Teleki Pál.* Osiris, Bp.
- A Budapesti (1918–23) VIII. kerületi, s a tanítónőképző-intézeti tanárjelöltek didaktika kiképzésével megbízott M. Kir. Állami Elemi Népiskolai Tanítónőképző Intézet értesítője az 1918/19., 1919/20., 1921/22. és 1922/23. iskolai évről. (Kiadja az igazgatóság.) Mars Grafikus Műintézet, Szeged 1923.
- A Budapesti (1924/25) Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karán az 1924/25. tanévben elfogadott doktori értekezések kivonatai és az 1919/1920–1923/24. tanévekben elfogadott doktori értekezések jegyzéke. (Összeáll.: A dékán.) A Kar kiadása. Bp. 1925.
- A Budapesti Tanítónőképző (1969) *Intézet száz éve, 1869–1969.* Bp. Szerk.: Bihari János – Nábrádi István – Szőnyi Tibor – Vágó Elemér.) Bp.
- Aczél Tamás – Méray Tibor (1989): *Tisztító vihar.* JATE, Szeged.
- Ádám Magda – Cholnoky Győző szerk. (2000): *Trianon. A magyar békeküldöttség tevékenysége 1920-ban.* Kisebbségkutatás Könyvek, Lucidus, Bp.
- A Dunamelléki (1919–20) *Református Egyházkerület 1919. november 8-án, 1920. november 6-án és következő napjain tartott évi rendes közgyűlései, bírósági ülései, továbbá az 1919. és 1920. év folyamán tartott egyházkerületi intéző bizottság ülései jegyzőkönyveinek rövidített hivatalos kiadása.* Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Rt., Bp. 1921.
- A Dunamelléki (1938) *Református Egyházkerület 1938. november 17. és 18. napjain tartott rendes közgyűlésének és 1938. évi egyházkerületi tanácsi és bírósági üléseinek jegyzőkönyve.* Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Rt., Bp.
- A Dunántúli (1920) *Ág. Hitv. Evang. Egyházkerület 1920. augusztus 25-én Sopronban tartott évi rendes Közgyűlésének jegyzőkönyve.* Sopron.
- Ady Endre (1968) *összes versei.* Magyar Helikon, Bp.
- A Ferencvárosi (2001) *Önkormányzat Leővey Klára Gimnáziumának évkönyve a 2000/2001-es iskolai évről.* Bp. 2001.
- A Forradalmi (1919/I., II., III., IV.) *Kormányzótanács és a népbiztosságok rendeletei. I. füzet, 1919. március 21. – április 9., II. füzet, 1919. április 10. – április 30., III. füzet, 1919. május 1. – május 21., IV. füzet, 1919. május 22. – június 9.* Tanácsköztársasági Törvénytár. (Szerk.: Pongrácz Jenő.) A Magyarországi Szocialista Párt, ill., A Szocialista-Kommunista Munkások Magyarországi Pártjának Kiadása, Bp.
- Agárdi Péter (1997): *A kultúra sorsa Magyarországon, 1985–1995. Történeti kronológiai bevezető „Magyarország kulturális állapota” című komplex szociológiai felméréshez és elemzéshez.* Új Mandátum, Bp.
- Agárdi Péter (2002): *Kultúra és média a magyar ezredfordulón.* PTE TK FEEFI, Pécs.
- A háború és az iskola (1915). *Háborús előadások az Országos Pedagógiai Könyvtárban És Tanszermúzeumban.* Franklin Társulat, Bp.
- A Harmadik Egyetemes (1928. 1928/II.) *Tanügyi Kongresszus Naplója. I–II. k.* (Szerk.: Négyesy László – Simon Lajos – Papp Gyula.) H. n.
- A Honvédelmi Törvény (1942), *magyarázatos kiadás.* (Szerk.: Vajna Viktor et al.) Bp.
- A Katolikus Tanügyi (1941–42) *Főigazgatóság évkönyve az 1941–42. iskolai évről.* Stephaneum, Bp. 1943.
- A kecskeméti (1920) *reform. egyházmegye közgyűlésének jegyzőkönyve 1920. szeptember 29.* Első Kecskeméti Hírlapkiadó és Nyomda Részvénytársaság Könyvnyomdája, Kecskemét.
- A IX. *Egyetemes Tanügyiülés Naplója (1935).* (Szerk.: Wánitsek Rezső.) Kiadta a Magyar Tanítóegyesületek Egyetemes Szövetsége, Bp.
- A következő láncszem. *Elméleti feladataink és a pártoktatás. Rajk László megnyitója, Révai József előadása és zárszava, Bíró Zoltán előadása és zárszava, a Magyar Dolgozók Pártja I. Országos Oktatási Értekezletén 1948. szeptember 25–26-án.* MDP KV Oktatási Osztály.

* Az ábécé szerinti besorolás a bibliográfia hármas tagolása (Kötetek, önálló kiadványok, disszertációk; Könyvfejezetek; Tanulmányok, cikkek) szerint többször újrakezdődik.

- A közoktatásügy (1908) Magyarországon. Kiadja a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter. Hornyánszky Viktor cs. kir. udvari könyvnyomdája, Bp.
- Alapítványi Német (1940/41) Tannyelvű Tanítóképző Intézet nyilvánossági joggal Újverbászon. Évkönyv az 1940–41. tanévről. Verbászi Könyvnyomda, Újverbász, 1941.
- Allport, W. A. (1977): *Az előítélet*. Gondolat, Bp.
- A Magyar Békekongresszus, 1950. november 4–5. Szikra, Bp. 1950.
- A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének, Politikai Bizottságának és Szervező Bizottságának fontosabb határozatai (1951). Szikra, Bp. 175–181.
- A Magyar Dolgozók Pártja II. Kongresszusának jegyzőkönyve, 1951. február 24. – március 2. Szikra, Bp. 1951.
- A Magyar Dolgozók Pártja III. Kongresszusának rövidített jegyzőkönyve, 1954. május 24–30. Szikra, Bp.
- A Magyar Dolgozók Pártjának Programnyilatkozata és Szervezeti Szabályzata (1948). Szikra, Bp.
- A M. Kir. Kormány... (1914., 1915–18., 1919–1922., 1923–25., 1927., 1928., 1929., 1930., 1939., 1940., 1941.) évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Atheneum, Budapest, 1916., 1924., 1926., 1928., 1929., 1930., 1931., 1932., 1941., 1943.
- A Magyar Kommunista Párt a magyar tanítókért (1947). Szikra, Bp.
- A magyar munkásosztály egységéért! A Szociáldemokrata Párt XXXVI. Kongresszusának teljes jegyzőkönyve Budapesten, 1948. március 6–7–8-án. Világosság Rt., Bp.
- A Magyar (1913) Szent Korona országai népoktatásügyének fejlődése. Magyar Statisztikai Közlemények Új sorozat 31. Szerkeszti és kiadja a Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Atheneum, Bp.
- A Magyar (1913–18) Szent Korona országainak 1913–1918. évi népmozgalma. Magyar Statisztikai Közlemények Új sorozat 70. Szerkeszti és kiadja a Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Atheneum, Bp. 1924.
- A Magyar (1919/1. 2) Tanácsköztársaság 1919. március 21–1919. augusztus 1. A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai. Hatodik kötet. 1. rész 1919. március 21–1919. június 11., 2. rész 1919. június 11–1919. augusztus 1. (Szerk.: Gábor Sándorné – Hajdu Tibor – Szabó Gizella.) Kossuth, Bp. 1959., 1960.
- A Magyar Tanácsköztársaság (1959) pénzügyi rendszere. Közgazdasági és Jogi, Bp.
- A Magyar (1930) Társadalom Lexikonja. Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., Bp.
- A Magyar Tudományos (2003) Akadémia tagjai. I–III. k. (Főszerk.: Glatz Ferenc.) MTA Társadalomkutató Központ, Bp.
- A magyarországi (1930) ág. hitv. ev. középiskolák és leánykollégiumok tanárainak szolgálati szabályzata. A Magyarországi Ág. Evang. Egyetemes Egyház hivatalos kiadványa. Nyíregyháza.
- A Magyarországi (1942) Evangélikus Egyház közép- és középfokú iskoláinak Rendtartása. A MEE hivatalos kiadványa. Győr,
- A Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem 1947. évi április hó 25. napján, Budapesten tartott 1944–1946. évi egyesített rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. A MEE hivatalos kiadványa. Bp. 1947.
- A Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem 1948. évi június hó 14. napján, Budapesten tartott rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve. A MEE hivatalos kiadványa. Bp. 1948.
- A Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem 1949. évi április hó 7. napján, Budapesten tartott rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve. A MEE hivatalos kiadványa. Bp. 1949.
- A magyarországi latin (1948) és görög szertartású egyházmegyei és szerzetes római katolikus papság és női szerzetesrendek névsora, iskolák, közjóléti és hitbuzgalmi egyesületek feltüntetésével. Bp.
- A magyarországi népoktatásügy (1893), kereskedelmi és ipari szakoktatás szervezete és közigazgatása. Törvények, szabályrendeletek, utasítások és döntvények gyűjteménye. I. k. Kisdédová és népoktatás (elemi, felső nép- és polgári iskolák. (Szerk.: Lévy Ferenc – Morlin Emil – Szuppán Vilmos.) Eggenberger-féle Könyvkereskedés kiadása, Bp.
- A magyarországi népoktatásügy (1898), kereskedelmi és ipari szakoktatás szervezete és közigazgatása. A kisdédovára, népoktatási tanintézetekre (elemi és felső népiskolákra, polgári iskolákra, tanítóképző intézetekre), felsőbb leányiskolákra, kereskedelmi tanintézetekre és a VKM hatáskörébe tartozó ipariskolákra vonatkozó összes törvények, szabályrendeletek, utasítások, rendeletek és döntvények gyűjteménye. II. k. Tanítóképzés, felsőbb leányiskolák stb. (Szerk.: Lévy Ferenc – Morlin Emil – Szuppán Vilmos.) Eggenberger-féle Könyvkereskedés kiadása, Bp.
- A Magyarországi Néptanítók (1904) Hatodik Egyetemes Gyűlésének naplója. (Szerk.: Hajós Mihály – Szabó Bugáth László.) Bp. 1905.
- A Magyarországi Néptanítók (1896) Ötödik Egyetemes Gyűlésének naplója. Népiszkolai Szakosztály. (Szerk.: Ha-jós Mihály.) Bp. 1898.
- A Magyarországi Néptanítók (1923) Nyolcadik Egyetemes Gyűlésének naplója. (Szerk.: Simon Lajos.) Bp.

- A Magyarországi (1918–22/j) Református Egyház Budapest székesfővárosban az 1917. év október hava 22. napján megnyílt Országos Zsinatának jegyzőkönyve. A Magyarországi Református Egyház hivatalos kiadványa. B-F. Második – hatodik ülésszakok: 1918. okt. 2–4.; 1919. okt. 2.; 1920. szept. 28–30.; 1921. szept. 27–29. és 1922. szept. 19–21. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Bp. 1926.
- A Magyarországi (1919–21/n) Református Egyház Budapest székesfővárosban az 1917. év október hava 22. napján megnyílt Országos Zsinatának naplója. III–VI. 1919. okt. 2.; 1920. szept. 28–30.; 1921. szept. 27–29. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Bp. 1926.
- A Magyarországi Református Egyház 1939. március 1-jén megnyílt zsinatának irományai. 59. Bp.
- A Magyarországi Református (1948. 04. 30.) Egyház zsinati tanácsa Budapesten, 1948. évi április hó30-án tartott ötödik ülésének jegyzőkönyve. A Magyarországi Református Egyház 1939. március 1-jén megnyílt zsinatának irományai. 59. Bp.
- A magyarországi református középiskolák (1939) rendtartása. Dr. Gaál György előadó tervezete. A Református Egyetemes Konvent kiadványa, Bp.
- A magyarországi szakszervezeti mozgalom dokumentumai. 7. k. a munkásegységért, a demokráciáért, az államosításokért, 1945–1948. (Szerk.: Végh Oszkár.) Népszava, 1987.
- Ambrus Béla (1979): A Magyarországi Tanácsköztársaság pénzrendszere. Akadémiai, Bp.
- A II. Országos (1896) és Egyetemes Tanügyi Kongresszus naplója. I. k. 1–2. r. (Szerk.: Nagy László – Beke Mánó – Kovács János.) Bp. 1898.
- Áment Erzsébet (2005/1): A budai Új Iskola pedagógiája. OPKM, Bp.
- Áment Erzsébet (2005/2): Emmi néni iskolája. Domokos Lászlóné Löllbach Emma és az Új Iskola története. OPKM, Bp.
- A Miasszonyunkról (1918–27) nevezett női rend Pécsi Róm. Kat. Tanítónőképző Intézetének értesítője az 1919/19–1926–27. iskolai évekről. (Közl.: az igazgatóság.) Haladás Nyomda Rt., Pécs, 1927.
- A Miasszonyunkról (1925–26) nevezett Szegény Iskolanővérek vezetése alatt álló Kalocsai Érseki R. K. Tanítóképző Intézetek, polgári iskola, elemi iskola és kisdóvoda értesítője 1925–26. iskolai évről. (Kiadja az intézeti igazgatóság.) Árpád Rt. Könyvnyomdája, Kalocsa, 1926.
- A Miasszonyunkról (1995) nevezett Kalocsai Szegény Iskolanővérek bajai iskoláiban vezetett krónika, 1936–1948. (Az előszót írta Kelemen Márton, a szöveget gondozta Köhegyi Mihály és Merk Zsuzsa.) Baja
- Amler Antal szerk. (1918–26): A Bajai Magyar Királyi Állami Tanítóképző Intézet XLVIII. értesítője az 1918–26. iskolai évekről. Kollár A. Könyvnyomdája, Baja, 1926.
- A Nagykovácsi (1918/19., 1919/1920., 1920/21) és Dunamelléki Református Elemi Népiskolai Tanítóképző-intézet értesítő(i). Nagykovácsi, 1921.
- Ancsel Éva (1984): Éthosz és történelem. Kossuth Könyvkiadó, Bp.
- Andor Mihály (1987): Dolgozatok az iskoláról. Művelődéskutató Intézet, Bp.
- Andor Mihály (1998 szerk.): Iskola és társadalom. Iskola- és oktatásszociológiai szöveggyűjtemény. Új Mandátum, Bp.
- Andorka Rudolf (1982): A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon. Gondolat, Bp.
- Andorka Rudolf (1997): Bevezetés a szociológiába. Osiris, Bp.
- A nemzettanulmányozás (1935) útmutatója. Magyar Tanítóegyesületek Egyetemes Szövetsége, Bp.
- A népi demokrácia útja (1946). A Magyar Kommunista Párt III. Kongresszusának jegyzőkönyve. Szikra, Bp.
- A népi mozgalom (1997) és a magyar társadalom. Tudományos tanácskozás a szárszói találkozón 50. évfordulója alkalmából. (Szerk.: Sipos Levente – Tóth Pál Péter.) Napvilág, Bp.
- Antal István (2004): Gömbös Gyula hatalomra kerülése és kormányzása, 1932–1936. Antal István sajtófőnök emlékiratai. Korok és dokumentumok. (Szerk. és bevezette: Gergely Jenő.) Új Palatinus Könyvesház, Bp.
- Antall József szerk. (1986): Az 1934. évi középiskolai reform. A törvényjavaslat előkészítése és vitája. A tantervelmélet forrásai 7. k. OPI, Bp.
- A Pécsi (1918–22) Püspöki Tanítóképző Intézet értesítője az 1918/19., 1919/20., 1920/21. és az 1921/22. iskolai évekről. (Közl.: az igazgatóság.) Dunántúli Nyomda Rt., Pécs, 1922.
- Apponyi Albert gr. (1915): A magyar nemzet természetszerű elhelyezkedése a világpolitikában. Franklin Társulat, Bp.
- Apponyi Albert gr. (1918): Emlékirataim. Ötven év. Ifjúkorom — huszonöt év ellenzékben. Második, átnézett kiadás. Pantheon Irodalmi Intézet, Bp. é. n.
- Apponyi Albert gr. (1926): A nemzetiségi kérdés múltja és jövője Magyarországon. A Pesti Szent Imre Kollégiumi Kör Kiadása, Bp.
- Arany Bálint (1990): Koronatanú. Emlékirat, 1945–57. Püski, Bp.
- Arató Ferenc szerk. (1976): Az államosítás közoktatásunkban. Tankönyvkiadó, Bp.

- Arendt, Hannah (1992): *A totalitarizmus gyökerei*. Európa, Bp.
- Arendt, Hannah (1995): *Múlt és jövő között. Nyolc gyakorlat a politikai gondolkodás terén*. Osiris Kiadó – Readers International, Bp.
- Arendt, Hannah (2002): *A sivatag és az oázisok*. Gondolat – Palatinus, Bp.
- A régi és az új iskola (1919). *A népnevelés felszabadítása és a kommunista munka és játékközösség a gyermeknevelésben*. Kiadta a Központi Tanügyi Népbiztosság, Bp.
- Aronson, Elliot (1978): *A társas lény*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp.
- Árpády Gyula (1936): *A tanító megbecsülésének alapfeltételei. Útmutató tanítójelöltek és kezdő tanítók számára*. A szerző kiadása, Esztergom.
- A Szabad Tanítás Pécsett 1907-ben tartott Magyar Országos Kongresszusának naplója. (Szerk.: Pályi Sándor – Vörösvári Ferenc.) Kiadja a Kongresszus Végrehajtó Bizottsága, Franklin Társulat Nyomdája, Bp.
- A szakadék (1943–44) szélén... *Az MTI bizalmas jelentései 1943. július 22–1944. március 10.* (Szerk.: Balogh Margit – Andreides Gábor – Z. Karvalics László – Tátrai Gábor.) Napvilág – MTI, Bp. 2006.
- A Szent Orsolya-rendű (1918–19) internátussal összekapcsolt Pozsonyi Róm. Kat. Elemi és Polgári Tanítónőképző Intézetek értesítője az 1918–19. iskolai évről. (Közléstesi: a tanítóképző intézet előjárása.) Pozsony, 1919.
- A Szociáldemokrata Párt vezetőségének jelentése az 1947. évről. A 36. pártgyűlés elé, 1948. március 6–7–8. Világosság Rt., Bp.
- A Sz. Orsolya-rendűek (1918–22) vezetése alatt álló Kisvárdai R. Kat. Elemi Népiskolai Tanítónőképző Intézet 1918–19., 1919–20., 1920–21., 1921–22. évi értesítője. (Közl.: az igazgatóság.) Berger Ignác és Társa Könyvnyomdája, Kisvárdá, 1922.
- A szovjet pedagógia (1975) teoretikusai, 1917–1945. (Összeáll.: Vág Ottó.) Tankönyvkiadó, Bp.
- Asztalos Miklós (1934): *A nemzetiségiek története Magyarországon. Betelepülésüktől máig*. Lantos, Bp.
- A Tanácsok (1919) Országos Gyűlésének naplója. (1919. június 14 – 1919. június 23.) Atheneum, Bp.
- A tanítóképzés feladatai (1928/29) a levénteoktatás és az iskolán kívüli népművelés terén. Különlenyomat a Szegedi Kir. Kat. Liceum és Tanítóképző-Intézet 1928–29. évi értesítőjéből. Szegedi Új Nemzedék Lapvállalat, Szeged.
- A Tanítóképző-Intézeti Tanárok (1935) Országos Egyesületének Alapszabályai. Bp.
- A Tanítóképző-Intézeti Tanárok (1890/I) Országos Egyesületének emlékirata gróf Csáky Albin vallás- és közoktatásügyi magyar kir. miniszter úr Ó Nagyméltóságához. Az 1890. évi augusztus 18–19-én tartott közgyűlésnek határozata. A IV. Egyetemes Tanítógyűléssel kapcsolatos munkálát. Felterjeszti az egyesület választmányja. Kiadja a IV. Egyetemes Tanítógyűlés rendezőbizottsága. Nyomatott Magy. Kir. Tudományegyetemi Könyvnyomdában Bp. é. n.
- A Tanítóképző-Intézeti Tanárok (1892/II) Országos Egyesületének II. emlékirata gróf Csáky Albin vallás- és közoktatásügyi magyar kir. miniszter úr Ó Nagyméltóságához. Felterjeszti az egyesület választmányja. Singer és Wolfner Könyvkereskedése, Bp. é. n.
- A Tanítóképző-Intézeti Tanárok (1896/III) Országos Egyesületének III. emlékirata Wlassics Gyula dr. vallás- és közoktatásügyi magyar kir. miniszter úr Ó Nagyméltóságához. Felterjeszti az egyesület választmányja. Singer és Wolfner Könyvkereskedése, Bp. é. n.
- A Tanítóképző-Intézeti Tanárok (1896/IV) Országos Egyesületének IV. emlékirata Wlassics Gyula dr. vallás- és közoktatásügyi magyar kir. miniszter úr Ó Nagyméltóságához. Felterjeszti az egyesület választmányja. Singer és Wolfner Könyvkereskedése, Bp. é. n.
- A Vallás- és Közoktatásügyi (1870) m. kir. miniszternek az Országgyűlés elé terjesztett jelentése a népiskolai közoktatás állapotáról 1870-ben. Első rész. M. Kir. Egyetemi Könyvnyomda, Budán 1870.
- A Vallás- és Közoktatásügyi (1870–71–1873.) m. kir. miniszternek a közoktatás 1870. és 1871. (1872., 1873.) állapotáról az Országgyűlés elé terjesztett jelentése. M. Kir. Egyetemi Könyvnyomda Budán 1872. Budapest 1874., 1875.
- A Vallás- és Közoktatásügyi (1873/74–1896/97.) m. kir. miniszternek a közoktatás állapotáról szóló és az Országgyűlés elé terjesztett 5. (6–27.) jelentése. M. Kir. Egyetemi Könyvnyomda, Budapest 1876–1898.
- Az Angolkisasszonyok Egri (1919/20) Érseki Róm. Kat. Tanítóképző Intézetének értesítője az 1919–1920. iskolai évről. (Közl. az igazgatóság.) Eger, 1920.
- Az egység (1919) okmányai. A szociáldemokraták és kommunisták egyesülésének előzményei. Kun Béla levele a kommunizmusról és a proletáregységről. Weltner Jakab elvtárs bevezetésével. A Közoktatásügyi Népbiztosság Kiadása, Bp.
- Az erdélyi és magyarországi román egyházak és iskolák élete és szervezete a világháború előtt. Román források alapján kiadja a „Magyar kisebbség” nemzetpolitikai szemle. Husveth és Hoffer, Lugos.

- Az 1919. évi törvények gyűjteménye. Kiadja a M. Kir. Belügyminisztérium, Bp. 1919.
- Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés naplója. Hiteles kiadás. Athenaeum, Bp.
- Az 1931. évi július hó 18-ra hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. 15. köt. Bp. 1935.
- Az 1935. évi április 27-re hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. 17. k. Bp. 1938.
- Az 1940. évi törvények gyűjteménye. Kiadja a Magyar Kir. Belügyminisztérium. Stádium Sajtóvállalat Nyomdája, Bp. 1941.
- Az 1944. évi december hó 21-ére Debrecenbe összegyűlt, majd később Budapesten összehívott Ideiglenes Nemzetgyűlés naplója. Hiteles kiadás. Athenaeum, Bp. 1946.
- Az 1945. évi november hó 29-re összehívott Nemzetgyűlés naplója. Hiteles kiadás. Athenaeum, Bp. 1952.
- Az ifjúság (1950) erkölcsi nevelésének kérdései. Szocialista nevelés kiskönyvtára 10. Közoktatásiügyi Kiadó Vállalat, Bp.
- Az ifjúvezetőképző (1942) csapatok kiképzési füzetei. A teljes kiképzési anyaggal kapcsolatos általános utasítások. Foglalkozási anyag 1–22. sz. Kiadja a IX. Hadtest Levente Parancsnoksága. Eng. sz. H. M. 127.426 /Eln. VIII. Csfn.-1942. Kolozsvár.
- Az IHNETOV munkanaplója (1941–1943). Vitéz Bély Alajos vezérezredes hadtörténelmi levéltárban őrzött irataiból, 1941–1943. (Szerk.: Blasszauer Róbert.) PETIT REAL Könyvkiadó, Bp. 2002.
- Az Iskolai Reformbizottság (1919) munkálatai. A testnevelési albizottság reformjavaslata. A VAOSZ Tanítói Szakosztálya, Budapest Főváros Házinyomdája.
- Az SZKP XX. Kongresszusa. 1956. február 14–25. Szikra, Bp. 1956.
- Bábosik István – Mezei Gyula (1994): *Neveléstan*. Telosz Kiadó, Bp.
- Bagdy Emőke – Forgács Péter – Pál Mária szerk. (1989): *Mérei Ferenc emlékkönyv*. Bp.
- Bahtyin, M. M. (1986): *A beszéd és a valóság. Filozófiai és beszédelméleti írások*. Gondolat, Bp.
- Bakacsi Géza szerk. (2003): *Tanítóképzés Szegeden, 1844–2002*. Szeged.
- Balassa Brúnó szerk. (1939): *Mai magyarságunk életrajza*. Székesfehérvár.
- Balatonfüredi pedagógus-konferencia, 1956. október 1–6. (Rövidített jegyzőkönyv, szerk.: Szarka József – Zibolen Endre – Faragó László.) PTI, 1957.
- H. Balázs Éva (1987): *Bécs és Pest-Buda a régi századvégeken, 1765–1800*. Magvető, Bp.
- Balázs Zoltán (1998): *Modern hatalomelméletek*. Korona, Bp.
- Bálint László (1999): *Ki kicsoda 1956-ban Szegeden és Csongrád Megyében*. Szeged.
- Ballér Endre (1970): *Elmélet és gyakorlat egysége Nagy László munkásságában*. Pedagógiai közlemények 13. ELTE Neveléstudományi Tanszék – Tankönyvkiadó, Bp.
- Ballér Endre (1989): *Nagy László tantervfelfogása és hatása*. A tantervelmélet forrásai 11. OPI, Bp.
- Ballér Endre (1996): *Tantervelméletek Magyarországon a XIX–XX. században*. A tantervelmélet forrásai 17. OKI, Bp.
- Ballér Endre – Horánszky Nándor szerk. (1999): *Művelődéspolitikai és pedagógiai szempontok a hazai iskolatípusok tanterveiben, 1868–1945*. A tantervelmélet forrásai 21. OKI, Bp.
- Ballér Endre (2004): *A tantervelmélet útjain. Válogatás négy évtized pedagógiai írásaiból*. Aula, Bp.
- Balogh Edgár szerk. (1981): *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon I. k. A – F*. Kriterion, Bukarest.
- Balogh László – Kelemen Elemér szerk. (1996): *Adatok Dél-Magyarország iskolaügyének történetéből. Tudományos konferencia Szegeden. Neveléstörténeti Füzetek 13.* OPKM, Bp.
- Balogh László szerk. (1997): *Iskola a magyar társadalom történetében. Konferencia a Magyar Tudományos Akadémián, 1996. november 12.* OPKM, Bp.
- Balogh Margit – Knausz Imre (1948): *Egy döntés anatómiája. Az államhatalom és a katolikus egyház harca az iskoláért 1948 tavaszán*. Kézirat.
- Balogh Margit (1998): *A KALOT és a katolikus társadalompolitika, 1935–1946*. MTA TTI, Bp.
- Balogh Margit (2002): *Mindszenty József, 1892–1975. Élet-kép sorozat*. Elektra Kiadóház, Bp.
- Balogh Margit – Gergely Jenő (1993., 1996): *Egyházak az újkori Magyarországon, 1790–1992. I. Kronológia. II. Adattár*. História, Bp.
- Balogh Margit – Szabó Csaba szerk. (2002): *A Grósz-per*. Híres politikai perek. (Sorozatszerk.: Stemler Gyula.) Kossuth, Bp.
- Balogh Sándor (1975): *Parlamenti és pártarcok Magyarországon, 1945–1947*. Kossuth, Bp.
- Balogh Sándor szerk. (1986): *Nehéz esztendők krónikája*. Gondolat, Bp.
- Balogh Sándor – Szabolcs Ottó szerk. (1963): *Pedagógusok a két világháború között, 1919–1945*. Magyar Történelmi Társulat és a Hazafias Népfront Könyvtára 6. Bp.
- Balogh Sándor – Földesi Margit szerk. (1998): *A magyar jóvátétel és ami mögötte van... Válogatott dokumentumok, 1945–1949*. Napvilág Kiadó, Bp.

- Balogh Sándor – Izsák Lajos szerk. (1977): *Pártok és pártprogramok Magyarországon, 1944–1948*. Tankönyvkiadó, Bp.
- Balogh Sándor – Izsák Lajos szerk. (1980): *Földet, köztársaságot, állami iskolát! Viták a magyar parlamentben, 1944–1948*. Gondolat, Bp.
- Balogh Sándor – Sipos Levente szerk. (2002): *A magyar állam és a nemzetiségek. A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai, 1848–1993*. Napvilág Kiadó, Bp.
- Bán D. András – Diószegi László – Fejős Zoltán – Romsics Ignác – Vinnai Győző szerk. (1995): *Magyarok kisebbségben és szórványban. A Magyar Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának válogatott iratai, 1919–1944*. TLA, Bp.
- Barabás András (1940): *A nemzetnevelés iskolája*. Haladás Nyomda Rt., Pécs.
- Barabás Endre (1928): *A romániai magyarnyelvű oktatásügy első tíz éve, 1918–1928*. Kiadja a „Magyar kisebbség” nemzetpolitikai szemle. Husvéth és Hoffer, Lugos.
- Barabás Endre (1944): *A magyar iskolaügy helyzete Romániában, 1918–1940–1941*. Különlenyomat a Kisebbségi Körlevél VII. évf. 1943. szeptember–novemberi (5–6.) számaiból. Kecskemét.
- Barankovics István (2001): *Híven önmagunkhoz. Barankovics István összegyűjtött írásai a kereszténydemokráciáról*. (Szerk.: Kovács K. Zoltán – Gyorgyevics Miklós.) Barankovics Akadémia Alapítvány, Bp.
- Barankovics István (2002): *Demokrácia, egyház, szabadság*. Szent István Társulat, Bp.
- Baranyai Erzsébet (1932): *Nagy László munkásságának neveléstudományi eredményei*. Értekezések a m. kir. Ferenc József Tudományegyetem Pedagógiai Intézetéből. Új sorozat 3. Szeged.
- Baranyai Zoltán szerk. (1922): *A kisebbségi jogok védelme*. Oriens Nemzetközi Könyvkiadó, Bp. (Hasonmás kiadás: Szeged, 2006.)
- Baráth Magdolna szerk. (2002): *Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról, 1953–1956. Kiszeljov és Andropov titkos jelentései*. Napvilág Kiadó, Bp.
- Barcsai Károly (1921): *A magyar tanítóképzés újjászervezése*. Győr.
- Barcza József – Kocsis Elemér szerk. (1988): *A Debreceni Református Kollégium története. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya*, Bp.
- Barcza József – Dienes Dénes szerk. (1999): *A Magyarországi Református Egyház története, 1918–1990. Tanulmányok*. Sárospatak.
- Bárdosy Magdolna – P. Zsolnay Éva szerk. (2000): *A Szent Margit Tanítónőképző és a Gyakorlóiskola története*. Budai Margitosok Baráti Köre, Bp.
- Baróti Dezső (1988): *Sík Sándor*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Barta János (1981): *Hét koporsó. A magyar jakobinusok mozgalma*. Móra, Bp.
- Bartal Alajos (1942): *Az esztergomi római katolikus líceum és tanítóképző-intézet története, 1842–1942*. Esztergom.
- Barth, K. (1984): *Szöveggyűjtemény műveiből*. (Szerk.: Poór József.) Kézirat, Debrecen.
- Bartha Tibor – Makkai László szerk. (1983): *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből, 1867–1978*. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Bp.
- Baska Gabriella – Nagy Mária – Szabolcs Éva (2001): *Magyar tanító, 1901*. Iskolakultúra-könyvek 9. (Sorozatszerk.: Gécz János.) Pécs.
- Bassola Zoltán (1998): *Ki voltam... Egy kultuszminisztériumi államtitkár vallomásai*. (Szerk.: Jáki László – Kardos József.) OPKM, Bp.
- Báthory Zoltán (2001): *Maratoni reform. A magyar közoktatás reformjának története, 1972–2000*. ÖNKONET, Bp.
- Báthory Zoltán (2006): *A hozzáadott remény*. Aula, Bp.
- Báthory Zoltán – Falus Iván szerk. (1997): *Pedagógiai Lexikon I–III*. Keraban Könyvkiadó, Bp.
- Bayer József (1997): *A politikai legitimitás. Elméletek és viták a legitimitásról és a legitimációs válságról*. Napvilág Kiadó, Bp.
- Bayer József – Szabó Márton szerk. (1990): *Tükör által homályosan. Tanulmányok az ideológiáról*. MTA Társadalomtudományi Intézete, Bp.
- Becker Vendel szerk. (1919–22): *A Szegedi Kir. Kat. Tanítóképző Intézet összevont értesítője az 1919–20., 1920–21. és 1921–22. tan évekről*. Szegedi Új Nemzedék Lapvállalat Rt. Nyomdája, Szeged, 1922.
- Becker Vendel (1932): *A tanítóképzés reformja. Tanítóképzés és papnevelés*. Szegedi Új Nemzedék Lapvállalat Rt. Nyomdája, é. n.
- Becker Vendel (1935): *A főiskolai tanítóképzés problémája. Tanítóképzés és papnevelés*. Burkus Nyomda, Szeged, é. n.

- Becker Vendel (1936/I): *A magyar alsófokú szakoktatás problémája és annak megoldása*. Szent István Társulat kiadása, Bp.
- Becker Vendel (1936/II): *Az alsófokú gazdasági szakoktatás problémája és a Szegeden felállítandó Gazdasági Szaktanítóképző Főiskola*. Szegedi Új Nemzedék, Szeged.
- Becker Vendel (1938): *Egységes mezőgazdasági szaktanérőképzés a líceumi gazdasági oktatás alapján*. Szeged
- Becker Vendel (1939): *A gazdasági népoktatás és a nemzet jövője*. Szeged.
- Becker Vendel (1940/I): *A tanítóképzői tanárképzés és a tanítóképző-akadémia*. Különlenyomat a Szegedi Kir. Kat. Líceum és Tanítóképző-Intézet 1939–40. évi értesítőjéből. Szeged.
- Becker Vendel (1940/II): *A magyar néptanítók fizetésrendezése az Országos Iskolaalap megszervezésével. A katolikus tanítók áthelyezésének kérdése*. Szeged.
- Becker Vendel (1941): *Gondolatok a katolikus iskolai főhatóság szervezetéről és feladatairól. Az I. osztály 1941. november 7-i ülésén székfoglaló értekezés gyanánt felolvasta*. Különlenyomat a Szent István Akadémia Értesítőjének 1941. évi XXVI. kötetéből. Stephaneum Nyomda, Bp. 1942.
- Becker Vendel (1942): *A keresztény nemzeti népiskolák jövő alakulása. Előadta a Szent István Akadémia I. osztályának 1942. októberi ülésén*. Stephaneum Nyomda, Bp. 1943.
- Becker Vendel (1947/1): *A katolikus iskolaügy a demokratikus Magyarországon*. Szt. Gellért Nyomda, Szeged.
- Becker Vendel (1947/2): *A mezőgazdasági szakoktatás országos megszervezése. Demokratikus szellemű nevelőképzés és papképzés a nevelőképző főiskolán. Kertmagyarország megvalósítása*. Szeged.
- Beke Margit szerk. (1992): *A Magyar Katolikus Püspökkari Tanácskozások története és jegyzőkönyvei, 1919–1941 között. I–II. k.* München – Budapest.
- Beke Margit szerk. (1996): *A Magyar Katolikus Püspökkari Tanácskozások története és jegyzőkönyvei, 1945–1948 között*. Köln – Budapest.
- Békés Csaba (1996): *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában. Tanulmányok és válogatott dokumentumok*. 1956-os Intézet, Bp.
- Béki Ernő – Kiss Árpád – Takács István (1946): *Társadalmi nevelésünk kérdései. (Szabad beszélgetések)*. Budapest Székesfővárosi Irodalmi Intézet, Bp.
- Belényi Gyula – Sz. Varga Lajos szerk. (2000): *Munkások Magyarországon, 1948–1956*. Napvilág Kiadó, Bp.
- Bellér Béla (1975): *Az ellenforradalom nemzetiségi politikájának kialakulása*. Bp.
- Bellér Béla (2002): *A Volksbildungsverein-től a Volksbund-ig. A magyarországi németek története, 1933–1938. Magyarországi Németek Országos Önkormányzata – Új Mandátum*, Bp.
- Benda István – Orosz László szerk. (1990): *A beregszászi magyar gimnázium története, 1864–1989*. Magyarságkutató Intézet, Bp.
- Benda Kálmán (1978): *Emberbarát vagy hazaf? Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből*. Gondolat, Bp.
- Benda Kálmán szerk. (1983): *Magyarország történeti kronológiája. III. k. 1848–1944*. Akadémiai, Bp.
- Bene Lajos – Berwaldszky Kálmán szerk. (1930–31): *Magyar tanítók évkönyve, 1930–31*. Dante, Bp.
- Bene Lajos szerk. (1936–37., 1938–39): *Magyar tanítók évkönyve, 1936–37., 1938–39*. Dante, Bp.
- Bene Lajos szerk. (1941): *Magyar Tanítók Lexikona*. Második kiadás. A szerkesztő kiadása, Bp.
- Benka Ferenc – Berta Somogyi László – Németh Gábor szerk. (1969): *Kalocsa és vidéke, 1918–1919. Forrásgyűjtemény. Járási Tanács VB.*, Kalocsa.
- Benkóczy Emil (1928): *Pyrker első magyar tanítóképzője az egri érseki r. k. tanítóképző centenáriuma. Adatok a magyar tanítóképzés történetéhez*. Az Egri Érseki Líceumi Könyvnyomda nyomása, Eger
- Benkő Péter (1996): *A magyar népi mozgalom almanachja, 1932–1962*. Dák, Bp.
- Benkő István (1938): *A predesztináció világszemlélete*. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság nyomása, Bp.
- Beránné Nemes Éva – Kajári Erzsébet szerk. (1989): *A magyarországi szakszervezeti mozgalom dokumentumai, 9. k. Útkeresés, 1953–1958*. Népszava, Bp.
- Berezsky Albert (1945): *A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen*. Református Traktátus Vállalat kiadása, Bp.
- Berezsky Albert (1948) püspöki székfoglaló beszéde. Elmondott a Dunamelléki Egyházkerület Közgyűlésén 1948. szeptember 28-án. Kiadja a Dunamelléki Református Egyházkerület.
- Berezsky Albert (1948/1) I. püspöki jelentése. Előterjesztette 1948. november 25-én. Sylvester Rt., Bp.
- Berezsky Albert (1949) II. püspöki jelentése. Előterjesztette 1949. november 24-én. Független Nyomda, Bp.
- Berezsky Albert (1953): *A keskeny út. Igehirdetések, előadások, cikkek*. Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya, Bp.
- Berezsky Albert (1961): *Hitben való engedelmesség*. Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya, Bp.

- Bereczky Albert (1980): *Hálaadás. Igézhirdetések, előadások, cikkek, tanulmányok*. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Bp.
- Berend T. Iván (1979): *A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon, 1945–1975*. Kossuth, Bp.
- Berend T. Iván (1987): *Válságos évtizedek. A 20. század első fele közép- és kelet-európai történetének interpretációja*. III. bővített, átdolgozott kiadás. Magvető, Bp.
- Berend T. Iván (1997): *A történelem, hogyan megéltém*. Kulturtrade, Bp.
- Berend T. Iván (1999): *Terelőúton. Szocialista modernizációs kísérlet Közép- és Kelet-Európában, 1944–1990*. Vince, Bp.
- Berend T. Iván (2003): *Kisiklott történelem. Közép- és Kelet-Európa a hosszú 19. században*. História – MTA TTI, Bp.
- Berényi Irén szerk. (1918–26): *A Győri M. Kir. Állami Elemi Népiskolai Tanítónőképző Intézet értesítője az 1918/19–1925/26. évekről*. Győregyházmegyei Alap Könyvsajtója, Győr, 1926.
- Béres István – Horányi Özséb szerk. (1999): *Társadalmi kommunikáció*. Osiris, Bp.
- Beresztóczy Miklós (1946): *Egyházunk és iskoláink*. II. kiadás. Új Ember Könyvtára, Bp.
- Beresztóczy Miklós (1947): *VKM I. A Magyar Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Katolikus I. Ügyosztályának története, 1867–1947*. Bp.
- Berger, P. L. – Luckmann, T. (1998): *A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés*. Jósöveg Műhely, Bp.
- Bertényi Iván szerk. (1998): *A történelem segédtudományai*. Pannonica – Osiris, Bp.
- Berthes H. J. (1857): *Képzéstan*. Kiadja Heckenast Gusztáv, Pest.
- Berzeviczy Gizella (1953): *Márianosztra. Börtönmélekek a fehérterror éveiből*. Szépirodalmi, Bp.
- Beszámoló (1947) *művelődéspolitikánk mai helyzetéről. Az Országos Köznevelési Tanács teljes ülése, 1947. február 11.* A Köznevelés Könyvtára. (Szerk.: Kiss Árpád.) MVKM, Bp.
- Beszámoló (1948) *művelődéspolitikánk mai helyzetéről. Az Országos Köznevelési Tanács teljes ülése, 1948. február 5.* A Köznevelés Könyvtára. (Szerk.: Kiss Árpád.) MVKM, Bp.
- Bethlen István gróf beszédei és írásai. I–II. k. Válogatott beszédei. Bp. 1933.
- Bethlen István emlékirata 1944-ből. (Szerk., bev.: Romsics Ignác – Bolza Ilona.) Zrínyi, Bp. 1988.
- Bezerédy Herta Magdolna – Hencz Aurél – Zalányi Sámuel (1967): *Évszázados küzdelem hazánk egészségéért*. Közgazdasági és Jogi, Bp.
- Bibó István (1986): *Válogatott tanulmányok*. I. k. 1935–1944., II. k. 1945–1949. (Vál., szerk.: Huszár Tibor, Vida István és Nagy Endre.) Magvető, Bp.
- Bihari János – Hegedűs Ferencné (1965): *Az anyanyelvi tárgyak tanításának módszertana*. Bp.
- Bihari Mihály (1996): *Magyar politika, 1945–1995. (A magyar politikai rendszer történetének főbb szakaszai a második világháború után)*. Korona, Bp.
- Bihari Mihály (2005): *Magyar politika 1944–2004. Politikai és hatalmi viszonyok*. Osiris, Bp.
- Bihari Mór (1973): *A tanító. Czabán Samu élete*. Kossuth, Bp.
- Bíró Judit (1990): *Magántanárok a pesti tudományegyetemen 1848–1952*. Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 12. (Szerkeszti: Szögi László.) Bp.
- Bíró Sándor (2002): *Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok, 1967–1940*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.
- Bloch, M. (1996): *A történész mestersége. Történeti írások*. Osiris, Bp.
- Bodnár Gábor (1989): *A magyarországi cserkészlet története*. Püski, Bp.
- Bodnár László (1947): *Az evangéliumi társadalom a jövő világtársadalma*. Szülők és népnevelők könyvtára 6. k. Bp.
- Bodnár Tasi Mária (1992) et al.: *Oktatás, művelődés, 1950–1990*. KSH, Bp.
- Bodonyi Edit (1999): *Nemzetiségi oktatásügy Magyarországon 1945-től napjainkig*. ELTE BTK Neveléstudományi Tanszék, Bp.
- Bodor Antal szerk. (1935): *Honismeret könyve*. Kiadja a Magyar Társaság Falukutató Intézete, Bp.
- Bodor Péter – Pléh Csaba – Lányi Gusztáv szerk. (1998): *Önarckép háttérrel. Magyar pszichológusok önéletrajzi írásai*. Pólya, Bp.
- Bódy Zsombor – Ö. Kovács József szerk. (2003): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Osiris, Bp.
- Bogár László (2003): *Magyarország és a globalizáció*. Osiris, Bp.
- Bogárdi Szabó István (1995): *Egyházvezetés és teológia a Magyarországi Református Egyházban 1948 és 1989 között*. Teológiai doktori értekezés. Debrecen.

- Bojtor István (1996): *Misszió a Tiszán innen. A Tiszáninnen Református Egyházkerület missziótörténete 1950 és 1956 között*. Miskolc.
- Bollóné Panyik Ilona (1982): *Az állami tanítóképzés 1868 és 1945 között*. Bölcsészdoktori értekezés, ELTE BTK.
- Borbándi Gyula (1989): *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*. Püski, Bp.
- Borbándi Gyula (1997): *Magyar politikai pályaképek, 1938–1948*. Európa, Bp.
- Boreczky Beatrix (1977): *A magyar jakobinusok*. Gondolat, Bp.
- Borhi László (1994): *Az Egyesült Államok és a szovjet zóna, 1945–1990. Kronológia*. MTA TTI, Bp.
- Borhi László (1997): *Megalkuvás és erőszak. Az Egyesült Államok és a szovjet térhódítás Magyarországon, 1944–1949*. Kossuth Egyetemi Kiadó – MTA TTI, Debrecen.
- Borhi László (2000): *A vasfüggöny mögött. Magyarország a nagyhatalmi erőterben, 1945–1968*. Ister.
- Boros László (1993): *Politikai szocializáció és társadalmi változás. A szociológiai háttér elemzése az elmúlt negyedik század Magyarországon*. ELTE JTI, Bp.
- Boros Zsuzsanna – Szabó Dániel (1999): *Parlamentarizmus Magyarországon, 1867–1944*. Korona, Bp.
- Borsányi György (1988): *Októbertől márciusig. Polgári demokrácia Magyarországon, 1918*. Kossuth, Bp.
- Borsody István szerk. (1938): *Magyarok Csehszlovákiában, 1918–1938. Az ország útja*. Bp.
- Bosnyák István (1997): *Pörök, táborok, emberek. II. Kor- és kőrtörténeti variációk az ezredvégről*. Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság.
- Botlik József (1997): *Hármas kereszt alatt. Görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig 1646–1997*. Hatodik Síp Alapítvány – Új Mandátum, Bp.
- Botlikné Kárász Aranka (1998): *Szürke nénék intézete. Az óbudai Szentlélek téri nevelő- és tanintézet története*. Bp.
- Bourdieu, P. (1978): *A társadalmi egyenlőtlenségek újatermelődése. Tanulmányok*. Gondolat, Bp.
- Bourdieu, P. (1994): *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Napvilág, 2002.
- Bozóki András (2003): *Politikai pluralizmus Magyarországon, 1987–2002*. Századvég, Bp.
- Böhm Vilmos (1923): *Két forradalom tüzeiben. Októberi forradalom. Proletárdiktatúra. Ellenforradalom*. München, Reprint: Gondolat, Bp. 1990.
- Bölöny József (1992): *Magyarország kormányai, 1848–1992*. 4., bővített és javított kiadás. Az 1987–1992 közötti időszakot feldolgozta és a kötetet sajtó alá rendezte Hubai László. Akadémiai, Bp.
- Braham, R. L. (1988): *Magyar holocaust I–II*. Gondolat, Bp. 1988.
- Braham, R. L. szerk. (2001. 2002): *Tanulmányok a holokausztról. I–II*. Balassi, Bp.
- Breisach, E. (2004): *Historiográfia*. Osiris, Bp.
- Bresztovszky Ernő (1909): *Magyarország fekete statisztikája*. Természet és Társadalom, Népszerű Tudományos Könyvtár, kiadja a Huszadik Század szerkesztősége, VIII. k. Bp.
- Breznay Imre (1903): *Népoktatásunk és az egységes magyar nemzeti állam*. Az Érseki Lyceum Könyvnyomdája, Eger.
- Brunowszky Rezső (1928): *A kommunizmus alaptermészete. Felvilágosító ismertetés arról, hogy a kommunizmus életképtelen*. K. Bencze Albert Könyvnyomdája, Baja.
- Bucsay Mihály (1985): *A protestantizmus története Magyarországon, 1521–1945*. Gondolat, Bp.
- Buda András – Kiss Endre szerk. (2006): *Interdiszciplináris pedagógia és az oktatás finanszírozása. A IV. Kiss Árpád emlékkonferencia előadásai*. Kiss Árpád Archivum Könyvtár IV. k. DE Neveléstudományi Tanszék, Debrecen.
- Budapest (1957) *statisztikai évkönyve*. KSH Fővárosi Igazgatósága, Bp.
- Budaváry László (1941): *Zöld bolsevizmus. A nemzetietlen nyilas-mozgalom hűséges és döbbenetes képe*. Nemzeti Élet Kiadása, Bp.
- Buza László – Hodossy Béla (1913): *Magyar Alkotmánytan. A polgári jogok és kötelességek ismertetése a népiskolák V. és VI. osztályai számára*. Népiszkolai Könyvtár XVIII. k. A Sárospataki Irodalmi Kör Kiadása, Sárospatak.
- Buzás László (1966): *A csoportmunka időszzerű kérdései*. Tankönyvkiadó, Bp.
- Buzás László (1967): *Az „Új Iskola” pedagógiája*. Tankönyvkiadó, Bp.
- Carr, E. H. (1993): *Mi a történelem?* Osiris, Bp.
- Cholnoky Győző (1996): *Állam és nemzet. Uralkodó nemzet- és nemzetiségpolitikai eszmék Magyarországon (1920–1941)*. Bp.
- Claparède, E. (1974): *A funkcionális nevelés*. (Ford.: Süpek Ottó.) Tankönyvkiadó, Bp.
- Collingwood, R. G. (1987): *A történelem eszméje*. Gondolat, Bp.
- Corpus Juris Hungarici (CJH). *Magyar Törvénytár. Millenniumi Kiadás*, Franklin Társulat, Bp.

- Csaba Imre (1959): *A Tanácsköztársaság Veszprém megyében*. Kiadta az MSZMP Veszprém Megyei Bizottsága, Veszprém.
- Csanády László szerk. (1918–1921., 1927–1828): *Az Egri Érseki Római Katolikus Tanítóképző Intézet értesítője az 1918/19., 1919/20., 1920/21., 1927/28. iskolai év(ek)ről*. Eger, 1921., 1928.
- Csapó István et al szerk. (1935): *Polgári iskolai útmutató*. A szerzők kiadása, Szeged.
- Csató Éva szerk. (1998): *Mi a nemzet? Tanulmányok*. Magyar Tudomány Füzetek 1. Akadémiai, Bp.
- Cseh Gergő Bendegúz – Kalmár Melinda – Pór Edit szerk. (1999): *Zárt, bizalmas, számozott. Tájékoztatópolitika és cenzúra, 1956–1963*. Osiris, Bp.
- Cseh Sándor szerk. (1996): *Tanító- és óvóképző főiskolák az új ezredév küszöbén*. Óvó- és Tanítóképző Főiskolák Tudományos Közleményei, XXVII. Debrecen.
- Csepeli György (1997): *Szociálpszichológia*. Osiris, Bp.
- Csepeli György (2001): *A szervezkedő ember. A szervezeti élet szociálpszichológiája*. Osiris, Bp.
- Csepeli György – Örkény Antal (1989): *Az alkony. (A mai magyar értelmiség ideológiai-politikai optikája a '80-as évek végén.)* ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, Bp.
- Csete Gyula – Csikai Pál – Danszkay Győző – Kiss József – Nánási Miklós – Seri András (1982): *Szemelvények a Nagykőrösi és Dunamelléki Református Tanítóképző Intézet életéből*. Nagykőrös.
- Csicsery-Rónay István – Cserenyey Géza – Palasik Mária szerk. (1998): *Koncepciók per a Független Kisgazdapárt szétzúzására, 1947. Tanulmány és válogatott dokumentumok*. 1956-os Intézet, Bp.
- Csillik László – Gácsér József szerk. (1994): *A Szegedi Királyi Katolikus Tanítóképző Intézet Emlékkönyve, 1844–1994*. Szeged.
- Csillik László szerk. (2000): *Az Újszegedi Tanítóképző Intézet Emlékkönyve, 1923–1958*. Gyula.
- Csizmadia Andor (1966): *A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban*. Akadémiai, Bp.
- Csizmadia Andor – Kovács Kálmán – Asztalos László (1991): *Magyar állam- és jogtörténet*. Tankönyvkiadó, Bp.
- Csoma Gyula (2000): *Közkutatás és nemzet*. Új Mandátum, Bp.
- Csomor Erzsébet (2001): *1956 Zalaegerszegen*. Zalaegerszeg.
- Csonka Emil (1981): *A forradalom oknyomozó története, 1945–1956*. Veritas, München.
- Csorba Csaba szerk. (1989): *Miskolc középiskoláinak levéltári dokumentumai a kezdetektől 1950-ig*. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetek 29. k. Miskolc.
- Csorba László (1999): *A vallásalap „jogi természete”. Az egyházi vagyon problémája a polgári átalakulás korának Magyarországon, 1782–1918*. ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, Bp.
- Csorda Róza Romána szerk. (1939/40): *Depaul Szent Vince Szeretet Leányai vezetése alatt álló Ranolder-intézet tanítóképzőjének, líceumának, polgári iskolájának, elemi népiskolájának és kisdudóvójának évkönyve az 1939–40. iskolai évről*. Bp. 1940.
- Csorda Róza Romána – Szlávik Margit Donatilla szerk. (1940/41): *Szent Vince Szeretet Leányai vezetése alatt álló Ranolder-intézet tanítóképzőjének, líceumának, polgári iskolájának, elemi népiskolájának és kisdudóvójának évkönyve az 1940–41. iskolai évről*. Bp. 1941.
- Csorda Róza Romána – Szlávik Margit Donatilla szerk. (1942/43): *Szent Vince Szeretet Leányai vezetése alatt álló Ranolder-intézet tanítóképzőjének, líceumának, polgári iskolájának, elemi népiskolájának és kisdudóvójának jubileumi évkönyve az 1942–43. iskolai évről*. Bp. 1943.
- Czoch Gábor – Sonkoly Gábor szerk.: *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Csokonai, Debrecen, é. n.
- Dancs Istvánné szerk. (1979): *Dokumentumok a magyar közoktatás reformjáról, 1945–1948*. Források a magyar népi demokrácia történetéhez, III. k. Kossuth, Bp.
- Dániel Márton (1889): *Jelentés a tanítóképzésről az Országgyűlés Közoktatási Bizottsága számára*. [Bp.] 1889. január 19.
- Darvas József (1970): *Elindult szeptemberben*. Szépirodalmi, Bp.
- Deák Gábor (2000): *A magyar gyermektanulmányi mozgalom története. I. k. FPI – MPT – OPKM*, Bp.
- Demeter Endre (2004): *Emlékezés Osztályfőnökömre*. (Kézirat.) 1–5.
- Demokrácia (1945). A Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának kiadása. Bp.
- Demokrácia és köznevelés (1945). OKT, Bp.
- Déri Gyula (1915): *A szabadoktatás története, elmélete és 1912–13. évi eredményei*. VKM – Egyesült Könyvnyomda, Bp.
- Dessewffy Tibor (1999): *Iskola a hegyoldalban*. Új Mandátum, Bp.
- Dewey, John (1976): *A nevelés jellege és folyamata*. (Ford.: Molnár Magda.) Tankönyvkiadó, Bp.

- Dezséry László (1948): *Nyílt levél az Evangélikus Egyház ügyében*. A szerző kiadása, Bp.
- Dezső Lipót szerk. (1936): *Népiskolai rendeletek gyűjteménye. A tanító teendői iskolájának igazgatásában*. A Dunántúli Népművelő Kiadóhivatala, Szombathely.
- Diószegi István (1991): *Üllő és kalapács. Nemzetiségi politika Európában a XIX. században*. Magyarságkutató Intézet, Bp.
- Diószegi István (1994): *A hatalmi politika másfél évszázada, 1789–1939*. MTA TTI, Bp.
- Diószegi István szerk. (1989): *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának története 1635–1985*. ELTE, Bp.
- Dombi Alice – Oláh János – Varga István (2002): *Párhuzamok a XIX. és XX. század pedagógiai törekvéseiben*. Fáy András, Mester János, Becker Vendel munkássága. APC – Stúdió, Gyula.
- Donáth Péter (1990): *Elmélet és gyakorlat. A „baloldaliság” korai történetéhez: Gorkij – Lunacsarszkij – Bogdanov, 1907–1910*. BTF, Bp.
- Donáth Péter (1997, 1998): *Iskola és Politika. Az állami német nemzetiségi tanítóképzés Magyarországi történetéhez, 1919–1944*. Trezor, Bp.
- Donáth Péter (2000): *Ajánló bibliográfia Magyarország 20. századi társadalom-, művelődés- és politikatörténetének tanulmányozásához*. Új Mandátum – ELTE TÓFK, Bp.
- Donáth Péter (2007): *Adalékok Nagy László pályájához*. Publikálatlan önéletrajza, iskolareformterv, a Gyermektanulmányi Társaság, az egyetemi gyermektanulmány-oktatás s a lélektani laboratóriumok dokumentumai 1918–1922-ből. Trezor, Bp.
- Donáth Péter (2008): *Oktatáspolitikai és tanítóképzés Magyarországon, 1945–1960*. Trezor, Bp.
- Donáth Péter szerk. (1990): *A Budapesti Tanítóképző Főiskolai Tudományos Közleményei. VII. k.* Bp.
- Donáth Péter – Farkas Mária szerk. (1997): *Filozófia — művelődés — történet*. A Budapesti Tanítóképző Főiskola Tudományos Közleményei. XV. BTF, Bp.
- Donáth Péter – Hangay Zoltán szerk. (1999): *Filozófia — művelődés — történet 1999*. A Budapesti Tanítóképző Főiskola Tudományos Közleményei. XVIII. Trezor, Bp.
- Donáth Péter – Farkas Mária szerk. (2001): *Filozófia — művelődés — történet 2001*. Az ELTE Tanítóképző Főiskolai Kara Tudományos Közleményei. XIX. Trezor, Bp.
- Donáth Péter – Farkas Mária szerk. (2004): *Filozófia — művelődés — történet 2004*. Az ELTE Tanítóképző Főiskolai Kara Tudományos Közleményei. XXVI. Trezor, Bp.
- Donáth Péter – Farkas Mária szerk. (2007): *Filozófia — művelődés — történet 2007*. Az ELTE Tanítóképző Főiskolai Kara Tudományos Közleményei. XXIX. Trezor, Bp.
- Dósa Rudolfné (1972): *A MOVE. Egy jellegzetes magyar fasiszta szervezet, 1918–1944*. Akadémiai, Bp.
- Dráviczki Sándor (2000): *Tanítóképzés Északkelet-Magyarországon, 1914–1959 között*. Nyíregyháza.
- Droppánné Debreczeni Éva (2003): *Gyertyánffy István, 1834–1930*. Tudós tanárok — tanár tudósok. OPKM, Bp.
- Duby, G. – Lardreau, G. (1993): *Párbeszéd a történelemről*. Akadémiai, Bp.
- Duby, G. (1993): *A történelem írása*. Collegium Budapest.
- Dunamelléki (1939/40., 1941/42., 1942/43): *A Református Egyházkerület Közgyűlése elé terjesztett tanügyi jelentések az 1939–40., 1941–42., 1942–43. iskolai évről*. C. Tanítóképző-intézetek és líceumok. H. n. é. n.
- Durandin, C. (1998): *A román nép története*. Maecenas Könyvek, Bp.
- Durkheim, E. (1980): *Nevelés és szociológia*. (Ford.: Farkas József, Kiss Árpád és Lakatos Mária.) Tankönyvkiadó, Bp.
- Dúzs Mária szerk. (1918–26): *A Budapesti II. ker. M. Kir. Állami Elemi Népiskolai Tanítónőképző Intézet 1918/19–1925/26. évi értesítője*. Bp. 1926.
- Egry Gábor – Feitl István szerk. (2005): *A Kárpát-medence népeinek együttélése a 19–20. században*. Napvilág, Bp.
- Egyetemes Konvent (1920–21., 1921–1922., 1922., 1928., 1929., 1931., 1938., 1943., 1944.): *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1920. május 28–29., 1921. június –9., 1922. évi július 4–6., 1922. szeptember 20., 1929. évi április 9–11., 1931. évi április 15–17., 1938. évi április 27–28., október 25., 1943. évi május 19–20., 1944. évi május 4. napjain tartott üléseinek jegyzőkönyve*. A Református Egyetemes Konvent hivatalos kiadványa, Bp.
- Egyetemes Tanügyi (1911., 1912., 1913.): *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Tanügyi Bizottságának jegyzőkönyve*. Budapest, 1911. évi április hó 18–20., 1912. évi március 26–28., 1919. évi március 26–28. napjain. Kiadta Bilkei Pap István jegyző, Pápa.
- Egyetemes Tanügyi (1918., 1928., 1929., 1930., 1931., 1933., 1934., 1935., 1936., 1937.): *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Tanügyi Bizottsága Budapesten 1918. március 16–18., 1928. február 22–23.,*

1929. március 12–13., 1930. február 17–18., 1931. február 16–17., 1933. március 2–3., 1934. március 8., 1935. március 4–5., 1936. március 11–12., 1937. március 17–18. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve. A Református Egyetemes Konvent hivatalos kiadványa. Bp.
- Éhártné Varga Zsuzsanna (1998): *A Pápai Állami Tanítóképző Intézet emlékezete, 1896–1996*. Pápa.
- Elmer István (1995): *A történelem orgonáján Isten játszik. 50 éves az Új Ember*. Új Ember, Bp.
- Ember Judit (1989). *Pócspetri*. Magyar Filmgyártó Vállalat, Bp.
- Emberi jogok (1988, 1993): *Nemzetközi okmányok gyűjteménye*. Egyesült Nemzetek, New York, Bp.
- Eörsi István (2001): *Versdokumentumok, magyarázatokkal, 1949–1956*. Palatinus, Bp.
- Eötvös József (1979) *Művei. Kultúra és nevelés*. Magyar Helikon, Bp.
- Erdei Ferenc (1974): *Emberül élni. Egy életút mérőkövei. Válogatás*. (Szerk.: Berend T. Iván – Szuhay Miklós.) Gondolat, Bp.
- Erdei Ferenc (1978): *Művekkel élő társadalom. Írások, beszédek irodalomról, művészetről, művelődésről*. Össze-
gyűjtött Művei. (Szerk.: Erdei Sándor.) Akadémiai, Bp.
- Erdei Ferenc (1980): *A magyar társadalomról*. Össze-
gyűjtött Művei. (Szerk.: Kulcsár Kálmán.) Akadémiai, Bp.
- Erdei Ferenc (1991): *Levelezés köz- és magánügyben, 1931–1944*. (Szerk.: H. Soós Mária, utószó: Huszár Tibor.) Magvető, Bp.
- Erdmann Gyula (1992): *Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon, 1946–1956*. Gyula.
- Erdő Péter – Schanda Balázs (1993): *Egyház és vallás a mai magyar jogban. A főbb jogszabályok szövegével, nemzetközi bibliográfiával*. Szent István Társulat, Bp.
- Erdődy Gábor – Pók Attila szerk. (2000): *Nemzeteken innen és túl. Tanulmányok Diószegi István 70. születés-
napjára*. Korona, Bp.
- Erős Ferenc szerk. (1998): *Megismerés, előítélet, identitás. Szociálpszichológiai szöveggyűjtemény*. Új Mandátum, Bp.
- Erős Ferenc (2001): *Analitikus szociálpszichológia. Történeti és elméleti tanulmányok*. Új Mandátum Könyvkiadó, Bp., 2001.
1918. Korszakvég — korszakkezdet. (Szerk.: Grad, C. – Ciubota, V.) Lekton, Satu Mare-Zalău, 1998.
- 1932–1935. A Gömbös-kormány háromszendős munkássága. Bp. 1935.
- Érettségi (1940) vizsgálati utasítás a líceum és leánylíceum számára. Kiadta a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1940. január 16-án kelt 167.164/IX. üo. számú rendeletével. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp.
- Faludi Szilárd (1995): *Quint József*. Magyar Pedagógusok. OPKM, Bp.
- Falusné Szikra Katalin (1990): *A tudás leértékelődése*. Közgazdasági és Jog, Bp.
- Faragó László – Kiss Árpád (1949): *Az új nevelés kérdései*. Egyetemi Nyomda, Bp.
- Farkas Gábor szerk.: *Sárbogárd város története*. Sárbogárd, é. n.
- Farkas László (2002): *Hómantól Ortutayig. Történelmi évek egy magyar minisztériumban, 1934–1949*. (Szerk.: Varga Domokos.) OPKM, Bp.
- Fazekas Csaba (1996): *Kisegyházak és szektakérdés a Horthy-korszakban*. Látószög könyvek. Teljes Evangéliumi Diák- és Ifjúsági Szövetség Szent Pál Akadémia, Bp.
- Fedinec Csilla (2002): *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája, 1918–1944*. Fórum Intézet, Lilium Aurum, Galánta – Dunaszerdahely.
- Fegyelemre nevelés iskoláinkban (1951). Szocialista Nevelés Könyvtára 28. Köznevelési Kiadóvállalat, Bp.
- Fehér Erzsébet (1995): *Preceptorok és tanítók. Tanulmányok a tanítóképzés történetéből*. Eötvös József, Bp.
- Fehér Erzsébet (1997): *Tanítóképzőnk története. Sárospatak 1857–1997*. Eötvös József, Bp.
- Fehér Ferenc – Heller Ágnes – Márkus György (1991): *Diktátúra a szükségletek felett*. Cserépfalvi, Bp.
- Fehér Könyv (1947): *A magyar köztársaság és demokrácia elleni összeesküvés okmányai*. Magyar Tájékoztató-
ügyi Minisztérium, 1947. június.
- Feitl István – Ólmosi Zoltán szerk. (1987): *A DISZ és a KISZ, 1953–1957. Dokumentumok az ifjúsági mozgalom történetéből*. Kossuth, Bp.
- Feitl István – Izsák Lajos – Székely Gábor szerk. (2000): *Fordulat a világban és Magyarországon, 1947–1949*. Napvilág, Bp.
- Feitl István szerk. (2003): *A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei, 1945–1947*. Napvilág, Bp.
- Feitl István – Sipos András szerk. (2004): *Iskolák, diákok, oktatáspolitikai a 19–20. században*. Tanulmányok. Napvilág, Bp.
- Feitl István – Földes György – Hubai László szerk. (2004): *Útkeresések. A magyar szociáldemokrácia tegnap és ma*. Napvilág, Bp.

- Feitl István – Földes György szerk. (2005): *1945 a világtörténelemben. Milyen jövőt képzelt magának a világ? Tanulmányok.* Napvilág, Bp.
- Fejtő Ferenc (1990): *Budapesttől Párizsig. Emlékeim.* Magvető, Bp.
- Fejtő Ferenc (1991): *A népi demokráciák története, I–II.* Magvető – Magyar Füzetek, Bp. – Párizs.
- Fejtő Ferenc (2000): *Magyarság, zsidóság. Zeke Gyula közreműködésével.* História monográfiák 14. História – MTA TTI, Bp.
- Fekete Károly ifj. (2001): *Egyházunk egyik ébresztője, Makkai Sándor.* A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Bp.
- Fekete Sándor – Finta István – Kádár Imre szerk. (1950): *A magyar protestantizmus öt éve, 1945–1950.* Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya.
- Felkai Gábor szerk. (1999): *Mannheim Károly. Új Mandátum.* Bp.
- Felkai László szerk. (1959): *A dualizmus közoktatásügyének bírálata a haladó sajtóban.* Tankönyvkiadó, Bp.
- Felkai László szerk. (1971): *Nevelésügyi kongresszusok Magyarországon, 1848–1948. I–II.* MPT, Bp.
- Felkai László – Zibolen Endre (1993): *A magyar nevelés története. II.* (Főszerk.: Horváth Márton.) Felsőoktatási Koordinációs Iroda, Bp.
- Felkai László (1994): *Magyarország közoktatásügye a Millennium körüli években.* OPKM, Bp.
- Felkai László szerk. (1995): *Tantervi változatok a magyarországi zsidó iskolákban, 1980–1990.* A tantervelmélet forrása 16. (Szerk.: Báthory Zoltán – Horánszky Nándor.) OKI, Bp.
- Felkai László (1998): *Zsidó iskolázás Magyarországon, 1780–1990.* OPKM, Bp.
- Felügyeleti (1941) szabályzat a református népiskolák számára. Megállapította a Református Egyetemes konvent 234/1941. számú határozatával. A Református Egyetemes Konvent hivatalos kiadványa, Bp.
- Ferge Zsuzsa (1976): *Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága.* Akadémiai, Bp.
- Ferge Zsuzsa szerk. (1971): *A francia szociológia. Válogatás.* KJK, Bp.
- Ferge Zsuzsa – Háber Judit szerk. (1974): *Az iskola szociológiai problémái. Válogatott tanulmányok.* KJK, Bp.
- Festinger, Leon (2000): *A kognitív disszonancia elmélete.* Osiris, Bp.
- Fiedler Konstantin szerk. (1941/42., 1942/43., 1943/44.) *Az Újverbászi Alapítványi Német Tanítóképző Intézet és a vele kapcsolatos egyéves gyermekmenedékház-zvezetői tanfolyam évkönyve az 1941–42. (1942–43. 1943–44.) tanévről. XI. (XII., XIII) évfolyam.* Fenntartó: A Magyarországi Német Népcsoport Iskolaalapítvány 1941/42-ben: Újvidéken, később, Budapesten.
- Fináczy Ernő (1925): *Világnézet és nevelés. Tanulmányok.* Filozófiai Könyvtár 8. Pfeifer Ferdinánd Nemzeti Könyvkereskedésének Kiadása, Bp.
- Fináczy- emlékfűzet (1930). *Fináczy Ernő születésének hetvenedik évfordulójára.* MPT, Bp.
- Fináczy Ernő (1937): *Elméleti pedagógia.* Egyetemi előadásai kézírataiból sajtó alá rendezték tanítványai: Nagy J. Béla – Prohászka Lajos. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp.
- Fináczy Ernő (2000). *Tudós tanárok — tanár tudósok.* (Sorozatszerk.: Jáki László.) OPKM, Bp.
- Fináczy Ernő – Kornis Gyula – Kemény Ferenc szerk. (1934): *Magyar Pedagógiai Lexikon.* Révai Irodalmi Intézet, Bp.
- Fodor Gábor (1988): *„A múltat végképp eltörölni?” Adalékok egy eltékoztolt politikai nyilvánosság történetéhez.* Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp.
- Fogarasi Béla (1919): *Kommunista politika — kommunista kultúra. Előadásai a tanítók előadóképző tanfolyamán.* A Közoktatásügyi Népbiztosság Kiadása, Bp.
- Font Márta – Krausz Tamás – Niederhauser Emil – Szvák Gyula (1997): *Oroszország története.* Maecenas, Bp.
- Föglein Gizella (2000): *Nemzetiség vagy kisebbség? A magyarországi horvátok, németek, románok, szerbek, szlovákok és szlovének státusáról, 1945–1993.* Forrásközlések és tanulmányok. Ister, Bp.
- Föglein Gizella (2006): *Etnikum és educatio. A magyarországi nemzetiségek és alsó fokú oktatásunk állami szabályozása, 1945–1985.* Politikatörténeti Füzetek XXII. (Sorozatszerkesztő Földes György.) Napvilág, Bp.
- Földes Éva (1959): *A Tanácsköztársaság sportja.* Sport Lap- és Könyvkiadó, Bp.
- Földes Géza (1904): *A népiskolai közoktatás. Különlönyomata a Nemzeti Iskola XI. évfolyamából.* Bp.
- Földes György – Hubai László szerk. (1999): *Parlamenti választások Magyarországon, 1920–1998. 2. bővített, átdolgozott kiadás.* Napvilág, Bp.
- Földesi Margit – Rainer M. János – Balogh Sándor szerk. (1987): *A felszabadulás utáni történetünkről. I–II.* Kossuth, Bp.
- Földesi Margit (1995): *A Szövetséges Ellenőrző Bizottság Magyarországon, visszaemlékezések, diplomáciai jelentések tükrében, 1945–1947.* IKVA, Bp.
- Földesi Margit – Szerencsés Károly szerk. (2001): *Halványkék választás, Magyarország — 1947.* Kairosz, Bp.
- Fraknóy József szerk. (1941): *A Budapesti Tankerület Évkönyve az 1940–41. iskolai évre.* Bp.

- Frank Antal (1924): *Lelki megújulás. Voluntarisztikus-idealizmust hirdető pedagógia néhány alapvonala*. Békéssy Sándor kiadása, Bp.
- Frank Antal – Drozdy Gyula szerk. (1929): *Hogyan tanítsunk a népiskolában? Pedagógiai előadások és mintatanítások*. A Budapesti I. kerületi Állami Tanítóképző Intézetben a tanítói szemináriumok előadói részére tartott tanfolyam előadásai és mintatanításai. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp.
- Frank Antal szerk. (1933/34): *A Budapesti Magyar Királyi Állami Népiskolai Tanítóképző-Intézet Értesítője*. Bp. 1934.
- Frank Tibor szerk. (2002): *Roosevelt követe Budapesten. John F. Montgomery bizalmas politikai beszélgetései 1934–1941*. Corvina, Bp.
- Fromm, E. (2002): *Menekülés a szabadság elől*. Napvilág, Bp.
- Füle Sándor szerk. (1955/1): *A pedagógiai oktatás módszertanának néhány kérdése. A PTI által 1955. május 27–28-án rendezett pedagógiai ankét vitaindító előadása és a hozzászólások jegyzőkönyvi kivonata*. PTI Anyagszolgáltatás a pedagógia oktatói számára, 14. sz. Kézirat.
- Füle Sándor szerk. (1955): *A PTI által 1955. május 28-án rendezett pedagógiai ankét Tanítóképzői Albizottságának vitája. Jegyzőkönyvi kivonat*. PTI. Anyagszolgáltatás a pedagógia oktatói számára, 9. sz. Kézirat.
- Füle Sándor szerk. (1956): *A tanítóképzés újjászervezésének kérdései Magyarországon, 1904–1956*. PTI. Anyagszolgáltatás a pedagógia oktatói számára, 22. sz. Kézirat.
- Füle Sándor szerk. (1956): *Az elemi iskolai tanítók oktatása és képzése. Az UNESCO Neveléstudományi Intézete által 1954. január 4–9-én Hamburgban rendezett értekezlet anyaga*. PTI. Anyagszolgáltatás a pedagógia oktatói számára, 24. sz. Kézirat.
- Füle Sándor (2007): *Opponensi vélemény Molnár Béla „A középfokú tanítóképzés története 1945-től a felsőfokúvá válásig” c. doktori értekezéséről*. Kézirat, ELTE PPK, Bp.
- Fülöp Mihály – Sipos Péter (1998): *Magyarország külpolitikája a XX. században*. Aula, Bp.
- Fürj Zoltán (1996): *Egyház és iskola. Református iskolák a Tiszántúlon 1944–45 fordulóján*. Debrecen.
- Fürj Zoltán szerk. (1997): *Válogatás a Magyarországi Református Egyház művelődéspolitikai dokumentumaiból*. KFRTE, Debrecen.
- Gábris József szerk. (1979): *Tanulmányok. 12. Esztergomi Tanítóképző Főiskola*.
- Gábris József (1988): *Mozaikok az esztergomi nevelőképzés történetéből*. Esztergomi Tanítóképző Főiskola kiskönyvtár, 9. k.
- Gábris József (1986/1): *Emlékek és tanulságok. Az esztergomi népi kollégium története*. Esztergomi Tanítóképző Főiskola kiskönyvtár, 7. k.
- Gábris József (1996): *Az esztergomi nevelőképzés krónikája. I. Az Esztergomi Tanító- és Óvónőképző Öregdiákjainak Egyesülete, Esztergom*.
- Gál Éva – Hegedűs B. András – Litván György – Rainer M. János szerk. (1993): *A „Jelcin-dosszié”. Szovjet dokumentumok 1956-ról*. Századvég – 56-os Intézet, Bp.
- Galantai Fekete Béla (1927): *Nagykörös*. Magyar városok monográfiája. Bp.
- Galántai József (1989): *Trianon és a kisebbségvédelem. A kisebbségvédelem nemzetközi jogrendjének kialakítása, 1919–1920*. Maecenas, Bp.
- Garai József (1947): *A filantrópista nevelésszociológia mai értékei. Összehasonlító tanulmány*. Sopron.
- Garai László (1993): *„...Elvegyültem és kiváltam.” Társadalomlélektani esszé az identitásról*. Twins, Bp.
- Garami Ernő (1922): *Forrongó Magyarország. Emlékezések és tanulságok*. Pegazus, Leipzig – Wien.
- Gárdonyi Géza: *A lámpás*. Regény. Szabad Hazánkért Kiskönyvtára, 22. sz. Honvéd Kiadó Intézet, é. n.
- Gáspár László – Kelemen Elemér (1998): *Neveléstörténet problémátörténeti alapon*. OKKER, Bp.
- Gati, Ch. (1990): *Magyarország a Kreml árnyékában*. Századvég, Bp.
- Gazsó Ferenc – Laki László (2004): *Fiatalkor az újkapitalizmusban*. Napvilág, Bp.
- Gecsényi Lajos (1968): *A Tanácsköztársaság Zemplén megyében*. Kézirat, Miskolc
- Gecsényi Lajos (1968/1): *A Tanácsköztársaság Zemplén megyében. Adalékok az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság veszprémi megyei történetéhez*. Borsodi Történelmi Füzetek 2. sz. Miskolc.
- Géczi János (2005): *Pedagógiai tudásátadás*. Iskolakultúra-könyvek 26. Pécs
- Géczi János (2006): *Az iskola kultúrája: nevelés és tudomány*. Iskolakultúra-könyvek 31. Pécs
- Geertz, C. (1994): *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. (Szerk.: Niedermüller Péter.) Századvég Kiadó, Bp.
- Gelei József (1942): *A nemzetnevelés alapja*. Szentgericei Jakab Jenő kiadása, Kolozsvár.
- Geöcze Sarolta (1921): *Közgazdaságtan és társadalomtan tanító-, tanítónő- és tanárképző intézetek számára*. Szent István Társulat Kiadása, Bp.

- Gereben Ágnes (2001): *Egyház az ateista államban, 1917–1925. Új dokumentumok az orosz ortodoxia és a bolsevizmus viszonyáról*. PolgART, Bp.
- Gerencsér Miklós (1993): *Vörös Könyv, 1919*. Antológia, Lakitelek.
- Gergely András szerk. (1998): *19. századi magyar történelem, 1790–1918*. Korona Kiadó, Bp.
- Gergely Ferenc (1972): *A leventéintézmény története*. Bp.
- Gergely Ferenc – Kiss György (1976): *Horthy leventéi*. Kossuth, Bp.
- Gergely Ferenc (1989): *A magyar cserkészlet története, 1910–1948*. Göncöl, Bp.
- Gergely Ferenc (1994): „Prepa” voltam *Félegyházán, 1948–1951*. Emlékezés a tanítóképzőre. Kézirat, Bp.
- Gergely Ferenc szerk. (1997): *A Gyermekbarát Mozgalom története és válogatott dokumentumai, 1917–1997*. Magyarországi Gyermekbarátok Országos Mozgalma, Bp.
- Gergely Jenő (1977): *A politikai katolicizmus Magyarországon, 1890–1950*. Kossuth, Bp.
- Gergely Jenő (1977/2): *A keresztényszocializmus Magyarországon, 1903–1923*. Akadémiai, Bp.
- Gergely Jenő szerk. (1984): *A püspöki kar tanácskozásai. A magyar katolikus püspökök konferenciáinak jegyzőkönyveiből, 1919–1944*. Gondolat, Bp.
- Gergely Jenő (1985): *A katolikus egyház Magyarországon, 1944–1971*. Kossuth, Bp.
- Gergely Jenő (1989): *Katolikus egyház, magyar társadalom, 1890–1986. Prohászkától Lékaig*. Tankönyvkiadó, Bp.
- Gergely Jenő szerk. (1990): *Az 1950-es egyezmény és a szerzetesrendek felszámolása Magyarországon. Dokumentumok*. Vigília, Bp.
- Gergely Jenő (1994): *Prohászka Ottokár. „A napbaöltözött ember.”* Gondolat, Bp.
- Gergely Jenő (1997): *A katolikus egyház története Magyarországon, 1919–1945*. ELTE Újkori Magyar Történeti Tanszék, Bp.
- Gergely Jenő (1999): *Gömbös Gyula. Vázlat egy politikai életrajzhoz*. Elektra Kiadóház, Bp.
- Gergely Jenő (2001): *Gömbös Gyula. Politikai pályakép*. Vince, Bp.
- Gergely Jenő (2004): *Főpapok, főpásztorok, főbbiek*. Arcélek a huszadik századi magyar egyháztörténetből. Pannonica Kiadó.
- Gergely Jenő szerk. (2005): *Autonómiák Magyarországon, 1848–2000. I–III*. ELTE Történettudományi Doktori Iskola – L'Harmattan, Bp.
- Gergely Jenő – Glatz Ferenc – Pölöskei Ferenc szerk. (1991): *Magyarországi pártprogramok, 1919–1944*. Kossuth, Bp.
- Gergely Jenő – Kardos József – Rottler Ferenc (1997): *Az egyházak Magyarországon Szent Istvántól napjainkig*. Korona, Bp.
- Gergely Jenő – Pritz Pál (1998): *A trianoni Magyarország, 1918–1945*. Vince, Bp.
- Gergely Jenő – Izsák Lajos (2000): *A huszadik század története*. Pannonica, Bp.
- Gergely Jenő szerk. (2001): *A Mindszenty-per*. Híres politikai perek. (Sorozatszerk.: Stemler Gyula.) Kossuth, Bp.
- Gergely Jenő – Izsák Lajos szerk. (2001): *A magyar államiság ezer éve*. ELTE – Eötvös Kiadó, Bp.
- Gergely Jenő – Strausz Péter – Zachar Péter Krisztián szerk. (2004): *Autonómiák Magyarországon, 1848–1998. Tanulmányok*. ELTE Történettudományok Doktori iskola Új- és Jelenkori Történeti program. Bp.
- Gerő András szerk. (1989): *Sorsdöntések*. Bp.
- Gerő András (1993): *Magyar polgárosodás*. Atlantisz, Bp.
- Gerő András (1996): *Utódok kora. Történeti tanulmányok, esszék*. Bp.
- Gerő András szerk. (1998): *Az államosított forradalom. 1848 centenáriuma*. Új Mandátum, Bp.
- Giddens, A. (1995): *Szociológia*. Osiris, Bp.
- Giesswein Sándor (1907): *Társadalmi problémák és keresztény világnézet*. Szent István Társulat Kiadása, Bp.
- Glatz Ferenc – Niederhauser Emil szerk. (1977): *Történetelméleti és módszertani tanulmányok*. Gondolat, Bp.
- Glatz Ferenc (1980): *Történetíró és politika. Szekfű, Steier, Thim és Miskolczi nemzetéről és államról*. Akadémiai, Bp.
- Glatz Ferenc szerk. (1984): *Az 1944. év históriája*. Bp.
- Glatz Ferenc (1988): *Nemzeti kultúra — kulturált nemzet, 1867–1987*. Kossuth, Bp.
- Glatz Ferenc (1990): *Történetírás korszakváltásban*. Gondolat, Bp.
- Glatz Ferenc szerk. (1993): *Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára*. MTA TTI, Bp.
- Glatz Ferenc szerk. (1995): *A magyarok krónikája*. Officina Nova, Bp.
- Glatz Ferenc (1996–1997): *Tudománypolitikai reformról, Akadémiáról. Beszédek, cikkek, jegyzetek, 1996–1997*. Pannonica, Bp.

- Glatz Ferenc szerk. (1997): *Globalizáció és nemzeti érdek*. MTA, Bp.
- Glatz Ferenc (2000–2002): *Magyar millennium Európában. Beszéddek, cikkek, jegyzetek, 2000–2002*. Pannonica, Bp.
- Glatz Ferenc et al. szerk. (2003): *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai, 1825–2002*. I–III. k. MTA Társadalomkutató Központ, Bp.
- Golnhof Erzsébet (2004): *Hazai pedagógiai nézetek Magyarországon, 1945–1949*. Iskolakultúra-könyvek 23. (Sorozatszerk.: Gécsi János, szerk.: Horváth József.) Iskolakultúra, Pécs.
- Gombos Gyula (1992): *A történelem balján. II. Szűk esztendő. Húsz év után. Huszonegy év után. Igazmondók*. Püski, Bp.
- Gombos Norbert (2006): *A közép- és felsőfokú tanítóképzés fejlődése Magyarországon — a korabeli központi tantervek tükrében*. Bölcsészdoktori disszertáció első, ill. végleges változata, ELTE PPK, Bp.
- Gonda László (1992): *A zsidóság Magyarországon, 1525–1945*. Századvég Kiadó, Bp.
- Gömbös Gyula (1920): *Egy magyar vezérkari tiszt bíráló megjegyzései a forradalomról és ellenforradalomról*. Bp.
- Gömbös Gyula (1932): *A nemzet öncélúságáért! Gömbös Gyula miniszterelnök tizenkét beszéde*. Stádium Sajtóvállalat, Bp.
- Gömbös Gyula (2004): *Válogatott politikai beszéddek és írások*. (Szerk.: Vonyó József.) Osiris, Bp.
- Gócze Géza – Perepatits Antal (1964): *A vörös Győr. Emlékezések és dokumentumok*. MSZMP Győr-Sopron megyei Bizottsága – Győr-Sopron megyei Tanács VB., Győr
- Gratz Gusztáv szerk. (1921): *A bolsevizmus Magyarországon*. Franklin Társulat, Bp.
- Gratz Gusztáv (1934): *A dualizmus kora. Magyarország története, 1867–1918*. I–II. Magyar Szemle Társaság, Bp.
- Gratz Gusztáv (1935): *A forradalmak kora, 1918–1920*. Magyar Szemle Társaság, Bp.
- Gratz Gusztáv (2001): *Magyarország a két világháború között*. Osiris, Bp.
- Grósz József kalocsai érsek naplója, 1944–1946. Szent István Társulat, Bp.
- Grynaeus Ida szerk. (1940/41., 1941/42. 1943/44): *A Budapesti II. kerületi M. Kir. Állami Leánylíceum és Tanítónőképző Intézet évkönyve(i) az 1940–41., 1941–42., 1943–44. iskolai évről*. Bp. 1941., 1942., 1944.
- Gulyás Antal (1997): *A tanítóképzés története Székesfehérváron. Fejér Megyei Levéltár Közleményei, 21. k. Székesfehérvár*.
- Gulyás Antal (1999): *Fejér Megye népoktatásának története, 1944–1948. Fejér Megyei Levéltár Közleményei 27. k. Székesfehérvár*.
- Gulyás Gyula szerk. (1997): *Köszölgálat és etika*. Helikon, Bp.
- Guthheil Jenő (1920): *A kommunisták uralma Veszprémben*. Egyházmegyei Könyvnyomda, Veszprém.
- Gunst Péter (1987): *A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között*. MTA TTI, Bp.
- Gyarmati György (1995): *A párturalom intézményesítése. A magyar közigazgatás metamorfózisa, 1945–1950*. Kandidátusi értekezés tézisei. Bp.
- Gyarmati György (1998): *Március hatalma, a hatalom márciusa. Fejezetek március 15. ünneplésének történetéből*. Paginarum, Bp.
- Gyarmati György szerk. (2000): *Államvédelem a Rákosi-korszakban. Tanulmányok és dokumentumok a politikai rendőrség II. világháború utáni tevékenységéről*. Történeti Hivatal, Bp.
- Gyarmati György (2002): *A politika rendőrsége Magyarországon a Rákosi-korszakban*. Habilitációs Füzetek, 1. PTE, Pécs.
- Gyarmati György – Botos János – Zinner Tibor – Korom Mihály szerk. (1988): *Magyar hétköznapiak Rákosi Mátyás két emigrációja között, 1945–1956*. Minerva, Bp.
- Gyáni Gábor szerk. (1995): *Magyarország társadalomtörténete. II. 1920–1944. Szöveggyűjtemény*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- Gyáni Gábor – Kövér György (1998): *Magyarország társadalomtörténete a második világháborúig*. Osiris, Bp.
- Gyáni Gábor (2000): *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág, Bp.
- Gyekiczky Tamás (1989): *„A szó veszélyes fegyver.” Adalékok az ötvenes évek ideológiai szerkezetének leírásához*. MTA Szociológiai Kutató Intézete, Bp.
- Gyertyánffy István (1882): *A budapesti állami és polgári iskola tanítóképezde múltja és jelene 1873/74–1880/81. Adalékok az elemi és polgári iskolai tanítók képzésének történetéhez Magyarországon*. Bp.
- Gyertyánffy István (1892): *Tájékoztató adatok a budapesti állami Pedagógiumról és felsőbb tanítónőképzőről. A tisztviselők fizetésének rendezéséről szóló törvényjavaslat tárgyalása alkalmából*. Magyar Kir. Egyetemi Könyvnyomda, Bp.

- Gyertyánffy István (1998): *A tanítóképző-intézeti tanárok képzésének és képesítésének kérdéséről*. Emlékirat. Hungária Könyvnyomda, Bp.
- Gyertyánffy István (1913): *A Paedagogium*. Bp.
- Gyivicsán Anna (1993): *Anyanyelv, kultúra, közösség. A magyarországi szlovákok*. Bp.
- Gyóni Lajosné (1986): *Néhány szocialista ország tanítóképzésének összehasonlító vizsgálata*. Kandidátusi értekezés.
- György Péter (1997): *Az Ó-Új Világ*. Lassuló idő, Magvető, Bp.
- György Péter (2000): *Néma hagyomány. Kollektív felejtés és a kései múltértelmezés: 1956 1989-ben. (A régmúltól az örökségig.)* Magvető, Bp.
- Győri (2003) *Életrajzi Lexikon*. Galgóczi Erzsébet Városi Könyvtár, Győr.
- Györkei Jenő – Horváth Miklós szerk. (1996): *Szovjet katonai intervenció, 1956*. Argumentum, Bp.
- Gyurgyák János (2001): *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai esztörténet*. Osiris, Bp.
- Gyurgyák János – Kisantal Tamás szerk. (2006): *Történelemelmélet I–II*. Osiris, Bp.
- Habermas, J. (1971): *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*. Gondolat, Bp.
- Habermas, J. (1994): *A társadalomtudományok logikája*. Atlantisz, Bp.
- Habermas, J. (2006): *A posztmodern állapota. Politikai esszék*. L' Harmattan – Zsigmond Király Főiskola, Bp.
- Hadas Miklós szerk. (1994): *Férfiuralom. Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról*. Replika Kör, Bp.
- Haefler István szerk. (1940): *Országgyűlési Almanach az 1939–1944. évi országgyűlésről*. Bp.
- Hegyi András szerk. (1986): *Úttörőkrónika (1946–1986)*. Szeged.
- Hajdu Tibor (1968): *Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom*. Kossuth, Bp.
- Hajdu Tibor (1969): *A Magyarországi Tanácsköztársaság*. Kossuth, Bp.
- Hajdu Tibor (1978): *Károlyi Mihály. Politikai életrajz*. Kossuth, Bp.
- Hajdu Tibor (1989): *Közép-Európa forradalma, 1917–1922*. Gondolat, Bp.
- Hajdu Tibor szerk. (1991): *Károlyi Mihály levelezése. III. 1925–1930*. Akadémiai, Bp.
- Halász Gábor – Lannert Judit szerk. (2003): *Jelentés a magyar közoktatásról, 2003*. OKI, Bp.
- Halász Gyula (1979): *A polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság Zemplénben*. Zempléni Füzetek 2. Sátoraljaújhely
- Halász László (1992): *Hasonmás. Az ember kettőssége*. Scientia Humana, Bp.
- Halász Pál – Kovács István – Peschka Vilmos szerk. (1959): *A Magyar Tanácsköztársaság jogalkotása*. KJK, Bp.
- Haller József szerk. (1906/1907): *Értesítő a győri kir. kat. tanítóképző-intézetéről az 1906/07. iskolai év végén*. Győregyházmegeye Könyvsajtója, Győr, 1907.
- Hamar Gyula szerk. (1918/19–1926/27.): *A Dunántúli Ág. H. Ev. Egyházkerület Soproni Elemi Népiskolai Tanítóképző Intézetének 1918/19–1926/27. iskolai évi értesítője*. Vass Lajos Könyvnyomda, Sopron
- Hamp Gábor – Horányi Özséb – Rábai László szerk. (1999): *Magyar megfontolások a Soáról*. Balassi Kiadó – Magyar Pax Romana Fórum – Pannonhalmi Főapátság, Bp. – Pannonhalma.
- Havas Gábor – Kulifay Albert (1992): *A Soli Deo Gloria Szövetség története*. Soós Géza Soli Deo Gloria református Diák Ifjúsági Alapítvány, Bp.
- Háy Gyula (1990): *Született 1900-ban. Emlékezések*. Interart, Bp.
- Hegedüs András (1989): *Élet egy eszme árnyékában*. Kossuth, Bp.
- Hegedüs András (1988): *A történelem és a hatalom ígésében. Életrajzi elemzések*. Kossuth, Bp.
- Hegedüs B. András – Rainer M. János szerk. (1990): *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. III. Történetészvita*. Kelenföld Kiadó – ELTE, Bp.
- Hegedüs B. András – Rainer M. János szerk. (1991): *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. IV. Partizántárlálózó. Sajtóvita*. Múzsák – 1956-os Intézet, Bp.
- Hegedüs B. András – Rainer M. János szerk. (1992): *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. VI. Pedagógusvita*. Múzsák – 1956-os Intézet, Bp.
- Hegedüs B. András szerk. (1996): *1956 kézikönyve. I. Kronológia*. 1956-os Intézet, Bp.
- Hegedüs T. András – Forray R. Katalin (1989): *Az újjáépítés gyermekei — a konszolidáció gyermekei*. Magvető, Bp.
- Hegedüs Judit (2005): *Javítóintézeti neveltek Aszódon 1945–1950 között*. Önkonet, Bp.
- Heksch Ágnes S. (1969): *Imre Sándor művelődéspolitikai rendszere*. Tankönyvkiadó, Bp.
- Hell Judit – Lendvai L. Ferenc – Percz László (2001/2): *Magyar filozófia a XX. században*. 2. rész. Áron, Bp.
- Heller Ágnes (1982): *A történelem elmélete*. Múlt és Jövő, Bp. 2001.

- Heller Ágnes (2004): A „zsidókérdés” megoldhatatlansága, avagy miért születtem hébernek, miért nem inkább négernek? Múlt és Jövő, Bp.
- Heller Ágnes – Kőbányai János (1998): *Bicikliző majom*. Múlt és Jövő, Bp.
- Hermann Egyed (1973): *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. 2., javított kiadás. Auróra Könyvek, München
- Hernádi Miklós szerk. (1984): *A fenomenológia a társadalomtudományban. Válogatás*. Gondolat, Bp.
- Hetényi Varga Károly (1992): *Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában. I. Az esztergomi, győri, pécsi, székesfehérvári, szombathelyi, váci, veszprémi, munkácsi (g. k.), eperjesi (g. k.), hajdúdorogi (g. k.) egyházmegyék üldözött papjai*. Lämpás, Abaliget.
- Hetényi Varga Károly (2002): *Szerzetesek a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában. II. Üldözött, börtönviselt jezsuiták, kapucinusok, karmeliták, keresztény iskolatestvérek, lazaristák, marianisták, maristák, meharisták, minoriták, piaristák szenvedéstörténete*. Lämpás, Abaliget.
- Hetés Tibor szerk. (1959): *A magyar Vörös Hadsereg 1919. Válogatott dokumentumok*. Kossuth, Bp.
- Hetés Tibor szerk. (1969): *A magyarországi forradalmak krónikája, 1918–1919*. Kossuth, Bp.
- Heym, Stefan (1977): *Dávid király krónikája. Regény*. (Ford.: Görög Livia.) Európa, Bp.
- Hobsbawm, E. J. (1998): *A szélsőségek kora. A rövid 20. század története, 1914–1991*. Pannonica, Bp.
- Hobsbawm, E. J. (2004): *A birodalmak kora*. Pannonica, Bp.
- Hobsbawm, Eric (2006): *A történelemről, a történetírásról*. Napvilág, Bp.
- Hodossy Béla (é. n.): *Magyar református kántorkönyv*. Zeneművállalat, Bp.
- Hodossy Béla szerk. (1914/15., 1915/16., 1916/17.): *A Sárospataki M. Kir. Állami Elemi Népiskolai Tanítóképző Intézet XXIX. (XXX., XXXI.) értesítője az 1914–15. (1915–16., 1916–17.) évről* (a 46., 47., 48., illetve 58., 59., 60. tanév). A Református Főiskola Könyvnyomdája, Sárospatak, 1915., 1916., 1917.
- Hodossy Béla – Ágoston László – Márton Barna (1943): *Az új énekeskönyv felé. A Református Egyetemes Konvent elnöksége által Budapesten 1943 februárjában rendezett énekügyi konferencia munkálatai*. Debrecen sz. kir. Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvkiadó Vállalata, Debrecen.
- Hoffer, E. (1999): *A fanatizmus természetrajza*. (Ford.: Doubravszky Sándor.) Bagolyvár, Bp.
- Hóman Bálint szerk. (1935): *A közoktatásügyi igazgatás újjászervezése*. Bp.
- Hóman Bálint (1937): *Közoktatási kérdések*. Az Országos Nemzeti Klub Kiadványai, 13. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp.
- Hóman Bálint (1938): *Művelődéspolitikai*. Magyar Történelmi Társulat, Bp.
- Horánszky Nándor (1999): *Erkölcsei rend és szakmaiság a tantervekben. Tantervtörténeti tanulmányok*. A tantervelmélet forrásai 22. OKI, Bp.
- Horánszky Nándor szerk. (2001): *A tantervelmélet kérdésköre az elmúlt másfél évszázadban. A tantervelmélet forrásai című sorozat bevezető tanulmányai*. A tantervelmélet forrásai 23. OKI, Bp.
- Horváth József (1933): *A Nagykőrösi Református Egyház múltja és jelene*. Az Országos Református Lelkészegyesület és az Országos Református Presbiteri Szövetség 1933. augusztus 24–28-i gyűlései alkalmából kiadja a Sajtóbizottság. Nagykőrös.
- Horváth Julianna – Ripp Zoltán szerk. (1997): *Ötvenhat októbere és a hatalom*. Napvilág, Bp.
- Horváth Julianna – Szabó Éva – Zalai Katalin szerk. (2001): *A Magyar Kommunista Párt iratainak repertórium*, 1944–1948. Napvilág, Bp.
- Horváth Julianna – Szabó Éva – Szücs László – Zalai Katalin szerk. (2003): *Pártközi értekezletek. Politikai érdekegyeztetés, politikai konfrontáció, 1944–1948*. Napvilág, Bp.
- Horváth Lajos (2002): *Kárpátalja képviselte a magyar országgyűlésben, 1938–1945*. Tarsoly, Bp.
- Horváth Márton (1975): *A népi demokrácia közoktatási rendszere, 1945–1948*. Tankönyvkiadó, Bp.
- Horváth Márton (1978): *Közoktatás-politika és általános iskola*. Akadémiai, Bp.
- Horváth Márton (1995): *Kiss Árpád*. 2. kiadás. Magyar pedagógusok. OPKM, Bp.
- Hruscov, Nyikita (1956): *A személyi kultusz következményeiről. Beszámoló az SZKP XX. kongresszusának zárt ülésén 1956. február 25-én*. Kossuth, 1988.
- Hubai László (2001): *Magyarország XX. századi választási atlasza, 1920–2000. I–III*. Napvilág, Bp.
- Hunyady György (1996): *Sztereotípiák a változó közgondolkodásban*. Akadémiai, Bp.
- Hunyady György szerk. (1998): *Történeti és politikai pszichológia*. Osiris, Bp.
- Hunyady György szerk. (2002): *Szociálpszichológia történelemtanároknak*. Önkonet, Bp.
- Hunyady György (2006): *A szociálpszichológia történeti olvasatai*. ELTE Eötvös, Bp.
- Huszár Tibor – Somlai Péter szerk. (1975): *A magyar értelmiség történetéhez, 1945–1948. Dokumentumok*. Szociológiai Füzetek 8. Oktatási Minisztérium, Bp.
- Huszár Tibor szerk. (1981): *Értelmiség-szociológiai írások Magyarországon, 1900–1945*. Kossuth, Bp.

- Huszár Tibor (1995): *A hatalom rejtett dimenziói. Magyar Tudományos Tanács. Akadémiai*, Bp.
- Huszár Tibor (1998): *A politikai gépezet 1951 tavaszán, Magyarországon. Sántha Kálmán ügye. Esettanulmány.* Corvina, Bp.
- Huszár Tibor – Szabó János szerk. (1999): *Restauráció vagy kiigazítás. A kádári represszió intézményesülése.* Zrínyi, Bp.
- Huszár Tibor (2001., 2003): *Kádár János politikai életraja 1. 1912–1956. 2. 1957. november – 1989. június.* Szabad Tér – Kossuth, Bp.
- Huszár Tibor szerk. (2002): *Kedves, jó Kádár elvtárs! Válogatás Kádár János levelezéséből, 1954–1989.* Osiris, Bp.
- Huszti József (1942): *Gróf Klebelsberg Kuno életműve.* MTA, Bp.
- Igazgatói (1950) *beszédvázlat az évnnyitó ünnepélyre, általános iskolák részére.* H. n., é. n.
- Illés Lajosné (1975): *A szovjet pedagógia története, 1917–1972.* Tankönyvkiadó, Bp.
- Illyés Gyula (1987): *Naplójegyzetek, 1946–1960.* Szépirodalmi, Bp.
- Imre Magda – Szűcs László szerk. (1986): *A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei, 1919. A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok. A magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1867–1919. XIII. Akadémiai*, Bp.
- Imre Sándor (1904): *Gr. Széchenyi István nézetei a nevelésről.* Bp.
- Imre Sándor (1909): *A nevelés sorsa és a szocializmus.* Bp.
- Imre Sándor (1912): *Nemzetnevelés. Jegyzetek a magyar művelődési politikához.* Bp.
- Imre Sándor (1920): *A magyar nevelés körvonalai. Tizenkét dolgozat.* Bp.
- Imre Sándor (1935): *A neveléstudomány magyar feladatai.* Szeged.
- Imre Sándor (1936): *A múlt és a jövő a nevelői gondolkodásban.* Bp.
- Imre Sándor (1942): *Háborús élet, megújulás, nemzetnevelés.* Studium, Bp.
- Imre Sándor (1942/1): *Neveléstan. Második kiadás.* Studium, Bp.
- Imrédy Béla (1999) *a vádlottak padján.* (Szerk.: Sipos Péter – Sipos András.) Párhuzamos Archívum, Osiris – BFL, Bp.
- Iratok (1918–1919) *Pest megye történetéhez, 1918–1919. Okmányközlés.* (Szerk.: Csicsay István – Göndics Zoltán – Kende János – Koltai Sándorné – Lakatos Ernő.) Pest Megye múltjából 2. MSZMP Pest Megyei Bizottsága – Pest Megyei Tanács, Bp. 1969.
- Isten embere (2002). *Túróczy Zoltán evangélikus püspök, 1893–1971. I. Életút dokumentumokban. II. Igéhirdekések és visszaemlékezések.* (Szerk.: Cserháti Péter et al.) MEVISZ, Bp.
- Isten szava a nevelőkhöz (1948). *Ravasz László, Muraközy Gyula, Farkas József előadásai a kecskeméti nevelők csendesnapjain.* Kecskeméti Református Szent Eklézsia.
- Izsák Lajos (1985): *A Keresztény Demokrata Néppárt és a Demokrata Néppárt, 1944–1949. Négy évtized sorozat 5.* (Szerk.: Farkas Mária.) Kossuth, Bp.
- Izsák Lajos (1998): *Rendszerváltástól rendszerváltásig. Magyarország története, 1944–1990.* Kulturtrade, Bp.
- Izsák Lajos szerk. (1998): *A Magyar Dolgozók Pártja határozatai, 1948–1956.* Napvilág, Bp.
- Izsák Lajos – Kun Miklós szerk. (1994): *Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok, 1944–1948. Századvég,* Bp.
- Izsák Lajos – Stemler Gyula szerk. (1996): *Vissza a történelemhez... Emlékkönyv Balogh Sándor 70. születésnapjára.* Napvilág, Bp.
- Izsák Lajos – Stemler Gyula szerk. (2006): *Krónika 1956.* Kossuth – Tekintet Alapítvány, Bp.
- Jakab Ferenc (1898): *A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése tanítóképző intézetek számára és magánhasználatra.* Győr.
- Jakab Ferenc (1900): *A magyar nyelvtan szabályai röviden összegoglalva, különös tekintettel a helyesírás szabályaira.* Győr.
- Jakab Ferenc (1913): *A magyar állam földrajza a tanítóképző intézetek III. osztálya számára.* Bp.
- Jakab Ferenc (1918): *A világrészek földrajza a tanítóképző intézetek II. osztálya számára. 2. kiadás.* Bp.
- Jakab Ferenc szerk. (1916/17., 1917/18): *A Győri Kir. Kat. Tanítóképző Intézet értesítője az 1916–17. [stb.] iskolai évről.* Győregyházmegyei Alap Könyvsajtója, Győr, 1917., 1918.
- Jakab Miklós szerk. (1952): *Pedagógus-továbbképzés: marxizmus-leninizmus. Az általános továbbképzésben részt vevő általános és középiskolai nevelők tananyaga.* Tankönyvkiadó, Bp.
- Jakab Miklós (1979): *Társadalmi változás és a magyar értelmiség, 1944–1948.* Kossuth, Bp.
- Jakab Sándor (1985): *A magyar szakszervezeti mozgalom, 1944–1950. Fordulópontok a szakszervezeti mozgalomban. Négy évtized sorozat 8.* (Szerk.: Farkas Mária.) Kossuth, Bp.
- Jáki László szerk. (2000): *Érettségi tételek történelemből, 1851–1949.* OPKM, Bp.

- Jancsó Elemér (1935): *Az erdélyi magyarság életsorsa nevelésügyének tükrében, 1914–1934.* Nagy László Könyvtár 4. Bp.
- Janos, C. J. (2000): *Haladás, hanyatlás, hegemonia Kelet-Közép-Európában.* Helikon, Bp. 2003.
- Jászi Oszkár (1912): *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés.* Válogatás. (Bev. vál.: Litván György.) Gondolat, Bp. 1986.
- Jászi Oszkár (1918–24): *Magyar kálvária — magyar föltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai.* (Ford.: Neukum Lea. Szerk.: Veres András.) Magyar Hírlap könyvek, Bp. 1989.
- Jászi Oszkár (1929): *A Habsburg-monarchia felbomlása.* Gondolat, Bp. 1982.
- Jászi Oszkár (1989): *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja.* Válogatás politikaelméleti írásaiból. (Szerk.: Gyurgyák János és Kövér Szilárd.). Héttorony, Bp.
- Jegyzőkönyv a Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem 1948. évi november hó 18. napján Budapesten tartott rendkívüli közgyűléséről. Bp. 1948.
- Jegyzőkönyv a Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem 1949. évi szeptember hó 29. napján Budapesten tartott rendes közgyűléséről. Bp. 1948.
- Jehlicska Ferenc (1908): *Társadalmi kérdés és etika. A marxista irány és a modern szociális irány bölcséleti alapjainak vizsgálata.* Szent István Társulat, Bp.
- Jelentés (1919) a Köznevelésügyi Népbiztosság működéséről. Bp. 1919. június.
- Jelentés (1928/29., 1932/33., 1933/34.) a tanító- és tanítónő- és óvónőképző intézetek 1928–29 (1932–33., 1933–34.) iskolai évi állapotáról. Közzétette a Tanító-, Tanítónő- és Óvónőképző Intézetek Királyi Főigazgatósága, Bp. 1930., 1934., 1935.
- Jelentések (1927/28., 1936/37., 1937/38., 1938/39., 1939/40., 1940/41., 1941/42., 1942/43.) a református tanintézetek 1927/28. (1936/37., 1937/38., 1938/39., 1939/40., 1940/41., 1941/42., 1942/43.) tanévi állapotáról. A Református Egyetemes Konvent hivatalos kiadványa. Kézirat gyanánt. Bp. 1929., 1938., 1939., 1940., 1941., 1942. 1943., 1944.
- Jeszipov, B. P. – Goncsarov, N. K. (1950): *Pedagógia.* A Szocialista Nevelés Könyvtára 1. A VKM engedélyével kiadja a Tankönyvkiadó Nemzeti Vállalat, Bp.
- Jobboldali radikalizmus (1993) *tegnap és ma. Cikk, előadások.* Politikatörténeti Füzetek II. (Szerk.: Földes György – Feil István.) Politikatörténeti Alapítvány, Bp.
- Jóboru Magda (1972): *A köznevelés a Horthy-korszakban. Alsó- és középfokú oktatás.* Kossuth – Tankönyvkiadó, Bp.
- Jost, J. T. (2003): *Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája.* (Szerk.: Hunyady György.) Osiris, Bp.
- Józsa Péter (1979): *Adalékok az ideológia és a jelentés elméletéhez. Tanulmányok.* (Szerk.: Ardó Mária.) Népművelési Propaganda Iroda, Bp.
- József Farkas szerk. (1962): „Mindenki újakra készül...” Az 1918–19-es forradalmak irodalma. Szöveggyűjtemény. II. A polgári forradalom publicisztikája és irodalmi élete. MTA IT, Bp.
- József Farkas szerk. (2001): *Álmok és tények. Magyar írók a demokráciáról és a nemzeti kérdéssről a Monarchia felbomlása idején.* Argumentum Kiadó, Bp.
- Juhász Béla szerk. (1937): *A református népiskolai nevelés legfőbb kérdései.* Híradó Nyomda, Nagykőrös.
- Juhász Béla (1938): *Nevelésügyi állapotrajz — népiskolai nevelés.* Különlenyomat a Kecskeméti Református Egyházmegyei Tanítóegyesület jegyzőkönyvéből, 1938. Cegléd, 1939.
- Juhász Gyula szerk. (1962): *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához, 1936–1945. IV. Magyarország külpolitikája a II. világháború kitörésének időszakában, 1939–1940.* Akadémiai, Bp.
- Juhász Gyula szerk. (1982): *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához, 1936–1945. V. Magyarország külpolitikája a nyugati hadjáratától a Szovjetunió megtámadásáig, 1940–1941.* Akadémiai, Bp.
- Juhász Gyula (1983): *Uralkodó eszmék Magyarországon, 1939–1944.* Kossuth, Bp.
- Juhász Nagy Sándor (1945): *A magyar októberi forradalom története, 1918. október 31–1919. március 21.* Cserépfalvi. Bp.
- Kabdebó Lóránt (1983): *A háborúnak vége lett.* Kozmosz Könyvek, Bp.
- Kahler Frigyes (1993): *Joghalál Magyarországon, 1945–1989.* Zrínyi, Bp.
- Kahler Frigyes – M. Kiss Sándor (1997): *Kinek a forradalma? Erőszakszervezetek 1956-ban. A fordulat napja.* Ismét sortűzek. A nagy per. Püski – Kortárs, Bp.
- Kairov, I. A. szerk. (1952): *Pedagógia. Szocialista nevelés könyvtára 4. sz. 5., javított magyar kiadás.* Tankönyvkiadó, Bp.
- Kajári Erzsébet szerk. (1996., 1997): *Rendőrségi napi jelentések. 1. 1956. október 23. – december 12. 2. k. 1956. december 13. – december 31.* Bp.

- Káli Csaba szerk. (1999): *Dokumentumok Zala megye történetéből, 1947–1956. Zalai Gyűjtemény 48.* Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg.
- Kalinin, M. I. (1949): *A kommunista nevelésről.* Szikra, Bp.
- Kállai Gyula (1987): *Megkésett börtönnapló.* Kossuth, Bp.
- Kállai Gyula – Pintér István – Sipos Attila szerk. (1984): *A Magyar Front.* Kossuth, Bp.
- Kalmár Melinda (1998): *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája.* Magvető, Bp.
- Kapi Béla – Ordass Lajos (1948): *Élő Kossuth. Bizonyosságok fellege. Az evangélikus egyház ünnepi nyilatkozata. Elhangzottak az evangélikus egyház centenárius ünnepségén, március 20-án.* Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem kiadása.
- Kapi Béla (2004): *Lámpás az oltár zsámolyán. Kapi Béla püspök feljegyzései életéről és szolgálatáról.* (Szerk.: Mirák Katalin.) Berzsényi Dániel Evangélikus Gimnázium (Líceum) és Kollégium, Sopron.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor (1983): *Értérendszereink.* Kossuth, Bp.
- Karácsony András (1995): *Bevezetés a tudásszociológiába.* Osiris – Századvég, Bp.
- Karácsony Sándor (1930): *Református tanítónevelés (értekezés).* 1930.
- Karácsony Sándor (1937): *A mai magyar ifjúság lelki arca.* Bp.
- Karácsony Sándor (1945): *A magyar demokrácia. Függetlenségre (autonómiára) nevelés.* Exodus, Bp.
- Karácsony Sándor (1985): *A magyar észjárás.* (Szerk.: Lendvai L. Ferenc.) Magvető, Bp.
- Karácsony Sándor (2003): *Magyarság és nevelés. Tanulmányok.* (Szerk.: Lendvai L. Ferenc.) Áron, Bp.
- Karácsony Sándor (1997): *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon, 1867–1945. Történeti-szociológiai tanulmányok.* Replika Kör, Bp.
- Karácsony Sándor (1997/1): *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Tanulmányok.* Cserépfalvi, Bp.
- Karácsony Sándor (2000): *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek, 1867–1945. Történeti-szociológiai tanulmányok.* Replika Kör, Bp.
- Karácsony Sándor (2000/2): *Zsidóság Európában, a modern korban. Társadalomtörténeti vázlat.* Új Mandátum, Bp.
- Karácsony Sándor (2001): *Önazonosítás, sorsválasztás. A zsidó csoportazonosság történelmi alakváltozásai Magyarországon.* Új Mandátum, Bp.
- Karácsony Sándor (2002): *Túlélők és újrakezdők. Fejezetek a magyar zsidóság szociológiájából 1945 után.* Múlt és Jövő Könyvek, Bp.
- Karácsony Sándor (2005): *A francia egyetem Napóleontól Vichyig.* FKI – Új Mandátum, Bp.
- Karácsony Sándor – Kozma István (2002): *Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig.* Osiris, Bp.
- Kardos József (1987): *A szentkorona-tan története, 1919–1944. Második, változatlan kiadás.* Akadémiai, Bp.
- Kardos József (1998): *Legitimizmus. Legitimista politikusok Magyarországon a két világháború között.* Korona, Bp.
- Kardos József (2007): *Iskola a politika sodrásában, 1945–1993.* Gondolat, Bp.
- Kardos József – Kornidesz Mihály szerk. (1990): *Dokumentumok a magyar oktatáspolitikai történetéből I. 1945–1953., II. 1954–1972.* Tankönyvkiadó, Bp.
- Kardos József – Kelemen Elemér (1996): *1000 éves a magyar iskola. 2. bővített kiadás.* Korona, Bp.
- Kardos László szerk. (1980): *A fényes szelek nemzedéke. Népi kollégiumok, 1939–1949. I–II.* Akadémiai, Bp.
- Kardos László – Tasi József – Pogány Mária (2000): *„Amikor a népi kollégiumokról vallanom kell...” A NÉKOSZ utóélete.* Püski, Bp.
- Kardos Sándor – Jávor István – Kovács Albert – Kenedi János – Pető Iván – Vági Gábor szerk.: *„Hol zsarnokság van, ott zsarnokság van.”* Héttorony, Bp.
- Karner Károly (1931): *A felekezetek Magyarországon a statisztika megvilágításában.* Teológiai tanulmányok 14. Debrecen.
- Károlyi Mihály (1968): *Az új Magyarországért. Válogatott írások és beszédek, 1908–1919.* Magvető, Bp.
- Karsai Elek szerk. (1967): *Iratok az ellenforradalom történetéhez, 1919–1945. IV. A magyar ellenforradalmi rendszer külpolitikája. 1927. jan. 1.–1931. aug. 24.* Bp.
- Karsai László (2001): *Holokauszt.* Pannonica, Bp.
- Karsai László szerk. (1992): *Kirekesztők. Antiszemita írások, 1881–1992.* Aura, Bp.
- Karsai László szerk. (1993): *Befogadók. Írások az antiszemizmus ellen, 1882–1993.* Aura, Bp.
- Karsai László – Molnár Judit szerk. (1994): *Az Endre –Baky–Jaross-per.* Cserépfalvi, Bp.
- Katona Imre (1994): *A helyzet reménytelen, de nem komoly. Politikai viccek 1945-től máig.* Móra, Bp.
- Katona Lajosné Thuránszky Irén (1935): *A magyar tanítónők Mária Dorothea Egyesületének félézados története, 1885–1935.* Kiadja a Mária Dorothea Egyesület, Bp.
- Katzburg Nathaniel (2002): *Zsidópolitika Magyarországon, 1919–1943.* Bábel, Bp.

- Kávási Klára (1991): *Kulálklista*. Agóra, Bp.
- Kelemen Elemér (1970): *Somogy megye művelődésügye a Tanácsköztársaság idején*. Kaposvár.
- Kelemen Elemér (1982): *Néptanítók Somogyban a kiegyezés korában*. Somogyi Almanach, 34–35. sz., Kaposvár.
- Kelemen Elemér (1985): *Somogy megye népoktatása közoktatásunk polgári átalakulásának időszakában, 1868–1918*. Akadémiai, Bp.
- Kelemen Elemér (1994): *Ezeréves a magyar iskola. Lapok a nevelés történetéből*. Pedagógusok Szakszervezete Országos Irodája, Bp.
- Kelemen Elemér (2002): *Hagyomány és korszerűség. Oktatáspolitikai a 19–20. századi Magyarországon*. Oktatókutató Intézet – Új Mandátum, Bp.
- Kelemen Elemér (2007): *A tanító a történelem sodrában*. Iskolakultúra, Pécs.
- Kelemen Elemér – Setényi János (1994): *Az oktatási törvénykezés változásai. Hazai és nemzetközi áttekintés*. Bárczy István Könyvtár 1. FPI, Bp.
- Kelemen Elemér – Balogh László szerk. (1994): *A zsidó iskolaügy története Magyarországon. Tudományos konferencia Budapesten, 1994. Neveléstörténeti Füzetek 14. OPKM, Bp. 1996.*
- Kelemen Elemér – Balogh László szerk. (1996): *Állam — egyház — iskola. Neveléstörténeti felolvasóülés Budapesten. Neveléstörténeti Füzetek 16. OPKM, Bp.*
- Kelemen Elemér – Balogh László szerk. (2000): *A jezsuita tanügyi szabályzattól napjainkig. Tanulmányok. Neveléstörténeti konferenciák 1999. Neveléstörténeti füzetek 18. sz. OPKM, Bp.*
- Kelen Jolán (1976): *Eliramlik az élet...* Kossuth, Bp.
- Kelen Jolán szerk. (1958): *A szocialista tanítómozgalom Magyarországon, 1900–1920. A Tanácsköztársaság iskolapolitikája*. Kossuth, Bp.
- Kemény Gábor (1943): *Egy magyar kultúrpedagógus. Nagy László életműve*. Bp.
- Kemény Gábor szerk. (1947): *Továbbképzés és demokrácia*. Egyetemi Nyomda, Bp.
- Kemény Gábor (1966) *válogatott pedagógiai művei*. (Szerk., a bevezető tanulmányt írta: Kőte Sándor.) Tankönyvkiadó, Bp.
- Kemény Gábor (1986): *A pedagógiai tudat kialakulása Magyarországon. Neveléstörténeti tanulmányok*. (A szöveget gondozta, az előszót írta: Kemény Katalin.) Tankönyvkiadó, Bp.
- Kemény G. Gábor – Szarka László – Szász Zoltán szerk. (1999): *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. VII. 1914–1916*. MTA TTI, Bp.
- Kenyeres Ágnes (1967., 1969., 1981., 1994.) szerk.: *Magyar Életrajzi Lexikon. I–IV*. Akadémiai, Bp.
- Kerekes Lajos – Zsigmond László szerk. (1962): *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához, 1936–1945. I. A Berlin–Róma-tengely kialakulása és Ausztria annexiója, 1936–1938*. Akadémiai, Bp.
- Keresztény egyházfők (1938–39) *felsőházi beszédei a zsidókérdésben, 1938-ban az I. és 1939-ben a II. zsidótörvény kapcsán*. Szerkesztette és kiadta: Fisch Henrik.
- Keresztury Dezső (1993): *Emlékezéseim, szülőföldeim*. Argumentum, Bp.
- Kéri László szerk. (1987): *A politikai szocializáció elméleti kérdései*. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Bp.
- Kéri László (1989): *Politikai folyamatok szocializációs metszetben*. Bp.
- Kerschenteiner, Georg (1928): *A munkaiskola fogalma*. (Ford., kísérő tanulmány: Bódi Ferenc.) Tankönyvkiadó, Bp. 1972.
- Kertész Imre (2001): *A száműzött nyelv*. 3. kiadás, Magvető, Bp.
- Kertész István szerk. (1959): *A Tanácsköztársaság, Sopron, 1919*. MSZMP Sopron Városi Bizottsága – Sopron Város Tanácsa, Sopron.
- Kéthly Anna (1945): *Demokratikus közoktatás*. Szocialista tudás könyvtára. Népszava kiadása.
- Kéthly Anna (1990): *Válogatott írásai és beszédei*. (Szerk.: Strassenreiter Erzsébet.) H. n.
- Key, E. (1976): *A gyermek évszázada*. (Ford.: Szilágyi Pál.) Tankönyvkiadó, Bp.
- Kiegészítő utasítások az 1945/46. iskolai évre*. Az érvényben lévő tantervek, általános és részletes utasítások pótlására kiadja az Országos Köznevelési Tanács. Bp. 1945.
- Kisantal Tamás szerk. (2003): *Tudomány és művészet között. A modern történelemelmélet problémái*. L'Harmattan – Atelier, Bp.
- Kis Kádi Géza – Kiss Gábor szerk. (1998): *„Csak tettem a dolgom...” Keresztury Dezső a magyar művelődés szolgálatában. Beszélgetések, riportok*. Zalaegerszeg.
- Kiss Áron – Sebestyén Stetina Ilona (1896): *A polgári iskolai tanító- és tanítónőképzés*. Bp.
- Kiss Árpád (1943): *Mai magyar nevelés*. Debreceni Könyvek kiadása.
- Kiss Árpád – Kovács Máté szerk. (1944): *Magyarságtudomány és nemzetnevelés*. Debreceni Könyvek kiadása.

- Kiss Árpád (1945): *Az emberi felszabadulás útja*. Debreceni Könyvek kiadása
- Kiss Árpád szerk. (1947): *Nevelőmunka az általános iskolában*. A Köznevelés Könyvtára 1. VKM, Bp.
- Kiss Árpád szerk. (1948): *Nevelés és neveléstudomány. Pedagógiai olvasókönyv*. Egyetemi Nyomda, Bp.
- Kiss Árpád szerk. (1948/K): *A köznevelés évkönyve*. A Köznevelés Könyvtára 5. VKM, Bp.
- Kiss Árpád (1969): *Műveltség és iskola*. Bp.
- Kiss Árpád (1982): *Közzoktatás és neveléstudomány*. (Szerk.: Horváth Márton és Simon Gyula.) Tankönyvkiadó, Bp.
- Kiss Árpád (1999): *Igazság költészet nélkül*. TLA, Bp.
- Kiss Dezső szerk. (1918–1919): *Testnevelés és sport Magyarországon a polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság idején, 1918–1919. Iratok a magyar testnevelés és sport történetéhez*. VI. Kézirat, Testnevelési és Tudományos Tanács, Bp. 1970.
- Kiss Dezső szerk. (1919–1920): *Testnevelés és sport Magyarországon az ellenforradalom hatalomrajutása idején 1919–1920. Iratok a magyar testnevelés és sport történetéhez*. VII. Kézirat, Testnevelési és Tudományos Tanács, Bp. 1970.
- Kiss Endre szerk. (2001): *Interdiszciplináris pedagógia*. A Kiss Árpád emlékkonferencia előadásai. Debrecen, 1999. november. Kiss Árpád Archivum könyvsorozata. I. Debreceni Egyetem, Neveléstudományi Tanszék.
- Kiss Sándor (1917/11): *Fajunk védelméről*. Különlenyomat „A Cél” 1917. évf. 11. számából. Bp. 1918.
- Kiss Sándor (1932): *Zsidókórság. Zsidókórság patológiája. A zsidó társadalombomlasztás patológiája*. A Turul Szövetség Arany János Bajtársi Törzse kiadványai, I. Nagykőrös.
- Kiss Sándor (1942): *A nemzeti, nem keresztyén jellegű ifjúsági mozgalmak a az egyház*. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Rt., Bp.
- T. Kiss Tamás (1993): *A magyarországi kulturális minisztériumokról, 1867–1993*. Bp.
- T. Kiss Tamás (1998): *Állami művelődéspolitikai az 1920-as években*. Gróf Klebelsberg Kuno kultúrát szervező munkássága. MMI – Mikszáth.
- T. Kiss Tamás (2000): *A népművelőtől a kulturális menedzserig. Fejezetek a népművelőképzés fejlődéstörténetéből*. Új Mandátum, Bp.
- T. Kiss Tamás (2002): *Fordulatok, folyamatok. Fejezetek a magyarországi kormányok kultúrpolitikájáról, 1867–2000*. Új Mandátum, Bp.
- T. Kiss Tamás (2007): *Tett/Hely)ek. Egyetemisták valóságkutató táborai Magyarországon a 20. században*. Új Mandátum, Bp.
- Kiss Tihamér László (1938): *A kátétanítás módszereinek történeti ismertetése*. Szeged.
- Klebelsberg Éva szerk. (1994): *Gróf Klebelsberg Kuno emlékezete, 1994*. A gróf Klebelsberg Kuno Alapítvány Füzetek 1.
- Klebelsberg Kuno (1927): *Beszédei, cikkei és törvényjavaslatok, 1916–1926*. Bp.
- Klebelsberg Kuno gróf (1990) *válogatott beszédei és írásai, 1917–1932. Tudomány, kultúra, politika*. (Szerk., a bevezető tanulmányt írta: Glatz Ferenc.) Európa, Bp.
- Klebelsberg Kuno (1999). (Szerk., a bevezető tanulmányt írta: T. Kiss Tamás.) Magyar Panteon. Új Mandátum, Bp.
- Kłoczowski, J. – Müllerowa, L. – Skarbek, J. (1994): *A katolikus egyház Lengyelországban*. Ecclesia Sancta 3. Bp.
- Knausz Imre (1994): *A közzoktatás Magyarországon, 1945–1956*. Kandidátusi értekezés.
- Knausz Imre (1998): *Történelem és oktatás*. FPI, Bp.
- Kókay György – Buzinkay Géza – Murányi Gábor (1994): *A magyar sajtó története*. A Magyar Újságírók Országos Szövetsége – a Bálint György Újságíróiskola kiadása a Magyar Könyv Alapítvány támogatásával.
- Kókay Júlia Ladisla szerk. (1938–39): *Depaul Szent Vince Szeretet Leányai vezetése alatt álló Ranolder-intézet tanítóképzőjének, liceumának, polgári iskolájának, elemi népiskolájának és kisdóvójának évkönyve az 1938–39. iskolai évről*. Bp.
- Kollega Tarsoly István szerk. (1996., 1997): *Magyarország a XX. században*. I. Politika és társadalom, hadtörténet, jogalkotás. II. Természeti környezet, népesség és társadalom, egyházak és felekezetek, gazdaság. Szekszárd.
- Koltai István (1939): *A csurgói m. kir. áll. tanítóképző-intézet története*. Szeged.
- Koltai István (1941): *A német akadémiai tanítóképzés kialakulása, módja és tanulságai*. Bp.
- Koltay Gábor – Bródy Péter szerk. (1990): *El nem égetett dokumentumok*. I. Szabad Tér, Bp.
- Komáromy László (1980): *A magyar oktatás a statisztika tükrében, 1945–1980*. Tudományos-szervezési és Informatikai Intézet, Bp.

- Kónya Anikó – Király Ildikó – Bodor Péter – Pléh Csaba szerk. (1999): *Kollektív, társas, társadalmi.* Akadémiai, Bp.
- Kónya István (1988): *A „keskeny úton” a „szolgáló egyház” felé.* Akadémiai, Bp.
- Kónya Sándor (1968): *Gömbös kísérlete a totális fasiszta diktatúra megteremtésére.* Akadémiai, Bp.
- Kornai János (1993): *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan.* HVG Rt., Bp.
- Kornis Gyula (1911): *Pszichológia a tanítóképzőben.* Különlenyomat a Népművelés 1911. 20. számából. Bp.
- Kornis Gyula (1917): *A lelki élet. I. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása,* Bp.
- Kornis Gyula (1914): *Történelem és pszichológia.* Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája, Bp.
- Kornis Gyula (1927): *Lélektan és logika tanító- és tanítónőképző intézetek számára.* A VKM 41.024/1927-IIIa. sz. rendeletével tankönyvvül engedélyezte. Franklin Társulat, Bp.
- Kornis Gyula (1927/I–II.): *A magyar művelődés eszményei, 1777–1848.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp.
- Kornis Gyula szerk. (1927): *Magyarország közoktatásügye a világháború óta.* Magyar Pedagógiai Társaság, Bp.
- Kornis Gyula (1928): *Kultúra és politika. Tanulmányok.* Franklin Társulat, Bp.
- Kornis Gyula (1934): *A kultúra válsága.* Franklin Társulat, Bp.
- Kornis Gyula (1942): *Tudós fejek.* Franklin Társulat, Bp.
- Kornis Gyula (1944): *Tudomány és társadalom. A tudomány szociológiája. I.* Franklin Társulat, Bp.
- Kósa László szerk. (1998): *Magyar művelődéstörténet.* Osiris, Bp.
- Kosáry Domokos (1987): *A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról.* Magvető, Bp.
- Koselleck, R. (1997): *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája.* Jósöveg Műhely, Bp.
- Kotnyek István (1978): *Alsófokú oktatás Zala megyében 1918-ig.* Zalai Gyűjtemény, 9. sz. Zalaegerszeg.
- Kovács Alajos (1936): *A tótok helyzete Csonka-Magyarországon a statisztika megvilágításában.* Bp.
- Kovács Alajos (1936/1): *A németek helyzete Csonka-Magyarországon a statisztika megvilágításában.* Bp.
- Kovács András szerk. (2002): *Zsidók a mai Magyarországon. Az 1999-ben végzett szociológiai felmérés eredményeinek elemzése.* Múlt és Jövő Könyvek, Bp.
- Kovács Dezső szerk. (1917–26): *A Sárospataki M. Kir. Állami Elemi Népiskolai Tanítóképző Intézet XXXII. Értésítője az 1917/18–1925/26. évről.* (57., illetőleg 69. tanév.) Fischer Lajos Könyvnyomdája, Sárospatak, 1926.
- Kovács Éva – Pöcze Gábor (1988): *Az állami iskolamonopólium kialakulása Magyarországon. Viták az iskola államosításáról.* OPKM, Bp.
- Kovács Imre (1935–1947): *Tanulmányok, 1935–1947.* (Szerk.: Szabó A. Ferenc.) Magyar Napló, Bp. 2003.
- Kovács János (1913): *A polgáriszkolai tanárképzés szervezete.* Stephaneum Nyomda, Bp.
- Kovács József (1978): *Tegnaptól holnapig. Egy pedagógus visszaemlékezései.* Tankönyvkiadó, Bp.
- Kovács Máté (1945): *A magyar köznevelési korszerű kifejlesztése.* Országos Köznevelési Tanács, Bp.
- Kovács Máté (1983) *emlékkönyv.* (Szerk.: Szele Béla.) Magyar Könyvtárosok Egyesülete, Bp.
- Kovács K. Zoltán – Rosdy Pál szerk. (1997): *Barankovics István öröksége. A modern magyar kereszténydemokrácia atyja.* Barankovics István Alapítvány, Bp.
- Kovacsics József szerk. (1994): *Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája (1910–1990).* Az 1992. szeptember 2–5. között Budapesten megrendezett Statisztikai Konferencia előadásai. Bp.
- Kovács Gyuláné (1989): *Kultúra és politika Kornis Gyula közoktatáspolitikai tevékenységében.* Győr.
- Kovácsné Németh Mária – Mastalimné Zádor Márta – Sipőcz László – Varga József szerk. (1996): *Település — iskola — társadalom. Tanulmányok Győr-Moson-Sopron megye és Burgenland iskolatörténetéből, 1777–1996.* Győr.
- Kovácsné Németh Mária szerk. (2000): *Óvó- és tanítóképzés az ezredfordulón. Az óvó- és tanítóképzés felsőfokúvá válásának 40., főiskolai szintre emelésének 25., az óvóképzés főiskolai szintre emelésének 15. évfordulójára.* Kaposvár.
- Kovrig Béla (1936): *Szociálpolitika.* Magyar Szemle Társaság, Bp.
- Kovrig Béla (1940/28–29): *Hogy életünk emberibb legyen.* Nemzeti Könyvtár 28–29. sz. Bp.
- Kovrig Béla (1940): *Korfordulók.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp.
- Kozári Monika (2003): *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere.* Napvilág, Bp.
- Kozári Monika (2005): *A dualista rendszer, 1867–1918.* Pannonica, Bp.
- Kozma Tamás (1985): *Tudásgyár? Az iskola mint társadalmi szervezet.* KJK, Bp.
- Kozma Tamás (1994): *Bevezetés a nevelésszociológiába.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- Kozma Tamás – Tomasz Gábor szerk. (2000): *Szociálpedagógia szöveggyűjtemény.* Osiris – Educatio, Bp.
- Kőbányai János szerk. (1999): *Zsidó szellem ma. Interjúk.* Múlt és Jövő, Bp.

- Köbel Szilvia (2005): *„Oszd meg és uralkodj!” Az állam és az egyházak politikai, jogi és igazgatási kapcsolatai Magyarországon 1945–1989 között*. Rejtjel, Bp.
- Ködöböcz József (1986/a): Tanítóképzés Sárospatakon. A kollégiumi és középfokú képzés négy évszázada. Tankönyvkiadó, Bp.
- Ködöböcz József (2003). (Válogatta, a bevezető tanulmányt írta: Demjén István.) *Tudós tanárok — tanár tudósok*. OPKM, Bp.
- Ködöböcz József (2006): *Életem*. (Szerk.: Kovács Dániel) Sárospatak
- Ködöböcz József szerk. (1996): *Volt egyszer egy osztály. Egy tanítóképzős osztály életéből. 1951–1955*. Sárospatak.
- Ködöböcz József szerk. (2003): *Volt egyszer egy osztály. II. 1951–1955*. Sárospatak.
- Kőfalviné Ónodi Márta (2001): *A Miasszonyunkról nevezett Kalocsai Szegény Iskolanővérek vezetése alatt álló kiskunfélegyházi Constantinum római katolikus Leánynevelő Intézet története, 1908–1948*. Kiskunfélegyháza.
- Köpeczi Béla (1986): *A magyar kultúra útja, 1945–1985*. Kossuth, Bp.
- Köpeczi Bócz Edit (2004): *Az Állami Egyházügyi Hivatal tevékenysége*. Akadémiai, Bp.
- Körös Endre szerk. (1918/19., 1919/20., 1920/21., 1921/22): *A Dunántúli Református Egyházkerület Pápai Nőnevelő Intézetének értesítője az 1918–19. (1919–20., 1920–21., 1921–22.) iskolai évről*.
- Kőrösi Henrik – Szabó László szerk. (1911., 1912., 1915.): *Az elemi népoktatás enciklopédiája*. I–III. Franklin Társulat, Bp.
- Kőszegfalvi Ferenc – Borus Gábor szerk. (2002): *Hódmezővásárhelyi életrajzi lexikon*. Bába Kiadó, Szeged.
- Köte Sándor (1975): *Közoktatás és pedagógia az abszolutizmus és a dualizmus korában, 1849–1918*. Tankönyvkiadó, Bp.
- Köte Sándor (1979): *A Tanácsköztársaság közoktatáspolitikai és pedagógiai törekvései*. Tankönyvkiadó, Bp.
- Köte Sándor (1979/2): *A szocialista munkaiskola kezdetei, 1917–1920*. Akadémiai, Bp.
- Köte Sándor (1983): *Egy útmutató pedagógus. Nagy László élete és munkássága*. Tankönyvkiadó, Bp.
- Köte Sándor (1989): *A pedagógus Kemény Gábor*. Tankönyvkiadó – Békés Megyei Tanács, Budapest – Békéscsaba.
- Köte Sándor (1997): *A hazai neveléstudomány tudományelméleti alapkérdései*. OPKM, Tankönyvkiadó, Bp.
- Kövendi Dénes – Szathmáry Lajos (1947): *A szabad művelődés kézikönyve*. Bp.
- Kövér György (1998): *Losonczy Géza, 1917–1957*. 1956-os Intézet, Bp.
- Kövér György szerk. (2006): *Zombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok*. Századvég, Bp.
- Közi-Horváth József (1936): *Proletárok megváltása. XI. Pius pápa „Quadragesimo Anno...” kezdetű körleveléből*. Actio Catholica Országos Elnöksége, Bp.
- Közi-Horváth József (1980): *Mindszenty bíboros. Magyarországi Mindszenty Alapítvány, 2002*.
- Közoktatásügyi igazgatás és iskolafelügyelet (1942). (Szerk.: Kósa Kálmán.) Nemzetnevelők Könyvtára. II. 4. Nemzetszolgálat. Országos Közoktatási Tanács, Bp.
- Krausz Tamás – Tütő László szerk. (1988): *Válaszúton. „Létező szocializmus” — politikai átmeneti időszak? Szocializmus? Kapitalizmus?* ELTE ÁJTK, Bp.
- Krausz Tamás szerk. (1998): *1917 és ami utána következett. Előadások és tanulmányok az orosz forradalom történetéből*. Ruszisztikai könyvek III., Bp.
- Kron, F. W. (1997): *Pedagógia*. Osiris, Bp.
- Kubinszky Lajos (1947): *A vallás- és közoktatásügyi igazgatási jog vázlata*. Egyetemi Nyomda, Bp.
- Kugler József (2000): *Lakosságcsere a Délkelet-Alföldön, 1944–1948*. Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely, Bp.
- Kulcsár Kálmán (1988): *Erdei Ferenc*. Akadémiai, Bp.
- Kun Béla (1919): *A proletárdiktatúra és a tanítóság*. A Közoktatásügyi Népbiztosság Kiadása, Bp.
- Kunfi Zsigmond (1908): *Népoktatásunk bínei*. Természet és Társadalom. Népszerű Tudományos Könyvtár. Kiadja a Huszadik Század szerkesztősége, Bp.
- Kunfi Zsigmond (1984) *válogatott írásai*. (Szerk.: Mucsi Ferenc – Szabó Ágnes.) Kossuth, Bp.
- Kunfi Zsigmond (2001). (Szerk.: Agárdi Péter.) *Új Mandátum*, Bp.
- Lackó Miklós (1975): *Válságok — választások. Történeti tanulmányok a két háború közötti Magyarországról*. Gondolat, Bp.
- Lackó Miklós (1988): *Korszellem és tudomány, 1910–1945*. Gondolat, Bp.
- Lackó Miklós szerk. (2001): *Filozófia és kultúra. Írások a modern magyar művelődéstörténet köréből*. MTA TTI, Bp.

- Ladányi Andor (1969): *A magyarországi felsőoktatás a dualizmus kora második felében*. FPK, Bp.
- Ladányi Andor (1979): *Az egyetemi ifjúság az ellenforradalom első éveiben, 1919–1921*. Akadémiai, Bp.
- Ladányi Andor (1986): *Felsőoktatási politika, 1949–1958*. Kossuth, Bp.
- Ladányi Andor (1989): *Mennyiségi fejlődés és strukturális változások: a felsőoktatás útja a felszabadulás után*. Tankönyvkiadó – OKI, Bp.
- Ladányi Andor (1999): *A magyar felsőoktatás a 20. században*. Akadémiai, Bp.
- Ladányi Andor (2000): *Klebelsberg felsőoktatási politikája*. Argumentum, Bp.
- Ladányi Andor (2002): *A gazdasági válságtól a háborúig. A magyar felsőoktatás az 1930-as években*. Argumentum, Bp.
- Lajtai L. László (2007): *A történetírás, mint tudomány. A történeti hivatás kialakulása a XIX. századi Franciaországban*. Napvilág, Bp.
- Lánczi Jenő (1908): *Szocializmus és etika*. Természet és Társadalom. Népszerű Tudományos Könyvtár Kiadja a Huszadik Század szerkesztősége, VI. Bp.
- Lányi Gusztáv (2001): *Lélek(tan) és politika. Bevezetés a politikai pszichológiába*. Jósöveg tankönyvek, Bp.
- László János (1999): *Társas tudás, elbeszélés, identitás. A társas tudás modern szociálpszichológiai elméletei*. Scientia Humana – Kairosz, Bp.
- László T. László (2005): *Egyház és állam Magyarországon 1919–1945*. Szent István Társulat, Bp.
- Lázár Andor (1995): *Visszaemlékezéseim*. A Ráday Gyűjtemény tanulmányai 7. Bp.
- Lázár György (1950): *A magyar neveléstudomány feladatai a szocialista építésben*. Szikra, Bp.
- Lázár Károly (1933): *A gyermektanulmány vázlata. Tájékoztató tanítók, nevelők, szülők számára, kik a gyermekekkel foglalkoznak, továbbá segédkönyv a tanítójelöltek pedagógiai tanulmányaihoz*. Sárospatak.
- Lázár Károly (1943): *Köznevelésünk szervezete. A tanítói továbbképzés könyvei*. Sárospatak.
- Lechnitzky Gyula (1912): *Alkotó munkára nevelés. Az intuitív és tudatos alkotás lélektana, törvényei s eszközei. A produktív munkára való nevelés módszerei és a tanítóképzés, a pedagógusok, az iskola iránt érdeklődők s a művelt közönség számára*. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., Bp.
- Lechnitzky Gyula (1928): *A nemzeti génusz. Bevezetés a nemzeti élet filozófiájába és a nemzeti életbölcseletbe*. Bp.
- Lehoczky Alfréd – Gecsényi Lajos – Surányi Róbert (1969): *A tűz csiholói. A Tanácsköztársaság jelentősebb személyiségei Borsod, Abaúj és Zemplén megyékben*. Miskolc.
- Lendvai L. Ferenc (1986): *Protestantizmus, forradalom, magyarság. Történetfilozófiai tanulmány*. Akadémiai, Bp.
- Lendvai L. Ferenc szerk. (1987): *A magyar protestantizmus, 1918–1948. Tanulmányok*. Kossuth, Bp.
- Lendvai L. Ferenc (1993): *Egy magyar filozófus: Karácsony Sándor*. Akadémiai, Bp.
- Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál szerk. (1990/1., 2.): *Hét évtized a hazai zsidóság életében*. I–II. r. MTA Filozófiai Intézete, Bp.
- Lengyel László (2002): *A távol közelében*. (Kérdez: Hankiss Elemér.) Helikon, Bp.
- Lenin, V. I. (1917): *Állam és forradalom. A marxizmus tanításai az államról és a proletariátus feladatai a forradalomban*. Magyar Helikon, Bp. 1967.
- Liptai Ervin (1960): *A magyar Vörös Hadsereg harcai*. Hadtörténeti Levéltár és Múzeum, Bp.
- Litván György (1996): *Októberek üzenete. Válogatott történeti írások*. Osiris, Bp.
- Litván György (2003): *Jászi Oszkár*. Osiris, Bp.
- Litván György szerk. (1978): *Károlyi Mihály levelezése, I. 1905–1920*. Akadémiai, Bp.
- Losonczy Géza (é. n.): *Kommunista erkölcs*. Kiadja az MDP KV Oktatási Osztály, Bp.
- Lökkös János (2000): *Trianon számokban. Az 1910. évi magyar népszámlálás anyanyelvi adatainak elemzése a történelmi Magyarországon*. Püski, Bp.
- Lukács Béla szerk. (1917–26): *A Nyíregyházi M. Kir. Állami Elemi Népiskolai Tanítóképző Intézet IV. értéstitője az 1917/18–1925/26. (IV–XII.) iskolai évekről*. Jóba Elek Könyvnyomdája, Nyíregyháza, 1926.
- Lukács György (1918–19): *Forradalomban. Cikkek, tanulmányok, 1918–1919*. Magvető, Bp. 1987.
- Lunacsarszkij, A. (1968): *Válogatott esztétikai munkák*. (Szerk.: S. Nyíró József.) Kossuth, Bp.
- Lunacsarszkij, A. V. (1973): *Az egységes munkaiskola alapelvei*. (Szerk.: Vág Ottó.) Tankönyvkiadó, Bp.
- Lunacsarszkij, A. (1988): *Emlékek*. (Vál., az előszót és a jegyzeteket írta Donáth Péter.) Kossuth, Bp.
- Lux Gyula (1938): *Nyelvi adatok a délszepesi és dobsinai német nép településtörténetéhez*. Pécs.
- Lux Gyula szerk. (1940–1944): *A M. Kir. Állami Németnyelvű Tanítóképző-Liceum Évkönyve az 1939–40. (1941–1943–44) iskolai évről, az intézet első (második–ötödik) iskolai évéről*. Bp.
- Lux, J. (1959): *Eine deutsche Sprachinsel im Karpatenraum Dobschau (Dobsina)*. München.
- Lux, J. (1961): *Wörterbuch der Mundart von Dobscha (Zips)*. Marburg.

- Macartney, C. A. (1993): *Teleki Pál miniszterelnöksége, 1939–1941*. Bp.
- Maday Pál (1960): *Szarvas község a Tanácsköztársaság idején*. Szarvas.
- Maday Pál (1962): *Szarvas története*. Szarvas.
- Magyar Katolikus Almanach*, 1984. Bp. 1984.
- Magyar Katolikus Almanach*, II. 1988. *A magyar katolikus egyház élete, 1945–1985*. Bp.
- Magyar kormányprogramok*. 1. 1867–2002., 2. 1945–2002. (Szerk.: Kiss Péter – Galambos Károly – Jónás Károly et al.) Magyar Hivatalos Közlöny Kiadó, Bp. 2004.
- Magyar politikai (1929) lexikon (Magyar politikusok), 1914–1929*. Bp.
- Magyar Statisztikai Évkönyv* (1915. 1943–1946). *Új folyam.* XXIII., LI., LII., LIII., LIV. 1943., 1944., 1945., 1946. Atheneum, Bp. 1918., 1948.
- Magyar Statisztikai Zsebkönyv*, 8. évf. 1939.; 13. évf. 1946.; 14. évf. Bp. 1947.
- Magyar Statisztikai Zsebkönyv*, Bp. 1956.
- Magyarfalvi Lajos (1968): *Gyertyánffy István és a budai Pedagógium*. Tankönyvkiadó, Bp.
- Magyarfalvi Lajos szerk. (1988): *A tartalmilag megújított, négyéves tanítóképzés. Helyzetfeltáró előtanulmányok és javaslatok*. BTF, Bp.
- Magyarország (1947) hároméves terve*. Az Országos Tervhivatal kiadása, Bp. 1947. július.
- Magyarország Közoktatásügye (1902–1912) az 1902. (és következő) év(ek)ben. Különlenyomat „A M. Kir. Kormány 1902. (és következő) évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyvé”-ből*. Atheneum, Bp. 1904–1914.
- Magyarország tiszti cím- és névtára, 1906–1943. XXV.–L. évfolyam(ok)* M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Bp. 1906–1943.
- Magyarországi rendeletek tára (MRT)*. 1919., 1923., 1939., 1940., 1941., 1942., 1943., 1944.
- Magyarországi zsidó hitközségek, 1944. április. A Magyar Zsidók Központi Tanácsának összeírása a német hatóságok rendelkezése nyomán. I. rész. Adattár. A–B k.* (Szerk.: Schweitzer József – Frojimovics Kinga.) MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Bp. 1994.
- Magyarországi zsidótörvények és rendeletek, 1938–1945.* (Szerk.: Vértés Róbert – Székely Gábor.) Polgár, Bp. 1997.
- Mai magyar (1946) művelődéspolitikai. Elvek, tervek, eredmények*. VKM, Bp.
- Mályusz Elemér (1994): *Népiségtörténet*. (Sajtó alá rendezte: Soós István.) Bp.
- Mann Miklós (1993): *Kultúrpolitikusok a dualizmus korában*. OPKM, Bp.
- Mann Miklós (1997): *Oktatáspolitikusok és koncepciók a két világháború között*. OPKM, Bp.
- Mann Miklós – Hunyadi Zoltán – Lakatos Zoltánné (1997): *A Fővárosi Pedagógiai Szeminárium története*. Bárczy István Könyvtár 3. FPI, Bp.
- Mann Miklós (2002): *Budapest oktatásügye, 1873–2000*. ÖNKONET, Bp.
- Mann Miklós (2004): *Oktatáspolitikusok és koncepciók a XX. században*. ÖNKONET, Bp.
- Mann Miklós (2005): *Magyar oktatási miniszterek, 1848–2002*. ÖNKONET, Bp.
- Mannheim Károly (1996): *Ideológia és utópia*. Atlantisz, Bp.
- Mannheim Károly (1999). (Szerk.: Felkai Gábor.) Magyar Panteon. Új Mandátum, Bp.
- Mannheim-tanulmányok* (2003). *Írások Mannheim Károlytól és Mannheim Károlyról*. (Összeáll.: Gellériné Lázár Márta – Karádi Éva – Cs. Kiss Lajos.) Napvilág, Bp.
- Márai Sándor (1942): *Röpirat a nemzetnevelés ügyében*. Kalligram, Pozsony 1993., 2004.
- Márai Sándor (1943–1944): *Napló, 1943–1944*. Akadémiai – Helikon, Bp. 1990.
- Margitai József (1896): *Értekezések a tanügy köréből*. Fischer Fülöp Könykereskedése, Nagykanizsa.
- Margócsy István szerk. (1988): *Jöjjön el a Te országod...Petőfi Sándor politikai utóéletének dokumentumaiból*. Szabad Tér, Bp.
- Márkus György (1994): *A „rendszer” után: a filozófia a tudományok korában*. Akadémiai székfoglaló, 1992. május 14. Akadémiai, Bp.
- Márkus István (1979): *Nagykörös. Magyarország felfedezése*. Szépirodalmi, Bp.
- Márkus István (1996): *Polgárosodó parasztság. A magyar társadalomfejlődés egy faluszociológus szemével*. Magyarország felfedezése. Dinasztia, Bp.
- Mártonffy Károly szerk. (1937): *Magyar felsőoktatás. Az 1936. évi december hó 10-től december 16-ig tartott Országos Felsőoktatási Kongresszus munkálatai. III. Bölcsészeti, orvosi és műszaki szakosztályok*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp.
- Méray Tibor (1989): *Nagy Imre élete és halála*. Bibliotéka, Bp.
- Mérei Gyula (1969): *A magyar októberi forradalom és a polgári pártok*. Akadémiai, Bp.
- Merton, R. K. (1968): *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Osiris, Bp.

- Mészáros István szerk. (1970): „A szent, a várt szélvész.” *Tanulmányok a Tanácsköztársaság közoktatásügyéről.* Akadémiai, Bp.
- Mészáros István szerk. (1984): *Válogatás Kornis Gyula tanterv-vonatkozású írásából.* A tantervelmélet forrásai 3. (Sorozatszerk.: Horánszky Nándor.) OPI, Bp.
- Mészáros István (1989): *Mindszenty és Ortutay. Iskolatörténeti vázlat: 1945–1948.* Bp.
- Mészáros István (1992): *A hazai történettudomány 1948–1992 közötti Mindszenty-képe.* Esztergom.
- Mészáros István (1992/S): *Sík Sándor, a pedagógus.* OPKM, Bp.
- Mészáros István (1994): ... *Kimaradt tananyag ... Diktatúra és az egyház, 1945–1956. I.* Márton Áron Kiadó, Bp.
- Mészáros István (1994/1): *Boldogasszony Éve, 1947/1948. Mindszenty bíboros evangelizációs programja.* Ecclesia, Bp.
- Mészáros István (1996): *Ateista nevelés iskoláinkban, 1950–1990. Neveléstörténeti tanulmány.* Eötvös József Kiadó, Bp.
- Mészáros István (1996/b): *A magyar nevelés- és iskolatörténet kronológiája, 996–1996.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- Mészáros István szerk. (1996): *Felekezeti népiskolai tantervek, 1868–1948.* A tantervelmélet forrásai 18. (Sorozatszerk.: Horánszky Nándor.) OKI, Bp.
- Mészáros István (2000): *A katolikus iskola ezeréves története Magyarországon.* Szent István Társulat, Bp.
- Mészáros István (2002/1): „Devictus vincit.” *Tanulmányok a magyar katolikus egyház 1945–2000 közötti történetéről.* Szent István Társulat, Bp.
- Mészáros István (2002/2): *Mindszenty-mozaik. Írások a bíborosról.* Ecclesia, Bp.
- Mészáros István (2002/3): *Pannonia Sacra. Mindszenty-tanulmányok.* Kairosz, Bp.
- Mészáros István (2004): *Ortutay Gyula kultuszministersége és a Magyar Katolikus Egyház.* Előadások a Szent István Társulatnál, XV. Szent István Társulat, Bp.
- Mészáros István (2005): *Primások, pártok, politikusok, 1944–1945. Adalékok a magyar katolikus egyház XX. századi történetéhez.* Szent István Társulat, Bp.
- Mészáros István – Markó Endre – Marton Károly – Király Tibor – Wappel Kálmánné szerk. (1996): *Győri iskolatörténeti millennium '96. Tanulmánykötet.* Győr.
- Mészáros István – Németh András – Pukánszky Béla (2000): *Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe.* Osiris, Bp.
- Meumann, Ernst (1974): *Kísérleti pedagógia.* (Ford.: Szilágyi Pál.) Tankönyvkiadó, Bp.
- Mezei Gyula (1991): *Tettem, amit tettem...* Szabad Tér, Bp.
- Mezey Barna szerk. (1995): *Magyar alkotmánytörténet.* Osiris, Bp.
- Mezey Barna szerk. (1996): *Magyar jogtörténet.* Osiris, Bp.
- Mezősi Károly (1946): *A Kiskunfélegyházi Állami Tanítóképző Intézet 75 éves története.* Kiskunfélegyháza.
- Micheller Magdolna szerk. (1990): *Fejezetek a pedagógusképzés történetéből, I. Bács-Kiskun Megye. II. Békés Megye. III. Csongrád Megye.* Szeged.
- Micheller Magdolna (1996): *Tehetség és társadalom. Fejezetek a 20. századi magyar társadalom történetéből.* Kőrösi Csoma Sándor Főiskola, Békéscsaba.
- Migray József (1910): *A szociális kérdések, az iskola és a tanítóság. A Budapesti Tanítóegyesület Elemi Iskola Körének 1910. október 6-i közgyűlésén tartott felolvasás.* Löblövit Zsigmond Nyomdája, Bp. 1911.
- Migray József (1919): *Szocializmus és népnevelés. Az oktatásügy reformjának alapkérdései.* Táltos Könyvtár 5–7. sz. Bp.
- Mihalovics Zsigmond (1943): *Az Actio Catholica tíz éve. Mihalovics Zsigmond, az AC országos igazgatója beszédeinek és írásainak tükrében.* (Szerk.: Nyisztor Zoltán.) Szent István Társulat, Bp.
- Mihalovics Zsigmond szerk. (1943): *A család és ifjúság a háborúban. Az 1943. június 15–17. napjain tartott országos lelkipásztori konferencia anyaga.* Kiadja az Actio Catholica Országos Elnöksége, Bp.
- Mihelics Vid (1938): *Világproblémák és katolicizmus.* Dom kiadása, Bp.
- P. Miklós Tamás szerk. (2004): *A magyar gyermek- és ifjúsági szervezetek, mozgalmak történetének válogatott dokumentumai. Gyermek- és serdülőszervezetek. Gyermek- és Ifjúságszervezet-történeti Múzeum, Zánkai Gyermek és Ifjúsági Centrum Kht., Zánka.*
- Miklóssy István (1919): *Nemzetnevelés. Szociálpedagógiai tanulmány.* Szent István Társulat, Bp.
- Mikó Imre (1944): *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika. Tanulmány a magyar közjog és politikai történet köréből.* Az Államtudományi Intézet támogatásával, Minerva, Kolozsvár
- Milotay István (1924): *Tíz esztendő. Cikk, kortörténeti jegyzetek, 1914–1924.* Pallas, Bp.
- Milotay István (1930): *A szegedi tanyavilágban. Különlenyomat a Magyarságból.* Bp.

- Milotay István (1940): *Új világ felé. Cikk, kortörténeti jegyzetek, 1933–1940. I–II.* Stádium Sajtóvállalat Rt., Bp.
- Milotay István (1944): *Népi válság, népi Magyarország.* Stádium Sajtóvállalat Rt., Bp.
- Milotay István (2001): *Egy élet Magyarorszáért. Ami Horthy emlékirataiból kimaradt.* Gede Testvérek Bt. Bp.
- Mindszenty József (1945–46., 1947., 1948.): *Egyházam és hazám. Mindszenty József hercegprímás szentbeszédei. I. 1945–1946., II. 1947., III. 1948.* (Szerk.: Beke Margit.) Esztergom–Budapesti Főegyházmegye – Szent Gellért Kiadó, 1993., 1994., 1997.
- Mindszenty (1957) *Okmánytár, II. Mindszenty harca.* (Szerk.: Vecsey József.) München.
- Mindszenty József (1989): *Emlékirataim.* Szent István Társulat, Bp.
- Mindszenty-leveleskönyv (1938–1975). *Gondolatok a bíboros leveleiből, 1938–1975.* (Összeállította: Mészáros István.) Bp. 1997.
- Mirák Katalin szerk. (1995): *Nem voltam egyedül. Beszélgetések az evangélikus közelmúltról. I. Magyarországi Evangélikus Ifjúsági Szövetség,* Bp.
- Moczár Miklós szerk. (1918–30): *A Jászberényi M. Kir. Állami Elemi Népiskolai Tanítóképző Intézet értesítője az 1918/19–1929/30. iskolai évekről (2.–13. tanév).* Kovács és Baranyi Könyvnyomdája, Jászberény, 1931.
- Molitor Gusztáv (1938): *Miért van szüksége evangélikus egyházunknak két férfi tanítóképző-akadémiára?* Miskolc.
- Molnár Béla (2007): *A középfokú tanítóképzés története 1945-től a felsőfokúvá válásig.* Doktori disszertáció. ELTE PPK, Bp.
- T. Molnár Gizella: *Klebensberg, az iskolaépítő.* H. n., é. n.
- Molnár János (1987): *A Szociáldemokrata Párt művelődéspolitikája, 1944–1948.* Kossuth, Bp.
- Molnár János (2006): *A Bajai Állami Tanítóképző Intézet története, 1900–1950.* A szerző kiadása, Baja.
- Molnár Oszkár (1913): *Bevezetés a gyermektanulmányba.* Stiff Jenő és Társa, Kolozsvár.
- Molnár Oszkár (1915): *Szociális pedagógiai intézmények. Tíz előadás.* Stiff Jenő és Társa, Kolozsvár.
- Molnár Oszkár (1917): *Meumann Ernő élete és munkássága. Egy fejezet a neveléstudomány legújabb történetéből.* Korvin Testvérek Könyvnyomdája, Bp.
- Molnár Oszkár (1926): *A tanítási módszer történeti fejlődése. Népiskolai egységes vezérkönyvek 1.* (Szerk.: Körösi Henrik – Quint József.) Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp.
- Molnár Oszkár (1943): *Neveléstörténelem. Segédkönyv a tanító- és tanítónőképző intézetek V. osztályai számára és a továbbképzés céljaira.* Szukits kiadása, Pécs.
- Molnár Oszkár (1944–45): *Budapest élete az ostrom alatt.* Kézirat.
- Molnár Oszkár (1945): *Budapest élete az ostrom után.* Kézirat.
- Molnár Oszkár (1946): *Életem, emlékeim.* Kézirat.
- Molnár Oszkár szerk. (1935/36): *A Budapesti VII. ker. M. Kir. Állami Tanítóképző-Intézet értesítője az 1935/1936. iskolai évről.* Bp. 1936.
- Molnár Oszkár szerk. (1938/1939., 1939/1940., 1940/1941., 1941/1942.): *A Budapesti VII. ker. M. Kir. Állami Tanítóképző-Intézet és Leánylíceum évkönyve az 1938–39. (1939–40. 1940–41. 1941–42.) tanévről.* Bp. 1939–1942.
- Mona Ilona (1997): *Slachta Margit.* Corvinus, Bp. 1997.
- Mózessy Gergely (1997): *Egyetemi lelkesedések Magyarországon a 20. század első felében. A katolikus egyetemi lelkesedések története.* Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből. 17. Bp.
- Mózessy Gergely szerk. (2004): *INTER ARMA 1944–1945. Fegyverek közt. Válogatás a második világháború egyházmegyei történetének forrásaiból.* Források a Székesfehérvári Egyházmegye történetéből. II. Kiadja a Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, Székesfehérvár.
- Nagy Ferenc (1990/1–2): *Küzdelem a vasfüggöny mögött.* 1–2. Európa – História, Bp.
- Nagy Ferenc szerk. (1997): *Magyar Tudóslexikon A-tól Zs-ig.* BETTER – MTESZ – OMIKK, Bp.
- Nagy Ferenc (2003): *5 millió magyar a Golgotán. Beszéd, írások, gondolatok.* (Szerk. és bev.: Csicsery-Rónay István.) Occidental Press, Bp.
- Nagy Ferenc szerk. (1942/1943., 1943/1944.): *A Budapesti VII. ker. M. Kir. Állami Leánylíceum és Tanítóképző-Intézet évkönyve az 1942/43., 1943/44. tanévről.* Bp. 1943., 1944.
- Nagy Imre (1954/II): *Egy évtized. Válogatott beszédek és írások, 1948–1954. II.* Szikra, Bp.
- Nagy Imre (1984): *A magyar nép védelmében.* Vitairatok és beszédek, 1955–1956. Magyar Füzetek, Párizs.
- Nagy Imre vonal (1989). *Dokumentumválogatás.* (Szerk.: Dér Ferenc.) Reform, Bp.
- Nagy László (1907): *A gyermektanulmányozás mai állapota.* Bp.
- Nagy László (1908/1): *A gyermek érdeklődésének lélektana.* Franklin Társulat, Bp.

- Nagy László (1912): *Psychologie des Kindlichen Interesses*. Übers. v. K. G. Szidon, Leipzig, Nemnich. 1912. Meumann: Paedagogische Monographien. Bd. 9.
- Nagy László (1913) *emlékkönyv*. A Magyar Gyermektanulmányi Társaság tízéves évfordulója alkalmából a társaság megalapítójának tiszteletére kiadták munkatársai. (Szerk.: Nógrády László.) Bp.
- Nagy László (1915/1): *Beitraege zur Geschichte der seelischen Entwicklung des Kindes*. Bp. 1915.
- Nagy László (1916/a): *A háború és a gyermek lelke*. Adatok a gyermek értelmi, érzelmi és erkölcsi fejlődéséhez. I. rész. A Gyermektanulmányi Könyvtár 5. kötete. Kiadja a Magyar Gyermektanulmányi Társaság, Bp. 1915.
- Nagy László (1916/b): *Ergebnisse einer Umfrage über die Auffassung des Kindes vom Kriege*. Übers. K. G. Szidon. Sonder-Abdruck: Zeitschrift für Angewandte Psychologie, 1916. Bd. 12.
- Nagy László (1918) *közzoktatási reformterve*. (Szerk.: Vácz Miklós.) OPKM, Bp. 1982.
- Nagy László (1921): *Didaktika, gyermekfejlődéstan alapon*. A nyolcosztályú egységes népiskola tanterve. II. r. Magyar Gyermektanulmányi Társaság, Bp.
- Nagy László (1932) *emlékére...* (Szerk.: Ballai Károly – Nógrády László.) Bp.
- Nagy László (1934): *A magyar közzoktatás reformja*. (Szerk.: Ballai Károly.) Bp.
- Nagy László (1972) *válogatott pedagógiai művei*. (Szerk.: Nagy Sándor.) Tankönyvkiadó, Bp.
- Nagy László (1982): *A gyermek érdeklődésének lélektana*. Dr. Köte Sándor tanulmányával. Tankönyvkiadó, Bp.
- Nagy László (1982/1) *születésének 125. évfordulójára*. (Szerk.: Bollókné Panyik Ilona – Magyarfalvi Lajos – Ungárné Komoly Judit.) A Budapesti Tanítóképző Főiskola Kiadványai 11. Bp.
- Nagy László (1982/2) *bibliográfia*. (Szerk.: Mérei Ferenc – Ballér Endre – Léces Károly.) OPKM Neveléstörténeti Bibliográfiák 6. Bp.
- Nagy László – Ballai Károly (1910): *A Gyermektanulmányi Múzeum szervezete és az anyaggyűjtés szabályai*. A Magyar Gyermektanulmányi Társaság, Bp.
- Nagy Mária (1994): *Tanári szakma és professzionalizálódás*. Vázlat egy szakma politikatörténetéhez. OKI, Bp.
- Nagy Péter Tibor (1992): *A magyar oktatás második államosítása*. Educatio, Bp.
- Nagy Péter Tibor (1994): *Tanügyigazgatás és oktatáspolitikai a polgári Magyarországon*. Kandidátusi értekezés. Bp.
- Nagy Péter Tibor (1997): *Hogyan kerüljük el a polgárosodást? Magyar oktatáspolitikai, 1867–1945*. Előadások a nevelés társadalomtörténetéből. KJF–OKI, Székesfehérvár–Bp.
- Nagy Péter Tibor (1999): *Vallásos nevelés 1949 előtt és után*. Kézirat, 1–23.
- Nagy Péter Tibor (2000): *Járszalag és aréna*. Egyház és állam az oktatáspolitikai erőterében a 19. és 20. századi Magyarországon. Új Mandátum, Bp.
- Nagy Péter Tibor szerk. (2000): *Oktatáspolitikai és vallásszabadság*. Állam — egyház — iskola — társadalom a 20. században. Új Mandátum, Bp.
- Nagy Péter Tibor (2002): *Hajszálcsövek és nyomáscsoportok*. Oktatáspolitikai a 19–20. századi Magyarországon. Új Mandátum, Bp.
- Nagy Péter Tibor (2004): *Az állami befolyás növekedése a magyarországi oktatásban, 1867–1945*. Akadémiai doktori értekezés tézisei, Bp.
- Nagy Péter Tibor (2005): *Az állami befolyás növekedése a magyarországi oktatásban, 1867–1945*. Iskolakultúra 2005/6–7. 3–229.
- Nagy Sándor (1988): *Mába nyúló történelem: a harmincas évek pedagógiai irányai*. Tankönyvkiadó, Bp.
- Nagy Sándor szerk. (1976–1979): *Pedagógiai lexikon, I–IV*. Akadémiai, Bp.
- Nagy Tőhötöm (1990): *Jezsuiták és szabadkőművesek*. Universum, Szeged.
- L. Nagy Zsuzsa (1961): *Forradalom és ellenforradalom a Dunántúlon, 1919*. Kossuth, Bp.
- L. Nagy Zsuzsa (1965): *A párizsi békekonferencia és Magyarország, 1918–1919*. Bp.
- L. Nagy Zsuzsa (1995): *Magyarország története, 1918–1945*. Debrecen.
- L. Nagy Zsuzsa (2006): *Egy politikus polgár portréja*. Rassay Károly, 1886–1958. Napvilág Kiadó, Bp.
- Nánási Miklós (1947): *A szabadművelődési ismeretek vázlata*. Bp.
- Nánási Miklós szerk. (1977): *Pedagógia. Tanárképző főiskolai tankönyv*. Tankönyvkiadó, Bp.
- Narratívák 3. A kultúra narratívái*. (Szerk.: N. Kovács Tímea.) Kijárat Kiadó, Bp. 1999.
- Negyven éve (1959). *Jubileumi emlékkönyv*. A Tanácsköztársaság Szabolcs-Szatmár megyei története. Nyíregyháza.
- Németh Alajos (1991): *Papok a rács mögött, 1948–1950*. Korrajz. Sokak személyes élményeinek naplója. Szent István Társulat, Bp.
- Németh Alajos (1993): *Sopron könnyes-véres dátumai*. Sopron.
- Németh András (1990): *A magyar tanítóképzés története, 1775–1975*. In: Főiskolai füzetek 11. sz. Zsámbék.

- Németh András (1990/1): *Weszely Ödön*. Magyar Pedagógusok. OPKM, Bp.
- Németh András (1996): *A reformpedagógia múltja és jelene*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- Németh András (2005): *A magyar pedagógia tudománytörténete. Nemzetközi tudományfejlődési és recepciós hatások, nemzeti sajátosságok*. Gondolat, Bp.
- Németh András szerk. (2002): *Reformpedagógia-történeti tanulmányok. Európai kölcsönhatások, nemzeti sajátosságok*. Osiris, Bp.
- Németh András szerk. (2004): *A szellemtudományi pedagógia magyar recepciója*. Gondolat, Bp.
- Németh András – Ehrenhard Skiera (1999): *Reformpedagógia és az iskola reformja*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- Németh András – Pukánszky Béla (2004): *A pedagógusszerep történelmi változásai*.
- Németh András – Pukánszky Béla (2004/2): *A pedagógia problémátörténete*. Gondolat, Bp.
- Németh Károly szerk. (2001): *Szent Vince Szeretet Leányai Irgalmas Nővérek Ranolder Intézete, Budapest*. K. n., h. n.
- Németh László (1986): *Művelődéspolitikai írások*. Műzsák, Bp.
- Némethné Dikán Nóra – Szabó Róbert – Vida István szerk. (2004): *Nagy Imre és kora. Tanulmányok, forrásközlések. III. Vidéki diákmozgalmak 1956-ban*. Nagy Imre Alapítvány.
- Nemzetgyűlési almanach, 1920–1922.* (Szerk.: Vidor Gyula.) Bp. 1921.
- Népiskolai (1937) *szervezet és szolgálati pragmatika. Megállapította a Református Egyetemes Konvent 307/1937. sz. határozatával*. A Református Egyetemes Konvent hivatalos kiadványa, Bp.
- Niederhauser Emil (1995): *A történetírás története Kelet-Európában*. História Könyvtár, Bp.
- Niederhauser Emil (2001): *Kelet-Európa története*. História – MTA TTI, Bp.
- Nietzsche, F. (1989): *A történelem hasznáról és káráról*. (Ford.: Tatár György.) Akadémiai, Bp.
- Nikelszky Zoltán szerk. (1917/18): *A Bányai Ág. Hitv. Evangélikus Egyházkerület Szarvasi Tanító- és Tanítónőképző Intézetének értesítője az 1917–18. iskolai évről*. Sámuel Adolf Könyvnyomda, Szarvas.
- Noiriél, G. (1996): *A történetírás „válsága”*. Elméletek, irányzatok és viták a történelemről tudománnyá válásától napjainkig. Napvilág, Bp. 2001.
- Novák László szerk. (1978): *Tanulmányok Nagykőrös történetéből és néprajzából*. Nagykőrösi Arany János Múzeum közleményei. I. Nagykőrös.
- Nyíró András szerk. (1989): *Segédkönyv a Politikai Bizottság tanulmányozásához*. Interart Stúdió, Bp.
- Nyulási Imre szerk. (1939/40): *A Kálvineum Nyíregyházi Református Tanítóképző Intézetének 12. értesítője és Leánylíceumának 2. évkönyve az 1939–40. iskolai évről*. Nyíregyháza, 1940.
- Olay Ferenc (1935): *Kisebbségi népoktatás*. A Magyar Nemzeti Szövetség kiadása. Bp.
- Ólmosi Zoltán – Urbán Károly szerk. (1991): *Mindszenty és a hatalom. Tizenöt év az USA-követségen*. Lex Kft. Bp.
- Olsófi Gabányi János (1922): *„Mártírjaink.” Az „őszirózsás” forradalom és a proletárdiktatúra áldozatainak meggyilkolása, lelki és testi megkínzása*. Reprint, Bp. 2000.
- Orbán Sándor (1962): *Egyház és állam. A katolikus egyház és az állam viszonyának rendezése, 1945–1950*. Kosuth, Bp.
- Ordass Lajos (1982., 1998): *Válogatott írások. I–II. k.* (Szerk.: Szépfalusi István.) Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern.
- Ormándi János (1992): *Keresztury Dezső kultuszminiszteri pályája, 1945–1947*. Kandidátusi értekezés. Szeged.
- Ormos Mária (1983): *Padovától Trianonig, 1918–1920*. Bp.
- Ormos Mária (1987): *Nácizmus — fasizmus*. Bp.
- Ormos Mária (1998): *Magyarország a két világháború korában, 1914–1945*. Csokonai, Debrecen.
- Ormos Mária (2000): *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós. Pokoljárás a médiában és a politikában. I–II.* PolgART, Bp.
- Ormos Mária (2005/2): *A történelem vonatán. Európa és Magyarország a 20. században. Múlt és Jövő*. Bp.
- Ormos Mária (2007): *Közép-Európa. Volt? Van? Lesz? A fogalom változásai a 19–20. században*. Napvilág, Bp.
- Ormos Mária szerk. (2003): *Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára*. Osiris, Bp.
- Ormos Mária – Majoros István (1998): *Európa a nemzetközi küzdőtéren. Felemelkedés és hanyatlás, 1814–1945*. Osiris, Bp.
- Orosz István – Für Lajos – Romány Pál szerk. (1996): *Magyarország agrártörténete. Agrártörténeti tanulmányok*. Mezőgazda, Bp.
- Ortutay Gyula (1947): *Művelődéspolitikánk alapelvei. A magyar vallás- és közoktatásügyi miniszternek a Zene-művészeti Főiskolán 1947. május 17-én tartott előadása*. Egyetemi Nyomda, Bp.
- Ortutay Gyula (1949): *Művelődés és politika. Tanulmányok, beszédek, jegyzetek*. Hungária Könyvkiadó, Bp.

- Ortutay Gyula (1973): *Fényes, tiszta árnyak. Tanulmányok, emlékek, vázlatok*. Szépirodalmi, Bp.
- Osváth Ferenc (1939): *A Nagykőrösi Református Tanítóképző Intézet története. Az intézet megalapításától a világháborúig (1839–1914)*. Nagykőrös.
- Oszwald József szerk. (1927/28): *A Kalocsai Római Katolikus Tanítóképző Intézet értesítője az 1927–1928. iskolai évről*. Nyomtatott az Árpád Résvénytársaság Könyvnyomdájában, Kalocsa, 1928.
- Oszváth Judit (2003): *Erdélyi iskola. Antológia, repertórium*. Státus, Csíkszereda.
- Ötezer család 1956. évi háztartási feljegyzései*. Statisztikai időszaki közlemények, 5/1957. KSH, Bp. 1957
- Paczkowski, A. (1997): *Fél évszázad Lengyelország történetéből, 1939–1989*. 1956-os Intézet, Bp.
- Paczolay György (1940): *Földkérdés és fajvédelem*. Kecskemét.
- Paczolay György (1943): *Nagykőrös népesedési kérdései*. Különlönyomata a *Hajnalodik* nemzetpolitikai szemle 4. és 5. számából. Kecskemét.
- Padányi-Frank Antal (1931): *A pedagógia válsága és a jövő útja*. A Szent István Akadémia Hittudományi-bölcseleti Osztályának felolvasásai. III. 2. sz. Stephaneum Nyomda, Bp. 1938.
- Padányi-Frank Antal (1939): *A nevelés módszere. Előadások, cikkek*. A szerző kiadása, Bp.
- Padányi-Frank Antal szerk. (1934/35., 1937/38.): *A Budapesti Magyar Királyi Állami Népiskolai Tanítóképző-Intézet Értesítője*. Bp. 1935., 1938.
- Padányi-Frank Antal szerk. (1939/40., 1940/41., 1941/42., 1942/43., 1943/44.): *A Budapesti M. Kir. Állami Líceum és Tanítóképző-Intézet évkönyve(i)*. Bp., 1940., 1941., 1942., 1943., 1944.
- Padányi-Frank Antal szerk. (1943): *Eszményi gyakorlatiasság a tanítóképzésben. Tanítóképző tanárok könyvtára 1. Kiadja a Tanítóképző-Intézeti Tanárok Országos Egyesülete*. Bp.
- Pajkossy Gábor szerk. (2003): *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény*. Osiris, Bp.
- Pál József (1995): *Békepapok. Katolikus békepapok Magyarországon, 1950–1989*. Egyházfórum.
- Palasik Mária (2000): *A jogállamiság megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon, 1944–1949*. Napvilág, Bp.
- Palotás Emil (2003): *Kelet-Európa története a 20. század első felében*. Osiris, Bp.
- Panyik Ilona (1991): *A Budapesti Tanítóképző Főiskola*. Tankönyvkiadó – BTF, Bp.
- Papp László (1992): *Tíz év és ami utána következett, 1945–1963. Adalékok a Magyarországi Református Egyház XX. századi történetéhez*. (Szerk.: Bárczay Gyula.) Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern.
- Parlament almanach (1922–1927) az 1922–1927. évi Nemzetgyűlésre. Sturm-féle országgyűlési almanach*. (Szerk.: Baján Gyula.) MTI, Bp.
- Pásztor József szerk. (1959): *Az 1919-es Magyar Tanácsköztársaság iskolai reformtervezete*. Fővárosi Pedagógiai Szeminárium, Bp.
- Pásztor Mihály (1985): *A fehérterror néhány jelensége. Pest megye, 1919–1920*. PmL, Bp.
- Pataki Ferenc (1967): *Makarenko élete és pedagógiája*. Kandidátusi értekezés tézisei. Bp.
- Pataki Ferenc szerk. (1974): *A valóság pedagógiája. Közösségi nevelés a népi kollégiumokban*. Tankönyvkiadó, Bp.
- Pataki Ferenc (1993): *Rendszerváltás után: társadalomlélektani terepszemle*. Scientia Humana, Bp.
- Pataki Ferenc (2000): *Rendszerváltók és bűnbakok. Társadalom-lélektani metszetek*. Osiris, Bp.
- Pataki Ferenc (2003): *Nevelés-ügyek. Társadalompedagógiai írások*. Aula, Bp.
- Pataki Ferenc (2005): *A NÉKOSZ-legenda*. Osiris, Bp.
- Pataki János szerk. (1937): *Útmutató. Az összes állami és közigazgatási hatóságok, üzemek fenntartása, továbbá Pest vármegyei és Budapest székesfővárosi törvényhatóságok igazgatása alá vont hivatalok és intézmények ismertetése*. Központi Nyomda, Rákospalota.
- Paulsen, Friedrich (1972): *Az akarat nevelése*. (Ford.: Szilágyi Pál.) Tankönyvkiadó, Bp.
- Pécsi István (1984): *Évtizedek az ifjúságért. A nevelés professzora — emberközélelől*. MPT, Bp.
- Pedagógia (1953) a tanítóképzők III.–IV. osztálya számára*. II. rész. Ideiglenes tankönyv. A Közoktatásügyi Minisztérium rendeletére. Tankönyvkiadó, Bp.
- Pelle János (1995): *Az utolsó vérvádak. Az etnikai gyűlölet és a politikai manipuláció kelet-európai történetéből*. Pelikán, Bp.
- Peller József (2005): *Tanítóképzőben, 1948–1952*. Kézirat, Bp.
- Peregrius Elek (1874): *A budai m. k. állami tanítóképezdek négyévi történetének vázlata*. Franklin Társulat Nyomdája, Bp.
- Péter János (1952): *A magyar református egyház útja. Péter János második püspöki jelentése*. Bp.
- Péter Zoltán szerk. (1948–49): *A Debreceni Református Kollégium évkönyve az 1948–49. iskolai évről*. LXXI. (XXXV.) évfolyam, Debreceni Református Kollégium, Debrecen.

- Péterhidi József szerk. (1936): *Előadások a Magyar Tanítók Szabadegyetemén*. Magyar Tanítóegyesületek Egyetemes Szövetsége, Bp.
- Pethő László (1991): *A tanítók és a társadalom*. Educatio, Bp.
- Pető Andrea (2001): *Rajk Júlia*. Balassi, Bp.
- Pető Iván – Szakács Sándor (1985): *A hazai gazdaság négy évtizedének története, 1945–1985*. KJK, Bp.
- Petőfi Sándor (1956/I–II) összes költeményei. I–II. Szépirodalmi, Bp.
- Petrák Katalin (1969): *Az első magyar munkáshatalom szociálpolitikája, 1919*. Táncsics, Bp.
- Petrák Katalin – Milei György szerk. (1959/2): *A Magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikája. Válogatott rendeletek, dokumentumok, cikkek*. Gondolat, Bp.
- Petrák Katalin – Milei György szerk. (1959/2): *A Magyar Tanácsköztársaság szociálpolitikája. Válogatott rendeletek, dokumentumok, cikkek*. Gondolat, Bp.
- Petriné Fejér Judit – Szabolcs Éva (1999): *Nagy Sándor*. OPKM, Bp.
- Petróci Sándor (1997): *Emlékek Pétery József püspökről*. Szent István Társulat, Bp.
- Pipes, R. (2004): *A kommunizmus*. Európa, Bp.
- Pirigyi István (1991): *A görög katolikus magyarság története*. Bp.
- Pók Attila (1998): *A nemzetközi élet krónikája, 1945–1997*. MTA TTI – História, Bp.
- Pokol Béla (1997): *Szociológiaelmélet*. FKI, Bp.
- Polányi Imre (1987): *A szlovák társadalom és a polgári nemzeti mozgalom a századfordulón, 1895–1905*. Akadémiai, Bp.
- Polányi Mihály (1994): *Személyes tudás. Úton egy posztkritikai filozófiához. I–II*. Atlantisz, Bp.
- Poór József (1986): *A protestáns teológia Magyarországon, 1945–1985. Fejezetek a magyarországi református és evangélikus teológia 1945 utáni történetéből*. Kossuth, Bp.
- Popély Gyula (1995): *Ellenszélben. A felvidéki magyar kisebbség első évei a Csehszlovák Köztársaságban 1918–1925*. Kalligram, Pozsony.
- Poppe Ede (1938): *Az eucharisztikus módszer a nevelésben. Mercier bíboros előszavával*. Szent István Társulat, Bp.
- Popper, K. R. (1997): *Megismerés, történelem, politika. Válogatott írások és előadások*. (Ford.: Darai Lajos Mihály.) Aduprint, Bp.
- Pornói Imre (1996): *A népoktatás a polgári Magyarországon, különös tekintettel a nyolcosztályú iskolatípus kialakulására*. Kandidátusi értekezés. ELTE, Bp.
- Pornói Imre (2007): *Bevezetés a szociális gondoskodás elméleti és történeti alapjaiba*. Krúdy Könyvkiadó, Nyíregyháza, é. n.
- Porzolt István szerk. (1938/39., 1940/41., 1941/42., 1942/43., 1943/44.): *A Kálvineum Nyíregyházi Református Tanítóképző Intézetének 11. (13., 14., 15., 16.) évfolyma és Leánylíceumának 1. (3., 4., 5., 6.) évfolyma az 1938–39. (1940–41., 1941–42., 1942–43., 1943–44.) iskolai évről*. Nyíregyháza, 1939., 1941., 1942., 1943., 1944.
- Potó János (1989): *Emlékművek, politika, közgondolkodás. Budapest köztéri emlékművei, 1945–1949. Így épült a Sztálin-szobor*. MTA TTI, Bp.
- Potó János (2003): *Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika*. Osiris, Bp.
- Pölöskei Ferenc (1977): *Horthy és hatalmi rendszere, 1919–1922*. Kossuth, Bp.
- Pölöskei Ferenc (2001): *A magyar parlamentarizmus a századfordulón. Politikuskok és intézmények*. História – MTA TTI, Bp.
- Pölöskei Ferenc – Gergely Jenő – Izsák Lajos szerk. (1997): *20. századi magyar történelem, 1900–1994*. Korona, Bp.
- Pölöskei Ferenc – Stemler Gyula szerk. (1997): *Múltból a jövőbe. Tanulmányok*. ELTE BTK Újkori Magyar Történeti Tanszék, Bp.
- Pölöskei Ferenc szerk. (2002): *A falukutatás fénykora, 1930–1937*. OPKM, Bp.
- Pratkanis, A. R. – Aronson, E. (1992): *A rábeszélőgépj. Élni és visszaélni a meggyőzés mindennapos mesterségével*. AB OVO.
- Preska Gáborné (2006): *Adalékok a tanítóképzés statisztikájához*. Szakdolgozat. ELTE TÓFK, Bp.
- Pritz Pál (1982): *Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején, 1932–1936*. Akadémiai, Bp.
- Pritz Pál (1995): *Magyar diplomácia a két háború között*. Bp.
- Pritz Pál – Sipos Balázs – Zeidler Miklós szerk. (2006): *Magyar külpolitikai gondolkodás a 20. században*. Magyar Történelmi Társulat, Bp.
- Prohászka Lajos (1944): *A mai élet erkölce*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp.

- Prohászka Lajos (1946): *Történet és kultúra*. Egyetemi Nyomda, Bp.
- Prohászka László (1994): *Szoborsorsok*. Kornétás, Bp.
- Prohászka Ottokár (1903): *A diadalmas világnézet*. 4., változatlan kiadás. Székesfehérvár, Vörösmarty Nyomda, 1925.
- Prohászka Ottokár (1927/XI): *Kultúra és terror. A társadalmi kérdés*. Összegyűjtött Munkái. XI. Szent István Társulat, Bp.
- Prohászka Ottokár (1928/IX): *Világosság a sötéttségben. Pásztorlevelek*. Összegyűjtött Munkái. Szent István Társulat, Bp.
- Prohászka Ottokár (1929/XX): *Az Úr házáért*. Összegyűjtött Munkái, XX. Szent István Társulat, Bp.
- Prohászka Ottokár (1929/XXI): *Az igazság napszámában*. Összegyűjtött Munkái, XXI. Szent István Társulat, Bp.
- Prohászka Ottokár (1929/XXII): *Iránytű*. Összegyűjtött Munkái. XXII. Szent István Társulat, Bp.
- Prohászka Ottokár (1929/XXIII): *Soliloquia*. I. Összegyűjtött Munkái. XXIII. Szent István Társulat, Bp.
- Prohászka Ottokár (1990): *Modern katolicizmus. Válogatás Prohászka műveiből*. (Szerk.: Koncz Lajos.) Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Bp.
- Pukánszky Béla – Németh András (1994): *Neveléstörténet*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- Pukánszky Béla (2001): *A gyermekkor története*. Műszaki Könyvkiadó, Bp.
- Pukánszky Béla (2004): *Tizenkilencedik századi magyar neveléstani kézikönyvek gyermekszemlélete, a gyermekkor történetére vonatkozó kutatások tükrében*. Akadémiai doktori értekezés, tézisek.
- Pukánszky Béla (2006/1): *A nőnevelés évezredei. Fejezetek a lányok nevelésének történetéből*. Gondolat, Bp.
- Pukánszky Béla (2006/2): *Fejezetek a nőnevelés történetéből*. Gondolat, Bp.
- Pukánszky Béla szerk. (2000): *A gyermek évszázada*. Osiris, Bp.
- Pünkösti Árpád (1996): *Rákosi a csúcson, 1948–1953*. Európa, Bp.
- Pünkösti Árpád (2001): *Rákosi bukása, száműzetése és halála, 1953–1971*. Európa, Bp.
- Quint József szerk. (1916/17., 1917/18., 1918–26.): *A Budapesti M. Kir. Állami Népiskolai Tanítóképző Intézet 1916–17. (1917–18., 1918–26.) évi értesítője*. Bp. 1917., 1918., 1926.
- Rácz Erzsébet (1995): *Feljegyzések a vihar kapujában. Emlékezés Tildy Zoltánra*. A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai 6. Bp.
- Radnóti Miklós (1989): *Napló*. Magvető, Bp.
- Raffay Sándor (1941): *A zsidókérdés története Magyarországon! Raffay Sándor előadása az Országos Nemzeti Klubban 1940. november 27-én*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp.
- Raffay Sándor (1944): *Ötven év távlatából. Raffay Sándor püspöknek, a Magyarországi Evangélikus Lelkeszek Egyesülete elnökének visszaemlékezései*. Kiadja a Magyarországi Evangélikus Lelkeszek Egyesülete, Bp.
- Rainer M. János (1990): *Az író helye. Viták a magyar irodalmi sajtóban, 1953–1956*. Magvető, Bp.
- Rainer M. János (1996., 1999): *Nagy Imre. Politikai életrajz. I. 1896–1953.; II. 1953–1958*. 1956-os Intézet, Bp.
- Rainer M. János (2003): *Ötvenhat után*. 1956-os Intézet, Bp.
- Rainer M. János – Szereda V. szerk. (1996): *Döntés a Kremlben. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról*. 1956-os Intézet, Bp.
- Rajniss Ferenc (2001): *Szálasi minisztere voltam. Rajniss Ferenc naplója*. Korok és dokumentumok. (Szerk. és bevezetés: Sipos Péter.) Palatinus, Bp.
- Rajz Mihály – Korompay Tibor (1988): *Megemlékezés Dr. Hanauer Á. István váci megyéspüspökről*. Szent István Társulat, Bp.
- Rákosi Mátyás (1948): *A fordulat éve*. 2. kiadás, Szikra, Bp.
- Rákosi Mátyás (1950): *Válogatott beszédek és cikkek*. Szikra, Bp.
- Rákosi Mátyás (1953): *A szocialista Magyarorszáért*. Szikra, Bp.
- Rákosi Mátyás (1956): *A politikai helyzet és a párt feladatai. A Politikai Bizottság beszámolója a budapesti pártaktívá ülésén, 1956. május 18-án*. Szikra, Bp.
- Rákosi Mátyás (1997): *Visszaemlékezések, 1940–1956*. 1–2. (Szerk.: Feitl István és Sipos Levente.) Napvilág, Bp.
- Rákosi Mátyás *élete képekben* (1952). Szikra, Bp.
- Rákosi Sándor (1964): *Az MKP és az MDP szervezeti felépítése, 1944–1956*. MSZMP KB PTI, Bp.
- Rákosi Sándor szerk. (1984): *A MADISZ, 1944–48*. Kossuth, Bp.
- Rákosi Sándor és Szabó Bálint szerk. (1967): *A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai, 1944–1948*. Kossuth, Bp.

- Ránki György – Pamlényi Ervin – Tilkovszky Loránt – Juhász Gyula szerk. (1968): *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944.* Bp.
- Ránki Vera (1999): *Magyarok – zsidók – nacionalizmus. A befogadás és kirekesztés politikája.* Új Mandátum, Bp.
- Ravasz János – Felkai László (1951): *Magyar neveléstörténet a tanítóképzők IV. osztálya számára.* A vallás- és közoktatásügyi miniszter rendeletére. Tankönyvkiadó, Bp.
- Ravasz János szerk. (1957): *Tanulmányok a magyar nevelés történetéből, 1849–1944.* PTI, Bp.
- Ravasz László (1938): *Legyen világosság. Beszédek, írások. I–III.* Franklin Társulat, Bp.
- Ravasz László (1941): *Mi a kollégium?* Debrecen sz. kir. város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-vállalata.
- Ravasz László (1988): *Válogatott írások, 1945–1968.* (Szerk.: Bárczay Gyula.) Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern.
- Ravasz László (1992): *Emlékezéseim.* Kiadja a Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Bp.
- Rendtartás* (1939) a *liceum és leányliceum számára.* Kiadta a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1939. május 10-én kelt 133.594/IX. üo. számú rendeletével. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp.
- Rendtartás* (1950) *általános gimnáziumok számára.* A VKM rendeletére. Tankönyvkiadó, Bp.
- Rendtartás* (1954) *az általános gimnáziumok számára, ideiglenes használatra.* Az oktatásügyi miniszter rendeletére. Tankönyvkiadó, Bp.
- Rendtartás* (1955) *az általános gimnáziumok számára.* Az oktatásügyi miniszter rendeletére. Tankönyvkiadó, Bp.
- Rendtartási* (1914) *szabályzat a m. kir. állami tanítóképző-intézetek számára.* Kiadta a m. kir. vallás és közoktatásügyi miniszter 1914. évi május hó 4-én 31.152. sz. alatt kelt rendeletével. Bp.
- Rendtartási* (1929) *szabályzat a m. kir. állami tanítóképző-intézetek számára.* Kiadta a m. kir. vallás és közoktatásügyi miniszter 1929. évi július hó 26-án kelt 840-05/360. sz. rendeletével. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp.
- Rendtartási* (1930) *szabályok a magyarországi református tanító- és tanítónőképző-intézetek számára.* A Református Egyetemes Konvent hivatalos kiadványa, Bp.
- Répay Dániel – Ballai Károly szerk. (1913): *Az Első Magyar Országos Gyermektanulmányi Kongresszus naplója s a vele kapcsolatos Kiállítás leírása.* Fritz Ármin Könyvnyomdája, Bp.
- Réti Görgy (1998): *Budapest — Róma Berlin árnyékában. Magyar–olasz diplomáciai kapcsolatok a Gömböskormány megalakulásától a berlini háromhatalmi egyezményig, 1932–1940.* ELTE Eötvös, Bp.
- Réti László (1970): *A Magyar Tanácsköztársaság központi szervei és pecsétjeik.* Akadémiai, Bp.
- Réti László (1973): *A Magyar Tanácsköztársaság helyi szervei és pecsétjeik.* Akadémiai, Bp.
- Rév István (1990) szerk.: *Gazdaság- és társadalomtörténeti szöveggyűjtemény a szocializmus magyarországi történetének tanulmányozásához. I–II.* Aula, Bp.
- Révai József (1947): *Az összeesküvés ügy tanulságai.* Szikra, Bp.
- Révai József (1947): *Élni tudunk a szabadsággal. Válogatott cikkek és beszédek, 1945–1949.* Szikra, Bp.
- Révay József (1934): *Gömbös Gyula élete és politikája.* Franklin Társulat, Bp.
- Révész Géza (1985): *Tanulmányok.* (Szerk.: Csillagné Gál Judit.) Gondolat, Bp.
- Révész Imre (1923): *A mai magyar kalvinizmus.* Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Rt., Bp.
- Révész Imre (1990): *„Vallomások.” Teológiai önéletrajz és válogatott és kiadatlan kéziratok, 1944–1949.* (Szerk.: Barcza József.) A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Bp.
- Révész Sándor (1997): *Aczél és korunk.* Sík, Bp.
- Ripp Zoltán (2002): *1956. Forradalom és szabadságharc Magyarországon.* Korona, Bp.
- Romsics Ignác szerk. (1976): *Dokumentumok az 1918/19-es forradalmak Duna–Tisza közti történetéhez.* A Bács-Kiskun Megyei Levéltár Kiadványai. III. Kecskemét.
- Romsics Ignác (1982): *A Duna–Tisza köze hatalmi-politikai viszonyai 1918–1919-ben.* Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 96. Akadémiai, Bp.
- Romsics Ignác (1982): *Ellenforradalom és konszolidáció. A Horthy-rendszer első tíz éve.* Gondolat, Bp.
- Romsics Ignác (1991): *Bethlen István. Politikai életrajz.* Magyarágkutató Intézet, Bp.
- Romsics Ignác szerk. (1995): *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században. Tanulmányok.* TLA, Bp.
- Romsics Ignác (1998): *Nemzet, nemzetiség és állam. Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században.* Napvilág, Bp.
- Romsics Ignác szerk. (1998): *Trianon és a magyar politikai gondolkodás, 1920–1953.* Tanulmányok. Osiris, Bp.
- Romsics Ignác (1999): *Magyarország története a XX. században.* Osiris, Bp.
- Romsics Ignác (2001., 2005.): *A trianoni békeszerződés.* Osiris, Bp.

- Romsics Ignác szerk. (2002): *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Osiris, Bp.
- Romsics Ignác (2004): *Múltról a manák. Tanulmányok és esszék a magyar történelemről*. Osiris, Bp.
- Romsics Ignác szerk. (2007): *Magyarország története*. Akadémiai, Bp.
- Romsics Ignác – Szegedi-Maszák Mihály szerk. (2005): *Mi a magyar?* Habsburg Történeti Intézet – Rubicon Kiadó, Bp.
- Rónay László (2000): *Sík Sándor*. Balassi, Bp.
- Ronkoviczné Faragó Eszter (1999): *A pedagógia alapkérdései Imre Sándor munkásságában*. Pécs.
- Rozgonyi Tamás – Zsille Zoltán szerk. (2001): *Búcsú Hegedüs Andrástól. 1922. október 31–1999. október 23.* Osiris, Bp.
- Rozs András (1989): *A Turul Szövetség szervezete Pécsen, 1923–1945*. Baranyai Levéltári Füzetek 123. Pécs.
- Rozsondai Károly (1936): *Falukutatás és tanítóképzés*. A Soproni Evangélikus Tanítóképző Intézet „Péterfy Sándor Turul Bajtársi Egyesület”-ének támogatásával Simon és Garab Könyvnyomdája. Kézirat gyanánt, Cegléd.
- Rozsondai Zoltán (2004): *KÖZszolgálat — pedagógushivatás. Rozsondai Zoltán a magyar tanítóképzésért és megújításáért*. (Szerk.: Donáth Péter – Rozsondai Anikó, Zoltán és Zsolt.) Trezor, Bp.
- Rüblein Richárd (1932): *Tanítók, óvók és a nem állami tanárok ellátásának rendezéséről szóló 1924. évi XXVIII. törvénycikk ismertetése és magyarázata*. A szerző kiadása, Bp.
- Salacz Gábor (1988): *A magyar katolikus egyház tizenhét esztendeje (1948–1964). E munkám a jelzett tizenhét esztendő történetének nem annyira feldolgozása, mint inkább forrása kíván lenni*. Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae IX. Görres Gesellschaft, München.
- Salamon Konrád (2001): *Nemzeti önpusztítás, 1918–1920. Forradalom — proletárdiktatúra — ellenforradalom*. Korona, Bp.
- Saly Dezső (1939–44): *Szigorúan bizalmas! Fekete könyv: 1939–1944*. Anonymus, Bp. 1945.
- Sándor Ernő szerk. (1955): *A falusi pedagógusok országos konferenciája*. Tankönyvkiadó, Bp.
- Sándor László szerk. (1983): *Emlékezés Kemény Gábor születésének 100. évfordulójára*. Pedagógusok Szakszervezete KV, Bp.
- Sánta Ilona szerk. (1984): *Politikuspályák*. Kossuth, Bp.
- Sánta Ilona szerk. (1987): *Egy letűnt korszakról, 1919–1945*. Kossuth, Bp.
- Sárközi István (1980): *Az ellenforradalmi rendszer népiskola-politikája Magyarországon (1919. aug.–1944)*. Akadémiai, Bp.
- Sarlós Márton szerk. (1959): *A Magyar Tanácsköztársaság állama és joga. Tanulmánygyűjtemény*. Akadémiai, Bp.
- Sarudy Ottó szerk. (1912–13., 1916–17.): *A Kolozsvári M. Kir. Állami Tanítóképző Intézet 1912–13. (1916/17.) évi értesítője*. Stief Jenő és Társa, Kolozsvár 1913. Lyceum, 1917.
- Sarudy Ottó – Hodossy Béla (1927): *Gyakorlatok és dalok. Segédkönyv az ének tanításához*. A szerző kiadása. Sárospatak.
- Sarudy Ottó – Hodossy Béla (1929): *Összhangzattan a tanító- és tanítónőképző intézetek számára*. Atheneum Irodalmi és Nyomdai Rt. Bp.
- Sasfi Csaba szerk. (1997): *Iskola és társadalom. A Zalaegerszezen 1996. szeptember 5–6-án rendezett konferencia előadásai*. Zalai Gyűjtemény 41. Zalaegerszeg.
- Sáska Géza (2005): *A szocialista és polgári nevelés radikális alternatívái*. Kutatás közben, 206. Felsőoktatási Kutatóintézet, Bp.
- Sáska Géza (2007): *Rendszerek és váltások. FKI – Új Mandátum*, Bp.
- Sáska Géza (2007/2): *Közműveltség és magántudás. FKI – Új Mandátum*, Bp.
- Schmidt Mária – Tóth Gy. László szerk. (1998): *Janus-arcú rendszerváltozás. Tanulmányok*. Kairosz, Bp.
- Schmitt, C. (2002): *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. (Ford., szerk.: Cs. Kiss Lajos.) Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, Bp.
- Schütz Antal (1922): *Katolikus erkölcsstan középfokú iskolák számára*. Szent István Társulat, Bp.
- Schvarcz Gyula (1866): *Hogy vezessük jövőre a hazai közoktatásügy statisztikáját?* Stolp Károly bizományában, Pest
- Schvarcz Gyula (1867): *Magyarország tanítóképezdéinek statisztikája, különös tekintettel r. kat. tanítóképezdéinkre, az egyes tanítóképezdek igazgatóságaitól nyert részletes kimutatásokból*. Stolp O. K. bizománya, Pest.
- Sebestyén Gyula (1896): *Az elemi iskolai tanító- és tanítónőképzésünk fejlődése*. Bp.
- Sebestyén Sándor (1981): *A Bartha Miklós Társaság, 1925–1933*. Kossuth, Bp.
- Sebők Marcell szerk. (2000): *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok*. Replika Kör, Bp.
- Seres Ferenc (1993): *Mihalovics Zsigmond élete és művei. Az Actio Catholica története*. Pilisszentlélek.

- Seri András (1984): *Lelkésztanító-képző tanfolyam Nagykovácsán*. Ráday Kollégium, Bp.
- Setényi János (1992): *Harc a középiskoláért. Kísérletek az egységes középiskola megteremtésére az 1945 utáni Európában*. Educatio, Bp.
- Shvoy Lajos (2002): *Önéletrajz*. (Szerk.: Mózessy Gergely.) Székesfehérvári Püspöki és Káptalani Levéltár, Székesfehérvár.
- Simon Gyula (1979): *A polgári iskola és a polgári iskolai tanárképzés története Magyarországon*. Tankönyvkiadó, Bp.
- Simon Gyula szerk. (1959): *Neveléspolitikai dokumentumok az ellenforradalmi rendszer időszakából, 1919–1931*. Tankönyvkiadó, Bp.
- Simon Gyula szerk. (1965): *Nevelésügyünk húsz éve, 1945–1964. Tanulmányok a magyar népi demokrácia neveléstörténetéből*. Tankönyvkiadó, Bp.
- Simon Gyula szerk. (1969): *Tanulmányok a Magyar Tanácsköztársaság nevelésügyének köréből*. Magyar Pedagógiai Társaság, Bp.
- Sipos András – Donáth Péter szerk. (1999): „Kelet Párizsától” a „bűnös városig”. *Szöveggyűjtemény Budapest történetének tanulmányozásához. I. 1870–1930*. BFL – BTF, Bp.
- Sipos András – Donáth Péter szerk. (2000): „A nagy válságtól” „a rendszerváltásig”. *Szöveggyűjtemény Budapest történetének tanulmányozásához. II 1930–1990*. BFL – ELTE TÓFK, Bp.
- Sipos Balázs (2004): *A politikai újságírás, mint hivatás. Nyilvánosság, polgári sajtó és a hírlapírók a Horthy-korszak első felében*. Napvilág, Bp.
- Sipos István (1943): *Katolikus egyházjog*. 3. kiadás, Pécs.
- Sipos Lajos (2003): *Babits Mihály*. Élet-kép sorozat. Elektra Kiadóház, Bp.
- Sipos Péter (1970): *Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja*. Akadémiai, Bp.
- Sipos Péter (1971): *Milóty István pályaképéhez*. Különlenyomat a Századok 1971/3–4. számából.
- Sipos Péter (1984): *A szakszervezetek és a Magyarországi Szociáldemokrata Párt*. Akadémiai – MTA TTI, Bp.
- Sipos Péter (1997): *A szociáldemokrata szakszervezetek története Magyarországon*. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 20. MTA TTI, Bp.
- Sík Sándor (1993): *A százgyökerű szív. Levelek, naplók, visszaemlékezések Sík Sándor hagyatékából*. (Szerk.: Szabó János.) Magvető, Bp.
- Sinkovics István szerk. (1985): *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története, 1635–1985*. Bp.
- Solt Pál – Horváth Ibolya – Szabó Győző – Zanathy János – Zinner Tibor szerk. (1992., 1993., 1994., 1995., 1996.): *Íratok az igazságszolgáltatás történetéhez*. 1–5. KJK, Bp.
- Somlai Péter szerk. (1992): *Értékrendek és társadalmi-kulturális változások. Válogatott tanulmányok*. ELTE Szociológiai Intézete, Bp.
- Somlai Péter (1997): *Szocializáció. A kulturális átörökítés és a társadalmi beilleszkedés folyamata*. Corvina, Bp.
- Somlai Péter szerk. (2004): *A evolúció elméletei és metaforái a társadalomtudományokban*. Napvilág, Bp.
- Somogyi Béla (1912/4): *Mi baja a magyar népnek és hogyan segíthetünk rajta? Egy falusi néptanító előadása a falusi népkörben*. Melléklet az Új Korszak 1912. február 23-i, 4. számához.
- Somogyi Béla (1918): *A Keresztény Szociális Néppárt programja az igazság megvilágításában*. A Népszava Könyvkereskedés kiadása, Bp.
- Somogyi Éva (1996): *Kormányzati rendszer a dualista Habsburg Monarchiában*. História Könyvtár, MTA TTI, Bp.
- Somogyi József (1942): *Hazánk közoktatásügye a második világháborúig*. Bp.
- Somos Lajos szerk. (1938/39., 1939/40): *Az Egri Érseki Római Katolikus Tanítóképző-intézet és Fiúlíceum évkönyve az 1938–39. iskolai évről az intézet alapításának 111., 112. évében*. Szent János Nyomda, Eger 1939., 1940.
- Somos Lajos (1943): *Népiskolai nevelés*. Nemzetnevelők Könyvtára V. A népiskola könyvei 1. Országos Közoktatási Tanács, Bp.
- Somos Lajos – Zentay Károly (1945): *Az ember lelki világa. A líceum és leánylíceum III. osztálya számára*. A VKM 25.800/1945. sz. alatt, a Katolikus Egyházi Főhatóság 3000/1945. sz. alatt engedélyezte. Szent István Társulat, Bp.
- Soós László szerk. (1997): *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1957–1958. évi jegyzőkönyvei*. MOL, Bp.
- Spannenberger Norbert (2005): *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között, 1938–1944*. Kisebbségkutatás Könyvek, Lucidus, Bp.
- Standeisky Éva szerk. (1990): *Írók lázadása. 1956-os írószövetségi jegyzőkönyvek*. MTA IT, Bp.
- Standeisky Éva (1996): *Az írók és a hatalom. 1956–1963*. 1956-os Intézet, Bp.

- Standeisky Éva – Kozák Gyula – Pataki Gábor – Rainer M. János szerk. (1998): *A fordulat évei, 1947–1949. Politika, képzőművészet, építészet*. 1956-os Intézet, Bp.
- Sulyok Dezső (1954): *A magyar tragédia. I. rész. A trianoni béke és következményei*. Magyar október 23 Mozgalom kiadása, New York, 1996.
- Svéd László szerk. (1980): *Zászlóbontók. A magyar forradalmi ifjúsági mozgalom, 1917–1919. Válogatott írások*. Móra, Bp.
- Svéd László szerk. (1994): *Megforgatott világmegforgatók. A magyar népi kollégiumi mozgalom ismeretlen dokumentumai*. Politikátörténeti Alapítvány, Bp.
- Szabady Egon (1968) szerk.: *Művelődésszisztiikai adattár*. KSH, Bp.
- Szabó Andrea – Bauer Béla – Laki László szerk. (2002): *Ifjúság 2000. Tanulmányok. I. Nemzeti Ifjúságkutató Intézet, Bp.*
- Szabó Ágnes – Vértés Róbert szerk. (1975): *Negyedszázados harc. A munkásmozgalom történetének kronológiája 1919. augusztus 1.–1945. április 4.* Akadémiai, Bp.
- Szabó Bálint (1986): *Az „ötvenes évek”. Elmélet és politika a szocialista építés első időszakában Magyarországon, 1948–1957*. Kossuth, Bp.
- Szabó Bálint et al. szerk. (1977): *A magyar népfront története dokumentumokban, 1935–1976. II.* Kossuth, Bp.
- Szabó Béla szerk. (1945/46): *A Budapesti Állami Líceum és Tanítóképző-intézet évkönyve az 1945–46. tanévről*. Bp. 1946.
- Szabó Béla szerk. (1946/47): *A Budapesti XII. ker. Áll. Líceum és Tanítóképző-intézet évkönyve az 1946–47. tanévről az iskola fennállásának 78. évében*. Bp. 1947.
- Szabó Csaba szerk. (2000): *Egyháziügyi hangulatjelentések 1951., 1953.* Osiris – BFL, Bp.
- Szabó Csaba szerk. (2001): *A Grósz-per előkészítése, 1951.* Párhuzamos Archivum. (Sorozatszerk.: Varga László.) Osiris – BFL, Bp.
- Szabó Dezső (1920–1921) *vezércikkei a Virradatban*. (Szerk.: Szöcs Zoltán.) Szabó Dezső Emléktársaság, Bp. 1999.
- Szabó Dezső (1922–1937): *Azért mert én egy-két zsidót utálok?* Szabó Dezső Emléktársaság, Bp. 1997.
- Szabó Dezső (1934/1935) *Füzetek 4. és 5. sz. Karácsonyi levél. A németiség útja. Debreceni tanulmányok. Feltámadás Makucsán*. Ludas Mátyás kiadása, Bp. 1934. december–1935 január.
- Szabó Dezső (1935/7) *Füzetek 7. Március mérlegén: a Gömbös-kormány és az „Új Korszak”. Életeim: születéseim, halálaim, feltámadásaim*. Ludas Mátyás kiadása, Bp. 1935. március
- Szabó Dezső (1935/11) *Füzetek 11. Treuga Dei: A nemzeti egység fogalma, határai, feltételei. A Philadelphia ablakában. Az élet értelme. Életeim. Mai jegyzetek*. Ludas Mátyás kiadása, Bp. 1935. október.
- Szabó Dezső (1935/12) *Füzetek 12. Mussolini. A magyar középosztály megeremtése. A középiskoláról. Az egyke. Életeim. Mai jegyzetek*. Ludas Mátyás kiadása, Bp. 1935. október.
- Szabó Dezső (1938/40–41) *Újabb Művei. 40–41. Achim András. A végzet ellen. A magyar paraszt. Rokámbol romantika. Mai feljegyzések*. Ludas Mátyás kiadás, Bp. 1938. június.
- Szabó Dezső (1938/47–48) *Újabb Művei. 47–48. A magyar református öntudat mozgósítása V. A teológiai nevelés. A magyar jövő alapproblémái III. A magyar művelődés politikájának főbb vonalai. Halottak napja. Ady síremléke. Csirázik a jövő. Gólem. Este Avignonban. Filozopter az irodalomban. Mai feljegyzések*. Ludas Mátyás kiadás, Bp. 1939. március–április.
- Szabó Dezső (1990): *A magyar káosz. Pamfletek*. Szépirodalmi, Bp.
- Szabó Dezső (1991): *Az egész látóhatár. Politikai és irodalmi tanulmányok, levelek, vitairatok. I–II.* Püski, Bp.
- Szabó Ervin (1977): *Hol az igazság?* (Szerk.: Remete László, bev.: Litván György.) Magvető, Bp.
- Szabó Ervin (1979): *Történeti írása*. (Szerk., bev.: Litván György.) Gondolat, Bp.
- Szabó Ferenc szerk. (2000): *Tájtanítóképző remetei történetek*. Gyulai Városszépítő Egyesület, Gyula.
- Szabó Ferenc – Mózes Gergely szerk. (2002): *Porhásza Ottokár Magyarország apostola és tanítója. Tanulmányok Prohásza eszmévilágáról*. Agapé, Szeged.
- Szabó Ildikó (1991): *Az ember államosítása. Politikai szocializáció Magyarországon. Tekintet könyvek. Tekintet Alapítvány, Bp.*
- Szabó Ildikó – Csáki Mihály szerk. (1999): *A politikai szocializáció. Válogatás a francia nyelvterület szakirodalmából*. Új Mandátum, Bp.
- Szabó Ildikó (2000): *A pártállam gyermekei. Tanulmányok a magyar politikai szocializációról*. Hatodik Síp Alapítvány – Új Mandátum, Bp.
- Szabó Ildikó (2006): *Nemzeti tematika és politikai szocializáció. A kollektív önmeghatározások politikai befolyásolása Magyarországon, 1867–2006*. MTA doktori disszertáció, Bp.
- Szabó Imre (1988): *Az iskolák államosítása Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében*. Pest Megyei Levéltár, Bp.

- Szabó Imre – Szatmári Lajos szerk. (1978): *Iskoláink államosítása 1948-ban*. Pest megyei Pedagógus Továbbképző, Bp.
- N. Szabó József (1991): *A koalíciós pártok felsőoktatási és tudománypolitikája 1944 ősze–1946 ősze*. Akadémiai, Bp.
- N. Szabó József (1993): *Értelmiség és rendszerváltás 1944 ősze–1946 ősze*. Debrecen.
- N. Szabó József (1994): *A Független Kisgazdapárt művelődéspolitikája a politikai pluralizmus idején (1945–1946)*. Nyíregyháza.
- N. Szabó József (1995): *A Nemzeti Parasztpárt és a kultúra, 1945–1946*. Nyíregyháza.
- Szabó Kálmán Attila (2000): *A székelykeresztúri állami tanítóképző intézet története*. Benedek Elek Alapítvány, Székelyudvarhely.
- Szabó Kálmán Attila szerk. (2006): *Az erdélyi tanító- és óvóképzés történetéből. Az erdélyi magyar tanító és óvóképzés évszázadai Aradtól Zilahig (1777–2000)*. Mentor, Marosvásárhely.
- Szabó Lajos (1996): *A középiskolai testnevelés a polgári Magyarországon*. Oktatástörténeti Füzetek 2. ADU Gmk, Bp.
- Szabó László Tamás (1988): *A „rejtett tanterv”*. Magvető, Bp.
- Szabó Márton szerk. (1997): *Szövegvalóság. Írások a szimbolikus és diszkurzív politikáról*. Scientia Humana, Bp.
- Szabó Márton (1998): *Diszkurzív térben. Tanulmányok a politika nyelvéről és a politikai tudásról*. Scientia Humana, Bp.
- Szabó Márton (1998/1): *Politikai tudásemlekek. Szemantikai, szimbolikus, retorikai és kommunikatív-diszkurzív értelmezések a politikáról*. Nemzeti Tankönyvkiadó – Universitas, Bp.
- Szabó Márton szerk. (1998): *Az ellenség neve*. József Könyvek, Bp.
- Szabó Miklós (1989): *Politikai kultúra Magyarországon, 1896–1986*. Medvetánc Könyvek, Atlantis Program, ELTE – MKKE, Bp.
- Szabó Miklós (1995): *Múmiák öröksége. Politikai és történeti esszék*. Új Mandátum, Bp.
- Szabó Miklós (2003): *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története, 1867–1918*. Új Mandátum, Bp.
- Szabó Róbert (1995): *A kommunista párt és a zsidóság Magyarországon, 1945–1956*. Windsor Kiadó.
- Szabolcs Éva (2001): *Kvalitatív kutatási metodológia a pedagógiában*. Műszaki, Bp.
- Szabolcs Éva – Mann Miklós (1997): *Közzoktatási törvényeink és a pedagógiai sajtó, 1867–1944*. ELTE BTK Neveléstudományi Tanszék, Bp.
- Szabolcs Éva – Mann Miklós szerk. (2002): *Magyar neveléstörténeti tanulmányok. I. Új szempontok, új források*. Eötvös József Könyvkiadó, Bp.
- Szabolcs Éva – Mann Miklós szerk. (2002/II): *Magyar neveléstörténeti tanulmányok. II. Új szempontok, új források*. Eötvös József, Bp.
- Szabolcs Éva szerk. (2006): *Pedagógia és politika a XX. század második felében Magyarországon*. Eötvös József, Bp.
- Szabolcs Ottó (1964): *Munka nélküli diplomások a Horthy-rendszerben*. Kossuth, Bp.
- Szabolcs Ottó (1965): *Köztisztviselők az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisában, 1920–1926*. Akadémiai, Bp.
- Szabolcs Ottó (1999): *Történelempedagógiai írások*. ELTE BTK – Magyar Történelmi Társulat, Bp.
- Szabolcs Ottó szerk. (1994): *Párhuzamos politikus-portrék a XX. századi Magyarországról*. ELTE BTK, Bp.
- Szabolcs Ottó szerk. (2000): *Fejezetek a történelemtanítás történetéből. II. 1868-tól a 20. század első évtizedéig*. ELTE BTK, Bp.
- Szakács Kálmán (1963): *Kaszáskeresztesek*. Kossuth, Bp.
- Szakács Sándor – Zinner Tibor (1997): *A háború „megváltozott természete” — Adatok és adalékok, tények és összefüggések — 1944–1948*. Bp.
- Szakál János (1934): *A magyar tanítóképzés története*. Hollósy János Könyvnyomtató, Bp.
- Szálasi Ferenc (1938–1940): *Hungarizmus 1. A cél*. Gede Testvérek, Bp.
- Szandtnér Pál (1933): *Érettségizőink számának és pályaválasztásának fontosabb kultur- és szociálpolitikai tanulságai*. Kiadja a Szent István Akadémia, Bp. én.
- Szántay-Szemán István szerk. (1938): *A Kelet és az eucharisztia*. Miskolc.
- Szántó János (1998): *Vallásosság egy szekularizált társadalomban*. (Szerk.: Nagy Péter Tibor.) Új Mandátum, Bp.
- Szántó Károly (1999): *A nemzet napszámái régen és ma. Történetek, elbeszélések*. Pécs.
- Szántó László szerk. (1995): *Az 1956-os forradalom Somogyban. Válogatott dokumentumok*. Kaposvár.

- Szarka Lajos szerk. (1917–16): *A Pápai M. Kir. Állami Tanítóképző Intézet XVI. értesítője az 1925–26. tanévről. XXX. tanév.* Főiskolai Könyvnyomda, Pápa, 1926.
- Szarka László (1995): *Szlovák nemzeti fejlődés — magyar nemzetiségi politika, 1867–1918.* Kalligram Könyvkiadó, Pozsony.
- Szarka László (1998): *Duna-táji dilemmák. Nemzeti kisebbségek – kisebbségi politika a 20. századi Kelet-Közép-Európában.* Ister, Bp.
- Szarka László szerk. (2002): *Magyarország és a magyar kisebbségek. (Történeti és mai tendenciák.)* MTA, Bp.
- Szathmáry Béla (2004): *Magyar egyházjog.* Századvég, Bp.
- Szathmáry György (1896): *Nemzeti állam és népoktatás.* Lampel Róbert könyvkereskedése, Bp.
- Szeben Éva – Tóthné Sikora Gizella – Mausecz Zsuzsa (1984): *Az értelmiség anyagi érdekviszonyai.* Kossuth, Bp.
- Széchenyi István (1981): *A Magyar Akadémia körül.* Bp.
- Szecsó Károly (1994): *Somos Lajos. Magyar pedagógusok.* (Sorozatszerkesztő: Jáki László.) OPKM, Bp.
- Szeghalmi Elemér (2000): *Keresztény küzdelmek és megtorpanások, 1945–1956.* Az *Új Ember* 1945–1956 között. Új Ember.
- Székely Endrének szerk. (1959): *Új tavaszi seregszemle. Szakmunkásnevelés a Magyar Tanácsköztársaságban.* Tankönyvkiadó, Bp.
- Székelyné Körösi Ilona – Szepes Lajos szerk. (1997): *„Én iskolám köszönöm most neked.” Iskolatörténeti adattár 1.* Kecskemét.
- Szekeres András szerk. (2002): *A történész szerszámosládája. A jelenkori történeti gondolkodás néhány aspektusa. A „Történelem — társadalomtudományok” konferencia anyagai.* L'Harmattan – Atelier, Bp.
- Szekfü Gyula (1942): *Állam és nemzet. Tanulmányok a nemzetiségi kérdésről.* (Fónagy Zoltán utószavával.) Kisebbségkutatás Könyvek, Lucius, Bp. 2001.
- Szekfü Gyula (1983): *Forradalom után.* (Szerk.: Glatz Ferenc.) Gondolat, Bp.
- Szekfü Gyula (1989): *Három nemzedék és ami utána következik.* ÁKV – Maecenas, Bp.
- Szemere Samu szerk. (1917–1928): *Az Országos Izr. Tanítóképző Intézet értesítője a LXI–LXXI. tan évekről, 1917/18-tól 1927/28-ig.* Neuwald Illés Utódai Könyvnyomda, Bp. 1928.
- Szendi Emma (2002): *A fővárosi pedagógustársadalom kultúrtörténete a két világháború között, 1920–1938.* Eötvös, Bp.
- Szentpétery Imre (1935): *A Bölcsészettudományi Kar története, 1636–1935.* A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története. IV. A Pázmány Péter Tudományegyetem Kiadása, Bp.
- Szép Zsófia (1980): *Az oktatási ráfordítások jellemzői és alakulásuk Magyarországon, 1945–1977-ig.* Készült a vezetőképzés törzsanyagának 5. sz. témacsoportjához, az „Oktatásgazdaságtani, gazdálkodási ismeretek” c. témacsoporthoz. MM, Bp. 4. sz.
- Szereda, V. – Sztikalin, A. (1993): *Hiányzó lapok 1956 történetéből.* Zenit Könyvek.
- Szinai Miklós – Szűcs László szerk. (1972): *Bethlen István titkos iratai.* Kossuth, Bp.
- Szirmai Rezső (1946): *Fasiszta lelkek. Pszichoanalitikus beszélgetések a háborús főbűnösökkel a börtönben.* Pelikán, Bp. 1993.
- Szita Szabolcs szerk. (1994): *Magyarország 1944. Üldöztetés — embermentés.* Nemzeti Tankönyvkiadó – Pro Homine – 1944 Emlékbizottság, Bp.
- Szokolay Katalin (1996): *Lengyelország története.* Balassi, Bp.
- Szolnoky Erzsébet (1998): *A páter. Bonga Béla, a sajtó apostola.* Győr.
- Szolnoky Erzsébet (2003): *Szociális igazságosság és keresztény szeretet.* Giesswein Sándor a magyar keresztényszociális és kereszténydemokrata gondolkodás megalapozója. Éghajlat Könyvkiadó, Bp.
- Szögi László szerk. (1994): *Hat évszázad magyar egyetemei és főiskolái.* Magyar Felsőoktatás – Művelődési és Közoktatási Minisztérium, Bp.
- Szűcs László szerk. (1997/A–B): *Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) minisztertanácsi jegyzőkönyvei, 1944. december 23–1945. november 15.* A–B. MOL, Bp.
- Szűcs László szerk. (2000): *Dinnyés Lajos első kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei, 1947. június 2–szeptember 19.* MOL, Bp.
- Takács Ádám szerk. (2004): *Francia történelemfilozófia a XX. században.* L'Harmattan – Atelier, Bp.
- Tanay Antal – Árpády Gyula (1953): *Egyetemes neveléstörténet és iskolaszervezet a tanítóképzők IV. osztálya számára.* Az oktatásügyi miniszter rendeletére. Tankönyvkiadó, Bp.
- Tánczos Gábor szerk. (1977): *A népi kollégisták útja, 1939–1971. Statisztikai-szociológiai tanulmány és táblázatok.* Statisztikai Kiadó Vállalat, Bp.
- Tanterv és Utasítás (1925) a m. kir. állami tanító- és tanítónőképző intézetek számára. Bp. 1925.

- Tanterv és (1939) utasítások a líceum és leánylíceum számára. Kiadta a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1939. június 10-én kelt 133.864/1939. IX. üo. számú rendeletével. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp.
- Tanterv (1946) az általános iskolák számára. Kiadta a magyar vallás- és közoktatásügyi miniszter 75.000/1946. VKM számú rendeletével. Országos Köznevelési Tanács, Bp.
- Tanúságtevők (1918–1919). Visszaemlékezések a magyarországi 1918–1919-es forradalmak résztvevőivel. (Szerk.: Petrák Katalin.) Kossuth, Bp. 1978.
- Tatai Zoltán szerk. (1998): *Emlékezés Szokolszky Istvánra. Élete és munkássága*. Magyar Pedagógiai Társaság, Bp.
- Tavasi Lajos szerk. (1848): *Nevelési emléklapok*. Trattner Károly betűivel. Pest.
- Teleki Éva (1974): *Nyilas uralom Magyarországon, 1944–1945*. Bp.
- Teleki Pál (1940): *Magyar nemzetiségi politika*. Bp.
- Teleki Pál (1941): *Magyar politikai gondolatok*. Nemzeti Könyvtár 42–43. Bp.
- Teleki Pál (2000): *Válogatott politikai írások és beszédek*. (Szerk., utószó: Ablonczy Balázs.) Osiris, Bp.
- Teleki Pál (2001): *Tudós tanárok — tanár tudósok*. (Szerk., előszó: Török Zsolt.) OPKM, Bp.
- Teleki Pál öröksége (1992). (Szerk.: Barabás Béla.) Antológia Nyomda, Lakitelek.
- Tibori János (1995): *A Tiszántúli Református Egyházkerület története, 1944–1957*. Debrecen.
- Tibori János (2001): *Levéltári források a Királyhágómelléki Református Egyházkerület történetéhez a két világ-háború közötti negyedszázadból*. Debrecen.
- Tilkovszky Loránt (1978): *Ez volt a Volksbund*. Kossuth, Bp.
- Tilkovszky Loránt (1989): *A szlovákok történetéhez Magyarországon, 1919–1945. Kormánybiztosi és más jelentések nemzetiségpolitikai céllal látogatott szlovák lakosságú településekről*. Hungaro-Bohemicoslovaca 3. Bp.
- Tilkovszky Loránt (1994): *Nemzetiség és magyarság. Nemzetiségpolitika Magyarországon Trianontól napjainkig*. Bp. 1994.
- Tilkovszky Loránt (1997): *Német nemzetiség — magyar hazafiság. Tanulmányok a magyarországi németiség történetéből*. Pécs.
- Tilkovszky Loránt (1998): *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században*. Csokonai, Debrecen.
- Tizedik Egyetemes Tanítógyűlés (1940). *Napló*. (Szerk.: Sugár Béla.) Magyar Tanítóegyesületek Egyetemes Szövetsége, Bp. 1941.
- Tóbiás Áron (1989): *In memoriam Nagy Imre. Emlékezés egy miniszterelnökre*. Szabad Tér, Bp.
- Todorov, T. (1992): *Az emlékezet hasznáról és káráról*. (Ford.: Lenkei Júlia.) Napvilág, Bp. 2003.
- Todorov, T. (2005): *A rossz emlékezete, a jó kísértése. Mérlegen a XX. század*. (Ford.: Bethlen József.) Napvilág, Bp.
- Toldy Sára szerk. (1970): *A Pedagógusok Szakszervezetének 50 éves története. Válogatott dokumentumok*. Kiadja a Pedagógusok Szakszervezete, Bp.
- Tomka Béla (2003): *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában*. Századvég, Bp.
- Tomka Béla – Góják János szerk. (1993): *Az Egyház társadalmi tanítása. Dokumentumok*. Szent István Társulat, Bp.
- Tomka Ferenc (2005): *Halálra szántak, mégis élünk! Egyházüldözés, 1945–1990 és az ügynökkérdés*. Szent István Társulat, Bp.
- Tomka Miklós (1991/1): *Magyar katolicizmus, 1991*. Országos Lelkipásztori Intézet – Katolikus Társadalomtudományi Akadémia, Bp.
- Tomka Miklós (1991/2): *Vállásszociológiai szöveggyűjtemény*. ELTE BTK, Bp.
- Tordai Zádor (1967): *Egzisztencia és valóság*. Akadémiai, Bp.
- Tóth Árpádné szerk. (1918–22): *A Debreceni Református Egyház Tanítónőképző Intézetének s a vele kapcsolatos Gyakorló Iskolának és Internátusnak értesítője az 1921–22. iskolai évről és pótlólag az 1918–21. iskolai évekről*. Debrecen Sz. Kir. Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda Vállalata, Debrecen, 1922.
- Tóth Gábor (1996): *A magyarországi tanítóképző intézeti tanárképzés története*. Apponyi Kollégium. OPKM, Bp.
- Tóth István (1972): *A Nemzeti Parasztpárt története, 1944–1948*. Kossuth, Bp.
- Tóth István György szerk. (2001): *Millenniumi magyar történet. Magyarország története a honfoglalástól napjainkig*. Osiris, Bp.
- Tóth Lajos (1964): *Benka Gyula munkássága és a szarvasi nevelőképzés százéves története*. Szarvas.
- Tóth Lajos (1969/1): *A szarvasi tanítóegyesületi mozgalom története, 1804–1968*. Szarvas.
- Tóth Lajos (1969/2): *Krecsmarik Endre élete és munkássága*. Szarvas.

- Tóth Lajos szerk. (1973): *Békés Megye iskoláinak államosítása. Tanulmányok, emlékezések*. Békéscsaba.
- Tóth Lajos szerk. (1985): *Dokumentumok Szarvas munkásmozgalmának történetéből, 1890–1944*. Szarvas.
- Tóth László – Filep Tamás Gusztáv szerk. (1998): *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története, 1918–1998*. II. Oktatásügy — közművelődés — sajtó, rádió, televízió. Ister, Bp.
- Tóth Pál Péter (1987): *Messiások*. Akadémiai, Bp.
- Tökéczki László (1999): *Történelem, eszmék, politika*. Kairosz, Bp.
- Történeti statisztikai idősorok, 1867–1992. I. Népeség — népmozgalom*. KSH. Bp. 1992.
- Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye*. (1951., 1952., 1953., 1954., 1955., 1956.) Bp.
- Törvénytelen* (1993) *szocializmus. A tényfeltáró bizottság jelentése*. (Szerk.: Révai Valéria.) Zrínyi – Új Magyarország, Bp.
- Trencsényi László szerk. (2006): *A Magyar Cserkészfiúk Szövetsége és az Úttörőmozgalom „egyesülése” 1948-ban*. MPT, Bp.
- Új erők (1979) *születése. A magyarországi munkásmozgalom történetének kronológiája a dualizmus és a két forradalom időszakában, 1868–1919. augusztus 1.* (Szerk.: S. Vincze Edit – Barna Zoltán – Vértes Róbert.) Akadémiai, Bp.
- Ujfalussy József szerk. (1973): *Dokumentumok a Magyar Tanácsköztársaság zenei életéből*. Akadémiai, Bp.
- Ujvári Péter szerk. (1929): *Zsidó Lexikon*. Zsidó Lexikon Kiadása, Bp.
- Ujváry Gábor (1996): *Tudományszervezés — történetkutatás — forráskritika. Klebelsberg Kuno és a Bécsi Magyar Történeti Intézet. Historia est magistra vitae? Tanultunk a történelemből?* Győr.
- Ungvári Tamás (1999): *Ahasvérus és Shylock. A „zsidókérdés” Magyarországon*. Akadémiai, Bp.
- Unwin, P. (1992): *A pusztából kiáltott szó. Nagy Imre és a magyar forradalom*. Héttorony, Bp.
- Urbán Károly (1985): *Lukács György és a magyar munkásmozgalom*. Kossuth, Bp.
- Urbán Károly (1997): *Sztálin halálától a forradalom kitöréséig. A magyar–szovjet kapcsolatok története, 1953–1956*. Kézirat.
- Utasítás* (1935:VI.) *a közoktatásügyi igazgatásról szóló 1935:VI. törvénycikk végrehajtására*. Kiadja a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 3500/936. elnöki számú rendeletével. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Útmutató* (1956) *az úttörő csapatvezetők számára az 1956/57-es tanévben*. DISZ KV Úttörő Osztály, Bp.
- Váczky Ferenc szerk. (1913/14., 1914/15.): *Értesítő a Nagykőrösi és Dunamelléki Református Tanítóképző Intézet állapotáról az 1913–14. (1914–15.) tanévben*. Nagykőrös, 1914–15.
- Váczky Ferenc szerk. (1915/1916., 1916/17., 1917/18., 1922/23., 1923/24., 1925/1926.): *A Nagykőrösi és Dunamelléki Református Elemi Népiskolai Tanítóképző-intézet értesítő(i)*. Nagykőrös, 1915–1918., 1923–1926.
- Váczky Ferenc szerk. (1926/27., 1932/33., 1933/34., 1934/35., 1935/36., 1936/37., 1937/38., 1938/39.): *A Nagykőrösi és Dunamelléki Református Tanítóképző-intézet értesítő(i)*. Nagykőrös, 1927–1939.
- Váczky Ferenc szerk. (1939/40): *A Nagykőrösi és Dunamelléki Református Tanítóképző-intézet évkönyve*. Nagykőrös, 1940.
- Váczky Ferenc szerk. (1940/41., 1941/42., 1942/43., 1943/44., 1946/47.): *A Nagykőrösi és Dunamelléki Református Tanítóképző-intézet és Nagykőrösi Református Líceum évkönyve(i)*. Nagykőrös, 1941–1947.
- Vág Ottó (1985): *Reformelméletek és reformmozgalmak a pedagógiában. Fejezetek a 20. századi pedagógiai reformtörekvések történetéből*. Tankönyvkiadó, Bp.
- Vágvölgyi Tibor (1968): *A magyar jakobinusok köztársasági mozgalma*. Kossuth, Bp.
- Vajda Zsuzsanna (1999): *A gyermek pszichológiai fejlődése*. Helikon, Bp.
- Valuch Tibor szerk. (1995): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Osiris, Bp.
- Valuch Tibor (2001): *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Osiris, Bp.
- Vályi Nagy Ervin (1993): *Minden idők peremén. Válogatott írások*. (Szerk.: Vályi-Nagy Ágnes.) Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Basel – Bp.
- Vámos György szerk. (1987): *Az utak összefutnak*. Kossuth, Bp.
- Varga Anikó (2006): *Nőnevelés, eszmények, gyakorlat. Fejezetek a székesfehérvári Ferenc József Nőnevelő Intézet történetéből*. Szakdolgozat, ELTE TÖFK, Bp.
- Varga Gábor – Szekerczés Pál (1990): *Tanulmányok a régi debreceni kollégiumi tanítóképzés történetéből, 1538–1944*. Debrecen.
- Varga István – Oláh János (1999): *Becker Vendel élete és munkássága*. APC – Stúdió, Gyula.
- Varga Lajos – Szabó Ágnes (1987): *Garbai Sándor (1879–1947) a Forradalmi Kormányzótanács elnöke*. Kossuth, Bp.
- Varga Lajos szerk. (1999): *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve*. Napvilág, Bp.

- Vargha Sándorné szerk. (1945/46., 1946/47): *A Budapesti VII. ker. M. Kir. Állami Leánylíceum és Tanítóképző-Intézet és Dolgozók Tanítóképzőjének évkönyve az 1945/46., 1946/47. tanévről, fennállásának 39. évében.* Bp. 1946., 1947.
- Váry Albert szerk. (1922): *A vörös uralom áldozatai Magyarországon.* Szegedi Nyomda.
- Vaskó László (1980): *A köznevelésügy fejlődése a tiszántúli tankerületben, 1944–1950.* KLTE, Debrecen.
- Vas Zoltán (1990): *Betiltott könyvem. Életem III.* Szabad Tér, Bp.
- Vass Henrik – Szabó Ágnes szerk. (1978): *A haladó egyetemi ifjúság mozgalmi Magyarországon, 1918–1945.* Kossuth, Bp.
- Vass Sándor (1929): *A református magyarság a statisztika tükrében.* Sylvester Irodalmi és Nyomdai Intézet Rt., Bp.
- Végh József (1937): *A budapesti m. kir. állami óvónőképző-intézet százéves története.* Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda Rt., Pécs, é. n.
- Venczell Ede szerk. (1908/1909): *Az Egri Római Katolikus Érseki Tanítóképző-intézet értesítője az 1908–1909. iskolai évre.* Eger, 1909.
- Veres Péter (1943): „Bérharcos” munkásmozgalom vagy „államépítő” szocializmus? Magvető, Bp. 1986.
- Veres Péter (1953–56., 1956–69): *Olvasónapló, 1953–1956, 1956–1969.* Szépirodalmi, Bp. 1986, 1988.
- Veress István szerk. (1917/18., 1918/19., 1919–22.): *A Debreceni Református Tanítóképző Intézet értesítője az 1917/18. (1918–1919., 1919–20., 1920–21. és 1921–22.) tanév(ek)ről.* Debrecen Sz. Kir. Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda Vállalata, Debrecen, 1918., 1919., 1922.
- Vida István (1976): *A Független Kisgazdapárt politikája, 1944–1947.* Akadémiai, Bp.
- Vida István szerk. (1994., 1999): *Országgyűlési almanach. Történelmi sorozat. I. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés almanachja. II. Az 1945. évi Nemzetgyűlés almanachja.* Bp.
- Vida István szerk. (1998): 1956 és a politikai pártok. Politikai pártok az 1956-os forradalomban, 1956. október 23. – november 4. Válogatott dokumentumok. MTA Jelenkor-kutató Bizottság, Bp.
- Vida Sándor szerk. (1985): *Pártkongresszusok és pártkonferenciák, 1918–1980.* Kossuth, Bp.
- Vincellér Béla (1996): *Szállási hat hónapja. 1944. október–1945. május.* Bp.
- Vincze Gábor szerk. (2003): *Történeti kényszerpályák — kisebbségi realpolitikák, II. Dokumentumok a romániai magyar kisebbség történetének tanulmányozásához, 1944–1989.* Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.
- Vincze László (1951): *A Magyar Tanácsköztársaság közoktatásügyi politikája.* A Szocialista Nevelés Könyvtára 24. sz. Bp.
- Vígh Károly (1979): *Vörös Pest vármegye. Pest megye múltjából 4.* PML, Bp.
- Vígh Károly (1984): *Ugrás a sötétbe. 2., bővített kiadás.* Magvető, Bp.
- Vonyó József szerk. (1998): *Gömbös pártja. A Nemzeti Egység Pártja Országos Központjának dokumentumai, 1932–1939.* Dialóg Campus Kiadó, Bp. – Pécs.
- Vonyó József szerk. (2003): *Társadalom és kultúra Magyarországon a 19–20. században. Tanulmányok.* Pannónia Könyvek, Pécs.
- Vörös Boldizsár (2004): „A múltat végképp eltörölni”? Történelmi személyiségek a magyarországi szociáldemokrata és kommunista propagandában, 1890–1919. MTA TTI, Bp.
- Wagner Ferenc (1938): *Románia művelődéspolitikája s a magyarság.* Szeged.
- Weber, M. (1982): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme.* Gondolat, Bp.
- Weber, M. (1987): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 1. Szociológiai kategóriáiban.* (Ford.: Erdélyi Ágnes.) KJK, Bp.
- Weber, M. (1996): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 2/3. A gazdaság, a társadalmi rend és a társadalmi hatalom formái. (Az uralom szociológiája I.)* (Ford.: Erdélyi Ágnes.) KJK, Bp.
- Weis István (1942): *Hazánk társadalomrajza.* Nemzetnevelők Könyvtára, I. 7. Nemzetismeret. Szinyei Merse Jenő m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter megbízásából kiadja az Országos Közoktatási Tanács, Bp.
- Welker Ottó (1919–44): *A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (Közoktatásügyi Népbiztosság) szervezete, ügybeosztása és vezető tisztségviselői, 1919–1944.* Kézirat, é. n.
- Welker Ottó (1945–84): *A művelődésügyet irányító minisztériumok szervezete, ügybeosztása és vezető tisztviselői, 1945–1984.* Kézirat, é. n.
- Weszeley Ödön (1932): *Bevezetés a neveléstudományba. A pedagógia alapvető kérdései.* Második kiadás. Eggenberger-féle Könyvkereskedés, Bp.
- Weszeley Ödön (1932/1): *A gyermektanulmány jelentősége és problémái.* Lampel, (Wodianer) Könyvkereskedése, Bp. 1932.
- Weszeley Ödön (1935): *A korszerű nevelés alapelvei. A neveléstudomány rendszere.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp.

- White, H. (1997): *A történelem terhe*. (Ford.: Braun Róbert.) Osiris, Bp.
- Wittgenstein, L. (1963): *Logikai-filozófiai értekezés*. (Ford.: Márkus György.) Akadémiai, Bp.
- Wittgenstein, L. (1995): *Észrevételek*. (Ford.: Kertész Imre.) Atlantisz, Bp.
- Závada Pál (1986): *Kulákprés. Dokumentumok és kommentárok egy parasztgazdaság történetéhez*. Művelődés-kutató Intézet, Bp.
- Zeidler Miklós (2001): *A revíziós gondolat*. Osiris, Bp.
- Zeidler Miklós (2002): *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*. TLA, Bp.
- Zentai Violetta szerk. (1997): *Politikai antropológia*. Osiris – Láthatatlan Kollégium, Bp.
- Zentay Dezső (1930): *A munkanélküliség alakulása a szellemi pályák körében Budapesten*. Statisztikai Közlemények 60. k. 4. sz.
- Zielbauer György szerk. (1990): *A magyarországi németek elhurcolása, 1944–1945. A kollektív büntetés első átlomása*. MNSZ, Bp.
- Zielbauer György (1990): *A magyarországi németiség nehéz évtizede, 1945–1955*. Szombathely.
- Zimándi Piusz (1992): *A forradalom éve. Krónika 1956-ból*. Századvég Kiadó – 1956-os Intézet, Bp.
- Zinner Tibor (1989): *Az ébredők fénykora, 1919–1923*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Zinner Tibor (2001): *A kádári megtorlás rendszere*. Hamvas Intézet, Bp.
- Zrinszky László (2000): *Iskolaelméletek és iskolai élet*. Okker, Bp.
- Zsitvay Tibor (1999): *Magyarország 1921–1941. Zsitvay Tibor emlékiratai*. Korok és dokumentumok. (Szerk., bev.: Sipos Péter.) Palatinus – Ráday Gyűjtemény, Bp.

Könyvfejezetek

- Ádám Péter (1959): 1919. A Magyar Gyermektanulmányi Társaság hőskora. In: *Pszichológiai tanulmányok*, II. Akadémiai, Bp. 13–26.
- Agárdi Noémi – Csoboth Judit: Végzett növendékeink pályájának alakulása egy hallgatói felmérés tükrében. In: Donáth Péter – Farkas Mária szerk. (2001). 201–206.
- Agárdi Péter (1993): Közelítések a Kádár-korszak művelődéspolitikájának történetéhez (1997/II/1): Bevezető az 1945 és 1990 közötti magyar művelődéstörténet dokumentumaihoz. In: *Művelődéstörténeti szöveggyűjtemény II/1–2. Válogatás a magyar művelődés 1945 és 1990 közötti történetének dokumentumaiból*. JPTE, Pécs. 7–10., 711–747.
- Agárdi Péter (2001): Kulturális hivatástudat és baloldali szenvedély. In: *Kunfi Zsigmond* (2001). 7–75.
- Agárdi Péter (2004): A kultúra, mint a szociáldemokrácia posztulátuma. In: Feitl István – Földes György – Hubai László szerk. (2004). 245–263.
- Andrásfalvy Bertalan (1996): Az anyagi kultúra változása és az életmód átalakulása. In: Orosz István – Für Lajos – Romány Pál szerk. (1996). 345–382.
- Angelusz Róbert (1992): A rejtőzködéstől a megnyilatkozásig. (A látens közvélemény természetrajzához.) In: Somlai Péter szerk. (1992). 83–108.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert (1992): Ideológiai átrendeződések Magyarországon a pluralizálódás időszakában. In: Somlai Péter szerk. (1992). 62–82.
- Angyal János (1947): A demokráciában az iskola is a népé. In: Kemény Gábor szerk. (1947). 24–39.
- Antall József (1986): A magyar középiskola történetéből. In: Antall József szerk. (1986). I–XII.; valamint Antall József: *Modell és valóság*. I. Athenaeum Rt. 1993. 299–302.
- Apponyi Albert gróf (1911): Elemi oktatás Magyarországon. In: Kőrösi Henrik – Szabó László szerk. (1911). 265–269.
- Arató Ferenc (1970): A pedagógus mozgalom története. In: Toldy Sára szerk. (1970). 5–40.
- Arató Ferenc (1972): A közoktatás demokratizálása Szabolcs-Szatmár megyében. In: Frisnyák Sándor szerk.: *A Nyíregyházi Tanárképző Főiskola tudományos közleményei 4*. Nyíregyháza. 7–40.
- Arató Ferenc (1976): Szabolcs – Pócspetri előtt és után. In: Arató Ferenc szerk. (1976). 176–193.
- Arday Lajos (1991): A horvátországi (baranyai–szlavóniai) magyarok oktatási-művelődési helyzete az 1950-es évek első felében. In: Juhász Gyula – Kiss Gy. Csaba szerk.: *Magyarságkutatás, 1990–1991. A Magyarságkutató Intézet évkönyve*. Bp. 97–107.
- Asch, S. E. (1960): A csoportnyomás hatása az ítéletek alakulására. In: Erős Ferenc szerk. (1998). 17–26.
- Babits Mihály (1918): Az első pillanatban. In: József Farkas szerk. (2001). 91–93.
- Babits Mihály (1928): Az írástudók árulása. In: *Babits Mihály Művei. Esszék, tanulmányok*. II. Szépirodalmi, Bp. 1978. 207–234.
- Babos Tibor (1976): Történelmi igazságszolgáltatás Zalában. In: Arató Ferenc szerk. (1976). 206–215.

- Bakó Botond (2006): A nagyenyedi tanítóképzés. In: Szabó Kálmán Attila szerk. (2006). 351–412.
- Ballai Károly (1932): Nagy László élettörténete. In: Nagy László emlékére (1932). 5–13.
- Balogh András (2000): Az 1947–1948-as fordulat a világpolitikában. In: Feitl István – Izsák Lajos – Székely Gábor szerk. (2000). 9–24.
- Balogh László (1980): Fináczy Ernő az egyetemen. In: Mészáros István szerk.: *Tanulmányok a magyar nevelésügy XVII–XX. századi történetéből*. Akadémiai, Bp. 227–241.
- Balogh Margit (1997): A katolikus egyház: „vallásszabadság”, egyházzüldözés, népfront, 1945–1964. Az izraelita felekezet, 1945–1989. In: Kollega Tarsoly István szerk. (1997). 396–400., 433–435.
- Balogh Margit – Szabó Csaba (2002): Út a perhez, avagy torzulások az egyházpolitikában. In: Balogh Margit – Szabó Csaba szerk. (2002). 9–60.
- Balogh Sándor (1987): Egyház és oktatás a felszabadulás után. In: Földesi Margit – Rainer M. János – Balogh Sándor szerk. (1987). 259–265.
- Balogh Sándor (2000): Népi demokrácia vagy „népidemokrácia”. Utószó. In: Feitl István – Izsák Lajos – Székely Gábor szerk. (2000). 381–390.
- Bangha páter (1919) levele „Az ember” olvasóihoz. In: József Farkas szerk. (2001). 360–363.
- Barabás Endre (1935): A falukutatás és a tanítók. In: Bodor Antal szerk. (1935). 37–45.
- Barankovics István (1951): A keresztény politika iskolája. Bevezető tanulmány a „Keresztény politika iskolájához”. In: Kovács K. Zoltán – Rosdy Pál szerk. (1997). 72–83.
- Baranyai Lipót (1947/5): A fakultatív hitoktatás kérdése. In: Huszár Tibor – Somlai Péter szerk. (1975). 352–362.
- Baráth Magdolna (1998): A szovjet nagykövet 1954. évi beszélgetései. In: Litván György szerk.: *Évkönyv VI. 1998. 1956-os Intézet*, Bp. 119–141.
- Baráth Magdolna (1999): Gerő Ernő a Belügyminisztérium élén, 1953–1954. In: Gyarmati György szerk.: *Trezor I. A Történeti Hivatal évkönyve 1999*. Bp. 147–166.
- Bárth János – Bárthné Berhidai Ágnes (1983): Fejezetek a kalocsai tanítóképzés történetéből. In: Iványosi-Szabó Tibor szerk.: *Bács-Kiskun Megye múltjából. V. BKMÖL, Kecskemét*. 257–320.
- Bárth János – Bárthné Berhidai Ágnes (1990): Fejezetek a kalocsai tanítóképző történetéről. In: Micheller Magdolna szerk. (1990). I. 122–185.
- Barthes, R. (1967): A történelem diskurzusa. (Ford.: Szabó Pirokska.) In: Kisantal Tamás szerk. (2003). 87–98.
- Bartlett, F. C. (1932): Észlelés, felismerés, emlékezés. Elmélet az emlékezésről. In: Pléh Csaba ford.: *Az emlékezés. Kísérleti és szociálpszichológiai tanulmány*. Gondolat, Bp. 1985. 274–309.
- Baska Gabriella (2001/1): Fények és árnyak. In: Baska Gabriella – Nagy Mária – Szabolcs Éva (2001). 59–83.
- Baska Gabriella (2001/2): Életrajzok, intézmények. In: Baska Gabriella – Nagy Mária – Szabolcs Éva (2001). 104–120.
- Báthory Zoltán (1997): Megnyitó. In: Balogh László szerk. (1997). 5–8.
- Bauer Béla (2001): A fiatalok értékrendjének eltérése a különböző régiókban. In: Donáth Péter – Farkas Mária szerk. (2001). 165–180.
- Bauer Béla (2002): Az ifjúság viszonya az értékek világához. In: Szabó Andrea – Bauer Béla – Laki László szerk. (2002). 202–219.
- Bauer Béla – Tibori Timea: Az ifjúság viszonya a kultúrához. In: Szabó Andrea – Bauer Béla – Laki László szerk. (2002). 166–201.
- Bauer Tamás (1978): Beruházási ciklusok a tervgazdaságban. A reform előtti gazdaságirányítási rendszer tapasztalatai alapján. In: Rév István szerk. (1990). 87–107.
- Bayer József (1990): Az ideológia vége és végtelensége. In: Bayer József – Szabó Márton szerk. (1990). 19–58.
- Becker Vendel (1928/29): A tanítóképzés feladatai a leveleoktatás és az iskolán kívüli népművelés terén. In.: *A tanítóképzés feladatai* (1928/29). 3–12.
- Beke Margit (1988): A katolikus egyház oktatási és nevelési intézményei 1948-ig. In: *Magyar Katolikus Almanach. II. 1988*. 232–257.
- Béki Ernő (1948): A magyar nevelők szakszervezeti mozgalma. In: Kiss Árpád szerk. (1948/K). 189–210.
- Bellér Béla (1957): A Horthy-rendszer „hazafias” nevelésének forrásainál. In: Ravasz János szerk. (1957). 221–279.
- Bencze Imre (1997): Az evangélikus egyház: a hitvalló evangélikus egyház felé, 1945–1948. Az evangélikus egyház elszigetelődése, 1948–1956. In: Kollega Tarsoly István szerk. (1997). 405–411.
- Benedek Marcell (1917): A középiskolai tanárság szociális helyzete. In: Huszár Tibor szerk. (1981). 290–299.
- Benjamin, W. (1980): Goethe: „Vonzások és választások.” In: *Angelus Novus. Értekezések, kísérletek, bírálatok*. Magyar Helikon, Bp. 97–190.

- Beran Eszter (1999): Kollektív identitás a humorban: csoportdefiníció külső és belső nézőpontból a zsidó és antiszemita viccekben. In: Kónya Anikó – Király Ildikó – Bodor Péter – Pléh Csaba szerk. (1999). 23–232.
- Berkényi Károly – Sugár Béla (1936): Bevezető. In: Péterhidi József szerk. (1936). 3–4.
- Bernstein, B. (1975): Nyelvi szocializáció és oktathatóság. In: Andor Mihály szerk. (1998). 145–170.
- Berzeviczy Albert (1886): Társadalom és iskola. In: Berzeviczy Albert: *Beszédek és tanulmányok*. II. Singer és Wolfner Kiadása, Bp. 1905. 327–350.
- Berzeviczy Albert (1897): Az ismeretterjesztés eszközei az iskolán kívül. In: Berzeviczy A. (1905). 459–487.
- Bibó István (1942–1944): Az európai egyensúlyról és békéről. 4. Közép- és Kelet-Európa politikai kultúrájának deformálódása. 5. A területi viták nyomorúságai. In: Bibó István (1986): I. 327–364.
- Bibó István (1945/1): A magyar demokrácia válsága. In: Bibó István (1986). II. 13–80.
- Bibó István (1946/1): A magyar demokrácia mérlege. In: Bibó István (1986). II. 119–184.
- Bibó István (1946/2): A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In: Bibó István (1986). II. 185–265.
- Bibó István (1947/1): A koalíció válaszüton. In: Bibó István (1986). II. 335–366.
- Bibó István (1947/2): A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme. In: Bibó István (1986). II. 485–504.
- Bibó István (1947/3): Értelmiség és szakszerűség. In: Bibó István (1986). II. 505–522.
- Bibó István (1948/1): Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. In: Bibó István (1986). II. 569–620.
- Bibó István (1948/2): Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In: Bibó István (1986). II. 621–798.
- Bihari Mihály – Pokol Béla (1992): Hatalom és legitimáció. In: Bihari Mihály – Pokol Béla (1992): *Politológia*. ELTE – Tankönyvkiadó, Bp. 182–198.
- Bizó Gyula (1965): Az általános iskolai nevelőképzés. In: Simon Gyula szerk. (1965). 419–450.
- Blasszauer Róbert (2002): A jövő nemzedéke — a nemzet jövője. In: *Az IHNÉTOV munkanaplója* (1941–1943). 7–24.
- Bocsák Eszter (1997): Az intézeti és országos táj- és népkutató pályázatokról, valamint eredményeiről. In: Donáth Péter (1997). 263–268.
- Bódi Ferenc (1972): Georg Kerschensteiner (1854–1932). In: Kerschensteiner G. (1928). 164–176.
- Bodor Jenő (1983): Bács-Kiskun megye oktatástügyének jellemzői a felszabadulás után, 1945–1970. In: Iványosi-Szabó Tibor szerk.: *Bács-Kiskun Megye múltjából*. V. BKMÖL, Kecskemét. 7–60.
- Bohár András (1999): Egy nyitott kultúra felé (1956–1963). Hermeneutikai elemzés. In: Huszár T. – Szabó J. szerk. (1999). 327–362.
- Bolla József (1976): Az egységes állami iskolák kialakulása Győr-Sopron megyében. In: Arató Ferenc szerk. (1976). 107–114.
- Bollóné Panyik Ilona (1988): A magyar tanítóképzés tantervtörténeti előzményei és hasznosítási lehetőségeik a négyéves tanítóképzés tervezésében. In: Magyarfalvi Lajos szerk. (1988). 150–196.
- Bollóné Panyik Ilona (1999): A „Magyar Tanítóképző” című egyesületi folyóirat bemutatása, 1886–1944. In: Donáth Péter – Hangay Zoltán szerk. (1999). 65–84.
- Bolyki János – Ladányi Sándor (1987): A református egyház. In: Lendvai L. Ferenc szerk. (1987). 25–127.
- Boros László (1987): A politikai szocializáció társadalmi alapjai és kutatásának néhány problémája. In: Kéri László szerk. (1987). 167–186.
- Borsányi György (1987): Az értelmiség helye a magyar társadalomban. In: Sánta Ilona szerk. (1987). 127–143.
- Borsody István (1998): Csehek és magyarok. In: Borsody István (1998): *Az új Közép-Európa*. Savaria University Press, Szombathely. 54–61.
- Bourdieu, P. (1970): Az oktatási rendszer ideologikus funkciója. In: Ferge Zsuzsa és Háber Judit szerk. (1974). 65–91.
- Bourdieu, P. (1990): Férfiuralom. In: Hadas Miklós szerk. (1994). 7–54.
- Bown, R. (1965): A tömeg pszichológiájáról: menekülési és beszerzési pánik. In: Hunyady György szerk. (2002). 74–82.
- Bozóky Endre (1920): Fináczy Ernő az Országos Közoktatási Tanácsban. In: *Fináczy-émlékfüzet* (1930). 29–33.
- Bőőr László (1978): Nagykörös gazdasági és társadalmi viszonyai a két világháború között. In: Novák László szerk. (1978). 169–270.
- Buday Dezső (1916): Magyarország honorácior-osztályai. In: Huszár Tibor szerk. (1981). 67–86.
- Certeau, D. (1975): Az írás és a történelem. Kisantal Tamás szerk. (2003). 99–111.
- Chapman, R. A. (1993): Etika a közszolgálatban. In: Gulyás Gyula szerk. (1997). 5–23.
- Claparède, E. (1948): Nevelés és demokrácia. In: Kiss Árpád szerk. (1948/K). 158–162.

- Cooper, T. L. (1987): Hierarchia, erény és a közigazgatás gyakorlata. A normatív etika perspektívája. In: Gulyás Gyula szerk. (1997). 47–61.
- Croce, B. (1930): Történelem-ellenesség. In: Croce, B. (1940): *A történelem és a szabadság*. A „Századunk” Kiadása, Bp. 15–31.
- Croce, B. (1987): A történelem filozófiája. In: Croce, B. (1987): *A szellem filozófiája. Válogatott írások*. Gondolat, Bp. 549–639.
- Crutchfield, R. (1968): Konformitás és karakter. In: Hunyady György szerk. (2002). 94–107.
- Csaplár Ferenc (1978): A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma. In: Vass Henrik – Szabó Ágnes szerk. (1978). 167–199.
- Császár Elemér (1921): Főiskolák. In: Gratz Gusztáv szerk. (1921). 672–694.
- Cseh Géza (2004): Ifjúság a forradalomban (Szolnok megye). In: Némethné Dikán Nóra – Szabó Róbert – Vida István szerk. (2004). 259–297.
- Cseh-Szombathy László (1997): Gazdasági változások — társadalmi értékek. In: Glatz Ferenc szerk. (1997). 145–147.
- Csete Gyula (1981): Emlékeim a gyakorlóiskoláról. In: Csete Gyula – Csikai Pál – Danszky Győző – Kiss József – Nánási Miklós – Seri András (1982). 10–13.
- Csiffáry Nándor (1979): A Tanácsköztársaság esztergomi eseményei. In: Gábris József szerk. (1979). 26–50.
- Csizmadia Ervin (1997): Ideológiák, eszmék és a politika nyelve. In: Szabó Márton szerk. (1997). 171–194.
- Csohány János (1988): A korszakváltások évszázada. In: Barcza József – Kocsis Elemér szerk. (1988). 213–300.
- Csorba László (1990/1): Zsidó szellemi élet a húszas–harmincas évek Magyarországon. In: Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál szerk. (1990/1). 200–280.
- Csorba László (1990/2): Izraelita felekezeti élet Magyarországon a vészkorszaktól a nyolcvanas évekig. In: Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál szerk. (1990/2). 61–190.
- Czettler Jenő (1913): A falu kultúrképessége és a falusi kultúra védelme. In: Czettler Jenő: *Mezőgazdaság és szociális kérdés. Tanulmányok és parlamenti beszédek*. (Szerk.: Tóth Pál Péter.) Századvég – Akadémiai, Bp. 1995. 190–199.
- Czettler Jenő (1936): A falusi szabadtanítás. In: Péterhidi József szerk. (1936). 133–140.
- Dani Lukács (1989): Adatok a sárbogárdi tanítóképzés történetéhez, 1951–1957. In: *Előadások Sárbogárd múltjából. Tudományos ülés 4. Sárbogárd*, 1989. április 6. 21–29.
- Danto, A. C. (1965): A narratívák szerepe a történelmi magyarázatban. In: Kisantal Tamás szerk. (2003). 61–83.
- Deák Árpád (2006): A kolozsvári magyar óvónő- és tanítóképző rövid története. In: Szabó Kálmán Attila szerk. (2006). 248–262.
- Demeter Katalin (1997): A magyar századforduló titkai nyomában. Adalékok a hazai pozitívizmus-recepció történetéhez. In: Donáth Péter – Farkas Mária szerk. (1997). 8–28.
- Demeter Katalin (2007): Szélfegyvezetek Kornis Gyula „Nietzsche és Petőfi” című írásához. In: Donáth Péter – Farkas Mária szerk. (2007). 191–210.
- Dewey, J. (1948): A tanítási óra. Humanizálható-e a természettudomány? In: Kiss Árpád szerk. (1948/K). 289–293., 293–301.
- Dilthey, W. (1910): A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban. In: Dilthey, W. (1974): *A történelmi valóság felépítése a szellemtudományokban*. Gondolat, Bp. 495–542.
- Diószegi István (1989): A két forradalom időszaka. Az ellenforradalmi korszak. In: Diószegi István szerk. (1989). 75–80., 81–99.
- Dobos Gyula (1995): Tolna megye az 1956-os forradalom után. Tények, adatok a megtorlásról. In: *Tolna Megyei Levéltári Füzetek Tanulmányok 5.* (Szerk.: Dobos Gyula.) Szekszárd. 191–220.
- Dobos László (1957): A pedagógiai pacifizmus törekvései és csődbejutása hazánkban. In: Ravasz János szerk. (1957). 117–165.
- Dombi Alice: A gyermekvédelem elemei Nagy László munkásságában. In: Pukánszky Béla szerk. (2000). 21–33.
- Domokos Lászlóné (1947): Szabad beszélgetés. In: Kiss Árpád szerk. (1947). 170–182.
- G. Donáth Blanka (1989): Az életigenlő Mérei Ferenc személyes affinitása a pedagógiához. In: Bagdy Emőke – Forgács Péter – Pál Mária szerk. (1989). 70–72.
- Donáth Péter (1988): Korreferátum és hozzászólás az 1988. szeptember 26–27-én, Budapesten rendezett nemzetközi Buharin-konferencián. In: *Buharin a sztálinizmus alternatívája?* (Szerk.: Horváth Jenő és Székely Gábor.) Kossuth, Bp. 1989. 23–28., 100–101.
- Donáth Péter (1990/1): Történelem dokumentumközelben: A. V. Lunacsarszkij 1917-ben. In: A Budapesti Tanítóképző Főiskola Tudományos Közleményei, VII. BTF, Bp. 1990. 121–178.

- Donáth Péter (1993): Oroszország, 1917 — változó tükörben. In: Glatz Ferenc szerk. (1993). 307–312.
- Donáth Péter (1996): Adalékok a nemzetiségi tanítóképzés történetéhez: a m. kir. állami Németnyelvű Tanítóképző-Líceum létrejöttének előzményei. In: *Tantárgypedagógiai Kutatások*. Baja. 128–141.
- Donáth Péter (1997): „Germanizálni akart-e a Gróf?” Klebelsberg Kuno nemzetiségi politikájának motívumairól. In: Donáth Péter – Farkas Mária szerk. (1997). 55–71.
- Donáth Péter (1998): A csak politikailag releváns Kanonizált Nagy Elbeszéléstől a tanulságos kis történetekig. In: Krausz Tamás szerk. (1998). 76–84.
- Donáth Péter (1999): „Wir wollen nicht Keil, sondern Klammer zwischen beiden Völkern sein.” (Skizze über Vorgeschichte und Geschichte des Ofner Staatlichen Deutschen Lehrerbildungslyzeums 1919–1944.) In: *Deutsche in Budapest*. (Zusammengestellt von Wendelin Hambuch.) Deutscher Kulturverein, Bp. 1999. 285–300.
- Donáth Péter (2000): A felsőfokú tanítóképzés megteremtésének oktatáspolitikai előzményei, ideológiai motívumai (1953–1959). In: Kelemen Elemér – Balogh László szerk. (2000). 99–110.
- Donáth Péter (2000/1): Politika és iskola. Egy ismeretlen epizód az 1922. évi választások és a magyarországi szlovák nyelvoktatás történetéből. In: Erdődy Gábor – Pók Attila szerk. (2000). 289–305.
- Donáth Péter (2001/1): A „tanítóképző akadémiák” kérdése 1908., 1938., 1958 — azonosságok és különbségek. In: *Tanulmánykötet*. (Szerk.: Kovátsné Németh Mária.) Nyugat-Magyarországi Egyetem Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskolai Kar, Győr. 219–234.
- Donáth Péter (2001/2): A tanítóképzés a legfelső döntéshozó fórumok előtt: 1954. (Egy súlyos következményekkel járó oktatáspolitikai döntés születése.) In: Donáth Péter – Farkas Mária szerk. (2001). 73–116.
- Donáth Péter (2004): Vizsgálatok, diagnózisok — a tanítóképzés hosszú, lázas állapota után. Kísérletek a képzők világnézeti-politikai és szakmai rekonstrukciójára a Hegedüs-kormány idején. In: Feitl István – Sipos András szerk. (2004). 91–137.
- Donáth Péter (2004/1): Harc a „kettős nevelés” ellen/ért (?) a Vendel utcai tanítónőképzőben. Kísérlet a politikai-világnézeti „elvárások” érvényesítésének kikényszerítésére egy pedagógusképző intézetben a Hegedüs-kormány idején. In: Donáth Péter – Farkas Mária szerk. (2004). 67–149.
- Donáth Péter (2004/2): SzakEMBER a minisztériumi ügyosztályon. Rozsondai Zoltán a magyarországi tanítóképzés értékeinek megőrzéséért, megújításáért (1945–1960). In: Rozsondai Zoltán (2004). 13–167.
- Donáth Péter – Preska Gáborné (2007/1): Adalékok a tanítóképzés statisztikájához és geográfiájához a dualizmus korában. Kézirat,
- Drahoš Péter (1993): A katolikus iskolák államosítása és a következmények. In: Kelemen Elemér – Balogh László szerk. (1996). 31–46.
- Dráviczki Sándor (1995): A Nyíregyházi Állami Tanítóképző 1948–1959 közötti története. In: Nagy Ferenc szerk. (1995): *Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv XI*. Nyíregyháza. 243–258.
- Durkheim, E. (1934): A pedagógia természete és módszere. In: Ferge Zsuzsa szerk.: *A francia szociológia. Válogatás*. KJK, Bp. 1971. 37–56.
- Durkheim, E. (1948): Pedagógia és szociológia. In: Kiss Árpád szerk.: *Nevelés és neveléstudomány. Pedagógiai olvasókönyv*. Egyetemi Nyomda, Bp. 234–249.
- Edelmann, M. (1988): Politikai ellenségek konstruálása. In: Szabó Márton szerk. (1998). 88–123.
- Egyesületi élet (1947/2). *Evangelikus Iskola*, 1947. augusztus 14–16.
- Eibner, J. V. (1990): A szovjet valláspolitikai hatalma és bukása. In: Balla Bálint – Kende Péter szerk.: *Sztálinizmus és desztalinizáció Magyarországon. Felszámoltuk-e a szovjet rendszert? Politikai tanulmányok*. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadása, Bern. 37–62.
- Elias, N. (2005/1): Bevezetés: szociológia és történettudomány. In: Elias, N. (2005): *Az udvari társadalom. A királyság és az udvari arisztokrácia szociológiai jellemzőinek vizsgálata*. (Ford.: Gellériné Lázár Márta et al.) Napvilág, Bp. 9–48.
- Elias, N. (2005/2): Elképzelhető-e az állam strukturális konfliktusok nélkül? In: Elias, N. (2005): *Az udvari társadalom. A királyság és az udvari arisztokrácia szociológiai jellemzőinek vizsgálata*. (Ford.: Gellériné Lázár Márta et al.) Napvilág, Bp. 325–333.
- Engels, F. (1880): A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig. In: Marx és Engels Művei. 19. Kossuth, Bp. 1969. 177–218.
- Engels, F. (1890): Levele Konrad Schmidthez, 1890. október 27. In: Marx és Engels Művei. 37. Levelek, 1888–1890. Kossuth, Bp. 1977. 477–483.
- Enyedi Sándor (1990): Küzdelem és remény. A romániai magyar oktatás helyzete 1945-ben. In: Juhász Gyula – Kiss Gy. Csaba szerk.: *Magyarságkutatás, 1989*. Bp. 1990. 139–164.

- Enyedi Sándor (1991): A romániai magyar oktatás helyzete, 1944–1959. In: Juhász Gyula – Kiss Gy. Csaba szerk.: *Magyarságkutatás 1990–1991. A Magyarságkutató Intézet évkönyve*. Bp. 55–96.
- Erdei Ferenc (1945/2): Népi demokrácia útja. In: Erdei Ferenc (1988): *Politikai íráások, I. Összegyűjtött Művei*. (Szerk.: Kulcsár Kálmán – Gyarmati György.) Akadémiai, Bp. 261–266.
- Erdei Ferenc (1945/2): Népi demokrácia. In: *Demokrácia*. 1945. 7–12.
- Erdei Ferenc (1968/8): Hej, Nagykőrös, híres város. In: Erdei Ferenc (1977): *Településpolitika, közigazgatás, urbanizáció. Összegyűjtött íráások és beszédek*. Összegyűjtött Művei. (Szerk.: Halász József – Kovács István.) Akadémiai, Bp. 168–173.
- Erényi Tibor (1996): Felszabadulás. Új helyzet, új veszélyek. A „népi demokrácia”. In: *A zsidók története Magyarországon*. Útmutató Kiadó, Bp. 97–112.
- Erényi Tibor (1997): Bevezető tanulmány. In: *Magyarországi zsidótörvények és rendeletek, 1938–1945*. 9–14.
- Erős Ferenc (1989): A marginális identitás problémája Mérei Ferenc életművében. In: Bagdy Emőke – Forgács Péter – Pál Mária szerk. (1989). 27–31.
- Erős Ferenc (1992): A kollektív emlékezetről. In: Erős F.: *A válság szociálpszichológiája*. T-Twins, Bp. 1993. 223–232.
- Erős Ferenc (1995): Mérei Ferenc életműve és a magyar szociálpszichológia. In: Kiss György szerk.: *Pszichológia Magyarországon*. OPKM, Bp. 123–136.
- Eysenck, H. J. (1996): A szociális attitűdök szerveződése. In: Lányi Gusztáv szerk.: *Politikai pszichológia. Szöveggyűjtemény*. Balassi Kiadó – ELTE Szociológiai Intézet, Bp. 90–114.
- Fabiny Tibor (1987): Az evangélikus egyház. In: Lendvai L. Ferenc szerk. (1987). 128–170.
- Fabiny Tibor (2002): Túróczy Zoltán életútja. In: *Isten embere* (2002). 13–79.
- R. Faragó Eszter (2002): Imre Sándor közreműködése a református iskolaügy irányításában. In: Szabolcs Éva – Mann Miklós szerk. (2002/II). 78–93.
- Faragó Klára (1999): Mi lenne, ha... Tudománytalan gondolatok Faragó László kapcsán. In: Kiss Endre szerk. (2001). 292–299.
- Faragó László (1948/K/1): Az élet fogalma a modern pedagógiában. In: Kiss Árpád szerk. (1948/K). 81–91.
- Farkas Csaba (2004): Szegedi egyetemisták a forradalomban. In: Némethné Dikán Nóra – Szabó Róbert – Vida István szerk. (2004). 9–40.
- Farkas Domonkos (1969/1): Az intézet története, 1901–1945. In: *A Budapesti Tanítóképző* (1969). 52–80.
- Farkas Domonkos (1969/2): Quint József. In: *A Budapesti Tanítóképző* (1969). 234–247.
- Farkas Gábor (1989): Politikai struktúrák Sárobgárdon, 1944–1950. In: *Előadások Sárobgárd múltjából. Tudományos ülés 4*. Sárobgárd, 1989. április 6. 4–13.
- Farkas Mária (1997): Katolicizmus — politika — radikalizmus. *A Korunk Szava* folyóirat és a jobboldali radikalizmus. In: Donáth Péter – Farkas Mária szerk. (1997). 72–123.
- Farkas Mária (2001): Szemléletformálás és értékközvetítés a népiskolai történelemoktatásban a két világháború között (olvasókönyvek tükrében). In: Donáth Péter – Farkas Mária szerk. (2001). 117–146.
- Farkas Mária (2004): Lojális alattvaló vagy homo socialist? A XX. század első két évtizede népiskolai történelemtanításának dilemmáiról. In: Donáth Péter – Farkas Mária szerk. (2004). 151–212.
- Farkas Mária (2007): A népiskolai történelemtanítás és a nemzetiségek a dualizmus korában. In: Donáth Péter – Farkas Mária szerk. (2007). 231–278.
- Fátrai Klára (1993): A pedagógiai tárgyak tartalmának és szerepének változása a tanítóképzőkben (1945–1980-ig). In: Albertné Herbszt Mária szerk. (1993). Eötvös József Tanítóképző Főiskola, Baja 120. 33–48.
- Fazekas Csaba (1997): A „Vallásügyi Likvidáló Hivatal” 1919-ben. In: Pölöskei Ferenc – Stemler Gyula szerk. (1997). 63–101.
- Fazekas Csaba (2002): Prohászka Ottokár és Mayer Károly káptalani nagyprépost tiltakozása az egyházi birtokok „likvidálása” ellen. In: Szabó Ferenc – Mózesy Gergely szerk. (2002). 97–117.
- Fazekas József (1987): Történelem — politika — szocializáció. In: Kéri László szerk. (1987). 187–206.
- Feitl István (2000): A kettős fordulat éve: 1949. In: Feitl István – Izsák Lajos – Székely Gábor szerk. (2000). 368–380.
- Fejtő Ferenc (2005): Régi és mai magyarok. In: Romsics Ignác – Szegedi-Maszák Mihály szerk. (2005). 67–74.
- Fekete Bertalan: A bajai nemzetiségi pedagógusképzés. In: Micheller Magdolna szerk. (1990). I. 470–490.
- Fekete János (1990): A kiskunfélegyházi tanítóképző története (1871–1957). In: Micheller Magdolna szerk. (1990). I. 5–121.
- Fekete János (1996): A kiskunfélegyházi tanítóképző története (1871–1957). In: Tóth Gyuláné szerk.: *A kiskunfélegyházi Petőfi Sándor Gépészeti Szakközépiskola jubileumi évkönyve, 1871–1996*. Kiskunfélegyháza. 15–58.

- Felkai Gábor (1999): Bevezetés. Kordiagnózis, tudásszociológia, tudományos politika. In: Felkai Gábor szerk. (1999). 7–85.
- Felkai László (1971): A Második Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus. In: Felkai László szerk. (1971/I). 103–164.
- Felkai László (1994): A zsidó iskolák tantervi változásainak sajátosságai. In: Kelemen Elemér – Balogh László szerk. (1994). 39–48.
- Festinger, L. (1963): A kognitív disszonancia elmélete. In: Erős Ferenc szerk. (1998). 10–16.
- Festinger, L. (1968): A társadalmi összehasonlítás folyamatainak elmélete. In: Hunyady György szerk. (2002). 339–366.
- Festinger, L. – Pepitone, A. – Newcomb, Th. M. (1952): Egyéniségvesztés a csoportban. In: Hunyady György szerk. (2002). 133–146.
- Feyerabend, P. (1974): Milyen lesz a tudományfilozófia 2001-ben? In: Tillmann J. szerk.: *A későújkor józansága. I. Olvasókönyv a tudományos-technikai világfelszámolás tudatosítása köréből*. Göncöl, Bp. 1994. 190–205.
- Fizély Imre: A magyar iskola. In: Borsody István szerk. (1938). 108–110.
- Foucault, M. (1976): A hatalom mikrofizikája. In: Sutyák Tibor szerk.: *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések*. Latin Betűk, Debrecen 1999. 307–330.
- Foucault, M. (1998): A diskurzus rendje. In: *A fantasztikus könyvtár. Válogatott tanulmányok, előadások és interjúk*. Pallas Stúdió – Attraktor KFT, Bp. 50–74.
- Föglein Gizella (1998/I): A politikai átalakulás a „természetes és elidegeníthetetlen jogok” tükrében, 1946–1949. In.: Ständeisky Éva – Kozák Gyula – Pataki Gábor – Rainer M. János szerk. (1998). 135–144.
- Földes Éva (1970): Kulturális forradalom — forradalmi kultúrpolitika a Magyar Tanácsköztársaságban. In: Mézszáros István szerk. (1970). 129–150.
- Földes Ferenc (1941): Munkásság és parasztság kulturális helyzete Magyarországon. In: *Földes Ferenc válogatott művei*. (Szerk.: Simon Gyula.) Tankönyvkiadó, Bp. 1957. 109–183.
- Földes György (1988): A jövőtől a jelen felé. A pártoktatási kézikönyvek szocializmusképe 1945–1983. In: Krausz Tamás – Tütő László szerk.: *Válaszúton. „Létező szocializmus” — politikai átmeneti időszak? Szocializmus? Kapitalizmus? ELTE ÁJTK*, Bp. 117–136.
- Földesi Ferenc (1990): Az 1956-os forradalom utáni megtorlás iskolai dokumentumai. In: Földesi Ferenc – Kancsó János – Török Attila szerk.: *A hőmezővásárhelyi Bethlen Gábor Gimnázium évkönyve 1990*. Hőmezővásárhely.
- Frank Antal (1918): A pedagógiai tanulmányok tudatos továbbfejlesztése és helye a hatévfolyamú akadémiai tanítóképzésben. In: Padányi-Frank Antal (1939). 36–44.
- Frank Antal (1929): Az új tanterv szelleme. In: Frank Antal – Drozdy Gyula szerk. (1929). 15–23.
- Frank Antal (1933/34): Cserkészszellem a tanítóképzésben. In: Frank Antal szerk. (1933/34). 3–24.
- Füle Sándor (1968): A közép- és felsőfokú tanítóképzés fejlődése. In: Kiss Lajos – Kiss Tihamér szerk.: *Tanítóképző Intézetek Tudományos Közleményei. V*. Debrecen. 185–197.
- Füle Sándor (1970): A magyar tanítóképzés reformjai. 1945–1970. In: Kiss Lajos szerk.: *Tanítóképző Intézetek Tudományos Közleményei. VII*. Debrecen. 7–19.
- Gábris József (1976): Küzdelem az egységes iskolarendszerért, az államosításért Komárom megyében. In: Arató Ferenc szerk. (1976). 142–157.
- Gácsér József – Véghné Boronkai Andrea (1990): A szegedi királyi katolikus tanítóképző rövid története. In: Micheller Magdolna szerk. (1990). III. 171–186.
- Gadamér, H.-G. (1984): A nyelv mint a hermeneutikai ontológia horizontja. Hermeneutika és historizmus. Utószó. In: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlata*. Gondolat, Bp. 305–339., 348–369. és 370–388.
- Gárdonyi Zoltán (1937): Falumunka és népzene. In: *A Dunántúli Ág. H. Ev. Egyházkerület Soproni Tanítóképző-intézetének 1936–37. tanévi értesítője*. (Szerk.: Rozsondai Károly.) Cegléd, 1937. 15–17.
- Gárdonyi Zoltán (1938): Gondolatok a kántorképzés jövőjéhez. In: *A Dunántúli Ág. H. Ev. Egyházkerület Soproni Tanítóképző-intézetének 1937–38. tanévi értesítője*. (Szerk.: Rozsondai Károly.) Cegléd, 1938. 26–29.
- Gáspár László (1987): Előszó. In: *A szubjektumok termelése. A marx életmű pedagógiai mondanivalója*. Kosuth, Bp. 7–13.
- Gazdag Ferenc (1999): A kommunista típusú konszolidáció szovjet modellje és a magyar 1956; nemzetközi aspektusok. In: Huszár Tibor – Szabó János szerk. (1999). 7–42.
- Gazdag Ferenc (2000): Európa kettészakadása. In: Feitl István – Izsák Lajos – Székely Gábor szerk. (2000). 25–38.

- Gedeon Péter (2004): Társadalmi változás vagy társadalmi evolúció? In: Somlai Péter szerk. (2004). 53–94.
- Geertz, C. (1994/a-b-c): Az ideológia mint kulturális rendszer. (Ford: Fejér Balázs.) Elmosódott műfajok: a társadalmi gondolkodás átalakulása. (Ford: Kovács Éva.) Mai gondolkodásuk út a modern gondolat etnográfia felé. (Ford: Kovács Éva.) In: Geertz, C. (1994). 22–62.
- Gergely Ferenc (1997): A Gyermekbarátok mozgalmának története. In: Gergely Ferenc szerk. (1997). 13–63.
- Gergely Ferenc (2006): Cserkészek — úttörők 1944/45–1948. In: Trencsényi László szerk. (2006). 86–114.
- Gergely Jenő (1987): A „keresztény-nemzeti” ideológia, 1919–1944. In: Sánta Ilona szerk. (1987). 71–92.
- Gergely Jenő (1996): Magyarország és az Apostoli Szentszék kapcsolatáról, 1920–1990. In: Izsák Lajos – Stemler Gyula szerk. (1996). 93–102.
- Gergely Jenő (1997/1): Barankovics István politikai pályaképe. In: Kovács K. Zoltán – Rosdy Pál szerk. (1997). 6–21.
- Gegely Jenő (1998): Az egyházak az 1918-as forradalom és köztársaság alatt. In: 1918. *Korszakvégtől korszakkezdetig*. 441–458.
- Gergely Jenő (2000): 1948 és az egyházak Magyarországon. In: Feitl István – Izsák Lajos – Székely Gábor szerk. (2000). 138–151.
- Gergely Jenő (2000/1): Az iskolai vallásoktatás Magyarországon 1945 után. In: Nagy Péter Tibor szerk. (2000). 185–206. és 271–278.
- Gergely Jenő (2001): Felekezeti és etnikai ekvivalenciák mint a nemzeti identitás formálói a 19–20. századi Magyarországon. In: Gergely Jenő – Izsák Lajos szerk. (2001). 427–434.
- Gergely Jenő (2004/1): Előszó helyett. Autonómiák Magyarországon, 1848–1998. In: Gergely Jenő – Strausz Péter – Zachar Péter Krisztián szerk. (2004). 7–11.
- Gergely Jenő (2004/2): Egyházi autonómiák Magyarországon. In: Gergely Jenő – Strausz Péter – Zachar Péter Krisztián szerk. (2004). 155–189.
- Gergely Jenő (2005): Az egyházak és a földkérdés. In: Fűrj Zoltán – Jávor András szerk.: „...a birtokolt föld... a szabadság maga”. DE AC Debrecen 71–80.
- Gergely Jenő (2005/1): Egyházi autonómiák, 1848–2000. In: Gergely Jenő szerk. (2005). I. 173–222.
- Gerő András (1998): Bevezető: az államosított forradalom. In: Gerő András szerk. (1998). 9–23.
- Gerő András (2005): Előszó. In: Romsics Ignác – Szegedi-Maszák Mihály szerk. (2005). 7–11.
- Gerschenkron, A. (1962): Az ideológia mint módszertani és történelmi probléma. In: *Gazdasági elmaradottság történelmi távlatból*. Gondolat, Bp. 1984. 151–175.
- Glatz Ferenc (1969): Kultúrpolitika és szaktudomány, 1919–1931. (Klebsberg tudománypolitikai programja és a magyar történettudomány.) In: Glatz Ferenc (1988). 121–178.
- Glatz Ferenc (1979): A szóbeli források és kritikájuk. In: *Történetírás korszakváltásban*. Gondolat, Bp. 1990. 134–146.
- Glatz Ferenc (1980): A történettudomány legitimitás és kritikai funkciója. In: *Történetírás korszakváltásban*. Gondolat, Bp. 1990. 71–79.
- Glatz Ferenc (1990/a): Konzervatív reform — kultúrpolitika. Gróf Klebsberg konzervatív reformeszméi. In: *Klebsberg Kuno gróf* (1990). 5–26.
- Glatz Ferenc (1995): Jelenkortörténet és jelentőtörténet. In: Valuch Tibor szerk. (1995). 17–27.
- Glatz Ferenc (1995/1): A szovjet övezetben, 1945–1990. In: Glatz Ferenc szerk. (1995). 630–631.
- Glatz Ferenc (1996): Egyház, szerzetesek, társadalom. (A Szent Benedek-rend milleniumán.) In: Glatz Ferenc (1996–1997). 113–123.
- Glatz Ferenc (1997): A tudomány új szerepvállalása. In: Glatz Ferenc szerk. (1997). 37–41.
- Glatz Ferenc (2001): Reform, forradalom, kiegyezés. (A hősiességről és a rendszerváltozásokról.) In: Glatz Ferenc (2000–2002). 295–302.
- Glatz Ferenc (2001/2): A tudományból a politikába. (Hóman Bálint koporsója előtt.) In: Glatz Ferenc (2000–2002). 464–472.
- Golnhof Erzsébet (1999): Folyamatosság és megszakítottság a magyar neveléstudományban 1945–1948 között. In: Kiss Endre szerk. (2001). 281–291.
- Golnhof Erzsébet (2006): Rendszerváltások a tudomány legitimitációjában — Magyarország 1945–1949. In: Szabolcs Éva szerk. (2006). 9–28.
- Golnhof Erzsébet (2006/1): A Magyar Tudományos Tanács és a neveléstudomány, 1948–1949. In: Buda András – Kiss Endre szerk. (2006). 246–256.
- Gombár Csaba (1980): A hatalom szerkezete; hegemonia-monopólium; az uralom problémája. In: *Egy állampolgár gondolatai. Politikaelméleti írások*. Kossuth, Bp. 1984. 141–155.

- Gombár Csaba (1984): Mentalitás, érték és politikai intézmény. (Gondolatok politikai kultúrájáról.) In: *Borítékolt politika*. Pénzügykutató Rt., Bp. 1989. 62–71.
- Gombos Norbert (2002): Az elemi iskolai tanítóképzés a kiegyezés után — a tantervek tükrében. In: Szabolcs Éva – Mann Miklós szerk. (2002/II). 60–77.
- Gombos Norbert (2006/2): Tanítóképzés az ötvenes években. Az 1951. évi tanterv. In: Szabolcs Éva szerk. (2006). 114–132.
- Göncz Árpád (1997): A háborútól a demokráciáig. In: Glatz Ferenc szerk. (1997). 9–19.
- Gönczi Jenő (1978): Kunfi államtitkára voltam. In: Tanúságtevők (1918–1919). 254–260.
- Göndör Ferenc (1919): Válasz Bangha páternek. In: József Farkas szerk. (2001). 373–378.
- Grendel Lajos (2005): Magyar traumák — magyar téveszmék. In: Romsics Ignác – Szegedi-Maszák Mihály szerk. (2005). 75–91.
- Greenstein, F. I. (1975): A személyiségjellemzők halmazati hatása a politikai rendszerekre. In: Hunyady György szerk. (1998). 367–381.
- Grunder, H. U. – Badertscher (2002): Az iskola története Svájcban. In: Réthy Endréné – Schaffhauser Franz – Szabolcs Éva szerk.: *Iskolák és iskolareformok Svájcban és Magyarországon*. Osiris, Bp. 47–92.
- Gurevics, A. J. (1969): Mi a történeti tény? In: Glatz Ferenc – Niederhauser Emil szerk. (1977). 186–211.
- Gyáni Gábor (1999): „Erkölcsstelen emancipáció” és „illuzórikus asszimiláció”. Diskurzusok a zsidókérdésről. In: Hamp Gábor – Horányi Özséb – Rábai László szerk. (1999). 83–93.
- Gyáni Gábor (2002): Történetírásunk az évezred fordulóján. In: Gyáni G.: *Történelemszövegek*. L'Harmattan, Bp. 35–55.
- Gyáni Gábor (2003): A történetírás fogalmi alapjairól. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József szerk. (2003). 11–53.
- Gyarmati György (1996): Politika és társadalom 1945–1989 között. In: Kollega T. I. szerk. (1996). 140–250.
- Gyarmati György (2000/1): Előszó. In: Gyarmati Gy. szerk. (2000). 7–17.
- Gyarmati György (2000/2): Ha tied az ÁVO, tied a hatalom... A politikai rendőrség működése 1947–1948-ban. In: Gyarmati Gy. szerk. (2000). 97–133.
- Gyarmati György (2000/3): A társadalom közérzete a fordulat évében. In: Feitl István – Izsák Lajos – Székely Gábor szerk. (2000). 118–137.
- Gyarmati György (2001): Magyarország a II. világháborútól napjainkig, 1944/45–2000. In: Tóth István György szerk. (2001). 557–639.
- Gyivicsán Anna (1994): A magyarországi szlovákság számadatok tükrében. In: Kovácsics J. szerk. (1994). 301–314.
- Gyóni Lajosné (1988): Néhány európai szocialista ország tanítóképzésének tapasztalatai. In: Magyarfalvi Lajos szerk. (1988). 233–163.
- Habermas, J. (1979): Technika és tudomány, mint „ideológia”. Herbert Marcuse 70. születésnapjára. In: *Válogatott tanulmányok*. Atlantisz, Bp. 1994. 11–58.
- Habermas, J. (2006/1): A történelem közéletben való felhasználásáról. In: Habermas, J. (2006). 30–38.
- Habermas, J. (2006/2): Katasztrófákból tanulni? Kardiagnosztikai visszatekintés a rövid XX. századra. In: Habermas, J. (2006). 41–55.
- Hajdu Tibor (1980–81): Az értelmiség számszerű gyarapodásának következményei az első világháború előtt és után. In: Gyáni Gábor szerk. (1995). 215–237.
- Hajdu Tibor (1995): Szovjet diplomácia Magyarországon Sztálin halála előtt és után. In: Romsics Ignác szerk. (1995). 195–201.
- Hajdu Tibor (1995/1): A magyar értelmiség számszerű növekedésének és mobilitásának összefüggései a 20. század első felében. In: Valuch Tibor szerk. (1995). 558–562.
- Hajdu Tibor (2004): Demokrácia és diktatúra választóján 1919-ben és 1945 után. In: Feitl István – Földes György – Hubai László szerk. (2004). 390–394.
- Halász Pál (1943): A család imaélete. In: Mihalovics Zsigmond szerk. (1943). 79–92.
- Halbwachs, M. (1925): Az emlékezet társadalmi keretei. In: Ferge Zsuzsa szerk. (1971). 124–131.
- Hátori Eszter (1999): Az önéletrajzi emlékek egyéni és kollektív funkciója tárgykapcsolati megközelítésben. In: Kónya Anikó – Király Ildikó – Bodor Péter – Pléh Csaba szerk. (1999). 113–128.
- Hamvai Vilmos (1932): Nagy László műveinek jegyzéke. In: *Nagy László (1932) emlékére...* 111–117.
- Hanák Gábor – Kövér György (1995): Biográfia és Oral History. In: Valuch Tibor szerk. (1995). 92–100.
- Hanák Péter (1992): Töredék fiaimnak. In: *Ragaszkodás az utópiához*. Liget Könyvek, Bp. 7–116.
- Hankiss Ágnes (1989): Filozófus és kalandkereső. In: Bagdy Emőke – Forgács Péter – Pál Mária szerk. (1989). 98–101.

- Hankiss Elemér (1999): A szabadság sokkja. A társadalmi tudat változásai, 1945–1999. In: *Proletár reneszánsz. Tanulmányok az európai civilizációról és a magyar társadalomról*. Helikon, 135–145.
- Hankiss János (1936): A magyar tanítói rend egysége. In: Péterhidi József szerk. (1936). 335–341.
- Hausel Sándor (1997): A Balassagyarmati Állami Tanító- és Tanítónőképző Története (1951–1959). In: Sasfi Csaba szerk. (1997). 401–416.
- Hegedűs Judit (2002): Iskolai igazgatónők a XIX. század végi Magyarországon. In: Szabolcs Éva – Mann Miklós szerk. (2002/II). 41–59.
- Heller Mária – Némédi Dénes – Rényi Ágnes (1992): A magyar nyilvánosság szerkezetváltozásai a Kádár-rendszerben. In: Somlai Péter szerk. (1992). 109–118.
- Herbart, J. F. (1948): A pedagógia alapvetése. A sokoldalúság feltételei. In: Kiss Árpád szerk. (1948/K). 96–107., 107–109.
- Hinora Sándor (1976): Szocialista tankönyvkiadásunk megvalósításáért. In: Arató Ferenc szerk. (1976). 32–55.
- Hoffmann István (1936): A népművelési mozgalom és a tanítóság. In: Péterhidi József szerk. (1936). 141–157.
- Hofgesang Péter – Lelény Erdélyi Mária (1986): A szocialista forradalom győzelme után (1948–1950). In: Hegyi András szerk. (1986): *Úttörőkrónika (1946–1986)*. Szeged. 39–63.
- Hollósy Tibor – Lux Ibolya (1998): Lektorialapú kiegészítő „A Pápai Állami Tanítóképző Intézet emlékeztető”-hez. In: Éhártné Varga Zsuzsanna (1998). 87–92.
- Hóman Bálint (1935): Előszó. In: Hóman Bálint szerk. (1935). 5–7.
- Hóman Bálint (1939): Magyar múlt, magyar jövő. Záróbeszéd. In: Balassa Brúnó szerk. (1939). 233–240.
- Horánszky Nándor (1999): Zibolen Endre pályája írásainak tükrében. In: Kiss Endre szerk. (2001). 300–311.
- Horányi Özséb (1999): A személyközi kommunikációról. In: Béres István – Horányi Özséb szerk. (1999). 57–85.
- Horodós Tamás – Kozma Tamás: A szociálpedagógia kezdetei Magyarországon. In: Pukánszky Béla szerk. (2000). 56–65.
- Horváth J. András (2006): A fővárosi önkormányzat közoktatás-politikája, 1873–1890. Kővér György szerk. (2006). 597–645.
- Horváth Márton (1976): A világnézeti, pedagógiai és szervezeti egység kérdései közoktatásunkban a „fordulat éve” táján. In: Arató Ferenc szerk. (1976). 11–31.
- Horváth Márton (1983): Kovács Máté művelődéspolitikai tevékenysége a koalíció időszakában. In: *Kovács Máté emlékkönyv*. (Szerk.: Szelle Béla.) Magyar Könyvtárosok Egyesülete, Bp. 1983. 17–26.
- Horváth Márton (1984): „Az általános iskola létrehozását tartottam magam is az egyik legfontosabb feladatnak.” Beszélgetés Keresztury Dezső akadémikussal. In: Kis Kádi Géza – Kiss Gábor szerk. (1998). 20–24.
- Horváth Virág (1996): A dombóvári Szent Orsolya Rend Tanítóképző, 1927–1948. In: Mészáros István – Markó Endre – Marton Károly – Király Tibor – Wappel Kálmánné szerk. (1996). 265–271.
- Hruscsov, Ny. Sz. (1956): A személyi kultuszról és következményeiről. In: Gáti Imre – Huszár Zoltán szerk. (1996): *Szöveggyűjtemény IV. Források és tanulmányok a társadalomtudományi tárgyak tanulmányozásához*. Janus Pannonius Tudományegyetem – Tanorg Oktatási Központ, Budapest – Pécs. 109–130.
- Hubai László: A magyar társadalom politikai tagoltsága és az 1947-es választások. In: Feitl István – Izsák Lajos – Székely Gábor szerk. (2000). 98–117.
- Hunyady György (1981): Történelem és pszichológia. In: Hunyady György szerk. (2002). *Szociálpszichológia történelemtanároknak*. Önkönet, Bp. 421–433.
- Hunyady György (1998 a-b): Előszó. A politikai pszichológia importja: amit ők tudnak és mi nem. Utószó. A politikai pszichológia exportja: amit mi tudunk és ők nem. In: Hunyady György szerk. (1998). 11–16., 691–694.
- Hunyady György (2001): Történelem és pszichológia: folytatódó diskurzus. In: Hunyady György szerk. (2002). 434–447.
- Hunyady György (2002): A kontraszelekció pszichológiája: egy kutatási terület feltérképezése. In: Hunyady György szerk. (2002). 448–488.
- Hunyady György (2003): Társadalomkritikus szociálpszichológia: John Jost tanulmányai. In: Jost, J. T. (2003). 9–26.
- Hunyady Györgyné: A négyéves tanítói szak programja. Bevezetés és kommentár. In: Kovácsné Németh Mária szerk. (2000). 89–100.
- Huszár László (1999): A hatásköri listában szereplők adatainak néhány jellemzője, 1957–1962. In: Huszár Tibor – Szabó János szerk. (1999). 147–160.
- Huszár Tibor (1984): Erdei Ferenc. In: Sánta Ilona szerk. (1984). 171–183.
- Huszár Tibor (1997): A népi mozgalom társadalomszemlélete. In: *A népi mozgalom* (1997). 68–76.

- Huszár Tibor (1999): A hatalmi gépezet újjáépítése, a represszió túlsúlya, a kiigazítás esélye: 1956–1960. In: Huszár Tibor – Szabó János szerk. (1999). 67–146.
- Husztai Ernő (1959): Bankrendszer és pénzforgalom a Magyar Tanácsköztársaságban. In: *A Magyar Tanácsköztársaság* (1959). 169–244.
- Husztai József (1936): Polgári iskolai és tanítóképző-intézeti tanárképzés. Mártonffy Károly szerk. (1937). 83–90.
- Hübner József (1928/29/1): Az iskolán kívüli népművelés és ennek szervezete. In: *A tanítóképzés feladatai* (1928/29). 12–27.
- Hübner József (1928/29/2): A leányifjúság erkölcsi és szellemi gondozása az iskolán kívül. In: *A tanítóképzés feladatai* (1928/29). 27–31.
- Imre Nóra – Nagy Mária (2003): Pedagógusok. In: Halász Gábor – Lannert Judit szerk. (2003). 273–307.
- Imre Sándor (1915): A köznevelés belső egysége és a nemzeti egység. In: *A háború és az iskola* (1915). 65–102.
- Imre Sándor (1921): Népoktatás: kisdiednevelés, népiskolák, tanítóképzés, a felügyelet. Szakoktatás. In: Gratz Gusztáv et al. szerk.: *A bolsevizmus Magyarországon*. Franklin Társulat, Bp. 1921. 621–657., 669–672.
- Imre Sándor (1935): A magyar református egyház művelődési politikája. In: Fürj Z. szerk. (1997). 20–63.
- Imre Sándor (1936): A tanítóképzés és az egyetem. In: Mártonffy Károly szerk. (1937). 103–111.
- Imre Sándor (1936/1): A múlt és a jövő a nevelői gondolkodásban. A nevelés történetisége. In: Péterhidi József szerk. (1936). 27–45.
- Intézetünk jubileumi (1939/40) ünnepsége. In: Váczy Ferenc szerk. (1939/40). 4–23.
- Irsa Ferenc – Kehrer Károly – Szombatfalvy György: Közoktatásügyi statisztika. In: Hóman Bálint szerk. (1935). Táblázatok.
- Izsák Lajos (1997): A Rákosi-rendszer válsága és a Nagy Imre-kormány. Az 1955. évi márciusi fordulat és következményei. In: Pölöskei F. – Gergely J. – Izsák L. szerk. (1997). 315–323.
- Izsák Lajos (1997/a): A KDMP története — a DNP az országgyűlésben. In: Kovács K. Zoltán – Rosdy Pál szerk. (1997). 22–41.
- Izsák Lajos (1999): A parlamentarizmus vesztes csatája — 1947. In: Földes György – Hubai László szerk. (1999). 235–258.
- Izsák Lajos (2000): A koalíció éve. A Rákosi-rendszer. In: Gergely Jenő – Izsák Lajos (2000). 225–375.
- Izsák Lajos (2001): „Két fordulat” jelenkori történelmünkben (1944–1945 és 1947–1949). In: Gergely Jenő – Izsák Lajos szerk. (2001). 171–183.
- Joó András (2005): Ausztria–Magyarország etnikai viszonyai és az európai nagyhatalmi politika a 20. század kezdetén. A Monarchia a pánszlávizmus és a pángermán törekvések metszéspontjában. In: Egrý Gábor – Feitl István szerk. (2005). 430–456.
- Juhász Béla (1936): A tanulóiifjúság magatartásának változásai az utolsó tíz évben. *Különlenyomat a Nagykőrösi és Dunamelléki Református Tanítóképző Intézet Értesítőjéből, 1935–1936. év*. Híradó Nyomda, Nagykőrös.
- Juhász Béla (1937/2): Lélektani tájékoztatás: a gyermek lelki fejlődése. Neveléstani alapfogalmak. In: Juhász Béla szerk. (1937). 32–65.
- Juhász Béla (1937/3): Hogyan lehet megállapítani az elemi iskolai valláserkölcsei nevelés eredményét? In: Juhász Béla szerk. (1937). 102–118.
- Juhász Béla (1937/4): Tanítási tervezet, óravázlat. Tanítási vázlatok. In: Juhász Béla szerk. (1937). 97–101., 119–136.
- Juhász Béla (1938/39): Váczy Ferenc igazgató köszöntése. In: Váczy Ferenc szerk. (1938/39). 7–10.
- Kádár Zsuzsanna (1997): Kéthly Anna és a szociáldemokrata emigráció. In: Pölöskei Ferenc – Stemler Gyula szerk. (1997). 173–181.
- Kahler Frigyes (1998): Erkölcsi és jogi igazságtétel. In: Schmidt Mária – Tóth Gy. László szerk. (1998). 158–186.
- Kálmánfi Béláné (1979): Az esztergomi középiskolások tevékenysége a Tanácsköztársaság idején. In: Gábris József szerk. (1979). 76–88.
- Kalmár Ella (2004): Statisztikai adattár Budapest alsó- és középfokú iskoláiról, 1873/74–1945/46. In: Feitl István – Sipos András szerk. (2004). 151–221.
- Kapi Béla (1938) beszéde a felsőházban. In: *A Dunántúli Ág. H. Ev. Egyházkerület Soproni Tanítóképző-intézetének 1937–38. Tanévi Értesítője*. (Szerk.: Rozsondai Károly.) Cegléd, 1938. 9–13.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor (1995): Világkép — Jelek. Világképek változása, Magyarország, 1945–(1953)–1956–(1968)–1972–1989/90. In: *Rejtjelek* 2. Kossuth, Bp. 139–178.
- Karácsony Sándor (1945/1): Tanítóképzés és egyetem. In: Karácsony Sándor (1945). 80–87.

- Karády Viktor (1992): A Shoah, a rendszerváltás és a zsidó azonosság tudat válsága Magyarországon. In: Kovács M. Mária – Yitzak M. Kashti – Erős Ferenc szerk.: *Zsidóság, identitás, történelem*. A T-Twins kiadása, Bp. 23–45.
- Karády Viktor (1994): A zsidó „túliskolázás” kérdése a történelmi Magyarországon. In: Kelemen Elemér – Balogh László szerk. (1994). 7–38.
- Karády Viktor (1994/1): Társadalmi egyenlőtlenségek Magyarországon a nők felsőbb iskoláztatásának korai fázisában. In: Hadas Miklós szerk. (1994). 176–195.
- Karády Viktor (1997): A középiskolai piac társadalomtörténeti problémái Magyarországon. In: Sasfi Csaba szerk. (1997). 19–34.
- Karády Viktor (2000): Felekezeti szegregáció a magyar gimnáziumi piacon (1867–1944). In: Nagy Péter Tibor szerk. (2000). 209–232. és 279–285.
- Karády Viktor (2001/1): Mennyire volt „magyar” a honi értelmiség a századfordulón? In: Lackó Miklós szerk. (2001). 267–299.
- Karády Viktor (2004): Zsidó diákok a budapesti középiskola piacon 1945 előtt és után. Adalékok a társadalmi trauma szociológiájához. In: Feitl István – Sipos András szerk. (2004). 79–90.
- Kardeván Jenő (1938): Intézetünk és a kisebbségi népoktatás. In: *A Dunántúli Ág. H. Ev. Egyházkerület Soproni Tanítóképző-intézetének 1937–38. tanévi értesítője*. (Szerk.: Rozsondai Károly.) Cegléd, 1938. 30–35.
- Kardos József (1997): A magyar iskola elmúlt évtizedei, 1945–1996. In: Balogh László szerk. (1997). 69–79.
- Kardos József (2000): Fordulat a közoktatásban. In: Feitl István – Izsák Lajos – Székely Gábor szerk. (2000). 152–160.
- Kardos József (2000/1): Felekezeti és történelemtanítás — A szentkoronatan eredete. In: Nagy Péter Tibor szerk. (2000). 173–183. és 269–270.
- Kardos József (2004): A „szocialista egyetem” és az autonómia (1949–1969). In: Gergely Jenő – Strausz Péter – Zachar Péter Krisztián szerk. (2004). 207–217.
- Kardos József (2005): A Magyar Tudományos Akadémia autonómiaja, 1848–2000. In: Gergely Jenő szerk. (2005). I. 255–262.
- Kaschinsky Károly (1969): Váradi József. In: *A Budapesti Tanítóképző* (1969). 264–278.
- Katona Tamás (1992): Bevezető. In: *Teleki Pál öröksége*. Lakitelek. 7–11.
- Kékes-Szabó Mihály – Pukánszky Béla (2001): Oktatásméleti koncepciók és a tanárképzés gyakorlata a kolozsvári-szegedi egyetemen. In: Horánszky Nándor szerk. (2001). 319–370.
- Kelemen Elemér (1993): A magyar pedagógusmozgalmak és -szakszervezetek vázlatos története. In: *„Lázad hát már az élet alágyiúrtja, a tanító...” 75 éves a Pedagógusok Szakszervezete*. PSZ. 7–48.
- Kelemen Elemér (1993/1): Állam, egyház, iskola — a dualizmus korában. In: Kelemen Elemér – Balogh László szerk. (1996). 7–18.
- Kelemen Elemér (1999): Oktatáspolitikai és tantervpolitikai hangsúlyváltások a magyarországi közoktatásban, 1869–1945. In: Ballér Endre – Horánszky Nándor szerk. (1999). 193–217.
- Kelemen Elemér (1999/a): Gondolatok a magyar tanítóképzés kettős évfordulóján. In: Donáth Péter – Hangay Zoltán szerk. (1999). 53–64.
- Kelemen Elemér (2001): A magyarországi népoktatás a dualizmus korában. In: Donáth Péter – Farkas Mária szerk. (2001). 57–72.
- Kelemen Elemér (2003): Zibolen Endre neveléstörténeti munkássága. In: Balogh Mihály szerk.: *Az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum évkönyve 2003*. OPKM, Bp. 29–39.
- Kelemen Elemér (2004): Két fejezet a hazai pedagógusmozgalmak és -szervezetek 20. századi történetéből. In: Donáth Péter – Farkas Mária szerk. (2004). 55–66.
- Kelemen Elemér (2004/1): A magyarországi pedagógusmozgalom radikalizálódása a 20. század első évtizedeiben, 1917–1919. In: Bollóné Panyik Ilona szerk. (2004): *Gyermekek — nevelés — pedagógusképzés*. Trezor, Bp. 173–183.
- Kelemen Elemér (2007): Gondolatok az általános iskoláról — a 60. évforduló után. In: Donáth Péter – Farkas Mária szerk. (2007). 211–230.
- Kelenné Fried Jolán (1919): Tehetségtermelés. In: *Svéd László szerk.* (1980). 440–442.
- Kelman, H. C. (1961): A szociális befolyásolás három folyamata. In: Erős Ferenc szerk. (1998). 27–36.
- Kemény Gábor (1927): Tanítóság és nemzeti kultúra. In: *Kemény Gábor* (1966). 84–88.
- Kemény Gábor (1931): A pedagógus Nagy László. In: *Kemény Gábor* (1966). 89–93.
- Kemény Gábor (1932): Az új pedagógia körvonalai. In: *Kemény Gábor* (1966). 94–104.
- Kemény Gábor (1932/1): Nagy László és a magyar szociális fejlődés. In: Nagy László emlékére (1932). 54–59.
- Kemény Gábor (1933): A magyar középosztály természetrajza. In: Huszár Tibor szerk. (1981). 136–147.

- Kemény Gábor (1934): Kísérő tanulmány In: *Nagy László* (1934). 12–48.
- Kemény Gábor (1945): Demokratikus iskolareform. In: *Kemény Gábor* (1966). 180–202.
- Kemény Gábor (1945/a): A nevelők legégetőbb kérdései. In: Sándor László szerk. (1983). 47–49.
- Kemény Gábor (1945/b): A Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezetének célkitűzése és ügyrendje. In: Sándor László szerk. (1983). 51–53.
- Kemény Gábor (1945/c): Egy negyedszázad nevelésügyi mérlege. In: *Demokrácia és köznevelés* (1945). 35–50.
- Kemény Gábor (1947/b): Demokráciára való nevelés és embernevelés. In: Kiss Árpád szerk. (1947). 23–33.
- Kemény Gábor (1947/c): Nevelők átképzésének elméleti és gyakorlati tervei. In: Kemény Gábor szerk. (1947). 432–437.
- Kemény Gábor (1948/K/1): Nagy László és az új magyar pedagógia. In: Kiss Árpád szerk. (1948/K). 100–113.
- Kende János (1998): Az MSZDP az 1918/19-es forradalmakban. In: *1918. Korszakvégy — korszakkezdet*. 255–259.
- Kende János (1999): Az MSZDP az 1918/19-es forradalmakban. In: Varga Lajos szerk. (1999). 119–128.
- Kende Péter (1991): Elkerülhetetlen volt-e a forradalom 1956-ban. In: *A párizsi toronyból. Válogatott politikai írások, 1957–1989*. Cserépfalvi, Bp. 23–45.
- Kende Péter (1999): A szovjet tábor belső kapcsolatrendszerének módosulása 1953 után. In: Ständeisky Éva – Rainer M. János szerk.: *Magyarország a jelenkorban. Évkönyv 1999. VII.* 1956-os Intézet, Bp. 250–254.
- Képek (1996) a tanítóképző életéből. In: Tóth Gyuláné szerk.: *A kiskunfélegyházi Petőfi Sándor Gépészeti Szak-középiskola jubileumi évkönyve, 1871–1996*. Kiskunfélegyháza. 59–79.
- Keresztury Dezső (1946): A mai magyar művelődéspolitikai irányelvei. In: *Mai magyar* (1946). 7–35.
- Keresztury Dezső (1947): Előszó. In: Kemény Gábor szerk. (1947). 5–14.
- Kereszty Zsuzsa (1988): A „kétféle átmenet” és a négyéves tanítóképzés. In: Magyarfalvi Lajos szerk. (1988). 60–82.
- Kéri Katalin (1997): Az 1879:XVII. törvénycikktől a „Lex Apoonyi”-ig. Adalékok a kötelező magyar nyelvoktatás történetéhez. In: *Híd a századok felett — Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*. (Főszerk.: Hanák Péter. Szerk: Nagy Mariann.) University Press, Pécs 1997. (www.kerikata.hu)
- Kéri László (1987): A politikai szocializáció kutatásának értelmezési nehézségei. In: Kéri László szerk. (1987). 19–47.
- Kerkay Jenő (1943): Ifjúságunk lelkölete és szervezése. In: Mihalovics Zsigmond szerk. (1943). 14–23.
- Kertész Imre (1993): A fölösleges értelmiségi. Előadás a Tutzingi Evangélikus Akadémián, 1993. In: Kertész Imre (2001). 186–202.
- Kertész Imre (1995): A boldogtalan 20. század. Beszéd a hamburgi Schauspielhausban, 1995. In: Kertész Imre (2001). 11–44.
- Kertész Imre (1999): Előszó. In: Kertész Imre (2001). 5–10.
- Keszthelyi György (1970): A Bajai Tanítóképző Intézet története, 1870–1970. In: *A Bajai Tanítóképző Intézet Jubileumi Emlékkönyve, 1870–1970*. Baja 1970. 5–67.
- Kiss Árpád (1944): Nevelés magyarul Európában. In: Kiss Árpád – Kovács Máté szerk. (1944). 45–62.
- Kiss Árpád (1945): A demokrata nevelők szerepe a diáktársadalom életében. In: *Demokrácia és köznevelés* (1945). 76–91.
- Kiss Árpád (1947/a): A munkáltatás. In: Kiss Árpád szerk. (1947). 13–22.
- Kiss Árpád (1947/b): Nevelési reformok a második világháború után. In: Kemény Gábor szerk. (1947). 40–54.
- Kiss Árpád (1948/a): Nevelési eszmény keresése. In: Kiss Árpád szerk. (1948/K). 69–80.
- Kiss Árpád (1948/b): A magyar köznevelési reform. In: Kiss Árpád szerk. (1948/K). 23–48.
- Kiss Árpád (1971): *A Negyedik Egyetemes Tanügyi Kongresszus*. In: Felkai László szerk. (1971/II). 163–187.
- Kiss Árpád (1975): 30 év legfontosabb oktatáspolitikai törekvései. In: Regös János szerk.: *Pedagógiai írások*. Vas Megyei Tanács VB Művelődésügyi Osztálya – MPT Vas Megyei Tagozata, 1975. 11–20.
- Kiss Árpád (2006): „Tudósnak maradni...” Feljegyzések, töredékek. In: Buda András – Kiss Endre szerk. (2006). 428–472.
- Kiss Endre (1999): Kiss Árpád emlékiratai. In: Kiss Endre szerk. (2001). 316–325.
- Kiss István (1943): A mi háborús feladataink. In: Mihalovics Zsigmond szerk. (1943). 129–146.
- Kiss József (1938–39): Iskolán kívüli népművelés. In: Bene Lajos szerk. (1938–39). 211–235.
- Kiss József (1982): Prepa voltam Nagykőrösön. Visszaemlékezés. In: Csete Gyula – Csikai Pál – Danszkay Győző – Kiss József – Nánási Miklós – Seri András (1982). 74–151.
- Kiss Mária (1975): Paraszt dolgozók Tanítóképző Intézete, Répcseszentgyörgy, 1946–1949. In: Regös János szerk.: *Pedagógiai írások*, Vas Megyei Tanács VB Művelődésügyi Osztálya – MPT Vas Megyei Tagozata, 1975. 64–80.

- Kiss Tihamér László (1998). In: Bodor Péter – Pléh Csaba – Lányi Gusztáv szerk. (1998). 134–151.
- Knausz Imre (2001): A történelemtanítás funkcióiról. In: Donáth Péter – Farkas Mária szerk. (2001). 147–163.
- Knausz Imre (2004): A történelmi műveltségről. In: Donáth Péter – Farkas Mária szerk. (2004). 213–230.
- Kohli, M. (1986): Társadalmi idő és egyéni idő. Az életút a modern társadalom szerkezetváltozásában. In: Gellériné Lázár Márta szerk.: *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok*. Akadémiai, Bp. 1990. 175–212.
- Komlósi Sándor (1969): A Tanácsköztársaság közoktatásügyének néhány kérdése, különös tekintettel a dunántúli iskolákra. In: Simon Gyula szerk. (1969). 27–63.
- Kónya Anikó (1999): A személyes emlékek társas természete. In: Kónya Anikó – Király Ildikó – Bodor Péter – Pléh Csaba szerk. (1999). 149–162.
- Koren István (1976): Az egységes tanszergyártás és taneszközellátás megvalósulása. In: Arató Ferenc szerk. (1976). 56–61.
- Kormos László (1995): A református egyházi társadalom, 1945–1950. In: Valuch Tibor szerk. (1995). 626–646.
- Kornis Gyula (1920): Finácsy Ernő. In: *Finácsy- emlékfűzet* (1930). 6–10.
- Koselleck, R. (1972): Ábrázolás, esemény és struktúra. In: Glatz Ferenc – Niederhauser Emil szerk. (1977). 173–185.
- Koselleck, R. (1994): Ellenségfogalmak. In: Szabó Márton szerk. (1998). 12–23.
- Kovács András (2002): Zsidó csoportok és identitászstratégiák. In: Kovács András szerk. (2002). 9–40.
- Kovács I. Gábor (1978): Az értelmiségi keresetek változása, 1920–1975. In: Gyáni Gábor szerk. (1995). 441–461.
- Kovács I. Gábor (1992): Reformátusok a mai magyar társadalomban. In: Tenke Sándor szerk. (1993): *Református értelmiség új utakon*. Bp. 61–70.
- Kovács I. Gábor (1999): Iskolamonopólium és világnézeti homogenizáció. Ötven éve államosították iskoláinkat. In: Fekete Károly szerk. (1999): *Teológia a reménység örömeiben*. A Református Zsinati Iroda Doktorok Kollégiumának Főtitkári Hivatala, Bp. 125–130.
- Kovács I. Gábor (2002): A Magyarországi Református Egyház küldetése a szociológus szemével. In: Albert Gábor – Tenke Sándor – Tökécski László szerk. (2002): *Szárszó 1992–2001. A Református Értelmiségi Konferenciák előadásai*. Bp. 2002. 513–522.
- Kovács I. Gábor – Kende Gábor (2006): Egyetemi tanárok rekrutációja a két világháború közötti Magyarországon. Kövér György szerk. (2006). 417–506.
- Kovács József László (1984): Zsámbéki századok. Jegyzetek a 250 éves népoktatásról, az 55 éves tanítóképzésről. In: Kovács József László (1984): *Régen volt iskolák dicséretes törvényei. Kilenc iskolatörténeti-irodalomtörténeti tanulmány*. Főiskolai Füzetek 3. Zsámbék. 3–18.
- Kovács Kálmánné (2006): Iskolatörténet. In: *A Szerb Antal Gimnázium jubileumi évkönyve a 2005–2006. tanévről*. Bp. 7–18.
- Kovácsné Németh Mária (1996): Győr középszintű iskolái, 1627–1996. In: Kovácsné Németh Mária – Mastalirné Zádor Márta – Sipőcz László – Varga József szerk. (1996). 273–345.
- Kozma Tamás (1994): Szociális tanulás. In: *Bevezetés a nevelésszociológiába*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 59–67.
- Kozma Tamás – Tomasz Gábor (2000): Előszó. In: Kozma Tamás – Tomasz Gábor szerk. (2000). 7–25.
- Ködöböcz József (1986): A magyar tanítóképzés történetének néhány jellemző vonása. In: *Óvónőképzők és Tanítóképző Főiskolák Tudományos Közleményei*. 20. sz. (Szerk.: Szekerczés Pál.) Debrecen. 285–299.
- Köte Sándor (1960): Közoktatásügyi reformtörekvések az első világháború előtti években, 1910–1914. In: *Tanulmányok a neveléstudomány köréből*. (Szerk.: Kiss Árpád et al.) Akadémiai, Bp. 607–643.
- Köte Sándor (1989): Mérei Ferenc és a népi kollégiumok. In: Bagdy Emőke – Forgács Péter – Pál Mária szerk. (1989). 81–84.
- Kőteles Pál (1992): Teleki Pál nemzetiségi politikája. In: *Teleki Pál öröksége* (1992). 27–39.
- Kövér György (2006): A magyar középosztály-teremtés programjai és kudarcai. Fogalomtörténeti áttekintés a reformkor végétől a nagy válság kezdetéig. In: Kövér György szerk. (2006). 77–160.
- Középiskolások szervezkedése (1919). In: *Svéd László szerk.* 1980. 538–539.
- Krajcsovszki József – Krajnyák Nándor (1983): A kecskeméti pedagógusképzés története. In: Iványosi-Szabó Tibor szerk.: *Bács-Kiskun Megye múltjából*. V. BKMÖL, Kecskemét. 215–256.
- Krajcsovszki József – Krajnyák Nándor (1990): A gazdasági szaktanítóképzéstől a tanítóképző főiskoláig. In: Micheller Magdolna szerk. (1990). I. 186–348.
- Krajcsovszki József (1997): A magyar tanítóképzés történetének néhány jellemvonása. In: Székelyné Körösi Ilo-
na – Szepes Lajos szerk. (1997). 88–96.

- Kratofil Dezső (1948/K/1): A polgári iskolai tanárok gyakorlati kiképzése. In: Kiss Árpád szerk. (1948/K). 214–223.
- Krausz Tamás – Tütő László (1988): Politikai átmeneti időszak, szocializmus — „létező szocializmus”. In: Krausz Tamás – Tütő László szerk. (1988). 7–14.
- Krausz Tamás (1997): A Szovjetunió. In: Diószegi István – Harsányi Iván – Németh István szerk.: *20. századi egyetemes történet. II. 1945–1995*. Európa – Korona. 503–537.
- Krausz Tamás (1997/1): A szovjet Oroszország. In: Font Márta – Krausz Tamás – Niederhauser Emil – Szvák Gyula (1997). 419–632.
- Krausz Tamás (2005): Sztálin és a szovjet vezetés perspektíva meghatározása 1945-ben. In: Feitl István – Földes György szerk. (2005). 13–32.
- Kuczi Tibor (1990): Beszédmódok a marxizmusoktatásban. A Tájékoztató című periodika elemzése. In: Bayer József – Szabó Márton szerk. (1990). 124–140.
- Kurecskó Mihály (2002): Vissza az iskolapadba? A politikai rendőrség megjelenése az iskolákban. In: Majtényi György – Ring Orsolya szerk.: *Közel-múlt. Húsz történet a 20. századból*. MOL, Bp. 171–184.
- Kuszák István (1939): A líceum szerepe az evangélikus tanítóképzésben. In: *A Dunántúli Ág. H. Ev. Egyházkerület Soproni Líceumának (I. isk. év) és Tanítóképző-intézetének (LXXX. isk. év) Évkönyve*. (Szerk.: Rozsondai Károly.) Győr, 1939. 11–16.
- LaCapra, D. (1983): A gondolkodástörténet újraértelmezése és a szövegolvasás. In: Kisantal Tamás szerk. (2003). 169–209.
- Lackó Miklós (1980): Tisztviselők, értelmiség. In: Gyáni Gábor szerk. (1995). 239–244.
- Lackó Miklós (1997): A népi gondolat a Szárszók tükrében. In: *A népi mozgalom* (1997). 23–32.
- Laczóné Pálfi Alojzia (1991): Az Angolkisasszonyok Magyarországon. In: Balogh László – Kelemen Elemér szerk. (1996). 132–139.
- Ladányi Andor (1970): A Tanácsköztársaság felsőoktatási politikájának helye a magyar felsőoktatás történetében. In: Mészáros István szerk. (1970). 95–106.
- Ladányi Andor (1985): A felsőfokú tanítóképzés előzményei, 1945–1959. *Tanítóképző Főiskolák Tudományos Közleményei. XIX.* Debrecen. 333–345.
- Ladányi Andor (1988): A felsőfokú tanítóképzés előzményei (1945–1959). In: Magyarfalvi Lajos szerk. (1988). 197–232.
- Ladányi Andor (1991): Az államszocialista korszak. A „fordulat évétől” 1956-ig. In: *A felsőoktatás irányításának történeti alakulása*. Bp. 31–37.
- Ladányi János (2002): A zsidó népesség térbeni elhelyezkedésének változásai Budapesten 1870–2000. között. In: Kovács András szerk. (2002). 77–100.
- Ladányi Sándor (1997): A református egyház: a református egyház a koalíció éveiben, 1945–1948. Az egyezmény jegyében, 1948–1956. In: Kollega Tarsoly István szerk. (1997). 417–428.
- Ladányi Sándor (1999): Vázlatos történelmi áttekintés a Magyarországi Református Egyház közelebbi múltjának alakulásáról. In: Barcza József – Dienes Dénes szerk. (1999). 109–113.
- Ladurie, E. R. (1988): A tudomány historizálása, a történelem tudományossá tétele. In: Michalski, K. szerk.: *A modern tudományok emberképe*. Gondolat, Bp. 66–86.
- Laky Dezső (1931): Az értelmiség válságának gazdasági és társadalmi háttere. In: Huszár Tibor szerk. (1981). 112–135.
- Lányi Gusztáv (1998): A rejtőzködés (politikai) pszichológiája. Politikai pszichológia Magyarországon a fordulat évétől a rendszerváltásig. In: László János szerk.: *Élettörténet és megismerés. Tanulmányok Pataki Ferenc tiszteletére*. Scientia Humana, Bp. 224–249.
- Lányi Katalin (1991): Visszaemlékezések néhai Kiss Árpádra (1907–1979), a neveléstudomány képviselőjére. In: Kiss Endre szerk. (2001). 312–315.
- Laszcsik Ernő (1913): Egyéniségi jellemlapok az iskolákban. In: Répay Dániel – Ballai Károly szerk. (1913). 135–139.
- Laszcsik Ernő (1939): Katonás nevelést. In: *A Kalocsai Érseki Róm. Kat. Tanítóképző Intézet és Líceum évkönyve az 1938–39. iskolai évről*. Kalocsa 1939. 6–12.
- László Béla (1998): A (cseh)szlovákiai oktatásügy szerkezete, valamint közigazgatási és jogi keretei 1945 után. In: Tóth László – Filep Tamás Gusztáv szerk. (1998). 94–177.
- László János (1999/1): A szociális reprezentációról. In: Béres István – Horányi Özséb szerk. (1999). 129–138.
- Lázár György (1950/1): A magyar pedológia visszavonulási taktikája. In: Lázár György (1950). 5–60.
- Lendvai L. Ferenc (1987): Bevezetés. Lendvai L. Ferenc szerk. (1987). 7–24.
- Lendvai L. Ferenc (1987/2): Bevezetés. In: Lukács György (1918–19). 11–29.

- Lengvári Józsefné (1972): A Nyíregyházi Tanítóképző Intézetben végzett hallgatók helytállásáról. In: Frisnyák Sándor szerk.: *A Nyíregyházi Tanárképző Főiskola tudományos közleményei* 4. Nyíregyháza. 51–55.
- Lenin, V. I. (1909): Levél a Capri szigeti iskola hallgatóihoz, augusztus 30. In.: *LÖM*. 47. *Levelek, 1905–1910. november*. Kossuth, Bp. 1976. 194–202.
- Litván György (1989): Mérei Ferenc a politikában. In: Bagdy Emőke – Forgács Péter – Pál Mária szerk. (1989). 112–115.
- Litván György (1995): Történetírásunk és jelenkorunk. In: Valuch Tibor szerk. (1995). 39–45.
- Litván György (1998/1): Politikai gondolkodás az átmenet éveiben. In: Ständeisky Éva – Kozák Gyula – Pataki Gábor – Rainer M. János szerk. (1998). 171–180.
- Lovász György (1973): A Békés megyei iskolák államosításának története. In: Tóth Lajos szerk. (1973): *Békés megye iskoláinak államosítása. Tanulmányok, emlékezések*. Békéscsaba. 7–11.
- Lovász György (1976): Vihar a viharsarokban. In: Arató Ferenc szerk. (1976). 96–106.
- Luhmann, N. (1970): Igazság és ideológia. In: *Látom azt, amit te nem látsz*. Osiris, Bp. 1999. 7–31.
- Lukács György (1918, 1919): A bolsevizmus mint erkölcsi probléma. Taktika és etika. In: Mesterházi Miklós szerk. (1987): *Forradalomban. Cikkek, tanulmányok, 1918–1919*. Magvető, Bp. 36–41., 124–132.
- Lukács György (1969): Életrajz magnószalagon. (Eörsi István és Vezér Erzsébet beszélgetései Lukács György-gyel.) In: Eörsi István szerk.: *Megélt gondolkodás. Életrajz magnószalagon*. Magvető, Bp. 1989. 88–318.
- Lukács György (1976): Az ideológia problémája. In: *A társadalmi lét ontológiájáról. II. Szisztematikus fejezetek*. Magvető, Bp. 448–562.
- Lux, J. (1935/1): Siedlungsgeschichte und Rechtsverhältnisse der Stadt Dobschau-Dobsina. *Ungarisches Jahrbücher*, 1935. 259–295.
- Lux, J. (1958): Das Zunftleben in Dobschau. *Südostdeutsches Archiv*, München. 40–46.
- Magyar Zoltán (1920): Társadalmi kérdések. Általános bevezetés. In: *Védelmi tanfolyam*. Stephaneum Nyomda, Bp. 3–20.
- Majsai Tamás (1994): A protestáns egyházak az üldözés ellen. In: Szita Szabolcs szerk. (1994). 150–184.
- Majsai Tamás (1999): Szempontok a Soá 1945 utáni (magyarországi) evangélikus és református egyházi recepciójához. In: Hamp Gábor – Horányi Özséb – Rábai László szerk. (1999). 179–211.
- Makk Ferencné (1986): Az úttörőmozgalom a szocialista építés kibontakozásának idején (1950–1956). In: Hegyi András szerk. (1986): *Úttörőkrónika (1946–1986)*. Szeged. 65–91.
- Mann Miklós (1997): A Fővárosi Pedagógiai Szeminárium. In: Mann Miklós – Hunyadi Zoltán – Lakatos Zoltánné (1997). 13–124.
- Mann Miklós (2002): Reformpedagógia Magyarországon a két világháború közötti pedagógiai sajtó tükrében. In: Szabolcs Éva – Mann Miklós szerk. (2002). 55–75.
- Mann Miklós (2002/1): Oktatáspolitikusok és koncepciók a sajtó tükrében, 1945–1990. In: Szabolcs Éva – Mann Miklós szerk. (2002). 76–122.
- Mann Miklós (2002/II): Költségvetés és törvénykezés a két világháború közötti korszak pedagógiai sajtójában. In: Szabolcs Éva – Mann Miklós szerk. (2002/II). 94–143.
- Mann Miklós (2006): A minisztérium vezető tisztségviselőiről. In: Szabolcs Éva szerk. (2006). 160–164.
- Mannheim Károly (1995): A kultúraszociológiai megismerés sajátosságáról. In: *A gondolkodás struktúrái. Kultúraszociológiai tanulmányok*. Atlantisz, Bp. 11–145.
- Mannheim Károly (1999/a): Ember és társadalom az átépítés korában. In: Felkai Gábor szerk. (1999). 117–156.
- Mannheim Károly (1999/b): Korunk diagnózisa. In: Felkai Gábor szerk. (1999). 157–216.
- Mannheim Károly (1999/c): Szabadság, hatalom és demokratikus tervezés. In: Felkai Gábor szerk. (1999). 217–274.
- Margócsy István (1998): A szabadelvű Petőfi. In: *Petőfi Sándor*. (Vál., szerk.: Margócsy István.) Magyar Szabadelvűek. Új Mandátum, Bp. 9–28.
- Margócsy József (2000): Porzsolts István (1910–1986). Pályaképvázlat. In: Nagy Ferenc szerk. (2000): *Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv, XIV*. Nyíregyháza. 191–204.
- Markó Endre (1996): *Értékek és hagyományok a győri tanítóképzésben*. In: Mészáros István – Markó Endre – Marton Károly – Király Tibor – Wappel Kálmánné szerk. (1996). 66–70.
- Marosi Izidor (1988): A hitoktatás. In: *Magyar Katolikus Almanach, II*. 1988. 620–649.
- Marx, K. (1845): Tézisek Feuerbachról. In: *MEM 3. k. 1845–1846*. Kossuth, Bp. 1960. 7–10.
- Marx, K. – Engels, F. (1845–46): A német ideológia. I. Feuerbach. In: *MEM 3. 1845–1846*. Kossuth, Bp. 1960. 19–80.
- Marx, K. (1857–1859): Bevezetés. In: *MEM 46/1. A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*. Kossuth, Bp. 1972. 11–36.

- Mérei Ferenc (1947/b): Az ember élete mint tantárgy. In: Kiss Árpád szerk. (1947). 121–126.
- Mérei Ferenc (1948/K/1): Csoportosulás és társas szerkezet az általános iskolában. In: Kiss Árpád szerk. (1948/K). 114–134.
- Mérei Ferenc (1967): Nagy László élete és munkássága. In: *Tanulmányok a neveléstudomány köréből, 1966.* (Szerk.: Kiss Árpád et al.) Akadémiai, Bp. 373–421.
- Mérei Ferenc (1975): Az elveszett paradicsom. November '66. In: Bagdy Emőke – Forgács Péter – Pál Mária szerk. (1989). 134–145.
- Mérei Ferenc (1981): Bandázs nélkül. November '72. In: Bagdy Emőke – Forgács Péter – Pál Mária szerk. (1989). 146–158.
- Mervó Zoltánné (1990): Adalékok a debreceni tanítóképzés történetéhez, 1949–1959. In: Gazdag István szerk.: *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve, 17.* 125–140.
- Mészáros István (1984): Kornis Gyula neveléstudományi-közüktatáspolitikai tevékenységének korszaka, 1920–1931. In: Mészáros István szerk. (1984). 5–11.
- Mészáros István (1989): Az állami tankönyvkiadás. In: *A tankönyvkiadás története Magyarországon.* Tankönyvkiadó – Dabasi Nyomda, Bp. – Dabas. 136–162.
- Mészáros István (1997): Négy évtized tankönyvtörténete. In: *Magyar iskola: 1996–1996. Előadások, cikkek, beszédek.* Eötvös József Könyvkiadó, Bp. 172–177.
- Mészáros István (1997/2): Klebelsberg iskolareformja és a későbbi hazai tanügy. In: Székelyné Körösi Ilona – Szepes Lajos szerk. (1997). 17–23.
- Mezei Gyula (1976): A fővárosi államosítás krónikája. In: Arató Ferenc szerk. (1976). 65–74.
- Micheller Magdolna (1990): Utószó. In: Micheller Magdolna szerk. (1990). I. 491–495.
- Micheller Magdolna (1991): Értékrend a kollégiumokban a rendszerváltások tükrében, 1920–1990. In: Balogh László – Kelemen Elemér szerk. (1996). 163–170.
- Mihalovics Zsigmond (1943): Ifjúságunk nevelésének mai gyakorlati kérdései. In: Mihalovics Zsigmond szerk. (1943). 45–58.
- P. Miklós Tamás (2006): A Magyar Cserkészfiúk Szövetsége és az Úttörőmozgalom „egyesülése” 1948-ban. In: Trencsényi László szerk. (2006). 5–52.
- Mikonya György (2002): Az evangélikus pedagógusképzés alakulása a sajtó tükrében. In: Szabolcs Éva – Mann Miklós szerk. (2002). 9–26.
- Mikonya György (2006): Pedagógiai életképek az 1945 utáni magyar nevelés történetéből. In: Szabolcs Éva szerk. (2006). 59–113.
- Milotay István (1918): Proletárdiktatúra vagy polgári uralom? In: József Farkas szerk. (2001). 210–213.
- Mirák Katalin (1995/1): Bevezetés: az evangélikus egyház Magyarországon (1945–1991). In: Mirák Katalin szerk. (1995). 13–26.
- Misóczki Lajos (1976): Szemtől szemben a Mátra vidéken. In: Arató Ferenc szerk. (1976). 129–141.
- Mitrovics Gyula (1936): Hozzászólás Imre Sándor: A tanítóképzés és az egyetem című előadásához. In: Mártonffy Károly szerk. (1937). 111–112.
- Molnár Erik (1945): A korai feudális társadalom. In: *Demokrácia és köznevelés* (1945). 288–306.
- Molnár János (1976): A közoktatás új rendje a Duna–Tisza közén. In: Arató Ferenc szerk. (1976). 75–95.
- Molnár Jánosné (1979): A Tanácsköztársaság közoktatáspolitikájának megyei emlékei. In: *A Tanácsköztársaság közoktatáspolitikája megyei emlékei.* Veszprém megyei pedagógiai kiskönyvtár 19. (Szerk.: Vajna József.) Veszprém 1979. 27–84.
- Molnár József (1969): Heves megyei pedagógusok küzdelme a tanács hatalom közoktatásügyi törekvéseiért. In: Simon Gyula szerk. (1969). 125–169.
- Molnár Pál (1976): Tisztító vihar Nógrádban. In: Arató Ferenc szerk. (1976). 158–162.
- Moór Gyula (1945): A demokrácia örvényei. In: *Demokrácia.* 1945. 96–109.
- Mosdóssy Imre (1920): Fináczy Ernő mint a Magyar Pedagógiai Társaság elnöke. In: *Fináczy-emlékfűzet* (1930). 33–37.
- Mózessy Gergely (2002): Prohászka Ottokár a püspöki kar tanácskozásain. In: Szabó Ferenc – Mózessy Gergely szerk. (2002). 119–151.
- Muxel, A. (1999): Az ifjúkor politikai moratóriuma. In: Szabó Ildikó – Csáki Mihály szerk. (1999). 100–124.
- Müller Ildikó (2006): Kísérlet a nők középiskolai képzésének megszervezésére: a budapesti állami felsőbb leányiskola és leánygimnázium. Kövér György szerk. (2006). 673–711.
- Nagy Árpád (1930–31): Az új tanterv célja. In: Bene Lajos – Berwaldszky Kálmán szerk. (1930–31). 164–168.
- Nagy Ferenc (1995): A szabolcsi diákok szerepe a forradalmi eseményekben. 1956. In: Nagy Ferenc szerk. (1995): *Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv XI.* Nyíregyháza. 259–267.

- O. Nagy Gáborné (1969): Az intézet története, 1945–1969. In: *A Budapesti Tanítóképző* (1969). 81–139.
- Nagy Imre (1953) a Központi Vezetőség előtt. In: *Beszélő össziadás, 1981–1989. I.* 1–10. sz. 1981–1984. AB–Beszélő, 1992. 628–641.
- Nagy Lajos (1979): Megtorló intézkedések a haladó gondolkodású pedagógusok ellen. In: Gábris József szerk. (1979). 51–75.
- Nagy László (1913): A budapesti VI. ker. állami tanítónőképző intézet pedagógiai-pszichológiai laboratóriumának kiállítása. In: Répay Dániel – Ballai Károly szerk. (1913). 240–246.
- Nagy László (1913/3): Irányok és törekvések az alkotó munka terén. Bevezetősül. In: Répay Dániel – Ballai Károly szerk. (1913). 280–288.
- Nagy Mária (2000): Pedagógusok, szakmai szervezetek és világnézeti elkötelezettség a kilencvenes évek magyarországi közoktatásában. In: Nagy Péter Tibor szerk. (2000). 255–265.
- Nagy Mária (2001/1): A tanítóság a századelőn a statisztikai adatok tükrében. In: Baska Gabriella – Nagy Mária – Szabolcs Éva (2001). 11–37.
- Nagy Mária (2001/2): „Önbecsérzet és tudásvágy.” Viták a Néptanítók Lapja 1901. évfolyamában. In: Baska Gabriella – Nagy Mária – Szabolcs Éva (2001). 84–103.
- Nagy Péter Tibor (1993): Egyházi és állami oktatáspolitikai a két világháború között. In: Kelemen Elemér – Balogh László szerk. (1996). 19–30.
- Nagy Péter Tibor (1997/1): Egy iskolatípus útja a népoktatás szférájából a felsőoktatás felé: a tanítóképzés. In: Nagy Péter Tibor (1997). 135–147.
- Nagy Péter Tibor (2000/1): Szeparáció és reláció. In: Nagy Péter Tibor szerk. (2000). 157–168.
- Nagy Sándor (1972): Nagy László pedagógiájának időszzerűsége. In: Nagy László (1972). 5–50.
- L. Nagy Szusza (1998): Válság és kiút keresés. Az 1918-as forradalom — az első kísérlet. In: *1918. Korszakvégy — korszakkezdő*. 371–382.
- Nagy Varga Rita (2002): Teológia és antiszemizmus. Milleniumelmélet a magyarországi egyházi képviselők parlamenti hozzászólásaiban, 1840–1941. In: Braham, R. L. szerk. (2002). 53–80.
- Nánási Miklós (1964): A nagykerősi tanítóképzőről. In: Csete Gyula – Csikai Pál – Danszkay Győző – Kiss József – Nánási Miklós – Seri András (1982). 158–181.
- Nánási Miklós (1974): NDTK/I. Adalékok a népi demokrácia pedagógusképzésének történetéhez. In: Geréb György szerk.: *A Szegei Tanárképző Főiskola tudományos közleményei, 1974. I. rész*. Szege. 339–357.
- Nánási Béla (1947): A fiatal nevelők bevezetése az iskolai munkába. In: Kiss Árpád szerk. (1947): *Nevelőmunka az általános iskolában*. A Köznevelés Könyvtára 1. VKM, Bp. 194–203.
- Németh András (2002): Fejezetek a reformpedagógia hazai múltjából. In: Németh András szerk. (2002) 77–91.
- Németh András (2004): Fejezetek a magyar egyetemi neveléstudomány és a reformpedagógia ambivalens kapcsolatáról. In: Németh András szerk. (2004). 181–206.
- Németh László (1939–1940): Magyar felsőbboktatás. Öt levél Szathmáry Lajoshoz. In: *Művelődéspolitikai írások*. Múzsák, Bp. 1986. 77–84., 95–96.
- Németh Rudolf (1989): A tanítóképzés Sárbogárdon, 1951–1955. In: *Előadások Sárbogárd múltjából. Tudományos ülés 4.* Sárbogárd, 1989. április 6. 35–38.
- Nevelős Gyula (1930–31): Az iskolán kívüli népművelés célja és feladatai. In: Bene Lajos – Berwaldszky Kálmán szerk. (1930–31). 284–295.
- Nietzsche, F. (1972): Így szólt Zarathustra. (Könyv mindenkinek és senkinek.) In: *Válogatott írásai*. (Ford.: Szabó Ede.) Gondolat, Bp. 297–334.
- Nyers Rezső (2001): Emlékeim Hegedűs András pályafutásának három korszakából. In: Rozgonyi Tamás – Zsille Zoltán szerk. (2001). 259–262.
- Oláh János – Varga István (2002): Becker Vendel a két világháború közötti tanítóképzés korszerűsítéséért. In: Dombi Alice – Oláh János – Varga István (2002). 183–187.
- Ormándi János (2002): Becker Vendel a katolikus iskolaügyről. In: Dombi Alice – Oláh János – Varga István (2002). 188–192.
- Ormos Mária (1995): A történettudomány forrásairól a 20. században. In: Valuch Tibor szerk. (1995). 28–38.
- Ormos Mária (2003): Politikai ideológia a két világháború között. In: Vonyó József szerk. (2003). 75–86.
- Ormos Mária (2005): Magyarok itthon, otthon, tegnap és ma. In: Romsics Ignác – Szegei-Maszák Mihály szerk. (2005). 171–201.
- Orosz Gábor (1985): A nyíregyházi evangélikus tanítóképző szervezésének és indulásának története. In: Gyarmathy Zsigmond szerk.: *Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás V–VI*. Nyíregyháza. 158–236.
- Orosz Gábor (2004): Prohászka Lajos egyetemi neveléstörténeti előadásai. In: Németh András szerk. (2004). 88–122.

- Orosz Lajos (1971): Az első magyar egyetemes tanügyi kongresszus. In: Felkai László szerk. (1971/I). 11–100.
- Ortutay Gyula (1945): Új magyar köznevelés. In: *Demokrácia*. 1945. 110–138.
- Ortutay Gyula (1965): Emlékezés az államosításra. In: Ortutay Gyula (1973). 393–401.
- Ortutay Gyula (1967): A szocialista művelődésszermű kialakításának kérdései. In: Ortutay Gyula (1973). 406–427.
- Ozsváth Judit (2003): A romániai magyar kisebbség helyzetének vázlatos áttekintése, különös tekintettel az egyházakra és az oktatásügyre. In: Ozsváth Judit (2003). 7–76.
- Ősz Béla (1936/1., 2.): 1. Nemzeti önértékre való nevelés. 2. A külföld népoktatása. In: Péterhidi József szerk. (1936). 69–82. és 195–208.
- Paczkowski, A. (1997): Olvadás és özönvíz. In: *Fél évszázad Lengyelország történetéből. 1939–1989*. 1956-os Intézet, Bp. 194–205.
- Padányi-Frank Antal (1933/1): Miért szándékozunk most a tanítóképzés reformjával foglalkozni? In: Padányi-Frank Antal (1939). 72–74.
- Padányi-Frank Antal (1933/2): Tanítóképzés a nemzetnevelés szolgálatában. In: Padányi-Frank Antal (1939). 74–81.
- Padányi-Frank Antal (1938/5): A líceumon felépülő akadémiai tanítóképzés a Szent István emlékében. In: Padányi-Frank Antal (1939). 131–136.
- Pál Eszter (2004): „Társadalmi evolúció” és „organizmus”, avagy: mire jók a metaforák? In: Somlai Péter szerk. (2004). 95–116.
- Pál József (1996): A „szövetkezeti kérdés”. In: Orosz I. – Für L. – Romány P. szerk. (1996). 495–502.
- Palasik Mária (1998/1): A Kisgazdapárt felbomlasztására irányuló kommunista taktika lépései. In.: Ständeisky Éva – Kozák Gyula – Pataki Gábor – Rainer M. János szerk. (1998). 113–134.
- Papp Barbara (2006): Nőoktatás és „képzett nők” a két világháború között. Kővér György szerk. (2006). 713–756.
- Papp István (2002): A NÉKOSZ legendája és valósága. In: Romsics Ignác szerk. (2002). 309–338.
- Pásztor József (1957): Népoktatásunk és szakoktatásunk 1918–1919-ben. In: Ravasz János szerk. (1957). 167–220.
- Pataki Ferenc (1989): Elnöki megnyitó. In: Bagdy Emőke – Forgács Péter – Pál Mária szerk. (1989). 20–23.
- Pataki Ferenc (1998): Töredékes számvetítés. In: Bodor Péter – Pléh Csaba – Lányi Gusztáv szerk. (1998). 190–199.
- Pataki Ferenc (1999): Kollektív narratívumok és a csoportidentitás. In: Kónya Anikó – Király Ildikó – Bodor Péter – Pléh Csaba szerk. (1999). 181–186.
- Pataki Ferenc (2000/M): Mi marad Makarencóból? In: Iványi Erika – Solymosi Zsuzsa szerk.: *Írások Huszár Tibor 70. születésnapjára*. ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézete, Bp. 319–354.
- Pecz Ferenc (1959): Az országos gyűlés tárgyalási rendje, különös tekintettel a küldöttek jogállására. In: Sarlós Márton szerk. (1959). 71–92.
- Percheron, A. (1999/a–e): Szocializáció és politikai szocializáció. Az egyén politikai formálódása. A politikai szocializáció fogalmának története. Összegzés. A politikai örökség. In: Szabó Ildikó – Csáková Mihály szerk. (1999). 9–17., 18–43., 57–73., 74–78., 125–136.
- Perrow, Ch. (1994): A hivatalos és nem hivatalos hierarchikus rend. Szakértelem és fegyelem. In: *Szervezet-szociológia*. Osiris – Századvég, Bp. 47–48. és 55–58.
- Péteri Lóránt (1998): Bethlen István. In: Romsics Ignác szerk. (1998). 31–50.
- Pető Andrea (2000): A nők politikai képviselője a fordulat évében. In: Feitl István – Izsák Lajos – Székely Gábor szerk. (2000). 318–334.
- Pető Andrea (2003): Társadalmi nemek és a nők története. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József szerk. (2003). 514–531.
- Pető Iván (1982): Ellentmondásos kiütéskeresés. Az 1956-ban elfogadott második öt éves terv koncepciójához. In: Vass Henrik szerk.: *Válság és megújulás. Gazdaság, társadalom és politika Magyarországon. Az MSZMP 25 éve*. Kossuth, Bp. 35–50.
- Pető Iván (1998/1): A gazdaság „átpolitizálása”. In.: Ständeisky Éva – Kozák Gyula – Pataki Gábor – Rainer M. János szerk. (1998). 95–112.
- Pintér István (1999): Kényszerpályára szavazó ország — 1939. In: Földes György – Hubai László szerk. (1999). 176–207.
- Pirigyi István (1988): A görög katolikus egyház élete, 1945–1985. In: *Magyar Katolikus Almanach II*. 1988. 719–738.

- Pléh Csaba (1999): Maurice Halbwachs kollektív memóriájára emlékezve. In: Kónya Anikó – Király Ildikó – Bodor Péter – Pléh Csaba szerk. (1999). 41–50.
- Pléh Csaba – Bodor Péter – Lányi Gusztáv (1998): Egy társadalomtudomány elnyomtatása és újjászületése: a magyar pszichológia sorsa az egyéni sorsok tükrében. In: Bodor Péter – Pléh Csaba – Lányi Gusztáv szerk. (1998). 303–310.
- Pletka Anna (1986): Az úttörőmozgalom kezdetei (1946–48). In: Hegyi András szerk. (1986): *Úttörőkrónika (1946–1986)*. Szeged. 9–37.
- Pók Attila (2003): A progresszió stációi. Jászi Oszkár Kossuth-képe. In: Ormos Mária szerk. (2003). 170–183.
- Pók Attila (2005): Bűnbakkeresés és a második világháború. In: Feitl István – Földes György szerk. (2005). 258–265.
- Polányi Mihály (1958): A történelem megértése. In: *Tudomány és ember. Három tanulmány*. Argumentum – Polányi Társaság, 1997. 143–161.
- Popély Gyula (1991): Magyar népiskolai oktatás Csehszlovákiában, 1918–1938. In: Juhász Gyula – Kiss Gy. Csaba szerk.: *Magyarságkutatás, 1990–1991. A Magyarságkutató Intézet évkönyve*. Bp. 41–54.
- Popély Gyula (1998): A magyar iskolaügy kálváriája (Cseh)Szlovákiában, 1918–1945. In: Tóth László – Filep Tamás szerk. (1998). 22–23.
- Popper, K. R. (1962): A történetírás és a történelem értelme. In: Popper, K. R. (1997). 133–156.
- Popper Péter (2005): 1945–1948 a lélektan szempontjából. In: Feitl István – Földes György szerk. (2005). 288–303.
- Pornói Imre (2006): *Az oktatásfinanszírozás problémái a 19–20. századi magyar népoktatásban*. In: Buda András – Kiss Endre szerk. (2006). 69–74.
- Pornói Károly – Katona András (1992): Egy „elfelejtett” tanügyi reform margójára. Németh László tanügyi rendezése 1945. In: *Tanárképzés és tudomány VII.* Bp. 1992. 57–79.
- Porosz Tibor (1988): Alternatívák és választások. Megjegyzések Magyarország 1945-től napjainkig tartó időszakának társadalmi folyamatairól. In: Krausz Tamás – Tütő László szerk. (1988). 137–154.
- Porzolt István (1972): Adalékok a pedagógusképzés felszabadulás utáni történetéhez Szabolcs-Szatmár megyében. In: Frisnyák Sándor szerk.: *A Nyíregyházi Tanárképző Főiskola tudományos közleményei 4.* Nyíregyháza. 43–49.
- Pölöskei Ferenc (1981): A kollégium a kiegészítés után. In: Trócsányi Zsolt szerk.: *A Pápai Kollégium története*. Tankönyvkiadó, Bp. 325–421.
- Pölöskei Ferenc (1996): Parasztpolitikai irányzatok. In: Orosz István – Für Lajos – Romány Pál szerk. (1996). 383–401.
- Pritz Pál (2003): Gratz Gusztáv Bethlen Istvánról. In: Ormos Mária szerk. (2003). 248–260.
- Pronczynsky, Andreas (2002): Reformpedagógia és háborús pedagógia. In: Németh András szerk. (2002). 44–63.
- Pukánszky Béla (2002): Herbart pedagógiájának időszerűsége: példa a középut keresésére. In: *Neveléstörténeti kaleidoszkóp — A középkortól napjainkig*. Neveléstörténeti füzetek, 20. OPKM, Bp. 21–30.
- Pukánszky Béla (2002/1): Reformpedagógia Szegeden a két világháború között. In: Németh András szerk. (2002). 101–120.
- Püski Levente (2002): Demokrácia és diktatúra között. A Horthy-rendszer jellegéről. In: Romsics Ignác szerk. (2002). 206–233.
- Quint József (1913/2): A budapesti I. ker. állami tanítóképző intézet lélektani eszközei. In: Répay Dániel – Ballai Károly szerk. (1913). 246–254.
- Quint József (1915): A háború és a testi nevelés. In: *A háború és az iskola* (1915). 165–205.
- Quint József (1926): Előszó. In: Molnár Oszkár (1926). 3–5.
- Rácz Fodor Sándor (1990): A bajai állami tanítóképző történetéből. In: Micheller Magdolna szerk. (1990). I. 349–469.
- Rainer M. János (1998/1): A magyarországi fordulatok és a szovjet politika, 1944–1948. In.: Ständeisky Éva – Kozák Gyula – Pataki Gábor – Rainer M. János szerk. (1998). 17–44.
- Rajczy Péter (1989): A Miasszonyunkról nevezett női kanonok rend pécsi római katolikus tanítóképző intézetének története, 1895–1948. In: Szita László szerk.: *Baranyai helytörténetírás 1989*. Baranya Megyei Levéltár Évkönyve. Pécs 1989. 439–473.
- Rákos Ferenc (1959): Az első szocialista alkotmány Magyarországon. In: Sarlós Márton szerk. (1959). 11–52.
- Rákosi Mátyás (1945/2): A magyar demokrácia kérdései. *Demokrácia*. 1945. 147–265.
- Rákosi Mátyás (1948/1): Tied az ország, magadnak építéd! Beszámoló az MKP funkcionáriusainak harmadik országos értekezletén 1948. január 10-én. In: Rákosi Mátyás (1950). 242–277.

- Ranschburg Pál (1932): Nagy László, mint gyermekpszichológus kutató. In: Nagy László emlékére (1932). 19–36.
- Ravasz László (1933): Van-e szükség református tanítóra? In: Ravasz László (1938/III). 440–445.
- Ravasz László (1934): A református tanító hivatása. In: Ravasz László (1938/III). 429–439.
- Ravasz László (1936): A vallásos nevelés. In: Ravasz László (1938/III). 396–402.
- Ravasz László (1937): Záróbeszéd. In: Juhász Béla szerk. (1937). 154–156.
- Ravasz László (1938/1): Neonacionalizmus. In: Ravasz László (1938/III). 211–214.
- Ravasz László (1938/2): Hit és nemzet. In: Ravasz László (1938/III). 242–247.
- Ravasz László (1938/3): Arcok a falu felé. In: Ravasz László (1938/III). 278–288.
- Ravasz László (1938/4): A zsidókérdés megoldása. In: Ravasz László (1938/III). 348–354.
- Regös János (1969): Népoktatásügy Vas Megyében a Magyar Tanácsköztársaság idején. In: Simon Gyula szerk. (1969). 245–316.
- Rendtartás a líceum (1939) és leánylíceum számára. Kiadta a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1939. évi május 10-én 133.594/IX. üo. sz. rendeletével.* Királyi Magyar egyetemi Nyomda.
- Rév István (1988): A bizonytalanság mint hatalomgyakorlási technológia. Az átmenet megközelítése. In: Rév István szerk. (1990). 658–676.
- Révai József (1951): Az MDP II. kongresszusán elhangzott beszéde. In: *A Magyar Dolgozók Pártja II. Kongresszusának jegyzőkönyve, 1951. február 24. – március 2.* Szikra, Bp. 117–143.
- Ricoeur, P. (1964): Objektivitás és szubjektivitás a történelemben és a történetírásban. (Ford.: Sajó Sándor.) In: Takács Ádám szerk. (2004). 85–102.
- Ricoeur, P. (1967): Erőszak és nyelv. In: Szabó Márton szerk. (1998). 124–136.
- Ricoeur, P. (2000): A történelem írása és a múlt megjelenítése. (Ford.: Sajó Sándor.) In: Takács Ádám szerk. (2004). 187–205.
- Riedl Frigyes (1921): Középiskolák. In: Gratz Gusztáv szerk. (1921). 658–668.
- Ripp Zoltán (1999): Az MSZMP legitimációja a Kádár-korszak kezdetén. In: Huszár Tibor – Szabó János szerk. (1999). 43–66.
- Rokeach, M. (1960): A nézetek rendszerének szerveződése. A nézetek szerveződése az elfogadott-elutasított dimenzió mentén. In: Hunyady György szerk. (2002). 296–312.
- Romány Pál (1996): Öt évtized — négy és fél agrárforradalom. Reményvesztett falvak — permanens „agrárforradalom”? In: Orosz I. – Für L. – Romány P. szerk. (1996). 427–436., 485–494.
- Romsics Ignác (1974): Adatok a dunamelléki ellenforradalom történetéhez. In: *A Szegedi Tanárképző Főiskola tudományos diákköreinek kiadványai 1974.* Szeged. 77–87.
- Romsics Ignác (2001/a): Háború, forradalmak, ellenforradalom — Trianon 1914–1920. In: Tóth István György szerk. (2001). 477–500.
- Romsics Ignác (2001/b): A Horthy-korszak, 1920–1944/45. In: Tóth István György szerk. (2001). 503–554.
- Romsics Ignác (2002): A magyar iskolarendszer és a népfőiskolai mozgalom a két világháború között. In: Pölöskei Ferenc szerk. (2002). 145–151.
- Romsics Ignác (2002/1): Bevezetés. A történetírás objektívitásának mítoszáról és a múlt mitizálásának elfogadhatatlanságáról. In: Romsics Ignác szerk. (2002). 7–27.
- Romsics Ignác (2005/2): A kereszténység védőpajzsától az uniós tagságig. In: Romsics Ignác – Szegedi-Maszkák Mihály szerk. (2005). 202–230.
- Ronkoviczné Faragó Eszter (2002): Imre Sándor nézetei a reformpedagógiáról. In: Németh András szerk. (2002). 92–100.
- Rorty, R. (1994): Bevezetés. A nyelv esetlegessége. A liberális közösség esetlegessége. Magánjellegű ironia és liberális remény. In: *Esetlegesség, ironia és szolidaritás.* Jelenkor Kiadó, Pécs. 11–38., 61–112.
- Rosta Gergely (2002): Ifjúság és vallás. In: Szabó Andrea – Bauer Béla – Laki László szerk. (2002). 220–239.
- Rozs András (1999): „Zsidókérdés”, németellenesség, nemzetiségek. Ideológiai vonatkozások a Turul pécsi bajtársi egyesületeinek tevékenységében az 1930-as években. In: Font Márta – Vonyó József szerk.: *Tanulmányok Pécs történetéből.* 5–6. k. Pécs 1999. 241–258.
- Rozs András (2004): Az 1956-os forradalom diákmegmozdulásai Pécsen és Baranya megyében. In: Némethné Dikán Nóra – Szabó Róbert – Vida István szerk. (2004). 353–402.
- Rozsondai Károly (1936): A mi iskolánk. In: *A Dunántúli Ág. H. Ev. Egyházkerület Soproni Tanítóképző-intézetének 1936–37. Tanévi Értesítője.* (Szerk.: Rozsondai Károly.) Cegléd 1937. 9–11.
- Russel, B. (1997): Egyéni és társadalmi erkölcs. In: Russel, B. (1997): *A hatalom és az egyén.* (Ford.: Rakovszky Zsuzsa.) Kossuth, Bp. 137–159.
- Saad József (2004): Telepessors. www.telepesek.hu/index1.htm

- Sackij, Sz. T. (1973): Az egységes munkaiskola. A munkamódszerek. (Ford.: Kövendi Dénes.) In: *Az első évtized után. Szovjet pedagógusok előadásai 1928-ban*. Tankönyvkiadó, Bp. 61–72.
- Sanford, R. N. (1968): Az autoriter személyiség elmélete. In: Hunyady György szerk. (2002). 279–295.
- Sárdi Lajos (1993): A Pedagógusok Szakszervezete, 1948–1989. In: „*Lázad hát már az élet alággyűrtje, a tanító...?*” 75 éves a Pedagógusok Szakszervezete. PSZ. H. n., é. n. 50–69.
- Sárkány Mihály – Somlai Péter (2004): A haladástól a kontingenciáig. In: Somlai Péter szerk. (2004). 11–52.
- Sárközi István (1977): A tanítók jelentései a lakosság életviszonyairól Csongrád megyében az 1930. évi népszámlálás idején. In: *Tanulmányok Csongrád megye történetéből, 1919–1945*. Szeged. 49–79.
- Sarlós Béla (1959): A Lendler-hadtest forradalmi törvényszéke. In: Sarlós Márton szerk. (1959) 187–221.
- Sasfi Csaba (2006): Az oktatás társadalomtörténete. Oktatás és társadalom kölcsönhatásának történeti vizsgálata. In: Kövér György szerk. (2006). 509–539.
- Schieder, Th. (1970): Különbségek a történelmi és társadalomtudományi módszer között. In: Glatz Ferenc – Niederhauser Emil szerk. (1977). 155–172.
- Schiller Károly (1930–31): Múlt, jelen, jövő. (Leventenevelés.) In: Bene Lajos – Berwaldszky Kálmán szerk. (1930–31). 299–302.
- Schleich Lajos (1962): A győri állami tanítóképző intézet a proletárdiktatúra idején. In: Embernevelés. A győri felsőfokú tanítóképző intézet tanárainak pedagógiai tanulmányai. Győr. 185–208.
- Schleich Lajos (1969): A győri „szociális és pedagógiai” átképző-tanfolyam. In: Simon Gyula szerk. (1969). 219–243.
- Schlett István (1982.): A politikai ideológia természetéről. In: Schlett István (1990): *Az opportunizmus dicsérete*. Magvető, Bp. 277–300.
- Schmidt Mária (1998): „Ez lesz a perek pere.” In: *Diktatúrák örökszekerén*. Magvető, Bp. 271–284.
- Schütz, A. (1960): A társadalmi valóság értelmi felépítése. In: Hernádi Miklós szerk. (1984). 159–177.
- Schütz, A. (1963): A cselekvések köznapi és tudományos értelmezése. In: Hernádi Miklós szerk. (1984). 178–228.
- Sebők László: A romániai magyarság egyházainak közigazgatás-történeti vázlata 1918-tól napjainkig. In: Juhász Gyula – Kiss Gy. Csaba szerk.: *Magyarságkutatás, 1990–1991. A Magyarságkutató Intézet évkönyve*. Bp. 111–132.
- Seri András (1976): Dr. Juhász Béla a neveléstudományok tanára. In: Csete Gyula – Csikai Pál – Danszkay Győző – Kiss József – Nánási Miklós – Seri András (1982). 55–73.
- Seri András (1982/1): Az intézet történetének rövid összefoglalása. In: Csete Gyula – Csikai Pál et al. (1982). 14–38.
- Seri András (1982/2): Váczy Ferenc nevelői egyénisége 35 éves tanítóképző intézeti igazgatói munkája tükrében. In: Csete Gyula – Csikai Pál et al. (1982). 39–42.
- Seri András (1982/3): Márton Barna, az Énekkar vezetője. In: Csete Gyula – Csikai Pál et al. (1982). 14–38.
- Seri András (1982/4): „Költő mindenki, aki igazából él.” Megemlékezés Dr. Nánási Miklós halála alkalmából. In: Csete Gyula – Csikai Pál et al. (1982). 182–187.
- Seri András (1986–87): A Nagykőrösi Tanítóképző Intézet története. In: Farkas Péter – Novák László szerk.: *Az Arany János Társaság Évkönyve XX*. Nagykőrös. 3–85.
- Shvoy Lajos (1944–1945): Szemelvények Shvoy Lajos püspök körleveleiből. In: *Mózes György szerk. (2004). 79–92.*
- Sík Sándor (1945): Előszó. In: *Demokrácia és köznevelés*. Országos Köznevelési Tanács, Bp. 3–4.
- Sík Sándor (1945): Előszó. In: *Demokrácia és köznevelés*. (1945). 3–4.
- Simmel, G. (1973): Kitérés egy problémára: hogyan lehetséges társadalom? A vizály. In: Simmel, G. (1973): *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. (Szerk.: Somlai Péter.) Gondolat, Bp. 211–216. és 261–310.
- Simon Gyula (1971): A Harmadik Magyar Egyetemes Tanügyi Kongresszus. In: Felkai László szerk. (1971/II). 9–83.
- Simon László (1947): Nevelők a magyar társadalomban. In: Kemény Gábor szerk. (1947). 15–23.
- Sinkó Ervin (1920): Az út. In: József Farkas – Illés László szerk. (1990): *Az út. Naplók, 1916–1939*. Akadémiai, Bp. 64–152.
- Sinkó Ervin (1935): Szemben a bíróval. In: Sükösd Mihály szerk. (1977): *Szemben a bíróval*. Gondolat, Bp. 47–90.
- Sipos Balázs (2005): „Asszonyfejfel férficélokért...” Olvasatok és ábrázolások egy újkonzervatív korszakról. In: Palasik Mária – Sipos Balázs szerk. (2005): *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Napvilág, Bp. 11–37.

- Sipos Istvánné (1970): A Tanácsköztársaság jelentősége a magyarországi pszichológia fejlődésében. In: Mészáros István szerk. (1970). 117–128.
- Sipos Péter (1993): A Magyar Megújulás Pártja. In: *Jobboldali radikalizmus* (1993). 60–70.
- Sipos Péter (1997): A szélsőjobboldal és az agrárkérdés Magyarországon. In: *A népi mozgalom* (1997). 332–340.
- Sipos Péter (1999): Őrségváltás szavazócédulákkal — 1935. In: Földes György – Hubai László szerk. (1999). 146–175.
- Sipos Péter (1999/1): Imrédy Béla a magyar politikai életben. In: *Imrédy Béla* (1999). 11–62.
- Sipos Péter (1999/2): Imrédy Béla pere a népbíróság előtt. In: *Imrédy Béla* (1999). 63–72.
- Sipos Péter (1999/3): Az MSZDP a magyar politikai életben, 1919–1944. In: Varga Lajos szerk. (1999). 129–148.
- Sipos Péter (2001): Rajniss Ferenc, a publicista és a politikus. In: Rajniss Ferenc (2001). 7–39.
- Sipos Péter (2004): A szociáldemokrácia és a nemzeti sorskérdések Magyarországon, 1868–1948. In: Feitl István – Földes György – Hubai László szerk. (2004). 319–140.
- Sipos Sándor (1935): Térképek: tankerületek, népiskolák, középiskolák és szakiskolák. In: Hóman Bálint szerk. (1935).
- Síró Béla (1995): Középfokú iskolázást, műveltségi mobilitást meghatározó tényezők. In: Valuch Tibor szerk. (1995). 563–576.
- Solymosi Zsuzsa szerk. (1992): Ifjúság és társadalom — az ifjúságkép alakulása a propagandában 1962–1980 között. In: *Társadalom és felsőoktatás II. Hivatalos ifjúságkép, az ifjúság társadalomképe*. FKI, Bp. 9–31.
- Somlai Péter (1992): Elméletek a szocializációról. In: Somlai Péter szerk. (1992). 5–61.
- Standeisky Éva (1990): Írók lázadása. In: Standeisky Éva szerk. (1990). 11–44.
- Standeisky Éva (1998/1): A kigyó bőre. Ideológia és politika. In: Standeisky Éva – Kozák Gyula – Pataki Gábor – Rainer M. János szerk. (1998). 151–170.
- Standeisky Éva (2003): Kultúra és politika Magyarországon, 1945–1956. In: Vonyó József szerk. (2003). 121–137.
- Stark Tamás (2002): Kísérlet a zsidó népesség létszámának behatárolására 1945 és 2000 között. In: Kovács András szerk. (2002). 101–128.
- Steinecker Ferenc (1936): A falu vezetése. I–II. In: Péterhidi József szerk. (1936). 159–183.
- Strassenreiter Erzsébet (1984): Kéthly Anna. In: Santa Ilona szerk. (1984). 244–256.
- Strauss, L. (1941): Az üldöztetés és az írás művészete. In: *Az üldöztetés és az írás művészete*. Atlantisz, Bp. 1994. 27–44.
- Süle Sándor (1976): Az iskolák államosítása Veszprém megyében. In: Arató Ferenc szerk. (1976). 194–205.
- Szabó Ágnes (1999): A konszolidáció kezdete — 1922. In: Földes György – Hubai László szerk. (1999). 85–104.
- Szabó Dezső (1927): Kultúrfölény és kultúrpolitika. In: Szabó Dezső: *A magyar káosz. Pamfletek*. Bp. 1990. 131–136.
- Szabó Dezső (1928): Az ellenforradalom természetrajza. In: Szabó Dezső (1991/I). 382–388.
- Szabó István – Szabó László (1978): Nagykőrös mezőváros kapitalizmuskori paraszttársadalma. In: Novák László szerk. (1978). 359–431.
- Szabó József (1969): Szabolcs és Szatmár tanítóinak iskolai és közéleti tevékenysége a Tanácsköztársaság idején. In: Simon Gyula szerk. (1969). 317–336.
- Szabó József (1982): Dolgozók tanítóképzője Nyíregyházán, 1946–1952. In: Gyarmathy Zsigmond szerk.: *Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás. III–IV*. Nyíregyháza. 291–318.
- N. Szabó József (1991): Keresztury Dezső kultúrpolitikája, 1945–1946. In: Kis Kádi Géza – Kiss Gábor szerk. (1998). 35–40.
- Szabó Kálmán Attila (2006): Bevezetés. In: Szabó Kálmán Attila szerk. (2006). 9–122.
- Szabó Márton (1997): Politikai fogalmak történeti metszetben. In: Koselleck, R. (1997). 83–103.
- Szabó Miklós (1978): Új elemek az értelmiségi ifjúság mozgalmában az 1920–1930-as évek fordulóján. In: Vass Henrik – Szabó Ágnes szerk. (1978). 133–164.
- Szabó Miklós (1988): A legitimáció ma Magyarországon. In: Szabó Miklós (1995). 104–112.
- Szabó Miklós (1989): A legitimáció történelmi alakváltozásai. In: Fokasz Nikosz – Örkény Antal szerk.: *Magyarország társadalomtörténete, III. 1945–1989. Válogatott tanulmányok. I. k.* Új Mandátum, Bp., 1998. 118–146.
- Szabó Miklós (1993): A Klebelsberg-legenda. In: Szabó Miklós (1995). 175–179.
- Szabolcs Éva (2001): „...Tanítói állomásra pályázat hirdettetik...” In: Baska Gabriella – Nagy Mária – Szabolcs Éva (2001). 38–58.

- Szabolcs Éva (2002): A gyermektanulmányi és reformpedagógiai szemléletmód megjelenése a magyar pedagógiai sajtóban, 1890–1906. In: Szabolcs Éva – Mann Miklós szerk. (2002). 40–54.
- Szabolcs Éva (2006): Az 1956-os balatonfüredi pedagóguskonferencia. In: Szabolcs Éva szerk. (2006) 165–177.
- Szabolcs Ottó (1994): Klebelsberg és Hóman. In: Szabolcs Ottó szerk. (1994). 53–60.
- Szabolcs Ottó (1996): A magyar értelmiség két világháború közötti munkanélküliségének történetéhez. In: Izsák Lajos – Stemler Gyula szerk. (1996). 341–349.
- Szabolcs Ottó (1997): A történelemtanítás hagyományai Magyarországon. A történelemtanítás állandó és változó tényezői. In: Szabolcs Ottó szerk.: Történelempedagógiai Füzetek 1. ELTE BTK, Bp. 1997. 11–23.
- Szabóné Fehér Erzsébet: A sárospataki tanítóképző államosítása. In: Szekerczés Pál szerk. (1984): *Tanítóképző Főiskolák Tudományos Közleményei. Különkiadás.* Debrecen. 33–40.
- Szakály Sándor (1998): A Magyarországi Tanácsköztársaság Vörös Hadseregének tisztikara. In: 1918. *Korszakvégtől — korszakkezdet.* 459–470.
- Szalai Erzsébet (2007): A létezett szocializmus — és tanulmányai. In: Krausz Tamás – Szigeti Péter szerk. (2007). 53–75.
- Szalatsy Richard (1938–39): Tanítóképző-intézeti gyakorlóiskolai állások betöltése. In: Bene Lajos szerk. (1938–39). 253–268.
- Szamel Lajos (1959): Kulturális igazgatás a Magyar Tanácsköztársaságban. In: Sarlós Márton szerk. (1959) 133–158.
- Szántó János (2000): Iskolai végzettség és istentisztelet-járás gyakoriság Budapesten. In: Nagy Péter Tibor szerk. (2000). 286–290.
- Szántó Károly (1964): Adalékok a tanítóképzés történetéhez Pécsen, a 18. és a 19. században. In: *A Pécsi Tanárképző Főiskola 1964. évi tudományos közleményei.* Pécs. 37–69.
- Szarka László (1996): Bevezető. A dualizmus kori magyarországi nemzetiségi politika eszméi háttérre. In: Szarka László (1995): *Szlovák nemzeti fejlődés — magyar nemzetiségi politika 1867–1918.* Kalligram, Pozsony. 7–47.
- Szász Zoltán (1998): Korszakváltás és történetírásaink. In: 1918. *Korszakvégtől — korszakkezdet.* 16–19.
- Székely Gábor (2000): A Kominform, 1947–1949. In: Feitl István – Izsák Lajos – Székely Gábor szerk. (2000). 62–74.
- Szekfü Gyula (1955): Az értelmiségiek átállása a felszabadulás idején. In: Lackó Miklós szerk.: *Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből.* Akadémiai, Bp. 1955. 283–289.
- Szenczi Árpád (1996): A nagykorúsi tanítóképzés múltja, jelene, távlati lehetőségei. In: Cseh Sándor szerk. (1996). 151–162.
- Szerencsés Károly (1997): Restauráció és konszolidáció. In: Pölöskei Ferenc – Gergely Jenő – Izsák Lajos szerk. (1997). 337–340.
- Szigeti Jenő (1987): A magyarországi unitárius egyház. A kisebb magyarországi egyházak. In: Lendvai L. Ferenc szerk. (1987). 171–187. és 188–262.
- Szigeti Péter (2007): Államszocialista kísérletek — történelmi tanulságok. In: Krausz Tamás – Szigeti Péter szerk. (2007). 13–52.
- Szijártó M. István (2003): A mikrotörténelem. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József szerk. (2003). 494–513.
- Szijártó Zsolt – Tamás Pál – Tóth Péter (1999): A konfliktusról. In: Béres István – Horányi Örsébk szerk. (1999). 35–52.
- Sziklay Andor (1989): Az Eisenhower-kormány és a magyar forradalom. 1956 másik oldala. In: Gábor Luca szerk. (1989): *Jalta és Suez között.* Tudósítások Kiadó, Bp. 87–141.
- Szilágyi Ákos (1993): Radikalizmus, jobb és bal. In: *Jobboldali radikalizmus* (1993). 9–14.
- Szinai Miklós (1993): A magyar szélsőjobboldal történelmi helyéhez. In: *Jobboldali radikalizmus* (1993). 46–53.
- Szita Szabolcs (1994): Az 1944–45. évi polgári, diplomáciai és katonai embermentés történetéhez. In: Szita Szabolcs szerk. (1994). 7–114.
- Szombatfalvy György (1945): Az új nevelők felelőssége. In: *Demokrácia és köznevelés.* (1945). 51–61.
- Szövényi Zsolt (2004): Előszó. In: Donáth Péter – Rozsondai Anikó, Zoltán és Zsolt szerk. (2004). 9–12.
- Szuhay Péter (1996): Az életmód változása a magyarországi falvakban. In: Orosz I. – Für L. – Romány P. szerk. (1996). 705–721.
- Táboriné Kristóf Margit (2000): Nevelve tanítottak nevelni. In: Scherer Róbert szerk. (2000): *Budai Margitosok Baráti Köre: Még ilyen iskolát!* Bp. 36–39.
- Takács Béla (1930–1931): Az új tanterv életbeléptetése. In: Bene Lajos – Berwaldszky Kálmán szerk. (1930–31). 169–172.

- Tamás Gáspár Miklós (1999): „Értékválasztás.” Az engedelmisség indokai. In: Tamás Gáspár Miklós (1999): *Törzsi fogalmak, II.* Atlantisz, Bp. 209–222., 223–232.
- Tamás Pál – Zsolt Péter (1999): A társadalmi kommunikáció szociológiájáról. In: Béres István – Horányi Özséb szerk. (1999). 245–263.
- Tamás Pál (2001): Antipódok: a politikus értelmiségi és az értelmiségi politikus. In: Rozgonyi Tamás – Zsille Zoltán szerk. (2001). 291–299.
- Tattay Pál (1935): A közoktatásügyi igazgatás szemléltető ábrázolása. In: Hóman Bálint szerk. (1935). Ábrák.
- Thompson, D. F. (1992): A közszolgálati etika lehetősége. In: Gulyás Gyula szerk. (1997). 34–46.
- Tilkovszky Loránt (2001): Nemzetiségpolitikai gondolkodás Magyarországon a 20. században. In: Lackó Miklós szerk. (2001). 257–265.
- Timár Lajos (1995): Az oktatási rendszer és az értelmiség reprodukciója a két világháború közötti Magyarországon. In: Valuch Tibor szerk. (1995). 577–587.
- Timár Lajos (2004): A középfokú oktatási rendszer intézményei és társadalmi arculatuk a két világháború közötti Magyarországon. In: Feitl István – Sipos András szerk. (2004). 61–77.
- Tolnainé Faluvégi Emese (1996): A szászrégeni magyar tanítóképző, 1948–1956. In: Mészáros István – Markó Endre – Marton Károly – Király Tibor – Wappel Kálmánné szerk. (1996). 310–323.
- Tomka Miklós (1991): A múlt öröksége: politika és vallási élet. In: *Magyar katolicizmus*. Országos Lelkipásztori Intézet – Katolikus Társadalomtudományi Akadémia, Bp. 66–76.
- Toronyi Zsuzsa (1999): A pesti hitközség a templomépítkezések idején. In: Hadik András – Szegő György szerk.: *Baumhorn Lipót építész*. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Bp. 30–37.
- Tóth Gábor (1999): A művelődéspolitikai és a tantervelméleti felfogások hatása a tanítóképző intézeti tantervre. In: Ballér Endre – Horánszky Nándor szerk. (1999). 11–47.
- Tóth Károly (1969): A város kulturális élete. In: *Pápa város élete a Tanácsköztársaság idején*. (Csehi Tiborné et al. szerk.) Kézirat. Pápa 1969. 134–193.
- Tóth Lajos (1990): A szarvasi pedagógusképzés történetéhez. In: Micheller M. szerk. (1990). II. 11–185.
- Tóth Lajos (1990/2): A gyula-remetei tájtanítóképző megalakulása és munkája, 1946–1951. In: Micheller M. szerk. (1990). II. 256–279.
- Tóth Lajos (2000): A gyula-remetei tájtanítóképző megalakulása és munkája, 1946–1951. In: Szabó Ferenc szerk. (2000). 143–163.
- Tóth Lászlóné (1966): Tanítóképzésünk fejlődése. *Tanítóképző Intézetek Tudományos Közleményei. III.* Debrecen. 177–196.
- Tökéczki László (1998): Értékvesztés és iskolapolitika. In: Schmidt Mária – Tóth Gy. László szerk. (1998). 419–439.
- Törlei Dénes (1976): A somogyi iskolák államosítása. In: Arató Ferenc szerk. (1976). 163–175.
- Trencsényi László (1988): A tanítói szerep és a tanítóképzés reformja. In: Magyarfalvi Lajos szerk. (1988). 122–149.
- Trencsényi László (1994): Az iskola-köztársaságok történetéből. In: Trencsényi László szerk. (1998): *Az „alkotmányos” pedagógus: Janusz Korczak*. Iskolapolgár Alapítvány – Állampolgári Tanulmányok Központja, Bp. 77–95.
- Turner, J. C. (1975): A társadalmi összehasonlítás és a társadalmi azonosságtudat: a csoportközi viselkedés távlatai. In: Hunyady György szerk. (2002). 367–399.
- Uherkovich Gábor (1997): A Németnyelvű Tanítóképző-Líceumban folyó táj- és népkutató munkáról. In: Donáth Péter (1997). 257–262.
- Újváry Gábor (2003): Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint kultúrpolitikája. In: Vonyó József szerk. (2003). 87–104.
- Ungárné Komoly Judit (1988): A korszerű tanítói pályakép és ennek kihatásai a négyéves tanítóképzésre. In: Magyarfalvi Lajos szerk. (1988). 83–98.
- Unger Mátyás (1986): A soproni evangélikus tanítóképző, 1858–1948. In: Gyórfy Sándor – Hunyady Zoltán szerk.: *A soproni líceum*. Tankönyvkiadó, Bp. 157–170.
- Ungváry Krisztián (2002): Magyarország szovjetizálásának kérdései. In: Romsics Ignác szerk. (2002). 279–308.
- Urbán Károly (1984): Révai József. In: Sánta Ilona szerk. (1984). 184–201.
- Váczy Ferenc (1937): Elemi iskoláink keresztyén szellemű nevelése. In: Juhász Béla szerk. (1937). 5–31.
- Váczy Ferenc (1937/1): A református vallás tanterv. Juhász Béla szerk. (1937). 66–79.
- Váczy Ferenc (1934): Alkalmi beszéd a lelkésztanítóképző tanfolyam megnyitó ünnepségén. In: Váczy Ferenc szerk. (1934/35). 3–5.

- Vág Ottó (1970): Az iskoláskor előtti nevelés a Magyar Tanácsköztársaság idején. In: *Mészáros I. szerk. (1970).* 23–29.
- Vági Zoltán (2002): Endre László. Fajvédelem és bürokratikus anizsimitizmus a közigazgatási gyakorlatban 1919–1944. In: Braham, R. L. szerk. (2002). 81–153.
- Vajda Mihály (1984): Kelet-közép-európai perspektívák. Totalitarizmus versus paternalizmus. In: *Orosz szocializmus Közép-Európában. Századvég, Bp. 1989.* 119–152.
- Vajda Mihály (2001): Hegedűs. In: Rozgonyi Tamás – Zsille Zoltán szerk. (2001). 300–303.
- Valuch Tibor (1998): A magyar művelődés 1948 után. In: Kósa László szerk. (1998). 460–547.
- Váradai József (1935): Széchenyi és a honismeret. In: Bodor Antal szerk. (1935). 9–16.
- Váradai József (1936): Az állampolgári nevelés gondolata népnevelésünk és népművelésünk eszmerendszerében. In: Péterhidi József szerk. (1936). 121–127.
- Váradai József (1948/K/1): A népiskolai tanítójelöltek gyakorlati kiképzése. A tanítóképző-intézeti tanárjelöltek gyakorlati kiképzése. In: Kiss Árpád szerk. (1948/K). 211–214. és 229–231.
- Varga Gábor (1996): A debreceni tanítóképzés múltja, 1538–1948. In: Mészáros István – Markó Endre – Marton Károly – Király Tibor – Wappel Kálmánné szerk. (1996). 108–113.
- T. Varga György közl. (1989): „Igazuk van a szovjet elvtársaknak, ha így beszélnek velünk.” Beszámoló egy moszkvai látogatásról. In: Papp Gábor – Gábor Luca szerk.: *Jalta és Suez között. 1956 a világpolitikában.* Tudósítások Kiadó, Bp. 39–86.
- Varga István (2002): Becker Vendel élete és munkássága. In: Dombi Alice – Oláh János – Varga István (2002). 176–182.
- Vargyai Gyula (1992): A miniszterelnök. In: *Teleki Pál öröksége* (1992). 17–26.
- Varsányi Péter István (1990): Az iskolák államosításának néhány elméleti és gyakorlati kérdése az 1918–1919-es forradalmak előtt és alatt. In: Guttler József szerk. (1990): *A Szombathelyi Berzsenyi Dániel Főiskola Tudományos Közleményei VII. Társadalomtudomány 2.* Szombathely. 51–60.
- Vaskó László (1976): Az egységes állami iskola megteremtése Hajdú-Bihar megyében. In: Arató Ferenc szerk. (1976). 115–128.
- Voksán József (1976): Az iskolák államosítása és a szakszervezet. In: Arató Ferenc szerk. (1976). 23–31.
- Vonyó József (2003): A szélsőjobboldali mozgalmak a kultúráról, 1919–1944. In: Vonyó József szerk. (2003). 105–120.
- Vonyó József (2004): Utószó. In: Gömbös Gyula (2004). 701–753.
- Vörös Boldizsár (1998): A forradalom panteonja. In: 1918. *Korszakvége — korszakkezdet.* 477–484.
- Watanabe Akiko (2006): Mennyire voltak „államiak” az állami elemi iskolák a kora dualizmus korában? Szervezésük és igazgatásuk első húsz éve. Kövér György szerk (2006). 575–596.
- Weber, M. (1904): A társadalomtudományos és társadalompolitikai megismerés „objektivitása”. In: Weber, M. (1998): *Tanulmányok.* Osiris, Bp. 7–69.
- Weber, M. (1917): A tudomány mint hivatás. In: *A tudomány és a politika mint hivatás.* Kossuth, Bp. 1995. 5–51.
- White, H. (1997): Előszó. A történelem terhe. In: White, H. (1997). 7–67.
- White, R. K. – Lippit, R. (1960): A vezető viselkedése és a tagság reakciója háromféle „társadalmi klímában”. In: Hunyady György szerk. (2002). 149–175.
- Zibolen Endre (1957): Felfogások az iskolai közösségről az ellenforradalmi korszak magyar pedagógiájában. In: Ravasz János szerk. (1957). 281–314.
- Zibolen Endre (1989): Mérei Ferenc a Balatonfüredi Pedagógus Konferencián. In: Bagdy Emőke – Forgács Péter – Pál Mária szerk. (1989). 85–88.
- Zibolen Endre (1992): Bevezetés. In: Hegedűs B. A. – Rainer M. J. szerk. (1992). 5–13.

Tanulmányok, cikkek

- 11 Milotay párti (1935/103), 8 városi párti rendes, 12 Milotay párti, 8 városi párti pótképviselő. *Nagykőrösi Híradó*, **13.** 103. sz. 1–2.
- 728 tanuló (1937/72) iratkozott be a nagykőrösi középiskolákba. *Nagykőrösi Híradó*, **15.** 72. sz. 5.
- 1848 és az iskolakérdés (1947/11). *Új Ember*, **3.** 11. sz. 5.
- Az 1935–36-os tanévben 3986 tanköteles tanul Nagykorörsön. *Nagykőrösi Híradó*, **13.** 86. sz. 3.
- 2100 szótöbbséggel (1939/43) Milotay István Nagykorös képviselője. Paczolay György Középpestvármegye fajvédőpárti képviselője. *Nagykőrösi Híradó*, **17.** 43. sz. 1–2.
- 3535 szótöbbséggel (1935/27) dr. Milotay István Nagykorös képviselője. *Nagykőrösi Híradó*, **13.** 27. sz. 1–2.

- II. Országos (1917) Gyermektanulmányi Tanácskozás. *A Gyermekek*, 11. évf. 661–663.
- II. Országos (1918/3–4) Gyermektanulmányi Tanácskozás. *Népnevelők Lapja*, 53. 3–4. sz. 9–10.
- A III. egyetemes (1914/16. 18) tanügyi kongresszus előkészítő értekezlete. *Néptanítók Lapja*, 47. 16. sz. 9–10., 18. sz. 9.
- A IX. Egyetemes Tanítógyűlés (1935/1) szervezőbizottságának felhívása. *Néptanítók Lapja*, 68. 14–15.
- A IX. Egyetemes Tanítógyűlés (1935/3) rendezőbizottságának közleményei. *Néptanítók Lapja*, 68. 112–113.
- A IX. Egyetemes Tanítógyűlés (1935/5). *Izraelita Tanügyi Értesítő*, 60. 5. sz. 97–100.
- A IX. Egyetemes Tanítógyűlés (1935/9). *Néptanítók Lapja*, 68. 350–352.
- IX, X, XI. (1911/12). *Izraelita Tanügyi Értesítő*, 36. 439–440.
- XIII. közgyűlésünk (1917) jegyzőkönyve. *Magyar Tanítóképző*, 32. 284–322.
- a -c (1913): Politikai pártok állásfoglalása a tanítók továbbképzése kérdésében. *Új Korszak*, 6. 2. sz. 7–8.
- Ablonczy Balázs (2007/4–5): Értelmiségiek, ideológusok, fellegrárok. Portrék a Horthy-korszak szellemi elitjéből. *Rubicon*, 18. 174–175. sz. 72–79.
- Ábrányi Aladár (1915/2): Az Országos Izraelita Tanítóképző Intézet (ism.). *Izraelita Tanügyi Értesítő*, 40. 33–36.
- Ádám Zsigmond (1940/10): Recenzió Somos Lajos „A művelődés és az anyagi jólét szerepe a gyermek fejlődésében” c. munkájáról. *Magyar Tanítóképző*, 53. 308–309.
- Adatok (1921/1–4) a hatévfolymamú tanítóképző tanterveinek munkálataihoz. *Magyar Tanítóképző*, 34. 9–19.
- Adatok a felvételtől (1897). *Magyar Tanítóképző*, 12. 537–559., 633–647.
- Adler Simon (1911/3): Közoktatásügyünk állapota. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, 36. 73–75.
- Adler Simon (1913/6): A zsidó népiskolák a miniszteri jelentésben. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, 38. 211–212.
- Adorján József (1938/1–2): A kormányzó szölt. *Tanítók Szövetsége*, 25. 1–2. sz. 3–4.
- Adorno, Th. W. (1975): A tanári hivatás tabuáról. 2000, 12. 9. sz. 14–21.
- Adriányi Gábor (2000/10): Katolikus nagygyűlések Magyarországon. *Vigília*, 65. 10. sz. 739–746.
- Agitátoriskola (1919/67). *Munkás Újság* (Pápa), 1. 67. sz. 2.
- Az agitátoriskola újjászervezése (1919/70). Déry Gyula előadása. *Munkás Újság* (Pápa), 1. 70. sz. 3.
- Az agitátorképző (1919/49–50. 63.) iskola. *Munkás Újság* (Pápa), 1. 49–50. sz. 6., 63. sz. 4.
- Agitátorképző iskola (1919/49–50). *Munkás Újság* (Pápa), 1. 49–50. sz. 6.
- Ágoston György (1956/2): Világnézet és világnézeti nevelés. *Köznevelés*, 12. 2. sz. 25–28.
- Ágotha Tivadar (2001): Három állomás. *Lapok Pápa történetéből*, 111. 2. sz. 275–292.
- Az ágyúk (1919/20) nyelvén. *Népakarat* (Sárospatak), 1. 20. sz. 1.
- Akié a föld... (1935/35) *Nagykőrösi Híradó*, 13. 35. sz. 1.
- Albrecht István (1917/1–4.): A háború után. *Népnevelők Lapja*, 52. 1–4. sz. 6–7.
- Albrecht István (1917/15–16): Egy nép, egy iskola. Közoktatásügyi reformok a háború után. *Népnevelők Lapja*, 52. 15–16. sz. 1–2.
- Albrecht István (1917/9–10): Új idők felé... *Népnevelők Lapja*, 52. 9–10. sz. 1–2.
- Alexits György (1947/1): Köznevelésünk demokratizálásnak alapproblémái. *Társadalmi Szemle*, 2. 1. sz. 40–48.
- Alexits György (1949/1): Az iskola és a politika. *Embernevelés*, 5. 1. sz. 30–33.
- Az állam (1919/2) pénze. Pártpolitikát és irodalmi szemetet szállítanak rajta. *Jövők*, 1. 2. sz. 22.
- Az állami (1895/9) tanítóképzők új tanterve. *Katolikus Tanügy*, 1. 9. sz. 87.
- Az állami (1911/4) tanítók mozgalma. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, 36. 119.
- Az állami (1917) tisztviselők mozgalma. *Magyar Tanítóképző*, 32. 154–159.
- Az állami (1931/6) tanító-, tanítónő- és óvónőképző intézeti igazgatók rangsora és személyzetének a széniumos rendszer szerint csoportosított névjegyzéke. *Magyar Tanítóképző*, 44. 6. sz. 256–259.
- Államtitkár változás (1917). *Magyar Tanítóképző*, 32. 5.
- Államtitkárváltozás (1914/2) a kultuszminisztériumban. *Néptanítók Lapja*, 47. 2. sz. 12.
- Államtitkárváltozás (1914/3) a kultuszminisztériumban. *Néptanítók Lapja*, 47. 3. sz. 1–2.
- Alszegehy Zsolt (1944/1): Az Országos Közoktatási Tanács munkája. *Néptanítók Lapja*, 77. 1. sz. 9–11.
- Az általános iskola (1946). *Népszava*, 74. 1946. február 19. 2.
- Az általános iskola rágalmozói (1947). *Szabad Szó*, 49. 32. sz. 1947. február 7. 1.
- Általános mozgósítás (1919/45). *Vörös Hajnal* (Sátoraljaújhegy), 1. 45. sz. 1.
- Amerre az út vezet (1947/17). *Új Ember*, 3. 17. sz. 1.
- Az analfabétizmustól (1948/32, 1948/33) a — nulláig. Tallózás az államosítási törvényjavaslat vitájának megalapításai között. *Új Ember*, 4. 32. sz. 1., 33. sz. 5.
- Andics Erzsébet (1954): Az oktatásügyi miniszter 853-47/1954. VII. OM számú utasítása az 1954/55. tanév fő feladatairól az iskolák és nevelőintézmények számára. *Köznevelés*, 10. 14–15. sz. 221–226.

- Angelusz Róbert (1992): Recenzió Szabó Ildikó: Az ember államosítása c. könyvről. *BUKSZ*, **4**, 1. sz. 99–101.
- Angyal János (1945/5): Új iskola. *Köznevelés*, **1**, 5. sz. 1–3.
- Angyal János (1945/6): Az általános iskola falun és tanyán. *Köznevelés*, **1**, 6. sz. 1–3.
- Angyal János (1945/9): Nevelők képzése az általános iskola számára. *Köznevelés*, **1**, 9. sz. 2–4.
- Ankét (1947/5) a nevelőképzés kérdéseiről. *Köznevelés*, **3**, 5. sz. 88–89.
- Apor Balázs (2007/9): A Rákosi-kultusz. *Rubicon*, **18**, 179. sz. 28–37.
- Apor Péter (2005/1): Előkép: a Tanácsköztársaság felidézése a Rákosi-rendszerben. *Századvég*, Új folyam, 35. sz. 3–30.
- Apponyi (1926/21–22) Albert gróf. *Néptanítók Lapja*, **59**, 21–22. sz. 35–36.
- Apponyi Albert (1909/2): A vallás- és közoktatástügyi m. kir. Miniszter körrendelete a tanító- és tanítónőképző intézeti tanárok részére rendezendő szociológiai tanfolyam tárgyában. *Magyar Tanítóképző*, **24**, 96–97.
- Az arany (1935/23) hatalmával szemben a milliók vérében élő szociális gondolat hatalmát hirdetjük. Ötezer főnyi közönség lelkes ünneplése mellett tartotta meg Milotay István programbeszédét. *Nagykőrösi Híradó*, **13**, 23. sz. 1–2.
- Az Arany János bajtársak (1935/97) helyiségavató táborozása. *Nagykőrösi Híradó*, **13**, 97. sz. 3.
- Az Arany János Bajtársi (1937/18) Egyesület memorandumja az állástalan tanítók ügyében. *Nagykőrösi Híradó*, **15**, 18. sz. 2.
- Az Arany János Bajtársi (1937/4) Egyesület szombati díszbábozása. *Nagykőrösi Híradó*, **15**, 4. sz. 2.
- Arany János iskolájában (1957/3). *Köznevelés*, **13**, 3. sz. 59.
- Az Arany János Társaság (1935/96) Milotay ülése. *Nagykőrösi Híradó*, **13**, 96. sz. 6.
- Az Arany-napok (1937/72) eseményei. Dominus törzs-avató díszbábozás. *Nagykőrösi Híradó*, **15**, 72. sz. 2–3.
- Arató Ferenc (1956): Mi a véleménye egy oktatási osztálynak a gyakorlóévesek vitájában. *Nevelők Lapja*, **12**, 8. sz. 3.
- Árpácssy Gyula (1933/5): Visszhang. A Nemzetnevelés XV. évf. 4. számában megjelent „Családlátogatás” című cikkére. *Nemzetnevelés*, **15**, 5. sz. 67–68.
- Asztalos József (1929/11–12): Elemi népoktatásunk újabb fejlődése. *Néptanítók Lapja*, **62**, 11–12. sz. 11–14.
- Átalakulás (1919/9). *Népakarat*, (Sárospatak) **1**, 9. sz. 2.
- Az átalakulás napjai (1919/38) Veszprémben. *Veszprémi Hírlap*, **27**, 38. sz. 3.
- Az „átképző tanfolyam” (1920/5). *Nagykőrös és Vidéke*, **10**, 5. sz. 1–2.
- Átszervezik a tanítóképzőket (1919/67). *Munkás Újság* (Pápa), **1**, 67. sz. 3.
- Auguszti Imre (1897/2., 3., 4., 5): Pedagógiai túlzások, tévedések. *Katolikus Tanügy*, **3**, 2. sz. 17–18., 3. sz. 29–31., 4. sz. 43–44., 5. sz. 55–56.
- Az győz (1942/98), aki tovább bírja idegekkel. *Nagykőrösi Híradó*, **20**, 98. sz. 1.
- B. H. (1902/4): Budapest főváros iskolatügyi programja. *Katolikus Tanügy*, **8**, 24. sz. 185–188.
- B. K. (1937/46): Jobboldal és baloldal. *Nagykőrösi Híradó*, **15**, 46. sz. 1.
- B. R. (1933/12): A kongresszusi zsidóság új szervezeti szabályzata. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **58**, 177–179.
- B. R. (1934/1): Az izraelita felekezeti iskola anyagi ügyeiről. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **59**, 1–3.
- B. T. (1936/152): Új magyar világnézet megteremtésén fáradozik a tanítótársadalom. *Új Magyarság*, **3**, 152. sz. 13–14.
- B. Z. A. (1933/39. 43): Helyet a városházán a férfiaknak! *Nagykőrösi Közlöny*, **4**, 39. sz. 1–2., 43. sz. 1–2.
- Bajomi Iván (2006/3): Az Országos Köznevelési Tanács visszaállítását szorgalmazó '56-os javaslat. *Educatio*, **15**, 3. sz. 492–510.
- Bajtársi díszbábozás (1936/70). *Nagykőrösi Híradó*, **14**, 70. sz. 2.
- Bajtársi kinevezés (1937/92). *Nagykőrösi Híradó*, **15**, 92. sz. 7.
- Bajtársi táborozás (1935/10). *Nagykőrösi Híradó*, **13**, 10. sz. 8.
- Bakay Gyula (1929/9): Tanítók magasabb képzése. *Nemzetnevelés*, **11**, 9. sz. 132–133.
- Bakos Sándor (1914/23): A tudás hatalom; a hatalom tudás. *Tanítók Lapja*, **25**, 23. sz. 1–2.
- Balai F. István (1992): Kecskeméti pap, aki bezárta az ávosokat. *Kecskeméti Lapok*, 1992. április 17. 9.
- Balázs Magdolna (1986): Önvalomás-féle a konszolidációban született nemzedékről. *Valóság*, **29**, 5. sz. 73–81.
- Bálint Béla (1954): A szilárdság és az egyenletes munka feltételeinek hiánya a nevelők egyik legégetőbb kérdése. (Az oktató-nevelő munka néhány kérdéséről.) *Köznevelés*, **10**, 1. sz. 3.
- Bálint László (2002): Diákmegmozdulások Szegeden 1947-ben. *Szegedi Műhely*, **41**, 3–4. sz. 137–145.
- Balla Mária (2000/1): A könyv- és könyvtárhasználat, valamint a szakirodalmi ismeretek a tanítóképzés tanterveiben. Történeti vázlat, 1945–1990. *Könyv és nevelés*, Új folyam, **2**, 1. sz. 73–81.
- Balla Sándor (1929/1. 8): A tanítóképzés reformja. *Nemzetnevelés*, **11**, 1. sz. 9–10., 8. sz. 115–116.

- Baló József (1910): Elnöki megnyitó az 1910. október 8-i választmányi ülésen. *Magyar Tanítóképző*, **25**. 433–437.
- Baló József (1912): Tanítóképzésünk jövője. *Magyar Tanítóképző*, **27**. 297–302.
- Balogh Ányos (1941/1–2): A visszatért Délvidék oktatásügye és tanügyi igazgatása. Előadás a Délmagyarországi Nevelők Egyesületének 1941. november 26-án tartott ülésén. *Nevelésügyi Szemle*, **5**. 216–224.
- Balogh László (1985/9): Finácsy Ernő munkásságának főbb jellemzői. *Pedagógiai Szemle*, **35**. 9. sz. 863–877.
- Balogh Margit (2000/6): Szabadlábbon fogolyként, avagy kommunizmus és egyházi ellenállás Magyarországon. *Vigilia*, **65**. 6. sz. 402–416.
- Balogh Sándor (1973/4): A fakultatív vallásoktatás kérdése és az egyházak (1947 tavasza). *Századok*, **107**. 4. sz. 906–940.
- Balogh Sándor (1989/8–9): Politikai reformpróbálkozások és kudarcuk 1953 és 1956 között. *Társadalmi Szemle*, **44**. 8–9. sz. 19–35.
- A Balogh-párt deklarációja (1948/24). *Hazánk*, **3**. 24. sz. 4.
- Bánkúti Gábor (2006/4): A szerzetesrendek feloszlata Magyarországon, 1950. *Rubicon*, **2006**. 4. sz. 46–53.
- Bánlaky Pál (1999): Ember, közösség, érték — századvégi leltár. (Utak, tévutak, sivatag, dzsungel.) *Tekintet*, **12**. 2–3. sz. 9–24.
- (B.)János József (1919/23. 25): Szocialista oktatás. A forradalmunkról. *Vörös Zászló* (Veszprém), **1**. 23. sz. 2., 25. sz. 2.
- Bánóczi József (1911/12): Az országos izraelita tanítóképző internátusa. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **36**. 423–430.
- Bánóczi József (1913/9): Kántorképzés. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **38**. 367–368.
- Bányai Jakab (1898/16): A szocializmus és a tanítók. *Népnevelők Lapja*, **33**. 16. sz. 242–246.
- Barabás András (1930/3): Államosítás? *Nemzetnevelés*, **12**. 3. sz. 33–34.
- Barabás András (1933/5): A népiskolai terhek arányosítása. *Nemzetnevelés*, **15**. 5. sz. 66–67.
- Barabás András (1935/17): A nemzetnevelés tartalma. *Néptanítók Lapja*, **68**. 658–661.
- Barabás Endre (1916/10): Újtársak a néptanítónévelés terén. *Család és Iskola*, **42**. 10. sz. 74–76.
- Barabás Endre (1917): A többletermelés és tanítóképzésünk. *Magyar Tanítóképző*, **32**. 114–121., 166–174.
- Barabás Tibor (1938/1): Recenzió: Rozsondai Károly „Falukutatás és tanítóképzés” c. munkájáról. *Magyar Tanítóképző*, **51**. 44–45.
- Barankay Lajos (1946/13): Lehetséges-e a tanító- és tanárképzés egységesítése? *Köznevelés*, **2**. 13. sz. 6–7.
- Barankay Lajos (1946/18): A politikai nevelés és a diákönkormányzat. *Köznevelés*, **2**. 18. sz. 3–5.
- Barankay Lajos (1947/7–8): A demokratikus nevelés filozófiai alapjai. *Embernevelés*, **3**. 7–8. sz. 366–369.
- Barankovics István (1948/10): A kultúregyház és az állam megegyezésének feltételeiről beszélt Barankovics István a megajánlási vitában. *Hazánk*, **3**. 10. sz. 1–3.
- Bárány Károly (1935/101): Az ifjúság emlékirata a reformparlamenthez. *Nagykőrösi Híradó*, **13**. 101. sz. 9.
- Bárány Károly (1935/76): „Az egészség országá felé!” *Nagykőrösi Híradó*, **13**. 76. sz. 2–3.
- Bárány Károly (1935/82): „Ifjúság az egészségért!” *Nagykőrösi Híradó*, **13**. 82. sz. 5.
- Bárány Károly (1936/78): Nép, föld és egészség. *Nagykőrösi Híradó*, **14**. 78. sz. 1.
- Bárány Károly (1936/91): Tanyákat járó ifjúság. *Nagykőrösi Híradó*, **14**. 91. sz. 1–2.
- Bárány Károly (1938/18): Ki a nemzet vezére? *Nagykőrösi Híradó*, **16**. 18. sz. 1–2.
- Bárány Tamás (1956): Levél öcséinkhez. *Irodalmi Újság*, **7**. 43. sz. 2.
- Baráth Magdolna (1999/4): Az MDP vezetése és a rehabilitáció (1953–1956). *Múltunk*, **44**. 4. sz. 40–97.
- Baráth Magdolna (2005/4): Adalékok a szovjetek Mindszenty-képéhez. *Vasi Szemle*, **49**. 4. sz. 499–504.
- Baráth Magdolna (2006/2): Az SZKP XX. kongresszusa a legújabb orosz szakirodalom tükrében. *Múltunk*, **51**. 2. sz. 177–200.
- Baráth Magdolna közl. (1998/1): Kiszeljov szovjet nagykövet beszélgetései Nagy Imrével és Gerő Ernővel 1954 elején. *Múltunk*, **43**. 1. sz. 218–241.
- Baráth Magdolna közl. (1998/3): Kiszeljov beszélgetései Nagy Imrével 1953 nyarán. *Társadalmi Szemle*, **53**. 3. sz. 103–117.
- Barcsa János (1905/8): Magyar nemzeti szellemű népoktatás. *Magyar Tanítóképző*, **20**. 433–437.
- Barcsa János (1908): A tanítóképzés szervezete. *Magyar Tanítóképző*, **23**. 390–394.
- Barcsa János (1910): A tanítóképzés színvonalának emelése. *Magyar Tanítóképző*, **25**. 4–8.
- Barcsai Károly (1926/9–10): Széchenyi a nő hivatásáról. *Néptanítók Lapja*, **59**. 9–10. sz. 6–9.
- Barcsai Károly (1929/13–14): A történelmi érzék fejlesztése a népiskolában. *Néptanítók Lapja*, **62**. 13–14. sz. 3–6.
- Bárd Rezső (1935/1): Állástalan zsidó tanítók. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **60**. 3–6.

- Bárd Vilmos (1929/4): Az Országos Izraelita Tanítóképző Intézet értesítője a LXI–LXXI. tan évekről, 1917/18-tól 1927/28-ig (ism.). *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **54**. 77.
- Barla-Szabó Ödön (1981): Gazdaságpolitika és gazdasági fejlődés az MDP KV 1953. júniusi ülése után. *Párttörténeti Közlemények*, **27**. 2. sz. 3–55.
- Barnabás István (1944/3): A történelemtanítás — nemzetnevelés. *Néptanítók Lapja*, **77**. 3. sz. 81–85.
- A Baross Szövetség (1937/19) nem politikai és nem antiszemita alakulat. Beszélgetés Paczolay György elnökkel a Szövetség céljairól és a Szövetséget ért támadásokról. *Nagykőrösi Híradó*, **15**. 19. sz. 3.
- A Baross Szövetség (1938/54) nagykőrösi szervezetének közgyűlése. *Nagykőrösi Híradó*, **16**. 54. sz. 2.
- A Baross Szövetség (1939/36) közgyűlése. *Nagykőrösi Híradó*, **17**. 36. sz. 8.
- A Baross Szövetség (1943/16) közgyűlése. *Nagykőrösi Híradó*, **21**. 16. sz. 2.
- Barra György (1946/6–7–8): Régi és új iskolarendszerünk. *Köznevelés*, **2**. 6. sz. 6–8., 7. sz. 2–5., 8. sz. 2–3.
- Bartha Pál (1919/1): Állami közoktatás. *Népkultúra*, **1**. 1. sz. 2–3.
- Bassola nem járt Kalocsán (1946). *Népszava*, **74**. 159. sz. 3.
- Báthory Zoltán (2003/1–2): Válságban a pedagógusképzés — a közoktatás felől nézve. *Pedagógusképzés*, **1**. (30.) 1–2. sz. 63–70.
- Báthory Zoltán (2004/8): Aggódások, vívódások: egységes tanárképzés? *Iskolakultúra*, **14**. 8. sz. 37–43.
- Báthory Zoltán (2007/1–2): Kiss Árpád társadalompedagógiája. *Neveléstörténet*, **4**. (2007) 1–2. sz. 188–193.
- Báy (1935/97): Az Arany János bajtársak helyiségavató táborozása. *Nagykőrösi Híradó*, **13**. 97. sz. 3.
- Báy (1936/84): A „Kelet Népe” folyóirat írógárdája Nagykörsön. *Nagykőrösi Híradó*, **14**. 84. sz. 1–2.
- Bayer József (1989/8–9): Politikai párt — fordulat az ideológiában. *Társadalmi Szemle*, **44**. 8–9. sz. 72–81.
- Be a Vörös Hadseregbe (1919/15. 17)! *Vörös Zászló* (Veszprém), **1**. 15. sz. 2., 17. sz. 3.
- Be a Vörös Hadseregbe (1919/18)! *Vörös Hajnal* (Sátoraljaújhely), **1**. 18. sz. 1.
- Becker, C. H. (1926/6–10): Porosz–német kultúrpolitika a világháború után. Dr. C. H. Becker porosz kultuszminiszter előadása Budapesten 1926. május 28-án. *Minerva*, **5**. 6–10. sz. 306–319.
- Becker Vendel (1928/21.): A tanítóképzés reformjáról. *Nemzetnevelés*, **10**. 21. sz. 326–328.
- Becker Vendel (1929/14. 18.): A tanítók magasabb képzése. *Nemzetnevelés*, **11**. 14. sz. 210., 18. sz. 274–275.
- Becker Vendel (1929/3. 6. 11.): A tanítóképzés reformja. *Nemzetnevelés*, **11**. 3. sz. 37–38., 6. sz. 84–85., 11. sz. 163–164.
- Becker Vendel (1930/1. 18.): A tanítóképzés reformja. *Nemzetnevelés*, **12**. 1. sz. 3–5., 18. sz. 275–278.
- Becker Vendel (1932/10): A tanítóképzés reformja. *Nemzetnevelés*, **14**. 10. sz. 158.
- Becker Vendel (1933/18): „Többet dolgozzunk a főiskolai tanítóképzésért!” *Nemzetnevelés*, **15**. 18. sz. 274–277.
- Becker Vendel (1933/4): A tanítóképző intézeti tanárképzés. *Magyar Tanítóképző*, **46**. 123–127.
- Becker Vendel (1934/14): Belső reformok felé. A tanítóképzés reformja. *Nemzetnevelés*, **16**. 14. sz. 211–213.
- Becker Vendel (1934/23): A tanítóképzés reformjáról. *Nemzetnevelés*, **16**. 23. sz. 356–357.
- Becker Vendel (1934/6. 13): A hitvallásos elemi népiskolák anyagi ügyeinek rendezése. *Nemzetnevelés*, **16**. 6. sz. 85–86., 13. sz. 193–196.
- Becker Vendel (1935/14): A hitfelekezeti tanítók készpénzilletményeinek kiutalásáról szóló 7210/1934. M. E. számú rendelet és a tanítói illetmények. *Nemzetnevelés*, **17**. 3. sz. 38–43.
- Becker Vendel (1935/14): Innen-onnan: Válasz a Tanítók Szövetségének. *Nemzetnevelés*, **17**. 14. sz. 210–212.
- Becker Vendel (1935/6): Innen-onnan: A „Tanítók Szövetségé”-ből. *Nemzetnevelés*, **17**. 6. sz. 87–90.
- Becker Vendel (1936/21): A hitoktatás jelentősége a ma iskolájában. *Nemzetnevelés*, **18**. 21. sz. 350–354.
- Becker Vendel (1944/1): A magyar néptanítók fizetésrendezése az országos iskolaalap megszervezésével. *Néptanítók Lapja*, **77**. 1. sz. 22.
- Becker Vendel (1944/11): A keresztény nemzeti népiskolák fenntartási terheinek „arányos” megosztása. *Néptanítók Lapja*, **77**. 11. sz. 412–413.
- Becker Vendel (1944/17): A felekezeti iskolafenntartási terhek. Válasz. *Néptanítók Lapja*, **77**. 17. sz. 646–648.
- Becker Vendel alapítványa (1940/1). *Magyar Tanítóképző*, **53**. 62–63.
- Beke Margit (2005/4): Mindszenty József pasztorációs tevékenysége 1945–1948. *Vasi Szemle*, **49**. 4. sz. 483–490.
- Békési Lajos (1957/13): Számszerűség vagy színvonallemelés. Hozzászólás a pedagógusok állami ideológiai továbbképzéséhez. *Köznevelés*, **13**. 17. sz. 391–392.
- Béki Ernő (1945/3–4): A nevelő és a politika. *Embernevelés*, **1**. 1–2. sz. 45–51.
- Béki Ernő (1947/7): Köznevelésügyünk új szakasza. *Pedagógus Értesítő*, **3**. 1947. április 1. 1–2.
- Beköszöntő (1919/26). *A proletár* (Kalocsa), **43**. 26. sz. 1.
- Belöldi lapszemle (1919/47). *Magyar Tanítóképző*, 7–8. szám. *Néptanítók Lapja*, **51**. 47. sz. 18.
- Belháború (1922/31) egyházunkban. *Nagykörös és Vidéke*, **12**. 31. sz. 1.

- Bellér Béla (1955/19): A nacionalizmus és kozmopolitizmus jelenségei iskolai munkánkban. *Köznevelés*, **11**. 19. sz. 444–446.
- Bellér Béla (1959/3): Hazafiság és nemzetköziség a Magyar Tanácsköztársaság idején. *Pedagógiai Szemle*, **1959**. 3. sz. 277–285.
- Bellér Béla (1960/2–3): Felsőoktatásunk a polgári forradalom és a Tanácsköztársaság idején. I–II. *Felsőoktatási Szemle*, **1960**. 2. és 3. sz. 90–96. és 140–148.
- Bellér Béla (1963/6): Az ellenforradalmi rendszer első éveinek nemzetiségi politikája (1919–1922). *Századok*, **97**. 6. sz. 1279–1318.
- Bellér Béla (1968/10): Közoktatásügyi reformtervek 1918–19-ben. *Pedagógiai Szemle*, **18**. 10. sz. 865–878.
- Bellér Béla (1969/3): A Magyar Tanácsköztársaság iskolapolitikája. *Pedagógiai Szemle*, **19**. 3. sz. 218–236.
- Bellér Béla (1969/5–6): A Tanácsköztársaság történelemszemléletéről. *Századok*, **103**. 1134–1163.
- Bellér Béla (1973/3): Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségi politikájának kiépítése (1923–1929). *Századok*, **107**. 3. sz. 644–688.
- Benedek László (1934/16) lemondott Szent István dominuszi tisztéről. *Nagykőrösi Közlöny*, **5**. 16. sz. 3.
- Benisch Arthur (1924/35–36): Csonka-Magyarország elemi népiskolái az összeomlás után. *Néptanítók Lapja*, **57**. 35–36. sz. 9–15.
- Benisch Arthur (1924/43–44): Elemi népoktatásunk kultúrpolitikai problémái. *Néptanítók Lapja*, **57**. 43–44. sz. 5–13.
- Benke Valéria (1958/11): Miniszteri köszöntő. *Köznevelés*, **14**. 11. sz. 241.
- Benke Valéria (1984/10): „Sokakkal együtt van részem...” *Valóság*, **27**. 10. sz. 14–26.
- Benkő László (1939/5): Társadalom, politika, iskola. *Protestáns Tanügyi Szemle*, **13**. 5. sz. 211–215.
- Benkő Levente: Magyar nemzetiségi politika Észak-Erdélyben, 1940–1944. *Pro Minoritate*, **2002**. ősz, 7–41.
- Benőcs József (1921/12): Tanítóképzésünk. *Nemzetnevelés*, **3**. 12. sz. 91–92.
- Benőcs József (1928/7): A tanító társadalmi helyzete. *Nemzetnevelés*, **10**. 7. sz. 98–101.
- Benőcs József (1945/6): Vádoltak és vádlók. *Köznevelés*, **1**. 6. sz. 8–9.
- Berend T. Iván (1989/8–9): Problémák és megközelítések felszabadulás utáni történelmünkben. *Társadalmi Szemle*, **44**. 8–9. sz. 5–12.
- Beresztóczy Miklós (1946/33): Hitoktatás és demokrácia. *Új Ember*, **2**. 33. sz. 2.
- Beresztóczy Miklós (1946/41): A katolikus kultúráért. Iskoláink helyzete. Hogyan terjeszthetjük a keresztény kultúrát? Magyar álmok. *A Szív*, **31**. 41. sz. 1–2.
- Berkényi Károly (1938/3–4): Főiskolai tanítóképzés. *Tanítók Szövetsége*, **25**. 3–4. sz. 3–4.
- Bernát István (1899/48): Egyházunk feladatai a szocializmussal szemben. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, **42**. 48. sz. 753–756.
- Bernics Ferenc (1988/1): Az iskolák államosítása Baranya megyében. *Baranyai Művelődés*, **1988**. 1. sz. 5–46.
- Berta Annamária (2007/1–2): Klebelsberg Kuno fiatal éveei Székesfehérváron. *Neveléstörténet*, **4**. (2007) 1–2. sz. 203–212.
- Bertalan Gyula (1901/21): A Katolikus Tanügy Tanács elsőrendű tancélja és feladata. *Katolikus Tanügy*, **7**. 21. sz. 161–163.
- Bertalan Imre (1948/2): A tanító és a lelkész. Hozzászólás. *Evangelikus Nevelő*, **1948**. február, 166–167.
- Bertalan Vince (1900/15., 16., 18., 19., 20., 21): A népoktatás előbbrevitele. *Katolikus Tanügy*, **6**. 15. sz. 113–115., 16. sz. 121–123., 18. sz. 137–139. 19. sz. 145–148., 20. sz. 153–155., 21. sz. 162–164.
- Bertalan Vince (1902/19): Vészkiáltás. *Katolikus Tanügy*, **8**. 19. sz. 145–146.
- Bertalan Vince (1902/24): Az állami tanítók törekvése. *Katolikus Tanügy*, **8**. 24. sz. 185–188.
- Bertalan Vince (1903/11): A hadsereg és a nemzeti szellem, erő és érzület. *Katolikus Tanügy*, **9**. 11. sz. 82–84.
- Bertalan Vince (1904/13): Beköszöntő. *Katolikus Tanügy*, **10**. 13. sz. 98–100.
- Berwaldszky Kálmán (1920/40–43): A tanítóképzés reformja. *Néptanítók Lapja*, **53**. 40–43. sz. 12–14.
- Berzeviczy Albert (1904): Törvényjavaslat. *Magyar Tanítóképző*, **19**. 441–472.
- Berzeviczy Albert (1905): A képzőintézetek szakfelügyelete. *Magyar Tanítóképző*, **20**. 123–125.
- Berzeviczy Gizella (1947): Milyen legyen a magyar nevelőképzés? *Embernevelés*, **3**. 7–8. sz. 309–312.
- Bessenyei Lajos (1944/4): Az ORTE memoranduma az Országos Közoktatási Tanácshoz. *Protestáns Tanügyi Szemle*, **18**. 4. sz. 73–81.
- Beszámoló (1947/1). *Evangelikus Iskola*, **1947**. június 9–17.
- Beszél az általános (1946/45) iskola igazgatója. Haladás, vagy a magyar kultúrpolitika csődje? *Új Ember*, **2**. 45. sz. 3–4.
- Beszélgetés a tanyai tanítóval (1946/49) a kolduskenyérrel és a magyar falu tanyakultúrájáról. *Új Ember*, **2**. 49. sz. 5.

- Bettelheim Ernő (1919/42) elvtársat Bécsben letartóztatták. Emiatt véres tüntetések voltak. *Vörös Hajnal* (Sátor-aljaújhely), **1.** 42. sz. 2.
- Biczai Gyula (1929/16): A tanítók magasabb képzése. *Nemzetnevelés*, **11.** 16. sz. 245–246.
- Bierbauer Clarisse (1919): Testi kultúránk megteremtése. *Fáklya*, **10.** 1919. május 1. 5.
- Billes Ármán (1936/6): A közoktatásügyi igazgatás újjászervezése. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **61.** 157–159.
- Birkás Géza (1942): A hazai németiség helyzete. *Láthatár*, **10.** 10. sz. 272–276.
- Bíró Samu (1934/4): Támasszuk fel a megszüntetett zsidó iskolákat. Mentsük meg gyermekeinket a zsidóságnak. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **59.** 61–64.
- Bíró Samu (1935/9–10): A közoktatásügyi igazgatás újjászervezéséről szóló törvényjavaslat. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **60.** 161–164.
- Bizó Gyula (1955/20): Politikai nevelés a pedagógusképző intézetekben. *Köznevelés*, **11.** 20. sz. 457–460.
- Bizó Gyula (1956/10): Megjegyzések egy igazgatói értekezlethez. *Köznevelés*, **12.** 10. sz. 220–221.
- Bizó Gyula (1956/9): Dogmatizmus a nevelőmunkában. *Nevelők Lapja*, **12.** 9. sz. 3.
- Bizó Gyula (1957/8): A tanító- és óvónőképző akadémiáról folyó vita eredményei. *Köznevelés*, **13.** 8. sz. 182–185.
- Bizó Gyula (1959): A tanító- és óvónőképzés reformja. *Köznevelés*, **15.** 16. sz. 349.
- Bizó Gyula (1960): Tanító- és óvónőképzésünk átszervezéséről. *Felsőoktatási Szemle*, **9.** 1. sz. 36–40.
- Bizottsági (1935/3) gyűlések. *Tanítók Szövetsége*, **20.** 3. sz. 4–5.
- blp (1946/10): A pedagógusok harca a megélhetésért. *Köznevelés*, **2.** 10. sz. 2–6.
- Bobdai Gyertyánffy (1922/8–9) István — tankerületi kir. főigazgató. *Néptanítók Lapja*, **55.** 8–9. sz. 37–38.
- Bobory János (1896/15. 16): A vallásérkölcös nevelés. *Katolikus Tanügy*, **2.** 15. sz. 115–116., 16. sz. 123–124.
- Bocor Mária (1938/9–10): Nagy László és a gyermektanulmányozás. *Jövő Útja*, **4.** 9–10. sz. 10–15.
- Bódi Ferenc (1963/2): Schneller István személyiségpedagógiája és a német reformmozgalmak. *Magyar Pedagógia*, **1963.** 2. sz. 209–232.
- Bodnár László (1937/7): „A tanítóság buzgalma megteremtette a nyolcosztályú népiskolát.” *Tanítók Szövetsége*, **24.** 7. sz. 6–7.
- Bodonyi elvtársnál (1919/11). *Népakarat* (Sárospatak), **1.** 11. sz. 2.
- Bodosi Béla (1996): Az egri tanítóképzés története az 1912 és 1945 közötti időszakban. *Pedagógusképzés*, **1996.** 1–2. sz. 190–197.
- Boga Károly (1905): Küzdelmünk eredménye a szakfelügyelet. *Magyar Tanítóképző*, **20.** 133–138.
- Bognár József (1978): Búcsú Ortutay Gyulától. *Valóság*, **21.** 5. sz. 2–7.
- Bóka László (1946): Az oktatószemélyzet kérdése. *Népszava*, **74.** 1946. március 3. 3.
- Bóka László (1948/24): Ügybeosztás 1919-ben. *Köznevelés*, **4.** 24. sz. 613–614.
- Boldog örömmel (1939/23) ünnepelte Nagykorós a szabadság ünnepét. Milotay István: a mostani események csak bevezető részét képezik az egész Európára kiható új elrendeződésnek. *Nagykorósi Híradó*, **17.** 23. sz. 1–2.
- Bolgár Ferenc (1931/12) Iskolai értesítők. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **56.** 234–235.
- Bolgár Ferenc (1934/5): „A gyermek és az ifjúság”. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **59.** 98–99.
- Bollókné Panyik Ilona – Hunyady Györgyné (2003/7–8): A tanítóképzés az integrált felsőoktatásban. *Új Pedagógiai Szemle*, **53.** 7–8. sz. 4–16.
- Bollókné Panyik Ilona (1996/1–2): Az állami tanítóképzés és a népoktatás összefüggése. *Pedagógusképzés*, **1996.** 1–2. sz. 59–69.
- Bolseviki (1919/3–4). *Sárospatak*, **10.** 3–4. sz. 2.
- Bordás-Giesz István (2003/1): 1939: Kárpátalja. Kárpátalja területi és történeti földrajzi összefoglalása. *Századok*, **137.** 1. sz. 159–178.
- Borhi László (1998/3–4): Iratok az 1956–1958 közötti amerikai-magyar viszony történetéhez. *Történelmi Szemle*, **40.** 3–4. sz. 341–380.
- Borovi József (2000/6): A megállapodás előtt és után. *Vigilia*, **65.** 6. sz. 426–432.
- Bourdieu, P. (1993/3): A totális értelmiségi és a gondolat mindenhatóságának illúziója. (Ford.: Ádám Péter.) *Világosság*, **34.** 3. sz. 20–23.
- Bozsik Béla (1931/15): Régi kívánságok, új remények. *Tanítók Szövetsége*, **16.** 15. sz. 1.
- Bozsik Béla (1933/13–14): „Hatvankét tanítóképzőből csak tizenötre van szükség.” *Tanítók Szövetsége*, **18.** 13–14. sz. 1.
- Bozsik Béla (1935/4): A népoktatás reformja és a tanítóság. *Tanítók Szövetsége*, **20.** 4. sz. 2–3.
- Böröcz Enikő (1998/3–4): A hit és keresztyén helytállás embere: Ordass Lajos evangélikus püspök, 1901–1978. *Szózat*, **8.** 3–4. sz. 3.

- Böröcz Enikő (1998/7): Adalékok a Magyarországi Evangélikus Egyház (MEE) II. vh. utáni történetéhez. III. r. Az egyházi iskolák államosítása, 1948. június 16. XXXVIII. tc. *Szózat*, **8**. 7. sz. 2.
- Böröcz Enikő (1998/8–9): Adalékok a Magyarországi Evangélikus Egyház (MEE) II. vh. utáni történetéhez. I. r. A püspöki konferenciák kora, 1945. június 13–1947. február 20. *Szózat*, **8**. 8–9. sz. 4.
- Böröcz Enikő (1999/2–3): Adalékok a Magyarországi Evangélikus Egyház (MEE) II. vh. utáni történetéhez. IV/1. r. Útban az Egyezmény felé, 1948. december 18. *Szózat*, **9**. 2–3. sz. 2.
- Brandenstein Béla (1926/1–5): Korunk lelki válsága és a metafizika problémái. *Minerva*, **5**. 1–5. sz. 3–17.
- Brózsik Pál (1896/16): A vallástalan állami iskolák. *Népnevelők Lapja*, **31**. 16. sz. 246–248.
- Brunner András (1928/18): Kisebbségi iskolák tanítóinak továbbképző tanfolyama. *Nemzetnevelés*, **10**. 18. sz. 277–280.
- A budapesti gyűlések (1911/31). Tanítók Lapja, **22**. 31. sz. 3–4.
- A budapesti reformátusok (1947/21) a fakultatív hitoktatás ellen. *Új Ember*, **3**. 21. sz. 8.
- Budapesti világnézetű irányító átképző tanfolyam. *Köznevelés*, **2**. 16. sz. 6.
- Budaváry László (1919/38–44): A magyar nemzet egyénisége. *Néptanítók Lapja*, **52**. 38–44. sz. 14–17.
- Budaváry László (1920/18–20): Népoktatásügyünk és a tanítóság kérdése a felhatalmazási törvényjavaslat vitájában. *Néptanítók Lapja*, **53**. 18–20. sz. 2–14.
- Budaváry László (1920/27–28): Keresztény, nemzeti! *Néptanítók Lapja*, **53**. 27–28. sz. 1.
- Búrany Ferenc (1919/4): A magyar tanítókhöz. *Kalocsai Néplap*, **33**. 4. sz. 1–2.
- Burchard Erzsébet (1957/7): Célok és feladatok. *Köznevelés*, **13**. 7. sz. 155–156.
- Buza Béla (1919/1) kormánybiztos Sárospatakon. *Népakarat* (Sárospatak), **1**. 1. sz. 1–2.
- Buzás László (1982/5): Nagy László és a budapesti Új Iskola. *Pedagógiai Szemle*, **32**. 5. 445–456.
- Castel, R. (1998/1–2): „Problematicizáció” és történelemolvasat. (Ford.: Dragomán György.) *Szociológiai Figyelő*, **2**. 1–2. sz. 64–74.
- Chobodiczky Alajos (1938/2): Az alkotmánytan tanításának módja. *Magyar Tanítóképző*, **51**. 49–56.
- Csaba József (1934/82): A nagykőrösi ifjúság új korszaka elé. *Nagykőrösi Híradó*, **12**. 82. sz. 5–6.
- Csajági Imre (1911/13): Magyar nemzeti állam és nemzeti népoktatás. *Tanítók Lapja*, **22**. 13. sz. 3–5.
- Csak javítani akarunk (1947/12). *Új Ember*, **3**. 12. sz. 8.
- Csáky Albin gr. (1893): Rendelet a magyar nyelv tanításáról. *Magyar Tanítóképző*, **8**. 572–573.
- Csáky Elek (1895/5): Azok a mi fiatal tanítóink. *Katolikus Tanügy*, **1**. 5. sz. 49–50.
- Csáky Károly gr. (1906/16) váci püspök a katolikus iskolákért. *Magyar Állam*, **47**. 16. sz. 1–3.
- Cseh Arnold (1933/12): Szemere Samu: Dewey neveléstana. Szemelvények a demokrácia és nevelés c. művéből (ismertetetés). *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **58**. 185.
- Cseh Arnold (1935/12): Öröklődés és nevelés. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **60**. 231–232.
- Cseh Arnold (1939/12): Egy magyar pedagógiai elmélet körvonalai. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **64**. 234.
- Csécényi András (1947/31): Harc az új értelmiségért. *Új Ember*, **3**. 31. sz. 6.
- Cséka Sándor (1928/17): Nyolcosztályú népiskola. *Nemzetnevelés*, **10**. 17. sz. 258–259.
- Cséka Sándor (1928/24): A tanítóképzés reformja. *Nemzetnevelés*, **10**. 24. sz. 371–372.
- Cser János (1933/1): Visszapillantás a Gyermektanulmányi Társaság 30 éves múltjára. A Társaság 1933. február 26-i közgyűlésén tartott előadás. *A Gyermek*, **35**. 1. sz. 1–6.
- Cséry Lajos (1938/17): Mibe kerül az oklevél? *Evangélikus Élet*, **6**. 17. sz. 10.
- Csete Gyula (1954): Hozzászólása a „vita az oktató-nevelő munka néhány kérdéséről” sorozatban. *Köznevelés*, **10**. 6. sz. 131.
- Csoknyay József (1944/4): A leventeképzés nevelői szemmel. *Néptanítók Lapja*, **77**. 4. sz. 141–144.
- Csoknyay József (1978): Messze volt a cél... *Lapok Pápa történetéből*. **102**. (2000) 1. sz. 189–204.
- Csoma Gyula, id. (1976): A Kulich Gyula középiskolás fiúkéllégium történetéből. *Tanulmányok, cikkek a fővárosi gyermekvédelem köréből*. 16. sz. 92–138.
- Csoma Gyula, id. (1977): „Ami boldogság van a világon, az mind a másoknak nyújtott szolgálatból ered...” *Budapesti Nevelő*, **1977**. 3. sz. 42–44.
- Csoma Gyula, ifj. (1979/2): Orbán László, 1912–1978. *Pedagógiai Szemle*, **29**. 2. sz. 100–101.
- Csoma Gyula, ifj. (1998): Esszé az esszéről és a közoktatási-pedagógiai gondolkodásról. (Kézirat.) 1–30.
- Csukás István (1953): Nevelőképzésünk helyzete és feladatai. *Köznevelés*, **9**. 18. sz. 417–420. Czertner elvtárs (1919/10). *Népakarat* (Sárospatak), **1**. 10. sz. 3.
- Czettler Jenő (1917): A tanítóképzés és a gazdasági többtermelés. Előadásának kivonata. *Magyar Tanítóképző*, **32**. 175–177.
- Czike Bernadett (1997/6): Az alternatív iskolák jellemzői — kezdeti elvei és mai gyakorlatuk. *Új Pedagógiai Szemle*, **6**. sz.

- Czike Imre (1904/13. 14): A tanító, mint a nép tanácsadója. Időszzerű fejtegetés arról, hogyan segítsen magán a gazda, ha kevés a takarmánya. *Katolikus Tanügy*, **10.** 13. sz. 100–102., 14. sz. 108–110.
- [Ezseéri László] (1949/37): Az iskolai vallástanítás. *Evangelikus Élet*, **14.** 37. sz. 1.
- Dankó Zoltán (1955/18): A jobb DISZ munkáért. *Köznevelés*, **11.** 18. sz. 416–417.
- Danóczy Antal (1934/66): Aranyhíd város és egyház között. *Nagykőrösi Híradó*, **12.** 66. sz. 1–2.
- Darányi Kálmán (1938/20) miniszterelnök beszéde. *Nagykőrösi Híradó*, **16.** 20. sz. 1.
- Darvas József (1952/10): Pedagógusaink továbbképzéséről. *Köznevelés*, **8.** 10. sz. 289–291.
- Darvas József (1952/5): Rákosi Mátyás, népünk tanítója. *Köznevelés*, **8.** 5. sz. 129–130.
- Darvas József (1952/8): Pedagógusaink továbbképzéséről. *Köznevelés*, **8.** 10. sz. 289–291.
- Darvas Péter (1983–84): Oktatás és tervgazdálkodás, 1949–1953. *Medvetánc*, 1983/4–1984/1. sz. 59–75.
- dbk. (1938/1): A nem politizáló, sportoló, dolgozó ifjúság. *Nagykőrösi Híradó*, **16.** 1. sz. 2.
- dbk. (1938/10): Megalakult a szociáldemokraták közművészeti szervezetének nagykőrösi csoportja. *Nagykőrösi Híradó*, **16.** 10. sz. 2.
- dbk. (1938/5): Az alispán választás izgalmai, vitéz Endre László nagy győzelméig. *Nagykőrösi Híradó*, **5.** 24. sz. 2.
- Dékány Mihály – Frank Antal (1919): A tanítóképző intézet és a népiskola kapcsolata. *Magyar Tanítóképző*, **34.** 58–68.
- Dékány Mihály – Frank Antal (1919/a): Országos egyesületünk ébredése. Jegyzőkönyv. *Magyar Tanítóképző*, **34.** 70–71.
- Dékány Mihály (1909/4): A szociológiai tanfolyamról. *Magyar Tanítóképző*, **24.** 171–174.
- Dékány Mihály (1912): XII. közgyűlésünk. *Magyar Tanítóképző*, **27.** 233–238.
- Dékány Mihály (1919): A magyar tanítóképzés fontossága. *Magyar Tanítóképző*, **34.** 49–51.
- Dékány Mihály (1920/7–8): A magyar tanítóképzés reformja. *Magyar Tanítóképző*, **35.** 99–100.
- Deli István (1996/1–2): A pályára való gyakorlati felkészítés történeti alakulása a tanítóképzésében. *Pedagógusképzés*, **1996.** 1–2. sz. 229–233.
- Demeter Endre (1996): Én pedagógusnak születtem. *Edelényi Valóság*, **1996.** február 25. 6.
- Dénes Lajos (1918): Új iskolát. *Világ*, **1918.** december 1. 7.
- Dénes Lajos (1919/13–14): Az iskola a forradalom útján. *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny*, **52.** 13–14. sz. (1919. március 1.) 217–219.
- Dénes Lajos (1921): Nyílt levél Vass József miniszterhez. *Világ*, **12.** 1921. december 30. 6.
- Dénesné Boga Janka (1944/10): Osztályközösség, nemzetközösség. *Néptanítók Lapja*, **77.** 10. sz. 369–372.
- Depinyi János (1933/6): Mit tehet a tanító a lelkek bolsevizálása ellen. *Nemzetnevelés*, **15.** 5. sz. 83–84.
- Depinyi János (1934/14): Kommunizmus, hitlerizmus és az örök katolicizmus. *Nemzetnevelés*, **16.** 14. sz. 209–211.
- Derencsényi Miklós (1943/22): Honvédelmi ismeretek tanítása a népiskolában. *Néptanítók Lapja*, **76.** 22. sz. 917–920.
- Déri Gyula (1914/28): A falusi és városi iskola. *Néptanítók Lapja*, **47.** 28. sz. 2–4.
- Déri Gyula (1914/49): A műveltség terjesztése. *Néptanítók Lapja*, **47.** 49. sz. 6–7.
- Déri Gyula (1916/19): A mai pedagógia fő gondolata. *Néptanítók Lapja*, **49.** 19. sz. 5–7.
- Déri Gyula (1916/4): A nevelőkről. *Magyar Tanítóképző*, **31.** 130–134.
- Déri Gyula (1917): Az igazgatókról. *Magyar Tanítóképző*, **32.** 238–245.
- Déri Gyula (1919/3–4., 5–6): Szellemi munkások és a szocializmus. *Sárospatak*, **10.** 3–4. sz. 1–2., 5–6. sz. 1–2.
- Déri Gyula (1919/63. 66): Művészet a kommunista társadalomban. *Munkás Újság* (Pápa), **1.** 63. sz. 4., 66. sz. 3.
- Déri Gyula (1919/67) előadása. *Munkás Újság* (Pápa), **1.** 67. sz. 3.
- Déry Tibor (1956): Barátaim. *Irodalmi Újság*, **7.** 43. sz. 1.
- Dessewffy Tibor (1996): Az ellenállás diszkrét bája. *Replika*, 23–24. sz. 71–80.
- Dezséri László (1948/1): Nyíltan a nyílt levélről. *Evangelikus Élet*, **13.** 1. sz. 5.
- Dezséri László (1949/37): Elvittem a fiamat az iskolában. *Evangelikus Élet*, **14.** 37. sz. 1.
- Dezséry László (1938/31–32): Van iskolapolitikánk? *Evangelikus Élet*, **6.** 31–32. sz. 3.
- Diákok (1919/13) szervezkedése. *Pápai Hírlap*, **16.** 12. sz. 3.
- Diákok (1919/20) búcsú táncmulatsága. *Pápai Közlöny*, **29.** 20. sz. 3.
- Diák szervezet Veszprémben (1919/3). *Vörös Zászló* (Veszprém), **1.** 3. sz. 5.
- Díjkiosztás (1922/38–39) a tehetséges gyermekek rajzkiállításán. *Néptanítók Lapja*, **55.** 38–39. sz. 16.
- A diktatúrák diadala (1939/25). *Nagykőrösi Híradó*, **17.** 25. sz. 1–2.
- Dobi István (1957/15) beszéde a nagykőrösi Arany János Gimnázium 400 éves fennállása alkalmából. *Köznevelés*, **12.** 15. sz. 341.

- Dobó Sándor (1915/1): Tanító-testvéreim! *Tanítók Lapja*, **26**, 1. sz. 1.
- Dohány József (1926/ 20., 21.): Pap-tanító képezdéket. *Zsidó Újság*, **2**, 20. sz. 1926. május 28. 2–3., 21. sz. 1926. június 4. 4–5.
- Dohány József (1926/19., 27.): Pap-tanítókat. *Zsidó Újság*, **2**, 19. sz. 1926. május 18. 3., 27. sz. 1926. július 12. 3–4.
- Doktor János (1919/12): A tanítás. *Vörös Zászló* (Veszprém), **1**, 12. sz. 1.
- Dolmányos István (1968): A „Lex Apponyi”. Az 1907. évi iskolatörvények. *Századok*, **102**, 3–4. sz. 484–533.
- Domokos Lászlóné (1922/12–15): Gyermekfejlődéstan és didaktika. — Nagy László könyve. *Néptanítók Lapja*, **55**, 12–15. sz. 46–48.
- Domokos Lászlóné (1933): Kenyeres Elemér. *A Gyermek*, **35**, 93–95.
- Donáth Péter – Preska Gáborné (2007/1–2): Oklevél-kibocsátás a magyarországi tanító(nő)képzőkben és a tanítói utánpótlás biztosítása a dualizmus korában. *Neveléstörténet*, **4**, (2007) 1–2. sz. 5–30.
- Donáth Péter – Preska Gáborné (2007/2): A magyarországi tanítóképzés néhány felekezeti/nemzetiségi sajátossága 1868–1918. *Iskolakultúra*, **17**, 2. sz. 88–102.
- Donáth Péter (1989/6): Gondolatok Buharin korai „otzovizmusáról”, „anarchizmusáról”, „pártellenességéről” — avagy a történeti „ítéletek” és a skatulyázás veszélyeiről. In: *Tájékoztató* (MM), **1989**, 6. sz. 5–13.
- Donáth Péter (1996/1–2): Mozzanatok a Magyar Királyi Állami Németnyelvű Tanítóképző-Líceum történetéből. In: *Pedagógusképzés*, **1996**, 1–2. sz. 234–241.
- Donáth Péter (1996/50): Eine vergessene, doch lehrreiche Geschichte: der Kampf des Budapester Deutschen Lehrerseminars gegen den Nazigeist. In: *Der Neue Pester Lloyd*, **3**, Neuer Jg. No. 50. (1996). 4.
- Donáth Péter (1997/1): Lux Gyula emlékezete. In: *Regio*, **8**, (1997) 1. sz. 195–203.
- Donáth Péter (1997/15): „Zum Begriff Heimatliebe muß auch die sich auf jeden Bürger des Vaterlands, auf jede Volksgruppe erstreckende Liebe gehören”. In: *Neue Zeitung*, **41**, No.15. (1997). 1., 6.
- Donáth Péter (1997/32): „Mit dem Volk für das Volk und die Nation — heißt die Parole des ungarländischen deutschen Lehrers.” In: *Neue Zeitung*, **41**, Nr. 32. 9. August 1997. 1. és 6.
- Donáth Péter (1997/33): Politika a škola. Neznáma epizóda z histórie vyucovania slovinciny v Madarsku. - In: *Ludové Noviny*, **40**, c. 33. 14. Augusta 1997. 4.
- Donáth Péter (1997/7): Höchster Wert der Kultur eines Volkes ist seine Sprache: Zum 40. Todestag des Pädagogen und Schulorganisten Dr. Julius Lux. In: *Unsere Post* (Stuttgart), **52**, No. 7. (1997). 23.
- Donáth Péter (1999): Oktatáspolitikai és tanítóképzés — az első Nagy Imre-kormány idején. *Magyar Pedagógia*, **99**, 1. sz. 71–95.
- Donáth Péter (2000/3): Amikor a körösi „lámpás”-gyújtogatók átmeneti lámpaoltásra kényszerültek. *Studia Caroliensia* (A Károli Gáspár Egyetem folyóirata), **1**, 3. sz. 12–38.
- Donáth Péter (2000/7): A „kettős nevelés”-ről az ötvenes években. *Valóság*, **43**, 7. sz. 64–79.
- Donáth Péter (2006/3): „Gyökeres fordulatot a politikai-világnézeti nevelésben.” Kísérlet a tanítóképzés világnézeti-politikai és szakmai rekonstrukciójára a Hegedüs-kormány idején. In: *Educatio*, **15**, 3. sz. 2006 – ősz, 461–491.
- Donáth Péter (2007/6–7): Nagy László kényszerű számvetése 1922-ből. In: *Iskolakultúra*, **17**, (2007) 6–7. sz. 127–135.
- Donáth Péter (2007/7–8): Nagy László beszámolója az iskolareform, a gyermekvédelem, s a gyermektanulmányozás ügyeiről — 1919. augusztus. In: *Új Pedagógiai Szemle*, **57**, 2007/7–8. sz., 164–178.
- Döbrössy Alajos (1901/18. 20): Észrevételek és kívánságok. *Katolikus Tanügy*, **7**, 18. sz. 137–140., 20. sz. 153–155.
- Dráviczki Sándor (2000/1–2): Magyar nyelvű tanítóképzés Csehszlovákiában 1919–1938 között. *Pedagógusképzés*, **2000**, 1–2. sz. 55–58.
- Dráviczki Sándor (2002): Az északkelet-magyarországi tanítóképzők tanulóinak többszemponútú vizsgálata 1914–1959 között. *Pedagógusképzés*, **2002**, 93–112.
- Dreiszigler Ferenc (1897/1): A tanítóképző intézetek szelleméről. *Katolikus Tanügy*, **3**, 1. sz. 7–8.
- Dreiszigler Ferenc (1897/5., 6., 8., 9., 11., 12): A tanítóképző intézeti praktikus szakoktatás. *Katolikus Tanügy*, **3**, 5. sz. 59–60., 6. sz. 70–71., 8. sz. 97–98., 9. sz. 112.113., 11. sz. 127–128., 12. sz. 135–136.
- Drozdy Gyula (1924/37–38): Lelki megújulás. Frank Antal könyve. *Néptanítók Lapja*, **57**, 37–38. sz. 19–21.
- Drozdy Gyula (1927): A tanítóképzés reformja. *Magyar Tanítóképző*, **40**, 63–64.
- Drozdy Gyula (1944/1): Az újév köszöbén. *Néptanítók Lapja*, **77**, 1. sz. 1–2.
- Drozdy Gyula (1944/5): Népiskolai nevelés. Somos Lajos könyvéről. *Néptanítók Lapja*, **77**, 5. sz. 186–188.
- Drozdy Gyula (1944/6): Quint József élete és munkássága. *Néptanítók Lapja*, **77**, 6. sz. 230.
- Dudek János (1904/16): A katolikus tanügy állpotáról. *Katolikus Tanügy*, **10**, 16. sz. 123–125.

- Dulovits Árpád (1927): A tanítóképzői tanársághoz. *Magyar Tanítóképző*, **40**. 1–2.
- E. F. (1901/9., 10): Nemzeti népoktatás. *Katolikus Tanügy*, **7**. 9. sz. 65–67., 10. sz. 73–75.
- e. j. (1919/11): Gondolatok az iskolai vallástanítás megszüntetése alkalmából. Tanulóknak, szülőknek. *Népakarat* (Sárospatak), **1**. 11. sz. 2.
- Eckhardt Tibor a kisgazdapárt (1935/25) politikai célkitűzését vázolta. Milotay István a Duna–Tisza köze exportjának átszervezését ígérte a vasárnapi gyűlésen. *Nagykőrösi Híradó*, **13**. 25. sz. 1.
- Az egész (1936/35) város vezető társadalmi és népe ünnepelte a lelkesbeiktatást. *Nagykőrösi Híradó*, **14**. 35. sz. 1–2.
- Egész Pest megyében (1938/75) Nagykőrösön csökkent legnagyobb mértékben a zsidók száma. *Nagykőrösi Híradó*, **16**. 75. sz. 3.
- Az egészség (1935/76) országa felé. *Nagykőrösi Híradó*, **13**. 76. sz. 2–3.
- Egy fegyelmi (1914/25) vizsgálat. *Tanítók Lapja*, **25**. 25. sz. 3–4.
- Egy volt (1943/15) kőrösi tanítóképző utolsó levele a harcterről. *Nagykőrösi Híradó*, **21**. 15. sz. 5.
- Egyéb intézményeink (1920). *A Gyermekek*, **13**. 240–241.
- Egyesületi élet (1924/29–30). Tanítók a kultuszminiszternél. *Néptanítók Lapja*, **57**. 29–30. sz. 10.
- Egyesületi élet (1932/5). *Magyar Tanítóképző*, **45**. 167–171.
- Egyesületi élet (1932/9). *Magyar Tanítóképző*, **45**. 319–321.
- Egyesületi élet (1935). *Magyar Tanítóképző*, **48**. 100–115.
- Egyesületünk (1920/1–4) működése a közgyűlés óta. *Magyar Tanítóképző*, **36**. 1–4. f. 27–30.
- Egyesületünk (1943/2) küldöttsége a miniszter úrnál. *Magyar Tanítóképző*, **56**. 51–53.
- Egyház (1919/8–9) és iskola. *Néptanítók Lapja*, **52**. 8–9. sz. 27.
- Az egyház szociális (1901/20) jelentősége. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, **44**. 20. sz. 307–308.
- Egyház, szülők, iskolák (1946/41). Részletek a Bíborszék-hercegprímásnak a Szülők Szövetségén, június 29-én mondott beszédéből. *A Szív*, **31**. 41. sz. 1.
- Az egyházi (1919/47) vagyonok köztulajdonba vétele. *Nagykőrösi Népiújság*, **1**. 47. sz. 2.
- Az egyházi zene (1892/9) és a kántorságtan az állami tanítóképző intézetekben. *Magyar Tanítóképző*, **7**. 9. sz. 501–502.
- Az egyházkerület (1937/2) papjainak és tanítóinak tanügyi értekezlete a tanítóképzőben. *Nagykőrösi Híradó*, **15**. 2. sz. 3.
- Az egyházkerület (1942/50) és a nagykőrösi református egyház megállapodása a tanítóképző fenntartási költségeire. *Nagykőrösi Híradó*, **20**. 50. sz. 3.
- Az egyháztanács (1936/6., 8., 9., 11., 13., 24) a meghívás útján papválasztás mellett döntött (és a választás további fejleményei — D. P.). *Nagykőrösi Híradó*, **14**. 6. sz. 1., 8. sz. 1., 9. sz. 1,2., 11. sz. 1., 13. sz. 1–2., 24. sz. 5.
- Egyleti (1895/1) ügyek. A Tanítóképző Intézeti Tanárok Országos Egyesülete. *Katolikus Tanügy*, **1**. 1. sz. 8.
- Egyre (1935/22) látogatottabbá válnak az Arany János Bajtársi Törzs táborozásai. *Nagykőrösi Híradó*, **13**. 22. sz. 5.
- Egységes proletárfrontot (1919/49–50). *Munkás Újság* (Pápa), **1**. 49–50. sz. 5.
- Éheznek (1938/11.,12) az Oroszországból hazakerült magyar hadifoglyok. A Turul ifjúság segélyakciója. *Nagykőrösi Híradó*, **16**. 11. sz. 5., 12. sz. 2–3.
- Ekamp Nándor (1935/2): Nagy építési tervek. *Tanítók Szövetsége*, **20**. 2. sz. 1–2.
- Elemi (1896/3) tanítóképzők. Ecoles normales primaires. *Katolikus Tanügy*, **2**. 3. sz. 19–20.
- Ellenforradalmárok (1919/26) bűnhődése. *Vörös Hajnal* (Sátoraljaújhely), **1**. 26. sz. 3–4.
- Ellenforradalmi (1919/1) mozgalom Sárospatakon. Klerikális aknamunka. *Népakarat* (Sárospatak), **1**. 1. sz. 3–4.
- Az ellenforradalom (1919/10) záróaktusai. *Népakarat* (Sárospatak), **1**. 10. sz. 2–3.
- Ellenforradalom (1919/17). *Vörös Zászló* (Veszprém), **1**. 17. sz. 1–2.
- Ellenforradalom (1919/3) Sárospatakon. *Népakarat* (Sárospatak), **1**. 3. sz. 1–2.
- Ellenforradalom (1919/6–7) Sárospatakon. *Sárospataki Hírlap*, **4**. 6–7. sz. 4.
- Ellenforradalom (1919/7–8) Sárospatakon. *Sárospatak*, **10**. 7–8. sz. 2.
- Elmaradt (1935/91) Milotay István előadása az Arany János Társaságban. *Nagykőrösi Híradó*, **13**. 91. sz. 1–2.
- Előadás a Tanítóegyesületben (1938/6). *Zsidó Szemle*, **33**. 6. sz. 11.
- Előértekezlet (1917) és a felolvasó ülés jegyzőkönyvei. *Magyar Tanítóképző*, **32**. 341–347.
- Előléptetések (1904) a közoktatási minisztériumban. *Magyar Tanítóképző*, **19**. 589–592.
- Az elsodort köztisztviselő (1948/21). *Hazánk*, **3**. 21. sz. 1.
- Első közgyűlésünk (1946). *Pedagógus Értesítő*, **2**. 3–4. sz. 1–9.
- Embernevelés beköszöntő (1945). *Embernevelés*, **1**. 1. sz. 1.

- Emlékezés (1943/20) gróf Klebelsberg Kunóról. *Néptanítók Lapja*, **76**, 20. sz. 825–830.
- Emlékirat (1917) a fizeteskiegészítési államsegélyt élvező nem állami tanító- és tanítónőképző intézetek igazgatóinak, tanárainak, tanítónőinek és gyakorlóiskolai tanítóinak és tanítónőinek az államiakkal leendő minden vonatkozású egyenlősítése tárgyában. *Magyar Tanítóképző*, **32**, 184–189.
- Emlékirat (1917/1) a tanítóképző intézetek szakfelügyelete és a nem magyar tannyelvű tanítóképzők nemzeti reformja tárgyában. *Magyar Tanítóképző* **33**, (1918) 89–104.
- Emlékirat a gyakorlóiskolai (1938/4) tanítóság súlyos helyzetéről. *Magyar Tanítóképző*, **51**, 157–159.
- Endre László (1938/23) alispán a gazdaöntudatról és összefogásról. *Nagykőrösi Híradó*, **16**, 23. sz. 1.
- Endre László (1938/29) előadása az Árpád-körben. *Nagykőrösi Híradó*, **16**, 29. sz. 8.
- Építkezés (1936/57) a tanítóképzőnél. Jövő tervek az iskolai és internátusi székházkérdések megoldására. *Nagykőrösi Híradó*, **14**, 57. sz. 3.
- Erdei Sándor (1992): Többé nem hazudunk. Beszélő-beszélgetés Erdei Sándorral, az Írószövetség főtítkárával a fordulatról — 1953–1955. *Beszélő Összkiadás, 1981–1989*. II. 1984–1987. AB – Beszélő Kiadó, 446–462.
- Erdély magyar volta (1942) a közoktatáson áll, vagy bukik — mondotta a Tanítóképző intézeti Tanárok Országos Egyesületének 32. közgyűlésén Illés Gyula tankerületi főigazgató. *Keleti Újság*, **1942**, május 10. 5.
- Erdey-Grúz Tibor (1954): Közoktatásunk helyzete és feladatai. *Társadalmi Szemle*, **9**, 3. sz. 86–98.
- Erdey-Grúz Tibor (1954/b): Iskolapolitikánk fő kérdései a kultúrforradalom jelen szakaszában. *Köznevelés*, **10**, 20. sz. 356–361.
- Erdey-Grúz Tibor (1955): Az elmúlt tanév értékelése, feladataink az új tanévben. *Köznevelés*, **11**, 16. sz. 353–358.
- Erdey-Grúz Tibor (1955/a): Az új tanév kezdetén. *Szabad Nép*, **13**, 241. sz. 1.
- Erdey-Grúz Tibor (1955/b): Oktatáspolitikánk értékelése a Központi Vezetőség márciusi határozata alapján. *Köznevelés*, **11**, 10. sz. 217–221.
- Erős Ferenc (2003/3): A leegyszerűsítés gényusai. *BUKSZ*, **15**, 3. sz. 240–252.
- Érseki (1918/45) körlevél az egyházmegyei papsághoz. *Kalocsai Néplap*, **42**, 45. sz. 2.
- Értsük meg (1919/11) már egymást! *Kalocsai Néplap*, **43**, 11. sz. 1–2.
- Esperanto (1919/23) pályázat. *Győri Vörös Újság*, **1**, 23. sz. 5.
- Eszperanto (1919/9). *Népakarat*, (Sárospatak) **1**, 9. sz. 3.
- Ezer pedagógus (1936/125) a nemzeti egység tanügyi szervezetének közgyűlésén. *Új Magyarság*, **3**, 125. sz. 7.
- Ezernél több tiltakozás (1947/1). *Új Ember*, **3**, 1. sz. 10.
- Fáber Oszkár előadása (1919/21). *Kalocsai Néplap*, **43**, 21. sz. 1–2.
- Fabriczius László (1944/2): A falusi tanító önképzése. *Néptanítók Lapja*, **77**, 2. sz. 49–50.
- Fajvédelem (1938/24) és Mussolini Olaszországa. *Nagykőrösi Híradó*, **16**, 24. sz. 1–2.
- Fakultatív (1919/10–11) vallásoktatás. *Néptanítók Lapja*, **52**, 10–11. sz. 7–8.
- Falus Iván (2004/3): A pedagógussá válás folyamata. *Educatio*, **13**, 359–374.
- A falusi pedagógusok országos konferenciája. (1954) *Köznevelés*, **10**, 22–23. sz. 405–427.
- Faragó István (1935/94): Diákzavargások. *Nagykőrösi Híradó*, **13**, 94. sz. 4.
- Faragó László (1945/3–4): A fasiszta iskolapolitika kritikája. *Embernevelés*, **1**, 3–4. sz. 102–113.
- Faragó László (1946): Mannheim Karl: Diagnosis of our Time. Wartime Essays of a Sociologist. *Embernevelés*, **2**, 7–8. sz. 300–303.
- Faragó László (1948/10): A budapesti Pedagógiai Főiskola megszervezése és diákönkormányzata. *Köznevelés*, **4**, 10. sz. 207–210.
- Faragó László (1948/11): Népi demokrácia — állami iskola. *Köznevelés*, **4**, 11. sz. 240–242.
- Faragó László (1948/19): Egy jakobinus népnevelő. *Március Tizenötödike*, **2**, 19. sz. 2.
- Faragó László (1948/24): Iskolaállamosítás és valláserkölcsi nevelés. *Köznevelés*, **4**, 24. sz. 614–616.
- Faragó László (1950/1–2): A „koalíciós neveléstudomány” bukása. *Magyar Pedagógia*, **1950**, 1–2. sz. 66–77.
- Faragó László (1953): A budapesti tanítójelöltek ankétja. *Köznevelés*, **9**, 13. sz. 301.
- Faragó László (1954): Gyakorlóéves pedagógusok ankétja. *Köznevelés*, **10**, 14–15. sz. 248–249.
- Farkas József (1931/2): A tanítóképzés. *Nemzeti Közoktatás*, **2**, 2. sz. 20.
- Farkas Sándor – Keszler Károly (1921): Adatok a hat évfolyamú tanítóképző tantervének munkálataihoz. *Magyar Tanítóképző*, **36**, 9–19.
- Farkas Sándor (1905): A szakfelügyeletről. *Magyar Tanítóképző*, **20**, 49–52.
- Farkas Sándor (1905/1): Köszöntés. *Magyar Tanítóképző*, **20**, 106.
- Farkas Sándor (1909/1): Tanfolyam a tanítóképző tanárok szociológiai kiképzése szolgálatában. *Magyar Tanítóképző*, **24**, 72–74.

- Farkas Sándor (1909/4): A történelmi és földrajzi tanítás a szociális ismeretek szolgálatában. *Magyar Tanítóképző*, **24**. 187–192.
- Farkas Sándor (1909/7): Neményi Imre miniszteri tanácsos. *Magyar Tanítóképző*, **24**. 361–362.
- Farkas Sándor (1918/1): A népiskolai testnevelés és tanítói testnevelő tanfolyamok. *Testnevelés*, **1**. 1. sz. 18–22.
- Fasiszta (1948/255) diáktüntetésre uszította Sarlós pap-tanár a zalaegerszegi szerzetesnővérek államosított tanítónőképzőjének növendékeit. *Népszava*, **76**. 255. sz. 5.
- Fata Mária (1994/1): Bleyer Jakab nemzetiségi koncepciója (1917–1933). *Regio*, **1994**. 1. sz. 175–190.
- Fátrai Klára (1996/1–2): A pedagógiai tárgyak szerepe és arányainak változása a tanítóképzés történetében, 1945–1980. *Pedagógusképzés*, **1996**. 1–2. sz. 160–165.
- Fazekas Csaba (2000/5–6): Összefoglaló jelentés a Tanácsköztársaság Vallásügyi Likvidáló Bizottságának tevékenységéről. (Dokumentumközlés.) In: Belvedere Meridionale, **2000**. 5–6. sz. 115–121.
- Fazekas Csaba (2001): A Fáber–Apáti-per. A Tanácsköztársaság „vallásügyi likvidáló biztosainak” felelősségrevonása 920-ban.
- Februári (1944/4) tagértekezlet. *Magyar Tanítóképző*, **57**. 113–116.
- A fecskendő logikája (1947/13). *Új Ember*, **3**. 13. sz. 4.
- Fedinec Csilla (1996): Kárpátalja közigazgatása és tanügyigazgatása, 1938–1944. *Magyar Pedagógia*, **96**. 4. sz. 367–375.
- Fegyverbe proletárok (1919/26)! *Vörös Hajnal* (Sátoraljaújhely), **1**. 26. sz. 4.
- Fehér Erzsébet (2002): Reformok a sárospataki középfokú tanítóképző történetében. *Pedagógusképzés*, **2002**. 113–117.
- Feitl István (2006/2): Szembesülés. Az MDP vezetői és a XX. kongresszus. *Múltunk*, **51**. 2. sz. 201–226.
- Fejérdy András (2005/4): A magyar sajtó Mindszenty-képe 1948–1989. *Vasi Szemle*, **49**. 4. sz. 491–498.
- Fekete József (1917): Közgűlésünkkhöz. *Magyar Tanítóképző*, **32**. 66–68.
- Fekete József (1918): Tanítóképzésünk korszerű újjászervezése. *Magyar Tanítóképző*, **33**. 225–240.
- Fekete József (1919/31–32): A falu és a magyar nemzeti élet. *Néptanítók Lapja*, **52**. 31–32. sz. 4–6.
- Fekete József (1926/19–20., 21–22): Széchenyi István gróf, mint a magyarság nemzeti tanítója. *Néptanítók Lapja*, **59**. 19–20. sz. 7–11., 20–21. sz. 13–15.
- Fekete Sándor (1937/99): Nagykőrös és a lelkesztanítóképző-tanfolyam. *Nagykőrösi Híradó*, **15**. 99. sz. 8.
- Fel akarnak fedezni bennünket (1936/93). *Nagykőrösi Híradó*, **14**. 93. sz. 2.
- Felekezeti iskolák (1934/66) és a nagykőrösi adózó polgárság. *Nagykőrösi Híradó*, **12**. 66. sz. 3.
- A felekezeti (1919/10–11) tanítók is mozgolódnak. *Néptanítók Lapja*, **52**. 10–11. sz. 15.
- Felesleges rovat (1919/9). *Népakarat*, (Sárospatak) **1**. 9. sz. 4.
- Felhívás (1897). *Magyar Tanítóképző*, **12**. 1–2.
- Felhívás (1919/11). *Nagykőrösi Hírlap*, **42**. 11. sz. 1.
- Felhívás (1919/22). *Nagykőrös és Vidéke*, **9**. 22. sz. 4.
- Felhívás (1920) a Nemzetgyűlés képviselőihez! *Polgáriskolai Közlöny*, **24**. 3–4. sz. 9–13.
- Felhívás 5133 (1936/80) kőrösi magyarhoz, akiknek idegen nevük van. *Nagykőrösi Híradó*, **14**. 80. sz. 2–3.
- Felirat (1921/7) a Miniszter Úrhoz. Tanítóképzésünk. *Nemzetnevelés*, **3**. 7. sz. 50–51.
- Felletár Béla (1991/1–14): Ők huszonhatan. *Vásárhely és Vidéke*, **1**. 182–196. sz. 1991. október 7–24.
- Felletár Béla (1991/3): Pedagógusok a forradalomban és a pellengéren. Az 1956/1957-es tanév Hódmezővásárhelyen. *Juss*, **4**. 3. sz. 77–88.
- Félmillió (1936/87) pengős költségvetéssel dolgozik a nagykőrösi református egyház. *Nagykőrösi Híradó*, **14**. 87. sz. 5.
- Felnőtt analfabéták (1919/11) oktatása. *Új Korszak*, **8**. 11. sz. 4.
- Felterjesztés (1904) a népoktatási törvényjavaslat tárgyában. *Magyar Tanítóképző*, **19**. 531–542.
- Felterjesztések (1935/3) a tanyai tanítók érdekében. *Tanítók Szövetsége*, **20**. 3. sz. 3–4.
- Fényes Mór (1931/10): Nagymagyarországi zsidó középiskolák. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **56**. 205–207.
- Fényes Mór (1931/8–9): Iskolai értesítők. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **56**. 188–191.
- A fiatalság (1933/48.) tragédiája. *Nagykőrösi Közlöny*, **4**. 48. sz. 1.
- Figyelő (1901/40, 41): Térítő és hódító egyház. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, **44**. 40. sz. 625–626., 41. sz. 641–643.
- Fináczy Ernő (1912): Tanítóképzésünk jövője. *Magyar Tanítóképző*, **27**. 254–262.
- Fináczy Ernő (1919): Négy hónap a magyar közoktatás történetéből. *Magyar Pedagógia*, **28**. 92–114.
- Finta Sándor (1932/21): Üzennek a kőszegi bástyafalak! *Nemzetnevelés*, **14**. 21. sz. 323–324.
- Finta Sándor (1933/1): Amikor elkezdtük. *Nemzetnevelés*, **15**. 1. sz. 1–2.

- A fiúk és lányok (1949) megoszlása középiskoláinkban. *Országos Neveléstudományi Intézet Értesítő*, 1. sz. 31–35.
- A fizikai (1919/12) és szellemi munkások. *Új Korszak*, 8. 12. sz. 2.
- Flahchbart Ernő (1942): A nemzetközi kisebbségi jog legújabb fejlődése. *Láthatár*, 10. 10. sz. 234–238.
- Fleischer Gyula (1898/45): A protestantizmus és a szociális kérdés. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 41. 45. sz. 712–714.
- Fodor József (1946/1–2): Országos küldöttközgyűlés. *Pedagógus Értesítő*, 2. 1–2. sz. 3–4.
- Fodor Márk (1916): A háború és a gyermek lelke. (Recenzió.) *A Gyermek*, 10. 213–216.
- Fodor Márk (1919): A demokratikus áramlat és az iskolai reformtárgyalások. *A Gyermek*, 12. 387–389.
- Fogarasi Béla (1939): A Tanácsköztársaság kultúrpolitikája. (Újraközölve az Új Hang 1939. márciusi számából.) *Társadalmi Szemle*, 4. (1949) 3–4. sz. 210–213.
- Fogarasi Béla (1947/2): A hároméves terv és a kultúra. *Társadalmi Szemle*, 2. 2. sz. 100–105.
- Folyóiratot (1937/92) indítanak az alföldi Turul szervezetek. *Nagykőrösi Híradó*, 15. 92. sz. 7.
- A forradalmi (1919/15) törvénytörvények előtt. *Vörös Hajnal* (Sátorlajújhely), 1. 15. sz. 3.
- Forradalmi Kormányzótanács (1919/15) elrendelte a Tanácsok Országos Gyűlésének összehívását. *Vörös Zászló* (Veszprém), 1. 15. sz. 2–3.
- A Forradalmi Kormányzótanács (1919/11) rendeletei. *Népakarát* (Sárospatak), 1. 11. sz. 1.
- A forradalom (1919/10–11) és a tankönyvek. *Néptanítók Lapja*, 52. 10–11. sz. 24.
- Főiskolai (1937/100) rangra emelik a tanítóképzést. Főiskolája lesz Nagykovácsnak is. *Nagykovácsi Híradó*, 15. 100. sz. 1.
- A főiskolai ifjúság kívánságai (1935/94). *Nagykovácsi Híradó*, 13. 94. sz. 11.
- A főiskolai ifjúság nagygyűlése (1947/41). *Új Ember*, 3. 41. sz. 8.
- A főiskolai oktatásért (1946/50). *Új Ember*, 2. 50. sz. 12.
- A főiskolai (1938) tanítóképzés. *Evangélikus Népiszkola*, 44. 42–43.
- Földes György (1989/8–9): A többpártrendszer esélyei 1956–1957-ben. *Társadalmi Szemle*, 44. 8–9. sz. 66–71.
- Földvári Mónika (2003/4): A vallásosság típusai a mai magyar társadalom generációiban. *Szociológiai Szemle*, 13. 4. sz. 20–33.
- Főpásztorunk (1918/47) szövege a hívekhez. *Kalocsai Néplap*, 42. 47. sz. 2–3.
- A főváros (1912/6) tanítóképző intézete. *Népnevelők Lapja*, 47. 6. sz. 132–133.
- A fővárosi (1919/1) iskolák igazolása. *Népkultúra*, 1. 1. sz. 7.
- Frank Antal (1914/16): Imre Sándor – Nemzetnevelés. *Néptanítók Lapja*, 47. 16. sz. 12–13.
- Frank Antal (1915/6): A tanítóképző intézetek és a népiszkolák szellemi közössége. *Magyar Tanítóképző*, 30. 195–201.
- Frank Antal (1919/33–35): Nemzetnevelés. *Néptanítók Lapja*, 52. 33–35. sz. 12–14.
- Frank Antal (1924/11–12., 13–14): Napjaink pedagógiai szükséglete. *Néptanítók Lapja*, 57. 11–12. sz. 3–5., 13–14. sz. 4–5.
- Frank Antal (1924/25–26): A nevelői gondolat a Szociális Missziótársulat munkájában. *Néptanítók Lapja*, 57. 25–26. sz. 1–3.
- Frank Antal (1924/29–30): Történelem és világnézet. Kornis Gyula legújabb munkája nyomán. *Néptanítók Lapja*, 57. 29–30. sz. 10–12.
- Frank Antal (1924/37–38): A XVI. Katolikus Nagygyűlés nevelői gondolataihoz. *Néptanítók Lapja*, 57. 37–38. sz. 1–3.
- Frank Antal (1924/43–44): A nemzetnevelő egyénisége. *Néptanítók Lapja*, 57. 43–44. sz. 13–15.
- Frank Antal (1926/5–6): A nevelői gondolat erősödése a tanítóképző intézetekben. *Néptanítók Lapja*, 59. 5–6. sz. 2–4.
- Frank Antal (1927): A tanítóképzés reformja. *Magyar Tanítóképző*, 40. 78–82.
- Fuchs D. Rafael (1935/12): A nevelés problémái. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, 60. 230–231.
- Fuchs D. Rafael (1940/1): Jellemnevelés. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, 65. 5–6.
- A Független (1938/18) Polgári Kör közgyűlése. *Nagykovácsi Híradó*, 16. 18. sz. 1–2.
- Füle Sándor (1956/a): Néhány megjegyzés a gyakorlóévesek problémájával foglalkozó cikkhez. *Nevelők Lapja*, 12. 5. sz. 3.
- Fűrj Zoltán (1986/3–4): Révész Imre „Bizalmas utasításának” keletkezéséről. *Magyar Pedagógia*, 1986. 3–4. sz. 424–430.
- Fűrj Zoltán (1989/6): Az állam és a protestáns egyházak egyezménye. *Társadalmi Szemle*, 44. 6. sz. 48–58.
- Fűrj Zoltán (1992/10): Egyház — iskola — államosítás. *Magyar Tudomány*, 1992. 10. sz. 1206–1218.
- Fűrj Zoltán (1996/1–2): A lelkésztanítóságtól a tanító lelkészekig. *Pedagógusképzés*, 1996. 1–2. sz. 172–177.

- Fürj Zoltán: (1990/2): A protestáns egyházak és a fakultatív hitoktatás kérdése. *Pedagógiai Szemle*, **1990**. 2. sz. 112–127.
- Füst Milán (1956): Emlékbeszéd Thukydidesz modorában az elesett hősök sírja felett. *Irodalmi Újság*, **7**. 43. sz. 3.
- G. (1918/49–50): A szociáldemokrata párt megalakulása. *Sárospataki Hírlap*, **3**. 49–50. sz. 1–2.
- G. (1918/51–52): Viszonválasz. *Sárospataki Hírlap*, **3**. 51–52. sz. 3.
- G. (1919/2–3., 6–7., 10–11): A kommunizmus. *Sárospataki Hírlap*, **4**. 2–3. sz. 1–2., 6–7. sz. 8., 10–11. sz. 2.
- G. Gy. (1948/19): „Lehullott a hályog a szemünkről” mondják a korbácsos tanítóképző diákjai. *Március Tizenötödike*, **2**. 19. sz. 5.
- G. L. (1941/25): Átmeneti rendelkezések a tanítóképzés kérdésében. *Evangélikus Élet*, **9**. 25. sz. 2–3.
- G[audi] L[ászló] (1939/44): Ifjúsági konferenciák. *Evangélikus Élet*, **7**. 44. sz. 2–3.
- G[audi] L[ászló] (1939/51): Felekezeti iskolák. *Evangélikus Élet*, **7**. 51. sz. 7–8.
- Gábor Mór (1915/3., 4–5., 6., 8–9., 10., 11., 12): Az állampolgári nevelésről. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **40**. 55–61., 88–95., 115–122., 171–176., 204–241., 236–243., 278–288.
- Gál Gyöngyné (1955/18): Az iskolai pártszervezetek szerepe a pedagógus kollektíva nevelésében. *Köznevelés*, **11**. 17. sz. 387–389.
- Galla Endre (1935/8–9): A népiskolák irányítása a tanítóság kezében. *Tanítók Szövetsége*, **20**. 8–9. sz. 1–3.
- Garai József (1940/6): A liceumi Érettségi Vizsgálati Utasításról. *Evangélikus Népiskola*, **46**. 145–148.
- Garai József (1943/10): Néhány megjegyzés a régi és új iskolákról. *Néptanítók Lapja*, **76**. 10. sz. 382–386.
- Garai József (1943/15): Gyermekközösségek és szerepük a nevelésben. *Néptanítók Lapja*, **76**. 15. sz. 599–604.
- Garai József (1944/19): A közösségilektan tárgya és feladata. *Néptanítók Lapja*, **77**. 19. sz. 710–715.
- Garai József (1944/6. 8): Az új iskolák világnézete. *Magyar Tanítóképző*, **57**. 168–174., 204–210.
- Garai József (1944/8): A közösség lélektana és a közösségre való nevelés. *Néptanítók Lapja*, **77**. 8. sz. 293–298.
- Garai József (1947/3): Az új nevelés néhány alapvető problémája. *Evangélikus Iskola*, **1947**. december 4–8.
- Gárdos Dezső (1947): Összeesküvés az általános iskola ellen. *Népszava*, **75**. 1947. február 2. 10.
- Gárdos Mór (1921/11–12): A tanítóihiányról. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **46**. 11–12. sz. 102–103.
- Gáspár Edit (1949): A magyar középiskolák utolsó évfolyamainak szociális összetétele. *Országos Neveléstudományi Intézet Értesítő*, **1**. sz. 12–14.
- Gáspár Edit (1949/1): A középiskolai tanulók migrációja. *Országos Neveléstudományi Intézet Értesítő*, **1**. sz. 15–27.
- Gausser Rezső (1930/22. 23): A tanítóképzés reformja. *Nemzetnevelés*, **12**. 22. sz. 342–345., 23. sz. 359–361.
- A Gazdasági Főtanács döntése (1947). *Pedagógus Értesítő*, **2**. 6. sz. 3.
- Gecsényi Lajos – Sipos Péter (2000/3–4): Gratz Gusztáv emlékiratai. *Történelmi Szemle*, **42**. 3–4. sz. 309–369.
- Géczi János (2006/3): A pedagógiai sajtó 1956. *Educatio*, **15**. 3. sz. 511–538.
- Gécz János (2006/9): A szovjet pedagógiai minta. *Iskolakultúra*, **2006**. 9. sz. 24–38.
- Gelsyné Oroszlányi Erzsébet (1932/10): A közgazdaságtan tanítása. *Magyar Tanítóképző*, **45**. 354–355.
- Geöcze Sarolta (1907): A szociológia a tanítóképzőben. *Magyar Tanítóképző*, **22**. 57–62., 261–266., 351–363.
- Geöcze Sarolta (1909/4., 5., 10): A szociológia a tanítóképzőben. *Magyar Tanítóképző*, **24**. 182–187., 251–258., 524–529.
- Geöcze Sarolta (1920/27–28., 37–39.) Az ezeréves ország II. és VI. *Néptanítók Lapja*, **53**. 27–28. sz. 5–8., 37–39. sz. 16–20.
- Geöcze Sarolta (1920/47–49.) A nemzeti megújulás. *Néptanítók Lapja*, **53**. 47–49. sz. 6–10.
- Geöcze Sarolta (1927): A tanítóképzés reformja. *Magyar Tanítóképző*, **40**. 71–72.
- Gerencsér István (1922/1–3): Farkas Sándor emlékezete. *Magyar Tanítóképző*, **37**. 2–3.
- Gergely Antal (1898/30): Kereszténység és szocializmus. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, **41**. 30. sz. 465–467.
- Gergely Antal (1898/33): Szocializmus: ateizmus. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, **41**. 33. sz. 513–514.
- Gergely Jenő (1989/6): A szétválás konfliktusai. A magyar állam és a katolikus egyház viszonya 1945–1951. között. *Társadalmi Szemle*, **44**. 6. sz. 32–47.
- Gergely Jenő (1993/5–6): A Demokrata Néppárt „igazoló jelentése” a Mindszenty József bíboros hercegprímással keletkezett konfliktusáról. *Századok*, **127**. 5–6. sz. 761–780.
- Gergely Jenő (2005/4): Mindszenty hercegprímás közéleti tevékenysége. *Vasi Szemle*, **49**. 4. sz. 471–481.
- Gergely Jenő (2007/3): A kereszténydemokrácia Magyarországon. *Múltunk*, **52**. 3. sz. 113–154.
- Gesztelyi Nagy László és (1935/20) Milotay István a nagykorúsi képviselőjelöltek? *Nagykorúsi Híradó*, **13**. 20. sz. 1–2.
- Gianone András (2003/1): A magyar Actio Catholica tevékenysége 1945–1948-ban. *Múltunk*, **48**. 1. sz. 79–126.

- A gimnáziumban (1939/72) csökkent, a tanítóképzőben emelkedett a beiratkozottak száma a múlt évhez. *Nagykőrösi Híradó*, **17.** 72. sz. 3.
- Glatz Ferenc (1993): Rendszerváltás, oktatáspolitikai, történelemtanítás. *História*, **15.** 9–10. sz. 2., 61–62.
- Gócz Imre (1938): „A református népiskolai nevelés legfőbb kérdései” kötet ismertetése. *Jövő Útja*, **4.** 5–6. sz. 45–47.
- Gócz Imre (1939/6–7): Falunevelés. *Jövő Útja*, **5.** 6–7. sz. 23–28.
- Golnhof Erzsébet (2006/3): Rendszerváltások és egyéni élettörténetek. *Educatio*, **15.** 3. sz. 539–552.
- Gombár Csaba (1987): Velleitásaink. *Századvég*, 4–5. sz. 5–26.
- Gombos Norbert (1999/4): A budapesti tanítóképző élete az 1920–1930-as években. *Budapesti Nevelő*, **35.** 102–109.
- Gondolatok (1938/40) Krisztusról, egyházzól, nevelésről. *Nagykőrösi Híradó*, **16.** 40. sz. 1.
- Gömbös Gyula (1936/20). *Néptanítók Lapja*, **69.** 20. sz. 750–751.
- Gömbös Gyula (1936/79). *Nagykőrösi Híradó*, **14.** 79. sz. 1.
- Gömbös miniszterelnök (1935/82) egyórás látogatása Milotay Istvánnál az Új Magyarország szerkesztőségében. *Nagykőrösi Híradó*, **13.** 82. sz. 7.
- Gömöri Sándor (1927): A tanítóképzés reformja. *Magyar Tanítóképző*, **40.** 64–71.
- Gönczi (1919/4) Jenő közoktatási államtitkár. *Néptanítók Lapja*, **52.** 4. sz. 11.
- Gööz József (1896/2): A tanító, mint a magyar kultúra és szabadságszeretet apostola. *Néptanítók Lapja*, **29.** 2. sz. 2–4.
- Grekus (1915/7): Az iskolák államosítása. *Tanítók Lapja*, **26.** 7. sz. 1–4.
- Gróf Apponyi (1918/12) Albert nyilatkozata kultúrpolitikájáról. *Néptanítók Lapja*, **51.** 12. sz., 10.
- Groó Gyula (1948/1): A tanító és a lelkész. *Evangélikus Nevelő*, **1948.** január, 133–135.
- Groó Vilmos (1897/13): Tanítóképzésünk a gyakorlat szempontjából. *Népnevelők Lapja*, **32.** 13. sz. 193–199.
- Gulyás József (1939/5): A sajátosan magyar nemzeti öntudat tartalma, a nemzeti öntudat fejlesztésének és elmélyítésének gyakorlati útjai és módjai. *Protestáns Tanügyi Szemle*, **13.** 5. sz. 202–211.
- Guzszenitz Vilmos (1902): Helyreigazítás. *Magyar Tanítóképző*, **17.** 598–599.
- Gyalmos János (1948/24/1): Szaktanítói tanfolyamok. *Köznevelés*, **4.** 24. sz. 609–610.
- Gyalmos János (1948/24/2): Nevelőképző tanfolyamok Angliában. *Köznevelés*, **4.** 24. sz. 621.
- Gyáni Gábor (1997/6): A középosztály társadalomtörténete a Horthy-korban. *Századok*, **131.** 6. sz. 1265–1302.
- Gyáni Gábor (1998): Emlékezés és Oral History. *BUKSZ*, **10.** 3. sz. 297–302.
- Gyáni Gábor (1999): Kollektív emlékezet és nemzeti identitás. *2000*, **11.** 3. sz. 12–16.
- Gyáni Gábor (2003/1.): Történetírói nézőpont és narratív igazság. *Magyar Tudomány*, **110.** 1. sz. 26–35.
- Gyáni Gábor (2004/11): A rendszerváltástól a jövő „várható hatásáig”. *Magyar Tudomány*, **111.** 11. sz. 1193–1200.
- Gyáni Gábor (2004/3): Kontextus és kontextualizáció a történetírásban. *Századvég*, **33.** sz. 49–64.
- Gyáni Gábor (2006/3–4): A történetírás újragondolása. *Történelmi Szemle*, **48.** 3–4. sz. 261–273.
- Gyáni Gábor (2006/9): Emlékezés és felejtés. *Kritika*, **35.** 9. sz. 6–9.
- Gyáni Gábor (2007/1): Forradalom, felkelés, polgárháború. 1956 fogalmi dilemmáiról. *BUKSZ*, **19.** 1. sz. (2007. tavasz). 41–49.
- Gyáni Gábor (2007/9): Identitás, kultusz, történelem. *Rubicon*, **18.** 179. sz. 49–53.
- Gyáni Imre (1989): A vásárhelyi 1956-os népfelkelés és megtorlása. *Juss*, **2.** 2. sz. 49–56.
- Gyarmathy Aurél (1943/8): A gyermektanulmányozás múltja és eredményei. *Néptanítók Lapja*, **76.** 8. sz. 308–310.
- Gyarmati György (1985/2): A közalkalmazottak politikai megítélésének változása Magyarországon 1945–1946-ban. *Századok*, **119.** 2. sz. 518–556.
- Gyarmati György (1992/2): Modernizációs szükséglet és hatalmi érdek konfliktusa. Az igazgatásszervezés átalakítása Magyarországon, 1945–1950. *Századok*, **126.** 2. sz. 202–225.
- Gyarmati György (1996/1): A közigazgatás újjászervezése az „ideiglenesség” korszakában. *Történelmi Szemle*, **38.** 1. sz. 63–98.
- Gyarmati György (1996/3): Harc a közigazgatás birtoklásáért. A koalícion belüli pártküzdelmek az 1946. évi hatalmi dualizmus időszakában. *Századok*, **130.** 3. sz. 497–570.
- Gyarmati György (1998): Káderpolitika a Rákosi-korszak tanácsrendszerében, 1950–1953. *Magyar Tudomány*, Új folyam **43.** 10. sz. 1183–1194.
- Gyarmati György (2000/9–10): A politika rendőrsége, ’45–56. *Beszélő*, **3/5.** 9–10. sz. 85–94.
- Gyerekek (1919/2). *Népakarat* (Sárospatak), **1.** 2. sz. 1.

- A gyermek és a háború (1914/48). Magyar Gyermektanulmányi Társaság országos adatgyűjtést indított. Néptanítók Lapja, **47.** 48. sz. 18.
- Gyermekeink hitéért...! (1947/25). A Szív, **32.** 25. sz. 1.
- Gyermekek (1919/4–10) és ifjak szórakoztatása. A *Gyermek*, **13.** 4–10. sz. 236–238.
- A gyermekpszichológia (1896) Olaszországban. *Magyar Tanítóképző*, **11.** 203–209.
- A Gyermektanulmányi (1919. február 5.) Társaság reformbizottságának negyedik ülése. A *Gyermek*, **12.** (1918) 441–442.
- A Gyermektanulmányi (1919/1–3) Múzeum államosítása — messzemenő tervei. A *Gyermek*, **13.** 113–115.
- A Gyermektanulmányi (1921/1–4): Társaság előadássorozata. *Magyar Tanítóképző*, **34.** 1–4. f. 26.
- A gyermekvédelem (1919/7) és az iskolai reformja. *Nemzeti Kultúra*, **5.** 7. sz. (1919. február 15.) 3.
- A győri események (1919/69). *Munkás Újság* (Pápa), **1.** 69. sz. 4.
- Győzelem (1920/5) felé! *Nagykőrös és Vidéke*, **10.** 5. sz. 1.
- Gyulai István (1939/6): A nemzeti népiskola. *Tanítók Szövetsége*, **24.** 7. sz. 4–8.
- Gyűlekezeti (1937/1) házat létesít a református egyház. *Nagykőrösi Híradó*, **15.** 1. sz. 2.
- H. B. (1918/3–4): Hogyan szervezkedjünk? *Népnevelők Lapja*, **53.** 3–4. sz. 1–2.
- H. L. (1933/28): A Mesko-féle horogkeresztet párt tagjainak átlépése a Böszörményi-féle pártba. *Nagykőrösi Közlöny*, **4.** 28. sz. 3.
- H. L. (1949/39): Új fejezet a vallás tanításában. *Evangelikus Élet*, **14.** 39. sz. 1.
- Hadat üzent (1919/26) az antant. Fegyveres ellenállásra határozták el magukat. *Vörös Hajnal* (Sátoraljaújhely), **1.** 26. sz. 1.
- Hajdú István (1940/7): A református tanárság helyzete. *Protestáns Tanügyi Szemle*, **14.** 7. sz. 52–62.
- Hajdu Tibor (1989/8–9): 1956 nemzetközi háttere. *Társadalmi Szemle*, **44.** 8–9. sz. 36–47.
- Hajdu Tibor (1990/12): 1956 — Magyarország a szuperhatalmak játéktérén. *Valóság*, **33.** 12. sz. 40–53.
- Hajdu Tibor (1993/10): Elhervadt az őszirózsza? *Mozgó Világ*, **1993.** 10. sz. 3–6.
- Hajdu Tibor (1998/3): Egy hamis kép helyett kettő. *Mozgó Világ*, **1998.** 3. sz. 3–10.
- Hajdu Tibor (2000): Hazatérhet-e az emigráns? 125 éve született Károlyi Mihály. *Népszabadság*, **58.** 54. sz. 29.
- Hajdu Tibor (2006/3–4): Hogyan alakult át a munkáspárt a bürokrácia pártjává? *Történelmi Szemle*, **48.** 3–4. sz. 309–336.
- Hajdu Tibor (2007/1): A diplomások létszámnövekedésének társadalmi hatásai a 20. század ötvenes–hatvanas éveiben. *Történelmi Szemle*, **49.** 1. sz. 63–89.
- Hajdu Tibor (2007/2): A középosztály érdekérvényesítő politikája a magyar egyetemek diáklétszám-szabályozásában. *Iskolakultúra*, **17.** 2. sz. 24–29.
- Hajdu Tibor közl. (1993/1): Kádár János Rajk Lászlóról, 1954. július. *Társadalmi Szemle*, **48.** 1. sz. 86–89.
- Hajdú Zoltán (2006/I): A 20. századi magyar parlamenti választások választási földrajzi kérdései. *Múltunk*, **51.** 1. sz. 137–169.
- Hajnóczy R. József (1902/5. 6): Népoktatási állapotok. *Katolikus Tanügy*, **8.** 5. sz. 34–38., 6. sz. 44–45.
- Hajtay Etelka (1936/7): Az egységes világnézet kialakulása. *Néptanítók Lapja*, **69.** 7. sz. 238–242.
- Halász Arnold (1919): A nép tanítója-e a néptanító? *Néptanítók Lapja*, **52.** 15–16. sz. 15–16.
- Haller István (1919/4): Modern pártszervezet. *Kalocsai Néplap*, **33.** 4. sz. 1.
- Haller István (1920/18–20) m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter beszéde. *Néptanítók Lapja*, **53.** 18–20. sz. 13–26.
- Hamar István (1901/19): Az iskolák vallásos szelleme. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, **44.** 19. sz. 292–294.
- Hány iskolát (1948/21) építettek újjá a katolikus szülők? *Új Ember*, **4.** 21. sz. 4.
- Hargita Péter (2000/3): Dokumentumok a régi Tanítóképző Énekkarának múltjáról. *Studia Caroliensia* (A Károli Gáspár Egyetem folyóirata), **1.** 3. sz. 99–113.
- A harmadik (1915/39. 41) hadikölcsön. *Néptanítók Lapja*, **48.** 39. sz. 1–2., 41. sz. 1–3.
- Használt-e a cikkkezés? (1946). *Népszava*, **74.** 166. sz. 1946. július 26. 3.
- Hatos Pál (2004/4): Ravasz László és a Magyar Református Egyház holokauszttal kapcsolatos 1945 utáni állásfoglalásai. *Protestáns Szemle*, **66.** (13. új) 4. sz. 211–225.
- Hatos Pál (2005/1): A magyar protestantizmus és eszmei fordulata Tisza Istvántól Ravasz Lászlóig. *Múltunk*, **2005.** 1. sz. 89–117.
- Hauer István (1933/18): Az öröm pedagógiája. *Nemzetnevelés*, **15.** 18. sz. 274–277.
- Hazafias (1956) nagygyűlés Vásárhelyen. *Viharsarok*, **12.** 255. sz. 2. 1956. október 28.
- A hazafias nevelésről. (1954). *Köznevelés*, **10.** 24. sz. 467–469.
- A hazai (1914/22) tanügyi lapokból. Magyar Tanítóképző májusi száma. *Néptanítók Lapja*, **47.** 22. sz. 13.
- Héczey Nándor (1898/7): Tanítóság és a szocializmus. *Népnevelők Lapja*, **33.** 7. sz. 102–104.

- Hegedűs András (1953): Hogyan nyújtson segítséget a falusi pedagógus a termelőszövetkezetek megszilárdításához. *Nevelők Lapja*, **9**. 20. sz. 1.
- Hegedűs András (1953): MDP KV és a Minisztertanács határozata a mezőgazdasági termelés fejlesztéséről. *Társadalmi Szemle*, **8**. 12. sz. 1108–1188.
- Hegedűs András (1956/12): Igazibb, eredményesebb nevelőmunkát! *Köznevelés*, **12**. 12. sz. 285–286.
- Hegedűs András (1988/6–7): A funkcionárius. *Századvég*, 6–7. sz. 123–132.
- Hegedűs István (1913/10): Összhang a nemzetnevelésben. *Család és Iskola*, **39**. 10. sz. 117–118.
- Hegedűs János (1910): A mai tanítóképzés a nemzeti egység szolgálatában. *Magyar Tanítóképző*, **25**. 377–382.
- Hegedűs Judit (2003/3): Tanítói karriertörténetek a dualizmus korában. *Iskolakultúra*, **2003**. 3. sz. 42–52.
- Hegedűs Rajmund (1960/5): Az eszmei nevelés a felsőfokú tanítóképző intézetekben. *Felsőoktatási Szemle*, **10**. 5. sz. 309–312.
- Heiner László (1933/4): A gyermekek világnézete. *Nemzetnevelés*, **15**. 4. sz. 50–51.
- Heller Ágnes (1992/1): Emlékezet és felelősség. *Thalassa*, **3**. 1. sz. 6–14.
- Helyet (1936/27) az ifjúságnak! *Nagykőrösi Híradó*, **14**. 27. sz. 1.
- Herczka Gusztáv (1931/5, 6): A nyolcosztályú népiskola és a tanítóképzés. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **56**. 111–113., 135–138.
- Hermann Alice (1957/20): Mit várunk a jövőben tanítók nevelőitől? *Köznevelés*, **13**. 20. sz. 469–471.
- Hermann Sámuel (1926/17): Iskola és tanítók. *Zsidó Újság*, **2**. 17. sz. 1926. április 30. 5.
- Hernitz József (1919/2): Egyéb baj nincsen? *Jövőnk*, **1**. 2. sz. 30–31.
- Hervei Géza (1946/20): A nevelőképzés reformja Angliában. *Köznevelés*, **2**. 20. sz. 13–14.
- Heti krónika (1919/7). *Népakarát* (Sárospatak), **1**. 7. sz. 3.
- H-i (1946): Klerikalizmus nem nyugtatnak — a közoktatásügyi miniszter segít nekik. *Népszava*, **74**. 156. sz. 1946. július 14. 7.
- Hírek (1919/7–8). *Kitüntetés. Sárospatak*, **10**. 7–8. sz. 2–3.
- Hírek (1938/8). *Jövő Útja*, **4**. 8. sz. 23–24.
- Hírek (1939/5). *Jövő Útja*, **5**. 5. sz. 20–21.
- Hírek (1939/6–7). *Jövő Útja*, **5**. 6–7. sz. 41–46.
- A hitoktatásról (1947/24). *Szív*, **32**. 24. sz. 1–2.
- Hitvallásos iskola (1947/13) Európa államaiban. *Új Ember*, **3**. 13. sz. 4.
- Hivatalos közlemények (1919/12). *Új Korszak*, **8**. 12. sz. 4.
- Hodossy Béla (1919/2–3): Szocializmus Sárospatakon. *Sárospataki Hírlap*, **4**. 2–3. sz. 1.
- Hodossy Béla (1919/8–9): Válasz dr. Búza László nyilatkozatára. *Sárospataki Hírlap*, **4**. 8–9. sz. 1–2.
- Hóman (1937/94) kultuszminiszter lemondott, de marad. *Nagykőrösi Híradó*, **15**. 94. sz. 11.
- Hóman Bálint (1936/117) a nemzetnevelés nagy feladatairól nyilatkozott. A Ház elfogadta a kultusztervezet. *Új Magyarország*, **3**. 117. sz. 5–6.
- Hóman Bálint (1936/20): Közoktatásunk új irányelvei. *Néptanítók Lapja*, **69**. 20. sz. 752–755..
- Hóman Bálint (1936/22) kultuszminiszter nyilatkozata a kultúrpolitikai programjáról. *Néptanítók Lapja*, **69**. 22. sz. 829–830.
- A homok (1937/71) hősnének ünnepe Nagykőrösön. B. Tóth Ferenc szobrának leleplezése. Darányi Kálmán miniszterelnök beszéde. *Nagykőrösi Híradó*, **15**. 71. sz. 1–2.
- Honti Antal (1918/9–10): A demokratikus oktatásügy néhány kívánsága. *Család és Iskola*, **44**. 9–10. sz. 41.
- Horthy (1935/47). *Nagykőrösi Híradó*, **13**. 47. sz. 1.
- Horváth Gyula (1932/5): A tanítóképzés reformja. *Nemzeti Közoktatás*, **2**. 5. sz. 50.
- Horváth József (1935/90): A nagykőrösi kézfogó. *Nagykőrösi Híradó*, **13**. 90. sz. 1–2.
- Horváth József (1938/24): Varga József emléklap. *Nagykőrösi Híradó*, **16**. 24. sz. 2–3.
- Horváth László Béla (1993/2–4): Hóman Bálint utolsó évei (1945–1951). *Sic itur ad astra* 1993/2–4. 120–229.
- Horváth Márton (1985/9): Finácz Ernő és a Magyar Pedagógiai Társaság. *Pedagógiai Szemle*, **35**. 9. sz. 894–901.
- Horváth Sándor (2006/2): A mindennapi szocializmus és a jelenkortörténet. Nézőpontok a szocialista korszak kutatásához. *Századvég, Új folyam* 40. sz., **2006**. 2. sz. 3–30.
- Horváth Zoltán (1944/11., 13., 14., 15, 17): 1700/1944. ME. *Néptanítók Lapja*, **77**. 11. sz. 426–427., 13. sz. 500., 14. sz. 542., 15. sz. 585–586., 17. sz. 655.
- http://www.mediawave.hu/mediawave/konf/1999/2001_BUN_ES_BUNHODES_FAZEKAS.html
- Hunyady György (1999/1): Generáció és identitás. *Alkalmazott Pszichológia*, **1**. 1. sz. 67–73.
- Hunyady György (2000/4): A tehetség kibontakozásának társadalmi rugói és kerékkötői. *Alkalmazott Pszichológia*, **2**. 4. sz. 5–14.

- Hunyady György (2002/24): Az érdemtelenek kiválasztása. Pünkösti Árpád beszélgetése Hunyady Györggyel a kontraszelekció lélektanáról. *Népszabadság*, **60.** 103. sz. 24.
- Hunyady György (2003/1–2): A hazai tanárképzés strukturális problémái. *Pedagógusképzés*, **1.** (30.) 1–2. sz. 77–83.
- Hunyady György (2004/1): A lefelé menő spirál víziója. *Pedagógusképzés*, **2.** (31.) 1. sz. 31–40.
- Hunyady Györgyné (2004/1): A hazai főiskolai szintű tanár-, tanító- és óvóképzés pedagógiai programja. *Pedagógusképzés*, **2.** (31.) 1. sz. 3–10.
- Huszár Károly (1919/31–32): Szózat a magyar tanítókhöz. *Néptanítók Lapja*, **52.** 31–32. sz. 1–2.
- Huszti József (1938/4): A gyakorlati középiskola és a tanítóképző akadémia. *Magyar Szemle*, **32.** 337–346.
- Hübner József (1924/21–22., 23–24., 25–26., 29–30., 33–34., 35–36., 37–38., 39–40., 43–44): A tanya kultúrájáról. *Néptanítók Lapja*, **57.** 21–22. sz. 1–6., 23–24. sz. 5–7., 25–26. sz. 3–6., 29–30. sz. 6–8., 33–34. sz. 4–5. 35–36. sz. 15–17., 37–38. sz. 3–4., 39–40. sz. 4–6., 43–44. sz. 26–30.
- i (1901/3. 4): Kalászkok a közoktatás tarlójáról. *Magyar Tanítóképző*, **16.** 171–173., 232–236.
- Az idei (1942/50) tanévvél megszűnt a református lelkesztanító képzés. *Nagykőrösi Híradó*, **20.** 50. sz. 1.
- Az ifjúság (1934/7. 19). A magyar ifjúság. *Nagykőrösi Közlöny*, **5.** 7. sz. 1., 19. sz. 1.
- Az ifjúság (1944/14) hősi helytállásáról, a kilencedik hősi halottról mondott beszédet az abonyi leventeotthon felavatásán vitéz Bély Alajos vezérezredes. *Néptanítók Lapja*, **77.** 14. sz. 540.
- Az ifjúsági (1937/100) és női táborok fokozottabb szervezését kívánja Ravasz László püspök karácsonyi pásztorlevelében. *Nagykőrösi Híradó*, **15.** 100. sz. 1.
- Igaz-e (1948/42), hogy a művelt országokban nincsenek katolikus iskolák? *A Szív*, **33.** 42. sz. 1–2.
- Az igazgatótanács (1920) és elnök igazolása. *A Gyermeke*, **13.** 242–244.
- Az igazgatótanács átszervezése (1920). *A Gyermeke*, **13.** 241–242.
- Az igazi (1936/38) nemzeti egység. *Nagykőrösi Híradó*, **14.** 38. sz. 1–2.
- Illés Béla (1946/10): A magyar jövő és a magyar tanító. *Köznevelés*, **2.** 10. sz. 6–7.
- Illés Gyula (1944/11): „E kívül nincsen számodra hely!” *Néptanítók Lapja*, **77.** 11. sz. 401–402.
- Illés Lajos (1982/5): Nagy László nyomában. (Beszélgetés Kóte Sándorral, Mérei Ferencsel, Balázs Mihállyal, Kaján Lászlóval és Sarody Gyulával.) *Pedagógiai Szemle*, **32.** 5. 468–478.
- Illyés Gyula (1946/16): Kiáltvány a parasztság művelődése ügyében. *Köznevelés*, **2.** 16. sz. 2.
- Imre Sándor (1914/48): A háború krónikája. *Néptanítók Lapja*, **47.** 48. sz. 1–3.
- Imre Sándor (1916): A tanítók nemzeti tudatossága. *Magyar Tanítóképző*, **31.** 137–145.
- Imre Sándor (1917): Bevezetés a tanítóképző intézeti tanári hivatásba. *Magyar Tanítóképző*, **32.** 3–15.
- Imre Sándor (1919/31–32): Térjünk vissza Széchenyihez! *Néptanítók Lapja*, **52.** 31–32. sz. 3–4.
- Imre Sándor (1920/27–28): Magyar jövő — magyar ifjúság. *Néptanítók Lapja*, **53.** 27–28. sz. 2–5.
- Imre Sándor (1939/2): A tanítóképzés és a líceum. *Magyar Tanítóképző*, **52.** 61–69.
- Imre Sándor (1944/1): Az Országos Közköztartási Tanács feladata. *Néptanítók Lapja*, **77.** 1. sz. 4–8.
- Imrédy Béla (1937/11) körlevele a Nemzeti Egység Pártja szervezeteihez. *Nagykőrösi Híradó*, **15.** 11. sz. 6.
- Az intellektuel Déri (1919/9). *Népakarat*, (Sárospatak) **1.** 9. sz. 3.
- Interpelláció és válasz (1933/1). Elmondta Kocsán Károly főtűtkárunk a Képviselőház december 14-i ülésén. Petry Pál államtitkár adta meg a választ. *Nemzetnevelés*, **15.** 1. sz. 2–6.
- Az intézeti (1946/20) oktatás és a nevelőképzés. A Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának emlékiratából. *Köznevelés*, **2.** 20. sz. 7–9.
- Irányelvek (1944/17) a VKM 9150/1944. számú rendeletének végrehajtásához. *Néptanítók Lapja*, **77.** 17. sz. 656–661.
- Az iskola (1919/42). *Kalocsai Néplap*, **43.** 42. sz. 1.
- Az iskola (1924/23–24) nevelőmunkássága. *Néptanítók Lapja*, **57.** 23–24. sz. 1–4.
- Iskolaharc (1934/16) a város és a református egyház között. *Nagykőrösi Közlöny*, **5.** 16. sz. 2.
- Iskolai (1919/7) reformok. *Nemzeti Kultúra*, **5.** 7. sz. (1919. február 15.) 3–4.
- Az iskolai (1939/72) év küszöbén. *Nagykőrösi Híradó*, **17.** 72. sz. 1.
- Iskolai gyászünnepe (1920/11) a Tanítóképző Intézetben. *Nagykőrös és Vidéke*, **10.** 11. sz. 5.
- Az iskolai munkának (1937/4) az egyházi politika középpontjába kell kerülni – mondta Ravasz László püspök a lelkeszek és tanítók tanügyi értekezletén. *Nagykőrösi Híradó*, **15.** 4. sz. 1.
- Az iskolai segélyek (1935/19) vitájában véglegesen a református egyház álláspontja győzött. *Nagykőrösi Híradó*, **13.** 19. sz. 1–2.
- Az iskolai vallásoktatás (1919) és az iskolák államosítása. A lelkeszszövetség küldöttsége a közoktatásügyi miniszternél. *Népszava*, **47.** 1919. március 6. 3–4.
- Iskoláink körül (1948/22). *Új Ember*, **4.** 22. sz. 1.

- Iskoláink védelme (1948/40., 1948/41). Válaszok a vádakra. *A Szív*, **33**. 40. sz. 5. és 41. sz. 2.
- Az iskolák szellemének (1919/5) átalakulása. Kunfi miniszter beszéde a Pest megyei tanítók gyűlésén. *Új Korszak*, **8**. 5. sz. 1–2.
- Az iskolákban (1919/3) nem szabad hittant tanítani. *Vörös Zászló* (Veszprém), **1**. 3. sz. 6.
- Az iskolán kívüli (1924/15–16) népoktatás. *Néptanítók Lapja*, **57**. 15–16. sz. 18.
- Iskolarendszerünk (1920) reformja. *Magyar Tanítóképző*, **35**. 31–32.
- Iskolavezetők kinevezése (1919/7). *Új Korszak*, **8**. 7. sz. 8.
- Ismeretterjesztő (1919/7) előadások a Koménius-mozgóban (Sic!). *Népakarat*, (Sárospatak) **1**. 7. sz. 2.
- Ismeretterjesztő (1919/9) előadásaink *Népakarat*, (Sárospatak) **1**. 9. sz. 3.
- Izsák Lajos (1985/2): A katolikus egyház társadalompolitikai tevékenysége Magyarországon, 1945–1956. *Századok*, **119**. 2. sz. 423–466.
- Izsák Lajos (1990/5–6): A polgári ellenzéki pártok Magyarország nemzetközi helyzetéről, külpolitikai lehetőségeiről, 1944–1947. *Századok*, **124**. 5–6. sz. 753–785.
- Izsák Lajos (1992/1–2): Az egypártrendszer létrehozása Magyarországon. *Történelmi Szemle*, **34**. 1–2. sz. 61–93.
- Jancsó Imre (1988–89): Álnéven Krisztusért, 1–12. *Keresztény Élet*, 1988–1989.
- Jankó László (1931/2): Sarudy Ottó. *Magyar Tanítóképző*, **44**. 2. sz. 104–111.
- Jankó László (1932/7–8): A közgazdaságtan a tanítóképzésben. *Magyar Tanítóképző*, **45**. 260–264.
- Jankovich József (1904/14): Glosszák – államosítás. *Katolikus Tanügy*, **10**. 14. sz. 107.
- Jankovich Lajos (1919/7): A vallás és a kommunizmus. *Vörös Zászló* (Veszprém), **1**. 7. sz. 1.
- Jankovits Miklós (1938/12): Újabb törekvések a nevelésügyben. *Tanítók Szövetsége*, **25**. 12. sz. 6–7.
- Jaross és Milotay (1939/5). *Nagykőrösi Híradó*, **17**. 5. sz. 1.
- A játékskolákból (1919/12). *Új Korszak*, **8**. 12. sz. 4.
- A jégen (1919/7) kopóját. *Népakarat* (Sárospatak), **1**. 7. sz. 1.
- Jegyzőkönyv (1917) a Tanítóképző Intézeti Tanárok Országos Egyesületének 1917. február 17-én tartott választmányi üléséről. *Magyar Tanítóképző*, **32**. 99–106.
- Jegyzőkönyv (1919/7). *Népakarat*, (Sárospatak) **1**. 7. sz. 3.
- Jegyzőkönyvek (1902) a Tanítóképző Intézeti Tanárok Országos Egyesületének Budapesten tartott VII. közgyűléséről. *Magyar Tanítóképző*, **17**. 447–465.
- Jelentések (1896–1898) a Tanítóképző Intézeti Tanárok Országos Egyesületének 1896–98. évi működéséről. *Magyar Tanítóképző*, **13**. Melléklet. 1–32.
- Jézus Krisztus (1937/3). *Jövő Útja*, **4**. 3. sz. 3–9.
- Jobboldali (1938/24) Országos Kisgazdapárt alakul. A nagykőrösi kisgazdák és teljesen szakítottak az Eckhardt-párttal. *Nagykőrösi Híradó*, **16**. 24. sz. 1.
- Jóboru Magda (1952/6): A köznevelés kérdéseiről hozott párthatározat második évfordulójára. *Köznevelés*, **8**. 6. sz. 162–164.
- Jóboru Magda (1953): Szakfelügyelet és továbbképzés. *Köznevelés*, **9**. 7. sz. 155–157.
- Jóboru Magda (1954): Oktatásügyünk helyzete és feladatai. *Köznevelés*, **10**. 3. sz. 49–53.
- Jóboru Magda (1955): Az első félév tapasztalatai. *Köznevelés*, **11**. 6. sz. 123–127.
- Jóboru Magda (1955/17–18.): Az ifjúsági szervezetek további fejlesztése. *Köznevelés*, **11**. 17. sz. 387–389., 18. sz. 409–412.
- Jóboru Magda (1955/7): Oktatásügyünk tíz évéről. *Köznevelés*, **11**. 7. sz. 146–149.
- Jóboru Magda (1955/a): A gimnáziumi és technikumi oktatás jellegéről. *Szabad Nép*, **13**. 339. sz. 4.
- Jóboru Magda (1956): A politechnikai oktatás a Szovjetunióban és nálunk. *Szabad Nép*, **14**. 134. sz. 4.
- Jóboru Magda (1956/18): Az oktatásügy időszéri kérdései. *Köznevelés*, **12**. 18. sz. Melléklet, 1–4.
- Jóboru Magda (1956/4): A budapesti brigádvizsgálat tapasztalatai. *Óvodai Nevelés*, **9**. 4. sz. 111–112.
- Jóboru Magda (1956/5–6.): A budapesti brigádvizsgálat tapasztalatai. *Köznevelés*, **12**. 5. sz. 98–103. 6. sz. 125–130.
- Jóboru Magda (1957/1): Közoktatáspolitikánk fő kérdései. *Köznevelés*, **13**. 1. sz. 1–5.
- Jóboru Magda (1957/13): Szocialista közoktatásunk helyzetéről. *Köznevelés*, **13**. 13. sz. 277–284.
- Jóboru Magda (1974): Tervek a középiskola megreformálására a felszabadulás utáni években. *Pedagógiai Szemle*, **24**. 5. sz. 410–418.
- Jóboru Magda (1979/10, 11): Köznevelésünk felszabadulás utáni történetének néhány kérdése 1945–1948., 1948–1950. *Pedagógiai Szemle*, **29**. 10., 11. sz. 867–876., 963–972.
- Jócsik Lajos (1946/19): Hogyan tanítsunk szociológiát? *Köznevelés*, **2**. 19. sz. 2–3.
- Joó Adrienn (2006/3): Az elemi népoktatás és a tanítóképzés reformja a Nemzetnevelés tükrében. In: *Iskolakultúra*, **2006**. 9. sz. 3–23.

- Joó Adrienn (2007/1): Nemzetnevelés a „Nemzetnevelésben”. *Új Ifjúsági Szemle*, 5. 1. sz. 5–24.
- Joó Gyula (1938/1): Útavaló. *Hajnalodik*, 1. 2.
- Jósvai László (1948/4): Az általános iskolai oktatás a tanyai iskolában. *Evangelikus Iskola*, 1948. május 10–15.
- A jövő Magyarország (1935/72) lelke két beszédben. *Nagykőrösi Híradó*, 13. 72. sz. 1–2.
- A jövő (1919/12) tankönyvei. *Új Korszak*, 8. 12. sz. 2.
- A jövő tanítói (1928/11). *Nemzetnevelés*, 10. 11. sz. 161–162.
- Jubileumi (1943) Emlékkönyv. Ranolder Híradó, ünnepi szám. 10. 1–3. sz. 1–163.
- Juhász Béla (1933/5): A falu helyzete és a tanítóképzés. *Protestáns Tanügyi Szemle*, 7. 5. sz. 184–191.
- Juhász Béla (1935/2): Recenzió: Papp Ferenc: A református keresztyén pedagógia alapelvei. *Magyar Tanítóképző*, 48. 2. sz. 96–98.
- Juhász Béla (1935/45): Mi a reform? *Nagykőrösi Híradó*, 13. 45. sz. 1–2.
- Juhász Béla (1937/1): Tanítóképzésünk megoldásra váró kérdései. Különlenyomat a *Nevelésügyi Szemle*, 1. 1. számából, 1–9.
- Juhász Béla (1937/3): Olvasóinkhoz. *Jövő Útja*, 4. 3. sz. 1–2.
- Juhász Béla (1937/4): December hatodikára. Megemlékezés a Főméltóságú Kormányzó Úr névünnepe alkalmából. *Jövő Útja*, 4. 4. sz. 1–2.
- Juhász Béla (1937/93. 96): Megjegyzések a „Nur Deutsch” c. közleményre. A fraulein-kérdés. *Nagykőrösi Híradó*, 15. 93. sz. 2–3., 96. sz. 8.
- Juhász Béla (1938/8): Gondolatok a líceumi nevelésről. *Magyar Tanítóképző*, 51. 329–335.
- Juhász Béla (1938/9–10): A 4. év végére. *Jövő Útja*, 4. 9–10. sz. 1–2.
- Juhász Béla (1939/11): Nemzetünk életének változásai és az iskola. *Protestáns Tanügyi Szemle*, 13. 11. sz. 409–416.
- Juhász Béla (1940/12): Nyelvi hibák, tévedések és fogalomzavar a nevelés világában. *Magyar Tanítóképző*, 53. 357–368.
- Juhász Béla (1940/1–2): Tanításmenet a népiskolában. *Nevelésügyi Szemle*, 4. 115–122.
- Juhász Béla (1941/11): Túlerhelés a líceumban. *Protestáns Tanügyi Szemle*, 15. 11. sz. 297–303.
- Juhász Béla (1941/1–2): Recenzió: Kiss Tihamér László: A kántortanítás módszerének történeti ismertetése. *Nevelésügyi Szemle*, 5. 138–140.
- Juhász Béla (1941/5): A tanítók erőteljesebb részvétele a missziói munkában. *Protestáns Tanügyi Szemle*, 15. 5. sz. 121–130.
- Juhász Béla (1942/6): Rab magyarok a Krímben. *Magyar Szemle*, 42. 326–331.
- Juhász Béla (1943/10): Tanítóhiány. *Magyar Szemle*, 45. 184–190.
- Juhász Béla (1943/3): A nevelés ügye Nagykorörsön. *Hajnalodik*, 6. 3. sz. 81–85.
- Juhász Béla (1943/6): A református népiskola-felügyeletről. *Protestáns Tanügyi Szemle*, 17. 6. sz. 125–129.
- Juhász Béla (1943/7): Művelődéspolitikai — nemzetnevelés. *Hajnalodik*, 6. 7. sz. 205–211.
- Juhász Béla (1944/1): A református népiskolai tanítási terv. *Protestáns Tanügyi Szemle*, 18. 1. sz. 14–16.
- Juhász Béla (1945/6): A nevelés mai célja. *Köznevelés*, 1. 6. sz. 3–5.
- Juhász Béla (1957): Hozzászólás a tanítóképzés reformjához. *Pedagógus Értesítő*, 1957. február 14. 8.
- Juhász Béla (1957/7): A tanterv alkalmazhatóságának főbb kérdései. *Köznevelés*, 12. 7. sz. Alsó tagozati oktatás-nevelés c. melléklet, VI–VII.
- Juhász Béla (1958/8): A világnézeti nevelésről. *Köznevelés*, 14. 8. sz. 173–175.
- Juhász Imre (1957/14): A tanítóképző intézeti tanárok képzése a Nemzetközi Nevelésügyi Iroda XX. konferenciájának napirendjén. *Köznevelés*, 13. 14. sz. 324.
- Juhász Nagy Sándor (1925/25) nyilatkozata a tanítóság sérelmeiről. *Tanítók Lapja*, 39. 25. sz. 1.
- Július 18–27. között betiltott (1946/31) egyesületek statisztikája. *Új Ember*, 2. 31. sz. 5.
- Jung Ferenc (1896/19.): Kit illet első rendben a gyermeknevelés: az egyházat, államot vagy családot? *Katolikus Tanügy*, 2. 19. sz. 147–150.
- Jung Ferenc (1898/14. 15): A tanítónak, mint népnevelőnek feladata a radikálszocializmussal szemben. *Katolikus Tanügy*, 4. 14. sz. 161–163., 15. sz. 173–175.
- Jung Ferenc (1898/29. 30): A népiskolai hittanítás körül miféle teendői vannak a tanítónak? (1. Ott, ahol rendes hitoktató van és 2. ott, ahol hitoktató nincs.) *Katolikus Tanügy*, 4. 29. sz. 341–343., 30. sz. 353–355.
- k. g. (1945/1–2): [Kemény Gábor]: A nevelők felelőssége. *Embernevelés*, 1. 1–2. sz. 83–84.
- K. Horváth Zsolt (2005/1): Harc a szocializmusért a szimbolikus mezőben. Helyek, túlélők és identitásformációk versengése Magyarországon 1989 után. *Századvég*, Új folyam, 35. sz. 31–68.
- K. J. (1921/16): Levél. *Nemzetnevelés*, 3. 16. sz. 137.
- Kádár Ilona (1929/2): Geőcze Sarolta. *Magyar Tanítóképző*, 42. 145–149.

- Kahler Frigyes (2005/4): Tempora mutantur... Avagy gondolatok a Vatikán új keleti politikájáról, Mindszenty József igazságáról és engedelmességéről. *Vasi Szemle*, **49**. 4. sz. 451–470.
- Kállay István (1946/6): Az általános iskola a mérlegen. *Köznevelés*, **2**. 6. sz. 3–5.
- Kállay Miklós (1943/14) miniszterelnök a tanítók és tanárok munkásságáról. *Néptanítók Lapja*, **76**. 14. sz. 549–550.
- Kálmán Attila (2005) visszaemlékezése. *Új Katedra*, **2005**. május–június, 28–29.
- Kálmán Attila (2005/2): Fő célom mindenkor a nevelés volt. *Harangláb*, **2005**. december, 9.
- Kálmán József (1946/4): Politikai iskola. *Embernevelés*, **3**. 4. sz. 175–177.
- A kalocsai (1918/45) Nemzeti Örökség. *Kalocsai Néplap*, **42**. 45. sz. 3.
- A kalocsai (1926/25–26) új polgári iskola felavatása. kultuszminiszter beszéde. *Néptanítók Lapja*, **59**. 25–26. sz. 18–19.
- A kalocsai ellenforradalomról (1919/48). *Kalocsai Néplap*, **43**. 48. sz. 2–3.
- A kalocsai érsek (1918/45) úr a következő iratot intézte a helyi Nemzeti Tanácshoz. *Kalocsai Néplap*, **42**. 45. sz. 1.
- Kapi Béla (1947/1): Beköszöntő. *Evangélikus Nevelő*, **1947**. június, 1–2.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor (1998): A céh. *Eszmélet*, 39. sz. 33–68.
- Karádi Éva (1983–84): Fogarasi Béla — értelmiségi életpálya a XX. században. *Medvetánc*, 1983/4.–1984/1. sz. 33–53.
- Karáczy Viktor (1993/3): Asszimiláció és társadalmi krízis. A magyar–zsidó társadalomtörténet konjunkturális vizsgálatához. *Világosság*, **34**. 3. sz. 33–60.
- Karáczy Viktor (2001/3–4): Magyar kultúrfölény vagy iskolázási deficit? Újabb adatok a honi középiskolások dualizmus kori nemzetiségi összetételéről (1882–1915). *Korall*, 2001. 3–4. sz. 129–144.
- Karáczy Viktor (2002/2): Magyar kultúrfölény vagy etnokrata önámítás? Mire jók a dualista kor nemzetiségi statisztikái? *Educatio*, **9**. 239–252.
- Kardeván Jenő (1941/11., 12): A hazai német nyelvű tanítóképzés. *Magyar Tanítóképző*, **54**. évf. 11. sz. 305–310., 12. sz. 325–331.
- Kardos István (1919/22): Az új honfoglalás. *Nagykőrös és Vidéke*, **9**. 22. sz. 1–2.
- Kardos József (2003/6–7): Fordulat a magyar iskolák életében: a Rákosi-időszak oktatáspolitikája. *Iskolakultúra*, **2003**. 6–7. sz. 73–80.
- Kardos Lajos (1956/4–6): Révész Géza, 1878–1955. *Magyar Tudomány*, **43**. 4–6. sz. 264–267.
- Kármán Mór (1892): A tanítóképző tanárképzésről. *Magyar Tanítóképző*, **8**. (1893). 36–40.
- Karsai László (2004/6): A magyarországi zsidótörvények és rendeletek, 1920–1944. *Századok*, **138**. 1285–1304.
- Kassák Lajos (1945): Az ifjúság kérdéséhez. *Embernevelés*, **1**. 1–2. sz. 82–83.
- Káth József (1919/2): A keresztény tanítóság jövője. *Jövönk*, **1**. 2. sz. 24–25.
- A katolikus diákság (1948) hatalmas tiltakozása a Mindszenty-reakció ellen. A volt kegyesrendi gimnáziumból indult ki a mozgalom. *Kecskemét*, **2**. 49. sz. 1.
- Katolikus főiskolák (1946/50). *Új Ember*, **2**. 50. sz. 8.
- Katolikus nevelés (1902/20). *Katolikus Tanügy*, **8**. 20. sz. 153–154.
- Katolikus pedagógiai (1930/11. 13) kongresszus és programja. *Nemzetnevelés*, **12**. 11. sz. 162–165., 13. sz. 193–194.
- A katolikus szervezetek (1918/45) csatlakozása a Nemzeti Tanácshoz. *Kalocsai Néplap*, **42**. 45. sz. 4.
- A katolikus tanítók (1900/16) ünnepi kongresszusa. *Katolikus Tanügy*, **6**. 16. sz. 123–125.
- A katolikus tanítókért (1948/10). Még az idén életbe lép az új szabályzat. *Új Ember*, **4**. 10. sz. 8.
- A katolikus tanítóság (1926/39–40) gyűlése. *Néptanítók Lapja*, **59**. 39–40. sz. 21–22.
- A katolikus tanítóság (1926/39–40) gyűlése. *Néptanítók Lapja*, **59**. 39–40. sz. 21–22.
- A Katolikus (1905/296) Tanügyi Tanács elnökségi ülése. *Magyar Állam*, **46**. 296. sz. 8–9.
- A Katolikus (1919/2) Tanügyi Tanács közgyűlése. *Jövönk*, **1**. 2. sz. 26–27.
- A katolikus tanítóság (1946/36) az igazolások tükrében. *Új Ember*, **2**. 36. sz. 3.
- Katona Máté (1911/31): Az Országos Szövetség gyűlése. *Tanítók Lapja*, **22**. 31. sz. 4–8.
- Katona Miklós (1939/2): A tanítóképző-akadémia tartalma. *Magyar Tanítóképző*, **52**. 82–85.
- Kecskeméti Károly (2007/6): A magyar történelem megértésének kulcsszava: a pluralizmus. *Magyar Tudomány*, **168**. 6. sz. 770–786.
- Kedvező eredménnyel (1939/34) járt a kultuszminiszternél a református egyház küldöttsége. *Nagykőrösi Híradó*, **17**. 34. sz. 2.
- Kékes Szabó Mihály (2003/3): A tanítóképzés kritikus pontjai a dualizmus időszakában. *Iskolakultúra*, **2003**. 3. sz. 17–24.

- Kékes Szabó Mihály (2003/3): A tanítóképzés kritikus pontjai a dualizmus korában. *Iskolakultúra*, **2003/3.** 17–24.
- Kelemen Elemér (1994/3–4): Az oktatási intézményhálózat fejlődése és az oktatási vonzáskörzetek alakulása a Dél-Dunántúlon 1868–1914 között. *Századok*, **128.** 3–4. sz. 674–707.
- Kelemen Elemér (2004/6–7): A pedagógusszervezetek és -mozgalmak Magyarországon a 19. században. *Iskolakultúra*, **14.** 6–7. sz. 146–155.
- Kelen Jolán (1968/10): Az Iskolai Reformbizottság, 1918–1919. *Pedagógiai Szemle*, **18.** 10. sz. 879–900.
- A keleti rém (1942/22) elleni harc az új márciusi szabadságeszmény mérközését is jelenti. *Nagykőrösi Híradó*, **20.** 22. sz. 1.
- Kemény Ferenc (1914/27): A németországi tanítók nagygyűlése. *Néptanítók Lapja*, **47.** 27. sz. 13–14.
- Kemény Ferenc (1929/17–18): Jelentés a Bellinzonai Kongresszusról. *Néptanítók Lapja*, **62.** 17–18. sz. 8–10.
- Kemény Gábor (1931): A pedagógus Nagy László. (Az eredetileg a *Korunk* 1931. évi VI. évfolyamában megjelent tanulmányt Kőte Sándor újraközölte: *Pedagógiai Szemle*, **7.** 6. sz. 37–39.
- Kemény Gábor (1945/1–2): Demokratikus iskolareform. *Embernevelés*, **1.** 1–2. sz. 2–20.
- Kemény Gábor (1945/1–2/2): Imre Sándor életműve. *Embernevelés*, **1.** 1–2. sz. 69–70.
- Kemény Gábor (1946/1–2): Kiss Árpád: Az emberi felszabadulás útja. *Embernevelés*, **2.** 1–2. sz. 59–62.
- Kemény Gábor (1946/5): Válasz Kazantzaki kérdéseire. *Embernevelés*, **3.** 5. sz. 226–227.
- Kemény Gábor (1946/5–6): Az emberi jogok kodifikálása. *Pedagógus Értesítő*, **2.** 5–6. sz. 1–2.
- Kemény Gábor (1946/9–10): Észrevételek a nevelőképzésről. *Embernevelés*, **2.** 9–10. sz. 335–338.
- Kemény Gábor (1946/9–10): Vezércikk, cím nélkül. *Embernevelés*, **2.** 9–10. sz. 321.
- Kemény Gábor (1947/33): A reakció támadásra indult az általános iskola ellen. *Szabad Nép*, **5.** 33. sz. 1947. február 9. 3.
- Kende Tamás (2003/12): A Nagy Terv, avagy kik azok a kommunisták? Erényi Tibor és Szabó Ágnes emlékének. *Beszélő*, **8.** 12. sz. 52–64.
- Kenyeres Elemér (1933) halála és temetése. *A Gyermekek*, **35.** 136–137.
- Képviselők (1919/12). *Népakarat* (Sárospatak), **1.** 12. sz. 2.
- Képviselőtestületi (1919/3–4) gyűlés. *Sárospatak*, **10.** 3–4. sz. 2.
- A képzőintézetek (1905) egységes felügyelete. *Magyar Tanítóképző*, **20.** 130–133.
- Kerepeszki Róbert (2005/4): A numerus clausus 1928. évi módosításának hatása Debrecenben. *Múltunk*, **50.** 4. sz. 42–75.
- A keresztény szocialista tanítók szakszervezetének nagygyűlése. *Néptanítók Lapja*, **52.** 2. sz. 8.
- Kereszténység és (1938/20) szocializmus. *Nagykőrösi Híradó*, **16.** 20. sz. 1.
- Kereszténység és szocializmus (1938/20). *Nagykőrösi Híradó*, **16.** 20. sz. 1.
- Keresztesi Samu (1898/48): Nemzeti iskolapolitika. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, **40.** 48. sz. 758–759.
- Keresztury Dezső (1945/10): Előszó. *Köznevelés*, **1.** 10. sz. 1.
- Keresztury Dezső (1946/10): Mélység és magasság. *Köznevelés*, **2.** 14–15. sz. 1–3.
- Keresztury Dezső (1946/21): A parasztság a magyar művelődéspolitikában. *Köznevelés*, **2.** 21. sz. 1.
- Keresztury Dezső (1946/4–5): A magyar demokrácia művelődéspolitikája. *Köznevelés*, **2.** 4–5. sz. 2–3.
- Keresztury Dezső (1946/4–5/a): A dolgozók iskolái. *Köznevelés*, **2.** 4–5. sz. 1–2.
- Kéri Katalin – Varga Attila (2006/3): Acélos szoszó és 25 méter vörös szőnyeg. Átpolitizált alsó tagozott tanácsok 1950–1956 között. *Educatio*, **15.** 3. sz. 553–565.
- Kéri Katalin (1995/5): Tanítók a baranyai római katolikus püspökségben, 1868–1918. *Iskolakultúra*, **1995.** 5. sz. 36–44.
- Kéri Katalin (2002/3): Gyermekképünk az ötvenes évek első felében. *Iskolakultúra*, **2002.** 3. sz. 47–59.
- Kertész József (1917/7): Nemzeti népoktatás. *Család és Iskola*, **43.** 7. sz. 53–54.
- Kertész József (1918/2): A negyedik református tanítóképző intézet. *Család és Iskola*, **44.** 2. sz. 13–14.
- Keszler Károly (1919): Új korszak felé. *Magyar Tanítóképző*, **34.** 51–54.
- Keszler Károly (1922/1–3): Farkas Sándor élete és működése. *Magyar Tanítóképző*, **37.** 3–4.
- Két főpásztori (1943/15) körlevél. *Nagykőrösi Híradó*, **21.** 15. sz. 1.
- Két nagykőrösi (1938/8) tanítóképzős részesült Horthy Miklós ösztöndíjban. *Nagykőrösi Híradó*, **16.** 8. sz. 3.
- Két napon (1942/96) át ünnepelte Nagykorós a Kormányzó Urat. *Nagykőrösi Híradó*, **20.** 96. sz. 1–2.
- Kéthly Anna (1947/36): Támadások az általános iskola ellen. *Népszava*, **75.** 36. sz. 1.
- Kétyi Andrásné (1998): A Fővárosi Pedagógiai Szeminárium lélektani laboratóriumának működése, 1912–1931 között. *Budapesti Nevelő*, **34.** 1. sz. 97–109.
- Kevesen (1939/45., 51) jelentkeztek a nagykőrösi líceum második osztályába. Nagykorós gyakorlati középiskolája. Tájékoztató a líceumról *Nagykőrösi Híradó*, **17.** 45. sz. 6., 51. sz. 4.

- Kéz a kézben (1934/50). *Nagykőrösi Híradó*, **12.** 50. sz. 1–2.
- Ki. (1945/7): Új tanítóképzést. *Köznevelés*, **1.** 7. sz. 7–8.
- Kinek van (1957) joga felháborodni? A vásárhelyi leánygimnázium tanulói levelének margójára. *Csongrád Megyei Hírlap*, **2.** 145. sz. 1957. június 23.
- Kinek van itt identitása? (2000) Kerekasztal-beszélgetés Erős Ferenc szociálpszichológussal és Szabó Miklós történésszel A napfény íze apropóján. (Pogonyi Lajos.) *Kritika*, **29.** 4. sz. 17–20.
- Király István (1946): Társadalmi fejlődés és egyházi iskolák. *Embernevelés*, 5–6. sz. 203–209.
- Kirchner Béláné (1920): A tanítónőképzés reformja. *Magyar Tanítóképző*, **35.** 11–21.
- Kis-Erős Ferenc (1919): A vallásos és nemzeti érzés ápolásának kérdése a tanítóképző intézetekben. *Magyar Tanítóképző*, **34.** 55–58.
- Kis-Erős Ferenc (1919/a): A kommunizmus és a tanítóképző intézetek. *Magyar Tanítóképző*, **34.** 67–70.
- A kiscigdapárt (1937/52) jünialisának fantasztikus meséje az egyes délutáni lapban. *Nagykőrösi Híradó*, **15.** 52. sz. 4.
- Kisházi Mihály (1933/21): Barátkozás — a gyermekbaráttal. *Nemzetnevelés*, **15.** 21. sz. 321–322.
- Kisházi Mihály (1934/14): Reform lesz-e? *Nemzetnevelés*, **16.** 14. sz. 213–214.
- Kisházi Mihály (1934/22): Tanítók az Egyház ellen. *Nemzetnevelés*, **16.** 22. sz. 353–354.
- Kiss Árpád (1940/7): A „vezetők” nevelése és kiválasztása. *Protestáns Tanügyi Szemle*, **14.** 7. sz. 165–174.
- Kiss Árpád (1945/12): Az általános iskola, mint kultúrpolitikai probléma. *Köznevelés*, **1.** 12. sz. 8–10.
- Kiss Árpád (1946/17): Az új iskola felé. *Köznevelés*, **2.** 17. sz. 1–2.
- Kiss Árpád (1946/18): Az általános iskola a megvalósulás útján. *Köznevelés*, **2.** 18. sz. 1–2.
- Kiss Árpád (1946/20): A nevelőképzés reformja. *Köznevelés*, **2.** 20. sz. 2–6.
- Kiss Árpád (1946/23): Nevelők a nevelőképzésről. *Köznevelés*, **2.** 23. sz. 4–8.
- Kiss Árpád (1948/3–4): Hozzászólás Szávai Nándor: A mai középiskola című előadásához. *Embernevelés*, **4.** 3–4. sz. 146–147.
- Kiss Árpád (1948/4): A jövő nevelői. *Köznevelés*, **4.** 10. sz. 205–207.
- Kiss Árpád (1949/3): Az ONI didaktikai osztályának munkája. *Országos Neveléstudományi Intézet Értesítő*, **3.** sz. 121–123.
- Kiss Árpád (1964): Életemről, munkámról. *Pedagógiai Szemle*, **3.** sz. 295–305.
- Kiss Barna (1938/1): Hajnalodik... *Hajnalodik*, **1.** 1.
- Kiss Endre (2004/3–4): A pályakezdő Kiss Árpád pedagógiai rendszeréről. *Neveléstörténet*, **1.** 3–4. sz. 161–165.
- Kiss Endre (2007/1–2): „... a szellem problémáival foglalkozó szabad ember...” *Neveléstörténet*, **4.** (2007). 1–2. sz. 194–202.
- Kiss Erzsébet (1938/12): Magyar iskolák nevelési eredménye. *Tanítók Szövetsége*, **25.** 12. sz. 10.
- Kiss Gyula (1953): A pedagógus-továbbképzés eredményei és főbb feladatai. *Köznevelés*, **9.** 17. sz. 393–396.
- Kiss József – Ripp Zoltán – Vida István közl. (1993): Források a Nagy Imre-kormány külpolitikájának történetéhez. *Társadalmi Szemle*, **48.** 5. sz. 78–94.
- Kiss József (1929/1., 2., 3., 4): A magyar tanítóképzés statisztikai adatai. *Magyar Tanítóképző*, **42.** 1. sz. 22–35., 2. sz. 100–120., 3. sz. 175–185., 4. sz. 240–246.
- Kiss József (1930/1., 4): A magyar tanítóképzés statisztikai adatai. *Magyar Tanítóképző*, **43.** 1. sz. 22–35., 4. sz. 201–218.
- Kiss József (1932/3): A tanító-, tanítónő- és óvónőképző intézetek tanulóinak statisztikai adatai az 1930–31. tanévről. *Magyar Tanítóképző*, **45.** 135–139.
- Kiss József (1932/5/1): Hogyan történik a tanítóképzés? *Magyar Tanítóképző*, **45.** 156–162.
- Kiss József (1932/5/2): A tanítóképzés az 1932/33. évi állami költségvetésben. *Magyar Tanítóképző*, **45.** 163–167.
- Kiss József (1933/1–2/1., 1933/4): A Magyar tanítóképzés reformgondolatai. I. r.: 1777-től 1896-ig. II. r.: 1896-tól napjainkig. *Magyar Tanítóképző*, **46.** 6–21., 103–123.
- Kiss József (1933/1–2/2): A középiskolai érettségire épített tanítóképzés. *Magyar Tanítóképző*, **46.** 21–24.
- Kiss József (1933/5): Névmagyarosítás a tanítóképző intézetekben. *Magyar Tanítóképző*, **46.** 144–151.
- Kiss József (1933/6): A tanítóképzés reformja. Jelentés egyesületünk állásfoglalásáról. *Magyar Tanítóképző*, **46.** 195–219.
- Kiss József (1934/8): Tanítás és nevelés. *Magyar Tanítóképző*, **47.** 249–255.
- Kiss József (1935/3): A IX. Egyetemes Tanítógyűléshez. *Magyar Tanítóképző*, **48.** 121–124.
- Kiss József (1988/1): Emlékezés a tanítók sorsára és az iskolák államosítására. *Baranyai Művelődés*, **1988.** 1. sz. 76–90.
- Kiss László (1922/39): Bakó Úr! *Nagykőrös és Vidéke*, **12.** 39. sz. 1.

- Kiss László (1922/42): Néhány megjegyzés Bakó úr „programbeszédéhez”. *Nagykőrös és Vidéke*, **12.** 42. sz. 1.
- Kiss László (1936/5): A képviselőtestületi bizottsági választások utóhangja. *Nagykőrösi Híradó*, **14.** 5. sz. 5.
- Kiss László (1939/15): Politikai kilátások. *Nagykőrösi Híradó*, **17.** 15. sz. 1–2.
- Kiss Réka (2001/7): „Még a gondolatot is halálra ítélnék...” *Valóság*, **46.** 64–89.
- Kiss Réka (2003/3): A diktatúra szorításában. Ravasz László egyházpolitikai útkeresései a második világháborút követő esztendőkből (1945–1948). *Századvég*, Új folyam, 29. sz. 39–68.
- Kiss Sándor (1919/11): Faji önérzet. *A Cél*, **10.** 198–212.
- Kiss Sándor (1922/2): A zsidó tömegszédítés problémája. *A Cél*, **12.** 34–41.
- Kiss Sándor (1922/4): Új zsidó forradalom felé. *A Cél*, **12.** 98–112.
- Kiss Sándor (1938/13): Nagy fordulat az evangélikus tanító(nő)nevelésben.. *Evangélikus Élet*, **6.** 13. sz. 5–6.
- Kiss Sándor (1938/19): Az evangélikus leánynevelés nagy kérdése. *Evangélikus Élet*, **6.** 19. sz. 6–7.
- Kiss Sándor (1938/35): Hol legyen az evangélikus tanítónői akadémia. *Evangélikus Élet*, **6.** 35. sz. 4–5.
- Kiss Sándor (1938/7): A katolikus tanítónőképzők hatása az evangélikus tanítóképzés sorsára. *Evangélikus Élet*, **6.** 7. sz. 6–7.
- Kiss Sándor sajtópöre (1924/2). *A Cél*, **14.** 58–81.
- T. Kiss Tamás (1982): Klebelsberg ideológiája és szervező munkája beszédei és cikkei tükrében. *Kultúra és közösség*, **1982.** 4. sz. 3–15.
- T. Kiss Tamás (1989/3–4): A kulturális érdekérvényesítés az 1920-as évek Magyarországon. *Népművelés*, **1989.** 3–4. sz. 46–49.
- Klebelsberg Kuno (1914/3) gróf és a Julián Egyesület. *Néptanítók Lapja*, **47.** 3. sz. 9.
- Klebelsberg Kuno (1924/25–26) gróf vallás- és közoktatásügyi miniszter nyilatkozata a középiskolai oktatás szerves reformjáról és a keresztény megújulásról. *Néptanítók Lapja*, **57.** 25–26. sz. 16.
- Klebelsberg Kuno (1924/27–28) gróf vallás és közoktatásügyi miniszter nyilatkozata a középiskolákról, a modern nyelvek tanításáról, a népiskolai reformról és az egyetemekről. *Néptanítók Lapja*, **57.** 27–28. sz. 19–20.
- Klebelsberg Kuno (1924/35–36): A katolikusok feladatairól az ország építésében — a XVI. Országos Katolikus Nagygyűlésen tartott beszéde. *Néptanítók Lapja*, **57.** 36–36. sz. 1–3.
- Klebelsberg Kuno (1924/9–10) gróf törvényjavaslata a középiskoláról. *Néptanítók Lapja*, **57.** 9–10. sz. 11.
- Klebelsberg Kuno (1926): A magyar kultúrpolitika a háború után. *Budapesti Szemle*, **201.** 581. sz. 1–22.
- Klebelsberg Kuno (1926/21–22) expozéja. *Néptanítók Lapja*, **59.** 21–22. sz. 1–12.
- Klebelsberg Kuno (1926/25–26): Budapest környékének népoktatása. *Néptanítók Lapja*, **59.** 25–26. sz. 17–18.
- Klebelsberg Kuno (1926/7–8): A tehetségvédelem és a pályaválasztás kultur- és gazdaságpolitikai jelentősége. *Néptanítók Lapja*, **59.** 7–8. sz. 1–5.
- Klebelsberg Kuno (1929/7–8): A tankötelezettség meghosszabbításáról és népiskoláinknak ezzel kapcsolatos továbbfejlesztéséről szóló törvényjavaslat indoklása. *Néptanítók Lapja*, **62.** 7–8. sz. 1–8.
- Klebelsberg miniszter (1926/25–26) beszéde az Országos Közművelődési Tanács közgyűlésén. *Néptanítók Lapja*, **59.** 26–26. sz. 15–16.
- Klein Ármin (1911/5): A tanítók továbbképzés és társadalmi helyzete. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **36.** 156–158.
- Klima István (1933/22): Katolikus tanító és katolikus akció. *Nemzetnevelés*, **14.** 21. sz. 337–339.
- Kmetykó János (1916/4): A tornatanárképzés reformja. *Magyar Tanítóképző*, **31.** 105–114.
- Kmetykó János (1919/5): A testnevelés pedagógiai elvei. Válasz Nagy László tanítóképző intézeti szakfelügyelő úr cikkére. *Testnevelés*, **1.** 5. sz. 146–158.
- Kmetykó Zoltán (1937/92., 94): Nur Deutsch. Hattyúdál a Fräuleinekről. *Nagykőrösi Híradó*, **15.** 92. sz. 5.; 94. sz. 7.
- Kocsán Károly (1933/4): Apponyi Albert gróf. *Nemzetnevelés*, **15.** 4. sz. 1–2.
- Kocsán Károly (1934/9): Beszéd a középiskolai javaslatnál. *Nemzetnevelés*, **16.** 9. sz. 132–139.
- Kodály Zoltán (1939/65) ünnepi kórust írt a nagykőrösi református tanítóképző jubileumára. *Nagykőrösi Híradó*, **17.** 65. sz. 2–3.
- A komáromi (1939/40) református tanítóképző felejtethetetlen két napja Nagykovácsán. *Nagykőrösi Híradó*, **17.** 40. sz. 5–6.
- Komlóssy Ferenc (1895/1): T. Olvasóinkhoz! *Katolikus Tanügy*, **1.** 1. sz. 1–2.
- A kommunista iskola (1919/12). Új Korszak, **8.** 12. sz. 1.
- Kommunista-pörök (1919/75) tárgyalása Pápán. *Veszprémi Hírlap*, **27.** 75. szám 2.
- A kommunizmus (1919) az evangélium alapján áll. A vallásoktatás kérdése a református egyházmegye előtt. *Nagyváradi Híradó*, **1919.** március 27. 4.
- Kopp Erika (2000/3): Református iskolák identitásának történelmi hagyományai. *Studia Caroliensia (A Károli Gáspár Egyetem folyóirata)*, **1.** 3. sz. 64–69.

- Kordás Ferenc (1946/4–5): Tartsunk tanítói önvizsgálatot! *Köznevelés*, **2**, 4–5. sz. 6–7.
- A kormány (1935/39) mezőgazdasági reformpolitikája. *Nagykőrösi Híradó*, **13**, 39. sz. 1–2.
- A kormányzó szózata (1937/99) a nemzethez. *Nagykőrösi Híradó*, **15**, 99. sz. 13.
- Kornidesz Mihály (1979): Középiskolai képzésünk a felszabadulás utáni években, 1945–1946. *Pedagógiai Szemle*, **29**, 12. sz. 1070–1080.
- Kornidesz Mihály (1979): Tervek a középiskolai rendszer egységesítésére a felszabadulás utáni években. *Pedagógiai Szemle*, **30**, 4. sz. 291–303.
- Kornidesz Mihály (1987): A középiskola az 50-es években I–II. *Pedagógiai Szemle* **37**, 1. és 2. sz. 33–49., 119–134.
- Kornis Gyula (1926/45–46): Társadalomerkölcsi és társadalompolitikai nevelés. *Néptanítók Lapja*, **59**, 45–46. sz. 1–4.
- Kornis Gyula (1926/9–10): Báró Eötvös József és az állampolgári nevelés. *Néptanítók Lapja*, **59**, 9–10. sz. 1–6.
- Kornis Gyula (1929/19–20): Kultúra és túlterhelés. *Néptanítók Lapja*, **62**, 19–20. sz. 3–5.
- Koroljov, F. F. (1967/11): Lenin a kultúráról és a közoktatásról. *Pedagógiai Szemle*, **17**, (1967) 11. sz. 969–982.
- Kósa Kálmán (1935/10): A közoktatásügyi igazgatás újjászervezése. *Néptanítók Lapja*, **68**, 406–407.
- Kósa Kálmán (1935/8): A közoktatásügyi igazgatás újjászervezése. *Néptanítók Lapja*, **68**, 313–315.
- Kósa Kálmán (1936/7): Népiskolai felügyelet nevelési rendszerünkben. *Néptanítók Lapja*, **69**, 7. sz. 234–238.
- Kósa Kálmán (1938/5): Gyakorlati irányú leánynevelés. *Magyar Tanítóképző*, **51**, 173–178.
- Kósa Kálmán (1942): Nemzetiségi iskolapolitikánk és iskolaügyünk. *Láthatár*, **10**, 10. sz. 223–226.
- Kosáry Domokos (2000/10): „A történelem nem példatár.” Kosáry Domokossal beszélget Ráday Eszter. *Mozgó Világ*, **2000**, 10. sz. 3–12.
- Kosztá Dezső (1919/26): Ellenforradalmi akció. *A proletár* (Kalocsa), **43**, 26. sz. 2.
- Kosztáné Keresztessy Ágica (1919/26): Asszonyok! *A proletár* (Kalocsa), **43**, 26. sz. 2.
- Kovács Alajos (1934/6): A tanítók és a névmagyarosítás. *Nemzetnevelés*, **16**, 6. sz. 83–84.
- Kovács Alajos (1942): A magyarság számbeli súlya Magyarországon történelmünk folyamán és jelenleg. *Láthatár*, **10**, 10. sz. 228–233.
- Kovács András (1992): Szórál szóra. *BUKSZ*, **4**, 1. sz. 88–94.
- Kovács Dezső (1937/10): A magasabb rendű tanítóképzés kérdése. *Tanítók Szövetsége*, **24**, 10. sz. 3–4.
- Kovács Dezső (1947/2): Az általános iskola falun. *Evangelikus Iskola*, **1947**, augusztus 7–10.
- Kovács Endre (1957/7): A feladatokhoz és az óratervekhez. *Köznevelés*, **13**, 7. sz. 156–157.
- Kovács I. Gábor – Kende Gábor (2001): A tudáselit középiskolái. A két világháború közötti tudáselit középszintű iskoláztatása. *Korall*, 2001, 3–4. sz. 170–187.
- Kovács I. Gábor (1975): Adalékok a magyar értelmiség kereseti viszonyaihoz a két világháború között. *Szociológia*, **1975**, 4. sz. 624–644.
- Kovács József (1952/6): A magyar közoktatás fejlesztése a felszabadulás óta. *Pedagógiai Szemle*, **2**, 6. sz. 475–522.
- Kovács József (1954): Gondoskodás a tanítókról. *Nevelők Lapja*, **10**, 3. sz. 1.
- Kovács József (1974): Az iskolák államosítása a szombathelyi tankerületben. *Vasi Szemle*, **28**, 3. sz. 403–421.
- Kovács Lajos (1911/27): Szociális kérdések és a tanítóság. *Tanítók Lapja*, **22**, 27. sz. 1.
- Kovács M. Mária (1982/9): Közalkalmazottak, 1938–1949. *Valóság*, **25**, 9. sz. 41–53.
- Kovács Máté (1946/14–15): Az általános iskola továbbfejlesztése. *Köznevelés*, **2**, 14–15. sz. 1–3.
- Kovács Máté (1946/21): Az általános iskola a megvalósulás útján. *Köznevelés*, **2**, 21. sz. 4–5.
- Kovács Péter (1948/15–16): A pedagógusok szerepe a falusi nép vezetésében. *Pedagógus Értesítő*, **4**, 15–16. sz. 14–15.
- Kováts Dániel (1996/1–2): Az értelmiségi szerepvállalásra nevelés a sárospataki tanítóképzőben a két világháború között. *Pedagógusképzés*, **1996**, 1–2. sz. 166–171.
- Kovátsné Németh Mária (2004/3–4): A magyar nyelvnek, mint az állam nyelvének elsajátítása. *Neveléstörténet*, **1**, 3–4. sz. 85–95.
- Kozma Kálmán (1903/5): Államosítani! *Katolikus Tanügy*, **9**, 5. sz. 33–34.
- Kozma Tamás (1992/1): Egyház és demokrácia. *Educatio*, **1**, 1. sz. 3–12.
- Kozma Tamás (2003/1): Változások hordozói. *Educatio*, **12**, 1. sz. 65–78.
- Kozma Tamás (2004/11): Quo vadis, paedagogia? — egy tudományos közösség önmeghatározási kísérletei. *Magyar Tudomány*, **111**, 11. sz. 1217–1224.
- Kozma Tamás (2007/6–7): Az iskola időarcai. *Iskolakultúra*, **17**, 6–7. sz. 200–203.
- Köriat (1919/3) az összes tanítókhoz. *Vörös Zászló* (Veszprém), **1**, 3. sz. 5.
- Körös Endre (1919/49–50): A tanítók helyi szakszervezetéről. *Munkás Újság* (Pápa), **1**, 49–50. sz. 6–7.

- Körösényi András (1988): A kritikai-ellenzéki értelmiség Közép-Európában. A totalitárius rendszerek bomlásától a pragmatikus-autoriter diktatúrák létrejöttéig. *Századvég*, 6–7. sz. 104–122.
- A körösi (1937/96) ifjúság komoly téli programja. *Nagykőrösi Híradó*, 15. 96. sz. 4.
- Kőrösi György (1919/12–14): Proletárdiktatúra. *Néptanítók Lapja*, 52. 12–14. sz. 4–6.
- Kőrösi Henrik (1914/22): „Amit a Néptanítók Lapja elhallgatott.” *Néptanítók Lapja*, 47. 22. sz. 10–12.
- Kőrösi Henrik (1926/27–28): Tanító-kongresszus. *Néptanítók Lapja*, 59. 27–28. sz. 1–2.
- Kőrösi Henrik (1926/37–38): A tanító munkája. *Néptanítók Lapja*, 59. 37–38. sz. 1–3.
- Kőrösi Henrik (1926/5–6): A leánygyermek jövője. *Néptanítók Lapja*, 59. 5–6. sz. 1–2.
- Kőrösi Henrik (1929/11–12): A nemzetiszínű zászló. A kultuszminiszter rendelete a nemzeti zászlókultusz elmélyítéséről. *Néptanítók Lapja*, 62. 11–12. sz. 1–2.
- Kőrösi László (1943/32) a református egyház főügyésze. *Nagykőrösi Híradó*, 21. 32. sz. 2.
- Köszöntjük (1957/4) a Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetséget. *Köznevelés*, 13. 4. sz. 84.
- Kövér György (2006/3–4): A társadalomtörténet „refigurációja”, avagy eltűnt főszereplők nyomában. *Történelmi Szemle*, 48. 3–4. sz. 235–260.
- Köves Sándor (1933): Iskola és politika. *Nemzetnevelés*, 15. 16. sz. 242–243.
- Köves Sándor (1933/21): Tanítói tekintély, tanítóképzés és egyebek. *Nemzetnevelés*, 15. 21. sz. 326.
- Köveskúti Jenő (1908): A tanítók akadémiai képzése. *Magyar Tanítóképző*, 23. 108–116., 169–175.
- Köveskúti Jenő (1909/1–2): A tanítóképzés reformja. Két közlemény. *Magyar Tanítóképző*, 23. 66–72., 113–121.
- Köveskúti Jenő (1916/12): A tanítóképzés jövőképe. *Család és Iskola*, 42. 12. sz. 90–91.
- Köveskúti Jenő (1919): A lévai áll. el. tanítóképző intézet tanári karának kívánságai. *Magyar Tanítóképző*, 34. 16–18.
- Köveskúti Jenő (1920): A magyar tanítóképzés reformja. *Magyar Tanítóképző*, 35. 1–11.
- Köveskúti Jenő (1920/a): A magyar tanítóképzés fejlődése. *Magyar Tanítóképző*, 35. 39–44., 71–81.
- Köveskúti Jenő (1927): A tanítóképzés reformja. *Magyar Tanítóképző*, 40. 53–57.
- Köveskúti Jenő (1931/4): A legfontosabb kérdés. *Nemzeti Közoktatás*, 1. 4. sz. 53–54.
- Középiskolai (1919/12–14) tanárok szociális tanfolyama. *Néptanítók Lapja*, 52. 12–14. sz. 32–34.
- A középiskolai (1949) tanulók migrációja. Országos Neveléstudományi Intézet Értesítő, 1. sz. 15–27.
- A középiskolákról (1924/13–14., 15–16) szóló törvényjavlat tárgyalása a Nemzetgyűlésen. Klebelsberg Kuno gróf vallás- és közoktatási miniszternek az általános vitát bevezető és befejező beszédei. *Néptanítók Lapja*, 57. 13–14. sz. 8–17., 15–16. sz. 10–18.
- Közügyülés (1935/2). *Magyar Tanítóképző*, 48. 2. sz. 104–108.
- Közügyülésünk (1920/9–10). *Magyar Tanítóképző*, 35. 7–8. sz. 129–159.
- Közművelődés (1919/63). *Munkás Újság* (Pápa), 1. 63. sz. 4.
- A közoktatás (1898/20) vallásos és nemzeti irányú fejlesztése. *Katolikus Tanügy*, 4. 20. sz. 231–235.
- A közoktatási (1901/3) költségvetés tárgyalása. *Magyar Tanítóképző*, 16. 173–177.
- Közoktatásunk (1955/14–15) a KV 1955. márciusi határozata után. *Köznevelés*, 11. 14–15. sz. 321–324.
- A közoktatásügyi (1920. január) reformtervezet. *A Gyermekek*, XIII. évf. 1919. 239–240.
- Közoktatásügyi (1928/3) miniszterünk körlevele a tanítósághoz. *Nemzetnevelés*, 10. 3. sz. 33–34.
- A közoktatásügyi miniszter 852-1517/1952. VII. K. M. számú utasítása az 1952/53. tanév fő feladatairól az általános és középiskolák számára. *Köznevelés*, 8. 17. sz. (1952. szeptember 1.) Melléklete. 1–12.
- A közoktatásügyi népbiztosság (1919/23) szellemi termékeket elosztó helye. *Vörös Zászló* (Veszprém), 1. 23. sz. 2.
- Közöljük (1947) a státusmódosító rendeletet. *Pedagógus Értesítő*, 3. (?) április 1. 2–3.
- A Központi Vezetőség határozata a közoktatás helyzetéről és feladatairól (1954). *Társadalmi Szemle*, 9. 96–103.
- A köztisztviselők (1914/41) magatartása az ellenségétől megszállt területen. *Néptanítók Lapja*, 47. 41. sz. 15–16.
- A Községi (1919/11) Néptanács. *Nagykőrösi Hírlap*, 42. 11. sz. 1.
- A községi iskolák (1937/57) költségvetése. *Nagykőrösi Híradó*, 15. 57. sz. 1–2.
- kp.(1936/81): Város és az egyház. *Nagykőrösi Híradó*, 14. 81. sz. 1–2.
- Kraniasukiené, Sígita (2007/7): Generációk: a fogalom gyakorlati használata. *Világosság*, 48. 7–8. sz. 123–137.
- Krausz Sándor (1901/3): A 45.781. számú vallás- és közoktatásügyi minisztériumi rendelet és az állami tanítóképzők feladatai. *Magyar Tanítóképző*, 16. 161–171.
- Krausz Tamás (1999): A Kommunista Kialtvány fejlődés-fogalma az államszocializmus kelet-európai összeomlásának fényében. (Adalékok egy kérdésfelvetéshez.) *Tekintet*, 12. 2–3. sz. 96–104.
- Krausz Tamás (2006/70): Lenin és a „szervezeti kérdés” — történeti rekonstrukció. *Eszmélet*, 70. sz. 143–174.

- Krecsmarik Endre (1916): Egyszerű kísérlet a nitrogén könnyűségének demonstrálására. *Magyar Tanítóképző*, **30**. *Gyakorlóiskola*, 48–49.
- Krecsmarik Endre (1917): A tanítóképző melyik osztályában tanítsuk a kémiát? *Magyar Tanítóképző*, **32**. 76–80.
- Krecsmarik Endre (1918): Egyszerű hűtőkészülék a víz desztillálásához. *Magyar Tanítóképző*, **33**. *Gyakorlóiskola*, 62–63.
- Kulturális (1919/44) élet Pápán. A Szabadoktatási Bizottság előadásorozata. *Munkás Újság* (Pápa), **1**. 44. sz. 4.
- A kultúrharc (1919/2) tűzfészke. *Jövőnk*, **1**. 2. sz. 21.
- Kultúrpolitika (1932/21). *Nemzetnevelés*, **14**. 21. sz. 327–328.
- „Kultúrpolitikánk csődje” (1946/43). *Új Ember*, **2**. 43. sz. 4.
- A kultuszminiszter (1926/25–26) nyilatkozott a tanítók memorandumáról. *Néptanítók Lapja*, **59**. 25–26. sz. 18.
- A kultuszminiszter (1939/33., 34) szerdán fogadja a református egyház küldöttségét. Kedvező eredménnyel járt a kultuszminiszternél a református egyház küldöttsége. *Nagykőrösi Híradó*, **17**. 33. sz. 1., 34. sz. 2.
- A kultuszminisztérium (1920/18–20) új ügybeosztása. *Néptanítók Lapja*, **53**. 18–20. sz. 46–47.
- A kultuszminisztérium (1922/38–39) ügyosztályainak átszervezése. *Néptanítók Lapja*, **55**. 38–39. sz. 13.
- Kultuszminisztériumból (1914/23). *Néptanítók Lapja*, **47**. 23. sz. 7–8.
- A kultuszárca (1926/21–22., 23–24., 25–26) költségvetésének tárgyalása a nemzetgyűlésen. *Néptanítók Lapja*, **59**. 21–22. sz. 25–35., 23–24. sz. 18–29., 25–26. sz. 19–23.
- Kunfi miniszter (1919/5) az iskolai vallástanításról. *Új Korszak*, **8**. 5. sz. 2.
- Kunfi Zsigmond (1919): Szociális irányú tanfolyamok. A magyar közoktatásügyi miniszternek 1919. évi 22.025. sz. rendelete. *Magyar Tanítóképző*, **34**. 1–3.
- Kunfi Zsigmond (1919/5–6.): A magyar tanítósághoz. *Hivatalos Közlöny*, **27**. 5–6. sz. 1–2.
- Kunfi Zsigmond (1919/rendk.) népbiztos Kalocsán. *Kalocsai Néplap*, **43**. Rendkívüli szám. 1–3.
- Kurucz Gyula (1896/8): Az állam mint iskolafenntartó. *Néptanítók Lapja*, **29**. 8. sz. 1–4.
- Kuthi Zsigmond (1911/5): Reflexiók Szabó Adolf cikkére. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **36**. 154–156.
- Küzdelmünk (1946) a kenyérért. Nagygyűlések országshzerte. Határozati javaslat. *Pedagógus Értesítő*, **2**. 5–6. sz. 2–9.
- Ladányi Andor – Szőke Krisztina (2004/3): A pedagógusképzés a kétciklusú képzés rendszerében. *Educatio*, **13**. 406–414.
- Ladányi Andor (1968): Az 1918. évi polgári demokratikus forradalom és a magyar felsőoktatás. *Felsőoktatási Szemle*, **17**. 586–594.
- Ladányi Andor (1969): A Magyar Tanácsköztársaság és a felsőoktatás. *Felsőoktatási Szemle*, **18**. 3. sz. 136–142., 4. sz. 207–212.
- Ladányi Andor (1985/5): Egy fontos oktatáspolitikai döntés megszületése. *Magyar Tudomány*, **30**. 5. sz. 356–365.
- Ladányi Andor (1994/6): A Numerus Clausus-törvény 1928. évi módosításáról. *Századok*, **128**. 6. sz. 1117–1148.
- Ladányi Andor (1995/2): Egyetemi ifjúsági szervezetek a Horthy-korszakban. *Educatio*, **4**. 2. sz. 265–284.
- Ladányi Andor (2002/2–3): Az egyházak és a felsőoktatás a Horthy-korszakban. *Történelmi Szemle*, **44**. 3–4. sz. 293–329.
- Ladányi Andor (2003/1): A NAT és a tanárképzés. *Új Pedagógiai Szemle*, **53**. 1. sz. 47–52.
- Ladányi Andor (2004/1): Az egyházak és a felsőoktatás a dualizmus korában. *Századok*, **138**. 1. sz. 3–38.
- Ladányi Andor (2004/3): Az egyházak és a felsőoktatás, 1945–2000. *Múltunk*, **49**. 3. sz. 3–58.
- Ladányi Sándor (2000): A református egyház megtörése és behódoltatása Magyarországon. *Vigília*, **65**. 10. sz. 747–757.
- Lajos Mária (1924/1–2): Egyesületi élet. *Magyar Tanítóképző*, **38**. 1–2. sz. 12–13.
- Lakits Vendel (1896/3): Reménységeink és földadataink. *Néptanítók Lapja*, **29**. 3. sz. 2–3.
- Láng Károly (1915/1911): Új tanító nemzedék. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **40**. 245–246.
- Láng Mihály (1898/8): Független nemzeti nevelés. *Népnevelők Lapja*, **33**. 8. sz. 113–115.
- Lányi Jakab (1917/19–20): A jövő tanügyi perspektívája. *Népnevelők Lapja*, **52**. 19–20. sz. 11–12.
- Lányi Katalin (1994/4): Nagy László közéletisége és a Magyar Pedagógiai Társaság fóruma. *Embernevelés*, **6**. 4. sz. 85–99.
- László János (2003/1) Bevezető. Történelem, elbeszélés, identitás. *Magyar Tudomány*, **108**. 1. sz. 2–4., 48–57.
- Laurentzi Vilmos (1914/5–6): A történelem tanításának reformjához. *Új Élet*, **9**. 5–6. sz. 428–442.
- Lázár György (1983): Szlovák iskolaügy Magyarországon, 1945–1949. *Századok*, **118**. 6. sz. 1359–1375.
- Lázár Károly (1932/7–8): A tanítóképzés reformja. Tanítóképzés és papnevelés. (Recenzió.) *Magyar Tanítóképző*, **45**. 250–259.

- Lázár Lajos (1943/14): A tanító és az iskolán kívüli népművelés. *Néptanítók Lapja*, **76**, 14. sz. 554–556.
- Lázár Lajos (1944/18): Községrajz a népiskolai tanítás és nevelés szolgálatában. *Néptanítók Lapja*, **77**, 18. sz. 677–681.
- Lechnitzky Gyula (1910): Az új népiskolai tanterv és utasítás és a tanítóképzés. *Magyar Tanítóképző*, **25**, 256–263.
- Lechnitzky Gyula (1914): A kultúrállam megteremtése és a tanítóképzés. *Magyar Tanítóképző*, **29**, 185–192., 257–266.
- Lechnitzky Gyula (1915): A világháború, a kultúrállam és a tanítóképzés. *Magyar Tanítóképző*, **31**, (1916). 4–11., 48–56., 75–85.
- Lechnitzky Gyula (1917): Főtitkári jelentés. *Magyar Tanítóképző*, **33**, (1918). 155–170.
- Lechnitzky Gyula (1917/2): A kötelező tanítói gyakorlat, a tanítói szakvizsga és tanítói továbbképzés. *Magyar Tanítóképző*, **33**, (1918). 182–196.
- Léderer Ábrahám (1896/ 8., 9., 10., 11., 12., 13., 14): Állam és iskola, társadalom és iskola. *Népnevelők Lapja*, **31**, 8. sz. 113–115., 9. sz. 129–131., 10. sz. 149–151., 11. sz. 165–167., 12. sz. 181–183., 13. sz. 197–199., 14. sz. 214–216.
- Léderer Ábrahám (1914/1., 2., 3): A hazafiasságra való nevelés. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **39**, 9–13., 47–50., 84–92.
- A legelső (1935/87) társadalmi egyesületek közé nőtt a nagykőrösi Keresztény Ifjúsági Egyesület. *Nagykőrösi Híradó*, **13**, 87. sz. 2–3.
- A lelkésztanítóképző (1937/37) tanfolyam hallgatóiának lampionos szerenádja. *Nagykőrösi Híradó*, **15**, 37. sz. 8.
- A lelkésztanítóképző (1937/96) tanfolyam hallgatóiának műsoros estje. *Nagykőrösi Híradó*, **15**, 96. sz. 8.
- A lelkésztanítóképzősök (1935/87) vidéki útja. *Nagykőrösi Híradó*, **13**, 87. sz. 3.
- Lengyel János (1919/2): A Néptanítók Lapjáról tekintetes Zigány Zoltán úrnak. *Jövőnk*, **1**, 2. sz. 27–28.
- Letartóztatják (1919/15) a régi rezsim főbűnöszeit. *Vörös Hajnal* (Sátoraljaújhely), **1**, 15. sz. 2.
- Letörtük (1919) az ellenforradalmi kísérletet! *Népakarat* (Sárospatak), **1**, Rendkívüli kiadás. (1919. április 8.) 1.
- Levél (1922/35). *Nagykőrös és Vidéke*, **12**, 35. sz. 4.
- A leveletifjúság (1944/14) és a korszellem. *Néptanítók Lapja*, **77**, 14. sz. 540.
- A leveletintézmény (1942/9) és annak jelentősége. *Nagykőrösi Híradó*, **20**, 49. sz. 2.
- A leveleteoktatás (1936/3) – nemzetnevelés. *Nagykőrösi Híradó*, **14**, 3. sz. 2.
- A líceumi oktatás (1938/8) és nevelés alapelveit tartalmazó Útmutatás. *Magyar Tanítóképző*, **51**, 358–360.
- A líceumok (1943/8) és a tanítóképzők új tanulmányi rendje. *Magyar Tanítóképző*, **56**, 222.
- Lichtblau, Klaus (2007/7–8): Mannheim Károly és a történelmi idő problémája. *Világosság*, **48**, 7–8. sz. 5–10.
- Lipcsei Imre (2006/3–4): A Békés vármegyei polgári iskolák története az 1920–30-as években. *Neveléstörténet*, **3**, 3–4. sz. 42–55.
- A lipcsei (1914/22) népnevelési kongresszus. *Néptanítók Lapja*, **47**, 22. sz. 17–18.
- Litván György (1968/4): A forradalmi kormány és a budapesti tudományegyetem erőpróbája 1918–1919 fordulóján. *Történelmi Szemle*, **11**, 4. sz. 401–426.
- Litván György (1988): „Mi kommunisták, különös emberek vagyunk...” A sztálinizmus lélektana. *Századvég*, **6**–7. sz. 150–159.
- Litván György (1992/6): A Nagy Imre-csoport kialakulása és tevékenysége 1955. április–1956. július. *Társadalmi Szemle*, **47**, 6. sz. 89–95.
- Litván György (1999/2): Mérei és a krampusz. Esettanulmány. *Beszélő*, **4**, 2. sz. 60–70.
- Litván György (2000): Kudarc és siker. Jászi Oszkár születésének 125. évfordulóján. *Népszabadság*, **58**, 54. sz. 29.
- Loczka Alajos (1938): A gyakorlati középiskoláról és a tanítóképzésről szóló törvényjavaslatok. *Magyar Pedagógia*, **47**, 74–85.
- Lovasnemzetként (1943/17., 20) jöttünk ide, de repülőnépként tartjuk meg az országot. Ember Sándor és Paczoly György a MOVE nemzetpolitikai előadásán. *Nagykőrösi Híradó*, **21**, 17. sz. 3., 20. sz. 1.
- Lovász Márton (1918/1): Magyarország tanítóihoz! Az újjászületés ünnepe. A VKM 200.531/1918. VI. a. sz. rendelete. *Néptanítók Lapja, rendkívüli kiadás*, **1918**, november 6. 1–4.
- Lovász Márton (1918/2): A magyar nemzet nevelőihöz! A VKM 14.796/1918. eln. számú rendelete. *Magyar Tanítóképző*, **33**, 289–292.
- Lukács Péter (1988): Iskola a piacon — avagy hogyan kerüljük el az újabb oktatási reformokat. *Mozgó Világ*, **14**, 5. sz. 6–16.
- Lukács Sándor (1946.): A nevelőképzés reformjához. *Köznevelés*, **2**, 23. sz. 1–3.
- Lukács Sándor (1946/5–6): A nevelők átképzéséről. *Embernevelés*, **2**, 5–6. sz. 216–219.

- Lukács Sándor (1946/9–10): Az általános iskola legfontosabb elvi kérdései. *Embernevelés*, **2**, 9–10. sz. 321–331.
- Lukács Sándor (1947/6): Nagysikerű ankét a nevelőképzés reformjáról. *Pedagógus Értesítő*, **2**, (?) március 15. 6. sz. 7–10.
- Lukács Sándor (1947/7): Szakszervezetünk a nevelőképzés reformjáért. *Pedagógus Értesítő*, **3**, (?) április 1. 7. sz. 4–6.
- Lukács Sándor (1948/4–5): A magyar népoktatás időszerű kérdései. *Társadalmi Szemle*, **3**, 4–5. sz. 328–339.
- Lukács Sándor (1949/1): A szocialista köznevelésért. Részletek a III. Küldöttközgyűlésen elhangzott főtitkári beszámolóiból. *Embernevelés* **5**, 1. sz. 10–25.
- Lukács Sándor (1982/8): Iskolapolitikánk a felszabadulást követő években. *Valóság*, **35**, 8. sz. 35–50.
- Lux Gyula (1909/19): A magyar történelem az elemi népiskolában. *Család és iskola*, **35**, 19. sz. 179–180.
- Lux Gyula (1910/3): Angol könyv Magyarországról. *Család és iskola*, **36**, 3. sz. 24–26.
- Lux Gyula (1910/5., 6., 7.): A reform-iskolákról. *Család és iskola*, **36**, 5. sz. 46–47., 6. sz. 56–57., 7. sz. 64–65.
- Lux Gyula (1913/1., 2.): A könyvbíráló-bizottság munkarendje. *Család és iskola*, **39**, 1. sz. 13., 2. sz. 24.
- Lux Gyula (1913/5): A németországi tanítóegyesületek s munkásságuk 1911-ben. *Család és iskola*, **39**, 5. sz. 61–62.
- Lux Gyula (1914/10): A bajor tanítók kiképzése. *Család és iskola*, **40**, 10. sz. 110–111.
- Lux Gyula (1914/10): Külföldi lapokból: Éjjeli menedékhely gyermekek részére. Analfabéta kínai iskolásleányok. Adatok Németország közoktatásügyéből. A pedagógiai tárgyak reformja a tanítóképzőkben. A pedológia és a tanítóképző. A tanítói pálya egy új feltétele. A Genfi Pedagógiai Társaság. A svájci iskolaügy köréből. *Család és iskola*, **40**, 10. sz. 110–111.
- Lux Gyula (1914/4): A munkaely keresztülvitelének szükségessége a népiskolában. *Család és iskola*, **40**, 4. sz. 42.
- Lux Gyula (1921): Adatok Dobsina településföldrajzához. *Föld és Ember*, **2**, 129–137.
- Lux Gyula (1931/6): A német nyelv jelentősége a tanítóképzőben. *Magyar Tanítóképző*, **44**, 252–256.
- Lux Gyula (1933): Téves adatok Dobsina településtörténetéről. *Egyetemi Philológiai Közöny*, **1933**, 165–170.
- Lux Gyula (1934/17): Munkaiskola és tanítói önképzés. *Néptanítók Lapja*, **67**, 17. sz. 656.
- Lux Gyula (1935/12): Dobsina város népességi statisztikája. *Magyar Statisztikai Szemle*, **13**, 12. sz. 1055–1079.
- Lux Gyula (1935/3): A németbirodalmi tanítóképzés új alapelvei. *Magyar Tanítóképző*, **48**, 141–145.
- Lux Gyula (1943/4): A svájci tanítóképzők. *Magyar Tanítóképző*, **56**, 107–110.
- A m. kir. minisztérium 700/1928. számú rendelete a március tizenötödikét nemzeti ünnepké nyilvánító 1927: XXXI. tc. végrehajtása tárgyában. *Nemzetnevelés*, **10**, 5. sz. 77–78.
- M. Nádasdi Mária (1984/14): Tanuljunk-e a régi tanítóképzőtől? *Köznevelés*, **40**, 14. sz. 8.
- Mácsay Károly (1927): A tanítóképzés reformja. *Magyar Tanítóképző*, **40**, 82–86.
- Mácsay Károly (1935/4): Recenzió Szakál János: A magyar tanítóképzés története című könyvéről. *Magyar Tanítóképző*, **48**, 4. sz. 215–222.
- Mácsay Károly (1947/6): A tanítóság küzdelmes útja 1868-tól napjainkig. *Pedagógus Értesítő*, **2**, (?) 6. sz. március 15. 3–5.
- A Magyar (1917/15–16) Gyermektanulmányi Társaság. „Gyermek” tíz éves 1907–1917. *Népnevelők Lapja*, **52**, 15–16. sz. 2–3.
- A magyar (1920) tanítóképzés újjászervezése. *Magyar Tanítóképző*, **35**, 65–70.
- A Magyar (1936/2–3) Tanítók Szabadegyetemének megnyitása. *Tanítók Szövetsége*, **23**, 2–3. sz. 18–19.
- A Magyar (1948/4–5) Dolgozók Pártjának programnyilatkozata. *Társadalmi Szemle*, **3**, 4–5. sz. 249–265.
- A Magyar Élet (1939/36) Pártjának a nagykőrösi kerületben Milotay István a hivatalos jelöltje. *Nagykőrösi Híradó*, **17**, 36. sz. 6.
- A Magyar Élet (1939/4) zászlaja alatt. *Nagykőrösi Híradó*, **17**, 4. sz. 1.
- A Magyar Evangélikus (1947/1., 2., 4., 5., 1948/1., 2., 3., 4., 5. 6.) Egyház Püspöki Karának körlevele(i) az evangélikus iskolák vezetőihez és nevelő-munkásaihoz. *Evangélikus Nevelő*, **1947**, június, 26–33., augusztus, 27–32., október, 21–33., november, 126–132. **1948**, január, 160–164., február 192–197., március, 226–228., április, 259–260., május, 289–292., június, 334–336.
- A magyar hadügyi (1919/18) népbiztosság rendelete. *Vörös Hajnal* (Sátoraljaújhely), **1**, 18. sz. 1.
- A magyar katolikus (1901/1. 2. 3) tanítóság szupremáciájának és tömörülésének akadályai. *Katolikus Tanügy*, **7**, 1. sz. 1–3., 2. sz. 9–11., 3. sz. 17–19.
- Magyar Kázmér (1920/5) programja. *Nagykőrös és Vidéke*, **10**, 5. sz. 2–3.
- A magyar kötelesegteljesítés (1942/96) mozgalmának nagykőrösi zászlóbontása. díszgyűlés táviratilag üdvözlölte a Kormányzó Urat. *Nagykőrösi Híradó*, **20**, 96. sz. 2.
- A magyar közoktatásügy (1904/6) állapota 1902-ben. *Katolikus Tanügy*, **10**, 6. sz. 46.

- A magyar kultúra (1926/29–30) jövője. Beszélgetés gr. Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszterrel. *Néptanítók Lapja*, **59**. 29–30. sz. 13–15.
- A Magyar Szülők (1936/12) Szövetségének munkája. *Nagykőrösi Híradó*, **14**. 12. sz. 2.
- A magyar tanító (1924/27–28). *Néptanítók Lapja*, **57**. 27–28. sz. 11–15.
- Magyarics Tamás (1996/3): Az Egyesült Államok és Magyarország, 1957–1967. *Századok*, **130**. 3. sz. 571–610.
- Magyarország a lipcsei (1914/22) világkongresszuson. *Néptanítók Lapja*, **47**. 22. sz. 16.
- A Magyarországi Katolikus (1901/7) Tanítók Tanügyi Tanácsának közgyűlése. *Katolikus Tanügy*, **7**. 7. sz. 52–54.
- A Magyarországi (1911/4) Tanítóegyesületek Országos Szövetsége. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **36**. 118.
- A Magyarországi (1919) Tanítók Szakszervezete kultúrprogramjának főbb tételei. *Magyar Tanítóképző*, **34**. 11–13.
- A Magyarországi (1919/1) Tanítók Szakszervezete kultúrprogramjának főbb tételei. *Magyar Tanítóképző*, **34**. 1. sz. 11–13.
- A Magyarországi (1919/11) Tanítók Szakszervezetének Középiskolai Szakosztálya. *Új Korszak*, **8**. 11. sz. 4.
- Magyarországi (1919/12., 15–16.) Tanítók Szakszervezetének működési szabályzata. *Új Korszak*, **8**. 12. sz. 2–3., 15–16. sz. 2–3.
- A magyarországi (1919/2) tanítók szakszervezete. Hazug cím a tanítók becsapására. *Jövőnk*, **1**. 2. sz. 29–30.
- A Magyarországi (1919/7) Tanítók Szakszervezete Ifjómunkás Szakosztálya. *Új Korszak*, **8**. 7. sz. 8.
- A Magyarországi (1930/8–9) Tanítóegyesületek Országos Szövetsége. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **55**. 211.
- A Magyarországi (1933/1) Tanítóegyesületek Országos Szövetségének nagygyűlése. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **58**. 12–13.
- A mai ifjúság (1937/41) a szociális világképben. Turul bajtársak kultúrtáborra. *Nagykőrösi Híradó*, **15**. 41. sz. 52.
- Majláth József gróf (1915): Tanítók szociális feladatai. *Néptanítók Lapja*, **53**. (1920.) 22. sz. 16.
- Major Márta (1997/3–4): Lecke a hatalom megszilárdításának módszertanáról. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. Regnum*. **9**. 3–4. sz. 157–191.
- Major Sándor (1933/5): Mi a teendők a lelkek bolsevizálása ellen? *Nemzetnevelés*, **15**. 5. sz. 65–66.
- Majsai Tamás (2001/11): Krisztus átvilágít, de pénzt nem ad. *Mozgó Világ*, **2001**. 11. sz. 22–38.
- Majsai Tamás (2005/2): Egyházak és titkosszolgálatok. *Mozgó Világ*, **2005**. 2. sz. 3–33.
- A május (1919/18) elsejei ünnep. *Pápai Hírlap*, **16**. 18. sz. 1–2.
- Makkai Sándor (1918/18–19): A protestantizmus szociális jelentősége. *Sárospataki Református Lapok*, **14**. 18–19. sz. 91–92.
- Makkai Sándor (1942): A nemzetiségi kérdés szabályozásának lelki feltételei. *Láthatár*, **10**. 10. sz. 226–228.
- Málnai Mihály (1914/1): Pedagógiai jelszavak és a tanítóság. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **39**. 15–19.
- Málnai Mihály (1915/6): Meumann Ernő. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **40**. 126–127.
- Málnai Mihály (1921/11–12): A zsidó tanítónőképzés kérdése. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **46**. 11–12. sz. 100–102.
- Málnai Mihály (1934/1): Kornis Gyula: Az államférfi (ismertetés). *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **59**. 97–98.
- Mannheim Károly (1951): A politika megújítása. *Café Babel*, **1991**. 2. sz. 71–76.
- Marasztaló ítéletet (1933/26) hoztak a husvétii horogkereszt „lázaság” miatt. *Nagykőrösi Közlöny*, **4**. 26. sz. 1–2.
- Március (1919/12) idusa. *Nagykőrösi Hírlap*, **42**. 12. sz. 1–2.
- Március tizenötödike (1919/11., 12). *Kalocsai Néplap*, **43**. 11. sz. 2., 12. sz. 1–2.
- Márkus László (1948/22): Mi az igazság az egyházi iskolák ügyében? *Hazánk*, **3**. 22. sz. 5.
- Marmula János (1898): A tanítóképzés ügye a tanítóegyesületekben. A Heves megyei általános tanítóegyesület közgyűlése. *Magyar Tanítóképző*, **13**. 444–448.
- Márton Barna (1939/67): Dalol a munka! *Nagykőrösi Híradó*, **17**. 67. sz. 2.
- Márton Barna (1945/16): A mi ünnepünk. *Nagykőrös Népe*, **1**. 16. sz. 1–2.
- Marton Béla (1936/177): Pártpolitikától mentes, nagy összefogásnak vagyunk hívei. *Új Magyarság*, **3**. 177. sz. 5–6.
- Marx–Engels Munkásegyletem (1919) Budapesten. *Fáklya*, **10**. 1919. május 1. 5.
- A második (1915/19) hadikölcsön. *Néptanítók Lapja*, **48**. 19. sz. 1–3.
- Mayer, A. J. (1992/3–4): Emlékezet és történelem. A judeocídium emlékezetének és elfeledésének nyomorúsága. (Ford.: Hell Tamás.) *Café Babel*, **1992**. 3–4. sz. 23–32.
- Még most sincs vége (1936/80) a város és az egyház viszáljának. *Nagykőrösi Híradó*, **14**. 80. sz. 2.
- Megalakult (1919/8) a helyi direktórium. *Népakarat*, (Sárospatak) **1**. 8. sz. 2.
- Megalakult (1934/42) a Nemzeti Egység ifjúsági szervezete. *Nagykőrösi Közlöny*, **5**. 42. sz. 3.

- Megalakult (1937/10) a Baross Szövetség nagykorösi csoportja. Illovszky János és Rajniss Ferenc országgyűlési képviselők Nagykorörsön. *Nagykorösi Híradó*, **15.** 10. sz. 1–2.
- Megalakult a (1947) szakszervezet Pedagógiai Bizottsága. *Pedagógus Értésítő*, **3.** (?) 20. sz. október 15.
- Megalakult a (1956) Pedagógus Forradalmi Tanács. *Vásárhelyi Nemzeti Újság*, **1.** 4. sz. 1956. november 1.
- Meghódol (1919/10–11) az egyház. *Néptanítók Lapja*, **52.** 10–11. sz. 7.
- Megindult a tiltakozások áradata (1947/14) a fakultatív hitoktatás ellen. *Új Ember*, **3.** 14. sz. 3.
- Megindult a választási (1935/21) küzdelem. *Nagykorösi Híradó*, **13.** 21. sz. 1–2.
- Megnyílnak (1947/17) az első nevelőképző főiskolák. *Köznevelés*, **3.** 17. sz. 378.
- Megnyílt (1919/28) a tanítók szociális átképző tanfolyama. *Vörös Zászló* (Veszprém), **1.** 28. sz. 2–3.
- Megnyílt a harmadik (1936/74) lelkészképző tanfolyam. *Nagykorösi Híradó*, **14.** 74. sz. 2.
- Megoldódott (1935/20) a politikai és kormányválság. *Nagykorösi Híradó*, **13.** 20. sz. 1.
- Megszűnik (1935/72) a nagykorösi Nemzeti Egység és a MOVE otthona. *Nagykorösi Híradó*, **13.** 72. sz. 6.
- Megújulva (1935/83) fog munkához a nagykorösi Polgári Lövészegylet. *Nagykorösi Híradó*, **13.** 83. sz. 3.
- Megvalósul (1928/13) a nyolcosztályú népiskola. *Nemzetnevelés*, **10.** 13. sz. 193–195.
- Megváltást (1934/44), a nemzeti erők összefogását ígérték, de nem üdvözültünk. *Nagykorösi Közlöny*, **5.** 44. sz. 1–2.
- A megyei (1919/12) tanács művelődési osztálya. *Népakarat* (Sárospatak), **1.** 12. sz. 4.
- Meleg József (1944/11): Családlátogatások a nevelés szolgálatában. *Néptanítók Lapja*, **77.** 11. sz. 403–401.
- Melocco János (1948/23): Egy iskola és a többiek. *Új Ember*, **4.** 23. sz. 5.
- Méltó (1944/17) sírhelyet kap Zrínyi Miklós. *Néptanítók Lapja*, **77.** 17. sz. 655.
- Mélyek (1895/12) a tanító társadalmi kellei? Szünidei gondolatok. *Katolikus Tanügy*, **1.** 12. sz. 108–109.
- Memorandum (1911/11) a miniszterhez. *Izraelita Tanügyi Értésítő*, **36.** 381–385.
- Mencz Sebestyén (1947/3): Az iskolaszékekről. *Evangelikus Iskola*, **1947.** december 11–14.
- A menekült (1919/12) tanítókhoz. *Új Korszak*, **8.** 12. sz. 4.
- Mérei Ferenc (1936/5): Lázár Károly: A tanítóképzés gyakorlati része. (Recenzió.) *A jövő útjain*, **11.** 5. 178–179.
- Mérei Ferenc (1947/2): A. Makarenko: Az új ember kovácsa. (Recenzió.) *Társadalmi Szemle*, **2.** 11. 828–830.
- Mérei Ferenc (1947–48): Demokrácia az iskolában. *Nevelélmélet és iskolakutatás*, **4.** 1985/3. sz. 11–91.
- Mérei Ferenc (1948/22): A falakon belül. A neveléstudomány feladata. *Köznevelés*, **4.** 22. sz. 549–552.
- Mérei Ferenc (1948/4): Közoktatásügyünk alapproblémái. Előadás a NÉKOSZ II. Nevelői Értekezletén 1948. január 5-én. *Valóság*, **4.** 209–216.
- Mérei Ferenc (1948/7–8): Az általános iskola sorsa a tanítók kezében van. *Embernevelés*, **4.** 7–8. sz. (1948. július–augusztus.) 357–362.
- Mérei Ferenc (1948/7–8/2): Hermann Alice: Emberré nevelés. (Recenzió.) *Embernevelés*, **4.** 7–8. sz. (1948. július–augusztus.) 380–383.
- Mérei Ferenc (1949): Az általános iskola új nevelője. (A Pedagógiai Főiskolák tanulmányi értekezlete.) *Köznevelés*, **5.** 8. sz. 189–191.
- Mérei Ferenc (1949/1): A kétféle műveltség. *Embernevelés*, **5.** 1. sz. 25–30.
- Mérei Ferenc (1949/12): A burzsoá objektívizmus a gyermeklélektanban. *Magyar Pedagógia*, **57–58.** 1949. december. 68–78.
- Mérei Ferenc (1949/1–2): Ortutay Gyula: Művelődés és politika. (Recenzió.) *Köznevelés*, **5.** 1–2. 24.
- Mérei Ferenc (1949/19): A demokratikus nevelői szellem. *Köznevelés*, **5.** 19. sz. 523–525.
- Mérei Ferenc (1956/20): A dogmatizmus perében. *Köznevelés*, **12.** 20. sz. 455–456.
- Mérei Ferenc (1956/4): Hozzájárulás az MTA Pedagógiai Főbizottságának 1956. június 30-i vitaülésén. *Pedagógiai Szemle*, **6.** 4. sz. 297.
- Mérei Ferenc (1975/10): A NÉKOSZ pedagógiája. *Valóság*, **18.** 10. sz. 1975. október. 107–111.
- Mérei Ferenc (1977/4): Küzdelem a lélektannal és a világgal. (Győri György beszélgetése Mérei Ferencsel.) *Kortárs*, **21.** 4. sz. 1977. április. 629–644.
- Mérei Ferenc (1982/5): Nagy László lélektani felfogása. *Pedagógiai Szemle*, **32.** 5. sz. 428–437.
- Mérei Ferenc (1982/6): A fejlődéslelektan Nagy László gondolatvilágában. *Magyar Pszichológiai Szemle*, **39.** 6. sz. 593–613.
- Mérei Ferenc nyilatkozata (1948/13): Változatossá és érdekessé válik a tanulás a diákönkormányzatok nyomán. (aláírás: -vátor -) *Március Tizenötödike*, **2.** 13. sz. 7.
- „Mert őt nekünk Isten adta!” (1935/95) *Nagykorösi Híradó*, **13.** 95. sz. 1.
- Mester (1944/10) Miklós kultuszállamtitkár átvette hivatalát. *Néptanítók Lapja*, **77.** 10. sz. 365–367.
- Mesterházy Jenő (1933/3): A tanítóképző intézeti tanárképzés. *Magyar Tanítóképző*, **46.** 77–89.
- Mesterházy Jenő (1933/5): Tanárképzésünk reformjához. *Magyar Tanítóképző*, **46.** 151–156.

- Mesterházy Jenő (1935/2): Főtitkári jelentés. *Magyar Tanítóképző*, **48**. 108–114.
- Mesterházy Jenő (1939/5): Főtitkári jelentés az 1938/39. egyesületi év működéséről. *Magyar Tanítóképző*, **52**. 240–249.
- Mesterházy Jenő (1943/9): Emlékiratunk és anyagi ügyeink. *Magyar Tanítóképző*, **56**. 225–232.
- Mesterházy Jenő (1944/2): Az 1944. évi állami költségvetés és anyagi ügyeink. *Magyar Tanítóképző*, **57**. 33–39.
- Mészáros István (1985/9): Fináczy Ernő, a neveléstörténet-író. *Pedagógiai Szemle* **35**. 9. sz. 878–882.
- Mészáros István (1989/1): A koalíciós időszak iskolatörténetéből — Sík Sándor az Országos Köznevelési Tanácsban, 1945–1948. *Pedagógiai Szemle* **39**. 1. sz. 43–56.
- Mészáros István (1992/3): A „nemzetnevelés”. *Magyar Tudomány*, Új folyam, **37**. 3. sz. 326–330.
- Mészáros István (1997/3–4): „Diáksztrájk” és megtorlás Zalaegerszegen, 1948. október 30. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. Regnum*. **9**. 3–4. sz. 157–161.
- Mészáros István (2000/6): Szerzetesség Magyarországon. *Vigilia*, **65**. 6. sz. 417–425.
- Mészáros István (2005/4): A katolikus egyetemi ifjúság 12 pontja. Dokumentum 1947-ből. *Vasi Szemle*, **49**. 4. sz. 424–432.
- Mészáros Jenő (1914/3., 4., 5): Tanulmányutam. A svájci tanítóképzés. *Néptanítók Lapja*, **47**. 3. sz. 3–6., 4. sz. 2–5., 5. sz. 2–5.
- Mészáros Jenő (1923/4–8): Farkas Sándor egyénisége. *Magyar Tanítóképző*, **37**. 38–42.
- Mészáros József (2004/4): Racionális döntések elmélete és a társadalomtudományok. *Társadalomkutatás*, **22**. 4. sz. 427–451.
- Mészáros Károly (1944/1): A Julián Iskola Egyesület 1943. évi működése. *Néptanítók Lapja*, **77**. 1. sz. 14–16.
- Meszerics Tamás (2000/9–10): Politikai ellenállás ’45–56. *Beszélő*, **3/5**. 9–10. sz. 74–84.
- Mezei Gyula (1985/4): A közoktatás irányításának alakulása a felszabadulás után. *Pedagógiai Szemle*, **35**. 4. sz. 318–334.
- A mezőgazdasági (1926) népesség érdekeit szolgáló népiskolák felállítására vonatkozó törvényjavaslat tárgyalása. *Néptanítók Lapja*, **1926**. március 5. Rendkívüli szám. 4–30.
- A mezőgazdasági (1917) többtermelés és tanítóképzés című előadássorozat javaslatai. *Magyar Tanítóképző*, **32**. 178–181.
- Mi történt (1948) a „Bethlen Kata” tanítónőképző III. osztályában? A lányok egy részét megfertőzte a kerekgyuházi rémhirközpont, majd Jancsó Imre hitoktató és az eredmény 26 kicsapás az ország összes iskoláiból. *Kecskemét*, **2**. 51. sz. 1–2.
- Miért kell ortodox tanítóképző? (1926/16). *Zsidó Újság*, **2**. 15. sz. 1926. április 23. 4–5.
- Miért nem kell (1902/2) nekünk az állami iskola? *Katolikus Tanügy*, **8**. 2. sz. 10–11.
- Mihalik József (1927): A tanítóképzés reformja. *Magyar Tanítóképző*, **40**. 57–61.
- Mihalik József (1927/a): Egyesületi gyűlések, I–VII., 1–4. *Magyar Tanítóképző*, **40**. 91–94., 149–155.
- Mihály Istvánné (1996/1–2): A pedagógusképzés hagyományai Szarvason. *Pedagógusképzés*, **1996**. 1–2. sz. 316–325.
- Mihály Ottó (1985): Néhány szó Mérei Ferenc Demokrácia az iskolában c. tanulmánya elé. *Neveléstudomány és iskolakutatás*, **4**. 3. sz. 5–6.
- Mikisné Dévény Márta (2007/6): Aki azt a bátorságot veszi, hogy másokat tanítson, annak mindennap tanulnia kell! *Tanító*, **45**. 6. sz. 1–3.
- Mikler Károly (1948/1): Az állam, az egyház és az iskolák államosítása. *Evangelikus Élet*, **13**. 1. sz. 5.
- Miklóssy János (M.J. 1956): Beköszöntő. *Kalocsa és Vidéke*, **1**. 1. sz. 1.
- Miklósvári Sándor (1955/19): A tanító előkészülete a tanításra. (Összevont osztályok esetében.) *Köznevelés*, **11**. 19. sz. Alsó-tagozati oktatás, nevelés, I–II.
- Milotay István (1935/101): A betlehemi bölcső. *Nagykőrösi Híradó*, **13**. 101. sz. 1–2.
- Milotay István (1935/99) kétnapos nagykőrösi tartózkodása. *Nagykőrösi Híradó*, **13**. 99. sz. 1–3.
- Milotay István (1936/37) nyilatkozott a szociáldemokraták rágalmazásairól a kisgazdapárt majálisán. *Nagykőrösi Híradó*, **14**. 37. sz. 1–2.
- Milotay István (1936/55) sikeres közbenjárása a cegléd–kecskeméti országút ügyében. *Nagykőrösi Híradó*, **14**. 55. sz. 5.
- Milotay István (1937/8) vasárnapja Nagykorörsön. A párt támogatja a kormányt és a pártönkivüli képviselőt, de a kartell és a tokehatalmak megrendszabályozását és a nagykorösi béketlenség megszüntetését kívánja. *Nagykőrösi Híradó*, **15**. 8. sz. 1–2.
- Milotay István (1938/27) előadása a magyarság eredetéről. *Nagykőrösi Híradó*, **16**. 27. sz. 5.
- Milotay István (1938/48) politikájának diadalát és Nagykorös politikai egységének kialakulását ünnepeleék a városnapi képviselői beszámolón. *Nagykőrösi Híradó*, **16**. 48. sz. 1–3.

- Milotay István (1939/57) magas kitüntetést kapott Hitlertől. *Nagykőrösi Híradó*, **17**. 57. sz. 6.
- Milotay István (1943/34., 45) kitüntetése. Milotay Istvánt, az új magyar sajtó megteremtőjét ünnepelték a Nagykőrösi Kaszinó ünnepén. *Nagykőrösi Híradó*, **21**. 34. sz. 5., 45. sz. 1.
- A Milotay-párt (1935/98) felhívása a városi képviselőválasztás előtt. *Nagykőrösi Híradó*, **13**. 98. sz. 5.
- Milyen (1949/40) a jó diákvezető? *Március Tizenötödike*, **2**. 40. sz. 3.
- Mindenkit utólér (1919/45) a sorsa. A III. Hadtest Forradalmi Törvényszékének ítéletei. *Vörös Hajnal* (Sátoraljaújhely), **1**. 45. sz. 3.
- A miniszter (1924/29–30) és a tanítóság. *Néptanítók Lapja*, **57**. 29–30. sz. 1–2.
- Miniszteri (1898/11) jelentés a közoktatásügyről. *Népnevelők Lapja*, **33**. 11. sz. 168–170.
- Miniszterünk (1896/6) az államosításról. *Néptanítók Lapja*, **29**. 8. sz. 1–4.
- Mit akar (1937/7) a Református Nőegylet? *Nagykőrösi Híradó*, **15**. 7. sz. 6.
- Mit akarunk (1919/1)! *Népakarat* (Sárospatak), **1**. 1. sz. 1.
- Mit kíván a diákság (1956/254). *Zala*, **12**. 254. sz. 2.
- Mitől függ (1919/63)? *Munkás Újság* (Pápa), **1**. 63. sz. 3.
- Mitrovics Gyula (1942/8): A református iskolaügy központi irányítása és felügyelete. *Protestáns Tanügyi Szemle*, **14**. 10. sz. 221–223.
- „Modern” (1919/44) pedagógusok. *Munkás Újság* (Pápa), **1**. 44. sz. 4.
- Mohar József (1901/3): Új „Rendtartás” és képesítő vizsgálati szabályzat. *Magyar Tanítóképző*, **16**. 152–161.
- Mohar József (1916): Tanítóképzésünk továbbfejlesztésének irányelvei. Törvénytervezet. *Magyar Tanítóképző*, **31**. 33–48.
- Mohar József (1916): Temesvári közgyűlésünk. *Magyar Tanítóképző*, **25**. 116–120.
- Mohar József (1916/1): Törvénytervezet a tanító- és tanítónőképzés országos és egységes rendezéséről. *Magyar Tanítóképző*, **31**. 85–96., 119–130.
- Mohar József (1917): Tanítóképzésünk országos és egységes fejlesztésének irányelvei. Határozati javaslat. *Magyar Tanítóképző*, **32**. 181–183.
- Mohar József (1917/1): Elnöki megnyitó beszéd. *Magyar Tanítóképző*, **32**. 220–225.
- Mohar József (1918): Tanítóképzésünk korszerű újjászervezése. *Magyar Tanítóképző*, **33**. 225–240.
- Molinári (1897/30): Hatalmas argumentum az államosítás mellett. *Népnevelők Lapja*, **32**. 30. sz. 465–467.
- Molitor Gusztáv (1938/5): Evangélikus tanítóképzésünk jövője. *Protestáns Tanügyi Szemle*, **12**. 5. sz. 225–228.
- Molnár László (1936/2): Körös és a körösi diák. *Jövő Útja*, **3**. 2. sz. 3–5.
- Molnár Oszkár (1913/1): A pedagógiai továbbképzés új intézményei. *Család és Iskola*, **39**. 1. sz. 3–4.
- Molnár Oszkár (1913/7): Pszichológiai ankét a tanítói továbbképző tanfolyamokon. *Család és Iskola*, **39**. 7. sz. 81.
- Molnár Oszkár (1914/9): A pedagógiai reformok és az iskola. *Család és Iskola*, **40**. 9. sz. 97–98.
- Molnár Oszkár (1915/19–20): Az állami tanítóképzők első háborús tanéve. *Család és Iskola*, **41**. 19–20. sz. 166–169.
- Molnár Oszkár (1916/7): A tanítóképzői tanítás néhány jellemző vonása. Modern tanítóképzés. *Család és Iskola*, **42**. 7. sz. 51–53.
- Molnár Oszkár (1920): A tanítóképzés reformjának munkaterve. A tanítóképzés reformja tárgyában a tanártestületekhez intézett kérdőpontok. *Magyar Tanítóképző*, **35**. 21–28.
- Molnár Oszkár (1920/7–8): Neveléstudomány a hatéves tanítóképzőben. *Magyar Tanítóképző*, **35**. 110–115.
- Molnár Oszkár (1922): A tanítóképzés reformja a Magyar Pedagógiai Társaságban. *Magyar Tanítóképző*, **37**. 13–18.
- Molnár Oszkár (1926): Egyesületünk XVII. közgyűlése. *Magyar Tanítóképző*, **39**. 86–90.
- Molnár Oszkár (1927): A tanítóképzés reformja. *Magyar Tanítóképző*, **40**. 12–23.
- Molnár Oszkár (1927/a): Előadói határozati javaslat a tanítóképzés reformjához. *Magyar Tanítóképző*, **40**. 151–154.
- Molnár Oszkár (1938/4): Tanítóképző-akadémia. *Magyar Tanítóképző*, **51**. 134–136.
- Molnár Oszkár (1939/2): A tanítóképző-akadémia tartalma. *Magyar Tanítóképző*, **52**. 70–81.
- Molnár Oszkár (1943/1): Az új költségvetés. *Magyar Tanítóképző*, **56**. 1–3.
- Molnár Oszkár (1944/1): Az 1944. évi költségvetés. *Magyar Tanítóképző*, **57**. 1–3.
- Molnár Oszkár (1944/11): Új idők hajnalán. *Magyar Tanítóképző*, **57**. 237–238.
- A morálpedagógiai (1922/32–33) kongresszus. Pauler Ákos egyetemi tanár beszámolója. *Néptanítók Lapja*, **55**. 32–33. sz. 14–16.
- Moravek Endre (1942): A nemzetiségi kérdés és a magyar társadalom. *Láthatár*, **10**. 10. sz. 294–299.
- Moravek Endre (1946/18): Demokrácia, nemzeti eszme, sovinizmus. *Köznevelés*, **2**. 18. sz. 5–6.

- Moravék Endre (1946/8–9): A nemzetiségi iskolaügy újjászervezése. *Köznevelés*, **2**. 6. sz. 8–9.
- Morozova Irina – Vida István közl. (1996): Újabb részletek Rákosi Mátyás lemondatásáról. *Társadalmi Szemle*, **51**. 3. sz. 76–94.
- Mosdóssy Imre (1917/16–18): A főváros oktatásügye a háború után. *Népnevelők Lapja*, **51**. 16–18. sz. 3–4.
- A MOVE (1936/31) közgyűlése. Nagykőrösi Híradó, **14**. 31. sz. 2.
- A MOVE (1939/28) Nagykőrösi Torna és Vívó Egyesület közgyűlése. *Nagykőrösi Híradó*, **17**. 28. sz. 1.
- A MOVE (1943/20) Nagykőrösi TVE 41. közgyűlése. *Nagykőrösi Híradó*, **21**. 20. sz. 1–2.
- Mozgalmás (1918/45) napok Kalocsán. *Kalocsai Néplap*, **42**. 45. sz. 2–3.
- Múlt (1919/15) és jövő. *Nagykőrösi Népűjság*, **3**. 15. sz. 1–2.
- Munkácsi Ernő (1940/1): A magyar zsidó iskola világnézete. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **65**. 1–3.
- Munkásgimnázium (1919/4). *Népakarat* (Sárospatak), **1**. 4. sz. 2.
- Munkások (1919/7)! Elvtársak! Polgárok! *Népakarat* (Sárospatak), **1**. 7. sz. 1.
- A Munkástanács (1919/49–50) ülése. *Munkás Újság* (Pápa), **1**. 49–50. sz. 1–3.
- Mussolini és Hitler szelleme (1936/98) a vasárnapi Milotay-gyűlésen. *Nagykőrösi Híradó*, **14**. 98. sz. 1–2.
- Muszty László (1947/12): „A magányos ember.” A tanító „proletár” tudata, önképzése és önnevelése. *Embernevelés*, **3**. 12. sz. 529–533.
- Művelődési megbízott (1919/31) az intézőbizottság ülésein. Vörös Zászló (Veszprém), **1**. 31. sz. 1.
- A Művelődési Osztály (1919/39) megalakulása. *Munkás Újság* (Pápa), **1**. 39. sz. 3.
- N. (1919/8): Márciusi égzengés. *Népakarat* (Sárospatak), **1**. 8. sz. 1.
- Nádas Péter (2007): Csak a hüvös mondat van. Nagy N. Péter és Tóth Ákos beszélgetése Nádas Péterrel arról, hogy kell-e az írónak a mondatokon kívül mást is csinálnia. *Népszabadság*, **45**. 300/2. sz. karácsonyi melléklete. 4–5.
- Nagy (1919/12–14) események krónikája. *Néptanítók Lapja*, **52**. 12–14. sz. 1–2.
- Nagy Andor (2004/3): Dr. Somos Lajos, a pedagógus példakép. *Módszertani Közlemények*, **44**. 3. sz. 134–135.
- Nagy Ferenc (1927): A tanítóképzés reformja. *Magyar Tanítóképző*, **40**. 61–63.
- Nagy Gyula (1956): A Kalocsai Járási Ideiglenes Nemzeti Bizottság alakuló ülése. *Kalocsa és Vidéke*, **1**. 1. sz. 1.
- Nagy Imre (1954): A magyar tudomány előtt álló feladatok. *Társadalmi Szemle*, **9**. 6. sz. 17–29.
- Nagy István (2000/3): A lámpás újra kigyulladt. *Studia Caroliensia* (A Károli Gáspár Egyetem folyóirata), **1**. 3. sz. 39–46.
- Nagy Iván (1936/16): Kisebbségi népoktatásunk új rendje. *Néptanítók Lapja*, **69**. 16. sz. 599–603.
- Nagy József (1896/16., 17): Mily viszonyban van az iskola az egyházzal és tanácsos volna-e az iskolát az egyháztól elválasztani? *Katolikus Tanügy*, **2**. 16. sz. 124–126., 17. sz. 133–135.
- Nagy József (1911/7): A nyolcosztályú elemi népiskola. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **36**. 243–245.
- Nagy József (1928/1–3): Kultúra és politika. Recenzió Kornis Gyula tanulmánykötetéről. *Minerva*, **7**. 1–3. sz. 134–150.
- Nagy Lajos (1937/98): A körösi penész. *Nagykőrösi Híradó*, **15**. 98. sz. 1.
- Nagy László (1890/1): Tájékoztatóul. *Magyar Tanítóképző*, **5**. 1–6.
- Nagy László (1890/6): Törekedjünk hatni a közvéleményre! *Magyar Tanítóképző*, **5**. 289–295.
- Nagy László (1890/7): Remények és óhajtasok. *Magyar Tanítóképző*, **5**. 354–361.
- Nagy László (1893/1): A háromszáz forintos minimumról. *Magyar Tanítóképző*, **8**. 50–54.
- Nagy László (1893/9): Néhány szó a magyar nyelv érdekében. *Magyar Tanítóképző*, **8**. 570–572.
- Nagy László (1894): Bárá Eötvös József és a népoktatási törvény. *Magyar Tanítóképző*, **9**. 9–21.
- Nagy László (1895): A tanítóképzésről szóló törvény módosítása. *Magyar Tanítóképző*, **10**. 77–96.
- Nagy László (1897): A tanítóképzésről szóló törvény módosítása. *Magyar Tanítóképző*, **12**. 3–10.
- Nagy László (1897/8): Tanítóképző tanárjelöltjeink az egyetemen. *Magyar Tanítóképző*, **12**. 481–482.
- Nagy László (1899): A gyermekek koraérettségéről. *Magyar Tanítóképző*, **14**. 467–481.
- Nagy László (1900): A tanítóképesítés reformja. *Magyar Tanítóképző*, **15**. 37–39.
- Nagy László (1900/8–9): A pedagógiai tárgyak tanterve. *Magyar Tanítóképző*, **15**. 458–468. Megjelent továbbá: Nagy L. 1972. 71–87. *Ballér E.* 1989. 41–52.
- Nagy László (1901): Megfigyelések a gyermekek társas életéről. *Magyar Tanítóképző*, **16**. 405–413.
- Nagy László (1901/3): Folytatás vagy ismétlés? *Magyar Tanítóképző*, **16**. 148–151.
- Nagy László (1901/4): A haladás útján. *Magyar Tanítóképző*, **16**. 225–226.
- Nagy László (1902/6): A tanítóképesítő vizsgálatok reformja. *Magyar Tanítóképző*, **17**. 322–332.
- Nagy László (1902/7): A tanítóképző intézeti tanárok képzése. Indítvány. *Magyar Tanítóképző*, **17**. 402.
- Nagy László (1903): A tanítóképző tanár hivatása. *Magyar Tanítóképző*, **18**. 8–10.

- Nagy László (1903/1): Gyermektanulmányozások az amerikai tanítóképző intézetekben. *Magyar Tanítóképző*, **18**. 57–71.
- Nagy László (1903/2): Gyermektanulmányozás módja és szempontjai. *Magyar Tanítóképző*, **18**. 196–208. és 266–278.
- Nagy László (1904/1): A tanítóképző intézetek felügyelete. Indítvány. *Magyar Tanítóképző*, **19**. 542–548.
- Nagy László (1904/2): A népoktatási törvényjavaslat negyedik fejezete, különösen a képzők felügyelete. *Magyar Tanítóképző*, **19**. 477–483.
- Nagy László (1904/3): A tanítóképzők felügyelete. Válasz Szabó E. „Áldatlan küzdelem” című cikkére. *Néptanítók Lapja*, **37**. 34. sz. 11–12.
- Nagy László (1904/4.): A gyermektanulmány a tanítóképző intézetekben. *Magyar Tanítóképző*, **19**. 283–284., 395–403.
- Nagy László (1905/2): Szerkesztőtárs választása. *Magyar Tanítóképző*, **20**. 105–106.
- Nagy László (1905/6–7): A gyermekrajzok és a gyermek értelmi fejlődése. *Magyar Tanítóképző*, **20**. 362–381.
- Nagy László (1905/9): Javaslatok a tanítónőképző intézetekbe való felvétel tárgyában. *Magyar Tanítóképző*, **20**. 518–519.
- Nagy László (1906): A tanítóképző intézeti tanárok képzésének és képesítésének rendje. *Magyar Tanítóképző*, **21**. 145–150.
- Nagy László (1906/1): Pósa Lajos költészete. *Magyar Tanítóképző*, **21**. 574–582.
- Nagy László (1908): A tanítóképzés szervezete. Törvényjavaslat-tervezet. *Magyar Tanítóképző*, **23**. 267–282.
- Nagy László (1909/10): Ranschburg Pál egyetemi magántanár. *Magyar Tanítóképző*, **24**. 542–543.
- Nagy László (1910): Pszichológiai laboratórium a tanítóképző intézetekben. *Magyar Tanítóképző*, **25**. 180.
- Nagy László (1913/1): Az értelmi fejlődés egyik alapvető problémája. *A Gyermek*, **7**. 23–29.
- Nagy László (1913/2): A gyermek szellemi munkabírása. *A Gyermek*, **7**. 250–268.
- Nagy László (1913/3): Irányok és törekvések az alkotó munka terén. Bevezetésül. In: Répay Dániel – Ballai Károly szerk. (1913). 280–288.
- Nagy László (1914/1): A Remete-Munkaiskola Brüsszelben. *A Gyermek*, 195–210.
- Nagy László (1914/2): A gyermektanulmányi mozgalom eredményei hazánkban. *A Gyermek*, 357–361.
- Nagy László (1914/3): Kapcsolat a különböző fokú iskolák tanítási rendszere között. *A Gyermek*, 507–514.
- Nagy László (1915): Új módszertani meghatározások. A beszéd- és értelemgyakorlat tárgya, módszere. *Magyar Tanítóképző*, **30**. „Gyakorlóiskola” mellékletben, 1–17.
- Nagy László (1916/1): Az Új Iskola céljai, pedagógiai és didaktikai alapelvei, tantervének megokolása. *A Gyermek*, **10**. 22–31.
- Nagy László (1916/2): Az „Új Iskola” tanterve. *A Gyermek*, **10**. 285–294. Megjelent továbbá: Ballér E. 1989. 53–62.
- Nagy László (1917): A gyermek lelki fejlődésének típusai iskolák szerint. *A Gyermek*, **11**. 145–157.
- Nagy László (1917/1): A balkézrel való írástanítás és az ambidextria. *A Gyermek*, **11**. 175–178.
- Nagy László (1918): Nagy célok felé. *A Gyermek*, **12**. 382–386.
- Nagy László (1918/2): Testnevelés és gyermektanulmány. *Testnevelés*, **1**. 2. sz. 46–51.
- Nagy László (1919/1–3): A kölcsönös egymásrahatás törvénye a gyermek lelki fejlődésében. *A Gyermek*, **13**. 1–3. sz. 1–52.
- Nagy László (1919/15–16): Szervezzünk „Új Iskolákat”! *Új Korszak*, **8**. 15–16. sz. 6–7.
- Nagy László (1919/4. 6): A testnevelés pedagógiai elvei. *Testnevelés*, **1**. 4. sz. 107–111., 6. sz. 174–176.
- Nagy László (1919/4–10): A magyar közoktatás reformtervezete. *A Gyermek*, **13**. 4–10. sz. 210–220.
- Nagy László (1919/a): Gyermektanulmányi pedagógiai múzeumokat szerveznek. *Fáklya*, **10**. 1919. április 29. 3–4.; Kóte Sándor újraközölte: *Pedagógiai Szemle*, **7**. 6. sz. 34–35.
- Nagy László (1919/b): Az egyéni nevelés az iskolában. *Fáklya*, **10**. 111. sz. 1919. május 13. 5.
- Nagy László (1920/1–5., 6–10): A nyolcosztályú egységes népiskola tanterve és főbb didaktikai problémái. *A Gyermek*, **14**. 1–5. sz. 29–70., 6–10. sz. 130–170.
- Nagy László (1920/40–43): A zsidó gyermek értelmisége és fejlődése. *Néptanítók Lapja*, **53**. 40–43. sz. 17–18.
- Nagy László (1921/1): A gyermek erkölcsi és szociális fejlődése. *A Gyermek*, **15**. 1–5. sz. 33–40.
- Nagy László (1921/2): Gróf Teleki Sándor. Emlékbeszéd. *A Gyermek*, **15**. 1–5. sz. 65–80.
- Nagy László (1925/6. 9–10): A népiskolai reform, szakfelügyelet és tanítóképzés kérdései. *Tanítók Lapja*, **39**. 6. sz. 3–4., 9–10. sz. 8–9.
- Nagy László et al. (1919): A Tanítóképző Intézeti Tanárok Országos Egyesülete választmányának a tanítóképzés reformja ügyében tartott tanácskozásai. *Magyar Tanítóképző*, **34**. 19–32.

- Nagy Mária (1986): Politika, tudomány és pedagógiai gyakorlat az 1945 utáni magyar oktatási rendszerben. *Magyar Pedagógia*, **86**. 343–358.
- Nagy Mária (1989/3–4): Rend és fegyelem az iskolában Általános iskolai működési szabályzatok vizsgálata. *Magyar Pedagógia*, **89**. 3–4. sz. 285–300.
- Nagy Mária (1994/1–2): Kontroll és autonómia a tanári szakmában. *Magyar Pedagógia*, **94**. 1–2. sz. 27–35.
- Nagy Mária (1995/1–2.): Somos Lajos, 1952-ben, a III. B-ről. *Magyar Pedagógia*, **95**. 1–2. sz. 101–111.
- Nagy Mária (2004/3): Pályakezds, mint a pedagógusképzés középső fázisa. *Educatio*, **13**. 375–390.
- Nagy Miklós (1937/9): Iskolapolitikai feladataink. *Protestáns Tanügyi Szemle*, **11**. 9. sz. 337–344.
- Nagy Miklós (1938/2): A tanítóképzés reformja. *Protestáns Tanügyi Szemle*, **12**. 2. sz. 74–77.
- Nagy Miklós (1942/8): A református iskolaügy központi irányítása és felügyelete. *Protestáns Tanügyi Szemle*, **14**. 8. sz. 173–180.
- Nagy Miklós (1943/5): Javaslat az Egyházi Törvények V. törvénycikkének a módosítására. *Protestáns Tanügyi Szemle*, **17**. 5. sz. 97–102.
- Nagy Miklós (1946/14–15): Az iskola és a politika. *Köznevelés*, **2**. 14–15. sz. 4–5.
- Nagy Miklós (1946/16): A magyar nevelők demokratikus átképzése. *Köznevelés*, **2**. 16. sz. 1.
- Nagy Miklós (1946/20): A nevelőképzés reformja elé. *Köznevelés*, **2**. 20. sz. 1–2.
- Nagy Péter Tibor (1993/2): Nemzetiség és oktatás a dualizmus kori Magyarországon. *Educatio*, **2**. 2. sz. 1993. 253–269.
- Nagy Péter Tibor (1998): *Gondolat kísérlet az ötvenes évek hittan-politikájának megértéséhez*. Oktatáskutató Intézetben megvitatott tanulmány (kézirat).
- Nagy Péter Tibor (1999/4): Az iskolalátogatási és iskolaszervezési kényszer formaváltozásai. *Educatio*, **8**. 4. sz. 752–770.
- Nagy Péter Tibor (2000/6): A húszas évek középiskola-politikájának kialakulása. *Századok*, **134**. 6. sz. 1313–1334.
- Nagy Péter Tibor (2001/3): Modern (szekuláris) értékek egy tradicionális társadalomban. *Educatio*, **10**. 3. sz. 434–448.
- Nagy Péter Tibor (2002/4): Oktatástörténet és taneszköz-politika. *Educatio*, **11**. 4. sz. 539–555.
- Nagy Péter Tibor (2003/3): A középfokú nőoktatás huszadik századi történetéhez. *Iskolakultúra*, **2003**. 3. sz. 3–14.
- Nagy Péter Tibor (2004/1): Az alternativitás formái a magyar oktatástörténetben. *Educatio*, **13**. 1. sz. 75–97.
- Nagy Péter Tibor (2004/6–7): A polgári iskolai tanítóképzés 19. századi történetéhez. *Iskolakultúra*, **14**. 6–7. sz. 171–178.
- Nagy Péter Tibor (2006/3): Világnézeti nevelés az ötvenes évek Budapestjén. *Educatio*, **15**. 3. sz. 566–592.
- Nagy Sándor (1919): Egyesületünk újjászervezése. *Magyar Tanítóképző*, **34**. 40–43.
- Nagy Vilmos (1940/10): Recenzió Budaváry László „A kassai kriptában” c. darabjáról. *Magyar Tanítóképző*, **53**. 309.
- A nagybirtok csödjé (1935/33). *Nagykőrösi Híradó*, **13**. 33. sz. 1.
- Nagybudapest (1949/40) diákjai élenjárnak a sztálini tanulmányi felajánlás teljesítésében. *Március Tizenötödike*, **2**. 40. sz. 1.
- Nagydiósi Géza (1944/4): A felekezeti iskolafenntartási terhek igazságos megosztása. *Néptanítók Lapja*, **77**. 4. sz. 132–135.
- Nagykörös (1938/45) lakosságának 1,65%-át képviseli a zsidóság. Ötven év alatt 791-ről 480-ra fogyott a számuk. *Nagykőrösi Híradó*, **16**. 45. sz. 4.
- Nagykörös (1939/8) a Magyar Élet Mozgalom zászlója alatt. Hatezer ember lelkesen ünnepelte az Imrédy-kormány programját, Jaross Andor minisztert és Milotay Istvánt. *Nagykőrösi Híradó*, **17**. 8. sz. 1–3.
- Nagykörös (1943/14) a Darányi-diákház ügyében is példát mutat az országnak — mondta Ravasz László. *Nagykőrösi Híradó*, **21**. 14. sz. 1.
- Nagykörös társadalmi (1935/8) fejlődése az utolsó 10 év alatt. *Nagykőrösi Híradó*, **13**. 8. sz. 1.
- A Nagykőrösi (1936/56) Arany János Bajtársi Törzs plenáris táborozása. *Nagykőrösi Híradó*, **14**. 56. sz. 1–2., 70. sz. 2.
- A nagykőrösi (1919/22) Függetlenségi Károlyi Párt megalakulása. *Nagykörös és Vidéke*, **9**. 22. sz. 2–3.
- A nagykőrösi (1936/54) politikai élet a fővárosi sajtóban. *Nagykőrösi Híradó*, **14**. 54. sz. 1.
- A nagykőrösi (1938/26) tanítóképző nagy országos sikere a rádióban. *Nagykőrösi Híradó*, **16**. 26. sz. 3.
- A nagykőrösi (1938/27) tanítóképző rádióhangversnének sikere. *Nagykőrösi Híradó*, **16**. 27. sz. 8.
- A nagykőrösi (1939/25. 28) tanítóképző énekkara a rádióban. A kultuszállamtitkár üdvözlő távirata a nagykőrösi református tanítóképző énekkarához. *Nagykőrösi Híradó*, **17**. 25. sz. 6., 28. sz. 3.

- A nagykovácsi (1939/49) tanítóképző századik tanévét fejezte be. *Nagykovácsi Híradó*, **17**. 49. sz. 2.
- A nagykovácsi (1942/7) Turul elégedetlen az országos vezetésválasztással. *Nagykovácsi Híradó*, **20**. 7. sz. 3.
- A nagykovácsi (1942/95) MOVE nemzetpolitikai előadásai. A magyar szellemi élet kiválóságai jönnek Nagykovácsra. *Nagykovácsi Híradó*, 20. 95. sz. 5.
- A nagykovácsi (1944/1) református egyház egymillió kétszázezer pengős költségvetése. *Nagykovácsi Híradó*, **22**. 1. sz. 1944. január 4. 1–2.
- A nagykovácsi ifjúság (1934/68., 78) ébredése, zászlóbontása. *Nagykovácsi Híradó*, **12**. 68. sz. 6., 78. sz. 5.
- Nagykovácsi ifjúság (1934/79) a Nemzeti Egységben. *Nagykovácsi Híradó*, **12**. 79. sz. 2–3.
- A nagykovácsi ifjúság (1936/99) a tanyákon. *Nagykovácsi Híradó*, **14**. 99. sz. 7.
- A nagykovácsi líceum (1938/44) és a tanítóképző akadémia a középiskolai oktatás új szervezetében. *Nagykovácsi Híradó*, **16**. 44. sz. 3.
- A nagykovácsi lövészsport (1935/76) szétforgácsolódása. Újjáalakul a Nagykovácsi Polgári Lövészegylet. *Nagykovácsi Híradó*, **13**. 76. sz. 4.
- Nagykovácsón (1938/7) is megindult a falu és a tanyakutatás. *Nagykovácsi Híradó*, **16**. 7. sz. 4.
- Nagykovácsón (1939/32) is készülődnek a képviselőválasztásra. Milotay István lesz a hivatalos jelölt. *Nagykovácsi Híradó*, **17**. 32. sz. 6.
- Nagykovácsót (1939/40) állította az új magyar élet példájául vitéz Imrédy Béla. Két ellenzéki választógyűlés. *Nagykovácsi Híradó*, **17**. 40. sz. 1–2. és 7.
- Nagyméltóságú (1897/11) Miniszter Úr! Kegyelmes Urunk! *Népnevelők Lapja*, **32**. 11. sz. 168–172.
- Nánási Miklós (1957/18): Arany János gondolkodásának nevelői vonásai. *Köznevelés*, **13**. 18. sz. 425–426.
- Ne zavarjuk (1919/18) a forradalmi törvényszéket! *Vörös Hajnal* (Sátoraljaújhely), **1**. 18. sz. 1.
- Negus (1899/2): Veszedelem-e az állami iskola felekezeti szempontból? *Katolikus Tanügy*, **5**. 2. sz. 17–19.
- Négy előadás (1935/46) a reformszemlékről. *Nagykovácsi Híradó*, **13**. 46. sz. 1–2.
- Négyéves Munkaterv (1936/41). *Nagykovácsi Híradó*, **13**. 41. sz. 1.
- Néhány érdekes adat nevelőkről, nevelőképzésről. *Köznevelés*, **2**. 20. sz. 14.
- Néhány szó (1935/77) a Polgári Lövészegyletről. *Nagykovácsi Híradó*, **13**. 77. sz. 3.
- A nem állami iskolák (1938/11) anyagi ügyei. *Tanítók Szövetsége*, **25**. 11. sz. 4–5.
- Nem kérünk mi (1919/4). *Népakarat* (Sárospatak), **1**. 4. sz. 1.
- A nem magyar (1914/36) nyelv az állami elemi népiskolában. *Néptanítók Lapja*, **47**. 36. sz. 15. és 21–23.
- Nem tudják fenntartani (1930/8–9) a nagykovácsi felekezeti iskolákat. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **55**. 210.
- Neményi (1919/4) Imre államtitkár nyugalomba vonult. *Néptanítók Lapja*, **52**. 4. sz. 11.
- Neményi Imre (1933/3): Gróf Apponyi Albert mint kultúrpolitikus. *Magyar Tanítóképző*, **46**. 45–77.
- Neményi Imre (1935/7): A magyar tanítóképzés és tartozékai. *Magyar Tanítóképző*, **48**. 285–314.
- Nemes Lipót (1933/3): Megemlékezés Nagy Lászlóról. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **58**. 40–42.
- Nemes Lipót (1947/4): Az iskola intézményes gyermekmentő munkája. *Köznevelés*, **3**. 4. sz. 59.
- Nemesvári Ernő (1936/4–5): Szigorú büntetés, avagy Mikulásesti mese az ördögök fejedelméről, a pokolról és az agyafúrt zsidóról. *Nagykovácsi Prepák Lapja*, **2**. 4–5. sz. 2–6.
- A német (1919/10–11) tanítóegyesület iskolaprogramja. *Néptanítók Lapja*, **52**. 10–11. sz. 27–28.
- A német (1919/4) tanítóegyesület iskolakövetelése. *Néptanítók Lapja*, **52**. 4. sz. 12.
- Németh András (1989/7–8): Wessely Ödön pedagógiai rendszere és a gyermektanulmány. *Pedagógiai Szemle*, **39**. 7–8. sz. 678–689.
- Németh András (2002/3): A reformpedagógia gyermekképe. *Iskolakultúra*, **2002**. 3. sz. 21–32.
- Németh András (2006/4): A német pedagógiai historiográfia. *Iskolakultúra*, **2006**. 4. sz. 93–110.
- Németh András (2007/1–2): A modern középiskolai tanári és tanítói szakmai tudástartalmak kibontakozásánál történeti folyamatai. *Pedagógusképzés*, **5**. (34.) 5–26.
- Németh Béla (1944/18): A nevelési irányzatok harca. *Néptanítók Lapja*, **77**. 18. sz. 674–676.
- Németh István (1999): „Aki nincs ellenünk, az velünk van!” avagy az 1959-es év kulturális állapota. *Kultúra és Közösség*, **2**. f. 3. évf. 2. sz. 89–114.
- Németh László (1956): Emelkedő nemzet. *Irodalmi Újság* **7**. 43. sz. 1.
- Németh Vince (1927/4): A tanítóképzés reformja. *Nemzetnevelés*, **9**. 4. sz. 50–52.
- Nemo (1897/43): Szocializmus a tanítók között. *Népnevelők Lapja*, **32**. 43. sz. 675–676.
- Nemzet és nemzetiség (1914/46). *Néptanítók Lapja*, **47**. 46. sz. 1–4.
- A nemzet nevelői (1943/28). *Evangelikus Élet*, **11**. 28. sz. 1.
- A nemzeti egység (1933/26) nagykovácsi zászlóbontása. *Nagykovácsi Közlöny*, **4**. 26. sz. 4.
- A Nemzeti Egység (1933/38) főtájkára Nagykovácsón. *Nagykovácsi Közlöny*, **4**. 38. sz. 3.
- Nemzeti hadikölcsön (1914). *Néptanítók Lapja*, **47**. Rendkívüli kiadás. 1–7.

- A Nemzeti Parasztpárt (1945/17) nagygyűlése. *Nagykőrös Népe*, **1**, 17. sz. 1–2.
- Nemzeti (1938/16) politika és új kivándorlás. *Nagykőrösi Híradó*, **16**, 16. sz. 1–2.
- A nép leszámol ellenségeivel (1947). *Nemzedék*, **2**, 3. sz. 7.
- Népgyűlés (1919/18). *Vörös Zászló* (Veszprém), **1**, 18. sz. 1.
- Népgyűlések (1919/4–5). *Sárospataki Hírlap*, **4**, 4–5. sz. 3.
- A népiskolai tanítóképzésről (1938) szóló törvényjavaslat indokolása. *Magyar Tanítóképző*, **51**, 144–153.
- Népítélet (1919/16). A sárospataki lázadás főbűnösét halálra ítélték. Kivégzés a Kossuth-szobor előtt. *Vörös Hajnal* (Sátoraljaújhely), **1**, 16. sz. 1–2.
- Népnevelés (1948/16) a Szovjetunióban. *Köznevelés*, **4**, 16. sz. 385–388.
- Nevelőképző (1904) törvényjavaslat. Álláspontunk. *Magyar Tanítóképző*, **19**, 592–616.
- A népoktatási (1904/16) törvényjavaslat. *Katolikus Tanügy*, **10**, 16. sz. 125–126.
- Népünk műveltsége (1924/37–38), egybevetve a korrall, anyanyelvvél és vallással. *Néptanítók Lapja*, **57**, 37–38. sz. 4–6.
- Neubauer János (1940): A Tanítóképző Akadémia nevelés- és tanítástan anyagának tervezete. *Evangélikus Népiskola*, **46**, 122–127.
- Neumann Andor (1926/15): Iskola és tanítók. *Zsidó Újság*, **2**, 15. sz. 1926. április 16. 2–3.
- Nevelési értekezlet (1937). *Jövő Útja*, **3**, 5–6. sz. 21–22.
- Nevelőképző (1947/17) főiskolát Pápára. *Pápai Néplap*, **3**, 17. sz. 1.
- A nevelőmunkások (1919/23) szociális tanfolyama. *Győri Vörös Újság*, **1**, 23. sz. 3.
- Névmagyarosítás (1936/82) és a jó példa. *Nagykőrösi Híradó*, **14**, 82. sz. 1.
- Niethammer L. (1995): A „floating gap” innenső oldalán. Kollektív emlékezet és identitáskonstrukció a tudományos diskurzusbán. *Századvég*, **33**, sz. (2004/3). 29–48.
- Nikolin Éva (1956): Ez a mi dolgunk! *Vásárhelyi Nemzeti Újság*, **1**, 10. sz. 1956. november 9.
- Nincs hitoktatás (1919/1) a főváros iskoláiban. *Népkultúra*, **1**, 1. sz. 2.
- Nincsenek (1938/71) ennek az új ifjú seregnek előljárói? *Nagykőrösi Híradó*, **16**, 71. sz. 5.
- Nóvik Attila (2006/4): Népiskolai tanítóság a 19. századi neveléstörténeti tankönyvek tükrében. *Iskolakultúra*, **2006**, 4. sz. 41–48.
- Nyeharoseva, A. (1946/10): Hogyan javadalmazták a szovjet pedagógusok munkáját? *Köznevelés*, **2**, 10. sz. 7.
- A nyelv- és vallásoktatás (1914/22) a főrendi házban. A főrendi ház ülése. *Néptanítók Lapja*, **47**, 22. sz. 1–8.
- Nyilatkozat (1919/7–8). *Sárospatak*, **10**, 7–8. sz. 4.
- Nyilatkozat (1919/9–10). *Sárospatak*, **10**, 9–10. sz. 4.
- Nyilatkozat (1944/2) a gyengébb értelmi felfogású gyermekek külön oktatásának kérdésében. *Nagykőrösi Híradó*, **22**, 1944. január 8. 4.
- Nyíri Kristóf (1999): Castells: The Information Age. Könyvismertetés. *Replika*, **36**, sz. 157–181.
- A nyolcosztályú (1929/9–10) népiskola a Magyar Pedagógiai Társaságban. *Néptanítók Lapja*, **62**, 9–10. sz. 31–32.
- Nyugalomba vonul (1935/46) a gimnázium két nagy tanára. *Nagykőrösi Híradó*, **13**, 46. sz. 5–6.
- O. L. (1911/29): Gyűlések előtt. *Tanítók Lapja*, **22**, 29. sz. 1–2.
- O. Nagy Gáborné (1969): Az intézet története, 1945–1969. In: *A Budapesti Tanítóképző* (1969). 81–139.
- Oláh János (1992/1): Becker Vendel a tanítóképzésről. *Módszertani Közlemények*, **32**, 1. sz. 42–45.
- Oncsik György (1937/11): Az „Iskolaügyünk — Iskolaszék” című cikkhez. *Evangélikus Élet*, **5**, 11. sz. 85–86.
- Ormos Mária (1989/8–9): A konszolidáció problémái 1956 és 1958 között. *Társadalmi Szemle*, **44**, 8–9. sz. 48–65.
- Ormos Mária (1997): Jelző és történelem. (Kérdések a Horthy-korszakról.) *Történelmi Szemle*, **39**, 2. sz. 179–189.
- Ormos Mária (2001/11): Körkép világválság idején. *Mozgó Világ*, **2001**, 11. sz. 72–90.
- Ormos Mária (2003/1): Politikai szerepek és személyiségek a huszadik században. *Magyar Tudomány*, **108**, sz. 5–15.
- Ormos Mária (2003/7): Történelem és társadalom. *Mozgó Világ*, **2003**, 7. sz. 15–21.
- Ormos Mária (2004/11): A Magyar Tudományos Akadémia II. (filozófia–történettudomány) Osztályának bemutatkozásához. *Magyar Tudomány*, **111**, 11. sz. 1190–1192.
- Ormos Mária (2005/6): Trianon okairól. *Rubicon*, **15**, 156. sz. 8–12.
- Ormos Mária (2007/4–5): Partnerek és ellenfelek. Horthy Miklós útja a teljes magányig. *Rubicon*, **18**, 174–175. sz. 119–121.
- Az ország katolikus (1948/40) társadalma az egyházi iskolák államosítása ellen. *A Szív*, **33**, 40. sz. 1.

- Az Országos (1897/27) Bizottság a következő felterjesztést intézte a miniszterhez. *Népnevelők Lapja*, **32.** 27. sz. 426–427.
- Országos (1919/2) egyesületünk felébredése. *Magyar Tanítóképző*, **34.** 2. sz. 70–71.
- Országos (1926/27–28) tanítógyűlés Hódmezővásárhelyen. *Néptanítók Lapja*, **59.** 27–28. sz. 35–37.
- Az Országos (1932/6–7) Izraelita Tanítóképző jubiláris ünnepe. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **52.** 90–92.
- Az Országos (1943/14) Közoktatási Tanács Tagjainak kinevezése. *Néptanítók Lapja*, **76.** 14. sz. 563–564.
- Az Országos Katolikus (1914/24) Tanügyi Tanács ülése. A tanítóképző intézetek új (1914/29) rendtartása. *Néptanítók Lapja*, **47.** 24. sz. 8.
- Az Országos Testnevelési (1924/11–12) Alapról szóló törvényjavaslat a Nemzetgyűlésen. Klebelsberg Kuno gróf vallás- és közoktatási miniszternek az általános vitát bevezető és befejező beszédei. *Néptanítók Lapja*, **57.** 11–12. sz. 12–17.
- Ortutay Gyula (1948/10): A vallás- és közoktatásügyi miniszter az iskolák államosításáról. *Köznevelés*, **4.** 10. sz. 223.
- Ortutay Gyula (1948/5): Részletek Ortutay Gyula kultuszminiszter költségvetési beszédéből. *Köznevelés*, **4.** 5. sz. 73–77.
- Ortutay Gyula (1949/1): Az új iskola kibontakozásának alapelvei. *Embernevelés*, **5.** 1. sz. 3–9.
- Ortutay Gyula (1973): Az 1948/XXXII. törvénycikk: az iskolák államosítása. *Valóság*, **16.** 8. sz. 1–19.
- Osztvald György (1942): A hazai nemzetiségek jogi helyzete. *Láthatár*, **10.** 10. sz. 298–305.
- Ottlyk Ernő (1948/4., 5., 6): Egyházi iskolafenntartói jog. *Evangélikus Nevelő*, **1948.** április, 251–254., május, 280–282., június, 298–301.
- Ottlyk Ernő (1964/5., 6): Egyházunk és az 1918–19-es forradalmak. *Lelkipásztor*, **39.** 289–301. és 234–343.
- Óvónők (1946/21) az óvodáért. *Köznevelés*, **2.** 21. sz. 16.
- Óvónők és tanítók (1957/2) akadémiai képzésének tervezete. *Köznevelés*, **13.** 2. sz. 41–48.
- Órszigety Lajos (1948/3): A tanító és a lelkész. *Evangélikus Nevelő*, **1948.** március, 197–199.
- Összevetőség (1919/63., 66) gyűlése. *Munkás Újság* (Pápa), **1.** 63. sz. 2–3., 66. sz. 1–2.
- p. f. (1932/10): Érettségi vizsgálatot tett tanulók felvétele a tanítóképzőbe. *Protestáns Tanügyi Szemle*, **6.** 10. sz. 324–326.
- p. f. (1933/1): Gondolatok a tanítóképzés reformjáról. *Protestáns Tanügyi Szemle*, **7.** 1. sz. 18–21.
- Paczolay György (1936/100): Találkozás a karácsonyi jászol mellett. *Nagykőrösi Híradó*, **14.** 100. sz. 1–2.
- Paczolay György (1936/16) nagykőrösi református lelkész. *Nagykőrösi Híradó*, **14.** 16. sz. 1–2.
- Paczolay György (1938/17): Totális állam és az egyházak. Válasz főtisztelendő Schaub Zoltán hittanár úrnak. *Nagykőrösi Híradó*, **16.** 17. sz. 4–5.
- Paczolay György (1939/29): Húsvéti reménységek. *Nagykőrösi Híradó*, **17.** 29. sz. 1–2.
- Paczolay György (1939/49) véglegesen leigazolt országgyűlési képviselő. Matolcsy Mátyás lajstromos mandátumát kapta meg. *Nagykőrösi Híradó*, **17.** 49. sz. 1–2.
- Paczolay György (1939/7): A végső kibontakozás felé. *Nagykőrösi Híradó*, **17.** 7. sz. 1–2.
- Paczolay György (1943/1): Harc a mi jövőnkért. *Nagykőrösi Híradó*, **21.** 1. sz. 1.
- Padányi-Frank Antal (1935/2): A tanítók tanítója. Elnöki megnyitó a XXV. közgyűlésen. *Magyar Tanítóképző*, **48.** 55–62.
- Padányi-Frank Antal (1935/2/2): A szülőföld (város, falu, tanya) élete a tanító munkájában. *Néptanítók Lapja*, **68.** 48–51.
- Padányi-Frank Antal (1935/4): A szülőföld-tanulmány. *Néptanítók Lapja*, **68.** 131–136.
- Padányi-Frank Antal (1936/1): A tanítóság és a tanítóképző tanárság együttműködése. *Magyar Tanítóképző*, **49.** 1–3.
- Padányi-Frank Antal (1938/10): A tanítóképző-akadémia tartalma. *Magyar Tanítóképző*, **51.** 405–415.
- Padányi-Frank Antal (1939/2): A tanítóképző-akadémia tartalma. *Magyar Tanítóképző*, **52.** 88–91.
- Padányi-Frank Antal (1943/22): A küzdő tanító felé. Évnyitó. *Néptanítók Lapja*, **76.** 22. sz. 913–916.
- Padányi-Frank Antal (1943/6.): Az évfolyamvezérek szerepe a tanítónévelésben. *Magyar Tanítóképző*, **56.** 161–166.
- Padányi-Frank Antal (1944/ 4., 5): Magyar öntudatra való nevelés. *Néptanítók Lapja*, **77.** 4. sz. 129–132., 5. sz. 172–176.
- Padányi-Frank Antal (1944/1): Nevelés Zrínyi szellemében. *Néptanítók Lapja*, **77.** 1. sz. 11–14.
- Padányi-Frank Antal (1944/20): Hogyan él Zrínyi szelleme tanítványainkban? *Néptanítók Lapja*, **77.** 20. sz. 746–748.
- Padányi-Frank Antal (1944/5): A nevelői hit. *Magyar Tanítóképző*, **57.** 130–139.

- Palasik Mária (1995/3): A jogállam csapdái Magyarországon 1947 első felében. A Magyar Közösség pere, mint eszköz a kisgazdapárt hatalomból történő kiszorításához. *Századok*, **129**. 6. sz. 1305–1330.
- Palasik Mária (1998): A szőlésszabadság deklarálása és korlátainak kezdetei Magyarországon. *Századok*, **132**. 3. sz. 585–600.
- Pap József (1901/11., 12., 15., 16., 18., 19., 20., 21., 22): Miként fejlesztheti a katolikus iskola tanítója a vallásos érzületet az egyes tárgyak tanítása alkalmával? *Katolikus Tanügy*, **7**. 11. sz. 81–83., 12. sz. 90–91., 15. sz. 115–117., 16. sz. 122–123., 18. sz. 140–141., 19. sz. 147–148., 20. sz. 155–156., 21. sz. 164., 22. sz. 173–174.
- Pápa város (1919/23) közigazgatási önállóságot kapott. *Vörös Zászló* (Veszprém), **1**. 23. sz. 2.
- Papok (1919/5–6., 8–9.) levelei. *Néptanítók Lapja*, **52**. 5–6. sz. 22–24., 8–9. sz. 25–26.
- Papp László (1930/6): Az Országos Református Tanáregyesület Közgyűléséről. *Protestáns Tanügyi Szemle*, **4**. 6. sz. 210–215.
- Papválasztás (1936/5) előtt. *Nagykőrösi Híradó*, **14**. 5. sz. 1–2.
- Párhuzam (1947/12). *Új Ember*, **3**. 12. sz. 8.
- Párty Endre (1932/6): Elnöki megnyitó. *Magyar Tanítóképző*, **44**. 5. sz. 201–205.
- Párty Endre (1932/6): Elnöki megnyitó. *Magyar Tanítóképző*, **45**. 6. sz. 177–180.
- Pásztor József (1934/1): Régi és új szempontok a zsidó nevelésben. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **59**. 7–10.
- Pásztor József (1935/12., 1936/1): A magyar zsidó nevelők (lelkészek, tanítók, tanárok) legközelebbi teendői. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **60**. 226–229., **61**. 4–7.
- Pásztor József (1936/11): Utasítás a közoktatásügyi igazgatásról szóló 1935:VI. tc. végrehajtására. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **61**. 256–257.
- Pataki Ferenc (1967/11): A szovjet pedagógia első műhelyei. *Pedagógiai Szemle*, **17**. (1967). 11. sz. 988–999.
- Pataki Ferenc (1987/1): A NÉKOSZ pedagógiai öröksége. *Magyar Pedagógia*, **1987**. 1. sz. 28–36.
- Pataki Ferenc (1997/4): Az önéletírás „dramaturgiája”: az élettörténeti forgatókönyvek. *Pszichológia*, **17**. 4. sz. 339–389.
- Pataki Ferenc (2003/1): Együttés élmény — kollektív emlékezet. *Magyar Tudomány*, **108**. 1. sz. 26–35.
- Pataky Tibor (1942): Nemzetiségi politikánk alapjai. *Láthatár*, **10**. 10. sz. 217–223.
- A Pedagógiai (1947) Bizottság felhívása. *Pedagógus Értesítő*, **3**. (?) 22. sz. november 15.
- A Pedagógiai Főiskola feladata és szervezete. (1948) *Köznevelés*, **4**. 8. sz. 149–150.
- A Pedagógiai Tudományos (1957/1) Intézet összevont értekezletének vitája a közelmúlt pedagógiai mozgalmáról s időszerű politikai, kultúrpolitikai és pedagógiai kérdésekről. *Pedagógiai Szemle*, **7**. 1. sz. 95–99.
- A pedagógus bérrendezéséről (1955). *Óvodai Nevelés*, **8**. 9. sz. melléklete.
- A Pedagógus Szakszervezet (1948/24) III. küldött-kögyűlése. *Köznevelés*, **4**. 24. sz. 624–625.
- A Pedagógusok Chartája (1954). *Nevelők Lapja*, **11**. 16. sz. (1955. augusztus 19.) 3.
- A pedagógia. Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártja Központi Bizottságának 1936. július 4-én kelt határozata a pedagógiai eltévelyedésekről. *Országos Neveléstudományi Intézet Értesítő*, **1**. sz. 2–7.
- A pénteki pártnap (1919/67. 70). *Munkás Újság* (Pápa), **1**. 67. sz. 1., 70. sz. 1.
- Pénzes Balduin (1946/31): Ahol nem féltik a demokráciát a katolikus neveléstől. *Új Ember*, **2**. 31. sz. 5.
- Pénzes Balduin (1946/46): Az egyházak támogatása. *Új Ember*, **2**. 46. sz. 5.
- Pénzes Balduin (1947/11): Hitoktatásunk védelmében. *Új Ember*, **3**. 11. sz. 1.
- Percz László (2007/4): „Objektív” és „primitív”? Karácsony Sándor és a „magyar filozófia” gondolata. *Világosság*, **48**. 4. sz. 21–31.
- Perényi László (1948/10): Zenei képzés a Pedagógiai Főiskolán. *Köznevelés*, **4**. 10. sz. 214.
- Peres Sándor (1898/12., 13., 14.): Nemzeti nevelés és népiskola. *Népnevelők Lapja*, **33**. 12. sz. 178–180., 13. sz. 197–198., 14. sz. 210–214.
- Perger Miklós (1927/4): Tanító és tanítói állás. *Nemzetnevelés*, **9**. 4. sz. 52–53.
- Perger Miklós (1929/24): A tanítóképzés reformja. *Nemzetnevelés*, **11**. 24. sz. 370–372.
- Pesthy József (1904/6): Kultúrharcosok. *Katolikus Tanügy*, **10**. 6. sz. 41.
- Pesti levél (1919/8). *Népakarát* (Sárospatak), **1**. 8. sz. 3.
- Péter János (1950): A második évforduló. *Az Út*, **3**. 28. sz. 1–2.
- Péterfy Sándor (1896/1): Előre! *Néptanítók Lapja*, **29**. 1. sz. 3–4.
- Pethes János (1902): A gyermeklélektan szerepe a tanítók kiképzésében. *Magyar Tanítóképző*, **17**. 474–476.
- Petición (1936/3) a városi képviselőválasztás ellen. *Nagykőrösi Híradó*, **14**. 3. sz. 3.
- Petri Pál (1929/9–10) államtitkár a felekezeti iskolák jelentőségéről és a tanítói hivatásról. *Néptanítók Lapja*, **62**. 9–10. sz. 32.
- Petri Pál (1935/2): Tanítók seregszemléje. *Néptanítók Lapja*, **68**. 45–48.

- A piaristák beléptek (1919/12) a szocialista pártba. *Vörös Hajnal* (Sátoraljaújhely), **1.** 12. sz. 4.
- Pintér Ignác (1921/3–4): A magyar zsidó iskolaügy problémái. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **46.** 3–4. sz. 21–23.
- Pintér Ignác (1931/11): A Magyarországi Izraeliták Országos Irodájának 1930. évi működéséről szóló jelentés. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **56.** 217–218.
- Pintér Ignác (1931/6): Közgyűlésünk. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **56.** 134–135.
- Pintér Zsigmond (1914/4): A munka iskolája. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **39.** 122–127.
- Pléh Csaba (1998): Pszichológia, szimbolika, diktatúra. *BUKSZ*, **10.** 3. sz. 288–296.
- Pléh Csaba (2000/11–12.): Az elbeszélő történelem a pszichológiában. *Világosság*, **41.** 11–12. sz. 63–75.
- Pléh Csaba (2001/4): Gyáni Gábor: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. *BUKSZ*, **13.** 1. sz. 76–78.
- Podráczky Judit (2000/1–2): A társadalmi célok kifejeződése az 1891. évi kisdedővási törvényben. *Pedagógus-képzés*, **2000.** 1–2. sz. 241–258.
- Pók Attila (2000/4): Bűnbakkeresés Közép- és Kelet-Európában. *Európai Szemle*, **2000** 4. sz. 83–101.
- Pók Attila (2002): Einige Gedanken zur Geschichte und Geschichtsschreibung in Ungarn, 1990–2000. *Österreichische Osthefte*, **44.** ½. 315–325.
- Pók Attila (2003/7): Bűnbakkeresés és antiszemitizmus az első világháború utáni Magyarországon. *Mozgó Világ*, **2003.** 7. sz. 23–28.
- Pók Attila (2004/4): Bűnbakkeresés és holokauszt a rendszerváltás utáni Magyarországon. *Rubicon*, **15.** 4. sz. 38–41.
- Pók Attila (2005/1–2): Bűnbakkeresés a huszadik századi Magyarországon. *Történelmi Szemle*, **47.** 1–2. sz. 47–67.
- Polány István (1937/1): Az osztrák tanítóképzés reformja. *Nevelésügyi Szemle*, **1.** 370–371.
- A polgári (1926/23–24) iskoláról, a külföldi magyar intézetekről, a nemzeti közművelődési alapítványról, a leányiskoláról és a leánykollégiumokról szóló törvényjavaslatok. *Néptanítók Lapja*, **59.** 23–24. sz. 29–30.
- A polgári (1926/37–38) iskolai tanárképzőt a szegedi egyetem bölcsészeti fakultásához csatolják. *Néptanítók Lapja*, **59.** 37–38. sz. 16.
- A Polgári Demokrata (1945/12., 13., 17.) Párt. *Nagykőrös Népe*, **1.** 12. sz. 2., 13. sz. 2., 17. sz. 2.
- A Polgári Demokrata (1945/18) Párt üzenete. *Nagykőrös Népe*, **1.** 18. sz. 2.
- Polgári Demokrata Párt (1945). *Nagykőrös Népe*, **1.** 1945. december 1. 3.
- A polgári gondolat ünneplése (1945). *Nagykőrös Népe*, **1.** 1945. szeptember 15. 1–2.
- A polgári iskolai (1919) tanárok reformtervezetének kivonata. *Magyar Tanítóképző*, **34.** 14–15.
- A polgári kaszinó (1919/4) évi rendes közgyűlése. *Népakarat* (Sárospatak), **1.** 4. sz. 4.
- Polgármesterválasztás (1918/46). *Nagykőrösi Hírlap*, **41.** 46. sz. 2.
- A Polgárok (1921) és Munkások Szövetsége a közszolgálati alkalmazottakért. *Világ*, **12.** 1921. november 26. 2.
- Politikai (1936/18) büvénymutatvány. *Nagykőrösi Híradó*, **14.** 18. sz. 1.
- Politikai nevelés (1955/20., 21) a tanítóképzőkben. Hozzászólások Bizó Gyula referátumához. *Nevelők Lapja*, **11.** 20. sz. 1., 21. sz. 1–2.
- Polónyi István – Timár János (2006/4): A pedagógusprobléma. *Új Pedagógiai Szemle*, **56.** 4. sz. 15–31.
- Polónyi István (2004/3): Pedagógusképzés — oktatás-gazdaságtani megközelítésben. *Educatio*, **13.** 343–358.
- Porzolt István (1957/7): Általános gimnázium vagy szakközépiskola? *Köznevelés*, **13.** 7. sz. 153–155.
- Póth Piroska (1985/2): A koalíciós pártok kultúrpolitikája 1945–1948 között. *Századok*, **119.** 2. sz. 498–517.
- Pozsonyi Károly (1937/5., 6., 8., 11): Iskolaügyünk. *Evangelikus Élet*, **5.** 5. sz. 35–36., 6. sz. 44–46., 8. sz. 61–62., 11. sz. 86–87.
- Pölöskei Ferenc (1970/1): Tisza István nemzetiségi politikája az első világháború előestéjén. *Századok*, **104.** 1. sz. 3–32.
- Prepabál 1936. *Nagykőrösi Híradó*, **14.** 10. sz. 1–2.
- Prepamajális (1936/39). *Nagykőrösi Híradó*, **14.** 39. sz. 2.
- Pritz Pál (2003/4): Történetírásunk egynemely problémájáról — különös tekintettel a posztmodernre. *Múltunk*, **48.** 4. sz. 246–279.
- Próder László (1919/3): Ellenforradalom? *Vörös Zászló* (Veszprém), **1.** 3. sz. 3–4.
- Proletárdiktatúra (1919/7). *Népakarat* (Sárospatak), **1.** 7. sz. 1.
- A proletariátus diktatúrája (1919/26). *A proletár* (Kalocsa), **43.** 26. sz. 1–2.
- Proletárkultúra (1919/39). *Munkás Újság* (Pápa), **1.** 39. sz. 1.
- Propaganda (1919/107) az iskolában. *Fáklya*, **10.** 107. sz. 5.
- Propagandisták (1919/69) gyűlése. *Munkás Újság* (Pápa), **1.** 69. sz. 4.
- Pukánszky Béla (1942): Németek és magyarok egy hazában. *Láthatár*, **10.** 10. sz. 268–272.
- Pünkösti Árpád (1999): Rákosi végjátéka Nagy Imrével. *Múltunk*, **44.** 4. sz. 138–162.

- Quint József (1913): Adatok a tanulás és a maradandó tudás viszonyára. *A Gyermek*, **7**. 473–492.
- Quint József (1915/4): A háború és a tanítóképzés. *Magyar Tanítóképző*, **30**. 121–138.
- Quint József (1920): A tanítóképzés külföldön. *Magyar Tanítóképző*, **35**. 45–57.
- Quint József (1924/29–30): Az iskolaév küszöbén. *Néptanítók Lapja*, **57**. 29–30. sz. 2–4.
- Quint József (1924/43–44): A müncheni pedagógiai kongresszus. *Néptanítók Lapja*, **57**. 43–44. sz. 21–26.
- Quint József (1924/5–6): A testnevelési törvény végrehajtási utasítása. *Néptanítók Lapja*, **57**. 5–6. sz. 1–2.
- Quint József (1926/5–6): Német lapokból. A tanítóképzés újjászervezése. *Néptanítók Lapja*, **59**. 5–6. sz. 13–15.
- Quint József (1929/10). *Nemzetnevelés*, **11**. 10. sz. 155.
- r- (1947): Beteg az általános iskola. *Nemzedék*, **2**. 3. sz. 1. és 7.
- r. (1935/98): A református tanárok, tanítók és tisztviselők nem kapják meg teljes fizetésüket. Interpelláció az egyháztanács ülésén az elmaradt fizetések miatt. *Nagykőrösi Híradó*, **13**. 98. sz. 6–7.
- r. (1936/81): A névmagyarosítás kérdéséhez. *Nagykőrösi Híradó*, **14**. 81. sz. 4.
- Rainer M. János – Urbán Károly közl. (1992): „Konzultációk.” Dokumentumok a magyar és a szovjet pártvezetők két moszkvai találkozásáról 1954–1955-ben. *Múltunk*, **37**. 4. sz. 124–148.
- Rainer M. János (1987/4–5): Gond és hitvallás. Irodalmi reformellenzék 1956 őszén. *Századvég*, 4–5. sz. 61–87.
- Rainer M. János (1992/4): Nagy Imre életútja. *Múltunk*, **37**. 4. sz. 3–14.
- Rajniss Ferenc (1935): A kultúrpolitika reformja. *Új Magyarország*, 1935. április 7. 3–4.
- A Rajniss–Peyer–Györki (1936/38. 40)- ügy a képviselőházban. *Nagykőrösi Híradó*, **14**. 38. sz. 11., 40. sz. 11.
- Rajz- és kézimunka (1936/46) kiállítások. *Nagykőrösi Híradó*, **14**. 46. sz. 2.
- Rákosi Mátyás (1945) előadása Moszkvában, 1945 júniusában. (Közreadta: Póth Piroska.) *Múltunk*, **44**. 4. sz. 199–223.
- Rákosi Mátyás (1949/34) elvtárs nagy beszéde Népköztársaságunk alkotmányáról. *Szikra*, **2**. 34. sz. 1–3.
- Rápolthy Viktor (1936/4–5): Erővel előre! *Nagykőrösi Prepák Lapja*, **2**. 4–5. sz. 1.
- Ravasz László (1939/4): Asszimiláció és disszimiláció. *Magyar Szemle*, **35**. 304–308.
- Ravasz László (1947/9): Ellensége vagyok a szellemi monopóliumnak. *Új Ember*, **3**. 9. sz. 5.
- Rébay Magdolna (2006/4): Az egységes leány és fiú középiskola. *Iskolakultúra*, **2006**. 4. sz. 3–21.
- Rédei Jenő (1914/9): A Nagy L. dr. – Quint-féle mikroszkópi készítményeknek a tanításban való felhasználásáról. *Magyar Tanítóképző*, **29**. 450–452.
- A református asszonykör (1942/45. 1943/37) közgyűlése. *Nagykőrösi Híradó*, **20**. 45. sz. 2., 21. 37. sz. 2.
- A református egyháztanács (1937/66) határozata. *Nagykőrösi Híradó*, **15**. 66. sz. 2.
- A református egyháztanács (1939/31) szükségesnek tartja a kötelező temetői ravatalozást. *Nagykőrösi Híradó*, **17**. 31. sz. 1–2.
- Református egyháztanács (1943/54) gyűlés. *Nagykőrösi Híradó*, **21**. 54. sz. 2.
- A Református Tanítóképző és Líceum (1946). *Nagykőrösi Népe*, **2**. 1946. március 23. 3.
- A reformbizottság (1920) munkája. *Polgáriszkolai Közlöny*, **24**. 3–4. sz. 18–23.
- A reformbizottságból (1919/7., 11.). *Új Korszak*, **8**. 7. sz. **8**., 11. sz. 4.
- Reformkormány (1935/73) munkája. *Nagykőrösi Híradó*, **13**. 73. sz. 1.
- Reformok útján (1935/22). *Nagykőrösi Híradó*, **13**. 22. sz. 1.
- Reichardt, Sven (2001/3–4): Bourdieu történéseknek? Kulturszociológiai ajánlat a társadalomtörténet számára. *Korall*, **2001**. 3–4. sz. 233–246.
- Reisinger Gyula (1898/6): A haszaszeretet szellemének ápolása az iskolában. *Népnevelők Lapja*, **33**. 6. sz. 81–83.
- Rektori-dékáni értekezlet az Oktatásügyi Minisztériumban. *Szabad Nép*, **13**. 62. sz. 2.
- Rendelet (1918) az Orosz Szocialista Szövetségi Köztársaság Egységes Munkaiskolájáról. A Tanácsok Összoroszországi Központi Végrehajtó Bizottságának 1918. október 16-án kelt dekrétuma. *Pedagógiai Szemle*, **17**. (1967). 11. sz. 983–987.
- Rendelet (1920/7–8) a tanítóképzésnek hat évre való kiterjesztéséről. 86.377/1920. VIII. b. VKM. sz. *Magyar Tanítóképző*, **35**. 99–107.
- Rendeletek (1924/11–12/1). A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek 1924. évi 1925/VIII. a. sz. alatt kelt rendelete anya-, csecsemő és nemzetvédő ünnepnek az összes elemi, polgári iskolákban, leányközépiskolákban és tanítóképző intézetekben való megtartása tárgyában. *Néptanítók Lapja*, **57**. 11–12. sz. 24.
- Rendeletek (1924/11–12/2). A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 155.520/1923. VI. ü. o. sz. alatt kelt rendelete a tanítónő- és óvónőképző intézeti magánvizsgálatok időleges megszüntetése tárgyában. *Néptanítók Lapja*, **57**. 11–12. sz. 25–26.
- Rényi József (1896/3): Nők az egyetemen. *Néptanítók Lapja*, **29**. 3. sz. 3–4.
- Reök Iván (1948/2): Az evangélikus értelmiség. *Evangélikus Élet*, **13**. 2. sz. 7.
- Répay Dániel (1901): A magyar tanítóképzés reformjához. *Magyar Tanítóképző*, **16**. 236–238.

- Répay Dániel (1909/2): Pedagógiai szakiskolák-e tanítóképző intézeteink? *Magyar Tanítóképző*, **24**, 57–66.
- Répay Dániel (1913): Az első magyar országos gyermektanulmányi kongresszus és kiállítás. *A Gyermekek*, **7**, 193–198.
- Replika (1919/1). *Népakarat* (Sárospatak), **1**, 1. sz. 4.
- Rév István (1996): Az atomizáció előnyei. *Replika*, 23–24. sz. 141–158.
- Révai József (1947/3): Az összeesküvés tanulmányai. *Társadalmi Szemle*, **2**, 3. sz. 161–168.
- Révai József (1948/18): Munkásifjakat a középiskolákba és a főiskolákra! Révai József előadása a MÁVAG kultúrtértermében, 1948. szeptember 16-án. *Köznevelés*, **4**, 18. sz. 429–431.
- Révai József (1949/1): Köznevelésünk feladatai. *Embernevelés*, **5**, 1. sz. 1–3.
- Rezessy Zoltán (1942/35): Hétköznapi problémák. *Evangelikus Élet*, **10**, 35. sz. 8.
- Riadó (1919/26)! *Vörös Hajnal* (Sátorajújhely), **1**, 26. sz. 1.
- Ribai M. Elma (1997): A leghűségesebb város hűséges gyermekei. Tüntetés Sopronban az egyházi iskolák védelmében. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. Regnum*, **9**, 1–2. sz. 155–191.
- Ricoeur, P. (2003/11–12): Emlékezés, történelem, megbocsátás. Paul Ricoeurrel beszélget Sorin Antohi. *2000*, **15**, 11–12. sz. 5–13.
- Riport (1919/1). Milyen egy „én is szocialista vagyok” gyárigazgató. *Népakarat* (Sárospatak), **1**, 1. sz. 2.
- Riport (1919/4). Fenczik tisztelendőné és a „köztulajdon” nő. *Népakarat* (Sárospatak), **1**, 4. sz. 2.
- Riport (1919/5). Egyházi hála. *Népakarat* (Sárospatak), **1**, 5. sz. 2.
- Riport (1919/7). Palotaforradalom. *Népakarat* (Sárospatak), **1**, 7. sz. 2.
- A román (1917) tannyelvű tanítóképző intézetek megnyitása. *Magyar Tanítóképző*, **32**, 326–331.
- Rombolás (1919/9–10) és fogalmak. *Sárospatak*, **10**, 9–10. sz. 2.
- Romsics Ignác (2002/4): Demokratikus örökségünk. *Mozgó Világ*, **28**, 4. sz. 47–51.
- Romsics Ignác (2003/6): A történész mestersége. *Rubicon*, **2003**, 6. sz. 4–5.
- Romsics Ignác (2006/3–4): A szintézis írás dilemmái. *Történelmi Szemle*, **48**, 3–4. sz. 223–234.
- Romsics Ignác (2007/10): Horthy-képeink. *Mozgó Világ*, **33**, 10. sz. 3–32.
- Romsics Ignác (2007/10): Kultusz és ellenkultusz. *Rubicon*, **18**, 180. sz. 4–15.
- Rónay György (1947/34): Művelődéspolitikánk alapelveihez. *Új Ember*, **3**, 34. sz. 5.
- Róth Emil (1935/5): A zsidóság átrétegződése és az elemi iskola. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **60**, 101–102.
- Rozs András (1996–97): Középosztálytudat és dzsentroid gondolkodás; a Turul Szövetség szellemisége az 1920–30-as években. *Baranya*, **1996–1997**, 229–242.
- Rózsa Ede (1911/11): Tanítóképző tanárok emlékirata. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **36**, 407.
- Rózsa Ede (1911/5): Kerschensteiner pedagógiai törekvései. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **36**, 147–154.
- Rózsa Ede (1911/9): Tanítói gyűlések. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **36**, 315–321.
- Rozsondai Károly (1938/4. 5.): Iskolaépítés — egyházépítés. *Evangelikus Népiskola*, **44**, 123–128., 170–174.
- Rozsondai Károly (1938/6., 7): Nemzetnevelési feladataink. *Evangelikus Népiskola*, **44**, 203–207., 245–250.
- Rozsondai Károly (1941/3., 4.): A Biblia az iskola munkájában. *Evangelikus Népiskola*, **47**, 64–67., 82–87.
- Rozsondai Zoltán (1948): Pedagógiai Főiskola és a tanítóképző intézetek. *Köznevelés*, **4**, 5. sz. 77–81., 6. sz. 105–108.
- Rövidesen (1937/4) megalakul a Baross Szövetség helyi fiókszervezete. *Nagykőrösi Híradó*, **15**, 4. sz. 3.
- R-s (1918/30–31): Aktuális kérdések. III. keresztyén szocializmus. *Sárospataki Református Lapok*, **14**, 30–31. sz. 151–152.
- Ruzsinszky József (1919/2): A „Néptanítók Lapja”. *Jövőnk*, **1**, 2. sz. 28–29.
- S. B. (1911/35): A szocializmus. *Tanítók Lapja*, **22**, 35. sz. 7.
- Sárközi (1902/31): A segédlelkész-hiány. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, **45**, 31. sz. 493–494.
- Sárközi Máttyás (1987): „Ő mondja meg, ki voltál...” Irodalmi élet a Rákosi-korszakban. *Századvég*, **4–5**, sz. 38–60.
- A Sárospatak (1919/11) járási néptanács tagjai. *Népakarat* (Sárospatak), **1**, 11. sz. 2.
- A sárospataki (1918/45–46) forradalmi napok krónikája. *Sárospataki Hírlap*, **3**, 45–46. sz. 1–2.
- A sárospataki (1919/65) járási munkás, katona és földművestanács intézőbizottságának névsora. *Zempléni Munkás* (Sátorajújhely), **1**, 65. sz. 4.
- Sarudy Ottó (1915): A tanítóképző intézetek normáltanmenetei. *Magyar Tanítóképző*, **30**, 41–45.
- Sarudy Ottó (1927): A tanítóképzés reformja. *Magyar Tanítóképző*, **40**, 72–78.
- Sáska Géza (2006/3): A társadalmi egyenlőség megteremtésének kísérlete az ötvenes évek felsőoktatásában. *Educatio*, **15**, 3. sz. 593–608.
- Schaub Zoltán (1937/22): A magyar kereszténység két csillaga. *Nagykőrösi Híradó*, **15**, 22. sz. 1–2.
- Schaub Zoltán (1937/52): Legemberibb jog a kenyérhez való jog. *Nagykőrösi Híradó*, **15**, 52. sz. 1–2.

- Schaub Zoltán (1938/13): Totális állam és a keresztény egyházak. Válasz Paczolay György református lelkész úrnak. *Nagykőrösi Híradó*, **16.** 13. sz. 6.
- Scheitz Antal (1954): Mit tehetnek a nevelők a mezőgazdaság fejlesztése érdekében? *Nevelők Lapja*, **10.** 3. sz. 1.
- Scherer Sándor (1914/7–10): A magyar tanítóképzés jelene. *Új Élet*, **9.** 7–10. sz. 669–671.
- Scherer Sándor (1922/1–3): Farkas Sándor emlékezete. *Magyar Tanítóképző*, **37.** 3–4.
- Schlöyer Árpád (1897/3): Neveljünk katolikus szellemű tanítókat! *Katolikus Tanügy*, **3.** 3. sz. 34–35.
- Schmidl Sándor (1934/2): Világnézeti vezérfonal a magyar katolikus nevelés számára. *Nemzetnevelés*, **16.** 2. sz. 20–21.
- Schmidt J. (1942/3): Zur Schulfrage der Volksgruppe. *Südostdeutsche Rundschau*, **1942.** 3. sz. 222–223.
- Schneider István (1941/48): Állampolgári és egyházi nevelés. *Evangelikus Élet*, **9.** 48. sz. 2–3.
- Scott, J. C. (1996): Erős-e a hamis tudat? Az ellenállás hétköznapi formái. *Replika*, 23–24. sz. 81–108., 109–130.
- Sebestyén Dezső (1914/8): Munkaiskola — zsidó iskola. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **39.** 288–291.
- Sebestyén Géza (1948): A középiskola reformja. *Embernevelés*, **4.** 3–4. sz. 148–154.
- Sebestyén Jenő (1934/1): A református ifjúság és a radikalizmus. *Magyar Kálvinizmus*, **1.** 1–2. sz. 98–99.
- Sebestyén Jenő (1934/2): Milotay István útja. *Magyar Kálvinizmus*, **1.** 1–2. sz. 152–153.
- Sebestyén Kálmán (1933/19): A jellemképző és nemzetnevelő iskolai munka. *Néptanítók Lapja*, **66.** 19. sz. 693–697.
- Simkó Endre (1895/30): Az evangélikus tanítóképző intézetek fejlesztéséről. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, **38.** 11. sz. 470–471.
- Simkó Endre (1895/5): Hazánk népoktatási állapota. 7. A tanítóképezdekről. 8. A népiskolai királyi tanfelügyelők működéséről. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, **38.** 5. sz. 69–71.
- Simkó Endre (1904): A népoktatás reformja. *Magyar Tanítóképző*, **19.** 483–487.
- Simon Gyula (1973): Emlékezés Kemény Gáborra. *Embernevelés*, **12.** (2000) 1–2. sz. 51–53.
- Simon Károly (1911/31) elnökünk közgyűlést megnyitó beszéde. *Tanítók Lapja*, **22.** 31. sz. 1–3.
- Simon László (1946/6): „B” lista és oktatószemélyzet. *Köznevelés*, **2.** 6. sz. 2–3.
- Simonovits Anna (1948/16): A lipcsei III. pedagógiai kongresszus. *Köznevelés*, **4.** 16. sz. 381.
- Simonyi Zoltán (1913/11., 12): Az állampolgári nevelés és az elemi népiskola, I–II. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **38.** 448–453., 485–489.
- Singer Izrael – Székely Albert (1926/22): Zsidó leánynevelésről. *Zsidó Újság*, **2.** 22. sz. 1926. június 11. 3–4.
- Sinka Lajos (1898/35., 36): Nevelésünk és vallásoktatásunk. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, **41.** 35. sz. 548–550., 36. sz. 565–568.
- Sipos Levente – T. Varga György közl. (1990): Jelentés 1956-ból Farkas Mihály bűneiről. *Társadalmi Szemle*, **45.** 6. sz. 73–90.
- Sipos Levente közl. (1994/11): Hiányos leltár, I. MSZMP-dokumentumok „a személyi kultusz idején elkövetett törvénysértésekről”. *Társadalmi Szemle*, **49.** 11. sz. 72–94.
- Sipos Péter (2004/2–3): A zsidóság és a Horthy-rendszer politikája. *História*, **26.** 2–3. sz. www.historia.hu
- Sipos Péter (2007/10): Horthy Miklós személyisége és gondolkodásmódja. *Rubicon*, **18.** 180. sz. 57–61.
- Sipos Péter (2007/3): Egy Horthy-életrajz problémái. *Történelmi Szemle*, **49.** 3. sz. 429–441.
- Skiera Ehrenhard (2004/3): Az életreform-mozgalmak és a reformpedagógia. *Iskolakultúra*, 3. sz.
- Snasel Ferenc (1910): A szociológia a tanítóképzőben. *Magyar Tanítóképző*, **25.** 193–196.
- Só (1935/32): Milotay pártállása. *Nagykőrösi Híradó*, **13.** 32. sz. 5.
- Só (1939/41): Választás. Egyesült nyílas, liberális, zsidópárt alakult Nagykovácsán. *Nagykőrösi Híradó*, **17.** 41. sz. 1–2. és 3.
- Somogyi Béla (1919/15–16): Igazságosabb és gyakorlatiasabb fizetéspolitikát kérünk. *Új Korszak*, **8.** 15–16. sz. 1–2.
- Somogyi Béla (1940/4): A nyolcosztályú népiskola képe a törvényjavaslat tükrében. *Evangelikus Népiskola*, **46.** 98–100.
- Somos Lajos (1932/9): A magyar nyelv fokozottabb védelme. *Magyar Tanítóképző*, **45.** 305–312.
- Somos Lajos (1937/1–2): Gyermek- és ifjúságtanulmányi kiállítás az egri érseki tanítóképzőben. *Magyar Pedagógia*, **46.** 1–2. sz. 26–31.
- Somos Lajos (1938/5): Az új magyar nevelés szelleme. *Néptanítók Lapja*, **71.** 5. sz. 171–174.
- Somos Lajos (1938/9): Nemzetnevelésünk új feladatai. *Néptanítók Lapja*, **71.** 9. sz. 335–338.
- Somos Lajos (1939/1): Mennyiben szolgálja a líceum a tanítóképzést? *Magyar Tanítóképző*, **52.** 1–13.
- Somos Lajos (1939/2): A tanítóképző-akadémia tartalma. *Magyar Tanítóképző*, **52.** 85–88.
- Somos Lajos (1939/5): A művelődés és az anyagi jólét szerepe a gyermek fejlődésében. *Magyar Pedagógia*, **48.** 5. sz. 310–320.

- Somos Lajos (1940/12): A gyengébb tanulók szellemi és erkölcsi nevelése. *Magyar Tanítóképző*, **53.** 348–357.
- Somos Lajos (1952/6): A III. B története. *Köznevelés*, **8.** 6. sz. 177–182.
- Soós Béla (1933/7): A tanítóképző intézetek vallástani tantervének módosításáról. *Protestáns Tanügyi Szemle*, **7.** 7. sz. 248–255.
- Sorozás (1919/25) a kalocsai járásban. *Kalocsai Néplap*, **43.** 25. sz. 1.
- Sós Ernő (1926/45–46): Bánóczi József. *Néptanítók Lapja*, **59.** 45–46. sz. 22.
- Sretvizer Lajos (1989/2): Visszhang a miniszteri szózatra. *Népnevelők Lapja*, **33.** 2. sz. 19–21.
- Standeisky Éva (1992/2): Antiszemita megmozdulások Magyarországon a koalíciós időszakban. *Századok*, **126.** 2. sz. 284–308.
- Standeisky Éva (1999/1): Hivatás és pártpolitika. Kommunista értelmiségi magatartásformák. *Mozgó Világ*, **1999.** 1. sz. 106–114.
- Standeisky Éva (2005/2): Csábtánc és kizsorítódsi. Az 1945-ös Új Szellemi Front- *Múltunk*, **50.** 4. sz. 4–41.
- Standeisky Éva (2007/2): A kommunisták politikai antiszemitizmusa, 1945–57. *Századvég*, Új folyam **44.** sz. (2007/2). 3–29.
- Standeisky Éva (2007/3): Ötvenhat-értelmezések. *BUKSZ*, **19.** 3. sz. (2007. ősz) 199–207.
- Standeisky Éva közl. (1997/1): Az 1955. december 6-i „lincsaktíva” jegyzőkönyve. *Múltunk*, **42.** 1. sz. 131–219.
- Státuszrendezés (1919). *Magyar Tanítóképző*, **34.** 32–39.
- Stefán Béla (1944/10): A mi céljaink. *Néptanítók Lapja*, **77.** 10. sz. 367–369.
- Stern Samu (1935/3): Szózat a magyar zsidó tanítósághoz. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **60.** 37–38.
- Stromp László (1898/1., 2., 3): Vallásoktatás a tanítóképzőkben. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, **41.** 1. sz. 5–7., 2. sz. 19–21., 3. sz. 35–37.
- Stromp László (1898/5): Epilógus a „Vallásoktatás a tanítóképzőkben” című cikkekre. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, **41.** 5. sz. 67–69.
- Stumpf Mariska (1904/19): Az új népoktatási törvényjavaslat és a tanítónők. *Katolikus Tanügy*, **10.** 19. sz. 147–149.
- Sukorópátkai (1920/11) Szabó István napja. *Nagykőrös és Vidéke*, **10.** 11. sz. 1–2.
- Sulyok Kálmán (1934/6): Belső reformok felé. A tanító-succrescentia szelekciója, feladatai és elhelyezkedési lehetőségei. *Nemzetnevelés*, **16.** 6. sz. 86–90.
- Sulyok Kálmán (1934/9., 10): Belső reformok felé. A magasabb fokú tanítóképzés és a pályaválasztás. *Nemzetnevelés*, **16.** 9. sz. 86–90., 10. sz. 149–150.
- sz. (1938/1): Boldogabb újévet Nagykőrösnek! *Nagykőrösi Híradó*, **16.** 1. sz. 1–2.
- A szabadság (1919/11) ünnepe. *Kalocsai Néplap*, **43.** 11. sz. 1.
- Szabó Adolf (1911/10): A tanítóképzők tanterve. Szemléldések. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **36.** 339–350.
- Szabó Adolf (1911/4., 6): A tanítók továbbképzése és társadalmi helyzete. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **36.** 109–114., 205–207.
- Szabó Adolf (1932/10): Iskolai értesítők. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **57.** 150–153.
- Szabó Adolf (1932/12): Megindul a munka zsidó iskoláink megmentése érdekében. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **57.** 175–176.
- Szabó Adolf (1932/8–9., 10., 11): Zsidó iskoláink válságos helyzete. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **57.** 107–112., 135–138., 159–165.
- Szabó Adolf (1933/12): Iskolai értesítők. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **58.** 184–185.
- Szabó Adolf (1933/7–8., 10., 11): Válságba jutott zsidó iskoláink megmentése. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **58.** 109–114., 137–140., 161–164.
- Szabó Csaba (2002/1): A katolikus egyház állami ellenőrzése és korlátozása az ötvenes években. *Valóság*, **45.** 1. sz. 87–96.
- „Szabó elvtárs” (1919/8) első rendelete. *Népakarat*, (Sárospatak) **1.** 8. sz. 4.
- Szabó Ferenc (1929/12): A tanítók magasabb képesítése. *Nemzetnevelés*, **11.** 12. sz. 178–181.
- Szabó Gyula (1911/36): Elmélkedjünk újra. *Tanítók Lapja*, **22.** 36. sz. 1–2.
- Szabó Gyula (1957/5): Helyes megoldás-e a gimnáziumra épülő akadémia? *Köznevelés*, **13.** 5. sz. 112–113.
- Szabó Ildikó (2007/2): Nemzeti szocializáció a két világháború közötti Magyarországon. *Iskolakultúra*, **17.** 2. sz. 50–70.
- Szabó Imre (1998): Osztálytársi-baráti visszaemlékezés a „budai képzős” indíttatásra. *Embernevelés*, **1998.** 3. sz. 23–27.
- N. Szabó József (1996): A politika és a pedagógusok, 1945–1946. *Kultúra és Közösség*, **1996.** 169–183.
- Szabó Kálmán (1903/11): A tanítók között való egyenlenségeknek káros következményeit milyen módon lehetne megakadályozni? *Katolikus Tanügy*, **9.** 11. sz. 84–85.

- Szabó Károly (1939/8–9): Mit várunk a tanítóképzéstől? Elhangzott a nagykörösi önképzőkör pedagógiai szakosztályának ülésén. *Jövő Útja*, **5**, 8–9. sz. 38–40.
- Szabó László Tamás (2000/1–2): A „reflektív paradigma” neveléstudományi nézőpontból. Egy fogalom színe és visszája. *Pedagógusképzés*, **2000**, 1–2. sz. 133–140.
- Szabó László Tamás (2001/3): Értékek az iskolában. *Educatio*, **10**, 3. sz. 461–471.
- Szabó Lőrinc (1956): Ima a jövőért. *Irodalmi Újság* **7**, 43. sz. 3.
- Szabó Miklós (1988/a): Hétköznapi sztálinizmus Magyarországon. *Századvég*, 6–7. sz. 160–167.
- Szabó Sándor (1919/3–4): Felvilágosításul. *Sárospatak*, **10**, 3–4. sz. 1.
- Szabó Sándor (1919/7–8/I.): Társadalmi imperializmus. *Sárospatak*, **10**, 7–8. sz. 1.
- Szabó Sándor (1919/7–8/II.): Válasz a „Népakarat” című helybeli szocialista lap „Riport” című közleményére. *Sárospatak*, **10**, 7–8. sz. 1–2.
- Szabolcs Éva (2002/3): A gyermektanulmányi szemléletmód megjelenése a magyar pedagógiai sajtóban, 1890–1906. *Iskolakultúra*, **2002**, 3. sz. 33–38.
- Szabolcsi Miklós (1948/10): Látogatás a főiskolán és kollégiumában. *Köznevelés*, **4**, 10. sz. 211–213.
- Szabolcsi Miklós (1948/21): A munkásifjúság létszámának emelése a középiskolában. *Köznevelés*, **4**, 21. sz. 517–518.
- Szakály Dezső (1948/3): A tanító és a lelkész. *Evangelikus Nevelő*, **1948**, március, 199–200.
- Szakály Sándor (2007/10): A kormányzó és a kiugrás. *Rubicon*, **18**, 180. sz. 62–65.
- A szakbizottság (1927) által elfogadott javaslat a tanítóképzés reformjához. *Magyar Tanítóképző*, **40**, 154–155.
- Szakmozgalom (1919/2., 3). A tanítók, tanárok és óvónők szakszervezetének megalakulása. *Népakarat*, (Sárospatak) **1**, 2. sz. 4., 3. sz. 3.
- Szakszervezeti mozgalmak (1919/2): a veszprémi nevelőmunkások. *Vörös Zászló* (Veszprém), **1**, 2. sz. 6.
- Szakszervezetünk (1919/2) nagygyűlése. Demonstrálás a nemzeti valláserkölcösök oktatás mellett. Kultúrprogramunk ismertetése. *Jövönk*, **1**, 2. sz. 22–23.
- A szaktanácskormány (1904). *Magyar Tanítóképző*, **19**, 473–476.
- Salatsy Richárd (1934/9): A gyakorlóiskolai tanító szerepe és helyzete a tanítóképzés szolgálatában. Az októberi taggyűlésen tartott előadás. *Magyar Tanítóképző*, **47**, 9. sz. 285–302.
- Szalay Pál (1896/16): Az idealizmus szerepe a nevelésben. *Népnevelők Lapja*, **31**, 16. sz. 248–249.
- Szalóky Dániel (1899/3): Az evangélikus református egyház tanítói. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, **42**, 3. sz. 37–38.
- Szántó Károly (1943/11., 12., 1944/1., 2): Az ifjú tanító helyzeti és hivatáslélektani vizsgálata. *Magyar Tanítóképző*, **56**, 273–287., 305–315., **57**, 16–23., 39–48.
- Szántó Sámuel (1934/7–8–9): Értesítők ismertetése. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **59**, 155–157.
- Szarka József (1957/6): Hogyan tovább? *Pedagógiai Szemle*, **7**, 6. sz. 1–3.
- Szarka József (1979/12): Dr. Kiss Árpád. *Valóság*, **29**, 12. sz. 1059–1060.
- Szász Imre (1956): Lélekzajlás. *Irodalmi Újság* **7**, 43. sz. 2.
- Szathmáry György (1896/2): Tanítóképzők és néptanítók. *Néptanítók Lapja*, **29**, 2. sz. 1–2.
- Szathmáry Lajos (1936/2): Tanári közszellem, mint pedagógiai tényező. *Protestáns Tanügyi Szemle*, **10**, 2. sz. 68–75.
- Szávai Nándor (1948/18): A „fordulat éve” az iskolában. *Március Tizenötödike*, **2**, 18. sz. 1. és 4.
- Szávai Nándor (1948/3–4): A mai középiskola. *Embernevelés*, **4**, 3–4. sz. 139–146.
- A százhusz (1935/101) százalékos pótagadó és az egyház–város pör két interpellációjában. *Nagykörösi Híradó*, **13**, 101. sz. 9–10.
- Széchy Éva (1974/2): „Akinék nem adatott meg katedrán tanítani.” (Emlékezés Darvas Józsefre, a pedagógusra.) *Pedagógiai Szemle*, **24**, 2. sz. 89–106.
- Szecsey Ferenc (1896/17): A plébános és a tanító. *Katolikus Tanügy*, **2**, 17. sz. 131–134.
- Szecskó Károly (1974): Az MDP harca az iskolák államosításáért Heves megyében. *Archivum*, **1974**, 87–106.
- Szecskó Károly (1977): A Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezetének tevékenysége Heves megyében, 1945–1948. *Archivum*, **1977**, 80–95.
- Szecskó Károly (1996): Egri egyetemi tervek az 1945 és az 1948 közötti években. *Archivum*, **1996**, 191–214.
- Szégyenpadon (1919/1). *Népakarat* (Sárospatak), **1**, 1. sz. 1.
- Székely Endréné (1955): A szovjet pedagógia tudományos eredményeinek alkotó alkalmazása a magyar neveléstudományban. *Pedagógiai Szemle*, **4**, sz. 4.
- Székely Endréné (1956): Biztosítjuk az új tantervekkel a tanulóifjúság eszmei-politikai nevelésének nagyobb hatékonyságát. *Köznevelés*, **12**, 1. sz. 11–14.
- Szellemi munkások (1919/9). *Népakarat*, (Sárospatak) **1**, 9. sz. 1–2.

- A szélsőjobboldali politika mellett (1937/47) tettek hitvallást a kisgazdamajális szónokai, Milotay István, Makkai János, Mecsér Endre, Rajniss Ferenc országgyűlési képviselők Nagykörsön. *Nagykörsői Híradó*, 15. 47. sz. 1–2.
- Személyi Hírek (1919/7). *Népakarat* (Sárospatak), 1. 7. sz. 3–4.
- Szemere Samu (1936/2): Szülők, iskola és erkölcsi nevelés. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, 61. 36–37.
- Szemere Samu (1940/4): Vallásos nevelés a szülői házban. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, 65. 38.
- Szén József (1919/4–5): Egy kérdés, amely a szocialistáknak szól. *Sárospataki Hírlap*, 4. 4–5. sz. 4.
- Szenczi Árpád (1996/1–2): A református tanítóképzők szellemi hatása. *Pedagógusképzés*, 1996. 1–2. sz. 178–182.
- Szenczi Árpád (2000/3): Karácsony Sándor pedagógiai elveinek érvényesülése. *Studia Caroliensia (A Károli Gáspár Egyetem folyóirata)*, 1. 3. sz. 70–77.
- Szenczi Árpád (2006/2): A nagykörsői és dunamelléki református tanítóképző intézet szellemiségének gyökerei és pedagógiai filozófiája Trianontól az 1957. évi bezárásig. *Studia Caroliensia (A Károli Gáspár Egyetem folyóirata)*, 2006/2. 31–54.
- Szent (1930/14., 15) Imre Katolikus Pedagógiai Kongresszus. *Nemzetnevelés*, 12. 14. sz. 210–218., 15. sz. 226–230.
- A Szentatya üzenete (1948/40): senki közületek ne ingadozzék! *Szív*, 33. 40. sz. 1.
- Szentirmayné Kary Erzsébet (1948/24): A nevelőképzés a valóság útján. *Köznevelés*, 4. 24. sz. 631.
- Szeptember 15-én Ravasz püspök (1934/37. 38) nyitja meg Nagykörsön a református lelkészönvendékek tanfolyamát a tanítóképezdeben. *Nagykörsői Közlöny*, 5. 37. sz. 3., 38. sz. 20.
- Szeretettel köszöntjük (1945). *Nagykörsői Népe*, 1. 1945. szeptember 15. 1.
- Szerkesztői (1919/8–9., 11.) üzenetek. Tanítóképző tanár. Tuladunai. *Új Korszak*, 8. 8–9. sz. 8., 11. sz. 4.
- A szervezetség (1919/1) első győzelme Sárospatakon. *Népakarat* (Sárospatak), 1. 1. sz. 4.
- Szervezkedés (1918/49–50). A sárospataki szociáldemokrata párt megalakulása. *Sárospatak*, 9. 49–50. sz. 2–3.
- Szerzetesek állami alkalmazása (1948/30). *Új Ember*, 4. 30. sz. 3.
- Szerzetesek és a tanítás (1948/34). *Új Ember*, 4. 34. sz. 2.
- Sziklai Imre (1949/3): Az ifjúsági szervezetek és az iskola kapcsolata. *Országos Neveléstudományi Intézet Értesítő*, 3. sz. 3–5.
- Szilágyi Ákos (1999): Száz esztendő Utópiában. *Népszabadság*, 57. 305. sz. 21. és 29.
- Szilágyi Gyula (1919/12–14): A tanácsköztársaság. *Néptanítók Lapja*, 52. 12–14. sz. 2–4.
- Szilágyi Kornélia (1929/17): A tanítóképzés reformja. *Nemzetnevelés*, 11. 17. sz. 258–260.
- Szilágyi László (1932): A magyar falu 1932-ben. *Magyar Szemle*, 16. 62. sz. 105–114.
- Színház (1919/20). *Pápai Közlöny*, 29. 20. sz. 2.
- Szini Gyula (1919/5): Forradalom — ellenforradalom. *Népakarat* (Sárospatak), 1. 5. sz. 1.
- Szinyei Merse Jenő (1943/15) vallás- és közoktatásügyi miniszter a hit és a tudomány viszonyáról. *Néptanítók Lapja*, 76. 15. sz. 597–598.
- Sziriusz (1895/1): A nőnevelés fontossága. *Katolikus Tanügy*, 1. 1. sz. 7–8.
- Szita László (1988/1): Dokumentumok az iskolaállamosítás történetéhez Baranyában, 1948. május–június. *Baranyai Művelődés*, 1988. 1. sz. 47–69.
- Szlávik Mátyás (1998/9., 10): Az egyház munkássága a szociális kérdés megoldására. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 41. 9. sz. 138–139., 10. sz. 149–151.
- Szlovák (1944/16) tanítói tanfolyam. *Néptanítók Lapja*, 77. 16. sz. 619.
- Szoboszlay Ferenc (1945/1–2): Mit vár a főváros a Pedagógusok Szabad Szakszervezetétől? *Embernevelés*, 1. 1–2. sz. 40–45.
- A szociáldemokrata (1919/12) párthoz. *Kalocsai Néplap*, 43. 12. sz. 1.
- A szociáldemokrata (1919/7) pártkongresszus. *Néptanítók Lapja*, 52. 7. sz. 11.
- Szociális gondolkodás (1919/6). *Népakarat* (Sárospatak), 1. 6. sz. 3–4.
- Szociális kurzus (1919/26) tanítók részére. *Vörös Zászló* (Veszprém), 1. 26. sz. 2.
- A szocialista (1919/2) tanítók szakszervezetének alakuló közgyűlése. *Néptanítók Lapja*, 52. 2. sz. 9–11.
- Szocialista tanítók memoranduma (1897/43). *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 40. 43. sz. 687.
- Szocializmus (1897/43) a tanítók körében. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 40. 43. sz. 681–682.
- A szocializmus (1918/51–52). *Sárospataki Hírlap*, 3. 51–52. sz. 2.
- Szociológia (1910) a tanítóképzőben. *Magyar Tanítóképző*, 25. 66–71., 120–121.
- A szociológiai (1909/4. 7) tanfolyam előadásai. *Magyar Tanítóképző*, 24. 174–182., 362–371.
- Szombatfalvy György (1935/5): A nyolcosztályú elemi népiskola. *Néptanítók Lapja*, 68. 179–180.

- Szombatfalvy György (1946/27): Egy elhibázott kísérlet — az általános iskola. *Magyar Nemzet*, **3.** 27. sz. 1947. február 2. 4.
- Szombatfalvy György (1947/2): Védhető-e az általános iskola. *Magyar Nemzet*, **3.** 39. sz. 1947. február 16. 5.
- Szombaton (1943/8., 9., 10.) MOVE nemzetpolitikai előadás. Hallgassuk meg szombaton Milotay Istvánt és Fėja Gézá. Mi várna ránk, ha ismét elhibáznánk? *Nagykőrösi Híradó*, **21.** 8. sz. 2., 9. sz. 2., 10. sz. 1–2.
- Szomor Miklós – Orcsik Imre (1956): Szót kérünk. *Kalocsa és Vidéke*, **1.** 1. sz. 3.
- Szőcs Gábor (1993/2–4): Történetíró vagy politikus? Bevezető a „Hóman Bálint utolsó évei (1945–1951) című munkájához. *Sic itur ad astra*, 1993/2–4. 118–119.
- Szőke Andor (1931/15): Néhány szó a tanítóképzés reformjához. *Tanítók Szövetsége*, **16.** 15. sz. 2.
- Szőllősi Jenő [Venyigéssy István álnéven] (1919/47): Magyar tanítóképzés. *Néptanítók Lapja*, **51.** 47. sz. 9–10.
- Szövetségünk közgyűlése (1932/21). *Nemzetnevelés*, **14.** 21. sz. 321–323.
- Szuchovszky Lajos (1943/23): A papság és az iskola. *Evangélikus Élet*, **11.** 23. sz. 5–7.
- Szuppán Vilmos (1893/1): Az állami tanító- és tanítónőképző intézetek. *Magyar Tanítóképző*, **8.** 16–36.
- V. Szűcs Sándor (1935/43): Nagykorós nemzeti egysége. *Nagykőrösi Híradó*, **13.** 43. sz. 1–2.
- V. Szűcs Sándor (1939/17): Milotay István belépett a Nemzeti Egység Pártjába. Mi készítette Nagykorós országgyűlési képviselőjét, hogy váratlanul most belépett a kormánypartba? *Nagykőrösi Híradó*, **17.** 17. sz. 1–2.
- V. Szűcs Sándor (1939/36): Választás. *Nagykőrösi Híradó*, **17.** 36. sz. 1–2.
- V. Szűcs Sándor (1939/42): Magyar pümkösd, nagykorösi pümkösd. *Nagykőrösi Híradó*, **17.** 42. sz. 1–2. A Szülöi Munkaközösségek (1948/21/1). *Köznevelés*, **4.** 21. sz. 518.
- Szülök és pedagógusok (1948/36) együttes munkájával kezdődik meg a tanév. *Félegyházi Közlöny*, **3.** 36. sz. 1.
- A szülök felelőssége (1948/37). *Új Ember*, **4.** 37. sz. 1.
- T. Gy. (1958/1): Szakszervezetünk országos küldöttgyűlése. *Köznevelés*, **14.** 1. sz. 2–3.
- T. J. (1925/6): A magyar tanítók 12 pontja. *Tanítók Lapja*, **39.** 6. sz. 1.
- Tájékoztatlanság vagy ködösítés? (1947/12). *Új Ember*, **3.** 12. sz. 8.
- Tájékoztatás az 1947–48. iskolaévi nyári szünidei általános iskola szaktanítói tanfolyamokon részt vett hallgatókról. *Köznevelés*, **4.** 24. sz. 621.
- Tájékoztató (1909/3) a folyó évi március 29-től április 3-ig a Köztelek nagytermében tartandó szociológiai tanfolyamról. *Magyar Tanítóképző*, **24.** 139–141.
- Takács Béla (1943/12): Táj- és népkutatás a tanítóképzőben. *Magyar Tanítóképző*, **56.** 325–328.
- Takács Lajos (1943/16): A honvédelmi ismeretek tanítása a népiskolában. *Néptanítók Lapja*, **76.** 16. sz. 654–655.
- Tamási Áron (1956): Magyar fohász. *Irodalmi Újság*, **7.** 43. sz. 4.
- Tanárhány (1943/57) miatt válságban a magyar tanítóképzés. 92 jelentkező közül negyven nem kaphat felvételt a nagykorösi líceum első osztályába. *Nagykőrösi Híradó*, **21.** 57. sz. 2.
- Tanári (1904) testületek véleménye a gyermektanulmányozás ügyében. *Magyar Tanítóképző*, **19.** 55–61., 105–110., 221–227., 313–315.
- A tanárok (1919/1) és tanítók szakszervezetének létrehozása. *Népakarat* (Sárospatak), **1.** 1. sz. 4.
- A tanév befejezése (1919/12). *Új Korszak*, **8.** 12. sz. 4.
- Tanfeligyelők és (1919/7) főigazgatók kinevezése. *Nemzeti Kultúra*, **5.** 7. sz. (1919. február 15.) 3.
- Tanfi Iván (1920): A tanítóképző intézetek reformjának kérdéséhez. *Magyar Tanítóképző*, **35.** 33–39.
- A tanító (1918/50–51) és tanárképzés reformja. *Néptanítók Lapja*, **51.** 50–51. sz. 26.
- A tanító- és óvónőképzés (1957/1) reformjának vitájához. Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezete Ideiglenes Elnökségének 1956. december 19-i állásfoglalása. *Pedagógus Értesítő*, 1957. január 10. 5.
- A tanító- és tanítónőképző intézeti (1906) tanárjelöltek kollégiumainak szervezeti szabályzata. *Magyar Tanítóképző*, **21.** 460–464.
- A tanító- és tanítónőképzők (1930/5) tanulóinak száma. *Nemzetnevelés*, **12.** 5. sz. 74.
- A tanító ifjómunkások (1919/42). *Munkás Újság* (Pápa), **1.** 42. sz. 4.
- A tanító ifjómunkások (1919/66) helyi csoportja. *Munkás Újság* (Pápa), **1.** 66. sz. 4.
- Tanítóegyesületek (1919/10–11) közgyűlései. *Néptanítók Lapja*, **52.** 10–11. sz. 24–27.
- Tanítógyűlés (1919/15). *Vörös Zászló* (Veszprém), **1.** 15. sz. 1–2.
- A tanítói (1898/12) tekintély és a vallásos iskola. *Katolikus Tanügy*, **4.** 12. sz. 136–138.
- Tanítói gyűlés (1922/50). *Nagykorós és Vidéke*, **12.** 50. sz. 2.
- A tanítójelölti (1919/10) szakosztály működése. *Új Korszak*, **8.** 10. sz. 8.
- Tanítók (1919/13) szakszervezete. *Pápai Hírlap*, **16.** 12. sz. 3.
- A tanítók (1919/28) illetményeinek rendezése. *Vörös Zászló* (Veszprém), **1.** 28. sz. 3.
- A Tanítók (1919/43) Szakszervezetében. *Munkás Újság* (Pápa), **1.** 43. sz. 4.)

- A Tanítók (1919/9) Szakszervezete. *Népakarat*, (Sárospatak) **1.** 9. sz. 4.
- A tanítók átképző (1919/66. 69) tanfolyamán. *Munkás Újság* (Pápa), **1.** 66. sz. 3., 69. sz. 4.
- Tanítók belépése (1919/7) a Vörös Hadseregbe. *Új Korszak*, **8.** 7. sz. 5.
- Tanítók B-listájának (1946/37) rejtelmeli a bácsalmási járásban. „Elbírja ezt a demokrácia?” — kérdi maga a szakszervezet. *Új Ember*, **2.** 37. sz. 4.
- A tanítók szerepe (1919/20). *Népakarat* (Sárospatak), **1.** 20. sz. 1.
- Tanítók ügye (1929/4) a képviselőházban. *Nemzetnevelés*, **11.** 4. sz. 50–55.
- A tanítók válasza (1929/1–2) a Faluszövetségnek a nyolcosztályú elemi népiskola felállításáról hozott határozatára. *Néptanítók Lapja*, **62.** 1–2. sz. 35.
- A tanítóképezdei (1919/12) tanári kar „Ady estélye”. *Nagykőrösi Hírlap*, **42.** 12. sz. 2.
- A tanítóképezdei tanárok (1928/9) közgyűlése a főiskolai tanítóképzés ellen foglalt állást. *Nemzetnevelés*, **10.** 9. sz. 141.
- A tanítóképzés (1911/8) reformja. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **36.** 281–282.
- A tanítóképzés (1920) reformmunkálatainak előkészítése. *Magyar Tanítóképző*, **35.** 62–63.
- A tanítóképzés (1898) szervezete. *Magyar Tanítóképző*, **13.** 266–281.
- A tanítóképzés (1919) ügye a proletárdiktatúra idején. *Magyar Tanítóképző*, **34.** 63–67.
- Tanítóképzés (1937/6). *Tanítók Lapja*, **51.** 6. sz. 1–2.
- A tanítóképzés (1937/90) jubileuma előtt. *Nagykőrösi Híradó*, **15.** 90. sz. 1.
- Tanítóképzésünk (1953) időszzerű kérdései. *Nevelők Lapja*, **9.** 21. sz. 3.
- Tanítóképzésünk (1919) újjászervezésének kérdése. *Magyar Tanítóképző*, **34.** 1–11.
- A tanítóképző (1917/31) értesítője. *Nagykőrösi Hírlap*, **40.** 31. sz. 1–2.
- A Tanítóképző (1936/37) rádióavatással kapcsolatos matinéja. *Nagykőrösi Híradó*, **14.** 37. sz. 3.
- A tanítóképző (1938/17) intézet hangversenye. *Nagykőrösi Híradó*, **16.** 17. sz. 7.
- Tanítóképző intézetbe (1914/33) való felvétel. *Néptanítók Lapja*, **47.** 33. sz. 11.
- A tanítóképző intézetek (1919/5) szakosztálya. *Új Korszak*, **8.** 5. sz. 4.
- A tanítóképző intézetek rangja (1890/2). *Iskolai Szemle*, **10.** 2. sz. 23–27.
- A tanítóképző intézetek új (1914/29) rendtartása. *Néptanítók Lapja*, **47.** 29. sz. 1–4.
- A Tanítóképző Intézeti (1898) Tanárok Országos Egyesületének V. közgyűlése. *Magyar Tanítóképző*, **13.** 438–444., 482–488.
- A Tanítóképző Intézeti (1919) Tanárok Nemzeti Szövetsége. *Magyar Tanítóképző*, **34.** 78.
- A Tanítóképző Intézeti (1920) Tanárok Nemzeti Szövetsége. *Magyar Tanítóképző*, **35.** 63–64.
- A Tanítóképző intézeti (1920/47–49) Tanárok Országos Egyesületének közgyűlése. *Néptanítók Lapja*, **53.** 47–49. sz. 25–26.
- A tanítóképző intézeti (1922/38–39) tanárok tisztelgése a közoktatásügyi minisztériumban. *Néptanítók Lapja*, **55.** 38–39. sz. 15.
- A Tanítóképző intézeti (1926/21–22) Tanárok Országos Egyesülete XVII. rendes közgyűlése. *Néptanítók Lapja*, **59.** 21–22. sz. 42.
- A Tanítóképző Intézeti (1947) Tanárok Országos Egyesülete beolvadt a szakszervezetbe. *Pedagógus Értesítő*, **2.** 4. sz. február 15. 9.
- A tanítóképző intézeti tanárok (1899/9) képzése. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, **42.** 9. sz. 141.
- Tanítóképző intézetünk (1933/53) tánccal egybekötött műsoros estélye. *Nagykőrösi Közlöny*, **4.** 53. sz. 2.
- A tanítóképző tanárok (1906) képzését és új képzését életbeléptető rendelet. Szabályzat. A vizsgáló bizottság tagjai. *Magyar Tanítóképző*, **21.** 206–213.
- A tanítóképző tanárok gyűlése (1943). *Győri Nemzeti Hírlap*, **8.** 104. sz. 2.
- A tanítóképzők (1919/8–9) szakfelügyelete. *Új Korszak*, **8.** 8–9. sz. 8.
- A tanítóképzők (1920/34., 36) új szervezete és új tanulmányi rendje. A vallás- és közoktatásügyi m. kir. Miniszternek 86377/1920. VIII. b. sz. körrendelete. *Néptanítók Lapja*, **53.** 34–36. sz. 24–28.
- Tanítóképzősök bálja (1934/6). *Nagykőrösi Közlöny*, **5.** 6. sz. 2.
- A tanítóképző-szakosztály (1919/7. 8–9., 12.). *Új Korszak*, **8.** 7. sz. 7., 8–9. sz. 8., 12. sz. 4.
- A tanítóképezdek (1895/8) tanterve. *Katolikus Tanügy*, **1.** 8. sz. 78.
- A tanítóóság (1936/102) memorandumot intézett az országgyűlési képviselőkhez. *Új Magyarország*, **3.** 102. sz. 13.
- A tanítóóság köréből (1919/37). *Veszprémi Hírlap*, **27.** 37. sz. 3.
- Tanítóválasztás (1930/6) és a tanulók vallási arányszáma. *Nemzetnevelés*, **12.** 6. sz. 91.
- A tanulóifjúságnak (1917) a mezőgazdasági munkálatokban való részvétele. *Magyar Tanítóképző*, **32.** 205–215.
- Tanügyi hírek (1919/24). *Vörös Zászló* (Veszprém), **1.** 24. sz. 1.
- A tanügyi szakszervezet (1919/20) vitadélutánján. *Vörös Hajnal* (Sátorlajújhely), **1.** 20. sz. 4.

- A tanya kultúrájáért (1924/15–16). Pályázatunk eredménye. Quint József előadói jelentése. *Néptanítók Lapja*, **57**. 15–16. sz. 2–4.
- Tarján Imre (1988): Kónya Albert, 1917–1988. *Magyar Tudomány, Új folyam*, **33**. 7–8. sz. 631–632.
- A társadalmat (1939/54) is hadsereggé kell szervezni a magyar jövő érdekében — mondotta Milotay István. Kiépítik a Magyar Élet Pártjának nagykőrösi szervezetét. *Nagykőrösi Híradó*, **17**. 54. sz. 1.
- A társadalmi (1957/18) fejlődés mai problémái. *Köznevelés*, **13**. 18. sz. 432.
- A társadalmi egyesületek (1939/5) és intézmények üdvözölték vitéz Imrédy Béla miniszterelnököt. *Nagykőrösi Híradó*, **17**. 5. sz. 1.
- Tasnádi Nagy András (1938/31) országos elnök körlevele a Nemzeti Egység Pártja összes szervezeteihez. *Nagykőrösi Híradó*, **17**. 31. sz. 2.
- Tatai Zoltán (2006/3–4): Tikos Veronika, egy öntudatos falusi tanítónő a 20. század elején. *Neveléstörténet*, **3**. 3–4. sz. 24–41.
- Tehetségtermelés (1919/111). *Fáklya*, **10**. 1919. május 11. 3.
- Tehetségvédelem (1926/7–8). A Magyar Gyermektanulmányi Gyakorlati Lélektani Társaság Kongresszusa. *Néptanítók Lapja*, **59**. 7–8. sz. 20–22.
- Teleki Géza (1945/1–2): Lapunk indulásakor. *Köznevelés*, **1**. 1–2. sz. 1–2.
- Teleki Géza távozásakor (1945/10). *Köznevelés*, **1**. 10. sz. 5–6.
- Tesléry Károly (1946/10): Népoktatásunk elszomorító helyzete. *Köznevelés*, **2**. 10. sz. 7–9.
- Tesléry Károly (1946/12): Régi örökség — új felelősség. *Köznevelés*, **2**. 12. sz. 2–3.
- A testnevelési törvény (1924/5–6) az 1921:LIII. tc. végrehajtási utasítása alkalmából Horthy Miklós Klebelsberg Kunóhoz. *Néptanítók Lapja*, **57**. 5–6. sz. 3.
- Tettemanti Béla (1945/3–4): Világnézet és nevelés. *Embernevelés*, **1**. 3–4. sz. 87–92.
- Tettemanti Béla (1949/19): A nevelés szocialista fogalma. (Kritikai megjegyzések Faragó László és Kiss Árpád, Az új nevelés kérdései c. könyvéhez.) *Köznevelés*, **5**. 19. sz. 533–534.
- Tibor István – Bécsy Attila (1943/17): Gondolatok a kezdő tanítók lélektanához és helyzetképéhez. *Néptanítók Lapja*, **76**. 17. sz. 702–704.
- Tilkovszky Loránt – Weidinger Melinda (2003/6., 2004/1): Magyar memorandum és német válasz. A Dunamedencei kisebbségi problematikáról, 1931-ben. *Századok*, **137**. 6. sz. 1333–1364., **138**. 1. sz. 159–206.
- Tilkovszky Loránt (1970/3): A német irredenta és Magyarország. A magyarországi népi német (volksdeutsch) mozgalom útja. *Történelmi Szemle*, **12**. 3. sz. 369–396.
- Tilkovszky Loránt (1993/3–4): A Bleyer-portré problematikus vonásai. *Történelmi Szemle*, **35**. 3–4. sz. 250–277.
- Tilkovszky Loránt (1995/6.): Nemzetiségi anyanyelvű oktatás a katolikus elemi népiskolákban 1919–1944. *Századok*, **129**. 6. sz. 1251–1273.
- Tilkovszky Loránt (1996/6.): Vád, védelem, valóság. Basch Ferenc a népbíró előtt. *Századok*, **130**. 6. sz. 1393–1449.
- Tilkovszky Loránt (1997/1): Az egyházak „nemzetiségi politikája”. *Történelmi Szemle*, **39**. 1. sz. 51–67.
- Tilkovszky Loránt (2002/1): Gratz Gusztáv német nemzetiségpolitikai törekvései s azok kudarca. *Századok*, **136**. 1. sz. 153–207.
- Tilkovszky Loránt (2002/5): Bethlen István miniszterelnök bizalmas körlevele a főispánokhoz 1922 szeptemberében. *Századok*, **136**. 5. sz. 1115–1130.
- Tilkovszky Loránt (2005/1): A Deutscher Schutzbud és Magyarország. Nemzetiségpolitika — népiségpolitika. Területvédelem — kisebbségvédelem, 1918–1921. *Századok*, **139**. 1. sz. 3–42.
- Tilly, C. (1996): Alávetés, ellenszegülés, behódolás... diskurzus. *Replika*, 23–24. sz. 131–140.
- Tilos (1933/38) a horogkereszt! *Nagykőrösi Közöny*, **4**. 38. sz. 3.
- Tiltakozás (1919/6–7). *Sárospataki Hírlap*, **4**. 6–7. sz. 4.
- Tiltakozik az ország (1948/41). *A Szív*, **33**. 41. sz. 2.
- Tiszántúli (1919/2): Kint a bárány, bent a farkas. *Jövők*, **1**. 2. sz. 30.
- Tisztújítás (1919/11) a Sárospataki Kaszinóban. *Népakarat* (Sárospatak), **1**. 11. sz. 4.
- Titkos (1938/3) társaság, vagy valami szélsőséges politikai szervezkedés után kutatnak Nagykőrösön. *Nagykőrösi Híradó*, **16**. 3. sz. 5.
- Tíz esztendő (1930/5). *Nemzetnevelés*, **12**. 5. sz. 65–66.
- Tíz indítvánnyal (1937/88., 90) szerepelnek a körösi turulisták a Turul Országos Követtáborában. A Turul Szövetség XVIII. Országos Soproni Követtábor. *Nagykőrösi Híradó*, **15**. 88. sz. 8., 90. sz. 3.
- Tokaji Erzsébet (1915/5): Tanítóképzésünk az 1913–14. iskolai évben. *Család és Iskola*, **41**. 5. sz. 48–49.
- Tomka Miklós (1992): Vallás és iskola. *Educatio*, **1**. 1. sz. 13–25.

- Tompa Józsefné (1949/1): A tanulók megoszlása a gimnázium humanisztikus és reális tagozatában. *Országos Neveléstudományi Intézet Értesítő*, 1. sz. 30–31.
- Tompa Józsefné (1949/1/a): A magyar középiskolák utolsó évfolyamainak szociális összetétele. *Országos Neveléstudományi Intézet Értesítő*, 1. sz. 12–14.
- Tompa Józsefné (1949/1/b): Középiskolai tanulók migrációja. *Országos Neveléstudományi Intézet Értesítő*, 1. sz. 15–29.
- Tompa Józsefné (1949/3): A középiskolai tanulók szociális megoszlása az 1948–1949. iskolaévben. *Országos Neveléstudományi Intézet Értesítő*, 3. sz. 54–65.
- Tordai Zádor (1983–84): Messianizmus, baloldaliság, zsidóság. *Medvetánc*, 1983/4–1984. 14/1. sz. 13–31.
- A totális (1938/11) állam és a keresztyén egyházak. Milotay István, Kádár Mihály, Matolcsy Mátyás, Sebestyén Jenő, Göde Lajos, Paczolay György, Kiss László az előadók a református egyházteremben tartandó előadás-sorozaton. *Nagykőrösi Híradó*, 16. 11. sz. 7.
- Tóth B. Zoltán (1943/1): Leventenevelés. Az ifjúság katonás szellemű nevelésének lélektani kérdései. (Ism.: Garai József.) *Magyar Tanítóképző*, 56. 22–23.
- Tóth B. Zoltán (1943/3): Altrichter, Friedrich: Der soldatische Führer. (Ism.) *Magyar Tanítóképző*, 56. 88–90.
- Tóth B. Zoltán (1944/1): A németországi politikai és ifjúsági vezetőképző intézetek. *Magyar Tanítóképző*, 57. 3–15.
- Tóth Gábor (2000/1–2): Gyertyánffy István (1834–1930). *Pedagógusképzés*, 2000. 1–2. sz. 288–299.
- Tóth Sándor (1900/4): Tanítóképzés dióhéjban. *Katolikus Tanügy*, 6. 4. sz. 30.
- Tóth Zoltán (1987/1): Társadalmi státusz és foglalkozás az osztrák és a magyar társadalomstatistikában. *Statistikai Szemle*, 65. 1. sz. 62–86.
- További tiltakozások (1946/31) az iskolaügyben. *Új Ember*, 2. 31. sz. 5.
- Több komolyságot (1919/63) az oktató előadásokon! *Munkás Újság* (Pápa), 1. 63. sz. 4.
- Tökéczki László (1985/1): Az egyházak és az iskoláztatás Klebelsberg Kuno nézeteiben. *Magyar Pedagógia*, 85. 1. sz. 69–78.
- Tökéczki László (1990/2): Konzervatív reform a legkorszerűbb eszközökkel. *Valóság*, 33. 2. sz. 48–63.
- Tökéczki László (2007/4–5): A nemzeti elit megújítása. Klebelsberg Kuno az építő. *Rubicon*, 18. 174–175. sz. 92–97.
- Tömegek özönlése (1946/37) a katolikus iskolákba. *Új Ember*, 2. 37. sz. 7.
- Törös Károly (1927/22): A nyolcosztályú népiskola. *Tanítók Lapja*, 41. 22. sz. 2–3.
- Törös Károly (1927/23): A tanítóképzés reformja. *Tanítók Lapja*, 41. 23. sz. 4.
- A történelmi (1919/12–14) materializmus. *Néptanítók Lapja*, 52. 12–14. sz. 13–15.
- Történelmi idők (1918/45–46). *Sárospatak*, 9. 45–46. sz. 1–2.
- Törvényjavaslat (1929/5–6., 7–8) a tankötelezettség meghosszabbításáról és népiskoláinknak ezzel kapcsolatos továbbfejlesztéséről és annak indokolása. *Néptanítók Lapja*, 62. 5–6. sz. 40–41., 7–8. sz. 1–8.
- Törvénytervezet a tanítóképzésről (1924/1–2). *Magyar Tanítóképző*, 38. 1–2. sz. 1–10.
- Tudósító (1896/28–29): A tanügyi kongresszus. *Népnevelők Lapja*, 31. 28–29. sz. 441–442.
- Túróczy Zoltán (1938): Egyházi középiskoláink. *Protestáns Szemle*, 47. 423–428.
- A Turul (1937/100) bajtársak karácsonyfa ünnepe. *Nagykőrösi Híradó*, 15. 100. sz. 4.
- A Turul (1938/7) bajtársak tanyai népművelő előadása. *Nagykőrösi Híradó*, 16. 7. sz. 8.
- Turul bál (1936/18). *Nagykőrösi Híradó*, 14. 18. sz. 2.
- Tűszok (1919/26) letartóztatása. *Vörös Hajnal* (Sátoraljaújhely), 1. 26. sz. 4.
- Tüdös István (1911/9., 10): Miért nem méltányolja kellőleg a magyar társadalom a népnevelőknek sem személyét, sem munkáját? *Tanítók Lapja*, 22. 9. sz. 1–4., 10. sz. 1–2.
- Tükör (1919/1): A Keresztyén Szocialista Néppárt programja. *Sárospataki Hírlap*, 4. 1. sz. 2–3.
- tzky (1895/2): A katolikus képezdei tanárok képzése. *Katolikus Tanügy*, 1. 2. sz. 17–18.
- Ugyanazokat (1939/39) az eszméket követjük a kormány mellett is, amiért három éve, mint ellenzék harcoltunk. *Nagykőrösi Híradó*, 17. 39. sz. 1–2.
- Ugye elvtárs (1919/5)? *Népakarat* (Sárospatak), 1. 5. sz. 1.
- Új emberek — új élet. *Kalocsa és Vidéke*, 1. 1. sz. 1.
- Új fejezet (1946/29) a katolikus nevelésben. *Új Ember*, 2. 29. sz. 8.
- Az új idők szelleme (1945). *Embernevelés*, 1. 3–4. sz. 85–86.
- Az új lelkipásztor (1936/34). *Nagykőrösi Híradó*, 14. 34. sz. 1–2.
- Új magyar (1934/85. 93.) szemlélet — új magyar út. A KIE gazdag előadássorozata. Világválság és keleti veszedelem. *Nagykőrösi Híradó*, 12. 85. sz. 1–2., 93. sz. 1–2.

- Az új magyar (1935/71) élet reformeszméi az Arany János Bajtársi Törzs dísztáborozásán. *Nagykőrösi Híradó*, **13.** 71. sz. 1–2.
- Az új magyar (1938/18) tanítónevelés. *Nagykőrösi Híradó*, **16.** 8. sz. 1.
- Új Magyarország (1938/87) születik. Mámoros örömmel ünnepelte a felszabadult Felvidéket Nagykörs népe. *Nagykőrösi Híradó*, **16.** 87. sz. 1–2. és 3.
- Új pártalkotmány (1936/100). *Nagykőrösi Híradó*, **14.** 100. sz. 3.
- Új Pedagógia (1915/49., 52.). *Néptanítók Lapja*, **48.** 49. sz. 3–5., 52. sz. 5–8.
- Az új tanítók kibocsátása (1935/48). *Nagykőrösi Híradó*, **13.** 48. sz. 5.
- Új tantárgy (1919/23) a tanítók szociológiai kurzusán. *Győri Vörös Újság*, **1.** 23. sz. 5.
- Új vezetőséget (1956/5) választottak a Zalaegerszegi Városi Forradalmi Bizottságba *Új Zala*, **1.** 5. sz. 4.
- Új világ (1912/1–2) a régi helyén. *Népnevelők Lapja*, **47.** 1–2. sz. 6–18.
- Az új, szociálisan gondolkodó ifjúság (1938/58). *Nagykőrösi Híradó*, **16.** 58. sz. 2.
- Újabb támadás (1919/3–4) a sárospataki főiskola ellen. *Sárospatak*, **10.** 3–4. sz. 2.
- Újhely tiltakozása (1919/52) a határmegállapítás és az ellenforradalmi törekvések ellen. *Vörös Hajnal* (Sátoraljaújhely), **1.** 52. sz. 4.
- Újhelyi István (1932/21): Mit tehet vagy tegyen a tanító, hogy a falu népét megvédje a szélsőséges izgatásoktól! *Nemzetnevelés*, **14.** 21. sz. 324–327.
- Újlaki Andor (1947/12): A belpolitika eseményei. Új miniszterek. Bírálatok a parlamentben a fakultatív hitoktatásról. *Új Ember*, **3.** 12. sz. 2.
- Ujvári Gábor (1991/5): Egyetemi ifjúság a „neobarokk társadalomban”. A bajtársi szövetségekről. *Valóság*, **34.** 5. sz. 64–73.
- Ujvári Péter (1919/9–10): Emberek és fogalmak. *Sárospatak*, **10.** 9–10. sz. 1.
- Újváry Béla (1896/3): Egyesült erővel. *Néptanítók Lapja*, **29.** 3. sz. 1–2.
- Ujváry L. (1930/6): Tanítógyererek a tanítóképzőben. *Nemzetnevelés*, **12.** 6. sz. 86.
- Uradałmi (1919/4) cselédek. *Népakarát* (Sárospatak), **1.** 4. sz. 1–2.
- Urbán Károly (1981): Az 1953-as fordulat és a magyar értelmiség. *Párttörténeti Közlemények*, **27.** 4. sz. 30–83.
- Urbán Károly (1990/10): Moszkvába menekült magyar pártvezetők memorandumja a szovjet pártelnökséghez — 1957 februárjában. *Társadalmi Szemle*, **45.** 10. sz. 83–93.
- Urbán Károly (1992/4): Nagy Imre, az államférfi. *Múltunk*, **37.** 4. sz. 48–58.
- Urbán Károly (1992/6): Nagy Imre első miniszterelnöksége. *Társadalmi Szemle*, **47.** 6. sz. 72–81.
- Urbán Károly (1995/11): Magyarország és a Varsói Szerződés létrejötte. *Társadalmi Szemle*, **50.** 11. sz. 69–82.
- Urbán Károly (1996): A magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok a Nagy Imre-kormány időszakában (1953–1955). *Társadalmi Szemle*, **51.** 7. sz. 80–94.
- Ünnepelt az ország (1935/96). *Nagykőrösi Híradó*, **13.** 96. sz. 1.
- Ünnepélyesen (1939/35) megalakul a Magyar Élet Pártjának nagykőrösi szervezete. A héten valószínűleg feloszlatták a képviselőházat. *Nagykőrösi Híradó*, **17.** 35. sz. 3.
- Ünnepre (1939/67) készülünk. *Nagykőrösi Híradó*, **17.** 67. sz. 1.
- V. D. (1948/256): Diáksztrájkot szervezett a klerikális reakció Mindszenty „legkedvesebb iskolájában”. *Szabad Nép*, **6.** 256. sz. 5.
- V. K. (1938/1): Kovács Imre: Néma forradalom. *Hajnalodik*, **1.** 27–28.
- Váczy Ferenc (1918/42., 43., 44., 45., 46): Tanítóképző intézetünk sorsa. I–V. *Nagykőrösi Hírlap*, **41.** 42. sz. 1–2., 43. sz. 1–2., 44. sz. 1., 45. sz. 1., 46. sz. 1–2.
- Váczy Ferenc (1922/35): Levél a szerkesztőségbe. *Nagykörs és Vidéke*, **12.** 35. sz. 4.
- Váczy Ferenc (1938/82) m. kir. tanügyi főtanácsos, tanítóképző intézeti igazgató ünnepelése. *Nagykőrösi Híradó*, **16.** 82. sz. 3.
- Váczy István (1904/12): A népiskolai közköztatás reformja. *Katolikus Tanügy*, **10.** 12. sz. 90–92.
- Vadász Ferencné (1955/20): A politikai jellegű osztályfőnöki órákról. *Köznevelés*, **11.** 20. sz. 461–462.
- A vádlottak padjáról (1948/41). *Szív*, **33.** 41. sz. 1.
- Vág Ottó (1956/5): A nevelőképző akadémiákról. *Köznevelés*, **13.** 5. sz. 111–112.
- Vajda György Mihály (1948/16): A lengyel pedagógiai főiskolák. *Köznevelés*, **4.** 16. sz. 385–388.
- Vajda György Mihály (1948/24): Az általános iskolai szaktanítói tanfolyamok hallgatóihoz. *Köznevelés*, **4.** 24. sz. 610–613.
- Vajda László (1946/1–2): Embernevelés vagy nemzetnevelés? Imre Sándor emlékének. *Embernevelés*, **2.** 1–2. sz. 40–44.
- Választás (1919/6) lesz. *Népakarát* (Sárospatak), **1.** 6. sz. 1.
- Választási (1939/42) tudnivalók. *Nagykőrösi Híradó*, **17.** 42. sz. 5.

- A választások (1919/10) eredménye. *Népakarat* (Sárospatak), **1.** 10. sz. 1.
- Választmányi ülések (1920). *Magyar Tanítóképző*, **35.** 29–30.
- A vallási (1919/5–6) gyűlölködés ellen. *Néptanítók Lapja*, **52.** 5–6. sz. 17.
- A vallásoktatás (1919/12). papok aknamunkája a munkásság körében. *Vörös Hajnal* (Sátoraljaújhely), **1.** 12. sz. 2–3.
- A vallásoktatás (1919/5) beszüntetése a népiskolákban. *Vörös Hajnal* (Sátoraljaújhely), **1.** 5. sz. 2.
- A vallásoktatás (1919/5–6) az iskolában. *Néptanítók Lapja*, **52.** 5–6. sz. 11–12.
- Vanniss Ferenc (1934/2): Actio Catholica és a népművelés. *Nemzetnevelés*, **16.** 2. sz. 18–20.
- Váradai József (1919/14): „Iskolarendszerünk reformja” és „Kultúrpolitikánk irányelvei”. *Nemzetnevelés*, **3.** 14. sz. 119–120.
- Váradai József (1931/3): Népművelés és tanítóképzés. *Magyar Tanítóképző*, **44.** 3. sz. 137–144.
- Váradai József (1935/2): Mit kíván a falu a tanítóképzéstől? A XXV. közgyűlésen tartott felolvasás. *Magyar Tanítóképző*, **48.** 2. sz. 62–82.
- Váradai József (1937/1): Nemzeti kisebbségek és oktatásügyük. *Nevelésügyi Szemle*, **1.** 103–108.
- Váradai József (1943/19): Az Isten napszámái. Schandl Károly könyvéről. *Néptanítók Lapja*, **76.** 19. sz. 793–794.
- Váradai József (1945/1–2): Imre Sándor (1877. X. 13–1945. III. 11.) *Köznevelés*, **1.** 1–2. sz. 5–6.
- Váradai József (1947): Visszapillantás. *Pedagógus Értesítő*, **3.** 7. sz. április 23. 3–5.
- Varga Antal (1937/10): A tanítók önművelése. *Tanítók Lapja*, **51.** 10. sz. 3–4.
- Varga Éva (1995/1–2): Emlékezés Hermann Alice-ra. *Thalassa*, **6.** 1–2. sz. 222–223.
- Varga Ferenc (1947): A parasztnemelés és oktatás időszzerű kérdései. *Embernevelés*, **3.** 1. sz. 12–18.
- T. Varga György közleménye (1992): Jegyzőkönyv a szovjet és magyar párt- és állami vezetők tárgyalásairól. 1953. június 13–16. *Múltunk*, **37.** 2–3. sz. 234–269.
- Varga István – Oláh János (2001/5): Becker Vendel a tanítóképzés korszerűsítéséért. *Módszertani Közlemények*, **41.** 5. sz. 232–235.
- Varga László (1992/2): „Zsidókérdés”, 1945–1956. *Világosság*, **33.** 2. sz. 62–67.
- Varga Tamás (1949): A didaktika rehabilitálása. *Köznevelés*, **5.** 8. sz. 202–204.
- Vargha Sándor (1921/12): A tanítóság és a társadalom. *Nemzetnevelés*, **3.** 12. sz. 90–91.
- Vargyai Gyula (1995): Jog és szellemi élet a két világháború közötti Magyarországon. *Állam- és Jogtudomány*, **37.** 1–2. sz. 43–88.
- Várkonyi Hildebrand (1925/6–10): A pedagógia a szellemi tudományok sorában. *Minerva*, **4.** 6–10. sz. 165–173.
- Városi közgyűlés (1934/29., 30., 32.) Évszázados kultúrát veszélyeztető harc dúl a város és a református egyház között. Az egyház és a város vitája. A város és az egyház vitája. A város és az egyház viszállya. *Nagykőrösi Híradó*, **12.** 29. sz. 1–2., 30. sz. 1–2., 32. sz. 6.
- Városi közgyűlés (1936/12). Obstrukcióba kezdett a kisgazdapárt. *Nagykőrösi Híradó*, **14.** 12. sz. 1.
- Városi közgyűlés (1937/4). Mussoliniről nevezték el a Kustár utcát. *Nagykőrösi Híradó*, **15.** 4. sz. 1.
- Városi közgyűlés (1937/57). Mussoliniről nevezték el a Kustár utcát. *Nagykőrösi Híradó*, **15.** 57. sz. 1.
- Városi közgyűlés (1942/4). Zsidónak keresztény felesége sem kap nagykőrösi illetőséget. *Nagykőrösi Híradó*, **20.** 4. sz. 1.
- Városi polgári (1935/101) párt a képviselőválasztásra. *Nagykőrösi Híradó*, **13.** 101. sz. 7.
- Varsányi Péter István (1975/1): Törvényjavaslat a pedagógusképző intézmények államosításáról 1919 februárjában. *Magyar Pedagógia*, 1975/1. 59–68.
- Varsányi Péter István (1979/2): Az iskolák államosításának kérdése Imre Sándor pedagógiai rendszerében. *Magyar Pedagógia*, 1979/2. 176–182.
- Vásárhelyi Miklós (1988): Az első megücsített reformkísérlet. Az 1953-as kormányprogram. *Medvetánc*, 2–3. sz. 149–205.
- Vasárnap avatják (1939/43., 44) fel a leventezászlót. A Nagykovácsi Levente Egyesület zászlóavató ünnepélye. *Nagykovácsi Híradó*, **17.** 43. sz. 2., 44. sz. 1.
- Vasárnap lesz (1938/27) a választás a református egyházban. Szavazásra a jelek szerint nem kerül sor. *Nagykovácsi Híradó*, **16.** 27. sz. 2.
- Vasárnap tartja (1939/37., 38.) programbeszédét Milotay István. A Jalsoviczky-párt vezetői még mindig remélnek. Hírek Paczolay György és Dinnyés Lajos felléptéről. Helyzetkép a nagykovácsi képviselőválasztásról. *Nagykovácsi Híradó*, **17.** 37. sz. 3., 38. sz. 5.
- Vasárnapi (1919/10) népgyűlésünk, 1919. március 2-án. *Nagykovácsi Népújság*, **3.** 10. sz. 3.
- Vass miniszter (1922/4–7) a közoktatásügy készül reformjáról. *Néptanítók Lapja*, **55.** 4–7. sz. 46.
- Véget ért (1936/88) a Turul Szövetség XVII. országos követtáborozása. *Nagykovácsi Híradó*, **14.** 88. sz. 1–2.

- Véleményszabadság (1919/3). *Népakarat* (Sárospatak), **1.** 3. sz. 1.
- Veöreös Imre (1947/1): Egyház és iskola. *Evangelikus Nevelő*, **1947.** június 3–4.
- A vér (1938/78) és történelem jogán követeljük a Felvidék azonnali visszacsatolását! *Nagykőrösi Híradó*, **16.** 78. sz. 1–2.
- Véres ellenforradalmi (1919/15) puccskíséret Sárospatakon. *Vörös Hajnal* (Sátoraljaújhely), **1.** 15. sz. 2.
- Veress István (1915/12): A magyar tanítóság. *Tanítók Lapja*, **26.** 12. sz. 1–3.
- Veritas (1913/11): A tanítók továbbképzése. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **38.** 445–448.
- Vermes Mihály (1917/7–8): Az egységes magyar nemzeti állam népiskolája. *Népnevelők Lapja*, **52.** 7–8. sz. 1–2.
- A vértanúk (1919/47) sírjánál. *Kalocsai Néplap*, **43.** 47. sz. 1–4.
- Verudicus (1904/6): Katolikus népiskoláink csődje. *Katolikus Tanügy*, **10.** 6. sz. 43–45.
- Vészmadarak (1919/12). *Új Korszak*, **8.** 12. sz. 4.
- Veszprémi (1919/25) pártéletről. *Vörös Zászló* (Veszprém), **1.** 25. sz. 3.
- Vida István (1990/5–6): Nagy Ferenc „meghallgatása” az amerikai külügyminisztériumban, 1947 júniusában. *Századok*, **124.** 5–6. sz. 787–846.
- Vidéki (1919/10) helyi csoportok. *Új Korszak*, **8.** 10. sz. 8.
- Vigyázat a lányok nevelése körül (1935/42)! *Zsidó Újság*, **11.** 42. sz. 1935. november 1. 3.
- Világmelléki (1899/6): Lelkész és tanító. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, **42.** 6. sz. 87–88.
- A világnézeti (1958/4) nevelés és a pedagógusok világnézete. *Köznevelés*, **14.** 4. sz. 91.
- Vincze Tamás (2003/3): A német nyelv szerepe a magyar tanítóképzésben a dualizmus korában. *Iskolakultúra*, **2003.** 3. sz. 25–38.
- Virág János (1919/1): Tiszta levegőt az egész vonalon! *Nép kultúra*, **1.** 1. sz. 3–5.
- Vita (1913/1) a tanítók főiskolai kiképzéséről a porosz képviselőházban. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **38.** 19–20.
- Vita (1947/5) a Kommunista Párt hároméves művelődési tervéről. *Köznevelés*, **3.** 5. sz. 87.
- Vitner Ferenc (1935/5): A IX. Egyetemes Tanügyi Kongresszus. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **60.** 97–100.
- Volt tisztek jelentkezése (1919/21). *Kalocsai Néplap*, **43.** 21. sz. 1.
- Vonyó József (1994/6): A kormánypárt és a választások. A NEP és a MÉP helyi szervezeteinek feladatai az 1935. és 1939. évi választások során. *Századok*, **128.** 6. sz. 1164–1198.
- Vonyó József (2006/75): Szolidáris nacionalizmus — magyar szolidaritás. *Népszabadság*, **64.** 75/2. sz. 14.
- Völgyes Iván (1999): Politikai szocializáció és kultúra Magyarországon. *Világosság*, **40.** 7. sz. 3–14.
- Vörös Boldizsár (1999): Babits Mihály és Molnár Ferenc kiadatlan írásai az Imre Sándor-hagyatékban. *Közélete-szi: Történelmi Szemle*, **41** (1999). 177–189.
- Vörös Boldizsár (1999/6): Az 1918-as magyar polgári demokratikus forradalom ábrázolása a Magyarországi Tanácsköztársaság oktatási anyagaiban. *FONS* **6.** 3. sz. 327–336.
- Vörös Boldizsár (2004/6): A jelen és a közelmúlt történetének tanítása — világháborúban és „világforradalomban”. *Századok*, **138.** 1468–1477.
- Wágner Ferenc (1937/1): Tanítóképzőink történetiszemléletéhez. *Nevelésügyi Szemle*, **1.** 553–560.
- Wágner Ferenc (1939/2): A tanítóképző-akadémia tartalma. *Magyar Tanítóképző*, **52.** 81.
- Wágner János (1926): Reformkérdések. Elnöki megnyitó. *Magyar Tanítóképző*, **39.** 65–73.
- Walkó György (1947): Igény és szaktudás. Elmélkedés a nevelőképzés reformjáról. *Embernevelés*, **3.** 7–8. sz. 312–314.
- Wehler, Hans-Ulrich (2001/3–4): Pierre Bourdieu. A életmű magva. *Korall*, 2001. 3–4. sz. 247–265.
- Weisz-Vihar Béla (1935/2): A zsidó népiskola korszerű feladatainak vázlata. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **60.** 20–23.
- Weisz-Vihar Béla (1936/11): Az Igazgató Úr. Bánóczi József. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **61.** 253–256.
- Weisz-Vihar Béla (1940/1): Pillanatfelvétel a magyar-zsidó tanítóról. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **65.** 3–5.
- Weisz-Vihar Béla (1940/5): Szociális nevelés. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **65.** 253–256.
- Weszely Ödön (1897/1): A nőnevelés kérdése. *Katolikus Tanügy*, **3.** 1. sz. 8–9.
- Weszely Ödön (1901/4): A tanítóképzés színvonala. *Magyar Tanítóképző*, **16.** 227–232.
- Weszely Ödön (1925/1–5): A magyar pedagógia újabb fejlődése. *Minerva*, **4.** 1–5. sz. 77–83.
- Weszely Ödön (1928/8–10): A pedagógiai alapfogalmak változása. *Minerva*, **7.** 8–10. sz. 305–314.
- Weszely Ödön (1933/8–10): A gyermektanulmány továbbfejlesztése. *A Gyermekek*, **35.** 8–10. sz. 149–157.
- Wiener György (2006/1): Osztályszavazás a két világháború közötti időszakban. *Múltunk*, **51.** 1. sz. 99–136
- Wittman Tibor (1947/10): Szociológia a jövő tantervében. *Embernevelés*, **3.** 10. sz. 449–451.
- Wlassics Gyula (1895/11): A lelkész-tanítóságok ügyében a vallás- és közoktatásügyi magyar királyi minisztertől 16658/1894. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, **38.** 11. sz. 166–167.

- Wlassics Gyula (1896/1): A néptanítókhoz. *Néptanítók Lapja*, **29.** 1. sz. 1–3.
- Wlassics Gyula (1896/2): A magyar néptanítókhoz. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, **39.** 2. sz. 21–22.
- Wlassics Gyula (1896/44): A kormány közoktatási politikája. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, **39.** 44. sz. 693–694.
- Wlassics Gyula (1898/2): Magyarország néptanítóihoz. *Népnevelők Lapja*, **33.** 2. sz. 17–19.
- Wlassics Gyula (1898/23) vallás- és közoktatásügyi miniszter megnyitó beszéde a Közoktatási Tanács összes ülésében. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, **41.** 23. sz. 357–360.
- y (1895/7): Nemzeti vagy vallásos legyen-e az iskola? *Katolikus Tanügy*, **1.** 7. sz. 65–66.
- y István (1904/17): A tanítók megrendszabályozása. *Katolikus Tanügy*, **10.** 17. sz. 131–132.
- y István (1904/3): Hangok az államosításról. *Katolikus Tanügy*, **10.** 3. sz. 17.
- ys (1901/5): Az állami népiskolák. *Katolikus Tanügy*, **7.** 5. sz. 33–34.
- Zacher Lajos (1947/1): Az evangélikus tanítóság problémái. *Evangélikus Nevelő*, **1947.** június 17–19.
- Zacher Lajos (1947/2): Az általános iskola várososon. *Evangélikus Iskola*, **1947.** augusztus 4–7.
- Zalai Ernő (1944/2): Kezdő tanítók útnakindítása és gyakorlati továbbképzése. *Néptanítók Lapja*, **77.** 2. sz. 51–56.
- A zászlóbontás után (1939/8) *Nagykőrösi Híradó*, **17.** 9. sz. 1–2.
- Zelliger Vilmos (1897/1): A Katolikus Tanügy T. Olvasóihoz! *Katolikus Tanügy*, **3.** 1. sz. 1.
- Zétényiné Ritoók Magda (1956): Intézzük megfontoltabban a tanítóképzők sorsát. *Szabad Nép*, **14.** 165. sz. 2.
- Zétényiné Ritoók Magda (1957/5): A tanítóképzés összefüggéseiről. *Köznevelés*, **13.** 5. sz. 110–111.
- Zichy János (1911/25) beszéde 1911. június 16-án. *Tanítók Lapja*, **22.** 25. sz. 3–5.
- Zigány Zoltán (1914/36., 37): Hamis lobogók. *Tanítók Lapja*, **25.** 36. sz. 1–4., 37. sz. 1–5.
- Zigány Zoltán (1915/1): A háború és az iskola. *Tanítók Lapja*, **26.** 1. sz. 3–5.
- Zigány Zoltán (1918/48): A radikalizmus. *Néptanítók Lapja*, **51.** 48. sz. 18–20.
- Zigány Zoltán (1919/1): Új idők, új célok. *Néptanítók Lapja*, **52.** 1. sz. 1–2.
- Zigány Zoltán (1919/10–11): A római katolikus népiskolákról. III. *Néptanítók Lapja*, **52.** 10–11. sz. 11–12.
- Zigány Zoltán (1919/4): Dr. Kunfi Zsigmond közoktatásügyi magyar miniszter. *Néptanítók Lapja*, **52.** 4. sz. 1–2.
- Zigány Zoltán (1919/5–6., 7., 8–9., 10–11., 12–14): A vallásoktatás problémái. I–VI. *Néptanítók Lapja*, **52.** 5–6. sz. 1–2., 7. sz. 1–2., 8–9. sz. 1–2., 10–11. sz. 1–2., 12–14. sz. 6–8.
- Zoltán Péter (1946/18): Miért tanulnak a dolgozók? *Köznevelés*, **2.** 18. sz. 6–7.
- Zoltán Péter (1946/6): Dolgozik a minisztérium. (Interjú Kovács Mátéval, az elnöki ügyosztály vezetőjével.) *Köznevelés*, **2.** 6. sz. 5–6.
- Zombory Dániel (1937/90): A református népiskolai nevelés legfőbb kérdései. *Nagykőrösi Híradó*, **15.** 90. sz. 2–3.
- Zrínyi Károly (1904/1): A népoktatás reformja a tanítóképesítés szempontjából. *Magyar Tanítóképző*, **19.** 488–495.
- Zrínyi Károly (1904/2): Mozgalom a tanítóképzők felügyelete ügyében. *Magyar Tanítóképző*, **19.** 548–560.
- Zrínyi-jutalmak (1944/11) kitűzése az 1944. évre. *Néptanítók Lapja*, **77.** 11. sz. 424–425.
- A zsidó ifjúság (1935/34) pályaválasztása. *Zsidó Újság*, **11.** 34. sz. 1935. szeptember 6. 1–2.
- Zsidó iskolák megszűnése (1930/8–9). *Izraelita Tanügyi Értesítő*, **55.** 210.
- A zsidókérdésnél fontosabb (1939/39) a földreform — mondotta Dinnyés Lajos kisgazdapárti programbeszédében. *Nagykőrösi Híradó*, **17.** 39. sz. 2.

NÉVMUTATÓ

Ablonczy Balázs 526, 586	Bakó József 255, 260, 261, 269, 273, 514, 515, 520
Ábrahám Ferencné 650	Bakos Sándor 509
Aczél György 504, 657, 665	H. Balázs É. 528
Ádám Ferencné 646	Bálint Béla 636, 638
Ádám Magda 121, 646	Balla Sándor 563
Ádám Zsigmond 663	Ballai Károly 129, 150, 158, 175, 196, 204, 205, 211, 218, 220, 221, 222, 223, 572
Adler Frigyes 320	Ballér Endre 129, 196, 197, 198, 202, 205, 207, 210, 220, 221, 223, 228, 609
Adriányi László 650	Balló Rezső 149
Ady Endre 275, 288, 321, 516, 528, 608	Balogh András 596
Agárdi Péter 512, 577, 592	Balogh Ányos 121, 580
Ágoston György 665	Balogh E. 534
Ágoston S. 535, 640	Balogh István 595, 604
Aistleintner József 293, 295	Balogh Jenő 205
Albrecht István 196	Balogh László 204, 216, 627
Alexander Bernát 139, 192	Balogh Margit XVI, 79, 550, 571, 596, 601, 603, 604, 610 627, 632, 645
Alexits György 446, 447, 616, 617, 666	Balogh Sándor 102, 226, 508, 592, 599, 604, 606, 610, 613, 630
Altrichter, Friedrich 558	Baltazár Dezső 510
Ambrózy Gyula 582	Bán D. András 75
Ambrus Béla 550	Bánáss László 595
Áment Erzsébet 196, 210, 223	Bangha Béla 286
Amler Antal 515	Bankó Lajos 189
Andics Erzsébet 459, 475, 644	Bánkúti (Bászeli) Ernő 655
Andrási Béla 657	Bánó József 332, 333, 334, 335, 336, 533, 544, 545, 546, 547
Andrássy Antal 557	Bánóczi József 293, 570
Angyal Dávid 192	Bányai Jakab 509
Antal István 393, 582	Bányai Lajos 476, 642, 649
Antal Márk 205, 206, 227	Barabás András 121, 560
Antall I. 581	Barankay Lajos 609
Antall József XXX, 91	Barankovics István 509, 582, 595, 596, 612
Apáczai Csere János 437, 605	Bárány Károly 587, 641
Apponyi Albert gr. 33, 46, 129, 243, 244, 297, 509, 510	Baranyai Erzsébet 129, 196
Aradi Viktor 534	Baranyai Zoltán 75
Arany János 71, 302, 344, 477, 645, 652	Baranyó Andor 553
Aronson, Elliot 622	Baráth Magdolna 611
Árpássy Gyula 635	Barcza József 610, 612, 613, 620
Asztalos József 566	Bárczy István 87, 205
Asztalos László 550	Barcsa János 197
Asztalos Miklós 75, 91	Bárd Vilmos 565, 570
Augusztin Imre 242, 509, 572	Bárdossy László 207
Babits Mihály 292, 313, 526, 667	Bárdosy Magdolna 576
Bábosik István XVI	Barla-Szabó Ödön 660
Bács József 646	Barnabás István 633
Bajcsy-Zsilinszky Endre 91, 110, 122, 412, 436	Barta János 528
Bakay Gyula 564	
Bakkay Tiborné 489	
Bakó B. 520	

- Bartal Alajos 530
 Báráth János 575
 Barth, Karl 622
 Bartha Pál 513
 Bartha Tibor 579, 595, 610
 Báráthné Berhidai Ágnes 575
 Bartlett, F. C. XXIX
 Bartók Béla 441, 471
 Basch Ferenc 99, 113, 114, 115, 116, 123
 Baska Gabriella 57, 60, 564
 Bassola Zoltán 598, 622
 Báthory Zoltán XVI, 101, 124, 210, 211, 213, 214, 231, 233, 234, 563, 564, 581
 Bauer Béla XVII
 Báý 587
 Becht József 597
 Beck János 103
 Becker András 324, 541, 542
 Becker Vendel 243, 375, 378, 380, 381, 383, 510, 541, 552, 557, 562, 564, 566, 570, 571, 572, 573, 575, 597, 600, 601, 603
 Becker, C. H. 541, 560, 564
 Begella János 542
 Beke Manó 78, 79, 576, 602, 604, 610
 Békési Lajos 641
 Béki Ernő 629
 Bellér Béla 75, 76, 91, 103, 122, 123, 206, 208, 209, 558
 Belovai Sándor 652
 Bély Mihály 136
 Bély Mihályné 202
 Bence Gyula 473, 474, 475
 Bencze Imre 610
 Benda Kálmán 103, 120, 528, 581
 Bene Lajos 229, 571
 Benedek Marcell 292
 Benedek Sándor 258
 Benisch Arthur 75, 93
 Benke Valéria 657, 658, 661, 662
 Benkóczy Emil 291, 515, 524, 525, 529, 530, 533, 556, 617
 Benőcs József 228
 Bereczky Albert 432, 450, 451, 595, 597, 599, 604, 611, 612, 617, 620, 622, 623
 Beregszászy István 329
 Berend T. Iván XVI, XXIV, XXV, 75, 559, 560, 596, 631, 633, 648
 Berényi Irén 532
 Berényi István 482, 645
 Beresztóczy Miklós 558, 575, 596, 600, 601, 602, 603, 610
 Bergson, Henri 323
 Berinkeý Dénes 201, 250
 Berkényi Károly 577
 Bernát István 509
 Berta Somogyi László 543
 Bertalan Imre 572
 Bertalan Vince 509
 Berthes, H. J. 563
 Berwaldszky Kálmán 227
 Berzeviczy Albert 241, 509
 Berzeviczy Gizella 533, 555
 Bethlen Gábor 82
 Bethlen István 61, 62, 63, 65, 66, 68, 75, 76, 77, 81, 82, 84, 85, 90, 93, 108, 109, 110, 514, 559, 560
 Bettelheim Ernő 310, 547
 Betti, Emilio XXX
 Bexheft Ármin 149
 Beyer Ede 109
 Bezerédyné H. M. 550
 Bibó István 234, 595
 Biczi Gyula 572
 Bierbauer Clarisse 202, 214
 Billes Ármin 574
 Bíró Gyula 646
 Bíró Judit 218
 Bíró Samu 566, 574, 663
 Bizó Gyula 456, 458, 459, 469, 478, 479, 480, 482, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 503, 504, 631, 637, 647, 649, 650, 652, 653, 654, 656, 657, 665, 666
 Blau Henrik 547
 Blénessy János 349, 557
 Blesszauer R. 571
 Bleyer Jakab 64, 105, 106, 108, 122
 Bloch, M. XXII, XXV, XXVI, XXVII, XXX
 Bobory János 570
 Bocsák Eszter 103
 Boda Béla 589
 Bódi Ferenc 207
 Bogárdi Szabó István 623
 Bognár Cecil 229
 Bojtor István 623
 Bolgár Ferenc 565
 Bollmann Jenő 325, 326, 328, 329, 541, 542, 543

- Bollókné Panyik Ilona XVI, XXX, 3, 58, 76,
 93, 220, 227, 229, 231, 487, 563, 576, 581,
 583, 589, 656, 657
 Bolza Géza 641
 Boreczky B. 528
 Borhi László 596
 Boros Aladár 206
 Boros Zs. 218
 Borsiczky Szilárd 295
 Borsody István 75
 Botlik József 76, 92
 Bozsik Béla 566
 Bódo Gabriella 616
 Böhm Vilmos 526, 527, 537, 543, 544
 Bölöny József 209, 506, 536, 558, 573, 659
 Böör László 515, 517, 584, 586, 592
 Böröcz Enikő 603, 610
 Braham, R. L. 582
 Brandenstein Béla 560
 Breznay Imre 75, 197, 533
 Brózsik Pál 572
 Brunner András 102
 Brunowszky Rezső 543, 564
 Brüning, H. 109
 Budaváry László 559
 Buharin, Ny. 251, 352
 Búrany F. 511, 532
 Burchard Erzsébet 666, 666, 667
 Búza Béla 310, 311, 314, 318, 536, 537
 Búza László 308, 319, 537
 Buzágh János 101
 Buzás László 129, 196, 210, 223, 647

 Carr, E. H. XIX, XXV, XXVI, XXVII, XXIX
 Castel, R. XX, XXII, XXV, XXVIII, XXX
 Chohnoky Győző 93, 121, 122
 Chotvács Pál 101
 Ciaffi 545
 Claparède, E. 534
 Collingwood, R. G. XIX, XXIV, XXVI
 Comenius 535
 Croce, B. XVIII, XIX, XXVI, XXVII, XXIX
 Curtius, J. 109
 Czabán Samu 202
 Czapik Gyula 595
 Czeglédy Edit 653
 Czentner József 542
 Czettler Jenő 577
 Czirák Károly 541
 Csaba Imre 525, 531, 546

 Bolyki János 511, 512, 610
 Bóna Zoltán 668
 Borbándi Gyula 595
 Borbély-Maczky Emil 66, 73, 77
 Csajági Imre 509
 Csajbók Lajosné 628, 668
 Csáky Albin 75, 197
 Csáky Károly 123
 Csanády László 294, 515, 524, 530, 533, 556,
 557
 Császár Elemér 208, 211
 Csatári Bálint 91
 Cseh Gergő Bendegúz 654
 Cseh Géza 653, 657
 Cseh Sándor XVI
 Cseh-Szombathy László 390, 581
 Cséka Sándor 231, 564
 Csépe Valéria XVI
 Csepeli György 622
 Cser János 129, 193, 196, 222, 223, 228, 232,
 233
 Csernoch János 72, 244, 245, 246, 250, 283,
 365, 510, 512, 529, 557, 558
 Cséry Lajos 575
 Csete Gyula 472, 38, 508, 640, 643, 668
 Csicsery-Rónay István 604
 Csikai Pál 605, 636, 646, 668
 Csillag Ferenc XVII
 Csillik László 575, 576
 Csizmadia Andor 550, 578, 596
 Csóka Vendel 77
 Csoknyay József 394, 571, 582
 Csoma Gyula XVI, 197
 Csomor Erzsébet 653, 658
 Csontos József 541
 Csorba László XVI, 610
 Csukás István 467, 468, 470, 613, 636
 Csupó Imre 330
 Csuta Károly 310, 547

 Damaszkovszky Mihályné 553
 Damjanich János 87
 Dancs Istvánné 555, 597, 604, 612, 613, 614
 Danczkay (Danskzy, Danskay) Győző 593,
 619, 668
 Dániel Márton 3, 58, 197, 220
 Danóczy Antal 270, 520, 651
 Danóczy József 635, 646
 Darányi Gyula 258
 Darányi Ignác 84, 111, 509

- Darányi Kálmán 584, 585, 586
 Daróczy Antal 260, 261
 Daru Mihály 275
 Darvas József 435, 460, 596, 631, 632, 633
 Darwin, Ch. 184
 Dávid király 667
 Deák Ferenc 182
 Deák Gábor 129, 222, 223
 Dékány Mihály 188, 227, 509
 Deli Lajos 648
 Demeter Katalin XVII, 213, 226
 Dénes Lajos 205, 216
 Dénes Sándor 143, 205, 207
 Dénesné Boga Janka 581
 Derencsényi Miklós 581
 Déri Gyula 295, 300, 301, 302, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 327, 328, 332, 336, 337, 338, 339, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 521, 527, 533, 534, 535, 536, 537, 544, 547, 548, 550, 555, 581
 Dévai Flóra 206
 Dewey, J. 534
 Dezséry László 572, 580, 618, 632
 Dezső Lipót 625
 Dienes Dénes 610, 612, 613, 620
 Dienes Pál 202
 Dienes Valéria 202, 205
 Dilthey, W. XXV, XXIX
 Dinnyés Lajos 404, 586
 Diószegi István 75, 76, 197, 204, 218
 Diószegi László 75
 Diószegi Mór 328, 543
 Dobi István 645
 Dohány József 565, 570
 Doktor János 546
 Domokos Lászlóné 129, 149, 196, 202, 204, 205, 207, 210, 223, 228, 231
 Donáth Péter XIII, XXIII, 76, 91, 92, 93, 101, 121, 124, 197, 202, 204, 210, 211, 213, 216, 217, 223, 228, 232, 506, 536, 546, 560, 562, 563, 564, 572, 575, 610, 620, 631, 635, 636, 637, 638, 639, 642, 652, 666
 Drahos Péter 575, 602, 627
 Draskóczy Virginia 553
 Dráviczki Sándor 57, 58, 60, 576, 615, 650, 653
 Dreisziger Ferenc 509
 Drozdy Győző 76, 182
 Drozdy Gyula 664
 Duby, G. XXV, XXVI, XXVII
 Dudás Miklós 73
 Dudek János 509
 Durkheim, E. 534
 Dutkon László 649
 Dúzs M. 527, 545, 552, 557
 Éber Rezső 294
 Egey Antal 382
 Ehrenhard Skiera 534
 Eibner, J. V. 581
 Ekamp Nándor 566
 Elias, N. XXX
 Ellend József 318
 Endre László 585, 591
 Endrédy Vendel 431, 576
 Engelhard József 291
 Engels, F. 251, 320, 334, 352, 549, 550, 557, 613
 Eötvös József 88, 92, 93, 115, 162, 182, 241, 526, 412, 436, 437, 622
 Erdei Ferenc 434, 435, 441, 476, 477, 478, 562, 595, 645
 Erdélyi Dezső 628
 Erdéy-Grúz Tibor XIV, 456, 471, 474, 475, 477, 478, 562, 631, 643, 645
 Erdmann Gyula XVI
 Erdő Péter 616, 627
 Erkel Ferenc 87
 Ernst Sándor 380, 573
 Erős Ferenc XXV, 527, 559
 Ertl Gábor 349
 Eszterházy Mór 245
 Fáber Oszkár 295, 343, 530, 550
 Fabiny Tibor 596, 598, 599, 600, 603, 610, 624
 Faludi Szilárd 472, 563, 640
 Falus Iván XVI, 101, 124, 210, 211, 213, 214, 231, 233, 563, 564, 581
 Falusné Sz. K. XXX
 Faragó Ambra 274
 Faragó Bálint 274
 V. Faragó Eszter 274
 Faragó László 448, 609, 613, 617
 Farkas Antal 288
 Farkas Csaba 652
 Farkas Dénes 620
 Farkas Domonkos 76, 562, 576
 Farkas József 576
 Farkas Mária XVII, 102, 197, 209, 633
 Farkas Mihály 460, 464, 614

- Farkas Sándor 165, 173, 180, 197, 201, 202, 214, 220, 221, 226, 294, 348, 509
 Farkas Tünde 196
 Fáty András 542
 Fáty István 392
 Fazekas Csaba XVI, 512, 530
 Fedinec Csilla 545
 Fehér Erzsébet 229
 Fehér Ferenc 630, 631, 634, 635
 Fehér Imre 330, 576
 Feitl István 613, 652
 Fejérdy András 611
 Fejős Zoltán 75
 Fejtő Ferenc 664
 Fekete János 93, 575
 Fekete József 196, 558, 608
 Fekete Károly 599
 Fekete Mihály 149, 476
 Fekete Sándor 573, 598
 Felkai László 3, 58, 60, 129, 196, 563, 564, 565, 617
 Felletár Béla 652
 Fényes Mór 570
 Fenyő Mór 310
 Feri Sándor 611
 Festinger, Leon 527, 622, 634
 Fichte, J. G. 353
 Finácz Ernő XIV, 91, 101, 139, 140, 160, 192, 193, 194, 204, 216, 217, 530, 532, 557, 559, 609
 Finta István 598
 Fischer Ferenc 110
 Fizély Imre 75
 Fodor Márk 232
 Fogarasi Béla 148, 162, 204, 205, 206, 208, 209, 211, 212, 214, 216, 292, 510, 629, 664
 Forgács Éva 661
 Forrai R. Katalin XVI
 Foucault, M. XXV, XXVIII, XXX
 Föglein Gizella XVI, 631
 Földes Éva 202, 214
 Földes György 599, 648
 Fraknóy József 102
 Frank Antal 100, 102, 119, 124, 125, 203, 231, 381, 394, 396, 553, 558, 560, 564, 566, 573, 581, 582, 593, 608, 663
 Freytag Béla 273
 Friedrich István 368, 557
 Friml Aladár 163, 165, 217
 Fruttos István 646
 Fuchsné Eitner Milla 534
 Füle Sándor XVI, XXX, 3, 58, 227, 555, 638, 640
 Fürj Zoltán XVI, 506, 596, 600, 603, 610
 Fűzi Bertalan 542
 Fűzi János 542
 Gaál László 274
 Gábris József XXX, , 524, 528, 530, 551, 552, 556, 575
 Gácsér József 575
 Gadamer, H. G. XXII, XXVIII, XXIX, XXX
 Galántai József 75, 76, 121
 Galilei, G. 448
 Garai József 581, 582
 Garai László 508
 Garbai Sándor 251, 292
 Gárdonyi Zoltán 103, 120
 Gárdos M. 564
 Gáspár Antal 587
 Gáspár László 610
 Gaudy L. 598
 Gauser Rezső 564
 Gazdag Ferenc 596
 Gécz János XVI, 661
 Geccsényi Lajos XVI, 525, 534, 536, 541, 542, 543
 Gedeon Péter XXX
 Gell apát 615
 Gelsyné Oroszlányi Erzsébet 570
 Geőcze Sarolta 75, 243, 375, 509, 559, 564
 Gerbner Mátýásné 629
 Gereben Ágnes 560
 Gerebenics Tamás 628, 632, 633, 668
 Gerencsér István 203, 226, 521, 527
 Gerencsér László 137, 164, 202, 216, 217
 Gerencsér Miklós 543, 544
 Gergely András XVI
 Gergely Ferenc XVII, 211, 571
 Gergely Jenő XVI, 77, 78, 79, 91, 197, 218, 510, 511, 512, 516, 526, 537, 544, 550, 555, 558, 574, 580, 588, 592, 596, 599, 603, 604, 610, 611, 613, 615, 627, 632, 645, 648, 654, 660
 Gerőcz Kálmán 547
 Gerő András 121, 528, 617, 625
 Gerő Ernő 613, 627
 Gévy Wolf Nándor 165
 Ghimesy Mária 296
 Gianone András 603, 610, 617

- Giesswein Sándor 243, 249, 356, 509, 510, 511
 Gilicze Sándor 422
 Glattfelder Gyula 572
 Glatz Ferenc XVI, XXV, XXVII, XXX, 83, 91, 93, 123, 213, 216, 231, 560, 575, 583, 588, 592, 596, 636
 Glücklich Vilma 167
 Gockler Lajos 192, 232
 Gócz Imre 570, 644
 Goják János 509, 599, 562
 Goldschmidt György 115
 Golnhof Erzsébet XVI, 202, 609, 610, 618, 667
 Gombos Gyula 581, 599, 610, 613, 623
 Gombos Norbert XVII, XXX, 3, 58, 93, 227, 229, 576, 589
 Goncsarov, N. K. 625, 629, 633, 662
 Gopcsa László 165
 Gorka Géza 185
 Gothard Zsigmond 165
 Göcze Géza 532
 Göde Lajos 418, 424, 426, 427, 428, 594
 Gömbös Gyula 77, 110, 582, 588
 Gömöri Edit 196
 Gömöri Sándor 177
 Göncz Árpád XXIX
 Gönczi Jenő 201, 207, 212, 216, 292
 Göndör Ferenc 281, 526
 Gööz József 196
 Gratz Gusztáv 75, 76, 77, 91, 110, 512
 Grendel Lajos 75
 Groó Gyula 572
 Gröber Vilma 204, 206
 Grósz József 432, 576, 596, 599, 610
 Gulyás Antal 576
 Gulyás Gyula 486
 Gulyás József 311, 324, 535
 Gurevics, A. J. XXIX
 Gutheil J. 525, 531, 546, 555
 Guzsvenitz V. 228
 Gyalmos János 617
 Gyáni Gábor XXV, XXVI, 506, 648
 Gyarmathy Aurél 196
 Gyarmati György XVII, 506, 528, 596, 610, 613, 614, 617, 625, 627, 630, 636, 658
 Gyertyánffy István 3, 58, 59, 220, 227
 Gyivicsán Anna 75
 Gyönyör Tekla 666
 Gyórfy István 393
 György Péter XXIX
 Györkei Jenő 648
 Gyulai Ágost 101
 Gyulai István 570
 Gyurgyák János 76, 559, 586
 Habermas, J. XXV, XXIX
 Hacker Boriska 149, 167, 202
 Hahn Dezső 212
 Hajdu István 619
 Hajdu János 275
 Hajdu Tibor XVII, XXX, 209, 225, 512, 528, 536, 537, 545, 550, 566, 613
 Hajtai Ferenc 149, 202, 206, 209, 227, 529
 Halász Adolf 158, 206, 207, 215, 521, 536
 Halász Arnold 252, 349, 544
 Halász Gyula 523, 525, 531, 543, 550
 Halász János 553
 Halász László 664
 Halász Pál 524
 Halász Péter 541
 Halbwachs, M. XXIX
 Haller István 182, 183, 218, 227, 366, 368, 511, 558, 559, 582
 Haller József 509, 531
 Hamar Gyula 558
 Hamar István 570
 Hámori Eszter XXIX
 Hamvai Vilmos 223, 224
 Hankiss János 574
 Hankovszky Károly 274, 275
 Hargita Péter 640
 Harsányi Gyula 541
 Harsányi Iván XVII
 Hatos Pál 509, 596
 Havas István 189, 552
 Havas János 349, 552
 Havas Sándor 202
 Haypál B. 570
 Házi Árpád 478, 611
 Hegedüs András 458, 459, 478, 631, 640, 647, 665
 Hegedüs B. András 631, 648, 654
 Hegedüs I. 570
 Hegedüs János 624
 Hegedüs Judit 564
 Hegedüs Paula 72
 Hegedüs Rajmund 654, 662
 Hegel, G. W. F. 353
 Hegyesi Jolán 553
 Heinrich Gusztáv 101

- Heksch Ágnes 559, 609
 Hell Judit 664
 Heller Ágnes XXV, 559, 630, 631, 634, 635
 Hencz A. 550
 Henrik, IV. 666
 Herbart, J. F. 232, 303
 Herczka Gusztáv 564, 565, 566
 Hermann Alice 509, 665
 Hermann Egyed 510, 550
 Hernitz József 559
 Herr Erzsébet 332
 Hess, R. 123
 Hetényi Varga Károly 614
 Hetés T. 523, 526, 527, 541
 Heym, St. 667, 668
 Hitler, A. 463, 554
 Hobshawm, E. J. XXIV, XXIX, 75, 560
 Hodossy Béla 308, 309, 312, 313, 318, 319,
 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 329, 520,
 524, 533, 534, 535, 536, 537, 541, 542, 543,
 640
 Hoffmann István 571, 577
 Holits Ödön 202
 Hóman Bálint XXV, 81, 91, 110, 111, 123, 124,
 386, 387, 388, 389, 391, 392, 399, 559, 574,
 575, 577, 578, 580, 583, 634, 651, 663
 Horánszky Nándor XVII
 Horthy Miklós 67, 204, 229, 372, 406, 463,
 464, 563, 583, 588, 633
 Hortobágyi István XVII
 Horváth Ibolya 627
 Horváth József 641
 Horváth Julianna 648
 Horváth Lajos 78
 Horváth László Béla 123, 124, 575
 Horváth Márton XVII, 606, 610, 613, 632
 Horváth Miklós 648
 Horváth Sándor XXVI
 Horváth Virág 575
 K. Horváth Zsolt XXIX
 Horvay Ede 293
 Hriskó J. 327
 Harstein Nándor 547
 Hubai László 77, 586, 599, 610
 Hunyady György XVI, 228, 664
 Hunyady Györgyné XVII, 508
 Huszár Károly 201, 209, 230, 365, 366, 368,
 513, 557, 558
 Huszár Tibor 582, 610, 652, 661, 664
 Huszti E. 550, 554
 Huszti József 76, 83, 91, 92, 231, 560, 577, 584
 Hübner József 571, 644
 Ibsen XVI
 Ihász Ferenc 290
 Illés Béla 112, 113
 Illés Lajosné 207, 209
 Ilovsky János 584
 Imre Magda 550
 Imre N. XXX
 Imre Sándor XIV, 102, 107, 121, 129, 147, 149,
 150, 162, 163, 164, 165, 170, 194, 196, 197,
 203, 207, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 216,
 217, 218, 219, 220, 225, 226, 227, 232, 239,
 265, 349, 368, 400, 402, 404, 406, 412, 413,
 417, 418, 419, 422, 423, 424, 425, 426, 427,
 429, 437, 506, 507, 518, 523, 552, 553, 557,
 558, 573, 574, 577, 582, 583, 584, 585, 586,
 588, 589, 590, 591, 592, 593, 595, 600, 608,
 609, 610, 640, 666
 Imrédy Béla 112, 113, 114, 122, 404, 571, 587,
 588
 Izsák Lajos XVII, 197, 218, 592, 596, 599, 603,
 604, 606, 610, 613, 636, 645, 648, 654
 Jakab Ferenc 292, 296, 297, 299, 529, 530, 531,
 532
 Jakab Miklós 632
 Jalsoviczky Károly 399
 Jancsó Elemér 121, 564, 572
 Jancsó Imre 614
 Jankó László 570
 Jankovich Béla 244
 Jankovich József 509
 Jankovich Lajos 521, 525
 Janos, C. J. 596
 Jantsky Béla 644
 Jászi Oszkár 75, 197, 292, 526
 Jaurès, J. 320
 Jehlicska Ferenc 509
 Jeney István 314
 Jeszipov, B. P. 625, 629, 633, 662
 Jőboru Magda 473, 474, 476, 490, 629, 631,
 643, 644, 654, 657, 658, 660, 661
 Jókai Mór 71, 321
 Jónás Aladár 541
 Jónás Lajos 472
 Joó András 75
 Joó Gyula 260
 Joynert, Ch. XXIV

József Farkas 528

József nádor 87

Juhász Béla XII, XIV, XV, 237, 239, 240, 241, 382, 383, 384, 385, 386, 402, 403, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 417, 419, 420, 421, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 435, 436, 438, 440, 465, 466, 468, 469, 470, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 486, 487, 488, 489, 490, 493, 494, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 507, 508, 518, 519, 550, 557, 573, 574, 577, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 605, 606, 607, 608, 610, 631, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 643, 646, 647, 648, 649, 650, 655, 657, 657, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668

Juhász Béla, ifj. 508, 665, 666

Juhász Gyula 102, 122, 123

Juhász Nagy Sándor 134, 512

Juhász Vince 254, 259, 260, 261, 262, 273, 274, 277, 363, 514, 516, 517

Jung Ferenc 509, 572

Just Ferenc 164

Kabdebó Lóránt 576

Kádár Ilona 564

Kádár Imre 598

Kádár János 485, 602, 632, 662, 661

Kahler Frigyes 627, 648, 654, 664

Kaiblinger Fülöp 149

Kairov, I. A. 662

Kajári Erzsébet 648

Káli Csaba 658

Kalinin, M. I. 617

Kállai Gyula 657, 659

Kállay Irén 202

Kállay Miklós 577

Kálmán György 459, 649, 659, 659, 662

Kalmár Melinda XXV, 654

Kámánfi B.-né 552

Kánya Kálmán 110, 111

Kapi Béla 123, 249, 367, 368, 431, 511, 558, 559, 560, 570, 571, 579, 580, 596, 598, 599, 600, 603, 610, 645

Kapi Gyula, id. 558

Kapitány Ágnes XXVII

Kapitány Gábor XXVII

Kaposi Károly 349, 557

Karácsony András XXIII, XXVIII

Karácsony Sándor 610, 612

Karádi Éva 664

Karády Viktor XVI, 3, 13, 16, 31, 34, 58, 59, 75, 227, 232

Kardeván Jenő 121, 122

Kardos József XVII, 122, 560, 564, 581, 613, 630, 635, 636, 639, 648, 654, 660, 661

Kármán Elemér 205, 212

Kármán Mór 220

Kármán Tódor 212, 216

Károli Gáspár 622

Károlyi Mihály 248, 249, 536, 537, 545

Kárpáthy 296

Kárpáti Emil 466

Karsai E. 121

Karsai László 582, 585, 597, 598

Káth József 511

Katona Csaba XXVII

Katona Tamás 102

Kékes Szabó Mihály 3, 58, 197, 609

Kelemen Elemér XVII, 3, 58, 59, 91, 93, 197, 209, 228, 511, 512, 513, 522, 527, 552, 555, 557, 564, 574, 584, 589, 591, 610, 631

Kelen Ferenc 203

Kelen Jolán 206, 207, 212, 533

Kelen Józsefné 203, 205, 214, 522

Kelman, H. C. 622, 634

Kemény F. 101, 560, 564

Kemény Gábor 129, 180, 187, 196, 202, 206, 209, 216, 223, 226, 227, 228, 232, 609, 610, 624

Kende J. 527, 536

Kende Tamás 652

Kenyeres Elemér 188, 189, 229, 230, 231

Kerekes L. 122

Kerékgyártó László 261

Kerepeszki Róbert 581, 587

Keresztes-Fischer Ferenc 110

Keresztury Dezső 239, 438, 610, 624, 576, 596

Kerkai Jenő 595-596

Kerschensteiner, Georg 207, 534, 555

Kertész Imre 523

Kertész József 510, 520

Keszler Károly 72, 78, 289, 290, 349, 521

Keszthelyi György 576,

Kéthly Anna 229, 370, 388, 561, 576

Kétyi Andrásné 213

Key, E. 534

Király István 103, 120

Kis-Erős Ferenc 331, 544, 558

Kisfaludy Károly 396

- Kiss Áron 69
 Kiss Árpád 609, 633, 644, 647, 657, 663, 665
 Kiss Barnabás 589
 Kiss Dezső 201, 202, 206, 214, 216, 562
 Kiss Endre XVII
 Kiss Erzsébet 663
 Kiss György 571
 Kiss Gyula 649, 658
 Kiss János 506
 Kiss József XXX, 3, 57, 58, 59, 197, 381, 564, 566, 571, 573, 657, 668
 Kiss Lajos 650
 Kiss László 308
 Kiss Réka 596, 599, 610
 Kiss Sándor 324, 391, 529, 541, 559, 575, 579, 580, 624, 641
 M. Kiss Sándor 648, 654, 664
 T. Kiss Tamás XVII, 231, 560, 573, 632, 647, 658
 Kiss Tihamér 91, 631, 666
 Kiss Zsigmond 258, 260, 261, 517
 Klebelsberg Éva 91
 Klebelsberg Jakab 82
 Klebelsberg Kuno XII, XIII, 62, 64, 66, 67, 68, 76, 77, 81, 82, 84, 85, 86, 87, 88, 90, 91, 92, 93, 108, 187, 221, 225, 226, 228, 229, 230, 231, 367, 368, 370, 371, 372, 380, 559, 560, 561, 563, 564, 573, 575, 580
 Klinda Károly 294
 Klock Ferenc 125
 Kmetykó János 136, 202
 Kmetykó Zoltán 403, 584, 585,
 Knausz Imre XVII, 601, 633
 Kocsis Lénárd 338
 Kodály Zoltán 471, 640, 583
 Koltai István 120, 520, 527, 578
 Komlósi S. 525, 545
 Kondói Kiss József 613
 Kontra István 472
 Kónya Albert XXIX, 474, 479, 492, 639, 643, 659, 659, 660
 Kónya István 623
 Kopp Erika 620
 Kormos László 596, 604, 605, 610, 613
 Kornai János 550
 Kornidesz Mihály 636, 639, 654
 Kornis Gyula XIV, XXV, XXVI, 76, 81, 82, 84, 90, 91, 93, 101, 122, 180, 187, 188, 189, 190, 192, 193, 194, 212, 217, 225, 226, 227, 229, 231, 232, 233, 368, 558, 560, 565, 570, 577, 609
 Koroljov, F. F. 207
 Kósa Kálmán 574
 Kosáry Domokos XVI, XXV, XXIX, 79, 120, 122
 Kosáry János 111, 120, 558
 Kosevoj, Oleg 462
 Kossuth 412, 436
 Koszta Dezső 544
 Kosztáné K. I. 544
 Koszter József 125
 Kovács Alajos 75, 76, 110, 121, 122
 Kovács Dezső 189, 325, 382, 515, 534, 535, 536, 541, 542, 543, 566
 Kovács Éva 600, 603, 604, 608, 610, 613
 Kovács Ferenc 349, 556
 D. Kovács Gábor 635
 Kovács I. Gábor 226, 610, 611
 Kovács Ida 273
 Kovács Imre 541
 Kovács J. István 258
 Kovács József 664
 Kovács József László 575
 E. Kovács K. 517, 523, 524, 527, 531, 534, 535, 536, 537, 541, 547, 550
 Kovács Lajos 509
 Kovacsics József 75
 Kováts Dániel 576
 Kováts Gyuláné 226, 558
 Kováts János 249
 Kovátsné Németh Mária XVII, 75, 576
 Kozári Mónika 75
 Kozma Kálmán 572
 Kozma Miklós 111
 Kozma Tamás XVII, 213, 230, 534, 552, 618
 Köbel Szilvia 613, 618, 623, 659, 660
 Kődöböcz József XXX, 515, 525, 530, 535, 537, 541, 543, 556, 557, 575, 613, 624, 628, 637
 Kőfalviné Ónodi Márta 576
 Kőkény Dezső 288, 528
 König Antal 115
 Köpeczi Béla 654
 Köpeczi Bócz Edit 613, 620, 655, 661
 Körös Endre 286, 339, 340, 341, 342, 527, 548, 549
 Körösi Henrik 93, 196

- Köte Sándor 129, 196, 202, 205, 206, 207, 209, 210, 211, 213, 214, 220, 221, 222, 223, 228, 232, 512, 534, 546, 555, 609
- Köteles Pál 102
- Kövendi Dénes 571
- Kövér György 229, 564, 613, 617, 633, 654
- Kövér Lászlóné 628
- Köves Sándor 573
- Kövesi Lajos 296
- Köveskúti Jenő 564
- Közi-Horváth József 562, 599, 610
- Krajcsovszki József 575, 614, 635, 652, 667, 668
- Krajnyák Nándor 487, 489, 575, 614, 635, 652, 657, 666, 667, 668
- Kraniasukiené S. 508
- Krausz Sándor 536, 560, 596
- Krausz Tamás XVII, 536, 560, 596
- Krecsmarik Endre 533, 545
- Kriskó József 542
- Kropotkin, P. 320
- Kubinszky Lajos 612
- Kulcsár Kálmán 610, 645
- Kun Béla 160, 252, 315, 353, 548, 555, 359, 563
- Kun Miklós 603, 604, 645
- Kunfi Zsigmond 182, 201, 202, 203, 207, 216, 250, 251, 283, 286, 292, 297, 311, 313, 332, 353, 368, 511, 512, 513, 522, 526, 532, 549, 555
- Kuster Béla 295
- Lackó Miklós 123, 582, 560
- Laczko Géza 149
- Laczkoné Pálfi Alojzia 575, 614
- Ladányi Andor XVII, XXX, 91, 209, 211, 511, 560, 575, 587, 635, 639, 650, 651, 654, 666, 667
- Ladányi Sándor 511, 512, 599, 610, 611
- Lakos János 91
- Lánczi Jenő 537
- Landler Jenő 527
- Láng Károly 564
- Láng Mihály 609
- Langer Ilona 545
- Lantos Albert 202
- Lányi Jakab 196
- Lányi Katalin 206, 221
- Lányi Menyhért 537, 542
- Lardreau, G. XXV, XXVII
- Laszczik Ernő 206, 571, 573
- László Emília 296
- László János XXV
- László T. László 509, 512, 558
- Lázár Andor 91, 442, 581, 610, 611
- Lázár Károly 196, 381, 382, 573
- Lázár Lajos 572, 577
- Lechnitzky (Léky) Gyula 72, 198, 215, 216, 293, 307, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 362, 521, 526, 544, 552, 553, 554, 555
- Léderer Ábrahám 509, 572
- Lédermayer Vince 545
- Lehiczy A. 534, 542
- Lénárd Ödön 602
- Lendvai L. Ferenc 526, 612, 622, 664
- Lengyel János 559
- Lenin, V. I. 310, 344, 451, 453, 496, 536, 549, 550, 613, 624
- Leó, XIII. 378
- Lesi András 646
- Lieber József 287
- Liebkecht 320
- Ligárt Mihály 72, 554
- Lippe Béla 541
- Liptai Ervin 523
- Litván György XXIX, 197, 204, 216, 511, 512, 526, 648
- Loczka Alajos 119
- Lombroso Paula 222
- Loria, A. 320
- Losonczy Géza 613, 633, 662
- Lovász János 65, 77
- Lökkös János 75
- Lukács Béla 516
- Lukács György XVI, XXIV, 204, 280, 292, 295, 338, 526, 551
- Lukács Sándor 614
- Lunacsarszkij, A. V. 148, 206, 207, 371, 562
- Luther M. 383
- Lux Emil 101
- Lux Gyula János 101, 102
- Lux Gyula XIII, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 105, 109, 111, 115, 117, 120, 121, 123, 125, 582
- Macartney, C. A. 123
- Mackensen, H. G. 111
- Mácsay Károly 294
- Máday István 213
- Madzsar Józsefné 202

- Magyar György 260, 261
 Magyar Lajos 287
 Magyary Zoltán 558
 Majláth József gr. 509
 Majoros István 75
 Majsai Tamás 598, 610, 624
 Makay Zádor 273
 Makkai János 585
 Makkai László 579, 595, 610
 Makkai Sándor 589, 599,
 Málnai Mihály 60, 102, 565
 Mályusz Elemér 122
 Mann Miklós XVII, 3, 58, 91, 196, 197, 219,
 229, 231, 233, 510, 560, 573, 574, 575, 581,
 583, 589, 591, 606, 632, 647, 658
 Mannheim Károly XXI, XXIX, 149, 279, 280,
 525
 Márai Sándor 585, 609
 Margitai József 75
 Margócsy József 528, 624, 650
 Markó Endre 576
 Márkus Arthurné dr. 460
 Márkus György 630, 631, 634, 635
 Márkus István 413, 415, 592
 Marosán György 577
 Marosi Izidor 660
 Márton Barna 412, 416, 420, 423, 434, 535,
 590, 605, 610, 640
 Márton Imre 273
 Marton L. 570
 Marx, K. 251, 311, 320, 334, 352, 353, 549,
 557, 613
 Matolcsy Mátyás 587
 Mausecz Zsuzsa XXX
 Mecsér Endre 585
 Meleg József 662
 Meló Márton 614
 Mérei Ferenc 129, 196, 202, 203, 205, 206, 221,
 222, 223, 228, 233, 613, 617, 624, 630, 666
 Mérei Gyula 206, 537
 Merő László 486, 653
 Meskó Gyula 627
 Mester János 231, 233
 Mester Miklós 393, 582
 Mesterházy Jenő 206, 349, 551, 554, 608
 Mészáros Ignác 329, 330, 331, 332, 533, 544
 Mészáros István XVII, 59, 91, 124, 226, 331,
 512, 555, 558, 560, 575, 576, 596, 599, 603,
 604, 610, 616, 617, 630, 637, 660, 661
 Mészáros Károly 91
 Meszerics Tamás 506
 Meumann Ernő 534
 Mezey Barna 550
 Mezősi Károly 576
 Micheller Magdolna XVII, 91
 Migray József 203, 509, 511
 Mihalovics Zsigmond 602
 Mihály Istvánné 576
 Mihály János 545
 Mihályfi Ernő 632
 Mihelics Vid 509
 Miklör Károly 79
 P. Miklós Tamás 563, 571
 Miklóssy János 652, 653
 Mikó Imre 75, 197
 Mikonya György XVII, 624
 Mikszáth Kálmán 71
 Milei György 203, 204, 206, 209, 210, 211,
 213, 214, 512, 513, 518, 522, 525, 547, 549,
 554
 Milotay István 280, 404, 406, 570, 585, 586,
 591, 651
 Mindszenty Gedeon 617
 Mindszenty József 357, 433, 555, 559, 560,
 561, 576, 596, 598, 599, 600, 601, 602, 603,
 604, 608, 610, 611, 612, 614, 615, 616,
 617, 620, 621, 622
 Mirák Katalin 603, 610, 611
 Moczár Miklós 226, 513, 515, 516, 527, 530,
 552
 Módossy Imre 188, 196
 Mohar József 197, 286, 349, 527, 556
 Molitor Gusztáv 579, 580
 Molnár Erik 624
 Molnár Ferenc 646
 T. Molnár Gizella 91
 Molnár János 520, 524, 541, 576
 Molnár Jánosné 531, 545, 546, 548, 552
 Molnár Judit 585
 Molnár Oszkár 76, 164, 187, 193, 194, 196,
 216, 220, 221, 227, 228, 229, 231, 232, 233,
 392, 396, 398, 570, 581, 583, 595, 601, 605,
 608
 Mombelli, Paola 219
 Móra Ferenc 287
 Moravec Lajos 248
 Móricz Zsigmond 321
 Mosdóssy Imre 205
 Mózes Ernő 619
 Mózessy Gergely 558

- Munkácsi Ernő 575
 Munkácsy Mihály 87
 Muraközy Gyula 603
 Mussolini, B. 85
 Müller Ildikó 59
- Nádas Péter 537
 M. Nádas Mária XVII
 Nádler István 295
 Nagy Andor 664
 Nagy Béla 3, 197
 Nagy Ferenc 595, 596, 604, 658
 Nagy Imre 467, 635, 640
 Nagy István 668
 Nagy János 489, 490, 657
 Nagy József XXVI, 91, 511, 570, 560
 Nagy Lajos 91, 308, 573
 Nagy László XII, XIII, XIV, 3, 58, 75, 91, 127, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 147, 148, 149, 150, 197, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 270, 288, 307, 308, 510, 521, 533, 546, 548, 552, 555, 563, 572
 Nagy Lászlóné Lumintzer Sarolta 196, 233
 Nagy Mária XVII, XXX, 57, 58, 59, 231, 563, 577, 580, 584, 660, 664, 667
 Nagy Mátyás 522
 Nagy Péter Tibor XVII, 3, 58, 91, 122, 197, 198, 215, 216, 231, 232, 558, 559, 562, 563, 574, 575, 581, 589, 600, 610, 619, 630, 660, 661
 Nagy Sándor 101, 129, 196, 210, 213, 337, 342, 472, 547, 548, 640, 665, 668
 Nagy Töhötöm 596, 611, 612
 L. Nagy Zsuzsa XVII, 76, 121, 197, 218, 512, 546
 Nagydiósi Géza 601
 Nánási Miklós 59, 441, 454, 455, 485, 486, 507, 518, 595, 605, 610, 619, 625, 627, 628, 629, 630, 635, 640, 652, 668
 Náray Szabó Sándor 205
 Naszádi József 349
 Natorp, P. 351
 Négyesy László 231, 563
 Neményi Imre 221, 225, 246, 247, 566, 605
 Nemes Lipót 127, 196, 205, 206, 212, 213, 216
- Nemesné Müller Márta 143, 150, 208, 210, 229, 231
 Németh Alajos 91, 93, 196, 227, 229, 231, 233, 602, 609
 Németh András XVII, XXV, XXX, 3, 58, 129, 232, 534, 560, 562, 575, 581, 589
 Németh Béla 581
 Németh Gábor 543
 Németh István 549, 550, 654
 Németh Károly 643
 Németh László 589
 Németh Pál 273
 Némethné Dikán Nóra 654
 Neumann Andor 565
 Nevelős Gyula 204, 571
 Niederhauser Emil XVI, XXV, 93
 Nietzsche, F. XVIII, XXV, XXVI
 Nikelszky Zoltán 58, 349, 520, 641
 Niklosz János 275
 Nikolin Éva 652
 Nógrády László 170, 196, 205, 213
 Noiriel, G. XXV, XXVI
 Nordau, Max XVI
 Nyári P. 417
 Nyisztor Zoltán 318, 320
- Oláh Attila XVII
 Oláh János 597
 Olay Ferenc 121
 Ólmosi Zoltán 652
 Oncsik György 598
 Orbán László 654
 Orbán Sándor 604
 Ordass Lajos 596, 603, 610
 Ordelt Magda 460
 Ormai István 349, 548
 Ormos Mária XVI, XXVII, 75, 76, 121, 122, 123, 197, 218, 229, 231, 588, 559, 560, 633, 654, 668
 Orosz Gábor XVII
 Orosz István XVI
 Orosz Lajos 231, 563
 Ország Renáta 633, 647
 Ortutay Gyula 357, 596, 433, 445, 446, 448, 450, 604, 612, 613, 616, 620, 621, 622, 629
 Osváth Ferenc 254, 260, 262, 275, 277, 514, 517, 620
 Oszwald József 543
 Ottinger Gyula 245
 Ottlyk Ernő 512, 610

- Ottlyk Ernő 558, 560
 Ottó Károly 189
 Öllös Sarolta 417, 590, 593
 Ősz Béla 599
 Paczoly György 406, 411, 418, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 427, 429, 577, 583, 584, 585, 586, 587, 591, 593, 594
 Padányi-Frank Antal lásd Frank Antal
 Pajkossy Gábor XVII, 509
 Pál József 623
 Pál Lajos 424
 Palágyi Lajos 348, 349, 521
 Palasik Mária 604, 631
 Palotás Boglárka 647
 Palotás Emil XVII
 Pamlényi Ervin 102, 122, 123
 Panyik Ilona lásd Bollókné Panyik Ilona
 Papp Antal 73, 78
 Papp Elemér 617
 Papp Ferenc 440, 596
 Papp György 72
 Papp József 541
 Papp László 581, 596, 623
 Párvy Endre 285, 288, 521, 527
 Párvy Endre 349
 Pásztor Gy. 206, 215
 Pásztor József 512, 570, 572, 574, 575, 663
 Pataki Ferenc XVI, XXIV, XXV, XXIX, 207, 208, 234
 Patonay Dezső 255, 262, 591, 592
 Pauer Imre 101
 Pauler Ákos 139
 Paulsen, F. 534
 Pável Nándor 482, 645
 Pázmán József 72
 Pechány Adolf 71, 78
 Pécsi István 664
 Peidl Gyula 346, 557
 Pekár Gyula 182, 185, 204, 548
 Péntes Balduin 610
 Percz László XXVII, 664
 Perepatits Antall 532
 Peres Sándor 58, 197
 Perger Miklós 564
 Peschka V. 524, 541
 Peskó György 559
 Peskó Zoltán 558
 Pesthy József 511
 Péter János 452, 595, 623
 Péter Katalin XVII
 Péterffy Tibor 202
 Péterfy Sándor 220, 224
 Péteri Lóránt 75
 Pethes János 193, 228
 Pető Andrea 613
 Petőfi Sándor 71, 87, 288, 302, 344, 462, 528
 Petrák Katalin 203, 204, 206, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 512, 513, 518, 522, 525, 547, 549, 554
 Petri Elek 258
 Petri Pál 64, 76, 560, 566
 Petrovác József 184, 185, 227
 Petz Gedeon 101
 Pinkert Zsigmond 349, 527, 556
 Pintér Ignác 60, 565, 566, 600
 Pintér László 113, 114
 Pintér Zsigmond 102
 Pirigyi István 73, 78, 79
 Piróth György 337, 338, 339, 344, 346, 548
 Pius, XI. 73
 Pius, XII. 73
 Platón 351
 Pléh Csaba XXIX
 Pogány Frigyes 158
 Pogány Imréné 298, 299, 532
 Pogány József 149, 203, 206, 207, 214, 288, 292
 Pogátsa János 295, 300
 Pók Attila XVII, 219, 599
 Polány István 578
 Polányi Imre 75
 Polányi Mihály XX, XXI, XXII, XXIX, XXX, 304, 534
 Polónyi István XXX
 Poór József 622, 623
 Popély Gyula 75
 Popper Péter 599
 Popper, Karl XX, XXV, XXIX
 Pór Edit 654
 Pornói Imre 570, 589
 Porzsolt István XV, 624, 629, 650
 Pósa Lajos 177
 Pósz Jenő 337
 Potó János XXIX, 656
 Pozsonyi Károly 598
 Pócze Gábor 600, 603, 604, 608, 613
 Pölöskei Ferenc XVI, 75, 77, 517, 549, 588, 592
 Preska Gáborné XIII, 3, 197, 223, 556, 578, 628
 Pritz Pál XVII, 122

- Prohászka Lajos XXIX, 212
 Prohászka Ottokár 243, 282, 509, 526, 557
 Prónay György 108
 Prondczynsky, A. 224
 Pukánszky Béla XVII, 91, 218, 534, 560, 575, 609
 Pulay János 273
 Puskin 624
 Pünkösti Árpád 611, 621
 Püski Levente 218

 Quint József 64, 69, 70, 71, 72, 76, 77, 92, 93, 187, 190, 197, 216, 221, 223, 228, 230, 231, 293, 294, 306, 307, 308, 337, 372, 520, 533, 554, 559, 563, 582, 608
 Quint Józsefné 92

 Rác Fodor Sándor 576, 644, 649
 Rác János 472, 640, 642
 Ráday Gedeon 515
 Rádly Lajos 189
 Radnóti Miklós 585
 Raffay Sándor 58, 76, 124, 367, 368, 558, 559, 580, 598
 Rainer M. János 613, 631, 648, 654
 Rajczi Péter 575
 Rajk László 613
 Rajniss Ferenc 406, 409, 583, 585, 589, 591
 Rákos Ferenc 547, 550
 Rákos Simon 541
 Rákosi Mátyás 357, 442, 445, 449, 450, 556, 576, 581, 596, 599, 611, 612, 613, 614, 618, 620, 621, 622, 623, 627, 632, 635
 Rákosi Sándor 600
 Ránki György 99, 102, 122, 123
 Ranschburg Pál 129, 193, 194, 196, 213, 221, 233, 234
 Rásky János 274, 277, 515
 Ráth-Végh István 212
 Ravasz László 239, 269, 270, 272, 287, 398, 399, 418, 420, 423, 425, 426, 427, 429, 430, 431, 432, 433, 440, 442, 443, 508, 514, 515, 520, 560, 561, 589, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 603, 604, 605, 608, 610, 611, 612, 622, 623, 638
 Rédei Jenő 309, 310, 314, 315, 318, 321, 322, 325, 327, 328, 524, 527, 528, 533, 535, 536, 541, 544, 556
 Regős János 529, 531
 Reisinger Gyula 509

 Reök Iván 623, 624, 632
 Répay Dániel 167, 204, 205, 214, 218, 223, 521
 Réti László 541
 Révai József 445, 446, 614, 622, 627
 Révész Géza XIV, 139, 163, 204, 205, 212, 213, 216, 221, 233
 Révész Imre 444, 445, 450, 451, 572, 596, 598, 599, 600, 610, 611, 612, 621, 622
 Révész Sándor 654
 Rezessy Zoltán 600
 Ricoeur, P. XXVII
 Ricsey György 254, 259, 260, 274, 275, 277, 363, 514, 516
 Rieder Antal 103, 125
 Riedl Frigyes 209
 Riegler Rezső 115
 Ripp Zoltán 648, 652, 654, 664
 Röheim Géza 149
 Rohoska József 517
 Romsics Ignác XVI, XXVI, 75, 76, 77, 93, 121, 197, 218, 517, 523, 529, 543, 544, 554, 588, 596, 633, 648, 651, 654, 658
 Ronkovicnsz (R.) Faragó Eszter 216, 218, 559, 601, 609
 Rorty, R. XXVI
 Rozs András 581, 587, 655
 Rózsa Ede 509
 Rózsa József 460, 463, 465
 Rózsa Lászlóné 646
 Rozsonдай Anikó 508
 Rozsonдай Károly 475, 571, 572, 574, 575, 643, 647
 Rozsonдай Zoltán 357, 456, 473, 474, 490, 555, 556, 581, 626, 627, 628, 635, 636, 640, 642, 643, 665
 Rubunyi Mózes 149
 Rudas László 337
 Rudler Gábor 261
 Rugási Gy. 596
 Runzel Károly 296
 Ruzsinszky József 511
 Rüblein Richárd 562

 Salacz Gábor 627, 659
 Salamon K. 511, 544
 Salamon király 667
 Saly Dezső 123
 Sárkány Mihály XXX
 Sárközi István 91, 564, 589
 Sarudy Ottó 69, 70, 71, 101, 535

- Sas Andor 149
 Sasfi Csaba 223
 Sáska Géza XVII, 196, 206, 209, 230, 534
 Schanda Balázs 616, 627
 Schaub Zoltán 577, 583, 585
 Scheibner 182
 Scherer Sándor 219, 226, 259, 262, 352, 556
 Schieder, Th. XXVIII
 Schiller Károly 571
 Schillinger Mária 338
 Schleich Lajos 529, 530, 531, 532, 554, 555
 Schlóyer Árpád 509
 Schmidt Ferenc 204, 288
 Schmidt J. 123
 Schneider István 600
 Schütz Antal 558
 Schütz, Alfred XX, XXVIII
 Schvarcz Gyula 3, 58, 176
 Sebestyén Gyula 3, 58, 59, 197, 220, 221, 223
 Semmelweis Ignác 87
 Serédi Jusztinián 663
 Seres Ferenc 603
 Seri András 449, 462, 463, 464, 484, 506, 507,
 508, 514, 519, 557, 573, 578, 579, 605, 610,
 618, 619, 620, 628, 633, 634, 635, 639, 640,
 641, 646, 650, 652, 668
 Setényi János 91, 574, 589
 Seyfried József 572
 Shvoy Lajos 596, 610, 627
 Sík Sándor 585, 624
 Simon Gyula 93, 231, 526, 562, 563, 564
 Simon Lajos 624
 Simon László 593, 605
 Singer Izrael 565
 Sinka Lajos 570
 Sipos András XVII
 Sipos Balázs XVII, 93
 Sipos Istvánné 211, 233
 Sipos Levente 102
 Sipos Péter XVII, 75, 76, 93, 122, 526, 559,
 582, 583, 586, 588, 633, 658
 Solt Pál 575, 627
 Somlai Péter XXX
 Somogyi Béla 202, 222, 247, 248, 509, 510,
 512, 527, 554
 Somogyi Éva XVII
 Somos Lajos XV, 606, 608, 617, 653, 663, 664,
 667
 Soós Béla 570
 Sós Ernő 564
 Sós Júlia 631
 Sretvizer Lajos 509
 Ständeisky Éva 596, 629, 648, 654
 Stefán Béla 581
 Steinecker Ferenc 577
 Stier Miklós 91
 Strassenreiter Erzsébet 577
 Stromp László 570
 Sugár Béla 577
 Surányi Róbert 534, 542
 Svéd László 524, 525, 549
 Szabad György XVI
 Szabó Adolf 565, 566
 Szabó Ágnes 76, 77, 581
 Szabó Ambrus 522
 Szabó Balázs 639
 Szabó Bálint 600
 Szabó Csaba XVII, 596, 604, 611, 627
 Szabó Dezső 82, 88, 91, 93, 218
 Szabó Ervin 288
 Szabó Ferenc 564
 Szabó Győző 627
 Szabó Gyula 587, 654, 649, 654
 Szabó Ildikó XVII, 589, 618, 630, 631
 Szabó Imre 197, 231
 Szabó István 586
 Szabó János 309, 314, 322, 328, 542, 664
 Szabó József 325, 553
 Szabó Kálmán Attila 520, 576
 Szabó Lajos 545, 562
 Szabó László 196, 214, 586
 Szabó László Tamás 631
 Szabó Márton 91
 Szabó Miklós 93, 559, 582, 587, 631, 665
 Szabó Péter XVII
 Szabó Róbert 654
 Szabó Sámuel 339, 537
 Szabó Sándor 167, 581
 Szabóky Jenő 331
 Szabolcs Éva XVII, XXV, 3, 57, 58, 59, 60,
 222, 229, 231, 647, 665
 Szabolcs Ottó XVII, 91, 225, 226, 560, 566,
 575, 633
 Szabóné Fehér Erzsébet 613
 Szakács Sándor 603, 630
 Zakál János XXX, 3, 58, 59, 60, 197, 220, 221,
 227, 229, 564, 566, 572, 589
 Zakály Sándor XVII, 523, 583
 Szálasi Ferenc 582, 583
 Szalatsy Richard 211, 521

- Szalay Pál 574
 Szalóky Dániel 572
 Szamel Lajos 522
 Szamuely Tibor 330, 544
 Szandtner Pál 580
 Szántó János 509
 Szántó Kovács János 288
 Szántó László 654
 Szántó Sámuel 565
 Szarka József 502, 665
 Szarka László 75, 197, 548, 552, 581
 Szász Zoltán XVII, 550
 Szathmáry György 75, 222
 Szathmáry Lajos 571
 Szávai Nándor 615, 616, 625
 Seben Éva XXX
 Széchenyi István 89, 115, 121, 334, 372, 410, 412, 587, 593, 608
 Széchenyi Miklós 243
 Szecsey Ferenc 572
 Szecskó Károly 575, 664
 Szeder Ferenc 561
 Szeghalmi Elemér 610
 Székely Albert 565
 Székely Béla 541
 Székely Endre 253, 254, 260, 263, 274, 275, 363, 514, 517, 522
 Székely Endréné 207, 209, 211, 546
 Székely Gábor XVII, 596
 Székely Géza 318, 324, 325, 326, 328, 541, 542, 543
 Székely György XVI
 Székely Zoltán 349, 557
 Szekerczés Pál 575
 Szekfü Gyula 75, 93, 122, 585, 595, 596
 Szémán István XIII, 61, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 77, 78, 79
 Szemere 634
 Szemere Béla 460
 Szemere Samu 212, 530, 564
 Szén József 537
 Szenczi Árpád 506, 576, 578, 592, 595, 619, 620, 634, 668
 Szende Pál 292
 Szent István 115
 Szent Tamás 378
 Szentgyörgyi Ede 546
 Szent-Iványi Sándor 436
 Szentpétery Imre 204, 213, 216, 218, 226
 Szerdahelyi János 460
 Szereda, V. 648
 Szerencsés Károly 653, 654
 Szerencsés Rudolf 653
 Szigeti Jenő 610
 Szigeti József 503, 657, 665
 Szijártó M. István XXIV
 Szilágyi Ákos 582
 Szilágyi Béla 646
 Szilágyi Dezső 182
 Szilágyi K. 564
 Szilágyi László 383, 573
 Szilasi Vilmos 205
 Szilassy Aladár 258
 Szinai Miklós 77, 230, 582
 Szinyei Merse Jenő 119, 125, 577
 Szirmai Rezső 123, 582
 Szita Szabolcs 582
 Szilávik Margit Donatilla 509
 Szmrecsányi Lajos 250, 530, 533
 Szobolya Lajos 274
 Szókratész 353
 Szolnoky Erzsébet 509, 526, 555
 Szombatfalvy György 566, 624
 Szöllősi Jenő 201, 533, 545
 Szöllősi Jenőné 348, 527
 Szöllősiné Szántó Erzsébet 544, 545
 Szövényi Zsolt XVII
 Sztálin, J. V. 453, 460, 463, 613, 624
 Sztankó Béla 220
 Sztikalin, A. 648
 Szuchovszky Lajos 599
 Szuszlov, M. 611
 Szűcs Ambrus 260, 261
 Szűcs István 183, 209, 219, 228
 Szűcs László 77, 209, 230, 550
 V. Szűcs Sándor 586, 588
 Takács József 255, 260, 261, 262, 516
 Takács Lajos 581
 Tanács Imre 325, 541
 Tanai Antal 466, 573, 635
 Tánoriné K. M. 576
 Tasnádi Nagy András 269, 584, 588
 Tatai Zoltán 520
 Tavasi Lajos 231, 563
 Téger Béla 524
 Teleki család 90
 Teleki Éva 583
 Teleki Géza 435, 596, 605, 606

- Teleki Pál 98, 102, 114, 115, 120, 122, 123, 124, 520, 578
 Teleki Sándor 176, 205
 Temesváry László 587
 Tettmanti Béla 608, 609
 Tibori János 610, 621, 623, 645
 Tildy Zoltán 442, 595, 613
 Tilkovszky Loránt XVII, 75, 76, 77, 78, 91, 102, 103, 121, 122, 123, 124, 125, 197, 560
 Timár János XXX
 Tisza István 85
 Tolsztoj, L. XVI
 Tomasz Gábor 213, 230, 534, 552
 Tomka Ferenc 603, 659
 Tomka Miklós 509, 562, 599
 Tóth B. Zoltán 582
 Tóth Gábor 3, 58, 218, 221, 534, 536, 545, 562
 B. Tóth Ferenc 254
 Tóth István 143, 207, 619
 Tóth Károly 523, 547, 548, 549, 552
 Tóth Lajos 219, 545, 552, 575, 644
 Tóth Lászlóné 640
 Tóth Mihály 325, 541
 Tóth Miklós dr. 602
 Tóth Pál Péter 587
 Tóth Sándor 570
 Tóthné Sikora Gizella XXX
 Tókéczki László XVII, XXIX, XXX, 91, 92, 560
 Tölgyesi József XVII
 Törös Károly 231, 564
 Trencsényi László XVII
 Trockij, L. 549
 Turbucz D. 560
 Túróczy Zoltán 431, 432, 598, 599, 600
 Tuszkai Ödön 167
 Uherkovich Gábor dr. 100, 103, 120
 Újfaluassy József 213
 Újhelyi István 574
 Újhelyi Sándor 202
 Újvári P. 511
 Újváry Béla 571
 Újváry Gábor 91, 231, 560, 587
 Ulm László 293
 Unger Károly 349
 Unger Mátyás 575, 643, 647
 Ungvári Tamás 559
 Ungváry Gyula 485, 667
 Ungváry Krisztián 596
 Urbán Aladár XVII
 Urbán Károly 526
 Úrhegyi Alajos 177, 219
 Urspringer Antónia 545
 Usetty Ferenc 182
 Vaczek Béla 349, 556, 644
 Váczy Ferenc XII, XV, 238, 239, 240, 241, 253, 254, 260, 261, 262, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 271, 272, 274, 275, 276, 277, 278, 284, 285, 286, 287, 288, 290, 296, 297, 342, 347, 355, 363, 364, 382, 383, 400, 401, 402, 406, 411, 416, 417, 418, 422, 423, 424, 425, 428, 429, 434, 440, 441, 505, 506, 507, 508, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 525, 526, 528, 550, 557, 573, 579, 583, 584, 588, 589, 592, 595, 596, 603, 605, 627, 651
 Vág Ottó 209, 534
 Vági Zoltán 585
 Vágvölgyi T. 528
 Vajda László 275, 609
 Vályi Nagy Ervin 623
 Vámos Kálmán 589
 Váradi József 122, 229, 564, 574, 577, 608
 Várady L. Árpád 330
 Varga Anikó 576
 Varga Béla 595, 604
 Varga Dénes 274
 Varga Ferenc 644
 Varga Gábor 575
 Varga István 597
 Varga Jenő 292
 Varga Lajos 577, 592
 Vargha Dezső 556
 Vargha S. 228
 Várhelyi Izsó 337
 Varjas Sándor 292
 R. Várkonyi Ágnes XVI
 Varnyú István 547
 Varsányi P. I. 510, 512, 527
 Várszegi Asztrik 91
 Váry Albert 544
 Vaskó László 615
 Vass János 201
 Vass József 129, 367
 Vass Sándor 600
 Végh József 349, 521, 524
 Véghelyi Józsefné XVII
 Venczell Ede 617
 Veöreös Imre 571, 600, 610
 Veres Péter 435, 442, 582

Veress István 520
 Vermes Mihály 196
 Vértes O. József 206
 Vértes Róbert 581
 Vértesi Gizella 274
 Vida István 577, 581, 604, 645, 648, 654
 Vig Ferenc 650
 Vígh Károly 523, 583
 Vincellér Béla 583
 Vincze László 204, 513
 Vinnai Győző 75
 Vitner Ferenc 566
 Vlaszaty Ferencné 553
 Vonyó József 580, 588
 Vorosilov, K. J. 432
 Vörös Boldizsár XVII, 197, 522, 528
 Vörösmarty Mihály 71, 462

 Wágner Ferenc 103, 120, 611
 Wágner János 173, 188, 189, 219, 226, 230
 Wagner Richárd 302
 Waltner József 349
 Wanitsek Rezső 566
 Wargha János 101
 Weber, M. XIX, XX, XXIV, XXVI
 Weidlein János dr. 116
 Weis István 571
 Weisz-Vihar Béla 570, 575
 Welker Ottó 203, 207, 209, 215, 657, 659
 Wells, H. G. 350

Weszely Ödön 129, 139, 164, 187, 193, 196,
 204, 222, 226, 229, 233, 507
 White, H. XXVI
 Windischgrätz Lajos 536, 542
 Wlassics Gyula 562

 Zalányi S. 550
 Zanathy János 627
 Závosi Zoltán 167
 Zeidler Miklós 231, 563, 664
 Zentay Károly 664
 Zétényiné Ritoók Magda 475, 639, 649
 Zibolen Endre 196, 249, 647, 665
 Zichy Gyula 511
 Zichy János 225
 Zielbauer József 103
 Zigány Zoltán 202, 206, 247, 249, 282, 510,
 512, 526, 532
 Zilahi Ferenc 628
 Zilahi Lajos 464, 471, 472, 473, 475, 478, Lajos
 635, 636, 638, 642, 643, 646
 Zinner Tibor 603, 627, 630, 654
 Zola, É. 321
 Zombory Dániel 260, 515
 Zöldhegyi János 542
 Zrinszky László 534
 Zrínyi Miklós 85, 542
 Zsedényi Béla 595
 Zsigmond László 122
 P. Zsolnay Éva 576

A névmutatót az ELTE TÓFK hallgatói: Bakonyi Janka, Balog Bea, Balog Éva, Debreczeni Tamás, Hepp Csilla, Horváth Adrienn, Kancsár Tímea, Rátkai Emese, Séllei Edit, Török Petra állították össze. További nevek szerepelnek még a „Levéltárak, rövidítések, köszönetnyilvánítások” c. fejezetben és a „Felhasznált, hivatkozott irodalom” jegyzékében, ezeket könnyű fellelhetőségük miatt ide nem soroltuk be.

TÉRKÉPEK JEGYZÉKE

A tanító(nő) képzők Magyarországon 1868/1869-ben fenntartók szerint	7
A tanító(nő) képzők fenntartók és oktatási nyelv szerint 1917/1918-ban	7
Nemzetiségi többség és a tanító(nő) képzők fenntartók és oktatási nyelv szerint 1880/1881-ben	16
A római katolikusok aránya és a római katolikus tanító(nő)képzők az 1880/1881. tanévben	19
A reformátusok aránya és a református tanítóképzők az 1880/1881. tanévben	21
Az evangélikusok aránya és az evangélikus tanítóképzők az 1880/1881. tanévben	22
A görög katolikusok aránya és a görög katolikus tanítóképzők az 1880/1881. tanévben	24
A görögkeleti vallásúak aránya és a görögkeleti tanítóképzők az 1880/1881. tanévben	25
A tanító(nő) képzők fenntartók és oktatási nyelv szerint 1907/1908-ban	32
A nemzetiségi többség és a tanító(nő) képzők oktatási nyelve 1917/1918-an	33
A tanító(nő) képzők fenntartók és oktatási nyelv szerint 1917/1918-ban	39
A római katolikusok aránya és a katolikus tanító(nő) képzők az 1917/1918. tanévben	45
A reformátusok aránya és a református tanító(nő) képzők az 1917/1918. tanévben	47
A görög katolikusok aránya és a görög katolikus tanító(nő) képzők az 1917/1918. tanévben	47

Az evangélikusok aránya és az evangélikus tanító(nő) képzők az 1917/1918. tanévben	50
A görögkeleti vallásúak aránya és a görögkeleti tanító(nő) képzők az 1917/1918. tanévben	51
A szlovákság részaránya a trianoni Magyarországon az 1920-as népszámlálás alapján	62
A Magyarországi németek aránya az 1941. évi népszámlálás alapján és a német tanító(nő) képzők az 1941/1942. tanévben	117
Tanító(nő)képzők Magyarországon az 1937/38. tanévben, fenntartók szerint	385

Studies on the History of Hungarian Culture and Teacher Training, 1868–1958 (Summary)

The present volume contains a monograph of 36 printed sheets and six studies (one of them as big as 9 sheets) prepared in the framework of research programme T 046693 of OTKA (Basic National Scientific and Scholarly Research Programmes), offering a novel approach to the changing targets, scope, and execution of educational policy in the nineteenth and twentieth centuries, which is more tinged and more complex than the opinions advocated by other contemporary Hungarian workshops of socio-cultural studies.

The essays rely on a wide range of source materials to be found in six public national archives, one operated by the capital, twenty-four by various counties and town, and fifteen ecclesiastical ones (eight Catholic, five Protestant, one Lutheran, and one Jewish), which involves nearly three hundreds archive groups of fifty public collections. Diaries, memoirs, other types of documents, as well as hundreds of interviews recorded just for this purpose, periodicals of eight libraries and a great number of books have been used to highlight the subject. Most of them have never been used before. The individual contributions discussing the political and social history of Hungarian educational policy and teacher training describe the changing ideological targets embraced by the changing political regimes and the means of reaching them (administrative measures, means of control, financing, and even punitive sanctions enforced by criminal law and the law of labour), as well as their effectiveness or disfunction.

The case studies dedicated to the concrete processes, events, periods or persons like Klebelsberg Kuno, Nagy László, Váczy Ferenc, Juhász Béla, etc. [proper names following the traditional Hungarian order of family name first] complement one another into forming a whole which is more than the individual parts taken together. They contribute to the better understanding of deeper interconnections and social mechanisms spanning different social systems. By introducing new points of view, new ways of interpretation, and a new terminology they contribute to a better understanding of Hungarian cultural history and the history of education in the 20th century, and also provoke a deep scholarly discussion of these problems.

The monograph and the essays of the volume deal with the changing size and composition of the teaching staff between 1868 and 1918 and with almost every important turns in the history of Hungarian education in the years 1920-60. They analyze the methods, aims, organizational framework, and control of teacher training, as well as the ideas, disputes, and legislation thereof. A great emphasis is laid on the changing social and political requirements concerning the future

teachers and the institutions training them. In post-Trianon Hungary, the government expected teachers to dedicate their lives to terminating illiteracy, making compulsory education general, teaching religious ethics, making the nationalities loyal as citizens of the state and create cultural and linguistic bonds with the majority nation, as well as to the introduction of modern agricultural knowledge and culture in the villages in the framework of adult education. As a reaction to the revolutions of 1918-19, the so-called counterrevolutionary regime considered it an imperative duty of the teachers (also called the day-labourers of the nation) to spread Christian and national ideology all over the country in order to suppress that of Socialism and Communism. In the second half of the twentieth century (especially in the first decades of this period) the members of the teaching profession were expected to spread the Marxist-Leninist theory that had become the official ideology of the party-state, topped with marked atheist and anticlerical attitudes. They were also expected to act as agitators in the process of the so-called socialist transformation of agriculture. Those who failed to fulfil these requirements were to face severe sanctions.

The institutions and persons ready to comply were paid or financed according to the importance of the goals they helped reach and the current financial possibilities of the state. These two factors were decisive in the standpoints of those in control of educational policy concerning the level of teacher training and the period to be spent in the process. The essays of the present volume also discuss the phases and the outstanding representatives of this “game” between the members of the teaching profession and the establishment, and the organizations of teachers on various levels of education (e.g., the *Gyermektanulmányi Társaság*) testing the relationship of the intentions of educational policy and the actual life of the schools in case studies based on archival materials, printed sources and interviews. The “common” characters at the schools, i.e., pupils, teachers, and other employees, their scope for movement under the given historical conditions, and their attempts at self-realization and at the shielding of their identity are similarly dealt with in detail.

Some shorter essays are dedicated to another aspect of the relationship of state, ideology, and schooling, namely to the distribution of teacher training according to religion and nationality in the dualist era and to the possibilities of maintaining schools for the German and Slovak national minorities in Hungary and the only short-lived and state-owned teachers' training college for minority students in the interwar era, as well as the outstanding representatives of this field, such as Lux Gyula and Szémán István.

A szerzőtől egyidejűleg megjelent, „Oktatáspolitikai és tanítóképzés Magyarországon 1945–1960” című kötet tartalomjegyzéke

Előszó

KÖZSZOLGÁLAT, SZAKÉRTELEM, MÉLTÁNYOSSÁG

Rozsondai Zoltán minisztériumi küzdelmei a tanítóképzés értékeinek megőrzéséért, megújításáért (1945–1960)

1. Rezignált számvetés
2. Nevelőképzés, „pedagógiai gerilla” — köztisztviselők a koalíciós években
3. Mérlegeljék a tanítóképzők javaslatait is!
4. Kielezett harc az iskolák feletti befolyás megszerzésért/megtartásáért — a professzionális szempontok és képviselőik háttérbe szorulása
5. Emlékirat vagy emlék-irat?
6. Államosítás, pedagógiai gimnázium, négyéves tanítóképzés — menteni, ami menthető
7. Második vonalban — a képzési idő felemeléséért, a felsőfokú tanítóképzésért
8. A tanítóképzés: hivatás, szolgálat — közérdek és igazságkeresés
Rozsondai Zoltán főbb életrajzi adatai

Jegyzetek

EGY SÚLYOS KÖVETKEZMÉNYEKSEL JÁRÓ OKTATÁSPOLITIKAI DÖNTÉS SZÜLETÉSE

Tanítóképzés az első Nagy Imre-kormány idején

1. „Légvárépítők” az „új szakaszban”
 1. 1. „Új szakasz” — de miben?
 1. 2. A rövidített képzés problémái
 1. 3. Korrekciós kísérletek — az adott keretek között

1. 4. A „lámpás”-(ki/fel)használók, társadalmi-politikai „megrendelők” elképzelései
1. 5. A „légvárépítők” a képzési idő felemeléséért
1. 6. Mitől lett a „kevés” „sok” — avagy a tervgazdaság anomáliái
1. 7. Nehezen születő reformtervek
1. 8. A Politikai Bizottság váratlanul nemet mond — a „reménytelenek reménye”
2. „A bűnös könnyelműség” folytatódik: újabb játszmák a négyéves képzés körül
 2. 1. A „tarthatatlan helyzet” prolongálódása — a korszak ellentmondásai
 2. 2. Az újragondolás elkezdődik — az „újragombolás” halasztódik
 2. 3. Receptek és ellenjavallatok
 2. 3. 1. Iskolapélda: együttműködés és rezisztencia a budai tanítóképzőben az 1954/1955. tanévben

Jegyzetek

VIZSGÁLATOK, DIAGNÓZISOK — JAVALLATOK

Kísérletek a tanítóképzés világnézeti-politikai és szakmai rekonstrukciójára a Hegedüs-kormány idején

1. „Gyökeres fordulatot a politikai-világnézeti nevelésben”
2. Vizsgálat, ellenőrzés — indikáció
 2. 1. Hivatalos diagnózis: négy év alatt, ezzel a garnitúrával, nem megy...
 2. 2. Javallat: elvárt szellemiségű, érettségire épülő, kétéves tanító- és óvónőképzés
3. Exkurzus: a forrásainkban rejlő lehetőségekről/korlátokról s a „kettős nevelés” tézisééről
4. Tandráma (főpróba?): harc a „kettős nevelés” ellen (ért?) — a Vendel utcai tanítónőképzőben
 4. 1. A Vendel utcai képző politikai-világnézeti nevelőmunkája a kerületi párt-vb ülésén

4. 2. Tanévkezdés a korrekció s a személycserék jegyében
4. 3. „Brigádvizsgálat” a Vendel utcai tanítónőképzőben
4. 4. A vezetőségválasztó párttaggyűlés és a félévzáró ellenőrző tanári értekezlet mérlege
4. 5. Olvasatok, értelmezési kísérletek
5. Színek, játszmák, szövegek, emlékek — „diagnózisok” a XII. kerületi tanítóképzőben
 5. 1. A hivatalos arculat
 5. 2. A hajdani növendékek emlékei
 5. 3. A görbe tükör láttató ereje
 5. 4. Feleselő „diagnózisok” — sokszínű tantestület

Jegyzetek

Levéltárak, rövidítések, köszönetnyilvánítások

Felhasznált, hivatkozott irodalom

Névmutató

Térképek

Summary

Az egyidejűleg megjelent, „A magyar művelődés és a tanítóképzés történetéből 1868–1958” című kötet tartalomjegyzéke

*

Kiadónknál a szerzőtől korábban megjelent:

Letölthető a következő címről: <http://mek.oszk.hu/05100/05108/>

Az iskolakötelezettség kiterjedésével a kultúráközvetítés egyetlen olyan intézménye, amely szinte minden állampolgárhoz elért, a nép-, majd az általános iskola volt, főszereplőjével, a jövő nemzedékek nevelőjének, „programozójának” tekintett tanítóval, akit a tanítóképzőben készítettek fel hivatására. Ezért a „szélsőségek korában” egymást tagadó politikai-világnézeti törekvések, modernizációs elképzelések megvalósításán serénykedő oktatáspolitikusok, iskolafenntartók közös meggyőződése volt, hogy fontos, miképp programozzák a programozókat, s hogy megfelelően válogassák, instruálják a programozók programozóit: a tanító(nő)képző intézeti tanárokat. A tanítóképzők sorsának alakulása így szorosan követi a rendszer-, illetve kurzusváltásokat, s karakteresen jeleníti meg azok jellegét.

Kötetünk egy monográfiát és hat rövidebb-hosszabb tanulmányt fog össze, amelyek a magyar és nemzetiségi tanítóképzés alakulásáról; Nagy László és a gyermektanulmányozók 1918–1919. évi szerepvállalásáról s ennek következményeiről, valamint a nagykovácsi (és más városbeli) igazgatók tanítóképzőjük fennmaradásáért s identitásuk megőrzéséért 1918–1958 között folytatott küzdelmeiről tudósítanak. Érdemi adalékokkal szolgálnak Kunfi Zsigmond, Klebelsberg Kuno, Hóman Bálint, Erdey-Grúz Tibor, Csernoch János, Ravasz László, Szémán István, Lux Gyula, Váczy Ferenc, Juhász Béla, Porzsolt István, Somos Lajos és mások megismeréséhez.

Donáth Péter (az ELTE TÓFK tanszékvezető egyetemi tanára) nagyrészt dokumentatív-elbeszélő módszerrel készült munkáiban félszáz levéltár anyagának, magánszemélyek naplóinak, visszaemlékezéseinek, több száz interjúnak s periodikák, könyvek széles körének felhasználásával — sajátos módon — új források tömegét vonta be a kutatásba.

ISBN 978-963-8144-25-6

Ára: 4830 Ft